ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ТІЛДЕРДІ ДАМЫТУ МЕН ҚОЛДАНУДЫҢ
2011-2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН МЕМЛЕКЕТТІК
БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ШЫҒАРЫЛДЫ

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында шығарылған 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» бойынша «Тілтаным» Бас редакция алқасы:

Мұхтар ҚҰЛ-МҰХАММЕД – *бас редакция алқасының төрағасы, министр*

Шерубай ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ – *ф.ғ.д., проф., төраға орынбасары*

Өмірзақ АЙТБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Телғожа ЖАНҰЗАҚ – *ф.ғ.д., проф.*

Әбдуәли ҚАЙДАР – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Мырзаберген МАЛБАҚОВ – *ф.ғ.д., проф.*

Шора САРЫБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Рәбиға СЫЗДЫҚ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Нұргелді УӘЛИ – *ф.ғ.д., проф.*

Көбей ХҰСАЙЫН – *ф.ғ.д., проф.*

Рүстембек ШОЙБЕКОВ – *ф.ғ.д., проф.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ КОМИТЕТІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

Он бес томдық

XIV том
Т - Ұ

АЛМАТЫ
2011

УДК 80/81(038)
ББК 81.2 Қаз-4я2
Қ 17

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті
«Мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Жалпы редакциясын басқарған
Ахмеди Ысқақов, Нұргелді Уәли

Томның редакторы
А.Жаңабекова

Сөздікті құрастырушылар:

М.Малбақов (тарт – тезистік), **Қ.Есенова** (тез-тез – толға), **Б.Хинаят, Р.Шойбеков** (толғақ – төбешоқы), **Б.Хинаят, А.Үдербаев** (төбешік – тұғжыңда), **М.Жолшаева** (тұғжыңда – түршігу), **Қ.Күдеринова** (түршігіс – тызылда), **О.Жұбаева** (тызылдат – тыпыршыту), **А.Фазылжанова** (тыр – тыштыма), **Р.Шойбеков** (тыю – тілгізу), **А.Үдербаев** (тілгіле – тірілуші), **Н.Әшімбаева** (тірілік – ұрлықы), **А.Жаңабекова** (ұрма – ұяшыл)

Арнаулы редакциялық топ:

А.Жаңабекова, О.Жұбаева, Қ.Күдеринова (жауапты шығарушы), **А.Үдербаев** (жауапты шығарушы), **А.Фазылжанова, Р.Шойбеков**

Қ 17 **Қазақ әдеби тілінің сөздігі.** Он бес томдық. 14-том / Құраст.: М.Малбақов, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы, 2011.
Т. 14: – Т–Ұ. – 800 бет.

ISBN 978-601-7293-25-3

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген бұл сөздік – қазақ тілінің сөз байлығын молынан қамтитын «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты он бес томдық түсіндірме сөздіктің он төртінші томы.

Аталмыш томда сөздік бірліктер әліпби тәртібімен беріліп, олардың мағыналары ықшам түрде түсіндіріледі, грамматикалық, стильдік мағыналары сараланып, кейбір сөздердің қолданылу аясы мен саласы, этимологиясы көрсетіледі.

Сөздік негізінен көпшілік қауымға – баспасөз, ғылым, білім, мәдениет, оқу-ағарту қызметкерлеріне, ана тілін тереңірек білсем, қазақ тілін үйренсем деген жұртшылыққа арналады.

УДК 80/81(038)
ББК 81.2 Қаз-4я2

ISBN 978-601-7293-25-3 (Т. 14)
ISBN 978-601-7293-11-6

© Тіл білімі институты, 2011
© Тіл білімі институты, 2011

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ

А а	**И и**	**Р р**	**Ш ш**
Ә ә	**Й й**	**С с**	**Щ щ**
Б б	**К к**	**Т т**	**Ъ ъ**
В в	**Қ қ**	**У у**	**Ы ы**
Г г	**Л л**	**Ұ ұ**	**І і**
Ғ ғ	**М м**	**Ү ү**	**Ь ь**
Д д	**Н н**	**Ф ф**	**Э э**
Е е	**Ң ң**	**Х х**	**Ю ю**
Ё ё	**О о**	**Ҳ h**	**Я я**
Ж ж	**Ө ө**	**Ц ц**	
З з	**П п**	**Ч ч**	

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУ

а в и а ц. – авиациялық
а л ғ ы с. – алғыс сөз
а н а т. – анатомиялық
а н т р. – антропологиялық
а ң ш. – аңшылық
а р х е о л. – археологиялық
а с т р. – астрономиялық
а у ы л ш а р. – ауылшаруашылық
а у ы с. – ауыспалы мағына
а ф р и к а. – африка тілдері
ә д е б. – әдебиеттану
ә л е у м. – әлеуметтік
ә с к. – әскери
б а ғ. т е р. – бағалы терілер
б а л а т і л і – бала тіліне тән сөзқолданыс
б а т а. – бата
б е й н. – бейнелі сөзқолданыс
б е й п і л. – бейпіл сөз
б и о л. – биологиялық
б и о х и м. – биохимиялық
б о т. – ботаникалық
в е т. – ветеринарлық
г е о г р. – географиялық
г е о л. – геологиялық
г е о м. – геометриялық
г е о ф и з. – геофизикалық
г и д р. – гидрологиялық
д и п л. – дипломатиялық
д і н и. – діни
е г і н. – егіншілік
е л і к. – еліктеуіш сөз
е р к е л е т у. – еркелету
е с к і к і т. – ескі кітаби
е с і м. – есімдік
е т. – етістік
ж а ғ ы м с ы з. – жағымсыз
ж а қ т ы р м а у. – жақтырмау
ж а ң а. – жаңа сөз
ж е р г. – жергілікті сөз
з а ң. – заң
з а т. – зат есім
з е р г. – зергерлік
з о о л. – зоологиялық
и н ф. – информатикалық
к ә с. – кәсіби сөз
к е к е с і н. – кекесін

к е л е м е ж. – келемеж
к е н. – кен ісі
к о н т е к с т. – контекстік мағына
к ө л і к. – көлік қатынасы
к ө н е. – көнерген сөз
к ө т е р. – көтеріңкі стиль
к і т. – кітаби стиль
қ а р а п. – қарапайым сөз
қ а р ғ. – қарғыс сөз
қ а р ж ы. – қаржы термині
қ о ғ.-ә л е у м. – қоғамдық-әлеуметтік
қ о ғ.-с а я с и. – қоғамдық-саяси
қ о л ө н е р. – қолөнер
қ ұ қ ы қ. – құқықтық
қ ұ р. – құрылыс
л и н г в. – лингвистикалық
м а қ т а ш а р. – мақташаруашылық
м а л ш а р. – малшаруашылық
м а т. – математикалық
м е д. – медициналық
м е н с і н б е у. – менсінбеу
м е т а л л. – металлургиялық
м и н. – минералогиялық
м и ф. – мифологиялық
м о д. – модаль сөз
м у з. – музыкалық
м ы с қ ы л. – мысқыл
о д. – одағай
о й ы н. – ойын
ө н е р. – өнертану
ө с. – өсімдік
п е д. – педагогикалық
п о л и г р. – полиграфиялық
п о э т. – поэтикалық
п с и х. – психологиялық
р е н і ш. – реніш
р е с м и. – ресми
с а н. – сан есім
с а я с и. – саяси
с а я т. – саятшылық
с ә у л е т. – сәулет өнері
с и р е к. – сирек қолданылатын сөз
с о в е т. – советизм
с ө й л. – сөйлеу
с п о р т. – спорт
с т а т. – статистикалық
с у ш а р. – сушаруашылық
с ү й с і н у. – сүйсіну
с ы н. – сын есім
т а б у. – табу сөз
т а м а қ. – тамақ өнеркәсібі
т а р. – тарихи
т е а т р. – театртану
т е р м. – термин
т е х. – техникалық
т о қ ы м а. – тоқыма
т ү й е ш а р. – түйешаруашылық
т і л е к. – тілек сөз
ү с т. – үстеу
ш ы л. – шылау
ф и з. – физикалық
ф и з и о л. – физиологиялық
ф и л о л. – филологиялық
ф и л о с. – философиялық
ф о л ь к. – фольклор
х и м. – химиялық
ш а х м. – шахмат термині
э к о л. – экологиялық
э к о н. – экономикалық
э к с п р. – экспрессивті
э м о ц. – эмоциялық
э н е р г. – энергетикалық
э п о с. – эпостық
э т н. – этнографиялық
ағыл. – ағылшын тілі
ар. – араб тілі
голл. – голланд тілі
грек. – грек тілі
жапон. – жапон тілі
исп. – испан тілі
итал. – итальян тілі
қыт. – қытай тілі
лат. – латын тілі
малай. – малай тілі
моңғ. – моңғол тілі
нем. – неміс тілі
порт. – португал тілі
поляк. – поляк тілі
ор. – орыс тілі
тат. – татар тілі
франц. – француз тілі
эфиоп. – эфиоп тілі

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

[ ] тік жақша – ир., ар., лат., грек. т.б. тілдерден енген сөздің этимологиясы.

< > сынық жақша – терминдік мағынадағы сөздің латын, грек т.б. тілдеріндегі ғылыми баламасы.

[_ _ _] үзік сызықты тік жақша – дерексөздің қысқартылып берілуі.

≈ ықшамдалған түрде көрнекі материалдардың берілуі.

// грамматикалық мағынаның өзгеруі; сөз мағынасының басқа реңк алуы.

ТАРТ= е т. **1.** *Бір затты өзіне қарай жылқу, сүйреу, жылжыту.* Жіберді өлгі қапты жерге атып, Антұрған шал дәулетке қалды батып, Қап жерге түскеннен соң дінсіз көпір Арқанды алып кетті жұла *т а р т ы п* (Абай, Тол. жин.). Үлбосын Нұрышқа күлімсіреп қарап, етегінен *т а р т ы п* отырғызды (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Тасу, жеткізу.* Қыс бойы жүз түйемен сонау Екібастан қазынаға тұз *т а р т т ы м* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Кешке шейін жүк *т а р т ы п,* жұмыстан тоқтаған жігіттер түнде келіп өздерінің қорасына кірді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). **3.** *Орау, байлау.* Мамырлы таңдай албырап, лаулап нұр жүзің, Биіктен жанып жұлдызың, Алғашқы жауған ақ қардай Орамал *т а р т ы п* басыңа, Келдің сен менің қасыма (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жұпар бау аралап жүріп, басқа *т а р т а т ы н* көк жібек орамалын жоғалтып алғанын айтты (М.Иманжанов, Адам.). **4.** *Жапсыру, таңу.* Кеудеме, басыма, аяғыма қойдың құйрығын *т а р т ы п* орап тастапты; қозғала алмаймын (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **5.** *Керу, ұстату.* Жан-жағынан темір арқандармен *т а р т ы п* тастаған түтінсіз темір труба биік дөңнің бетінде тұр (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). **6.** *Ұн қылу, ұгу, майдалау.* Айғыз үйіне жиналған село әйелдері түні бойы ұйқы көрмей, тас диірмен *т а р т т ы* (Қ.Исабаев, Аялы.). Үйдің қақ ортасында құрулы диірмен, тостаған толы бидай, екі баладан қолдасып, кезекпен диірмен *т а р т а д ы* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген.). **7.** *Бір заттың салмағын анықтау, кіреге салу, өлшеу.* – Қазір 214-ақ килограмм *т а р т а м,* – дейді Қажымұқан (С.Мұқанов, Есею жыл.). Асқабақтың біреуінің орташа салмағы 16 килограмм *т а р т т ы* (Асқабақ). Әр үйрек екі-екі жарым килограмм ет *т а р т а д ы* (Д.Қасенов, Ауыл.). **8.** *Еркек малды піштіру, ақтау.* – Уай, күн ыстық, тартусыз болады. Осы ыстықта *т а р т қ а н* соң, құнан өліп кетеді, – деп, Жантай айғайлап айтып еді, келе жатқан құнандарды тартуға дуылдасып, ағытылып дүсірлете жөнелді (С.Сейфуллин, Шығ.). **9.** *Ішу, сіміру.* Ақанның үйінен шөлдеп келген бетте шайды біраз *т а р т ы п* едік, өкпеміз қалқып кетсе керек, қымыздан көп іше алмадық (З.Ақышев, Біздің шамш.). Асау жүрек алқынып, Баса алмай жан толқынын; Соған қарай талпынып, *Т а р т а д ы* қыз көл суын (С.Мәуленов, Таңд. өлең.). **10.** *Жүріп кету, аттану, жөнелу.* Қорықтан шыққалы бөгелместен *т а р т қ а н* үш салт атты, аттарын қан сорпа қылған қалпында, кешкі екінді кезінде Құнанбай аулына кеп жетіп еді (М.Әуезов, Абай жолы). – Қалай *т а р т а й ы н?* – деп, Бержабай мойнын бұрды, – Өз үйіне! – деді Шаңшай (І.Жансүгіров, Шығ.). **11.** с ө й л. *Суретке, фотоға түсіру.* Менің суретімді *т а р т қ а н* Әкірбай болатын (Ауызекі). **12.** а у ы с. *Бал салу.* Даладағы жабайы ара бал *т а р т п а й д ы* (Қаз. тілі диалек. сөздігі). **13.** *Музыкалық аспапта ойнау, шерту.* Есімнен тандым жабығып, Қарайлап қалдым қамығып. «Аққуды» *т а р т ш ы,* Қаршыға, Кетпесін жүрек жарылып (К.Салықов, Жезкиік). Бұрыштағы сандықтың үстінде Қапан домбыра *т а р т ы п* отыр (Б.Майлин, Шығ.). **14.** а у ы с. *Туыс адамдардың тұр-кескін, мінез-құлық және т.б. қасиеттер жағынан бір-біріне ұқсауы, ұйлесіп келуі.* «Тәртіпсіз, *т а р т ы п т ы,* – дер, – бауырына», Опасыз адамзат, ақылы қысқа. Жеміңді, жерің кеңіс, жейсің-дағы, Алқымға ауыз салып әзір қыспа! (О.Шораяқов, Шайыр). Ботакөз – аумаған жасындағы әкесі, – деп, ойлады Амантай, – аузынан түсіп қалған сықылды, *т а р т қ а н* да қойған (С.Мұқанов, Ботакөз). **15.** а у ы с. *Бір затты біреуге сыйлап беру, ұсыну, арнау.* Колхозшылар бөбекке арнап әкелген сыйлықтарын *т а р т т ы* (С.Омаров, Өмір.). Әже балықшылардың алдына екі табақ *т а р т т ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **16.** а у ы с. *Адамды қызықтыру, ынтықтыру.* Тау екенсің тәп-тәуір, *Т а р т а т ұ ғ ы н* ақынды. Кім де болса әйтеуір тауып қойған атыңды (С.Мәуленов, Жаз ерке). Мектеп бітірушілерді бүгінгі ауылдың өзі қызықтырады, *т а р т а д ы* (К.Смаилов, Мамандық.). **17.** а у ы с. *Үгіттеу, келтіру, кіргізу.* Жұмыскерлерді осында *т а р т ы п,* артель жөнімен жұмыс алуға ұйғарылды (І.Жансүгіров, Шығ.). **18.** *Төлеу.* Колхоздың өлген малы терісін жинамасақ, орнына мал *т а р т а м ы з* (Эксп. мат.). **19.** а у ы с. *Төзу, шыдау, көну.* Амал жоқ, қайттым білдірмей, Япырмай, қайтіп айтамын? Қоймады дертің күйдірмей, Не салсаң да *т а р т а м ы н* (Абай, Тол. жин.). Өлсем де, атып берші, бір тояйын, Мағшардағы күнәсін мен *т а р т а й ы н!* (Қозы Көрпеш.). **20.** а у ы с. *Бейімделу, икемделу, ыңғайлану.* Мансап сүйгіштік, мақтаншақтық, ашуланшақтық, өтірікшілік, осыған ұқсас әрбір маскүнемдікке *т а р т ы п,* құмар қылып, ақылдан шығарып жіберетұғын нәрселер осы екеуінен болады (Абай, Тол. жин.).

Азап [шарғы] тартты. *Бейнетін көрді, қиыншылығын көрді.* Ел тамағын, жұрт *а з а б ы н* жеке *т а р т қ а н* кешті гүл, Сондай ерді «Ала бер»-ді Табар енді біздің ел (Абай, Тол. жин.). Көрмеген бейнеті, *т а р т п а ғ а н а з а б ы* қалмапты-ау (З.Жәкенов, Таң самалы). Солардан кейін Абайға өтініш айтушы көп адамдар, көктемгі жанжалда қаза көрген, *а з а п т а р т қ а н,* тіпті содан кейін сорға қамалған жандар екен (М.Әуезов, Абай жолы).

Айыбын тартты. а) *Айыбын өтеді, төлеуін берді.* Сынған бұғана үшін ат-шапан *а й ы п т а р т а й ы қ* (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер). ә) *Азабын көрді, зардабын шекті.* Исатай қайтты босанып, *А й ы б ы н т а р т ы п* хақыңнан, Қайырылармын ордаға, әскер жинап Нарыннан (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Аққа тартты. *Әділеттілікті жақтады. А қ қ а т а р т қ а н,* жөнге қайтқан, ақыл айтқан пенде жоқ (Абай, Тол. жин.).

Алдына тартты. *Есесін жібермеді, алдына келтірді.* Манағы сұрауымды *а л д ы м а т а р т-*

т ы ң (Б.Майлин, Шығ.). Ол мені сынап-мінеп, өз бағасын *а л д ы м а т а р т а д ы* (З.Шашкин, Доктор.).

Ат жалын тартып мінді. *Азамат болып, өмірге араласты, іске белсене кірісті.* Өсерсің әлі, бұл да арман; *А т ж а л ы н т а р т ы п м і н е р с і ң;* Жақсылық күткен жылдардан, Әкеңнің жайын білерсің (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *А т ж а л ы н т а р т ы п м і н г е н н е н* бері, Атаң ұшы-қиыры жоқ Бетпақты көп шиырлады, оның не құпия-сырларын алды (Х.Әбішев, Аспан сыры).

Атының басын тартты. *Жүрісін ақырындатты, тежеді; тоқтады, аялдады.* Қалдыбек тура үйге жақындағанда ғана, *а т ы н ы ң б а с ы н т а р т т ы* (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Бас тартты. *Істемеді, айтқанды орындамады.* Көзіңді алмай көлден бір, *Т а р т а с ы ң б а с т ы* қайтудан. Көлімнің үсті ән мен жыр, Көлімнің үсті той-думан (Т.Медетбеков, Мәртебе).

Бауырына тартты. *Жақын санады, іш тартты.* Көмексіз көзің бір жалғыз өзің. Баға алмай басың санадалар. *Б а у ы р ы н а т а р т қ а н* сырыңды айтқан Сырласың сырт айналар. Ол қанды бұзық ұры қар қапысын тауып сені алар (Абай, Тол. жин.). Түсіндім бәрін кеш қалып, Күшейте бердім күдікті *Б а у ы р г а т а р т ы п,* басқарып Жүрмедім мына жігітті (Ғ.Қайырбеков, Таулар сөйлейді).

Бейнет тартты. *Азап көрді, қиналды. Т а р т қ а н б е й н е т* өткен жас жүректің отын сөндірмес. Махаббат – өмір көркі рас, Өлген соң ол да үндемес (Абай, Тол. жин.).

Бой тартты. а) *Сақтанды, өзін-өзі тежеді.* Медетбек келіп, директордың кабинетін ашып жіберді де, бейтаныс екі-үш адамның отырғанын көріп, *б о й т а р т т ы* (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). ә) *Қысылды, тартынды.* Сырлассақ, сұхбаттассақ, аулақатық, нашалы боламыз ғой сөйлеп, шалқып. Анаңды да бір жерге жібер, балам, сырымды үйрете алман *б о й ы м т а р т ы п* (Абай, Тол. жин.).

Бурыл тартты. *Түсі ағарды, ақ шалды. Б у р ы л т а р т ы п* қалыпты сақалыңыз (Айтыс). Елуге келген, шашы *б у р ы л т а р т қ а н,* Көзінің түсі оңып, нұры қайтқан. Жүріс-тұрыс сөйтсе де жас жігіттей, Қуатына жарамас шал деп айтқан (Абай, Тол. жин.).

Бүйрегі тартты. *Жақын тартты, іш тартты.* «Ударник» кинотеатрына *б ү й р е г і м т а р т а д ы* да тұрады («Лен. жас»).

Егде тартты. *Қартайды, мосқал тартты.* Мал дәрігері іркілдеген семіз, қасқабас, орта бойлы, *е г д е т а р т қ а н* кісі еді (Б.Момышұлы, Шығ.). Бұл көшті айналып қоршаған аттылар көп, барлығы да әйелдер. Өңшең сәнді киінген қыз-келіншек пен *е г д е т а р т қ а н* бәйбішелер (М.Әуезов, Абай жолы).

Езу тартты. *Жымиды, күлді, көңілденді.* Сөйтіп Кеңес қарағым Астыма торқа төсетіп, Жылқыдан жорға мінгізді, *Е з у т а р т ы п* күлгізді (Батырлар жыры). Қыз ақырын *е з у т а р т т ы* (Т.Ахтанов, Дала сыры). Үндемес аға қарсы жауап қатқан жоқ. Бетіме сүзіле қарап тұрды да, жымия *е з у т а р т т ы* (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

Етектен тартты. *Кедергі жасады. – Е т е к т е н т а р т қ ы с ы* келетіндерді, жалқау-жатып ішерлерді аяусыз әшкерелеу керек, – деп аз тоқталды да, қайтадан сөйлеп кетті (Қ.Толыбаев, Өжеттер).

Жадау [жабырқау] тартты. а) *Сиреді, азайды.* Деді де ақырын тұрып қайта басты, Кебісі сылдыратты малта тасты, Ай бозаң, жұлдыз біткен *ж а д а у т а р т ы п,* Тамылжып таң қылаңдап жабық ашты (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Мұңайды, жаны жүдеді.* Айырылып ата-анадан, Жетімдік шіркін жүдетті. *Ж а б ы р қ а у т а р т ы п* налыды, Жас нояндар жүректі (О.Шипин, Дастан.).

Жаза тартты. *Айыпталды, жазаланды. Ж а з а м* болса *т а р т а й ы н,* Қолыңнан келсе, әне, өлтір! Обалыңды артайын, Қызықсаң босқа, және өлтір! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бектікте біреу бектеп тұра алмай жүр. О дағы ұры-қары тыя алмай жүр; Қарсылық күнде қылған телі-тентек, *ж а з а т а р т ы п* ешбірі сұралмай жүр (Абай, Тол. жин.).

Жай тартты. *Садақ атты.* Бес жасыңда Қарт Қожақ, Жас шыбықтай *ж а й т а р т т ы ң.* Жалғыз шиден оқ аттың, Атқан оғын жоғалттың, Қане шыққан мүйізің (Ер Тарғын).

Жапа тартты. *Қиыншылық көрді, қорлық көрді.* Құп болсын, олай болса апаларым! Дүниенің *т а р т ы п* жүрмін *ж а п а л а р ы н.* Сағынсам өз еліме жеткізе ме, Айтасыз, марқаматты аталарың (Абай, Тол. жин.).

Жеребе тартты. *Кезек алу үшін жеребе тастады.* Әрине, бәрімізге аядай бір бөлмеде орын жетпейтін болған соң, *ж е р е б е т а р т қ а н н а н* басқа амал қалған жоқ (А.Нысаналин, Армысың.)

Жер тартып кетті. *Ғайып болды, келмеске кетті.* Жаманнан азар көргеннен, Құдайдың берген дерті артық. Түзелер еді бұл заман Пейілі бұзық пендені – *К е т с е* астына *ж е р т а р т ы п!* (Базар жырау, Шығ.).

Жол тартты. *Бағыт алды, сапар шекті.* Базарбайдың Төлеген, Жайыққа қарап *ж о л т а р т ы п,* Алладан пәрмен тілеген (Қыз Жібек). Жігіттер шаңға шалдығып, Азап тартты, түн қатты; Ол жерден қоныс таба алмай, Ізінше кері *ж о л т а р т т ы* (Жамбыл, Шығ. жин.).

Зардабын тартты. *Азабын тартты, бейнетін көрді.* Заңның *т а р т ы п з а р д а б ы н,* Зарлады налып қалың ел (Жамбыл, Шығ.). Халық жоқшылықтың *з а р д а б ы н т а р т а д ы* (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов).

Кежегесі кейін тартты. *Істегісі келмеді, ерінді, жалқауланды.* Қашан көрсең, аяғыңа оралғы болып, *к е ж е г е с і н е н к е й і н т а р т а д ы* (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Кері тартты. *Кейін кетті, төмендеді.* Бір қыры кеткен нәрсенің *к е р і т а р т а т ы н* да тұра-

тын әдеті емес пе? («Лен. жас»). «Шаруашылық есептегі цехтың көрсеткішін *к е р і т а р т а д ы*», – деген сылтаумен Медетбекті бұл цехтың қарауынан бөліп тастауды өтінді (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Көз тартты. *Көңіл аударды, қызықтырды.* Мәуе пісіп балбырап, маужыраған қоңыр күз. Алма пісіп албырап, *К ө з д і т а р т қ а н* көріңіз (Т.Жароков, Шығ.). Оның әжімсіз ақша маңдайы айдай жарқырап, кімнің болса да *к ө з і н т а р т а т ы н* (Ә.Әбішев, Терең тамыр).

Көкпар тартты. э т н. *Ешкі, серке тартысып күш сынасты.* Менің бабам тоқсан екісінде *к ө к п а р т а р т қ а н* екен (М.Мағауин, Көк мұнар). Кербездің айы жетіп, бір ұл туды, Бақытты үйге кез болып аман-есен. Кенебай көңіл тыныш жата берді. Өлең айтып, *к ө к п а р д ы т а р т а* берді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Күйік [қайғы] тартты. *Қайғырды, қапаланды.* Құдайдың толып жатыр күні бүгін, Жігіттің тани алмай кемшілігін, Бір алып қадірлемей тастап кеткен *Т а р т ы п* жүр қиянатшыл ер *к ц й і г і н* (Абай, Тол. жин.).

Күңгірт тартты. *Көмескіленді, күңгірттенді.* Қара көз қарап маған, көп қадалған. Құпия қайғы өртеніп бойын алған. Болатша дірілдеген, жалын көрген, Бір *к ц ң г і р т т а р т ы п* және оттай жанған (Абай, Тол. жин.).

Қанды басың бері тарт. *Олжалы, табысты болу мағынасында.* Айлакер қатын: – *Қ а н д ы б а с ы ң б е р і т а р т*! – деп, жата берген (С.Сауытбеков, Аютас). *Қ а н д ы б а с ы ң б е р і т а р т*! – деп, шапқылай жөнелді Қозыбай қаршыға соңынан (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Қанын ішіне тартты. *Ызаланып, жарылып кете жаздады, ызасы келді.* Көкібайдың Қарасы мылтығын жерге тастап, бері жүрді. Кескіні өрт соққандай еді. Қария сыбағасын беретін шығар деп *қ а н ы н і ш і н е т а р т ы п* алыпты (З.Иманбаев, Дала әңгім.). Балтабай тағы ұмтылды, Асқар жібермеді. Кескініне қараса, *қ а н ы н і ш і н е т а р т ы п* алған екен. Егер жіберсе, Елікбайды жеп қойғалы тұр (С.Мұқанов, Ботакөз).

Қартаң тартты. *Жасы ұлғайды, қартая бастады. Қ а р т а ң т а р т қ а н* адамнан от азаймақ, От азайса әр істің бәрі тайғақ. Шаруаң үшін көрінген ақыл айтып, Жолың тайғақ, аяғың тартар маймақ (Абай, Тол. жин.).

Қасқыр тартты. *Қасқыр талап кетті, тістеп жаралады. Қ а с қ ы р т а р т қ а н* жылқының екеуі, оның ішінде қара бие де сойылды (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Жақсы болса ұлығы Өз елін жаудай таламас *Қ а с қ ы р т а р т ы п,* қан шықса, Жаман ит жұлып жей берер, Алды, артына қарамас (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қолын тартты. *Тыйылды, тоқталды, доғарды.* Жетер, *т а р т қ о л ы ң д ы*! Өзің айттырып келіп отырып, опырып кететін түрің бар ғой (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Қорлығын [бейнетін, азабын] тартты. *Азаптанды, қиналды, қорлық көрді.* Мына Марданның бүгін Кәрім *қ о р л ы ғ ы н т а р т ы п*, үйілеп отырғаны сол (І.Жансүгіров, Шығ.). Көп *т а р т т ы м* нашарлық пен *б е й н е т т і* (XX ғ. қаз. әдеб.).

Құмалақ тартты. *Сәуегейлік жасады, жорамалдады, болжады.* Тамыр ұстаймын, *қ ц м а л а қ т а р т а м*, жауырын қараймын, алдыңды болжап, ойыңды айтам (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Құса тартты. *Қатты қапаланды, қайғырды.* Адам дертті болмай ма *қ ц с а т а р т ы п*, Тұщы ұйқы ұйықтай алмай түнде жатып, Ептеп бағып есерге ем таба алмай, Тәтті тамақ жей алман дәмін татып (Абай, Тол. жин.).

Садақ [саржа] тартты. *Оқ атты. Т а р т а й ы н* деп оңтайланды *с а д а ғ ы н.* Сонда албасты: «Ә-ә, Сыздық қарағым, Жатырмысың ұйықтап қанненқаперсіз?! Мына маған қалай көрмен қарадың?!» (М.Жұмабаев, Шығ.). *С а д а қ* толған сай кез оқ, Масағынан өткізіп, Басын қолға жеткізіп, созып *т а р т а р* күн қайда (М.Өтемісұлы, Өлең д.). *С а д а қ т ы* ат үстінен *т а р т с а* Төкең, Қайыстай созылады үзеңгісі. – Істейін, қайтармайын меселіңді, Сен едің, – деді батыр немересі (О.Шипин, Дастан.).

Сазайын тартты. *Көресісін көрді, жазаланды.* Қаныпезер дұшпан *с а з а й ы н т а р т т ы* («Қаз. әдеб.»). Сайрамқұл *с а з а й ы н т а р т қ а н ш а,* мен осында боламын («Лен. жас»).

Салбыраңқы тартты. *Ескірді, өңі кетті, өңсізденді деген мағынада.* Біреу малма сапсиды, салып иін, *С а л б ы р а ң қ ы т а р т ы п т ы* жыртық киім. Енесіне иіртіп шуда жібін, Жас қатындар жыртылған жамайды үйін (Абай, Тол. жин.).

Салқын тартты. *Көңілі суыды, көңілі болмады.* Дүниедегі қызықтың бүгін бәрі Саған *с а л қ ы н т а р т қ а н д а й,* сен-бір кәрі. Болсам деген талапты ұмытқан соң, құр кеудеге өмірдің несі дәрі? (Абай, Тол. жин.). Сөзімде қата болса сөкпе, халқым, Әшейін айтып өттім сөздің салтын. Тұрған соң көзің көріп қиянатты, *Т а р т а д ы* уайымдап көңіл *с а л қ ы н* (М.Дулатов, Шығ.).

Сөз [сөзге] тартты. *Бірдеңені білгісі келді, сыр тартты.* Абай *с ө з т а р т ы п* сұрағанда, ол тағы бір байдың қала жатағына істеп отырған жемтік қиянатын айтты (М.Әуезов, Абай жолы). Түнімен ертегі айтып тарқаушы едім, *С ө з т а р т ы п* қыз райын байқаушы едім, Сүйісу тарапынан сыр айтылмай, Талықсып таңдай қатып шаршаушы едім (Н.Ахметбеков, Аманкелді).

Сүт тартты. *Сепаратормен сүттің кілегейін айырып алды. С ц т т і т а р т ы п,* майын (қаймағын) айыру сепаратор барабанының орталықтан тебетін айналу қозғалысы күшіне негізделген (З.Сейітов, Сүт. өндеу.).

Сыйға тартты. *Сыйлады, тарту етті.* Мұхаңның жақсы көретін итінің суретін дос фото-

графтардың бірі арнайы түсіріп, Мұхаңа *с ы й г а т а р т қ а н-а у* деген ой келді (Ә.Нұршайықов, Тоғыз толғау).

Сырдаң тартты. *Сырғақтады, қашқалақтады.* Қызыл арай, ақ күміс, алтын бергек, Қызықты ертегіге көтерілмек, Ақсақалдың, әкенің, білімдінің Сөзіне *с ы р д а ң т а р т ы п* тез жиренбек (Абай, Тол. жин.).

Сыр тартты. *Ойын білді, сыңайын байқады.* Үйден ұзап шыға бере, Сұлусары Қаншайымнан *с ы р т а р т а* әңгіме бастады (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Ерғали Құрымбайдан *с ы р т а р т п а қ* болса да, ол жерошақ басындағыларға қараумен тұр еді (Б.Майлин, Шығ.).

Табақ тартты. *Сыбаға салынған табақты алдарына қойды.* Ағалардың алдына *т а р т т ы* әкеліп *т а б а қ т ы* (Т.Әлімқұлов, Балалы үй.). Бекауыл оларға да *т а р т ы п т а б а қ* Тойдырды түрлі миуа беріп тамақ. Жеп болып баталарын бергеннен соң, Жігіт қыз: «Кімсіндер» деп алды қамап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Тақсіретін тартты. *Азабын көрді, қиындыққа душар болды, зардабын шекті.* Ол осы кемшілігінің *т а қ с і р е т і н т а р т ы п а қ* жүр (М.Иманжанов, Жастық). Нанды аяқ асты етпе, оның *т а қ с і р е т і н т а р т а с ы ң* (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

Тамырын тартты. *Жайлап сырын білді, ойын білмек болды.* Асқар Сарбасын кеңеске ұйытпақ болып, *т а м ы р ы н т а р т ы п* көріп еді, ажары өте сырғақ екен (С.Мұқанов, Ботакөз). *Т а м ы р ы н т а р т с а ң*, өзгеріс күшті (Б.Майлин, Шығ.).

Тарту [тарту-таралғы] тартты. *Сый берді, сыйсияпат көрсетті.* Оқыған бозбалалар құлағың сал, Алдыңа *т а р т у т а р т т ы м* қадари хал Ақының тал жібектен шәл тоқыды, Кеңдігін ғафу илә қабыл ғып ал (М.Сералин, Шығ.). Мұны естіп Ер Қосай Кейіп басын шайқады: «Келмес,– деді,– Ер Манас Бір ұстаса шайтаны». Қалмақ қалың қауырт кеп Елдің түрін байқады. Алпыс ала жорғаны Алдынан *т а р т у т а р т а д ы* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тартып алды. *Бір нәрсені зорлықпен алды, күшпен қолға түсірді.* Сұмдықпен әскер жиып қаруланды, Жақын жерге жау алып тұра аттанды, Көп елді күтінбеген қырды жойды, Қанды өлтіріп қаласын *т а р т ы п а л д ы* (Абай, Тол. жин.). Қалған жерден бірқатар жақсы жерлерді айналасындағы туғандарына, төрелерге, жақындарына үлестірді. Өзіне жақпаған ауылдың, рудың жерін *т а р т ы п а л а т ы н* болды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

Тартып жіберді [тартып кеп қалды]. *Ұрып жіберді, салып қалды.* Қолына ештеңе түспей жанжағын сипалап еді, диванның аяқ жағында қайыс белбеу жатыр екен. Соны ала салып, ұлының арқасынан *т а р т ы п ж і б е р д і* (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Ізім шалдың нағыз ашуы келсе, қамшымен *т а р т ы п ж і б е р е т і н* де әдеті бар (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Мен бір тасты тасалап тұрдым да, талмау жерің осы, – деп, қос өкпеден *т а р т ы п к е п қ а л д ы м* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Тартып отырды. *Ұзап шықты, кетіп қалды.* Олардың Үшқоңыр деген жерге сәбіз, картоп жинауға ауысып кеткеніне үш-төрт күн бопты. Ертесі тағы да солай жүретін қара машинаның біріне жармасып *т а р т ы п о т ы р д ы қ* (К.Қазыбеков, Бейтаныс).

Темекі [шылым] тартты. *Шылым шекті, құмарлана сорды.* Сейілбек паймыдап қараса, бұл қаладағы орыстар арасында, татарлар мен қазақтар арасында арақ ішетін, *т е м е к і т а р т а т ы н* адамдар аз да болса кездесіп қалады екен (С.Омаров, Өмір тынысы). Жоқ қарағым, *т е м е к і н і* не қылайын жасаған. Бәтіш *т а р т а т ы н* шығар. Жоқ, ойбай! (Ж.Аймауытов, Шығ.). М, м, – деп, біраз жатты да, Биіктетті жастығын.

Тауқыметін тартты. *Басына түскен ауыртпалық пен азаптың бейнетін көрді, азаптанды.* Тар дүниенің *т а у қ ы м е т і н т а р т ы п* жүрген (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Шәрбан өмір *т а у қ ы м е т і н т а р т қ а н* («Лен. жас»).

Томағасын тартты. *Томағаны алды, шешті.* *Т о м а ғ а с ы н т а р т қ а н д а* бір қырымнан Қыран құс көзі көріп самғағанда, Төмен ұшсам түлкі өрлеп құтылар деп, Қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға Көре тұра қалады қашқан түлкі Құтылмасын білген соң құр қашқанға (Абай, Тол. жин.).

Төсек тартты. *Қатты ауырды, науқастанды.* Ас ішпей, ару қайта *т ө с е к т а р т т ы* (Б.Адамбаев, Ақбөбек). Операцияны сәтті бітіріп, сырқатты палатаға апарғаннан кейін үш күндей аяғымды баса алмай *т ө с е к т а р т ы п* жатып қалдым («Қаз. әдеб.»).

Түгін тартсаң, майы шығады. *Құнарлы жер, не өте семіз мал туралы айтылады.* Несін айта бересің, *т ү г і н т а р т с а ң, м а й ы ш ы қ қ а н* жер екен бұл ара (Т.Ахтанов, Боран). Мен Қарағандыны мыңғырған малдың, жайқалған алтын дәннің, *т ү г і н т а р т с а ң, м а й ы ш ы ғ а т ы н* ен дәулеттің өлкесі дер едім («Лен. жас»).

Тізгінін тартпады. *Алған бетінен қайтпады, тыйылмады.* Айбас құл сол салғаннан тағы салған, Он күншілік жерлерді бір күнде алған; Сол салғаннан келеді *т і з г і н т а р т п а й*, Мұз тауындағы өзінің үйіне барған (Қозы Көрпеш.).

Тіл тартпады. *Именбей, сөзбен сыбап салды.* Бұрынды-соңды таяқтан қорқып *т і л т а р т п а у* үйреншікті әдет секілденіп кеткен (Б.Майлин, Шығ.). Амангелді сөйлейді, Сөйлегенде бүй дейді: – Өтірік айтып көргем жоқ, Біледі халық сырымды. Басымды менің кессең де, Жасқанып сөйлеп жалтақтап, *Т а р т п а й м ы н* мен *т і л і м д і* (О.Шипин, Дастан.).

Тіл тартпастан [тартпай] кетті. *Кенет өліп кетті, бірден мерт болды.* Былтыр біреу *т і л т а р т п а й* өліп кетті (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер). Ауыл ағасы сол жерде *т і л т а р т п а с т а н*

к е т і п т і о дүниеге (Қ.Исабаев, Өткелде). Алпысбай сол бойынша *т і л т а р т п а й к е т т і* (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

Тілін тартты. *Сөзін доғарды, байқап сөйлейтін болды. Т а р т т і л і ң д і!* – деп, Баймағамбет қамшысына жармасты (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Қысқарт! *Т а р т т і л і ң д і,* бұл күніңді көпсінбесең! (Д.Әбілев, Ақын.).

Шар тартты. *Қартайды, мосқал тартты.* Жүзі майырылып, *ш а р т а р т қ а н* шал да емессің («Лен. жас»).

Шау тартты. *Денесі ауырлады, мосқал тартты.* Қарашы, *ш а у т а р т ы п* қалған, шабан ойлы үлкендердің алды орап жүргенін (Т.Ахтанов, Дала сыры). Әбекең далаға беттеді. Демалысқа шыққалы, *ш а у т а р т ы п* қалған («Лен. жас»).

Шеру тартты. *Сапар шекті, жол тартты.* Бүкіл совет халқы бір адамдай болып, жорық шегіп, қанды майданға *ш е р у т а р т т ы* (С.Мәуленов, Жұлдыз). Артынан ағалары жетті қуып, Қолында жігіттердің сойыл, құрық. Талдырып түсірдік те аттарынан, Ауылға *ш е р у т а р т ы п,* кеттік жүріп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ыстық тартты. *Оттай басылды, жақсы көрінді, ұнады.* Қылығында жоқ оғат, Қарап тойман жүз қабат, *ы с т ы қ т а р т ы п* барасың, Бір сағаттан бір сағат (Абай, Тол. жин.).

Іш тартты. *Жақын тұтты, бүйрегі бұрды.* Жігіттің *і ш т а р т а* сөйлеуінің әсерімен Жұман соңғы екі жылда көңілге ұялаған қаяудың шет жағасын сыр етіп айтып та қойды (К.Баялиев, Жер.). Жігіт те осы бір нәзік жанды, ең жақын адамындай, *і ш т а р т ы п* қалады («Қаз. әдеб.»).

Ішін тартты. а) *Секем алды, күдіктенді.* Шал кетті, аң-таң бала үйге қайтты, Көргенін анасына келіп айтты. Химия ғылымы бар дейтін, сөйтсе дағы Анасы басын шайқап, *і ш і н т а р т т ы* (Абай, Тол. жин.). Аяғанның бірден *і ш і н т а р т ы п* қалғаны осыдан еді (С.Досымов, Ащы.). ә) *Ышқынды, дүлейленді.* Шіркін, қандай жардың ыстық төсегі! Әттең, ойда қиял бұлты өседі, Қатер отын қоздырушы көріктей, *і ш і н т а р т ы п* далада жел еседі (Ә.Ахметов, Өшп. жалын).

ТАРТА ш ы л. *Барыс жалғаулы есім сөздермен тіркесіп келіп, мөлшерді білдіретін септеулік шылау.* Жүзге *т а р т а* қойдан төрт килограмнан жүн қырқылып еді (С.Бегалин, Ана.). Досболдың көрші ауылдары мен өзінде жеті-сегіз жүзге *т а р т а* жылқы бар еді (М.Әуезов, Қараш.).

ТАРТАР[1] з а т. з о о л. <лат. crex crex> *Түсі қоңырша келген кішкентай құс.* Су маңындағы шабындықта анда-санда *т а р т а р* немесе шәукілдек тек көрініп қалады (Х.Қыдырбаев, Қазақст.). Африкадан біздің жерге қайтатын *т а р т а р* деген құс бар екен (М.Әлімбаев, Қалам.).

ТАРТАР[2] з а т. ө с. <лат. plantago> *Жапырақты шөптің бір түрі.* Инулин *т а р т а р д ы ң* тамырындағы клеткаларында кездеседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *Т а р т а р,* жусан, тал т.б. оқушылар күнде көріп жүреді («Қазақст. мект.»).

ТАРТАР[3] з а т. ж е р г. *Қабығы жұқа, ұзынша келген, жолақ түсті қауын. Т а р т а р ғ а* пышақ сұқса, тарс етіп жарылып кетеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

ТАРТАРЛЫҚ: көз тартарлық. *Көңіл бөлерлік, қызықтырарлық.* Оңаша отауы бар, ішінің бүйымы онша *к ө з т а р т а р л ы қ* емес (Б.Майлин, Шығ.). Бұл заттың *к ө з т а р т а р л ы қ* әсемдігі – өз алдына бөлек бір дүние (Саржайлау).

ТАРТҚАНСУ *Тартқансы етістігінің қимыл атауы.* ≈ Темекі *т а р т қ а н с у.*

ТАРТҚАНСЫ= е т. *Тартқан болу, тартқан қалып білдіру.* Қарабай ләззат лебін *т а р т қ а н с и д ы* (Д.Әбілев, Арман.).

ТАРТҚЫЗ= е т. **1.** *Жылжытқызу, сүйреткізу.* **2.** *Ұн қылдыру, ұккізу, диірменнен өткізу.* Үйдегі бидайын *т а р т қ ы з ы п* алды (Ауызекі). **3.** *Музыкалық аспапты ойнатқызу, шерткізу.* Шешем «Саржайлауды» *т а р т қ ы з ы п* қойып, өзі рақаттанып тыңдап отырушы еді (М.Дүзенов, Ақәже). **4.** *Бергізу, салғызу.* Серікбай жемнен бірекі *т а р т қ ы з ы п,* көп бермей, ителгені жерге қондырып тастап, өзі Сәтжанды ертіп үй жаққа қайтты (С.Бегалин, Уақыт.).

Сазайын тартқызды. *Есесін қайтарды, жазасын берді.* Бірлік жоқ, ынтымақ жоқ, әділдік жоқ, *Т а р т қ ы з д ы с а з а й ы н д ы* әдет-ғұрпың. Қазақ қамын ойлаған кісің бар ма, Білгенің, іздегенің – өзің құлқың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТАРТҚЫЗУ *Тартқыз етістігінің қимыл атауы.* ≈ Күй *т а р т қ ы з у.*

ТАРТҚЫЛА= е т. *Қайта-қайта тарту, тарта тұсу.* Үлкен ала дастарқанды *т а р т қ ы л а п,* тізе астына басып, жібермей отырған шалдар үй иесіне сәтті сапар тілесті (К.Тоқаев, Тасқын). Алабота бойын жазып, сән құрып, Көбелектер гүл қуалап қаңғырып, Алагүлік апас-қапас шапқылап, Қой жатқанда семіз құмның несібесін *т а р т қ ы л а п* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТАРТҚЫЛАН= е т. *Жиі тартылу.* Кей танаулар жиі-жиі *т а р т қ ы л а н а* бастады (Қ.Салғарин, Сол бір.).

ТАРТҚЫЛАНУ *Тартқылан етістігінің қимыл атауы.*

ТАРТҚЫЛАҢҚЫРА= е т. *Тартқылай тұсу, тартқылай беру.* Баланың екі қолы бірінен-бірі ажырамады, *т а р т қ ы л а ң қ ы р а п* көріп еді, ауырсынатын тәрізді (М.Мырзақұлов, Өмір.).

ТАРТҚЫЛАТ= е т. *Қайта-қайта тартқызу.* Ұшына мақтамен сүт тамызып, біралуан уақыт *т а р т қ ы л а т ы п* көріп ем, емшегім біраз шымырлап, сыздап жүрді де, бір күні кәдімгідей иіп кетті (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Бір-екі қақпыш балық әкелсе, қайтеді екен? Балаларға *т а р т қ ы л а т ы п* қойсаң, түс ауғанша тамақ сұрап, мазаламас еді ғой (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ТАРТҚЫЛАТУ *Тартқылат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қайта-қайта *т а р т қ ы л а т у.*

ТАРТҚЫЛАУ *Тартқыла етістігінің қимыл атауы.* Сағатын көрсетпеуге тырысып, жеңін төмен *т а р т қ ы л а у м е н* болды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Рүстем етігінің қонышын *т а р т қ ы л а у д ы* қайта бастапты (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ТАРТҚЫШ[1] з а т. т е х. *Бір затты тартатын құрал.* Сүйық заттың келуін тракторист кабинада отырып, кранның рычагымен қосылған *т а р т қ ы ш* арқылы тоқтатады (Тракторист). Қамысты осы қырлы ағаштар арқылы престейді, олар өзара рычагтары бар *т а р т қ ы ш т а р м е н* жалғастырылады (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.).

ТАРТҚЫШ[2] з а т. к ә с. ж е р г. **1.** *Құрма аудың қадасын бекітетін арқан.* Құрма аудың соқалары, қадасы болады, оның әрбір соқасын тартып байлайтын арқанды *т а р т қ ы ш* дейді (Эксп. мат.). **2.** *Соқаны тартып қоятын арқан. Т а р т қ ы ш т а р д ы ң* бірнешеуін түндегі дауыл үзіп әкетті (Эксп. мат.).

ТАРТҚЫШ[3] с ы н. *Тарта алатын, тарту қабілеті бар, тартымпаз.* Қан *т а р т қ ы ш* банкілер шыныдан жасалған, ернеуі қайырылған (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Есік, терезелерін жөндеп, ауа *т а р т қ ы ш* трубаларды ретке келтіреді (М.Ермеков, Қазақст.).

ТАРТҚЫШТА= е т. *Қайта-қайта тарту, тарта беру.* Мен оның көйлегін *т а р т қ ы ш т а й* етегіне орала бердім (Қ.Сәрсекеев, Кілт). Әбекеңде үн жоқ, мұрнын жиі *т а р т қ ы ш т а й д ы* (З.Шүкіров, Жас жесір).

ТАРТҚЫШТАУ *Тартқышта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тізгінді *т а р т қ ы ш т а у.*

ТАРТПА[1] з а т. э т н. **1**. *Ер-тоқымның үстіне бастырып, аттың бауырынан өткізіп байлайтын қайыс бау.* Әлдекім *т а р т п а с ы н* тым қатты тартыпты (Ә.Кекілбаев, Дала.). Атыңның ерін ал! – деп, қайтадан *т а р т п а с ы н* ағыта бастады (Т.Ахтанов, Боран). Тойға келген қалың ел Ұстаймыз деп қуады. Үзеңгі, *т а р т п а* қиылған Не қайратты батырлар Міне алмай аттан құлады (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). **2.** *Жас баланы бесікке бөлегенде байлайтын жалпақ бау, тартпабау.* Жөргегі, *т а р т п а л а р ы,* астындағы тесігі, шүмегі, түбегімен баланың таза, жинақ жатуына көп себепші (М.Жұмабаев, Шығ.). Шеңбердің екі жерінен бала бесігінің тартпасына ұқсас *т а р т п а* тағады (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ТАРТПА[2] з а т. *Үстелдің суырма жәшігі.* Ол дәрілерін жинап, стол *т а р т п а с ы н а* салуын үнсіз күтті (Қ.Исабаев, Соңғы.). Енді мөрін басайын десе, мөрі кеңседегі стол *т а р т п а с ы н д а* қалып қойыпты (Ж.Тілеков, От кешу). Стол *т а р т п а с ы н* асықпай ашып, бір парақ қалың ақ қағаз алып шықты (З.Шүкіров, Ізгілік.).

ТАРТПА[3] з а т. с а я т. *Аңға салатын, саят құстарын қайырғанда шынықтыру, ширату үшін берілетін ет.* Ақжем мен бозөкпені құсты жүдету үшін берсе, *т а р т п а н ы* шынықтыру үшін, қансоқта мен қызылды семірту үшін береді («Қаз. әдеб.»). *Т а р т п а* – малдың немесе аңның желкесі, толарсағы, шандыры сияқты құнары аз сіңірлі жерлері (А.Сейдімбеков, Аққыз).

ТАРТПА[4] з а т. к ә с. *Бір басында ілмегі бар, шөп суыратын ағаш.* Сиырға шөпті *т а р т п а м е н* суырып алып салдым (Ауызекі).

ТАРТПА[5] з а т. *Тартып кететін батпақты сор.* Түпсіз *т а р т п а* анау сорым (Қ.Жұмалиев, Қырда.). Калинин облысындағы 500 көлдің басым көпшілігі осы төңіректе болып жүрмегей: *т а р т п а л а р* жиі кездеседі (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Аяғының асты былқылдақ, салмақ салып күш алайын десе, батып кететін, беті ғана тобарысып жатқан *т а р т п а* (А.Жұмаділдин, Сең.).

ТАРТПА[6] з а т. ж е р г. *Қолшалғы.* Бұрын шөпті *т а р т п а м е н* шапса, енді машинамен шабатын болды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Ол сұрқияның аңқауы сыртында, арамзасы ішінде емес пе? *Т а р т п а с ы н* саптап, сайманын баптап бердім, сонда да істемеді (Эксп. мат.).

ТАРТПА[7] з а т. ж е р г. е г і н ш а р. *Шығырдың әуітіне су жіберетін канал.* Ертең *т а р т п а* қазуға бес-алты адам бөлу керек (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТАРТПАБАУ з а т. э т н. *Бесіктегі жөргек, жаялықты ту сыртынан байлайтын бау; таңғыш. Т а р т п а б а у л а р* құр тәрізді биязы жіптен таңылады. Немесе екі-үш қабат матаны сырып, бауларын ызып әзірлейді (Д.Шоқпарұлы, Ата салт.). Белеңнен асқан жолдарын, Бесіктің *т а р т п а б а у ы н д а й,* Тербеліп кеттім құндағым Тап осы біздің ауылдай! (М.Құттықов, Қайырлы).

ТАРТПАҚТА= е т. *Кейін тарту, жұмысты кейінге қалдыру, шегіншектеу.* Жүк те алға жүрген аяғын кейін *т а р т п а қ т а й д ы* (Ә.Шәріпов, Партизан.). *Т а р т п а қ т а й* беретін болсаң, Мен сені Көксеңгіріңе қуып тастармын (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Ол өзін *т а р т п а қ т а й* ұстап, сұрақ беріп, жауап алумен ғана қанағаттанды (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

ТАРТПАҚТАУ *Тартпақта етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а р т п а қ т а у ы н* қойды.

ТАРТПАҚЫ с ы н. *Кейін тартатын, шегіншек.* Ол *т а р т п а қ ы* мінезіне сап, тура жауап бермеді (З.Шашкин, Сенім). *Т а р т п а қ ы* мінез білдіргені сол еді (З.Шашкин, Теміртау).

ТАРТПАЛА= е т. *Тартпаны тарту, тартпамен байлау.* Ер орнына төрт бүктеп, *т а р т п а л а п* тастаған көрпе (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Ершікті ерттеп *т а р т п а л а ғ а н н а н* кейін, арбаға жегуге кірісті (К.Ахметбеков, Ақдала).

ТАРТПАЛАУ *Тартпала етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ершікті *т а р т п а л а у.*

ТАРТПАЛЫ[1] с ы н. *Тартпасы бар, тартып байланатын.* Өзі жалаң бас, аяқта сүйір тұмсық, *т а р т п а л ы* сарғыш туфли (М.Сүндетов, Құмда.).

ТАРТПАЛЫ[2] с ы н. *Суырмасы бар, суырма жәшікті.* Төргі терезенің алдына көп *т а р т п а л ы,* көнетоз жазу столы қойылған (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ТАРТПАҢ с ы н. *Кейінге тартқыш, тартыншақ, шегіншек.* Осы *т а р т п а ң* сөзден жек көретінім жоқ (М.Әуезов, Қилы заман).

ТАРТПАШЫ[1] з а т. *Тартпа жасаушы, тартпа дайындаушы. Т а р т п а ш ы* болу өз алдына өнер (С.Бақбергенов, Мен.).

ТАРТПАШЫ[2] з а т. ж е р г. *Пішенші.* Үй шаруасындағы әйелдердің үлесі өз алдына. 200 адам тек *т а р т п а ш ы л ы қ қ а* тағайындалған (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

ТАРТТЫР[1]**=** е т. **1.** *Домбыра т.б. музыкалық аспаптарда ойнатқызу.* Сұлтанмахмұт Жапаш келсе-ақ, домбыра *т а р т т ы р ы п,* әнкүй тыңдауға құмар (Д.Әбілев, Арман.). *Т а р т т ы р а д ы* екен сен тартқан күйді қайтадан (Саусақ дегенің айтады ән). Жігітім, енді шыдамың жетсе төзіп бақ, Өлгенің жақсы, қайта одан (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Жем қылу.* Бар қасиеті өте малсақ, бір жабағының таңын ит-құсқа *т а р т т ы р ы п* көрген жан емес (З.Жәкенов, Таң самалы).

ТАРТТЫР[2]**=** е т. *Еркек малдың ен тамырын сыртынан қолмен үзіп жіберу.* Өздері *т а р т т ы р г а н* қошқар тәрізді (М.Әуезов, Тастүлек). Айғырлық қылатын неме ғой, ат қып *т а р т т ы р ы п* жіберем (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Алпыс атан *т а р т т ы р ы п,* Айыппен билер дақ салған Исатай басымды алар деп, Сақыраға шықпай сақтанған (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ТАРТТЫРУ *Тарттыр етістігінің қимыл атауы; тартқызу, жылжыту.* Шөп биыл жетеді, әр жағынан трактормен *т а р т т ы р у г а* болады (Т.Әбдіков, Күз.).

ТАРТТЫРЫЛ= е т. *Еркек қозы-лақтың енінің үзілуі.* Қозылар күзге қарай *т а р т т ы р ы л а д ы (*М.Ермеков, Қазақст.).

ТАРТТЫРЫЛУ *Тарттырыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ Еркек малдың *т а р т т ы р ы л у ы.*

ТАРТУ[1] з а т. *Біреуге арнап берілетін ерекше сый, арналған бағалы зат.* Мынау біздің қатынға қандай *т а р т у*! Мұнда қанша алтын-күміс бар? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұның бәрі – *т а р т у ы м* сізге, – дейді, – Ақылыңды айт, ақсақал, бізге, – дейді. – Бақша, зауат, жайларды қылдым талқан, әрбір бай жалдап жатыр жүз кедейді (Абай, Тол. жин.). Патша екі ай жатып, қайтпақ болды, Қамсызға қайту жайын айтпақ болды. Беріпті *т а р т у ы м* деп желмаясын, Риза боп құдасына көңілі толды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тарту тартты [қылды]. *Бір затты біреуге құрметтеп сыйлады.* Туған елің қуантып, *Т а р т у т а р т т ы* табыстан (К.Әзірбаев, Өлеңд.). Қылышын шапсаңыз, Бір жаныңа пайда бар, *Т а р т у т а р т ы п* кеп тұрмыз, Қайтсек көңіл жайланар? (Қамбар батыр). Қолымнан келген осы еңбегімді сендерге *т а р т у қ ы л а м* (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАРТУ[2] *Тарт етістігінің қимыл атауы; ұманың сыртынан ұрық түтігін тартып үзетін тәсіл. Т а р т у* тәсілі қозы-лақты пішуге өте ыңғайлы болғанымен, ірі малға қолдану қиынға соғады (А.Шабдан, Тарту тәсілі.).

ТАРТУ: тарту арқан. э т н. *Көшкенде түйеге артқан жүкті қомға бекітіп байлайтын, сонымен бірге арба, шанаға тиелген жүкті бастырып байлайтын арқан.* Көш кезінде көлікке артылған жүкті қомға бекітіп, *т а р т у а р қ а н м е н* тартып байлайды. Берік болдыру үшін оның шүйкесіне жылқы, сиыр, ешкінің қылын қосады (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері).

ТАРТУ-ТАРАЛҒЫ з а т. *Сыйлауға арналған зат, сый-сияпат.* Көптің дегенін істеген болып, елдің бастықтарына сый жіберіп, *т а р т у-т а р а л ғ ы* береді. Ханның билері «ұсынған мойынды қылыш кеспес» деген мақалды ескеріп, көпті бітімге көндіреді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Бұлар *т а р т у-т а р а л ғ ы л а р ы н* алып, ел аралап кеткен (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ТАРТУШЫ з а т. э т н. *Бәйгеге қосқан атты алдынан шығып қоса жарысып демеуші, оған жәрдемдесуші.* Торыны *т а р т у ш ы л а р* да табылады ғой («Қаз. әдеб.»). Тоскауылда тұрған *т а р т у ш ы л а р* күрең тізгінін қос жақтап, іле жөнеліпті де, шаңқанбоз күреңмен үзеңгі қағысып өтіпті (Е.Тұрысов, Ақбақай).

ТАРТЫЛ[1]**=** е т. *Таразылану, өлшену.* Біреуден біреу артылса, Өнер өлшеніп *т а р т ы л с а,* Оқыған, білген білген-ақ, Надан надан-ақ сан қылса (Абай, Тол. жин.). Алаштың адамының бәрі мәлім: Кім қалды таразыға *т а р т ы л м а ғ а н*? Дегендер: мен жақсымын, толып жатыр, Жақсылық өз басынан артылмаған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТАРТЫЛ[2]**=** е т. *Қысқару, таусылу, біту, сарқылу.* Адамдардың миы ерте суалмаса керек, ақыл, ой, таланты... ерте *т а р т ы л м а с а* керек. Егделеген сайын миы шыныға берсе керек. Соған қарағанда, сіздің де қаламнан қаларлық уақытыңыз бола қойған жоқ па деп шамалаймын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жауапқа тартылды. *Істі болды, сотталды.* Ағадан сөз қайтпады қарындасқа, Жігіттен сіздей жауап табылмас па? Бітсе егер өлең шіркін, бойға қайнап, *Ж а у а п қ а* сіздей ғазиз *т а р т ы л м а с* та (М.Дулатов, Шығ.).

ТАРТЫЛҒЫШ с ы н. *Тартылуға бейім, тартылымпаз.* Мұндайда адамның тамыры да *т а р т ы л ғ ы ш* келеді ғой, шынында да, бірте-бірте батып бара жатқан сияқтымын (Тұлпар).

ТАРТЫЛУ *Тартыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Су деңгейінің төмен түсіп азаюы, сарқылып құрғап қалуы.* Арал теңізінің *т а р т ы л у ы* балықтардың қырылып, жерасты суларының *т а р т ы л у ы н а* соқтырады (М.Қаназов, Арна). *Т а р т ы л у ғ а* тиісті каналды халық бұзып салдырмай қояды (Қ.Исабаев, Көгілдір.). **2.** а у ы с. *Құрып*

біту, күйреу. Бірақ бала осы жағымсыз күйдің, осы азаптың аштықтан екенін аңдап біле алмайды, оған сүт керек екенін біле алмайды. Міне, жанның осындай күйі *т а р т ы л у* деп аталады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАРТЫЛЫМ з а т. ф и з. *Тарту күші, тарту қасиеті, тартылыс*. Механика заңдарының және бүкіл әлемдік *т а р т ы л ы м* заңының ашылуы бұл шындықтың жаңа дәлелдерін келтірді (Марксистік филос.).

ТАРТЫЛЫҢҚЫРА= е т. *Тартыла тусу, тартыла беру*. Көгілдір балдыр қоға басып, суы *т а р т ы л ы ң қ ы р а п*, құстар ауып кеткен болатын (Ш.Айманов, Қыран.). Жардан қарғып-қарғып түсіп, *т а р т ы л ы ң қ ы р а п* қалған ағын суға жаппай бас салысты (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ТАРТЫЛЫҢҚЫРАУ *Тартылыңқыра етістігінің қимыл атауы*. ≈ Тамыры *т а р т ы л ы ң қ ы р а у*.

ТАРТЫЛЫС з а т. ф и з. *Тартылу, тартылым, тарту күші. Т а р т ы л ы с т ы ң* әсерінен аспан денесі тек эллипс емес, парабола, гипербола жолдарымен де жүре алады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Демессің айтып тұр-ау қорқыныштан, Сәтімді ризалықпен толқып ұшқан. Күшті екен махаббатпен сендік сенім Жердегі ұлан-ғайыр *т а р т ы л ы с т а н* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Тартылыс заңы. ф и з. *Табиғатта болатын тартылу құбылысы*. Ньютон бүкіл әлемдік *т а р т ы л ы с з а ң ы н* ашқан (А.Қалығұлов, Жарық.). Дүниежүзілік *т а р т ы л ы с з а ң ы* жаратылыстағы бүкіл денеге түгелдей тән қасиетті көрсетеді (Марксистік филос.).

ТАРТЫМ[1] з а т. *Өзіне адамды тартатын ерекше қасиет*. Бір көз бар тозғақ мөрдей *т а р т ы м ы* жоқ (М.Әлімбаев, Өшпес от). Ұнатамын ұландардың жас үнін, Мәз-мереке айғай-шуын, асырын, Ұнатпаймын *т а р т ы м ы* жоқ әйелдің Көк дауылдай түлей ашуын (Қ.Бекхожин, Менің заман.).

ТАРТЫМ[2] з а т. к ә с. *Балықшылар ұстаған балығын өткізетін өзен (теңіз) жағасындағы арнаулы орын. Т а р т ы м* басындағы балықшылар үйінде отырған он шақты адам үн-түнсіз бригадирдің аузына қарап қалыпты (Ф.Оңғарсынова, Биіктік). *Т а р т ы м* басына қарай толқынмен жарысып келе жатқан мотор үстінде екеу тұр («Қаз. әдеб.»).

ТАРТЫМ[3] з а т. к ә с. *Балық аулайтын аудың ұзындығын (көлемін) білдіретін өлшем*. Екі *т а р т ы м* ауынан айырылыпты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Жиырма *т а р т ы м* ауды бір жағалап қайтқанда, қырық-елу тыран іліктірді (З.Шүкіров, Жас жесір).

ТАРТЫМ: бір тартым. *Бір шегуге жарайтын (темекі, шылым). Б і р т а р т ы м* темекі болса ғой (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

Шылым тартым. *Бір шылым тартатын уақыт мөлшері*. Жігіт Әжекеңнің шалғысын *ш ы л ы м т а р т ы м д а* шыңдап шықты (Ж.Нәжімеденов, Ақшағыл).

ТАРТЫМДЫ с ы н. *Көңіл аударатын, қызықты*. Ауылдың көзі, құлағы – мұғалімдерді, жас буын оқушыларды, ауыл кедейлерін жаңа жылмен құттықтап, жаңа жылында жаңа жұртшылығының өркендеуін, жаңа-жаңа, *т а р т ы м д ы* жемістер беруін (М.Жұмабаев, Шығ.). Шайбай кірісті сөзге, ол әкесіндей емес, *т а р т ы м д ы* болжал айтты (Д.Әбілев, Арман.). Құс салу өнері қазірде де өзінің *т а р т ы м д ы* қызықтығын жойған жоқ (Қазақст. аң байлығы).

ТАРТЫМДЫҚ з а т. с ө й л. ***Тартымдылық.*** Еңкіш тартқан кәрі тұлғасында бір *т а р т ы м д ы қ* бар, көзілдіріктің ар жағынан әлі сөнбеген от ұшқындайды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ТАРТЫМДЫЛЫҚ з а т. *Қызықтырушылық, баурап алушылық*. Осы түр-сипатында бір *т а р т ы м д ы л ы қ* бар (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Бұлардың тура, бүкпесіз қарайтын кездерінде әлденендей бір жақындық, *т а р т ы м д ы л ы қ* бар (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ТАРТЫМПАЗ с ы н. *Тартқыш, қызықтырғыш*. Қанымның қызуы мен тасқын селін, Бойына жинапты жас өзендерім, *Т а р т ы м п а з* толқынды ойым жеңістерге, Ойнайды шалқып жаңа теңіздерде (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

ТАРТЫН= е т. **1.** *Артқа тарту, табандап жүрмей қою*. Алғаш келесінен бөлінген жас маям *т а р т ы н ы п*, жалтақтап, боздап, жүрмей көп әуреледі (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **2.** *Бас тарту*. Бұл ойыңның, асылым-ау, алды құзар, арты жар; Құзар шыңнан екеуміздің жайымыз бар *т а р т ы н а р*, Бүйі ханның әкеме айтқан мынадай бір шарты бар (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ойынға ойсыз надан бәрі құмар, Дүние істеп өз жұмысын жатқан шығар, Елемесең, елестер, бір танытар Қайда айдаса барасың, кім *т а р т ы н а р* (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Қаймығу, жалтару*. Нұрланнан *т а р т ы н а* берем, бірақ неғұрлым тартынсам, соғұрлым соны іздеп, жүрегім аңсай береді (З.Шашкин, Сенім). Жан еді өзі секілді дара қайың, Дара қайың болса да қарапайым. – Қане, Төлеш, – деп күлді ол – жырыңды оқы, Қане сен де *т а р т ы н б а*, балақайым! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТАРТЫНАҚТА= е т. с ө й л. *Тартыншақтау, шегіншектеу*. Өзің неге *т а р т ы н а қ т а й* бересің? (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ТАРТЫНАРЛЫҚ с ы н. *Бой сақтайтындай, бас тартып, жалтарарлық*. Атадан туған адам досым болса, *Т а р т ы н а р л ы қ* жөні жоқ Разия онша; Ел басына күн туды, жетсін қазір; Достың бекер, сөз жалған, бұдан қалса (Б.Тұлғажанов, Жомарт.).

ТАРТЫНДЫР= е т. *Тартынуға мәжбүрлеу*. Алғаш іркілген мені кейін *т а р т ы н д ы р г а н* сырқаттығы ғана еді (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

ТАРТЫНДЫРУ *Тартындыр етістігінің қимыл атауы*. ≈ Жаман істен *т а р т ы н д ы р у*.

ТАРТЫНУ *Тартын етістігінің қимыл атауы; бас тарту.* Болсын жаты, жақыны, Жоқ асынан *т а р т ы н у.* Жылы жүзді бәйбіше Керсендей үлкен аяқпен Ұстата саумал береді (М.Жұмабаев, Шығ.). Мақтайтын нәрсе болса, *т а р т ы н у д ы ң* не керегі бар? (М.Иманжанов, Менің махабб.). Жақсы сөзден *т а р т ы н у д ы ң* да реті жоқ шығар (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТАРТЫНШАҚ с ы н. **1.** *Жетекке жүрмейтін, көткеншек, шегіншек.* Басшылық қылып ұқтырса, тура жолға сілтесе, қазақ *т а р т ы н ш а қ* емес, елгезек халық қой (М.Дулатов, Шығ.). Білімі итіншек, халқы *т а р т ы н ш а қ.* Елдің ыңғайына көне берсең ілгері бастырмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Жасқаншақ, именшек.* Өз басы ондай жанжалды сүймейтін Ербол мұндайда *т а р т ы н ш а қ* болушы еді (М.Әуезов, Абай жолы).

ТАРТЫНШАҚТА= е т. *Кейін тарту, шегіншектеу, имену.* Үрейлі жігіт жетегіндегі атының *т а р т ы н ш а қ т а п,* осқырына үрке бастаған тықырын да сезінді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс). Жалқау, қиқар түйедей *т а р т ы н ш а қ т а п,* Жылжыды өмір үстімен кемел жердің. Ескерткіш тұр ұлылық қалпын сақтап, Даңқын сақтап данышпан шеберлердің (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТАРТЫНШАҚТАН= е т. *Тартыну, кейін тарту, имену.* Шабан аттай *т а р т ы н ш а қ т а н ы п,* Азамат барды (Б.Майлин, Азамат.). Шоқан көпшіліктен қымсынып, *т а р т ы н ш а қ т а н д ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТАРТЫНШАҚТАНУ *Тартыншақтан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аттың *т а р т ы н ш а қ т а н у ы.*

ТАРТЫНШАҚТАҢҚЫРА= е т. *Тартыншақтай тұсу, шегініңкіреу.* – Қасыңыздан маған да жұмыс табылар ма екен? – деді ол, әлденеге сәл *т а р т ы н ш а қ т а ң қ ы р а п* («Лен. жас»).

ТАРТЫНШАҚТАУ *Тартыншақта етістігінің қимыл атауы.* Біреу жақсы істеп тұрғанда, екінші біреудің *т а р т ы н ш а қ т а у ы* жараспайды (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Жасы елулердегі, шау тартқан кезі болса да, ол *т а р т ы н ш а қ т а у д ы* білмейтін (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.).

ТАРТЫНШАҚТЫҚ з а т. *Кері тартушылық, шегіншектік; жасқаншақтық, именшектік. Т а р т ы н ш а қ т ы қ т ы* қойып, ентелеу керек (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім). Құр өншейін сары уайым, сар қайғы, *т а р т ы н ш а қ т ы қ,* қорқақтық деп, бірсыпыралары құр алауыздық, ұйым бұзарлық, сөз жарысы, ерегіс деп кейбіреулер сиезді біз керек қылмағандай көріп, кейбіреулері жұрттан сиезді біз бейне бір қызғанатындай көріп еді (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

ТАРТЫНЫС з а т. *Өзін-өзі ұстаушылық, тартыншақтық.* Толқуың, тегеурінің, *т а р т ы н ы с ы ң,* Талабың, қиналысың, шарқ ұрысың Жатыр ғой жүрегіңнің түкпірінде Ел-жұртың тыңдар соның бар тынысын (Ж.Өмірбеков, Ана.).

ТАРТЫҢҚЫ с ы н. *Ішке қарай жабысқан, қабысыңқы.* Бауыры *т а р т ы ң қ ы,* төсі сала құлаш жануардың. Сірә, белі де күдіс болса керек (Ғ.Сланов, Домбыра.). Желінінің екі жақ жартысы да біркелкі жетілген, ішке қарай *т а р т ы ң қ ы,* ұзыны мен ені жақсы дамыған (Қымыз). Құлжаның қарны ондай қампиған, жуан емес, жарау жылқыдай *т а р т ы ң қ ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТАРТЫҢҚЫРА= е т. *Тарта тұсу, аздап тарту.* Шал кәрі тарланның қасына келіп, тартпасын *т а р т ы ң қ ы р а п* қойды (С.Санбаев, Аруана.). – Мұқа, осы жағыңды *т а р т ы ң қ ы р а,* салбырап барады (Т.Тілеуханов, Өмір.).

ТАРТЫҢҚЫРАУ *Тартыңқыра етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тізгінді *т а р т ы ң қ ы р а у.*

ТАРТЫС[1] з а т. *Біреумен немесе бір нәрсемен жүргізілетін күрес, айқас, талас.* Өмір алдыңнан *т а р т ы с ы н* тосады (З.Шүкіров, Қиын түйін.). *Т а р т ы с,* арбасу жүріп жатқанын қалайша аңғармағанмын (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

Тап тартысы. с о в е т. *Қаналушы және қанаушы таптар арасындағы күрес, тап күресі.* Адам баласының тартысы – *т а п т а р т ы с ы н ы ң* тарихы (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ауыл мен деревняларда *т а п т а р т ы с ы* күшейді: кедей, батырақтар Совет өкіметінің төңірегіне жиналып, бай мен кулактарға қарсы күрес жүргізді (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

ТАРТЫС[2] з а т. *Музыкалық аспапта ойнау, шерту мәнері.* Әр қаңының *т а р т ы с ы,* музыкалық аспабы әртүрлі (Е.Ысмайылов, Ақындар.).

ТАРТЫС= е т. **1.** *Тартуға көмектесу, жәрдемдесу.* Бәйгеге ат қоссаң, атыңды *т а р т ы с п а й т ұ г ы н* ағайын, атың келсе, бәйгесіне өкпелейтұғыны қалай (Абай, Тол. жин.). Көтермелеп *т а р т ы с т ы,* Ұзатып шылбыр жалғалап. Қызыл іңір түскенде Қарауыл қашып құтылды, Хан Жәңгірдің әскері Құс алған құдай тұтылды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). **2.** а у ы с. *Дауласу, айтысу, күресу.* Бұл жасқа келгенше, жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, *т а р т ы с т ы қ,* әурешілікті көре-көре келдік (Абай, Тол. жин.). Жұрнақ үшін жыртысам, Шылау үшін шайқасам: Тармақ үшін *т а р т ы с а м,* Ақиқат деп айқасам! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТАРТЫСКЕР з а т. *Сайысушы, ойыншы.* Қарсыласын сүріндіру мақсатында *т а р т ы с к е р л е р* тек жұртқа таныс, үйреншікті, жаттамалы жұмбақтарды қайталаумен шектелмеген (Ш.Керім, Қазақ жұмбағы).

ТАРТЫС-ТАЛАС з а т. *Бір мәселе жөніндегі айтыс, керіс.* Ол біздің мал жайындағы *т а р т ы с-т а л а с т ы* жақсы біледі (С.Бегалин, Уақыт.). Жиналыстан-жиналыс, ел кезу, егін, *т а р т ы с-т а л а с п е н* өтіп жатқан бір өмір (З.Шашкин, Сенім).

ТАРТЫСТЫ с ы н. *Қызу айқасты, таласты, қызықты.* Жарыстардың өте *т а р т ы с т ы* өтуі жас спортшылардың шеберліктері үнемі өсу үстінде екенін дәлелдейді («Білім және еңбек»). Екі команданың кездесуі әрқашан *т а р т ы с т ы* өтеді («Спорт»).

ТАРТЫСТЫР= е т. *Тартысуға мәжбүр ету, тәжікелестіру.* Жазушы болған бір уақиғаларды түгел өзі айтып отырмай, сол уақиғада болған адамдардың өздерін айтыстырып-*т а р т ы с т ы р а д ы* (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТАРТЫСТЫРУ *Тартыстыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Екі жақты *т а р т ы с т ы р у.*

ТАРТЫСУ *Тартыс етістігінің қимыл атауы.* Жерден алынған көкпарды тақымға басып, *т а р т ы с у* үшін үш-үштен алты адам тең ортаға шықты (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Көзін көрді: аз ауыл бара алмады, Бізге еріп, жауға қарсы шыға алмады: Іргелі елмен *т а р т ы с у* қарашыға Қайткенмен оңай жұмыс бола алмады (И.Байзақов, Құралай.).

ТАРТЫСШЫЛ с ы н. *Тартысқұмар, айтысқыш.* Бұрынғы өзінің қабырғалы да қарақты деп танитын дос-жарлары, атқа мінерлер, *т а р т ы с ш ы л* билер, тоң мойын ру басылары еді (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ТАРХАН з а т. к ө н е. *Бұрынғы хандық заманында ханға аса сыйлы, жақын адамға берілетін атақ.* Бұл екісін *т а р х а н* қылды, тарханның мағынасы: ол кісіден еш нәрсе алмайды, хан есігіне келсе еш кісіден рұқсат сұрамайды, өзі кіріп, өзі шығады. Әгар кінәлі болса, тоғызға дейін кешірім беріледі (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі). Жәнібекке қырғыз-қазақ халқының бірінші *т а р х а н ы* деген атақ берілді (І.Есенберлин, Жанталас).

ТАРШЫЛЫҚ з а т. *Жетіспеушілік, жоқшылық, тапшылық.* Болармын нағып ырза туысыма, Туыппын *т а р ш ы л ы қ т ы ң* уысында. Шамам жоқ жан-жағыма қол созарлық, Тар көрдің тығылғандай қуысына (А.Байтұрсынов, Шығ.). Біз дағы ғылым білсек етпес пе едік, Ілгері озғандарға жетпес пе едік. Дін, дүниеміз *т а р ш ы л ы қ т а н* азат болып, hүнерлі халық атанып кетпес пе едік (М.Дулатов, Шығ.)

ТАРЫ з а т. <лат. panicum> **1.** *Дәнді дақылдардың бір түрі.* Қыс қатты, қары қалың болған жылы, Жалынып шөп сұрайтын талай байлар. Диханшыл, еңбек сүйгіш жігіт екен, Қордайға бидай, *т а р ы,* егін айдар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бес жандарал өткіздім мұнан бұрын, Бірінен-бірі антұрған болды мүлде. Бұл өлсе, біреу келер мұнан залым, Зарлатып *т а р ы* алады елден алым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Осы дақылдың дәні.* Қайнатып түннен қуырып, *Т а р ы с ы н* да ақтадым. Жазы-қысы бел шешіп, Бір күн де үйде жатпадым (О.Шипин, Дастан.). *Т а р ы н ы* көбінесе қошқарларға шағылыстыру кезеңінің алдында және шағылыстыру қарсаңында береді (А.Елеманов, Қой шаруаш.).

Ақ тары. ө с. < лат. miliaceum> *Астық тұқымдасы тары туысына жататын дәнді дақыл.* ≈ *А қ т а р ы н ы ң* жапырағы.

Африка тарысы. ө с. < лат. peenisetum tuphoides> *Түсі жүгеріге ұқсайтын, сабағы жапырақты, биіктігі 1,5–3 м біржылдық өсімдік. А ф р и к а т а р ы с ы* малға жем-шөп, сүрлем, пішен, адамға азық-түлік ретінде пайдаланылады (ҚСЭ).

Тары көже. т а м а қ. э т н. *Тарыдан жасалған көже, сусын.* Қою сүтке бөктірілген *т а р ы к ө ж е* болсайшы (Т.Бердияров, Солдат.) Сүтті *т а р ы к ө ж е г е* қатып сусын ететін еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТАРЫҒУ *Тарық етістігінің қимыл атауы.* Көп жасайтындар сирек ауырады. Олар әрқашанда көңілді жүріп, жабырқау, *т а р ы ғ у* дегенді білмейді (Ш.Қожахметов, Ғалам.). Көпшілік жағдайда жасы ұлғайған адамның *т а р ы ғ у ы,* қатты ренжіске түсуі, ашулануы жүрек тамырының немесе ми тамырының тарылуына, түйілуіне апарып соғады (Б.Омарұлы, Жүрек ауру.).

ТАРЫҒУШЫЛЫҚ з а т. *Жоқшылыққа ұшыраушылық, зәрулік.* Өмірде жоқшылық, *т а р ы ғ у ш ы л ы қ* бар дейтін, бірақ оны біз көрмеген едік (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

ТАРЫДАЙ с ы н. **1.** *Тары сияқты, тары тәрізді.* Көңілі такаппардың көктен биік, Болғанда ойы тайыз, сөзі суық, Кішіпейіл келеді білімді адам, Дәні толық *т а р ы д а й* басын иіп (К.Әзірбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Өте кішкентай, шағын көлемді.* Айманның оң жақ бетінің ұшында және мойнында екі жерде *т а р ы д а й* ғана меңі бар екен (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). **3.** а у ы с. *Титімдей, азғантай.* Осындай да сүйегі сұлу, жаратылысы асыл әйел болады екен ә? Тал бойынан *т а р ы д а й* мін табылсайшы (Ө.Қанахин, Құдірет).

Тарыдай шашылды. *Бытырады, тарады, шашырады.* Төбедегі *т а р ы д а й ш а ш ы л ғ а н* жұлдыздар әр тұстан көріне түсіп, қайта жасырынады (Б.Тәжібаев, Қараторғай). *Т а р ы д а й ш а ш ы л ғ а н* жер-көкке Тірі жүр, тірі жүр жендеттер. Батыс Германия – бақытсыз Германия, Шынымен бостандық бермек пе Кешегі жендетке?! Қара свастикаға мәңгілік қарғыс жер-көкте! (М.Мақатаев, Шығ.).

ТАРЫДАЙЫН с ы н. ф о л ь к. ***Тарыдай.*** Қодардың жазығы жоқ *т а р ы д а й ы н,* Сасан айтса әділет бәрі дайын, Жауым Сасан пікірін өзгертпесе, Барып мүлде Сасаннан арылайын (Ш.Әбенов, Шыңғыстау).

ТАРЫҚ= е т. **1.** *Қиыншылық, жоқшылық көру, зәру болу, қысылу.* Алма мойын құба үлек – Шалқұйрықтан туатын. Балдағы алтын айболат – *Т а р ы қ қ а н* кезде ер керек, Тартып белге буатын (Базар жырау, Шығ.). Тоғай толған жылқысы, қора толған қойы, желі толған түйесі бар байлар, жасы 80–90-ға келгенше бала көрмей, баласы жоқтығынан әркімнен қорлық көріп, таяқ жеп,

сөгіс есітіп, зарығып, *т а р ы ғ ы п*, әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып, өлдім-талдым дегенде жалғыз ұл көрсе, ол ұлы жұрт жұмысына керек болған жерде қартайған, әлсіз ата-анам қалып барады екен деп, оған да қайырылуы жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Көңілі құлазу, қапа болу.* Осының бабын, Тәңірі, қалай табам?! Қабағына қарап-ақ отырмын, Неге *т а р ы қ қ а н ы н а* қайран қалам! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тарығып қалды. *Мұқтаждыққа, кемтарлыққа ұшырады.* Азамат балалары болғанымен, қысқа жіп күрмеуге келмей, ішімдік-киімдіктен кейде *т а р ы ғ ы п қ а л с а* да, Ұлберген ол тілегінен еш уақытта жаңылмайтын еді (С.Мұқанов, Шығ.).

ТАРЫҚТЫР= е т. **1.** *Мұқтаж, зәру ету.* Әкесінің жасын өте үлкен кәрі қылып, өлдім-талдым дегенде зарықтырып, *т а р ы қ т ы р ы п* оған жалғыз ұл беріп, ол ұлын жұрт қорғаушы батыр қылып, ер құрбандығының көптігін, үлкендігін көрсету мақсатпен істеген ақын шеберлігі де бар шығар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жәзит су шығатын жердің бәрін қолына алып, Құсайын әскерін судан *т а р ы қ т ы р а д ы* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **2.** *Жоқшылық көрсету, қиыншылыққа душар ету.* Қапы ма едің қарағым, Шүкітайдан, Атым түсті аузыңа сенің қайдан? Өз өнерім өзімді *т а р ы қ т ы р м а с*, көмек сұрап көргем жоқ Жартыбайдан (Жамбыл, Шығ.). О, алтын бесік, жылы ұя! Соғыс аранын ашып, ажал отын қаптатып келсе де, сені қаншама *т а р ы қ т ы р с а* да, талай азаматыңды ыстық құшағыңнан айырып әкетсе де, сенің дастарқаныңды тарылта алмады ғой (Қ.Исабаев, Қарабала).

ТАРЫҚТЫРУ *Тарықтыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ішіп-жемнен *т а р ы қ т ы р у*.

ТАРЫЛ= е т. **1.** *Бір нәрсенің тараюы, кішіреюі.* Сындырды, елім, сағыңды; Қара ісіне дем беріп, Қарайтты әдейі ағыңды; Ұзын өріс қысқарып, Кең қонысың *т а р ы л д ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** а у ы с. *Сараңдық жасау, пейілі құру.* Анда-санда бір келем ғой, несіне *т а р ы л а с ы з*? (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Малың мыңға жеткенде *т а р ы л а р с ы ң*, Екі мыңға жетсейші деп зар қыларсың (Бес ғасыр.). Артымда елім бар еді, Алдымда жолым бар еді, Ел де жоқ, қазір, жол да жоқ... Табылар жолың, *т а р ы л м а*, Жылама, жынға жалынба, Таң атқанша күн де жоқ (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Құру, жойылу.* *Т а р ы л ы п* дін, дүниеміз бара жатыр, Ипырм-ау, білген бар ма – бұл не ғажап? Ойламас ертеңгісін не болар деп, Салынып жалқаулыққа біздің қазақ (М.Дулатов, Шығ.).

Көкірегі [кеудесі] тарылды. *Ыза кернеді, ішқұса болды.* Ауырмай тәнім, ауырды жаным, Қаңғыртты қысты басымды. *Т а р ы л д ы к ө к і р е к*, Қысылды жүрек, Ағызды сығып жасымды (Абай, Тол. жин.). *Т а р ы л ы п* талыс *к е у д е м* күрілдеген, Шығады қырылдаған үнім зорға. Дертке – дәрмен, көңілімнің гүлі болған, Осы өлең адастырды-ау ақтық жолда! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ниеті тарылды. *Іштарлық етті, пейілі тарылды.* Ертең бізге туардай заман ақыр, Неге *н и е т т а р ы л ы п* бара жатыр. Үш жүз қайда... Үйді-үйге бөлінісіп, Күңіреніп, күрсініп дала жатыр (К.Салықов, Жезкиік).

Ойы тарылды. *Не істерін білмей дағдарды, қапа болды, қайғырды.* Өсекке салмаңдар Ойымды, жарымды. Өлшеуге алмаңдар, *о й ы м* бек *т а р ы л д ы* (Абай, Тол. жин).

Терісі тарылды. *Қырыстанды, қитықты.* Айтқожаның қулығы сені еліртken, Бір дем алса күшіктей соңына ерткен. Менің *т е р і м т а р ы л ы п* келе жатыр, Бұрын кісім емес ең жалғыз шерткен (Абай, Тол. жин.).

Тынысы тарылды. *Дем алуы қиындады, тұншыға бастады.* Үнім де өзімдікі емес, *т ы н ы с ы м т а р ы л а* қырылдап шықты (З.Жәкенов, Қайта айналып.). *Т а р ы л ы п т ы н ы с* та, өлең де, Мұңнала оралса маған көп, Біреудің иттігін көрем де, Өшімді аламын сенен кеп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТАРЫЛДА= е т. *Дарылдаған дыбыс шығару, тар-тар ету.* Алдынан *т а р ы л д а п* кеп жүк машинасы кесіп өтті (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ТАРЫЛДАҚ с ы н. *Тарылдап қалған, дарылдақ (мәшине, трактор т.б).* Жерді мына *т а р ы л д а қ* жыртатын болса, бел суытып, ата кәсібімді істеймін (Д.Досжанов, Тұлпар.). Өткенде өзін *т а р ы л д а қ т ы ң* ішіне салып, алып келген ана бір сидаң қара нелер тәтті шөппен тамақтандырады (Қ.Жаркенов, Жылқышы бала).

ТАРЫЛДАТ= е т. *Тар-тар еткізу.* Көк шарбақтан кіре бергені сол еді. Алдынан екі аяқты мотоциклін *т а р ы л д а т ы п* Әлібек шығып келеді екен (М.Рахманбердиев, Ақ тілеу). Мұғалімің әкеліп бермей ме? Әне бір қосаяқтысын *т а р ы л д а т ы п* күнде барып келеді ғой (Д.Досжанов, Жусан.).

ТАРЫЛДАТУ *Тарылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тракторды *т а р ы л д а т у*.

ТАРЫЛДЫР= е т. *Тынысты тарылту, тұншықтыру.* Не сұмдық тынысымды *т а р ы л д ы р ы п*, Денемді барады ғой жалын бүріп, Еңкейген дәрігерге тіл қата алмай, Талықсып жүре бердім әлім құрып (З.Шүкіров, Арал). Күн төбеге көтеріліп, аптап ыстығы тынысты *т а р ы л д ы р ы п* барады (К.Зәкенов, Жанартау).

ТАРЫЛДЫРУ *Тарылдыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тынысты *т а р ы л д ы р у*.

ТАРЫЛТ= е т. **1.** *Тарайту, көлемін шектеу.* Жәңгірдің заманында қазақтың қонысын үкімет *т а р ы л т а* бастады. Еділдің жағасынан қалалар салып, қазақты Еділден ысырды. Оралдың орысказактары Жайықтан ысырды, орыстың балықшылары теңіздің жағасынан ысыра бастады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2.** а у ы с. *Жолын, бағын байлау.* Қыз Жібек, *т а р ы л т қ а н м ы н* заманыңды,

Білмей жүрсің айырылып қалғаныңды, Ат ізін сегіз жылдай бір салмаған, мырза деп айта берме жаманыңды (Қыз Жібек). Байдың бағы таярда, Танабын Құдай *т а р ы л т ы п,* Қасынан қоңсы қозғалар. Дүниені дос көріп, Жиғанымен тірнектеп Өлгеніңде үстіне Киері – үш қат бөз болар (Базар жырау, Шығ.).

Тынысын тарылтты. а) *Дем алуды тежеді, жүректі қысты.* Жөтел *т ы н ы с ы н т а р ы л т т ы* (Ауызекі). ә) *Сұсын көрсетті, соққы берді.* Өлеңді айт дегенде ағылтқанмын, Жүйріктей домбырамды сабылтқанмын, Ел сүйген, еңіреп туған ерді мақтап, *Т ы н ы с ы н* дұспанымның *т а р ы л т қ а н м ы н* (Жамбыл, Шығ.).

ТАРЫЛТУ *Тарылт етістігінің қимыл атауы.* Аралды *т а р ы л т у ғ а* уақыты тар. Жолымыз болды десті енді бұлар, Күн батпай кемесіне қайтып келді, Кітап және бір кісі олжасы бар (Ш.Әбенов, Ортақ арал). Шөбі мол, тіршілігі бай жерлер болып саналатын өзен бойларының құс жолдарын *т а р ы л т у ы* заңды нәрсе (Ж.Төреходжаев, Құстар қайтып.).

ТАРЫЛТЫЛ= е т. *Тарайтылу, кішірейтілу.* Қазақ тілінің қолдану аясы тілдің қабілетсіздігінен *т а р ы л т ы л ғ а н* жоқ, тездетіп бір тілдікке, бір ұлттылыққа көшу жолындағы көптеген көзапара, көзтаса әрекеттердің салдарынан қасақана қолдан тарылтылған (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ТАРЫЛТЫҢҚЫРА= е т. *Аздап тарылту, тарылта түсу.* Қазақты қамаған құрсауын орыс патшасы қысыңқырап, *т а р ы л т ы ң қ ы р а п,* қазаққа ақырындап тұяқты, уысты, ұзын қолды сала бастайды (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТАРЫЛТЫҢҚЫРАУ *Тарылтыңқыра етістігінің қимыл атауы.* ≈ Таралғыны *т а р ы л т ы ң қ ы р а у.*

ТАРЫЛУ *Тарыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Көлемін кішірейту, тар күйге түсу.* Жазық дала *т а р ы л у ғ а* айналып, бел-белестері жиі ұшырай бастады (О.Бодықов, Бұлбұл). **2.** а у ы с. *Сараңдық көрсету, іштарлану.* Тары тапса, талқанға мұрнын шүйіріп және кетпейді, *т а р ы л у д ы* білмейді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). – Көңіл сиса, бәрі сияды, – деді карт әлденеге тіктеп. – Аудан басшыларының *т а р ы л у ы* бекер (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ТАРЫЛЫҚ з а т. *Тары егілген жер.* Мұндай жерде *т а р ы л ы қ т ы* бір мезгіл көзден таса қалдырып, жаңағыдай торғайларды үйір еттің, бітті (Т.Дәуренбеков, Таң атып.).

ТАРЫЛЫҢҚЫРА= е т. *Тарыла беру, тарыла түсу.* – Бірақ бұрынғысындай емес, малдың өрісі *т а р ы л ы ң қ ы р а д ы,* – деді Бақтыбай (С.Шарипов, Шығ.). Образ жасаудың жолдары *т а р ы л ы ң қ ы р а п* бара жатқандай («Қаз. әдеб.»).

ТАРЫЛЫҢҚЫРАУ *Тарылыңқыра етістігінің қимыл атауы.* ≈ Өрістің *т а р ы л ы ң қ ы р а у ы.*

ТАРЫЛЫС= е т. *Сараңдық көрсетісу.* Қатты күнде тырысып *т а р ы л ы с т ы* Дулаттағы қадірден жекжатыма (Бес ғасыр.).

ТАРЫМШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Таршылық.*** Қонақ боп келген балаға *т а р ы м ш ы л ы қ* көрсете берме, балам (Ауызекі).

ТАРЫН с ы н. ж е р г. *Кең емес, тар.* Жері *т а р ы н* елде тынысы кең, жаңа үйлер көз тұндырады (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

ТАРЫН= е т. **1.** *Таршылық көру, қинкөрісі қиындау.* Ah, далам, айхай далам, сағым далам, Бір бұдыр жоқ-ау көзге шалынбаған; Бір ғаламат бойында сабыр бар-ау, Аспан құлап кетсе де *т а р ы н б а ғ а н* (М.Мақатаев, Шығ.). Қазірде шүкір, молшылық, *т а р ы н а р* емеспіз (Р.Райымқұлов, Бала.). **2.** а у ы с. *Кею, ренжу, қамығу.* Сикорскийдің келгеніне ол да *т а р ы н ы п* келе жатыр еді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Бұл ауылда оған өкпелеп *т а р ы н а т ы н* ешкім жоқ (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТАРЫНҒЫШ с ы н. *Тарыншақ, кейігіш, ренжігіш.* Жасында жетімдік өмірдің тауқыметін көп тартып, жүйкесі жұқарып өскен адам *т а р ы н ғ ы ш,* ашуланшақ болады (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

ТАРЫНДАУ с ы н. ж е р г. *Кеңдеу емес, тарлау.* Екеуі *т а р ы н д а у* көшемен қала ортасындағы мейманханаға келе жатты (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Сыналып денесінен тапқан міні, Түріктеу сықылданды жоғарғы ерні, Болмаса танауының *т а р ы н д а у ы,* Мұрнын ойлауына тура келді (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ТАРЫНДЫҚ з а т. *Таршылық, жоқшылық.* Жем-шөптен *т а р ы н д ы қ* көрмейміз (Ф.Оразаев, Басты.). Қайсыбір қыстақтар жем-шөптен *т а р ы н д ы қ* көріп, малшы қауымының тағаты таусыла бастаған еді («Қаз. әдеб.»).

ТАРЫНУ *Тарын етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тарылу, іштарлану.* Байсалды, бірқалыпты, өнегелі; Бар болсаң, әдетің еді кісі сыйлау, *Т а р ы н у,* тартыну жоқ, дүние қимау (М.Хакімжанова, Өткелдер). **2.** а у ы с. *Кею, ренжу, қамығу.* Сүю, түңілу, күйреу, *т а р ы н у,* қуану, шаттану, тағы сондай толып жатқан өмір құбылыстары сенімінен шындық сезім пайда болатыны ғаламат дүниелер (А.Тоқпанов, Бүгінгі күн.).

ТАРЫНШАҚ с ы н. *Іштар, қызғаншақ.* Жұбайың да есіттім, Таңдап тапқан еліңнен: Өзі қарау, *т а р ы н ш а қ,* Қас Қарынбай делінген (Жамбыл, Шығ.). Татулық – жанға таяныш. Тынысың ол бір теңі жоқ, *Т а р ы н ш а қ* күні – аяныш, Жалтаң көз, жалқы, серік жоқ (Ғ.Орманов, Жан.).

ТАРЫНШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Таршылық, тарлық.* Үй иесі барда тұрмыстан *т а р ы н ш ы л ы қ* көрдік, ішіп-жемнен кемшін болдық дегендері бекершілік екен (С.Омаров, Өмір тынысы). Ол кездегі ел жағдайы да белгілі ғой: *т а р ы н ш ы л ы қ* тауқыметі көп еңсе көтертпейтін (Ә.Жәмішев, Армысың.). **2.** а у ы с. *Іштарлық, көреалмаушылық.*

Жараспас дарындыға *т а р ы н ш ы л ы қ*, Кетпей ме оқыс оттан жалын шығып. Ақынға тіл тигізген ақын көріп, Қиналдым кетердей-ақ жаным шығып (К.Салықов, Жезкиік).

ТАРЫ-ТАЛҚАН з а т. э т н. *Тары және оның жармасы, тарыдан жасалған азық, тағам.* Шиеттей балалардың *т а р ы-т а л қ а н ы н а* көже істеп беріп, соңынан тарайтын (М.Сүндетов, Ескексіз.). Бір жағынан қарауыл қарап отырып, екінші бітірген жұмысы: үйінде қатынына *т а р ы-т а л қ а н* түйгізіп жатыр еді (М.Әуезов, Қараш.).

ТАРЫШЫ з а т. *Тары өсірудің маманы, тары егуші.* Жас өспірім Күлмес қыз, қартаң Қашқын, Зәурелер сияқты әлденеше *т а р ы ш ы л а р* үйреніп алып, өзімен тайталасқанда рақаттана қарқ-қарқ күлетін (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). «Шығанақ» романының бас қаhарманы – даңқты *т а р ы ш ы* – Шығанақ Берсиев («Қаз. әдеб.»).

ТАС з а т. **1.** *Таудың қатты жынысы, соның үлкенді-кішілі бөлшектері.* Асқар Орал – кәрі алып, күзет тұрған, Күн мен түн арасында «Қытай қорған». Денесі – *т а с*, қарағай – қою мұрты, Оң мен Солтүстікке ол мұртын бұрған (М.Жұмабаев, Шығ.). Қансонарда бүркітші шығады аңға, *Т а с т а н* түлкі табылар аңдығанға. Жақсы ат пен тату жолдас – бір ғанибет Ыңғайлы, ықшам киім аңшы адамға (Абай, Тол. жин.). // *Тастан жасалған.* Ықсан оның су қараңғы екенін енді ғана аңдады; кісіге назар салмай, *т а с* мүсіндей бір бағытқа қарап қалыпты; тыңтыңдап та тұрған тәрізді (М.Сүндетов, Ескексіз.). **2.** *Зергерлік бұйымдарға салынатын, орнатылатын бағалы асыл тастар.* Сақинасының *т а с ы* түсіп қалыпты (Ауызекі). **3.** *Адам ағзасында (бүйрек, өт, бауыр т.б.) зат алмасудың бұзылуынан пайда болатын түйір зат. Т а с* жалғыз бүйректе емес, өт қабында да, бауырда да, қуықта да кездеседі (Е.Оразақов, Қайта соқ.). **4.** а у ы с. *Ауыр, зілдей.* Дем шығармай, салса да *т а с* салмағын, Қары түгіл ауыртады бармағын. От басына тастады да, дөңбекке Сыздық батыр жапты қара қапталын (М.Жұмабаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Қатыгез, қатал. Т а с* тағдыр салып уын, Дайын-ақ қитығуға: Дерексіз сабылуым, Жетердей титығыма Ұлы мақсатқа талпынды, биік нысана көздеді. Нар тәуекел! Құлаш ұрдым қиынға, «талаптың мініп тұлпарын тас қияға өрледің» Бір ғылым еді іңкәрің Әр қиынға сермедің (М.Әлімбаев, Ту тіккен). **6.** а у ы с. *Тастай суық, мұздай.* Өзеннің суы *т а с* екен (Ауызекі). **7.** а у ы с. *Тастай қатты.* Құбыжық бастың қайда қарап тұрғаны белгісіз? Бақырайған көздерін, бүлкілдеген қатпарлы жемсауын, мүйіз жалын, ақырында адам саусағына ұқсаған *т а с* бұжыр аяқтарын көрді (Т.Әбдіков, Күзгі жапырақ).

Басына тас тиді. *Сазайын тартты, тауы шағылды.* Бойына сіңген құмарлығын билей алмайды, *б а с ы н а т а с т и г е н ш е* сөйтеді (Т.Тілеуханов, Өмір.).

Зіл қара тас. *Өте ауыр, тым салмақты.* Монтердің арқалаған саймандары да *з і л қ а р а т а с* болып кететіні бар («Қаз. әдеб.»).

Қойнына тас тықты. *Өштесті, арамдық, қастық ойлады.* Заманақыр жастары қосылмас ешбір бастары Біріне-бірі қастыққа *Қ о й н ы н а т ы қ қ а н т а с т а р ы* (Абай, Тол. жин.).

Маңдайы тасқа тиді. *Қиындық көрді, азап шекті. М а ң д а й ы м т а с қ а т и г е н д е й,* ұзақ, күн ауыр ойдан арыла алмадым (С.Досымов, Жаңғырық).

Табанына тас батты. *Қиыншылық, ауыртпалық көрді.* Қулық бие құлыны *Т а б а н ы н а н т а с б а т с а*, Маңдайынан күн өтсе, Алты күнге жарамас (Қаз. әдеб. хрестом.).

Табанын тасқа тілдірді. *Қиыншылық көрді, жапа шекті.* Әлдеқайда бетпақ шөл, бетпақ шөлде жалғыз жол. Сол жолменен жалғыз жан *т а б а н ы н т а с қ а т і л д і р і п*, маңдайын күнге күйдіріп кетіп бара жатқандай (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тас аштыру. *Құмалақ салдыру.* – Айғайға *т а с а ш т ы р у ғ а* барасыз ба? Үй ішінен жасырып шыққан ойын мына баланың біліп қалғанын кемпір жақтырмады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Тас бекітулі [бекіген]. *Мықтап жабылған, құлыптаулы.* Ауылдың біз кірген жақ шетінде оқшау тұрған ағаш мешіт пен медресені көріп өттік. Медресенің түрі қайғылы, белуарынан қар басқан, есігі *т а с б е к і т у л і*, көптен адам аяғы баспаған (М.Дулатов, Шығ.). Ішкі сарайымдағы бұған дейін *т а с б е к і п* келген әлдебір күміс есік белгісіз жұмбақ сиқырмен ашылып кетіп, соның ар жағынан аппақ, ақ кәмар нұр саулап құйыла бергендей (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Тас болды. *Қатты сараңдық етті, мейірімсіздік қылды.* Алса да аяншақтау кедей сорлы, Еңбек білмес байдың да жоқ қой орны, Жас бала, кемпір шалын тентіретпей, бір қыс сақта, *т а с б о л м а* сен де о құрлы (Абай, Тол. жин.).

Тас боран. *Суырып соққан қатты боран.* Неше күн *т а с б о р а н д а* белін шешпей, Жүреді жігерленіп Баймұғаным (Айтыс).

Тас бөлме [қамау]. *Қапас, қамау, түрме, абақты.* Қуқыл тартты ақ жүзім, Ішінде *т а с б ө л м е н і ң,* Таусылмапты дәм-тұзым, Өлмедім мен, өлмедім (С.Мәуленов, Таңд.). Апыр-ау, батыр, тар қапас, *т а с қ а м а у ғ а* бірдей түскен жоқ па едік. Тым болмаса айыбымды айтып өлтірсейші (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Тас бұлақ. *Суы өте суық, әдетте, тастақ жерден шығатын бұлақ.* Өкінбей, өлем демей өрге басқан, Ерінбей еңбек қылып егін шашқан. Жалықпай жартас қазып кен шығарып, Талықпай *т а с б ұ л а қ т ы ң* көзін ашқан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тас бүркенді. *Бас-аяғын түгел қымтап тұмшаланды.* Кейде барша тіршілікті қойып, үйде *т а с б ү р к е н і п* жатып алғысы келеді (Д.Досжанов, Зауал). Қызын тосып біразға дейін ұйық-

тамай отырған кемпір: «Е, бүгін де сонда қонып қалған ғой», – деген оймен жылтырап қана түрған май шамды сөндірді де, *т а с б ү р к е н і п* жатып қалды (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

Тас бітіп қалды. *Түк естімей қалды.* – Ауданнан хабаршы келді. Мына *т а с б і т к і р* құлағым есітті ғой, есітті, – деді қара шал (Н.Сералиев, Қанат.).

Тас дәуірі. г е о л. *Адамзат мәдениеті дамуының ең ұзақ алғашқы тас құралдар жасалған кезден (бұдан 2–3 млн жыл бұрын) мыс (энеолит) дәуіріне дейін созылған тарихи-мәдени кезең. Т а с д ә у і р і* үш кезеңге: палеолит (көне т.д.), мезолит (орта т.д.) және неолит (жаңа т.д.) болып бөлінеді. Қазақстанда тас дәуірінің алғашқы ескерткіші Қаратау жотасының Арыстанды өзені аңғарынан табылған; оның жасы шамамен 2 млн жыл. Бұл ескерткіш Қазақ даласы алғашқы адам пайда болған жерлердің бірі екендігін айғақтайды (Қаз. тілі термин. Геология).

Тас емшегін [тар құрсағын] тасытты [иітті, жібітті, кеңітті]. *Мейірім түсірді, еміренді. Т а с ы т ы п т а с е м ш е к т і* тандыр болған, Бота боп нар інгенді идірген күй (І.Жансүгіров, Шығ.). *Т а с е м ш е г і н и і т т і к* табиғаттың тас керең. Қол ұстасын еңбекте, Қартайған шал жаспенен (О.Шипин, Өлең.).

Тас желін. *Иімейтін, сүт шықпай қалған.* Елуге кемпір едім жасым жеткен, сорлы едім бала көрмей зарлап өткен. Тағдыры құрып қалған *т а с ж е л і н н е н* Сүт ақса мұнан бұрын қайда кеткен? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тас жетім. *Әкесі де, шешесі де жоқ, туғантуысқандары қалмаған, жалғыз.* Душар болып тағдырдың дауылына, *Т а с ж е т і м* боп танылдым ауылыма; «Тұлпардан қалған тұяқ», – депті-дағы, Нағашы ағам салыпты бауырына (И.Оразбаев, Жеті.).

Тас кепіл. ж е р г. *Берік уәде, келісім.* Осымен сөз *т а с к е п і л* болып бекісін (Диал.матер.).

Тас көңіл. *Бауырмалдығы жоқ, мейірімсіз.* Мінезі ауыр қыздың сабыры көп, Білмеймін қашанғыша жүрерін тең. Ол қыздың *т а с к ө ң і л і н* жұмсатпаққа, жігітке артық өнер керектісі (М.Сералин, Қанат.).

Тас кітабы. *Тасқа қашалып жазылған жазу.* Тоныкөктің «Күлтегін» *т а с к і т а б ы* бастап берген үлгіні Жүсіп Баласағұнның «Құтадқу білік», Махмұт Қашқаридің «Дивани лұғат ат-түрік», Қожахмет Яссауидің «Дивани Хикмет» қолжазбалары жалғастырып әкетті (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Тасқа басты. *Баспаға, машинкаға басты.* Істеген ісінің есебін *т а с қ а б а с ы п* шығарды (М.Дулатұлы, Шығ.).

Тасқа басылды. *Типографиялық әдіспен басылып шықты, жарық көрді.* Бір жігіт маған *т а с қ а б а с ы л ғ а н* екі-үш қағазды әкеп берді (С.Көбеев, Таңд.). Шақыру билеті *т а с қ а б а с ы л ы п* таратылуы керек болды (Ж.Тілеков, Хиган асуы.).

Тас қараңғы. *Түк көрінбейтін, өте қараңғы.* Түн *т а с қ а р а ң ғ ы* болатын (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Таныс маған *т а с қ а р а ң ғ ы* ну іші, Әр сыбыры, әрбір алған тынысы. Төрт жыл бойы қалды ма екен бұл жердің Мен бармаған, мен кірмеген қуысы (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Тас қияға өрледі. п о э т. *Үлкен іске, өнер биігіне ұмтылды.* Талаптың мініп тұлпарын, *т а с қ и я ғ а ө р л е д і ң.* Бір ғылым еді іңкәрің, Әр қиынға сермедің (Абай, Тол. жин.).

Тасқа түсті. *Сайлауға түсті.* Екінші Г.Дума сайлауына ынтық қылмай, Темірғалимен таласып *т а с қ а т ү с і п,* Кәкітай бүктелді (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Тас қып байлады [таңды, буды]. *Шешілместей етіп мықтап бекітті.* Екі қолын артына қайырды да, шылбырмен *т а с қ ы п б а й л а п* тастады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Оң санын шалбарының сыртынан *т а с қ ы п т а ң ы п* тастадық (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Тас лақтырды. *Дұшпандық істеді, қастық жасады.* Ақан аға, *т а с л а қ т ы р а р* топтың барын кеш ойланыппын, амал не? (F.Мүсірепов, Шығ.).

Тас лақтырым жер. э т н. *Лақтырылған тас түсетіндей қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.* Қырғауыл *т а с л а қ т ы р ы м ж е р г е* барып қонады (М.Мағауин, Шақан-Шері).

Тас өлім. *Қатігез, мейірімсіз қаза.* Артына белгі қалдырмай, бауыры қатты *т а с ө л і м,* Жыламаймын десе де, шыдарлық па осы өлім (Абай, Тол. жин.).

Тас салды. к ө н е. т а р. *Дауыс берді. Т а с с а л а т ы н* 30 екі партияға қақ бөлінсе, 15–15-тен, екі жағы 4–4-тен бөліп алады (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Бұлардың сөзіне әбден миланып, октябрист депутаты арон Мейендорф та *т а с с а л м а й м ы н* деп қарысты (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Тастан қалды. к ө н е. т а р. *Сайлаудан өтпей қалды.* Еуропа жұрты *т а с т а н қ а л с а,* ендігі жарыста тағы жарысам деп азаптанбай, тас өткен соң, сайлауды таласты қойып, шаруаға айналады (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Тас төсеніп, темірқазық жастанды. *Қиындыққа төтеп берді.* Ер қаруы – бесқаруды басқармай, *Т а с т ө с е н і п, т е м і р қ а з ы қ ж а с т а н б а й,* Қанын ұрттап, жау жүрегін туралап, Шаш ал десе домалатып бас алмай (Б.Күлеев, Таңд. шығ.).

Тасы өрге домалады. *Бақыты ашылды, ісі оңға басты.* «*Т а с ы м ы з ө р г е д о м а л а п*», – Тасыған дәулет мол болды. Шөл даламыз – қала боп, Таутастарым – кен болды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Дариға, онда қазағың Бұзылмаған қаймағы, *Т а с ы ө р г е д о м а л а п,* Өзі келген қайдағы (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тас түссе талайынан. к ө н е. *Пешенеге жазылған болады деген мағынада.* Бақ түссе маңдайымнан, *Т а с т ү с с е т а л а й ы м н а н* (Мақал).

Тіл-аузым тасқа. *Тілім тимесін, пәледен аман болсын деген мағынада. Т і л-а у з ы м т а с қ а,* осы келінім сау болса, біз әлі немеренің де тапқан нанын жейміз, көрсін (Ә.Әлішев, Ат.).

ТАС[2] з а т. ж е р г. *Күйдірілмеген кірпіш.* Малшыларға қыстау салу үшін *т а с* құйып жатырмыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТАС[3] з а т. ж е р г. *Бекіренің қатты шеміршегі. Т а с* бекіренің қыр арқасында, қабырғасында болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

ТАС: тас төбе. *Дәл төбе, нақ тәбе.* Жиі-жиі мазасын ап даланың, Қарға отырды басында бір бағанның. *Т а с т ө б е д е н* бара жатты күн ауып (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар). Көздерім аймағыңды тұр күзетіп, Тек сенсің алшаң басып жүргізетін. Жирендім жаманыңнан, ал жақсынды Көтердім *т а с т ө б е м е* жұлдыз етіп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жүрегі тас төбесіне шықты. *Қатты қорықты, зәресі ұшты.* «Жедел жәрдем» жетіп барғанда, *ж ү р е г і м т а с т ө б е м е ш ы қ т ы* (Дәрігер мерейі). *Ж ү р е г і м т а с т ө б е м е ш ы қ т ы,* шошынып тұрып қалдым: жыра ішінде кісі жатыр (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

Құдай тас төбеңнен ұрғыр. қ а р ғ. *Құдай жазаңды бергір, Тәңір атқыр*! – Туу, *Қ ұ д а й т а с т ө б е ң н е н ұ р ғ ы р,* шәлтік-ай, ұйқыдан қалдырып, – деп, Садық кейін шегініп кетті (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Тас төбеден таймай шық. к ө н е. *Бақсылар сарынында айтылатын дағдылы «уағыз» сөз.* Митау қонышынан пышағын алып, жалақтатып: «Ал, ей бүйі, бүйі шық, Біліп келдім жиі шық, Қамбар келді қалмай шық, *Т а с т ө б е д е н т а й м а й ш ы қ,* шық-ай, шық», – деп абжыланша ысқыра жөнелді (Қ.Әміров, Революция).

ТАСА[1] з а т. **1.** *Қағаберіс жер, қалтарыс.* Жау көргенде көздейсің Ши бұтаның *т а с а с ы н*; Жау кеткенде жотада Кердең-кердең басасың (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бірақ, көп ұзамай, көзі жетті: жақсы атақ, абырой, даңқ жүрген жерде ауыл сыртындағы *т а с а с ы* мол ұры сай жақтан жел солай аунағанда мүңкіп қоя беретін күңірсек иістей бар қолқаңды қабар сасық лақаптар да ілесе жүреді екен (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2.** ә с к. *Жеке құрам, әскери техника және мүліктерді бүркемелеу және қорғау үшін пайдаланатын жергілікті жер заттары және жер бедерінің элементтері, фортификациялық құрылыс.* Ерекше маңызды әскери техника түрлері үшін жою құралдарынан қорғануды қамтамасыз ететін аса жоғары деңгейдегі жабық түрдегі *т а с а* жабдықталуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Көзден таса болды. а) *Көзінің алдында жүрмеді.* Сөйлесіп қанбаса да кеңеске көп, Әйтеуір сол Аюды жаратты бек. Бір сағат сабыр қылмай сағынады, *К ө з і н е н т а с а б о л с а* жолдасы тек (А.Байтұрсынов, Шығ.). Баласы *к ө з і н е н* бір минут *т а с а б о л с а,* көңілі алабұртып отыратын асыл ана! (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). ә) *Көрінбей кетті, қарасы үзілді.* Аздан соң-ақ жолдастары да *к ө з д е н т а с а б о л ы п,* қарасын жоғалтты (К.Оразалин, Ақ жазық). Оңғарбай таяғын сүйретіп, *к ө з д е н т а с а б о л д ы* (Б.Майлин, Шығ.).

ТАСАЛА= е т. **1.** *Бір нәрсені қалқалап жасырыну.* Басқа жерге *т а с а л а й* тұрғаныңыз дұрыс болар еді (Р.Қойшыманов, Тынымсыз.). **2.** *Жүзін жасыру, тура қарамау.* Жата бермес шындық ит босағада Тура қара, Жүзіңді *т а с а л а м а,* Бұдан аттай он жеті көктем бұрын Мен өлтіргем анаңды осы арада (М.Шаханов, Ғасырлар.). Үшеуінің де жүзінен сорғалаған сәуле төгіліп тұрғандай. Киімдеріне көз тоқтамайды. Үшеуі де қолдарымен жүздерін *т а с а л а й* бергендей. Келіп босағаға отырысады (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Тығылу, жасырыну, бойын алып қашу.* Өлшеулі демің біткен күн Өлім шіркін қоймайды *Т а с а л а п* сандық ішінде Тас бүркеніп жатсаң да. Өлім – күзер, өмір – жол, Бірте-бірте күн санап, Көнерген сайын төзе алмай Солқылдайтын басқанда (Базар жырау, Шығ.). **4.** а у ы с. *Бүркемелеу, ойын, сөзін ашық айтпау.* Именіп көптен, Сақтық қып еппен, *Т а с а л а м а* ойыңды! Ашынса етің, Ашылмақ бетің. Тірі көмбей бойыңды, Жүрегіңнің жарасын Көрсет жұртқа, қарасын (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ғәр кімнің қышуына тие сөйлеп, Мәдихлап дәрежеңді асырғандай. Сөзіңмен дұшманды азайт, досты көбейт, *Т а с а л а п* ғайыбыңды жасырғандай (М.Дулатов, Шығ.).

Бой тасалады. *Тығылды, жасырынды.* «Жауын басылғанша *б о й т а с а л а й ы н* Оған дейін бестім де оңалар» – деген оймен қыстауға таянды (С.Сматаев, Ақ желең). Жау күші бізден әлденеше есе басым. Бірақ *б о й т а с а л а п,* қарап отыруға болмайды (Қ.Ертаев, Түгіскен түлектері).

ТАСАЛАН= е т. *Жасырыну, тығылу.* Төменде Ырғыз өзенінің өрлеме тұсында жаудан *т а с а л а н ғ а н* хан ауылы жатыр (І.Есенберлин, Қаһар). Жер бауырлап бытқылды *т а с а л а н ы п,* жетті қасқыр сол көп қой жатқан жерге (Қ.Жұмалиев, Қырдағы күрес).

ТАСАЛАНДЫР= е т. *Тасада қалдыру, жасыру, білдірмей жіберу.* Саттық та ол қауіпті ұмытып кетіпті. Атақ, абырой, үсті-үстіне мақтау сол күдікті *т а с а л а н д ы р ы п,* естен шығарып жіберіпті (М.Әбдіхалықов, Жер.).

ТАСАЛАНДЫРУ *Тасаландыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАСАЛАНУ *Тасалан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір нәрсені қалқалап жасырыну.* Менің сол сәттегі әрекетім дұрыс нысаналаудан гөрі, зеңбірек қалқанына *т а с а л а н у ғ а* ұқсастау сияқты еді (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Ойлап тұрсам, соғыс басталғалы жиырма күн болыпты. Сол жиырма күннің көбін бұғып, *т а с а л а н у м е н* келеміз

(Т.Ахтанов, Шырағың сөнбесін). **2.** *Тығылу, көзге түспеу, бойын алып қашу.* Сол бір сәтте Қожахметке мына мейірімге толы сыншы көздерден *т а с а л а н у д а н* гөрі, бір тракторды жөндеп шығу жеңіл көрінді (А.Атымтаев, Еңбек даңқы).

ТАСАЛАҢҚЫРА= е т. *Тасалай түсу, жасырыңқырау.* Бұрын түйе баққызып, жұрт көзінен *т а с а л а ң қ ы р а п* ұстаушы еді (К.Оразалин, Көктем.). Жиын-тойға, сауыққа баруға әуестігі шамалы еді. Ал әлдеқалай бара қалса, көзге көбірек түспеуге тырысып, өзінен-өзі ыңғайсызданып, қыздардың қалқасына *т а с а л а н ы ң қ ы р а п* отыратын (С.Балғабаев, Құм.).

ТАСАЛАҢҚЫРАУ *Тасалаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТАСАЛАТ= е т. **1.** *Бір нәрсені қалқа ету.* Жанындағы екі жігітті қабырғаға *т а с а л а т ы п* қойды да, өзі ұлпа қарға кесе-көлденең жата кетті (Ә.Шәріпов, Партизан.). Аузыңа сөзім салып, жұмсаған сұм сенің арқаңда бой *т а с а л а т ы п* аман қалып отыр (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). **2.** *Көзге түсірмей жасыру.* Оның еркіне салса, Шоқан аттанғанша, Айжанды көз көрмес, құлақ естімес бір тұсқа *т а с а л а т а* тұру еді (С.Мұқанов, Ақкан жұлдыз).

ТАСАЛАТТЫР= е т. *Жасырынуға жағдай жасау.* Ақтөбе асырып, *т а с а л а т т ы р а* тұру онша қиынға соқпас (Т.Дәуренбеков, Кездес.).

ТАСАЛАТТЫРУ *Тасалаттыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Өзге жерге *т а с а л а т т ы р у.*

ТАСАЛАТУ *Тасалат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бой *т а с а л а т у.*

ТАСАЛАУ[1] с ы н. *Жасырындау, қалтарыстау.* Бұл бір үстінен дәл түспесе, онша көрінбейтін, көзден *т а с а л а у* жер-тін (Б.Жүнісов, Өрім жас). Колхоздан өз алдына бір отар қой қабылдап алып, көлденең көзге онша көп түсе бермейтін *т а с а л а у* жерге қосын тігіп, көңілі тыншыды (Р.Ниязбеков, Қаңтар).

ТАСАЛАУ[2] *Тасала етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жасыру, тығу, көзден таса қылу.* Мұнда кескінкелбетін әдейі *т а с а л а у* әдісі жатқан сияқты (І.Омаров, Серпін). Окоптан шығарылатын топырақты жаудан *т а с а л а у* мақсатымен көк шөппен жауып тастады (Ә.Меңдібаев, От кешу). **2.** *Білдірмеу, бұркемелеу, назардан тыс қалдыру, жария етпеу.* Босқа және басқа жаққа лағасыз! Ер қадірін назардан *т а с а л а у д а н*, Қай ел опа тауыпты? Иә, ерлікті жасамаудан Бағаламау әлдеқайда қауіпті (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** а у ы с. *Күннің тұтылуы.* Күннің тұтылуын айдың *т а с а л а у ы* демей, қаптаған бір қара бәле деп білген (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Бой тасалау. *Жасырыну, тығылу, басын алып қашу.* Бір қасиеті – мою дегенді, қиыншылық, ауыртпалықтардан *б о й т а с а л а у* дегенді білмейтін (С.Сейітов, Сөз сұра.).

ТАСАЛАУШЫ с ы н. *Тасалайтын, жасырушы. Т а с а л а у ш ы* истребительдер қайда бұл? Міне, майдан шетінен де өттік, олар сол жоқ күйі, әлі жоқ (Т.Бигелдинов, Аспан.).

ТАСАЛЫ с ы н. *Көзден таса, жасырын (жер).* Арулар айтқан сөзді қабыл алды, Бөлініп бір *т а с а л ы* жерге барды. Қайсар да олар менен бірге кетіп, Сұлушаш Алтайменен жеке қалды (С.Мұқанов, Шығ.). Бекінді Текеліге түсте келіп, Адырлы, тау, *т а с а л ы* жері берік, Тынықты күн батқанша ат суытып, Шаршаған күні-түні тынбай желіп (Батырлар жыры).

ТАСАТТЫҚ з а т. д і н и. **1.** *Қиын жағдайға ұшыраған да, қорқыныштты сәттерде Тәңірден тілек сұрап, мал сойып, құрбан шалу салты.* Күннің тұтылғаны қазаққа қанша қорқыныш кіргізіп, *т а с а т т ы қ* бергізіп, қанша қой сойғызып әурелеуші еді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әуелде жұрт болып *т а с а т т ы қ* беріп, ақша жиып, ақсақалдар сайлап, ойға-қырға шаптырып, ізденгендегі мақсұт 19–31 арасындағы азаматтарымыздың жаны күйзелмес қамы еді ғой («Қазақ»). **2.** э т н. *Құрғақшылық кезде ауыл болып Тәңірден жаңбыр тілеп, өзен жағасында құрбандық шалып, қанын суға ағызатын ғұрыптық салт.* Қазақ халқы қуаңшылық жылдарында жаңбыр жаудыру үшін қара қой сойып *т а с а т т ы қ* берген (Б.Қанарбаева, Қаз. нанымсенім.). **3.** а у ы с. *Садақа, құрбандық.* Көкежан қайтып келгенше, Артыңда қалған мен сорлы Болайын сенен *т а с а т т ы қ* (Қобыланды). Сенің жолыңа *т а с а т т ы қ* боп кетсе, болмай ма? (Ө.Қанахин, Дәмелі).

ТАСБАҚА з а т. з о о л. <лат. testudines> *Сүйек қабығы бар, қысқа аяқтарымен баяу жылжып қозғалатын жәндік.* Міне, жолдың шетінде үлкендігі кішігірім қазандай *т а с б а қ а* жылжып барады (І.Есенберлин, Айқас). Қоян кепті қос құлағы ербеңдеп, *Т а с б а қ а* да орын тепті төрден кеп. Сан орманның тамашасын тауысқан Ән шырқады ала қанат сауысқан (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Т а с б а қ а* өсімдіктермен қоректенеді және егіске зиян келтіруі мүмкін (Зоология).

Тасбақа аяң [жүріс]. *Шабан қимыл, баяу жүріс.* Өрге өгіз ғана төзімді, *т а с б а қ а а я ң м е н* болса да, табан тіресіп отырып, таудан аса алады (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Неге мәз боламыз. Мына *т а с б а қ а ж ү р і с п е н* қашан жетеміз оған (С.Бердіқұлов, Пердесіз көңіл).

Тасбақаның аузынан шөп алған адам. ж е р г. *Өте айлалы, тапқыр, епті адам туралы.*

Тасбақаның дауылы. *Алай-дүлей қатты жел. Т а с б а қ а н ы ң д а у ы л ы* соққанда көзді ашып-жұма алмай қаласың. Осы дауылдан кейін барып тасбақа шығады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТАСБАҚАША үс т. *Тасбақа сияқты, тасбақаға ұқсап.* Тауға өрмелеген *т а с б а қ а ш а* тарбаңдап, тура айшыққа жармасты (М.Хасенов, Нартәуекел). Енді қалғаны – *т а с б а қ а ш а* тырбаңдау ма? (О.Еркебаев, Жолдар.).

ТАСБАУЫР с ы н. *Мейірімсіз, қайырымсыз.* Өз қолымен отқа салған ата-анасына, аяу білмеген

т а с б а у ы р жақынына, жансыз ойыншық қылған, намыссыз күң қылған мұндарларға қанды жас төгіп, лағынет айтады әйел (М.Жұмабаев, Шығ.). Сонда Махамбет: – *Т а с б а у ы р* төрені қазаққа болысып, орысқа қарсы болды дегенге кісі нанар ма? – депті (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

ТАСБАУЫРЛЫҚ з а т. *Мейірімсіздік, қайырымсыздық.* Ой жасаған! Орысқа сенім жоқ екенау! Әнеугіден бері ерлі-зайыпты кісідей жолдас боп жүріп, кетер күні өлтіріп кетем дегені неткен өзімшілдік, *т а с б а у ы р л ы қ,* неткен қанішерлік (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАСБЕДЕ з а т. ө с. <лат. trigonella> *Бұршақтар тұқымдасы бойдана туысына жататын тас арасына шығатын беде шөп.* Жамбыл станциясында жасыл шөппен тыңайту есебінде екпе чина мен *т а с б е д е* зерттелді (Қ.Амантаев, Суармалы егіс.). Қой малы өлеңшөп, қонақот, *т а с б е д е* секілді шөптерге жайылғанда тез семіреді (Қазақст. етті молайту.).

ТАСБЕКІРЕ з а т. з о о л. <лат. scaphirhynchinae> *Бекірелер тұқымдасына жататын тұщы су балықтарының туысы. Т а с б е к і р е л е р д і ң* 3 түрі Әмудария мен Сырдария өзендеріндe ғана таралған, саны аз, әрі толық зерттелмеген. Өзбекстанның (үлкен және кіші Амудария тасбекіресі), Қазақстанның (Сырдария тасбекіресі) «Қызыл кітаптарына» тіркелген (Қаз. тілі термин. Биология). *Т а с б е к і р е* – ұзындығы 36–75 см, массасы – 2,5 кг болады (Қаз. тілі термин. Тамақ).

ТАСБИ з а т. д і н и. ***Тасбих.*** Білмеген кәпір бұл сырын, Бәрі айтсын зікірін. Зікір *т а с б и* тоқтатар Көңілдің қорқыныш пікірін (Бабалар сөзі). Табысым үлкен һәр қызмет, Ғазат қылған кезінде. Ерлер *т а с б и* етеді, Қатерлі жерге кетеді (Бабалар сөзі).

ТАСБИХ з а т. д і н и. *Аллаға мадақ айта отырып, қолмен біртіндеп төгетін қысқасы – 33, ұзыны – 99 тастан тұратын моншақ тізбегі.* Молда омырауынан шеті шығып тұрған *т а с б и ы х ы н* алып, аузын жыбырлатып сусылдатып тарта бастады (М.Дулатұлы, Шығ.). Әуелден бас болуға жаратылған, Жарқырап жарық жұлдыз дара туған. Әр сөзі – пайғамбардың *т а с б и ы х ы,* Әр тасы дұғаменен таратылған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Тасбих айтты. *Алланы мадақтады.* Періштеге *т а с б и х а й т с а ң,* хаққа жалын, Жерінен зұлмат деген қорқамын мен (Қисса-дастан.).

ТАСБОЛАТ з а т. *Күйдірілген кірпіш.* Сайрамның *т а с б о л а т* қышынан өрнектеп соққан көк шатырлы төрт бөлмелі биік үй әрдайым жайнап, көңірсіп тұрады (С.Омаров, Қасиетті бұлақ). Олар осы бетте, су жағасындағы ақ тиірменнің қасында тұрған ұзынша *т а с б о л а т* ақ үйге жетті (М.Әуезов, Абай жолы).

ТАСБОРАН з а т. д і н и. *Мұсылманшылық неке заңын өрескел бұзған әйелге қолданылатын жаза.* Құранда ағайынды адам неке құрса, *т а с б о р а н* ғып өлтіруге жазған (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.).

ТАСБӨГЕТ з а т. с у ш а р. *Бөгет денесін үйінді қиыршық, ірі сынықты грунтпен толтырып, өзен суын бөгеу арқылы жиналған суды халық шаруашылығында пайдалану тәсілі. Т а с б ө г е т т і ң* көлденең пішінді құрылымына сәйкес ірі сынықты грунтты пайдаланады, ал сүзілуге қарсы грунтсыз материалдарды (экран, диафрагма) қолданады (Қаз. тілі термин. Су.).

ТАСБҰЙЫРҒЫН з а т. ө с. <лат. nanophyton> *Қиыршық тасты жерлерде өсетін шөп.* Кіші қосаяқ *т а с б ұ й ы р ғ ы н,* қояноты сияқты шөптер мен ши арасындағы ашық алаңдарды қалап мекендейді (Х.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.). Қиыршық тасты топыраққа, тастақ шөлдерге тән *т а с б ұ й ы р ғ ы н* мен түбіртек өседі (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.).

ТАСБҮЛДІРГЕН з а т. ө с. <лат. rubussatatile> *Раушангүлділер тұқымдасына жататын, биіктігі 60-см-ден аспайтын көпжылдық шөптесін өсімдік. Т а с б ү л д і р г е н н і ң* тік өсетін бұтағына гүл шығады, жеміс береді (К.Шалекенова, Жеміс.). Ағаштардың астында қалың шөп өседі. Жіңішке сабақты, етті, қып-қызыл жемісті *т а с б ү л д і р г е н* көп өседі (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.).

ТАСДИХ з а т. д і н и. е с к і к і т. *Мақұлдау, сену.* Дін де осы шын ойласаң, тағат та осы, Екі дүние бұл *т а с д и х* – Хақтың досы. Осыларды бұзатын және үш іс бар, Пайда, мақтан, әуесқой онан шошы (Абай, Тол. жин.).

ТАСЖАҢҒАҚ з а т. б и о л. <лат. aflatunia> *Раушангүлділер тұқымдасына жататын ағаш немесе бұта өсімдіктер туысы. Т а с ж а ң ғ а қ* Қазақстанда Жетісу (Жоңғар), Қырғыз Алатаулары мен Тянь-Шаньнің батысында кездеседі. Биіктігі – 3–5 м, гүлдері қысқа, кейде ұзын гүлсағақты, күлтесі ашық қызғылт түсті (Қаз. тілі термин. Биология).

ТАСЖАРҒАН з а т. ө с. <лат. saxifradia> *Тасты жерге өсетін басын қой, түйе жейтін, ұзындығы бір метрдей, дәріге пайдаланылатын бұта. Т а с ж а р ғ а н н а н* қамшыға сап жасайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Т а с ж а р ғ а н* су жеткіліксіз болса да өсе береді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТАСЖОЛ з а т. *Тас төселген көлік жүретін үлкен жол. Т а с ж о л д а н* атың тайып жығылып, жарқабақтан көлге ұшып түсер деп те қауіптенесің (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Ойлы-қырлы тозығы жеткен *т а с ж о л д а н* машинамыз әрең жүріп келеді қойқалақтап. Жол шетінде қолын көтеріп тұрған адамның қасына кеп тоқтады (Ә.Жылқышиев, Өмір жыры).

ТАСЖУА з а т. ө с. б и о л. *Таулы-тасты жерде өсетін жуаның бір түрі.* Жиналып *т а с ж у а* теруге кетті (Ауызекі).

ТАСЖҮРЕК с ы н. **1.** *Қатал, мейірімсіз.* Мен ондай *т а с ж ү р е к* емеспін (Т.Ахтанов, Қahар-

лы күн.). Мына жүрек, мына көз, мына баста, Ненің барын біледі мына қасқаң... Сезгіштігін білдіріп алам ба деп, *Т а с ж ү р е г і н* жасырар қына басқан (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** б е й н. *Бұл жерде қатал тағдыр, тағдыр, жазмыш.* Дариға, жауыз тағдыр қатты алдады, Бақ-дәулет – алмағаны еш қалмады. *Т а с ж ү р е к* көзім нұры – анамды алып, Еңіреген мен жетімге көз салмады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАСЗАМАН з а т. с т и л ь. *Тас дәуірі.* «Аңзаман», «ағашзаман», «*т а с з а м а н*» деп, Бұл үшеуін айтады – бас заман деп. Басында адам да аңша ымдасса да, Сөйлей-сөйлей ымбалды тастаған деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТАСИРСІЗ с ы н. е с к і к і т. *Пайдасыз, әсерсіз.* Мұндағылар ұзақ жылдар өмір өткізіп, ғылымды пайдасыз ұзақ бахастар бірлән күнін өткізіп, мағишат дүниеде надан бір ессіз адам болып шығады да, харекетке лайықты жоқ болған соң, адам алдауға салынады. Көбінесе мұндай ессіздердің насихаты да *т а с и р с і з* болады (Абай, Тол. жин.).

ТАСКЕКІРЕ з а т. ө с. *Басы бұршікті, сабағы қатты арамшөптің бір түрі. Т а с к е к і р е н і* отқа жағамыз (Эксп. мат.).

ТАСКЕНЕ з а т. б и о л. <лат. pediculoides> *Кішкене, жабысқақ кене.* Сен тіпті сиырдың емшегіне жабысқан *т а с к е н е* құрлы да жоқсың ба? Ол сүтті де, керекті қанды да мыңқ етпей сорады (Р.Райымқұлов, Болат.).

ТАСКЕНЕДЕЙ с ы н. *Таскене сияқты, таскене тәрізді.* Мына бала *т а с к е н е д е й* жабысқан екен (Ауызекі).

Таскенедей жабысты [қадалды]. *Қатты жармасты, айырылмады.* Қайсар рульге *т а с к е н е д е й ж а б ы с ы п,* бір уыс боп қатты да қалды (Тұлпар). Көргеннен көз ақы алмай қалатын Сәдір ме? *Т а с к е н е д е й ж а б ы с а д ы* («Балдырған»). *Т а с к е н е д е й қ а д а л ы п* енді айырылмайсың ғой сен (Қ.Мұқанбетқалиев, Жаңғырық).

ТАСКЕНЕШЕ ү с т. *Таскене сияқты, таскенеге ұқсап.* Ал енді, құтылып көр. Мұның *т а с к е н е ш е* жабысқаны жабысқан-ақ шығар (Ж.Тұрлыбаев, Семсер).

ТАСКЕРЕҢ с ы н. **1.** *Мүлде естімейтін, есту қабілеті жоқ.* Жұрттың бәрі сен секілді *т а с к е р е ң* дейсің бе? Қарқызының даусын мен де естідім (О.Бөкеев, Біздің жақта.). Әрине, бұл шақ есіктен Құшақтап кірем ғаламды. Қиялдың маздап ойқыры, Келемін болып *т а с к е р е ң* (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Бітеліп қалған, біткен.* Кенет манағы *т а с к е р е ң* болып қалған құлағым шайдай ашылып кеткен сияқты (Ж.Мусин, Туған үй.).

ТАСКЕСЕК с ы н. *Жібімейтін, қатып қалған.* Ұзақ жылдар әулеті күн сәулесін көрмей *т а с к е с е к* боп тұрған мұз-мұз таулар быт-шыты шығып, күл-парша балқып кетті (С.Нарымбетов, Тентек).

ТАСКӨМІР з а т. к е н. *Жердің терең астынан қазып шығарылатын отындық қазба байлық.* Метанды *т а с к ө м і р* шахталарынан да кездестіруге болады (Орган. химия). *Т а с к ө м і р* – өсімдіктер қалдықтарының өзгеруінен түзілген жанғыш пайдалы қазынды. Көміртек мол болады, түсі қара, қара сұр, жылтыр не күңгірт (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Таскөмір жүйесі. г е о л. *Палеозой тобының төменнен санағанда бесінші жүйесі. Т а с к ө м і р ж ү й е с і* әдетте, үш бөлімге жіктеледі: төменгі бөлім, турне, визе және серпухов жіккабаттарын, ортаңғы бөлім, башқұрт және мәскеу жіккабаттарын, ал жоғарғы бөлім, қасымов және гжель жіккабаттарын біріктіреді (Қаз. тілі термин. Геология.).

Таскөмір кезеңі. г е о л. *Палеозой эрасының жалпы ұзақтығы 74 млн жылмен өлшенетін төменнен санағанда бесінші геологиялық кезеңі. Т а с к ө м і р к е з е ң і* бұдан 360–286 млн жыл бұрынғы уақыт аралығын қамтыған (Қаз. тілі термин. Геология).

ТАСКІЛЕМ з а т. *Жерге төсеуге арналған кілемнің түрі.* Үй іргесіндегі көлеңкеге *т а с к і л е м* төсеп, көрпе төсеп, қисая-қисая кеттік (Қ.Мырзалиев, Иірім.).

ТАСҚАБАҚТАЙ: тасқабақтай қағыстырды. а) *Шаруаны дөңгелетіп әкетті.* Шақпақ – жаңа құрылып жатқан мұнай өндірісіне ауданнан бекітілген тұрақты уәкіл. Әңгіме биліктің аз-көбінде емес, пайдалануында екен. Шақпақ сол уәкілділікпен-ақ «мұнайшы» атаулы бір тайпа елді *т а с қ а б а қ т а й қ а ғ ы с т ы р а д ы* (Р.Өтесінов, Алыста.). ә) *Бірін-біріне айдап салды, ұрыстырды, араға от салды.* Безілдек келінінің жақсылығы сол, қыдырып барған үйінің табалдырығын басып отырысымен, үй иелерінің басын *т а с қ а б а қ т а й қ а ғ ы с т ы р у м е н* тынады (О.Тәжиева, Жетім қыз).

ТАСҚАЙНАТ с ы н. *Өте пысық, өте жылдам, өте тез.* Астындағы тайқасқаның шала құлаш мойны сумаңдап, қайта-қайта озып шығады да екі жағындағы аттар оның *т а с қ а й н а т* жүрісіне ілесе алмай, желіп-желіп алады (Ә.Төреханов, Таудан түс.). *Т а с қ а й н а т* келіншек осы. Ал пысық болғанда сұмдық («Қаз. әдеб.»).

ТАСҚАҚ з а т. ж е р г. *Тау үстінде су жиналатын ояң жер.* ≈ *Т а с қ а қ т а ғ ы* мал.

ТАСҚАЛАҚ с ы н. *Таси беретін, тасымпаз.* Тар қазан *т а с қ а л а қ,* мешкей адам ашқарақ (Мақал). Тар қазандай *т а с қ а л а қ* қарттың аспай-саспай, төгілмей-шашылмай коллектив басқаруы үшін не істеу керек? (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

ТАСҚАРА з а т. з о о л. ***Тазқара*** (*үлкен қарақұс).* Шырқау биік көк айдында қалықтап *т а с қ а р а* бүркіт ұшып жүр («Білім және еңбек»).

ТАСҚАШАУ з а т. *Тау-тасқа қашап, әртүрлі ою-өрнек, сурет т.б. салу өнері.* Әлем өркениетіне мол үлес қосқан бабатүріктер кейінгі ұрпағына тарихи-мәдени және рухани аса мол мұра қалдырды.

Олар Қиыр Шығыстағы Хинған жотасынан батыста Карпат тауына дейінгі ұлы даланың таулары мен тастарына арман мүддесін, жасаған ісін, ой-қиялын *т а с қ а ш а у*-бәдіз өнері арқылы қаттап жазып кете берген («Жұлдыз»).

ТАСҚАЯҚТАЙ: тасқаяқтай қағыстырды. *Бірді-бірге ұрды, үйіріп әкетті.* Қырына бір іліксе, жөнді-жөнсіз *т а с қ а я қ т а й қ а ғ ы с т ы р а д ы* (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). Бадыр үйінің ішкі-тысқы шаруасын *т а с қ а я қ т а й қ а ғ ы с т ы р ы п,* үйіріп ала жөнелді (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.).

ТАСҚАЯҚШЫ з а т. с ө й л. *Бильярд ойыншысы.* Маусым айының жиырмасы күні Қарағанды қаласында өтетін *т а с қ а я қ ш ы л а р* (бильярдшылар) жарысына Алматыдан сегіз жазушы аттанды («Қаз. әдеб.»).

ТАСҚИЫРШЫҚ з а т. г е о л. *Негізінен магмалық таужыныстардың физикалық морылуынан қалыптасатын болбыр масса. Т а с қ и ы р ш ы қ т ы ң* мөлшері 1–10 мм аралығындағы жұмырланбаған таужыныстар мен минералдар сынықтарынан тұрады (Қаз. тілі термин. Геология.).

ТАСҚОРЫҚ з а т. э т н. ***Тасқорықтық***. *Қойшылардың тас салып пісірген сүті.* Ерте кезде, тіпті көне заманда су, сүт сияқты сұйықты *т а с қ о р ы қ п е н* қайнатады екен. Тасты отқа қыздырып алып, сұйық құйылған ыдысқа тастаса, біраздан кейін сұйық бұрқылдап қайнайды (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ТАСҚОРЫҚТЫҚ з а т. э т н. *Отқа әбден қыздырылған шағын тастарды ыдыстағы сүтке салып жіберіп пісіру әдісі; осы әдіспен пісірілген сүт.* Біздің тағам пісіру мәдениетімізде бұрыннан баяндалған әдістің бәрі де бар. Солардың ішінде өте көне әдіспен пісірілетіндері де аз емес. Мәселен: құйқалақ, көмбе, тасқуырдақ, *т а с қ о р ы қ т ы қ,* тақабасы, жаубүйрек, көмбеқарын («Мәдениет және тұрмыс»).

ТАСҚОРЫМ з а т. э т н. *Тастан жасалған ежелгі зират. Т а с қ о р ы м* да, балбалдар мен түнжырлар да, жалама жартас бетіндегі белгі-бедер де, күңгірлеген мазар да, көк жүзіне шимайлы із тастаған сомолеттер де бәрі-бәрі жаңағы тас үңгірден бергі өмір жолымыздың өн бойына жазылған ғұмыр шежірелеріміз (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір.). Тағы бір құлаққағыс – Хан биігінен 12 шақырымдағы «Қарасай» қыстағының маңындағы сай табанынан бұл өлкедегі дың, үйтас, сынтас, *т а с қ о р ы м,* мықтың үй, қалмақорған, қорған тас, қорым т.б. обаларға мүлде ұқсамайтын тас мола – қорған табылып отыр («Білім және еңбек»).

ТАСҚҰДЫҚ з а т. *Тастақты жердегі құдық. Т а с қ ұ д ы қ т ы* шегендемейді (Ауызекі).

ТАСҚҰЙМА з а т. г е о л. *Алдын ала балқытып алынған табиғи таужыныстарды арнайы жасалған қалыптарға құю және күйдіру арқылы әртүрлі бұйымдар алу өндірісі* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТАСҚҰЛАҚ с ы н. *Бірде естіп, бірде естімейтін құлақ, керең, саңырау. Т а с қ ұ л а қ* болған соң қағыс естіген ғой (Ауызекі).

ТАСҚҰМАН з а т. *Шай шығаратын ақ, форфор шәйнек, аққұман.* Қол сандықтан түрлі шай алып, түп-түгелімен *т а с қ ұ м а н ғ а* бір-ақ төңкеріп отыра қалар еді (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Үнді шайы мен цейлонды былай қойғанда грузин шайының өзі тек *т а с қ ұ м а н ғ а* салдың болды мұрынның қанындай қып-қызыл боп шыға келеді ғой жарықтық (Жүздесу).

ТАСҚЫН з а т. **1.** *Арнасынан асып көтеріліп, тасып жайылған су, сел.* Кемерінен асқан теңіздің *т а с қ ы н* суы кең жазираға жайылып шығып, дүркірей жөнелді (А.Сатаев, Дала.). Жайылма дегеніміз өзен суының *т а с қ ы н* кезінде жайылатын алқабы (Н.Баяндин, Өзен алқабы.). **2.** а у ы с. *Асып-тасқан күш, жігер, қарқын. Т а с қ ы н* күшін тағаты желкелеген, Жеңісіне жел күліп еркелеген. Ауылымызды қақ жарып, Қасқасудың Ерке өзені жүйткитін ентелеген (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ауыл кеші... бала кез, Елестейді жас күнім. Баса алмаушы ек қарақөз Құштарлықтың *т а с қ ы н ы н* (К.Салықов, Жезкиік).

Тасқын судай. *Бір сәтте шалқыған, қанасынан асып төгілген.* Бір күн тайса тамағың, *Т а с қ ы н с у д а й* тасасың, Қарның ашса бір түске Салбырайып солғандай... Қаласың сүйтіп мазаққа-ай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТАСҚЫНДА= е т. **1.** *Судың арнасынан, кемерінен шығып кетуі.* Шершемен өз күйіне басты тағы, Көктемгі көк өзендей *т а с қ ы н д а д ы.* Бейне суық шалған семгені ме, Жайнаған жаз күніндей жастық шағы (С.Омаров, Сәукен). *Т а с қ ы н д а п* таудың суы тасып жатыр, жаз нұры берекесін шашып жатыр. Дегендей «жемісім мол, жерім шүйгін», Кең далада, кең құлашын ашып жатыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Күш-жігер, қуаттың, ақыл-ой, сезімнің асып-тасуы.* Оспан әлі де ақсия күліп, болыс болған аға-інілері үшін мақтана *т а с қ ы н д а й д ы* (М.Әуезов, Шығ.). Көкжасыл, шымқай қызыл шоқ, Жүрегімді тербеді. Кеудемде шаттық *т а с қ ы н д а п,* Ән менен жыр кернеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. *Асып-тасу, масайрау, масаттану.* Бақытқа *т а с қ ы н д а м а й* сабыр етіп, Жәбірсіз алашыңа еттің жол іс. Қазақтан малың да озды, бағың да озды, Басына бір кісінің еттің зор іс (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **4.** а у ы с. *Дандайсу, менменсу.* Ұуманжан сол дәулетке *т а с қ ы н д а д ы,* Тыңдамай айтқанымды, асқындады. Шалқыма, шамаң біл деп бір Құдайым, Көрсетті іс көңілімізді пәс қылғалы (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТАСҚЫНДАН= е т. **1.** *Кемерінен шығу, асып-тасу.* Өзен суы *т а с қ ы н д а н а* бастады (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Күш-қайраты арту, жігерлену.* Туғандай бақыт нұры жас балаға, Қайраты жас Қайсардың *т а с қ ы н д а н а* (Т.Жароков, Шығ. жин.). **3.** а у ы с.

Әлемге жайылу, тарау. «Үшінші Петр өлі, екен тірі», – Деген сөз кезді әлемді *т а с қ ы н д а н а* (І.Мәмбетов, Тарланбоз).

ТАСҚЫНДАНУ *Тасқындан етістігінің қимыл атауы.*

ТАСҚЫНДАТ= е т. **1.** *Судың кемерінен, арнасынан шығып, асып-тасуы.* ≈ Су *т а с қ ы н д а т ы п* барып басылды (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Арттыру, асыру.* Қазына шеті қолда, енді қоя ма жұрт? *Т а с қ ы н д а т ы п* әкетеді (З.Қабдолов, Жалын). **3.** а у ы с. *Асып-тасу, дандайсыту.* Бишанды мұны естіп ашу қаптап, Шыдамай тауып келіп атын шаптап, – Бер, – деді, баба, маған батаңды енді, Тастайын *т а с қ ы н д а т п а й* жерге таптап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **4.** а у ы с. *Әнді, сөзді төгілту, майын тамызу.* Семізін сөйле сөзіңнің Мың жылқының ішінде, Он жылғы қысыр байталдай. Сөз нөсерін *т а с қ ы н д а т* – Тастан-тасқа секірген, Тау жайлаған арқардай (Базар жырау, Шығ.). Рыскүл тасқынды дарияға қосылып, өзі де *т а с қ ы н д а т ы п* әндетіп келе жатыр (А.Тоқмағамбетов, Жазғы.).

ТАСҚЫНДАТУ *Тасқындат етістігінің қимыл атауы; асыру, арттыру.* Ел дәулетін *т а с қ ы н д а т у ғ а* сыбағалы үлес қосып отырғандардың бірі – Күләш Ахметова («Қазақст. әйелдері»). Ертелі-кеш сары қымыздың дариясын *т а с қ ы н д а т у* – оңай шаруа емес (Ә.Ибрагимов, Асыл.).

ТАСҚЫНДАТУШЫ з а т. *Көбейтуші, өсіруші адам.* Ырыс-байлықты *т а с қ ы н д а т у ш ы,* барша шопандардың ұстазы (Н.Айдаров, Жазылбек.).

ТАСҚЫНДАУ *Тасқында етістігінің қимыл атауы.*

ТАСҚЫНДЫ с ы н. *Тасқындаған, тасыған.* Жүйткіп қатты екпінмен келген киіктер *т а с қ ы н д ы* өзеннен бетер емес пе? (М. Сүндетов, Ескексіз.). Ағып жатты арындап, *Т а с қ ы н д ы* тау өзені, Шипа болып жанымның, Айықпастай дертіне (М.Айтхожина, Баян жүрек).

ТАСМАҢДАЙ с ы н. *Бақытсыз, сорлы.* Құдық жұтқан *т а с м а ң д а й* Тасмағамбетке ұқсап, өмірмен мезгілсіз ерте есеп ажырасқаннан сақтасын (О.Сәрсенбаев, Жиде). Ел бетіне енді қалай қарайды мына *т а с м а ң д а й* ағаң (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.).

ТАСНИФ: тасниф қылды. е с к і к і т. *Жүйеледі, жинақтады.* Кітаптан *т а с н и ф қ ы л д ы м* мұның өзін, Өлең қып бір нұсқадан жаздым сөзін (Бабалар сөзі // Қисса-и Шаһизинда).

ТАСНҰСҚА з а т. г е о л. *Бұрын тіршілік еткен ағзалардың тіршілік әрекетінің тау жыныстарындағы қалдықтары мен іздері* (Қаз. тілі термин. Экология).

ТАСӨКПЕ з а т. в е т. *Өкпенің беріштеніп, семіп қалуы; ауру. Т а с ө к п е* болған сиырдың өкпесінің бір бөлігі ғана ауырады және жұқпалы емес (Орталық музей.). *Т а с ө к п е д е н* өлген малдың өкпесі семіп, беріштеніп кетеді де, екі жақ қабырғаға жабысып қалады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ТАСПА[1] з а т. **1.** э т н. *Иленген қалың теріден тілінген жіңішке қайыс.* Екеуі және жүрді зыр жүгіріп, Кез болды бір өзенге талай жүріп, Жарлы бала өзеннен балық алды, *Т а с п а н ы* – бау, инені қармақ қылып (Ш.Құдайбердиев, Өлең.). Міністен қалған тарландай, Жүрістен қалған арландай, *Т а с п а с ы н* тіліп қамшы өріп, Отырар еді Ауғанбай. Адасып көштен қалғандай (М.Мақатаев, Шығ.).

Жонынан [жон терісінен, арқасынан] таспа тілді [алды]. *Ұрды, сойып салды, жазалады.* – Мен қазір барып, сенің ол ағаңның *ж о н ы н а н т а с п а т і л е м і н,* – дейді де, қолына ұзын таяқ алып, төбет иесінің үйіне келеді (Д.Шалқарбаев, Бесекбай әңгім.). Батыстан патша түнегі Жеріңе келіп түнеді. *Ж о н ы ң н а н т а с п а т і л е д і,* Ішіңе әбден кіреді, Оны Дулат біледі (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Ж о н т е р і ң н е н т а с п а т і л е м і н!* – деді, желкемнен нұқып қалып (Ә.Жылқышиев, Айтолқын).

Таспа бел. *Жіңішке бел, құмырсқа бел. Т а с п а б е л д і* торы әйел көзінің алдында тұрған сияқтанды (М.Дәулетбаев, Қызылжар). Маржан – *т а с п а б е л,* сұрша, тасқа салсаң, тайынбас (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Таспа жол. *Жіңішке ұзын жол.* Мынау ауыл босағасына келіп, тұмсығын тіреп жатқан *т а с п а ж о л* қара лента сияқты (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары).

ТАСПА[2] з а т. ө с. <лат. astragalus> *Бұршақ тұқымдасына жататын біржылдық немесе көпжылдық шөптесін, бұта, бұташық өсімдіктер туысы. Т а с п а н ы ң* – Қазақстанның барлық жеріне көп тараған 400-дей түрі бар (Қаз. тілі термин. Биология). *Т а с п а н ы ң* гүлі шашақ, көбіне масақ немесе шоқпарбас тәрізді, тостағаншасы түтік немесе қоңырау пішінді (ҚҰЭ).

ТАСПАБОЗ з а т. ө с. <лат. stenophylla> *Таспаның бір түрі, қыр шөбі.* Айрықша бір-бірімен таласа өскен сары солма, изен, *т а с п а б о з,* балғын – бәрі де бауырына көлеңке сақтап, қош иісі аңқып, кілкілдеп тұр екен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ТАСПАДАЙ с ы н. **1.** *Таспа сияқты, таспа тәрізді.* Барса бір сылдыр аққан мөлдір бұлақ, *Т а с п а д а й* бейне арықтан шыққан құлап, Түсе сала Іскендір басты қойды, Ішсе суы өзгеше, тәтті тым-ақ (Абай, Тол. жин.). **2.** а у ы с. *Жіп-жіңішке, ұзын.* Көрді, білді айдаһар тірі емесін, Тәңірі ұзын жаратқан сом денесін, Қанжармен *т а с п а д а й* қып тіліп алып, Аз уқалап, кептірді жон терісін (Абай, Тол. жин.). *Т а с п а д а й* созылған табан жолмен жүріп келеміз (С.Әлжіков, Дала.).

ТАСПАДАЙЫН с ы н. ф о л ь к. ***Таспадай***. Түп-түзу тілінген *т а с п а д а й ы н,* Қамшы өремін таспадан басқадайын (М.Мақатаев, Шығ.).

ТАСПАЖОҢЫШҚА з а т. ж е р г. ө с. *Жабайы жоңышқа.* Су жоқ, зат жоқ *т а с п а ж о ң ы ш қ а* қайдан болсын (Эксп. мат.).

ТАСПАҚҰРТ з а т. б и о л. <лат. cestoda> *Жалпақ құрттар типінің класына жататын омыртқалы жануарлардың және адамның паразиттері; цестодоз ауруларын қоздырушылар. Т а с п а қ ұ р т т а р* денесі барынша созылыңқы. Арқа-құрсақ бағытында жалпайған, таспа тәрізді, ұзындығы – мм бөлшектерінен 30 м-ге дейін. Денесінің алдыңғы ұшында сколекс деп аталатын басы мен мойны бар. Дернәсілдері цистицерк, цистицеркоид, ценур, эхинококк, альвеококк (Қаз. тілі термин. Биология). Ауруды қоздырушы лигула деп аталатын *т а с п а қ ұ р т т ы ң* біздің елде төрт түрі бар (Т.Тілеуғалиев, Балық.).

ТАСПАЛА[1]= е т. **1.** *Таспа етіп, жіңішкелеп тілу.* Жылқының ноқтасына немесе жүгеніне жұқа *т а с п а л а ғ а н* шашақ байлап қоюға да болады (Ә.Әбішев, Мал санитары.). Иленген қайыстарды *т а с п а л а п* тіледі де, қажетінше пайдаланады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Ұру, соғу.* Балалар, аттаныңдар қас қарайды. Іңірде ұрыөтірік баспалайды. Күн бұлыт, ай қараңғы, қасқыр қатты, Көкшолақ қаңғып кетсе *т а с п а л а й д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАСПАЛА[2]= е т. *Таспамен тігу, көктеу.* Қазақ ерлерінің барлық бөлшектері бір-бірімен *т а с п а л а п* көктеу арқылы біріктіріледі (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ТАСПАЛАН= е т. *Жіп-жіңішке болып тіліну.* Сол өлең мені-дағы отыр билеп, Қиядан қиялымды тыңға сүйреп, Тың жердің қыртысындай *т а с п а л а н ы п,* Тың өлең жаңа келді түйдек-түйдек (М.Хакімжанова, Таңд.). Жол жатыр жонды алып *т а с п а л а н ғ а н,* Текшеге жиған жүктей тас қаланған (М.Айтхожина, Баянжүрек).

ТАСПАЛАНУ *Таспалан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қамшының *т а с п а л а н у ы.*

ТАСПАЛЫ с ы н. **1.** э т н. *Таспасы бар, таспадан тұратын.* Сегіз *т а с п а л ы,* бұзау тіс қамшысының өріміне үш жерден буындап жез оралған (Т.Тілеуханов, Өмір.). Қолыңдағы сегіз *т а с п а л ы,* бұзау тіс қамшының сабы мықты болса ғана, оны жауының басына найзағайдай жарқылдата сілтейсің (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). **2.** *Тарам-тарам, сала-сала, жол-жол.* Орман питомниктерінде тұқым жүйекті және жүйексіз себілуі мүмкін. Жүйексіздері қатарлы және *т а с п а л ы* (көп жолды) болып екіге бөлінеді («Егемен Қазақстан»). **3.** а у ы с. *Тасқынды, аумалы-төкпелі.* Күй төгілген Самарқанның аспаны, Ақын жаны аума-төкпе, *т а с п а л ы,* Ала қашып ғарыш аспан төріне, Жұлдыз етіп шашып міне тастады (Шұғыла).

ТАСПАТАРЫ з а т. ө с. *Дәндері тары іспеттес, жабайы шөп түрі.* Уыстаған нәрсесін менің алақаныма төккенде, мұның өзен бойындағы сай-жыраларда осындай көктем шағында қаптап өсетін *т а с п а т а р ы* аталатын шөп екенін тани кеттім (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Әйелдер бидайық пен *т а с п а т а р ы д а н* жарма жасап, быламық пісіреді («Жалын»).

ТАСПАША үс т. *Таспа сияқты, таспаға ұқсап.* Түтіні будақтаған қара кеме Ертіс суын *т а с п а ш а* тіліп жақындай түсті (С.Жүнісов, Ақан сері). Бабына келген машина сазды *т а с п а ш а* тіліп, талай өзекті артқа тастады (Нан иісі). Көліктер *т а с п а ш а* созылып тартты да отырды (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

ТАСПИҚ з а т. д і н и. ***Тасбих*** *(діндар адамдардың Құдайға сиыну кезінен қолына ұстап тартып отыратын моншақ тізбектері; тәспі).* Күн сайын таң сібірлеп келе жатқанда-ақ тұрып, сәждеге құлады, *т а с п и ғ ы н* санап, «сұбханалла» айтты (М.Жұмабаев, Шығ.). Бексейіт *т а с п и ғ ы н* тартқан күйі терезе алдында үнсіз тұра берді (М.Мағауин, Бір ата.).

ТАССҮҢГІ з а т. г е о л. *Үңгір төбесінен тамшылаған минералданған судың булануы нәтижесінде қалыптасқан, сол үңгір төбесінен салбырап тұратын ақпа таужыныстар (әдетте әктастар) шоғыры (сүңгісі)* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТАСТА= е т. **1.** *Бір затты, нәрсені жерге құлату, түсіру.* Қолын шеш, ризалық ал, кісенді бұз, Шапшаң айт, көнесің бе уақыт тығыз. Бұл сөзге көнбей қалсаң, ақыр өлдік, Сені суға *т а с т а й м ы з* отызымыз (Абай, Тол. жин.). Ыбырай үйге кіріп, карабинді еденге *т а с т а й* беріп, кигізге отыра қалды (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** *Әкелу, беру, ұсыну.* Жүгері күлшелерін табаққа салып, бір-екеуін буын бұрқыратып, біздің алдымызға *т а с т а й* салды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). **3.** *Бір затты, нәрсені не біреуді қалдырып кету, өзімен бірге алмау.* Алтайдың алтын күні еркелетіп, Келгенде жолбарыс боп, жаңа ер жетіп. Ақ теңіз, Қара теңіз ар жағына, Бауырым, мені *т а с т а п* қалдың кетіп! (М.Жұмабаев, Шығ.). Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме, Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме. Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде, Содан тапқан шын асыл, *т а с т а й* көрме (Абай, Тол. жин.). **4.** *Қою, әдеттенбеу.* Қазағым, бұл ғадетті *т а с т а л ы қ* та, Халықты тура жолға басталық та. Волост, билік, ауылнайлық, выборныйлық Қимайтұғын соншама падишаһлық па? (М.Дулатов, Шығ.). **5.** *Адымдау, басу.* Кедергіден өткенде, Жер ортаға жеткенде, Ұстатпай шылбыр кеткенде, Бөкенше *т а с т а п* аяғын Бұршақтап тері төгілген. Жүзден озып жол алып, Жолына бәйге мол алып, Қара терге сыбалып, Құйындай шаңы шұбалып, Қырымнан жалғыз көрінген (Базар жырау, Шығ.). **6.** а у ы с. *Ажырау, айырылысу.* Бәрің кеп жолығатын не жұмыс бар? Мені жөнге салатын қандай күш бар? Алдым қатын, *т а с т а д ы м,* онда жұрттың Жұмысы не болғандай сонша құштар? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Аузынан [есінен] тастамады. *Үнемі айтып жүрді, ұмытпады.* Қай шопанға кездессеңіз де,

колхоз председателін *а у ы з д а р ы н а н т а с т а м а й* айтып отырады (Ғ.Сланов, Замана.). Айналып толған өсірген, Ақ сүтін беріп кешірген *т а с т а м а й т ы н е с і н е н* Сағындым ғаріп анамды (С.Сейфуллин, Шығ.).

Аяқсыз тастады. *Нәтижесіз, елеусіз, ескерусіз қалдырды.* Байдың жайын айтайын: Пара берсең, қостаған, Бере алмасаң параны, Істі *а я қ с ы з т а с т а ғ а н* (Жамбыл, Шығ. жин.).

Көз тастады. *Қарады, көз салды.* Егер сендер қыран ұшар биіктікке көтеріліп, Сарыдалаға *к ө з т а с т а ң д а р*, оның бетіндегі өзен-көлдер мына картаның бетіндегі белгілердей болып көрінер еді (Қ.Исабаев, Өткелде). Қайран тірлік, бақ пенен сор қырқысқан Түлкі сайға, Қыран өрге тырмысқан. Екеуіне алма-кезек *к ө з т а с т а п*, Ұзақ, үнсіз, ойға шомды Шыңғысхан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Көз тастасы. *Қарауы, назар салуы.* Ол – атақты Әйтеке би. Тұлға-тұрпаты, жүріс-тұрысы, жанжағына *к ө з т а с т а с ы* елдің қас-қабағына баққан биден гөрі қасындағылардың бәрінен айдынын асырып асқақтай қарайтын батырға келіңкірейді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

От тастады. а) *Рухын көтерді, қанын қыздырды.* Майдан даласына жүзге кеп қалған поэзия ақсақалы Жамбылдың «Москва – менің қамалым» деген өлеңі басылып тарады. Жауынгердің жүрегіне *о т т а с т а й т ы н* әке сөзіндей болған бұл өлең тез тарап кетті (С.Бақбергенов, Белгісіз солдат). Жүрегімнің төріне әкеп сезім *о т ы н т а с т а д ы ң*, Содан болар өзің жайлы жиі ойлана бастадым (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Араларын өшіктірді, шағыстырды.* Бір күні іңірде бөлмедегі қыздар баж-баж айтыстық та қалдық, *о т т а с т а ғ а н* тағы да Тұрсын (Б.Аманшин, Жар мұңы).

Сөз тастады. *Айтты, ойын жеткізді, сөйледі.* – Қойдық қой енді, – деп, *с ө з т а с т а д ы* Жұма қосарлана (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). – Кеш таңдағы үмітті жақындата түседі, – деп, өте мағыналы *с ө з т а с т а д ы ң ы з* (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Сөзін жерге тастамады. *Айтқанын ескерусіз қалдырмады, еледі.* Көп жаса, айналайын әкім бала! *С ө з і м д і ж е р г е т а с т а м а ғ а н ы ң а* рақмет! (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Тұрлаусыздан сөз ұқпа, Аузы оның епті деп; Нашардан шыққан жақсыны *С ө з і н ж е р г е т а с т а м а*, Атасы нашар өтті деп (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ұран тастады. *Ұран салды, ұран шақырды.* Алға! – деген күшті *ұ р а н ы н т а с т а д ы* (Ж.Саин, Таңд. шығ.).

Іш тастады. *Төлін уақтысынан ерте өлілей туды.* Буаз малдың асты қызып, базданса, *і ш т а с т а й д ы* (Б.Қожабеков, Көктөбе). Қойдың аш қалса, *і ш т а с т а й т ы н ы н* білетін Айтмұқан шөпті көбірек беріп жүр (Ш.Дәрмағанбетов, Менің замандас.).

ТАСТАБАҚ з а т. ж е р г. **1.** *Тарелка.* Бұрын *т а с т а б а қ* деуші еді, енді тарелке дей бастады (Эксп. мат.). Шайды *т а с т а б а қ қ а* құйып ішсе, тез салқындайды (Эксп. мат.). **2.** *Жайпақ табақ. Т а с т а б а қ п е н* таратқан ет тез суиды (Қазақ тілі аймақ. сөздігі). **3.** *Шыныаяқ, кесе. Т а с т а б а қ қ а* құйған шайдай (Ауызекі).

ТАСТАБАНДА= е т. **1.** *Міз бақпау, тапжылмау.* Асыға қойсаң уақыттың *т а с т а б а н д а п* жылжымай қоятын әдеті емес пе (А.Мекебаев, Бойжеткен). Қос нар әудем жерге дейін маң-маң басып барып, беліне салмақ түскендей, басқа ұрғандай *т а с т а б а н д а п* тұрып алды («Қаз. әдеб.»). **2.** *Қатты сіресу, қарысу.* Әшейінде қой аузынан шөп алмайтын жігіт бұл жолы өз дегенінен қайтпай, *т а с т а б а н д а п* отырып алды («Қаз. әдеб.»). Мені жұмыстан босату керек деп, *т а с т а б а н д а п* отырып алды (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ТАСТАЙ с ы н. **1.** *Тас сияқты, тас тәрізді, қатты, берік, мықты.* Мамықтан төсек, *т а с т а й* боп кесек, Жанбасқа батар, ұйқы жоқ. Сыбыр боп сөзі, Мәз болып өзі, Ойланар елдің сиқы жоқ (Абай, Тол. жин.). **2.** *Өте суық, тым суық.* Мұның суы *т а с т а й* (Ә. Шәріпов, Орманда.).

Дәті тастай берік. *Айтқанынан қайтпайтын, райынан қайтпайтын.* Сөзің майда, жүзің жарқын, *Д ә т і ң б е р і к т а с т а й с ы ң*! Ойын менен шынның парқын, Білдірмейсің, ашпайсың? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сайдың тасындай. *Әбден іріктелген, таңдаулы.* Тайтелі бар түйенің патшасындай, Түйесі оның баққан *с а й т а с ы н д а й*, Қашаннан түйешінің алдын алып, Өзінен өзге жанды тұр асырмай (Айтыс). *С а й д ы ң т а с ы н д а й* ер жігіттер көптің ішіне шашырай орын алды (І.Есенберлин, Қаһар).

Тастай батып, судай сіңді. *Басқа елге (жерге) араласып, мейлінше сіңіп кетті.* Ойпырмай, баймен бекке ұрлықтан тапқан мал *т а с т а й б а т ы п, с у д а й с і ң е д і* (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Ертең мен мынау елдің ортасына *т а с т а й б а т ы п, с у д а й с і ң і п* кетемін (Ә.Әбішев, Замана).

Тастай берік. *Аса берік, мықты, құрыштай.* Бұл кісілердің достығы арадан қыл өтпейтін, *т а с т а й б е р і к*, болаттай мықты еді (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). Мұндай жағдайда егер, шын *т а с т а й б е р і к*, таспадай түйінген әскер болмаса, шапқыншылардың қаһарына шыдау оңайға түспейтін (І.Есенберлин, Шығ.).

Тастай қараңғы. *Өте қараңғы, қап-қараңғы; көзге тұртсе, көргісіз.* Абай жалғыз. Түн жарық емес, бұлты бар ма, *т а с т а й қ а р а ң ғ ы* екен. Күйеу жігіт жапа-жалғыз аяңдап, ұзаңқырап бара жатты (М.Әуезов, Абай жолы). Бағанағы ішкен асымның қайда кеткенін білмеймін, – деп, судыр Ахмет *т а с т а й қ а р а ң ғ ы* үйде жаны қысылып жүгіріп жүр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Тастай суық. *Өте суық.* Шалқар деген кең төскей, мол жайлау құлпырып тұр екен. Өзені тұнық, бұлағы *т а с т а й с у ы қ*, көгалы ұшан те-

ңіз, ұзыны мен көлденеңі бірдей, құнан шаптырымдай (М.Әуезов, Шығ.).

Тастай түйілді [түйінді]. *Шұқшиды, шүйілікті, бір іске қатты бекінді.* Бәрі де кектенген, тегіс *т а с т а й т ү й і л г е н* (І.Жансүгіров, Шығ.). Қара керей матайдан өңшең саңлақ жиылды. Қаншырдай қатып тұлпарлар, Ерлер *т а с т а й т ү й і н д і* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тобыл өзенінің жоғарғы жағында жарлық күтіп, *т а с т а й т ү й і н і п* дайын тұруға тиісті делінген (І.Есенберлин, Қаһар).

Тастай қатты. а) *Бір орыннан қозғалмады, тапжылмады, сіресті.* Бұл жолы бала жігіт аңдып бақты. Қараны өшіктірді іліп қақты, Өктем ғып жұлқуына бой берместен, Сіресіп орынында *т а с т а й қ а т т ы* (Ж.Саин, Таңд. шығ.). Ғайша сорлы күйіп кетті бұл қорлықты көргенде, *Т а с т а й қ а т ы п* қалды тілсіз, естен тана үдеріп, Сонан кейін шашын жайып жіберіп, Күйеуінің аяғына құлады (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Үн шығармады, жым-жырт болды.* Кей-кейде әнге шырқап өлең айтты, Кей-кейде томсырайып *т а с т а й қ а т т ы* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТАСТАҚ с ы н. *Тас араласқан, тасы көп (жер).* Жолға шықтым бір жым-жырт түнде жалғыз, *т а с т а қ* жол жарқырайды буға амалсыз. Елсіз жер тұрғандай боп хаққа мүлгіп, Сөйлесіп ымдасқандай көкте жұлдыз (Абай, Тол. жин.). *Т а с т а қ* жерге өсімдік өспейді. Абайды өсіретін – ортасы, әріден келе жатқан халықтық мұрасы, Шығыстан, Европадан алған білім нәрлері (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

ТАСТАҚТЫ с ы н. *Тастақ жерлері көп ұшырасатын, тас аралас топырақты.* Ғасырларға кеткен өмірі бар болса керек, кей тұстарындағы жары үйден де биік. Оның екі жағасы екі түрлі: күнбатыс жағы – қара топырақты да, шығысы – *т а с т а қ т ы* (Қ.Исабаев, Қара бала). Көкемнің айтуынша, бұл өңір егіннің жері емес. Бұта-қараған, *т а с т а қ т ы* келетін (О.Бөкеев, Үркер).

ТАСТАЛ= е т. **1.** *Төселу, салыну, қойылу.* Төрге батсайы көрпе салынып, жастық *т а с т а л ы п т ы* (Қ.Исабаев, Айқыз). Арбаларға байланған аттар қар үстіне *т а с т а л ғ а н* шөптің көшегін жеп тұр (Б.Момышұлы, Москва.). **2.** а у ы с. *Аласталу, қалдырылу, ұмытылу.* Өзге жүк көңілден *т а с т а л ы п*, Жаттықсам өзімді басқарып: Егесім ел үшін болған соң, Көрмедім біреуден жасқаныш (К.Салықов, Жезкиік). Жақындық сеземін – Жерден де аспаннан, Жылылық сезінем – Мұздардан, тастардан. Өмірім, сірә да, әріден басталған, Әріден басталып, мәңгіге *т а с т а л ғ а н* (М.Мақатаев, Шығ.).

ТАС-ТАЛҚАН үст. *Күл-талқан, быт-шыт.* Соғыс ашып көрейін Көрші жатқан өзімізден үш-төрт есе кіші елге, Сөйтіп шырқау көтерейін пәсең тартқан көңілді Соғыс ашып көріп еді, *т а с - т а л қ а н* боп жеңілді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тас-талқан болды. *Қатты ашуланды, тулады.* Майсор *т а с - т а л қ а н б о п* тулады (Д.Әбілев, Арман.). Алда бетпақ-ай, бетпақ-ай, бетпақ-ай! Не бетімді айтайын, бетпақ-ай! – деп *т а с - т а л қ а н б о л ы п*, жолында отырған адамдарға сүріне-қабына үйден шыға жөнелді (М.Дулатов, Шығ.).

Тас-талқан қылды [етті]. *Быт-шытын шығарды, күл-талқан етті.*

Тас-талқанын шығарды. *Күл-талқан етті, күйрете соқты.* Манағы кернейлер: «Ел шетіне жау келді» деп дабыл беріпті. Ер жүрек ойрат жұрты ойда-жоқта тап берген шүршіттердің әп-сәтте ақ ит терілерін бастарына қаптап, *т а с - т а л қ а н д а р ы н ш ы ғ а р м а қ ш ы* (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТАСТАЛУ *Тастал етістігінің қимыл атауы.*

ТАСТАЛШЫҚ з а т. э к о л. *Табиғи гидросиликаттар тобының жинақтама атауы (амфиболалар, мыс., актинолит, серпентиндер, мыс., хризолит). Т а с т а л ш ы қ т а р* механикалық әсер кезінде ұзындығы 18 мм және одан да ұзын, иілімді жұқа (0,5 мкм-ге дейін) талшықтар болып ыдырайды (ҚҰЭ). Отқа, сілтіге төзімді, адсорбциялық белсенді, жылуды, дыбысты және электр өткізуі төмен болғандықтан, құрылыс пен өнеркәсіпте көп қолданылады (Қаз. тілі термин. Экология).

ТАСТАМ: таяқ тастам [тастамдай] жер. *Жақын, таяу қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.* Тебініп қап бетке шықтым. *Т а я қ т а с т а м ж е р д е* бір отар қой жатыр (Ш.Күмісбаев, Соқ барабан). Ай жарық, жұлдыздар тығыз. Сол түні аспан жерге жақын тұрған сияқты көрінді, ай тіпті *т а я қ т а с т а м ж е р д е* тұрғандай (М.Әуезов, Әр жыл.).

ТАСТАМА з а т. ж е р г. *Белағаш, мәтке.* Ұзын бір *т а с т а м а* бір үйге жетеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТАСТАМБАУ з а т. э т н. *Шаңырақтан тасталып, есіктің маңдайшасына байланатын киіз есіктің бауы.*

ТАСТАМДАЙ: таяқ тастамдай жер. *Лақтырылған таяқ түсетіндей қашықтықты білдіретін халықтық өлшем шамасы.* Дәл Есейдің қарсысына, *т а я қ т а с т а м д а й ж е р г е* келіп, бұғып жата қалды (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

ТАСТАНДЫ с ы н. **1.** *Тасталған, тастап кеткен, қалдырылған.* Сыбағасынан айырылып әке мейірімінен аулақ, *т а с т а н д ы* болдым деп сезінгені анық (З.Ахметова, Шуақты күн.). Ақбала құлақ аспастан қатындарға басын изеді де, сұлу бойын салмақпен қозғап жөнеліп бара жатты. Бәйбіше сыртынан қарап тұрып ернін шығарды. – Адыра қал, *т а с т а н д ы*! (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **2.** а у ы с. *Біреуден қалған, ескі зат.* Аяғына терең резеңке галош киген, онысы біреудің *т а с т а н д ы с ы* болса керек, тым тозыңқырап қалған (С.Шарипов, Шығ.). **3.** қ о ғ.-ә л е у. *Ата-анасы бас тартқан жетім балалар.*

ТАСТАНДЫЛАР з а т. г е о л. *Пайдалы қазбаларды байытудың қалдықтары. Т а с т а н д ы-*

л а р бағалы құрамбөліктің мөлшері негізгі материалдағыдан аз болады (Қаз. тілі термин. Геология.).

ТАСТАР з а т. ж е р г. *Төртқұл ұзыншақ, орамал кейіпті байлауыш.* Басына көк пе, қызыл ма белгісіз, түсі оңған көне *т а с т а р* байлаған, ұзын, жыртық бешпентті қартаң әйел екен (М.Мағауин, Аласапыран).

ТАСТАТ= е т. *Қалдырту, қойдырту.* Мақмұт шырақ қанды сойылымызды *т а с т а т т ы,* (Д.Әбілев, Арман.). Ораз оның оқуын *т а с т а т қ а н* жоқ, өзі сабақ беретін институтқа орналастырды (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

Тілегін желге [жел өтіне] тастады. *Тілегіне құлақ аспады, тілегін қабыл етпеді.* Бүйі ханның әкеме айтқан мынадай бір шарты бар: «Егер қызың менің алтын құзырымнан бас тартса, *Т і л е г і м д і ж е л ө т і н е т а с т а т с а,* Берілмесе еркінше, Яки менен құтылмақ боп өзін-өзі өлтірсе, Ант етемін мына ұлы хандығымның атынан Аямаймын. Аймағыңның қанын судай сапырам» (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТАСТАТТЫР= е т. *Тастатқызу.* Таңдайдан садақ, тартып, тас лақтырған, Шешендік бар өнерден асқақ тұрған, Сұратып сөз кезегін айбынды-ға, Қамшысын қақ ортаға *т а с т а т т ы р ғ а н* (Т.Есімжанов, Ой-өрнек). Бір аяр, байқағанда, барды бастап, Жас қылып күзетшіні жығып тастап. Бастығы барлығының Қарын палуан, Талайды *т а с т а т т ы р д ы* жерге жастап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Іш тастаттырды. *Төлін уақытынан бұрын өлілей туғызды.* Қосайдың елу-алпыс жылқысы бар. Биеге *і ш т а с т а т т ы р м а й,* жауырдың арқасын сауысқанға шұқытпай, жабағының қоңын қасқырға тарттырмай, ұрыға құрық салдырмай, мынау қыстан жылқыны аман алып шығу Дарқанның мойнында (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ТАСТАТТЫРУ *Тастаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАСТЕСЕРЛЕР з а т. з о о л. *Таужыныстарды, маржандарды, бақалшықтарды ұңғілеп, ыдырататын теңіз жәндіктері. Т а с т е с е р л е р г е* кейбір құрттар, моллюскілер, теңіз кірпілері, шаянтектестер, губкалар мен кейбір балдырлар жатады (Қаз. тілі термин. Геология).

ТАСТҮЙІН с ы н. **1.** *Өте берік, қайратты, мықты.* Мына көп құлаққа айтсам деп толғанып жүрген сыры да сол перзентінен айырылып, күйік тартып отырған көрінің қаумалаған халқынан қасіретін жасырып, қаһарлы, *т а с т ү й і н,* қайратты көрінгісі келген түрін көзі шалған соң барып ойына оралды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Жанат қиял жалдаған, Мұздап өліп қалмаған Талайы *т а с т ү й і н б і з.* Қасиет қып жандыққа, Қанықтыра алдық па Дін-мұсылман иін біз? (Қабан жырау, Алтын қазық). **2.** *Сақадай сай, дайын.* Үй иелерінің дайындығы *т а с т ү й і н* көрінді («Қазақст. әйелдері»). Бәрі де *т а с т ү й і н,* тізгіндерін тежей ұстап, ұшатын қырандай қомданысып, сақ отыр (К.Сегізбаев, Ашылма. сыр.).

Тастүйін бекінді. *Қайтпас шешімге келді, бел буды.* – Аллам-ау, қайда, қай елде жүрсем де сонау әкем тіккен, ата-бабадан қалған киіз үйдің отын сөндірмесін, шаңырағын отқа күйдірмесін, – деді ол өлденеге айыл тартып, *т а с т ү й і н б е к і н г е н д е й* (О.Бөкеев, Өз отың.). Не де болса барып тілдесейін, мен-ақ аңғал ақымақ саналып аяғына жығылайын, мен-ақ кінәлі болайын; әйтеуір анамның аманатын орындап тынайын деп *т а с т ү й і н б е к і н е д і* (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ТАСТҰЗ з а т. к е н. <грек. hals> *Хлоридтер класының минералы, галит.* Сульфатты тау жыныстардың басым көпшілігі шөгінді түзілімдер болып, галогендік таужыныстар тобына жатады. Олардың ішінде кеңінен тарағандары – ангидрит, гипсит, *т а с т ұ з* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТАСТҰЙНАҚТАЙ с ы н. *Ұқыпты, жыпжинақы.* Күн еңкейіп, көлеңке де ұзарған мезгіл. Қой *т а с т ұ й н а қ т а й,* бір уыс боп бала маңына үйірілген, үркіп, елегізген (З.Шашкин, Өмір тынысы). Назымның екі бөлмелі шағын үйінің бөлмелері *т а с т ұ й н а қ т а й* тап-таза, жыпжинақы («Қаз. әдеб.»).

ТАСТҮЛЕК з а т. с а я т ш. *Төрт жастағы бұркіт. Т а с т ү л е к* мұзбалақпын қияда өскен, Сорғалап талай тайғақ мұзға түскен, Қиядан қызыл түлкі қылт еткенде, қыр аспай қиялар кеп іліп түскен (Ақан сері, Шығ.). Оралдан қашқан ор түлкі, Аралап қашса, ит жетпес, Тегеуріні төрт елі, Аспаннан түскен *т а с т ү л е к* Жерге түссе, тек кетпес (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТАСТҮЛЕКТЕЙ с ы н. *Тастүлек сияқты, тастүлек тәрізді. Т а с т ү л е к т е й* тобыңмен, қорғасындай оғыңмен Дүшпаныңды талқанда (Жамбыл, Майдан жырлары). Бірақ та махаббатын кір шалған жоқ, жүрегін ешкім оңай ашалған жоқ, Талабы *т а с т ү л е к т е й* қанат қақты, Әлия талпынудан шаршаған жоқ (Қ.Сатыбалдин, Әлия).

Тастүлектей түйілді [түйінді]. *Қарсы тұрды, шүйлікті.* Қызылтудың астында, Бірі қалмай жиылып, Жебір жауыз жауына, *Т а с т ү л е к т е й т ү й і л і п* (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Тастүлектей талпынды. *Алған бетінен қайтпады, райынан қайтпады.* «Мен енді азат адам», – деп, «Сүйгеніме барам», — деп, *Т а с т ү л е к т е й т а л п ы н ы п,* Өзіне теңді таңдапты (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАСТҮНЕК с ы н. *Өте қараңғы, көзге түртсе, көргісіз.* Түннің көзге түртсе, көргісіз *т а с т ү н е к* болғаны соншалық, іңір қараңғылығы қоюлана жапалақтап жауған аппақ қар да көзге көрінбеді (С.Досанов, Екінші өмір). Енді мінекей, бағытбағдарсыз айдалада, көзге түртсе, көргісіз *т а с т ү н е к т е* ошарылып отырғаны (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ТАСТЫ с ы н. *Тасы бар, тас араласқан.* Амалың не, *т а с т ы* соқпақ кештің бе? Амалың не, жанбай жатып өштің бе? Тек басыңды жоғары ұста өлсең де, Тек өзіңді мүсіркетпе ешкімге (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шын наданға білгеніңді Ұқтырам деп ойлама. Қанша бидай шашсаң-дағы, Болмас егін *т а с т ы* жер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тасты мұздық. г е о л. *Еру үдерісі жүріп жатқан мұз ядросы бар тас сынықтарының (кесектерінің) тау беткейлерімен төмен жылжитын ағыны. Т а с т ы м ұ з д ы қ* мұздық тіліне ұқсайды (Қаз. тілі термин. Су.).

ТАСТЫР= е т. *Тасыту, тасыттыру.* Риддер, Шымкент, Балқашым, Беріп құрыш қорғасын, Мұнайын Ембі *т а с т ы р а*, Көмірін тиеп бастыра (Жамбыл, Шығ.). Ал, кәне, астырсын да, *т а с т ы р с ы н,* өзіміздан басқаны қара таспен бастырсын, аллауәкбар (А.Нұрманов, Құлан.).

ТАСУ[1] *Тасы етістігінің қимыл атауы; тасымалдау, жеткізу.* Бұл кезде шабындық шөптің тігі жығылып, енді маяға салу, *т а с у* міндеті ғана қалған (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Қармыс жас жиенін бірден қой соңына салмады. Қыстауға шөп *т а с у,* қи ою сияқты күш-қайрат тілейтін, екі қолын қайда қоярға білмей жүрген жігітке лайық жұмыстарға жекті (М.Мағауин, Ақша қар).

ТАСУ[2] *Тасы етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сұйықтықтардың өз қалыбынан, арнасынан асып төгілуі.* Ертістің сол жылғы *т а с у ы* біздің ауылға «өлмес күніңді ойлан, жаңа қоныс изде, ескі қоныс-ым еді деп отыра берсең тасқынның астында қалып, тұншығып өлесің» деп ескерткендей болды (З.Ақышев, Ақбел.). Жақсыменен бас қосып, Сұхбаттассаң тарқайды Көкіректе шер болса, Арқадан ауған ақ киік Өте алмай қалады ағыстан Дария *т а с у* су толқын – Ығысылған сеқ болса. Көктемнің бahар айында Құсты айырып шулатып, Құбыладан қызыл жел болса (Базар жырау, Шығ.). **2.** а у ы с. *Күш-жігердің мол, көңілдің өте көтеріңкі болуы.* – Әне, әне, көрдің бе, көңілімнің *т а с у ы н,* Шынтас қарағым, кеудесін бір басып берші, – деп сыбырлап, онсыз да ызалы жанды айдап салды (Т.Ахтанов, Дала сыры). Айға шапқан арыстан, ашуына болайын, Жауға шапқан батырдың, *т а с у ы н а* болайын (Мақал).

Қанның тасуы. *Қан қысымының көтерілуі.* Қанның *т а с у ы н а* байланысты адамның денсаулығы тез нашарлайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТАСУШЫ з а т. *Апарушы, әкелуші, бір нәрсені екінші жерге жеткізуші.* Ертедегі Египетте хат *т а с у ш ы л а р ғ а* арналып ескерткіштер қойылды (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажап.). Әртүрлі сөз келеді ала-құла, Сенбейсің кеше түгіл, Жаңағыңа. Есікті аша беріп, Алдыменен Қараймын хат *т а с у ш ы* қабағына (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТАСШАҚПА з а т. г е о л. **1.** *Таужыныстардың желмен морылуынан түзілген ұшқір бұрышты сынықшалары. Т а с ш а қ п а н ы ң* мөлшері 100 мм-ге дейін жетеді, дөнекерленбеген қопсыма шоғыр түрінде болады (Қаз. тілі термин. Геология). **2.** *Таужыныстарды не жасанды тас материалдарды уату арқылы алынатын өнім. Т а с ш а қ п а н ы ң* мөлшері 5–15 мм (Қаз. тілі термин. Геология.).

ТАСШӨП з а т. ө с. <лат. thymus serpyllum> *Тауқалақай тұқымдас жартылай бұталар мен бұташықтар; дәрілік және хош иісті өсімдік.* Эфир майын алу үшін кәдімгі *т а с ш ө п* (T. vulgaris) өсіріледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАСШЫ з а т. *Тас қалаушы, тас тасушы.* Ол *т а с ш ы* болып істей жүріп, 10 класты кешкі жұмысшы-жастар мектебінде оқып бітіріпті (Т.Жанұзақов, Азамат.). Егістен босаған жігіттердің бәрі сол жерде: бірі *т а с ш ы,* бірі ағаш шебері, бірі сылақшы боп жүр (М.Сүндетов, Қызыл ай).

ТАСЫ[1]**=** е т. *Затты, нәрсені бір жерден екінші жерге апару, жеткізу.* Бүгін ол қайрат қылып, қалған пішенді *т а с ы п* тастасаң, бітіп жатыр (Д.Досжанов, Тұлпар.). Осы арадан он шақырымдай жердегі Құлан-тастан тас *т а с ы п,* үй қаламақ (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ТАСЫ[2]**=** е т. **1.** *Ағын судың жағадан, ернеуден көтеріліп асуы, басқа жерге жайылуы.* Желсіз түнде жарық ай, Сәулесі суда дірілдеп, Ауылдың жаны терең сай, *Т а с ы ғ а н* өзен гүрілдеп (Абай, Тол. жин.). Бәрекелде, Бұл еңбегің жарады! Бірақ одан ұрпақ тарап Одан ақын туғанша, Ал ол ақын ата жолын қуғанша, Кеудесіне сыйдырғанша даланы, Айырғанша ақтан бөліп қараны, Талай өзен *т а с ы п* өтер, Бәлкім, талай ғасыр өтер – деп, Қайырхан жасқа толып жанары Отырарға қимай, ұзақ қарады (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Сұйық астың қатты қайнап, ыдыстан асып төгілуі.* Қазанда қайнаған сүт *т а с ы п* төгілді (Ауызекі). **3.** а у ы с. *Асып-тасу, көңілі шалқу.* Көріп сұлу баласын, Көз ішінде қарасын, Қуанып, *т а с ы п* жүрегі Қысып ыстық сүйеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Жақсылық көрсең *т а с ы м а,* Жамандық көрсең жасыма. Дұшпаның достай болады, Бақ қонған күні басыңа (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Дәулеті [судай] тасыды. *Байыған үстіне байыды.* Ағын жесең ақылың жаннан асар, Сарыны алсаң *д ә у л е т і ң с у д а й т а с а р.* Егерде қызыл жеміс алып жесең, Ұрғашыда жан болмас сенен қашар (Абай, Тол. жин.).

Көңілі [судай] тасыды. *Шаттанды, қуанды, шалқыды.* Қуанып *к ө ң і л і т а с ы ғ а н* адам қауіпті ұмытқыш келеді ғой (Н. Оразов, Достар.). Бас қосты жолда Мұсабек Әрбір аудан ерімен. *К ө ң і л і с у д а й т а с ы д ы* Ойнап құрбы, теңімен (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Күші [күш-қаны] тасыды. *Бір нәрсеге күш-жігерін жұмсағысы келді, күш-қайраты асты. К ү ш і ң т а с ы п* тұр ма? Онда ана бір тасты әперіп жіберші! (С.Жүнісов, Жапанда.). Күн ұялтып көзіңді, *Т а с ы п* бойда *к ү ш-қ а н ы ң.* Сол айдында

өзіңнің Қарлығаш боп ұшқаның (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Өсек тасыды. *Кісі сыртынан айтылған жалған сөзді өзге адамға жеткізді.* Жамантайдың баласы, Көжек деген, Әркімге *ө с е к т а с ы п* безектеген, Досын келіп досына жамандайды, Шіркінде ес болсайшы сезед деген (Абай, Тол. жин.).

ТАСЫГӨЙ ү с т. ж е р г. *Мүлде, тіпті.* Ән салуды да содан былай *т а с ы г ө й* тастап кетті ғой (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.). Қайдан іздесем деп жүр едім, жақсы болды! Біз жаққа соғуды *т а с ы г ө й* доғардыңыз ғой (М.Ысқақбаев, Жойқын төбе).

ТАСЫҒЫШ с ы н. **1.** *Тасымалға арналған (құрал-жабдықтар).* Жер астындағы мұнай, газ тасыған *т а с ы ғ ы ш* құбырларды таттанудан сақтау мақсатында шыны талшықтары таптырмайтын материал («Білім және еңбек»). **2.** *Тасуға бейім.* Алатаудың басы қар, Алатаудың басы қыс, бауырында Алматы, Алматинка *т а с ы ғ ы ш* (Т.Молдағалиев, Қош көктем). **3.** а у ы с. *Көңілі асқақ, асып-тасқан.* Ақынның көңілі дариядай, Ақынның көңілі қариядай. *Т а с ы ғ ы ш* болып келеді, жасығыш болып келеді (М.Жанаев, Назқоңыр).

ТАСЫҒЫШТА= е т. *Қайта-қайта тасу, бірнеше мәрте апару.* «Там салсам керек болар» деп көзіне түскен ағашты көк есектің беліне салып *т а с ы ғ ы ш т а п,* ауыл-аймақтан бел ағаш сұрастырып, енді-енді ниет қылып жүрген кезінде Ертісбегі армия қатарына алынды (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). Әй, Серік, қаладан пластинка *т а с ы ғ ы ш т а п* жүруші едің ғой, ойнатсайшы! (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

ТАСЫЛ= е т. *Мәшине, ат-арба көмегімен жеткізілу, тасымалдану.* Азық *т а с ы л ы п* болғанша, ешқайда кетпейсіңдер (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Қора маңына *т а с ы л ғ а н* шөпті сүрлеу ісі де аяқталған (С.Мұқанов, Саяхат.).

ТАСЫЛУ *Тасыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көлікпен *т а с ы л у.*

ТАСЫМАЛ[1] з а т. *Нәрсені, затты, жүкті бір жерден екінші жерге жеткізу ісі.* Теміржол *т а с ы м а л ы н ы ң* өсуі жергілікті товар айналымының кеңеюіне жағдай жасады (ҚазССР тарихы). Өзенде көпір жоқ, барлық жұмыс *т а с ы м а л м е н* істеледі (С. Бегалин, Уақыт.).

ТАСЫМАЛ[2] з а т. л и н г в. *Қағаздың, кітаптың бір жолына сыймаған сөз буынын екінші жолға бөліп, көшіріп жазу әдісі.* Сөз қағаздың бір жолына сыймаса, оны буындап, сыймаған бөлшектерін екінші жолға көшіріп жазу керек. Мұны *т а с ы м а л* деп атайды (Ауызекі).

ТАСЫМАЛДА[1]**=** е т. *Жүкті, нәрсені, затты бір жерден екінші жерге жеткізу, көшіру, тасу.* Біз суды *т а с ы м а л д а п* ішеміз (У.Қыдырханов, Шаңқай түс). Залда екі-үш оқушы партаны кластан класқа *т а с ы м а л д а п* жүр (Д.Рамаданов, Тас түлек.).

ТАСЫМАЛДА[2]**=** е т. *Жолға сыймаған сөзді буындап, екінші жолға көшіріп жазу.* Мына сөздерді *т а с ы м а л д а ң д а р:* оқушы, жұмысшы, жолдас, кітапхана, ағатай («Қазақст. мект.»).

ТАСЫМАЛДАҒЫШ з а т. к е н. **1.** *Сусымалы, құрғақ кесекті затты не даралай жүктерді тасымалдауға арналған үздіксіз жұмыс істейтін тасымал мәшинесі. Т а с ы м а л д а ғ ы ш* таспалы, шынжырлы, арқанды тартқыш мәрімдерімен және тартқышсыз (бұрамалы, инерциялы, дірілді, аунақшалы) мәрімді, ал жүк тасу қабілетіне қарай: таспалы, тілімшелі, қырғышты, арбалы және т.б. болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.). **2.** *Байыту фабрикаларындағы ұсату бөлімінде кенді бір операциядан келесі операцияларға тасымалдау үшін қолданылатын жабдық. Т а с ы м а л д а ғ ы ш* ұзындығы әртүрлі, екі тегершіктің көмегімен айналмалы қозғалысқа келтірілетін резеңкелі таспадан тұрады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТАСЫМАЛДАН= е т. *Тасылу, жөнелтілу.* Іле бойындағы қалалардың бұйымдары басқа қалаларға да *т а с ы м а л д а н д ы* («Лен. жас»). Мал ет комбинатына теміржолмен, автомашинамен, су жолымен *т а с ы м а л д а н а д ы* (Т.Төлеуғалиев, Ет. эксперт.).

ТАСЫМАЛДАНУ *Тасымалдан етістігінің қимыл атауы.* Биофабрикалардан шыққаннан кейінгі жерде биопрепараттардың сапалы болуы, оның қалай *т а с ы м а л д а н у* және сақталу жайына байланысты болатынын естен шығармау қажет (Мал дәрігер.). Толқындық қозғалыс дегеніміз – таралушы тербелістер арқылы энергияның *т а с ы м а л д а н у* процесі екендігіне оқушылардың айрықша назарын аудару керек («Қазақст. мект.»).

ТАСЫМАЛДАТ= е т. *Тасыту, жөнелтіру.* ≈ Көлікпен *т а с ы м а л д а т т ы.*

ТАСЫМАЛДАТУ *Тасымалдат етістігінің қимыл атауы.* Оның міндеті Қоңыреспе кенінен дайын қорғасын қорын *т а с ы м а л д а т у* екен (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

ТАСЫМАЛДАУ[1] *Тасымалда етістігінің қимыл атауы; жеткізу, тасу.* Биенің сүтін күннің салқын уақытында *т а с ы м а л д а у* қажет (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). Мұрынға қарлы құйынмен аралас күйік иіс келеді. Төрт адам түнімен қойларды қосақтап, желдің өтіндегі екінші қораға *т а с ы м а л д а у м е н* болды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ТАСЫМАЛДАУ[2] *Тасымалда (2) етістігінің қимыл атауы; жолға сыймаған сөзді екінші жолға буындап бөлу.* Мұғалім бір дыбысты ашық буынның *т а с ы м а л д а у ғ а* келмейтіндігін белгілі жүйе бойынша әңгімелейді («Қазақст.мект.»).

ТАСЫМАЛДАУШЫ з а т. *Тасушы, көшіруші; бір жерден екінші жерге жеткізуші.* Вирусты *т а с ы м а л д а у ш ы* негізінен кенелер (Н.Шақанов, Микроб.). Қанның құрамындағы қызыл түйіршіктер, яғни эритроциттер оттегін *т а с ы м а л д а у ш ы л а р* болып табылады (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.).

ТАСЫМАЛДЫ с ы н. *Көшпелі.* Оспан етектей-етектей сықырлаған жүз теңгеліктерден бес мың

сомды қалтасына бүктеп салып, *т а с ы м а л д ы* дүкенге беттеді (С.Жүнісов, Жапанда.).

ТАСЫМАЛДЫҚ с ы н. *Тасуға қажетті, тасуға, тасымалдауға арналған.* Мәшинелерде *т а с ы м а л д ы қ* жабдықтардың болмауы салдарынан жем-шөпті қолмен ауыстыруға тура келеді («Лен. жас»).

ТАСЫМАЛШЫ з а т. *Тасушы, тасымалдаушы, бір жерден екінші жерге жеткізуші.* Тұңғыш рет техникалар толық қуатында бір жарым сменада, *т а с ы м а л ш ы л а р* мен қырманшылар екі сменада жұмыс істеді (Ш.Құндызбаев, Ильич.). *Т а с ы м а л ш ы л а р д ы ң* ұқыпсыздығы нәтижесінде астықтың жолшыбай шашылатын кездері де жиі кездеседі («Қаз. әдеб.»).

ТАСЫМАЛЫ с ы н. *Көшпелі, алмалы-салмалы.* Мұғалімдерге сабаққа қатысты хабарлар жүргізу үшін, оқу телехабарларын беру үшін қажетті жабдықтар – телевизор орнататын *т а с ы м а л ы* тұғырлар жасалды («Қазақст. мект.»).

ТАСЫН= е т. **1.** *Айбаттану, айбарлану, долдану.* Алшыоразды ертіп қасына, Сүйдінге қарай жөнелді, Батыр Қамбар *т а с ы н ы п.* Қалмақтың атын түсіріп Атқа жарып кенелді (Қамбар батыр). Ер басына күн туса, Долданар да *т а с ы н а р.* Жауын жеңсе жарқырап, Жауған күндей ашылар (Қаз. мақал.). **2.** а у ы с. *Көңілі тасу, шалқу.* Жарымды алып қор қылдың, Жас өмірде *т а с ы н ғ а н.* Айырып от қып өртедің, Әбіш сынды асылдан (Абай, Тол. жин.). Осының бәрі, ойласаң, Бір тостаған тіршілік. Тостағанға тоймасаң, Табақты іздеп күрсініп, Жүрген кездер талтаңдап. Күнің озық, ілгері Ай, Тамақ таңдап, дәм таңдап, Көп *т а с ы н ғ а н* күндер-ай! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Күш-қайраты тасынды. *Күші артты, қайраты тасыды.* Тоқтамады асығып, *К ү ш-қ а й р а т ы т а с ы н ы п* Жау ізімен жөнелді Қылышы мен мылтығын Мойынына асынып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ТАСЫНДЫЛАР з а т. г е о л. **1.** *Жер бетіндегі борпылдақ төрттік шөгінділердің (құм, шағыл тас, малта тас, құмдық және т.б.) жалпы атауы.* **2.** *Өзендерде, көлдерде, теңіздерде ағыстармен тасымалданатын қатты бөлшектер. Т а с ы н д ы л а р* өзендерге арналық және беткейлік шайылу барысында түседі (Қаз. тілі термин. Геология). Судың бетіне шыпта сияқты төселіп жатқан *т а с ы н д ы н ы ң* үсті толған жұмыртқа екен (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ТАСЫНДЫР= е т. **1.** *Көңілді тасқындату.* Бұл жер *т а с ы н д ы р а р* ыстық орынға айналды (С.Қашағанов, Ыстық.). Таныстырған төкпе жырдың үйқасын, Шымырлатқан құла дүздерімнің құйқасын, *Т а с ы н д ы р ғ а н* қанымды, Шошындырған шошымалы болғаны жаныңды (С.Мұқтарұлы, Сапта.). **2.** *Асқақтату, асып-тасыту.* Не жыным бар, Кішіні *т а с ы н д ы р ы п,* Алам ылғи өзімді басындырып, Абайсызда жығылып қала берем, Біреулерден, амал не, басым тұрып (Р.Ниязбеков, Өркен).

ТАСЫНДЫРУ *Тасындыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Көңілді *т а с ы н д ы р у.*

ТАСЫНУ *Тасын етістігінің қимыл атауы.* Осындай кенелуді сезінудің өзі бір рахат, ерекше бақыт боларын білмеппін ғой! Осы бір сезім мәңгі орнағанын осы *т а с ы н у,* тұшыну біржола келгенін сезіну қандай тамаша! (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Қыз. жігіт.).

ТАСЫҢҚЫРА= е т. *Таси түсу, таси беру.* Тағы да *т а с ы ң қ ы р а с а,* қайтер екенбіз? (Ө.Қанахин, Жер бас.). Қамбашы Хаман деген *т а с ы ң қ ы р а п* кеткен адам еді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ТАСЫҢҚЫРАУ *Тасыңқыра етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а с ы ң қ ы р а у ы н* күтті.

ТАСЫР з а т. **1.** *Тарс-тұрс шыққан дыбыс, дүрсіл.* Екі баланың бір күнгі *т а с ы р ы н* көтере алмайсың (Ш.Құмарова, Қос шынар). **2.** а у ы с. *Мінезі дөрекі, дөкір, топас адам.* Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, Жоқ-барды ертегіні термек үшін, Көкірегі сезімді, тілі орамды, Жаздым үлгі жастарға бермек үшін. Бұл сөзді *т а с ы р* ұқпас, талапты ұғар, Көңілінің көзі ашық, сергегі үшін (Абай, Тол. жин.). Бүгін мұнда кез болдың Құдай айдап, Атыңды естіп жүруші ем сырттан сайлап *Т а с ы р* болса, талғамай тап берер деп, Түні бойы сынадым сізді абайлап (Шәкәрім, Өлең.).

ТАСЫРАЙ= е т. **1.** *Бақыраю, бажыраю.* Сақбаев екі көзі *т а с ы р а й ғ а н,* алқымы іскен, жуан мұртты, түксиген, қара сұр жігіт екен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Егер де бұл кезде поезд келе қалса, екі көзі *т а с ы р а й ы п,* құлағы делдиіп, меңірейіп тұрып, қашуды ұмытып кетеді (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** с ө й л. *Тырсию, қампию.* Қызыл мая ғана табан астынан іші *т а с ы р а й ы п* жарылып өлді (Ә.Кекілбаев, Дала.). *Т а с ы р а й ғ а н* іштің кіндікке таяу, төменгі жағынан жуан, қуыс инемен тесіп, бір шелектей сары су алды (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ТАСЫРАЙТ= е т. **1.** *Көздерін бақырайту, бақшиту.* Әкем ұртын томпайта, үлкен көздерін *т а с ы р а й т а,* тесірейіп қарады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Көзін *т а с ы р а й т ы п,* қолын бірақ сермеп: – Қой, ол не дегеніңіз? – дейді (М.Дәулетбаев, Қызылжар). **2.** *Тырситу, қампиту.*

ТАСЫРАЙТУ *Тасырайт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Желінін *т а с ы р а й т у.*

ТАСЫРАЙЫС= е т. *Бақшиысу, бақырайысу.* Біздің кешіміздің әні мен сәнін келтіретін осы жігіттер болады ғой деп ойлаймын. Қыздар жағы елеңдеп қалғандай да, жігіттердің ішіне шоқ түсті ме, әлде қайтті, одырайысып, *т а с ы р а й ы с ы п* қалды (Е.Әкімқұлов, Перизат сезім).

ТАСЫРАҚ с ы н. *Тасыр-тұсыр еткен, дөкір.* Бұл әдепкі мінез емес, алаң-жұлаң, *т а с ы р а қ* (Ж.Сәтібеков, Сырлы.).

ТАСЫРАҚТА= е т. *Дөрекі мінез көрсету, адыраңдау.* Болат болса әкесінің соңынан жүгіріп

әуре: басы дәу, қорқу дегенді білмейді; алдында тау тұрса да, тас тұрса да қарамайды, қойып кетеді, ұшып түседі, бірақ жылау дегенді және білмейді, тұра сала *т а с ы р а қ т а п* және жүгіреді (Ә.Тарази, Басынан Қаратау.). Сонда *т а с ы р а қ т а п* жүргені бетке шіркеу болмасын (Ә.Нұрмаханова, Ұлбала).

ТАСЫРАҚТАУ *Тасырақта етістігінің қимыл атауы.*

ТАСЫРАҢ з а т. **1.** *Тасыраңдаған, тарпаңтұрпаң жүріс.* Арсаландап кеп ана қойнынан тыным тапқан ерке баланың *т а с ы р а ң ы н* аңғарғандаймын (Т.Иманбеков, Үш ай.). Бұлар ерсі *т а с ы р а ң* да жасамады, келген шаруаларын ұзақ ырғап, көп толғамай қысқа айтты (Ә.Кекілбаев, Дала.). **2.** а у ы с. *Тым ақкөңіл, аңғал, дарақы.* Тап сол сәтте мен өзімді Қозы мен Төлегеннен кем санағам жоқ. «Солардайсың. Солардай болдың» – деп, *т а с ы р а ң* көңілім асқақтап-ақ кетті (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ТАСЫРАҢБАЙ з а т. с ө й л. *Тасыраңдап қалған адам.* Тас маңдай, *т а с ы р а ң б а й л а р* ата көрін қопартпасын (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.).

ТАСЫРАҢДА= е т. *Тасыраң-тасыраң ету; әдеп сақтамау.* Ауыл тынышты ғын күзеткен маң төбеттердің: «Тал түсте тарбаңдап шауып, *т а с ы р а ң д а ғ а н* сен кімсің ей? Тоқта, тоқта деймін, ей, тоқта» – дегендей арсылдай үріп алдынан шыққанда ғана жүрісін тежеді (Қ.Салғарин, Соқпақ жол.). Мынау бейтаныс елдің ханзадасы жол үстінде хабар сұрай жолыққан жолаушыдай қасына *т а с ы р а ң д а п* шауып жетіп келсе, қайтер еді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТАСЫРАҢДАТ= е т. **1.** *Тасыраң-тасыраң еткізу; тез-тез бастыру, жедел жүргізу.* Бүбіжанды көргенде, Танабай бірден өзгеріп сала берер еді, оның тұсынан өткенде, әдеттегідей *т а с ы р а ң д а т п а й,* аттың басын тартып, жаймен жүретін (Ш.Айтматов, Қош бол.). Бригадир бүгін де қаннен-қаперсіз өсітіп бөртіп жатқанда колхоз бастығының кер төбелімен біреу *т а с ы р а ң д а т а* суыт келіп, ат басын осы үйден бір-ақ тартты (М.Қуанышбаев, Жалғыз.). **2.** а у ы с. *Асып-тасыту, әкіреңдету.* Байларды бұлай *т а с ы р а ң д а т ы п* қоймаймыз (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ТАСЫРАҢДАТУ *Тасыраңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТАСЫРАҢДАУ[1] *Тасыраңда етістігінің қимыл атауы.* – Күйеуінің қасында жүзі жанбастан *т а с ы р а ң д а у ы н*-ай. Жазаңды құдай берсін! – деп, әйелдер тағы да тілге тиек тауып, іліп ала жөнелді (Б.Тілегенов, Уақыт). Тап-таза таңда қып-қызыл қиянаттың *т а с ы р а ң д а у ы* ақылға сыйымсызақ (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

ТАСЫРАҢДАУ[2] с ы н. *Ұшқалақтау, жеңіл мінезділеу.* Қайыпберді тумысынан ұстамды, оңайлықпен, көтеріле қоймайтын көнтерлі болып өссе, оның інісі бертінге шейін тайталасқыш, *т а с ы р а ң д а у* көрінетін (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көз.).

ТАСЫРАЮ *Тасырай етістігінің қимыл атауы; бақыраю, бажыраю.* Көзі шарасынан шығып, *т а с ы р а ю ы н* көрдің бе?! (Ауызекі).

ТАСЫРАЮЛЫ с ы н. *Тасырайған, адырайған.* Көтерілгендердің шеке тамырлары адырайып, танаулары *т а с ы р а ю л ы* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТАСЫРҚА= е т. **1.** *Ат тұяғының тасқа тиіп, қажалып, ауырып қалуы. Т а с ы р қ а ғ а н,* арқасы ойылған көлігін жаяу жетелеп күн бата үйіне сілелеп жеткені сол-тын (Д.Досжанов, Кісі ақысы). – Е, Таң-Шолпан ет көрмей жүр ме еді, давай қуырдақ, – деп, Жарас екі бүйірін таянып, шіреніп тұрып аяғының үшімен жатқан арқардың домбыққан, *т а с ы р қ а ғ а н* тұяқтарын түрткіледі (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). **2.** а у ы с. *Тосырқау, жатсыну, бөтенсіну.* Өзі куә өзіңе өз өлеңің, қай сөзіңе *т а с ы р қ а п* бөгелемін (Жамбыл, Шығ.). Өмірге гүл берерлік нұсқа тапсаң, Іркілмей ортаға сал, *т а с ы р қ а м а*! (Ә.Көшімов, Көңіл күйі).

ТАСЫРҚАТ= е т. *Атты тастақ жермен жүргізу.* – Бишара Аққұс-ай! Осындай тұлпарды *т а с ы р қ а т ы п*! – Шал ақ бозды шешіп алып, ләм деместен жетелей жөнелді (С.Санбаев, Аруана).

ТАСЫРҚАТУ *Тасырқат етістігінің қимыл атауы.*

ТАСЫРҚАУ *Тасырқа етістігінің қимыл атауы.*

ТАСЫРЛА= е т. *Тасырлаған дыбыс шығу, тасыр-тұсыр ету.* Дегбірі кетіп жүрегі Шапқан аттай *т а с ы р л а п.* Тырнағы ұзын имиген Бөктергі тырнақ салалы, Қонып отыр тұғырға (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Міндім де ең жақсысын жүріп бердім, Тепкілеп басқа, көзге ұрып бердім! *Т а с ы р л а п* жөнелгенде біліп қалып, Артымнан бірекеуі қуып берді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТАСЫРЛАТ= е т. **1.** *Тасыр-тұсыр еткізу.* Дауыл соғып бұрқырап, бір нәрсе ашуланған сияқты болып, дүрілдеп, күрілдеп, көкті күркіретіп, *т а с ы р л а т ы п,* бұлттарды дүркіретіп айдап, найзағайды жарқылдатып, әуені тітіретіп, дірілдетіп, жапырып жоқ қылатындай дауылдар, жауындар болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Дүрсілдетіп, тез-тез шабу.* Мырзатай қара қасқаны *т а с ы р л а т ы п* шаба жөнелді (Ү.Шойбеков, Сұсты күн.). Енді естерін жия бергенде, сыртта *т а с ы р л а т ы п* кеп қалған көк аттың дүсірі естілді (М.Әуезов, Шығ.).

ТАСЫРЛАТУ *Тасырлат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мылтықтарын *т а с ы р л а т у.*

ТАСЫРЛАУ *Тасырла етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ат тұяғының *т а с ы р л а у ы.*

ТАСЫРЛЫ с ы н. *Тасыры мол, дүбірлі.* Сондай күндердің бірінде жаз болса сауық-сайранға жаны құмар жайлау жастары айлы жаздың аламан *т а с ы р л ы* ақсүйек ойыны мен сыпайы сырбаз алтыбақан әткеншегін ауыл ортасынан жырақ, қозы-көші жерде, Күйеутас маңындағы белесте өткізуге бекініп еді (Е.Тұрысов, Қыран.).

ТАСЫРЛЫҚ з а т. *Даңғойлық, алаңғасарлық, есерсоқтық.* Батырлықтың бір міні – *т а с ы р л ы қ*

деуші еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Мыналары еш нәрседен тайынбайтын *т а с ы р л ы қ* екен (Д.Әбілев, Арман.). Қоңыр жолдардың басында әр жер-әр жерден қылтиған оқшау молалар жер мен көк түгел дүсірлеп кеткен соң, мойындарын созыңқырап, жау қуып бара жатқан қалың қол деуге қаруларын көрмей, аңырып-аңырып тұрады да, біраздан соң баланың ойыны сияқты әншейін *т а с ы р л ы қ* бірдеңе ғой дегендей, күрт шөгіп қара жондардың қалтарысына тығылып, бүк түсіп жатып алды (Ә.Кекілбев, Дала.).

ТАСЫР-ТАСЫР е л і к. *Тасырлаған, тарс-тұрс еткен дыбысты бейнелейтін сөз.* Аттардың алды сары ағашқа қатарласып тақыр жер, тастақ бетті *т а с ы р-т а с ы р*, тықыр-тықыр асып өтіп бара жатты (М.Әуезов, Қараш.). Кекілік үшін оқталған бытыра жетпеді ме, әлде айдалаға атты ма, елік табан астындағы тастарды *т а с ы р-т а с ы р* домалата, қыр асып жоғалды (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.).

ТАСЫР-ТҰСЫР е л і к. *Тарс-тұрс еткен қатты дыбысты бейнелейтін сөз.* Қала іші сатыр-күтір атыс, *т а с ы р-т ұ с ы р* шабыс (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Осыдан екі күн өтті ме, өтпеді ме, тал түсте атты біреу *т а с ы р-т ұ с ы р* сыртқа кеп түсіп жатты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). // *Тарсыл-гүрсіл, тарс-тұрс еткен дыбыс.* Тасты жер де тарсылдап шыққан көп аттың *т а с ы р-т ұ с ы р ы* мен сатырлап қатты қағысып жатқан сойыл даусы да естілгендей болды (М.Әуезов, Қараш.). Ғаламат *т а с ы р-т ұ с ы р д а н,* айқай-шудан елірген Сандалкөк тізгінге бой бермей қашқын мен қуғынның алдына түсіп, озып кете берді (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

ТАСЫС= е т. *Тасуға көмектесу, бірге тасу.* Тұяқ жұртпен бірге пішен *т а с ы с т ы* (Ә.Кекілбев, Құс қанаты). Біраз күндер шөп *т а с ы с т ы м* (Д.Досжанов, Тұлпар.). Жанқия апайларға қар *т а с ы с ы п,* кейде төбеден түскен қамыстарды лабаздан алысқа сүйреп, жан ұшырып жүрміз (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ТАСЫСУ *Тасыс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шөп *т а с ы с у.*

ТАСЫТ= е т. **1.** *Бір затты, жүкті екінші орынға апарғызу, тасымалдату.* Темкеңе сәлем айта барыңдар, ағаш *т а с ы т ы п* әзірлете берсін (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **2.** *Отта тұрған сүтті, сүйық асты т.б. пісіру, қайнату кезінде ернеуінен асырып төгіп алу.* Отқа қойған сүтін *т а с ы т ы п* әлекке түсті (Ауызекі). **3.** а у ы с. *Тасқындату, арнасынан асыру.* Маңғыстаудай май дариясын *т а с ы т қ а н* халқым шын бақытты екен (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

Жүрегін тасытты. *Көңілі шалқыды, асып-тасты.* Қай сағыныш жүрегін *т а с ы т т ы* екен, Туған жерден тап солар қашып па екен. Көкірегімде дірілдеп аяулы Жер, Көз жасымды жаңбырдай шашып келем (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қанын тасытты. а) *Қанын қыздырды, қанын қарайтты, ашу-ызасын келтірді.* Ырғақтар, Ырғақтар! Сендерге, Сендерге бір гәп бар! *Қ а н ы м д ы т а с ы т т ы.* Жанымды Жасытты (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Бойын биледі, баурап алды.* Бірте-бірте белең алған сол сезім жас жігіттің *қ а н ы н т а с ы т ы п,* кейде тіпті өзге дүниені ұмыттырып жіберетін күйге жетіп еді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ТАСЫТҚЫЗ= е т. *Тасыттыру, тасымалдату.* Жаңбыр болмасын күні бұрын сезді ме? Жаздың басынан-ақ жұртқа көлден су *т а с ы т қ ы з ы п* суартып, картопия, капустасын құрғақшылықтан аман алып қалды (І.Есенберлин, Қатерлі.). Киномеханик оларды әуелі почтаға жіберіп, кинофильмдер салынған ауыр темір жәшіктерді *т а с ы т қ ы з а д ы* (Т.Жармағамбетов, Соңғы.).

ТАСЫТҚЫЗУ *Тасытқыз етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шөп *т а с ы т қ ы з у.*

ТАСЫТТЫР= е т. **1.** *Тасытқызу, тасымалдату.* Директор қозыларды қораға *т а с ы т т ы р д ы* (Ж.Ыбыраев, Алтай.). **2.** а у ы с. *Тасқындатқызу, арнасынан асырту.* Сол үміт алға сүйреп, асықтырып, Шабыттың өр теңізін *т а с ы т т ы р ы п,* Шығарды сахнаға Қыз Жібекті Баршаны Төлегенге ғашық қылып (М.Әшірбеков, Ақ селеу).

Жүрегін [шаттыққа] тасыттырды. *Көңілін шалқытты, қуантты, қуанышқа бөледі.* Өмір, міне, барады асықтырып, *Ж ү р е г і м д і ш а т т ы қ қ а т а с ы т т ы р ы п,* Туған жерге шын ғашық екенімді Айттым сол сәт кеудемді ашып тұрып («Қаз. әдеб.»).

ТАСЫТТЫРУ *Тасыттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАСЫТУ *Тасыт етістігінің қимыл атауы; тасымалдату.* Енді саған сеніп, астық *т а с ы т у ғ а* қақым жоқ (С.Жүнісов, Жапанда.). Кесілген ағаштарды жырақтағы Сібірден *т а с ы т у* жұмысы қиын болып жүрмесе? (С.Мұқанов, Ақкан жұлдыз).

ТАТ з а т. **1.** х и м. *Темірдің және темір тектес заттардың дымқыл ауада бүлінуінен болатын тотық; дат. Т а т* қоршаған ортаның әсерінен темір бұйымдардың бетінде түзілетін аздап гидраттанған темір оксидтерінің қоспасы (Қаз. тілі термин. Химия). **2.** а у ы с. *Қалдық, ұштық, сарқыншақ.* Асылды сөккенменен оты кетпес, Көңілден жаман сөздің *т а т ы* кетпес (Бес ғасыр.). Айт деген соң торғайдың айтқан дәті: «Мені жеген сұңқардың жоқ ұяты. Қоя қылып құсарсың жүн мен сүйек, Тұмсығыңа жұғады боқтың *т а т ы*» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тат басты. *Тат тұрды, таттанды, бүлінді.* Ақ алмасты *т а т б а с п а с ы н* деп райханның жұпар иісті майымен, майға ерткен қалайы тұнбамен, қасқырдың майымен сылайды (Ә.Кекілбаев, Үркер). Ылғалды жерде темірді де *т а т б а с а д ы* да, шіриді (Ж.Арыстанов, Жер ұйығы.).

Тат саңырауқұлақтары. ө с. <лат. uredinales> *Базидиялы саңырауқұлақтардың бірқатары. Т а т с а ң ы р а у қ ұ л а қ т а р ы* жабайы өсетін, ауылшаруашылығы өсімдіктері мен әсемдік өсімдіктерін зақымдайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ТАТ= е т. *Тамақтың дәмін көру, ауызға салып байқау, ішу, жеу.* Көзбен көріп, құлақпен есітіп, қолмен ұстап, тілмен *т а т ы п*, мұрынмен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алды (Абай, Тол. жин.). Жан серігі Бөртені Дүнияға неге сатады? Тірі болса Еспембет, Алыстан тілеп тоятты, Түзден дәмді *т а т а д ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бір жапырақ балық келді, гарнирі жоқ. Онан соң үнді палауын *т а т т ы қ* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Өмірдің ащы-тұщысын татты. *Тұрмыстың тауқыметін көрді.* Мен *т а т қ а н ө м і р д і ң а щ ы с ы н* сен татпай-ақ қой (К.Тоқаев, Түнде.). Осы арада өсіп, осы арада *ө м і р д і ң а щ ы с ы м е н т ұ щ ы с ы н т а т ы п*, суығы мен ыстығын көрген сияқты (Т.Шаханов, Жоғалған.).

ТАТА: **тата болды**. ж е р г. *Басы қатты.* Ол есебін шығара алмай, басы *т а т а б о л д ы* (Экспед. мат.).

Татаға салды. *Басын қатырды.* Дүдәмал кеудесін күдіктің торы одан сайын шырмай түсті. Бір қайғысы аздық еткендей, екіншісі жамалып, шақшадай басын *т а т а ғ а с а л д ы* (Ә.Алпысбаев, Қаралы көңіл.).

ТАТАЛА= е т. *Басын қатырып, татаға салды.* – Ал енді өзің айт! – деп жігіттер Дәрменді *т а т а л а п* қоя берді (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

ТАТАН= е т. ж е р г. *Тамсану.* Көз салсам інгендерге жотадағы, Марал көз, орақ тұмсық боталады. Боздаса боздағынан ән қоздағандай, Жас жампоз тал сындырып *т а т а н а д ы* (Т.Жароков, Нарын).

ТАТАУ з а т. е с к і к і т. *Арам пиғыл, жаман ой.* Сыйласты шын көңілмен бірін-бірі. Болмады ойларының *т а т а у,* кірі; Бір күні киік ауға кез кеп қалып, Шырмалып шыға алмайтын болды түрі (Үш ғасыр.). Қарадос, Өске, Бұдабай, Серәлі, Садыр, Орынбай, *Т а т а у ы* жоқ сөзінде, Шұбырған көштің жолындай (Базар жырау, Шығ.).

Көңілінде татауы жоқ. *Көңілі таза, ақниет (адам).* Жан едің жайдың оғындай өткір, Көкірегің ақыл, кайратқа толы; *К ө ң і л і н д е* кірбің, *т а т а у ы ң ж о қ* бір, құрбы едің асыл, сағындық соны (Ә.Оңалбаев, Таң алды.).

ТАТАУЛЫ с ы н. е с к і к і т. *Татауы бар, жасырын.* Таба алмай тақысы бар, *т а т а у л ы* гәп, Көргенмен әркімдер де аудармалап, – Өмірлік соның үшін пенсия, – деп, Айына бес жүз сомды берді қалап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТАТАУСЫЗ с ы н. е с к і к і т. *Татауы жоқ, таза.* Жас сұлтанның лыпыған жүрдек жорғадай *т а т а у с ы з* көңілі тағы да кібіртіктейді (Ә.Кекілбаев, Үркер). Қасы-көзі, аузы бәрі *т а т а у с ы з* сайрап, шын айтып тұрған тәрізді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАТҚЫЗ= е т. *Жегізу, ішкізу.* Тойса, аңға түспейді, – дегесін, бүркітке жем *т а т қ ы з б а й д ы* (С.Мұқанов, Ботакөз). Түйе жарықтыққа шал арбаның артына таңылған ағаш құмырадағы жылы судан күнара бір *т а т қ ы з ы п* отырды (З.Қабдолов, Жалын).

Дәм татқызды. *Дәм беріп сыйлады, қонақ етті.* Хабар-ошарсыз кеткен жалғыз баласы «мен бармын, тірімін» деп хат жазыпты. Жүректері жарылуға сәл-ақ қалған шал мен кемпір жүртты жиып, *д ә м т а т қ ы з ғ а н* (С.Жиренов, Туған үй.).

ТАТҚЫЗУ *Татқыз етістігінің қимыл атауы; ішкізу, жегізу.* Жанды жеген мұңды еңбек лөззатымен тұншықтыруды ниет еттім. Бірлі-жарым дастарқандарының дәмін *т а т қ ы з у д ы* ниет еткен жігіттердің де меселін қайтарғаным жоқ (А.Мекебаев, Бойжеткен).

ТАТРЕҢДЕР з а т. з о о л. <лат. charadriidae> *Татрең тектестер отрядының бір туысына жататын дене тұрқы шағын келген жыл құсы. Т а т р е ң д е р* пішіні, тіршілігі әртүрлі, батпақты-сулы жерлерде мекендейтін шымшық құстар. Дүние жүзінде 160, Қазақстанда 15 түрі кездеседі (ҚҰЭ). Қазақстанда кездесетін басты түрлері – маусымқұс, татреңдер, шүрілдектер, алқалы *т а т р е ң,* тарғақ, қызғыш, ақ құйрықты тарғақ, тассиырған (Қаз. тілі термин. Биология).

ТАТТАЙ с ы н. *Тат сияқты, тат тәрізді, қызыл күрең.* Шұғай қапсағай денелі, қоңқақ мұрын, жүзі темірдің *т а т ы н д а й* қызыл күрең, көзінің айналасын әжім торлаған кісі (К.Жүнісова, Қимаймын сені).

ТАТТАН= е т. **1.** *Тат басу, тотығу.* Таза темір — күмістей ақ, жалтыраған, *т а т т а н б а й т ы н* металл (Е. Бірімжанов, Жалпы химия). Темір қанша мақтанғанмен, ол *т а т т а н а д ы* («Қазақст. мект.»). **2.** а у ы с. *Реңі бұзылу, өңі сарғаю.* Гайнекең түскі үзілісті де, ас ішуді де ұмытқан секілді. Әжімі тереңдей түсіп, жүзі *т а т т а н ы п* сарғайып кетіпті (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ТАТТАНДЫР= е т. *Тат бастыру.* Баурайындағы әр жер, әр жерден ұшырасып қалып отыратын қыш кесектер ме, ұшар басындағы айналасын *т а т т а н д ы р ы п* быт-шыт сынған көне қарудың жұрнағы ма, етегіндегі сәл су түссе, қан күрең болып қалқып шыға келетін қызыл саз ба, не себеп болғаны белгісіз – әйтеуір атам заманнан көрер көзге сондай жұпыны осы бір жапырайған болмашы биікті ел әулие тұтады (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТАТТАНДЫРУ *Таттандыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Темірді *т а т т а н д ы р у.*

ТАТТАНУ *Таттан етістігінің қимыл атауы; бетінде тат түзе жүретін жемірілу, тат басу. Т а т т а н у м е н* күресудің көптеген әдістері бар: сыртын қаптау, тұрақты құйма жасау, айналадағы ортаны өзгерту және электрохимиялық қорғау.

ТАТТЫР= е т. *Дәм алғызу, дәм беру, дәмін көргізу.* Сойған қойдың төсінен «төстік» алады. Оны

түздап отқа қақтайды да, «құда» қонаққа өзге еттерден бұрын *т а т т ы р а д ы* (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Ішкізер сусынын ең алдымен өздеріне *т а т т ы р ы п* көруім керек-ақ (І.Есенберлин, Алмас.).

Зар таттырды. *Қайғыға түсірді, қапаландырды, зар илетті.* Олардың да ешбірін қайғы аман қойған жоқ шығар. Ойлап байқап көр түрін, *т а т т ы р м а п* па деп дүние *з а р*? (Абай, Тол. жин.).

ТАТТЫРУ *Таттыр етістігінің қимыл атауы.* Оларға мына тәтті түстікті тезірек *т а т т ы р у* үшін қазан астындағы отты Дәметкен үдете жақты (С.Мұқанов, Аспаз).

Дәм таттыру. *Дәм беру, сыйлап қонаққа шақыру.* Ол күні кеше өзім пір тұтқан атамның көзі ғой, сол атамның аруағы үшін-ақ Серікке қолымнан соңғы рет *д ә м т а т т ы р у ы м* керек емес пе? (Ж.Еділбаев, Түркістан). Кәрі-құртаң мен бала-шағаны аштан өлтіруге бар, мол байлықтан *д ә м т а т т ы р у* екеуіне де бітпеген қасиет (М.Дүзенов, Ант).

ТАТУ[1] с ы н. *Сыйлас, араз емес.* Бізше адам өмірін түзеуге, барлық адамдар *т а т у* тұруға негізгісі – адал еңбек, ақ жүрек, арлы ақыл болуға керек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Екі адамның көңілі жақын болса, Көңілі жақындықпен *т а т у* болса. Бұлар құда болады жақын жүріп, Соңынан өкінер, іс ғафыл болса (М.Дулатов, Шығ.). *Т а т у* болса ағайын, Сап алтындай жарқылдар. Кесапатты кісендеп, Ақымақты алқымдар (Қабан жырау, Алтын қазық).

ТАТУ[2] *Тат етістігінің қимыл атауы; дәмін көру, жеу.* Сыртқы сезім – 6: көру, есту, иіскеу, *т а т у*, сипау, ет сезімі (М.Жұмабаев, Шығ.). Тұңғыш жеңістің тұщы дәмін әрдайым алдымен *т а т у д ы* үйренген (Ж.Исмағұлов, Адам.).

ТАТУЛАС= е т. *Достасу, өзара түсінісу, өкпереніштерін ұмыту.* Малыңды жауға, басыңды дауға, қор қылма қорға, *т а т у л а с*, Өтірік, ұрлық, үкімет зорлық құрысын, көзің ашылмас (Абай, Тол. жин.). Аһа! Ақымақтығыңды мойныңа алдың ба, ендеше *т а т у л а с а й ы қ* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАТУЛАСТЫР= е т. *Достастыру, реніштi қойғызу.* Күнпейіс шалдың жақындары араға түсіп, екі туысты әзер *т а т у л а с т ы р д ы* (Ө.Қанахин, Жер бас.). Арай Алмасты шақырып: – Әр уақытта дос болып жүріңдер, – деп, екеуін *т а т у л а с т ы р д ы* (Е.Өтетілеуов, Биік.).

ТАТУЛАСТЫРУ *Татуластыр етістігінің қимыл атауы.* Тоқсанның келгендегі мақсаты – екі жақты қандастырмай, ынтымаққа келтіріп, *т а т у л а с т ы р у* еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Түбі оны Ебейсінмен *т а т у л а с т ы р у ы м* да мүмкін (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.).

ТАТУЛАСУ *Татулас етістігінің қимыл атауы.* Қызыл көз тентек шалмен *т а т у л а с у* жағын ойлады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Әбдіғапармен *т а т у л а с у ғ а* әзірмін (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТАТУЛЫҚ з а т. **1.** *Жақын, жылы қарым-қатынаста болушылық, жақсы сыйластық.* Рахым жоқ, қанағат жоқ, арсыз болып, Жас бойға жаман атақ тағынбалық Таза ойлап, *т а т у л ы қ* іс табалық! Жау жоқта, тіпті жауды сағынбалық! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сөз қылды жақсылықты, жамандықты, Жомарттық, мырзалық пен сарандықты. Достықтың, дүшпандықтың жайын сөйлеп, Қолға алды *т а т у л ы қ* пен араздықты (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** п с и х о л. *Адамдардың бір-біріне сыйластық қарым-қатынасы. Т а т у л ы қ* отбасынан, ерлі-зайыптылардың, ағайынды адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасынан басталып, ел мен елдің арасындағы, мемлекетаралық қарым-қатынасқа дейін өрбиді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Ұлтаралық *т а т у л ы қ т ы* бұзатын кез келген әрекет конституциялық емес деп танылады (ҚР Конституциясы).

ТАТУ-ТӘТТІ с ы н. *Араларында көңіл кірбіңі жоқ, сыйластықты.* – Сыртыңда ақ боз үйлер жарасқан көл, Байларың кедейлерге қарасқан көл. Ағайын *т а т у-т ә т т і* – қоныс бірге, Саулықты сағат сайын сұрасқан көл (М.Жұмабаев, Шығ.). Сөйлейтін сөз келгенде аузыма, Елек қойып бола ма ел аузына. Болыңдар тіршілікте *т а т у-т ә т т і*, Бір күні барамыз ғой көр аузына (Қабан жырау, Алтын қазық).

ТАТУ-ТӘТТІЛІК з а т. *Тату-тәтті қарым-қатынас.* Бірақ Айжан екеуі қыл өтпес тату-тәтті болды. Бұл *т а т у-т ә т т і л і к*, әсіресе, Меруерт туғаннан кейін бұрынғыдан да күшейе түсті (І.Есенберлин, Көлеңке.). Біздің ұйымымыз жұрттың ұлтына, діниіне, түр-түсіне қарамайтын біртұтас, достыққа, осы өзіміз сияқты *т а т у-т ә т т і л і к к е* негізделген ұйым болуға тиіс (А.Хангелдин, Ғани.).

ТАТУШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Татулық***. Бір кісінің бес баласы бар еді, балаларының өз арасында *т а т у ш ы л ы ғ ы* болмапты (XX ғ. қаз. ақын.). Ажары дүниенің – *т а т у ш ы л ы қ* (Б.Тұлғажанов, Жомарт.).

ТАТЫ[1]**=** е т. *Бір нәрсемен тең түсу, соған пара-пар келу, тұру.* Дәмі қайтпас, бұзылмас тәтті бар ма? Бір бес күннің орны жоқ аптығарға! Қай қызығы *т а т и д ы* қу өмірдің, Татуды араз, жақынды жат қыларға (Абай, Тол. жин.). Мен *т а т ы с а м*, жігітсің маған татыр, Міне, осындай ішімде қайғым жатыр, Ойнас емес, өмірлік жолдасым деп. Беремісің уәде Кебек батыр? (Шәкәрім, Шығ.). Арылсын десең бұлттан құбыла, батысым, Сапқа кір, досым, ғасырға күндер *т а т ы с ы н*. Шығысқа қара! Қарашы мынау шығыстың Шұғылаға мәңгі қанатын малып жатысын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Түкке татымады. *Ештеңеге жарамады, түкке тұрмады; құнсыз болды.* Еткен еңбек, төккен тер Қалай *т ү к к е т а т ы м а с* (Жамбыл, Шығ. жин.).

Іске татыр. *Жарамды, іліп алар, әжетке жарар.* Үйіне беттеп келе жатқан Ботакөздің ойы үстіндегі *і с к е т а т ы р* киімін сатып, амалдап, Қызылжарға жету болды (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). *І с к е т а т ы р,* сойыл соғар жігіттен үйінде тиыш отырған азамат жоқ еді (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).

ТАТЫ²= е т. *Дәмі шығу, біліну.* Қамыстың сүйрігі тәтті болады, қант *т а т ы п* тұрады (Ө.Қанахин, Жер бас.). Таңдайы кермек *т а т ы д ы* (Д.Досжанов, Зауал).

Бал [балдай] татиды [татыр]. *Өте тәтті, дәмді.* Аузымен орақ орып, бәрін де етер, Қымызды шара-шара сапыр, інім. Ет пенен қымыз беріп сөйлеп көрсең, Айтқаның жұртқа *б а л д а й т а т ы р,* інім (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қыздырар қымыз бие байлағанда, *Б а л т а т ы р* бағлан еті шайнағанда; Пендеге табылмайтын бір ғанибет – Көкорай, шалғынды өзен жайлағанда (Әсет, Шығ.). *Б а л т а т ы ғ а н* ақ сазандар тереңі, Теңіз түбі тұзды сумен тұнса да. Маған нанның тәтті дәмін береді, Маңдай терім ашы бола тұрса да (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Жілігі татиды. *Онша арық емес, жеуге жарайды. Ж і л і г і т а т и т ы н* малды жеп бітірді (І.Жансүгіров, Шығ.). Малды тағы да алысқа айдап, арықтатып алған, қазір *ж і л і г і т а т ы м а й д ы* (З.Шашкин, Сенім).

ТАТЫ³= е т. *Дәмі бұзылу, ішуге жарамсыз болып қалу.* Қымыз *т а т ы п* кетті (Б.Майлин, Шығ.).

ТАТЫМ¹ с ы н. *Бір ірттам, бір жұтым.* Байда бар, жарлыда жоқ *т а т ы м* қымыз (Жамбыл, Шығ. жин.).

ТАТЫМ² з а т. **1.** *Дәм, тұздылық.* Бұл альбом талай түзеу, сызу көрді, Сондықтан бас-аяғы ұзын келді, *Т а т ы м ы н* тағы байқап көрейін деп, қайта оқып, ақын тағы тұзын көрді (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). **2.** а у ы с. *Іске жарамдылық, қадір, қасиет, маңыз.* Мақтанғанмен болмайды, Болмаған ердің *т а т ы м ы,* Алыс та болса, жақын бол, Жақсы болса, нәсілді (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

ТАТЫМАЛ с ы н. *Татып кеткен, ішуге жарамсыз (қымыз).* Бағана бір үйден *т а т ы м а л* ма, саумал ма, бірдеме ішіп едім, сонікі ғой деймін, ауырып қалмасам, не қылсын? (Ә.Омарбаев, Кәрлен.). *Т а т ы м а л* ішсең, жүрегіңді қыжылдатады, кекірте береді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТАТЫМДЫ с ы н. *Іске жарамды, құнды, маңызды, мәнді.* Е, елге бара жатыр екенсіздер ғой... Қалада бөтен хабар жоқ па?... Қой алдырайық, қонақ боп кетіңіздер! – дегеннен басқа Бекболаттан пәлендей *т а т ы м д ы* сөз де шықпады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақылды деп естіп ем, Сыртыңнан талай атыңды. Сүлейменге жеткізген Ауызша айтып датыңды. Ақылды болсаң, жауап бер Сұрағыма *т а т ы м д ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТАТЫМДЫЛЫҚ з а т. *Құндылық, жарамдылық.* Психологиялық дәлдік, көркем шығарма тілінің *т а т ы м д ы л ы ғ ы* – кез келген туындының табысы («Қаз. әдеб.»). Жеткіншектің семья арасындағы тәрбиесі, үйдегі режимі, мектепте, айналада жүріс-тұрысы, кластан, мектептен тыс жүргізілетін бұқаралық шараларға қатысуы, талғам *т а т ы м д ы л ы ғ ы* – осының бәрі де қоғамдық ұйымдардың бала тәрбиесіне байланысты жүйелі жүргізетін жұмыстарының белді салалары («Қазақст. мект.»).

ТАТЫМСЫЗ с ы н. **1.** *Іске жарамсыз, құнсыз, мәнсіз.* Кетеусіз, *т а т ы м с ы з* көп сөзділікке тұрмыс үйретеді ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Екеуінің *т а т ы м с ы з* әңгімелері көңіліне қонбады (Б.Тілегенов, Көктем.). **2.** а у ы с. *Білімсіз, надан.* Кісіге біліміне қарай болыстық қыл, *т а т ы м с ы з ғ а* қылған болыстықтың өзі адамды бұзады (Абай, Тол. жин.).

ТАТЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Іске жарамсыздық, құнсыздық.*

ТАТЫМ-ТАЛҒАМ з а т. *Өзіндік бағам, өлшем.* Еркебұланыңыздың эстетикалық *т а т ы м т а л ғ а м ы н,* сезімін қалыптастыру – осыны айтып, парторг аға үш ойланды (М.Тлеков, Дала.).

ТАТЫР з а т. *Тұзды, сортаң, тақыр жер.* 1908-ншы жылдары граф Пален Түркістандағы істерді тексергенде жазған еді: «Қазаққа артық жер деп қалдырғаны тастақ, *т а т ы р,* ашы, сортаң жер, осы зорлыққа көніп, мінез шығармай тыныш отырғаны, қазақтың момындығы дүнияда жоқ» деп (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Жап-жалпақ жауырыны, жатыр дала, Ақын дала, алапат батыр дала. Ақмола мен Қостанай арасында, Дән өскен *т а т ы р ғ а* да, тақырға да. Ерекше-ау, жаралысың, затың, дала! (М.Мақатаев, Шығ.).

ТАТЫР= е т. *Дәм татқызу.* Еламанға барып, өз қолымнан тұз-дәм *т а т ы р ы п* қайтайын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бұл үйдің бар тамағын Емберген бір өзі жеп, бұған түк *т а т ы р м а ғ а н* тәрізді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Дәм татырды. *Үйіне шақырып, қонақ етті.* Мұны сезген Мұсабек Туғандарын шақырды, Үйінен *д ә м т а т ы р д ы,* Жиылған соң бәріне Айтты кеңес, ақылды (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ТАТЫРҚОЛТЫҚ з а т. ж е р г. *Қос өкпе, өкпенің тұсы. Т а т ы р қ о л т ы қ т а н* тиген оқ қарақұйрықтың аяғын жыбырлатуға мұршасын келтірмейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

ТАТЫРА= е т. ж е р г. *Сасу, сасқалақтау.* Сонда жауап таппай *т а т ы р а п* сөйлесең жаман болар (Қашаған ақын). Шабытым отыр бек келіп, Шабытым келіп сөйлесе, Кетеді ауыз жөнделіп. *Т а т ы р а т п а й* жауапты, зер салғандай өңделік (Ақтан ақын).

ТАТЫРАН¹ з а т. с ө й л. ***Татыр*** (1). Нартайлақ теріні *т а т ы р а н н ы ң* сортаңымен әдемілеп тұздады (А.Жүнісов, Өмір.).

ТАТЫРАН² с ы н. ж е р г. *Шойындай қара.* Таудың күнгейіне ассаң, бикештері шетінен *т а т ы р а н* қара (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

ТАТЫРАН[3] з а т. ө с. ж е р г. *Жапырағы да, түйіні де қызылшаға ұқсас таулы жердің өсімдігі. Т а т ы р а н д ы* қазып алып, көтерем сиырға береді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

ТАТЫРАУ з а т. с ө й л. ***Татыр*** (1). Қара жусан мен тікенекті баялыш басқан, сиықсыз *т а т ы р а у* сияқтана қалады (С.Талжанов, Ұлдай.). Алдынан шалқыманың бір топ тырна Қиқулап, *т а т ы р а у д а н* шықты аспанға (Д.Әбілев, Өлеңд.).

ТАТЫРҚАЙ з а т. с ө й л. ***Татыр***. Жалғыз-ақ жамыраған қойды қозысынан ажыратып, өріске жіберген шақта аузынан қара қаны ағып, топырақпен илектеніп жатқан Бадырақтан басқа жанға шилі *т а т ы р қ а й д а н* өзге еш нәрсе көрінбейтін еді (І.Жансүгіров, Бадырақ).

ТАТЫРЛЫҚ с ы н. *Пара-пар, тең тұратын, жарайтын.* Қазақтың мақалдарының көбінің іске *т а т ы р ы л ы ғ ы* да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны да бар (Абай, Тол. жин.). Бүркіттің басынан өткен соңғы үш жыл он жылға *т а т ы р л ы қ* болды (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ТАТЫР-ТАТЫМАС с ы н. *Татыр, татымауы белгісіз, кұмәнді.* Мен өзім Тілеубайдың соншалық құрметке *т а т ы р-т а т ы м а с ы н а* дүдәмәлмін (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

ТАТЫС= е т. *Дәмдес болу.* Шәкібаев талай кісімен істес болды, тұз-дәм *т а т ы с т ы* (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

Тұрмыстың ащы-тұщысын бірге татысты. *Тауқыметті, қиыншылықты бірге көрді.* Студент *т ұ р м ы с ы н ы н ң а щ ы-т ұ щ ы с ы н б і р г е т а т ы с қ а н* жолдастар шетінен ыстық көрінеді (С.Омаров, Өмір.).

ТАТЫСУ *Татыс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дәм *т а т ы с у.*

ТАТЫТ= е т. *Дәмін сездіру.* Таңдайыңды *т а т ы т ы п* кететін балы ғой тағы да (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ТАТЫТУ *Татыт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дәм *т а т ы т у.*

ТАУ з а т. *Жер бетінен жоғары, көтеріңкі өркештене тізбектеліп, созылып жатқан құзды, құзартты биіктік. Т а у* суындай гүрілдер, Айбынды Алаш елім дер. Алтын Арқа жерім дер, Мен жастарға сенемін! (М.Жұмабаев, Шығ.). Үлкен, заңғар, биік Доғалаң деген *т а у* болатын (М.Әуезов, Ақын аға). Ұсынған оғы кетпеген, Тигені тұяқ серппеген, Бір атқышшыл сұмға кез болар! Аспанда ұшып шалқыған, Бөктерлеп *т а у д ы* қалқыған, Мұзды балақ, қанды көз, Аң көрмей қанат қақпаған (Базар жырау, Шығ.).

Басын тауға да, тасқа да соқты. *Жанталасты, барлық күшін салды, қиыншылық көрді. Б а с ы м д ы т а у ғ а д а, т а с қ а д а с о ғ ы п,* дағдарып жүргенімде, мейірімді мұғалімге кездестім (С.Омаров, Қайырлы.). Тұрғанда бойда қуат жүрген жақсы, Аяғың бір күн қылдан кетер тайып. *Б а с ы н д ы т а у ғ а д а с о қ, т а с қ а д а с о қ,* Отырма бір орында құр мұңайып (М.Дулатов, Шығ.).

Тауда жүріп, таста өскен. *Ел-жұртынан бөлек жүріп, ауыр өмір кешкен. Т а у д а ж ү р і п, т а с т а ө с к е н,* Ағайыннан басқа өскен, Ордабай күлмей кім күлсін (Шешендік сөздер).

Таудан түсті. *Төменге, етекке көшті.* Қаратаудың жоны салқын болады, шілдеде дәл жонның ең биігінде боламыз, Таразы тумай *т а у д а н т ү с п е й м і з* (Х.Әбішев, Шығ.).

Тау күйіп, тас жанды. *Қиыншылықтарды бастан өткерді, ауыртпашылықтарға кезікті.* Екеуміздің достығымызды ешкім айыра алмас, *т а у к ү й і п, т а с ж а н с а* да, аштан өлсек те тамақ жағына таласпайық (Қаз. ертег.).

ТАУАН з а т. ж е р г. *Күш-қуат.* Сорлыны сүйреп қоймапты, ол кемпірде не *т а у а н* бар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Тауанын қайтармады. *Көңілін қалдырмады, тауын қайтармады.* Ырза болып айтар хан: «Бұйым, алтын, күміс пе, Басқа мүдде, жұмыс па – *Т а у а н ы н ң д ы қ а й т а р м а н* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тауаны қайтты. *Тауы шағылды, көңілі қалды, сағы сынды.* Менің шарқ ұрып жыр, туған жерден сыбызғылы сыр іздеген көтеріңкі көңілім де пәс, тауы шағылып, *т а у а н ы қ а й т қ а н д а й,* күйкі (О.Бөкеев, Қайдасың.).

Тауаны тар. *Іштар, пейілі тар.* Ей, Үмбет, Ақындықпен арындадың, жорғадай жолға түскен ағындадың, Ант ұрған әділ сөзге ыза болып, *Т а у а н ы т а р* адамдай тарынбағын (Жамбыл, Шығ.).

Тауаны жоқ. *Баяны жоқ, тұрлаусыз.* Істерге ешбір айла, амалым жоқ, Бұл күнде патшадан кек аларым жоқ. Опасыз осындайлық шіркін дүние, Мұндай да болады екен *т а у а н ы ж о қ* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТАУАНДЫ с ы н. *Табанды, тұрлаулы, төзімді, баянды.* Бар тірлігі айнымас қажырлы еңбек, өнерлі *т а у а н д ы* еңбек ырғағына мағыналы күйде бағынған бұл дөңгелек қаланың бар халқының арасында ынтымақты татулық, тәртіпті, ұстамды тәрбиелік бар (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТАУАП з а т. д і н и. *Құлшылық.*

Тауап қылды [етті]. а) *Құлшылық етті, табынды.* Бенареске барлық Индияның діндар жандары әулие қала санап, *т а у а п қ ы л ы п* келеді (М.Әуезов, Индия очерк.). – Мекеге барайын, пайғамбардың қабырына *т а у а п е т е й і н,* – деді қарындасы (Мың бір түн). ә) *Қадір тұтты, бас иді, тағзым етті.* Кеудеме күннің нұры толғандай боп, Жырлаймын алты Алаштың Абылайын. Арсыға асқандаймын, *т а у а п қ ы л с а м,* Кебедей Абылайдың Бурабайын (М.Жұмабаев, Шығ.). Жүк тиесең кетерсің, Ниет етсең жетерсің, Жетсең *т а у а п е т е р с і ң,* Етектеп жиған көп халқың, Сұлтан ием, кімге асмар етерсің (Шалкиіз // Алдаспан).

ТАУАПХАНА з а т. *Құлшылық ететін жер, табынатын орын.* Осы құрылыстар әу баста да

сол мақсатпен салынған ба, жоқ, табиғи орта мен өткен заман адамдарының қолынан шыққан кісі таңғалардай тосын құбылыстар мен құрылыстарды *т а у а п х а н а ғ а* айналдырған (Ә.Кекілбаев, Үйқыдағы ару.).

ТАУАР [ор. товар] з а т. **1.** ***Мата***. Кәсібі сауда еді еткен жастан, Бай болды, құдай беріп, жұрттан асқан. Бар болса қанағаты сол уақытта, Өлердей емес еді жай тұрса аштан. Үстіне байығанның баю міндет, Теңіздің ар жағынан сауда ашқан, Кемесі *т а у а р ы м е н* апат болып, Кез келді мезгіліне бағы қашқан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Олай болғанда көрші патшалықтар өзді-өзі күнілгері хабарласып, бірінің мұқтаждығынан бірі пайдаланбай, шекарадан өткізген астыққа, *т а у а р ғ а* арзан баж салуды руға келісу керек (М.Дулатов, Шығ.). **2.** э к о н. *Құны бар және қоғамда айырбас, сатып алу-сату жолымен бөлінетін еңбек өнімі; қажеттілікті қанағаттандыратын және рынокқа (базарға) жұрттың назарын аудару, сатып алу, пайдалану не тұтыну мақсатымен ұсынылатын нәрселер.* Әрбір тауардың тұтынушылық құны, яғни адамның белгілі бір қажетін өтеу қасиеті болады. Бірақ ол *т а у а р д ы* жасаушының қажетін емес, басқа адамдардың қажетін қанағаттандырады, яғни қоғамдық тұтыну құны болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Сол кездегі министрдің ұсынысымен сырттан келетін *т а у а р л а р ғ а* жапсырылатын қағаздар қазақ тілінде жазылсын деген талап енгіздік («Қаз. әдеб.»).

Тауар айналымы. э к о н. *Тауарлардың өндірушіден тұтынушыға ауысу үдерісі; өндіріс құрал-жабдығы мен тұтыну заттарын өткізудің (сатудың) жиынтық құнын бейнелейтін экономикалық көрсеткіш. Т а у а р а й н а л ы м ы* көтерме сауда және бөлшек сауда айналымы түрінде болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тауар айналысы. э к о н. *Тауарларды ақшаның көмегімен айырбастау нысаны. Т а у а р а й н а л ы с ы* – ақшаның көмегімен айырбастау әрекеті екі құрамдас бөлікке бөлінеді: тауарды ақшаға сатады және кейіннен осы ақшаға жаңа тауар сатып алады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тауар белгісі. э к о н. *Бір фирманың тауарын екінші фирманың ұқсас тауарларынан айыруға мүмкіндік беретін және мемлекеттік тіркеуден өткен таңба, символ, яғни ресімделген түпнұсқалық графикалық бейне не түпнұсқалық атау.* Заң жүзінде қорғалған *т а у а р б е л г і с і*, әдетте, дөңгелек сызықпен қоршалған латынша R әрпімен – Ѣ таңбаланады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тауар өндіруші. э к о н. *Тұтынушыға сатылатын затты шығарушы; тауар шығарушы адам не өндіріс орны, кәсіпорын.* Үкімет отандық *т а у а р ө н д і р у ш і л е р д і ң* үлесін арттыру бағытында да табандылық танытпақ («Айқын»).

ТАУАРИХ з а т. е с к і к і т. ***Тарих.*** Дүние ескі сарай-ды, Жолаушы жүрген азамат Көркіне оның қарайды. Сонда-дағы *т а у а р и х* Көшіп өткен керуендей, Аттандырған талайды (Сүйінбай ақын, Ақиық). Олар заманның көбін ғылымсыздықпен өткізіп, *т а у а р и х л а р ы н* терең білмей, түбі ескерусіз қалып, ата-бабаларының айтуымен, ауыз хабарларынан білгеніне қанағат қылып жүріскен (Абай, Тол. жин.).

ТАУАШ з а т. ж е р г. *Ыдыс қою үшін үй қабырғасынан текшелеу етіп ойып жасалған орын, текше. Т а у а ш т ы ң* бетіне кішкене шымылдық ұстап қойыпты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

ТАУБА з а т. с ө й л. ***Тәубе.*** Байғұс-ай, *т а у б а ң н а н* жаңылғандай не болды сонша? (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Япырай, *т а у б а,* өңім бе, түсім бе? Сен Бекболат емеспісің? (С.Шарипов, Бекболат).

Таубаға келді. *Астамшылығын мойындады, пендешілігі есіне түсті.* Қылмыс істегеніне өкінеді екен, *т а у б а ғ а к е л е д і* екен (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Тауба қылды. *Шүкіршілік етті.* «Мал бітер есенге» – деген сөз бар; Өзімнің *т а у б а қ ы л д ы м* тірлігіме-ай! (Ақын жырлары).

ТАУДАҒАН з а т. б о т. <лат. celtis> *Қарағаштар тұқымдасына жататын ағаш немесе бұта өсімдіктер туысы.* Орман ағаштарынан мұнда арша, қайың, шаған, тал, қарағаш, үйеңкі, *т а у д а ғ а н,* шетек, қолдан отырғызылған өрік, ақ қараған, қармала кездеседі (М.Ахметов, Егін қорға.). *Т а у д а ғ а н* – Қазақстанда Тянь-Шань тауларының оңтүстік тасты, тастақты беткейлерінде өсетін бір түрі кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

ТАУДАЙ с ы н. **1.** *Тау сияқты, тау тәрізді.* Жолдың екі жағы да *т а у д а й* боп үйілген қар (Ә.Жылқышиев, Мешін.). **2.** а у ы с. *Үлкен, ірі.* Надандар былшылдайды, құр алмайды, Үлкен жанның қиялын ұға алмайды. Теңізден *т а у д а й* толқын соқса дағы, жағадағы жартасты жыға алмайды (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Көп, мол.* Адам шеберлігі араласып, іс қылмаса, *т а у д а й* алтын бір өлі қазына (Ә.Бөкейханов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Еңселі, биік.* Атасы жақсы қандай-ды, Асқар бір зәулім *т а у д а й*-ды. Анасы жақсы қандай-ды, Арайлап атқан таңдай-ды (Базар жырау, Шығ.).

Таудай бол! т і л е к. *Үлкен азамат болып өс деген мағынада.* Тау менің несібеме тиіпті ерек, Мендегі шаттық бөлек, күйік бөлек. Ақсақалдар: *Т а у д а й б о л!* – дейтін маған, Таудай болғым келеді, биік керек (М.Мақатаев, Шығ.).

Таудай талап [үміт]. *Мұратқа жетуге деген зор ынта-ықылас. Т а у д а й т а л а п* бергенше, бармақтай бақ берсін (Мақал). Жамалжан, *т а л а п т а у д а й* болса дағы, тон келте сүйгеніңнің қолы қысқа (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал). Қасиетті мақсұт алып көңілге, *Т а у д а й т а л а п п е н* кіріп ең өмірге. Ұзын жолда ор да, сор да кез келер, Қарындасым, жасыма да, түңілме! (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТАУЕШКІ з а т. з о о л. ***Таутеке.*** Қарала ағаш Қазанда Бұғы, марал, елікпен *Т а у е ш к і-*

л е р сияқты Қаптап жүрген ну аң бар, Аю деген ірі аң бар (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). *Т а у е ш к і н і* көзіммен көру – менің талайдан бері көкейімде жүрген арман еді (М.Етекбаев, Жомарт.).

ТАУЖУА з а т. ө с. *Таулы жерде өсетін жуаның түрі.* Олар [мал баққан ауылдар] *т а у ж у а,* қыржуа аталатын шөптерді кеспеге турап та, шикі күйінде де жеген (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ТАУЖЫНЫС з а т. г е о л. *Геологиялық үдерістер нәтижесінде қалыптасып, жеке-дара денелер түріндегі жер қыртысының құрамбөліктері болып табылатын, нақтылы құрам және құрылыс ерекшеліктерімен сипатталатын табиғи минералдық агрегаттар. Т а у ж ы н ы с т а р д ы ң* құрылымы мен бітімі минерал түйірлердің бітіміне, мөлшері мен өзара орналасуына байланысты (Қаз. тілі термин. Геология.).

ТАУ-КЕН з а т. *Кен рудасы.* Қазақстан жерінде капиталистік заманғы *т а у-к е н* өнеркәсібі Шоқанның өмір сүрген кезінде-ақ пайда бола бастады (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.). // *Тауken ісін үйрететін.* Әнес екеуміз махаббат аралында танысып, жиырма күндей бірге болдық. *Т а у-к е н* институтында оқиды екен (С.Мәуленов, Шыңда.). Ащысай түсті металдар комбинатының жанынан *т а у-к е н* техникумын жасаған өте орынды (С.Бақбергенов, Кентау).

ТАУҚА з а т. э т н. ж е р г. ***Тәйке*** *(асықтың алшысының қарсы жағы). Т а у қ а,* омпа түп жағы жоғарыға қарап тұрған асық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

ТАУҚАНАТ з а т. ж е р г. ***Тауқымет.*** Біреуге *т а у қ а н а т ы н* салып, жалынышты болатын кісі мен емес (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

Тауқанатын тартты. *Азабын тартты, зиянын көрді.* Сен жаман сөз айтпа, *т а у қ а н а т ы н т а р т а с ы ң* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТАУҚАРҒА з а т. з о о л. <лат. pyrrhocorax pyrrhocorax> *Тауда мекендейтін қарға.* Жыртқыштардың тырнағына осы тауды мекендейтін ұлар, кекілік, *т а у қ а р ғ а* – бәрі де тап болады (М.Етекбаев, Алатау.).

ТАУҚУРАЙ з а т. ө с. *Беткейшөп.* Жүзім, қараөрік, шие, қарақат, *т а у қ у р а й,* бұлдірген көп өнім берген (Н.Баяндин, Өзен алқабы.).

ТАУҚҰДІРЕТ з а т. з о о л. <лат. gallinago> *Көбінесе көлді, батпақты жерде жүретін, аяғы, тұмсығы ұзын құс.* Сай жақтан *т а у қ ұ д і р е т* құт-құттайды (Т.Жармағамбетов, Соңғы.). Көккұтан өгізше мөңірейді, *Т а у қ ұ д і р е т* қойша маңырайды, сарғалдақ мысықша мияулайды. Шәукілдек қарға күшікше шәуілдейді. Көкек, кекілік деген құстар өз аттарын өздері атап шақырса, байғыз адамша озаңдайды екен (С.Қасиманов, Алтай.).

ТАУ-ҚҰЗ з а т. *Таулы-құзды жер.* Айқаста бір күні окопта жалғыз Кез еді Баубек айтысып баққан. Жатқандай құлап жалбыр төс *т а у-қ ұ з,* шықты бір гүрсіл дүшпандар жақтан (Д.Әбілев, Жүрек.). Дәстүр бар ғасырлардан бізге жеткен: Қыранға қарсы ұшпас *т а у-қ ұ з* тіптен, Дарымас адамға өзі өнер біткен, Болмаса ер ізденіп, терін төккен (Достық жыры).

ТАУҚЫ з а т. э т н. е с к і к і т. *Асыл тастардан, маржаннан тізілген мойынға тағатын алқа.* Сәждеге көп періште қойды басын, Адамның Құдай артық қылған жасын. Ғазәзіл мойынсұнбай, тұрып қалды, Түсіріп хақ мойнына *т а у қ ы* тасын (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ТАУҚЫМЕТ з а т. *Ауыртпалық, жоқшылық, азап, қиыншылық.* Ол уақытта қай халықтың да болса, табиғат бауырында болып, табиғат *т а у-қ ы м е т і н д е* тұрып, табиғат қабағына қарап, өмір шеккен (А.Байтұрсынов, Шығ.) Сен менің жұмысыма кіріспе! Елдің не *т а у қ ы м е т і* болса да көтеретін мен. Тәңір алдында да мен жауап беремін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тауқымет арқалады [көтерді, тартты, көрді]. *Басына түскен ауыртпалық пен азаптың бейнетін тартты.* – Барлық дүниенің *т а у қ ы м е т і н а р қ а л а п* қалған жас балам анау, – деді кемпір (М.Әуезов, Шығ.). Бекініп, тау құзына жатты бұлар, Бейнеттің *т а у қ ы м е т і н т а р т т ы* бұлар. Ат арып, тоны тозып жүдесе де, Қапысын жандаралдың тапты бұлар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Тоқтағұл Сібірге айдалып, талай жыл *т а у-қ ы м е т к ө р д і* (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

Тауқыметі өтті [өтіп болды]. *Бейнеті, ауырлығы шаршатты, қажытты.* Осы баланың басы шырғалаңға түсе берді, *т а у қ ы м е т і ө т і п-а қ б о л д ы* (Ауызекі).

ТАУҚЫМЕТТІ с ы н. *Қиын, азапты.* Сол бір *т а у қ ы м е т т і* заманның бар қайғы-қасіреті жас Мұстапаның төбесіне төніп келіп, қайта серпілді (Ә.Жәмішев, Дала.). Зиба күндіз-түні колхоздың сиырын сауып, барлық ауылдарға тән *т а у қ ы м е т т і* өмірді бастан кешірді («Лен. жас»).

ТАУЛА= е т. ж е р г. *Бастыру, күзеу.* Қотыр батыр аузындағы көк қоймалжыңды ытқытып тастап, сақалын сүртіп, қалтасынан істік алып, мұртын *т а у л а й д ы* (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Қоярсың кей Қысырау оның атын, Қош боп тұр бұл дүниеден енді көшем Дегенде олар-дағы келді заулап, Айбат пен Апрасияп мұртты *т а у л а п* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТАУЛАУ *Таула етістігінің қимыл атауы; мұрт, сақалды бастыру.* Сол әкім жаяу айдап ауданға кеп Аудан бұған қарады, жаудан бөлек. «Соғысты көрмеген бұл қазақ» – деді, Одан басқа мұрттарын *т а у л а у* керек!!! (С.Баймолдин, Монолог).

ТАУЛЫ с ы н. *Тауы бар, тауы көп.* Бірде олай ауытқып, бірде бұлай, Бір байламға келе алмай жүргенім-ай. *Т а у л ы* аймақтың ауасы секілденген Аумалы да төкпелі күндерім-ай! (М.Мақатаев, Шығ.). Көргендер мәз-мейрам боп гүілдесті, Мақтанып кейбіреуі желдей есті, Аңшылық қызығымен

дала кезіп, Талай құз, талай *т а у л ы* жонға көшті (О.Шипин, Дастан.).

ТАУЛЫ-ТАСТАҚТЫ с ы н. *Тауы мен тасы көп.* Баянауыл сияқты *т а у л ы-т а с т а қ т ы* жерде егін шықса, оның қақ жартысын ысырап қып, не машина жолшыбай жолға шашса, не жауын шірітіп жинай алмай қар астында қалса, күнәнің күнәсі емес пе? (З.Шашкин, Сенім).

ТАУЛЫ-ТАСТЫ с ы н. *Тауы, тасы бар.* Аудан территориясының төрттен бірі *т а у л ы-т а с т ы* жер болғанмен, соның үштен екісінде егіншілікті дамытуға мүмкіндік бар (Т.Қаупынбаев, Жазира). Бірақ бұл жақын болғанмен алыс. Себебі *т а у л ы-т а с т ы*, сай-жыралы жер (К.Сейдеханов, Түркістан.).

ТАУМАЙЛАР з а т. э т н. *Қыстауға кірерде жасалатын жоралғы.* Бұл ауылдар күзде қыстауларына қонғанда мекен қонысын *т а у м а й л а р* деп, көктемді аман көруге екінші ән базарын ашады (Б.Балабеков, Ән сапары).

ТАУПЫҚ з а т. к ө н е. *Ынсап, нысап, қанағат.* Ештеңе етпес, қарағым, жастық та... Құдай *т а у п ы қ* берсін, – деді екінші біреуі (М.Жұмабаев, Шығ.). Өзіңе *т а у п ы қ* берсін! (С.Досымов, Директор.). Күлшекеме *т а у п ы қ* берсін! – деп, шыдап бақтың (С.Әлжіков, Күле көрме.).

ТАУПІСТЕ з а т. ө с. *Биіктігі бес метрге жетегабыл жаңғақ тұқымдас ағаш. Т а у п і с т е* Қазақстан бойынша біздің өңірде ғана өседі («Егемен Қазақстан»).

ТАУРАТ з а т. д і н и. *Мұса пайғамбардың қауымына Алла тағаладан түскен төрт кітаптың (Құран, Інжіл, Зәуір, Таурат) бірі.* Әйел Ләйләға: Құран, Інжіл, *Т а у р а т,* Зәуір деген кітаптарға біз қарамаймыз, – деді (С.Шарипов, Шығ.). Мұсамен мен сөйлессем Тұр тауында, Сенімен жолықтым ғой нұр тауында. *Т а у р а т* үшін аятыл күрсі бердім, Оқыса болар пайда көп қауымға (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ТАУСА= е т. ж е р г. *Шайнау.* Іленің байлығын майлы құйрықты білемдеп *т а у с а м а й* жұтқандай, қылғып жатқаны (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш). Ұнын елемей пісірген таба нан мен қатқан құртты қоса *т а у с а п,* Самат екі кесе шай ішті (Т.Нұртазин, Адам.).

ТАУСАҒЫЗ з а т. б о т. <лат. scorzonera> *Каучук тектес өсімдік.* Латекстің құрамы құмсағыз бен *т а у с а ғ ы з д ы ң* тамырларын сындырып алып, оларды созып көрсе, оп-оңай байқалады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анатом.).

ТАУСАРЫМСАҚ з а т. ө с. *Таулы жерде өсетін сарымсақ түрі.* Қойбүлдірген тіліңді үйіреді, Таңқурайы жолыңда иіледі. *Т а у с а р ы м с а қ* жартасты жарып шыққан Таңдайынды қуырып, күйдіреді («Мәдениет және тұрмыс»).

ТАУСОҒАР з а т. м и ф. *Ертегідегі тау көтеретін қаһарман.* Ер Төстікке серік болатын Көреген батыр, Естігіш батыр, *т а у с о ғ а р* – бәрі де адамның сол бір ұлы армандарын білдіреді (М.Әуезов, Әр жыл.).

ТАУСЫЛ= е т. *Біту, тамамдалу.* Бүгіліп белің, *Т а у с ы л ы п* әлің, Аяқ пен белің, құрысып. «Кәрі итім, шат» – деп, «Сөйлемей жат» – деп Қатының кетсе ұрысып. Өлмегенге қара жер, Онан да өзің бара бер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ғұлама жылдар судырлатқанда парағын. Қараңғы түн де қамығып жүрсең қанатына алып қаусырар, Бұл өзі, жаным, әйбат-ақ дүние, күні жоқ тіпті *т а у с ы л а р* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Табанынан [аяғынан] таусылды. *Шаршады, қажыды.* Түні бойы ұйықтамады бірде мызғып, су сарылдап құйылды кемені ырғап, Отыз құлы *т а у с ы л д ы т а б а н ы н а н* Су төгіп таң атқанша ол сарпылдап (Абай, Тол. жин.).

ТАУСЫЛТ= е т. *Шаршату, қажыту, болдырту.* Мені қашанғы аяғымнан *т а у с ы л т п а қ с ы ң* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

Табанынан [аяғынан] таусылтты. *Діңкелетті, шаршатты.* Қаладағы сот бір ай *т а б а н ы н а н т а у с ы л т ы п,* үй-жайының тоз-тозы шыққан («Қаз. әдеб.»). – Сен қыз, – деді Күлшебай сол қолының сұқ саусағын кезеп қойып, – мені қашанғы *а я ғ ы м н а н т а у с ы л т п а қ с ы ң*? (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ТАУСЫЛТУ *Таусылт етістігінің қимыл атауы.*

ТАУСЫЛУ *Таусыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Біту, тамамдалу.* Жоңышқаның бір бүйірі опырылып *т а у с ы л у ғ а* айналыпты (С.Нарымбетов, Тентек). **2.** а у ы с. *Күні жетіп, қайтыс болу.* Санаулы дем *т а у с ы л у ғ а* таялып қалған еді (Е.Мырзахметов, Медет). Жаңғырықтыру даусың тау, Өмірге кетпеу есең еш. Жиырма бес – құйып таусылмау, *Т а у с ы л у* – жиырма бес емес (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** а у ы с. *Қажу, тоқырау, шаршау.* Толқын – көңіл тоқырап *т а у с ы л у ы-а й,* Тасып-тасып басылған тау суындай. Жетім жүрек жастықтың жұртында қап, Ұлиды кеп бөрінің қаншығындай (М.Мақатаев, Шығ.).

ТАУСЫНШАҚ[1] з а т. *Жуылған сабынның қалдығы.* Ол көбінесе жұмырланған, жуылған сабынның *т а у с ы н ш а ғ ы* сияқты келеді (А.Машанов, Жер асты.). Жуыла келе кішірейген сабынды *т а у с ы н ш а қ* (қасаң) деп атайды (Х.Шобай, Қаз. ұранқой. қолөнері).

ТАУСЫНШАҚ[2] с ы н. **1.** *Өте шығатын, бітетін; таусылуға айналған.* Ғазизаның көңілінде қалған *т а у с ы н ш а қ* сезімнің ойлатқаны: енді үйге кіріп қайтемін (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ендігі азғана *т а у с ы н ш а қ* күнді жүрек түкпірінде бұғып қалған аз ғана қуатқа кіреуке етейін десе, оған да болдырмайтын түрі бар (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2.** *Ақырғы, соңғы.* Сөздің *т а у с ы н ш а қ* жерінде мұрын мен еріннің қабат қимылдайтын құбылыстарын да қарай кетейік (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАУТАЙЛАҚ з а т. ж е р г. *Көне замандардағы бірлескен түркі тайпаларының жабайы түйеге қойған аты.* «Осы Қаратау мен Қызылқұмнан ертеде *т а у т а й л а қ*, құлан аулайтын едік» – деп, әкемнің әкесі айтатын еді (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруш.).

ТАУТАН[1] з а т. з о о л. <лат. gymnocephalus> *Ұсақ балықтың бір түрі; алабұға тұқымдас балықтар туысы. Т а у т а н н ы ң* қоры тіпті пайдаланылмай келеді (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.). Алабұға мен *т а у т а н* балық сирек ұшырайды (К.Күленов, Қазақст. балық.). *Т а у т а н* балықтар ұзындығы – 20 см, массасы – 200 г дейін, тұщы суда болатын, еті өте дәмді балық (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАУТАН[2] з а т. з о о л. *Тау тағысы, барыстың ұрғашысы.*

ТАУТАҢДА= е т. *Тойтаңдау, тасыраңдау.* Өрекпуін қоймаса, *т а у т а ң д а ғ а н* шолаққа Кісенді қара құлын бар! (М.Әуезов, Шығ.).

ТАУ-ТАС з а т. *Тауы, тасы бар, таулы, тасты жер.* Жолшыбай *т а у-т а с қ а* нашарлары өліп-қырылып, ылғи ірілері іріктеліп қалған, малжандары, қора-қопсысы, барлық мүлкі ақтардың қолында қалып, жазғытұрым желігетін қасқырдай зығырлары қайнап, мұжықтар қостарының ішінде жатып, даланы ойлайтын, Ертісті сағынатын (М.Жұмабаев, Шығ.). Жетісуға қараған қырғыз халқы да көнбейміз деп, *т а у-т а с қ а*, сай-салаға паналап қашты, ақырында бұлар да бүліншілікке ұшырап, қырғын тауып, бұл күнде көніп жатыр (М.Дулатов, Шығ.).

ТАУ-ТАСТЫ с ы н. *Тау-тасы көп. Т а у-т а с т ы* жерлерде жүк артқан түйемен жүрудің лажы жоқ (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Бірақ сол мыс құндақты *т а у-т а с т ы* елде, жұмысшы жұртшылық бар, жеңбес пенде (Бейітшілік даусы).

ТАУ-ТАУ с ы н. *Көп, мол, үйілген. Т а у-т а у* венок үйілген жас қабірден аулақ кетуге асықты (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Көшесі – *т а у-т а у* күртік қар (Б.Майлин, Шығ.). Алтынсары мен Шауыпкел таныс токтің басына келсе, *т а у-т а у* үйіліп жатқан бидай (С.Мәуленов, Шығ.).

ТАУТЕКЕ з а т. з о о л. **1.** <лат. capra sibirica> *Жабайы ешкінің еркегі, текесі.* **2.** *Тауда жүретін терісі мен мүйізі, еті үшін ауланатын жабайы аң.* Байекең бір *т а у т е к е н і* құздан құлатты (К.Сегізбаев, Жыл. күндері). Жонның өзінің де кейбір қия шаттарында *т а у т е к е* бар-ды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТАУТОБЫЛҒЫ: Алтай таутобылғысы. ө с. *Раушангүлдер тұқымдасының таутобылғы туысына жататын бұта.*

ТАУ-ТӨБЕ з а т. *Жиналған үлкен үйінді.* Жәшік дегендеріңізді де ол *т а у-т ө б е* етіп үйіп тастады (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Қыс бойы күрелген қар екі жаққа *т а у-т ө б е* болып үйіліп қалыпты (М.Хасенов, Алғашқы ән).

ТАУФИҚ з а т. е с к і к і т. ***Тауфық.*** Сиғундим медет тілеб йа зу-л-жәләл, *Т а у ф и қ* беріб hидайат жолыңа сал (Жүсіп-Зылиқа). Хош көріп ұрлығынды қойдым десең, Иншаалла шықса керек басың пұлға. Үгітім сонымен тамам болды, Құдайым *т а у ф и қ* берсін әрбір құлға (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Иә, Алла, жәрдем бергіл, қағаз жазсам, Түзу жолға бастағыл, жолдан азсам. Сен бермесең hидият, *т а у ф и қ*, илhам, Шығар ма жаза бойы жерден қазсам (Бабалар сөзі).

ТАУША з а т. *Там үйдің қабырғасындағы ыдысаяқ қоятын қуыс.* Храмның бір қабырғасында өзбек үйлеріндегі *т а у ш а* сияқты кең қуыс бар (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ТАУШЫҚ з а т. *Кішкентай, шағын тау.* Оба тәріздене біткен *т а у ш ы қ* бар екен (С.Мұқанов, Алып. адым.). *Т а у ш ы қ т а н* шықпай жатып, шофер жігіт машинаны кілт тоқтатты (Жарық жұлдыз.). *Т а у ш ы қ т а н* қазылып алынған қоңыр көмір Сарытас арқылы еліміздің бірталай аудандарына жеткізіліп отырды («Соц. Қаз.»).

ТАУШЫЛ с ы н. *Тауды жақсы көретін, тауға жақсы жүретін.* Атым өршіл, өзім *т а у ш ы л м ы н* (С.Бегалин, Уақыт.). Сен *т а у ш ы л* қазақ баласысың ғой, барсаң, барып қайт («Қаз. әдеб.»).

ТАУЫ: тауы шағылды [қайтты]. *Сағы сынды, көңілі қалды.* Көңілдегі жерге тез барып қалатындай, арбаға таласа-тармаса отырсақ та, өгіздердің қыбырын көрген соң, *т а у ы м ы з ш а ғ ы л а й ы н* деді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тауын шақты [қайырды, қайтарды]. *Сағын сындырды, меселін қайтарды, көңілін қалдырды.* Егер бұл іс жақсы болып кетсе, басқаларға өрнек, жаман болып басындағы кісілері жүргізе алмаса, жұрттың *т а у ы н ш а ғ а т ы н д ы ғ ы н* hәм соның үшін мұнан кейін мұндай серіктіктер ашуға инспекторлар да сенімсіз көзбен қарап, күллі қазаққа ұят, кемшілік келтіретіндігін сөйледі (М.Дулатов, Шығ.). Исатайдың өлімі артында қалған көптің өкімет әскерінің айбарына шыдай алмай бытырауы, өкіметтің елге тарттырған жазасы қазақтың *т а у ы н қ а й ы р д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ТАУЫҚ з а т. **1.** *Қораз бен мекиен тобынан құралатын үй құсы.* Жона-жона имек бүркіт тұмсығын Тұмсығына ұқсатыпты ол *т а у ы қ т ы ң.* Енді бірде бүркіттің Өткір, ұзын тырнақтарын аңғарып, Басын шайқап тұрып қалды таңданып (М.Шаханов, Ғасырлар.). Келген ақ таң тіріні алдамайды, Көңілділік жайлайды бар маңайды, Оятады *т а у ы қ т а р* күннің өзін, Құйқылжыған даусымен жанға жайлы (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *Мешін мен ит жылының аралығындағы жыл аты.* Жасым бар жиырма жеті, жылым – *т а у ы қ*, Сөйледім құрбы ішінде болып сауық. Райы ауруымның қайтпаған соң, Дертімнен бұрынғыдан қылдым қауіп (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Тауық соқырлығы. ***Тауықкөз.*** Айсұлу: Менің қараңғыда көзім еш нәрсені көрмейді. *Т а у ы қ с о-*

қ ы р л ы ғ ы сияқты! – деді күліп (С.Сейфуллин, Шығ.). А витаминінің жетіспегендігінен адам көрмей қалуға дейін барады. Мұны халық *т а у ы қ с о қ ы р л ы ғ ы* деп атайды (Т.Дарқанбаев, Витаминдер).

Тауық жұмыртқасы. т а м а қ. *Құрамында толыққанды ақуыздар, майлар, минералды заттар, А, Д, К, В дәрумендері бар, массасы 45–75 г тауық өнімі* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТАУЫҚКЕТЕК з а т. ж е р г. *Тауықкүрке.* Тауық жататын жерді *т а у ы қ к е т е к* дейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТАУЫҚКӨЗ з а т. м е д. ж е р г. *Түнгі қараңғыда көрмейтін көз ауруы. Т а у ы қ к ө з* ауруына (түн соқыр) қарсы араның балын қолданған («Мәдениет және тұрмыс»).

ТАУЫҚТАЙ с ы н. *Тауық сияқты, тауық тәрізді.* Оның қысы-жазы тастамайтын шашақты тақиясы желпілдеп, ит қуған *т а у ы қ т а й* тызақтап шауып келе жатқанын көріп, марқұм шекшілесі қатып күлетін-ді (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Шырылдатып, *т а у ы қ т а й* желке шашын жұлып ал (Алпамыс.).

Жүнін жұлған тауықтай. *Дымы қалмаған, быт-шыты шыққан.* Қызыл әскер Лавриненконың білетіні жау Москвадан өте алмайды. Оның көбі Москва түбінде жер жастанады да тірі қалғаны *ж ү н і н ж ұ л ғ а н т а у ы қ т а й* болып, кейін қайтады (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Бірсыпыра кітаптар *ж ү н і н ж ұ л ғ а н т а у ы қ т а й* таптақыр (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

Күлге аунаған тауықтай. *Әлем-жәлем, кірқожалақ.* Қорап үстіндегі жігіттің *к ү л г е а у н а ғ а н т а у ы қ т а й* әлем-жәлем өңі адам күлмеуге болмайтындай еді (Ә.Сараев, Бозқырау).

Судан шыққан [суға түскен] тауықтай. *Иині түскен, жүні жығылған.* Дәулет екі иині салбырап, *с у д а н ш ы қ қ а н т а у ы қ т а й* сүмірейді де қалды (К.Зәкенов, Жанартау). Осыдан бес-алты күн бұрын ол маған Ақбаянның таңдағанына лайық шын ақиық қыран тәрізді көрініп еді, ал бүгін *с у ғ а т ү с к е н т а у ы қ т а й* әбігері кетіп қалыпты (І.Есенберлин, Алтын құс).

Тары көрген тауықтай. *Қызақы, қызыққыш.* Жөні бүтін еркек көрсе *т а р ы к ө р г е н т а у ы қ т а й* дөңгеленетін әйел біткеннің әдеті (Т.Нұртазин, Мұрат).

ТАУЫҚХАНА з а т. с ө й л. *Тауық тұратын қора, тауықкүрке. Т а у ы қ х а н а н ы* аулағырақтан салсаңшы, есіктің алды үрпек бас шөжелерге толып кетті (Қ.Әжікеев, Сая т). Алайда өзеннің бойына *т а у ы қ х а н а* мен мал қораларын салып, тауықтар мен жекеменшік малдан шыққан қалдықтарды өзен суына ағызуды әдетке айналдыруда («Айқын»).

ТАУЫҚШЫ з а т. *Тауық өсіруші, тауық асыраушы. Т а у ы қ ш ы л а р д ы ң* бірі қалмай уралап, дүркіретіп қол соқты (Ғ.Қабышев, Тарихта.).

ТАУЫС з а т. з о о л. <лат. pavo cristatus> *Әдемі қауырсынды, қырғауыл тектес құс.* Шытырмақ шимай гүл шығып, *Т а у ы с* құс жазса қанатын, Көз тартып көркі алатын, Патсайыдай құлпырып, Пушкиннің жыры дәл сондай, әлемнің ажар, көрігі (Жамбыл, Шығ.). Жаманның кесепаты алыс болмас, Ала қоңыз терісі иге көнбес, Жөкені майлауменен қайыс болмас. Жақсының саудасында шағыс болмас, Сиырға кілем жабу жараспайды Шағала бояуменен *т а у ы с* болмас (Ақмолла Мұхамедиярұлы // XIX ғ. қаз. поэз.)

ТАУЫС= е т. *Бір нәрсені бітіру, аяқтау; шегіне жету.* Етпедім намаз құлдық тағат, Ораза тұтқаным жоқ жалғыз сағат. Жазықсыз қойдан момын хайуан жоқ. Соларды қойшысымен жедім қабат. Мен риза құрбандыққа шалсам жұртым. Күнәм көп, *т а у ы с а* алман бәрін санап (А.Байтұрсынов, Ақжол). Сұлтан жолдың қаншасын *т а у ы с қ а н ы н* бағдарлай алмады (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). **2.** а у ы с. *Ажалы жету, өмірден озу.* Ешкім кетіп қойымнан ауысқаны, Ажал жетіп тағдырын *т а у ы с қ а н ы.* Арам өлген ешкінің етін жепті, Құлетей біздің елдің сауысқаны... (Шал ақын, Өлеңд.). Жаудан қалған жемтікке жабысқалы, Тағдырыңды біржола *т а у ы с қ а л ы...* Сап түзеді қажыған нар боздақтар, Қара жаумен қайтадан алысқалы, Қайта қозып қазақтың намыстары (М.Мақатаев, Шығ.).

Көз майын тауысты. *Көп оқып, көп жазды.* Қағазға үңіле-үңіле *к ө з м а й ы н т а у ы с а д ы* (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ТАУЫСУ *Тауыс етістігінің қимыл атауы; бітіру, аяқтау.* «Мынаны биыл орып тауысуымыз мүмкін емес», – деген егістікті мүжи-мүжи *т а у ы с у ғ а* айналдық (К.Сегізбаев, Жыл.).

ТАХИЯТ з а т. д і н и. е с к і к і т. *Намаздың ішінде оқылатын дұға.* Қағадат ул-ахир-дұғаның ақырында Аллаға *т а х и я т*, одан тәшәhhуд, одан салауат пайғамбарымыз салаллаhу ғалайhи уәссәлемге айтпақ үшін ең ақырғы сәлемменен тауысасыз, яғни Алла тағаладан не тілеп дұға қылдыңыз (Абай, Тол. жин.).

ТАХҚИҚ с ы н. *Анық, айқын, рас.* Менің кеудем сендерге сандықпен тең, Мүмкін болса қақ жарып ашып көрсең. Ішін түгел көрген соң өз көзіңмен, *Т а х қ и қ* мені күнәкар қу демес ең (Абай, Тол. жин.). Мынау *т а х қ и қ* ақырзаман нышаны (М.Әуезов, Шығ.). Жәбірейіл айтты: – Ая Жүсіп садық, Құдайым сәлем рахмет қылды *т а х и қ.* Сүйінші сұрай келді бүгін сізден, Жіберді Алла тағала пайғамбарлық (Жүсіп-Зылиха).

ТАХЫТ з а т. е с к і к і т. ***Тақ.*** Тәж орандың басыңа, *Т а х ы т* міндің астыңа, Екеуіңнің құрметің Бір мың кісі қасыңда (Қисса-дастандар). Ақырында салтанат патша болып, Тәж киіп *т а х ы т қ а* отырасыз (Ғашықтық дастан.).

ТАХУА с ы н. ***Тақуа.*** Қу жақ, сөзуар, *т а х у а* шал тарамысына ілініп отырса да, тақымына қыс-

пақшы (Ә.Ақбаев, Қара боран). Ҳақ Расул мұсылманның ізгі басы, *Т а х у а* ғұламалар оның ізгі досы. «Ләқаді жәә әкум рәсул мен әнфісикім» аятымен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ТАҺАТ з а т. е с к і к і т. ***Тағат.*** Ғайыптан берді маған бұны Құдай, баурыма басып күн-түн бақтым ұдай. Көзімнен беру түгіл таса болса, Тұруға *т а h а т ы м* жоқ тіпті шыдай (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТАҺАРАТ з а т. е с к і к і т. ***Дәрет.*** Жолықты бір бұлаққа кешке таман, *Т а h а р а т* алайын деп үміт етіп (Таhир-Зуhра). Балалардың шашын алатын, *т а h а р а т* алдыратын, қазақ жұмасы күні оқымайтын, орыс жұмасы – жексенбі күні оқу оқылатын, ноғай тілін үйрететін («ДУГ»). Нәжістен сақтаныңыз көр ғазабша, Жүрсеңіз *т а h а р а т п е н* таза жуып. Хикмет бір Алланың ғазабы бар, Қыл көпір тайып кетсе тамұқ жуық (Шал ақын, Өлеңд.).

ТАЧАНКА ор. з а т. ә с к. *Кеңес Одағы дәуірінде, азамат соғысы кезінде қолданыста болған пулеметтің бір түрі.* Сарыарқаны сайранда, Жайыла бер жұлын көк. *Т а ч а н к а д а* майданда Сендей өрен құлын көп (С.Мәуленов, Өлеңд.).

ТАЧКА ор. з а т. *Тасымал үшін қолданатын доңғалақты қоларба түрі.* Денсаулығы мықтырақ кісілер *т а ч к а ғ а* қойылды. Әрбір бригадаға участокпен бірге күндік жоспар берілді (М.Қаратаев, Далада.). Әркім үйренген орнына барып, дағдылы жұмысына кірісті. – Сен *т а ч к а* тартасың, – деді бригадир Төлеубайға (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

ТАШДИД з а т. *Араб тілінде бір дыбыстың қосарлана айтылуын білдіретін әріптаңбаның үстіне қойылатын белгі, шадда.* Сондай әріптің үстіне қойылатын «*т а ш д и д*» белгісі өзінің астындағы дауыссыз дыбыстың қосарланып айтылатынын көрсетті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ТАШКЕ [ор. тачка] з а т. с ө й л. ***Арба.*** Жер астында тас көмірді вагонға салып, атпен таситын кішкене теміржолдардың бойына аласа үңгірлердің таскөмірін *т а ш к е* арбалармен жұмыскерлер тасиды (С.Сейфуллин, Шығ.). Осы Жезқазғанның құлдырап жабылып қалу қаупі туған күнін де көрдік. *Т а ш к е м е н* кен тасып, қайламен тас шапқан кезін де көрдік (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

ТАЭКВОНДО з а т. с п о р т. *Қол мен аяқ арқылы қарсыласының шабуылына тойтарыс беруді көздейтін корейлердің әскери өнері, спорт түрі.*

ТАЭКВОНДОШЫ з а т. с п о р т. *Таэквондомен шұғылданатын спортшы.* Маған шығыс халықтары сүйсініп көретін күрес – шамалауымда, мыңнан тұлпар деген осы жігіттей-ақ болар – *т а э к в о н д о ш ы* Мұстафа Өзтүрік келген сайын сәлем береді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ТАЮ *Тай етістігінің қимыл атауы. Орнынан жылжып кету, тайғанақтау.* Ұршығы *т а ю* ауырлау болғандықтан, кейде артқы аяғынан солтаң болып та қалатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Малдың қоқы *т а ю ы н ы ң* себебі кокцидиоз ауруының зардабынан болады (С.Сыбанбаев, Сиыр. кокцид.).

Жолдан таю. *Тура жолдан ауытқу.* Балалардың дұрыс *ж о л д а н т а ю ы н а* себепші болатын факторлардың бірі – ортаның тәрбие процестеріне толық көңіл бөлмеуі («Қазақст. мект.»).

ТАЯ[1]= е т. *Жақындау, жету.* Сәл-сәл қалды сөнуге жай оттары, Олардың күні бітуге *т а я п* қалды. Олардың болашағы Гитлерден басталып, Гитлермен аяқталды (М.Мақатаев, Шығ.). Сол түнгі түн, ойға ерік берген түнім, Көрген түнім қайғының мергендігін. Сезген түнім, Әрі бұл сенген түнім, Қоштасудың тым *т а я п* келгендігін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ажалы таяды. *Демі бітті, дәм-тұзы таусылды. А ж а л ы ң а т а я п* тұрса, қайда қашсаң да құтылмайсың (М.Жұмағұлов, Қыран).

ТАЯ[2]= е т. *Сүйеу, тіреу.* Зікірдин екі қолын мықынына *т а я п,* оның желкесінен төніп тұр екен (О. Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Тізесін таяды. *Тізесін батырды, күш көрсетті.* Шонжарлар біздей пақырға *Т і з е с і н*, сірә, *т а я й* ма? Тең келмедік біз сорлы, Ығайлар мен сығайға (О.Шипин, Дастан.).

ТАЯЗ с ы н. **1.** *Терең емес, тайыз, саяз.* Ол сол жерде ағып жатқан, жіңішке, *т а я з* өзенге шомылып та шықты (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек). Тоқта, балам, қызбаланба онда сен, Отқа ұмтылған көбелектей болма сен. *Т а я з* су да ерке өзенмен жарысқан Тым жарқырап көрінеді алыстан (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Ой өрісі шамалы, онша тереңге бара алмайтын. Т а я з* сөйлеп қалатының бар-ау сенің (Н.Әбдікерімова, Сенім). Рухани дүниесі де шамалы шығар, *т а я з* шығар (Т.Жанкелдин, Партизан.).

Қалтасы таяз. *Қаражаты аз, ақшасы көп емес.* Ал өзім мырзалық жасауға *қ а л т а м т а я з* дәрменсіз едім (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ТАЯЗДА= е т. *Азайып, түбіне жақындап, таяп қалу.* Өзеннен ертелі-кеш салқын жел соғады, суы азайып, *т а я з д а й д ы* (Н.Баяндин, Өзен алқабы). Су *т а я з д а ғ а н* соң, бойлап еді, белуарынан азғантай ғана асты (Б.Шалабаев, Өмірде.).

ТАЯЗДАН= е т. *Таяздалу.* Су қайта *т а я з д а н ы п* қалғандай екен (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ТАЯЗДАНУ *Таяздан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Судың *т а я з д а н у ы.*

ТАЯЗДАТ= е т. *Таяз қылу.* ≈ Тоғанды *т а я з д а т т ы.*

ТАЯЗДАТУ *Таяздат етістігінің қимыл атауы.*

ТАЯЗДАТЫЛ= е т. *Таяз етілу.* Судың тереңдігі арам шөптен тазарағында *т а я з д а т ы л а д ы* (Агроном. анықтама.).

ТАЯЗДАТЫЛУ *Таяздатыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ Судың *т а я з д а т ы л у ы.*

ТАЯЗДАУ[1] с ы н. **1.** *Терең емес, саяздау.* Өткел дарияның *т а я з д а у* тұсында еді (Ә.Кекілбаев,

Бір уыс.). Бұлақтың *т а я з д а у ы* кездессе, Ағыбай мотоциклмен жалдап өтпек («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Ой-өрісі шамалы, терең емес.* Күй хақында көзқарасым бұрын басқаша еді, *т а я з д а у* еді (Ш.Сариев, Арайлы.).

ТАЯЗДАУ[2] *Таязда етістігінің қимыл атауы.* Өзен суы *т а я з д а у ғ а* айналды (Ауызекі).

ТАЯЗДЫҚ з а т. **1.** *Терең еместік, саяздық.* Судың *т а я з д ы ғ ы* белуардан-ақ келетін (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Үстірттік, жеңіл-желпілік; ой-өрісінің терең болмауы.* Экономикалық талдаудың *т а я з д ы ғ ы н а н* шығынның тіпті мыңдап кетіп жатқанын байқамайсың (М.Хасенов, Нартәуекел). Қылмысты іске жастар білімі мен мәдениетінің *т а я з д ы ғ ы н а н* ғана бой ұрады («Қазақст. әйелдері»).

ТАЯЗЫРАҚ с ы н. **1.** *Тереңірек емес, таяздау.* Тұқымы ірі сорттар 6 сантиметрге дейінгі тереңдікке сіңіріледі, ауыр топырақты жерлерде тұқым мұнан гөрі *т а я з ы р а қ* (3–4 см) сіңіріледі (Агроном. анықтама.). **2.** а у ы с. *Ой-өрісі саяздырақ, тым терең емес.* Қай жазушының қай жағы тереңірек, қай жағы *т а я з ы р а қ* жатыр, осы жақтарымызды айқындап беруде сыншыларымыз елеулі еңбек көрсете алмай келеді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТАЯҚ з а т. **1.** *Қолға ұстап, таянып жүретін ағаштан, темірден жасалған құрал.* Бала бастап жөнелді *т а я қ* алып, Таяқпен жол қарайды қарға салып. Сағат қанша болды? – деп сұрап еді, Бала айтты: – Қалды ғой, – деп таң тақалып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сырлы, қызыл *т а я ғ ы н* ұстап, Күңке бәйбіше жетіпті (М.Әуезов, Абай жолы). Шығанақ *т а я ғ ы н а* сүйеніп, жан-жағына қарап тұр (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). **2.** а у ы с. *Зәбір, зорлық-зомбылық. Т а я қ т а н* аяғын әзер сүйреткен Арыстанның сол жағынан қолтықтаған – Ожар (І.Есенберлин, Қаһар). Аюға намаз үйреткен – *т а я қ* (Мақал.).

Ащы таяқ. *Қатты сабау, аямай ұру әрекеті. А щ ы т а я қ* тұщы етіне тигендей, терең тыныстап, ауыр күрсінді (С.Ғаббасов, Ана.). Тәтті жаңа *а щ ы т а я қ* өттің бе? Қансыз-сөлсіз боп-боз болған бет мүлде; Екі шыбық ойнақ салған арқада, Тамтығы жоқ терінің де, еттің де («Қаз. әдеб.»).

Әліпті таяқ деп білмейді [танымайды]. *Ештемені сезбейді; сауатсыз, білімсіз. Ә л і п т і т а я қ д е п б і л м е й д і,* сауатсыз (Ә.Қалмырзаев, Ар). Өзі *ә л і п т і т а я қ д е п т а н ы м а с а* да, сан есебін жатқа біледі (Ж.Тілеков, От кешу).

Әңгір таяқ ойнатты. *У-шу қылды, тынышын алды.* Ақмарал Құрышбайдың үйіне барып, *ә ң г і р т а я қ о й н а т у ғ а* да бар (З.Шашкин, Теміртау). Талантты туған талайды, Ұзаттық қолдан байлатып, Жұмсадық ерді малай ғып, Төбеден *ә ң г і р т а я қ о й н а т ы п* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қара таяқ. *Қара танитын, оқыған.* Оқыған, *қ а р а т а я қ* Бекеннің не ойы бар екенін біліп жатырмыз (А.Жұмаділдин, Сең.). Салтанат құратын *қ а р а т а я қ,* оқымысты емес (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Таяғы тиді. *Жаманшылығы тиді, қиянат жасады.* Оязға жетсін деген боп, Боқтап жүрмін барқылдап. Кейбіреуге *т а я ғ ы м т и і п* те кетті бартылдап. Пысықтың көбі бұғып жүр, Беттесе алмай шаңқылдап (Абай, Тол. жин.).

Таяқ астында жүрді. *Қорлықпен өмір сүрді.* Ана судыр Ахметтің қатыны құсап, соңыра байың күнде сүйрелеп, *т а я қ а с т ы н д а ж ү р е р с і ң*-ау, сен бейбақ (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Таяқ бойы. э т н. *Онша биік емес, аласа; таяқ бойының мөлшеріндей.* Күн *т а я қ б о й ы* көтеріле бергенде, бұл – қойларды Сарышоқы қайқаңынан әрі айдап асырған-ды (Ә.Көшімов, Қысталаң.). *Т а я қ б о й ы* жердегіні ажырату қиын (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

Таяқ жеді. а) *Соққы, тепкі көрді.* Жаманды күнде азғырса, жан демейді, Жақсы жаннан кейкейде *т а я қ ж е й д і.* Күнінде неше бүлік шығарса да, Еңбегі жанған жан боп сүйінбейді (Абай, Тол. жин.). Ойбай-ау! «Әңгіме бұзау емізер, бұзау *т а я қ ж е г і з е р*» деп, әңгімемен отырғанда, шалым келіп шаңымызды қағып жүрер-ау! (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Ұрыс есітті, кінәлі болды.* Сен де өзіңше солдатсың, командирсің Басшымыз деп балалар саған да ерсін. Алдағыңды алдырсаң абайсызда, Кешке келіп атаңнан *т а я қ ж е р с і ң* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Таяққа жығылды. *Таяқ жеді, соққы көрді.* Еркінбектің *т а я қ қ а ж ы ғ ы л ғ а н д ы ғ ы н а* таңырқағандар көп болды (Б.Майлин, Шығ.). Қосмағанбет *т а я қ қ а ж ы ғ ы л ы п,* атынан құлады (Ө.Көшімов, Қысталаң.).

Таяқ құрлы көрмеді. *Елең қылмады, есепке алмады, көзге ілмеді.* Толағайды ашу қысты, Келе қал деп болсаң күшті, құйрығынан алды барып, *Т а я қ қ ұ р л ы к ө р м е й* тіпті, Жолбарысты дөңгелетті, Ойнағандай шыр айналып (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

Таяқ тастам [сілтем] жер. э т н. *Өте жақын жер, таяу маң, жақын-жуық аралықты білдіретін халықтық өлшем.* Бұлардан *т а я қ т а с т а м д а й ж е р д е* бір бөлек жауынгер су отынды жаға алмай, әбігерленіп жатқан-ды (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). *Т а я қ с і л т е м ж е р д е* шағалалар ұшып жүреді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Таяқ тастар [шаншар] жер жоқ. *Бос орын жоқ.* Қаптаған танк, зеңбірек, *Т а с т а р ж е р ж о қ т а я қ т ы* (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Таяқ тиді. *Соққы жеді, сөгіс естіді.* Ерғалиға *т а я қ т ы ң* ашық *т и г е н і* жалпы жиналыстың үстінде болды (Б.Майлин, Шығ.).

Шопан [қойшы] таяғын ұстады. *Қойшылық жолын құды, ізін басты.* Менің *ш о п а н т а я ғ ы н ұ с т а у ы м,* табысқа жетуім, мерейлі болуым – аяулы әкемнің арқасы, соның ақыл-кеңесінің нәтижесі (Шопан сырласы). – *Қ о й ш ы т а я ғ ы н ұ с т а ғ а н* кісі өмір бойы қой бағумен өтеді, –

деп, сәуегейлік білдіретіні де бар (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

ТАЯҚСЫЗ с ы н. *Таяғы жоқ.* Бүгінгі *т а я қ с ы з* қойшының, біле білсең, бізден, кешегі таяқты қойшылардан, қарттардан үйренері көп (Қ.Бектұрғанов, Ізгілік).

ТАЯҚТА= е т. *Таяқпен ұру, сабау.* Ауылдан үріп шыққан иттерді бір кісі атпен қуып, *т а я қ т а п* ауылға қайта тықты (Н.Баяндин, Құм асты.). Екеуін де *т а я қ т а п* қуып шықтым (М.Қабанбаев, Арыстан.).

ТАЯҚТАЙ с ы н. *Ұзын, сорайған; жуан.* Қолдан туралған көк темекіні *т а я қ т а й* етіп, шылым орап тартады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Асқабағы аяқтай, Пиязы бар *т а я қ т а й,* Түні салқын, күні ыстық, Осы біздің оңтүстік (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ТАЯҚТАЛ= е т. *Таяқ тию, таяқпен соққы алу.* Ей, қартым, іс жоқ әлі аяқталған, Қабырғаң тұр көгеріп *т а я қ т а л ғ а н;* Өзіңдей әр жерде көз-құлағым бар, Солармен бірге іздейік саятты алдан (Ө.Күмісбаев, Ақ шолпан). *Т а я қ т а л ғ а н* жігіттің арқасына түскен аппақ айғыздан сәлден соң қып-қызыл қан шып-шып шыға келді («Қаз. әдеб.»).

ТАЯҚТАЛУ *Таяқтал етістігінің қимыл атауы.*

ТАЯҚТАС= е т. *Таяқпен ұрғыласу, таяқ жұмсасу.* Алпыс кісі аяқтастық, Ал таңертең *т а я қ т а с т ы қ* (Жұмбақ).

ТАЯҚТАСУ *Таяқтас етістігінің қимыл атауы.*

ТАЯҚТАТ= е т. *Ұрып-соққызу, сабату.* Шашынан байлатып қойып, оны да *т а я қ т а т т ы* (Мың бір түн).

ТАЯҚТАТУ *Таяқтат етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т а я қ т а т у ғ а* жібермеді.

ТАЯҚТАУ *Таяқта етістігінің қимыл атауы; ұрып-соғу, сабау.* Басымды кім көрінгеннің *т а я қ т а у ы н а* душар етті (К.Сегізбаев, Жыл.). Дамылсыз неге ұрасың өзің мені, Жазықсыз *т а я қ т а у д ы ң* бар ма жөні? Өз ісіңді келтіріп өз алдыңа, Шәшкеңді сындырғаным – соның кегі (Б.Ізтөлин, Шығ.).

ТАЯҚТЫ с ы н. *Таяғы бар, таяқ ұстаған.* Ақ көйлекті *т а я қ т ы,* ақсақал шығар бір шеттен Малыңды әрі қайтар деп, Малшыларға қаңқылдап (Абай, Тол. жин.). Қап-қара жарлауланған қабақтылар, Қисық-қисық қолында *т а я қ т ы л а р.* Олар да жалбаңдасып ойнап жатыр, Жыртылған өңкей тері тымақтылар (Бабалар сөзі // Қисса-и Салсал).

ТАЯҚША[1] з а т. *Кішкене таяқ.* Асанов қолындағы тас ұратын *т а я қ ш а с ы н* әрігірек лақтырып жібереді (Н.Әбуталиев, Құрдас.).

ТАЯҚША[2] з а т. б и о л. <лат. bacillum> *Жұқпалы аурудың микроскоппен көрінетін құрты; бацилла.* Микроскоппен қарағанда топаланның *т а я қ ш а с ы н* көруге болады (Т.Телеуғалиев, Ет. эксперт.).

ТАЯЛ= е т. *Жақындау, жету, таяну.* Осылай жұмбақ өмірмен Ақан елуге таялып келе жатады. Сұлу өмір жарқ етіп, нажағайдай өте шыққан (М.Жұмабаев, Шығ.). Әне-міне дегенше жүретін күн де *т а я л д ы* (А.Бекбосынов, Ауылым.). Солар ғой *т а я л т а р* моламды, Көрмейді, білмейді неге ешкім?! Ататын оғым жоқ оларды, Және бір мерген де емеспін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТАЯЛУ *Таял етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жасы жетпіске *т а я л у.*

ТАЯН[1]**=** е т. *Жақындау, жету, шақ қалу.* Менің өмірім *т а я н ы п* тұр Үзілуге әм жаным. Ақ жүзіңді бір көріп Құр өлсе болмас арманым (Абай, Тол. жин.). Шал айтты: «Өлдім әбден тынышым кетіп, *Т а я н д ы* жындануға кемпір жетіп. Ақсүйек дәрежесін азсынамын, Бір жұртқа қойсын дейді патша етіп» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жауды көрсе сайланған, Топты көрсе айналған, Алмас қылыш асынып Жебесі болат найза алған. Қырымнан қиқу *т а я н с а,* Көк бүркіттей түйілігіп, Лашын құстай шүйілігіп, Бір шаппаққа ойланған (Базар жырау, Шығ.).

ТАЯН[2]**=** е т. *Беліне (бүйіріне, мықымына т.б.) екі қолын қою, тіреу.* Мықынын *т а я н ы п,* шалқалай керіліп алды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Бірақ олар ұсталды, Бірі қашып кетпеді. Алашшылар аһ ұрып, Екі бүйірін *т а я н д ы* (О.Шипин, Дастан.).

Жер таянды. а) *Орнынан жер тіреп тұрды.* Жетпіс беске жеткенде жер *т а я н ы п,* Тамақты бітеу жұтып қылғынғайсың. Сексенде қара көздің нұры тайып, Көзіңді ұрмай жылап сығымдайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). ә) *Қатты қайғырды, аза тұтты.* Бейсенбайдың баласы өліп, ол *ж е р т а я н ы п қ а л д ы* (Ауызекі).

ТАЯНДЫР= е т. *Сүйендіру.* Айымбетті киндіріп, қос балдақ *т а я н д ы р ы п,* сүйемелдеп, тысқа алып шықты (С.Омаров, Жүйрік.).

ТАЯНДЫРУ *Таяндыр етістігінің қимыл атауы.*

ТАЯНТ[1]**=** е т. *Жақындату.* Анарқұлов оларды да бір тықырға *т а я н т а д ы* (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ТАЯНТ[2]**=** е т. *Екі қолын бүйіріне қойғызу.* Талқан қып алды шәһәрімді, Талауға салды барымды, Екі бүйірін *т а я н т ы п,* Ала-тұғын көрінді қойнымдағы жарымды (Алпамыс).

ТАЯНТУ *Таянт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Екі бүйірін *т а я н т у.*

ТАЯНУ *Таян етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жер *т а я н у.*

ТАЯНЫС[1]**=** е т. *Жақын отырысу, сүйенісу.* Көрісіп, мауқын басқан соң, екі жас әйел біріне-бірі *т а я н ы с ы п,* аяқтарын айқастырып, телмеңдесіп отырып, әңгімеге кірісті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТАЯНЫС[2]**=** е т. *Белдеріне (бүйір, мықын) қолдарын қойысу, тіресуі.* Төрт кісі түсе-түсе қалды,

бір-біріне қарасып, амандасып, *т а я н ы с т ы* (С.Сейфуллин, Шығ.)

ТАЯНЫСУ *Таяныс етістігінің қимыл атауы.*

ТАЯНЫШ[1] з а т. **1.** *Таянып, сүйеніп тұру үшін қажетті тіреу, сүйеніш.* Бір аяғым ғана бөрене үстінде, екінші аяғымда *т а я н ы ш* жоқ (Ж.Жұмақанов, Солдат.). Арбаның артқы *т а я н ы ш ы н а* сүйеніп, бейжай отырып қалған Нұрбектің көз алдынан жаңағы Ережеп кетпей қойды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** *Талғажау, қорек.* Жаужапырақ, жалбызды, Көкемарал, сағызды Көкпекті мен баялыш Арық малға *т а я н ы ш* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. *Арқа сүйер тірек, сүйемел.* Ей, батыр, атың шыққан жержиһанға, Қайдағы болысушы ең ғарып жанға. Ісі хақ, шариғатқа түзу болса, *Т а я н ы ш* болушы едің жығылғанға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ғани – жарлы жастардың басшысы, жанымен сүйетін *т а я н ы ш ы* болды (Ш.Өтепов, Ғани Мұратбаев). **4.** п е д. *Бастапқы, бастауыш.* Ондай өзгертулерді не жержердегі оқу орындары, немесе бірнеше аудандық мұғалімдер кеңесі, немесе *т а я н ы ш* (опорный) мектептердің жылысы жасауға мүмкін, жалғызжарым мұғалімнің қолынан ондай жұмыстар келе бермейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Таяныш етті. *Сүйеу, тірек қылды.* Аңшы шал мылтығын *т а я н ы ш е т і п,* анадайда қалбиып тұр (О.Сәрсенбаев, Бақыт).

ТАЯНЫШ[2] з а т. *Киіз үй есігінің жақтау ағашы.* Киіз үй есігінің екі жақтау ағашын *т а я н ы ш* дейді (Г.Райымханова, Ата кәсіп).

ТАЯҢ *Қысыл-таяң қос сөзінің екінші сыңары.* Өзінің енжарлығын, қысыл-*т а я ң д а* дүр сілкіне білмейтіндігін сөкті (Т.Тілеуханов, Өзге.). Ешкім жоқ қысыл-*т а я ң* кезді ұмытқан (Т.Нұрмұхамедов, Аспан.).

ТАЯТ= е т. *Жақындату.* Таңатар Русаковтарды өзенге жақын қонған өз үйіне *т а я т ы п* әкеп, жүк түсіретін жерді жобалап көрсетті (Ә.Әзиев, Жез тау.) .

ТАЯТУ *Таят етістігінің қимыл атауы.* ≈ Машинаны үйге *т а я т у.*

ТАЯУ[1] з а т. к ә с. *Қайықты орнынан қозғап шегеріп отыратын ұзын ағаш.* Баршын белін буып, ішінен құдайына сиынып, көңілдері олқы, қабақтары төмен серіктеріне бұрқылдап сөйлеп жүріп, *т а я у д ы* қолына алды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТАЯУ[2] с ы н. **1.** *Жақын, жуық.* Жүрегі – айна, көңілі – ояу, Сөз тыңдамас ол баяу. Өз өнері тұр *т а я у.* Ұқпасын ба сөзді тез? (Абай, Тол. жин.). Сіздерде ұйымдасып қызық кітап оқу деген бола ма? – деп сұрадым *т а я у* отырған біреуінен (С.Мәуленов, Шыңда.). **2.** *Іле-шала, аз (уақыт).* Тұрсаңшы, *т а я у* қалды таң атуға, Неткен жансың санасыз жаратылған?! Манағы тәуіп шалдың айтқан сөзі, Ұмытылып кетті ме санатыңнан? ... Айналайын аққудың қанатынан, Қайтеміз, ол да адамға бола туған (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Ұқсас, сәйкес, сол сияқты.* «Ақтабан шұбырынды» замандағы Болып тұр осы кезде соған *т а я у.* Мінбейтін шабан атқа мырзалардың, Қайғы емес шоқайына кірген сояу (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТАЯУ[2] *Тая етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ауылға *т а я у.*

ТАЯУДА ү с т. *Жуырда, жақында. Т а я у д а* бір жас жігіттің повесін оқыдым (М.Әлімбаев, Тәрбие.). Ол бірақ өзенше гүрлемес, Дыбыс та шығармас *т а я у д а.* Ол жақта Есенин үлгі емес, Үлгі емес қызылбас Хаям да (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТАЯУЫРАҚ с ы н. *Жақынырақ, жуығырақ.* Бұл келгендер – Сырттанбайдың қонысы, *т а я у ы р а қ* отырған 7–8 ауылдарының ғана адамдары екен (С.Сейфуллин, Шығ.). Шығысындағы Көкше теңіз сәл *т а я у ы р а қ,* бірақ жол ортасы құмайт, шөл (І.Есенберлин, Алмас.).

ТӘБӘРІК з а т. д і н и. **1.** *Құранның бір аяты.* Сәлделі имам көзін сүзіп, *т ә б ә р і к т і* созып, Бұхар мақамын күңірентеді екен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **2.** *Өлген кісінің құдайысынан алған зат, киім, бұйым.* Қандай сый тартсам екен, аға саған, (Білмеймін жараса ма, жараспай ма?!) Ешбір сый таба алмасам, аға саған Аппақ тонын-атамның *т ә б ә р і г і н,* Жүзге кел деп арқаңа жаба салам (М.Мақатаев, Шығ.). Мәйітті жерлегеннен кейін молда құран оқиды. Жақсы келген адамның қазасында бейіт басында *т ә б ә р і к* ретінде жыртыс таратылады (Қаз. әдет-ғұрып.). **3.** а у ы с. *Олжа, ұлес, сыйлық.* Қыз бұйымы – жігітке *т ә б ә р і к* (А.Сапаев, Дала.). Сіздей адам енді бізге кезіге ме, жоқ па? *Т ә б ә р і к* алып қалайың (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ТӘБӘРІКТЕЙ ү с т. *Тәбәрік тәрізді, қасиетті.* Ардагер ағалардың қасиетті қаны сіңген мына қамалдың әр сүйем жері, әр уыс топырағы, әрбір тасы маған қасиетті *т ә б ә р і к т е й* көрінеді (Т.Жанұзақов, Азамат.). *Т ә б ә р і к т е й* сақтап жүрген үнді шайының соңы еді (Ө.Ахметов, Алда күн.).

ТӘБӘРІКТІК с ы н. *Тәбәрік болар лық.* Түнекеңнің дүние салуын ақ сапар, армансыз сапар десті. Біреулер бұл қазаны тойға теңеп, «Түнекеңнің жасына жетсек арман бар ма?» деп, *т ә б ә р і к т і к* жыртыс дәметіп жатты (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

ТӘБДІЛ з а т. е с к і к і т. *Тоқтау, бөгеу.* Боямасыз ақ көңіл. Кірлетпей кетті жүректі. Ойламаған өлімнен Жасқанамын демекті. Тағдырға *т ә б д і л* бола ма, Сабырлық қылсаң керекті (Абай, Тол. жин.). Тағдырға *т ә б д і л* болмас, тәслім қылдым, Ісіңді ет одан кейін өзің білген. Ақына әмбе өткен, әнбияның Айтқаным иншалла болмас бөтен (Т.Ізтілеуов, Мәрді дихан). Астыма тақ берген екенсіндер, алды-артымды ораманДар! Артыма қарайлаймын деп аларымнан неге ай-

ниын. Тағдырыма *т ә б д і л* еттім (Әбілхайыр хан сөзінен).

ТӘБДІР з а т. с ө й л. ***Тәбділ.*** Ендігі жерде бұлай қала беру мүмкін емес! Тағдырдың *т ә б д і р і* – мен бақытсыз екем, мені қимаймын деп, енді сен бақытсыз болма (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ТӘБЕНЕК з а т. ж е р г. *Шағын, ықшамды, аласа.* Өлеусіреп жанған қоқайма шамның күңгірт сәулесіне бөленген *т ә б е н е к* терезенің ар жағында, Есілдің жағасында, ажалдың жексұрын көлеңкесі көлбеңдеп жүргендей болады (С.Омаров, Қызыл.). Шикіл сары *т ә б е н е к,* Орта бойлы, көк көзді Кенжеғаным жеңгей ғой, Ерке тілді, көп сөзді (Т.Жароков, Шығ. жин.).

ТӘБЕРКЕ з а т. к ә с. *Ұсақ аспаптарды салып қоятын темір қалбыр. Т ә б е р к е* – қаңылтыр ыдыс, қалбыр (С.Қасименов, Қаз. қолөнері).

ТӘБЕТ з а т. *Адамның асқа деген зауқы, көңіл қалауы.* Жөнейіттің асқа да *т ә б е т і* шамалы (Ә.Кекілбаев, Дала.). *Т ә б е т* – тамақтану қажеттілігін білдіретін сезім; сондай-ақ организмге қорек қажеттілігін реттейтін физиологиялық процесс (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Тәбеті тартпады. *Тамақ ішуге зауқы соқпады, көңілі қаламады.* Сапырылған шұбаттың исі аңқиды: – *Т ә б е т і м т а р т п а й д ы,* өзің іш, – деді Махамбет (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.). Қос ауру қабат қысқанда, Бел шешіп бір жатпады; Көзінен жанар ұшқанда, Сусынға *т ә б е т т а р т п а д ы* (Г.Сейілжанова, Шалқыма).

Тәбеті шапты [шаппады]. *Тамақ ішуге көңілі соқты, араны ашылды.* Жалғыз-ақ ишаратпен білдіреді, *Т ә б е т і ш а п п а ғ а н ы н* дәм-тағамға. Біреуі сопылардың жатсынбай-ақ, Қарады бақты есіркеп, баланы аяп (А.Байтұрсынов, Шығ.). Исі шыққан қызыл шұбар етке қандай адамның *т ә б е т і ш а б а д ы* (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

ТӘБИБ з а т. е с к і к і т. д і н и. *Емші, тәуіп.* Азды-көп тақсіретін тартқан білер. Сағынар денсаулықты жанды қаумет. Қиналып, қысылғанда қол беретін, *Т ә б и б т е н* кетті ме екен құрып әулет (О.Шораяқов, Шайыр).

ТӘБЕТСІЗ ү с т. **1.** *Тәбеті болмай.* Кеш келген тамақты *т ә б е т с і з* іштік (Ә.Дүйсенбеков, Көкжиек). **2.** а у ы с. *Қызықсыз, ықылассыз.* Менің сөзімді *т ә б е т с і з* тыңдап, теріс қарап жауап қайырады (Е.Оразақов, Дәрігер парызы).

ТӘБЕТТЕН= е т. *Тәбеті тарту, ашқарақтану.* Осы Айша мен Ақалтынның біртүрлі ұқсастығы бар-ау, – деп ойладым, майлы сорпаны *т ә б е т т е н е* ішіп отырып (Б.Әдетов, Алтынай).

ТӘБЕТТІ с ы н. *Тәбеті жақсы, тамақты жақсы жейтін. Т ә б е т т і* жігіттер болды ғой. Осы күні қойдың бір санын жігіттің жігіті ғана жеп кетеді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ТӘБІ з а т. ж е р г. *Еркі, қалауы, ықтитяры.* Ол жігіт кімге үйленсе де *т ә б і* емес пе? Істесін, істемесін өз тәбі емес пе? (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

ТӘБІМШЕ ү с т. ж е р г. *Ойымша, пікірімше.* Менің *т ә б і м ш е* бұл жүргендерің ғылым үшін едәуір үлес қосатын болу керек (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.). Менің *т ә б і м ш е,* балам сен оқуың керек қой (Диал. сөзд.).

ТӘЖ з а т. с ө й л. ***Таж.*** Ғұмар хан *т ә ж* киіп, Әмір Әлмұсылман деген сөзді ойдырып мөр жасатып, Шыңғыс хан мен Әмір Темірге еліктеп маңызданыпты (М.Дулатов, Шығ.). Қыс, күз болмас оларға көңілсіз шақ, Оқу біліп айырар қара мен ақ, Өнерленген дүниеге ұстад болған, Қолдарында олардың *т ә ж* бенен тақ (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тәжі солды. *Бақыты ұшты, қызығы сөнді.* Қар боран, қаптап соғып тағдыр залым, Гүлденіп жарқыраған *с о л д ы т ә ж і м,* Жалғыздық, жабырқарлық тұрмыс түрі, Тек күтем өмірімнің ақыр шағын (Б.Күлеев, Шығ.).

ТӘЖ-ТАҚ з а т. *Хан, патшаның, корольдің арнаулы бас киімі мен басқару орны.* Бірінші дүниежүзілік соғыс бірнеше патшалардың, бірнеше корольдердің *т ә ж-т а ғ ы н а н* айырылуымен аяқталып еді (F.Мүсірепов, Достық.). Болмаса *т ә ж-т а ғ ы ң д ы* алам тартып, Кетемін малмүлкіңді Систанға артып, Қоймаймын, қорғаныңды қиратамын, қолға алып таусарымды бір-ақ тартып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТӘЖІ[1] з а т. ж е р г. *Дөңгелек пен арыстың арасындағы сым темір.*

ТӘЖІ[2] з а т. ж е р г. *Адамның бетіне түсетін жара.*

ТӘЖІ[3] з а т. ж е р г. *Қораздың (әтештің) төбесіндегі айдары.* Қораз семірсе, *т ә ж і с і* қара күреңденіп кетеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӘЖІГҮЛ з а т. ж е р г. ***Гүлтәжі*** *(Басы әтеш тәжіне ұқсайтын гүлдердің бір түрі; тәжіқораз).*

ТӘЖІДАР з а т. к ө н е. *Тәж иесі.* Мен халыққа *т ә ж і д а р,* Падиша болсам мен, – деді. Кедейлермен теңдесіп, Келмей ме барша ел, – деді (Бабалар сөзі // Мұхаммед пайғамбар).

ТӘЖІК з а т. *Тәжікстанның жергілікті халқы; ұлт. Т ә ж і к т е р д і ң* жалпы саны – 10,2 млн. адам (2002). Оның 3,5 млн-ы Тәжікстанда, 1,2 млн-ы Өзбекстанда, 5,3 млн-ы Ауғанстанда, қалғандары Қазақстанда, Түрікменстанда, Ресейде, Иранда тұрады (ҚҰЭ).

Тәжік тілі. л и н г в. *Иран тілдерінің оңтүстік-батыс тобына жататын тәжік халқының ұлттық тілі. Т ә ж і к т і л і н д е* 6 даусты және 24 даусыссыз фонема бар. Құрылымы жағынан флективті-аналитикалық тілдер тобына жатады (ҚҰЭ).

ТӘЖІКЕ з а т. *Айтыс, тартыс, ұрыс, керіс, келеке.* Гүлшираны айыптау *т ә ж і к е с е н і ң* қаншама созылары белгісіз еді (Қ.Исабаев, Өткелде). Әйелі әлгіндегі *т ә ж і к е н і* қайта сабақтады (К.Ахметбеков, Сый орамал).

Тәжіке [тәлкек] етті [қылды]. *Ажуалады, күлкі, мазаққа айналдырды.* Мені *т ә ж і к е қ ы л а й ы н* дедің бе? (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

ТӘЖІКЕЛЕ= е т. **1.** *Айыптау, кінәлау, ұрсу. Т ә ж і к е л е п* барасыңдар ғой, түге, сендермен мәпелесіп отырар жайым жоқ (С.Әлжіков, Күле көрме.). **2.** *Қалжың ету, келекелеу, келемеждеу.* Әнуарды *т ә ж і к е л е п,* қалжың ете жөнелді (А.Байтанаев, Асан). Мына босаңдығыңды бізден басқа ешкім білмей-ақ қойсын, білсе бар ғой, жыл бойы соңыннан қалмай, *т ә ж і к е л е й д і* (Қ.Найманбаев, Үміт.).

ТӘЖІКЕЛЕС= е т. *Біреумен сөзге келісу, айтысу, тартысу, керісу.* Анау-мынау деп *т ә ж і к е л е с і п* тұрғанда балдыздары мен күйеу де келіп, Күнікей солармен бірге үйге кірді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жалма-жан түскі тамақтарын ішті, самаурыны жоқтары барына жүгіріп барды, *т ә ж і к е л е с і п* отырып дем алды (F.Мүсірепов, Шығ.).

ТӘЖІКЕЛЕСТІР= е т. *Керістіру, айтыстыру, тартыстыру.* Оларды бір-бірімен *т ә ж і к е л е с т і р м е у* үшін барын салды (Ауызекі).

ТӘЖІКЕЛЕСТІРУ *Тәжікелестір етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т ә ж і к е л е с т і р у г е* болмайды.

ТӘЖІКЕЛЕСУ *Тәжікелес етістігінің қимыл атауы; айтысып-тартысу.* Тамашамен *т ә ж і к е л е с у г е* дәрменім жоқ, үндемедім (С.Шаймерденов, Карғаш). Бұдан әрі *т ә ж і к е л е с у г е* мұршасы келмегендіктен, Баймұқан кейін шегінді (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

ТӘЖІКЕЛЕУ *Тәжікеле етістігінің қимыл атауы.*

ТӘЖІҚОРАЗ з а т. б о т. ж е р г. *Басы әтештің айдарына (тәжіне) ұқсап тұратын гүлдің түрі; тәжігүл.*

ТӘЖІКШЕ үс т. *Тәжік тілінде.* Калай-муг – *т ә ж і к ш е* (муг – мұсылман қауымынан бұрынғы дін иесі) бекініс деген сөз (Түркістан энцикл.).

ТӘЖІКШІЛ с ы н. *Тәжіктің тілін, ұлтын ұнататын, тәжікке жақын.* Міне, мәселе қайда, мырзалар. Қайталап айтам, мен орысшыл ғана емеспін, қырғызшыл, өзбекшіл, *т ә ж і к ш і л* болып көрінемін. Өзге ұлтты сыйлау – өзіңді жек көру емес (М.Мағауин).

ТӘЖІМ: тәжім етті [қылды]. *Ізет қылды, бас иіп, құрмет көрсетті, сәлем берді.* Жұртқа *т ә ж і м е т е с і ң,* домбыраңды көп күйлеп жалықтырмайсың, сыпайы жүріп тұрасың деп тапсырғамыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сол мезетте қамыс ақырын ашылды, Әлдекімге *т ә ж і м қ ы л ы п,* бас ұрды. Ай мен күндей бір келіншек сыланған Шыға келді, балқып нұры шашылды (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТӘЖІР з а т. к ө н е. *Саудагер, сатушы.* Осындай бір қиялды бастады қыз, Қыздың айтқан сөзінен аспадық біз. *Т ә ж і р г е* тағы барып құмаш алып, Ақшаны қарманымен тастадық біз (Бабалар сөзі // Хикаят дастан Хатымтай).

ТӘЖІРИБЕ з а т. <грек. praktikos> *Белгілі бір істі ұнемі істеумен, машықтанумен болатын жұмыс дағдысы.* Баланы дұрыс тәрбие қылу үшін әркімнің өз *т ә ж і р и б е с і* жетпейді (М.Жұмабаев, Шығ.). Үй-күйі жоқ, қараусыз қалған балалар мен тәрбиеге көне қоймайтұғын кеміс балаларды бағып-қағып, дұрыс тәрбие жолында көп *т ә ж і р и б е л е р* жасалып, ондай балаларды тәрбиелеудің жаңа әдістері табылып отыр (М.Дулатов, Шығ.). Шығыс суфизмімен сусындаған ағылшын философы Роджерс Бэкон сонау XIII ғасырдың өзінде ақиқаттың Құдайдың аян беруімен емес, адамдар *т ә ж і р и б е с і* арқылы анықталатынын айтты (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ТӘЖІРИБЕЛЕН= е т. с ө й л. *Тәжірибе алу, үйрену, жаттығу,* – Сол себепті маманданып, *т ә ж і р и б е л е н і п* қалған ісіңізді мезгілінен бұрын тастаймын деуіңіз елден ұят, – деп, байлау айтқан (Б.Тоқтаров, Қыран.). Бұлар тек құс салу ғана емес, *т ә ж і р и б е л е н е* келіп құстардың жаратылыс күйін тексеріп, жете білген (Ш.Айманов, Қыран.).

ТӘЖІРИБЕЛЕНУ *Тәжірибелен етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т ә ж і р и б е л е н у* үдерісі.

ТӘЖІРИБЕЛІ с ы н. *Дағдылы, тәжірибесі бар.* Қазір Заһира – *т ә ж і р и б е л і* дикан (Ұ.Бағаев, Дала.). Нұрекең – кезінде ірі-ірі шаруашылықтарды оңды-солды билеген, істің қыбын білетін *т ә ж і р и б е л і* шаруакештердің бірі (С.Байжанов, Сыр.).

Тәжірибелі психология. *Психология ғылымының қолданбалы саласы.* Сүйтіп *т ә ж і р и б е л і п с и х о л о г и я* да кемшіліктен сау емес. Жан орнына сана қабілеттерін, жан қабілеттерін я жан құбылыстарын алуы дұрыс емес (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӘЖІРИБЕЛІК с ы н. *Тәжірибеге қатынасты, байланысты.* Өзіне арнаулы *т ә ж і р и б е л і к* қой алып берсек, ол туралы сіз осы жерден келісім алып келсеңіз деп ем (С.Бегалин, Уақыт.). Қазіргі уақыттағы бірқатар *т ә ж і р и б е л і к* зерттеулер жаратылыста табиғи сұрыптаудың барлығын дәлелдейді (Жалпы биология).

ТӘЖІРИБЕЛІЛІК з а т. *Тәжірибесі молдық, ысылғандық.* ≈ Бала оқытудағы *т ә ж і р и б е л і л і к.*

ТӘЖІРИБЕСІЗ с ы н. *Тәжірибесі жоқ, әлі дағдыланбаған. Т ә ж і р и б е с і з* мұғалімдерді жоғарыда айтқан қателерден сақтау үшін кітаптың басынан түскеннен баяндап оқытудың мәнісі қалай болатынын мұғалім болып бір сабақты оқытып көрсетелік (М.Дулатов, Шығ.).

ТӘЖІРИБЕСІЗДІК з а т. *Тәжірибесі жоқтық, ысылмағандық.* ≈ *Т ә ж і р и б е с і з д і к т і ң* салдары.

ТӘЖІРИБЕХАНА з а т. *Тәжірибе жасалатын бөлме немесе үй; орын, лаборатория.* Дәл қандай, дәл емес көмескі қандай? Солардың айырмасын ұғып, бақылауға қолөнерін істейтін дүкеннің я *т ә ж і р и б е х а н а н ы ң* жұмысымен қолғабыс етеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӘЖІРИБЕШІ з а т. *Тәжірибе жүргізуші.* Жас *т ә ж і р и б е ш і л е р,* ғалымдар, ұстаздар

ауылшаруашылығы озаттарының көмегімен топырақты зерттеп біледі («Мәдениет және түрмыс»).

ТӘЙ о д. *Жас баланың тік тұруы.* Мен де сендей бөбек едім, Тілі шыққан; *т ә й* басқан; Әкем кетті қорғауға елін, Келмеді сол айқастан (Т.Молдағалиев, Қош, көктем). Әкем Тайжан майданға аттанғанда, мен *т ә й* тұрған бала екенмін (М.Хасенов, Нартәуекел). Ұлың аман, жігіт боп *т ә й* тұрады (И.Оразбаев, Жеті.).

ТӘЙЕКЕ з а т. ж е р г. *Үлкен нағашы.* Сол жайлауда Майқорық совхозының малшыларының штабы бар, сол штабта бұның *т ә й е к е с і* – әкесінің нағашысы Жапар магазин ұстайтын (Ә.Тарази, Кен.).

ТӘЙЕМ з а т. д і н и. *Шариғат заңы бойынша, сусыз жерде алақанды жерге тигізіп, топырақпен бет сипау; дәрет алудың орнына жасалатын дағды.* Кіші бесін ауып бара жатқан соң, екі шал аттарынан түсе-түсе қалды да, топырақпен *т ә й е м* соғып, намазға отырды (З.Ақышев, Ақбел.).

ТӘЙКЕ[1] з а т. *Асықтың алшысына қарсы беті.* Сынайын бір сақаны, Иірейін құрғырға, Айтырғанға қалқаны Толды ма екен он жылға. Алшы түссең – болғаның, *Т ә й к е* түссең – тәуекел, Бүге түссең – құрығаның, Шіге түссең – ұрғаның (М.Жұмабаев, Шығ.). Сендей құлдың көрдің бе, Біздің аттың бәйгесі. Иіргенмен тұра ма Асықтың саған *т ә й к е с і* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тәйкесінен түсті. *Ыңғайсыз құлады, сәтсіздікке ұшырады.* Су шайып, шалау тұрған сырғанақ тастан аяғы тайып кетіп, *т ә й к е с і н е н т ұ с т і* (С.Шаймерденов, Сел.). Бошатай қара тастай салмақты екен, екінші рет іштен шалып, *т ә й к е с і н е н т ұ с і р м е к* болып та көріп, ештеңе шығара алмады (З.Иманбаев, Қыран.).

ТӘЙКЕ[2] з а т. ж е р г. *Тайынша.* Менің бір *т ә й к е м*, бір сиырым бар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӘЙКЕМДЕС= е т. с ө й л. *Тәжікелесу, қақтығысу, ренжісу.* Бағана екеуің *т ә й к е м д е с і п* қала жаздадыңдар ма? (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Қара жігітпен *т ә й к е м д е с і п* барып, мылтық аттың (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

ТӘЙМӨҢКЕ: тәймөңке кесе. ж е р г. *Кесенің ең кішкене түрі.* Балам, шайды *т ә й м ө ң к е к е с е г е* құйып бер (Эксп. мат.).

Тәймөңке тәсіл. ж е р г. *Амал, айла, құлық.* Жұртқа әшкере *т ә й м ө ң к е т ә с і л д і ң* керегі не (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӘЙӨГІЗ з а т. ж е р г. *Тайынша, тайөгіз.*

ТӘЙПИ= е т. с ө й л. ***Тыйпию.*** Тарбағатай тауы ердің алдыңғы қасы болғанда, Майлы-Жайыр сілемдерің ердің артық қасындай *т ә й п и і п* жатыр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Аяғында жұлығына жамау түскен көне былғары етік, басында *т ә й п и г а н* көкшіл кепка (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ТӘЙТ о д. *Бір нәрсені тыю үшін зекіру, жекіру мағынасында айтылатын одағай сөз.* – *Тә й т* әрі! Осы жеті түнде шанасы не, ей, мынаның? (С.Мұратбеков, Көкорай). – *Т ә й т,* өшір үніңді! – деді Сепен сыздана жекіріп (Т.Нұртазин, Адам.).

ТӘЙ-ТӘЙ о д. *Жас баланың аяғын басып жүре бастаған кезінде айтылатын сөз.* – *Т ә й-т ә й,* бөбегім, *т ә й-т ә й!* («Қаз. әдеб.»).

Тәй-тәй басты. *Аяғын басып жүре бастады. Т ә й-т ә й б а с т ы..* Сәби тұсау кестірді, Киім киді, Бой түзеді, Ес кірді. Кеше ғана сияқты еді туғаны... Кешегі алған үй де, міне, ескірді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Екі өмірдің өзегіндей бұл қызыққа қарашы, Жалғыз өксіп қалыпты үйде *т ә й-т ә й б а с қ а н* баласы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТӘЙ-ТӘЙЛА= е т. *Жаңа жүре бастаған жас баланы жетелеп жүргізу.* Ауызға бір сен түсірдің, Жүруді және *т ә й-т ә й л а п,* Жайымды түгел түсіндім, болмаспын бала қайта ойнап (Ғ.Орманов, Таңд.). Нияз да аяғын *т ә й-т ә й л а п* жаңа ғана басып жүрген жоқ па (З.Шашкин, Доктор.).

ТӘЙ-ТӘЙЛАУ *Тәй-тәйла етістігінің қимыл атауы.*

ТӘЙТЕРІ з а т. с ө й л. ***Тайтері.*** Дәркембай өз үйінің көлеңкесінде қызыл *т ә й т е р і н і ң* үстінде ағаш шауып отыр екен (М.Әуезов, Ақын аға). – Бала: – Сәлеметсіз бе? Биғайша: – Сейілмісің? Төрлет! Жоғары шық, Меруертжан Сейілге *т ә й т е р і* берші (Р.Сейсенбаев, Түнгі диалог).

ТӘЙТІК с ы н. **1.** *Бейбастақ, бетімен кеткен.* Мына *т ә й т і к* балаға тым болмаса тәйт демегені несі бұлардың (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Ұзын сары кісі *т ә й т і к* сөздер сөйлеп кірді (М.Әуезов, Қараш.). Тәлімсіз, *т ә й т і к* болмасаң игі еді (К.Тоқаев, Тасқын). // *Бейбас, бұзық бетімен кеткен (бала).* – Ағайын, – деді ол айналасына барлай қарап алып, – ағайын, рас ақыл сөзді дау деп ұғар, ағайынды жау деп ұғар бір тентегімнің, тентегім емес, *т ә й т і г і м н і ң* аңдаусыз сілтеген шоқпары бір азаматты жазым етті (К.Сегізбаев, Беласқан). **2.** *Ерке, бөспе, ұшқалақ.* Ол бір жүрген *т ә й т і к* адам, оның айтқанына сеніп алданып қалмаңдар («Қаз. әдеб.»).

ТӘЙТІКТЕ= е т. *Өз бетімен ұшқалақтап жүру. Т ә й т і к т е п* көрінгенге соқтығып, бостан-бос көшеден қыдырып жүретінді шығарды (О.Бөкеев, Өз отың.).

ТӘЙТІКТІК з а т. *Бейбастақтық, бетімен кеткендік.* Көкірек шері тарамаған қамкөңіл әйелдер, арыстай бір-бір азаматтың кергіген бұлдылары – бөтен еркектің зіркіліне шамығып, *т ә й т і к т і к* көрсетіп шыға келді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТӘЙІРІ о д. *Көңіл толмағандықты, менсінбеушілікті білдіретін сөз. Т ә й і р і,* сол кісі деймісің? Әншейін қағаздан қылған, бірдеңе дағы (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Оны қайтесіңдер, *т ә й і р і,* қашанғы жөндей бермексіңдер? (Т.Шаханов, Көгілдір.).

ТӘК о д. *Тыныштalуға шақыратын одағай сөз (көбінесе жылқы малына айтылады).* Ашуға шыдамай бар пәрменімен бұлқынған тайға қарап қо-

йып: – *Т ә к,* жануарым, тәк, қолауыңды да үзіп жіберейік, – деді көкем (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). Кейін бұрылған машина асау аттай аз уақыт мөңкіді де *«т ә к»* дегендей тоқтай қалды (С.Мұқанов, Шығ.).

Тәк тұрады. *Айтқанына көнеді, дегенін істейді деген мағынада.* Әкпем күйеуіне: – Даланы аяйсың ба, ерте бар. Әдейі демалысқа келгенде қызық көрсін, – деді. Ол кісі сөйлегенде жездем *т ә к т ұ р а д ы* (А.Жұмаділдин, Сең.).

ТӘКАППАР с ы н. *Өркөкірек, менмен, паң.* Дүниелікке көңілі тоқ, Ағайынға бауырмал. *Т ә к ә п п а р,* жалған онда жоқ, Айнымас жүрек, күлкің бал (Абай, Тол. жин.). Елде көп бұл бидайдай адам деді, *Т ә к а п п а р* оны халық жаман, – деді. Қалпы емес тәкаппарлық данышпанның, Тұтынба бұл мінезді, балам, – деді (А.Байтұрсынов, Шығ.). // *Өзін басқадан артық көріп, кеудесін көтеріп, жағымсыз қылық көрсететін адам. Т ә к а п п а р* болу – ақымақтықтың белгісі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТӘКАППАРЛАН= е т. *Көкірегін көтеру, менменсу. Т ә к а п п а р л а н а,* басын кекитіп алған қыз бұл жігіттің амандығына жауап бермей, үйге кіріп кетті (А.Сатаев, Аққу.). Сұлушаш *т ә к а п п а р л а н а* тұлғасын биік ұстап отыр (Ш.Сариев, Арайлы.).

ТӘКАППАРЛАНУ *Тәкаппарлан етістігінің қимыл атауы. Т ә к а п п а р л а н у* – жақсы қылық емес (Ауызекі).

ТӘКАППАРЛАУ с ы н. *Менмендеу, паңдау, өркөкіректеу.* Өңі салқын, төңірекке тыжырына қарайтын *т ә к а п п а р л а у* ма, қалай? (Т.Ахтанов, Дала сыры). *Т ә к а п п а р л а у,* менмендеу көрінетін, сол көрінісі өзіне жарасып тұратын, ал шын мәнінде адамды сүйіп, адамды ұнатуда еш тәкаппарлық пен менмендігі жоқ Оралханның орны біздер үшін әрқашан бөлек («Жас Алаш»).

ТӘКАППАРЛЫҚ з а т. *Өркөкіректік, паңдық, менмендік.* Дүниеде бірге рақат ғұмыр өткеремін, Ғали тұрғанда һеш жаманға қор болмаймын дегенім *т ә к а п п а р л ы қ* екен (М.Дулатов, Шығ.). Набаттан туған Ашығы Дос тұтыңыз асылды. Дос тұтынбай асылды *Т ә к а п п а р л ы қ* еткен құл Аяққа жездей басылды (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ТӘКАППАРСУ *Тәкаппарсы етістігінің қимыл атауы.* Оның *т ә к а п п а р с у ы н а* қарама (Ауызекі).

ТӘКАППАРСЫ= е т. *Менменсу, паң болғансу.* Мен әкесінің *т ә к а п п а р с ы ғ а н,* кесапатты сөздерін елегем жоқ (Ш.Айманов, Қыран.). Терек едім жапырағым Сая болған жастарға, *Т ә к а п п а р с ы п* қараушы едім Төбемдегі аспанға (К.Шілдебаева, Бойжеткен.).

ТӘКБІР з а т. е с к і к і т. ***Тәкпір.*** Жылдар өтер, адамзаттың келешек ойын әділдік, азаттыққа қызмет сіңірген ерлер-әйелдер таптардан таспық тізіп, соларды құрметтеп *т ә к б і р* етіп, сәждеге құлар (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТӘКИЕ: тәкие қылды. *Аллаға сиынды.* Тәуекел *т ә к и е қ ы п* міндім атқа, мәшһүрден аянбаңыз ғапыл қылып (Ақан сері, Шығ.).

ТӘКИЯ: тәкия қылды. с ө й л. ***Тәкие қылды.*** Тәуекелге *т ә к и я қ ы л.* Алдымдағы жақсылар шаршаған кезде тыңайтар (Майлықожа, Нақыл).

ТӘКИТ з а т. ж е р г. ***Тиым.*** Ол өзі – біреудің әрі ұлы, әрі қызы. Үйі шінен *т ә к и т* көрмей өссе де, шолжаң мінез, қиянпұрыс қылығы жоқ (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ТӘКПІР з а т. д і н и. *Намаз кезінде Аллаға сиынып, ұлықтау дұғасы.* Браунның іші пысты. Жердегі достарын сағынды. Көргенін айта алмай, үйіне қайта алмай, *т ә к п і р і н е н* жаңылды (Қ.Тоғызақов, Шығ.).

ТӘКПІШ з а т. *Қиындық, ауыртпалық.* Бұл өмірдің *т ә к п і ш і н* басынан аз өткізбеді (Б.Шаханов, Ғашық.).

ТӘК-ТӘК о д. *Еркіне жібермеу, тежеу мағынасында.* Өзін-өзі *т ә к-т ә к п е н* әрең ұстап отыр (С.Омаров, Дала қызы). Осының алдында бір ескерту алып, жұмыста *т ә к-т ә к п е н* қалған (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

ТӘК-ТӘКТЕ = е т. с ө й л. *Сабырға шақыру, өзін-өзі тежеу.* Қазақ қыздарының өз сезімін өздері *т ә к-т ә к т е п* тұншықтырып бағатыны несі екен? – деп күбірлеп отырды (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ТӘКІБАЙ з а т. *Бас бармақтың ұшымен басты мытып жіберу ойыны; тайтұғыр, кері тұқыл, түйе тоғай.* Нұрқасымның тықыр басынан аямай *т ә к і б а й* алып, көзінен жас парлатқан (Н.Сералиев, Қаңтар). Бектұрған басымнан *т ә к і б а й* алды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ТӘКІРАРЛА= е т. ж е р г. *Тәптіштеу, қайталау.* Бұл сөздің мәнісіне Нарбота әдепкіде түсінбей: – Не жөнінен? – деп, *т ә к і р а р л а п* сұрады (С.Омаров, Қиыр жол.). Байғұл шал басын шайқап, «Қамдану» деген сөзді әлденеше *т ә к і р а р л а д ы* (Б.Майлин, Шығ.).

ТӘЛ з а т. ж е р г. **1.** *Желкенді көтеру жұмысын жеңілдететін арқан. Т ә л д і* төмен басса, желкен жоғары көтеріледі (Қаз. тілі. диалект. сөздігі). **2.** *Ауыр жүкті көтеретін блок.* Ол *т ә л г е* ұзын темір арқан өткізді, оның ұшын жұп-жұмыр темірге бекітті (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ТӘЛЕЙ з а т. с ө й л. ***Талай.*** *Т ә л е й і* жоқ тағдырымды қарғаймын (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Әму деген шанағына сыймаған, Шабыт кернеп, шалқып жатқан күй маған. Бақыты ғой мына құмның мына елдің, *Т ә л е й і н е* табиғаты сыймаған (М.Мақатаев, Шығ.).

ТӘЛЕЙСІЗ с ы н. с ө й л. *Талайсыз, бақсыз.* Жоқ елде марқұм Сұлтанбек Ғабдұлхамиттің *т ә л е й с і з* немересі Шаһизада Ғабділкәрім... Шығыс Түркістанның саяси сахнасына шығарылған кісілер ме екен? (М.Шоқай, Таңд.).

ТӘЛИП з а т. к ө н е. *Медреседе оқитын шәкірт, оқушы.* Біздің Хұжыра орта ғасырдағы Ұлықбек медресесіндегі *т ә л и п т е р д і ң* Хұжырасынан бір де кем емес (М.Мағауин, Көк мұнар.). Түгелі кемесіне мініп шыққан, Ғылымның *т ә л и п т е р г е* (тәлиблерге) нұрын төккей! Аз біліп, көпке ғашық болғандардың Ләззаты таңдайынан жүрер кетпей! (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шығ.).

ТӘЛКЕК з а т. *Келеке, мазақ, келемеж.* Ығына жығылатын тентек ұлдың, Әкедей *т ә л к е г і ң е* көніп келем (І.Қажытай, Тасжарған). – Мына көктем қайтеді, Алдап, көзің жазбай-ақ, Тағдырдың сан *т ә л к е г і* Бастан өткен аздай-ақ! – (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТӘЛКЕКТЕ= е т. *Мазақтау, келекелеу, келемеждеу.* Енді *т ә л к е к т е п* не қыласың? Қатышыңды айналдыра бер! – деп сөздің бетін ашты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ояу отырса, бірін-бірі қажап, *т ә л к е к т е й* бастайды (А.Нұрманов, Құлан.). Жанбосын сөзбен *т ә л к е к т е п* қоймайды, пимамды аяғымен теуіп: – Жүр! – деп, қолымнан жетелеп, осы тұста мені басынып-ақ жатыр (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ТӘЛКЕКТЕС= е т. *Келекелесу, келемеждесу. Т ә л к е к т е с і п* тұрар уақытым жоқ, Ендігі ауылнайың да, құдайың да менмін! (Д.Әбілев, Баянауыл баурайында).

ТӘЛКЕКТЕСУ *Тәлкектес етістігінің қимыл атауы.* Енді мен Тоқбергеннің жылқышысы емеспін. Онымен *т ә л к е к т е с у г е* уақытым да жоқ (Б.Серкебаев, Өткенде).

ТӘЛКЕКТЕУ *Тәлкекте етістігінің қимыл атауы.* Болдырған атқа мінгізіп, ыза қылдым ба өзінді? – деп, Рақым оны *т ә л к е к т е у г е* кірісті (Б.Майлин, Азамат.). Қоңсы әйелі аспазы Нұрипаны *т ә л к е к т е у г е* жетіпті (Б.Серкебаев, Өткенде).

ТӘЛКЕКШІЛ с ы н. *Мазақтағыш, келемеждегіш.* Адаммен ойнайтын *т ә л к е к ш і л* өмірге де келгендей (А.Сүлейменов, Бесін). *Т ә л к е к ш і л* тағдыр аз ба әлі? (Т.Смаханұлы, Кездік).

ТӘЛПІШ с ы н. ж е р г. *Ерке, шолжың, жеңілтек, ұшқалақ.* Қараш Тұраш дейтін *т ә л п і ш* балаға келді (Ө.Тұрманжанов, Адам.). *Т ә л п і ш* мінезімен жас балаша сөйлеп қалатын адуын сөздері сол қалпында әлі де құлағынан кетпейді (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

ТӘЛПІШТЕН= е т. *Жеңілтектену, ұшқалақтау.* Ей, сен өзің *т ә л п і ш т е н б е й* отыр (Ауызекі).

ТӘЛПІШТЕУ с ы н. *Еркелеу, шолжаңдау, ұшқалақтау.* Бастығымыз *т ә л п і ш т е у* адам еді, жақында орнынан түсті (Эксп. мат.).

ТӘЛПІШТІК з а т. *Еркелік, шолжыңдық.* Сіз қойыңыз ондай *т ә л п і ш т і г і ң і з д і* (С.Мұратбеков, Көкорай). Бір күнге ұқсамайды бір күн бүгін, Ешкімнің көтермейді *т ә л п і ш т і г і н,* Тіркеп ап жылды жылға экспресс Барады алға тартып дәуір жүгін (О.Малқаров, Өтсе де.).

ТӘЛТЕК[1] з а т. с ө й л. ***Тәлкек.*** Немене, мені *т ә л т е к* еткің келе ме? (Н.Баяндин, Ертіс.). Отағасы көп *т ә л т е к т і* не қыласыз? Біз *т ә л т е к т і ң* адамы емеспіз (Х.Мұстафин, Қыр жігіті).

ТӘЛТЕК[2] е л і к. с ө й л. ***Тәлтірек.*** Аяғын *т ә л т е к* басады, қатты жаман сасады; Сасқанының белгісі Жүгіріп есік ашады (Ғашық-наме).

Тәлтек қақты. *Тәлтіректеді, қалт-құлт етті.* Киік *т ә л т е к қ а қ с а* да, құламады (К.Ахметбеков, Сый орамал).

ТӘЛТЕКТЕ= е т. *Тәлкектеу, келекелеу, мазақтау.* – Жақсы көретін бауырын олай *т ә л т е к т е м е с* болар. Ағасының бұған қалай дәті барды екен, – деп сықылықтап күлді (Ә.Ақбаев, Қара боран).

ТӘЛТЕҢДЕ= е т. *Әпіл-тәпіл басу, теңселе басу.* Сосын *т ә л т е ң д е й,* теңселе басып столға жақындап, қайтсе сөйлеп, қайтсе қоятынын білмекке радиоқабылдағыштың әр құлағын бір қозғап көре бастайды (Қ.Қараманұлы, Қайраң өткел).

ТӘЛТЕҢ-ТӘЛТЕҢ үс т. *Әпіл-тәпіл.* Кейбірінің көзі қып-қызыл, шалбарларының жан қалтасына қолдарын салып, иықтарын құнжитып, аяқтарын *т ә л т е ң-т ә л т е ң* басады (Н.Көмекбаев, Қарулас дос.).

ТӘЛТИ= е т. *Қалқию, жарбию.* Шойтық пистолетін ышқырына қыстырып *т ә л т и і п* тұр (Н.Сералиев, Намыс). Өзгермеген бойы ғана сол тәпелтек күйінде, *т ә л т и і п* қана көрінеді (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.).

ТӘЛТИЮ *Тәлти етістігінің қимыл атауы. Т ә л т и ю і н е* қарап, бір маңызды қызмет істейтін адам деп ойладым (Ауызекі).

ТӘЛТІРЕ= е т. с ө й л. ***Тәлтіректеу.*** Мұхиттың жағасы бұл, қызық сурет: (Шанхайда суреттен де қызық сыр көп). Жүк тасып *т ә л т і р е г е н* өңшең қара, зембілде шетелдік бір жатыр сұр бет (Қ.Бекхожин, Мамырстан).

ТӘЛТІРЕК е л і к. *Денесін тұзу ұстай алмай, бұралаң, қисалаң еткен қимылды бейнелейтін сөз.* Қалған екеуі де *т ә л т і р е к* қағады (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Қонақтардың бәрі де берекеден айырылып, *т ә л т і р е к* басып, төрге әрең шығып барады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ТӘЛТІРЕКТЕ= е т. *Аяғын жөндеп баса алмай бұралаңдау, қисалаңдау.* Тырнақ тіліп, тас шыңғырып: «Шақ!» деді, Сол секундта тартылды садақ: «Тарт!» деді. *Т ә л т і р е к т е п,* аузынан кесек қан атып, Жезтырнағым «Ah» деді де, «Қап!» деді (М.Жұмабаев, Шығ.). Маған басын июшілер болса да, Мен біреуге басымды иген пенде емен. Тас төбеме тауы келіп қонса да, Тал шыбықтай *т ә л т і р е к т е п* көрмегем (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

ТӘЛТІРЕКТЕУ *Тәлтіректе етістігінің қимыл атауы.* Мас адам *т ә л т і р е к т е у м е н* үйіне де жетті (Ауызекі).

ТӘЛТІРЕКТЕҢКІРЕ= е т. *Тәлтіректей түсу, тәлтіректей беру.* Тұрып барып, қайта құлап ке-

тердей, *т ә л т і р е к т е ң к і р е п* қалды (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). Дәндібай *т ә л т і р е к т е ң к і р е п,* столға жығыла жаздағанда, Аққұлаш құлатпады (К.Оразалин, Көктем.).

ТӘЛТІРЕКТЕТ= е т. *Дір-дір еткізіп, аяғын әрең-әрең бастырту.* Жаңа туған жас құлынды *т ә л т і р е к т е т і п* құрығымен түртпектеп, шидем киген күләпаралы жылқышы жылқының артында келе жатыр (Ш.Құдайбердиев, Шығ). Көк есекті су тәуір-ақ *т ә л т і р е к т е т т і* (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ТӘЛТІРЕКТЕТУ *Тәлтіректет етістігінің қимыл атауы.* Тағдырдың адамды *т ә л т і р е к т е у і* де көп (Ауызекі).

ТӘЛІМ [ар. تعليم] з а т. *Үлгі, өнеге, тәрбие.* Иесін білме, ісін біл, Сыртын ұқпа, ішін біл, Тағдырдың сырын *т ә л і м* қыл, Ойлап теріс, жөндігін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қанша дегенмен, қала *т ә л і м і н* көріп қалған емес пе, даусын қыспай, еркін тұрып айтты (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

Тәлім алды. а) *Үлгі алды, өнеге тұтты.* Әбекеңнің көп *т ә л і м а л ы п* үйренген күйшісі Қыздарбек күйші болған (С.Бегалин, Сахара.). Біраздан Ақан үш арудың біреуіне ауа бастайды: Ол ауғаны – Жамал. Жамал он алты жаста-ақ, Жібек желден жаратылғандай ару, Жиреншеден *т ә л і м а л ғ а н д а й* шешен, Едігеден бата алғандай данышпан (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) *Сабақ тыңдады, білім алды.* Өртеген әкім, ғалымды, Жержүзіне мәлімді. Кейінгі сынап сөздерін, *А л ғ а н* сонан *т ә л і м д і* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақта ондай ақын қайдан болсын. Ақылдың аңдап білер алтын, жезін. «Қалай да содан *т ә л і м а л а м* ба» деп. Тежеймін ертелі-кеш өзімді-өзім (О.Шораяқов, Шайыр).

Тәлім берді. *Үлгі жасады, үйретті.* Молданың ең арзанын іздеп тауып алып, хат таныса болды деп, қу, сұм бол деп, «пәленшенің баласы сені сыртыңнан сатып кетеді» деп, тірі жанға сендірмей жат мінез қылып, осы ма *б е р г е н т ә л і м і ң?* Осы баладан қайыр күтесің бе? (Абай, Тол. жин.). Ата-анасы, айналасы, Замандасы, қылған іс, *Т ә л і м б е р е р,* соған ерер, Тағы келер бір туыс (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТӘЛІМБАҚ з а т. *Өсімдіктер мен жануарларды қолдан өсіретін орын, жай. Т ә л і м б а қ* – 1) мәдени өсімдіктердің екпе көшет, тікпе көшеттерін дайындайтын, жануарларды (ит, жылан) өсіріп көбейтетін шаруашылық; 2) ғылыми-зерттеу институттарының ауылшаруашылық өсімдіктерін өсіріп, көбейтіп зерттейтін телімі (Қаз. тілі термин. Биология). Балық өсіретін Москва *т ә л і м б а ғ ы* тек соғыс аяқталған соң, 1947 жылы ғана қалпына келтірілді (Қ.Қайымов, Суасты.).

ТӘЛІМГЕР [ар. تعليمگر] з а т. **1.** *Үлгі-өнеге үйретуші, тәрбиеші.* Тәжірибелі *т ә л і м г е р* ұстаздың бригадасындағылар жастар болса да, өз кәсібіне төселген жандар екен («Қазақст. әйелдері»). **2.** п е д. *Жеке және топтық кәсіби оқытуды тікелей жұмыс орнында іске асырушы адам. Т ә л і м г е р* жұмысында практикалық біліктер мен дағдыларды қалыптастыруға баса көңіл бөлінеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.). ...Осы жолдардың авторы Пекин қытай тілі институтында *т ә л і м г е р* кезінде ресми насихат ҚХР азаматтарын «сана еркіндігіне», социалистік догмалардан шығуға, бухариндік «байыңдар» ұранымен реформаларды жүзеге асыру үшін және «қытайлық ерекшелігі бар социализм» құруға шақыруды енді бастаған («Жұлдыз»).

ТӘЛІМГЕРЛІК с ы н. *Ұстаздық, үйретушілік. Т ә л і м г е р л і к* – педагогикалық тәжірибені үйретудің бір нысаны. Жас педагог кәсіби тәсілдерді тікелей шебер педагог-маман жетекшілігімен тәжірибе барысында игереді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТӘЛІМДЕ= е т. *Үйрету, көрсету, тәрбиелеу.* Осы тел өскен екі елден екі бірдей батыр шығып, кейінгі ұрпақтарына ұлы жорық, өшпес ерліктің нұсқасын *т ә л і м д е п* кеткен еді (О.Бөкеев, Мұзтау). Әуелі ел қатарына қосып, ошақтың қасиетін, көптің қадірін түсінуге, қала берді ел қамын ойлауға *т ә л і м д е г е н* Зылиханың ыстық махаббаты екенін сезеді (Қ.Ысқақов, Тұйық).

ТӘЛІМДЕМЕ з а т. ә с к. *Әртүрлі әскер бөлімдері мен бөлімшелерінің және арнайы әскердің ұрыс әрекеттерін, сондай-ақ атқыш, артиллериялық және басқа қарулардың, аспаптарының, техникалық құралдарының және т.б. жекелеген түрлерінің қолдану тәсілдерін анықтауға арналған құжаттар.* Мамандығы мен мақсатына байланысты *т ә л і м д е м е д е* бас қолбасшылар, қызмет, бөлім бастықтары мен басқа да басқарушылар іске енгізеді. Әскери қызметін өтеушілер жарғы секілді тәлімдеме нұсқауларында орындауға міндетті (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТӘЛІМДІ с ы н. *Үлгілі, өнегелі, көргенді.* Балғаның өз табысын ортақ игілік, көптің көмегі, баршаның жәрдемі деп сөйлеуі оның *т ә л і м д і* азамат екенін танытқандай (Ұ.Бағаев, Жан.). Райхан көргенді, салауатты семьяда өскен *т ә л і м д і* қыз болатын (Р.Ниязбеков, Отағасы).

ТӘЛІМДІК з а т. с ө й л. *Өнегелік, үлгілік.* Поэзияның білімдік әрі *т ә л і м д і к* мәні бары аян (М.Әлімбаев, Қалам.).

ТӘЛІМДІЛІК з а т. *Үлгілілік, өнегелілік.* Ал еңбекшілдік, білімділік, тәртіптілік, *т ә л і м д і л і к,* шыдамдылық – армия үшін ең қажетті қасиет (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Жай ақыл айту бір бөлек те, әрбір жасқа жақсы өнеге көрсету, *т ә л і м д і л і к к е* тәрбиелеу бір бөлек («Білім және еңбек»).

ТӘЛІМСУ *Тәлімсі етістігінің қимыл атауы.* Тамарада өтірік қылымсу не *т ә л і м с у* жоқ (С.Жүнісов, Жапанда.). Алғашқы кезде тәкаппарлық, *т ә л і м с у,* пәлдену дегендер қай қызда болмаушы еді (Н.Сералиев, Ақ қайың).

ТӘЛІМСУШІЛІК з а т. *Тәлімсінгендік, бәлсінгендік.* ≈ Онда *т ә л і м с у ш і л і к* жоқ.

ТӘЛІМСІ= е т. *Әлдеқандай болу, бәлсіну, кергу.* Үйде аз естіп жүрген сөзіміз бе еді? Сен-ақ *т ә л і м с и* береді екенсің (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Үйге жасайтын жақсылығы: енесі не тағам дайындаса соны, «анау екен, мынау екен» деп *т ә л і м с і м е й* іше салады (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады.).

ТӘЛІМСІЗ с ы н. *Өнегесіз, үлгісіз, тәрбиесіз.* – Бара-бара не болар екенсің? *Т ә л і м с і з* тәйтік болмасаң игі еді (К.Тоқаев, Түнде.). *Т ә л і м с і з* жынды мінезі Ел жүрегін жаралар. Оқуға салмай көңілін, Бүлдірсе күтпей өмірін, Ақымақтыққа арандар (Ақын жырлары).

ТӘЛІМСІЗДІК з а т. *Өнегесіздік, тәрбиесіздік.*

ТӘЛІМСІТ= е т. *Бәлсінту, кергіту.* – Ой, қойшы, әрман, *т ә л і м с і т е* бермей, сенің қайның сен барған сайын мұздатқыш сатып алып жата ма осы? (Е.Қонарбаев, Жол басы).

ТӘЛІМСІТУ *Тәлімсіт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Оны *т ә л і м с і т у г е* болмайды.

ТӘЛІМ-ТӘРБИЕ з а т. *Көрсетілген жөн-жоба, үлгі, өнеге.* Оның адал қызметіне, берген *т ә л і м-т ә р б и е с і н е* қазіргі осы клубқа жиналған балалардың талайы-ақ борышты еді (Ф.Дінисламов, Көл жағасы.). Өзі бірінші секретарь болып сайланған күннен бері баса қолға алған ісі де осы адамдар арасындағы *т ә л і м-т ә р б и е* жайы болатын (Ж.Жұмақанов, Қаракөз).

Тәлім-тәрбие алды. *Үлгі алды, өнеге үйренді.* Жас ұрпақ сенен *т ә л і м-т ә р б и е а л ы п,* коммунизмнің белсенді құрылысшылары қатарына қосылып жатса, ол аз үлес пе? (З.Ақышев, Біздің шамш.). Екеуі де ұлы педагог. Ыбырай Алтынсарин ашқан мектепте *т ә л і м-т ә р б и е а л ғ а н* (К.Оразалин, Абай.).

Тәлім-тәрбие берді. *Үлгі көрсетті, өнегелі болуға үйретті.* Өзің тәрбиелі, білімді болмай тұрып балаларға *т ә л і м-т ә р б и е б е р у* қиын (З.Шашкин, Теміртау). Көркем әдебиет оқушыларын жаманшылықтан қашырып, жақсылыққа жетектейді, *т ә л і м-т ә р б и е б е р е д і* (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

ТӘЛІМ-ТӘРБИЕЛІК с ы н. *Үлгі, өнеге боларлық.* Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің *т ә л і м-т ә р б и е л і к* әңгімелерінің едәуірі де осы кісінің дәптерінен табылады (А.Сатаев, Ақын ізі). Оның бер жағында, әр семьяның, әр ата-ананың өзіндік өмір өнегесі, *т ә л і м-т ә р б и е л і к* ерекшелігі бар екенін ешкім жоққа шығара алмайды («Қазақст. әйелдері»).

ТӘЛІМШІ з а т. *Тәлімгер ұстаз.* Ол шығармалар тек белгілі құбылыстар мен байланыстардың, күрестер мен байланыстардың, күрестер мен тартыстардың шыншыл шежіресін ғана жасап қоймай, сан миллион еңбекші қауымға әділ ұстаз, тамаша *т ә л і м ш і* қызметін де атқарып келеді («Қаз. әдеб.»).

ТӘЛІМШІЛ с ы н. *Талғампаз, кірпияз.* Қайнаркөлдің суын *т ә л і м ш і л* жылқы малының өзі емін-еркін іше береді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). *Т ә л і м ш і л* желек салған келіншектер, Сақалды бас көргенде шегіншектер. Жаяулап жүрттан шыға атқа асылып, Етегін қымтай алмай изелектер (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӘЛІМІ с ы н. *Егінді суармай-ақ, қуаңшылық жағдайда өсіретін (жер, егістік).* Алматы, Жамбыл, Шымкент облыстарында үш миллион гектарға жуық *т ә л і м і* егістік жер бар (А.Алманиязов, Қазақст. қауыш.).

Тәлімі бидай [арпа]. *Суғарылмайтын жерге өскен бидай (арпа).* Күлкі қылғандардың егіні селтиіп қалғанда, Тойшы әжептәуір қырман көтеріп, *т ә л і м і б и д а й д а н* қыл құйрыққа ие болған жоқ па! (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Шардара, Қызылқұм, Келес, Сарыағаш аудандарының бірқатар колхоздары мен совхоздары далалы жерде егілген *т ә л і м і а р п а н ы* орып, астық қабылдау орындарына алғашқы қызыл керуендер жөнелтті («Соц. Қаз.»).

Тәлімі жер. *Суармалы егіншілік аудандарындағы егісті суармай өсіретін жерлер.* Бұлар суармалы жерлерде ғана емес, сонымен қатар шөлейт, *т ә л і м і ж е р л е р д е* де егіледі (Н.Шоқанов, Сапалы сүрлем.). Жауын-шашынның кем болуы, әсіресе, *т ә л і м і ж е р д е г і* егін өнімінің төмен болуына әкеліп соқты («Соц. Қаз.»).

ТӘЛІП з а т. д і н и. *Үйренуші, оқушы.* Нұсқасыз сөзім жоқ еді, қарасаң молда, *т ә л і п т е р,* Осы сөзім ғазалдан Сөйлеріне келгенде судағы қара сүліктей, Оңды-солды оралған (Үш ғасыр.). Өтіпті ілгеріде жарлы *т ә л і п,* Кітабын көрді бір күн қолына алып. Әр пәнде бір мақсатқа етсе талап, «Ақыры, – деген екен, – жетуі анық!» (О.Шораяқов, Шайыр). Бір ғашық және де өткен Сейпілмәлік Жамал қыз жастан оқып болған *т ә л і п* (Жүсіп Ешниязұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

ТӘМАМДА= е т. с ө й л. ***Тамамда.*** Оқи бер ауыл бар деп алаңдамай, Алға түс, артта қалып шабандамай. Қол үзбе, тастап кетпе орта жолда, Қайтпа елге ілім жолын *т ә м а м д а м а й* (О.Шипин, Дастан.). Шешен сол – сөйлер сөзден қамалмаса, Жақсы сол – істер ісін *т ә м а м д а с а.* Апу-күпу дегенмен әулие емес, Күнәсы күнә үстіне жамалмаса (Шал ақын, Өлең.).

ТӘМАМДАЛ= е т. с ө й л. ***Тамамдал.*** Түбі немен *т ә м а м д а л а р ы н* бір Құдайдың өзі білер – ерлік жасағысы келді (О.Бөкеев, Ән салады.).

ТӘМӘМ е с і м. с ө й л. ***Тамам.*** Бірлік пен берекені жойдың *т ә м ә м.* Мұныңды сезбей жүр ме білген адам. Халықтың надандығы арқасында, Дәуірлеп дәурен сүрдің біраз заман («Қазақ»). Жүзіне ақ қағаздың тарттым қалам, Сөйлеген мұң мен зарын бұл күнгі адам. Болса да дария сия,

аспан қағаз, Мұң мен зар түгелденіп болмас *т ә м ә м* (Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Шығ.).

Тәмәм болды. *Таусылды, түгесілді.* Жарау күйде жүрсек те, Жақсы менің тәбетім. *Т ә м ә м б о л а р* әп-сәтте Табақтағы көп етің (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТӘМӘРБУТА *Үстінде екі нүктесі бар һә әрпі.* Айырмашылығы *т ә м ә р б у т а* сөздің соңында ғана жазылады және оқылып-оқылмайтын кездері бар (Е.Ыбырайымұлы,.. Құран оқып үйренейік). Егер *т ә м ә р б у т а* кездескен сөзде тоқталатын болса, онда тә әрпі айтылмай, сукунды һә әрпі айтылады (Е.Ыбырайымұлы,.. Құран оқып үйренейік).

ТӘММАТ-ТӘМӘМ үс т. *Бітті, таусылды.* Әлбетте, дуаланан дәрі. Осымен құрт *т ә м м а т-т ә м ә м* болды (С.Сұбханбердин, Шындық). Құдай көз жасымызды иді, міне, бостандық келді!.. Тақ-талқан, тақсыр – *т ә м м а т-т ә м ә м* (Д.Әбілев, Арман.).

ТӘМПЕҢДЕ= е т. *Жас баланың аяғын жиі әрі апыл-тапыл басуы; тәлтіректеп әрең жүру.* Рахима *т ә м п е ң д е п,* аяғын тәлтіректей басып, шешеме жете бере қолына құлай кетті (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.).

ТӘМПЕҢДЕУ *Тәмпеңде етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жас баланың *т ә м п е ң д е у і.*

ТӘМПИ= е т. *Мұрынның қысқа, келте бітуі; тайпию.* Бірақ мынау жаялықтай ауыз бен *т ә м п и г е н* кішкене мұрынды қайда қоямын? (К.Баялиев, Дегелек.). – Сен әлгі Сейітжан комбайншының баласымысың осы. *Т ә м п и г е н* мұрның айтып тұр ғой (М.Айымбетов, Шілде.).

ТӘМПИЮ *Тәмпи етістігінің қимыл атауы.* Мұрнының *т ә м п и ю і н*-ай! (Ауызекі).

ТӘМПІК с ы н. с ө й л. ***Тәмпіш***. *Т ә м п і к* мұрын, бүйрек бет қазақтың талайын көргенбіз ғой (Ғ.Сланов, Домбыра.). *Т ә м п і к* мұрнын бір тартып, құйқылжыта жөнелгенде маңындағы жұртты түгел тебірентеді (З.Қабдолов, Өмір үшк.).

ТӘМПІШ с ы н. *Кішкене келген, қысқа, келте (мұрын).* Қуандық *т ә м п і ш* мұрнын бір тартып қойып, басын изеді (Б.Әбдіразақов, Серпіліс). – Жүретін күні соғып едім, үйде ешкім болмады, – деп ол жас досы Беркінің *т ә м п і ш* мұрнын саусағымен бір қысып қойды (М.Дүйсенов, Ант). // *Мұрны келте, қысқа кішкене келген адам (бала, қыз).* – Әй, қара *т ә м п і ш,* неменеге келдің? Шешең тірі ме? – деді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Бар менің үш *т ә м п і ш і м,* үш танкисім, Түлек боп қызыл қанат ұшқан құсым. Келіп кет, әңгіме шерт, ерлігіңді айт, Олар да әкесіндей тосқаны үшін (М.Әлімбаев, Өшп. от).

Тәмпіш мұрын [танау]. *Мұрны тәмпиген келте, қысқа.* Ханым жар қабақтау, *т ә м п і ш м ұ р ы н,* қараторыдан көрі қара сұрлауға жақын кісі екен (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Ол – қысық көз, *т ә м п і ш т а н а у,* моңғол типтес әйел (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ТӘМПІШТЕУ с ы н. *Мұрны келтелеу, қысқалау.* Ол қараторының әдемісі екен, *т ә м п і ш т е у* мұрны өзіне тәп-тәуір жарасатын (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Мұрны сәл *т ә м п і ш т е у,* қасы қиылып тұр, көзі күлмің қағып жыпылықтайды (С.Мұратбеков, Дос изде.).

ТӘМПІШТІК з а т. *Мұрынның тәмпіш болып келгендігі, тәмпигендік, келтелік.* Мұрнының *т ә м п і ш т і г і* болмаса, бір басында ешқандай мін жоқ («Қаз. әдеб.»).

ТӘМСІЛ [ар. تمثيل] з а т. **1.** *Өсиет, нақыл түрінде айтылатын астарлы мазмұны бар әңгіме, үлгілі сөз.* Құпия жасырдым деп қылған қылық, Басқандай қансонарға із болып жүр. *Т ә м с і л і н* дүниенің абайласаң, Біреуге біреу айғақ көз болып жүр (Ә.Найманбаев, Шығ.). Атыңды Күлше деген мен есітіп, Кеуліме сұлулығың *т ә м с і л* етіп. Сыртыңнан көрмесем де ғашық болып, Жүр едім алайын деп қиял етіп (Бабалар сөзі). **2.** ж е р г. *Әңгіме, сөз.* – Жарайды, *т ә м с і л і ң д і* қоя тұршы. Ал қашан көшіреміз? (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ТӘН[1] [ир. تن] з а т. *Адамның денесі, тұла бойы. Т ә н* көмілер, көмілмес еткен ісім, Ойлайтын да мен емес – бір күнгісін. Жүрт ұқпаса, ұқпасын жабықпаймын Ел бүгіншіл, менікі – ертең үшін (А.Байтұрсынов, Шығ.). Етің етке тигенде, демің тиіп сүйгенде, *Т ә н* шымырлап, бой еріп, Ішім оттай күйгенде (Абай, Тол. жин.).

Тән жыртты. *Қыздың абыройын төкті.* Пәрда ашып, бағасыз *т ә н ж ы р т қ а н ы м ш а,* әншейін жәй жүруді жөн көріп ем. Бұларды көңіл суып, қызық тозып, Таза жүрек нәпсімді меңгеріп ең (Ә.Тәңірбергенов, Өлең.).

Тәннен шықты. *Естен шықты.* Қырғыздың өлеңін көп білуші ем, бәрі *т ә н н е н ш ы ғ ы п* кетіпті (Эксп. мат.).

Тән рақаты [ләззаты]. *Ішу, жеу, нәпсі қызығушылығы. Т ә н р а қ а т ы н* ізденіп, әйелді алдап, Адамдық былай қылмақ ар мен ұят (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тәнін асырады [бақты]. *Тән қажетін күйттеді.* Жалығу бар, шалқу бар, іш пысу бар, жаңа сүйгіш адамзат, көрсе қызар. Ар мен ұят ойланбай *т ә н і н а с ы р а п,* Ертеңі жоқ бүгінге болған құмар (Абай, Тол. жин.).

Тәні өртенді [күйді, жанды]. *Қиштарлығы артты, уайымдады, қайғы-мұңға батты.* Неге мұндай жалындайсың, жанасың, Жанды қинап, *т ә н д і ө р т е п* барасың (Қ.Аманжолов, Өлең.).

Тәні тозды. *Қартайды, кәрілік басты. Т ә н і м т о з д ы* қартайдым, Жүз жасадым демедім. Мен де ұстадым балғаны, Тисінші деп еліме, Қартайсам да көмегім (Халық ақындары).

ТӘН[2] с ы н. *Біреуге, бір нәрсеге қатысты, телулі.* Қашан Сұлтанмахмұт қайтқанша Шакизат өзін осылай қатал, қазақ қыз-келіншектеріне *т ә н* тамаша иба-әдеппен ұстаған еді (Д.Әбілев, Арман.). Жақсылыққа жанымды *т ә н* етемін, Айта қалар сол шығар дәнекерім. Бірақ, достым, ұмытпа, қастық етсең, Найзағайы бұлттың да бар екенін (К.Салықов, Жезкиік).

Жоққа тән. *Жоқ десе де болғандай, өте аз.* Қаламыз курорт болғандықтан, онда өнеркәсіп орындары *ж о қ қ а т ә н* (А.Бекбосынов, Ауылым.). Ұлы Октябрь революциясына дейін қазақ ауылдарында шын мағынасында білім берерліктей мектеп *ж о қ қ а т ә н* еді (С.Жортанов, Өлке тану).

Тән алды. *Болған, өтіп кеткен істі мойындады.* Ол қалған нәрсені ғана *т ә н а л д ы* (Б.Қойшыбаев, Ай нұры).

Тән алмады. ж е р г. *Мойындамады, қабылдамады.* Ол еш нәрсені *т ә н а л м а д ы* (Эксп. мат.).

ТӘНӘПІС з а т. *Сабақ кезінде, қызмет яки, жиналыс уақытында болатын үзіліс.* – Кешіріңіз, *т ә н ә п і с* уақыты ғой. Әркімнің құқығы бар... (К.Сейдеханов, Түркістан.).

ТӘНДІК з а т. *Біреуге тән болғандық, қатыстылық.* Мұның барлығы мақал-мәтелдер еңбек процесінде туғандығын, халықтығын, қалың еңбекші бұқараға *т ә н д і г і н* көрсетеді (Б.Адамбаев, Халық дана.).

ТӘНТІ= е т. **1.** *Өте риза болу, сүйсіну.* Оттан да ыстық дидарың Ақылыңа *т ә н т і м і н* Назымды беріп патшаға (Қамбар батыр). Осы сөзге оның қасында отырған жұмысшылар да *т ә н т і* секілді (Ж.Саин, Жол үсті.). **2.** *Қайран қалу, таңдану, таңырқау; қызығу.* – Сіздің өмір тарихыңызды шолған адам сүйсініп, қызғанышпен қарар еді. Мен өзім *т ә н т і м і н* (К.Тоқаев, Түнде.). – Пәлі, сабаз. Осы уақытқа дейін сақтай білгеніңізге *т ә н т і м і н,* – деді (З.Асабаев, Ар соты).

Тәнті болды. *Риза болды, сүйсінді; қайран қалды.* Сіздің керемет еңбегіңізге, іскерлігіңізге *т ә н т і б о л д ы қ* (С.Жүнісов, Ақан сері). Тағдырға *т ә н т і б о л ы п* байладым бел, Жампоздай артқанға ақыр қас қақпаған, Кезінде кім көрмеген бұл нәубетті Тұяғын тұлпар бар ма тас қақпаған (Базар жырау, Шығ.).

Тәнті қылды [етті]. *Риза етті, сүйсіндірді, қайран қалдырды, қызықтырды.* Қойшы, қайсыбірін айтып тауысайын, сұлулығын ауылдың бар жігітін *т ә н т і қ ы л ы п* жүрген жоқ па? (Ә.Әлішев, Батыр.). Тіршілікте бір досы жоқ адамдар, *Т ә н т і е т с е* де біліміне, күшіне, Алынбасын ел басқару ісіне! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТӘНТІЛІК з а т. *Ризашылық, сүйсінгендік; қызығушылық.* Мүмкін, бұл өнерге, күйге деген *т ә н т і л і к* болар (К.Ахметбеков, Сый орамал).

ТӘН-ТІН: тән-тін қылды. ж е р г. *Бөлек-бөлек қылды.* Мына қағаз керексіз болса, *т ә н-т і н қ ы л ы п* тастамайсыңдар ма? (Эксп. мат.).

ТӘНУИН *Араб сөзінің соңында кездесетін қос фатха, қос кәсра, қос дамма.* Қос фатха «ән» немесе «ан», қос кәсра «ин», қос дамма «ун» дыбыстарын білдіреді. Ескерту: фатха *т ә н у и н і* алфавиттегі барлық әріптердің үстіне әлиф әрпімен жазылады, қалған екі тәнуин түрлері жеке өздері жазылады (Е.Ыбырайымұлы,.. Құран оқып үйренейік).

ТӘНХА ү с т. ж е р г. *Жеке, өз алдына.* Балықты *т ә н х а* жүріп аулағаннан бірлесіп жүріп аулаған жақсы (Эксп. мат.).

ТӘНІРЕК с ы н. *Біреуге, бір нәрсеге аздаған қатысы бар; тәндеу.* Көрмеген ақын-жазушылардың даңқына, беделіне бас ию, әсіресе жас қаламгерге *т ә н і р е к* (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ТӘҢЕРТЕҢ ү с т. с ө й л. ***Таңертең.*** *Т ә ң е р т е ң* қуған екен бір түлкіні, Күреңмен қозы келді соғып алып (Қозы Көрпеш.). *Т ә ң е р т е ң* шай, қымыз ішіп, жүру қамына кірістім (С.Көбеев, Орынд. арман).

ТӘҢІР з а т. д і н и. **1.** *Құдірет иесі, бүкіл жаратылыстың бастауы, Құдай, Алла тағала.* Олар ол жерді көрген соң *т ә ң і р г е* шүкір қылды (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі). Оңаша жерде Қартқожа *т ә ң і р г е* налып зарланатын болды (Ж.Аймауытов, Шығ). **2.** а у ы с. *Құдіретті күш иесі; пір.* Бұл маңайдағы егіннің *«т ә ң і р і с і»* – жаңбыр (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ал Бақытжан үшін бұл өмірдегі сұлулықтың *т ә ң і р і с і* – Гүлжан (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

Жер тәңірісі. д і н и. *Күллі жер-жаһанның иесі.* Ел жайын біліп қансаңыз, Айтайын құлақ салсаңыз, Кейбіреуі дүрсіп жүр, *Ж е р т ә ң і р і с і н* кер мағыз (Абай, Тол. жин.).

Көк тәңірі. д і н и. *Күллі әлемді, жер-көкті жаратушы ие.* Ойлаған жеткізбеді мың ісіне, Тағдырдың дегенінше «мұнысы не?» Кезінде *к ө к т ә ң і р і с і* ұйықтап қалған Атты оны жер құдайы түн ішінде! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Соғыс тәңірісі. п о э т. *Артиллерия деген мағынада.* Құлағына *«с о ғ ы с т ә ң і р і с і н і ң»* алып, айбынды үні келгенмен, қиялында басқаша бір көріністің айқын елесі бар (С.Бақбергенов, Менің дос.).

Тәңір айдап келді. *Жаратқан иенің жазуымен, Алланың әмірімен, дәм-тұз бұйырып келді. Т ә ң і р а й д а п* бұл жерге *к е л г е н* адам Аралар өлмей жүрсе талай жерді (Қисса-дастан.).

Тәңір алғыр [алсын]. қ а р ғ. *Құры, жоғал, өл!* Сындырдың қабырғамды мертіктіріп, Қоя бер *т ә ң і р а л ғ ы р,* тынышымды алма (Қозы Көрпеш.). – Жартысы несі, *т ә ң і р а л ғ ы р,* адамды жарты деп есептегенді қайдан көрдің? (Д.Исабеков, Тіршілік.). – *Т ә ң і р а л с ы н* сені, Қоңырбай, – деді бір шал («Қаз. әдеб.»).

Тәңір атқан. *Құдай ұрған, көк соққан, оңбаған.* – Көп *т ә ң і р і а т қ а н* мақтай ма, Ол тәңірі атқан болмаса? (Абай, Тол. жин.). – Ей, шырағым-ай, ол *т ә ң і р а т қ а н ы ң д ы* сұрамай-ақ қой, – деп күмілжіді Маруся апай (Ж.Тілеков, От кешу).

Тәңір атқыр. қ а р ғ. *Құдай ұрғыр, көк соққыр.* Қанша айналдырсам да қайтып айналып келіп, «аға» деп аралықты қашықтата береді, *т ә ң і р а т қ ы р* (Ү.Уайдин, Ендігісі.). Алып кетті, *т ә ң і р а т қ ы р,* мейірімсіз арам-ай, Хал үстінде жатқан қартаң анаға да қарамай, Сорлы анаға қайдан жеңіл

тисін мұның салмағы, Бастан жүрек ауруы бар, емдеткенмен болмады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тәңір атты. *Құдай ұрды, көк соқты.* Би-болысты *т ә ң і р а т т ы,* Ел қорғауға жарамай. Ағайынды еңіретті, Көз жасына қарамай (Жамбыл, Тол. жин.). Жүсіпке осы қалжың тиді қатты, Көтермей құрбы сөзін, *т ә ң і р а т т ы* (Дастандар).

Тәңірге жазды. *Жазықты (күнәһар) болды. Т ә ң і р г е ж а з ы п,* мінбей-түспей арып, шөмеңдеп дуаналықпен бір күн болған буралық неге жарайды? (Абай, Тол. жин.). Тумай жатып *т ә ң і р г е ж а з г а н* адаммын ғой бір (Қ.Байсейітов, Құштар.).

Тәңірге құлшылық етті. *Құдайға жалбарынды, жаратушыға сиынды.* Әділет пен мейірім, ынсап, *Қ ұ л ш ы л ы ғ ы м т ә ң і р і м е.* Қиянатқа жанды жұмсап, Жанбан отқа шырқырап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тәңірден сұрады. *Құдайдан тілек тіледі.* Шеше, Сен бақыттысың! Жыламағын. Жай түсіп жатқанда да құламадың. *Т ә ң і р і ң н е н* мен едім ғой *с ұ р а ғ а н ы ң,* Сондықтан жыламағын, жыламағын! (М.Мақатаев, Шығ.).

Тәңір жазса. *Құдай бұйыртса, дәм тартса.* Сәлдесі қазандай боп молда келді, Қолтықтап кітаптарын ала келді. Бұл тоқал *т ә ң і р ж а з с а* менікі деп, Бесіктен бай-баламды сала келді (Ж.Жолдинов, Ойлар).

Тәңір жарылқағыр [жарылқасын]! *Құдай оңдағыр, жаманшылық көрмегір!* – Елге қысқы демалысқа барған бір оқушы кездесіп, сол алып келді, *т ә ң і р ж а р ы л қ а ғ ы р* (А.Хангелдин, Қараторғай). – *Т ә ң і р ж а р ы л қ а с ы н,* шырағым, – деді Сардар шыдамай (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.).

Тәңір жарылқап. *Сәті түсіп, құдай оңдап.* Бір досымнан өткен кезде «Батырлар жыры» дейтін дәу кітапты ат-түйедей қалап әкеліп едім, *т ә ң і р ж а р ы л қ а п,* кәдеге сол жарап жатыр (Е.Тұрысов, Қыран.).

Тәңір тұтты. *Құдай көрді; табынды, құлшылық етті.* Бұның ашса алақанында, жұмса жұдырығында жүріп қалған қара тобыр күні кеше *т ә ң і р т ұ т ы п,* аузына қарап жүргендері өздері сияқты жәй әншейін пенде болып шыққанын көрсе, тұлындарын түтеді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Қалған жоқ жарық сөніп, өмір бітіп, Жүрекке табынамын *т ә ң і р т ұ т ы п.* Артта да інілер бар, сіңлілер бар Алмайын, алмайыншы соны үркітіп (Т.Есімжанов, Осы жақ.).

ТӘҢІРДЕЙ с ы н. *Тәңір сияқты.* Машинаға *т ә ң і р д е й* табынатын кейбір адамдар: алдағы жерде бәрін машина істейді, ал адамдар қолын қусырып, әзір асқа ие болып қарап отырады дегенді айтады (Қ.Жарықбаев, Психология). Көгісім бұйра секілді көгісі сенсең, Көгістің сұлу *т ә ң і р д е й* перісін көрсем, Жылайды жүрек аққуба мұңына қарап; «Сен үшін өлсем, арман не, сен үшін өлсем» (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТӘҢІРҚҰТ з а т. к ө н е. *Ғұндардың ең жоғары билеушісінің лауазымы.* Тарихнамада *Т ә ң і р қ ұ т* дәнүг деп жазылған. «Тәңіркұт дәнүг» деген сөздің мағынасы «Көктің ұлы дархан (тархан)» немесе «Тәңір ұлы дархан» дегенді білдіреді (Түркістан энцик.). Хән патшалығы сол араға алып қалып, оған қора-жай сыйлады әрі бұрынғы лауазымы бойынша *т ә ң і р қ ұ т* атала берді. Ардабек қатарында жыл сайын жібек, қамқа тарту етіп тұрды және астықпен қамдады («Жалын»).

ТӘҢІРЛІК с ы н. *Тәңірге тән; құдіретті.* Адамға *т ә ң і р л і к* құдірет, Ай, Күн» мен тең қасиет беру эпикалық дастандарда, діни хикаяларда кездеседі (Ә.Тәжібав Өмір.). Бұл аталып отырған үш сипат та адамға эманация арқылы берілетін *т ә ң і р л і к* құбылыстар емес, керісінше ізденумен, еңбектенумен ғана түсетін реальды нәрселер («Қазақст. мект.»).

ТӘҢІРСУ *Тәңірсі етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т ә ң і р с у і н* қоймады.

ТӘҢІРСІ= е т. *Өзін құдай санау; күштісіну, мықтысыну.* Төрде, көк диванның қақ ортасында жападан-жалғыз бір өзі *т ә ң і р с і п* отырған Әзімханға: – Шақыртқан екенсіз, міне, келдік! – деді Сұлтанмахмұт (Д.Әбілев, Арман.). *Т ә ң і р с і г е н* хандардың Текпісіне шыдамай, Көмірде жүрген мен қандай? (Манас).

ТӘҢІРСІН= е т. *Күштісіну, мықтысыну. Т ә ң і р с і н г е н,* өзін-өзі зор тұтқан қожа болып, мемлекеттің астын үстіне келтірді. Неше түрлі бассыздық қылып, Россияның күл-талқанын шығарды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мақтанға құл көп адам, *Т ә ң і р с і н і п* атқан ғой. Жай сөз емес кеудесін Кернеген оны мақтан ғой (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТӘҢІРСІНУ *Тәңірсін етістігінің қимыл атауы.*

ТӘҢІРСІТ= е т. *Тәңірге балату.* Мұжықтың мұндай болған себебі – орыстың жоғарғы табынан шыққан талай атақты, білімді жазушылары мұжықты мадақтап, кітаптар жазып, көтеріп, өзімшіл қылып, *т ә ң і р с і т і п* жіберіп еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӘҢІРШЕ үс т. *Тәңір сияқты, Алла тәрізді.* – Қалай бөлейін, *т ә ң і р ш е* бөлейін бе, пендеше бөлейін бе? – деп сұрайды Қожа балалардан (Қожанасыр хикая.).

ТӘҢІРШІЛДІК з а т. д і н и. *Көктегі құдіретті күш – бір Тәңірге табыну болып табылатын түркі халықтарының ежелгі сенімі.* Түркі халықтарының ислам дүниесімен аралас-құраластығы нәтижесінде *т ә ң і р ш і л д і к* өзінің синкреттілік табиғатына орай исламға орын берді (Түркістан энцик.). *Т ә ң і р ш і л д і к* сенімінде соғыста жеңіс сыйлайтын да, билік иесіне билікті ұсынатын да, халықтың ниетіне қарай билеушіні таңдайтын да – Тәңірі (ҚҰЭ).

ТӘҢІР-ИЕ з а т. д і н и. *Алла, Құдай, Жаратқан.* Судың *т ә ң і р і-и е с і* бейнесінде тану да сол негізде шығуы мүмкін (Б.Абылқасымов, Телқоңыр).

ТӘҢІРІ з а т. с ө й л. ***Тәңір.*** Шын таза жан тазалықпен *Т ә ң і р і с і н е* бармақ ол. Мейірім, ынсап, әділеттен Ағызым деп нұр бұлақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Иттің – иесі, бөрінің – *т ә ң і р і с і* бар (Мақал). Қалай сені жұбатам, аңыра, ана, Сау қайт деп *т ә ң і р і ң е* жалын, ана. Мына отырған иеміз құласа егер, Саған жар, әке бізге табыла ма (М.Мақатаев, Қарлығашым.).

ТӘП: тәп етті. *Дәлме-дәл болды, жараса кетті.* Бақидың шебер қолы апарған жеріне ою біткен *т ә п е т і п* қона кетеді (Қ.Исабаев, Айқыз).

ТӘП: тәп тұрды. ж е р г. *Дәл тұрды, айтқан сөзді бұлжытпай орындады.* Күлжар айтқан сөзге *т ә п т ұ р а т ы н* кісі (Эксп. мат.).

ТӘПЕЙЛЕ: тәпейлеп сөйледі. ж е р г. *Пысық, ширақ сөйледі.* Ол әрбір сөзін *т ә п е й л е п-а қ с ө й л е й д і* (Эксп. мат.).

ТӘПЕК с ы н. с ө й л. ***Тәпелтек.*** Халық мұны «Заңар» деп атайтын *т ә п е к* песір (М.Әуезов, Абай жолы). Қолына қара таяқ ұстаған, әдемі киінген *т ә п е к* еркек тез-тез басып, қастарынан өте берді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

ТӘПЕЛ с ы н. с ө й л. ***Тапал.*** Баяғы *т ә п е л* бойлы арықша, шикіл сары ойнақшыған көк көз бала жігіт емес, соңғы екі-үш жылда бойы да өсіп, денесі де толыққан («Қаз. әдеб.»).

ТӘПЕЛЕК с ы н. ж е р г. *Тәпелтек, аласа.* Сенің мына балаң сірә *т ә п е л е к* болады-ау деймін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӘПЕЛТЕК с ы н. *Аласа, тапал, бәкене.* Қаперімде түк жоқ, кабинетімде отыр едім, бір *т ә п е л т е к* кісі кіріп келді (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Ол орысшаға жүйрік, көкшіл көз, *т ә п е л т е к* сары жігіт еді (Ғ.Сармурзин, Өнеге).

ТӘПЕЛТЕКТЕУ с ы н. *Аласалау, тапалдау.* Басар *т ә п е л т е к т е у,* Мығым денелі, орнықты, көп желікпесі жоқ, сауатты жігіт болатұғын (М.Мырзақұлов, Өмір.). Кішкене қақпа ашылды да, онан *т ә п е л т е к т е у* бала жүгіре шығып, Иванның мойнына асыла кетті (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

ТӘПЕЛТЕКТІК з а т. *Аласалық, тапалдық, бәкенелік.* Жасымның жетіде екеніне, бойымның тым *т ә п е л т е к т і г і н е* қарады ма, әлде киімнің сиқын көріп, қыста сонша жерден қатынап оқи алмайтыныма көзі жетті ме: – Оқуға келер жылы алам. Биылша шыда, – деді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ТӘПЕНЕ с ы н. ж е р г. *Аласа, тапал.* Ауылдың шетіндегі *т ә п е н е* үй – біздің үй (Ә.Әлішев, Батыр.). Аманкелді *т ә п е н е* столда Ыбырайға мылтығын көрсетіп, қалай көздеп, қалай оқтап, қалай ататынын үйретіп отыр (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТӘПЕНЕК с ы н. с ө й л. ***Тәпелтек.*** Көзіңізге бірі құлап, бірі құлауға бейімделіп тұрған *т ә п е н е к* үйлер түседі (А.Тоқмағамбетов, Шәңгек). – Көне лашық *т ә п е н е к,* Көгерейін еңсесін, – деді Сорай. Дәу күрек Алды қолға, бел шешіп (М.Әлімбаев, Бал дәурен.).

ТӘПЕТІ с ы н. с ө й л. ***Тәпелтек.*** Оспан сабы қысқалау, *т ә п е т і* болса да қорғасындай ауыр, қайың шоқпарының саптаяқтай бұжыр жуан басын кейін қарап ұстап, ыңғайланып сілтеп жіберіп, қағып түсіруге бекінді (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ТӘПКІ [ор. тапка] з а т. *Үй ішінде киіп жүретін жұқа, жеңіл кебіс.* Айту қайда, аяғына *т ә п к і с і н* іле-міле сыртқа атып шығады (Ә.Тарази, Нұрлы дүние).

ТӘПСІР [ар. تفسير] з а т. д і н и. *Құрандағы ұғымдар мен ондағы ескірген сөздердің мағынасын түсіндіретін анықтама, түсініктеме. Т ә п с і р* ет бұл турада біз тыңдайық, Қоймаспыз көңіліңде еш кіріңді (Т.Ізтілеуов, Мәрді дихан). Абай араб, парсы тілінің бірталай сөздерін ұмытыңқырап, қарайып қалған екен. Алғашқы бір жұмадай Ғабитханның *т ә п с і р і н е* қарап, бұрынғы білген тілдерін қайта құрастырып алды (М.Әуезов, Абай жолы).

ТӘПСІРЛЕ= е т. *Құрандағы ұғымдар мен сөздерге анықтама беру.*

ТӘПСІРЛЕУ *Тәпсірле етістігінің қимыл атауы.* Осы орайда Иран елінің рухани көсемі Аятолла Хомейнидің «Құранды *т ә п с і р л е у* екі ғана адамның қолынан келеді. Бірінші – дін іліміне қанық ғалым, екінші – діннен безген кәпір» деген сөзі еріксіз еске түседі («Түркістан»).

ТӘПСІРШІ з а т. д і н и. *Діни ұғымдарға түсініктеме беруші. Т ә п с і р ш і,* діншіл, сопының кітабын да оқыдым. Тазартып талай қоқымын, Түзеттім дінді шалыстан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТӘП-ТӘТТІ с ы н. **1.** *Тым тәтті, балдай.* Мөп-мөлдір саф күмістей, *т ә п-т ә т т і* су, Күнде ерте, жалғаны жоқ: «Әзір!» – деймін (М.Жұмабаев, Шығ.). Оның көзіне қып-қызыл үлкен алмалар елестеп кетті де, таңдайына алманың *т ә п-т ә т т і* дәмі келгендей болды (Б.Соқпақбаев, Аяжан). **2.** а у ы с. *Жағымды, ұнамды; жанға жайлы.* Бір көрмеге *т ә п-т ә т т і* қазаны мен қалбаңы. Дөң айналмай ант атты, бүксіп бықсып ар жағы (Абай, Тол. жин.). Бұны бұрын білмей жүрген екенбіз, *Т ә п-т ә т т і м і з* жарымыз бен екеуміз. Қатар аққан Әму менен Сырдаймыз, Бір Аралдың толқыны боп жырлаймыз (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТӘП-ТӘУІР с ы н. *Жап-жақсы, әжептәуір.* Оның қымсына ұсынған дәптерін алып, өлеңдерін оқып көрсем, кейбіреуі *т ә п-т ә у і р* екен (С.Мұқанов, Өсу жол.). Тұрмыстың да жүгі ауыр Титықтатар аяғы... Тәбет те жоқ *т ә п-т ә у і р,* Ұйқы да жоқ баяғы (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТӘПТЕШ з а т. *Ресми басқару орындарында, заң орындарында күдікті адам туралы алдын ала жүргізілетін іс; тәптіш.* Ел үкіметке бағынады, қазақ арасында тыныштық орнады деп, 1938-інші

жылы ақыраптың 29-ыншы күні үкімет Исатайдың бұзықтығы туралы *т ә п т е ш* енді тіпті бітті деп жарлық шығарады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ТӘПТЕШТЕ= е т. с ө й л. ***Тәптіште.*** Мағжан өлеңдерінің егжей-тегжейін, ноқатын, тәститін қалдырмай *т ә п т е ш т е п* қарап шығуға көп уақыт, көп дерек (материал) керек, ақынның ақындығын үстінен қарап топшыламай, ішіне кіріп зерттеу (изучать ету) керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӘПТЕШТЕУ *Тәптеште етістігінің қимыл атауы.* Растың бір аты хақ, хақтың бір аты Алла, бұған қарсы қаруласқанша, мұны ұғып, ғадаләтпен *т ә п т е ш т е у г е* керек (Абай, Тол. жин.).

ТӘПТІШ с ы н. *Толық қамтыған, жан-жақты.* Табылған ит жайында *т ә п т і ш* сөз басталды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

Тәптішке алды. *Қазбалап сұрады, тәптіштеді.* Қожақ ойлағандай Петр Денисов: «Қалай, қайтып ұмыттың, нанды да адам ұмыта ма екен?» – деп, *т ә п т і ш к е а л г а н* жоқ (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). «Осы өмір сүріп жүргенімнен өзімнен басқа өзгеге пайдам тиді ме, жоқ па?» деп, кейде өзімді-өзім *т ә п т і ш к е а л а м ы н* («Мәдениет және тұрмыс»).

ТӘПТІШТЕ= е т. *Бір нәрсені жан-жақты баяндау, рет-ретімен ұқыптап айтып беру.* Теміржол жайын Жақсылық оған *т ә п т і ш т е п* түсіндіре бастады (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). – Жарайды, бәрін *т ә п т і ш т е й* бермей-ақ қояйын (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ТӘПТІШТЕЛ= е т. *Ашық-айқын етілу, ретімен баяндалу.* Есте ерекше қалған ойындар, өмірінің айшықты кезеңдері *т ә п т і ш т е л і п* сұралды (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Беташар сөзде бота тірсек талапкердің көп ізденетіні, Қаратаудың қиян қуысында өскендігі егжей-тегжей *т ә п т і ш т е л г е н* (Д.Досжанов, Кісі ақысы).

ТӘПТІШТЕЛУ *Тәптіштел етістігінің қимыл атауы.* Ол мәселенің толық *т ә п т і ш т е л у і н* күтті (Ауызекі).

ТӘПТІШТЕУ *Тәптіште етістігінің қимыл атауы.* Хан алдында хандардың халыққа істеген қиянатын *т ә п т і ш т е у д і ң* үлкен қылмыс екенін Исан – Бұғының жабылып кеткен қабағынан шабарман тез ұқты (І.Есенберлин, Алмас.).

ТӘПІ з а т. ж е р г. *Судың арнасына шығып жайылып жатуы.* Судың *т ә п і с і* шығып жатыр (Эксп. мат.).

ТӘПІШКЕ [ор. тапочка] з а т. *Өкшесіз жеңіл аяққиім.* Аяғына жеңіл *т ә п і ш к е* киіп, басына жеңіл сәтен орамал салып, жолға ыңғайланып шығыпты (Х.Рахимов, Қызғалдақ). Көзімен көрген шұбар жыланды мамасының аяғындағы *т ә п і ш к е с і* дегенге, тегі, сенбейді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ТӘР[1] з а т. ж е р г. *Дәстүр, әдет-ғұрып.* Елдің *т ә р і* солай (Эксп. мат.). Қанаш бір жолға мойынұсынып, әбден тәуелді болып алғасын *т ә р* мен тәртіпке көшіріп алсақ та кеш бола қоймас (Ә.Кекілбаев, Үркер.).

ТӘР[2] з а т. ж е р г. *Мәніс, мән, рет.* Дымның *т ә р і н* білмейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӘРӘЙЛІ з а т. ж е р г. *Әдет-ғұрып, салт, дәстүр.* Бұрынғы *т ә р ә й л і* бойынша, қызға күйеу ұрын баратын (Эксп. мат.).

ТӘРБИЕ [ар. تربية] з а т. **1.** *Жеке тұлғаның адамдық бейнесін қалыптастырып, өмірге бейімдеу үшін жүргізілетін ізгі әрекет, тәртіп пен мінез-құлық дағдысы. Т ә р б и е* екі түрлі: дене тәрбиесі, жан (рух) тәрбиесі. Хайуан көбінесе денесін тәрбиелейді. Адам баласына дене тәрбиелеудің үстіне жанын (рухын), ақылын, сезімдерін, жігерін-мінезін тәрбие қылу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жастық шақтың мерейін аттап өтіп, Таптап өтіп төске өрлей, Оның ұлы мүмкіндігін ескермей, Тек қарттықтан бастап ел әңгімесін, Лезде ұмытты жас қауым *т ә р б и е с і н* (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Жеке адамды идеялық, саяси, адамгершілік, эстетикалық т.б. жағынан қалыптастырудағы жүйелі процесс.* Оқудан мақсат жалғыз құрғақ білім үйрету емес, біліммен бірге жақсы *т ә р б и е н і* қоса беру. Тәрбие беру үшін қирағат кітабын оқытқанда құр қарасын ғана оқытпай, жоғарыда айтқанымыз секілді ішкі мағынасын да түсіндіру тиіс (М.Дулатов, Шығ.).

Дене тәрбиесі. *Дене шынықтыру пәні.* Денсаулығы төмен балаларды *д е н е т ә р б и е с і* сабақтарынан мүлде босатып жібермеймін («Халық мұғ.»). Екінші жағынан көптеген училищелерде *д е н е т ә р б и е с і н е н* білім беретін маман кадрлар жетіспейді («Спорт»).

Коммунистік тәрбие. с о в е т. *Социалистік моралъ талаптары рухында берілетін тәлім-тәрбие.* Адамды еңбек үстінде тәрбиелеу *к о м м у н и с т і к т ә р б и е н і ң* аса маңызды құрамды бөлігінің бірі (Аялы жандар).

Тәрбие алды. *Үлгі, өнеге үйренді, тәрбиеленді.* Жәңгір Аштархан губернаторы Андреевский дегеннің қолында өсті. Орысша, арабша, парсыша заманынша жақсы *т ә р б и е а л д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Сөйлейін Пушкин жазған оқиғасын, Байқасаң, айырасың нәтижесін. Ер жетіп, іс білген соң Онегин ер, Адамнан артық *а л г а н т ә р б и е с і н* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тәрбие әдістері. п е д. *Ересектер мен балалар арасындағы қоғамдық қарым-қатынастардан туындаған, балалардың тіршілік, әрекет, қарым-қатынастарын ұйымдастырып, белсенділігін арттырып, тәртіпке келтіруді көздейтін тәрбиелік әрекеттестік тәсілдерінің жиынтығы. Т ә р б и е ә д і с т е р і н е* бақылау, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі тәрбиелеу, әрекеттерді ұйымдастыру және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Тәрбие берді. *Жақсы нәрсеге үйретті, үлгі көрсетті.* Балалар үйі оған жаман болған жоқ, өсірді, *т ә р б и е б е р д і,* көпшіл, сезімтал етті

(Б.Дәулетбаев, Парыз). – Айып менде, сендерге тиісті *т ә р б и е б е р у г е* міндетті едім (Ж.Тәшенов, Каратас).

Тәрбие жұмысы. п е д. *Жастарды жақсы әдеттер мен дағдыларға үйретудегі жоспарлы іс.* Астанадағы жиында Кентау қалалық, партия ұйымының адамдар арасындағы жүргізіп отырған *т ә р б и е ж ұ м ы с ы н а* біршама жоғары баға берілген (Ж.Жұмақанов, Қияда.). Оқушы қыздар арасындағы *т ә р б и е ж ұ м ы с ы н* мұғалім Ауған Нүсіпбекова жүргізеді («Қазақст. әйелдері»).

Тәрбие көрді. *Үлгі, өнеге үйренді, тәлім алды.* Әттең, бұдан гөрі басқадай ортадан *т ә р б и е к ө р с е,* алысқа ұзақ баратын жастың тап өзі (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Оның үстіне әке *т ә р б и е с і н к ө р м е с е* де, ибалы ана құшағын да өсті (С.Бақбергенов, Адам.).

Тәрбие қылу. *Тәрбиелеу, үлгі-өнеге беру.* Адамзат дене һәм жан аталған екі бөлімнен тұрғандықтан, бұл екі бөлімнің соңғысы, яғни жан, адамзат үшін аса қадірлі болғандықтан, дұрысын айтқанда, адамға шын мағынасымен «адам» деген атты осы жан ғана беретіндіктен, адам баласын *т ә р б и е қ ы л у* дегенде, әрине, адам баласының әсіресе жанын тәрбие қылу керек деп ұғу керек (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тәрбие мектебі. п е д. *Тәлім-тәрбие көрсететін орын, үлгі, өнеге үйренетін жер.* Орынбордағы бұл алғашқы келесі кеңес өз делегаттары үшін нағыз интернационалдық *т ә р б и е м е к т е б і* болды (З.Мұқамеджанов, Торғай.).

Тәрбие сағаты. п е д. *Мектеп оқушылары мен студенттерді әртүрлі өнегелі іске тәрбиелеу үшін арнайы бөлінген сағат.* Бүкіл мектеп оқушыларына көрсететін *т ә р б и е с а ғ а т ы н а* мұғалім барлық класс оқушыларын қатыстыра дайындық жүргізіпті («Қазақст. мект.»).

Тәрбиесінде болды [өсті]. *Біреудің тәрбиесін көрді, үлгі-өнегесін үйренді.* Бала бұдан былай Гераттың *т ә р б и е с і н д е б о л а д ы* (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Ол жасынан әкесінің *т ә р б и е с і н д е ө с т і* (Б.Жетпісбаев, Жорық.).

Тәрбиесіне алды. *Біреуді тәрбиелеуге келісім берді, тәрбиеледі.* Оны Оспанның туған ағасы – Мақажан *т ә р б и е с і н е а л д ы* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Үлкен Плиний оны өз *т ә р б и е с і н е а л ы п,* білім үйретеді (Н.Баяндин, Геогр. ашу.).

ТӘРБИЕЛЕ= е т. **1.** *Өнегелі іске үйрету, өнер-білімге баулып өсіру.* Падиша қайтты өкпелеп қаласына, Көңілі жүдеп, нала боп баласына. «Қызымда бір қаталық жұмыс бар», – деп, Патшаның қызы қалды жаласына. «Бұл қызды ұлдан да артық *т ә р б и е л е п,* Санадым көзімнің ақ, қарасына. Бұл істі кім қылды? – деп ашуланды, – Кім кірді баушарбақтың арасына?» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Уа, жігіттер, Әйел алсаң қарап ал, ақылдысын, Ол сенің ақыреттік жақын кісің. Келген мейманыңды және туғаныңды Бірдей *т ә р б и е л е п,* Ол және ұмытпасын хақтың ісін (Шал ақын, Өлең д.). **2.** *Адамның сана-сезімін, мінез-құлқын жетілдіру.* Коммунистік партия халықты, совет адамдарын нағыз отаншылдар, айнымас адал патриоттар етіп *т ә р б и е л е д і* (С.Сейітов, Сөз сұра.).

ТӘРБИЕЛЕН= е т. **1.** *Тәрбие алу, өсіп, ер жету.* Өйткені алты жасынан балалар үйінде *т ә р б и е л е н д і,* оқыды (Б.Қожабеков, Көктөбе). **2.** *Өнегелі іс үйрену, өнер-білімге баулыну.* Жанның *т ә р б и е л е н е т і н* үш түрлі сыпаты бар: ақыл, сезім, қайрат. Адам жаратылыстан ақылды болып, осы үш сыпаты бірдей тәрбиеленген болса, ол кісі әрі данышпан болады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӘРБИЕЛЕНУ *Тәрбиелен етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тәрбие алу, өсу.* Осы Есен Төбенің жетім қалған Барақ, Момын, Басар деген балалары, сол оқиғада қаза тапқан Жағатай, Үгедей ұрпақтарының басқа балаларымен Қытайда Құбылай ханның қолында *т ә р б и е л е н у д е* еді (І.Есенберлин, Алтын Орда). **2.** *Өнер-білім, өнегелі іс үйрену. Т ә р б и е л е н у і* қиын оқушы – мінез-құлқының жақсы да, жаман да жақтары қарқынды өсіп келе жатқан жас өспірім («Қазақст. мект.»).

ТӘРБИЕЛЕНУШІ з а т. *Біреудің тәрбиесін көрген, тәрбиеленген адам.* Корпуста *т ә р б и е л е н у ш і л е р д і ң* және оны биыл бітірушілердің атынан Шоқан сөйлеуге ұйғарылған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Балалар үйінде *т ә р б и е л е н у ш і л е р* «сенің шешең бар ма» деп сұрасатын (Р.Әутәліпов, Алтын.).

ТӘРБИЕЛЕС= е т. *Бірге тәрбие ісін жүргізу.* Колхозды жазып жүрген жазушылар пролетариат тілегін соғып, ауылда социалшылдық құрысып, ауыл еңбекшілерін осы майданға аудара *т ә р б и е л е с і п* жүр (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТӘРБИЕЛЕСУ *Тәрбиелес етістігінің қимыл атауы.*

ТӘРБИЕЛЕТ= е т. *Өзгеге тәрбие бергізу.* **≈** Мектепке мұғалімдерге *т ә р б и е л е т у.*

ТӘРБИЕЛЕТУ *Тәрбиелет етістігінің қимыл атауы.* Кеше «сенімсіз адам, жастарды *т ә р б и е л е т у г е* болмайтынын» дәлелдеп, Бүркітті мұғалімдік жұмысқа жібермейтін еткен (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ТӘРБИЕЛЕУ *Тәрбиеле етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Өнегелі іске үйрету, тәрбие беріп, өсіру.* Осы күні оларға сеніп бала *т ә р б и е л е у* де қиын (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Балаларына қамқорлық жасау және оларды *т ә р б и е л е у* ата-ананың етене құқығы әрі міндеті (ҚР Конституциясы.). **2.** *Сана-сезімді, мінез-құлықты жетілдіру, дамыту.* Адамдарды нәзіктікке, сезімталдыққа, көркемдікке *т ә р б и е л е у д е* поэзияның орны өзгеше (І.Омаров, Серпін).

ТӘРБИЕЛЕУШІ з а т. *Біреуге тәрбие беруші, бір нәрсені үйретуші.* – Дауылымды *т ә р б и е л е у ш і* жолдастар, рахмет сендерге! (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Ал мұғалім өзінің басты міндеті ба-

лаларды коммунистік мұраттар рухында *т ә р б и е л е у ш і* екендігін терең сезінуі керек («Қазақст. мект.»).

ТӘРБИЕЛЕУШІЛІК з а т. *Тәрбие берушілік, бір нәрсеге үйретушілік.* Әдебиеттің идеологиялық құрал рөлін, оның *т ә р б и е л е у ш і л і к* мәнін ескерсек, алда тұрған міндеттердің де жеңіл емес-тігін түсінеміз (Ф.Оразаев, Басты тұлға). Үлкендер баламен әңгімелескенде, ол тек қана *т ә р б и е л е у ш і л і к* сарынмен әңгімелессе ғана дұрыс нәтиже береді (Семья тәрбиесі).

ТӘРБИЕЛІ с ы н. *Жақсы тәрбиеленген, үлгілі, өнегелі, әдепті.* Газиза салмақты, таза, *т ә р б и е л і* бала (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Көп оның тілекшісі, жан күйері, Жігіт ол таңдай таза *т ә р б и е л і.* Алтынды кір шала ма, кір шалмайды, Алып кеп жаққаныңмен бар күйені (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ұрмақ тиіс балғаны Темірдің қызу жұбында. Өлшеп заман низамын, *Т ә р б и е л і* талапқа Ұмтыла басып қимылда! (О.Шораяқов, Шайыр).

ТӘРБИЕЛІК с ы н. *Үлгі, өнеге боларлық, тәрбие аларлық.* Дәстүрлі ауыз әдебиеті озық үлгілерінің, әсіресе, батырлар жырының көркемдік, *т ә р б и е л і к* мәнін ашуға көп көңіл бөлді (К.Сейдеханов, Қаһарман.). Әренбургтың басқа шығармалары сияқты бұл мақаласының да *т ә р б и е л і к* маңызы зор болды (Р.Ыдырысов, Отты жыл.).

Тәрбиелік әлеуметтану. п е д. *Қоғамның тәрбиелік күшін, адамды әлеуметтендіру процесін, әлеуметтік институт ретінде тәрбиені зерттейтін ғылым саласы* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Тәрбиелік жағдаят. п е д. *Оқушылардың оқудағы және оқудан тыс іс-әрекеттерінің көрінісі. Т ә р б и е л і к ж а ғ д а я т* оқушылардың оқудан тыс әрекеттерінің арнайы ұйымдастырылуын да қамтиды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Тәрбиелік қарым-қатынас. п е д. *Баланы дамытуға, яғни оның өзін-өзі тәрбиелеуіне, өздігінен білімін жетілдіруіне бағытталған қарым-қатынас. Т ә р б и е л і к қ а р ы м-қ а т ы н а с* – адамзат тәжірибесінің алмасуы, берілуі, меңгерілуі және пайдаланылуы (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТӘРБИЕЛІЛІК з а т. *Жақсы тәрбиеленгендік, әдептілік, үлгілілік. Т ә р б и е л і л і г і* көзге ұрады. Үстіне кісілер кіргенде басын көтеріп, амандасты (Б.Қойшыбаев, Ай нұры). – Сен мендей бол деп айтпасаң да, өз *т ә р б и е л і л і г і ң д і* көрсете бер. Зерделі адам өзі-ақ көңіліне түйіп алады (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

ТӘРБИЕСІЗ с ы н. *Тәрбие көрмеген, өнегесіз, әдепсіз.* – Бетім-ау, қандай қызық кісі өзі. *Т ә р б и е с і з* дейін десең, бір қаланың қожасы (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.). Қажетсіз заттың көбінен, Қажетті заттың азы артық. *Т ә р б и е с і з* жастардан, Өнегелі шал артық («Шұғыла»).

ТӘРБИЕСІЗДІК з а т. *Тәрбие көрмегендік, әдепсіздік, өнегесіздік.* «Ойға не келсе, соны айту *т ә р б и е с і з д і к т і ң* бір түрі» демеп пе еді Райхан (З.Шашкин, Өмір.). Әрине, бұл адамгершілікке жатпайтын нағыз *т ә р б и е с і з д і к* (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

ТӘРБИЕШІ з а т. *Жастарға тәрбие беру жұмысымен айналысатын адам; тәрбие жұмысын жүргізуші, тәрбиелеуші.* Жоғарыда саналған іскерлік түрлерінің ішінде адамға ең қымбаты адамның терең, толық білімді болуына себепші болатыны, сөз жоқ, ерікті іскерлік. Сондықтан *т ә р б и е ш і* күшін баланың іскерлігінің өркендеуіне жұмсау керек (М.Жұмабаев, Шығ.). Қанша айтқанмен директор сеніңкіремеді ме, қасына интернаттың *т ә р б и е ш і с і н* қосып беретін болды (Т.Ахтанов, Боран).

ТӘРБИЕШІЛДІК з а т. *Тәрбиелілік, тәртіптілік.* Баланың *т ә р б и е ш і л д і к,* жіктемпаздық, шығарғыштық қуаты ерте басталғандығын көрсетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӘРБИЕШІЛІК з а т. *Тәрбие берушілік, ұстаздық.* Бұлар сонымен бірге ағартушылық, *т ә р б и е ш і л і к* мәселелерінде де елеулі жұмыстар атқарды (М.Ахметова, Қазақст. композит.). Мұнан бұрын ұзақ уақыт қаладан тыс, еңбек колониясында *т ә р б и е ш і л і к* міндетін атқарған (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ТӘРБИЯТ з а т. е с к і к і т. ***Тәрбие.*** Алты ұлымның кенжесі жалғыз қызым, Өсірген *т ә р б и я т п е н* бағып-қағып (Батырлар жыры).

ТӘРЕКЕЙ: тәрекейге түсті. *Талқыға түсті, қыспаққа түсті, қиындыққа жолықты.* Фатен сұлудың да тағдыры *т ә р е к е й г е т ү с і п* кеткендей еді (Ж.Молдағалиев, Самал).

ТӘРЕЛКЕ [ор. тарелка] з а т. *Тамақ құйып ішетін жиегі көтеріңкі, түбі жайпақ дөңгелек пішінді ыдыс.* 2 жыл 10 айлық бір бала *т ә р е л к е г е* су құйып, ішіне ет салыпты. Не үшін? Етті суға ерітем деп. Бұрын солай қантты еріткені бар екен (М.Жұмабаев, Шығ.). – Өзің не, ұмыттың ба, баяғы күндеріңді? Есіңе түсірші, *т ә р е л к е* іздеп, күнімен дүкен аралағанымызды (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ТӘРЕПІ з а т. ж е р г. *Ораза уақытындағы қас қарайған кездегі намаз*; *тарауық*.

ТӘРЖІБАНД [ир. ترجيع بند] з а т. *Сюжетін, жемісін, оқиғасын сақтап жасалған дастан, жырлардың аудармасы.* Шығыс шайырлары қаламына мансуп-рубай, ғазал, мұстазат, *т ә р ж і б а н д* секілді жырлардың дені ғашық жарға арналатыны белгілі («Жас Алаш»).

ТӘРЖІМА з а т. с ө й л. ***Тәржіме.*** «Айқап» журналы биылғы 14 нөмірінде «Өтініш» деп жазылған бас мақаласында: «...Баспасөз жұрттың тілін сақтауға һәм түзетілуге қызмет етеді, ...мынан былай мүмкін қадір журналымызға әдеби мақалалар кіргізу талабымызда бар... қазір орысша жазылған «Манап» драмасынан *т ә р ж і м а с ы н* баса бастаймыз» деген еді (М.Дулатов, Шығ.). Абайға тән –

маған да тән сыбаға, Келсін мейлі, келмесін *т ә р ж і м а ғ а*. Осы менің отырып оңашада Оқитұғын намазым әр жұмада (М.Мақатаев, Шығ.).

ТӘРЖІМАЛА= е т. с ө й л. ***Тәржімеле.*** Үзіліс кезінде Жазира неміс тіліндегі бір сөйлемді орысшаға *т ә р ж і м а л а п* отыр екен (М.Жүгісіпов, Армандастар).

ТӘРЖІМАЛАН= е т. с ө й л. ***Тәржімелен.*** Басынан аяғына дейін нағыз драмалық шешен тілмен төгілте *т ә р ж і м а л а н ғ а н* бұл туынды арқылы Шекспир тағы да ана тілімізде сөйлеп берді («Соц. Қаз.»).

ТӘРЖІМАН [ар. ترجمان] з а т. *Аудармашы.* Камал Акрамның «100 процент өзбек тіліндегісі» *т ә р ж і м а н д а р* қолынан шыққан осындай қағаздардан басқа ештеңе де (М.Шоқай, Шығ.).

ТӘРЖІМЕ [ар. ترجمة] з а т. *Бір тілден екінші тілге аудару ісі; аударма.* Бұл өлең сол жылдың майында қазақтың белгілі ақыны Сырбай Мәуленовтің *т ә р ж і м е с і м е н* «Қазақстан әйелдерінде» басылды (Ә.Меңдібаев, От кешу). Көзден нұр, мидан ақыл, бойдан қуат, Дәрмен жоқ жастық дәурен бізден тайса. Ақынның осы айтылған *т ә р ж і м е с і н*, Білгендер мағына ғып жұртқа жайса (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тәржіме етті [қылды]. *Бір тілден екінші тілге аударды.* Орыстың *т ә р ж і м е е т т і м* мысалдарын, Әзірге қолдан келген осы барым. Қанағат азға деген, жоққа – сабыр, Қомсынып қоңырайма, құрбыларым! (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Батырхайыр дауласқан қазақтардың сөздерін *т ә р ж і м е қ ы л ы п* тұрады (М.Дулатов, Шығ.).

ТӘРЖІМЕЛЕ= е т. *Бір тілден екінші тілге аудару.* Екі тілмаш қолма-қол аударып, бірінен соң бірі кезекпен сөз жүйесін орысша *т ә р ж і м е л е п* тұр (С.Жүнісов, Ақан сері). Абай *т ә р ж і м е л е г е н* осы хатты әкесіне оқып отырып, ұзақ уақыт үнсіз ойда қалғаны Әлімханның әлі күнге дейін көкейінде (М.Дүзенов, Ант).

ТӘРЖІМЕЛЕН= е т. *Басқа тілге аударылу.* Қазір оның шығармалары жер шарының бірталай тілдеріне *т ә р ж і м е л е н д і* (Т.Сүлейменов, Қиял.). Оның туындылары білікті әдебиет мамандарынан зор баға алып, отыз алты халықтың тіліне *т ә р ж і м е л е н д і* («Білім және еңбек»).

ТӘРЖІМЕЛЕНУ *Тәржімелен етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т ә р ж і м е л е н у* сапасы.

ТӘРЖІМЕЛЕС з а т. *Бірлесіп аударма жасаушы.*

ТӘРЖІМЕЛЕС= е т. *Аударма жасасу.*

ТӘРЖІМЕЛЕСУ *Тәржімелес етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т ә р ж і м е л е с у* тәжірибесі.

ТӘРЖІМЕЛЕУ *Тәржімеле етістігінің қимыл атауы.* Көркем аударманың қазіргі даму кезеңінде түпнұсқадан тікелей *т ә р ж і м е л е у д і ң* маңызы арта түсуде («Уақыт және қаламгер»). Кітапты *т ә р ж і м е л е у г е* Қ.Мырзалиевтің көп еңбек сіңіргені байқалады («Қаз. әдеб.»).

ТӘРЖІМЕШІ з а т. *Бір тілді екінші тілге аудару ісімен шұғылданушы маман, аудармашы.* – Сен неміс бөлімдеріне *т ә р ж і м е ш і* болып жүрген Павел Соломонович Михайловты білесің бе? – деді Алтайға қарап (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Ол – сатирик-журналист, әрі *т ә р ж і м е ш і* (Ә.Бектемісов, Майдангер.).

ТӘРЖІМЕШІЛІК з а т. *Аудару ісімен шұғылданушылық, аудармашылық.* Осы ақылды машинаның ағылшын және орыс тілдерін жетік меңгеріп, *т ә р ж і м е ш і л і к* қызметті атқарады деп ешкім де ойлаған жоқ болатын («Білім және еңбек»).

ТӘРК: [ар. ترك] **тәрк етті [қылды, болды].** *Дүниеден безді, талақ етті.* Жан фида ғылым үшін мал *т ә р к е т*, Артылсын күн-түн сайын мәрифатың. Файда жоқ іс өткен соң бармақ шайнап, Алып қал осындайда бар хажәтің (М.Дулатов, Шығ.). Қараспанның мол дәулетін *т ә р к қ ы л ы п*, әкесінің асын берген соң, Гүлдәрісін жетектеп, Мойынқұмға сіңіп кеткен (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

ТӘРКЕЙ з а т. *Тартыс, талас.* – *Т ә р к е й г е* түскен қайран жастық-ақ, – деді апам, – Шұғаны әкете алмаса болдыдағы (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Күзететіні – осы үй, төбелесетіні – осы аула. *Т ә р к е й д е* тұрған тағдыр бар, қорғанар пана жоқ (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ТӘРКЕШ з а т. ж е р г. **1.** *Ақ киізден жасалып, жемдей өрнек кесте тігіп, ішіне ыдыс-аяқ салып қоятын қалта.* **2.** *Шыбықтан тоқылған, шыныаяқ салатын ыдыс, кәрзеңке. Т ә р к е ш т і* алып бер, кесе салып қояйын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӘРКІ: тәркі дүние [болды]. д і н и. *Адамның бұл дүниелік қызықтардан бас тарту ниеті; тақуа, сопы болғандық.* Діннің болашақ хазірет сопылары бұлар, осы діннің шарты бойынша өздерін *т ә р к і д ц н и е,* қатал сопылыққа бұйырғандар (М.Әуезов, Индия очерк.). Бенделіктің кәмелеттігі әулиелікпен болатұғын болса, күллі адам *т ә р к і д ц н и е* болып «hу» деп тариқатқа кірсе, дүние ойран болса керек (Абай, Тол. жин.).

ТӘРКІЛ: тәркіл дүние. ***Тәркі дүние.*** Қара ниетпен тапқан *т ә р к і л д ц н и е н і ң* не қасиеті болады (Ә.Табылдиев, Қой бағу.).

ТӘРКІЛЕ= е т. *Заңсыз дүниені тұтқындау, мүлікті, ақшаны, т.б. сот шешіміне сәйкес мемлекет меншігіне мәжбүрлі түрде өтеусіз алу.* Ауқымы бір гектар жерге таяу бұл алқаптан полицейлер 5005 түп *т ә р к і л е п* алды («Егемен Қазақстан»). Қаржы полициясы заңсыз тауарды *т ә р к і л е д і* (конфискациялады) («Жас Алаш»).

ТӘРКІЛЕН= е т. *Мүлік, ақша т.б. сот шешіміне сәйкес мемлекет меншігіне мәжбүрлі түрде өтеусіз алыну.* Алғаш *т ә р к і л е н е т і н д е р д і ң* тізіміне ілігіп, Сібір айдалғалы тұрғанын біліп қап, ешкімге айтпай, бір түнде енді бойжетіп келе жатқан талдырмаш қызын қолынан жетектеп, ізім-қайым тайып тұрыпты («Егемен Қазақстан»).

Көшірме кинотаспалар *т ә р к і л е н д і* («Астана ақшамы»).

ТӘРКІЛЕНУ *Тәркілен етістігінің қимыл атауы.*

ТӘРКІЛЕУ[1] с ы н. *Қызықсыз, бейжай.* Байжігіт көңілді сері, өзін ешкімнен төмен тұтпайтын, дүниеге *т ә р к і л е у* қарайтын жігіт (Б.Шаханов, Ғашық.).

ТӘРКІЛЕУ[2] *Тәркіле етістігінің қимыл атауы.*

ТӘРНЕК з а т. ж е р г. *Қауынның үлкендігі қиярдай, сопақша келген, тез пісетін түрі.* Базарға *т ә р н е к* түсіпті, мына екеуін балдарға әкелдім (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӘРТЕ з а т. *Арба-шананың көлік жегетін жетек ағашы; арыс.* Сәбира делбені Жапарға беріп, арбаның сол жақтағы *т ә р т е с і н е* сүйене ұстап жүрді (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). Биік сары атан ұзын *т ә р т е н і* шірене тартып, сылбыр аяңдайды (З.Шүкіров, Жас жесір).

Тәртесі қысқа. *Ой-өресі тар, ақылы аз.* Менің ініммен сөйлесуге аяғыңның астына биік саты қой, әйтпесе өрең жетпейді, *т ә р т е ң қ ы с қ а* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Көзі өткір, адамға қадала қарағанда, өңменіңнен өтеді. *Т ә р т е с і қ ы с қ а,* не қылар дейсің (Д.Еркінбеков, Шығ.).

ТӘРТЕДЕЙ с ы н. *Тәрте сияқты. Т ә р т е д е й* түзу. Тәртіпті, төкпеген мұңын, Өлеңшілердің әлі күн сөкпеген бірін. Ақындарға мін қылды қажетті кезде Жүгеріге айналып кетпегендігін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТӘРТІКЕМ з а т. ж е р г. о й ы н. *Төрт адам ойнайтын асық ойыны. Т ә р т і к е м* ойынында асықтарды үйіргенде кім төрт түрлі (алшы, тәйке, бүге, шіге) түсірсе, сол ұтады (Эксп. мат.).

ТӘРТІП [ар. ترتيب] з а т. **1.** <лат. disciplina> *Белгілі бір қоғам не ұйым мүшелеріне ортақ, орындалуы міндетті, қалыптасқан ереже, заң, жүйе.* Патша түсіп, ескі *т ә р т і п* жеміріліп, бостандық туғанына жыл жарым болды. Сонан бері дүние жайланып, халық рахат ғұмыр сүре алмай, саясат күнде өзгеріп, жұрттың мазасы кетіп тұрғаны рас. Бостандық, теңдік деген сөздің жеңсігі басылғандай (М.Дулатов, Шығ.). Үй һәм мектептегі *т ә р т і п* баланы ізгі құлықтарға әдеттендірсін (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Бір нәрсенің жөні, реті.* Данилов оған қалай атудың *т ә р т і б і н* айтты (С.Мұқанов, Өмір мект.). Бұдан кейін ол сайлау, дауыс беру *т ә р т і б і н* айтып түсіндірді (Ғ.Ахмедов, Жорық.). **3.** *Жеке адамның мінез-құлқы.* Талқылаған негізгі екі мәселенің бірі – бүгінгі ауыл мәдениеті де, екіншісі – Т.Мергенбаевтың жеке басының *т ә р т і б і* туралы болды (А.Әлсеров, Ар алдында). Көңілде жоқ, ешбір алаң, *Т ә р т і б і м* бес, Оқуым – бес. Қиын тиген Бірде маған Есебім де жаман емес (Қ.Сатыбалдин, Бақыт.). **4.** с ө й л. *Қаулы.* Жұмысты жақсы атқарғаным үшін колхозшылардың шығарған *т ә р т і б і* бойынша сыйлық алдым (Эксп. мат.). **5.** *Әдет-ғұрып, салт.* Біздің *т ә р т і б і м і з д е* мұндай жоқ (Ауызекі).

Күн тәртібі. *Жиналыста қаралатын, талқыға түсетін мәселе.* – Құрметті колхозшылар, *к ү н т ә р т і б і н д е г і* мәселе біреу (Д.Қасенов, Ауыл.). *К ү н т ә р т і б і н е* маңызды мәселе қойылғалы отыр (М.Неталиев, Үлкен жол.).

Күн тәртібінен түспейді. *Басты, маңызды мәселе деген мағынада.* Бұқараны социалистік саналылыққа тәрбиелеу міндеті социализмнің жеңісінен кейін де *к ү н т ә р т і б і н е н т ү с п е й д і* (Ғ.Ақмамбетов, Дүниеге көзқ.). Еңбекшілерді, жас ұрпақтарымызды партия мен халықтың дәстүрлері рухында тәрбиелеу *к ү н т ә р т і б і н е н т ү с п е к* емес (Д.Айдаров, Дәуір.).

Тәртіп берді. ж е р г. *Бір нәрсені істеуге бұйырды.* Абзал оған арбаны жөндеп, кешке мертік атты сойып, жұмысшыларға таратуға *т ә р т і п б е р д і* (Ә.Сараев, Тосқауыл). Оған болмаса басқа әдіс қолданып көреміз, – деп *т ә р т і п б е р д і* генерал (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

Тәртіп бұзды. *Қалыпты ережені сақтамады, заңды орындамады.* Мұқан ағай *т ә р т і п б ұ з ғ а н ы м ы з д а* бір аяғымызды көтертіп, бір қолымызға кірпіш ұстатып, бұрышқа тұрғызып қояды (С.Мұратбеков, Жабайы.). *Т ә р т і п б ұ з с а,* Үйіңе ертіп келіп, Баланды шерт, Басыңа шертіп көріп, Артық алма, Ағайын! Алмақ түгіл, Ұнамайсың кей кезде артық беріп! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тәртіпке келтірді [келді]. *Жөнге түсірді, реттеді.* – Сіз әуелі қарамағыңыздағы кісілерге ескертіңіз, бүгін тиісті қағаздарын реттеп, *т ә р т і п к е к е л т і р і п* қойсын (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). – Керуеттер алып, *т ә р т і п к е к е л т і р і п* қойғаным мұндай жақсы болар ма? (З.Шүкіров, Жас жесір).

Тәртіпке салу. *Жөнге келтіру, ретке түсіру.* Мемлекет құрылтайы тез жиналып, Россиядағы халықтардың тілегін орындап, тіршілігін *т ә р т і п к е с а л у ғ а* тілектеспіз. Біз құрылтай билігінен еш уақыт қашқан емеспіз (М.Дулатов, Шығ.). – Сен үшін бүкіл әріпті қайта *т ә р т і п к е с а л у* керек екен ғой (К.Ахметбеков, Ақдала).

Тәртіпке түсті. *Ретке келді, жөнге түсті.* Жанжақта қауырт жүріп жатқан көп жұмыстардың қиян-қилы саласында бір ізге, бір *т ә р т і п к е т ү с к е н д і к* бар (С.Шаймерденов, Мінез). Жөні келсе олда *т ә р т і п к е т ү с е р* еді (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.).

Тәртіпке шақырды. *Тәртіпті бол дегенді ескертті, тәртіпті болу керектігін айтты.* Мәжіліс ағасы Үрпек жұрттың дыбырлаған сөзін тоқтатып, *т ә р т і п к е ш а қ ы р д ы* (Б.Майлин, Шығ.). – Дегенмен бекініс бастығы атынан *т ә р т і п к е ш а қ ы р ғ а н ы м ы з* да дұрыс (Т.Молдағалиев, Алғашқы.).

Тәртіп орнатты. *Белгілі бір ереже, тәртіпті қалыптастырды, жөнге түсірді, ретке келтірді.* Жаңа директор ай сайын мал есебін алып, кіріс-шығыстары қатты қадағаланып отыратын *т ә р-*

т і п о р н а т т ы (Қ.Серікбаев, Қастек.). *О р н а т т ы* жаңа *т ә р т і п* ұзамай-ақ, Қызметке алып жатыр сұрамай-ақ. «Өкімет біздікі» деп қуанады, Жалшылар байда жүрген жалаң аяқ (Қ.Төкежанов, Қария.).

Тәртіп сақтады. *Қалыптасқан тәртіпті бұзбады, әдепті болды.* – Ақырын, *т ә р т і п т і с а қ т а ң д а р!* – деді директор, қоңырауын қағып (З.Шашкин, Доктор.). – Кәне, *т ә р т і п с а қ т а п,* тыныш тұрып, күрес қызығын көріңіздер (Қ.Салғарин, Сол бір күн.).

Тәртіптен тайды. ж е р г. *Тәртіпке бағынбады. Т ә р т і п т е н т а й ы п* жұмыс малын союшылыққа тез аяусыз шара беру керек («Екпінді балықшы»).

Темір тәртіп. *Сөзсіз орындалуға тиісті қатал тәртіп.* – Қазір соғыс кезі. Қайда да әскердегідей *т е м і р т ә р т і п* керек (Ш.Айтматов, Ерте келген.). Кіші адам үлкеннің тілін алуға тиіс. Бұл үйдегі *т е м і р т ә р т і п* осы (М.Дүйсенов, Ант).

ТӘРТІПКЕР з а т. *Тәртіпті қадағалаушы.* Сонша болмады, кезекші *т ә р т і п к е р* жирен офицер бөлмеге кіріп келді (С.Бегалин, Шоқан асу.). *Т ә р т і п к е р* қолын көтерді. Айтқызыбай мұңымды. Әуелі қатты жөтелді, Алмаймын, – деді мұныңды («Қаз. әдеб.»).

ТӘРТІППЕН ү с т. *Тәртіп сақтап, ретімен.* Атты әскерлерше *т ә р т і п п е н* екі-екіден кетіп бара жатыр (Б.Соқпақбаев, Алыс. ауыл.). – Мырзалар, шуламай *т ә р т і п п е н* айтыңдар, не керек сендерге? (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ТӘРТІПСІЗ с ы н. **1.** *Қалай болса, солай, ретсіз, жүйесіз.* Қай шығарма сөзде де болса жоспар болады. Бірақ біреуінің жоспары тәртібі сарасара ашық болады, біреуінің жоспары *т ә р т і п с і з,* былықпа ашық болмайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бұл журнал қазаққа баспасөздің ең керекті кезінде шыққанға жұрттың бәрі тілектес һәм көмектес болып, жұрттың бәрі жылы шыраймен қарсы алып еді. Бірақ анда-санда ғана көлденең білімділердің тәуір сөздерімен біраз рең алғаны болмаса, басқарылуы *т ә р т і п с і з* (М.Дулатов, Шығ.). – Неменеге ыржақтайсың? *Т ә р т і п с і з!* – дедім мен ашуланып (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Сестраның айтқанына көнбей тұрған *т ә р т і п с і з* немені қуып тастамақ секілді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ТӘРТІПСІЗДЕУ с ы н. *Сөлекеттеу, жөнсіздеу.* Конвертті асығыс, *т ә р т і п с і з д е у* жыртып, хат сөзін сол тік тұрған қалпында оқыды (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ТӘРТІПСІЗДІК з а т. *Тәртібі жоқтық, бетімен кеткендік, жүгенсіздік, тентектік.* Естіп тұрмыз, қазақ арасында *т ә р т і п с і з д і к,* бүліншілік басталып жатыр дейді, қайта патшаның почтасын тоқтатуға де батылдары барыпты (М.Дулатов, Шығ.). Мұндай *т ә р т і п с і з д і к* бұрын-соңды болып көрмегендіктен, үй ішіндегілер таң қалып, бір-біріне қарасты (Н.Баяндин, Құм асты.).

ТӘРТІПТЕ= е т. *Жөнге келтіру, реттеу.* Аман шыққанымызға риза болып, қару-жарақ, ертұрманымызды *т ә р т і п т е п,* киімімізді сығып, қайта кииндік (Б.Момышұлы, Шығ.). Кемпір үстел үстіндегі ыдыс-аяқты жинады, жуды, *т ә р т і п т е д і* (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Бір әйел.).

ТӘРТІПТЕЛ= е т. *Жөнге келтірілу, реттелу, жүйелену.* Орыс поселкасында жылу мәселесі біраз *т ә р т і п т е л г е н* (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Ток өткенде иондардың ретсіз қозғалысы *т ә р т і п т е л і п,* бағытталған қозғалысқа ауысатынын атап өткен жөн («Қазақст. мект.»).

ТӘРТІПТЕЛУ *Тәртіптел етістігінің қимыл атауы.*

ТӘРТІПТЕЛІН= е т. *Реттеліну, жүйелену.* Республика шекарасына кіріп, шығу мәселелері толық *т ә р т і п т е л і н г е н* («Түркістан»).

ТӘРТІПТЕЛІНУ *Тәртіптелін етістігінің қимыл атауы.* Қазақ әдебиет тарихы енді осы білімнің ұлы қазаны, ұлы дүкені болып отырған университет маңында жазылып, *т ә р т і п т е л і н у і* керек (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

ТӘРТІПТЕН= е т. *Жүйелену, реттелу.* Теміржол қатынасы *т ә р т і п т е н д і* (Ауызекі).

ТӘРТІПТЕНДІР= е т. *Тәртіпке түсіру.* Әскерді *т ә р т і п т е н д і р г е н* абзал (Ауызекі).

ТӘРТІПТЕНДІРУ *Тәртіптендір етістігінің қимыл атауы.* Командирдің әскерді *т ә р т і п т е н д і р у і* де қиын іс. Ал соғысу одан да ауыр (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ТӘРТІПТЕНУ *Тәртіптен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қатынастың *т ә р т і п т е н у і.*

ТӘРТІПТЕУ *Тәртіпте етістігінің қимыл атауы.* Атсыз келген жасақшыларға ат сатып әперу, атымен келгендерді есепке алып *т ә р т і п т е у* Мәмбеттің сыбағасы болған (Х.Есенжанов, Тар кезең). Мүнәйімнің отырыс-тұрысы, үй ішін *т ә р т і п т е у і,* балаларды ұстауы, жұртпен қарым-қатынасы бәрі жүйелі, ықшам (Т.Нұртазин, Ауыл.).

ТӘРТІПТІ с ы н. **1.** *Тәртібі жақсы, ұлгілі, өнегелі.* Қамбар мектепке кейін келіп түссе де, сабақты жақсы оқиды, *т ә р т і п т і* бала (С.Шаймерденов, Мезгіл). Ол өз ісіне ұқыпты, *т ә р т і п т і,* тіл алғыш солдат атанды (М.Ғабдуллин, Ел намысы.). **2.** *Жүйелі, іргелі.* Апала-топалаң заман *т ә р т і п т і* ғылым алуға ырық бермей, онда бірақ жыл оқып, жас бала жеке тұрмысқа, әлеумет ісіне кіріп кетеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Қажылардың көбінің өз ауылдарында бұл күнге шейін бір *т ә р т і п т і* бастауыш мектеп жоқ (М.Дулатов, Шығ.).

ТӘРТІПТІЛІК з а т. *Тәртіпті болушылық, ұлгілілік, өнегелілік.* Ғафекең – ұқыптылықты, *т ә р т і п т і л і к т і* қатты бағалайтын кісі (О.Сәрсенбаев, Жиде.). *Т ә р т і п т і л і к т і* – адамдардың қоғамдық ортада белгілі бір тәртіп жүйесін сақтауын және олардың игеруге міндетті нормаларды (құқықтық, моральдық, саяси-этностық) берік сақ-

тауын талап ететін жүйе (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТӘРТІППІЛ с ы н. *Тәртіп сақтауды жақсы көретін, тәртіпқұмар.* Бұл өзі бір *т ә р т і п ш і л,* істеген ісіне тиянақты жігіт (С.Мұқанов, Теміртас). Ол, ең алдымен, азаматтың үлгі-өнегесі айқын, адал, әділ мінезімен, еңбекке, өмірге құштарлығымен, *т ә р т і п ш і л* тәлімімен көзге түскен азамат («Мәдениет және тұрмыс»).

ТӘРІЗДЕН= е т. *Бір нәрсе секілді болып көріну, сияқтану, ұқсау.* Біресе ол маған ағарып атып келе жатқан таң сияқтанды. Біресе айдын шалқар көл *т ә р і з д е н д і* (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Әлдекімдер өз үстінен зулатып оқ атқан *т ә р і з д е н д і* (Х.Рахимов, Полк туы).

ТӘРІЗДЕНДІР= е т. *Ұқсаттыру, сияқтандыру.* Кісі бойынан асатын қалың қарды дәлеп *т ә р і з д е н д і р і п* жара қазып, есік шығарыпты (С.Омаров, Жүйрік.). Төбесіне киіз үйдің уықтары *т ә р і з д е н д і р і п,* темір шыбықтарды иіп апарып, дәл үстінен жез айшық орнатыпты (А.Жағанова, Еркежан).

ТӘРІЗДЕНДІРУ *Тәріздендір етістігінің қимыл атауы.* ≈ Түйе *т ә р і з д е н д і р у.*

ТӘРІЗДЕНУ *Тәрізден етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ит пен мысық *т ә р і з д е н у.*

ТӘРІЗДЕС ш ы л. *Сияқты, секілді, сықылды; ұқсас.* Тумбочканың үстіндегі саңырауқұлақ *т ә р і з д е с* қызыл лампаны жағып, жастығының астынан сағатын алып қараса, түнгі бір екен (З.Шашкин, Сенім). Осы *т ә р і з д е с* сұрау Өтекеңе де, Бижамал апайға да орала берді (Б.Тоқтаров, Қыран.).

ТӘРІЗДЕСТЕУ с ы н. *Сияқтылау, секілділеу; ұқсастау.* Нақ қазіргі бейнесін көрген кісі оны адам болса, Алдар көседей, егер басқа бір нәрсеге теңегісі келсе, түлкі *т ә р і з д е с т е у* дер еді (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.).

ТӘРІЗДІ ш ы л. *Сияқты, секілді; ұқсас, тәріздес.* Адамзат, хайуанаттар бір *т ә р і з д і,* Шынара халық ішінде бар егізі. Жасықтай жазғытұрғы босқа жатпай, Кел, көңілім, көжеқатық майша шыжы! (О.Шораяқов, Шайыр). Атланта *т ә р і з д і* Алып күшті талғадым. Қиян Қызыл теңізді Қызылқұмға жалғадым (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТӘРІЗДІЛІК з а т. *Сияқтылық, секілділік.* Адам геометриялық пішінді (форманы) табиғаттың өзінен алды. Мәселен, айдың дөңгелектілігі, орақ *т ә р і з д і л і г і,* көлдің айдыны, сәуленің түзулігі т.б. – міне, осының барлығы адамнан бұрын болған және оның көз алдында тұрған объектілер (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ТӘРІЗІ м о д. *Бір нәрсе туралы анық, дәл білмей, болжамды түрде айтылғанда қолданылатын сөз; шамасы, сірә.* – Мырзалар, сабыр, – деп тәртіпке шақырды өкіл, – *т ә р і з і* мына жігіт біреудің сөзін сөйлеп тұр (Қ.Исабеков, Соңғы.). *Т ә р і з і* қазір сөз ұғудан қалған қалпы бар (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ТӘРІК з а т. с ө й л. ***Тәрк.*** Жанфида малың *т ә р і к* болсын, жігіт, Дін, милләт деген сөзді тұр жәһидлай Мен кепіл сонда жаман болмасыңа, Тұрмасам қолыңды әкел айтқан шартта-ай (М.Дулатов, Шығ.). – Дүниенің бар қызығын *т ә р і к* еткен жан ғана ғылымда бірдеңе тындыра алады деуші едің ғой өзің баяғыда (М.Мағауин, Бір ата.).

ТӘС: тәсі қайтты. *Тауы қайтты, беті қайтты.* Жігіттің *т ә с і қ а й т т ы* (Эксп. мат.).

ТӘС: тәс орамал. з а т. ж е р г. *Қол орамал.* Мен *т ә с о р а м а л д ы* сатып алдым (Эксп. мат.).

ТӘСБЕЙІЛ: тәсбейіл қылды. ж е р г. *Бөгелді, қарайлады.* Ол неге мұнда *т ә с б е й і л қ ы л ы п* жүр (Эксп. мат.).

ТӘСБИҚ з а т. с ө й л. ***Таспиқ.*** Күрк-күрк жөтеліп, әжем шықты үйден. Бір қолында таяғы, бір қолында *т ә с б и ғ ы* (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Тәсбиқ тартты [аударды, салды]. *Аллаға жалбарынып, тілек тіледі.* Басына сәлдесін орап, тынымсыз аузын жыбырлатып, *т ә с б и ғ ы н а у д а р ы п* отырған қариялар де бар (К.Сейдеханов, Түркістан.).

ТӘСБИЫҚ [ар. تسبيح] з а т. с ө й л. ***Таспиқ.*** Бітегенеден соң, ала сақал *т ә с б и ы ғ ы н* сыртылдатып, оң қолына ала жабағының ала жібін ұстап, ерін ғана қозғалып, көмейі бүлкілдеп «Тәлиел» оқи бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӘСЕЙІЛ з а т. *Ақыл-кеңес, айла-тәсіл.* Әліден қорқып аз тама, Зар жылап бәрі еңірейді. *Т ә с е й і л* беріп Нәрікбай Халқына бір сөз сөйлейді (Бабалар сөзі // Шора батыр).

ТӘСЕЛДЕМ з а т. ж е р г. *Тәсіл, айла, қулық.* Сот алдында *т ә с е л д е м м е н* жалтарған жігіт (Эксп. мат.).

ТӘСЛИМ: тәслим болды. е с к і к і т. *Көнді, мойындады.* Біз өз ортамызда бұл мархамат ғадәләтті иманның шартынан хисап қылмаймыз, ал оның үшін мүслим болғанда Алла тағалаға *т ә с л и м б о л ы п,* оның жолында болмақ едік, болғанымыз қайсы? (Абай, Тол. жин.).

ТӘСПИҚ [ар. تسبيح] з а т. с ө й л. ***Таспиқ.*** *Т ә с п и қ т ы* тастап та тас алып, Сәлде аяққа шұлғанды. Өнер қылды жақсылар, Қасқырша елін жұлғанды (Шәкәрім, Шығ.).

ТӘСПІ [ар. تسبيح] з а т. д і н и. *Діни адамдар Аллаға сиыну дұғаларын жаңылмай оқу үшін қолдарына ұстап, санап, тартып, аударыстырып отыратын моншақтар тізбегі; жіпке тізілген бұршақ; таспиқ.* Махмұт тақуа болады. Тұла бойы толған тұмар, мойнында – *т ә с п і,* дұғалық, аузында – зікір, күн шықпай оқығаны намаз, заулатқаны жасын, ол дәретсіз жер баспайды; қари болам деп, Құранның 13 парасына дейін жаттап алады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақ сәлделі, қолына *т ә с п і* ұстаған қожа, молдалар (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Тәспі аударды. *Тәспінің бұршағын жылжытып санады, тәспі тартты.* – Е, Құдай, асылығымды

кешіре гөр, – деп Насыр өткен өміріне өкінгендей, *т ә с п і а у д а р ы п,* оңаша мүлгіп отыратынды шығарды (С.Адамбеков, Көсе.). Арық қойдай боп қалды малы аз адам, Ағайыннан көп болды араз адам. *Т ә с п і а у д а р ы п* сауапты іздегендер Ат-тонын алып қашты жаназадан (Майлықожа, Нақыл).

Тәспі тартты [қайтарды]. *Тәспісін қолына алып, бұршақтарын санай отырып жылжытты.* Әкесі төмен қарап, *т ә с п і т а р т ы п* әлі табжылмай отыр екен (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қуанып өзі-дағы етіп шүкір, *Қ а й т а р ы п т ә с п і,* тәһлил айтып зікір. Бас иип күнге қарап, сәждә етті, Көңліме келтірме деп бұзық пікір (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТӘСПІШЕ үс т. *Тәспі тәрізді, тәспіге ұқсап.* Ақ қағаздың бетінде *т ә с п і ш е* тізілген момақан цифрлар түр (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.).

ТӘСІЛ з а т. **1.** *Белгілі бір істі орындап шығу үшін қолданылатын әдіс, айла.* Елді *т ә с і л м е н* ұстауға қолынан келмеген, бірақ билерге бағына алмаған хандарды «хан талау» деп, ел талап алып, қуып жіберетін еді, не өлтіретін еді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Біздер күріш өсірудің тиімді *т ә с і л д е р і н* жалықпай іздестірдік (Ы.Жақаев, Менің бақытым). **2.** м а т. *Белгілі бір есепті шешуде қолданылатын амал.* Енді функция шегіне екінші түрде анықтама берейік. Айталық, Е жиынының шектік нүктесі x_0 болсын, онда осы Е жиынын құрайтын сандардан x_0 санына жинақты болатын тізбекті неше *т ә с і л м е н* құруға болады (О.Жәутіков, Жоғары матем.).

ТӘСІЛГӨЙ с ы н. с ө й л. ***Тәсілқой.***

ТӘСІЛГӨЙЛІК з а т. с ө й л. ***Тәсілқойлық.*** Табиғи тәкаппарлығына әйел затының еркек сезімталдығы, *т ә с і л г ө й л і г і* қосылғанда – кісіні күнәға итермей қоймайтын, суық жалтылының өзі жүрек жылытып, үміт құяр құбылма, сиқыр бір сұлулық пайда болды (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады.).

ТӘСІЛДЕМЕ з а т. ***Әдістеме.*** Жерді жекеменшікке сату арқылы ғасырлар бойы тәжірибеге асырылып келген, сыннан өткен «қыстау-жайлау» озық аграрлық мал бағу *т ә с і л д е м е с і н е н* айырылып қалмаймыз ба? Ата кәсібіміз – малшаруашылығын ақсатып алмаймыз ба? («Жас Алаш»).

ТӘСІЛДЕН= е т. *Бір нәрсені істеуге төселу, жаттығу.*

ТӘСІЛДЕНДІР= е т. *Жаттықтыру, төселдіру.* ≈ Күреске *т ә с і л д е н д і р і п* алды.

ТӘСІЛДЕНДІРУ *Тәсілдендір етістігінің қимыл атауы.* Суландыру, жұртты іске *т ә с і л д е н д і р у,* шеберлендіру жұмыстары да солай (Т.Нұртазин, Адам.).

ТӘСІЛДЕНУ *Тәсілден етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бұған *т ә с і л д е н у* керек.

ТӘСІЛДЕС ш ы л. *Тәріздес, ұқсас.* Мына отырған бала аумаған менің Мұқашым *т ә с і л д е с* екен (Эксп. мат.).

ТӘСІЛДІ с ы н. *Тәсілі, амалы бар, әдісі мол.* Ерғазы өзінің көнтерлі, *т ә с і л д і* әдетіне сап, тағы күтпек болды (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ТӘСІЛДІРЕК с ы н. *Тәсілі басым; айлалырақ, әдістірек.* Әуелбектің *т ә с і л д і р е к* екенін сезсе де, Мырғалымда оңай берілер ой жоқ (М.Хайрутдинов, Алғашқы.).

ТӘСІЛҚОЙ с ы н. *Айла-амалы, тәсілі көп, әдісі мол.* Қыз *т ә с і л қ о й* екен, жете бергенде жалт бұрылып, мені тастап кете барды (З.Шашкин, Өмір.). Көрді де көп әскерді келе жатқан, Адамдай жүрді аулақта құлан атқан. Ақылы күшіне тең, кең пікірлі, Талайды *т ә с і л қ о й* ед тұралатқан (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТӘСІЛҚОЙЛАУ с ы н. *Айласы басымдау, әдістілеу.* Су жүрек үш буыршынның біреуі *т ә с і л қ о й л а у* екен (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ТӘСІЛҚОЙЛЫҚ з а т. *Амал, әдісі көптік; айлакерлік.* Бұрын озып шыққан, бірақ Хамза оны *т ә с і л қ о й л ы қ п е н* тұқырта тартып жібере қоймады (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Гауһар). Ауа райына тікелей тәуелді көшпелі малшаруашылығы геоэкономикалық, геосаяси, геомәдени *т ә с і л қ о й л ы қ т ы* жетілдірді (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ТӘСІЛҚОР с ы н. *Тәсілқой, әдісші.* Шамасы келсе, Есімбекті қайтадан тұзаққа түсірмекші. Нағыз *т ә с і л қ о р* түлкі, қара ниет құдың қадамы (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ТӘСІЛҚОРЛЫҚ з а т. *Тәсілшілдік, әдісшілдік.* Қалған танк, құрал-саймандарын асқан шеберлік, білімділік, *т ә с і л қ о р л ы қ* нәтижесінде фашистердің темір құрсауын талқандап, өзіміздің алдыңғы шептегілерге қосылған (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ТӘСІЛНАМА з а т. *Жүзеге асырылуға тиісті жұмыстың реті, әдісі көрсетілген нұсқаулар жиынтығы.* «Шартты школасы» деп аталатын *т ә с і л н а м а* да жасалды («Халық кеңесі»).

ТӘСІЛСІЗ с ы н. *Айла-амалы жоқ, әдіссіз.* Дөй қара *т ә с і л с і з* екен. Талай рет дөңгелентіп үйіріп әкетсе де, Сәрсен аяғын тіреп, тік түсіп жүр (Т.Ахтанов, Дала.). // *Айла, амал, тәсіл болмайынша.* Айласыз, қиялсыз, *т ә с і л с і з* ешбір нәрсенің қолға түспейтініне көзі жеткен Оразалиев, белді буып, тағы да ізденуге шықты (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ТӘСІЛСІЗДІК з а т. *Тәсілі жоқтық, әдіссіздік.*

ТӘСІЛШІЛ с ы н. *Тәсілі көп, айла-амалы мол, әдісші.* Сіз айтпақшы, шығарманың мазмұнын оқушыларға барынша ұғындыру үшін бала ұғымына сай шебер тілді, әдісші, *т ә с і л ш і л* болу керек екен («Лен. жас»).

ТӘСІЛШІЛДІК з а т. *Тәсілі көптік, айлакерлік, тәсілқойлық.* Ал бұл жағдайлар сол машиналарда істеп жүрген адамдардың шапшаңдығын, тапқырлығын, *т ә с і л ш і л д і г і н* керек етеді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

ТӘСІЛІМ: жан тәсілімде [жан тәсілімге келгенде]. *Өлер шақта, көз жұмар кезде.* Тобылғы шешен мерт болды. *Ж а н т ә с і л і м д е:* «Қозые, бақыл болыңдар!» деген күйзелісі майдан үстін жаңғырықтырып тұрып, шорт үзіліп кетті (К.Ахметбеков, Сый орамал). *Ж а н т ә с і л і м г е к е л г е н д е* аузын ашып, қайта жұмып еді, тілін тістеп қалды (З.Ақышев, Ақбел.).

Жан тәсілім берді. *Көз жұмды, өлді, қаза тапты.* Жау-жарағы бойында, алмас қылышын ұстаған қалыбы *ж а н т ә с і л і м б е р д і* (С.Ғаббасов, Өскен ұя). Жанды қинап жатқаннан *ж а н т ә с і л і м б е р г е н* де артық секілді кейде (О.Бөкеев, Қайдасың.).

Жан тәсілім етті [қылды]. *Өлді, жаны шықты, қаза болды.* Есіл ер сол жығылғаннан ес жия алмай таң сәріде *ж а н т ә с і л і м е т т і* (З.Жәкенов, Таң самалы). Ғали *ж а н т ә с і л і м қ ы л ғ а н н а н* бері Жамал ессіз болып жатқан еді (М.Дулатов, Шығ.).

ТӘСІП: тәсіп етті. а) *Таласты, бәсекелесті.* Темір берген жігітке *т ә с і п е т п е* (Мақал). ә) *Мақтады.* Сен оны бізге *т ә с і п е т п е й*-ақ қой (Ауызекі).

ТӘТЕ з а т. **1.** *Бірге туған жасы үлкен қыз; әпке.* Жездемнің қандай адам екенін мен Қаншайым *т ә т е м н і ң* айтқанынан ғана білемін (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.). Асылжанды қазір ол *т ә т е* дейді, туған әпкем деп біледі (К.Қазыбаев, Ызғар). **2.** *Бірге тумаған, бірақ сыйлайтын, құрметтейтін жасы үлкен әйел адам; апай.* – Зура *т ә т е,* осы тақияны маған сыйлаңызшы, – деді Темір жалынышты үнмен (Ә.Әбішев, Замана.). – Ой, сотқар, *т ә т е ң м е н* жағаласқаның не? (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). **3.** ж е р г. *Әке.* Төгіліп жібек көйлегі, *Т ә т е с і* сонда сөйледі: – Қайырлы болсын сапарың, Жауыңды жең! Сау келгін, Көрерсің жерін сан белдің. Басарсың жонын сан елдің. Жұлдызың туып оңыңнан, Қаруың түспей қолыңнан, Алатау ассын атағың! (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Ұқсапсың Жамбыл *т ә т е ң е* Жасына мүмкін жетерсің. Тұрғанда халқын мәпелеп Тұғырдан қайда кетерсің (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сөйтіп отырғанда әлгі баланың *т ә т е с і* келіп, әкелік сөзін айтты (Эксп. мат.). **4.** *Бірге туған аға, жасы үлкен туыс.* Армиядағы *т ә т е м н е н* хат келді (Ауызекі).

ТӘТЕЖАН з а т. *Жасы үлкен әйел адамға қарата ізетті немесе жалынышты түрде айтылатын сөз; тәтетай.* – Кеттік! – Қайда?! – Концертке! – *Т ә т е ж а н,* мен... – Тырс етпе! (Қ.Мырзалиев, Күміс.). «Рұқсат бер, *т ә т е ж а н*! Мінейін ат темірден, Жем орнына май ішсе, Жорта тұрып семірген (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ТӘТЕЙ з а т. *Жасы үлкен әйел адамға құрметпен айтылатын атауыш сөз, апай.* Мен кеше Ақдидар *т ә т е й д і* көрдім. Ақдидар *т ә т е й* ше? Сіз білуге тиіссіз. Ақдидар Балташевна. Мектептің директоры (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Күлиман *т ә т е й* маған бірдеме деген болу керек, барлық класс менің бетіме қарайды, бірақ мен ештеме естімедім (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

ТӘТЕЛЕ= е т. с ө й л. *Тәте, тәте деп айту; тәтелеп жаны қалмау. Т ә т е л е г е н* даусын сағынды (Ауызекі).

ТӘТЕЛЕУ *Тәтеле етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т ә т е л е у м е н* келеді.

ТӘТЕТАЙ з а т. *Жасы үлкен әйел адамға, тәтеге қарата жалынышты, өтініштi түрде айтылатын атауыш сөз; апатай.* – Үйге барып келейінші, *т ә т е т а й,* кешікпеймін, деп жығыла жабысты (З.Жәкенов, Таң самалы). – *Т ә т е т а й,* сізге не болған, сабыр етсеңізші! (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

ТӘТПҰШ: тәтпұшын тартты. *Қиындық көрді, азабын тартты.* Бақыт шерткен жетім бала күйіне мейірімді әкеден айырылып, жетімдіктің *т ә т п ұ ш ы н т а р т ы п* жүрген Жанармен бірге оқушы да қатты елгізиді («Лен. жас»).

ТӘТПІШТЕ= е т. с ө й л. ***Тәптіште.*** Басқа да жаңалықтар бар. Олар түрғысында *т ә т п і ш т е п* айтпай-ақ қояйын (Т.Шаханов, Жоғалған.). Несін *т ә т п і ш т е й і н,* аңшылық сыры өздеріңе де мәлім ғой (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ТӘТТІ с ы н. **1.** *Дәмі бал, қант, кәмпит сияқты; тіл үйіретін.* Бұл қауындар басқа қауындарға қарағанда әлдеқайда *т ә т т і* (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.). Дұрыс ұйықтау үшін түнге қарай бір стакан *т ә т т і* компот не *т ә т т і* кисель ішкен жөн (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). **2.** *Дәмді, нәрлі, жұғымды, сіңімді.* Болғайсың таудан аққан *т ә т т і* бұлақ, Ыстықта шөлдегендер жабылатын. Қысылған мұхтаждарға жәрдем беріп, Халықтың өзіне аудар махаббатын (М.Дулатов, Шығ.). Ойын-сауықтың, тіпті, қызық болуы үшін қымыз, қазы, қозыдан басқа қант, шай, ұн, тағы қаланың басқа түрлі *т ә т т і* тамақтары керек қой (М.Жұмабаев, Шығ.). – Қолдарына түскен *т ә т т і с і н* баланың қолына ұстатады (А.Жұмаділдин, Қайырлы.). – О баста қант беріп, *т ә т т і г е* үйір қылған мен едім (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). **3.** а у ы с. *Артық, қымбат.* Махаббатпен жаратқан адамзатты, Сен де сүй ол Алланы жаннан *т ә т т і.* Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп және хақ жолы осы деп әділетті (Абай, Тол. жин.). Жалғыз жатып ойланам, Күңіренемін, толғанам: Балдан *т ә т т і* өмір не? Қорқынышты өлім не? Жалынды жүйрік жас жүрек Неге ақырын сөнеді? Бұған жауап кім табар? (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Жанға жайлы, жағымды, сүйкімді.* Ай, жұлдыз, ағарған таң, жарық күн бар, Жазғы құс, жапырақта қандай мін бар? Күндізгі харекеттен босағанда, Өзіңе-өзің тиген *т ә т т і* түн бар (Абай, Тол. жин.). Неткен жақсы, неткен *т ә т т і* бұл минут! Бізге қарап, бақшадағы гүл күлед. Жәметайым! Жан-жағыңа қарашы! Жер де, көк

те жаңа түсте түрленед! (Ж.Аймауытов, Шығ.). **5.** а у ы с. *Ынтымақты, тату, сыйлас.* Боп жүрді екі жағы *т ә т т і* құда, Бой жетті екі қыз да болып бұла. Отаулап қырғыз қызын ұзақ алды, Балта бай беріп болды бәрін бұ да (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Бір жыл туып, бірге өскен, Тату едік, *т ә т т і* едік (Қ.Жұмалиев, Қырда.). // *Өмірдің қызығы, рақаты, жақсы жақтары. Т ә т т і с і н* де, ащысын да көрдік қой бұл дүниенің (К.Сақабаев, Өткел.). Махаббат жолы – шұбар шың, Шықпасаң қандай баққа сан? *Т ә т т і с і н* қалай ұғарсың, Ащының дәмін татпасаң? (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

Балдай тәтті. *Дәмі бал сияқты, тіл үйіретін.* Қалың ел: санасы өсіп сене берген, Бұлақты *б а л д а й т ә т т і* еме берген. Бүгінгі көрген өмір ертең жаңа, Бұл қай күн өзгешелік өре берген (Б.Майлин, Шығ.). – Бала, бала балдайсың, Бал жеміспен қандайсың? – *Б а л д а й т ә т т і* бал жеміс: Бал жемістен ал деңіз! (Ә.Табылдиев, Көңілді.).

Балдан тәтті. а) *Тым тәтті, өте дәмді.* Жапжаңа кісі болып түк білмеген, Қалжыңын білдіртпейді «қалай» деген, жаның шошыр, өрлігі жаннан бөлек, Кісіге *б а л д а н т ә т т і* орны келген (Абай, Тол. жин.). Балықтың сорпасы, шіркін, *б а л д а н т ә т т і-а у* (К.Тоқаев, Түнде.). ә) *Сүйкімді, жағымды.* Қызығын көр өмірдің, *Б а л д а н т ә т т і* бала сүй. Бәрібір ыстық жүректе, Тұрады әлгі аласа үй (А.Тоқмағанбетов, Сайра бұлбұл). б) *Өте тату, ынтымақты.* Баласы Балтабайдың Шабданбекті, Оны да Асанға әкеп беріп кетті. Бірге оқып, Мақпал оны «нағашым» деп, Бірге өсті, бірге жүрді *б а л д а н т ә т т і* (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Жап-жаңа кісі болып түк білмеген, Қалжыңын білдіртпейді «қалай» деген. Жаның шошыр, өрлігі жаннан бөлек, Кісіге *б а л д а н т ә т т і* орны келген (Абай, Тол. жин.).

Тәтті аузының дәмін кетірді. *Өз сыйын өзі кетірді, жек көрініштi болды.* – Ойбай, Омардың соры қайнады, *т ә т т і а у з ы н ы ң д ә м і н к е т і р д і* ғой! – десті (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

Тәтті сөз. *Жайлы әңгіме, көңілге қонымды сөз.* Шыншыл бол, шықпа жолдан, шыдамды бол, Ақыл – дос, талап – басшы, табасың жол. Қыршаңқы қотыр тауып қасынады Есірік кейбір надан ақымақ құл. Мамықтай мінезіңді жұмсақ қылып, Жылы жүз, *т ә т т і с ө з б е н* мақтауға тол (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тәтті тамыр [түбір]. б о т. *Қант қызылшасының жемісі.* Звенодағы 80 гектар қызылшаның гектарынан 500 центнерден *т ә т т і т а м ы р* жиналды (Ш.Дәрмағанбетов, Еңбек.). Қант қызылшасын күтіп-баптау, арасын сирету, қатар аралығын қопсыту, *т ә т т і т а м ы р д ы ң* қанттылығын арттыру жайында пікір білдіріп, ой жарыстырады (Ж.Мусин, Қанат.).

Тәтті тіл. *Жақсы сөз.* Ұрдің қыздарының *т ә т т і т і л і н* қимай, өзіне еріп кеткенімді өзім де білмей қалдым (Қаз. ертег.).

Тәтті үйқы. *Тырп етпей, қатты ұйықтаған ұйқы.* Бөбек мұрны пыс-пыс етіп, *т ә т т і ц й қ ы д а* жатыр (И.Салахов, Көкшетау.). – Төсегіме шешініп жатқаннан соң да талай тамаша әңгімелерді тыңдап жатып *т ә т т і ц й қ ы г а* кеттім (А.Байтуғанов, Шопан.).

Тәтті шие. б о т. <лат. cerasus avium> *Раушангүлділер тұқымдас жапырақ тастайтын шие туысы ағашы; жеміс дақылы. Т ә т т і ш и е н і ң* тағам ретінде мәні үлкен, басқа жеміс түрлеріне қарағанда ерте пісіп, жеміс маусымын ашады. Ерте пісетін сорттары көбінесе жаңа піскен күйінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТӘТТІ-ДӘМДІ с ы н. *Жылы-жұмсақ, жақсы (тамақ).* Баласына сақтаған ірімшік, қаймақ сияқты *т ә т т і-д ә м д і* тамақтарын мол әкелді (С.Бегалин, Уақыт.). Оның [Драгомировтың] шұқшия зерттеген бір мәселесі – қазақ елінің меймандостығы, қолындағы *т ә т т і-д ә м д і с і н* қонағына тосып, ешбір ақы-пұл алмауы (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Реті келіп, үйіне шендесе қалса, ол *т ә т т і-д ә м д і с і н* Жарболдың аузына ұстайды (Ғ.Орманов, Жүрек).

ТӘТТІҚҰМАР с ы н. *Тәттіні жақсы көретін, кәмпитке, қантқа өш.* Өз бағасының артқанын сезген *т ә т т і қ ұ м а р* қу бала да қайтқан жоқ, бергеннің бәрін сыпыртып соға берді (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ТӘТТІЛЕ= е т. *Тәтті ету, дәмді қылу.* Қазанға жабысып піскен нанды қырғышпен тіліп алмас бұрын әжем бетіне қаймақ жағып *т ә т т і л е п* және жұмсартып қояды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Тілі де қызық. *Т ә т т і л е п* аз және сүйретіп жәй сөйлейді (М.Қаназов, Жер кіндігі).

ТӘТТІЛЕН= е т. **1.** *Тәтті болу, дәм кіру.* Қанттандырылып *т ә т т і л е н г е н* немесе ашыған азық бейтарап реакция береді (Мал азығы.). **2.** а у ы с. *Сүйкімді болу, жағымды әсер ету.* Мұхаметқалидың аса шебер ойнайтын күйлерінің ерекше *т ә т т і л е н і п* кететін мезгілі түн уақтысында (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Адамдар бірбірінің көңіліне қараса, бұл өмір қаншама *т ә т т і л е н е р* еді (Д.Досжанов, Кісі.).

ТӘТТІЛЕНУ *Тәттілен етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т ә т т і л е н у* дәрежесі.

ТӘТТІЛЕП үс т. *Тіл үйіретіндей етіп, дәмдеп.* Жан ол жей алатын тамақтардан *т ә т т і л е п* ас пісіріп беріп, сосын кетеді үйіне (Т.Жармағамбетов, Соңғы.).

ТӘТТІЛЕУ[1] с ы н. *Аздап тәтті, тәттірек.* Талқаны көкшіл, дәмі қант қосылғандай *т ә т т і л е у* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Кімдерің барсың сімірер – Қалдырмай жалғыз тамшысын. *Т ә т т і л е у* болса, сүйсініп, Ащылау болса, шашалмай (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

ТӘТТІЛЕУ[2] *Тәтті ету етістігінің қимыл атауы.* Бірақ сиыр сүтінде ақ (белковина) пен май көп, қант аз. Сондықтан сиыр сүтін сұйылту һәм *т ә т т і л е у* керек (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТӘТТІЛІК з а т. **1.** *Тәтті болғандық, тіл үйіретіндік.* Мысалы, *т ә т т і л і к* деген ұғым – жабайы ұғым (М.Жұмабаев, Шығ.). Алманың, алмұрт, шиенің *Т ә т і л і г і* бал шырын. Деп қаласың: бұл бақты Өсірген екен Мичурин (М.Әлімбаев, Балдәурен.). **2.** *Дәмділік, нәрлілік, жұғымдылық.* Жолшыбай қымыздың *т ә т т і л і г і* мен оны өндірудің жолы сөз болды (Б.Қойшыбаев, Ай нұры). Сапырып Ақжайықтың ақ тұнығын, Қаз-үйрек жеткізуге шаттық үнін. Қаңқылдап мақтап отыр майшабақтың, Өзара таңдай қағып *т ә т т і л і г і н* (М.Неталиев, Менің заман.). **3.** а у ы с. *Жанға жайлылық, жағымдылық, сүйкімділік.* Бұл минуттың *т ә т т і л і г і* сонда мен өзімнің Бәтесімді енді қайыра еш уақытта көрмейтіндей бар ықыласымен сүйіп едім (Ә.Омарбаев, Кәрлен.). Ғаламат күш, апыр-ау, бұл не деген? Тас та қалмас, сеземін, гүлдемеген. *Т ә т т і л і г і н* еңбектің осыншама Қазақ қазақ, болғалы білген емен (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). **4.** а у ы с. *Өмірдің қызығы, рақаты, жақсылығы.* Пайдасы ғылыммен ми кептірер, Дос-жарға мақтан етіп, бұлдап көрер. Жақсы сөз, жақын үміт *т ә т т і л і к т і* Кемітер, көңіл қоймас, кекеңкірер (Абай, Тол. жин.). – Сен өмірдің *т ә т т і л і г і н* қандай идеалға бөлегеніңді өзің білесің бе? (І.Есенберлин, Алтын.). **5.** а у ы с. *Татулық, ынтымақтық, сыйластық.* Өз тұсында бұл екеуінің *т ә т т і л і г і н д е й* тәттілік, бірлік ешкімде де болған жоқ (М.Әуезов, Қилы заман). Сексеннен әрі асқандар болмаса онан бергі жастағылар біздерді атымыздың сәйкестігіне, өзіміздің бір анадан туғандай *т ә т т і л і г і м і з г е* қарай егіз деп ойлайды («Қаз. әдеб.»).

ТӘТТІ-МӘТТІ з а т. с ө й л. *Кәмпит, қант т.б. тәтті тағамдар деген мағынада.* – Не қылар дейсің? Онан да магазинге бар да, балаларға *т ә т т і-м ә т т і* алып кел (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.).

ТӘТТІРЕК с ы н. **1.** *Тәттілеу, дәмдірек.* Фруктоза әдетте тәтті жемістерде және глюкозамен бірге балда болады, ол глюкозадан және кәдімгі қанттан да *т ә т т і р е к* (Орган. химия). – Столдағы жемістен гөрі ағаш бұтағынан үзіп жеген жеміс *т ә т т і р е к* болар (С.Мұқанов, Өсу жол.). **2.** *Жағымдырақ, сүйкімдірек.* Бүгінгі күні қанатын қомдап, пәк түлеп, Шәмшіден үшты сендерге деген ақ тілек. Алыста жүрсе сүю де жақсы аңсаумен, Жақынға келсе құшақтап сүйген *т ә т т і р е к* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТӘТТІСІН= е т. *Тәтті көру, тәтті деп білу.* ≈ Ол *т ә т т і с і н б е д і.*

ТӘТТІСІНУ *Тәттісін етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т ә т т і с і н у* сезімі.

ТӘУ ү с т. ж е р г. *Алғаш, бірінші рет; тәуелі.* Мариямның үйіндегі суреттер Раушан осы үйге *т ә у* келгенде-ақ ілулі тұр еді (Б.Майлин, Шығ.). Киіз үйге шыққан соң мені молдаға *т ә у* апарып берген (Б.Майлин, Шығ.).

Тәу баста. ж е р г. ***О баста.*** – Тамағың өзіңнен болсын, пәтер ақы алмаймын, – деп Мария кемпір *т ә у б а с т а* кешірім жасаған (С.Омаров, Қызыл арай). *Т ә у б а с т а* қанша айтқанмен ет жүрегі бірден дауалай қоймай, қобалжи беріп еді (С.Омаров, Қызыл арай).

ТӘУ: тәу айырды. д і н и. *Кітап көтеріп, бата берді.* Сол үшін алайын дегендіктен де ме, шешесі молдаға *т ә у а й ы р г а н д а:* «Тентек болса, ұрып-ұрып қой, еті сенікі, сүйегі менікі», – деді (Б.Майлин, Таңд.).

ТӘУ: тәу етті. *Қасиетті деген нәрсеге басын иіп, маңдайын тигізді; тағзым етті, сиынды.* Ажал аузынан аман келген киелі жандай, соған сірә, табынардай, әлдекімдер сұр шинельдің етегін сүйіп, *т ә у е т і п* жатыр (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Жүргейсің бізге *т ә у е т і п*! Жүгермек жандар біз бе едік?! Өрттен де рахым дәметіп, Дерттен де мейірім іздедік (М.Мақатаев, Шығ.).

ТӘУАП з а т. с ө й л. ***Тәуәп.*** Қожа Ахмет өзіне арнап соғылған кішкене мавзелейге жерленді. Кейін бұл мавзолей мұсылмандардың жаппай *т ә у а п* ету орнына айналады («Қаз. әдеб.»).

ТӘУӘП [ар. طواف] з а т. д і н и. *Қажылық рәсімдерін атқаруда Қағбаны айналу, киелі, қасиетті санап құрмет көрсету әрекеті. Т ә у ә п т ы* қажылық рәсімін толық атқарған кезеңде немесе дінге берілгендіктің белгісі ретінде Мекке қаласының тұрғындары мен қонақтары кез келген уақытта орындай алады (ҚҰЭ).

Тәуап етті [қылды]. *Тәу етті, бағыштады.* Омардың қос қызы беттерін сипап, әке рухына *т ә у а п е т т і* (О.Бөкеев, Өз отың.).

ТӘУБА з а т. с ө й л. ***Тәубе.*** Жаза гөр топырақты елден, Алла. Тілегін міскіндердің берген, Алла. Құлыңа екі жаза бере көрме, Кеше гөр, қылдым тәуба, тәуба, *т ә у б а* (М.Дулатов, Шығ.). Қасқыр айтты:– Кеше, гөр, қылдым *т ә у б а*, Кетемісің шын тастап мені жауға. Айла тауып осыдан босатып ал, Аузымнан ант берейін ойнамауға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тәуба қылды. с ө й л. ***Тәубе қылды.*** «Уh» деп жерге түсіп, есін жиып, Көзінің *т ә у б а қ ы л д ы* жасын тыйып. Құдайдан сұрап алған ханның ұлы, Суыққа қатты тоңды, күнге күйіп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Алпысқа жақын келген соң, Өлімнен хабар жетер деп, *Т ә у б а қ ы л ы п* тоқтадым (Шал ақын, Өлеңд.).

ТӘУБАЛА= е т. *Тәуба айту.* Құдайдың өзі де қызық, кейбір адамның соңына түссе, оңдырмай түседі – деп *т ә у б а л а п* келе жатыр. (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Бар ауылда қасіретсіз бір ғана, Шүкірлік қып *т ә у б а л а й д ы* зілқара (Е.Ибраһим, Өлеңд.).

ТӘУБАХАНА з а т. *Тәубаға келтіретін орын.* Тергеу ұзаққа созылмады. Еспен иек қағып еді, екі жасауыл кіріп келді. *Т ә у б а х а н а ғ а* апарыңдар? (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

ТӘУБӘ с ө й л. ***Тәубе.*** *Т ә у б ә* жоқ, дұға да жоқ тентек бойда, Өлең жоқ айтып жүрген талай тойда. Қан ағып, қайрат қылған майданменен Ауыр қылыш, дулыға бірақ ойда (Абай, Тол. жин.).

ТӘУБЕ [ар. توبه] з а т. *Тағдырға ризалық, шүкіршілік.* Түрмыста нәпсіз сәуле жоқ, «Тәңірі» де жоқ, «*т ә у б е*» жоқ. Өмір деген – шірік шөп, Қай үмітпен қазарсың? «Тәңірі» де жоқ, «тәубе» жоқ, Жаным қалай тазарсын? (М.Жұмабаев, Шығ.). – Осындай ұлдың әкесінде арман болар ма? *Т ә у б е* деу керек қой (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Тәубеге келді. д і н и. *Бір Аллаға сиынып, кешірім сұрады, іштей күнәсына күйініп, мойындады, шүкіршілік етті.* Енді бүгінгі күн *т ә у б е г е к е л і п,* өткендегіден безіп отырмын (Қаз. ертег.). Қылмады арыстан уафа *т ә у б е с і н е,* Аңдардың тоқтау салмай ғауғасына. Өзі еткен әміріне хилаф *к е л і п,* Сақина тілеп алды сау басына (М.Дулатов, Шығ.).

Құдайға [құдаға] тәубе. д і н и. *Аллаға шүкір, иншалла. – Қ ұ д а й ғ а т ә у б е,* осы жасында өзі болып бір адамнан көмек сұрап көрген емес (З.Шашкин, Өмір.). *Қ ұ д а ғ а т ә у б е,* тілім байланып қалмаса не қылсын (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

Тәубе етті [қылды]. *Шүкірлік қылды, асылық жасады.* Сөйте тұрып осы күнімізге *т ә у б е е т е м і з,* шүкірлік қыламыз (С.Бақбергенов, Адам.). Содан соң Әсел іштей тірі қайтқанына *т ә у б е е т т і* (Ж.Сатаев, Құйын). *Шүкіршілік етті; асылық жасамады.* Өз заңымша ұқсаттым, Берген құдай тілекті Оспанды алған бұл өлім *Т ә у б е қ ы л с а ң* керекті (Абай, Тол. жин.). Отырып бір күн арыстан ой қылыпты. Халық жинап *т ә у б е қ ы л ы п* той қылыпты. «Қиянат күшті әлсізге етпесін» деп, Аңдарға әмір шашып, қойдырыпты (М.Дулатов, Шығ.).

Тәубе келтірді. *Шүкіршілік етті, тәуба қылды.* Ойлаған ойының жүзеге асып, қара тастай қатқан жандардың беттері бермен қарағанына іштей *т ә у б е к е л т і р і п* тұр (Д.Исабеков, Тіршілік). *Т ә у б е к е л т і р* тіліннің жазасына, Тие бермей Үмбеттің мазасына. Өнегеде үлкенді сыйламасаң, Жолығасың шоқпардай назасына (Жамбыл, Тол. жин.).

Тәубесі есіне [аузына] түсті. *Құдайды есіне алды; үрейі ұшты, қорықты. – Т ә у б е с і е с і н е т ұ с і п* жүрсін. Түк етпейді! – деп, елеусіз қалдыруға айналып еді Майбасар, Абай намыстанып қатты сөйлеп кетті (М.Әуезов, Абай жолы). – Ал Беке, әңгімеңді айтшы, Әлжанның *т ә у б е с і а у з ы н а* бір *т ұ с к е н* екен (Б.Қожабеков, Көктөбе).

Тәубесі қабыл болды. д і н и. *Тілегі орындалды.* Перзентке өлсе құрбан боп, Қаншайымның *т ә у б е с і* Сірә дә *қ а б ы л б о л м а с а,* Айналайын құдайым (Мұнлық-Зарлық). Тоқсан үйлі тобырдың *Қ а б ы л б о л ы п т ә у б е с і,* сақтады құдай батырды (Қамбар батыр).

Тәубесіне [тәубеге] келді [түсті]. а) *Шүкіршілік етті, риза болды, қанағат тұтты.* Ұлының ұзақ жолға өз бетімен жүруге жарағанына іштей *т ә у б е с і н е к е п* Ікіләм емші Қабышты автобус аялдамасына дейін өзі шығарып салды (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.). – Бүкіл жаратушы пайғамбар, әмбиелерге атап-атап алғыс айта келіп, «осынымның жолына екі көрінің жаны құрбан» – деп, *т ә у б е г е к е л г е н* (К.Сегізбаев, Жыл.). ә) *Райынан қайтты, жөніне келді; есін жиды.* Мұндай батшағардың төбесіне түйіп қойсаң, *т ә у б е с і н е* сонда *к е л е д і* (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Құсбек қойды да орынсыз балағаттамай, ызамен соғылған таяғына кешірім тілеп, іштей *т ә у б е с і н е т ұ с т і* (К.Оразалин, Ақ жазық).

Тәубесіне [тәубеге] келтірді [түсірді]. *Құдайын танытты, сазайын тарттырды.* – Әлгі қайда? Мен ол күшікті *т ә у б е с і н е к е л т і р е й і н* (С.Сматаев, Алау). Жендеттер даяр болды өлтірмекке, *т ә у б е г е* бишараны *к е л т і р м е к к е.* Кінәсін мойындаса дарға асып, Дәм-тұзын бір сағатта бітірмекке (Е.Бердин, Қанды асу). Ол «оның бір қос жылқысын қырғызып, *т ә у б е с і н е т ұ с і р д і м*» деп біледі (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Тәубесінен жаңылды [жазды]. *Құдайды ұмытты, әділ жолдан тайды.* «Дәрежең қанша өскенмен белгілі кенереден аспа, төгілме, жанжағыңа қара, *т а у б е ң н е н ж а ң ы л м а*» деп өзіме-өзім айтатыным қайда? (С.Бақбергенов, Адам.). Білген кісі азар ма? *Т ә у б е с і н е н ж а з а р* ма (XVIII–XIX ғ. қаз. ақын.).

Тәубесін есіне [аузына] түсірді [салды]. *Зәресін алды, қорқытты, үрейін ұшырды.* Бұл төлеу былай тұрсын, енді Жақсылықты біразырақ көп елдің талқысына салып, *т ә у б е с і н е с і н е т ұ с і р у* керек (М.Әуезов, Таңд. шығ.). «Алдыңа бір келтірермін, *т ә у б е ң д і а у з ы ң а* бір *т ұ с і р е р м і н*» деп, кегін ішіне түйіп тастады (Б.Дәулетбаев, Парыз). Бір қасиет бар әлемде қаққан жұмбақ қанатын, Артық кетсең қатал қолмен *т ә у б е ң д і е с к е с а л а т ы н* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тәубесін ұмытты. *Ешкіммен санаспады; күпірлік етті.* Ол Қадишаға бәйбішеден бетер түнере түсіп, «өтірік пе, *т ә у б е ң д і ұ м ы т а й ы н* деген екенсің, жалшының қызы» деп, көзімен зекиді (С.Жүнісов, Ақан сері). – Әзірге жейтін жаныннан қалма, өте бер. Бірақ *т ә у б е ң д і ұ м ы т п а,* – деді Бексұлтан (Ж.Жұмақанов, Солдат.).

ТӘУБЕЛЕ= е т. *Шүкіршілік қылу; тәубе деу.* Әуелгі күндері денесі жазылып, жүрегі де жаймен соғып, сергіп кеткендей болғанына *т ә у б е л е п*-ақ еді, енді мынау (Е.Әкімқұлов, Даңқ.). Оған несіне күйеулері қуанды, Неге, неге *т ә у б е л е п* қарт қуанды. Ақын аға, бүгін неге сонша мәз?– Бәрі жұмбақ, бәрі маған буалдыр (Е.Ибраһим, Жас ғұмыр).

ТӘУБЕЛЕУ *Тәубеле етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т ә у б е л е у м е н* келді.

ТӘУБЕЛІК с ы н. *Тәубе етерлік, шүкірлік.* Шүкірлік. Төбемізден бұлт ауды анық. Бейбіт күн нұр төгіп түр шырқау барып. Қой үстіне бозторғай жұмыртқалар заман мынау. Әр күнің – мың *т ә у б е л і к* (Қ.Жұмағалиев, Ақ жарма).

ТӘУБЕСІЗ с ы н. *Шүкіршілік етпеген, қанағатсыз. Т ә у б е с і з* тәлім шам болмас Ішіне жағып қабірдің. Ажал келсе, бір күні Айла таппай жаңылдың. Тәуба қылсаң Аллаға, Ләбек деген рухын (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ТӘУБЕ-ТАУПЫҚ з а т. *Шүкіршілік, сабыр.* Жұрт *т ә у б е-т а у п ы қ т а н* кетті ғой. Шаригаттың бұйрығын істейтін жан жоқ (Б.Майлин, Шығ.). Бұрынғы аюдай ақырған «Тәкең» жоқ, *т ә у б е-т а у п ы қ қ а* келіп тым мүләйім момын сияқты (Б.Серкебаев, Өткенде).

ТӘУБЕХАТ з а т . *Тәубеге келіп жазған хат.* Рақым Анғамның *т ә у б е х а т ы* Ташкентте шығатын «Правда востока» газетінің 30 мамыр күнгі санында жарияланды (М.Шоқай, Шығ.).

ТӘУБЕШІЛ с ы н. *Шүкірлік еткіш, қанағатшыл.* Сол бір күнгі табиғат көркіне қанағатсыз көз түгіл, *т ә у б е ш і л* көңіл де тоймайды білем, әлденеге құмартып, әлденені аңсап, алаңдай берді (З.Шашкин, Сенім). – Қожа, неге сонша *т ә у б е ш і л* болып кеттің? – деп сұрайды (Қожанасыр хикая.).

ТӘУБЕШІЛІК з а т. *Шүкіршілдік, қанағатшылдық.* Бір жағыммен жантайып жататын болдым. Алғашқы күндермен салыстырғанда бұл *т ә у б е ш і л і к* еді (Қ.Қамбаров, Тауда.). Сұлу қыз, саулама тіл, сау есірік, Қынылдаң, қызба жанжал, әумесерлік. Өсекші, өтірікші, өршіл мінез, Әммесін жоятұғын *т ә у б е ш і л і к* (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.).

Тәубешілік етті [жасады]. *Шүкіршілік қылды, қанағат тұтты.* Жақаң бұған да *т ә у б е ш і л і к е т т і.* Қуаныштан бойына ыстық қан жүгіргендей болды (Ж.Мусин, Таң нұры). Барға *т ә у б е ш і л і к ж а с а п,* жеткен жеріміздің межесі осы екен деп, қол қусырып отырғанымыз да жоқ («Қаз. әдеб.»).

ТӘУГІ ү с т. ж е р г. *Ең алғашқы, бастапқы, тұңғыш.* Бұл ойды Зылиқа *т ә у г і* үйінен шыққан түні-ақ ойлаған (Б.Майлин, Шығ.). Бүгін ол алғашқы еңбек жолының *т ә у г і* жеңісіне масаттанып, бөлімшедегі жұмыс орнына көңілді оралып келеді (Қ.Сәрсекеев, Краша.).

ТӘУЕ з а т. ж е р г. *Тәйке, тәуке (асықтың тегіс жағы).*

ТӘУЕ: тәуе етті. с ө й л. *Сиынды, бас иді.* Жүргейсің бізге *т ә у е е т і п!* Жүгермек жандар біз бе едік? Өрттен де рахым дәметіп, Дерттен де мейірім іздедік (М.Мақатаев, Шығ.).

ТӘУЕКЕЛ [ар. توكل] з а т. **1.** *Бір іске жалтақтамай батыл кіріскендік, белді бекем буынғандық.* Үш қонып, төртінші күн белден асты, Ол күні алтынды үйге душарласты. Тау басынан түсірген *т ә у е к е л м е н* Сол үйге кірмек болып қадам басты (Абай, Тол. жин.). – *Т ә у е к е л,* тағы да бағымды сынап көрейін, – деді Балзия қолындағы тасын оқтайлап ұстап (С.Омаров, Өмір.). Не болса да *т ә у е к е л,* Қостым тайды жарысқа. Мейлі үмітім бос кетер, Жарамаса алысқа (Ғ.Орманов, Таңд.). **2.** п с и х о л. *Қалай аяқталатыны анық емес және табысты болмаған жағдайда жағымсыз салдары болуы мүмкін іс-әрекеттің жағдаяттық сипаттамасы.* Психологияда «*т ә у е к е л*» термині негізінен тәуекелге бару тұрғысынан, яғни субъектінің қауіпсізінен гөрі іс-әрекеттің қауіпті вариантын белсенді түрде артық санауы тұрғысынан қарастырылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **3.** ә с к. <франц. risgue> *Жүзеге асырмақ іс-шаралардың сәтсіз болып шығуының ықтимал қаупі, осындай қауіпке байланысты іс-шаралардың өздері.* «Әйтеуір бір сәті болар» дегенге негізделген көзжұмбай *т ә у е к е л* және әбден ойластырылған, сәтті болады деген сенімге негізделген нартәуекел деп сараланады. «Тәуекел» термині ойындар теориясы мен шешімдер белгілеу теориясында қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Нар тәуекел. *Бір нәрсеге барлық қиыншылықты сезе отырып, батылдықпен бел шешіп кіріскендік.* Не де болса, *н а р т ә у е к е л.* Шешінген судан тайынбас (Ә.Әлішев, Батыр.). – Талапты ерге нұр жауар деген. *Н а р т ә у е к е л,* – деп Досай тік беткейге бірден тырмысып өрмелей жөнелді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Тәуекелге басты [салды, барды]. *Бір іске тәуекел деп кірісіп кетті.* Айтайын, айтайын деп тұрып, айта алмай қалам. Ақыры көзді жұмып *т ә у е к е л г е б а с т ы м:* – Апа, сізге келін түсіріп берсем қайтеді? – дедім (Т.Тобағабылов, Жазира). Тек *т ә у е к е л г е с а л ы п* жүріп келем. Астымдағы ақылды атаныма ғана сенем (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Жүгіріп жүр есі шығып жан-жағына алаңдай, Көмек сұрап, ал өздері *т ә у е к е л г е б а р а* алмай (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тәуекелге бел байлады [буды]. *Іштей бекінді, тәуекел деп бір іске кірісті. Б е л б а й л а п т ә у е к е л г е* жұм көзінді, Ешкімнен жүрексініп хауыфланбай. Ғазилар хафалықта жүр әуре боп Һеш нәрсе бұл уақытта анықталмай (М.Дулатов, Шығ.). *Т ә у е к е л г е б е л б у ы п,* «Көк бөрі» шеру шеккендей. Тегі бір, бізбен тең туып, Биікке ерте жеткендей (К.Салықов, Жезкиік).

Тәуекел деп. *Тәуекелге басып, іштей бекініп.* Екеуі *т ә у е к е л д е п* кетіп қалды, Таң атпай-ақ Ордаға жетіп барды. Ағаштан балаған қып арша жауып, Бекініп бір дарада жатып алды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Т ә у е к е л д е п* тасқа түс, Бекем буып беліңді. Жүрсең жолы болады, Істесең ісің оңады, Жолдасың – алғыс сенімді (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тәуекелдің тонын киді. *Тәуекел етті.* Ол жігіт «*т ә у е к е л д і ң т о н ы н*» киіп, Жұмысқа созды қолын, сонша биік! Тұрғанда местің ауызын

тәліп ашып, Дарияның кетті меске суы сыйып (О.Шораяқов, Шайыр).

Тәуекел етті [қылды]. *Бір іске бел шешіп, батыл кірісті, неге де болса көнбекші болды.* Арман ағайдан бұл сырды қанша сұрамақ болсаң та, *т ә у е к е л е т е* алмадық (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Тайсалма, *т ә у е к е л қ ы л*, батыр балам, Арсыға дұға асырар мен қарт бабаң. Еніреген ерге серік жолдас болар, Балауса жас жолбарыс – інің Науан (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тәуекел тобы. п е д. *Араласқан ортасының нормасы мен талаптарына сәйкестене алмаған түрлі психикалық және әлеуметтік бейімсіз балалар тобы* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Тәуекел хаққа байланды. д і н и. *Тәуекелге бел байлады [Діни түсінік бойынша, тәуекел еткен адамды Алла тағаланың өзі қолдайды].* Исатай үгіт сөз айтты: – *Т ә у е к е л х а қ қ а б а й л а н с а*, Ризығын өзі жеткізер, Өлмес, – деп, – ерлер жемінен (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ТӘУЕКЕЛДІК з а т. **1.** *Тәуекел еткендік, бел шешіп кіріскендік.* Бас Ассамблеяда Израильдің өзі және оның Америка Құрама Штаттары бастаған 2–3 негізгі қамқоршыларынан басқа ешкім де агрессорды ақтауға *т ә у е к е л д і к* істей алмады («Соц. Қаз.»). **2.** *Келеңсіз зардаптарға ұшырататын оқиғалардың басталу ықтималдығы.* **3.** э к о н. *Қызмет шарттарының кездейсоқ өзгеруіне байланысты күтілген табыстың, мүліктің, ақшалай қаражаттың болжанбаған шығынға ұшырау қаупі.* Экономикалық *т ә у е к е л д і к* – қабылданатын шаруашылық шешімдердің немесе жасалған әрекеттердің экономикалық үдерістерге ықпал етуінен туындайтын қатер (ҚҰЭ).

ТӘУЕКЕЛСІЗ с ы н. **1.** *Тәуекел етпейтін, тәуекел жасамайтын.* Қауіпсіз ауру, *т ә у е к е л с і з* сәтті қашан көрді дәрігер? (М.Иманжанов, Менің махабб.). **2.** *Тәуекел етпейінше, батылдық жасамайынша; бел шешіп кіріспей. Т ә у е к е л с і з*, талапсыз мал табылмас, еңбек қылмас еріншек адам болмас, Есек көтін жусаң да, мал тауып кел, Қолға жұқпас, еш адам кеміте алмас (Абай, Тол. жин.). – Майданда жау дзотын алу қауіпсіз деп ойлайсың ба? *Т ә у е к е л с і з* іс бітпейді (І.Есенберлин, Алтын.).

ТӘУЕКЕЛШІ з а т. *Тәуекел етуші.* Махаббаттың белесі бар, шыңы бар. *Т ә у е к е л ш і* болсаң шыңға шығып ал. Егер шыңға шыға алмасаң кезінде, Өміріңде өшпес мәңгі мұңың бар («Мәдениет және тұрмыс»).

ТӘУЕКЕЛШІЛ с ы н. *Тәуекел еткіш, батыл, өжет.* Ғашықтық уағдамен *т ә у е к е л ш і л*, Қажымай осы үшеуін мекем ұста. Кімде-кім жетер сонда мұратына, Пайда жоқ жүрексінген қорқыншта (М.Дулатов, Шығ.). Аламын деп Лағылды Алтын бастар қағылды. *Т ә у е к е л ш і л* жастың да, Тауы қатты шағылды (Қ.Мырзалиев, Алуан.).

Тәуекелшіл кәсіпкерлік. э к о н. *Ғылымды көп қажет ететін салаларда құрылған және жаңа технологияны жасап, таратумен айналысатын ұсақ фирмаларға көбірек тән кәсіпкерлік* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТӘУЕКЕЛШІЛДІК з а т. *Тәуекел еткіштік, батылдық.* Адамның жақсы мінезі: *т ә у е к е л ш і л д і к*, ермек. Тәуекелге бел байламай, ерлік тұлпарына міне бей, көздеген мұратқа кім жеткен? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ал Әлидің ансамбль құрудағы батылдығы, *т ә у е к е л ш і л д і г і* көбінесе мінезіне – мақтаншақтығына байланысты (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

ТӘУЕКЕЛШІЛІК з а т. *Тәуекелге барушылық, батылдық.* Осындай шүйкедей ғана тарамыс денеден шыға беретін не деген қайрат, не деген от! *Т ә у е к е л ш і л і г і н* айтсайшы! (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық).

ТӘУЕЛДЕ= е т. **1.** *Тәуелді ету, бағынышты қылу, меншіктеу.* Ұсқыны Хадишаны Мықының өзіне *т ә у е л д е й т і н* тәрізді ме, қалай (М.Ақынжанов, Ыбырай Алтынсарин). Ертеңгі істің тағдырын Асқар мен Кеңеске *т ә у е л д е п* келе жатқан Кәрим Ластайда қанша кідіреді, белгісіз (Ж.Тілеков, Жоңғар.). **2.** л и н г в. *Сөзге тәуелдік жалғауыш жалғау.*

ТӘУЕЛДЕН= е т. **1.** *Тәуелді болу.* Саяси жағынан ерікті болып көрінгенмен, бұлар экономикалық жағынан *т ә у е л д е н і п*, жартылай колонияға айналған (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.). Колхоздың уставы соғыс кезінің жеңісіне *т ә у е л д е н і п*, Есенәлінің ойынша өзгере тұруы керек (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). **2.** л и н г в. *Белгілі бір заттың иеленуші үш жақтың біріне меншіктелуі.* Сөз жекеше түрде де, көпше түрде де *т ә у е л д е н е д і* (Қазіргі қаз. тілі.). Зат есімнің *т ә у е л д е н г е н д е г і* жақтарының баяндауыштық қызметпен ешбір қатысы жоқ (Қазіргі қаз. тілі).

ТӘУЕЛДЕНДІР= е т. *Тәуелдік жалғауын жалғаттыру.* «Кенже» сөзін «үйге» *т ә у е л д е н д і р і п*, үшінші жаққа көшіріп, сөз үндестіруге болмай ма (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ТӘУЕЛДЕНДІРУ *Тәуелдендір етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т ә у е л д е н д і р у* тәсілі.

ТӘУЕЛДЕНУ *Тәуелден етістігінің қимыл атауы.* Тәуелдік жалғауларын жағына байланысты, жекеше не көпше, оңаша не ортақ *т ә у е л д е н у і н е* байланысты анық аңғаруға болады («Қазақст. мект.»).

ТӘУЕЛДЕУ *Тәуелде етістігінің қимыл атауы; тәуелдік жалғауын жалғау.* Грамматиканың морфология саласында; сөз құрамы мен сөз тұлғалары, тәуелдік және *т ә у е л д е у* түрлері, көптік формалар қарастырылады («Қазақст. мект.»).

ТӘУЕЛДЕУЛІ с ы н. *Біреуге тәуелденген, бағынышты.* ≈ *Т ә у е л д е у л і* тұлға.

ТӘУЕЛДІ с ы н. *Біреуге, бір нәрсеге бағынышты, байланысты.* Біз табиғатқа әлі де көп-көп *т ә у е л д і* екенімізді жасырмаймыз (Ж.Исмағұлов, Адам.). Өсімдіктің құнарлылығы, судың са-

пасы, топырақтың химиялық құрамына *т ә у е л д і* (С.Омаров, Қой. бағу.).

Тәуелді болды. *Біреуге, бір нәрсеге бағынышты болды.* Қысқасы, Жанқабекке *т ә у е л д і б о л ы п* Гүлсім Алматыға келді (С.Бегалин, Уақыт.). – Өренім, есіл ерім, қос балдаққа *т ә у е л д і б о п* қалыпсың-ау (С.Алдабергенов, Асу).

Тәуелді етті [қылды]. *Бағынышты қылды, тәуелдендірді.* – Алжыған қақпас, әкелгеніңді балаларды *т ә у е л д і е т п е й-а қ* бере салмайсың ба! – деп Әтеш дүрсе қоя берді (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). – Кулак Трофимнің қызы – Зинаны да ақыры өзіне *т ә у е л д і қ ы п* қойып жүр (Б.Тоқтаров, Тауда.).

Тәуелді септеу. л и н г в. *Септік жалғауларының зат есім немесе зат есім қызметін атқаратын басқа сөздердің тәуелді түрлеріне жалгануы* (Қазіргі қаз. тілі).

ТӘУЕЛДІК з а т. *Бағыныштылық, тәуелділік.* Жалпыға бірдей міндетті оқу жер жүзінің көптеген елінде жарияланады, бірақ барлық елде, әсіресе артта қалған және отар елдік *т ә у е л д і г і н е н* босаған елдерде, бірдей емес (Семья тәрбиесі).

Тәуелдік жалғау. л и н г в. *Белгілі бір заттың иеленуші үш жақтың біріне меншікті екенін білдіретін арнаулы морфологиялық тұлға. Т ә у е л д і к ж а л ғ а у* септік жалғауынан да, жіктік жалғауынан да бұрын жалғанады (Қазіргі қаз. тілі). Толық мағыналы сөз ілік септігінде тұрып, *т ә у е л д і к ж а л ғ а у ы м е н* келген көмекші есіммен байланысады («Қазақст. мект.»).

ТӘУЕЛДІЛІК з а т. **1.** *Бағыныштылық, байланыстылық.* – Иә, табиғатқа тәуелсіз нәрсе бар ма?! Бәрі де тәуелді. Бірақ *т ә у е л д і л і к т і* кейде өз қолымыздан жасайтынымыз да әлі қалмай келеді-ау (К.Ахметбеков, Ақдала). Экономикалық *т ә у е л д і л і к* сөзсіз саяси тәуелділікке әкеліп соғады («Соц. Қаз.»). **2.** и н ф. <ағыл. dependence> *Функция мен оның аргументтері арасындағы қатынас; мәліметтер базасындағы мәліметтер ассоциациясы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТӘУЕЛЖІ: тәуелжи қалды. *Момақансыды, мүсәпірсіді, мүләйімсіді.* Қасымхан *т ә у е л ж и қ а л д ы* (Ауызекі).

ТӘУЕЛСУ *Тәуелсі етістігінің қимыл атауы.*

ТӘУЕЛСІ= е т. *Тәуелді, бағынышты болып көріну.* Тек екеуі де *т ә у е л с і м е г е н с і д і,* шындық ұшығы арыда жатуы қақ (Т.Тілеуханов, Өмір.).

ТӘУЕЛСІЗ с ы н. **1.** *Ешкімге, еш нәрсеге бағынышты емес; байланыссыз.* Оның үстіне ескі дос алдында әйеліне *т ә у е л с і з* еместігін дәлелдегісі келді ме, пәлендей қарсылық жасамады (А.Шамкенов, Толқын.). **2.** с а я с и-қ ұ қ ы қ. *Өз саясатын, билігін өз еркімен жүргізуге қабілетті.* Біз *т ә у е л с і з* және азат Түркістан құрғымыз келеді (М.Шоқай, Шығ.). Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаев құқықтық жүйенің қалыптасуы мен сот билігінің *т ә у е л с і з* қызметіне айрықша мән беріп отыр («Егемен Қазақстан»). Судья сот төрелігін іске асыру кезінде *т ә у е л с і з* және Конституция мен заңға ғана бағынады (ҚР Конституциясы).

ТӘУЕЛСІЗДІК з а т. **1.** *Біреуге бағынышты еместік; еркіндік, бостандық.*– Әрине, тастай алмай жүрген жаным жоқ, *т ә у е л с і з д і к* үшін күресудің не екенін мен жақсы түсінемін (І.Есенберлин, Қаһар). – Мен награда үшін емес, еліміздің *т ә у е л с і з д і г і,* халқымыздың намысы үшін соғыстым (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). **2.** с а я с и-қ ұ қ ы қ. *Мемлекеттің өз саясатын өз еркімен жүргізуге қабілеттілігі.* Біз, Түркістан *т ә у е л с і з д і г і н* жақтаушылар, еліміздің еркі үшін және жұртымыз Түркістанның бодандықтан құтылуы үшін күресеміз (М.Шоқай, Шығ.). Тәуелсіздіктің бір-ақ ырғып шығатын, бір-ақ секіріп түсетін оңай биік еместігін түсіну үшін де әуелі *т ә у е л с і з д і к к е* жету керек екен (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ТӘУЕП: [ар. طواف] **тәуеп қылу**. *Қасиетті жер, мекенге барып сиыну.* Қабірінен әулиенің алашқа артық Ертеде Абылайға орда болған ағаш. Ордасын сол ағаштағы Абылайдың Меккедей *т ә у е п қ ы л г а н* тамам алаш (М.Жұмабаев, Шығ.). Алаштың қайсар қырғыз баласына Қосылса жара жаның жарасына, Жас төкпей, өрлеп, өрлей Талас бойын *Т ә у е п қ ы л* Манасыңның моласына (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТӘУЕТ з а т. с ө й л. ***Дәуіт*** (2). Қазақ *т ә у е т т і* ұстап алып, алғашқы шыққан сүйелді тістетіп, қайта қоя береді. Сонда сүйел толық жазылады деп біледі (А.Қайбарұлы,.. Қаз. ырым.). Қалың шөптің арасынан тау шегірткесі мен *т ә у е т т і ң* тынымсыз шырылы келеді құлаққа (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Тәует бас. *Әдемі, тік, сұлу бас. Т ә у е т б а с ы н* бір жағына бұрып тастап, мойнын садақша иіп, жұлынып келе жатқан парайдағы ақ бақай тор дөнен енді қарға жиі омбылап келеді (С.Жүнісов, Жапанда.). Көз алдында – сәске түске тармасқан көктем күнінің қызуымен еркелене маужыраған, сағымға орана бастаған сары дала емес, манағы *т ә у е т б а с,* кең сағақ, құлан жал, күлте құйрық, серек тұрықты қызыл ат (М.Мағауин, Таңд.).

ТӘУЕТТЕ= е т. *Әдемілеу, сәндеу.* Марфуға сандықтың аузын бұрынғыдай сорғыштап, патшадан ұтып алған алтын балдақтың мөрін басып, бұрынғыдай *т ә у е т т е п* қойды (Қаз. ертегі).

ТӘУЕТТЕЙ с ы н. *Тәует сияқты.* Дос болсаң қарлығаштай, *т ә у е т т е й* бол, Міндетсіз сату, қолқа дәметпей бол. Қарлығаш, бұлбұл, тәует – нағыз достар, Анық дос жан аямас білгендей сол («Қаз. әдеб.»).

ТӘУКЕНШІК с ы н. *Сүйкімсіз.* Ағашы, кірпіші, төбесі, тоқалы жапырайған *т ә у к е н ш і к* үйшіктері «бізді қазақтан басқа кім мекендесін» дегендей, бет-аузы қисайып, көздері сығырайып, кемсеңдеп тұрған іспетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӘУЛІК з а т. *Күн мен түнді қоса есептегенде ұзақтығы 24 сағатқа тең уақыт, мерзім.* Он төрт *т ә у л і к* бойы теңіз үстінде болдық (А.Нұрманов, Құлан.). Ол кезде жолаушы таситын поезд кенге *т ә у л і г і н е* бір-ақ рет қатынар-ды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

Тәулік бойы. *Күні, түні, толық 24 сағат. Т ә у л і к б о й ы* нәр татпай, Тәлтіректеп, Талықсыған кездерім көз алдымда (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТӘУЛІКТЕЙ үс т. *Тәулік шамасындай.* Әлгі емші кеудесіне қадалған жебені суырып тастауға *т ә у л і к т е й* мезгіл әрекеттенген (Д.Досжанов, Жібек.). Сөйтіп, арада екі *т ә у л і к т е й* уақыт өтісімен, поездың Москваға жақын келгенін жариялады (Арулар).

ТӘУЛІКТЕП үс т. *Тәулік бойы, күні-түні.* Қонаға басталып, *т ә у л і к т е п* соғатын боранның өзі секілді (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.). Өзі бұрын ойланбаған мәселелердің төңірегінде *т ә у л і к т е п* толғанатынды шығарды (Ж.Еділбаев, Түркістан).

ТӘУЛІКТІК с ы н. **1.** *Тәулікке қатысты, тән.* Орман алқаптары ауаның температурасына, сондай-ақ топарақтың *т ә у л і к т і к* температурасына да әсер етеді (М.Ахметов.., Егін қорға.). Бұл дені сау адамның *т ә у л і к т і к* нормасының тең жартысы (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Арада көп уақыт өтпей-ақ, ол бір көмір комбайнының *т ә у л і к т і к* көрсеткішін 550–600 тоннаға жеткізді (Жарық жұлдыздар). **2.** *Тәулікке жететін, тәулік шамасындай.* – Өзінен қызметі үлкен командирмен сөз жарыстырып, қарсыласқаны үшін гвардия лейтенанты Досовқа 15 *т ә у л і к т і к* арест жариялаймын (С.Бақбергенов, Қарға там.). – Екі *т ә у л і к т і к* қауқар бар әлі Бита барда (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

ТӘУМЕНДІ с ы н. *Тәу ететін, жаппай табынатын.* Тәуелсіз елде *т ә у м е н д і* тұлғалар болмауы керек («Жас Алаш»).

ТӘУМҮЖІК с ы н. с ө й л. *Әбден мүжілген, тозған (кетпен).* Кетпенші баланың басы шыққан *т ә у м ү ж і к* кетпені анадайда жатыр (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ТӘУПИҚ [ар. توفيق] з а т. д і н и. *Сабыр, қанағат.* Ел іргесі тыныш болсын. Жолаушының жолдасы қыдыр болсын. Досқа да, дұшпанға да *т ә у п и қ* берсін тәңірім (Қ.Жұмаділов, Көкейтесті). Үшінші қымбат ақыл деген, Ақылсызда *т ә у п и қ* жағы тақыр деген (Бес ғасыр.).

ТӘПИҚСЫЗ с ы н. д і н и. *Сабырсыз, қанағатсыз.*

ТӘУПЫҚ з а т. с ө й л. ***Тәупиқ.*** Құдай *т ә у п ы қ* берген шығар, хан әйтеуір бұларды шауып тастаған жоқ (О.Сәрсенбаев, Сағым). Үшінші қымбат деген ақыл деген Ақылсызды *т ә у п ы қ* жағы тақыр деген (Бес ғасыр.).

ТӘУРАТ з а т. д і н и. *Көктен түскен төрт кітаптың бірі, еврейлердің діни кітабы; Торо.* Алла Мұса пайғамбарға айтты: – Тұр тауына кел, сол жерде менен *Т ә у р а т* кітабын аласың, – деді (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Қайда *Т ә у р а т,* Құран, Зәбур, қайда Інжіл? Құдай қайда мадақтаған ән мен жыр? (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.).

ТӘУТИ= е т. *Ұсқынсыз мыжырайып көріну; қалтию, селтию.* Жыпырлаған халық. Иін қағысып, алабажақ *т ә у т и г е н* аласа үйлердің іргесін кемерлей шұбап жүр (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). Сығырайған терезе Керген қарын «әйнегі». Кемерінде *т ә у т и е д* Жамаулы тас шәйнегі (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ТӘУТИТ= е т. *Қалтиту, селтиту. Т ә у т и т і п* иегіне сақал қойған, онысы қырған жақтың өскен тұқылдарының арасында бір топ көде сияқты боп тұр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

ТӘУТИТУ *Тәутит етістігінің қимыл атауы.* Селдір шоқша сақалын *т ә у т и т у м е н* келеді (Ауызекі).

ТӘУТИЮ *Тәути етістігінің қимыл атауы.* Сүмпиіп, сүмірейіп, *т ә у т и ю м е н* өмірі өтті (Ауызекі).

ТӘУФИҚ з а т. е с к і к і т. ***Тәупиқ.*** Ақан, шыныңды айтшы, бұл іске сенің неге жаның ашиды? Сол үшін *т ә у ф и қ* тілеп келдің бе? (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТӘУФИҚСЫЗ с ы н. е с к і к і т. ***Тәупиқсыз.*** Молда болсаң тәуфиқ тұт, Тәуфиқты болсаң – шүкірсің, *Т ә у ф и қ с ы з* болсаң – бекерсің (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ТӘУШЕ з а т. *Жеміс ағашының гүл ашып, жеміс салатын бұршығі; түйін. Т ә у ш е л е р і* түйін байлап қалған өрік ағаштары, гүлдері түсіп жапырақ жая бастаған алмалар, алша, алқорылар жібек желді көктемнің жайма-шуақ күнінен нәр алып, жетіле түскен (Р.Райымқұлов, Болат.).

ТӘУШЕЛІ с ы н. *Тәушесі бар, тәуше шыққан.* Әлі көк *т ә у ш е л і* өріктер, думбілдеу алша мен алмұрт салмағымен жас бұтақтарды ииіп, төмен қарай сүзіліп тұрғанын көреді («Лен. жас»).

ТӘУІП [ар. طبيب] з а т. *Ауырған адамның тамырын ұстап, ұшкіріп, ем-дом жасаушы, емші; балгер. Т ә у і п* кемпір дем салып жүрген көрінеді. Бірақ науқастың беті әлі бері қарайтын емес (М.Дүйсенов, Ант). Қас кере күліп, қырындай бұрып бетіңді, Қиылып тұрсың қылықпен әсем не түрлі. Кеш көрдің мені. Өлетін науқас сауығып Кеткенде келген кесірлі *т ә у і п* секілді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТӘУІПДӘРІ з а т. ө с. *Жолжелкеннің түрі; үлкен жолжелкен.*

ТӘУІПТЕЙ с ы н. *Тәуіп сияқты.* Тағдырға мынау. Таусылды ақылым, демім, Ақырым қорлық болды ма, ақырым өлім? *Т ә у і п т е й* емдеп, тәңірдей жарылқа мені, Ару ақ Күнім, – жұлдыздай жақыным менің (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТӘУІПТІК з а т. *Тәуіп болып, ем-дом жасаушылық; балгерлік.* Кейін келе оның әншілігі мен

т ә у і п т і г і қатар жүріп, ел енді оны қолдан-қолға тигізбейтінді шығарды (А.Хангелдин, Өткен күн.). – Енді *т ә у і п т і к к е* көшкенбісің, – деп Бекәшім мысқылдады (Т.Иманбеков, Тұт арашы.).

Тәуіптік жасады [құрды]. *Ескіше ем-дом жасады, дем салды, ұшкірді; балгерлік етті.* Қарекеңнің екінші кәсібі – *т ә у і п т і к ж а с а п,* жеңұшынан дәрі сату (Е.Оразақов, Дәрігер.). Әкесінің лашық ішінде *т ә у і п т і к қ ұ р ы п,* қанша уақыт сарғайғаны есінде жоқ (Т.Әбдіков, Күзгі.).

ТӘУІПШІЛДІК з а т. с ө й л. ***Тәуіпшілік.*** Ауруға шалдыққан адамдарды емдеген бақсы, балгерлердің дүмшелік, *т ә у і п ш і л д і г і н е н* адам өмір бойы азап шегіп, сырқат шеңгелінен арыла алмайды (Ғ.Құдиярова, Жақсы сөз.).

ТӘУІПШІЛІК з а т. *Ескіше ем-дом жасаушылық, балгерлік.* Тек аздаған *т ә у і п ш і л і г і* бар Айып ишанды шақыртып, Ағабек тамырын ұстатқан (О.Сәрсенбаев, Сағым). – Менің жатқан үйімде бір қасиетті кітабым бар еді. Оның кереметі сол – барлық *т ә у і п ш і л і к т і ң* жолын айтады (Мың бір түн).

ТӘУІР с ы н. **1.** *Біршама жақсы, оңды, дұрыс.* Бізде мұсылманша оқудың үш түрлі кемшілігі бар: 1) Жеткілікті *т ә у і р* мұғалімдер жоқ. 2) Мезгілінде оқылатын тәуір мектептер жоқ. 3) Өз тілімізде оқу кітаптары жоқ (М.Дулатов, Шығ.). Балалары тағы жүр Күңкіл етіп ұрысып. Әкем сорлы үндемей, Төрде отыр құнысып; Үстінде *т ә у і р* киім жоқ, Қаудыр тоны құрысып. Құда келді демейді, Бай елей ме кедейді? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Ауруынан жазыла бастаған, айыққан, сауыққан.* – Жеңгем қазір *т ә у і р.* Маған бара ғой деп өзі рұқсат етті (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Сыйласаң өзім де бір, бала да бір, Көргендер тәуір жан деп шамалап жүр. Уағдалы *т ә у і р* ұры сен болмасаң, Уағдасы залымдардың балалап жүр (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Бір тәуір жері [бір тәуірі]. *Жақсы жері, дұрысы, ұтымды тұсы. Б і р т ә у і р ж е р і,* басқаларға қарағанда, Шилекемді аттандыру оңайырақ боп шықты (Ж.Алтайбаев, Түлек). Сырнайдың *б і р т ә у і р і н* сұрап алды, Түрлентіп неше алуан күйге салды. Сол шаһардың ханының жас баласы, Хасеннің бұл күйіне қайран қалды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тәуір болды. а) *Жөн болды, дұрыс болды.* – Ымм! Тілмашының да келгені *т ә у і р б о л ғ а н* екен (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). – Ал, Сапар, ауылға келгенің *т ә у і р б о л д ы* (С.Шәймерденов, Әнім.). ә) *Ауруынан жазылды, сауықты, айықты.* – Айтпақшы, апаңның құлағы қалай? *Т ә у і р б о л а й ы н* деді ме? (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Тәуке ертеңіне-ақ *т ә у і р б о л ы п,* беті бері қарады (Ж.Еділбаев, Түркістан).

Тәуір көреді. *Жақсы көреді, ұнатады.* Бастық суық үйден гөрі сыртта жүргенді *т ә у і р к ө р е д і* (С.Бақбергенов, Адам.). Апам байғұс менен Нұркенжанын *т ә у і р к ө р у ш і* еді (Д.Исабеков, Бекет).

Тәуір тартты. *Тәуірлене бастады, айыға бастады.* Маңдайыма шыққан сыздауық *т ә у і р т а р т ы п* келеді (Ауызекі).

ТӘУІРЛЕ= е т. *Тәуір, жақсы ету, дұрыстау.* Тойына дүйсенбі күн малын сояр, Жігіттің сұлу қыздар көзін ояр. Сол тойға ат-тоныңды *т ә у і р л е п* кел, Сені де көрген қыздың көзі тояр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТӘУІРЛЕН= е т. **1.** *Біршама жақсару, түзелу, жөнделу.* – Жүрек соғуы, тыныс алымыңыз да біршама *т ә у і р л е н і п* қалған екен (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). – Жұмысыңда қандай өзгерістер бар? *Т ә у і р л е н г е н* болар-ау (Ж.Алтайбаев, Ұяттай). **2.** *Ауруынан жазылу, сауығу.* Алғашында ол бой жасап, *т ә у і р л е н г е н* сияқты болған. Артынан жүрегі күрт әлсіреп, сол жылдың 15 июлінде дүние салды (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Екінші жұманың аяғында сарғаю азайып, температура біртіндеп төмендеп, ауру адам *т ә у і р л е н е* бастайды (Н.Әжіғалиев, Мал ауру.).

ТӘУІРЛЕНУ *Тәуірлен етістігінің қимыл атауы; жазылу, сауығу.* Түнгі салқын самалдан, бұрқыраған жусанның иісінен біраздан кейін басым *т ә у і р л е н у г е* айналды (С.Мұқанов, Есею жыл.). Іштің ауырғаны уақытша қойғаны болмаса, ауру толық жазылған жоқ. Көңілдің мұндай *т ә у і р л е н у і* уақытша жағдай (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

ТӘУІРЛЕП үс т. *Жақсылап, әдемілеп, оңдап.* Олар оны *т ә у і р л е п* тігіп жіберетіндіктерін айтып жатты (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). *Т ә у і р л е п* киім киетін, Жаратып жылқы мінетін, Сұлу іздеп сүйетін (Қамбар батыр).

ТӘУІРЛЕУ с ы н. **1.** *Жақсырақ, оңдырақ.* Ақбілек *т ә у і р л е у* үйге барғысы келмеді. *Т ә у і р л е у* үйдің қатын-қалашы да таңырқайды: әркім көржерді сұрап мазасын алады; тәуірлеу үй сарылтып, жуырда тамақ та бермейді; ондай үйде сыпайы отыру керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Топтың кейінгі жағында *т ә у і р л е у* киінген екі кісі: бірі – Жауынбай, екіншісі – Қауынбай (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Ауруынан жазылыңқыраған.* Мен ауруханадан шыққанда Кенжебек сәл *т ә у і р л е у* еді (Н.Серәлиев, Қаңтар).

ТӘУІРЛІК з а т. **1.** *Жақсылық, оңдылық; жөні түзулік.* – Нүреке, менікі әншейін өзіл ғой. Құсыңыздың *т ә у і р л і г і н е* талас жоқ (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Бәлкім, солардың *т ә у і р л і г і н е н* болар, әкеммен дәмдес болған адамдар мені көрген жерде жылы ұшырап, маңдайымнан сипап қалады (Т.Әбдіков, Күзгі.). **2.** *Ауруынан жазылып кеткендік, айыққандық, сауыққандық.* – Қалай тәуірмісіз? – *Т ә у і р л і к т і ң* ауылы алыс болып барады-ау (Ж.Еділбаев, Түркістан).

ТӘУІРМИЯ з а т. ө с. *Далалы, шөл-шөлейтті жерлерде өсетін, биіктігі 5–40 см-дей, бұршақ*

тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Т ә у і р м и я н ы ң сабағы кейде тармақты, қысқа тікенді, беті бұдырлы, кейде тықыр не ұсақ түпті. Май-июньде гүлдейді, июль-августа жеміс береді (ҚСЭ).

ТӘУІРІРЕК с ы н. *Жақсырақ, оңдырақ, дұрысырақ. – Т ә у і р і р е к* үй салып алуға қысқа жіп күрмеуге келмей жатыр (Н.Ғабдулин, Өмір.). Ол саған бұл жердегіннен де *т ә у і р і р е к* қызмет тауып беретін түрі бар (Т.Ахтанов, Боран).

ТӘШЕК з а т. *Өріктің, т.б. сүйегі, дәні.* Уылжып піскен жемістің етін жеп, *т ә ш е г і н* балғамен шартылдатып шағады (Д.Досжанов, Кісі.). Сол жылы күзде Мұқа қораның ортасын кетпенмен шұқып, бес-алты *т ә ш е к т і* тастай салған (Т.Нұрмағамбетов, Ата қоныс).

ТӘФСІР з а т. е с к і к і т. ***Тәпсір***. Құран тарауларының мазмұнын және ондағы ескірген сөздердің мағынасын түсіндіретін кітаптар *т ә ф с і р* деп аталады (М.Тоқжігітов, Құран тур.).

ТӘФУАТ [ар. تفاوت] з а т. е с к і к і т. *Ерекшелік, қасиет.* Мақұлық, жан-жануар, шаяны бар, Болғанда бірі – семіз, біреуі – арық. Біреуіне біреуін ұқсатпастан, *Т ә ф у а т ы м е н* жаратқан жаббар хақ (Қабан жырау, Алтын қазық).

ТӘХСИЛ [ар. تحصيل] з а т. *Оқу төлемі, қаражат.* Қазақ ішінде қымыз ішіп күзге *т ә х с и л г е* қаражат жинап алу үшін мұғалімдікке шыққан Ғазиз есімді ноғай жігіт, жасы жиырма екілерде – ашық пікірлі, ұсұл тағылымнан жақсы ғана хабары бар еді (М.Дулатов, Шығ.).

ТӘШКЕ [ор. тачка] з а т. с ө й л. *Тұтқасын қолмен ұстап, ілгері итеріп, жүк таситын, жалғыз доңғалақты қоларба.* Ботагөз үйде қарап отырса аштан өлетін болғасын, заводқа *т ә ш к е м е н* балшық тасу жұмысына кірді (С.Мұқанов, Ботагөз). Ылдида екі-екіден зембіл көтерген, жүгіре *т ә ш к е* айдаған, құмырсқадай қыбырлаған адам (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ТӘШКЕЛЕП ү с т. *Тәшке-тәшке етіп, тәшкені толтырып.* Тебіреніп атырап, *Т ә ш к е л е п* топырақ, Тағатсыз, қаңырап, Сынып, тас құлап, Жаңғырды дабыл қай-қайда (Е.Ибраһим, Жас ғұмыр).

ТӘШКЕШІ з а т. *Тәшкемен жұмыс істеуші, тәшке айдаушы.* – Е, жаңа келген жұмысшы ел ішіндегі кірме сияқты ғой, – деді басын изеп бір *т ә ш к е ш і* (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

ТӘШКӨМ з а т. *Көлікпен сүйреететін бөренені басына қағылатын шығыршықты жуан шеге.* Он шақты *т ә ш к ө м д і* жіпке тізіп, алқа құсатып мойнына тағып алған Дөшен Саймасайды таныған жоқ (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

ТӘШМҮШКЕ з а т. *Әшмүшкенің жартысы.* Ол үлкен қолының жалпақ алақанына бір әшмүшке шайдың *т ә ш м ү ш к е д е й і н* салып, шәйнекке тастап жіберді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Кеше мен бір *т ә ш м ү ш к е* шай сатып алдым (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӘШПАҚ з а т. ж е р г. *Жеңіл-желпі жасала салған тезек.* Сендерде *т ә ш п а қ* жеткілікті екен ғой (Эксп. мат.).

ТӘШТЕК с ы н. *Аласа, тапал.* Апырай, өздері бірінен-бірі аусашы, өңкей қысық көз, қайыстай қатқан *т ә ш т е к* қаралар (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Жұмыстан кейін өзінің иығынан да келмейтін *т ә ш т е к* балаларды соңына ертіп алып, қас қарайғанша жалықпай доп қуалайды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). // *Аласа, тапал адам.* – Білгішін қара мына *т ә ш т е к т і ң,* кәне білсең айта ғой, – деді (Ж.Орманбаев, Тұзақ.).

ТӘШТИ= е т. **1.** *Бойы кіп-кішкентай болып шәлтию.* Ол кездегі ауылнайымыз Шәлтік деген *т ә ш т и г е н,* қу жақ, сары көсе болатын (С.Жүнісов, Жапанда.). Бойы *т ә ш т и і п,* сол қолымен бүйірін таяныып, қос қайыңның түбінде отырған Мадияр мен Шырынқұлге көз тоқтатты (С.Омаров, Күншуақ). **2.** а у ы с. *Шірену, шетірею, шәнию, маңғаздану.* – Сізше елдің бәрі *т ә ш т и і п,* кеңсенің төрінде төре болып отыруы керек пе екен (С.Бегалин, Ана.). Мына шіркінге атақ тимей жүр екен, тиіп еді *т ә ш т и і п* шыға келді демей ме халық? (Ж.Мусин, Қанат.).

ТӘШТИТ[1] з а т. *Араб орфографиясында бір әріптің екі рет қайталанғанын білдіретін белгі, таңба.* Я – ярым, қалай болар жауап сөзің, Мәт – қасың, *т ә ш т и т* – кірпік, секін – сөзің. Үтір мен асты-үстілі жазуда бар, Болуға асты-үстілі көнсең өзің! (Абай, Таңд. жин.). *Т ә ш т и т т і ң* секінімен қайталағанда болады – он үш (М.Ақынжанов, Ыбырай.).

ТӘШТИТ[2] з а т. ж е р г. *Тауық қораздың басындағы айдары.* Біздің қызыл қораздың басындағы *т ә ш т и т і* әйдік (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӘШТИТ= е т. *Танауын көтеру.* Осылай зиярат қып жұрттың бәрі, Аузыңнан шыққан сөзің болып дәрі. «Мырза-еке, ие солай» деп бас изесе, *Т ә ш т и т і п* танауыңды онан әрі (Үш ғасыр.).

ТӘШТИТУ *Тәштит етістігінің қимыл атауы.*

ТӘШТИЮ *Тәшти етістігінің қимыл атауы. Т ә ш т и ю і н* қарай гөр (Ауызекі).

ТВИСТ з а т. <ағыл. twist> *XX ғасырдың 60 жылдары танымал болған жұп болып билейтін тез, ырғақты би.* Сен *т в и с т* білетін бе едің? (Е.Домбаев, Ғашықтық.). Чарльзтон, *т в и с т* те тептім (К.Асанов, Сағыныш). *Т в и с т* деген бәленің жаңа ғана шығып келе жатқан беті еді (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.).

ТВОРЧЕСТВО з а т. *Шығармашылық (ой қызметі арқылы жаңадан мәдени, әдеби, өнер туындысын жасау ісі).* – Жаңа жылда бақыт тілеймін Сізге. *Т в о р ч е с т в о ң ы з* табысты болып, әдемі-әдемі музыкалар тудырыңыз (З.Шүкіров, Ізгілік.). – Иә, оқуың, *т в о р ч е с т в о ң* қалай? Сені ақын боп кетті деп естідік (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ТВОРЧЕСТВОЛЫҚ с ы н. *Творчествоға қатысты, шығармашылыққа тән.* Талап-талпыныс бар жерде *т в о р ч е с т в о л ы қ* еңбек бар. Творчестволық еңбек бар жерде қиындықты жеңбек бар (М.Хасенов, Нартәуекел). Еңбекшілердің *т в о р ч е с т в о л ы қ* белсенділігін арттыруға жергілікті радиотораптары да көп үлес қосып келеді (А.Байболатов, Жарыс.).

ТЕ ш ы л. *Да/де, та/те ыңғайластық жалғаулықтарының жіңішке түрі.* Жаудың күші басым екенін, оғымыздың азайып қалғанын білсек *т е,* бұл қауіпті елегеміз жоқ (Ә.Әбішев, Замана.). Көруге тұрмын асығып, Жүрек соқты қуанып, Сөйлеп *т е* кетті зеңбірек, Аспанда сәуле нұр шашып, Қараңғы түн жап-жарық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТЕАТР[1] [грек. theatron] з а т. **1.** *Драмалық шығармаларды актерлер күшімен сахнада бейнелеу, ойнау өнері. Т е а т р д ы ң* не нәрсе екенін оқығандар һәм қала қазақтары ғана біледі. Солардың да көбі театрды тек еріккен кісі көңіл көтеруге тамаша қылатын мағынасыз ойын-күлкі орны деп қана түсінеді. Театр кітабы әдебиеттің бір мүшесі екенін, оның өз алдына мағынасы, пайдасы зор екенін білуші кем (М.Дулатов, Шығ.). Октябрьден кейін *т е а т р* құру үлкен әлеуметтік мәселе болып көтерілді (Р.Нұрғалиев, Талант.). **2.** *Драмалық шығармаларды қоятын, ойын-сауық көрсететін орын-жай.* Ол екеуіңнің *т е а т р г а* да бірге барғандарыңды айтқан (Қ.Мұхабетқалиев, Жұлдыз.). Қаланың не *т е а т р ы,* не киносы жоқ (Ж.Тілеков, От кешу). **3.** *Драмалық шығармалар жиынтығы.* ≈ Әуезов *т е а т р ы.*

Балет театры. т е а т р. *Би мен музыка ырғағымен ғана өнер көрсететін театр. Б а л е т т е а т р ы* дегенді мен қателесіп айтып отырғаным жоқ. Бұл Моисеев басқаратын халық биі ансамблі емес, шын мәніндегі *б а л е т т е а т р ы* («Лен. жас»).

Драма театры. т е а т р. *Драмалық ойындар көрсететін театр.* Тек жалғыз М.Әуезов атындағы Қазақ академиялық *д р а м а т е а т р ы* ғана емес, республикалық жас өспірімдер мен балалар театры, республикалық орыс драма театры да бар (І.Омаров, Серпін). Ұлықбек республикалық *д р а м а т е а т р ы н ы ң* артисі (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Қуыршақ театры. т е а т р. *Қуыршақпен ойын қоятын театр.* Пионерлер октябряттардың әкелген ойыншықтары бойынша *қ у ы р ш а қ т е а т р ы н* жасайды («Халық мұғ.»).

Опера театры. т е а т р. *Опералық шығармаларды көрсететін театр. О п е р а т е а т р ы н ы ң* маңында ине шаншар жер жоқ, қаптаған адам (З.Ақышев, Біздің шамшырақ.). Одан кейін екі аптадан соң, Жүсіпбек оны *о п е р а т е а т р ы н д а ғ ы* үлкен концертте орындады (И.Жақанов, Екі жирен).

Театр декорация өнері. т е а т р. *Декорация, киім-кешек, әртүрлі жарықтар мен қойылымдық техника арқылы спектакльдің бейнелі де көркем образын жасау өнері; сахналық безендіру өнері.* 20 ғасырда *т е а т р д е к о р а ц и я ө н е р і н і ң* сахналық техникасы (синтетикалық материалдарды, фото мен кино проекцияларды және күрделі жарық беру құралдарын, т.б. пайдалану) күрт өсті. 1960 жылдары «сахнадан тыс» декорация мен сахна-аренаға көп көңіл бөлінді (ҚҰЭ).

Халық театры. *Көркемөнерпаздардан құралған ойын-сауық ұжымы.* – Шыда, жақында Мәдениет үйін салады. Соның директоры боласың. *Х а л ы қ т е а т р ы н* құрып, Москваға барасың әлі (Е.Ахметов, Талшыбық). «Пресновскі» совхозында да, оның бөлімшесі «Айымжанда» да *х а л ы қ т е а т р л а р ы* бар (Т.Нұртазин, Ауыл.).

ТЕАТР[2] з а т. ә с к. *Жеке географиялық шайқас ауданы және осы аудан шегіндегі жер үсті, теңіз немесе әуе қимылдары* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТЕАТРЛАНДЫРЫЛ= е т. *Театрлық көрініс етіп қойылу.* Енді кітаптар туралы сөз айту, оқырманмен жүздесу бізде әлдебір *т е а т р л а н д ы р ы л ғ а н* шараларға айналды. Шынымен әдебифилософиялық ой осыған зәру ме? («Қаз. әдеб.»).

ТЕАТРЛЫҚ с ы н. *Театрға тән, театрға қатысты.* 1905–07 жылдары жаңа *т е а т р л ы қ* труппалар, драма үйірмелері көбейді (ҚСЭ). Қазақтың тұрмыс ғұрыптарындағы, әсіресе қыз ұзату әдет-ғұрпындағы кейбір нәрселер өзінше бір *т е а т р л ы қ* ойын тәрізді болды (ҚазССР тарихы).

ТЕАТРТАНУ з а т. *Театр өнерінің теориясы мен практикасын, тарихын зерттейтін ғылым. Т е а т р т а н у* жеке ғылым ретінде ХХ ғ-да театр өнерінің жалпы өрлеуімен байланысты қалыптасты (ҚСЭ).

ТЕАТРШЫ з а т. *Театарда ойнайтын адам.* Кешкі тіршілік калейдоскопінің үйреншікті көрінісіндегі болмашы өзгерістің өзі *т е а т р ш ы л а р* мен сауыққойлардың назарынан әсте тыс қалмайды («Лен. жас»).

ТЕАТРШЫЛ с ы н. *Театрға көп барғыш, театрқұмар.*

ТЕБЕ: тебе тігу. қ о л ө н е р. *Теріден киім тігуде қолданылатын тігу тәсілі.* Тон, шалбар, тымақ сияқты теріден тігілген киімдерді тігуде *т е б е т і г у* тәсілі қолданылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ТЕБЕГЕН с ы н. *Теуіп жіберетін, маңына жолатпайтын (жылқы). Т е б е г е н,* тістеуік, қияңқы жылқылар, сүзеген сиырлар бөлек байланып, күтілуі керек (Ә.Әбішев, Мал санитары.). Сол *т е б е г е н* жирен қасқамен қорқ-қорқ желіп, отар қойды шырқ иіріп алшысынан түсіруші ек (М.Қабанбаев, Арыстан.).

ТЕБЕЛЕ= е т. ж е р г. *Таптау, аяққа басу.* Аяғыңның астындағы тұт ағашының жапырағын *т е б е л е м е.* Ол тебеленіп қалса, азықтық қасиеті кемиді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕБЕН[1] з а т. *Көзі үлкен, өзі жуан әрі ұзын ине; жуалдыз.* Рысекең етік жамап отыр екен, ол да тарамыс, *т е б е н,* біздерін алдынан ысырып тастады (Т.Жармағамбетов, Соңғы.). – Әперші ана керегеде ілулі тұрған *т е б е н д і,* – деді Есімбекке (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Тебен мұрт. *Тікірейген жуан мұрт.* Сол шіркін жоқ іздеп жүрсе керек, суға шомылып жатқан *т е б е н м ұ р т* жігіттің үстінен түседі («Қаз. әдеб.»).

Тебен сүйек. а н а т. *Жіліншікке жанаса өсетін жіңішке ұзынша сүйек.*

ТЕБЕН[2] з а т. *Мәдени-техникалық дақылдардың сепкеннен кейінгі жер бетіне біркелкі болып өніп шыға бастаған кезеңі.*

Тебен болды. ж е р г . *Тебендеп шықты.* Салы *т е б е н б о л ы п* шыққаннан кейін 10–15 күнде су бетіне жайылып түседі де, көп уақыт суда жатады (Диалек. сөзд.).

ТЕБЕНБАЛЫҚ з а т. з о о л. *Ұзындығы 60 см, салмағы 220 г болатын, Каспий теңізі мен Қара теңізде кездесетін балық* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТЕБЕНДЕ[1]**=** е т. с ө й л. **1.** *Көктеу, көктеп шығу, тебіндеу.* Даланы сағынып қалған қойлар жаңа *т е б е н д е г е н* жасыл көктемеге қарап қадала бытырап жайыла қаптады (С.Бегалин, Уақыт.). **2.** *Өсу, шығу (сақал-мұртқа қатысты айтылады). Т е б е н д е п* шығып келе жатқан сақал-мұрты да тал-тал болып, айқын білініп тұр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Оның сақал-мұрты *т е б е н д е п* өсіп кеткен (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап).

ТЕБЕНДЕ[2]**=** е т. *Тебен инемен тігу.* Қалың болып келетін сыртқы киімдер *т е б е н д е п,* көктеліп тігіледі (Ауызекі).

Тебендеп жинады. *Тиындап жиып-терді, майдалап жиды.* Байдың мініп кеткен атына Сүйімбике ақшалай күн төледі, қаланың тілектес адамдары ол ақшаны тиындап, *т е б е н д е п* Сүйімбикеге *ж и н а п* берді (Ж.Жұмаханов, Соқпақ соңы). Бәрінен бұрын жанына батқаны – сол осы банкет үшін жылдар бойы *т е б е н д е п ж и н а ғ а н* тиын-тебеніне қол салмақ болды ғой (А.Шамкенов, Шапақ).

ТЕБЕНДЕЙ с ы н. *Тебен сияқты.*

Темір таяғы тебендей болды [қалды]. *Жұқарды, тозды, азайды.* Әлде қандай замана болады деп істетіп, киіп шыққан темір етік таусылып, оймақтай қалғанда, *т е м і р т а я қ т а у с ы л ы п т е б е н д е й* қалғанда, бір кезде алыстан ызылдаған дауыс шықты (Қаз. ертег.). Темір етігінен теңгедей, *т е м і р т а я ғ ы н а н т е б е н д е й* қалыпты (С.Мәуленов, Шыңда.).

ТЕБЕНДЕН= е т. *Қалыңдану, қалың болып өсу.* Бұрынғы түбіт мұрты *т е б е н д е г е н,* бұрынғы талма бойы еменденген (Е.Ибраһим, Көктем.).

ТЕБЕНДЕУ *Тебенде етістігінің қимыл атауы; тебен инемен тігу.* Олар тез басып, уық жонып, кереге көктей ала ма? Немесе үзік пішіп, түндік тігіп, туырлық *т е б е н д е у д і* білмеген әйел істі қайбір орнынан келтіре қояды дейсің (Ә.Ысқабаев, Көмекші.).

ТЕБЕНСІЗ с ы н. *Тебені жоқ.* Қара тақтайсыз мұғалім – *т е б е н с і з* кемпір ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЕБЕРІК з а т. с ө й л. ***Тәбәрік*** (2). Жексенбай бейіт басына жиналған қалың көпшілікке *т е б е р і к* үлестіре бастады («Лен. жас»).

ТЕБЕТЕЙ з а т. *Тымақ, бөрік ішінен ер адамдар киетін дөңгелек тақия.* Ол *т е б е т е й і н* ұзын шаштың үстінен еңкейте киіп, шылымын сора түсіп отырған-ды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Әкесін де толық білмейді, есінде тек оның арбиған үлкен күс-күс қолдары мен басындағы кішкентай қызыл *т е б е т е й і* қалыпты (Т.Жармағамбетов, Соңғы.).

ТЕБЕТЕЙЛІ с ы н. *Басына тебетей киген, тебетейі бар.* Бұл кезде қара *т е б е т е й л і* шәкірттер тобы бізді қоршап алған-ды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ТЕБЕТЕЙЛІК с ы н. *Тебетей боларлық, тебетей тігерлік.* Білмегенге бұл түлкі – *Т е б е т е й л і к* терісі. Білгендерге бұл түлкі – Жаудың қолға келісі (Манас).

ТЕБУ *Теп етістігінің қимыл атауы.* Құйрығын бұрып, құлағын жымқырып, қос аяқтап *т е б у г е* дайын тұр (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Шаңғы *т е б у* тек дене шынықтыру үшін емес, жалпы өмір, тіршілік үшін керек екендігіне қуандық (А.Хангелдин, Өткен күн.).

Тебу күші. ф и з. *Молекулалардың бір-бірінен алшақтау кезіндегі электромагниттік әсері.* Тартылыс күші *т е б у к ү ш і н е н* кемірек болса, молекулар бір-бірінен едәуір қашықтыққа ажырасады (Химия). Молекулалардың өзара әсер күші өте аз аралықтарда тартылыс және *т е б у к ү ш т е р і* ретінде байқалады («Қазақст. мект.»).

ТЕБУШІ з а т. *Бір нәрсені тебетін адам.* Киізді *т е б у ш і л е р* де, домалатушылар да оның өн бойына тегіс теуіп отырылуын қадағалау керек (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Екеуі бір шетте жоқ нәрсеге күліп, алтыбақан *т е б у ш і л е р д і* қызықтап тұрған-ды (К.Ахметбеков, Сый орамал).

ТЕБІЗ[1] з а т. к ө н е. *Бұзық, қияңқы, тентек.* Ол тентегі мен *т е б і з і,* ұрысы мен қарысы дәл өздері екенін аңдағансиды, ұқпағансиды (М.Әуезов, Қараш.). Тайлақ айтты: «Жамағат ой ойлаңыз, Тентек пенен *т е б і з д і* бір қоймаңыз. Даусыз болып аттарың анық келсін, Әр ұрудан бір кісі ат айдаңыз» (Қозы Көрпеш.).

ТЕБІЗ[2] з а т. ж е р г. *Шөбі қалың ойпаң жер.* Құмның да *т е б і з і* болады, ондай жер малға жайлы келеді (Эксп. мат.). *Т е б і з* жерден аяқ алып жүре алмайтын жылдар болады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТЕБІЗДІК з а т. *Еркіндік, бостаншылдық.* Шынында да, жас кездерінде Қазыбек бек Өтеген

батыр екеуі жарты дүниені аралаған. Ол өз халқы – қазақтың *т е б і з д і г і н,* асқан, көрегендігі, сонымен бірге тым аққөкіректігін, тым жас сенгіштігін біліп, оның өз халқының басына бәле болып жабысатынын ашып айтады (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.).

ТЕБІЗДЕ= е т. *Байлап-матау.* Тереңдігім теңіздей, Қайратым қоңыр өгіздей, Дұшпанды талай матадым, Тізесінен *т е б і з д е й.* Халқымның аузын тұшыттым Сере шыққан семіздей (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТЕБІЛ= е т. **1.** *Теуіп жіберілу. Т е б і л г е н* доп Серікті Тез-ақ ұстап беріпті (Ә.Табылдиев, Гүл.). **2.** *Тепкіге ұшырау.* – Қазан-ошақтарың *т е б і л і п,* алдың соққыға жығылып, аулың ойрандалып еді, енді міне (С.Жүнісов, Ақан сері). **3.** *Кері серпілу, алшақтатылу.* Ауаның атомдары қозғалыс кезінде бір-біріне жақындайды, жанасады және кейін *т е б і л е д і* (Шарапат).

ТЕБІЛУ *Тебіл етістігінің қимыл атауы; кері серпілу, алыстатылу.* Бұл құбылысты атылу кезіндегі *т е б і л у* деп атайды («Қазақст. мект.»). Сөйлеу процесіндегі ауаның сыртқа *т е б і л у,* ішке тартылу мерзімі бірдей емес (Қазіргі қаз. тілі).

ТЕБІН[1] з а т. *Малдың тұяғымен тарпып, аршып жейтін қар астында қалған шөп; қысқы жайылым.* Толықсып толып лықсыған Олқы емес едің, толы едің, Өрісің бейбіт дер едің Қонысың кең кер едің, *Т е б і н і ң д і* теуіп тел өскен Төрт түлікті жер едің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Көшпелі сиырдан қашатын себебі – қыс *т е б і н м е н* күн көре алмайды, жаз ұзақ көшке еріп жүре алмайды дейді (А.Байтұрсынұлы,.. Оқу құралы).

ТЕБІН[2] з а т. ж е р г. *Құдықтың түбі.* Құдықтардың *т е б і н і* тазартылып, ауыздары шегенделсін (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТЕБІН= е т. **1.** *Жан-жануардың тұяқ серпуі.* Атып құлатқанда да арқырай домалап, көпке дейін *т е б і н і п,* ешкімді жолатпап еді маңына (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Ұшқан шыбындардың үні шықса, қасындағы матаулы тұрған көп жылқы шыбындап *т е б і н е д і* («Қаз. әдеб.»). **2.** *Мініс көлігін жүргізу үшін, оның екі бүйірінен үстіндегі адамның аяқпен соққылауы.* Бұл жолы да Ордабайдың үлкен баласы көш алдына түсіп, көрші Көшербайдың жырық кемпірі күндігі қайқайып, ала биені *т е б і н і п,* жырық сары атанды қарсы алдына салып, шуда қақтырып, жеткізбей келеді екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қас қағымда жетіп келді ол, қарагерін *т е б і н і п,* Қарагерден қарғып түсіп жылады-ай бір егіліп (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** а у ы с. *Ашу шақыру, зіл тастау; тепсіну.* Қырық градус, шамасы, Сол күнгі суық анық нақ. Дірдектеп мылтық ата алмай, Солдаттар тұрды *т е б і н і п,* Құлақ, мұрнын уқалап (О.Шипин, Дастан.). – Мені атпаңыз. Мен тілмаш едім, – деп мүсіркенді машина астынан бір әлсіз дауыс. – Шық бері! – деп, *т е б і н д і* оған Болатов (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

Жер тебінді. *Ашуланды, ыза болды.* Жүрегім дір ете түсіп, машинаны оқыс тоқтаттым. Әйелім *ж е р т е б і н і п* жаныма жетіп келді (Е.Айтмағамбетов, Құлақ.). – Мың адым, – деп Есекең, *Ж е р т е б і н і п* жекірді. – Бір адым, – деп Ешекең, Басын шайқап секірді (М.Жаманбалинов, Ашық күн).

ТЕБІНГІ з а т. *Салт атты адамның балтыры мен тақымын қажамау әрі шалбардың балағын аттың терінен сақтау үшін тоқымға тігілген немесе ерге жалғастырыла салынған жалпақ былғары. Т е б і н г і* – ер-тұрманның құрамына жататын әбзелдердің бірі. Тебінгі бір жағынан әсемдік үшін тағылса, екіншіден, тоқым қысқа болған жағдайда аяққиімді аттың терінен қорғайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Шетке қылмай ерлікті, Ел қорғайтын ер бітті. *Т е б і н г і с і н* тоздырып, Құрғатпай тоқымтерлікті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тебінгіден тер, қабырғадан қар жаудырды. *Ойран салды, ойсыратып кетті.* Тағы да *т е б і н г і д е н т е р, қ а б ы р ғ а д а н қ а р ж а у д ы р а м* ба? Жоқ, қылша мойын талша деп, бас ием бе? (М.Әуезов, Шығ.).

Тебінгі терге шірімей. *Ат сабылтып, сарсылып сапар шекпей. Т е б і н г і т е р г е ш і р і м е й,* Терлігі майдай ерімей, Алты малта ас болмай, Өзіңнен туған жас бала Сақалы шығып жат болмай, Ерлердің ісі бітер ме (Махамбет, Өлеңд.).

ТЕБІНГІДЕЙ с ы н. **1.** *Алақандай, оймақтай, кішкентай.* – Ақшоқы құлашыңа үлкен көрінсе, оныңды айт. Онда Бетбақтың шөлінен бір қыстақтық *т е б і н г і д е й* жер тауып берермін, – деді (Д.Әбілев, Баянауыл.). Терезеден қарасам, көк әлемінде *т е б і н г і д е й* бұлт жоқ (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). **2.** *Көлемді, үлкен, жалпақ.* Көзі бар үзеңгідей, мұрны көрдей, Үзілген құлақтары *т е б і н г і д е й* (Ғашықтық дастан). Кейбіреу үзеңгісі алты қабат, Құлағы түзге шыққа *т е б і н г і д е й.* Кейбіреу жапалақтай жарбаңдайды, өзінің әлі келер жемін білмей (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Аспанды алақандай, жерді тебінгідей етті [қылды]. *Бәрін қуратты, суалтты.* Тағы біреулер институтқа барады да, алғашқы сабақтан құлап қалады. Сосын *а с п а н д ы а л а қ а н д а й, ж е р д і т е б і н г і д е й е т і п* ауылға қайтып келеді (Е.Домбаев, Ғашықтық.). Қой, *а с п а н д ы а л а қ а н д а й, ж е р д і т е б і н г і д е й қ ы л а р* сонша не болыпты (А.Нұрманов, Құлан.).

ТЕБІНГІЛЕС с ы н. *Тең, қатар.* Толқынды топ кездесті Шебін құрған қалмаққа; *Т е б і н г і л е с* тең жауды Тегіндікпен алмақ па? Айла-әдісі тең жауы, Бір салыспай қалмақ па? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТЕБІНГІЛІ с ы н. *Тебінгісі бар.* Шеберхана Қаражалын, Сіңір саусақ қарт ұста, Білем-білем темірменен *т е б і н г і л і* тартыста, Балға астынан қызыл ұшқын шашырайды әр тұсқа (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЕБІНГІЛІК з а т. *Көліктің тебінгі тұратын жері; қаптал, бүйір.* Атының мойнына қол жүгіртіп еді, қалың сіреу тұтып қалыпты. *Т е б і н г і л і г і* де мүздақтан сықыр-сықыр етеді (К.Ахметбеков, Сый орамал). *Т е б і н г і л і к* жүні жоқ Терісі болып жарғақтай Арықтап өбден жүдеді (Қамбар батыр).

ТЕБІНДЕ¹= е т. *Қар астындағы шөпті аяғымен тарпып, ашып жеу; қар басқан жайылымға жайылу.* – Өзгені қайдам, өз жылқым жем-шөп шығынын тартқызбай-ақ, қыс бойы *т е б і н д е п* шығады, – деді селдір мұртты, ақсары жігіт (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Малды ашық күндерде далаға қоя бер, *т е б і н д е с і н,* аунасын, рахаттансын (З.Ақышев, Бұршақ.).

ТЕБІНДЕ²= е т. **1.** *Көк шөптің көктеп шығуы, қылтиып көрінуі. Т е б і н д е п* көк шығып, ағаштар бүршік жара бастады (С.Алдабергенов, Өмір.). Көктөбе ғана емес, үй іргесінің көгі *т е б і н д е п,* ауылдан айрықша бір тіршілік тынысы танылады (Самғау). **2.** *Сақал-мұрттың жаңадан қаулап шыға бастауы.* Тым жас сияқты. Мұрты жаңа ғана *т е б і н д е п т і* (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). **3.** а у ы с. *Сыртқа шығу, байқалу, көрініс беру.* Бұл адамда әуелден тереңге жасырынған бір жұмсақ шырай болушы еді. Қазір сол *т е б і н д е п* шығыпты (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Оның сәби жүрегінің түбінен кішкентай қызға деген сезім *т е б і н д е й т і н* (К.Жүнісова, Құстар.).

ТЕБІНДЕЛ= е т. *Жердің шөбінің мал жайылған соң азаюы. Т е б і н д е л г е н* жерде ел енді отыра берсін бе, соны жер, құтты қоныс іздеудің қамында (А.Хангелдин, Қараторғай). Жан-жағындағы қоға мен құрақтар *т е б і н д е л і п,* тұқылданған шилеуіттің түбіндегі Батпақбұлаққа келдім («Жұлдыз»).

ТЕБІНДЕЛУ *Тебіндел етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мал *т е б і н д е л у д е.*

ТЕБІНДЕН= е т. *Жаңа шыға бастау.* Шапқыншы – ұзын бойлы, мұрты жаңа *т е б і н д е н і п* келе жатқан, қара торы бала жігіт (І.Есенберлин, Алмас.). Кең маңдайын ажым әзір баспаған, Сақал-мұрты *т е б і н д е н е* бастаған (Б.Ырзабаев, Қадірлі.).

ТЕБІНДЕНУ *Тебінден етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мұрты *т е б і н д е н у.*

ТЕБІНДЕС с ы н. *Мал жайылымы, тебіні бір.* – Оның ширақ деген ірі қойларын сіздің мына қойға *т е б і н д е с* етсек қайтеді?! (С.Бегалин, Уақыт.). Қойшы балаң сөйлеген өз тілінде Ел басқарған серке болды бүгінде. Көңіліндей ортаймас бір қазанның, *Т е б і н д е с і м,* егіндесім, қазағым! (Достық жыры).

ТЕБІНДЕТ= е т. *Малды оттату, қар басқан жайылымға жайылту.* Жас шопандар ұстазының тілегін орындап, отарды біруақ өріске шығарып, *т е б і н д е т і п* жүр (Б.Дәулетбаев, Парыз). Көбінесе қар кеш түседі де, малды қыс бойы далада *т е б і н д е т і п* жаюға қолайлы жағдай туады (Б.Жамалов, Торғай.).

ТЕБІНДЕТУ *Тебіндет етістігінің қимыл атауы.* Шытырбай шатқалындағы қораға шөп жеткізуі де, күннің сәл ашық шағында қойды *т е б і н д е т у* де қиын соқты (С.Ақтаев, Дала.). Малды көбік қарға жаю, қыратқа *т е б і н д е т у,* алысқа айдамау керек («Қазақст. ауыл шаруаш.»).

ТЕБІНДЕУ *Тебінде етістігінің қимыл атауы; қар астындағы шөпті аяғымен тарпып, ашып жеу; қар басқан жайылымға жайылу.* Жалпы үйірдегі жылқының санын, әсіресе жылқы суаруды қажет етпейтін қысқы *т е б і н д е у* кезінде 500–700 басқа дейін жеткізуге болады (А.Сыздықов, Жылқы.). Тізеден келетін ақ сіреуде *т е б і н д е у* мүмкін емес (І.Қожабеков, Ұя).

ТЕБІНДІ з а т. *Тұяқты малдың жұқалтаң қарлы жерлердегі жайылымы, қысқы жайылым.* Күннің ыстығы қайтқан қыркүйек, қазан айларында және тәулік бойы жайылымда ұстайтын кез туғанда биені сауды тоқтатып, оны құлынымен бірге *т е б і н д і* жайылымға даярлайды (А.Иманғалиев, Адай жылқысы).

ТЕБІНДІК з а т. *Тебінге жарамды жер; қысқы жайылым.* Жақын жердің *т е б і н д і г і н* қорасындағы шөбіндей қориды (Т.Ахтанов, Боран). Қалың шилі, бұталы келетін бұл *т е б і н д і к* бір жағы ықтасын да, бір жағы бұқпантайлап келетін бөріге де жатып атар жер (Ж.Мусин, Таң нұры).

ТЕБІНДІР= е т. *Қозғалысқа келтіру.* Төменде, жағалауда Темір жүрді. Дария толқын ойын *т е б і н д і р д і.* Ойпаттан сонау жатқан елестеді, Абаттай нуы тұнық теңіз нұрлы (Қ.Бекхожин, Шардара).

ТЕБІНДІРУ *Тебіндір етістігінің қимыл атауы.* Жаман ат *т е б і н д і р у м е н* жүреді (Ауызекі).

ТЕБІНСЕКТЕ= е т. *Тебініңкіреу, қайта-қайта тебіну.* Күндізгідей емес, Әбілханның шабдары *т е б і н с е к т е п,* тізгінін қағып, қамшы салуы жиілей бастады (С.Әлжіков, Дала.).

ТЕБІНСІЗ с ы н. *Тебіні жоқ; қысқы жайылымсыз.* «Мал *т е б і н с і з* шықса, көктем сенімсіз шығады», – деген бір ой маза бермей-ақ қойды («Лен. жас»).

ТЕБІНТ= е т. *Тебіндіру, бүйірінен аяқпен соққылату.* Күндегідей емес, бүгін Дүйсекеңнің жайлауға кеп қонып жатқанын сезгендей, торы ат та *т е б і н т п е й*-ақ желе жөнелді (Е.Домбаев, Ол осындай.).

ТЕБІНТУ *Тебінт етістігінің қимыл атауы.* Зорыққан немесе шабан ат *т е б і н т у м е н* жүреді (Ауызекі).

ТЕБІНУ *Тебін етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т е б і н у м е н* келеді.

ТЕБІНШЕК с ы н. *Тебіне беретін.* Шабан жылқы *т е б і н ш е к,* Ақылы жалқау – еріншек. Қайын атасын жек көрер Шікірейген еріншек (Қ.Әміров, Қызыл гүл.).

ТЕБІНШЕКТЕ= е т. *Атын қайта-қайта тебіну, тебіне беру.* Ол енді *т е б і н ш е к т е п* атын

қатарға ендіре алмай әуре болған бишараның өзіне төнді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Аттан бұрын өзі қозғалып, *т е б і н ш е к т е п,* темпеңдеп, ұмтылып, қолын созды (Д.Жанботаев, Дала.).

ТЕБІНШЕКТЕУ *Тебіншекте етістігінің қимыл атауы.* Шабан атты *т е б і н ш е к т е у м е н* келеді (Ауызекі).

ТЕБІНІС= е т. *Бір мезгілде тебіну.* Екі батыр аттарын *т е б і н і с і п* қап, бір-біріне қарсы шапты (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Қамшы басып, *т е б і н і с і п,* ақ белге қатар шығып тоқтапты (Р.Нұрпейісов, Аңшы.).

ТЕБІНІСУ *Тебініс етістігінің қимыл атауы.*

ТЕБІР з а т. ж е р г. *Шөбі қалың ойпаң жер.* Сол кезде қыз Әйім мен ер Талайлы, Түстенді *т е б і р г е* кеп, атты жайды. Түс ауа тас шоқыға шығып алып, Көз салды алды-артына абайлады Темір еді биіміз Теңіз еді халқымыз, *Т е б і р л е р г е* қалғанда Теңселер сойды ауыр ноғай жұртыңыз? (Шалкиіз ақын, Шығ.).

ТЕБІР с ы н. *Тентек, қияңқы.* Соқса бір құдай сындырмас, Құладын жаман қу алмас. Құладын құдың теңі түгіл-ді, Тебіренсе ауыр жұртын тындырмас, *Т е б і р* жаман жұрттың теңі түгіл-ді (Шалкиіз // Алдаспан).

ТЕБІРЕ= е т. *Жібіп, ери бастау (қарға қатысты).* Наурыз айы туғанымен жер бетін тұтас жапқан қалың қар әлі *т е б і р е м е й* жатыр (Б.Шаханов, Ғашық.).

ТЕБІРЕН= е т. *Бір нәрсеге жан дүниесі толқу, толғану.* Терең теңіз *т е б і р е н д і,* Күншығысым күніренді. Қырағы көзім көреді. Желкілдеген туменен, Жер күніренткен шуменен Қара бұлт қаптап келеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Ашық даусы ұйқыны ашып Жіберетін *т е б і р е н с е* Сұмырайлардың сұрқы қашып, Кететұғын оны көрсе (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТЕБІРЕНДІР= е т. *Толқыту, толғандыру.* Қимас жанын жоғалтқан ер қайғысы кімді *т е б і р е н д і р м е с* (Ж.Саин, Жол үсті.). Оның өзі бозбалаға теңдессіз сұлу әрі еріксіз *т е б і р е н д і р е т і н* телегей тентек көріністей, сезімін қытықтаған (О.Бөкеев, Ән салады.).

ТЕБІРЕНДІРУ *Тебірендір етістігінің қимыл атауы.* Мені *т е б і р е н д і р у* оңай емес (Ауызекі).

ТЕБІРЕНТ= е т. *Толғандырту, толқыту.* Егер сорым түбімен әкетпесе, Керек қой көңілді үміт *т е б і р е н т с е.* Қатып қалған көзімде бір тамшы жас Төгілмей ме, бой жылып, ол да ерісе? (Абай, Тол. жин.). Құдірет болсаң, жүректі *Т е б і р е н т і п* күйден күй ақтар. Осындай болса керек-ті Тұлпардан қалған тұяқтар (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТЕБІРЕНТУ *Тебірент етістігінің қимыл атауы.* Ақ көңілді *т е б і р е н т у* қиын емес (Ауызекі).

ТЕБІРЕНУ *Тебірен етістігінің қимыл атауы.* Ақын ойы ұшқыр ой, бірақ ол ұшқырлық көп жаратуды, *т е б і р е н у д і* керек етеді (І.Омаров, Шабыт.). *Т е б і р е н у,* тербелу, Ақын үшін кінә ма?! Ел сүйетін ер болу – Саған тиген сыбаға (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТЕБІРЕНШЕК с ы н. *Тебірengіш, сезімтал.* Тереңдеу біткен *т е б і р е н ш е к* көзінің жас шағындағы жалыны анау жанып жатқан қарағай отының лапылынан кем болмаған шығар, – деп ойлады (Д.Әбілев, Ақын.).

ТЕБІРЕНІС з а т. *Жан толқуы, толғаныс.* Оның жан дүниесінде бір *т е б і р е н і с* болғанын ішім сезді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Оның туған жерге деген жүрек *т е б і р е н і с і н* осы қоңыр ыңылы айтып жеткізіп жатқандай (Е.Салихов, Алақан). Көл қарайлап, Жүрмін ғой қия алмай да, *Т е б і р е н і с* көп шабытшыл құмар жайда. Әкетер ем арқалап Алатауды, Болады ғой қиянат Тұманбайға (К.Салықов, Жезкиік).

ТЕБІРЕНІСТІ с ы н. *Қатты тебіренген, толқыған; толғанысты.* Олар жас ұрпақ тәлім аларлық ұлағатты естеліктер айтты. Достық туралы *т е б і р е н і с т і* сыр шертті («Білім және еңбек»). Бұл күндері біздің бәріміз де айрықша қуанышқа, *т е б і р е н і с т і* сәттерге бөленудеміз («Қаз. әдеб.»).

ТЕБІРШІ= е т. с ө й л. *Терлеп-тепшу.* Бетаузын борға бояп, тақта алдында *т е б і р ш і п* тұрған Самырат та қосыла күледі (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Мен *т е б і р ш і п,* терлеп жатырмын (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

ТЕБІС= е т. **1.** *Жылқы т.б. малдың бір-бірін тұяқтарымен тебуі.* – Жүгір, Қаншайым, Домбайдың еріккен аты қонақтың атымен *т е б і с і п* жатыр (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Аттар да аласұрып алысады, Тістесіп, *т е б і с і п* кеп қағысады. Жарқылдап өткір қылыш, үшкір найза, Сартылдап сом білектер қарысады (І.Мәмбетов, Дос көңіл.). **2.** *Бір-бірін аяқпен ұрып төбелесу.* Алалы алтын сақа атыспап па ек? *Т е б і с і п* бір төсекте жатыспап па ек? Алтайдай анамыздың ақ сүтінен, Бірге еміп, бірге дәмін татыспап па ек? (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Алтыбақанда бірге тербетілу.* Жырадан қарап жұмыртқа, Асық ойнап ымыртта, Даладан қуып көбелек, Бірін-бірі жебелеп, Алтыбақан *т е б і с к е н* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** а у ы с. *Алысу, жұлысу, керісу, тартысу.* Шындығы керек, талай *т е б і с і п,* талай табысқан бір-бір жаман еркегімізге бұл күнде қол жетпей, зар илеп жүргеміз жоқ па (Ж.Мусин, Ақ алаң). Әттең! Соның кебісі Қиыспай-ақ жатады. Теңеу үшін *т е б і с і п,* Тіптен сілем қатады (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Құлын-тайдай [тай-құлындай] тебісіп бірге өсті. *Кішкентайынан бірге ойнап, бірге жүрді.* Кісінің туып-өскен жері қымбат, Үйренген бала жастан елі қымбат. Ата-анаң, аға-жеңген қадірлеген *Т е б і с к е н қ ұ л ы н-т а й д а й* теңі қымбат (М.Дулатов, Шығ.). Кенжебек екеуміз бір ауылданбыз, Қашқансу табанында *т а й-қ ұ л ы н д а й т е б і с і п б і р г е ө с т і к* (Н.Серәлиев, Ақ қайың).

ТЕБІСТІР= е т. *Тартыстыру, алыстыру.* Арқадан кенет күшті жел ысқырды, Мүлгіген терек басын теріс бұрды! Талдарды түйістірді, керістірді, Дос-тату бұтақтарды *т е б і с т і р д і* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТЕБІСТІРУ *Тебістір етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тай-құлындай *т е б і с т і р у.*

ТЕБІСУ *Тебіс етістігінің қимыл атауы; бір-бірін тұяқпен тебу.* – Шаңырқап келіп, астауға бас қойған жылқы ғой мыналар, – дейді Әлжан. – Бірін-бірі қағып, тістелеп, *т е б і с у і н* қарашы! (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Сүйектің сынуы негізінен ұрып-соғудан, малдың сүзісуінен, *т е б і с у і н е н,* жығылуынан болады (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.).

ТЕБІТ= е т. ж е р г. ***Тепсін.*** – Көп алсаң, қарыз алсаң, өзің құтыл! Мені сорлатпа! Ақшамды әкел! – деп *т е б і т т і* Қатыш (Ғ.Қабышев, Мысық.). – Мұсылман халқы үшін сыйлағаным жетті. Енді жөніңді тап! Егер осы арада қыстап шығам десең, ана сиырыңды бер! – деді ол *т е б і т і п,* төне түсіп (З.Жәкенов, Таң самалы).

ТЕГЕЛ= е т. ж е р г. *Теңелу.* Қазір кедейлердің тұрмысы жақсарып, *т е г е л д і* ғой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТЕГДАР з а т. с ө й л. ***Дегдар.*** Атаңыз *т е г д а р* сығайдан, Анаңыз асыл құмайдан. Екі асылдың сұлыбынан Сәтті күні біна ғып Жаратты жаппар ылайдан. Дабылың асқан ер едің Түркістандық «крайдан» (Базар жырау, Шығ.).

ТЕГДІР з а т. *Тау басындағы тегіс жер.*

ТЕГЕЛДІРІК з а т. ж е р г. ***Табалдырық.*** Мен *т е г е л д і р і к* басып келіп отырмын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Тегелдірік темір. ж е р г. *Қаптың аузын керіп тұратын шеңбер темір* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТЕГЕН з а т. с ө й л. ***Тегене.*** Иілген ұзын бойлы, үкілі бөрік кигендіктен одан сайын ұзын көрінген бір қыз ортаға суы сәл толмаған *т е г е н д і* алып келіп қойды (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

ТЕГЕНЕ[1] з а т. *Ағаштан оймышталып, әшекейленіп, күмістеліп жасалып, қымыз құюға арналған тұтқалы, үлкен шұңғыл ыдыс; үлкен шара, тұтқасыз, эмальді алюминий ыдыс.* Жақсыбайдың жалғыз баласы Әділ Милы құдығына бүгін қонып, биесін байлатып бола сала үй тігілгенге қарамай-ақ далаға сырмақ салғызып, бір табақ піскен ет пен бір *т е г е н е* қымызды ортаға алып, құрбы-құрдасымен мәз-майрам болып отыр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Мақсат істеген» күмісті қызыл *т е г е н е д е г і* қымызды сабы сүйектеулі бүйрек тәрізді қайыңның безінен шабылған шұбар ожаумен сапырып отырған Елеусіз деген жігіт (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тегене құйрық. *Тегенедей үлкен құйрық.* Мал базарында құр ат, ту бие, тік өркеш түйе, *т е г е н е қ ұ й р ы қ* қой – бәрі бар (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ай мүйізі шақпақтай, Шүйделері тоқпақтай, *Т е г е н е қ ұ й р ы қ* қошқарлы. Малды берсең қойды бер (Қаз. әдеб. хрестом.).

Тегене төңкерді. *У-шу шығармай, дабырайтпай, жылы жауып қойды.* Мәнзелі, батыр, аз бөгеліңіз, әлі қолға тиген ел жоқ қой. Шара қолданасыз ба, жоқ *т е г е н е т ө ң к е р е м і з* бе, оны елге жеткізіп барып көрерсіз, – деп, Жомарт Мұсақты басып тастады (С.Бегалин, Шығ. жин.).

ТЕГЕНЕ[2] з а т. ж е р г. *Топалаң індетінің алқым, ұма тұсы мен талан қабырғаның астын ала, төс етегінің жалаңаш етінің арасынан ісік түрінде тарайтын жеңіл түрі. Т е г е н е,* жаман ісік, жамалдат, арам ісік, қарын, жамандат – малдағы топалаң індетінің атау варианттары. Ветеринарлар жазбаларына сүйенсек, аталған атаулардың варианттары шын мәнінде бір ғана індеттің түрлі сатысы мен барысына қатысты (Эксп. мат.).

ТЕГЕНЕДЕЙ с ы н. *Үлкен, дәу, теңкиген.* Бір түнде барып Құлжабайдан жемге семірген, құйрықтары *т е г е н е д е й* екі құнан қой әкелді (Е. Мырзахметов, Медет). Құйрығы *т е г е н е д е й* семіз тоқты бұлқынып, Жәнібектің қолынан шығып кете жаздады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ТЕГЕНЕК: тегенек бөрік. ж е р г. *Төбесі дөңгеленіп келіп, жиегі сеңсең не қаракөл терісімен көмкерілген бөрік. Т е г е н е к б ө р і к т і* орта және одан жоғары жастағы адамдар киеді. Осы үйде үлкен атамыздың сондай бөркі бар еді, қазір іздеп көрейін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕГЕНЕЛЕП үс т. *Тегене-тегене етіп, бірнеше тегенеге құйып.* Аямады барын бізден Бәрін қойды алдымызға. *Т е г е н е л е п* алға келді Бал татыған сары қымыз да (Қ.Сатыбалдин, Бақыт.). Астаулап, *т е г е н е л е п,* қазан-қазаннан буын бұрқыратып түсірген етті талтаңдасып, дедектеп бір жерге жинай бастады (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

ТЕГЕНТАЙ з а т. *Қымыз құятын ыдыс, шара.*

ТЕГЕРМЕ з а т. ж е р г. *Доңғалақ.* Тұрғанның май басқан бырбық саусақтары телефон *т е г е р м е с і н* айналдырды (Б.Қыдырбекұлы, Мысық.).

ТЕГЕРМЕШ з а т. ж е р г. **1.** *Доңғалақ, дөңгелек.* Жұрт жұмысының *т е г е р м е ш і* ілгері айналса, оны шыбық салып тоқтатамын дегендер құр арамтер болуы қашаннан-ақ бар нәрсе («Қазақ»). Бір минут, екі минут өтті ме, өтпеді ме, машина теңселіп қозғала бастады; үлкен *т е г і р м е ш і* бір айналдақ машинаның соңынан бар нәрсе айнала берді (А.Байтұрсынұлы,.. Оқу құралы). **2.** *Диірменнің дөңгелек тасы.*

ТЕГЕРШІК[1] з а т. **1.** *Механизмнің жүрісін ретке келтіретін шойын дөңгелек; «маховик».* Астық аппараттары валының айналу бағытын өзгерту үшін беріліс механизміндегі *т е г е р ш і к т і* ауыстырады (Ауылшаруаш. машина.). Жарасып ер тұлғаңа жұмыс киім, Кірдің цехқа, аралап завод үйін. Жанап кетсең, жан бітті станокке, *Т е г е р ш і к т е р* зырылдап бейне құйын (С.Сейітов, Жаңғырық). **2.** *Механизмді жұмысқа қосатын*

немесе оны ажырататын (тоқтататын) тетік. Фабрик-заводта болашақта істің бәрін автомат басқарады. Бір *т е г е р ш і к т і* басып қалсаң болды, бәрі жүре береді. Тек адам бақылап отырса болғаны (Ә.Қалмырзаев, Ар). Телефон трубкасын *т е г е р ш і г і н е* қойып, хатшы сөзін маған аударды (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). **3.** а у ы с. *Қоғамның, заманның қозғаушы күші.* Самғады ол еркін, жарқын жай ойнатып, Тарихтың зыр қақтыра *т е г е р ш і г і н* (Ж.Смақов, Мың махабб.). Заманның *т е г е р ш і г і н* бөгегенге Найзадай қаламыммен шүйілемін (Ж.Өмірбеков, Батыр.).

ТЕГЕРШІК[2] з а т. ж е р г. *Доңғалақ.* Адырға кездессе, ысылдаған құмға арбаның *т е г е р ш і г і* көміліп, торы ат мимырттап барып тоқтайды (Б.Майлин, Шығ.). *Т е г е р ш і к т е р* бір шаңдатып жапанын, Басып өтті ескі ауылдың апанын. Будақтаған таныс түтін аспанда, Ақ жаулығы әлі де тұр апаның (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.).

Тегершік шені. ж е р г. *Дөңгелектің шеңбер темірі.*

ТЕГЕРІК з а т. **1.** ж е р г. *Дөңгелек табақ.* Міне, бір табақшы әрең дегенде көрінді-ау. Тексеруші оған не дерін де білмеді. Ол көтерген *т е г е р і к* толы тағамды көрші дастарқанға таратып отырғандардың сыбырынан кейін тексеруші жанына жақындады (Б.Қыдырбекұлы, Мысық.). **2.** *Ыстық шәугім мен шәйнектің астына (дастарқанды, столды күйдіріп кетпес үшін) қойылатын металл бұйым.* Оны оттан түсіріп, *т е г е р і к т і ң* үстіне қойған Ермек енді бір кесеге шайды құйып көріп еді, мұрынның қанындай болып шығыпты. Ұрттап алса ішіп болатын емес, ащы (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ТЕГЕРІШ[1] з а т. э т н. *Киіз үй керегесі, уығын сыртынан қысып, айналдыра ұстайтын әрі сәндік қызметін атқаратын жалпақ бау; құр, таңғыш. Т е г е р і ш* – киіз үйдің керегесі мен уығын айналдыра қысып буатын әрі киіз үйді сәндеу үшін қолданылатын бұйым. Басқұрдан жоғары, уықты айналдыра ұсталады. Оның ұзындығы уықтарды түгел орап шығатындай болу керек, ені – 50–60 см. (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Босағасын борлатқан, Керегесін торлатқан, *Т е г е р і ш і* манаттан, Жібектен ызып бау таққан Үйге де кірер ме екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТЕГЕРІШ[2] з а т. ж е р г. *Шығырдың дөңгелегі.* Шығырдың *т е г е р і ш і* мықты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТЕГЕУРІН[1] з а т. *Қыран құстың алдыңғы үш тырнағына (жембасарына) қарсы біткен артқы жалғыз тырнағы.* Мұның ой құсы екеніне қолмен ұстатқандай тағы бір дәлелім анау жембасары мен *т е г е у р і н і* салалы жатыр (А.Сейдімбеков, Ақиық). Басын шайқатып, кекшитіп екі қанатын салбыратып жіберіп, шыдамсызданып отырып, аңшының қолғап киген қолын жембасарымен, *т е г е у р і н і м е н* сығымдап қысып қояды (М.Әуезов, Қыр суреттері).

Тегеуріні батты. *Соққысы қатты тиді.* Қасарысқан қас дұшпан *т е г е у р і н і б а т п а й* тырп етпес (Қ.Қуанышбаев, Өлең.).

Тегеуріне шыдамады. *Басым күшке төтеп бере алмады.* Балуан Шолақ сүзгенде, қалың қарағай есік екпінді күштің *т е г е у р і н і н е ш ы д а м а й,* орта тақтайлары омырылып, шалқасынан түсті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Бұл кезде немістер совет солдаттарының *т е г е у р і н і н е ш ы д а й а л м а й* кері шегіне бастаған болатын (Б.Жетпісбаев, Жорық.).

Тегеуріні төрт елі. *Қыран құстың әрі соғатын (тепкісі қатты болып келетін), әрі шеңгелдеп бұре түсетін тегеурін тырнағы. Т е г е у р і н і т ө р т е л і,* Аспаннан түскен тас түлек, жерге түссе тек кетпес (Шешендік сөздер).

ТЕГЕУРІН[2] з а т. **1.** *Екпін, қарқын, пәрмен.* Қаншама рет құдық қазып көрсетсе де ел *т е г е у р і н,* Басын шайқап мазақтады, берілмеді бедеу құм (М.Шаханов, Ғасырлар.). Олар да Мұқайдың *т е г е у р і н і н е* төтеп бере алмады, шетінен жер құшты (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). **2.** *Қайрат, күш.* Сөз ұққыш, аз сөйлейді, көп тыңдайды, Сыпайы, өте әдепті, мақтанбайды, Тек қатты кектескенде *т е г е у р і н і,* Күштіге бас ұрмайды, жалынбайды (О.Шипин, Дастан.). **3.** с у ш а р. *Жерасты суын ұңғыма бұрғылау арқылы ашқан терендік пен оның жоғары көтеріліп тұрақталған деңгейі аралығында өлшенетін (м) гидродинамикалық көрсеткіш* (Қаз. тілі термин. Су.).

ТЕГЕУРІНГҮЛ з а т. ө с. <лат. delphinium> *Сарғалдақтар тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдіктердің жалпы атауы. Т е г е у р і н г ү л д і ң* көпшілік түрін әсемдік үшін өсіреді. 2 түрі қорғауға алынып, Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

Биік тегеурінгүл. ө с. <лат. delphinium elatum> *Биіктігі 80–350 см, сабағы тықыр, сырты тікенекті, жапырақтарының пішіні дөңгелек не жүрек тәрізді, жиектерінде кірпік сияқты түктері бар, сағақтары ұзын, гүлдері қос жынысты, көк, қошқыл, қою қоңыр түсті болып өсетін шөптесін өсімдік. Б и і к т е г е у р і н г ү л* – дәрілік өсімдік, оның жер бетіндегі бөлігінен «элатин» алкалоиды алынады (ҚҰЭ).

ТЕГЕУРІНДЕ= е т. *Екпіндеу, қарқындау; үдей түсу.* Жұманиязды соңына түсіп, *т е г е у р і н д е п* келе жатқан топтың бастаушысы түсі ызбарлы, қара шұбар, жуан қазақ (А.Сатаев, Дала.). Дүбірі трактордың көкке ұласып, Жатқандай *т е г е у р і н д е п* теңіз тасып. Жұмысқа қызу кірген жас арумен Жел ойнар ақ желегін ала қашып (М.Хакімжанова, Таңд. өлең.).

ТЕГЕУРІНДЕЙ с ы н. *Тегеурін сияқты.* Қолтығы ала бұғының Пәйкесіндей Бөгембай! Жалаңқия жерлерден Жазбай түсіп түлкі алған Білегі жуан бүркіттің *Т е г е у р і н д е й* Бөгембай! (Үмбетей Тілеұлы // Алдаспан).

ТЕГЕУРІНДЕУ *Тегеурінде етістігінің қимыл атауы.*

ТЕГЕУРІНДІ с ы н. **1.** *Екпінді, қарқынды, пәрменді.* Бірақ біздің *т е г е у р і н д і* шабуылымызға төтеп бере алмаған көтерілісшілердің бірқатары қолға түсті (Ш.Ерманов, Мәңгі жастық). Жетісуда еркіндеп жүрген ақ бандалар Қызыл Армияның *т е г е у р і н д і* күшіне төтеп бере алмай бір-ақ күнде өкшелерін көтеріп, табандарын жалтыратты (Б.Тоқтаров, Тауда.). **2.** *Қайратты, күшті, қуатты.* Бұғанадан мытып ұстаған *т е г е у р і н д і* шеңгелдер жазылар емес (Ә.Кекілбаев, Дала.). Алаң ашамай сүйекті, жұқа өңді, жалпақтау ақшыл келген, *т е г е у р і н д і* жігіт (Ұ.Доспанбетов, Кәрі қобыз.). Бірақ ер адамның темірдей, *т е г е у р і н д і* қолы келіншекті тапжылтар емес (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

Тегеурінді қозғалыс. с у. *Гидродинамикалық қысымның салдарынан арынды жерасты сularының әр бағытты (тігінен, көлденең) қозғалысы* (Қаз. тілі термин. Су.).

Тегеурінді қысым. с у. *Қабаттың қысым әсерінен туындайтын көрсеткіші. Т е г е у р і н д і қ ы с ы м д ы* іс жүзінде ұңғымада орнатылған манометрмен өлшеуге болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Тегеурінді су мұнара. с у. *Мұнарада суды қысыммен жинап (сорғы арқылы) пайдалануға арналған гидротехникалық имарат* (Қаз. тілі термин. Су.).

Тегеурінді сулар. с у ш а р. *Асты-үстінен, кейде жан-жағынан су өткізбейтін (немесе өте аз өткізетін) таужыныстармен шектелген, көбінесе арынды болып келетін жерасты сулары. Т е г е у р і н д і с у л а р д ы ң* қалыптасуы белгілі бір табиғи жағдайларға байланысты. Ол үшін алдымен арнайы геологиялық кең аумақты құрылым және онда арынды су қалыптасатындай гидрогеологиялық орта болуы қажет (Қаз. тілі термин. Су.).

ТЕГЕУРІНДІЛІК з а т. **1.** *Қарқындылық, пәрмендік.* Фүн атты әскері өзінің шапшаңдығы, *т е г е у р і н д і л і г і* арқасында дүшпандардың зәре-құтын ұшырып отырды (ҚазССР тарихы). **2.** *Қайраттылық, күштілік.* Футбол ойыншының бұл кездесуінде қайраттылық, *т е г е у р і н д і л і к т і ң* ізі де болмады («Спорт»). Жас жігіттің жұдырығының *т е г е у р і н д і л і г і н е* қарап, «күші бар екен» деп ойлады Түйе-балуан (С.Мұқанов, Балуан Шолақ).

ТЕГЕУРІНДІРЕК с ы н. *Қуаттылау, күштілеу, пәрменділеу.* – Авиациядан артиллерия күші *т е г е у р і н д і р е к* тиер, – деді Еременко (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

ТЕГЕУРІНСІЗ с ы н. *Екпінсіз, қарқынсыз, пәрменсіз.* Ұңғымамен ашылғанда жерасты *т е г е у р і н с і з* суларының деңгейі олардың жатыс тереңдігінде қалыптасады (Қаз. тілі термин. Су.).

ТЕГЕШ з а т. **1.** *Ағаштан (мыстан, т.б.) жасалған шұңғыл табақ, аяқ, тегене.* Абай мен Әбіштің алдына ақ шыны *т е г е ш к е* құйған қымыз әкеп қойғызды (М.Әуезов, Абай жолы). Қасқараудан бұл топқа кім келсе де. Солармен бір тілдесіп көрмек екен. Тай сойып Ноғайбайды шақырады, Сар қымыз мес *т е г е ш к е* сапырады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Әртүрлі тағам құю үшін шыны, қалайы, алюминийден жасалған, ернеуі тік, үлкен ыдыс.* Ас үйден сорпа толы *т е г е ш т і* көтеріп, кемпір кірді (Т.Тобағылов, Жазира). Бір кезде екі әйел келіп *т е г е ш к е* етті түсіріп алып кетеді (К.Әзірбаев, Аңыз.).

ТЕГЕШТЕЙ с ы н. **1.** *Үлкен, аумақты, кең. Т е г е ш т е й* танауынан атқан будай, Бұрқылдап қара түтін шықты қаулап (Т.Жароков, Таңд. шығ.). Ол тістеген жерінен *т е г е ш т е й* ет алып қалатын қасап («Қазақст. пионері»). **2.** *Тегеш шамасындай, тегеш мөлшеріндей.* Төрге дастарқан жайылып, жарты *т е г е ш т е й* бауырсақ салынды (И.Есқараев, Тоскауыл). Құйрығы қойларымның батпан құйрық, *Т е г е ш т е й* төңкеріліп жатқан құйрық. Кешқұрым үйімізге қонақ келсе, Кесеге айран деген ақтан құйдық (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТЕГЖЕЙЛЕН= е т. *Ретке түсу, тәртіпке келу; анықталу, айқындалу.* Куба армиясында әлі *т е г ж е й л е н і п,* текшеленген уставтар жоқ (Б.Момышұлы, Шығ.).

ТЕГЖЕЙЛЕНУ *Тегжейлен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мәселенің *т е г ж е й л е н у і.*

ТЕГІ[1] ш ы л. *Шамасы, сірә, асылында, зады.* Өлген қайтып келмейді, Жыласаң батыр жасисың, Ештеме *т е г і* өнбейді. Жаралып жан болған соң, Ақырында жер жейді (Бақтыбай ақын, Жел қобыз.). Үй ішің егіз болсын, туыс болсын, Өлген соң бағаң болмас көрге тығар. Мал болсын, адам болсын, жәндік болсын, Өлімге *т е г і* болмас ешкім құмар (Қабан жырау, Алтын қазық).

ТЕГІ[2] үс т. *Мүлде, тіптен, тіпті.* Жігіттердің қалтасында ақша *т е г і* болмайды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Дүниеде жол деген, *т е г і* көп, Таралған тамырың секілді. Ұзақ-ау жол деген, шегі жоқ Жеткізбес жарығың секілді (С.Сейтхазин, Тереңде.).

ТЕГІН[1] з а т. к ө н е. *Ежелгі түркілердегі хан-задалар иеленген қаганнан кейінгі лауазым. Т е г і н* қағандықтағы жоғары лауазым иесі ретінде әскерге қолбасшылық еткен немесе жекелеген ұлыстардың билеушісі болған (ҚҰЭ).

ТЕГІН[2] с ы н. *Ақысыз, пұлсыз; төлеусіз.* Бұл Абай саудагер ғой ақыл сатқан, Әртүрлі асылы көп өтпей жатқан. *Т е г і н* білсең – аласың, бос береді, Тұстасынан ешкім жоқ мұны тапқан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Табиғаттай үлестірген оттегін Кең жайлауда қымыз *т е г і н,* ет тегін. Қазақ, ұйғыр бір өткізген өмірін, Бірге шаншып құрығы мен кетпенін (Қ.Мырзалиев, Ақ отау).

ТЕГІН[3] үс т. *Тектен-тек, жайдан-жай, бекер.* Халық «патшаны патша істейтін патша емес,

жанындағылар» деп *т е г і н* айтпаған ғой (І.Есенберлин, Қаһар). Түсімен емес, ісімен Жағып еді халыққа, Ел жігіті Мұсабек *Т е г і н* көзін салып па! (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Тегін [тек] болмас [емес]. *Жай емес, көптің бірі емес.* Балуанның түр-тұлғасына көзі түскен ол: Мынау ма? «Бұл *т е г і н б о л м а с*» деп ойлап, кейін сырғыды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Баланы сыйлап жатыр тамақ қамдап, су төккісіз жорға боп шал жылмаңдап. Отыз құл мынау *т е к* жан *е м е с* қой деп, Әлінше қызметінде жүр тырбаңдап (Абай, Тол. жин.). *Т е г і н е м е с* терең ойдың арнасы, Елестейді сақ пен ғұнның жалғасы. Үш күлтелі ыдыраған қазақтың Жасалыпты басын қосқан таңбасы (К.Салықов, Жезкиік).

ТЕГІНДЕ үс т. *Асылы, сірә, шамасы; негізінде. Т е г і н д е,* тәрбие сырттан жапсырылатын құралдармен емес, тереңнен, іштен келетін құралдардан болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Соны қуып өтем осы өмірде, Соны жарық жұлдыз еттім көңілге. Жетуім де қиын болар секілді, Жетпеуім де мүмкін емес *т е г і н д е* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТЕГІНДЕГІ үс т. ж е р г. *Бұрынғы, ежелгі.* Олар әлі *т е г і н д е г і* үйде тұрады (Диалек. сөзд.). *Т е г і н д е г і* ойы осы еді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТЕГІНДІК[1] з а т. *Ақысыздық, пұлсыздық.* Біздің еліміздің керемет жақсылығының бірі емнің *т е г і н д і г і* ғой деп ойлаймын (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Елімізде білім беру жүйелерінің *т е г і н д і г і н* былай қойғанның өзінде жаңа Конституция бойынша бірнеше миллиондаған совет оқушыларының оқулықтармен тегін қамтамасыз етілуінің өзі қаншама жеңілдік («Қазақст. мект.»).

ТЕГІНДІК[2] з а т. *Бекерлік, жайшылық.* Айтшы, аға, нағып жеңілдік Мәскеуде емес *т е г і н д і к.* Болған білем соқтығыс, Емес білем аз жұмыс. Ұмытпайды еш орыс, Бородинде көргенді (Абай, Тол. жин.). Не дегені, дені сау ма, тентек пе? Күні бүгін, яки ертең ертпек пе? *Т е г і н д і к* пе, қуаныш па, қайғы ма? Бүгін, ертең мәңгілікке кетпек пе? (ХХ ғ. қаз. әдеб.).

ТЕГІНДІКПЕН үс т. *Жайдан-жай, тектен-тек, бостан-бос; оңайлықпен.* Асқар таудай ерліктің асыл белгісі *т е г і н д і к п е н* келмегенін ол жақсы түсінеді (М.Иманжанов, Көк белес.). Оның бірер адамға *т е г і н д і к п е н* қолын байлата қояр түрі жоқ (Х.Есенжанов, Тар кезең). Толқынды топ кездесті Шебін құрған қалмаққа; Тебінгілес тең жауды *Т е г і н д і к п е н* алмақ па? Айла-әдісі тең жауы, Бір салыспай қалмақ па? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТЕГІННЕН үс т. **1.** *Босқа, бекер.* Біраз тілді үйренгем жоқ *т е г і н н е н,* Бір кісідей білем барлық мұраны. Шоң кеңсеге ертең барар едім мен, Сені көргім келеді де тұрады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Талай адам *т е г і н н е н* өліп кетіп жатқан жоқ па? Қолдарыңа қару алсаңдар, тым болмаса, армансыз өлесіңдер ғой! Қане, кім жазылады? (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Ертеден, бұрыннан.* Ол *т е г і н н е н* сонда істейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТЕГІННЕН-ТЕГІН үс т . *Жайдан-жай, тектен-тек, бостан-бос.*— Батыр оны мұнда *т е г і н н е н-т е г і н* шақырмаған шығар (М.Жұмағұлов, Қыран.). Екі аяқтының *т е г і н н е н-т е г і н* кете қоймасын аңғарса керек, сары ала қаз да айналсоқтап ұша бергенін қойды (М.Мағауин, Ақша қар).

ТЕГІНШІЛІК з а т. *Жайшылық, бекерлік; тегіндік.* Атының құйқылжыта шауып келе жатқанына қарағанда, бұл *т е г і н ш і л і к* емес (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

ТЕГІНШІЛІКПЕН үс т. *Жайдан-жай, оңайшылықпен.* Бірақ өрттің де *т е г і н ш і л і к п е н* сөне қоятын түрі көрінбеді (И.Есқараев, Тосқауыл.). Жыртқыш *т е г і н ш і л і к п е н* олжасын тастап кетпесе керек еді (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.).

ТЕГІРШЕК з а т. с ө й л. ***Тегершік***[1]. Балқытып балаусадай еміршегін, қорытып қорғасындай *т е г і р ш е г і н* (А.Тоқмағамбетов, Өлеңд.). *Т е г і р ш е г і* темірден, жем жемей-ақ семірген, Бар іздесең қандайын (Халық әндері).

ТЕГІРШІК з а т. с ө й л. ***Тегершік***[2]**.** Ағайынды Баймұқбердің ортаншысы Афанасий станоктің *т е г і р ш і г і н* басты (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). Арман – адал адамның көңіл сыры, Арман – адам ұмтылған өмір шыңы. Арман-шындық мәңгіге жасап берген, Коммунистік дамудың *т е г і р ш і г і* (І.Мәмбетов, Өсиет.).

ТЕГІС[1] с ы н. *Кедір-бұдырсыз, ұңғыл-шұңғылсыз, жап-жазық.* Ауылдың қазіргі Елжас тұрған беті ақ көделі далаға жалғасатын ойпаң, дөңесі жоқ *т е г і с* жер (А.Жақсыбаев, Қайырлы.). Міндет емес өзіңнің ұрынуың. Саған біреу шашады бұрын уын. Тар жол, тайғақ кешуден аман өтіп, Мүмкін *т е г і с* жерлерде сүрінуің (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТЕГІС[2] е с і м. *Барлығы, бәрі, түгел; тұтас.* Әбубәкір мырзаның 25 жыл ішінде қазақ этнографиясына еткен қызметі қанша көп болса да, мұны жұрттың *т е г і с* білмеу себебі, жазған нәрселерінің бәрі де орысша басылып, халық арасына тарамағандық (М.Дулатов, Шығ.). Тәрбие төрт түрлі: дене тәрбиесі, ақыл тәрбиесі, сұлулық тәрбиесі hәм құлық тәрбиесі. Егерде адам баласына осы төрт тәрбие *т е г і с* берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЕГІСТЕ= е т. **1.** *Ой-шұңқырын, қырын теп-тегіс ету; топырағын жаймалау, жаю.* Ханшайым өз уәдесінде тұрды. Иінағаштай иіліп жатқан көп қырқаларды екі жұма ішінде *т е г і с т е п* шықты (М.Дүзенов, Ақ әже). Станция төңірегін *т е г і с т е п* бульдозер, трактор жүр (Б.Дәулетбаев, Парыз). **2.** *Заттың шетін, нәрсені біркелкі етіп кесу, теңестіру.* Жирен мұрты мен қою бурыл

шашын әдемілеп *т е г і с т е г е н* (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Таңбай үйге келіп, сабақтардың ұшын тағы *т е г і с т е п* қырқып, гүл шоғын вазаға салды (К.Баялиев, Нөсер). Сырылып болған соң сырмақтың шеттерін *т е г і с т е п,* қиып, шетіне жиек бастырады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері.).

ТЕГІСТЕГІШ з а т. *Бір нәрсені тегістейтін құрал, тегістеуіш.* Осы мектептің өзінде Т-25 маркалы екі трактор, бір комбайн, екі сеялка, үш жер *т е г і с т е г і ш* машина және бір автомашина бар («Қазақст. мект.»). *Т е г і с т е г і ш* материалдар ретінде қырлары өткір ұсақ түйіршіктер түрінде абразивтерден тұратын зімпара қағаз қолданылады («Лен. жас»).

ТЕГІСТЕЛ= е т. **1.** *Түзелу, кедір-бұдыры жөнделу.* Адыр-бұдыр көше алаңдары да *т е г і с т е л і п,* жөндемге келе бастапты (С.Мәуленов, Жер нәрі). Құлаған үйлердің орны *т е г і с т е л і п,* соқа жүре бастаған (Б.Тоғысбаев, Ақиық.). **2.** а у ы с. *Іштегі жара қалпына келу, реніш басылу, жазылу.* Ел тозғанда талықсып «Жеңіс» келді, Намыс жеңді Фашистік немістерді. Жетім-жесір көбейді ауылымда, Бітеу жара тым баяу *т е г і с т е л д і* (К.Салықов, Жезкиік).

ТЕГІСТЕЛУ *Тегістел етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Түзелу, кедір-бұдыры жөнделу.* Бұл жұмысты атқарушылар әрбір тақтаның біркелкі *т е г і с т е л у і н е* жүрдім-бардым қарапты (Ш.Құндызбаев, Ильич.). Тоғыз жасында ортадағы күрек тістері қажала бастайды, үсті *т е г і с т е л у і* мүмкін (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.). **2.** г е о л. *Көтеріңкі аймақтардың яки тау-төбелердің мұжылуы, ал ойыс аудандардың мұжылу өнімдері есебінен түзілген шөгінді таужыныстармен көмілуі нәтижесінде нақтылы алқаптардың бірте-бірте тегіс болуы* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТЕГІСТЕТ= е т. *Түзету, кедір-бұдырын дұрыстату.* Тұрсын қырман жасатып, атыз *т е г і с т е т і п* жүргенге ұқсайды (Т.Тобағабылов, Жазира.). Ол жұмысшы күшімен қара тастарды аудартып, жерін *т е г і с т е т і п,* топырақ тасытып, сол алқапқа жеміс-жидек ағаштарын отырғызған (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ТЕГІСТЕТУ *Тегістет етістігінің қимыл атауы.* Ең алдымен мектептің еденін *т е г і с т е т у і м* керек (С.Көбеев, Орындал. арман). Участокты тазарту, *т е г і с т е т у* мұғалімдердің қолынан да келеді («Халық мұғ.»).

ТЕГІСТЕУ[1] с ы н. *Кедір-бұдыры аз, жазықтау.* Көше жиегінің бұдырмақ тастарына аяқтарын қақтыра берген соң, *т е г і с т е у* жер іздеп, жолдан шыға жүрді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Сақыш шелегін *т е г і с т е у* жерге қойып, жігітке қарап ақсия күліп тұр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ТЕГІСТЕУ[2] *Тегісте етістігінің қимыл атауы.* Үшеуі тағы да төккен бетонды *т е г і с т е у г е* кіріседі (Қ.Ұябаев, Қырда.). Оған жерді *т е г і с т е у,* үйіндіні еңістету, топырақтың құнарлы қабатын жинап алып, рекультивацияланатын жерге тасымалдап төгу, жол, гидротехникалық және мелиорация құрылыстарын салу және т.с.с. жұмыстар жатады (Т.Қалыбеков, Экология.).

ТЕГІСТЕУШІ з а т. *Бір нәрсені тегістейтін адам; тегістеу ісін істеуші.* Тіпті, Геннадий қазір фрезерлеушінің де, слесарьдың да, бөлшекті әдемілеп *т е г і с т е у ш і н і ң* де жұмысын атқарып жүре береді (Ә.Жәмішев, Армысың.). Олар бөлуші, бетон төсеуші, бетонның бетін *т е г і с т е у ш і,* тағы басқалар («Білім және еңбек»).

ТЕГІСТЕУІШ з а т. *Бір нәрсені тегістейтін құрал, ауылшаруашылық мәшине.* Олармен бірге топырақ қабаттарын *т е г і с т е у і ш т е р д і* және маланы қолданады (А.Ажкеев, Қант қызылша.).

ТЕГІСТІК[1] з а т. **1.** *Зат бетінің кедір-бұдыры жоқ, біртегіс болып келгендігі; бірдейлік.* Өмір жолы тар соқпақ, бір иген жоқ, Иілтіп екі басын ұстаған хақ. Имек жолда тиянақ, *т е г і с т і к* жоқ, Құлап кетпе, тура шық, көзіңе бақ (Абай, Тол. жин.). Сипау сезімі арқылы біз заттардың үстін, яғни қаттылығын, *т е г і с т і г і н,* бұдырлығын, өткірлігін, топастығын, һәм ыстықтығын, жылылығын, суықтығын білеміз (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Кең жазық, мидай дала.* Сосын әрқайсысы жылмиған *т е г і с т і к т і ң* әр бағытын бетке ұстап шауып ала жөнеледі (Ә.Кекілбаев, Дала.). Өйткені ақбөкеннің көбіне-көп *т е г і с т і к т е* жайылатынын жұрттан естіп те, шет жағасын өзі көріп те жүр (А.Мекебаев, Аңызақ).

ТЕГІСТІК[2] з а т. с ө й л. ***Тегісшілдік.*** – Заман жақсарса екен! *Т е г і с т і к* орнаса екен! (Д.Әбілев, Арман.). Ол «*т е г і с т і к* орнатуға аттанған партияның жауынгерімін» деп айтпап па еді ана жылы (С.Бегалин, Замана.).

ТЕГІСТІЛІК з а т. с ө й л. ***Тегістік***[1]**.** Кезінде жердің *т е г і с т і л і г і н е* онша мән бере қоймаған көрші диқандар адыр-бұдыр жерге күріш егіп, енді бір жеріне су жетсе, екінші дөңес жеріне су бармай, есіл күріш сарғайып жатты («Қаз. әдеб.»).

ТЕГІСШІЛДІК з а т. т а р. *Барлық адамдардың, халықтардың тең құқықты болуы; теңдік.* – Жоқ, адам баласын шын бақытқа, *т е г і с ш і л д і к* өмірге жеткізіп, бар ұлтты бір адамның баласындай бауырмал еткізу арман (І.Есенберлин, Алтын құс). Біз еңбекші елдің бағланымыз, Коммундік ұлы бақыт алғанымыз. Әлемге құдіретті топ қыр көрсетіп, Ұраны *т е г і с ш і л д і к* салғанымыз (Б.Майлин, Шығ.).

ТЕГІСШІЛІК з а т. с ө й л. ***Тегісшілдік.*** Үкімет ойлағаны кедей қамы, Талай сорлы кедейдің атты таңы. Дәуірге *т е г і с ш і л і к* аяқ бастық, Жайылмақ жержүзіне кеңес заңы (Қ.Тоғұзақов, Өлеңд.).

ТЕГІСІМЕН үс т. *Бүтіндей, түгел, тұтас.* Академик Әлкей Марғұлан Қазақстан жері *т е г і с і м е н* «өнер музейі деуге болады» деді (Т.Оразов, Қаныш.). Бордақылауға жіберілетін мал *т е г і с і м е н* таразыға салынып, өлшенеді де, құлағына нө-

мір немесе мүйізіне таңба салынады (Ш.Бөрібаев, Сиыр малы.).

ТЕГІСІНЕН үс т. *Түгел, тұтас, бәрі; тегісімен.* Жұрт *т е г і с і н е н* Шұғыл мен Қабылға көз тікті (Х.Есенжанов, Тар кезең.). Ақырында өздері қоршауда қалды да, *т е г і с і н е н* ерлік өліммен қаза болды (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ТЕГІСІРЕК с ы н. *Жазықтау, кедір-бұдыры аздау.* Біздің арғы құм жағымыз бергі бетке қарағанда *т е г і с і р е к* келеді («Лен. жас»).

ТЕЖЕ= е т. **1.** *Аттың басын тарту, қарқынын бәсеңдету, жүрісін ақырындату; ірку.* «Тоқта!» дегенмен бұлар тоқтаған жоқ. Иманақты бөктерлей қара үзіп барып тасаға түсті. Ат басын сонда ғана *т е ж е д і* (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Қолын қысып қоштасып, Қала берді Андрей. Поезбенен көп жүрді, Жетті еліне Қырғызбай, Алып ұшты жүрегі, Көктемнің самал желіндей. Астына мінген атының *Т е ж е м е й* басын жіберді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Өзін-өзі тоқтату, ұстау, сабырлық ету.* Білімдінің сөзі – ем, Мейірімі көп, етек – кең! Жұртына мақтаулы, Сыбаға сақтаулы, «Пәлі!» деп қарсы алар, Іс қылар *т е ж е п*, Жан жүрек өжет Бет келгенді арсалар (М.Жұмабаев, Шығ.). Әйелі кеп қолын сүйіп, жылады: «*Т е ж е й* алмай мінезімнің тасырын Өзіңменен өтті жарты ғасырым. Мен бейбақты кешіре гөр. Күнәм көп... Кешіре гөр, Кешіре гөр, асылым?!» (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** *Біреуді басу, тыйып тастау, тізгіндеп ұстау.* – Володяны *т е ж е п* ұстамаса, отқа түсіп кетуден тайынбайды, – деп күлді Большаков (Т.Жанкелдин, Партизан.). Жанар бұрынғыдай емес, мен бір әңгіме бастасам болды, дереу *т е ж е п* тастайтын еді (Н.Серәлиев, Ақ қайың). **4.** *Бір нәрсені бөгеу, кедергі жасау, кешеуілдету.* Химиялық заттар бір жағынан азықтағы залалды, тіршілікке пайдасыз микробтардың өсіп-өнуін *т е ж е й д і* (Қ.Құсайынов, Химия.). Мұның керісінше, салқындату және шамалы кептіру жолымен біз өсімдіктердің өсуін *т е ж е й* аламыз (Ботаника).

Бойын тежеді. *Көңіл толқуын басты, өзін-өзі ұстады.* Әзім де бөгелмеді *б о й ы н т е ж е п*, Талабы, тәуекелі сондай-ақ көп. Тәңірінің бір жазғаны екі болмас, Маяның ішіне енді тәуекел деп (Абай, Тол. жин.). Бірде алып, бірде қалып жүрмес пе едің, Сөзіңді біреу сөгіп, біреу мақтай. *Б о й т е ж е п* жүрексіну дұрыс емес, Шашылған ризықты жүріп татпай (М.Дулатов, Шығ.).

ТЕЖЕГІШ з а т. с ө й л. ***Тежеуіш***. – Джим Блейк сіз боларсыз? – деп, ол жауап күтпей, жол жиегіне *т е ж е г і ш і* шықылдап, тұра қалған автомобильді нұсқады (А.Мархабаев, Ғарышта.). Шофер кейде *т е ж е г і ш т і* басып, жолдың тайғанақтығын байқап келе жатты (Р.Өтесінов, Ақиқат.).

Тежегіш сұйық. т е х. *Автокөліктер мен басқа мәшинелерді тежегіштерінің гидравликалық жетегінде қолданылатын сұйық. Т е ж е г і ш с ұ й ы қ т ы ң* төмен қату температурасы үлкен мөлшерде ауытқуы барысында өзгермейтін кішігірім тұтқырлығы, жоғары қайнау температурасы мен майлау сапасы болады (Қаз. тілі термин. Машинажасау).

ТЕЖЕЛ= е т. **1.** *Тоқталу, іркілу.* «Немене, басқадан туды деп отырсың ба?!» деп тастағысы келіп оқталды да, тағы *т е ж е л і п* қалды (Т.Дәуренбеков, Кездес осы.). Осы уақыт ішінде гүл тозаңдары 4 сағатқа дейін ғана өсіп, онан әрі өсуі *т е ж е л і п* қалған (Д.Әбілев, Помидор.). **2.** *Бөгелу, кедергі жасалу, жұмыс істеуі бәсеңдеу.* Ал шындығында, ұйықтағанда ми клеткалары толық *т е ж е л е д і*, сондықтан ол сөзді, дыбысты естімейді (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Ми қабы толық *т е ж е л г е н* адам түс көруден аулақ болады (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

ТЕЖЕЛТ= е т. *Тоқтату, азайту.* Сонымен бұл екі түрлі нерв талшықтары іштегі тіршілік ететін процестерді не қоздырып, не *т е ж е л т і п* тұрады (М.Мұқанов, Бақылау.).

ТЕЖЕЛТУ *Тежелт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жылдамдықты *т е ж е л т у*.

ТЕЖЕЛУ[1] з а т. б и о л. *Қозуды бәсеңдететін, тоқтататын немесе болдырмайтын биологиялық активті үдеріс (ми клеткаларының жұмыс істемей тыныштық күйде тұруы).* Нерв процестерінің тепе-теңдігі де қозу мен *т е ж е л у д і ң* бір-біріне тең келуін айтады (Қ.Жарықбаев, Психология). Мида әрдайым болып тұратын қозу мен *т е ж е л у* процестері негізінен электр құбылыстарынан тұратыны XIX ғ-дың өзінде-ақ көпшілікке әйгілі болды (М.Мұқанов, Жан дүниесі.).

ТЕЖЕЛУ[2] *Тежел етістігінің қимыл атауы, бөгелу, бәсеңделу.* Ми клеткалары біраз уақыт қозғаннан кейін өздігінен қайтадан *т е ж е л у г е* көшеді де, сөйтіп мидың дұрыс қызмет атқаруына толық жағдай туады (М.Мұқанов, Жан дүниесі.). Қауынның зақымдануы және өсуінің *т е ж е л у і* топырақтың, қоректік ерітінділердің тұзданыуына тікелей байланысты («Қазақст. мект.»).

ТЕЖЕЛІН= е т. *Тоқталыну, бәсеңдену.* Мәліметтердің есте бары ми клеткалары қозып тұрған күйінде, есте жоқтары *т е ж е л і н і п* тұрған күйінде болады (М.Мұқанов, Бақылау.).

ТЕЖЕЛІНУ *Тежелін етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т е ж е л і н у* жолы.

ТЕЖЕМ з а т. *Тоқтам, қайрат.* Текенің губернаторына салып жетіп барады. Қыр қазағына құдайдай әмірі жүріп тұрған генералдың өзіне тап беріп, мықтыға *т е ж е м і*, әлсізге жәрдемі жоқ дәрменсіздігін айтып, бетін шиедей қылса керек (Б.Аманшин, Көкжар).

ТЕЖЕМЕ з а т. с ө й л. ***Тежеуіш.*** – Әй, ағатай, тоқта! – Қанат *т е ж е м е н і* басты (С.Шаймерденов, Сел.).

ТЕЖЕМЕЛІК с ы н. *Шектеуіштік.* Республикада мемлекеттік билік біртұтас, ол Конституция мен заңдар негізінде заң шығарушы, атқарушы

және сот тармақтарына бөліну, олардың *т е ж е м е л і к* әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы, өзара іс-қимыл жасау принципіне сәйкес жүзеге асырылады (ҚР Конституциясы).

ТЕЖЕН= е т. *Тоқталу, өзін-өзі ұстау.* Ол әңгімені әрі созуға намысына тиермін деп *т е ж е н д і* (М.Қаназов, Жер кіндігі). Елдос Дәрменді көргісі келмей, іштей *т е ж е н і п* жүретін-ді (А.Байтанаев, Қансонар).

ТЕЖЕНУ *Тежен етістігінің қимыл атауы.* ≈ Абыройсыздықтан *т е ж е н у.*

ТЕЖЕС= е т. **1.** *Тоқтатысу.* ≈ Аттарын *т е ж е с т і.* **2.** а у ы с. *Тоқтасу, сабыр сақтасу.* ≈ Ашуларын *т е ж е с т і.* **3.** *Бөгесу, кедергі жасасу.* Туған елім ақын-кенші атаған, Көңілі қаяу сенгендерден хат алам. Жойқын Каспий топан суын *т е ж е с с е м,* Бекет-ата аруағынан бата алам (К.Салықов, Жезкиік).

ТЕЖЕСУ *Тежес етістігінің қимыл атауы.*

ТЕЖЕТ= е т. *Іркіп тоқтату, кідірту.* Шешесін көрген Нәби тізгінін сәл босатып еді, Жұмаш баланы еркіне жібермей, дауыс беріп, атының басын *т е ж е т і п,* қайтадан желіске түсірді (С.Санбаев, Аруана). Жай тұрғаным жоқ, қас қағымда өзімеөзім сенбеген таңданыс сезімі еріксіз тізгін *т е ж е т т і* (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ТЕЖЕТУ *Тежет етістігінің қимыл атауы.* Күйінішін сабырға жеңдірмесе, тәңірге *т е ж е т у і* екіталай ғой («Қаз. әдеб.»).

ТЕЖЕУ *Теже етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сабырлық ету, өзін-өзі ұстау.* Көпке дейін *т е ж е у* мүмкін болмады Ұлан-асыр қуаныштың тасқынын. Өте орынды соғылды бұл шапалақ, – деп сөз алды тостаған көз жапалақ (М.Шаханов, Ғасырлар.). Күлгенде денеңмен, қасыңмен Қызуын *т е ж е у д і* қойды аптап. Жүрсің сен, ақ бота, жас інген, Көзімнің алдында ойнақтап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Бөгеу, кедергі жасау.* Жоқ, өмірдің дамуының өз заңы бар, оны *т е ж е у г е* болмайды, ол өзін адамға мойындатады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Адам су ресурстарын есептеп бөлуді, ірі өзендердің ағысын өзгертуді, орасан көлемді сусыз жерлерді суландыруды, өзендер ағысын бөгеттер салып *т е ж е у д і* және реттеуді және т.с.с. көптеген әрекеттерді жүзеге асыруда (Т.Қалыбеков, Экология.).

Тежеу салды. *Тоқтатты, тізгіндеді, тыйды.* Бораштың мінез-құлығындағы мұндай өзімшілдік пен қисық, қыңырлыққа қазірден бастап *т е ж е у с а л м а с а,* оның асқына келе түбінде үлкен өкінішке ұрындыруы мүмкін (М.Хасенов, Алғашқы.). Әшір үндемей қалды. Ондағысы Шолпан сөзі *т е ж е у с а л ы п,* өз ісінің оқыс екендігін мойындағандықтан емес, Шолпанның шариғат пен ән-күй жайындағы ұғымының оқыстығы еді (А.Хангелдин, Қараторғай).

ТЕЖЕУЛІ с ы н. *Тежелген; шектеулі, мөлшерлі.* Мал-мүлкі мен салтанаты мол Ақтайдың сыртқы өмірі арпалысы көп, беймаза болса, ішкі тіршілігі *т е ж е у л і* (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Зябь жырту мезгілінен кешіктірілді және өте *т е ж е у л і* мөлшерде ғана жүргізілді (М.Әмірғалин, Биязы жүн.).

ТЕЖЕУСІЗ ү с т. **1.** *Ешбір тежелмей, тыйым салынбай; шектеусіз.* Тізгіні *т е ж е у с і з* өз еркіне кеткен бие жолдың жанындағы жыраға кептелді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бірақ еркін етіп тәрбиелеймін деп, баланы ешбір *т е ж е у с і з* жіберуге болмайды («Қазақст. мұғ.»). **2.** *Кедергісіз, бөгетсіз; еркін.* Картоп топырағының *т е ж е у с і з* өсуі, топыраққа ауа мен ылғалдың енуі үшін алқаптың топырағы жақсы қопсытылуы керек (Б.Шағыров, Картоп). Мұның өзі өндіргіш күштердің *т е ж е у с і з* өркендей беруіне қолайлы жағдай жасайды («Соц. Қаз.»).

Тежеусіз күш. *Су тасқыны, жер сілкінісі, қоғамдық құбылыстар, соғыс қимылдары т.б. сияқты нақты жағдайдағы төтенше және еңсерілмейтін оқиға. Т е ж е у с і з к ү ш* жауапкершіліктен босататын жағдай болып табылады, өйткені осы жағдайдың салдарынан шарт талаптары орындалмай қалады (ҚҰЭ).

ТЕЖЕУСІЗДІК з а т. *Ешбір тыйымсыздық, шектеусіздік; еркіндік.*

ТЕЖЕУШІ с ы н. *Бір нәрсені тежейтін, тежеу қызметін атқаратын (зат, кісі). Т е ж е у ш і* двигатель 145 секунд бойы жұмыс істеп, корабльге тежеудің қажетті импульсін берді («Қазақст. мұғ.»). Уран рудасы секілді энергетикалық шикізаттың жетіспеушілігі таяудағы болашақта атом электр станцияларын дамытудағы *т е ж е у ш і* фактор болмақ (Т.Қалыбеков, Экология.).

ТЕЖЕУШІЛІК з а т. *Бір нәрсеге тежеу салушылық, шектеушілік.* Ұлы Октябрь социалистік революциясы жеңісінің алғашқы күндерінде-ақ Совет мемлекеті «Россия халықтарының правосы туралы Декларациясында» Россия халықтарының теңдігі мен суверендігі, ұлттық және ұлттық діни артықшылық пен *т е ж е у ш і л і к* атаулының түгел жойылғандығын жариялады («Қазақст. мект.»).

ТЕЖЕУШ[1] з а т. **1.** т е х. *Мәшине, трактор, пойыз т.б. көліктің жүрісін бәсеңдетіп, тоқтатып реттейтін тетік.* Кімдікі екенін танымағанмен, *т е ж е у і ш і н* сықырлата кілт тоқтаған машинаға назар жыққан қыз өзін шақырған дауысты естігенде, Сұлутөр шоферларының бірі ме деп жүгіріп жеткен (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.). Мастер қажет болған жағдайда клапанды механизмдердің жұмыстарын, күшті іріктейтін білікті, *т е ж е у і ш* пен генераторды реттеп жібереді (Б.Далабаев, Табыс.). **2.** с у ш а р. *Жасанды имараттар немесе табиғи кедергілер (арнайы тарылту, бұрудың тіктігі, тастарды үймелеу, анжыр кептемесі, мұз буу) қалыптастырудың нәтижесінде ағыс жылдамдығының баяулауы қоса жүретін, өзендегі су деңгейінің көтерілуі.* Су тасуы немесе тасқын тол-

қыны кезінде басты өзеннің салаларында *т е ж е у і ш* байқалады (ҚҰЭ). *Т е ж е у і ш* тұрақты және уақытша болуы мүмкін. Тежеуіш қызметін үлескіден төменірек құятын саладағы су шығынының көбеюі де атқарады (Қаз. тілі термин. Су.).

ТЕЖІМ: тежім етті. с ө й л. ***Тәжім етті.*** Орал, Семей, Жетісу облысындағы қазақ келіншектері салт бойынша жұртқа *т е ж і м е т т і* («Айқап»).

ТЕЗ[1] үсі т. *Жылдам, шапшаң, лезде, әп-сәтте.* «Ал, жарым, қош» – деп, «Пәлен күні тос» – деп, «*Т е з* келмесең, өлем» – деп, Болмады деп таң ұзақ, Сол болар қайғың жалғыз-ақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қу тақтайлар сатырлап, гүілдеп *т е з* жанып кетті (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Тез арада. *Лезде, жылдам, шапшаң.* Сол шахтер қалашығынан өздерінің *т е з а р а д а* көшіп кеткендері мұндай жақсы болар ма! (Ө.Канахин, Бақыт.). Қалабай Ғаниды әне келеді, міне келеді деп өзін алдап жұбатумен болды. Бірақ ол *т е з а р а д а* келе қоймады (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ТЕЗ[2] з а т. **1.** э т н. *Киіз үй сүйегін: уық, кереге т.б. жасайтын ағаштарды морлағаннан кейін түзейтін, иетін құрал. Т е з* қасында қисық ағаш жатпас (Мақал). Қисық ағаш түзелер, *Т е з г е* салып морласа. Ақ түйғын келіп ілігер, Алдын жайып торласа (XVIII–XIX ғг. қаз. ақын.). Кеткен соң жұмылып көз, бүгіліп бел, қиын да түзетуін басын *т е з б е н.* Сексенде көңіліңді кеудең қылмай, Жүрерсің өкпелесіп екі безбен (Базар жырау, Шығ.). *Т е з* – қисық ағашты түзету үшін, не болмаса түзу ағашты белгілі пішінге келтіріп ию үшін қолданылатын құрал (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2.** а у ы с. *Түзу жолға салатын, қателікті, кемшілікті түзейтін өмір талқысы.* Неткен қатал еді өмір *т е з і* (З.Шашкин, Сенім). Көптің *т е з і н* көрмеген, Бірге өскен төлменен. Жан аясы тар еді, Жат мінезі бар еді (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

Сын тезіне салды [алды]. *Сынады, мінеді; кемшілігін бетіне айтты.* Әсіресе ілгері басуымызға кедергі келтіретіндерді *с ы н т е з і н е с а л ы п,* сылып тастайтындай уытты, өткір шығармаға зәрулік бар («Қаз. әдеб.»). Бұл сияқты жауапсыз қараушылықты *с ы н т е з і н е а л ы п,* тиісті қорытынды шығаратын мезгіл жеткен сияқты («Спорт»).

Тезге салды. *Жөнге келтірді, түзеді.* Ақылды дана, рахымды, адал, шынға сусаған, қыңырды жөнге, қисықты *т е з г е с а л м а қ* болған бұзықтықпен алысып өткен Абай еді («Абай»). Қараша торғай қаз болмас, Шағала келмей, жаз болмас. Шаңқан болмай, боз болмас, Іштен қыңыр туғанды *Т е з г е с а л с а ң,* түзелмес (Бұхар жырау, Жыр.).

Тезге түсті. *Жөнге келді, түзелді.* Саудырсыз сары қамқаны, Садаға кеткір сұрайды Самарқанның бөзіне кеселді түйін шешілсе, кердең мойын кесілсе, келмей кетпес кезіне. О да – құдай пендесі, *т ұ с п е й* кетер деймісің, Тәңірінің құрған *т е з і н е* (Абай, Тол. жин.). Қарасаң жерің де айдын, Көгің де айдын, Өзің жайлы, ойлайсың өмір жайлы. *Т ұ с е с і н* уақыттың *т е з і н е* бір, Ұрлайды... Сені ұрламай нені ұрлайды? (М.Мақатаев, Шығ.).

Тезі қатты. *Сыны қатал, аяу білмейтін.* Бір дегеннен бас еркінен айырылып, *т е з і қ а т т ы* бір өмірдің ағынына түсіп, табанын жерге тигізбей дедектетіп ала жөнелді (Ә.Нұрпейісов, Сең).

ТЕЗАҒАР з а т. с у ш а р. *Су ағынын су тартқыштың жоғарғы телімінен төменгі теліміне қарай бағыттап, үлкен жылдамдықпен қозғалатын ашық канал (науа) түріндегі гидротехникалық имарат; каналдың бетонмен немесе темір-бетонмен қапталған суды тез ағызатын құрылысының түрі.* Ені тұрақты немесе ауыспалы болады, *т е з а ғ а р д ы ң* енінің ауыспалы болуы төменгі бъефтегі су энергиясын бәсеңдетуге байланысты (Қаз. тілі термин. Су.).

ТЕЗБЕ-ТЕЗ үсі т. *Жылдам, тез, шапшаң.* Мен тартпасын *т е з б е-т е з* тартып, атқа қондым (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Ол неғылса да апырып-жапырып, алды-артына қарамай *т е з б е-т е з* істеп тастауға бейім тұратын-ды (Р.Әутәліпов, Алтын.).

ТЕЗДЕ= е т. *Шапшаңдау, жылдамдау; жиілеу.* Осының арқасында жоғары өнімді штаммаларды сұрыптау процесі жеңілдейді және *т е з д е й д і* (Жалпы биология). Шоқыдан сонау шоқиып шыққан шынарға, Тоқтамай келіп, топшысын, байғұс, ұрарда, Қалбаңдап жүріп, қанатын *т е з д е п* қаққыштап, Қаттырақ ағып, айналды тастан қыранға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТЕЗДЕЙ с ы н. *Тез сияқты.* Анда-санда бір өсиетің *т е з д е й* болушы еді, қарт баба! (М.Әуезов, Шығ.).

ТЕЗДЕП үсі т. *Жылдамдап, шапшаңдап; тез.* Таң атсын бәлем, сенің көзіңді *т е з д е п* құртқызбасам, мына түріңмен маған абырой әпермейді екенсің (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Осы тойдан құр қалсам, Енді маған той қайда-ай?! *Т е з д е п* жауап берсеңші, Таяқты жонып ойланбай. Ішім күйіп барады, Ақылыңды айт, қиналмай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТЕЗДЕТ= е т. *Шапшаңдату, жылдамдату.* Жош етіп сен желіктің, қызыл тілім. Жігітке пайдасы жоқ асқан білім. Жапанда ақ киіктің сүргініндей, *Т е з д е т і п* кеттің өтіп есіл күнім (Базар жырау, Шығ.). XV ғасырдың аяғында кітапты баспаға басып шығару өнері белгілі болды, әрине бұл жағдай математика мен бірге басқа ғылымдардың дамуын *т е з д е т т і* (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ТЕЗДЕТКІШ з а т. *Бір нәрсені тездететін, жылдамдататын зат.* Бұл реакцияға кальций ионы, протромбин *т е з д е т к і ш і* қатынасады (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті). Өйткені бұл екі элементтің ядроларының қосылуы үшін аса қуатты *т е з д е т к і ш т е р* жасалуы қажет («Білім және еңбек»).

ТЕЗДЕТУ *Тездет етістігінің қимыл атауы.* – Менен партия барлауды *т е з д е т у д і* тілеп отыр. Сен алаңды өндірістік пайдалануға тез әзірле! (І.Есенберлин, Маңғыстау). – Алғашқы мұнай кәсіпшіліктері салынып жатыр. Соны *т е з д е т у* керек (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

ТЕЗДЕТУШІ з а т. *Бір нәрсені тездететін зат (адам).* Микробтар ашу процесін *т е з д е т у ш і* екені белгілі (Н.Шоқанов, Микробтар.).

ТЕЗДЕУ[1] с ы н. *Тезірек, жылдамдау.* Бермейік бұл дастанға *т е з д е у* шешім, Достарым Алмабекпен кездесесің, ҚазГУ-дің алыс емес жатақ үйі, Ұйғырдың бойлай берсең кең көшесін (Т.Молдағалиев, Камила).

ТЕЗДЕУ[2] *Тезде етістігінің қимыл атауы.* ≈ Іс-қимылдың *т е з д е у і.*

ТЕЗДІК з а т. *Жылдамдық, шапшаңдық.* Оған оңай – ең қиыны құйынның, Жауабында *т е з д і г і* бар құйынның. Алдын ала бәрін біліп қойғандай Түкпірінде не жатқанын миыңның! (Қ.Мырзалиев, Алақан). Қолымнан келсе, Уақыт деген өлшемді, Жоқ қылып мүлде көрсем бір. Қолымнан келсе, Ойымның жылдамдығындай, Жарықтың дағы *т е з д і г і н* тежеп, Жеңсем бір (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЕЗЕ: бой [дене] тезеді. *Денесін білеп алды, бойын жиып алды.* Әлидің қолы бір мезет қаптап кетті әр сайдан, Тұра алмай қарсы *б о й т е з е п,* Айырылды жау айладан (Қ.Жармағамбетов, Баллада.). Тұрған шақ, түн маужырап, дала мүлгіп, Саңқ етті маң төбет те құлақ тігіп, *Д е н е с і н* ширақ қария алды *т е з е п,* Мезгілсіз бұл не деген туып күдік (О.Малқаров, Өлеңд.).

ТЕЗЕК з а т. **1.** *Жылқының, сиырдың далада жатып кепкен, отқа жағуға болатын кесек қиы.* Далада *т е з е к* теріп жүрген бала-шаға қапшықтарын тастай-тастай сап, ауылға зымырады (З.Шашкин, Ұядан ұшқ.). Әйелдер түндік ашып, жерошаққа *т е з е к* қалап, от жаға бастады (А.Жұмаділдин, Сең.). **2.** *Аталған малдардың әлі кеппеген жас қиы; боқ.* – Біздің өздеріңізден қанша уақыт бұрын кеткенімізді аттарымыздың *т е з е г і н е* қарап айыру жөн (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Жол үстінде қара қоңыз жылқының жас *т е з е г і н* аунатып әкетіп барады (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

Тезек терді. *Тезек жинады.* Болған соң келін кербез, кемпір саяқ, Құдайдың қойғанын-ай аямай-ақ. Балаң арам боп туса амалың не, *Т е р е* бер *т е з е г і ң д і* жыламай-ақ (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Дедектеп жүгіріп жүр *т е з е к т е р і п,* Кетеді кей уақытта қозыға еріп. Шалапты шайып ішкен қорек етпей, Кеміред көзге түссе иттей кемік (О.Шипин, Дастан.).

Тезек тастады. *Тезектеді, қи тастады.* Қақпадан атты әскердің алғашқы легі шапқыншыларға қарсы ұмтылып еді, жемге тойған көліктері қарға адым ұзамай жатып *т е з е к т а с т а й* бастағанда, қарап тұрған жиын түніліп, жерге түкірісті (С.Санбаев, Аруана). Байтал түгіл бас қайғы Болар... Шүкір демесек! Жиі *т е з е к т а с т а й д ы* Жол үстінде тоқ есек (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТЕЗЕКТЕ= е т. *Тезек тастау.* Көк дөнен *т е з е к т е п* тұр. Бұған әбден таныс бір иіс аңқыды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ТЕЗЕКТЕЙ с ы н. *Тезек сияқты.* Жөнелді ерлер қырланып, Сайыпқыран, саңлақтар Асынып қылыш, винтовка, Тұяғымен тұлпардың *Т е з е к т е й* ұшып қатқан тоң Тасты саздай илетті (О.Шипин, Дастан.).

ТЕЗЕКТЕУ *Тезекте етістігінің қимыл атауы.* ≈ Малдың *т е з е к т е у і.*

ТЕЗЕКХАНА з а т. *Тезек жиятын орын, қора.*

ТЕЗЕК-ШАР з а т. *Қоңыздар домалату арқылы шар бейнесіне түсіріп алатын жас қи. Т е з е к ш а р* дайын болғасын, оны қоңыз біраз жерге домалатып шығарып, ін қазып алады (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.).

ТЕЗЕКШЕ ү с т. *Тезек сияқты, тезек тәрізді.* Кәдімгі *т е з е к ш е* текшелеп, су кетпесін дегендей, шөпті қабаттай түседі (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Біресе, сілтеп белдікті, Біресе сілтеп желдікті, Малшынып терге денеміз, Қойларды айдап келеміз. Түсе қалған жас төлді *Т е з е к ш е* жерден тереміз (Ш.Смаханұлы, Кездік).

ТЕЗЕКШІ з а т. *Тезек теруші, тезек жиушы.* Самайынан сағал-сағал тері шұбарған *т е з е к ш і* әйелдер ғана алты қырдың астынан тезегін арқалап, әрең қалқаңдап келе жатады (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Көз жасы Байбөрінің бетін жуды, Көрмейақ өтем бе деп үйден дуды. Сол күнде Құлтайының [аяқ салған] *Т е з е к ш і* қара күннен бір ұл туды (Алпамыс).

ТЕЗИС з а т. **1.** *Шығарманың, баяндаманың, сөздің қысқаша желісі, негізгі ойы, пікірі. Т е з и с* жаз дүмбілездеу сырлаңқырап, Кітап жаз одан-бұдан ұрлаңқырап. Сирақтай шала үйтілген өлең жазып, Оныңды өңештей бер, бұлдаңқырап (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Сіз осы *т е з и с т і* ана жылы да айтқансыз, – деді ол қопаңдап (З.Шашкин, Доктор.). Әпенделер. Қандай ақын көнеді? Ақын болса, жаралмаған жан боп тек. Тезистер мен анкеттер боп өлеңі, Кім *т е з и с т е р,* анкеттермен әндетпек?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Белгілі бір мәселе туралы қысқаша тұрде баяндалған қағида, тұжырымдама; басты идея.* Қазақстан халқы өкімет билігінің бірден-бір қайнар көзі болып табылады деген бастапқы *т е з и с т і* алсақ, онда Президентпен қатар Жоғарғы Кеңеске берілген бүкіл халық атынан сөйлеу құқығының Қазақстан халқы тікелей оларды сайлаған нақ солардың ғана мемлекеттік өкімет билігін қорғаушылар екендігі туралы айғақтайтынын байқау қиын емес («Ақиқат»).

ТЕЗИСТЕ= е т. *Қысқаша тұжырымдау, тезис жасау.* Осы ойыңды *т е з и с т е п* кел (Ауызекі).

ТЕЗИСТЕУ *Тезисте етістігінің қимыл атауы.* Бұл ретте оқушыларды ең алдымен *т е з и с т е у* және конспектілеу әдісіне үйреткен жөн («Қазақст. мект.»).

ТЕЗИСТІК с ы н. *Тезиске тән, тезис болар-лық.* ≈ *Т е з и с т і к* мақала.

ТЕЗ-ТЕЗ үс т. *Өте жылдам, ылдым-жылдым.* Құлахмет естіп қоймасын деп қауіптеніп, тысырын сездірмей, бәрін *т е з-т е з* жуып шықты (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Ғатаула жалма-жан жастығының астынан портфелін алып, ішінен қағаз, қарындашын шығарып, *т е з-т е з* жаза бастады (М.Қаратаев, Шығ.).

ТЕЗШІ с ы н. *Сыншы.* Ақырында қатал *т е з-ш і* өмірдің өзі [Сейсіметті] «тәк-тәкпен» сабасына түсіреді де, баяғы үйреншікті шаруасына ойысады («Қаз. әдеб.»).

ТЕЗІК з а т. к ө н е. *Сарт; орта ғасырларда саудагер деген мағынада қолданылған сөз.* Тексіз *т е з і к* Хожа Ахметтің атын естіді деп ойламаған (М.Мағауин, Аласапыран).

ТЕЗІНЕН үс т. *Жылдам, тез; кідірместен.* Ол төрт буданды суретке түсіріп алды да, Алматыға *т е з і н е н* қайтып кетті (С.Бегалин, Уақыт.). Бұл жұмыстың *т е з і н е н* осылай шешілуі керек (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

ТЕЗІРЕК с ы н. *Жылдамырақ, шапшаңырақ.* Январьдың 14-і еді. Күн боран. Біз ерте, сағат он бір шамасында Орынбордан шықтық. Бірсыпырадан бері елден шықпағанға маған біртүрлі шаттық һәм *т е з і р е к* жетуге асығу пайда болды (М.Дулатов, Шығ.). Балдырғанмен бастасып, Сұлумен қол ұстасып, Жас ұланмен жолдас боп, Жас қайыңды қолға алып, Баланы сүйіп бір қанып, Жолаушымен мұңдас боп, Мен де *т е з і р е к* өлейін, Әлі жаспын демейін, Балқиды жаным бір күйге (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЕИЗМ [грек. theos] з а т. ф и л о с. *Құдайдың барлығы мен оның дүниеге, адамға қарым-қатынасын негіздеп түсіндіретін діни таным. Т е и з м-д і* термин ретінде ағылшын философы Р.Кедворт (1617-1688) енгізді. Бұл сөздің түп негізі – арабтың (баб) «қақпа», «есік» деген сөзі. Сөз қазақ тіліне *т е и з м* термині ретінде енген. Ол «Құдай жолына есік ашушы», яғни «әулие» деген мағынаны білдіреді («Қазақст. мект.»). *Т е и з м* жалғыз ғана жасаған Құдайды таниды және табиғат пен қоғамдық өмірдің құбылыстарын түгелімен «Алланың әміріне» байланысты дейді (Саяси сөздік).

ТЕИСТ з а т. *Теизмді жақтаушы адам.*

ТЕЙ о д. с ө й л. *Қайырып тастау, тыйып тастау мағынасында қолданылатын сөз. – Т е й,* жағың қарысқыр, оттама!... Саған көсемсіген не керек? – деп, бір би қайырып тастады (С.Мұқанов, Шығ.).

ТЕЙЛЕРИЙ з а т. в е т. *Қан құрамында өсетін мал ауруларын қоздырғыш вирус.* Ал *т е й л е р и й л е р д і* пироплазмалар сияқты қан түйіршіктерінде өсуіне қарамастан «sporogoa» класына, «coccidia» отрядына, «heucosporodea» отряд топтарына жатқызған жөн (З.Шойынбаев, Мал пироплазм.).

ТЕЙЛЕРИОЗ з а т. в е т. *Мал ауруы; эритроциттерді мекендейтін бір жасушалы қарапайым жәндіктер – гемоспоридийлер қоздыратын ауру (салма, сарыауру). Т е й л е р и о з* деп ірі қараның өте ауыр, кейде ауырған малдың 90-нан 100 процентке дейін өлімге шалдықтыратын ауруын айтады (М.Конюхов, Мал қаны.). Кененің бір ғана ұрпағы арқылы тарайтын болғандықтан, *т е й л е р и о з* ерте қан сорып, түлеп үлгерген кенелердің ұрпағы арқылы август, сентябрь айларында екінші рет өршуі мүмкін (З.Шойынбаев, Мал пироплазм.).

ТЕЙЛЕРИЯ з а т. в е т. *Мал ауруы.* Қой мен ешкінің бұл ауруының асқынған түрі *т е й л е р и я* овистен пайда болады (С.Сыбанбаев, Мал қан паразит аурулары). Біздің республикамызда ауру қоздыратын паразиттің төрт түрі бар. Олар: *т е й л е р и я л а р,* пироплазмалар, франсалемлер және анаплазмалар (М.Конюхов, Мал қаны.).

ТЕЙЛІ с ы н. *Дилы, қуатты (малға қатысты).* Осы табыстан айырылмау, қазіргі жемісті жұмыстан айнымау – алда тұрған міндет. Мынау қыстан қысылмай, малың күйлі, төлің *т е й л і* шықса, мақсат орындалды дей бер (Ә.Жәмішев, Дала.).

ТЕЙСІЗ с ы н. *Күйсіз, жағдайы жоқ.* Жетімді жылы қойнына ап, *Т е й с і з д е р д і* тербеткен (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ТЕЙТІК с ы н. *Ұрты салбырған адам.* Жә, жә! Тәңір қосты болды деп, *т е й т і к т і* таңдаған өзіңсің (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ТЕК[1] з а т. б и о л. <грек. genes> **1.** *Адамның түп нәсілін, арғы атасын білдіретін тарихи ұғым. Т е к* – жаратылыстану ғылымындағы күрделі мәселелердің бірі. Мұның негізінде бірнеше ғылымның салалары мен ұғымдар пайда болып, ғылыми атауға айналған. Мысалы, тіршіліктің, адам тегінің пайда болуын, эволюциялық дамуды айтуға болады (ҚҰЭ). **2.** *Арғы ата, сүйек.* Ендеше жас дауегері Арыстаным, Жебедей жерге тыққан алысқанын. Қайратты, сымбатымен, *т е г і* де бай, Үлкен сый, біле білсең танысқаның (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ей, Әлібек, Әлібек Асып туған атадан, Алтынды сүйек, асыл *т е к,* Тыңдасаңыз сөзімді, Тілеймін сізден бір тілек (Айман-Шолпан).

Ата тегі. *Арғы атасы, заты, сүйегі. А т а т е г і* кім еді өзінің, сіздерге жақын ба? – деп сұрады Жанша (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *А т а т е г і* мұндағы – Орта жүздің ұлығы, Ана тегі ондағы – Өзен судың тұнығы (Абай, Тол. жин.).

Тегі басқа. *Тегі бөтен, бөгде, табиғаты бөлек.* Тілі, асылы өзге, *т е г і б а с қ а* демей-ақ, еліміз-ді барша халық бірлікте (Қаз. тіл. фраз. сөзд.).

Тегі жаман. *Ата-бабасы, туысы нашар деген мағынада.* ≈ *Т е г і ж а м а н* адам.

Тегіне тартты. *Ата-тегіне ұқсап туды, негізіне тартты.*

ТЕК[2] үс т. **1.** *Құр-бекер, босқа, жай.* Қандай қызда ләззат бар жан татпаған, Сұлуы бұл заманның *т е к* жатпаған (Абай, Тол. жин.). Баланы ең қажытатын нәрсе – *т е к* отыру (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Тегін, ақысыз, ештеме бермей.* Бай алады кезінде көп берем деп, Жетпей тұрған жерінде *т е к* берем деп (Абай, Тол. жин.). Назым сүйсе Қамбарды, Шақыртып алып берелік, Мал алмай-ақ *т е к* деді (Қамбар батыр).

Тек емес. *Жай, қарапайым емес.* Баланы сыйлап жатыр тамақ қамдап, Су төккісіз жорға боп шал жалмаңдап. Отыз құл мынау *т е к* жан *е м е с* қой деп, Әлінше қызметінде жүр тырбаңдап (Абай, Тол. жин.).

Тек жүрді. *Тыныш жүрді.* Жақсылығың күнде ұмыт, Бір жаңылсаң, болды кек. Пайдасынан бой суыт, Өзі тимей *ж ү р с е т е к* (Абай, Тол. жин.). – Болып па биыл ие Амангелді, Жүр ме екен Сарбұлақты бұрын көрмей. Айта бар Амангелді батырыңа, Бермеймін бұлағымды өзім өлмей. Олжа ғып түзде басын, үйде малын, *Т е к ж ү р с і н* Амангелді әуреленбей! (О.Шипин, Дастан.).

Тек жүрсең, тоқ жүресің. *Өз жайыңмен тыныш жүрсең, ұтылмайсың деген мағынада.* [Балуаның ағайындары оған] *«Т е к ж ү р с е ң, т о қ ж ү р е с і ң»* – деген аталарың. Малын бағып қана тыныш жүргендер өлген жоқ, олар да күн көріп жүр (С.Мұқанов, Шығ.). – Мені әкем деп сыйласаң, балам, жұртпен айтыспа. *Т е к ж ү р г е н, т о қ ж ү р е д і.* Ең артық бөлең екеш бөлең де өкпелі сияқты (З.Шашкин, Сенім).

ТЕК[3] үс т. *Басқа емес, тек қана.* – Балалар, – деді ол. – Қорықпаңдар. Қазір мен бір амалын табамын. Сендер *т е к* менің айтқанымды тыңдаңдар (Ш.Айтматов, Ерте қайт.). *Т е к* қана ата мен ана алыстағы баласын естен шығармайды, адал дос досын ғана ойында сақтайды (Ә.Нұршайықов, Автопортрет). Біреулер айлакерді де ақылды десіп жүр.

ТЕК[4] о д. *«Қой!», «тыныш!» деген тәрізді тежеу мағынасында қолданылатын сөз.* – *Т е к,* аңдап сөйле, Дәрмен! (М.Әуезов, Абай жолы). – *Т е к,* о несі! Ең жақсы таяқтарды отқа жаққаны несі? – деді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Ит үрсе, бала Таяғын ала қуады итпен кектесіп, Ұрысқансып «ой» деп, «Ұят» деп, «қой» деп. Үлкендер тыяр «*т е к*» тесіп (Абай, Тол. жин.).

ТЕК[5] з а т. ж е р г. *Сырт киімге жарайтын құны төмендеу қара мата.*

ТЕКЕ з а т. *Ешкі малының екі жастан асқан піштірілмеген еркегі.* Жануар – бұғы, марал – көз адасқан, Ойнаған ешкі, *т е к е* орғып тастан. Даланың еркелері – арқар, құлжа. Құлдырап оқтай күлік, елік қашқан (М.Жұмабаев, Шығ.). Әттең, дүние-ай! Мына *т е к е н і* кең танауын көрсетіп Марияны қорқытсақ-ау, – деп көңілденіп, қымыз сапыртып отырғанда, біреу сәлем беріп келді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Азбан теке. *Алты-жеті жастағы текенің тарттырылып жіберілгені.*

Лақ теке. *Еркек лақтардың ішінен таңдалынып алынып, тарттырылмай жіберілгені.*

Ор теке. *Қоралы қойды өріске бастап жүретін сақа теке.* Қалың қой суға қанғанда, Өріске бастар *о р т е к е.* Құлазып құдық қалғанда, Келеді дайым қарт әке (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан).

Теке көз. *Аласы басым, адырақ көз.* Үйдегілер аң-таң, *т е к е к ө з* Ыбыш қамшымен жерді тартып-тартып жібереді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ежірейген *т е к е к ө з,* шешесіне тартқан қайқы мұрын, әкесіне тартқан төртпақ, Құдияр биыл он бірде екен (Д.Әбілев, Ақын арманы).

Теке мұрын. *Текенің мұрнындай, кеңсірігі кең, қоңқиған. Т е к е м ұ р ы н,* салпы ерін, ұзын тісті, Қабырғалы жотасы болса күшті. Ойынды еті бөпбөлек омыраулы, Тояттан бүркіттей салқы төсті (Абай, Тол. жин.).

Текені әке [жезде], ешкіні шеше [апа] етіп отыр. *Жарамсақтанды, жағымпазданды деген мағынада.*

Теке сақал. *Иекке ғана біткен, шоқшиған сақал.* Сәлменмен бірге Бақтығұлды сабап кететін *т е к е с а қ а л,* бітік көз сары Әзберген еді (М.Әуезов, Қараш.). *Т е к е с а қ а л* әңгімесін бөліп, майлы бармақтарын жалап, аюдың сабалақ терісі жабылған жалаңаш бүйіріне қолдарын сүртті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Теке сасыған. *Бұл жерде жасы келгенше үйленбеген адам туралы айтылып тұр.* Бұл перизат маған біраз бедел, мансап әперсе болғаны, *т е к е с а с ы ғ а н* жаман төре бұл қызды маған десе пісіріп жесін (З.Жәкенов, Таң самалы). Рас, бізде бозбала болады ашық, Ашық жайып біле ме қойшы жасың. Сары майдан дәметкен кеудең құрсын, Жел жағымда жүрмекші *т е к е с а с ы п* (К.Әзірбаев, Шығ.).

Текесі суға кетті ме?. ж е р г. *Қимасы қышыды, қатысы жоқ іске кірісті.* Сенің онда нең бар, *т е к е ң с у ғ а к е т і п* бара ма! (Диал. сөзд.).

ТЕКЕБҰРҚЫЛДАҚ з а т. э т н. *Ақбөкендер үйірінің маталу мерзімі жақындағанда аналық үйірлерін бөліп алу үшін сүзісіп, жеке-жеке шағын топтарға бөлінетін уақыты, желтоқсан айы. Т е к е б ұ р қ ы л д а қ* амалының арты сонармен ашылатын түрі бар (Х.Әбішев, Аспан сыры).

ТЕКЕДЕЙ с ы н. *Теке сияқты, теке тәрізді.* Ақыл, қайрат іс қылып, Кезеңді жерде саспаған. Ерегіскен дүшпанды, Тарттырған қара *т е к е д е й,* Шоқытып қана тастаған (Жамбыл, Шығ.). Мінгені әскерлердің күрең қасқа, Ала аяқ төрт аяғы кілең қасқа. Жел жетпес желісіне жер шақ келмес, Секіріп тау *т е к е д е й* тау мен тасқа (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Кекіреге тойған текедей бақылдайды. *Қоразданып, маза бермеген, әкіреңдеген еркек кісі туралы айтылады.* Жасың болса, келіп қалды, ақ сайтаның қашан басылады сенің? Әлі де *к е к і р е г е т о й ғ а н т е к е д е й б а қ ы л д а й с ы ң!* (Қаз. тілі. фраз. сөзд.).

Текедей күлімсі. *Күлімсі иісі шыққан, сасық.* Шағын тұрмысында маң, таза жүретін Алшағыр да, басқалары да қолпаң, *т е к е д е й к ү л і м с і,* жүдеу екен (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Текедей тіресті. *Бірін-бірі жеңе алмады, ерегісті.* Екеуі хан қызы Қарлығаға таласып, бірінебірі сапы ала жүгірісіп, *т е к е д е й т і р е с т і* де қалды (І.Есенберлин, Шығ.).

Ор текедей ойнатты. *Секең қақтырды. О р т е к е д е й о й н а т ы п,* Оңашада жүгірткен (Батырлар жыры).

Ор текедей орғытты. с т и л ь. п о э т. *Бұл жерде шабыты келу, арқасы қозу, ағытылу деген мағынаны білдіреді. О р ғ ы т ы п о р т е к е д е й* ой өрісін, Селдетіп кететін бір шалқып-тасып (Айтыс).

Ор текедей ойнақтады [ойнақшыды]. *Бұл жерде тасырлатып, екпіндетіп деген мағынада.* Сыр бермеген мұңайып, Айдалғанмен алысқа, *О р т е к е д е й о й н а қ т а п,* Талай келген өлімнен (Үш ғасыр.). «Батқан-ақ шығар!» Әлгі батқан қайықтар, мен аузымды жинағанша, *о р т е к е д е й о й н а қ ш ы п* толқын тауына қайтадан көтеріледі (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Ор текедей пысқырды. *Бұл жерде сескентті деген мағынада.* Патша келіп қараса, Оқ жыландай ысқырып, *О р т е к е д е й п ы с қ ы р ы п,* жігіттерді бұтына Қысып-қысып тыштырып (Мұңлық-Зарлық).

ТЕКЕЖАУМЫТ з а т. *Асыл тұқымды түрікмен жылқысы.* Бұлардың да кейпі өзгеше, талмай алысқа шабатын тоқпақ жалды қазақтың мықты жылқысымен аралас түрікменнің ақалтеке, *т е к е ж а у м ы т* тұқымдастары да көзге түседі (І.Есенберлин, Қаһар). Бірі – ұзын сирақ, қаз мойын торы *т е к е ж а у м ы т,* бірі – қысқа, жұмыр мойын, аңсағай күрең қазанат (М.Мағауин, Аласапыран).

ТЕКЕКТЕ= е т. *Аттың бірқалыпты аяңдамай, текректеп жүруі.* Оның да аты *т е к е к т е п,* мазасын алып келеді (Ауызекі).

ТЕКЕКТЕТ= е т. *Атты текек қақтырып жүргізу, аяңдату.* Қайырған, *т е к е к т е т к е н,* жорғалатқан, Сарқыраған, екшей қағып, сорғалатқан (І.Жансүгіров, Поэм.). Радио хабарынан кейін арғымақтарын *т е к е к т е т і п,* жұрт жиналған алаңға таянып келді (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

ТЕКЕКТЕТУ *Текектет етістігінің қимыл атауы.*

ТЕКЕКТЕУ *Текекте етістігінің қимыл атауы.*

ТЕКЕМАН: текеман тары. ж е р г. *Ірі ақ тары* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕКЕМЕТ з а т. э т н. *Бетіне әртүрлі ою-өрнек салынып басылған киіз үй жиһазы.* Жарасбайдың үйі бір бөлме. Есігі біреу, терезесі екеу, төрде жүк жиылған, *т е к е м е т,* кілем, көрпе жайылған, есіктен кіргенде оң жақта қазақы кереует, тұсында ұсталған кілем (М.Дулатов, Шығ.). *Т е к е м е т т і* де киіз басқандай әдіспен басады. Алғашқы жартылай басылған түрі «талдырма» деп аталады (Шаңырақ энц.).

Текеметін тілді. *Жақсылыққа жамандық істеді, адал асын ішіп, қастандық қылды.* Біреу айтты: – Қарашы, асын ішіп, *т е к е м е т і н т і л і п* жүргенін, жүріңдер, бәлемді үйінен суырып алып тепкілейік (С.Торайғыров, Шығ.).

ТЕКЕМЕТСІЗ с ы н. *Текеметі жоқ, текемет төселмеген.* Төр де жүксіз, жер де *т е к е м е т с і з.* Көнетоз алашаның үстінде қой жүні шекпеннен өзге көзге ілігер нәрсе де жоқ (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ТЕКЕМЕТТЕЙ с ы н. *Әдемі; түрлі-түсті.* Құлпырып атлас, қамқа бәйшешектер, Көрінер *т е к е м е т т е й* жердің жүзі (Майлықожа, Нақыл). Төсінде жібек сағым қозғалатын, жасырын, Жасаныпты боз дала тым, Оюлы *т е к е м е т т е й* мың өрнекті, Емес-ау, сұлулыққа көз қанатын (К.Қалиев, Саумал).

ТЕКЕМЕТТІК с ы н. *Бір текеметтің көлеміндей, ақысындай.* Арбамызды, бір *т е к е м е т т і к* ақ киізді, тағы да бір бүйымдарды соған қалдырдық та, соның бәрінің ақысына татардан еркек қоңыр тайынша алдық (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.).

ТЕКЕМЕТШЕ з а т. *Кішкене текемет.* Аттарын тұсап қойған Қанатбай тезек теруге кіріскенде, әр жерге түсіп қалған *т е к е м е т ш е,* жабуларды көрді (Ж.Тәшенов, Жауынгер.). Құлаш жарым *т е к е м е т ш е с і н* жая тастап, Қортық төсегіне құлады (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

ТЕКЕМҮЙІЗ з а т. қ о л ө н е р. *Кілемге, киізге текенің мүйізіне ұқсас етіп салынатын ою-өрнектің түрі.* Сол сияқты оны кейде «айыр» десе, кейде «айыртұяқ», «өркеш», *«т е к е м ү й і з»* деп те атай береді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ТЕКЕСАҚАЛ з а т. ө с. <лат. dodartia> *Сабынкөк тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Т е к е с а қ а л* – дәрілік өсімдік, асқазан ауруларына қарсы ем ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

ТЕКЕСҮМБІЛЕ з а т. э т н. **1.** *Жұлдыз. Т е к е с ү м б і л е* (жұлдыз) сайдың тасындай ірі (Х.Әбішев, Аспан сыры). **2.** *Тамыз айының екінші жартысы.* Қазақтар бұл айдың жартысын *т е к е с ү м б і л е* деп атаған (ҚСЭ).

ТЕКЕТАРЛЫҚ з а т. ө с. ж е р г. *Таудың басына шығатын үш жағы сары, түбі көк шөп.*

ТЕКЕ-ТЕКЕ о д. *Текелерді бір-бірімен сүзістіруге, күйлеген ешкіні текемен шағылыстыруға және мазақтауға арналған сөз* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ТЕКЕТОЙЛЫ с ы н. *Мелдектеген, әбден тойған.* – Мен әлі де сонша баламын ба?! – Балалығыңды осы сауалың-ақ дәлелдеп тұрған жоқ па! Болдым, деп бала не *т е к е т о й л ы* біреулер айтады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Сонан күні бойы аз-аздан шай, сүт беріп тақыл-тақыл қоректендірді. Тандырым көсіліп қалған емес пе, соған *т е к е т о й л ы* болып өне бойымнан тер ағып, езілдім де жаттым (С.Бегалин, Сәтжан).

ТЕКЕТІРЕС з а т. *Бірін-бірі жеңе алмаушылық, басым түспеушілік.* Осындай бірін-бірі жеңе алмаған *т е к е т і р е с,* биенің екі сауымындай уақытқа созылды (І.Есенберлин, Жанталас). Зымырап өтеді таң, өтеді кеш, Майданға шақырады *т е к е т і р е с.* Көппенен қауымдасып өмірге аттан, Дүниеде болмайды еш жеке үлес (С.Мәуленов, Рауан).

ТЕКЕТІРЕС= е т. *Бірін-бірі жеңе алмау, басым түспеу.* Көпке дейін *т е к е т і р е с і п* сүзісіп, бірі қалай қарай бұрылса, екіншісі солай бұрылып, әбден дымдары құрып шаршады (О.Бөкеев, Өз отың.).

ТЕКЕТІРЕСУ *Текетірес етістігінің қимыл атауы.* Өмір – ақ пен қараның, қайғы мен қуаныштың, сүйініш пен күйініштің *т е к е т і р е с у і м е н* қызық, қақтығысуымен мәнді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ТЕКЕУАР с ы н. *Мықты, жүрісті.* Бір жерден қан-қан болып шыға келді, Қуанып «қалайсың?» деп сұрады енді. Астына бір *т е к е у а р* ат мінгізіп, Бесеуі жауын қойдай қырады енді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТЕКЕУАРДАЙ с ы н. *Мықты, жүрісті жылқыдай.* Сейітбатталдың *т е к е у а р ы н д а й?* (М.Әуезов, Шығ.).

ТЕКЕШЕ үс т. *Текеге ұқсап, теке тәрізді. Т е к е ш е* бақылдап көргенің бар ма? – деді Аманқұлға сәл езу тартып (Х.Есенжанов, Тар кезең). Ауыздығын қарш-қарш шайнап, тізгінді сүзе тартқан ақ боз ор *т е к е ш е* орғып, желігіп келеді (С.Жүнісов, Ақан сері). Сұлумен бірге көк ат та ор *т е к е ш е* ойқастап, бұрынғысынан да әсем сыланған басты (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТЕКЕШІК з а т. **1.** *Шала тарттырылған еркек лақтың бір жастан асқаны.* Олар бағып жүрген төлдердің ішінен бір *т е к е ш і к* таудың шыңынан секірем деп алдыңғы екі аяғын жаралайды (С.Мұқанов, Шығ.). Соққысы келген *т е к е ш і к т е р г е* елемей қарайды. Бірақ ызғарлы тұр (Ғ.Мүсірепов, Кездесп.). **2.** а у ы с. *Жөнді мансабы жоқ, бірақ дікектеп қалған адам.* Жетісу жуандары мен бұзық ниетті отаршысы, бай, манабы, *т е к е ш і к* тілмашы ауыздықтаулы (І.Жансүгіров, Әңгім.). Бос ұстасаң, ел бетімен кетеді, көрінген *т е к е ш і к* басыңа секіреді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ТЕКЕШІКТЕЙ с ы н. *Текешік сықылды.* – «Күлме досыңа, келер басыңа», комиссия кезінде қортық *т е к е ш і к т е й* қоқаңдап, коллективтің берекетін алған еді, көрінуге беттері шыдамай жатса керек, – деді (Е.Оразақов, Тірі мүсін.). Күліседі саңқылдап, *Т е к е ш і к т е й* бақылдап (Қаз. ертег.).

ТЕКЕШІКШЕ үс т. *Текешік сияқты, текешікке ұқсап.* Кеңк-кеңк етіп, шыбындаған *т е к е ш і к ш е* басын кекжеңдете береді. Ұзын шоқша сақалы тынымсыз желпілдейді сол сәтте (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.).

ТЕККЕ үс т. *Бекерден-бекер, құр босқа, жайдан-жай.* Сен, Қозы, *т е к к е* қарап жүре алмайсың, Соқтықпа маған десем, тіл алмайсың. Мойныңды қазір жұлып алайын ба, Суымды неге былғап, лайлайсың? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бастаған батырлардың бәрін қырды, ұстатпай кейбіреуі қашып жүрді. Сұм патша тоз-тоз қылып есіл елді, Талай қыршын өмірді *т е к к е* қиды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТЕККЕ-ТЕК үс т. *Бекерден-бекер, бос.* Шөкеңұлы Жүсіпбек, Жүрмейді о да *т е к к е-т е к.* Шорманұлы Біләлға Шыққан о да жекпе-жек (XX ғас. бас. қаз. ақын шығ.).

ТЕКОДИН з а т. м е д. *Дәрі.* Динаркон – Чехословакияның дәрісі. Дигидрон, оксикодон, гукодал препараттарымен тектес. Отанымызда шығатын *т е к о д и н* дәрісі тәрізді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТЕКОРИЛ з а т. м е д. *Жұтқыншақ бездері қабынғанда қолданатын дәрі.* Миндалиндер (көмекей бездері) қабынғанда, *т е к о р и л д ы ң* бір бөлігін жылы судың сондай 3-4 бөлігіне араластырып, көмекейді шаю керек (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). *Т е к о р и л* – Германия Федеративтік Республикасынан шығады. Мұнымен маңқа ауруының барлық түрлерін, жұтқыншақ қабынуын емдейді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТЕКПЕШІК з а т. с ө й л. ***Тепшек.*** Осындай қалаларды тұрғызу арқылы біз олардың *т е к п е ш і к к е* ұқсаған төбелерінде парктер мен гүл алаңдарын, су қоймаларын, қоғамдық үйлерді, оқу орындарын, магазиндерді, кәсіпорындары мен мекемелерді салар едік (С.Мұқанов, Естімеген.).

ТЕКПІ з а т. с ө й л. ***Тепкі.*** Ұмсынай. Ойбай-ау, не дейді, ойбай. Сазамбай сенімен құрдас емес пе? Жалғыз қызды қатынының *т е к п і с і н д е* шіріткенше, Құдайдың алғаны жақсы емес пе? (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Т е к п і с і н е н* жау қирап, Моласын тапсын десеңдер, Тез танкке – мұнай бер! Соны сізден сұрайды ел! (А.Тоқмағамбетов, Таңд. шығ.).

ТЕКПІЛІ с ы н. *Күшті, қарулы, мықты деген мағынада. Т е к п і л і* батыр бәйшөгел шықты ма, бетінен жау ықты ма? (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТЕКПІЛЕ= е т. с ө й л. ***Тепкіле.*** Мен бір тілсіз көлікпін, Басыма соқпа, дауың жоқ. *Т е к п і л е м е,* өлікпін, Шайтаннан басқа жауым жоқ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Елге көнсем, ақ жол-

дан адасамын, Көнбей жүрсем, көп итпен таласамын. Тек отырсам *т е к п і л е п* жолатпайды, Енді қайтіп бұл елмен жарасамын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТЕКПІЛЕН= е т. с ө й л. ***Тепкілен.*** Түсіре алмаған тай лезде екі аяғын аспанға сермеп *т е к п і л е н д і* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сәбиланың екі қызы шыр ете түсті сол кезде. Шырқыраған Қайратбек Салықтың қолында *т е к п і л е н г е н* күйі кете барды (І.Қыдырханов, Таң нұры).

ТЕКПІН з а т. *Күш, қуат; тегеурін.* Әдетте Әшімнің жүрісінде белгілі бір *т е к п і н* жататын (К.Оразалин, Ақ жазық). Аспандап ұшқан қызғыш құс! Сені көлден айырған – Лашын құстың *т е к п і н і* (Махамбет, Шығ.).

ТЕКПІНДІ с ы н. *Күшті, қайратты, екпінді.* Түйе мінген талпақ мұрын, Міндің бүгін машина, *Т е к п і н д і,* інім, Екпінді інім! Жер шыдамас күшіңе! (І.Жансүгіров, Шығ.). Мені оның мұншама *т е к п і н д і* не ән екенін ұққым, білгім келгендей, құлағымды тосып, бүкіл жер шарын ұстағандай боп қыздың алмасы үстінде жатқан қолым сәл босап, қалт тыңдап қалған іспеттендім (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыл.).

ТЕКПІР с ы н. *Тепкішек, текше.* Енді бірер ышқынса, діттеген тұсына ілігуі даусыз еді. Кенет... табан тіреген *т е к п і р* тастың ұшы морт ұшып, оң аяғы тайып-ақ кеткені (М.Ысқақбаев, Жойқын төбе).

ТЕКПІРШЕК з а т. *Текше тас.* Ұлттық мейрам күндері 40 метр биіктіктегі *т е к п і р ш е к т е* құшақ-құшақ гүл жатады (С.Бердіқұлов, Үшінші.). Екеуі тастан тасқа тау ешкінің лағынша жабыса өрмелеп, әлгіде өздері *т е к п і р ш е к* көрген жарықшаға жетті (Тұлпар).

ТЕКПІШЕК з а т. с ө й л. ***Тепкішек.*** Ермек *т е к п і ш е к к е* аяғын дәлдеп басып, жоғары қарады (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Михаил Васильевич Аманжолдың осы бір одағайлау қимылына, қатал әрі адал қылығына ырзалық білдіріп, әңгімелей жүріп, вагонның *т е к п і ш е г і н е* аяқ салды (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

ТЕКПІШЕКТЕ= е т. *Тепкішек жасау, керту. Т е к п і ш е к т е п* жасалған тас сөре. Үсті қызыл кілеммен жабылған (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ТЕКПІШ-ТЕКПІШ с ы н. *Қисық-қисық, ойық-ойық.* Бұлар жаудың төскейіне *т е к п і ш-т е к п і ш* салынған байыту фабрикасының қасындағы барақтың ұзын коридорымен жүріп отырып, үлкен бір бөлмеге кірді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ТЕКСЕР= е т. **1.** *Анық-қанығына жету, анығын білу, айқындау.* Тегінде алдатады ескермесе, Сырты асыл, іші қандай, *т е к с е р м е с е.* Аларыңда бәрі алтын, жарқырап тұр, Түбінде пайдасы не деп көрмесе (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жасымда ғылым бар деп ескермедім, Пайдасын көре тұра *т е к с е р м е д і м.* Ер жеткен соң түспеді уысыма, Қолымды мезгілінен кеш сермедім (Абай, Тол. жин.). **2.** *Ұқыптап қадағалау, бақылау, байқау.* Бағызы біреулері киініп болып автоматтарын *т е к с е р і п,* кейбірі белдеріне гранаттарын тағып жатыр (І.Есенберлин, Қатерлі өткел). Қызы Балқия Қасыммен қашарда үйімнен пәлендей затымды, ақшамды ұрлап кетті, соны биге салып *т е к с е р т с е ң і з* екен деп (М.Дулатов, Шығ.). **3**. *Мән-жайын зерттеу, іздену.* Дүниенің төрт бұрышын, *Т е к с е р і п* мен кезермін, Сол сықылды батырды Іздемей неғып төзермін (Батырлар жыры). Советтік ракета аспан әлемін айналып, күн жүйесін *т е к с е р і п,* еліміздің даңқын айға алып барып қадады (С.Мәуленов, Жер нәрі).

Аудара қарап, ақтара тексерді. *Әбден анығына жетті, егжей-тегжейіне шейін анықтады.*

Бүге-шігесіне [егжей-тегжейіне] дейін тексерді. *Бақайшағына дейін анығына жетті.*

ТЕКСЕРГІШ с ы н. **1.** *Аңдағыш, аңғарымпаз, мән бергіш.* Абайдың қандай сыншы, сөз *т е к с е р г і ш* екендігін төмендегі сөзінен байқауға болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Бір нәрсенің баржоғын, жақсы-жаманын қадағалайтын (кісі).* Дәл жанынан көккұтанға ұқсас ұзын мойын билет *т е к с е р г і ш* жігіт шыға келді (Д.Досжанов, Зауал).

ТЕКСЕРТ= е т. *Анықтату, бақылату.* Андрей өз уағдасынан ауыс басты, алдымен дорбаларды, одан бүкіл қос маңын *т е к с е р т т і* (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). Омбы оның мән-жайын *т е к с е р т с е,* туған ағасы Құттымбет, 1826 жылы бірінші Николайдың таққа отыру тойында поручик чинін және Андрей лентасына қадаған күміс медаль алып келген екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Ақылына тексертті. *Ақылға салды, байыбына барды, жетті.* Жұрттың бәрі біледі өлетұғынын және өлім үнемі қартайтып келмейтұғынын, бір алғанды қайта жібермейтұғынын. Қазақ осыған да амал жоқ, нанады, анық өз ойына, *а қ ы л ы н а т е к с е р т і п* нанбайды (Абай, Тол. жин.).

ТЕКСЕРТКІЗ= е т. *Анықтатқызу, бақылатқызу.* Емделіп жүрген адам маман дәрігердің ұдайы бақылауында болып, апта сайын өзін *т е к с е р т к і з і п,* дәрігермен кеңесіп тұруы қажет (З.Сырғабаева, Токсоплазм.). Бір күні әкесі гараждан бір инженер жігітті ертіп келіп, су жаңа «Волганы» *т е к с е р т к і з д і* (Б.Тоғысбаев, Боз жорға).

ТЕКСЕРТКІЗУ *Тексерткіз етістігінің қимыл атауы.*

ТЕКСЕРТУ *Тексерт етістігінің қимыл атауы.* Қали Сұлтановтың *т е к с е р т у* керек деген ұсынысына бәрі де қосылды (Р.Баймаханов, Шайтанқұм.). Оқушыларға бірінің жұмысын екіншісіне *т е к с е р т у* оларды өткен материалды қайталауға мәжбүр етеді («Қазақст. мект.»).

ТЕКСЕРУ[1] *Тексер етістігінің қимыл атауы.* **1**. *Бақылау, анықтау.* Ойға түстім толғандым, Өз

мінімді қолға алдым. *Т е к с е р у г е* ойландым (Абай, Тол. жин.). Жаңа материалды тыңдауға және түсінуге оқушылардың дайындығын *т е к с е р у* т.б. зейіннің дұрыс аударылуына себепші болады (Қ.Жарықбаев, Психология). **2.** *Тергеу, жауап алу, себебін ашу.* Алғашқы *т е к с е р у г е* ешкім жөнді мән бермеген, бірақ *т е к с е р у* ұзақ-қа созылып бара жатты (Т.Ахтанов, Боран). Қиянаты тыстан асқан кезде, оның қылмысын *т е к с е р у г е* Омбыдан кісі келген (І.Есенберлин, Қаһар).

ТЕКСЕРУ[2] з а т. з а ң. *Қылмыстық іс қозғаудан бұрын қылмыс белгілерін анықтап алу үшін жүргізілетін іс жүргізу шарасы. Т е к с е р у* объектісі бойынша құжаттық тексеру, нақты тексеру, толық (жаппай) тексеру, іріктемелі тексеру түрлеріне бөлінеді (ҚСЭ). Ұйымдық белгісі бойынша жоспарлы (тиісті органның жұмыс жоспарында көзделген) *т е к с е р у*, жоспардан тыс (азаматтардан дереу тексеруді талап ететін дабыл, шағым, арыз түсуіне байланысты тағайындалған) *т е к с е р у*, кешенді (бірнеше бақылаушы органдармен бірлесіп жүргізілетін) тексеру болып ажыратылады (ҚҰЭ).

Тексеру комиссиясы. з а ң. *Белгілі бір мекеме, ұйым жұмысын мәселені анықтау үшін тағайындалған бірнеше адамнан құрылған арнайы топ.* – Ал, мына кісі, – деді ол, – *т е к с е р у к о м и с с и я с ы н ы ң* председателі Виктор Хлебакин (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). – Жаңа ғана телефоннан жайсыз хабар естідім, Алматыдан біздің колхозға *т е к с е р у к о м и с с и я с ы* шығыпты (М.Мырзақұлов, Ақық).

Тексеру орны. з а ң. *Тергеу жүргізетін мекеме.* Галацкийдің ұрлық қылықтарын *т е к с е р у о р н ы н а* беруге тура келеді (М.Қаратаев, Далада.). Сәдудің ісін *т е к с е р у о р н ы н а* беру үшін басындағы жарасына да қағаз алу керек болды (Т.Дәуренбеков, Біз кедес.).

ТЕКСЕРУСІЗ с ы н. *Тексеру жоқ, тексерілмейтін.* ≈ *Т е к с е р у с і з* қалу.

ТЕКСЕРУШІ з а т. **1.** *Тексеру жүргізуші, байқаушы, бақылаушы.* Ертең ауданнан *т е к с е р у ш і* келеді, мынау біздің тұқым құйылған клетте артық астық бар деген сыбыс бар (С.Мұратбеков, Көкорай). Белетті алдымда тұрған *т е к с е р у ш і* әйелге бермей, қалтама сала салыппын (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **2.** с ө й л. ***Тергеуші.*** Жиырма минуттан кейін мөр басылған пакетті бір салт атты адам аудандық *т е к с е р у ш і г е* алып кетті (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла).

ТЕКСЕРІЛ= е т. *Анықталу, бақылану.* Тегінде адам басы сау бола ма? Бойында *т е к с е р і л м е с* дау бола ма? Ері ашу айтса, әйелі басу айтып, Отырса, бұрынғыдай жау бола ма? (Абай, Тол. жин.). Қоңырөзектің топырағы әлі күнге дейін *т е к с е р і л м е й* жатыр (М.Дүзенов, Ақәже).

ТЕКСЕРІЛУ *Тексеріл етістігінің қимыл атауы.* Көп бейнеттен камераға жеткізілген бұрғылау каретасы бірнеше күн қайта құрастырылып, мұқият *т е к с е р і л у д е н* соң жұмысқа қосылды (Тоғызыншы шежіре).

ТЕКСЕРІС з а т. *Тексеру ісі.* Ата берсе баласы молда болар, Қиямет күн *т е к с е р і с і н д е* болар, Ғазап қылар құдайым сен емесі (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Ауданнан адамдар келіп, талай рет *т е к с е р і с* жүргізіп, әлек-шәлегін шығарды (С.Жүнісов, Жапанда.). *Т е к с е р і с* кәсіпорындардың, ұйымдардың, мекемелердің қаржы-шаруашылық қызметін, лауазымды адамдардың қызмет бабындағы іс-әрекетін, құжаттардың, заңдардың, ережелердің, нұсқаулықтардың сақталуын, құжаттарда жағдайдың шынайы көрсетілуін, т.б. уәкілетті органдардың бақылау тұрғысынан тексеруі (ҚҰЭ). *Т е к с е р і с* кезінде заң бұзушылық фактілерінің кездеспеуі – сенімге ие болудың басты кілті («Нұр Астана»).

ТЕКСЕРІС= е т. *Тексеріс жасасу, бірге тексеру.* Нұрталиев пен Кенесарин өзара шарт жасасып, онда көрсетілген міндеттемелердің орындалуын үнемі *т е к с е р і с і п,* оның қорытындыларын партия ұйымына хабарлап отырды (А.Байболатов, Жарыс.).

ТЕКСЕРІСТІР= е т. *Тексеріс жасаттыру.* – Біз жүре берейік, – деді командир, – сен біраз адамдармен автомобильді ал да, осында қалып, ұсталған адамдарды *т е к с е р і с т і р і п,* артымыздан қуып жет (С.Мұқанов, Ботакөз).

ТЕКСЕРІСТІРУ *Тексерістір етістігінің қимыл атауы.*

ТЕКСЕРІСУ *Тексеріс етістігінің қимыл атауы.* Аудан еңбекшілерінің міндеттемелері тоқсан сайын қорытындыланады да, екі аудандық міндеттемелердің орындалуын өзара *т е к с е р і с у і* жарты жыл сайын өткізіледі (А.Байболатов, Жарыс.).

ТЕКСТ [лат. textum] з а т. ***Мәтін*** *(жазылған әртүрлі көлемдегі шығарма немесе соның бір бөлігі).* – Олай болса бұл әнді аяқсыз тастамау керек. Жаңадан *т е к с т* жазу керек шығар, – дедім (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). Баяндамашы біз оқыған *т е к с т і* ғана сыдыртып оқып шықты (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Алғашқыда сөйлеушілер репликаға алаң болып, *т е к с т е р і н е н* адасып, сасып қалатын (Т.Ахтанов, Боран).

ТЕКСТОВИНИТ з а т. *Галантерея бұйымдары үшін, жиһаз қаптау үшін қолданылатын жасанды былғары.* Біз *т е к с т о в и н и т* цехының күндегі көріп жүрген шыт, сәтен, тағы басқа маталардың қолма-қол өзгеріп, құлпырып жатқанының куәсі болдық («Соц. Қаз.»).

ТЕКСТОЛИТ [лат. textum – мата, грек. lithos – тас] з а т. *Мақта, мата мен шыны талшықтарына қыздыру арқылы жасанды, шайыр сіңдіріліп престелген пластмасса тәрізді материал. Т е к с т о л и т* табиғи талшық (негізінен мақта) пен фенолды немесе крезол-формальдегидті шайырлар

түріндегі полимерлік байланыстырушыдан құралатын қабатты материал (ҚҰЭ). Шыны пластинка мен *т е к с т о л и т т е н* жасалған камералар, қайықтар ешқашан шірімейді (Ғалам ғажап.). *Т е к с т о л и т т е н* толып жатқан алуан түрлі тісті дөңгелектер дайындалады (Н.Нұрахметов, Дархан химия.).

ТЕКСТОЛОГ з а т. *Текстологияның маманы, мәтінтанушы.*

ТЕКСТОЛОГИЯ [лат. textum – байланыс, грек. logos – ілім] з а т. *Әр алуан әдеби мұралар мен тарихи шығармалардың мәтінін қолжазбамен, тұпнұсқамен салыстыра тексеретін филология ғылымының бір саласы.* Қазақ ССР Ғылым академиясының М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты *т е к с т о л о г и я* және қолжазба қорынан қолымызға кішкентай сұр блакнот түсті («Қаз. әдеб.»). *Т е к с т о л о г и я* дербес ғылым тарауы ретінде 1917 жылдан кейін ғана библиографиядан бөлініп шығып, методологиялық тұрғыдан танылды (Әдеб. термин. сөздігі).

ТЕКСТОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Текстологияға қатысты.* Жалпы көлемі шамамен алғанда 40–50 томнан кем болмайтын мол дүниеліктің *т е к с т о л о г и я л ы қ* салыстыру жұмысын жүргізудің өзі қанша уақыт пен күшті керек ететінін аңғару қиын емес (Р.Бердібаев, Достық.). Бала тексті үйге берілген сұрақтар бойынша геройларға шығарма құрылысы мен тіліне *т е к с т о л о г и я л ы қ* талдау жасап, оны дәптерге түсіріп келетін болуы шарт («Қаз. әдеб.»).

ТЕКСТІК с ы н. *Текске байланысты, қатысты.*

ТЕКСІЗ с ы н. **1.** *Тегі белгісіз.* Бұл араға мен – *т е к с і з* келімсекпін, менде жұрағат жоқ (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Екіншісі, дәл мынау. Оразбайдың жесірін, аталы ауылдың қаралы күйде отырған жесірін атасыз, елсіз, *т е к с і з* бір жалғыз кедейге Абай алып қашқызған [дейді Шұбар] (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ондай қаңқу әңгімеге келгенде Жәдік тұқымы әуелден де алдарына жан салмайтын. *Т е к с і з д е н* шығып, бағы оза бастаған бала сұлтанды кекеп-мошқағанда аузы-бастары құйын соққан үйдің туылдырығындай желпілдеп ала жөнелетін (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2.** а у ы с. *Тәлім-тәрбиесі нашар, көргенсіз.* Қарттың жүзі қуарып, ашу шақырды да: – Әкеңе айт, *т е к с і з* өсірген екен сені! – деді (Т.Молдағалиев, Шығ.). Әй, тоқтат енді сандырағыңды, *т е к с і з* ит! Шық үйден, шық, дегесін шық! Темірәлі сенің әкеңді өлтіріп пе еді, әй, қасиетсіз, сонша өшігетіндей! (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ТЕКСІЗДЕН= е т. *Тегінен, шыққан тұқым-жұрағатынан айыру, ұмыттыру.* Ал кез келген саяси жиынтықты саясат түзетін болғандықтан, КСРО-да социалистік ұлт–этникалық *т е к с і з д е н г е н* совет халқын жасақтау басты тарихы мұрат деп саналды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ТЕКСІЗДІК з а т. *Тегі жамандық, тәрбиесі нашарлық.* Айыптама ерсі деп мұнымды, ана, заман жаңа бұл күнде, ұғым жаңа, киім жаңа, түр жаңа. *Т е к с і з д і к т е н* сақтап жүрген мені тек тілім ғана (Ф.Оңғарсынова, Сенің махаб.). Әкпарға қанша мал бітсе де, мәйегінде жарымаған тексіз емес пе, сол *т е к с і з д і г і н е* тартпай тұра ма? (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТЕКТАР с ы н. *Текті, асыл тұқымды.* Азғана оттап, көп жусар, жылқының *т е к т а р* сарасы. Шаш пен сақал ағарған, Мәлікүл-Мәуіт елшісі, Пенденің болса санасы (Айтыс).

ТЕКТЕ= е т. *Мән-жайын аңғару, тексеру, анықтау.* Барады жігіт құртып ынтызарын, Таныды *т е к т е п* қарап ғашық жарын (Ғашық-наме). Сөз мәнісін *т е к т е й д і,* Сөз мәнісін білмейтін Сөз түбіне жетпейді (Мақал).

ТЕК-ТЕК с ы н. *Қатар-қатар, тек-тегімен жиналған (жүк).* Тамның іші *т е к-т е к* толған көрпе (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

ТЕК-ТЕК о д. *Тыныш жүр деген мағынада айтылған сөз.* – *Т е к-т е к* деп біз тоқтатып келеміз. Өз дегеніне жіберсең, қару-жарақ складын басып алып, бір күнде революцияны жасап жібермекші, – деп қарт жұмысшы күлді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ТЕКТЕЛ= е т. **1.** *Қатар-қатар жиналу, текшелену.* Оның жанында дөңгелек тегене. Оның үстінде *т е к т е л г е н* кітаптар (Т.Әлімқұлов, Шежірелі сахара). **2.** *Жинақталу.* Себебі: ғылымның өзі қанша ғасыр *т е к т е л г е н* тәжірибеден шыққан ғой (Ғ.Сланов, Очерк. әңгім.).

ТЕКТЕН-ТЕК үс т. *Бостан-бос, бекерден-бекер, жайдан-жай.* Сыртымен сүйретіп Үй жапсарын бұзады, Патшаның аты қара көк, Ұрысты қалмақ *т е к т е н-т е к* (Қамбар батыр). – Мынауысы барып тұрған қылмыс, – деді Назар елеуреп. – Жоқ, бұл істі *т е к т е н-т е к* қалдыруға болмайды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ТЕКТЕН-ТЕККЕ үс т. *Бостан-босқа, жайдан-жай, бекер-босқа.* Орны жоқ өтірікпен жала жауып, Мен сені күйдірмеймін *т е к т е н-т е к к е* (Айтыс). – Мұндай хабар *т е к т е н-т е к к е* шықпайды, осы сыбыстың шығуы тегін емес (С.Мұқанов, Ботакөз).

ТЕКТЕС с ы н. **1.** *Шыққан тегі бір, нәсілдес.* Орта Азияның басқа халықтары, маңғұл-түрік *т е к т е с т е р і* де, түрік-финн *т е к т е с т е р і* де түсі және кейпі, жастарынан әртүрлі келеді (Ш.Уәлиханов, Таңд. шығ.). Ұшы-қиыры жоқ сұсты Сібір өлкесінде ежелден-ақ малшаруашылығымен шұғылданатын, балықшылық пен аңшылықты кәсіп ететін түрік және моңғол *т е к т е с* көшпелі халықтар мекен ететін (І.Есенберлин, Жанталас). **2.** *Тұқымдас, тұқымы ұқсас (өсімдік).* Дәрілік маун немесе шүйіншөп (валерьян) көпжылдық, шөп *т е к т е с* өсімдік (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **3**. *Бірге туыл-*

ған, туыстас. Қарға жүнді қандасым Үйрек жүнді оттасым Бірге туған *т е к т е с і м* (Батырлар жыры). **4.** *Бір нәрсеге ұқсас, сол сияқты, іспеттес.* Найзағай *т е к т е с* шабытпен Сол шайыр бәрін ұратын (Қ.Мырзалиев, Шығ.). Ау, көкек, мойның қисық, мұрның кейкі, Өзіңнен көрінбейді әнші кейпі. Бозторғай меніменен *т е к т е с* әнші, Сүйкімді әніменен елге көркі. Көкекті әнші екен деп кім айтады? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Сиыр тектес. *Жөн сөйлемейтін, қисық, қыңыр.* Өзі *с и ы р т е к т е с* бір жан, жөнмен жүргенін көрген емеспін (Қаз. тіл. фраз. сөзд.).

Түркі тектес. *Түркі халықтарына, түркі тілдеріне жататын.* Күмбезіңе қонышты, Күн көзін де шолышты Туған елдің үміті мен қиялы. Сүйсінтіп қадір, маңызың, Етеді мәңгі тағызым, *Т ү р к і т е к т е с* елдер ортақ ұялы (К.Салықов, Жезкиік).

ТЕКТЕСТІК з а т. **1.** *Тегі бірлік, нәсілдестік.* **2.** *Ұқсастық, жанасым, жақындық.* Облыс еңбекші жұртшылығы көрсеткен еңбек пен жазушы біздің еңбегімізде сан алуан жақындық, *т е к т е с т і к* байланыстармен қатар бір айырмыс та бар (М.Әуезов, Алғы шепте.). Табыстарымыз бен кемшіліктерімізде толып жатқан *т е к т е с т і к* бар (F.Мүсірепов, Суреткер.). **3.** *Сәйкестік.* Бәлкім, бұған ауа райы жақпас деп, Топырақтан *т е к т е с т і к* те таппас деп (С.Сеитов, Жаңғырық).

ТЕКТЕСТІР= е т. *Тегін бір ету; нәсілдес ету; ұқсастыру, жақындастыру.* Халықтың көзқарасынан туындаған демократиялық тенденциялар – қиял-ғажайып ертегілер мен ғылыми фантастика жанрын бір-бірімен *т е к т е с т і р е т і н* басты шарттың бірі (Т.Сүлейменов, Қиял әлемі.).

ТЕКТЕСТІРУ *Тектестір етістігінің қимыл атауы.*

ТЕКТЕУ *Текте етістігінің қимыл атауы; анықтау, анығына көз жеткізу.* Үшінші, өмір құбылыстарын дәл бедерлеуде ауытқығанымен, соның тегін *т е к т е у г е* болатындай негізгі формасын көңілге ұялату (А.Сейдімбеков, Күмбір. күмбез.).

ТЕКТИТ [грек. tektos] з а т. *Силикатты шыныдан тұратын, беті тілімделген шағын табиғи денелер. Т е к т и т* терминін 1900 ж. австралиялық геолог Э.Зюсс (1831–1914) ұсынған. Түсі жасыл, сары, қара, пішіні мен мөлшері әртүрлі (ұз. 2–3 мм-ден бірнеше см-ге дейін), тұтқырлығы өте жоғары болып келеді (ҚҰЭ).

ТЕКТОНИКА [грек. tektonikē] з а т. г е о л. **1.** *Жер қыртысы және оның қойнауында болып жатқан процестер.* Түбектегі тау жыныстарының *т е к т о н и к а с ы н,* онда газ бен мұнай болуы мүмкіндіктерін анықтайды (Е.Жамалбеков, Түлеген түбек). **2.** *Жер қыртысының құрылысын және онда болатын өзгерістерді зерттейтін геология ғылымының бір саласы.* Жер туралы ілім, геологияның бір саласы – *т е к т о н и к а* қазір ғылыми революция қарсаңында («Білім және еңбек»). *Т е к т о н и к а н ы ң* негізін 17 ғ-да даниялық ғалым Н.Стенон (1638–86) қалаған. 18 ғ-да М.В.Ломоносов пен шотландтық ғалым Дж. Геттон (1726–97) жер қыртысы құрылымы дамуының алғашқы көтерілу болжамын жасады (ҚҰЭ).

ТЕКТОНИКАЛЫҚ с ы н. *Тектоникаға қатысты.* Геологиялық білімнен де аздаған хабары бар Шоқанның шамалауынша, бұл қатпарлар *т е к т о н и к а л ы қ* өзгерістердің куәлары (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жылжу арқылы басқа қабаттарға барып орналасқан мұнай қорлары көбінесе *т е к т о н и к а л ы қ* терең жер жарықтары арқылы өтеді (М.Маташев, Қара алтын.).

Тектоникалық аңғар. г е о л. *Кез келген пішінді тектоникалық ойпаңдағы аңғар.*

Тектоникалық жапсар. г е о л. *Таужыныстардың жыртылып-айырылу жазықтығы арқылы жапсарласуы* (Қаз. тілі термин. Геология).

Тектоникалық жарылым. г е о л. *Таужыныстарының тектоникалық қозғалыстары мен деформациялары нәтижесінде жер қыртысында пайда болған жарықшақтар.* Тау жыныстарының бұл кездегі бөлектенген массиві *т е к т о н и к а л ы қ ж а р ы л ы м н ы ң* қанаттарын құрайды; көлбеу жарылымдарда жатқан қалыптағы қанат, төселмелі жарылым және жарылымды жабатын аспалы қанатты түрлерін ажыратады (ҚҰЭ).

Тектоникалық жорамалдар. г е о л. *Тектоникалық қозғалыстар табиғатын, жер қыртысына тән тектоникалық құрылымдар эволюциясын түсіндіру мақсатындағы жорамалдар жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Геология).

Тектоникалық жым. г е о л. *Терең жарылымдардың жер бетіндегі сұлбасына сәйкес келетін ұзыннан-ұзақ созыла сағаланған белдем* (Қаз. тілі термин. Геология).

Тектоникалық карта. г е о л. *Жер қыртысының құрылымдарын және олардың геологиялық тарихтың әртүрлі кезеңдердегі дамуын бейнелейтін карта. Т е к т о н и к а л ы қ к а р т а* – тектоникалық қозғалыстар тарихы мен жер қыртысының құрылысын бейнелейтін карта (Физика. география).

Тектоникалық көлдер. *Қазаншұңқырлары тектоникалық құбылыстар нәтижесінде пайда болған ойысты көлдер. Т е к т о н и к а л ы қ к ө л д е р г е* жер қыртысының төмен түсуінен қалыптасқан дүниежүзіндегі ең терең көлдер жатады. Мыс.,Шығыс Сібірдегі Байкал, Тянь-Шаньдағы Ыстықкөл, Алтайдағы Телец, Африкадағы Танганьика мен Ньяса, Қазақстандағы Зайсан т.б. көлдер (ҚҰЭ).

Тектоникалық қозғалыстар. г е о л. *Жер қойнауындағы әртүрлі процестердің әсерінен болатын механикалық қозғалыстар жиынтығы. Т е к т о н и к а л ы қ қ о з ғ а л ы с т а р д ы* тереңдік,

жалпықыртыстық, жоғары қыртыстық, баяу (ғасырлық) және жылдам, тік және көлбеу, бағытталған және тербелмелі деп саралу қабылданған; көрініс беру уақытына қарай: қазіргі кездегі, ең жаңа және ежелгі деп бөлінеді (Қаз. тілі термин. Геология).

Тектоникалық құрылым. г е о л. *Жер қыртысының нақтылы өңіріне шоғырланған, сол өңірдің нақтылы тектоникалық режім белгілерімен ғана сипатталған геологиялық құрылыс ерекшеліктерін анықтайтын құрылымдық пішіндер жиынтығы. Т е к т о н и к а л ы қ қ ұ р ы л ы м д а р д ы* жүйелеудің тиімді белгілері олардың масштабы, морфологиясы және тегі (Қаз. тілі термин. Геология).

Тектоникалық циклдер. г е о л. *Тектоносфераның дамуындағы геологиялық құбылыстар жиынтығы. «Т е к т о н и к а л ы қ ц и к л»* термині геотектоникалық циклдер, қатпарлық циклдер, қатпарлық дәуірлер немесе жай ғана қатпарлық түсініктерінің синонимі болып саналады (ҚҰЭ).

ТЕКТОНИТТЕР з а т. г е о л. *Тектоникалық қозғалыстардың әсерімен, бастапқы таужыныстардың әсерімен уатылуы, үгітілуі, ал кейде таужыныс түзетін минералдардың қайтадан кристалдануы нәтижесінде пайда болған метаморфтық таужыныс. Т е к т о н и т т е р д і ң* ең басты түрі – серпентиниттің сынықтарынан құралған тектоникалық меланж (серпентинитті меланж) болып саналады (ҚҰЭ).

ТЕКТОНОФИЗИКА з а т. *Тектониканың тектоникалық деформациялардың пайда болуының физикалық жағдайларын зерттейтін тарауы.*

ТЕКТҰР з а т. *Жартастың текше жапсары.* Бақтығұл бірталай жүрген соң, қарағайдан шықты, аржағы заңғар биік, серейген *т е к т ұ р* қызыл тастар (М.Әуезов, Қараш.). Жартас *т е к т ұ р ы н д а* аршалары желбірей көрінген ұяға, жадымда қалсын дегендей, (Жарбол) жақсылап және бір қарады да, балапан соңынан текшеге өзі де түсті (Ғ.Орманов, Жүрек). // *Жартастың текше жапсарына ұқсас.* Жанат қараторғай ұясын шегелеп болды да, маңдай тұсынан дөңгелек ауыз шығарып, алдына кішкене *т е к т ұ р* тақтайша орнатты (Қ.Жаркенов, Туыстар).

ТЕКТІ с ы н. **1.** *Шыққан тегі бір, нәсілдес.* Сәкеннің қарашығы үлкен, кірпігі ұзын көзі дөңгеленіңкірей біткен, қастары қалың, бет сүйегі шығыңқылау болғанмен, келбеті моңғол *т е к т і л е р д е н* гөрі Кавказ тектілерге ұқсаңқырайды (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ақырында бұл медресе де бұрынғы қазақ *т е к т і л е р* секілді әулиелік сатып жүрген сарт пен қожаның пайдасына қалмай ма? Мұны да ойларға керек (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Тұқымы бір, тұқымдас.* Ол – қой, ешкі *т е к т і* малдардың жаңа тұқымдарын өсіру жолындағы ғылымның докторы (С.Бегалин, Уақыт.). **3.** *Тегі, шыққан жері жақсы (кісі).* Қыз іздесең, қалың бер, Мұным ақыл болмай ма, Көріп алсаң көріктіні, Таңдап алсаң *т е к т і н і*, Сонда да көңіл толмай ма? (Абай, Тол. жин.). Бәсекеге аталы ауылдардың бәрі де ит қосыпты, мынауы былай, анауы олай дейтін ештеңесі жоқ, шетінен *т е к т і* ауыл (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Мінезі текті. *Әдепті, ізетті, көргенді, биязы деген мағынада. М і н е з і* шалдың-дағы *т е к т і* дейді, Сөзіне әбден көзі жетті дейді (Қозы Көрпеш.).

Текті жер. к ө н е. *Байлығы, билігі атадан балаға қалып келе жатқан адамилық, адамгершілік, имандылығы жоғары ел, ауыл деген мағынада айтылады.* Не қылса да, олар да осал болмады ғой, *т е к т і ж е р д е н* шыққан шығар? (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

ТЕКТІК з а т. с ө й л. ***Тектілік.*** *Т е к т і к* пенен тексіздік, Ептік пенен епсіздік Тең түсетін үйің біз. Қалып алған қанағат, Ескіргенше жаңа, жат, Ақылесті бұйымбыз (Қабан жырау, Алтын қазық).

ТЕКТІЛІК з а т. *Адам бойындағы асыл қасиеттердің, парасаттылықтың ұлгісі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа рухани сабақтастықпен берілуі; жеке тұлғаның тегіне тартып парасаттылық, салауаттылық көрсетуі. Т е к т і л і к* құбылысы жақсы адамның кездейсоқ қалыптаспайтынын, ата-бабалардан берілетін дүниетанымдық, ділдік, психологиялық т.б. бейімділіктері болуға тиістілігін көрсетеді (ҚҰЭ). «Көк бөрінің» елінде, Асатаяқ ұстадым. *Т е к т і л і к* көріп тегінде, Тілектес жігер ұштадым (К.Салықов, Жезкиік).

ТЕКШЕ[1] з а т. **1.** *Қабырғалары төрт бұрышты болып келген зат.* Сәлмен мен Базаргүл төсектерінің бас жағында жылтыр *т е к ш е* қобдилар тұр (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек). Қоянбай мынау – есігі, мынау терезесі деп жобалап айтқанымен, солай екен дерлік белгі жоқ, тек үйілген *т е к ш е* тастар (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). **2.** *Әртүрлі нәрсе қою үшін баспалдақтап жасалған нәрсе, сөре.* Жүгерінің бастары бөлменің биік төбесіне тіреліп тұр, оған жалғаса *т е к ш е л е р д е* әртүрлі хайуанаттардың қаңқа сүйектері тұр (С.Сарғасқаев, Сынған тіс).

Текше метр. *Су т.с.с заттардың көлемін өлшейтін қабырғасы метрден тұратындай текше көлеміндегі өлшем.* Кейін мәлім болғанындай, санаулы минөттар ішінде Есік көліне алты миллион *т е к ш е м е т р г е* жуық тасты-лай су құлапты (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ТЕКШЕ[2] з а т. к ө н е. *Ұсақ-түйек қымбат бағалы құнды заттарды салатын қобдиша сандық.* Мінгені Қодар құлдың көкшесіне. Бір қарар екі басып өкшесіне, «Ал байыңның басы» деп тастай

берсе, Баян алып салады *т е к ш е с і н е* (Қозы Көрпеш.). Қонақ дереу орнынан ұшып түрып, дәрі-дәрмек салатын *т е к ш е г е* жүгірді (А.Мархабаев, Ғарышта.).

ТЕКШЕ[3] з а т. *Үстірт жер, алаң жер.* Қаншама шолып өтсе де, Тірі жәндік қалмапты. Жылдағыдай *т е к ш е д е,* Жайылымда мал жатты (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЕКШЕЛЕ= е т. *Қабырғаларын тіктеу, тік бұрыштау.* Бұрышта кішкене стол тұр, үстінде *т е к ш е л е п* жиналған кітаптар (М.Сатыбалдиев, Мөлдір.). Қорадағы қиды бір жерге *т е к ш е л е п* жинап, жақсылап жатпайды (Ш.Қалықов, Қой мен ешкі.).

ТЕКШЕЛЕН= е т. *Текше жасалу, бұрышталу.* Үстіне өрнекті одеял жабылып, ақ жастықтар *т е к ш е л е н е* жиналған (С.Сарғасқаев, Көңілді.). Енді бірде биік жиналған жүктей *т е к ш е л е н і п,* Ақжайықтың арғы қабағы құлама тік жар көрінді (З.Қабдолов, Жалын).

ТЕКШЕЛЕНУ *Текшелен етістігінің қимыл атауы.*

ТЕКШЕЛЕТ= е т. *Текше жасату, бұрыштату.*

ТЕКШЕЛЕТУ *Текшелет етістігінің қимыл атауы.*

ТЕКШЕЛЕУ *Текшеле етістігінің қимыл атауы.* Бұлар қарағайды жеткізіп, оның бәрін таңбалап, *т е к ш е л е у г е* кірісті. Тамақтарын өзімен бірге ала келген (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

ТЕКШЕЛІ с ы н. *Текшесі бар, текшеленген. Т е к ш е л і* тасқа асылып, Телміріп ақын тұрғанды. Тепсінген толқын басылып, Толықсып келіп тынған-ды (Ж.Нұрқанов, Нұрлы.).

Текшелі шеген. к е н. *Қалың кен шоғырларын қазып алу барысында тазартып, қазып алатын қазбаларда қолданылатын шеген. Т е к ш е л і ш е г е н* жуан, қырлы ағаш бөренелерден тұрады. Оны қазбаның төбесіне дейін тор тәрізді етіп ұштастырып, бір-біріне бекітеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТЕКШЕ-ТЕКШЕ с ы н. *Текшеленген, қатар-қатар. Т е к ш е - т е к ш е* таудың, жүгін кім жиды?! Жиған жүктің астында жер құнжиды. Жаңбыры мол желін бұлттар Жотаны Бауырымен сипап Әрең жылжиды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТЕКІРЕ з а т. ж е р г. *Маңай, төңірек.* Сонан қалған нәсілдің бірқатары Шымкент, Шу, Талас *т е к і р е с і н д е* қалған (Қазақ тілі. аймақ. сөзд.).

ТЕКІРЕК з а т. **1.** *Аттың жайсыз шоқақтаған желісі.* Бұлар енді аңсап іздеп келе жатқан еліне тез жетуге асыққандай аттарын *т е к і р е к к е* салды (С.Омаров, Қызыл арай). Ат алаңда шоқыраққа салып билеп жүр, бірде шоқырақтан *т е к і р е к к е* көшеді (Т.Әлішеров, Өнерпаз.). **2.** а у ы с. *Шолақ, кілт аяқталатын.* Жер, жұмыс жағдайына қарай әр елдің сазы (ән-күйі) да әр алуан. Түркістан елінің әні бұлтарысы жоқ, тік тартар айқай, қайырмасы жоқ, келте немесе бірыңғай *т е к і р е к* болып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЕКІРЕКТЕ= е т. *Жайсыз шоқақтап желу, текірек қағу.* Топтан бір-екі кісі сытылып шығып, жалғыз төбеге қарай желе *т е к і р е к т е д і* (М.Әуезов, Шығ. жин.). Мысалы, төселіп, желіп келе жатып, шоқытып кеткен сияқты, тайпалып, жорғалап келе жатып, *т е к і р е к т е п* кеткен сияқты (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТЕКІРЕКТЕТ= е т. *Атты шоқақтату, текірек қақтыру.* Еліріп алып ауыздықпен алысып келе жатқан көк байталды шірене тартып *т е к і р е к т е т е* түседі (М.Сүндетов, Ескексіз.). Кейбіреулер аттарын *т е к і р е к т е т і п* кері қайтып келеді (К.Қазыбаев, Ызғар).

ТЕКІРЕКТЕТУ *Текіректет етістігінің қимыл атауы.*

ТЕКІРЕКТЕУ *Текіректе етістігінің қимыл атауы.* Кербесті таңертеңнен кешке дейін төрт аяғын бауырынан шығармастан *т е к і р е к т е у д е н* танбайды да талмайды (Ө.Көшімов, Жас аңшы). Үнемі *т е к і р е к т е у м е н* отырса да, жолы ұзарып, барар жеріне жете алмай келеді (К.Ахметбеков, Ақдала).

ТЕКІТ= е т. с ө й л. ***Текіректе.*** Құшақ жазылысымен, атына мінді Шалабай. Қараңғы түнде жерді дүңкілдетіп *т е к і т е* жөнелді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Кейде шауып, кейде *т е к і т к е н,* кейде бөкен желіспен сылдыртқан Әлімжан түс ауа қосына келді (Ж.Орманбаев, Қос басшы).

ТЕКІТУ *Текіт етістігінің қимыл атауы.*

ТЕЛ[1] с ы н. **1**. *Екі енені бірдей қатар емген (төл).* Жапырағы жайқалып, Бұлғақтайды, соқса жел. Жан-жағынан күркіреп, Құйып жатса аққан сел, Оның малы өзгеден, Өзгеше боп өсер *т е л* (Абай, Тол. жин.). Екі енені *т е л* соруды төл ғана көреді дейсің бе (Х.Есенжанов, Көп жыл.). **2.** а у ы с. *Қатар, бірге; тең.* Дүниедегі қуаныш, – Бір азғантай жұбаныш. Оның түбі бір налыс, Қайғы мен рақат *т е л* еді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ақындық кеңшілікпен *т е л* табысқан, Қос өнер – қос қанатым, ел қонысқан. Әрі жар, Әрі сепшіл, Сен ортақсың Менде бар қуат, жігер, ар-намысқа (К.Салықов, Жезкиік).

Тел бие. м а л ш а р. *Құлыны өліп, басқа биенің құлынына телінген бие* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Тел емді. *Бұл жерде таршылық көрмеді деген мағынада айтылып тұр.* Еркін өсіп ер жеткен, Ерекше туған көбекпін, Ен дәулеттің ішінде еркін жүріп, *т е л е м д і м* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Соғыс басталатын жылы көктемде кандидаттық диссертациясын қорғаған соң, осы институтқа кафедра меңгерушісі болды, қазір бір жағынан академия филиалының Еділов басқаратын секторында жарты ставка аға ғылыми қызметкері болып істеп жүр.

Тел жетім бота. *Енесі өлген не енесі емізбей суалып кеткендіктен өзге боталы немесе ботасы өлген түйеге телінген бота. Т е л ж е т і м б о т а* сары інгенге өз ботасындай бауыр басып кетті. Қазір тіпті бірін-бірі іздеп боздайтын болды (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі).

Тел жүрек. *Дәл жүрек мағынасында.* Тебінгінің астынан, *Т е л ж ү р е к т і ң* тұсынан, Сырлы жебе айқасса, Сыр білдірме, жүйрігім (Шайыр).

Тел қозыдай. *Бір енені еміп, қатар өскен қозы сияқты өте жақын, сіңісіп кеткен.* Бес-он жыл бірге тәрбиеленіп, *т е л қ о з ы д а й* боп өскен Кабирадан, достардан қалай айырылам, қалай ажырасам? (Ә.Нұршайықов, Махаб. жыр.). *Т е л қ о з ы д а й* шіркінмен телі өсіп ем, Шығарды ма шынымен мені есінен?! ...Аңырамын иесіз жағалауда, Айырылып достықтың кемесінен (М.Мақатаев, Шығ.).

Тел нар. м а л ш а р. *Ботасы өлген нар түйеге ботасы өлмеген нардың ботасын телу, яғни бір ботаға екі нардың ортақ болуы* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Тел өскен. *Қатар, бірге өмір сүрген.* Бұл сүйген жардан, *т е л ө с к е н* бауырдан, бірге оқыған жолдастан айырылған Хакім еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Әйтеуір бір туысқандық сезім билеп, ағасын көз алдына қайта-қайта келтіре берді. Оның өзімен *т е л ө с к е н,* мектепте екі-үш класс бұрын оқыған кездерін еске алды (С.Бақбергенов, Кентау).

Тел тай. м а л ш а р. *Өз енесі мен телінген енесін немесе екі енені бірдей еміп жүрген еркек жылқының бір жастағысы* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Тел інген. м а л ш а р. *Ботасы өлген інгенді ботасы өлмеген інгеннің ботасына телу* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ТЕЛ[2] с ы н. *Жылқының бұла өскен, мәпелеп бақ-қан, тай кезіне дейін емген сипаты* [*осы мағынада тел қоңыр, тел шұбар, тел күрең, тел торы деген атауларды жасайды*]. Теңбіл де теңбіл *т е л* шұбар, Тебінсе аттан тер шығар, Тел құрбың іздеп келгенде Теңселе басып кім шығар (Қара өлең).

Тел қызыл. *Аттың түсі.* Бес жүз аттың алдынан бір шақырым, Өз үйінің *т е л қ ы з ы л* аты келді (Батырлар жыры). Сарыбайдың себепкер ажалына Оқиғасын айтайын себепке айғақ: *Т е л қ ы з ы л* мен қанымның боз жорға атын Кермеге қоюшы еді түнде байлап (Ш.Әбенов, Шыңғыстау).

ТЕЛБАУ з а т. ж е р г. *Шымылдықтың бауы.*

ТЕЛЕ[1] з а т. т а р. *Түркі тілдес тайпалар бірлестігінің жазба деректердегі жалпы атауының бірі [Қытай жазбаларында те-лэ, орыс деректерінде – тирсевичтер деп аталған. Бұлар 6–9 ғ-ларда Еділден Солтүстік Моңғолияға дейінгі кең далада мал өсіріп, көшіп-қонып жүрген. Жылнама деректері бойынша 6 ғ-да теленің құрамында көптеген тайпалар болған].* Жазба деректерде теле шетінен шабандоз, садақ тартуда өте шебер болды деп сипатталған. *Т е л е л е р* жылқы, қой, сиыр өсірумен айналысқан (ҚҰЭ).

ТЕЛЕ...[2] [грек. tele] *Күрделі сөздердің бөлігі.* **1.** *Қашықтықты, үлкен қашықтыққа әсер етуді білдіреді (мыс., теледидар, телеграф).* **2.** *«Телевизорлық» сөзінің мәніне сай келеді.*

ТЕЛЕ[3] з а т. *Құс ұстау үшін құрылатын тор қоятын күрке – жертөле; аңшылар тығылатын жер үй.*

ТЕЛЕАЙТЫС з а т. *Теледидардан көрсетілу үшін өткен ақындар айтысы, бағдарлама.* Телеинтервью, *т е л е а й т ы с* барысында өлеңмен суырып салып (экспромт), сөйлеп кеп беретіні ондайда бұрын-соңды көрмеген американдықтарға тіпті таңсық нәрсе болатын (С.Абдрахманов, Елдік сыны.).

ТЕЛЕАРНА з а т. *Телехабарлар мен телеөнімдерді көрсетуді ұйымдастыратын мекеме.* Алқа мәжілісінде қатысушылар тәуелсіз *т е л е а р н а л а р* арқылы шетелдік телеөнімдерді 20 пайызға шектеу туралы ұсынысты қуаттаймыз («Жас Алаш»).

ТЕЛЕӘҢГІМЕ з а т. *Телевизия арқылы берілетін әңгіме,* очерк. Орыс тілінде: 18.40. «Алматының жасыл белдеуі». Алматы облысының қорықтары туралы *т е л е ә ң г і м е* («Лен. жас»).

ТЕЛЕБАҒАН з а т. *Телевизияға арнап салынған бағана.* Сонау *т е л е б а ғ а н н ы ң* басындағы қызыл жарық бәрінен де биік, осы тұстан көз салғанда жер мен көктің екі ортасында ілініп қалған жетім жұлдыз секілді («Жалын»).

ТЕЛЕБАСҚАРУ з а т. *Зымыранды және басқа нысандарды қашықтан басқару әдісі. Т е л е б а с қ а р у* сымды немесе сымсыз каналдар арқылы тиісті кодталған белгілерді (әмірлерді) қашықтан жіберу мен қабылдау агрегаттарынан, механизмдерінен, басқару, реттеу, белгілеу, бақылау тәсілдері мен құралдарынан тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери).

ТЕЛЕВИДЕНИЕ ор. з а т. ***Теледидар.*** Театр, музыка, радио, *т е л е в и д е н и е,* әсіресе кино кең өріс алып отырғанда, жазушының кешегі өткен белесте тоқырап қалуына болмайды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Сөйтіп синтетикалық ерекшеліктерімен айқындалатын өнер салалары – театр, кино, *т е л е в и д е н и е* қазіргі заманда бірін-бірі байытып, молығып, қатар, тең егіз өсіп, байып келеді (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.).

ТЕЛЕВИЗИЯ з а т. *Техниканың электрлік құралдар арқылы объектінің кескінін алыстан көрсетуді іске асыратын саласы.* Демек, спектакльді *т е л е в и з и я* арқылы көрсету, оны насихаттау деген сөз. Жылжымалы телевизия станциясын ойдағыдай пайдалана беру керек («Қаз. әдеб.»). Сол күннен бастап Кубаның газеттері мен журналдары, радио мен *т е л е в и з и я л а р ы*

«Біздің елде, біздің жерде даңқты совет полковнигі Бауыржан Момышұлы Қарулы күштеріміздің құрметті қонағы ретінде елімізді аралап жүр», деген хабарлар тарай бастады (Б.Момышұлы, Шығ.).

ТЕЛЕВИЗИЯЛЫҚ с ы н. *Телевизияға қатысты, соған тән.* Москвада *т е л е в и з и я л ы қ* программаларды, фильмдерді, театр спектакльдерін беріп тұратын атаулы «Телефильм» студиясы салынды (М.Құдайқұлов, Оқу киносы). – Мұның өзі біздің жазушыларымызға тағылар ауыр мін, – деді шешен өз сөзінде. – Ал бүгінгі таңда өнердің үшінші бір түрі – *т е л е в и з и я л ы қ* кинематограф шығып отыр («Қаз. әдеб.»).

ТЕЛЕВИЗОР [грек. tele – алыстан, лат. visio – көру] з а т. **1.** ***Теледидар*** *(Объектінің кескінін алыстан алып көрсететін радиотехникалық құрылғы).* Мирас пен Зураның қолы ұзарып қалған кез еді, ірі-қаралы, ұсақ малды болған. Дүниемүлік те жиналған. Кілемдер, мебель, *т е л е в и з о р* алған. Ешкім тартпаса да пианино және бар (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). – *Т е л е в и з о р* аламын дейсің, оны қайда қоясың? – деп Зоя ыңғай білдірмеді (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ТЕЛЕГЕЙ з а т. *Көп жерді алып жатқан ұшы-қиыры жоқ мол су. Т е л е г е й* беті теңселді, Тербелген бейне бесіктей. Толқынды толқын оятты, Қалмасын деп есітпей (Ә.Тәжібаев, Перне.). Теңіз жайдың оғын қағып алып, тулаған *т е л е г е й-і н д е* сөндірді (І.Жансүгіров, Әңгім.). // *Өте көп, мол.* Өткен бесжылдықтары *т е л е г е й* табыстың тағы да бір көрнектісі – халықтың тұрмысы мен мәдениетін көтеру жолында жасалған жұмыстар (Р.Бердібаев, Достық.). Ақ жарылсам *т е л е г е й* тасытып сыр, Суық хабар бой билеп, жасытып тұр. Семейдегі Олжабай жүдеу күйі Ыза кернеп, жанымды ашытып тұр (К.Салықов, Жезкиік).

ТЕЛЕГЕЙЛЕН= е т. *Телегейге айналу, суы молаю; көбею, ұлғаю.* – Сен менің *т е л е г е й л е н г е н* теңізімсің, мен – саған байланысқан балықпын, – дейді жігіт хатында (Қ.Тайшықов, Октябрь.).

ТЕЛЕГЕЙЛЕНУ *Телегейлен етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛЕГЕЙ-ТЕҢІЗ с ы н. **1.** *Ұшы-қиыры жоқ, көз жеткісіз.* Көшенің орта тұсындағы шұңқырлау жерге өткен түнде жауған қалың жаңбырдан кейін *т е л е г е й-т е ң і з* су жиылып, кішігірім көл пайда болыпты да, жақын үйлердің қаз, үйректері кеш болса да мекендеріне қайтпай, сол суды бауырларына басып, кәні боп жатыр екен (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.). Тамшыдан тасып дария – Көп түкіріп көл болды. Таудан аққан бұлағым – *Т е л е г е й-т е ң і з* сел болды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Орасан көп, есепсіз.* Баубек Мұқаннан артық білсе, ал біздер Иманжановтың өзінің *т е л е г е й-т е ң і з* білімділігінің куәгері болып едік (М.Әлімбаев, Қалам қайраты). Төңірегі тұтасқан егін. Биылғы жылы егін *т е л е г е й-т е ң і з* болып бітік шығыпты. Тіпті теміржолдың бойы тұтасқан егін (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ТЕЛЕГРАММА [грек. tele – алыстан, грек. gramma – әріп] з а т. ***Жеделхат*** (*телеграф арқылы берілген хабар және хабар жазылған бланк, қағаз).* Бүгін менің тіпті баратын жерім жоқ. Бұрынғы қонақүйден ақшам таусылып шығып кеткенмін. Әкемнің: «Қызым, үйге қайт. Мамаң әбден жүдеді», – деген *т е л е г р а м м а с ы* да қалтамда (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Рацияда бірауық қағаз бетімен жорғалаған қалам үні естіліп тұрды. Әйел даусы сыңғырлады. – Денсаулығыңыз қалай? – Әзірше шыдап келемін. – Ғайнеке, облыстан *т е л е г р а м м а* бар, оқып жіберейін (Д.Досжанов, Дария).

ТЕЛЕГРАММАЛЫҚ с ы н. *Телеграммаға қатысты, телеграмма түріндегі.* Арғы жақтағы адам «Ақсай» совхозын атаған болу керек, орынбасар: – Ақсайлықтар сендердей байбалам салып жатқан жоқ. Керек десең оның бас агрономы М.Ф.Кирдяйкин жолдас менде отыр, – деді. Кім болса да біз сияқты *т е л е г р а м м а л ы қ* нұсқауға көнбей жатқан біреу ғой деп ойлады Михаил Федорович (Е.Жәкенов,... Тұғырлас.).

ТЕЛЕГРАММАШЫ з а т. *Телеграмма таратушы адам.* – Балаңнан бөлек кімнен келуші еді. Балаңнан да, – деген почташы шал. Дерін десе де әлгінде почтадан шықпай *т е л е г р а м м а ш ы* қызға әдеттегідей дауыстап бір оқытып, мазмұнына қанығып алмағанына өзі іштей өкініп те қалды (С.Досымов, Жаңғырық).

ТЕЛЕГРАФ [грек. tele – алыстан, грек. graphō – жазамын] з а т. **1.** *Электр қуатымен сым арқылы не сымсыз алысқа хабар жеткізетін құрылғы.* Радист есіктен ентіге кіріп, *т е л е г р а ф т ы ң* тұтқасына қолын апарған бойы қарқылдап күліп жіберді (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Алынған шешім *т е л е г р а ф* арқылы жұмысшы және солдат депутаттарының Советіне сол мезетте хабарланды (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). **2.** *Аппараттар (құрылғылар) арқылы алыстан хабар алып не хабар таратып отыратын орын, мекеме.* Алматы мен аудан орталығынан сөйлесу оңай болғандықтан, Шорман *т е л е г р а ф қ а* кіріп, өзінің үйін қосуды өтінді (Ж.Жұмаханов, Шұбартау.). Ауданның *т е л е г р а ф ы н д а* алып-жұлып бара жатқан не шаруа болсын, келушілер жоқ болғасын, коридордағы шамдарды өшіріп тастапты (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

Телеграф аппараты. *Электрлік телеграф хабарларын қабылдауға және таратуға, телеграф байланысын құруға арналған құрылғы. Т е л е г р а ф а п п а р а т ы н ы ң* жетілдірілген түрін және осы аппаратта қолданылатын нүкте мен сызықшадан құрастырылған телеграф кодын американдық С.Морзе ұсынды (1838) (ҚҰЭ).

Телеграф стансасы. *Телеграф желісінің байланыс арналарын жалғауға (коммутациялауға) арналған жабдықтар кешені.* Телеграф желісінің шеткі құрылғылары байланыс арнасымен тек хабар тарату кезінде ғана жалғанады. Жалғастыру қолмен – оператор-телеграфистің көмегімен немесе автоматты *т е л е г р а ф с т а н с а с ы* арқылы орындалады (ҚҰЭ).

ТЕЛЕГРАФИСТ з а т. *Телеграммалар жіберіп және қабылдап отыратын маман, қызметкер.* Қожабайда алуан мамандық бар еді: слесарь, электрик, радист, *т е л е г р а ф и с т* (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Мектебімізде *т е л е г р а ф и с т е р* үйірмесі ашылғанда біріміз қалмай жазылдық (Т.Ыдырысов, Жалынды.). *Т е л е г р а ф и с т* Жәпекті ол бұрын бетпе-бет көрген жоқ-ты. Білетіндер «ой, анау кертиген енеңді ұрайын ғой» деп талай рет сыртынан нұсқаған. Әкесі де әнеукүні байғұс бала... басқа жұрттың ішінде көбірек жүріп жатбауырлау боп кеткен бе?! (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

ТЕЛЕГРАФИЯ з а т. *Ғылым мен техниканың телеграф сигналдарын тарату әдістері мен оларды жүзеге асыратын құрылғыларды жасау, телеграф байланысын құру принциптерінің және телеграф арнасымен таратылған ақпараттың сапасын бағалау мәселелерімен шұғылданатын саласы.* Атқаратын міндеттеріне байланысты *т е л е г р а ф и я* ғылыми-техникалық пән ретінде келесі бөлімдерден құралады: телеграфтық кодтар (тарату кезінде әріпті-цифрлық ақпаратты электрлік сигналдарымен үйлесімді ұтымды түрлендіру және қабылдау кезінде оны кері түрлендіру); шеткі телеграфтық аппаратуралар (телеграф аппараттарын, трансмиттерлерді реперфораторларды құру принциптері, сигналдарды тарату және қабылдау әдістері, электронды аппаратураларды жасау) т.б. (ҚҰЭ).

ТЕЛЕДИДАР з а т. а қ п.-т е х. *Электромагнитті толқын арқылы алыстағы бейнені көрсететін техникалық құрылғы.* Шымкентте, үйінде не болып жатыр екен. Шешесі Үмітай, інілері Құрманбек, Тұрғанбек, Рақымбектер де тыпыр етпей *т е л е д и д а р* алдында отырғаны анық (С.Балғабаев, Жұлдыз.). *Т е л е д и д а р* түрлі түсті, ақ-қара кескінді, стационарлы және тасымалды болып ажыратылады. *Т е л е д и д а р д ы ң* негізгі ерекшелігі бейне мен сүйемелдеуші дыбыс радиосигналдарын бір уақытта күшейту және түрлендіру (ҚҰЭ). **2.** *Ғылымның, техниканың, қоғамдық өмірдің құбылыстарды, оқиғаларды қашықтан көрсетумен байланысты саласы. Т е л е д и д а р* XIX ғ. соңында пайда болды, португал және орыс ғалымдары А.Ди Пайва және П.И.Бахметьев бір-бірінен тәуелсіз қазіргі теледидардың негізін қалаған көрініс ті қашықтан үздіксіз берудің қағидаттарын қалыптастырған (Саяси түс. сөздік). **3.** *Телекоммуникация құралдары арқылы хабарлар мен ақпараттық бағдарламаларды көрсететін бұқаралық ақпарат құралдарының негізгісі.* ≈ Қазақ *т е л е д и д а р ы.*

Теледидар байланысы. *Теледидар аппаратурасының көмегімен жүзеге асырылатын байланыс түрі. Т е л е д и д а р б а й л а н ы с ы* жағдай жөніндегі мәліметтерді алу жылдамдығы мен сенімділігін және әскерлердің ұрыс қимылдарын бақылауды қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Теледидар мұнарасы. *Металдан, темір-бетоннан немесе аралас материалдардан тұрғызылған, ұшар басына телехабар, радиохабарларды таратушы стансалардың, жылжымалы нысандары мен радиорелелі, радиотелефондық байланыс жасау антенналары, кейде метеорологиялық бақылауға арналған аспаптар орнатылатын ғимарат. Т е л е д и д а р м ұ н а р а с ы* неғұрлым биік болған сайын, теледидар бағдарламаларын қабылдау радиусы да ұлғая түседі (ҚҰЭ).

ТЕЛЕДИДАРЛЫҚ с ы н. *Теледидарға қатысты.*

Теледидарлық барлау. *Теледидарлық аппараттардың көмегімен іске асырылатын барлау тәсілі. Т е л е д и д а р л ы қ б а р л а у д ы ң* тактикалық мақсатына байланысты теледидар камерасы ұшаққа, тікұшаққа, танкіге, автомобильге, кемеге орнатылады, ал бақыланып отырған жағдай көрінісі радиоканал арқылы басқару пунктіне беріліп, экранда суреті көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТЕЛЕДРАМАТУРГИЯ з а т. *Теледидар арқылы көрсететін драмалық туындыларды зерттеу саласы.* Бұл тұрғыдан қарағанда *т е л е д р а м а т у р г и я м е н* айналысатындарды ғана «тележазушы» деп атаймыз («Қаз. әдеб.»). Тағы бір назар аударарлық сала – телевизия өнері мен *т е л е д р а м а т у р г и я.* Бұл салада тәжірибесі бар жолдастар бізге белсене қатынасса, журналымыз өркейе түсер еді. «Жұлдыз» журналы тек қана астана авторының журналы емес (С.Мәуленов, Үркер.).

ТЕЛЕЖКА ор. з а т. *Тракторға жалғанатын жүк арба.* Сонан соң Сәлиманы екі әйел сүйеген күйі апарып «Белорустың» кабинасына отырғызды. Құдағилар мен құдалар *т е л е ж к а ғ а* отырды (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). Ертеңнен қара кешке дейін сандалып, екі-үш *т е л е ж к а* шөпті қора басына әрең жеткіземіз де, күндегісін күнде малға жегіземіз (А.Жолдасбеков, Әке.). Орталықтан машина қатынамағанына бүгін үш күн.

ТЕЛЕЖОБА з а т. *Телевизияға арналған белгілі бір ауқымды тақырыпты сөз ететін байқау бағдарлама.* 26 шілдеде Республика сарайында «Қазақстан» ұлттық телеарнасының ұйымдастыруымен «аламан айтыс» *т е л е ж о б а с ы н ы ң* ақтық сайысы өтеді («Айқын»). Жуырда «Қазақстан» телеарнасынан көрсетіле бастайтын «За

и против» атты осы жаңа *т е л е ж о б а* туралы автордың өзімен телефон арқылы аз-кем әңгімелескен болатынбыз («Егемен Қазақстан»).

ТЕЛЕЖУРНАЛИСТ з а т. *Теледидар журналисі.* Америка футболында Пеле араласқан алғашқы кезде-ақ бұл елде футбол өнері қайта туғандай болды. Пелемен 300-ге тарта журналист пен *т е л е ж у р н а л и с т е р* жүздесті («Лен. жас»).

ТЕЛЕЖУРНАЛИСТИКА з а т. *Арнайы техникалық құралдар арқылы бейнелік ақпарат таратудың шығармашылық жүйесі, бұқаралық ақпарат құралының бір парасы, жаңалықтар мен оқиғаларды көрерменге жеткізіп, қоғамдық ой-пікір мен дүниетанымды қалыптастыратын көркем публицистикалық қызмет түрі, шешендік өнердің бір тармағы, тележурналистердің шығармашылық әдіс-тәсілдері мен шеберлік қырларын жүйелейтін білім мен ғылым саласы. Т е л е ж у р н а л и с т и к а* бейнелік бағдарламалар арқылы қоғамның көкейтесті мәселелерін қозғап, сан қырлы мағлұмат береді, алуан түрлі пікірлерді, көзқарастарды таратады (ҚҰЭ).

ТЕЛЕЖҮРГІЗУШІ з а т. *Телебағдарламаларды жүргізуші маман, журналист.* Бітімі бөлек мақалаларымен, *т е л е ж ү р г і з у ш і л і г і м е н* танылған ойы сергек, білікті журналистердің бірі Бигелді Ғабдулинді жұртқа таныстырып жатудың өзі артық десем, ол бұл жолы да жұртшылықты елең еткізердей жоба жасапты («Егемен Қазақстан»). Басылымның соңғы саны әлемдегі ең жалақасы көп журналист – Ларри Кинг туралы мақала жариялапты. CNN телекомпаниясы әйгілі *т е л е ж ү р г і з у ш і г е* жылына 10 миллион АҚШ долларын төлеуге өзір көрінеді («Қаз. әдеб.»).

ТЕЛЕКАМЕРА з а т. *Теледидарға түсіретін бейнекамера.* Қазақ радиосы мен телевизиясында оркестрді насихаттау саласында жүйелі жүргізіліп келе жатқан жұмыс көрінбейді. Оркестр микрофон алдына, *т е л е к а м е р а* алдына тым кездейсоқ шақырылады («Лен. жас»). Әнес, ана лабораторияға *т е л е к а м е р а* өткіз, экраны менің кабинетімде тұрсын (А.Мархабаев, Ғарышта.).

ТЕЛЕКЕҢІСТІК з а т. *Телевизиялық қойылымдар мен бағдарлама, хабарлардың, теледидар арқылы ақпарат алмасудың жалпы аумағы.* Музыка арнасы болып қайта құрылған «Шахар» телеарнасынан «СССР» деген топтың «Еуразия» деген әнді айтып шығуы, оның Қазақстан *т е л е к е ң і с т і г і н е* таралуы кәдімгідей тіксінтіп тастады («Жас Алаш»).

ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ з а т. *Ғылым мен техниканың халықты ақпараттық қызметтің барлық түрімен қамтамасыз ететін саласы; қашықтықтан ақпарат алмасуды жүзеге асыратын технологиялар жиынтығы. Т е л е к о м м у н и к а ц и я* электрбайланыс және компьютердің көмегімен ақпараттың барлық түрлерін (дыбыс, дерек, қозғалмалы және қозғалмайтын бейне, мультимедиа) талшықты оптикалы байланыс кабелі, радио, ЖЖС, т.б. байланыс түрлері арқылы таратады (ҚҰЭ). Қазақтелеком акционерлік қоғамы *т е л е к о м м у н и к а ц и я* саласын ырықтандыруға орай халықаралық байланысқа қатысты тарифтерді [----] 36 пайызға төмендету жөнінде ниет білдіріп отырғанын мәлімдейді («Егемен Қазақстан»).

ТЕЛЕКОРРЕСПОНДЕНТ з а т. *Теледидар арқылы берілетін ақпараттық хабарларды оқиға орнынан жеткізетін, баяндайтын тележурналист.*

ТЕЛЕКӨЗ з а т. *Көпшілік жиналатын, жүретін орындарға қойылатын телекамера, бейнекамера.* «Арқар» көрген бес дене *т е л е к ө з г е* шалынбайды. Қайда құрып кете қалды екен, ә? – Байқайсыз ба, Психолог, мына объект өз планетасына тым жақын тақалып тұрған жоқ па? (Бәйшешек).

ТЕЛЕКӨПІР з а т. *Телевизия құралдары арқылы бір-бірінен алыс тұрған адамдардың өзара дидарласып әңгіме-сұхбат жүргізуі.* Космостық *т е л е к ө п і р л е р* жөніндегі пікір-ой өрбіткенде, жадымызға диплом жұмысын жазып жүрген сәттерде қағазға түскен кейбір пайымдаулар оралады («Білім және еңбек»).

ТЕЛЕКӨРЕРМЕН з а т. *Теледидар көрмені.* Зерттеушілердің қорытындысынша, Рейган тілсіз түсіндірудің ықпалды тәсілдерін анағұрлым жетік пайдаланған. Ол осылайша, *т е л е к ө р е р м е н д е р г е* 229 секунд бойына тура қарапты да, ал оның қарсыласы Картер олармен небәрі 10 секунд «көз қарасқан» («Лен. жас»). Қазіргі қазақ радиосы мен теледидары, оның әдебиетіміздегі озық шығармаларды миллиондаған радиотыңдаушылар мен *т е л е к ө р е р м е н д е р г е* үздіксіз үгіттеу, таныстыру жолындағы соңғы жылдарда жүзеге асырып келе жатқан игі бастамалары – бәріміз құптап, қуанып айтарлық құбылыс («Қаз. әдеб.»).

ТЕЛЕКС [ағыл. telex] з а т. *Абоненттік телеграфтың халықаралық желісі.* 20 ғ-дың 70-жылдары автоматты коммутациялық стансалармен жабдықталған 100 шақты ұлттық желілерді біріктірді. *Т е л е к с* желісінің халықаралық саласында жиілікті телеграфия арналары және радиоарналар қолданылады (ҚҰЭ).

ТЕЛЕҚАБЫЛДАҒЫШ з а т. *Теледидарлық жабдықтармен жабдықталған қабылдағыш аппарат.*

ТЕЛЕҚОЙЫЛЫМ з а т. *Телевизия арқылы көрсетілетін көркем шығармалар негізінде жасалған спектакльдер т.б.*

ТЕЛЕЛОКАТОР з а т. *Теледидарлық локатор.* – Не істедік, мына борасында бағыт көрсеткішсіз жүре беруге біздің хақымыз жоқ, – дедім

мен *т е л е л о к а т о р д а н* әбден күдерімді үзіп (Т.Шаханов, Көгілдір.).

ТЕЛЕМЕТРИЯ [грек. telos – алыстан, metron – өлшем] з а т. *Ұшу сынағы кезінде зымыранның жұмыс сипаттамасы туралы хабар беруге арналған зымыран арқылы берілетін электронды сигнал (белгілер).* Ракетаны самолет сияқты жерге қондыра алмайсың және ленталары бар приборларды одан босатып ала алмайсың. Мұның барлығын да *т е л е м е т р и я* шешеді («Лен. жас»). *Т е л е м е т р и я* жөніндегі мамандар двигатель қондырғының жұмысын сипаттайтын толып жатқан параметрлерге мұқият талдау жасайды («Жетісу»).

ТЕЛЕМЕХАНИКА [грек. tēle – алыстан, грек. mēchanikē – мәшине құрылыс] з а т. *Ғылым мен техниканың қашықтан басқару мақсатында ақпаратты (сигналдарды) таратып-қабылдаудың техникалық құралдары мен әдістерін жасаумен айналысатын саласы.* Автоматика мен *т е л е м е х а н и к а* мәселелері осы кездегі өндіріс негіздерінің маңызды бір бөлігі ретінде мектептерде міндетті түрде оқылуға тиіс (К.Айманов, Физика.). Оның үстіне кейде *т е л е м е х а н и к а,* кибернетика, электроника жайлы әдебиеттерді де қолға алатыны бар. Мұның бәрінің өмірде керек екенін ол жақсы түсінеді (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.).

ТЕЛЕМЕХАНИКАЛЫҚ с ы н. *Телемеханикаға қатысты.* Сонымен қатар бір-бірінен қашықта орналасқан объектілерді басқаруда да Аппараттар пайдаланылатын болды. Мысалы, ірі өнеркәсіп және энергетикалық комплекстерді, космостық ұшу аппараттарын басқару жүйесі т.б. арасындағы байланыс *т е л е м е х а н и к а л ы қ* құралдар көмегімен жүзеге асады (ҚСЭ).

ТЕЛЕМҰНАРА з а т. *Теледидар мұнарасы.* Күн массасының өзі орташа «қара тұңғиықпен» салыстырғанда, мысалы, *т е л е м ұ н а р а* (телевышка) түбінде жатқан сіріңке қорабындай ғана (Көк аспан.). «Көктөбеге» қарай ырсылдап кетіп бара жатқан Ерсайын, одан *т е л е м ұ н а р а н ы ң* түбінде әлсін-әлі сағатына қарап қойып, аю сияқты теңселеңдеп жүрген Ерсайын елестеді («Қаз. әдеб.»).

ТЕЛЕНОМУС з а т. б и о л. *Жұмыртқа жегіш паразит.* Паразиттер бақашық қандаланы жұмыртқа және ересек насеком сатысында зақымдайды. Жұмыртқа сатысында зақымдайтын паразиттерді – жұмыртқа жегіштер немесе *т е л е н о м у с т а р* деп атайды (Ә.Тілменбаев, Бақашық қандала.). 1938–1943 жылдары біздің елімізде зиянды бақашыққа қарсы биологиялық күрестің басты шараларының бірі ретінде тауықтар мен *т е л е н о м у с т а р* қолданылды (Ә.Тілменбаев, Бақашық қандала.).

ТЕЛЕОЙЫН з а т. *Теледидардан көрсетуге арналған ұлттық немесе заманалық ойын, жарыс.* Мәселен, «Алтын таға» *т е л е о й ы н ы* басталды, екі тілде («Жас Алаш»).

ТЕЛЕОЛОГИЯ [грек. telos – мақсат, грек. logos – ілім] з а т. ф и л о с. *Табиғат құбылыстарының мақсатқа сай дамуы жайындағы ілім. Т е л е о л о г и я* өмірдің барлық құбылыстарының түпкі мақсаты бар деп түсіндіреді (Мәдени-филос. энц. сөздік). *Т е л е о л о г и я* – ғылымға қарсы, діншіл идеалистік ілім, ол дүниеде бізді қоршап тұрғандардың бәрі орынды болғандықтан жасалады және дамудың қандайы болса да әуелде көздеген мақсаттың жүзеге асуы болып табылады дейді (Саяси сөздік).

ТЕЛЕОРТАЛЫҚ з а т. *Теледидар хабарларын ұйымдастырып отыратын орталық орын, мекеме.*

ТЕЛЕӨНЕР з а т. *Тележүргізушілік, тележурналистік, дикторлық, телекорреспонденттік сияқты теледидарға қатысты қабілеттіліктің жалпы атауы. Т е л е ө н е р г е* деген құштарлық пен бітірген істерімізді бағалады ма, әлде жаңа салаға жас күш қажет болды ма, кейде менімен келіспестен сыртымнан қызметке тағайындап жіберген кездері де болды («Айқын»).

ТЕЛЕӨНІМ з а т. *Теледидар арқылы берілетін хабар, бағдарлама т.с.с.* Алқа мәжілісіне қатысушылар тәуелсіз телеарналар арқылы шетелдік *т е л е ө н і м д е р д і* 20 пайызға шектеу туралы ұсынысты қуаттады («Жас Алаш»). Тәуелсіз зерттеу ұйымы бір апта бойы осы арна хабарларын жазып алу арқылы жүргізген мониторинг барысында оның жалпы *т е л е ө н і м н і ң* 8 пайызы ғана мемлекеттік тілде дайындалатыны анықталған («Егемен Қазақстан»).

ТЕЛЕПАТИЯ [грек. tēle – алыстан, pathos – сезім] з а т. п с и х. *Қайғының не қуаныштың т.б. біреуден-біреуге алыстан берілуі, қашықтан сезілуі.* Бір адам қайғыға ұшырағанда, оның басынан кешірген сезімдері кейбір жағдайда алыстағы жанашыр адамына білінеді. Мұны өзінен-өзі болатын *т е л е п а т и я* дейді (М.Мұқанов, Жан дүние.). Қашықтан берілетін *т е л е п а т и я н ы ң* бірінші түрі өзінен-өзі болатындықтан, мұны тексеріп білуге көп жағдайда мүмкіндік болмайды (М.Мұқанов, Жан дүние.).

ТЕЛЕСАБАҚ з а т. *Телевизия арқылы өткізілетін сабақ. Т е л е с а б а қ т а р* педагогтар коллективінің жетекші жұмыс формаларының біріне айналды (Қаз. лексикасы. қолд.).

ТЕЛЕСАЙЫС з а т. *Қоғам қайраткерлері, танымал тұлға, шешендердің, сондай-ақ айтары бар тұлғалардың қоғамдық маңызы бар тақырыпта екі немесе одан да көп жақ болып, теледидардан көрсетуге арнап сайысатын шоу-бағдарламасы. Т е л е с а й ы с* кезінде Дж. Буш екі-үш рет орнынан атқып тұрып, қызбалана сөйледі («Жас Алаш»).

ТЕЛЕСКОП[1] [грек. tēle – алыстан, skopeō – қараймын] з а т. *Аспандағы жұлдыздарды жақын*

етіп көрсететін оптикалық аспап; аспан шырақтарын электр-магниттік сәуле арқылы бақылауға арналған астрономиялық құрал. Сосын ол лоджияда құрулы *т е л е с к о п қ а* үңіледі, кең аспанның оңтүстік жартысы бұның бәсіресі, таныс жұлдыздары бар, битанысы және бар – аспанды шарлап кетеді, содан түн ортасында төсекке басын бір-ақ қояды. *Т е л е с к о п* дейтін нәрсе болды тағы Нәрсені көрсетеді алыстағы. Түймені түйедей ғып зорайтады, Баяғы мұны тапқан hүнердағы (М.Дулатов, Шығ.).

ТЕЛЕСКОП[2] [лат. telescopium] з а т. а с т р. *Жұлдыздық аспанның Оңтүстік жарты шарындағы шоқжұлдыз.* Ең жарық жұлдызы 3,5-көрінерлік жұлдыздық шамада жалтырап көрінеді. Мерген, Оңтүстік Тәж, Садахана, Тауыс, Үндіс шоқжұлдыздарының аралығында орналасқан. *Т е л е с к о п т ы* бақылайтын қолайлы уақыт – шілде-тамыз айлары (ҚҰЭ).

ТЕЛЕСПЕКТАКЛЬ з а т. *Теледидар арқылы көрсететін спектакль.* Қосымша түсірілген кинокадрлар сахна шеңберін кеңейтті, *т е л е с п е к т а к л ь д е р д і* анағұрлым тартымды ете түсті («Қаз. әдеб.»).

ТЕЛЕСТАНЦИЯ з а т. *Теледидар арқылы суретті хабар тарататын станса.* Көгілдір экранның да әрбір үйде болатыны сөзсіз, тек *т е л е с т а н ц и я н ы ң* бітуін күн санап күтіп отыр («Лен. жас»).

ТЕЛЕСТУДИЯ з а т. *Теледидар арқылы берілетін хабарды ұйымдастыратын мекеме.* Жаңадан іске қосылған Өскемен, Қарағанды *т е л е с т у д и я л а р ы н ы ң* қызметкерлері Алматыға келіп тәжірибе жұмысынан өтетін болды (Ә.Қарағұлов, Баспасөз.). Қазақ *т е л е с т у д и я с ы* соңғы кездері облыстық фестивальдар өткізіп жүр («Қаз. әдеб.»).

ТЕЛЕТАЙП [ағыл. teletype] з а т. ***Телетаспа.*** Ливерпульден айтса нанғысыз суық хабар телеграммамен, телеграфпен, *т е л е т а й п п е н* бар әлемге тарап жатты (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Александр Үлкен жерге беретін хабарын жайлап айта бастады да, Аркаша *т е л е т а й п т ы ң* үстіне еңкейіп, шифрмен беріп жатты (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ТЕЛЕТАРАТЫЛЫМ з а т. *Телевизия арқылы жіберілетін, көрсетілетін өнімдер.* Алайда электронды теледидардың алғашқы жүйелері 1930-шы жылдардың ортасында, ал 1939 ж. мерзімді *т е л е т а р а т ы л ы м д а р* КСРО-да да басталды (Саяси түс. сөздік).

ТЕЛЕТАСПА з а т. *Телеграммада жазылған сөздерді өзі басып беретін телеграф аппараты.* Сөзді *т е л е т а с п а д а н* қағазға түсірген – журналист Бақтыбай Айнабеков («Қаз. әдеб.»).

ТЕЛЕТРАНСЛЯТОР з а т. *Теледидар арқылы берілетін хабарды трансляция жасайтын, тарататын құрылғы.* Жаңадан *т е л е т р а н с л я т о р* салынып, тұрғындар телевизор арқылы Москва, Алматы, Фрунзе қалаларынан берілетін жаңалықтарды көретін болды («Соц. Қаз.»).

ТЕЛЕТУЫНДЫ з а т. *Телевизиялық шығарма.* Осы фестивальға әкелінген телефильмдер тізімінен «А.Каверзнев. Ауған күнделігі» деп аталатын публицистикалық *т е л е т у ы н д ы* ұшырасты («Қаз. әдеб.»).

ТЕЛЕТІЛШІ з а т. *Телекорреспондент.* Саққұлақтық танытып, сақтықтың үлгісін көрсеткен *т е л е т і л ш і* көмейіндегі «Ертең ше?» деген ерекше сұрақпен ескертпе жасағысы келді («Жас Алаш»).

ТЕЛЕФАКС [ағыл. telfacs] з а т. *Жалпы пайдаланудағы телефон желілері немесе деректерді хабарлау желілері негізінде жүзеге асырылатын факсимилелік байланыс; жедел ақпарат алысудың, құжаттар мен материалдар берудің қазіргі заманғы тәсілі. Т е л е ф а к с* абоненттер (ұйымдар мен жекелеген адамдар) арасында графикалық ақпаратты тікелей екіжақты алмасу үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экономика).

ТЕЛЕФИЛЬМ з а т. *Теледидарлық хабар желісінде көрсету үшін (теледидардың техникалық мүмкіндігін және теледидар экранынан қабылдау ерекшелігін ескере отырып) дайындалған арнаулы фильм. Т е л е ф и л ь м* ұғымына көбіне кино түсіру аппараты мен кинопленкаға түсірілген фильмдер жатқызылады (ҚҰЭ). *Т е л е ф и л ь м* жасау кезінде теледидар экранының бұрыштық өлшемі киноэкранға қарағанда кішірек болатындығы ескеріледі (ҚҰЭ).

ТЕЛЕФОН [грек. tele – алыстан, грек. phōnē – дыбыс] з а т. *Электр қуатымен сым арқылы алыстан сөйлесудің техникалық аспаптар жүйесі; микрофоннан шыққан электр тербелістерін дыбыс тербелістеріне түрлендіруге арналған электроакустикалық аспап.* Мысалы, оның қаламынан шыққан мақалаларда пулемет, *т е л е ф о н*, телеграм деген сияқты сөздерді кездестіреміз (А.Байтұрсынов, Тіл тағылымы). Аэроплан, *т е л е ф о н*, грамофон, электр, радий мен магнит ісін. Терең оймен тексермес надандарды Дегізген: сайтанбысың, тәңірімбісің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Телефон аппараты. *Телефон байланысының абоненттік желісіне жалғастырылатын сөйлеу құрылғысы. Т е л е ф о н а п п а р а т ы н д а* шақыру сигналын қабылдайтын электр қоңырауы болады. Одан басқа сигналдық шақыру құрылғысы ретінде қоңырау соғылған кезде жанатын күнделікті электр шамы да пайдаланылуы мүмкін (Шаңырақ энц.).

Телефон байланысы. *Сым арқылы немесе радиосигналдар көмегімен дыбысты ақпараттарды қашықтыққа жеткізуді жүзеге асыратын электрлік байланыс түрі [Телефон байланысы 1876 ж. американдық өнертапқыш А.Белл (1847–1922) ой-*

лап тапқан телефон аппараты мен алғашқы телефон стансасының пайда болуынан (1878, АҚШ) басталды]. Т е л е ф о н б а й л а н ы с ы кез келген қашықтықтағы абоненттердің тікелей сөйлеуін қамтамасыз етеді (ҚҰЭ).

Телефон орнату. *Телефон аппаратын телефон жүйесіне жалғау; тұрмыстық қызмет түрі* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Телефон соқты [шалды]. *Телефон арқылы сөйлесті, хабарласты.* – Мен кеше келгем, сенің Қодардан жіберген хатыңды алысымен Баукен екеуміз ауданға *т е л е ф о н с о қ т ы қ.* Дәрігер келе жатыр (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Арқамды басты алты тау, желкеме шықты жеті мұң, Ұзақ сапарға айналды саяжай жаққа кетуім. *Т е л е ф о н ш а л ы п* жеңіспен құттықтап қойдым ақырын, Тоғысбай қарттың жалғызын, Әжібай шалдың жетімін (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Телефон стансасы. *Телефон желісінің байланыс арналарын коммутациялауға арналған техникалық құралдардың кешені орналасқан гимарат. Т е л е ф о н с т а н с а с ы н д а* арнайы телефон арналарын байланыстыру, белгілі бір уақытқа сөйлестіру және сөйлесу аяқталғаннан кейін ажырату жұмысы жүргізіледі (ҚҰЭ).

ТЕЛЕФОНДА= е т. с ө й л. *Телефон соғу, телефонмен хабарласу.* Бір күні Күләш *т е л е ф о н д а д ы,* даусында әбден шаршаған адамның белгісі бар (Қ.Байсейітов, Құштар көңіл).

ТЕЛЕФОНДАНДЫР= е т. с ө й л. *Телефон орнату, телефонмен қамтамасыз ету.* Қой өсіретін әрбір совхозда тұрғын үй, мәдени-тұрмыстық орындарына су құрылыстарын салу, электрлендіру, *т е л е ф о н д а н д ы р ы п,* радиоландыру ісі жедел қолға алыну керек болды (Р.Әбуғалиев, Қой өсір.).

ТЕЛЕФОНДАНДЫРУ *Телефондандыр етістігінің қимыл атауы.* Белоруссияны *т е л е ф о н д а н д ы р у* қалалар мен аудан орталықтарында 1 июльге дейін біту керек («Соц. Қаз.»). Қаракөл қойын өсіретін әрбір совхозда тұрғын үй, мәдени-тұрмыстық орындар, өндірістік және су құрылыстарын салу, электрлендіру, радиоландыру, *т е л е ф о н д а н д ы р у,* сумен қамтамасыз ету және жылыту жүйелерін тарту үшін 6260 мың сом босатылды (Р.Әбуғалиев, Қой өсір.).

ТЕЛЕФОНДАС= е т. с ө й л. *Телефонмен сөйлесу.* Ұлмекен бөлме-бөлменің арасында тағы да көлбеңдеп көп жүрді, Разиямен *т е л е ф о н д а с т ы.* – Әли, Әли деп, қоймаушы едің, Әлиіңді көрдім сонда! (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.). Айдаркин Алматыға телефонмен сөйлесіп болысымен, москвалық достармен *т е л е ф о н д а с т ы.* Олардың бәрі де қуаныш тілегін зор құрметпен айтысуда (С.Бегалин, Уақыт.).

ТЕЛЕФОНИСТ з а т. *Телефонмен жұмыс істейтін маман. Т е л е ф о н и с т* капитанның командасын қайта қайталады (Б.Момышұлы, Москва.). Сол күннен бастап Кентай батальонда *т е л е ф о н и с т* қызметін атқара бастады (М.Ғабдуллин, Ел намысы.).

ТЕЛЕФОНИСТКА з а т. с ө й л. *Телефонмен жұмыс істейтін әйел адам.* Ең болмаса *т е л е ф о н и с т к а* болар деп, ақ көңіл, қаба сақал, ұзын майор ақырында Машаны да топқа қоса сапты. Міне, осы Маша қатарға қосылған соң екі айдан кейін тамаша ерлік жасады (С.Бақбергенов, Белгісіз солдат). Бәрі қосылып, телеграфқа барды. *Т е л е ф о н и с т к а* әйелге Ташкентті алып бер, – десті (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТЕЛЕФОНИЯ з а т. *Ғылым мен техниканың телефон байланысы жүйесін орнату принциптерін, оларды жүзеге асыратын аппаратура шығару, сондай-ақ телефон байланысы арналарымен таратылатын сөздік ақпараттың сапасын бағалау мәселелерімен шұғылданатын саласы.*

ТЕЛЕФОНОГРАММА з а т. *Телефон арқылы берілетін хабар, қатынас сөз.* «Ертең Сізді аудандық партия комитеті бюроға шақырады» делініпті *т е л е ф о н о г р а м м а д а* (Қ.Ұябаев, Қырда.). Есімбек институт комсомол ұйымына келген *т е л е ф о н о г р а м м а н ы* алған бойда қалалық комсомол комитетінің секретарына келді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ТЕЛЕФОНХАТ з а т. *Абонентпен тікелей телефонмен хабарласу мүмкін болмаған жағдайда және мекеме әкімшілігіне жалпы хабарлау мақсатында телефон арқылы дыбыстап айтып жаздыратын хат.* Өмірдің түрлі жағдайында сенімхат, қолхат жазуға, еңбек келісімін жасауға, өмірбаян мен мінездеме жазуға, жеделхат, *т е л е ф о н х а т,* факсхат жіберуге тура келеді («Ана тілі»).

ТЕЛЕФОНШЫ з а т. с ө й л. *Телефонмен жұмыс істейтін адам, байланысшы.* – Қазір, сен бөлімшеңмен өзеннің ар жағына өтесің, сендерге екі *т е л е ф о н ш ы* ереді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Өз бетінше, өз еңбегімен өмір сүргісі келген ол ақырында осы Мыстау қаласына келеді. Алдымен *т е л е ф о н ш ы* болып жұмыс істеп, кейінгі екі жылда сән ательесіне кіреді (І.Есенберлин, Ғашықтар).

ТЕЛЕХАБАР з а т. *Теледидар арқылы берілетін жаңалық, хабар; теледидар бағдарламаларын құру және оларды эфирге тарату коммуникациялық құралдарының бірі.* Алғашқы жүйелі телекөрсетілімдер 1936 ж. Ұлыбритания мен Германияда басталды. *Т е л е х а б а р* теледидарлық орталық, радиохабар таратушы стансалар және оларды жалғастыратын байланыс жолдары, радиорелелік байланыс жолдары кіретін желі бойынша іске асырылады (ҚҰЭ). 1929 ж. Би-Би-Си әлемдегі бірінші *т е л е х а б а р д ы* ұсынды (Саяси түс. сөздік).

ТЕЛЛУР [лат. tellus] з а т. х и м. *Металдық жылтырлығы бар күміс түстес ақ кристалды зат.* Металлургияда *т е л л у р* көбіне шойынға, болатқа, мысқа, қорғасынға механикалық қасиеттерін жақ-

сарту үшін легирлеуші қоспа ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.). *Т е л л у р д ы* венгр геологы Ф.Мюллер (1740–1825) ашқан (1782). 1798 ж. неміс ғалымы М.Г.Клапрот (1743–1817) осы жаңалықты бекітіп, элементке «теллур» атын берді (лат. telluris – Жер) (ҚҰЭ).

ТЕЛЛУРИДТЕР з а т. х и м. *Теллурсутектің тұздары саналатын, теллур элементінің металдармен қосылыстары ретіндегі минералдар класы. Т е л л у р и д т е р г е* координациялық, оқшау, қабатты құрылымдар тән және коваленттік, металдық байланыстармен сипатталған. Жоғарғы (көпшілігі), ортаңғы, төменгі сингонияларда кристалданып, сульфидтер құрамында ұсақ түйірлі агрегаттар түрінде кездеседі (ҚҰЭ).

ТЕЛМЕҢДЕ= е т. *Жалтақтап, көзін сатып дәмелену, жаутаңдау.* Рабиғаға таянып, *т е л м е ң д е п* сөйлейді. Рабиға Ахметке бұрылып, жымиып сөзіне жауап беріп отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Иә, иә, тоңғаным рас, – деді тісі сақылдап. – Мені қойшы, асарымды асадым, жасарымды жасадым, екі қозыма обал-ау. *Т е л м е ң д е п* кімнің қолына қарайды, тек қана тоқшылық теңізінде жүзіп үйренген қос аққу секілді еді, жоқшылыққа төзе алар ма, айналайындар (О.Бөкеев, Өз отың.).

ТЕЛМЕҢДЕС= е т. *Телмең-телмең етісу.* Көрісіп, мауқын басқан соң, екі жас әйел біріне-бірі таянысып, аяқтарын айқастырып, *т е л м е ң д е с і п* отырып, әңгімеге кірісті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЕЛМЕҢДЕТ= е т. *Жалтақтату, жаутаңдату, біреудің қолына қарату.* Кедейлерді жем қылып, Қызығына тойысты. Тентіретіп жарлыны, *Т е л м е ң д е т і п* қойысты (Жамбыл, Тол. жин.). Ұл ойлады: «Әкем қартайып барады, енді пайғамбар жасына келгенде әлдекімге *т е л м е ң д е т п е й,* келін түсіріп берсем... Кімді? Марияны ма? Жо-жоқ. Ол оқуым біткен жоқ қой. Не де болса, тосу керек» (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ТЕЛМЕҢДЕТУ *Телмеңдет етістігінің қимыл атауы.*

ТЕЛМЕҢДЕУ *Телмеңде етістігінің қимыл атауы.*

ТЕЛМІР= е т. **1.** *Көз алмай ұзақ тесіле қарау, қадалып қарау.* «Күн шыққанша қарау, көзді соқыр қылар» деген, *т е л м і р г е н* жұртқа шығарған орыстың мақалы бар (Ә.Бөкейханов, Шығ.). (Қыздың есігіне сығалап келіп қайта өлеңдетеді). Жылайын, жырлайын ағызып көз майын Қалқама келгенде сөз дайын. *Т е л м і р і п* қарайсың, тереңдеп тұрмайсың Бейхабар жүргенсіп, бек қатты сынайсың (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Дәмелену, ұмыттану.* Биыл ағайын өзі білмесе, балам өліп еді деп, жатқа *т е л м і р г е н* адамдай көлік сұрап жүруді лайық көрмеді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Күйіп, лаулап құлағандай күн төмен, Бұталарды сары тозаң бүркеген. Жел де, жер де су сұрайды *т е л м і р і п,* Өзектерді шөл аптабы өртеген (С.Мәуленов, Жаңа арна). **3.** а у ы с. *Көзін сату, күні тұсу.* Еңкеңдеп ет аңдыған шалдар да көп, *Т е л м і р і п* бір тойғанын ар қылмаған. Ақ көңіл, алаң-бұлаң адамдар көп, Есептеп аузын көпке, аңқылдаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман, Шошимын кейінгі жас балалардан. Терін сатпай, *т е л м і р і п,* көзін сатып, Теп-тегіс жұрттың бәрі болды аларман (Абай, Тол. жин.). **4.** а у ы с. *Іздену, соңына тұсу.* Кім жүрер тіршілікке көңіл бөлмей, Бақи қоймас фәнидің мінін көрмей. Міні қайда екенін біле алмассың, Терең ойдың *т е л м і р і п,* соңына ермей (Абай, Тол. жин.).

ТЕЛМІРТ= е т. **1.** *Тесірейе қарау.* Екі көзін *т е л м і р т і п,* Ақанның бетінен аудармай тұнжырады да қалды (І.Есенберлин, Қатерлі.). **2.** а у ы с. *Дәмелендіру, ұмыттендіру, жаутаңдату.* Енді оларды біреуге *т е л м і р т і п,* жаутаңдатып қоюдың реті болмас (С.Жүнісов, Жапанда.). Оған қарап, ауыл адамы болса да кісіні *т е л м і р т і п* қою жараса ма? Сұлтан, Нұркендердің ілесе шығуы сол ізеттің ыңғайы (Ә.Ибрагимов, Наз).

ТЕЛМІРТУ *Телмірт етістігінің қимыл атауы.*

ТЕЛМІРУ *Телмір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Көз алмай тесіле қарау.* **2.** а у ы с. *Ұмыттену, дәмелену.* Ысқырған ақ боранға *т е л м і р у м е н* апасы тағы да үш күн, үш түн күтті (Е.Тұрысов, Құралай.). **3.** а у ы с. *Көзін сату, күні тұсу.* Өткен өміріне байға *т е л м і р у м е н* келген кедейлерге сыбағалы жер алып бергелі отыр (Б.Майлин, Шығ.). Адам деген абзал ат ардақталып, теңдік келді, *т е л м і р у* құрыды (Қ.Ұябаев, Қырда.).

ТЕЛМІРІС= е т. **1.** *Көз алмай ұзақ қарасу.* Әлгінде ғана тойлы ауылдың сыртқы салтанатынан көз ала алмаған қонақтар енді үйдің ішкі жиһаздарына *т е л м і р і с і п* қапты (Ә.Кекілбаев, Дала.). **2.** а у ы с. *Ұмыттерін ұзбеу, құтісу.* Ғанидың берер жауабын бар қуаныштарынан бетер күтіп *т е л м і р і с к е н* жұрт бұрынғыдан бетер ентелей түсті (А.Хангелдин, Ғани.). Қимайтындай екі жасты, *Т е л м і р і с т і* көп жұлдыз: «Бұл жолығу болды басты, Тағы қашан?» деп жұлдыз (Б.Майлин, Шығ.).

ТЕЛМІРІСУ *Телміріс етістігінің қимыл атауы.*

ТЕЛНЯЖКА з а т. *Теңізшілер, теңіз әскерінде қызметін өтейтіндер киетін көк пен ақ жолақ кезектескен түсті мәйкі.* Бұлар жақындаған кезде сап түзеп те үлгерген-ді. *Т е л н я ж к а* үстінен шекпенін желең жамылған капитан бұларды қарсы алды (Ә.Сараев, Алтын арал). Палубаға шыққан адамның үстінде теңізшілердің жолақ *т е л н я ж к а с ы* бар еді. «Мынау – Қайсар ғой! Жолақ телняжка ауылда тек Қайсарда ғана бар. Сол, анық сол!» (С.Жұбатыров, Алыста.).

ТЕЛОГРЕЙКА з а т. *Ер адамдардың мақта салынып тігілген ішкиімі.* – Шешін! – деп өзім киіне бергенімде, ол жалма-жан шешініп жатқанда

Николай: – Бұл *т е л о г р е й к а н ы ң* арқасындағы мына мақтасы шығып тұрған тесікті көріңіз. Бұл командирге тиген оқтың ізі (Б.Момышұлы, Москва.). Тракторшы: «Басқа лаж жоқ», – деп ауыр күрсінді де, *т е л о г р е й к а с ы н ы ң* қалтасын жұлып алып жағып моторды жылытты (Т.Нұртазин, Адам.).

ТЕЛОМЕРЛЕР з а т . б и о л. *Хромосомалардың табиғи ұштары. Т е л о м е р л е р* хромосомалардың бірімен-бірінің жабысуына кедергі келтіреді (Қаз. тілі термин. Биология).

ТЕЛОФАЗА [грек. telos – соңы, phasis – пайда болу] з а т. б и о л. *Аналық жасушадан екі жас жасуша түзілетін митоздың соңғы фазасы. Т е л о ф а з а д а* клетканың қарама-қарсы өрістеріне ажыраған хромосомалар ісініп, көлемі ұлғаяды, нашар боялады (Қаз. тілі термин. Биология). *Т е л о ф а з а* – бөлінудің соңғы сатысы. Бұл сатыда хромосомдар полюске жетіп, хроматин жіпшелерінің ауысуы қайтадан басталады (Гистология.). Қабықшаның өсуі клетка пайда болған кезінен-ақ басталады. Өсімдік клеткалары митоз жолымен бөлінген кездегі оның ең соңғы сатысы – *т е л о ф а з а* (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТЕЛПЕК[1] з а т. *Төбеге ғана киетін жұқа бас-киім, тақияның бір түрі.* Өлген-тірілгеніне қарамай есі шыға шапты. «Әй, әкеңді, әй, әкеңді...» деп *т е л п е г і н* бұлғап айқайлап барады. Екпіндей келді де аттан домалап түсті (О.Бөкеев, Үркер.). Жұрт жағасын ұстап, кәлималарын қайырып тұр. Кенет әулие адам орнынан атып тұрды. Соңындағы құлаштай шұбалып жатқан сәлдесін лақтырып, әлдебір мақұлқаттардың кішкентай жіліктерін жыпырлатып тізе қадаған дөңгелек *т е л п е к п е н* қалды (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Телпек тақия. *Төбеге ғана киетін тақия сияқты баскиім.*

ТЕЛПЕК[2] з а т. с т и л ь. к е к е с і н. *Еркексымақ, ер мінезі жоқтар.* Талғамыңды әйгілей ме талабың, Көкейіңді сезіп тұрмын, қарағым! Айтқаныннан шықпайтын, Меселіңді жықпайтын, Саған момын, жұп-жуас еркек керек, Жо-жоқ, еркек аты бар *т е л п е к* керек (М.Шаханов, Фасырлар.).

ТЕЛПЕКБАЙ: **атқа жеңіл телпекбай.** *Барып кел, алып келге дайын тұратын бала.* Нағыз *а т қ а ж е ң і л т е л п е к б а й д ы ң* өзі. Шаршадым, қажыдым дейтін кісің ол емес, тапсырылған істі бас шайқамай атқара береді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). – О, қалайша? МТС директоры *а т қ а ж е ң і л т е л п е к б а й* ма сонша, қалай түсінеді осы жұрт! – деді (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.).

ТЕЛПЕКТЕЙ с ы н. *Телпек сияқты.* Хандардың басына киілген алтын қалпақ, жез *т е л п е к т е й* жарқырап, Исакий соборының төбесі шошаңдайды. Алыстан атой салып Петропавл қамалы тұрады (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ТЕЛПЕКТІ с ы н. *Телпек киген, телпегі бар.* Сәндігерейдің айқайына еліккен қара *т е л п е к т і* біреулер ентіге жүгіріп келеді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Алдымен ақ халат киген, ақ *т е л п е к т і,* толықтау бір бойжеткен жолықты (Ғ.Сланов, Замана.).

ТЕЛТУМА з а т. о к к а з. *Аудрама туынды.* Біздің Абайымыз «Евгений Онегинді» төлтумамен *т е л т у м а н ы* таластырып тұрып аударғанда, Европаның өзінде көптеген халықтар Пушкин шығармашылығымен шала-шарпы таныс болатын (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ТЕЛУ з а т. **1.** *Енесі өлген төлді басқа малдың бауырына салу. Т е л у* шарасында түлік табиғатына сәйкес түрлі одағайлар айтылады: құлынды телігенде гүру-гүру, бұзауды әукім-әукім, лақты шөре-шөре, қозыны төйге-төйге (ҚР ҰҒА-ның Хабарлары). *Т е л у* сөз ырғақ құдіретіне сүйеніп, малға жасанды рефлекске негізделген дыбыстық жүйе арқылы төл мен саулық арасындағы байланысты реттеуге бағытталған шара (Б.Хинаят, Төрт түлік.). **2.** *Жемісті ағаштарды көбейтудің негізгі әдісі, будандастыру.* Тұқымды және сүйекті сорттарды жазда (июль-август), шырыны қозғалысқа еніп, қабығы сабағынан оңай аршылатын кезде еккен жөн. Ол үшін қажетті деп тапқан сорттың биылғы жас бұтағын (ұзындығы 20 см-ден кем емес) жапырақтарынан арылтып, кішкене (4–5 мм) өркендерін қалдырады да, өткір пышақпен бүршігін қабығымен қоса (ұзындығын 4–5 см етіп) кесіп алады. Сосын *т е л і н е т і н* екінші ағаштың қабығын Т әрпінше тіліп, оның арасына жоғарыдағы бүршікті салып, сыртынан полиэтилен лентамен байлап тастайды (Шаңырақ энц.).

ТЕЛУ *Телі етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Төлі өлген малға басқа төлді қосып емізу.* Өзі еміреніп емізетін болмаса, қозыны саулыққа күштеп *т е л у* пайдасыз (Абзал жандар). **2.** а у ы с. *Біреуге тән деп санау, меншіктеу.* Алайда мәдениет, өнер – халықтікі. Оны ешқашан да бір ғана адамға *т е л у г е* болмайды. Бұл тұрғыдан алғанда сәулетті сарайларға, өрнекті медреселерге, мешіттерге қанаушылардың емес, оның қышын қалап, тұрғызған халықтың тері тамып, еңбегі сіңген (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Қожа көзін сығырайта, тесіліп ұзақ қарады. Өткен өмірінің ой-қырын шолып көріп еді, бәрі-бәрі анау төрт аяқты хайуандарға *т е л у л і* екен (О.Бөкеев, Үркер.). **3.** *Байланысты, тәуелді болу.* Хат жазғанмен амандықтан басқа не айта аламын? Гүлжан бұдан нендей ләззат алады? Асылы, қыз тағдыры от пен оқ арасында жүрген жігітке *т е л у л і* ғой (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ТЕЛШЕ з а т. *Жылқының қабырғамен ұштас ішекке тығылмаған сүбелік майы.* Кешегі сойған ала тайдың қос *т е л ш е с і* былқып асылып жатыр (М.Әуезов, Абай жолы). Мынау Мағрипа беріп жіберген күзгі бордақының мүше *т е л ш е с і;* түтінге ысталған, табаға қақталған (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ТЕЛШІК з а т. с ө й л. ***Телше.*** Қысқы сүрден сақталған жал, жая, қазылар мен қос *т е л ш і к т і* кебежеден шығарып, көлеңкелі өреге жайдырған (Ә.Көшімов, Лашын.). Құлынның жарты етіне бұзылмаған тұтас *т е л ш і к,* екі қос қазы, қойдың құйрығы төңкерілген (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар).

ТЕЛІ= е т. **1**. *Төлі өлген малға басқа төлді қосып емізіп үйрету немесе жетім қалған төлді басқа сүтті малға қосып емізу.* Ақ құлынды бір ақ биеге *т е л і д і* (М.Әуезов, Шығ.). «Орыс» кемпірге тіке қарап, тағы да қазақша сөйлеп кетті. – Ана үш бұзауды мына қоңыр сиырға *т е л і п т і.* Қара кемпір бір нәрсеге таңданғандай ернін сылп еткізді (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.). **2**. *Әртүрлі ағаш немесе өсімдіктердің бұтақтарын бір-бірімен будандастыру.* Самырсынды қолдан өсіріп, тез өнім алу үшін, қарағайға жас бұтақтарын *т е л и д і* (К.Шалекенова, Жеміс.). Бір өсімдікті екіншісіне қалай болса, солай *т е л и* салғанымен, олардан ешбір нәтиже шықпайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника.). **3.** а у ы с. *Біреуге тән деп санау, лайықтау, меншіктеу.* Жансыз қысты жанды адамның күйіне түсіріп, адамның істейтін ғамалын *т е л і г е н д і к т е н* қыс бізге адам сүгіретінде келіп көрініп отыр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Авторы белгісіз әндерді әбден шындығына жетпей, біреуге *т е л и* салуға қарсымыз (А.Жұбанов, Замана.). **4.** а у ы с. *Біреуді-біреуге қосақтау, ерлі-зайыпты ету.* Осы кезде хан уәзірімен баталасып, Айбаршаны Қаралдыға *т е л і п т і.* Қаралдыдан көңілі шыққан хан қызы назаланып Жомартқа қолқа салыпты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Өмірі көрмеген, ойда жоқ, жат адам үйір болғанша не заман: мінезі үйлесе ме, жоқ па, оны айтуға да болмайды. Оған қараған жоқ, қатындар жаңа шешесіне Сараны оп-оңай *т е л и* қоямыз деп ойлады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЕЛІЗ с ы н. *Даңғаза, тентек.* Бірен-саран даңғой, тентек пен *т е л і з* қалың көпшілік бас қосқанда одағайланып, іштен міңгірлейді. «Қырық кісі бір жақ, қыңыр кісі бір жақ» деген осы (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

ТЕЛІМ[1] з а т. *Жердің белгілі бір бөлігі.* О жолы біздің әкей *т е л і м н е н* құр қалған шығар: араздығының басы со ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы болғарларға деп аталған жер *т е л і м і н і ң* ішінде Франция, Адрикаполь уәлаяты 28 мың километр болады (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Телім алды. *Үлес, сыбаға алды.* Иесіз қалған дүниеге кімдер ие болған жоқ. Ортаға түскен олжадан кімдер *т е л і м а л ғ а н* жоқ (XVIII–XIX ғ. қаз. ақын.).

ТЕЛІМДЕ= е т. *Бөлісу, үлесу.* Атасының жолымен Олар да алды күректі. Тентіретіп *т е л і м д е п,* Оларды байлар құл етті (О.Шипин, Дастан.).

ТЕЛІМДЕС с ы н. *Үлестес, сыбағалас, телімі ортақ.* Біз Қасен, Құсайын, Мүсектермен *т е л і м д е с* болып, жарты десятина егін салдық (С.Омаров, Дала.). Саясат негізі игілікті іспен *т е л і м д е с.* Бір-бірінсіз ешбір заңның, ешбір мемлекеттің мәні жоқ (Т.Сүлейменов, Жұлдыз адамы).

ТЕЛІМ-ТЕЛІМ с ы н. с ө й л. ***Тілім-тілім.*** Әлгілер осылай жаңағы жаман арқаға кәдімгідей күйінді. Беттеріне қарасам, мені жеп қойғалы тұр. Өздері де *т е л і м - т е л і м* боп әбден шаршаса керек (О.Әубәкіров, Сиқыр). Соны, анада мен үйінде жатқанда естіп, бұлан-талан боп: «Біз мұнда қысы-жазы мал соңында *т е л і м - т е л і м* боп жүреді екенбіз де, сыйлықты жаны тыныш жүрген солады» деп (С.Мұратбеков, Жабайы.).

Телім-телімі шықты. *Тілім-тілім болып діңкеледі, шаршап-шалдықты, тентіреді.* – Сен жүгермек, *т е л і м - т е л і м і н і ң ш ы ғ ы п,* тентіреп қайда жүрсің? Атта әкеңнің басы қалып па еді? – Қанаттың тірсегінен осып жіберді (Б.Мұқаев, Аққу сазы).

ТЕЛІМЕЛІ с ы н. *Басқа нәрсеге ұқсатылған немесе басқа нәрседен көшірілген, қайталанған, жасанды.* Сондықтан біздің тұжырымдамамыз *т е л і м е л і* жорамалардың жиынтығы болып шықпай, мемлекет пен қоғам тарапынан жастарға бір кездегідей жеңіл-желпі қарамай, әлеуметтік қозғаушы күш ретінде танитындай көзқарас қалыптастыруға ықпал етуі тиіс (Ә.Кекілбаев, Үш белес.).

ТЕЛІН= е т. **1.** *Төлі өлген малға басқа төлдің емізілуі.* Ауызданбай, *т е л і н б е й,* ембей қалған бірде-бір қозы жоқ болса, сонда ғана олардың жаны байыз табады (Қ.Нүсібалиев, Қарышта). Ботасы өлген інгенді ботасы өлмеген інгеннің ботасына *т е л і н г е н і н* айтады (Қаз. мал атау.). **2.** *Әртүрлі өсімдік бұтақтарының бір-біріне будандастырылуы. Т е л і н е т і н* екі өсімдік тегі жағынан біріне-бірі неғұрлым жақын болса, олар соғұрлым оңай *т е л і н е д і* (Т.Мұсақұлов, Ботаника). **3.** а у ы с. *Әйелдің ер кісіге қосақталуы, тұрмысқа шығуы.* Қыз сорлылардың шалға *т е л і н і п,* жат босағаны жастанғанымен, өздерінің сол жігіттеріне деген сүйіспеншіліктерін жүректерінің түкпіріне түйіп, өмір бойы жадында сақтап қалғанын білсін (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыл.).

ТЕЛІНУ *Телін етістігінің қимыл атауы.* Мынау әлсізді күшті иемденіп, азды көп иемденіп жатқан заманда бәрібір басқаға *т е л і н у д е н* басқа күн көрісің жоқ екен (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТЕЛІНУШІ з а т. б и о л. *Будандастыру үшін қондырылатын басқа өсімдіктің бұршігі бар өркені. Т е л і н у ш і г е* ауырмаған (вирус, паразитті бактериялар, саңырауқұлақтар), мол жеміс беретін, жоғарғы деңгейдегі өркендері алынады (Қаз. тілі термин. Биология). Өзінің тамырында өсіп тұрған өсімдікті – телітуші, ал оған әкеліп ұластырылған бұршігі бар бөлікті *т е л і н у ш і* деп атайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТЕЛІ-ТЕНТЕК з а т. *Есер, есуас, содыр-сотқар.* Бектікті біреу бектеп тұра алмай жүр, О дағы ұры-

қарды тыя алмай жүр. Қарсылық күнде қылған *т е л і-т е н т е к* Жаза тартып ешбірі сұралмай жүр (Абай, Тол. жин.). *Т е л і* менен *т е н т е к т і* Тию салып ел қылған. Абысыным, Ақырғай, Көздің жасын көл қылған (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТЕЛІТУШІ з а т. б и о л. *Телінушіні қабылдайтын (телінетін) өсімдік немесе оның бір бөлімі. Т е л і т у ш і* жақсы жетілген тамыр жүйесі болып, топырақ таңдамай, сор, ылғалы мол топырақта, жартаста өсе беретін, суыққа, аурудың түрлеріне, зиянкестерге төзімді, мол өнім беретін өсімдік болуы керек (Қаз. тілі термин. Биология). Итмұрынды *т е л і т у ш і* ретінде пайдаланып, раушан гүлінің жаңа сорттары алынады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТЕМА [грек. thema] з а т. л и н г в. *Сөйлемдегі актуальды мүшелеудің компоненті. Т е м а* сөйлемде алдын ала берілген жай, белгілі бір нәрсе болып келеді. Сөйлем сол туралы жаңа бір мәлімет хабарлау үшін құрылады (Қазақ тілі энц.).

ТЕМБР [франц. timbre] з а т. **1.** м у з. *Дауыстың өзіндік ерекшелігі, сазы; өзіне тән үні.* Дыбыс *т е м б р і н* клавиш арқылы реттеу жүзеге асырылды (М.Бекбауов, Көгілдір.). *Т е м б р л е р і* арқылы музыкалық аспаптардың үнін, әншілердің дауысын айыруға болады (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). **2.** л и н г в. *Сөзіндегі қуаныш, реніш, ашу сияқты эмоционалды реңктерді анықтайтын интонацияның компоненті.* Сөздің интонациясы мен *т е м б р і н е,* дикциясы мен паузасына да өзгерістер енгізетіндігін дәлелдейтін мысалдар бар (Қ.Жарықбаев, Психология).

ТЕМЕК з а т. к ә с. *Ауды тартатын құрал.* Екінші кішкене қайықпен ауды қараған Асекең, Жұмабай мен Боранбайлар да едәуір бекірені *т е м е к к е* іліп, «ал, кәне, алайық та», деп тартып жатты (С.Хайдаров, Теңіз.). Олар қайықтың суын төгіп бола бергенде Рақаң *т е м е к т і* оң қолына ұстап, аудың қанатына жақындады («Қаз. әдеб.»).

ТЕМЕКІ з а т. <лат. nicotiana> **1.** ө с. *Алқа тұқымдасына жататын жалпақ жапырақты мәдени өсімдік. Т е м е к і* – биіктігі 90 см жететін, жайылып өсетін, хош иісті, ақ гүлді өсімдік (С.Тұрдиев, Үй өсімдік.). Республикамызда *т е м е к і* Алматы облысында өсіріледі (Жаңарған өлке). **2.** *Тарту үшін темекі өсімдігінің кептіріліп, үгітілген жапырағынан шиыршықталып дайындалған шылым.* Айсұлу. Жоқ, қарағым, *т е м е к і н і* не қылайын жасаған. Хакім (Батимаға ұсынып). Бәтіш тартатын шығар. Батима. Жоқ, ойбай! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Міне, содан бері *т е м е к і н і* аузыма алмақ түгіл иісі мұрныма келсе, зытып жөнелемін (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

Темекі өсіру. а у ы л ш а р. *Техникалық өсімдіктер шаруашылығының бір саласы.* Темекі құнды техникалық дақыл. *Т е м е к і ө с і р у д і ң* жергілікті жер жағдайларына, табиғатына бейімделген әртүрлі егіс әдістері, сұрыпталған сорттары бар (ҚҰЭ).

Темекі тарту. *Негұрлым кең таралған зиянды әдеттердің бірі, шылым шегу.* Жасөспірімдердің бойында, көбіне өздерінің «есейгендігін» көрсетіп, ересектерге еліктеуінен туады. Темекінің құрамындағы негізгі әсер етуші зат – никотиннің шамалы қоздырушы әсері. Міне, сол *т е м е к і т а р т у* әдетін қалыптастыруға себепші болады (Шаңырақ энц.).

Темекі ширату. ж е р г. *Темекі орау. – Т е м е к і ң д і ш и р а т,* жігітім, – деп ол балғашыға бір гүж ете түсті (Ф.Дінисламов, Үшқын).

ТЕМЕКІДЕЙ с ы н. *Темекі сияқты, темекі тәрізді.* Құлақтанып қалған картоп пен жүгерінің жапырағы қураған *т е м е к і д е й* үгітіліп, өзіненөзі өліп бара жатады («Қаз. әдеб.»).

ТЕМЕКІЛІ с ы н. *Темекісі бар; темекі өсетін.*

ТЕМЕКІСІЗ с ы н. *Темекісі жоқ; темекі өспейтін, темекі тартпай.* – Осы кеше ғана сол жақтан оралдым, – деп қойып қалған бұл. Әлгіндей сарнап тұрып, артынан «болмап едім» деуге аузы бармаған. Уәкіл түп етектен ұстады. – Ендеше шөпшілер неге *т е м е к і с і з* отыр? («Қаз. әдеб.»). *Т е м е к і с і з* күн бар ма, Бомбыдан бомбы жауғанда (Қ.Аманжолов, Шығ.).

ТЕМЕКІШӨП з а т. ө с. <лат. doronicum> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер.* Қазақстанда Алтай, Тарбағатай, Жетісу (Жоңғар), Іле, Күнгей Алатаулары мен Кетпен тауының альпі, субальпі шалғындарында, тау мұздықтарына жақын жерлерінде және шырша ормандарының арасында өсетін 3 түрі: Алтай *т е м е к і ш ө б і* (D. altaicum), тасжапырақты темекішөп (D. oblongifolium) және Түркістан темекішөбі (D. turkestanicum) бар (ҚҰЭ).

ТЕМЕКІШІ з а т. **1.** к ә с. *Темекі шаруашылығымен айналысатын адам.* Биыл аудан темекі терімін ерте бітіріп, жоспарын артығымен орындап, *т е м е к і ш і л е р* еңсесін бір көтерді (Б.Дәулетбаев, Парыз). Біз участкадан Үтелбаева секілді атақты *т е м е к і ш і л е р д і ң* өте бір биязы қимылына қарап тұрдық (Д.Жанботаев, Шыңда.). **2.** *Темекі тартуға үйір, темекі тартқыш адам.* Ажылдап-гүжілдеп өтіп жатқан ауыр машиналардың айдаладағы геодезистер қосымен де, жолдың жиегінде қолын бұлғалап тұрған *т е м е к і ш і* жігітпен де ісі болған жоқ (Ә.Кекілбаев, Дала.). Мұның арты *т е м е к і ш і л е р д і* атеросклероз дертіне ұшыратады (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

ТЕМЕКІШІЛ с ы н. *Темекіні көп тартатын, темекіқұмар.* Азық өбден таусылған, *т е м е к і ш і л* жігіттер шыдамай ағаштың мүгін тартуға көшкен («Қаз. әдеб.»). – Барлық темекі мен сіріңкені бір қалтаға жинасақ қайтеді? – деді Төретай. – Сөйтіңдер. Сол адам жауап беретін болсын. Қоқымына дейін қағып, кисет иесіне ұсынып жат-

ты. Жетеуі де *т е м е к і ш і л* екен. Ана жауынгерлер бәрін жинап, орта кисет махорканы комиссарға көрсетті (Қ.Исабаев, Өрде).

ТЕМЕЛЕК з а т. к ə с. ж е р г. *Балық тұйрейтін ұшты, өткір қармақ. Т е м е л е к* болмаса, қортпаны соға алмаймыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕМП [итал. tempo] з а т. **1.** с ө й л. *Екпін, қарқын.* Ол (мүмкіндік) ерікті сылбыр *т е м п і,* шұбалаң тәртіп ұстап тұра алмайды (Баймақан Жомартқа) (F.Мұстафин, Жиырма бес). Строговтың ішін қыз-қыз қайнататыны олардың *т е м п і с і н і ң* шабандығы (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **2.** л и н г в. ***Қарқын*** *(әртүрлі себептерге байланысты тез өзгеріп отыратын сөйлеуішінің сөз жылдамдығы).*

ТЕМПЕРА [итал. tempera] з а т. *Бояумен салынған кескіндеме. Т е м п е р а* алу үшін табиғи (жұмыртқа, өсімдік сөлі, т.б.) және жасанды эмульсиялар (желімнің майлы әрі сулы немесе майлы лактың қосындысы) қолданылады (ҚҰЭ).

ТЕМПЕРАМЕНТ [лат. temperamentum] з а т. п с и х. *Сыртқы әсерді сезгіштік қасиет, қабілет; жүйке жүйесінің тума қасиеттерінен туындайтын адамның жеке өзгешеліктерінің бірі.* Дененің аурулы яки сау болуы, ақылды, ақымақ болу, ашулы, жасық болу сықылды тума мінез *т е м п е р а м е н т* деп аталады (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т е м п е р а м е н т* – көңіл-күйдің құбылуын көрсететін адам мінезіндегі өзгерістер (тез өтуі, қызуқандылығы, күшін пайымдаудың әсерлігі мен ұзақтығы және оның сыртқы көрінісін бейнелеудегі өзгешеліктері (Спорт атау. қаз.-ор. сөздігі).

ТЕМПЕРАТУРА [лат. temperatura] з а т. ф и з. **1.** *Макроскопиялық жүйенің термодинамикалық тепе-теңдік күйін сипаттайтын физикалық шама.* Егер оқшауланған немесе тұйықталған жүйе термодинамикалық тепе-теңдік күйде болса, онда оқшауланған немесе тұйықталған жүйенің кез келген бөлігінде *т е м п е р а т у р а* бірдей болады (ҚҰЭ). **2.** *Қалып-күйдің жылылық дәрежесі.* Жаздың ап-ашық күні, аспан айналып жерге түскендей. *Т е м п е р а т у р а* отыз градус жылылық (Б.Момышұлы, Шығ.). Кешеден бері үшінші камераның іші ысып, *т е м п е р а т у р а* өте жоғарылап тұр (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.). **3**. *Дене қызуы (ауырғандықтың белгісі), қызған.* Басында тымау ғана болар деп елемеген оның (мұғалімнің) *т е м п е р а т у р а с ы* бірер күнде жоғарылап, қырыққа жетті (С.Мұқанов, Шығ.). – Өңің неге қызарып жатыр? *Т е м п е р а т у р а* ма? – деп, албыртып сұрады (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

Орташа температура. г е о г р. *Тәуліктік, айлық, маусымдық, жылдық температураның жиынтығынан шығарылатын жергілікті жер температурасының орташа арифметикалық көрсеткіші.*

ТЕМПЕРАТУРАЛЫ с ы н. *Температурадағы, температурасы бар, температураға ие.* Сол сияқты қосымша жұмыстардан да, түнгі сменалардан да, түрлі зиянды жұмыстардан (химиялық және жоғары *т е м п е р а т у р а л ы* цехтар, тағы басқалар да) босатылуы қажет (Ш.Қодаров, Ана.). Төменгі *т е м п е р а т у р а л ы* плазманы өндірістің әрі түрлі салаларына қолданудың жолы табылды. Түрліше басқару қондырғылары жасалды («Қазақст. мект.»).

Температуралық жік. *Ғимарат пен имарат аралығын екі бөлікке бөліп тұратын және олардың өзара алмасуына мүмкіндік беретін тұрақты саңылау. Т е м п е р а т у р а л ы қ ж і к* құрылымдардағы ғимараттар мен имараттардың температуралық өзгерістері кезіндегі ішкі термикалық кернеуді жоюға арналған тәсіл (Қаз. тілі термин. Су.).

Температуралық шкала. *Температураның әртүрлі мәндеріне сәйкес келетін цифрлар тізбегінің жүйесі. Т е м п е р а т у р а л ы қ ш к а л а н ы* құру үшін температураның бастапқы санақ нүктесі және температура бірлігінің өлшемі (градус) таңдап алынады (Қаз. тілі термин. Су).

ТЕМПЕРАТУРАӨТКІЗГІШТІК з а т. *Температураның өзгеру (теңелу) жылдамдығын сипаттайтын шама. Т е м п е р а т у р а ө т к і з г і ш т і к* сандық тұрғыдан заттың көлем бірлігі жылу өткізгіштігінің жылу сыйымдылығына қатынасына тең (Қаз. тілі термин. Геология.).

ТЕМПОЗИЛ з а т. м е д. *Ішкілікке қарсы қолданылатын дәрі. Т е м п о з и л* – Канаданың алкоголизмнің созылмалы түрін емдейтін дәрісі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТЕМСАҚ з а т. з о о л. ***Қолтырауын.*** Ертедегі халықтардың көпшілігі әртүрлі хайуандарды пір тұтып, соларға табынған. Мәселен, Америка үндістері түйеқұсқа (страусқа), Африка негрлері *т е м с а қ қ а*, Полинезияның аралдарында көптеген халықтар китке табынған (М.Ысқақов, Халық календ.).

ТЕМТІК з а т. ж е р г. *Белгі, орден.* Омырауына үлкен *т е м т і к* қадапты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

ТЕМІР з а т. **1.** *Берік және салмақты металл; шойын мен болаттың негізгі бөлігі.* Тас қима, *т е м і р* қақпа, шойын құлып. Тым-тырыс. Жалғыз-ақ жел тұр ғой ұлып. Сасық та, қараңғы да, аш һəм ауру, Кім жатыр екен, əке, тірі өліп? (М.Жұмабаев, Шығ.). Мынау кім деп сұрасам, Сейіт байдың əкесі Қоңырбай екен сол адам. Оттан киген тоны бар, *Т е м і р* шоқпар қолында, Біреу келді оңынан, Біреу келді солынан, Шырқыратып, шырлатып, Жетектеп жүр қолынан (Кердері Əбубəкір, Қазағым). **2.** х и м. <лат. ferrum> *Элементтердің периодтық жүйесінің VIII тобындағы химиялық элемент. Т е м і р* табиғатта алюминийден кейін көп таралған металл. (ҚҰЭ). *Т е м і р* – химиялық элемент, символы, атомдық массасы 55,847, күміс түстес ақ металл, тығыздығы 7878кг/м^3, бал-

қу температурасы 1539°С. Илемді, оңай соғылады, қалыпталу, илемделу, сымдалу қасиеттері жоғары (Қаз. тілі термин. Геология). **3.** а у ы с. *Шыдамды, төзімді.* Ол дағы ақылынан кетті адасып, Жүрегін ескі дерті қайта басып. Болса да жаны *т е м і р* шыдата ма Қоштасып жазылған хат амандасты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Аузы темір татиды. *Шөлден немесе сырқаттан таңдайы кеуіп, ауыздың кермек татуы туралы айтылады.*

Болат темір босанды. *Қайрат-жігері жасыды; беті қайтып, тауы шағылды деген мағынада.* Қорлықпен өтті ғұмырым, *Б о с а н д ы б о л а т т е м і р і м* (Мұңлық-Зарлық).

Жаны темірден жаралған. *Өте мықты, төзімді деген мағынада.*

Мұздай темір [көк темір] құрсанды. *Барлық қаруын түгел асынды.* Буырқанып, бұрсанып, *М ұ з д а й т е м і р қ ұ р с а н ы п*, Алып келді шұбарды, мойнына тағып тұмарды (Алпамыс). Бұйырды, ертең Кәкім елші кетті, Құсанның ауылына келіп жетті *Қ ұ р с а н ғ а н к ө к т е м і р м е н* он қалмақты Көргенде ауылдың да есі кетті (Н.Байғанин, Шығ. жин.).

Өзектен соққан сом темір. *Мықты, мызғымас берік ұғымында айтылады. Ө з е к т е н с о қ қ а н с о м т е м і р* Есігіме шынжыр болған жұрт (Ауыз әдеб.).

Темір ағашы. *Сүрегі темірдей қатты әрі берік ағаш. Т е м і р а ғ а ш ы* Әзірбайжан мен Солтүстік Иран ормандарында өседі. Сүрегінен көркемөнер бұйымдарын, кейде машиналардың бөлшектерін жасайды (Физика. география).

Темір бактериялары. б и о л. *Морфологиялық және физиологиялық жағынан ерекше, әртүрлі таксономиялық топқа жататын көптеген прокариоттардың ішінде клетка бетінде темір мен мырыш тотықтарын тұндырып, жинайтын қабілеті бар микроорганизмдер* (Қаз. тілі термин. Биология).

Темір дәуірі. т а р. *Адамзат тарихында қола дәуірін алмастырған, аса маңызды әлеуметтік-экономикалық, саяси, демографиялық, технологиялық өзгерістерді дүниеге әкелген жаңа кезең.* Бастаулары темір металын игерумен және оны кеңінен қолданумен сәйкес келетін бұл кезеңді ғылым тарихында «*т е м і р д ә у і р і*» деген тұрақты атаумен белгілеуді алғаш рет 19 ғ-дың ортасында К.Ю.Томсен (Дания) ұсынды (ҚҰЭ).

Темірден түйме түйеді. *Қолынан келмейтіні жоқ, өте шебер, ұста.* Ковалюк мехцехта істейді. Адамның шебері. *Т е м і р д е н т ү й м е т ү й е д і.* Жанәбіл содан көріп, токарь болғалы жүр (F.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Темірді қызған кезінде [қызуында] соқ. *Әр нәрсені өз уақытында, дер кезінде істе, мезгілін өткізіп алма деген мағынада.* – Дөке, есіңде болсын, ертең алушы бүгінгіден де көбейеді. *Т е м і р д і қ ы з ғ а н к е з і н д е с о ғ ы п* қалу керек (Е.Оразақов, Дәрігер.). Қадірман халық билеген, ақсақалдар, Бұл іске фәһім назар саласың ба? *Т е м і р д і қ ы з у ы н д а с о қ п а й* қалып, Нәсіліннің көз жасына қаласың ба? (М.Дулатов, Шығ.).

Темір ер. ж е р г. *Ершік, ыңыршақ.* Өгіз жоқ, жоқ *т е м і р е р д і* несіне ұстаймын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Темір етік. с п о р т. *Тас немесе жердегі жолмен жарысқан кезде мотоциклші киетін спорт киімнің бір түрі.*

Темір етіктен теңгедей, темір таяқтан тебендей қалғанда. ф о л к. *Арып-ашып әбден болдырғанда, титығы жеткенде.*

Темір жаба. ж е р г. *Шөп үйетін айыр.* Тайлақтың шабына *т е м і р ж а б а* тығып алыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Темір жосасы. *Борпылдақ, ұнтақталған минералды жиынтық. Т е м і р ж о с а с ы* негізінен дисперсті сазды бөлшектері мен метаколлоидты темір тотықтары және гидрототықтарынан (гетит, лепидокрокит, гидрогетит, гематит, гидрогематит) тұрады (ҚҰЭ).

Темір кендері [кентастары]. *Құрамынан темірді бөліп алу экономикалық жағынан тиімді болып табылатын минералдық түзінділер.* 300-дей темір минералының ішінде кен құрайтындары: магнетит, титаномагнетит, гематит, сидерит, шамозит, тюрингит және т.б. (Физика. география).

Темір киген. *Сауыт киіп, сайман асынған.* Жарлық шашты, қолжүрді суды өрлей, Шаһарына жеткенше дамыл көрмей. Көкпеңбек *т е м і р к и г е н* өңкей батыр, Тарттырып жөнеледі сырнай-керней (Абай, Тол. жин.).

Темір көзді сарай. *Бұл жерде ақын абақтыны айтып отыр.* Өзі залым закүншік танып алды талайды. Көрмей тұрып құсамын *Т е м і р к ө з д і с а р а й д ы* (Абай, Тол. жин.).

Темір қанат. *Қанаты қатая бастаған, ұшуға талпына бастаған.* Жарықтық біздің келерімізді білгендей-ақ бірер күн бұрын ғана *т е м і р қ а н а т* балапанын ұшырып әкетіпті. Не керек, орнын сипадым да қалдым (К.Сегізбаев, Жыл. күндері). Жетпеген балапандай *т е м і р қ а н а т* Жан едім жасы балғын, жаңа талап. Арман боп ақ жүрекке қадалды оқ, Қандайлық атты екен Жау сығалап (Сара Тастанбеккызы, Тордағы тоты).

Темір қара көк. *Қара күреңденген түс (аттың түсі).* Базаралы қайтқан соң, оның үйіне он шақты сойыс малын айдатқан және өзінің мінуіне арнап бұл өңірде сирек кездесетін *т е м і р қ а р а к ө к* ат жіберткен болатын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сәметтің астындағы қаз мойын, бөкен сан *т е м і р қ а р а к ө к* ор қояндай ытқып-ытқып кетеді (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Темір қорытпалары. к е н. *Құрамбөліктерінің біреуі (әдетте басым болатын) темір болып келетін металл жүйелер. Т е м і р қ о р ы т п а -*

л а р ы н д а әдетте қоспалар (марганец, кремний, күкірт, фосфор және т.б.), сондай-ақ легірлеуші элементтер болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Темір құрсау. *Қоршау, қапас.* «Ұлы көсемнің» көзі жұмылған соң, *т е м і р қ ұ р с а у д ы ң* түндігі аз уақытта түрілген «жылымық» кезде... (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Жоңғар басқыншыларының *т е м і р қ ұ р с а у ы н а* Зайсаннан Таласқа дейінгі Ұлы жүз ауылдары түскен. Содырдың, Қаңлының, Үйсіннің, Дулаттың, Албан-Сыбанның, Жалайырдың жасақшы жігіттері әрқайсысы өз беттерінше жауға қарсы тұрып бақты (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

Темір құрсаудай. *Қатты, күшті, тегеурінді.* Күланда біраз бұлқынып, *т е м і р қ ұ р с а у д а й* құшақтан шыға алмай, әлі таусылды да, Дәуреннің төсіне бетін басып, солқылдап жылап жіберді (Т.Ахтанов, Шығ.). *Т е м і р қ ұ р с а у д а й* сығымдап ап кеп, буындырып, өзіне қарай сілке қысып қинағанда, босатар емес (М.Әуезов, Шығ.).

Темір масақ. п о э т. о к к а з. *Бұл жерде бақсының салдыр-сұлдыр еткен әлпеншектері туралы айтылып тұр. Т е м і р м а с а қ* жабырлап тұр салдырлап, Екі көзі бақсының тым бұлдырап. Андын қойып тыңдасаң сарнағанын, Сақтанбасаң алғандай ақылды ұрлап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Темір перде. т а р. б е й н. *Қырғи-қабақ соғыс жылдары демократиялық батыс пен коммунистік (тоталитарлық) шығысты бөлу теңеуі. Т е м і р п е р д е* бейнесі большевиктік Ресейге қатысты сонау 1920 ж. қолданылған. 1945 ж. мұндай теңеуді қолдануды үшінші Рейхтің қоғамды ағарту және насихаттау министрі Йозеф Геббельс жандандырды (Саяси түсінд. сөздік).

Темір тәртіп. *Қатаң тәртіп, ереже.* Нұрым қатты қобалжып кетті. Мәнісін сұрап білетін маңында адам болмады, Керімғалидың өзінен сұрауға *т е м і р т ә р т і п* рұқсат етпеді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Баланы құбылмайтын, ұсақтықпен қажытпайтын *т е м і р т ә р т і п к е* (дисциплина) бағындыру керек (М.Жұмабаев, Шығ.).

Темір терезе. *Темір тор.* Қоршаулы айналасы биік қорған, Берік қып салған *т е м і р т е р е з е с і н е.* Қалайша мұны көріп көңіл сенбес Атаның жау келсе де бермесіне? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Темір тор. *Темірден торлап жасаған бекініс.* Айналайын мақшұғым, Өкпелеп мұны азсынба. Қоршауда отыр жездеңіз, *Т е м і р т о р д ы ң* астында (М.Дулатов, Шығ.). – Дәу шалдан бәрін күтуге болады. Келемін десе, екі араға *т е м і р т о р* құрып тастасаң да өтіп кете береді (О.Бөкеев, Өз отың.).

Темір тұлпар. б е й н. с о в е т. а) *Трактор туралы.* Бір кезде аядай жерді соқамен айыру мұң болған шаруаға енді *т е м і р т ұ л п а р д ы ң* құлағында ойнау таң емес. Бұл да үйреншікті болды (Қ.Қазыбаев, Дәуір аты.). Егіс даласының бір шетінен келіп түскен *т е м і р т ұ л п а р* трактор тобы, алып күштің атойын салғандай, бүкіл алқапты сілкіндірді (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). ә) *Көлік туралы.*

Темір шелек. *Темірден жасалған, мықты су таситын ыдыс.* Бір қатын тістеніп келіп, үлкен *т е м і р ш е л е к п е н* мұздай суық суды Шолпанның басын құя салды (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тепсе темір үзеді. *Қайратты, қажырлы, жігерлі.* Біздің *т е п с е т е м і р ү з е р* жас жігіт шағымыз, бірақ саясатқа шорқақпыз (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Бәрі де сақадай сайланған, *т е п с е т е м і р ү з е т і н* жастар (М.Ғабдуллин, Ол күнд. өшп.).

ТЕМІРАЙДАУЫШ з а т. ж е р г. *Темірді өңдеп тегістеу үшін қолданылатын құрал. Т е м і р а й д а у ы ш т ы ң* пайдасы көп (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕМІРБЕТОН з а т. *Әртүрлі құрылымдар құрамында сыртқы әсерді бірге қабылдайтын болат арматура мен бетоннан біртұтас болып құралған элемент. Т е м і р б е т о н* құрылыстың әртүрлі салаларында (азаматтық-тұрғын үй, өнеркәсіптік, ауылшаруашылығы құрылыстары) пайдаланылатын негізгі материалдық элементтердің бірі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Темірбетон құбыр желісі. с у ш а р. *Тегеурінді ағынды суды пайдаланушыларға (тұтынушыларға) жеткізуге арналған құбыр түрі.* Тегеурінді *т е м і р б е т о н қ ұ б ы р ж е л і с і* жобаланған кезде құбырдың экономикалық тұрғыдан ең тиімді диаметрін анықтайды, мұнда жыл сайынға барлық қаржы шығынының көрсеткіші ең төмен болуы тиіс (Қаз. тілі термин. Су.).

Темірбетонды құрылымдар. с у ш а р. *Гидротехникалық құрылыстар мен имараттардың темірбетоннан құйып жасалған құрылымдары* (Қаз. тілі термин. Су.).

ТЕМІРДЕЙ с ы н. **1.** *Темір сияқты, қып-қызыл болып.* Қазанның қақпағындай үлкен дөңгелек отқа балқыған *т е м і р д е й* қып-қызыл (М.Мағауин, Ақша қар). *Т е м і р д е й* көріктегі соғыс қызып, Ұры иттей ақ пен Колчак көзін сүзіп, Қанды ордай қалдырып із арттарында, Түркістан теміржолын кетті бұзып (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Қатты, берік.* Балықшылар басқа қайыққа түгелдей ауысып үлгермеді, *т е м і р д е й* берік құрсауға түскен стойкалар быт-шыт боп қирады (Т.Жанұзақов, Азаматтар). **3.** а у ы с. *Қарулы, қайратты, күшті.* Шап беріп алқымынан ала түсті. *Т е м і р д е й* саусақтар өндіршектің астынан кеулей кіріп, сығып барады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Байдың ұлын жағадан *т е м і р д е й* қолмен бүре қармап алып, ат сауырына қарай жұлқа жөнелді (М.Әуезов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Мықты, мығым.* Кең байтақ, кең мәжіліс, халық жиын, *Т е м і р д е й* бір тәртіпті алып жиып (І.Жансүгір-

ов, Шығ.). Қажыр-қайрат *т е м і р д е й*, Тұлғасы бір ғасырдай (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Темірдей күшті. *Қайратты, қарулы.* Маржан көзін көмірдей, Арам ет бітіп семірмей, Денең *к ү ш т і т е м і р д е й* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Темірдей қатқан. *Мықты, мығым.* Иса өзі де тісін ақсита басып, *т е м і р д е й қ а т қ а н* қос шеңгелін қасқырдың алқымынан босатқан жоқ (М.Әуезов, Шығ.).

Темірдей қысып. *Қатты қысып, босатпай.* Осыдан әрі мойнынан «лық» етіп, *т е м і р д е й қ ы с ы п*, жанын суырып әкетіп бара жатқан таудай ауыр күш басты (М.Әуезов, Шығ.).

Темірдей мықты. *Берік.* Серттен қайтар бірі жоқ, Серттері *м ы қ т ы т е м і р д е й* (С.Мұқанов, Шығ.).

Темірдей тұтас. *Мызғымас, ажырамас.* Қайғы-қатер жолында сонша берікпіз, Еңбекте де *т е м і р д е й т ұ т а с* серікпіз (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

Темірдей қарыды. *Үсіріп жіберді, аяздай батты.* Киім біткен денеге жабысып, *т е м і р д е й қ а р и д ы* (F.Мүсірепов, Шығ.). Қыс бұл араның [Ланжау] суығы сұмдық өткір, – беті-қолыңды қыздырған *т е м і р д е й қ а р и д ы* (С.Мұқанов, Алып. адым.).

Темірдей шегеленді. *Тастай боп қатып қалды.* Баян айналасының көк жалтырланып көлі қатып, қырбақ қары бар жері *т е м і р д е й ш е г е л е н і п* қалған (І.Жансүгіров, Шығ.).

Темірдей ширықты. *Сомдалды, қатайды.* Денесі қатты шіреніп, *т е м і р д е й ш и р ы ғ ы п* кетті (F.Мүсірепов, Шығ.).

ТЕМІРЕК з а т. ж е р г. *Ескі темір күрек.* Сенің бұзау шарбақ ішіне секіріп түскен қаншық қасқырды *т е м і р е к т і ң* қырымен ұрып өлтіргенінді де естіпті (М.Тиесов, Дала перзенті).

ТЕМІРЕТКІ з а т. м е д. <грек. mykes> *Саңырауқұлақтар тудыратын дөңгеленіп бөртіп шығатын, қышымалы, жұқпалы тері ауруы. Т е м і р е т к і н і ң* бірден-бір емі тобылғының майы болатыны есіме қайдан түскені. Адамның ойына өмірі есіне түспейтін пәлелері келеді кейде (С.Бердіқұлов, Пернесіз көңіл). *Т е м і р е т к і д е н* құтылудың жолы – тұрақты дәрігерлік ем және ол теміреткіні туғызған себептерді анықтау («Мәдениет және тұрмыс»).

Тіліне теміреткі шықсын! қ а р ғ ы с. *Тілі ащы кісіге айтылады.*

ТЕМІРЕТКІДЕЙ с ы н. **1.** *Теміреткі сияқты.* Таз *т е м і р е т к і д е й* жұғымтал болмаса да, оның жазылуы талай жылға созылады (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). **2.** а у ы с. *Ақтаңдақ, алағат.* 700 километрлік бұл жол шөлді, сау денеге жайылған *т е м і р е т к і д е й* боп ақтаңлақтанып жатқан сортаңдарды, сай-жыраларды, жалаңаш шақа тауларды басып өтуі керек еді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). **3.** а у ы с. *Ойдым-ойдым.* Сол кепелердің орны баланың басына шыққан *т е м і р е т к і д е й* ойдым-ойдым болып, үй сыртында андыздап жатыр (Т.Нұрмағамбетов, Дария.).

ТЕМІРЖОЛ з а т. **1.** *Пойыз, трамвай сияқты көліктер жүруге арнап темірден төселген жол.* Тек өз атын, шешесінің атын ғана біледі екен. Әйтеуір алда *т е м і р ж о л* бар дегенге, солай қарай басып бара жатқан адамдар әкеп тастапты (Т.Ахтанов, Боран). **2.** *Теміржол қызметін көрсететін мекеме, өндіріс т.с.с. жалпы атауы.* Кешегі доңыз жылғы жұттан кейін Семей облысына қараған Павлодар, Қарқаралы үйезінен қос-қос қазақ Сібір *т е м і р ж о л д а р ы н д а* тас қазуға жалдану үшін елдерінен босып кеткенін көздері көрген еді (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Белгілі бір бағытта ғана жүретін, рейсті теміржол торабының жалпы атауы.* «Петропавл – Ақмола» аталатын *т е м і р ж о л* ол кезде Көкшетау қаласына ғана жеткен екен (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Теміржол вокзалы. *Жолаушылар тасымалдайтын теміржол көлігі аялдамаларындағы ғимараттар, құрылыстар мен құрылғылар кешені.*

Теміржол көлігі. *Көлік кешенінің жетекші саласы, жүктер мен жолаушыларды алыс қашықтыққа тасымалдайтын басты қатынас құралы, пойыз. Т е м і р ж о л к ө л і г і* локомотивтер мен вагондардан тұратын, арнайы рельс жол арқылы тасымалдауға арналған көлік түрі болып табылады (ҚҰЭ).

Теміржол стансасы. *Теміржол көлігі аялдайтын, теміржол көлігіне және жолаушыларға түрлі қызметтер: жүктерді қабылдайтын, жүк тиеу-түсіру, сақтау және жеткізу жұмыстары жүргізілетін, локомотивтер мен вагондар құрастырылатын, т.б. техникалық қызмет көрсетілетін, тасымал үдерісін басқаратын кәсіпорын. Т е м і р ж о л с т а н с а с ы* жұмыс сипатына қарай тораптық, аралық, бөліктік, сұрыптау, жүк және жолаушыларға арналған теміржол стансасына, атқарылатын жұмыстың көлемі мен сипатына қарай жоғары және 1-5 сыныпты теміржол стансасына бөлінеді (ҚҰЭ).

Теміржол тарифі. *Теміржол көлігімен жүк, жолаушы, жолжүк және пошта тасымалдау, сондай-ақ жүк тиеу-түсіру жұмыстары құнының ақшалай көрсеткіші.* Тұтыным бағасы *т е м і р ж о л т а р и ф і н е* тәуелді болатындықтан елдегі материалдық өндіріс салалары мен кәсіпорындардың экономикалық жағдайына да, оларда өндірілген өнімді тұтынатын халықтың әлеуметтік-тұрмыстық жағдайына да үлкен әсер етеді (ҚҰЭ).

Теміржол торабы. *Бірнеше теміржол желісі қиылысатын немесе бірігетін жерде орналасқан, жалпы теміржол жүйесіндегі маңызды бекет. Т е м і р ж о л т о р а б ы н ы ң* құрамындағы стансылар өзара айқасқан, үшбұрышты, параллельді, радиалды, сақиналы және араласпа, түйық тізбекті болып орналасады (ҚҰЭ).

ТЕМІРЖОЛШЫ з а т. *Теміржолда істейтін жұмысшы, қызметкер.* Бұл *т е м і р ж о л ш ы* Әбікейдің үйі еді. Қараөзектің Сырдариядан шығатын сағасына жақын қос иірімнен теміржол көпірі салына бастады да, сол көпірде Әбікей жұмыс істеді (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). – Міне, мына комбайн, тағы бір комбайн бағана 123 разъезде платформада тұр екен. Неге түсірмейсіңдер десем, *т е м і р ж о л ш ы л а р* «біздікі емес, басқа ауданға тиісті комбайн» дейді (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.).

ТЕМІРҚАЗЫҚ з а т. **1.** а с т р. *Горизонттың терістік жағына орналасқан, Кіші аю шоқ жұлдызындағы ең жарық жұлдыз. Т е м і р қ а з ы қ* – Солтүстік полюске ең жақын орналасқан жарық жұлдыз. Полюске 1°-тай жақын орналасқандықтан, солтүстік бағытты көрсетеді (Физика. география). Исмаилдың ойлауынша, қала шығыс бетте болуға тиіс еді, бағыттан жаңылыпты, шаһар түп-тура *Т е м і р қ а з ы қ* жұлдызының астында жатыр (Д.Досжанов, Жібек.). **2.** а у ы с. *Негізгі тірек, сенім, беткеұстар үлгі.* Дүниежүзіндегі халықтардың алдында бақытты өмір керуенін бастап келе жатқан *т е м і р қ а з ы ғ ы* біз екенін, біздің еліміз екенін тағы да айқын сезініп, көңілім таудай өсті (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Ақын өз шығармасының *т е м і р қ а з ы ғ ы* етіп Әділдік, Бақыт, Ақыл, Молшылық секілді игі қасиеттерді алған («Қаз. әдеб.»).

Темірқазығы болды. *Бұл жерде үлкен нысана, арманы болды деген ұғымда айтылып тұр.* Ойға мырза, образға бай, бос сөзге сараң кітап – ең үлкен арман... Бел астында ма, белдер астында ма, ол арман барлық қалам ұстағанның «*т е м і р қ а з ы ғ ы б о л а р ы* да даусыз (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Темірқазық жастанбай. *Қауіп-қатерге басын тігіп, қиыншылық көрмей.* Тебінгі теріс тағынбай, *Т е м і р қ а з ы қ ж а с т а н б а й,* Қу толағай бастанбай, Ерлердің ісі бітер ме? (М.Өтемісов, Өлең д.).

ТЕМІРЛЕ= е т. *Темірмен қаптау, темір қағу.* Таңертең базарда өлтірем деп, Зынданға *т е м і р л е п* салды дейді (Е.Тасмағамбетов, Ғашықтық дастан.).

ТЕМІРЛЕН= е т. *Темір салыну, темірмен қапталу, темір қағылу.* Терезе *т е м і р л е н д і,* темір есік, Қорғану қорқаулардан кәрі кәсіп. Бәлен жас жасаймыз деп жер бетінде, Қойғандай құдаймен де уәделесіп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Темірленген су. *Темірдің мөлшері 20 мг/дм³-ден астам, емдік қасиеті бар шипалы су.*

ТЕМІРЛЕТ= е т. *Темірмен қаптату, темір салдыру.* Жаз шыға теңіз жағасынан төбесін *т е м і р л е т і п* үй салмақшы (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ТЕМІРЛЕТУ *Темірлет етістігінің қимыл атауы.*

ТЕМІРЛЕУ *Темірле етістігінің қимыл атауы; металл бұйымдарды темірмен электролиздік қаптамалау; темірмен қаптау. Т е м і р л е у* тетіктердің беттерінің желінуін азайту үшін, тозған тетіктердің өлшемдерін қалпына келтіру үшін және т.б. қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТЕМІРЛІ с ы н. **1.** *Темірі мол, темірі көп.* «Теміртау» деген кәдімгі тау-тау темір немесе *т е м і р л і* тау деген ұғым беретін жаңа атауды жұрт қазір аузынан тастамайды («Білім және еңбек»). Оқушы журнал бетінен көмірлі Қарағандымен, *т е м і р л і* Торғай даласымен, Алтайдың алтынды тауларымен, Оңтүстік бау-бақшалы бай өлкесімен танысады (С.Мәуленов, Үркер.). **2.** *Темірмен қаптаған, темір салынған.* Жұрт айтатын *т е м і р л і* күймесі бар, Қозы Көрпеш дегенде дүниесі бар. Анда-санда болмаса, сөйлемейді, Жалғыз жатып Қозы үшін қылады зар (Қозы Көрпеш.). **3.** *Темірден жасалған, темірмен қоршалған.* Әкетай, анау не үй түсі суық? Жанына жібермейді жанды жуық? Терезесі *т е м і р л і,* көр – есігі, Қабырғасын қойған ба қанмен жуып? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Темірлі кварциттер. к е н. *Кембрий кезеңіне шейін қалыптасқан, құрамына кварцты-темірлі тұзілімдерді көптеп кіріктіретін, әртүрлі метаморфтық өзгерістерге ұшыраған шөгінді және жанартаутекті шөгінді таужыныстар* (Қаз. тілі термин. Геология).

Темірлі шөгінділер. г е о л. *Жалпы Fe мөлшері > 5% шөгінділер* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТЕМІРОШАҚ з а т. *Қазан асатын үш аяқты темір мүлік.*

ТЕМІРТАС з а т. *Темір рудасы.* Таза хром алу үшін хромды *т е м і р т а с т ы* натрий хроматына аударды (Б.Бірімжанов, Жалпы химия).

ТЕМІРТЕК з а т. **1.** *Жай темірден соққан жасық пышақ.* Қор болып қында жатып қырық жылдай, Біздер бір *т е м і р т е к п і з* тозған жүзі. Шыршықтан шығып жатқан сағасы жоқ, Секілді құр жылтырақ қақтың мұзы (Үш ғасыр.). **2.** *Сейф.* Демек ұлттық идея дегеніміз өрт шалмас *т е м і р т е к к е* (сейфке) салып қойып, керек уақытында кертіп алып отыратын қазына емес екен («Қаз. әдеб.»).

ТЕМІРТЕЛПЕК[1] з а т. к е н. *Сульфидті кенорындардың құрамында пирит кристалдары өте мол ұшырасатын ең беткі тотыққан қабаты. Т е м і р т е л п е к* қабатының қалыңдығы бірнеше метрден ондаған метрге шейін жетеді; сульфидті кенорындарды, әсіресе мыс сульфидтерінің түп кенорындарын іздестіруде өте тиімді белгі болып табылады (Қаз. тілі термин. Геология).

ТЕМІРТЕЛПЕК[2] з а т. *Төбелік темірі бар, тақия тәрізді дулыға түрі.* Басқа халықтардағы үлгілеріне қарағанда бұл *т е м і р т е л п е к т і ң* пішіні тақия (телпек) тектес болып, оның тек төбелік темірі ғана болады, кейде жіңішке жиегі болуы мүмкін.

ТЕМІР-ТЕРСЕК з а т. *Темірден жасалған әртүрлі зат, бұзылған, қолданыстан шыққан металлолом.* Ал енді темірдің байлығын сұрама; қо-

ра-қопсының айналасы, егіндік, шабындық бастары шашылып жатқан *т е м і р-т е р с е к* (Қ.Жұмаділов, Атамекен). Күндіз-түні тынбады, Бәрін әкеп жинады. Жалғыз ғана... тесіктен *Т е м і р-т е р с е к* сыймады (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТЕМІР-ТҰМЫР з а т. с ө й л. ***Темір-терсек.*** Ішіндегі мәшине, моторлары, басқа *т е м і р-т ұ м ы р* саймандары бәрі де тозып қалған ескі, жүргенде салдыр-сұлдыр етіп мазаны алады (С.Шарипов, Шығ.). Ақсүйек ойнайтын жер сүйек-саяқ, *т е м і р-т ұ м ы р,* шұқанақ, жырасы жоқ, бұтасыз көгал болуы шарт (С.Қасиманов).

ТЕМІРТІКЕН з а т. ө с. <лат. tribulus> *Жер бетінде тырбиып жататын, төменгі жағы тарамдалған, таулы жерде өсетін түйетабандар тұқымдасына жататын біржылдық өсімдік.* Жол бойында өсетін өсімдіктердің бірі – *т е м і р т і к е н,* мұның жалпы бейнесі түптерінің мықтылығы құсқұмыққа ұқсас (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.). Ол қожыр тастарды, қалың *т е м і р т і к е н* мен анаржусанды паналап, ілгері жылжыды (М.Етекбаев, Жомарт жаз). *Т е м і р т і к е н н і ң* тікеніне қарамастан қой, түйе малы жейді (Эксп. матер.).

ТЕМІРШАЛАҢ з а т. ө с. ж е р г. *Теңіз түбіндегі өсімдік.* Ау салғанда *т е м і р ш а л а ң* көп бөгет жасайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕМІРШАР з а т. с п о р т. *Шар тәрізді, жеңіл атлетика жарысында итеріп лақтыруға арналған металдан құйылған жабдық.*

ТЕМІРШЕ з а т. ж е р г. *Тесік ожау; кепсер, майқалақ.*

ТЕМІРШІ з а т. *Темірден әртүрлі зат жасайтын ұста.* Базаршылар көп ұзамай-ақ, тарс-тұрс балға соғылған *т е м і р ш і* көшесіне кеп ілінді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). *Т е м і р ш і* көміршіге үйір (Мақал). *Т е м і р ш і н і ң* төккен тері Гүлдентеді туған елді (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.).

ТЕМІРШІЛІК з а т. *Темірден әртүрлі зат жасау өнері; кәсіп.* Зергерлік, *т е м і р ш і л і к,* етікшілік, ершілік өнерін жалғастырушы шеберлер республикамызда көптеп кездеседі («Қаз. әдеб.»). Ол бүгін өзінің *т е м і р ш і л і к* ісімен таңсәріден қалаға жүріп кеткен (Т.Сыдықбеков, Біз. заман).

ТЕНАРДИТ з а т. к е н. *Сульфаттар класына жататын минерал. Т е н а р д и т* тұзды көлдерде қалыптасады. Шыны, сода өндірісінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Геология). *Т е н а р д и т т і ң* ірі кен орындары Қазақстанда Шөлдадыр, Қашқантеңіз, Индер, Түрікменстанда Ұзынсу, Ресейде Бараба, Құлынды, т.б. жерлерде орналасқан (ҚҰЭ).

ТЕНДЕНЦИЯ [нем. tendenz] з а т. ***Үрдіс.*** **1.** қ о ғ.-ә л е у м. *Жеке тұлғаның бойындағы немесе қоғамдағы мәдени, саяси және әлеуметтік-идеологиялық көзқарастар мен түсініктердің негізгі бағыттары.* Көркем шығармада *т е н д е н ц и я* автордың қоршаған ортаға идеялық-эмоциялық қарым-қатынасы мен осы шындықтың көрінісін көркем бейнелеп беру ерекшелігін айқындайды (ҚҰЭ). **2.** ә д е б. *Автордың өзі бейнелеп отырған өмір шындығына деген идеялық-эмоциялық қарым-қатынасы, образдар жүйесі арқылы берілген маңызды мәселелерді ой елегінен өткізу, бағамдау. Т е н д е н ц и я* дегеніміз өнер туындыларынан көрініс табатын суреткердің әлеуметтік, саяси, идеологиялық, адамгершілік ұмтылыстары (Әдеб. термин. сөздігі). Оптимистік өмірді суреттеу оның барлық шығармасына тән негізгі творчестволық *т е н д е н ц и я* болып табылады (С.Шарипов, Бекболат).

ТЕНДЕР[1] з а т. *Паровоз құрылғыларының бірі.* Аға машинистің бұл сөзіне Жарқын көтеріліп қалды. Бұлар өз паровозын соңғы рет байқап, тексеріп өтті. Жарқын қолына майлы шүберек алып, котел мен *т е н д е р д і* жарқыратып сүртті (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

ТЕНДЕР[2] [ағыл. tender] з а т. э к о н. **1.** *Жазбаша ұсыныс, өтінім, оферта.* **2.** *Бағалы қағаздарға жазылу, сауда-саттық туралы өтініш.* **3.** *Тауарды фьючерстік биржадағы мерзімді шарт бойынша жеткізу ниеті туралы хабарлама.* **4.** *Қор биржасында қазыналық вексельдерді немесе облигацияларды тиянақты бағамен сатып алуға ұсыныс.* **5.** *Сатып алушы белгілі бір техникалық-экономикалық сипаттамадағы тауарға (нысанға, жобаға, бұйымға, т.б.) байқау жариялайтын саудасаттық, көтере сатып алу нысаны.* Азаматтық-құқықтық шартқа сәйкес тендер нысанындағы конкурстық саудаластық кезінде оның бастамашысы (ұйымдастырушы) өзі ұсынған бастапқы шарттардың негізінде тендер бастамашысы үшін шарттың ең жақсы талаптарын ұсынған *т е н д е р* қатысушысымен шарт жасасуға (сатушы, сатып алушы, тапсырысшы, мердігер, жалға беруші, жалға алушы және т.б. ретінде) міндеттенеді (Заң термин. қаз.-ор. анықт. сөздігі). Қазақстанда жаңа блоктар пайда болған жағдайда, яғни *т е н д е р г е* шығарылған тұста «Шеврон Тексако» оған да инвестиция салудың мүмкіндіктерін қарастыратын болады («Егемен Қазақстан»).

ТЕНЗОР [лат. tendere] з а т. м а т. *Координаттардың бір жүйесінен басқасына өткен кезде координаттары ерекше заң бойынша түрленетін шама. Т е н з о р* сөзі алғаш шағын созылулар кезінде пайда болған серпімді деформациямен байланысты қолданылған (ҚҰЭ).

ТЕНЗОРЛЫҚ с ы н. *Тензорға қатысты, тензорға тән.*

Тензорлық қисап. м а т. *Тензорлардың қасиеттерін және оларға қолданылатын амалдар ережесін зерттейтін математикалық теория. Т е н з о р л ы қ қ и с а п* векторлық есептеулер мен матрицалар теориясын жалпы түрғыдан қарап, әрі қарай кеңейтуден пайда болған есептер (ҚҰЭ).

ТЕННИС [франц. tenez] з а т. с п о р т. *Ойын алаңын не арнайы жасалған столды бөліп тұратын тордың үстінен кішкентай допты қалақпен қақпақылдап алып ойнайтын спорт түрі. Т е н н и с* 19 ғ-дың аяғында Ұлыбританияда қалыптасты. Ағылшын У.Уингфильд ойын ережесін ойлап шығарды (1874) (ҚҰЭ). Жастар жиналып алып, волейбол ойнайды, стол үстінде *т е н н и с* ойнайды (С.Байжанов, Жастық шақ). Әлия Серікбаева – стол *т е н н и с і н е н* Қазақстанның бірнеше дүркін чемпионы, республика құрама командасының мүшесі, спорт мастері (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.).

Теннис ішегі. *Теннис ракетасына керілген серпілмелі, иілгіш жіп тор.*

ТЕННИСШІ з а т. *Теннис ойынымен машықтанған спортшы.* Бәрінен де жарысқа жолдама алу қиын болды, ол үшін *т е н н и с ш і л е р* алдымен жеңіл атлетикалық бес сайыспен сыннан өтті («Лен. жас»). Ол команда комсоргы болатын, сондықтан *т е н н и с ш і л е р д і ң* командалық есепте бірінші орын алуына көп тер төкті («Спорт»).

ТЕНОР [итал. tenore] з а т. м у з. **1.** *Орта ғасырда (12 ғ-дан) полифониялық шығарманың негізгі ән-әуенін орындайтын басты дауыс (партия).* **2.** *Жоғары регистрде айтылатын ерлер даусы.* Дауыс атаулының талай түрі бар: бас та, баритон да, *т е н о р* да, неше түрлі сопрано да – бәрі де осында (З.Қабдолов, Өмір.). Боздақты бұл үйдің үлкен-кішісі түгел ұнатып қалды. Әсіресе Бекзат... Боздақ өзінің *т е н о р* даусымен «Әупілдекті» тамылжыта бастаса-ақ, жас келіншектің жүйкесі босайды (З.Шүкіров, Жас жесір). **2.** *Үрлемелі оркестрдің қоңыр дауысты аспабы.*

ТЕНОРИТ з а т. к е н. *Тотықтар класына жататын минерал. Т е н о р и т т і ң* химиялық формуласы CuO, құрамында Cu – 79,80%, O – 20,11%. Моноклиндік сингонияда кристалданады. Сирек, топырақ, ұн тәрізді агрегаттар түрінде мыс кен орындарының тотығу белдемдерінде кездеседі (ҚҰЭ).

ТЕНСАТРИН з а т. м е д. *Қан қысымын төмендетуге арналған дәрі. Т е н с а т р и н* – қан қысымын бәсеңдетіп, жүрек етін әлдендіретін Венгрияда шығатын дәрінің бірі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТЕНТ [ағыл. tent] з а т. *Брезент жаппа.* Жолшыбай тұншығып өліп қалмасын деп, *т е н т т і ң* бір шетін шофер жігіт ашық қалдырды («Мәдениет және тұрмыс»). Тасымал кезде жүктің сақталуын қамтамасыз ету мақсатымен автомобильдің барлық борты, платформалары *т е н т т е р м е н* жабдықталады («Білім және еңбек»).

ТЕНТЕК[1] с ы н. **1.** *Тәртіп бұзғыш, сотқар. Т е н т е г і н і ң* жазасын мойынға алсын, Егер оған көнбесе, дайындалсын. Қырылыспай бітпейміз таусылғанша, Не Найман, не Тобықты бірі қалсын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұл сөзді жазғаным жоқ ақын болып, Халық *т е н т е к*, жалғыз өзім мақұл болып. Қайғы мен хәл мүшкілін білдіргенім – Үйқыда жүрт жатқан соң ғафыл болып (М.Дулатов, Шығ.). Затсыздан күтпе жақсылық Не айтарын білмейтін Шамасыз шалғай шарқыдан. Екі елі аузын жаппайды Айтқаны өсек балшылдан, *Т е н т е к т і ң* жайы белгілі Асау нардай тарпыған (Базар жырау, Шығ.). **2.** а у ы с. *Баланы жақсы көріп, мейірі түскенде айтылатын сөз.* – Ата, менің *т е н т е г і м д і* маңдайынан сипай жүргейсіз, – деп, Шәкеңді қақпаға қарай шығарып салды (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Әлде мені сағындыра түсейінші деп пе едің, Мұның қалай, *т е н т е г і м-а у,* тым хабарсыз кеткенің? (М.Шаханов, Қыран.). **3.** *Теріс, қисық.* Жау қожаңдап бұртайып, Дос құбылып, әуре етер. Кімі *т е н т е к*, кімде айып, Тексере алмай өмір өтер (Абай, Тол. жин.). Қалжыңы – теріс, сөзі – ұрыс, Айтқан сөзге көнбейді. Өз *т е н т е г і н* көрмейді, Қазан бұзар бір қырыс (Абай, Тол. жин.).

Қазан бұзар, үй тентек. *Көптің ішіндегі бір тентек. Қ а з а н б ұ з а р, ү й т е н т е к* толып жатыр, Қайратымды бар дұшпан, алыс білсін (Қозы Көрпеш.).

Судай суық, оттай тентек. *Ожар, бірбеткей кісі туралы айтылады.*

Тентек су. э в ф е м и з м. *Арақ-шарап, ішімдік туралы. Т е н т е к с у д а н* тойғанша жұтып алды, Жұтып алмай не қылсын, Оп-оңай мың сомды ұтып алды (О.Иманалиев, Соқыр ішек). Аузына *т е н т е к с у* тиген адамның есіне әрқилы әңгіме түсетіні бар емес пе (С.Бердіқұлов, Аспан.).

ТЕНТЕК[2] з а т. в е т. *Миына жалқық құрт түскендіктен болатын мал ауруы. Т е н т е к* – сиырдың (бұзау, тайынша, т.б.) миын зақымдайтын ауру. Аталмыш ауру күйіс қайыратын түліктерде көбірек кездеседі. Ересек малда (4–6 жаста) өте сирек болады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). *Т е н т е к п е н* көбіне қой мен ірі қара ауырады. Әсіресе, оған 1–2 жастағы қой жиі шалдығады, ал одан сақа қой арасында бұл ауру мүлде кездеспейді (Т.Телеуғалиев, Ет. эксперт.).

ТЕНТЕККӘДЕ з а т. э т н. ж е р г. *Күйеу келгенде алынатын кәде* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕНТЕККҰС з а т. з о о л. <лат. caprimulgus europaeus> *Тентеккұс отряды, нағыз тентеккұс тұқымдасына жататын жәндік қоректі түн құсы. Т е н т е к к ұ с* құрғақ орманды жерлерде, өзен аңғарларында бұталардың арасында тіршілік етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ТЕНТЕККҰСТӘРІЗДІЛЕР з а т. з о о л. <лат. caprimulgiformes> *Құстардың бір отряды. Т е н т е к к ұ с т ә р і з д і л е р д і ң* шығу тегі жағынан жапалақтарға ұқсас. Жер шарында кең тараған. 2 отряд тармағына, 5 тұқымдасқа (гуахаролар, бақааузыздар, жапалақтәрізді тентеккұстар, алып тентеккұстар және нағыз тентеккұстар) бірігетін 93 түрі белгілі (ҚҰЭ).

ТЕНТЕК-ТЕБІЗ с ы н. *Тентек.* Кейін біреуді көрсететін приговорлар, *т е н т е к-т е б і з д і* сүйейтін хат-қағаздар өз қолдарында болмақ (М.Әуезов, Абай жолы).

ТЕНТЕКТЕУ с ы н. *Сотқарлау, тәртіпсіздеу.* – Балаларыңыз бар ма еді? – Бір тентегіміз бар еді... Әкесіне тартқан ба, – *т е н т е к т е у* өзі... – деп, Рабиға күлімсіреп, Әміржанға қарап қояды (Б.Майлин, Шығ.). Барсаңыз өзіңіз де көресіз. Мінезі әкесіне тартқан. Тәкаппар. Тек сәл *т е н т е к т е у.* Жас қой әлі, басылады ғой (М.Мағауин, Ақша қар).

ТЕНТЕКТІК з а т. **1.** *Бұзақылық, сотқарлық, тәртіп бұзғыштық.* Соңыра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? «Боқта!» деп, біреуді боқтатып, «көпір-қияңқы, осыған тимеңдерші!» деп, оны масаттандырып, әбден *т е н т е к т і к к е* үйретіп қойып, сабаққа бергенде, молданың ең арзанын іздеп тауып алып, хат таныса болды деп, қу, сұм бол деп, осы ма берген тәлімің? Осы баладан қайыр күтесің бе? (Абай, Тол. жин.). Паңдық бұл соңғы мінез – *т е н т е к т і к п е н,* паңдықпен астасады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Еркелік, шолжаңдық.* Ең сұлу нұр саған менен тараған, Мен болмасам көкірегіңе толар мұң. Кешіре гөр, жаратылыс жан анам, *Т е н т е к т і к п е н* қатты айтқан да болармын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТЕНТІРЕ= е т. **1.** *Бекер-бос сенделу, сарсылу.* Жұмыс уақытында бүйтіп *т е н т і р е п* кететіні болмаушы еді, не болды екен? (Р.Тоқтаров, Терістік.). – Ал, немене? Не жұмыс ол? – *Т е н т і р е й т і н* түкте жоқ, ендігі осы үйдің еркегі сенсің, анау отынды жар! – деді (С.Мұратбеков, Жабайы.). **2.** *Қаңғыру, әуре-сарсаңға түсу, күнелту.* – Оңады екенсің онда. Осыдан бармадың бар ғой, көзің жұмыстан қысы-жазы ашылмайды. Үй көрмей іріп-шіріп, тер сасып *т е н т і р е* де жүр (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Осы заводқа тырдай болып, нан іздеп *т е н т і р е п* келгенсіңдер. Тентіреткен сол руың, ру басыларың (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ТЕНТІРЕГІШ с ы н. *Бекер-бос сандалуға, тентіреп жүруге құмар; қаңғыбас.*

ТЕНТІРЕК с ы н. **1.** *Тентіреуік, қаңғыбас. Т е н т і р е к* сендей елде жоқ, Сауырым тіле шабардай Жеті атаң өші менде жоқ, Бұл тоғай соған жер емес (Манас). **2.** а у ы с. *Тұрақсыз, әр саққа жүгірген.* Әрине, үміт деген жақсы-ақ. Бірақ нағыз қапияда қалдырар алдамшы да – сол үміт. Атам айтатын: ең қасіретті өлім – қаңғырып өлген өлім, ал қаңғыртатын – *т е н т і р е к* үміт (О.Бөкеев, Қайдасың.). Бірақ сол-ақ екен, ұлы әміршінің ойына келген шаруаны мансұқтау пенде біткенге кешірілмейтін күпіршілік екені есіне түсіп, тізгін үзіп бара жатқан *т е н т і р е к* ойын тежеп ала қалды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ТЕНТІРЕП-ТЕНТІРЕП ү с т. *Бостан-бос.* Бірақ жас ханшаны, оның қырық нөкерін, күнде-күнде мұның көзін қызықтыратын ғажайып көрікті көлегейлеп тұрған көк бүйра желектің ішіне енуге батылы бармай, *т е н т і р е п-т е н т і р е п* кері қайтады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ТЕНТІРЕТ= е т. *Сенделту, әркімге бір, қамқорлық көрсетпеу, қаңғырту.* Дарияға, көрмегелі айлар өтті, Сұм тағдыр ойға-қырға *т е н т і р е т т і.* Көре алмай көптен бері, сәулем, сені, Қасірет жүректі жеп, жанға жетті (М.Жұмабаев, Шығ). Алса да аяншақтау кедей сорлы, Еңбек білмес байдың да жоқ қой орны. Жас бала, кемпіршалын *т е н т і р е т п е й,* Бір сақта, тас болма сен де о құрлы (Абай, Тол. жин.).

ТЕНТІРЕТУ *Тентірет етістігінің қимыл атауы.* Осы ақыл, қаракеттің барлығы жалғыз бұл емес, бұдан көп жыл бұрын, әсіресе көп колхозшыны аткошевник қып *т е н т і р е т у* тұсында Қатпа, Сүгір, Садыров боп нық байласқан әдіс еді (М.Әуезов, Тас түлек). – Енді мені *т е н т і р е т у і н* ғана қалды, – деп, Әукең үйінде отырып еңкілдей жылады (Б.Майлин, Шығ.).

ТЕНТІРЕУ *Тентіре етістігінің қимыл атауы; сенделу, қаңғыру.* Шымкент қаласы станциядан қашық болмай шықты. Теміржол бойындағы *т е н т і р е у і м і з* аз болғандай, енді бір қаласына кетіп барамыз (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). Менің шетелдегі алғашқы сапарым біраз *т е н т і р е у м е н* аяқталды. Ол жайлы бірде реті келгенде әңгімелермін, – деп ол да маған қадала қарады (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ТЕНТІРЕУІК с ы н. *Үнемі тентіреп жүретін, тентірегіш.* Желпінген омыраулар күрт құлап, *т е н т і р е у і к* көңілдер мен тіміскі көздер анау ашық аспан астындағы бұлыңғыр көк жиекке қадалды (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ТЕНІК с ы н. ж е р г. *Жынды, ақымақ, әумесер, есерсоқ.* Жұмыс істемей арақ ішіп *т е н і к* боп кетіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕҢ[1] з а т. э т н. *Дәстүрлі қазақ қоғамында көшкенде түйеге арту үшін салмағын бірдей етіп буып-түйген жүк.* Үлкен бір *т е ң* көтеріп келе жатқан адам әйелді де, баланы да қабырғаға қысып, маған да «кейін» деп қалып, кимелеп келеді (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Қаралы тең. э т н. *Өлген кісінің тұл мүлкін салған, тұл жыртыс салған тең.*

Тең арқан. *Жүкті теңдеп буу үшін қолданылатын арқан.*

Тең шешті. э т н. а) *Киіз не кілемнің ортасына салып, шаршылап бүктеліп, жібек арқанмен буылған жүкті, көрпе-төсекті шығарды, ашты.* Үлкен-үлкен *т е ң д е р д і ш е ш і п,* қымбат кілем, әсем түскиіз, алаша, көрпелерді алып, Зере отырған үлкен үйді де, қонақ үйді де, Айғыз үйін де жақсы жасап қойысты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Т е ң ш е ш і п,* мамық көрпе алды тауып, Кебектің де қызға тұр көңілі ауып. «Анық Кебек сен болсаң, арызым бар, Бір айтармын», – деді де сал-

ды жауып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ə) *Ұзатылған қыздың артынан келген жүгін кəдесін алып, ашып көрсетті.*

ТЕҢ[2] с ы н. **1.** *Бірдей, парапар, қатар.* Саясы жоқ бəйтерек Саздауға біткен талмен *т е ң.* Жақсы ағаңыз бар болса, Алдыңда сары белмен *т е ң* (Шал ақын, Өлеңд.). Құның жоқ, қорлықта өшіп ең, Терезең төремен болды *т е ң.* Намыстан, қайраттан қатарға ен! Басқадан кем болған сенің нең? (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Лайық, сай, пар.* Жақсы күнде *т е ң* жүрген Жолдас-жора, таныс бар. Сен ренжіп, мен күлген Күндерде көп-көп мəніс бар (К.Салықов, Жезкиік). // *Қатар, жасы шамалас адамдар.* Ол маған өзінің *т е ң і н е* сөйлегендей сөйледі (М.Жұмабаев, Шығ.). Кейбіреу кербездене – əлін білмей, Кеудесін көтереді кəдімгідей. Кейбіреу қалжыңдасар кейбіреумен, Өзінің ойнайтұғын *т е ң і н* білмей (К.Əзірбаев, Таңд. шығ.). // *Жас шамасы, ақыл-ойы сəйкес келетін – бір-бірін ұнатып қосылған қыз бен жігіт, ерлі-зайыптылар.* Берсін атам, малға сатпай, *т е ң і м е,* Маған жолдас ол мал болмас, ер болар! Құр қызықсаң ата заты, тегіне Көзің нұры балаң өмірі шер болар (М.Жұмабаев, Шығ.). Ішім өлген, құр денем сау, Босқа үрейім жүр менің. Жарамайды бекер алдау, *Т е ң і ң* емес мен сенің (Абай, Тол. жин.). Рақым етпес және ата-анасы, Болса да жақсы көрген өз баласы *Т е ң і н е* қыздың көбі бара алмайды, Көнбеуге және дағы жоқ шамасы (М.Дулатов, Шығ.).

Айтылған сөз атылған оқпен тең. *Ауыздан шыққан сөздің қайтуы жоқ деген мағынада. А й т ы л ғ а н с ө з а т ы л ғ а н о қ п е н т е ң,* қайтып алар дəмем қайсы (І.Есенберлин, Шығ.).

Басқан ізіне тең келмейді. *Теңі емес; оның қасында тұқ емес, оған айырбастамайды.*

Басы тең. *Артық-кемі жоқ, бір-біріне сай.* Ердің атын шығарып, Алған жары ақылды, Өзімен *б а с ы т е ң* болса, жігіттің басын кемітер, əйелі шайпы ар болса (Махамбет, Өлеңд.).

Қара жермен тең болды. *Қадірсіз, елеусіз, сыйсыз болды.* Тең құрбымнан кем үшін, *Қ а р а* бір *ж е р м е н т е ң ш і н* Түлкі жортпас төменнен, Түнде жорттым мал үшін (В.В.Радлов).

Не теңі! э к с п р. *Əліне қарап алсын, нəрсе, зат, адам оның қолы емес, теңі емес деген мағынада айтылатын сөз.* – Алматыдан қашан келдің, – деді бір кезде. – Ой бүу, жарығым, Алматы менің *н е т е ң і м.* Мына тұрған Жаңақаланы да көргем жоқ (М.Мағауин, Бір ата.). Саржанның қатын алу *н е т е ң і!* Ана тракторын судан шығарып алмай ма? (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

Таразысы тең. *Шамалас, дəрежелес.* Адамдардың *т а р а з ы с ы т е ң* дейді (Қозы Көрпеш.).

Тең жекпе-жек. с п о р т. *Спортшылардың өнеріне төрешілер мен мамандардың берген бағасы бойынша елеусіз немесе сəл ғана басымдылығы бар деп есептелген бəсекенің нəтижесі.*

Тең келмеді. *Пар түспеді, пара-пар болмады.* Бар дүние *т е ң к е л м е с* Жалғыз бір басыңа (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.). *Т е ң к е л м е й д і* дүниеде оған ешкім, Жер бетінде жоқ ешбір ұлы одан (С.Мəуленов, Өлеңд.).

Тең көрді. *Алаламады, бəрін біртегіс, бірдей бағалады, бірдей санады.* Жарлықты кешіктірмей тез беріңіз, Жаманды жақсыменен *т е ң к ө р і ң і з,* Ала қой қорыққаннан өзі азаяр, Қойшылыққа қасқырды жіберсеңіз (Абай, Тол. жин.). Өр көңілдің ожарлығын меңгерсем, Жүрттың бəрін өзімменен *т е ң к ө р с е м,* Əлсіз оттың аңсар болсам жарқылын, Жомарттығым емес пе бұл, жарқыным? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тең құрбы. *Жасы қатар, замандас.* Тай мініп, желі айнала жарысқан күн, *Т е ң қ ұ р б ы,* балалармен алысқан күн, Қым етсе, «əке, апа, тиеді» деп, Жұдырықты кезек-кезек салысқан күн (М.Жұмабаев, Шығ.). Қыз: – Бірге туған егізім Сен тұрғанда ойламаушы-ем, ... *Т е ң қ ұ р б ы м н а н* ілгері, Мен жарқырап жүрермін (Ы.Алтынсарин, Шығ.).

Тең түсті. *Бірдей болды, қалыспады.* Раушандар жұмысқа еркекпен *т е ң т ұ с е т і н* əйелдер (Б.Майлин, Шығ.). Қыпшақтың қалың атты əскері аландарға келіп қосылды. Моңғолдармен үлкен айқас болды. Екі жағы *т е ң т ұ с т і.* Екі жақ қайтадан ұрысқа дайындалды (І.Есенберлин, Алмас.).

Теңін ақтарды. ж е р г. *Сырын ақтарды.*

Теңін тапты. *Өзіне лайықты адамға кез болды.* Мына шолақ дүниеде Ер өлмейді дер едім *Т а п с а т е ң і н* тайласқан, Еменнен найза сайласқан, Кіжініп кекті жауына Азу тісін қайрасқан (Б.Өтемісов, Өлеңд.). Тентек қылсаң да *т е ң і ң д і т а у ы п* едің, Алла лайық көрмеген соң, жылағаныңмен не өнеді, – деп бірсыпыра насихат айтты (М.Дулатов, Шығ.).

Терезесі тең. *Дəрежесі бірдей, атағы, даңқы, беделі қатарлас.* Тобықтының шаңырақ түйесіне мініп келген құлы емес найман, *т е р е з е м т е ң* елмін! (М.Əуезов, Таңд. шығ.). Сөйткенмен жұрт алдында Ағжанның салмағы басқаларынан əлдеқайда басым. Дəл осы арада Сұран Ағжанмен *т е р е з е с і т е ң* адам екенін бір көрсетіп қалды (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

ТЕҢАЯҚТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. isopoda> *Жоғары сатыдағы шаянтəрізділердің бір отряды. Т е ң а я қ т ы л а р д ы ң* көпшілік түрі ылғалды жерлерде, шіріген жапырақ пен ағаш астында мекендейді және желбезектерінің сыртындағы ылғалда еріген оттекпен, ал кейбір түрлері желбезектерімен қоса алдыңғы құрсақ аяқтарында түйықталған тыныс түтіктері бар терең ойыстарының, яғни жалған кеңірдектерінің көмегімен атмосфералық ауамен тыныс алады (ҚҰЭ).

ТЕҢБЕ-ТЕҢ үс т. *Дəлме-дəл, бірдей, нақ.* Тəжік искусствосында халықтық қасиеттер айқын, ол идея және түр жағынан *т е ң б е-т е ң* түсіп,

жарықшақсыз шығып отырады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Бірінші раунд көп көзіне Оспанның жеңісімен, ал төрешілердің есебінде *т е ң б е-т е ң* түсуімен аяқталып еді (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

ТЕҢБЕ-ТЕҢДІК з а т. *Дәлме-дәлдік, бірдейлік, тең түсушілік.* Екі есе байыған, екі есе күшейген адам *т е ң б е-т е ң д і к* қалыпты бұзбай отыра алар ма? (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). – Матаға ойған өрнегімізді ортадағы *т е ң б е-т е ң д і к т і* сақтай орналастырып, алдымен көктеп аламыз да, одан соң тігін машинасымен сыримыз («Қазақст. әйелдері»).

ТЕҢБЕ-ТЕҢСІЗДІК з а т. м а т. *Теңдігі мен теңсіздігі.* Оқушыларды тригонометриялық өрнектерді ықшамдап, олардың *т е ң б е-т е ң с і з д і к т е р і н* дәлелдеп жаттықтырғанда, тригонометриялық теңдеулерді шешуге көмегі тиетін мысалдар мен есептерді іріктеп шығартудың көп пайдасы бар («Қазақст. мект.»).

ТЕҢБІЛ с ы н. *Ойдым-ойдым түскен дағы бар, шұбар ала.* Көгал шөптің үстімен бауырлай ұшқан құстар тәрізді ұзын аяқтарын көсілте жазып, *т е ң б і л* жүнді бір топ марал зуылдай өте берді (І.Есенберлин, Алмас.). Бұл балықтардың түсі көк, сары, қызыл болып, түрлі алтын мен күміске ұқсаған *т е ң б і л д е р і* болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Теңбіл көк [көк теңбіл]. *Көк шұбар, жорға.* [Жаудың] бірі *т е ң б і л к ө к к е* мінген, біреуінің астында құйрығы төгілген есік пен төрдей төр қасқасы бар (М.Әуезов, Қараш.). Бұрындық хан жартастай боп кілт бұрылды да, жанындағы дәйекшісінің алдаспанын алды. Нөкерлерінің бірі анандай жерде ұстап тұрған жал-құйрығы жерге төгілген *т е ң б і л к ө г і н* алдына тарта берді (І.Есенберлин, Алмас.).

ТЕҢБІЛБҰҒЫ з а т. з о о л. <лат. cervus nippon> *Бұғы тұқымдасына жататын сүтқоректі жануар. Т е ң б і л б ұ ғ ы н ы ң* дене тұрқы 190 см, шоқтығының биіктігі 120 см, салмағы 130 кг. 4–5 өсінділері бар бұтақталған мүйіздерінің ұзындығы 80–100 см. Аналықтары аталықтарынан кішірек болады. (ҚҰЭ).

ТЕҢБІЛДЕН= е т. *Теңбіл-теңбіл боп дақ түсу, шұбарлану.* Енді біраз күннен кейін алақаны, саусақ ұштары *т е ң б і л д е н і п,* әр жерінің терісі отқа күйгендей күлтілдеп қолдырады (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Ірі қара мал алаөкпемен ауырғанда өкпесі *т е ң б і л д е н і п* кетеді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ТЕҢБІЛДЕНДІР= е т. *Теңбіл-теңбіл ету, шұбарландыру.* Жапырақтар арасынан сығалаған күн көзі көше бойын жолбарыс терісіндей *т е ң б і л д е н д і р і п* жіберген (С.Шаймерденов, Болашақ.). Теңіз бетін *т е ң б і л д е н д і р і п,* лайсаң сызықтар топтанып жүзіп жүр (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ТЕҢБІЛДЕНДІРУ *Теңбілдендір етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢБІЛДЕНУ *Теңбілден етістігінің қимыл атауы; дақ түсу, шұбарлану.* Темекінің *т е ң б і л д е н у і н е н* вирус табылғаннан кейін бес жыл өткен соң аусылдың вирусы табылды (Н.Шоқанов, Микроб.).

ТЕҢБІЛДЕТ= е т. *Теңбіл-теңбіл ету, кезу.* Кесіртке аппақ тастың үстінен бір-ақ ытқып, шошып түсті. Жарқ еткен бауыры аппақ екен, әр жерде бір сарғыш тартқан қабыршығын *т е ң б і л д е т і п* бір көрсетіп қалды да, лезде ғайып болды (С.Сматаев, Ақжелең).

ТЕҢБІЛДІ с ы н. *Теңбілі бар, теңбілденген.* Шұбар кезеңнің арқа жүні ақшыл сары, *т е ң б і л д і,* құлағының жүні ақ болады (Х.Қыдырбаев, Дала.). Ителгі тұқымдастардың басқалары қоңыр, сары *т е ң б і л д і* болып келеді (Саятшылық).

ТЕҢБІЛСІЗ с ы н. **1.** *Дақсыз, теңбіл түспеген.* **2.** а у ы с. *Кіршіксіз, таза.* Бәрінің де көзі күлімдеп, бәрінің де көңілі *т е ң б і л с і з* көк аспандай көтеріліп кетті (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). *Т е ң б і л с і з* көктің жүзінен сәскеде жайнап қарайсың (Ғ.Орманов, Сәт сапары).

ТЕҢБІЛ-ТАРҒЫЛ с ы н. ***Теңбіл-теңбіл.*** Ол біртіндеп үлкейе түседі, ақыр аяғында беті *т е ң б і л-т а р ғ ы л,* көлемі қос жұдырықтай қап-қатты үлкен ісікке айналады (Малды туберк. сақтан.).

ТЕҢБІЛ-ТЕҢБІЛ с ы н. *Дақ-дақ, шұбар-шұбар.* Шұбар жүзі қанын ішіне тартып, сұрланғандықтан *т е ң б і л-т е ң б і л* боп кетіпті (М.Әуезов, Жас түлек). Несіптің қазіргі тұрқынан Қайнекештің төбе шашы тік тұрды. Әдемі жүзінің әр жерінен *т е ң б і л-т е ң б і л* көк белдеу түсіп, бет-аузы түтеп кетіпті (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ТЕҢГЕ[1] з а т. **1.** *Құн өлшемі ретінде пайдаланылатын ақша.* Балама оқудағы салып ем хат, Екі мың *т е ң г е* беріп һәм қаражат. Ақша мен хатты апарған прикащігім Тоналып, айтып келді бір жаманат (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сыйлар да кейбір кесапат Өзіңді емес, *т е ң г е ң д і.* Жолата көрме қасыңа Өтірік-өсек тергенді. Тіршілікке мынау Сергек қара сен де енді (К.Салықов, Жезкиік). **2.** *Бір сомдық ақша.* Бір *т е ң г е* беріп жырлатып, Мың *т е ң г е* беріп қойдыра алмады (Мақал). Арқадан бір *т е ң г е д е н* алып келіп, Сатады үш *т е ң г е д е н* Сырға шайын (Айтыс). **3.** *Ұсақ күміс ақша; Орталық Азия мен Қазақстан аумағында өмір сүрген мемлекеттерде және соған шектес аумақта күмістен шекілген мәнет.* Тарихшылардың археологиялық, нумизматикалық зерттеулерге сүйене отырып айғақтауынша, Қазақстан аумағында *т е ң г е* тарихы ежелгі замандардан бастау алады. Ежелгі түркілер Ұлы Жібек жолының бойында (ҚҰЭ). **4.** э к о н. *Қазақстан Республикасының ақша өлшемі, ұлттық валютасы.* ҚР Президентінің «Қазақстан Республикасының ұлттық валюта-

сын енгізу туралы» 1993 ж. 13 қарашадағы Жарлығымен осы жылдың 15 қарашасында айналысқа шығарылып, ел аумағындағы бірден-бір заңды төлем құралына айналды (ҚҰЭ).

Теңге алу [ілу]. э т н. о й ы н. *Шұңқырда жатқан теңгені атпен шауып келе жатқан адамның іліп әкететін ұлттық ойыны.* Жүз жетпіс төрт ат шауыпты, оның отызына жүлде тігіліпті... Осы өңірде өткен ең соңғы ас еді деседі ақсақалдар. Күрес, жамбы ату, *т е ң г е а л у,* көкпар, бәйге (М.Мағауин, Ақша қар). Кенжехан жапанда жалғыз келе жатып, ата-бабаларының көкпары мен жамбы ату, *т е ң г е і л у,* қыз қуу, аттан аудару сияқты спорттық ойындарын еске алды (Қ.Әжікеев, Жылан.).

ТЕҢГЕ[2] з а т. в е т. *Малдың ауыз ауруы. Т е ң г е* – малдың ауыз ауруы. Қозы, лақтың «қарасүйел» ауруы өршіп жаппай тараған кезде самай тамыры мен тіласты көктамырын шертіп қан ағызады және ауызға түскен «*т е ң г е*» жұқпалы жарасына қарсы ауыз ішіндегі ұсақ тамырлардан қан шығарады (ҚҰЭ). *Т е ң г е* болған мал тілінде дөңгелек, қызыл жаралар пайда болып, жұтқыншаққа шабатын дөңгелек жарамен білінеді. Ауру себебін қазақтар тұз бен ашы оттың аздығымен байланыстырады. Ондайда мал аузын үзеңгімен керіп ашып, жараларды ыстық темірмен күйдіріп, қуырылған 2 уыс қара тұз бен тотияйын, арша көмірі, құрым киіз күйесін араластырған қоспамен үйкейді (Ж.Бабалықұлы, Төрт түлік.).

ТЕҢГЕБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. gobio> *Үстінде дөңгелек теңбілдері бар балық түрі; тұқы тұқымдасына жататын өзен балығы.* Ауыз пішіні жартылай ай тәрізді, екі езуінде бір-бірден мұртшасы бар. Қазақстанда кәдімгі *т е ң г е б а л ы қ т ы ң* 4 түр тармағы кездеседі (ҚҰЭ). *Т е ң г е б а л ы қ* майда, ұзындығы – 15–22 см, массасы 250–300 г. Уылдырығын мамыр-маусым айларында шашады; көпшілігі омыртқасыз жәндіктермен, өздері жыртқыш балықтарға жем болады, кәсіптік маңызы бар (Қаз. тілі термин. Биология).

Теңге ойын. о й ы н. *Тегіс қабырғаға тиынды ұрып ойнайтын ойын. Т е ң г е о й ы н ы н д а* қабырғаға ұрғанда тиынның бір беті түсу керек. Екінші адамның теңгесі тастаған адамның теңгесінің жанына бір қарыс жерден алыстамай түссе, соңғы тиын тастаған ұрып алады (Б.Өтебеков, Ауғ. қаз. тілі. ерекшелік.).

Теңге сүйек. ж е р г. *Қызыл балықтың қабығы.* Тамағына *т е ң г е с ү й е к* кеткен ит мал болмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Теңге шашу. э т н. ж е р г. *Қарт кісілер қайтыс болғанда балалары күміс шашатын ғұрып.* Бұрын кариелер өлгенде *т е ң г е ш а ш а т ы н* әдеті еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕҢГЕБАС з а т. ө с. <лат. butomaceae> *Көпжылдық су және сужағалық шөптесін өсімдіктер тұқымдасы. Т е ң г е б а с т а р* Еуразия, Қазақстан жерінде өседі. Жапырақтары ұзынша. Гүлдері қос жынысты. Жемісі – алты жапырақша, көп тұқымды. Тағамдық, тоқымалық өсімдіктер (Қаз. тілі термин. Биология).

ТЕҢГЕДЕЙ с ы н. *Кішкентай, кіп-кішкентай.* Бүгін күн ашық болатын түрі бар, аспан әлемінде *т е ң г е д е й* бұлт жоқ (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Аспанда *т е ң г е д е й* бұлт жоқ (М.Әуезов, Шығ.).

Жер теңгедей, аспан тебінгідей. ф о л ь к. б е й н. *Кіп-кішкентай, болар-болмас қана деген мәнде.* Ертегі-аңыздарда жиі кездесетін «ай мен күндей, әлемге бірдей», «ай десе аузы, күн десе көзі бар», «*ж е р т е ң г е д е й, а с п а н т е б і н г і д е й*», «темір етіктен теңгедей, темір таяқтан тебендей қалғанда» деп келетін бейнелі сөз тіркестері шешендік сөздің алғашқы нұсқасы деуге болады (Б.Адамбаев, Халық дана.).

Темір етіктен теңгедей, темір таяқтан тебендей қалғанда. ф о л к. *Арып-ашып әбден болдырғанда, титығы жеткенде.*

Теңгедей жұлып түсірді. *Нысанаға дәл тигізді.* Нысанаға іліксе, *т е ң г е д е й ж ұ л ы п т ү с і р м е к* (F.Мұстафин, Шығ.).

ТЕҢГЕЖАПЫРАҚ з а т. ө с. <лат. trifolium pratense> *Жапырақтары тиын тәрізді дөңгелек, бұршақ тұқымдасына беде туысына жататын бір, көпжылдық шөптесін өсімдік қызылбас беде. Т е ң г е ж а п ы р а қ т ы ң* тамырынан тікелей өсіп шыққан жапырақтары 7 немесе 9 салалы, бүйрек тәрізді, сағақтары ұзын, жапырақтың сабаққа жалғасатын жерінде үлкен ойығы бар, шеттері ара тісті. Жапырақтары мен сабақтарын түк басқан (Қазақст. дәрілік өс.). Ауылдың алдынан сылдырап сынаптай таза ағып жатқан судың жағасы – тал аралас, *т е ң г е ж а п ы р а қ,* сүмбідей сұлу күміс теректер (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ТЕҢГЕҚОТЫР з а т. м е д. *Теңбіл-теңбіл боп тұтасып шығатын ірі қотыр; тері ауруы.* Екінші жасырын күйі бітісімен ауру адамның үстіне қызылша шығады. *Т е ң г е қ о т ы р д ы ң* қызылшасы қызылшаның қызылшасы секілді қатарынан жалғасып жатқан бөлек-бөлек қызыл меңдерден (дақтардан) түзіледі (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). *Т е ң г е қ о т ы р,* ноғай қотыр, жіңішке ауру, мерез аурулары көбейіп барады (М.Дулатов, Шығ.).

ТЕҢГЕЛЕ= е т. *Теңге табу, пайда түсіру.* Жаңада өткен бір жәрмеңкеде алыс-берістерін бітіріп, бір-екі жүз *т е ң г е л е п* пайда қылып, үйіне қайтып, ағайынды аралап амандықта жүргенде, осы ойынға кез келген еді (М.Дулатов, Шығ.).

ТЕҢГЕЛІ с ы н. **1.** *Теңгесі мол, ақшалы.* Базар – *т е ң г е л і г е* базар, Теңгесізге – назар (Мақал). *Т е ң г е л і* жерде теңдік жоқ (Мақал). **2.** *Күміс теңге таққан.* Әдетте, қазақ қызы жасында *т е ң г е л і,* зерлі әсем тақия киген (Д.Досжанов, Дария). Салмақты шолпылар шашбаудан бөлек жа-

салып, бөлек тағылатын болса, *т е ң г е л і* шолпылар үнемі шашбаудың екі ұшына бекітулі жүрген (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Теңгелі өрнек. *Қайта өрлеу дәуірінде қолданылған, бір-біріне тіркелген теңгелер.*

ТЕҢГЕЛІК[1] з а т. *Бір шетін тесіп, киімге таққан күміс тиын.* Киімдерінің омырауына ескі күміс *т е ң г е л і к т е р д і,* дөңгелек тана, домалақ моншақ секілді жылтырауық әшекейлерді қадап қоятын (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Үсті-басы жыпырлата қадап тастаған *т е ң г е л і к* пен танаға толы әлгі қыз келе сала әкесінің мойнына асылды (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

ТЕҢГЕЛІК[2] с ы н. *Теңгеге тұрарлық, ақшалық; теңгенің мөлшеріндей.* Бұл өлім қайда жоқ? Жарқыраған айда жоқ, Күркіреген күнде жоқ. Өтері өтіп кеткен соң Бір теңгелік қайғыдан Бір *т е ң г е л і к* пайда жоқ (Шал ақын, Өлеңд.). Ыпыстық екен... Мен не арыз, не хат болар деп қалдым. Ашып қарасам, жабысып қалуға жақындаған екі бес *т е ң г е л і к* екен! (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Мысқалы мың *т е ң г е л і к* асыл заттар Барады арзан болып жылдан-жылға (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ТЕҢГЕЛІКТЕЙ с ы н. *Алтын, күміс теңге сияқты, теңге мәнеті тәрізді.* Марқа қозыдай теңкиген жотасында сары қоңыр ірі қабыршағы алтын *т е ң г е л і к т е й* жарқырап, күнге шағылысады (З.Шүкіров, Жас жесір). Жасыл барқыт камзолдың үстіне қадаған *т е ң г е л і к т е й* әр жерде аппақ боп, дөңгеленіп күнге шағылысқан ол көлдерді көруге Асқар тойған емес (С.Мұқанов, Ботагөз).

ТЕҢГЕР= е т. **1.** *Тең көру, лайық деп санау.* Дүниеде патшаның баласы болса да саған *т е ң г е р м е с п і н.* Қош жаным! Ғали! Бір мен үшін мейірбан ата-анаңды да көре алмай, қолдарынан топырақ салғыза алмай кеттің, кеш, жаным! (М.Дулатов, Шығ.). Бұл бидай көтеріп тұр басын көкке, Қарайды шекірейіп өзге көпке. Өзіне өзгелерді *т е ң г е р м е й т і н,* Соншама бұл бидайдың дәні көп пе?» (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Алаламау, бәріне бірдей қарау.* Әлеумет, көрдің міне жаңа заңды, *Т е ң г е р г е н* бірдей етіп барлық жанды. Әлемге күн секілді нұр шашады, Сәулесі жарық еткен жер-жиһанды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** *Тең келу, сай келу.* Ажары ақ жамбыдай сұлулардың Жалғанда тіпті кетпес көркі асып. Сәулеңнің түскеніне әлдеқандай Теңіздер жан *т е ң г е р м е с* жатқан тасып (М.Жұмабаев, Шығ.). **4**. *Нәрсенің парқын білу, айыра білу.* Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек? Адалдық, арамдықты кім *т е ң г е р м е к*?! Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ, Иттей қор боп, өзіне сөз келтірмек (Абай, Тол. жин.).

Басқан [басып кеткен] ізіне теңгермейді. *Теңі емес, оның қасында тұқ емес, оған айырбастамайды.* Дүниеде тірі жүрсем не көрмеймін, Алаштың несін алып, не бермеймін. Арғында алты шекті алпыс мырза, *І з і н е б а с ы п к е т к е н т е ң г е р м е й м і н* (Қыз Жібек).

Жанына теңгерді. *Жақын тұтты, өзіндей санады.* Өз басына зобалаң туғанда кешегі өздерінің *ж а н ы н а т е ң г е р г е н* патша ағзамы мен тәжді тақты (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

ТЕҢГЕРМЕШІЛІК з а т. қ о ғ.-с а я с и. *Адамдардың еңбегін әділетсіз теңдестірушілік.* Талас жоқ, әдеби іс жай ғана *т е ң г е р м е ш і л і к,* тігісін жатқызушылыққа, азшылыққа көпшіліктің үстемдік етуіне онша көп көне бермейді (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). – Еңбекақы төлеуде *т е ң г е р м е ш і л і к* бар. Жұмысты жақсы істеген де, нашар істеген де жалақыны бірдей алады (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ТЕҢГЕРУ *Теңгер етістігінің қимыл атауы.* Өмірге еңбек етем өң беруге, Өзге істі татиды деп айта алмаймын Елімнің еңбегіне *т е ң г е р у г е* (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.). – Астапыралда! – деп қалды, Исхаң пайғамбарды Халфенің көпір дініндегі әулиеге *т е ң г е р у і н* ерсі көрген қазақтар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТЕҢГЕРІЛ= е т. *Теңестірілу, тең болу.* – Ұсақ ұлттардың қалың бұқарасы *т е ң г е р і л м е й* тұрғанда ұлтшылдық жойылмайды, – деп қорытынды жасады (С.Мұқанов, Өсу жол.). Осы үйде, осы үйге келсе-ақ албасты басады иығынан. Наурыз келе жатыр деген жоқ па? Жалғыз емес... Бір күнде... Төрт құбыласы бір күнде *т е ң г е р і л м е к* (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТЕҢГЕРІЛУ *Теңгеріл етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢГЕРІС= е т. *Теңестірісу, салыстыру. Т е ң г е р і с і п* айтыссақ, Майлыбайдан елің кем. Өте алмассың, шырағым, Қиыннан өткел салармын (Н.Байғанин, Өлеңд.).

ТЕҢГЕРІСУ *Теңгеріс етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢГЕ-ТЕБЕН з а т. ***Тиын-тебен.*** Ондағы түпкі ойы – жауапкердің жүрегін шу дегенде осылай бір шайып қойса – кейін қолына *т е ң г е т е б е н* де түсіп қалатын (І.Жансүгіров, Шығ.). Сіздер сияқты *т е ң г е-т е б е н г е* қызықпаймыз, маған губернатордың өзі де сенеді (А.Машанов, Жер асты.).

ТЕҢГЕ-ТЕҢБІЛ с ы н. *Тиындай шашыраған, әр жерде бөлініп-бөлініп орналасқан.* Бұлардың айналасын аспандағы *т е ң г е-т е ң б і л* бұлттай қаптаған көкшіл сәуле қоршаған (М.Әуезов, Индия очерк.).

ТЕҢГЕШІК з а т. ж е р г. *Қызыл балықтың қабығы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕҢДЕ= е т. **1.** *Тең-тең етіп буу, байлау.* Айғаныстың жүзі қуаң тартып, үрпиісіп отыр екен, ертемен көшпекке жүкті *т е ң д е п* қойыпты (Ж.Молдағалиев, Алғашқы.). Алдымен қой қырқатын машиналар орнатылып, керекті жабдық-

тармен қамтамасыз етіледі, оған жүнді буып, *т е ң д е й т і н* станоктарға дейін кіреді (І.Омаров, Қой бағу.). **2.** *Затты көліктің үстіне екі жағын теңестіріп арту.* Қонақтар жүруге қамданды. Шодыр екі қап ұнды сары атанға *т е ң д е п,* ортасына Сарыбаланы отырғызды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Иесіз жатқан көп малдың Бәрін жинап алады. Атан демей, нар демей, Айғыр демей, тай демей, Астықты *т е ң д е п* салады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТЕҢДЕЙ[1] с ы н. *Тең сияқты үлкен, еңгезердей.* Серектей серейіп отырған байдың сол жағында *т е ң д е й* құс жастыққа шөге түсіп мырза жатыр (А.Мұраталиев, Үміт). Бұған *т е ң д е й* домаланып, ыңғайсыз отырмын. Аяғым астыма сыймайды (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.).

Теңдей құрдас. *Бір жылы туған, құрдас.* Біз Кенжебай екеуіміз *т е ң д е й қ ұ р д а с п ы з* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕҢДЕЙ[2] үс т. *Теңбе-тең, бірдей.* Бүгінгі таңда астық деген, жауды жеңу мәселесімен *т е ң д е й* (Ж.Арыстанов, Таң.). Орталық күмбездің салмағы әлгілердің барлығына *т е ң д е й* бөлінген (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ТЕҢДЕЙ-ТЕҢДЕЙ с ы н. *Үлкен-үлкен, дәу-дәу.* Төрде екі кісі түгіл төрт кісі жатса сиятын өрнекті ағаш кереует. Үсті ақ мамық құстөсек. *Т е ң д е й-т е ң д е й* үлбіреген құс жастықтар. Биіктеу тұстан салынды деген қайықшы тамының дәл іргесінен дарияның лайсаң суымен *т е ң д е й-т е ң д е й* мұздар ағып жатты (Т.Нұрмағамбетов, Дария.).

ТЕҢДЕЛ= е т. *Тең салыну.* Қаратаудың қолат-қолатынан шығып жатқан, қалай болса солай қомдалып, қалай болса солай *т е ң д е л г е н* жалба-жұлба шұбырынды көштер дәл қазіргідей дүниені басына көтеріп зарлап келе жатар-ды (Ә.Кекілбаев, Үркер). Көз ашып-жұмғанша үйдің киізі шиыршықтап оралып, кереге-қанаттар байланып, біреудің жүгінің үстінен түйеге *т е ң д е л г е н і н,* Сәния тіпті аңдап та үлгермеді (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

ТЕҢДЕЛУ *Теңдел етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢДЕМЕ з а т. м а т. *Берілген екі функцияның мәндері өзара тең болатын аргументтің мәндерін анықтау жөніндегі есептің аналитикалық түрдегі жазылуы.* Алгебралық бұл белгісіздік *т е ң д е м е* системасын арифмометрдің көмегімен шешу үшін адамның 14 жыл еңбек етуі керек болар еді («Лен. жас»).

ТЕҢДЕС с ы н. **1.** *Жас жағынан қатарлас, құрбылас.* Өзі *т е ң д е с* қыздардың күйеулерін салыстырып қарағанда, Жұманнан нашар жері жоқ еді (М.Дулатов, Шығ.). Қызмет жөнінен өзіме *т е ң д е с т е р д е н* де, өзімнен үлкендерден де үйренгенім көп екен (Б.Момышұлы, Таңд. шығ.). **2.** *Тең бола алатындай, тең түсетіндей, дәрежелес.* Әкесі өзі *т е ң д е с* біреуге бергісі келеді, қалың сұрамайды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Оның ешбір *т е ң д е с і* жоқ, он саусағынан өнері тамған шебер болғанына көзі жетті (Ә.Шәріпов, Алыс жағалау.).

Теңдесі жоқ. *Күшті, зор, тең келмейтін.* Арманыңды ақтарамын ба жүрегімде тербесем, Айға сіңлі, қарындассың қасиетті Жерге сен. Мен өзіңді *т е ң д е с і ж о қ* құдірет деп түсінем, Сендік қуат мың есе артық Жердің тарту күшінен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТЕҢДЕС= е т. *Тең келу, қатарласу.* Елдік, ұлттық бостандығы жоқ, отаршылдық күй кешіп отырған, өзгелермен білім-ғылым жөнінде де *т е ң д е с е* алмайтын көшпелі жұртына ақын: Қазағым, елім Қайқайып белің Сынуға тұр таянып... дейді (А.Байтұрсынов, Тіл тағылымы). Екеуі де ес иесі, есінде, Тартса ризық, еркін теріп жесін де. Ойнар, ойлар, құрбысымен *т е ң д е с е р,* Үйде отырып, түзде жүрмін десін бе?! (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЕҢДЕССІЗ с ы н. *Теңі жоқ, теңдесі, тең түсетіні жоқ.* Ол Тагор сөзінің құдіретіне қайран қалды, өйткені өткен ғасырлар мен бүгінгі заманның көптеген ақындарына лапылдап жанған жалынымен, *т е ң д е с с і з* сұлулықтарымен шабыт бітірген Ләйлә мен Мәжнүннің, Ромео мен Джульеттаның махаббаттары сияқты Таджмахалдың ыстық сүйіспеншілігі себеп болыпты (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Бейіт басында тебіреніп тұрып сөз сөйлейміз. Көміп келіп, дастархан басында «есіл ер, *т е ң д е с с і з* ер» деп тағы сөйлейміз, қырқында тағы... Біздің сорымыз (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ТЕҢДЕСТІК з а т. *Тең түсушілік, тең болушылық.* Ол қоғамдық меншік пен жеке меншіктің арасында біріне-бірі бөгеу болмай сүйеу болатын белгілі бір *т е ң д е с т і к* шегі қойылуын талап етеді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Енді бірер сөз ән мен жырдың одағы, *т е ң д е с т і г і* жайында (М.Әлімбаев, Қалам қайраты).

ТЕҢДЕСТІР= е т. *Теңестіру, тең түсіру.* Ақын әйелді жермен ғана *т е ң д е с т і р д і,* адамзатты көтеріп, ілгері жетелеп келе жатқан жерден әйел-ана қызметін көреді (С.Қирабаев, Октябрь.). Жақып сырғауылды орта тұсынан иығына салып, *т е ң д е с т і р і п* алды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ТЕҢДЕСТІРУ *Теңдестір етістігінің қимыл атауы.* Мәселен, қозуы аса күшті ұстамсыз типтің нерв процестерін *т е ң д е с т і р у* арқылы онда темпераменттердің жақсы жақтарын тәрбиелеуге болатындығы байқалады (Қ.Жарықбаев, Психология). Оны нағыз Тайганың өзімен ғана *т е ң д е с т і р у г е* болады (Ә.Нұршайықов, Алтын.).

ТЕҢДЕСТІРІЛ= е т. *Теңестірілу, сәйкестендірілу.* Қазақ әдет-ғұрып правосында қылмыс істері азаматтық право бұзу ұғымымен *т е ң д е с т і р і л е д і* («Қазақст. мект.»). Қаратау шыңдарының аттары да сол бейнелерге *т е ң д е с т і р і л е* қойылған (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ТЕҢДЕСТІРІЛУ *Теңдестіріл етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢДЕСУ 1. *Теңдес етістігінің қимыл атауы.* **2.** *Тең түсу, тең келу.* Үлкенмен *т е ң д е с у г е* бала қашық, Көйлек жыртып ойнайсың, к....ді ашып. Ескі жұртты тіміскеп топай іздеп, Өнер ме екен топай мен жиған асық? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көрейік, күшті болсаң, бізбен таныс. Тонналап Ұлы Отанға ет өткізген Колхозбен *т е ң д е с у г е* аулың алыс (Айтыс). **2.** ф и з. *Физикалық немесе физикалық-химиялық ортада тұрақты тепе-теңдік жағдайдың қалыптасу процесі.* Еріген заттардың түрліше бөлшектенген концентрациясының диффузия нәтижесінде бірқалыпты жағдайға келуін немесе әркелкі температура өрісіндегі температура мөлшерінің өзара теңдесуін *т е ң д е с у* процесін түсіндіруге болады (Қаз. тілі термин. Геология).

ТЕҢДЕУ[1] з а т. м а т. *Әріппен белгіленген бір немесе бірнеше белгісіз саны бар теңдік; берілген екі функцияның мәндері өзара тең болатындай аргументтің мәндерін анықтау (іздеу) жөніндегі есептің аналитикалық түрде жазылуы.* Берілген шарт бойынша оқушыларға *т е ң д е у л е р* құрғызып, оларды шығарту керек (Ө.Жұмабаев, Орта мектеп.). *Т е ң д е у д і* шешу дегеніміз – белгісіздің сол теңдеудің екі жағын бірдей санға айналдыратын мәндерін табу деген сөз (Алгебра). Құрылған *т е ң д е у л е р* бойынша белгісіз шамаға арнап, есептің жалпы шешуін табу («Қазақст. мект.»).

ТЕҢДЕУ[2] *Теңде етістігінің қимыл атауы.* Күш көлік жарып көрерміз. *Т е ң д е у г е* түйе болмаса да, өгіз табармыз, – деді ұста (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТЕҢДЕУЛІ с ы н. *Тең артылған, теңделген.* Жандары мұрындарының ұшына келген жиырма шақты жоңғар түйеге *т е ң д е у л і* кебежелерден сықитып ораған бірдеңелерді қолдарына алып ап, құйғытып қаша жөнелді (Ә.Кекілбаев, Үркер). *Т е ң д е у л і* тұрған екі қапты көріпті (Қаз. ертег.).

ТЕҢДІ: **өзі теңді.** *Өзі қатарлы, теңдес.* Екінші – баланы *ө з і т е ң д і* балалармен бірге ойнату керек. Баланы ешбір уақыт сөзден тыймау керек (М.Жұмабаев, Шығ.). – Бұл енді өз қызын *ө з і т е ң д і* бір байға береді ғой, – деді бір қатын (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.). *Ө з і м т е ң д і* құрбылармен ойнап-күлдім, Оларсыз мен ақылды қайдан білдім (Ғашық-наме).

ТЕҢДІК з а т. **1.** *Барлық жағынан бірдей, тең болушылық.* Достыққа бірлік пен *т е ң д і к* керек (Мақал-нама). Біз достық пен *т е ң д і к т і ң,* туысқандықтың туын көтереміз (Б.Момышұлы, Таңд. шығ.). Тек сан жағынан ғана басым халықтарды шетінен ұлы деп атай беруге болмайды. Адамдарға азаттық, бейбітшілік, *т е ң д і к,* туысқандық, достық әкелуші көп санды халықтың ғана ұлы деп аталуға қақысы бар (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). **2.** қ о ғ.-ә л е у м. *Тең құқықтық, еркіндік, бостандық.* Ел ішінде әділдік жойылды. Жарлы-жақыбайға *т е ң д і к* тимейтін болды. Теңдік малға не тұқымына тиді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Айнымай тұтқан жолың болсын мынау: Азаттық, ағайындық, *т е ң д і к* сұрау. Тайсалмай дұрыстыққа жанды қисаң, Борышы адамдықтың сонда тұр-ау (М.Дулатов, Шығ.).

Ата баласы теңдікке тұрса да, кемдікке тұрмайды. *Өзін-өзі ешкімге қорлатпайды деген мағынада.* Жексен кедейлердің айтқанына көнбей, *а т а б а л а с ы т е ң д і к к е т ұ р с а д а, к е м д і к к е т ұ р м а й д ы* деп, өз бетінше кетіп еді (Ж.Тәшенов, Алғашқы.).

Әйел теңдігі. т а р. қ о ғ.-ә л е у м. *Советтік идеологиямен байланысты әйелді еркекпен тең құқықты деп санау, әйел адамға бас бостандық алып беру мәселесі жөніндегі саяси-әлеуметтік көзқарас.* Міне, содан бері 4 жыл өтті, Қазіргідей заманда бұл аз уақыт емес. Содан бері талай кемшіліктер түзетілді. Бірақ ұлы мақсатты тілектердің бірі – *ә й е л т е ң д і г і* әлі де көңілдегідей жүзеге асқан жоқ (М.Дулатов, Шығ.). *Ә й е л т е ң д і г і н е* немқұрайды қараушылық, жастардың сүйгенімен қосылуына кедергі жасаушылық жиырмасыншы, отызыншы жылдар былай тұрсын, осы күннің өзінде аз-кем кездесіп қалып отырады (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

Теңдік алды. *Бостандыққа қол жеткізді.* Ол да оязной емес қой, *А л у г а т е ң д і к,* сенуге. Я өз бетіңмен тәуекел, Занимайся прямотой (Абай, Тол. жин.). Бұрынғы барымта жау қалды ерлік, Нашарға бере алмады мықты кемдік. Погонный мал жоғалса отношение Апарып, шет болыстан *а л д ы қ т е ң д і к* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Теңдік бермеді. *Ырық бермеді, көнбеді, бой бермеді.* Қазақ жолына жүгінсе, Жүніс *т е ң д і к б е р м е й д і.* Заң жолы – ұзақ (F.Мұстафин, Таңд. шығ.). Енді өз бетімізше қам жасап көрмесек, таң атқасын оның *т е ң д і к б е р м е й т і н і* рас (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Теңдікке жеткізді. *Теңдік, бостандық әперді.* Қызыл әскер тұрғанда, кеңес өкіметін ешбір жау ала алмайды. Езілген еңбекші елді, жалшыларды *т е ң д і к к е ж е т к і з у г е,* тегістік тұрмысын орнатуға жанымызды құрбан етеміз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Халықты оятып, көзін ашып, *т е ң д і к к е ж е т к і з у д і ң* қамын ойлауымыз керек (М.Дулатов, Шығ.).

Тірі жанға теңдік бермеді. *Ешкімге есесін жібермеді.* Мен, Шолақ ажал жетіп өлгенім жоқ, *Т е ң д і к т і т і р і ж а н ғ а б е р г е н і м* жоқ. Аузымнан мен шолақпын деп сөз шыққан соң, Кеткенім қайда кіріп білгенім жоқ (Балуан Шолақ, Шығ.).

ТЕҢДІКСІЗ с ы н. *Тең болмау, еріксіз, бас бостандығы жоқ. Т е ң д і к с і з* өскен шаруа өз-

дерінің қыстығүні құрған советінен қашып жөңкіп келе ме? (Х.Есенжанов, Тар кезең). Жүдегенге өң берген *Т е ң д і к с і з д і* теңгеріп, Қамқор болған шешенім (К.Әзірбаев, Өлеңд.).

ТЕҢЕ= е т. **1.** *Бір-бірімен тепе-тең ету, теңестіру.* Жүсіп менің баламды өзінен үш жыл озық балалармен он бір айда *т е ң е п,* орыс мектебіне түсірді (F.Мұстафин, Көз көрген). Күнді – айға, айды жылға *т е ң е г е н* адамдарымыздың жеткен жеңістерін тарихи демеске шараңыз жоқ (А.Бекбосынов, Ауылым.). **2.** *Тең деп санау, тең көру.* Есім дұрыс шағымда, еш нәрсені досқа *т е ң е м е й м і н* (Ш.Ахметов, Айдарлы.). Өзі бір шешесімен сырласып өскен, шешесіне жан *т е ң е м е й т і н* жігіт екен (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **3.** *Бір нәрсені балау, салыстыру.* Махаббатым – Ақбаянымды мен де алтын құсқа *т е ң е г е м,* бірақ та шын алтын құс болып шықпаған (І.Есенберлин, Алтын құс). Саған *т е ң е п* балауса, ақ қайыңды, Тұрам ессіз, көргендей патшайымды. Күміс көл де өзіндей дыбыс беріп, Қамыс, құрақ сыланып, шаш қайырды (К.Салықов, Жезкиік).

ТЕҢЕЛ= е т. **1.** *Тең болу, теңесу, тең тұсу.* Қайтайын деп ойылға Тәжікеннен шығып жөнелдім. Көрмеген соң бұрын-соң Білмеймін жөнін көп елдің. Ғүзірім өзім болған соң, Бажақ алып қасыма, Сарт-саунаға *т е ң е л д і м* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жабы мінген жөнелмес, Тірлікте пенде не көрмес. Көтергенмен кеудесін Жақсыға жаман *т е ң е л м е с* (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Қатарға қосылу.* Жетім өсіп *т е ң е л д і,* Жетісіп жесір кенелді. Шалшық суы көл болды, Құрамалар ел болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Теңеліп кетті. *Жетілді, қатарға қосылды.* Тойынған қара құс аз күнде-ақ *т е ң е л і п к е т е д і* (Қаз. ертег.). Ел едік біз, Ер едік, Ұмытпағандар бар екен Кәзір-ақ *к е т е р т е ң е л і п* Баяғы дәулет, берекем (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТЕҢЕЛДІР= е т. *Тең ету, теңестіру.* Өліні тірі жанға *т е ң е л д і р г е н,* Жырыңа, әніңе де баға берген. Көтеріп көп мүддесін партиямыз, Алғысын ел аямас бүгін сенен (М.Хакімжанова, Таңд. өлеңд.). Сексен үште өлген жүрек Үміт құсын көмген жүрек, *Т е ң е л д і р г е н* өкімет есте, Міне, бүгін жиырма бесте, Жауын шаншып жеңген жүрек (И.Байзақов, Құралай.).

ТЕҢЕЛДІРУ *Теңелдір етістігінің қимыл атауы.* – Біз де мәдениетті елдің жастарындай болайық, жабыла ғылым үйренейік, елді алға бастыруға, басқалармен *т е ң е л д і р у г е* қызмет етейік, – дейді Сұлтанмахмұт (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.).

ТЕҢЕЛТ= е т. *Тең тұсіру, бірдей ету.* Қойшыны хан көтеріп, кем-кетікті *т е ң е л т к е н,* айналайын заман-ай, қой үстінде бозторғай ұя салған алтын заман осы да! (Е.Тұрысов, Келіншектау.).

ТЕҢЕЛТУ *Теңелт етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢЕЛУ *Теңел етістігінің қимыл атауы; тең тұсу, тең келу.* – Ондай күш саған қайдан келді? Ересек жұмысшыларға *т е ң е л у* қайда саған? Одан да... (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Конференцияға қатысушылар жұмысшыларды екіжүзшілер қатарына *т е ң е л у г е* шақырды (Қ.Аманжолов, Ерлік.).

ТЕҢЕС= е т. *Тең тұсу, бірдей болу.* Мұңды тау аспанменен бой *т е ң е с к е н,* Тұрғандай бейне мүлгіп басын иіп. Ақырған аждаһадай тасқынды өзен, Сарқырап төмен аққан шатқа құйып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қазықтай жерге қадады Дұшпанын деген «сені ме!» Тізе қосып *т е ң е с т і* Тепкісі тең теңіне (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТЕҢЕСТІР= е т. **1.** *Тең, бірдей ету.* Ат құлағын *т е ң е с т і р і п,* Бір-біріне кеңестіріп. Кәпірлерді қойша қырып, Майдан кешер күндер бүгін (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Тең көру.* Селолық Советтен хат келген сайын қуанып, жолдастарына сүйген қызы жайында көп-көп жалынды әңгімелер шертетін. Заданың сұлулығын да, сабырлығын да бір ғана Тоғжанмен *т е ң е с т і р е т і н* (Ә.Нұршайықов, Махабб.). **3.** *Балау.* – Неғылған қанат. Біраздан соң сен шал, жаман керді Көкшенің басында ұшқан бүркітке *т е ң е с т і р е р с і ң,* – деп Батыраш ерніндегі былжыраған насыбайымен қоса шашырата түкірді (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТЕҢЕСТІРУ *Теңестір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тең, бірдей ету.* Диограмм деген аз бен көпті, үлкен мен кішіні *т е ң е с т і р у д і ң* белгісі. Теңестірген соң, дәлдеп өлшеу керек. Дәл өлшеуге келмейтін жерде, әрине, шамаламай болмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өндіріс барлық уақытта тауарлар қызметтерге сұранымды *т е ң е с т і р у г е* тырысады (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.). **2.** ә д е б. ***Теңеу.*** Екі нәрсені *т е ң е с т і р у д е н,* олардан ортақ сипат-белгі табудан қандай мағына туып, қандай ой аңғарылады, қандай сезім-әсер жалғастығы (ассоциация) пайда болады (Әдеб. термин. сөздігі).

Теңестіру жарысы. с п о р т. *Дайындығы әлсіз спортшыны күшті қарсыластарымен мүмкіншілігін теңестіру мақсатында шартты түрде белгілі басымдылық берілетін спорт жарысы.*

ТЕҢЕСТІРУШІЛІК з а т. *Тең санаушылық, теңеушілік.* Сонда жұмысшының өнім өндіруге сіңірген еңбегі толық анықталады, еңбекақы төлеуге жаппай *т е ң е с т і р у ш і л і к* болмайды (Қ.Сыдықов, Жоғары рентабельді.).

ТЕҢЕСТІРІЛ= е т. *Теңелу, бірдей етілу, тең саналу.* Айырбаста тұтыну құны мүлде әртүрлі заттар бір-бірімен *т е ң е с т і р і л е д і* (Қысқ. саяси. экон.). Екінші жорамал Алаэддин өте зерек, алғыр болғандықтан, құспен *т е ң е с т і р і л г е н,* «Әли Құсшы» ныспысы содан шыққан дегенді қуаттайды (Шарапат).

ТЕҢЕСТІРІЛУ *Теңестіріл етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢЕСУ *Теңес етістігінің қимыл атауы; тең тұсу, бірдей болу.* Оның Марданмен *т е ң е с у і* қайда? Мардан – бүкіл совхозды аузына қаратып отырған жігіт (Қ.Жойқынбеков, Азамат.). Шақырам келер жылы кездесуге, Кел, бізбен күшің жетсе белдесуге. Мойындап айтқан сынды істе, түзе, Менімен дәмең болса *т е ң е с у г е* (Айтыс).

ТЕҢЕУ[1] з а т. **1.** *Бір затты екінші бір нәрсеге ұқсатып айтқан балама; соған тең, сай деп айтылған сөз.* Мұхтардың өте көркем тілі, афоризмге айналғалы тұрған *т е ң е у л е р* екінің бірінің қолынан келмейді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Тарағай жол бойы көрген, аңғарғандарына балама, *т е ң е у* іздеп табумен болды (Ә.Тарази, Асу.). **2.** ә д е б. *Құбылысты басқа нәрсемен салыстыру арқылы сипаттау тәсілі.* Әр нәрсені салыстыру негізінде жасалатын бейнелі сөздер, туынды мағыналы сөздер, құбылту түрлері аз емес. Олардың *т е ң е у д е н* айырмасы – мұнда салыстыру тура, айқын көрінеді (Әдеб. термин. сөздігі). Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі *т е ң е у л е р д і* зерттеу жөнінде қазақ тіл білімінде біршама нәтижеге қол жетті (Қазақ тілі энц.).

Теңеу жоқ. *Тең келмейді, теңеусіз.* Оның кейпін жеткізе алар *т е ң е у ж о қ*, Тек тіршілік жүрді бізге демеу боп. Соғыс, соғыс... Есіме алған түні оны Шырт ұйқымнан оянамын елеуреп (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ала көйлек, аққөңіл, Алақан – ашық, кең – пейіл. Ағайын мен абысынға, Көрсетпеген бір зейіл. Насиқаға *т е ң е у ж о қ*, Бұл сөзімде желеу жоқ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТЕҢЕУ[2] *Теңе етістігінің қимыл атауы; теңестіру.* Бүгінгі жібек жүнді жануарлар мен қазақтың қылшық жүнді қойын *т е ң е у* әділдік пе? (М.Иманжанов, Менің махаббат.). Қойнына құтбереке, ырыс енген Тауларды *т е ң е у г е* енді кірісем мен: Олар түк айнымайды дулығадан Және де қасы биік күміс ерден (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТЕҢЕУСІЗ с ы н. **1.** *Теңі жоқ, асқан.* Жоғалттым мен сүйгенімді *т е ң е у с і з*, Содан кейін өтті өмірім елеусіз (Қ.Бұғыбаева, Жыр.). – Жанға медеу ән мен жыр. Ал оған *т е ң е у с і з* сұлу тап келсе – тәңірім бақты ашқаны!.. (Х.Есенжанов, Тар кезең). **2.** а у ы с. *Өлшеусіз, есепсіз.* Жөнді, жөнсіз Сөз – *т е ң е у с і з*, Бас пен аяқ бір қысап. Ұрысса орыс, Елге болыс Үйден үрген итке ұсап (Абай, Тол. жин.).

ТЕҢЖІП з а т. *Теңдерді буып-тұюге арналған жіп.* Жарбол киініп болысымен, Дәрібала беліне бір жіңішке, ұзын *т е ң ж і п* орап берді (Ғ.Орманов, Жүрек).

ТЕҢЗА з а т. к ө н е. *Іле аймағында қолданылған ақша.* Тоқаш кеше Қорғаста Николайдың біраз ақшасын Үрімшінің лажына, Қашғардың сарасына, Іленің *т е ң з а с ы н а* ауыстырып алған (З.Шашкин, Тоқаш Бокин).

ТЕҢКЕЙ= е т. *Дүңкию, таңқию.* Көккасқа аттың жотасы көрініп, *т е ң к е й і п* жатыр (Т.Жақыпбайұлы, Лашын). Үміт шошып оянды. Маңдайы жіпсіп қалыпты. Қасында дөңбектей біреу *т е ң к е й і п* жатыр, зәресі ұшып кетті (Б.Тілегенов, Уақыт).

ТЕҢКИ= е т. *Ерекше дөңкиіп, епетейсіз көріну.* Әлгі дауыс рас. Алғашында қайдан келіп, қайда жатқаным есіме түспей қалды. Жанымда біреу жатыр *т е ң к и і п* (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Партизандар оқты үстін-үстіне жаудырып жатыр. Жаудың тең жарымы *т е ң к и і п* палуба үстінде қалды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ТЕҢКИГЕН-ТЕҢКИГЕН с ы н. *Дәу-дәу, қолақпандай.* Сонымен не керек, қайтқан малда қайыр бар, албардың іші *т е ң к и г е н-т е ң к и г е н* жәшіктерге толып, оны тасыған машиналар қара қоңыздай қаптады (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ).

ТЕҢКИТ= е т. *Дөңкиту, дүңкиту, қолақпандай ету.* – Әй, арқамды қасышы! – деп, түйенің жарты етіндей денесін *т е ң к и т і п* аунап түсті (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.). Қаз семіз екен, Сұлтекең *т е ң к и т і п* сирағынан ұстап үйітіп отыр (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

ТЕҢКИТУ *Теңкит етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢКИТІП-ТЕҢКИТІП үс т. *Дөңкиіп-дөңкиіп.* Әкесінің арбасы әдейі керосин тасуға арналған. Жақтау, қорап дегендер атымен жоқ. Үстіне *т е ң к и т і п-т е ң к и т і п* екі темір күбі орнатқан төрт доңғалақ (Ш.Айтматов, Ерте келген.). Жұрт түйе жығып, тай жығып, *т е ң к и т і п-т е ң к и т і п* қой үйітіп әбігер (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТЕҢКИІП-ТЕҢКИІП үс т. *Үйілу, үйіліп-төгілу, тау болу.* Төрдегі темір төсекте *т е ң к и і п-т е ң к и і п* екеу жатыр (О.Әубәкіров, Сиқыр). Шаһардың іші *т е ң к и і п-т е ң к и і п* жатқан өліктерден аяқ алып жүргісіз (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ТЕҢКИЮ *Теңки етістігінің қимыл атауы; дүңкиіп, ебедейсіз көріну.*

ТЕҢҚАНАТТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. homoptera> *Жәндіктердің бір отряды. Т е ң қ а н а т т ы л а р* қазба қалдықтары тас көмір кезеңінен белгілі. Даму ерекшеліктері мен бірқатар морфологиялық ұқсастықтарына байланысты жартылай қатты қанаттылар отрядының құрамына жатқызылып келген, қазіргі кезде дербес отряд болып есептелінеді. (ҚҰЭ).

ТЕҢҚҰҚЫҚТЫЛЫҚ з а т. з а ң. *Әлем елдеріне ортақ конституциялық қағида. Т е ң қ ұ қ ы қ т ы л ы қ* қағидасы бойынша тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дініне, нанымына, тұрғылықты жеріне қарай немесе кез келген өзге белгісіне орай ешкімді кемсітуге жол берілмейді (ҚҰЭ).

ТЕҢҚҰР з а т. қ о л ө н е р. *Өрмекпен тоқып жасалған тең бууға арналған жіптің түрі. Т е ң-*

қ ұ р – тең буатын құр жіп. Үзік, желбау, құр таңғыштардан да жіңішке болып келеді (Х.Шобай, Қаз. қолөнері).

ТЕҢЛІК з а т. с ө й л. ***Теңдік.*** Сенің жасың маған шер боп, Болдырып-ақ күйгемін. *Т е ң л і к* алсам, өсіп ер боп, Жүрекке ант қып түйгемін (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.). Көтеріп өзіңді-өзің мақтаған соң, Сырыңды ағаң сенің енді білді. Жеріме елімменен тілің тиді, Бұған бер енді менің *т е ң л і г і м д і* (Айтыс).

ТЕҢСЕ= е т. *Қозғалту, теңселту.* Бір жіпке ұзынды, қысқалы бірнеше жіпті салбыратып тағып, соңғыларға бірнеше домалақ доп (салмақты) байлап, содан кейін доптың бірін *т е ң с е п* қарасақ, біраздан соң бауының ұзындығы бірдей доптардың шайқалғанын көреміз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЕҢСЕЛ= е т. **1.** *Оңды-солды шайқалу, ырғала қозғалу. Т е ң с е л і п,* баланы әлдилеп, қоңырлатып: Бұлбұл, бұлбұл, бұлбұлтай, Шырылдайды боз торғай. Бұлбұлтайым сайрауы-ай... – деп, бұлбұлтайға басып келеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Емінеркін, *т е ң с е л е* басып, жүктің алдына таяна отырады, бір аяғын көсілген. Рәбиғаға шұқшиып мойнын былғаңдатып сөйлейді (Ж.Аймауытов, Шығ). **2.** *Ағаш басының желдің лебімен тербетіліп тұруы.* Су сылдырап, жел гулеп, күн шуақтап Жылылық пен достықты тұрсын мақтап. Өнген, өскен жақсы деп емен ағаш *Т е ң с е л і п* айтып тұрса ол шайқақтап (Абай, Тол. жин.). Жұмақ нұрлы жаз келед, Алтын жүзді, алтын шаш. Ағаштар ақырын *т е ң с е л е д*, Жанды-жансыз бәрі мас (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Тәлтіректеу, масаю.* Жерге түспей, Шарлап біраз көк төсін, Бір-біріне айтты наз ғып өкпесін, Бір *т е ң с е л і п*... Тос көтерді жастауы, Кідіріссіз екі-үшеуі өткесін (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **4.** а у ы с. *Жорға мініп найқалу, ырғалып-жырғалу.* Бай байғұсым десін деп, Шақырып қымыз берсін деп, Жарамсақсып, жалпылдап. Шапандарын белсенген, Асау мініп *т е ң с е л г е н*, Жылқышылар кеп тұрса, Таңертеңмен салпылдап (Абай, Тол. жин.). **5.** а у ы с. *Желбіреу.* Шағылып күн нұрына дулығасы, *Т е ң с е л і п* төбесінде тудың басы. Жөнелмек таң алдында жөнкіп әскер, Қазақтың қайта оянса бұл ағасы (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **6.** а у ы с. *Шыр айналу, дөңгелену.* Сағынып сан жарысты алаңдаушы ем, Дүбірден денем қызып қала алмаушы ем, Ұршықтай дөңгеленіп жөнелгенде, Даланың ой-шұңқырын қаранбаушы ем. Жер билеп, көз алдымда көк *т е ң с е л і п*, Сағымды көсілуші ем көктей сөгіп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТЕҢСЕЛГІШ с ы н. *Теңселетін, шайқалып, тербеліп тұратын.* Мектеп оқушылары, әсіресе ер балалар, ағашпен жұмыс істеуді жақсы көреді. 10–11 жастағы ер бала қуыршақ мебелін, жүк машинасын, арба, *т е ң с е л г і ш* атты аса ықыластана жасайды (Семья тәрбиесі).

ТЕҢСЕЛДІР= е т. *Шайқалдыру, тербелдіру.* Мазасыз *т е ң с е л д і р г е н* машинаның жүрісінен шаршағандай олар тағы да тым-тырыс бола қалды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Күрең жорғаны польский ер-тұрманмен ерттеп мініп, Тұтқыш өріске қарай *т е ң с е л д і р і п* бара жатыр (Б.Майлин, Шығ.).

ТЕҢСЕЛДІРУ *Теңселдір етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢСЕЛЕКТЕ= е т. *Теңселек қағу, шайқалақтау, қалт-құлт ету.* Сақып кемпір, *т е ң с е л е к т е п* құлап кете жаздады (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

ТЕҢСЕЛЕҢДЕ= е т. *Теңселу, теңселек қағу.* «Нақты мысалдармен түсіндіріп көріңізші» дегенде қара басып тұрып қалдым. Оқытушы қайтсін, бағаны кемітіп қойды. «К-701» кабинасында *т е ң с е л е ң д е п* келе жатып (Алтынтау).

ТЕҢСЕЛМЕЛІ с ы н. *Теңселіп, тербеліп тұратын, тербелмелі.* Ал көлдерім – *т е ң с е л м е л і* теңіздер Таулар алып Ормандарын қиырсыз Шалқып жатыр, шағын екен дегізбей (К.Салықов, Жезкиік). Үстіне жауын-желден сақтық үшін *т е ң с е л м е л і* кабина орнатады. Кабинаның ішіне басқышпен енеді (Д.Досжанов, Жусан.).

ТЕҢСЕЛТ= е т. **1.** *Оңды-солды шайқалту, ырғалту.* Екі шелек суды *т е ң с е л т і п* Берен келді көлеңкеге. Дөңгеленген қара торы беттің ортасы сәл қызыл тартыпты (Б.Майлин, Шығ.). Ұлы мен қызына Қырмызы қытай кигізген; Жылқыдан жорға *т е ң с е л т і п*, Жиын топқа жүргізген; Қатар жүрген қазаққа Байлығын сүйтіп білгізген (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Жорға атты ырғатып-жырғалтып, найқалту.* Ол да сәндене киініп, ақ сабауды бұлғаңдатып, қара жорға атты *т е ң с е л т і п* жүр (С.Сейфуллин, Шығ.). **3.** а у ы с. *Дүр сілкіндіру.* Айғақтасақ Қаныштай ағаны асыл, Білді Париж мерейтой мағынасын. Жүз жылдық той мерейлі дүбірімен Бір *т е ң с е л т т і к* Эйфельдің бағанасын (К.Салықов, Жезкиік).

ТЕҢСЕЛТУ *Теңселт етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢСЕЛУ *Теңсел етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Оңды-солды шайқалу, ырғала қозғалу.* Үйге кіріп, киіз үйдің алаша есігі *т е ң с е л у і н* тоқтатқан кезде ғана мен құдық жаққа қарай бұрылдым (Д.Исабеков, Мазасыз күн.). **2.** *Теңселек қағып жүру.* Өлең ырғағы жорға жүрісінің тайпалуы, *т е ң с е л у і* сияқты екінші өңді ырғақ болады. Бұл ырғақ сөйлемдердің ішіндегі буын санының бірдейлігімен, кестелерінің реттілігімен, сөздерінің әуездес ұқсастығымен келетін ырғақ (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Беталды, ары-бері жүре беру, көңілі орнында болмау.* Сипалап жүріп біреуге соқтықтым, қарасам – Рабиға. Мен қайда барсам сонда барып, *т е ң с е л у м е н* жүр (Б.Майлин, Шығ.). **4.** а у ы с. *Қайғыру, қамығу.* Көзіннің жасын көрмесем екен мен сенің, Көзіннің жасын көрсетпе маған, еңселім. Қайғыру саған – Қара теңіз боп

т е ң с е л у, Қайғыра көрме, темірден соққан семсерім! (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЕҢСЕЛІҢКІРЕ= е т. *Аздап теңселу, шайқалақтаңқырау.* Тастай түйілген қос жұдырығымен столға таянып, бойындағы бар қайратын жиып, тістене *т е ң с е л і ң к і р е п* барып аяғын қозғады (З.Жакенов, Таң самалы). – Кәрима, саған келдім, үйге жүр дегелі... – ол *т е ң с е л і ң к і р е п* барып орындыққа отырды (С.Алдабергенов, Жаңару).

ТЕҢСЕЛІП-ТЕРБЕЛІП үсі т. *Шайқалып, ырғалып-жырғалып.* Таң атар-атпастан көк түймелі жеңіл тарантас қара қақпадан *т е ң с е л і п-т е р б е л і п* шыға келді (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ТЕҢСЕП-ТЕҢСЕП үсі т. *Жұлқып-жұлқып, ары-бері қозғап.* Боран кәрі арқамды қайыстырып, *т е ң с е п-т е ң с е п* қалды (С.Жүнісов, Жапанда.). Ол бөркін баса киіп, қолын ұқалап, жауырынына қатты-қатты қағып алақанын қыздырып алды да, қайықты *т е ң с е п-т е ң с е п* жіберіп, таяуды батыра салды (Ә.Сараев, Қараша.).

ТЕҢСІЗ с ы н. **1.** *Теңі, теңдесі жоқ.* Отан – ана деген сөз тереңдігі жағынан *т е ң с і з* образ («Қазақст. мект.»). **2.** *Теңдік жоқ, тең праволы емес.* Камила – әйел қоғамының артта қалған *т е ң с і з* тобының өкілі (Ғ.Мұстафин, Қыр жігіті). Міне, осындай күшпен езуге кіріскен, *т е ң с і з* мал есебінде ұстаған патша хүкіметін рақымды хүкімет деп қазақ халқы айта алмайды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТЕҢСІЗДІК з а т. **1.** қ ұ қ ы қ. *Правосы тең емес, еркі бірдей болмаушылық.* Өткен дәуірдің қараңғылығы мен надандығынан, қоғамдық және ұлттық *т е ң с і з д і г і н е н* біз құтылғалы 40-ақ жыл болды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). «Арық атқа қамшы ауыр, Жыртық үйге тамшы ауыр» деген халық мақалы да таптық *т е ң с і з д і к т і* көрсетеді (С.Мұқанов, Халық мұрасы). **2.** м а т. *a_1 және a_2 екі сандарын немесе шамаларды <(кіші), ≥ (кіші не тең), > (үлкен), ≥ (үлкен не тең), (тең емес) таңбалары арқылы байланыстыратын қатыс.* Теңдікке тән қасиеттердің көпшілігі *т е ң с і з д і к т е р* үшін де орындалады. Теңсіздіктің екі жағына да бірдей санды қоссақ не алсақ және оң санға көбейтсек, одан теңісіздік өзгермейді (ҚҰЭ). Егер кез келген теңдеуді екі *т е ң с і з д і к п е н* алмастыруға болатынын ескерсек, онда жалпы жағдайда қарастырғалы отырған әдістің көмегімен сызықтық программалаудың кез келген есебін шығаруға болады деп тұжырымдауға болады (Ж.Күлеев, Сызықтық.).

ТЕҢСІН= е т. *Тең деп санау, тең көру.* – Өкпесі орынды, мойындау керек, сәулем. Шақырғанға барған жөн, әйтпесе *т е ң с і н б е д і* деп ойлайды, – деді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Өзін «ақ сүйек», былайғы қазақтарды «қара сүйек» деп есептейтін ол [Шыңғыс], дәрежелі немесе дәулетті қара сүйектерді сырттай *т е ң с і н г е н м е н,* іштей менсінбейтін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТЕҢСІНУ *Теңсін етістігінің қимыл атауы.*

ТЕҢ-ТЕҢ с ы н. *Буылып-түйілген, теңделген.* Дүние-мүлік, киім-кешекті *т е ң-т е ң* етіп, тиеп әкеледі (Б.Соқпақбаев, Қайда., Гауһар). Әке-шешесінің келуіне қарсы буулы жатқан *т е ң-т е ң* жүктерді шешіп, төр алдына бұрын бір жанның жамбасы тимеген асыл төсеніштер жайды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ТЕҢ-ТҰС с ы н. *Жасты, жастары шамалас, құрдас.* Маңайдағы өзге *т е ң-т ұ с* балалар да Ораз бен Аяжанның айналасынан шықпайды (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Мына біреу күң де *т е ң-т ұ с ы ң* бола қапты, жауап қатып! (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТЕҢШЕ= е т. **1.** *Таңдау, екшеу, тең бөлу.* Азынаулақ қару-жарақ, батыр, мерген ер азаматы бар отбасыларды *т е ң ш е п,* көшбасыларға табыс етті (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш). **2.** *Теңестіріп, салыстырып қарау.* Алла тағала әділ болса, бәрін таразыға тартып, *т е ң ш е й т і н* шығар (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

ТЕҢШІЛ с ы н. *Теңдік сүйгіш, әділ.* Түлкі екен судьясы *т е ң ш і л* деген, Атақтан сау емес ед жемшіл деген. Бір күні талапкер мен жауапкерге Шақыру қағаз шықты келсін деген (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТЕҢШІЛІК з а т. с ө й л. ***Теңдік.*** Бұл орайда кеңестің кедейге есеп беріп, *т е ң ш і л і к* әперуге айналғанын өзге елмен бірге Жақсылық та сезе бастаған еді (М.Әуезов, Әңгім.). Жойылсын құлшылық, кемшілік, Жасасын әділдік *т е ң ш і л і к* (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ТЕҢІЗ з а т. **1.** *Жан-жағы құрылықпен қиратасып жатқан кеме жүретін қиы-қиыры жоқ су.* Ол [Судыр Ахмет] ат үстінде дұрысталып алды да, төңірегіне көз тастап еді, күншығыс жақ тұтасып жатқан *т е ң і з* екен (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ауданы кең ақ қайық *Т е ң і з д е н* керек өтерге. Асыл туған ер керек Уағдаға жетерге (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Кеш мезгілі еді. Күн ақырын ғана *т е ң і з г е* құлап бара жатты (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** т е р м и н. *Мұхит айдынынан құрлықпен немесе су асты жоталарымен бөлінген және одан гидрологиялық метеорологиялық және климаттық режимдерімен бөлінетін дүниежүзілік мұхит бөлігі.* Мұхитпен байланысына және гидрологиялық жүргісінің ерекшеліктеріне қарай – *т е ң і з* ішкі, шеткі, аралық, ал географиялық орнына қарай – материкаралық және материкішілік болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.). Ішкі және шеткі *т е ң і з д е р* болады. Ішкі *т е ң і з д е р* құрылыққа терең еніп, материктің ішіне орналасады да, мұхитпен және басқа теңіздермен бұғаздар арқылы байланысады (Физика. география). **3.** а у ы с. *Орасан көптік, молдық.* Ессіз жарың зарлап енді қалар ма? Зарлай-зарлай қара жерге барар ма? Бір жыл бойы *т е ң і з* болып төгілген Көз жасынан жібегім де танар ма? (М.Жұмабаев,

Шығ.). Тұлғасы алып. Бір өзі халық Туар ма кісі Абайдан. Ақылы – *т е ң і з* Аспанмен егіз Кеудесі алтын сарайдай. Батыстай сабаз, Шығыстай маңғаз, Жаһандай байтақ жаралған. Сондай бір ұлды Тудырып тынды Қазақта қандай бар арман! (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Материкаралық теңіз. *Мұхиттың екі немесе бірнеше материктер арасында орналасқан бөлігі. М а т е р и к а р а л ы қ т е ң і з д е р* бір немесе бірнеше бұғаздар арқылы мұхитпен жалғасады. Мысалы, Жерорта теңізі, Қызыл теңіз, Кариб теңізі (Физика. география).

Теңіз ағыстары. *Мұхиттық ағыстар, түрлі күштердің әсерінен болатын теңіздер мен мұхиттардағы су массаларының жылжымалы қозғалысының үрдісі. Т е ң і з а ғ ы с т а р ы* желдің әсерінен, температураның әркелкі бөлініп таралуынан, судың тұздылығынан, атмосфералық қысымнан, Күн мен Айдың судың көтерілуі мен қайтуына әсер етуінен пайда болады (Физика. география). *Т е ң і з а ғ ы с т а р ы* әртүрлі ерекшеліктеріне қарай былайша сараланады: шығу тегіне байланысты – желдің теңіз бетімен үйкелісінен туындайтын (ығу ағысы, желдік ағыс), температура мен тұздылықты біркелкі үлестірілмеуінен туындайтын (тығыздық ағыстар), деңгейі еңістігінен туындайтын (ағынды ағысы, градиенттік ағыс, компенсациялық) және т.б. (Қаз. тілі термин. Су.).

Теңіз авиациясы. ә с к. *Бірқатар мемлекеттердегі әскери-теңіз флоты күшінің түрі.* Көптеген мемлекеттердің әскери-теңіз флотының *т е ң і з а в и а ц и я с ы н ы ң* құрамына ракеталық, сүңгуір қайыққа қарсы қолданылатын жойғыш, шабылдаушы, барлаушы және арнайы авиация кіреді (ҚҰЭ).

Теңіз алабұғасы. з о о л. <лат. spicara smaris> *Мұхиттың терең суларында тіршілік ететін қызыл түсті көзі үлкен алабұға. Т е ң і з а л а б ұ ғ а с ы н ы ң* жон еті дәмдірек болуы үшін оны тоңазытпай қуыру қажет (Шаңырақ энц.).

Теңіз алабы. *Белгілі бір теңізге жер беті және жерасты суы құйылатын аумақ.*

Теңіз артиллериясы. ә с к. *Кемелер мен жағалық ракета-артиллериялық әскерлер қаружарағының құрамына енетін артиллерия. Т е ң і з а р т и л л е р и я с ы н ы ң* негізгі қару-жарағы ірі (180–406 мм және одан артық), орта (100–152 мм) және кіші (100 мм-ге дейін) калибрлі зеңбіректер (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Теңіз ауруы. м е д. *Кеме шайқалысының ішкі құлақтағы тепе-теңдік аппаратына әсер етуінен пайда болатын жағдай.* Кеме шайқалысы қатты болса, теңізге алғаш шыққан адамдардың көпшілігінде, әсіресе, неврастения ауруымен ауыратын адамдарда *т е ң і з а у р у ы* басталады. Бұл ауруға, көбінесе әйелдердің организмі бейім келеді (ҚҰЭ). – Менің *т е ң і з а у р у ы м* ұстап отыр, жүрегім, жүрегім... – деді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Теңіз әтеші. з о о л. *Теңіз түбінде, қоңырсалқын және субтропиктік суларда тіршілік ететін балық. Т е ң і з ә т е ш і н і ң* бірнеше түрі болады. Салмағы 200 грамнан 3 килограмға дейін, еті өте дәмді, одан кулинариялық бірнеше түрлі тағам жасалады (Шаңырақ энц.).

Теңіз балдыры. б и о л. *Теңіз суындағы жарық түсетін тереңдікте өсетін өсімдік. Т е ң і з б а л д ы р ы* омыртқасыз организмдер мен балықтарға қорек және пана болады, олардан шипалық, техникалық өнімдер алынады (Физика. география).

Теңіз вокзалы. *Теңіз порттарында жолаушыларға қызмет көрсететін құрылыстар мен құрылғылар кешені.*

Теңіз геодезиясы. *Геодезияның теңіздегі ғылыми және қолданбалы геодезиялық міндеттерін шешетін саласы. Т е ң і з г е о д е з и я с ы н ы ң* негізгі ғылыми мақсаты – жер бедерінің пішінін және теңіздер мен мұхиттардың гравитациялық өрісін анықтау (ҚҰЭ).

Теңіз геологиясы. *Теңіздер мен мұхиттар түбінің геологиялық құрылысын зерттейтін ғылым саласы. Т е ң і з г е о л о г и я с ы н ы ң* басты міндеті – құрлықтар мен мұхит түбінің геологиялық құрылысы қималарын зерттеу арқылы жалпы жер қыртысының құрылысы мен даму заңдылықтарын айқындау (ҚҰЭ).

Теңіз геоморфологиясы. *Мұхит пен теңіз түбінің құрылысын және дамуын зерттейтін ғылым. Т е ң і з г е о м о р ф о л о г и я с ы н д а* үш негізгі бағыт айқындалады: 1) жер қыртысының құрылымды геологиясы және жердің геотектоникалық дамуын зерттеуге байланысты түп бедерінің ірі элементтерімен айналысу; 2) жер бедерін қалыптастырушы сыртқы күштерді зерттеу; 3) мұнай және шашыранды кендерді іздеуге, су асты коммуникациялық құрылыстарын жобалауға, балық кәсіпшілігіне байланысты қалыптасқан қолданбалы (ҚҰЭ).

Теңіз дақылдары. *Тағам ретінде пайдаланылатын теңіз өсімдіктері.* Дүниежүзілік мұхит пен ішкі су айдындары ресурстарының азықтүлік мақсаттар үшін тиімді түрде пайдаланылуы қамтамасыз етілсін, балық пен басқа да теңіз өнімдерін өсірудің, оларды терең өңдеудің технологиялары мен техникалық құралдары жасалсын, *т е ң і з д а қ ы л д а р ы* дамытылсын (Қаз. лексика. жаңа қолд.).

Теңіз дауылы. <г о л л. storm> *Күші 8 баллдан асып түсетін теңізде ұзақ соғатын дауыл. Т е ң і з д а у ы л ы* – күші 9 балл шамасында, жылдамдығы секундына 20 м-ден асатын өте күшті жел. Циклон кезінде байқалатын бұл жел теңізде үлкен толқын туғызып, құрлықта едәуір зиян келтіреді (Физика. география).

Теңіз деңгейі. *Мұхит және теңіз суы бетінің Дүниежүзілік мұхиттың орташа деңгейіне сай*

келетін шартты деңгейі. Т е ң і з д е ң г е й і жер бетіндегі биіктікті өлшеуде бастапқы нүкте ретінде қабылданған. ТМД-да ол Балтық теңізінің Кронштадтағы деңгейінен бастап есептеледі (Физика. география).

Теңіз десанты. ә с к. *Десанттық кемелер, көліктік кемелер арқылы тасылатын және қарсыластың теңіз жағалауына түсірілетін десант.* Десанттық кемелерден *т е ң і з д е с а н т ы* тікелей жағалауға түсірілсе, көліктік кемелерден десант түсіру құралдары арқылы, сондай-ақ тікұшақтармен түсіріледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Т е ң і з д е с а н т ы* жағалауға стратегиялық, оперативтік, тактикалық және барлау-диверсиялық мақсатта түсіріледі. *Т е ң і з д е с а н т ы* «Жалғау – жағалау» түрінде десанттық кемелерден тікелей жағалауға түсірілсе, ал «кеме – жағалау» бойынша көліктік кемелерден десант түсіру құралдары арқылы, сондай-ақ тікұшақтармен түсіріледі (ҚҰЭ).

Теңіз доңыздары. з о о л. <лат. caviidae> *Кеміргіштер отрядының тұқымдасы.* Тұқымдастықтың 14 түрі белгілі: *т е ң і з д о ң ы з д а р ы*, маралар және басқалары (Қаз. тілі термин. Биология).

Теңіздің шегінуі. <лат. regressus> *Құрлықтың көтерілуі, мұхит түбінің төмен түсуі немесе мұхит алабындағы су көлемінің кемуі нәтижесінде теңіздің жағадан баяу шегінуі* (Физика. география).

Теңіз жағалауы. *Жағалық белдем, жер бедерінің қазіргі кездегі жағалық пішіндерінің таралуымен айқындалатын құрлық пен теңіздің өзара ықпалдас белдемі. Т е ң і з ж а ғ а л а у ы н ы ң* қалыптасу процесі құрлықтың әсері, оның бастапқы биіктігі мен жағаның тілімдену дәрежесімен, геологиялық құрылымымен, өзендердің қатты ағындысының мөлшерімен және т.б. факторлармен айқындалады (Қаз. тілі термин. Су.). *Т е ң і з ж а ғ а л а у ы* – құрлықтың теңізге ұласып жатқан бөлігі (Физика. география).

Теңіз жайылмалары. *Теңіздің жазықтық жағалауларындағы теңіз суы тасыған уақытта суға толатын ойпатты жолақтар. Т е ң і з ж а й ы л м а с ы н ы ң* ені қайбірде ондаған километрге жайылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Теңіз жарқылы. *Судың беткі қабатындағы жарық шығаратын бактериялар мен қарапайым планктондардың шоғырлануынан пайда болатын құбылыс* (Физика. география).

Теңіз жаяу әскері. ә с к. *Теңіз десанттары құрамында ұрыс қимылдарын жүргізуге, сондай-ақ, әскери-теңіз базаларының, порттардың қорғанысы мен басқа да міндеттерді орындауға арналған және арнайы дайындалған әскери флот (әскери-теңіз күштері) күштерінің түрі.* Қазіргі *т е ң і з ж а я у ә с к е р і* автоматты атыс қаруымен, танкілермен, артиллериямен, танкіге және зенитке қарсы қондырғылармен, БТР-мен қаруланған (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Теңіз жұлдызы. з о о л. *Жұлдыз тәрізді бес тарам аяғы бар теңіз жәндігі.* Мечников мүнда *т е ң і з ж ұ л д ы з ы* деп аталатын жәндік ұрығының тіршілігін зерттеп, бұрын беймәлім болып келген қызық құбылысқа кездесті (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Олардың кейбіреулері үлкен болған, маржан полиптері – коралдар, теңіз кірпісі, *т е ң і з ж ұ л д ы з д а р ы*, теңіз лилилері, медузалар еркін өсіп-өнген, жоғары силурда балық пайда болған (Н.Баяндин, Fасыр.).

Теңіз капустасы. б о т. ***Теңіз қырыққабаты*** *(Тынық, Охот, Ақ және Баренц теңіздерінде болатын қоңыр түсті теңіз балдырлары). Т е ң і з к а п у с т а с ы* ұсақталып туралған құрғақ балдыр немесе порошок түрінде сатылады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *Т е ң і з к а п у с т а с ы н ы ң* құрамында углевод, органикалық қышқылдар, минералдық заттар және әртүрлі витаминдер (А, С және В тобындағылар) болады («Шаңырақ» энц.).

Теңіз карталары. *Теңіз ағысы, теңіз жолдары, түбінің бедері, тереңдігі, грунт құрамы т.б. бейнеленген арнаулы географиялық карта. Т е ң і з к а р т а л а р ы н* негізінен гидрографиялық қызмет мекемесі құрастырып, басып шығарады (ҚҰЭ).

Теңіз көлігі. *Көлік кешенінің теңіздік су жолымен жүк және жолаушы тасымалдайтын көлік түрі.*

Теңіз күштері. *Кейбір шет мемлекеттерде теңізде соғыс жүргізуге арналған жеке флот.*

Теңіз кірпілері. з о о л. *Теңіз суларында еркін қозғалатын, сыртқы тұрқы шарға, жұмыртқаға немесе жүрекке ұқсайтын, кейде конус пішінді қылқантүктілер класына жататын жәндіктер. Т е ң і з к і р п і л е р і* Ордовик кезеңінен белгілі, әсіресе мезозой эрасында кең тараған (Қаз. тілі термин. Геология).

Теңіз қарақшылығы. *Теңіз немесе өзен кемесіне бөтеннің мүлкін басып алу мақсатында күш қолданып немесе күш қолданамын деп қорқытып шабуыл жасау* (Заң. термин. қаз.-ор. сөзд.).

Теңіз қолтығы. *Тұщы, тұзданған немесе өте тұзды сулы, теңізден жағалық құмбелмен бөлінген суы таяз жер.* Әдетте, *т е ң і з қ о л т ы ғ ы* ерекше жоғары биологиялық өнімділігімен сипатталады (Қаз. тілі термин. Су.).

Теңіз қырыққабаты. б и о л. *Ламинария туыстас теңіз балдырлары. Т е ң і з қ ы р ы қ қ а б а т ы* кулинарияда (әсіресе жапон және қытай асханасында) ол күрішке, ет және балық тағамдарына, салаттар және көкөністен жасалған сорпаларға тұздық ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ).

Теңіз милі. *Жер меридианы доғасының 1 минут ұзындығына тең қашықтық бірлігі.* Халықаралық гидрографиялық конференцияның шешімі бойынша 1929 жылдан бастап *т е ң і з м и л і* 1852 метрге тең деп белгіленген (Қаз. тілі термин. Су.).

Теңіз минасы. ә с к. *Қарсыластың сңғуір қайықтарын, су үсті кемелерін және қайықтарын зақымдау үшін, сондай-ақ, олардың жүзуін қиындату үшін суда орнатылатын теңіз оқ-дәрісі. Т е ң і з м и н а с ы н* су үсті кемелерінен, сңғуір қайықтардан және ұшу аппараттарынан қоюға болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Теңіз мұзы. *Теңіз суының қатуынан пайда болатын кез келген мұз. Т е ң і з м ұ з ы* тұзды әрі кеуекті болады, – 23°С-ден жоғары жағдайда ери бастайды (Физика. география).

Теңіз оқ-дәрілері. ә с к. *Артиллериялық атыстар, ракеталардың ұрыс бөлшектері, ракета-торпеда мен торпеда, теңіз миналары, тереңге тасталатын бомбалар және басқалар.*

Теңіз операциясы. ә с к. *Белгілі бір оперативті және стратегиялық мақсатқа жету жолында ортақ бір мүдде мен жоспар бойынша әскери-теңіз флотының оперативтік құрамалары мен бірлестіктерінің жүргізетін теңіздегі ұрысы, шайқас және маневрлерінің жиынтығы. Т е ң і з о п е р а ц и я с ы* шабуыл және қорғаныс мақсатында жүргізілуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Теңіз пиязы. б о т. *Екі килограмға (кейде 8 кг дейін) дейін салмағы бар, қабыршық басты, сыңар ұрықты көпжылдық өсімдік. Т е ң і з п и я з ы н* емге ерте заманда египеттіктер пайдаланған (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Теңіз полигоны. *Флоттың ұрыс және техникалық құралдарын санау үшін немесе кемелерді ұрысқа дайындауды өткізу үшін бөлінген теңіздегі белгілі бір аудан. Т е ң і з п о л и г о н ы* артиллериялық, ракеталық, торпедалық, авиациялық, сңғуір қайыққа арналған болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Теңіз саяхатшысы. *Теңізде жүзіп, саяхат жасаушы адам.*

Теңіз сиыры. з о о л. <лат. hydradamalis gigas> *Сирендер отряды дюгондар тұқымдасына жататын сүтқоректі. Т е ң і з с и ы р ы н ы ң* дене тұрқы – 7,5–10 м, салмағы 4 тоннаға жеткен ірі жануар. Терісі қатпарлы, құйрық жүзу қанаты қосқалақты (Қаз. тілі термин. Биология).

Теңіз суы. *Тұздылығы 24,695%-дан жоғары, теңіздер мен мұхитта жинақталған жер бетіндегі су. Т е ң і з с у ы* жалпы көлемі 1370 млн текше км-ге тең. *Т е ң і з с у ы* құрамының өте тұрақтылығымен сипатталады (Қаз. тілі термин. Су.).

Теңіз суы басуы. *Жағалаудың төмен түсуінен немесе теңіз суы деңгейінің көтерілуінен құрлықты теңіз суының басуы.*

Теңіз суын тұщыландыру. *Құрамындағы тұздың концентрациясын кеміту арқылы теңіз суын адамның ішуі мен шаруашылықтың пайдалануына жарамды еткенше өңдеу әдісі.* Бұл мақсатта кейбір елдерде ірі қондырғылар салынған. Мысалы, Қазақстанда Ақтау қаласындағы қондырғы тәулігіне 12 мың тонна суды тұщыландырады (Физика. география).

Теңіз суының толысуы. *Ай мен Күннің тарту күші салдарынан мұхит, теңіз суы деңгейінің оқтын-оқтын көтерілуі* (Физика. география).

Теңіз суының тұздылығы. *1 кг теңіз суындағы барлық тұздардың граммен алынған жалпы мөлшері. Т е ң і з с у ы н ы ң т ұ з д ы л ы ғ ы н ы ң* өлшем бірлігі – промилле (%). Дүниежүзілік мұхит суының орташа тұздылығы 35% (Физика. география).

Теңіз суының түсі. *Теңіз суының көзге байқалатын реңі. Т е ң і з с у ы н ы ң т ү с і* су қабатындағы өсімдіктер мен жануарлар организмдерінің бөлшектеріне, жарық сәулелеріне, жарық сәулелерін бойына сіңіретін және өзінен шағылыстыратын заттарға, сәулелердің су бетінен шағылысу жағдайларына байланысты (Физика. география).

Теңіз табандылығы. *Африка жағалауындағы суларда тіршілік ететін табандылық. Т е ң і з т а б а н д ы л ы ғ ы* салмағы 500–800 грамм. Еті дәмді, одан неше түрлі кулинариялық тағам әзірлеуге болады (Шаңырақ энц.).

Теңіз тактикасы. *Әскери-теңіз өнерінің құрамдас бөлігі. Т е ң і з т а к т и к а с ы* теңіздегі ұрысты ұйымдастыру мен жүргізуді қарастырады және әскери-теңіз қарулары мен ұрыс техникасын қолдану тактикасынан, флот күштері түрлерін қолдану тактикасы мен әскери теңіз флотының жалпы тактикасынан тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Теңіз тасбақалары. з о о л. <лат. cheloniidae> *Жүзу қабілеті ерекше дамыған суда тіршілік ететін тасбақалардың бір тұқымдасы. Т е ң і з т а с б а қ а л а р ы* сауытының ұзындығы 80 см-ден 1,4 м-ге дейін жетеді, салмағы 600 кг-дай. Сауыты аса биік емес, сүйір болады, сыртын мүйізді қалқандар жапқан. Басы мен қысқа мойнын сауытының астына толық жасыра алмайды. Аяқтары ескекке айналған, алдыңғы аяқтары артқы аяғынан ұзын, олар қозғалыс қызметін атқарады (ҚҰЭ).

Теңіз толқындары. *Теңіздер мен мұхиттардағы сулы ортаның тербелісті қозғалысы. Т е ң і з т о л қ ы н д а р ы* Ай мен Күннің су деңгейін көтеру күшінен, жел, атмосфералық қысым, теңіз түбінің сілкінуі, жанартау атқылауынан пайда болады. Қалыптасуына қарай көтерілу толқындары, жел толқындары, теңселме толқындар, соқпа толқындар, сейсмикалық (*Цунами*) толқындар т.б. болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Теңіз тышқаны. з о о л. *Теңізде өмір сүретін сүйір тұмсықты ақ не алабажақ тышқан.* Көрсетілген мерзім өткеннен кейін *т е ң і з т ы ш қ а н ы н* сойып, өт жолындағы паразиттерді тексереді (Т.Телеуғалиев, Ет. экспорт.). Капустаның жаңа сөлі *т е ң і з т ы ш қ а н ы н ы ң* қарынына түскен жараларды жазатыны эксперименттік жолмен дәлелденген (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Теңіз ұлуы. з о о л. *Теңізде тіршілік ететін ұлудың түрі.* Солтүстік Американың мұхиттық жағалауындағы түрлі-түсті *т е ң і з ц л у ы* мүлде ойға келмейтін әрекет жасайды («Ана тілі»).

Теңіз фаунасы. *Теңіздер мен мұхиттарда тіршілік ететін жануарлар әлемі. Т е ң і з ф а у н а с ы н ы ң* шамамен 16000-дай түрлері бар (Қаз. тілі термин. Су.).

Теңіз шабуылы. ә с к. *Кемелердің тактикалық топтарының қарсылас объектілеріне қарсы қару қолдана отырып ұрыстық маневр жасауы* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Теңіз шөгінділері. *Теңіз бен мұхит түбіне жиылған тұнбалар. Т е ң і з ш ө г і н д і л е р і* аталымы тар ауқымда – тек жеке теңіз шөгінділері мағынасында және кең ауқымды – бүкіл дүниежүзілік мұхит шөгінділеріне қатысты (мұхит шөгінділері) қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.). *Т е ң і з ш ө г і н д і л е р і* – 1) теңіздер мен мұхиттардың түбіне шөккен материктік шөгінділер; 2) организмдер қалдықтарының шоғырлануынан пайда болған органогендік шөгінділер; 3) судағы әртүрлі тұздардың шөгуінен пайда болған химиялық шөгінділер (Физика. география).

Шеткі теңіз. *Мұхиттың шетіндегі, материкке жанаса орналасқан теңіз.* Мысалы, Баренц, Кар, Лаптевтер, Шығыс Сібір, Чукот, Охот теңіздері *ш е т к і т е ң і з г е* жатады (Физика. география).

Ішкі теңіз. *Құрлыққа терең еніп, мұхитпен немесе екінші теңізбен бір шеті ғана шектесіп жатқан теңіз.* Балтық, Қара, Қызыл, Жерорта теңіздері *і ш к і т е ң і з г е* жатады (Физика. география).

ТЕҢІЗДЕЙ с ы н. **1.** *Теңіз сияқты.* Жанжақтың бәрі *т е ң і з д е й* толқыған сағым (М.Жұмабаев, Шығ.). Екі бірдей қуаныш оның көңілін өзендей тасытып, *т е ң і з д е й* шалқытып келеді (Қ.Қамбаров, Ертіс.). **2.** а у ы с. *Ұшан-теңіз, өлшеусіз.* Ақ телегей Сауған сүтім *т е ң і з д е й* (Қ.Аманжолов, Шығ.). Сағынышың *т е ң і з д е й* Болар, бәлкім, аз күнде (С.Мәуленов, Шығ.). Оқуы *т е ң і з д е й і н* бойға жиған, Сақалы саба деуге білім құйған (І.Жансүгіров, Шығ.). **3.** а у ы с. *Көп, мол.* Қандай жан! Таңғаламын, Ондай болу қайда маған?! Мендегі сәл ғана мұң, – *Т е ң і з д е й* қайғы еді оған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Теңіздей жалтыраған. *Жып-жылтыр, жалт-жұлт еткен.* Әлден уақытта ай сәулесіне шағылысып, *т е ң і з д е й ж а л т ы р а ғ а н* қыр астынан ит үрді (С.Жүнісов, Шығ.).

Теңіздей мұнартты. *Көгіс тартты, көгілдір түске енді. Т е ң і з д е й* көгілдір *м ұ н а р т қ а н* қалың орманның үстіне барды да, көрінбей кетті (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Теңіздей тебіренді. *Тебіреніштi сезімде болды, толқыды.* Ялтаның қалалық театрында Чеховтың «Шағаласы» көрсетіледі. Чеховтың жаны *т е ң і з д е й т е б і р е н е д і* (Ә.Нұршайықов, Алтын соқпақ). Алуан тілде гуілдеген жұрт *т е ң і з д е й т е б і р е н д і* (Ә.Шәріпов, Алыс жағалау.).

Теңіздей тербелді. *Жайқалды, баяу есті.* Бақтың іші шуылдап, *Т е р б е л е д і т е ң і з д е й* (С.Мәуленов, Шығ.). Биылғы жылы әркім өзінің күшін астық майданында өлшемек. Дала төсінде *т е ң і з д е й т е р б е л г е н* әрбір бидай есептеулі (С.Мәуленов, Жер нәрі).

Теңіздей терең. *Шетсіз-шексіз, ұшы-қиыры жоқ.* Ойнақтап, ұшқыр киял шықса толқып, *Т е ң і з д е й т е р е ң* ойды кетем малтып (Айтыс). Ие, *т е ң і з д е й т е р е ң* ой алыбы Мұхаңды жер мекенінен кетті деуге кімнің аузы бара алады дейсің (С.Шаймерденов, Сел.).

Теңіздей терең тартты. *Билеп, баурап алды.* Сендерге өтірік, маған шын, бастай сала, кітап мені *т е ң і з д е й т е р е ң т а р т ы п* ала жөнелді (С.Мұқанов, Шығ.).

Теңіздей толқыды. а) *Ашу шақырды, ыза кернеді. Т е ң і з д е й т о л қ ы ғ а н* көп халықтың қайнаған ашуы, қоғам ызасы жауына үлкен айдын көрсетіп, қатты сескендірді (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Астан-кестен болды.* Асқардың ойы *т е ң і з д е й т о л қ ы д ы* (С.Мұқанов, Шығ.). Әлгінде ғана үнсіз көсіліп жатқан өлі даланы кернеп кеп, көп жылқы *т е ң і з д е й т о л қ и д ы* (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Хаттың бірінші жолынан бастап қыз жүрегі *т е ң і з д е й т о л қ ы д ы* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). б) *Абыр-сабыр, әрі-сәрі болды.* Нұрлан күлді ақырын миығынан, *Т е ң і з д е й т о л қ ы п* кетті жиылған жан (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Теңіздей толқындады. п о э т. *Арындады.* Бурадай бұрқырайтын көбік шашып, *Т е ң і з д е й т о л қ ы н д а й ы н* таудан асып (Айтыс).

Теңіздей тулады. *Астан-кестен болды, аласұрды.* Әлгінде ғана астан-кестені шығып, *т е ң і з д е й т у л а ғ а н* күзгі жер тағы да бір топалаңнан қорыққандай, сұп-сұр болып өңі қашқан (Т.Ахтанов, Шығ.). Кешкі самалмен қалың бидайдың арасында келе жатыр. Белуардан келетін егін теңселіп, *т е ң і з д е й т у л а й д ы* (К.Қазыбаев, Аманат).

Теңіздей түбі шалғай. *Терең; білімді, білгір деген мағынада. Т е ң і з д е й т ұ б і ш а л ғ а й* ағаң Абай, Толқын ат, жатпа сіз де тек шымырлап (Айтыс).

ТЕҢІЗДІК с ы н. с ө й л. ***Теңіздегі.*** Солардың қатарында орыстың *т е ң і з д і к* флотының атақты қолбасшылары Корнилов пен Нахимов та бар. Өте ауыр қаза (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Теңіздік климат. *Мұхит кеңістігінің атмосфера қабаттарына тигізетін әсерінен қалыптасатын климат. Т е ң і з д і к к л и м а т* Мұхит үстінде айқын білінеді де, құрлық бетіне таралады. Қысы мен жазының температурасында күрт айырмашылық болмайды, жазы салқын, қысы

жылы, жауын-шашыны мол, бұлттылығы басым (Физика. география).

ТЕҢІЗШЕ үс т. *Теңіз тәрізді, соған ұқсап.* Шынында да, жемісті жыл болды биыл, қазір «Талпын» бөлімшесінің егіні *т е ң і з ш е* толқиды (Ж.Ертілесов, Туған жер.). Толқиды ойым *т е ң і з ш е,* Мезгедің жолды анықтап, Қыранша ұшам шарықтап (О.Малқаров, Мен ат үсті.).

ТЕҢІЗШӨП з а т. б и о л. <лат. zosteraceae> *Көпжылдық теңіздік шөптесін өсімдіктер тұқымдасы. Т е ң і з ш ө п т е р* жылы, қоңыржай аймақ теңіздеріне тараған 15-ке жуық түрінің Қазақстанда 1 туысы мен түрі бар. Жапырақтары екі қатарлы, ұзын, бөбе жапырақшалы (Қаз. тілі термин. Биология).

ТЕҢІЗШІ[1] з а т. **1.** *Теңізде жүзіп жүруші, матрос. Т е ң і з ш і* болсын деп жүргенде, танк оқуына кетіп қалды (С.Сейітов, Сөз сұра.). – Оқуыңды бітір. Жігіт яки *т е ң і з ш і,* яки ұшқыш болса керек, – деді (Ж.Молдағалиев, Самал). **2.** *Теңізде жұмыс істейтін адам.* Бір қарт пенсионер қайтыс болды, жалғыз баласы *т е ң і з ш і* екен, шетелге кетіпті (І.Есенберлин, Ғашықтар). Бізді де *т е ң і з ш і л е р* жаман қарсы алған жоқ. Бірақ алыстан ағасы келгендей аптығып, шұрқырасқан да жоқ (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ТЕҢІЗШІ[2] з а т. з о о л. *Құрақ тұмсық; солтүстік жыртқыш құсы.* Қорек іздеуге әрекеттенбей басқа құстардан тартып алып жейтін құстар да болады. Мысалға, *т е ң і з ш і* (поморник) дейтін құсты алайық. Бұл құс өте тез ұшады, бірақ ол ұшу жылдамдығын басқа қажетке қолданады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

ТЕҢІЗШІДЕЙ с ы н. *Теңізші сияқты.* Керуендегілердің тап қазіргі көңіл-күйі дүниені толқынымен тербеп жатқан мұхит шетіне шығуға зар болған *т е ң і з ш і д е й* еді (Д.Досжанов, Жібек.). Айлар бойы мұхитта жүзіп, қара жерге аяғы жаңа тиген *т е ң і з ш і д е й* Бақтияр машинасын гаражға қойып, темір қақпаның кісі кіретін, бәкене есігінен талтаңдай шығып келеді (М.Сүндетов, Қызыл ай).

ТЕОДОЛИТ [грек. theaomai – қараймын, dolichos – ұзын] з а т. а с т р. *Шырақтардың биіктігі мен азимуттарын өлшейтін бөліктері бар дөңгелектермен жабдықталған кішкене көру трубасы; жергілікті жерлерде жазық және тік бұрыштарды өлшеуге арналған аспап.* Аспан шырақтарының горизонталь координаларын *т е о д о л и т* деп аталатын универсал аспаппен өлшейді (Астрономия). *Т е о д о л и т* тік осьтен айналатын алидадылы жарық шеңберден және оған бекітілген түрғыдан тұрады, тұғыр үстіне қарау дүрбісі мен тік шеңбер бекітілген жазық ось орнатылған (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТЕОГОНИЯ [грек. theos – Құдай, goneia – туу] з а т. д і н и. *Құдайлардың пайда болуы, туысқандық қарым-қатынастары туралы діни аңыздар жүйесі, Құдайлар шежіресі.* Еуропа мәдениетіндегі тұңғыш *т е о г о н и я* – Гесиодтың «Теогониясы» (б.з.б. 8 ғ.) (Мәдени-филос. энцикл.). *Т е о г о н и я* – политеизмдегі Құдайлар пайда болды деген сенімнен байланысты олардың тууы жайлы аңыздар. Еуропа әдебиетінде көне грек аңыздарының поэтикалық жинағы ретінде Гескодтың «Теогониясы» (б.з.б. 8 ғ.) белгілі (1857) (ҚҰЭ).

ТЕОКРАТИЯ [грек. theos – Құдай, kratos – билік] з а т. *Саяси билік шіркеу басшысының, дін басының қолында шоғырланатын басқару түрі.* Мұнда тек шіркеу («рухани») өкімет қана емес, сонымен бірге күллі азаматтық (ақсүйектік) өкімет те дін басыларының қолында болады (Саяси сөздік).

ТЕОЛОГ з а т. ф и л о с. *Дін туралы ғылымды жақтаушы. Т е о л о г т а р* моральді не Құдай өмірінен, не тарихтан тыс қайдағы бір басқа негіздерден: абсолюттік ақыл-ойдан, абстракты өзіндік санадан т.т. туғызады (Марксистік филос.).

ТЕОЛОГИЯ [грек. theologia, theos – Құдай, logos – ілім] з а т. ф и л о с. *Құдай туралы діни ілім.* Европада да *т е о л о г и я* рухының нағыз қырсық болып тигені жүрттың бәріне мәлім (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.). Әбу Әли Сина ғылымның барлық тарауларын ой таразысына, парасат-білім сарабына сала келіп, бүкіл ғылымды дербес үш салаға бөледі: бірінші – төменгі ғылым, бұған жаратылыстану ғылымдары жатады, екінші – орта ғылым, бұған математикалық ғылымдар жатады, үшінші – жоғары немесе бірінші ғылым, бұған метафизика, *т е о л о г и я* жатады (А.Көбесов, Сөнбес жұлдыз.).

ТЕОРЕМА [грек. theorema] з а т. м а т. **1.** *Ақиқаттығы дәлелдеудің нәтижесінде анықталатын математикалық тұжырым.* Жоғарыда қарастырған *т е о р е м а л а р* жалпы дөңес жиындардың геометриялық сипаттамаларын анықтайды (Ж.Күлеев, Сызықтық.). Фалес математикадағы шындықты дәлелдеу қажеттігін шарт етіп қойған, өзі бірнеше *т е о р е м а л а р* дәлелдепті деген дерек бар (А.Көбесов, Сөнбес жұлдыз.). **2.** *Қағида, ереже, заңдылық.* Әлгі тақырыпты түсіну үшін алдыңғы жақтан үш *т е о р е м а н ы* біліп алу шарт, соларды оқыдым (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

ТЕОРЕТИК з а т. *Өзінше жаңа теория жасаушы, өзіндік теория ұсынушы.* Бүгінгі *т е о р е т и к т е р д і ң* бірқатары, әсіресе көне формалар, архаикалық түрлер жөнінде А.Н.Веселовский байламдарына сүйенеді (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Абунасыр жалаң орындаушы ғана емес, аса ұлы музыка зерттеушісі, асқан *т е о р е т и к* болған (А.Көбесов, Сөнбес жұлдыз.).

ТЕОРИЯ [грек. theoria] з а т. *Практика мен тәжірибені қорыта келіп, әр алуан қоғамдық құбылыстар мен фактілерді түсіндіретін және соларға әсер ете алатын жалпы ғылыми принциптерді білдіретін ілім. Т е о р и я* – кең мағынада алғанда,

кез келген құбылысты түсіндіру үшін жинақталған идеялардың, көзқарастардың жиынтығы; тар мағынада, құбылыстың, заңдылықтардың байланыстарын жан-жақты көрсету үшін пайда болған ғылыми білімнің, жоғары түрдегі ұйымдасқан түрі (Әлеуметтану. түсінд. сөзд.). Европада үлкен масштабта жүргізілген сауда, онымен байланысты ақша есептері, теңізде, мұхитта жүзуге лайықты кемелер жасау, практикалық тәжірибені ғылымдық *т е о р и я м е н* ұштастыру оқу құралдарын жасауды керек етті, бұл әсіресе Италияда мығым болды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Галуа теориясы. м а т. *Бір белгісізі бар жоғары дәрежелі алгебралық теңдеулер жөніндегі теория. Оны Э.Галуа жасаған.* Дегенмен, *Г а л у а т е о р и я с ы* әртүрлі бағытта дами, жалпылана түскендіктен, онда шешілмеген мәселелер де жеткілікті (ҚҰЭ).

ТЕОРИЯЛЫҚ с ы н. *Теорияға байланысты, соған тән.* Қазақстан ат төбеліндей аз ғана, дәлірек айтсақ, небары он шақты кәсіби этнологтардың өз *т е о р и я л ы қ* танымдық қуаты мейлінше іргелі мәселелерден гөрі «бас ауыртып, балтыр сыздатпас» тақырыптардың деңгейінде қалып қоюлары осыдан болса керек (Н.Әлімбай, Гуман. ғылым.). Романның сюжеті, жазушының қолданған әдісі – әдебиетіміздің алдына *т е о р и я л ы қ* мәселелер қойып отыр (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

Теориялық конференция. ғ ы л.-п е д. *Ғылыми тақырыпқа негізделіп жоспарланған, сол ғылыми-зерттеу жұмысының теориялық негізін ашатын ғылыми жиын.*

ТЕОСОФИЯ [грек. theosophia, theos – Құдай, sophia – даналық] з а т. *Құдайды сиқыр, сыр арқылы, басқа әлеммен байланысу арқылы тануға болады деп сенетін ағым. Т е о с о ф и я* өкілдері анимизм, космология, астрологияның қағидалары мен білімдерін пайдаланып, адам санасының тылсым сырларын зерттеп, билеуге тырысады (ҚҰЭ).

ТЕОТАНИН з а т. *Шай құрамында болатын элемент.* Атап айтқанда шайдың құрамында *т е о т а н и н,* кофеин, углевод, эфир майы, с витамин бар (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТЕП= е т. **1.** *Аяқты қатты серпіп соғып жіберу, қағып жіберу.* Қалау ағасының қатты бұзылған түрін таныса да, онан айылын жимай күліп жатыр. Төлеу *т е у і п* жіберді. – Шық үйден! (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Арғымақтың баласы – Мойны жалсыз болса да, Қараны көрсе өктейді, Үйірде құтпан жалды айғыр, Жанына ерген саяғын Құлағын жымып *т е п п е й д і* (Базар жырау, Шығ.). Мақсұтқа ойыңа алған жете алмайсың, Мал шашып құр далаға төккенменен. Пайдалы істен алар абыройың Кетпейді кейін қарай *т е п к е н м е н е н* (А.Байтұрсынов, Шығ.). // *Ұрып-соғу, тепкінің астына алу.* Қолымды арт жағыма қойды байлап, Зар жылап мен отырмын көзім жайнап. Қалғандар әрқайсысы бір *т е б е д і,* Жалтақтап жалынамын ағатайлап (К.Әзірбаев, Шығ.). **2.** *Шаңғы, коньки, шана, велосипед т.б. үстіне отырып айдау не аяққа байлап сырғанау.* Аязды далада, қалың қарда, жалаңаш күйде доп қуалап, шана *т е у і п* жүрген баланы да, қызды да көрмейсің (М.Әуезов, Өскен өркен). Айлы түні коньки *т е у і п* қатар келе жатқанда Күнзиланың ұзағырақ қараған нұрлы көзінен бір сыр ұққандай болды (Т.Ахтанов, Қаһарлы.). Айтқан сөз құлағыңнан ағып кетті ғой, ә?! Адам болмайсың. Ақыл жоқ сенде. Жүр енді, шана *т е б е й і к* (М.Мағауин, Ақша қар). **3.** а у ы с. *Алыс тұту, жат санау.* Мынау арам, тентек деп, Еш кісіні *т е п п е й м і н.* Өзімдік бол деп, ел жиып, Құрастырып септеймін (Абай, Тол. жин.). – Әлдеқандай түйыққа тірелсем, *т е п п е с,* көмектесер, – деп, Сәлима оған үлкен үмітпен қарады (М.Сүндетов, Ескексіз.). **4.** а у ы с. *Аяқасты қылу, қадірін білмеу.* Құралай көзді сұлуды Еріксіз дұшпан өппесін. Шалқып тұрған дәулетті Аяқпен басып *т е п п е с і н* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Алдына келгенін тістеп, артына келгенін тепті. *Маңына жолатпады (тым тентек, мінезі шадыр кісі, ат туралы айтылады).* Барған кісіге Шалқұйрық ат ұстатпайды. *А л д ы н а к е л г е н і н т і с т е п, а р т ы н а к е л г е н і н т е у і п,* маңайына жан жуытпайды (Қаз. ертег.).

Асын ішіп, аяғын тепті. *Жақсылыққа жамандық іс істеді, адал асын ішіп, қастандық қылды.*

Бақытты [бақты] басқа [маңдайға] тепті. *Өз бағын өзі қорлады, келген жақсылықты білмеді.* Айдаһарға мынаны айт: жеті жылдай ауруына ем қонбаса, *б а қ ы т т ы б а с қ а т е п к е н* адамның басын жесін, сонда ауруынан жазылады (Қаз. ертег.). – Пай-пай, басқа келген *б а қ ы т т ы м а ң д а й ғ а т е п к е н* осы да («Қаз. әдеб.»).

Басқа тепті. *Бағаламады, қадірін білмеді; қорлады.* Оқудың қадірін түсінбей *б а с қ а т е б е т і н д е р* табылып қалады, мектепті тастайды, институттан қашады (Қ.Қазыбаев, Дәуір.). Доктор... профессор! Не керек, Зия, бақытыңды *б а с қ а т е п т і ң* (М.Мағауин, Ақша қар).

Бетіне қан тепті. *Беті қызарып албырады.* Ерекең ойланып қалды, кейде *б е т і н е қ а н т е у і п,* кейде бозарып, едәуір уақыт ойланумен болды (Ғ.Сланов, Домбыра). Менің құлағыма дейін қызарып кеткен болса керек. Бұрқ етіп *б е т і м е қ а н т е п т і* (С.Шаймерденов, Қарғаш).

Емісі тепті. *Сәл-сәл нышанасы білінді деген мағынада.* Мұрнына таныс иістің *е м і с і т е п т і* (Т.Әлімқұлов, Шырағың.).

Етін сыртына тепті. *Ашуға мінді, ыза кернеді, терісіне сыймады.* Нұрман *е т і н с ы р т ы н а т е у і п,* зәрін шашып, жақсылықты жер-көкке сыйғызбайтын болып, әке-бабасынан бері қарай боқтай бастады (М.Әуезов, Шығ.).

Қар тепті. *Мал (әсіресе жылқы) қарды теуіп оттады, жайылды. Қ а р т е п к е н д е* қажымас,

қайран жылқы, Титығы құруына тез тақалды (Абай, Тол. жин.). Малын көрсең далада, Бүрсеңбүрсең *қ а р т е п к е н* (Т.Жароков, Таңд. шығ.).

Мекен [қоныс, орын, ірге] тепті. *Орналасты, орнықты, тұрақтады, қоныстады.* Гүлі солмас егілген *М е к е н т е п т і м* орманнан (Т.Жароков, Таңд. шығ.). Ақтүбек, Нұғыман ауылдары да табиғаттың тамаша жерлерінде *қ о н ы с т е у і п т і.* Нақ осы арада аталас ағайындары тұратын, ертеде *о р ы н т е п к е н* көп үйлі ауыл болушы еді (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Ұзын құлақтан естуімше, бүгін де ол жерге әруақты жас би Кеңгірбай бастаған тобықтылар келіп *о р ы н т е п к е н* көрінеді (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Осы топтың алдында «Түркістан» атты иесіз жонға келіп *і р г е т е б е* бастаған совхоздың тыңда отырған бірінші бороздасы тартыла жөнелді (М.Әуезов, Шығ.).

Нан тепті. *Арамтамақ, жатыпішер, астамшылық.* Халық ықыласын қайтарсам, «Болам ба, – деймін, – *н а н т е п т і?*» Сөз тауарын білетін, Ерлер басы келіпті, Тербеліп жорғаң тер төкті! (О.Шораяқов, Шайыр).

Сыртқа тепті. *Жат тұтты, бөтен санады, алыстатты.* – Жазығым жоқ еді ғой, *с ы р т қ а т е б е т і н* не жөні бар еді, – деп, наз білдірді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). «Өкіметтің жұмысы сендерсіз де қараң қалмайды» деп шөпшілерді *с ы р т қ а т е п к е н і* қалай? (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

Тебініңді теуіп, тел өскен. п о э т. *Қатар жетілген, бірге өскен.* Толықсып толып лықсыған Олқы емес едің, толы едің, Өрісің бейбіт дер едің Қонысың кең кер едің, *Т е б і н і ң д і т е у і п т е л ө с к е н* Төрт түлікті жер едің (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тепсе темір үзетін. *Күш-қайраты мол, мықты.* Мыңжасар – *т е п с е т е м і р ү з е т і н* адам, жатып ішер жалқау да емес, – деді Абай, Әбішке әңгімесін созып (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бәрі де тәжірибелі жұмысшылар, *т е п с е т е м і р ү з е т і н* азаматар (О.Бөкеев, Өз отың.).

Түгі сыртына тепті. *Қатты ашуланды, ызаланды, долданды.* Бақтығұлдың ұзын мұрты тікиіп, *т ү г і н с ы р т ы н а т е у і п* алды (М.Әуезов, Қараш.). Ол урядниктің *т ү г і с ы р т ы н а т е п к е н* кескініне қарап тұрды (С.Мұқанов, Ботакөз).

Шетке тепті. *Шеттетті, сырттатты.* Кеш, тәңірім, сорлы құлға қаһар етпе. Рақым қыл, біз сорлыны *ш е т к е т е п п е.* Сөз шықты жан ашумен, әділ Тәңірім. Тиген соң ащы таяқ тұщы етке (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЕПЕКТЕ[1]= е т. *Көлікті екі бүйірінен тепкілеп итектеу, тепек-тепек ету.* Бір бүйірлеп, *т е п е к т е п* біреу кетіп барады. Мінгені сиыр, жүрісінен белгілі (Б.Майлин, Шығ.). Жидебай тепектемегенде кім *т е п е к т е й д і*!? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЕПЕКТЕ[2]= е т. ж е р г. *Тікектеу, тікеңдеу.* Зәмзәм маған «бар да бар» деп *т е п е к т е п* қоймады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕПЕКТЕТ= е т. *Тепек-тепек еткізу, итектету.* Қамшы салмаса көсіле қоймайтын көлігін онша қыстамай, *т е п е к т е т е* желіп келеді (А.Мекебаев, Аңызақ).

ТЕПЕКТЕТУ *Тепектет етістігінің қимыл атауы.*

ТЕПЕКТЕУ *Тепекте етістігінің қимыл атауы.* Ол сарыла салпақтан, күнұзаққа қой соңында *т е п е к т е у м е н* болды (Саржайлау).

ТЕПЕЛЕ= е т. *Басым түсу.* Күлтелеп өзіңдіөзің еңсерілме, *Т е п е л е п* тастап кетсем төңкерілме (Айтыс).

ТЕПЕМ з а т. ж е р г. ***Тегеш.*** Тегешті шөмекейлер *т е п е м* дейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕПЕҢ с ы н. *Тепеңдеп қалған, тепектеген.* Қос бүйірін тепкілеп, *т е п е ң* жүріске әзер түсіргенде, қара есек кібіртікке қайта салды (Т.Иманбеков, Үш ай.). Тақырлыққа түскен соң тор бие *т е п е ң* желіске салды, Үсен оқта-текте қамшы сермеп қояды (С.Алдабергенов, Жаңару).

Тепең қақты. *Тепең-тепең етті, тепеңдеді.* Газет пен хатқа алаша қоржынын толтырып алған Мақыш *т е п е ң қ а ғ ы п* бұлардың қасынан өте берді (З.Шашкин, Өмір.). Отыз жыл өмірімді сенің шаужайыңда *т е п е ң қ а ғ ы п,* не шаппай, не желмей босқа өткізіп келген екен (О.Бөкеев, Мұзтау).

ТЕПЕҢДЕ= е т. *Тепең-тепең ету, тепектеу.* Нақ бір төбем көкке жеткендей немесе қойдан мәңгі құтылған жандай-ақ көк шолақпен *т е п е ң д е п* той болатын ауылға қарай тарттым (С.Бақбергенов, Бозторғай). Астана тұрмақ ауылдың Жүрмейтін қойшы қасында. Көкшолақпен *т е п е ң д е п,* Жақсы өмірге жетем деп, «Ри, қойым» ырилап, Бозторғайдай шырылдап, Қой жайғам мен де жасымда (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТЕПЕҢДЕТ= е т. *Тепең-тепең еткізу, тепектету.* Бір күні тал түсте жаман жабысын *т е п е ң д е т і п* біздің үйдің тұсына почтабай Әмір келіп түсті (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). – Оллаһи!.. Өтірік айтсам жаным шықсын!.. Сол кезде есегін *т е п е ң д е т і п* Тоқпақбай келе қалды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТЕПЕҢДЕТУ *Тепеңдет етістігінің қимыл атауы.*

ТЕПЕҢДЕУ *Тепеңде етістігінің қимыл атауы; тепең-тепең ету.* Мезгілсіз жортқан кәрі арыстанша ат үстіне бұдан әрі *т е п е ң д е у д і ң* жөні жоқ сияқты (М.Хасенов, Тұлпар.). Сол отқа жолаушы әуре жетем деумен, Астында болдырған ат *т е п е ң д е у м е н* (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар).

ТЕПЕҢ-ТЕПЕҢ: тепең-тепең тебінді. *Атты тепең қақтырды, тепеңдетті.* Тым құрыса атың жарау, жүрдек те емес. *Т е п е ң - т е п е ң т е б і н і п,* екі саның салдырап талып кетеді (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.).

ТЕПЕРШІК з а т. *Қыспақ, қиыншылық.* Өздері өмір *т е п е р ш і г і н* көп көрген, орыстың көне мұжықтары сияқты (Ә.Әзиев, Жез тау.). Аяғы тыз ете қалды. Тағдырдың *т е п е р ш і г і н е* көнгісі келмеді (Қ.Жойқынбеков, Қуантшы.).

ТЕПЕРІШ з а т. *Қиыншылық, азап, зардап, зәбір.* Жетімдіктің *т е п е р і ш і н* көрген сәттерінде ауылдастары Асқарға пана болды, көңіліне медеу беріп, көкірегіне мейірім құйды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Мен – өмірдің *т е п е р і ш і н* көп көрген адаммын. Шеккен бейнетім де, жұтқан қайғым да аз болған жоқ (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.).

Теперіш көрді. *Соққы көрді, азап шекті.* Қиын жерде қысталаң сөзің өтті, Көш-жөнекей *т е п е р і ш к ө р с е т е р м і н* (Қазы Көрпеш). Жүдеп-жадаған, өзгеден *т е п е р і ш к ө р і п*, басына тағдырдың құрығы тиген өзекті жанның сауға тілеп, пана тұтып елге қашары, басқа-басқа, қазақтың ұлттық ерекшелігі сықылданатын (О.Бөкеев, Өз отың.).

ТЕПЕТЕЙ з а т. ж е р г. *Тақия, тебетей.* Басындағы *т е п е т е й і н* жел ұшырып әкетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕПЕ-ТЕҢ с ы н. *Бір дәрежеде, бірдей.* Білімі *т е п е-т е ң* адамша сөйлесіп, мұғалім сенерліктей кейбір жақсылықтың ұшығын да аңғартты (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). – Атымтай мүлдем шыдамай кетті. – Солай болып шығады ғой?.. Жоқ, бірге өмір сүреді екеміз, нанды бірге бөлісіп жейді екеміз – ендеше біз олармен күнәні де *т е п е т е ң* бөлісіп алуымыз керек! (І.Есенберлин, Көлеңке.).

Тепе-тең баға. э к о н. *Сұранымның шамасы ұсынымның шамасына тең болатын баға.* Мұнда тауарлар мен қызметтердің тапшылығы да, артылып қалуы да болмайды, бағаның өсу не төмендеу беталысы байқалмайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тепе-тең шама. э к о н. *Бәсекелі рынокта тепе-тең баға жағдайындағы сұраным мен ұсынымның шамасы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТЕПЕ-ТЕҢДІК з а т. **1.** *Бірдей болушылық, бірдейлік, тең түсушілік; заттың немесе құбылыстың тең дәрежелі, біркелкі болуын өрнектейтін категория.* Әрбір материалдың қарама-қарсы әсер ету қасиетін арттыру арқылы тіреулерді кішірейткенмен, олардың беріктігін кемітпеген. Барша шатырлар өзінің *т е п е-т е ң д і к* қасиетін сақтаған (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Айналадағы ортаның ластануымен және табиғаттағы биологиялық *т е п е-т е ң д і к т і ң* бұзылуымен байланысты экологиялық проблемалар барған сайын өткір сипатқа ие болады (Т.Қалыбеков, Экология.). **2.** с п о р т. *Бокста соққы жасағанда, қорғаныста, ринг үстінде жүргенде дененің бірқалыпты ұстау қабілетін сақтай білу* (Спорт атау. қаз.-ор түс. сөзд.). **3.** с п о р т. *Гимнастикада спортшының еден үстінде немесе гимнастика жабдығында бір аяғын немесе қолын тіреп (тірелетін аумақтың көлемі әдеттегідей кішкене болады), сан түрлі қатып тұрған жағдайдағы бірқалыптылығы* (Спорт атау. қаз.-ор. сөздігі).

Тепе-теңдік бағасы. э к о н. *Бұқаралық рынокты алуға арналған тауарға немесе қызметтерге қойылған төмен баға* (Қаз. тілі термин. Экономика).

Тепе-теңдік қалыпты бұзу. с п о р т. *Қарсыласы шабуыл жасаған кезде оның әрекетін, ойын алдын ала біліп, қапталдарға кету немесе шегіну арқылы денесінің бірқалыпта ұсталуын бұзу* (Спорт атау. қаз.-ор. сөздігі).

Тепе-теңдік қалпын сақтау. с п о р т. *Бір немесе бірнеше әріптестерімен қоса өзінің де тепе-теңдік қалпын сақтайтын акробатикалық жаттығу* (Спорт атау. қаз.-ор түс. сөзд.).

ТЕПЕШ с ы н. *Қарабайыр, қырсау, шабан (ат).* Есіл-дерті сол, – деп шығып жүре берді. Бұл сөздерден Оспан ештеңе ұға қойған жоқ. Ұзамай *т е п е ш* шобырына мініп, ол да қырдағы тракторына кетті (З.Асабаев, Ар соты).

ТЕПКІ[1] з а т. **1.** *Аяқпен теуіп жіберу, аяқпен жасалған соққы.* Қазықтай жерге қадады Дүшпанын деген «сені ме!» Тізе қосып теңесті *Т е п к і с і* тең теңіне (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қашты өздері шегініп, *Т е п к і г е* ұлы шыдамай; Қалаға кірді сарбаздар Патша әскерін қуалай (О. Шипин, Дастан.). **2.** а у ы с. *Ауыр азап пен бейнет, қорлық, зорлық-зомбылық.* Помещиктердің *т е п к і с і н е* шыдай алмаған Орынбор өлкесінің қарашекпендері мен казак-орыстардың патша үкіметіне қарсылық көрсеткен қозғалысы басталды (І. Есенберлин, Қаһар). Қазақ та *т е п к і* көрген елдің бірі, Отаршыл сан ғасыр езген мұны, Қатарға мен де ел боп кірсем деген, Көп заманнан оның да болған мұңы (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

Қос тепкіні салса да. *Қанша зорласа да, қыстаса да, күштесе де. Қ о с т е п к і н і с а л с а ң д а.* Уайымнан озбайды. Бір қайғыны ойласаң, Жүз қайғыны қозғайды. Жер қорығыш желгек шал Желіп жүріп боздайды (Абай, Тол. жин.).

Тепкі жеді [көрді]. *Соққы көрді, азап шекті.* Бұқара қасқа бүгжеңдер, Табанда ылғи *т е п к і ж е р,* Құл боп құрдай жорғалап. Күндер өткен осылай (М.Жұмабаев, Шығ.). Дүниеден, түрмыстан осынша *т е п к і к ө р г е н* [Жәния] кісінің көңілі қалмағанда, кімнің көңілі қалады? (С.Мұқанов, Мөлдір махаббат).

Тепкінің астына алды. *Аяқпен мейлінше соққылады, аямай тепті.* Сүйреп шық өздерін, – деп әмір берді. – Шашынан ұстап сүйреп шық. *А л т е п к і н і ң а с т ы н а* (І.Есенберлин, Қатерлі.). Қамшыға айызы қанбаған Қарасай Диканы *т е п к і н і ң а с т ы н а а л д ы* (С.Жүнісов, Жапанда.).

ТЕПКІ[2] з а т. а н а т. *Кейбір жануарлардың аяқтарында болатын мүйізді түзіліс.* Құстарда

(тауықтектес) *т е п к і* жіліншігінің артқы жағындағы мүйізді өскін, ол арқылы жауынан қорғанады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТЕПКІЗ³= е т. **1.** *Аяқпен соққызу.* Оған да болмаған соң, әлгі әйелдер Ұрқияны жабыла көтеріп, екі аяғымен есіктің маңдайшасын *т е п к і з д і* (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** *Шаңғы, шана, коньки велосипедпен т.б. жүргізу, сырғанату, айдатқызу.* – Мама, Қанатта велик бар, менде жоқ. Ол мақтанып бізге *т е п к і з б е й д і,* – деді (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). **3.** а у ы с. *Аяққа таптату.* Еңіреп жүрген кедейді Қозыдай сүтке бөккізді, Жау басына *т е п к і з д і* (К.Әзірбаев, Тойбастар).

ТЕПКІЗУ *Тепкіз етістігінің қимал атауы.*

ТЕПКІЛЕ= е т. *Қайта-қайта тебу, тепкіге алу.* – Я, сенің сүйіп болған байыңның күйігі басылмай жүр екен ғой, мен сенің күйігіңді басайын, – деп, сол жерде тұра салып кеудеге *т е п к і л е п,* Жамалды талдырып тастады (М.Дулатов, Шығ.). Бір сен үшін жүгірем, Жолда өткізем әр таңды. *Т е п к і л е й с і ң* күнімен, Тесемісің арқамды (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТЕПКІЛЕН= е т. **1.** *Аяғымен жер тепкілеу.* Шана қапталына бөктеріліп қалған біреу жан ұшыра *т е п к і л е н е* бастады (Ә.Сараев, Бозқырау). Қарғып үстіне мініп алған ол есерлене *т е п к і л е н д і* (Ш.Күмісбаев, Тау жол.). **2.** а у ы с. *Ашу шақыру, қаһарға міну.* Медведьев қою мұртын қораздана сипап, городовойға кіжіне қарап, шананың үстінде отырып *т е п к і л е н і п:* – Сен, мощенник, городовоймысың? – деді городовойға (М.Дәулетбаев, Қызыл жар).

ТЕПКІЛЕНУ *Тепкілен етістігінің қимал атауы.*

ТЕПКІЛЕС= е т. *Тебісу.* Бара-бара торы ат, қара қасқа айғыр, Ақбесті болып көп *т е п к і л е с т і,* кезек озысады (М.Әуезов, Әңгім.). Қай дума, комиссия болса-дағы, Бұған закон сұраймыз төрелесіп. Жетпіс екі милләтте жол бар ма екен Сүйекті, дінді қорлауға *т е п к і л е с і п?* (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЕПКІЛЕСУ *Тепкілес етістігінің қимал атауы.*

ТЕПКІЛЕТ= е т. **1.** *Тепкіге алғызу.* Алдымен жер *т е п к і л е т і п* жылатып, артынан ішегі түйілгенше күлдірмесем, Кәрім болмай кетейін деді (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Артымнан ұстап алды қуып жетіп, Қор қылды таң атқанша *т е п к і л е т і п.* Мойныма шылбыр салды өлтірем деп, Жыладым кетті ғой деп қорлығы өтіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Бұлғақтату.* Қызметші әйел беті бүлк етер емес, дастарханды реттеп болды да, басын иіп, тағзым еткен күйі жұп-жұмыр бөксесі сарғыш шытыра көйлектің етегін бүлкбүлк *т е п к і л е т і п,* тек әйел ғана ойлап таба алатын бір әдемі әзәзіл жүріспен есікке жылысты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). **3.** а у ы с. *Басым тұсу, жеңдіру.* Сезімге алғыр ойды *т е п к і л е т і п,* Тынысын заманының екпін етіп, Дос күткен нысанадан кеттің өтіп (М.Неталиев, Менің замандас.).

ТЕПКІЛЕТУ *Тепкілет етістігінің қимал атауы.*

ТЕПКІЛЕУ *Тепкіле етістігінің қимал атауы.* Шофердің дөңгелекті *т е п к і л е у і н і ң* де жөні бар екен, барар жерімізге әлі жетпеппіз (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Бітуге айналған Халелді ол әлі *т е п к і л е у д е* (І.Есенберлин, Шығ.).

ТЕПКІН з а т. ***Тепкі.*** Бар-ау деп дүшпандарым бек күндеген, Ыбырай аңғармаған екпінменен. Ұстадан қара мұрын шыққан кедей, Жуанды үзбек болған *т е п к і н м е н е н* (Е.Ибраһим, Гәкку). Мені елден айырған Хан Жәңгірдің екпіні, Сені көлден айырған Лашын құстың *т е п к і н і* (М.Өтемісов, Өлеңд.).

ТЕПКІНШЕК з а т. э т н. *Жас баланы атқа мінгізгенде қолданылатын ер-тоқым әбзелдерінің бір түрі; тепкішек.* Қазақ халқында 5–6 жастағы баланы алғаш атқа мінгізгенде аяғы үзеңгіге жетпейтін болғандықтан, оған арнайы тігіліп, ою-өрнекпен әсемделген тебінгі-*т е п к і н ш е к* қолданылады (Шаңырақ энц.). *Т е п к і н ш е к т і* түрлі түсті жүн жіппен термелеп тоқылған өрнекті басқұрдан немесе шұғадан және т.б. қалың матадан астарлап, қоржын сияқты етіп тігеді де, бетін кестелейді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТЕПКІР: тепкір сөз. ж е р г. *Әшейін, жай сөз.* Көңіліне алмай-ақ қой, менікі *т е п к і р с ө з* сен не қылар деп айтып отырмын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕПКІШ з а т. с ө й л. ***Тепкішек.*** Бекболат есік алдында *т е п к і ш т і ң* қадасына сүйеніп тұр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жолындағы стол, орындықтарды салдыр-күлдір құлата сыртқа атып шықты. Ағызған күйі *т е п к і ш т е н* табаны тайып ұшып түсіп еді, жер сүзген шекесінің қақсағанымен де ісі болған жоқ (Т.Сәукетаев, Сүт кенже).

ТЕПКІШЕК¹ з а т. *Аяқ басып жоғары көтерілу не төмен түсу үшін жасалған басқыш, баспалдақ, саты.* Ақбала сөзін бітірген соң, тысқа шықтым. Школға бірге қайтатын серік іздеп, *т е п к і ш е к т е* жан-жаққа көз салып тұр едім (Ж.Аймауытов, Шығ.). Олар институтқа келіп таянды да, Жүсіп Аннаны қолтықтаған күйі *т е п к і ш е к п е н* жоғары шығып кетті (А.Хангелдин, Ғани.).

ТЕПКІШЕК² з а т. т е х. <франц. pedale> *Мәшинелер мен музыкалық аспаптарды аяқпен басу арқылы қозғалысқа келтіретін тетік.* Чарльстану қаласының ортасында (Род-Айленд штаты) салмағы 41 килограмдық *т е п к і ш е к т і* (педальды) самолет сынақтан өтті. Мамандардың айтуына қарағанда, бұл педальды самолет келешек бірнеше кісілік үлкен самолеттің бастамасы көрінеді (Қаз. лексика. жаңа қолд.).

ТЕПКІШЕК[3] з а т. *Ашамайға мінген баланың аяғын салатын қоржын тәрізді дорба; тепкіншек. Т е п к і ш е к* үзеңгі орнына жүреді (Ауызекі).

ТЕПЛИЦА з а т. *Жылыжай (әртүрлі көкөністер мен гүлдерді қыста, суық уақытта өсіруге арналып жабдықталған үймерей, үй).* Өсімдікті көбейтіп өсіру үшін мектепте кішігірім парник не *т е п л и ц а* болғаны жөн (С.Тұрдиев, Үй өсімдік.). *Т е п л и ц а н ы ң* ішіндегі топырақты ауыстыру арқылы да көп ауруды жоюға болады (Д.Әбілев, Помидор.).

ТЕПЛОВОЗ ор. з а т. *Жанармайы өз ішінде жанатын двигателі бар локомотив. Т е п л о в о з* інгенше боздап, түн тыныштығын бұзды. Вагондар бір сәтке қалғып кеткендей еді, енді бірін-бірі түрткілеп оятып, қозғала бастады (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). Үздіксіз жеңіп талқысы, Бір шыңнан кейін бір шыңды ап, Жиырма бес – вагон тартысы *Т е п л о в о з д ы ң* ырсылдап (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТЕПЛОВОЗШЫ з а т. *Тепловоз жүргізуші.* Қызыл мүйіс *т е п л о в о з ш ы л а р д ы ң* техникалық оқуын жүргізетін, жиын-жиналыстар өткізетін орын есебінде пайдаланылады («Мәдениет және тұрмыс»).

ТЕПЛОХОД ор. з а т. *Жанармайы двигательдің өз ішінде жанатын кеме.* Шынында да, бұл *т е п л о х о д т ы ң* сыртқы тұрқы айбарлы емес еді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Римге де апарды сол жол мені, Дала жақтан басталып тауға өрледі. Еліме аян, мен мінген *т е п л о х о д т ы ң* Тынық мұхит үстінде тербелгені (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТЕПЛУШКА ор. з а т. с ө й л. ***Тепловоз.*** Содан Сабыр Деевті вокзалға шығарып салып, осы *т е п л у ш к а ғ а* мінгізген болатын (М.Қаратаев, Далада.).

ТЕППЕ[1] з а т. ж е р г. *Саты, басқыш.* Мектептің *т е п п е с і н* әкел (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕППЕ[2] з а т. ж е р г. *Малдың қыстайғы қиын көлікпен бастырып, құйып жасаған тезек түрі.* Екі-үш *т е п п е* тезек алып келіп, ... шоқ көміп қойған табаны ашты (Ш.Мұртазаев, Шығ.). – Ондайың болса, өзің біл, оята бер... – Дүйсенқұл тезек *т е п п е* жиналған бұрышқа аяңдады (Ж.Еділбаев, Сын сағатта).

ТЕПСЕК з а т. с ө й л. ***Тепсең.*** Іздеп жүріп тауып алды *т е п с е к т і,* Қар астынан жұлып құшақ көп шөпті. Оқыранған қойды заттың алдында, Қарны ашып таңғы жемін көксепті (Ж.Тоғашев, Жайсаң жаз).

ТЕПСЕҢ с ы н. *Мал жайылатын жазық жер, жайылым.* Мәден екеуміз қоныс қарап Желтау *т е п с е ң і н е* қарай жүріп келеміз (Ш.Айманов, Қыран.). Шақшаның арғы *т е п с е ң і н д е* жігіттер құдаларға жолығып, ат басын тиістіріп тұрып бірталай сөйлесті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тепсең жер. *Қыратты жердің тегістеу алаңшығы.* Айдап салдым жылқымды *т е п с е ң ж е р г е,* жеңеше-ай, Сендей адам табылмас ексем жерге, жеңеше-ай (Х.Әбішев, Аспан сыры). Одан арғы далиған далаға тек пышақтың жүзіндей кішкене иін арқылы өте аласың. Жарақты жау келсе, қапы қалдырардай жайдақ тартқан ештеңе жоқ. *Ж е р і т е п с е ң* (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТЕПСІН= е т. **1.** *Ыза кернеп, қатты ашулану.* Қара бақсы тепсінді, *Т е п с і н г е н н і ң* белгісі: Саранды ексім-ексімді Ақтарылған азамат Тамырға ұшқын жеткендей Денеге у сепкендей, Күрелері кепкендей, Селк етісіп, сескеніп, Дір-дір қағып желпінді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тентек ояз *т е п с і н і п,* Әскермен шықты далаға. Тым-ақ суыт жүрісі, Қонбастан келед араға (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Толқу, арнасынан асу.* Тентек мұхит *т е п с і н г е н* дауылында Балықшының оттарын өшіреді. Күз бен қыстың тұманды жауынында Ұшқыштардың тағдыры шешіледі (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Жер тепсінді. *Қатты кейіді, қатты кіжіне ұрысты.* Өзінің мұрынды келген қара көз, қырғыштай қатыны оған нақ бір малайынша *ж е р т е п с і н е* жекіретін (М.Ғабдуллин, Шығ.).

ТЕПСІНДІР= е т. **1.** *Ызаландыру, ашуландыру, өзектету.* **2.** а у ы с. *Безектету, зырғыту.* «Өз жұмысым» деп совхоз жұмысын айтып тұрғанын сезінді. Темір тұлпарын *т е п с і н д і р і п,* кезекті тапсырманы тәмамдауға шыққан сәттерін айтады (Ердің даңқы.).

ТЕПСІНДІРУ *Тепсіндір етістігінің қимыл атауы.*

ТЕПСІНТУ *Тепсінт етістігінің қимыл атауы.*

ТЕПСІНУ *Тепсін етістігінің қимыл атауы; ашулану, ызалану.* Бригадирдің *т е п с і н у і м е н* бір-екі күн жүйекке түседі (Д.Исабеков, Тіршілік). Дүрімбек түнеукүнгі *т е п с і н у м е н,* елірумен жүріп, ақыры аяғын сындырып тынған. Аты да, өзі де мертікті (К.Ахметбеков, Алқакөл).

ТЕПСІР с ы н. *Асау, шатақ.* Дәукеңнің қолына келгелі мал тегіне тартып өмірі *т е п с і р* мінез байқатқан емес. Аялдаған жерде бос жібере салады (К.Ахметбеков, Ақдала).

ТЕП-ТЕГІН үс т. *Жайдан-жай, бекер-бос.* – Алдасаң – осыларды алда, мен *т е п-т е г і н* көне қоймаспын, жасым елуді алқымдап қалды, – деді (Ғ.Сланов, Домбыра.). – Бейнетсіз, оп-оңай ғана, *т е п-т е г і н* ала қоятын шығарсың! – деді Қоқанға (С.Шарипов, Шығ.). Қиындау... расында Бір оқтан... *т е п-т е г і н...* Он тоғыз жасымда Оп-оңай кеткенім! Әзірге тірімін! Мен оған көнбеспін. Оп-оңай бүгіліп... Оп-оңай өлмеспін! (С. Жиенбаев, Алтын қалам).

ТЕП-ТЕГІС с ы н. **1.** *Кедір-бұдырсыз, жазық.* Нар аяғын санап басып, сәлден кейін ауылдан ұзап шықтық. Айналаны *т е п-т е г і с* ақ қар жапқан (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Бұл араның жолы тас жол емес, *т е п-т е г і с,* жұп-жұмсақ қара жол

(Б.Соқпақбаев, Аяжан). **2.** а у ы с. *Түгелдей, тұтас.* Жуаны қылады зорлық, Момынның көргені қорлық. *Т е п-т е г і с* қулық пен ұрлық, Ал енді қайтіп ел болдық? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұл сөзді біреу алмас, біреу алар, Құлағын біреу салмас, біреу салар. *Т е п-т е г і с* көпке ұнау оңай емес, Кейіне жарамаса, кейіне жарар (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** с т и л ь. *Жып-жинақы, тап-тұйнақтай.* Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы Қиыннан қиыстырар ер данасы. Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, *Т е п-т е г і с* жұмыр келсін айналасы (Абай, Тол. жин.). **4.** а у ы с. *Кедергісіз, ашық.* Жүрер жолым ендігі *т е п-т е г і с* пе, Қалмағандай бойымда көп те күш те. Күрсінемін көкірегім қарсы айырылып, Өкінемін өзімше еткен іске (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТЕП-ТЕЗ үс т. *Лезде, азғана уақытта, жылдам.* Жаңа ғана қаңырап бос тұрған асхана *т е п т е з* толды да қалды (Ә.Шәріпов, Орман.). Оның көңіл күйі таулы жердің ауа райындай *т е п т е з* бұзыла қалатынын жеңгесі де іштей сезетін (З.Шашкин, Сенім).

ТЕПТІК з а т. ж е р г. *Мақтадан не зығырдан тоқылған мата.* Ел *т е п т і к т і* мата демейтін болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕПТІР= е т. **1.** *Аяқпен соқтыру.* Қабағанға қаптырмай, Тебегенге *т е п т і р м е й* (Мақалнама). Арал менен Каспийден, Қалқи жүзіп көштірді, Қалың балық, жайынды Қарсы келген *т е п т і р д і,* Қазыбек пен Қап тауда Аттың терін кептірді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Шаңғы, коньки т.б. сырғанату, айдату, тепкізу.* – Тізем шаңғы *т е п т і р е т і н* емес, – деп, Келгенбай өзінің жайын айтты (С.Бегалин, Уақыт.).

ТЕПТІРУ *Тептір етістігінің қимыл атауы.*

ТЕПШУ[1] *Тепші етістігінің қимыл атауы.*

ТЕПШУ[2] з а т. қ о л ө н е р. *Тігістің тепшіп тігетін түрі.* Қазақ халқы тігістерді бірнеше түрге бөледі: қабу, сыру, қусыру, бүрме, жөрмеу, *т е п ш у,* бүгіс, тұмарша, бұзаутіс, тышқан із тігістері дейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Т е п ш у* – көп қолданатын тігіс. Киімнің шеттерімен қоспаларын жұқа маталардың бүгістерін тіккенде қолданады (Х.Шобай, Қаз. қолөнері).

ТЕПШІ[1]= е т. *Онша жиі емес, ірілеу етіп тігу.* Ақбілек біраз есін жиған соң, Сараның кірін жуғызып, жыртылған көйлегін *т е п ш і п,* үзілген түймелерін қадап берді; білтеленіп биттеп кеткен басын жуып, тартып, оңашада тізесіне жатқызып, битін қарап отыратын болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көкшіл кенеп қалтаның аузы ақ жіппен *т е п ш і п* тігілген (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

ТЕПШІ[2]= е т. *Терлеу, тер шығу.* Шай ішіп, қызыл күрең терлеп, *т е п ш і п,* Бастады жөн сұраумен сөз жүйесі. Асылып қазы-қарта соғым еті, Аңсап жүрген табылып елдің шеті. Қоңырсып шоғы маздап қой жапасы, Осы еді екі «қашқын» есіл-дерті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТЕР[1] з а т. <лат. sudor> **1.** *Денедегі ерекше бездерден бөлініп, тері арқылы сыртқа шығатын сұйық зат; тері бездері түзетін тұссіз, ашқылтым сұйықтық.* Адам терінің құрамында 98–99% су, 0,1%-даймочевина, несеп, сүт, жүзім, лимон қышқылдары, аммиак, креатин, серин, майлар, холестерин, хлоридтер (NaCL 0,3%) және фосфаттар, сульфаттар, ацетон т.б. заттар болады (ҚҰЭ). Отарбайды біреу суға салып алғандай бет-аузынан *т е р* сорғалап кетіпті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **2.** а у ы с. *Адамның еңбегі, бейнеті.* Бұл жерге неше атадан бері қарай бабаларымыздың, өзіміздің еңбегіміз, *т е р і м і з,* кіріміз сіңген жоқ па? (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Поэзиясыздық әлемге түгел тастамауы үшін бұғалық Төгілген *т е р* мен ағылған қанды куә ғып, Аяулы досым, үш минут үнсіз тұралық (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Арам тері шықты. *Бой-бой боп терледі, терге малынды.* Ектің деп қу кедейлер бұлаққа егін, *Ш ы қ с ы н* деп қысып жүрген *а р а м т е р і ң,* Тоғанға үйген шымды арқалатып, Тасытып аулақ жерге, алды кегін (О.Шипин, Дастан.).

Арам тер болды. *Бекер, босқа әуреленді.* – Несіне *а р а м т е р б о л а с ы ң,* сорлы-ау, сені орыннан алып тастаған жоқ па! – деді Бөпежан (Т.Ахтанов, Дала.). – Ақсақал, *а р а м т е р б о л м а ң ы з,* жеріңіз алынады, – деді Сәлкен (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Атын көк тер қылды. *Көлігін әбден болдыртты.* Өзінің есі кеткен кісідей, *а т ы н к ө к т е р г ы п* осынша шапқанын оғаштау көрді білем... Сасық күзендей шаңқылдап, даланы басына көтере күліп алды (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Ащы тер. *Қатты қиналған жұмыс артық жұмсалған еңбек күші туралы айтылады.* Осынау жердің әрбір сүйемін ол өзінің *а щ ы т е р і м е н* суарады (Ә.Әбішев, Шығ.).

Жан терге түсті. *Әбден қиналды, ышқына әрекеттенді.* Жанболат лезде жетіп келді, өзі *ж а н т е р г е т ү с і п т і,* алқынып тұр (С.Омаров, Жүйрік.). Буынсыз он саусағы күй қағуға, Көңіліне тыңдағанның от жағуға, Бал тамған бармағынан домбырашы, *ж а н т е р г е т ү с і п* отыр мынау дуда (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қара тер болды [қара терге түсті, судай ақты, сыбалды]. а) *Сел-сел болып терледі, бой-бойы шықты. Б о л м а с қ а* бұлай *қ а р а т е р,* Алдыңғы жақты қамдай бер. Жақыныңнан жау жақсы, Ең жақының – қара жер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Ауылға ымыр үйіріле жететін болармыз, – деп шамалады Дәмеш. Тақтақ жолға түскенше қиын, онан әрі заулаймыз ғой». – Ол әбден *қ а р а т е р г е т ү с і п,* өзінің едәуір титықтап қалғанын сезді (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Баланы біраз кемпір аялдатты, Шешініп шым үйінде жайлап жатты, Аш білер ас қадірін, тоқ білмейді, *Қ а р а т е р* қатқан еттен *с у д а й а қ т ы* (О.Шипин, Дастан.). Кедергіден өткенде, Жер ортаға жет-

кенде, Көтермеші көп қолға Ұстатпай шылбыр кеткенде, Бөкенше тастап аяғын Бұршақтап тері төгілген. Жүзден озып жол алып, Жолына бәйге мол алып, *Қ а р а т е р г е с ы б а л ы п,* Құйындай шаңы шұбалып, Қырымнан жалғыз көрінген (Базар жырау, Шығ.). ə) *Бекер әуре болды, босқа шаршады.* Қадірлі басым, Қайратты жасым. Айғаймен кетті, амал жоқ. Болмасқа *б о л ы п қ а р а т е р,* Қорлықпен өткен қу өмір (Абай, Тол. жин.).

Маңдай тер. *Адал еңбек, сіңірген бейнет.* Ол қарақалпақ елін *м а ң д а й т е р і н* төгіп еңбек етуге, адамға жақсылық жасау үшін жанын пида қылуға, ардың туын жоғары көтеруге шақырды (С.Мәуленов, Үркер.). Бұлар ауданның ең ауқатты бай колхозында тұратын. Өздерінің еңбекақы, *м а ң д а й т е р і м е н* салып алған бес бөлмелі сәнді үйі бар (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

Маңдай терімен тапты [маңдай терін сыпырды, төкті]. *Аянбай еңбектенді, бар күш-жігерін салды, бейнеті сіңді.* – Мына жігіттер-ақ айтсын, – деп Күлән Мөңке мен Досты куәлікке тарта сөйледі, – осы күні *м а ң д а й т е р і м м е н т а п қ а н* адал кәсібімді қалжалап жүрмін (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Сирағымнан су кешіп, өз қолымнан себілген еді. *М а ң д а й т е р і м т ө г і л г е н* еді. Күрішім ұсталып, еңбегім еш болып қабырғам менің сөгілген еді (С.Төлешов, Түрлі. бас.).

Табан ақы, маңдай тері. *Адал еңбегі, жатпай-тұрмай істеген бейнеті.* Ақталғанын танимын, заманнан бергі сарсыған *Т а б а н е т, м а ң д а й т е р і м н і ң* (Жамбыл, Шығ.).

Тебінгіден тер, қабырғадан қан жаудырды. *Ойран салды, ойсыратып кетті.* Тағы да *т е б і н г і д е й т е р, қ а б ы р ғ а д а н қ а н ж а у д ы р а м* ба? Жоқ, қылша мойын талша деп, бас ием бе (М.Әуезов, Шығ.).

Тер бездері. а н а т. <лат. grandulae sudoriferae> *Адам терісіндегі тер шығаратын түтік бездер. Т е р б е з і н і ң* секреторлық бөлімі торлы қабат пен шел қабатының шекаралық бөлігінде орналасады (Қаз. тілі термин. Биология).

Тер бөліну. *Тердің тер бездерінде түзілуі және терінің беткі қабаты арқылы бөлінуі. Т е р б ө л і н у* температуралық, жанасу, эмоциялық және басқа да стимулдарға жауап ретінде жүйкелік және гуморалдық жолмен реттеледі (ҚҰЭ).

Тер бүршіктері. ж е р г. *Тер тамшылары, моншақтары.* Кішілеу қыр мұрынының үш жағынан шымырлаған *т е р б ү р ш і к т е р і* көрінеді (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

Терге булады. *Терге малындырды.* Жолда жатқан елдерге Белін шешіп, түспестен, Не таңдайын жібітіп, Жұтым сусын ішпестен, Қос өкпеге тепкілеп, Атын *т е р г е б у л а д ы* (О.Шипин, Дастан.).

Тер көйлек. ж е р г. *Көйлек ішінен киетін жеңсіз ішкиім.* Жаздыгүні көбіне *т е р к ө й л е к* киіледі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тер қату. *Терлеп тұрған дене бірден суынғандықтан болатын ауру.* Бала жүгіріп ойнап жүріп қатты терлейді де, кейін *т е р қ а т ы п* ауырады (С.Нұрқожев, Бала ауруы). Қырымнан қырға жол шексе, Қас қазанат жануар Күннен-күнге тыңайған. Бір *т е р қ а т с а* жабысып, Жабы шіркін мұңайған (Базар жырау, Шығ.).

Тер қысты. *Тер шықпай қиналды.* Әуелі бұл шіркінді бастау қиын, Екінші көптің сөзін тастау қиын. *Т е р қ ы с ы п,* өлең буған қайран жыршы Көңілдің күңіреніп ашты-ау күйін (Ж.Молдағалиев, Қыран.).

Тер моншақтады [тер одан да, бұдан да кетті]. *Қара суға түскендей ағып терледі.* Егін-жай болып өтелмек *м о н ш а қ т а п* тамған *т е р* ізі. Төсінде орман мекендеп, жайнамақ осы жержүзі (С.Мәуленов, Шығ.).

Тер орамал. ж е р г. *Қолорамал, беторамал.* Қиян белбеу, *т е р о р а м а л* көр-жерін жинастырып ыпы-жыпы болды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

Тер төкті. *Аянбай еңбек етті, бейнет сіңірді.* Бұл аталған мәселелердің бәрі соншалықты маңызды да мәнді, сондықтан да олардың әрқайсысы ұзақ *т е р т ө г і п,* арнайы зерттеуді қажет ететін тақырыптар (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Тек өзіне белгілі *т е р т ө к к е н д е* жеткені, Не құрымай біржола, не шарықтап кетпеді. Дабырадан қашқанға даңқсыз деп жүрмісін, Доп тебетін жігіттей дыбысы жоқ деп мені? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тер шығару. *Адам терісінің бет жағына орналасқан тер бездері қызметінің әсерінен туындайтын жағдай.* Сібір шыршасы қылқандарының емдік қасиеті мол. Оны зәр айдау, *т е р ш ы ғ а р у,* өт жүргізу үшін пайдаланса, ал сулы түнбасы тыныс жүйесін жақсартады (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

Тері кеппеді. *Дамыл таппады.* Қошеметін халықтың жастан көріп, Күні-түні ән шырқап *к е п п е й т е р і м.* Жасымда Жетісудай жер жоқ деуші ем, Балқаштай дүниеде көл жоқ деуші ем (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Терін алды. *Белгілі бір ұзақтыққа шауып, аттың терін шығарып баптады, жаратты.* Әрбір *т е р а л ғ а н* сайын жаратып жүрген аттың шабатын жерін біртіндеп алыстата береді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Тазардың ол дертіңнен, шүкір хаққа, Жүйріктің, *а л д ы р г а н д а й* ашы *т е р і н* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Теріне сыймады. *Қатты ашуланды, ыза болды.* Қиналсаң да, *с ы й м а с а ң* да *т е р і ң е,* Байпаңдаумен айта алмайсың еліңе. Жүрмейді оған «мені де бір аяңдар», Жүрмейді оған «көтеріңдер мені де» (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Терін кептірмеді. *Дамыл таптырмады, тыным бермеді.* Бір *к е п т і р м е й т е р і м д і,* Күн батқанша шабамын, Әрлі-берлі далпылдап (Абай, Тол. жин.).

Терін сатты. *Еңбек етті, бейнеттенді; күшін, қайратын еңбекке жұмсады.* Қартайдық, қайғы ойладық, ұлғайды арман. Шошимын кейінгі жас балалардан. *Т е р і н с а т п а й,* телміріп көзін сатып, Теп-тегіс жүрттың бәрі болды аларман (Абай, Тол. жин.).

ТЕР²= е т. **1.** *Бір-бірлеп алып жинау.* Енді бірде тал түсте иығына ала қап салып, тезек *т е р г е н* болып, қыр асып кетеді (З.Қабдолов, Жалын). Бүлдірген, қарақатты *т е р і м і з* деп, Қыз-келіншек сай-сайға жоғалғанда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тасымаған, *т е р м е г е н* Нәрсесі жоқ арқалап, Толып кеткен көр-жермен Салған үйі қат-қабат (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** а у ы с. *Біреудің жаман жақтарын, қателіктерін тізіп айту.* Байлығын ауданымның көре тұра, Несіне жоқ нәрсені *т е р і п* келдің (Айтыс). Жолдастарым кетіпті, мен де кетем, Сарғайсам да сарылып елге жетем. Ризамын, айтарым: көңілім хош, *Т е р е* беріп көр-жерді босқа нетем? (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Тізімге алу.* Жарлық қып жандарал мен губернатор, Ояз да өз әмірін беріп жатыр. Мәлімдеп би, болысқа мөр бастырып, Ер-азамат тізімін *т е р і п* жатыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** *Саралап алу, іріктеу, талғау.* Оюын ойып, Орындап қойып, Түр салғандай өрнекке, Қиыннан қиып, Қиырдан жиып, Құрап, сөзді *т е р м е к к е,* Еңбекке егіз, тіл мен жақ, Ерінбесең, сөйлеп бақ! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, Жоқбарды, ертегіні *т е р м е к* үшін. Көкірегі сезімді, тілі орамды, Жаздым үлгі жастарға бермек үшін (Абай, Тол. жин.). **5.** а у ы с. *Жиып-теру, жинақтау.* Өміріме азық *т е р г е н і м,* жиғандарым, Серік маған сенгенім, иланғаным. Тірі жүру бақытын қиса, тағдыр, Көрсем деймін Мұқаштың үй болғанын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қоңыз теріп кетті. *Басымен әлек болды, сарсаңға түсті.* – Бүйтіп екі бүйіріңді таянып, маған ақыл айтпақ түгіл, қаңғып *қ о ң ы з т е р і п к е т е р с і ң*... Қарап қой бұларды! – деді (С.Қышқашев, Таң.).

Несібесін терді. *Өз бақ-талайын, бұйырған ырысын іздеді, қармады.* Қанша күн өтіп кетті мұнымен, мен *т е р д і м н е с і б е м д і* жүріп елден. Жетпейді бүйырмаса пәнде, сірә, Қол созып көрсінгенге жүгіргенім (Айтыс).

Өсек терді. *Өсек-аяңға үйір болды.* Сыйлар да кейбір кесапат Өзіңді емес, теңгеңді. Жолата көрме қасыңа Өтірік-*ө с е к т е р г е н д і.* Тіршілікке мынау Сергек қара сен де енді (К.Салықов, Жезкиік).

ТЕРАКТ з а т. *Террорлық акт, ланкестік әрекет.*

ТЕРАПЕВТ [грек. therapeutes] з а т. м е д. *Ағза ауруларын емдейтін дәрігер.* Әйтсе де дәл – *т е р а п е в т* сияқты қолмен сипалап, құлақпен тыңдап және науқас адамның өзінен сұрастырып барып, не ауру екенін бірден айта алмайсың (З.Шашкин, Доктор.). – Әзірше сестралық міндетті атқарасың. Келер жылы дипломың қолыңа тиген соң, осындай дүрдей дәрігер боласың. Әсіресе, *т е р а п е в т е р* мен педиаторларға зәруміз (И.Жақанов, Қайта орал.).

ТЕРАПИЯ [грек. therapeia] з а т. м е д. *Медицина ғылымының ішкі орган аурулары, олардың себептері, даму барысы, оларды анықтау, емдеу және олардың алдын алып, сақтану әдістерін зерттейтін саласы.* – Мара, менің карточкамды *т е р а п и я* профессорына беріңізші, – деді (Ғ.Орманов, Жүрек). Жалпы сәуле *т е р а п и я с ы н д а* гамма сәулесінің қасиеті өте күшті (Р.Сәтбаева, Өңеш рагы).

ТЕРАПИЯЛЫҚ с ы н. *Терапия түріндегі, дәрі-дәрмек беру арқылы.* Сол күні Марат кезекші еді. Тамараның ауруы былай қарағанда *т е р а п и я л ы қ* әрекеттен де жазылады. Әйтсе де, тағы бір жол бар (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

ТЕРАТОЛОГИЯ [грек. teras] з а т. *Өсімдіктер, жануарлар, адамдардың даму кезіндегі әртүрлі ауытқушылықты, кемтарлық пен ақаулықты зерттейтін ғылым.*

ТЕРБЕ= е т. **1.** *Қозғап ырғау, шайқау. Т е р б е г е н* сайын көздері кішірейе түседі. Ұйықтап қап, масқара боп жүрмейін деп, сығырайып бара жатқан көздерін ашып алады (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Қорықпаңыз, бірден алып қашпаймын, – дедім мен асығыс. – Алдымен киноға бару қажет... – Қыз аяғын айқастырды да, менің сөзімді естімегендей, қолындағы сумкасын оңды-солды *т е р б е п,* бақайының басына қарап үнсіз қалды (М.Мағауин, Көк кептер). **2.** а у ы с. *Ерекше әсер етіп, сезімге қозғау салу; тебірендіру.* Ол қандай жұмбақ? Күні бұрын айту қиын. Екеуміздің сөзіміз де шын жүректен шыққаны даусыз. Ал шын жүректен шыққан сөз жан *т е р б е й д і* (І.Есенберлин, Алтын құс). *Т е р б е й д і,* тербетеді бір сыр мені, Жүрегім тағы тулап дүрсілдеді. Сен әлде жалғыз ағып зеріктің бе, Сен мүмкін медеу тұтып жүрсің мені (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** а у ы с. *Аялап, әлпештеу.* Тербелсе Оңтүстікте мақта алабы, Каспийде алтын сазан қақталады. Тереңін көмір кернеп, өмір *т е р б е п,* Түр бүгін Қарағанды шахталары (Т.Айбергенов, Мен саған.). Оларды қыздырады тірлік буы, Желбіреп төбесінде рақат туы. Туудың, жанданудың белгісіндей *Т е р б е й д і* дүниені перзент туы (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Жүректі тербеді. *Мейірлендірді, тебірентті.* Жынды жастық *ж ү р е г і м д і т е р б е й д і* жүйрік қиял у толтырып кернейді. Бұл мезгілде жалғыз өзім өлсем де, Жан иесі адамды көргім келмейді (Б.Күлеев, Шығ.). Алыстан сермеп, *Ж ү р е к т е н т е р б е п,* Шымырлап бойға жайылған: Қиуадан шауып, Қисынын тауып, Тағыны жетіп қайырған. Толғауы тоқсан қызыл тіл, Сөйлеймін десең өзің біл (Абай, Тол. жин.).

Қалам тербеді. *Қағаз бетіне түсірді, жазды.* Сол тұста проза саласында *қ а л а м т е р б е й*

бастаған жазушылардың Мұқаннан ақыл-кеңес алмағанын табу қиын (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Адал махаббат, кіршіксіз көңіл, мінсіз сұлулық ақын *қ а л а м ы н т е р б е й д і* (С.Мәуленов, Үркер.).

ТЕРБЕЛ= е т. **1.** *Қозғалып ырғалу, шайқалу, тербетілу.* Созылып ұйықтап бел жатыр, Төсін керіп көл жатыр,Тыныш тәтті түс көріп. Суға – айнаға қаранып, Салқынша леппен таранып, Қамыс та тұр *т е р б е л і п* (М.Жұмабаев, Шығ.). Томағасын алған бүркіттей төңіректі тез шолып өткен жігіт өзінен елу қадамдай жерде, қос шынардың арасындағы әлпеншекте *т е р б е л і п* отырған ақ көйлекті қызды көрді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** а у ы с. *Тебірену, әсерлену, ерекше сезімге бөлену.* Ақша бұлттар жүзсе көкте сенделіп, Бұрымыңды сипап өтсе жел келіп, Қара жолға қарап ұзақ тұрдың ба, Тәтті үміттің құшағында *т е р б е л і п* (М.Шаханов, Фасырлар.). «Сырғасын хор қызының қайық етіп», Ақанша айдынында *т е р б е л е й і н*, «Оқжетпеске» мен жетіп өрмелейін. Даланың бағы іспеттес арлан Көкше, Орнатқан сахараға көрмедейін (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Қайғыру, күңірену.* Жұмды көзін. Қайғысына бүкіл ауыл *т е р б е л і п*, Сенің марқұм анаң жатқан Көкшоқыға жерледік (М.Шаханов, Фасырлар.).

ТЕРБЕЛДІР= е т. **1.** *Қозғалдыру, ырғалдыру, шайқалдыру.* **2.** а у ы с. *Тебірендіру, әсерлендіру, ерекше сезімге бөлеу.* Алшы қолға домбыраңды, *Т е р б е л д і р ш і* жүрегімді. Тартсаң шебер әсем күйді, Тұтандырар жігерімді (К.Шілдебаева, Арманым). Зарлайды дүниені *т е р б е л д і р і п*, Сүйгенін, жас өмірін арман қылып (Ж.Саин, Күлөнда).

ТЕРБЕЛДІРУ *Тербелдір етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРБЕЛМЕЛІ с ы н. *Тербеліп тұратын.* Радиотолқын тарататын антенна *т е р б е л м е л і* қозғалыс жасап, портты түгел шолып шығып отырады (М.Бекбауов, Көгілдір.). Дене қалай сәулеленсе, солай эфирде *т е р б е л м е л і* қозғалыстар туады (А.Қалығұлов, Жарық сәуле.).

Тербелмелі жүйе. *Тепе-теңдік күйдің бұзылуы нәтижесінде меншікті тербелістер пайда болатын физикалық жүйе.* Жалпы жағдайда *т е р б е л м е л і ж ү й е* параметрлері (масса, сыйымдылық, серпімділік т.б.) сол жүйеде өтетін процестерге тәуелді болады (ҚҰЭ).

Тербелмелі контур. ф и з. *Электрлік тербелістерді қоздыратын индуктивтілігі L орама мен сыйымдылығы C конденсатордан құралған электр тізбегі. Т е р б е л м е л і к о н т у р* әдетте жиілігі 50 кГц пен 300 МГц аралығындағы радиотехникалық құрылғылардың резонанстық жүйесі ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

ТЕРБЕЛТ= е т. **1.** *Шайқалту, ырғалту.* Мысалы, тауқұдіреті дейтін құс құйрығындағы бағыттаушы қанатының ұшын *т е р б е л т і п*, ешкінің маңырағанындай дыбыс шығарады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). **2.** а у ы с. *Тебіренту, ерекше сезімге бөлеу.* Маңдайымнан, кекілімнен сипайтын анашымның жылы алақанындай самалыңа, жібек торғын желіңе күй *т е р б е л т к е н* домбырамның қос ішегін тосармын (С.Жүнісов, Ақан сері). Жырыма болсаң сыралғы, *Т е р б е л т т і м* сезім тұнығын. Болса да қанша шырайлы, Сыйлаймын тәтті қылығын (К.Салықов, Жезкиік).

ТЕРБЕЛТУ *Тербелт етістігінің қимыл атауы.* Өтіп бара жатқан ауаның дауыс сіңірлерін *т е р б е л т у і н е н* дыбыс пайда болады (Адам анатом.).

ТЕРБЕЛУ *Тербел етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ырғалу, шайқалу.* Поездің бір сарында *т е р б е л у і*, лектор даусының бір үнді естілуі, жаңбырдың сылбыр жауыы адамды еріксіз қалғытады (М.Мұқанов, Жан дүние.). Оның осы ойын әлдилеп тербеткендей поезд бүлк-бүлк, селк-селк етеді. Әдемі бір *т е р б е л у*, шайқалу бар (С.Бақбергенов, Адам.). **2.** а у ы с. *Толқу, тебірену, әсерлену.* Шындыққа толқып *т е р б е л у* – ақындық (З.Қабдолов, Сыр). Тебірену, *т е р б е л у*, Ақын үшін кінә ма?! Ел сүйетін ер болу – Саған тиген сыбаға (Т.Молдағалиев, Шақырады).

ТЕРБЕЛІС з а т. **1.** *Тербеліп қимылға түсу, қозғалыс.* Қыз бұрымдарының осы әлсіз *т е р б е л і с і* аудиторияға оқытушы кіргенін, ендеше бұл қауымға қазір қосылған жаңа студент менің де оған құрмет көрсетіп, орнымнан тұруым керектігін есіме салды (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Самолеттің білінер-білінбес *т е р б е л і с і* еріксіз маужыратады (Ы.Жақаев, Менің бақытым). **2.** ф и з. *Белгілі бір дәрежеде қайталанып отыратын процесс.* Кез келген физикалық жүйенің *т е р б е л і с т е р і* кезінде оның энергиясы бір түрден екінші түрге үнемі ауысып отырады (ҚҰЭ). **3.** л и н г в. *Дауыс желбезегінің белгілі бір жиіліктегі қозғалысы нәтижесіндегі дауыс толқыны.* Сөйлеген сөз ауа *т е р б е л і с і* нәтижесінде микрофон мембранасын тербеліске түсіреді (М.Бекбауов, Көгілдір.). **4.** м у з. *Жиілігі есту шегінен төмен, төменгі жиілікті дыбыстық пульсация. Т е р б е л і с* дыбысты оның ұшып таралуы мен ажыратылуын ұлғайта отырып тірілтеді (ҚҰЭ).

ТЕРБЕН= е т. с ө й л. ***Тебірен.*** Іште қайғы, дерт пысып, Көкіректі өрт қысып, Айтуға көңілім *т е р б е н д і* (Абай, Тол. жин.). Көңіл ырза болмаудан наразылық туады. Наразылық мұңға айналады. Мұннан ой, қиял *т е р б е н е д і* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТЕРБЕНДІР= е т. с ө й л. ***Тебірендір.*** Темірдің аты Қазыбектің өзін де *т е р б е н д і р і п* жіберді (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

ТЕРБЕНДІРУ *Тербендір етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРБЕНТ= е т. с ө й л. ***Тебірент.*** Көңілімді *т е р б е н т т і ң*, ақын аға, Жыршы емен жалтақ-

таған, жалтырама. Елімнің солдатымын қарапайым, Сөз шайнап тұрғаным жоқ сахнада (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

ТЕРБЕНТУ *Тербент етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРБЕНУ *Тербен етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРБЕНІС з а т. с ө й л. ***Тебіреніс.*** Ғанидың қысқы каникулы осылай беймаза, тынымсыз *т е р б е н і с т е р м е н* өтсе де, бірақ алға қарай жетелеген арман мен үміт оның бәрін ұмыттырып, жұмысқа бұрынғысынан бетер қызу кірісті (А.Хангельдин, Ғани.).

ТЕРБЕНІС-ТОЛҒАНЫС з а т. ***Тебіреніс.*** Соның ішінде Қазақстан ақын-жазушыларының да бүгінгі бар *т е р б е н і с-т о л ғ а н ы с ы* осы мақсатқа саяды («Қаз. әдеб.»).

ТЕРБЕС= е т. *Бірге тербелу.* Қыз бозбала кездесіп, Алтыбақан *т е р б е с і п,* Шырқап әнге салады (Ә.Тәжібаев, Перне).

ТЕРБЕСУ *Тербес етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРБЕТ= е т. **1.** *Ары-бері қозғалту, шайқалту.* Ақырын ескен жылы жел Маужыратып, *т е р б е т і п,* – Таң атсын деп жайнап гүл Өсіп балам ер жетіп (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Жас сәбиді бесікке бөлеп, жұбату, ұйықтату.* Кім сендерді, балалар, сүйетұғын, Қуанышына қуанып, қайғыңа күйетұғын? Түн ұйқысын төрт бөліп, кірпік қақпай, Шешең байғұс дамылсыз жүретұғын. Кім сендерді, балалар, *т е р б е т е т і н,* Еркелетіп, ойнатып, сергітетін? (М.Дулатов, Шығ.). «Әлди-әлди», – деп *т е р б е т к е н,* «ұйықтасын» деп көп *т е р б е т к е н!* Қарның ашса ұлықтарың, Жілік шағып, май бермекші (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Ерекше әсер етіп, сезімге қозғау салу, тебіренту.* Неге, неге кешікті екен, Саттар қайда жаны асыл? Жырларымен *т е р б е т е т і н* қазақтың кең даласын (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** а у ы с. *Уайым жеу, қамын ойлау.* Он төрт жасқа келгенде, Еспембеттей еріннің Туған ел ойын *т е р б е т к е н.* Туған елді көксей ме, Кежеге туған, кер кеткен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ой тербетті. *Ойға батты, ой, қиял жетеледі.* Сылдыр-сылдыр су ағады. Суға қараса, Ақбілекті бұлдыр-бұлдыр *о й т е р б е т е д і* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қарақтарым, ер жеткеннің белгісі ғой, міне, бұл, Екі әкенің келер күнмен жалғадыңдар жүрегін, – Деп жымиды, жанын бір *о й т е р б е т к е н д е й* тасқынды, Жанарында жазғы шықтай екі тамшы жас тұрды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тілді тербетті. *Ауызға сөз салды, тілге тиек болды.* Арғы атасы қажы еді, Бейістен татқан шәрбәті. Жарықтықтың өнері Айтуға *т і л д і т е р б е т т і* (Абай, Тол. жин.).

ТЕРБЕТПЕЛІ с ы н. *Тербетіліп тұратын, қозғалмалы.* Күн сайын ұлттық столдар мен балалардың *т е р б е т п е л і* төсектеріне, ұлттық киімдерге заказ көп беріледі (Ж.Боданов, Малшы.).

ТЕРБЕТТІР= е т. *Ары-бері қозғаттыру, шайқаттыру.* – Бесігіңді *т е р б е т т і р і п* қойғаннан саумысың? – дейді әзілдеп («Лен. жас»). Оның сөзін теңіз желі соғып салып, толқынға *т е р б е т т і р і п* тұрғандай сезіледі («Қаз. әдеб.»).

ТЕРБЕТТІРУ *Тербеттір етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРБЕТУ *Тербет етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ары-бері қозғалту, шайқау.* **2.** *Жас сәбиді бесікке бөлеп, жұбату, ұйықтату.* Жә, баланы бесікке бөлеуді мақұлдадық. Қалай бөлеу туралы да ой жүгірттік. Енді *т е р б е т у г е* келейік (М.Жұмабаев, Шығ.). Барша әлемге бақыт боп тұрақтаған, Барша әлемді бесік боп *т е р б е т у г е,* Ех! Болады бір кезде бір-ақ қоғам, Айда да, Марста да, жер бетінде (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЕРБЕТУШІ з а т. *Тербетіп тұратын адам. Т е р б е т у ш і л е р* екі жаққа қарама-қарсы тұрысып, бар пәрмендерімен тербетті, бақандар сықырлап, шырқай биіктеді (Ж.Еділбаев, Түркістан). Әуелде қыздың мұнымен ісі болмаған. Екі жақтан екі адам тербетіп тұрмаса, тіпті, сол бей-жай күйде қала берердей. Тек *т е р б е т у ш і л е р і* «Ал, енді өздерің...» деп қоя бергенде ғана ұйқыдан оянғандай қалып танытты (М.Мағауин, Бір ата.).

ТЕРБЕТІЛ= е т. **1.** *Қозғалу, шайқатылу.* Қара көз, кірпігіңмен тұсадың ба, Екі аяқ жарамай тұр үш адымға. Ыстық көл қайығындай *т е р б е т і л д і м* Толқыған қырғыз әні құшағында (К.Салықов, Жезкиік). Таудан соққан самал желден теректер *т е р б е т і л і п* жапырақтары жамырап тұр (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). **2.** *Жас сәбидің бесікке бөленіп, жұбатылуы.* Бәрі де таныс маған жер бетінің, Бөрімен бір бесікте *т е р б е т і л д і м.* Көрдім мен ақ аспанда мамық ұшып, Көл-көсір ақ жауынның селдетуін (М.Мақатаев, Шығ.). Сардар өзін бесікке бөленіп *т е р б е т і л і п* жатқан сәби сезінді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). **3.** *Өткеншек, алтыбақан тебу.* Ауылға жақындағанда екі қыздың алтыбақанға *т е р б е т і л і п* тұрып шырқаған әні жігіттерге «тез жетіңдер» деп қол бұлғап шақырғандай көрінді, аттарын тебініп ұмтыла түсті (З.Ақышев, Жаяу Мұса). **4.** *Тербеле басу, ырғатылу.* Сен басып, кірпіктерін жерге тігіп, Жүрістен тал мүсіні *т е р б е т і л і п,* Сызылып жайғасты бір орындыққа, Қуандым дәл қасына мен де отырып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **5.** а у ы с. *Ерекше сезімге бөлену, әсерлену.* Ұстағанда бақсылығым, Желігім, Аттатпаймын қызыл сөздің елігін. Бірде олай, Бірде былай *т е ң с е л г е н* Қайран менің *т е р б е т і л г е н* көңілім! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТЕРБЕТІЛУ *Тербетіл етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРБЕТІЛУШІ з а т. *Тербетіліп тұрған адам.* Өздерінің тербеліп біткенін Қосайдар ән аяқталған кезде ғана білді. Тербеушісі де, *т е р б е т і л у ш і с і* де міндетін ұмытқан соң, алтыбақан ән сазына берілгендей, баяу ғана ырғатылып тұр (М.Мағауин, Бір ата.).

ТЕРБЕТІЛІС з а т. *Тербеліс, шайқалыс.* Рақман жауын себелеген көк аспанның астында: «Қамысты көл» ырғатылды. Сұлудың назындай ерке *т е р б е т і л і с* (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

ТЕРБЕУ *Тербе етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қозғап ырғау, тайқау.* Біраздан кейін машинаның жайлы *т е р б е у і м е н* оның көздері қайтадан жұмыла берді (Т.Жармағанбетов, Соңғы хат). **2.** а у ы с. *Аялау, әлпештеу.* Абай өзі де кеш сайын осы жырдың *т е р б е у і м е н* ұйықтайтын (М.Әуезов, Шығ.). Тырналар мынау кеудемнен Сусылдап ұшқан құс па екен, Жанымды менің *т е р б е у д е н* Бір тынбай қалай ұшты екен? (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТЕРБИЙ [лат. terbium] з а т. *Элементтердің периодтық жүйесінің лантаноидтар тобына жататын химиялық элемент.* Қосылыстарынан *т е р б и й* ванадаты, вольфраматы, метафосфаты, молибдаты, ниобаты, оксалаты, оксиді, сульфаты, хлориді белгілі. *Т е р б и й д і* фторидінен металлотермиялық тотықсыздандыру арқылы алады (ҚҰЭ).

ТЕРБӨРТПЕ з а т. м е д. *Тым тершеңдіктен және оның өте баяу құрғауы салдарынан терінің зақымдануы. Т е р б ө р т п е* көп жағдайда нәрестелерді қалың киіндіргеннен болады. Ал ересектер денесіндегі бөртпе жұқпалы ауруға шалдығып, қызуы көтеріліп, үнемі терлей бергенде, қыздырғыш компресс жасағанда, сонымен қатар толық адамдарда пайда болады (ҚҰЭ). *Т е р б ө р т п е н і ң* бір ерекшелігі – дененің көбіне шап, тақым, бөксе, емшек асты, қолтық асты сияқты жерлерінен, ішінара арқа мен мойыннан да шыға береді (Шаңырақ энц.).

ТЕРГЕ= е т. **1.** *Егжей-тегжейіне жетіп білу, анықтау үшін тәптіштеп сұрау, тексеру.* Қозы айтты: «Қасқыр, тақсыр, тоқта азырақ! *Т е р г е ң і з* кінәм болса ғаділ бірақ. Ізіңіз жатқан жерден төмен келіп, Іштім мен жүз қадамдай қашығырақ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Біле алмай анық хабар іші пысып, *Т е р г е д і* қалған құлдың бәрін қысып. Протокол, дознание, әкті жасап, Тергеу боп жүрді бұл іс, сотқа түсіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Байқау, бақылау, сынау.* Альбом – жүрек. Көрінгенге бермеңіз, Дос па, қас па? Бастап байқап *т е р г е ң і з.* Дос орнына қас кіргізіп жүрекке, Бір күндерде өкініште жүрмеңіз (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жағадан алу, жанын қоймау.* Іздеудің енді реті келмейтіндей, Кездесу көңілге сәт бермейтіндей. Ауылға барғым келсе, күдіктенем Жеңгейлер сен қайда деп *т е р г е й т і н д е й* (К.Салықов, Жезкиік).

ТЕРГЕГІШ с ы н. *Тергеуге құмар.* Шал жігіттің осы бір ниетін Орынбасар мен Көпжасардың көзінше тағы қайталасын дегені еді. Қартайған адамның *т е р г е г і ш,* тиянақтағыш келетін әдеті емес пе (С.Санбаев, Аруана).

ТЕРГЕГІШТІК з а т. *Тергеуге құмарлық.* Хакім әңгімені үзбей, *т е р г е г і ш т і к* тәсілмен тақымдай түсті (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ТЕРГЕЛ= е т. *Тергеуге түсу.* Қолға түсіп *т е р г е л і п,* қамауда жатыр (С.Сейфуллин, Шығ.). Бұл шатақ әбден *т е р г е л і п* болғанға дейін қашқар керуеніне амалсыздан бөгелуге тура келеді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ТЕРГЕЛУ *Тергел етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРГЕП-ТЕКСЕР= е т. *Анық-қанығына көз жеткізу.* Не де болса, айттың болғаны жақсы болды. Той дегенде қу бас домалайды деп санайтын жұрт бұндайдағы жүрісті *т е р г е п-т е к с е р і п* жатпайды екен (Ә.Кекілбаев, Үркер). Оның әкіреңдеген мінезін Иманбектердің қасында жүргенде көргені бар. Ай-шайға қарамайды. *Т е р г е п-т е к с е р і п* анықтамайды. Қолына іліксең болды. Кінәлі сен (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара).

ТЕРГЕС= е т. *Анық-қанығына көз жеткізісу.* Онымен қалаға барған соң айтысып, *т е р г е с і п* жатарсың, одан да менің қызығымды тыңдашы! – деді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Жөн тергесті. *Жөн сұрасу.* Екеуміз енді ғана *ж ө н т е р г е с і п* үлгірген едік, есік тағы да тықтық етті (С.Бердқұлов, Егеулі найза).

ТЕРГЕСУ *Тергес етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРГЕТ= е т. **1.** *Егжей-тегжейін анықтату.* Өзіңді-өзіңе *т е р г е т к е н* жендет түндерде кейбір жайларды әбден түбіне жетіп адалап шығады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). **2.** а у ы с. *Тексеру, қазбалау.* Махаббат гүл берілмейді ермекке, Серт байлассаң, сеніміңді *т е р г е т п е!* Кейде керек кеуіп тұрған жөргек те (Т.Шопашев, Сұлутөбе).

ТЕРГЕТУ *Тергет етістігінің қимыл атауы.* Жапаров өлімін жайлауда, теңіз жағасында *т е р г е т у д і* міндеттейді (И.Кенжалиев, Тайманұлы.).

ТЕРГЕУ[1] *Терге етістігінің қимыл атауы.* Шыққан соң сыртқа, Жайған соң жұртқа. Сөз *т е р г е у г е* төзімді. Көп мағына, аз ләфуз, Есек баспас тайғақ мұз (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тергеу әрекеттері. з а ң. *Қылмысты ашу үшін дәлелдеме жинау мақсатында жүргізілетін әрекеттер. Т е р г е у ә р е к е т т е р і н е* оқиға болған жерді қарау, куәландыру, жауап алу, беттестіру, тінту, алу, хат-хабарды тұтқындау, хабарды желіден ұстау, сөйлесулерді тыңдау, танытуға ұсыну, эксгумация (адам мәйітін жерленген жерінен қазып алу), тергеу эксперименті т.б. жатады (ҚҰЭ).

Тергеуге алды. *Ақ-қарасын анықтау, қылмысын ашу үшін жауапқа тартты.* Қалада үйге кіргізбестен ұстап алып, оңаша үйге апарып және *т е р г е у г е а л д ы* (Д.Әбілев, Арман.).

Тергеу изоляторы. з а ң. *Бұлтартпау шаралары ретінде қамауға алынған сезіктілер мен айыпталушыларды ұстауға арналған арнаулы мекеме.*

ТЕРГЕУ[2] з а т. *Ақ-қарасын анықтау, қылмысын ашу үшін жауап алу; тергеу жүргізілуі үшін іс-шара.* Айыпкер Бондаренко жалаңбас, сот алдында тұрғалы бірсыпыра уақыт болды. *Т е р г е у* тереңдеп барады (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). *Т е р г е у* ашпастан бұрын қызды, тағы қыз танымайтын бөтен елдердің 3–4 адамын алып қалып, бастығы қыздың әке-шешесі қылып, жүрттың бәрін шығардым, үйдің маңайына жақын жолатпайтын қылып қызбен сөйлестім (М.Дулатов, Шығ.).

Тергеу орны. з а ң. *Тергеу ісін жүргізетін мекеме.* – Мен кәрі қақбастың жынын қағып алайын деп, *т е р г е у о р н ы н а* арыз жазып қойдым, – деді (К.Тоқаев, Түнде.). Сол саладағы шеген құдық басын бөрі тигендей шулатқан Қоныскерей *т е р г е у о р ы н д а р ы н ы ң* жұма қойса алақанында тұрған сияқты еді (Х.Есенженов, Ағайынды.).

Тергеу эксперименті. з а ң. *Іс үшін маңызы бар мәліметтерді зерттеліп отырған оқиғаның белгілі бір әрекеттерін, жай-жапсарын, мән-жайларын қайта жаңғырту және тәжірибе жүргізу арқылы тексеру мен нақтылау мақсатында жүргізілетін шара. Т е р г е у э к с п е р и м е н т і н* жүргізу кезінде, атап айтқанда, әлдебір фактілерді қабылдау, жекелеген әрекеттердің жасалу, әлдебір оқиғаның реті және іздердің пайда болу тетігі анықталуы мүмкін (Заң термин. қаз.-ор. сөзд.).

ТЕРГЕУДЕЙ с ы н. *Тергеу сияқты.* Абай сұрақтары *т е р г е у д е й* боп, үй жыйынын еріксіз мойын бұрғызып барады (М.Әуезов, Абай жолы).

ТЕРГЕУЛІ с ы н. *Тергеу жүргізілген.* Енді бір тәжікелескен *т е р г е у л і* талқы туа қойса, сержанттың белі майысып, қабырғасы қайысып, жығылғалы бара жатқан (Е.Әлімқұлов, Перизат.). Егер жалынбаса, *т е р г е у л і*, сотты адам болып ешбір қызметке жарамай, басы қатерге түсіп өткені (Абай, Тол. жин.).

ТЕРГЕУСІЗ с ы н. **1.** *Тексерусіз, ісінің ақ-қарасы анықталмай-ақ.* Ай-шайға қаратпай, шалдың қол-аяғын байлады да, арбаға отырғызып алып кетті. Мектепке кеткен немересіне де мойын бұрғызған жоқ. *Т е р г е у с і з,* сұраусыз апарып түрмеге қамап тастады (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Азамат редактор – Сіз редакциялап отырған «Заря свободы» газетіне осы хатымды жарияласаңыз екен, мақсатым осы жылы 26 апрельде маған *т е р г е у с і з* өз беттерімен сот жасаған жағдайды түсіндіргім келеді (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). **2.** а у ы с. *Сұраусыз, сұрауы жоқ.* Өлсем құным сұраусыз елім үшін, Төгілсе қан *т е р г е у с і з* жерім үшін. Өлексесін үйейін оба қылып, Жастай өлген Жапардың кегі үшін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Беліме жіп буындым белбеусізден, Жігіттер, қатын алма көргенсізден, Қатынды алар болсаң көргенсізден, Ғазиз басың қор болар *т е р г е у с і з д е н* (Шал ақын, Өлең.).

ТЕРГЕУ-ТАЛҚЫ з а т. *Бір нәрсені анықтау үшін жүргізілген іс-шара.* Әкесі берген тапсырма бойынша, бар *т е р г е у-т а л қ ы н ы* өз мойнына алған 30 жасар жігіт Құнанбай болады (М.Әуезов, Әр жыл.).

ТЕРГЕУШІ з а т. з а ң. *Тергеу ісін жүргізуші, қылмыстық іс бойынша алдын ала тергеу жүргізуге өкілетті лауазымды адам.* Кашафов деген *т е р г е у ш і* жігіт бар-ды, мінезінің сыныктығымен, іске тындырымдылығымен Омардың көзіне түскен, сәске кезінде сол жігіт Омардың үйіне кіріп келді (Ә.Тарази, Тас жарған). Орнынан тұрып *т е р г е у ш і,* Әлиге жақын келеді, Шынжыр қиған жарасын Қол-аяғын көреді. Атпаймын да аспаймын, Жатасың ұзақ деп еді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТЕРГЕУШІДЕЙ с ы н. *Тергеуші сияқты.* – Түу, қойсаңшы, Қанипа, – деді осы кезде отырған қыздардың біреуі орнынан тұрып, бізге қарай аяңдап. – Ағайды соншама әурелегенің не *т е р г е у ш і д е й* жауап алып (Ә.Нұршайықов, Махабб.). – Неге жалғыз кеттің, – деп тергеудегі кісінің дәл бір қылмысын ашқан қатал *т е р г е у ш і д е й,* жекіріп қап еді, Жанар селк етіп: – Папам... сырқаттанып отырғасын... – деп күмілжіп қалды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ТЕРГЕУШІЛІК с ы н. *Тергеуге қатысты.* – Ал шынында, нағыз *т е р г е у ш і л і к* қабілетті көрсететін істер жоқ қой бізде (К.Баялиев, Дегелек.).

ТЕРГҮЛ з а т. б и о л. <лат. lythrum> *Тергүлдер тұқымдасына жататын бір және көпжылдық шөптесін өсімдіктер; жыланқышөп. Т е р г ү л д е р д і ң* жылы аймақтарға тараған 500-ге жуық түрінің Қазақстанда 3 туысы мен 13 түрі бар. Жапырақтары қарама-қарсы немесе шоғырлана орналасқан, бөбе жапырақшасыз. Гүлдері қос жынысты, жемісі – көп тұқымды қорапша (Қаз. тілі термин. Биология).

Тергүлдер тұқымдасы. ө с. <лат. lythraceae> *Қосжарнақты шөптесін өсімдіктер. Т е р г ү л д е р т ұ қ ы м д а с ы н ы ң* дүниежүзінде қоңыржай белдемдерде, әсіресе, Американың тропиктік аймақтарында өсетін 25 туысы, 550-дей түрі бар. Қазақстанда 3 туысы (дүңкеш, қолтықгүл, тергүл), 13 түрі анықталған (ҚҰЭ).

ТЕРГІЗ= е т. *Жинату, теріп алғызу.* Алдап алып артынан ергізеді, Адал деп арам боқты *т е р г і з е д і.* «Бұл – қызық, міне пайда, әне айла» – деп, Жаның түгіл арыңды бергізеді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қарлығашты қалың қызғалдақтың ішіне жүздіріп қойып, кейде гүл *т е р г і з і п* тәуір-ақ әуреледі (З.Шәкенов, Қайта айнал.).

Қоңыз тергізді. *Қорлады, азап шектірді, тентіретіп жіберді.* Жазығым болса, *қ о ң ы з т е р г і з е р с і ң,* жазықсыз болсам, зәрің шашқанмен, түк қыла алмайсың (М.Әуезов, Шығ.).

ТЕРГІЗУ *Тергіз етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРГІЛЕ= е т. *Қайта-қайта теру, тергіштеу.* Сол табылған күрмек дәнін тауықша шоқып *т е р г і л е п,* қасында тұрған шелектің ішіне лақтырасын (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ТЕРГІШ с ы н. *Тез теретін, тере білетін.* Шелек біткен жидекке толуда, *т е р г і ш* әйелдер алжапқышы мен орамалын дайындап, әбігер болып жүр (М.Гумеров, Хазірет.). Масақ *т е р г і ш,* ақыным, айтшы кәне, Мемлекетке қанша астық артық бердің, Бере алмасаң, неліктен қалдың ақсап? (Айтыс).

ТЕРГІШТЕ= е т. *Қайта-қайта теру.* Сай-сайды қуалап өскен пішендіктің түсімін *т е р г і ш т е п* жүргендері (Т.Тілеуханов, Өмір.).

ТЕРГІШТЕУ *Тергіште етістігінің қимыл атауы.* Бұлардың бәрінің ауыл тақырыбына барғыштап, көрген-білгендерін *т е р г і ш т е у і н д е* бір сыр бар («Лен. жас»).

ТЕРЕЗЕ з а т. *Үйге жарық түсіріп, таза ауа кіргізіп тұру үшін қабырғаға орнатылған әйнек салған жақтау.* Сонда шал *т е р е з е д е н* бір ысқырды, Төрт жігіт табыт алған үйге кірді. Әзімді сол табытқа салдыдағы, Төртеуі көтеріп ап тысқа жүрді (Абай, Тол. жин.). Қидырып қарағайдан керегесін, Қондырып кісі бойы *т е р е з е с і н,* Көтеріп мұнарасын ай қондырып, Мешіттің артты-рып дәрежесін (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Терезесі тең. *Дәреже-атағы, даңқы, беделі теңдес, қатарлас.* Құның жоқ, қорлықта өшіп ең, *Т е р е з е ң* төремен болды *т е ң.* Намыстан, қайраттан қатарға ен! Басқадан кем болған сенің нең? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үмбетті, жөні келсе, бір жеңіп бер, Еркекпен адам едің *т е р е з е ң т е ң* (Айтыс).

Терезе табу. ж е р г. *Жай табу.* Жаным жаңа ғана *т е р е з е т а п т ы* ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕРЕЗЕДЕЙ с ы н. *Терезе сияқты.* Көзіне сенеді олар *т е р е з е д е й,* Тереңге көңілімен үңілмейді (М.Әлімбаев, Шығ.).

ТЕРЕЗЕЛЕС с ы н. **1.** *Терезесі қатар.* **2.** а у ы с. *Бірдей, тең.* Ол кісінің дәмесі – өздерімен *т е р е з е л е с* мықты біреулермен құда болу (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ТЕРЕЗЕЛІ с ы н. *Терезе салынған, терезесі бар.* Жалғыз *т е р е з е л і* бөлменің бұрыштары қараңғы, шам жағылатын уақыт болса да, жағылмапты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Көшені шуға толтырып кеп, қос *т е р е з е л і* кішкене үйдің алдына тоқтатты (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ТЕРЕЗЕШІ з а т. *Терезе салушы, жасаушы (ұста).* Аларған көзі шатынап, мына келген жас әйелді тым-ақ жек көретін секілді жас әйел осыны сезгендей боп, күлімсіреп тұрды да, *т е р е з е ш і н і ң* жанына келді (Б.Майлин, Шығ.).

ТЕРЕК з а т. **1.** ө с. *Бұтағы жайылмай, тік болып өсетін үйеңкі тұқымдас ірі ағаш.* Жас *т е р е к т і ң* жапырағы, Жамырайды соқса жел, Түсті мойын Толды қойын, Ақты сел (Абай, Тол. жин.). Арша ағаш, қызыл ағаш, көкше *т е р е к,* Жиһанда не нәрсе бар жанға керек, Хазіретке осы ағаштың тұқымдарын Уезд бен Губернатор берген бөлек (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** т е р м и н н. <лат. populus> *Тал тұқымдасына жататын жапырақ тастайтын ағаш.* Қазақстанның барлық аймағында кездеседі. Өзен жайылмасында, далалық жерлерде, тау етегінде, бұта арасында өсетін 15 түрі (ақ терек, қара терек, мырза терек, т.б.) бар. Бұлардың биіктігі 30–60 м. *Т е р е к* әсемдік өсімдік ретінде өсіріледі (ҚҰЭ). **3.** а у ы с. *Пана, сая.* Бұл сөзден нендей ғибрат алмақ керек? Мысалы, еткен қайыр – бір бәйтерек! Қайырың біреуге еткен болып *т е р е к,* Көрерсің рақатын көлеңкелеп (А.Байтұрсынов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Биігі, шыңы.* Бүгін тұңғыш тапқандаймын арманымның қорегін, Бүгін тұңғыш суарамын мақсатымның *т е р е г і н.* Сондықтан да ханның тәжін киіп тұрып, ең соңғы, Ең негізгі бұйрығымды беремін! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Берікқара терегі. ө с. *Терек тұқымдасына жататын ағаш.*

Күн бір жауса, терек екі жауады. *Сорға сор ұласып, үсті-үстіне бейнет, азап көрді деген мағынада. К ү н б і р ж а у с а, т е р е к е к і ж а у ы п...* Онсыз да елдің жылауы, дерті аз боп тұрған жоқ бұл күнде, көзге шұқымасаңдар етті тым құрымаса (М.Әуезов, Шығ.).

Терек туысы. б о т. *Қос үйлі, желмен тозаңданатын ағаштар* (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

Терек шай. ж е р г. *Грузин шайының бірінші сорты* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕРЕКТЕЙ с ы н. **1.** *Терек сияқты.* Шынында мен емен емес, Шынармын. Өзегімді үңгіп жатыр шұбар мұң. Жаңбырдан соң аяз ұрған *т е р е к т е й* Сірә, бірде жарылатын шығармын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** а у ы с. *Ұп-ұзын, сорайған, тіптік.* – Ойпырай, не боп кеткенсің, ей? *Т е р е к т е й* болған бұл кім деймін. Әрең таныдым ғой! – деді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Андрей Михайлович қыздай сұлу жігіт еді; аспанкөз алтын шаш, қаймақ ерін, құнан *т е р е к т е й* тіп-тік еді (Ә.Тарази, Басынан Қаратаудың.).

ТЕРЕКСІЗ с ы н. *Терек өспеген, терегі жоқ.*

ТЕРЕКТІ с ы н. *Терек өскен, терегі бар.* Аялдамада адам қалмаған. Дария бойының *т е р е к т і* тоғайындағыдай, түн еркі үшеумізге тиді (С.Баязитов, Құм қала.).

ТЕРЕКШЕ ү с т. *Терек тәрізді, терекке ұқсап.* Кәдірбай сорайғаны болмаса, сусыз солып, тамырлары үзілгелі тұрған *т е р е к ш е* жалп ете түсті (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Машина жанында көрі *т е р е к ш е* қалтиып тұрған қарияға қарады (М.Хасенов, Нартәуекел).

ТЕРЕҢ с ы н. **1.** *Түбіне бойламай кететін тұңғиық; шыңырау.* Желсіз түнде жарық ай, Сәулесі суда дірілдеп. Ауылдың маңы *т е р е ң* сай, Тасыған өзен дірілдеп (Абай, Тол. жин.). Алаңғасар итіңді құдай атып, *Т е р е ң* зындан түбіне кетті батып: – Ойбай, түлкі, келе гөр, мен қалдым – деп,

Айғай салып ұлыды орда жатып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Белгілі бір территорияның ішкі жағы, тұқпірі.* Әуелде Көр ханды өлтіріп, ұйғыр жұртын алыпты, онан соң, Азияның *т е р е ң і н е* шейін еріп барса керек (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Өте қымбатты, бағалы, маңызды, мәнді.* Ойлауды өркендету жолдары. Ойлау – жанның өте бір қиын, *т е р е ң* ісі (М.Жұмабаев, Шығ.). Өткір, *т е р е ң* мағыналы өлеңімен ноғай ғаламына өзін жастай танытқан Ғабдолла әфендінің өлімі жақындарының, өлеңінің қадірін танығандардың жүрегін өртеді (М.Дулатов, Шығ.). // а у ы с. *Ішкі сыр, ішкі мән-жай.* Аспаса ақыл қайраттан, *Т е р е ң г е* бармас, үстірттер. Қартыңның ойы шар тартқан Әдеті жеңіп күңгірттер (Абай, Тол. жин.). Жылдардың жотасынан тайғанап күн, Өмірдің *т е р е ң і н е* бойламаппын. Сендер көп едіңдер ғой, кешіріңдер, Біріңді бақытым деп ойламаппын (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** а у ы с. *Әр жақты, мейлінше, кең түрде.* Бірақ біз заттарды, көріністерді жақсылап бақыламай, араларындағы байламды *т е р е ң* тексермей, асығып үстірт нәтиже шығарсақ, бұл нәтижеміз қате болады (М.Жұмабаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Бай, көп, мол.* Найза салса жетпейтін Ақылға *т е р е ң* теңізім. Қадірді біліп сипасаң Қияға тартар арбаңды Мен – қайратты өгізің (Базар жырау, Шығ.).

Қармақты тереңге тастады. *Алыстан қармады, ізденді, барын сала қамтыды.* Отырды Дәурен қадалып, *Т е р е ң г е т а с т а п қ а р м а ғ ы н,* Қолына қалам, хат алып, Төккендей тілек, арманын (А.Шамкенов, Түнгі.).

Құлағы терең. с т и л ь. *Бұл жерде естігіш, саққұлақ деген мағынада қолданылған.* Амал қанша! Шолақ болсам шолақ де! Бір қолы бар, Бар болғаны сол-ақ де. Амал қанша! Керең болсам керең де! *Қ ұ л а ғ ы* оның тайыз емес, *Т е р е ң* де! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Терең аймақ. <грек. abyssos> *Теңіздер мен мұхиттардың өте терең аймағы. Т е р е ң а й м а қ* шамамен 2000–6000 м тереңдікті қамтиды. Мұнда судың қозғалысы шамалы, температурасы 1–2°С шамасында, тұздылығы 35%, жарық түспейтіндіктен, өсімдіктер дүниесі, негізінен алғанда, бактериялар мен балдырлардан тұрады, жануарларының көзі жоқ немесе өте үлкен болады, көптеген организмдер өздерінен жарық шығарады (Физика. география).

Терең бойлады. *Үңілді, зер салды.* Жүрегіннің түбіне *т е р е ң б о й л а,* Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла (Абай, Тол. жин.).

Терең білді. *Жете бойлап барып таныды.* Олар заманның көбін ғылымсыздықпен өткізіп, тауарихларын *т е р е ң б і л м е й,* түбі ескерусіз қалып, ата-бабаларын ақсақалдарының айтуымен білгеніне қанағат қылып жүріскен (Абай, Тол. жин.). Жоқ, жоқ, қайткен күнде де мен бұларды *т е р е ң б і л у г е* тиістімін (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Тереңге кетті [барды]. *Мәселені арыдан қозғады, қиындатып жіберді.* Жастық желік шығар десем, сен тым *т е р е ң г е к е т і п* қалған түрің бар көрінеді (Т.Ахтанов, Боран). – Жоқ, жоқ, *т е р е ң г е б а р м а й ы қ,* өмір не көрсетпеді, соны тосайық, – деді (З.Шашкин, Сенім).

Тереңге қол [құлаш] сермеді. *Қиынға, алысқа ұмтылды, бой ұрды.* Дүниені құдым екіленіп, Ұстамаққа кезеніп. Дүние қырын салмады, Ешбір маған еміреніп, «Құлпырған қара құндыз» деп, Тұңғиыққа, *т е р е ң г е* – Талай *қ ұ л а ш с е р м е д і к!* (Базар жырау, Шығ.). Тасқа неге қонайын тау тұрғанда, Судан балық құтылмас ау тұрғанда, Теңіз тауып *т е р е ң г е қ о л ы ң с е р м е,* Он кісімен қонасың тым құрғанда (Шал ақын, Өлең д.).

Терең ой. *Маңызды, мәнді ой.* Әдемі ән, сұлу күй бойды билеп, денені балқытып, адамға *т е р е ң о й* салмай ма (М.Жұмабаев, Шығ.). Өлеңдей қара сөзі жарасымды, *Т е р е ң о й* өтті кешіп сан асуды. Білмейді заты қазақ өнерпаздар Абайлық дана жолдан адасуды (К.Салықов, Жезкиік).

Терең ойлы. а) *Мәнді, маңызды. Т е р е ң о й л ы* тың нақылдар аяулы ағамыз, айтулы жазушымыз Ғабит Мүсіреповте де көп (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Аудандық партархив бастығы Ерімбетов Дүйсен сияқты азаматтардың әңгімелерінен де мал басы туралы, малда жүрген шопандар туралы нелер *т е р е ң о й л ы,* қамқор сөздер, әңгімелер есітесіз (М.Әуезов, Алғы шепте.). ә) *Ойы ұшқыр, ақылды.* Келдің бе, Москвадан, кербез інім, Кең пейіл, *т е р е ң о й л ы,* бір сөзді інім. Арнайы шақырғаным, қонаққа кел, Ойымда боп жүресің әр кезде, інім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Терең орналасқан жыныстар. *Зерттеуге және өлшеуге көптеген қиындық келтіретін мұхит тереңдігінде орналасқан жыныстар.*

Терең орналасқан шөгінділер. *3 км-ден астам тереңдікте жиналатын теңіз шөгінділері. Т е р е ң о р н а л а с қ а н ш ө г і н д і л е р* өте ұсақ организмдердің қалдықтарынан, тау жыныстарының бұзылуынан пайда болған ұсақ бөлшектерден, химиялық шөгінділерден түзіледі (Физика. география).

Терең сай. п о э т. *Ойыңқы келген үлкен аңғар.* Басқаға орын бердің жақсы жайдан – Зеңгір тау, түпсіз дария, *т е р е ң с а й д а н.* Үмітсіз, тілегі жоқ, тұрағы жоқ, Қуылған дәргаһіннан біз бе шайтан? (М.Жұмабаев, Шығ.). Жайнаған *т е р е ң с а й л а р,* Ойнаған құлын, тайлар. Ел қонып көл жағалай, Өріске малын айдар (М.Дулатов, Шығ.).

Тереңге сүңгіді. *Қиыншылыққа батты деген мағынада.* Ел *т е р е ң г е с ү ң г і д і,* Қармайтұғын қалмай тал, Серпілер күн болар ма, Елге түскен ауыр хал (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Түпсіз терең. *Шетсіз, шексіз.* Ақыл өссе, ол *т ұ п с і з т е р е ң* жақсылық сүймектікпен өсер (Абай, Тол. жин.).

ТЕРЕҢДЕ= е т. **1.** *Тереңдей түсу, түбі төмендеу, шұңқырлану.* Қала түбінде қазір өзен

т е р е ң д е п кеткен әрі су да суық (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ұзын қалақ тастардың бергі басы кісі бойы жерден табылса, екінші басы бес жүз метрге шейін *т е р е ң д е п* кетуі мүмкін (С.Мұқанов, Аспаз). **2.** а у ы с. *Айқындала, айшықтала түсу.* Ант бердің сен әжімдерің *т е р е ң д е п*, Еселенді есіл шабыт, ер еңбек. Ант бердің сен өз анаңа, еліннің Бар анасын дәл өзіңдей көрем деп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **3.** а у ы с. *Көздің шұңірек тартуы.* Кірпігін ашып байқап еді, қарасы үстіңгі қабақтың астына қарай кіріп, көздің ойындысы *т е р е ң д е п,* шұңірейіп кетіпті (З.Ақышев, Жесірлер). **4.** а у ы с. *Бір нәрсенің мәні, маңызы туралы түсінігі әр жақты дами түсу, өсу, бау.* Ақынның ой-өрісі *т е р е ң д е г е н* сайын шығарманың да өрісі кеңіп, сапасы жоғарылай береді (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Халыққа деген махаббаты *т е р е ң д е п,* көптің қасиеті мен құдіретін жаңа леппен жыр етіп келеді (Д.Әбілев, Арман.). **5.** а у ы с. *Ойлы көзбен қарау.* Гауһар аз уақыт жанары дөңгеленіп, көзқарасы *т е р е ң д е п,* Серәлінің бетіне қадала қарап қалды (Т.Ахтанов, Дала сыры). **6.** а у ы с. *Тамыры жайылу, тереңге тамырлай түсу.* Жаныңда тулап ағындар, Қуаныш шоғын жайнатар. *Т е р е ң д е п* кеткен тамырлар Терең ой саған ойлатар (Т.Айбергенов, Мен саған.). **7.** а у ы с. *Мәселені арыдан қозғау, қиындатып жіберу.* – Ой, сен *т е р е ң д е п* кеттің ғой, басқа мәселеге көш! – деді (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Әңгіменің беті *т е р е ң д е п* бара жатқан соң, үйдің иесі араласты (А.Шамкенов, Толқын.).

ТЕРЕҢДЕН= е т. *Терең бола түсу.* Есік алдындағы сай жылдан-жылға су жырып, *т е р е ң д е н і п* барады (Ауызекі).

ТЕРЕҢДЕНУ *Тереңден етістігінің қимыл атауы.* Кітапты сен оның ақыл-ойының баюына, сана-сезімінің, көзқарасының *т е р е ң д е н у і н е* арнап жазасың (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ТЕРЕҢДЕТ= е т. **1.** *Терең қылу, шұңқырлай түсу.* Орнатты үш обаға зеңбіректі, Ор қазып оң қатардан *т е р е ң д е т т і.* Қарумен қарауылға әскер қойды, Қалтқысыз қарап тұр деп төңіректі (О.Шипин, Дастан.). **2.** а у ы с. *Бір нәрсе туралы одан әрі біле түсу, дамыту.* Орыс халқының реалистік поэзиясын Пушкин бастап, Лермонтов одан әрі *т е р е ң д е т і п* әкетсе, қазақ әдебиетінде Абайға әрі Пушкин, әрі Лермонтов болуға тура келді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Гасфорт бұл сөзден іштей сескенген еді, көңіліне патшаның сөзі тікендей қадалып, Шоқан туралы арам ойын іштей *т е р е ң д е т е* түсті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТЕРЕҢДЕТУ *Тереңдет етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Терең қылу, шұңқырлай түсу.* Өзендердің бұзушылық әрекеті арнаны *т е р е ң д е т у* және жағаларды шаю түрінде байқалады. Эрозия судың тау жыныстарына тигізетін динамикалық әсері түрінде өтеді (К.Сапарбайұлы, Геология.). **2.** а у ы с. *Кеңейте, дамыта түсу.* – Енді кім? Жағдай жасадық. Рекорд бергіздік, соны әрі *т е р е ң д е т у д і ң* орнына тоқтап тұрып алды басқа ұрған түйедей! (З.Шашкин, Өмір.). Бұл Абайдың қазақ поэзиясына сілтеп кеткен жөні, оны *т е р е ң д е т у* біздің бүгінгі ақындарымыздың парызы (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТЕРЕҢДЕУ[1] с ы н. *Тереңірек.* Жатыр көп сыр айтылмай, Жазылмай да. Жазылмай да *Т е р е ң д е у* қазылмай да! Ойлар қайда өлеңге сыймайтұғын, Қинайтұғын түнімен сезім қайда!? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТЕРЕҢДЕУ[2] *Тереңде етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Шұңқырлану.* Карьердің *т е р е ң д е у і* динамикалық күш және термиялық күштер әрекетінің әлсіреуіне, табиғи ауа алмасуының нашарлауына әкеліп соғады (Т.Қалыбеков, Экология.). **2.** *Белгілі бір территорияның ішкі жағына ене түсу, бойлау.* Малдың аты мал, бірақ су тапшы. Құнарлы шөп іздесең құмның терістіктегі нуларына *т е р е ң д е у* қажет (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.). **3.** а у ы с. *Бір нәрсенің мәні, маңызы туралы түсінігі кеңи, дами түсу.* Өндіргіш күштердің дамуы, төңіректегі әлем жөнінде адамзаттың ғылыми танымның *т е р е ң д е у і* барысында геология да одан ары дами түсті (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТЕРЕҢДІК з а т. **1.** *Терең болушылық, таяз еместік.* Саздың *т е р е ң д і г і н е* кейде сырық бойламайды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Сыр сөйлеп сол гүлдерге сылдыр қағып, Жатқаны тарам-тарам сулар ағып. *Т е р е ң д і к* – мінсіз кезу, өн бойына Қойған ба біреу әдей күміс жағып? (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Мән-жайға терең бойлаушылық, жете білушілік, мейлінше кең түрде ойлаушылық, ақыл мен сананың жоғарылығы; мәнділік, маңыздылық.* Жиырма бес – қаз дауысты көктемдер, Қаңқылдап кеп талай қонып өткен жер. Жиырма бес – биіктік пен тереңдік, Биіктік пен *т е р е ң д і к т е* – көк пен жер! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сүйсінтті әр шумағы дүйім көпті, *Т е р е ң д і к* кемел ойды түйіндепті. Абайдың өз інісі болса дағы, Пушкинді шын жүректен сүйіп өтті (К.Салықов, Жезкиік).

Тереңдік нөлі. *Теңіздің картада белгіленетін тереңдігі үшін нөлдік шама ретінде қабылданатын теңіз деңгейі* (Физика. география).

Тереңдік өлшеуіш. *Теңіздің, көлдің, өзеннің тереңдігін өлшеуге арналған аспап.*

ТЕРЕҢСАМАЛ с ы н. ж е р г. *Тереңірек.* Арыаққан, Беріаққан өзендері едеуір *т е р е ң с а м а л* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕРЕҢ-ТЕРЕҢ с ы н. *Мәнді-маңызды.* Мына соққан бүлдірмесе жарар ед. Бұ да мені өзімсініп жүруші ед. Арамызда *т е р е ң-т е р е ң* сыр бар ед. Мұны не деп жұбатармын, алдармын? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір шоқ емен! Келе берем, Аранда сол қыз тұрғандай. Ойға кетем *т е р е ң-т е р е ң,* Жас жанымда жыр тұр қандай? (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТЕРЕҢ= е т. ж е р г. *Тереңдеу.* Су жыра-жыра осы сайлар *т е р е ң і п* кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕРЕҢІРЕК с ы н. *Мән-жайды бойлай, кеңірек.* Патша өкіметінің ұсақ ұлттарды кемсітетін саясатын олар осы шақта *т е р е ң і р е к* түсіне бастайды, бойларын намыс кернейді (М.Габдуллин, Сар. жапырақ). Сәкеннің пәтерінде тұрып, онымен жақын араласа бастағаннан кейін, оның кім екендігін бұрынғыдан *т е р е ң і р е к* түсінген сияқтандым (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ТЕРИНДЖЕК з а т. *Әйелдер киетін бас-киім.* Әйелдердің баскиімі – кимешек, жібек жамылғы – *т е р и н д ж е к* болды немесе олар орамал тартып жүрді (Қазақ ССР тарихы).

ТЕРИОДОНТТАР [грек. therion– аң, odus – тіс] з а т. з о о л. *Бауырымен жорғалаушылардың жойылып кеткен отряд тармағы. Т е р и о д о н т т а р д ы ң* кей түрлерінің екінші реттік таңдайы, көкеті пайда болған, түктің нышаны байқалған (Қаз. тілі термин. Биология).

ТЕРИОЛОГИЯ [грек. therion – аң, logos – ілім] з а т. *Зоология ғылымының сүтқоректілерді зерттейтін саласы. Т е р и о л о г и я* саласындағы зерттеулер қорытындыланып, 9 томдық «Қазақстан сүтқоректілері» басылымы жарық көрді (1969–85). Қазақстанда *т е р и о л о г и я н ы ң* дамуына үлкен үлес қосқан ғалымдар: М.И.Исмагилов, Е.И.Страутман, А.Бурделов, Ж.Кенжебаев, Х.Қыдырбаев, А.Бекенов т.б. Қазір Қазақстанда 180-нен астам сүтқоректілердің түрі белгілі (ҚҰЭ).

ТЕРКЕШ з а т. *Ыдыс-аяқ салатын кесеқап, тәркешқап.* Қант-шай, ұсақ-түйек дәм сақталатын кебеже, ыдыс-аяқ қоятын асадал (шкаф), қымыз ашытатын саба, керегеге ілінетін аяққап, *т е р к е ш* (кесеқап), тағы басқа бұйым-тайым да осы оң жақ босағаға жақын орналастырылатын (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

ТЕРЛЕ= е т. **1.** *Тер шығу; денеден тер бөліну.* Күйзеліп, жаным ашып, ауырып бек, Қайғырып, уайым ғып, тұрмын жүдеп. Орнына желпуіштің теріңді әкеп, *Т е р л е г е н* бүйіріме жабады, – деп (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ұялу, қысылу.* Сені жақсы көрмесе, Сенер ме еді сөзіңе? «Ыпырмай!» ... деп *т е р л е с е*, Ар емес пе өзіңе? (Абай, Тол. жин.). Келемеж қылып біреуді, Сыртынан күліп жыртыңдап; Бетпе-бет келсе сөз таппай, Самайы *т е р л е п* мыңқылдап, Жат жұрт түгіл әуелі Қадірі кетті қазаққа (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **3.** а у ы с. *Күйіну, қиналу, жаны ауыру.* Сертті сөзге сенбеген Досқа дос бекер *т е р л е й д і.* Өзгеге бақыт бермеген Өзіне бақыт бермейді (К.Салықов, Жезкиік).

Маңдайы терлеп көрмеді. *Шынтуайттап жұмыс істемеді, бейнет көрмеді.* Сенің дүниеге келгелі *м а ң д а й ы ң т е р л е п* жұмыс істегеніңді *к ө р м е д і м* (Қаз. ертег.).

Моншақтап терледі. *Қара суға түскендей ағып терледі.*

ТЕРЛЕГІШ с ы н. *Тершең.* Өзім тіпті *т е р л е г і ш* болып кеттім. Тердің көбеюін қасымдағы Мұрат моншаға түскендікі деп ойлайды (Ж.Өмірбеков, Тастүйін).

ТЕРЛЕП-ТЕПШУ *Терлеп-тепші етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРЛЕП-ТЕПШІ= е т. *Ағыл-тегіл боп терлеу, терге шому.* Қонақтар ыстық моншаға түсіп, даланың қызыл гүліндей қызарып, буырқанып, *т е р л е п-т е п ш і п* үйге кірді (Ә.Шәріпов, Сахара.). Жарас сұрақтарға жауап бере алмай, әбден *т е р л е п-т е п ш і г е н* еді, мұғалім шыдай алмады (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ТЕРЛЕТ= е т. **1.** *Тер шығару.* Жарайды, түнде қой күзетіп кеп, таңертең төсектен тұрсам, әкем тымпың қағып жүр. «Айналайын Әсемжанның дәрісі *т е р л е т і п,* жазылып кеттім ғой» деп қайта-қайта айта береді (Ә.Нұршайықов, Махаббат жыр.). Май терінің тесіктерін бітеп тастайды. Еңсені көтертпейді, ауру етеді, кірлетеді, *т е р л е т е д і* (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Буландыру, ылғалдандыру.* Терезені *т е р л е т і п* түнгі тұман, Оқшау оттар айналған жалпақ отқа (О.Сүлейменов, Атамекен). **3.** а у ы с. *Шаршату, болдырту.* Олардың жоқ ойында малын бақбақ, Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа жақпақ. Жалғыз атын *т е р л е т і п*, ел қыдырып, Сәлемдеспей, алыстан ыржаң қақпақ (Абай, Тол. жин.). Тұлпар атты жаратып, Құйрық, жалын таратып, Бежін ерді ерлетіп, Жорыққа жортып, *т е р л е т і п*, Сырты қырлы, жүзі алмас, Салған дағы жоғалмас Сапы асынар ма екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ат терлетті. *Ұзақ жол жүрді.* Алыстан *а т т е р л е т і п* келдім тойға, Жақсымен сұхбаттаспақ болып ойда Қу ілген қыран бүркіт біз боламыз, Теңгеріп жүрме құрбым, ғұрымтайға (М.Дулатов, Шығ.). – Ал жолдастар, *а т т е р л е т і п* алыстан келу себебімізді өздеріңіз де сезіп тұрған шығарсыздар (О.Бөкеев, Өз отың.).

ТЕРЛЕТУ *Терлет етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРЛЕУ *Терле етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тер шығару, тер бөліну.* Бибіжан сорпа істеп қойды, соны ішіп *т е р л е у і ң* керек, анау-мынау ауруды тер алып кетеді (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Жөке гүлінің шайын суық тигенде *т е р л е у* үшін ішеді, онымен тамақты да шаюға болады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *Т е р л е у д і* нерв жүйелері реттеп отырады (Шаңырақ энц.). **2.** а у ы с. *Шаршап-шалдығу, бейнеттену.* Ана жолы киік қуып жүріп байқалмаған екен, ескі қаланың орны жеткізер емес. Жолаушылар тағы да біраз *т е р л е у г е* тура келді (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

ТЕРЛЕУІК с ы н. *Көп терлейтін, тершең.* ≈ *Т е р л е у і к* адам.

ТЕРЛІК з а т. э т н. *Терді бойына сіңіріп тұру үшін тоқымның астына салынатын жұмсақ*

жабағы. Аттарын әкеліп кейбіреуі байлады. Енді біреулер жаюлы *т е р л і г і н* ұқалап, ат ерттеді. Біреулер айырдан айырылып, «қап қай атаңның аузын ғана... алып қойды екен!» деп жаппай боқтаса салып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Теңбілкөк бір шетте жаңғыз жайылып жүр екен. Қашқақтаған жоқ. Арқасына *т е р л і к* салғанда да көзін ашып-жұмып тырп етпей тұра берді (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

Ат терлігін кептірмеді. *Жиі атқа қонды.* Ата кегін алмаққа, *А т т е р л і г і н к е п т і р м е й*, Жиі аттанды қалмаққа. Дау аяғы айналды Жазылмас ауру толғаққа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТЕРЛІКТЕЙ с ы н. *Көлемі шағын, кішкентай.* Тесік қайта ашылғанда, кадрлар есебінің *т е р л і к т е й* екі листогі менің мұрнымның астында тұрды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Шал басын көтерді де, жан-жағына барлай шолып қарады. Сонсоң үлкен жақпар тастың теріскей ығындағы *т е р л і к т е й* сарғайған жерді нұсқады (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ТЕРМЕ[1] з а т. м у з. ә д е б. *Қазақ халық поэзиясы мен музыкалық өнерінде қалыптасқан лирикалық өлең түрі. Т е р м е* деп ат қойылуының мәнісі: Бұл түрлі шығармалар бір нәрсенің жайынан сөйлеп тұрмай, көп нәрсені теріп сөз қылып өтеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қалыптасқан лирикалық өлең түрі. Ғибраттылық мәні бар моральдық идеялар тұрғысынан әр нәрсені теріп айтып, бір нәрседен екінші нәрсеге еркін ауысып отыру *т е р м е г е* айырықша тән қасиет (Әдеб. термин. сөзд.).

ТЕРМЕ[2] с ы н. қ о л ө н е р. *Әшекейлеп теріп тоқылған (бұйым).* Бөлменің оң жақ қабырғасына дала қызғалдағындай көздің жауын алатын түсті кілем, қарсы жағына *т е р м е* алаша ілініпті (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Шаңырақтан тік түскен күн сәулесі төрде ұстаулы қызыл ала *т е р м е* алашаның үстіне түсіп тұр (З.Шүкіров, Жас жесір).

Терме алаша. э т н. *Әшекейлеп теріп тоқылған алашаның түрі.* Ал солардың үстінде кей жерін шәукермен ораған кілем, көрпе-жастық, әртүрлі *т е р м е а л а ш а*, шашақтары салбыраған бесалты жерде бояулы әдемі боғжама, тамақшалары сондай жарқыраған баяғы шолпыдай (М.Әуезов, Шығ.).

Терме тезек. ж е р г. *Мал жайылатын даладан теріп алып, қолмен жайған тезек. Т е р м е т е з е к*, келер кезек (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

Терме үй. ж е р г. *Киіз үй. Т е р м е ү й г е* шықтыңдар ма деп жататтатын бұрын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕРМЕ з а т. в е т. *Түйеде болатын ауру.*

ТЕРМЕБАУ з а т. э т н. *Түрлі-түсті жіптерді теріп, өрнектеп тоқыған, уықты шалып байлайтын жіп.* Тоғыз қанат шаңқай ақ үй. Түндігінің бұрышына дейін қызыл шұғадан ою бастырып, жалпақтығы жырта қарыс *т е р м е б а у л а р м е н* айқыш-үйқыш шандыған (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Басқұр, *т е р м е б а у*, желбаудың шетіне «су», «ирек», ортасына «тұмарша», «сыңармүйіз», «қосмүйіз», «қолтық», «шаршы», «таңдай» өрнектерін теріп тоқиды (Х.Шобай, Қаз. қолөнері).

ТЕРМЕ-ЖЕЛДІРМЕ з а т. *Желдірмеге құрылған терме.* Қалқа Жапсарбаев болса, әдеби қауымға көптен таныс есім. Оның жазған өлеңжыры, *т е р м е-ж е л д і р м е с і*, шығарған әні 30-жылдардың ортасынан бергі жерде Қазақстанның газет-журналдарында жиі жарияланып келді (Т.Сыдықов, Толған. тағдыр.).

ТЕРМЕК з а т. *Ащы тер.* Інім бар ар-ұжданым күзетінде Ізім бар *т е р м е к* сіңген түз өтінде. Ісім бар мұра болар ұрпағыма, Інжуім – өлеңім бар, тізетін де (Т.Нұрмұхамедов, Көкемарал).

ТЕРМЕЛЕ[1]**=** е т. **1.** *Термені әндетіп, тақпақтап айту.* Көшен ақын бөтен ауыл, жат босағаға аттанып бара жатқан қалыңдық пен артында жылап қалған ата-анасына *т е р м е л е п* басу айтады, сол арада Балпан ауылының адамдары ақын жігіттің қанжығасына екі өркеші баладай буаз ақ інгенді бүйдасынан байлайды (Ә.Кекілбаев, Дала.). *Т е р м е л е п* айту дегеннің өзі жырды – өлеңді жеңіл әуенмен айту, орындау тәсілін де көрсетеді. Осы кеңірек мағынасында *т е р м е л е п* айтқан жыр, өлең (дастан да) термешілік өнер қатарында қаралады (Әдеб. термин. сөзд.). **2.** *Әр жерден бір теріп айту.* Мыңдәулет өткен-кеткенді *т е р м е л е п* өтті де, төтесінен бір-ақ тартты (Р.Ниязбеков, Отағасы). – Алыстан *т е р м е л е п* қайтем, атуға әкелген түнгі оқиғаны айтсам да жетер, – деді (К.Тоқаев, Көмескі із).

ТЕРМЕЛЕ[2]**=** е т. қ о л ө н е р. *Үй бұйымдарын терме әшекеймен сәндеп тоқу.* Бастаушы балуанды үзігінің сыртқы етегін қызыл шұғамен оюлатқан, белбеуі *т е р м е л е п* тоқылған бір үйге әкеліп түсірді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Оңтүстік Қазақстанда *т е р м е л е п* тоқу өнері ерекше дамыған (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). – Ә, бұл уықты берік ұстау үшін, әрі сәндікке керек. Бұл жіп, міне, керегенің сыртында да бар. Бұл шаңырақты берік ұстау үшін қажетті белбеу, – деп Жайынбек *т е р м е л е п* тоқыған тегеріш басқұрды көрсетеді (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** *Терме үлгісінде айту.*

ТЕРМЕЛЕТ= е т. *Терме әуенімен айту.* Біраз өлеңді құйындатып, енді бір кезде *т е р м е л е т і п* келіп, оны да келістіре суреттеп өтті (Е.Өмірзақов, Ұстаз.). Өзінің елде айтып жүретін осы жақтың әуенімен *т е р м е л е т і п* кетті (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

ТЕРМЕЛЕТУ *Термелет етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРМЕЛЕУ *Термеле*[1] *етістігінің қимыл атауы; терме әуенімен айту.* – Жоқ, бұлай *т е р м е-*

л е у г е болмайды, бұл өлең өткенді айтуға ғана жарайды (Т.Кәкішев, Сәкен.).

ТЕРМЕЛЕУ[2] *Термеле*[2] *етістігінің қимыл атауы; терме әшекеймен сәндеп тоқу.*

ТЕРМЕЛІ[1] з а т. ж е р г. *Әйелдердің көбіне жаулық үшін пайдаланатын жұқа ақ мата.* Енеме жаулықтық *т е р м е л і* іздеп шықтым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕРМЕЛІ[2] с ы н. *Терме әуенімен айтылатын.* Төгілді өлең *т е р м е л і,* Көркейді сауық көрмелі. Жүздесіп өтті мың таныс, Біреуі неге ермеді (К.Салықов, Жезкиік).

Термелі әуен. *Қысқа қайырылатын, сөзді еркін сөйлеп айтуға лайықтаған жеңіл әуен.* Егер ән өлеңде әуен күрделі түрде құрылса, көбіне созылтып, шырқап айтылса, термелеп айтылатын өлеңде мағынасын анық жеткізу үшін *т е р м е л і ә у е н* бас-аяғы жинақы, ықшамды келіп, сөйлеу ырғақ-интонациясына жақынырақ болып, сөздің табиғи айтылу қалпындағы дауыс толқынын сақтап, біркелкі сарынмен айтуға мүмкіндік береді (Әдеб. термин. сөзд.).

ТЕРМЕЛІ[3] с ы н. *Термесі бар, термелеп әшекейленген.* ≈ *Т е р м е л і* алаша.

ТЕРМЕТІГІС з а т. қ о л ө н е р. *Жіпті термелеп өткізу арқылы тігетін тігіс түрі. Т е р м е т і г і с т і* өрнектің бір шетінен келесі шетіне дейін, жіптерін санай отырып, біресе оң жағына, біресе теріс жағына қарай матаның жібін бойлай «инені алға салу» әдісімен тігіледі (Шаңырақ энц.).

ТЕРМЕШЕЛІ с ы н. *Қайымайтын, мүйізгегі бар інгенге айтылады.* Елден бура жиып ап шөгеретін Мүйізгек *т е р м е ш е л і* інген емен (Қозы Көрпеш.).

ТЕРМЕШІ з а т. *Терме айтатын өнерпаз, жырау.* Қармақшы төңірегіндегі *т е р м е ш і л е р д і ң* әуен, лебізін магнитофонға жазып алып, қымбат мүліктей қастерлеп жүрді («Қаз. әдеб.»).

ТЕРМЕШІЛДІК з а т. *Терме әуенімен айтушылық.* Ақын шығармаларындағы кейбір жалпыламалық, *т е р м е ш і л д і к* – жалпы ауыз әдебиеті үлгісіндегі ақындардың ортақ ерекшелігі (Р.Бердібаев, Достық.). *Т е р м е ш і л д і к* өнердің кең құлаш жаюына теледидар, радио, ақындар айтысының өткізілуі зор мүмкіндік туғызып отыр (Әдеб. термин. сөзд.).

ТЕРМЕШІЛЕ= е т. *Бірінен соң бірін тізбектеу, санау.* – Өткенді *т е р м е ш і л е п* қайтеміз. – Көңіліне ауыр алып қалдың ба? Сірәсін айтқаным ғой (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле).

ТЕРМИД з а т. ә с к. *Снаряд түрі.* Немістер *т е р м и д* снарядымен атқылады, әйтпесе олар оңайлықпен берілмейтін жігіттер еді (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

ТЕРМИКАЛЫҚ с ы н. ***Термиялық.*** Теріні дүркін-дүркін *т е р м и к а л ы қ* жолмен (ыстық немесе суық) тітіркендірсе, оның тысы (эпидермис) қалыңдап, организмді қорғағыштығы күшейеді (С.Омаров, Мал терсі.). Кен қабаттарын құлатудың жаңа әдістеріне – *т е р м и к а л ы қ,* ультрадыбысты және электрлі-гидравликалық тиімділіктің көмегімен құлатудың әдістеріне айрықша зор назар аударылады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ТЕРМИН [лат. terminus] з а т. *Белгілі бір ғылым мен техника саласындағы нақтылы ұғымды білдіретін атау сөздер мен тіркестері.* Әр ғылымға аса қажетті басты ұғымдарды, негізгі ұғымдар жүйесін дәл анықтап беретін сөздерді – қалыптасқан *т е р м и н д е р д і* орнымен қолданудың үлкен танымдық мәні бар (Әдеб. термин. сөзд.). *Т е р м и н д е р* тілдің жалпы лексикалық жүйесінің құрамына нақты терминология жүйе арқылы ғана енеді (Шаңырақ энц.).

ТЕРМИНАЛ [лат. terminalis] з а т. **1.** *Көлік желісінің ақырғы немесе аралық бекетінде орналасқан және жүк, жолаушы, жолжүк т.б. тасымалдау кезінде жалпы пайдаланудағы көлік түрлерінің өзара іс-қимылын қамтамасыз ететін құрылғылар кешені.* Контейнерлік *т е р м и н а л* – жалпы пайдаланудағы көлік кәсіпорнының, өнеркәсіп орнының т.б. жанындағы ұйымдық жағынан өзара байланыстырылған және контейнерлерді қабылдаумен, қайта тиеумен, сақтаумен, сұрыптаумен, сондай-ақ жүк жөнелтушілерге, жүк алушыларға, жүк тасушыларға т.б. коммерциялық-ақпараттық қызмет көрсетумен байланысты жұмыстар орындалатын арнаулы ғимараттар мен техникалық құрылғылар кешені (ҚҰЭ). **2.** *Есептеуіш жүйенің құрамындағы ақпаратты жүйеге енгізуге және ақпаратты одан шығаруға арналған ақырғы тасығыш құрылғы.* Электронды *т е р м и н а л* – адамның қатысуымен ақпаратты енгізуге және шығаруға арналған электронды құрылғы (ҚҰЭ).

ТЕРМИНДІК с ы н. *Терминге тән, қатысты.* Әрі сол сөздің мағынасына қарап, *т е р м и н д і к* мәнін өзі аңғарып, игеріп кетуіне мүмкіндік береді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Терминдік мағына. л и н г в. *Ғылым, техника, өнер саласында қолданылатын арнаулы сөздердің лексикалық мағынасы. Т е р м и н д і к м а ғ ы н а* ғылым, техника, өнер саласындағы «таза» ұғымдармен сәйкес келіп, соларды білдірумен шектеледі. Онда ауыс мағына, эмоционалды-экспрессивті күрделенген мағына болмайды (Қаз. тілі энцикл.).

ТЕРМИНОЛОГИЯ [лат. terminus – шек, logos – ілімі] з а т. *Ғылымның, техниканың, өндірістің, өнердің, қоғамдық өмірдің, шаруашылықтың сан-саласында арнайы ұғымдар мен нақты объектілерді атау үшін қолданылатын сөздер мен сөз тіркестерінің жиынтығы.* Социалистік ұлттардың даму процесінде, олардың өзара қатынасында саясат, мәдениет, ғылым, техника, өнер саласындағы ұғымдарға байланысты интернационалдық *т е р м и н о л о г и я* қалыптасады («Қазақст.

мект.»). Қазақ тілінің ғылыми *терминологиясы* әлі толығып және айқындалып болған жоқ (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Терминологияға қатысты, соған тән.* Қазақ тілін еркін білемін деп ойлайтын мен де қажетті жерде *терминологиялық* ережеге бағына отырып, мүмкіндігінше өзге терминнің қазақша баламасын келтіруді жөн көрдім (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Қазіргі ғылымда *терминологиялық* құрылымның жүйелене түсуі, жалпы филологиялық терминдер, оның әдебиеттану саласы лингвистикалық, соңғы уақытта математика, семиотика терминдері есебінен толыға түскені байқалады (Әдеб. термин. сөзд.).

Терминологиялық сөздік. л и н г в. *Белгілі бір тілдегі ғылым мен техника, өнер саласындағы арнаулы атаулардың сөздігі.* Қазір отызға жуық осындай үлкенді-кішілі *терминологиялық сөздіктер* шығып, оларға лингвистика, әдебиеттану, музыка, металлургия өнеркәсібі, тау-кен ісі, физикалық география, математика, физика, астрономия, геология, юриспруденция, педагогика, психология, медицина, іс жүргізу, экономика, философия, спорт, құрылыс және құрылыс материалдары, ботаника және топырақтану, теміржол қатынасы, биология, химия, археология, механика мен мәшине, мал дәрігерлік, әлеуметтік-экономикалық, анатомиялық, өсімдіктер физиологиясы мен биохимиясы, қоғамдық-саяси ғылымдарының терминдері енгізілді (Қаз. тілі энцикл.).

ТЕРМИТ[1] з а т. х и м. *Жанғанда өте күшті қызу тудыратын ұнтақталған жанғыш зат.*

ТЕРМИТ[2] [лат. termes] з а т. з о о л. *Ыстық жақтарда өмір сүретін зиянкес жәндік. Термиттер* үйшігі шабындық жерлерде жиі кездесіп, шаруашылыққа зиян келтіреді (Е.Жамалбеков, Түле. түбек). Бұған «қоғамдық» формалар особьтарының өзара қарым-қатынасы айқын мысал болады (жабайы ара, құмырсқа, *термиттер*) (Жалпы биология).

ТЕРМИТТІК с ы н. х и м. *Термитке қатысты.*

Терминттік қоспа. *Алюминийдің кейбір металдардың (көбінесе темірдің) тотықтарымен қосылған ұнтақ қоспасы. Термиттік қоспа* жанғанда 3000°С-дан аса температура пайда болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Термиттік қоспа* әскери істе артиллериялық өртегіш снарядтар мен өртегіш-авиациялық бомбалардың тұтандырғышы ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТЕРМИЯЛЫҚ с ы н. *Жылуға, термияға қатысты.* Өнеркәсіпте магний электролиттік, *термиялық* жолдармен алынады (Қ.Нұрымбетов, Метал. хим.). Қопару скважиналар станоктармен бұрғыланады. Оларды қирату қуатының әсер ету сипатына қарай: механикалық әсер ету, *термиялық* әсер ету және құрама әсер ету станоктары деп үш класқа бөлеуге болады (Т.Қалыбеков, Экология.).

Термиялық анализ. *Минералдардың жалпы қасиеттерін және оларды қыздыру-суыту кезінде жүретін әртүрлі процестерді зерттеудің физикалық әдісі [Термиялық анализді алғаш 1886 ж. француз ғалымы А.Л.Шателье (1850–1936) қолданған]. Термиялық анализ* минералдардың механикалық нәзік қоспаларын (саз, боқат, темір және марганец кентастары, цементтік шикізат, карбонатты тау жыныстары, лай, т.б.) талдауға, қыздырған кезде минералдарда жүретін фазалық ауысулар мен химиялық реакциялардың механизмін және кинетикасын зерттеуге мүмкіндік береді (ҚҰЭ).

Термиялық бұрғылау. *Массивте жоғары температуралы от қызуымен қазба жүргізетін жасанды процесс. [Зымыран тектес арнайы шілтерден (горелкадан) дыбыстың таралу жылдамдығындай үздік ағыспен шығатын газ отынының қызуымен бұрғыланады. Зымыран тектес шілтер үшін ағыстағы керосин оттегісінің жануы барысында, ал плазма тектес шілтер үшін – газдық разряд арқылы үрленетін қызған ауаны арналармен ұңғубетке беру барысында жоғары температура пайда болады]* (ҚҰЭ).

Термиялық өңдеу. *Материалдардың (металдар мен олардың қорытпаларынан жасалған бұйымдардың) құрылымы мен қасиеттерін қажетті бағытта өзгерту мақсатында қолданылатын жылу әсерінің жиынтығы.* Металдарды *термиялық өңдеу* ерте заманнан қолданылып келген, бірақ оның теориялық негізін 19 ғ-дың 2-жартысында Ресей ғалымы Д.К.Чернов (1839–1921) қалады (ҚҰЭ).

Термиялық пеш. *Металл бұйымдарды термиялық өңдеуге арналған пеш. Термиялық пеш* термиялық цехтардың негізгі жабдығы болып табылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТЕРМО [грек. thermos] *Жылуға, температураға қатысты күрделі сөздердің алғашқы бөлігі.*

ТЕРМОДИНАМИКА [грек. thermos – жылы, dynamikos – күшті] з а т. ф и з. *Физиканың термодинамикалық тепе-теңдік күйдегі макроскопиялық жүйелердің қасиеттерін және осы күйлердің арасында өтетін процестерді зерттейтін саласы. Термодинамика* заңдарын ашу үшін барлық машиналарды зерттеудің қажеті жоқ, бір машинаны зерттесе болды (А.Қасымжанов, Диалектика.). Өсімдіктердегі барлық судың сақталуы *термодинамика* заңына сүйенеді (Ж.Жатқанбаев, Су.).

Термодинамиканың бастамалары. *Көптеген тәжірибелердің нәтижесінде жалпы түрде тұжырымдалатын термодинамиканың кешенді принциптері. Термодинаманың* бірінші

б а с т а м а с ы жылулық процестер басты рөл атқаратын жүйелердегі энергияның сақталу және бір денеден екінші денеге ауысу заңы болып табылады (ҚҰЭ).

ТЕРМОДИНАМИКАЛЫҚ с ы н. *Термодинамикаға қатысты, соған тән.* Завод коллективі Сирия мен Египетке жүз данадан астам арматураның ыстық қысымға жарылмайтын *т е р м о д и н а м и к а л ы қ* жаңа түрін жасап жөнелтті («Соц. Қаз.»).

Термодинамикалық потенциал. *Термодинамикалық жүйені сипаттайтын көлем (V), қысым (p), температура (T), энтропия (S), жүйе бөлшектерінің саны (N) т.б. макроскопиялық параметрлерге тәуелді болатын функция. Т е р м о д и н а м и к а л ы қ п о т е н ц и а л* жоғарыда көрсетілген параметрлердің функциясы ретінде қарастыра отырып, оны дифференциалдау арқылы жүйені сипаттайтын қалған барлық параметрлерді анықтауға болады (ҚҰЭ).

Термодинамикалық тепе-теңдік. *Термодинамикалық жүйенің қоршаған ортадан оқшауланған жағдайда жеткілікті үлкен уақыт аралығы өткеннен кейін өздігінен келетін күйі.* Бұдан кейін жүйе күйінің параметрлері уақыттың өтуіне байланысты өзгермейді. *Т е р м о д и н а м и к а л ы қ т е п е т е ң д і к т е* жүйедегі энергияның диссипациясымен байланысты жылуөткізгіштік, диффузия, химиялық реакция т.б. барлық қайтымсыз процестер тоқтайды (ҚҰЭ).

ТЕРМОЖҰП з а т. *Ұштары бір-біріне пісіріліп біріктірілген әр текті екі металдан немесе жартылай өткізгіштен құралған жылу сезгіш элемент (датчик). Т е р м о ж ұ п* температураны өлшейтін құрылғыларда және әртүрлі автоматты басқару және бақылау құрылғыларында қолданылады (ҚҰЭ).

ТЕРМОИОНДЫҚ: термоиондық эмиссия. *Қыздырылған денелердің зарядталған бөлшектер (иондар) шығару құбылысы.* Металдардағы *т е р м о и о н д ы қ э м и с с и я* құбылысы металдардың өзінің иондарды шығаруы (меншікті термоиондық эмиссия) немесе оның құрамындағы қоспа заттардың, сондай-ақ оның бетіне сырттан келіп түскен заттардың иондарды шығаруы нәтижесінде жүреді (ҚҰЭ).

ТЕРМОКАРСТ з а т. *Мұздың немесе тоңазыған грунттың еруі және жоғарыдағы қабаттардың отыруы нәтижесінде пайда болған тұйық қазаншұңқырлар, шұқырлар, табақша тәріздес ойдымдар* (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТЕРМОМАГНИТТІК: термомагниттік қорытпалар. *Магниттік индукциясы температураға барынша тәуелді болатын қорытпалар. Т е р м о м а г н и т т і к қ о р ы т п а л а р* сараланады: никель-мыс (кальмаллой), темір-никель (термаллой) және темір – никель – хром (компенсатор) (Қаз. тілі термин. Кен.).

Термомагниттік құбылыстар. *Бірқалыпты қызбаған, яғни температуралық градиенті (T) бар өткізгіштер мен шалаөткізгіштерді магнит өрісіне қойған кезде пайда болатын құбылыстар. Т е р м о м а г н и т т і к қ ұ б ы л ы с т а р д а* гальваномагниттік құбылыстар тәрізді магнит өрісінің өткізгіштердегі ток пен жылу тасымалдаушы бөлшектер – электрондардың қозғалысына әсер етуі нәтижесінде пайда болады (ҚҰЭ).

ТЕРМОМЕТР [грек. therme – жылу, metreo – өлшеймін] з а т. *Температураны өлшейтін құрал.* Дене жылылығы *«т е р м о м е т р»* деген бір құралмен өлшенеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұл тұрғыда оптикалық аспаптарға қоса маятникті сағатты, барометрді және *т е р м о м е т р д і* айтуға болады (А.Көбесов, Математика.). *Т е р м о м е т р* жұмыс принципі заттардың кейбір физикалық қасиеттерінің температураға байланысты өзгеруіне негізделген (ҚҰЭ).

ТЕРМОМЕТРИЯ [грек. therme – жылу, metreo – өлшеймін] з а т. **1**. ф и з. *Физиканың температураны өлшеу тәсілдерін зерттейтін саласы. Т е р м о м е т р и я д а* температуралық шкалалар белгіленеді, әртүрлі температураны өлшейтін термометрлер құрастырылады (ҚҰЭ). **2.** г е о л. *Табиғаттағы минерал түзілу процесінің температуралық жағдайы туралы болжам жасауға мүмкіндік беретін минералдық құрылымдар. Т е р м о м е т р и я д а* қыздырған кезде минералдық заттардың полиморфтық құбылысқа ұшырап, екінші затқа айналуын, температураның әсерінен құрылымының өзгеруін және олардағы кірікпелерді зерттейді (ҚҰЭ).

ТЕРМОПАР з а т. *Жылу өлшейтін аспап.* Өнімнің температурасы шөлмек ішіне түсірілген *т е р м о п а р* аспабы арқылы өлшенеді (Қымыз.).

ТЕРМОПЛАСТАР [грек. therme – жылу, plastos – жабыстырылған, қалыптасқан] з а т. *Қыздырғанда жұмсарып, суығанда қатаятын пластикалық массалар. Т е р м о п л а с т а р* оңай қалыптанады, күрделі пішінге тез ауысады, сыртқы күштерге төзімді, химиялық тұрақты, электроткізгіштігі жоғары және тығыздығы төмен болып келеді (ҚҰЭ).

ТЕРМОПСИС [лат. thermopsis] з а т. ө с. *Далалы жерде өсетін жабайы өсімдік.* Ландыш тәрізді *т е р м о п с и с* ашық сортаңда немесе құмайт жерлерде, тау немесе төбе етегінде, далада, тау бөктері мен аңғарларында, ал кейде арам шөп сияқты егістікте де өседі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

ТЕРМОРЕАКТИВТЕР з а т. *Қыздырғанда балқымайтын, ерімейтін түрге көшетін, жасанды шайырларға жататын үлкен молекулалы қосылыстар.* Бұл қосылыстарға: фенолальдегид, глифтал (глицерин мен фтал ангидриді), карбамид-формальдегид, кремний-органикалық полимерлер, полистирол, поливинилхлорид, полиметакрил т.б. көп таралған *т е р м о р е а к т и в т е р* жатады (ҚҰЭ).

ТЕРМОС [грек. thermos] з а т. *Ішіндегі заттың жылылық не суықтық температурасын бірқалыпты сақтайтын арнаулы ыдыс.* Ол *т е р м о с т а ғ ы* ыстық шайының ең соңғы кружкасын төңкере құйып берді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Т е р м о с* қақпағы ашылған жоқ. Әркім үнсіз орнынан тұрып, өз бұйымдарын жинай бастады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ТЕРМОСТАТ [грек. therme – жылу, statos – тұрақты, тұрақтаған] з а т. *Ішіндегі әртүрлі затты бірқалыпты температурада ұстайтын шаруашылық құралы [Термостат – температураның тұрақтылығын ұстап тұруға арналған аспап; жылу тұрақтатқыш физикалық дененің қоршаған ортамен жылу алмасуын (металл, шыны, т.б. заттардан жасалған ыдыста) тұйықтайтын жүйе. Оның жұмысы дененің физикалық қасиетінің қалыпты температуралық жағдайынан ауытқу құбылыстарына негізделген].* Пробирканы әбден шайқайды да, 4–6 сағат *т е р м о с т а т қ а* салып қояды (А.Даиров, Хирургия.). Бөтелкелерді жылуы 25–30 градус *т е р м о с т а т қ а* орналастырады (Н.Шоқанов, Топырақ.).

ТЕРМОСФЕРА [грек. therme – жылу, sphaira – шар] з а т. ***Ионосфера.*** *Т е р м о с ф е р а д а ғ ы* негізінен күн сәулелерінің күшеюіне байланысты пайда болатын желдің жылдамдығы 100–120 м/сек-қа жетеді (ҚСЭ).

ТЕРМОТАКСИС з а т. б и о л. *Қарапайым жәндіктердің температура өзгерісінің әсерінен туған қозғалысы* (Жалпы биология).

ТЕРМОТЕРАПИЯ [лат. therme – жылу, грек. therapeia – қамқорлық] з а т. м е д. *Жылылықпен емдеу.*

ТЕРМОФОСФАТ [грек. therme – жылу, phos – жарық, phoros – әкелуші] з а т. х и м. *Фосфорлы тыңайтқыш.* Табиғи фосфатқа әртүрлі қоспа қорыту арқылы алынған фосфорлы тыңайтқыш *т е р м о ф о с ф а т* деп аталады (К.Иманғазиев, Минерал.). Қазақ ССР-нің Ғылым академиясы күкірт қышқылын қолданбай-ақ суперфосфаттан кем соқпайтын фосфорлы тыңайтқыш – *т е р м о ф о с ф а т* алудың жаңа неғұрлым тиімді тәсілін тапты (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ТЕРМОХИМИЯ [лат. therme – жылу, лат. chimia – химия] з а т. *Әртүрлі процестердің жылу эффектілерін, заттардың жылу сыйымдылығын және оларға байланысты басқа да шамаларды зерттейтін физикалық химия мен химиялық термодинамиканың бір саласы. Т е р м о х и м и я* әдістері көмегімен реакциялардың, әр алуан физикалық-химиялық процестердің жылу эффектілерін тікелей немесе жанама жолмен колориметрлік әдіс арқылы өлшеуге, есептеп шығаруға болады (ҚҰЭ).

ТЕРМОХИМИЯЛЫҚ с ы н. *Термохимияға қатысты. Т е р м о х и м и я л ы қ* мәліметтер басқа термодинамикалық сипаттамалармен бірге химиялық өндірістердегі әртүрлі технологиялық режимдердің ең тиімдісін таңдап алуға мүмкіндік береді (ҚҰЭ).

ТЕРМОЭЛЕКТРЛІК: термоэлектрлік құбылыстар. *Қатты өткізгіштердегі жылулық және электрлік процестер арасындағы өзара байланыстан туындаған физикалық құбылыстардың жиынтығы [Термоэлектрлік құбылыстарға Зеебек эффектісі, Пельте эффектісі және Томсон эффектісі жатады]. Т е р м о э л е к т р л і к қ ұ б ы л ы с т а р* ток тасушылар ағынындағы жылулық тепе-теңдіктің бұзылуы (электрондардың ағыстағы орташа энергиясының Ферми энергиясынан айырмашылығы) нәтижесінде пайда болады (ҚҰЭ).

ТЕРМОЭЛЕКТРОНДЫҚ: термоэлектрондық эмиссия. *Қызған қатты немесе сұйық (эмиттерлердің) денелердің электрондар шығаруы.* Көптеген эмиттерлер үшін *т е р м о э л е к т р о н д ы қ э м и с с и я* құбылысы жоғары температурада (мыс., белгілі мөлшерде термоэлектрондық эмиссия алу үшін баяу балқитын металдарды 2000–2500 К-ге дейін қыздыру керек) байқалады (ҚҰЭ).

ТЕРМОЯДРОЛЫҚ с ы н. *Термоядроға қатысты. Т е р м о я д р о л ы қ* қарулар заманының осындай қиын-қыстау саяси атмосферасының қыспағындағы халықтың бейбітшілікті шын сүйетініне ешқандай күмән келтіруге болмайды (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау тырналар). Бәрі де ұмтылады. *Т е р м о я д р о л ы қ* соғыстан, әйтпесе космостық катастрофадан кім қашып құтылушы еді! (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Термоядролық бомба. ә с к. *Ыдырау реакциясынан энергия алатын ядролық қару.* Бір өзі кішігірім қаланы құртып, жіберуге құдіреті жететін атом, *т е р м о я д р о л ы қ б о м б а л а р* пайда болды (Ө.Қанахин, Өз ақылы.).

Термоядролық оқ-дәрі. ә с к. *Термоядролық зарядты ракетаның немесе авиациялық бомбаның жойғыш бөлігі. Т е р м о я д р о л ы қ о қ-д ә р і н і ң* құрама бөлігі болып табылатын плутоний немесе уран зарядының (атом бомбасының) жарылысы термоядролық реакцияның басталуына қажет өте жоғары температура көзі болып келеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Термоядролық реактор. ф и з. *Өте жоғары температураларда (~108К) өтетін жеңіл атом ядроларының синтез (қосылу) реакциясы есебінен энергия алу үшін жасалған қондырғы. Т е р м о я д р о л ы қ р е а к т о р* қанағаттандыруға тиіс негізгі талап: термоядролық реакциялар нәтижесінде бөлінген энергияның реакцияны сүйемелдеу үшін сыртқы көзден жұмсалған энергия шығындарын артығымен толықтыру болып табылады (ҚҰЭ).

Термоядролық реакциялар. ф и з. *Өте жоғары температурада (108 К және одан да жоғары) жеңіл*

атом ядроларының арасында жүретін ядролық реакциялар. Жоғары температуралар, яғни ядроға ұмтылатын жеткілікті үлкен салыстырмалы энергиялар ядролардың өзара тебілуіне себепші болатын электр-статикалық тосқауылды жеңу үшін қажет. Бұл энергиясыз ядролық күштердің әсері арқылы ядролардың жақындасуы, *термоядролық реакциялар* кезінде жүретін ядролардың түрленуі мүмкін емес (ҚҰЭ).

ТЕРНЕК з а т. ж е р г. *Ерте пісетін әңгелек тәрізді сопақтау қауын* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕРПЕНДЕР [грек. terebinthos] з а т. *Органикалық қосылыстарға жататын қаныққаған көмірсутектер. Терпендер* және олардың спирттері, альдегидтері, кетондары көптеген өсімдік эфир майларының негізгі құрам бөліктері болып есептеледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТЕРРАКОТА [итал. terra cotta] з а т. *Дәлмедәл күйдірілген балшық, көзешіліктің бір түрі. Терракоталық* бүйімдар түрлі-түсті (ақ сары, қызыл қоңыр, қара т.б.) болғанымен, сыртына жылтырақ жалатпа жағылмайды. Терракотаны саздан қалыптап күйдіреді; одан тақташалар, ыдыс-аяқтар, шағын мүсіндемелер мен сәнді вазалар жасалды (ҚҰЭ).

ТЕРРАМИЦИН з а т. м е д. *Антибиотиктердің түрі.* Тетран – Венгрияда шығатын антибиотик. Ол окситерациклин, *террамицин,* риолицин препараттарымен тектес (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Антибиотиктердің түрі өте көп болғандықтан, пенициллин, стрептолицин, *террамицин,* тетрациклин, тағы басқаларын ғана атауға болады (Ж.Қодаров, Жас ана.).

ТЕРРАРИУМ [лат. terra] з а т. *Қосмекенділер мен бауырымен жорғалаушыларды асырайтын орын. Террариумның* екі жаққа ашылатын есігін террариумның ішін тазартып әрі жәндікті азықтандырып тұруға ыңғайлы болатындай етіп орнатады (Шаңырақ энц.).

ТЕРРАС з а т. с ө й л. ***Терраса.*** Жастар жағы *террастағы* столға жайласыпты (Ғ.Сланов, Очерк, әңгім.). Бір есігінен мақпал кілемнің неше түрлісі жайылған кең *терраскаға* шығады (Мың бір түн).

ТЕРРАСА[1] [франц. terrasse] з а т. *Үйдің кіре берісіне салынған бастырма, әйнектелген үй.* Осы кезде Назым мен Құрмаш *террасаға* шықты (М.Иманжанов, Жастық). *Террасаның* алдында ойнап жүрген екі бала келді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ТЕРРАСА[2] з а т. с у ш а р. **1.** *Өзен аңғарларының беткейлеріндегі, көлдер мен теңіздер жағаларындағы жоғарыдан және төменнен кертпешелермен шектелген, көлбеу не біршама еңіс жайпақ алаңдар.* Әртекті тектоникалық көтерілімдер климаттың ауытқулары мен су деңгейінің өзгерулері аясында ағын судың (өзен *террасы*) не суқоймалар толқындарының әрекетінен (көл және теңіз террасылары) қалыптасады (Қаз. тілі термин. Геология). **2.** *Өзен аңғарларының беткейіндегі, көлдер мен теңіздердің жағасындағы, тау беткейіндегі сатыланып орналасқан горизонталь жер бедері. Терраса* су әрекетінің нәтижесінде пайда болады (Физика. география). Тауаралық ойыстардағы малтатастан құралған төменгі және ортаңғы *террасалары,* субаэралдық атыраулардың малтатастардан құралған жоғарғы бөліктері, дамуы жетілмеген ысырынды конустар осы топтан орын алады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Жағалық терраса. *Жағаның сатыланып келген кемері. Жағалық терраса* теңіздің соқпа толқынының әсерінен пайда болады (Физика. география).

ТЕРРЕНКУР [франц. terrain – жергілікті жер, нем. kur – емдеу] з а т. *Курорттар мен санаторийлердегі ұзақтығы, уақыты мен бұрылыс бұрыштары есептелген емдік жаяу жүріс жолы; емдік мақсаттағы жаяу жүріске арнайы жабдықталған жол* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТЕРРИГЕНДІК: терригендік шөгінділер. <лат. terra – жер, грек. genes – шығу тегі> *Мұхиттар мен теңіздерге құрлықтан әкелінген сынықты шөгінділер мен сынықты тау жыныстары.* Мұхиттарға ірі мұздықтар және жекелеген мұзтаулармен келген, іріктелмеген ірі кесекті тау жыныстары да терригендік шөгінділерге жатқызылады (ҚҰЭ). Континеттік беткейге сәйкес келетін батиалдық аймақтың шөгінділері біртекті және ұсақ түйірлі келеді. *Терригендік шөгінділер* көк, жасыл, қызыл түсті вулкандық мибатпақтан органогендік тұнбалардың маржан мибатпағынан құралады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТЕРРИКОН [франц. terri conigue] з а т. *Бос жыныстардан немесе жұтаң кендерден конус тәрізді етіп жасалған жасанды үйме.* Мұндай *террикондар* ұзақ уақыт сақталуы нәтижесінде қызып тұтанады да, өзін қоршаған ортаға біршама зиян келтіреді, сонымен қатар ауылшаруашылығына да көп зиян тигізеді (ҚҰЭ). Таяуда ашылған «Заңғар» зауыты осы *терриконды* пайдаланып, бес бірдей дайын өнім: күйдірілген кірпіш, түйіршіктелген көмір, бояу ұнтағы, шлакты блок, әк өндіруді қолға алды («Жас Алаш»).

ТЕРРИТОРИЯ [лат. territorium] з а т. *Белгілі шекара арқылы бөлінген жер, аймақ.* Қазақстан *территория* көлемі жағынан Совет Одағындағы республикалар арасынан екінші орын алады (М.Бакенов, Қазақст. минерал.). Бұл Шу өзенінің аяқ жағында бөлек жеке біткен таулар. Қазір олар Жамбыл облысының Шу және Көктерек аудандары *территориясына* кіреді (С.Бегалин, Сахара.).

Мемлекеттік территория. *Белгілі бір мемлекет иелік ететін жер шарының бөлігі. Мемлекет-*

т і к т е р р и т о р и я н ы ң құрамдас бөлігі қойнаулы жер, айдынды сулар және осы жер мен су үстін көмкеріп жатқан әуе кеңістігі болып саналады (Заң термин. түс. сөзд.).

ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ с ы н. *Белгілі бір территорияға тән, соған қатысты.* Қазақтың *т е р р и т о р и я л ы қ* атты әскер полкінде армияның талантты командирлері тәрбиеленіп шықты («Қазақст. мект.»).

Территориялық су. *Теңіздің немесе мұхиттың жағалық бөлігі. Т е р р и т о р и я л ы қ с у д ы ң* ені жағалық мемлекеттердің заңдарымен анықталады. Көбіне үш мильдік алқап белгіленеді (Физика. география).

ТЕРРОР [лат. terror] з а т. с а я с и. *Саяси дұшпанына қарсы жасалатын зорлық-зомбылық. Т е р р о р* – саяси дұшпанға қарсы күрестің адамды өлтіруге дейін баратын неғұрлым шиеленіскен формасы (Саяси түс. сөздік). Гитлерлік концентрациялық лагерьлер – барып тұрған айуандық пен *т е р р о р д ы ң* көрінісі (Қ.Аманжолов, Ерлік жолымен).

ТЕРРОРИЗМ з а т. с а я с и. *Террорлық әрекетті уағыздаушы саяси бағыт; қоғамдық қауіпсіздікке және қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыс, ұйымдасқан топ діттеген мақсатына жету үшін дүрсін-дүрсін күш қолдану арқылы көрініс табатын әдіс, саяси мақсатты сылтауратып күш қолдану; лаңкестік. Т е р р о р и з м* ретінде «әлсіздің» тарапынан болатын (радикалды саяси оппозиция, экстремистік пиғылдағы ұлттық немесе діни азшылық, діни фанатиктер және т.б.) әрекет түсініледі (Саяси түс. сөздік).

ТЕРРОРИСТ з а т. *Террорлық әрекетті қолдаушы; лаңкесші.* Қазіргі жағдайларда *т е р р о р и с т е р* аманат алуды, қоғамдық мәндегі ғимараттарды басып алу, жарып жіберу, ұшақтарды алып қашу және өзге де әрекеттерге барады (Саяси түс. сөздік).

ТЕРРОРИСТІК с ы н. *Террорлық әрекетке байланысты.* 1901–1902 жылдарда әскерлер бірқатар *т е р р о р и с т і к* акт жасады, атап айтқанда, патшаның екі министрін өлтірді (КПСС тарихы). *Т е р р о р и с т і к* әрекеттер қашан да жариялық түрде жүреді және қоғамға, билікке әсер етуге бағытталады (Саяси түс. сөздкі).

ТЕРРОРЛЫҚ с ы н. *Террорға байланысты.* Олар патшаны және патшаның итаршыларын өлтіру арқылы *т е р р о р л ы қ* жолмен төңкеріс жасамақ болды (КПСС тарихы).

Террорлық акция. *Терроршылдық және террорлық сипаттағы өзге де қылмыстар мақсаттарына жетуге бағытталған әрекеттер жиынтығы.*

Террорлыққа қарсы операция. *Азаматтар мен лауазымды адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, террорлық акцияларды тыю, терроршыларды зиянсыздандыру, сондай-ақ террорлық акциялардың зардаптарын барынша азайту үшін мемлекеттік органдар жүргізетін арнаулы шаралар кешені. Т е р р о р л ы қ қ а қ а р с ы о п е р а ц и я* Қазақстан Республикасы Президентінің, Қазақстан Республикасы экс-Президентінің және Қазақстан Республикасының Президенті бекітетін тізбе бойынша өзге де адамдардың, сондай-ақ шет мемлекеттердің мемлекет, үкімет басшыларының және халықаралық ұйымдар жетекшілерінің Қазақстан аумағында болуы кезінде олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі күзет шаралары жатқызылады (Заң термин. қаз.-ор. анықт. сөзд.).

Террорлық ұйым. *Террорлық акцияны жасау үшін екі немесе одан да көп адамдардың тұрақты бірігуі.*

Террорлық іс-әрекеттер. *Террорлық сипаттағы қылмыстарды жасауға бағытталған және төменде аталған әрекеттердің кез келгенін қамтитын іс-әрекет; лаңкестік әрекеттер. Т е р р о р л ы қ і с-ә р е к е т т е р* терроршылдық идеологиясын тарату; террорлық акцияларды ұйымдастыру, жоспарлау, дайындау және жасау; террорлық акцияларды жасауға айдап салу, террорлық мақсатта зорлық-зомбылық жасауға шақыру (Заң. термин. қаз.-ор. анықт. сөзд.).

ТЕРРОРШЫ з а т. ***Лаңкес*** (*террорлық іс-әрекетті жүзеге асыруға қатысушы адам).* Қазір Вашингтон екі *т е р р о р ш ы н ы* ұстау үшін Қытай жерінде жедел шараларды өткізуді сұрап, Пекинге қолқа салып жатқан көрінеді-міс («Жас Алаш»).

ТЕРРОРШЫЛ с ы н. *Террорлық әрекетке құмар.* Жетісу еңбекшілерінің үстінен *т е р р о р ш ы л* «әскери үкіметтің» қамшысы мен жұдырығы, мылтығы мен қылышы түскен жоқ еді («Лен. жас»).

ТЕРРОРШЫЛДЫҚ з а т. ***Лаңкестік.*** *Т е р р о р ш ы л д ы қ* – мемлекеттің стратегиялық және өмірлік маңызы бар объектілері мен коммуникацияларын, халықтың тіршілігін қамтамасыз ету жүйесін, мүлікті және басқа да материалдық объектілерді жою (зақымдау) немесе жоюға (зақымдауға) қатер төндіру; мемлекет немесе қоғам қайраткерінің мемлекеттік немесе өзге де саяси қызметін тоқтату не осындай қызмет үшін кек алу үшін өміріне қауіп төндіру т.б. құқыққа қарсы қылмыстық жазаға тартылатын әрекет (Заң термин. қаз.-ор. анықт. сөзд.).

ТЕРСІҢДІ с ы н. *Әбден тер сіңіп, қоланысы сасыған.* Кабина ішіне алқынып қайыра бас сұқты: артқы отырғышта жатқан зоотехниктің *т е р с і ң д і* күпәйкесін алып, есік жапсарына тығын жасады (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Шәден шұбар орамалмен маңдайының терін сүртіп, ірге жақта жатқан *т е р с і ң д і* құлақшынын қолына ұстады (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.).

ТЕРТЕ з а т. с ө й л. ***Тәрте.*** Шарт-шұрт: *т е р т е* сынған, құлақбау үзілген, ат жараланған

(Ж.Аймауытов, Шығ.). Өгізді *т е р т е д е н* шығарып, үй сыртына айдап салып келе жатса, қора жақтан әлдебіреу қарап ете қалды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

ТЕРЦИЯ [лат. tertia] з а т. м у з. *Диатоникалық дыбыс қатарының үш сатысын (баспалдағын) қамтитын интервал. Т е р ц и я* көлемі жарты тондар санымен анықталады. Мысалы, үлкен терция (до-ми), кіші терция (до-ми бемоль) (ҚҰЭ).

ТЕРУ *Тер етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір-бірлеп алып жинау.* Болмасыншы дөн *т е р у г е* масылық, Қалмасыншы бұтада алма асылып, Үзілмесін қоңырау даусы құстардың Туған елге қимастығы басылып (К.Салықов, Жезкиік). Олайбұлай ағылып жататын желшік, жүргіншілер де осы жаққа көп түседі екен. Өгізді отқа қоя беріп, тезек *т е р у г е* кірістім (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** а у ы с. *Саралап, іріктеп жинақтау.* Көрініп тұр алдымда ылдиым да, өрім де, Өкпелеудің орны жоқ сен келген соң өмірге. Сенің жеңістеріңді жетемін бе тойлауға, Сенің жемістеріңді жараймын ба *т е р у г е* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Көпшілік жиналатын той бар екен, Қиял бар дөм бұйырса қайта келу. Аз сөзден көп мағына деген мысал, Осы-ақ сөз, бас-аяғын әбден *т е р у* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТЕРУЛІ с ы н. *Терілген, жиналған, теріліп алынған.*

Терулі алаша. ж е р г. қ о л ө н е р. *Өрнекті алаша.* Бұрын *т е р у л і а л а ш а н ы* көп тоқушы еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕРУСІЗ с ы н. *Терілмеген; теріліп алынбаған.* Сол жылы жауын, ынтық көңіл, жастықтың қыр астында *т е р у с і з* қалған әдемі қызғалдағы есінен еш уақытта шықпас сірә (Д.Досжанов, Кісі.).

ТЕРУШІ з а т. *Теріп жинаушы.* Осылардан ба, әйтеуір селодан жоғалған барлаушылар жайында бір дерек алған жөн. Осы оймен саңырауқұлақ *т е р у ш і л е р м е н* сөйлескісі келді (С.Бақбергенов, Белгісіз солдат). Өзара сынды түсінбей қылмыс *т е р у ш і г е* айналу бойларыңызға сіңген (К.Оразалин, Ақ жазық).

ТЕРШЕҢ с ы н. *Көп терлейтін, тершіл.* Нұрман болыс сасайын деді, өзі *т е р ш е ң* кісі, қақаған боранда да буы бұрқырап жүретін (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Айсаның дініндегі орыс адам ішегін күнге қақтауды Шыңғыстың моңғолдарынан, Ақсақ Темірдің түрікпендерінен алған. Тырбық аяқ, *т е р ш е ң* Мәскеу елі қысық көзден үйренген (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЕРШЕҢДІК з а т. *Тері бездері қызметінің дұрыс жұмыс істемеуі; терлегіштік.* Сары адамның *т е р ш е ң д і г і* ұстап, самайынан төмен қарай үрпек жүнді жағын жағалай айғыз-айғыз жол түсті (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Бруцеллезбен ауырғанда, бара-бара адамның температурасы жоғарылап көтеріледі, бұлшық еттері мен буындары қатты сырқырайды, *т е р ш е ң д і к* пайда болады (А.Даиров, Хирург.). *Т е р ш е ң д і к* – тердің тым көп бөлініп шығуы (Шаңырақ энц.).

ТЕРШУ *Терші етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРШІ= е т. *Аздап терлеу, жіпсу, бусану.* – Қашар терісіне қарық боласың ғой, сисаның кезі отыз тиын екенін білемісің, – деп жаңа *т е р ш і п* жаны жадыраған Шілікбай кенет өзгеріп кетті (М.Дулатов, Шығ.). *Т е р ш і п* мұрын, үріп қойып кекілді, Зерттеушілер, келгенсіңдер, не түрлі – Табамыз деп ауылымнан диалект, Тақыр жерден шөп іздеген секілді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТЕРШІЛ с ы н. *Көп терлейтін, тершең.* Жігіттің *т е р ш і л* ыстық маңдайын жүрегіне басты, бірақ тоғысқан қос жүректің сыры әлі айтылған жоқ (С.Омаров, Дала.). Қиналмайды жалын жас, *Т е р ш і л* келер жамандар. Сенің нұрың балқытып, Бусандырды, қарындас! (Ж.Өмірбеков, Жер.).

ТЕРШІТ= е т. *Терлету, тер шығару.* Маңдайды *т е р ш і т і п* жайланып отыруға уақыт жоқ (Н.Габдуллин, Өмір.). Бір ойлар кетсе сергітіп, бір ойлар жапты қабақты. Маңдайды кейде *т е р ш і т і п,* Тұрғандай кезеп садақты (К.Шілдебаева, Бойжеткен.).

ТЕРШІТУ *Тершіт етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРІ з а т. **1.** а н а т. <лат. cutis> *Дененің адам мен жануарлар ағзасын сыртқы әсерлерден қорғайтын жалпы жабыны. Т е р і* жануарлар организмін механикалық, физикалық және химиялық зақымданудан сақтайды (Қаз. тілі термин. Биология). *Т е р і* – денені сыртынан қаптап тұрған, өте маңызды әрі сан алуан – қорғау, жылуды реттейтін, зат алмасу, бөліп шығару, сезім түйсігі сияқты көптеген міндеттерді атқаратын мүше (Спорт атау. қаз.-ор. түс. сөзд.). Түйелері – қу сүйек. Өркештері бос местей мыжырайып, *т е р і с і* құрысқан көндей қатпар-қатпар болған (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Сойылған мал не аңның етінен сылынып алынған шикізат.* Бірқатар қазақтар шілдеде тон, тымақ, киіз байпақ, *т е р і* бөрік киеді. Жаз күні *т е р і* киім киген жарамайды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Біз ешкімге тимесек. Бұзақылық емес қой, Құр нақақтан күймесек. Елтірі мен *т е р і н і* Жақсы қылып илесек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ақ теріні қара қылды. *Көбінесе бірді-бірге алмастырып, ауыстырды, соқтығыстырды деген мағынада.*

Бас терісі келіспеген. *Ұсқынсыз, пішімі келіссіз.* Сәтекең үйіндегі молда *б а с т е р і с і к е л і с п е г е н* кісі еді (Б.Майлин, Шығ.).

Жон тері. *Қыр арқасының, жотасының терісі.* Көрді, білді, айдаһар тірі емесін, Тәңрі ұзын жаратқан сом денесін. Қанжармен таспадай қып тіліп алып, Аз уқалап, кептірді *ж о н т е р і с і н* (Абай, Тол. жин.). Қасқырдың күлпарша боп *ж о н т е р і с і,* Ісінің мағлұм болды оң-терісі.

«Жамандық – жақсылыққа» ойлағанға Түлкінің тура келді төңкерісі (О.Шораяқов, Шайыр).

Жон терісінен таспа тілді [жон терісін сыпырды [сыдырды]. а) *Өлімші етіп сабады, азаптады.* – Нені тосамыз? Атаңның басын тосамыз ба? Сөзді доғар да, іске көш! Ертең кешке қайта оралам. Егер де, орындамасаң, *ж о н т е р і ң д і с ы п ы р а м*, қашан айтты деме (З.Шашкин, Шығ.). ә) *Өлтіре тілдеді.* – Жақсы келдің ғой. Тілеуің берсін, осылардың *ж о н т е р і с і н с ы д ы р ғ а н* өлеңдерің бар ма, Абай екеуіннің? – деді Оспан Дәрменге (М.Әуезов, Шығ.).

Ит терісін басына қаптады. *Айыбын бетіне баса қатты ұрысты.* – Сендер, – елді алдаушы арам тамақсыңдар, бұзылғандар! – деп, молдалардың *и т т е р і с і н б а с ы н а қ а п т а д ы* (С.Сейфуллин, Тар жол.). Масқара! Сұмдық! Астанадан арнайы келген қадірлі қонақтың *и т т е р і с і б а с ы н а қ а п т а л д ы* (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Қол терісі сойылды. *Бейнет шекті, азаптанды.* Көп қасірет көрдім мен Табандарым ойылып, *Қ о л т е р і л е р і м с о й ы л ы п* (Батырлар жыры).

Маңдай тер. *Адал еңбек, сіңірген бейнет.* – Менің *м а ң д а й т е р і м н е н* жегендерің желкеңнен шықсын деп көне бердім, – деді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Енді біз өзіміздің *м а ң д а й т е р і м і з б е н* өсірген астықтың жерде шашылып қалған масағын теріп алмасақ, немен күн көреміз (С.Мұратбеков, Жабайы.).

Өзі илейтін терінің пұшпағы. *Тұбінде өзі істейтін жұмыс.* Келмейді ән салғым да, би билегім, *П ұ ш п а ғ ы н ө з т е р і м н і ң* күнде *и л е д і м.* Қолым да созған жерге жетпей жатыр, Жолым да бола бермей ылғи менің (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Тері аурулары. м е д. *Тері, кілегейлі қабық, шаш (тұк), тырнақ қабынуынан, оларға ісік шығуынан дистрофиялық өзгерістер пайда болатын аурулар тобы. Т е р і а у р у л а р ы н ы ң* кейбір түрлерінің дамуына жүйке жүйесі қызметінің бұзылуы (мыс., нейродермит), эндокринді жүйе қызметінің бұзылуы (себорея, безеу) да әсер етеді (ҚҰЭ).

Тері бездері. а н а т. <лат. glandulae cutis> *Жануарлар терісінің сыртқы эпидермис қабатынан пайда болған бір не көп клеткалы бездер жиынтығы. Т е р і б е з д е р і н д е* ерекше заттар түзіліп, терінің сыртқы бетіне бөлінеді де, оны түрлі механикалық, химиялық зақымданудан сақтайды, организмдегі жылудың реттелуіне жағдай жасайды, ыдырау өнімдерін сыртқа шығаруға және жауынан қорғануға қатысады, қорегін ұстайтын жұптарын іздеп табады, тіршілік ететін аумақтарын белгілейді т.б. (ҚҰЭ).

Терісі бағалы аңдар. *Сүтқоректілердің табиғатта жабайы қалпында кездесетін және қолда арнайы өсіріліп, бағалы терісін алуға болатын бір тобы. Т е р і с і б а ғ а л ы а ң д а р* жер шарында кең тараған. Қазақстанда кездесетін сүтқоректілердің 178 түрінің 63-і Т. б. а-ға жатады (ҚҰЭ).

Терісі кең. *Мінезі жайлы, кеңпейіл.* Біздің Әлімқұлдар бір жігіттей-ақ *т е р і с і к е ң* жігіт қой (С.Байжанов, Жастық.). – Бисенғалиға ұятты болып тұрмын, өзі бір *т е р і с і к е ң*, жақсы бала ғой, – деді (Е.Домбаев, Менің туыс.).

Терісі кеңіді. *Ойындағысы болып, көңілі жай тапты.* Гүлсім келгелі *т е р і с і к е ң і п*, жарқылдап жақсы отырған Назар сөзді іліп әкетті (С.Мырзахметов, Өмір.). Оның да *т е р і с і к е ң і п*, біразға дейін көңілді отырды (Ж.Сатаев, Құйын).

Терісі қалың. а) *Сабырлы, салмақты.* Талай-талай вокзалдан күтіп алып, Қол да соқты қолпаштап бүкіл халық. Бұрын *т е р і м* бір-түрлі *қ а л ы ң* еді, Бүгін болмас нәрсеге шытынадық (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) *Ұяты жоқ.*

Терісін бітеу сойды. *Қатал болды, аямады, рақымсыз болды.* Айбынды Орақ, ай Орақ, Қарт бурадай қарлы Орақ, Ұрысқан жауын ойды Орақ, *Т е р і с і н б і т е у с о й д ы* Орақ (Н.Байғанин, Өлеңд.).

Терісіне сыймады. *Қатты ашуланды, долданды, булықты.* – *Т е р і с і н е с ы й м а й* келгендерін естіп отырмын, Еспембеттің қылығы ғой бұл, – деді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Мәмбет *т е р і с і н е с ы й м а й* келеді, оның өзін ұстаған жерде полицейскийлер біраз ұрып та алған еді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Терісін таспа-таспа қылды. *Ұрып, етінің тілім-тілімін шығарды. Т е р і ң д і т а с п а-т а с п а қ ы л ы п*, қатты жазамен өлтірермін, – деді (Батырлар жыры.).

Терісін теспей сорды. *Арамдықпен жеп қойған кісі туралы айтылады.*

Терісі тар. а) *Ашуланшақ, беттен ала түсетін жеңіл мінезді (кісі).* ә) *Біреудің болғанын көре алмайтын (кісі).*

Терісі тарылды. *Жақтырмады, ызасы келді, ашуланды.* Достың үйі ерте түрегеліп, судыр Ахмет ұйқысы қанбай *т е р і с і т а р ы л ы п*, қытымырланып тұрды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Айтқожаның қулығы сені еліртken, Бір дем салса, күшіктей соңына ерткен. Менің *т е р і м т а р ы л ы п* келе жатыр, Бұрын кісі емес ең жалғыз шерткен (Абай, Тол. жин.).

Тері тұшу. *Аттың бабына келіп, суытылуы.* Діттеген шаралар жүзеге асырылады. Солайша тұлпардың *т е р і т ұ ш ы п*, өзінің межелеген күш-қуатына жетеді («Егемен Қазақстан»).

Тері тарамысына ілінді. *Мейлінше арықтап жүдеді.* Дәл осы күндерде Мағаштың науқасы да оны меңдеп, жеңіп болған екен. «Қатты әлсіреп, *т е р і т а р а м ы с ы н а* ғана *і л і н і п* қалды. Бой ұсынып кетті» деген ажал лебіндей суық хабар оның әр тараптағы жақындарына, туыстарына түгел жеткен (М.Әуезов, Абай жолы).

Тері ұқсату. қолөнер. *Тері өңдеу (илеу, тезге салу т.б.). Т е р і ұ қ с а т у* қалыптап қатыру, өрнектеп тігу, батырып бедерлеу, бояп құрастыру, өрмелеп тоқу әдістерін қамтиды. Шылғи қайыс, шикі тері, көң және тулақ кереге көктеп, ер қаптауға, саба, торсық тігуге, тегене, қорамсақ жасауға қолданылды (ҚҰЭ).

Тері шалбар. *Теріден тігілген шалбар.*

ТЕРІДЕЙ с ы н. **1.** *Тері сияқты.* Бір ауылда, бір қауымда тіршілік еткен соң жаман тамына күйбеңдеп кіріп-шығып жүретін кепкен *т е р і д е й* осы бір жапырақ кемпірді ол аптасына болса да көріп тұратын (Д.Исабеков, Тіршілік). «Нақ осы қалыпта шай қайнатым мерзім жатсам, күнде қалған *т е р і д е й* қурап кетерім сөзсіз» деп ойлады (А.Мекебаев, Аңызақ). **2.** а у ы с. *Сыпырылып, түгі қалмаған, жұрдай.* Еркінше өскен қайран ел, Дәулетің бейне шалқар көл, Айдының бейне асқар бел, Ботадай бейне өскен тел, Айуанмен тең саналдың, *Т е р і д е й* болып тоналдың (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Илеген терідей болбырады. а) *Пісуі қанды, бабына келді.* ә) *Жұнжіп, босап, майысқақтанып кетті.* Мен тұтас бір халық уақтанып, ержүректігі жойылып, *и л е г е н т е р і д е й б о л б ы р а п* кетеді дегенге сенбеймін (І.Есенберлин, Шығ.).

Терідей тырысты. *Денесі құрысып қалды.* Агроном отқа күйген *т е р і д е й т ы р ы с ы п* үйіне ілбіп әзер жетті (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ТЕРІҚАНАТТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. dermaptera> *Жәндіктердің бір отряды. Т е р і қ а н а т т ы л а р д ы ң* қазба қалдықтары пермь кезеңінен белгілі. Жер шарында кең тараған, негізінен тропиктік және субтропиктік аймақтарда кездесетін 1300-дей түрі бар (ҚҰЭ).

ТЕРІЛ= е т. **1.** *Жиналу.* Мінгендей бір кемеге көрі-жасы, Теңіздің *т е р і л г е н д е й* гауһар тасы, Еңбектің ақтарылған қазынасы (М.Хакімжанова, Жыр.). **2.** а у ы с. *Жазылу, қағазға түсу.* Үшінші бетте көрнекті әріптермен *т е р і л г е н* «Шыңғыс ұлы» деген жазу тұр (М.Сәрсекеев, Жетінші.). Осымен өмір бітті, дәм таусылды, Ішімде көп сөз кетті-ау *т е р і л м е г е н*! Тіршілікте әрекет етпеген соң, Сүйектен не шығады кебіндеген? (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Есепке алыну, тізілу.* Үлкен-кіші ақынның Бәрі сөз боп *т е р і л д і*, Қайрауы жеткен қатты би Қайырылып нетсін көңілді. Өз малым деп қойған мал Иесіне берілді (Абай, Тол. жин.).

ТЕРІЛУ *Теріл етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРІЛІ с ы н. *Терісі бар.* Қазақстанда бағалы *т е р і л і* түлкілер фермасы да бар, осындай ферманың бірі Алтайқұм тоғайында орналасқан (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Ұстаның адырайған көк еттеріне, қалың *т е р і л і* мойнына, жамаулы киіміне қарады (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

ТЕРІМ з а т. *Бір нәрсені теріп жинау ісі, теру әрекеті.* Бұл кәдуілгі жолушылар емес, мақта *т е р і м і н е* аттанып бара жатқан студенттер, мектеп оқушылары (С.Жиренов, Туған үй.). Күзде мақта *т е р і м і н е* барарда менің қуанышым қойнына сыймайтын (З.Шүкіров, Ізгілік.).

ТЕРІМШІ з а т. *Теретін адам, теруші. Т е р і м ш і л е р* екі күн бойы тырп ете алмады. Үшінші күн дегенде ауа шайдай ашылды (С.Жиренов, Туған үй.). Бір кездегі *т е р і м ш і л е р г е* тән жабайлық, көшпелілерге тән жаугершілік, егіншілерге тән өркениет барлық нәсілге де тән ортақ даму сатылары емес еді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ТЕРІМШІЛІК з а т. *Алғашқы қауымдық құрылыстағы аңшылыққа дейінгі өмір сүру формасының түрі.* Сонау түп бастаудағы *т е р і м ш і л і к* пен аңшылық тұсындағы табиғаттың дайын өнімдерін ырзық етуден өнікті шаруашылыққа ауысатын мыңжылдықтар барысындағы дүниені түсінуіміз біздің ертегілерімізде, жұмбақтарымызда, әзіл-оспақтарымызда, қиял-аңыздарымызда сақталып қалған (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ТЕРІС[1] с ы н. **1.** *Дұрыс емес, қате; бұрыс.* Ар демек – адамшылық, намыс деген, Арың кетпес жағыңа қарыс деген. *Т е р і с* ұғып жүрмесін мұны біреу, Сөз емес, күншіл болып, алыс деген (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Исатайды енді қол астындағы көп әскерімен Баймағамбет қуады. Бірақ ел Исатайды жасырып, орнын айтпайды. Қазақтың *т е р і с* сілтеуімен Баймағамбет Исатайды Атырау, Маңғыстау жаққа қуып кетеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2.** *Кері, керісінше, қарама-қарсы. Т е р і с* те борап ұштым мен, Көтеріп бәрін еңсеммен, Күндерде осынау үстімнен Үкілі бақтар теңселген (Т.Айбергенов, Мен саған.). Түзуіне төтелеп тура жүру, Жөнді іске *т е р і с* лағып бәлен демес. Әр пенденің басында әртүрлі іс бар, Табылған барша жұрттан ұшбу кеңес. Егерде жүрегіңде талап болса, Қорғанбай көкке ұмтыл, бойды теңес (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жағымсыз, ұнамсыз, орынсыз, жүйесіз.* – Көшеге ертіп шыққанда өзіңмен бірге жүрсін, *т е р і с* мінездерін байқасаң, одан тыйып таста, – деді (Ш.Айманов, Қыран.). Адамгершілік тәрбие әлеуметтік тұрмыста *т е р і с* мінез, жат қылықтарға қарсы тұра алатын ұстамдылықты қалыптастырады (Ә.Болғанбаев Адам.).

Аты теріс. *Тура атау ұнамсыз болғандықтан, белгілі бір кісіге телінген есім, лақап ат.* Жанқия апай екі бүйірін таянып алды да, жалғыз көзінің жалынымен ата, әміршіге төніп-ақ қалды, – Бар, *а т ы т е р і с і н і ң* өзін шақыр, – деді (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.).

Қара есекке теріс мінгізді. *Өсекке таңды, атына кір келтірді.* Әкеде абырой, қызында ар қалдырмайды мына жұрт! *Қ а р а е с е к к е т е р і с м і н г і з д і* (F.Мүсірепов, Шығ.).

Қара суды теріс ағызды. *Айтқанын істетті, дегенін болдырды.* Сот *қ а р а с у д ы т е р і с*

а ғ ы з ы п, Күзембаеваның пайдасына 450 сом төлеу керек деп үкім шығарды («Қаз. әдеб.»). – Мен бар ғой, – деді тарбиған саусағымен өзін нұсқап, – *қ а р а с у д ы т е р і с а ғ ы з а м ы н* (М.Рашев, Бетің қисық.).

Құлағы теріс біткен. *Тыңдамайтын, елең қылмайтын кісі туралы айтылады. Қ ұ л а ғ ы т е р і с б і т к е н* немеге айтқанша, жарға айтқан жақсы (Фраз. сөзд.).

Теріс айналды [айналып кетті]. а) *Бетін бұрып, сырттады.* Содан қайтып Айша Бейсен алдына барған емес. Көрсе *т е р і с а й н а л ы п к е т е д і* (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Әуес көріп жүгірген жас балалар, Беті-қолы домбығып, үсік шалды. Шидем мен тон қабаттап киген малшы, Бет қарауға шыдамай *т е р і с а й н а л д ы* (Абай, Тол. жин.). ә) *Қарсы болды, қолдау көрсетпеді.* б) *Өкпелеп, ренжіді.* Бір сөзге келмей, *т е р і с а й н а л ы п* шыға келер қылт етпе бала (Фраз. сөзд.).

Теріс айуан. ж е р г. *Үйдің солтүстік жағынан әдейі көлеңке болу үшін үйге жалғастырып салынып, тек төбесі жабылған сая жер* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Теріс басты. *Дұрыс істемеді, қателесті.* Ол – оң сапар ұстағанға мейірімді, *т е р і с б а с қ а н д а р д ы ң* басын қырқады (Ә.Тәжібаев, Жартас).

Теріс бата. *Қолды теріс қаратып жайып айтылатын қарғыс, лағынет.* Матай алса, Тобықты тек жата ма, Азбын деп жанын аяп ар сата ма? Ауыл шауып, мал алып, қан төгілер, Ойла! Қалып жүрмелік *т е р і с б а т а ғ а*! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тілімізді алмай басқаға барсаң, *т е р і с б а т а м ы з д ы* береміз (К.Әзірбаев, Аңыз.).

Теріс жел. ж е р г. *Қайыққа, жолаушының бағытына қарсы соғатын жел* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Теріс жол. *Бұрыс іс-әрекет, қате бағыт.* Жөн сілтеудің орнына, дұрыс жолынан *т е р і с ж о л ғ а* түсіруге жәрдемші болды (F.Мүсірепов, Суреткер.). Жаным анам – жібек тілді, ақ көңіл, Жазу болып, шегер болсам ұзын жол, Шет жерлерде *т е р і с ж о л д а н* сақтарға, Жан балаңа ақ батаңды бере гөр! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Теріске айналды. *Насырға шапты, қырсықты.* Істің *т е р і с к е а й н а л ғ а н ы н* көріп, төбе басында тұрып айқай салды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Кешкі ат суарудан қалса, істің *т е р і с к е а й н а л ғ а н ы* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Теріс келу. *Баланың не төлдің туарда жағдайсыз келіп қалуы.* Тұңғыш баласы еді, *т е р і с к е л д і* ме, қайдам, иманды болғырдың жаны қатты қиналды (Ә.Қалмырзаев, Ар). Қозы *т е р і с к е л г е н* жағдайда, шопан оны түзу келтіру шараларын қолданады (Шопан серігі).

Теріс көрді. *Оң қарамады, жөн санамады.*

Теріс көрмеді. *Дұрыс деп тапты, ұнатты; жаратты, құптады.* Бірақ ол біраздан бері сырлас болып алған құрбысының көңілін жыққысы келмеді. Аз уақыт Орынборда бола түруды *т е р і с к ө р м е д і* (І.Есенберлин, Қаһар). Өзім де басқа шауып, төске өрледім, Қазаққа қара сөзге дес бермедім. Еңбегіңді білерлік еш адам жоқ, Түбінде тыныш жүргенді *т е р і с к ө р м е д і м* (Абай, Тол. жин.).

Теріс қабақ білдірді. *Жаратпады, ұнатпаған пішін көрсетті.* Ноғайбай мырза шіренген, – Домбыра алған бұл кім? – деп, *Т е р і с қ а б а қ б і л д і р д і* (К.Әзірбаев, Өлеңд.).

Теріс қарады. *Ұнатпады, жек көрді, жаратпады.* Теп-тегіс көпке ұнау оңай емес, Кейіне жарамаса, кейіне жарар. Қайсысы ықыласын салып тыңдап, Жаратпай қайсыбірі *т е р і с қ а р а р* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Біле тұра бірісі білмегендей, *Т е р і с қ а р а п* кетеді тілге келмей: Жабыла кеп жармасып, олжалайды, Жаудан түскен түйені жүндегендей (М.Мақатаев, Шығ.).

Теріс қаю. *Қайып тігудің бір түрі. Т е р і с қ а ю д а* жіптің көбі матаның үстінгі бетіне түседі. Жіп бедері айқын көрінеді (Шаңырақ энц.).

Теріс қылық [іс]. а) *Дұрыс емес, оғаш іс-әрекет. Т е р і с қ ы л ы қ т ы* адам өзінің мінезінен өзгелермен үйлестіруге олақ келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Балаңды оқыт десе қашушы едің, Малыңды «партияға» шашушы едің. Алдында дұрыстықтың көзді жұмып, Аңқылдап *т е р і с і с к е* басушы едің (М.Дулатов, Шығ.). ә) з а ң. *Нақты бір мемлекеттің низамы бойынша тәртіптік немесе әкімшілік жауапкершілік арқалайтын құқық бұзушылықты білдіретін жинақтаушы атау. Т е р і с қ ы л ы қ қ а* сондай-ақ азаматтық-құқықтық тәртіп бұзушылық ұстынды түрде қоғам үшін қауіпті емес. Ол әлеуметтік тұрғыдан зиянды саналады (Заң термин. сөзд.).

Теріс пиғылды бәсеке. *Заңды тұлғаның немесе жеке адамның, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының бәсекені жою немесе шектеу арқылы кәсіпкерлік қызметте негізсіз артықшылықтар алуға бағытталған кез келген іс-әрекеті (әрекетсіздігі)* (Заң термин. сөзд.).

Теріс сандар. м а т. *Оң сандарға қарама-қарсы сандар жиынтығы.* Ноль саны не оң сандар, не *т е р і с с а н д а р* қатарына қосылмайды (О.Жәутіков, Жоғары математика). Арифметикалық есептеулер жүргізу, теңдеулер шешу алгоритмдерін жасау барысында қытай математиктері математика тарихында тұңғыш рет *т е р і с с а н д а р* ұғымын енгізді (А.Көбесов, Математика тарихы.).

Теріс сермеді. *Теріс жолға салды.* Сортаң жерге қақ тұрып, Су ішуге келмейтін, Сараң байға қақ тұрып, Қолынан қайыр бермейтін, Қыртиғандар бек болды, Елді *т е р і с с е р м е й т і н* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ісі теріске айналды. *Жұмысының сәті болмады, кесір-кедергі көп болды.*

ТЕРІС[2]= е т. **1.** *Жинасу, теруге, жинауға болысу.* – Жалғыз барам деп қиналма, мен де барып, саған тезек *т е р і с і п* қайтам, – деді (А.Байтанаев, Қайнар.). Жұпардай аңқып исі жеміс тердің, Верамен қатар жүріп т *е р і с к е н* гүл, Кетер ме көкейімнен, болмас ұмыт Ләззаттың балын тілмен беріскенім (Ғ.Игенсартов, Тың.). **2.** а у ы с. *Бір-бірінің қателіктерін, кемшіліктерін жіпке тізіп айту, бетке басу.* Өкпелерін *т е р і с т і.* Екі батыр егесіп, Ел алдында керісті. Егесіп тұрып екі алып Шегінісіп тұрысты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТЕРІСАЗУ с ы н. *Өзінше бір қырсық, қыңыр.* Мынау бір *т е р і с а з у* болмаса еді, – деді Олжабек ішінен (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Бұрын орталарынан Кеңгірбайдай *т е р і с а з у* мықты биі шыққан ел (М.Әуезов, Шығ.).

ТЕРІСКЕЙ з а т. *Солтүстік жақ, теріс тік.* Бұл арнаға бес-алты жүз жылқы сыйып кетеді. *Т е р і с к е й д е г і* ұзын қораның күнгей беті жағалай есік, мұның бәрі қойға, түйеге, сиырға, тайыншаға арнап соғылған бөлек-бөлек мал қора (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мені-дағы ит жүгіртіп, құс салушы ем, Өлеңші өнерімді білдірейін. Қасқарау аз ел емес, алты болыс, Күнгей мен *т е р і с к е й д і* қылған қоныс (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). // *Теріс тікте тұратын адам.* Күнгейліктермен пісте шағысады, *т е р і с к е й л е р м е н* асық ойнасады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ТЕРІСКЕЙЛЕ= е т. *Теріскейге қарай жүру.* Табынды алдына салып *т е р і с к е й л е п* Оңтүстікке қарай дүркіретіп қуып келе жатқанға ұқсайды (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.).

ТЕРІСКЕЙЛІК с ы н. *Теріскей бетте тұратын.* Бұл жақта *т е р і с к е й л і к* көшпелі елдегідей ит жүгіртіп, құс салу жоқ, оның есесіне күнара көкпар бар (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ТЕРІСКЕН[1] з а т. м е д. <лат. hordeolum> *Суық тигеннен немесе лас нәрсе жұққаннан адамның көзінің жиегіне, тіліне шығатын бөрткен; қабақтың май безінің іріңдеп, қабынуы.* Бір көзіне *т е р і с к е н* шығып келе жатыр да, енді бір көзінің алдыңғы қиығына томардай болып қара күйе үйелепті (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). – Тәйт әрі, мына көргенсіз қайтеді ей. Түзге отырған адамның алдынан жүре ме екен. Жарымағыр осыдан көзіңе *т е р і с к е н* шығып жүрсе, өз обалың өзіңе! – деп бажылдайды (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Тіліңе теріскен шыққын! [шыққыр!]. қ а р ғ ы с. *Айтқаның келмесін, сөйлей алмай қал деген мағынада.* – Тфәй, *т і л і ң е т е р і с к е н ш ы қ с ы н* сенің, не деп отырсың өзің?! («Қаз. әдеб.»). Өш, *т і л і ң е т е р і с к е н ш ы қ қ ы р!* Қатыны несі, әйел десейші тым болмаса (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ТЕРІСКЕН[2] з а т. ө с. <лат. eurotia> *Алабұталар тұқымдасына жататын бұта, бұташық өсімдіктер туысы. Т е р і с к е н н і ң* Қазақстанда 2 түрі кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология). Теріскенді шөлді аймақтарда отын ретінде пайдаланады, түйе жақсы жейді. *Т е р і с к е н* – шөлейт жерде өсетін, тікенді, бүрі бар, тамырын қыста қазып, отын үшін пайдаланатын жалтаған өсімдік (Б.Базылхан, Моңғол. қаз. тілі).

ТЕРІСКЕНДЕЙ с ы н. *Теріскен сияқты, теріскен тәрізді.* Кірпік астынан шыққан *т е р і с к е н д е й* бүкіл қауымды ығыр қылған мазасыз офицер болатын (А.Сүлейменов, Бесін).

ТЕРІСКЕРІ: теріскері сойды. *Қолға түскен аңның терісін бүтін етіп сойды.* – Теріңді *т е р і с к е р і с о я р м ы н д а,* Сен құлмен дәурен сүрмей қоярмын да. Жанып тұрған шырағым сөндіргенсің, Көзіңді мұнан жаман оярмын да (Қозы Көрпеш.).

ТЕРІС-ҚАҒЫС с ы н. *Дұрыс емес, ағат.* Келген бетінде қонақтарымен бірге отыру керек еді, қате істеді, Әмен осы, *т е р і с-қ а ғ ы с* жүретін жүрісінен табады (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны). Амал қанша, жолдың жетелеуімен еріксіз, *т е р і с-қ а ғ ы с* Алаққа барып қайтадан өрлемеске лаж бар ма?! (Ә.Ақбаев, Қара боран).

ТЕРІСҚАҚПАЙ з а т. *Қағытпа әзіл, қалжың.* Нарбота енді Әбдікәрімнің әлгі *т е р і с қ а қ п а й* оспағын оның өзіне бағыттады (С.Омаров, Қиыр жол.). Сөзі бар заманының *т е р і с қ а қ п а й,* Жараспас бір-біріне айтқан назы. Түйғынға күшегендер ауыз салып, Жем болып қарға, ұзаққа қоңыр қазы (М.Көпеев, Тіршілікте.).

ТЕРІСТЕ= е т. *Жоққа шығару.* Сөйлеген сөзінің бәрін *т е р і с т е д і* (Ауызекі).

ТЕРІСТЕУ с ы н. *Жөнсіздеу, жайсыздау.* Самалды көбірек еркелететіп, оның *т е р і с т е у* сөзін де оңға бұра сөйлейтін (Ә.Әбішев, Сәуле.). Жауғашардың баласының мінезі *т е р і с т е у* болатын (Б.Майлин, Шығ.).

ТЕРІСТЕУ *Терісте етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т е р і с т е у м е н* болды.

Теріс теуді теріс теу заңы. ф и л о с. *Диалектиканың негізгі заңдарының бірі. Т е р і с т е у д і т е р і с т е у з а ң ы* сабақтастықты, дамудың спираль тектестігін, жаңаның ескімен сабақтастық арқылы байланысып, дамудың жоғары сатысында бірқатар бұрынғы қасиеттердің жаңаша түрде қайталанатынына назар аударып, дамудың прогресті сипатын дәлелдейді (ҚҰЭ).

ТЕРІСТІК[1] з а т. *Солтүстік жақ. Т е р і с т і к* жақтағы жақсы жерлерді орыстың қара шекпендері алды. Қазаққа орталықтағы Нарын деген құмнан басқа жарытып қоныс қалмады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Неше күннен бері жел терісінен, *т е р і с т і к т е н* көтерілген шаңыт біресе өршіп, біресе шөгеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЕРІСТІК[2] з а т. *Дұрыс емес тік, қателік, бұрыстық; жөнсіздік.* Өз ісінің *т е р і с т і г і н* енді жете түсінгендіктен, қатты ұялып отыр (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Оның атқарып жүрген қазіргі шаруасынан ешкім *т е р і с т і к* таппайды (Ж.Молдағалиев, Торғай).

ТЕРІСУ *Теріс етістігінің қимыл атауы.*

ТЕРІ-ТЕПШІК з а т. *Теріден жасалған затар.* Азын-аулақ нәрселерімізді жинастырып, қағып-сілкуге кірістік. Әйелім төсенішті қағайын деп, *т е р і-т е п ш і к,* киіздерді көтерді (А.Сатаев, Ақан ізі).

ТЕРІ-ТЕРСЕК з а т. *Ірілі-уақты мал терісі мен ұсақ-түйек шикізат.* Кемеге бидай, кірпіш, көмір, *т е р і-т е р с е к* артады екен (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Ақшасы жоқ қазақтар *т е р і-т е р с е к,* жүнжұрқа сияқты нәрселер төлейді (С.Мұқанов, Ақкан жұлдыз).

ТЕРІШІ з а т. *Тері өңдеу өндірісінің жұмысшысы; тері өңдеумен айналысатын адам.* Етікші, үйші, *т е р і ш і,* Заводшы, жолшы, көмірші, Жарлы, жалшы, құл-құтан, Шіріген күңдер өмірше (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТЕС= е т. *Тесік жасау; қуыстау, ұңғірлеу, тесік шығару.* Екі жасар құнан-тайлақтарды үйретудің басы олардың кеңсірігін *т е с і п,* мұрындық өткізуден басталады (Х.Арғынбаев, Этногр. очерк). Байқамас оны ешкім жақындаспай, Істес боп ой сынаспай ақылдаспай. Бөшкеде не зат барын білеміз бе, Қақпағын я бір жерін *т е с і п* ашпай? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Жамбасын жер тесті. *Көп жатқандықтан, қатты шаршады.* Капитанның ұйықтамай қойғанын білген Әшімнің *ж а м б а с ы н ж е р т е с т і* (К.Оразалин, Ақ жазық).

Кеудесін мұң тесті. *Мұңға батты, қайғы-зар шекті, қапа болды.* Кернейді, Әбден кернейді *К е у д е ң д і* кейде *т е с і п м ұ ң.* Күшіктер қазір бермейді Орынын ескі бесіктің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Көзі тесті. *Қадалып қарады.* Екеуі де бар дүние өртеніп бара жатыр десе, ести қоятын емес, *к ө з д е р і* қағазды *т е с і п* барады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Таң қалып Ер Төстікті *к ө з і т е с і п,* Біреуі тұра келіп ашты есік. Ет беріп, шай қайнатып, қымыз құйып, Қонаққа қой сойылып, болды несіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Көкейін тесті. *Жан-тәнімен арман етті, тым құмартты.* Сондықтан, осы күйден, ұлы күштен, Көңіл шат, көкейге үні қона түскен. Жалғыз ұн, жарық қобыз, Молықбай шал, Тартар ма керек күйді – *к ө к е й т е с к е н*? (І.Жансүгіров, Шығ.). *К ө к е й д і т е с к е н* тірліктің білгенге мәні Көп емес пе еді? Көк мидың бір демде бәрі: «Өрісте малы, өкімі, билігі жоқтың Сүйегіндегі жүйріктік кімдерге дәрі? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Мойнына тау тесіп ілді. *Ауыр азап шектірді, қинады, қиын іс істетті.* Бір *т а у т е с і п м о й н ы м ы з ғ а і л с е* дағы, Он бір аға, үндемей қайталық сол (Қозы Көрпеш.).

Мұрнын тескен тайлақтай. к е к е с і н. *Көнгіш, ырыққа ергіш, жуас.* – Кетсеңші енді, Махмұт, кетіп қал! Мынау тұрғансын, сені оңдырмайды. – Жоқ, саспаңыздар *м ұ р н ы н т е с к е н т а й л а қ т а й* жуасытып берем сендерге бұл аюды (Б.Әбілов, Әңгім.).

Тескен тау. *Өте алыс, қиян жер.* Ұзақ күнге, өрісте жүргенде Әміржан нелер ойлардың басын қайырады дейсің: осы Асы жайлауынан бастап, сонау *т е с к е н т а у д а н* бір-ақ шығады (З.Шашкин, Өмір.).

Тескен тау өтіп кетті. а) *Айдалып кетті, жер аударылды, алыс жерге айдалды. Т е с к е н т а у ө т і п к е т с е м* де, мен оның көзіне айтам (Ауызекі). ә) *Өте алысқа, қиян шетке кетті.* Бұл маңға сыймайтын болған соң, Балуан *т е с к е н т а у ө т і п к е т т і,* – десті біреулер (С.Мұқанов, Шығ.). *Т е с к е н т а у ө т і п к е т п е с е м,* тыныш қоятын емессіндер! – деді Бұзаубақ (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Төбесін тесті. *Азапқа салды, қинады, тынышын алды.* Шешесі ештеңені ерсіге санамай, қызына әр нәрсені ежіктеп айта беретін көрінеді. Қазақ қызы сөйтсінші, *т ө б е ң д і т е с с і н* (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Ал бала ата-анадан өспей ме? Бұл мақалды кері айтсақ. *Т ө б е м і з д і т е с п е й* ме. Тілімізді кеспей ме (С.Кенжахметов, Қуырдақ).

ТЕСЕ з а т. *Жүзі әбден мұқалып, тозған кетпен.* Қарудың бір қорқынышы – шалғы мен *т е с е* (І.Жансүгіров, шығ.). Шаруа әуелі *т е с е м е н* шұңқыр қазады да, соған арахистің бір-екі дәнін тастайды (Ә.Шәріпов, Алыс).

Тесе болды. ж е р г. *Жүзі майырылып, өтпей қалды.* Мына пышақ не қылып *т е с е б о л ы п* қалған (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ТЕСЕЛЕ= е т. *Тесемен шабу, тұптеу.* Тесемен ағаштың түбін, айналасын *т е с е л е й д і* (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ТЕСЕЛЕУ *Теселе етістігінің қимыл атауы.*

ТЕСКЕРІ үс т. ж е р г. *Теріс, керісінше.* Кенет жаңбыр жауып, тонымды *т е с к е р і* киіп алдым (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТЕСКІ з а т. к ә с. *Ұста дүкендегі темір қысқыш құрал.* Орақ, *т е с к і,* сымтемір дегендерге ұқсас көптеген ұсталық, үйшілік, тоқымашылық, тігіншілік жабдықтары бұл күнде тек бірен-саран суреттерден ғана көзге түсіп жүр («Қаз. әдеб.»).

ТЕСКІЗ= е т. *Тесік жасату, тестіру.* Аққайшы келіп: – Үшеуінің де тұяғынан *т е с к і з і п,* тұяғынан тізіп қой, – деді (Бозінген). – Сендер үшін кеудемді жау оғына төсеп, өкпемді оққа *т е с к і з д і м!* – деп қалды (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ТЕСКІЗУ *Тескіз етістігінің қимыл атауы.*

ТЕСКІЛЕ= е т. *Қайта-қайта тесу, көп тесік жасау.* – Осыдан тырп етші, анау қампиған қарныңды оқпен *т е с к і л е й і н!* – деді (К.Тоқаев, Көмескі із). Қырманның астық үйілмеген ашық жеріндегі борпылдақ бос топырақты жауынның алғашқы тамшылары *т е с к і л е й* бастады (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

ТЕСКІЛЕУ *Тескіле етістігінің қимыл атауы.*

ТЕСКІНДІК[1] з а т. ж е р г. *Жұттан аман қалған ел.* Ол ел – басқаларға қарағанда, *т е с к і н д і к* ел (Диал. сөзд.).

ТЕСКІНДІК[2] з а т. *Тесік, саңылау.* Мәңгіден бір сонша тереңде, қазан қайнар ыстықта, жер қарнын кернеп жатқан газ бен мұнай сыртқа шығар бір *т е с к і н д і к* тапты да жас инженерді аяусыз сынға алып кетті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Алмазов, жан-жағын қармалап, қайдан *т е с к і н д і к* табарын білмей жүрген шақта, сырттан әлдекімнің кіре бергені сезілді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТЕСКІШ з а т. *Қатты нәрсені тесетін, ұшында асылы бар қадаубас темір құрал.* Шебер қолына тағы да балғасы мен *т е с к і ш і н* алды (І.Есенберлин, Алмас.). Бірінде ағаш шеберінің ісмерлік саймандары жатыр: ара, балта, сүргі, шапқы, *т е с к і ш,* тістеуік, бұрғы, т.б. (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

ТЕСЛА з а т. ф и з. *Магнит индукциясының бірліктердің халықаралық жүйесіндегі (СИ) өлшем бірлігі. [Тесла атауы серб ғалымы және өнертапқышы Н.Тесланың (1856–1943) құрметіне аталған].* 1 *т е с л а* – ауд. 1 м^2-ге тең көлденең қима арқылы 1 Вб магнит ағыны өтетін магнит индукциясына тең (ҚҰЭ).

ТЕССИТУРА [итал. tessitura] з а т. м у з. *Шығармада қолданылатын музыкалық аспаптың немесе әнші даусының диапазоны* (В.Соколов, Хормен жұмыс.).

ТЕСТ [ағыл. test] з а т. п е д. *Жеке тұлғаның даралық-психологиялық қасиеттерін, сондай-ақ білімін, білігі мен машығын салғастырмалы шамалармен өлшеуге арналған стандартталған тапсырмалар; психологиялық диагностиканың негізгі әдістерінің бірі. Т е с т і л е р* арқылы индивидтің тән сипатты реакцияларын анықталып, зерделенетін нышан көрсеткіштерінің жиынтығы деп есептеледі (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ТЕСТІЛЕУ з а т. п е д. *Белгілі бір мәндер шкаласы бар стандартталған сұрақтар мен есептер (тестілер) пайдаланылатын психологиялық диагностика әдісі. Т е с т і л е у* индивидте қажетті дағдылардың, білімдердің, тұлғалық сипаттамалардың және т.б. дамуының актуальды деңгейін белгілі бір ықтималдықпен анықтауға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Педагогика). Әрине, *т е с т і л е у* процестері төңірегінде көп сын айтуға болады, тіпті мұны түбі жоқ, таусылмайтын тақырып десек те қателеспейміз («Қаз. әдеб.»).

Ұлттық бірыңғай тестілеу. ж а ң а. *Орта білім беру оқу орнын тәмәмдаған оқушылардың жоғары оқу орнына оқуға түсетіндерін білім деңгейлеріне қарай сұрыптап алу, мектеп түлектерінің жалпы білім сапасы деңгейін анықтау үшін белгілі бір пәндер бойынша өткізілетін тестер түріндегі бітіру сынағы.* Биылғы *ұ л т т ы қ б і р ы ң ғ а й т е с т і л е у* нәтижелері бойынша ауыл мектептері жақсы жетістіктер көрсетті («Ана тілі»).

ТЕСТІР= е т. *Тесік жасату, тескізу.* Бала кезінде шешесі *т е с т і р г е н* құлағында алтын айшық сырғасы болушы еді (Ғ.Сыланов, Шалқар). Оқтан қорықпаймын деп қаңғырған оқтарға кеудесін *т е с т і р е* берсе, ондай өлім, ондай батырлық кімге керек? (І.Омаров, Шабыт.).

ТЕСТІРУ *Тестір етістігінің қимыл атауы.*

ТЕСУ *Тес етістігінің қимыл атауы.* Табиғи күйінде пайдаланылатын алмастар өте сирек кездеседі, оларды жону, *т е с у* және қырнау – өте қиын жұмыс (О.Бейсеев, Жеңімпаз.). Бируни қатты тастарды *т е с у* және кесу үшін алмас ұнтағын пайдаланған (О.Бейсеев, Жеңімпаз.).

ТЕСУШІ з а т. *Тесу ісімен айналысатын адам.* Мұнда орта білім мен жоғары дәрежедегі *т е с у ш і* мамандығын алды («Қазақст. мект».).

ТЕСІК з а т. ж е р г. *Тесік ожау, нан сүзгіш. Т е с і к п е н* бауырсақ пісіреді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЕСІК с ы н. **1.** *Тесігі бар, тесілген, тесіліп қалған.* Ортасы *т е с і к* тақта тұр, ескі парталар отыра қалсаң, шақыр ете түседі (Ж.Молдағалиев, Айналайын). *Т е с і к,* жыртық қой, мұны киіп болмайды. Маған жаңасын табасың. Неткен соққы! Соғылған граф Делорж! (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Тесілген жер, қуыс, саңылау.* Аузын жимай бір адам Кіріп келді *т е с і к т е н.* Жәдігөй ме, шайтан ба? Әйтеуір әлгі сөзді есіткен (Абай, Тол. жин.). Жеңілген жауға қатын ер, Өне бойы қорқытып, Тығамын деме *т е с і к к е.* Өз көзіңмен көрмесең, Біреудің айтқан өсегін Шын екен деп есітпе (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **3.** а у ы с. *Кем-кетік, ақау.* Әр *т е с і к т і* жабам деп, әр кетікті, Жанбас жерде жаныпты, жарқ етіпті. Ақын деген әшейін атқа бола, Бүкіл ұзақ өмірін тәрк етіпті (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **4.** б е й н е. *Кемшілігі аздау адам.* Данамнан көреді, Даламнан көреді. Әлпештеп өсірген Заманнан көреді. Парасат түлегі Парызын біледі. Жыртықтар Қашаннан *Т е с і к к е* күледі (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Кірерге тесік таппады. *Қатты ұялды, ұялғаннан не істерін білмеді.* Ажалдан қырық жылдай Қорқыт қашып, *Т а п п а ғ а н* жерден басқа *к і р е р т е с і к.* Дүнияға келдік, кеттік – арман бар ма, Жаннатта орын болса сияр едік (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жадырап келіп күлімдеп қолын созғанда Қоспан *к і р е р г е т е с і к т а п п а й* көзімен жер шұқып қалмаса қайтсін (Т.Ахтанов, Боран).

Қалтасының түбі тесік. *Ақшаның бетіне қарамайтын, есепсіз жұмсайтын; мырза.* – Ақшаға келсек, менің *қ а л т а м н ы ң т ұ б і т е с і к* екенін өздерің жақсы білесіңдер, – деді (Қожанасыр хикая.). Айналайын ағайын, енді бөлек бөліне жайылмаймын, ортаңдамын; салығына да, жылауына да, тізіміне де әзірмін, бүгіннен бастап сендер үшін *қ а л т а м н ы ң т ұ б і т е с і к* (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

Қырық тесік. *Сау-тамтығы жоқ, шұрық тесік.* Дәмеқұлдың әкесі Таңсық деген кісінің *қ ы р ы қ т е с і к,* ырымға бір бүтін жері жоқ кішкене ғана қара лашық үйі болады екен (С.Ерубаев, Шығ.).

Тесігі бітелмеді. *Жоғы түгенделмеді, ісі реттелмеді.* Күйіп кетті биыл тағы несібің, Биыл тағы *б і т е л м е д і т е с і г і н.* Диқан жігіт, енді күнің не болмақ. Енді кімнің күзетесің есігін?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Тесік ен. к ә с. *Қойдың екі жақ құлағының ортасынан дөңгелектей кесіліп салынған белгі* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Тесік моншақ жерде қалмас. а) *Асыл зат жерде жатып қалмайды, керексіз болып қалып қоймайды деген мағынада.* Сөз ұғар осы күнде кісі бар ма? Демеймін жалпақ жұртқа бірдей жағар. Жазған соң *ж е р д е қ а л м а с т е с і к м о н ш а қ.* Біреуден біреу алып, елге тарар (Абай, Тол. жин.). ә) *Күндердің күнінде бағы ашылады, тұрмыс құрады деген мағынада көбіне әйел адамға қатысты айтылатын сөз қолданыс.*

Тесік өкпе. *Қиыншылықты көп көрген, көнбіс.* Өмірде көрмегенді көрген *т е с і к ө к п е* қара жалшының өзі екен (І.Жансүгіров, Әңгім.). Наданды әркім жейді, нандай илеп, Жыртқыш ілген үйректей тірі жүндеп, Өгей бала секілді *т е с і к ө к п е,* Жалғанда теңдік көрмей, жаны күймек (С.Торайғыров, Өлең д.).

Тесік таба алмады. *Жолын, ретін таба алмады.* Өз хатыма өз көзім, Ұялып, қорқып баға алмас. Кепілім менің бір өзің, Бөтен жан *т е с і к т а б а а л м а с* (Абай, Тол. жин.).

Тесік тиын қалмады. *Тұқ жоқ, еш нәрсе қалмады деген мағынада.* Таңертең участоктан шыққан оның денесі түгелімен сырқырап қалған екен, оның үстіне қалтасында *т е с і к т и ы н* да *қ а л м а п т ы* («Лен. жас»).

Төбесі тесік. *Өзі тілінен басқа тілді де біледі деген мағынада.* Тіпті орыс тілі жөнінде мына отырған жастардың *т ө б е с і т е с і к* емес екеніне кім кепіл (Қ.Исабаев, Жолдас.). Әй, өзінің *т ө б е с і д е т е с і к* шығар. Қараөткелдің орыстары қазір қазақшаның түбін түсіреді (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

Түбі тесік шелек тәрізді. *Сөзі көп, аузына сөз тұрмайтын.* Аузына сөз тұрмайтын жігіт қой, ана қасындағы Әнуар да *т ұ б і т е с і к ш е л е к т ә р і з д і* (М.Мағауин, Көк мұнар).

ТЕСІКЖАПЫРАҚ: тесікжапырақ шытырмағы. б о т. *Бір, екі жылдық, биіктігі 6–20 см өсімдіктер* (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

ТЕСІКЖАУЫРЫН з а т. к ә с. *Теріші құралы.* Бетпақдалада табылған б.э.д. II–I мыңжылдықтардың остеологиялық деректері арасынан жауырыннан жасалған қорғаныс құралдары, тері илейтін тырнағыш (орысша чесало), қож (совок) шикі қайысты тартатын *т е с і к ж а у ы р ы н* қатарлылардың көптеп табылуы аталған сүйектің түрлі мақсатта кең қолданылғанын байқатады (Б.Хинаят, Жауырын.).

ТЕСІККӨЗ з а т. *Пәтерлердің сыртқы есігіне орнатылатын кішкентай дөңгелек ойық.* – Алдымен кім екенін сұрамаймысың? – Шешесі сол арада балиғатқа жетсе де, әрдайым осылай болып көрінетін ұлының иығынан итеріп тастап, титімдей *т е с і к к ө з г е* өзі барып үңілді (О.Сәрсенбаев, Уәде).

ТЕСІКМҮЙІЗ з а т. к ә с. *Қайыс таспаны жұмырлап сыдыру үшін аң, мал (көбіне ешкі) мүйізін түрлі көлемде кесіп дайындайтын құрал.* Тілінген қайыс таспаны *т е с і к м ұ й і з д е н* өткізіп, ыспалап алған соң өрімге қолайлы болады (Экспед. матер.).

ТЕСІК-САҢЛАУ з а т. *Қалтарыс жер.* Олар жер астының дүр сілкіністерінен, қараңғы аспанды қақ жарып атылған жасынның жарқылынан жасқана жалтарып, *т е с і к-с а ң л а у* іздеп, зәре құты қалмай қашатын еді (С.Мәуленов, Шыңда.).

ТЕСІК-ТЕСІК с ы н. *Шұрық тесік болған, көп тесігі бар.* Үстінде үлбіреген ақ жібек китель, басында әдемі *т е с і к-т е с і к* гүл өрнегі бар, ақ шетен капрон шляпа, жасының мосқалдығына қарамай, пышақтың жүзіндей қыр түсірген тар балақ шалбар киген (С.Жүнісов, Өшп. із.). Күн көздері бүгін көктемнің қара бұлтының қоршауынан шыға алмай анда-санда жыртық түндік секілді *т е с і к т е с і к* бұлт астынан сығалап қап, жоғалып көрінбей кетеді (З.Шашкин, Сенім).

ТЕСІЛ[1]= е т. *Тесік боп қалу, тесік пайда болу.* Жай құрым киізбен табандаса, екі-үш күнде *т е с і л і п* қалады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Қара жер қазғанменен *т е с і л е* ме, Ай нұрын аспан асып көшіре ме? Шалғайдың қолдан келмес бәрі сондай, Адамға арыстан кеп өтіне ме? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Аспан тесіліп кеткендей. б е й н. *Қатты, толассыз болған жауын-шашын кезінде айтылады.* Биыл нақ алма гүлдегенде, құдайы құрығырдың *а с п а н ы т е с і л і п к е т к е н д е й,* жаңбыры шелектеп құйғанын айтсайшы (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

Жүрегі тесілді. *Қапа болды, қайғырды.* Олар кетсе... ақымақтар есірді, Олар кетсе, Ел *ж ү р е г і т е с і л д і.* Атылғанда Сәкен, Ілияс, Бейімбет Ұлттың басы кеңірдектен кесілді (К.Салықов, Жезкиік).

Табаны тесілді. *Өмір тауқыметін тартты; қажыды.* Солардың жұмысын *т а б а н ы м т е с і л і п* талай істесем де, жарытып ақы бермеді, ауыз толарлық тамақ та бермеді (Қаз. ертег.).

ТЕСІЛ[2]= е т. *Көз алмай қадала қарау.* Жәния қол созған тұсқа көз тігемін, қанша *т е с і л с е м* де, көре алмаймын (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Кенет біреудің альбомға емес, менің өзіме *т е с і л е* қарағанын аңдадым (М.Мағауин, Көк кептер).

ТЕСІЛДІР= е т. *Көз алмай қадалдыру, қарату.* Одаққа болат топшы бітті қанат, Қанатты жай оғынан жылдам сабап. Ұшты ол, Сен де ілестің, коммунизм, Маякқа *т е с і л д і р е* көзді қадап (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ТЕСІЛДІРУ *Тесілдір етістігінің қимыл атауы.*

ТЕСІЛУ *Тесіл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Көз алмай, қадала қарау.* Сынай *т е с і л у і н і ң* мәнісі сол. Бірақ ол онша-мұншаға тосыла қоятын жігіт емес, сыр білдірмеді (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.). Мақсұт әлі бидайға *т е с і л у м е н* отыр. Неше түрлі ойлар мен елестер кезек келіп баланы әуреге салады (Н.Оразов, Жауқазын.). **2.** а у ы с. *Көз алмай оқу, шұқшию.* Ана Кәкімтайға неге жуымайды? Әне, сен бос отырсың, ол кітапқа *т е с і л у д е* (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Қыз. жігіт.).

ТЕСІРЕЙ= е т. *Көз алмай тесіліп қарау, қадалу.* – Әйел Ольганың күйеуінің бар екенін қызғанғандай оған *т е с і р е й е* қарады, – жарайды, сатасың ба, жоқ па? (І.Есенберлин, Қатерлі.). Ол тексеруге дәптерді үнсіз беріп, үнсіз қайтып алатын да, Әмірбектің сөзі мен *т е с і р е й е* сынаған көзқарасына көңіл бөлместен кетіп қалатын (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ТЕСІРЕЙТ= е т. *Көзін алмай қарау, қадалту.* Хасан ет басқан кішкене тышқан көздерін айдалаға *т е с і р е й т е* қадап, ойланып қалғандай (О.Сәрсенбаев, Сағым). Ол қоңырлау шүберек дастарқанның бір нүктесіне көзін *т е с і р е й т е,* үнсіз тыңдап қалды (Ә.Нәбиев, Шолпан).

ТЕСІРЕЙТУ *Тесірейт етістігінің қимыл атауы.*

ТЕСІРЕЮ *Тесірей етістігінің қимыл атауы.*

ТЕТАНИЯ [грек. tetanos] з а т. в е т. *Сіресу, денедегі жеке бұлшық еттердің өздігінен жиырылып тартылуы.* Малды поезбен тасыған кезде мал тек жарақаттанып қана қоймайды, кей жағдайларда әлсіреп (атония), *т е т а н и я* ауруына да душар болады (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.).

ТЕТЕ с ы н. **1.** *Арасында бала жоқ, бірінен кейін бірі туған, тетелес.* Ағалы-інілі *т е т е* екі жігіт, екеуі де – бойдақ (З.Шүкіров, Ізгілік.). Жатқызып тегіс үй ішін, Қысып сүйді сіңлісін. Сырлас *т е т е* бауырдан Айырылу жеңіл ме? (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Жас жағы шамалас, қатар құрбы.* Өзіме *т е т е* туысым бар, менен 2–3 жас үлкен менің бойым онан аласа емес (Б.Майлин, Шығ.). Өзіме *т е т е* командирлердің ішінде маған Курганскийдің өлімі қатты батты (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ТЕТЕЛЕС с ы н. **1.** *Бір-біріне тете.* Құшақтап сүйіп сіңлісі *Т е т е л е с* туған әпкесін, Киді жолға шықпақ боп Көн шапан мен шапкесін (М.Жұмабаев, Шығ.). Құр – үлкен, Балға – оған *т е т е л е с і,* Қаранай – үшеуінің ең кенжесі. Бұл жоңды Үшбозша деп атайтыны – Жайлаған Бозшаның үш немересі (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Жас мөлшері шамалас, қатар-құрбы.* Арқар менен құлжадай Қойындасқан ежелден, Екі тентек *т е т е л е с.* Сойылдасқан екі елден (М.Жұмабаев, Шығ.). Өтей Шыңғысқа өзгені емес, өзіне жас жағынан да, бедел жағынан *т е т е л е с* өсіп келе жатқан Төлегенді жіберді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жаза бер – қамал бұзғандай, Құрбы ғой өзің *т е т е л е с.* Осылай кейде қыздарға Мақтанып қойсаң да, оқа емес (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** а у ы с. *Бір-біріне тіркес, жалғас.* Тақырыптың бөлімдері (тараулары) біріне-бірі жалғасып, тіркесіп *т е т е л е с* кеп отырсын, шатасып, араласып, былығып кетпесін... (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЕТЕЛЕСТЕЙ с ы н. *Тетелес тәрізді, тетелес сияқты.* Жыр гүлін жүрмесек те көркем өріп, Мәуедей бір бақтағы өркен едік. Тәкең мен Қасым, Қапан, Абдолла – біз Алдыңда *т е т е л е с т е й* еркеледік (Қ.Бекхожин, Менің құрдас.).

ТЕТЕЛЕСТІК з а т. *Тетелік, қатарластық, құрбыластық.* Үлкен ойда тұрған ағасына өзімен *т е т е л е с т і г і н* білдірген Орақ еркін сұрақ берді («Лен. жас»).

ТЕТКЕУСІЗ с ы н. *Түйткілсіз, қаяусыз.* Күтіпті бар әлінше князьдағы, Лайық қой шақырған соң сыйламағы. Үйіне бай қайтқан соң, князь келіп, *Т е т к е у с і з* араластық болды аяғы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТЕТКУЛІ с ы н. *Жабырқау, көңілсіз.* Жасырады жоқ, мен театрға *т е т к у л і* көңілмен бардым (С.Шаймерденов, Өмір нұры).

ТЕТКУСІЗ с ы н. *Түйткілсіз, күдіксіз, күмәнсіз.* Дүниедегі әдемінің бәрі де – махаббаттан туған, соның жемісі. Сапақ Ұлдайды *т е т к у с і з* сүйеді (С.Талжанов, Ұлдай.).

ТЕТКІ= е т. **1.** *Тыю, шектеу, тежеу.* Шекер бұрын еміне бермей, еркінсіп, былғаныш қара жұмыстан бойын *т е т к і п* ұстаушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жайшылықта басқа ортада салдырлаған мінезін *т е т к і м е й* еркіндігіне жіберетін болған (Д.Әбілев, Баянауыл). **2.** *Тоқтау, кідіру.* Шіркін, *т е т к і м е й* қат-қабат гулейтін бесатар болса, мен семіз текемен қатар қос бөріні де құлатар едім (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ТЕТРАКОР з а т. ф а р м. *Орталық жүйке жүйесін қоздырып, дем алатын және тамыр қозғалатын орталықтарға әсер ететін дәрі. Т е т р а к о р* – Венгрияның дәрісі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТЕТРАЦИКЛИН з а т. ф а р м. *Өкпеге т.б. суық тигенде ішетін дәрі; антибиотик. Т е т р а ц и к л и н* әрқайсысы өз қасиеттерімен көзге түсетін үш препараттан құрылады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Антибиотиктердің түрі өте көп болғандықтан, пенициллин, стрептомицин, *т е т р а ц и к л и н* тағы басқаларын атауға болады (Ж.Қодаров, Жас ана).

ТЕТРАПОДТАР [грек. tetra – төрт, pus (podos) – аяқ] з а т. з о о л. *Негізінен құрлықта тіршілік ететін жануарлардың төртаяқтылар, омыртқалылар тобы. Т е т р а п о д т а р ғ а*: қосмекенділер, бауырымен жорғалаушылар, құстар және сүтқоректілер жатады (ҚҰЭ).

ТЕТРАЭДР[1] [грек. tetra – төрт, herda – табан, жақ] з а т. г е о м. *Әр қыры үшбұрышқа ұқсас дұрыс төртбұрыш, үшбұрышты пирамида.* ≈ *Т е т р а э д р* бұрыштары.

ТЕТРАЭДР[2] з а т. ә с к. *Темір-бетоннан жасалған, биіктігі бір метр тең қабырғалы пирамида түріндегі танкіге қарсы тосқауылдар. Т е т р а-э д р л е р* бағандар тәрізді топыраққа көмілмей, жер бетіне тасталады (Қаз. тілі термин. Әскери).

ТЕТРИЛ з а т. ә с к. *Бөлшектелгіштігі жоғары жарылғыш зат. Т е т р и л* – ашық сары түсті, иіссіз, суда ерімейтін, көгілдір түсті жалынмен жанатын кристалды зат (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТЕТІК з а т. **1.** *Техникалық механизмнің белгілі бір бөлігі, арнаулы бөлшегі.* Ерте кезеңдерде радиокедергісінің себебін білмей, оны радиоқабылдағыш *т е т і к т е р і н і ң* біреуі істен шыққан деп есептейтін. Ал қазіргі кезеңде бұл Күннің активтік әсері екені толық анықталып отыр (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Осы радиоқабылдағыштың бір *т е т і г і* бұзылса, оны біз оңдай алмаймыз, қашан тілін білетін адам келгенше сөйлемей қалады, апта ғана емес-ау айлар бойы, – дейді (Н.Ғабдуллин, Өмір.). **2.** а у ы с. *Түйінді мәселе, негізгі ой.* Бала айтты: «Жаңа оқуың қандай ғылым? Боямай білдіріңіз ашып сырын. Ол айтты: «Жүре-жүре түсінерсің, *Т е т і г і* тоқсан сөздің – жалғыз түйін (О.Шипин, Дастан.). Көз, құлақ, қол, мұрын, тіл, – бәрі алдайды, *Т е т і г і* – таза ақылмен өлшеп сынау! Терең ойлап, тексеріп, күн батырып, Сонда тауып байлаған ойым мынау (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. <грек. mechane> *Белгілі бір шараны жүзеге асырудың ішкі жүйесі, жол, амал-тәсілдерінің құрылысы.* Қазақ жазуын латын әліпбиі негізіндегі жаңа графикаға көшірудің мемлекеттік *т е т і к т е р і* әзірленіп жатыр («Тілтаным»).

Көңілі тетік. *Ойлы, саналы деген мағынада.* Едігенің көзі кемі болмаса, Жаралыста *к ө ң і л і т е т і к* Ойы зерек бала еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол Баян өз жолына қалды кетіп, Белін буған шып-ширақ *к ө ң і л і т е т і к.* Ең болмаса бір көріп кетейін деп, Әке-шеше қасына келді жетіп (Қозы Көрпеш.).

Тетігін тапты. *Ыңғайын, жөнін білді.* Төмен түсер *т е т і г і н т а у ы п* алды, Ажалға себепті еді, аман қалды. Бір бентін машинаның бұрап еді, Ағаш ат төңкеріліп төмен салды (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сен жаздың ғой Ескі өкініш жарасын. Сен жанымның бар *т е т і г і н т а б а с ы ң.* Мені сүйген аз ба, көп пе – білмеймін, Мен сүйгеннің тәңірі сен боп қаласың (К.Салықов, Жезкиік).

ТЕТІКТЕЙ с ы н. *Тетік сияқты, тетік тәрізді.* Өмірге керек бұранда – *Т е т і к т е й* болып өзі де (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

ТЕТІКТІ с ы н. *Тетігі бар, тетігі көп.* Жер астындағы жұмыстарға көзі қанша қанып жүргенімен, тоқсан *т е т і к т і* кен комбайнын бірден меңгеріп әкету оңайға соқпады (Өнегелі өмір).

ТЕТІКШІ з а т. *Тетігін табушы, жетік маман.* Жұртың баршасы қара жұмысқа бара бермес. «Тәйт-тәйт!» – деп тұратын *т е т і к ш і л е р* де керек шығар (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.).

ТЕТІР с ы н. *Теріс, өрескел; бұрыс, қате.* Деді де, бала күреңімен самғады, Өз атын өзі ұрандауынан танбады. *Т е т і р* де болса, тентек баланың аруағы Шашылып жатқан ауылды тегіс шарлады (М.Мақатаев, Шығ.). Қарап отырсаң, тіршіліктегі кейбір іс, кейбір қатынастар *т е т і р* шешілуге ыңғайлы тұрады (Б.Нұржекеев, Күйтолғақ).

Тетір мінез. *Теріс, өрескел қылық.* Мұндайда босатылған шөлмек, ішілген тентек су, тентек су ішуден туған *т е т і р м і н е з*, атылған мылтық мерген жіті көз... балық майлы-ақ – бәрі де қолмен қылғандай айтылып, желдігі жетіліп, жетістігі артып көрсетіледі (Б.Қыдырбекұлы, Мысық.). Менің өз көқарасым бар екенін, *м і н е з і м н і ң т е т і р* екенін біледі ғой. Маған жолай қоймады («Жас Алаш»).

Тетір пышақ. к ә с. *Етікшілердің етіктің ұлтанын тегістегенде қолданылатын басы қысқа, қиғаш пышақ* (Қаз. қолөнері).

ТЕТІРЛЕУ с ы н. *Терістеу, өрескелдеу.* Қылығының *т е т і р л е у* болғанын сезінген Зәуре тізерлеп отыра қалды да, нанын жей бастады (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

ТЕТІРЛІК з а т. *Теріс іс, өрескел қылық.* Ел іші тентексіз бола ма, анда-санда болса да, *т е т і р л і к* пен тентектік кездеспей қоймайды («Соц. Қаз.»).

ТЕТІР-ТЕНТЕК з а т. *Бұзық, тентек, қияңқы.* Мысалы, тасқын кезінде жұрттың мүлкін тонау басталған. Сондай *т е т і р-т е н т е к т і* тыюға ол қорқытатын әділ бүйрық берген (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

ТЕФЛОН [ағыл. telfon] з а т. х и м. *Тамақты күйіп кетуден сақтау үшін ыдыстың түбіне жағылатын арнайы материал.* Полимеризациялық пластиктердің ішіндегі конструкциялық материал ретінде қолданылатыны тек қана *т е ф л о н* (Химия).

ТЕФТЕЛИ з а т. т а м а қ. *Тартқан етке күріш, көкөністер қосып дайындалатын шар тәрізді котлет.* Үй қояны және балықтың етінен (немесе кез келген балықтың жон етінен) дайындалатын қою тағам; ет тартқыштан өткізілген ет және балық етінен әзірленген домалақ (шар тәрізді) котлет. Біріншіден, *т е ф т е л и* кепкен нан ұнтағына емес, ұнға аунатылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТЕХМИНИМУМ з а т. *Техника жайындағы білім сынағы.* Жұмысшылар, мамандар дүркін-дүркін сынға түсіп, *т е х м и н и м у м* тапсырып тұрады (Т.Нұртазин, Адам.).

ТЕХНИК з а т. *Техникалық орта білімі бар маман.* Мұғалімдер, дәрігерлер, *т е х н и к т е р* дайындайтын техникумдар әскер ойынын үйрететін ВУЗ-дар ашылып жатыр (С.Шәріпов, Бекболат). Советтік инженерлер, архитекторлар, *т е х н и к т е р* бірігіп отырып, қаланың генералдың планын жасады (С.Мұқанов, Саяхаттар).

ТЕХНИКА [грек. technikē] з а т. *Өндіріс құралдарының жиынтық аты.* Таубай үшін тер төгілетін шақ дер кезінде туғалы түр, осыдан барысымен ауданның бүкіл *т е х н и к а с ы н* сор бойына төктіреді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Бұрын көшпенді, мал өсірумен ғана айналысқан қазақ сияқты халыққа бүгін егін егу, канал қазу, ауыл шаруашылығының жаңа *т е х н и к а с ы н* меңгеру, шын мағынасындағы еңбектің озық өнегелерін бойына сіңіру барлық жерде бірдей оңайшылықпен табылып жатқан жоқ (F.Мүсірепов, Суреткер.).

ТЕХНИКАЛАНДЫР= е т. *Техникамен жабдықтау.* – Жоқ, ақылың өзіңе. Балық аулауды *т е х н и к а л а н д ы р ы п* алмай, басқа нәрсеге көңіл бөлмеймін (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ТЕХНИКАЛАНДЫРУ *Техникаландыр етістігінің қимыл атауы.*

ТЕХНИКАЛЫҚ с ы н. *Техникаға тән, техникаға қатысты.* – «Өледі» дегенді әлде бір ашумен айтты. – Облыстан бүкіл *т е х н и к а л ы қ* аппараттарымен дәрігер шақырттық, келісімен операция жасаймыз (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). Шындықта, біздің конструкторлар үлкен талантты сонымен қабат *т е х н и к а л ы қ* ғылымдарды толық меңгерген адамдар (F.Мұстафин, Ой әуен.).

Техникалық бақылау. *Шығарылатын бұйымдар сапасының тағайындалған стандарттар мен техникалық талаптарды қанағаттандыруын қадағалау және өндірістік ақауды жібермеу мақсатында өнеркәсіп орындарында атқарылатын жұмыстардың жиынтығы.*

Техникалық білім. *Өндіріс, құрылыс, көлік, байланыс, шаруашылық салаларында техникалық мәселелерді шеше білуге қажетті білім мен дағдылар кешені. Т е х н и к а л ы қ б і л і м н і ң* арнаулы, қосалқы және жалпы түрі бар. Арнаулы *т е х н и к а л ы қ б і л і м* геология, тау-кен, энергетика, металлургия, машина жасау, радиоэлектроника, т.б. салалары мамандарына беріледі. Қосалқы *т е х н и к а л ы қ б і л і м н і ң* мақсаты – ғылым, мәдениет, білім беру салаларында қолданылатын аппарат, механизм, машиналарды пайдалануға үйрету (ҚҰЭ).

Техникалық дақылдар. б и о л. *Сабағы, жапырағы, жемісі, тамыры, гүлі әртүрлі өндірісте шикізат ретінде пайдаланылатын өсімдіктер.*

Техникалық қызмет көрсету. *Пайдалану барысында жүзеге асырылатын және пайдаланудағы немесе сақталудағы жабдықтарды күтіп-баптап, жұмысқа дайын тұруға бағытталған ұйымдық-техникалық шаралар кешені. Т е х н и к а л ы қ қ ы з м е т к ө р с е т у г е* жабдықтың жұмысқа жарамдылығын тікелей қамтамасыз ету (алдын алу, ағымдағы жөндеу, бақылау), сондай-ақ жұмысқа дайындау жөніндегі нақты шаралар (дайындық жұмыстарын жүргізу, реттеу, май құю, майлау т.б.) жатады (ҚҰЭ).

Техникалық мата. *Мәшине тетіктерін, қондырғыларды, сондай-ақ химия, автомобиль т.б. өнеркәсіп салаларындағы әртүрлі техникалық бұйымдарды дайындау үшін тікелей не жанама түрде қолданылатын тоқыма мата. Т е х н и к а л ы қ м а т а л а р* табиғи талшықтар мен хим. талшықтардан (лавсан, капрон т.б.) кәдімгі не арнаулы тоқу станоктарында дайындалады (ҚҰЭ).

Техникалық регламент. *Стандартқа немесе ережелерге тікелей не оларға сілтеме жасау арқылы, не осы құжаттардың мазмұнын енгізу арқылы міндетті талаптар белгілейтін нормативтік құжат. Т е х н и к а л ы қ р е г л а м е н т* сондай-ақ терминологияға, белгілеулерге, буыптүюге, таңбалауға, олар өнімге, процеске (жұмысқа), қызмет көрсетуге немесе өндірістің әдісіне қолданылатын дәрежеде талаптарды қамтуы немесе ерекше мазмұндауы мүмкін (Заң термин. анықт. сөздігі).

Техникалық су. *Техникалық мақсатқа қолдануға жарамды су.* ≈ *Т е х н и к а л ы қ с у д ы* тасымалдау.

Техникалық шарттар. *Нақты өнімге, үдерістерге, көрсетілетін қызметтерге немесе өнімнің бірнеше түріне қойылатын техникалық талаптарды белгілейтін нормативтік құжат* (Заң термин. анық. сөздігі).

ТЕХНИКУМ з а т. *Халық шаруашылығының түрлі салалары үшін мамандар даярлайтын кәсіптік арнаулы орта оқу орны.* Сен сияқты жеті жылдық бітіремін, онан кейін *т е х н и к у м,* онан кейін институт, онан кейін тағы бірдемесін бітіремін деп жүрер деймісің (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Бүркіт күзден бастап астанада жаңа ашылған мұғалімдер *т е х н и к у м і н е* сабақ беретін боп келісті (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ТЕХНИЦИЗМ з а т. *Істің мәніне көңіл бөлмей, техникалық жағына бой ұру.* Адамның ойлау қабілетінен гөрі жарқанаттың сезім түйсіктері артық деген пікір айтылады, бұл – автордың *т е х н и ц и з м г е* бой ұрғаны («Қаз. әдеб.»).

ТЕХНОГЕНДІК с ы н. *Техниканың дамуы нәтижесінде, өндірісте түрлі технологияны қолдану арқылы қол жеткізілген.* Өндіріс қалдықтары өсіп отырған жағдайда оларды жинау үшін *т е х н о г е н д і к* рельеф ойыстарын пайдалану керек (Т.Қалыбеков, Экология.).

ТЕХНОГЕНЕЗ [грек. techne – өнер, шеберлік, genesis – шығу тегі] з а т. *Адамның өндірістегі іс-әрекеті кезінде табиғат кешендерінің өзгеру үдерісі.* Адамның биосферадағы жалпы планеталық геологиялық әрекетінің процестерін А.Е.Ферсман *т е х н о г е н е з* деп атауды ұсынады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТЕХНОКРАТ з а т. *Технократия өкілі. Т е х н о к р а т т а р* осы кезде басқарудың дәстүрлі құрылымдарында жетекші орындар алған жаңа тап ретінде түсінілді (А.Берл, А.Фриш және т.б.) (Саяси түс. сөздік).

ТЕХНОКРАТИЯ [грек. techne – өнер, шеберлік, kratos – билік] з а т. **1.** *Өндірісті басқару*

жеке мемлекеттің экономикалық саясатын іске асыруға қатынасатын жоғарғы шеберлігі бар мамандардың тобы (ғалымдар, инженерлік-техникалық интеллигенция, менеджерлер т.б.). Т е х н о к р а т и я тұтас қоғамды ғылыми-техникалық ұтымдылық қағидаларымен басқаруға болады деп тұжырымдайды (ҚҰЭ). **2.** *Саяси билікті техникалық мамандарға беру керектігін насихаттайтын әлеуметтану ілімі. Т е х н о к р а т и я* саясаттың этикалық-рухани өлшемдерін ескермейді, мәдениеттің, өнердің, рухтың маңызын жоққа шығарып, гуманизмге жат қылықтарға негіз жасайды (ҚҰЭ).

ТЕХНОКРАТИЯЛЫҚ с ы н. *Технократияға қатысты, технократияға тән. Т е х н о к р а т и я л ы қ* идеялар XX ғ. 30-шы жылдарында АҚШ-та және Еуропаның бірқатар елдерінде кеңінен таралды (Г.Скотт, Г.Лоэб және т.б.) (Саяси түс. сөздік).

ТЕХНОЛОГ з а т. *Технология маманы.* Лиза – технологиялық институтты сырттай оқып, биыл бітіріп келген жас *т е х н о л о г* (У.Қыдырханов, Шаңқай түс). *Т е х н о л о г* болып шығамыз дейді екеуі, соңғы кездесуі жөнінде бір ауыз сөз жоқ (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ТЕХНОЛОГИЯ [грек. techne – өнер, шеберлік, logos – ілім] з а т. *Ғылыми-практикалық негізде шикізатты дайын өнімге айналдырудың әдіс-тәсілдерінің жүйесі; ғылымның өндіріс құралдары арқылы материалға, шикізатқа немесе жартылай өнімге әсер ету жолдары мен әдістері туралы саласы.* Бұл жұмыстардың мазмұны мен көлемі *т е х н о л о г и я м е н* және белгілі бір жабдықтардың қолданылуымен сипатталатын бірқатар өндірістік процестермен анықталады (Т.Қалыбеков, Экология.).

ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Технологияға тән, технологияға қатысты.* Қазіргі уақытта кен өндіру, қазбалардың орнын ауыстыру және топырақтың құнарлы қабатын жинап алу жұмыстарын тиімді ұштастырудың көптеген *т е х н о л о г и я л ы қ* схемалары бар (Т.Қалыбеков, Экология). Жұмсалған еңбек, оған шығарылған қаражат, егіс және басқа қосымша жұмыстардың мезгілдері, әрбір дәнді дақылдың *т е х н о л о г и я л ы қ* картасы – бәрі қағазға түсірілген (І.Есенберлин, Көлеңке.).

Технологиялық болжау. *Шығарылатын бұйымдардың тұтынылу қасиетінің және пайдаланылатын технологияның келешекте ықтимал жаңартылуын айқындайтын және өндірістік шығындардың құрылымындағы ықтимал өзгерістерді бағалайтын болжамдау* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Технологиялық детерминизм. *Технологиялық өзгерістер қоғам дамуының негізі болып табылатын және әлеуметтік ұйымдастыру, экономика, қоғамның мәдениетіне және оның құндылықтарына елеулі ықпал ететін әдістеме. Т е х н о л о г и я л ы қ д е т е р м и н и з м* техниканың қоғам өмірінің саласы ретінде дербестігіне, өзіндігіне сүйенеді (Саяси түс. сөздік).

Технологиялық процесс [үдеріс]. *Кез келген тетікті, жартылай өнімді, бұйымды жасау үшін жұмысшылар мен еңбек құрал-саймандарының бірлесе жасаған қызметі; өндіріс процесінің бір бөлігі. Т е х н о л о г и я л ы қ п р о ц е с к е* физикалық, химиялық, термикалық, гальваникалық, механикалық және т.б. өндірістік, сапалық, экономикалық көрсеткіштерге немесе нәтижелерге қол жеткізетін іс-әрекеттер жатады (ҚҰЭ).

ТЕХНОПАРК з а т. *Ғылыми зерттеулер мен жаңа технологиялардың тәжірибелік өндірісін жүзеге асыратын ғылыми-өндірістік кешен.* Тараз мемлекеттік университетінің инженер-техник қызметкерлері мен ғалымдары өзге де ғалымдармен, зертханалармен бірлесе отырып, *т е х н о п а р к* құруды көздеп отыр («Егемен Қазақстан»).

ТЕХНОПОЛИС [ағыл. technopolise] з а т. э к о н. *Ғылымды, білімді және жоғары деңгейде дамыған өндірісті аумақтық біріктірудің қазіргі заманғы нысаны; еркін экономикалық аймақтың бір түрі. Т е х н о п о л и с* ғылыми-зерттеулер негізінде үздіксіз инновациялық циклді қамтамасыз ететін ғылыми орталық төңірегіне біріккен бірыңғай ғылыми-өндірістік және оқу, сондай-ақ тұрғын үй және мәдени-тұрмыстық аймақ болып табылады (ҚҰЭ).

ТЕХНОСФЕРА з а т. **1.** *Адамның техникалық және техногенді нысандар арқылы (ғимараттар, жолдар салу, әртүрлі механизмдер т.б.) түпкілікті өзгерткен биосфераның бір бөлігі.* **2.** *Әлеуметтік-экономикалық сұранысқа сәйкес адамзаттың техникалық құралдармен қоршаған ортаға жанама немесе тікелей әсер етуі арқылы өмір сүру ортасын мүмкіндігінше жақсарту мақсатында биосфераның өзгертілген бір бөлігі.*

ТЕХНОФОБИЯ [грек. techne – кәсіп, шеберлік, phobos – қорқыныш] з а т. *Техникалық прогресті теріс қабылдау, техникаға үміт артудан гөрі оның әкелер қауіп-қатерінен үрку, техниканы адамның жауы деп санау. Т е х н о ф о б и я* идеологиясы адамзатты жөн-жосықсыз тұтынушылық жолында техниканың құлы болып, соның бір тетігіне айналып кетуден сақтандырудан туындайды (Мәдени-филос. энц. сөздік).

ТИ *Араб әліпбиіндегі «т» әрпінің айтылуы. Т ә* әрпі тіл ұшының үстіңгі екі күрек тістің біткен жеріне тиюі арқылы шығады (Е.Ыбырайымұлы,.. Құран оқып үйренейік). *Т ә* әрпі екі жағындағы, яғни алдындағы және өзінен кейінгі әріптермен қосылып жазылады (Е.Ыбырайымұлы,.. Құран оқып үйренейік). *Т и* тілімнән шығарып түрлі әбиат Си сәнаи мәдхия хүрмәт еттім (Абай, Тол. жин.).

ТИ= е т. **1.** *Бір нәрсенің екінші бір нәрсеге барып тірелуі, соқтығуы.* Жұлқынып пырақтар да

күш қылады, Келгендей ту аспанға ұшқылары. Сатырлап сауырынан қамшы *т и с е*, Тұлпарлар тұяқ тіреп ышқынады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Назбедеу аттың тұяғы Тасқа *т и с е* тұралар. Екіталай жер болса Ердің басы сыналар, Жесірдің қамын ойласаң, Жетімнің көңілі жұбанар (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Оқ тию, найза қадалу.* Оң емшектен бір найза *Т и г е н* екен көлденең. Жұлып алып найзасын, Жауын о да түйреген (О.Шипин, Дастан.). Мен құлап барып тоқтадым, Жалынға кімдер күймейді. Соңғы кез атқан оқтарым, Көздеген жерге *т и м е й д і* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **3.** а у ы с. *Бір нәрсені алу, иелену.* Еркін *т и і п* қонысы, Кеңір ме екен өрісі, Не болады орысы, Соны ойлайық бағалап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Т и г е н* соң қалағаным қолыма енді, Қуанып қайта түстім жолыма енді. Келінін аман-есен көрсе әкем, Қалар тасып, көңілі толып енді... (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** а у ы с. *Біреуге тиісу, соқтығу, ұрыну.* Тебіңдер, қамырша илеңдер, Қинаңдар, үнін шығарма! Шешесіне *т и м е ң д е р*, Отырар іштен тынар да (М.Мақатаев, Шығ.). Елге қатаң *т и е т і н д е р і* де бар шығар, жоқ деп айта алмаймын. Көптің ішінен не шықпайды? Аласапыра төңкеріс заманы, мұндайда лай судан балық аулайтындар да боялып балшабек болып жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **5.** а у ы с. *Шабуыл жасау, жауға шабу.* Амал бар ма көнбеске, Бастығы сүйдеп айтқан соң, Қырға шықты сарбаздар Солдатқа шауып *т и м е к к е* (О.Шипин, Дастан.). **6.** а у ы с. *Күйеуге шығу, тұрмыс құру.* Базарбай. Менен сыр жасырмайтынның қайда? Япырай: Осы түріңізбен бір жас жігіт табылмады ма? Неге шалға *т и д і н і з?* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ғашық жарым ер Манас, Егескенді жер, Манас, Екі қызды мен таптым Сүйіншімді бер, Манас, Жеті жылдай зынданда, Жылаумен нәзік қылдан да, Жарық көрмей жалғанда, Жатыр жылап арманда. Бір ықтияр бермейді, *Т и* деп маған барғанға (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **7.** *Болымсыз тұлғада «ұрыспа», «бетін қайтарма», «ұрып-соқпа» деген мәнде қолданылады. Т и м е ш і*, көкем, балапаныма *т и м е ш і*, Қамығып қалар, қабағыңды да түймеші. Қақпашы қолын, не аламын десе, ал деші, Тартпашы қолын, не кием десе, ки деші (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Ала өкпе тигір! қ а р ғ ы с. *Кеселге ұшырағыр!* Мына *а л а ө к п е т и г і р л е р і ң д і* кидірмелетіп қайда апарасың, үйге кіргізейін деп ең едің соншама? (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Алланың кәрі тиді. *Құдайдың қаһарына ұшырады.*

Алынбай жүрген кек, тимей жүрген есе. *Қарымтасы қайтпай, өтеуі түгелденбей жүрген орай.* Мына Найманда *а л ы н б а й ж ү р г е н к е г і ң, т и м е й ж ү р г е н е с е ң* болса, оныңды айт (М.Әуезов, Шығ.).

Ас [дәм, тамақ] ауыз тиді. *Дәм татты, аз ғана тамақ іште.* Күндіз жұмыстан қайтқан соң, *а с а у ы з т и і п* тыныстап жатқан Жақсылықтың құлағына бір күй оралып жатыр екен (Ғ.Сланов, Домбыра). Сыздық жолшыбай бұлармен де амандаса кетуге соғып еді, Ырысжан *д ә м а у ы з т и* деп, үйге енгізді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Ат тұяғы тимеген. *Ешкім бармаған, аяқ баспаған. А т т ұ я ғ ы т и м е г е н* Ақ кіріш тас суда бар. Әзірейіл келген күн Жан қалар жер қайда бар (Бұқар жырау, Жыр.).

Аузың [ернің] аққа тимегір! қ а р ғ ы с. *Мал бітпесін деген мағынада.* Судыр Ахмет әйелінің жалғыз інгенді есік алдына шөгеріп қойғанын көріп: «Ой әтеңе нәлет! Ой, *е р н і ң а қ қ а т и м е г і р*! Ой, мал көрмегір көргенсіз!» – деді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Аузы асқа, ауы атқа тиді. *Дәулетті бола бастады деген мағынада айтылады.* Бертін келген кездерде Жәукенің ол еңбегі босқа кетпей, Ахметтің арқасында *а у з ы а с қ а, а у ы а т қ а т и і п*, есіктегі басы төрге жетті (С.Торайғыров, Шығ.).

Аузы майға тиді. *Асқа не бір олжаға кенелген кісі туралы айтылады.* Кейбір жаман білмейді. Дүниеде құдай мал берді. Ақ айраны ашылмайды, *А у з ы м а й ғ а т и г е н* соң (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Аузы аққа тиді. *Мал төлдеп, сүт іше бастады.* – Қарағым-ау, *а у з ы м ы з а қ қ а т и д і* ғой. Колхоз берген қара сиырымыз ақтан тарықтырар емес, – деді кемпір (С.Ерубаев, Шығ.). Жарлының *а у з ы а қ қ а т и с е*, мұрны қанайды (Мақал).

Аузы көкке [жусанға] тиді. *Жерге шөп шығып, мал тойына бастады.* Майқара қабағына біткен изен, Қой жүрмейд боз *ж у с а н ғ а а у ы з т и г е н*. Шайырдың ақ салмасы ардақты шөп, Жеген мал бір уысын шықпайды үйден (О.Шипин, Дастан.). Қыстан жүдеу шықса да, *к ө к к е а у з ы т и г е н* соң, мал, жайлауға беттеген адам еліре бастапты (Ғ.Мұстафин, Шығанақ).

Ауыз тиді. *Дәм татты, аздап жеді.* Бұйырған дәм осы шығар деп, қуырдақтан а *у ы з т и д і* де, жалшылардың айбатын елемеген, байқамаған қалып танытты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Асығып отырған Танакөз алдына қойған сықпа құрт пен сары майдан *а у ы з т и д і* де, тысқа шықты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Ауыр тиді. *Қатты батты, көңіліне келді.* Еламан ұзақ жолдан қалжырап келген кәрі атасына бұл әңгіменің *а у ы р т и е р і н* білді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бақ берсін барған жерде, Төрткенім-ай, Өзіңді аңсап жүріп өпкенім-ай, Кәрі әжең, ақсақ апаң, ауру әкең, Апырым-ай, *а у ы р т и д і* кеткенің-ай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Аш бөрідей тиді. *Қырғидай тиді, қырып-жойды.* Маңына *а ш б ө р і д е й т и д і* қатты, Талайды табанға сап зар жылатты. Бүйідей төңіректі бүрліктіріп, Қиратып қыстауларды отқа жақты (О.Шипин, Дастан.).

Аяғы аннан-саннан тиді. *Безіп ұша жөнелді, зулады. А я ғ ы а н н а н - с а н н а н т и і п*, безіп келеді (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Аяғы аяғына [жерге] тимеді. *Шапшаң, тез жүрді, зыр жүгірді.* Асқан бір көңілділік те осы құбылыспен ере келгендей ол [Есен] тіпті, *а я ғ ы а я ғ ы н а т и м е й*, ауымдай аттап, қасындағы Ғаниды шұбар терге шомдырды (М.Иманжанов, Шығ.). Мұнда келгелі Еламанның *а я ғ ы ж е р г е т и м е д і* (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Басына тиді. *Соққы жеді, аузы күйді. Б а с ы ң а т и д і*, байқадың, Бәсінен басты шайқадың. Тағы бар ма айтарың (Абай, Тол. жин.). Мұнан былай тыныш жүр, Бүйте берсең, батырым, *Б а с ы ң а т и е р* бұл ісің! (О.Шипин, Дастан.).

Бәлесі тиді [пәлесі]. *Кесіріне қалды, жаманшылыққа ұрындырды.* Буының қатпаған жас қанат балапан екенсің, *б ә л е с і т и е р*, көріспесең қайтеді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Бір *п ә л е с і т и е р* деп қашып бара жатыр (С.Шаймерденов, Өмір.).

Бөрі [қасқыр] тиген қойдай. *Быт-шыты шыққан, ойран-топыры шыққан. Б ө р і т и г е н қ о й д а й* ғып. Түс-тұсына қуады. Садағы жеткен жер болса, тартып кетіп барады (Мұңлық-Зарлық). *Қ а с қ ы р т и г е н қ о й д а й - а қ* Патша әскері болды қан; Амангелді жайпады От жарқылдап қылыштан (О.Шипин, Дастан.).

Бүйідей тиді. *Қатты әлек салды; әлем-тапырығын шығарды; апшысын құырды.* Өзіңізге мәлім, бұл бай-жуандарға, молда саудагерлерге... *б ұ й і д е й т и г е н* кезі (С.Бегалин, Уақыт.). Айналаңдағының бәріне *б ұ й і д е й т и і п*, өзіңе сірә бүгін бірдеңе болған ғой (М.Иманжанов, Шығ.).

Бықпырт тигендей. *Бүйі тигендей, азан-қазан етіп.* Осы топ ымырт жабыла Үркімбайдың аулына жетіп, барлық ауылдың еркектерін *б ы қ п ы р т т и г е н д е й* сабап, Үркімбайды өз үйінен сүйреп алып шықты (М.Әуезов, Шығ.).

Дес тиді. *Есесін, теңдігін алды.* Әміріне ақ патшаның амал қанша! Алпыс үй айдалада жатыр аңша. Дариға, *д е с т и е р* күн келер ме екен, Етер ек сан етіңді борша-борша («Қаз. әдеб.»).

Дөп тиді. *Нысанаға дәл тиді, тап келді.* Тоқтама жөнел! Жөнеле бер! – деп Абай атына қалшы баса берді. Қарабас өз ішінен: «Мына балаға Байдалы сөзі *д ө п т и д і*-ау! Ширығып келе жатқаны сол-ау!» – деп ойлаған (М.Әуезов, Шығ.).

Діңкеге тиді. *Титығына жетті, тұралады, болдырды.* Мынау соғыс халықтың әбден *д і ң к е с і н е т и г е н* жоқ па (І.Жансүгіров, Шығ.).

Есе тиді. *Енші алды.* Кім малды болса емес пе солар палуан, Кедейге *е с е т и е д* сонан қалған, Бұл – менің қонысыма лайық деп Бұлақты Бектас күшпен тартып алған (О.Шипин, Дастан.).

Енші тиді. *Мал-мүліктен үлес алды.* Қайын бардық, Қатын алдық, *Е н ш і т и д і* азғана (Абай, Тол. жин.).

Ерік тиді. *Өз билігі өзіне берілді.* Шал қуанды *т и г е н* соң *е р і к* өзіне, Төбесінен тік тұрып қылды қызмет (Абай, Тол. жин.). Ой кіргелі *т и м е д і е р і к* өзіме, Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме. Өзі ермей, ерік бермей, жұрт қор етті, Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме (Абай, Тол. жин.).

Жай тимеді. *Ауыр соқты, қиналды.* Сені өкпе мен ренішке батырғанда белшеден, Кем мұңайып, аз қиналып тұрмын ба екен мен сенен! Бұл айтылған достық сынды мейлің шын ұқ, шын ұқпа, Тек қана оның маған да *ж а й т и м е г е н і н* ұмытпа (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Жазаба тиді. ж е р г. *Қырсық шалды, бәлеге жолықты.* Егер осы пірәдәрді бұзса, *ж а з а б а т и е д і*, – депті (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Жамбасы жерге тигенше. *Өле-өлгенше, ақырғы демі біткенше.* Аңдасып, арбасып, алыстан болса да, бұның басына пәле тілеп жүретін қаскөйлер бар. *Ж а м б а с ы ж е р г е т и г е н ш е*, солар «асқақтамасын, басынбасын» деп ойлайды ғой (М.Әуезов, Шығ.).

Жамбасы жерге тиді. *Қайтыс болды, дүние салды.* Ақсақал, көзіңіздің түгісінде өзіңізге бір жайлы орынды лайықтамайсыз ба, ертең *ж а м б а с ы ң ы з* қайырымсыз қара *ж е р г е т и г е н* күні атыңыз өшеді-ау (М.Ермеков, Тарту).

Жанына [жанды жеріне] тиді. *Қатты күйзелтті, қабырғасын қайыстырды.* Ұмытқан екенсің кімнің арқасында Жұмабек болып жүрт қатарына қосылғаныңды деп, одан бетер *ж а н ы н а т и і п т і* (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Бұл шіркіннің осал жері – жұмысқа үнемі кешігуі еді. Дәл осы жерде сөз болған соң, *ж а н д ы ж е р і н е т и г е н* соң, үндемей қалды (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Жарғақ [жар] құлағы жастыққа тимеді. *Тыным таппады, дамыл көрмеді. Ж а р ғ а қ қ ұ л а ғ ы ж а с т ы қ қ а т и м е й*, анаған бір, мынаған бір айта жүреді екен (С.Төлешов, Түрлі. бас.). Бірақ есі-дертім туған жақта, Семейді қашан көрем, елге қашан бір оралам деп аңсағанда *ж а р қ ұ л а ғ ы м ж а с т ы қ қ а т и м е й д і*, – деді Данияр (М.Әуезов, Шығ.).

Жастыққа басы тиісімен. *Жата сала, жатқан бойы.* Өткен түнде *ж а с т ы қ қ а б а с ы ң ы з т и і с і м е н* қорылдап ұйықтап кеттіңіз (С.Омаров, Қызыл арай). Шаршап келген олар *ж а с т ы қ қ а б а с ы т и і с і м е н - а қ* ұйықтап кетті (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

Жау тигендей. *Асығыс, тым жедел; қым-қуыт.* Жаздың қайнап тұрған ыстық күні жылқымды суарайын деп, құрық үстіне құрық салып, *ж а у т и г е н д е й* қуа, көлге келсем, тақсыр-ай күннің ыстығын сонан білерсіз (Қаз. ертег.).

Жау тиді. *Жау тұтқиылдан шабуыл жасады.* Аңдаусызда *ж а у т и д і*, Өкпе тұстан жынданып. ұл-қызым жауға аттанды, Қаруланып, қырланып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Жауырыны [жамбасы] жерге тимеген. *Ешкімнен жығылмаған; күшті.* Ал, мен кәдімгі өзің естіген, *жауырыным жерге тиіп* көрмеген, бірақ Құнысты бір сілки алмай жүрген Жолмұқанмын (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Пұшық сары – даусы кернейдің үніндей созылған әнші, қара сұры – *Жамбасы жерге тимеген* балуан (І.Есенберлин, Шығ.).

Жәрдемі тиді. *Көмегі болды, қолғабыс етті.* Мен өтермін, кетермін, Жоқтарсың мені бір кезде. *Жәрдемім тимес*, не етермін, Бекінем осы бір сөзге (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Үшінші саудагерлік. Саудагерлік жер танытады, ел танытады. Ақметше, сен осының бірін ұста. Ұста дегенім оқы дегенім» – деді. Менің оқуыма нағашымның сөзі ғана қамшы болған жоқ, оның *жәрдемі* де *тиді* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Жел тиді. *Жел ұстап, шаншулап ауырды. Жел тиіп* қалмасын (Ауызекі).

Жеңіл тиді. *Оңай болды, оңайға түсті.* Бір үйдің іші түгел ауырса, *жеңіл тие* ме? Жоқ, жарымы сау болса, *жеңіл тие* ме? (Абай, Тол. жин.).

Жүген-құрық тимеген. *Үйретілмеген, бұғалық тимеген; еркін, тағы, бетімен өскен.* Асау өсіп арқада *жүген-құрық тимеген* матау көрмей ер жетіп, жасынан ноқта көрмеген, Бостандық, теңдік, еркіндік – Басқаны жаны сүймеген (С.Сейфулиин, Шығ.). ...*Жүген-құрық тимеген* асауды үйреткенде, ешбір жігіт оның алдына түскен емес («Қаз. әдеб.»).

Жүрекке жылы тиді. *Көңілге қона кетті, жанына жақты.* Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы. Қиыннан қиыстырар ер данасы. Тілге жеңіл, *жүрекке жылы тиіп*, теп-тегіс жұмыр келсін айналасы (Абай, Тол. жин.). Шашпаспын сырларымды ішім білген, *Жүрекке* жүрген жерде *жылы тисе*, Танытар үндемей-ақ күшін өлең (Ғ.Орманов, Үлес).

Жүрекке тиді. а) *Май немесе майлы ас тәбетін қайтарып тастады.* Майлы ас жемеген шалдың кешегі тамағы *жүрегіне тиіп* қалыпты (Қаз. тілі фразеол. сөздігі). ә) *Бетін қайтарды; көңіліне тиді.* Ат үстінен аударыссақ та, мені аларлық жігіт жоқ. Тартқан көкпарда, жаяу күресте, ат үстіндегі аударыста көбінің көзіне көрініп, ноғай жігіттерінің *жүрегіне тиіп* тастаған (І.Жансүгіров, Шығ.).

Жылы тиді. *Жанына жақты, ұнамды болды.* Жарым жақсы киім киіп, Келді жанға *жылы тиіп*. Диуана болды бұл көңілім, Басылмай бір құшып, сүйіп (Абай, Тол. жин.). Жеріңе сенің қарасам, Белең-белең белің бар, Бетке *жылы тиеті н*, Қоңыр салқын желің бар (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Жынына [қытығына] тиді. *Ашуын келтірді, ызаландырды.* Шалқардың түрмесінде жатқан Еламан мен Райға бара алмағаны жанына батып, ызасын кімнен аларын білмей... отыр еді. Сол үстіне жек көретін аулының жігіттері кеп *жынына тиді* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). – *Қытығыма тие* берме, сұлу қыз. Шыдамым таусылып барады я ақтал, я тезірек сақтан деді (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

Зығырына тиді. *Ызаландырды, қытығына тиді.* Солай ма, бала, солай ма, *зығырына* Жамбылдың *тисең* саған оңай ма? Қуырамын енді мен Ақындықтық апшысын (Жамбыл, Тол. жин.).

Зияны тиді. *Жаманшылыққа ұшыратты, ұрындырды.* Соның салдарынан мұнай және газ кендерінің жаратылыстың қысымы азайып, одан әрі мұнай өнімділігі төмендеп, шаруашылыққа *зияны тиеді* (М.Маташев, Қара алтын). Адамның әділ жолы – ардақтысы, Сабырлы, терең ойлы салмақтысы. Қадірлеп сол адамды халық сүйед, *Зияны тимеген* соң үлкен-кіші (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Иегі иегіне тимеді. *Қалтырады, діріл қақты, тісі тісіне тимеді.* Ымырт жабыла қоймен ілесіп, жаяулай келген қойшы Байтұяқ үйіне жетіп, есіктен кіре бере, кәрі шешесінің көзінше, босағаға қисая кетті. *Иегі иегіне тимей* дір қаққанда, екі көзінен ағыл-тегіл жаста ақты (М.Әуезов, Шығ.). Біз қатты тоңып қалыппыз, енді ғана байқадың, *иегімізиегімізге тимейді* (Қ.Қарамануғлы, Қайран өткел).

Ит тиген арам ас. *Керексіз, қадірсіз деген мағынада.* Ақжүністей аруым Болғаны ма мұның да, *Ит тигендей арам ас* (Ер Тарғын).

Ит тиген табақтай қарады. *Жеккөрініштісезіммен, жиіркене қарады.* Қайта халық оны менен гөрі құрметпен күтеді, маған *ит тиген табақтай* жиренішті көзбен *қарайды* (Қаз. ертег.).

Ит тиді. *Сұқ көз тиді.* Байғұс балаға *ит тиген* екен, Балтай, Шантай аталарының біріне түкірте қойындар (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Иіс тиді. *Бір нәрсенің иісінен уланып қалды.* Бір күні жұмыстан ертерек кеткенім рас, газдан *иіс тиіп,* басым қатты ауырды (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине).

Кем тимеді. *Асып түспесе, кем түскен жоқ, тең болды.* Туралап тартқан садағы *Кем тимеген* жасылдан. Ерегіскен дүшпанын – Енді қайтып келместей, Көз көрмеске асырған (Базар жырау, Шығ.).

Кесапаты [кесірі] тиді. *Зардабы, жаман әсері болды.* Жақсымен жолдас болсаң, шарапаты тиеді, жаманмен жолдас болсаң, *кесапаты тиеді* (Мақал). Көрініп көзге түссе осы хатым «Оқыды» деген бар ед менің атым Қызды оқытпа, оқытсаң мынау ғой деп, Кейінгіге *тимей* ме *кесапатым* (С.Торайғыров, Шығ.). Біреулер түйеді. Біреулер күйеді. Жаманның *кесірі* Жақсыға *тиеді* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Көз тиді. *Біреудің назары түсіп, ауырып қалды.* Құлагер, қуанышпен қосып едім, Алдың-

нан үмітпенен тосып едім. Жиылып арғын, найман қарағанда, Тіл мен *к ө з т и е р* ме деп шошып едім (І.Жансүгіров, Таңд. шығ.). – Оллаһи, *т и г е н к ө з і* соның маған, Ешбір жау босағамды торымаған. Ақ көйлек адам едім, жұртқа сенгіш Еш сөзді жаманатқа жорымаған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Көмегі тиді. *Шарапат жасады, жақсылық істеді.* Әділ болсаң еліңе, Қайғыланып қам жеме. Жылағанды жұбатқан, Тіліңменен бал бер де. Нашарға *т и с і н к ө м е г і ң* Халқыңа жылау зар берме (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Күйеуге [байға] тиді. қ а р а п. *Тұрмыс құрды, ерге шықты.* Дәмешке бір атақты художник «Ақыл-ақыл деп өзің ақылдың құлы боп кеткен... сорлысың ғой, ...ертең *к ү й е у г е т и м е й* отырып қаласың!» – деп реніш те білдірген (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Ата-ана, ағайын жоқ, туысқансыз, Біз неден болдық екен бақыты қара? Екі апа-ау,ептеп *б а й ғ а т и с е ң д е р ш і*, Деуші еді қор қылмайды асыл пәнда (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Кім тиді? *Жылап қалған балаға: «Кім зорлық қылды», «кім ұрды» деген мағынада айтылатын жұбату сөз.* Еңсесін әлі жия алмай, Сары уыз сәби бұртиды. – Айта ғой, саған *к і м т и д і?* (М.Мақатаев, Шығ.).

Қайыры тиді. *Пайдасы, көмегі тиді, мейірлі болды. Қ а й ы р ы* көпке *т и м е г е н*, әкімдікпен билеген (Жамбыл, Тол. жин.). Тамырың қашса, тары ек, Келер жылы тағы ек. Тамырың келер қасыңа, *қ а й ы р ы т и е р* басыңа (Мақал).

Қамшы боп тиді. *Жанына қатты батты.* Темірғалидің сөзі отырғандарға *қ а м ш ы б о п т и д і* (З.Шашкин, Ұядан ұш.).

Қаны жерге тимеді. *Қолға түспей, қадірі артты.* Биылғы қыста семей қаласында шетімізден әнші, ақын боп атақ алып қайтпадық па! Қалада қыз ұзатылса, келін түссе, осы біздің бір-бірімізді қолға түсіріп, өз мәжілістерінің шырайын ашуға сонша құштар болды. Тіпті *қ а н ы м ы з ж е р г е т и г е н* жоқ (М.Әуезов, Шығ.).

Қиын тиді. *Жеңіл болмады, ауыр соқты.* Ондағы біздің адамдар, сендердей емес, балаңдар. *Қ и ы н т и д і* оларға, Аз кісі-ақ қайтып санарға (Абай, Тол. жин.).

Қолына тиді. *Ұстап алды, қолға түсірді. Т и г е н* жерде *қ о л ы н а*, Жолбарыстай ақырып, Бір қауызға сыйғызды (О.Шипин, Дастан.).

Қолы тиді. *Қол ұшы тиді.* Жасынан көргені оның ауыр еңбек, Құрайдай *қ о л ы т и с е* ұшты дөңбек. Жұмыста ағаш кесіп, отын жарған, Орасан жұмысшыдан озды өрлеп (О.Шипин, Дастан.).

Қолы тимеді. *Уақыты болмады.* Қайтсін *қ о л ы т и м е п т і*, Өлеңші, әнші есіл ер! Ала жаздай ән салсаң Селкілде де, билей бер! (Абай, Тол. жин.). – Басқа маңыздырақ әңгімелерден *қ о л т и м е г е н* ғой, – деді Халел жымиып. Көкке қарап, аузынан түтін шығарып, бірнеше шеңбер жасады (М.Мағауин, Көк мұнар).

Құлаққа жылы тиді. *Жағымды естілді, ұнады.* Қараңғыда ажары, киген киімі көрінбейді. Шыққан даусы, сөйлеген сөзі *қ ұ л а қ қ а ж ы л ы т и е д і*, – деді Жақия (С.Шәріпов, Орманда.). Қарайды үнсіз ол-дағы Қалтырап жанған шыраққа. Жауабы кенет сондағы *Т и е д і ж ы л ы қ ұ л а қ қ а* (Ғ.Орманов, Таңд.).

Құлағына тиді. *Естіді, хабардар болды.* Қартайып, нашар көрді Маймыл көзі, Ойлады ем етерге оған өзі, Көз кетсе, Көзілдірік емі деген *Т и е т і н қ ұ л а ғ ы н а* жұрттың сөзі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бұл сыбыс колхоз председателі Құмардың да *қ ұ л а ғ ы н а т и і п* қуанып кетіпті (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Қыс ызғар, жаз шаң тимеді. *Қиыншылық көрмеді, жаны қиналмады. Қ ы с ы з ғ а р, ж а з ш а ң т и м е с*, Алатаудың аруы ем, Қараның қаны – бекзат ем. Сол басымнан күн өтті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қырғи тигендей болды. *Дүрлікті, берекесі кетті.* Арғы бетте тұрған паром ішіне *қ ы р г и т и г е н д е й* у-шу *б о л д ы* да қалды (С.Адамбеков, Өмір тойы).

Маңдайға тиді. *Тақсіретін тартты, қиыншылығын көрді.* – Жоқ, жолдастар, – деді ол әңгімеге араласа кетіп, – бұл істі жылы жауып қоюға болмайды. Өткен жаздағы құрғақшылық *м а ң д а й ғ а т и м е д і* ме («Лен. жас»).

Маңдайы тасқа тиді. *Беті қайтты, тауы шағылды; қиыншылыққа тап болды.* Бәсе, ойламағансың, Қиыншылық келген күні *м а ң д а й ы ң т а с қ а т и і п* отырған сәттің өзінде алдағыны ойлау былай тұрсын, бүгіннің өзін ойлап отырған жоқсың деді Жарасов Алтаевқа (М.Әуезов, Шығ.).

Мұртына ұстара тиген. э к с п р. *Ержеткен, есейген, азамат болған.* Содан кейінгі *м ұ р т ы н а ұ с т а р а т и г е н* уақыттан бері қарай соғысқа дейінгі он жылы бір төбе (Ж.Тілеков, От кешу).

Найзасы тиді. *Таяғы (соққысы) тиді.* Еліңде жақсы көп болса, пайдасы тиер, Содырлы сотқар көп болса, *н а й з а с ы т и е р* (Шешендік сөздер).

Намысына тиді. *Намыстандырды, ар-ұждана тиерлік әрекет істеді.* Ғалымдық қана емес, адамгершілік *н а м ы с ы н а т и е т і н* ауыр сөздер айтты (М.Мағауин, Бір ата.). Ауыл жастарының басшысы Шынғалиевтің қатты сөзіне ұшыратты. Тіпті өзінің бірге өскен құрдасының ортақшылдық *н а м ы с ы н а* да *т и г е н д е й* болды (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Ноқта тимеген. *Басына жүген, құрық ілмеген; асау.* Басына *н о қ т а т и м е г е н*, Алты жасар асауды, Ұстап міндім далада (С.Сейфуллин, Шығ.).

Оқ тиген ұзақ көзденді. *Мұсәпір күйге түсті. О қ т и г е н ұ з а қ к ө з д е н і п*, Ұшырап күйге кезбелік (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Оқ тиді. *Жараланды.* Мен көрдім ойнап жүрген қызыл киік, Кеудесіне мылтықтың *о ғ ы т и і п* (Абай, Тол. жин.). Қырқадан ұшқан кер маңдай

маңғаз үш аққу Таңменен бірге таласып, Көрінбей кетті Долана сайдан ары асып, Біріне, бәлкім, *о қ т и г е н* болар, бәсеңдеу ұшып барады, Бәсең бір әнге салады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Оңай тимеді. *Қатты қиналды, күйзелтті.* Зәлу жылаған бойы сөзін аяқтамай үйден шығып кетті, оған да *о ң а й т и м е г е н і н* Сәбира білді (М.Дүйсенов, Ант.). Жер ашуы – жан ашуы дегендей, Найымға бұл *о ң а й т и м е й д і* екен ғой, – деді Шолпан (Ә.Нәбиев, Шолпан).

Өз тізгіні өз қолына тиді. *Еркін болды, өзінеөзі қожа болды; бостандық алды.* ...Қазақтың *ө з т і з г і н і ө з қ о л ы н а т и д і.* Пай, пай, ақ қашып, қызыл қуған сонау бір күндерде дүние сапырылысты-ау!... деді Мақаш (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Өкшесі жерге тимеді. *Тым тез, шапшаң жүгірді; дамыл таппады.* Айдап салдым жылқымды тепсең жерге, Сіздей адам табылмас ексем жерге. Намаздігер, намазшам арасында, Асыққаннан *т и м е й д і ө к ш е м ж е р г е* (Қаз. әндері).

Пайдасы тиді. *Пайда келтірді, пайдалы іс жасады.* Жақын жерден елге *т и е р п а й д а ң* жоқ, Алыстағы құр сөзіңнен не тамды?! Бірақ елде тұра алмайсың, ел – толқын, Түсіп кетсең, ағызатын бір жойқын. Қарсы тұрсаң, жаншып, жиекке атады. Қандай алып толқынға бой бермейтін?.. (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ерлігі мен жомарттығы жаннас асқан, *П а й д а с ы т и і п* жатыр күнде көпке (Айтыс).

Панасы тиді. *Жәрдем, жақсылық көрсетті.* Еждиһатсыз, михнатсыз Табылмас ғылым сарасы. Аз білгенін көпсінсе, Көп қазаққа епсінсе, Кімге *т и е р п а н а с ы*? (Абай, Тол. жин.).

Паруайы тиді. *Кесірі тиді.* Қасқырға қара шекпен келді райы, «Өзіме *т и е р*, – демеді, – *п а р у а й ы*». Тыншытып тілегіне жұмыс етті, «Болсын,– деп, – бейшараның менен жайы» (О.Шораяқов, Шайыр.).

Пышақ ұшынан ауыз тиді. *Табаққа салуға дайындап жатқан тамақтан жүре жеп кетті.* Өте асығыспын деп қазан үстінен *п ы ш а қ ұ ш ы н а н а у ы з т и д і* де, жүріп кетті (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Сақа тиген асықтай [қылды]. *Атып түсірді, дәл тигізді.* Санап атты жауларын, Амангелді ұшырып, *С а қ а т и г е н а с ы қ т а й*, Шалқасынан түсіріп (О.Шипин, Дастан.).

Салқыны тиді. *Кесірі жұқты, бір нәрсенің назары түсті, шалығы тиді.* Барлық перілер оның басына жайылып, кітапқа қарасып: «Адамзаттың *с а л қ ы н ы т и г е н* екен», – депті де, бұғып жатқан уәзірді тауып алып, патшасына алып барады (Қаз. ертег.).

Сауырына қамшы тиді. *Өмір, тұрмыс қысымшылығын көрді, азап тартты.* Мен ақсұңқардан туған құмаймын, Бір сұңқарға жұбаймын. *С а у ы р ы м а қ а м ш ы т и г е н д е* Шаппай неге шыдаймын (Махамбет, Өлең д.).

Сәждеге басы тиді. д і н и. *Құлшылық етті; намазға жығылды.* Жасы алпысқа жақындағанда *б а с ы с ә ж д е г е т и д і* (Ауызекі).

Септігі [себі] тиді. *Көмек көрсетті, жәрдем етті, көмегі болды.* – Оныңыз үлкен еңбек, коммунизм құрылысына *с е п т і г і ң і з т и е д і* әлі де, – деді Хамит (Ы.Тникин, Жомарт.). Қауырт науқанда омалып үйде отырғанды жөнсіз көріп, тым болмаса балалардың асын дайындап беруге *с е б і м т и с і н* деп шыққан еді (Жас қайрат).

Сөз аяғы жерге тиді. *Сөз тиянақ тапты. С ө з а я ғ ы ж е р г е т и і п*, байға дегенін істеткен соң, Орлов бастатқан екі артель келіп жұмысқа түсті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Сөзі кетпендей тиді. *Ауыр сөз естіді, жанына батты.* Бар еді менде не ақың кеткендей-ақ? *Т и е д і* мына *с ө з і ң к е т п е н д е й-а қ.* Аузыңнан қандай-қандай сөз шығады, Тұлпарды есек келіп тепкендей-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

Су тиді. *Су-су болды, суланды.* Тұрды да кезегіне айырбастың, Құпия қапшығының аузын ашты. Кассаға жұмарлақтап қойып жатты, *С у т и г е н* қардың асты, жауын асты (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Суық тиді. *Суыққа ұрынып, ауырып қалды.* Дәмелі келмеген екен. Кеше де болмапты. *С у ы қ т и і п* ауырып, емханаға түсті деп естіді (М.Мағауин, Ақша қар). Дерт жаппаса – жас адамға шерменде, Өлең беті бері қарай бергенде. *С у ы қ т и і п* өкпе, қолқа, басыма, Алматыдан сүйретіліп келгенде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сүйекке тиді. *Жанына қатты батты, жанды ауыртты.* Жаңа жылдың басшысы ол, мен ескінің арты едім. Арман деген ащы сол, *с ү й е к к е т и д і*, қарт едім (Абай, Тол. жин.).

Сүтке тиген күшіктей [болды]. *Қақ-соқ көріп, жүні жығылып қалды; сүмірейіп қалды.* Батырақ, кедей орташа Тілекке қарай беттеді. *С ү т к е т и г е н к ү ш і к т е й* Бай, молдалар шеттеді (С.Мұқанов, Шығ.). Жік – жапар боп, жалынып шақырғанда келмей *с ү т к е т и г е н к ү ш і к т е й б о п*, бұралқыланып жетіп бару өлім емес пе? (М.Иманжанов, Шығ.).

Табаны жерге тимеді. а) *Әлпештелген, жаяу жүріп көрмеген, бұла болып өскен деген мағынада.* Назымның жайын айтайын, *Т а б а н ы ж е р г е т и м е г е н*, Маңдайы күнге күймеген, Күймеден басқа нәрсеге, жорға да болса, мінбеген (Қамбар батыр). ә) *Зулады, ызғыды, қиғытты.* Құбылып Бурыл гуледі, *Т а б а н ы ж е р г е т и м е д і*, Тіктеп тиген тұяғы, Көлденең жатқан көк тасты. Саз балшықтай иледі (Қамбар батыр). Халық ішінде қадірлі, Үнемді басқан қадамы, *Т и м е г е н ж е р г е т а б а н ы*, Теңселген не бір жорға бар! (О.Шораяқов, Шайыр).

Табаны тасқа тиді. *Өмір тауқыметін тартты, қажыды.* Мен тауда ойнаған қарт Марал, *Т а б а н ы м т а с қ а т и е р* деп, Сақсынып шыққан қиядан (Махамбет, Өлең д.).

Таға тимеді. *Адам аяғы баспады деген мағынада.* Өткізген *т а ғ а т и м е й* сан ғасырды, Білмейсің сонда мұны кім жасырды (Пернедегі терме.).

Тақымына ат тиді. *Астына ат бітті.* Қара жаяу боп сорлап жүрген жастар *т а қ ы м ы н а а т т и г е с і н* есіріп кетіпті (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Таяқ тиді. *Өмір соққысын көрді; ұрыс, сөгіс есітті, беті қайтты.* Ерғалиға *т а я қ т ы ң* ашық *т и г е н і* жалпы жиылыстың үстінде болды (Б.Майлин, Шығ.).

Тиіп алды. *Шауып алды.* Нұрлан болыстың елу жылқысын Тұрлыбай тал түсте *т и і п а л ы п*, теңдік бермей кетті (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Тиіп тұр. *Өте жақын, қашық емес.* Еламан кіркір шинельдің жағасын көтеріп апты; мезгіл-мезгіл вагоннан мойнын созып, ілгері жағына қарап қояды; кідірмей Ұлпан станциясының үйлері көріне бастады; аржағында Шалқар *т и і п т ұ р* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Мысалы, *т и і п т ұ р г а н* Ақтауды алыңыз. Ең бастысы Самарқант қоймасы жанында (Қ.Исабаев, Өрде).

Топалаң тиген қойдай [қылды]. *Қырылып қалды, соққыға ұшырады. Т о п а л а ң т и г е н қ о й д а й ғ ы п*, Көрсетті жауға көрімді. Аты айтылған мергендер Батырға әкеп тапсырды Солдаттан түскен қаруды (О.Шипин, Дастан.). Шілдей тозып фашистер, Бұғып кетіп барады. *Т о п а л а ң т и г е н қ о й д а й ы н*, Құрып кетіп барады. Жауынгерлер майданда, Осылай кек алады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Төбесі көкке тиді. *Қатты қуанды, шаттанды.* Жақсы болып ер жетсе Балапаны – бөпесі, Бағы ашылып анасы, *К ө к к е т и е р т ө б е с і* (С.Сейфуллин, Таңд. шығ.). Есенсіз бе, Ақан аға! *Т ө б е м к ө к к е* аз-ақ *т и м е й* қалды ғой, жүрегім жарылғалы тұрғандай! (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Тұяқ тимеді. *Мал баспады, аяқасты болмады.* Кейбір шет көшелердің шөптеріне *т ұ я қ т и м е й*, жайқала шалғын боп тұрады (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Түбіне балта тиді. *Түп-тамырымен құрып кетті.* Өзіңді күнілгері көр тексеріп, *Т ү б і ң е т и і п б а л т а* қырқылмай-ақ! (О.Шораяқов, Шайыр).

Түрпідей тиді. *Өте қатты батты; шаншудай қадалды, ауыр тиді.* Япыр ай, сөзім саған *т ү р п і д е й т и д і-а у*: Ділда байғұстың не жазығы бар еді? (М.Әуезов, Шығ.).

Тышқақ тиді. *Іш ауру келді.* Оның суын ішкен мал *Т ы ш қ а қ т и і п* аспас бел, Көл деп оны кім жайлар, суы құрсын, ол – бір шөл (Абай, Тол. жин.).

Тізгін тиді. *Билік тиді, ерік өз қолына келді.* Қолына бір мекеменің *т і з г і н і т и с е*, көкірегіне нан пісіп, тасыраңдап, есі шығып кететін кейбір жігіттер де болады (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

Тілі тиді. *Жаман сөзбен балағаттады, сөзі өтті.* Біреудің *т і л і т и м е й* ме, Қартайған атаң Базарбай Сенің үшін күймей ме? (Қыз Жібек). Өзі жоқта қарт әжесі де дүние сапты. Тым құрса соны ойласа нетті? Елде жүргенде *т і л і т и і п*, түс шайысқан жері жоқ еді ғой (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Тісі тісіне тимеді. *Қатты тоңып кетті, діріл қақты.* – Сәлемші бол, қарағым өзің жаурап кетіпсің ғой, *т і с і ң т і с і ң е т и м е й* тұр ғой, – деді (С.Сейтқазин, Хадиша).

Уайым тиді. *Уайымға батты, уайымдады.* Мұң мен зарға ондайда шаң қаптырам, Қайғы дейтін қаншықты қан жаптырам. Ұры *у а й ы м т и е р* деп қай жағымнан, Секем алған киіктей андап тұрам (М.Мақатаев, Шығ.).

Ұшқыны тиді. *Кесір шарпуы іліп кетті.* Жақындасаң, *ұ ш қ ы н ы ң т и м е й* қалмас, Жаманның кесапаты – жайнаған шоқ (Ақан сері, Шығ.).

Ұят тиді. *Ұят болды, ұят келтірді.* Мұның өзі оларға *ұ я т т и д і* (Фраз. сөзд.).

Хабар тиді. *Хабар жетті, құлағдар болды.* Біздің қазақтың ықыласы атасын ғараптан шықты дегенді, яки бәни Исраилден шықты дегенді ұнатқандай. Онысы – әрине тауарихтан *х а б а р т и с е*, сол жақтан тигендіктен, ислам діні бұрынғы ата-бабаларды ұмыттырып, діндестерді жақын көрсеткендіктен һәм артқы жағы хабарсыз қараңғылықта қалғандықтан болған іс (Абай, Тол. жин.). Нұрланған шамшырақтың сәулесімен Таңырқап таудан келді құлан, киік. Қасында сайран еткен сансыз әскер, Патша да келді дереу *х а б а р т и і п* (О.Шораяқов, Шайыр).

Шалығы [шарпуы] тиді. *Ықпалы, әсері болды.* Сынның *ш а л ы ғ ы т и г е н* біреулер сенің бөліміңнен шыққан бір материал жайында ұнатпаған пікірін білдіре қалса, ...онда біздің редактор сол күні қалайда редакцияға соғады (Ә.Сатыбалдиев, Шығ.).

Шамына тиді. *Тиісті, тұртпектеді, намысына тиді.* Бір сыласын тапқанша, кемді күн қамыс арасына тығыла тұрғаның мақұл болар, – деп Еламан *ш а м ы н а т и м е й* ақырын ғана ескертті (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Шарапаты [шапағаты] тиді. *Жақсылық етті, көмек қылды.*

Шекесіне тиді. *Беті қайтты; жүрекке тиді.* Бір ұрттап дәмін көргеннің өзінде шық етіп *ш е к е м і з г е т и д і* (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Шипасы тиді. *Себі, пайдасы тиді.* Төреден шыққан сұлу әйелдің «ер жанды», «еркекқұмар», «салтына еті үйреніп кеткен сұлтандар, егер ел билеу, мансап сақтау тілектеріне *ш и п а с ы т и е р* болса, қатын, қыздарының үй арасындағы бозбалашылығына мән бермейтін, көргенін көрмегендей боп, жауырды жаба тоқып жүре беретін (І.Есенберлин, Шығ.).

Шілтеннің шылауы тиді. д і н и. *Желеп-жебеді; батасы тиді.* Бала берсе тезінен, Пірлердің бітсе демінен, *Ш і л т е н н і ң т и і п ш ы л а у ы* Артылып туса өзімнен (Ақтамберді жырау, Жыр.).

Ықпалы тиді. *Әсер етті, ықпал етті.* Оның да, басқа да көп-көп адамдардың өмірлік жол таң-

дауына, азамат қатарына қосылуына Угар ағаның көп *ы қ п а л ы т и г е н* еді («Мәдениет және тұрмыс»).

Іргесі тимеген. *Бұрын-соңды болып, қонып көрмеген (ел).* Үздік-үздік ескі сүрлеумен бұрын *і р г е с і т и м е г е н* жерге әсіресе болмаған елге беттеп барады (Ғ.Мұстафин, Шығ.). О, Сарыарқа, Сарыарқа! Самалың салқын жон едің, Сырдан ауып келгенде, Жапырылмай шалғының, Балауса балдыр балғының *Т и м е г е н і р г е* соны едің (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТИАМИН [грек. teion] з а т. м е д. *B_1 витамині. Т и а м и н* ашытқыда, бауырда, сүтте болады (Ғ.Қыдырниязов, Шопан. кітабы). Жаңғақта В витамин немесе *т и а м и н* деп аталатын заттар да толы болады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТИБЕТ з а т. *Қытай Халық Республикасындағы Тибет автономиялық ауданының тұрғылықты халқы.* Бұл дәуір басталардан бәлкім ілгерірек арғы түбі *т и б е т т е н* өрбіген будда діні, монғол даласы мен тайга орманына да біртіндеп жайылады да, орта ғасырларда шаманнан үстем болуға айналады, оған қуғын жасайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Тибет медицинасы. *Дәстүрлі медицина түрі. Т и б е т м е д и ц и н а с ы* туралы алғашқы деректер 9 ғ-да санскриттен аударылған «Чжуд-ши» («Төрт баяндама») трактаттарында келтірілген және бұл еңбек осы күнге дейін *т и б е т м е д и ц и н а с ы н* оқып-үйренуде өз маңызын жойған жоқ (ҚҰЭ).

Тибет тілдері. л и н г в. *Қытай Халық Республикасының Тибет автономиялық ауданы мен Цинхай, Сычуань, Юньнань, Гансу өлкелерін, Непал және Үндістанның кейбір жерлерін мекендеген тайпалар мен халықтар тілі. Т и б е т т і л д е р і* Қытай-тибет тілдері семьясына жатады. *Т и б е т т і л д е р і н е* тибет, джарун, маньяк, таучу, такпа, хаурпа, т.б. тілдер кіреді (ҚҰЭ).

ТИБЕТТІК з а т. *Тибет халқы.* ...Шығыс Азиядағы бір өзенді қытайлар Хуанхэ-Сары өзен, *т и б е т т і к т е р* Хара-Қызыл өзен, маңғұлдар Хара Мұрэн-Қара өзен деп атайды (Ә.Кекілбаев, Дала.). *Т и б е т т і к т е р д і ң* жалпы саны 4,83 млн. адам (1995). Негізінен Қытайда (Тибет автономиялық ауданында, Ганьсу, Цинхай, Сычуань, Юньнань провинцияларында), бір бөлігі Үндістан мен Бутанда тұрады (ҚҰЭ).

ТИГІЗ= е т. **1.** *Бір нәрсені екінші нәрсеге жақындатып, жанастыру.* Бақытжан басын төмен салып, қыздың бетіне ернін *т и г і з і п,* болар болмас қана сүйген емеурін білдірді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Ай да үстінен асқанда, Ақ денесін *т и г і з і п,* Алады екен асқарға Ақ бетінен сүйгізіп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Соғыстыру, соғу.* Екеуінің бастарын Балалар соққан сақадай, Тарсылдатып *т и г і з д і* (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Оққа ұштыру, нысанаға дәл ату.* Қазақтың бәрі сыйса деп аштым айқара, Құшағым менің, ерлігін жердің қайтала, Торғайды атып, топырағына *т и г і з г е н* Беймергендердің берекесіздігін де байқама! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** *Әсер ету, ықпал ету.* Метаморфтық процесс –жоғары температураның, қысымның, бұларға қоса газдардың және судың *т и г і з е т і н* әсерінен бұрын жаралған эндогендік, экзогендік минералдардың қайтадан қалыптасуы, қайта жаралуы (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Аяғын жерге тигізбеді. *Көкке көтерді, мақтады, құрметтеді.* Былтыр мектепті бірге бітірген жолдастары мен жоғарғы оқуға дайындалып жүрген баланың *а я ғ ы н ж е р г е т и г і з б е д і,* үйіне алып келді (С.Жүнісов, Шығ.).

Бақайын сазға тигізбеді. *Шаң жуытпай, бәледен құтқарды, аман алып шықты.* Үлгі айтып бір болыстың қазағына, ықыласпен достарына сыр ақтарған. *Б а қ а й ы н с а з ғ а т и г і з б е й* шықты алып, Өткел қып жардан құлап тұрған (Н.Наушабаев, Манзумат).

Басын жастыққа тигізді. *Ұйықтады, көзінің шырымын алды.* «Тұрымтайдай ұл едің», – деп байқашы сен бастыққа, Ұрынарсың Өле-өлгенше арылмастай қастыққа. Түн ұйқыңды төрт бөлер ең өкініп, Жар *б а с ы ң д ы т и г і з е* алмай Үйде мамық *ж а с т ы қ қ а* (К.Салықов, Жезкиік).

Желге тигізбеді. а) *Қымтап, ықтап ұстады. Т и г і з б е й* оны *ж е л г е* де, Жағалай қоршап нулары, Орапты торғын пердеге Өзеннің бозғылт булары (С.Жиенбаев, Алтын қалам). ә) *Баптап бағып-қақты, мәпеледі.* Атын ап Амангелді қайтты елге, Төрт-бес жыл Оразбенен болды бірге. Қадірлеп төр алдынан орын беріп, *Т и г і з б е й* Ораз бақты *ж е л* мен күнге (О.Шипин, Дастан.).

Жақсылық тигізді. *Жақсылық көрсетті.* Не түрлі болса да, я дүниеңнен, я ақылыңнан, я малыңнан ғадаләт, шапағат секілді біреулерге *ж а қ с ы л ы қ т и г і з б е к* мақсатың болса, ол жол – құданың жолы (Абай, Тол. жин.).

Залалын тигізді. *Кесір-кесапатын келтірді.* Сонау бір шыңда өстім мен, Тозаң мен шаңнан адамын. Тұнығым менің ешкімге *Т и г і з е* көрмес *з а л а л ы н* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қамшы тигізбеді. *Қамшы салдырмай жүретін жүйрік ат туралы.* Балуан Шолақ атының кекіліне үкі, құйрығына шолпы тақты, мінгенде денесіне *қ а м ш ы т и г і з б е д і* (С.Мұқанов, Таңд.).

Қолға тигізбеді. *Қолға түсірмеді, жеткізбеді.* Аяңы тымақты алшы кигізгендей, Кісіні бол-бол қағып жүргізгендей. Шапқан атқа жеткізбес бөкен желіс, Ыза қылдың, *қ о л ы м а* бір *т и г і з б е й* (Абай, Тол. жин.).

Қолғабыс тигізді. *Жәрдем берді, көмектесті.* Артектен келгеннен бері колхоз жұмысына *қ о л ғ а б ы с т и г і з д і* (С.Бегалин, Уақыт.).

Қол тигізбеді [тигізген жоқ]. а) *Ұрып-соғып ренжіткен жоқ, шәй дескен жоқ.* Сенің малайың емес, Шәкеннің малайымен Сен түгіл, Шәкен де әлі *қ о л т и г і з г е н ж о қ.* Дәндеме төбет, – деді

Таймас (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). ə) *Зар қақсап ауырды.* Белдің шаншуы кейде екі санға да шек пен кіндік түбіне де, дәреттік ағзаларға да шабады. Мұндайда беліне *қ о л т и г і з б е й д і* (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Қол тигізді. *Ұрды, соқты.* – Аяп кеттім сорлыны, маған *қ о л т и г і з е м і н* деп, абақтыға түсе жаздады, – деді (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.).

Пайда тигізді. *Пайда келтірді.* Байлықпен *п а й д а м т и г і з і п*, Сыйлар ем алыс-жақынды. «Сараңның дәулет – өз соры» Деп айтыпты ақылды (Абай, Тол. жин.).

Тіл тигізді. *Балағаттады.* Анасына тартқан мінезсіз Балкүміс жетім кемпірге *т і л т и г і з і п*, жаралы жетім жанын тырнап тастай ма деп қорқады (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). – Бақыт қайдан келесің? – Еріне *т і л і н т и г і з г е н*, Тозаққа өзін күйгізген, Биапар жаннан келемін (Қабан жырау, Алтын қазық).

ТИГІЗДІР= е т. *Бір затты екінші бір затқа жақындатқызу.* Бір-біріне *т и г і з д і р м е й*, алшақ қой (Ауызекі).

ТИГІЗДІРУ *Тигіздір етістігінің қимыл атауы; оққа ұштыру.* Мәселе – өз адамдарымыздың тағдыры жайында, оларға өз оғымызды да, жау оғын да *т и г і з д і р м е у і м і з* керек (Т.Тобағабылов, Жазира).

ТИГІЗЕР-ТИГІЗБЕС үс т. *Сәл ғана жақындатып, болар-болмас тигізіп.* Айтуы ғана мұң екен, манағы қара бала үлкен бір шара қымызды Қасымның алдына тартты. Дәрігер қымызға ернін *т и г і з е р-т и г і з б е с* қойшы шал әңгімесін шертті (З.Шашкин, Өмір.). Жақыман Ордалыға ұмтылыңқырап, бүктелген қамшысын кеудеме *т и г і з е р-т и г і з б е с* етіп, үнсіз нұқыды (К.Оразалин, Көктем.).

ТИГІЗУ *Тигіз етістігінің қимыл атауы.* Тіземнің күдісін жазу үшін тіземді бүкпей тұрып еңкейіп, қолымды жерге *т и г і з у г е* тырысамын (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Әйелдің толықша келген ақ білегіне қолын бір *т и г і з у д і ң* өзі оған жетіп жатқан (І.Есенберлин, Көлеңке.).

Төбесін көкке тигізу. *Қатты қуанту, мәзмәйрам қылу.* Келді ол саған белдер мен сансыз қыр басып, *Т ө б е с і н к ө к к е т и г і з у* үшін сырласып. Күн санап сенің, керкеюінді тілеген Жүрек қой саған, жүрек қой саған бұл ғашық (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТИГІЗІС= е т. *Тиістірісу, жанастыру, түйістірісу.* Бірін-бірі ала алмаған соң, енді реті келсе жығып алып, жауырын *т и г і з і с і п* тараудан үміттерін үзген секілді (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.).

ТИГІШ с ы н. *Жақсы тиетін, тие беретін.* Мылтықтың *т и г і ш* болуы, оның бүлінбеуі, бұзылмауы көрсетілген жоба бойынша түзу оқтауда (Ш.Айманов, Қыран.). Ал сонда Зілқараға айтты батыр: «Оразға көшіп бардым кедейлікпен, Бізді аяп, жалға жүріп жасыма деп, Бір мылтық сатып берді *т и г і ш* деген (О.Шипин, Дастан.).

ТИҒЫШ з а т. ж е р г. *Есіктің тұтқасына іш жағынан өткізетін ағаш, темір.* Боранды күндер *т и г ы ш ы* болмаса, есік ашылып кетеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТИДІР= е т. **1.** *Тигізу, жанату.* Ләззаты етіңе ет *т и д і р г е н д е й,* Талмаурап талықсытып сүйдіргендей (Т.Есімжанов, Осы жақ.). **2.** а у ы с. *Астарлап әдейі айту.* Бөлмеде бірге жатқан балаларым да екі-үш рет әлгі қыздың айтқан сөзін қайталап, маған *т и д і р е* еске түсіріп жүрді (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім). Жаңағы тоқалына *т и д і р е* айтқан сөздің астары, оның қызаруының да себебі осында екенін Бүркіт соңынан естіді (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ТИДІРУ *Тидір етістігінің қимыл атауы.*

ТИЕ= е т. **1.** *Жүк және басқа да ірілі-ұақты заттарды арба-шанаға, мәшине, көлікке т.б. арту.* Қанатына жан шошынар қару *т и е п* қаралы Біздің дарын ғасырымыз қайда асығып барады? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Найзалары шақылдап, Тасқа салды таңбаны. Қару сықап *т и е г е н* Жүргізді он бес арбаны (О.Шипин, Дастан.). **2.** а у ы с. *Жинау, жинақтау.* Мен сені алып жөнелсем осы түнде, Жиылмай ма бар Матай жалғыз күнде! Тобықтыдан жылқыны *т и е п* алып, Басталмай ма бітпестей бүлік мүлде! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Уаһ, дариға, өтті Толыбай – Сөз жүйесін *т и е г е н*, Дулығалы құба нар! (О.Шораяқов, Шайыр).

ТИЕГІШ з а т. *Жүк тағы басқа заттарды арту үшін жасалған арнайы жабдық.* Қырық кісінің қол күшін ауыстыратын астық *т и е г і ш* автоматты машина әр он минут сайын маржандай дәнді құйып береді (Б.Тоқтаров, Қыран.). Қазиевтің бұйрығы бойынша ол екеуміз жаңбыр толастаған бір кеште астық *т и е г і ш п е н* жүз центнер күздікті тас қоймаға кіргізгенбіз (С.Мұратбеков, Көкорай).

ТИЕК з а т. **1.** э т н. м у з. *Домбыраның ішегін көтеріп тұратын кішкентай кепіл ағаш.* Төлеген домбыраны алып шертіп қалды да, тез *т и е г і н* қозғады (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Өзім де бір жаңалығы ішін жарып барады-ау деп ойлағам, кіші ағасынан тағы бір күй үйренген екен: домбыраның құлағын қайта-қайта бұрап, *т и е г і н* қайта-қайта қозғап салып, ақыры зарықтырып барып соны тартты (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). **2.** э т н. *Шідер не тұсаудың бір жақ ұшындағы көлденең түйіртпек.* Оқтығы таза күдерді, Көрген жан қайран қалады. *Т и е г і* күміс шідерді (Батырлар жыры). **3.** *Есік, терезе, қақпақ сияқты заттарды бекітіп қоятын ілгек не жылжымалы темір.* Ала көбеңде тұра салып есікке беттеді. Сөйтсе – сырғытпа *т и е к* тарс бекітулі (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). – Қамзолыңды шешіп, ана есіктің *т и е г і н* салып кел, – деді Қоңырқұлжа (І.Есенберлин, Қаһар).

Өкше [шайтан] тиек. м у з. *Домбыраның ішек бекітілетін тиегі.* Домбырада үш тиек болады. Біріншісі – ішек бекітілетін, шанақтың түбіне ор-

наласқан «*өкше тиек*» («кепіл», «түйме» деген қосалқы аттары бар) (Т.Әсемқұлов, Домбыра.). Екіншісі – шанақтың үстінде тұрып, ары-бері жылжытылатын негізгі тиек жай ғана «тиек», *шайтан тиек* деп те атайды (Т.Әсемқұлов, Домбыра.).

Табалдырық тиек. м у з. *Домбыраның мойны мен құлағының ортасындағы тиек* (Т.Әсемқұлов, Домбыра.).

Тиегі ағытылды. *Ағынан жарылды, толғады.* Кекке толы жүрегі, Мұзбалақтай түледі. *Ағытылды* бойында Өр қайраттың *тиегі* (О.Шипин, Дастан.).

Сөз [сыр] тиегін ағытты. *Еркіндік берді, бетін ашты.* Енді *сөз тиегін ағытты.* Былпылдаған ауыздан лақылдаған нақыл сөз атқыған-да Сарыбала құлағын төсей, аузын аша тыңдады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Сен де бір сәт тебірен, *Ағытып сыр тиегін.* Ақ көңілді еріген Жарқын күндей сүйемін (Қ.Бекхожин, Қайран.).

Тиек ағаш. ж е р г. *Тиірменнің үстіңгі бетіне кигізілетін ортасы, тесік ағаш* (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

Тиек болды. *Дәнекер, сүйеу болды, дем берді.* Ал елге келген жазушы талай тамаша бейнені табады. Талантқа *тиек болатын* талай адамдармен кездеседі (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Тиекті оздырып қою [тиекті биге шығару]. м у з. *Тиекті музыкалық аспаптардың дыбысын (құлағын) туырлау әдістерінің бірі.* Болар-болмас асып тұрған дыбыс әдепкі әуеннен өлшеусіз таза болып шығады. Бұл амал «*тиекті оздырып қою*» немесе «*тиекті биге шығару*» деп аталады (Т.Әсемқұлов, Домбыра.).

Тілге [әңгімеге] тиек етті. *Сөз етті, әңгімеге қосты, негізге алды.* – Менің түсінуім бойынша, сіздердің кісі өлтірген адамды өлім жазасына кеспей, соншалық жеңіл жазаға жіберу себептеріңіз, ие, *тілге тиек еткен* дәлелдеріңіз «өзінөзі қорғау» деген сөз екен (С.Бақбергенов, Адам.).

Тілге тиек таппады. *Сөз таппады, әңгіменің ретін, ыңғайын таппады.* Мен де өз айтарымды айтып болған соң *тілге тиек таппай*, амалсыздан үнсіз отырмын (С.Байжанов, Жастық.).

Тілінің тиегі ағытылды. *Сөзінде шек болмады.* Сен дегенде ағаның *тілінің тиегі ағытылып* кетеді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

ТИЕКСІЗ с ы н. *Тиегі жоқ, тиек салынбаған.* Пернесі босаған *тиексіз* домбыра (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Барлығы да *тиексіз* дайын тұрған есікті ашты да, ішке кірді (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Болбырама! Болбырама! Болбырайсың сүйексіз. Домбырамыз домбыра ма Тірнектей бір *тиексіз*?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТИЕКТЕ[1]= е т. *Тиегін жабу, тиекпен бекіту.* Терезенің көше бетіндегі сыртқы қақпағын жауып, белдік темірін өткізіп, іштен *тиектеп* қойған (Х.Есенжанов, Ағайынды.). Терезені іштен *тиектеме* (К.Тоқаев, Тасқын).

ТИЕКТЕ[2]= е т. ж е р г. *Тұсау.* Биені *тиектеп* жібер (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ТИЕКТЕУ *Тиекте етістігінің қимыл атауы.*

ТИЕКТЕУЛІ с ы н. *Тиекпен бекітулі.* Жүрек тоқтатып, біраз отырған соң, ақ орданың есігін тұспалдады... Есік *тиектеулі* екен (О.Бөкеев, Үркер). Есік ішкі жағынан *тиектеулі* тұрған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТИЕКТҮЙМЕ з а т. *Көйлектің жеңін түймелеу үшін тағылатын алмалы-салмалы ілгек; жеңілгек.* Менің портфель, дипломат, *тиектүйме*, ине-жіп, қолшатыр сатып алуым керек (Русско-каз. разговорник).

ТИЕКТІ с ы н. *Тиек орнатылған.* Әбзелдер өрнекті, *тиекті* болып келсе, шаруаға да ыңғайлы, көңілге де қонымды болып тұрады («Лен. жас»).

ТИЕКШЕ з а т. *Кішкене тиек.* Балажан торғайды тесікке кіргізіп жіберді де, сыртындағы *тиекшесін* іліп қойды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). *Тиекшесін* басып қалғанда есінеген ауыздай ерініп ашылады екен (А.Сүлейменов, Бесін).

ТИЕЛ= е т. *Жүк артылу.* Ол өртеніп жатыр. Оның ар жағынан машиналарға *тиелген,* мотоциклдерге мінген немістер тізіле қаптап келеді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Жатқа қимай жарты адым, сүйем жерді, Тапай көштер түйеге *тиелген-ді.* Миың жетіп болмайды мұнша жерді, Ата қазақ қалайша иемденді?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ТИЕЛУ *Тиел етістігінің қимыл атуы.*

ТИЕМЕЛ с ы н. ж е р г. ***Тиісті.*** Қорғасын кеніне *тиемел* екі вагон екі күн бұрын жөнелтілген болатын (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Қалған екеуі де өздерінің дауын айтады. Әділ би күн жерден *тиемелімізді* алып бер деп өтініш жасайды (Төле бидің төреліктері).

ТИЕМЕЛДІ с ы н. ж е р г. ***Тиімді.*** Ал киімдеріңмен өздеріне *тиемелді* бұйымдарыңның атын атап маған жаз («Окт. Қаз.»).

ТИЕМЕЛІ с ы н. ***Тиісті.*** Өзіне *тиемелі* астықты неге бермейді? Қамшы жұмсау деген не сұмдық? (Т.Бердияров, Солдат сыры). Пернебайға кеткен *тиемелі* сомасына да күйініп, барлық түсім өзіме келсе (Ү.Шойбеков, Сұсты күн.).

ТИЕР-ТИМЕС с ы н. **1.** *Сәл-пәл тиген.* Тұяғы *тиер-тимес,* ақтан-кер аяғын шеліп басып келеді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **2.** а у ы с. *Өте жақын, таяу.* Қайда кеткенін білмей аңырап, тоқтады: Әлгі түйеқарынның нақ жанында тұр, тыпыршыған аттың тұяғы Жүсіпке *тиер-тимес* қана... (Б.Майлин, Шығ.). Имек мұрнының үш жағы үстіңгі ерніне *тиер-тимес* қана (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ТИЕС= е т. *Жүк артысу.* Сабанды маған *тиесеңдер* болды, өзім-ақ түсіремін, – деді (Н.Сералиев, Қаңтар). Ертеңнен бастап екі рейс жасап үлгеруім керек, бүгін *тиесіп* жібер, ертең бастықтар өздері жүкті шығарады (С.Ерменбаев, Жол.).

ТИЕСУ *Тиес етістігінің қимыл атауы.* Көтерісіп жүктерін, Білді-дағы жүк көбін, Даладағы

шанаға *Т и е с у д і* жөн көрді (С.Сауытбеков, Өс, бөбек).

ТИЕСІ с ы н. *Тиісті, тән.* Кеше совхозбен есеп айырып, *т и е с і* еңбек ақысын алған (С.Жүнісов, Жапанда.). Көріп жүрміз әр қаладан әр жылы, Жақсылық бар, саған да бар *т и е с і.* Шындыққа егер айналғанда қалжыны, Мен айттым ғой деп мақтанар иесі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТИЕСІЛІ с ы н. с ө й л. ***Тиісті.*** Сегіз жанға *т и е с і л і* екі кило төрт жүз грамм нанды таситын осы, кей кезде екі күннің талонын бір-ақ пайдалануға болады (Ә.Тарази, Басынан Қаратаудың.). Болмайды! Менің досым ердің ері еді ғой, Адамдықтың түпсіз кені еді ғой. Ал мен оның ширегіне тұрмаймын. Тек досыма *т и е с і л і* бақытты. Атамаңыз, не бетіммен ұрлаймын!? Олай ету шығар еді сатқындық боп санасыз! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТИЕСІМ с ы н. ж е р г. *Тиеселі, тиісті.* Мұғалімдер *т и е с і м* міндеттерін бөлісіп алды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТИЕТ= е т. *Жүк арттыру.* Тазаланған қыпқызыл астық, Нұрыш астықты арбаға *т и е т і п* жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Ол алдымен машинадағы әйелдерді түсіріп, жүрттың жүгін түгел *т и е т т і* де, сосын балалы әйелдерді ғана мінгізді (Т.Ахтанов, Шырағың.).

ТИЕТКІЗ= е т. *Жүк артқызу.* Ауданнан келген қызметкер тау болып үйіліп жатқан ағаш үгіндісін жүк машинасына *т и е т к і з і п* кете бермек болған (М.Мырзақұлов, Өмір.). Әділ деген кісіні алдап, дәрі қоймасынан аммонит орнына аммонал *т и е т к і з і п* жіберген (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ТИЕТКІЗУ *Тиеткіз етістігінің қимыл атауы.*

ТИЕТТІР= е т. *Жүк арттыру.* Ол он ат соқаны жектіріп, екі арбаға тұқымды *т и е т т і р і п,* қатарынан үш күн келді (М.Мырзақұлов, Ақық). Тұрлығали түн ортасына дейін жемді *т и е т т і р д і* де, таңертең ерте шопандарға жеткізіп берді (Ер есімі).

ТИЕТТІРУ *Тиеттір етістігінің қимыл атауы.*

ТИЕТУ *Тиет етістігінің қимыл атауы.* Ал қазір менің ойым ретін тауып, тіркемелерге де астық *т и е т у і м і з* керек (Өрлеу).

ТИЕУ *Тие етістігінің қимыл атауы; жүк арту.* – Сіздің дивизияға қазақ халқының сәлемдемесі бір вагон күріш, бір вагон балық бермекші едік. Соны дайындап, вагонге *т и е у* үшін біраз күн осында бөгелулеріңізге тура келеді, деді Төлебаев (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Ашық кен орындарының қарышты қарқынмен дамуы жетілдірілген, өнімділігі жоғары бұрғылау, *т и е у* және тасымалдау жабдықтарының арқасында мүмкін болып отыр (Т.Қалыбеков, Экология.).

ТИЕУЛІ с ы н. *Тиелген, жүк артылған.* Қайдауыл өз шанасында *т и е у л і* тұрған распор ауды көрсетеді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Шанада тұр *т и е у л і* Құлаған көрдей үңірейіп Алты-жеті зеңбірек (О.Шипин, Дастан.).

ТИЕУШІ з а т. *Жүк артушы.* Ынтықбай 1949 жылдан Балқашта *т и е у ш і* болып жұмыс істейді (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Жүк қаншама машиналық, арбалық, *Т и е у ш і с і* – колхоздағы бар халық (Х.Ерғалиев, Сенің өзенің).

ТИЕУІШ з а т. т е х. *Өздігінен жүк артатын механизм.* Өздігінен жүретін астық *т и е у і ш* ірі қырманда астық тиеуге, астық кептіруге пайдаланылады (ҚСЭ). *Т и е у і ш* жұмыс істеген кезде ожау жомға трактордың қысым күшімен енеді (Мал бордақылау.).

ТИЕШЕК с ы н. с ө й л. ***Тиісті.*** Бала өзіне *т и е ш е к* астықты, оқ-дәрісін алып, алдына өңгеріп бүйірге бұрылды (Қ.Бектұрғанов, Қатерлі қияда). Бұл тана-торпақтар Тәттіқараларға *т и е ш е к* еді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ТИКЕР [ағыл. ticker] з а т. э к о н. *Биржадағы соңғы мәміленің бағамын тіркейтін және оны ақпараттық таблоға жүгірмелі жолдар түрінде беруші электрондық жүйе. Т и к е р* – ағымдағы қаржы ақпаратын қағаз телеграф аппараты (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТИКСОТРОПИЯ [грек. thixis – жанасу, trope – бұрылыс, өзгеру] з а т. *Механикалық әсер етуден бұзылған дисперсті жүйелердің алғашқы құрылысының қайта қалпына келу қабілеттілігі. Т и к с о т р о п и я н ы ң* кең көлемді түсінігі – түтқыр аққыш немесе пластикалық жүйелер өздерінің физикалық табиғатына тәуелсіз өзгеруінің нәтижесінде бұрынғы қарқынды (анық) тұтқырлықтарының уақытша төмендеуі болады (ҚҰЭ). Желімденудің қайталайтын процесін *т и к с о т р о п и я* деп атайды (Қ.Нұғматжанов, Гистология.).

ТИЛЛ з а т. б и о л. *Қан тамырының ішкі өзегін бітеп қалатын бөгде дене, жалған ұлпа.* Ондағы жоғары ағыс жолы істен шығады, трахея мен трахейданың ішін *т и л л* бітейді, сұйық заттар оны мен жоғары көтеріле алмай, ол қабаттардың түсі де өзгереді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТИЛЛИТТЕР [ағыл. till] з а т. г е о л. *Көне кезеңдердің аздап тығыздалған, кейде метаморфизмге шалынған мореналық шөгінділері. Т и л и т т е р д і ң* ұсақ түйірлі массасында мөлшері мен құрамы әртүрлі дөңбек тастар кездесіп, қабаттастық байқалмай, дөңбек тастардың бетінде мұздықтар салған іздер болады (ҚҰЭ).

ТИМАР с ы н. ж е р г. *Кінәмшіл, сәнқой.* Сен өзің барып тұрғаннан қалып тұрған *т и м а р* екенсің (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ТИМИН з а т. б и о л. *5-метилурацил-пиримидинді негіздер.* Жоғарыда, ДНК-ның азотты төрт негізі: *т и м и н,* аденин, гуанин және цитозин болатындығы толық айтылады (Жалпы биология). Пуриннің туындыларына – аденини мен гуанин жатса, ал пиримидиннің туындыларына цитозин, *т и м и н* және урацил жатады («Қазақст. мект.».).

ТИМОЛ [грек. thymus] з а т. *Медицинада, дәрі жасауда қолданылатын кейбір эфир майларынан алынатын кристалдық заттек.* Эфир майы негізінен хош иісті көмір сутекті *т и м о л д а н* тұрады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТИМПАН [грек. tympanon] з а т. **1.** к ө н е. м у з. *Ертедегі соқпалы музыка аспабы. Т и м п а н* – литавра аспабына ұқсас, кішкене аспап (Қ.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). **2.** с ә у л е т. *Фронтонның көркем суретпен немесе мүсінмен әсемделген үш бұрышты алаңы.*

ТИМУРШЫ з а т. т а р. с о в. *Мұқтаждарға көмек көрсететін, қайырымды іс істейтін пионерлер отрядының мүшесі.* Әмірдің есіне жас кезінде өзінің де *т и м у р ш ы* болғаны, белгісіз бір ұрыларды ұстаймыз деп, бірнеше түн ескі қамбаны торығаны есіне түсті (С.Сарғасқаев, Сынған тіс). – Ата, біз *т и м у р ш ы л а р м ы з,* жауынгерлердің семьяларына қамқорлық жасайтын пионер тобы құрылды (З.Иманбаев, Солма. гүл).

ТИМУС [лат. thymus] з а т. а н а т. *Қан жасау және ішкі секреция безі. Т и м у с* эмбрионалды кезеңде және жас төлдерде жақсы жетілген, ал ересек организмде ол біртіндеп майлы ұлпаға айналады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТИНАҚАНДАЙ с ы н. ж е р г. *Кішкентай, құрттай.* Әлгі бала *т и н а қ а н д а й* болып алып, сөйлеген кезде тілі тақ-тақ етеді (Қазақ. тілі. аймақ. сөздігі).

ТИНАҚТАЙ с ы н. *Кішкентай, азғантай, титтей.* Фабрика ішінде Жылқыбай білмейтін *т и н а қ т а й* тетік қалмаған еді (Ә.Ибрагимов, Нағыз.). Жаңай да жақыным екен деп олардан *т и н а қ т а й* жақсылық күтпейтін, жанын қорғап жүре беретін (С.Омаров, Қиыр жол).

ТИНІМДЕЙ с ы н. с ө й л. ***Тинақтай.*** – Сонша неге сескендің? Қарашы өзіңе, тіске қыстырар *т и н і м д е й* етің жоқ, – деді (Ф.Дінісламов, Көл).

ТИП[1] [грек. typos] з а т. **1.** *Үйлес келетін заттар мен құбылыстар тобы; түр, түлға.* Кентау – жаңа *т и п т е г і* жас қала, ағашты, көгалды қала (Б.Тоқтаров, Қыран.). Осы жылдары тұрғын үйлердің қазіргі *т и п т е р і н і ң* негіздері қалыптасты (Х.Арғынбаев, Археол.). **2.** ә д е б. *Бірнеше адамның мінез-құлық ерекшеліктерін образын көрсететін жинақтау бейнесі.* Табиден *т и п т е р д і* де, типтік жағдайларды да өзіміздің совет шындығынан алып өсіп келеді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Советтік қоғам адамның жаңа *т и п і н* жасады, бәрінен бұрын мені таң қалдыратыны – осы («Қаз. әдеб.»). **3.** з о о л. <лат. phylum> *Жануарларды жүйелеуде қолданылатын ең жоғары топ.* Әрбір *т и п к е* жататын жануарлардың бәріне тән ортақ белгілері болады. Шығу тегі, құрылысы, физиологиялық ерекшеліктері ұқсас кластар бірігіп, *т и п т і* құрайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ТИПАЖ з а т. *Қандай да бір типті айқын көрсететін белгілер жиынтығы.* – Қарағым, мен суретшімін ғой, – алтын шаш әдепті жымиып, ұғындыруға тырысады. – Маған *т и п а ж д а р,* этюдтар керек еді... (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). «*Т и п а ж д ы* Бекшеден көшіріп тұрсың-ау» деп ойладым (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ТИПОГРАФИЯ [грек. typos – таңба, grapho – жазамын] з а т. б а с п а. *Әртүрлі кітап, журнал, газет т.б. заттарды басып шығатын орын; баспахана.* Кеше *т и п о г р а ф и я д а н* кісілер келіп: «Бодаш ауырып қалған жоқ па?» – деп сұрап кетті (М.Дүйсенов, Ант.). Карта-геодезия жұмыстарының орындалу нәтижесінде Қазақстанның барлық жеріндегі жұмыстардың 90 проценті дерлік 100 мыңдық, 200 мыңдық масштабта *т и п о г р а ф и я* карталарымен толық қамтамасыз етілді (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

ТИПОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Типографияға тән, типографияға қатысты.* Оқулықта берілген картиналар мен суреттерден басқа *т и п о г р а ф и я л ы қ* тәсілмен терілген көрнекі материалдар көп («Қазақст. мект.»). *Т и п о г р а ф и я л ы қ* үлкен шрифтармен терілген сұраулы сөйлемдер бар (Б.Тоқтаров, Қыран.).

ТИПОЛОГИЯ [грек. typos – үлгі, logos – ілім] з а т. *Әртүрлі типті заттар мен құбылыстардың қарым-қатысын білдіретін топтау жүйесі. Т и п о л о г и я* деп қазіргі ғылыми әдебиетте зерттеу объектілерін жалпылама үлгі көмегімен талдау, сұрыптау және жинақтау әдістері мен тәсілдерін айтады (Мәдени-филос. энц. сөздік). Соңғы жылдары жанр табиғаты, *т и п о л о г и я,* стиль проблемасы, композиция – сюжет, поэтика, соны тенденция тәрізді өрнекті сөздің өте салалы, түбірлі ішкі құнары түбегейлі зерттеле бастады (Уақыт және қаламгер).

ТИПОЛОГИЯЛЫҚ з а т. ***Типтік.*** Қазақ грамматикасын талдауда ол орыс лингвистикалық мектебінен сусындаған, бірақ туыстығы жағынан өзгешеленетін түркі тілдерінің құрылымында орыс тілінен ажыратылатын (яғни *т и п о л о г и я л ы қ*) ерекшеліктері болуға тиіс екенін де жақсы сезген (А.Байтұрсынов, Тіл тағылымы). Осы жерде айтатын нәрсе: көркем аударма проблемасы, әдебиетіміздің тілін, стилін, сондай-ақ *т и п о л о г и я л ы қ* құбылыстарды терең зерттеу бүгінгі маңызды, толғағы жеткен міндет (И.Габдиров, Шабыт.).

Типологиялық байланыс. ә д е б. *Бірнеше халықтың сөз өрнегіндегі, әдебиетіндегі әдеби ағым, бағыт, стиль, сюжет, образдар ұқсастығы, жалғас-жақындығы. Т и п о л о г и я л ы қ б а й л а н ы с* әдебиеттің даму заңдылықтарын, олардың әлеуметтік-тарихи жағдаймен сабақтастығын түсіну үшін өте қажет (Әдеб. термин. сөздігі).

ТИПТЕНДІР= е т. *Типке айналдыру, тип жасау.* «Гүлден, дала» пьесасында автор ұнамды характерлерді де, ұнамсыз сипаттарды да *т и п т е н д і р е* алған (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Ал бәз бір қаламгерлер тарихи тақырып дегенде, дәуір, өт-

кен тарих, тарихи жекелікті еркін *т и п т е н д і р е д і* (Қ.Ергөбеков, Жан жылуы).

ТИПТЕНДІРУ *Типтендір етістігінің қимыл атауы; әдеби туындыда кейіпкердің мінез ерекшелігін белгілі бір қоғамдық топқа тән белгі, нышандар арқылы көрсету.* Шындықты әдеби *т и п т е н д і р у* жолымен жаңарта отырып, С.Сейфуллин «Қызыл сұңқарлар» пьесасында Еркебұлан тәрізді революция қаһарманының жарқын бейнесін жасады (С.Қирабаев, Октябрь.). Орыстың классикалық әдебиеті бізге нағыз *т и п т е н д і р у д і ң* тамаша үлгілерін береді (Қ.Нұрмақанов, Дос лебізі).

ТИПТЕНДІРІЛ= е т. *Типке айналдырылу.* Сабыр істері – жеке адам тіршілігінің дара тарихы емес, *т и п т е н д і р і л г е н* көркемдік жинақтау (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Социалистік реализм жазушыдан *т и п т е н д і р і л г е н* көркем шындықты талап етеді (Уақыт және қаламгер).

ТИПТЕНДІРІЛУ *Типтендіріл етістігінің қимыл атауы.*

ТИПТЕНУ *Типтен етістігінің қимыл атауы.* Характерді сомдауда сол жасалып отырған образдың замандастары бір адамның маңына шоғырланып *т и п т е н у г е* тиіс («Қаз. әдеб.»).

ТИПТЕС с ы н. *Бір типті, типі бір, ұқсас.* «Орыстың осы *т и п т е с* соғылғандары патшаға, Христосқа, дінге қол көтерумен келеді» деді ішінен, Орал атты казагінің шен-шекпеніне ие болып келген ежелгі, әрі дәулетті, әрі атақты жауынгерлердің бірі (Х.Есенжанов, Тар кезең). Біздің жағдайымызда бұл тіпті келіссіз, сондықтан ірі қала болмаса да, поселок *т и п т е с* мекенжай салу керек (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

ТИПТІ с ы н. *Типі біркелкі, типі бірдей.* Орталықта барлық колхозшылар үшін жаңа *т и п т і* үйлер салынған, оның бәрі де төрт бөлмелі (Ә.Жәмішев, Армысың.). Берікбол есік алдында тұрған әйеліне бірдеңе деп күңк етті де, Дәнешті қой қорасына қарай ертіп жүрді. «П» әрпі формасында салынған жаңа *т и п т і* қора кең де, жайлы көрінді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ТИПТІК с ы н. *Типке тән, типке қатысты; жинақталған, типке айналған.* Екінші сөзбен айтқанда, *т и п т і к* характерлер қай уақытта да титілік жағдайларында жасалуға тиісті (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). *Т и п т і к* мінезден әр адамның ұлттық және жас ерекшелігіне сәйкес өзгешеліктері де тиісінше орын алып отырады (Қ.Жарықбаев, Психология).

ТИПТІЛІК з а т. *Тип болушылық, тип болар-лық.* Образды әдейі әсірелеу, мейлінше әсерлі етіп көрсету *т и п т і л і к* шырын бұзбайды, қайта оны айқынырақ ашып, жеткізе көрсетеді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Ғылыми фантастика жанрының даму заңдылығын ашуда *т и п т і л і к* проблемасы басты роль атқарады (Т.Сүлейменов, Қиял.).

ТИПЫЛ с ы н. *Теп-тегіс, жермен-жексен.* Көк *т и п ы л* асфальт жол бір кезде Сәкен жырлаған керемет сұлу Көкшетауға қарай тура тартып келеді (М.Қаратаев, Далада.). Көшелер ұзын, оқтау түзу, үйлердің көпшілігі екі-үш қабатты, төбесі тегіс *т и п ы л* келген, негізінде бір түсті үйлер (М.Мағауин, Ақша қар).

Типыл болды. *Жермен-жексен болды.* Бар ынтаммен серілерге жәрдем қып, Құрдым әбден *т и п ы л б о п.* Қарызын ешкім төлемейді. Сізден де сұрамақшы едім, Біразын тауып берсеңіз... (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Типыл қылды. *Жоқ етті, құртып жіберді.* Жауды жайратқанда тіл кететін болмасын, *т и п ы л қ ы л ы ң д а р!* (М.Әуезов, Ақын аға). Қысқа күнде қырық шапқам, тағы да *т и п ы л қ ы л а й ы н* Қан құстырып қышпақты (Қобыланды).

ТИПЫЛДА= е т. **1.** *Тып-типыл ету, тегістеу.* Ел-елден ұста жиып, дүкен құрып, Кірісті зор мұнара тұрғызуға, *Т и п ы л д а п* мәрмәр тастан тіліп, қиып (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай). **2.** *Тақырлау, тақыр ету.* Шашын ұстарамен *т и п ы л д а п* алғызған көк жалтыр басын таныды да, үйдің маңына барғысы келді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Әбдікәрім ұстарамен *т и п ы л д а п* қырған жылтыр басын бір сипап өтті де, тұқыл иегін сәл көтеріп, ойланып қалды (С.Омаров, Қиыр жол).

ТИПЫЛДАН= е т. *Тып-типыл болу, тегістелу.* Келесі күні жел басылғанда көрсең, оның орны *т и п ы л д а н ы п,* соның қасынан жаңа төбешік пайда болады (С.Әсіпов, Ауыл перзент.).

ТИПЫЛДАНУ *Типылдан етістігінің қимыл атауы.*

ТИПЫЛДАУ *Типылда етістігінің қимыл атауы.*

ТИПЫҢ с ы н. *Аяғын жеңіл басып, жиі адымдайтын.* Ақ отауды меңзеді де *т и п ы ң* жүрісімен өзі де солай беттеді (Т.Тілеуханов, Өмір.). Өдек: – Рахмет, көзім ашылып қалды, – деп, *т и п ы ң* басып жүріп кетті (Ү.Уайдин, Ендігісін айтпа.).

ТИПЫҢДА= е т. *Типың-типың ету, жиі адымдау, тымпыңдау.* Әйелдер еңбек етіп жүрген егістікке қарай *т и п ы ң д а п* кете барды (С.Жұмабаев, Үкім). Әйтеуір бір кез маған қарай аяңдадыау, ақыры. Кісендеулі аттай аяғын *т и п ы ң д а п* әрең қозғайтын сияқты (Н.Келімбетов, Үміт үзгім.).

ТИПЫҢДАТ= е т. *Типың-типың еткізу.* Астымдағы қара есегімді *т и п ы ң д а т ы п,* мына қызыл сайға түсе бергенім мұң екен, алдымнан көлденеңдеп жаулық салған бір қатын мен бір еркек шыға келді (С.Шаймерденов, Өмір.).

ТИПЫҢДАТУ *Типыңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫПЫҢДАУ *Типыңда етістігінің қимыл атауы.*

ТИПЫҢ-ТИПЫҢ е л і к. *Аяғын жеңіл басып, жиі адымдаған, типыңдатқан қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.* Осы мезетте есік ашылып, іштен төрт-бес шамасындағы Қарлығаштың кенже інісі Тайбол *т и п ы ң-т и п ы ң* басып шыға келді (С.Жұмабаев, Шеңгел.).

Аяғын типыңтипыңеткізді. *Типыңдатты, типыңжүріске басты.* Бала *а я ғ ы н т и п ы ң-т и п ы ң е т к і з і п* сүйрете басып, қасында сөлпеңдеп ілесіп келеді (Б.Тілегенов, Көктем.).

ТИР [франц. tir] з а т. *Оқатар қару мен пневматикалық қарудан ату жаттығулары мен дайындықтарын жүргізуге арналған жабық немесе жартылай жабық орын. «Т и р г е* келіңіз, тренермен өңгімелесіңіз» деген еді, Уақас *т и р г е* келсе, чемпион тізерлеп атып түр екен (М.Мағауин, Ақша қар). *Т и р* – винтовка және пистолеттермен нысана көздеу кезіндегі қауіпсіздікті қамтамасыз ететін арнаулы құрылыс (Спорт атау. қаз.-ор. түс. сөздігі).

ТИРАЖ [франц. tirage] з а т. **1.** *Баспадан шыққан белгілі бір кітап, журнал, газет т.б. жалпы саны, таралымы.* Ұлы жазушының кітаптары дүние жүзіндегі барша халықтардың тілдерінде сан миллион *т и р а ж б е н* шығарылуда (F.Мұстафин, Ой әуен.). Әуезов эпопеясын көп адам оқыған. Тек Мәскеу мен Санкт-Петербургтің өзінде «Абай жолы» 17 рет басылып шығыпты, әр жылы 400 мың, 300 мың, 200 мың, 100 мың *т и р а ж б е н* жарық көріпті. Жалпы, тек Ресейдің өзінде бұл роман 1 миллион 967 мың данамен басылған екен («Абай»). **2.** *Облигацияның (заем, лотерея) құнын төлеу үшін жарияланған ұтыс номерлерінің кестесі.* Ұтыс *т и р а ж ы* 1965 жылы 19 декабрьде «Правдада» жарияланды («Қаз. әдеб.»).

ТИРАЖДЫ: **көп тиражды.** *Тиражы мол болып шығатын, көпке таралатын.* Созхоздар мен колхоздарда жарыс барысын бейнелейтін плакаттар, қабырға газеттері мен *к ө п т и р а ж д ы* газеттер, радио хабарлары пайдаланылады (А.Байболатов, Жарыс.). Заводтың *к ө п т и р а ж д ы* газеттерінің сол жылғы беттерін қарап отырсаң, бұлардан өзге де талай озаттардың ісімен танысамыз (Ә.Жәмішев, Армысың.).

ТИРАН [грек. tyrannos] з а т. *Басшылығы күш пен деспотқа негізделген ел билеуші, қатал басшы, әмірші.* Бетінен тірі пенде қайтармаған, Тура кеп, тіксініп сөз айта алмаған, Фаларис ел билеген *т и р а н* бопты Фұмыры бақ-дәулеті шайқалмаған (Қ.Жұмағалиев, Сақара). *Т и р а н* қоғамның қалыпты өмір сүруі үшін бір-бірімен бітіспес қайшылықтағы күштерді ымыраластыру қажеттігінен туындады (Саяси. түс. сөздік).

ТИРАНИЯ [грек. tyrannia] з а т. т а р. *Тиранның бір өзі билеп-төстеуіне негізделген билік және басқару түрі. Т и р а н и я* б.д.д. VII–VI ғасырларда текті ақсүйектер мен дамып келе жатқан демос арасындағы күрес нәтижесінде пайда болды (Саяси түс. сөздік).

ТИРАННОЗАВР [грек. tyrannosauros] з а т. з о о л. *Жойылып кеткен бауырымен жорғалаушылар туысы. Т и р а н н о з а в р л а р* – динозаврлардың жер бетіндегі ең соңғы өкілі (Қаз. тілі термин. Биология).

ТИРЕОТОКСИКОЗ [грек. thyreoeidēs – қалқанша, toxikon – у] з а т. б и о л. *Қанда қалқанша безден бөлінетін гормондардың көбеюінен болатын ағзаның патологиялық жағдайы. Т и р е о т о к с и к о з* өз алдына жеке ауру болып саналмайды, ол диффуздық қабынба бұғақ ауруы кезінде байқалатын белгілердің жиынтығы деп қарастырылады (ҚҰЭ).

ТИРИСТОР [грек. thyra – есік, кіру, ағыл. resistor – кедергі] з а т. ф и з. *Көп қабатты құрылымды шалаөткізгіштің монокристалды негізінде жасалған шалаөткізгіш аспап. Т и р и с т о р л а р* түрлендіргіш техникада, қуатты импульстер генераторларында, автоматты басқару жүйелерінде т.б. қолданылады (ҚҰЭ).

ТИРОЗИН з а т. б и о л. *Амин қышқылдарының бірі.* Күрделі белоктардың құрамында амин қышқылы бар дедік, ал олардың ішінен клетка шырынында кездесетіндері – аспарагин, *т и р о з и н,* лейцин (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анатом.).

ТИРОКСИН [грек. thyreos – қалқан, oxys – улы] з а т. ф и з и о л. *Құрамында йоды бар қалқанша безінің гормоны. Т и р о к с и н* мал организмінде зат алмасу, яғни тотығу-тотықсыздану процестерін жүргізіп, малдың өсіп-жетілуін тездетеді (М.Қарсыбеков, Микроэлемент.). Йод *т и р о к с и н н і ң* – қалған безі гормонының молекулаларын қарастыруға қатысады; цинк инсулиннің құрамына кіреді (Жалпы биология).

ТИССА з а т. б о т. *Қылқан жапырақты ағаштың түрі.* Кейбір өсімдіктердің жапырақтары бірнеше жылға дейін түспей сабағында немесе бұтағында жасыл күйінде тұра береді. Мысалы: қарағай қылқаны 3–5 жыл, шыршанікі 5–12 жыл, *т и с с а* ағашынікі – 6–10 жылдарға дейін түспей тұрады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Жабық тұқымдылардың таралуына байланысты қылқан жапырақты және споралы өсімдіктер жойылып кетпей, өз бетінше дамып, жаңа түрлер шығарды: қылқан жапырақтылардан – қарағай, *т и с с а,* секвойя көп болған (Жалпы биология).

ТИТАН [грек. titan] з а т. х и м. *Элементтердің периодтық жүйесінің IV тобындағы химиялық элемент; ең мықты және төзімді металл.* Қазақстан марганецтің, молибденнің, көмірдің, калий және басқа да минерал тұздарының, жаңа техникада өте маңызды роль атқаратын никельдің, *т и т а н н ы ң,* кадмийдің, индийдің, сол сияқты тағы басқа толып жатқан элементтердің қоры жағынан да СССР-да алдыңғы қатарлы орындардың бірін алып отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). *Т и т а н н ы ң* газдарды алатын қасиеті вакуумдық техникада пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Титан кентастары. г е о л. *Құрамында өндіріс-те бөліп алу экономикалық жағынан тиімді болатындай мөлшерде титаны бар минералды шикізат. Т и т а н к е н т а с т а р ы н ы ң* өндірістік кен орын-

дарын магмалық, экзогендік және метаморфтық кендер деп 3 генетикалық топқа бөледі (ҚҰЭ).

ТИТАНДЫ с ы н. х и м. *Титан араласқан, титаны мол.* Ақ түсті сырларға жататындар: қорғасынды ақ сыр, цинкті ақ сыр, *т и т а н д ы* ақ сыр, бор, известь (Химия). *Т и т а н д ы* металды көбінесе беріктігі жоғары, ыстыққа және коррозияға төзімді ерітпе қоспаларда қолданылады (М.Бакенов, Қазақст. минерал.).

Титанды қорытпалар. х и м. *Құрамына алюминий, молибден, ванадий, қалайы, темір т.б. элементтер қосылған титан негізді қорытпалар. Т и т а н д ы қ о р ы т п а л а р д ы ң* механикалық және физикалық қасиеттері әртүрлі болады (ҚҰЭ).

ТИТАНОТЕРИЙ [лат. titanotheriidac] з а т. з о о л. *Ауыр салмақты, мұрнының үстінде қатар орналасқан екі мүйізі бар, тақтұяқтылар отрядына жататын, құрып біткен ірі сүтқоректілер өкілі* (Қаз тілі термин. Биология).

ТИТР[1] [франц. titre]з а т. *Кинофильм кадрларындағы кіріспе сөз, жазу немесе түсінік.* Оның қабырғасында жазу бар. Екінші камера жазуды ірі планда көрсетеді: «Балалар үйі» деген *т и т р* көрсетіледі (С.Шаймерденов, Әнім сен.). «Республикада 1970 жылы кемінде 50 миллион қой болуға тиіс» деген үлкен жазу көрінді *т и т р д а н* (М.Рашев, Бетің қисық.).

ТИТР[2] з а т. х и м. *Химиялық анализде қолданылатын ерітінді концентрациясы.* ≈ Ерітінді *т и т р і.*

ТИТРЛЕ= е т. х и м. *Титр жағу, титр қосу.* Байқау скважинасындағы индикатордың пайда болуынан алынған сынамаларды азот қышқыл күміс ерітіндісімен *т и т р л е у* арқылы табады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТИТРЛІК: титрлік талдау. х и м. *Сандық талдау әдістерінің жиынтығы. Т и т р л і к т а л д а у д а* зерттелетін құраушының мөлшері оныменәрекеттесуге жұмсалатын реактив (титрант) көлеміне сәйкестендіріліп есептелінеді (ҚҰЭ).

ТИТТЕЙ с ы н. **1.** *Кішкентай ғана, титімдей.* Көлің қайда, туған елім? Шабақ болам *т и т т е й.* Белің қайда, туған елім? Ойнақтайын киіктей (М.Мақатаев, Шығ.). Нәрсе ме осы ойланбас, Анау үміт *т и т т е й-а қ,* Өтесің-ау, қайран бас, Адам түгіл итті аяп... (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Ешқандай, мүлде.* Стакан суға үш тамшысы жетеді, *Т и т т е й* дәм жоқ, өңі-дағы елеусіз. Ішкен жанның өзегі де өртенбейді, Жүрегі де бей-жай болып, құспайды. Ауырмастан, сырқамастан өледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірі – ауру, бірі – күншіл ғадауаты Болмаса көңілдің жоқ *т и т т е й* кірі. «Жанынан – жаман ұста» дегендей-ақ, Әзірге Омекеңнің шын пікірі (О.Шораяқов, Шайыр).

ТИТТЕЙЛІК з а т. *Кішкентайлық, тинақтайлық.* Глобусқа үңіле бір қарап ем, Титтей – тіпті бар әлем. Таулардың да, мұхиттың да, көлдің де *Т и т т е й л і г і н* көрдің бе? (Т.Медетбеков, Сапар.).

ТИТУЛ [лат. titulus] з а т. *Арнайы берілетін құрметті атақ, дәреже.* Әлі піспеген баласың десем, жатып ашуланасың, *т и т у л г е* жаның құмар, бірақ оны қалай пайдалануды білмейсің (А.Жұмаділдин, Сең.). Шыңғыс *т и т у л д а р д ы* прапорщиктен бастап фельдмаршалға дейін орыстың сауатты адамдарындай дәл түсіреді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТИТУЛДЫҚ с ы н. *Титулға тән, титулға қатысты.* Біріншісі – *т и т у л д ы қ* этностар мен орыстар арасындағы жіктеліс («Егемен Қазақстан»). Екінші арна *т и т у л д ы қ* этностар мен басқа этностар арасында орын алды («Егемен Қазақстан»).

ТИТЫҚ з а т. *Күш-қуат, әл, қайрат.* Барымта сүйген ел едің Байлықтан *т и т ы қ* адақтай, Халіңді енді сұрайын Қағындыға айтқан ылақтай (Бес ғасыр.).

Титығы қалмады [бітті]. *Әл-дәрмені қалмады, титықтады.* Күшке де тиді, *т и т ы ғ ы м ы з қ а л м а д ы,* Тайланның өңі тағы да бұзылып кетті (С.Шаймерденов, Өмір). Біріміздің *т и т ы ғ ы м ы з б і т і п,* өмірмен қош айтысар жағдайға жетсек, өзгеміз оған араша түстік (І.Есенберлин, Алтын құс).

Титығына жетті. *Әбден қалжыратты, қажытты.* Жұмыстан қалжырап келген еді, оның үстіне мына қайғы *т и т ы ғ ы н а ж е т к е н* Жаңыл түн ортасы ауғанда көзі ілініп кеткен екен (Т.Ахтанов, Дала.). Үш-төрт күннен бері сырқатпын деп денесін зорға сүйретіп жүр еді, *т и т ы ғ ы н а ж е т к е н* екен ғой!... (С.Мұқанов, Ботагөз).

Титығы құрыды [кетті]. *Әбден шаршады, әлқуаттан айырылды, әлсіреді.* Күнде тонау, шабыстан ел *т и т ы ғ ы қ ұ р ы д ы.* Мал мен жаннан түңілді, Жер мен судан қуылды (Жамбыл, Тол. жин.). Құтылам деп қақпаннан Олай-бұлай бұлқынды, *Т и т ы ғ ы к е т і п* залымның Тілерсегі қырқылды (О.Шораяқов, Шайыр).

ТИТЫҚТА= е т. *Әлі бітіп шаршау, діңкесі құру, болдыру.* Көзі қайта түскенде, мына із құдды жары жолға жетпей тақым астында *т и т ы қ т а п* зорыққан қара есікке басын сүйей жығылыпты (Ә.Нұрпейісов, Сең). Ақырып ақырында жіберді ұрып, Ит қосып орамынан шықты қуып, Әлсіреп, әлі кетіп *т и т ы қ т а д ы,* Көк шөпті көшедегі жеді жұлып (О.Шипин, Дастан.).

ТИТЫҚТАТ= е т. *Шаршату, діңкесін құрту, болдырту.* Бірден жапырып тастай алмағасын әбден қалжыратып, *т и т ы қ т а т ы п* жеңгісі келетін сияқты (Т.Ахтанов, Дала сыры). *Т и т ы қ т а т ы п* тірліктің шоқырағы, Таланттың да тозады топырағы. Кейбіреулер ойлайды: Ақын біздің Тұрады да столға отырады! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТИТЫҚТАТҚЫШ с ы н. *Ауыр, қиын.* – Сәлем айт!.. Көктем шыға барамын... Қазір қол тимейді... Титықтатып бітті... – *Т и т ы қ т а т қ ы ш*

жұмысты қойып ауылға келсеңші (Д.Досжанов, Дария).

ТИТЫҚТАТУ *Титықтат етістігінің қимыл атауы.* Бәйгі атын жеріне жеткізіп арықтатуға, *Т и т ы қ т а т у ғ а* болмайды, оны ыңғай қолда, күтімде ұстау керек (Ғ.Нұрпейісов, Бесқара). Қаңтар айының жүзі ауыл бітуге айналғанда ақпанға қарап айтыпты дейді: «Біз тоқтыда құйрық қалды, бозша қызда бұғақ қалды, қырман, ақпан, қырлан!», – деп, Қаңтардың мұнысы – «қанша қаһарланса да *т и т ы қ т а т у ғ а* мұршам келмейді, тоқтыда құйрық, бойжеткенде бұғақ қалды, енді өзің, ақпан, ақыра кірісші, мен алмаған өшімді өзің алшы» дегендей (А.Сейдімбеков, Күңгіркүңгір.).

ТИТЫҚТАУ[1] з а т. *Малдың жем-шөп жетпеуден әлсіреп ауруға ұшырауы.* Көтеремге ұқсағанымен дербес қаралатын ауру – *т и т ы қ т а у* жұт жылдарында көбірек ұшырасады әрі жаппай келді (Ж.Бабалықұлы, Төрт түлік).

ТИТЫҚТАУ[2] *Титықта етістігінің қимыл атауы.* Шөпті қора үстіне жинап-ақ мал өсіргенбіз, ал мынау – былай да *т и т ы қ т а у д ы ң* аз-ақ алдындағы колхозшыны тұралату деген сөз (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). Офицер ретінде де бастан кешкендері жетерлік. Осы шаршау, *т и т ы қ т а у* үстінде бұған Жеңіс күні бұрын көп күн бұрын өтіп кеткен тәрізді (Р.Хайруллин, Офицер.)

ТИТІМДЕЙ с ы н. с ө й л. ***Титтей.*** Соның үстіне *т и т і м д е й* ағаш тостағанмен бірдіні бауырсақ әкеліп шашқанда, тегіс жайылды (Ғ.Мұстафин, Шығ.). Ақын деген сорлыға Берген тесік өкпені. Тиген оқтың орнында *Т и т і м д е й* де жоқ белгі (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТИТІМДЕЙ-ТИТІМДЕЙ с ы н. *Кіп-кішкентай, ұсақ.* – Көшенің өңшең *т и т і м д е й-т и т і м д е й* жалаң аяқ балдары таудан келгенді бірден таниды екен (Д.Досжанов, Жусан.).

ТИУРОЦИЛЛ з а т. ф а р м. *Жемсау ауруын емдеуге арналған дәрі.* Соңғы 15–20 жылдың ішінде гипертиреозды жемсау ауруын емдеуге *т и у р о ц и л л* деген дәрі қолданылады (С.Табынбаев, Жемсау.).

ТИФЛОПЕДАГОГИКА [грек. typhlos – соқыр, paidagogike – баланы жетелеу] з а т. п е д. *Көру қабілеті бұзылған балаларды оқыту және тәрбиелеу жөніндегі саласы. Т и ф л о п е д а г о г и к а* жалпы педагогиканың саласы ретінде философияға, гуманистік тәрбие мен жалпы-дидактикалық оқыту принциптеріне, көру қабілетінің кемістігі бар адамдардың өсу ерекшеліктеріне негізделіп дамиды (ҚҰЭ).

ТИФЛОПСИХОЛОГИЯ з а т. п с и х о л. [грек. typhlos – соқыр, psychē – жан, logos – ілім] *Соқыр және нашар көретін адамдардың психикалық дамуын, оқыту мен тәрбиелеу кезінде оны түзеудің жолдары мен әдістерін зерттейтін арнаулы психология саласы. Т и ф л о п с и х о л о г и я* көру қабылдауының кемістіктерінің есесін басқа анализаторлардың (есту мен сипап сезу) есебінен толықтыру мүмкіндіктерін зерделейді, көз көрмеуімен не нашар көрумен байланысты ақпарат тапшылығы жағдайындағы қабылдаудың, жад пен ойлаудың психикалық ерекшеліктерін зерттейді (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ТИШАЙ= е т. с ө й л. *Тыныштану, тыншу.* Есітіп осы сөзді қуанып Зал, *Т и ш а й ы п* у артынан ішкендей бал; Жөнелтіп бата беріп: «Бар, – деп, – балам!» Садақа шашты елге, сойғызып мал (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТИШУ[1] с ы н. с ө й л. ***Тыныш.*** Сұр тастардың арасынан су жылан шығып, қараңғы қапсағайда әуе *т и ш у* еді, шірік иісі шығып тұрды (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТИШУ[2] с ы н. ж е р г. *Ыстық, қапырық.* Ысымаған шағында бардық дегенмен, тропикалық қала, тұрып дағдыланбаған біз үшін аса *т и ш у* болды (С.Мұқанов, Алып. адым.).

ТИЫН з а т. **1.** *Металдан жасалған әртүрлі көлемді майда ақша.* Сонда торғай сөйлепті адамдайын: Босатсаң, үйретемін байлық жайын. Азар болса сатарсың үш *т и ы н ғ а*, Мен саған бір пайдалы сөз айтайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Егер қазақ жылына үй басына балаларын оқытуға 40-50 *т и ы н* ақша жұмсаса, бір аз жылдың ішінде қазақта оқымаған жан қалмас еді. Қазақ тегіс оқыған болса қазіргідей басқаларға құл болып отырмас еді (М.Дулатов, Шығ.). **2.** э к о н. *Қазақстанның ұсақ ақша өлшемі.* Кейін бұл *т и ы н д а р* айналыстан шығып қалды (ҚҰЭ). **3.** а у ы с. *Азғана ақша, тиынтебен.* Әйтеуір, бір келер деп дүр етер күн, Алданып мен де босқа жүр екенмін. Атаққа алаң болған, *т и ы н ғ а* – құл, Өзіндей ақымақтың бірі екенмін (М.Мақатаев, Шығ.). Ақылы жоқ молдалар Иман алмақ *т и ы н ғ а.* Оңайлықпен келмейді Иман деген қиын да (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Бір тиын бермейді. *Қолы тар, сараң.* Қайғысыз қырда өскен қайран елім, Осындай жұт пен жаудың дәмін татты. *Б і р т и ы н* ағайынға *б е р м е й т ұ ғ ы н* Байларың кедей болды тастан қатты (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Бір тиынға тұрмайды. *Құнсыз, ештеңеге жарамайды, кәдеге аспайды. Б і р т и ы н ғ а т ұ р м а й т ы н* насыбай тостаған үшін Досболдың бірекі қарасының шығын болуында сөз жоқ (Б.Майлин, Шығ.).

Дүниені бір тиын есеп көрмеді. *Мал-мүліктің бетіне қарамады. Д ү н и е н і б і р т и ы н е с е п к ө р м е й т ұ ғ ы н ы,* жомарттығы, әртүрлі белгісі бойында тұрмас па еді (Абай, Тол. жин.).

Қалтасында көк [соқыр, бір] тиын жоқ. *Тұк те, дәнеңе, ештеңе, жоқ (ақшамен байланысты).* Не істерін білмей ойланып қалған Тұраш *қ а л т а с ы н д а к ө к т и ы н ж о қ* екенін есіне алды (С.Мұратбеков, Дос изде.). Бар болсам, қисса жазып қи-

налар ма ем, Қайтейін *қ а л т а м д а ж о қ с о қ ы р т и ы н* (Айтыс). Сендер Нариманның кім екенін білесіңдер ме? Ол *қ а л т а с ы н д а б і р т и ы н ы ж о қ* қу кедейдің баласы, өзі менің ақшаммен оқып жүр (М.Дулатов, Шығ.).

Құны [бәсі] – бір тиын. *Тұкке тұрмайтын, құнсыз, баға-қасиеті жоқ.* Кім дос? Сен бе? Сендей достың *қ ұ н ы – б і р т и ы н* (М.Иманжанов, Шығ.). Сен ғой менің бұралған бұлақ биім, Шырт ұйқымнан оятқан құлақ күйім, Оянбаған жиырма бес жиырма бес пе, Оятпаса, *б ә с і* оның *б і р а қ т и ы н* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Пітірлік тиын. д і н и. *Ораза айында жан амандығына шүкірлік ретінде берілетін садақа, тиын-тебен.* Оразада беретін *Т и ы н ы ң* жоқ *п і т і р л і к.* Кедейлік бар көретін, Кедейлікке – Шүкірлік! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Соқыр тиын бермеді. *Тұк бермеді, ештеңе татырмады.* Шынында да Әлекең байдың үйі тігінін Еркеңе тіккізіп алып, *с о қ ы р т и ы н* ақша *б е р е* білмейді екен, – дейді мұғалім (Б.Майлин, Шығ.).

Соқыр тиын сұрамады. *Ештеңе сұрамады, ештеңе талап етпеді.* Жексені – білдей жұмыссыз, табысы – министрдің айлығы, алғанын түгел мұртын бұзбай әкесінің қолына береді де, *с о қ ы р т и ы н* қайта *с ұ р а м а й д ы,* қайда жібердің, қайда жұмсадың демейді, айналмайсың ба ондай баладан! (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

Тиынға сатты. *Арзанға берді, бағасын білмеді.* Қырық жылғы достықты қырық *т и ы н ғ а С а т а* салу түспейді тұк қиынға. Барлық тірлік, кешегі бар байланыс Пышақ кескендей келе ме кілт тыюға? (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Тиынның татын жалады. *Тұкке тұрмас нәрсені пайда көрді, сараңдыққа салынды. Т и ы н н ы ң т а т ы н ж а л а п* отырған немелер ғой, шайын да қимай жатқан шығар (Н.Серәлиев, Ыстық күлше).

Тиын терді. *Ақша жинады.* Досыңа бер, Қасыңа бер. Жақсыларға Қосыла гөр! Өмір өтер, Еңіретер. *Т и ы н т е р м е,* Немере тер! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТИЫНДАЙ с ы н. *Тиын сияқты, тиын тәрізді.* ...Күн сәулесі дөңгелек-дөңгелек *т и ы н д а й* шашылып, аяқ атында жатты (З.Шашкин, Ұядан ұш.).

Тиындай пайдасы жоқ. *Еш пайдасы жоқ, пайдасыз, қажетсіз.* Қыздырманың қызыл тіл Түбіңе жетер – соны біл! *П а й д а с ы ж о қ т и ы н д а й,* Сөз байлығы дария Ніл (М.Дулатов, Шығ.).

ТИЫНДАП үс т. *Тиыннан құрап, тиыннан бастап.* Бимолда *т и ы н д а п* жинаған ақшаны сомдап шашатын адам емес (М.Гумеров, Сүйе ме.). Тамағы тоқ, киімі көк, уайымы да жоқ жеңгейлер желіккенде қайтсін, іштері пысқан соң әуелі *т и ы н д а п,* қыза-қыза сомдап салып, лото ойнауды әдетке айналдырып алды (М.Рашев, Бетің қисық.).

ТИЫНДЫҚ с ы н. **1.** *Тиынға тұрарлық, тиынға татырлық.* Он *т и ы н д ы қ* құны жоқ, қолынан түк келмейтін адамның сенің ісіңді тексергелі келгені – шексіз қорлық (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **2.** *Тиын түріндегі, тиын көлеміндегі.* Ұлттық валюта – теңгенің жүзден бір бөлігіне тең. 1993 жылдың 15 қарашасынан 1, 2, 3, 5, 10, 20, 50 *т и ы н д ы қ* ұсақ ақша түрінде айналысқа енгізілді (ҚҰЭ).

Бес тиындық пайдасын көрмеді [көрген жоқ]. *Ешбір пайда көрмеді, пайдасы болмады. – Б е с т и ы н д ы қ п а й д а с ы н к ө р г е н і м ж о қ,* ағатай, – деп ыңырсиды Жетібас. – Асханада иіріп жатыр, жинап алып кет! (Д.Досжанов, Табалдырығыңа табын).

Тиындық маңызы жоқ. *Маңызсыз, мәнсіз, тұкке тұрғысыз.* Көп жағдайларда сен үшін *т и ы н д ы қ м а ң ы з ы ж о қ* нәрселерге де көңілің түседі, ол барып ой салады (С.Ерубаев, Шығ.).

ТИЫНСЫЗ с ы н. *Ақшасыз, қаражатсыз.* – Сонша ақшаның не керегі бар, өзіміз де *т и ы н с ы з* емеспіз ғой, – деп, жақтырмаған түр білдірді (Е.Бекетов, Дала.).

Бір тиынсыз. *Дымсыз, бос, құр қол.* Баукеспелер ат ұрлар, *Б і р т и ы н с ы з* пақырлар (Қ.Мырзалиев Күміс.). Балаларым талап мені жемейме, Босағадан *б і р т и ы н с ы з* аттасам (Т.Есімжанов, Асу.).

ТИЫН-СИЫН з а т. с ө й л. ***Тиын-тебен.*** [Күзен] ескі-ұсқы бірдемелерді алып-сатып, *т и ы н с и ы н* пайда түсіріп күн көретіні рас болу керек (С.Мұқанов, Мөлдір махаббат). Сауданың *т и ы н с и ы н ы* енді тұкке жарамай қалды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ТИЫН-ТЕБЕН з а т. *Азын-аулақ ақша, болмашы қаражат.* Омарғали тағы жұмыссыз қалды да, жазғы-күзгі табыстан жиналған *т и ы н-т е б е н м е н* ептеп күн көріп тұрды (С.Бегалин, Сәтжан). Ендігі жерде Асқарда дегбір қалмады, қолына түскен *т и ы н-т е б е н і н* жинастырып, жолға әзірленді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ТИЫНТЫҚ з а т. ө с. <лат. hedysarum> *Бұршақ тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер мен бұталар. Т и ы н т ы қ т ы ң* Қазақстанның шалғынды жерлерінде, далалық аймақтарында, тау өзендерінің жағалаулары мен қарағай, қайың өскен ормандардың арасында, таудың субальпілік беткейлерінде өсетін 38 түрі бар (ҚҰЭ).

ТИЫНШЫ с ы н. ***Тиыншыл.*** Қиын! Қиын! Шыдаса миың шыдар. Ал жүректің шыдауы қиын шығар! Миллиардтан мың есе қымбат шындық, Мұны қайдан түсінсін *т и ы н ш ы л а р*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТИЫНШЫЛ с ы н. *Ақшақұмар. Т и ы н ш ы л* билік, Берілсе сыйлық, Жадағай қабақ, жақынсақ. Киіңкі көңіл, қу үміт, Пәреге басты бір сүңгіт! (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

ТИЫНШЫЛДЫҚ з а т. *Ақшаға құмарлық.* – Сенің *т и ы н ш ы л д ы ғ ы ң* кімге тартқан? – деп, әйелі шап берді (Ж.Түменбаев, Қаримас.).

ТИЫШ с ы н. с ө й л. ***Тыныш.*** Ей, Шалабай, ірткі салмай *т и ы ш* отыр, – деді қаладан хабар әкелген жаңағы сары жігіт, – жаятын малым болмаса, егін саламын (І.Есенберлин, Қатерлі.). – *Т и ы ш* жүрген кісіде не ақысы бар оның? – деп жауап берді Балуан (С.Мұқанов, Балуан Шолақ).

ТИЫШСЫЗ с ы н. с ө й л. ***Тынышсыз.*** Жалғыз соқыр халқыңа *т и ы ш с ы з* болса, Құтылсаңшы, мына отырған Құнанбайдан (Бес ғасыр.).

ТИЫШСЫЗДАН= е т. с ө й л. *Тынышы кету, мазасыздану.* Ақ шкафтың ығында кекілі көзін шұқып, *т и ы ш с ы з д а н ы п* отырған хатшы балаға жақындап подшивкаларды көрдім... (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Содан кейін *т и ы ш с ы з д а н ы п* пысқыруын, желдеп жортып кетуін жылқы да қойды; масаның тұмсығы тиіп қышыған жерімен арпалысуды Алтынсары да қойды (С.Мұқанов, Аспаз).

ТИЫШСЫЗДАНДЫР= е т. с ө й л. *Тынышын кетіру, мазасыздандыру.* – Мақұл, – дедім де, екеуінің арасына отырдым. «Қалай болар екен?» деген ой жүрегімді қобалжытып, *т и ы ш с ы з д а н д ы р а* бастады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ТИЫШСЫЗДАНУ *Тиышсыздан етістігінің қимыл атауы; мазасы кету.* Мен де *т и ы ш с ы з д а н у д а м ы н,* себебі Имақтың және милиция қызметкерлерінің айтуынша, қыздың шешесі мен әжесі маған қосылуына қарсы (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ТИЫШСЫЗДЫҚ з а т. с ө й л. *Мазасыздық, тынышы кетушілік.* – Кантон көшелерінде жүз жылға созылған *т и ы ш с ы з д ы қ,* яғни халықтың азаттық күресі, – дейді бізді онда бастап апарған Қытай ақыны Гун Мо (С.Мұқанов, Алып. адым.).

ТИЫШТАЛ= е т. с ө й л. *Тыныштану, тыптыныш болу.* Милиционердің аты аталғанда Әбілмәжін басылып, Қауменге қарай сырғи отырып, *т и ы ш т а л а* берді (С.Бегалин, Уақыт.). – Ал, халайық! Аз-мұз *т и ы ш т а л а* қалыңдар! (Ж.Молдағалиев, Ескі дос).

ТИЫШТАУ с ы н. с ө й л. ***Тыныштау.*** Қария биыл елу сегізге толған, енді екі жыл шыдаса, демалысқа біржола шықпақшы. Әрі жанға *т и ы ш т а у* әрі ақшасы да тәуірлеу жұмыс еді әлгі станция түскірі (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.).

ТИЫШТЫҚ з а т. с ө й л. ***Тыныштық.*** Жалпы хал солай болғанмен, қала да, мекемелер де *т и ы ш т ы қ* (С.Мұқанов, Өмір мектебі). *Т и ы ш т ы қ* керек болса, бұдан былай жайларыңа жүріңдер! (Д.Әбілев, Баянауыл.).

Тыныштық кетті. *Мазасызданды, мазасы кетті.* Сойыл сартылын найзағай деп еститін еліміз ғой, жұрттан *т и ы ш т ы қ к е т к е л і* қашан, сол себепті, осы ауылдан аттанып кеткеніңізше, мылтық атылмаса екен! (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ТИІМДІ с ы н. **1.** *Пайдасы, табысы мол.* Өзімізге қажет әртүрлі мамандығы бар жас жұмысшыларды өзімізден, осы жерден әзірлей бастаған өте *т и і м д і* (С.Бақбергенов, Кентау). Күтетін құрмет, Сыйыңды Туысқан, Туған жалғыз ба?! Шеншекпен жағы *т и і м д і* Бүйырды біраз балдызға (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Қолайлы, жағдайлы, ыңғайлы.* Мүмкін жауласпай-ақ Жұныс жағына шыға салғаным *т и і м д і* болар? (І.Есенберлин, Алмас.). Болашақ үлкен Жезқазғанның мәселесі бұрын шешілген еді, енді теміржол қатынасының *т и і м д і* варианттарын қарауға шақырыпты (Ж.Дүйсекеев Гүлден.).

Тиімді суармалау режімі. с у ш а р. *Өсімдіктен тұрақты мол өнім алу үшін, барлық климаттық, табиғи жағдайларды ескере отырып жасалатын суару режімі.*

Тиімді ылғалдылық. с у ш а р. *Өсімдіктің өсуіне және мол өнім беруіне қолайлы топырақ ылғалдылығы. Т и і м д і ы л ғ а л д ы л ы қ* топырақтағы нақтылы су қорының алмағайып ылғалдылық қорынан айырмасына тең (Қаз. тілі термин. Су.).

ТИІМДІЛІК з а т. **1.** *Пайдалылық, қажеті молдық.* Жаңа әдістің шаруашылық үшін экономикалық *т и і м д і л і г і н і ң* өзі бір төбе (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.). Істелгелі отырған жиһазың халық мұқтажына жарай ма, оның *т и і м д і л і г і* қандай, осы жағын мұқият қарастыру керек (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** э к о н. *Кәсіпорынның қаржылық қызметінің жалпылама көрсеткіші. Т и і м д і л і к* шаруашылықты жүргізудің түпкілікті нәтижелерін пайдадан гөрі неғұрлым толық сипаттайды, өйткені оның шамасы нәтижеліктің қолда бар және пайдаланылған ресурстармен арақатынасын көрсетеді (ҚҰЭ).

Тиімділік теориясы. м а т. *Белгілі бір функцияның экстремумын (максимумы мен минимумын) табу немесе мүмкін болатын жиын ішінен ең тиімдісін таңдап алу жөніндегі есептерді шығарудың теориясы мен әдістеріне арналған саласы. Т и і м д і л і к т е о р и я с ы н ы ң* негізгі салалары – математикалық бағдарламалау және тиімді басқару теориясы (ҚҰЭ).

ТИІМДІРЕК с ы н. *Қолайлырақ, ыңғайлырақ.* Пәле қуып шықты ма, Парасатты тос алға. Топ дегенің Мықтыдан *Т и і м д і р е к* осалға! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТИІМСІЗ с ы н. *Қажеті шамалы, пайдасыз.* Бұл жағдайдың өзіне *т и і м с і з* екенін түсінген қарсыласы қызбалықты қойып, шайқастың барысын басқаша жоспарлай бастады (Ә.Бүркітбаев, Жетімек). Ханға *т и і м с і з* жағдай бүкіл қазақ даласына тиімсіз болып саналуға тиіс (І.Есенберлин, Жанталас).

ТИІМСІЗДІК з а т. *Пайдасы болмайтындық, қажетсіздік.* Маңғыстаудың ұлан-байтақ шөл даласында әр жерге бір қала сала берудің экономикалық жағынан *т и і м с і з д і г і н* былай қойғанда, халыққа қолайлы емес екенін ескеру керек (Р.Өтемісов, Ақиқат.). Бір бетте төрт мәселе кеңінен қамтылған, бүл тәсіл бір мәселеге бір бетті түгел арнаудың *т и і м с і з д і г і н* дәлелдеді (Ә.Меңдібаев, От кешу).

ТИІН з а т. з о о л. <лат. sciurus> *Орман, тоғайларда ағаш басында өмір сүретін терісі қымбат, күлте құйрық, кішкене аң; тиінтәрізділер тұқымдасының бір туысы.* Нұрқасын бірнеше *т и і н д і* өзі атып түсіріп, бірден-кесін баласына берді (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). Балуан сайыс, айтыспен бәрі қызып, Қыз қуып, бүркіт салып, іліп *т и і н*, Балалар қырдан төмен жарысады, ұшып келе жатқандай бейне құйын (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТИІНТӘРІЗДІЛЕР з а т. з о о л. <лат. sciuridae> *Қоңыржай, субтропиктік және тропиктік аймақтарда тіршілік ететін кеміргіштер отрядының бір тұқымдасы. Т и і н т ә р і з д і л е р г е* борша тышқандар, тиіндер, суырлар, сарышұнақтар, шалғын иттері жатады (ҚҰЭ).

ТИІНТЫШҚАН з а т. ж е р г. *Жүні жылтыр, кішкене сұр тышқан. Т и і н т ы ш қ а н* кішкене болады, құмда жүреді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТИІП-ҚАШПА с ы н. *Сарылып істелмеген, тиянақсыз, жүрдім-бардым.* Әркімнің өз бетімен тапқан тәжірибесі, сан айтқанмен *т и і п-қ а ш п а*, кездеспе, тұрлаусыз болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл мәселе жөнінде *т и і п-қ а ш п а* бірер мақала болмаса, тіске сыздық боларлық елеулі зерттеу әзірше жоқ дерлік («Қаз. әдеб.»).

ТИІП-ҚАШТЫ с ы н. *Жеңіл-желпі, мардымсыз.* Ол осылай бір келіп, бір кетіп *т и і п-қ а ш т ы* жұмыс істеді де, он сегіз жасында үй іштерімен біржола сонда тұрақтады (С.Хайдаров, Теңіз.). Колхоздың анда-санда көрсеткен *т и і п-қ а ш т ы* көмегі не жарытсын, ал әкесі барда жиналған бір тірнекті, азын-аулақ қара-құраны екі-үш жылда таусысып алған-ды (З.Шүкіров, Ізгілік.).

ТИІП-ҚАШЫП үс т. *Бір бастап, бір тастап, үзіп-жұлып.* Бағанадан бері құр садақ атып, мылтық атып, алыстан *т и і п-қ а ш ы п* жүрген Кенесары сарбаздары да, енді қамалға кірудің мүмкіншілігі барын көрді (І.Есенберлин, Қаһар). Әр ойдың әзер-әзер иіп басын, Әрәдік аламын да күйіп-тасып, Айта алмай айтарымды амал құрып, Әзірге жүрген жай бар *т и і п-қ а ш ы п* (М.Мақатаев, Шығ.).

ТИІП-ШЫҒЫП үс т. *Жеткізер-жеткізбес, ұстар-ұстамас. Т и і п-ш ы ғ ы п*, ыза қып, ұстатпаса, Қуанар иелері сонда ыржақтап. Не таптық мұныменен деген жан жоқ, Түні бойы күпілдер құсын мақтап (Абай, Тол. жин.).

ТИІРМЕН з а т. с ө й л. ***Диірмен.*** Бізді қала сыртындағы бұзылған *т и і р м е н н і ң* қасында бақылауға жіберілген бес партизан қарсы алды (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.). Жалғыз-ақ Макаровтың *т и і р м е н д е р і* адырайған күйінде «қош айтысып» қол бұлғап тұрғандай (Х.Есенжанов, Ағайынды.).

Күштінің арты тиірмен тартады. *Күшті дегенін қылады, қолынан келгенін істейді деген мағынада. К у ш т і н і ң а р т ы т и і р м е н т а р т а д ы*, тіл табу біздің жақтан болу керек (І.Есенберлин, Шығ.).

Тиірменіне су құйды. *Өршітті, қоздырды.* Ол екеуінің арасындағы дау өзі де шыққалы тұрған кезі еді, соны сен көре тұра *т и і р м е н і н е с у қ ұ й г а н д а й* болып тұрсың (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТИІРМЕНДЕЙ с ы н. с ө й л. ***Диірмендей.*** Көмекке ешкімді де шақырмайды, Азу тісі *т и і р м е н д е й* сақырлады (М.Айтхожина, Қарагөзайым).

ТИІРТУ з а т. ж е р г. *Қорытынды.* Осы істі бастағандарыңа көп болды, енді *т и і р т у і н* жасаңдаршы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТИІС[1] м о д. *Қажетті, міндетті.* Енді бізді мына тұрған тәмпіш мұрын кішкентай Бекәділ үшеуімізді бір-бірімізден Құдай айырмаса, ешкім айырмауға *т и і с*, – дедім (Б.Соқпақбаев, Қайда. Ғаухар). Бірақ пендесінде ақыл-хүкімші, қайрат, қуат қызмет қылушы еді. Соған қарай ойлайсың: Алла тағаланың сипатында солай болмаққа *т и і с* (Абай, Тол. жин.).

ТИІС[2]**=** е т. **1.** *Жанасу, түйісу.* Иығы *т и і с і п*, Төмендеп көздері, Үндемей сүйісіп, Мас болып өздері (Абай, Тол. жин.). **2**. *Алу, орнынан қозғау, тию.* Шөлдетер мектептегі мүйіс те шын, Ертеңнің малжаны да *т и і с п е с і н.* Кәнеки, өлеңге кір, докторлықтан Дәмесі бар балалар иіскесін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** *Біреуге соқтығу, әдейі ұрыну.* Жолмұқан сабырлы еді, өзі *т и і с п е й*, өзгеге өмірі *т и і с і п* көрген емес (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Арұяты қалмаған Арамзамен сүйістің. Сүйістің де Ал маған Алып келіп *т и і с т і ң* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** *Жау шабу, соғыс ашу.* Біздерге жау *т и і с т і* ажал түрткен, Қоймайды шындық жеңбей әділетпен, Сонау бір өткен шақта Наполеон, Жеңіліп Ресейден әрең кеткен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тиісерге қара таппады. *Кімге соқтығарын білмеді; біреуге тиісуге ілік іздеді. Т и і с е р г е қ а р а т а п п а й*, ерігіп жүр (Ауызекі).

ТИІССІЗ с ы н. *Орынсыз, реті жоқ.* Мен сенен молдалық қып не сұрадым? *Т и і с с і з* тентіремей жөніңе лақ! Айтпаққа әдепті сөз таппадың ба? (Айтыс). *«Т и і с с і з* шатақ сөздің бабын ашпа», Дегенің үлкен сөгіс, ей, замандас! (Айтыс).

ТИІСТІ с ы н. *Қажетті, міндетті.* Мысалы, менің жазғым келсе, аңменен, ойменен қағаз алам, қалам алып, сияға малам һәм осылар сықылды басқа *т и і с т і* істер істеймін (М.Жұмабаев, Шығ.). Қай кезде де шын достықтың парқы – ұлы, *Т и і с т і* оған әркім басын июге. Бір адамды шексіз сүю арқылы Болады екен бүкіл ұлтты сүюге (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТИІСТІЛІК з а т. *Қажеттілік, міндеттілік.* Ойлаудың жан тұрмысы үшін керектігі һәм оны өркендетудің *т и і с т і л і г і.* Ойлау адам өмірінде аса қымбат орын алады (М.Жұмабаев, Шығ.). Солай болған соң нәрсені тиіс жағына сөйлегенде *т и і с т і л і к* керегі жоқ болып шығады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТИІСТІР= е т. *Жақындату, тигізу.* Қарт дірілдеген қос қолын көтеріп бір-біріне *т и і с т і р е* бергенде, сырттан келген аттылардың дыбысы естілді (Ж.Еділбаев, Түркістан.). Жаз жайлауда жапа-тармағай, қанаттарын жая қонатын үйлер, күзге қарай біріне-бірі жабыса іргелерін *т и і с т і р е,* қотанды тарылта отырады (З.Ақышев, Ақбел.).

Тізе тиістірді. *Қатар отырды, іргелес орналасты.* Театрдың үлкен залында, президиум столында өзімен *т і з е т и і с т і р і п* қатар отырған космос батыры Титов туралы Ыбекең қиялдап отыр (Ұ.Бағаев, Дала.).

ТИІСТІРУ *Тиістір етістігінің қимыл атауы.*

ТИІСТІРІЛ= е т. *Жанастырылу, түйістірілу, соқтығыстырылу.* Жиек кестесін көрнекті ету үшін, ол екі-үш рет бір-біріне *т и і с т і р і л е* қайталанады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ТИІСТІРІЛУ *Тиістіріл етістігінің қимыл атауы.*

ТИІСУ *Тиіс етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Алу, орнынан қозғау.* Қойған затына *т и і с у д і* қойды (Ауызек). **2.** *Біреуді ұрып-соғу, соқтығу, әдейі ұрыну.* Оның тауы шағылды да, содан былай қарай балаларға *т и і с у і н* қойды, кейін достасып та кетті (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). **3.** *Балағаттау, ілік іздеу.* Дүйсеннің тілі ащы болатын. Ақылбекке қайта *т и і с у г е* бата алмай тауы шағылды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). **4.** *Килігу, тию.* Қазақстан Республикасының Президентіне, оның абыройы мен қадір-қасиетіне ешкімнің *т и і с у і н е* болмайды (ҚР Конституциясы).

ТИІСІНШЕ үс т. *Қажетіне қарай, мүмкіндігінше.* Қазір аттың жалы, түйенің қомына жармасып жүрген халық езге ұлттармен бірдей *т и і с і н ш е* тарихи орнын алды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Еңбегінің *т и і с і н ш е* бағалануы, жұртшылықтың ыстық ықыласы халық алдындағы, замана алдындағы өзіңнің, бәлкім, кей реттерде орнымен жұмсалмаған дарының алдындағы жауапкершілігіңді сезінушілікпен тығыз байланысты (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТИЮ *Ти етістігінің қимыл атауы; иелену, қолға берілу.* – Жыл сайын үй береміз деп қояды, шын болса, осы жылдың аяғына дейін *т и ю і* мүмкін, – деді (Н.Қазыбеков, Шалғайда.).

Аяғы аннан-саннан бір тию. *Табаны жерге тимей зулау.* Есқара шынымен-ақ босаңсып қалғандай, Піржан сонсоң-ақ өкім-өкім қимылдай бастады. Ес жиғызуға мұрша бермей, жеңілтек жігіт денесін төске алып, үсті-үстіне үйіреді. Есқараның *а я ғ ы а н н а н - с а н н а н б і р т и ю г е* қарады (З.Шүкіров, Шығ.).

Намысына тию. *Шамдандыру, намыстандыру.* Мұндайда, тәкаппар қыздың *н а м ы с ы н а т и ю* үшін ол көрмеген қасиетінді көре білетін басқа әйелдердің де табылатынын, бұл түсіп кетер бөтен де жолдардың барын қызға аңғартқан да жөн емес пе? (І.Есенберлин, Көлеңке.).

ТИЯНАДАЙ с ы н. *Тап-тұйнақтай, жинақы.* ...Үсті ағаш, екі қабат үй *т и я н а д а й,* көзге де көрікті (М.Әуезов, Абай жолы). Сол бір палатканың ішіне жағалай, *т и я н а д а й,* таза койкалар тұрып қалған (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТИЯНАҚ[1] з а т. **1.** *Тіреп не сүйеп қоятын нәрсе, тіреуіш, сүйеуіш.* Киізді білектегенде және ұзындағанда, оның екі жақ басына жуан ағаш, жинаулы ши сияқты нәрселерден *т и я н а қ* қойып отырады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ұяға сол жерден біраз солға қарай жағалап қол созбаса, балапан алынбайды, ал жан-жағында *т и я н а қ* етер бұдыр жоқ (С.Бегалин, Уақыт.). **2.** а у ы с. *Арқа сүйер, қорған, сүйеніш, тірек.* Тәкаппар, зор көкіректі Көтере алмай басылдым. *Т и я н а ғ ы м,* тұрлауым, Енді кімге асылдым? (Абай, Тол. жин.). Қара балуан Жәнібек! Қаз дауысты Қазыбек! Жетім қалған халқыңа, Тұлға болып артыңа, Кім *т и я н а қ,* қазық ед? (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Дұрысы, жөні.* Шариғатқа теріс істерін мін қылып мүдіртпек болады. Мәселен, Айқын мен Жарылғасын айтысқанда, екеуі шариғатты жамандық-жақсылық, дұрыстық-терістіктің *т и я н а ғ ы,* нарқы, таразысы, шариғат жөнімен бірін-бірі міндет айтысқанын көреміз (А.Байтұрсынов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Тұрлау, байлам.* Жүрегім, нені сезесің, Сенен басқа жан жоқ па? Дүниені, көңілім, кезесің, *Т и я н а қ* жоқ па, қой, тоқта! (Абай, Тол. жин.). Адам адам болғалы, Адам атқа қонғалы, Қара жердің қанары Жұтып бәрін толмады. Жылжып өтіп барады Бір *т и я н а қ* болмады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **5.** а у ы с. *Тоқтам, шешім.* Дін туралы істеріміздің бір *т и я н а қ* қазығы болсын (М.Дулатов, Шығ.). **6.** а у ы с. *Тұрақ, мекен, қоныс. Т и я н а қ* жоқ, тыным жоқ, Әр жерде халық жүр еді. Халықтың мекен тұрағы Ыстық, сусыз шөл еді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Жүрегі тиянақ таппады. *Көңілі алып-ұшты, көңілі жай таппады.* Шорадан телеграмма алғанда Шынардың есі қалмады. Алып-ұшқан *ж ү р е г і т и я н а қ т а п п а й,* уақыт санады (Ж.Кәрменов, Ақылбай.).

Сөзінде тиянақ жоқ. *Сөзінде береке жоқ, айтқанында тұрмайтын шалағай кісі туралы айтылады.*

Тиянаққа келді. *Шешімге келді, байлам жасады.* Не де болса, бір *т и я н а қ қ а к е л і п,* басаяғын көмкеріп, ал, халайық, ендігі көршісі өздерің болыңдар деп, жұртшылық талқысына ұсынған (Б.Соқпақбаев, Шығ.).

Тиянақ тапты. а) *Бір байламға, шешімге тоқтады.* Осымен екінші мәселе *т и я н а қ т а у ы п,* ендігі кезек әнші, өнерші жастарға тиді (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин). Осылай жазылған шығарма «Тартыстағы» талаптың қаншалықты *т и я н а қ т а п қ а н ы н* жарқыратып көрсетеді (М.Қаратаев, Туған әдеб.). ә) *Орын тепті, тұрақтады.* Жастай кезіп-кезіп, осы соңғы жылдары ғана *т и я-*

н а қ т а у ы п, ауылда тұрып қалды (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Тиянақ таппады. *Шарқ ұрды, тұрақтамады.* Шетсіз де шексіз қиял дүниесінің әлемінде сүзіліп ұшқан мизамдай *т и я н а қ т а п п а й* жатқан Шолпанның құлағына алыстан талып жеткен әдемі үн естілді (А.Хангелдин, Қараторғай). Ежелден көшті-қонды болып жүріп *т и я н а қ т а п п а ғ а н* қазақ ауылдарының өзара бас қосып, коллективтік шаруашылық жасауға қадам басқан жылдары еді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

ТИЯНАҚСЫЗ с ы н. *Тиянағы жоқ, тұрақсыз, табансыз, байлаусыз. Т и я н а қ с ы з*, байлаусыз байғұс қалпың, Не түсер құр күлкіден жыртыңжыртың. Ұғындырар кісіге кез келгенде, Пыш-пыш демей қала ма ол да астыртын? (Абай, Тол. жин.). Бірақ бір әсерден екінші әсерге секіріп түсе беретін, бір әсерге аялдап тұра алмайтын *т и я н а қ с ы з* адам болады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТИЯНАҚСЫЗДЫҚ з а т. *Тұрақсыздық, табансыздық, байлаусыздық.* Ақжүністің ақылдылығы, жайдарылығы терең бағытпен қызғаншақтық, залымдық, *т и я н а қ с ы з д ы қ қ а* астасады (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Міне, осындай *т и я н а қ с ы з д ы қ* көрсеткені үшін Құрмановқа сөгіс беріліп, бұдан былай мұндай кемшілікке жол бермеу талап етілсін (М.Хасенов, Қайсар).

Тиянақсыздыққа түсіп кетті. *Ойын жинақтай алмады, тиянақ таппады.* Көңілі, көзі жетіп тұрса да, хайуан секілді әуелгі әдетінен бойын тоқтата алмайды, бір *т и я н а қ с ы з д ы қ қ а т ү с і п к е т е д і*, ешкім тоқтатып, ұқтырып болмайды (Абай, Тол. жин.).

ТИЯНАҚТА= е т. **1.** *Басталған істі түгел аяқтап тындыру.* Колхоз жіберген арнаулы адам ретінде осы істі *т и я н а қ т а п* қайтыңыз (Н.Габдуллин, Қызық дәурен). Қойшыбек қолға алған жұмысын ақылға, ойға салып *т и я н а қ т а п* орындайтын, үйдегі әке-шешесіне де көмегін тигізіп отыратын (Б.Тұрсынбаев, Айнымас дос.). **2.** *Бір нәрсені тәптіштеп анықтау, айқындау, анығына жету.* Дәрігерлердің кешегі ұйғарымы бойынша бүгін сәскеде Сардар операция столында жатуға тиіс. Бұл туралы тағы сұрап, *т и я н а қ т а п* алғысы келгенмен, Жанардың батылы бармады (З.Қабдолов, Жалын). Судың химиялық құрамын анықтатып, емделетін аурудың түрлерін *т и я н а қ т а ғ а н ғ а* ұқсайды (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

ТИЯНАҚТАЛ= е т. **1.** *Басталған істің аяқталуы.* Шаруа жайы біраз *т и я н а қ т а л ғ а н д а й* еді, Рақымжан қасындағыларды шолып өтіп, сәл ойланып қалды (Х.Рахимов, Сеңгір.). **2.** *Айқындалу, анықталу.* Ойымдағы нәрсені айтып отырғаным ғой, сені көрген сайын өзім осы бір жаман ойым *т и я н а қ т а л а* түседі (Ш.Құмарова, Қос шынар). **3.** *Тоқтамға, бір шешімге келу.* Айжанның ойы осыған *т и я н а қ т а л д ы* деп санаған Шоқан, Жайнақтан және Жақыптан естіген бір сөзін Айжан да білетін шығар деп, ол жайда да көңілін көншіктіріп кетпек болды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **4.** *Расталу.* Республиканың Президенті қол қоятын Парламент актілері, сондай-ақ Үкімет бастамасымен шығарылатын Президенттің актілері тиісінше осы актілердің заңдылығы үшін заңдық жауапкершілік жүктелетін Парламенттің әр Палатасының Төрағаларының не Премьер-Министрдің алдын ала қолдары қойылып *т и я н а қ т а л а д ы* (ҚР Конституциясы).

ТИЯНАҚТАЛУ *Тиянақтал етістігінің қимыл атауы.*

ТИЯНАҚТАН= е т. *Аяғына жету, біту, бір ізге түсу.* Қосымша істен тапқан ақша көл-көсір, мына іс *т и я н а қ т а н а* қалса, қаржы жағы шаш етектен (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ТИЯНАҚТАНДЫР= е т. *Тиянақты ету.* Көмекші етістіктер тиянақсыз тұлғадағы негізгі етістіктермен тіркесіп, негізгі етістіктің мағынасын я толықтырып, я *т и я н а қ т а н д ы р ы п* тұрады (Қазіргі қаз. тілі).

ТИЯНАҚТАНДЫРУ *Тиянақтандыр етістігінің қимыл атауы.* Оқушылардың білімін кеңейту, *т и я н а қ т а н д ы р у* үшін кластан тыс жұмыстардың, соның ішінде апталық өткізудің ерекше маңызы бар («Қазақст. мект.»).

ТИЯНАҚТАНУ *Тиянақтан етістігінің қимыл атауы.*

ТИЯНАҚТАТ= е т. *Тиянақты ету, аяқтату.* Ол істеген ісін де *т и я н а қ т а т п а д ы,* сөз арасында жасырып қалған әлде бір сыры бардай көрінеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Алайда Нұралының жаласын тез арада *т и я н а қ т а т а* қою қиынға соқты (Ә.Ақбаев, Қара боран).

ТИЯНАҚТАТУ *Тиянақтат етістігінің қимыл атауы.* Білім ордасы мектепті *т и я н а қ т а т у* керек, он жылдық мектеп қажет демексің ғой, – деді («Қазақст. мұғ.»).

ТИЯНАҚТАУ *Тиянақта етістігінің қимыл атауы; тиянақты ету, аяқтау.* Сәтті басталған үлкен жұмыстарды *т и я н а қ т а у* жолында кішкене де болса кірбің дақ түсірмесе неғысын (Ғ.Сланов, Шалқар). Бірақ ол әлденесі жоғалғандай, ең негізгі шаруасын *т и я н а қ т а у д ы* ұмытқандай елегзи бастады (Б.Мұқаев, Өмір арнасы).

ТИЯНАҚТЫ с ы н. **1.** *Тұрақты, баянды.* Қазақ әдебиетінің соңғы кезеңдегі табыстары бұдан онон бес жыл бұрынғыдан гөрі әлдеқайда *т и я н а қ т ы* әрі елеулі екендігін баса аңғартуды қажет деп санаймын (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Тек *т и я н а қ т ы* білім және үлкен нақтылы тәжірибе ғана, тек сол ғана ұрыста біріңнің орныңды біріңнің ауыстыруына право береді (Б.Момышұлы, Шығ.). **2.** *Біржола, түбегейлі.* Питомниктер сумен қамтамасыз етілсе ғана көшет өсіруге мүмкіндік туады, сондықтан питомникті сумен жабдықтау мәселесін *т и я н а қ т ы* шешіп алу керек (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.). **3.** *Өз ісіне берік, табанды.* – Өзі бір

т и я н а қ т ы адам екен, сөзінде тұрып келгені қандай жақсы болды, – деп, Алеша балаша қуанды (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Сенека данышпанның сориты: «есті адам қанағатты, қанағатты адам *т и я н а қ т ы*, *т и я н а қ т ы* адам көнтерлі, көнтерлі адам қайғысыз, қайғысыз адам бақытты, ендеше кім есті адам – сол бақытты» (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** *Тап-тұйнақтай, мұқият, орнықты.* Ол әуелі қатардағы жауынгер болды, тәртіптілігімен, әскери тапсырманы *т и я н а қ т ы* орындайтындығымен көзге түсті (С.Сейітов, Сөз сұра.).

ТИЯНАҚТЫЛЫҚ з а т. *Өз ісіне беріктік, табандылық, тұрақтылық.* Ыссы-суықтың бәріне шыда, *т и я н а қ т ы л ы қ* – асыл қасиет, сонда ғана арманыңа қанат бітіп, мұратыңа жетесің (Ақ бидай). Ыбырайдың *т и я н а қ т ы л ы ғ ы н* білетін бастық бұл жолы қателеспеді (Ж.Молдағалиев, Алғашқы.).

ТКАНЬ з а т. б и о л. ***Ұлпа*** *(тірі заттар мен өсімдіктердің ағзасындағы тор жасушалар).* Микробтар адамның алдымен лимфатикалық бездерін немесе өкпе *т к а н ь д е р і н* қонақтайды (Е.Оразақов, Туберкулез). Өсімдіктің *т к а н і н д е г і* азот пен фосфордың мөлшері әрдайым өзгеріп отырады (Б.Шағыров, Картоп).

ТКАНЬАРАЛЫҚ с ы н. *Ұлпалар арасындағы; ұлпааралық.* Денедегі бар натрийдің 25 процентке жуығы сүйекке жинақталса, қалғаны тканьдер мен *т к а н ь а р а л ы қ* сұйықтықта болады (Н.Рақышев, Мал. азық.). Егер керісінше онкотикалық қысым басым болса, *т к а н ь а р а л ы қ* сұйық қанға өте бастайды (Т.Айтбаев,.. Қан. қасиеті).

ТКАНЬДІК с ы н. *Тканьге тән, тканьге қатысты.* Оның құрамына сыртқы тітіркендіргіштерді қабылдауға бейімделген және соларды организмге өткізетін ерекше маманданған *т к а н ь д і к* элементтер кіреді (Гистология).

ТМИН з а т. т а м а қ. ***Зере.*** Ақ ірімшікке сары май, қант, джем, повидло, бал, жүзім, жаңғақ, какао, кофе, *т м и н,* ванилин және тұз қосып, көптеген тәтті тағамдар жасауға болады (С.Сұбханберлин, Дәрі – дауа.).

ТОБА о д. **1.** *Бір нәрсеге шұкіршілік ету, қанағат тұту негізінде айтылатын ишарат сөз.* Базарда қой терісінің пұшпағына таласып тартысқанда, көзі құтырған қасқырдың көзіндей қанталап, жан ұшырғанын көруші ем. Енді, мына жаңа адамның алдында мүләйімсіп сүзіле қапты. О, *т о б а!* О, *т о б а!* Қадри да қу болмақ... (Д.Әбілев, Арман.). Төрдегі қонақ ауру әйелге көзі түсіп кеткенде, әлдененде шошығандай: – *Т о б а ! Т о б а!* – деп, айқайлап жібереді (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). // *Шұкіршілік, қанағат.* Жан бала сіздің *т о б а ң ы з,* Кетіп ед қай жаққа, Баба сіздің балаңыз?! (Алпамыс). **2.** *Бір нәрсеге таңдану, таңырқау кезінде айтылатын ишарат сөз.* Өзі берген сертін өзі сата ма? Сатқындық па? Атай көрме, Атама! Секіруге оқталғанда қайтадан Өмір тәтті боп көрінді, о *т о б а*! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тоба болды. *Қанағат етті, тәуба етті.* Асқақтаған адамда *т о б а б о л м а с,* Ел қорғаған адамда мола болмас. Елден туып ер болсаң, елге қара, Шірік құрай ауылға қора болмас (Жамбыл, Тол. жин.).

Тобаға келді. д і н и. *Асылық қылмады, астамшылық етпеді, шұкіршілік білдірді.*

Тобаларын жаудырды. *Қайта-қайта қанағат етіп, тәубасына келді.* Кәрі мен жас ұстасып жағаларын, Жамырайды, білмейді не боларын. – Кеш, аруақ, – деп, – тентекті, – жалынады. *Ж а у д ы р д ы* иманын, *т о б а л а р ы н* (М.Мақатаев, Шығ.).

Тобасы қабыл болды. *Дегені болды, мақсаты орындалды.* Алпыс үйлі Арғынның, Тоқсан үйлі тобырдың *Қ а б ы л б о л д ы т о б а с ы,* Қайнады майға қазаны (Қамбар батыр). Бәндесін құдай қарғаса, *Қ а б ы л б о л м а с т о б а с ы.* Басыма менің түсіп тұр Ғашықтықтың саудасы (Қыз Жібек).

Тоба қылды. *Шұкіршілік етті.* Тойсаң, *т о б а қ ы л* (Мақал). Бүгін *т о б а қ ы л а й ы н,* Ертең *т о б а қ ы л а й ы н,* Қашан *т о б а қ ы л ғ а н ш а,* Үзіп-жұлқып алайын (Үш ғасыр.). ...Алланың тыйғанына болмай нәпсіме ерген соң қаһарына жолықтым-ау деп *т о б а қ ы л* дегені – бәрі Алладан дегеніміз. Алла тағала болсын демесе бірде бірі болмас еді деген сөз (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

Тобасынан жаңылды. *Дандайсыды, бетімен кетті.* Жау жағасы жығылды, Жерінің барған шегіне, *Ж а ң ы л г а н* еді *т о б а с ы н,* Кездеспеген теңіне (Айтыс).

Тобасын келтіру. *Тезге салу, сабасына түсіру.* Құтырып кеткен пенденің *К е л т і р у* абзал *т о б а с ы н.* Болады шегі әр ненің, Бәрібір соған соғасың (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТОБА: тоба ағашы. д і н и. ***Жұмақ ағашы.*** Мұнан соң қонатыны – *т о б а а ғ а ш ы* неше мың сарай толған айналасы. Құрылған әр сарайда Тахт бар-дүр, Отырар сонда барып әр пәндесі (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Мәкан айқай салды: «Ей, Құдай деген мұсылмандар, пейіш қылышы белдеріңде, өлсеңдер жандарың *т о б а а ғ а ш ы н ы ң* көлеңкесінде отырады» (Н.Оңдасынов, Араб.-қаз. сөздік).

Тоба қазық. *Тірек, таяныш.* Қазір сол құрсау мұз қар астынан нәр татырмай, тебіндегі малдың тұяғын тоздырып, *т о б а қ а з ы ғ ы н а* жетіп барады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Арада біраз уақыт жылжығанда жеңгеміз ішкілікті енді қайталамасқа, тіпті арақтың маңынан жүрмеске ант-суын ішкізіп, әбден *т о б а қ а з ы ғ ы н а* таяп, портфелін өзіне қайтарыпты (Қ.Шыңғысов, Бетпе-бет).

ТОБАҒАН з а т. ж е р г. *Жалпақ сырғанауығы бар кәдімгі шана. Т о б а ғ а н ғ а* омбы қардың өзі түк емес («Ұлан»).

ТОБАЛА= е т. *Қайта-қайта «тоба» деп айту; риза болу, шұкіршілік ету.* Ел отырды *т о б а л а п,* Бай отырды құдайсып Өрге тасы домалап (Жамбыл, Тол. жин.). Әйтеуір жүйеңнің тесілмегені-

не, Құлағыңның кесілмегеніне жағаңды ұстап *т о б а л а й с ы ң* («Қаз. әдеб.»).

ТОБАЛАУ *Тобала етістігінің қимыл атауы.*

ТОБАН: тобан аяқ. *Башпайдың, табанның не өкшесінің кемдігі бар аяқ.* Кешегі колхоздастыру жылдары кіре тартып жүріп, аяқ-қолы үсіп, *т о б а н а я қ* болып қалған қария ғой (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). «Сүндеттелмесе, бұның сіңірін затың ұрланғанда отқа тастасаң, ұрлықшының сол бойда бар сіңірі тартылып, *т о б а н а я қ* болып қалады», – деп киімін шешіп көрсе, пақыр молданың алдын көрген екен (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Тобан аяқтанды. *Жай, баяу қозғалды.* Алдымызға шай келді. Май келді. Әбден сазартып, жай келді. Әншейінде сыпылдақ Күләйім бұл жолы *т о б а н а я қ т а н ы п* жүр («Лен. жас»).

ТОБАР з а т. э т н. *Балалар ойынының түрі.* Кеше өздерімен бірге асық атысып, доп, *т о б а р* ойнаған болатын (Қазбек бек).

ТОБАРСАҢ с ы н. *Тобарсыған, тобарсып қалған.* Құлындының даласында да ыстығы, аптап жусаны күйген *т о б а р с а ң* жерге жата кетіп көз жұмсам деуші еді, арманына жетті марқұм (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ТОБАРСУ *Тобарсы етістігінің қимыл атауы; дегду, кебу.* Енді шамалы уақытта ылдида көк егін басталмақ, диқандар тоғайдың *т о б а р с у ы н* күтіп отыр (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Өткен екі онкүндіктің ішінде айдалған жер аяқ басқысыз лайсаң болғандықтан жер *т о б а р с у ы н* күтіп, көң жайылмай қалды (Ы.Жақаев, Өмір.).

ТОБАРСЫ= е т. *Аздап кебу, құрғау, дегду.* Үлкен ойпатқа орналасқан қыстақ көшелеріндегі тобарсақтан асатын тойбатпақ желмен *т о б а р с ы п,* әжептеуір дегдіген екен (З.Жәкенов, Таң самалы). Жуықта Қодығұлға сойдырған ту қойдың етін сүрлетпек болғанда, жаздың шыбыны көп ыстық күндерінде борсып әрең *т о б а р с ы ғ а н* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Жер [беті] тобарсыды. *Жер суды бойына тартып, ширады.* Таңертең қалың нөсер толассыз төгіп-төгіп өтеді де, *ж е р т о б а р с ы п,* астық құрғай берген кезде, жауын қайтадан шелектеп құйып кетеді (Ә.Нұршайықов, Шыг.). *Ж е р б е т і* түнде *т о б а р с ы п,* күндіз жібиді (З.Ақышев, Ақбел.).

ТОБАРСЫТ= е т. *Кептіру, құрғату, дегдіту.* Биыл Оңтүстік өңірінде жаңбыр мол болды да, жиектеп құйған жаңбыр енді ғана қыза бастаған дымқыл топырақты *т о б а р с ы т ы п,* қатырды да тастады (Дәрігер мерейі). Жауын да саябырлай бастады, біз көйлекті шешіп, сығып, *т о б а р с ы т ы п* алғанша, жауын да басылды (З.Шашкин, Теміртау).

ТОБАРСЫТУ *Тобарсыт етістігінің қимыл атауы.* Мұны қазір ойып алып, иісін далаға шығармай, түйіп, сонан азырақ майда тұз салып *т о б а р с ы т у* керек (С.Бегалин, Уақыт.).

ТОБАРТ= е т. *Тежеу, тоқтату.* Күлкіңді тағы *т о б а р т ы п,* Қала ма сол ән жалғанбай?! Қасыңнан мені жоғалтып, Алғаның аздау болғандай (М.Шаханов, Қасырлар.).

ТОБАТАЙ[1] з а т. с ө й л. ж е р г. ***Топатай.*** Жаңа солай қарай *т о б а т а й* ұстаған бір әйелдің өткенін көргем... («Жалын»). Жол бойы кездескен көл жиегінде жиі тыныстап, қолдағы *т о б а т а й ғ а* су қайнатып ішіп, әлденген боламыз (С.Жүнісов, Жапанда.).

ТОБАТАЙ[2] з а т. ж е р г. *Тебетей, баскиім.* ≈ *Т о б а т а й* киген.

ТОБАТАЙЛЫ с ы н. *Тобатайы бар, тобатай киген. Т о б а т а й л ы* адам – осы елдің сатушысы (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ТОБАШЫЛ с ы н. *Тоба-тоба деп жүретін, шүкіршіл.* Жаман сопы *т о б а ш ы л,* Жаман адам табашыл (Мақал).

ТОБЫҚ з а т. **1.** а н а т. <лат. malleolus> *Адамның табаны мен жіліншігін байланыстырып тұратын дәнекер сүйек.* Сол арада жаралы жігітке көмек көрсеттік, сол қолына оқ тиген, оң жақ аяғын *т о б ы қ т а н* қиратып кеткен екен (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Аумайды ғой біздікінен қолы, үні, Бассирағы, тізесі мен *т о б ы ғ ы.* Сондықтан да алданады ел адам деп Албастының апасындай долыны (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Малдың ортан жілігі мен асықты жілігінің түйіскен жеріндегі сан етінің сіңіріне орналасқан үшбұрышты жұмыр сүйек.* Бір толарсақ, бір *т о б ы қ* Санда болар жар-жар. Әр адамның тілеуі Алда болар жар-жар (Айтыс). – Ал не істейміз? – деді Мәдібек, Тайдың *т о б ы ғ ы н* мүжи отырып (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

Тобығынан келмейтін. *Тең түсе алмайтын, тең емес.* – Жареке, *т о б ы ғ ы ң ы з д а н к е л м е й т і н* немемен тергесіп қайтесіз, – деді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Ойы мен пікірі *т о б ы ғ ы ң а к е л м е й т і н* сыңар жақ сыншыдан сақтасын! (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Тобық жұту. э т н. *Жас жігіттің жолым болсын, бақ қонсын деген ырыммен кішігірім тобықты өңешінен өткізіп жіберуі.* Халықта қоян *т о б ы ғ ы н ж ұ т у* ырымы – ежелден бар дәстүр. Оның шарты тобық жұтушы жас адам жұтар алдында: Батыр болсам жүрегімнен шық, Палуан болсам білегімнен шық, Шешен болсам таңдайымнан шық, Бақытты болсам маңдайымнан шық, – деп серттесіп барып жұтады («Ана тілі»).

Тобық ойнады. э т н. *Жас қыз-келіншектер мен жігіттердің бір-біріне тобық беріп, құтпеген жерде қайта сұрап, ұту ойыны.* Әлі есімде: *т о б ы қ о й н а п,* ұтылдым, – Осы да бір ойыны ғой жұртымның (Қ.Тоғызақов, Өлеңд.).

Тобықтан қақты. *Қысастық қылды, опасыздық жасады.* Ұзақ жылдар заводты билеп-төстеп қалған Мүслім оңайлықпен көне қоя ма, Берегенді *т о б ы қ т а н қ а ғ ы п,* бетін қайтаруға әрекет жасады (З.Шашкин, Теміртау). Қайда көрсең бірін-бірі іштен шалып, *т о б ы қ т а н қ а ғ ы п* қысастық қылып жүргені (А.Нұрманов, Құлан.).

ТОБЫҚТАЙ с ы н. *Кіп-кішкентай, титтей.* Бірақ кеңірдектен өтетін не бір жапырақ ет, не бір тілім нан, не *т о б ы қ т а й* май табылсайшы (З.Ақышев, Ақбел.). Шың жақпары Алатаудың дәл етегі – *т о б ы қ т а й* тас жоқ (М.Мағауин, Ақша қар).

Қасықтай қар, тобықтай тоң қалмады. *Қыс белгісінен дәнеңе қалмады деген мағынада.* Биыл қыс көп созылған жоқ, көктем ерте түсіп, *қ а с ы қ т а й қ а р, т о б ы қ т а й т о ң қ а л д ы р м а й д ы* (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Тойдан тобықтай. *Тойдан аз да болса сыбаға тисін деген мағынада.* Бірінші съезд ертең басталды ерте, Тимеген төрден орын тоны келте. *Т о б ы қ т а й т о й д а н* ауыз тимегендер Қоғамда қой бастаған болды серке (О.Шипин, Дастан.).

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні. *Бар әңгіменің тоқтар жері, тоқетері, тұжырымы.* Күдері сол бір әңгімеден кейін тағы да көп ойланып, *т о қ с а н а у ы з с ө з д і ң т о б ы қ т а й т ү й і н і н* іздеді (М.Иманжанов, Шығ.). *Т о қ с а н а у ы з с ө з д і ң т о б ы қ т а й т ү й і н і* бар (Мақал).

ТОБЫҚША ү с т. *Тобық тәрізді, тобыққа ұқсап.* Баласының балуанға лайық тұлға бітіміне, *т о б ы қ ш а* бұлтылдаған бұлшық еттеріне сүйсіне, емірене көз салды (М.Хасенов, Тұлпар.). Жарқын бұл екеуінің түрін көрмесе де, дауыстарына қарап: «Жұтқыншағы *т о б ы қ ш а* ойнаған ұзын сары мен шарға бойлы, тырсиған қара болар» деп жорамалдады (Қ.Жұмаділдин, Саржайлау).

ТОБЫЛҒЫ з а т. **1.** ө с. *Сабағы өте берік, қатты, тұзу, жапырағы қауырсын тәрізденіп тілімделген бұта. Т о б ы л ғ ы* гүлденіп, торғай жасарып, орман ыңғ-жың боп, мал-жан тыраңдап, көкке, аққа тойып қарық болған кезде Қартқожа Гүлсімін қасына алып, пароходқа мінді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түлкі сөйтіп кетіпті қасқырды алдап, Көкжал қалды өз қолын өзі жалмап. *Т о б ы л ғ ы н ы ң* түбінен іздеп жүріп, Бір бөдене ұстапты түлкі қармап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** б о т. <spiraea> *Раушангүлділер тұқымына жататын қызыл күрең түсті бұта. Т о б ы л ғ ы н ы ң* Қазақстанның далалы, таулы жерлерінде өсетін 10 түрі бар (ҚҰЭ). // *Қызыл күрең түс.* Сөз сүйектен өткен соң, *Т о б ы л ғ ы* атқа ер салды, Ақ алмасты қолға алды (Батырлар жыры).

Тобылғы күрең. *Қошқыл, күрең түс.* Астында *т о б ы л ғ ы к ү р е ң* ат, үстінде қоңыр жүн шекпен, басында төрт салалы пұшпақ бөрік (І.Есенберлин, Қаһар).

Тобылғы сап қамшы. э т н. *Сабы тобылғыдан жасалған қамшы. Т о б ы л ғ ы с а п* сегіз өрме *қ а м ш ы* алып, Торы үстінде шырқай салып Шәмші әнін, Табыныңды дүркіретіп, Түзіңде Тірлік кешу бақыт еді қаншалық! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тобылғы торы. *Тобылғы тәрізді торы түс.* Колхоздың алдыңғы бәйгесіне арналған *т о б ы л ғ ы т о р ы* бесті де Қажымұқанның алдына әкеліп байланды (М.Танекеев, Қажымұқан). *Т о б ы л ғ ы* меңді *т о р ы* атпен, Қобланды шапты ауылға, Қатуланып, қаттанып, Буырқанып, бұрсанып,... Батыр кейіп келеді (Батырлар жыры).

ТОБЫЛҒЫДАЙ с ы н. **1.** *Тобылғы сияқты, тобылғы тәрізді.* Екі беті күрең *т о б ы л ғ ы д а й* Мәшһүр өңі сұп-сұр боп кеткен (Д.Әбілев, Арман.). Қыз өз тұсынан өткен сайын Қонай Жанпейісович рақат ойға шомады. Көзіне елестететі. Жас *т о б ы л ғ ы д а й* солқылдаған сұлу қыз келіншегі боп көрінеді (Д.Досжанов, Дария). **2.** а у ы с. *Берік, мықты.* Анасынан туа асқар, Абыройдай керікті. Торыдайын жуас та, *Т о б ы л ғ ы д а й* берікті (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тобылғыдай майысты. п о э т. *Сыландады, бұратылды.* Сыңғырлаған күлкі, биязы амандықпен бұратыла басып, *т о б ы л ғ ы д а й м а й ы с қ а н* бойжеткендер (С.Жүнісов, Шығ.).

ТОБЫЛҒЫЛЫ с ы н. *Тобылғысы мол, тобылғы көп өскен. Т о б ы л ғ ы л ы* нұрадан, Сексеуілді жырадан, Биялышты құмайттан Бүлдіргенді шыңайттан (Батырлар жыры). Ілезде өте шықтық Нұрамен, Төбелер *т о б ы л ғ ы л ы* жыраменен. Түлкі мен қоян қашса қандай қызық, Алдырған алғыр тазы, қыранменен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТОБЫЛҒЫТҮС з а т. ө с. <лат. spiraeanthus> *Раушангүл тұқымдасына жататын бұта.* Қазақстанда аласа таулардың етегіндегі сайларда, құмды жерлердегі қиыршық тасты топырақтарда тоғай құрып өсетін 1 түрі – Шренк *т о б ы л ғ ы т ү с і* (S.Schrenkianus) бар (ҚҰЭ).

ТОБЫР з а т. **1.** *Белгілі бір ортақ мүддемен уақытша топтасқан адамдар жиыны. Т о б ы р д ы* қалыптасу жолына және мінез-құлқына байланысты бірнеше түрге бөлуге болады: кездейсоқ *т о б ы р*, шартты *т о б ы р*, экспрессивті *т о б ы р*, әрекетшіл *т о б ы р* (ҚҰЭ). Көрінді ар жағынан қара шоғыр,– Сайдағы күтіп жатқан біздің *т о б ы р*. Жүгірдік жан ұшырып сол мезетте, Кетпейді көз алдымнан кезім со бір (F.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** с а я с и. *Өз ырқын, мүддесін, саяси, әлеуметтік т.б. талап-тілегін білдіру үшін көшеге, митингіге, бейбіт шеруге, ереуілге шыққан адамдар шоғыры. Т о б ы р* тұрақсыздықпен, қатысушылардың байланысынын және өзара әрекеттесуінің тарлығымен сипатталады (Саяси түс. сөздік). **3.** *Жарлы-жақыбай, кедей-кепшік.* Өгізбен адам жіберді Қалың жатақ *т о б ы р ғ а.* Қалмай келді қақтыққан, Еркек, әйел тойына (О.Шипин, Дастан.).

ТОБЫРШЫҚ з а т. **1.** *Ағаштан жасалған заттың ортасына қағылған жалғыз шегені айналып тұратын тиек ағаш.* ≈ *Т о б ы р ш ы қ* қамшы. **2.** к ө н е. *Садақтың оғын адырнаға тіреп ататын жері.* Толғай-толғай жүгірген Порша ат мінсем деп едім. *Т о б ы р ш ы ғ ы* биік жай салып, Дүшпанға атсам деп едім. Мен жауымды таппай жаула-

ман (Бес ғасыр.). *Т о б ы р ш ы ғ ы* биік жай салып Дұспан аттым, өкінбен, Тоғынды сарты нар жегіп Көш түзедім, өкінбен (Алдаспан).

Тобыршығы түсті. *Таянышы, тірегі тайды.* Қартайғанда мал кетсе, әл ауқаты бітеді. Басынан дәулет кетеді, *Т о б ы р ш ы ғ ы т ұ с к е н* соң (Д.Бабатайұлы, Замана.).

ТОБЫРШЫҚТЫ с ы н. *Тобыршығы бар, тобыршық салынған.* Сұлтан сүйекті, үлкен садағын алды да, тазқара қауырсынды, қайың жапырағы бітімдес, жалпақ, ауыр *т о б ы р ш ы қ т ы,* үлкен қызыл жайын сайлады; оң жақ бас бармағына сүйек оймақ киді, –Алыста тұрмын деп ойлады байғұс... (М.Мағауин, Аласапыран).

ТОБЫШАҚ з а т. *Алыс жолға шыдамды күшті, ірі жылқы.* Тонамай ие болар-ды ноғай құбаша ұғыл; Торлы жылқы *т о б ы ш а қ* (Едіге). Сөйтіп мен *т о б ы ш а қ т а р д ы* сыртқа айдап жөнелерде ақсақал қыздың аузынан шыққан көбіктен бір қуық көбік алды (Қаз. ертег.). *Т о б ы ш а қ т ы* шоңқайтқан Қаба жалды жабы бар. Қыз шіркінге кім сенсін, Түрлі пәле жабылар. Ақылы жоқ арыстан Айға қарап шабынар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тобышақ ат. ***Тобышақ.*** Есін жинап алған соң, Бозбала үйде жатпады; *Т о б ы ш а қ а т т ы* баптады, Болат сүңгі саптады (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тобышақ бие. *Қазанат пен қарабайырдың шағылысуынан пайда болған бие* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ТОВАР з а т. э к о н. ***Тауар*** *(сатуға немесе сатып алуға жарайтын өзіндік құны, бағасы бар еңбек өнімі).* Біз бір товарды екінші *т о в а р ғ а* айырбастағанда, оларды қайткенде айырбастағымыз келетіні себепті айырбастамаймыз, әрбір товардың еңбек өнімі ретінде өзіндік құны болғандықтан айырбастаймыз (А.Қасымжанов, Диалектика.). «Алты қала елінде» мал аз. Керуен осыны ескеріп, Семейден алып шыққан *т о в а р л а р ы н ы ң* бір бөлігін осы арада қойға айырбастауды лайық тапты, сөйтіп үш мың бас қой жинап алды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ТОВАРЛЫ с ы н. э к о н. *Товарды көп беретін, товары мол.* Шаруалардың көпшілігі *т о в а р л ы* егіншілік кәсібімен де шұғылдана бастады (Жаңарған өлке). Аудан совхоздарындағы сауын және етті мал, құс фермалары *т о в а р л ы* сүт, ет, жұмыртқа өндіреді («Қазақст. комм.»).

ТОВАРЛЫҚ с ы н. э к о н. *Товарға тән, товарға қатысты.* Терінің қабаты қалың болған сайын оның *т о в а р л ы қ* бағасы да арта түседі (С.Омаров, Мал терісі.). Парафиндеу оны тым кеуіп кетпеуден, сыртының бұзылмауынан сақтайды және оған *т о в а р л ы қ* түр беру мақсатымен істеледі (С.Сейітов, Сүт өнім.).

ТОВАРОВЕД з а т. с ө й л. *Сауда орындарында зат таратушы маман.* Атым – Қондыбай. Қызметім – Талғар мал бордақылау совхозының *т о в а р о в е д і м і н* (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Келген эксперт орта ойлы, аққұба келіншек облыстық сауда басқармасында бас *т о в а р о в е д* екен (М.Қосшығұлов, Шындық.).

ТОҒА з а т. с ө й л. ***Доға*** *(белдік, тартпа сияқты заттардың ұшын бекіту үшін темірден жасалған зат).* Бұрын айылдың *т о ғ а с ы н* соға алмайтын ауылдың қара сақалдары – қазір шытырман машиналардың ең нәзік бөлімдерінде істейді (І.Жансүгіров, Әңгім. фельет.). Жалпақтығы төрт елі, қалың, қоңыр былғары белбеуінің сары *т о ғ а с ы* төсіне шығып кеткен, төмен қарап екі қолдап басып еді, қарны жібермеді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ТОҒАЙ[1] з а т. **1.** *Өзен бойларындағы жабайы өскен әртүрлі қалың құ ағаш.* Сарыарқам қайда? Алыста! Жүрмін мен мұнда нағылып?! Ерте күнде Еділдің Ертегі деген *т о ғ а й ы н.* Дүлей *т о ғ а й* ішінде Орманбеттің ноғайын, Арқада жатқан алты алаш Ол күнде болған ағайын (М.Жұмабаев, Шығ.). Еділдің бойындағы кең *т о ғ а й л а р д ы,* теңіздің жағасындағы қалың нуларды қазақ әуелгі уақытта емін-еркін қоныстанушы еді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2.** *Шөл және шөлейт аймақтардың жайылма сулы өзен алаптарында өсетін бұта аралас орман. Т о ғ а й* – Орта және Орталық Азияның шөл, шөлейт зоналарындағы ірі өзендер жағасындағы жиі, арасынан адам өткісіз терек, тал, шырғалаң, жыңғыл, жиде орманы (Физика. география). **3.** *Орманның негізгі алқаптан оқшауланған шағын бөлігі.* Көк *т о ғ а й д а н* сәлем жолдап бір ыстық, Мыңсайрамдар көрсетті-ай кеп туыстық Мөлдіреуден мен су ішіп тұрғанда Қарандыздың жапырағын ыдыс қып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Ну [қалың] тоғай. *Қалың орман, ит тұмсығы өтпейтін қалың тоғай.* Жаңғыртып ердің даңқын тұрды айтып, *Н у т о ғ а й,* долы өзен, жаратастар да (А.Лекеров, Қырда.). Сапырған сары ожаумен сары қымыз, Ысталған сары местен дәрі қымыз. Қарасаң *қ а л ы ң т о ғ а й* толған жылқы, Түн тұрмақ таба алмайсың қарап күндіз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тоғай бұғысы. з о о л. <лат. cervus elaphus bactrianus> *Жұптұяқтылар отряды, бұғылар тұқымдасына жататын дене мөлшері шағын, шоқтығының биіктігі 120 см-дей ең. Т о ғ а й б ұ ғ ы с ы* Қарашеңгел мемлекетік аңшылық шаруашылығында қорғауға алынған (Қазақст. қызыл кітабы).

ТОҒАЙ[2]**=** е т. *Тамаққа тойыну.* Құнанбай аз уақыт үндемей отырып, шай ішіп, ыстық самса жеп, тоңазыған ет жеп *т о ғ а й ы п* алды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Осында азырақ аялдап, сонан соң асханаға кіріп жақсылап *т о ғ а й ы п* алыңдар, – деді (З.Жәкенов, Қайта айнал.).

ТОҒАЙДАЙ с ы н. *Тоғай сияқты, тоғай тәрізді.* – Бірақ мына қатар-қатар тізілген қайың, те-

рек өзенді бойлай өскен ен *т о ғ а й д а й* бола ала ма, ана ойып әкеп қолдан отырғызған көк шым түйенің өркеші ғана көрінер хош иісті қалың шалғынға жете ме (М.Мағауин, Ақша қар). Қашаған құсап құйғытқан кия жермен де, Таптатты ма екен табынан жинай келгенде, Асыққан малшы атынан түспей терген бе? *Т о ғ а й д а й* қалың таңқурай жатыр тапталып, Тұғылда мынау тұяқтар басып, қатталып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТОҒАЙЛЫ с ы н. *Тоғай өскен, тоғайы бар.* Саумалкөлдің жар қабағын жиектей қонды да, малдарын бағатын қараша ауылды көлдің шығысындағы *т о ғ а й л ы* жазыққа орналастырды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Үскідей тартты Смайыл, Боран демей боранды. Сорқұлақтан түнде өтті, Талы қалың *т о ғ а й л ы.* Қасқая жүріп боранға, Қарадан бұзды қамалды (О.Шипин, Дастан.).

ТОҒАЙЛЫҚ з а т. *Тоғайдың қалың шөп өскен ашық жері.* Қаланы, Сырдың суын біраз аралап көргеннен кейін, мен арғы *т о ғ а й л ы қ* жағына да шықтым (С.Мұқанов, Есею жыл.). – Ішінде ойдым-ойдым *т о ғ а й л ы ғ ы* болса, шауып ал да, пішен ет, – деді (Ғ.Сланов, Шалқар).

ТОҒАЙЛЫ-ТОМАРЛЫ с ы н. *Тоғай өскен, ағашы мол. Т о ғ а й л ы-т о м а р л ы* өңір, Қызылшаның жел соқпайтын түйетайлы беткейі – қысқа жайылымы («Мәдениет және тұрмыс»).

ТОҒАЙЛЫ-ТОРАҢҒЫЛЫ с ы н. *Тоғай, тораңғыл өскен.* Өз қамынан бұрын малының жайын көп ойлайтын қалың қазақ күн суыта сулынулы, қоғалы-қамысты, *т о ғ а й л ы-т о р а ң ғ ы л ы* өңірді паналап, бір-бірінен шалғай шашырата салған қыс – тауларға барып тығылып үлгерген (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ТОҒАЙРАҚ з а т. **1.** *Жылқының тазқарынының безсіз, құрышсыз бөлігі. Т о ғ а й р а қ* – жылқының тақия қарны (Қаз. тілі. сөздігі). **2.** ж е р г. *Сойған қойдың тік ішегінің аршылмаған жиынтығы.* Қойдың *т о ғ а й р а ғ ы н* алып, етін бұзу керек (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ТОҒАЙСЫЗ с ы н. *Тоғайы жоқ, ағашы жоқ. Т о ғ а й с ы з* ашық тоңдарда сырғаң көрінеді, жаяу борасындап, үйтқи түсіп, қызғылт құйын ұшқындайды (М.Әуезов, Абай). Тау-тасы аз *т о ғ а й с ы з* жалаңаш адырлы жалпақ түзде ойларына келгенін істеді (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТОҒАЙТ= е т. *Тойындыру.* Жылда малды таңертең өріске апарып, біраз *т о ғ а й т қ а н* соң, сәске кезінде қайта айдап суатқа түсіретін (Алғы шепте.).

Көңіл тоғайтты. *Көңіліне тоқ санады, көңілі толды.* Сыртынан *к ө ң і л т о ғ а й т ы п* жүрген кең байтақ қонысы артта қалды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Екеуі де *к ө ң і л д і т о ғ а й т а д ы,* тек жақсылықты ғана тілейді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ТОҒАЙТУ *Тоғайт етістігінің қимыл атауы.* Соның көңілін *т о ғ а й т у* болыпты бар арманы (Ұ.Доспанбетов, Кәрі қобыз).

ТОҒАЙША з а т. *Кішкентай тоғай.* Кәкен бір *т о ғ а й ш а д а н* бұрылып, ұзамай Ықылас деген таныс жігіттің албарына кеп тірелді (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТОҒАЛ с ы н. ж е р г. *Сөзінде үйлесім жоқ, топастау.* Балам, *т о ғ а л* адамдармен сөйлесе алмайтын шығарсың (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ТОҒАЛЫ с ы н. *Тоғасы бар. Т о ғ а л ы* белбеуді белінен шешіп алып, түкіріп қойып асықпай білегіне орай бастады (Ә.Сариев, Алтын арал).

ТОҒАМ з а т. *Айдың біту мерзімі.* Айдың *т о ғ а м ы* деген не? (М.Әуезов, Шығ.). Қонақтар да бірқабат желпініп: «Ойбай қызық-ай!» десіп, тысқа шығып, аспанға қарасып, күн райын, ай *т о ғ а м ы н* сөз қылысып, үйге кірді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОҒАН з а т. с у ш а р. **1.** *Өзен арнасынан суармалы алқапқа тікелей тартылған үлкен арық (канал). Т о ғ а н д ы* бұлайша орман белдеуімен қоршау барысында жер үсті сулары жер астына өтуі арқылы *т о ғ а н н ы ң* жыл бойы грунт сularымен тұрақты, біркелкі қоректенуіне мүмкіндік туады (Табиғат суларын ластанудан және сарқылудан қорғау). Сондай-ақ *т о ғ а н н ы ң* сарқынды суы мен батпақты су да жарамсыз (Қ.Қайымов, Суасты.). **2.** *Егістік жерді, бау-бақшаны суғару үшін жасалған үлкен арық. Т о ғ а н* суландыру, балық өсіру және т.б. мақсаттарға арналып салынады (Қаз. тілі термин. Тамақ). Айқыш-ұйқыш жай ойнап, аспан мен жер үндесер, *Т о ғ а н* толып, су ағып, топырақпен тілдесер, Арқа-басы малшынып, дихан баба күн кешер. Жетпей тұр-ау бір нөсер, Жетпей тұр-ау бір нөсер... (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Арна, қазына.* Ризамын тыңдаушым Көзіме мақтап, артынан Ат қойып, айдар тақпаса. Ашылып сөздің *т о ғ а н ы* Әл бермейтін бөгеуге Сарқырап селдей қаптаса (Базар жырау, Шығ.). Тілеулестен артық адам болар ма, Ашылады-ау көмейдегі *т о ғ а н* да. «Қыз-қырқынға көз тікпейді», – десе егер, Сенбе, жаным, сенбе, жаным, оған да (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тоған қандау [тоғанға құдайы қылды]. э т н. м и ф. *Егіншілердің алғаш тоған қазған кезде «тоған сулы болсын» деп, мал сойып, қанын қазылған тоған басына тамызып жасайтын ырымы.* Бұл «*т о ғ а н қ а н д а у*», «қырман қандау» дейтін егіншілердің ескі ырымы болатын (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Отырғанда демалып, Өлеңмен сауық құрамын. Үш жігіт зорға бұзады Қара сарттың құлағын, *Қ ұ д а й ы қ ы л д ы қ т о ғ а н ғ а* Кемербайдың лағын. Тоған бітті, тоғанның Сайлалық деп мұрабын, Қара сартты сайладық, Қарсылық көпке қылмағын (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

ТОҒАНАҚ[1] з а т. **1.** э т н. к ә с. *Бір басында ілмегі бар, екінші басына арқан байланатын ағаш. Т о ғ а н а қ* – түйеге қомдап жүн, тең артқан кезде арқандарды қатайтуға, бұрауға арналған «г» әрпі тәрізді иілген құрал (Б.Құсбегин, Зуқа батыр). **2.** *Альпинистердің қауіпсіздік арқанымен жұмыс*

істегенде тасымал жұмыстарын іске асыратын ашылып-жабылмалы шығыршық.

ТОҒАНАҚ[2] з а т. ж е р г. *Үлкен етіп буылған жүк, тең.* Қасеке, Назар, Нияз – ата-бабам, Сөйлейім біразырақ, келсе шамам. Тоқсан түйе *т о ғ а н а қ* жүгіменен Бай-батшаңыз келді ме есен-аман? (Біржан сал, Шығ.). Саудасы Болатнайда сәтті болды, *Т о ғ а н а қ* сексен түйе жүгі толды. Алдағы болар істі кім болжайды, Сапары алғашында болған онды (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ТОҒАНАҚТА= е т. *Тең-тең етіп, домалақтап буу.* Үш метрден аса биіктігі бар, жан-жағы жеті метрлік мол ыдыстың екі жағы *т о ғ а н а қ т а п* буылған жүктермен тіреулі тұр (К.Оразалин, Көктем.). Саба артып тоғыз нарға *т о ғ а н а қ т а п,* Көтібар үш жүз кісі шекті келді (Айман-Шолпан).

ТОҒАНАҚТАУ *Тоғанақта етістігінің қимыл атауы.*

ТОҒАНДА= е т. **1.** *Тоған салу, бөгет жасау.* Анау далаға құйылып жатқан суды *т о ғ а н д а п,* егінге, басқа өндіріске пайдаланып отырған қауым жоқ (С.Бегалин, Замана.). **2.** *Тоған қазу, тоған жүргізу.* Егінжай, аспанға атқан суы тәтті, Мен көрдім бір бұлақты біздің жерде, Бұл жерді Бектас тартып алған жоқ па, Зорлық пенен сындырып біздің белді, *Т о ғ а н д а п* көзін ашып егін салса, Қоныс қой қарық етер кедейлерді»... (О.Шипин, Дастан.).

ТОҒАНДАЛ= е т. *Тоған салыну, бөгет жасалу.* Совхоздағы көпшілік тамақтанатын асхана үшін егілген пияз, сәбіз, қияр, қауын, қарбыздарға *т о ғ а н д а л ғ а н* судан машинаның күшімен су тартады (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Кеңгірдің өзені *т о ғ а н д а л ы п,* қаламен заводтың керектігіне мол жететіндей 135 миллион кубометр су ұсталынады (Қ.Сатпаев, Қазақстан.).

ТОҒАНДАЛУ *Тоғандал етістігінің қимыл атауы.*

ТОҒАНДАУ *Тоғанда етістігінің қимыл атауы.*

ТОҒАН-ТОСПА з а т. *Бөгет, тосқауыл.* Бүгінгі Қордай аталатын жерден алғашқы рет *т о ғ а н т о с п а* соққан сол батыр екен (К.Әзірбаев, Аңыз.).

ТОҒАНШЫ з а т. к ә с. *Тоғандағы суды егістікке жіберіп тұратын адам.* Ақыштың күйеуі егістікке су айыратын каналда *т о ғ а н ш ы* еді (О.Тәжиева, Қара қолғап). Баймұқандар сол бетінен танбай, бір загоннан екінші загонға ентелеп, *т о ғ а н ш ы л а р д ы* өкшелеп қуса керек. Енді бұлардың комбайнына тоғаншылар кедергі болып жатыр! (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.).

ТОҒАР= е т. ж е р г. *Доғару, тоқтатып қою.* Бәрін де уақытша *т о ғ а р ы п* қойып, спортына кететін (Ө.Қанахин, Құдірет). Шеткілері – жерден бастарын көтерісіп бір қарады да, қайтадан от отауға кірісті. Шофер машинасын *т о ғ а р д ы* (Ж.Еділбаев, Буырқан.).

ТОҒАШЫ[1] з а т. ж е р г. к ө н е. *Ауылдың атқамінері, пысық жігіт, шабарман.* Сонау бір жылдары *т о ғ а ш ы л а р* да қырсық болды (Қаз. тілі диалек. сөздігі). Асты өткізудің басшылығын қолына алған, *т о ғ а ш ы л а р д ы ң* төрағасы Қасқақ Сарыдоңғалдың баурайын әдейі таңдағанда күрес, аударыспақ сияқты ойындар кезінде жүрттың жайлылығын алдымен ойлаған (К.Сегізбаев, Беласқан).

ТОҒАШЫ[2] з а т. ж е р г. *Айылбастың сағалдырық жүгендегі және ертоқымының басқа жерлеріндегі кішкентай түрлері* (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ТОҒАЮ *Тоғай етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тойыну, тойып жеу.* Бұл шөпті орсақ ордық, ормасақ қыс күніне құйқалы жайылыс қой, аяқта малдың *т о ғ а ю ы н а* таптырмайтын табиғи өріс (Қ.Қазиев, Иманжапырақ). **2.** а у ы с. *Көңілі толу, марқаю.* Көңілде *т о ғ а ю* бар ма қалай, осыларды аулаған шынымен біз бе? деген самарқау ой келеді (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

ТОҒЫЗ с а н. **1.** *Сегіз бен оннның аралығындағы сан.* Ер жетті екі бала сонда тұрып, Жасынан тату болды бірге жүріп. Балалар *т о ғ ы з* жасқа келгеннен соң, Апарды үйлеріне киіндіріп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Табысқа сан жетпейді, сәнсалтанат, Тамаша үйге кірді *т о ғ ы з* қабат, Өнерпаз үлгілі елдің болды бірі, Елу жылдың төрінен тұрсаң қарап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Тоғыз жас.* Алты жаста Мұсабек Әкесінен айрылған, Қаза тауып анасы, *Т о ғ ы з ы н д а* қайғырған. Атаанасы өлген соң Болмады оның панасы (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). // *Сағаттың сегіз бен оннның арасын көрсететін уақыт.* Әнеукүні Володямен кездеспек болып уәделескен уақыты бүгін кешкі сегіз бен *т о ғ ы з д ы ң* арасында болатын (Ә.Шәріпов, Қапаста.). **3.** э т н. *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы үлкен жиын-тойда ат бәйгесіне берілетін сыйлық немесе әртүрлі дау-шарда төленетін айып.* Бас *т о ғ ы з ы* – түйе, екінші *т о ғ ы з ы* – жылқы, аяғы – қой (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бұнда да ұлы, орта, *к і ш і* аталатын *т о ғ ы з д а р* сыйланады екен, оған құндыз, бұлғын, тиін сияқты қымбат аңдар терісі қосылып, *т о ғ ы з д ы қ* өзгелері үлкенді-кішілі мал-мүліктен құралады екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **4.** э т н. *Дәстүрлі қазақ қоғамында қадірлі қонаққа сыйлы кісіге берілетін, сондай-ақ жол-жоралғы жөнімен берілетін, өз ішінен жанды (немесе тірі) және жансыз (немесе өлі) тоғыздан, бас жақсыдан құралған кәде.* Апалар, мұны ешкім көрмес пайда, Ойланбай іс қылсақ осындайда. Бір *т о ғ ы з* сәлемдеме бердіңізақ, Келген адам сый-сияпат жолы қайда? (Қозы Көрпеш.). «Бастығы Сүйіндік, Байсалдар болып: «Азаға салғаным», «қосқаным», «аруағына арнағаным» деп шеттерінен қос ат, інген, жамбы, тай тұяқ, қой тұяқ сияқты бұйымдар атасты. Сөйтіп кеңес аяғында підиясының өзі талай *т о ғ ы з* болып саналады (М.Әуезов, Таңд.).

Аяқ тоғыз [кісесі]. э т н. *Бұзаулы сиыр бастаған тоғыз тайынша, қозылы қой және басқа бұйымдар.*

Бас [ұлы, қасқа] тоғыз. э т н. *Түйе бастаған тоғыз (түйе, құлынды бие, қос ат; жамбы, жағалы киім, тұтас құндыз, қылыш* т.б.). *Б а с т о ғ ы з д ы* кейде *қ а с қ а т о ғ ы з* деп атайды (С.Мұқанов, Шығ.). Тігіпті бас бәйгеге елу бие Өлі отау, бір *б а с т о ғ ы з,* тоғыз түйе, Жабулы қара нарға қалы кілем, Аты озған болды бір зор олжаға ие (Н.Ахметбекұлы). Алғашқы айтқан билігің екен, әділдігің үшін жолыңа нар бастаған тоғыз байлаттым, бұдан былай сенің сыбағаң *б а с т о ғ ы з* болсын (Шешендік сөздер).

Бір тоғыз. э т н. *Тоғыз түрлі зат бұйым не тоғыз түрлі мал түрінде берілетін алым, кәде.* Әбілезден *б і р т о ғ ы з* келдім алып, сені құдай ұрып па сонан қалып. Сенен кіші төреден тоғыз алдым, Екі тоғыз бересің намыстанып (Айтыс).

Жанды тоғыз. э т н. *Тоғыз беру кәдесіне енетін түйе, бие, бұзаулы сиыр, қозылы қой т.б.* Тоғыз берудің салты бойынша, *ж а н д ы т о ғ ы з* төртеу болса, жансызы бесеу болу керек («Жалын»).

Жансыз [өлі] тоғыз. э т н. *Тоғыз беру кәдесіне енетін жамбы, кілем, ішік т.б.* Әр тоғыз екі топқа бөлінеді: жанды немесе тірі тоғыз және *ж а н с ы з* немесе *ө л і т о ғ ы з.* («Жалын»).

Орта тоғыз. э т н. *Бие бастаған тоғыз мал және әртүрлі бұйымдар.*

Тоғыз айыбы. э т н. *Қазақ дәстүріндегі сыйлық немесе айып өлшемдерінің бір түрі. Т о ғ ы з а й ы б ы* түйе бастаған 8 жылқы, жақсы ат бастаған 8 ұсақ мал, құндыз бастаған 8 сом күміс ақша болып белгіленген (ҚҰЭ).

Тоғыз айып таратты. *Айыптың ең үлкенін төледі.* Қарғады мұны халық, азарлады, Әрім-ақ тұстұсынан бажаңдады: «Кесілсін ердің құны Құлагерге! *Т а р а т ы п т о ғ ы з а й ы п* сазаң бар-ды!» (І.Жансүгіров, Шығ.).

Тоғыз беру. э т н. *Қазақтың байырғы салт-дәстүрінде айып-анжаға (құн төлеу, әртүрлі айып т.б.), бас бәйгеге (ат жарыс, балуан күрес, сүре айтыс т.б.), күйеу ұрын барған кезде, жігіт қызды алып қашқан жағдайда, жол-жоралғы жөнімен қадірлі қонаққа берілетін кәде. Т о ғ ы з б е р у д і ң* байырғы шарты бойынша «тоғыздың» құрамында тоғыз түрлі зат болуы қажет («Жалын»).

Тоғыздың бас жақсысы. э т н. *Жанды тоғыздан қара нар, емшегі тұтам бие (не қазанат), жансыздан қалы кілем, алмас қылыш (не тұзы мылтық), тәуір киім (қымбат ішік, жібек шапан) енетін кәде. Т о ғ ы з д ы ң б а с ж а қ с ы с ы н а* қарап, әдетте түйе бастаған тоғыз, жамбы бастаған тоғыз, бие бастаған тоғыз деп отырады, яғни қандай тоғыз аталғанын әрі қарай сұрамай-ақ бас жақсыға қарап ажыратады («Жалын»). Тіпті олар дүбірлі той өткізіп, бас бәйгеге тігілер *т о ғ ы з д ы ң б а с ж а қ с ы с ы н а* жасау жиһазымен киіз үй жасайтын болған. Киіз үйдің бұл түрі өлі отау деп аталады («Жалын»).

Тоғыз жолдың торабы. *Көп жолдың түйіскен, тоғысқан жері.* Бізге жақын жерден үлгі болатын – орыс мектебі. Бірақ орыс мектебінің өзі осы күнде *т о ғ ы з ж о л д ы ң т о р а б ы н д а* тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Қостанайдың қабаны Қатарына құйылды. *Т о ғ ы з ж о л д ы ң т о р а б ы* Тоғысты да түйілді (С.Мәуленов, Шығ.).

Тоғыз көзді [тор, топшылы] кіреуке [сауыт, берен]. ф о л ь к. *Эпостық жырларда кездесетін батырлар киімінің бір түрі.* Күрек тісін қасқайтып, Сұлу сүйер ме екенсің? Бадана көз, *т о ғ ы з т о р С а у ы т* киер ме екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Т о ғ ы з* түрлі *т о п ш ы л ы* Жеңсіз *б е р е н* кисем деп; Сар садақ іліп беліме, Айғайлап жауға тисем деп (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тоғыз қарыс қазан. э т н. *Жиын-тойда, ас бергенде асылатын үлкен қазан.* Алдымен *т о ғ ы з қ а р ы с қ а з а н* әпер, Жалғанда сенен басқа базарым жоқ (Бақтыбай Жолбарысұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

Тоғыз қатынның толғағы қатар келді. *Қатқабат шаруаға килікті, жұмысбасты болды деген мағынада. Т о ғ ы з қ а т ы н н ы ң т о л ғ а ғ ы қ а т а р к е л і п т і* ғой бүгін (Қазақ. тілі фразеол. сөздігі).

Тоғыз қырлы, тоқсан [бір] сырлы. *Өте тапқыр, өнері мол, икем-орамы ерекше ақылды кісі туралы айтылады.* Ахмет бас болған жерде бас болып, жас болған жерде жас болып, мас болған жерде мас болып, *т о ғ ы з қ ы р л ы, т о қ с а н с ы р л ы* жігіт ағасы деуге лайық болып жүрді (С.Торайғыров, Тол жин.).

Тоғыз саққа жүгіртті. *Әртүрлі теріс пікір айтты, өзінше болжам жасады. Т о ғ ы з с а қ қ а ж ү г і р т і п* мөлшерсіз кесіп-пішіп, жақ-жақ боп айтысқан жолаушылардың дауыстары да азая бастады (К.Оразалин, Көктем.). Сен антұрған құл ең кеше, Есіңе келдім неше. *Т о ғ ы з с а қ қ а ж ү г і р т е с і ң* Дүние ұстаған сен немеше (С.Дөнентаев, Шығ. жин.).

Тоғыз тарау. а н а т. *Адам қолының мойыны, білезік салатын тұстағы көп ұсақ сүйектен тұратын күрделі буын.*

Тоғыз тарту. э т н. *Той-томалақтарда қайым айтыстан жеңілген жақтың торғын орамалдың шетіне күміс жүзік (не күміс теңге) түйіп, жеңгендерге сый-құрмет көрсетуі. Т о ғ ы з т а р т у* – тоғыздың нақ өзі болмаса да, кәдесі («Жалын»).

Тоғыз тұрып [толғанып], тоқсан [он] толғанды [ойланды]. *Тебірене ойланды, жан-жақты қарастырды.* Оразалиев *т о ғ ы з т о л ғ а н ы п, о н о й л а н ы п* шығымын жазды: – Жаке, Ойымды сарыққан болдым (Е.Оразақов, Дәрігер.). Ғылым жолы базарға баратын даңғыл жол емес. Ерінбей, жалықпай жарғақ құлағы жастық көрмей еңбек еткен, түн ұйқысын төрт бөліп, *т о ғ ы з т о л ғ а-*

н ы п, т о қ с а н о й л а н ғ а н адам ғана ғылымның асқар шыңына өрмелей шыға алады («Лен. жас»).

Үйірімен үш тоғыз. э т н. *Аңға шығар кезде олжа көбейсін деген мағынада айтылатын тілек.* Құсы да, иесі де қоразданар Алпыс екі айлалы түлкі алғанда. «*Ү й і р і м е н ү ш т о ғ ы з*» деп жыңыңдап, Жасы үлкені жанына байланғанда (Абай, Тол. жин.).

Үш тоғыз. э т н. *Әрқайсысы тоғыздан тұратын үш топ сыйлық (айып).* Байболатқа берген қалыңмалына *ү ш т о ғ ы з* айыбын қосып алды да, ұпайым түгел дегендей көкіректегі ызаны ішке түйіп қала берді (І.Есенберлин, Шығ.).

ТОҒЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Тоғыз саны жазылған жер.* Есқайыр көп кідірмей үш рет атты, екі оқ – ондыққа, бір оқ *т о ғ ы з д ы қ қ а* дөп тиді (С.Сейітов, Сөз сұра.). **2.** *Ойын картасының тоғыз санымен нөмірленген қағазы.* Корольдің астынан *т о ғ ы з д ы қ* қызыл айыр алып көрсетті (С.Бақбергенов, Адам және көлеңке). – Он екі, – деді жуан қара бұрынғы валетіне ондық қосып. Аппа! Аha, *т о ғ ы з д ы қ* (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). **3.** с п о р т. *Футбол қақпасының үстіңгі оң не сол бұрышы.* Тіпті *т о ғ ы з д ы қ қ а* тебілген қатты допты да қағып, қақпа сыртына жіберді («Спорт»).

ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚ з а т. э т н. *Қазақ халқының ертеден келе жатқан құмалақ салатын он сегіз отауы, екі қазаны бар есепке баулитын ұлттық ойыны. Т о ғ ы з қ ұ м а л а қ т ы* арнайы ағаштан жасалған төрт бұрышты тақтада ойнайды. Тақтаның екі қатарға тоғыз-тоғыздан ойылған сопақша келген ұясы (оны кіші отау деп те атайды), әр қатар үшін бір-бірден жасалған екі қазан (үлкен отау) болады (Шаңырақ энц.). Швейцарияның Фрибург қаласында қараша да өткен тоғызқұмалақ тектес ойындарға арналған халықаралық конференцияда *т о ғ ы з қ ұ м а л а қ* туралы баяндаманы Испания азаматы Виктор Баутисто-Рока жасады («Жас қазақ»).

ТОҒЫЗҚҰМАЛАҚШЫ з а т. с п о р т. *Тоғызқұмалақ ойнаушы; тоғызқұмалақ спорттық ойынына қатысушы.* Жарыстар кезінде әр *т о ғ ы з қ ұ м а л а қ ш ы н ы ң* ойнаған партиясы жазылып отырылуға тиіс (Ө.Жолымбетов, Айгөлек). Командалық есепте Қостанай облысының *т о ғ ы з қ ұ м а л а қ ш ы л а р ы* бірінші орынға шықты («Қаз. әдеб.»).

ТОҒЫЗҚЫЛТАН з а т. ө с. <лат. enneapogon> *Астық тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік.* Тасты жерлерде өсетін 2 түрі – солтүстік тоғызқылтаны (E. boreale) және парсы *т о ғ ы з қ ы л т а н ы* (E. persicum) бар. Олардың биікт. 5–40 см, шым түзеді. Сабағы жіңішке, жапырақтары ұзын, жұмсақ (ҚҰЭ).

ТОҒЫЗТОНАУ з а т. *Қиыншылық, ауыртпалық.* Қалмақ та бүгін шілдің қиындай пытырап, тағдырдың төлкегі мен *т о ғ ы з т о н а у* күй кешіп жүргені болмаса, намысты аяққа бастырмаған ел болатын (К.Сегізбаев, Беласқан).

ТОҒЫЗЫНШЫ с а н. *Сегіз бен он санының аралығындағы реттік сан. Т о ғ ы з ы н ш ы* ер шықпақ Ақтамберді, Саббастай, Ол болмаса әдісін Басқа қазақ таппастай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТОҒЫЛ= е т. *Бірінің соңынан бірі лықсып түсу, бірін-бірі ығыстыру.* Комбайн толған мол көмір ұзын транспортерге *т о ғ ы л ы п* түсіп, салдыр-гүлдір етіп жөңкіле жөнелді (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Қалтырап қатты жер мен көк, *Т о ғ ы л д ы* суға жау легі, Тықсырып әкеп зеңбірек (Сәлем саған.).

ТОҒЫЛТ= е т. **1.** *Бірінің соңынан бірін лықсытып түсіру, ығыстырту.* **2.** а у ы с. *Үстін-үстінен төгілту, үдету.* Уа, қадірлі Мәмбетім, Ән мен күйді *т о ғ ы л т ы п,* Айналаңды сәнді еттім (Жамбыл, Таңд. шығ.).

ТОҒЫЛТУ *Тоғылт етістігінің қимыл атауы.*

ТОҒЫЛУ *Тоғыл етістігінің қимыл атауы.*

ТОҒЫЛЫС= е т. *Жөңкілісу.* Тартса-дағы ЧТВ-лар тебіндей, Әзірше тың мелшиісті берілмей. Аударылды аумағымен мұзды тоң, *Т о ғ ы л ы с қ а н* теңіздің дәл селіндей (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

ТОҒЫЛЫСУ *Тоғылыс етістігінің қимыл атауы.*

ТОҒЫМ з а т. ж е р г. **1.** ***Тоғын*** *(арбаның дөңгелегінің қимасы, имесі.* Оның арбасының *т о ғ ы м ы* берік екен (Қаз. тілі диалек. сөздігі). **2.** *Дөңгелек.*

ТОҒЫН[1] з а т. *Үлкен, зор денелі адам.* Адамның зоры *т о ғ ы н,* Жылқының зоры – соғым (Мақал).

ТОҒЫН[2] з а т. ж е р г. *Дөңгелектің шен темір ішіндегі име ағашы.* Тегірмешіннің (қ.) *т о ғ ы н ы* босап қалыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Өйткені қос қабаттап қойып тастаған қалың пастролекені түйіп жалғаған жайда, ол қысқарып, аттың тірсегіне дөңгелектің *т о ғ ы н ы* соғып жүргізбеу қаупін туғызды (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ТОҒЫС[1] з а т. э т н. *Ай орағының немесе Ай табағының Үркерді «басып өтуіне байланысты кез».* Түйенің қай түрі болса да қысқы *т о ғ ы с ы н д а* (ақпан-февраль) қайитын болады. Ұрғашы нар түйе төрт жасында бурадан қайып кетіп, бес жасында боталайды да, еркегі бес жасында буралыққа жарайды (Қаз. мал атау.). Әуелде Көр ханды өлтіріп, үйғыр жұртын алыпты, онан соң, Азияның тереңіне шейін еріп барса керек. Себебі қазақта мақал болып қалған «Жылан жылы жылыс болды, жылқы жылы ұрыс болды, қой жылы зеңгер *т о ғ ы с* болды» дегені, «Самарқанның сар жолы, Бұланайдың тар жолы» дегені – бәрі Шыңғыстың сапарын көрсеткен сөз (Абай, Тол. жин.).

Тоғыс ай. э т н. *Ай мен Үркердің тоғысатын уақыты, тетелес келетін екі тоғыс аралығы.* Ай мен Үркер тоғысатын айларды *т о ғ ы с а й* дейді (Қаз. тілі диалек. сөздігі). Ай мен Үркер үнемі тоғыса бермейді. Тетелес келетін екі тоғыстың аралығында өтетін уақытты қазақ халқы *т о ғ ы с а й ы* деп атаған (ҚҰЭ).

Тоғыс есебі. э т н. *Байырғы қазақ қоғамында қолданылған уақыт есебінің Үркер шоқжұлдызы бойынша жүргізілетін жүйесі; Үркерге негіздел-*

ген күнтізбе. Т о ғ ы с е с е б і бойынша, Ай орағының немесе Ай табағының Үркерді «басып өтуі» тоғыс, тоғысу немесе тоғаю деп аталады (ҚҰЭ).

ТОҒЫС²= е т. э т н. *Айдың Үркерді басып өтуі.* Ай мен Үркер үнемі *т о ғ ы с а* бермейді. Тетелес келетін екі тоғыстың аралығында өтетін уақытты қазақ халқы тоғыс айы деп атаған (ҚҰЭ).

ТОҒЫС³= е т. **1.** *Әр тараптан келіп, бір-бірімен түйісу, тоқайласу, бір арнаға құю.* Қосылар ешкі маңырап лағына, Әр сайдың бір *т о ғ ы с а р* бұлағы да. Сағынып соққан желден тың тыңдасам Қалқаның үні келер құлағыма (Қара өлең). Қаланы екі теміржол кесіп өтеді, бұл екеуінен сыртіпов, Алыс жағалау.). **2.** *Бір жерге жиналу, бас қосу, кездесу.* Талай ұлттың баласы осы далада *т о ғ ы с ы п,* жылы ұясын тапты, бұрын болмаған жаңалықтар орнатты бұл далаға (С.Мәуленов, Жер нәрі). Тоқсанға толған күнінде, *Т о ғ ы с а* алмадың халқыңмен. Көрісе алмадың дүние, Дүрілдеп тұрған даңқыңмен (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** а у ы с. *Ойлары бір жерден шығу, үйлесе кету.* Ұзақовтың өз ойы мен баяндамашының пікірі әлгі жерде *т о ғ ы с а* кетті (Т.Тілеуханов, Шарапатты.). Қара сөзде әдебиет жүзінде таласы көп сөздер әлеумет мәселелері турасындағы пікірлерде болады. Тұрмыс мәселесі – тоқсан түйіннің *т о ғ ы с ы п* шиеленісетін жері. Оны дұрыс шешуге көпті көрген көсем болуға керек (А.Байтұрсынов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Табысу.* Қайтқан ерге соғыстан Төсек қандай, Жар қандай! Жүректерде *т о ғ ы с қ а н* Жауқазын гүл жарғандай (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **5.** а у ы с. *Ұштасу, ұласу.* Құтты болсын Жаңа жылың, ағайын, Жаңа ғасыр төксін жаңа арайын. Көз алдында *т о ғ ы с ы п* тұр қос ғасыр, Шыршасына жырдан шырақ жағайын (К.Салықов, Жезкиік). **6.** а у ы с. *Үстін-үстінен үйілу.* Босқындар ойлап жатыр қоныс қамын, Көз көрді сан қиындық *т о ғ ы с қ а н ы н.* Келмеске кешегіні жібергенде Көрмейік ел мен елдің соғысқанын (К.Салықов, Жезкиік). **7.** а у ы с. *Ұқсау, бірдей болу.* Біздің қатал тағдырымыз қалай шебер *т о ғ ы с қ а н,* Екеуміздің әкеміз де оралмады соғыстан (М.Шаханов, Ғасырлар.). **8.** а у ы с. *Тартысу, таласу.* Көрдің бе таң мен түннің соғысқанын, Жарық пен қараңғының *т о ғ ы с қ а н ы н*? Мен көрдім, көрдім дағы тек отырдым, Дем беріп біріңе де болыспадым (М.Мақатаев, Шығ.).

ТОҒЫСАЙ з а т. з о о л. *Бүркіт тұқымдас жыртқыш құстың бір түрі.* Қаршыға құда бопты қарғаменен, Алты ай қыс қоян құдым арбаменен. Тоқым сап *т о ғ ы с а й ғ а* мінгенімде, Жеті күн алып қашты далдаменен (Қара өлең). Қазір бұралқы құтанның да тағдыры қауіпті. Өйткені шауқарғаның ниеті *т о ғ ы с а й ғ а* ауыпты... Сайқал Қарға Құтанды Бір күнде екі алдайды (Қазақ мысал.).

ТОҒЫСПАЛЫ с ы н. *Тоғысатын, түйіспелі.*

Тоғыспалы әдіс. е г і н ш а р. *Егін егуде қолданылатын әдіс-тәсіл.* Қағаз бетінде егісті *т о ғ ы с п а л ы ә д і с п е н* егу тәртібі, минералды тыңайтқыштардың тізбегі, картоп-овощь егісінің кестесі тұрды (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Шығыс Қазақстан облысындағы Шемонаиха ауданының Жданов атындағы колхозы тұқымды тек *т о ғ ы с п а л ы ә д і с п е н* екі қайтара екті, жерді алдын ала жақсылап өңдеді (Ж.Исмағұлов, Адам мерейі).

Тоғыспалы ықпал. л и н г в. *Сөз құрамындағы екі дыбыстың бір-біріне әсер етуі нәтижесінде екеуінің де өзгеріске түсуі.* Қатар келген дауыссыздардың алдыңғысының өзінен кейінгі дыбысқа акустикалық жағынан, ал кейінгі дыбыстың алдыңғы дыбысқа артикуляциялық жағынан ықпал етіп, алмасуы *т о ғ ы с п а л ы ы қ п а л* деп аталады (ҚҰЭ).

ТОҒЫСТЫР= е т. **1.** *Әр тараптан келіп түйістіру, бір арнаға құйдыру.* Жарыса аққан өзендерді жалғыз арнаға апарып *т о ғ ы с т ы р д ы* да, жасыл ормандарды қолдан орнатып, аңызаққа қарсы қойды (С.Мәуленов, Жер нәрі). **2.** *Кездестіру, жолықтыру.* Бізді қалай *т о ғ ы с т ы р д ы* жол мұнда, Қадірлім-ау, сенің іңкәр махаббатың алдында, Сенің ұлы дос жүрегің алдында Асқар таулар басын исін, Басын исін! (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** *Табыстыру.*Оларды *т о ғ ы с т ы р ы п* басын қосқан – патриоттық жүрек сезімі мен комсомолдық жолдама (Қ.Ұябаев, Қырда.). **4.** *Ойларын бір жерден шығару.* Ой түйіндерін әлі *т о ғ ы с т ы р ы п* үлгермеген, екеуінің де, халықтарының тағдырлары біріне-бірі өте ұқсас сияқты; ой-саналары да желді күні қатар тұтанған өрттей, бір бетке ауытқи өршиді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТОҒЫСТЫРУ *Тоғыстыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Түйістіру.* Ендігі міндет осынау жастардың қатарын жаңа толқынмен толықтыру және олардың қуат-күш, қайратын бір арнаға *т о ғ ы с т ы р у* болды (Ж.Мұқымов, Өркені өскен). **2.** *Ұластыру, ұштастыру.* Алдымен, туған түбекке қызықтыру, өз ұлының тағдырын осы түбектің келешегімен *т о ғ ы с т ы р у* төңірегінде ойланатын шығар-ақ (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз әуен.).

ТОҒЫСТЫРЫЛ= е т. *Түйістірілу, біріктірілу, байланыстырылу.* Сол кезде бұл екі оқиға әдейі *т о ғ ы с т ы р ы л ғ а н д а й* әсер еткен еді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Ол сұмдар осы арада Көшековтың жалғыз орудиясы ғана емес, Бас командованиенің резерві *т о ғ ы с т ы р ы л ғ а н* күші тұр деп ойласа керек (От ортасы.). *Ұштастырылу, ұластырылу.* Онда ашу-ыза мен жеңіл қуақылық келісті, орайымен *т о ғ ы с т ы р ы л ғ а н* («Қаз. әдеб.»).

ТОҒЫСТЫРЫЛУ *Тоғыстырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТОҒЫСУ¹ э т н. *Тоғыс² етістігінің қимыл атауы; Айдың Үркерді басып өтуі [Жаздың басында Үркер аспан сферасының екінші жақ жартысына (көкжиектен төмен) кетеді де, Жер шарының солтүстік жартысындағы елдерге 40 күн-*

дей көрінбейді. Қазақтар бұл жөнінде: «Үркер 40 күн жерде жатады» деген. «Жерде жататын» кезінде Үркер Аймен 2 рет тоғысуға тиіс, бірақ олар көзге көрінбейді. Үркерді бір жаңасындағы Ай орағы жауып өткеннен кейінгі 4 апта уақыт бір тоғыс айы деп аталады. Сондай-ақ 3, 5, 7,...25 тоғыс айлары болады, бәрі де 28 күннен]. Т о ғ ы с у үнемі тақ санға келе бермейді, 4 тоғыс, 6 тоғыс т.б. болуы да мүмкін (ҚҰЭ).

ТОҒЫСУ[2] *Тоғыс*[3] *етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Түйісу, тоқайласу.* Сай-сала мен жылғада тарамданған қар суы қыстақтың оңтүстік іргесіндегі асау өзен арнасында *т о ғ ы с у ғ а* асыққандай сарқырап ағып жатыр (З.Жәкенов, Таң самалы). Тулап аққан үш тау суының дәл бір жерге келіп *т о ғ ы с у ы н а* Жекей әлдебір қасиетті нәрседей сүйсініп қарады (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). **2.** *Кездесу, ұшырасу.* Қаланың тарихи орындарын аралап, қайтар мезгілде орталық алаңда *т о ғ ы с у ғ а* келістік (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). Қатар аққан қос өзен сияқтымыз қазір біз, *Т о ғ ы с у ғ а* әзірміз, табысуға әзірміз (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТОҒЫТ[1]**=** е т. **1.** *Қотыр, қышыма аурularына қарсы ағынды (не дәрілі енген) суға қой-ешкіні салып, жуздіріп өткізу.* Көлге қой *т о ғ ы т ы п* жатқандардың қасына келіп, үлкен бір сары қойды жетелеп тереңге апардым (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Малды лек-легімен *т о ғ ы т ы п* айдай бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қалмасын ағасынан іні көші, Бусанып жадырасын жердің тесі. Сақтаған сүрінді де, майынды да Қазанға *т о ғ ы т а т ы н* күнің осы (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сыртқа домалатып шығара бастап еді, Бұғыбай шетінен ұстап, кенет қапқа *т о ғ ы т ы п* жатыр (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.). **3**. *Суға батыру.* Таяғы тық-тық етіп тасқа батып, Баяғы өткен істі баспалатып, Толқындай *т о ғ ы т у ш ы* еді таудан аққан, Тыңдаушы ем ауызымды ашпай батып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **4.** а у ы с. *Тоқтаусыз бастырмалап жіберу, бірінің артынан бірін төгу.* Таудан соққан дауылдай. Сорғалап құйған жауындай, Тоқсаннан асқан Жамбылың Жыр *т о ғ ы т т ы* тағы да (Жамбыл, Тол, жин.). *Т о ғ ы т қ а н* тоқсан тоғыз тараулы үнін, Іш тартқан дала әншісі жарау бүгін. Қанатын қимылдатпай құйқылжытар Бұлбұлмен бәсекесі бар-ау мұның (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қойдай тоғытты. *Үйіріп айдап салды.* Еділ, Жайық суына Жауын *қ о й д а й т о ғ ы т ы п,* Ор текедей орғытып, Жауды жеңбей тынбады (Жамбыл, Шығ.). Сарқырап жатқан өзенге *Т о ғ ы т т ы қ о й д а й* немісті (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Тоғытқан қойдай үйме-жүйме болды. *Ығыжығы, абыр-сабыр болды.* «Ол кім?» деп шулап көрмек боп анталаған жұрт *т о ғ ы т қ а н қ о й д а й ү й м е-ж ү й м е б о п,* бірін-бірі басып кете жаздады (С.Мұқанов, Шығ.).

ТОҒЫТ[2] з а т. ж е р г. *Қой тоғытуға арналған шұңқыр.* Серкесі суға түссе, серпіле қашатын қойлар, зорлап салмаса, *т о ғ ы т қ а* түспейді (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам**)**.

ТОҒЫТУ *Тоғыт етістігінің қимыл атауы.* Бұрын қойдың жүнін қырқып алған соң *т о ғ ы т у* деген машақатты білмейді екен (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Өзі қыстан жүдеп шығып, Қараойда қырқылып, одан Қаскелең бойына *т о ғ ы т у ғ а* айдалып барып, қалың егін арасындағы жалғыз аяқ бұру-бұру жолдар мен тауға жөңкітілген малда қоң қалсын ба? (Ғ.Сланов, Замана.).

ТОҒЫТЫЛ= е т. **1.** *Қой-ешкінің ағынды суға батырылып, жуылуы.* Бірнеше рет *т о ғ ы т ы л ы п,* кірінен, шайырынан тазартылып қырқылған қойдың күзем жүнінен киіз басылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Батып кету, сүңгу.* Адыр арештың бұтақтары басы төмендеп барып өзеннің ақ жалына *т о ғ ы т ы л ы п* кетті (Ғ.Сланов, Шалқар). **3.** а у ы с. *Берілу, таратылу.* Еңбекті адал, таза атқарған озық қызметкер әйелдер алдымен, сосын бәріне жаппай лайықтап сыйлықтар *т о ғ ы т ы л д ы* (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

ТОҒЫТЫЛУ *Тоғытыл етістігінің қимыл атауы.*

ТОҒЫШАР с ы н. *Ой өрісі тар, тұк көрмеген, ұсақ (адам).* Мектептен оқып шыққандар шетінен *т о ғ ы ш а р* (М.Дулатов, Шығ.). Бұл не өзі, найзағай, дауыл ма? Болмаса, нөсерлі жауын ба?! Болмаса, күреске шақырған, Ашу ма, ұран ба, дабыл ма?! Болмаса, қарғыс па айтылған Қатыгез, *т о ғ ы ш а р* қауымға?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ТОҒЫШАРЛАН= е т. *Ұсақ-түйекпен айналысу, тоғышарлыққа салыну.* – Оспан, сен ер қазақсың, басқалардай, *т о ғ ы ш а р л а н ы п* тұрмайсың, – деді қарқылдап күліп (А.Хангелдин, Қараторғай).

ТОҒЫШАРЛЫҚ з а т. **1.** *Ой өрісі тарлық, ұсақтық.* Басқа жұрттың атақты білімдісінен Абай кем емес; білімдіні құрмет ете алмасақ – *т о ғ ы ш а р л ы ғ ы м ы з* («Абай»). Сөйтіп жүріп ғылыми атақтан дәмелі. Ғылымға мұндай *т о ғ ы ш а р л ы қ* көзқарас жарамайды, інішек (М.Мағауин, Көк мұнар). **2.** п с и х. *Адамның өзімшілдігімен, қоғамдық белсенділігінің төмендігімен, қауым ісіне салғырттығымен сипатталатын жағымсыз мінез-құлық. Т о ғ ы ш а р л ы қ* жақсылығы қара басынан аспайтын, әрбір істеген ісінің нәтижесін жеке басының пайдасы тұрғысынан ғана есептейтін, шектеулі адамның сипаты (ҚҰЭ).

ТОЖАРЛА= е т. ж е р г. *Жұмырлау, умаждау.* Не болды саған, жастықты *т о ж а р л а ғ а н ы ң* не? (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ТОЖНА з а т. ж е р г. *Махорка, темекі жапырақтары өзегінің фабрика жағдайында ұсақталған түрі.* Өзімізді жоқ болған соң *т о ж а н ы* алыстан алдырып тартатынбыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОЗ[1] з а т. *Қайыңның бұжыр қабығы.* Қайыңның *т о з ы н* мақта, Еменнің өзін мақта (М.Әлімбаев, 666 мақал.). Желімі кепкен ердің ең сыртына қайыңның *т о з ы н* желімдейтін (Х.Арғынов, Археология).

Аузы мен тозы. *Қатарының кемі, ең нашары, жоқ-жітігі.* Ал ұтылсаң, ішер ас, киер киімге жарымайсың. Өз қатарыңның *а у з ы м е н т о з ы* боласың (Ә.Нұршайықов, Шығ.).

ТОЗ[2] з а т. э т н. *Сүттің бетіндегі қаймағын сыпырып алғаннан кейін де шаңытып қалып қоятын қаймақ пен сүт арасындағы жұқа маңызы.*

ТОЗ[3] з а т. ж е р г. *Лай; шаң, тозаң.* Мына судың *т о з ы* бар екен, қоңыр болып кетті ғой (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ТОЗ[4]**=** е т. **1.** *Тозығы жетіп көнеру, ескіру.* Той болса, тон киелік, жүр, баралық, Біріміздi-біріміз аударалық. Ат арықтар, тон *т о з а р*, қадір кетер, Күлкіні онша күйлеп, шуламалық (Абай, Тол. жин.). Осылай жатты ойлап кедей жазған, Кішкене лашығында жерден қазған. Аяқта етігі жоқ, баста бөрік, Үстінде жыртық көйлек кір-кір, *т о з ғ а н* (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Жан-жаққа бытырап, бет-бетіне кету.* Есердің тобы екеуге жетпей *т о з а р*, ездің қайраты жау кеткенде қозар (Қаз. мақал). Қызылдар Ресейді түгел өздеріне қаратып алды. Сібірге қашқан ақтарды түре қуып, күн сайын үлкен қалаларды алып жатыр. Ақтың әскері еріген қардай *т о з ы п*, жауынгер қызыл әскердің дүмпуіне шыдамай, қашып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жай-күйі төмендеп, жүдеп-жадау, азу.* Мен еріншек боп әлі *т о з ғ а м* жоқ. Кеміп бұрынғы өткен жайымнан. Қартайып тозған Бой денең. Айырылман өлмей мен сенен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қырқысып, жетпейтіндей жарық ғалам, Полктар азған, *т о з ғ а н*, арықтаған. Алты арыс алауыз боп ақырында, Үш жүзің үш майдан боп жарытпаған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** а у ы с. *Өзгеру, артта қалу, құрдымға кету.* Көп жүрмес жеңсікқойлық әлі-ақ *т о з а р*, Жаңғырар жеңсік құмар, жатқа қозар. Күнде көрген бір беттен көңіл қайтар, Қылт еткізбес қылықты тамыршы озар (Абай, Тол. жин.). Жүрген жолы ала шапқын, Мансап қуған парасаттың, *Т о з а т ы н ы* неліктен? (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5.** а у ы с. *Ұмытылу, ұмыт болу.* Әкелгендей ертеңге озар елес, Кей әжімі ой салар қозғар кеңес. «Қасым салған қасқа жол» айқын жатыр, «Есім салған ескі жол» *т о з а р* емес (К.Салықов, Жезкиік). Осы еді көңілімде *т о з б а с* аңыз, Туамыз, туған жерде қаз басамыз. Бұл күнде қалдық біраз жасқа келіп, Ғұмырдың көкиығын біз де асамыз (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **6.** а у ы с. *Бұзылу, мәнісі кету, жабырқау.* Ойласаң, ойың *т о з а р*, жаның жүдеп, Кешегі жал, құйрықтың бәрін күзеп, Қоймайды уақыт деген қара қайшы, Жалмайды намысың мен арыңды жеп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **7.** а у ы с. *Қолданыстан шығу.* Пәстеу соғып сырт көркі мазмұнынан, Бекер болды-ау мезгілсіз *т о з д ы* бір ән. Мыстан құйдық тұлғасын ұлылардың, Жер бетінде алтынның аздығынан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мұның бәрі парасаттың өз әні. Айта-айта өз әнің де *т о з а д ы*. Бір қолыңды екі ете алмай жүргенде, Пері көріп, Пенделігін қозады! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **8.** а у ы с. *Шаршап-шалдығу.* Жұмыстан *т о з ғ а н* иінің, Жамау да жамау киімің. Қалдырмай жейтін едік-ау, Нан болса, Тіпті күйігін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **9.** а у ы с. *Шабыты қайту, тоқырау.* Титықтатып тірліктің шоқырағы, Таланттың да *т о з а д ы* топырағы. Халқың әсте ойлайды Ақын біздің Тұрады да жазуға отырады! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Өлеңді айт дегенде қозғайтұғын. Жүйріктен шабан шауып озбайтұғын, Өлеңді айт дегенде қоя берер Шын шешен тіл мен жағы *т о з б а й т ұ ғ ы н* (Қара өлең). **10.** а у ы с. *Мұқалу, солу, саламатынан айырылу.* Кетпейтін жауған ақ қар ақ тістерің, Атқарып ұзақ жылдар сәтті істерін. Тістің де *т о з ы п* түсер кездері бар, Ешкім де түскен тістің таппас теңін (Қара өлең). **11.** а у ы с. *Қызығы басылу.* Бір-екі мұнан кейін жұма өтті. Тілейтін жаңа тоят кезі жетті. Қызығы патшалықтың *т о з д ы* жылдам, Жарлық қып кемпір патша шалды іздетті (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ажары тозды. *Жүдеп-жадады, өңі солды.* Көңілге жұбаныш, Сен едің базарым, Сенсіз жоқ қуаныш, *Т о з д ы* енді *а ж а р ы м* (Абай, Тол. жин.).

Ат арыды, тон тозды. *Шаршап-шалдықты, қалжырады, ұзақ жүрді. А т а р ы д ы, т о н т о з д ы.* Талма-тал түс болғандай, Талықсыған ұсаймыз, Дүние – киік, адам – ит, Қуа-қуа ізденіп (Б.Өтемісов, Өлең.). *А т а р ы қ т а п, т о н т о з а р* мезгіл емес, Қадырқанға не болды, хабар бермей?! Топырақ сала алмадым сабазыма, Есіткенде жыладым көзімді ілмей (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Аяғынан тозды. *Әуре-сарсаңға түсті; шаршап-шалдықты.* Сиыр әлі төленген жоқ. Іс сот архивінде жатыр, Қасым қарт сиырын іздеп *а я ғ ы н а н т о з у д а* (С.Төлешов, Түрлі. бас.).

Бас-басына тозды. *Бет-бетіне кетті, бытырады, тарады.* Алдына келген жақсының, Қадірін оның біле алмай, қадір-құрмет қыла алмай, Артында қалған жамандар *б а с-б а с ы н а т о з б а с* па? (Бұқар жырау, Жыр.).

Бордай тозды. *Жоқшылықтың зардабымен быт-шыт боп, бытырап кетті.* – Сен *б о р д а й т о з с а ң*, басқамыз не боламыз! Жалғыз қыран өзің бе деп жүргенде, не мынауың (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Бүйткенше *б о р д а й т о з ы п*, қаңғырып кеткендерің абзал еді (Ш.Хұсаинов, Таныс адам.).

Жастығы тозбастай. *Қартаймастай, бұл дәурен өтпестей.* Жастықта бұл қызықтан соң және бір қызық тауып алатын кісімсіп, *ж а с т ы ғ ы т о з б а с т а й*, буыны босамастай көріп жүріп, бірер қызықты қуғанда-ақ мойны қатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен (Абай, Тол. жин.).

Табанынан тозды. *Босқа сенделіп, текке сабылды, әуре-сарсаңға түсті.* Елің бұзық болған соң, Ояз жатыр шартылдап. *Т а б а н ы ң н а н т о з а с ы ң*, Құр жүгіріп тарпылдап (Абай, Тол. жин.).

Тұлпардың *т о з ы п т а б а н ы*, Нардың апшып қадамы, Бүйдасын іркіп баяулап, Мұрнын жырып шабаны, Сарыарқаға түскенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тоны тозбайды, аты азбайды. *Аш-жалаңаш болмайды, қатардан қалмайды.* Адал еңбек ет, еңбегің зая болмайды. *Т о н ы ң т о з б а й д ы, а т ы ң а з б а й д ы* (Қаз. ертег.).

Торғайдай тозды. *Бет-бетімен бытырап, тентіреп, қаңғып кетті.* Айдауға кеткен Балағаз үйінің жетім-жесір болған бала-шағасы *т о р ғ а й д а й т о з ы п* жүргенін де жасырмаған (М.Әуезов, Абай жолы). Алаштың мықты да білімді азаматы деп хан көтерген Бөқке сияқтылар *т о з ғ а н т о р ғ а й д а й* бытырап кетті (Ә.Нәбиев, Қанат қақ.).

Төзімі тозды. *Шыдамы таусылды.* Бақытыңды соның ғана маңдайына жазғандай, Қарамасаң *т ө з і м і н і ң т е р е з е с і т о з ғ а н д а й* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тұяғы тозды. *Көп жүрді, жүрістен болдырып шаршады.* Ауызбен айтып жеткізбес Сәні менен санатын; Тұнық көлдей толқыған Тоқсан мың жүзіп қанатын; Ол шеті бұл шетіне *Т ұ я қ т о з ы п* ат жүрсе, Құс қанаты талатын (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Шіл боғындай [шілдей] тозды. *Тоз-тоз боп, бет-бетіне кетті.* Көріп-біліп айтқаның, Қорасаңға қолың соз. Көріп тұрып айтпасаң, Қырғи қуған *ш і л д е й т о з* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сол мисалды қызыл ер, Қырды жауды біздің ел, Қысты күнгі қырандай, *Ш і л д е й т о з д ы* дұшпандар, Табан тіреп тұра алмай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТОЗАҚ з а т. **1.** д і н и. *Діни наным бойынша өлген кісілерді күнәсы үшін о дүниеде азаптап қинайтын жер, тамұқ; мұсылмандық ақырзаман туралы ілімде күнәһарлар мен дінсіздердің о дүниеде жазаланатын орны.* От емес қой *т о з а қ* та, Дүние ісі жоқ о жақта. Барамыз ғой қонаққа, Сонда анықтап байқалар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жатырмын тіршіліктің нақ қасында, *Т о з а қ т ы ң* енді бармай қақпасына, Түскенде сыпырылып қолда қалған, Қараймын қызыл аттың ноқтасына (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** а у ы с. *Бұ дүниеде көрген жан қинайтын азап, қиянат.* – Жолда қар бүгін де жатыр. Қаратауға жетудің өзі мұң. Одан асу тағы *т о з а қ* (М.Әуезов, Өскен өркен). Мен *т о з а қ т а* ғұмыр кештім бір апта, Сен рақат көрудесің жырақта. Тозаққа сап күйдіргендер бұл мені, Шығады деп естіп пе едің жұмаққа?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Дүниенің тозағы. *Өмірдің соры, тіршіліктің қорлығы.* Атың шабан болса, жалғанның азабы, Алғаның жаман болса, *д ү н и е н і ң т о з а ғ ы* (Шешендік сөздер).

Тозақ оты. д і н и. *Діни наным бойынша, о дүниедегі күнәһарлар мен дінсіздердің осы дүниедегі азаптан да ауыр, жанын қинайтын тамұқ оты.* Артынан қу нәпсінің ере берсең, Қу нәпсі жүгіріс-тен танған емес. Нәпсіге тоқтау қылған бәндесіне, *Т о з а қ т ы ң о т ы* кеулеп жанған емес (Қабан жырау, Алтын қазық). Балықтың біріншісі Әһан балық, Жатады Әһан балық жаһанды алып. Қылмысың бұл дүниеде көп болса егер *Т о з а қ т ы ң* тұрады алдан *о т ы* жанып (Қара өлең).

Тозаққа салды. *Алла тағала осы дүниедегі күнәсі үшін о дүниеде жанын қинайтын, азаптайтын орынға жіберді, жазалады.* Түзікті бейіске шығарамын деп, бұзықты *т о з а қ қ а с а л а м ы н* деп, ...өзі құдайлық құдіретімен біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жаманшылыққа бұрып жіберіп тұрады екен (Абай, Тол. жин.).

Тозақтан құтқарды. *Азаптан, қиыншылықтан азат етті.* Ұжмаққа тура бастайтын Ел серкесі көсемге, *Қ ұ т қ а р а т ы н т о з а қ т а н* Шариғатқа шешенге (XVIII–XIX ғ. қаз. ақын).

ТОЗАҚТАЙ с ы н. *Тозақ сияқты.* Аздан соң жазық тақыр шөп көрінді. Қылтанақ жоқ. Жылан жалағандай. Самолеттен көргеннің өзінде адамның зәресі ұшады. Үсті қандай сұмдық екен? Тура *т о з а қ т а й* лапылдап құм суырып тұрған шығар (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ТОЗАҚЫ с ы н. **1.** *Содыр мінезді, сотқар, бұзақы.* Ерте шапқан жарыстан, Шулатып кешке озатын. Боз тұлпарды өлтірген Нығмет қандай *т о з а қ ы* (К.Әзірбаев, Шығ.). **2.** д і н и. *Тозақтық.* Егерде мен бейішші бола кетсем, Кім екен алып барып отқа салмақ. Тозақта *т о з а қ ы* боп күйіп жатсам, Кім екен қолыменен жұлып алмақ (Қ.Жапсарбаев, Жайқоңыр).

ТОЗАҚЫЛЫҚ з а т. *Сотқарлық, бұзақылық.* Күлкіден құлап кетпей аз-ақ тұрып, Сайтандар сақылдайды мазақ қылып. Сирақтан тартып бәрі, түсіріп ап, Жасады одан бетер *т о з а қ ы л ы қ* (Ә.Абайділданов, Маржан).

ТОЗАҢ[1] з а т. **1.** *Зат үстіне қонған не ауаға көтерілген жұқалаң селдір шаң.* Аян: – Апырмай, мына жер не деген жақсы?.. Бақшаның іші... Шаң, *т о з а ң* жоқ таза ауа... – деп, сырттағы бақшаға қарады (С.Сейфуллин, Шығ.). Егер оған дым тиіп, күн жылытса, Жан кіріп, шөп шығады гүл-жапырақ. Өлген шөптің күлі еді тозған *т о з а ң* Онан тағы не шықты, байқа, бірақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Қалың шаң-топырақ.* Құмардан шығып жүрер құлан қуып, Келеді күн жақындап, ажал жуық. Бірталай бар шәһардан түстік жерде, Арыстан, жолбарыстар жатқан бұғып. Бір *т о з а ң* күйындай боп көрінеді, Тоғайдан келе жатыр тура шығып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Дүние ойлап тұрсам ақсақ елік, Кетеді кейде аяңдап, кейде желіп. *Т о з а ң ы* анда-санда бір бұрқ етер, Кезіңе сондайдан елес беріп (Қара өлең). **3.** а у ы с. *Мәнсіз, салмақсыз бос нәрсе.* Дәлелсіз сөз – соққан жел, ұшқан *т о з а ң*, Таза ақылдың алдында жоқ қой құны. Мисыз, күншіл, бірезу, өзімшілдер Аласұрсын, асқақтап, қозса жыны (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Ауыртпалық, кірбің, уайым.* Біздер әб-

ден батушы едік күлкіге. Сен де бірге күлуші едің ілкіде. «Көңілдегі көп *т о з а ң д ы* қағып ал – Деуші едік біз, – өзіңді-өзің сілкі де!» (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қапырық бәрі: Аспан да, жер де қапырық, Ауыр бір *т о з а ң* Әлемді тұрау жапырып (М.Мақатаев, Шығ.).

Тозаң басты. *Шаңы шықты.* Қара түн қапқараңғы болып кетті, Арасын жер мен көктің *т о з а ң б а с ы п* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Тозаң шалды. *Шаң басты.* Көбеймесе көбеймесін мал басы! Қарсыласың жалдаптарын жалдасын! Қолында ма сол баяғы алмасың? Алмасыңның жүзін *т о з а ң ш а л м а с ы н*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тозаңы шықты. *Топырағы, шаңы көтерілді. Т о з а ң ы ш ы ғ ы п* аспанға Түтініндей поездың, Күн батардың кезінде Қуып жетті шабарды Ақмырзаның көлінде (О.Шипин, Дастан.).

ТОЗАҢ[2] з а т. б о т. <лат. pollen> *Гүлдегі аталық тозаңдықта жетілетін тозаң дәндерінің жиынтығы. Т о з а ң н ы ң* пішіні, көлемі, құрылымы, әсіресе, олардың сыртқы қабатының және аузының құрылысы, олардың орналасу орны әр алуан болғанымен, бір түрге жататын өсімдіктерде бұл көрсеткіш тұрақты (ҚҰЭ).

Тозаңның ұрықсыздығы. б о т. *Тозаңның аналықтың аузына түсуі, өнуі, бірақ ұрықтануға қатыспауы.*

Түгіне тозаң тигізбеді. *Шаң жуытпай күтті. Т ү г і н е т о з а ң т и г і з б е й*, жібек кебінге орап, жібек ноқтамен жетелеп келеді екен (Қаз. ертег.).

ТОЗАҢДА= е т. *Бұрқыраған майда шаң басу.* Топыр-топыр, топ-топ жан, *Т о з а ң д а ғ а н,* шыққан шаң, Дала даң-дұң не дыбыс (І.Жансүгіров, Поэм.). Зұлымдыққа сөз қиын, – Татулықтың жазғы айын *Т о з а ң д а ғ а н* боз күйін; Кеудесінде дос жанның (Ә.Ахметов, Көктөбе).

ТОЗАҢДАЙ с ы н. *Тозаң сияқты.* Гүмпілдеген сөз, гу-гу өсек, қызыл көз қулар сұмдығы – жандарал өткеннен кейін *т о з а ң д а й* бұрқылдап, күлше шашылады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Жетпейсің ақыр түбіне оның, Қусаң да қанша көз алмай... Бояуы – Барлық дүниенің Қолыңа жұққан *т о з а ң д а й* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТОЗАҢДАЛ= е т. *Шаң, тозаң басу.* Топырақ қыртысын аудару топырақтың құрт кесек құрылымын жоғалтқан, тапталған және *т о з а ң д а л ғ а н* үстіңгі қабатын борозда түбіне түсіру үшін және топырақтың астыңғы құрт кесек қабатын үстіге шығару үшін қажет (Ауыл шаруаш. машина.).

ТОЗАҢДАЛУ *Тозаңдал етістігінің қимыл атауы.*

ТОЗАҢДАН[1]**=** е т. *Тозаң басу.* Бұл күні де аспан төрі *т о з а ң д а н ы п* тұр, көз көрім жер сағымданып, құбылып, зорайып көрінеді (К.Тоқаев, Түнде.). Кейкі мұрны қызарып, өңіндегі опадалап *т о з а ң д а н ы п,* бет-аузы бір уыс боп, көгеріп кеткен, ерні икемге әрең келеді, бірақ қасында түрегеп тұрған, дене бітімі келісті, ұзын бойлы, атан түйедей зор еркекке көзін төңкере қарап, тынымсыз сөйлеп отыр (М.Мағауин, Бір ата.).

ТОЗАҢДАН[2]**=** е т. б о т. *Өсімдіктердің аталық және аналық жасушаларының бір-біріне қосылуы; ұрықтану.* Қос жыныстысы гүлдердің барлығы бірдей өздігінен *т о з а ң д а н а* бермейді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Сонда бұл шөп пісіп жетілмесе, *т о з а ң д а н б а с а*, тұқымы құрып азаймағанда қайтеді? (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ТОЗАҢДАНДЫР[1]**=** е т. *Тозаң, шаң бастыру.*

ТОЗАҢДАНДЫР[2]**=** е т. б о т. *Ұрықтандыру.* Кейбір өсімдіктердің гүлдерін жәндіктердің барлық түрлері де *т о з а ң д а н д ы р а* бермейді (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Ол гүлдерді *т о з а ң д а н д ы р а д ы,* ондағы шаң-тозаңды тазалап кетеді, сондықтан да араны «қанатты агротехник» дейді мамандар (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ТОЗАҢДАНДЫРУ[1] *Тозаңдандыр*[1] *етістігінің қимыл атауы.*

ТОЗАҢДАНДЫРУ[2] ө с. *Тозаңдандыр*[2] *етістігінің қимыл атауы.* Шынында, асқабақты жақсылап *т о з а ң д а н д ы р у* үшін бұл уақыт аздық қылады (А.Алманиязов, Асқабақ). Ал үйде өсірілетін гүлдерді кейде қолдан *т о з а ң д а н д ы р у г а* тура келеді (С.Тұрдиев, Үй өсімдік.). Құмырсқалардың өсімдікті қоруы, оны *т о з а ң д а н д ы р у м е н* қатар, топырақ тыңайтудағы пайдасына орай, адамдар құмырсқаларды қорғайды (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ТОЗАҢДАНДЫРУШЫ з а т. б и о л. *Ұрықтандырушы.* Бөрік басы жиі, тығыз, бұтақтары жіңішке. Әртүрлі формадағы жеміс салмайды, сондықтан *т о з а ң д а н д ы р у ш ы н ы* керек етеді (Ш.Хабибуллин, Алхоры.).

ТОЗАҢДАНУ[1] *Тозаңдан*[1] *етістігінің қимыл атауы.*

ТОЗАҢДАНУ[2] *Тозаңдан етістігінің қимыл атауы, өсімдіктердің ұрықтануы; тозаңның аналық аузына (гүлді өсімдіктерде) немесе дән бұршығына (ашық тұқымдыларда) тасымалдануы.* Бал аралары гүл шірнесін жинай жүріп, бір гүлдің тозаңын екінші бір гүлге әкеліп, сол арқылы өсімдіктердің *т о з а ң д а н у ы н а* мүмкіндік береді (Х.Қыдырбаев,.. Қазақст. хайуанат.). Үстіңгі жапырақтар фотосинтез процесіне ғана қатысып қоймайды, сонымен қатар өсімдіктердің насекомдар арқылы *т о з а ң д а н у ы н д а* да мән бар (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Айқас тозаңдану. б о т. *Бір өсімдік гүліндегі тозаң сол өсімдіктегі басқа гүлге (гейтоногамия) немесе басқа өсімдікте орналасқан гүлдегі аналық аузына (ксеногамия) тасымалдануы. А й қ а с т о з а ң д а н у* нәтижесінде, егер тозаң басқа өсімдік гүлінен түссе, ұрық екі өсімдіктің де белгілерін алады (ҚҰЭ).

Өздігінен тозаңдану. б о т. *Аталық тозаң сол гүлдің аналық аузына тасымалдануы. Ө з д і г і н е н*

т о з а ң д а н ғ а н д а болашақ ұрпақтың тұқым қуалау белгілерінің сапасы төмендейді (ҚҰЭ).

ТОЗАҢДАТ= е т. *Тозаңын көтеру, шаңғыту, тозаңын, шаңын шығару.* Бірақ жел үдеп, ышқына түскен сайын шаңдатып, *т о з а ң д а т ы п,* кәдімгі ақтүтек кәрі боранға айналды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Ал еденге су сеппей сыпыру үйді *т о з а ң д а т ы п,* микробтардың жоғары көтерілуіне жағдай туғызады (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

Тозаңдатып суармалау. с у ш а р. *Майда дисперсиялы (аэрозольды) жаңбырлату. Т о з а ң д а т ы п с у а р м а л а у* тәуліктің ыстық уақытында суару аралығы уақыты азайтылып жүргізіледі; нәтижесінде ауаның ылғалдылығы 25% артады, жапырақ пен топырақ бетіндегі температура 5–10°С төмендейді, суармалау нормасы 4–5 есе кемиді (Қаз. тілі термин. Су.).

ТОЗАҢДАТҚЫШ с ы н. б и о л. *Өсімдіктерді тозаңдандыратын (жәндіктер).* Жабық тұқымды өсімдіктердің соншалықты жақсы дамуы *т о з а ң д а т қ ы ш* насекомдардың (көбелектер, түкті аралар, шыбындар т.б.) жоғары сатыдағы формаларының жабық тұқымдармен қатар дамуына байланысты (Жалпы биология).

ТОЗАҢДАТУ *Тозаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТОЗАҢДАТЫЛ= е т. *Тозаңы көтерілу, ұрықтандырылу.*

ТОЗАҢДАТЫЛУ *Тозаңдатыл етістігінің қимыл атауы.*

ТОЗАҢДАУ[1] с ы н. *Шаң басқан, ластау, былғанышталу.* Елдің елдігіне ырыс қосылар заман басталғалы тұр, ескілеу, *т о з а ң д а у* дүниелер артта қалады (Тербеледі тың дала).

ТОЗАҢДАУ[2] *Тозаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТОЗАҢДЫ с ы н. *Шаңды, тозаңы көтерілген.* Соның салдарынан қап-қара боп, көз жетпес кең өлкеде жел ойнап, шаң көтерілетін, *т о з а ң д ы* қара боран соғатын болды (Т.Нұртазин, Ауыл тынысы). Шөбі жоқ, ащы сорға немесе күлі мен шаңы шығып жатқан *т о з а ң д ы,* құмды жерлерде түйенің жатып, төрт аяғын созып жіберіп басын жерге үйкелеп, аяғын сереңдетіп жатуы (Қаз. мал атау.).

ТОЗАҢДЫҚ з а т. б о т. *Тозаңданатын өсімдіктердің аталық мүшесінде жатқан бөліктің бірі.* Аталық гүлдері сарғыш, түкті дөңгелек тәрізді қабыршағы бар 3–7 *т о з а ң д ы қ т а н* тұрады (К.Шалекенова, Жеміс.). Өсімдіктердің аталық мүшесі аталық жіпше және *т о з а ң д ы қ* деп аталатын бөліктерге жіктеледі (С.Тұрдиев, Үй өсімдік.).

ТОЗАҢЖЕГІШТЕР з а т. з о о л. <лат. alleculidae> *Қаттықанаттылардың бір тұқымдасы.* Табиғатта кең тараған, 1300-дей түрі белгілі. Дене тұрқы 4–25 см, денесі сопақша, аяқтары ұзын, тарақ тәрізді тырнақтары бар. Түсі сары, қоңыр және қара болып келеді. *Т о з а ң ж е г і ш т е р* өсімдіктердің (күнбағыс, мақсары, қонақот, т.б.) жапырақтарында, әсіресе, гүлдерінде тіршілік етеді (ҚҰЭ).

ТОЗАҢҚАП з а т. б о т. <лат. anthera> *Тозаң жетілетін тозаңдықтың бір ұясы.* Кейбір өсімдіктердің аталығының *т о з а ң қ а б ы* аналық аузына таяу жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТОЗАҢША з а т. б о т. *Гүлдің аталық тозаңдығында жетілетін майда дәндер.* Аналық гүлі орташа, кейде аталық гүлдің *т о з а ң ш а л а р ы* анық бөлінген болып келеді (А.Аманиязов, Қазақст. қауын.).

ТОЗАҢЫТ= е т. *Селдір, жұқа шаң көтерілу. Т о з а ң ы т қ а н* шөл даланың күзгі сарғыш күні жер бауырлап, іргеден бір сығалап, о да алыстағы ұясына батып бара жатты (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). Келген қолға таңырқап, Биікке шығып хан көрді, *Т о з а ң ы т қ а н* шаң көрді, Шаң астында қыбырлап, Жер қайысқан жан көрді (Ы.Шөреков, Исатай Махамбет).

ТОЗАҢЫТУ *Тозаңыт етістігінің қимыл атауы.*

ТОЗҒАҚ[1] с ы н. *Тоза беретін, тозғыш.* Жаның ұзақ, киімің *т о з ғ а қ* болсын (Тілек).

ТОЗҒАҚ[2] з а т. ж е р г. *Үйлдірік, құрағанда желге ұшып кететін қоғаның басы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОЗҒАНАҚ з а т. ө с. <лат. tussilago> *Өгейшөп, өгейшешек.*

ТОЗҒАНДЫҚ з а т. *Тозығы жеткендік, ескіргендік.* Айтыңдаршы, ау, жарандар, білдіреді ол нені? Дейміз дағы жансыз заттың *т о з ғ а н д ы ғ ы* – өлгені. Жанған сөнер, туған өлер, өскен өшер белгілі, Жанды-жансыз табиғаттың бұл заңына көнбегі (С.Ләмбеков, Қарқаралы.). Ерте қартаю – өткен өмірге, жасқа байланысты емес, көбінесе тазалық гигиенасын орындамағандықтан, организмнің ертерек *т о з ғ а н д ы ғ ы н а н* болады (Ә.Есенқұлов, Әйелдер.).

ТОЗҒЫН с ы н. **1.** *Өңі кетіңкіреп ескірген, көнелеу.* Үйге кірген кісінің үстіндегі киімдері *т о з ғ ы н,* бет әлпетінен де шаршап-шалдыққанның табы сезіледі («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Шырқы кетіп, берекесі қашқан.* Осынау *т о з ғ ы н* тобырдың орта тұсында сырт салтанатын жоймай, әзір еру отырған іргелі ауыл көзге айрықша шалынады («Қаз. әдеб.»). Ферма басына келіп бастыққа осылай да осылай... тоғай арасында кімдікі екені белгісіз, бар мен жоқтың арасындағы *т о з ғ ы н* малды қағазбен қабылдамаймын.. деп ашығын айтты (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ТОЗҒЫНДА= е т. **1.** *Әбден ескіру, көнеру.* Бұл жол – өнімі жоқ, берекесі жоқ, күннен-күнге *т о з ғ ы н д а п* бара жатқан кәрі жол (І.Жансүгіров, Әңгім.). Соның салдарынан ағаштарды әлдекімдер сындырып, мал кеміріп, немесе қурап, бақ өз-өзінен *т о з ғ ы н д а п* барады («Мәдениет және тұрмыс»). **2.** *Алды-алдына ыдырап, бет-бетіне кету.*

Ол күнгі соғыс мәшинесі *т о з ғ ы н д а ғ а н* Қытайды қысып ұстауға жарады, дерт өз білгенін қылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақтардың алыста *т о з ғ ы н д а п* қашқан әскерінің жалғыз-жарым шашырандысы болса, тағы қалған елді шауып кетер деп, ел қорғаны ерлер шапқыласып, ел шетіне шыға берді (І.Жансүгіров, Әңгіме.). Күн бесінге жеткенде, Жау *т о з ғ ы н д а п* тарады. Дұшпан қолы қашты енді Бетіне алып қаланы (Н.Байғанин, Шығ.).

ТОЗҒЫНДАЛ= е т. *Ыдырау, бет-бетіне кету. Т о з ғ ы н д а л ғ а н* ақ бандылар арасында маман, айлакер әскер басылар көп-ақ (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

ТОЗҒЫНДАЛУ *Тозғындал етістігінің қимыл атауы.*

ТОЗҒЫНДАН= е т. *Тозығы жету, ескіру, берекесі кету.* Көп салынған бүліктер *Т о з ғ ы н д а н ғ а н* түліктер, Түйе мен жылқы еді (Ақын жырлары).

ТОЗҒЫНДАНУ *Тозғындан етістігінің қимыл атауы*

ТОЗҒЫНДАТ= е т. *Ыдырату, бостыру.* Осы тумен біз дәйім алға бастық, Тарихта тың ғасырдың бетін аштық. Антантаның тобырын *т о з ғ ы н д а т ы п,* Керчтің кемерінен теңізге астық (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.).

ТОЗҒЫНДАТУ *Тозғындат етістігінің қимыл атауы.*

ТОЗҒЫНДАУ *Тозғында етістігінің қимыл атауы.* Мен: мал басы кемуін, малмен әрекет ететін шаруаның *т о з ғ ы н д а у* себебін неге айтпайсыңдар, неге сынамайсыңдар? – деген сұрақ қояр едім (Х.Есенжанов, Ағайынды.). Мұның арғы жағы: берекелі қызмет істемей, жұмыс атаулыдан қуылу, үй ішінде бүлік шығарып, семьяны шырғалаңға салу, ішкіліктің жетегіне еріп, моральдық жағынан *т о з ғ ы н д а у...* деген күйкі тірлік тақау (М.Хасенов, Нартәуекел).

ТОЗҒЫНДЫҚ з а т. *Өңі кетіңкірегендік, ескіргендік, тозығы жеткендік.* Көтеріліп келе жатқан бұлттар азғындық пен *т о з ғ ы н д ы қ т ы ң* қоқыр-соқырын ұшырып әкететін ғаламат дауылдың қарсаңынан хабар беріп тұрғандай («Лен. жас»).

ТОЗДА= е т. *Қайыңның қабығымен ерді (ертоқымды) қаптау.* Арқаның қайыңына ат *т о з д а й* келдім, Ауылыңның орнын сипап боздай келдім (Боздақ).

ТОЗДЫР= е т. **1.** *Тозығын жеткізу, көнерту.* Басса да қасірет салмағы, Өшпепті әкемнің арманы Ол бұл костюмді кигенмен, Амал не, *т о з д ы р а* алмады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тоғандары кеуіп, өріктер жеміс бермей қалды, арасына сиыр жайылып, *т о з д ы р ы п* барады (Д.Досжанов, Зауал). **2.** *Титықтату, берекесін кетіру, шырқын бұзу.* Баяғыда Ақмешіттен Бекболат пен Кәрібайды айдатып жіберіп, еліне келе сала Бекболаттың ауылын *т о з д ы р ы п* жіберіп, өзі жайлауға кеткен (С.Шарипов, Шығ.). Лайық Амандікі емес пе деп Айтыпты күшіктегі Адам болыс. Жалайыр Дүнгенеге топ құрғанда, Сыртыңнан әңгіме ғып тәмәм болыс. Өз елін жаудан бетер *т о з д ы р а д ы.* Орнына ел жинаудың жаман болыс (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). **3.** *Қадірін кетіру.* Ой кеселдері: уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу секілді. Бұл төрт нәрсе – күллі ақыл мен ғылымды *т о з д ы р а т ы ц ғ ы н* нәрселер (Абай, Тол. жин.). Көңілшектің жүрегі жаз – іші мұң, *Т о з д ы р м а й д ы* жақсылықтың ішігін. Есікте де елеусіз боп қалғам жоқ. Нәсіпте де құдай берген кісімін (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ат арытып, тон тоздырды. *Ұзақ жол жүріп, жол азабын көрді.* – Ау, балам, біреуің – қыз, бірің – жігіт, Жүріпсің, қос қара ала ат парлап мініп. Алыстан *а т а р ы т ы п, т о н т о з д ы р ы п,* Толтырып қос қоржынға азық-түлік (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Біздің ауыл көшеді құба жонға, Қымыздық, қыз саумалдық шығады онда. *А т а р ы т ы п* жетерсің, *т о н т о з д ы р ы п,* Құрбыжан, қапаланбай шыда жолға (М.Мақатаев, Шығ.).

Есігін тоздырды. *Қайта-қайта барды.* Күнде барып хабар күттім, почта *е с і г і н т о з д ы р д ы м,* Жан досыма өкпеледім, Зеркүлді де жазғырдым (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жол тозыдырып, шаң қапты. *Ат үстінде жүрді, күн-түн дамыл таппады, сапарда болды.* Қайран біздің ерлер-ай, «Халқым» деп ішке қан катқан, Нелер жылдар, нелер ай *Ж о л т о з д ы р ы п, ш а ң қ а п қ а н* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Жыртығын жамаймын деп жүріп, бүтінді тоздырды. *Артық қылам деп, тыртық қылды, құртып алды.* Көргенде түзде құтыңды, Шөлдеген адам жұтынды. *Ж ы р т ы қ т ы ж а м а п ж ү р г е н д е, Т о з д ы р ы п* алдық *б ц т і н д і* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Иман жүзін тоздырды. *Беті бұлк етпей өтірік айтты, ұялмады.* Ескі досын көргенде Есебі жоқ ант ішіп, Аруақ, құдай айтысып, Сыр алғалы айттым деп, Жауыңды алдап қайттым деп, Құдайдан қорықпай антұрған, *И м а н ж ц з і н т о з д ы р а р* (Абай, Тол. жин.).

Ит көйлекті бұрын тоздырған. э к с п р. *Жасы аздап ұлкен деген ұғымда әзіл ретінде айтылады.* Бұдан ақыл сұрап, күн көріп жүргендер шамалы болса да, *и т к ө й л е к т* і бәріңнен *б ц р ы н т о з д ы р г а н м ы н* деп, өзінше өктем соғар мінезі қалып көрген емес (А.Байтанаев, Қыран.).

Көз тоздырды. *Жолына қарады, сарылып күтті.* Майданның қай қырында қалмады олар, Жалғызы талайлардың жанға балар. Ал мұндай талай әке *к ө з т о з д ы р д ы,* Баяғы әдетімен жолға қарар (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Көйлекті бұрын тоздырды. *Жасы ұлкен, ересек.* Әзілқой, айтқыш шал кілең Асырып сөзін оздырған, – Тәйт, – дейді бірі Әлгіден *Б ц р ы н-*

д а у к ө й л е к т о з д ы р ғ а н (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Көңілді тоздырды. *Көңіліне қаяу салды, көңілін қалдырды. К ө ң і л д і* ешкім *т о з д ы р м а й т ы н* секілді, Өмірді ешкім сөз қылмайтын секілді. Бұл ғаламда бәрі-бәрі мәңгілік... Бір адам да көз жұмбайтын секілді (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қардай тоздырды. *Быт-шытын шығарды, тас-талқан етті.* Ескек желдей есе айдай, жайды *қ а р д а й т о з д ы р а*, Күрес майдан, күш қандай, Қимылдады сол ауыл (І.Жансүгіров, Шығ.).

Табалдырығын тоздырды. *Қайта-қайта бара берді.* Жамап-жасқап әйтеуір жеткізуге жақын қалып ек. Бір күні әлгі ескілерін тағы бермей қойды. Тағы директордың *т а б а л д ы р ы ғ ы н т о з д ы р у* басталады («Лен. жас»).

Тағасын тоздырды. *Атты дамылсыз мінді.* Әрбір торға байлады, Әртүрлі малдың баласын. Бір құс үшін *т о з д ы р д ы* Астындағы атының – Құлагердің *т а ғ а с ы н* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Тебінгісін тоздырды. *Үнемі ат үсті жүрді.* Шетке қылмай ерлікті, Ел қорғайтын ер бітті. *Т е б і н г і с і н т о з д ы р ы п*, Құрғатпай тоқым-терлікті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Төзімін тоздырды. *Шыдамын тауысты.* Дүниеде қалғандайын сөз құрып, *Т ө з і м і ң д і* жібереді *т о з д ы р ы п.* Тіл тартылып, Қайрандайды ой кемесі... Неге бұлай? Неге бұлай? О несі? Бір сұраққа бір сұрақтың жауабы: Бұлт болмаса, Жаңбыр қайдан жауады?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Шілдей тоздырды. *Тоз-тоз қылды, тас-талқан етті.* Ер жүректі ерлерім, Жауды *ш і л д е й т о з д ы р ы п*, Шығарар жердің шегіне. Жақын қалды жауларға Жан таласып өлуге (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТОЗДЫРУ *Тоздыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тозығын жеткізу, ескірту, көнерту.* Өзіңсің табына сүйерім. Сондықтан мен мұны тек қана, *Т о з д ы р у* үшін киемін. Ғаламды сәбише тербеткен, Еңбек деп айта алам. Тозсын киімдер еңбекпен, Еңбекпен жаңарсын қайтадан! (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Қадірін кетіру, шаршату.* Бірін-бірі қинасу, Бірін-бірі *т о з д ы р у*,– Бет жыртысу, күнде ашу, Өсек, ғайбат сөз қылу (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Табан етін тоздырды. *Титықтатты, сандалтып әбден шаршатты.* Баяғыда жалшы байғұстар бір-екі қой табамыз деп кісі есігінде жыл бойы телміріп, маңдай тер, *т а б а н е т і н т о з д ы р у ш ы* еді (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.).

Телефон құлағын тоздырды. *Телефоннан түспеді, дамылсыз телефонмен сөйлесті.* Басшылардың *т е л е ф о н қ ұ л а ғ ы н т о з д ы р у д а н*, облысқа үсті-үстіне телеграмма беруден қолы босамайды (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық).

ТОЗДЫРУ *Тоздыр етістігінің қимыл атауы.*

Ит жейдені ертерек тоздыру. *Жасы үлкен деген мағынада.* Менің дертім шаншу да емес қадалған, Біле алмадым, керек пе оны сөз қылу? Шын қасірет – бақытқа ұқсас адамнан, *И т ж е й д е н і* сәл *е р т е р е к т о з д ы р у* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТОЗСЫРНАЙ з а т. э т н. *Кәдімгі ақ қайыңның қабығынан (тозынан) жасалған қарапайым ысқырық.* Таулы Алтай өлкесін, Тува, Хақасияны аралап жүріп *т о з с ы р н а й* атты аспапты кездестірдік («Білім және еңбек»).

ТОЗ-ТОЗ с ы н. **1.** *Жалба-жұлба болған, ескіқұсқы.* Олардың кейбіреуінің үстіндегі *т о з-т о з* шұға жамылшы түнде көрпесі, күндіз костюмі көрінеді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Сол *т о з-т о з* дүниенің арасынан, ақыры, көк бешпет-шалбарын тауып алды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). **2.** *Берекесіз, бәтуасыз.* – Иә, бәсе-ау деймін, тоғай кезген *т о з-т о з* тіршілікте қандай мағына болсын (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Қан-қан дене, *т о з-т о з* тірлік (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

Тоз-тоз болды. а) *Бет-бетіне бытырап, алды-алдына кетті. Т о з-т о з б о л ғ а н* әскерлерді полк комиссары әрең жинап, түнделетіп отырып дивизияның негізгі күшіне әкеп қосты (Б.Момышұлы, Москва.). Неге десеңіз, елдің күшіне зиян келтірсек, ел ыдырап *т о з-т о з б о л а р* еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Берекесі кетті, шырқы бұзылды. Т о з-т о з б о л д ы м.* Енді кімге илігем? Өз халіме өкінішпен көп күлем. Атығайдың құласынан жүйрік ем, Адайлардың қылышындай өткір ем (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Егер ол кісі болмаса, осы колхоздың есеп-қисабы әлдеқашан *т о з-т о з б о л а р* еді (С.Шаймерденов, Әнім сен.). б) *Быт-шыты шығып, қирады.* Алдына ап ән шырқайтын ала таңда әр, Енді жоқ алаулаған алақандар. Амалсыз кірді ұшып кеп қойыныма Ұясы *т о з-т о з б о л ғ а н* балапандар (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Тоз-тоз қылды. *Тоздырып, қаңғытып жіберді, быт-шытын шығарды.* Бастаған батырлардың бәрін қырды, ұстатпай кейбіреуі қашып жүрді. Сұм патша *т о з-т о з қ ы л ы п* есіл елді, Талай қыршын өмірді текке қиды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тоз-тозы шықты. а) *Алды-алдына бытырап, быт-шыт болды.* Жоңғар қырғыздарды Алатауға айдады, бірақ оған жеткенше қаншама ел еңіреп, *т о з-т о з ы ш ы қ т ы* десеңші (О.Бөкеев, Мұзтау). Әр жерде бір шоғыр боп, ұйлыққан түрлерінен Аманкелді Науырызым әскерінің *т о з-т о з ы ш ы қ қ а н ы н* ұқты (М.Жұмағұлов, Қыран.). ә) *Далдал болды.* Қозыны итмұрын арасынан іздеймін деп, баланың үстіндегі киімінің *т о з-т о з ы ш ы ғ ы п т ы* (Ауызекі).

Торғайдай тозды. *Әбіржіген, жағдайы жоқ деген мағынада.* Айдауға кеткен Балағаз үйінің жетімжесір болған бала-шағасы *т о р ғ а й д а й т о з ы п* жүргенін де жасырмаған (М.Әуезов, Шығ.).

ТОЗУ *Тоз етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тозығы жетіп, көнеру, ескіру.* Үлкен келсе төмен сырғымын, Кіші келсе төрге жылжимын. Алашаға үйкеліп, Шалбарым *т о з у ғ а* айналды (С.Ләмбеков,

Қарқаралы.). **2.** *Құнары кету.* Мұның себебі не, халықтың өсіп, жердің өспеуі һәм *т о з у ы*, қазақ жері патша мүлкі саналып, сол себепті миллиондап жерсіз мұжықты хүкіметтің, қазақ жеріне қондыруы, бұл тілеусіз қонақтар келе бастағаннан бері жер тарылып, ата мекеннен ірге қозғалып, қазақтың шаруасының күйзелуі, 15–20 жылдан бері бұл көшпелі мұжықтардың келіп бітуінің ұшы көрінбей, бұлай болғанда енді аз жылда қазақ халқы ең жаман жерге сорлап қалып, ақырында пақырлыққа жетуі ықтимал (М.Дулатов, Шығ.). Бірақ кейінгі ғасырларда Қаратау мен Сыр бойын құм жаулап алып келеді; жердің *т о з у ы* да осыдан (Д.Досжанов, Зауал). **3.** э к о н. *Негізгі құрал-жабдық объектілерінің табиғи және сапалық қасиеттерін, көрсеткіштерін, сипаттамаларын жоғалту процесі немесе бейматериалдық активтердің пайдаланылу барысында құнын көшіруі, олардың табыс әкелу қабілетін жоғалтуы. Т о з у д ы ң* құндық тұлғалануы – құнның нормалар шегінде шығынға жүйелі көшірілуі өтемпұл (амортизация) деп аталады (ҚҰЭ).

ТОЗЫҚ с ы н. *Ескіріп біткен, көнерген.* Сол кең далада, қара жолды бойлап бір жаяу кісі келеді. Киімі *т о з ы қ*, түсі жүдеу (Б.Майлин, Шығ.). Атым арық, тон *т о з ы қ*, Қысып келді аштық шөл. Жерімізде жұт болып, Өспей қалды биыл төл (Жамбыл, Шығ.).

Тозығы жетті. а) *Әбден ескірді, көнерді.* Пештің де өне бойы не күйе немесе қожалақ болып, кей жерлерінің кәрнезі сынған – о да *т о з ы ғ ы ж е т к е н д і г і н* білдіргендей (М.Әуезов, Қараш.). Үй үш қанат екен: киізі қап-қара, *т о з ы ғ ы ж е т к е н*, шоқпыттап жамаса да шұрқ-шұрқ (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). ә) *Шырқы бұзылды, берекесі кетті.* б) о к к а з. *Жел тұрып, жөңкіліп көшкен бұлт туралы.* Шығыппын сыртқа желең мен, Тоңазып қаппын жел тұрып. *Т о з ы ғ ы ж е т і п*, төбемнен Барады бұлттар жөңкіліп! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТОЗЫҢҚЫ с ы н. *Тозығы жетіп ескіріңкіреген, көнеріңкі.* Адамдарының көбі, әсіресе балалары тыртиған арық, күнұзын ыстық күнге күйіп далада жүретіндіктен, өңдері қап-қара, киімдері *т о з ы ң қ ы*, үй іштері жүдеу (С.Мұқанов, Есею жыл.). Үстіне ауыл жігіттеріне тән ұқыпсыз тігілген, күтімсіз киілген *т о з ы ң қ ы* сұр костюм, мұрты да бастырылмаған, сарғайып өңінен айрыла бастаған, бар болмысында, бар мінезінде байғұстық байқалады, байғұстық аңқып тұр, иі жұмсақтық, жасқаншақ, үркектігі сезіледі (Ә.Тарази, Басынан Қаратаудың.).

ТОЗЫҢҚЫРА= е т. *Әбден ескіріңкіреу, көнеріңкіреу.* Шал тысы *т о з ы ң қ ы р а ғ а н* қоян бөркін кейінірек серпе киіп, сақалын быртиған қысқа саусақтарымен тарамдап қойды (С.Бегалин, Замана.). – Құдайым-ау, мынау тұрған Сәруар апай ғой, – деп, сарғайып *т о з ы ң қ ы р а п* кеткен суретке Фатима үңіле түсіп, қарап жатты (С.Ғаббасов, Ана.).

ТОЗЫҢҚЫРАУ *Тозыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙ[1] з а т. **1.** э т н. *Қазақ халқының мәдени өмірінде ерекше орын алатын адамның дүниеге келуі, үй болуы, не түрлі қуанышты кезеңдерін атап өту дәстүріне сәйкес өткізілетін дүбірлі салтанатты жиын [Қазақтың дәстүрлі тойына әдетте той иесінің отбасы, жақын туысы, көрші-қолаңы, алыс ағайыны, құда-жегжаты, дос-тамыры, ауыл-аймағы шақырылады, әрбір қуанышты оқиғаға қатысты той сценарийі әртүрлі болады, қалыптасқан әдет-ғұрыптар бойынша, өзіндік ырым-жоралғы, жол-жосыны, тарту-таралғы, сый-кәделерімен атқарылады]. Т о й* болса тон киелік, жүр, баралық, Бірімізді-біріміз аударалық. Ат арықтар, тон тозар, қадір кетер, Күлкіні онша күйлеп, шуламалық (Абай, Тол. жин.). Береді тойға жас сән, жасқа *т о й* сән, Өлеңді айта алмайсың асқа тойсаң: Өлеңді он екі алуан қаптатайық Осындай бас қосқанда қасқа-жайсаң (Қара өлең). **2.** *Біреудің мерейлі қуанышы не бір салтанаттың, мерекенің құрметіне байланысты өткізілетін жайылған дастарқан, дүбірлі, қуанышты жиын, думан.* – Ән демекші, мектеп *т о й ы н а* арнап сауық кешін әзірлеу керек-ау – деді мұғалім (Б.Майлин, Шығ.). Әзербайжанды аралап Низами *т о й ы н а н* оралған сапарында сол кезде Қостанайда тұрған Қасым телеграмма берді (С.Мәуленов, Үркер.). **3.** а у ы с. *Кең, дарқан (көңіл).* Достық үшін қол жетпестен құс ілген Көкірегім ұлы дарқан *т о й* мынау. Кейбір жанның ақ ниеті үшін мен Құрбан болсам деймін-ау (Т.Айбергенов, Мен сағын.).

Ас бергенін той деді. *Жаманды жақсы деді, озбырлығын қайырымдылық қылып көрсетті. А с б е р г е н і н д е й д і т о й*, Ол – қасапшы, бұлар – қой, Көп мисызда болмайды ой, Бұл не қылған ел еді! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Жеңіс тойы. *Жауды жеңіп, жеңіске жету құрметіне арналған салтанатты мереке.* Жақындап келед ол күн де, *Ж е ң і с т о й ы* тойланар, Сталинград түбінде, Өзіне жау ор қазар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Көппен көрген ұлы той. *Не көрсе де көппен бірдей көру.* Енді жұбаныш – жалғыз біз бе, елдің бәрі де сөйтіп-ақ жүр ғой. *К ө п п е н к о р г е н ұ л ы т о й*, – көппен бірге болса, болады да деген сөзді жұбаныш қылады (Абай, Тол. жин.).

Қырық күн [түн] ойын, қырық күн тойын қылды [жасады]. *Үлкен қуаныштың құрметіне (үйлену, сәбилі болу т.б.) балуан кірестіріп, ат шаптырып, көкпар тартыстырып, ұлан-асыр той өткізді. Қ ы р ы қ к ү н-т ү н т о й қ ы л ы п* Қызықтарға батысты, Көкпарларын тартысты, Жамбыларын атысты. Ат пен құнан жарысты, Өлеңжырды айтысты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Наурыз тойы. э т н. *Бүкіл ел болып тойланатын қазақ халқының жаңа жыл мерекесін атау сал-*

танаты, ұлыстың ұлы күні – жыл басы наурызға арналған думанды жиын. Н а у р ы з т о й – көктем тойы, көңіл тойы, Жақсылық болсын дейтін өмір бойы. Аянбай Наурызға арнап шалып жатыр, Бар болса қорасында кімнің қойы (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Той ағасы. *Қуанышты жиын, ойын-тамашаны басқаратын кісі, той басқарушы, асаба.* Оның әрбір қимылынан еркіндік пен жұпынылық сезіледі. *Т о й а ғ а с ы* да, төр ағасы да менмін деп керіліп отырған жоқ (Ө.Ахметов, Адам.). *Т о й а ғ а с ы* қолына микрофон алып, меймандарды бау ішіндегі ұзыннан-ұзақ созылған қатар-қатар столдарға жайылған ағыл-тегіл мол дастарқанға шақырды («Қаз. әдеб.»).

Той асы. э т н. *Жиын-тойда берілетін кәделі тамақ, дәм (ет, т.б.).* Мырзалар тойға келген тамақ ішті, *Т о й а с ы н* тәбәрікке балап ішті. Айыпқа Көкшолақты алам дейді, Сөйлесе дір-дір етіп зәрем ұшты (К.Әзірбаев, Шығ.).

Той бастады. *Жиын-тойды ән-өлеңмен бастау салты.* Еркелеп еркін өсіп ойқастадың, Он жаста өлең айтып, *т о й б а с т а д ы ң,* Кеп жатыр қош айтысып ағайындар, Көп екен құрбы-құрдас жолдастарың (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Домбырасын кербез ұстап, мұртын сылап жайраңдай, Жұбайларға қарап қойып *т о й б а с т а д ы* Сайранбай (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тойға бара жатқандай. *Сыланып-сипанып, көтеріңкі (көңілмен).* Ақ маңдайы алауланып ақ таңдай. Жігіт үнсіз бас изеді күлімдеп Тұңғиықтан шығар бір жол тапқандай. Ақтық рет қызды құшып сүйді де Өлімге емес, *Т о й ғ а б а р а ж а т қ а н д а й* Шыңнан төмен қарғып кетті тоқталмай (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тойға жас жиылғандай. б е й н. *Жан-жақтан қаптап, шұрқырап.* Сондықтан айтқан бұл жұмбақ Сарын тез жайылар бойға. Айдап түсірер сен білмеген Тіпті жат ойға. Жын-бақсыларға келер сондықтан, *Ж а с ж и ы л ғ а н д а й т о й ғ а* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тойға шашу. *Той иелеріне берілетін кәделі сый.* Кентауым, Қазығұртым, Қаратауым, Әулиеата – әйгілі ақ отауым, *Т о й ғ а ш а ш у* жіберіп, торқа жауып, Әлдилеп жатыр бәрі Алатауын. Арыма, Оңтүстігім – бақ Отаным (М.Мақатаев, Шығ.).

Тойда бәйге шапты. *Жиын-тойда өнер көрсетті, алдына жан салмады.* Домбырасын тартпаса, Жаңадан ішек тақпаса, Ән мен күйді гулетіп *Т о й д а б ә й г е ш а п п а с а* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тойда билеп, торқа киген. *Жай біреу емес, өнерлі деген мағынада айтылып тұр.* Мен қарапайым ешкі емеспін, *Т о й д а б и л е п, т о р қ а к и г е н* ешкімін (Қаз. ертег.).

Тойдан құр қалды. *Тойға бара алмады.* Осы *т о й д а н қ ұ р қ а л с а м,* Енді маған той қайдай?! Тездеп жауап берсеңші, Таяқты жонып ойлан-бай. Ішім күйіп барады, Ақылыңды айт, қиналмай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тойдан тобықтай. *Тойдан аз да болса сыбаға тисін деген мағынада.*

Той десе, қу бас домалайды. *Елдің тойға деген құмарлығын, кәрі-жас түгел аттанатынын білдіру үшін айтылады.* Уа, жарандар, құлақ сал, Шөмекейдің тойы бар. *Т о й д е с е қ у б а с д о м а л а р,* Қыз-бозбала қужаңдар (М.Әуезов, Шығ.). *«Т о й д е г е н д е қ у б а с д о м а л а й д ы»* деген қазақтың мақалы бар, бай ауылдың жастарынан басқасы, тайлы-таяғына дейін қалмай сонда кетеді (Ә.Нұршайықов, Тың астығы).

Тойдың болғанынан боладысы [дегені] қызық. *Қуанышты жағдайдың болғанынан гөрі дайындық кезеңі маңызды деген мағынада. – «Т о й д ы ң б о л ғ а н ы н а н б о л а д ы с ы қ ы з ы қ»* деп жатады, бірақ дүниежүзін селт еткізген осынау үлкен науқанның дайындығы да, өтуі де ерекше ғой («Лен. жас»).

Той жабдығы. *Тойға дайындық (тойбастар, той көйлегі, дастарқан мәзірі сияқты т.б. қажеттіліктер).* Ал әкесі құрақ ұшып бұл күнде *Т о й ж а б д ы ғ ы н* жүрген білем әзірлеп. Атасының зұлымдығын аңдамай, Немересін жар етемін мен қалай? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Той жасады [қылды, істеді]. *Адамның қуанышты кезеңдеріне не бір салтанаттың, мерекенің құрметіне арнап думанды, дүбірлі жиын өткізді.* Жеті жүз елу жылдан соң, *Т о й ж а с а п* бүгін дүрлеткен. Біз де келдік алыстан Осы тойға құрметпен. Аруағына Шотаның Термесі бұл Кененнің Осы тойға сый еткен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Күйеу келтір, қыз ұзат, *т о й ы ң д ы қ ы л,* Қыз таныстыру – қызыққа жүрт ыржаңшыл. Қынаменде жар-жар мен беташар, бар. Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл? (Абай, Тол. жин.). *Т о й і с т е п* Кербез сұлу ұзатылмақ, Қос жорға, екі түйе жүк артылмақ. Сөз байласқан құдасын қайтып қисын, Қырық жеті жеген соң, тез құтылмақ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Той құтты болсын! т і л е к. *Той иелерін құттықтау кезінде айтылатын ұғі тілек.* Қалың ел – мәңгі жасыл қарағайым, Қарсы алды дән толқыған дала дайын. Алладан не тілесек, соны бер-сін, Ас пен *т о й Қ ұ т т ы б о л с ы н,* бар ағайын! (К.Салықов, Жезкиік).

Той салты. *Той жасау дәстүрі.* Қаскелең үлесі мол *т о й с а л т ы н д а,* Жетісу көшіп келді сол қалпында. Қарсы алды кошеметтеп, Есіл, Көкше Ақ ниет, тілек қосып мол қарқынға (К.Салықов, Жезкиік).

Той тарқады. *Той аяқталып, жиналған жұрт үйді-үйіне тарады, қайтты. Т о й т а р қ а п,* жоқ табылып елге жүрді, Қордай мен Ырғайтыдай белге жүрді. Ноғайбай Қази бимен қатар түзеп, Бұлармен екі жігіт бірге жүрді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Той тойға ұлассын! т і л е к. *Қуаныш ылғи қуанышқа жалғассын деген мағынада.* – Орлов жол-

дастың саған айтар, бәрімізге ортақ бір қуанышы бар секілді, сонымен *т о й ы ң т о й ғ а ц л а с с ы н* (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Бірінші боп Николай Головацкий тіл қатты: – Ал, Нұрмолда, тойың құтты болсын, *т о й т о й ғ а ц л а с с ы н!* (С.Бақбергенов, Адам.).

Торқалы той. *Даңқты үлкен мереке; кәделі, салтанатты жиын, мерейтой. Т о р қ а л ы т о й ы,* топырақты өлімі бар үркердей үйірілген ауылдың берекелі тірлігі жаңа ғана басталғанда соғыс деген албасты шықты (О.Бөкеев, Өз отың.). Тасқын судай ағызып, Шербет балдай тамызып, *Т о р қ а л ы* топыр *т о й ы н д а,* Топ бас қосар ойында, Қасқа, жайсаң алдында Топ жиынды дулаттым (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

[Қыз] ұзату тойы. э т н. *Бойжеткен қызды күйеуге бererде ата-анасы, төркін жұрты жасайтын шығарып салу құрметіне арналған салтанатты жиын.* Амангелді сол кезде Жиырманың ішінде, Ақ сұңқардай түлеген, Жаңа өспірім ер еді, *Қ ы з ұ з а т қ а н* бір *т о й д а,* Көзінің жасы көл болған Зылиқаны көреді (О.Шипин, Дастан.). Бекқожа *қ ы з ұ з а т п а қ т о й ы* болар, Жиылып қыз, бозбала ойын болар, Дайын бол, өзім барып хабар айтам, Айтайын қалыңдыққа ойың болар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ұлан асыр той. *Үлкен қуаныштың құрметіне бүкіл елге жасалтын жиын.* Көңіл нәзік, жігер жуас, ой да сақ, Сақырлауды қойып алдық қайнасақ. Бір жинауға жарадым мен елімді, Алпысымда *ц л а н а с ы р т о й* жасап (Т.Молдағалиев, Шақырады.). «Шіріген жұмыртқа» деп қойған халық, Табылып енді қайта келу деген. Бұл елде *ц л а н а с ы р т о й* болады, Сол тойға жиналған ел көп болады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ұлы той. *Үлкен мереке, ұлан-асыр той.* Кетуші едің көңілімді сен мұңайтып, Жастық жайлы әртүрлі әңгіме айтып. Ұзақ күтіп, тым ерте тарап кеткен Соқпайсың ба, *ц л ы т о й,* енді қайтып? (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Шілдехана тойы. э т н. *Жас нәрестенің дүниеге келу құрметіне арналған, бала қырқынан шыққанда жасалатын жиын.* Жайлауда *ш і л д е х а н а т о й* болады, Баққаны сорлы кедей қой болады. Баруға баста билік болмаған соң, Шерленген жүрегінде ой болады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТОЙ²= е т. **1.** *Лықия ішіп-жеу.* Маған көнбе, қуға көн, солар жесін, Тапқаныңды соған бер, *т о й д ы м* десін. Толтыра алмай түпсізге күнде құйып, Таусылғанда береді неменесін? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шолпандай жарқыраған ай астында Қылығы қыздан сұлу таңырқатты. Қарны жоқ қара жердің «*т о й д ы м*» дейтін Барады жалмап небір асыл затты (Базар жырау, Шығ.). **2.** а у ы с. *Мықтап ішкілік ішіп алу.* – Немене, ішіп алғансың ба? – деп бұрқ етіп еді, – иә, *т о й ы п* қайттым дедім қылығына қарсы боп жатқанымды жасыра алмай (Б.Нұржекеев, Күйтолғақ). **3.** а у ы с. *Әбден ығыр болу.* – Ал, жеңге, – деді Қаныш Гүлмираға – кешеден бері өзіңізге *т о й ы п* болдым (Қ.Исабаев, Өткелде). «Уа, мырза! Мұның не қылғаның тапа тал түсте?» – деуге оқтала беріп осы иттерденақ көресіні көріп *т о й д ы м-а у* деп қанын ішіне тартып, сұрланып алған-ды (С.Нарымбетов, Тентек). // *Болымсыз тұлғада ашкөздену, құныгу деген мағынаны білдіреді.* Отырып алтын, күміс ортасында, *Т о й м а й т ы н* несі дейтін мал мен бақ-қа?! Бір күні шаршаған соң демін алып, Отырып ой жіберді әрбір жаққа (А.Байтұрсынов, Шығ.). Кей адам ешбір *т о й м а с,* құйсаң толмас, Қақпанға ондай адам түспей қоймас. Әділ жұрт ғасыр бойы сынап келген, Жақсының ел сыйлаған атын жоймас (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** а у ы с. *Мейірі қану, құмардан шығу.* Әсте жаны қызығуға, қиял-дауға *т о й м а ғ а н,* Балалық-ай, алау оттың жалынымен ойнаған. Сарабына салмай жатып сезім менен ақылдың, Қолға аттестат алған күні киноға оны шақырдым (М.Шаханов, Ғасырлар.). Көк сеңгірдей көркем, сұлу ойларым Ұсақталды, шашылды әрі тарыдай. Күлкіне де қанбадым, не *т о й м а д ы м,* Кетем білем қуанышқа жарымай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бір тойды. *Қарнын тойдыра ас ішті, ішіп-жеді.* Еңкеңдеп, ет аңдыған шалдар да көп, Телміріп *б і р т о й ғ а н ы н* ар қылмаған. Қайырсыз неше сараң байлар да бар, Қайықтай толқындағы қалтылдаған (Базар жырау, Шығ.).

Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді. *Әр істің себебі басқа деген мағынада.* Біреуді ұру, әрине тентектік қой... Бірақ тентектіктің әртүрлісі болады, біреу қорлыққа, ызаға шыдай алмай, лажсыз тентектік қылады, *б і р е у т о й ы п с е к і р е д і, б і р е у т о ң ы п с е к і р е д і.* Тентектік те сол тәрізді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Дүниеден [өмірден] тойды. *Тұрмыстан соққы көрді.* Мен естіген көп адам. Әсіресе ақындар. *Т о й ғ а н* болып *д ү н и е д е н.* «Құрысын» деп «тұрмыс» тақылдар (Үш ғасыр.). – Әй, байқаймысың, Әлде *ө м і р д е н т о й ы п* біткен біреумісің?— деп машина иесі мойнын созып, маған қарай жұдырығын түйді (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

Көз тоярлық. *Сұлу, келбетті деген мағынада.* Сырт пішінінің өзі *к ө з т о я р л ы қ* – екі иығына екі кісі мінгендей денелі, құс тұмсық, жуан даусты, нағыз «болсаң осындай бол» дейтін еркек (З.Шашкин, Өмір.).

Көзі тойды [тоймады]. *Көңілі толды, қанағат тұтты.* Өмір өнбес бір күнгі қылған жалға, *К ө з т о й м а с* үзіп-жұлып алған малға, Жұрттың ісі неге жөн болмасын деп, Ой ұнамай, ондайға өлсең нанба! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сыр бойында қарасаң *к ө з т о я т ы н* тағы бір көк балауса жапырақтар дүркірей өсіп келеді (Ә.Ибрагимов, Нағыз.).

Көңілі тойды. *Сүйсіне разы болды.* Егінге *к ө ң і л і т о й ғ а н* Мақсұт қаннен-қаперсіз келе жа-

тыр еді, аты жалт беріп, үстінен ауып түсіп қала жаздады (С.Мұқанов, Шығ.). – Көрсеткіштеріне *к ө ң і л т о я д ы,* – деді Медеулов жолдас ауданның озат малшыларын ойына түсіріп (С.Мәуленов, Жер нәрі). Елдос ойына Анармен Тәлім үйінде қонақ бала шыққандағы соңғы кездесу түсіп, сондағы *к ө ң і л і т о й г а н* бір сәттерді есіне алды (А.Байтанаев, Қансонар).

Тойған қозыдай [қозы секілді]. *Артық қылығы жоқ, моп-момақан, жұп-жуас.* Ақшаң барда *т о й г а н қ о з ы д а й* томпайып, үнсіз жататын моп-момақан қарның қалтаң қағылса, ішіне қаралы қасқыр кіріп кеткендей боп, ұлып шыға келетіні бар емес пе? (Ә.Нұршайықов, Шығ.). Бір жүруші ең бір жылғы туған төлдей, Тым болмаса қалдым-ау, жүзін көрмей! *Т о й г а н қ о з ы с е к і л д і* қайран бауырым, Жүрген жерің береке шалқар көлдей (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тыңқия [кеңірдектеп, сықия] тойды. *Ықылық ата ішіп-жеді. Т ы ң қ и я т о й ы п* алған тәтті тағамнан кейін мықтап ұйықтап алғанға не жетсін («Қаз. әдеб.»). *К е ң і р д е к т е п т о й ы п* алғасын, көңілі жай мамық жастықты қолтығына басып, дастарқанның шетінде көлбей жатыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Төрде қуырдаққа *с ы қ и я т о й ы п* алған үш жігіт отыр («Қаз. әдеб.»).

ТОЙБАСТАР з а т. **1.** ә д е б. *Қазақтың дәстүрлі халық жырларында тұрмыс-салт, әдет-ғұрпқа байланысты туындаған өлең түрі.* **2.** э т н. *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы қыз ұзату, үйлену т.б. тойларында той иесін мадақтау, келген қонақтарды таныстыру, ағі тілек тілеу мақсатында айтылатын салт өлең. Т о й б а с т а р д а* қалыңдық пен күйеу жігіт, олардың ата-анасы мен руластары мадақталады және жаңа үйленген жастарға бақыт пен ақ тілеу тіленеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Той үстінде көкемнен көңілді жан болған жоқ. Әсіресе, *т о й б а с т а р* айтқаны әлі күнге есімде (Қ.Найманбаев, Беймезгіл қонақ). **3.** э т н. *Тойға келген қонақтарға «тойдан тәбәрік» деген мақсатта таратылатын көйлек-орамал, білезік-сақина сияқты заттар салынған қонақкәде. Т о й б а с т а р* келді, тойшы қауым, бәрекелді (Ауызекі). **4.** э т н. *Тойға келген қонақтардың той дастарқанына «тойбастар» әкеліп қойылғаннан кейін оны ашар алдында айтылатын өлең (ән.).*

ТОЙБАСЫ з а т. ***Асаба.*** *Т о й б а с ы м ы з* ауыр міндет жүктеді. Қою, сірә, оңай соқпас бұл тілекке нүктені, Дегенмен де көрейін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТОЙГЕРШІЛІК з а т. ж а ғ ы м с ы з. *Той жасау салтындағы әсірелеушілік. – Т о й г е р ш і л і к...* – Бәріміз де қуанышқа ортақ екеніміздi білдіріп, екі кеседен ап тастадық, – деп дәл қасындағы Ауақұл бастады әңгімені (Ү.Шойбеков, Бейбіт күн.). Сонда да, амал нешік, алдарында сабақ алар талай *т о й г е р ш і л і к* оқиғалары бола тұрса да, бәрібір тыраштана жарысып, дастарқан мәзірін, әсіресе ішімдіктерді бұрынғыдан да көп қоюға ұмтылысады («Мәдениет және тұрмыс»).

ТОЙҒАНЫҢША үс т. *Қалағаныңша, керегіңше.* Дорбаны әуел дәрияға ат, *Т о й ғ а н ы ң ш а* ал-дағы. Онан соң өзің білесің, Ұстай бер, қайтып бар-дағы (Абай, Тол. жин.).

ТОЙҒЫЗ= е т. **1.** *Тойындыру, ішіп-жегізу.* Шырағым, *т о й ғ ы з а м ы н* етке деді, Отырған жарамайды текке деді. Бұл үйге құдай айдап келіп қапсың, Тез бар да түнеп келші шөпке деді (К.Әзірбаев, Шығ.). Ол малды суармақ, *т о й ғ ы з б а қ,* саудасын жиғызбақ, күзеттірмек, бақтырмақ, ұрыбөрі, қыс, суық, сұғанақ – солардан сақтанбақ, солардан сақтарлық кісі таппақ (Абай, Тол. жин.). **2.** а у ы с. *Құмардан шығару, разы қылу, мейірін қандыру.* Артына белгі тастамай, Жал-құйрығын келте алды. Ағайынды *т о й ғ ы з б а й,* Аз күн қоймай, ерте алды (Абай, Тол. жин.). Бұл өмір Шоқанды тез *т о й ғ ы з д ы,* жүрегін айнытты (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

Аққа тойғызды. *Малын көбейтті, ырыс-несібесін арттырды, берекелі болды.* Кел, Наурыз, жайдары көктеміңмен, Жердегі әнім жалғассын көктегі үнмен. *А қ қ а т о й ғ ы з* елімді, Байлық әкел Тез өтердей тар кезең өткелінен (К.Салықов, Жезкиік).

ТОЙҒЫЗУ *Тойғыз етістігінің қимыл атауы; тойындыру.* Қарын *т о й ғ ы з у д ы ң* қамы кімді алысқа апаратын еді. Бірақ қарын тойғызу Мешел үшін қала тұрғызудан кем түскен жоқ (Қ.Ысқақов, Қараорман).

ТОЙДАЙ с ы н. **1.** *Той сияқты.* Алайда сол ұзақ жол малшыларға айларға созылыған *т о й д а й,* мерекедей болды (Т.Нұртазин, Ауыл.). **2.** а у ы с. *Ұлан-асыр.* Ахаң айтқан шілдеханасын ақшиеліктер ұлан-асыр *т о й д а й* етіп өткізді (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

ТОЙ-ДОМАЛАҚ з а т. с ө й л. ***Той-томалақ.*** Көрінген *т о й-д о м а л а қ қ а* еліге бермейтін кәрі-құртаңдарға дейін жалғыз атына міне салып асыға келіп жатқан себептері де сол (С.Жүнісов, Ақан сері). – *Т о й-д о м а л а ғ ы* болса, жетім бала демесе деймін-дағы (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ТОЙ-ДУМАН з а т. *Қызығы мол ойын-сауық, тамаша.* Ержан ағайын-туғанмен араласында, ел ішіндегі *т о й-д у м а н ғ а,* не қазаға барғанда шешесімен ақылдаспай, аяғын аттап баспайтын (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Қызып кетем Бақытты *т о й-д у м а н ғ а,* Жел жетелеп, жігіт қызды қуғанда, Абылайлап қосқан атын ел тосып, А, құдайлап балуандар бел буғанда (К.Салықов, Жезкиік).

ТОЙ-ДҮРМЕК з а т. *Сауық-сайранды ойын-тамаша.* Бірақ та қалып жүрмін *т о й-д ү р м е к т е н,* Шығайын десем дағы бой түзеп мен. Елдегі көп кедейдің біреуінің, Баласы ем «итпен бірге қой күзеткен» (Қ.Көпішев, Кезеңдер).

ТОЙДЫР= е т. **1.** *Тойындыру, тойғанша та-*

мақ беру. Рубановтың жұмысын істеп, тамағын *т о й д ы р ғ а н н а н* басқада шаруасы болған емес (З.Ақышев, Жаяу Мұса). **2.** *Жарылқау, қарқ қылу.* Зекет жиып, егін сап, *Т о й д ы р ғ а н* ғаріп, жатақты. Ескендір, Темір, Шыңғыстай Мұсылман да атақты (Абай, Тол. жин.). Адам болып керегі не, қарағым! Ай нұрынан таза болып жан-арың, Аш адамды ықыласын *т о й д ы р ы п,* Жауырағанды жылытпаса жанарың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** а у ы с. *Мейірін қандыру, құмардан шығару.* Көңіліне әлде бөтен ой кірді ме, Қалаға кетуге, әлде бой ұрды ма, Әлде онда менен өзге жары бар ма? Әлде қырдың қызығы *т о й д ы р д ы* ма?! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тағы да елестейді өмір маған... Толқыны қанша кешсем *т о й д ы р м а ғ а н.* Сол толқын әлдиімен, ән-күйімен Білдірмей жылды ұрлаған, ойды ұрлаған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **4.** а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. *Әбден ығыр қылу.* – Несін жасырайын, жатақхана да *т о й д ы р д ы,* қызға жиырма екіден асқанда жатақханада тұру қиын болса, еркекке жиырма бестен әрі ауыр тиеді (М.Сүндетов, Құмда.).

ТОЙДЫРУ *Тойдыр етістігінің қимыл атауы; ішіп-жегізу, қанағаттандыру.* Тынымсыз тартқан бейнет, ауыр еңбек жемісі үй ішімізді *т о й д ы р у ғ а* жетпейді (Ж.Саин, Жол үсті.). Адал достық бір-бірімен қарым-қатынасы тек қана осылай болуы абзал. Ал қарын *т о й д ы р у* қиын емес (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

ТОЙ-ЖИЫН з а т. *Ағайын-туыс, дос-жаран, құда-жегжат, ауыл-аймақ, көрші-қолаң – үлкен тойшы қауым жиналған дәмді ас тартылатын думанды жиын.* Торығу күтер *т о й-ж и ы н* сағынған ерді, Жеңеше, менше ешкімге жалынба енді. Не күтпек, қайдам, қайтарып сапының жүзін, Бұйда пышақ беліне тағынған елді?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бала қылды Мұхтар хан Астына жорға мінгізіп, Оқытып оқу білгізіп, *Т о й-ж и ы н д а* жүргізіп, Он жеті жасар Жамалға Бала қып берді кіргізіп (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

ТОЙҚАҢДА= е т. *Масаттанып, жайбарақат басып, аутқи, теңселе қозғалу.* Қызылға даушылардан билер тойып, Қарынын көтере алмай *т о й қ а ң д а ғ а н.* Тамағын толтырудың қамын ойлап, Ақ, қара, анық көзбен байқалмаған (Үш ғасыр.). Мұндай күйрек болар ма? Шарт та шұрт 12 қарағa сауданы пісіріп, келер сәрсенбіге мал бермек болып, қаз ілген қаршығадай *т о й қ а ң д а п* атқа қонды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОЙҚАҢДАУ *Тойқаңда етістігінің қимыл атауы.* Өзінің *т о й қ а ң д а у ы* жаман еді (Ауызекі).

ТОЙЛА= е т. **1.** *Той жасау.* «Кеше Мақсұттың тойын *т о й л а п,* бүгін – оның қатыны мен Жұмағұлдың тойын тойламақшымыз ба» – деді (М.Әуезов, Қараш.). **2.** *Бір нәрсенің қуанышы, құрметіне байланысты ұйымдастырылған шараны өткізу, соны мерекелеу, мейрамдау.* 1962 жылғы август айының аяғында рудныйлықтар өз қаласының бес жасқа толған мерекесін *т о й л а д ы* (С.Мәуленов, Жер нәрі). Отан – қамал, қорғаймыз, Жауды жеңбей қоймаймыз. Жау жеріне ту тігіп, Жеңіс тойын *т о й л а й м ы з* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** с ө й л. *Ат-көлікпен не жаяулы-жалпылы тойға бару, тойшылау.* Кешке қарай *т о й л а п* кеткендер де ауылға қайта бастады (Ауызекі).

ТОЙЛАН= е т. *Той жасалу, аталып өту, мерекелену.* 1937 жылдың күзінде Грузия халқының ұлы ақыны Шота Руставелидің туғанына 750 жыл толуы *т о й л а н а д ы* (С.Бегалин, Сахара.). Жақындап келед ол күн де, Жеңіс тойы *т о й л а н а р,* Сталинград түбінде, Өзіне жау ор қазар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТОЙЛАНУ *Тойлан етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙЛАС= е т. *Тойға ортақтасу, ішінде болу.* Ертең жаңа жыл деген күн Бағила Ғалымжанға түрмысқа шықты, бұл екі қуанышты да бүкіл ел болып *т о й л а с т ы* (С.Досанов, Қыран.). Қызықтарын *т о й л а с ы п* қайт, Сәулешім, Қонақ бабын мұнда өзім табайын (Д.Әбілев, Миллиард.).

ТОЙЛАСУ *Тойлас етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙЛАТ= е т. *Той жасату, той-думанға бару, ішінде болу.* Елге келе бірер күн ойын-тойларын *т о й л а т а д ы* да, бәрі бірігіп, тап ештеңе болмағандай-ақ еңбекке араласып жүре береді (С.Сейтхазин, Хадиша). Алшынбек солайша *т о й л а т ы п* жүргенде, Жаңабазардағы Құралай бейнет үстінде еді (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

ТОЙЛАТУ *Тойлат етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙЛАУ *Тойла етістігінің қимыл атауы; той жасау, мерекелеу, атап өту.* Онкүндік мерекесі өткеннен кейін, мен Леон Исаевич Мирзоянға жолықтым да, алдағы жазда Сәкен Сейфуллиннің әдебиеттік еңбекке кірісуіне 20 жыл толуын Қазақстанда *т о й л а у д ы* өтіндім (С.Мұқанов, Есею жыл.). Саған соны қалай көрсетуді көптен бері ойлап, өсек айтқандай болмайын, өз көзімен көрсін деп, ақырында, мінеки, туған күнімді *т о й л а у д ы* ойлап таптым (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ТОЙЛЫ с ы н. *Ырду-дырдуға толы, думанды.* Ойлы да күнді кешемін, *Т о й л ы* да күнді кешемін. Деген жеріңнен шықпасам, Демім барында, кеш, елім (Т. Молдағалиев, Шақырады.).

ТОЙЛЫҚ с ы н. *Тойға деп аталған, соған арналған. Т о й л ы қ* ақша анамның қалтасына түсті, екеуміз де біртүрлі ой құшағында келеміз (А.Сатаев, Ақын.). Қасқарау бай той қылды, үлкен жиын, Байлықпен жасап жатты жұртқа сыйын. Өмірінде бір көрген бір қызығы еді, *Т о й л ы қ т а н* аямады жалғыз тиын (Қозы Көрпеш.).

ТОЙМАҚАЛА з а т. ә д е б. *Өнер, ғылым, әдебиет т.б. қайраткерлерінің белгілі бір мүшелді жасына байланысты оның еңбектерін, өмір жолын, қызметін қорытындылау мақсатымен жазылатын құттықтау мақала* (Қаз. лексика. жаңа қолд.). Бізде осы юбилейлерге байланысты жазылатын *т о й м а қ а л а л а р д ы ң* стилінде шаблон болған шиыр-

лау, таптаурын болған тар шеңбер, қысқасы, архисхематизмнен қарыс сүйем шыға алмаушылық бар (Сөзстан).

ТОЙМАЛ з а т. э т н. *Тойға жұмсалатын қаражат.* – Қарағым, сен кешсең аруақ та кешер. Марияның Үсенде қарызы қалғаны рас. Бірақ Әділде де осы үйде ілу, жыртыс, сүтақы, *т о й м а л* дегендей қарыздары бар емес пе? Ашуынды бізге беріп, кешкенің рас болса, бәрінің емін өзің тап! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТОЙМАСТЫҚ з а т. *Ашкөздік, тоғышарлық.* Ал толды дорбаң әбден, жетер, жаным! Жарылып тығыздалсаң кетер, жаным! Аз байлық емес бұ да, біле білсең, *Т о й м а с т ы қ* ете берме бекер, жаным! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТОЙНАҚ з а т. ж е р г. *Өкшесі түсті маталармен қапталған аяққиім (етік, кебіс). Т о й н а қ* өкшесі бар аяққап төзімді болады (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).

ТОЙНАҚЫ с ы н. *Тойынған.* Көктеуде отырғанда-ақ жал-құйрығы күзелген *т о й н а қ ы* құлын-тайлар бүйірлері жылтыңдап айдынды кешіп барып, кенет аяқтарының астынан шоршып түскен ақ шабақтан... безіп барады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ТОЙОН з а т. т а р. *Сахалар арасындағы билеуші топ өкілдерінің лауазымы. Т о й о н д а р д ы ң* жекеменшігінде көп малы болды және өздеріне бағынышты ұлыс адамдарын биледі. Якутия (Саха) Ресей құрамына енді (17 ғасырдың 2-жартысы). Мұнда *т о й о н д а р д ы ң* ірі жер иесіне айналуына мүмкіндік жасады (ҚҰЭ).

ТОЙПАҢ з а т. *Аяқ асты қақтығысып қала беретін албырттық, қызбалық.* Жастық шақтың *т о й п а ң ы н а н* арыла қоймаған Оспан кейінгі үш-төрт жыл ішінде хас болаттай тез шынықты (С.Омаров, Қызыл.). Дегенмен ерке қыздың өзі көрген әсерден қағытып, бұл *т о й п а ң д ы* жазып жіберді (Б.Шаханов, Ғашық.).

ТОЙПАҢДА= е т. *Құнжыңдап ширақ басып, есіп отыру.* Сиыр бас жібін үзіп, иен далаға *т о й п а ң д а п* лаға жөнейтін сияқты (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). Ұзаққа шабатын жүйріктің тосаңы болады, тер шыққанша бауырын жаза алмай *т о й п а ң д а п* отырады да, еті қыза жүйткиді (Ж.Орманбаев, Қос басшы).

ТОЙПАҢДАУ *Тойпаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙ-СОЙ з а т. с ө й л. *Той-томалақ.*

ТОЙТАҚ с ы н. ж е р г. *Жағымпаз. Т о й т а қ* ісімен жүрген мүсәпір (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОЙТАҚТА= е т. с ө й л. ***Тойтаңда.*** Өзінің осы *т о й т а қ т а п* келе жатқандағы бар медеуі шөп үйіндісіне жетсе, Астрахан қорғанына кіргеннен кем болатын емес (С.Бегалин, Сәтжан).

ТОЙТАҚТАУ *Тойтақта етістігінің қимыл атауы.* Қалаға барғасын айтшылап, ана үй, мына үй деп *т о й т а қ т а у ш ы* болма, – деп, Арын сырт айналып қала берді («Қаз. әдеб.»).

ТОЙТАЛАҢДА= е т. *Екі жағына қарай қиралаңдай басып, ақсаң-ақсаң ету.* Мәукіл *т о й т а л а ң д а п* өндіріс бөліміне қарай тартты (С.Бегалин, Уақыт.). *Т о й т а л а ң д а ғ а н* шоқай етік кекжиіп кейін тартады: томаршаға бұртылдап тайғанай береді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОЙТАЛАҢДАУ *Тойталаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙ-ТАМАША з а т. *Ойын-сауық, думанды жиын.* – Иә, ақсақал, *т о й-т а м а ш а* осы даңғыл жол үшін болар, – деп, қарап отырмайтын Жалмұхамбет сөзімді бөлді (Б.Момышұлы, Москва.).

ТОЙТАҢ з а т. *Қозғалысы ерсі, шолжаң қимыл, еркелік.* Тайман сойқаңдықпен сахарада еркін қамшы сілтегенмен, қала бұл *т о й т а ң д ы* көтермейді (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

ТОЙТАҢДА= е т. **1.** *Әрлі-берлі қиралаңдау, ақсаңдау.* Көшенің бойымен жоғары қарай *т о й т а ң д а п* біреу кетіп барады екен («Қаз. әдеб.). **2.** *Шолжаңдап, өрескел ерсі қимылдау.* Сонда олар ешбір кедергісіз төрімізге *т о й т а ң д а п* шыға келмек пе, Манас бойындағы біздің әскеріміз нені қарап отыр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Үй ішін тінте қарап, кемпірден басқа тірі жан жоғына көздері жеткен соң, мылтықтарын түсіріп, әкелерінің үйіне кіргендей *т о й т а ң д а п* төрге шықты (М.Құмарбеков, Асау.).

ТОЙТАҢДАТ= е т. *Шолтаңдату, еркелетіп жіберу.* Совхоз директоры Құлжабай қанын жерге тигізбей, кеудедегі жанын бергендей боп, мұлдем *т о й т а ң д а т ы п* жіберді (Е.Мырзахметов, Медет).

ТОЙТАҢДАТУ *Тойтаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙТАҢДАУ *Тойтаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙТАР= е т. **1.** *Қағылған шегенің не екі затты бекітетін темір тетіктердің екінші жақ шетін жалпақтап қайыру.* Бұл шешіміне ешбір шүбә қалдырмай, сом балғамен біржолата *т о й т а р ғ а н* шегенің ұшындай қайырып, мықтап түйіп байлап тастады (Д.Әбілев, Ақын.). Шегесінің жуандығы ортан қолдай болады, соны зіл балғамен ұрып *т о й т а р а д ы* (А.Жұмаділдин, Қайырлы.). **2.** а у ы с. *Меселін қайтарып, қағып тастау.* Бұлар да депутатқа ұзақ шұбырынды қошемет көрсете бастап еді, Айгүл тез *т о й т а р ы п* тастады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Мұндай дүниеқоңыз ниетті Дәулетхан жақтырмайды, қатты сөздермен *т о й т а р ы п* тастайын десе, әйелінің көңілін қимайды (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). **3.** а у ы с. *Жауға қарсы соққы беріп, бетін қайтару.* Арада бір сағаттай уақыт өтті, бұл уақыттың ішінде жаудың шабуылын бір рет *т о й т а р д ы қ* (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Ашық жерде, ақ қардың үстінде жатқан батальон күні бойы жаудың бес рет жасаған атакасын *т о й т а р д ы* (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ТОЙТАРҚАР з а т. э т н. *Ойын-тамаша аяқталды дегенді білдіретін белгі.* Үй иесінің әні ас

алдындағы *т о й т а р қ а р* үні есепті болды (М.Әуезов, Абай жолы). *Т о й т а р қ а р* алдында әкелінген олжаны бөліп беру үшін хан қай батырдың қандай ерлік көрсеткенін сұраған (І.Есенберлин, Алмас.).

ТОЙТАРМАЛЫ с ы н. *Қағып тастайтын, меселін қайтаратын.* – Басқаны білмеймін, менің де басым екеу емес, бұл бұрынғымен тең емес, бұны шығарған мен емес, оны тексеретін сен емес, – деп қысқа-қысқа *т о й д а р м а л ы* жауап берді де, келген кісі бейне бораннан кем емес, үй жығатын дауылдай, атын боранбайға бір салып құйындатып ала жөнелді («Жалын»).

ТОЙТАРУ з а т. з е р г. *Күміс, мыс, жез т.б. металдан бұйымға салынған төсеніш.* Күмістегенде жүгеннің кеңсерігі жақтауы қосылған жерлерін жалпақ, жұқа темір металдарды күміспен қаптап, ұсақ құйма түймелермен 4 жерінен жүгенге отырғызып, астына мыс, жезден *т о й т а р у* (төсеніш) ұстатып жасайды (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

ТОЙТАРУ *Тойтар етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Үштік заттардың ұшын қайыру.* **2.** а у ы с. *Меселін қайтарып, қағып тастау.* **3.** а у ы с. *Қарсы соққы беру, бетін қайтару.* Мақашев жаудың жасаған қарсы атакасын *т о й т а р у* үшін олардың келе жатқан бағытына өзінің бір минометін қалдырды да, басқа минометтерін оң қанатқа шығарды (Н.Төреқұлов, От кешу). Дұшпан самолеттері емін-еркін ұшып жүр. Күні бойы жаудың шабуылын *т о й т а р у д а м ы з* (Қ.Ошамбаев, Жорық жыл.).

ТОЙТАРЫЛ= е т. **1.** *Шегенің немесе екі затты бекітетін темір тетіктердің екінші жақ шетінің жалпақтап қайырылуы.* Онсыз да толқып келген жігіттің *т о й т а р ы л ғ а н* шегедей тауаны қайтып қалып еді (З.Шүкіров, Жас жесір). **2.** а у ы с. *Қарсы соққы берілу, беті қайтарылу.* Жаудың атакасы *т о й т а р ы л ғ а н* соң Төлегеннің сүйегі Бородиноның күншығыс жақ бетіндегі төбеге жерленді (М.Ғабдуллин, Ол күн.). Сол күшпен талай бетпақ *т о й т а р ы л д ы*, Сыбағам кеткен жұртта қайтарылды. Тас болып ұйықтаушы едім Түкті сезбей, Тастасам айтып-айтып айтарымды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТОЙТАРЫЛУ *Тойтарыл етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙТАРЫС[1] з а т. ә с к. *Шабуылдың бетін қайтаратын батыл қимыл-әрекет.* Ыбырай шал Әзімхан *т о й т а р ы с ы н а н* жым бола қалғасын Әлім де ол ниетінен тез қайтты (Д.Әбілев, Арман.). Жаудың бізді аз күнде қырып-жойып жібермек болған ниеті осы жерде *т о й т а р ы с* алып қана қойған жоқ, күйреп қалды (С.Бақбергенов, Белгісіз.).

Тойтарыс берді. *Бетін қайтарды.* Қайран елді қақсатып, Қабырғасын сөкпесін. *Т о й т а р ы с б е р*, қарсы шап, Бір қадам алға өтпесін (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ТОЙТАРЫС[2]**=** е т. *Тойтарыс берісу, жаудың бетін қайтарысу.* Сержант Әлдібай Оразымбетов гитлершілердің қарсы атакасын осылай *т о й т а р ы с т ы* (С.Сейітов, Сөз сұра.).

ТОЙТАРЫСУ *Тойтарыс етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙ-ТОБЫР з а т. *Әртүрлі себеппен жиылысатын дүрмекті жиын-той; той-томалақ.* Он бестен асқан соң *т о й-т о б ы р д а* өлең айтқанды мүсе етпей, заманындағы айтқыштардың бәрін айтысып, жеңген (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Аяз бұларды сыртынан білетін де: бір-екі рет *т о й-т о б ы р д а* көргені де бар-тын (Ә.Тарази, Қиянсоқпақ).

ТОЙ-ТОМАЛАҚ з а т. *Кішігірім ойын-сауық, шағын тамаша.* Бірер жерде *т о й-т о м а л а қ* болса, мүше Ыбрайым шалдың алдынан тарайды (Б.Майлин, Азамат.). Ойын-сауықта, *т о й-т о м а л а қ т а* т.б. жастардың бас қосуы әдетте айтысқа, әсіресе қыз (жас келіншек) бен жігіт арасындағы өлеңмен сөз жарыстыруға ұласады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ТОЙ-ТОПЫР з а т. с ө й л. ***Той-тобыр.*** Үлкендерге ілесіп *т о й-т о п ы р ғ а* бара қалса, өзгелердің балаларынікінен Жарбол киімі озық тұрады (Ғ.Орманов, Жүрек). Қазір не жаз басындағы жастардың арасында таң атқанша отырып өлең айтатын сайранды сауық жоқ, не көңіл көтеретін ел-елдің бас қосқан *т о й-т о п ы р ы* жоқ (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТОЙТӨБЕ з а т. э т н. *Байырғы қазақ қоғамындағы той салтанаты өткізілетін арнайы орын.* Жүйрік ем, өзі берген құдай қанат, Көрмеген құлау түгіл бір тайғанап, Басына *т о й т ө б е н і ң* ағып келіп, Кетуші ем абыройды тудай қадап (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Сары хан буыршын мініп аңға барды, Топта қамшы бастырмас жануарды. Күміс мылтық мойнына салды дағы, *Т о й т ө б е н і* бет қойып соған барды (Қозы Көрпеш.).

ТОЙТЫҚ с ы н. **1.** *Екі өкшесін екі жаққа баатын, қисық (өкше).* Жыпық сары темекісінің күлін етігінің *т о й т ы қ* өкшесіне қағып түсіріп, Күлпашқа жалт қарады (З.Жәкенов, Таң самалы). **2.** а у ы с. *Ақсақ, төкір.* Дүйсен *т о й т ы қ* келе жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОЙТЫҚТА= е т. *Екі өкшесін екі жаққа жіберіп, қисық басу, ақсаңдау.* Сонда қалың сақалды төртбақ кісінің *т о й т ы қ т а п* жүргенін көрген Шоқанның қызық көріп күлгені бар-ды (С.Бегалин, Бала Шоқан).

ТОЙТЫҚТАУ *Тойтықта етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙТЫҚ-ШОЙТЫҚ с ы н. с ө й л. ***Қисық-мисық.*** Елге күлкі етпе. Кейін *т о й т ы қ-ш о й т ы қ* десең, желкеңді үземін (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ТОЙХАНА з а т. <франц. restaurant> *Той жасайтын орын, банкет залы.* Ғумменен төртеу

болып барып түсті, Қонақтап, *т о й х а н а д а н* ас-су ішті. «Бір адам Киюлермен келіпті» деп, Сөз болды сол арада ішті-тысты (Т. Ізтілеуов, Рүстем.). Ертеңіне түс ауа *т о й х а н а ғ а* жұрт жан-жақтан лек-легімен келе бастады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ТОЙШЫ з а т. *Тойға келген кісі. Т о й ш ы л а р д ы* әуелі той жасап, тілеу тілеп отырған шаңырақ-қа кіргізіп «Тілеуіңіз қабыл болсын» айтқызып, шашу шашқызады, бір-біріне ризалықтарын білдіртіп дидарластырады. Той иесінің ақ дөмін ауыз тигеннен кейін адамдарды шығарып, жас ерекшеліктеріне қарай реттеп, арнаулы үйлерге орналастырады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.). Алдымнан даяшылар келді шауып, Толықсып аттарынын баурына ауып. Құрметтеп *т о й ш ы л а р д ы* алып кетті, Мен қалдым қыр басында есім ауып (К.Әзірбаев, Шығ.).

ТОЙШЫЛ с ы н. *Сауықшыл, тойқұмар, той жасағыш. Т о й ш ы л* қонақтардың қайсысы қайда орналасуы күн бұрын белгіленгенде, қазақтарға бір сәудегердің Балчукидегі «Тоқырау» аталатын ағаш үйі бір жұма тұрады деген есеппен қырық үш сом елу тиынға жалданған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Т о й ш ы л* болса, Думансыз жүдер кісі. Тұлпар емес – Тұлпардың шідерлісі! Барған ісің бітсе де кете алмайсың, Басқаның да келмейді жібергісі (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТОЙШЫЛА= е т. *Той тойлап кету.* –Батыр, көңілің хош емес қой, көрші ауылға барып, *т о й ш ы л а п* қайт, көкпарға қызып кетіп, жығылып қап жүрме (Д.Досжанов, Зауал).

ТОЙШЫЛАУ *Тойшыла етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙЫМ з а т. *Ішіп-жемге, рухани жан азығына деген ризалық, қанағат, нысап.* – Көңіл шіркінде, бірақ *т о й ы м* бар ма. Әбсаттар іштей бұл тіршілігін пәлендей қанағат ете қоймаушы еді (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

Тойым жоқ. *Қанағатсыз, ашқарақ, қомағай.* Қойыңды кешкі суыққа ұрындырып алма, *т о й ы м* жоқ мал ғой, бүгінгідей суықта күкістігін алса болады (А.Сейдімбеков, Ақиық). Бірақ *т о й ы м ы ж о қ* Тұрлыбай оның бәріне де қанағаттанбай, Біржанның көркем жанын түсінбей, тек «мал табушы ұл» деп қарайды (А.Жұбанов, Замана.)

ТОЙЫМДЫ с ы н. *Қарынды тез тойғызатын, тоқ.* Дәріпбектің мына тағамы тамаша тәтті ас көрінуші еді, әрі біріншісіне ет, екіншісіне быламық – екі тағамнан құралған тамақ *т о й ы м д ы* болатын (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Әрі тәтті, әрі *т о й ы м д ы,* ауқат, әсіресе бұл тағамға егде ер кісілер әуес (С.Қашағанов, Ыстық.).

ТОЙЫМДЫҚ з а т. *Барға ризашылық, қанағаттық.* – Бүгін бар қуатың бетіне шығыпты, тек жұрт көзіне *т о й ы м д ы қ* берсін! – деп, жақындап кеп, Жаңыл мені жеңімен түртті (Б.Нұржекеев, Күйтолғақ). Көбелектей қалбаңдаған Алексей: «Адамның көңілі мен көзінде *т о й ы м д ы қ* жоқ. Өлгенде ғана бір уыс топыраққа тояды», – деп күбірледі (Д.Жанботаев, Жер жылуы).

ТОЙЫМДЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Тойымдық.*** – Жоспар орындайсың, жалақың жақсы, ай сайын сыйлық аласың. Саған сонда да тапқан табысың аз боп көрінеді. Оның себебі, *т о й ы м д ы л ы қ* жоқ (А.Жақсыбаев, Бөгет).

ТОЙЫМСЫЗ с ы н. **1.** *Ашқарақ, қомағай.* Көшсем деген салқынмен таң атарда, Жүгін артпай әлі отыр сары атанға. ...Қос қарлығаш тынымсыз жем тасуда, Ұядағы *т о й ы м с ы з* балапанға (М.Мақатаев, Шығ.). Бірақ ертеңінде *т о й ы м с ы з* қара құс қайтадан ұшып келіп, оның бүйірінің тағы да дал-дұлын шығарады (Ә.Нұршайықов, Батыр.). **2.** а у ы с. *Еш нәрсеге қанағаты жоқ, нысапсыз, ашкөз.* Бір-бірімен апалы-сіңлідей тату құрбылардың бойындағы жарастыққа Ақан *т о й ы м с ы з* көзбен қарап отыр (С.Жүнісов, Ақан сері). Әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі *т о й ы м с ы з,* тыйымсыз, өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады (Абай, Тол. жин.).

ТОЙЫМСЫЗДАН= е т. *Көзі тоймай ашқарақтану, қомағайлану.* Ентігін басқан бала айна көлдерге, қалың орманға, алыстан мұнартқан көгілдір тауларға дейін *т о й ы м с ы з д а н а* қарайды (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТОЙЫМСЫЗДАНУ *Тойымсыздан етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Барға қанағат етпейтін ашқарақтық, нысапсыздық.* Кірпік қақпай қадалған көз қарасынан өзімшіл, ашқарақ *т о й ы м с ы з д ы қ т ы* таныды (А.Жақсыбаев, Бөгет). Ол алыстан бір керемет нәрсені көріп, соған таңырқай қадалған секілді, жүзінде ашқарақ шабыт, *т о й ы м с ы з д ы қ* белгісі бар (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ТОЙЫН с ы н. *Отты, шүйгінді (жер).* Қабекең де өрлепті Шидің бойын, Шөбі шүйгін жер ғой деп малға *т о й ы н* Кейде жау боп Матаймен, кейде бітіп, Есі-дерті Шыңғыста – айтпайды ойын (Ш.Құдайбердиев, Өлең.).

ТОЙЫН= е т. **1.** *Қарны тою, молшылық болу, ішіп-жемі мол болу.* Ойың көкпен ойылған, Қом жасап түйең тойынған, Жылқыңның шабы бусаған, Ыңыранып қой жусаған (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Елге келгелі жаман аттың бүйірі шығып, *т о й ы н ы п* қалған екен (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **2.** а у ы с. *Масығу.* Асыранды күшігің Байқамасаң пышынын *Т о й ы н г а н* соң жау болмақ. Бабын тауып қарасаң, Бағуға қарап жарасаң, Еккенің бақша, бау болмақ (Қабан жырау, Алтын қазық). – Кесапат осы күнгі болып жатқан Қарғысым қалың елді менің атқан, Құтырып кеткен жоқ па иттен жаман *Т о й ы н с а,* асыраған иесін қапқан (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** а у ы с. *Мауқы басылу, орны толу, үміті ақталу.* Сені қыссам көкірегім ашылып, *Т о й ы н г а н д а й* болады туғалы бір аш үміт. Бірге жасай берейін өзіңменен, құ-

лыным, Келетұғын жылдарға қайтем енді асығып (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Тойын болу. ж е р г. *Жердің от болуы.* Жері *т о й ы н б о л ы п* қалыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тойын жер. ж е р г. *Сазды жер. Т о й ы н ж е р д е* мәшінді ақырын жүргіз, жол тайғақ екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОЙЫНДЫР= е т. *Тойдыру, тойғанша ішіп-жегізу, ішіп-жемін мол беру.* Қоспан өлген қойдың етіне Құтпан мен Майлыаяқты *т о й ы н д ы р ы п* алып, таң қылаң бере қойын айдап жүріп кетті (Т.Ахтанов, Боран). Бағдатта көп күн жатты сейіл құрып, Нашардан алғыс алды *т о й ы н д ы р ы п*, Жол жүріп Шамға келе жатқанында, Тоғайға өлік жатқан келді жуық (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТОЙЫНДЫРУ *Тойындыр етістігінің қимыл атауы; тойдыру, тойғанша ішіп-жегізу.* Қойшының міндеті, біріншіден, қойды *т о й ы н д ы р у* болса, екіншіден, жайылым отын тұяқ кесті етіп тоздырмау (Ғ.Қыдырниязов, Шопан.). Сенің ақың кемімейді. Алдына салып бер де, қалай жайып, қалай *т о й ы н д ы р у* жолын үйрет (Қ.Толыбаев, Өжеттер).

ТОЙЫНТ= е т. *Тойғызу, тойындыру.* Күзектің ақ от, қара отын қыс түспей малға жақсылап жегізіп, *т о й ы н т у* үшін, ауыл-ауылдар шашырап қонғанды тілейді (М.Әуезов, Абай жолы).

ТОЙЫНТУ *Тойынт етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙЫНУ *Тойын етістігінің қимыл атауы; тою, тамағы, ішіп-жемі мол болу.* Оның есесіне биылғы шөптің шығымы, малдың *т о й ы н у ы* секілді бейкүнә жайлар сөз болды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Нұрмағамбет жалшылыққа тұрған соң, ол үйдің тұрмысы шынында да алға басып, тамағы *т о й ы н у д ы ң* үстіне, алғаш киім-кешек, төсек-орын, ыдыс-аяқ қосыла бастады (С.Мұқанов, Балуан Шолақ).

ТОЙЫҢҚЫ с ы н. *Ішіп-жемге тойған, қанағаттаныңқы.* Ауылда азын-аулақ нан жеп өмір сүретін *т о й ы ң қ ы* бірер семья бар (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.).

ТОЙЫҢҚЫРА= е т. *Ішіп-жемге қанағаттаныңқырау.*

ТОЙЫҢҚЫРАУ *Тойыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТОЙЫС= е т. **1.** *Тойынысу.* **2.** а у ы с. *Риза болысу, сүйсінісу.* Туысқандар Шортақтың аға үйінің төрінде аюдай аунап жатқан пейіліне, көрікті келіндеріне сырттай *т о й ы с а д ы* (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ТОЙЫСУ *Тойыс етістігінің қимыл атауы.*

ТОЯНА з а т. э т н. *Тойға апаратын тарту, сый.* Бір қолында *т о я н а ғ а* деген тартуы, бір қолында балдақ (Ш.Мұртазаев, Жүрек.). Той *т о я н а с ы м е н* қызық (Мақал).

ТОК з а т. ф и з. *Өткізгіш бойында қозғалып тұратын электр қуаты.* Зиябектен көріп үйренген әдетімен *т о к* тетігін ағытып қайта жалғап, қырғы жүзін ауыстырып, сыртқы қырын дүп-дүрыс шығарды (С.Бегалин, Сәтжан). *Т о к т ы ң* қуаты көп болған кезде іске қосылатын релесі бар, бірнеше рет пайдалануға болатын автоматты токқағары қолдану балқымалы токқағарларға қарағанда әлдеқайда тиімді болып есептеледі (Шаңырақ энц.).

Ток көздері. ф и з. *Әртүрлі энергия түрлерін электр энергиясына түрлендіретін құрылғылар.* Химиялық *т о к к ө з д е р і* бірінші реттік (бірінші реттік элементтер және олардан құралған батареялар), екінші реттік (электр аккумуляторлары және аккумулятор батареялары) және отындық элементтерге бөлінеді (ҚҰЭ).

Ток күші. ф и з. *Электр тогының скалярлық сипаттамасы. Т о к к ү ш і н і ң* бірліктердің халықаралық жүйесіндегі өлшем бірлігі ампер (А). *Т о к к ү ш і н* амперметрмен өлшейді (ҚҰЭ).

ТОКАРЬ ор. з а т. ***Темір ұста*** *(темір, ағаш тетіктерді жонатын істің шебері).* Станокті бала жігітке ұстатып, қасында жай тұрған москал орыс *т о к а р і н і ң* мазасы жоқ (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Ержұмат әскерге баратын болды, ол үш жылдан бері мына заводта *т о к а р ь* болып істейтін (С.Бегалин, Сәтжан).

ТОКАРЬЛЫҚ с ы н. *Темір ұстаға қатысты, ұсталық.* Бүкіл заводқа қадірі бар, *т о к а р ь л ы қ* станокта жиырма бес жыл істеген, темірдің нағыз шебері бір қарт бар екен (З.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Олар бүлінбей аман қалған *т о к а р ь л ы қ* станокті өздерімен бірге ала келіпті (С.Бақбергенов, Октябрь.).

ТОККАТА [итал. toccata] з а т. м у з. *Фортепиано не орган аспаптарына орналып жазылатын қиын пассажды, өте жігерлі, жылдам, екпінді орындалатын шығарма (пьеса). Т о к к а т а н ы ң* музыкалық ерекшелігі: екпіні жылдам, үздіксіз қайталанып ойнақы орындалады (Н.Тифкиди, Музыка жанр.).

ТОККҒАҒАР з а т. ф и з. *Электр желісін, басқа электрмен қоректену көздерін қысқаша тұйықталу салдарынан болатын токтың кенет шамадан тыс артып кетуінен қорғауға арналған тетік.* Тұрмыста балқымалы *т о к қ а ғ а р л а р* жиірек қолданылады. Мұндай *т о к қ а ғ а р л а р д а н* ток белгілі бір шамаға арналған тез балқитын сым (әдетте, қорғасын) арқылы өтеді. Ток шамадан артып кеткенде әлгі сым балқиды да, сол учаскені немесе бүлінген приборды ажыратып тастайды (Шаңырақ энц.).

ТОКОГРАФ з а т. т е х. *Қан қысымын анықтайтын құрал.* Қан қысымын анықтайтын *т о к о г р а ф т ы* кез келген уақытта сумкаға салып алып жүріп қан айналымын өлшеуге болады («Лен. жас»).

ТОКОФЕРОЛ [ағыл. tocopherol] з а т. ф а р м. *Бедеулікке қарсы қолданылатын дәрумен; Е витамині.* Ал мал майымен салыстырғанда мақта ма-

йында *т о к о ф к е р о л* 8- есе көп (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Сол сияқты жүгерінің бас жарған тұқымында, сая және мақта майында *т о к о ф е р о л* көп болады, – дейді (Құс өсіруші.).

ТОКСАПИН з а т. ф а р м. *Ара уынан жасалған дәрі. Т о к с а п и н н і ң* жансыздандыратын, суық тигенді бәсеңдететін және көптеген микроорганизмдерге антибактериялық қасиеттері мол (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТОКСИКОЗ [грек. toxikon] з а т. м е д. ***Итжерік.*** *Уыттың денеге жайылуы; екіқабат әйелдің жүрегі айнып, тамаққа тәбеті тартпауы, ағзаның әлсіреу кезеңі.* Аурудың екінші кезеңі *т о к с и к о з* немесе улану кезеңі деп аталады (Е.Наурызбаев, Төл ауру.). Екіқабат уақытта тамақты дұрыс, бірқалыпты ішу *т о к с и к о з* сияқты екіқабат мезгілдің ауыр асқынуларының алдын алу шарасы болып табылады, – дейді (Қ.Өтегенова, Аборт. зияны).

ТОКСИКОЛОГИЯ [грек. toxikon – у, logos – ілім] *Медицинаның удың қасиеттерін, ағзаға тигізетін әсерін, улану салдарынан туатын өзгерістерді, уланған адамды емдеу әдістерін зерттейтін саласы. Т о к с и к о л о г и я н ы ң* бірнеше салалары бар. Мысалы, әртүрлі жануарлар мен өсімдіктердің химиялық заттарға қайтаратын жауабының ерекшеліктерін салыстырмалы *т о к с и к о л о г и я*; ал ауылшаруашылық жануарлары мен кәсіптік аңдардағы осындай ерекшеліктерді ветеринарлық *т о к с и к о л о г и я* зерттейді (ҚҰЭ).

ТОКСИН [грек. toxikon] з а т. м е д. *Улы заттар.* Ыстықтың әсерімен *т о к с и н* тектес улы заттар пайда болып, протоплазма уланады (Ж.Әбиев, Биология.). Сонымен қатар *т о к с и н* қанның ақ түйіршігін уландырып, олардың фогоцитарлы қызметін жояды (Е.Наурызбаев, Төл ауру.).

ТОКСОПЛАЗМОЗ [лат. toxoplasmosis] з а т. м е д. *Паразит арқылы жұғатын инвазиялық ауру. Т о к с о п л а з м о з* қоздырғышы – пішіні жарты ай не апельсин бөлігіне ұқсас паразит токсоплазма. Алғаш рет 1908 ж. француз ғалымдары Ш.Николь, А.Мансо Тунисте африкалық кеміргіштерден (Ctenodactylus gondii) және италиялық ғалым Ф.Сплендоре Бразилияда қояндардың органдарынан тапқан (ҚҰЭ).

ТОҚ[1] с ы н. **1.** *Ішіп-жемі мол, жеткілікті, аш емес.* Жас келіншек – *т о қ* қонақ, Болмайды тіпті сұғанақ. Арып-талып жүрсе де, Ойлайтыны жақсы атақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Шомылуға қолайлы уақыт сәске мен намаздыгер (екінді). Сөзден артық жоқ мұрам, Сөздің биік Кавказы... Самғамайды *т о қ* қыран, Түлкі алмайды *т о қ* тазы (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // *Ішіп-жемнен уайымсыз, қарны тоқ адам.* Баланы біраз кемпір аялдатты, Шешініп шым үйінде жайлап жатты, Аш білер ас қадірін, *т о қ* білмейді, Қара тер қатқан еттен судай ақты (О.Шипин, Дастан.). **2.** а у ы с. *Ауқатты, әлді.* Тривандрум уәлаяттары адам тірлігі жағынан аса жайлы, бай да *т о қ,* жақсы өлкелер тәрізді (М.Әуезов, Индия очерк.). Украин переселендері де көз жасын төгіп, егіліп жылайтын да ен далаға көз жіберіп іздейтін, қуанышты, *т о қ* өмірді арман қылатын («Әдеб. майданы»). **3.** а у ы с. *Жұп-жуан, толық.* Қос өрім *т о қ* бұрымы орындықтың арқалығына орала берген соң, иығынан асырып, алдына салды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бойы ортадан биіктеу, *т о қ* балтырлы, толықша қыз, тұла бойында көзі-ақ ғажап (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Көңілге тоқ санады. *Іштей арқа сүйеп, жұбаныш тұтты.* Биыл қыстың басы жұмсақ боп, *к ө ң і л г е т о қ с а н а п* жүргенде... енді мінекей аяқ жағы бұзылатын түрі бар (Т.Ахтанов, Боран). Тәтті арманын *к ө ң і л і н е т о қ с а н а п,* Күте берді сағат санап, сәт санап. Кейде аусар тағдырына нала боп Көкірегінде маздап, ұйтқып жанады от (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Көңілі тоқ. *Іштей сенім артып, қанағат тұтқандық; сенімі күшті, көңілі хош.* Сыйластыққа *к ө ң і л і м і з т о қ* болды, Қырғи мінез қырғын сөз де көп болды. Тәуба деймін, құдай оңдап қазақты Жүзге бөлу осы жолы жоқ болды (К.Салықов, Жезкиік). Дүниелікке *к ө ң і л і т о қ,* Ағайынға бауырмал. Тәкаппар, жалған онда жоқ Айнымас жүрек, күлкің – бал (Абай, Тол. жин.).

Қалтасы тоқ. *Ақшасы көп, бай.* Даулы мал – ебін тапқан шешендікі, Пыш-пышқа бағы ашылған көсемдікі. Еті мал, қымызы мол, *қ а л т а с ы т о қ,* «Мінеки, мен-ақ кісі» дегендікі (С.Дөнентаев, Шығ.).

Қоржыны тоқ. *Алып келе жатқан дүние-мүлкі мол.* Беталысы поселкедегі төркіндеріне бара жатқан сияқты, *қ о р ж ы н д а р ы т о қ* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Тамақ [қарын] тоқ. *Уайымсыз, қаперсіз, молшылықта жүрушілік, ішіп-жегенге мәз болу, бір тамақтың ғана қамын ойлау.* Жігітті шешенсінген дауда сына, Мақтаған қырандарды ауда сына. Әркім-ақ *т а м а қ т о қ т а* үйде батыр, Батырсынған жігітті жауда сына (Қабан жырау, Алтын қазық).

Тоқ бие. *Семіз бие немесе қоңданып, оты қанып, тойынған бие* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Тоқ қарынға. *Тыңқия тойып алып, ас іше салысымен.* Тал түсте, күн қызып тұрғанда суға түспе. Тамақтан соң *т о қ қ а р ы н ғ а* суға түспе. Қызып я терлеп суға түспе, әуелі қызуыңды басып, теріңді кептір (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Тоқ ішек. *Адам мен жануарлар ішегінің ащы ішектен кейінгі бөлімі.* Бөкең Түкеңнің бетіне қарап бір жымың етті де: – Досым, әдейі саған сақтап қойып едім, – деп жерді бір-екі тырнап жіберіп, семіз қойдың *т о қ і ш е г і н* суырып алды (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Бұл дәрілер көбіне, *т о қ і ш е к т і ң* жиырылуын күшейтеді жә-

не ұзаққа созылған іш қату ауруына шалдыққан адамға емге беріледі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Ішкен мас, жеген тоқ. *Көңілі жайбарақат, уайым-қайғысыз.* Шыныменен тамам ел Кете ме екен ит бола, *І ш к е н і м а с, ж е г е н т о қ* Уайым айтар біреу жоқ, Тым болмаса болмады «Бұлт ала, жер шола» (Абай, Шығ.).

ТОҚ[2] з а т. *Тоя ішіп-жеген астың қуаты.* Жалғыз-ақ бүгін таңертең азғана ас құйылған екен, соның *т о ғ ы* қаша қоймады ма деген күдік бар (М.Әуезов, Қараш.).

Тоқ басу. э т н. *Ас сіңіру үшін желінетін жеңіл тағам, қымыз ішу.* Ата-бабамыз алып денелі болған, өткен заманда ет желініп, сорпа ішіліп, тіс шұқи отырып құрған біраз әңгіме-дүкеннен кейін «*т о қ б а с у ғ а*» қуырдақ немесе мипалау, палау жеген. Кейін қымыз ішу басталады (Қаз. ұлттық тағам.).

Тоғын басты. *Ішкен-жегені қорытылғанша бой жазып, демін алды.* Сүттің *т о ғ ы н б а с ы п,* қойшы саптыаағын жанына байлады (І.Жансүгіров, Шығ.).

Тоғын шайқады. а) *Шырқын алды, берекесін қашырды.* Кейбір Теміртас сықылды қазан бұзарлар момын шаруаның *т о ғ ы н ш а й қ а п,* үрейлендіріп қояды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). ә) *Ішкен-жегенін араластырды.* Бағымда тұрған атты міне шауып, *т о ғ ы н ш а й қ а д ы* (Ауызекі).

ТОҚ[3] з а т. ж е р г. *Бестіге барабар қоңды жылқы.* «*Т о қ*» бұл елдің кесіктерінде не жақсы ат, не құлынды бие, не бұзаулы сиыр болады. Абайдың айтқанындай он «тоқ», пәлен «қақ» деп өлшенетін, бестіге барабар мал бастары тегіс түгелденеді (М.Әуезов, Абай жолы).

ТОҚ е л і к. *Кенет құлаған не қатты затты ұрған кезде шығатын дыбысты бейнелейтін сөз.*

Тоқ етті [еткізді]. *Бір дүркін тоқ еткен дыбыс шықты.* Құдиярдың маңдайы жерге *т о қ е т е* түсті, тұра сала «асау қараны» қамшымен шықпыртып қояды (Д.Әбілев, Ақын.). – Тауасаров әлдекімдерге құжырланған сыңайда қолымен столды *т о қ е т к і з д і* (Е.Ахметбеков, Ақдала).

Тоқ етіп алды. ж е р г. *Ұйықтап, көз шырымын алды.* Шаршап келген шығарсың, кішкене жатып *т о қ е т і п а л* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тоқ тұрды. ж е р г. *Дайын, әзір тұрды.* Мен барсам Мақан жүруге *т о қ т ұ р* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОҚАЙЛАС= е т. *Бір жерде бас қосысу, кездесу.* Кеңестің тетігіне мен де жараймын деп, Міне, бәріңнің басың *т о қ а й л а с қ а н д а* уәдемді орындауға мен де кеп тұрмын (М.Әуезов, Тас түлек). Той соңынан немесе ертеңіне кешкі сағат сегізде ауыл шетіндегі екі ұста дүкенінің (я төрт қабырғасы ғана қалған қой қораның) тасасында екі-үш жігіт *т о қ а й л а с а д ы* (М.Мағауин, Қиянда.).

ТОҚАЙЛАСТЫР= е т. **1.** *Кездестіру, жолықтыру.* Әнекеңді өз әкесіндей көріп кеткен Жасұлан ержетіп, жоғары оқу орнына аттанғанда тағдыр оларды тағы да *т о қ а й л а с т ы р г а н* (Б.Тоғысбаев, От пен күл). Тағдыр енді, міне үшеумізді бір отбасына *т о қ а й л а с т ы р д ы!* (І.Жақанов, Махаббат вальсі). **2.** а у ы с. *Түйістіру, ұштастыру, сәйкестендіру.* Әнуар осы үш шындықтың басын сәтті *т о қ а й л а с т ы р а* алған актер (Қ.Уәлиев, Сахна.).

ТОҚАЙЛАСТЫРУ *Тоқайластыр етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚАЙЛАСУ *Тоқайлас етістігінің қимыл атауы.* Енді ауыл-ауылды аралап, өз көңілдеріне алған жайлардан сыр-сияпат ұқпақ. Мына бір *т о қ а й л а с у д а* соның қамына көшкелі отыр (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл). Бұл аттың тағылуы – сауыншы, бұзаушы, қарауылы бар отызға жуық қызкеліншектің бір жерге *т о қ а й л а с у ы н а* байланысты туса керек (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

ТОҚАЙРА= е т. *Тоқтап қалу, тоқырау, тосылу.* Жігіт ойы тасқа соғылған бекіре тұмсығындай *т о қ а й р а п* қалды (Б.Әбідразақов, Сандалкөк). Манап не істерін білмей, аз *т о қ а й р а п* тұрып қалған (Ж.Түменбаев, Тас бөгет).

ТОҚАЙРАС= е т. *Тоқырап қалысу.* Әңгіме тоқтап, бірін-бірі танымайтын адамдардың томсарысып, *т о қ а й р а с ы п* қалатын кезде, сөйлесе отырғым келіп, Әсем жеңгейге қарадым (С.Мыңжасарова, Замандас.).

ТОҚАЛ[1] з а т. э т н. *Бәйбішенің үстіне алған әйел.* Бір ұл бар *т о қ а л ы н а н* Барғана атты, Қоя ма қазақ тұтпай ескі салтты? «Аға өлсе, жеңге мұра» деді-дағы, Қатын ғып Былқылдақпен бірге жатты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ой, тоқалда басың қалсын, *т о қ а л,* тоқал деп әлі құрығаныңды білмессің (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тоқалдан туды. *Басқалар алған еншіден құр қалды.* Мен *т о қ а л д а н т у ы п п ы н* ба, мені неге ала кетпейсіңдер (Ауызекі).

Тоқал етті. *Тоқалдыққа алды.* Ойына кіріп шықпайды Зылиқаның мұң-зары, *Т о қ а л е т і п* бір құшу Жүректегі арманы (О.Шипин, Дастан.).

ТОҚАЛ[2] с ы н. *Мүйізі жоқ тұқыл (мал).* Мен көргенде *т о қ а л* ешкінің басындай жалпақ төбелісі де, я қамыс, я сабан жабылған нар өркеш үйлері де болатын (Ғ.Сланов, Домбыра.). Демнің арасында шағын ауылға қимыл араласқан, көршінің *т о қ а л* сиыры да маңғаз басып, өріске беттеп барады (Д.Досжанов, Кісі.).

Тоқал ешкідей қылды. *Бөтенсіп, жатырқап бәрі тұртпекке алды.* Жазғанды сонша іліп-қағып, *т о қ а л е ш к і д е й қ ы л д ы ң д а р-а у* (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Тоқал найза. *Ұшы жоқ, ұшы майырылған найза.* Бәйге жасап, аударыспақ, *т о қ а л н а й з а м е н* сайыс болды (Батырлар жыры). Бұған қарсы кім шығады деп тұрғанда, Шынбай мінгені Ағыбайдың күзеулі кержайдағы, ертоқымы жоқ, атына салғаны қостың түндігі, қолында *т о қ а л н а й з а с ы,*

жетіп келіп: «Аға-еке, найзаңды бер, мен шығамын», – деді («Жұлдыз»).

Тоқал үй [там]. *Төбесі жайдақ, шатырсыз үй.* Иә, Нариман боран басып қалған өзінің кішкентай *т о қ а л ү й і н і н* қарын қалай аршыған (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Қамыспен жабылып, төбежабыны қаңқасымен қоса тып-типыл етіп сыланатын болғандықтан, *т о қ а л т а м* деп атаған (Ө.Жәнібеков, Шығ.).

ТОҚАЛДА= е т. **1.** *Қунтитып тұқылдау.* **2.** ж е р г. *Қырқып жеу.* Жоңышқаға мал түсіп, кейбір жерін *т о қ а л д а п* тастапты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОҚАЛДАЙ с ы н. *Тоқал сияқты.* Бірақ қанша маңғазданып, нық отырғанмен, дәл жас *т о қ а л д а й* адамды еріксіз тартып, елегізетін сүйкімді әрі жарасымды мінез-құлық көрінбейді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Қара *т о қ а л д а й* байыпты жас әйел, Зейнештей сыпайы әрі көрікті қара торы келіншек – бәрі бірдей домбыра ұстаған құда жігітке назар аударды (Ә.Көшімов, Лашын.).

ТОҚАЛДАН= е т. *Қунтиып тұқылдану.* Біз де оған ілесе шығып, оқ қырқып басы *т о қ а л д а н г а н* қарағайдың арасына келдік (Ж.Жұмақанов, Москва.).

ТОҚАЛДАНУ *Тоқалдан етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚАЛДЫҚ[1] з а т. *Әйел үстіне тигендік.*

Тоқалдыққа алды. *Әйел үстіне әйел етті. Т о қ а л д ы қ қ а а л м а қ ш ы,* Тоқсандағы надан шал. Биқада әркім ойы бар, Қолға түссе тойы бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Оспан бәйбішенің үстіне *т о қ а л д ы қ қ а* Байбосынның қызын *а л ғ а л ы* отырған Қасым досының қасына еріп келген (М.Әуезов, Қараш.).

ТОҚАЛДЫҚ[2] з а т. *Мүйізі жоқтық, тұқылдық.* Мүйізінің *т о қ а л д ы ғ ы* болмаса, бұл ешкіде айып жоқ (Ауызекі).

ТОҚАЛТІС з а т. з о о л. <лат. microtinae> *Құйрығы келте, денесі жіңішкелеу, жатаған келген сұр тышқан; кеміргіштер отряды, аламан тұқымдасының бір тармағы.* Мәселен, саршұнақ, қаптесер, *т о қ а л т і с,* аламан, егеуқұйрық сияқты зиянкес кеміргіштердің әрекеті салдарынан дәнді дақылдар өнімі жыл сайын шамамен 6–8 процент кемиді екен (Х.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.).

ТОҚАНАҚ з а т. ж е р г. *Темекінің байламы.* Он *т о қ а н а қ* бір жәшік болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОҚАТАЙ: тоқатай жілік. ж е р г. ***Тоқпан жілік.*** *Т о қ а т а й ж і л і к* кәделі жілікке жата ма, апа? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Сирақтың *т о қ а т а й ж і л і к п е н* ұштасқан тұсынан жылан иректеніп қан ақты (Т.Есімжанов, Дала тынысы).

ТОҚАШ з а т. **1.** *Қалыңдау етіп жайылған қамырды әртүрлі етіп кесіп, майға пісірген бауырсақ.* Баданадай болып, майға піскен болпылдақ *т о қ а ш* жерге бұршақша төгілді (С.Бақбергенов, Қайран.). – Хош, қайдан оралдың, той тарқады ма? – дейді үй иесі қонақтың алдына дастарқан ортасындағы *т о қ а ш* пен құртты ысырып жатып (Б.Шаханов, Ғашық.). **2.** *Қалыңдау етіп, тандырға пісірілген кішкене дөңгелек нан.* Естай арбаның арт жағындағы қапшықты әкеліп, ішінен үлкен банкіге құйылған қымыз бен пісірілген ет, бірнеше ақ *т о қ а ш* шығарды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Отанның барлық балалары ақ *т о қ а ш* тәтті нан жесін деп, тау-тау астық тиелген баржаларды сүйретеді (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

ТОҚАШТАЙ с ы н. *Тоқаш сияқты, топ-томпақ.* Қасында беті піскен *т о қ а ш т а й* қызара бөртіп тұрған ұлы бар (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). – Пейіліңізге рахмет, – деп бапты қол пісірген ақ *т о қ а ш т а й* қыз сөзді қағып алды (С.Бердіқұлов, Аспан.).

ТОҚБАСАР з а т. **1.** *Тамақ ішіп болғаннан кейінгі ас сіңіретін бойжазыс.* Тамақ ішіп болған соң Әбіл: – Жігіттер, енді *т о қ б а с а р* жасаймыз, серуенге шығамыз, күрес болады – деді (М.Тоқжігітов, Ән.). **2.** *Ас сіңіретін жеңіл тағам. Т о қ б а с а р г а* – балмұздақ! (Ауызекі).

ТОҚБӘЙГЕ з а т. э т н. *Атты жаратпай-ақ қосатын, жақын қашықтыққа болатын жарыс.* – Ертең *т о қ б ә й г е* болады, аттарыңызды дайындай беріңіздер (Қ.Исабаев, Айқыз). Көкпары, теңге алмақтар болып жатыр, Талайлар аттан құлап талып жатыр. *Т о қ б ә й г е,* жорға бәйге, құнан бәйге, Біреу озып, біреулер қалып жатыр (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

ТОҚЕТЕРІ з а т. **1.** *Істің ең басты түйіні, қысқа мәні, тұжырымы.* Табын көшіне енді бұл арада қалуға болмайды, бала-шағаны алмас үшін, *т о қ е т е р* шешімге келгенше қалың ел осыдан күншілік жердегі Мұғалжар тауының батыс саласындағы қалың жыңғылға көшіп, әзірге бой тасалай тұрғаны жөн (І.Есенберлин, Қаһар). Қой, Асылгүл айтқандай, шынында да Ғайни жайын қайыстай созбай, енді мен саған *т о қ е т е р і н* айтайын оның (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). **2.** *Сатылар бағa, ақтық құн.* – Имаш ағзам саудасы мә, елу сегізге ала бер. – Әкел қолыңды, *т о қ е т е р і* елу бес (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Қанша алсаң да, қане, *т о қ е т е р і н* ата, – деп қылтиған үміт жібін жоғалтып алатындай Әкім асыға сөйледі (Ә.Әзиев, Жезтау).

ТОҚЖАРАУ з а т. **1.** *Бәйгеге жаратылған, бірақ қиы түсіп, іші тазаланбаған ат.* Ерболдың жетек аты бар-ды, өз аты *т о қ ж а р а у* қара-шұбар, күрең төбелдің тізесіне шыдамады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Тоя тамақ ішпеген, бірақ аш емес.* Бірақ түк берекеміз жоқ, көбінесе *т о қ ж а р а у* жүреміз (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). **3.** а у ы с. *Біршама күші, әл-қуаты бар.* Бұлшық еттері шақпақ-шақпақ қайың безденіп көрінеді, әлде де екіүш кісілік әлі бар, қайраты кемімеген, *т о қ ж а р а у* сықылданды (О.Бөкеев, Мұзтау).

ТОҚМАТ з а т. к ө н е. *Бейнет, азап, қиыншылық.* Біздерден ол мүсәпір *т о қ м а т* көрді, Ол мүсәпір тілегін Тәңірім берді (Ғашықтық дастан.).

ТОҚМАШ з а т. ж е р г. *Кеспе, көже.* Бұрын салма деуші еді, қазір *т о қ м а ш* деп кеттік. Қой, кел балам, тоқмаш ішелік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОҚМЕЙІЛ с ы н. *Барды (қол жеткенді) місе етуден басқаға ықыласы жоқ, қанағатшыл.* Әсіресе мұның ішін пыстыратын араққа тойып алған *т о қ м е й і л* замандастары, олардың алаңсыз тоқмейіл сөздері (О.Сәрсенбаев, Сағым). Бірақ Сәнжан оның «төрт түлігім сай, енді маған түк те керек емес», – деп тұрғандай *т о қ м е й і л* жүзін көреді (Ә.Тарази, Құйрықты.).

Тоқмейіл тартты. *Көңілі орнықты деген мағынада.*

ТОҚМЕЙІЛДЕН= е т. *Қол жеткенді місе тұтып, соны көңілге тоқ санау, қанағат тұту.* Майбасар осы жайдың бәріне *т о қ м е й і л д е н е* түсіп, – Бар жақсылықтың басында, әйтеуір бір Алшекең, берген мал адал, адал ғой Алшынбай ауылына! – деді (М.Әуезов, Абай жолы). Ферма меңгерушісі біраз шаруаның басын қайырып тастаған кісіше *т о қ м е й і л д е н е* жөткірініп, аузын сипалайды (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ТОҚМЕЙІЛДЕНУ *Тоқмейілден етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚМЕЙІЛДІК з а т. *Қол жеткенді, барды місе тұтушылық, қанағат етушілік.* Болыстар Ырғызбайдан сайланғандықтан, Майбасар көңілінде соңғы күндерде үлкен *т о қ м е й і л д і к* болатын (М.Әуезов, Абай жолы). Осыны айтып тоқтағанда Мұхиттың өңінде *т о қ м е й і л д і к* белгісі байқалып еді (Ғ.Сланов, Шалқар).

ТОҚМЕЙІЛДІЛІК з а т. с ө й л. ***Тоқмейілдік.*** Шаруасы түгел кісінің *т о қ м е й і л д і л і г і м е н* ұзақ бір есінегісі келген бұғағы төсіне тіреліп қап, аузын аштырмай қойды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Оған енді жақындаңқырап келіп қалған Олжабайдың етшең жалпақ кескінінен шынында да біртүрлі *т о қ м е й і л д і л і к* көрінгендей еді (А.Мұқатаев, Директор.).

ТОҚМЕЙІЛСУ *Тоқмейілсі етістігінің қимыл атауы; көңілге тоқ санау, қанағаттану.* Тек кейбір есепсіздік, *т о қ м е й і л с у д е н* туған керенаулық жібермей тұр (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). *Т о қ м е й і л с у д і ң* тоқырауға ұрындырмай қоймасы қандай рас болса, ауызды қу шөппен сүртіп, бәрін жоққа шығарып, сары уайымды сапыра берудің өз қадірімізді өзіміз түсіріп, ертеңге деген сенімімізді жойып, жігерімізді құм қыла түсетіні де сондай рас (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ТОҚМЕЙІЛСУШІЛІК з а т. *Қол жеткенді місе тұтушылық, көңілге тоқ санаушылық.* Біреулері дәстүршілдікке, біреулері *т о қ м е й і л с у ш і л і к к е* бой алдырса, біреулері бұрынғыдан бетер ізденіп, талаптанып, талпынып баққан (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Дегенмен, *т о қ м е й і л с у ш і л і к т е н,* қанағатшылдықтан қашып, әлгіндей тосқауылдарға өздері килікті («Қазақст. әйелдері»).

ТОҚМЕЙІЛСІ= е т. *Қол жеткенді көңілге тоқ санау, місе тұту.* Тамаша табиғатына, ырысы мен тыныштығына *т о қ м е й і л с і г е н* бейқам ел сияқты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Біздің ауыл өзді-өзімен болып, алған малының етіне *т о қ м е й і л с і п* жата берді (С.Жүнісов, Жапанда.).

ТОҚМЕЙІЛСІТ= е т. *Қол жеткенді көңілге тоқ санату, місе тұтқызу, қанағаттандыру.* Облыстың кейбір басшыларын үш жылдық жоспардың облыс көлемінде орындалуы *т о қ м е й і л с і т і п* тастады (Ә.Нұршайықов, Жер туралы). «Әлінің қадірін білем ғой деп пе ең?» – деген ой Қаңбақбайды әжептәуір *т о қ м е й і л с і т і п,* еріне есінеп ұзақ керілді (З.Жәкенов, Таң самалы).

ТОҚМЕЙІЛСІТУ *Тоқмейілсіт етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚПАҚ з а т. **1.** *Ұзындығы бір, бір жарым метрдей жуантық келген қол ағаш; қазық қағу үшін қолданылатын құрал.* Әр үйден-ақ *т о қ п а қ* даусы естіледі, қазық қағып, желбау байлағалы жатса керек (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *Т о қ п а қ* көбіне сабымен бірге алынған қайыңның безінен жасалады. *Т о қ п а қ* неғұрлым салмақты болса, қазық жерге соғұрлым оңай кіреді (Шаңырақ энц.). **2.** *Кілем тоқуға арналған басы имек келген ағаштан жасалған тісті құрал.* **3.** а у ы с. *Соққы, жаза, теперіш.* Мен Тарихпын, Аз көрмедім ғасырлардың *т о қ п а ғ ы н.* Бірде ашық, бірде жабық қақпағым. Мені әр дәуір өз көзімен соттады, Өз көзімен мақтады, Өз көзімен ақтады (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** а у ы с. *Біреудің қолшоқпары, сойылсоғары.* Ұзақ әр қазақ түгіл орысыңа, Ол *т о қ п а қ* өзі қойған болысына. Өйткені ел жуаны, ру басы, Ұлық та қарайлаған сонысына (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қол тоқпақ. э т н. *Астық дәнді қолмен ұру арқылы майдалауға, ұнтақтауға арналған құрал.* Иніне ерте тұрып, салды қабын, Қолға алды бидай сабар *қ о л т о қ п а ғ ы н.* Таба алмай егінінен піскен дақыл, Аралап қайтты кешке егін жағын (О.Шораяқов, Шайыр).

Тоқпақ жал [жалды]. *Қалыңдау келген, қою, ұзын жал.* Бұл Қаратаздың өткен қыста Кәленнен тартып алатын *т о қ п а қ ж а л д ы* торы аты еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Шексіз-шетсіз ала Айбастың өзін де, астындағы *т о қ п а қ ж а л* Бақа айғырды да титықтатса керек (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір.).

Тоқпақ жауды. *Таяқ тиді, үсті-үстіне төпеледі.* Қасекең қапта тайдай тулап, Үстіне *ж а у д ы т о қ п а қ,* будақ-будақ! Қызыл қан қай жерінен кете берді, Селге ұқсап жазғытұрғы аққан зулап! (О.Шораяқов, Шайыр).

Тоқпақ жеді. *Соққы көрді, таяқ жеді.* Бұл үйде ол салиқалы келін бола ма, жоқ әлде ымырашыл кемпірдің *т о қ п а ғ ы н ж е п,* келі сап бола ма, кім білсін? (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

Тоқпақ жілік. а н а т. **1.** *Жауырын мен кәрі жілік аралығындағы жілік.* Оқ қорқау бөрінің *т о қ п а қ ж і л і г і н* қиратып кеткен екен, Айтбай да ке-

ліп жетті, сол арада кара төбел қасқырды соғып алдық (Ә.Көшімов, Карт аңшы). **2.** э т н. *Мал етінің жауырын мен кәрі жілік аралығындағы бөлігі, қонақ күту әдеті бойынша сый табаққа салынбайтын жілік.* Құлтума *т о қ п а қ ж і л і к т і ң* жуан басын мүжіп болып, кішкене басын өзіне қаратып алып еді, жықпылындағы жылтаң қараққа алтын тауып алғандай шұқшиып, апармай жатып аузы бүлк-бүлк етіп, істік пышағын тісіне шықырлатып сұғып қалып, жылтың еткізіп суырып алып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ал қара бала менің қолымнан тартып алған *т о қ п а қ ж і л і к т і* аштан келгендей боп, арасынан ел көшкендей сирек тістерімен жұлмалап жатыр (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

Тоқпақ салды. *Қиянат, жәбір көрсетті.* Өткен өмір – қу соқпақ Қыдырады талайды. Кім алдады, кім *т о қ п а қ с а л д ы,* соны санайды (Абай, Тол. жин.).

Ұр тоқпақ. ф о л ь к. *Ертегілерде өзінен-өзі ұра жөнелетін қолаташ.* Шал үйге кіріп бара жатып: – Шырақтарым *«ұ р т о қ п а ғ ы м,* ұр» дегендер, – дейді (Қаз. ертег.).

ТОҚПАҚТА= е т. *Үсті-үстіне төпеп, ұрғылау.* Боршалап, іреп, сойып өз бетіңмен, *Т о қ п а қ т а п,* найза сұғып түйрелерсің. Оған да көнбеген соң, көңілің қайтып, Жуымай маңайына жиренерсің (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сол себептен шығыпты ағаш қару, Не жаншып, не *т о қ п а қ т а п* басты жару. Бұрынғыдай тым оңай бола алмапты, Қарулыға қарусыз қарсы бару (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТОҚПАҚТАЙ с ы н. *Жуантық келген, жұпжұмыр.* Мұрты *т о қ п а қ т а й,* түксиген сары жігіт сырғып орын беріп, отырысымен кесесін ұсынады (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Т о қ п а қ т а й* етіп өрген қос бұрым қолаң шашы тобығына жетеді десем өтірікші болмаспын (І.Есенберлин, Алтын құс).

ТОҚПАҚТАЛ= е т. **1.** *Тоқпақпен ұрылу, жаншылу.* **2.** а у ы с. *Тоқпақ көру, таяқ жеу.* Содан кейін біраз *т о қ п а қ т а л ғ а н* соң қалыпты суырып, қиманың іші-тысын қарап көреді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ТОҚПАҚТАЛУ *Тоқпақтал етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚПАҚТАП-ТОҚПАҚТАП үс т. *Ұрып-ұрып, езгілеп-езгілеп.* Ол көсеумен шала тұқылын *т о қ п а қ т а п-т о қ п а қ т а п* үгітіп тастады (Қ.Ысқақов, Бұктырма.).

ТОҚПАҚТАС= е т. *Төбелесу, ұрысу, тоқпақ жұмсасу.* Таңсықбай намыстанды. Қыбы қанған зиялылар тост көтерісіп, думанмен *т о қ п а қ т а с а* бастады (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

ТОҚПАҚТАСУ *Тоқпақтас етістігінің қимыл атауы; тоқпақ жұмсасу, төбелесу.* Біз соғысып жүрген бағытта бірде жығылып, бірде жығып, алмасоқ кезек *т о қ п а қ т а с у д а м ы з* (Б.Момышұлы, Москва.).

ТОҚПАҚТАТ= е т. *Ұрғызу, тоқпақ жұмсату.* Ақыры әлгі қанағатсыз патша «басым, басым!» деп, шекесін *т о қ п а қ т а т ы п,* жан тапсырыпты (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Жер тоқпақтатты. *Басып озды, алдын орап кетті.* Небір әншімін-ақ дегенді «Гауһартас», «Зәурештер» *ж е р т о қ п а қ т а т ы п* жүр (М.Сүндетов, Қызыл ай).

ТОҚПАҚТАТУ *Тоқпақтат етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚПАҚТАУ *Тоқпақта етістігінің қимыл атауы.* Балалардың *т о қ п а қ т а у ы н а* пианино да бар (С.Сматаев, Бұлақ).

ТОҚПАН: тоқпан жілік. а) а н а т. <лат. tibia> *Жамбас пен асықты жілік аралығындағы сүйек, ортан жілік.* Оқ жарған *т о қ п а н ж і л і к* пен жамбастың жарықшағын алып тастаса, ол тірі қалар еді (Е.Оразақов, Дәрігер.). Бруцеллезде ең алдымен үлкен буындар ауырады. Мысалы, жамбас сүйек пен *т о қ п а н ж і л і к т і ң* қосылысы және тізе буындары ауырады (А.Даиров, Хирург.). ә) с ө й л. *Жауырын мен кәрі жілік аралығындағы сүйек; тоқпақ жілік.* Жылқының қиғаш тұрқын да таяқпен өлшейді, ол үшін таяқтың бір ұшын *т о қ п а н ж і л і к* пен иықтың түйіскен жеріне, екінші ұшын шоңданайға келтіреді (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.). Құстарда да жауырын, *т о қ п а н ж і л і к,* кәрі жілік, саусақ, бақалшақ сүйектері және адам қолы сияқты буындардың аты да, саны болатыны табиғи нәрсе (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ТОҚПЕЙІЛ с ы н. с ө й л. ***Тоқмейіл***. Әдетте дауылдата сөйлейтін жылауық, өңсіз, денелі әйел қазір тіпті *т о қ п е й і л,* сыпайы сөйлеп отыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Доктор Халел Жаншаның соңғы сөзіне азырақ *т о қ п е й і л* тартқан адамның пішінін көрсетіп, кеңі түсті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ТОҚПЕЙІЛДІК з а т. с ө й л. ***Тоқмейілдік***.

ТОҚПЕЙІЛСУ *Тоқпейілсі етістігінің қимыл атауы; тоқмейілсу.* «Айтты айтпады, өзім мерген екенмін ғой» деген мақтаныш пен *т о қ п е й і л с у* пайда болып еді (С.Алдабергенов, Асу).

ТОҚПЕЙІЛСІ= е т. с ө й л. ***Тоқмейілсі.*** Біз қол жеткен табыстарға *т о қ п е й і л с і п* жайбарақаттана алмаймыз («Соц. Қаз.»).

ТОҚСАҚ с ы н. *Кем-кетігі бар.* Қазіргісі, ішінде ақсағы бар, *т о қ с а ғ ы* бар, төрт жүз елудей бас (Саржайлау).

ТОҚСАН[1] с а н. **1.** *Сексен тоғыздан кейінгі есептік сан.* Ал минутта тентек жүрек мендегі *Т о қ с а н* рет дүбірлетер кеудені. Көрші өзің ара қанша тұр алшақ, Сол жүрекпен мен барамын ұран сап (Т.Айбергенов, Мен саған.). Тарбағатай тауынан *Т о қ с а н* сала қосылып, Тоғыз өзен түйісіп, Ақтың төмен жосылып (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Адамның кәрілік жасы.* Сексеннен алған хабардың Ызғары тұр шыдатпай. Көргім келмес *т о қ с а н д ы,* Келіндерге сынатпай. Жүз, сірә, мені қоймассың Қараңғы керге құлатпай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Күлдей күңгірт шашы бар, *Т о қ с а н* бес-

те жасы бар, Көз дегенің сүп-сұр көр. Тасбиқ санап бүгіліп, Жерге қарап үңіліп, Көрше ауыр күрсінер, Менің бір қарт анам бар. Неге екенін білмеймін, Сол анамды сүйемін (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Өте көп, мол.* Торлаған *т о қ с а н* қабат бұзып торды. – Алдық,– деп,– ақтан тартып Орынборды, Бірінші большевиктің съезіне, Батырды шақыртып ал осы жолы (О.Шипин, Дастан.). Күмбірлеп ертелі-кеш күйін тартқан. Жыр төгіп, нөсерлеткен ақындар көп, Үлгі алып *т о қ с а н* толғау Жамбыл қарттан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** а у ы с. *Сан алуан, сан қилы.* Көппен бірге қуандым, Бақытты біздің өмірдің Шаттығы толып жүрекке, Толғауы *т о қ с а н* күй келді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Мен әлі де қарап тұрмын, ой артынан ой туып, Алатаудың ар жағынан келеді екен ай туып... Біз тынымсыз жолаушымыз, алда – белес, алда – қыр, Міне, менің алдымда да *т о қ с а н* тарау жол жатыр (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тоқсан ауыз сөздің [тоқсан ойдың] тобықтай түйіні. *Қысқартып айтқандағы тоқетері, тұжырымы.* Анық хабарды сол әкелер, *т о қ с а н а у ы з с ө з д і ң т о б ы қ т а й т ү й і н і н* сол жасар деп тұрғанда көз ұшында шаң бұрқ етті (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ол талай топқа түсіп «қызыл тілден жүлде алған» шешен де еді, *т о қ с а н а у ы з с ө з д і ң т о б ы қ т а й т ү й і н і н* табатын білгір де еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Тоқсан баулы. *Көп рулы, құрамалы. Т о қ с а н б а у л ы* ноғай халқы еді, Балам менің жылқы еді, Өлгенінің арты еді (Батырлар жыры). Аманкелді ол кезде қылышынан қан тамған қолбасы. *Т о қ с а н б а у л ы* қыпшақ он бес мың сарбаз жинағанда, арғындар алты мың әскер қосқан ғой (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.).

Тоқсан баулы ақ көбе. к ө н е. э т н. *Эпостық жырларда кездесетін батыр киетін сауыт.*

Тоқсанға шықты. *Тоқсан жасқа келді.* Нағыз ақын қартайдым деп налымас, Үш мың жылдан асқан Гомер әлі жас. Гүлге оранған даладайсың, Өткеніңе қарамайсың өкініп, *Т о қ с а н ғ а* да осылай *ш ы қ* секіріп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тоқсан жолдың торабы. *Көп жолдың түйіскен, тоғысқан жері. Т о қ с а н ж о л д ы ң т о р а б ы н д а,* дұрыс, түзу бағыт тұтына алмай, өзін-өзі билей алмай, тәжірибесі, білімі жете алмай, өз әлін өзі шамалай алмай, ақылына айғыр сала алмай, толықсып тұрған жастарды тура жолға нұсқап, пайдасыз істен тоқтатып, тәжірибе уақытын қысқартуға көмек ететін әлде табылмас па? (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Т о қ с а н ж о л д ы ң т о р а б ы,* Аймағымды орады, Осыған көңіл толады (Ақын жырлары).

Тоқсан сөз. *Көп сөз.* Бала айтты: «Жаңа оқуың қандай ғылым? Боямай білдіріңіз ашып сырын. Ол айтты: «Жүре-жүре түсінерсің, Тетігі *т о қ с а н с ө з д і ң* жалғыз түйін» (О.Шипин, Дастан.).

Тоқсанның торғынына оранды. п о э т. *Жасы тоқсанға келді.* Талай жыл заман мені еркелетті, Ер етті, ел бастайтын серке де етті. *Т о қ с а н н ы ң т о р ғ ы н ы н а о р а н ғ а н д а,* Димашжан, сенің жазған хатың жетті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тоқсан тоғыз. а) *Толып жатқан, сансыз көп.* Иттифақ жүзден бірі етер болса, Бытырап *т о қ с а н т о ғ ы з* кетер тастай. Хұррият инсаният, хаққа ниет Түрмайды осы үш сөзді мәхкәм ұстай (М.Дулатов, Шығ.). *Т о қ с а н т о ғ ы з* айқасты бастан кешірген аса тәжірибелі Манакянды Мұрат басымдылықпен жеңіп кетті (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). ә) *Әлденеше, неше түрлі, әрқилы.* Ол «бір» деген сөз ғаламның ішінде, ғалам Алла тағаланың ішінде, Құдай табарака уатағала кітаптарда сегіз сүбутия сипаттары бірлән, *т о қ с а н т о ғ ы з* Әсма-и хусналар бәрлін білдірген (Абай, Тол. жин.).

Тоқсан толғанды. *Көп ойланды.* Бірақ ауылда да осы ойды ойлап, дәл осы Нұрекеңдей түнімен *т о қ с а н т о л ғ а н ы п,* ұйықтамай шыққан бір жан бар (Ә.Әбішев, Замана.). *Т о қ с а н т о л ғ а н ы п,* өткен күн мен түндерді еске түсіреміз (Б.Момышұлы, Офицер.).

Тоқсан түрлі. *Сан қилы, көп.* Жыл сайын бірінші май бір келеді, Көктемде күллі әлем түрленеді.Тау мен тас, қала-дала, орман-тоғай, Құлпырып *т о қ с а н т ү р л і* гүлденеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Тартқанда талай күйді безілдеген, Беріліп *т о қ с а н т ү р л і* сезімге мен, Өн бойым өзеуреген өзен болып, Кезім көп ұзақ таңға көз ілмеген (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Толғауы тоқсан қызыл тіл. *Ақын бұл жерде тілдің орамдылығын, икемділігін айтып отыр.* Қиуадан шауып, Қисынын тауып, Тағыны жетіп қайырған. *Т о л ғ а у ы т о қ с а н қ ы з ы л т і л.* Сөйлеймін десең өзің біл (Абай, Тол. жин.).

ТОҚСАН[2] з а т. **1.** э т н. *Халықтың күнтізбе бойынша жылдың үш-үш айға бөлінген мезгілі.* Қайырсақ та сазда өтер, Қаңқылдаған қаз да өтер, Үш ай *т о қ с а н* жаз да өтер. Ақ бетіне қан құйған, Орамалын дәл құйған, Ерініне бал құйған, Қылықты туған қыз да өтер (Шал ақын, Өлеңд.). Күз *т о қ с а н* қыстың маусымы Үдере тартсаң азбайтын, Айсыз түнде адассаң, Аулыңнан жазбайтын Аударып алды тарланды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Шаруашылық жылының төрттен бір бөлігі.* Бұлардың барлығына жұмсалатын шығын мөлшері белгіленген және әр *т о қ с а н ғ а* бөлінген өнім өндірудің заттай, ақшадай мөлшері көрсетіліп, өндіріс-финастық тапсырма беріледі (С.Ғабдуллин, Өрлеу.). *Т о қ с а н* қорытындысы туралы директор не совхоздың бас мамандарының бірі баяндама жасайды (Ш.Есмұрзаев, Ильич.). **3.** п е д. *Оқу-ағарту жүйесіндегі оқу жылының төрттен бір ширегі.* – Оны әуелі мына сіздерден сұрау керек. Мен бұл балаларды бір *т о қ с а н* ғана оқытсам, сіздер жылдап оқытып келесіздер (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Ұзамай Ұлы Октябрь мерекесі болып өтті де, екінші *т о қ с а н н ы ң* алғашқы оқу күні басталды (З.Шүкіров, Ғажайып.).

ТОҚСАНДЫҚ с ы н. **1.** *Шаруашылық жылының төртен бір бөлігіне тән, соған сай. Т о қ с а н д ы қ* тапсырмасының бас-аяғы жиналмай жатқан Асайын бүгін жұмыстан кейін де кеңседе қалып, біраз іс тындырды (Ө.Қанахин, Бақыт.). **2.** п е д. *Оқу-ағарту жылының бір ширегіндік, соған тән.* Тоғызыншы кластардың сабақ үлгірімі өткен педсоветте, *т о қ с а н д ы қ* қорытындыға арналған отырыста, көп сөз болған-ды (Ж.Өмірбеков, Қызылсу).

Тоқсандық жоспар. *Әрбір үш айға (бір тоқсанға) арналып жасалатын жұмыс бағдарламасы.* – Әй, дойқара, *т о қ с а н д ы қ* жоспар, жылдық жоспар деп жүргенде өмірінің қалай өтіп кеткенін білмей де қаласың (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Нақты шараларды белгілеген *т о қ с а н д ы қ,* жылдық *ж о с п а р* болуы тиіс еді (К.Ахметбеков, Ақдала).

Тоқсандық қорытынды. п е д. *Әрбір тоқсанның аяғында жасалатын оқушылардың оқу үлгерімінің нәтижесі, көрсеткіші.* Күнделікті сабақ барысында 3-4 оқушыдан ғана үйге берілген тапсырманы сұрап, сол бағалардың негізінде *т о қ с а н д ы қ қ о р ы т ы н д ы* шығару – оқушы білімінің дәрежесін толық көрсетпейді («Қазақст. мект.»).

ТОҚСАНЫНШЫ с а н. *Сексен тоғыздан кейінгі реттік сан.*

ТОҚСЫН= е т. *Қанағат тұту, тоғаю.*

ТОҚСЫНУ *Тоқсын етістігінің қимыл атауы.* Мен Әсемқажының еңбегіне де, тұрмысына да дән ризалығымды білдірген едім, бірақ оның өз дидарынан *т о қ с ы н у* белгісін көре алмадым («Қаз. әдеб.»).

ТОҚСЫР= е т. *Оттағы отынды шашыратпай ықшамдау, үйіп қалау, қағыстырып сыру. Т о қ с ы р ғ а н* томар аршаның қызуы қосты жылытып; Төкен де жолда шаршауын Кетеді кенет ұмытып (Ғ.Орманов, Таңд.). Жаңылхан қазандықтың астына сексеуілдің томарын *т о қ с ы р ы п* қойып, бұларға сырт бере, ұршық иіруге кіріскенді (К.Ахметбеков, Ақ дала).

ТОҚСЫРТ= е т. *Оттағы отынды шашыратпай ықшамдату; жинақтап қалату, қағыстырып сырғызу.* Жайлауда ала қарлы, Аман текше Қарлатып, жаңбырлатып нөсер төксе. *Т о қ с ы р т ы п* көрі аршаны от маздатқан, Шал үйін сағынушы ек біз ерекше (І.Жансүгіров, Поэм.).

ТОҚСЫРТУ *Тоқсырт етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚСЫРУ *Тоқсыр етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚСЫРЫЛ= е т. *Жиналу, үйілу.* – Оны мына Жүректің жылғаларынан алдым... Ескермейсіздер ғой, әйтпесе, ол өңірде томар деген *т о қ с ы р ы л ы п* жатыр (Ғ.Орманов, Жүрек).

ТОҚСЫРЫЛУ *Тоқсырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚТА= е т. **1.** *Кідіріп тұрып қалу; аялдау.* Абай Ақшоқыдан келе жатқан бетінде, Ералы бойында, ұлықтар үйіне жақындау отырған бір кедей ауылдың қасына кеп *т о қ т а д ы* (М.Әуезов, Абай жолы). *Т о қ т а м а д ы* асығып, Күш-қайраты тасынып. Жау ізімен жөнелді Қылышы мен мылтығын Мойынына асынып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). // *Болымсыз тұлғада өмірдің өткіншілігін, көзді-ашып жұмғанша өте шығатындығын білдіреді.* Не де болса есен-аман сақтағай, Сұқбаттасар тусын сәтті шақ талай. Қапияда көзден ғайып болмасын, Аққан жұлдыз сияқты бір *т о қ т а м а й* (К.Салықов, Жезкиік). // *Болымсыз тұлғада ағыза жөнелді, заулады деген мағынаны білдіреді.* Таудан қашып келеді ақ боз айғыр, Жетіскеннен желеді ол да қайбір. Арқаныңа көнбейді, құрығыңа Өзі мәздей өзінің қылығына. Сол қашқаннан боз айғыр *т о қ т а м а й д ы,* Қонақтатып жалына көктегі айды (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Шоқыдан сонау шоқиып шыққан шынарға, *Т о қ т а м а й* келіп, топшысын, байғұс, ұрарда, Қалбаңдап жүріп, қанатын тездеп қаққыштап, Қаттырақ ағып, айналды тастан қыранға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Белгілі бір іс-әрекеттің аяқталып, әрі қарай жалғаспауы, тыйылуы.* Кішкене күлімсіреп, қансыз ернін қозғап, сөйлейін деп ыңғайланып еді, жөтелді... Ұзақ жөтелді... Ақырын ауыр жөтел... Әлдене уақытта жөтелі *т о қ т а д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т о қ т а м а й д ы* еркектер мен телпектердің жарысы, Ойлан, қалқам, еркекті еркек етіп келген – намысы. Мықты кім бар намыс атты батырдан, Бір сөз үшін қаншама еркек тіршіліктен жан кешті (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Ақпай қалу, ағысын доғару.* Өлең деген табылды оған жан серік, Білмейді ешкім лашығында қалса өліп. Аулақ қазір шуылдаған дүниеден, Жатсын, мейлі, дария *т о қ т а п,* тау шөгіп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жарқ етіп жанып, жалп етіп өшкен армандай Құрақтар мұңлы ән салғандай, Бұлақтар *т о қ т а п* қалғандай, Тағдыр мен тағдыр жалғанбай, Үміттің белі талғандай, Елестер қаптап кезімді, Ай туған кезде ағарып алтын алқадай, Түсімде көрдім өзіңді, Түсімде көрдім, қалқатай (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** *Бір жерден орын алу, сонда жайғасу; тұсу.* Өйткені Зина оның қайда және кімнің үйінде *т о қ т а ғ а н ы н* біледі, қыз табыла қалған күнде оңай әшкереленеді (К.Тоқаев, Түнде.). – Қатқылбай ақсақал жіберді, бір үйде күтіп отыр, – деді де, сол кісі *т о қ т а ғ а н* үйге қарай ертіп жүрді (Қ.Байсейітов, Құштар.). Торғайдан сегіз шақырым, Ақмырза деген көлге кеп, Қалың сарбаз *т о қ т а д ы* (О.Шипин, Дастан.). **4.** *Орналасу, тұрақтау.* Соның бірі біздің қазақ екен. Қайқай жерменен келгендігі, қанша жылда келгендігі мағлұм емес. Әйтеуір Алатаудың бөктеріне келіп, мекендеп *т о қ т а п т ы* (Абай, Тол. жин.). Жүзім суы беруші еді көп пайда, Шұжық, шарап шығаратын пех қайда? Бұрын жұмақ көрінетін ауылдан Көшіп жатыр... жұмыссыз ел *т о қ т а й* ма?! (К.Салықов, Жезкиік). **5.** а у ы с. *Тұжырымды шешімге келу, үйғару.* – Екі баланы тең еміз деп, емізген сайын аңдып отыра алмаймыз ғой, – Мұ-

жықтардың *т о қ т а ғ а н ы* осы болды (М.Жұмабаев, Шығ.). Дарқан осы ойға *т о қ т а д ы*, Бұрылып жүре беріп, не істегенін өзі де сезбей есікке қайта келді (Р.Райымқұлов, Жасыл.). **6.** а у ы с. *Таңдау*. Жігіттер, әрбір қызды көріп келіп, аяғында ойланып-толғанып Жәмилаға *т о қ т а ғ а н д а р ы н* үлкендерге білдірді (М.Әуезов, Қараш.). **7.** а у ы с. *Бала көтеруден қалу*. – Ендігі айтарым, менің қасыма келіп, берген нәрсемді жұтып жібер, ол *т о қ т а п* қалған әйел үшін мың да бір дауа-дүр (О.Дастанов, Мұрагер.). «Бауыржан» атты бала мыңнан астам, Ойласаң оның өзі – ұлы дастан, *Т о қ т а м а с* ұл туудан қазақы ана Бауыржан туа берер тыйылмастан (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **8.** а у ы с. *Айғырдан, бұқадан, күйектен шығып, күйлеуі басылу*. Бірер бие *т о қ т а п* та кеткен, бірер бие тоқтағалы жүр, қара-құра көбейіп қыр асады, бел асады (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Кей уақытта бие айғырға, сиыр бұқаға *т о қ т а м а й*, ала жаздай қашақ болып, ақыр аяғында қысыр қалады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Ақылы тоқтады. *Ер жетті, есейді*. Сөйтіп жүргенде бала 15–16-ға жетіп, *а қ ы л ы т о қ т а д ы* («Лен. жас»). «Мені таныған ақылменен таныр» дегені қайда қалады? Дініміздің бір жасырын тұрған жалғаны жоқ болса, ақылды, оны ойлама дегенімізге пенде бола ма? *А қ ы л т о қ т а м а ғ а н* соң, діннің өзі неден болады (Абай, Тол. жин.).

Әмірі тоқтады. *Қолдан билік кетті*. Деді ол: «Кей дөкей аты ірі, Қай күні *ә м і р і т о қ т а д ы* Сол күні алысы, жақыны Сыртынан сыпыра боқтады (К.Салықов, Жезкиік).

Тоқтаған бие. а) *Биенің айғырдан шығып кетуі*. ә) *Биенің орта жастан асуы*. *Т о қ т а ғ а н б и е* (жасамыс бие). Бұл атауда екі түрлі мағына бар. Біріншісі биенің айғырдан шығып кеткенін көрсетсе, екіншісі биенің орта жастан асқандығын көрсетеді (Қаз. мал атау.).

Тоқтаған қой. *Қошқарға тоқтап, қашып кеткен қойды және он екі жасқа келген қойдың қошқарға шағылысқанда қоздамайтындығы* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Тоқтаған сиыр. *Бұқадан қашып кеткен сиыр* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

Сөзге тоқтады. *Айтқанға көнді, уәжге келді*. Мөңке оның *с ө з г е т о қ т а ғ а н ы н а* таң қалып, жағасын ұстағандай боп отырған-ды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). *Т о қ т а м а й* көптің *с ө з і н е*, Ұрамын дейсің кимелеп, Жұмылып кеткен көзіне Тұрса да шыбын үймелеп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТОҚТАЙ-ТОҚТАЙ үс т. *Тұра-тұра қалып, кідіріп*. Осы кезде сырттан тасырлаған бірнеше аттың тұяқтарының дыбысы естілді. Әбігерлеу шабыс. Олар жақындап келіп, үй жанына *т о қ т а й-т о қ т а й* қалысты (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

ТОҚТАЛ= е т. **1.** *Тұрып қалу, тежелу, аялдау*. Ақан сері ортадағылардың сөзіне қарап үнсіз ұйыған ағаш тасасындағы адамдарды қолымен қағып ортаға ұмтыла беріп, *т о қ т а л ы п* қалды (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** *Тыйылу, үзілу, жалғаспау*. Ақұмға жүру *т о қ т а л д ы*, Тез жет, батыр, орныңа. Екінші марттың күнінде, Құмырсқадай қаптайды (О.Шипин, Дастан.). Ақын бол, бөгелмейтін тіл мен жағың, Жазудан *т о қ т а л м а с ы н* он саусағың, Артылып алапатың абыройлы, Күн сайын өсе берсін, өнер бағың (Шал ақын, Өлеңд.). **3.** *Бір мәселеге арнайы назар аудару, тәптіштей айту*. Өздеріндей құмар ем Мәжілісінде сөйлеуге Жақсының басы құралған. «Айт» дегенде жел сөздің – *Т о қ т а л а й ы н* несіне, Мен тайымда оздым құнаннан! (Базар жырау, Шығ.). **4.** а у ы с. *Кідіру, тежелу; күрмелу*. Әрі жырау, һәм бақсы, Сөйлесе сөзі тым жақсы, Сарыбайдан шыққан Құлназар. Алтын Топжан, Әлібай, Егесті жерде *т о қ т а л м а й*, Нұсқалы жауап сөз табар (О.Шораяқов, Шайыр.). Ақ маңдайы алауланып ақ таңдай. Жігіт үнсіз бас изеді күлімдеп Тұңғиықтан шығар бір жол тапқандай. Ақтық рет қызды құшып сүйді де Өлімге емес, Тойға бара жатқандай Шыңнан төмен қарғып кетті *т о қ т а л м а й* (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5.** а у ы с. *Шабыты қайту*. «Болашағың алдында әлі, жақсы інім, Қазір сенде қуат та бар, от та бар. Қандай дарын жиырма бесте *т о қ т а л а р*, Қызығумен қыз да саған көп қарар (Т.Айбергенов, Мен саған.). **6.** а у ы с. *Аяқталу, біту*. Сөз *т о қ т а л д ы* осымен Бет бұрды жауға қозғалып. Әрбір тұсқа бөлінді Дауылпаз құстай долданып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ТОҚТАЛУ *Тоқтал етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Аялдау, кідіру*. Төре ауылынан салт атқа қысқа күндік жер болғанымен, одан бергі жерге *т о қ т а л у д ы* Шыңғыс лайықты көрмеген (С.Бегалин, Шоқан асу.). **2.** *Тежелу*. Ол ойға еріп кетпей *т о қ т а л у ы м а* Жәмпейістің «жан адам тең келмейтін домбырашы» деуі себеп болды (С.Мұқанов, Есею жыл.). **3.** *Назар аудару, тәптіштей айту*. Біздің ойымызша, Қызылкеніш сарайының оқшау үлгісі Қазақстан архитектурасының тарихын сөз еткенде арнайы *т о қ т а л у ғ а* тұратын, сол үшін де мұқият зерттеуді қажет ететін елеулі мұра (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір.).

ТОҚТАЛЫС[1] з а т. *Қозғалысы тыйылған кідіріс, үзіліс*. Біз жүріп келеміз, *т о қ т а л ы с* жоқ, алдымызда алғы шеп (С.Сейітов, Сөз сұра.). Жарылмақ мұз да, көшіп сең, *Т о қ т а л ы с* болмас енді көп. Хаттарым менің кешіксе Тек ойлай көрме өлді деп (Т.Молдағалиев, Хаттар.).

Тоқталыс тапты. *Тоқтап қалды, кідірді, тежелді*.

ТОҚТАЛЫС[2]**=** е т. **1.** *Белгілі бір мәселеге арнайы назар аударысу, сөз етісу*. **2.** *Таңдау жасау*. Кімдерді жібереміз дегенде, сержанттар ішіндегі тәжірибелісі Лось, солдаттардан Шойке мен Алдановқа *т о қ т а л ы с т ы* (Ж.Тілеков, От кешу). Үзілістен кейін келесі мәселеге *т о қ т а л ы с қ а н* (Қ.Ахметбеков, Алқакөл).

ТОҚТАЛЫСУ *Тоқталыс етістігінің қимыл атауы..*

ТОҚТАМ з а т. **1.** *Бір шешімге келген байлам.* Уақыт тығыз, *т о қ т а м* біреу ғана: дұшпанның алдын орап, кетер жолын басып қалу (С.Сейітов, Сөз сұра.). Осы *т о қ т а м,* осы байлам жеңіп, ақырында қалған бір тілім нанды екі балаға бөліп берді де, жолға әзірленді ол (Қ.Қайсенов, Жас партизан.). **2.** *Қойылатын шек, тыйым.* Ал көмекші жігіт қолымды былғап қайтемін, одан да ертең мұның бір амалын істерміз деп өзіне-өзі *т о қ т а м* берді (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.). Тек «Байбураның қанды қақпаны» деген үрейлі сөз ғана үйқыға *т о қ т а м* салғандай (К.Сегізбаев, Жыл.).

Тоқтам айтты. *Жұбатты, басу айтты.* Пауль көз жасымен қайғы кірін жусын дегендей жанына кеп *т о қ т а м а й т қ а н* жоқ (Қ.Исабаев, Жолдас.).

Тоқталыс тапты. *Тоқтап қалды, кідірді, тежелді.* Шал осы таңғаларлық түзу, жатық сөздерді шынымен өзім айттым ба дегендей аңтарылып қап, аз-кем *т о қ т а л ы с т а п т ы* (М.Қабанбаев, Арыстан.).

Тоқтамға келді. *Бір шешімін шығарды, байлам жасады.* Тек Бауыржан Момышұлымен ақырғы *т о қ т а м ғ а к е л г е н н е н* кейін ғана Александр Бек кітап қолжазбасын баспасөз бетіне ұсынады (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ТОҚТАМДЫ с ы н. *Шешімді, байламды, тұжырымды.* Сол бір қарияның *т о қ т а м д ы* сөзін естіп, көңілдегі түйткілін жуып-шайғысы келген ниеті тасқа тигендей шағылды (Таң нұры).

ТОҚТАМДЫЛЫҚ з а т. *Сабырлылық, шешімділік.* Жүріс-тұрысындағы шапшаңдық, сөйлер сөзіндегі *т о қ т а м д ы л ы қ* қарттың әлі тың екендігін байқатады (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ТОҚТАМ-ТҰЛҒА з а т. *Демеу, сүйеніш.* Жиенжан, жол бересін Жалайырға, Бұл болсын Қасқарауға *т о қ т а м-т ұ л ғ а,* Екеуі ел-жұртына жазықты боп, Жүр екен аңдай қашып біздің қырда (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТОҚТАП-ТОҚТАП ү с т. *Аял, кідіріс жасап.* Ол *т о қ т а п-т о қ т а п,* бинокльмен қараса, солдаттар да тоқтай қалады (М.Жұмағұлов, Қыран.). Моторының гүрілі қаттырақ шығып, *т о қ т а п-т о қ т а п* жүріп келе жатқанына қарағанда жүгі, сірә, ауыр болу керек (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ТОҚТАР-ТОҚТАМАС ү с т. *Әні-міне тоқтайын деп жатқанда.* Шофер *т о қ т а р-т о қ т а м а с* Нұрқат домалана түсіп, машинаның алдыңғы есігін ашып, Айжанды қошаметпен түсіріп алды (З.Шашкин, Сенім).

ТОҚТАС= е т. **1.** *Кідірісу, аял жасасу.* Хан біраз ойлап, болар-болмас күбірлеп: – Сен менен де, онан да өзіңді артық сүйесің, – деді. – Сен де солайсың... Екеуі тағы *т о қ т а с т ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). Мен жоқта шофер болып үлгірген екі құрдасым бар еді, машиналарын гүрілдетіп, есік алдына келіп, *т о қ т а с ы п* жатыр (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). **2.** *Жасы келу, мосқал тарту.* Жасы *т о қ т а с ы п* қалған Марфуға аспай-саспай киім-кешектерді тәптіштеп жүрді де, Ақмарал тосып қалар дегендей: – Қалқам, декорация жинап жүрген балалар бар ғой, солармен бірге қайтармын, үйге бара бер, – деді (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

ТОҚТАСҚАН с ы н. *Жасы жетіп, мосқал тартқан.* Досымбек екеуміз оқытып жүрген жүзден аса ересектердің ішінде Зейнеп дейтін *т о қ т а с қ а н* бір әйел болатын (С.Омаров, Өмір.). Қазір орта жасқа келіп, бар жағынан толысқан, *т о қ т а с қ а н* азамат қатарында (А.Байтанаев, Қансонар).

Тоқтасқан ат. *Жас мөлшерінің он екі-он үшке келгені* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ТОҚТАСУ *Тоқтас етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚТАТ= е т. **1.** *Кідірту, аялдату.* Азамат! Анау қазақ қаным десең, Жұмақтың суын апар, жаным десең. Болмаса, ібіліс бол да у алып бар, *Т о қ т а т а м* түншықтырып зарын десең!.. (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Доғарту, қойдыру, тыйылдыру.* Жылағанды *т о қ т а т ы п,* Ынсап қылсақ жарайды. Қоймасаң, қайғы ауыр боп, Тұл бойыңа тарайды (Абай, Тол. жин.). Бір залым хиянатпен *т о қ т а т п а с а,* Қатардан өздігіннен қалыспадың. Фасықтар бой көрсетпей үйде жатыр, hүнерге құлаш сермей алыстадың (М.Дулатов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Райынан қайтару.* «Бара ғой, – Мысық айтты, – Қоянкөзге, Жігіт кем ер көңілді онан өзге! Адамды анау-мынау *т о қ т а т а р л ы қ,* Өзінің ебі де бар сөйлер сөзге» (А.Байтұрсынов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Тойтарыс беру, бетін қайтару.* Қалаға кірген көп сарбаз Патша әскерін жапырып, Соғысты тек *т о қ т а т т ы,* Шыққан күнді батырып (О.Шипин, Дастан.).

Бойын тоқтатты. *Өзін-өзі тежеді, ұстады.* Нәпсісін тыйып, *б о й ы н т о қ т а т қ а н* кісінің жаман атанып, нәпсісі билеп, мақтауға еріп пәле шығарған кісі мықты атанатұғыны несі (Абай, Тол. жин.).

Көз тоқтатты. *Көңіл аударды.* Кім білер, жабыраңқы жазған сөзім, Жібермей көп *т о қ т а т а р* оның *к ө з і н* (Абай, Тол. жин.). *К ө з т о қ т а т с а м,* леп тартып, Еніп түске көк барқыт. Сексеуіл тұр бусанып, Кеше қурап жатқан түн (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қар тоқтату. е г і н ш а р. *Топырақтағы ылғал қорын арттыру және ондағы өсімдіктерге (күздік дақылдар, көпжылдық шөптер) жылы жағдай туғызу үшін егістікке қар жинау. Қ а р т о қ т а т у* әдістері: егіс қорғайтын орман алқаптарын өсіру, бойшаң өсімдіктерден ықтырма қалдыру, аңыз жасау (Физика. география).

ТОҚТАТҚЫЗ= е т. **1.** *Кідірту, аялдату.* Біраз жүргеннен кейін Қаратайдың жақындап қалғанын көріп, Байдәулет аттарды *т о қ т а т қ ы з ы п,* жерге түсті (Қ.Исабаев, Өткелде). Ол артқы жатақтағы семьясына бармай, контордың алдына

машинаны *т о қ т а т қ ы з ы п* шоферға: – Жә, енді сен жақсылап дем ал, – деді де, ішке кірді (Ә.Ақбаев, Қара боран). **2.** *Үздіру, тежету, доғарту.* Нартай жұмысты *т о қ т а т қ ы з ы п,* шақырып алғанын жақтырмаса да, сырын алмаған адаммен сыпайы, сақ болғысы келді (А.Жақсыбаев, Егес).

ТОҚТАТҚЫЗУ *Тоқтатқыз етістігінің қимыл атауы; тежеткізу.* Жұрт істеп отырған ісін қисық я түзу деп айту ғана қолымыздан келеді, істеткізбей, *т о қ т а т қ ы з у* қолымыздан келе ме? (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

ТОҚТАТТЫР= е т. **1.** *Кідіріс жасатқызу, аялдаттыру.* Біздің ауылдың тұсына келе бере Оксана тағы да бүйыра сөйлеп, машинаны *т о қ т а т т ы р ы п:* – Ал, Алексей Степанович, біз осы жерде қаламыз! – деді (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар). Қазыбек аудан орталығына ел жата келді де, машинаны аудандық партия комитеті кеңсесінің алдына *т о қ т а т т ы р д ы* (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). **2.** *Үздірту, әрі қарай жалғастырмау, доғарттыру.* Сонан біздің Қандыжан оқып, есін жиып келген соң, үлкен сөз көтеріп, егін салуын *т о қ т а т т ы р ғ а н* болатын (С.Бегалин, Замана.).

ТОҚТАТТЫРУ *Тоқтаттыр етістігінің қимыл атауы.* Біздің басқармалар қар *т о қ т а т т ы р у д ы ң* орнына қала қыдырып жүріпті (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла).

ТОҚТАТТЫРЫЛ= е т. *Іске қосылмай, кідіртілу.* Сонда ауыл болып Ақықты жақтады, соқалар *т о қ т а т т ы р ы л д ы* (М.Мырзақұлов, Ақық).

ТОҚТАТТЫРЫЛУ *Тоқтаттырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚТАТУ *Тоқтат етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Аялдату, кідірту.* Арызға келген жетімді Жібермей *т о қ т а т у,* Билерім, сізге жөн бе екен? (Бес ғасыр.). Қауіпті ой ешкімді де жүдетпесін, Күш қайда *т о қ т а т у ғ а* шірет, көшін. Әлемнен сонда-дағы бір сығалап Кетер ме ек екі жүздей жыл өткесін?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Белгілі бір істі әрі қарай жалғастырмай, тыю, тоқтау қою.* Республика Президентін қызметінен кетіру туралы мәселе ол Республика Парламентінің өкілеттігін мерзімінен бұрын *т о қ т а т у* жөнінде мәселе қарап жатқан кезде қозғалмайды (ҚР Конституциясы). Менің міндетім – өзім сияқты өкілдермен бірлесіп, мал өлімін *т о қ т а т у* еді (Ә.Нұршайықов, Жер туралы).

ТОҚТАТЫЛ= е т. **1.** *Кідіртілу, доғартылу.* **2.** *Жалғастырылмау, тыйылу.* Осы тәртіп июльдің бесінде басталып, жиырма жетісі күні *т о қ т а т ы л ы п т ы* (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла). Қазақстан Республикасының азаматтығы заңға сәйкес алынады және *т о қ т а т ы л а д ы,* ол қандай негізде алынғанына қарамастан, бірыңғай және тең болып табылады (ҚР Конституциясы). **3.** *Тойтарыс берілу, беті қайтарылу.* Жау Суэц каналы бойында, Иордан өзенінде, Сирия қыратының қызыл дөңдерінде *т о қ т а т ы л ғ а н* (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Әзірге екі ханның арасындағы қырқыс *т о қ т а т ы л ы п,* келесі жылы Шыңғыс ұрпақтары жиналған Құрылтай шақырылмақшы болып келісіп, Қыпшақ Қайду Ордасына қайтқан (І.Есенберлин, Алтын Орда).

ТОҚТАТЫЛУ *Тоқтатыл етістігінің қимыл атауы.* Әрине, ол кезде ата-аналар электрдің жанбауын, судың *т о қ т а т ы л у ы н* қадағалап, балалардың сақтықпен орындауларын ескертіп отырулары көрек (Семья тәрбиесі). Қалай болған күнде де негізгі мәселе егіндік жердің көлемінде, қардың қалың *т о қ т а т ы л у ы н д а,* жұмыстың дер кезінде бітуінде ғана емес еді (Д.Жанботаев, Шыңда.).

ТОҚТАТЫС= е т. *Белгілі бір іс-әрекеттің жалғасуына кедергі келтірісу, тойтарыс берісу.* Бұл шал, кешегі Ақтабан жылдары жоңғар шапқыншыларын *т о қ т а т ы с ы п* еді (Ж.Молдағалиев, Тыңда.).

ТОҚТАТЫСУ *Тоқтатыс етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚТАУ[1] з а т. *Іс-әрекеттің жалғаса тусуіне бөгет болатын кідіріс, тоқталыс.* Отыз беске жеткенде *т о қ т а у* түсіп, Абайлап ұят іске ұрынбайсың. Қырыққа келгеннен соң қалжың қалып, Қыныңнан күнде қанжар суырмайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Кеудемізге лапылдаған оттар жоқ, Бірақ би мен ән дегенде *т о қ т а у* жоқ. Іліп алар түгіміз жоқ біздердің, Жоқ, нәрсеге ешқашан да сот та жоқ (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Тоқтау айтты [салды, келтірді]. *Көңілін басты, ойын тыншытты, жұбатты, кеңес берді.* Абай оған бір-екі рет «қойсаңшы, Мәкіш!» деп, *т о қ т а у а й т ы п* еді, апасы тыңдаған жоқ (М.Әуезов, Абай жолы). Не керек, ала алмады, азаптанды, Ашудан өле жаздап аз-ақ қалды, Қайтсе де ала алмасын білгеннен соң, Мысығың өзіне-өзі *т о қ т а у с а л д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). Қас қылар жаман жігіт жақынына, Бір *т о қ т а у к е л т і р е* алмай ғапылына. Іш тартып ел, ағайын ақыл айтса, Көнбейді ешбір жанның ақылына (Қабан жырау, Алтын қазық).

Тоқтау қыл. т і л е к. *Жақыны, туысы қайтыс болған адамға өлікті жоқтау кезінде көңіл айтып келушілердің «сабыр тілеп» айтатын басу сөзі.* Қарағым, *т о қ т а у қ ы л* (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

Тоқтау қылды [етті, берді]. *Сабыр қылды, өзін-өзі ұстады.* Артынан қу нәпсінің ере берсең, Қу нәпсі жүгірістен танған емес. Нәпсіге *т о қ т а у қ ы л ғ а н* бәндесіне, Тозақтың оты кеулеп жанған емес (Қабан жырау, Алтын қазық). Кемшілік бердің, Алла, бір қуатқа, Бойдағы *т о қ т а у е т т і ң* шаһуатқа, Қайтпайтын кеше жаудан арғымағым, Түспейсің айдасам да кең суатқа (Шал ақын, Өлең д.). «Ажал жетсе, өлдің бе, Өлім келді, көрдің бе? Баянсызға салынба» – Десе, *т о қ т а у б е р д і ң б е*? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тоқтау жоқ. а) *Кедергі, қиындық, бөгет жоқ.* Орынды сөз тисе ыстық шоқтай боп, Сезім селі толқынына *т о қ т а у ж о қ.* Шырақ жағар жүрегіңе Жақсы өлең, Сыммен тартып, Шамға жеткен тоқтай боп (К.Салықов, Жезкиік). ә) *Қанағатсыз, ашкөздігіне шектеу жоқ.* Алдынан шыға алмады ешкім мұның, Бәрін де алды, қорқытты жолдағының. Жан шықпады алдынан, *т о қ т а у ы ж о қ,* Жержүзін жеке билеп алмақшының (Абай, Тол. жин.).

ТОҚТАУ[2] *Тоқта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тоқтап қалу, тежелу, тыйылу.* Тағы бір жерде столды қоршаған жандар зыр жүгірген домалақ темірдің *т о қ т а у ы н* аңдып тұр (К.Оразалин, Абай.). **2.** *Бір мәселеге арнайы назар аудару, ден қою.* Сәбит шығармаларының осы сияқты бірнеше негізгі ерекшеліктерін атап өткеннен кейін, енді соның әр саласын сөз қылатын болсақ, алдымен ақын Сәбитке *т о қ т а у ы м ы з* керек (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТОҚТАУЛЫ с ы н. *Әр нәрсеге ақыл-парасатпен қарайтын, байыпты, салиқалы.* Жел көңіл Жәмпейіс, әлі де «отряд боп бару керек,» деп қыздырғанмен ауылдың *т о қ т а у л ы* адамдары басу айтты (С.Мұқанов, Есею. жыл.). Арынғазы, сөз жоқ, жұмысқа бейім, *т о қ т а у л ы* адам (А.Жақсыбаев, Егес).

ТОҚТАУЛЫЛЫҚ з а т. *Байыптылық, сабырлылық.* Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек. Жылытқан тұла бойды асық жүрек, *Т о қ т а у л ы л ы қ,* таланты шыдамдылық, Бұл қайраттан шығады, білсең керек (Абай, Тол. жин.).

ТОҚТАУСЫЗ ү с т. **1.** *Ешбір толастамай, кідіріссіз, іркілусіз, үздіксіз.* Қазақтың әдемі ертегісінде Қорқыт қайда барса да алдынан кез келе берген көрден, яғни жанын жеген өлім туралы ойдан құтылам ба деп бір *т о қ т а у с ы з* қобыз тартатын болыпты (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т о қ т а у с ы з* ажал бейне теңіз аққан, Тысқары сөйлемегін шариғаттан. Жақыптың он бір еді балалары, Жүсіптің ағалары құл деп сатқан (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Кедергісіз, кідірмей, дереу, тез.* Қаншайымдар үйге таяу қалғанда тағы да шашу шашылды, шымылдықты ұстаған екі әйел *т о қ т а у с ы з* үйге кіріп кетті (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Бірақ көптеген колхоз-совхоздарда егін орағы басталған күннен бастап бірден *т о қ т а у с ы з* жүріп кетпеді (Ә.Нұршайықов, Тың астығы.). **3.** *Ойланбастан, бірден-ақ.* Раймагтың директоры сені сыртыңнан жақсы біледі, айтып едім, қызметке *т о қ т а у с ы з* алайын деді (С.Омаров, Өмір.).

ТОҚТАУЫЛ з а т. с ө й л. ***Тоқсауыл.*** Бұлар «Кендірлі» атауына жеткенше осындай үш *т о қ т а у ы л д ы* бұзып өтті (Ш.Дәрмағанбетов, Арал арайы).

ТОҚТАШЫҚ з а т. ж е р г. *Жабайы картоп.* Қаратауда *т о қ т а ш ы қ* көп болады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТОҚ-ТОҚ е л і к. *Бір затты екінші бір затпен ұрғанда немесе мылтық атылғанда шығатын қатқыл дыбысты бейнелейтін сөз.*

Тоқ-тоқ етті. *Тоқылдады.* Жарты сағаттан соң тақ-тақ, *т о қ-т о қ е т і п* неміс винтовкалары мен пулеметтерінің даусы да естіле бастады (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Мынаны фашистерге босқа бердім бе? – деп қолындағы таяғымен Бұғыбай ағаш аяғын салып-салып қалды. Ағашқа ағаш тиіп *т о қ-т о қ е т т і* (Қ.Жойқынбеков, Азамат.).

ТОҚТЫ[1] з а т. э т н. **1.** *Қойдың алты айдан асқан төлі.* Бал ашқан соң оп-оңай бақсы болмақ, Ол қоя ма ғайыптан хабар бермей. *Т о қ т ы* сойып дәндеген тоқтай алмас, Жылқы ұрлағыш батыр боп о да елермей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тай туып, тайлақ қайыған, *Т о қ т ы* қоздап байыған, Малың қысыр қалмаған, Қулығың құлын салмаған, Қалың еді ырысың Көлге біткен жекендей (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Сойылған тоқтының еті.* Ол екі арада Ұрқия етін түсірді. Қонақтарының қолына су құйып, дастарқан жайды. Төсін салып, семіз *т о қ т ы н ы н ы ң* жарты етін түгел асқан екен. Он шақты *т о қ т ы н ы н ы ң* майдайы екен ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ер жігіт ек өтімді, Енді бірден өтпейміз. Ақсақ *т о қ т ы* секілді Алыс ұзап кетпейміз (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Кенже тоқты. э т н. *Ұрғашы қозының қошқарға кеш шағылысып, бір жасында (май айының аяғында не маусым, шілде айларының ішінде) төлдегені және кенже туған қозының алты айдан асқаны.*

Тоқты қошқар. э т н. *Күйекке енді түсе бастаған, алты айдан асқан еркек қой.* Сондықтан кей жылдары ертерек жетілген *т о қ т ы қ о ш қ а р л а р* арамзаның көбеюіне себін тигізетін (Х.Аргынбаев, Этногр. очерк.). Танауы пыс-пыс еткен ана кішкентай екі баланың арасында көрпеден сирағы шығып, *т о қ т ы қ о ш қ а р д а й* мекіреніп жатқан сол сарының өзі (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Тоқты қысыр қалмайтын жер. *Оты-суы мол, берекелі жер. Т о қ т ы қ ы с ы р қ а л м а й т ы н ж е р* екен (Шешендік сөздер).

ТОҚТЫ[2] з а т. а с т. <лат. aries> *Жұлдыздық аспанның Солтүстік жарты шарындағы зодиактік шоқжұлдыз. Т о қ т ы* шоқжұлдызының астрономиялық таңбасымен күн мен түннің көктемгі теңелу нүктесі белгіленеді. Персей, Үшбұрыш, Балықтар, Кит, Торпақ шоқжұлдыздарының аралығында орналасқан (қ. *Жұлдызды аспан картасы*). Ең жарық жұлдыздары 2 және 2, 6-көрінерлік жұлдыздық шамада жалтырап көрінеді (ҚҰЭ).

ТОҚТЫБАЛАҚ з а т. ө с. *Дуадақтың халық аузындағы атауы.* Таяу уақытта далалы жерлерде дуадақтың еңгезердей *т о қ т ы б а л а қ* дейтін бір түрі көп болған (Б.Мұқанов,.. Қазақст. өсімдік.). Сонан соң баяғысынша *т о қ т ы б а л а қ* жерден көтерілгенше, қамшымен соғар едім-ау, әттең! (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

ТОҚТЫДАЙ с ы н. *Тоқты сияқты.* Со зәлім Қауас патшаны, Соятұғын *т о қ т ы д а й* (Дастандар). – Баламысың деген, қыз қасында сүмірейіп тұра бергенше *т о қ т ы д а й* жетектеп әкетпейсің бе аулаққа? (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бойыңнан бөркі, – деп төнгенде қаралы келіншек қасқырлардың ортасына түскен жаралы *т о қ т ы д а й* мөңгіріп түк түсінбеді (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТОҚТЫҚ з а т. **1.** *Ішіп-жеп, бүйірі шығып тойғандық.* – Құранды ерді қылп еткізбес шоқтығы, Құр жүрсек те білінбейтін *т о қ т ы г ы.* Жалы артық, қомдағайлы қолтығы, Жирен аттан басқа досым жоқ күні (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Тамағы *т о қ т ы қ,* Жұмысы жоқтық Аздырар адам баласын (Абай, Тол. жин.). **2.** *Ағыл-тегіл молшылық, баршылық, дүниенің көптігі.* – Түу, қандай тәтті наның. Аштықта жеген нанның *т о қ т ы қ т а* дәмі кетпейді деген осындайдан шыққан-ау (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Оқырманды ойым жоқ мазалауға. Оның қазір ертеңге назары ауған. О жасаған! Кім білген болатынын Адамдарды *т о қ т ы қ п е н* жазалауға! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тоқтық тартты. *Жас бала ернін тартып ойнады. – Т о қ т ы қ т а р т ы п* жатқанын қарашы, қарлығашымның, ел-жұрт тоқ болады екен,— деп әжем сүйсіне қарайды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ТОҚТЫҚАШҚАН з а т. э т н. *Ұрғашы қозының күйлігінен алты айында қошқарға шағылысып, бір жасында қоздағанын білдіреді* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ТОҚТЫЛЫ с ы н. *Тоқтысы бар.* – Әй, не тантып тұрсың? Алған жоқ па едің алатыныңды. *Т о қ т ы л ы* қой алып кеткен кім еді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Енді бәрібір ол да қыстан шықпайды, *т о қ т ы л ы* қой соның төлеуі? – деді (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).

Тоқтылы қой. *Сәуір, мамыр айларындағы төлдеген қойдың қозысы алты (қыркүйекте) айға толғаны* (Қаз. мал атау.).

ТОҚТЫ-ТОРПАҚ з а т. *Әлі жетіле қоймаған ұсақ малдың жиынтық атауы.* Осы заманда құлқыны үшін заңнан қорықпай, адамнан қысылмай, ар-ұяттан безіп, қыздарының басын, бақытын, болашағын, елең-алаңда мал базарына апарып *т о қ т ы-т о р п а ғ ы н* сатқаны сияқты, саудаға салатындар, турасын айту керек ауылды жерлерде етек жайып барады (Ө.Қанахин, Құдірет). *Т о қ т ы-т о р п а қ* алып тұрарсыңдар (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы).

ТОҚТЫ-ТОРЫМ з а т. *Әлі жетіле қоймаған қой тұқымы.* – Сенің сыбағаң қой емес, тай еді, төрем, – деді, – бірер күн болсаң оны да жерсің, әзірше *т о қ т ы-т о р ы м г а* риза бола тұр! (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Келесі күнің кешінде әр үйдің ауласында жерошақтан түтін будақтап, таба алғаны қой, таба алмағаны *т о қ т ы-т о р ы м* сойып, бір-бірінен қарыз алып, азаматтарды алғаш рет майданға шығарып салу ырымы жасалып, у да шу болды (О.Бөкеев, Өз отың.).

ТОҚТЫШАҚ з а т. *Тоқты сөзінің кішірейтіліп айтылған түрі.* Тоғыз қабат торқадан *т о қ т ы ш а қ т ы ң* терісі артық (Қаз. мақал). *Т о қ т ы ш а ғ ы м,* тоғыз тап, Саулық қойым, сегіз тап, Сегізін де семіз тап. Құла бием, құлын тап, Құлын таппа, құнан тап, Құнан тапсаң, егіз тап (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТОҚУ *Тоқы етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Иірілген жіпті түрлі әдіспен шалып торлау арқылы жейде, шұлық т.б. бүйым жасау.* Өрмек – халықтың қолөнердің *т о қ у* ісінде қолданылатын өте қарапайым әдісі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). – Біз сендерге жұмыс тауып бергіміз келеді, майдандағы әскерге жіберуге шұлық, қолғап *т о қ у* керек (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). **2.** *Сымнан, шиден т.б. ұзынша заттарды қиюластыру арқылы сал, қоршау т.б. жасау.* **3.** а у ы с. *Алған білімді, тәжірибені санаға құю, ұғып алу.* Ерлерім тойлап көктемді, Еңбекке ғана жүгінді. Тарихқа жүктеп өткенді, Тоқуым керек бүгінді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Мәлике асыл бала ғой... жақсы ер жетті. Оқуы да, *т о қ у ы* да келіскен бала (Д.Әбілев, Арман.).

Қуыстап тоқу. қ о л ө н е р. *Тоқыманың оң және теріс жағын бірдей етіп тоқу.*

Орамалша тоқу. қ о л ө н е р. *Айналдыра тоқыганда бір қатарды оң шалумен, бір қатарды теріс шалумен тоқу.*

Шұлықша тоқу. қ о л ө н е р. *Айналдыра тоқыганда үнемі оң шалумен тоқу; жазып тоқыганда – бір қатарды (тоқыманың оң жағынан) оң шалумен, екінші қатарды (тоқыманың теріс жағынан) теріс шалумен тоқу.*

ТОҚУЛЫ с ы н. *Тоқылған.* Ол Едігеге *т о қ у л ы* сауыт кигізеді (А.Мекебаев, Дала мінезі).

ТОҚУШЫ з а т. *Тоқу ісімен шұғылданатын кісі.* Күміс сырын зергер, кілем сырын *т о қ у ш ы* біледі деген емес пе, Курганов та өз ісінің сырына қанық адам (Б.Момышұлы, Москва.). Кейіннен өнеркәсіп бұйымдарының көптеп шығарыла бастауына байланысты өрмек *т о қ у ш ы л а р* азайды (С.Мұқанов, Халық мұрасы). *Т о қ у ш ы,* не етікші Түк түсінбей қалады. Бір аяғың Екінші Аяғыңды шалады (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТОҚШЫЛЫҚ з а т. *Қажетті дүниесі жеткілікті болу, молшылық, баршылық жағдай. Т о қ ш ы л ы қ т ы ң* күйісі ме, міне, бұл? Әлденеден тітіркеніп жүрегім Мына қызға Бәкір баба сияқты, Қайын ата жолыққай деп тіледім (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тарбағатайдың күңгей жағы *т о қ ш ы л ы қ* көрінеді, көппен бірге біз де бір амалын табармыз (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТОҚЫ[1]**=** е т. **1.** *Асты-үстін екі қатар орналасқан ерсі жіп пен қарсы жіптің арасына арқау жіпті көлденең түсіру арқылы тығыздап, айқастырып қосып, мата дайындау.* Бұлай болған-

да малды кім бағады, Дүшпанды кім тоқтатады, *К и і м д і* кім *т о қ и д ы*, астықты кім егеді (Абай, Тол. жин.). Қазақтың *т о қ ы ғ а н* шекпені, басқұры, басқан кигізі, текеметі – бәрі де ел ішінде сынаптай сырғанап жүрген ноғай саудагерінің қолына ілігеді. Торғай үйезінде Орқаш маңындағы қазақтар арба, доға, үй ағаш, ер һәм басқа сондай саймандар істейді (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Бір затты өзара шалып қосып, немесе айқастырып салып, тор көзді бұйым жасау.* Оны ойғанда шиден *т о қ ы ғ а н* кішкене корзинкенің түрінде жасап, ішінде кішкене торғайдың тұлғасын жасайды (С.Бегалин, Сәтжан). Жаңағы айтқан учуг дегеніміз – су астына тартқан решеткалар. Оны сымнан да, жиі талдан да, қамыстан да *т о қ ы п* мықтап бекітіп тастайды (С.Жүнісов, Ақан сері). **3.** *Түрлі-түсті боялған жіптен өрнек салу арқылы кілем, алаша т.б. үй бұйымдарын жасау.* Өміріммен өтер болды-ау бұл өлең, Бір маза жоқ, кілем *т о қ ы п*, гүл өрем. Асқар тауға ақша бұлт боп қонақтап, Қара жерге қара аспандай түнерем. Өміріммен өтер болды бұл өлең (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Жете түсініп, ұғып алу.* Дәрмен нық *т о қ ы п* алу үшін өзінің құлағын да тақай түсті (М.Әуезов, Абай жолы). – Бақыт қайдан келесің? – Ораза, намаз оқымас, Алланың атын *т о қ ы м а с*, Бинамаздан келемін (Қабан жырау, Алтын қазық). // *Есімше тұлғасында көпті көрген, тәжірибелі деген мағынаны білдіреді.* Оқымаған, *т о қ ы ғ а н*, Көсем еді Сәрсекем. Көзін жұмып отырған, Шешен еді Сәрсекем (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **5.** а у ы с. *Ретін, ыңғайын табу.* Алдын-ала қаратсаң, Денеңе дәрі таратсаң, Сырқат адам сау болмақ. Ретін тауып *т о қ ы с а ң*, Бейіліңді салып отырсаң, Иірген жібің қолыңда Балық алар ау болмақ (Қабан жырау, Алтын қазық).

Көңілге [жадына, көкейіне, көкірегіне] тоқыды. *Ойында, санасында тұтты, көкірегіне түйді.* Жиырмадан өткенде, Азғана ғылым оқыдым. Алғызып кітап шеттен де. *К ө ң і л г е* біраз *т о қ ы д ы м* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қаршадай кезден қайралып біткен бар қырым, Өткір де болсам, өте ме саған жарлығым?! Құлаққа құйып, *ж а д ы ң а*, жаным, *т о қ ы п* ал Өзіңе айтар өтінішімнің барлығын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Әлі есімде, оқымаса да *к ө к е й і н е т о қ ы ғ а н ы* мол зерделі атам өзінің өкшесін басқан ауыл ақсақалдарымен басы қосыла қалса, тебірене сырласып, көкіректері қарс айырыла жиі күрсінетін (З.Жәкенов, Таң самалы). Апасының бұл сөзін *К ө к і р е г і н е т о қ ы д ы* ол, Ауылдағы мектептің Шәкірті боп зейінді Бірнеше жыл оқыды ол (Қ.Жапсырбаев, Сәйле.).

Тоқып білген. *Көңілге түйген.* Қазақта қандай қыз бар оқып жүрген, Жандыны жансызбенен *т о қ ы п б і л г е н*? Деп айтар: «Ана біреу маржа бопты», Оқыған талапкері болса көрген (Б.Күлеев).

ТОҚЫ²= е т. *Көліктің беліне тоқым салу; ерттеу.* Жылқышы бала белдеуде тұрған атына тоқымды *т о қ и* сала мініп алып, шаба жөнелді (Ауызекі).

Жауырды жаба тоқыды. *Шындықты жасырып бұркеді, сыр білдірмеді.* – Пісіріп же, қуырып же, тентегің мә дей ме? Әйтпесе шыдай-шыдай, *ж а у ы р д ы ж а б а т о қ и* болдық, келсең, кел енді! – дей ме (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). «Оразақ та осысынан қашқан екен ғой!» – деп *ж а у ы р д ы ж а б а т о қ и т ы н ы н* қайтерсің (Б.Нұржекеев, Күйтолғақ).

ТОҚЫЛ¹ з а т. *Әлсін-әлсін тоқ-тоқ етіп шыққан дыбыс.* Дамыл-дамыл қайталанған сол *т о қ ы л* құлаққа тосын емес, қайта түн тыныш, барлығы аман, қамсыз үйықтай беріңдер деген уату сияқты (Ә.Сараев, Тосқауыл). – Бұл не? – дейді көзіне қорқыныш ұялаған қыз, – Бұл киелі құстың *т о қ ы л ы*, – деді бала (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ТОҚЫЛ²= е т. *Жіпті, қамыс, ши, сым т.б. өруге келетін жіңішке ұзын заттарды бір-біріне түрлі әдіспен айқастыра ілу арқылы тұтас бұйым (мата, киім, кілем т.б.) жасалу. Т о қ ы л а т ы н* шидің екі шеті берік болу үшін шидің басталатын жаңы мен аяқталатын жақ шетіне үш-төрт шиді қабаттап, әуелі өз алдына бір рет, ширатылған жүн жіппен айқастыра үшбұрыштардың тізбегі сияқты етіп байланыстырады. Бұл жерді шидің «алақаны» деп атайды (Шаңырақ энц.). Ол да сенің сұлулығың арқасы, Көңіліме көшкен байлық оралар. Алтын басың аман болса, тартасың Жібек үннен *т о қ ы л ғ а н* бір орамал (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

ТОҚЫЛДА= е т. **1.** *Дамыл-дамыл тоқ-тоқ еткен дыбыс шығу.* Жаңағы бір кезде алыстан базардағы күзетшінің тоқылдағы тыным таппастан *т о қ ы л д а п* тұр еді, оның үні де өше қалыпты (Ә.Әбішез, Найзағай). Кедір-бұдыр жермен дөңгелектері *т о қ ы л д а п*, арба ырғала жылжып келеді (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). **2.** а у ы с. *Қоқан-лоқы көрсету, тұшыру.* Айтты десең, Кеңесбай, Бергеніңді санап ал. *Т о қ ы л д а п* елді тұшырып, Осы елде жалғыз өзің қал Тінейдің сары құсындай Өзіңе өзің шеңгел сал (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТОҚЫЛДАҚ¹ з а т. *Түнгі күзетшілердің дыбыс беріп жүретін ағаш құралы.* Бұл ызғарлы суық түнде тамақ үшін ғана *т о қ ы л д а ғ ы н* «тоқ-тоқ» еткізіп жүрген көше күзетшісінен басқа жан жүрмейді (Е.Бекенов, Дала.). Әр жерден қала саудагерлерінің дүкендерін қарауылдаған күзетшілердің дыбыс беріп, сақтандыратын ағаш *т о қ ы л д а ғ ы* тақылдайды (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

Тоқылдақ тәубесі. *Тиянақсыз ант, бос уәде, шығарып салма сөз.*

ТОҚЫЛДАҚ² з а т. з о о л. <лат. picidae> *Жемін, ағаш қабығын шұқып іздейтін, тұмсығы істік, сарғыш жолағы аралас шұбар түсті кішігірім орман құсы; тоқылдақтәрізділер отрядының*

бір тұқымдасы. Күн ашық, тоғайлар шат, ыңжыңы орман, Оянып жан-мақұлық түнде қонған. Шығады *т о қ ы л д а қ т ы ң* тоқ-тоқ даусы, Сайрағы сарғалдақтың сыңғырлаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сондықтан ақ бүркіттердің, *т о қ ы л д а қ т а р д ы ң,* жапалақтардың тұлыбы дүние жүзіндегі биологиялық музейлерді безендіретін затқа айналып отыр (С.Мұқанов, Естімеген.).

Тоқылдақ тәрізділер. з о о л. <лат. piciformes> *Құстар отряды.* Жер шарында кең тараған (тек Мадагаскар аралында, Австралияда, Жаңа Гвинеяда және Полинезияда болмайды) 6 тұқымдасқа (якамарлар, жалқаулар, тукандар, балкөрсеткіштер, сақалдылар мен тоқылдақтар) жататын 400-дей түрі белгілі, Қазақстанда 1 ғана тұқымдасы – тоқылдақ бар. *Т о қ ы л д а қ т ә р і з д і л е р* негізінен тропиктік ормандарды мекендейді (ҚҰЭ).

ТОҚЫЛДАҚ[3] с ы н. *Тоқ-тоқ еткізгіш.* Торғайторғай *т о қ ы л д а қ,* Шөптің басын шоқып-ап. Бөтегесі бұлтиып, Шықылықтап отырад (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТОҚЫЛДАҚША үс т. *Тоқылдақ сияқты, тоқылдаққа ұқсап.* Бірі *т о қ ы л д а қ ш а* тоқылдап, бірі тиінше жортып жүрген берекесіз бөспелер мен жұмысқа қырсыздар («Тоқылдақ пен тиін»). Қаламның сыртымен столды *т о қ ы л д а қ ш а* тоқылдатып, біраз ойланып тұрды да, өзіне-өзі күбірлеп, – иә, иә, солай, солай...– деп мақұлдады да, сонан соң жалт бұрылып маған не демек едіңіз, жолдас Момышұлы, – деді (Б.Момышұлы, Москва.).

ТОҚЫЛДАТ= е т. *Дамыл-дамыл тоқ-тоқ еткен дыбыс шығару, тоқ-тоқ еткізіп ұру.* Кірпіш көк керіш тастай, Әбдіқадыр қамшысының сабымен *т о қ ы л д а т ы п* еді, тасқа тигендей шық-шық етеді (І.Жансүгіров, Әңгім.). Анна Ивановаңы онан әрі жүргісі келмей, машина кабинасының төбесінен *т о қ ы л д а т ы п* ұрды (Қ.Қайсенов, Жас партизан.).

ТОҚЫЛДАТУ *Тоқылдат етістігінің қимыл атауы.* Шура *т о қ ы л д а т у ы н* қайта бастады, әлгі кісі орнынан тұрып, тура Шураға қарай жүрді (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

ТОҚЫЛДАУ *Тоқылда етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚЫЛУ *Тоқыл етістігінің қимыл атауы.* Олар жаңа өнімге алғыс сезімдерін білдірумен бірге осы бір бұйымның әлі де өрнекті, әрі мықты да берік *т о қ ы л у ы н* талап етеді («Лен. жас»).

ТОҚЫМ з а т. э т н. *Аттың арқасына ер батпау үшін екі қабат киізден ыңғайлап пішіп, сыртын мата немесе былғарымен қаптап, кейде өрнектеп сырып, айнала шетін көмкеріп жасайтын ер-тұрман жабдығының бірі.* Кей ер бар тар қосылған, *т о қ ы м* қаппас, Шаптай тартып қойсаң да атқа жатпас. Ілгерінді-кейінді қоқаң қағып, Ат арқасын ыспалап тыным таппас (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Т о қ ы м н ы ң* көлемі де, пішілу үлгісі де әртүрлі болады. Әйелдерге арналған көн тоқымдар үлкен, әшекейі көп, ал еркектердің *т о қ ы м д а р ы* шағын болады (Шаңырақ энц.).

Ерін – жастық, тоқымын төсеніш етті. *Үнемі жолда болды, атүсті жүрді.* Білігі, бітімі де бөтен екен, Бар күні мал соңында өтеді екен. *Е р і н – ж а с т ы қ, т о қ ы м ы н т ө с е н і ш е т і п,* Белін шешпей, қисая кетеді екен (М.Мақатаев, Шығ.).

Тоқым тарту. ж е р г. *Жетім құлынды өзге биеге телу.* Ол телитін биенің арқасын *т о қ ы м т а р т ы п,* ол биені қуып терлетеді, сонан соң тер тоқымды құлынға жауып жабулап қояды да, біраздан соң телитін биеге салса, емізіп тез үйренеді. Бұны *«т о қ ы м т а р т у»* дейді (Шаңырақ энц.).

Тоқымы кеппес. *Үздіксіз жортуылда болған, әккі.* Жолдасым жас кезінде жортуылда көп жүріп, жеті қараңғы түнде адаспайтын, *т о қ ы м ы к е п п е с* жортуылшы болыпты (Х.Әбішев, Аспан сыры). *Т о қ ы м ы к е п п е с* ұры әлде ұрда-жық па еді? Аққа күн кессе, бағыда би жазықты еді. Күйеудей кішік күйшіңнін көргені түрткі, Атаңның көрін ақжүрек күй қазып па еді? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тоқымын бауырына алды. *Бұлқан-талқан болды, шала бүлінді, тулады.* Орақта Қалымың мен Тұрсынай, Бек, Отырар бұл жұмысың құрсынай деп. Салтайды бұл туралы сынағанда *Т о қ ы м ы н б а у ы р ы н а а л ы п* ыршиды-ай кеп (Айтыс).

Тоқымын кептірмеді [құрғатпады]. *Үздіксіз жортуылда болды.* Қой ұрлыққа мақтанған, *К е п т і р м е й т о қ ы м* аттанған, Ел жиренген ісінен, Азған елдің ішінен, Қазанбұзар үйтентек Көрдік шыққан батырды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Шетке қылмай ерлікті, Ел қорғайтын ер бітті. Тебінгісін тоздырып, *Қ ұ р ғ а т п а й т о қ ы м* – ерлікті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТОҚЫМА с ы н. *Бізбен, шимен шалып тоқыған, тор көзді.* Бәрі де түрлері қара қошқылданып күнге күйген, үстерінде жеңіл киім, джинси шалбар мен қысқа жеңді *т о қ ы м а* көйлектер (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Тоқыма қорап. *Т о қ ы м а* жаңа қорапта екі адам отыр, бастарында қызыл жиекті картоздары бар. Шаңнан беттері көрінбейді. Қызыл жиек картоздары сары шаңның ішінде өздері жүзіп келе жатқан сықылды (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тоқыма жіп. қ о л ө н е р. *Тоқыма тоқуға арналған жіп.* Ірі бұйымдарды (дастарқан, төсек жапқыш) тоқу үшін, сондай-ақ, 2 қабатталған мақта жіптерді (№10, №30) де пайдаланады. *Т о қ ы м а ж і п т е р і н і ң* жүннен иірілгендері де болады (Шаңырақ энц.).

ТОҚЫМАШЫ з а т. *Өндіріс жағдайында мата тоқу ісімен шұғылданатын шебер.* Үлкен бір фабрикада *т о қ ы м а ш ы* болып істейді екен (Ш.Айтматов, Қош бол.). Ал сонау Калинин облысындағы аты бүкіл одаққа мәлім *т о қ ы м а ш ы* Валентина Ивановна Гаганованың есімі бүкіл елімізге тарап тұрған жоқ па (Е.Әкімқұлов, Даңқ.).

ТОҚЫМАШЫЛЫҚ з а т. *Мата тоқушылық ісі.* Онда *т о қ ы м а ш ы л ы қ,* қағаз дайындау, құмыра жасау сияқты бирмалықтардың бағы заманнан келе жатқан өнерлері үйретіледі (Ә.Шәріпов, Алыс.). *Т о қ ы м а ш ы л ы қ т а* жігіттерге де, қыздарға да лайықты жұмыс табылады (Сапаға салар).

ТОҚЫМДА= е т. *Ат арқасына тоқым салу.* Ол үшін ұзын екі сырғауылдың басын салт көліктің еріне байлап, түп жағының үстіне *т о қ ы м д а п* иә тақтайдан жәшік орнатады (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Сегіздемін міне мен, Тай есейді құнан боп. Үйретті өзін күнімен Ер *т о қ ы м д а п,* жүгендеп (Е.Елубаев, Көкпар).

ТОҚЫМДАЙ с ы н. *Көлемі шағын ғана, кішкентай.* Аспандап Алатаудың асқарынан Көрінді *т о қ ы м д а й*-ақ далалары. Ақ сұңқар қанатын қомдағанда Тау бүркіт жарысуға жарамады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Желіден әрі – дала. Аяқты күйдіретін құм. *Т о қ ы м д а й* бұлты жоқ боз аспан (М.Жұмабаев, Шығ.). Еріді жер бетінің қанша қары, Көгерді жас балауса, арша көрі. Басынан Сарноқайдың *т о қ ы м д а й* қар: «Мен ғана қалдым ғой», – деп жар салады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТОҚЫМДАЙ-ТОҚЫМДАЙ с ы н. *Азғантай, шағын, әр жерден бір.* Жалпақ жазықтың әр жерінде көгере *т о қ ы м д а й-т о қ ы м д а й* ғана егістер көрінеді, көгі әлі топырағын жасырмаған (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ол үлкендігі *т о қ ы м д а й-т о қ ы м д а й* қарала қағаздар ұстап келеді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ТОҚЫМДАТ= е т. *Ат арқасына тоқым салдырту.*

ТОҚЫМДАТУ *Тоқымдат етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚЫМДАУ *Тоқымда етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚЫМДЫҚ з а т. *Тоқымның төменгі жиегінің ішкі беті тиіп тұратын ат қабырғасының үсті.* Су үзеңгіден асып, *т о қ ы м д ы қ қ а* жеткенде, ағыс жұлып әкетіп барады (Б.Момышұлы, Офицер.). *Т о қ ы м д ы ғ ы* кеппей жүрген қуаңқы жануардай жерге тыраңдап аунап, сілкініп, артқы аяғын тебініп (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тоқымдығы бусанбады. *Жаны қиналмады, қиындық көрмеді.* Келісімді тәтті ой, әр шеберлік, Қуантпас ойын қозғап пәлен дерлік. Өз кеудесін өзі аңдып, бой салдырмай, *Т о қ ы м д ы ғ ы б у с а н б а с* неткен ерлік? (Абай, Тол. жин.).

ТОҚЫМҚАҒАР з а т. э т н. *Жол жүріп бара жатқан немесе жолда жүрген жолаушыға сәт сапар тілеп берілетін қонақасы, кәделі ырым.* Білә сұлтанның ағасы аңшылық соңынан, осы Ұлытаудан өтіп Есілге жеткен соң *т о қ ы м қ а ғ а р* тойы жасалатынына, онда аламан бәйге, балуан күрес, көкпар, қыз қуу, жамбы ату және басқа да толып жатқан ойындар өткізілетінін, жарыста озғандарға тоғыз да тоғыз мәртеден бәйге берілетінін хабарлайды (М.Мағауин, Аласапыран). Бала алғаш рет шылбыр мен тізгін өзіне тиіп, өзі бетімен жұмыс тындыруға, шаруашылыққа қолғабыс тигізіп, араласуға, алыс сапарға аттанар алдында *т о қ ы м қ а ғ а р* деп аталатын салттық рәсіммен өтеді (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.).

Тоқымқағар жасады. э т н. *Жолаушы шыққан баласына сәт-сапар тілеп, үлкендердің батасын алу үшін қонақасы берді.* Қоспан артынан қуып жеткенде «өзім шабамын, аға, өзім шабам» деп тізгінін бермей қойып еді. Сонда бір марқасын сойып, *т о қ ы м қ а ғ а р ы н* өзі *ж а с а ғ а н* (Т.Ахтанов, Боран). Мен түнгі кемемен кетпекші едім, апам қой сойып, *т о қ ы м қ а ғ а р ж а с а п,* бірталай үлкендерді шақырыпты (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

ТОҚЫМПАЗ с ы н. *Ұғымпаз.* Адам жас кезінде *т о қ ы м п а з* болады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОҚЫМСІЛКІР з а т. ж е р г. ***Тоқымқағар***. Баласын оқуға шығарып салып, енді *т о қ ы м с і л к е р і н* жасап жатқаны (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОҚЫР з а т. *Көп нәрсенің дүрсілінен тоқылдаған дыбыс.*

ТОҚЫРА= е т. **1.** *Кідіріп, тоқтап тұрып қалу, бөгелу.* – Өзіңіз ойлаңызшы! – деп біраз үнсіз *т о қ ы р а п* қалған Таңатқа Мұқит бар шынымен ойлана және ой сала бар шынымен ұзақ қарады (М.Әуезов, Өскен өркен). Тарап бара жатқандар жаппай *т о қ ы р а п,* кері бұрылды (З.Қабдолов, Жалын). **2.** *Дағдару, асып-сасу.* Қалың сарбаз *т о қ ы р а п,* Бір қайтпады ұрыстан. Аламыз деп ұмтылды, Болса дағы зымыстан (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Бір құбылыстың ілгері жылжуы тыйылып, дамуы тоқтап қалу.* «Миллионердегі» тартыс желісі жаңашыл Жомарт пен *т о қ ы р а п* қалған Жақыптың арасына ауып кетеді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Соғыстан кейінгі жылдары бұл колхозда Қойбасов, Ұлтарақов деген екі бастық болды, бұлардың тұсында колхоз шаруашылығы *т о қ ы р а ғ а н* жоқ (Б.Қожабеков, Көктөбе). **4.** а у ы с. *Түйыққа тірелу, жабырқау, таусылу.* Толқын – көңіл *т о қ ы р а п* таусылуы-ай, Тасып-тасып басылған тау суындай. Жетім жүрек жастықтың жұртында қап, Ұлиды кеп бөрінің қаншығындай (М.Мақатаев, Шығ.).

Көңілі тоқырады. *Көңілі түсті, тауы шағылды.* Жаман болса қатының, Қонбаса айтқан ақылың, Үйіңнің іші жау болып, Отыңның басы дау болып, Көп көзінше қыжыңдап, Оңашада быжыңдап, Құрбың келсе құрысып, Көрінгенмен ұрысып, Қайраумен тілің мұқалып, Қалың өңің жұқарып, Үйіңнің іші қоқырап, Өмірден *к ө ң і л і ң т о қ ы р а п,* Белдеу жаудан жаман жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тоқыраған түйе. *Семіз түйелердің жүдей бастағаны. Т ү й е л е р д і ң т о қ ы р а й* бастауы жер отының жұғымсыздығынан, ащы шөптердің кемістігінен, күннің ыстығынан болады (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ТОҚЫРАЙ= е т. *Тап-тақыр болу.* Шүйдесі бұж-бұж боп, басы *т о қ ы р а й ы п,* дастарқан шетінде сұлап жатқан Бақтияр оқта-текте өзіне қарай тартып қояды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Үйдің ту сыртындағы керме ағашқа жаңғыз байланған құйрық-жалы қыл түбінен қырқылып, *т о қ ы р а й ы п* тұрған көкала атты көрді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ТОҚЫРАҢДА= е т. *Тоңқаңдау, тоқыраң-тоқыраң ету.* Сүтін жайлап, ілегенін төгіп, күлін шығарып, ыдыс-аяғын жуып болған соң, Алтынай пештің түбіндегі шекпен қаптан қара аяққа ұн салып алып, жүресінен отырып, *т о қ ы р а ң д а п* бауырсақ иледі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОҚЫРАҢҚЫРА= е т. *Кідіріңкіреу, бөгеліңкіреу.* – Халық қоя береді ғой, бір мәнісі болған шығар, – деді Темекең, анық білмеген соң, *т о қ ы р а ң қ ы р а п* (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). Не дерін білмей аң-таң болған Бекбосын «ол жерде өзіңіз болсаңыз етті», – деп *т о қ ы р а ң қ ы р а ғ а н* (К.Оразалин, Ақ жазық).

ТОҚЫРАС= е т. *Кідірісу, бөгелісу, тоқырап қалысу.* Таңат және Күйкей аталатын ауылдармен бірлесетін болды да, жалпы сандары жүз үйге жеткен соң, «әзірше осы болады» деп *т о қ ы р а с т ы* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Оның әлденеге томсырайып отырғанын көрген жігіттер кеу-кеу әңгімеден тыйылып, *т о қ ы р а с ы п* қалыпты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ТОҚЫРАСУ *Тоқырас етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚЫРАТ= е т. **1.** *Белгілі бір жерге малды иіріп жаю.* Пішенбайдың бағатын сиырын Үлкенкөлге қарай қаптатып келдік те, жан баспаған бір ойпат көгалға *т о қ ы р а т т ы қ* (Ж.Орманбаев, Тұзақ.). Көмекшісі Сансызбай Бектемісов екеуі қозылы қой отарын Қарағанды алабына *т о қ ы р а т ы п* тастап, кезек-кезек малына қарайды (Ғ.Сланов, Замана.). **2.** *Кідірту, бөгеу, тоқтату.* Бәтиманың бұл сөзі әжептәуір ақыл тауып келдім деп отырған Құрақбайды *т о қ ы р а т ы п* тастады (А.Хангелдин, Ғани.).

ТОҚЫРАТУ *Тоқырат етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚЫРАУ *Тоқыра етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Кідіру, бөгелу.* Аттардың бабына қарай түсте және кешке ұзағырақ *т о қ ы р а у м е н* біз ілгері жөнеп отырдық (С.Мұқанов, Өмір мект.). *Т о қ ы р а у* білмес айбыны Адалдық деген әлемнің ұлы байлығы Бетіне жиған ұятты Әйтсе де, кейде ол кінәмшіл бала сияқты (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Бір құбылыстың, істің, ілгері жылжымай, тоқтап тұрып қалуы.* Кеңес қоғамында жүйелі түрде орын алып келген *т о қ ы р а у л а р* КСРО-ның күйреуі кеңес елінің әлеуметтік психологиясына қатты әсер етті («Егемен Қазақстан»). Қиянат алып билікті, Қасиетіне шүйлікті. Туласаң тағы дегендей *Т о қ ы р а у* келіп килікті (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Көңілі тоқырау. *Көңілі тұсу, көңілі су сепкендей басылу.* Жасақтың ұйымшылдығына, берекесіне, бірлігіне қуанып жүрген Қартқожаның *к ө ң і л і* мынадай жаман қылықтарды көрген соң, *т о қ ы р а у ғ а* айналды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тоқырау кезеңі. қ о ғ.-с а я с и. *Қоғамның дамусыз, ілгерілеусіз күйде тұруы.* КПСС Орталық Комитетінің 1985 жылғы апрель Пленумынан бергі жерде газет-журналдар беттерінде қоғамымызды *т о қ ы р а у к е з е ң і н і ң* кеселдерінен сауықтыру, өткеннен қалған неше түрлі келеңсіз құбылыстардың бетін ашып, тазарту және елде шынайылық, ашықтық, адалдық ахуалын орнықтыру жөнінде үзбей жарияланып келе жатқан алуан түрлі қызықты материалдар адамдарымыздың мерзімді баспасөзге деген ынта-ықыласын мейілінше арттыра түсті («Соц. Қаз.».).

ТОҚЫРАУЛЫ с ы н. *Бөгеулі.* Кеше *т о қ ы р а у л ы* судың бойынан Тоқал терек түбінен, Ніл дариясының басынан Құмкент шәрінің қасынан Перінің қызы перизаттан туған, Қара мерген атасы Сөзімнің жоқ қатасы (Алдаспан).

ТОҚЫРАУШЫЛЫҚ з а т. *Ілгері даму тыйылып, тоқтап тұрып қалушылық.* Жастай құлындаған биелердің өсуіндегі мұндай *т о қ ы р а у ш ы л ы қ* кейін біраз орнына келеді, бірақ түгелдей толыспайды (А.Иманғалиев, Адай.). Бірқатар шаруашылықтар бұған көндігіп алды. Міне, осындай *т о қ ы р а у ш ы л ы қ т ы* бұзып шыққан да озат тәжірибе (А.Байболатов, Жарыс мұраты).

ТОҚЫРАЮ *Тоқырай етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚЫРЛА= е т. **1.** *Көп дүрсілдің бас-аяғы араласып, ретсіз тоқылдаған дыбыс шығу.* **2.** *Көп болып, үйіліп-төгілу, топ-топ болу.* Адам көп, *т о қ ы р л а п* естігендердің бәрі келіпті (Ауызекі).

ТОҚЫРЛАТ= е т. **1.** *Тоқыр-тоқыр еткізу, тоқылдату.* Анда-санда тас еденді *т о қ ы р л а т ы п* кілттерін салдырлатып, тұтқындардың құйқа тамырын шымырлатып, ұзын ауыз үйді жағалап кілтшілер өтеді (С.Сейфуллин, Тар жол.). **2.** *Көп етіп, үйіліп-төгілту, топ-топ ету.*

ТОҚЫРЛАТУ *Тоқырлат етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚЫРЛАУ *Тоқырла етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚЫТ= е т. **1.** *Жіптен, сымнан т.б. ұзынша заттарды шалып торлау арқылы мата, кілем т.б. тұтас заттар жасату.* Кешегі өздері өткен салдарды суға ағызып жіберген хан қайтадан бір жеті салы *т о қ ы т ы п,* кейін шегінгенше қыруар ел мекендеріне жетіп, бекініп алатынын түсінді (І.Есенберлин, Алмас.). Созақтан арнайы алғызған ақ шиге үш түстен жіп орап *т о қ ы т қ а н* (О.Иманәлиев, Байқадам). **2.** а у ы с. *Жете түсіндіріп, ұқтыру.* Серәлі қазақ совет сахнасының аға буыны, саф алтыны, халық өзі оқытқан, заманы *т о қ ы т қ а н* деген адам (І.Омаров, Шабыт.). Сол мұғалімдердің білгенін *т о қ ы т а* білетін, жұмысқа үйірілте алатын бір адам бар («Егемен Қазақстан»).

ТОҚЫТТЫР= е т. *Торлау, өру арқылы мата, киім (қолғап, кеудеше т.б.), кілем т.б. заттарды жасатқызу.* Кешке жұмыстан оралған соң, түнімен май шамның жарығымен жауынгерлерге қолғап, шұлық *т о қ ы т т ы р д ы* («Қазақст. әйелдері»).

ТОҚЫТТЫРУ *Тоқыттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТОҚЫТУ *Тоқыт етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛ= е т. **1.** *Бір нәрсенің іші деңгейіне, кенересіне жете шұпілдеу.* Қазан *т о л а* қаймағымын, қарын тола майымын, үйытса – айранымын, адамға бар жағынан пайдалымын (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Айқұш-ұйқыш жай ойнап, аспан мен жер үндесер, Тоған *т о л ы п,* су ағып, топырақпен тілдесер, Арқа-басы малшынып, дихан баба күн кешер. Жетпей тұр-ау бір нөсер, Жетпей тұр-ау бір нөсер (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Аузы-мұрнына шығып, үйіліп-төгілу, көп, мол болу.* Түн. Мырзатайдың үйінде *т о л ғ а н* адам: Нұрыш, Оңғарбай, Қамза, Қатира, Жамал, тағы басқа қыз-келіншек, бозбалалар (Б.Майлин, Шығ.). Жердің бәрі қыпқызыл Жаңа өмір келіп, Толағай төксе нұр маған, Түлігім тоқ Ақ дәнге *т о л д ы* тың далам. Салтыңды сенің дәріс етсем балама, Жақсыңды жалғап өтер-ау деп, Бір бабам (К.Салықов, Жезкиік). **3.** *Белгілі бір жасқа келіп, мерзімді уақытқа жету.* Қырық күнге туғанына жаңа *т о л д ы,* Шешесі сіздің тойда үш күн қонды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әкөлегім, сен он жасқа *т о л ғ а с ы н,* Шешең ақын, әкең әкім болғасын, Шапқыларсың ертіп алып ініңді, Ат қыларсың бір мекеме «Волгасын» (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). // *Болымсыз тұлғада саны жетпейді, кем деген мағынаны білдіреді.* Тұтамға саны *т о л м а й д ы,* Жемге тойса шақшыып, Ұшырсаң ұзап ұстатпай Әр қырқадан асады (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **4.** а у ы с. *Ет алып толысу, семіру.* Азбапты да, тозбапты да, қайта сәл *т о л а* түскен бе, қалай, самайынан бастап, сақалмұрт жіберген, түрі кәдімгі парсы, тек көзі қазаққа ғана тән үлкен де, жұмсақ (Ә.Тарази, Тас жарған). Көделі жазық, жусаны қалың бозы бар, Қазақтың жері көгерген сайын созылар. Көктеулеріңе бетеге шығып көккасқа, *Т о л д ы* ма тойған қозылар? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **5.** а у ы с. *Өсіп-жетілу.* Түсінетін адамға Ретін айттым терменің Ұядағы балапан Ұшатын күні болғанда, Қанаты әбден *т о л ғ а н д а,* Істейді о да көргенін (Базар жырау, Шығ.). Бақыт та елден қонады, Дәулет те елден болады, Елменен ер ержетіп, Емендей өсіп *т о л а д ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **6.** а у ы с. *Қаптау, басу.* Қарағысыз ел мен жұрт Төрелік түскен шағыңа. Ие болмай айырылдың Атаңның алтын тағына Қара толқын жау *т о л д ы* Шығыс, батыс жағыңа (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Аттап өтіп асығып, Таң алдында қараса Алдына жаулар *т о л ы п т ы* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Дуға толды. *У-шу болды.* Жарқырап болат сауыры, Машиналар бұлқынды. Дала *т о л ы п* бір *д у ғ а,* Тау денесі сілкінді... (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Жанары [көзі] жасқа толды. *Көзіне жас алды, көңілі босады.* Бәрекелде, бұл еңбегің жарады! Бірақ одан ұрпақ тарап Одан ақын туғанша, Ал ол ақын ата жолын қуғанша, Кеудесіне сыйдырғанша даланы, Айырғанша ақтан бөліп қараны, Талай өзен тасып өтер, Бәлкім, талай ғасыр өтер – деп, Қайырхан *ж а с қ а т о л ы п ж а н а р ы* Отырарға қимай, ұзақ қарады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жыл толды. *Бір жыл өтті. Ж ы л т о л д ы,* айлар айға жалғаса кел, Жарының келмеуіне бар ма себеп. Ол жүрді, «Мен далада жүрген кезде, Ол байғұс үйде күтіп қалмаса», – деп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Көкірегіне [кеудеге] мұң [қайғы] толды. *Уайым-қайғы басты.* Көңілде қатер болмасын, *К е у д е г е қ а й ғ ы т о л м а с ы н,* Жауды жеңіп, күні ертең Қайтар аман бұл басым, – Деп келеді Мұсабек, Жұбатып жан сырласын (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Ең сұлу нұр саған менен тараған, Мен болмасам *к ө к і р е г і ң е т о л а р м ұ ң.* Кешіре гөр, жаратылыс жан анам, Тентектікпен қатты айтқан да болармын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Сырымды менің сұрасаң, Тұманың тұнық суынан. *К е у д е м е қ а й ғ ы т о л ғ а н* соң, Тұнық жырмен жуынам (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Көңілі толды. *Разы болды, қанағаттанды.* Тиген соң қалағаным қолыма енді, Қуанып қайта түстім жолыма енді. Келінін аман-есен көрсе екем, Қалар тасып, *к ө ң і л і т о л ы п* енді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Шөліркеп жатқан тақырға Көктер ме қайта егінім? Басыма бақыт қонғай да, Жасыған *к ө ң і л і м т о л ғ а й* да. Бүгінгі күнгі жақсылық Маған алда болғай да (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Көңілі толмады. *Ойынан шықпады.* Адамдайақ маған *к ө ң і л і т о л м а ғ а н,* Бедірейіп тіл қатпады оңбаған. Сонысы бір жақсы болды, әйтпесе, Қандай ақыл айтар еді ол маған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қорасы қойға толды. *Мал бітті.* Әрбір түрлі пасықтар Бақсылық етіп оттаған *Қ о й ғ а т о л с а қ о р а с ы,* Мал жинаған Қарынбай Болмаған қабыл тобасы. Құмарың тарқар халайық, Белгілі тұлпар мен едім Қас тұлпардың баласы (Базар жырау, Шығ.).

Қуанышқа толды. *Қуанып қалды, шат-шадыман болды.* Бөлме сонда *қ у а н ы ш қ а т о л а д ы,* Айтылады тірлік әні, жол әні. Немересін бір құшақтап әжесі, Науқасынан айыққандай болады (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Орны толды. *Бұрынғы қалпына келді, көңілі орнына түсті.* Мал десең оның *о р н ы т о л а р,* бұрын қалыңға алған малдарың ғой, тірі болсаң бір оңтайын табармыз (С.Жүнісов, Ақан сері). Мен сол шақта жігіт жүзінен өзгеше бір нұр көргендей болдым, әйтеуір Қажымда жоқ бір заттың *о р н ы т о л ғ а н* сияқты (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

Орта толсын! т і л е к. *Жиналып отырғандар ортасына соңынан келген кісінің құттықтау сөзі.*

Мен: – *Орта толсын*! – дедім. – Өзіңмен бірге көбейсін! – деді Нәлқара (С.Бақбергенов, Қарға там.). – *Орта толсын,* – деген Мақанның даусы арт жақтарынан саңқ ете қалды (М.Дүйсенов, Меймандар).

Өріске мал, қоймаңа алтын толсын! т і л е к. *Бақ-дәулет қонсын, бай бол!* Жайларың, жеке қоныс құтты болсын, *Өріске мал, қоймаңа алтын толсын.* Көшелерің көркейіп, көркемденіп, Саясына, сандуғаш бұлбұл қонсын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Толған айдай. *Толықсыған, сұлу.* Жас күнде тасығандай қайнар күшің, Толықсып *толғанайдай* көрінесің. Сол қалыптан айнымай тұра бермей, Орақтай боп қалғанда күйеді ішің (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Толған бие. *Қызылы молайып, бойына ет алып, қоңданып, семіздігі артқан бие.*

Толған лақ. *Енесінің алғашқы ащы уызынан бастап, сауылғанына дейін емін-еркін еміп, семіріп өскені* (Қаз. мал атау.).

Толып жатыр. *Өте көп деген мағынада.* Алдыңда түрлі мүшкіл *толып жатыр,* Бол, көңілім, құба-төбел, құлпырмай-ақ! (О.Шоряқов, Шайыр). Қарғадан қарға туар қарқылдаған, Жақсыдан жақсы туар жарқылдаған. Дегендер: «Мен жақсымын» *толып жатыр,* Пайдасы өз басынан артылмаған! (Базар жырау, Шығ.).

Шаттық толды. *Қуанышқа бөленді.* Халық нұрға бөленді, Жүрекке *шаттық толған* соң Елімнің өсті мерейі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Іші толды. *Іші пысты.* Сағынтқан домбырама ішек тақтым, Өзім де *ішім толып* өліп қаппын. Шыққанда құлақ күйдің қоңыр үні, Қалжа жеген әйелдей терім ақтың (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТОЛА үс т. *Өте көп, мол.* Жағаңа біткен *тола* ну, Қолдарын жатыр бұлғасып. Аяулым менің бол, Әму, Арман ғой саған бұл ғашық (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТОЛАҒАЙ[1] з а т. *Толассыз соққан жел аты.* Басы саудың түгел-дүр. Толған тоғай малды-дүр. Тоқтамай соққан *толағай* Толастар мезгіл жеткей-дүр (Алдаспан). Жаңа өмір келіп, *Толағай* төксе нұр маған, Түлігім тоқ Ақ дәнге толды тың далам. Салтыңды сенің дәріс етсем балама, Жақсыңды жалғап өтер-ау деп, Бір бабам (К.Салықов, Жезкиік).

ТОЛАҒАЙ[2] с ы н. к ө н е. *Түгі жоқ, тап-тақыр, жаланаш.* Сарыарқа мүлде бейіш боп, Елі еркін, кейіс жоқ, Мыңнан бірді таңдатты. Төрт түлікке толтырды, *Толағай* түлдыр қыратты (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Түн қатып жүріп, түс қашпай, Тебінгі теріс тағынбай, темір қазық жастанбай, Қу *толағай* бастанбай, Ерлердің ісі бітер ме? (М.Өтемісов, Өлеңд.). Тау *толағай* көрінер тасы кетсе, Әр ел жесір қалады басы кетсе. Кәрі күш не болады, уа, дариға, Асырайтын қолынан жасы кетсе (Алдаспан).

Толағай бас. *Тақыр бас.* Қозыеке бұл сөзді есітіп түрекелді, Қысыр емген тел торы тайға мінді. Торы тайға Қозыке мініп алып, *Толағай бас* Қодарым келші деді (Қозы Көрпеш.).

ТОЛАҒАЙ[3] с ы н. ж е р г. *Жалғыз, жеке.* Ахмет әлі үйленген жоқ, *толағай* басы жүр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОЛАЙЫМ үс т. **1.** *Түгел дерлік, тегіс.* Баяндамашылар да, сөйлеушілер де талай мәселені *толайым* қозғап, татымды пікірлерін ортаға салды (М.Әуезов, Қараш.). Халықтың нұры түскенде, *Толайым* жұрт түгесіп, Зәмзәм суын ішкенде, Тұла бойым бекиді (Қабан жырау, Алтын қазық). **2.** ж е р г. *Үнемі, ылғи.* Бұзаубай ақын *толайым* үкіметті жырлай өтті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** *Лайықты, мол, толымды.* Бұл күндері еліміз жаңа жылды *толайым* табыстармен қарсы алу үстінде («Жұмысшы»).

ТОЛАРСАҚ з а т. *Асық жіліктің тобықпен түйіскен жеріндегі шодырайған қисық сүйек. Толарсағына* жететін ұзын шашын тымпитып желкесіне түйсе «шүйкебас», қобыратып маңдайына үйсе «шөмелебас» боп шыға келеді (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Көтерілер көңілің, Төңіректе көз салар Жеріңде асқар бел болса. Ерінбеймін бас тартып, Қызметіңнен сендердің Сөйлеген сөзім жөн болса, Қысқа аяқты қой азар *Толарсақтан* саз болса (Базар жырау, Шығ.).

Толарсақтан су [қан, саз] кешті. *Қиыншылық кезді басынан кешірді, ауыр жағдайға төзді.* Атымды шылбырынан жетектеп, *толарсақтан саз кешіп,* шаршап-шалдығып полкке келдім (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). «Қатарың *толарсақтан қан кешіп* жүргенде, сен ел қыдырып қалай жүрсің?» деген сауалдарды мына үй ішіндегілердің көзінен байқайды (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Соғыс жағдайына байланысты қар жастанып, мұз төсеніп, *толарсақтан саз кешіп,* бірде тоқ, бірде аш, мезгілімен тамақтану, ұйықтау дегеннің не екенін білмей жүргеннің өзінде тұмауратып немесе түшкіріп көрген емес (Ө.Қанахин, Бақыт.).

Толарсақ басын қайнату. э т н. *Ауру малды емдеу тәсілдерінің бірі. Толарсақ басын қайнату* үшін толарсақ басынан төрт елі төмен оны бойлай қиғаш кеткен баяу шөкпе тамырды орташа қандауырмен жарты елідей терең бойлата сұқ-қанда сәл-пәл ғана қан шыққанымен ақсау, бөксесі салдануға қарсы оңды әсер береді (Б.Хиянатұлы, Қаз. халық малдәріг.).

ТОЛАРСАҚТА= е т. *Суға, батпаққа т.б. толарсаққа дейін бату.* Көбік қар тіпті қалың түсіп қалған екен, аттар *толарсақтап,* әжептәуір ауырлап келеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Күн толас болса, сиырларын жабулап, күректерін иығына салып *толарсақтап,* айдап жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОЛАРСАҚТАТ= е т. *Аяқты суға, батпаққа т.б. толарсаққа дейін батыру.* Түйенің табанын-

дай көн болып жылтырап алған жалаң аяғымызбен әлі күндізгі сіңген күн қызуын бойынан қайтарып үлгермеген жалғыз аяқ жолдың жып-жылы май топырағын *т о л а р с а қ т а т а* кешіп келеміз (К.Сегізбаев, Жыл. күндері).

ТОЛАРСАҚТАТУ *Толарсақтат етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛАРСАҚТАУ *Толарсақта етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛАР-ТОЛМАС үс т. **1.** *Толуға сәл-ақ қалғанда.* **2.** *Белгілі бір жасқа келер-келмес.* Хайдардың туған анасы мұның бір жасқа *т о л а р-т о л м а с* шағында жүрек сырқатынан қайтыс болған (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Сол жылы он жетіге *т о л а р-т о л м а с* жасы бар Әди кәсіп іздеп Сібір өлкесіне аттансын (Ғ.Сланов, Замана.). **3.** *Белгілі бір уақытқа жетер-жетпес.* Келіншек боп түскеніне бір жыл *т о л а р-т о л м а с т а* күйеуім түйнектен қайтыс болды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

ТОЛАС з а т. *Сәл тыныс тапқан саябыр шақ, тыным.* Ән *т о л а с* болғалы үй іші жапырлай, әр тұстан сөйлесіп, күбірлесіп, күлісіп жатыр (М.Әуезов, Абай жолы). Аз *т о л а с* боп тұрады да, жаңбыр тағы тамшылайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ызғырық соққан борасын Көрсетпей күннің *т о л а с ы н,* Адалынан айырылып Бір жұтта жиған қорасын. Мыңғырған неше байларың – Бір ақ сирақ жұтқа кез болар! (Базар жырау, Шығ.).

Толас тапты. *Тыным тапты, саябырлады.* Олардың *т о л а с т а у ы н,* тыныштық алғанына жарты сағаттай ғана уақыт болды (Ә.Нұршайықов, Махмет Қайырбаев). Ақтан екі-үш талпынып еді, жалпжалп жығыла берген соң, мұрнын оңдырмай қанатты да *т о л а с т а п т ы* (О.Бөкеев, Мұзтау).

Толас таппады. *Бәсеңсімеді, толастамады.* Түн бойы *т о л а с т а п п а й* сабалап жауған жауын таң сыз бере әрең басылды (С.Сейфуллин, Шығ.). Екі күндей бұл өңірде желді жаңбыр бір *т о л а с т а п п а д ы* (М.Байғұтов, Шілде).

ТОЛАССЫЗ с ы н. *Ешбір саябыр жоқ, тоқтаусыз, тынымсыз.* Абайлар жол бойы Күшікбайда түс ауа ат шалдырды, сонда жол азықтарынан өздері де тамақтанып алып, күні бойы *т о л а с с ы з* жүрген (М.Әуезов, Абай жолы). Бақ емес, бұтаң да жоқ шымшық қонар, Не бар саған осында ынтық болар? *Т о л а с с ы з* қысы-жазы соққан желің Өміріңнің қалғанын жыртып болар (М.Мақатаев, Шығ.).

Толассыз жаттығу. с п о р т. *Жаттығуды өткізуде (әсіресе алғы кіріспе бөлігінде) әрбір спортшының бір қимыл-қозғалыстың әрқайсысын белгілі сан ретімен қайталап үздіксіз орындауы* (Спорт атау. қаз.-ор. түс. сөзд.).

Толассыз селдей ағылу. п о э т. *Ығы-жығы, үйіліп-төгілген.* Баяғы халық, бір халық *Т о л а с с ы з с е л д е й а ғ ы л ғ а н* (Қ.Аманжолов, Шығ.).

ТОЛАСТА= е т. *Саябырлап тыным табу, тоқтау, тыну.* Жанжалдасқан екі жақ та кішкене *т о л а с т а й* бастады (М.Әуезов, Абай жолы). Келтірер емес ұйқыны, Мазалап бітті кісіні. Басылар емес шиқылы, *Т о л а с т а р* емес құс үні (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТОЛАСТАН= е т. *Саябырсу, тыну.* Шөлірке-ген қонақ стол басына келген соң шаймен ғана болды, әңгіме көрер көзге *т о л а с т а н а* бастады (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТОЛАСТАНУ *Толастан етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛАСТАТ= е т. **1.** *Тоқтату, саябырсыту.* Қали мен Мұхтар осыдан жұмыстарын бір *т о л а с т а т қ а н* жоқ, смена аяғында бір-ақ доғарып, күпәйкелерін киіп, аккумуляторларын белдеріне байлады да, қорғаныш аспаптарын ұстап стволға қарай аяңдады (Т.Сүлейменов, Күн сынығы). **2.** а у ы с. *Жеңілдету.* Мұндайда темекі де ауыр ойды *т о л а с т а т ы п,* аз демеу болады ғой (С.Бегалин, Уақыт.). Бірақ ішке сияр емес, тым шыдатпаған соң өстіп иен жазықты кезіп кетіп еді, бұл да көңіл *т о л а с т а т қ а н* жай боп табылмады (А.Байтанаев, Қансонар).

ТОЛАСТАТУ *Толастат етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛАСТАУ *Толаста етістігінің қимыл атауы; тоқтау, тыну, саябырсу.* Тыста күздің қалың жаңбыры *т о л а с т а у д ы* білмей, ертеден қара кешке төпеп тұр (Д.Досжанов, Тұлпар.). Жолаушылар дәрет сындырып болғанша, жаңбыр *т о л а с т а у ғ а* айналды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТОЛАС-ТЫНЫС з а т. *Бір нәрсенің көрінісі, бейнесі.* Аудармалар ақынның өз жүрегінен толқып шыққан қайғылы шердің де айнасы, *т о л а с т ы н ы с ы* сияқты болады (М.Әуезов, Әр жыл.).

ТОЛБУТАМИД з а т. ф а р м. *Артозинмен тектес дәрінің түрі.* Растинон – Германия Федеративтік Республикасынан шығатын артозин, ариноз, *т о л б у т а м и д* дәрілерімен тектес дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа).

ТОЛҒА= е т. **1.** *Бұрай қозғап, үйіре айналдыру, шиыру.* Бір уақыт болғанда, *Т о л ғ а д ы* батыр найзаны. Жалғыз жаумен ойнады, Жауды еркіне қоймады (Ер Тарғын). ...О, құдірет, күні бойы қуалап торғай ататын сәби сияқты, садақ *т о л ғ а п,* сан адамның жүрегіне жебе қадалтатын махаббат тәңірі (Ә.Нұршайықов, Махабб.). **2.** а у ы с. *Жұтып жіберу, қылғыта жұту.* Ыдысысың параның Қотара құйса толмайтын. Ашылған әбден араның – Түйені жұтсаң түгімен, Биені жұтсаң бүгімен, Қақалмай-ақ *т о л ғ а й т ы н* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **3.** а у ы с. *Бір нәрсе жайында жан-жақты терең ойлау.* Ақын көргенін көңілге қонымды етіп, жылы да сазды лепен тереңнен *т о л ғ а п,* шебер суреттеп береді (С.Мәуленов, Жер нәрі). Ақылыңа өлшеп бұл сөзді Өрістеп ойың *т о л ғ а с ы н.* Келемеж қылған шалыңыз Бармақтай байғыз болмасын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **4.** а у ы с. *Мақамға қосып, жыр ғып шерту.* Қа-

лайша жүрем жастықтың жырын *т о л ғ а м а й*, Қалайша жүрем алдымды терең барламай. Әрқашан мені ерлікке бастар жолдар-ай, Өрлікке бастар жолдар-ай! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мамырың келіп, мамыражай күн орнасын, Көбелек боп кетсін еңсемді басқан қорғасын. Бәйімбет атам бақшасына жетіп мыңсайрам, Бақытты жерде бәйіт пен дастан *т о л ғ а с ы н* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **5.** *Толғандыру.* Соның бәрі *т о л ғ а й д ы* да тербейді, Қуаныштар көп күттірмей келмейді. Қысқа күнде қырық сұрақ өмірім, Шешім табу оңай бола бермейді (К.Салықов, Жезкиік). Қара көзің, қара шашың төгілген, Қара көзің не жылаған, не күлген. *Т о л ғ а п* өтті менің тұла бойымды, Бала кезден саған ғашық едім мен (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТОЛҒАҚ з а т. **1.** *Адам мен жан-жануарлардың туу алдындағы іші қатты бүріп, құрсақ, арқа еттері жиырылып ширап, қинайтын физиологиялық үрдіс.* Мейлі, *т о л ғ а қ с ы з* перзент жоқ, аман-есен босанғаныңа шүкір, қыз екен (Д.Исабеков, Мазасыз күн.). Он ай сақтап ішіне *т о л ғ а қ* жеген, Ақ сүт берген анамдай қайдан болсын Оң жақтағы бұл дәурен енді келмес, Қайран жұрт, қайран елім аман болсын (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2**. а у ы с. *Қатты ойландырған сезім күйі, толғаныс.* Әбдіқадырдың ой *т о л ғ а ғ ы* өз алдында бір арна (Х.Ерғалиев, Шындық.). Уытты сөз адамға берер сенім, Ел *т о л ғ а ғ ы н* тебіреніп кең екшедің. Алғадайдың азасын тиеп жетті Мұңға толы мұхитқа кемең сенің (К.Салықов, Жезкиік). Жан ана, жылай көрме, ардағың ем, Мен әуре құштарлықтың *т о л ғ а ғ ы м е н*. Ақ тілек, адал ниет сапарына Көз жасты алып ұшудан қорқамын мен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Кер толғақ. *Қиыншылық, ауыртпалық.* Бұл да бір замананың *к е р т о л ғ а ғ ы* шығар, оның да сыры ашылып, ақиқаты айтылуы шығар (С.Ғаббасов, Ана.).

Қой толғақ. *Жеңіл толғақ, жеңілінен келген, тез өткен толғақ. Қ о й т о л ғ а ғ ы ң д ы* берме, ой толғағыңды бер (Мақал).

Тоғыз [тоқсан] қатынның толғағы қатар келді. *Қарбалас іске, қат-қабат шаруаға килікті, жұмыс басты болды деген мағынада. Т о ғ ы з қ а т ы н н ы ң т о л ғ а ғ ы қ а т а р к е л і п т і* ғой бүгін (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі). Баяғыда *т о ғ ы з қ а т ы н н ы ң т о л ғ а ғ ы қ а т а р к е л д і* деген екен, сондай-ақ бірнеше қуаныштың бүгін қатар келгенін қараңыздар (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

Толғағы жетті. а) *Екіқабат әйелдің айы-күні толды, босанар уақыты болды.* ә) *Уақыты, шамасы болды; сәті, орайы келді, дер кезі келді, кемеліне жетті [Кейде «бұл мәселенің ші жеткен», «бұл мәселенің толғағы жеткен» деп те қатар қолданыла береді].* «Еңсеңді көтер, Елім!»– деп, Оятып намыс, ойда күш, Сондайда бастар Ер керек, *Т о л ғ а ғ ы ж е т к е н* қозғалыс (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Мүмкін оның өзі де *т о л ғ а ғ ы ж е т і п* тұрған ұлы өзгерістерге сенімді емес шығар (С.Бегалин, Заман.).

Толғағы пісті. *Туатын, босанатын уақыты болды.* Боталайтын інген *т о л ғ а ғ ы п і с к е н* сайын дамыл таппай, бір жатып, бір тұрады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру).

Толғақ ауруы. *Төлдеу алдындағы толғату. Т о л ғ а қ а у р у ы н ы ң* ащы толғақ, қатты толғақ, жұмсақ толғақ деген түрлері бар (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Толғаққа айналды. *Оқтын-оқтын көрінетін күрмеуі қиын мәселеге ұласты.* Ата кегін алмаққа, Ат терлігін кептірмей, Жиі аттанды қалмаққа. Дау аяғы *а й н а л д ы* Жазылмас ауру *т о л ғ а қ қ а* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Толғақ қысты [ұстады]. *Босанар алдында қиналды.* Ол кезде Ақбілектің *т о л ғ а ғ ы* бір *ұ с т а п*, бір қайтып, *т о л ғ а қ қ ы с қ а н д а* не отыра алмай, не жата алмай, не құрулы құрға асылып тұра алмай, шытынып, ыңырсып отыр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сондай азапты күндердің бірінде түн ортасы ауа ай-күні жақындаған Шолпанды *т о л ғ а қ қ ы с ы п* жан терге түсті (О.Тәжиева, Жетім қыз).

ТОЛҒАҚТАЙ с ы н. *Толғақ тәрізді ашы, толғаққа ұқсайтын.* Жігіт күйіп кетті, талай жылдан бері *т о л ғ а қ т а й* қысқан іштегі ашу-ыза тарс жарылды бұл жолы (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ТОЛҒАҚТЫ с ы н. *Ойландырып, толғантатын.* Азабы мен рақаты өзектесе өрілген сүйікті шығармасымен қош айтысқалы үш жыл өтті, енді оның орнын сағынышты мұң мен *т о л ғ а қ т ы* толғам басқандай (Т.Жұртбаев, Бесқарагер). Радио мен теледидар алдына да жиі шығып, көне музыкалық аспаптарының *т о л ғ а қ т ы* мәселелерін сөз етіп келеді (Б.Асанбаев, Адам сұлу.).

ТОЛҒАҚШӨП з а т. ө с. <лат. centaurium> *Сабағы тік, төрт қырлы, жоғарғы жағы бұтақты, жапырақтары жұмыртқа пішіндес, ұштары доғал, қарама-қарсы орналасқан, биіктігі 15–30 см-дей екі жылдық дәрілік өсімдік. Т о л ғ а қ ш ө п* тұнбасы ас қорыту жұмысы нашарлағанда (асқазан қызылдағанда, оның қышқылы көбейгенде), ішек түйіліп ауырғанда, іш желденгенде және өткенде, өт қалтасы мен өт жолдары қабынғанда, сондай-ақ, бауыр мен бүйрек ауырғанда, өкпе туберкулезі болғанда, қан азайғанда, маскүнемдікке ұшырағанда қолданылады (Б.Қалиұлы,.. Дәрідәрмек.).

ТОЛҒАМ з а т. **1.** *Қисынымен топшылап, жан-жақты пайымдау қабілеті.* Бір *т о л ғ а м ғ а* жеңіл көрінгенмен, бұл сияқты қоскіндік ойдың ұшығына шығу да оңай емес (Н.Назарбаев, Тарих.). Көргенім, естігенім жаңағы. Тоқсан жылға жететін *т о л ғ а м* (М.Мағауин. Шығ.). **2.** *Ой, пікір.* Бұл тұста Елдосқа кездескен адамдар көп болмаса да әрқайсысы бір төбе, біраз *т о л ғ а м д ы* тілеп тұратын көп сүренді жандар (А.Байтанаев, Қансонар).

ТОЛҒАМАЛЫ с ы н. *Қарудың сабы ұстап соғуға ыңғайлы болу үшін оның сабына былғары, қайыс оралған немесе кертіп жасалған.* Томағалы сұңқар мен едім, *Толғамалы* найзамен, Толықсып жауға шапқанда, Бір озғанмын жұртымнан (Махамбет, Өлең д.). Арыстанның барында, Жорғасы болса мінісіп, Торқасы болса киісіп, *Толғамалы* қамшы алып, Толғай да толғай дәурен сүрмес пе (Бұқар жырау, Тілек).

ТОЛҒАМДЫ с ы н. *Толғанысқа толы, толғантатын.* Өлеңді ағытайын күрделеген, Соқпағы көмейінде жүлгеленген. Шаттықта шарықтатып салған әннің, *Толғамды* ырғағына жыр бөлеген (Халық ақын.). Бала шалдың *толғамды* толғанысын ұға алған жоқ, сонан да қайтып сұрақ қоймады (Р.Сейсенбаев, Сағынтып жет.).

ТОЛҒАМДЫЛЫҚ з а т. *Толғап, саралай алатын ерекше қабілет, қасиет.* Жақаштың өз басын қазіргі уақытта ешкім кінәлай алмайды, бұл өзі бек те, бай да емес, өзінің айлакер *толғамдылығымен* беделді (Ә.Көшімов, Лашын.).

ТОЛҒАМПАЗ с ы н. *Ойлап толғай алатын, қабілетті.* Көп естіп сармасаның ызыңдарын, Білмейді, суыды ма қызу қаным? Қайтемін сұрапылын телегейдің, *Толғампаз* сабырына қызығамын (Қ.Бекхожин, Әппақ-нәма).

ТОЛҒАН= е т. **1.** *Бір нәрсе жайында терең ойланып, кеңінен қиялдау.* Әйтседе қай талқының тұсында да оның түйінді жерлерін дәл басу үшін сансыз ойлар кешіп, тоқсан *толғанатын* сәттер көп-ақ (Ә.Ибрагимов, Наз). Өмір – өмір, ойлайсың, *толғанасың,* Жастық шағын аңсайды қарбаласын. Мұңаяды жиырма бес – қызық дәурен, Көкке осылай шаншылып қалмағасын (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Кіжіну, ызалану.* «Ойда қайрат, бойда күш тұрғанда неден қысыламын, бүйтіп жүргенше ата жауыммен бетпе-бет кездессем екен» деп те *толғанады* (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын). **3.** *Аңсау, сағыну.* Сорғалар жауын жеріне, *Толғанар* жан еліне (І.Жансүгіров, Шығ.). **4.** *Мазасыздану, уайымдау.* Ұлы елім, сұлу елім, терең елім, Сен маған, мен де саған керек едім. *Толғанам* кеткенімше, қаламымды, Қалдырып біреуіне немеренің (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **5.** *Бар күшін салу.* Домбырамды қолға алып, Қырандайын қомданып, Мен де шашу шашайын Тереңнен тартып *толғанып* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Егер олар мінбелерден *толғанса,* Қысқарады қиын өткел, жол қанша. Бұл өмірде алынбайтын жоқ қамал, Егер олар байлам жасап, қолға алса! (М.Мақатаев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Керілу, кербездену.* Ай аспанда *толғанып,* тебіреніп, Күн бой жазып, кетеді жерім кеңіп. Ән аққудай айдында саңқыл қақса, Жан-жануар тыңдайды мейірленіп (К.Салықов, Жезкиік). Жуынды ақ білегін жеңі сыбанып, Тарқатты қара шашын шолпыны алып. Көпіртіп жұпар сабын бұрқыратып, Жуынды саумал суға мойнын керіп. Аққудай көлде жүзген, жүз *толғанған* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТОЛҒАН с ы н. с ө й л. *Толып тұрған, тола, толы.* Арба *толған* азық-түлік, киім-кешек, жабдық, сайман топыр-топыр түсірілді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Абжыландай толғанды. *Айбат шекті, буырқанды.* Ордада отыр Зарлық хан Аш арыстандай ыңыранып, *Абжыландай толғанып,* Алыссам деп біреумен қозғала түсіп ыңыранып (Мұңлық-Зарлық).

Толған ай. *Айдың толып, дөп-дөңгелек болып көрінген шағы.* Күні кеше *толған ай* жүзің еді, Сиқырлы қара нәркес көзің еді. Мап-майда, мамық қардай мінсіз денең, Бейне бір бақшадағы үзім еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Қымыз ішіп, қазы жеп, Мас болып ел буланды. Қаракөз бен Айнамкөз, Атынан той болады. *Толған айдай* толады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Толған бие. *Қызылы молайып, бойына ет алып, қоңданып, семіздігі артқан бие.*

Толған бота. *Сауылып жүрген інгеннің жақсы еттеніп, семірген ботасы.*

Толған лақ. *Енесінің алғашқы ащы уызынан бастап сауылғанға дейін емін-еркін еміп, семіріп өскен лақ.*

Толған тұлыптай. *Күжірейген, дөңкиген кісі.* Адам ба осы, мал ма осы? Не мақұлық? Аң ба осы? Адам деуге түрі жоқ, Пішіні үрген қуықтай, Дене *толған тұлыптай* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТОЛҒАНҒЫШ с ы н. *Көп толғанатын, ойға берілгіш, сезімтал, нәзік жанды.* «Өмір дегенді түсіну қиын екен» деуін көрдің бе сайқалдың, ондайлардың бәрі әліне қарамай өмір жайлы *толғанғыш* келеді тағы да (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

ТОЛҒАНДЫР= е т. **1.** *Толғанту, тебіренту, ой салдыру.* Айтыстың мазмұны халықтың ойын *толғандыратын* тақырыпқа құрылатындықтан тілі де таза, көркемдік жағынан да жоғары дәрежеде (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Драмада белгілі байланыс бар. Адамды ойландыратын, *толғандыратын* терең мағына бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Жанын қинау, жанына бату.* Ақ тоқалдың «шашы ұзын, ақылы қысқа» деп қасақана кемсіткен жаңағы сөзі тымырайған мырзаны қатты *толғандырды* (З.Жәкенов, Таң самалы). Ақын жанын *толғандырған* жермісің, Ақын келіп, шөл қандырған көлмісің. Көлді айналып, сыңсып жүрген қызғыш құс, Махамбетті ойландырған сенбісің? (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** *Алаңдату, мазалау.* Бәрімізді *толғандырған* мәселе Осы ақынның жырларында жатыр ғой. Бұрынғы өтіп жатқан басқа тойлардан Міне, достар, мына тойдың айырмасы осында (М.Шаханов, Ғасырлар.). Айналадағы табиғи ортаны қорғау, яғни экология проблемасы бүгінгі таңда жер бетіндегі бүкіл адамзатты *толғандырып* отыр (Т.Қалыбеков, Экология.).

ТОЛҒАНДЫРАРЛЫҚ с ы н. *Селт еткізетін, таңдандырарлық.* Солдатқа алыну оқиғасы Итбайға оны *т о л ғ а н д ы р а р л ы қ* жаңа оқиға көрінген жоқ (С.Мұқанов, Ботагөз).

ТОЛҒАНДЫРТ= е т. *Ой салдырту.* Демеймін жерге ынтық ол құндақтан, Мүмкін, бұл – агроном болғандықтан, Қазақтың өмірінің бір елесі Оны да ерте бірақ *т о л ғ а н д ы р т қ а н* (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

ТОЛҒАНДЫРТУ *Толғандырт етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛҒАНДЫРУ *Толғандыр етістігінің қимыл атауы.* Қайсардың басындағы шырғалаң кезең тек Қайырды ғана емес, жастарды да қатты *т о л ғ а н д ы р у ш ы* еді (М.Хасенов, Қайсар). Әңгіме балықтың жайылымы мен тұщы суының азайып бара жатқаны кім-кімді де ойландырып, *т о л ғ а н д ы р у ғ а* тиіс (С.Хайдаров, Теңіз.).

ТОЛҒАНТ= е т. **1.** *Толғандыру, тебіренту, ой салдыру. Т о л ғ а н т а р,* толғақ салар, толықсытар Аспанға ашы дауыс шырқап қалқып (І.Жансүгіров, Шығ.). Тердің қадірі, нанның қасиеті осындайда кәріні де, жасты да, кемел ойлы мен кем ақылды да бір *т о л ғ а н т ы п* өтетіні ақиқат (Ә.Жәмішев, Армысың.). **2.** *Алаңдату, мазасыздандыру.* Жоғалған шылбырына оралған мұң, Біздерге қызметші болар бар күн. Туған ел, алтын бесік, *т о л ғ а н т а д ы* Бүгінгің, ертеңгің мен одан да арғың (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *Т о л ғ а н т ы п* тоқсан түрлі қыз көңілін, Жүректің жазы шығып, жаңбыр төкті (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТОЛҒАНТУ *Толгант етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ойландыру.* Күлдіріп алып жылату. Жылатып, содан *т о л ғ а н т у* Өзіңді-өзіңе сынату, Жұбыңды жазбай, жол тарту! (М.Әлімбаев, Ту тіккен). **2.** *Мазасыздандыру, тынышын алу.* Кешегі қорған басындағы құбылыс Қабеннің кеудесіне шаншудай қадалғанмен, зардабы ұзаққа бармады, сол күні кешіне дейін *т о л ғ а н т у ғ а* ғана жарады (З.Қабдолов, Жалын).

ТОЛҒАНУ *Толған етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Көп ойлану, ойсоқты болу.* – Нарекесі, оған да жетерсіз, Сізге көп *т о л ғ а н у ғ а,* ойлануға болмайды, жүрек ауруы ондайды қаламайды, сабырлық керек (М.Рүстемов, Нартай). Ондайлар – ұстаз өміріндегі үйқысыз түндер, жанын жеген *т о л ғ а н у л а р,* жарылмай кеткен бітеу жара, еш болған еңбек (Т.Тілеуханов, Шарапат.). **2.** *Ойлап-пішу.* Ақ боран ой да, қыр да, *Т о л ғ а н у ғ а* мұрша жоқ, ойлануға. Қыр астында қыстаудың есін алып, Бар қаһарын төгуде қойлы ауылға (М.Мақатаев, Шығ.). Анау екі отардың иесі де кең өрістен *т о л ғ а н у с ы з* қайтпағаны сөзсіз (У.Қыдырханов, Шаңқай түс).

ТОЛҒАНУШЫЛЫҚ з а т. *Толқу, мазасыздық, торығушылық.* Еңбекшілердің қалың топтары мен олардың кәсіподақ ұйымдары, зиялылардың көрнекті өкілдері, жастар бірлестіктері бұл заңдарға қарсы шығып, Германия мен көршілес елдерде де *т о л ғ а н у ш ы л ы қ* пен наразылық сезімі өріс алуда («Соц. Қаз.»).

ТОЛҒАНЫМ з а т. *Толғаныс.*

ТОЛҒАНЫМДЫ с ы н. *Толғанысқа толы, әсерлі, адамды толгандыратындай.* – Біздің кезіміздегі «Жауыр», «Көк өгіз» сияқтылардың күні әлдеқашан өткен, – деді, – қазіргі заманның фельетоны сегіз қырлы, бір сырлы, тұздықты, *т о л ғ а н ы м д ы* боп келу керек (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

ТОЛҒАНЫС з а т. *Адамның терең ойға шомған қалып-күйі, тебіреніс.* Бұл күнде жасы қырықтарға келіп қалған шоқша сақалды, кең маңдайлы Бұқар жырау да осындай *т о л ғ а н ы с* үстінде еді (І.Есенберлин, Жанталас). Тебіреніс, *т о л ғ а н ы с,* бұлыңғыр торығу және оларға кереғар романтикалық шабыт, үміт және сол сияқты сезім-түйсігі бүгінде зиялылар көңілінде лықсып, арнадан асып тұр (Н.Назарбаев, Тарих.).

Жан толғанысы. *Жанын қинаған ауыр ой; өрекпіген көңіл-күй.* Айнұр *ж а н т о л ғ а н ы с ы н* адамгершілікке жеңгізуге тырысты (К.Оспанова, Жүрек үлпілі). Осыдан кейін ағайынды екеуі көпке дейін тіл қатыспай, ортақ бір *т о л ғ а н ы с* үстінде үнсіз отырып қалды (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

Жүрек толғанысы. *Жан тебіренісі, ерекше сезім.* Әрбір көктемнің келуін мен қашанда ерекше салтанатпен, жан тебірінісі, *ж ү р е к т о л ғ а н ы с ы м е н* күтетін, қарсы алатын едім (Ө.Қанахин, Құдірет).

ТОЛҒАНЫС-ТЕБІРЕНІС з а т. *Ой-сезім, ішкі сезім көріністері.* Екінші жағынан осы бір адамдардың *т о л ғ а н ы с-т е б і р е н і с т е р і,* іс-әрекеттері арқылы өнші аға, азамат аға бейнесі де әр қырынан ашылып, толыға түседі («Қаз. әдеб.»). Сондықтан да оның *т е р б е н і с-т о л ғ а н ы с ы н ы ң* сыры түсінікті. Ол – туған жердің толғауы еді (Б.Асанбаев, Адам сұлу.).

ТОЛҒАНЫС-ТЕРБЕЛІС з а т. *Таусылмайтын ой-сезім, арман-қиял.* Қыз ашылған тау бұлағының сылаң қағып күні-түні бір тынбастан қайнап шығып, сарқылмай аққаны сияқты, қыздың да *т о л ғ а н ы с-т е р б е л і с і* таусылатын түрі жоқ (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ТОЛҒАНЫСТЫ с ы н. *Жан-жақты, кең ауқымды, мәні зор.* Осы ғылыми конференцияда жасалған баяндамаларға,олардағы терең де *т о л ғ а н ы с т ы* ғылыми зерттеулерге ағалық үлкен ықыласпен ден қойған менің әріптестерім, Қазақстан ғылымының аға ұрпағының өкілдері мынандай бір байламға келді («Білім және еңбек»). Толқып айтсам, *Т о л ғ а н ы с т ы* кезімді, О туған ел! Сенсің билер сезімді, Әкем үшін бір ісіңді тындырып, анам үшін жырлап өтем өзіңді (К.Салықов, Жезкиік).

ТОЛҒАП-ТОЛҒАП ү с т. с ө й л. **1.** *Ойланып-толғанып. Т о л ғ а п-т о л ғ а п* келіп, ақырында

әйел де менімен бірге кететін болды (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Ышқынып, бебеулеп, күшейе түсіп.* Үніне тынық ауа жарылады, Бір жылап, бірде өксіп зарығады. Беу-беулеп безектейді өзекті өртеп, *Т о л ғ а п-т о л ғ а п*, толастап барығады (Б.Батырбекова, Жинақ). **3.** *Дарылдатып, даусын қатты-қатты шығарып.* Жарқын Майраға гармонын береді, Майра гармонды *т о л ғ а п-т о л ғ а п* жібереді, көпшілік ынталана тыңдайды (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). **4.** *Шайқап-шайқап, піспі-піспі.* Әйел ағаш шелектегі көжені *т о л ғ а п-т о л ғ а п* жіберіп, кәрлен кеселерге толтыра-толтыра құйды (А.Нұрманов, Аққу.).

ТОЛҒАС[1]= е т. **1.** *Ырғасу, тәжікелесу.* Екеуі *т о л ғ а с ы п* отырып, ақырында ауылға қарай жүрді (І.Жансүгіров, Шығ.). Емес-ау, жәй *т о л ғ а с*, жәй ырғалыс: сүю үшін туғандар тұйық халық, күйгенде де – күйеді сүйіп барып. Шыңға қонған бұлт сынды тиіп қалып, Зор жүрекке жүрек те қайырлағыш (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.). **2.** а у ы с. *Сыр ашып түсінісу.* Сырласа келе, *т о л ғ а с а* келе Сақанға бәрі де дән риза болды (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

ТОЛҒАС[2]= е т. п о э т. *Ауыз салысу, шайнасу, таласу.* Екі көкжал салысты, Келе тура *т о л ғ а с т ы* (С.Бегалин, Таңд.).

ТОЛҒАСУ *Толғас етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ақылдасу, ойласу.* Бұл – мәселенің жай-жапсарын үлкен азаматтық жауапкершілікпен, ортақ істің қамына деген қамқорлықпен бірге ойласу, бірге *т о л ғ а с у* (І.Омаров, Серпін). **2.** *Бөлісу, сырласу.* Достарды іздеген жаман – Біреуге ор қазу үшін. Достықты аңсайды адам – Арманды *т о л ғ а с у* үшін (Қ.Мүсірепов, Алау).

ТОЛҒАТ= е т. **1.** *Босанар алдында бел сырқырап, іші қатты бүріп ауыру.* Іңірде үй ішімен бірге тамақ ішіп, алаңсыз отырған Ғалия ел жата салысымен *т о л ғ а т а* бастады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Біздің қазақтың қатыны *т о л ғ а т қ а н д а* көретін бейнетін құдай ешкімнің басына салмасын (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ойланып-толғану, мазасыз күй кешу.* Күн бойы *т о л ғ а т ы п*, Керемет ой туар. Өлеңнің қымбаты – Ол да бір бойтұмар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қайран ақын, сен де бір сырлы анасың, Өлең – перзент жолында зыр қағасың. Айлар бойы көтеріп ой салмағын, Оңашада *т о л ғ а т ы п* қиналасың (Ә.Ахметов, Ашық аспан). **3.** а у ы с. *Баяулау, созылу.* Қаршқарш еткен қар сықыры күншілік жерден құлаққа шалынғандай. Қысқы таң *т о л ғ а т ы п*, керіліп-созылып әзер атты (Ә.Сараев, Алтын арал). **4.** а у ы с. *Бұзылу, алай-дүлей болу.* Табиғаттың да әйел сияқты *т о л ғ а т а р* алдында қысылып, қиналатын шағы бар (М.Дүзенов, Әке.).

ТОЛҒАТА-ТОЛҒАТА үс т. *Ойланып-толғанып; қиналып, әуреге түсіп.* Өне бойы шоферді қолдан мұсылман жасап ит әуреге түскенше, машина жүргізуді өзінің үйреніп алғаны қайырлы емес пе? Осылайша *т о л ғ а т а-т о л ғ а т а* келіп, Ғабекең ақыры көнді («Мәдениет және тұрмыс»).

ТОЛҒАТУ *Толғат етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Толғақ қысу.* Бес-он кемпір жидырды, *Т о л ғ а т у м е н* сол қатын, Үш күн ұдай ол тұрды. Сонан соң барып ұл туды (Батырлар жыры). Басқа ананың жарық дүниеге перзент сыйлардағы *т о л ғ а т у ы* сияқты көкірегінде толысқан өнердің бұлқынысы екен ғой (А. Сейдімбеков, Серпер). **2.** а у ы с. *Ойланып-толғану.* Осы *т о л ғ а т у* үстінде зердесінде жаңа бір жылт еткен сәуле, үміт елесі оянғандай қатты күйзеліп, зындан ішінде аласұра шыршық атып еді (С. Санбаев, Аруана). Біраз толғаулар, *т о л ғ а т у л а р д а н* кейін директорға бардым, Өзімнің барлық білген, түйгенімді алдына жайып салдым («Лен. жас»).

ТОЛҒАТЫЛ= е т. *Жан-жүрегі елжіреу, жүрек сыры ақтарылу.* Жүрек сыры сонда сан *т о л ғ а т ы л д ы*, Жарқын жаздың жетпеді талма түні. Қайтып барам туған жер иісін ап, Сарман үшін бір көріп Алматыны (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

ТОЛҒАУ[1] з а т. ф о л ь к. **1.** *Халықтың ауызша поэзиясында кең таралған қоғамдық-саяси лириканың бір түрі, белгілі бір оқиғаға немесе біреуге арнап өлеңмен төгілтіп жазылған жыр. Т о л ғ а у* (яки мұңды өлең) деп көңілдің неше түрлі күйін шешетін өлеңдер айтылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ата досқа санама, Алды-артында болжал жоқ, Жаңадан болған селтекті. Шайырлардың сомасы – Хикая, *т о л ғ а у*, ертек-ті (О.Шораяқов, Шайыр). XV–XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясында *т о л ғ а у* ерекше өркендеп, өзінің ең жоғары даму сатысына жетті (Әдебиет. термин. сөздігі). **2.** *Толқу; толқу сезімі.* Үлкен *т о л ғ а у* түседі қыз ішіне, Қой жайылып кетеді өз ісіне (Батырлар жыры). **3.** *Арман-тілек.* Қорқыт қашып ажалдан, Аңыратты қобызын. Қобызында бар арман, Тоқсан *т о л ғ а у*, тоғыз үн (Қ.Мұқышев, Бала.). **4.** *Пікір, ақыл, кеңес.* Мен дерексіз сөйлеуді, орынсыз толғауды жаратпаймын, жастар *т о л ғ а у ғ а* құлақ қоймайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОЛҒАУ[2] *Толға етістігінің қимыл атауы; ойласып-кеңесу, ақылдасу.* Сонымен Сатанды алуға бай табылып тұрғанын біліп алған соң, Тәжидің үй іші кеңесіп, көп *т о л ғ а у ғ а* түсті (І.Жансүгіров, Шығ.).

Пікір толғау. *Пікір айту.* Жыл керуені көше берер жалғаса, Оңай ма екен *п і к і р т о л ғ а у* ол жайлы. Белгілі ғой, басың екеу болмаса, Кесең де екеу болмайды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тоқсан толғау. *Неше түрлі, алуан-алуан.* Күмбірлеп ертелі-кеш күйін тартқан. Жыр төгіп, нәсерлеткен ақындар көп, Үлгі алып *т о қ с а н т о л ғ а у* Жамбыл қарттан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Толғау салды. *Қатты тебірентті, ойға салды; сезімін оятты.* Әуелде кірдің түсіме, Ортақтасып

өміріме. *Т о л ғ а у с а л ы п* ішіме, Сол түнде-ақ жақтың көңіліме (Абай, Тол. жин.).

Толғау толғады. *Жыр шертті.* Арғымақ жақсы ат мініп, Жеке шығып елімнен, Толықсып *т о л ғ а у т о л ғ а м а с*, Іштегі қызғын басылды-ау (Махамбет, Шығ.).

Толғау түсті. *Ойға батты.* Үлкен *т о л ғ а у т у с е д і* қыз ішіне, Қой жайылып кетеді өз ісіне (Батырлар жыры).

Толғауы тоқсан қызыл тіл [күй]. *Тілдің таңғажайып құдіреті. Т о л ғ а у ы т о қ с а н қ ы з ы л т і л*, Сөйлеймін десең өзің біл (Абай, Тол. жин.). Көппен бірге қуандым, Бақытты біздің өмірдің Шаттығы толып жүрекке, *Т о л ғ а у ы т о қ с а н* күй келді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТОЛҒАУДАЙ с ы н. *Жыр тәрізді, толғау сияқты.* Олардың бүгінгі мен болашақ жөніндегі айтқан әрбір әңгімесі де, қайталана бермейтін қаһармандық өмірі де топ жарған *т о л ғ а у д а й*, сарқылмас мол дастан (С.Хайдаров, Теңіз.).

ТОЛҒАУЛЫ с ы н. **1.** *Бейнелі.* Сындар дәуірі деп қазақ әдебиетінің сынды болған, яғни сын арқылы шығып, әдеміленген мағыналы сөз, бір мағынасы сыны бар деген болады да, екінші мағынасы мінсіз, *т о л ғ а у л ы*, сипатты деген болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Көкейкесті, өзекті.* Осындай отырыста қол жеткен табыстармен бірге кезекте тұрған *т о л ғ а у л ы* мәселелерді түгел жайып салып отырғандардың себебі де осы (Т.Қаупынбаев, Жазира). **3.** *Буырқанған, шарқ ұрған.* Қарт ана осыны сезгендей толқыған сезімнің *т о л ғ а у л ы* күйлерін өлеңмен шырқап қоя берді (Қ.Сағитов, Жақсының аты.).

Толғаулы найза. *Толғамалы найза.* Жігіт жауға шаппай ма *Т о л ғ а у л ы н а й з а* бір атпен? Күдері баулы көк шыбық, Сыпырма қылыш қынаппен (Базар жырау, Шығ.). Батырлықтың сәні жоқ – Түн ұйқысын төрт бөліп, Елерген тұлпар ерттеліп, *Т о л ғ а у л ы н а й з а* қолға алып, Тұйғын құстай толғанып (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТОЛҒАУСЫЗ ү с т. **1.** *Таңдамай, тұқ қалдырмай.* Сатыр-күтір шайнап аузына түскеннің бәрін *т о л ғ а у с ы з* жұтып, толас таптырар түрі де жоқ сияқты (Қ.Оразалин, Ақ жазық). **2.** *Талдау, сараптау жасамай.* «Тіл – аса маңызды қатынас құралы» деген тақырып тым көлемді, тарихи-философиялық *т о л ғ а у с ы з* түсіндіруге болмайтындай сезіледі («Қаз. мект.»).

ТОЛҒАУШЫ з а т. *Ақын-жыршы. Т о л ғ а у ш ы* толғағанда екеуін екі түрлі толғайды. Кешірімсіз жамандықты толғағанда бет-жүзіне қарамай айыбын айқын айтып, бетіне басып, сөгіп толғайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Соларды *т о л ғ а у ш ы* емес, мылжың дейсің, Есенжол, Шегебаймен тұрсын мұнда-ақ. Мылжың деп мені айырып екеуінен, Ой, тоба, Омар, саған боламын дақ (Айтыс).

ТОЛҒАУШЫЛЫҚ з а т. *Толғану, толқу.* Қызыл әскерлердің өңдерінен *т о л ғ а у ш ы л ы қ т ы*, істелген қылмыстарына қынжылуды да, сенімсіздікті де, абыржушылықты да, қажырлы командирдің соңынан қуанышпен еруге әзір екендіктерін де көруге болады (И.Рысбақова, Қазақст. бейнелеу өнері).

ТОЛҒЫ= е т. к ө н е. *Қамығу, күйзелу.* Алмажан сынды сұм апаң, Жылай да *т о л ғ ы п* келеді Басына пана бола алмай (Дастан.).

ТОЛҒЫЗ= е т. *Толтыру.* Бере ме Тәңірім, бермей ме, Ынтықты болған бір қызды? Қосылғанша мен соған ішіме қайғы *т о л ғ ы з д ы* (Қозы Көрпеш.).

ТОЛҒЫЗУ *Толғыз етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛЕРАНТТЫҚ [лат. tolerantia] з а т. *Қайсыбір жағымсыз тұрткіжайттарға жауап әрекеттің болмауы не бәсеңсуі; оның әсерінен сезгіштіктің төмендеуінің нәтижесі.* Сонымен қатар әлемдік, жалпыадамзаттық дамудың бағыттарына, дүниетанудың ұжымдық түрінен жеке түріне, тоталитаризмнен демократияға, шиелініспі, өшпенді түйсіктен *т о л е р а н т т ы қ*, ымыралы түйсікке ауысуға лайық келер көріністерге байланысты болмақ (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Қазіргі заманда халықтар арасында интернационализм жоқ, *т о л е р а н т т ы қ*, яки сыйымдылық қана бар («Жас Алаш»).

ТОЛҚУ[1] з а т. **1.** *Әділетсіз іске қарсы білдірілген жаппай наразылық.* Көпшілікте *т о л қ у* бар, бірақ қарулы топтан қорқады, өздері де айдауда кетіп бара жатқанмен тең (Т.Тілеуханов, Өмір.). 1835 жылғы Башқұрттағы көтерілістер, 1837 жылғы Пермь губерниясындағы орыс шаруаларының *т о л қ у ы* осылай басталды (И.Кенжалиев, Таймануұлы.). **2.** с у ш а р. *Су бетінің тербелмелі қозғалысы, жал-жал толқын. Т о л қ у* – ай мен күннің тартылыс күштерінен, желдің әсерінен атмосфералық қысымның ауытқуларынан, су асты жер сілкіністері мен жанартау атқылуларынан немесе кеме қозғалыстарынан пайда болатын теңіздер мен мұхиттардағы сулы ортаның тербелмелі қозғалысы (Қаз. тілі термин. Су.).

Толқу шкаласы. *Теңіз және мұхит айдындары бетінің жел әсерімен толқу мөлшерін жай көзбен анықтау тәсілдерінің жиынтығы.* Әртүрлі елдерде түрліше *т о л қ у ш к а л а с ы* қабылданған (ҚСЭ).

ТОЛҚУ[2] *Толқы етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Өзгеру.* Бөлімше меңгерушісінің басында ой ағымының осылай *т о л қ у ы н а* себеп күн ажарындағы жайсыздық белгісі еді (Ұ.Доспанбетов, Қардағы гүл). **2.** *Күдіктену.* Осынау жым-жырт тыныштық, мынау жарықтық түн менің *т о л қ у ы м д ы* бірте-бірте күшейтіп барады (Б.Мұқаев, Өмір.). **3.** *Сағыну.* Туған жер, ризамын тұрсаң күтіп, Келтірмей жатыр *т о л қ у* мұршамды түк. Мен саған салт ат мінген жолаушыдай, Келемін құс Жолынан нұр шаңғытып (Т.Айбергенов, Мен саған.). **4.** *Ішкі сезім.* Іштегі *т о л қ у* бетімнен де

саз берді ме, жаныма келіп отырған Ақбаян маған күлімсірей қарады (І.Есенберлин, Алтын құс). **5.** *Қобалжу, екіңдай болу.* Ақыл жеңіп тоқтатты Қорқу менен *т о л қ у д ы.* Кенет сүңгіп жөнелді Тұңғиыққа толқынды (Қ.Жармағамбетов, Дәурен). **6.** *Абдырау, не істерін білмеу.* Егер дәлел мен қарсы дәлелдің күші бірдей көрінсе, адамда *т о л қ у* пайда болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Жылатқан жоқсың талайды, Жырыңды жауыз оқ та атып, Дүние саған қарайды, *т о л қ у ы н* бір сәт тоқтатып (М.Мақатаев, Шығ.). **7.** *Толқындану, бұйралану.* Ойланып тұрсың, толғанып, *Т о л қ у* бар бұйра шашыңда. Барады тұлған зорланып, Ғасырды аттап, ғасырға (К.Салықов, Жезкиік).

ТОЛҚУЛЫ с ы н. **1.** *Ашу-ызалы.* Сырымбай жұрттың *т о л қ у л ы,* даулы сөздеріне қипақтай бастады (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). **2.** *Қобалжулы.* Ағай жылы жымиып қойып, жайбарақат қалып танытқанымен, оның іштей қатты *т о л қ у л ы* екенін аңғару қиын емес-ті (Қ.Омаров, Әке). Ол менің *т о л қ у л ы* күйімді сырттан байқап тұрса керек, анадайдан маған қолын созды (С.Омаров, Дала қызы).

ТОЛҚУСЫЗ үс т. *Торықпай, уайымдамай, нық сеніммен.* Қатерлі, ұзақ жолға кеткен ерін *т о л қ у с ы з* тосқан асыл жардай, бұл әулие махаббатты сарыла, сарғая күтіп жүр (І. Қожабаев, Қонсанар).

ТОЛҚУ-ТОЛҒАНЫС з а т. *Ішкі сезім күйі.* Қоңыр жүзінде леп білініп, *т о л қ у-т о л ғ а н ы с* байқалады. Өзінің манағы бір пікірінің дәлелін, бейнесін тапқандай шаттанады (С.Хайдаров, Азамат.).

ТОЛҚЫ= е т. **1.** *Желдің әсерінен су, егіс, шөп т.б. үсті бұйраттанып, шайқалып, ырғала тербелу.* Жомарттық қылған жігіттің Ықыласын байқасаң, *Т о л қ ы п* соққан көлмен тең. Жақындап келген көрілік Жайып қойған көрмен тең (Шал ақын, Өлеңд.). Ал сонау Қараталдың нуы ырғайлы, *Т о л қ ы с а,* топан суша шуылдайды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** а у ы с. *Мазасы кетіп, көңілі қобалжу, абыржу.* Бұлардың артынан қайда барарларын білмей *т о л қ ы п* тұрған көп халық ерді (І.Жансүгіров, Шығ.). Мұндай хаттың Камила талайын оқып жүр, алғаш көңілі алабұртып *т о л қ и* қойған жоқ, жәрдем күте зарыққан бір ана ғой, деп ойлағанды (Ә.Қалмырзаев, Ар). **3.** *Елжіреу, барынша көңіл қою.* Ақтоты бұл әңгімені әкесінің не себеппен айтқанын анық түсінбесе де жүрегімен *т о л қ ы п* тыңдады (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). **4.** а у ы с. *Жүрегі қатты соғу, атқақтау, тулау.* Ең соңында көзім жасаурап, буындарым дірілдеп, жүрегім *т о л қ ы п* кетті (С.Бақбергенов, Бозторғай).Тағы да айтары бар еді, *т о л қ ы п* сөйлегендіктен бе, әп-сәтте алқынып қалды (Б.Мұқаев, Аққу сазы). **5**. а у ы с. *Шешімі батыл болмай, тайсалақтау, айну.* Ол клубқа тақап келе берді де тоқтай қалды, кірер-кірмесін білмей сәл ғана *т о л қ ы п* тұрды да, кенет баса-көктеп кіріп барды (Т.Ахтанов, Дала сыры). *Т о л қ ы п-т о л қ ы п,* Толғауын қиындатса, Шерлі, зерлі Көңілдің сыйын тапса. Сағыныш пен қуаныш қатар келіп, Әрең-әрең көкірекке сыйып жатса (К.Салықов, Жезкиік.).

Дән толқыған дала. п о э т. *Жайқалған егін, астық.* Қалың ел – мәңгі жасыл қарағайым, Қарсы алды *д ә н т о л қ ы ғ а н д а л а* дайын. Алладан не тілесек, соны берсін, Ас пен той Құтты болсын, бар ағайын! (К. Салықов, Жезкиік.).

Толқып отырды. ж е р г. *Толып, иін тіресе отырды.* Киіз үй *т о л қ ы п о т ы р г а н* халық екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОЛҚЫҒЫШ с ы н. *Жаны нәзік, әсершіл, сезімтал.* Өткен күнді ойласам жата алмаймын мен тыныш, Кеудем менің *т о л қ ы ғ ы ш.* Туған дала қырларын араладым бірталай, Жол кездесті сан тарау (З.Шүкіров, Сағыныш). Көгінен көктем төккен нұр, Бұлағым, саған мен – туыс Менің де жаным мөп-мөлдір, Менің де жаным *т о л қ ы ғ ы ш* (Т.Сейілжанова, Тау қызы).

ТОЛҚЫМА[1] с ы н. **1.** *Құбылып тұратын, айнымалы.* Жәлел бойын алып кеткен үлкен бір *т о л қ ы м а* сезімді ұстай алмай: – Сені мұндай бақытты кезіңде көргеніме мың да бір шүкір, – деді (І.Есеберлин, Маңғыстау.). Немереңіз де уақытша *т о л қ ы м а* сөздерге уақыт бағасын беруге шорқақ, тура кетемін деп сүрінеді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). **2.** *Толқы, тербеле соққан, жанға жайлы.* Солтүстіктің сүттей ақ, күндізгідей жап-жарық болып тұратын *т о л қ ы м а* самалды тамаша түнінде мен Михайловскінің тоғайын аралап, серуен жасадым («Білім және еңбек»).

ТОЛҚЫМА[2] з а т. ж е р г. *Көксоқта, қардың көксоқта болып еруі.*

ТОЛҚЫМАЛЫ с ы н. **1.** *Ауытқып кететін, аумалы-төкпелі, айнымалы.* Ертеде Түркістанды Тұран дескен, Тұранда ер түрігім туып-өскен. Тұранның тағдыры бар *т о л қ ы м а л ы,* Басынан көп тамаша күндер кешкен (М.Жұмабаев, Шығ.). Күн туса да *т о л қ ы м а л ы,* Толқымалы, шалқымалы. Сен ешқашан өзгертпедің Пікіріңді мен туралы (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Теңселіп тербелген, ырғақты.* Домбыраның жоғарғы пернесіне барғанда да, тынысы тарылмай бұйраланып неше құбылған ұзақ *т о л қ ы м а л ы* қайырманы еркін, бір деммен аяқтайды (С.Жүнісов, Ақан сері). Жырымды төгейін бір *т о л қ ы м а л ы.* Жүрекке тұр ғой сыймай толқып әні, Тәтті жыр, сұлу ұйқас сылдырына, Сүйсініп қансын елдің мол құмары (Айтыс).

Толқымалы валюта бағамы. э к о н. *Сұраным мен ұсынымның әсерімен өзгеріп отыратын, нарықтық тетікті пайдалануға негізделген валюта бағамы; қазіргі дүниежүзілік валюта жүйесінің құрылымдық қағидаттарының бірі.*

ТОЛҚЫН з а т. **1.** *Су бетінің ырғалысынан пайда болатын жал-жал күшті шайқалыс; ілгерікейінді қозғалыс.* Надандар былшылдайды құп

алмайды, Үлкен жанның қиялын ұға алмайды. Теңізден таудай *т о л қ ы н* соқса дағы, Жағадағы жартасты жыға алмайды (Абай, Тол. жин.). *Т о л қ ы н ы* жардан құлап, аунап түрып, Сұнқылдап жатыр бұлақ сыр ақтарып (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** ф и з. *Физикалық ортадағы ауа тербелісінің қозғалысы.* Өйткені хабарлар негізінен он екінші *т о л қ ы н м е н* берілетін (Т.Шаханов, Көгілдір.). Бұл сәулелер басқа сәулемен бірдей болғанымен, *т о л қ ы н ы* қысқа болады, бірақ қуаты әлдеқайда күшті (Р.Сәтбаев, Өңеш рагы). **3.** *Бір нәрсенің ауқымы кеңейіп, шарпуының бірден-бірге үдей түсуі.* Тек қана он сегізінші жылғы төңкеріс *т о л қ ы н ы* алдымен мені сүйреп, жаңа жағаға алып шыққандай болды (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Ой аңсарында жүрген Сәкенді бүгінгі күннің тіршілігі өзінің өр *т о л қ ы н м е н* ерен іске тарта берді, тарта берді (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин). **4.** а у ы с. *Дәуір, кезең, замана.* Сәті туар мақсатқа жетер ұлдың Саған деген қамшы да жеке өрілді. Толқын-толқын заман ғой, Толқын-толқын... Бір *т о л қ ы н ғ а* міндің де көтерілдің (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Көп болды ғой, өмірдің от *т о л қ ы н ы*, Ол екеуін ағызып әкеткелі (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5.** а у ы с. *Сезім, жүрек сыры.* Психология жан құбылыстары жайынан сөйлеуші пән деушілердің дәлелі: «Жан құбылыстары деп, дене құбылыстарынан айырмасы бар, саңлау мүшелеріміз арқылы білуге көнбейтін, ішкі *т о л қ ы н д а р ы м ы з б е н* ғана сезілетін, бірінен-бірінің айырмасы бар біркелкі құбылыстарды айтамыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қысқасы, әсерлену уақытында яки суреттеу уақытында жанымызда не жағымды, не жазғымсыз бір *т о л қ ы н* болмай қоймайды. Міне, осы әсерлену һәм суреттеу уақытында жанда болатын толқын ішкі сезім деп аталады (М.Жұмабаев, Шығ.).**6.** а у ы с. *Ұрпақ, буын.* Дүние – үлкен көл, заман – соққан жел, Алдыңғы толқын – ағалар, Артқы *т о л қ ы н* – інілер, Кезекпенен өлінер, Баяғыдай көрінер (Абай, Тол. жин.). Ұлттан алыс бір емес, екі, үш *т о л қ ы н* дүниеге келеді (М.Мағауин, Шығ.).

Толқын басылды. *Алабұртқан сезім бәсеңсіді.* Жанның толқынданып тұруы, яғни бір іспен, яки уақиғамен жан толқынданып тұрса, жанда іскерлік болмайды. *Т о л қ ы н б а с ы л ы п*, жан тыныштануы керек (М.Жұмабаев, Шығ.).

Толқынға бой бермеді. *Дес бермеді, қарсы тұрды.* Қарсы тұрсаң, жаншып, жиекке атады. Қандай алып *т о л қ ы н ғ а б о й б е р м е й т і н*? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Толқынға кірді. *Суға қойып кетті.* Адам бір нәрсені аяғанда бір мақсұт үшін яки сол нәрсе дұрыс болғандықтан аямайды, тек сол нәрсе аяныш көрінсе, аяйды. Біз суға батып бара жатқан адамды көрсек, осыны құтқарып, осыдан олжа алайын деген оймен емес, ешбір ойсыз, жанымызды өлімге байлап *т о л қ ы н ғ а к і р і п* кетеміз (М.Жұмабаев, Шығ.).

Толқындар мен шақырулар кестесі. ә с к. *Радиостанцияларға арналған толқындар (жиіліктер) мен шақырулар тізімі.*

Толқынды ағыс. с у ш а р. *Желдің әсерінен туындайтын, толқындардың ықпал етуімен су бөлшектерінің қозғалысы. Т о л қ ы н д ы а ғ ы с* толқынның таралуымен бағыттас келеді. Әдетте, су бетінің жұқа қабатын қамтиды және кез келген жағдайда да 100 м-ге дейінгі тереңдікте өшеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Толқынның әсер ету тереңдігі. с у ш а р. *Толқындардың тасындыларды қозғалтатын әрекеті жететін теңіздің немесе ірі көлдің ең көп тереңдігі.*

Толқын көпіршігі. с у ш а р. *Толқындардың төңкеріліп түсіп ақкөбік түзетін айдары (жалы). Т о л қ ы н к ө п і р ш і г і* толқындардың бетінде орташа толқу кезінде (3–4 балл) байқалады (Қаз. тілі термин. Су.).

Толқын ойнады. *Су беті толқынданды.* Гулейді дария, Гүрілдейді дария, Бетінде *т о л қ ы н о й н а й д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Толқын өткізгіш. ф и з. *Бойымен толқын таралатын нақты шекарасы бар канал.* Сейсмикалық толқындардың *т о л қ ы н ө т к і з г і ш і* рөлін Жердің жоғарғы мантия қабаты атқарады (ҚСЭ).

Толқын ұзындығы. ф и з. *Тербеліс фазалары бірдей (не фазалары тұрақты) толқынның ең жақын екі нүктесі арасындағы қашықтық.*

Толқын ұрды. *Құбылып-құлпырып сүйкімді көрінеді деген мағынада.* Етіндей жас баланың білегі бар, Ажымсыз ақ саусағы іске ыңғайлы. Қолаң қара шашы бар жібек талды, Торғындай *т о л қ ы н ц р ы п* көз таңдайды (Абай, Тол. жин.).

Толқын шаш. п о э т. *Бүйра шаш.* Дарияның астында – алпыс ақ отау, Ақ отаулар алтын уық, жібек бау. Отау сайын судай сұлу *т о л қ ы н ш а ш*, Толқын тербеп: «Әлди, әлди» – дейді бау (М.Жұмабаев, Шығ.).

Толқын шашты. *Бүйра шашты.* Қанды көз Мамет Сақыпжамалына бауыр басып кеткен еді, екі бәйбішесін де төркіндетіп, аталарына алған жасауынан екі есе артық алтын төлеп, нақсүйері, имам қызы, жібек үнді, *т о л қ ы н ш а ш т ы*, Сақыпжамалмен тату-тәтті өмір сүрген еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Толқын ырғыма. с у ш а р. *Буырқанған ағынның баяу ағынмен беттесуінің түрі. Ы р ғ ы м а т о л қ ы н н ы ң* құрылымы әдеттегі жүзеге асқан ырғымадан өзгеше болады, яғни бұл жерде құйындаған су иірімі аймағы болмайды, ағынның көлденең қимасында қысымның гидростатикалық үлестірімнің заңдылығы бұзылатын толқындық тербелістер болады (Қаз. тілі термин. Су.).

ТОЛҚЫН= е т. с ө й л. *Тебірену, толқу.* Дәптердің келесі бетіндегі мына сөздерді оқыған*да т о л қ ы н ы п* кеттім (С.Омаров, Дала қызы).

ТОЛҚЫНДА= е т. **1.** *Су (егіс, шөп) үсті шайқалып, жал-жал боп ырғалу.* Сол қанатта ұшы-қиыры жоқ сияқты тулай *т о л қ ы н д а п* жатқан жасыл жайқын көл (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Күндіз- түні бір тынбасын, алтын дәннің *т о л қ ы н д а ғ а н* тасқыны (Б.Тоқтаров, Қыран.). Енді қараса, алды да, арты да, оңы да, солы да аунақшып, дауылды күнгі теңіздей *т о л қ ы н д а п* кеткен екен (С.Жұбатыров, Алыста.). **2.** а у ы с. *Неше құбылып толқу.* Көктем тынысының саумал исін жұтқандай, кеудесіне *т о л қ ы н д а п* енген жылуды сезінді (С.Сматаев, Бұлақ). Қолда қалам, көзде жас, *т о л қ ы н д а п* ой, Шіміркеніп, тітіреп, салқындап бой, Тозған мола сықылды сұм көрініп, Өткен күнге қызыққан сауық пен той (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТОЛҚЫНДАЙ с ы н. *Толқын тәрізді.* Бітік өскен бидайық желді күнгі *т о л қ ы н д а й* бұйраланып, жалтылдап толқып тұрды (Т.Нұрмағанбетов, Тұнық су). Дәп қазір өз-өзімді басып, *т о л қ ы н д а й* өрекпіген сезімімді тоқтатарлық белгілі бір шешімге келген емеспін (Т.Шаханов, Жоғалған.).

ТОЛҚЫНДАЙЫН үс т. с ө й л. *Толқын сияқты.* Мың құбылып көк жасыл, *Т о л қ ы н д а й ы н* тулаған. Ақты құрыш ең асыл Селдей таудан құлаған (Ақын жырлары).

ТОЛҚЫНДАЛ= е т. **1.** *Тербелу, ырғалу.* Самал желмен жасыл бидай, *Т о л қ ы н д а л д ы* дарияндай. Тәжім етіп, басын ииіп, Алтын дәнін көтере алмай (Ә.Сәрсенбаев, Отан.). **2.** *Шұбатылу.* Ол мұндай шашты жаратылғалы көрген емес. Жерге шұбатылып жатқан қос бұрымы, нағыз бір төбесінен етегіне дейін *т о л қ ы н д а л а* төгілген қызыл алтын тәрізді (І.Есенберлин, Алмас.).

ТОЛҚЫНДАЛУ *Толқындал етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛҚЫНДАН= е т. **1.** *Шайқалу, тербетілу, толқу.* Асқар таудан бұйра *т о л қ ы н д а н ы п*, дүркірей аққан асау өзеннің күмістей таза суын қызықтап тұрды (Ә.Шәріпов, Сахара.). Сол-ақ екен иектен жоғары өрлеп *т о л қ ы н д а н а* көтерілген оқыс діріл ақсұр жүзді құбылтып жіберді (С.Сматаев, Елім-ай). **2.** *Бұйралану.* Сүйрік саусақтарымен *т о л қ ы н д а н ғ а н* жігіт шашын сипап өтті (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Қыз. жігіт.). **3.** а у ы с. *Әлем-тапырықтану, өңі құбылу.* Қыз жаны буырқанып, *т о л қ ы н д а н ы п* төсектен тұрды да, туырлығы түрулі керегенің тұсына келді (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

ТОЛҚЫНДАНАРЛЫҚ с ы н. *Нәзік сезімді, сезімтал.* Егерде ол жөпшенді ыстық, суық, аштық, жалаңаштық сықылды тұрмыста жиі ұшырайтын көріністерді елемейтін мықты, берік денелі болса, түзу ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын дұрыс ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы үн, әдемі түрден ләззат алып, жаны *т о л қ ы н д а н а р л ы қ* болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса, міне, осындай болғанда адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТОЛҚЫНДАНДЫР= ет. **1.** *Бұйраландыру.* Үстінде жұқа, ақ свитер. Өзі құс мұрынды. Болмашы бұйралау қара шашын шалқасынан *т о л қ ы н д а н д ы р а* қайырған (М.Сүндетов, Қызыл ай). **2.** а у ы с. *Асқақтату, құбылту, екпіндету.* Зәуреш *т о л қ ы н д а н д ы р а,* құбылта, әсерлі аяқтады әнді (Ә.Әлімов, Ат тұяғы.).

ТОЛҚЫНДАНУ *Толқындан етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛҚЫНДАТ= е т. **1.** *Буырқандыру, тербелту.* Күн жел еді, ағысы қатты Сырдарияны онан сайын *т о л қ ы н д а т ы п,* жындантып кетті (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). **2.** *Дірілдету, ырғалту.* Тек шөптің басын болар-болмас *т о л қ ы н д а т ы п,* баяулата соққан қоңыр салқын ғана білінеді («Білім және еңбек»). **3.** а у ы с. *Аландату, бейжай ету.* Есенжолдың көңілін әсіресе осы кезде *т о л қ ы н д а т а* беретін және бір ойы бар-ды (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). **4.** *Төгілту.* Қою қара шашын *т о л қ ы н д а т а* жайып, бір тізерлей легеннің ішіне барып отырды (І.Есенберлин, Қаһар).

ТОЛҚЫНДАТУ *Толқындат етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛҚЫНДАУ *Толқында етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛҚЫНДЫ с ы н. **1.** *Толқын атқан, толқынданған.* Батар күнге шымылдық – көк бұлт кең, *Т о л қ ы н д ы* қызыл торғын өртпенен тең. Өткен дәурен секілді нұры жайнап, Арттағы мұнараға берді рең (Абай, Тол. жин.). Жас ару кеудесіндегі *т о л қ ы н д ы* жалын бұрымын дір еткізіп, көгілдір қарашықтарын төңкере бір қарап алды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). **2.** *Ырғақты, екпінді. Т о л қ ы н д ы,* жігерлі ән екпіндей жоғары көтеріліп, аспанда қалқығандай (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Әлденеге өкініп, әлденеге қуанғандай кезектесіп өрбіген *т о л қ ы н д ы* ырғақтан екі түрлі өрнек сезіледі (С.Сматаев, Елім-ай).

ТОЛҚЫНДЫҚ з а т. ф и з. *Толқынға тән, толқынға қатысты.* Өйткені оның сигналдары бізге белгілі амплитудалық, *т о л қ ы н д ы қ* модуляцияларға тіркелмейді (Білгенге маржан). Бұл кіріспеде оқушыларға жарықтың *т о л қ ы н д ы қ* және кванттық теориясы жайлы алғашқы мағлұматтар беріледі («Қазақст. мект.»).

Толқындық әдіс. и н ф. <ағыл. fiooding method> *Әрбір десте көшірмеленетін және оның көшірмесі барлық мүмкін болатын бағытқа жөнелтілетін есептеу желілерінде дестелерді жеткізу әдісі.*

ТОЛҚЫНДЫР= е т. **1.** *Шулату, азан-қазан қылу.* Мөңіреген дауысы тынық кешті *т о л қ ы н д ы р ы п,* көл басын бір сілкіндірген секілденді (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Ойландыру, толғандыру.*

Бейуақытта бұл келін не айтайын деп келді деген ой Терлікбайды да *т о л қ ы н д ы р д ы* (Ә.Шәріпов, Сахара.).

ТОҚЫНӨЛШЕУІШ з а т. с у. ш а р. *Ағаштан немесе металдан (көбінесе металл құбырдан) жасалған 10 см-лік бөлшектерге бөлініп, ақ және қызыл түс алмастырылып сырланған сырық (қада) [Бұл су қойманың тереңдігі 3–5 м болатын табанына тікелей орналастырылады немесе өте терең болса, қалтқы түріндегі зәкірге орналастырылады]. Т о л қ ы н ө л ш е у і ш п е н* толқынның жалы мен ойпаңның биіктік деңгейін өлшейді (Қаз. тілі термин. Су.).

ТОЛҚЫНСЫЗ с ы н. *Толқын тұрмайтын, толқыны жоқ.* Сары теңіз шексіз ұзақ жазық, *т о л қ ы н с ы з* тыныш теңіз тәрізденіп кетеді (З.Серікқалиев, Ақыл.). Анау жатқан *т о л қ ы н с ы з* көл де, жасыл жапырақтар да, көгілдір аспан да – бәрі-бәрі де оны алақанына салып аймалап тұр (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

ТОЛҚЫН-ТОЛҚЫН с ы н. **1.** *Асау тайдай тулаған. Т о л қ ы н-т о л қ ы н* адуынды күштер жүгі ауыр қайықты еркін жүздірер емес (Теңіз тырналары). Аяз сүйген ақ сары бетіне *т о л қ ы н-т о л қ ы н* қан шапшыды (Ш.Мұртазаев, Интернат.). **2.** *Үзік-үзік, болар-болмас.* Өстіп отырғанда оңтүстіктен бір леп есті. Өзі *т о л қ ы н-т о л қ ы н*, сағым құсап қар бетін жалап өтіп жатыр (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.).

ТОЛҚЫНТ= е т. *Толғанту, толқыту.*Әйтсе де Жанқызды әсіресе *т о л қ ы н т қ а н* аталы сөз, ол өзінің туған қайнысы Тоймырза жайы (А.Хангелдин, Қараторғай). *Т о л қ ы н т ы п* тоқсан буын әнге салды, Тарлан боз тартқан сайын түседі ырғып (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТОЛҚЫНТУ *Толқынт етістігінің қимыл атауы; құбылту, құйқылжыту.* Өнерге салды бұлбұл сонда аңыратып, Шыңғыртып, шымырлатып, сорғалатып. Мың түрлі күйге салып *т о л қ ы н т а д ы* Маңайда жан біткенді таңырқатып (Абай, Тол. жин.).

ТОЛҚЫНУ *Толқын етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Буырқана толқу, шайқалу.* Көбік шаша *т о л қ ы н у* теңізге тән қасиет емес пе! Несіне күрсінеді екен бұл жұрт? Мен осылай ойлаймын (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). **2.** а у ы с. *Көшу, ауу, ығысу.* Ғаммаға мәлім, әуелде адам балалары бұл күнгі орындарына екі жақтан *т о л қ ы н ы п* келгендігі: бірі Үндістан тарапынан, ол жақтан келген жұрттардың көбі білімді жұрт болып, ертерек ғылымға үйір болып, қайдан шыққандарын білгендер; екінші – маңғұл жағынан келген (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Толқу, толғану.* Түрса да жаным құлшынып, Қасыңа жолай алмаған. *Т о л қ ы н у м е н* түншығып, Сөзімнің ебі қалмаған (Н.Оразов, Тың түлегі).

ТОЛҚЫН-ЫРҒАҚ з а т. *Толқын, сағым.* Сол тербеген *т о л қ ы н-ы р ғ а қ*, тербелген мына өңір жалқын нұрмен астасып сұлуланғанда ерекше бояу табарын айтыңыз, сонда шапақ нұр астында асыға адымдаған жігіт күнқағарын шекесіне түсіріп алған күйі маңдайы тершігенде әбігерге түскендей екен («Жалын»).

ТОЛҚЫНЫС з а т. *Іштей қобалжыған тебіреніс, толқу.* Тайжанмен тұрып барып көрісіп, орнына қайта отырған Шолпан өзгеше бір *т о л қ ы н ы с т а* қалды (А.Хангелдин, Қара торғай). Гүлжан сахнадағы ауыр *т о л қ ы н ы с* үстінде өз еліне келгеннен бергі өмірінің сан қилы кезеңдерін оймен шолды (С.Омаров, Қиыр жол). .

ТОЛҚЫҢҚЫРА= е т. *Қобалжыңқырау.* Мен әуелде қысылыңқырап, *т о л қ ы ң қ ы р а п* барып, көсемнің сұрақтарына егжей-тегжей жауап бердім (Т.Ыдырысов, Нұрлы жол). Қабікен сәл *т о л қ ы ң қ ы р а п* тұрды да, ішке кірді (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық).

ТОЛҚЫП-ТАСЫП үс т. *Арнасынан асып-төгіліп.* Іргеде ағады Ырғыз *т о л қ ы п-т а с ы п*, Бұл жерден емес бүгін мол құт қашық. Өтеді кең көшемен күнде алдынан Украин, қазақ, орыс қолтықтасып (М.Құрманалин, Аспан).

ТОЛҚЫП-ТОЛҚЫП үс т. *Қалықтап, қалықтай түсіп, әуелеп барып.* Ән қалықтап *т о л қ ы п-т о л қ ы п* барып тынған кезде оң жағында отырған шынтағымен жай ғана түртіп қап: – Тамаша ән екен? – деді (С.Бақбергенов, Адам.).

ТОЛҚЫП-ШАЙҚАЛ= е т. *Толқу; толғану; алабұрту.* Ағасын мақтаныш ете, төбесі көкке жеткендей боп қуанса, бұған дейін еш *т о л қ ы п-ш а й қ а л ы п* көрмеген уыз көңілінің ешкім білмес бір түкпірінде (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ТОЛҚЫС= е т. **1.** *Салғыласу, айтысып-тартысу, жағаласу.* Қырандар әрі-бері *т о л қ ы с қ а н* соң, Қанайы Қарауылдың топтың басы Саңқылдап суырылып сөйлей берді: «Қытайдың қол ұсыным шекарасы, Қалмақты Қытай кірген зерттер болсаң, Қазақтың бірі қалмай мерт болады!..» (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Иін тіресу.* Гуілдесіп, қозғалысып, *т о л қ ы с ы п* тұрған жолаушылардың ала шұбар тобы ... үнсіз тыныштала қалды (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

ТОЛҚЫСЫН= е т. *Толықсу.* Уызында жарыған Ерте туған бағландай *Т о л қ ы с ы н ы п* жүргізді. Назымға таңдау қоям деп Бұл хабарды Әзімбай Елге тегіс жүргізді (Қамбар батыр).

ТОЛҚЫТ= е т. **1.** *Астан-кестен ету. Т о л қ ы т қ а н* жер-жиһанды, екі жасты, тілесе жауыз жазмыш не қылмысты (І.Жансүгіров, Шығ.). Долданған дуанасы шайқы-бұрқы, *Т о л қ ы т қ а н* тұңғиықтың долы дауыл (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** а у ы с. *Алаңдату, еліктіру, қызықтыру.* Бұл жалғанға келген соң Әр тарапқа *т о л қ ы т т ы* Көңіл мұндар желденіп, Дүние қызық көрінді (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Шалқыту, шаттандыру.* Дүние, бір *т о л қ ы т т ы ң*, бір қорқыттың, Айырылып аждаһадай ақыр жұттың. Болғанда бізге жолдас сертің қайда? Достықты

құшақтасқан неге ұмыттың?... Құлаштап дүние сені қармансақ та, Кері келгенге ұсайды-ау Қорқыттың... (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Толғандыру.* Табиғат сырын ашқан алғашқы қуанышы кеудесін қысып, *т о л қ ы т ы п* барып жыр болып шықты (Т.Ахтанов, Боран). Айналаның бәріне құмарлана қарайды, көзіне ілінгеннің бәрі көңілін *т о л қ ы т а д ы* (Қ.Баялиев, Дегелек.). **5.** а у ы с. *Жаңғырту.* Кешкі ауаны біраз *т о л қ ы т ы п* барып ән мен күй де басылды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ТОЛҚЫТУ *Толқыт етістігінің қимыл атауы.* Ақынның ақындығы улаған ойын, тулаған сырын, оқушыны *т о л қ ы т қ а н д а й* қылып, тізген меруерттей кестелі, толғаулы сөзімен айта білуінде ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Асанды аса тартып қыздың жаны, *Т о л қ ы т ы п* «Қыз Жібектің» қыздырғаны, Оқытып Жүсіп пенен Зылиханы, Тыңдаған таңға талмай Нұрғыздары (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТОЛЛИНГ [ағыл. tolling] э к о н. *Ел аумағында фирмалардың импорттық өңделме шикізатты өңдеуі жөніндегі жұмысы немесе жекелеген мәмілелері. Т о л л и н г* тетігі мынада: делдалдық фирма резидент-зауытпен (фабрикамен, фирмамен) шарт жасасады, осы шарт бойынша ол шикізаттың импортын және оны өңдеуді қаржыландырады, өңдеушінің жұмысына ақы төлейді, сөйтіп дайын тауардың меншіктенушісіне айналады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТОЛТЫР= е т. **1.** *Сыйғанынша салу, құю.* Сардар алақанына етті *т о л т ы р ы п* алып, жемей құр салмақтап отыр (Р.Тоқтаров, Тұмардың саны). – Ойбай, әжей-ай, тағы да *т о л т ы р ы п* құйып жібердім, – деп, балаша ұялып, жылдам кешірім сұрады (У.Уайдин, Ендігісін.). **2.** *Мол етіп үйдіру.* Өзен арнасын үлкен-үлкен қой тастарға *т о л т ы р ы п* бітеп тастаған («Білім және еңбек»). **3.** *Толық жайылу, шұпілдету.* Көк егінге бұрылған нәр лезде танап ішін шұпілдетіп *т о л т ы р ы п,* күріш сабағын бойлап жоғары өрлей бастады (Д.Досжанов, Табалдырығың.). **4.** *Ауызға мол етіп асау, тығындау.* Бала әуелі аузын *т о л т ы р ы п* асаған қауыннан сөйлей алмай біраз отырды (Т.Нұрмағанбетов, Тұнық су). **5.** к і т. *Іс қағаздарының мәліметтер толтырылатын бос жерлерін тұгел жазып шығу.* Көп кідірмей екі беттей ақ қағазды *т о л т ы р д ы* да, оны өзімен бірге ала Сапуралардың жанына келді (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). – Қазір документтеріңізді *т о л т ы р ы п* бересіздер, содан кейін бәріңізбен жекелеп сөйлесем,– деді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

Ауыз толтырып айтарлық [тай]. *Айта қаларлықтай, көңіл толарлық, елеулі.* Біріккен үлкен баспадан бөлінерде «Жазушы» баспасына тиген енші де *а у ы з т о л т ы р ы п а й т а р л ы қ* халде емес-тін («Қаз. әдеб.»).

Ауыз толтырып [толтыра] сөйледі. *Сөзін маңыздана, бұлданып айтты, мардамсыды.*– Айттың, айттың, есімде. Ондай тереңін сен сонда-ақ айттың,– деді Ақмадия *а у з ы н т о л т ы р ы п с ө й л е п* (Х. Есенжанов, Ақ Жайық). Ал енді сапа жағына келгенде соншама *а у ы з т о л т ы р а с ө й л е п* кетуге ұятты екеніміз сіздерге де, біздерге де құпия болмаса керек (І.Омаров, Серпін).

Көзіне жас толтырды. *Көзі мөлтілдеді, жыламсырады.* Не болса да, өзімді Тапсырдым сізге налынып. *Т о л т ы р ы п ж а с қ а к ө з і м д і,* Есірке деймін жалынып (Абай, Тол. жин.).

Орнын [кемін] толтырды. *Өз қалпына келтірді.* Жақсылыққа жақсылық дегендей, мүмкін өздері түсінер, жауға кеткен малымның *о р н ы н т о л т ы р а р* (І. Есенберлин, Қаһар). Біреудің отарынан қой жоғалса, төлейтін біз, сиыры ұрланса, *о р н ы н т о л т ы р а т ы н* біз, бұл не пәле (О.Иманәлиев, Сыңар кебіс).

ТОЛТЫРА-ТОЛТЫРА үс т. **1.** *Қос уыстап.* Шоқан көңіл сергітпек болып, қос қолдап, ыстық алақанын салқын суға *т о л т ы р а-т о л т ы р а* бетін жуды. **2.** *Аузын толтырып.* Сатай асығып, қалған шайын *т о л т ы р а-т о л т ы р а* ұрттап-ұрттап жіберіп, кесесін қоя салды (С.Сейфуллин, Әңгім. повес.).

ТОЛТЫРҒЫШ с ы н. *Бос кеңістікті толтыратын.* Зырян, Пышма, Березовский, Белоусов және Лениногор байыту фабрикаларының қалдықтары *т о л т ы р ғ ы ш* материал ретінде пайдаланылуда (Т.Қалыбеков, Экология.).

ТОЛТЫРҒЫШТАР з а т. х и м. *Пластмассалардың, резеңкелердің, лак-бояу материалдарының сипаттамаларын жақсарту үшін және арнайы қасиеттер беріп, құнын төмендету үшін енгізілетін қатты, сұйық немесе газ күйіндегі майдалағыш материалдар.*

Армирлеуші толтырғыштар. х и м. *Материалдардың механикалық беріктігін арттыру үшін қосылатын белсенді талшықты толтырғыштар.*

Белсенді толтырғыштар. х и м. *Материалдың эксплуатациялық қасиеттерін арттыратын және оларды өңдеудің жағдайын жақсартатын толықтырғыштар.*

Күшейткіш толтырғыштар. х и м. *Белсенді толтырғыштар.*

Салғырт толтырғыштар. х и м. *Материалдардың меншікті жұмсалуын азайту үшін қосылатын, бірақ алынатын бұйымның эксплуатациялық қасиеттеріне әсер етпейтін толтырғыштар.*

ТОЛТЫРМА з а т. ж е р г. *Балықтың жон етінен істелетін тамақтың бір түрі. Т о л т ы р м а ғ а* бияз, бұрыш қосады, *т о л т ы р м а н ы* суға қайнатады. Балықшылар *т о л т ы р м а н ы* сирек істейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОЛТЫРМАЛА= е т. *Толтыру, қайта-қайта толтыру.*

Толтырмалап көлбеу қабаттармен қазу жүйесі. к е н. *Блок немесе қабырғадағы көлбеу қабаттарды бұрғылап ұңғылау мен қопару.*

ТОЛТЫРМАЛАУ *Толтырмала етістігінің қимыл атауы.*

Толтырмалау құбыры. к е н. *Кені алынған кеңістікті толтыратын материалдарды тасымалдауға арналған өткізгіш құбыр.*

Толтырмалау машинасы. к е н. *Пайдалы қазылымдарды алу нәтижесінде пайда болған кеңістікті толтырмалау материалдарымен толтыру үшін арнайы қолданылатын машина. Т о л т ы р м а л а у м а ш и н а л а р ы* механикалық, лақтырмалы және пневматикалық деп бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТОЛТЫРТ= е т. **1.** *Толтыра құйдыру.* Есеней «тайжүзгенді» Шыңғыс келерден бір күн бұрын *т о л т ы р т т ы* да, «қымыздың өліп тұрғаны жақсы» деп, түні бойы пістірді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Сықап, нығыздап салдырту.* Мана ертемен Жамбылда секретарь жылқышылардың үйлеріне, почтаға адам жүгіртіп, осы қоржынды *т о л т ы р т ы п* алыпты (С.Қалиев, Еңбек.). **3.** *Орнына келтірту.* Бірақ ерте ұмтылған бәрібір ұтады, еш кеткен уақыт орнын саған оңай *т о л т ы р т п а й д ы* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). **4.** *Жаптырту, үйгіздіру, көмдіру.* Әкесіне арқаланған Қасымәлі де малайларына кіжіне әмір етіп, қолына күрек ұстатты да, қабірдің түбінде тұралап жатқан Нәзигүлдің үстін топырақпен тез *т о л т ы р т а* бастады (З.Жәкенов, Күн көтеріл.).

ТОЛТЫРТҚЫЗ= е т. *Толтырттыру.* Ауданбек рюмкасын Ерікке қарай құлшына жылжытып, мөлдір сұйыққа *т о л т ы р т қ ы з ы п* алды (Б.Қойшыбаев, Ай нұры).

ТОЛТЫРТҚЫЗУ *Толтыртқыз етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛТЫРТТЫР= ет. *Толтыртқызу, толтыра құйдырту.* Черняев олай етпеді. Тағы *т о л т ы р т т ы р д ы* бокалдарды (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

ТОЛТЫРТУ *Толтырт етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛТЫРУ *Толтыр етістігінің қимыл атауы.* **1**. *Ыдысқа бір нәрсені шұпілдете құю, сықап салу.* Дайкалар қабырғалары біршама параллель болып келген жарықтарды магманың *т о л т ы р у ы* нәтижесінде қалыптасқан, белгілі бағытта созылған құлама тік немесе тіктеу келген магмалық дене (К.Сапарбайұлы, Геология.). **2.** *Түгел қамту, тұтас ескеру.* **3.** *Мұқтажын толық өтеу.* Әр нәрсенің шегі бар. Мен де ондай дүниені өз мұқтажымды *т о л т ы р у м е н* ғана шектеймін (Ұйқысыз түндер). **4.** и н ф. *Толтырғыш көмегімен мәліметтерді толықтыру әдісі; мәліметтер блогына мәнсіз ақпаратты жазу тәсілі; тораптағы мәліметтер алмасуының жылдамдығын реттеу үшін хабарламаға екілік разрядтар немесе белгілер енгізу.* **5.** э к о н. *Молынан қамтамасыз ету.* Ол микроэкономикалық тұрақтандырудың екі негізгі процесімен сипатталады: олар меншікті мемлекет иелігінен белсенді түрде алу, оны жекешелендіру және тұтыну нарығын тауарлармен *т о л т ы р у* (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.). **6.** *Орнын басу, алмастыру.* Шын сұлу жалғыз болмайды, бұл өңірде бірінің кемсіндігін бірі *т о л т ы р а т ы н* сұлулар аз емес, соның бірі – Жұмбақтас (Н.Баяндин, Атамекен). **7.** *Үйіп тастау.* Бұл күнде Нағанай секілді азаматтың ақыл-ойын дүние-мүлік билеп алған, есіл-дерті қораны малға, кең үйді ағашқа *т о л т ы р у* (Д.Досжанов, Дария).

Толтыру атрибуттары. и н ф. <ағыл. fill attributes> – *Кескіннің элементімен байланысты және кескінді бейнелеу кезінде программа пайдаланатын толтырудың түсі және/немесе басқа ақпарат.*

Толтыру коэффициенті. к е н. *Экскаватор шөміші, вагон не басқа қандай да бір ыдыс көлемінің қопсытылған материалмен толтырылу дәрежесі.*

Шығынын [орнын, есесін] толтыру. а) *Шығасыны өтеу, орнына келтіру.* Оның *е с е с і н т о л т ы р у* сендердің үлестеріңе тиеді (Өнегелі өмір). Арада біраз уақыт өткенде «орнында бар оңалар» дегендей, осы олқылықтың *о р н ы н т о л т ы р у ғ а* әрекет еткен қаламгер болды («Қаз. әдеб.»**)**. Әрине, қар да кетер, жаз да шығар, бірақ апат болған малдың *о р н ы н т о л т ы р у* қиын болады ғой (Ә.Жылқышиев, Мешін жылы). ә) э к о н. *Төлеу.* Облигация оның иесінің ақша қаражатын салғанын куәландырады және оған белгіленген процентті төлеу уақыты көрсетілген нақты (номиналды) құнының *о р н ы н т о л т ы р у* міндетін дәлелдейді (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

ТОЛТЫРУЛЫ с ы н. *Толтырылған, толтыра құйылған.* Содан қос шелек суға *т о л т ы р у л ы* күйінде иін ағашымен құдық басында қалды (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ТОЛТЫРУШЫ з а т. *Толық қамтушы.* Педагог жеке пәнді оқытушы ғана емес, педагог класта сабақ өткізіп қана, сағат мөлшерін *т о л т ы р у ш ы* емес («Қазақст. мект.»).

Толтырушы керіш. г е о л. *Кеуектік керіштің түрі [Онда бастапқы керіш шала не түгел шайылып, орнына жаңа керіш пайда болады].*

ТОЛТЫРЫЛ= е т. **1.** *Лықылдата, шұпілдете құйылу.* Ұзыны мен көлденеңі алты құлаштай төрт бұрышты мұз қабырға қаланып бітті де, суға *т о л т ы р ы л д ы* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Сауын, аяқталып сүт бидонға *т о л т ы р ы л ғ а н* соң, ол Гүлшатты оятуға төргі бөлмеге кірді (К.Зәкенов, Жанар тау). **2.** *Толық жазылу.* Борт журналы соңғы сағатқа дейін *т о л т ы р ы л ы п т ы* (Т.Қожакеев, Сатира). **3.** *Салыну, қапталу.* Жарылып тесілген жерлерден дұшпан өтіп кетпес үшін құм *т о л т ы р ы л ғ а н* қанар-қанар қаптар мен тас-кесектермен бітеліп жатыр (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Толтырылған атырау. с у ш а р. *Ертеректе ашық теңізден қайранмен немесе бөгетпен бөлінген шығанаққа құйған өзеннің көлтабанға айналған атырауы. Т о л т ы р ы л ғ а н а т ы р а у д ы ң*

таралу аймағы қайраң немесе бөгесін шегінен аспайды (мыс, Дон, Кубань атыраулары) (Қаз. тілі. термин. Су.).

ТОЛТЫРЫЛУ *Толтырыл етістігінің қимыл атауы.* Берілген тауар мен нарықтың *т о л т ы р ы л у ы* нәтижесінде сұраным деңгейі түсіп кетсе, ремаркетинг қолданылады (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

ТОЛТЫРЫМДА: толтырымдап жазық қабаттармен қазу жүйесі. к е н. *Блок немесе камера қорын алу төменнен жоғары қарай, қалыңдығы 2–3 м жазық қабаттар мен жүргізілетін қазу жұмыстары.*

ТОЛТЫРЫМДЫҚ с ы н. *Толтыратын, толтыруға арналған.*

Толтырымдық кешен. к е н. *Кені алынған кеңістікті толтырымдауға арналған жер үсті және жерастындағы имараттар, механизмдер мен жабдықтар кешені. Т о л т ы р ы м д ы қ к е ш е н* құрамына, әдетте, толтырым карьері, толтырымдық материал қоймалары, материалды ұсататын және дайындайтын қондырғылар, оны шахтаға түсіретін, жер үстінде және жерастындағы қазбалар бойымен тасымалдайтын, кені алынған кеңістіктерге жайғастыратын құрылғылар қамтылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Толтырымдық құбыржол. к е н. *Толтырымдық материалды тасымалдауға арналған құбыржол.* Материалды шахтаға түсіру үшін шурфтар, оқпандар не ұңғымалар бойымен орнатылған, диаметрлері 250–850 мм *т о л т ы р ы м д ы қ қ ұ б ы р ж о л* қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Толтырымдық массив. к е н. *Пайдалы қазылымдарды кен орындарын толтырмалап қазып алу кезінде кені алынған кеңістікке жайғастырылған толтырымдық материал массиві.*

Толтырымдық массивтің орнықтылығы. к е н. *Кені алынған кеңістікке толтырмаланған, оны толтырған массивтің орнықтылық тепе-теңдікті сақтау қабілеті.*

Толтырымдық массивтің тығыздығы. к е н. *Толтырымдық массив көлемінің бір өлшеміндегі толтырымдық материалдың массасы (кг/м³). Т о л т ы р ы м д ы қ м а с с и в т і ң т ы ғ ы з д ы ғ ы* кеуектілік коэффициентімен сипатталады, сондай-ақ тығыздық (салыстырмалы тығыздық) коэффициентімен сипатталуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Кен.).

Толтырымдық массивтің шөгуі. к е н. *Таужыныс қысымы мен өз массасының әсерінен толтырым массивінің тығыздалып, оның көлемінің кішіреюі.*

Толтырымдық материал. к е н. *Кені алынған кеңістікті толтыруға арналған материал [Ол екі топқа бөлінеді: 1) арнаулы карьерлерде өндірілетін таужыныстар (құм, қиыршық тас, уатылған түпкі таужыныстар, әктас, ерітінділер және т.б.). 2) өндіріс қалдықтары есебіндегі материалдар, пайдалы қазылымды қазып алу кезіндегі бос таужыныстар, пайдалы қазылымдарды байыту кезінде алынған таужыныстар, металлургия зауыттарының қождары, күлдер және т.б.].*

Толтырымдық оқпан. к е н. *Толтырымдық материалды түсіруге арналған, жер бетіне шығатын тік не көлбеу қазба.*

Толтырымдық шикіқұрам. к е н. *Кесектерінің ірілігі бойынша белгілі бір шамалық арақатынаста құралған әртүрлі толтырымдық материалдар қоспасы.* Қатаятын *т о л т ы р ы м д ы қ* қоспа жасау үшін *ш и к і қ ұ р а м ғ а* біріктіргіш құрамбөлектер (цемент, күл және т.б.) қосады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Толтырымдық шурф. к е н. *Толтырымдық материалдарды түсіруге арналып жер бетінен тіке немесе көлбеу жүргізілген онша терең емес жерасты қазбасы.*

ТОЛТЫРЫҢҚЫРА= е т. *Толтыруға жақындату.* Жалғыз стакан бар екен, екі жолдасына кезек қарады да, соны *т о л т ы р ы ң қ ы р а п* құйып, Балтакескенге ұсынды (С.Еркебаев, Жолдар.).

ТОЛТЫРЫС= е т. **1.** *Кемістікті толық жойысу, орнына келтірісу.* Сондықтан да қолдан келгенше, осы кемістіктің орнын *т о л т ы р ы с ы п,* қолқабыс беруді өзімнің азаматтық міндетім санадым (Қ.Уәлиев, Сахна.). **2.** *Толтыра салысу, құйысу.* Соғылып біткен соңғы баудың бидайын қаптарға *т о л т ы р ы с ы п* жатқандардың қимылы ширақ (Т.Қажыбаев, Айналайын.).

ТОЛТЫРЫСУ *Толтырыс етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛУ *Тол етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ыдыстың бос жері қалмай шұпілдеу, лықылдау.* **2.** *Көп болып жосылу, молаю.* **3.** *Жету, жетілу, өсу.* Айдың екі *т о л у ы н ы ң* немесе жаңадан екі рет көрінуінің арасы, мөлшермен алғанда, отыз тәулік келеді (А.Машанов, Ғажайып.). **4.** *Семіру, ет алу.* Денесінің *т о л у ы,* бойының биіктеуі, қайратының молаюы – биылғы жыл ерекше болды (М.Әуезов, Қараш.). **5.** *Белгілі бір жастан асу.* Бөлмелес құрбым Аня менің он жетіге *т о л у ы м д ы* ауылға барып атауды ұсынды да, бірер күнге бастықтан рұқсат сұрадық (С.Баязитов, Құм қала.).

Толу коэффициенті. к е н. а) *Сусымалы материалдарды тиеу кезінде экскаватор шөмішінің, вагонның және басқа да ыдыстар көлемінің толу дәрежесі.* ә) *Шанақтардың, зумпфтардың және басқа ыдыстардың толу көрсеткіші. Т о л у к о э ф ф и ц и е н т і н* белгілеу үшін ыдыстың толық көлемінен оған салынатын заттың көлемі аз болуы керек. Зат көлемінің жабдықтың геометриялық көлеміне пайыздық қатынасы орта есеппен 80–90% (Қаз. тілі термин. Кен.).

Толу тарамы. с у ш а р. *Маусымдық реттеудің жоғарғы іркіліске қарсы сызығының толу тармағы су тапшы есеп жылының соңында бөген сы-*

йымдығының толуын қамтамасыз етуін сипаттайтын сызба.

ТОЛУЛЫ с ы н. с ө й л. *Толы, толық.* Осы күнге дейін Шақпақтағы кішкене үйінің қабырғасы неше алуан мақтау қағаз, грамоталарға *т о л у л ы* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Апарылды қонақтардың алдына. Бокалдар да бал шарапқа *т о л у л ы* (З.Шүкіров, Менің дос.).

ТОЛУОЛ з а т. х и м. *Ароматты көмірсутек [Авиация және автомобиль бензиндерінің құрауышы ретінде бензол, бензол қышқылы өндірісінде, еріткіш ретінде қолданылады].* Осы алынған сұйық затымыздың біреуі бензол, екіншісі *т о л у о л* болсын делік (Ж.Жатқанбаев, Су.).

ТОЛЫ с ы н. **1.** *Ішіндегі нәрсесі кемеріне дейін жеткен, лықылдап тұрған, сықап салынған.* Тұрар төменге түсті де, су *т о л ы* шелекті көтеріп алды (С.Шаймерденов, Мезгіл). Шамалы уақыттан кейін қымыз *т о л ы* домалақ қара торсықты құшақтап, жүгіре басып Нарбота да жеткен (С.Омаров, Қиыр жол). **2.** *Қыруар, мол.* Есіл өзені жазғытұрым тасығанда кіші-гірім көл болып қалатын қамысты қара сулардың беті мен жағасы құсқа *т о л ы* (І. Есенберлин, Қahар). Оның мұғалім боп жүруі де, директор болуы да қора *т о л ы* қойының арқасы екенін жұрттың бәрі біледі (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). **3.** *Малынған.* Думан салған Сарыарқа Бүгін нұрға *т о л ы п* тұр Борша борбай, арша арқа (І.Жансүгіров, Шығ.).

Лық толы. *Аузы-мұрнынан шыққан, көп.* Сол күні кешке қарай Бекеңнің екі бөлмесі *л ы қ т о л ы* жиналған жұрт еді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Толыны төгіп, ортаны шайқады. ж е р г. *Байлықты қалай болса, солай төгіп-шашты.*

Толыны шайқап төккен. *Бүліншілік салған, ырысты кетірген.* Елді судай сапырып белшесінен батырған. Шілдеде мұзды қатырған, *Т о л ы н ы т ө г і п ш а й қ а ғ а н* (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі).

ТОЛЫҒУ *Толық етістігінің қимыл атауы.* Тілдің *т о л ы ғ у ы,* баюы халық тұрмысының өсу-өркендеуімен байланысып жатады (І.Омаров, Серпін). Сондықтан да ортопедиялық жабдықтар баланың өсуіне кедергі жасамас үшін, денесінің *т о л ы ғ у ы н а,* бойының өсуіне сәйкес үнемі өзгертіліп отыруы тиіс (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ТОЛЫҚ[1] ү с т. *Түгелдей дерлік, бүтіндей, тұтас.* Батыс жақты жауын құрсап, күн көзін *т о л ы қ* жасырған (М.Әуезов, Абай жолы). *Т о л ы қ* қамту үшін осы тақырыпта үлкенді-кішілі тағы қаншама шығарма жазылу керек (М.Мағауин, Шығ.).

Толық айналу уақыты. а с т р. *Планетаның басқа планетаны айналып шығуға кететін уақыт мөлшері.* Плутон Жерге қарағанда күннен 40 есе алыс тұрады. Оның күнді *т о л ы қ а й н а л у у а қ ы т ы* 249 жыл, орбита бойымен айналу жылдамдығы секундына 4,3 километр (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін тур.).

Толық арнайы өңдеу. ә с к. *Жеке құрамды санитарлық өңдеу, қару-жарақты, әскери техниканы, көліктерді, әскери киімдерді, жабдықтұрмандарды және қорғаныс құралдарын дезактивизациялау, газсыздандыру және дезинфекциялау. Т о л ы қ а р н а й ы ө ң д е у* бөлімшелерде табельдік және қажетті заттарды қолданып тапсырманы орындағаннан кейін бас командирдің өкімі бойынша жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Толық бағалы бейнеэффект. и н ф. <ағыл. full-motion video> *Кинофильмге ұқсас мультимедиалық қойылым.*

Толық дезактивация. ә с к. *Зақымданған қару-жарақты, ұрыс техникасы мен өзге де объектілерді радиоактивтік заттардан тазарту.* Қару-жарақ, ұрыс техникасы мен көлік құралдарын *т о л ы қ д е з а к т и в а ц и я л а у д ы* оңайлату және дезактивация ерітінділерін үнемдеу үшін алдымен балшықтан, қою жаққыштардан тазарту керек (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Толық емес ақпарат. и н ф. <ағыл. incomlete information> *Қойылған сұраққа жете жауап алуға жеткіліксіз ақпарат.*

Толық жинақ. ә с к. *Танкілерге, зеңбіректерге берілетін қосалқы бөлшектердің, құралдардың және мүліктің кейбір түрлерінің жиынтығы. Т о л ы қ ж и н а қ* есептік жабдықтаудың өлшем бірлігі болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Толық қайта барлау. ә с к. *Қарсылас туралы бар деректі тексеру, сонымен қатар неғұрлым толық және анық мәліметтер алу [Негізінен бұрынғы аудандарда тұрған, бұған дейін барланған объектілердің болуын анықтау немесе оларды жоятындай соққы берер алдында координаттарын нақтылау мақсатында жүргізіледі. Соққы бергенге дейін өз орнын ауыстырып үлгеруіне мұрша бермейтіндей күш-құралдар қолданылады].*

Толық қолдан жасау. з а н. *Құжаттарды техникалық-криминалистік зерттеуде қылмыскердің құжатты тұтастай қолдан жасауы.*

Толық қорық. э к о л. *Дәстүрлі шаруашылыққа пайдаланудан шығарылған және тірі түрді сақтау мен ғылыми зерттеуге арналған табиғи қорғалатын аумақ.*

Толық құқықты. з а н. *Заңды, заңмен бекітілген.* Егер Декларация Қазақстанның өзінің толық мемлекеттік тәуелсіздігіне қарай алға басуындағы саяси тұрақтандырушы фактор болып табылса, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Конституциялық заңды қабылдағаннан кейін Қазақстан Республикасы бүкіл дүниежүзілік қауымдастықтың өз тәуелсіздігінің ішкі және сыртқы саясатын белгілеп, оны жүзеге асыра алатын танымал әрі *т о л ы қ қ ұ қ ы қ т ы* субъектісі болды («Егемен Қазақстан»).

Толық пікір. п е д. *Жан-жақты талдау, бағалау.* Базардың дәл қанша терең ақын екендігі туралы мен бұл жерде *т о л ы қ п і к і р* айта алмаймын (М.Жұмабаев, Шығ.).

Толық санитарлық өңдеу. ә с к. *Арнайы тазалау пунктерінде, моншада, санитарлық-өткіз-*

гіштік немесе залалданбаған су қоймаларында адам үстіндегі радиоактивтік, улағыш заттар мен бактериялық құралдарды сабынмен жуып, киімді міндетті түрде ауыстыру. Жеке құрам радиоактивтік заттармен уланған жағдайда *т о л ы қ с а н и т а р л ы қ ө ң д е у* ішінара өңдеуден кейін адамдардың зақымдалу деңгейі нормадан жоғары болғанда жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Толық серіктестік. э к о л. *Шаруашылық серіктестік түрі* [*Оның қатысушылары серіктестіктің мүлкі жеткіліксіз болған жағдайда серіктестіктің міндеттемелері бойынша өзіне тисілі барлық мүлкімен ортақ жауапкершілікте болады*]. *Т о л ы қ с е р і к т е с т і к* – шаруашылық серіктестіктің бір нысаны (ҚҰЭ).

Толық су. с у ш а р. *Ай мен Күннің тартылыс күштерінің әсерінен пайда болатын лықсу кезіндегі теңіздің ең жоғары деңгейі.*

Толық су алмасу уақыты. г е о л. *Артезиан алабының қалыптасу барысында таужыныстардағы жерасты суларының толық алмасатын уақыт аралығы.*

Толық тұтылу. *Күннің немесе Айдың толығымен көрінбей қалу құбылысы.* Күн *т о л ы қ т ұ т ы л ғ а н* уақытта Айдан түскен көлеңке Жерді ені 270 километрдей қара лентамен орағандай болады да, Күннің мұндай толық тұтылуы 2–3 минутқа, кейде 8 минутқа дейін созылып, батыстан шығысқа қарай ауысады. Күннің жартылай тұтылуы 1–2 сағатқа дейін созылса, Айдың *т о л ы қ т ұ т ы л у ы* 3–3,5 сағатқа дейін барады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін тур.).

Толық түлеу. *Құс қауырсындарының түгел түсіп, қайта шығуы.* Әдетте, түлеу мерзімі жаздың екінші жартысында – балапандары ұядан ұшып шыққаннан кейін басталады. Бұл кезде құстардың қайсысынан болмасын барлық қауырсындары түсіп қайта шығады. Мұны *т о л ы қ т ү л е у* дейді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Толық тыныштық белдемі. э к о л. *Қорық және ұлтық саябақ ішіндегі аумақ [Мұнда табиғи процестерге, адамның араласуына, соның ішінде, қандай мақсатпен болса да адамның уақытша болуына тыйым салынады].*

Толық үйлесушілік. м а т. *Толығымен сәйкес келушілік.* Математикалық әдісті қолданып, планеталар қозғалысы турасындағы Кеплер заңдарына сүйеніп, табиғат құбылысының осындай заңын (бүкіләлемдік тартылыс заңын) ашу математикалық концепциялар мен табиғат құбылыстарының арасындағы *т о л ы қ ү й л е с у ш і л і к т і* айқын көрсетеді (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Толық ішкі шағылу. ф и з. *Оптикалық сәуленің (жарық) немесе басқа диапазондағы электромагниттік сәуленің (мысалы, радиотолқын) екі мөлдір ортаның шекаралық қабатына түсуі кезінде сыну көрсеткіші көп ортаға қарай шағылуы. Т о л ы қ і ш к і ш а ғ ы л у д ы* алғаш рет И.Кеплер сипаттап берген (ҚСЭ).

ТОЛЫҚ[2] с ы н. **1.** с ө й л. *Толы.* Қайдағы су, түнде өз қолымызбен осында жинадық, қаптардың бәрі *т о л ы қ* болатын (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Мектептен қайтарымда азық-түлік дүкенінің жанынан ұшырасады, қолындағы сумкасы *т о л ы қ* болады (А.Жұмаділдин, Сең.). **2.** *Толыққанды, жеткілікті.* Біз егер өзін бақылау жолымен басқа адамдардың жан көріністерін бақыламасақ, біздің жан көріністері туралы біліміміз *т о л ы қ* болмас еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Әр уақытта балаларды *т о л ы қ* жауап беруге әдеттендіру керек. Мақаланы бөліп оқытқанда, Әр сөйлемді, әр балаға оқыттырарға, сауалдарды да әрқайсысына кезек берерге керек. Әр бала оқығанда басқалары зерттеп кітаптарына қарап отырарға керек (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Етженді келген, семіз.* Өзі *т о л ы қ,* ірі сүйекті, қызыл шашты, бетінде сары секпілі бар, көзі көк, жасы отыздың шамасында болса керек (С.Шарипов, Шығ.). Өрешенің алдында, *т о л ы қ* келген ақсары әйел бауырсақ кесіп отыр екен (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ТОЛЫҚ= е т. **1**. *Үстемелеп қосылғаннан толыға, молая түсу.* Соңғы 7–8 жыл ішінде біздің жаңа мақал-мәтелдеріміз газет-журнал, жалпы баспасөз жөніндегі нақыл сөздермен *т о л ы қ т ы* (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Халықтар тарихы көбіне көрнекті, тіпті онша үздік емес билеушілердің, төрешіл және билікті басшылардың қызметімен *т о л ы ғ а т ү с е д і* (Н.Назарбаев, Тарих.). **2.** *Өсу, жетілу, кемелдену.* Бірақ ақыл-ойы *т о л ы қ қ а н* сайын, өмір сырына үңілген сайын табиғатында жұмсақ, көңілшек жанын әлдебір қаттылық пен мейірімсіздік түрпідей батып қинайтынын сезетін (Т.Әбдіков, Ақиқат). **3.** а у ы с. *Көңілі орнына түсу, көңілі көншу.* Әлде менің маңдайымның соры бар, Әлде бүкіл әйелдердің ойы тар. Әлде өзім жан жақпайтын қазымыр, Қам көңілім қашан менің *т о л ы ғ а р*?! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОЛЫҚКРИСТАЛДЫ: толыққристалды таужыныс. г е о л. *Құрамына шыны тектес заттарды кіріктірмейтін, түгелімен кристалды заттардан тұратын таужыныс.*

ТОЛЫҚҚАНДЫ с ы н. *Жан-жақты, тереңдігімен ерекшеленетін.* Жинақты құрастырушы бұл туындының *т о л ы қ қ а н д ы* шығуына елеулі еңбек сіңірген (М.Сатыбалдиев, Мөлдір.). Көріп отырғанымыздай, Жер кодексін әзірлеу мен қабылдау ұзақ, қарама-қайшылықты, шиеленісті болды, сонымен қатар ол ашық, жариялы және демократиялық сипатта болды және жұмыс жер қатынастары саласындағы *т о л ы қ қ а н д ы* заң актісін өмірге әкелді («Егемен Қазақстан»).

ТОЛЫҚСУ *Толықсы етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Толымы жетіп құлпыру, жайнау.* **2.** *Бұрала иілу, ырғалып-теңселу.* «Құр айқай бақырған, Құлаққа

ән бе екен» демекші, әйтеуір оңды-солды бұрала *т о л ы қ с у,* әредікте шыркөбелек айналып кету – би болып шыға бермейді (С.Байжанов, Сыр.). **3.** а у ы с. *Толқу, алабұрту.* Коляның орнында мен болсам ше деп армандауда, жас жүректің осылай *т о л ы қ с у ы,* толғануы тектен-тек жай емес (Алтын масақ). Өз басына ризалығы – оның басындағы сезім толқындарын жаймашуақ күнгі көл бетіндей тыныш күйге көшірген. Толысу мен *т о л ы қ с у* араласып кеткен (Ж.Молдағалиев. Ескі дос).

ТОЛЫҚСЫ= е т. **1.** *Күш-қуаты кемеліне келіп, құлпырып, бабында болу.*– Аузыңның салымы бар екен, көк етікті кездеспей, көн етіктіге бармай, *т о л ы қ с ы п* пісіп отырған сұлу қыз ақыры саған бұйыратын болды (С.Омаров, Өмір.). Нәзік, жұпар аңқыған ақ гүл, бірақ көктем айының аяқ кезінде *т о л ы қ с и* бастаған ақ гүл еді ол (І.Есенберлин, Алтын құс). **2.** *Әрлі-берлі ырғалып теңселу.* Егер сүйеп отырмаса аттан *т о л ы қ с ы п* ауып кеткелі келе жатқан мені туған жерімнің табиғаты аяғандай (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Иіріліп, *т о л ы қ с ы п а қ қ а н д а р и я д а й* Шалқыған шар тарапқа орап еді (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Толқу, дүрлігу.* Кең көшіп, ен жайлаған қалың қазақ, Кәуірден түршіккен соң *т о л ы қ с ы ғ а н,* Толқынға алтын қазық тұтқа болып, Тұрсың-ау жұрт шайқалтпай, Бәйем сұлтан! (Шернияз). **4.** а у ы с. *Сезім ырқына көну, сезімге жол беру.* Тұра алмадым *т о л ы қ с ы п* хат жазбасқа Ішкі сырды білгізіп замандасқа. Екі көңіл бір жерге қосылса егер, Не қызық бар жаһанда онан басқа?! (М.Дулатов, Шығ.).

Толықсып тұрған шақ. *Кемеліне жеткен, керемет шарықтау шегі.* Баяғы ерте заманда Бұларда артық бақ болған. Ай әйел боп, Күн – ері, *Т о л ы қ с ы п т ұ р г а н ш а қ* болған (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТОЛЫҚСЫТ= е т. **1.** *Тербелту, ырғалту, толқындату.* Толқындатып, *т о л ы қ с ы т ы п* қыр гүлін, Еңбегіңмен еңсең биік тұр бүгін. Қызыл тулар алаулайды алыстан Көрсеткендей партияның бірлігін (Оныншы асу). **2.** а у ы с. *Толқыту, қобалжыту.* Бірге өскен апасының ұзатылып, жаңа жұртқа баратыны бауырлас адамдарды *т о л ы қ с ы т а т ы н ы* рас (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ТОЛЫҚСЫТУ *Толықсыт етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛЫҚТА= е т. *Бір нәрсенің кемісін толықтыра, жетілдіре түсу.* Осы ақиқат пен аңызды анықтай, *т о л ы қ т а й* түсу мақсатымен, мінеки, Баукеңе бүгін тағы келдім (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Оқығанда тереңдеп, *т о л ы қ т а п* біле түсуге, өз бетінше талдап үйрену тәсіліне баулиды («Мәдениет және тұрмыс»).

ТОЛЫҚТАЙ ү с т. с ө й л. ***Түгелдей.*** Емтихандарымды *т о л ы қ т а й* тапсырып біттім, нәтиже ойымдағыдай болып шықпады (Қ.Найманбаев, Серт). Озат техникамен қарулану *т о л ы қ т а й* дерлік жүзеге асқан, халықтың әл-ауқаты артқан (М.Мағауин, Ақша қар).

ТОЛЫҚТАМА з а т. *Олқылықты, кемістікті толықтыра, анықтай түсетін қосымша.* Егер біз табиғат пен адамның арақатынасын ескере ойласақ, әдетте айтылып жүрген осы «тағы да» деген сөздің өзіне *т о л ы қ т а м а* тілейтінін оңай аңғарар едік («Қазақст. әйелдері»). Ал Френельдің *т о л ы қ т а м а с ы н а н* кейін бұл жай түсінікті жеңілдету үшін енгізілген бет физикалық терең мағынаға ие болады (А.Қалығұлов, Жарық.).

ТОЛЫҚТАН= е т. **1.** *Бірін-бірі толықтыру, толығу.*Ой тереңдігі, қоғамдық тартыстардың мәнділігі, сезімнің нәзіктігі – бұлар бірімен-бірі *т о л ы қ т а н а т ы н,* бірінсіз-бірі шындық болмай шығатын мәселелер (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). **2.** ж е р г. *Толу, семіру.* Ақан біраз *т о л ы қ т а н ы п* қалыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОЛЫҚТАНДЫР= е т. *Толықтыру.* Өміржанов бұл ұғымды өзінше іштей *т о л ы қ т а н д ы р д ы* (Ә. Сәрсенбаев, Батыр.).

ТОЛЫҚТАНДЫРУ *Толықтандыр етістігінің қимыл атауы.* Социалистік реализм әдісінің идеялық және көркемдік мазмұнына XIX партия съезі аса маңызды *т о л ы қ т а н д ы р у* жасады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТОЛЫҚТАНУ *Толықтан етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛЫҚТАУ[1] с ы н. **1.** *Толығырақ, молдау.* Жақанның жорамалы *т о л ы қ т а у* боп көрінді оған, бес-он балық артық ұстаған түрі бар (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Бұл жағынан алғанда жігіттер тобы *т о л ы қ т а у:* Николай Кайдалов, Александр Ягодкин, Олег Шабаровтардың қатарын Александр Керченко мен Геннадий Подковыровтар толықтырды («Лен. жас»). **2.** *Етжеңділеу келген, семіздеу.* Ұзын бойлы, *т о л ы қ т а у* қара жігіт осы бөлімді басқарады екен (Ж.Саин, Жол үсті.). Қоңырат ұзын коридордың бойымен өрлеп, есік көзіне жақындап қалғанда қырықтар шамасындағы *т о л ы қ т а у,* орта бойлы жігіт соңынан қуа жетті (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТОЛЫҚТАУ[2] *Толықта етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛЫҚТАУЫШ з а т. л и н г в. *Сөйлемдегі қимыл процесінің, баяндауыштың объектісі болатын тұрлаусыз мүше. Т о л ы қ т а у ы ш* дегеніміз қимыл процесінің, баяндауыштың объектісі болатын мүше (Қазіргі қаз. тілі). Ілік септіктен басқа септіктердің сұрауларына жауап болатын тұрлаусыз мүшені *т о л ы қ т а у ы ш* дейміз (І.Кеңесбаев, Қазақ тілі грам.).

Жанама толықтауыш. л и н г в. *Заттың қимыл-әрекетін, күйін білдіретін етістіктерді тікелей емес, жанама түрде толықтап тұратын толықтауыштың түрі.* Субъектінің қимыл процесін, күйін білдіретін етістіктер (кейде есімдер)

ж а н а м а т о л ы қ т а у ы ш т а р ғ а алшақ байланысып та ауысып отырады (Қазіргі қаз. тілі).

Толықтауыш бұрыш. м а т. *Толықтырушы бұрыш.*

Тура толықтауыш. л и н г в. *Табыс септеуінде жұмсалатын сөйлем мүшесі.* Қазақ тіліндегі *т у р а т о л ы қ т а у ы ш т ы н* екі түрлі тұлғада жұмсалуын тек заттың белгілі, белгісіздігімен түсіндіруге болмайды (Қазіргі қаз. тілі).

ТОЛЫҚТЫҚ з а т. *Етженділік, семіздік.* Денесінің *т о л ы қ т ы г ы н а* қарамай, жас жігіттей жеңіл жүреді екен (З.Шүкіров, Жас жесір). Жаратқанның құдіреті *т о л ы қ т ы г ы н*, Сенің мінсіз нұрыңнан байыптайым. Мұны меңіреу табиғат жарата алмас, – Деймін де терең оймен соны ойлайым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТОЛЫҚТЫЛЫҚ с ы н. п с и х. *Мінез байлығы, байсалдылығы.* Мінездің моральдық жағынан тәрбиелілігі, бірқалыптылығы, *т о л ы қ т ы л ы г ы,* күші мен айқындығы, салмақтылығы – оның негізгі сапалары болып есептелінеді (Қ.Жарықбаев, Психология).

ТОЛЫҚТЫР= е т. *Кемісін толтыра тұсу, жетілдіре тұсу.* Әсіресе биіктеу келген түзу біткен мұрны мұның дөңгелек бетінің жарастығын, келісімін *т о л ы қ т ы р ы п* тұрған тәрізді (М.Әуезов, Қараш.). Білмегенімді басында болғандардан біліп, *т о л ы қ т ы р а й ы н* деген ой мені осы уақытқа дейін жетектеп келеді (Б.Момышұлы, Москва.).

ТОЛЫҚТЫРҒЫШ з а т. **1.** *Заттың беріктігін арттыру үшін қосылатын әртүрлі қоспалар.* Пластмассаның беріктігін арттыру үшін оның құрамына *т о л ы қ т ы р ғ ы ш* деп аталатын әртүрлі заттар, ал майысқақ ету үшін пластифакатор деп аталатын ерекше қоспа түсін өзгерту үшін әртүрлі бояулар еңгізіледі («Халық мұғ.»). **2.** з а т. х и м. *Байланыстырушы материалдармен қосылып, бетондар немесе ерітінділер түзетін материалдар.*

ТОЛЫҚТЫРМА з а т. **1.** *Қосылған материал.* Мөлдіреген қара көз, қара көздегі мұң мен ой, қара жібектей толқынданған қара шаш ақынның өз *т о л ы қ т ы р м а с ы* (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **2.** *Қоспа ретіндегі құрылыс материалы.* Бор, ақ бояу резина өндіруде *т о л ы қ т ы р м а* есебінде, мрамор құрылыс материалы есебінде жұмсалады (Қ.Нұрымбетов, Метал. хим.).

ТОЛЫҚТЫРУ *Толықтыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жетілдіру, кемін қосу.* Онысын Сейілбек оқып көріп, аздаған кемшіліктерін көрсетіп, қайта қарап, *т о л ы қ т ы р у ғ а* кеңес береді (Б.Мұқаев, Өмір.). Білім *т о л ы қ т ы р у* мақсатымен Алматыға бару төңірегіндегі армандарын да ақтарыла шертеді (Ә.Сәрсенбаев, Батыр. ізі.). **2.** *Толтыру, белгіленген мөлшерге жеткізу.* Біздің балалар үйін *т о л ы қ т ы р у* үшін басқа жерлерден балалар келмек (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). **3.** *Жетілдіру мақсатымен заңға өзгерістер енгізу.* Қазір 1992 жылы негізі қаланған Діни сенім-наным және діни бірлестіктер туралы Заңға *т о л ы қ т ы р у л а р* мен өзгертулер жайлы мәселе талқылануда («Егемен Қазақстан»). **4.** *Жинақтау, қор жасау.* Шаруашылық факторларына жерді қолдан суару және құрғату, жерасты суын алу (пайдалану), бөгендер тұрғызу, пайдалы қазындылар кендерінің аумағын құрғату, жерасты суларының қорын қолдан *т о л ы қ т ы р у* сияқты шаралар жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Мемлекеттік акциз салығы сұраным мен ұсынымды реттеуге, сонымен бірге мемлекеттік бюджетті *т о л ы қ т ы р у* үшін пайдаланады (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

ТОЛЫҚТЫРЫЛ= е т. **1.** *Қалпына келтірілу.* Табиғаттың берерін алумен қатар, оның орны *т о л ы қ т ы р ы л ы п* отыруына да қамқорлық жасап отыру біздің міндетіміз (Қ.Құрманов, Табиғат.). **2.** *Толтырылу, көбейтілу, жаңартылу.* Өзі де көпшілік ұйымына айналды. Қатары да жаңа адамдармен *т о л ы қ т ы р ы л д ы* (К.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Парк жылма-жыл жан-жануардың жаңа түрлерімен *т о л ы қ т ы р ы л ы п* отырады (Х.Қыдырбаев, Қаз. хайуанат. әлемі).

ТОЛЫҚТЫРЫЛУ *Толықтырыл етістігінің қимыл атауы.* Келер кездесулерде осы олқылықтардың орны *т о л ы қ т ы р ы л у ғ а* тиіс (С.Мәуленов, Жер нәрі). Енді саған жер бермеуге болмайды. Генплан әлі де *т о л ы қ т ы р ы л у ы* керек еді (М.Байғұтов, Сырбұлақ).

ТОЛЫҚША с ы н. *Толықтау, семіздеу. Т о л ы қ ш а* келген аққұба қыз серігіне бірдеңе дегендей болды (Н.Қазыбеков, Бейтаныс). Ақ жейделі, қозы қарын, орта бойлы, галстугі бір жағына қисайып кеткен *т о л ы қ ш а* жігіт (С.Елубаев, Білте шам.).

ТОЛЫҚШАЛАУ с ы н. **1.** *Онша семіз емес, толықтау, орташа күйлілеу.* Бір күні әлдекім есік қаққанға кіріңіз десем, *т о л ы қ ш а л а у,* орташа бойлы, жирендеу өңді, жирен бұйра шашты жас жігіт кіріп келеді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Сәл *т о л ы қ ш а л а у* келген орта бойлы қара әйел жаңағыға жаратпай қарап қалды да сөйлеуге ишарат білдірді (Ж.Мусин, Қанат). **2.** *Төсі шығыңқылау. Т о л ы қ ш а л а у* кеудесі лүпіл қағып, тарсылдай соқты (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

ТОЛЫЛЫҚ з а т. *Толғандық, толып кеткендік.* Ал қыз жан дүниесінің ой мен арманға *т о л ы л ы г ы* сонша, кейде сменадан қанша шаршапшалдығып, тамағын ішер-ішпестен төсекке құлап түссе де Тәжібекті ойына алғанда бойы сергіп, ұйқысы ашылып, мазасыз түн өткізеді (Қ.Исабаев, Өрде).

ТОЛЫМ з а т. к ө н е. **1.** *Жетістік.* Қол жеткен осы *т о л ы м д а,* Бас тікті байлық жолында. Тұтқасын тірлік жаулады ол, Өндіріс оның қолында (Қ.Ұябаев, Тағдыр.). **2.** к ө н е. *Халқына қадірлі ердің ұрпағы деген мағынада.* Кісі екен атаң

ақтың жолындағы, Атанып бай Құланбай жүреді екен, Аямай дүниесін қолындағы. Халқыңа түссе жұмыс ат салатын, Бір ердің тұқымысың *т о л ы м д а ғ ы* (Кете Жүсіп, Өлеңд.).

ТОЛЫМДАЛ= е т. *Орнына келу, қалпына түсу; толыға түсу, жеткілікті болу.* Үшінші бесжылдықтың міндеттерін, Күнбе-күн орындауда байтақ елім. Асып тұр арнасынан ел дәулеті, Толысып, *т о л ы м д а л д ы* орта кемім (Н.Байғанин, Шығ.). Енді, тек, шын екпінді қолымды алсын! Баппенен жемдеп күту *т о л ы м д а л с ы н!* Әлгі айтқан ұлы адамның жақсы шарты Үздіксіз іс жүзінде орындалсын (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ТОЛЫМДАЛУ *Толымдал етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛЫМДЫ с ы н. **1.** *Жеткілікті дәрежеде, толық.* «Айқап» оған шейін айында бір-ақ шығып, оның өзі де артық *т о л ы м д ы* болмайды. Екінші – ол жақсы болғанда да, журнал мен газеттің арасында айырма барлығы мағлұм (М.Дулатов, Шығ.).Жер-жебіріне жете сүйегіне өткізіп қорлағаны былай тұрсын, қисық құйрық торы құнан екі жылғы еңбегінің *т о л ы м д ы* ақысы емес (А.Нұрқанов, Дала қыраны). **2.** *Көз тоярлық.* Көңілімізге жүдеу де емес, көзімізге де *т о л ы м д ы* (Ғ.Қабышев, Мінездеме). **3.** *Жақсы, көтеріңкі.* Өзіңді табиғат аясында мәндірек, *т о л ы м д ы р а қ* сезінесің, кейіс-реніштерің ұмытыла тұрады (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **4.** *Татымды, жарамды.* Үйтіп би көбейткенше, әрбір болыс елден *т о л ы м д ы,* білімді үш-ақ кісі билікке жыл кесілмей сайланса, олар түссе жаманшылығы әшкере білінгендікпенен түссе, әйтпесе түспесе (Абай, Тол. жин.). **5.** *Уәжді, көңілге қонымды, негізді.* Бұларды *т о л ы м д ы,* сыйымды дәлелмен хүкіметтен сұрау керек. Бірақ мұндай біздің қазақ петерборшыл болатын әдеті (М.Дулатұлы, Шығ.). **6.** *Жан-жақты, терең.* Мұнда халық шығармаларының, билер шешендігінің келісімді түрі болса, Мұхтар соған *т о л ы м д ы* мағына берген (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). **7.** *Толысқан, жұп-жұмыр.* Бір кезде кеудесі аяққаптай, балтыры бақандай дерлік, *т о л ы м д ы,* торсықтай келіншек еді (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

Толымды сөйлем. л и н г в. *Белгілі бір ойға қатысты мүшелері түгел айтылатын сөйлем.* Тілімізде, орайына қарай *т о л ы м д ы с ө й л е м* де, толымсыз сөйлем де қолданыла беріледі («Қазақст. мект.»).

Толымды сұраным. э к о н. *Сатып алушының фирма шығаратын тауарларға сұранымы [Мұнда фирма өзінің сауда айналымына қанағаттанады].*

Толымды ұйқас. ә д е б. *Өзара үйлесетін сөздердегі сәйкес дауысты және дауыссыз дыбыстар түгелдей үндестігі жағынан дәлме-дәл не өте жақын келетін толық үнді ұйқас. Т о л ы м д ы ұ й қ а с т ы* құрылым жағынан үндестігі екі буынды немесе үш буынды түгелдей қамтиды деп қараған (Әдебиет. термин. сөздігі).

ТОЛЫМДЫЛЫҚ з а т. **1.** *Саны жеткілікті болғандығы, толықтық.* Мұнда, ең алдымен, шәкірттер білім алып, оның үстіне кластардың *т о л ы м д ы л ы ғ ы* қамтамасыз етілген болар еді («Қазақст. мұғ.»). **2.** *Пайымдылық, қабілеттілік, салиқалылық.* Әмзеде сүйсіну де бар, мұнша *т о л ы м д ы л ы қ т ы* Мәликеден қызғану да бар (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ТОЛЫМСЫЗ с ы н. **1.** *Толық емес, жетімсіз.* Жәмеңкеге сен өлесің-ау деп жыласа, онысы Жәмеңкенің ниетін *т о л ы м с ы з* көрген, қата тапқан, кемсінгеннің белгісі болар еді (М.Әуезов, Қилы заман). **2.** *Жұпыны, кедей.* Өмірі *т о л ы м с ы з,* қара қоңыр. Япырмау, бұрын мұны қалай сезінбеген (І.Қожабаев, Қансонар). **3.** *Артта қалған, мешеу.* Ол кітапта ұлы ғұлама қоғам туралы зерделі ой қорытқан, қоғамның өзі толық әм *т о л ы м с ы з* болып екі жарға бөлінеді дейді (Д.Досжанов, Жібек.). **4.** *Арзанқол, сапасыз.* Дегенмен де театрдың толассыз сәттері, *т о л ы м с ы з* туындылары болмай қалған жоқ (Ф.Оразаев, Жастық шақ.).

Толымсыз концентрат. к е н. *Құрамында бағалы құрамбөліктің пайыздық үлесі талапқа сай келмейтін өнім [Кеннен алынатын концентраттарға белгілі бір талаптар қойылады. Сол талаптарға сай олар әртүрлі сорттарға бөлінеді. Әр сортқа жататын концентрат ішінде басты бағалы заттың (мыс, мыс концентратында мыстың) пайыздық үлесі белгілі мөлшерден аз болмауы, ал басқа кірме заттардың үлестері белгілі мөлшерден жоғары болмауы қажет. Егер осы талаптарға сай келмесе, ол концентрат толымсыз болып саналады. Сапасын жоғарылату үшін ол белгілі әдістер қолдану арқылы қосымша өңделеді].*

Толымсыз сөйлем. л и н г в. *Белгілі ойға қатысты мүшелері түгел айтылмаған сөйлем.* Сондықтан мына *т о л ы м с ы з с ө й л е м н і ң* айтылмай тұрған «мен» деген бастауышын балалардың өзіне таптыртып, түгелдей қайта жазу керек («Қазақст. мект.»).

Толымсыз топтама. э к о н. *Жүз акциядан кем бағалы қағаздардың саны.*

ТОЛЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Толық еместік, жетімсіздік.* Сөйлемнің *т о л ы м с ы з д ы ғ ы* туралы сөз болғанда, ең алдымен, оның грамматика жағы ескеріледі («Қазақст. мект.»). Бірақ бұл талдаулардың *т о л ы м с ы з д ы ғ ы* дәлел тілер ме екен (Б.Сарбалаев, Қызыл алма).

ТОЛЫҢҚЫРА= е т. *Толысыңқырау, өсіңкіреу, көтеріліңкіреу.* Шіркін-ай, бұдан көрі сан еті *т о л ы ң қ ы р а п,* кеуде сүйегі кеңісе, бұдан артық қой тұқымы болмас еді (С.Бегалин, Уақыт.).

Көңілі толыңқырамады. *Онша қанағаттанбады.* Бірақ Сәлменнің құрық, сойылына *к ө ң і л і т о л ы ң қ ы р а м а й,* мылтығын ала шыққан (Б.Тілегенов, Аққайнар). Адам айналып жүре ал-

майтын, бөлмелері тым тарлау екен, – деді *к ө ң і л і т о л ы ң қ ы р а м а й* (Қ.Жұмаділов, Атамекен).

ТОЛЫС= е т. **1.** *Ет алып оңалу, семіру.* Самайына ақ кіріп, дөңгелек қызыл шырайлы беті бұрынғысынан *т о л ы с а* түсіпті (Қ.Жойқынбеков, Қуант мені). Ғазиза босанған соң бұрынғыдан да ажарланып *т о л ы с а* бастады (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). **2.** *Әбден даму, жетілу, өсу.* Көккасқа бетегемен аралас шешек атып әбден *т о л ы с қ а н* боз жусанның исі танауыңды жарып, еріксіз мас етеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Қара көз, қас қағылып, хабарды ашты. Майысып балдырғандай қыз *т о л ы с ы п* (І.Жансүгіров, Шығ.). **3.** а у ы с. *Кемеліне келу, жетілу.* Оның бәрін қағаз бетіне түсіруге үлгермей, ол таланты *т о л ы с ы п,* нағыз кемеліне келген шағында мезгілсіз үзілді (Ж.Жақыпбайұлы, Лашын). Адам ой-өрісі кеңіп, ақылы *т о л ы с қ а н м е н,* бойға біткен мінез көп өзгермейді екен (Т.Ахтанов, Дала сыры). **4.** а у ы с. *Әйел адамның сұлуланып, реңденіп кетуі.*

Толыспаған дарақтар. э к о л. *Өсімдіктер популяцияларының жастық шағы.*

ТОЛЫСҚАНДЫҚ з а т. *Есейгендік, ақыл тоқтатқандық.* Өлең жазса, оның жастық жалынымның алауы деп ұқты, қара сөзге қалам тартса, оны есейгендіктің, *т о л ы с қ а н д ы қ т ы ң* белгісі деп түйсінді (Р. Ниязбеков, Қаңтар).

ТОЛЫСТЫР= е т. *Толықтырысу, толтырысу.* Алатаудың аясында Алматы табиғатының көркін *т о л ы с т ы р ы п,* жарасып тұр (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Өлең мен ән егіз болып, ақындық пен композиторлық бірін-бірі *т о л ы с т ы р а т ы н* өнер болғандықтан, әннің музыкалық тілі Сәкенге күннен-күнге түсінікті бола берді («Қазақст. мұғ.»).

ТОЛЫСТЫРУ *Толыстыр етістігінің қимыл атауы.*

ТОЛЫСУ *Толыс етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Оңалу, семіру, толу.* **2.** *Жетілу, өсу.* Соңғы уақытта ылғал тапшы болғанымен, масақтың *т о л ы с у ы* әжептәуір жақсы екенін айтысты (Алтын масақ). **3.** *Кемелдене түсу.* Өйткені жазушы үшін де, шығарма үшін де жаңа қырынан көріну, бұрынғы арнасынан аса түсу, *т о л ы с у* бір ғанибат (Жасыл белес). **4.** б и о л. *Физиологиялық жағынан жетілу.* **5.** г е о л. *Жиналу, қорлану, молаю.* Жерасты суларының осы типі деңгейлерінің өзара қатынасына байланысты артезиан сулары қорының шығыны, кейде *т о л ы с у ы* байқалады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Толысу желісі. г е о л. *Жер қыртысындағы (таужыныстардағы) жарық қуыстарының заттектермен бірте-бірте кептелуі нәтижесінде қалыптасатын желі.*

Толысу электр станциясы. с у ш а р. *Теңіз суының толысу энергиясын электр энергиясына айналдыратын электр станциясы [Теңіз суының деңгейі көтерілген кезде бөгеттер жүйесі суды турбиналарға бағыттап, олар арқылы генераторды айналдырады].*

ТОЛЫСЫҢҚЫРА= е т. *Толыңқырау, семіріңкіреу.* – Сені айтпаймын, – деді аздан соң Зияға күле қарап, – бойың өсіп, бет-бейнең ашаңданып, денең *т о л ы с ы ң қ ы р а г а н ы* болмаса, сол уылжыған қалпың, әлі көп қыздан артықсың (М.Мағауин, Ақша қар).

ТОЛЫСЫП-ТОЛЫҚҚАНДЫҚ з а т. **1.** *Есейгендік, ержеткендік.* **2.** *Өсіп-жетілгендік, дамығандық.* 43 деген цифр сенің зерделе еліннің әбден *т о л ы с ы п-т о л ы қ қ а н д ы ғ ы н,* есейіп-ержеткендігін, адамзатқа үлгі-өнеге көрсетіп отырғанын айқындайтын бейнебір сәуле сияқты болып құйылады (С.Сейітов, Жылдар.).

ТОЛЬ з а т. *Қалыңдау келген қатты қағазға қара май сіңіріп, үстіне ұсақ қоспалар сеуіп жасалатын төсегіш (жабынды) материал.* Төбесін *т о л ь м е н,* қабырғасын рубероидпен жапқан кішкене қара үйдің алды бықыған адам (С.Жүнісов, Жапанда.).

ТОМ [грек. tomos] з а т. **1.** *Белгілі бір шығарма басылымының жеке бір кітабы.* Баубек стакан толы қаймағын алдына қойып, *т о м д а р м е н* ғана сырласатын-ды. Бүгін де сол (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер). Әуелде жай ғана машық үшін екі-үш *т о м* проза жазып тастаймын (М.Мағауин, Мен). **2.** и н ф. [ағыл. volume] *Файлдық жүйе пайдалану үшін дискінің бөліп-белгіленген бөлімі немесе бөлімдер жиынтығы.*

Басқару томы. и н ф. <ағыл. control volume> *Операциялық жүйенің бір немесе бірнеше каталогтар индексінен тұратын том.*

Жалпы том. и н ф. <ағыл. public volume> *Мәліметтердің тұрақты тобына арнайы сұрау бойынша, ал мәліметтердің уақытша топтарына шектеусіз қатынас құруға болатын том.*

Жұмыстық том. и н ф. <ағыл. work volume> *Мәліметтердің тұрақты және уақытша топтарына шектеусіз қатынас құруға болатын том.*

Жүйелік том. и н ф. <ағыл. system volume> *Операциялық жүйе орналасқан, бірден қатынас құру томы.*

Көшірме том. и н ф. <ағыл. back-up volume> *Түпнұсқасы ретінде басқа томда орналасқан файлдың көшірмесінен тұратын том.*

Резидентті том. и н ф. <ағыл. resident volume> *Жүйелік каталог пен операциялық жүйенің ядросы орналасқан том.*

Томдарды автоматтық айырып тану. и н ф. <ағыл. automatic recognition of volumes> *Тапсырмаларды жоспарлаушымен орындалатын және осы сәтте операциялық жүйенің басқарылуында тұрған том мен тапсырма сұралатын томның бір-бірімен сәйкестігін тағайындаудан тұратын операция.*

Томдарды таныс-білу. и н ф. <ағыл. volume recognition> *Жүйедегі ашық томдардың инден-*

тификаторы мен томдардың енталаңбалары арасындағы сәйкестікті тағайындау процедурасы.

Том енталаңбасы. и н ф. <ағыл. volume label> *Томға атау беру кезінде оған жазылатын енталаңба [Мұнда томның тіркелу нөмірі, файлдар енталаңбасы аймағының адресі, том иесінің индентификаторы болады].* Ол магниттік дискілерде ақаулы сызықжолдардың бар-жоғын тексеруді және *т о м н ы ң е н т а л а ң б а с ы н* жазуды, сызықжолдардың меншікті адрестері мен сипаттамаларын даярлауды қамтиды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Томның атауын тағайындау. и н ф. <ағыл. volume (pack) initialization> *Томды мәліметтер жазуға бастапқы дайындау.*

Томның реттік нөмірі. и н ф. <ағыл. serial volume number> *Бірнеше бөліктен тұратын (көп томды) файлды өңдеу кезінде сол бөліктерді (томдарды) пайдаланудың стандартты режімін сипаттайтын сан.*

Томның соңы. и н ф. <ағыл. end of volume> *Томның соңын белгілейтін код.*

Томның стандартты енталаңбасы. и н ф. <ағыл. standart label of volume> *Том мен оның иесін ұқсататын стандартты енталаңба.*

Томның файлы. и н ф. <ағыл. volume file> *Томның аты, осы том арналып бөліп-белгіленген файлдық жүйенің түрі және (жөндеуді талап ететін ақау болғанын көрсететін) өзгеріс биті бар файл.*

Том соңының енталаңбасы. и н ф. <ағыл. end of volume> *Томның соңында орналасқан және оның соңының белгісі бар енталаңба.*

Том ұқсастырғышы. и н ф. <ағыл. volume identifier> *Таспа немесе дискідегі мәліметтер тасушының мәтіндік атауы.*

ТОМАҒА з а т. **1.** с а я т. *Қыран құстың басына көзін бастыра кигізіп қоятын былғары қапшық. Т о м а ғ а с ы н* тартқанда бір қырымнан, Қыран құс көзі көріп самғағанда. Төмен ұшсам, түлкі өрлеп құтылар деп, Қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға (Абай, Тол. жин.). Аяқ бауменен кейітіп, Жем де бермей жетілтіп, *Т о м а ғ а с ы н* алмаған, Асау жасты жасытып, Ырғаққа үнемі асылтып, Ұйқысы бір қанбаған (М.Дулатов, Шығ.). **2.** ж е р г. *Самауырдың шоқ сөндіргіші.* Самауырдың *т о м а ғ а с ы н* сал, қайнап тұрсын (Қазақ тілі. диалек. сөздігі). **3.** а у ы с. *Тұйық мінезді (кісі).* Ол өзі әңгімеңді білмейді, ешкіммен сөйлеспейтін *т о м а ғ а* адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Томаға көзді. *Үлкен, дөңгелек көзді.* Ылдидан сала төске озған, *Т о м а ғ а к ө з д і* қасқа азбан, Қой мойынды көк жұлын, *Т о м а ғ а к ө з д і* қасқа азбан. Көк жұлынды жетелеп, Қисық жерден төтелеп, Қабырға, қол сөктіріп, Арғымақ ат бүгіліп, Әзіреттен ант ішіп, Ақыретті жанға байланып Талай жүрдік далада (Махамбет, Өлең.).

Томаға тартты. *Құстың томағасын сыпырды, томағасын алып ұшырды.* Орыңқай мен Баймұқанның қосарлана қағытқан қалжыңдарына ызалы Нұрмақ: «Кә, бопылым, кә! Жарқыным, кә!» – деп бүркіттің *т о м а ғ а с ы н т а р т т ы* (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ТОМАҒАДАЙ с ы н. *Шағын, кішірек.* Тіпті кейбір қойшылардың *т о м а ғ а д а й* күркелері де алты қанат ақ ордадай көрініп кетті (Ә.Әбішев, Ғаламат). Машина Қоңырөгіздің дөңінен асқанда, аппақ *т о м а ғ а д а й* екі киіз үй көзге бірден шалынды (Ғ.Оралбаев, Рауан).

ТОМАҒАЛА= е т. *Қыран құстың басына көзін бастыра томаға кигізу.* Ал бүркіт, қаршыға, шәулі, түйғын, ителгі сияқты аң аулайтын құстар көзін *т о м а ғ а л а п* қоймаса тұрмайды (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.). Бір бүркітім бар еді *т о м а ғ а л а й ы н* деп, томағалай алмадым (С.Қасиманов, Өс-өс.).

ТОМАҒАЛАН= е т. **1.** *Томаға кигізілу.* – Апырайм-ай, – деді *т о м а ғ а л а н ғ а н* бүркітке қарап. Бұл шіркіннің пайдасынан зияны асып кететін болды-ау (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). **2.** а у ы с. *Томпиып жондану.* Тоғайға барсаң тоғайда *Т о м а ғ а л а н ғ а н* қоян бар, Қоянды көр де жоным көр (Батырлар жыры).

ТОМАҒАЛАНУ *Томағалан етістігінің қимыл атауы.*

ТОМАҒАЛАС= ет. *Томаға кигізісу.* Бір бүркітім бар еді, томағалайын деп томағалай алмадым. Мен томағалай алмай жатқанда, сен *т о м а ғ а л а с ы с п а қ ш ы* емес пе едің? (С.Қасиманов, Өс-өс.).

ТОМАҒАЛАУ *Томағала етістігінің қимыл атауы.*

ТОМАҒАЛАУЛЫ с ы н. *Томаға кигізілген.* Өйткені *т о м а ғ а л а у л ы* құс дыбысқа дыбыс беретін әдеті ғой (С.Бегалин, Бала Шоқан). Өйткені көзі *т о м а ғ а л а у л ы* құс дыбыс беріп шақырып қояды (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ТОМАҒАЛЫ с ы н. *Томағасы бар, томағалаулы.* Қалың тобыр ішінен иесінің дауысын танып *т о м а ғ а л ы* бүркіттің шаңқылдап қоя беруі осындай еңбектің нәтижесі болса керек (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір.). Ақтоты анықтап қарады, қара былғарыдан істелген *т о м а ғ а л ы* бүркіт ер қапталына орнатылған ағаш тұғырда отыр (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

ТОМАҒАСЫЗ с ы н. *Томағасы жоқ, томаға кигізілмеген.* Көлеңкеде дөңбектің үстінде *т о м а ғ а с ы з* дәу қара бүркіт отыр екен (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Бүркіт *т о м а ғ а с ы з* отырса маңына келген иесін аямастан бас салады (Шыған сырласы).

ТОМАҒА-ТҰЙЫҚ с ы н. **1.** *Ешқандай араласқұраластығы жоқ, бір шет, оқшау, қағыс.* Бірмән бай маужыраған мысықтай қысық көздерін әрең ашып, *т о м а ғ а-т ұ й ы қ* үнсіз отыр (Ә.Нәбиев, Шолпан). Қаңлылар – өзімен-өзі шектеліп қалған *т о м а ғ а-т ұ й ы қ* ел емес, олар ертеден-ақ түркі әлемімен де, одан басқа жан-жағындағы көршi

елдермен де жіті араласып, мәдени-рухани, саяси, туыстық, құдандалық қарым-қатынастарды дамытып келген өркениетті елдер қатарында болған этнос (Ә.Қайдар, Қаңлы). **2.** *Томсарып, көпшіліктен шеттеп жүретін, сөзге араласпайтын, сыр ашпас, бұйығы (кісі).* Бұрын жиында тартынбай, кең отырып бұйырушы еді, қазір *т о м а ғ а-т ұ й ы қ* бұйрықпен сөйлесуге қалғандай екен (Қазақ тілі фраз. сөздігі). Қаншайым өне бойы *т о м а ғ а т ұ й ы қ* бола бергенше, әңгімелессін, өз қатары ғой (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Томаға-тұйық валюта. э к о н. *Тек бір елдің ғана шегінде пайдаланылатын, айырбасталмайтын валюта.*

ТОМАҒА-ТҰЙЫҚТЫҚ з а т. *Аралас-құраластығы жоқтық, оқшаулық, қағастық.* Оның үстіне Мағрипа мінезінен әлдебір *т о м а ғ а-т ұ й ы қ т ы қ* байқалады (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Жастық пен асыл сезімдерге жердің шалғайлығы да, туған-туысқанның *т о м а ғ а-т ұ й ы қ т ы ғ ы* да, пәтер мен гарнитурдың жоқтығы да тосқауыл бола алмады (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ТОМАҒАШӨП з а т. б о т. <лат. scutellaria> *Сабағы тікті, жапырақтары қарама-қарсы орналасқан, көпжылдық кейде біржылдық шөптесін өсімдік не шала бұта; бұта.* Гүлі жеке-жеке, жоғарғы жапырақтары қолтығында орналасқан, тостағаншасы қос ерінді, күлтесінің жоғары ерні томаға тәрізді; *т о м а ғ а ш ө п* деп аталуы да осыдан (ҚСЭ). *Т о м а ғ а ш ө п т і ң* тұнбасы жүрек-қан тамыр ауруына (гипертония), жүрек бұлшық еттерінен күш кеткенде, өкпе, бронх қабынғанда, іштен-сырттан қан кеткенде, сондай-ақ көкжөтел, шемен, безгек, қояншық, ревматизм ауруларымен ауырғанда, нерв жүйесі қажығанда, ұйқы қашқанда қолданылады (Б.Қалиұлы,.. Дәрі-дәрмек.).

ТОМАЙ с ы н. *Түймедей, кішкентай (құлақ).* Ол *т о м а й* құлақ қайнысы қолына кездіктің үшін сұғып алғанда да былқ еткен жоқ (І.Омаров, Шабыт.). Онан сайын намысы өртеніп, кішкентай *т о м а й* құлағының ұшы дуылдап қызарып отырды да, өткір кездіктің ұшын жеңгесінің қарына пісіп алды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ТОМАЛА= е т. ж е р г. *Домалау.* Ол арбаның тегершегін *т о м а л а т ы п* жіберді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОМАЛАҚ з а т. с ө й л. *Кішігірім той, кеш.* Той да, *т о м а л а қ* та жоқ, қыз көнеді, жігіт ауылына алып кетеді (М.Мағауин, Мен). Той да, *т о м а л а қ* та емес (С.Досымов, Жаңғырық).

ТОМАЛАҚТАЙ с ы н. *Азғантай, кішкентай.* Тойдан *т о м а л а қ т а й* сыбаға ауыз тимей кетсең өкпелеймін,– деп Басалқының бөксесі мен кеудесі бірдей домалақ әйелі түп етектен жармасты (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ТОМАН з а т. к ө н е. *Дағыстан жұрты.* Орманда орыс, тауда *т о м а н,* қырда шеркес, ойда естек, суда лақпа – дүниенің төрт бұрышын ғаділдікпен билеген хан (М.Мағауин, Аласапыран).

ТОМАР[1] з а т. **1.** *Кесілген ағаштың кепкен түбірі.* Анау *т о м а р* бір кезде жасыл бұтақтары қол шатырдай иілген зәулім терек болатын (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Қаша жөнелді. Есік алдындағы *т о м а р ғ а* сүрініп қалды (К.Жүнісова, Қимаймын сені). **2.** *Отқа жағу үшін жарылған бөреленің кесіндісі.* Оларға тал – шымылдық, шалғын – төсек, Басына жастық қылар *т о м а р д а н* да. Көз тойып, көңіл толмақ пенде де жоқ, Болады айырылған соң со да арманда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Содан соң қарақаты мол, шөбі қалыңдау жерді таңдап алып, басына *т о м а р* жастанып шалқасынан жата жөнелді (М.Мағауин, Ақша қар).

Томар балта. *Ағаштың томарына жалғасқан сабымен қоса алынған балта пішініндегі сайман, қару.* Сақтықта қорлық жоқ деп деп, *т о м а р б а л т а н ы* өзім отырған диванның қуысына ыңғайластырып қойдым (Қ.Шыңғысов, Бетпе-бет).

Томар оқ. *Садақ оғының бір түрі.* Әрқайсысы әртүрлі жағдайда, әр қашықтықта қолданылады. Бұлғын, тиін ататын *т о м а р о қ,* доғал оқ деген бар (М.Мағауин, Аласапыран).

ТОМАР[2] з а т. *Түп-түп боп, үсті-үстіне шөп өскен шалшықты, қопалы жер. Т о м а р д ы ң* ортасы құрақты көл, біздің ауыл ылғи күншығыс жағында отырады (Б.Майлин, Шығ.). Таласа біткен, жыныстай қайың мен қарағайлы ағаштың алаңқысында, қыстаудан шақырым жарымдай жерде, ортасында жалтыраған суы бар *т о м а р д ы ң* жағасында қоңырлау бес қанат үй тігулі тұр (С.Көбеев, Қалың мал).

ТОМАР[3] з а т. ж е р г. *Ыза, кішкене тайыз көлшіктер.* Бақтыбай көші күн қайта маңында шоқ ағашы көп, суы мол *т о м а р ғ а* кеп аялдады (С.Жүнісов, Ақан сері). Ауыл сыртындағы бір қойтасқа шыға келсем, сондай көз ұшында дөңгелек тоғай көрінеді, бұл жақта тоғай маңы көлсіз, *т о м а р с ы з* болмайды, ендеше құстар да сонда (Ж.Саин, Жол үсті.).

ТОМАРБАС з а т. ж е р г. *Кішкене, шәкене бас.* Кіші ұлдың кіші қатынынан туған *т о м а р б а с т а р ғ а* қайдағы бақ, қайдағы тақ! (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТОМАРБОЯУ з а т. ө с. <лат. limoneum gmelini> *Қырға, сортаң жерге шығатын, тамырынан тері бояйтын күлгін сары бояу алынатын көпжылдық өсімдік. Т о м а р б о я у м е н* боятқан жаңа сеңсең ішігі бар (М.Әуезов, Абай жолы). Олардың қызарып көрінетін себебі: тастарында қызыл қына, топырағында *т о м а р б о я у* болады (Ж.Жұмақанов, Қаракөз).

ТОМАРДАЙ с ы н. **1.** *Дөңбектей, дәу, үпүлкен.* Өзі атынан ірі, аты өзінен де мығым *т о м а р д а й* неме, көрген адамның құты қашарлық (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Аты құрғыр *т о м а р д а й* тұяғымен бір уыс топырақты жігіт бетіне

шашып кетті (Д.Досжанов, Тұлпар.). **2.** *Кесілген, қураған, өртенген ағаш түбіріндей.* Бақсыбай, айналасын өрт шарпыған *т о м а р д а й* жалғыз-жалғыздан қалып барамыз (С.Сматаев, Ақжелең). Тапал жұп-жуан екен, кескен *т о м а р д а й* домаланған біреу (Ж.Еділбаев, Буырқан.). **3.** а у ы с. *Моншақтай.* Көзінде ытқып шыққан ыстық жас *т о м а р д а й* боп үзіліп жерге түседі (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин).

Кескен томардай. *Домаланған, жұп-жұмыр.* «Ең болмаса сыңар аяғы да емес, екеуінен бірдей айырылып, *к е с к е н т о м а р д а й* болып қалды да...» десіп өздерінше кесіп-пішіп, гуілдесіп кетті (А.Тоқмағамбетов, Жазғы.). Не істерге білмеген ол есік жақтағы былқылдақ диванның үстіне *к е с к е н т о м а р д а й* гүрс етіп құлап түсті (Ө.Қанахин, Бақыт.).

ТОМАРДАЙ-ТОМАРДАЙ с ы н. *Үлкен-үлкен.* Бастапқы екеуіндей емес, терінің өн бойы *т о м а р д а й-т о м а р д а й* ап-ала құрттарға сіресе тұнып тұр екен (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ТОМАРДӘРІ з а т. ө с. <лат. polygonum amphibium> **1.** *Тамырынан алынатын дәрілермен зиянды жәндіктерді құртатын, көбіне ормандық және биік таудағы шабындықтарда өсіп-өнетін шөптесін, улы өсімдік; тамырдәрі.* Көп тараған арам шөптер: қызғылт сары кекіре, құмай, мысыққұйрық, шырмауық, *т о м а р д ә р і,* есекмияның бірнеше түрі, қурай және басқалары (Гербицидтер). **2.** *Көпжылдық, жерасты сабақты, шөп сабақтас өсімдік.*

ТОМАРДҮЗГІН з а т. ө с. с ө й л. *Құмда өсетін өсімдік.*

ТОМАРЖУСАН з а т. ө с. *Түсі қаракөк, бойы жарты метр, сабағы жіңішке, майда жапырақ, құмды жерге шығатын шөп.*

ТОМАРЛАН= е т. *Күжірею.* Мойны *т о м а р л а н ы п,* салбырап бұғағы түсті (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ТОМАРЛЫ с ы н. *Қопалы, шалшықты. Т о м а р л ы* көлдің жағасына ұйлыға қонған ауыл көрінді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Көтемдегі қар суынан жиналған көлшімектер мен *т о м а р л ы,* қамысақтылы қара сулардан үйректің жұмыртқасын іздейміз (С.Омаров, Дала қызы).

ТОМАРТҚАЛА= е т. ж е р г. *Томыртқалау, салқындату, суыту.* Сорпаны *т о м а р т қ а л а п* бермесең, аузы күйеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Ілгеріде ет жеген соң сорпаны *т о м а р т қ а л а п* ішуші едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОМАР-ТОМАР с ы н. **1.** *Түйір-түйір.* Сығырайған көзі көрінбей *Т о м а р-т о м а р* былшықтан. Отырса бойы аспайды Қолындағы ұршықтан (М.Жұмабаев, Шығ.). Бірер жылда *т о м а р-т о м а р* болып, түбі бір-ақ шыққанын көрерсің, – деп күңкілдеп барады (Е.Қонарбаев, Тиек). **2.** *Кесек-кесек.* Тоңазып қатқан сары майды бұлар *т о м а р-т о м а р* омырып жейді (Қ.Боранбаев, Дала дастаны).

ТОМАР-ТҮГІРШІК з а т. *Состиған ағаш түбірлері.* Бұта қараған, *т о м а р-т ү г і р ш і к* атаулы қыбырлап, көзіне әлдебір елес құбыжықтай көрінді (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

ТОМАРША[1] з а т. *Ағаштың кішігірім түбірі, кішірек томар.* Салқын ауыз қорада тақтаймен қоршалған *т о м а р ш а* тұғырда отырған қыран тағы саңқ ете қалды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Оралған ескі шөп шалғыны жерге тартып, *т о м а р ш а ғ а* соқты. Шалғысы жетесінен шарт сынды (Ғ.Оралбаев, Рауан).

ТОМАРША[2] з а т. *Тайыз көлшіктер; томарлы жер.* Домалақ шоқының баурайында *т о м а р ш а* шынында да көп екен (Д.Қасенов, Серт).

ТОМАРШАДАЙ с ы н. *Кескен дөңбектей.* Онсыз да *т о м а р ш а д а й* шалдың қу сүйегінен өзге бір жапырақ еті қалмай ырсиып қалды (О.Бөкеев, Үркер). Алыстан ой бауырымдап келер, аза тұтып, ақыретке орап арулап жерлер ағайын жоқ, *т о м а р ш а д а й* жетім шалды ертеңге қалдырмай бүгін жерлеу қамына кірісті (О.Бөкеев, Өз отың.).

ТОМАРЫЛ= ет. **1.** *Туырылу.* Май құйылған талқан аяқ аз толмас боп *т о м а р ы л ы п* әкесінің алдында тұр (К.Оразалин, Кеңбайтақ). **2.** а у ы с. *Бұлқан-талқан болу.* Әбен болыс *т о м а р ы л а* ашуланып, мені діннен шыққан, кәпірден қыз алған, мұны ел ішінен аластау керек деп көпірді (С.Бегалин, Замана.).

ТОМАСҚОЖ з а т. х и м. *Шойын қорытқанда шығатын қосалқы өнім; бағалы тыңайтқыш.*

ТОМАСТЫҚ: томастық болат. к е н. *Конвертер процесінің бір түрі, томастық процесс арқылы алынған болат. Т о м а с т ы қ б о л а т* балқытуды негізді (әкті) қождардың астында жүргізу, оттөзімділермен шегенделген пештегі сұйық шойынды ауамен астыңғы жағынан үрлеу арқылы алынады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТОМАСШЛАК з а т. к е н. *Рудадан алынатын тыңайтқыш түрі.* Оксолитті рудалар негізінде фосфорлы шойын қорытатын үлкен өндіріс ұйымдастыру туралы пікір елімізде болат өндіруді ұлғайту мақсатынан ғана туып отырған жоқ, ол сонымен бірге әрі арзан, әрі сапалы тыңайтқыш – *т о м а с ш л а к* өндіру қажеттігімен де байланысты туып отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ТОМАТ [испан. tomate] з а т. *Қайнатып дайындалған помидор тосабы, шырыны.* Ондай помидорлардың зақымданған жерлерін кесіп тастап *т о м а т* дайындауға болады (Д.Әбілев, Помидор.). Құрамындағы В1 витаминінің мөлшері жағынан картоп капустадан, *т о м а т т а н,* сәбізден және пияздан асып түседі (Б.Шағыров, Картоп).

Томат езбесі. т а м а қ. *Үккіштен өткізілген қызанақтан 2–3 рет қайнатып әзірленетін тағам [Томат пастасына қарағанда мұның құрамындағы құрғақ заттардың мөлшері (12–20%) аздау болады].* Құрамында 20% құрғақ заты бар *т о м а т*

е з б е с і н д е (орта есеппен): 11,8% қант, 1,8% органикалық қышқыл, 26 мг % С витамині, 1,8 мг % каротин (А витамині негіздес) болады: томат пастасының орнына да қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Томат пастасы. т а м а қ. *Піскен қызанақтан жасалатын өнім [Қызанақты 6–8 рет қайнатып, қаңылтыр немесе шыны банкаларға, құты немесе кеспекке салып, тұз сеуіп, бетін саңылау қалмайтындай етіп мұқият жабады. Томат пастасының құрамында 30% құрғақ зат, ал негұрлым құнарлысының құрамында 35–40% құрғақ зат болады. Құрамында 30% құрғақ заты бар томат-пастада орта есеппен 19% қант, 2,5% органикалық қышқыл, 60 мг % С витамині және 2 мг % каротин (А витаминінің негіздері) бар]. Т о м а т п а с т а с ы* тұздық, борщ, жарма мен көкөніс сорпасын, еттен, балықтан, көкөністен қою және жеңіл тамақтар дайындауға қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТОМАТТА= е т. *Тағамның ішіне томат қосу.*

ТОМАТТАУ *Томатта етістігінің қимыл атауы.*

ТОМАУЫЛ з а т. к ө н е. *Тосқауыл, ағаш томары, бұта т.б.* Артынан қиқу таянса, Қара терге боялса, *Т о м а у ы л* көрсе қарғыған. Қарға барып атылған, Атыла барып тік түскен (Ер Тарғын).

ТОМАША[1] з а т. *Құстың кішкентай бір түрі.* Талдың жуан бұтағына өзбектер диқаншымшық деп атайтын *т о м а ш а* торғай ұя салған екен («Жас Алаш»). Қарап тұр, ей, халайық, тамашаны, Алдырдым тоғызымда *т о м а ш а н ы.* Бұрын жалғыз жүрмеген жас бала ғой, түн қатып келе жатса, адасады (Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Шығ.).

ТОМАША[2] з а т. с ө й л. **1.** *Ағаштың кепкен кішігірім түбірі, томарша.* Алақаны тозады. *Т о м а ш а* жерден сырғытып, Ойпаң жерден ырғытып (Қыз Жібек). Маймылдың көзі түсті *т о м а ш а ғ а,* «Енді жұрт қалсын, – дейді, – тамашаға». Томарды бір көтеріп, бір сүйретіп, Бүлінді өзөзінен оңашада (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Кішігірім томарлы, қопалы жер.* Ағыбай жан-жағына қараса, еріп келе жатқан баласы Аманжол жоқ, ізінше қайтып келе жатса, Аманжолдың астындағы Күзеулікер милап жатыр екен. Аманжол аттан түсіп, бір *т о м а ш а н ы ң* басында жылап отырғанын көріп, қасына келіп еді, кімнің баласысың деп сұрағанда, Аманжол «Атамның баласымын» депті («Жұлдыз»).

ТОМАШАДАЙ с ы н. *Кіп-кішкентай ғана, жұдырықтай.* Көкем *т о м а ш а д а й* шағын денесімен тұтас қозғалып, ұшуға қамданған қыран құстай қомданып отырды (С.Омаров, Жүйрік.). *Т о м а ш а д а й* басыңды жылы суға бір сала алмай, ұйқың қашып, көзің шүңірейіп кеткен еді (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

ТОМАШАҚ з а т. **1.** *Майда-шүйде ағаш томары.* Түкке қажеті болмаса да, *т о м а ш а қ* теріп, жарты қаптайын үйіп қойды (Е.Домбаев, Жаман-Жәутік). **2.** *Денесі шағын, шәпеті.* Сиран мал бағып жүрген *т о м а ш а қ* торымен жүз шақырым жердегі совхоз орталығына шапты (Н.Әбуталиев, Сахара сыйы).

ТОМБЫҚ ж е р г. к ә с. **1.** *Егін егетін жерді білдіру үшін жерді қазып үйіп қойған белгі.* **2.** *Қауын-қарбыздың, жүгерінің жақсы өнуі үшін олардың түбіне үйілген топырақ.*

ТОМДА= е т. *Кітап-кітап етіп жазу, шығару.* Симон Палластың, Эбергарт Фишердің немес Герарт Миллердің Сібір туралы *т о м д а п* жазған кітаптары бар, оларды оқыған боларсың (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТОМДАН= е т. *Том-том болып шығу.* Кедергіге көнбедің, Қаршығадай қамданып. Жанды адал еңбегің – Шығып жатты *т о м д а н ы п* («Қаз. әдеб.»).

ТОМДАУ *Томда етістігінің қимыл атауы.*

ТОМДЫҚ с ы н. *Жеке-жеке томдардан тұратын (кітаптар).* Төкең үстелге еңкейіп, қалың *т о м д ы қ т ы* бір сыйпап қойды (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Көп *т о м д ы қ* шығарманың бәрі бірдей мұндай атаққа іліге алмайтыны мәлім ғой (І.Омаров, Шабыт.).

ТОМОГРАФ з а т. м е д. *Дененің белгілі бір қабаттарын пленкаға түсіріп алып, зерттеу жүргізетін аппарат.* Мұнымен қатар рентгендік арнаулы *т о м о г р а ф* аппараты бар (А.Тұрғанбаев, Рентгенология.).

ТОМОГРАФИЯ [грек. tomos – бөлік, grapho – жазамын] з а т. м е д. *Томографпен жүргізілетін зерттеу.* ЭПР – электрондық парамагниттік резонанстың негізінде *т о м о г р а ф и я н ы ң* физикалық қағидасы (ішкі дидарлығы) ең алғаш рет ФТИ-да ұсынылған болатын («Егемен Қазақстан»).

ТОМОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. м е д. *Томограф арқылы зерттейтін.* Онкологиялық аурулардың рентгенодиагнозын анықтауға *т о м о г р а ф и я л ы қ* әдіс ойдағыдай нәтиже беріп, жоғары бағаланды (А.Тұрғанбаев, Рентгенология.).

ТОМОГРАФСЫЗ с ы н. м е д. *Томография құралынсыз.* Қазіргі таңда осы заманғы диагностикалық медициналық орталықтарды *т о м о г р а ф с ы з* көзге елестету қиын («Егемен Қазақстан»).

ТОМП е л і к. *Жоғарыдан жерге секіріп түскендегі топ ете қалған, дүрс еткен дыбысты бейнелейтін сөз.*

Томп етті. е л і к. *Дүрс етіп, құлап түсті.* Күтпеген жерден әлдене палубаға келіп *т о м п е т т і* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Үнемі елеңдеп отырған мен жантая бастағанда-ақ жанына ырғып, борпылдақ жолдың үстінде *т о м п е т е* түстім (Қ.Қазиев, Үркер).

Томп [топ] еткізді. *Оп-оңай жыға салды.* Шайда да шара таппай тұрды жерден, Тұрғаннан

Кейқысырау тұтып белден. Ақырып, айналдырып төбесінен, Тымақтай *т о м п е т к і з і п* жерге берген (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТОМПАЙ= е т. **1.** *Бұлтиып ісіну.* Микроб денедегі түк түбін қабындырғансын бір-екі күннен кейін ол *т о м п а й ы п* үлкейеді (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Жағы *т о м п а й ы п* шыға келген қой шөп жеуден қалыпты, бірақ өз аяғымен жүріп келеді (Б.Тоқтаров, Қыран.). **2.** *Сыртқа қарай дөңестеніп шығып тұру, томпию.* Басы кеудесінің жартысындай, төбесі жалпақ, үстінде *т о м п а й ы п* жабылып, ашылып тұрған екі тесік бар (М.Дулатов, Шығ.). Солардың екеуі мынау орталарымызда *т о м п а й ы п* тұрған қос қабірдің ішінде жатыр (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

Бүйірі томпайды. *Қарны қампиды, тойды.* «Батыр байымас» деген рас екен, *б ұ й і р і м і з т о м п а й ы п,* тоя тамақ ішкен күніміз аз болды (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Сиырлар жүр мыңқиып, Желіндері жер сызып, *Б ұ й і р л е р і т о м п а й ы п* Бұзау емген уыздан (Жамбыл, Шығ.).

ТОМПАЙТ= е т. **1.** *Бұлтиту.* Жанысбай қабағын қарс жауып, жауатын бұлттай түнеріп, екі ұртына құрт салып алғандай *т о м п а й т ы п,* тым-тырс отыр (Ә.Жылқышиев, Өмір.). **2.** *Толтыру.* Менің ойым босқа қайтқанша қапты *т о м п а й т ы п* қайту еді, антұрған, – деп шал шатынап еді (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). **3.** *Қомпиту, қопсыту.* Жатқан орнына көрпе-жастықтарды *т о м п а й т ы п* үйді де, ақырын ғана ашпалы терезеден сыртқа шығып кетті (Ө.Боранбаев, Өрімтал). **4.** *Қалыңдату, ақшаға кенелту.* Қарасанның бұзауының жоғалып кеткенін көрмейсің бе, ол болғанда пұлы да әжептәуір қалта *т о м п а й т а т ы н* еді (Қ.Омаров, Әке). **5.** *Ісіндіру.* Баяғы салқынқандылығы. Көкшіл тартқан көз үсті *т о м п а й т ы ң қ ы р а п* тұр (М.Мырзақұлов, Ақық).

Жер томпайтты. *Жерге көміп бастырды, үстіне топырақ үйді.* Өлтірер, жерге тығар, мола қылмас, Сүйтсе де *ж е р т о м п а й т п а й* қойып болмас. Дірілдеп сол молаға шықса шалдар, Басқыш болып аспанға шығара алмас (Абай, Тол. жин.).

ТОМПАЙТУ *Томпайт етістігінің қимыл атауы.*

Қалта томпайту. *Пайда табу, баю, ақшаны көп табу.* Шын құлқы белгілі, *қ а л т а н ы т о м п а й т у,* сосын күзде қолына құс қондырғысы келетінін жеңгесіне құлақ қағыс ету (Д.Досжанов, Кісі.).

ТОМПАЙЫП-ТОМПАЙЫП үс т. *Төбе-төбе болып, томпиып-томпиып.* Әр-әр жерде *т о м п а й ы п-т о м п а й ы п* қаптаған қалың төбешік жатыр, әдемілеп соққан күмбездер мен қарауылдай қалқиған ескерткіш тастар да бір шама (Б.Мұқаев, Өмір.).

ТОМПАҚ[1] с ы н. **1.** *Сыртқа қарай дөңестеніп шығып тұрған, бұлтиған.* Майы шып-шып шыққан қызыл жон *т о м п а қ* бауырсақтар ауызға түсуге тіленіп-ақ жатқандай (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Күнтуардың жел қағып, күн тиіп тотыққан *т о м п а қ* қара торы беті күреңіте қалды (С.Омаров, Дала қызы). **2.** а у ы с. *Қисыны жоқ, орынсыз, ретсіз.* Әншейінде әзілі *т о м п а қ* Сәкеннің Гогольдің белгілі сөзімен не айтпақ болғанын білмегендер бір-біріне қарасты (Т.Әлімқұлов, Сыр.). Кешегі өз ісінің *т о м п а қ* екеніне көзі жеткен бастық ертесіне бригадирді шақыртып алып, жайдары көңілмен ашық әңгімелесті («Лен. жас»).

Заңға томпақ. *Қағидаға сай келмейтін, керегар, қайшы.* Магазинде арақ-шарап ішу *з а ң ғ а т о м п а қ* екенін екінің бірі біледі, бірақ ол тәртіп Қанатбаевтарға ғана жүрмейді (М.Рашев, Бетің қисық.). «*З а ң ғ а т о м п а қ* пендешілігімізді біліп қойса оңдырмайды олар» – деген үрейлі ой Қаңбақбайдың көкірегіне мықтап ұялаған (З.Жәкенов, Таң самалы).

Томпақ бетті. *Бүйрек бетті.* Бұлардың ішінде *т о м п а қ б е т т і,* еріндері қаймыжықтай Дон казак-орыстары да бар. Ұзын қара шашты, қара-сұр, ізбес кендерінен келгендер де бар (М.Жұмабаев, Шығ.).

Томпақ ұрт. *Ұрты шығыңқы.* Қос шиқандай *т о м п а қ ұ р т,* Дорба сақал, құйрық мұрт, Депті уәзір: «Иә, тақсыр! Ұзақ болсын жасыңыз, Сізге құрбан басымыз» (М.Жұмабаев, Шығ.)

ТОМПАҚ[2] з а т. ж е р г. *5–6 қап шамасындағы сульфат үйіндісі.* Кешегі 7–8 *т о м п а қ* жауын астында қалатын болды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТОМПАҚ[3] з а т. *Көз қалтасы.* Жұмулы көздерінің қос *т о м п а ғ ы* екі түйір бауырсақтай күреңітіп, түйілген қалың қабақтың астында қалыпты (С.Сматаев, Ақжелең).

ТОМПАҚТА= е т. **1.** *Төмпешіктеп, бұлтитып шығару.* **2.** а у ы с. *Қалтаны ақшаға толтыру.* Аудан хатшысы: «Батырекесі, алыс сапарға аттанар алдында қалтаны *т о м п а қ т а п* ал, ұялып қап жүрме», – деп кеңес береді (Д.Досжанов, Дария).

ТОМПАҚТАЛ= е т. **1.** *Жұмырлану.* Мәсінің ұлтанының өкше жағы күлшінге асырыла жапсырылып, өкше орны *т о м п а қ т а л ы п* ыспаланады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Бүйірлену, бұлтию.* Жазушының үстелі самолет тұмсығындағы ұшқыштар отыратын жердегі сыртқа қарай *т о м п а қ т а л а* шығып тұратын шыны кабина іспеттес үлкен терезе алдына қойылған екен (Ә.Нұршайықов, Тоғыз толғау).

ТОМПАҚТАЛУ *Томпақтал етістігінің қимыл атауы.*

ТОМПАҚТАН= е т. *Көтерілу, дөңестену.* Ал шолпы орнына сәл ғана *т о м п а қ т а н а* көрінетін кеудесінің сол жағында «Жауынгерлік ерлігі үшін» деген күміс медаль жарқырайды (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.).

ТОМПАҚТАНУ *Томпақтан етістігінің қимыл атауы.*

ТОМПАҚТАУ[1] *Томпақта етістігінің қимыл атауы.*

ТОМПАҚТАУ[2] с ы н. **1.** *Сыртқа қарай шығыңқылау, дөңестеу.* Шажамайдың, күлшіннің сырты жұмырланып, *т о м п а қ т а у* болып келеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнөрі). *Т о м п а қ т а у* жазық қабағы қас пен кірпіктің арасын бөліп жатқан белдеме тәрізді (Ж.Еділбаев, Буырқан.). **2.** *Қалыңдау, еттілеу.* Түбіт бөкебай тобылғы торы өңін аша түсіпті, *т о м п а қ т а у* келген ерні сәл ашылса, кіршіксіз тістері көрініп қалады (М.Қабанбаев, Жиһанкез.). **3.** а у ы с. *Ретсіздеу, ерсілеу, жөнсіздеу, орынсыздау.* Тұрманға Бейсеннің мына мінезі тым *т о м п а қ т а у* көрінсе керек (О.Сәрсенбаев, Сағым). – Тіпті, онымен де қоймай, әңгіртаяқ ойнатпақ боласыз, оныңыз *т о м п а қ т а у* болады, басеке (М.Хасенов, Нартәуекел).

ТОМПАҚТЫҚ з а т. **1**. *Сыртқа қарай бұлтиғандық.* **2.** а у ы с. *Жөні жоқтық, ерсілік, орынсыздық.* Құрдастардың яки ісінде, яки сөзінде бір *т о м п а қ т ы қ* кездеспесін деңіз, егер кездесті ме, оның біреуі шоқтығын биіктетіп, біреуі ұтылып шығады («Лен. жас»).

ТОМПАҚША с ы н. *Аздап қана бұлтиған.* Ерекше біткен көрнекті мұрнының оң жағында кішкене *т о м п а қ ш а* меңі бар екен (М.Әуезов, Шығ.). Қыз омырауындағы кофтасын жеңімен қоса қысып өзінің *т о м п а қ ш а* төсінің үстінде ұстап қалды (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

ТОМПАЛАҢ е л і к. *Қомпаңдаған, бұлт-бұлт еткен, томпаңдаған жүрісті бейнелейтін сөз.*

ТОМПАЛАҢДА= е т. с ө й л. *Томпаңдау, томпаң-томпаң ету.* Төселген кілемдей мамық көгалдың үстінде аунап-қунап *т о м п а л а ң д а п* ойнаумен болды (А.Шамкенов, Шапақ). Бала *т о м п а л а ң д а п* алдына жетсе, Сәнияз оның жұп-жұмыр, үлбірек білегінен ұстап, майда, жұқа шашынан сипап, әбігер болып қалады (Ә.Әзиев, Шұғыл.).

ТОМПАЛАҢДАУ *Томпалаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТОМПАЛДА= е т. *Томпаңдау, томпылдау.* Есімде алғаш мектепке кіргенің де, Сумка асынып *т о м п а л д а п* жүргенің де, Пианино ойнасаң нота жайып, Іш сүйінін құлақты түргенім де (Қ.Жармағамбетов, Соңғы түн).

ТОМПАҢ е л і к. *Томп-томп, бұлт-бұлт еткен қимылды бейнелейтін сөз.*

Томпаң қақты. *Бұлт-бұлт етіп, асты-үстіне түсті; бәйек болды, тез қимылдады.* Бұл күні жаңа талпынып, тәй-тәй басқан балалар да ата-аналарына еріп, сайлау үйіне *т о м п а ң қ а ғ ы п* келеді (С.Мәуленов, Жұлдыз.). – Көмектеріңіз ауадай қажет, – деп балаша шаттанып, *т о м п а ң қ а қ т ы* (Қ.Әлімов, Түлеген тың.).

ТОМПАҢДА= е т. **1.** *Томпаң-томпаң етіп жүру, бұлтыңдап тез қимылдау.* Тұра беруге жалықты ғой деймін, енді бір қарасам, *т о м п а ң д а п* кетіп барады екен (А.Жақсыбаев, Бөгет). «Маған да, маған да» деп тайынша бұқалар *т о м п а ң д а й д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Екі кештің арасында тәтесінің ізіне еріп, *т о м п а ң д а п* жүгірген Сартайдың көрші ауылға барғандары есінде (Қ.Боранбаев, Дала дастаны). **2.** *Бұкшеңдеу, бұқпантайлап жүру.* Бірақ сол бір барып қайтқан күннен соң, екеуі де ерлерінің көздерін ала беріп, бір қаға берісте Үркия үйіне қарай *т о м п а ң д а й д ы* (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТОМПАҢДАТ= е т. **1.** *Бұлтыңдату, жүгірту.* Бәріміз жас болғансын ба, зеки сөйлеп, бірімізді сыпырғышқа, бірімізді суға, газетке *т о м п а ң д а т ы п* жұмсай беретін еді (Ө.Күмісбаев, Ауыл.). **2.** *Еңкеңдету.* Үш солдат Жұмағұлды алдына салып, тау ішіне қарай *т о м п а ң д а т ы п* жаяу айдап келеді (З.Ақышев, Ақбел.).

ТОМПАҢДАТУ *Томпаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТОМПАҢДАУ *Томпаңда етістігінің қимыл атауы.* Қайда барса мамасы, Қалмайды қыр соңынан. *Т о м п а ң д а у ы н* қарашы, Доп түспейді қолынан (А.Шамкенов, Сырларым.).

ТОМПАҢ-ТОМПАҢ е л і к. *Жас баланың бұлтың-бұлтың еткен жүрісін бейнелейтін сөз.* Тіпті кейде үйықтар алдында *т о м п а ң-т о м п а ң* етіп жетіп келеді де Зибаш екеуінің ортасына жатып та алады (Е.Қонарбаев, Тиек). Танауы пыс-пыс етіп, тымырайып аузын ашпайды. *Т о м п а ң-т о м п а ң* етіп жүргені (С.Мұратбеков, Көкорай).

ТОМПАШЫҚ з а т. ж е р г. *Төмпешік.* Сонымен, көксау шал қауымның құбыла шетінде кішкене ғана қызыл *т о м п а ш ы қ* боп жатып қалды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ТОМПАЮ *Томпай етістігінің қимыл атауы.*

ТОМПИ= е т. **1.** *Моп-момақан, суп-сүйкімді болып көріну.* Кішкентай Ермегі мұрны пүштиіп, *т о м п и ы п* қана үйықтап жатыр (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Ортадағы партадағы егіз қозыдай *т о м п и ғ а н* қара домалақ қыз дәптерлерін сатыр-сұтыр жапты да, түк білмегендей тымпиып отыра қалды (Т.Беркімбаев, Ана мейірі). **2.** с ө й л. ***Томпай.*** Ауыл сыртындағы көп бейіттің бір шетіндегі оның *т о м п и ғ а н* кішкентай мүрдесі қар суымен мүжіліп, бірте-бірте ескіре бастады (С.Асылбеков, Оттан. ыстық.). **3.** *Бұлтию.* Бала *т о м п и ғ а н* бетін емшекке шап-шап еткізіп, быртиған қолымен камзолдың жағасын шиыршықтап ұстап алып, тырбиған аяғын шолтаңдатып емшек еміп жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** *Бұртию.* Сұр құлын жоқ алдында Жалбыраған жабағы: *Т о м п и д ы* аузы Әлжанның, Салбырады қабағы (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТОМПИТ= е т. **1.** *Ісіндіру.* Балын алдырған аралар аман жібермеді, денесінің әр жерін *т о м п и т ы п,* дызылдатып жіберді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). **2.** *Қалыңдату, қампиту.* Ол кісінің та-

ңертеңгі шайын беріп, кішкентай Қанатты *т о м п и т ы п* киіндірді де, терезеден сыртқа көз салып еді, жел саябырланып, қар ұшқындап түр екен (Д.Дәуренбеков, Абзал ана.). **3.** *Бұлтиту.* Екі кішкентай ұрттарын *т о м п и т ы п*, ол беріп жіберген құртты құныға сорады (Қ.Омаров, Әке). **4.** *Бұртиту.* Маған аузын *т о м п и т ы ң қ ы р а п* қараған (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.).

ТОМПИТУ *Томпит етістігінің қимыл атауы.*

ТОМПИЫП-ТОМПИЫП үс т. *Моп-момақан болып, монтиып.* Ұяларының ернеуінде *т о м п и ы п-т о м п и ы п* отырып алып, екі қарлығаш екі жерден әндеткенде, әсем үнге бойың балқып, көз жұмып тыңдай бергің келеді (Д.Исабеков, Тіршілік).

ТОМПИЫС= е т. **1.** *Монтиысу, сүйкімді көрінісу.* **2.** *Томпайысу.*

ТОМПИЫСУ *Томпиыс етістігінің қимыл атауы.*

ТОМПИЮ *Томпи етістігінің қимыл атауы.*

ТОМП-ТОМП е л і к. *Дүңк-дүңк, тоңқ-тоңқ, дүрс-дүрс еткен дыбысты бейнелейтін сөз.* Сосын тығын ашатын ағаш балғамен бос бөшкені *т о м п-т о м п* ұрды да, кілт тоқтап, қолыма ұстатты (М.Қабанбаев, Кермек дәм). «Біздің Қаражорғаны міниіп жүрсіңдер, ә» – деп, келе екеуін жұмсақ жерге *т о м п-т о м п* еткізіп аударып тастады (С.Жұбатыров, Жасыл сағым).

ТОМПЫЛДА= ет. **1.** *Томпаңдау, елпілдеу.* Енші алып келіншегімен бөлек тұрса да айтқанын екі етпей «көке, көке» деп *т о м п ы л д а п* қызметінен танбайды әйтеуір (Д.Досжанов, Кісі.). **2.** *Секеңдеу.* Екеуі де жалаң аяқ жүйрік балалар. Бұлардың қасында менің жүгірісім *т о м п ы л д а ғ а н* торайдай-ақ (Қ.Жаркенов, Туыстар).

ТОМПЫЛДАҚ с ы н. *Томпаңдаған, томпиған.* Әйтеуір домалақ, *т о м п ы л д а қ* бала көрсе айналып-толғанып қасынан шықпайды (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

ТОМПЫЛДАТ= е т. **1.** *Бұлкілдету.* Мені қасына отырғызып, делбені өзі ұстап, кершені *т о м п ы л д а т а* желдіріп тура қайық аузына келдік (С.Бегалин, Замана.). **2.** *Томпаңдату.* Бір елі тастамай *т о м п ы л д а т ы п* ізіне ертіп жүруді қалады (М.Қаназов, Жер кіндігі). **3.** *Сартылдату, шықпырта соғу.* Ол қолындағы ақ таяғын шошаңдатып, әр баланың жонарқасынан *т о м п ы л д а т ы п* ұрады (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы).

ТОМСА= ет. *Тұмшалау, бұркеу, жабу.* Кешке таман толастап, аспан әлемін *т о м с а п* алған қара бұлттың етегі түріліп, бір тамып, екі тамып, қояйын ба, қоймайын ба деп ойланып тұрған сірке жаңбыр (З. Шашкин, Сенім).

ТОМСАР= е т. *Қабақ шытып, үнсіз тұнжырау, тұнеру.* Иірілген айдаһардай ашулы асқар, *Т о м с а р ғ а н* туғаннан-ақ тарғыл тастар. Құздарды мәңгі меңіреу мәңгі басқан Жауһардай жарқыраған аппақ шаштар (М.Жұмабаев, Шығ.). Теке сақал түкті қолын аюдың жемтігіне сұғып бір уыс май алып, *т о м с а р ы п* сора бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОМСАРТ= е т. *Тұнжырату, ойға батыру.* – Сіздің көп білетіндігіңізге қайран қалам,– деді Шоқан кескінін *т о м с а р т ы п* (С.Мұқанов, Ақкөкан жұлдыз).

ТОМСАРТУ *Томсарт етістігінің қимыл атауы.*

ТОМСАРУ *Томсар етістігінің қимыл атауы; тымыраю, томаға-тұйық болу. Т о м с а р г а н,* күлкісі жоқ бір қансыз сұр, Бір үлкен іс қылғансып асығып жүр. Ладан деген исті май тұтатып, Жаққан шамы жарықта нұр бермей тұр (Абай, Тол. жин.). Күйеу жағалаған жеңгей, балдыз, құдашалар әзілшіл, қалжыңшыл келеді ғой, біз біраз әзілдескеннен соң кейін *т о м с а р а* бастасақ, «Әй! Қалыбек келеді-әй», – деседі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОМСАРУЛЫ с ы н. **1.** *Қабақ шытқан, тұнжырағаи, тұнерген.* Сол жақтан не жақсылық, не жамандық хабар күткендей *т о м с а р у л ы* жүзбен ұзақ-ұзақ телміреді (Ә.Хасенов, Жат жазасы). Бетін қайта ашқанда оның ақ мәрмәрдан қашағаннан бетер келісті дөңгелек жүзі мен қой көзі *т о м с а р у л ы* еді (Қ.Бектұтұрғанов, Ізгілік.). **2.** *Тұйық, үнсіз, көңілсіз.* Қайтар жол да онша жадыратқан жоқ. Әркім өзі ішінде *т о м с а р у л ы* (Т.Тілеуханов, Өмір.).

ТОМСАРЫЛ= е т. *Қатулану, қабағы түйілу.* Әшрафа езу тартқанда, шал қайта *т о м с а р ы л д ы* (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

ТОМСАРЫҢҚЫ с ы н. *Кескіні тұнжыраңқы, қабағы тұнеріңкі.* Манадан бері үнсіз тымырайып, тіпті *т о м с а р ы ң қ ы* тұрған жандардың жүзінде әлдебір жаймашуақ жайдары жаз күніндей сүйкімді бір күлкі ойнап шыға келді (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.). Жамал екеуміз есік алдында қарсы ұшырастық, шетке қағылып жол берді. Келіншек жүзі де *т о м с а р ы ң қ ы* (З.Шүкіров, Жас жесір).

ТОМСАРЫҢҚЫРА= е т. *Тұнеріңкіреу, қабағы түсіңкіреу.* Әкесі жайлы әңгімені үнемі зор сабырмен және қамыға *т о м с а р ы ң қ ы р а п* тыңдайды (З.Жәкенов, Таң самалы). Содан кейін біраз *т о м с а р ы ң қ ы р а п* отырды (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ТОМСАРЫП-ТОМСАРЫП үс т. *Тұксиетұксие, тұнжырап-тұнжырап.* Балалар да мамаларының жылап тұрғанын, бір сұмдықтың болғанын сезіп, онан әрі ешнәрсе сұрамады. *Т о м с а р ы п-т о м с а р ы п* біріне-бірі сұраулы пішінмен қараумен болды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ТОМСАРЫС= е т. **1.** *Тымырайысу.* Кемпірлер ауыздарына су ұрттап алғандай *т о м с а р ы с ы п,* қыбжықтай қалып, саусақтарымен жер шұқысты (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2.** *Тұнжырасу, тұнерісу.* Азынаған желдің өтінде қалғандай бір сәт

жүдеу тартқан жүздер үнсіз *т о м с а р ы с а д ы* (С.Сматаев, Елім-ай). **3.** *Тымпиысу, тыныштану.* Балалар мені байқап қалып, жым-жырт *т о м с а р ы с а* қойды (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

ТОМСАРЫСУ *Томсарыс етістігінің қимыл атауы.*

ТОМСЫР= е т. *Күйзелу, қиналу.* Махмұтта бүгін үн жоқ. Жаны *т о м с ы р ғ а н*, жадында жат сыр бар тәрізді (Д.Әбілев, Арман.).

ТОМСЫРАЙ= е т. *Аузын бұртитып, қабағы түсіп, үнсіз отыру; тымыраю.* Айдардың көптен бері *т о м с ы р а й ы п*, үнсіз жүруі Әнетті түйыққа тірегендей еді (Қ.Нұрғалиев, Екінші көктем). Қарасайдың бар әңгімені келте қайырып, бітіріп тастағанына іштей ренжіген құдағи *т о м с ы р а й ы п* қалды (М.Әбдіхалықов, Алыста.).

ТОМСЫРАЙТ= е т. **1.** *Түсін суыту, қабағын тую.* Қасен жөткіріп, түсін *т о м с ы р а й т ы п* жіберді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **2.** *Бұртиту, ренжіту.* Тек күлкі үшін туған сәбиді *т о м с ы р а й т ы п* қойғаннан жаман не бар (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік).

ТОМСЫРАЙТУ *Томсырайт етістігінің қимыл атауы.*

ТОМСЫРАЙЫП-ТОМСЫРАЙЫП үс т. *Үдірейіп-үдірейіп.* Иесін іздеп боздап келе жатқан боз тайлақ зарына жартастар да егілетін тәрізді. Олар *т о м с ы р а й ы п-т о м с ы р а й ы п* тұрады (С.Бақбергенов, Қарға там.).

ТОМСЫРАЙЫС= е т. *Тұнжырасу; үрпиісу; тымырайсу.* Жұрт «Біреуді отқа итерер жайымыз жоқ» дегенді іштен танып, *т о м с ы р а й ы с ы п* қалды (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). *Т о м с ы р а й ы с ы п*, үндеспей, әлденеге іштей бекініп отырған жолдастарының дәл мына сұсты түрлері жігіт жүрегін титіркентіп жібергендей (С.Сматаев, Елім-ай).

ТОМСЫРАЙЫСУ *Томсырайыс етістігінің қимыл атауы.*

ТОМСЫРАЮ *Томсырай етістігінің қимыл атауы.*

ТОМ-ТОМ с ы н. с ө й л. *Кітап-кітап, бірнеше кітап болатын.* «Інжілдің» аяты шіркеуде ән салуға ғана жарап қалғанын, үкіметтің төбе-төбе, *т о м-т о м* закондарымен іс қылатынын, олар болса бір сәрі-ау, жанаралдардың «тауығыңның тұмсығы қанаса, көршіңдегі қазақты қират» деп шығарған бұйрықтарымен қарашекпендердің қимыл қылатынын Ақан сорлы қайдан білсін! (М.Жұмабаев, Шығ.). Әлі аты-жөнін жөндеп жаза алмай жүріп *т о м-т о м* кітап арқалағаны күлкіңді келтіретін еді (Ә.Омарбаев, Кәрлен.).

ТОМ-ТОМДА= е т. *Бірнеше кітап ету.* Алдымызда алтын тау, ақ сәуле шырайлы, Болашақ бізден де көрімдік сұрайды, Тарта бер жырыңды, Асекем, *т о м-т о м д а п*, Ұнаса бүгінге, ертеңге де ұнайды (Ә.Тәжібаев, Жартас).

ТОМЫҚ с ы н. *Үнсіз, тілсіз (таңба).* Жасымнан көп шарладым Қаратауды, Көкірегі қызыл жоса жара тауды. Тас сайын табалаған *т о м ы қ* тілде, Ұқтым мен шежіредей сара тауды (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

ТОМЫЛДЫРЫҚТЫ с ы н. *Тұмылдырық тәрізді сыммен торланған.* Шахта күнді білмейді, түнді танымайды, оның көретін жарығы-ақ сығырайған, *т о м ы л д ы р ы қ т ы* шамдар (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ТОМЫР= е т. *Кесегімен омыру.* «Әй, Абзал, осы Балымның *т о м ы р ғ а н ы* май, тоңқайғаны ұл емес пе, қашанғы кедейліктің қамытын мойныңа ілесің, тәуекел етпеймісің»,– дейтін (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

ТОМЫРАЙ= е т. *Томсару, тұнжырау.* Айбек осының бәрін Қасым істеп тұрғандай *т о м ы р а й ы п*, дел-сал күйде қақпадан шыға берді (Ғ.Оралбаев, Рауан).

ТОМЫРАЙЫС= е т. *Томсарысу, тұнжырасу.* Үйде *т о м ы р а й ы с қ а н* үнсіздік орнады. Біраздан соң Құрманғали шешіле сөйлеп кетті (З.Иманбаев, Қыран түлегі).

ТОМЫРАҢДА= е т. *Томпаңдау.* Олар қораға қарай *т о м ы р а ң д а п* жүгірген қойлармен араласып кетті (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ТОМЫРЛА= е т. *Шымырлау.* Аспанда суыққа тоңып қалтыраған жұлдыздар, жерде шықырлаған аппақ қар, ауа *т о м ы р л а п* тұр, қандай тамаша! (Дала дауылпаз.).

ТОМЫРТҚА з а т. т а м а қ. **1.** *Мұз салып салқындатылған сорпа.* Қысты күні жылқы сорпасын тезірек суытқысы келген қазақ оның ішіне мұз салып ішеді. Мұны *т о м ы р т қ а* деп атайды (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). **2.** *Малтаға су қосқан сусын; сүт қосылған шұбат; айранға су қосқан сусын (шалап).* Сол тарланға ер қайда? Ырғайға қызыл ту байла, *Т о м ы р т қ а* қылып торсыққа, Шөлдермін сусын, су байла, Мінейін дауыл тұлпарды, Асынбан, қанжар-зұлпарды (І.Жансүгіров, Шығ.). Мәсіме шақай тартып аң да құдым. *Т о м ы р т қ а* сусын жұтып шөлдегенде (А.Бабиұлы, Қыран.).

ТОМЫРТҚАДАЙ с ы н. *Томыртқа тәрізді.* Су қайда, сусын қайда *т о м ы р т қ а д а й* Шұқсиған қыздың белі омыртқадай. Бір кезде қолдан түспес асқақ едік, Болыппыз ит мұжыған қабыртқадай (Халық өлең.)

ТОМЫРТҚАЛА= е т. **1.** *Сорпаға мұз қосып салқындату.* **2.** а у ы с. *Жұмсарту, жуып-шаю.* Басшы болсаңыздар басшы шығарсыздар, бірақ астан үлкен ешкім де жоқ! – деді ол назымен ашуын *т о м ы р т қ а л а п* (Д.Исабеков, Қарғын) .

ТОМЫРТҚАЛАН= ет. **1.** *Мұзбен салқындатылу.* **2.** а у ы с. *Ыстық-суығы, екпіні басылу.* Табысудың алғашқы сәті өтіп, ыстық қуаныштар *т о м ы р т қ а л а н ы п* қалған болу керек, үшеуі күнделікті тіршілік әңгімесіне ойысыпты (Д.Исабеков, Тіршілік).

ТОМЫРТҚЫЛА= е т. *Ыстық суға мұздай су қосып қанжылым ету, салқындату.* Шешініп, моншаның шомылатын бөлмесіне кіргеннен кейін әуелі бір леген суды *т о м ы р т қ ы л а п* алам да, үсті-басымды бір сабындап жіберіп, басымнан аяғыма шейін шайынам (Ө.Қанахин, Құдірет).

ТОМЫРТҚЫЛАТ= е т. *Қостырту, араластырту.* Досбол төрде малдасын құрып жайғасып отыр, Қымбат кәрлен кеседегі сүт *т о м ы р т қ ы л а т қ а н* қымыранды ұсынды (Ө.Қырғызбаев, Немере).

ТОМЫРТҚЫШ з а т. с ө й л. ***Томыртқа***. Қарның ашса *т о м ы р т қ ы ш* іш, Сыбағаңмен тоясың (Мақал).

ТОМЫРУ *Томыр етістігінің қимыл атауы.*

ТОМЫРЫҚ с ы н. **1.** *Кенет дүрсе қоя беретін, дүңк етпе.* Кел, ақын, керемет бір жазайық жыр. *Т о м ы р ы қ* лирика, тоқтай тұршы, Толқынды толғау неге азайып жүр? (М.Мақатаев, Шығ.). Сонда ырыққа көнбей құрық әкетіп жүрген талай тоңмойын *т о м ы р ы қ т а р* ии қаңған қайыстай есіліп шығар еді-ау! (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). **2.** *Бүйығы, үнсіз, жым-жырт.* Әйелдер жүректерін ұстап күйзеле күрсіністі. Үй ішін *т о м ы р ы қ* үнсіздік басты (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТОМЫРЫҚТАН= е т. **1.** *Тік мінезденіп тұйықтану.* Оразбай бұл тұста тағы да қатуланып, *т о м ы р ы қ т а н а* сөйледі (М.Әуезов, Абай жолы). Ыстық қанды, албырт жанды жастық шақ тоң болып *т о м ы р ы қ т а н ы п* қалған қатыгез даламен жекпе-жек айқасқа шықты (С.Мәуленов, Жер нәрі). **2.** *Дөрекілену.* Е, апа, олар бұл газетті қайдан білсін. Олар ертең тек *т о м ы р ы қ т а н ы п* қамшы үйіруді біледі ғой, – деп танауы тайпия күлді (С.Бегалин, Замана.).

ТОМЫРЫҚТАНУ *Томырықтан етістігінің қимыл атауы.*

ТОМЫРЫҚТАУ с ы н. *Тік мінезділеу, тұйықтау.* Күлпаш көп сөзбен зауқы жоқ, мінезі *т о м ы р ы қ т а у* болғанымен, біртоға жуас адам (З.Жәкенов, Таң самалы). – Жаңыл болмаса оның өзі кісімен келісімі шамалы *т о м ы р ы қ т а у* адам ғой, – деді апам уайымдап (Б.Шаханов, Ғашық.).

ТОМЫРЫҚТЫҚ з а т. *Морт кететін тік мінезділік, тұйықтық.* Жүке, сіз анада да осындай сұрақ қойғаныңызда, мен азырақ *т о м ы р ы қ т ы қ* істеп, жөнді түсінік айтпаған едім (С.Бегалин, Замана.). Менің бұл *т о м ы р ы қ т ы ғ ы м д ы* ол да сезбей жүрген жоқ, іштей тынады (О.Бөкеев, Үркер).

ТОМЫРЫЛ[1]= е т. **1.** *Опырылу.* Ағаш арасындағы кесек-кесек қар *т о м ы р ы л ы п,* әлгіндей болмай опыр-топыры шықты (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** а у ы с. *Морт кету, шарт сыну.* Құдай болса, оны да бір сілкермін! – деп нойыс ашумен *т о м ы р ы л ы п* түскен Масайым ожар қылығын көлденең тартты (С.Сматаев, Ақжелең). **3.** а у ы с. *Үн-түнсіз тұнжырап, тұйықтану.* Дәркембайдан айырылған соң Құнанбай көпке шейін үн қата алмай *т о м ы р ы л ы п* түйіліп қалған-ды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сөзі аяқсыз қалғанға іштей сескеніп, тағы да «осы жігіт түбінде жайсыз боп жүрмесін» деп ойлап, *т о м ы р ы л ы п* тұр (А.Жақсыбаев, Егес). **4.** *Мелжемді, сыртқа біртүрлі үлкен көріну.* Мінгеніміз өңкей тоң мойын, *т о м ы р ы л ғ а н,* тоқпақ жалды айғырлар (Т.Жақыпбайұлы, Лашын). **5.** *Төңкерілу, туырылу.* Көп кешікпей, қазықартасы *т о м ы р ы л ғ а н* тайдың еті мұрынды жарып, қонақтардың алдына табақ тартыла бастаған (Қ.Жұмаділов, Атамекен).

ТОМЫРЫЛ[2]= е т. ж е р г. *Тесілу.* Су таситын бөшкеміз *т о м ы р ы л ы п,* бітейтін ұста жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОМЫРЫЛУ *Томырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТОН[1] з а т. **1.** *Иленген қой терісінен жүнін ішіне қаратып тіккен жылы, қыстық сырт киім.* Жамылып иығына *т о н,* күпісін, Дәретке бай да шықты ыңыранып (І.Жансүгіров, Шығ.). Осы кезде почташы Бәкір кіріп келді, басында әкесінің ескі түлкі тымағы, үстінде тері *т о н ы* (С.Алдабергенов, Асу). **2.** к ө н е. *Киім.* Қапыда қолға түсіп болды пенде. Сыпырып атын, *т о н ы н* жалаңаштап, Масқара қылды әбден әйгілі елге (І.Жансүгіров, Шығ.). Таныған жерде бой сыйлы, танымаған жерде *т о н* сыйлы (Қаз. мақал.). **3.** э т н. *Қадірлеу, құрметтеу нышаны ретіндегі сыйлық немесе айып-пұл таралғысы ретінде берілетін құн өтемі.* – Алдыңызға тағы да басымды иемін, жүлдені біз алмаймыз, Арыстан Бабаға *т о н* жабамыз,– деді (М.Дүзенов, Ант).

Ақ тон. ж е р г. а) *Иленген теріден тігілген, и жағылған терінің табиғи ақ түсін сақтау үшін ешқандай бояумен боялмаған тон түрі. А қ т о н* киіп, ақ тері шалбар киген, басына түлкі тымақ, аяғына киіз байпақты саптама етік киген бүркітші, қағушылар қандай қыстың қақаған аяз, суығынан қорықпайды (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.). ә) *Бидайдың қабығы, қауызы.* Бидай *а қ т о н ы н а н* әлі айырылып болмаған екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ат арытып, тон тоздырды. *Арып-ашып, шаршап-шалдығып қалжырады. А т а р ы т ы п, т о н т о з д ы р ы п* дегендей, сонау Түркістаннан тауып алып келген Оспан Шолпанды Ақмешіт көшесінде адастырды дегенге кім сенеді (А.Хангелдин, Қараторғай).

Бұлғын тон. э т н. *Бұлғынның терісінен беттестіріліп тігілген асыл тон.* Бұлғын терілерін илеп, өңдеп, бидайлап, астарлап бұлғын ішік тіксе, көбінде жүнін сыртына қаратып, ішін астарлап және теріні беттестіре ойыстырып тігіп, *б ұ л ғ ы н т о н д а р д ы* тігеді (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Жарғақ тон. э т н. *Жарғақ; құлын, ешкі, кейде қой терісінен илеп, жүнін сыртына қаратып тіккен*

сырт киім. Көне тері тондарға *ж а р г а қ т о н д а р* жатады (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Жанат тон. э т н. *Құны тектес жанаттың асыл терісінен беттестіріп тігілген қымбат тон [Жанаттың терісін илеп, асыл пұлдармен астарлап ішік тіксе, терісін беттестіріп тон істеген. Оны тек ауқатты, бай адамдар ғана киген].* Қазақ халқының дәстүрлі киімдерінің бірі – *ж а н а т т о н*, ішік (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Кәмшат тон. ж е р г. *Кәмшат терісінен беттестіріліп тігілген тон.* Соңғы кезде іші-сырты *к ә м ш а т* терілі *т о н д а р д ы* тігіп киюде (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Кіреуке тонның жағасы. *Қадірлі, құрметті деген мағынада.* Найманда жүрттың ағасы *К і р е у к е т о н н ы ң ж а ғ а с ы.* Ел жайлаудан келгенде, Көрініп тұрар обасы (Күдеріқожа Көшеұлы).

Қамқа тон. э т н. к ө н е. *Иін қандырып, бабына келтіре жұмсартып, қынаға бояған қой терісіне аңдардың асыл терілерінен жаға салып тіккен, сыртынан күміс белбеу буынатын, сәнді, асыл тон. Қ а м қ а т о н* ең асыл тон деп есептелінеді. Оны байлар, билер, хандар, дәулетті адамдар, салсерілер киеді (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Қарсақ тон. э т н. *Қарсақтың терісін беттестіріп тіккен тон.* Жондалып, сұрыпталған қарсақ терілерінің иленген бетін беттестіріп бидайлап, *қ а р с а қ т о н* тігеді (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Қасқыр тон. э т н. *Қасқыр терісінің тері жағын беттестіріп тіккен, өте жылы болатын тон. Қ а с қ ы р т о н*, ішікті текті адамдар, би, төре, батыр, бай, сал-серілер ғана киетін болған (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Құндыз тон. э т н. *Құндыздың терісінен тігілген асыл тон түрлерінің бірі.* Қазақ халқының дәулетті, бай, мансапты адамдары сән-салтанатқа киімдерін құндыздатып, құндыз терілерін құрап, бидайлап, астарлап, сыртын тыстап, құндыз ішіктер тігіп кисе, іші-сыртын құндыздап *қ ұ н д ы з т о н д а р* істеткен (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Қызыл тон. э т н. а) *Мақпалдан тігілген, әйелдер киетін астарсыз жеңіл киім; жаздық шапан.* ә) *Жағасы, етек-жеңі түгелдей құндызбен жиектелген, екі өңірі мен етегі зермен көмкерілген, ұзатылған қызға кигізетін тон.* Адайлар *қ ы з ы л т о н д ы* ұзатылған қызға кидіріп жібереді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Мәлін тон. э т н. *Мәлін терілерін беттестіріп, бидайлап, астарлап тіккен тон. М ә л і н т о н н ы ң* іші, сырты мәлін терісі болады (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Сусар тон. ж е р г. *Сусар терісінің жүнін сыртына қаратып, ішін астарлап тіккен тон. С у с а р* терілерін беттестіріп *т о н* тікпейді. Себебі сусар жүні ұяң болғандықтан, құйқаланғыш келеді. Көнекөз қариялар сөзіне сенсек, қазақтың ертедегі байларында сусар ішік, *с у с а р т о н д а р* болғанын тілге тиек етеді (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Суыр тон. э т н. *Суыр терісінің иленген жағын беттестіріп тіккен яки суыр терісінің жүн бетін сыртына қаратып, астарлап тіккен тон түрі. С у ы р* ішік, *т о н д а р д ы* сыйға бермейді (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Сілеусін тон. э т н. *Сілеусін терісін беттестіріп тіккен тон.* Сілеусін терісін илеп, өңдеп, құрап тігіп, оларды бидайлап, астарлап, тыстап сілеусін ішік тіксе, терілерді беттестіріп, арасына бидай, астар салып *с і л е у с і н т о н* жасайды (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Таутеке тон. э т н. *Жүн бетін ішіне, иленген жағын сыртына қаратып таутекенің терісінен тіккен тон.* Тауешкі, *т а у т е к е т о н*, ішіктер жұқа, түбітті, жеңіл, жылы келеді (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Тон жамылды. *Арам пиғылын бүркемеледі, жасырын әрекеттенді.* – Осы біздің ішімізде қанішерлердің тыңшысы *т о н ж а м ы л ы п* жүр ме деген ой келе береді (Ә.Шәріпов, Партизан.). Мәдидің бұл хаты сол губерниялық атқару комитетіндегі *т о н ж а м ы л ы п* жүрген жаулардың қолына түседі (Ә.Бектасов, Мәди).

Тонның ішкі бауындай. *Біте қайнасқан, етене жақын өз адамындай.* Байқайсың ба, өзі ауылымен де *т о н н ы ң і ш к і б а у ы н д а й* жақын тартып араласпайды ғой (М.Сүндетов, Қызыл ай). Одан да жақындасып, *т о н н ы ң і ш к і б а у ы н д а й* жымдасып кетуге әкесі мен Мұхаміди арасындағы салқындық кедергі болып жүрген (Ә.Сараев, Тоскауыл).

Тон пішті. *Сырттан долбар жасады.* Қандай анадан туды екен сол неме... мүмкін, ол да жақсы адам шығар, көрмей *т о н п і ш п е с* болар (М.Иманжанов, Адам.). Ол өзінше *т о н п і ш і п*, кіммен танысам, кіммен сырласам деп, тамақ жей отырып, төңірегіне көзін көп салды (С.Бақбергенов, Кентау).

Тоны келте [қысқа]. *Қолы қысқа, кедей, жарлы.* Шамасы өзі асқан жақсы жігіт, Жалғыз-ақ *т о н ы к е л т е*, қолы қысқа. Мысықжан, оны да қой, өзгесін айт, Жеп едім бір лағын былтыр қыста (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жамалжан, талап таудай болса дағы, *Т о н к е л т е*, сүйгеніннің қолы қысқа. Төскейден қызыл түлкі бұлаң етсе, Төбеден қыран бүркіт ұмтылмас па? (М.Дулатов, Шығ.).

Тонын [айналдырды] айналдырып киді. *Адал болғансып, арам, бұзық ниетін бүркемеледі.* Естеріңде болсын, мәжілісте кілең кедей адамдар болу керек, байлардың бұл уақытқа шейін *т о н ы н а й н а л д ы р ы п к и і п* арамызға кіріп, алдауы жеткен (Б.Майлин, Шығ.). Әуелгі кезде партияға *т о н ы н а й н а л д ы р ы п* талайлар *к і р д і* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тонына сыймады. *Күпсініп мақтанды, күпінді.*

Тонына сыймайды. *Өте мақтаншақ деген мағынада.*

Тоны сұлу. *Киімдері келісті, әдемі.* Аққұба, атжақты, *т о н ы с ұ л у,* сұңғақ жігіт (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тоны сұлу тұғыр. ж е р г. *Кеще, тоғышар.* Тәкежан, Ысқақ дегендер бұрынғы ата абыройын бүгін кертіп жеп жүрген, *т о н ы с ұ л у т ұ ғ ы р л а р* (М.Әуезов, Абай жолы).

Тоны тозбайды, аты азбайды. *Аш, жалаңаш болмайды, қатардан қалмайды.* Адал еңбек ет, еңбегің зая болмайды. *Т о н ы ң т о з б а й д ы, а т ы ң а з б а й д ы* (Қаз. ертегі.).

Түлкі [пұшпақ] тон. ж е р г. *Тулкінің қара жолақ, қарақасқа пушпақтарынан тігілген тон. Т ұ л к і п ұ ш п а ғ ы* ішігі, *т о н ы н* бай, дәулетті адамдар мен әйгілі бүркітшілер ғана тіккізеді десек, артық айтқандық болмас (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Ілбіс тон. э т н. *Ел арасында «барыс», «қабылан», «қар қабыланы» деп турліше аталатын терісі өте бағалы аңның терілерінен беттестіріп яки бір қабат терілердің жүнін сыртына қаратып, астарлап тіккен тон түрі. І л б і с* ішік, *т о н д а р д ы* ел басы, хан, батырлар өздерінің күштілік, қаһарын халыққа паш ету үшін де киетін болған (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

Ілім тон. э т н. *Құдалық кезінде бас құдадан кейінгі құдаға берілетін тон.* Сол сияқты құдалыққа барғанда бас құдадан кейінгі құдаға берілетін тонды *і л і м т о н* дейді (Б.Кәмәлашұлы, Қаз. баспана.).

ТОН[2] з а т. *Жануар атаулының қағанағы, ішегі төлдің қабы.* «Қобыланды батыр» жырында тұлпар табатын көкала биенің тынысы бітеліп, қауіп төнгенде *т о н ы н* жарып тыныстататындығы айтылады (Ж.Мырзабеков,.. Қаз. малдәрігер.).

Ақ тон. *Жаңа туған құлын денесінің сыртындағы ақ сары шылымның ақшыл жұқа қабы.*

Тонын жарып тыныстатты. *Өздігінен туа алмай қиналған малдың ішін жарып, төлін аман алып қалу немесе бие туа салысымен шарана қабын жарып, құлынға тыныс алдыру тәсілі.* Көк ала бие төңбекшіп, Домаланып сұлады Түншығып тұлпар қалар деп Құртқаның жаны шығады. *Т о н ы н ж а р ы п* тұлпардың Құлынға *т ы н ы с* қылады (Қобыланды).

ТОН[3] [грек. tonos] з а т. м у з. **1.** *Дыбыстың белгілі бір жоғарылығы, дауыс көтеріңкілігі.* Сатар – сымнан таққан он үш ішегі бар, біреуі ғана *т о н* беріп, өзгелері октаваларға бөлініп кететін құрал (С.Мұқанов, Алып. адым.). **2.** *Екі дыбыстың арақатысы.* Екі жарты *т о н* бір бүтін тон құрайды (В.Ғизатов, Қаз. муз. сөздік.). **3.** *Дыбыс, дауыс ырғағы.* Бір жылдың аяғында дыбыстарды түгел айырып, сөздерді ұғып, хатта сөйлеудің *т о н ы н,* ыңғайын да (ашулы сөз, жылы сөз) байқай алады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТОНА= е т. *Біреудің мүлкін зорлап-зомбылап тартып алу, ұптеу.* Екі жүз жігіт ұстап, Есілдің екі жағындағы елдерді күнде бір *т о н а п* отырған Қожық енді Керейге ауыз салайын дегені де (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). – Сіз мені мүсіркей бермеңіз, – деді күліп. – Қайдан білесіз, мүмкін мен дүкен *т о н а й т ы н* ұры шығармын (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ТОНАҒЫШ з а т. *Тонаумен айналысатын жан, қарақшы.* Құрбан ел *т о н а ғ ы ш т а р ғ а* қосылып қанішер, кәззап болып алған дейтін (Р.Райымқұлов, Болат.). Әсіресе ақылынан адасқан Бақытжан мен мына тұрған жол *т о н а ғ ы ш* қарақшыларды хақитатқа бас идіремін деу көңілшілік (Х. Есенжанов,Тар кезең).

ТОНАЛ= е т. **1.** *Ұры-қарыға жем болу, барынан айырылу.* Гарбер басқарған жүзге таяу жауынгер қорғаушысы бар, орыстың Хиуа мен Бұхараға бара жатқан сауда керуені Астрахан атырабында *т о н а л ғ а н-ды* (І.Есенберлин, Жанталас). Өзінің қара басы келгені болмаса, қасы жоқ ерге отырып, ат үстінде тірідей *т о н а л ғ а н д а р* да көп-ақ (К.Оразалин, Кеңбайтақ). **2.** а у ы с. *Абыройынан айырылу, масқарға ұшырау.* Жазықсыздан жұрт алдында тірідей *т о н а л ы п,* масқара болған Әбішті арашалап алғысы келіп, қатты күйініп сөйледі (М.Дүйсенов, Меймандар). **3.** а у ы с. *Дәнеңесі қалмау, жұрдай болу.* Әйтпесе мен сенен айырылар ма едім, мен сенен ғана емес, бәрінен айырылып, *т о н а л ы п* келіп отырмын (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Еділ мен Жайық арасы – Қашаннан қоныс қайырсыз; Ноғайлы босып *т о н а л ғ а н,* Жеті жұрт көшіп жол алған – Аяғын соның құшырды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ТОНАЛТ= е т. *Тонату, айырылу.* Кімді жаным, жоғалттың? Әлде бәлкім, сезіміңді *т о н а л т т ы ң.* Әлде бәлкім, сағыныш па аңсаған (М.Неталиев, Қайдасың гүлім).

ТОНАЛУ *Тонал етістігінің қимыл атауы.* Сарайдың *т о н а л у ы* да соның зардабы-тын. Енді, міне, Байжан келіп кеткенге дейінгі күнкөрістің өзі де мұң болуға айналды (Х.Рахимов, Бетпебет). *Т о н а л у* жөніндегі әңгімені басын жоғары ұстай отырып тыңдаған бай Сүйеніштің орыс қызына үйленетін ойы бар екенін есіткенде, төмен қарап түнерген күйі үнсіз тыңдады (Ж.Еділбаев, Түркістан).

ТОНАЛУШЫ з а т. *Тоналған адам.* Мылжыңдамай сұрауыма жауап беріңіз, – деді губернатор зілденіп, тонаушы кім, *т о н а л у ш ы* кім (Ә.Әбішев, Найзағай).

ТОНАЛЬДЫҚ с ы н. м у з. *Белгілі бір тональға тән.* Тіпті Нарымбет пен Жиренше бастаған қуғыншылардың сахнаға шығуын композиторлар күтпеген жерден фа мажордан ля мажорға ауысқан *т о н а л ь д ы қ* өзгеріс арқылы береді (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). *Т о н а л ь д ы қ* – лад дыбыстарының жоғары не төмен орналасуы. Ладтың тоника атымен аталуы (Қ.Қуатбаев, Қысқ. сөздік).

ТОНАМАЛА= е т. *Қайта-қайта тонай беру, талан-таражға салу.* Қақтығыс болса – ол патриархалдық-феодалдық ру басыларының арасында әріден келе жатқан, бұқараны күнәсіз *т о н а м а л а п* қажытқан ескілігі (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТОНАТ= е т. **1.** *Талату, күштеп алу.* Темірмәлік бір түнде бектің тыныш шаһарына ат қойыпты, адамдарына тимеген, үйлерін өртемеген, сарбаздарын жауып жіберіп, бай үйлерді *т о н а т қ а н* (Д.Досжанов, Жібек.). **2.** *Алдыру, ұрлату.* Қалтасындағы тиын-тебені мен белбеу, бет орамалына дейін әйелдерге *т о н а т ы п* шықты (З.Жәкенов, Таң самалы). **3.** *Жоғалту.* Бойымдағы қимас, қымбат асылымды абайсыз *т о н а т ы п* алғандаймын (Б.Мұқаев, Өмір.).

ТОНАТТЫР= е т. *Шаптырту, талаттыру.* Ержан мен Байтабынның әскеріне Ауылын Балғожаның *т о н а т т ы р ғ а н* (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

ТОНАТТЫРУ *Тонаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТОНАТУ *Тонат етістігінің қимыл атауы.*

ТОНАУ *Тона етістігінің қимыл атауы; талау, зорлық қылып тартып алу.* Шаһардан бір күн Масғұт шықты тысқа, Барды ма кезі келіп бір жұмысқа? Бір ұры басып *т о н а п* жатқан жерде, Кез болды бір бишара шал байғұсқа (Абай, Тол. жин.). Қара қазақтың бұдан күткені ел шабу, керуен *т о н а у* емес, үлкен іс, халықтық іс (І.Есенберлин, Қаһар).

ТОНАУЛЫ с ы н. ж е р г. **1.** *Жасаулы, дүниелі.* Келіні *т о н а у л ы* келіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2**. *Бай, ауқатты.* Бұрын әйел атаулы сатулы еді, олар *т о н а у л ы* кісілерге кететін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОНАУСЫЗ с ы н. ж е р г. *Кедей, тұрмысы нашар.*

ТОНАУШЫ з а т. *Тартып алушы, қарақшы, ұры-қары.* Себебі Орал қаласында ол жылдары бұзақы, бас кесер қарақшы, *т о н а у ш ы* ұрықарылар арылып болған жоқ-ты (Ғ.Сланов, Замана.). Құспек менің ағамды өлтірді. Атымды тартып алды. Құспек әрі *т о н а у ш ы,* әрі кісі өлтіруші (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТОНЕР [ағыл. toner] з а т. *Лазерлік принтерлерде қолданылатын құрғақ ұнтақ тәрізді бояу. Т о н е р* шығарылатын бейнеге сәйкес зарядталған электростатикалық доңғалаққа жабысады да, қағазға жұғады. Бояу қағазға сіңуі үшін қатты қыздырылып балқытылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТОНДАЙ с ы н. *Тон тәрізді, тон сияқты.* Үстіндегі қара *т о н д а й* тоң керек, «Шүкір, қазір бұлар бізде мол», – дер ек, Қаймықпастан соққан мынау бораннан Жеткізетін ерлік етіп кім дер ек? (Қ.Көптиев, Ақмарал.).

ТОНДЫ с ы н. **1.** *Үстіне тон киген, тоны бар.* – Беу, қайран арақ-ай, бойға тарап алған соң буыныңды босатып, қай-қайдағыны еске түсіреді-ау, – деді *т о н д ы* кісі, мүсәпірем күліп (С.Адамбеков, Көсе.). – Бір өзіме алақандай жер берсең, егінді жұртқа қосылмай-ақ салмаймын ба?– деді Қаныштың сөзін бар ынтасымен тыңдап отырған жыртық *т о н д ы* Әбдірахман (Т.Оразов, Қаныш.). **2.** ж е р г. *Қауызды.* Таза бидайды қамбаға жіберіп, *т о н д ы* бидайды тазалауға қалдырдық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** а у ы с. *Әдемі, жақсы киінген, сырт киімі келісті.* Айт аттынікі, той *т о н д ы н і к і* (Қаз. мақал.). Осы отырған *т о н д ы л а р д ы н* әрқайсысы да болмасын, менің арманым сияқты армандар бәрінде бар сияқты (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.).

Тонды төл. *Туғанда төлдің өз қабын жармастан сыртқа шығуы, туған төлдің дорба ішінде болуы.*

ТОНДЫҚ с ы н. *Бір тонға жарарлық.* Дүйсенбі қарағым, бір *т о н д ы қ* елтірі ешкімнің қазынасын толтыра қоймас, әлгіде айттым ғой, адал ақшамызға сатып аламыз деп (Д. Досжанов, Кісі.). Тобығына *т о н д ы қ* ала байлаған, Хандар шыққан төбедей, Қабырғадан бүтін сүбедей, Аударылмас қара кемедей, Қанды ауызға сырлап салған жебедей (Шалкиіз ақын, Шығ.).

Тондық тері. *Тон, тұлып тігетін қылшық жүнді қой терісі.* Жақсы *т о н д ы қ т е р і н і ң* жүні қалың, жұмсақ келеді (ҚСӘ).

ТОНЗИЛЛИТ [лат. tonsilla] з а т. м е д. *Тамақтағы бадамша безінің қабынуынан болатын созылмалы ауру, баспа.* Жиі қайталайтын *т о н з и л л и т* ауруынан баланың беті қуқылданып, көзінің айналасына көкшіл дақ пайда болады (Б.Хабижанов, Бала.). Дәрігерлер дағдылы *т о н з и л л и т т і* бадамша бездері ауруының еселеп қайталауы және созылмалы, үстемелей еселеп қайталауы деп екіге бөледі (С.Нұрғожаев, Бала ауруы).

ТОНИКА [грек. tonos] з а т. м у з. *Лад пен гамманың бірінші тұрақты басқышы.* Ол *т о н и к а д а н* жарты тон (кіші секунда) қашықтықта орналасып, оған қарай өте күшті тартылады (Хормен жұмыс.). Кейбір ән әуендерінің жоғарғы *т о н и к а д а н* басталып, біртіндеп жүріс арқылы төменгі *т о н и к а д а н* аяқталып отыратындығы – Жаяу Мұса ерекшеліктері («Қаз. әдеб.»).

ТОНИКАЛЫҚ: тоникалық өлең. *Ұйқасы екпінге құрылған шағын поэзиялық шығарма.* Мәселен, өлең ырғағын орнымен батыл бұзу, *т о н и к а л ы қ ө л е ң* элементтерін енгізу секілді жаңалықтар жасауға ақындарымыз бет бұрып келеді (С.Мәуленов, Үркер.). Қазақ өлеңінің өрнегіне өзгеріс енгізу, силлабикалық *ө л е ң* жүйесіне *т о н и к а л ы қ* элементтерді қосу, өлеңнің ішкі ырғағын күшейту, буын жүйесін айтар ойға бағындыру («Қаз. әдеб.»).

ТОННА [франц. tonne] з а т. *Метрикалық жүйедегі 1000 кг тең салмақ өлшемі.* Осы ойлар

иығыма бір *т о н н а* жүк артып қойғандай зілдей басып, қатты қапаландырды (Б.Момышұлы, Шығ.). Ал шөп шабу жоспарын *т о н н а* есебімен орындау деген мұнда өмірі болып көрмеген уақиға (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

ТОННАДАЙ с а н. *Тоннаға жуық.* Сөйтіп, екі күн ішінде бұған жарты *т о н н а д а й* түрлі құрал-саймандар түсірілді (Білгенге маржан). Жыл басынан бері бізде жүз мың *т о н н а д а й* көмір артық өндірілді (Жарық жұлдыз.).

ТОННАЖ [франц. tonnage] з а т. *Автомобильдің, вагонның тоннамен есептегендегі жүк көтеру мүмкіндігі.*

ТОННАЛА= е т. *Тонна-тонна ету.* Жыл бойы жиналған ақша дейсің бе, *т о н н а л а п* тиейтін астық дейсің бе, қап-қап құмшекер дейсің бе, қоймасына құйылып жатады (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Калимантан (Борнео), Никабор және Андаман аралдарындағы ұя жинайтын адамдар бір маусымда салангандардың ұяларын *т о н н а л а п* жинайды (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

ТОННАЛАУ *Тоннала етістігінің қимыл атауы.*

ТОННАЛЫҚ с ы н. *Тонна мөлшеріне сай.* Осыған орай екі жерден астық тұқымын тазарту пункті, бес жүз *т о н н а л ы қ* тұқым қоймасы салынып, қатарға қосылды (Т.Айнабеков, Алғы шепте.). Бірақ бұрынғыдай қаппен де, көлікпен де емес, үш *т о н н а л ы қ* екі машинаны басып келді (С.Шаймерденов, Сыбызғы.).

ТОННА-ТОННА с ы н. *Тонналаған, бірнеше тонна.* Колхоздың қора-қора қойын өсіріп, *т о н н а-т о н н а* жібек жүн өткізгені кеше (Ж.Дәуренбеков, Уақыттан оз.). Жарты сағат өтті ме, жоқ па, сеңдей соғылысқан жүк машиналар қорабына *т о н н а-т о н н а* бидай толтырып, комбайннан қырманға, қырманнан қоймаға жөңкіліп, ерсілі-қарсылы ағылып жатты (З.Қабдолов, Сыр).

ТОННЕЛЬ [ағыл. tunnel] з а т. **1.** *Адамға және күш-көлікке арналған жерасты жолы.* **2.** *Су жинауға арналған жерасты құбыры.* Қолы жұмыстан қалт босай қалған жұрттың бәрі өзеннің жаңа арнасының жағасына үймелеп, жасанды теңізге су жинау үшін *т о н н е л ь* қақпаларының қалай түсірілгенін көзімен көрді (С.Ақтанов, Қапшағай.). **3.** к е н. *Екі шетінен жер бетіне шығатын, терең карьерлердің кен массасын теміржол, автомобиль немесе конвейер көліктерімен тасуға немесе су жүргізуге арналған жазық немесе көлбеу жерасты кен қазбасы.*

Тоннельді пештер. т а м а қ. *Көптеген нан өнімдері, тоқаштар және пряниктер пісірілетін пештер.*

ТОНОПЛАСТ з а т. б о т. *Клеткадағы вакуоляның айналасын қоршап жатқан протоплазманың қабаты. Т о н о п л а с т* (tonus – кернеу, plastos – жасалған) тек өсімдік клеткаларына тән вакуоль қуысын шектеп тұратын биологиялық мембрана (Биология).

ТОНСЫЗ с ы н. с ө й л. *Тоны жоқ.* Барғысы келіп отырғандардың көбісінің киімі жоқ, *т о н с ы з,* біразы түйемен жол жүруден қорқады (Қ.Құрманғалиев, Атырау ару.).

ТОНТИ= е т. *Шонтию, құнтию.* Ат суытып, *т о н т и ғ а н* шобырды сылаңдаған сәйгүлік қып өскен елдің өзін суытпай, өзін жаратпай өскені тағы бар екен-ау (А.Сүлейменов, Бесін).

ТОН-ТОНАУ з а т. ж е р г. *Ат-тон, бағалы сыйлық.* Жолдасын бөліп алып *т о н-т о н а у ы н,* Кісенде жатты бәрі қыбыр етпей (С.Бегалин, Таңд. шығ.). Ол *т о н-т о н а у* әкеліп жұрағатына таратты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОН-ТҰМАҚ з а т. с ө й л. *Тон, тұмақ тәрізді қыстық киімдер.* Кебежеде жыртық ау, Керегеде *т о н-т ұ м а қ.* Төсеніші қырық құрау, Төр алдында көн тулақ (С.Мәуленов, Магнит.).

ТОНУС [лат. tonus] з а т. м е д. *Жүректің дамылдаған кездегі артериялық қан тамырларының кернеліп тұрған жағдайы.* Жеңіл ғана дірілдету бұлшық еттің *т о н у с ы н* және нервтердің қозуын арттырады, ал күштірек жасалған дірілдету нервтің қозуын баяулатып, ауырғанды басады (Р.Бегалин, Массаж.).

ТОНША з а т. *Кішкене тон.* Ақылы жоқ бадырақ көз қорқақ қоянға шейін ақ *т о н ш а с ы н* киіп алып, бұтақ кеміріп шаттықта жүр. Жалғызақ сорлы қасқырдың басына қыс күні бар бәле орнаған, мұның бір ғана үміті – бекітусіз қора, күзетсіз жылқы (М.Дулатов, Шығ.). Сардар үстінде киімі бар баланы іргеде жатқан *т о н ш а ғ а* орап, көтеріп әкеп машинаға отырғызды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ТОН-ШАЛБАР з а т. с ө й л. *Киім-кешек.* Ескі киім сатушы, *т о н-ш а л б а р* алушы бар (М.Әуезов, Шығ.).

ТОНШЫҚ з а т. ж е р г. *Кішігірім тон.* Ол қойдың терісін илесіп, *т о н ш ы қ* тіккізіп киді (Қаз. тілі жерг. ерекш.).

ТОҢ[1] з а т. **1.** *Жер қыртысының суықтан сіресіп, қатып қалған үстіңгі қабаты. Т о ң* еріді, қар кетіп, Жан-жануар балбырап. Қайғылы көңіл тырп етіп, Қабағын ашпас салбырап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Т о ң ы* жібіген жердің миы шыққан сазы етікті табанынан тартып, аяқты әрең жылжытады (С.Мұқанов, Менің мектеп.). **2.** а у ы с. *Көңілде тас болып қатып қалған реніш, өкпе т.б.* Туған жердің топырағы, халықтың пейілі көңіліндегі *т о ң ы н* жібітіп, Қоспан да бұрынғы жақсы қалпына оралып келе жатты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Қалайда әйтеуір жан түкпірімде жібімей бір *т о ң* жатқандай (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

Тоң айбат [көрсетті]. *Сес көрсетті, қоқан-лоқы жасады. Т о ң а й б а т ы н* қырау құрлы көрмеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біріккен жұрттар Қытайға *т о ң а й б а т к ө р с е т і п,* бұл қылығынды қоймасаң, қиратамыз деген болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тоң астындағы сулар. с у ш а р. *Көп жылдар бойы тоңданған таужыныстардың астында жататын жерасты сулары.*

Тоң топырақ. а) *Суықтан сіреу боп қатқан топырақ.* ә) с у ш а р. *Топырақ арасындағы мұз болып қатып қалу процесі.*

Тоң жібіді. *Араларындағы қырын-қабақтық сейілді.* Дәмелі мен Бағдагүлдің араларындағы *т о ң ж і б і м е с е* де екеуінің де басқаларда кетіп бара жатқан өші бар сияқты (Ө.Қанахин, Дәмелі).

Тоң мінез. *Дұңк етпе, бірбеткей, қиқар.* Елдегі жемқор болыс, билердің бастығы болған Тезек төре ұрлық қылдырады, нашарға жәбірлік істейді, *Т о ң м і н е з,* ұр да жық, елге жағымсыз болады (М.Әуезов, Әр жыл.). Керуен басы қайтып сөзге келмей, бойына біткен *т о ң м і н е з б е н* ішінен түйіліп, тез бұрылып кеткен-ді (Д.Досжанов, Жібек.).

Тоңнан аршылу. г е о л. *Маусымдық тоңның қабатындағы қойтастар мен қиыршық тастардың біртіндеп жүйелі түрде жер бетіне қарай жылжуы [Қорымдардың, тас шеңберлердің, көпбұрыштардың және тоңды бедердің басқа пішіндерінің қалыптасуына себепші болады].*

Тоңның жұқаруы. э к о л. *Жоғары, орташа жылдық температураның немесе жоғары жатқан қабаттардың жылу оқшаулағыш қасиеттерінің өзгеруі (соның ішінде өсімдіктерді жою) әсерінен көп жыл қатып жатқан грунттардың қату жағдайынан жібіген жағдайға өтуі. Т о ң н ы ң ж ұ қ а р у ы* солтүстіктегі құрылыстар кезінде есепке алынады (Қаз. тілі термин. Экология.).

Тоңның деградациясы. г е о л. *Көп жылғы тоң таужыныстардың тоңған жағдайдан жібіген күйге ауысуы.* Бұл орташа жылдық температураның көтерілуіне байланысты. *Т о ң н ы ң д е г р а д а ц и я с ы* грунттың отыруына, термокарстқа, әртүрлі микро-, мезо- және макропішіндер қалыптасуына (мыс аластар) ұласады (Қаз. тілі термин. Геология).

Тоңның ұлғаюы. *Жылудың ұдайы тапшылығына байланысты грунттың (таужыныстың) қатып, тоңның ұлғаюы* (Қаз. тілі термин. Геология).

Тоң сирақ болып отырмын. *Отын болмай, тоңып отырмын деген мағынада.*

Тоң сорпа. *Майы бетіне қатып, суып қалған сорпа.* Жайнап жатқан қи шоғына ақ тоқал *т о ң с о р п а н ы* жылтуға кірісті (Ә. Көшімов, Екі бүркіт).

Тоң сулары. с у ш а р. *Көпжылдық тоңданған аймақтардағы суық күйдегі гравитациялық жерасты сулары [Олар тоң үсті, тоңаралық және тоң асты сулары болып негізінен үшке бөлінеді].*

Тоң топырақ. с у ш а р. *Топырақ арасындағы судың мұз болып қатып қалу процесі.* Топырақ температурасы нөл немесе теріс болған жағдайында, мұз қату құбылысы басталады. *Т о ң т о п ы р а қ* маусымдық және көпжылдық мұз болып қатқан топырақ болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Тоң тірлік. *Жұпыны, тұрмыс күйі.* Студент кездің алғашқы *т о ң т і р і л і г і н е н* лезде арылып, ел қатарлы үй болып шыға келді (К.Зәкенов, Жанартау).

Тоң ұрды. ж е р г. *Малдың асты тоң болып, суық өтті.* Бәрінен де *т о ң ұ р г а н* жаман (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тоң үсті суы. с у ш а р. *Көпжылдық тоңдану аудандарында су өтпейтін қабат ретінде қатып қалған таужыныстардың үстінде жататын жерасты суы.*

Тоңын бұзу. *Қасаң ой-пікірлерді сейілту деген мағынада.* Жезқазған жөніндегі пікірлердің *т о ң ы н б ұ з у,* оның астында таусылмайтын мол байлықтың тұнып жатқанын дәлелдеп шығу оңай болмады (Б.Бодаубаев, Жас жүрек.).

ТОҢ²: тоң сиыр. *Қашып кеткен, тоқтаған сиыр.* Нөгербектің екі *т о ң с и ы р ы* бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОҢ= е т. **1.** *Суық өтіп жаурау, мұздау.* Қар жауса да *т о ң б а й д ы* бай баласы. Үй жылы, киіз тұтқан айналасы. Бай ұлына жалшы ұлы жалынышты, Ағып жүріп ойнатар көздің жасы (Абай, Тол. жин.). *Т о ң д ы* құлақ бораннан, Бұл боранда өлген бар (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Қату, мұз болып қалу.* Кедейдің өзі жүрер малды бағып, Отыруға отын жоқ үзбей жағып, *Т о ң г а н* иін жылытып,тонын илеп, Шекпен тігер қатыны бүрсең қағып (Абай, Тол. жин.).

ТОҢАЗУ *Тоңазы етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тоңа бастау, аздап тоңу.* Бір орында отырғаннан кейін тер басылды, денем суып, *т о ң а з у ғ а* айналдым (С.Мұқанов, Менің мектеп.). Бірақ мына діріл, үдеп бара жатқан діріл жауаған дененің *т о ң а з у ы н а н* емес, іштегі жалын атқан халдің хабаршысы тәрізді (С.Сматаев, Елім-ай). **2.** *Салқындықтан ауаның қоюланып буалдырлануы. Т о ң а з у* қоюланып, дымқыл көктің тынысы еселенді. «Тау іші мұздық келеді» дегеннің жаны бар екен-ау» деп қоям ішімнен. Денеге біртүрлі тітіркену кірді (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

ТОҢАЗЫ= е т. **1.** *Салқынның әсерінен суып, қату; салқындау, мұздау.* Зейнеп үлкен сырлы аяқпен мөлтілдете *т о ң а з ы ғ а н* сары қымызды төсегінің үстіне көйлекшең отырған байына әкеп берді (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** *Суықтың әсерінен аздап тоңып, жаурай бастау.* Ержан ұйықтап алмақ боп жатып еді, азғана көзі ілінгеннен кейін ертеңгі дымқыл салқынға бойы *т о ң а з ы п* оянып кетті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). От сөнсе тез суиды да, жаңа ғана былбырап терлеп жатқан анам енді *т о ң а з и* бастайды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **3.** *Суықтан денесі тітіркену, тұршігу.* Ақан Ерейменде Құлагердің басында түнеп отырғанда, таң алдында салқыншалау жел шығады. Ақан *т о-*

ң а з ы ғ а н д а й болады, шерлі Ақан күңіреніп отыра береді (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** *Шөп-бұтасына сүңгі тұрған, суық шалған, қырау басқан (жайылым) деген мағынада.* Мұның ақыры кеп қыстан титықтап қалған малды *т о ң а з ы ғ а н* өріске айдауға мәжбүр етеді. Бұл малдың шығынға көп ұшырауына әкеліп соқтырады (С.Әлжіков, Дала.).

ТОҢАЗЫҒЫШ с ы н. *Тез суып қоюланғыш, қоймалжыңданғыш.* Глицериннің құрамында стеарин қышқылы басым болса, май қою немесе *т о ң а з ы ғ ы ш* келеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТОҢАЗЫТ= е т. *Жаурату, тоңдыру.* Баяу самал соқты, судың салқыны сіңген, бойды *т о ң а з ы т а т ы н* леп (А.Смайлов, Ақ жалын). Жазғытұрымғы сазды дымқыл кеш денені *т о ң а з ы т ы п,* ішті қалтыратады екен (Қ.Тоқмырзин, Оқшау отау).

ТОҢАЗЫТҚЫШ з а т. **1.** *Үй тұрмысында азық-түлік, тамақ сақтайтын, сондай-ақ өндіріс жағдайында азық-түлік бұйымдарын белгілі температурада сақтап тұру үшін орнатылаған салқындатқыш құрылғы немесе үй.* Камиланың өзі де әлгі сөзді естісімен *т о ң а з ы т қ ы ш* ішіндегі сап-салқын түнемел қымызды тегенесімен алып кеп, ұзақ сапырды (З.Жәкенов, Таң самалы). Жақсынның одан кейін де *т о ң а з ы т қ ы ш* пен шкафтарды ашып, әлденелерді дайындап жатқаны байқалды (Д.Исабеков, Қарғын). **2.** х и м. *Нысанды немесе ағынды тоңазыту үшін, сонымен қатар олардың температурасын қоршаған ортаның температурасынан төмен күйде ұзақ сақтауға қажет қондырғы, құрылғы.*

Кері тоңазытқыш. х и м. *Зертханалық практикада буды конденсациялау және тұзілген сұйықтықты реакциялық ыдысқа қайтару үшін қолданылатын тоңазытқыш.*

Тоңазытқыш агент. х и м. *Қайнау немесе ұлғаю процесінде суытылатын нысаннан жылуды тартып алатын және сығылудан кейін суытатын ортаға (мыс., суға, ауаға және т.б.) беретін тоңазытқыш машинаның жұмысшы заты.*

Тоңазытқыш қондырғы. т а м а қ. *Тез бұзылатын өнімді қоршаған ортаның температурасынан төмен температурада салқындатуға, мұздатуға және сақтауға арналған қондырғы.*

Тоңазытқыш қоспалар. *Бір-біріне араластырғанда еру не балқу кезінде жылу сіңіру нәтижесінде температурасы төмендейтін екі не бірнеше қатты және сұйық заттардан тұратын жүйелер.* Көбіне ұсатылған мұз бен тұздан дайындалған *т о ң а з ы т қ ы ш қ о с п а л а р* пайдаланылады (ҚСЭ).

ТОҢАЗЫТҚЫШТАЙ с ы н. *Тоңазытқыш тәрізді, тоңазытқыштың ұлкендігіндей.* Нұржамал апай жұмыс үстінде екен, көлемі *т о ң а з ы т қ ы ш т а й* темір қораптың ішіне бір нәрсе салып жатыр («Қазақст. әйелдері»).

ТОҢАЗЫТУ *Тоңазыт етістігінің қимыл атауы.* Мамандардың айтуынша, ет *т о ң а з ы т у* оңай емес (Т.Қожакеев, Сатира). Дегенмен, құсты механикалық әдіспен сойғанда бұлай *т о ң а з ы т у* өте қиын, сондықтан мамықты бірден жұла бастайды (Т.Төлеуғалиев, Еттің мал.).

Тіке тоңазытқыш. х и м. *Буды конденсациялауға және тұзілген сұйықтықты жүйеден шығаруға арналған мұздатқыш.*

Тоңазыту машинасы. *Жасанды салқындату (суыту) процесін сырттан келтірілген энергия арқылы жүзеге асыратын машина [Ол компрессорлық, жылулық және термоэлектрлік болып ажыратылады].*

ТОҢАЗЫТУШЫ з а т. *Тоңазыту жұмысының қызметшісі.* Көп ұзамай комбинат басшыларының шақыруымен келіп, аға *т о ң а з ы т у ш ы* болып орналастым (Ш.Дәрмағамбетов, Менің замандас.).

ТОҢАЗЫТЫЛ= е т. **1.** *Тоңазытқышта салқындатылу, сақталу.* Газет дастарқанның үстіне әркім алып келген *т о ң а з ы т ы л ғ а н* ет, құрт, нан үйіліп қалар еді (Қ.Омаров, Әке). Мал демекші, қазір жұрттың көбі сөлін мұз сорып тастаған дүкеннің *т о ң а з ы т ы л ғ а н* етінен гөрі бірлесіп мал алып, сойып жегенді жақсы көреді (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). **2.** *Мұздатылу.* Баржа – балықшылардың штабы, ал баржада сұрыпталып, *т о ң а з ы т ы л ғ а н* балықтар рефрижератор арқылы жағаға жөнелтіледі (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ТОҢАЗЫТЫЛУ *Тоңазытыл етістігінің қимыл атауы.*

ТОҢАРАЛЫҚ: тоңаралық су. г е о л. *Көпжылдық тоңдаған таужыныстардың ішінде жататын сұйық күйдегі жерасты суы.*

ТОҢАША з а т. к ө н е. *Тайыз көлшік, томар.*

ТОҢАШАЛЫ с ы н. *Томарлы, балқашты.* Жердің қыртысы Есболат Қарасуының атырабына ұқсамайды. Оның күнгейі мен күншығыс жағында келе жатсақ біз ақ отты адырмен, тасты төбелермен жүрсек керек еді. Мынаның бәрі қайта-қайта бұлақ, өзен, өлке боп, шалғынды, *т о ң а ш а л ы,* балқаш боп кетті (М.Әуезов, Абай жолы).

ТОҢБА з а т. м е д. *Сірне.*

ТОҢБАЛАН= е т. *Сірнеге айналу.*

Тоңбаланған мармелад. т а м а қ. *Сірнелі мармелад.*

ТОҢБҰЗАР з а т. ж е р г. *Сүймен.*

ТОҢҒАҚ[1] з а т. *Уыз емген мал төлінің ішінен түсетін қорек қалдығы.* Сыз жерде туған қозы-бұзаулар аяқтана алмай, бірлі-жарымы шаранасымен қатып қалды, қайсыбірінің *т о ң ғ а ғ ы* түспей, алғашқыда өлгендері де бар (С.Жүнісов, Жапанда.). Бірде қой сауырына жабысқан *т о ң ғ а қ т а р д ы,* бірде өскіндеген тұяқтарын кестіреді (Т.Есенқұлов, Құрдастар).

Тоңғағы қатты. *Жас төлдің ішек-қарын жүйесінің ауруы. Т о ң ғ а ғ ы қ а т қ а н* төл мазасызда-

нып, екі бүйірі қабысып ыңыранады, күшеніп, арқасын күжірейтіп құйрығын бұлғаңдатады (Ж.Бабалықұлы, Мал. ауру.).

ТОҢҒАҚ[2] с ы н. **1.** *Суыққа шыдамсыз, жаурауық.* Сіз жаралы болып, көп қан жоғалтыпсыз, қаны аз адам *т о ң ғ а қ* келеді (Ә.Шәріпов, Орманда.). Суыққа *т о ң ғ а қ,* қар тебуге қайратсыз ұяң жүнді, асыл тұқымды қойды шөп үйілген Жалаулы ішінде қыстатқан (С.Бегалин, Таңд. әңгім.). **2.** а у ы с. *Діріл қаққан, жыпырлаған.* Көк аспандағы *т о ң ғ а қ* жұлдыздар дәл осы бір алаңға төніп тұрғандай (Ш.Күмісбаев, Соқ, барабан).

ТОҢҒАҚТА= е т. **1.** *Төлдің іші бұзылып, жиірек тоңғақ шығару.* Қозы шамадан тыс тойып емсе, *т о ң ғ а қ т а й д ы,* іш ауруына ұшырайды (Ә.Ысқабаев, Жетекші.). Әне бір ақ саулық емірене маңырап, тобылғы түбіндегі қос қозысымен табысты, қозылары *т о ң ғ а қ т а п* қалыпты («Қаз. әдеб.»). **2.** *Тоңдану, қатаю.* Таңға тартқан кезде түн онан ары суытып, сиыр жапасы *т о ң ғ а қ т а п* қата бастады (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ТОҢҒАҚТАУ *Тоңғақта етістігінің қимыл атауы.*

ТОҢҒАҚТЫҚ з а т. *Суыққа шыдамсыздық, жаурағыштық.* Беті үсіген қарайып, мұрны үсіген, *Т о ң ғ а қ т ы ғ ы* кем емес бір кісіден, Осы ортада Нұржан жүр автоматты, Құрбылардың өзіндей үлгісімен (Ә.Тәжібаев, Құрдас.).

ТОҢҒАЛАҚТА= е т. *Тоңдану, суықтан қату.*

ТОҢҒАНДЫҚ з а т. *Суық өтіп жаурағандық, мұздағандық.* Шықырлаған аязда *т о ң ғ а н д ы қ* та енді сезілетін сияқты (Т.Жанкелдин, Партизан.).

ТОҢҒЫЗ= е т. *Тоңдыру, жаурату.* Салмақбай қарнымды ашырды, суыққа *т о ң ғ ы з д ы,* малға өзімді жұмсамайтын болды (С.Шарипов, Шығ.). Содан соң жер қара болса да, қарын тойғызады, қар аппақ болса да, қол *т о ң ғ ы з а д ы* (Ы.Жақаев, Өмір.).

ТОҢҒЫЗУ *Тоңғыз етістігінің қимыл атауы.*

ТОҢҒЫСЫЗ: май тоңғысыз. *Жып-жылы.* Күн *м а й т о ң ғ ы с ы з* болғанмен, түнге қалсам тоңармын деп ойлаған Смайыл күпісін бөктеріп алды (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). Кейде желсіз, тып-тынық, *м а й т о ң ғ ы с ы з* жып-жылы күндері аспанды қара сұр бұлттар торлап алады да, қар жапалақтап жауады (С.Әсіпов, Ауыл.).

ТОҢДАЙ с ы н. *Мұз сияқты; мұздай қатқан, сіреудей.* Жауар бұлттай түнерген қабағы айнала отырған топты қауымның шуақты көңіліне ерімейтін *т о ң д а й* сіресіп, бұрынғыдан да айбар таныта, ызғар шаша түсті (Ш.Күмісбаев, Тау жол.). Ұзақтың көкірегіне сол анаға деген реніш *т о ң д а й* боп қатқан (С.Мұратбаев, Дос іздеп.).

ТОҢДАН= е т. *Суықтың әсерінен сіресіп қату.* Сонымен бірге қар топырақты *т о ң д а н ы п* қатудан сақтап, өсімдіктер үсіп кетпеу үшін үлкен роль атқарады (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.). Октябрьдің жуан ортасында Қызылорда облысының жері *т о ң д а н ы п* қатады (С.Мұқанов, Сырдария).

ТОҢДАНУ *Тоңдан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тоңға айналып сіресу, қатқақтау.* Бұл облыста жердің *т о ң д а н у ы* ноябрьді аяқтап барып басталады (С.Мұқанов, Шығ.). **2.** г е о л. *Мұзға айналу. Т о ң д а н у* – температура 0 градус цельсийден төмен болған жағдайда таужынысы құрамындағы су тамшылары мұзға айналатын физикалық процесс (Геология).

ТОҢДЫР= е т. *Тоңғызу, жаурату.* Енді суық түскенде, кәрі шешесін және Ұлжан қолындағы жас балаларын *т о ң д ы р ы п* отыра беруге болмады (М.Әуезов, Абай жолы). Өткір суық жел арық малды, жұқа киімдіні *т о ң д ы р а* бастады (М.Дулатов, Шығ.).

ТОҢДЫРУ *Тоңдыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Мұз қатыру.* Олар айдалған жерге көң тасумен, су *т о ң д ы р у м е н* қарбалас қимылда жүрді (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.). **2.** *Тоңғызу, жаурату.* Мал қамымен малынып отыра бергіміз келгенмен, қолдағы кішкентайларды *т о ң д ы р у ғ а* болмайды («Лен. жас»).

ТОҢЖЕЛІН с ы н. *Желіндей төңкерілген.* Ішіп отырған аяқ-аяқ сары қымыз, табақ-табақ *т о ң ж е л і н* семіз ет киіз үй ортасында шашылып, жиналмай қалды (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТОҢҚ е л і к. *Дүңк еткен дыбысты бейнелейтін сөз.*

Тоңқ етті. е л. *Дүңк ете қалды.* – Енді қайт дейсіз маған?!– деп Керімбек басын төмен салып отырып, *т о ң қ е т е* қалды (О. Сәрсенбаев, Жиде.). – Не әңгіме айтам, айтқың келсе өзің айт,– деп ол *т о ң қ е т і п* алды да, шылбырын тарта қойды (Ә.Хасенов, Жат.).

ТОҢҚАЙ= е т. **1.** *Еңкейіп, басты тізеге дейін ию.* Бастырықтың нақ басынан ұстап алып, аттың терімен көпіршіген сауырына төне *т о ң қ а й ы п,* сонаны соғып түсіруге мен де әзірлендім (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Егер жас бала өзінің үйіне өзі сәлемдесіп кірсе, төрге тұрып алып *т о ң қ а й ы п* жол қараса, үйге қонақ келеді (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.). **2.** *Басын жерге қойып тізерлеу.* Селк етіп балаларына қарады: біреуі анадай жерге *т о ң қ а й ы п* жатып үйықтап қапты, біреуі қасында көзі кілкіріп қалғып отыр (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). **3.** *Жантаю.* Бір ғана шана табанының сазды әніне құлақ түргеннің өзі қаншалық, тонға оранып, *т о ң қ а й ы п* жатыпақ талай дүниені шарлап қайтасың (Қ.Ысқақов, Түйық). **4.** *Аяқтарын бауырына алып, дүңкиіп жату.* Осы қалпы сұр перденің ар жағында теріс қарап, *т о ң қ а й ы п* үйықтап жатқан алып аюға ұқсаушы еді (О.Бөкеев, Мұзтау).

ТОҢҚАЙМА[1] з а т. э т н. *Керегенің арт жағынан бірнеше уықпен көтере салған уақытша киіз үй.* Құтырған құйын шеттегі қараша лашықтарды

доптай ұшырды. *Т о ң қ а й м а л а р*, үш қанат, төрт қанат үйлер жалп-жалп етті (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Киізі кем кедейдің үйі де кем – бірінікі керегенің артқы жағынан он шақты уықпен көтерген *т о ң қ а й м а* болса, енді бірінікі екі туырлықты, уығы қысқа үзіксіз жаба салма (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТОҢҚАЙМА[2] с ы н. *Дөңкиген.* Сонау қарсы бет, биігірек жарқабақтағы *т о ң қ а й м а* тастың тасасында жатқан сұр арлан гүр етіп орнынан тұра берген (Н.Мұраталиев, Үміт).

ТОҢҚАЙТ= е т. **1.** *Еңкейту.* Ұстаз жауап беруден бұрын баланы дереу құлағынан басып *т о ң қ а й т т ы,* көк шыбықпен мықтап тұрып арқаға бес осты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Әбдіжапар байқап отыр, семіз көз «құдағи» шалына сүттің бар қаймағын көсіп салып, шайдың да бар нілін *т о ң қ а й т а* сарқып құйды (Қ.Ысқақов, Қараорман). **2.** *Ылдилату, төмендету.* Осы арадан, Қарақоға ойпатынан, *т о ң қ а й т а* салынған Торғай қаласы алақан аясында тұрғандай анық көрінеді (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТОҢҚАЙТУ *Тоңқайт етістігінің қимыл атауы.*

ТОҢҚАҚ с ы н. *Теріс, бұрыс.* Құрметті ер Бекеңе дұғай сәлем, Ежелден орын иесі, тұтынған бақ. Бас қосқан мәжілісінде Майлыбайдың Тентекке берген тәнбі ісі *т о ң қ а қ* (Айтыс).

ТОҢҚАЛАҢ е л і к. *Басымен жер сүзе құлаған қимылды бейнелейтін сөз.*

Тоңқалаң асты. а) *Аяғы аспаннан келе жығылды.* Айгүл оған ширыға қарап, «апыр-ай, құлайды-ау, құлайды-ау!» дегенше, Берден ат-матымен *т о ң қ а л а ң а с ы п* құлап та түсті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Аз тырмысып-тырмысып тұрып қоя беріп қалғанда тай екпінімен барып *т о ң қ а л а ң а с а* түсті (М.Әуезов, Көксерек). ә) *Орнынан ұшып түсті, құлады.* Осы жақында оның орнына отырған Керіскей ме, біреуі бар еді ғой, онысы да *т о ң қ а л а ң а с ы п т ы* (А.Хангелдин, Қараторғай). Енді ғана партияға мүшелікке өткелі отырғанда біреу-міреу үстінен арыз бере қойса, *т о ң қ а л а ң а с а д ы-а у* деп шошынды (Ж.Молдағалиев, Самал).

ТОҢҚАЛАҢДА= е т. с ө й л. **1.** ***Тоңқаңда.*** Бір қырындай басын көтеріп, одырая қараған нәресте бұрышқа қарап сырғи жөнелді, *т о ң қ а л а ң д а п* зытып барады (З.Асабаев, Ар соты). Серғазы аузын ашып үлгергенше болмады, кішкентай ғана қара ноқат *т о ң қ а л а ң д а п,* қою қараңғылыққа сүңгіп жоқ болды (Б.Тілегенов, Көктем.). **2.** *Бұкшие бүгілу, емпеңдеу.* Батырдың көз алдына жұқа еріні әжімдене бүріліп, жекеменшік «Жигулиине» *т о ң қ а л а ң д а й* еніп бара жатқан басбух елестеді (Д.Досжанов, Табалдырығың.). **3.** *Селкілдеп, солықтай қозғалу.* Аудан орталығынан шыққан машина будақтата тартып, *т о ң қ а л а ң д а п* зулап келеді (Е.Домбаев, Менің туыс.). Арттан әп-сәтте бір машина ойлы-қырлы жолда *т о ң қ а л а ң д а п* жанымыздан өте шықты (С.Досымов, Күз демі). **4.** *Домалау.* Арагідік *т о ң қ а л а ң д а п* безіп бара жатқан қаңбақтан басқа қыбыр еткен ештеңе байқалмайды (С.Балғабаев, Құм мен қызғалдақ). **5.** *Сүрініп-қабыну, еңкеңдеу.* Омар шығы бұзылмаған тың жүйеге түсті де *т о ң қ а л а ң д а п,* еңкеңдеп тартып барады (Ә.Тарази, Тас жарған).

ТОҢҚАЛАҢДАТ= е т. *Тоңқалаң асыру, домалата жапыру.* Жан алғыш секілденген темір аждаһаны *т о ң қ а л а ң д а т ы п,* аянбай басып барады (С.Асылбеков, Оттан. ыстық).

ТОҢҚАЛАҢДАУ *Тоңқалаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТОҢҚАЛАТ= е т. *Тоңқалаңдату.* Ұят болдыау деп ойлаған Тоқтарбай кәтір-күтір деген үн шығарып, қазақтың ескі ырдуан арбасы секілді *т о ң қ а л а т ы п* бара жатыр ед (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ТОҢҚАҢ е л і к. *Еңкең еткен қимылды бейнелейтін сөз.*

Тоңқаң етті [қақты]. *Еңкең етті, тоңқаңдады.* Ит тұра ұмтылды, анау арада бір-ақ секірім жер қалғанда *т о ң қ а ң е т і п* ініне кіріп кетті (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). – Қазір, қазір, – деп дедектеген Джон, соның өзінде *т о ң қ а ң қ а ғ ы п,* қақ жартысы жерде қалар, шашылмаған жері жоқ, – деп күңкілдеп, әрең беттеді майдан ашқан жеріне (Ғ.Оралбаев, Рауан).

ТОҢҚАҢДА= е т. *Еңкеңдеу.* Сайдан өткен арқарлар *т о ң қ а ң д а й* желіп, Қараүңгірдің қия беткейін нысанаға алып, көлденең тартып, ұзап барады (М.Мағауин, Ақша қар). Сонау отызыншы жылдары таршылық кезде қазанға жалындатып арпа қуырып, *т о ң қ а ң д а п* келі түйіп жатушы еді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер).

ТОҢҚАҢДАС= е т. *Тоңқаң-тоңқаң етісу, еңкеңдесу.* Не *т о ң қ а ң д а с ы п,* жата-жата ғап қарт ойнайды, не екеу-екеу боп гүжілдесіп кетеді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ТОҢҚАҢДАСУ *Тоңқаңдас етістігінің қимыл атауы.*

ТОҢҚАҢДАТ= е т. *Еңкеңдету.* Қарыстыр жағыңды, қарысып қалғыр! Жалғыз баланды Қошалақтың тауына *т о ң қ а ң д а т ы п* қойып, отыр солай (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ТОҢҚАҢДАУ *Тоңқаңда етістігінің қимыл атауы; еңкеңдеу, тоңқаң-тоңқаң ету.* Намазшамның артынан Құржаң-құржаң етеді. Жер ұшық берген кісідей, *Т о ң қ а н д а й* ма не етеді (Абай, Тол. жин.). Шыңғыс «нәфілімді өтеймін» деп, ертеден қара кешке жайнамаздан түспей, еңкеңдеу мен *т о ң қ а ң д а у д а н* дамыл алмайтын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТОҢҚАҢ-ТОҢҚАҢ е л і к. *Тоңқаңдаған қайталама қимылды бейнелейтін сөз.* Міне, сол кезде әр үйдің есігінің алдында шотпен, балтамен *т о ң-*

қ а ң-т о ң қ а ң етіп тал бұтап жатқан адамдар (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Жаман мәсек *т о ң-қ а ң-т о ң қ а ң* жортаңдап, арбаны қайта-қайта жұлқи береді (М.Гумеров, Шыңырау).

ТОҢҚАР= е т. с ө й л. *Төңкеру, қотару.* Дүкен біткеннің шөлмегін түгел *т о ң қ а р ы п,* тағы «Тайғаның» анда-санда арманнан бір шығатыны бар (Қ.Ысқақов, Қара орман).

ТОҢҚАРЫЛ= е т. с ө й л. *Төңкерілу, аударылу.* Анадай жерде манағы өзім көрген арба *т о ң қ а р ы л ы п* жатыр (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ТОҢҚАЮ *Тоңқай етістігінің қимыл атауы.*

ТОҢҚИ= е т. **1.** *Түп жағы жоғары көтеріле қисайып қалу, дүңкию.* Снаряд біздің қасымызға келіп жарылғалы жертөленің ішіне кіріп кеткен жоқ па екен деп, мен көзімді аштым, жоқ, өйтпепті, үй күзеткен итке ұқсап жатыр есік алдында *т о ң-қ и ы п* (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Бір жағына жамбастап *т о ң қ и ы п* қалған ағаш керуеттің алдында шешесі сорпаға нан кесіп отыр (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** *Жер сүзу, тоңқалаң асу.* Бастық бір қолын екі ете алмай аласұрып жүргенде *т о ң-қ и ы п* түспеңіз (М.Сүндетов, Қызыл ай).

ТОҢҚИТ= е т. **1.** *Дөңкиту.* Абайша сүңгимін – деп, саяз жерге етпетінен жата қалды да, артын *т о ң қ и т ы п,* мөңкіген тайдай екі аяғын шапшыта береді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Тауысып босату, төңкеру.* Екі «батыр» үйге кірісімен-ақ жаңғырта сөйлей жөнелді, бірнеше «жартыбай» құтысын *т о ң қ и т ы п* келген секілді (Ғ.Сланов, Замана.).

ТОҢҚИТУ *Тоңқит етістігінің қимыл атауы.*

ТОҢҚИЮ *Тоңқи етістігінің қимыл атауы.*

ТОҢҚ-ТОҢҚ е л і к. *Дүңкілдеген, тоңқылдаған дыбысты бейнелейтін сөз.*

Тоңқ-тоңқ етті. а) *Солқ-солқ, зірк-зірк қозғалды.* Арық кежір аттың *т о ң қ-т о ң қ е т к е н* желісі келі түйгенмен бірдей, ішек-қарыңды үзіп жібере жаздайды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Астындағы арбиған биік жалқау шабдар аты *т о ң қ-т о ң қ е т і п* өнімсіз бүлкілдеп, ішін ауыртқан соң аяңға түсірген (С.Жүнісов, Ақан сері). ә) *Дүңк-дүңк сөйледі.* Өңгеге өнеге көрсететін орденді азаматымыздың сыңайы мынау, «бармаймын, қойшы әрі!» деп *т о ң қ-т о ң қ е т е д і* (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Әңгіме қызығына елігіп, *т о ң қ-т о ң қ* желген әлгі «мықтыларды» көріп, айызы қанатын («Мәдениет және тұрмыс»).

ТОҢҚУ *Тоңқы етістігінің қимыл атауы.*

ТОҢҚЫ= е т. *Басын жерге салып, артқы екі аяғымен ауа теуіп мөңку, тулау (жылқы, есек туралы).* Ауылға жақын келген соң, Жылдамырақ жүрем деп, Далиып қойшы құлады. *Т о ң қ ы п* кетіп есегі, Тақымынан шығады (Бабалар сөзі). Бір мәрте тіпті кіржің етіп, күреңге тісін ақситып, құлағын жымитып тістемекші де болды, тұра қалып артқы екі аяғын арбаңдатып *т о ң қ ы п* та көрді (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ТОҢҚЫЛ з а т. *Іші қуыс нәрсені дүңкілдетіп, тоқылдатып ұрғаннан шығатын дыбыс.* – Охо-хо-хой, Ақ-ай,– деп, Орай күлген болып еді, онысы дені дұрыс күлкіден гөрі барабанның *т о ң қ ы л ы н а* ұқсап кетті (М.Хасенов, Нартәуекел).

ТОҢҚЫЛДА= е т. **1.** *Тоңқ-тоңқ еткен дыбыс шығарып, қозғалу.* Жолы нашар далада *т о ң қ ы л д а ғ а н* арбамен күнұзақ жүріп шаршаңқыраған шақта, жазық даланың әлдеқайдағы тасасынан аспанға шаншыла шыққан көк түтін көрінді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жердің жарықшағы, кедір-бұдыры көп екен, арбамыз *т о ң қ ы л д а п* кетті (Н.Ғабдуллин, Өмір.). **2.** а у ы с. *Кейіңкіреп бұртыңдау, өкпе білдіру.* Молданың үстінен арыз жазамын деп Тойболды біраз *т о ң қ ы л д а п* еді, шалдар тыйып тастады (Д.Досжанов, Кісі.). – Мен жылқы баласының жалына жармаспай өтуім әжеп емес қой, – деп *т о ң қ ы л д а й д ы* (С.Бердіқұлов, Үшінші.).

ТОҢҚЫЛДАҚ с ы н. **1.** *Тоңқ-тоңқ еткізетін, кедір-бұдыр. Т о ң қ ы л д а қ* жол да мазаны алып болды; Аман мұның бәрін де елең еткен жоқ, бар ынтызары ауылда болып келеді (Ә. Қалмырзаев, Қарлығаш). Жайлаудан ауылға дейін сегіз-ақ шақырым жер, бірақ жақын да болса алыс жол, бірде тегіс, бірде *т о ң қ ы л д а қ* (Ж. Мусин, Ақ алаң). **2.** а у ы с. *Дүңк етпе, ұрысқақ.* Деректер бойынша тоғыз *т о ң қ ы л д а қ,* «тоғыз есуас» немесе «тоғыз ақымақ» деген ұғыммен бірдей (Ә.Нұрмағамбетов, Бес жүз бес сөз). Ол да түйедей болып, қит еткеннен көңілі қабынып шыға келетін *т о ң қ ы л д а қ т ы ң* бірі еді (Ә.Сараев, Алтын арал).

ТОҢҚЫЛДАС= е т. *Ұрысып-керісу.* Одан гөрі күнде *т о ң қ ы л д а с ы п,* мың келісіп, мың керіскен мына екеуі бақытты (Т.Жұртбаев, Жер бесік).

ТОҢҚЫЛДАТ= е т. *Тоңқ-тоңқ еткен дыбыс шығарту.*

ТОҢҚЫЛДАТУ *Тоңқылдат етістігінің қимыл атауы.*

ТОҢҚЫЛДАУ *Тоңқылда етістігінің қимыл атауы.* Соған арбалар *т о ң қ ы л д а у ғ а* айналғанда, ұшып кету хаупі туған Шыңғыс пен Драгомиров бірін-бірі құшақтай алды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТОҢМАЙ з а т. *Ерітіп қатырылған ішмай.* Жүрек түбін *т о ң м а й* еріткендей ерекше жылылық меңдеп, сәл діріл, сәл өрекпу сезіліп, сергіте түсті (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Сыртқы ісікті ыдырату үшін ешкінің *т о ң м а й ы н* сіңірген кенепті күніне екі-үш рет ауыстыра орай берді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТОҢМОЙЫН с ы н. **1.** *Өз айтқанынан басқаға көнбейтін бірбет, қыңыр.* Іштен келген *т о ң м о й ы н,* надан халық, Бұл жұртты ойран қылмай ма төбеленіп!.. Осы күнде мағлұм сұрасаңыз, Талай жанның тастап жүр басын кесіп (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Бірбет, қыңыр адам (кісі).* – Е, әйел за-

тының бағасын малмен өлшейтін *т о ң м о й ы н д а р* не демейді– деп Қайнекеш қабағын шытты (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** *Дүлей, мейірімсіз, қатал.* Қара жерді қақ айырып тіліп алып *т о ң м о й ы н* тасқынға тастай берді (Ш.Дәрмағамбетов, Арал арайы).

ТОҢМОЙЫНДАУ с ы н. *Қыңырлау, тәкапparлау.* Ахметовтың мінезі *т о ң м о й ы н д а у* екені анықталды. Содан соң Ахметовты оңаша шығарып алдым (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Ғабең-Ғабит Мүсірепов айтқандай, біз бұған *т о ң м о й ы н д а у м ы з* (Б.Сарбалаев, Қызыл алма).

ТОҢМОЙЫНДЫҚ з а т. *Қыңырлық. Т о ң м о й ы н д ы қ* теріс нәрсе, – деген дауыстар шығып, кейбіреулер үнсіз басын шайқап, Петр бригадирге қарай берді (Ә.Ибрагимов, Нағыз қайнар).

ТОҢМОЙЫНДЫЛЫҚ з а т. *Қыңырлық, қасарыспалық.* Қашанда өз дегенім дейтін, бірбеткей, әлі де болса *т о ң м о й ы н д ы л ы ғ ы* бар Қаматай жалғыз қызы туғанда тумысында алғаш рет жөн сөзге қонақ беріп, Зинаның дегеніне көнді. Қыздың атын – Гауһар қойды (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара).

ТОҢТАНУ з а т. г е о л. *Тоңазыған жер қыртысын зерттейтін геология ғылымдарының саласы.* М.М.Смугин, Н.А.Цытович, Н.Н.Тостихин, А.В.Львов т.б. көптеген тоңтанушы бұрынғы одақ ғалымдарының еңбегі арқасында көп жыл тоңазыған грунттар туралы ілім – *т о ң т а н у* (геокриология) геологиялық ғылымдардың жаңа тармағына айналады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТОҢ-ТЕРІС с ы н. с ө й л. ***Тоң-торыс***. Мәкең ұлға өкпелеп, бір жыл *т о ң-т е р і с* жүрген болды. «Ата-бабаң ғұмыр кешкен далаңнан безейін дедің бе? Әкем деп сақалымды сыйласаң ауылға қайт» (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр). Өз қолы өзіне жеткен кезде туғаныңның өзі *т о ң-т е р і с* қарайды, басқадан не үміт, не қайыр (М.Есламғалиев, Екінші.).

ТОҢ-ТЕРІСКЕЙ с ы н. *Суық, ызғарлы.* Бірақ сол ерте шыққан көктемнің соңы, әрқашан кездейсоқ суыққа, *т о ң-т е р і с к е й* желге, үшқынұшқын қарға ауысатыны бар еді (Р.Сейсенбаев, Сағынтып жет.).

ТОҢТЕРІСТІК з а т. *Томаға-тұйықтық.* Ендеше жауап бергісі жоқ. Мұндай *т о ң т е р і с т і к т е н* Пірәлі ішін тартады (Т.Дәуренбеков, Таң атып.).

ТОҢ-ТОРАЗ с ы н. ж е р г. *Бірде суық, бірде жылы деген мағынада.* Жарқын жаздан бел кеткен, Кірпияз күз *т о ң-т о р а з.* Түгі түгел төңірекпен Жасыл бояу дүрдеараз (Н.Бегалиев, Жиде.).

ТОҢ-ТОРЫС с ы н. *Тымырайып қатып қалған, томаға-тұйық, қыңыр.* Тәкежанның Әзімбайы өзінің көп арам есеп, айла-тәсілін, сырты суық *т о ң-т о р ы с* мінездерін осы Есентайдан оқитын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қандай ренжігенде де Дәулеттің қайтымы жылдамдығын білетін, үш-төрт күн *т о ң-т о р ы с* жүрсе де, бір сағатта өзі жұғысып, ерке бала мінезі ұстап кететін (М.Сүндетов, Құмда.).

Тоң-торыс кетті. *Қырын қабақ, ерсі мінез көрсетті.* – Жөнімде жұмысыңыз болмасын, өз жөніңізді біліңіз, – деп Маржанкүл әдейі *т о ң-т о р ы с к е т т і* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

ТОҢ-ТҰРЫС с ы н. ж е р г. ***Тоң-торыс***. Жапа-тармағай жым болып томсарып, *т о ң-т ұ р ы с* отырған жандарға әншінің әні де сондай әсер береді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОҢУ *Тоң етістігінің қимыл атауы.* Мен егерде сенің әйелің болсам, ыстығыңа күйіп, суығыңа *т о ң у ғ а* ант қылып, ырза болар едім (С.Сейфуллин, Шығ.). Алқынған кездегі ет қызу басыла сала *т о ң у* одан да үдей түседі (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме.).

ТОҢШОТ з а т. ж е р г. *Жер қазатын кішкене шот, тесе.*

ТОҢЫЗАҚ з а т. ж е р г. *Тоң, сыз, ыза. Т о ң ы з а қ* тоқсан метрлік Жерастын кеткен тереңдеп. Бағынтып жөнге келтірдік Қатса да мұз боп шеменде (Ж.Тоғашев, Жайсаң жаз).

ТОҢЫП-ЖАУРА= е т. *Тоңу, суыққа ұрыну, жаурау.* Көп ұзамай, Әбен атай *т о ң ы п-ж а у р а п* оралды. Боран құтырған қаншықтан бетер, ештеңе іздеп, бағдарлап болар емес (Н.Сералиев, Қаңтар).

ТОҢЫП-ШАРША= е т. *Жаурау, болдыру.* Жаманкүл да *т о ң ы п-ш а р ш а п* жұмыстан келдім деп бір ауыз үн қатқан жоқ, пешке жылына бастады (Е.Бекенов, Дала қоңырауы).

ТОҢЫРАЙ= е т. **1.** *Тымырайып қатулану, үндемей бұртию.* – Е-е, байғұс, ... арты қайырлы болсын! – дей салды Ұлмекен, Жексен үндемей біраз *т о ң ы р а й ы п* тұрды (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.). Өз ниетін елпілдеп қостай қоймаған жездесіне Құлжабай қатты өкпеледі, екі-үш күн бойы *т о ң ы р а й ы п,* қырын қарап жүрді (Е.Мырзахметов, Медет). **2.** *Дөңкию.* Жоқ, жоқ, ана бір *т о ң ы р а й ы п* тұрған мал (У.Қыдырханов, Таң нұры).

ТОҢЫРАЙЫҢҚЫ с ы н. ж е р г. *Кісіге жанасымы жоқ, сырдаң(адам).* Бұлар *т о ң ы р а й ы ң қ ы* жандар көрінеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОҢЫРАЙЫС= е т. *Қатуланысу, араз болысу, қырын қабақ болысу.* Қопа мен Қаршығалы сияқты қоныстарды Бөкеншіге жігітектен алып бергеннен бері күн сайын тату ағайын *т о ң ы р а й ы с ы п* барады (М.Әуезов, Абай жолы).

ТОҢЫРАЙЫСУ *Тоңырайыс етістігінің қимыл атауы.*

ТОҢЫРАҢДА= е т. **1.** *Әкіреңдеу, қоқаңдау.* Мен – Айбас, сен Қодарсың, жаңа көрдік, *Т о ң ы р а ң д а ғ а н* сөзіңнен тамам өлдік. Сізді білмей ауылға барып едік Қандай жаза қыласың, міне келдік (Қозы Көрпеш.). **2.** *Өкіреңдеу, қомпаңдау.* Миша, тоңқалаң ас, – десең болды, *т о ң ы р а ң-*

д а п келіп, кәдуелгідей тоңқалаң асады (Т.Жақыпбайұлы, Лашын).

ТОҢЫРАЮ *Тоңырай етістігінің қимыл атауы.*

ТОҢЫРТҚА з а т. ж е р г. к ә с. *Тоғанға жиналған суды сыртқа ағызып жіберуге арналған түтік.*

ТОП[1] з а т. **1.** *Бірнеше адамның, малдың, т.б. заттардың басы қосылған шағын жиыны.* Қобыз бен домбыра алып *т о п т а* сарнап, Мақтау өлең айтыпты әркімге арнап. Әр елден өлеңменен қайыр тілеп, Кетірген сөз кәдірін жұртты шарлап (Абай, Тол. жин.). Ол тынымсыз болған сайын Бақтығұл *т о б ы* бұрынғы адал, тыныш еңбектен айырыла берді (М.Әуезов, Қараш.). **2.** қ о ғ.-ә л. *Қоғамдағы өндірістік тәсілдерге сәйкес пайда болатын әлеуметтік жік.* Қазақстанның шаруашылығы мен саяси құрылысындағы өзгерістер жеке әлеуметтік *т о п т а р д ы ң* құрылымын да өзгерте бастады (ҚазССР тарихы). Қашғария халқының жекелеген елдері мен *т о п т а р ы н ы ң* этнографиялық ерекшеліктерінің себептерін олардың бір-бірінің артықшылығынан, сословиелік және әлеуметтік әр тектілігінен деп білді (Д.Дулатова, Шоқан.). **3.** *Бір мүдде топтастырған адамдар.* Ал Кеңестің жұмысына Парламент депутаттары, орталық атқарушы органдардың жетекшілері, Президент Әкімшілігінің жауапты қызметкерлері, саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстардың, үкіметтік емес ұйымдар мен діни конфессиялардың жетекшілері қатысатынын ескерер болсақ, мұнда жасалған ұсыныстардың бәрі де қоғамдағы белгілі бір *т о п т а р д ы ң* ойында жүрген екенін жоққа шығаруға болмас («Егемен Қазақстан»). **4.** п е д. *Әлеуметтік тұтастықтан белгілі бір нышанадары негізінде бөлінетін адамдардың шектеулі шамадағы қауымдастығы. Т о п т ы* мөлшері бойынша саралау: үлкен, шағын, кіші топтар (диада, триада) деп бөлу кең тараған (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Террористік топ. *Лаңкестік топ.* Мәскеу қаласында Америкадағы Айдахо және Пуллман, Вашингтон штаттарында әрекет ететін *т е р р о р и с т і к т о п т а р м е н* байланысы бар деген күдікпен екінші адам ұсталды («Алматы ақшамы»).

Тобын жазбады. *Шашау шықпады, шашырамады.* Отыз бірінші мамыр күн Калка өзенінде *т о б ы н ж а з б а й* қарсы атой берген моңғол әскеріне бұлар бас қосып қарсы шығатын мүмкіндіктері болмаған (І.Есенберлин, Алмас.). Сол бүркасын үстінде кішігірім қаладай, белгілі бір тәртіппен *т о б ы м ы з д ы ж а з б а с т а н* шоғырлана жүзіп келеміз (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

Топ болып шешім қабылдау. п е д. *Топтың барлық мүшелері үшін ортақ міндетті орындау кезінде өзара ақпарат алмасу жағдайында топ жүзеге асыратын баламалардың бірін таңдау. Т о п б о л ы п ш е ш і м қ а б ы л д а у* рәсімі топтық пікірталастағыдан өзгеше болады, топ мүшелері пікірлерінің міндетті түрде үйлестірілуін көздейді, ал топтық пікірталас болса, ол, әдетте, топ болып шешім қабылдаудың алдындағы кезең деп қарастырылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Топ жарған [топтан озған]. *Суырыла шығатын жүйрік (шешен, дiлмар).* Кедейден де талай *т о п ж а р ғ а н* шешен, қол бастаған батыр, ел ұстаған билер шыққан, – деді жылпос Жақып (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Топ жарды [топтан озды]. *Жұрттан асты, елден ерек шықты.* Жасынан *т о п т ы ж а р ы п* сері жүрген, Жүлде алып әнші, ақын серігімен, Күресте құдіретті Сымекеңді, Кереку, Баянауыл бәрі білген (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Топ жасады [жиды, құрды]. *Ниеттес, пікірлес, жақтас кісілерді ұйымдастырды, шоғырлады деген мағынада.* Сырттансынбақ, қусынбақ, өршеленбек,Сыбырменен *т о п ж а с а п* бөлек-бөлек, Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ, Өзімен-өзі бір күн болмай ма әлек? (Абай, Тол. жин.).

Топқа салды. *Көптің талқысына түсірді.*

Топқа түсті. *Дау-шарға араласты.* Олжабек осы жасқа келгенше *т о п қ а т ү с к е н,* сөзге ерген пенде емес (Ғ.Мұстафин, Шығанақ).

Топ маркері з а т. и н ф. <ағыл. group mark> *Мәліметтер тобының басын немесе соңын көрсететін шартбелгі.*

Топтан торай шалдырмас [бермейтін]. *Дес бермейтін өрен жүйрік деген мағынада.* Аталы сөз айта алсаң ардақтысың *Т о п т а н т о р а й ш а л д ы р м а й* ілімменен (Мәделі). Келсе де тоқсан ақын *т о р а й б е р м е й*, Мен дағы озып жүрдім ықылымнан. Ер Дәуіт жеті жаста иектеген, Жасынның суын ішіп құдығынан (Кемпірбай Бөгембайұлы).

Топты жан. *Бір топ адам.* Бұрынғы тірліктері *т о п т ы ж а н н ы ң* күнкөрісіне жетпеді; үй-ішіне тағы да үш бала қосылған (А.Нұрманов, Дала қыраны). Бұл жұмысынан оралған кездері бір үйдегі үш бастың өзі *т о п т ы ж а н д а й* дуылдасып отыратын (Ә.Ибрагимов, Ақпейіл).

Шаршы топ. *Дүйім жұрт, күллі халайық.* Жаман Сатыбалды тобына қарай жүре бергенде *ш а р ш ы т о п т ы ң* күншығыс жағынан қара жорға атқа мінген бір қара жігіт келіп Жаманды қамшымен тартып-тартып жіберді (С.Талжанов, Ұлдай.).

Ықпалды топ. *Халық арасында беделі бар топ.* Жеке тұлғаларға, *ы қ п а л д ы т о п т а р г а* бейімділіктің иісі де сезілмеуге тиіс («Қаз. әдеб.»).

ТОП[2] з а т. к ө н е. *Зеңбірек.* Он мың әскер аттанып, Үш жүз алпыс *т о п* алып, Зеңбірекке оқ салып, Жүрген жерін тазартып (Қамбар батыр).

ТОПАДАЙ с ы н. ***Топайдай.*** Жұбай айтты Арқалық сен бір ер деп, Дүбірлі жау алатын найзакер деп. *Т о п а д а й* жол тоқ екен, толқын да жоқ. Ат салып енді Ертістен өтіп көр деп (Батырлар жыры).

ТОПАЗ [грек. topazos] з а т. х и м. *Силикаттар класының минералы.* Бериллий, *т о п а з,* турмалин сияқты өте әдемі түске боялған тастардың саны өте көп («Білім және еңбек»). *Т о п а з д ы ң* түссіз мөлдір және бояуы әдемі кристалдары 2–3 класты асыл тастар ретінде зергерлік бұйымдар жасауда қолданылады (ҚҰЭ).

ТОПАЙ[1] з а т. **1.** *Жылқының бақайшақ сүйегі.* Сар даланың қазағы аттары, жұмыртұяқ қысқа *т о п а й ы* құмға көп кіріп ауырлай ма, кім білсін, құмды жерде мандып шаппаған (F.Нұрпейісов, Аңшы.). Кенет алдыңғы *т о п а й ы* майысып, артқы сирағы серіппедей бүгіле берді де сақ етті (Д.Досжанов, Тұлпар.). **2.** *Сиыр малының асығы.* Бүрсеңдеп үйден шыға алмайтын киімсіз балалар жыртық етігін сумен малшып, ана бір қары кеткен алаңқыда асыр салып, *т о п а й* ойнап жатыр (Б.Майлин, Азамат.). Доп қуып, *т о п а й* атып, асық ойнап, балалық базарында өткізген күндеріңізді былай қойып, әңгімені есейген шағыңыздан бастасаңыз жақсы болар еді (С.Мәуленов, Шыңда.). **3.** ж е р г. *Түйе асығы.* Адай әйелі түйе асығын *т о п а й* деп атайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Байшора мені *т о п а й м е н* ұрып басымды жарды (Ж.Тілеков, От кешу).

Можан топай. *Еш нәрсеге мән бермейтін жуас, момын.* — Қайтесің сол байғұсты шырылдата берін, ол бір жүрген *м о ж а н т о п а й* емес пе? (Ауызекі).

Топай құлақ. ж е р г. *Жұмырлау құлақ. Т о п а й қ ұ л а қ* жылқы көбіне міниС көлігі болып есептеледі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Топай торы. *Күнделікті жұмысқа жегілген шаруа аты.* Өмірдің куәсіндей қарттар бар ма? Бірі үшін бәрі күйген салттар бар ма? Біздің жалын жастықты алып қашқан *Т о п а й т о р ы,* қарт күрең аттар бар ма? (М.Мақатаев, Шығ.).

ТОПАЙ[2] з а т. ж е р г. *Мал жатқан жерден ойып алынатын тезек.* Қысқа қарсы *т о п а й* жағамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОПАЙ[3] с ы н. ж е р г. ***Топас.*** Жаңаша әріпті танымаймын, оған *т о п а й л а у м ы н* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОПАЙДАЙ ү с т. **1.** *Жұдырықтай, білеудей.* Екі көзі жылай-жылай *т о п а й д а й* боп ісіп кеткен (Б.Тілегенов, Аққайнар). **2.** *Асықтай.* Шілдерді шетінен *т о п а й д а й* түсіріп жүрген қаршыға да, ителгі де, лашын да емес, ақ үкі – деп, Әбекең жымия күлді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ТОПАЛ с ы н. *Қысқа, кертік, тоқал.* Су бетіне пыр етіп шыға *т о п а л* тұмсықты нұсқайды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Топал бұзау. к ә с. *Екі-үш айдың ішінде мүйізі шықпаған бұзау.*

Топал қой. к ә с. *Мүйізі жоқ қой.*

Топал сиыр. к ә с. *Жаратылысынан мүйіз шықпаған сиыр, тоқал сиыр.*

ТОПАЛАҢ з а т. **1.** *Қой малына жаппай тиетін жұқпалы кесел, індет.* Адамда күйдіргі, малда жамандат, қараталақ, *т о п а л а ң* деген жұқпалы аурулардың құрты бір болады (М.Дулатов, Шығ.). Өте зілді, жұқпалы лаңды әртүрлі айтады: қойда – *т о п а л а ң* (оңтүстік жақта), қозыда ұшпа, ешкіде – шешек, жылқыда – жаман (жамандат, талақ), сиырда – қара талақ (қарасан ошақ), түйеде – ақшелек (қара без) (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.). **2.** а у ы с. *Үрейі ұшып, әбігерге түскен астан-кестен дүрлігіс.* Айтпақшы Сейіт қайда? Жаңағы бір *т о п а л а ң д а* қосақ арасында босқа кетіп қалмады ма екен ол бала! (Р.Райымқұлов, Болат.). Бір кезде *т о п а л а ң* майданды жарып өтіп, Түркістан шегін күзетіп тұрған Герман, Абыстыриа салдаттарына келіп тиді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Топалаң болды. *Опыр-топыр болды, быт-шыты шықты.* Бұл патшалар қашан тыныш жүрген, Насыр-Шах пен Фарақ арасында соғыс болып, бірін-бірі тұтқынға алып, *т о п а л а ң б о л д ы* да кетті (Мың бір түн). Жынданбай жанды қазақ тұра ала ма, Деп тұрып: «Тоқта, тоқта», «Шаппа, шаппа» *Т о п а л а ң б о л м а у ш ы* ма едің тұра-бара (І.Жансүгіров, Шығ.).

Топалаңға салды. *Ойран-топырға қосып жіберді.* Бұл сөздеріңізді хан я ханның уәзірлері естісе, мынау болып жатқан *т о п а л а ң ғ а с а л ы п* жібереді (Қазақ ертег.).

Топалаң келгір [тигір] қ а р ғ. *Қырғын тигір, жайрағыр*! – Уу-уh, *т о п а л а ң к е л г і р-а й,* езіп кетті-ау! – деп ол сүйретіле созылып құлап түсті (А.Мекебаев, Аңызақ.). Әй, жүгермек, қайтар ана *т о п а л а ң к е л г і р л е р д і* (Қаз. тілі фразеол. сөздігі). Бұл дерт ертеде қой малына қырғидай тиіп қырып кететін де, халықты күйзеліске ұшыратып отыратын. Қазақтың *т о п а л а ң т и г і р* деген қарғысы осыдан қалған (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Топалаң келді. *Ел ішінде лаң таралды, мал қырылып қалды.*

Топалаң тигендей [тиген қойдай] етті [қылды]. *Қырып салды, быт-шыт қылды.* Өзің немістерді *т о п а л а ң т и г е н д е й-а қ е т к е н* екенсің – деді (Б.Момышұлы, Офицер.). *Т о п а л а ң т и г е н қ о й д а й г ы п,* Көрсетті жауға көрімді. Аты айтылған мергендер Батырға әкеп тапсырды Солдаттан түскен қаруды (О.Шипин, Дастан.).

Топалаң тиді. *Бірден ауыр тиді, жеделдетіп, жиілетіп, топылдатып қырып салды.* Алды *т о п а л а ң т и г е н д е й* қырылып, арты көтерем болып жатыр (Ж.Мусин, Ақ алаң).

Топалаңы шықты. *Опыр-топыр қырғын болды.* Он мың әскер таң атқанша *т о п а л а ң ы ш ы ғ ы п,* бірін-бірі қырумен болды да, таң ата түріктер қашты (Мың бір түн).

ТОПАЛАҢДА= е т. *Топырлау.* Бір үйге *т о п а л а ң д а п* кіре берді Енді-енді бергенінде таң жарықты (Е.Ибраhим, Махаббат теңізі).

ТОПАЛАҢДАЙ ү с т. *Топалаң тигендей.* Ел дейтін ел қалды ма бұл күні, ақтарыңның өзі-ақ

т о п а л а ң д а й қуырып барады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ТОПАЛАҢДАТ= е т. *Топалаңға ұшырау.* Бұл қойлар ақ сүйек боп, жұтатқан қысты да қыстырмайды, *т о п а л а ң д а т ы п* ауырмайды да, қасқыр жесе де өлмейді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ала топалаңдатты. *Бөрі тигендей қылды.*

ТОПАН[1] з а т. **1.** *Бастырылған астық дәнінің қауызы, майдаланған, шөп-шары араласқан қалдығы.* Тау боп үйіліп қалған *т о п а н д ы* қайта ұшырғанда бес кило дән түсіпті (О.Бөкеев, Үркер.). – *Т о п а н* араласқан астығыңды қоймаға сақтай алмаймын, – деп Исмайыл шіренеді (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). **2.** ж е р г. *Егінді бастырғаннан соң шыққан сабан.* Егіннің *т о п а н ы м е н* үйдің төбесін жабады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Кейде мәкин дейді. Кірпіш басуға біраз *т о п а н* әкелмесе болмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** *Бұрқыраған қар, топырақ, күл; шаң-тозаң, көң-қоқыс.* Қар *т о п а н ы* қаптады, біз топанның ортасында қалдық (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОПАН[2] з а т. *Жер бетін басқан тасқын су, сел.* Төңірегін көзімен шалған кісіге дүние жүзін *т о п а н* басып бара жатқандай әсер пайда болар-лық еді (С.Мұқанов, Шығ.). Биыл ерте көктеп, қанат жайған шеңгел мен жыңғыл ақтарылған *т о п а н н ы ң* астында сүметіліп, бүрсең-бүрсең етеді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Мұз топаны. *Сең, мұзды тасқын, сел.* Алысқан мыңмен жалғыз неткен қайрат Мойымай *м ұ з т о п а н д а* жүзген жалау (І.Жансүгіров, Шығ.).

Топан су. м и ф. а) *Діни аңыздардан белгілі Нұқ пайғамбар (г.с.) заманында болған, адамзат баласына қырғын әкелген жойқын су апаты; діни наным бойынша бүкіл жер бетін басатын әлемдік су тасқыны [Ескі діни ұғым бойынша «жер жүзін сел басу» мағынасында айтылады].* Әне, *т о п а н с у ы* дүние жүзін қаптап, сыр әлемді ағызып, жердің жеті қабат астына түсірген (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі). ә) с у ш а р. *Жер асты суы деңгейінің күрт көтерілуінен немесе өзен-көлдер суының (әсіресе көктем – жаз айларында) арнасынан асып кетуінің салдарынан болатын табиғи құбылыс.* б) *Өзеннің, көлдің немесе теңіздің су деңгейінің көтерілуі салдарынан аумақты су басу.* Су деңгейінің көтерілуі өзен алабындағы қардың немесе мұздықтардың еруінен, жауын-шашынның мол жаууынан, мұзбөгет, желбөгет құбылысынан және т.б. туындайды. *Т о п а н с у* дүниежүзінің көптеген өзендерінде болып тұрады (Қаз. тілі термин. Су.).

ТОПАН[3] з а т. **1.** *Көлем, бір нәрсенің қарамы.* Аз өмірде ойын-қырын көрдім жер, Сен өзің арғы үлкен атаңа тартыпсың-ау! – деді разы болған пішінмен, – қол-аяғың серейген, *т о п а н ы ң* молдау көрінеді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **2.** а у ы с. *Сөз тасқыны деген мағынада.* Бір үзілістен кейін жұртшылық бірінен соң бірі мінбеге шығып алып сөз *т о п а н ы н* ағыта түсті (А.Байтанаев, Дала сыры).

ТОПАН[4] з а т. ж е р г. *Тезектің ұсағы, ұгіндісі. Т о п а н д ы* малдың астына саламыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОПАНДА[1]**=** е т. *Майда шөп-шардан ажырату.* Анау үйіп қойғандарды *т о п а н д а п,* өз алдына қаптау керек (Ауызекі).

ТОПАНДА[2]**=** е т. **1.** *Ағыл-тегіл төгілу, селдеу.* Қара бұлтты қара аспанды тәрік етіп, Найзағай боп сену керек жарқ етіп. Кету керек көк нөсердей *т о п а н д а п,* Қара жерді несібеге қарқ етіп (С.Мәуленов, Рауан). **2.** а у ы с. *Молаю, көбею. Т о п а н д а п* бәсекемен ел дәулеті Айгүлден жолдама алып ағылады (Н.Шәкенов, Толқын.). **3.** *Көлемді етіп қарбыту, молынан алу.* Алғадағы тасты *т о п а н д а п* сындыратын карьерге қара жұмысшы болып орналасты (Жинақ). Нанды *т о п а н д а п,* сары майға малшылап соғып жатыр (М.Абдрахманов, Көктем лебі).

ТОПАНДАЙ үс т. *Топан тәрізді, топанша.* Ләйлі саусақтарының нажағайша ойнағанын, *т о п а н д а й* құйылған дыбыс тасқындарынан аса нәзік әуендердің жарыққа, кеңістікке сұранып тұрғанын байқады (Ә.Тәжібаев, Әңгім.). Қара жолдың тозаңын *т о п а н д а й* суырып, аспанда құйындатып ойнақ салатын, кеңестікте үнемі мұнартқан топырақ жауыны ғана тұратын кез де сол кез (Р.Райымқұлов, Жасыл белес).

ТОПАНДАН= е т. *Шөп-шарға, көң-қоқысқа айналу.* Шарбақ көптен бері жаңа орынға ауыстырылмай, іші *т о п а н д а н а* бастап еді (Бал дәурен).

ТОПАНДАТ= е т. *Селдету, нөсерлету.* Дүлей ашуды бұрқатып, *т о п а н д а т ы п* жібермей солай тежейін дегені (И.Жақанов, Махаббат вальсі).

ТОПАНДАТУ *Топандат етістігінің қимыл атауы.*

ТОПАНДАУ *Топанда етістігінің қимыл атауы.*

ТОПАНДЫ с ы н. *Лайлы, ботана.* Аспан қабағы бір түнеріп, бір жадырап тұрады да, кенет қарасұр бұлттар бейне бір *т о п а н д ы* толқын тәрізді ақтарыла, есіле жөңкіп, аспан күмбезін түгел қаптап алады (Ә.Сәрсенбаев, Батыр. ізі).

ТОПАНСЫЗ с ы н. *Таза, топаны жоқ.* Мұның өзі егінді бастырғанда жұмысты жеңілдетеді, тарының масағы тез үгіліп *т о п а н с ы з,* таза дән алынады (Х.Мұстафин, Ақ тары.).

ТОПАНША[1] з а т. ж е р г. *250 грамдық тас шай.* Сатушы бір қолға бір *т о п а н ш а* шайдан беріп жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОПАНША[2] үс т. *Селдей, топан судай.* Әйтіп-бүйткенше, сары тұқым Азияны *т о п а н ш а* қаптап баса берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жәкеңде де бар, екпінді, лепті өлеңдер үлкен бір жорықтың шабуылындай мұнда да *т о п а н ш а* ақтарылып, дауылдай бұрқырап, заман сипатын баяндап жатады (Т.Сыдықов, Толған. тағдыр.).

ТОПАР[1] з а т. к ө н е. *Топ, жиын.* Бірақ ол бұл далада кімге қарсы топ жиып, *т о п а р* сайлап, көтеріліс жасауға керек екенін ұқпады (М.Жұмағұлов, Қыран.). Сол бір *т о п а р* қолдардың ұзын-ырғасы қанша болғанын жүк артқан түйелердің санына қарап санайды (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ТОПАР[2]**: топар аяқ**. ж е р г. *Қойдың тұяқ ауруы.*

ТОПАР[3]**: топар болды.** ж е р г. *Өтпей қалды (балта туралы).* Қостапияр, балтаң *т о п а р б о л ы п* қалыпты ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОПАРАЛ з а т. г е о г р. [итал. arcipelago] **1.** *Бір-біріне жақын орналасқан аралдар тобы.* Бір *т о п а р а л ғ а* кіретін аралдардың шығу тегі мен геологиялық құрылысы ұқсас (негізі ортақ) болып келеді. Осыған байланысты *т о п а р а л д ы* құрлықтық (Жаңа Жер, Канаданың Арктик. аралдары), маржандық (Маршал аралдары) және жанартаулық (Гавай аралдары) деп бөледі (ҚҰЭ). **2.** *Әгей теңізі аралдарының барлық жиынтығының сирек қолданылатын атауы.*

ТОПАРАЛЫҚ с ы н. *Топтар арасындағы.* Мұнда *т о п а р а л ы қ* гибридтендіруге көбірек мән беріледі, өйткені ол едәуір қысқа уақыттың ішінде еліміздің оңтүстік аудандары үшін де, орталық өңірі үшін де көптеген жаңа сорттар шығаруға мүмкіндік береді (Ш.Хабибуллин, Алхоры.).

ТОПАС с ы н. **1.** *Ой-өрісі нашар, надан, ақымақ, кеще.* Қазанат қамшы тигізбейді, Азамат жоғын білгізбейді. *Т о п а с т а р* тойғанға мәз, Түбін ойлар адамдар аз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Төрдегі өңшең отырған Топырыш, *т о п а с*, күшіген, Жау айбынбас күшінен, Ел түңілген ісінен (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Қайырымсыз, тас жүрек.* Қаншама *т о п а с*, тас бауыр болса да жақсылыққа жібімейтін адам жоқ (Ө.Қанахин, Жүрек.). **3.** *Тозық, мүжілген.* Тұяғың тозып, *т о п а с* боп, китіңдеумен қалдың ба? (С.Бегалин, Сахара.). **4.** *Шорқақ, икемсіз, қабілетсіз.* Атақты жаратылыс ғалымы Линей өсімдік аттарын жаттауға шебер болған да, шет тілдерді үйренуге тым-ақ *т о п а с* болыпты (М.Жұмабаев, Шығ.). **5.** *Дөрекі, тұрпайы, сөзі түйеден түскендей.* Білмейді французша байдың өзі, Наданның тіпті *т о п а с* келер сөзі. Марияны тілмаш қып жігітке айтты: «Жүрмесін қызымда боп екі көзі» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТОПАСТАН= е т. *Мығыма болу, кещелену.* Үйдегі жұмыстан езіліп, *т о п а с т а н ғ а н* еркі жоқ әйелдер өздерінің тағдырынан ешбір жақсылықты көре алмады (Аялы жандар). Қарны олқы түссе, ол әңгімеге де *т о п а с т а н а д ы*, айтқан кеңесінің қызығы да болмай қалады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Санасы *т о п а с т а н ы п*, ар, ұят туралы ұғымдар көмескі тарта бастады (Е.Әлімжанов, Оралу).

ТОПАСТАНДЫР= е т. *Ой-өрісін төмендету, наданға айналдыру.*

ТОПАСТАНДЫРУ *Топастандыр етістігінің қимыл атауы.*

ТОПАСТАНУ *Топастан етістігінің қимыл атауы.*

ТОПАСТАНУШЫЛЫҚ з а т. *Мығыма болушылық, кещеленушілік.* Біз ұлттық оқшаулану мен *т о п а с т а н у ш ы л ы қ т ы н*, ұлтшылдық сарқыншақтар мен нанымдардың қандай түріне болса да батыл қарсы шығуға тиістіміз («Соц. Қаз.»).

ТОПАСТАУ с ы н. **1.** *Ой-өрісі төмендеу, надандау, кещелеу.* Шешендігі жоқ, *т о п а с т а у*, тек байлығы ғана билік айтқан «мен айтайын» деген сөзбен басталып, «мен айтайын» деп бітіретін олақ кісі еді (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Кейбіреу тік айтуды қылады өнер, Оның сөзі *т о п а с т а у*, ащы келер. Өршіл жігіт дегенге айтып салып, Аузы-басы қан болып шыға берер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Томаға-тұйық, бұйығы.* Балалық шағы тым қараңғы түкпірде *т о п а с т а у* ортада өсіп, оқу дегенді қолға кезінде түсіре алмағанын өз бойының бір орны толмас кемшілігі көреді (А.Байтанаев, Дала.).

ТОПАСТЫҚ з а т. **1.** *Ой-өрісі тарлық, надандық, кещелік.* Томырық мінез, *т о п а с т ы қ* қандай бейнені болса да бұзып-бүлдірмей қойған емес (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Бойжеткен қыздың *т о п а с т ы ғ ы н а* мырс ете қалып, оны білдірмеске тырысып, қолындағы сағатына қарады (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). **2.** *Ожарлық, дөрекілік, ноқайлық.* Бар білгені бір ауыз сөзге келмей айғайлап, айналаны басына көтеретін ұр да жық *т о п а с т ы ғ ы н а* басты (Р.Райымқұлов, Болат.). Ол өзінің қаталдығы мен *т о п а с т ы ғ ы н* осы суық сөзбен бүркеп, сауда жасап үйренген (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). **3.** *Есуастық, есаландық.* Олай айтпаймын. Дөкірлік қана емес, ноқай *т о п а с т ы қ*, ауыш ақымақтық болар еді (М.Мағауин, Мен). **4.** *Жүзі мұқалғандық, өтпестік.* Сипау сезімі арқылы біз заттардың үстін, яғни қаттылығын, тегістігін, бұдырлығын, өткірлігін, *т о п а с т ы ғ ы н*, hәм ыстықтығын, жылылығын, суықтығын білеміз (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТОПАТАЙ[1] з а т. **1.** *Қайыңның қабығынан жасалған, жолға алып жүретін кішкентай шұңғыл ыдыс.* Екеу ара алып шыққан ағаш *т о п а т а й д ы* жидекке толтырды, өздері де жеп қарбытты (З.Ақышев, Жесірлер.). **2.** *Кішірек ағаш шелек.* Бәкең *т о п а т а й* шелекке ұйытқан айранын шала-шарпы ішті де, уқалаған насыбайын шонтайға салып, бырылдап ұйықтап жатты (І.Жансүгіров, Шығ.). Үстіне сатушы әйелдің киімін кигізіп, қарына *т о п а т а й* шелек іліп, әлем-жәлем қып-аяқ қазан-аяқ жақтан шығармай қойды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **3.** ә с к. *Аузы бұрап жабылатын, тамақ құйып алып жүруге арналған, темірден жасалған шағын тостағанша.*

ТОПАТАЙ[2] с ы н. *Ұсақ, күйкі.* Іргемізді бекітіп іргелі ел боламыз ба, әлде тоз-тозымыз

шығып *т о п а т а й* тіршілік кешеміз ба десті (Т.Иманбеков,Үлкен үй).

ТОПАТАЙДАЙ с ы н. *Торсықтай, тостағандай.* Үлкен көзінің қарасынан аласы көп, жақ еті салбыраңқы, *т о п а т а й д а й* болып шыға бастаған қарны мен әукесі бар (М.Иманбаев, Сұлу).

ТОПА-ТОРСАҚ ү с т. *Қалай болса солай, тектен-тек, бостан-босқа.* Соны ойлап қызыл жеміс мен таңдадым. Берсеңіз жемек болып бел байладым. *Т о п а - т о р с а қ* бұл сөзді айтқаным жоқ, Басында-ақ ойлап тегін абайладым (Абай, Шығ. жин.).

ТОПА-ТОРЫСТАН ү с т. *Күтпеген жерден.*

ТОПАЯҚ с ы н. ж е р г. к ә с. *Ақсақ.* Бірлестік биылдан бастап кемтар туған, *т о п а я қ* төлдерді енесімен бірге бөлектеп ашы, су жеткілікті, балаусалы, жылы ой жерге шағындап пішен алаңының сақшысы мен диқандарға жауаптандырып бақтырған (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОПБАСШЫ з а т. ***Топбасы.***

ТОПБАСЫ з а т. *Кішігірім қауым, топтың басшысы, жетекшісі. Т о п б а с ы* үлкен шатақтың басталарын сезді де, Сұлтанмахмұттың сөзін бөліп жіберді (Д.Әбілев, Арман.). – Ал, жігіттер, жетер енді, – деп *т о п б а с ы* Әкбар орнынан түрегелді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Бірақ *т о п б а с ы л а р ы н ы ң* айтуынша ... көлік таба алмай, ермей қалған (М.Жұмағұлов, Қыран.). Не керек, Балғабек сол сайланған күйі бес жыл біздің *т о п б а с ы* болды («Ана тілі»).

ТОПБҰЗАР с ы н. ***Топжарған.***

Топбұзар ат. *Өрен жүйрік, бәйге аты.*

ТОП-ДҮРМЕК з а т. *Адамдар тобы.* Әркім өз қызығымен болып, жұрт алғашқыдай *т о п-д ү р м е г і м е н* емес, жамырай шашырап, біреу-екеуден ыдырай бастады (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ТОПЖАРҒАН с ы н. **1.** *Ең озық, үздік.* Амандық болса, осы кластың ең маңдайалды, *т о п ж а р ғ а н ы* өзің боласың (F.Ахметчин, Көзі сынық.). **2.** *Өжет, батыл.* Бірақ ол өзінің ежелгі батыл мінез, *т о п ж а р ғ а н* қимылына басты (Х. Есенжанов, Тар кезең).

ТОПЖЕЛІН з а т. к ә с. *Саулық малдың желінінің ауруы, ісініп қатайып қалуы.* Қатал қыстан жілік майы жұқарып шыққан бір отар саулықтардың *т о п ж е л і н* сынар емшектерінен басқаларының бәрі сауылады (Ә.Мейірбеков, Аспантау).

ТОПКӨЗ с ы н. к ә с. *Білеу-білеу, доп-домалақ [Жылқы семіздігінің көрсеткіші, сойған кезде қазысының білеуленіп, домалақ болып бөлінуі].* Сойған ту биенің қазысы *т о п к ө з* екен (Ауызекі).

ТОПҚАЗЫ з а т. к ә с. *Бабы үйлеспеген және жарату талабы келіспеген жылқы немесе аушы құсының ауыр жүріс пен қозғалысты көтере алмай ішектерінің қызметі бұзылуынан болатын ауру.* Жер алыс, отыз бес шақырым, қыза келе жүгірісін түзер деуге *т о п қ а з ы* (М.Мағауин, Таңд.). *Т о п қ а з ы* болған, қартасы түйілген ат аяқ астында аузын аша жығылып, кежегесін тартып, көзі алақтап, аунап түскен соң аяқтарын сермеп, қабырғасын тістеп, бұлшық еттері діріл-дейді (Б.Хинаят, Жүйрік ат.). Ертеңіне жыртқыш *т о п қ а з ы* болып қалмас үшін, оны аса көп талпындырып жанықтырмай, қанатының асты мен кеудесіне ауық-ауық су бүркіп, қоңыр салқын жерде, иесінің дауысына машықтандырып, үстін тынымсыз сипалап, кешкісін бүркіт тамағына ет тастағандай тәсілмен көмейіне суға батырылған екі-үш түйір сары бөртпе ет тастап жегізу керек; өйтпейінше ұсақ жыртқыштар бірден қатты ашықтыруға көне алмай, май жұтып *т о п қ а з ы* болып та кетуі мүмкін (Ж.Сатылғанов, Шығ.).

ТОПҚЫШ з а т. ж е р г. ***Топса.*** Есіктің *т о п қ ы ш ы н* сал (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОПОГЕНЕЗИЯ з а т. ә с к. *Арнайы тазалау пункттерінде, моншада, санитариялық-өткізгіштік немесе залалданбаған су қоймаларында адам үстіндегі радиоактивтік, улағыш заттар мен бактериялық құралдарды сабынмен жуып, киімді міндетті түрде ауыстыру.*

ТОПОГЕОДЕЗИЯЛЫҚ: топогеодезиялық қамтамасыз ету. ә с к. *Әскерлерді топографиялық және арнайы карталармен, бастапқы геодезиялық, гравиметриялық мәліметтермен және басқа да топографиялық құжаттармен қамтамасыз ету түрлерінің бірі. Т о п о г е о д е з и я л ы қ қ а м т а м а с ы з е т у г е* төмендегілер кіреді: топографиялық және гравиметриялық жұмыстарды орындау, арнайы карталар мен анықтамалық материалдарды дайындау, ракеталық және артиллериялық бөлімдердің, радиотехникалық және басқа құралдардың ұрыстық реттері элементтерін топографиялық бекітуде көмек көрсету, т.б. (Қаз. тілі термин. сөздігі. Әскери.).

ТОПОГРАФ з а т. *Топография маманы.* Жолда екі беті нарттай қызарған, шылымды будақтатып *т о п о г р а ф* Михайлов кездесті (С.Бақбергенов, Қарға там.). 1861 жылы Үстіртті зерттеуге қатысқан *т о п о г р а ф* А.С.Алексеев Қозыбай-Төрткүлден бірқатар қираған мүсіндерді суретке түсірген екен («Мәдениет және тұрмыс»).

ТОПОГРАФИЯ [грек. topos – орын, жер, qrapho – жазамын] з а т. **1.** *Геодезия ғылымының жер бедері құрылысын өлшеп, оның жоспарын жасаумен, картаға түсірумен айналысатын саласы.* Көпке дейін бой бермей жүрген *т о п о г р а ф и я* сабағы болатын, соңғы сынақтағы жұмысыма бестік баға қойылыпты (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Балалар, әсіресе, практикалық әскери сабақтарға (тактика, атыс, *т о п о г р а ф и я,* азаматтық қорғаныс) ынталы қатысады. Оның қойнынан біздің объектілерді түсірген фотолар мен ауданымыздың қолдан жасалған *т о п о г р а ф и я л ы қ* картасы шығады (Д.Қасенов, Серт). **2.** *Жер бетінің және ондағы жеке пункттер-*

дің картадағы орналасу көрінісі. Тайга ішінде *т о п о г р а ф и я н ы* жақсы біліп, картаны оқи, болжай білмесеңіз, керекті жерді тауып алу өте қиын (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

ТОПОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. *Топографияға тән.*

Топографиялық бағдарлау. ә с к. *Көкжиектің бағыттары мен өз орнын (тұрған нүктесін) қоршаған бірнеше зат пен жер бедерінің бөл--шектеріне қатысты анықтап, оларға дейінгі қашықтықты өлшеу.*

Топографиялық барлау. ә с к. *Топогеодезиялық қамтамасыз ету тапсырмаларын орындауға қажетті мәліметтер табу. Т о п о г р а ф и я л ы қ б а р л а у* нәтижелері топографиялық карталарды түзету және жаңарту, арнайы карталарды, фотоқұжаттарды, жергілікті жер туралы анықтамалар мен сипаттамаларды құрастыру кезінде қолданылады (Қаз. тілі термин. сөздігі. Әскери.).

Топографиялық белгілер. ә с к. *Жергілікті заттардың топографиялық карталардағы шартты (графикалық, әріптік, сандық) белгілері. [Жергілікті заттардың шартты белгілері карталарда стандарт (үлгі) бойынша болады. Олар масштабтық, масштабтан тыс және түсіндірмелі болып негізгі 3 топқа бөлінеді. Жергілікті заттардың шартты белгілерінің қасына объекттің аты көрсетіліп, түсініктеме берілуі мүмкін].*

Топографиялық дайындық. ә с к. *Қарулы күштердің жеке құрамын жергілікті жерді бағалап, зерттеу тәсілдеріне, ол жерде бағдарлана білуге үйрету, топографиялық және арнайы карталарды, бастапқы астрономия-геодезиялық, гравиметриялық мәліметтерді және жергілікті жердің фотоқұжаттарын, сондай-ақ навигация құралдарын қолдана білуге, ұрыс қимылдарын ұйымдастыру және жүргізу кезіндегі далалық өлшемдерді шығара білуге үйрету; жауынгерлік дайындық пәні.* Әскери қызметшілердің түрлі категорияларындағы *т о п о г р а ф и я л ы қ д а й ы н д ы қ т ы ң* мазмұны мен көлемі жауынгерлік дайындық бағдарламасымен анықталады (Қаз. тілі термин. сөздігі. Әскери.).

Топографиялық жоспар. ә с к. *Масштабы 1:10 000–25 000 арнайы карта.*

Топографиялық карта. ә с к. *Шартты белгілермен барлық сызықтарын белгілі бір мөлшерде бірнеше есе кішірейту арқылы жергілікті жерді қағаз бетінде дәлме-дәл әрі жан-жақты бейнелеу. Т о п о г р а ф и я л ы қ к а р т а д а* жергілікті жер шартты белгілермен белгіленеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Т о п о г р а ф и я л ы қ к а р т а д а* жер беті мен онда орналасқан табиғи және әлеум.-экон. нысандар: геодез. белгілер, елді мекендер, құрылыстар, жекелеген кәсіпорындар, теміржол, автомобиль жолдары, құбыр және электр желілері, саяси-әкімшілік шекара, гидрографиялық тор және ыза сулардың көзі, өсімдік, топырақ жамылғысы, ауыл шаруашылығына пайдаланылатын жер, жергілікті жер бедері, мұздық, жанартау, т.б. толық түсіріледі (ҚҰЭ).

Топографиялық контур. э к о л. <франц. contour – сыртқы пішін сызығы, грек. topos – орын, жер, grapho – жазу> *Картографиялаудың тақырыбы болып табылатын қандай да бір құбылыстың салыстырмалы бірдей көрінуімен картада немесе жоспарда белгіленген салыстырмалы біртекті бөлікшені (ауданын немесе көлемін) көрсететін сызық.*

Топографиялық сипаттама. с у ш а р. *Бөгеннің негізгі топографиялық сипаттамалары ретінде айдын ауданы мен көлемінің тежелу деңгейі араларын байланыстыратын қисық сызықтар немесе бұл сипаттамаларды анықтау үшін жергілікті жердің горизонталды планы түріндегі болашақ су басатын ауданның ірі масштабтағы пландыбиіктігі бейнелетін түсірулер.* Ұсақ масштабты түсірулер арқылы алынған *т о п о г р а ф и я л ы қ с и п а т т а м а л а р* шамалап алынған деп есептеліп, кей жағдайларда жобалаудың тек алдыңғы сатыларында ғана пайдаланылуы мүмкін. Ол кейіннен ірі масштабты түсірулер арқылы дәлірек анықталатын болады (Қаз. тілі термин. Су.).

Топографиялық түсіру. ә с к. *Жергілікті жердің жоспары мен топографиялық картасын жасау кезіндегі орындалатын жұмыс кешені. Т о п о г р а ф и я л ы қ т ү с і р у д і ң* түрлері – аэрофототопографиялық, мензулалық, тахеометриялық, жер үсті фотографиялық түсіру (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Топографиялық шартты белгілер. ә с к. *Графикалық, цифрлық, мәтіндік белгілер жүйесі [Олар жергілікті жерді түстеріне қарай топографиялық карталарда бейнелеу үшін қолданылады]. Т о п о г р а ф и я л ы қ ш а р т т ы б е л г і л е р* масштабты (жергілікті жердің элементтерін нақты карта масштабында көрсететін), масштабтан тыс (жергілікті заттың шекарасын көрсетпейтін), түсіндірме (өзен ағынының бағыты мен жылдамдығын, үй санын, өндіріс түрін және т.б. анықтайтын) белгілер болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Топографиялық элементтер. ә с к. *Біркелкі белгілері бойынша белгілі бір топтарға біріктірілген жергілікті жердегі табиғи және жасанды нысандар. [Оған жататындар: бедер, елді мекендер, өндіріс кәсіпорындары (өнеркәсіп және ауылшаруашылық), жол торабы, топырақ-өсімдік жамылғылары, гидрография (өзендер, көлдер, су қоймалары және т.б.)]. Т о п о г р а ф и я л ы қ э л е м е н т т е р* жергілікті жерде бірыңғай кешен құрайды, онда әрбір элемент бір-бірімен байланысты және бір-біріне әсер етеді. Олардың әртүрлі болып үйлесуі жергілікті жердің ерекшелігі болып шығады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТОПОКАРТ з а т. г е о г р. г е о д. *Негізінен аэрофотосуреттерді өңдеуге арналған стереофотограмметриялық әмбебеп аспап [жердегі суреттерді өңдеуге де пайдаланылуы мүмкін].* Сызба үстелінің мөлшері – 900 х 1200 мм. *т о п о к а р т қ а* ортофотопланды жасау үшін ортофотты қосуға болады (Қаз. тілі термин. Геогр.).

ТОПОЛОГИЯ [грек. topos – орын, жер, logos – ұғым] з а т. м а т. 1. *Математиканың үздіксіздік идеясын анықтау және зерттеу мәселелерімен айналысатын саласы. Т о п о л о г и я* гомеоморфизм нәтижесінде өзінің қасиеттері мен өзара орналасуларын сақтап қалатын фигураларды зерттейді (ҚҰЭ). Мұндай қасиеттерді сақтайтын бейнелеу *т о п о л о г и я д а* қолданылады («Қазақст. мект.»). **2.** и н ф. *Есептеу желісіндегі машиналардың физикалық конфигурациясы, яғни қандай түйіндер жұбы өзара байланыса алатынын көрсететін физикалық жалғастыруды бейнелеу.*

ТОПОНИМ з а т. л и н г в. *Географиялық атаулар.* Демек, *т о п о н и м* атаулы тарихи, географиялық және лингвистикалық мәннен хабар беріп тұрады деген сөз (А.Сейдімбеков, Күмбір-күмбір.).

ТОПОНИМИК з а т. л и н г в. *Жер-су аттарын зерттеуші ғалым.* Ілияс аға тек қана ақын емес, ол алдына жан салмайтын, Жетісудың жер-су аттарын да, жәндігін де, өсімдігін де жете білетін *т о п о н и м и к* және ботаник екен (С.Талжанов, Өткен күн.).

ТОПОНИМИКА [грек. topos – орын, жер, onyma – ат, атау] з а т. л и н г в. *Ономастиканың жер-су, елді мекен атауларының шығуы мен пайда болуын (этимологиясын), мағынасын, құрылымының дамуын, таралу аймағын, қазіргі жағдайын, грамматикалық, фонетикалық пішінін, жазылуы мен екінші бір тілде берілуін зерттейтін құрамдас бөлігі. Т о п о н и м и к а* атаулары ұзақ өмірлі болғандықтан, олар әрбір жеке ауданның негізгі мекендеушісін айқын білдіреді (ҚазССР тарихы). Сонымен бірге сөздік өз заманындағы ру-тайпалардың, халықтардың *т о п о н и м и к а с ы м е н* байланысты тарихи мәліметтерді, этногенезін де айта отырады (Қазіргі қаз. тілі).

ТОПОНИМИЯ з а т. л и н г в. *Белгілі бір жердегі географиялық атаулардың жиынтығы.*

ТОПОХИМИЯ з а т. **1.** к е н. *Қатты дене химиясының бір саласы. Т о п о х и м и я* заңдылықтары металдарды оксидтерінен тотықсыздандыруда, керамикалық материалдарды күйдіруде, ферриттер алуда және т.б. қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.). **2.** х и м. *Реагенттердің фазалар арасындағы жанасу бетінде қатты өнімдердің түзілуіне әкелетін, қатты реагенттер арасындағы химиялық реакцияларды зерттейтін химия бөлімі.*

ТОПОХИМИЯЛЫҚ с ы н. *Топохимия саласына қатысты, соған тән.*

Топохимиялық реакциялар. х и м. *Қатты денелердің қатысуымен жүретін химиялық реакциялар. Т о п о х и м и я л ы қ р е а к ц и я л а р д ы ң* мысалы, кристаллогидраттардың дегидратануын, тотықтардың қалпына келтірілуін, ауыр металдар азидтерінің ыдырауын, шалаөткізгіш кристалдарды синтездеу мен тазартуды, т.б. жатқызуға болады (ҚҰЭ).

ТОППАС з а т. ө с. ж е р г. *Басында дәні бар, аласа, мал азығына жарамды, тікенді өсімдік.*

ТОПСА з а т. *Оңай ашылып-жабылып тұру үшін есік-терезенің бір жақ жақтауы мен таянышқа орнатылатын темір шығыр.* Түн ортасы кезінде тозған *т о п с а* сықыр етті де, қайта орнына жеткенше шиқылдап, тоқтай қалып, қайтадан ыңырсып, өліп-талып барып басылды (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Тозығы жетіп *т о п с а с ы* қайырылған сыртқы есігі жабылмайды, толассыз соққан жолмен ұзақты күн шайқақтап, шиқылдайды (С.Шаймерденов, Қарғаш).

Топса көрген [кісі]. *Жол-жораны, көпті көрген адам.* Жамбыл *т о п с а к ө р г е н к і с і* ғой, көп сөз біледі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Топсасы босады. *Көңілі, ші жібіді.* Сәуле бұл сөзді елжірей, егіле айтып еді, Мырқалдың *т о п с а с ы* лезде *б о с а й* қалды (Ә.Әбішев, Шығ. жин.).

ТОПСАЛА= е т. *Екі нәрсенің қиюына топса орнату.* Сондай-ақ малдың, аңның ірі сүйектерін бұрандалап, *т о п с а л а п* құрастыру әдісімен өте үлкен көлемді мүліктер де жасалады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Түлкіден ішік киген тысы мауыт, Сипаттап айта алмайсың сөзді тауып. Белінде *т о п с а л а ғ а н* қармақ белбеу, Жасатқан бағдарына алтын тауып (Қ.Тастайбеков, Өлең.).

ТОПСАЛАТ= е т. *Топса салдыру.*

ТОПСАЛАТУ *Топсалат етістігінің қимыл атауы.*

ТОПСАЛАУ *Топсала етістігінің қимыл атауы.*

ТОПСАЛЫ с ы н. *Топсасы бар, топса арқылы ашылып-жабылатын.* Оның ізінше қос *т о п с а л ы* ішкі үлкен есік шалқалай ашылды да үстібасын бозқырау басып аюдай қорбаңдаған біреу «Ассалаумаәлейкөөм» деп әндете сәлем беріп кіріп келе жатты (Е.Тұрысов, Құралай.). Ұзақ аялдап, үңірейген терезеден пештің аузын жабатын темір, *т о п с а л ы* қақпақ алып шықты (М.Сүндетов, Қызыл ай).

Топсалы механизм. т а м а қ. *Барлық буындары айналмалы кинемеханикалық жұптардың құрамына енетін механизм. Т о п с а л ы м е х а н и з м н і ң* жазық немесе көлемдік түрлері бар (Қаз. тілі. термин. Тамақ.).

Топсалы монтаж. и н ф. <ағыл. point-to-point wiring> *Топсалы элементтерді тақшаға тікелей дәнекерлеу мен жалғастыру арқылы іске асырылатын электрондық жабдық монтажы.*

ТОПСАСЫЗ с ы н. **1.** *Топсасы жоқ, топса салынбаған.* Есігі *т о п с а с ы з,* ашық тұр (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Бос, пысық емес, аңқау.*

Топсасыз мінез. *Кек сақтамайтын мінез.* Сөйтсе де Зұлқарнайдың аңқылдақ, қарғын судай алды бар, арты жоқ *т о п с а с ы з м і н е з і* көбіне жеңіп кете береді де, аз уақыттан кейін бәрін ұмыта салады (К.Ахметбеков, Алқакөл).

ТОПСЕРУЕН з а т. п е д. <лат. excursio> *Оқу-тәрбие процесінің ұйымдастырылуының әр алуан заттар мен құбылыстарды табиғи жағдайларда немесе мұражайларда, көрмелерде және т.б. бақылауға және зерделеуге мүмкіндік беретін нысаны. Т о п с е р у е н* оқушыларда білімге ынталанудың дамуына септеседі, олардың ой-өрісін кеңейтеді, айналадағы өмірдің фактілері мен құбылыстарын өзара байланыстыра қарауға, оларды бір-бірімен салыстырып, қорытынды пікір түюге үйретеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТОПТА= е т. *Бір жерге топ-топ етіп жинау, шоғырлау.* Қол болып жиылып, ел жігіттің көбін бір араға *т о п т а п* алды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ауыл қотанымен сиырды *т о п т а п* айдап, Жүсіптер басқарма кеңсесіне келді (Б.Майлин, Шығ.). Жұмысшы қаласының сыртындағы ескі шахта апандарына күн сайын *т о п т а п* айдайды (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер монологы).

ТОПТАҒЫШ с ы н. *Топ құрушы, ұйымдастырушы, басын біріктіруші.* Қызықсың ғой, адам сен, Сен өзіңді ғажаппын деп сенесің. Қарның ашса сынағышсың, шешенсің. *Т о п т а ғ ы ш* та, бастағыш та, көсемсің (Ә.Тәжібаев, Жартас). Біз де Копыловоны, өз маңына адам *т о п т а ғ ы ш* асыл жан Василь ағаны, тіпті анау Мильданы, бәр-бәрін қимай, әзер аттандық (Ж.Жұмаханов, Шұбартау.).

ТОПТАЙ ү с т. *Тобымен, топ-тобымен.* Бір аралап өткенде, Қырылып қалды *т о п т а й* боп (Дастандар).

ТОПТАЛ= е т. **1.** *Жиналу, бастары қосылу.* Жылқы көлдің солтүстік қырындағы Айғаным ауылының арғы жағындағы тепсеңде *т о п т а л ы п,* иіріліп қалыпты (С.Бегалин, Бала Шоқан). Ақ ауылдың сәні жоқ, *Т о п т а л ы п* жылқы үйездеп, Ноқталы құлын күйездеп, Тартқан желі болмаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Бірігу, тізе қосу.* Оның төңірегіне бүкіл Шығыс Азия *т о п т а л д ы* (Л.Н.Гумилев, Қиял патшалығы.). Мидан 12 егіз нерв шығады. Бұл нервілер мидан шығысымен бұтақтанады. Онан соң бір-біріне қосылады, бір-бірімен *т о п т а л а д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). Қаздар жайылғанда, ұшқанда *т о п т а л ы п,* тізіліп жүретін құс болса да, ұяларын бір-бірінен аулақ-аулақ салады (Н.Ғабдуллин, Өмір.). **3.** *Үйірілу, айналсоқтау.* Барған жерінде төңірегіне басшылар *т о п т а л ы п,* әжептәуір ажарлы да айбарлы жүрді (С.Алдабергенов, Жаңа.).

ТОПТАЛУ *Топтал етістігінің қимыл атауы.* Дудың *т о п т а л у ы н ы ң* ең зоры Итбай ауылында болды (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Жүрегім зу ете түсті. Бұлайша *т о п т а л у д ы ң* соңы неге соғатыны белгілі (Ғ.Сапаев, Гүлдана).

ТОПТАЛЫС= е т. *Жиналысып қалу.* Біраз адам арыда, Абайдың бейіті басында *т о п т а л ы с ы п* қалыпты (К.Оразалин, Абай.).

ТОПТАЛЫСУ *Топталыс етістігінің қимыл атауы.*

ТОПТАМА з а т. **1.** к і т. <лат. series> *Заттар жиынтығы, тобы.* Эрос айналасында биылғы ақпан айына дейін ұшып, зерттеу жүргізген зонд – жаңа үлгідегі, аса қымбат емес аппараттар *т о п т а м а с ы н ы ң* тырнақалдысы («Қаз. әдеб.»). **2.** ә д е б. *Тақырыбы мен мазмұны жағынан өзара жақын шығармалар жинағы.* М.Тұрсынзада Пакистанды аралап көруден алған әсерлерін «Мен азат шығыстанмын» деген өлеңдер *т о п т а м а с ы н д а* үлкен ақындық қуатпен суреттейді (Р.Бердібаев, Достық.). Ақынның «Күміс кірпіктері» *т о п т а м а с ы н а* енген күрделі шығармасы – «Әділдік үкімі» поэмасы («Қаз. әдеб.»). **3.** и н ф. *Ортақ қасиеттері бар объектілер жиынтығы; үйлесімді компьютерлік немесе бағдарламалық өнімдердің жиынтығы.*

ТОПТАМАЛЫҚ: топтамалық бұйымдар. *Сериялық бұйымдар.* Қазақстанда өндірілетін таза алтын қолданылатын қымбат емес *т о п т а м а л ы қ б ұ й ы м д а р* және бірегей эксклюзивтік үлгілері бар («Егемен Қазақстан»).

ТОПТАМАШЫ з а т. <франц. colectionneur> *Ғылыми, көркемдік, тарихи т.б. маңызы бар заттарды, бұйымдарды жинаушы.* Айта кетер жайт, *т о п т а м а ш ы* бұған дейін де XX ғасырдағы ұлыбританиялық саясаткердің өмірімен тығыз байланысты бірнеше құнды жәдігерлерге ие болған. Оның ішінде Черчиль соғыстың аяқталғанын жариялаған микрофон да бар («Алматы ақшамы»).

ТОПТАН= е т. **1.** *Жиналу.* Салт атты әйел ауылдың іргесіне таяна бергенде, өз үйінің қақпасының алдында *т о п т а н ы п* жиылып тұрған көп адамды көрді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Машинаның алдында *т о п т а н ы п* үш-төрт кісі тұр (М.Сүндетов, Балық аула.). **2.** *Топ-топ болу, топ құрау.* Толқынмен жылжып мұз жиегіне қарай *т о п т а н а* жақындайды да, қайтадан айдынға қарай жүзеді (С.Жүнісов, Ақан сері). Бір ғана Жуалы ауданында *т о п т а н ы п* келе жатқан 777 тәжік азаматын кейін қайтарған («Егемен Қазақстан»).

ТОПТАНДЫР= е т. **1.** *Топтастыру, жинау, үйіру.* Солардың қақ ортасында маңайына жұртты *т о п т а н д ы р ы п,* бойшаң Рясников тұр (Р.Тоқтаров, Терістік.). **2.** а у ы с. *Жүректі айныту, ішті кептіру, бейжай қылу.* Шайдың дәмі кірдің суындай, құр босқа жүрек *т о п т а н д ы р а д ы* (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ТОПТАНДЫРУ *Топтандыр етістігінің қимыл атауы.* Шаруашылықты мамандандыру, *т о п-*

т а н д ы р у сияқты күрелі іс жергілікті жерлерде қалай жолға қойылған ? (Б.Тоғысбаев, От пен күл).

ТОПТАНУ *Топтан етістігінің қимыл атауы.* Бұл әдейілеп жиналған митинг емес, екі-үш күннен бері жасақшылардың өзінен-өзі жиналып қалатын қазарма алдындағы *т о п т а н у ы* ғана болатын (Х.Есенжанов, Тар кезең). Қазіргі кезең ұраны – бірлік, партия маңына *т о п т а н у* ғой, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шықсын деп түйген (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

ТОПТАНЫС= е т. *Жиналысу, топ-топ болысу, топтасу. Т о п т а н ы с ы п*, үйір-үйір болып, шұбырысып, самбырласып әркім өзінің мерзімді жұмысына жөнелді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Үш-төрт жігіт анадай жерде *т о п т а н ы с ы п* ешкіммен жұмысы болмағансып, өзара кеңеске кіре қалыпты (Б.Майлин, Шығ.).

ТОПТАНЫСУ *Топтаныс етістігінің қимыл атауы.*

ТОПТАРҚАТАР з а т. ж е р г. э т н. *Айырылысу, бөліну салты; бір жаққа кететін адамдарды шақырып қонақ ету.* Көшетін үйді шақырып бүгін бір *т о п т а р қ а т а р* жасалық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОПТАП-ТОПТАП үс т. *Жинақтап, топ-топ етіп.* «Білім және еңбек», «Қазақ әдебиеті», «Простор», «Қазақстан мұғалімі» сияқты газет-журналдарымыз әр халықтың мақал-мәтелдерін дүркіндеп *т о п т а п-т о п т а п* басып, подборкаларды үзбей беріп жүр (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ТОПТАС= е т. *Бір жерге жиналысу, бас құрап бірігу.* Ауылды шыр айналып, төменгі белеске көз тастаса, ауыл адамдары бір жерге *т о п т а с ы п* жиналып тұр (С.Жанәбілов, Дүрбелең). Тозған қазды *т о п т а с қ а н* қарға жейді деген ғой бабамыз (З.Жакенов, Күн көтеріліп.).

ТОПТАСҚАНДЫҚ з а т. *Тас-түйін болып біріккендік.*

ТОПТАСТЫҚ з а т. *Топ, жиын.* Топырлаған *т о п т а с т ы қ* Тұтқын бопты-ау, апырмай! Хайуан дейміз ал, мұны Алсын бұлар нені еске (Ө.Қожамұратов, Таңғы дауыл).

ТОПТАСТЫР= е т. **1.** *Бастарын құрау.* Маңайына шәкірт *т о п т а с т ы р ғ а н* осындай ұлағатты ұстаздардың бірі Қараоба ауылының ағасы Кәрішал Молдахметов екен (А.Атымтаев, Еңбек даңқы). **2.** *Жинастыру; жинақтау.* Аттылы кісі бойлап кететін қалың қарағандардың арасын қағып, әйтеуір *т о п т а с т ы р ғ а н д а й* болдым (Е.Әзімбаев, Ақ босаға). Міне, осындай кейбір қасиеттерінде ұқсас белгілері бар экономикалық процестерді *т о п т а с т ы р а* алсақ, онда олардың математикалық модельдері де бір-біріне ұқсас болып келетіні сөзсіз (Ж.Күлекеев, Сызықтық.).

ТОПТАСТЫРҒЫШ з а т. <ағыл. classificator> **1.** *Классификатор, топқа бөліп жіктеуші.* **2.** и н ф. *Атаулар мен кодтарды жіктейтін топтардың бір жүйеге келтірілген жинағы.* **3.** м ә ш и н е. *Минералдық түйірлердің қоспаларын ірілігіне, тығыздығына және пішініне байланысты топтарға бөлу аппараты.* Бөлу жұмыс ортасына байланысты жүреді. *Т о п т а с т ы р ғ ы ш т а р* гидравликалық, пневматикалық және механикалық түрлерге бөлінеді (Қаз. тілі термин. Машинажасау).

ТОПТАСТЫРУ *Топтастыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Біріктіру.* Сәкеннің қайтпас қайсар табандылығы, ерекше ұйымдастырушылық қабілеті өз төңірегіне жас әдеби күштерді *т о п т а с т ы р у ы н а* көмектесті (F.Мүсірепов, Суреткер.). **2.** *Ұйымдастыру, құрау.* Коллективті *т о п т а с т ы р у д а* басшылықты ылғи біреулерге беріп қою да орынсыз («Қазақст. мект.»). **3.** *Қатарына тарту.* Ол үшін біз орыс жұмысшыларының төңірегіне қазақ жалшыларын неғұрлым берік *т о п т а с т ы р у д ы* мойынға алуымыз керек (Б.Мәдиев, Өрендер). Сол кездегі басты мақсаттардың бірі – ұлт пен ұлттық интеллигенцияны біртұтас саяси ұйымның төңірегіне *т о п т а с т ы р у* болды («Егемен Қазақстан»). **4.** *Жинау, жинақтау.* Қазақстан үкіметі ұлттық мәдени мұраны талғайтын комиссия құрамы қатарына маман фольклоршыларды қатыстырып, еліміздегі және шет мемлекеттердегі қазақ ауыз әдебиетін жинау, оларды М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қорына *т о п т а с т ы р у* мәселесін шешсе, дұрыс болар еді («Қаз. әдеб.»). Платон Афинада өзінің Академиясын ұйымдастырып, оған көптеген сол кездегі білгір ғұламаларды *т о п т а с т ы р д ы* (Н.Баяндин, Ғасырлар.). **5.** и н ф. <ағыл. grouping> *Біртектес қасиеттеріне сай бір жүйеге келтірілетін объектілерді өзінше дербес жаңа объект-топтарға біріктіріп жүйелеу.*

ТОПТАСТЫРУШЫ з а т. *Басын қосушы, ұйымдастырушы.* Ол студент жастарды *т о п т а с т ы р у ш ы,* олардың жетекшісі, жөн сілтеушісі («Қазақст. мект.»).

ТОПТАСТЫРЫЛ= е т. **1.** *Жинақталу, біріктірілу.* Телевизордан бүгін кинопанорама боп *т о п т а с т ы р ы л ғ а н* документті фильмдер көрсетілді (Ә.Шәріпов, Алыс.). Сол себепті, осы құралда *т о п т а с т ы р ы л ғ а н* мәтіндер мазмұны мен құрылымы жағынан оқуға жеңіл, түсінуге оңай болатындай, оқушылардың қазақ тілін білу деңгейіне бейімделіпіп, жеңілдетіліп, қысқартылып, дәлме-дәл, сөзбе-сөз алынбай, өзгертіліп берілген («Жас Алаш»). **2.** *Басы қосылу, шоғырлану.* Қазақстанның кейбір колхоздары мен совхоздарында бірнеше бұзау *т о п т а с т ы р ы л ы п*, басқа сиырға теліп өсіріледі (Малды туберк. сақтан.). Ендігі ойы совхоздың негізгі ірі қара малы *т о п т а с т ы р ы л ғ а н* бірінші бригадаға соғып, мал қыстатудың жай-күйімен танысу (Қ.Боранбаев, Дала.). **3.** *Ерекшелігіне*

қарай жіктелу, жүйелену. Мұның өзінде, қалай болса солай жасай салынған тізім бойынша емес, әр автордың шығармасындағы стилі мен рухына орай *т о п т а с т ы р ы л а* қарауды барынша қатты қадағалаушы еді (С.Ғаббасов, Серпер).

Топтастырылған құдықтар. с у ш а р. *Бірер құдықтың суымен тұтынушыларды қамтамасыз ету мүмкін болмаған жағдайда тұтынушылардың қажетін өтеу мақсатымен қазылатын бірнеше құдықтар жиынтығы.*

ТОПТАСТЫРЫЛУ *Топтастырыл етістігінің қимыл атауы.* Мақал-мәтелдердің мазмұн-мәніне қарай *т о п т а с т ы р ы л у ы* осындай (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Кітаптың осылайша *т о п т а с т ы р ы л у ы* оған енетін материалдың жүйе-жүйемен берілуіне мүмкіндік туғызған («Мәдениет және тұрмыс»).

ТОПТАСУ *Топтас етістігінің қимыл атауы.* Біздің совхозда *т о п т а с у* әдісі қолданылады, қасымызға жас шәкірт ала жүреміз (Алтын тау).

ТОПТАУ *Топта етістігінің қимыл атауы.* Ол қойшы, етікшілер тобынан кедейлер ұйымын *т о п т а у д ы* қолға алды (С.Бегалин, Замана.). Мен әсте олай деп отырғам жоқ. Қазір қазақ әдебиеті бас-аяғын жинап, күш *т о п т а у* үстінде (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

Топтау [кодтарды ықшамдау] әдісі. и н ф. <ағыл. convolution method> *Кездейсоқ араластыру әдістерінің бірі [Іздестіру нышаны кілті цифрларының тізбегі бүтін сан ретінде жинақталып, екі немесе үш бөлікке бөлінеді және алынған қосынды немесе ізделінетін жазба орналасатын оның бөлігі бөлімнің адресі ретінде пайдаланылады].*

ТОП-ТОБЫМЕН үс т. *Топ-топ болып. Т о п т о б ы м е н* машинаға мініп кетіп жатыр (К.Тоқаев, Түнде.). Мұндай күндері ол алаңда музыка сазының астында жастар *т о п-т о б ы м е н*, жұп-жұбымен серуендеп, өздерінің жастығын, сұлулығын тамашалап жүретін (Е.Ахметов, Тал шыбық).

ТОП-ТОЛЫҚ с ы н. *Тығыршықтай, семіз.* Екі иығында желбірі бар, жеңсіз көк шұбар көйлек киген, *т о п-т о л ы қ* қара домалақ қыз (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Зауре *т о п-т о л ы қ* ақсары кескіні тершіп, күрең кірпіктерін боранды түнге қадап күлімсірейді (З.Иманбаев, Дала әңгім.).

ТОП-ТОМПАҚ с ы н. *Томпиған, томпиып тұрған.* Монтиған өндірдей қара баланың *т о п-т о м п а қ* үлбіреген беті бетіне тиді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Мерген қолы әйелінің ып-ыстық үлпершегінің үстіндегі тақияның көлеміндей *т о п-т о м п а қ* қап-қатты бір нәрсеге тиді (А.Нұрманов, Құлан.). Күлөнда үйден жүгіріп шыққан екі беті *т о п-т о м п а қ* қарақат көзді қыз баланы көрсетті (Қ.Бекетаев, Сексен сегіз.).

ТОП-ТОП[1] е л і к. *Топ-топ, дүрс-дүрс еткен дыбысты білдіретін сөз.*

Топ-топ етті. *Аяғымен жерді топылдатты, дүрсілдетті.* Ат анда-санда *т о п-т о п е т і п* секіріп, жайылып жүр (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

ТОП-ТОП[2] с ы н. **1.** *Бірнеше топ, шоғыр-шоғыр.* Ауыл-ауылдың арасында, жорға салыстырған, сары даланы бастарына көтере ән салған *т о п-т о п* қыз, бозбала (І.Есенберлин, Жанталас). Жұлқынғандай ағын су, Шулағандай мың дауыс. Топыр-топыр, *т о п-т о п* жан, Тозаңдаған, шыққан шаң (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Лек-лек.* Қара құрық, қалың жан, Қарағайдай қапырық. *Т о п-т о б ы м е н* ағылған (І.Жансүгіров, Шығ.). Солдат жүрді жолменен, Будақ-будақ, *т о п-т о п* боп. Жолсызбен жүріп кетті олар, Атақты Күйік көлге кеп (О.Шипин, Дастан.).

ТОП-ТОПТАН үс т. *Топ-топқа бөліп, молынан.* Құс етін өндіруге маманданған құс фабрикалары, құс совхоздары, құс фермалары механизмдер мен жабдықтарды тиімді пайдалана отырып балапандарды кең үйдің еденінде не торда көптен *т о п-т о п т а н* өсіреді (Қазақст. етті молайту.).

ТОПТЫ: **топты жан [бала, кісі т.б.].** *Бір топ адам, бір жерге шоғырланған, топталған қауым, біраз жұрт.* Ол мал суарамын, құсхана жасаймын деп, бірнеше рет кластағы *т о п т ы б а л а н ы* шулатып кетіп қалыпты (С.Омаров, Өмір.). Бүгін Нұрғайшаның маған жаны ашып, *т о п т ы к і с і н і ң* көзінше ара түсті (Ө.Ахметов, Адам.). *Т о п т ы б а л а д а н* мұғалімге елігетін бала шықпай тұрмайды, ондай бала басқаларды да еліктіреді, бала еліктегіш екені мәлім (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОПТЫҚ с ы н. **1.** *Белгілі бір адамдар тобына тән.* Әдебиеттегі таптық күрестер, тап жойылған соң енді *т о п т ы қ* күрестерге айналды (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). **2.** *Кешенді, тораптық.* Әбіштің әдісімен талай *т о п т ы қ* қондырғы іске қосылды (Р.Өтесінов, Ақиқат.).

Топтық адаптер. и н ф. <ағыл. groupadapter> *Компьютердің мәліметтерді жеткізетін бірнеше желілермен байланысын және оның қашықтағы көптеген тұтынушылармен жұмыс істеуін ұйымдастыратын көп арналы құрылғы.*

Топтық атау. и н ф. <ағыл. group name> а) *Топтық мәліметке телінетін атау;* ә) *Бір типті құрылғылар тобына телінетін атау.*

Топтық ауатаратқыш к е н. *Сығылған ауаның тұтыну орнына тікелей жақын орналастырылатын тұмшаланған металл ыдыс [Осы арқылы бір мезгілде бірнеше бұрғы машинасы бір құбыр өткізгішке қосылады және ол майды, суды бөліп алудың соңғы сатысы болып табылады].*

Топтық бомба тастау. ә с к. *Ұшақтар тобының нысанына бір ұрыстық ретпен шабуылдап, оған үздіксіз бомба жаудырып жоятын, сондай-ақ өз қатарының қорғаныстық қабілетін қамтамасыз ететін бомбалаудың бір түрі.*

Топтық жаттығу. ә с к. *Офицерлер құрамының оперативтік және тактикалық дайындығының*

нысаны. Т о п т ы қ ж а т т ы ғ у кезінде үйренушілер оқу топтарына бірлесіп алдын ала бір немесе бірнеше лауазымды адам ролін атқаруға дайындалады қолбасшының, (командирдің), штаб бастығының, сабақ жетекшісінің және т.б. (Қаз. тілі термин. сөздігі. Әскери).

Топтық желі. и н ф. <ағыл. party line> *Терминалдармен, шоғырлауыштармен және компьютермен жалғанған байланыс желісі.*

Топтық жылдамдық. ф и з. *Гармониялық емес толқындардың таралуын сипаттайтын жуық шама; кеңістікте уақыттың әрбір мезетінде белгілі бір көлемде шектелген толқындар түйдегін құратын толқындар тобының немесе тізбегінің қозғалыс жылдамдығы.* Толқындардың таралу жылдамдықтарын өлшеу, энергияның тасымалдану шығыны, т.б. *т о п т ы қ ж ы л д а м д ы қ* әдістермен анықталады (ҚҰЭ).

Топтық қару. ә с к. *Ұрыста топ (есептоп) екі немесе одан да көп адам қызмет көрсететін қару (артиллериялық қару, пулемет және т.б.).*

Топтық май құюшы. ә с к. *Бір уақытта бірнеше әскери техникаға май құятын жиналмалы-бөлшектемелі және жылжымалы құрал-жабдықтар кешені.*

Топтық операция и н ф. <ағыл. group operation> *Топтық мәліметтермен-жиымдармен және құрылымдармен орындалатын операция.*

Топтық пікір. п е д. *Қоғам мен осы топ үшін мәні бар және осы топтың өзара қатынасын адамгершілік нормаларына сай сұрақтар бойынша топтық бағалау, пайымдау. Т о п т ы қ п і к і р* кіші (контактілі) және үлкен топтар бойынша сараланады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Топтық сабақ. ә с к. *Оқып-үйренілетін теориялық қағидаларды бекіту және практикалық іс-қимыл дағдысын дарыту мақсатында жүргізілетін сабақ [Үйренушілер бір топқа жиналып, командирдің жетекшілігімен әдетте белгіленген бір лауазымдық адамның іс-қимылын орындайды].*

Топтық хабар. и н ф. <ағыл. the group message> а) *Байланыс желісі бойынша берілетін бір хабарға біріктірілген хабарлар жиыны (дестесі).* ә) *Бірден артық абонентке жіберілетін хабар.*

Топтық ықпалдастық. п е д. *Топ ішілік қатынас бірлігі, ортақ құндылықтар, өзара қарым-қатынастарды тиімділеу мәселелерін реттеу, құрылымдау процесі.* Балалар ұжымында *Т о п т ы қ ы қ п а л д а с т ы қ* қоғамдық пікір мен ішкі ұжымдық адами қатынастар көріне бастаған кезден бастап пайда болады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Топтық іс-әрекет. п е д. *Адамдардың іс-әрекетіне, топқа кіретін әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық феномен, қарым-қатынас нәтижесі. Т о п т ы қ і с-ә р е к е т* мақсатына қарай: ұжымдық әрекет, біріккен әрекет, бірге жасалған және бірмезгілдік әрекет деп бөлінеді (Қаз. тілі термин. Педагогика).

Топтық ядролық соққы. ә с к. *Қарсыластың бір немесе бірнеше объектісіне бір мезгілде бірнеше ядролық соққы беру.*

ТОПЧАН з а т. ж е р г. ***Тапшан*** (*тақтайдан жасалған, адам отыратын және жатып демалатын кереует, сәкі*). Және бір айырмашылығы, мұның төсегі бір кісілік *т о п ч а н* емес, екі-үш адам қатар жатарлық кең сәкі (Ж.Тілеков, От кешу). Олар он бір баланың анасы болған кәрі әйелдің киімін қоймай шешіп жалаңаштады да, қанды *т о п ч а н ғ а* жығып салып, ұлының көзінше сым темірмен соға бастады (Б.Жарықбаев, Психология).

ТОПША з а т. ж е р г. ***Топшы.*** Имаш оны *т о п ш а с ы н а н* жұлқи сүйреп, желкесінен ала түсті де, бұлқына далпылдағанына қарамастан кең ыдысқа тоғытып жіберді (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Бір қанаты *т о п ш а с ы н а н* сынған боз торғай, екінші қанатын талпына қағып ұшуға дәрмені жоқ, бір орнында шыр-шыр етіп шыр көбелек айналады да қалады (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ТОПШАЛА= е т. с ө й л. ***Топшыла*** (*топшылау, пайымдау*). Ғалымдар бұл жерлер бір-бірімен және Шығыс мәдениетімен байланыста болған деп *т о п ш а л а й д ы* (Н.Баяндин, Ата мекен).

ТОПШАН з а т. ж е р г. *Төсекағаш; сәкі.* Былтыр қыс түсе Сәйфулланың бөлмесіндегі босағаға баяу тұратын ағаш *т о п ш а н ғ а* төсек салынды (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

ТОПШЫ[1] з а т. **1.** *Адам қолының, құс қанатының кеудеге жалғасқан жері.* Шын мәнінде бұл қауырсындар *т о п ш ы* мен жауырын арасында тұрған тоқпан жілік, кәрі жілік сүйектеріне ғана көгенделген (Ж.Бабалықұлы, Қырандар). Оның күндіз қан сорғалаған оң жақ *т о п ш ы с ы* шаншып-шаншып, кенет бір тұла бойына ыстық су құйылып кеткендей болды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** *Қанат.* Менің көз алдыма таңын созып, *т о п ш ы с ы н* талдырып, ұрпағы үшін жанын азапқа салған ұябасар бүркіт елестеді (А.Сейдімбеков, Тауға біткен.). *Т о п ш ы с ы* қайырылған құс пен қисық жебе аспанда-ақ екі айырылып, жерге бөлек түскен (М.Мағауин, Аласапыран).

ТОПШЫ[2] з а т. к ө н е. ә с к. *Иыққа тағылатын әскери дәрежелік белгі.*

ТОПШЫ[3] з а т. к ә с. **1.** *Қамшы ұшындағы өткермелеп тастаған түйін.* **2.** *Көген бұршағының бір жақ басындағы тобыршық (түйме).* **3.** *Арқан-жіптің, құстың ірге бауы ұшындағы өткермеленген түйін.*

ТОПШЫДАЙ с ы н. *Топшы тәрізді.* Бар күштерін *т о п ш ы д а й* түйіп өзір тұрған жігіттер енді дүрсе қоя бермек болғанда келгендердің өз адамдары екенін білді (У.Қыдырханов, Таң нұры).

ТОПШЫҚ з а т. к ө н е. *Киімге жапсырып тігетін металл табақша.* Тоғыз түрлі *т о п ш ы-*

ғ ы, Жеңсіз берен кисем деп, Сары садақ іліп беліне, Айғайлап жауға тисем деп (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТОПШЫЛА= е т. **1.** *Бір нәрсе жайлы ойша жорамал жасау, болжау.* Қабекең бұл ұқсастықты құр жорамалдағанымен, әйтеуір дөп басып, дәл *т о п ш ы л а й* алған жоқ (З.Жәкенов, Таң самалы). *Т о п ш ы л а й м ы з* сан алуан, Жауабы жоқ тұрақты (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Қорытындылау, тұжырымдау.* Бірі, «құл-құтан» деген сөзден шықса керек, өйткені ертеректе өңшең жарлы-жақыбай, құл-құтан мекен етіпті деп *т о п ш ы л а ғ а н* (Қ.Боранбаев, Дала.). Солай сабасына түсіп, сабырға жеңдіріп, арғы-бергіні өзінше *т о п ш ы л а й д ы* (Ә.Төреханов, Таудан түс.).

ТОПШЫЛАҒЫШ с ы н. *Болжағыш, аңғарымпаз.* Сенің *т о п ш ы л а ғ ы ш*, аңғарғыштығыңа сүйсініп айтып отыр, – деп Әбдіжан әдеттегі күйіне салып танауын ежірейте жымиды (С.Бегалин, Уақыт.).

ТОПШЫЛАН= е т. *Тұжырымдалу; жинақталу, зерделену.* Жазған сөзі, ойы екшелген, қиялы *т о п ш ы л а н ғ а н*, бойына білім дүниесін сықап алған адамның сөзі (С.Мәуленов, Жер нәрі). Аталған зерттеу жұмыстары, алдымен, педагогика тұрғысынан *т о п ш ы л а н д ы* («Қазақст. мект.»).

ТОПШЫЛАНУ *Топшылан етістігінің қимыл атауы.* Осы колхозға келгеннен бергі істері мен көргендерінің *т о п ш ы л а н у ы* бүгін ғана байқалған сияқты (К.Оразалин, Ақ жазық).

ТОПШЫЛАС= е т. *Жорамал жасасу, болжам.* Жас жігіттер Бөжейдің өзін де үйде жоқ болар деп *т о п ш ы л а с ы п* еді (М.Әуезов, Абай жолы).

ТОПШЫЛАСУ *Топшылас етістігінің қимыл атауы.*

ТОПШЫЛАТ= е т. *Болжату, жорамалдату.*

ТОПШЫЛАТУ *Топшылат етістігінің қимыл атауы.*

ТОПШЫЛАУ *Топшыла етістігінің қимыл атауы.* Көзбен көріп, оймен *т о п ш ы л а у* үшін бұлар әлі жалғыз Байжанның үйінен басқа елді көрген де жоқ (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Тарих туралы *т о п ш ы л а у д ы ң* саяр жері тек қана осы ғасыр туралы немесе тек қана жаугершілік жайында болмау керек, ұлттық рухтың шарықтайтын шақтары бізге көп деп қойдыруға тиіс (Н.Назарбаев, Тарих.).

ТОПШЫЛАУ-ТОЛҒАУ з а т. *Таным-түсінік, пайымдау.* Өмірде өз танымы, өз *т о п ш ы л а у т о л ғ а у ы* бар-ды (Н.Әбуталиев, Құрдастар).

ТОПШЫЛАУ-ТҰЖЫРЫМ з а т. *Пайымдау, ой-пікір.* Өзінің көргені мен түйгенін, *т о п ш ы л а у-т ұ ж ы р ы м ы н* ой таразысына тартса, ол да аз емес сияқты (Ғ.Қабышев, Қазақ әдеб.).

ТОПШЫЛАУШЫ з а т. *Жорамал жасаушы.* Әли Құсшыға бұл тұрғыда ертедегі Қытай математикасы әсер етті деген *т о п ш ы л а у ш ы л а р* бар (Жинақ).

ТОПШЫЛДЫҚ з а т. с а я с и. *Белгілі бір саяси-әлеуметтік топтың мүддесін жақтаушылық.* Ол оппортунизмге, буржуазиялық идеологияға қарсы, *т о п ш ы л д ы қ* пен идеализмге, социал-шовинизмге және национал-уклонистерге қарсы («Қазақст. мект.»). *Т о п ш ы л д ы қ*-қоғамдық қатынастардағы әлеуметтік-саяси құбылыс. Саяси сферада мүдделі топтардың өте күшті болуы себепті саяси күресті топтардың қарым-қатынасы ретінде де қарастырылады (ҚҰЭ).

ТОПШЫЛЫ с ы н. **1.** *Топшысы көзге ұрып тұрған; иықты.* Қыран *т о п ш ы л ы*, нар бітімді кесек тұлғасымен ауыр қозғалып, ат шылбырын жинақтай ұстады (К.Ахметбеков, Сый орамал). Ұзақ нағыз дөңгелек жүзді, қызыл күрең шырайлы, денесі өте тығыз, құйып қойғандай, әрі *т о п ш ы л ы*, қайратты жігіттің пішінін көз алдыңа келтіретін (Х.Есенжанов, Көп жыл.). **2.** *Металл топшысы бар, топшы тігілген.* Тоғыз түрлі *т о п ш ы л ы* Жеңсіз берен кисем деп; Сар садақ іліп беліме, Айғайлап жауға тисем деп (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТОПШЫЛЫҚ з а т. *Киімнің топшы тағылатын иық тұсы; иық.* Сол ниетпен ол Мұраттың *т о п ш ы л ы ғ ы н а н* қаққысы келді (Ғ.Орманов, Шабыт шалқары).

ТОПШЫСЫЗ с ы н. *Топшысы жоқ.* Оның *т о п ш ы с ы з* сыңар иығы қиқаң етті. Сол қолын ұсынды (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ТОПЫ з а т. **1.** *Жан-жағы тік, төбесі шошақ, жаздық тақия.* Сарыбала ышқырын толтырғанда, Нартайдың ұтысы қалталарынан асып, *т о п ы с ы н а* сала бастады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Оларда кимешек орнына ылғи қымбатты тастармен кестелеп, шимайлаған *т о п ы*, мойындарына жібек бөкебай (С.Шәріпов, Бекболат). **2.** *Қыста бөріктің ішінен киетін төбетей, тақия.* Бәкеңдер келіп жайғасқан соң, Омар ақ елтірі тымағын шешіп жерге қойды да, ішіндегі *т о п ы с ы н* алып киіп, сөз бастады (А.Жұмаділдин, Сең.).

ТОПЫ= е т. ж е р г. *Бату, топырлап суға кету.* Біздің солдаттар көпірді минамен бұзғанда немістер суға *т о п ы п* жатты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОПЫДАЙ с ы н. *Топы, тақия тәрізді. Т о п ы д а й* боп дөңес белдер, Қас қаққанша шыр айналып. Ойлы, шұңқырлы жерлер Бәрі де жатыр қалып (Қ.Мұқышев, Бала мен дана).

ТОПЫЛ= е т. ж е р г. **1.** *Топырлау, иін тіресу.* Енді жұрт *т о п ы л ы п* үйге бас салды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Желкесінде, қырық қадам жерде *т о п ы л ы п* тұрған жұрт, біраздан кейін-ақ тықыршып, өзара сөйлесе бастаған (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). **2.** а у ы с. *Алмасу, итжығыс тұсу.* Табан асты тартысып талай ойлар *т о п ы л ы п* «Залалы жоқ өліктің аузын қайтем опырып» (Ш.Сариев, Тағдыр). **3.** а у ы с. *Астан-кестеңі шығу, тапталу.* Жеті жасқа келгенде, Жер *т о п ы л д ы* желгенде Дұспанның көзі қорықты! Көлденеңнен көргенде (Ер Тарғын).

ТОПЫЛДА= е т. **1.** *Қайта-қайта топ-топ ету.* Сәдір аттарынан *т о п ы л д а й* түсіп осы үйге қарай жүгірген адам дыбыстарын таныды да, тоқтай қалды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Арғы еңістің құлдиына түсе бере *т о п ы л д а ғ а н* болат тұяқтардың тасыры ұлғайды (Ә.Әзиев, Жез.). Піскен алма әр тұстан *т о п ы л д а п* түседі (Т.Иманбеков, Үш ай.). **2.** *Топырлау, топ-топ болу.* Алма ағашы көп екен. Қозғап-қозғап қойса, *т о п ы л д а п* алдыңа келіп түсіп жатады (М.Дәулетбаев, Қызылжар). «Ә!» – дегенше болған жоқ, жерге шегірткелер де *т о п ы л д а п* түсіп бастады (А.Хангелдин, Ғани.).

ТОПЫЛДАТ= е т. **1.** *Топ-топ еткізу.* Ол тоғыз тоғыздан матап әкелген екі буда үйрегін *т о п ы л д а т ы п* тастай бастады (Ә.Әбішев, Ғаламат). Тұяқтар қара жолды *т о п ы л д а т ы п* Жүйткиді шаң боратып, топырақ атып. Біреуі жаза басып, жазым болса, Талайын құлатады *т о п ы л д а т ы п* (І.Мәмбетов, Тарланбоз). **2.** *Бұрқырату, топырлату.* Жыл сайын *т о п ы л д а т ы п* роман шығарамын да жатамын (Ғ.Қабышев, Тарихта.).

ТОПЫЛДАУ *Топылда етістігінің қимыл атауы.*

ТОПЫЛТ= е т. **1.** *Топ-топ еткізу, дүрсілдету.* Көп ұзамай, жер *т о п ы л т а,* бір адамдай адымдап, бүкіл «Сұр сарбаздар» полкі біздің соңымызда келе жатыр («Білім және еңбек»). «Кербалақ» – әуелі ауыздығымен алыса жер тарпып, шыркөбелек айнала ойқастап, тізгін босасымен суырыла жөнелген қаз мойын арғымақты, ал «Көкбалақ» бірден-ақ жер *т о п ы л т а,* ырғи зымыраған және көмбеден қарақшыға дейінгі аралықта әуелгі қарқынынан танбаған тегеурінді тұлпарды сипаттайды (М.Мағауин, Өмір жыры). **2.** ж е р г. *Топырлату, бұрқырату, төпелеу.* Сұрақты қарша боратып, *т о п ы л т ы п-а қ* тастадым («Жұлдыз»).

ТОПЫР з а т. **1.** *Көп болып жиналған топ, ығыжығы халық.* Ымырт үйіріле бастаса да, стадион маңы әлі *т о п ы р* (Ғ.Сланов, Замана.). Әлгінде ғана жас қабір басында қалың *т о п ы р* жиын болып өткен (О.Сәрсенбаев, Сағым). **2.** *Тобыр.*

Топыр қақты. *Үймеледі, топырлады.* Ұяттан, ар-намыстан не біледі?Шеркеуге келгендерден тіленеді. Аш итше бір тиынға *т о п ы р қ а ғ ы п,* Бір таласып, бір ұрысып, бір күледі («Абай»).

Топыр қылды. *Астан-кестен етті.* Сөйтіп мысық *т о п ы р қ ы п,* Демін алып отырды. Сөз сөйледі бұлайша: «Жүрсейші иттер тек босып, Олар – тышқан, мен – мысық, Жеңеді олар қалайша?! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Топыр салды. *Асыр салды, ойнақтады, топырлады.* Үй жанынан кішкене, шымыр тұяқтарымен шапшаң дүбірлеп, *т о п ы р с а л ы п,* жас қозылақтар жүгіріп өтті (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қазақстан! Сүйікті! Туған үй, Туған жерімсің, Асық ойнап, доп қуып, *Т о п ы р с а л ғ а н* жерімсің («Лен. жас»).

ТОПЫРАҚ[1] з а т. **1.** *Жердің сыртқы, үстіңгі жұмсақ қабаты.* Жер жыртып жүрген трактористе жердің *т о п ы р а ғ ы* біркелкі тегіс, төңкеріліп жатуы әдемі көрінеді (Е.Байзақов, Еңбек). Оны төрдегі төсек үстіндегі ақ құс жастыққа қойдым да ауызғы бөлмеге шығып, қолымның *т о п ы р а қ* шаңын жудым, ізімше қайта кірдім (Қ.Қамбаров, Әке). **2.** э к о л. *Атмосфераның, литосфераның, биосфераның және физикалық, химиялық, биологиялық процестердің әсерінен түзілген жер қыртысының борпылдақ беткі қабаты* (Т.Қалыбеков, Экология.).

Көзіне топырақ шашты [салды]. а) *Жамандық істеді [Көбіне көзі жоқ кісіге жасалған қиянатқа байланысты айтылады].* Достықтың жақсылығын ұмытып, *к ө з і н е т о п ы р а қ ш а ш ы п* жүрме (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі) ә) *Көзіне істеген болып көрінді.* Күрегінді батырмай қалқып ал да, топырағыңды боратып шашып лақтыр. Сонда өзің де қиналмайсың, қарауылшының *к ө з і н е* де *т о п ы р а қ ш а ш а с ы ң* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Көпке топырақ шашты. *Наразылық білдірді, қарсылық көрсетті. Т о п ы р а қ ш а ш а й ы н* деген жоқ едім, өздері емес пе көзіме құм құйған (О.Бөкеев, Өз атыңды өшірме). *К ө п к е т о п ы р а қ ш а ш а* алмассың, көптің талқысынан аса да алмассың, жүр, — деді (С.Бегалин, Замана.).

Топырағы ауыр. *Салмақты, сабырлы.* Қысқасы, Хамит *т о п ы р а ғ ы а у ы р* адамдардың сапына жататын-ды (Қ.Жұмалиев, Сақара).

Топырағы жеңіл. *Сөзге, атаққа іліккіш кісі туралы айтылады.*

Топырағыңды жеріңнен бұйыртсын! [жазсын!]. *Өз жеріңде дүние сал деген мағынада айтылады.* Уа, Қозыбай, дәм-тұзыңды елден жазсын, *Т о п ы р а ғ ы ң д ы ж е р і ң н е н ж а з с ы н!* (Шешендік сөздер).

Топырағы торқа болсын! д і н и. *Жатқан жері жайлы болсын деген мағынада дүние салған адамға айтылады.* Тыңда мұны құлақ сап, Артық туған үздік-ақ. *Т о п ы р а ғ ы т о р қ а б о п,* Жарылқасын жалғыз хақ (Шешендік сөздер). Рас, анаң адал жан еді, адал жүрегінен тілеген тілегі орындалды, *т о п ы р а ғ ы т о р қ а б о л с ы н* (І.Есенберлин, Алмас.). – Жатқан жерлері жайлы болсын, *т о п ы р а ғ ы т о р қ а б о л с ы н* (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Топырағы ұшты. ж е р г. *Абыройлы болды, атағы шықты, жұртқа белгілі болды.* Қашаған өз уақытында *т о п ы р а ғ ы ұ ш қ а н* ақын болыпты. Исатай мен Махамбет *т о п ы р а ғ ы ұ ш қ а н* батыр болған (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Топырақ ағзалары. э к о л. *Топырақта тіршілік ететін және оған тікелей не жанама әсер ететін барлық тірі тіршілік иелері.* Өсімдік үлескісі астындағы топырақ қабатындағы *т о п ы р а қ а ғ з а л а р ы н ы ң* қауымдастықтары

тепе-теңдік күйінде болады, өйткені, олардың қорек негізі осы өсімдіктердің түсіндісі болып табылады: мұны тұтынып олар органикалық заттектерді бейорганикалық заттектерге айналдырып, негізінен көмірқышқыл газы мен су түзеді (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақ аналық жынысы. геогр. *Биологиялық және биохимиялық процестердің, сонымен қатар адам қызметінің әсерінен топыраққа айналатын тау жыныстарының беткі қабаты [Олар шығу тегіне (мыс., аллювиалды, шашырап шыққан жыныстар), хим.-минералог. қасиеттеріне (карбонатты, кварцты), түйіршік құрамына (құмды, батпақты, балшықты, т.б.) қарай бөлінеді]. Т о п ы р а қ а н а л ы қ ж ы н ы с ы* топырақ түзуші және топырақтың минералды, химиялық және түйіршікті құрамына, физ. қасиеті мен құнарлылығына әсер ететін басты фактор болып саналады. Көбіне оның қасиеттері топырақтардың әртүрлі генетикалық топтарының (типі, типішілік, түрі) қалыптасуына себепші болады (ҚҰЭ).

Топырақ асты суармалау. с у ш а р. *Жер бетінен 40–60 см тереңдіктегі топырақ қабатында, әртүрлі ылғалдандырғыш құрылыммен өсімдік тамырына су жеткізу арқылы суармалау [Арынды және арынсыз, вакуумды болып бөлінеді. Негізгі элементтері: бас тоған имараты, суармалау желісі, байланыс сымдары, автоматтандыру жүйесі және т.б.].*

Топырақ асты суы. геол. *Әдетте байланысқан жарғақ су түрінде болатын құрғақ топырақ асты горизонтындағы ылғал (су).*

Топырақ аэрациясы с у ш а р. <грек. aer> *Топырақ пен атмосфераның ауа алмасуы. Т о п ы р а қ а э р а ц и я с ы* топырақтың құнарлануы, өсімдіктердің өсуі мен дамуы үшін үлкен рөл атқарады. *Т о п ы р а қ а э р а ц и я с ы* кезінде топырақ ауасы оттек, ал топырақ бетіндегі ауа көмір қышқылына қанығады (Қаз. тілі термин. Су.).

Топырақ аэрациясы аймағы. с у ш а р. *Топырақ арасындағы саңылаудың, кеуегінің ауамен толуынан аэрация процесі жүретін топырақ қалыңдығы.*

Топырақ бетінің қатуы. э к о л. *Жер бетінен тиімді сәулелену әсерінен 2 м биіктікте ауаның температурасы болғанда топырақ және өсімдік температурасының түнде 0 градус цельсқа дейін және одан да төмендеуі.*

Топырақ бұйырды. *Жерленді деген мағынада [Бұл көбіне белгілі бір жерде дүниеден қайтты деген ұғымда қолданылады].* Жаңа ашылған жауқазын, Қапыда етті жау жазым. Көктемей жатып қиылды, Жат жерден *т о п ы р а қ б ұ й ы р д ы* (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

Топырақ бұйырмады. *Жат жерде дүниеден өтті; сүйегі далада қалды.* Жылдар зулап өтіп жатты арада, Сулар жамырап кетіп жатты далаға. Ең болмаса, туған жердің бір күрек *Т о п ы р а ғ ы б ұ й ы р м а й* да қалды?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Топырақ гидрологиясы. геогр. *Топырақтың сулық қасиетін, топырақ ылғалдылығының араласу түрлері мен заңдылықтарын, топырақтардың су режімін зерттейтін топырақтану ғылымының саласы.*

Топырақ дефляциясы. с у ш а р. *Топырақтың жел әсерінен болатын эрозиясы.*

Топырақ ерітіндісі. с у ш а р. *Топырақ арасындағы ылғалдың (су) газ ерітіндісімен, минералды және органикалық заттармен араласуынан болатын топырақтың сұйық фазасы.*

Топырақ жәндіктері мен микроорганизмдері. с у ш а р. *Топырақты табиғи тіршілік ортасы ретінде пайдаланатын әртүрлі тірі организмдер; топырақтың тірі қабаты [Онда топырақ микроорганизмдерінен – бактерия, саңырауқұлақ, сәулелі саңырауқұлақ, т.б. және көптеген омыртқасыз жануарлардан – қарапайым жәндіктер, құрттар, былқылдақденелілер, ересек бунақденелілер мен олардың дернәсілдері, жер қазғыш омыртқалылар, т.б. кездеседі. Олардың санының өзгеруі жыл маусымына да байланысты, көктем мен күзде көбірек болса, қыс пен жазда азаяды].*

Топырақ картасы. э к о л. *Топырақ түрлерінің жер бетінде таралуын, қасиеттері мен ерекшеліктерін сипаттайды. Т о п ы р а қ к а р т а с ы н ы ң* жалпы (топырақ топтарының генетик. жіктелуін геогр. тұрғыдан көрсететін); топырақ-мелиоративтік (топырақтың мелиоративтік ерекшеліктері – тұздылығы, тас мөлшері, су өткізгіштігін, т.б. сипаттайтын); топырақ-эрозиялық (топырақтың эрозияға ұшырау дәрежесі, эрозия қаупі бар ареалдар көрсетілген, т.б.) түрлері болады (ҚҰЭ).

Топыраққа әк қосу. с у ш а р. *Қышқыл топырақтарды химиялық жолмен мелиорациялау әдісі. Т о п ы р а қ қ а ә к қ о с у*, топырақ құрамындағы сутек және аллюминий иондары, көмір қышқыл тұздары тыңайтқышының құрамындағы кальций және магний иондарымен алмастыру арқылы топырақ қышқылдығының өсімдікке тигізетін зиянды әсерін бәсеңдетуге негізделген (Қаз. тілі термин. Су.).

Топырақ қабаты. э к о л. *Топырақ түзілу процесінде жекелеу, жер бетіне параллель орналасқан біршама біртекті топырақ қабаты. Т о п ы р а қ қ а б а т ы* ендірілу, жылыстау, шығарылу және топырақтағы заттектердің айналуы нәтижесінде пайда болады. Тұтас алғанда олар топырақ қимасын құрайды (Қаз. тілі термин. Экология).

Топыраққа тыңайтқыш енгізу. э к о л. *Өсімдік жақсы өсіп-дамуы үшін топырақка әртүрлі заттектер мен агенттерді енгізу. Т о п ы р а қ қ а т ы ң а й т қ ы ш е н г і з у д і ң* бірнеше тәсілдері бар:

қорға (бірнеше жылға бір рет), ұялап (егіс кезінде ошақтап), түйіршіктелген, ұнтақталған түрінде (әртүрлі тәсілдермен бірнеше мәрте, әр мезгілде), жергілікті (қатарлап, ұялап немесе топырақтың белгілі бір қабатына) сіңіру амалдары сараланады (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақ қорғау мелиорациясы. с у ш а р. *Топырақ пен жердің құнарлы қыртысын жел мен судың бұзуына қарсы қолданылатын мелиорациялық шаралар жинағы.*

Топырақ құнарлылығы. э к о л. *Ауыл шаруашылығы өсімдіктерінің мол түсімділігін, сондай-ақ табиғи фитоценоздардың биологиялық өнімділігін қамтамасыз ететін топырақ қасиеттерінің жиынтығы. Т о п ы р а қ қ ұ н а р л ы л ы ғ ы* ондағы қоректік заттардың (азот, фосфор, калий, микроэлементтер) құрамына, ылғалдылық дәрежесіне, агротехниканың дұрыс әдістеріне, екінші реттік сортаңданудың жоқтығына, эрозия процестеріне, т.б. байланысты болады (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақ құрылымы. э к о л. *Көлемі, пішіні, физикалық және химиялық қасиеттері (соның ішінде механикалық төзімділігі, суға төзімділігі, т.б.) әртүрлі топырақ агрегаттарының жиынтығы. Т о п ы р а қ қ ұ р ы л ы м ы* – жер құнарлылығының шешуші факторларының бірі (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақ қыртысы. э к о л. *Жер бетінің сыртқы қабаты.* Тау-кен жұмыстары жүргізілетін ауданда жер бетінің бедері бұзылып, *т о п ы р а қ қ ы р т ы с ы* мен өсімдіктер толығымен жойылады, ауыл шаруашылығына қажетті құнарлы жерлердің едәуір бөлігі істен шығып, пайдалануға жарамай қалады (Т.Қалыбеков, Экология.).

Топырақ өңдеу. а у ы л ш а р. *Ауыл шаруашылық дақылдарының өсіп-өнуіне қолайлы жағдайлар жасау үшін топырақ өңдеуші машиналар мен құралдардың жұмысшы органдары арқылы топыраққа механикалық әсер ету. Т о п ы р а қ ө ң д е у* егісті арамшөптерден тазартуға, ауылшаруашылық дақылдарының зиянкестері мен ауру таратушыларды жоюға, сонымен қатар өсімдік қалдықтарының, шымның тыңайтқыштар мен гербидцидтердің топыраққа сіңіп кетуіне және ауылшаруашылық дақылдары тұқымының белгілі бір тереңдікке енуіне мүмкіндік береді (ҚҰЭ).

Топырақ салды [тастады]. а) *Жерлеуге қатысты.* Ол зират басына болмай ере барыпты, өз қолынан ана қабіріне *т о п ы р а қ с а л ы п*, жылаған (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Сүйікті әжесі дүние салғанда жолдың ауырлығы мен алыстығына қарамай, Шоқан сонау Петербургтен Көкшетауға келіп, *т о п ы р а қ с а л ғ а н* («Қазақст. әйелдері»). ә) *Дүниеден қайтқан адамның зиратына барып еске алды, құран бағыштады.* Олар қарулас жолдастың қабіріне әдейі бұрылып, құрметпен *т о п ы р а қ т а с т а д ы* (С.Сейітов, Сөз сұра.).

Топырақ салысты. *Жерлесті, көмісті.* «Әлде қайтеді» деген хауіппен *т о п ы р а қ с а л ы с п а қ* боп, Жәутік бастаған үлкендер тобы жұптарын жазбай Қосай үйінің маңынан ұзамаған (К.Оразалин, Абай.).

Топырақ сулары. с у ш а р. *Топырақ қыртысында төмен жатқан сулы қабаттармен гидравликалық байланысы жоқ онша өткізімді емес қабаттардағы тамшылық-сұйық сулардың уақытша жиналуы. Т о п ы р а қ с у л а р ы* кез келген өсімдіктердің өсуінің қажетті алғы шарты (Қаз. тілі термин. Су шар.).

Топырақ суы. ж е р г. к ә с. а) *Егінге бірінші рет берілетін су.* Егінге әлі *т о п ы р а қ с у* берілген жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). ә) г е о л. *Топырақ қабатында (аэрация зонасы) молекулалық тартылыс күшінің әсерімен түйіршіктерге жабысып тұратын су (ылғал). Т о п ы р а қ с у ы н ы ң* мөлшері ауа райына, жыл маусымдарына сәйкес өзгеріп отырады (Қаз. тілі термин. Геология).

Топырақ суыру. ж е р г. *Топырақ борау.*

Топырақ суы түрлері. с у ш а р. а) *Молекуласы H_20 түрінде сұйық немесе қатты фазада болатын, қозғалу деңгейі және өсімдіктердің пайдалануы үшін қолайлылығы бойынша ерекшеленетін су;* ә) *Жердің топырақ қабатындағы, түрлі нысандағы су (мұз); байланысқан (берік және бос байланыстағы), еркін (мыс, гравитация) және бу күйіндегі су.*

Топырақтағы жылу алмасу. э к о л. *Күн сәулесінен түскен жылудың топырақ қабаттарына еніп, жоғарыдан төмен қарай жылжуы немесе кері бағытта алмасу процесі. Т о п ы р а қ т а ғ ы ж ы л у а л м а с у* мөлшерін игерілген жерлерде біршама қолдан реттеуге болады. Ол үшін ол егістік жерді қолдан суару немесе керісінше құрғату, егістік алқаптарды орман шаршыларымен қоршау, қар тоқтату, топырақ бетін өңдеу арқылы тығыздау немесе керісінше қопсыту, т.б. шаралар жүзеге асырылады (ҚҰЭ).

Топырақтағы ылғал айналымы. с у ш а р. *Топыраққа ылғал жиналу процесінің жинағы және оның топырақтан пайдаланылған шығыны.*

Топырақтағы ылғал қоры. с у ш а р. *Белгілі бір уақыттағы топырақ қыртысындағы ылғалдың абсолюттік мөлшері, су теңдестігін есептеуде қолданылатын көрсеткіш өлшемі: су қабатына миллиметр немесе гектарына текше метр.*

Топырақтағы ылғал тапшылығы. с у ш а р. *Топырақтағы ылғалдың қолайлы деңгейге дейін жетіспеушілігі. Т о п ы р а қ т а ғ ы ы л ғ а л т а п ш ы л ы ғ ы* қолайлы жағдайдағы топырақ ылғалдылығынан сол кездегі ылғал қорының көрсеткішін шегергендегі айырмасымен анықталады (Қаз. тілі термин. Су шар.).

Топырақтар географиясы. г е о г р. *Топырақтың қалыптасуы мен кеңістік бойынша орналасу заңдылықтарын зерттейтін физикалық-географиялық ғылым саласы [топырақтану,*

сондай-ақ геоморфология, геоботаника, ландшафттану ғылымдарымен тығыз байланысты]. Биік таулы өңірлерде *т о п ы р а қ г е о г р а ф и я с ы* таудың биіктік белдеулік заңына сәйкес түзілген (ҚҰЭ).

Топырақ түзуші. э к о л. *Топырақ құраушы, түзетін.* Тың жерлерді айналымға қосқан кезден бері мұндай әрекет *т о п ы р а қ т ү з у ш і* фактордың ішінде бірінші орынға шықты (Т.Қалыбеков, Экология.).

Топырақты бөгет. с у ш а р. *Көлденең қимасы әр пішінді болып, топырақты материалдан (құм, саз, топырақ және т.б.) салынған бөгет.*

Топырақты гипстеу. с у ш а р. *Химиялық мелиорация тәсілдерінің бір түрі; топырақ құрамына гипс ($CaS0_4$ $2H_20$) енгізе отырып, оның артық қышқылдық қасиеттерін сілті арқылы кетіру; сор және сортаңдау жердің топырағындағы натрий кальциймен сіңіріп алмастыру арқылы топырақтың физикалық, химиялық және биологиялық қасиеттерін жақсарту.*

Топырақ тығыздығы. э к о л. *Табиғи қалыптасуы бұзылмай алынған құрғақ топырақ массасының оның көлеміне қатынасы.*

Топырақты қышқылдандыру. х и м. *Топырақ қышқылдығын төмендететін агрохимиялық операция.*

Топырақты нобайлап өңдеу. с у ш а р. *Жер өңдеудің агротехникалық тәсілдері немесе жауын-шашын суларының топырақты шаюына, топырақ эрозиясына жол бермеу амалдарының бірі.*

Топырақтың артық ылғалдануы. с у ш а р. *Топырақ күйі; топырақтың құрамындағы ауа азайып тотықтану процесі басталатын жұмсақ балшыққа айналу кезеңі.*

Топырақтың ауалануы. с у ш а р. *Топырақтың жер бетіндегі ауа қабатымен толассыз газ алмасуы.* Топырақ қабатында жүретін бұл процесс *т о п ы р а қ т ы ң а у а л а н у* аймағы деп аталады (Қаз. тілі термин. Су.).

Топырақтың әрекетті қабаты. с у ш а р. *Өсімдік тамырының кең жайылып қорек, ылғал алатын топырақ қабаты.*

Топырақтың генетикалық улылығы. э к о л. *Ластанған топырақтың топырақ биотасының (микроорганизмдерді, өсімдіктерді және топырақ фаунасын қосқанда) генетикалық аппаратының құрылымдық-функциялық жағдайына ықпал ету қасиеті.*

Топырақтың жазықтық эрозиясы. с у ш а р. *Топырақ бетінің эрозиясы, топырақтың үстіңгі құнарлы қабатын жауын-шашын мен жер беті суларының бұзып-шаюынан пайда болатын табиғи құбылыс, топырақтың су эрозиясының бір түрі.*

Топырақтың су өткізгіштік қасиеті. с у ш а р. *Топырақтың өз қабаттарынан су өткізгіштік қасиеті [Бұл қасиет топырақ тығыздығы мен механикалық құрамына, құрылысына қарай анықталады].*

Топырақтың күпсуі. с у ш а р. *Топырақтың ылғалданған кезіндегі ісініп, өз көлемін үлкейту қасиеті.*

Топырақтың қажуы. э к о л. *Бір дақылдың ауысымсыз өсірілуі салдарынан, тыңайтқыштар сіңірілуіне және басқа да агротехникалық әдістерге қарамастан түсімділіктің азаюы. Т о п ы р а қ т ы ң қ а ж у ы н ы ң* себебі, әдетте, топырақта тән сипатты заттектердің, фитопатогендік микроорганизмдердің немесе омыртқасыз зиянкес жәндіктердің жинақталуынан болады (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақтың қатуы. с у ш а р. *Салқын атмосфераның әсерінен топырақ температурасының 0°С-тан кейінгі суыну кезеңі.*

Топырақтың құнарлануы. э к о л. *Топырақтың физикалық құрылымының, химиялық құрамының және биологиялық-физикалық-химиялық қасиеттерінің табиғи жағдайынан ауыл шаруашылығы өндірісіне пайдалы бағытына қарай өзгеру дәрежесі. Т о п ы р а қ қ ұ н а р л а н у ы н ы ң* топырақ құнарлылығынын шамасы бойынша ажыратылатын босаң, орташа және күшті делінетін үш дәрежесі бар (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақтың құнарсыздануы. э к о л. <франц. degradation> *Негізінен адамның шаруашылық әрекеті әсерінен топырақтың тұзілу жағдайының өзгеріп, топырақ қасиеттерінің біртіндеп нашарлауы (қарашірінді құрамының азаюы, құрылымының бұзылуы, құнарлығының төмендеуі). Т о п ы р а қ т ы ң қ ұ н а р с ы з д а н у ы н а* әсер ететін негізгі факторларға топырақ эрозиясы, кенттену процесі, улы заттектермен ластану, пестицидтерді қолдану, пайдалы қазбаларды ашық әдіспен өндіру, суармалау және құрғату, екінші реттік сортаңдану, қышқыл жаңбырлар, малды жайылымға шамадан тыс жаю т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақтың қышқылдығы. э к о л. *Топырақ ерітіндісіндегі (белсенді немесе маңызды қышқылдық) және топырақтың сіңіретін кешеніндегі (әлеуетті қышқылдық) сутек иондарының концентрациясы. Т о п ы р а қ т ы ң қ ы ш қ ы л д ы ғ ы* маңызды агрохимиялық көрсеткіштердің бірі (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақтың лайлы фракциясы. э к о л. *Өлшемі 0,01 мм-ден төменгі топырақтың механикалық элементтерінің жиынтығы.*

Топырақтың ластануы. э к о л. *Топырақта, әдетте, оған тән емес физикалық, химиялық немесе биологиялық агенттердің пайда болуы және енуі немесе аталған агенттердің концентрациясының қаралған мезгілде табиғи орташа жылдық деңгейінен асып түсуі. Т о п ы р а қ л а с т а н у ы н ы ң* көптеген түрлері, соның ішінде радиоактивтік, микробтық және т.б. түрлері сараланады (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақтың оңтайлы ылғалдығы. с у ш а р. *Өсімдік тамыры жайылатын топырақ қабаты*

ылғалдылығының жоғарғы транспирация мен қоректік заттарды сіңіру процесіне қолайлы болуы.

Топырақтың өздігінен тазаруы. э к о л. *Топырақтағы жылыстау, айналу, ыдырау, шіру процестері нәтижесінде ондағы ластағыш заттектердің мөлшерінің азаюы.*

Топырақтың санитарлық жағдайы. э к о л. *Топырақтын адам денсаулығы мен жануарларға тікелей әсер ететін физикалық-химиялық және биологиялық қасиеттерінің жиынтығы. Т о п ы р а қ т ы ң с а н и т а р л ы қ ж а ғ д а й ы* сөз болғанда, ең алдымен, мәдени өсімдіктер өсіретін және мал жайылымына арналған топырақтар ескеріледі (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақтың су-ауа режімін реттеу. с у ш а р. *Инженерлік-техникалық және агромелиорациялық шаралар кешені.*

Топырақтың су беру қасиеті. с у ш а р. *Жер асты суы деңгейінің төмендеуінен және судың өз салмағының әсерінен өздігінен ағуы арқылы топырақтың сумен қаныққан бөлігінің толық ылғал беру қабілеті.*

Топырақтың су режімі. с у ш а р. *Топырақ ылғалының түсуін, жылжуын, жағдайының өзгеруін және шығындалуын анықтайтын процестердің жиынтығы. Т о п ы р а қ т ы ң с у р е ж і м і* элементтеріне: сіңу, сорғу, конденсация, қату, булану және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

Топырақтың су режімін реттеу. с у ш а р. *Суару жұмыстарын тиімді жүргізу арқылы өсімдіктердің дұрыс өсіп-өнуін қамтамасыз ету.*

Топырақтың сусіңді негізі. с у ш а р. *Топырақтың сутектен басқа катионды сіңіруі.*

Топырақтың сызықты эрозиясы. с у ш а р. *Өзек бойындағы эрозия, өзек бойындағы жауын-шашын суларының шаюынан пайда болатын құбылыс [ақырында үлкен сайға, өзекке айналады].*

Топырақтың сіңбе сулары. с у ш а р. *Топырақ қабатшасындағы жер асты су жиынтығы [Жер бетінде жауған жауын-шашын суының ағып, буланып кеткеннен қалғаны жер астына – топыраққа сіңуінен қалыптасады. Сіңген судың біразы өсімдіктердің қоректенуіне жұмсалса, одан артылғаны ауырлық күшімен төмен қарай жер астындағы су деңгейіне қарай жылжиды. Топырақ үстіне түскен судың сіңу мүмкіншілігі шөгіндінің өткізгіштік пәрменіне байланысты, яғни топырақтың құрамы мен оның құрылысына тәуелді].*

Топырақтың тұнбалануы. с у ш а р. *Кеуектер мен жарықшалардың тұнбамен бітелуінен топырақтың су өткізгіштігінің кемуі.*

Топырақтың химиялық ластануы. э к о л. *Топырақта тірі организмдерге қауіп туғызатын химиялық заттектердің жиналуы. Т о п ы р а қ т ы ң х и м и я л ы қ л а с т а н у ы н ы ң* көздеріне өнеркәсіптік кәсіпорындардың шығарындылары, көлік, ауыл шаруашылығында қолданылатын шөпжойғылар мен минерал тыңайтқыштар жатады (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақтың шайылуы. с у ш а р. *Жер қыртысын жауын-шашын және жер беті сулары шаюынан жер қазындысы, сай, жыраның пайда болуы немесе жер асты суының топырақ қабаттарын шаюы.*

Топырақтың ылғалдылығы. с у ш а р. *Топырақтың құрамындағы қатты (мүз), сұйық және газ (бу) күйіндегі ылғалдың мөлшері.*

Топырақтың ылғалқанықтығы. с у ш а р. *Топырақтағы ылғал қорының күзгі-қысқы жауын-шашын, еріген қар суы және тасқын су (табиғи) есебінен бір жолғы едәуір толығуы вегетациялық кезеңнен тыс (қар тоқтату, жаңбырлату, жайылма суару т.б.) жүргізілген (жасанды) шаралардың есебінен толықтырылуы.*

Топырақтың ылғалмен қанығуы. с у ш а р. *Топырақтың ылғалмен қанығу дәрежесінің көрсеткіші [мелиорацияда жер құрғатудың бірден-бір дәреже көрсеткіші ретінде пайдаланылады].*

Топырақтың ылғалтартқыштығы. с у ш а р. *Топырақтың қатты түйірлерінің ауадан су буын ұстап қалу қасиеті.*

Топырақтың экологиялық функциялары. э к о л. *Топырақ түрлерінің тұтас алғанда биосфераның және жекелеген ландшафттардың экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету қабілеті.* Осыған орай *т о п ы р а қ т ы ң э к о л о г и я л ы қ ф у н к ц и я л а р ы н* жалпы биосфералық және ландшафт сақтаушы деп саралауға болады (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақты сумен шаю. с у ш а р. *Топырақты сумен ағызып әкелу (гидромеханика) арқылы шайып, құрылыс (топырақты бөгет, топырақ үйінділер) тұрғызу.*

Топырақты сілтісіздендіру. э к о л. *Топырақтан немесе оның жеке бір қабатынан еріген заттектерді топырақтық ерітіндінің төмен түсетін немесе бүйірлік ағыс әсерімен шаймалау. Т о п ы р а қ т ы с і л т і с і з д е н д і р у* суармалау кезінде күшейеді. Органикалық заттектерді, әсіресе қарашіріндіні шығару топырақтың құнарлығын бірден төмендетеді (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақты таяз өңдеу. с у ш а р. *Топырақты әртүрлі құралдармен тереңдігі 8-ден 16 см дейін өңдеу, қопсыту, тырмалау және т.б.*

Топырақты ұялау. с у ш а р. *Жер өңдеудің бір тәсілі [бұлай өңдеген кезде жауын-шашын сулары топырақ қыртысын шаймай, атмосфералық ылғал өндеген жерге сіңіп, ауыл шаруашылығы дақылдарынан мол өнім алынады].*

Топырақты химиялық мелиорациялау. э к о л. *Топырақтың физикалық-химиялық қасиеттерін (pH және сіңірілген негіздердің құрамын) тұбегейлі жақсарту үшін химиялық заттектер (химиялық мелиоранттар) енгізу. Т о п ы р а қ т ы х и м и я-*

л ы қ м е л и о р а ц и я л а у әк ($CaCO_3$) пен құрамында әк бар тыңайтқыштар (доломит ұны, әк қосып арнайы дайындаған компостар және т.б.) енгізу арқылы жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Экология).

Топырақ үйіндісі. с у ш а р. *Пайдаланылмай қалған үйінді топырақ немесе экскаватормен жер қазған кездегі немесе жер қазу жұмыстары біткеннен кейін қалған топырақ үйіндісі.*

Топырақ ылғалдылығының режімі. с у ш а р. *Топырақ ылғалдылығының белгілі бір уақыт аралығындағы сандық және сапалық тұрғыдағы барлық өзгерістерінің жиынтығы. Т о п ы р а қ т ы ң ы л ғ а л р е ж і м і* оның су жүргісімен анықталады (Қаз. тілі термин. Су.).

Топырақ ылғал өлшеуіші. г е о л. *Топырақ ылғалдығын оның жанама белгілері (электрлік, жылуөткізгіштік, механикалық және т.б. қасиеттері) бойынша өлшейтін аспап.*

Топырақ ылғал сыйымдылығы. с у ш а р. *Топырақтың ылғалды ұстау қабілеті. Ол топырақтың көлемінен немесе массасынан пайызбен көрсетіледі.*

Топырақ ылғалы. с у ш а р. *Топырақ қабатында (ауалану аймағы) молекулалық тартылыс күшінің әсерімен түйіршіктерге жабысып тұратын ылғал. Т о п ы р а қ ы л ғ а л ы* – өсімдіктердің өсіп-жетілуіне қажет негізгі су көзі (Қаз. тілі термин. Су.).

Топырақ ылғалының шамасы. с у ш а р. *Топырақ құрамындағы судың молекулалық пішінде болуы [Топырақ ылғалының шамасы негізінен жауын-шашын мөлшеріне және жер асты суларының жер бетіне алыс немесе жақын орналасуына байланысты болады]. Т о п ы р а қ ы л ғ а л ы н ы ң ш а м а с ы* сол жерде (немесе далада) топырақ үлгісін алған жерде анықталады (Қаз. тілі термин. Су.).

Топырақ эрозиясы. э к о л. *Тау жыныстарының, топырақтың және жер бетіндегі кез келген түзілулердің табиғи (сумен, желмен, мұздақтармен) және антропогендік факторлардан (ормандарды кесу, жайылымдарда малды көп жаю, құрғақ аудандарда жеңіл топырақтарды жырту, т.б.) бұлінуі (моруы). Т о п ы р а қ э р о з и я с ы н* азайту – егіншілікті жергілікті жағдайға орайлас жүргізу жүйесінің басты мақсаты (Қаз. тілі термин. Экология). Өзен аңғарларына орналасқан бұталарды шабу мен өзен арнасының жарқабағына дейін жер жырту шаралары *т о п ы р а қ э р о з и я с ы н ы ң* дамуына ықпал етеді (Табиғат сулары.).

ТОПЫРАҚАСТЫ: топырақастылық суармалау. э к о л. *Жерді топырақ грунт суларының деңгейін реттеу арқылы суармалау.*

ТОПЫРАҚ[2] з а т. ж е р г. к ә с. *Түкті кілемнің шетіндегі жалпақтығы 4–5 см. тақыр жер. Т о п ы р а қ* көбіне боялмаған ақ жіп қалпында қалады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОПЫРАҚ[3]**: топырақ қол.** ж е р г. *Саусағы жоқ, шолақ қол.* Ол сені *т о п ы р а қ қ о л м е н-а қ* бір жәйлі етеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОПЫРАҚ-КЛИМАТ з а т. *Топырақ және ауа райы.* Республикамызда, әсіресе жылына екі рет өнім алуға мүмкіндік беретін *т о п ы р а қ-к л и м а т* жағдайлары аса қолайлы оңтүстік және оңтүстік-шығыс облыстарда суармалы егістік жерлерді өте тиімді пайдалануды қамтамасыз ету керек (М.Ерлепесов, Суармалы егін.).

ТОПЫРАҚ-СОПЫРАҚ з а т. с ө й л. *Топырақ және сол сияқты заттар. Т о п ы р а қ-с о п ы р а ғ ы н д ы* айтып, миымды ашытпа. Уәли ізіне түскенде, орныннан қозғатпап едім, бүгінгі оттап тұрғаның мынау (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

ТОПЫРАҚСОРҒЫШ с ы н. *Жойып жіберетін, тұқ қоймайтын.* Амурдың ақ балығы балдырды *т о п ы р а қ с о р ғ ы ш* снарядтан ешбір кем жоймайтыны анықталды (Ш.Қожахметов, Ғалам.).

ТОПЫРАҚТАЙ с ы н. *Топырақ тәрізді.* Қалмақтың елін өрт қылып, *Т о п ы р а қ т а й* көшіріп. Барлық малын көшіріп, Жалғыз өзі Киікбай, Айдап шықты шәһәрден (Батырлар жыры).

ТОПЫРАҚТАНУ з а т. э к о л. *Топырақтарды: олардың генезисін, даму тарихын, құрамы мен қасиеттерін, географиялық таралуын, сондай-ақ топырақты оңтайлы пайдалану мен оның құнарлылығын арттырудың жолдарын зерттейтін ғылым.* Тың және тыңайған жерлерді зерттеп, игеру жөнінде академияның *т о п ы р а қ т а н у* амандары зор ғылыми жұмыстар жүргізді (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

ТОПЫРАҚТАНУШЫ з а т. к ә с. *Жер бетінің үстіңгі қабатын, топырақтың құрамы мен қасиеттерін т.б. зерттейтін ғалым.* Мальцев, Оспанов, Сүлейменовтің және басқа да көптеген ғалымдар мен *т о п ы р а қ т а н у ш ы л а р д ы ң* ғана емес, сонымен бірге геолог, геофизик, кенші, геохимик, энергетик, қоғамтанушылардың есімі тыңның тарихымен тығыз байланысты («Қаз. әдеб.»).

ТОПЫРАҚТЫ[1] с ы н. *Топырағы бар, топырағы мол.* Бұл жерлер негізінен қара, қара қоңыр, қызыл қоңыр *т о п ы р а қ т ы* болып келеді (А.Балтабаев, Жасыл орман).

ТОПЫРАҚТЫ[2]**: топырақты өлім.** *Кісі өлімі, қазалы күн.* Біреудің ағайыны торқалы той, *т о п ы р а қ т ы ө л і м д е*, адалдық берекеде алысуға табылмай, барымта алалық, ұрлалық десе, табыла қоятыны қалай? (Абай, Тол. жин.). Жұрттығының азғаны – Шіреніп бәрі жатқаны. Туыстығы бар еді, Белекбай, Омар, Жүніс те. Осылар да қола екен, Балаушы едік күміске «Бауырымдауға» жарамай, *Т о п ы р а қ т ы ө л і м* бұл іске (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТОПЫРАҚТЫҚ: топырақтық ылғалайналым. с у ш а р. *Топыраққа ылғалдың түсуінің және оның топырақтан шығуының барлық процестерінің жиынтығы (булану, жерге сіңу, өсімдіктердің пайдалануы, т.б.).*

ТОПЫРАҚТЫҚ-МЕЛИОРАЦИЯЛЫҚ: топырақтық-мелиорациялық аудандау. с у ш а р.

Табиғи және мелиорациялық шаруашылық жағдайына байланысты топырақтың жер бетіндегі таралуына қарай бөлінуі. Т о п ы р а қ-т ы қ-м е л и о р а ц и я л ы қ а у д а н д а у-д ы ң негізгі анық-таушы тәсіліне: аудандау жеделдігінің топырақ құнарлылығының өзгеруіне мелиорациялық тұрғыдан тигізетін әсері, сонымен қатар мелиорациялық шаралардың тиімділігі жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

ТОПЫРАШ з а т. **1.** *Бітімі, жүрісі жайсыз ат.* Бір жақ көзі соқыр *т о п ы р а ш* қара ат ауыздықтың сәл ғана кейін лықсуы мұң екен, тоқтай қалып, басын жерге салды (М.Омарбеков, Ақ жаңбыр). Қуғыншыға жүйріктің *Т о п ы р а ш-т а н* несі артық? Көктемесе жаңбыр боп, Қайырсыз жаздан қыс артық (Н.Наушабаев, Манзумат). **2.** а у ы с. *Сауатсыз, надан.* Қой бағып, торсық емген *т о п ы р а ш т а р* Бұ күнде қол жеткісіз аспан болды (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Оның үстіне тіпті хат танып, қалам ұстай білмейтін өңкей *т о п ы р а ш* өлеңге, әнге, домбыраның үніне ұйып қалған (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ТОПЫРАШТАУ с ы н. *Жүрісі нашарлау.* Менің астымдағы *т о п ы р а ш т а у* келген міністің емес, жұмыстың аты болатын (Е.Салихов, Алақан).

ТОПЫРАШ-ТОПАС: топыраш-топас күшеген. *Бұл жерде қайрат қылары жоқ, озары жоқ, жаман-жәутік деген мағынада.* Төрдегі өңшең отырған *Т о п ы р а ш-т о п а с к ү ш е г е н,* Жау айдынбас күшінен, Ел түңілген ісінен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТОПЫРЛА= е т. **1.** *Көп болып жиналу, үйме-жүйме болу, үймелеу, топыр-топыр ету.* Қатын үйге *т о п ы р л а ғ а н* бала-шағаға қарап қабағын түйді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Біз келе жатқан баурайдан әжептәуір жерде бір шоқ құмның төбесінде *т о п ы р л а ғ а н* адамның шоғыры бар (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). **2.** *Дүрсілдеу.* Осы кезде сыртта айқай-шу, малдың *т о п ы р л а ғ а н* жүрісі білінді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТОПЫРЛАҒЫШ с ы н. *Жиналғыш, үйірілгіш.* Төбет көсіліп шуақ өтіне жата кетсе-ақ соның маңына үйірілгіш, *т о п ы р л а ғ ы ш* (М.Қабанбаев, Арыстан.).

ТОПЫРЛАС= е т. *Жиналысу, үйме-жүйме болысу.* Есікті ашып тастаған, босағада *т о п ы р л а с-қ а н* бала-шаға, әйел-еркек адам бас сұға алар емес (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Есіктің аузында біздің кластың балалары үйме-жүйме боп *т о п ы р л а-с ы п* тұр екен (М.Айымбетов, Көгілдір.).

ТОПЫРЛАСУ *Топырлас етістігінің қимыл атауы.* Дүкен алдында беймаза сұр торғайлар шиқылдап *т о п ы р л а с у д а,* әйтсе де бұрын базар мұнда молшылық еді (Қ.Әміров, Революция).

ТОПЫРЛАТ= е т. **1.** *Үйіп-төгу, топ-топ ету.* Мына Ғариптың басы екеу шығар, әне, таң атпай сары сазанды қайыққа *т о п ы р л а т ы п* лақтыруын қарашы (Р.Иманғалиев, Мың тарау). **2.** *Дүрсілдету.* Кейде жыным келіп кетеді де, қозыларды алдыма сап, *т о п ы р л а т ы п* қуа беремін (С.Бақбергенов, Бозторғай). **3.** *Апыр-топыр ету, астан-кестен қылу.* Мергендер дамыл алмай киікті атқан, Ауылды қан сасытып *т о-п ы р л а т қ а н.* Киікті ойлай ма екен таусылар деп, Азайып бірте-бірте келе жатқан (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Төртеуі осы өңірдегі елдің бар жылқысын *т о п ы р л а т ы п* қуды да жөнелді (І.Жансүгіров, Шығ.)

ТОПЫРЛАТУ *Топырлат етістігінің қимыл атауы.*

ТОПЫРЛАУ *Топырла етістігінің қимыл атауы.* Арынның барын естіп, түнеугі шалдар ес жиғызбай *т о п ы р л а у ғ а* айналды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Паром алды *т о п ы р л а у,* Тосып қалды өткелі. Достар қайда опырым-ау, Бәрі, «босып» кеткен бе? (Т.Шопашев, Көңіл.).

ТОПЫРЛЫ с ы н. *Шоғырланған, тығыз орналасқан.* Қалың *т о п ы р л ы,* айқыш-ұйқыш мол кварталдар қаптап барып, қаланың ортасынан ауа бере кілт өрге беттегендей (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

ТОПЫРСЫЗ с ы н. *Айқай-шусыз.* Көп жерім мүлде көпірсіз, Көз қырын да салмайсың. Көмексіз, айғай-*т о п ы р с ы з.* Көлденең өте алмайсың (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.).

ТОПЫР-ТОПЫР үс т. *Топ-топ, үйме-жүйме.* Сендердің *т о п ы р-т о п ы р* болып көшеде осы жүрістерің маған ұнамайды (С.Мұратбаев, Жабайы.). Әмір сол стол үстіне құйма ірімшікті *т о-п ы р-т о п ы р* төге салды (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

ТОПЫРШЫҚ з а т. ж е р г. *Есікті жабатын тетік.* Бұл үйдің алуан түрлі өрнектері ойып салған, ол өрнектері түрлі түсті бояулармен әдемілене түскен екі жаппалы сырлы есігі маңдайшасындағы *т о п ы р ш ы ғ ы м е н* ғана жабылатын еді (Ә.Әбішев, Найзағай).

ТОПЫРЫҚ з а т. ж е р г. *Ойнақ; лөкіл, тапырақ.* Би емес, түйе *т о п ы р ы қ* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз әуен.).

ТОПЫРЫШ с ы н. **1.** *Көзге қораш, қарабайыр.* Өгей бала, күң, лашық үй, жабыққан көңіл – бәрі жүдеу, бәрі *т о п ы р ы ш,* бәрі болымсыз (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Сенің астыңа *т о п ы р ы ш* беріп, жорғаны өзі мінгені несі Дәулеттің? – деді Байжан (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). **2.** *Малшы, жалшы.* Хакімдер жаңа өспірім жастан болды, Басына ұрылардың бостан болды. Қой бағып, торсық емген *т о п ы р ы ш т а р,* Бұ күнде қол жеткісіз аспан болды (Үш ғасыр.). **3.** *Надан, топас; санда бар да санатта жоқ.* Үңілсең көзің жетер ме, Теңізден терең сырыма? Төрдегі өңшең отырған. *Т о п ы-р ы ш,* топас күшіген, жау айбынбас күшінен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Топырыш ат. ж е р г. *Шабан, жүрісі кем ат. Т о п ы р ы ш а т* қамшысыз жүрмейді (Қазақ

тілі. аймақ. сөздігі). Әй, Жамантай-ай, қойға мінуге де жарамайтын осындай қыршаңқы *т о п ы р ы ш а т т ы* күні кеше бәйгеден келтірдің ғой («Жұлдыз»).

ТОПЫРЫШТАУ с ы н. с ө й л. *Қораштау.* Торғайға сіңіскеннен кейін әжем өзі арнап, белі берік, күйі жақсы *т о п ы р ы ш т а у* бір ат, маған арнап семізшелеу, жуастау дөнен сатып алған (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ТОПЫТ= е т. ж е р г. *Батыру.* Қойды суға тоғытқанда оның арқасын суға *т о п ы т ы п* отыр (Қазақ тілі. диал. сөздігі).

ТОР[1] з а т. **1.** *Өрмекшінің айқыш-ұйқыш тоқыған заты, өрмекші шылауы.* Бұрыш-бұрышта өрмекшінің *т о р л а р ы* самсып тұр (А.Жүнісов, Өмір ізі). **2.** *Жіптен кереге көздендіріп, шаршылап тоқылған зат, ыдыс.* Кешегі уыс ақшасына үлкен екі *т о р* толы үнді шай алғызыпты (М.Тиесов, Дала перзенті). **3.** *Темір кереуеттің керегекөзденіп, шынжырланып тоқылған сымтемірі.* Тоқсаба сылқ отырғанда темір төсектің *т о р ы* майыса шықырлады (М.Мағауин, Көк кептер). **4.** *Балық, құс аулайтын ау, тұзақ.* Ақсақ торғайының арманын айтпай-ақ сезген бала торғайын *т о р д а н* шығарып алды (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Сенде бар ондай мінез менде жоқ па? Сарғайған дертсіз ауру елде жоқ па? Құс – *т о р ғ а,* балық – ауға, батыр – жауға, Желіккен желді аяққа керме жоқ па? (М.Дулатов, Шығ.). **5.** к е н. *Електердің, шөктіру машиналарының негізгі бөлшектерінің бірі. Т о р* тесігі әртүрлі пішінде жасалады (дөңгелек, төрт бұрышты, сопақша) (Қаз. тілі термин. Кен.). **6.** *Уақытша қамау, темір қоршау.* Ішінде темір *т о р д ы ң* шынжырлаулы, Жатқанын көрмейсің бе қайран халқың. Көп қуып, қорқақ едік, батыр қылды Біздерге енді не бар аянатын (М.Дулатов, Шығ.). **7.** а у ы с. *Айлашарғы, қақпан.* Ол тоқсан жерден *т о р* құрса да, қылмысы жоқ кісіге бәрібір пәле жоламайды, – деп жауап беретін (Қ.Бектұрғанов, Ізгілік жолы). **8.** а у ы с. *Ой шырмауы, қиялы.* Өзіне ойда жоқта тап болғаны осы бір қиял *т о р ы н а* шырмалып, одан бұлқынып, бұзып шыға алмай отыр (К.Зәкенов, Жанартау).

Балқу торы. х и м. *Үстіне түсетін полимер қиқымдарын балқытуға арналған жылжытылмалы тор.*

Кеңістік тор. х и м. *Қатты заттың кристалдары құрылатын бөлшектердің кеңістікте белгілі тәртіпте орналасуы.* Сол орындардың жиыны *к е ң і с т і к т о р* деп аталады (Қаз. тілі термин. Химия).

Кристалдық тор. х и м. *Бөлшектерінің (атомдар, молекулалар және иондар) орналасуы дұрыс қайталануымен сипатталатын қатты заттың реттелген үш өлшемді құрылымы.*

Тор астына берілетін су. к е н. *Шөктіру процесінде камера ішіндегі су деңгейін бір қалыпта ұстау үшін үнемі тор астына беріліп отыратын су.*

Тордан өткен материал. к е н. *Елеу процесінде тордан өткен материал.*

Торға түскен торғайдай. *Панасыз, қорғаусыз, әлсіз, әрекет етуге мүмкіндігі жоқ, шарасыз халде. Т о р ғ а т ү с к е н т о р ғ а й д а й* алақтадым. Риза емен, ата-анам, малға саттың, Қатын үсті кәріні қайдан таптың? Тең құрбымнан кем қылып сарғайтқандай, Не жазығым бар еді мен бейбақтың (М.Дулатов, Шығ.).

Торға түсті. а) *Ұсталды, тұтқын болды.* Рақым қыл торғайыңа *т о р ғ а т ү с к е н,* Қарт шешем жүрген шығар, жылап анам, Қуанам, қайтарсаңыз елге барам (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Еркінен айрылды, кіріптар болды, қамауға алынды.* Ас емес жегендері қыздың дерті, Қыз сорлы *т о р ғ а т ү с т і* болмады еркі (Д.Еркімбеков, Шығ.). Мынау, бұрын, тіпті көрмеген адамға сенуге болар ма екен? Әлде алдап *т о р ғ а т ү с і р е м* деген жұмыс па? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тор ет. *Шақпақ ет, төрт сабақты бұлшық ет.*

Тор етінен арылды. *Жүдеді, арықтады, таралды.* Қайғыменен қан жұтып, Аккенже байғұс торықты, *Т о р е т і н е н а р ы л ы п,* Өлер халге жолықты, Жайнаған сұлу ажары Топырақтай болыпты (Н.Байғанин, Өлеңд.).

Тор жайды. а) *Балық аулау үшін ау құрды.* Ол балықшы колхозшылармен бірге балық аулады, *т о р ж а ю ғ а,* тор тартып алуға, балық сорттауға көмектесті (С.Жортанов, Өлке тану). ә) *Қолға түсіруге әрекеттенді, айла-шарғы істеді.* Иә, солай, дүшпан, қазір *т о р ж а ю д а,* Қырына, қызыл тулы Торғайына. Комиссар ат үстінде теңселеді, Толғанып елге батқан сор жайында (Қ.Бекхожин, Мамырстан).

Тор жасады [құрды]. *Қастықпен тосқауыл, кедергі, бөгет болды.* Рас сөзге ор қазып, *т о р ж а с а м а қ* не деген нысап, құры өзімшілдік, Әрбір өзімшілдік-әрбір адамды бұзатын фиғыл (Абай, Тол. жин.). Құмыр құсқа Нәлеттің Келеді *т о р қ ұ р ғ ы с ы.* Көктеп өткен сол оқты Көрмей қалды бір кісі (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тор көз. *Кереге көздендіріп жасалған.* Ол жататын үйдің ағаш есігі *т о р к ө з,* екі жарма еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Түннің бірталай уақыты өтті-ау дегенде біреу *т о р к ө з* құрған тесікке үңіліп, ақырын дыбыс берді (Б.Жүнісов, Өрім жас). Не алам десең де берейін, бір үйдің *т о р к ө з* керегесін жасап бер (Б.Базылхан, Моңғол. қаз. тілі).

Тор терезе. *Тор көзді терезе.* Абақтының көшеге шығатын *т о р т е р е з е с і н і ң* алдында Алқа, Досан тағы басқа бірге келген жолаушылар (А.Сатаев, Дала.).

Тор үстіндегі материал. к е н. *Елеу процесінде тордан өтпей, оның үстінде қалатын материал.*

Тор шаш. п о э т. *Қалың жайылған шаш.* Кірпігің тізіліп, Миыма қадалар, Нұр көзің сүзіліп, Ойыма от салар. Сиқыр жүзің Ақылды байлап алып, *Т о р ш а ш ы н* шырмалып, Басымды ноқталар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.)

ТОР[2] з а т. ж е р г. *Жапқыш, жамылғыш.* Жатарда көрпесінің үстіне *т о р* салып берді. *Т о р д ы* төсекке жапшы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОР[3] з а т. и н ф. <ағыл. cell; mesh> **1.** *Ұяшықтың немесе регистрдің екілік пішімі.* **2.** *Электрондық кестедегі негізгі бірлік; бағана мен жолдың қиылысқан жеріндегі тіктөртбұрыш.* **3.** *Жад ұяшығы.* Мәліметтерді түрлендіру немесе қайта түрлендіру операцияларын жылдамдату үшін пайдаланады. Excel кестелік процессорында, мәліметтер базасында осындай торлар қолданылады. Кесте ұяшықтарының шекарасын белгілейтін *т о р* сызықтары параққа басылмайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТОР[4]**: тор жорға.** *Торы түсті жорға ат.* Астындағы *т о р ж о р ғ а,* Бөтелкелер көрпе онда, Беті қызыл бұрыштай (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТОРАЙ з а т. **1.** *Шошқаның төлі.* Шошқа жауы да қасқыр, ол көбінесе шошқаның торайларын жейді (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Ортада қылшық жүні қардай аппақ, жұп-жұмыр, доп-домалақ болып бір *т о р а й* тұр (С.Баязитов, Құм қала.). **2.** а у ы с. *Жексұрын, оңбаған деген мағынада.* Қанішер! Ханыша емес, жауыз *т о р а й,* Қожыр қып жаратыпты қауыздамай (І.Жансүгіров, Шығ.).

Топтан торай шалдырмады [бермеді]. *Алдына жан салмады, дес бермеді; жүйрік.* Әрі би, әрі мырза, әрі батыр, Бар еді үш қасиет бір басында. Бағылған патшалықтың бурасындай, Ешқандай мін жоқ еді тұлғасында. *Ш а л д ы р м а й т о п т а н т о р а й* жүрген ерің, Құлазып жатқан жоқ па шың басында (Базар жырау, Шығ.). Ителгі туып сұңқардан, Жабы туып тұлпардан, *Т о п т а н т о р а й б е р м е й т і н,* Түн асқан сайын өрлейтін Төрт аяқтан ақсады Томаға көзді боз тарлан (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТОРАЙДАЙ ү с т. *Торайша, торай сияқты етіп.* Кім болды екен әлгі? Бәлемді ұстағанда *т о р а й д а й* шыңғыртып сабайтын едім! Қап! (Б.Тоғысбаев, Боз жорға). Қорыққан Қозыжан *т о р а й д а й* ышқына айғайлап, мылтығын иінінен жұлып алды (Ж.Ташенов, Өтелген.).

ТОРАЙЛА= е т. *Шошқаның төлдеуі.* Бұл мегежіннің *т о р а й л а й т ы н* мерзімінің жақындағандығын сездіретін бір жай (Н.Әбуталиев, Жаңарған.). Келесі жыл көктемге, доңыздардың *т о р а й л а й т ы н* тұсына әрқайсың бес мың қару-жарақты қосын дайындайсыңдар, – деген (І.Есенберлин, Алтын орда).

ТОРАЙЛАҒЫШТЫҚ з а т. *Төлдегіштік, төлдеу мөлшері.* Осыған байланысты тәжірибедегі және бақылаудағы мегежіндерді *т о р а й л а ғ ы ш т ы ғ ы н а* және ол торайларды өсіруге қандай әсер тигізетіні зерттелген (М.Қарсыбеков, Микроэлемент.).

ТОРАЙЛАТ= е т. *Мегежіндерді төлдету.* Колхоз биыл мегежіндерді аман-есен *т о р а й л а т т ы* («Лен. жас»).

ТОРАЙЛАТУ *Торайлат етістігінің қимыл атауы.* Қойды қыста және ерте көктемде қоздату, шошқа шаруашылығында мегежіндерді кезеңдете *т о р а й л а т у* тиімді болып шықты («Лен. жас»).

ТОРАЙЛАУ *Торайла етістігінің қимыл атауы.* Мамандардың айтуынша мегежіннің мұндай көп *т о р а й л а у ы* өте сирек кездесетін көрінеді (Шопан сырласы).

ТОРАЙША ү с т. *Торай сияқты.* Енді тіпті болмас, Қатты ашуы келгенде, Тыпырлайды *т о р а й ш а* Жата қалып еденге (Қ.Сатыбалдин, Бақытты.).

ТОРАҚ з а т. ж е р г. **1.** *Малта, құрттың езілген түрі, қысқы ас қатық түрі.* **2.** *Қайнатылған сүзбенің меске салып кептірілген түрі.*

ТОРАЛ= е т. **1.** *Ет алу, қоңдану, әлдену.* Балам бұл кезде шешесін ұмытып, емізікке үйреніп, жақсы *т о р а л ы п* қалған еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ол ауылға келген соң бірер жетінің ішіндеақ семіріп, *т о р а л ы п* қалыпты (М.Мағауин, Қиянда.). **2.** а у ы с. *Ішіп-жемі молаю, азық-ауқаты көбею.* Тамаққа тағамы тәуір-ақ, Нұртілектің табысы да олқы болмас. Кемпірдің дастарқаны *т о р а л ы п* қалыпты (Ж.Мусин, Туған үй.).

ТОРАЛАҚАЗ з а т. ж е р г. з о о л. *Түсі ақ, қара қанат, жіңішке, ұзын сирақты құс. Т о р а л а қ а з* Дарияның қайырлау жерінде отырады. Балық ұстап жейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОРАЛҒЫ з а т. ж е р г. ө с. ***Тораңғы.*** Ақшағыл шатқалдардың қаға беріс қолтығынан үріккен кииктей бірді-екілі тал, терек, *т о р а л ғ ы* кездеседі (Д.Жанботаев, Дала.).

ТОРАЛТ= е т. *Әлдендіру, оңалту.* Еті жеңіл, сорпасы асыл, тез *т о р а л т а д ы* деп сырқатынан айыға бастаған адамды қазақ ешкі етімен тамақтандырады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Шала туған нәрестелерді тиісті емдеу мекемесі 2–3 айдай күтіп, бағып, әбден *т о р а л т ы п* ата-анасына табыс етеді («Қазақст. әйелдері»).

ТОРАЛТТЫР= е т. *Оңалдыру, қоңдандыру, әлдендіру.*

ТОРАЛТТЫРУ *Торалттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТОРАЛТУ *Торалт етістігінің қимыл атауы.* Ол жүдеп-жадап келген қарындасын қасына алып, тез *т о р а л т у* қамына кірісті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТОРАЛУ *Торал етістігінің қимыл атауы. Т о р а л у ы* да, тойынуы да жоқ, өзіне өзі тынымсыз бір адам, әйтеуір (С.Шаймерденов, Болашақ.).

ТОРАМ з а т. ж е р г. *Тораап, жол торабы.* Тоғыз жолдың *т о р а м ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОРАҢҒЫ з а т. *Шөлейт аймақтарда, өзен аңғарларында өсетін, терек туысына жататын ағаш.* Жар жағалай жиі өскен жыңғыл, бүрі төгілген *т о р а ң ғ ы* ағаштары таңғы самал желпіп жай ғана ырғалады (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). Шырғанақ, сөңке, терек, сөгет, емен. Үйеңкі, ырғай, балғын, *т о р а ң ғ ы л а р*, Сарыағаш, қойқарақат, жиде, шетен, Тобылғы, түйеқұйрық, бауырқұрттар. Қараған, бозқараған, шеңгел, шілік сықылды ағаштардың талайы бар (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТОРАҢҒЫЛ з а т. с ө й л. ***Тораңғы.*** *Т о р а ң ғ ы л д ы ң* басын тұжырып қоятыны – елден ерек сереймесін, өзге ағаштармен тең өссін дегені; сояу болмай, жапырақты, күлтелі, паналы болсын дегені (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір қарт айтты: – Қол көрсеңдер мен кесейін нарықты Үш *т о р а ң ғ ы л* мүйісінен қаздырыңдар арықты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТОРАҢҒҰЛ з а т. с ө й л. ***Тораңғыл.*** Қалың *т о р а ң ғ ұ л д ы ң* арасынан жуанын іздеп жүргенде, алдымнан әлгі илеу кездесе қалғаны (С.Мұқанов, Шығ.).

ТОРАҢҒЫДАЙ с ы н. *Тораңғы тәрізді.* Әй, дегенмен, ерледім. *Т о р а ң ғ ы д а й* толықсып. Өніп шықты еңбегім (О.Әубәкіров, Жасыратын.). Енді шөлге біткен қу *т о р а ң ғ ы д а й* соқа басы қала бермек (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ТОРАҢҒЫ-ЖЫҢҒЫЛ з а т. *Тораңғы мен жыңғыл.* Биылғы шөптің жайын білесің, кілең *т о р а ң ғ ы-ж ы ң ғ ы л*, тобылғы-қурай, жайылымға болмаса, шабуға келмейді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТОРАҢҒЫЛДАЙ с ы н. *Тораңғыл тәрізді.* Бірақ ол жүз жасаған кәрі *т о р а ң ғ ы л д а й* алғашқы өтініштен кейін-ақ морт кетті (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр).

ТОРАҢҒЫЛЫ с ы н. *Тораңғы өскен, тораңғысы мол.* Сыр бойының қалың жыңғылы мен баялыш бұталары, *т о р а ң ғ ы л ы* мен нар қамысы, әсіресе қара жантағы ғой сол қыста жан сақтатқан («Қаз. әдеб.»).

ТОРАҢҒЫЛЫҚ з а т. *Тораңғы мол өскен жер.* Ырғыз жақтан тура өте алмасын білгесін, Тобыл *т о р а ң ғ ы л ы ғ ы н* паналап келеді екен, жау торуылшысы жолығып жараланыпты (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ТОРАҢҒЫ-ТАЛ з а т. *Тораңғы мен тал.* Жардың жайпақтау тұсына келгенде жылқышы атының басын тежеп, оңға бұрылды да, екі жақ беті *т о р а ң ғ ы-т а л м е н* көмкерілген тереңдеу суатқа тартты (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ТОРАП з а т. **1.** *Жолдардың тоғысқан жері, түйіскен жері.* Біздің қала темір жолдың үлкен *т о р а б ы* , ірі-ірі тас жолдардың да түйіскен жері (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Қой оны, таң алдында, ерте ішіме бүркеп, алып шығып, жолдың *т о р а б ы н а* тастармын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өмірбек ер жеткесін үйін үнемі жол жиегіне, тоғыз жолдың *т о р а б ы н а* тігетін болады («Жалын»). **2.** *Астық бастыратын, қырман көтеретін жер.* Мынау маусымда еңсе көтертпес ауруды уақытша сілкіп тастап, ең жауапты *т о р а п*, қырманды басқаруға келіпті (А.Атымтаев, Еңбек даңқы). **3.** и н ф. <ағыл. node> *Машинаның, құрылғының, тетіктің біршама қарапайым элементтен тұратын бөлігі, желінің жеткізуші ортасына тікелей қосылған кез келген құрылғы.* Желі *т о р а б ы* дегеніміз – бірдей хаттамаларды пайдаланатын екі желіні байланыстыратын компьютер (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТОРАПАРАЛЫҚ: торапаралық кеңарна. и н ф. <ағыл. interoffice trunk> *Мәліметтерді жеткізу жүйелерінде – бекеттер немесе байланыс тораптарының арасындағы тұзу желі.*

ТОРАПТА= е т. *Бөлу, жіктеу, топтау.* Елу-алпыс жыл бойы қиқулап құс салған Сарыекең қыран атаулыларды топ-топқа *т о р а п т а п*, жік-жікке бөліп берді (Саятшылық).

ТОРАПТЫ с ы н. *Жолақты; желілі.* Тас төселмеген көшелердің бойында тарантастан басқа арба жүргендіктен көше біткеннің жолы даланың жолындай үш *т о р а п т ы* теп-тегіс боп жатады да, төңірегіне көгал өседі (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ТОРАПТЫҚ с ы н. *Желілік.* Орталық мастерскойда техниканы жөндеу ісі *т о р а п т ы қ* әдіспен жүргізіледі («Қазақст. мект.»).

Тораптық желі. и н ф. <ағыл. meshed network> *Бекеттері жұп-жұбымен, яғни әрбір бекет әрқайсысымен жалғастырылған есептеу желісі.*

Тораптық тізім. и н ф. <ағыл. the node list> *Ішкі тізімдердің кейбір топтарында бір немесе бірнеше ортақ топтары (өрістер) бар тізбекті тізім.*

ТОРАУЫЛДА= е т. с ө й л. ***Торуылда.*** Содан бері ауыл маңын *т о р а у ы л д а п*, жан қинамайтын жеңіл-желпі жұмыстан басқаға беттемей, қолындағы азын-аулақ қарасына қарайлап отырған жай бар (Б.Тілегенов, Уақыт).

ТОРАША з а т. *Торланған, тоқылған.* Қалада тұратын баласы әйелімен, қызы күйеуімен әкешешесінің үйіне опыр-топыр боп келген сайын, *т о р а ш а* сөмкелерін сары май мен құртқа, аратұра ірімшікке толтырып әкетеді (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.).

ТОРБАН з а т. м у з. *Бандура тәрізді саз аспабы.* Жоғарыда аталған еңбектердегі бандура мен *т о р б а н* аспаптарының айырмашылығы тек ішектің санында ғана (Б.Сарыбаев, Қаз. муз. аспап.).

ТОРҒАЙ з а т. з о о л. <лат. passer> *Мамық жүнді, сұйір тұмсықты кішкене құс.* Бораш сұқты көзімен қарағанда, мен жаңағы *т о р ғ а й* сияқты дымым құрып, дәрменсіз болып қаламын (Ж.Өмірбеков, Тас түйін). Жазға жақсы киінер қыз-келіншек, Жер жүзіне өң берер гүл-бәйшешек. Қырда *т о р ғ а й* сайраса, сайда бұлбұл, Тастағы үнін қосар байғыз, көкек (Абай, Тол. жин.).

Торғай қуды. *Өнбейтін іспен айналысты.* Үлкенге келе алмайды бала жуық, Жол көрмеген

анадан жаңа туып. Не мал емес немесе тамақ емес, Тас алып не қыласың *торғай қуып* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Торғай шырылдағанда. *Таң алдында, құс сайрағанда.*

Торғайы тұрымтайдай көрінді. *Асыра бағалады, шексіз жақсы көрді.* Туған жердің *торғайы тұрымтайдай көрінер*, құлыны тайдай көрінер, қыздары [толған] айдай көрінер деседі (Ә.Асқаров, Мұнар тау.).

ТОРҒАЙАУЫЗ з а т. ж е р г. к ә с. *Темір ұста қышқашының ұшкірлеу келген ең кішкене тірі.*

ТОРҒАЙБАСТАН= е т. *Түйіршіктену, ұлпалану.* Қар *торғайбастанып* күйін ұшырған мамық жүндей қалықтай, фар сәулесін қиырлай кесіп жапалақтайды (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

ТОРҒАЙБАСТАНДЫР= е т. *Қобырату, дуда-дуда ету.* Ерсілі-қарсылы ұқалап жын соққан *торғайбастандырып*, шашымды да дудыраттым (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОРҒАЙБАС-ТОРҒАЙБАС үс т. *Ұсақ-ұсақ. Торғайбас-торғайбас* етіп туралған төртбес түйір піскен ет, нанның үгіндісі, стаканның сынығы, төгілген қызыл арақ – дастархан үсті бейберекет (Жас қайрат).

ТОРҒАЙДАЙ с ы н. **1.** *Өте шағын, кішкентай, титтей.* Еске түсірері ерлік емес *торғайдай* жанның түймедей тіршілігі (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Кейін есік пен төрдей үлкен аттың үстінде *торғайдай* боп томпиып отырған, өзім сияқты тәпелтек бір жапырақ ағаңды көрдім (Т.Жанұзақов, Азамат.). **2.** *Ұсақ емес, ірілеу.* Ортасынан бір-бір ғана бөлінген картоптың әр түйірі *торғайдай* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **3.** *Торғай тәрізді, торғайға ұқсаған.* Тоқсанға келгенімде *торғайдаймын*, Атқа мініп малымды зорға айдаймын. Кемпір мен шалдан билік кеткеннен соң, Отырып от басында ойбайлаймын (Шал ақын, Өлеңд.). Жігіт мұның пеш түбінде *торғайдай* болып бүрісіп отырған түріне риза болмай қалғандай, көзін үлкейте ашып, зерттей ұзақ қарады (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық).

Бұтаға паналаған [қорғалаған] торғайдай. *Бас сауғалап, пана іздеген.* Бұл екеуі *бұтаға паналаған торғайдай*, сені – ана, мені әке тұтып, үкіметтің салулы төсек, салқын үйіне бармай, қолымызға өздері келіп еді ғой (Қ.Кереева, Құндыз.). Желіккен бозбалалар ұрып кетті, Аударып етегімнен түріп кетті. *Бұтаға қорғалаған торғайдай* боп, Қойнына Шал әкемнің кіріп кеттім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Жылан арбаған торғайдай. *Шарасыз күй кешу туралы.* Сардар әкесіне *жылан арбаған торғайдай* бағжиып қарап қалыпты (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Көк ала торғайдай қылды. *Қан-жоса етіп әбден ұрып-соқты.* — Зәуде бір қатар-құрбысы қасына еріп ойнаса, қайтарында *көк ала торғайдай қылып* сабап жібереді (З.Шүкіров, Сарша тамыз.).

Мойны ырғайдай, биті торғайдай. *Әбден азыптозған, жүдеген. Мойны ырғайдай, биті торғайдай*, көзі шүңірейіп азып қалды-ау, сабазым (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

Торғайдай таңмен оянды. *Ерте тұрды. Торғайдай таңмен оянды*, Оянған соң жатпады. Азаттық іздеп шарқ ұрды, Тұрмыста тұщы татпады... (М.Жұмабаев, Шығ.).

Торғайдай тозды. *Быт-шыт болып, бей-берекеті кетті.* Айдауға кеткен Балағаз үйінің жетімжесір болған бала-шағасы *торғайдай тозып* жүргенін де жасырмаған (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қазір бастары бос қазанға біріккендерімен қарны ашқан соң, *торғайдай тозып*, қайта оралады (К.Оразалин, Көктем.).

Торғайдай шырылдады. *Шыр-шыр етіп безек қақты, зар иледі.* Өз баласы Қасым туралы келген қара қағаз сандық түбінде жатса да, мәңгі үзілмес ана үміті – «балаң, міне, тірі табылды», – деп, *торғайдай шырылдады* (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Торға түскен торғайдай. а) *Еркінен айырылып, кіріптар болған.* Сүйгеніме бара алмай, *Торға түскен торғайдай* алақтадым (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Үрейі ұшып, қатты қорқып.* Гүлжамал *торға түскен торғайдай*, екі көзі төрт болып,уайым батпағына батты-ай кеп (Т.Тобағабылов, Жазира).

ТОРҒАЙДАЙЫН с ы н. *Торғайдай, торғай шамалас.* Сонасының үлкені *торғайдайын*, келіп шақса қаныңды сорғайдайын. Әр байғызы олардың бүркіттей бар Сондай жерде қай адам тұрғандайын (Қисса-дастан.).

ТОРҒАЙКӨЗ з а т. к ө н е. **1.** *Батырлар киетін көзі жиі тоқылған темір сауыт.* Асынды асфаһанды алмас қылыш, Шым болат найза түкті, егелген ұш, Шығыршық сайын қатқан қан таты бар, *Торғайкөз*, киді сауыт, асыл құрыш (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). **2.** *Сауыт шығыршығы ұсақ, шығыршық көзі кішкене.* Жағасы алтын, жеңі жез, Шығыршығы *торғайкөз*, Сауыт киер ме екенбіз! Ор қояндай жүгінтіп (Алдаспан).

ТОРҒАЙЛЫҚ с ы н. *Торғайдай, торғай тәрізді, торғай ғұрлы.* Адаммын десең, тым құрыса *торғайлық* панаң болсын, болмаса адамдығың екі талай (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

ТОРҒАЙОТЫ з а т. ө с. *Сораңша, биіктігі 10–30 см, сабағы тік, сор, сортаң, шөлді аймақтағы ойпаңдарда өсетін біржылдық өсімдік. Торғайотының* биіктігі 10–30 см, сабағы тік, түбінен тармақты, ең төменгі бұтақтары қарама-қарсы бір-біріне жақын өседі (ҚСЭ). Қамысы, балыққөзі, ақмамығы, алаботасы, *торғайоты* сияқты шөптің не түрлері бар («Қаз. әдеб.»).

ТОРҒАЙША үс т. *Торғай сияқты.* Егінді қорғасаң қызғышша қорға, дәнді жинасаң *торғай-*

ш а жина (Х.Мұстафин, Ақ тары.). Кіп-кішкентай болып тау *т о р ғ а й ш а,* ұшып-қонып, әркімнің үйіне қонақтап, әркімнің басын әңгімемен қатырып жүргені (Қ.Баялиев, Нөсер).

ТОРҒАЙШӨП з а т. <лат. lithospermum> *Бойында ақ түсті нүктелері бар, томар тамыры есілген арқан тәрізді, сыртқы қабығы қаракөк түсті, оралып өсетін көпжылдық шөптектес өсімдік. Т о р ғ а й ш ө п т і,* қызылмияны суға қайнатып, науат қосып ішеді (Ә.Қайдар, Қазақтар.). Дәрілік *т о р ғ а й ш ө п т і ң* тамырында литоспермин (боғаныш зат) бар, тұқымы майға бай, сондықтан оны бояу өндірісінде пайдаланады (ҚҰЭ).

ТОРҒАУЫТ[1] з а т. к ө н е. *Оқ өтпес үшін батырлар киетін сауыт.* Аралдың батырындай шың – «Оқжетпес», Күзетіп тұр аймағын көзі ілікпес. Киінген *т о р ғ а у ы т т ы* жіксіз көк тас, Найзағай оқ жаудырса, бір мыңқ етпес (Ғ.Малдыбаев, Қалдырған).

Тоғыз қабат торғауыт. к ө н е. *Бірнеше қабат көннен жасалған сауыт.* Кірістен шыға кетеді, Тарғынға таман жетеді. *Т о ғ ы з қ а б а т т о р ғ а у ы т* сегізінен өтеді (Ер Тарғын). Кеудесіне *т о ғ ы з қ а б а т т о р ғ а у ы т* қаптап, ішіне сөзендірмейтін сырты бітеу талайды мен де көргем. Анау әлгі, ондай күнді аулақ қылсын (С.Сматаев, Ақ желең).

Торғауыт сауыт. к ө н е. *Бұрынғы батырлар киген сауыттың бір түрі [Моңғол тайпасы торғауыттың атымен аталып кеткен. Көшпелі түркі, моңғол халықтарында кең тараған. Моңғолдар арасында 12–15 г-ларда кең қолданыста болған. Торғауыт, қалмақ тайпаларымен соғысқан қазақ батырлары да осы сауытты киген]. Т о р ғ а у ы т с а у ы т* қалың, тұтас тері таспаларды бір-біріне қайыс баумен байланыстыру арқылы жасалады (ҚҰЭ).

ТОРҒАУЫТ[2] з а т. **1.** *Ру, жұрт; моңғол тектес ру.* Онда Тарғын айтты: «Олалай ханның *т о р ғ а у ы т* деген жұртын қарап еткен мен», – дейді (Ер Тарғын). Оралдағы башқұрт пен Еділдегі *т о р ғ а у ы т т ы ң* «сенде жазық жоқ, менде азық жоқ» деп жерін тартып алғанының өзі дұрыс секілді (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2.** *Әскери атақ.* Қасына *т о р ғ а у ы т* ерткен қаһанға айналды (Д.Досжанов, Жібек жолы.). Саудагерлерге жол бойында зәбір көрсеткен *т о р ғ а у ы т т а р д ы* қатаң жазалаған (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ТОРҒАУЫТТАЙ үс т. *Торғауыт сияқты.* Сол мінезімен ілезде *т о р ғ а у ы т т а й* келіп, жай ойнатып, баданадай тамшыларын тастап-тастап жібергенде, қыздарын зыр жүгіртіп, қазанын лапастың астына көшіріп, ошақтың қозын тасып әпкемдер де әбден мазасызданды (Б.Әдетов, Бәйшешек).

ТОРҒАУЫТШАЛА= е т. *Торғауытша сөйлеу, торғауыт тіліне аудару.* Қандыбай әрбір сөз тұсында ауық-ауық *т о р ғ а у ы т ш а л а п* отырды (Ә.Хасенов, Жат жазасы).

ТОРҒЫЛ с ы н. *Торыға жақын түс.* Оның *т о р ғ ы л* өңі күнге күйіп, қарайып кеткен секілді (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). Аяғы ауыр әйелді түсіне біл, *Т о р ғ ы л* тартқан тесілме түсіне құр, Алмаса да — анадан жалғасады, Үзілмейтін үміт пен ұзын өмір (А.Асылбеков, Көкорай).

ТОРҒЫЛТ с ы н. *Солғын торы түс.* Е, мына қыпша бел, сұңғақ бойлы, қызыл шырайлы, *т о р ғ ы л т* келіншек Шынар болар (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Күн қақтаған *т о р ғ ы л т* жүзі жайдарылана түскен (З.Иманбаев, Қыран.).

ТОРҒЫН з а т. **1.** *Қымбат бағалы жібек матаның бір түрі.* Зейнеп пен Шыңғыстың жазғы киіз үйінде, оң жақта құрылған *т о р ғ ы н* шымылдық бар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қарасам, қалмақ қызы жаудыраған, Кигені өңшең *т о р ғ ы н* судыраған. Келіп тұр терезеден күле сөйлеп, Арқалық қайссың деп жөн сұраған (Батырлар жыры). **2.** а у ы с. *Үлбіреген, нәзік.* Баяу сызылтып ән айтқанда, әлі күнге ешкім сүймеген, ақ *т о р ғ ы н* тамағы бүлкілдей түседі (Ү.Шойбеков, Сұсты күн.). Ақбілекжан, қонақтарыңды аттандыр! – дегенде, жеңгесі мен екеуі бұлардың атын шешіп, нәп-нәзік *т о р ғ ы н* қолымен қолтықтап көтеріп аттандырған (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Көк торғынға оранды. п о э т. *Көкпеңбек, жасыл желек жамылды.* Ah, дүние, жанға батты сол арман, Ей, Бұқара, алармысың мені еске? Өзбек жері *к ө к т о р ғ ы н ғ а о р а н ғ а н* Жұмақтың да төр жағындай емес пе?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Торғын бұлт. п о э т. *Ақ ұлпа бұлт, ұшпа бұлт.* Көкте көкала *т о р ғ ы н б ұ л т т а р* маужырап қалғып, ерініп қана әлдеқайда жылжып бара жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

Торғын ет. п о э т. *Балғын, жұмсақ. Т о р ғ ы н е т,* шапақтай бет, тісі меруерт, Сөздері су сылдырлап құйылғандай. Бір улап көз қарасы, бір айнытқан, Жұлдыздай еркелеген сөнбей-жанбай (М.Жұмабаев, Шығ.).

Торғын жүзді егеу. *Түрпісі майда егеу.* Суыған соң жұмсақ дәнекердің артығын қырғышпен, *т о р ғ ы н ж ү з д і е г е у м е н* тазалайды (Қазақ. ұлт. қолөнері.).

Торғын оралды. б е й н. *Ауа буалдырланды.* Ауада *т о р ғ ы н о р а л ы п* жүрген сықылды... (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТОРҒЫНДАЙ с ы н. *Торғын сияқты, жібектей.* Көк *т о р ғ ы н д а й* аспан-көк, Білемін жайнап ашылар. Исі аңқыған бәйшешек, Түрленіп жерді жасырар (Абай, Тол. жин.). Көк мұнарға малынған Қараспан тауы сағымның арасында *т о р ғ ы н д а й* құбылады (Т.Жұртбаев, Жер-бесік).

ТОРҒЫНДАЛ= е т. **1.** *Торлану, қоюлану.* Ал, діңгегі жуандап, қызыл *т о р ғ ы н д а л а* береді. Тобылғы түлейтін шақ көктем болса, толыса, мығымдала беретін шақ – күз (С.Бақбергенов, Адам.).

2. а у ы с. *Бүркелу, тұмшалану.* Сырғанап күйіп-жанып солғындады, Құрылып мыс шымылдық *т о р ғ ы н д а л д ы* Жер жүзін қайғы басып күн өлгендей. Тау мұңайып, жел гүлеп, су шулады (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТОРҒЫНДАН= е т. **1.** *Құлпыру, жайнау.* Аспан аясы кеңіп, дымқыл ауа жұпар аңқып, айналам әсем *т о р ғ ы н д а н ы п* сала берді (Ө.Қанахин, Құдірет). **2.** *Қарауыту, бұлдырлану.* Жатты ақырын күле толқып тұнық көл, Екі беттен аймалайды қоңыр жел. Төрт түлігін жаба салып төсіне *Т о р ғ ы н д а н ы п* мұнартады құба бел (М.Хакімжанова, Таңд.).

ТОРҒЫНДЫ с ы н. **1.** *Жібектей құлпырған.* Көк сағым, *т о р ғ ы н д ы* дүние. Келесі жағаға шықты (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Оның бас жағын көк *т о р ғ ы н д ы* сұр бұлт үнемі әлемнен қызғана қоршайды (Н.Баяндин, Өзен алқабы.). **2.** а у ы с. *Шым-шытырық.* Жас жігіт көңіліне де *т о р ғ ы н д ы* қиял кіре бастады (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Торғынды жібек. *Судыраған жібек, жібек мата. Т о р ғ ы н д ы ж і б е к* бөз болды, Алтынды түйме жез болды, Аузы түкті қалмаққа Нақ сәскеде кез болды (Қамбар батыр).

ТОРҒЫН-ТОРҚА з а т. **1.** *Қымбат асыл мата, жібек, мауыты; үлде мен бүлде.* Екі тастың басын айқастырып, бір арқа аршаны тау басынан жұлып әкеле алмайтын өңшең ақ алақан мырзалардың *т о р ғ ы н-т о р қ а ғ а* оранып отырған өңшең ерке тоқалдары да қатты-қайырымның адамдары емес (А.Жүнісов, Өмір ізі). **2.** а у ы с. *Киім-кешек, тон.* Ол *т о р ғ ы н-т о р қ а с ы н* киіп қайда барады? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

ТОРҒЫНШЫ з а т. к ө н е. *Жол торушы, қарақшы.* Үстінен талай шыққан ірі көштің, *Т о р ғ ы н ш ы,* тонаушы мен ұры қостың. Атақты Затай-Әбіш аруағы. Бұл залда ісін қылды ұлы достың (Х.Ерғалиев, Күй дастан).

ТОРДАЙ с ы н. *Тор тәрізді.* Осылай темір *т о р д а й* болып қатып қалған қалың қол Шыңғысхан тірі кезінде шебін бұзбай шабуыл жасап, бүкіл әлемнің тең жартысын жаулап алған (І.Есенберлин, Жанталас). Елуді еңсеріп алақандай маңдайын өрмекшінің *т о р ы н д а й* қарттықтың белгісі – әжімнің айқыш-ұйқыш іздері шимайлай бастаған Жұмақыз тағы да күрсініп қойды (Арулар.).

ТОРЖҮЗГЕН з а т. ө с. <лат. cancellatum mattei> *Тарандар тұқымдасы жүзген туысына жататын биіктігі 2 метрге дейін жететін бұта.*

ТОРИЙ з а т. х и м. *Менделеевтің периодты системасындағы актинидтер қатарына жататын химиялық элемент.* Атомдық техниканың дамуы үшін уран, *т о р и й,* цирконий, литий, ал жартылай өткізгіш электроника техника үшін – өте таза германий қажет болды (Қ.Құрымбетов, Металл). *Т о р и й* элементі бар жерде көк терек қаулап өседі, жапырақ алақаны да әдеттегісінен 4–5 есе үлкен болады (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). *Т о р и й* табиғатта уранға қарағанда едәуір көп («Қазақст. мект.»).

ТОРИТ з а т. г е о л. *Силикаттар класына жататын минерал.*

ТОРКӨЗ з а т. **1.** *Тоқыма дорба.* Есік дыбыссыз ашылып, әуелі оны-мұны салған толы *т о р к ө з,* іле иесі ашаңдау келген жас әйел көрінді (Қ.Мұқанбетқалиев, Жаңғырық). **2.** к ə с. *Шахмат тақтасына ұқсаған екі түстен құралатын өрнек.* **3.** к ə с. *Он төрт көкті керегенің төртбұрыш, тар көз тесігі.* Не алам десең де берейін, бір үйдің *т о р к ө з* керегесін істеп бер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОРКӨЗШЕ з а т. *Тор сияқты болып көрінетін ұяшық.* Жас аралар шірнені *т о р к ө з ш е л е р г е* қояды (ҚСЭ).

ТОРҚА[1] з а т. **1.** *Ең қымбат жібек мата.* Іштері Самарқант пен Бұқардан тоғыз керуенмен тасылған қырмызы қызыл кілем, дүрия, *т о р қ а* жібектен тысталған мамық жастық, түбіт көрпелермен безенген (І.Есенберлин, Алмас.). Той жасап, *т о р қ а* төсеп шабылмаған, Демек тойдың жабдығы табылмаған Өмір дейтін өзгермес мекеменің Алдында әжем мені қабылдаған (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Жанға жайлы, сүйкімді; жұмсақ.* – О, *т о р қ а* мекен – туған жерім! Еркін көшіп, ел жайлаған қадірлі өлкем (Ө.Қанахин, Жер бас.). Келдік біз... Жайқал да жай жапырағыңды, Жайнатар жаз әкелдік атырабыңды. Біреуі туысыңның қазақ ұлы, Жата қап сүйдім *т о р қ а* топырағыңды (С.Сейітов, Жаңғырық). **3.** ж е р г. *Кенеп. Т о р қ а* сөзі бұл елде жібек мағынасында қолданылатын еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Астына жорға мінгізді, үстіне торқа кигізді. *Бағып-қақты; сыйлап күтті, қадірледі. А с т ы м а ж о р ғ а м і н г і з д і, Ү с т і м е т о р қ а к и г і з д і,* Оқытып білім білгізді, Қызық дәурен сүргізді. Ақ түйғын беріп қолыма, Көлінен аққу ілгізді. Бай мен ханның баласы Бәрімен бірге жүргізді (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Топырағы торқа болсын [болғыр]. д і н и. *Жатқан жері жайлы, жақсы болсын деген мағынадағы тілек.* Мына қабір Қоңыратбаев пен Дадоновтың қабірі. *Т о п ы р а ғ ы ң т о р қ а б о л с ы н,* аяулы достарым (Т.Бердияров, Солдат.).

Тоғыз қабат торқа. к ө н е. *Жібектен қабаттап тігілген батырлар киімі.* Тартылмас ішек қақпай домбыра да, Ауылды сусыз жерге қондыра ма? *Т о р қ а д а н т о ғ ы з қ а б а т* тон озғанда Еңбексіз еш адамды оңдыра ма? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Синтетикалық торқа. х и м. *Жасанды жібек.* Теміртаудағы химия заводы синтетикалық каучук, ал Қостанай заводы *с и н т е т и к а л ы қ т о р қ а н ы* қазірдің өзінде шығара бастады (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

ТОРҚА[2] з а т. ж е р г. к ə с. *Елек, қалбыр; қызылша егісінің жерін өңдеу үшін малдың қиын, қалдығын уақтап елейтін елек.*

ТОРҚАДАЙ с ы н. *Жібектей, жұмсақ.* Топырағың *т о р қ а д а й,* Бәйшешегің жайнаған. Бөденесі марқадай, Ботаң қырда ойнаған (М.Хакімжанова, Өткелдер). Су серпіген ескектей, Домбырасын сермесін. Тоқсан үш жасы *т о р қ а д а й,* Тоқсан күн жатқан жорғадай (Жамбыл, Шығ.).

ТОРҚАЙТ= е т. п о э т. *Көркейту, гүлдендіру.* Жіберсең де қай іске барамын мен, Әнге басам жаңа әуен, жаңа үнмен, Қартаңдағы жаман-тұз, тың-тыңайты, *Т о р қ а й т а м ы н* трактор табанымен (Е.Ібітанов, Арман-әлем).

ТОРҚАЙШЫҚ з а т. ж е р г. к ә с. *Кеме, қайықтағы балықтарды түсіріп алу үшін қолданылатын сүзгі.*

ТОРҚАЛА= е т. **1.** *Тойлау, тамашалау.* Елімнің тыныштық еді қорғағаны, Күзетті өзі туған жерді ананы. Мал бағып, өнер қуып, той *т о р қ а л а п,* Кезіпті, керек десең, Кербаланы!.. (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы). **2.** *Жер жырту.* Тың далада болат тұлпар ойнақтап, Қара жердің *т о р қ а л а й д ы* қыртысын. Дүркірейді көктің жүзін бұлт қаптап, Ашып қысқы бұйықтырған ұйқысын (А.Тоқмағамбетов, Өмір.).

ТОРҚАЛАЙ ү с т. *Жібек күйінде, маталай.* Алдыңғы аттың бәйгесі Мың ала бас қой тігем, Жылқы малдан жүз тігем, Түйе малдан мың тігем, Ділдә менен жамбыдан Он түйе жүк, пұл тігем, Асқа келген адамға Атына жүктеп пұл берем, Топқа келген адамға *Т о р қ а л а й* жүктеп пұл берем (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТОРҚАЛАН= е т. *Гүлдену, құлпыру.* Бұл туған жердің топырағы алдағы уақыттарда да *т о р қ а л а н а* беретіні талассыз (Б.Сарбалаев, Қызыл алма). Бейбіт күннің ұл мен қызы, Мініп болат тракторын, *Т о р қ а л а н с а* жүрген ізі (А.Тоқмағамбетов, Таңд. шығ.).

ТОРҚАЛТА з а т. *Оны-мұны салуға арналған, жіптен торлап тоқылған қалта, дорба.* Екеуі оны-мұны керек-жарақтарымен жып-жылдам қос *т о р қ а л т а н ы* да толтырған (Б.Қойшыбаев, Алтын діңгек).

ТОРҚАЛЫ с ы н. **1.** *Сәнді, салтанатты.* Айыпкерді алдыңызға әкеліп, Аяғыңызға жығайын, Тоғыз бастаған *т о р қ а л ы* Айыбым бар төлейтін (Т.Ахтанов, Шырағың.). **2.** а у ы с. *Жұмсақ, майда; құнарлы.* Жетісу өлкесі – ең бір құнарлы да шұрайлы, шөбі шүйгін, суы бал, топырағы *т о р қ а л ы* жер (Б.Сланов, Жүзім.). Түркістан төсі қазақ ұлдарының *т о р қ а л ы* топырағы (Д.Досжанов, Тұлпар.). Қызыл, көк, бозамық гүлдер кілемдей толқып, *т о р қ а л ы* алқапты толықсыта береді (О.Сәрсенбаев, Сағым.).

Торқалы той, топырақты өлім. к ө н е. а) *Бір қуаныш, бір қайғы [Бұл фраза қазақтың бір қуаныш, бір қайғы дегенде ағайынның атсалысып, тұтас ауыл, рулы ел болып ұрандасып, баталасып, сол қуаныш пен қайғыны бірге атқару салтын білдіреді].* Біреудің ағайыны *т о р қ а л ы т о й, т о п ы р а қ т ы ө л і м д е,* адалдық, берекеде алысуға табылмай, барымта алалық, ұрлық десе, табыла қоятыны қалай? (Абай, Тол. жин.). Әншейінде қаншалық қиян-кескі араз боп жүрсе де, «*т о р қ а л ы т о й, т о п ы р а қ т ы ө л і м*» дегенде, араздық ұмытыла тұратын (М.Әуезов, Абай жолы). ә) *Халықтың көп болып жиналатын жері деген мағынада.* Қысы-жазы малда жүріп, ауылаймақтың *т о р қ а л ы т о й ы, т о п ы р а қ т ы ө л і м і* дегендерге бара алмаймыз (О.Бөкеев, Қайдасың.). Әрқайсысы әр жақта күйбең тірішілікпен бытырап жүрген жұрт осындай *т о р қ а л ы т о й, т о п ы р а қ т ы ө л і м* үстінде болмаса, бастары қосыла бермейді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Торқалы той, тұмарлы жүйрік. *Ұлан-асыр той, мерекелі жиын.* Бастау көрсеткеніне рахмет, алайда бұл елдігімізді, бірлігімізді сырт көзге айғақтауға ұрымтал саналатынымызды халық боп бірлесе көтерген жөн сияқты. *Т о р қ а л ы т о й, т ұ м а р л ы ж ү й р і к* көпке ортақ («Алматы ақшамы»).

ТОРҚАН: торқан тұқымдастар. з о о л. *Су қоймаларында тіршілік ететін балықтар.* Албарлар отряд тармағының фрика су қоймаларында тіршілік ететін балықтар тобы – *т о р қ а н т ұ қ ы м д а с т а р* жатады (Қ.Қайымов, Су асты.).

ТОРҚАНДЫ: торқанды бүйірдақ. з о о л. *Торқан тұқымдасына жататын балық. Т о р қ а н д ы б ү й і р д а қ п е н* бірге бір аквариумда өсіреді, өйткені олардың күтімі, қоректенуі біріне-бірі өте ұқсас (Қ.Қайымов, Су асты.).

ТОРҚАСҚА с ы н. с ө й л. *Қасқасы бар торы түсті (жылқы). Т о р қ а с қ а н ы* сабалап сайға түскен Смет қарсы беткейге әрең көтерілді (Ә.Жылқышиев, Мешін жылы). Күн әлі ерте болса да ауылдан шыға *т о р қ а с қ а ғ а* қамшы салды (Б.Мұқаев, Аққу.).

ТОРҚА-ТОЙЛЫ с ы н. *Сән-салтанатты, думанды, қызықты.* Кеуделі тұтас дене, орта бойлы, Әманда жүрген жері *т о р қ а-т о й л ы.* Қыр мұрын, қызыл шырай, қара мұртты. Киінген кербез сұлу, марқа ойлы (Қ.Бектұрсынұлы, Үміт.).

ТОРҚЫН з а т. ж е р г. *Торқа.* Тоғыз қабат *т о р қ ы н н а н* тоқтышағымның терісі артық (Мәтел).

ТОРЛА[1]= е т. **1.** *Иірілген жіптен шаршылап, шынжырлап, кереге көздендіріп тоқу.* Қызбала жүн шұлықтың өкшесін *т о р л а п* отыр (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Санасын жеңіл, *т о р л а й* тоқылған жібек матадай жұқа мұң биледі (К.Юсупов, Қараша.). **2.** *Торкөздендіріп кесте тігу.* Қара шифонға қаралтым меруерт жүгіртіп, шілтерлі кестені *т о р л а п* тоқыған (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). **3.** *Қауынның пісуі жақындағанда тор тәрізді шытынаған сызықтар пайда болу, кереге көздену.* Пәйкелін жайып, түйнегі *т о р л а й* бастаған басыбалды, әмір, торлама қауындардың мына кең дүниеге нәр шашқандай бір

ғажайып исі аңқиды (Е.Тұрысов, Қыран.). Таймаста жеміс болса, Аманбайдың қауыны елден бұрын *т о р л а й д ы* (З.Асабаев, Ар соты). **4.** *Темірден тор көздендіріп, шарбақ тәрізді қоршау жасау.* Біз жатқан бөлменің терезесін жуан төрт қырлы темірмен *т о р л а ғ а н* (С.Сейфуллин, Тар жол.). Тас қабырғаның жоғары ернеуіне таман білектей темірмен *т о р л а ғ а н* қос терезе бар-тын (К.Тоқаев, Көмескі.). **5.** к ә с. *Күміс қақталатын темір бетін керегекөздендіріп шапқымен безеу, оймалау.* Зергер ұста көз *т о р л а п*, күміс қақтайды (Ш.Хұсайнов, Үкілі Ыбырай). **6.** а у ы с. *Қаптау, басып кету, қоршау.* Аспанды бұлт *т о р л а с а*, мұның беті қара қошқылданып, түнере береді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Лезде жел тұрып, күнбатыс жақтан бір қара бұлт шыға келді де, аспанды *т о р л а п* алды (С.Омаров, Өмір.). **7.** а у ы с. *Еркін билеу, ой-санасын шырмап алу.* Кетер олар... Уайым, таныс қайғы, Ой-санасын *т о р л а й д ы*; тағы ұстайды. Түнде жанған түнектегі от сияқты, Алыстайды, асыл жан алыстайды, Мәңгі-бақи біржола табыспайды (М.Мақатаев, Шығ.).

ТОРЛА²= е т. с ө й л. **1.** *Тору, қарауылдау.* Сол ауыл жақ арқылы бәрін біліп, әр адымды аңдып, Жұмабек те осы маңайды *т о р л а п* жүр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Ырғалып жүреміз бе адасуда, Ақсақал әлде бір жөн табасың ба? Жау *т о р л а п*, туыстарың жатыр сорлап, Солардың ем табайық жарасына (Қ.Бекхожин, Дала комисс.). **2.** *Байқау, аңдау, аңғару.* Бақтыбай жолаушының айтқан сөзінен оның кім екенін *т о р л а д ы* (Жамбыл, Таңд.). **3.** а у ы с. *Қарау, көз ала алмау.* Жанарың өтпес *т о р л а м а й*, Кірпігін салмас жол қалай. Құлап түс екі қолыма, Өзіңді өзің зорламай. Шаттықтың селін жимағай, Жер-көкке толқып, сыймағай. Еркіме менің көне сал, Жаныңды бекер қинамай (К.Салықов, Жезкиік).

ТОРЛАҒЫШ с ы н. *Қайғылы, мұңды.* Қара қағаз – қара барыс, жолбарыс, қара құйын бірі келсе, *т о р л а ғ ы ш.* Айдан кейін келеміз біз со жолда, қара қағаз жаз айында, ол да қыс (С.Баймолдин, Монолог).

ТОРЛАМА¹ с ы н. **1.** *Тор-тор етіп тоқылған, кереге көз.* Ажар күндегі әдетінше Асанбайдың қолына *т о р л а м а* дорбаны ұстата берді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Лекцияға Меруерт ең жақсы, жағасын ақ жібек *т о р л а м а м е н* көмкерген, қара шерсть көйлегін киіп келген (І.Есенберлин, Көлеңке.). **2.** *Қою, қалың.* Көзіне аспанды жиектеген *т о р л а м а* бұлттар қалқан болды (А. Әлсеров, Ауыл.).

ТОРЛАМА² з а т. к ә с. *Сырты тор көзденіп сызаттанған, қабығы жұқа, іші қызғылт, торланған қауын сұрыбы.* Пісуі жеткен *т о р л а м а* қауындай сәл болмаса қарс айрылғалы тұр (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Бүгін қамаудан кейін Арман үй жаққа барып, бір жақсы иісті *т о р л а м а* қауынды әкелді де соя бастады (М.Әуезов, Шығ.).

ТОРЛАН= е т. **1.** *Темір тор жабылу, тор қойылу.* Екі адымдай жерде үсті *т о р л а н ғ а н* үлкен жәшік жатыр (І.Есенберлин, Айқас). Терезе жуандығы бас бармақтай темірмен *т о р л а н ғ а н* (З.Ақышев, Ақбел.). **2.** *Қоюлану, қалыңдану.* Күдіктің нөсер алдандағы нөпір бұлты *т о р л а н а* түсті (С.Бердіқұлов, Үшінші подъезд). **3.** *Күнге тотығу.* Оған күн қағып беті *т о р л а н ғ а н* кішкентай қара бала осы көйлекті киіп жалғыз тал орайын селтең-селтең жүгіріп жүргендей елестейді (Ә.Сатыбалдиев, Беласар).

ТОРЛАНДЫР= е т. *Жиыру, жиырып бұжырландыру.* Енді ол сиырдың таңдайына ұқсаған қыж-қыж маңдайын бір уыс қып *т о р л а н д ы р д ы* (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТОРЛАНДЫРУ *Торландыр етістігінің қимыл атауы.*

ТОРЛАНУ *Торлан етістігінің қимыл атауы.* Қан тамырларының ішкі жағындағы қабықшасына жиналып, *т о р л а н у ғ а* әкеліп соқтырды («Лен. жас»).

ТОРЛАС= е т. *Шоғырланысу.* Ертістің бойын ел басып, Тобылдың бойы *т о р л а с ы п*, Торғай, Нұра, Есілмен (А.Тоқмағамбетов, Дастан.).

ТОРЛАСУ *Торлас етістігінің қимыл атауы.*

ТОРЛАТ= е т. **1.** *Тоқыту, тіктіру.* Тоқыма шолақ жең көйлегінің шеге ілген бір-екі жерін өзінің түсіндей жіпті көршілерден сұратып алып *т о р л а т т ы* (С.Досымов, Директор.). **2.** *Қоршату, бекіту.* Күтінбесек күнбұрын, Қоймас деп алмай бұл бізді. Қаланың сыртын орлатып, Айналасын *т о р л а т ы п*, Ағаштан қорған тұрғызды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). Босағасын борлатқан, Керегесін *т о р л а т қ а н*, Тегеріші манаттан, Жібектен ызып бау таққан Үйге де кірер ме екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **3.** *Қаптату.* Ортадағы шұңгіл көз сары қабағына бұлт *т о р л а т ы п*, дауыл тұрғызардай тым ызғарлы (А.Хангелдин, Ғани.). Бас аяғы төрт жүз боп, Шиыршық атып топтанып, Аспаннан бұлтты *т о р л а т т ы* (О.Шипин, Дастан.).

ТОРЛАТУ *Торлат етістігінің қимыл атауы.* Күпшек санды күреңді, Тәбияға жаратқан. Қырық сан қара қалмақты, Жарлығына қаратқан... Еңсесі биік боз орда, Салтанатқа орнатқан. Болаттан шеге соқтырып, Шаңырағын *т о р л а т қ а н* («Қаз. әдеб.»).

ТОРЛАУ¹ *Торла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тору, торуылдау.* Жар астынан тап беріп жолды *т о р л а у.* Күндегі ісі бандының күйзелді жұрт (Қ.Жұмалиев, Қырда.). **2.** *Қаптау, қоршау, басып кету.*

ТОРЛАУ² з а т. ө с. с ө й л. *Мал жейтін жайылымдық шөп.* Жеуге жарамды, сіңімді шөптер: көде, бетеге, ақселеу, жауылша, *т о р л а у*, қызғалдақ (ветрянки), жұмырқияқ. Бұл шөптердің бәрі тау мен биік құмдақ тасты, көгалды жерлерде өседі (М.Шорманов, Аңшы).

ТОРЛАУСЫЗ с ы н. *Еркін, бұғалық көрмеген. Т о р л а у с ы з* өскен құланым, Мезгілсіз жусап өрермін, Байраққа біткен құрақпын, Саусағым жерге түсірмен (Алдаспан).

ТОРЛЫ с ы н. *Торы бар, торланған.* Таң бозарып, кішкене *т о р л ы* әйнектен ішке сәуле түсті (С.Бақбергенов, Кентау). Жаңадан салынған әдемі темір *т о р л ы*, ақ гранитті қабырдың қасына тоқтаймын (Т.Жармағамбетов, Соңғы хат).

Торлы қабық. б и о л. <лат. retina> *Жүйке ұлпасынан құралған, көз алмасының жарықты қабылдайтын сезімтал ішкі қабығы. Т о р л ы қ а б ы қ т ы* жарық сезгіш – фоторецепторлы (таяқша, құтыша), биполярлы, горизонтальды, омакринді және мультиполярлы ганглиозды нейроциттер құрайды (Қаз. тілі термин. Биология.).

Торлы қабық дағы. а н а т. *Көздің торлы қабығының ортасындағы кішкентай сарғыш дақ.*

Торлы құрылым. а н а т. <лат. formatio reticularis, лат. formatio – құрылым, reticulum – тор> *Сопақша ми сұр заты ядроларының арасында орналасқан, жүйке клеткалары мен жүйке талшықтарының торланған өрімдерінен құралған мидың үйлестіргіш аппараты. Т о р л ы қ ұ р ы л ы м* ми діңгегі бөлімдерінің (сопақша ми, ортаңғы ми, аралық ми) құрылымдарын байланыстырып, күрделі рефлекторлық доғаның жүзеге асуын қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Торлы ұлпа б и о л. <лат. textus reticularis> *Қан жасаушы мүшелердің негізін түзетін ұлпа. Т о р л ы ұ л п а* өсінділі клеткалардан (ретикулоциттерден) және ретикулин талшықтарынан тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТОРМАН з а т. ж е р г. з о о л. қ ә с. *Сазанның ең кішкенесі, ұсағы.* Теңізде *т о р м а н* көп, бірақ балықшылар *т о р м а н д ы* ауламайды. *Т о р м а н н ы ң* өсіп-өнуіне жағдай жасалды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОРМОЗ [грек. tormos] з а т. **1.** т е х. ***Тежегіш.*** *Көліктердің жүрісін тоқтатуға, бәсеңдетуге немесе тежеуге арналған тетік.* Ылди, еңістен *т о р м о з* беріп түсетіндігі сонша, барлық дөңгелектері қып-қызыл от боп кетіпті (Қ.Қазиев, Иманжапырақ). **2.** с ө й л. *Тіл, ауыз.* Атаның басына мәз болып тұрсың ба дегім келді де *т о р м ы з ы м д ы* баса қойдым (О.Иманжанов, Сыңар кебіс).

ТОРМОЗСЫЗ с ы н. *Тежегішсіз. Т о р м о з с ы з* машина болмайды және *т о р м о з с ы з* ешбір жердің де болуы мүмкін емес (Қ.Жарықбаев, Психология). Ұстамдылығы жоқ адам, – А.С.Макаренконың айтуы бойынша, *т о р м о з с ы з* машина (Семья тәрбиесі).

ТОРНАДО [исп. tornado] з а т. г е о г р. *Еуропадағы тромбалармен салыстырғанда жиі қайталанатын, күшті атмосфералық құйынның атауы, күшті дауыл.* АҚШ-тың шығыс бөлігінде жыл сайын жүздеген *т о р н а д о* болады (Қаз.тілі термин. Су.).

ТОРПА з а т. *Тастақты беткей.* Ал енді мына бір аттарға зер салыңызшы: Көрікті төбе, Сұлу *т о р п а,* Тәуір қыр, Сырлы тепсең, Сырлы ташалы, Талшала, Ақшаоймақ... Бұл өлкенің сұсты табиғатынан осынша көрік табу үшін қырағы жанар, ұшқыр қиялға қоса шынайы ақын жүрек те керек шығар (Ә.Кекілбаев, Ұйқыдағы ару.).

ТОРПАҚ[1] з а т. *Сиыр малының алты айдан бір жасқа дейінгі бұзауы.* Ірі қараның алты айға дейінгі төлі бұзау, алты айдан бір жасқа дейінгісін *т о р п а қ,* баспақ десе, бірден екі жасқа дейінгілерін тайынша, тана дейді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Қой-ешкі, *т о р п а қ*-тана, тай-құланды есептемегенде екі-екіден бие, үш-төрттен сиыр ұстап отыр (Е.Мырзахметов, Медет).

ТОРПАҚ[2] з а т. а с т р. <лат. taurus> *12 зодиактік шоқжұлдыздардың бірі. Т о р п а қ* аспанның Солт. жарты шарында Персей, Тоқты, Кит, Эридан, Таразы, Егіздер, Жетекші шоқжұлдыздардың аралығында орналасқан (қ. *Жұлдыздық аспан картасы*) (ҚҰЭ).

ТОРПАҚТАЙ с ы н. *Торпақ сияқты.* Үлкендігі кішігірім *т о р п а қ т а й* қызыл секті басып алып, қорапты шанамен қасына келіп тоқтай қалды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа). Құлқым соқпағасын оқыра тиген *т о р п а қ т а й* әдейі тапырақтап, реверанс жасадым (М.Қабанбаев, Кермек дәм).

ТОРПАҚ-ТАНА з а т. *Торпақ және тана, тайынша.* Жекжат-жұратынан екі *т о р п а қ-т а н а* тауып алды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). *Т о р п а қ-т а н а л а р ы н* арқандап, бие байлап, ұзын арқан, кең тұсаулы жүргендеріне де дәл қазір көздері жеткендей (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ТОРПАҚТАТ= е т. *Аты болса болды деп ірі малдың орнына ұсағын беру деген мағынада.* Мал үлестіру жөніндегі үкімет заңын, нұсқауын құлағына да қыстырмай, ат тұяғын тайға бастырып, тай тұяғын танаға бастырып *«т о р п а қ т а т а»* беріпті (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТОРПАҚША үс т. *Торпақ сияқты.* Қара қаламсабы шарбаққа сүйкенген қотыр *т о р п а қ ш а* үйкектей жөнелді (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

ТОРПАҢ с ы н. с ө й л. *Тарпаң, асау.* Мініске үйренген ... торы ши түбінен пыр етіп ұшқан суық торғайдың дыбысынан тек қос құлағын тіге қойғаны болмаса, кейбір жаман аттар құсап жал бітсе болды жалт етпейді, тіпті ойнақы, жалтарма, *т о р п а ң* мінез білдірмейді (Б.Дәулетбаев, Парыз).

ТОРПАҢДА= е т. *Торсаңдау.* Сипатты аттап, өкпелеген балаша *т о р п а ң д а п* тайып тұруға қиянатынан қорқады (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТОРПАҢ-ТОРПАҢ е л і к. *Тапырақтаған жүрісті бейнелейтін сөз.* Төрт аяғын төрт жақты орай *т о р п а ң-т о р п а ң* шабыспен әлденешеуі топ соңында қалыпты («Лен. жас»).

ТОРПЕДА [лат. torpedo] з а т. ә с к. *Жау әскери кемелерін жою үшін қолданылатын су асты*

снаряды. Жау жамылған көбікке, *Торпедалар* тасталсын (А.Тоқмағамбетов, Таңд. шығ.). *Торпеда* – айлақтарды, басқа да гидротехникалық құрылыстарды, су үсті кемелерін немесе сүңгуір қайықты жоюға арналған, тұмсық бөлігінде заряды бар, өздігінен басқарылатын су асты снаряды (Қазақ тілі. термин. Әскери.).

Торпеда аппараттары. ә с к. *Торпедаға бастапқы қозғалыс сәтінде қажетті бағыт беруге, яғни бағыттауға, атуға және торпеданы сақтауға арналған аппараттар. Торпеда аппараттары* кемелерде, сүңгуір қайықтарда, торпедалық катерлерде және жағалауда (торпедалық батареялар түрінде) орнатылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Торпедамен ату. ә с к. а) *Нысананы өзі іздеп тауып жою үшін ұшу аппараттарынан авиациялық торпеданы дәл есеппен тастау.* ә) *Теңіздегі нысананы жою үшін ұшу аппараттарынан авиациялық торпеданы қолдану теориясын зерттейтін әскери-ғылыми пән.*

Торпеда тасушы. ә с к. *Авиациялық торпедалармен ұрыс кемелері мен көлік кемелерін жоюға, сондай-ақ миналы бөгеттер қоюға арналған ұрыс ұшағы. Торпеда тасушы* дүниежүзілік соғыс кезеңінде кеңінен қолданылды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Торпеда тасығыш. ә с к. *Әскери-теңіз күштерінде (флот) торпедаларды жүзбелі немесе жағалаудағы базаларға тасуға арналған кеме. Торпеда тасығыш* ретінде арнайы жасалынған немесе қайта жабдықталған шағын кемелер пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТОРПЕДАЛЫҚ: торпедалық катер. ә с к. *Қарсылас кемесін торпедамен жою міндетін атқаратын катер.*

Торпедалық шабуыл. ә с к. *Ұшақтар, кемелер, тікұшақтар, торпедалық қару тасушылар арқылы жүзеге асырылатын шабуыл.*

ТОРПЕДАЛЫҚ-БОМБАЛЫҚ: торпедалық-бомбалық соққы. ә с к. *Әскери кемелер мен авиацияның (кейде тек авиацияның) белгілі бір уақыт, бағыт жөнінде алдын ала келісіп алып теңіздегі (құрлықтағы) нысананы торпеда және бомба қолдану арқылы атқылауы.* Авиация *торпедалық-бомбалық соққы* бергенде алдымен торпеданы, сонан соң бомбаны қолданады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

ТОРПЕДАШЫ з а т. ә с к. *Торпеда қаруымен жұмыс істейтін маман.*

ТОРПЫШ з а т. ж е р г. к ө н е. *Жапқыш.* Ол айналаға бір қарап қойып, адам көрінбегеннен кейін көк арбадағы жәшіктердің үстін жапқан *торпышты* ашып, ішіндегі жүкті білмекші болды (Х.Есенжанов, Қатерлі түн).

ТОРС е л і к. *Ішінде ауасы бар заттың жарылғанда яки жұмсақ заттың жерге жоғарыдан құлап түскенде дүрс еткен дыбысты білдіретін сөз.*

Торс етті. а) *Үн, дыбыс қатты шықты; тарс етті.* Балапан торғай ұшамын деп оқыс ұмтылып, *торс етіп* жерге құлап түсті (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар.). – Мә, мыналарды аршып қазанға сала бер, – деп білектей екі сазанды *торс еткізіп* жағаға лақтырып жіберді (Ө.Ахметов, Қоңыр үй). ә) *Дүңк етпе мінез білдірді; қорс етті.* Ә, Жолдасбай, мына жеңгеңе ақылыңды айтшы, өзінен-өзі *торс етіп* ашуланады (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

ТОРСАДАЙ-ТОРСА ү с т. ж е р г. *Тосыннан-тосын, кенеттен.* Сенікі не *торсадай-торса* келіп қойып қалғаның (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОРСАЙ= е т. *Тырсию, ісіну, күп болу.* Бұны естіген көпіршік *торсайып* ашуға басыпты (Ауызекі).

ТОРСАҢ е л і к. *Қорс етіп бұртиған, тұксиген қимылды бейнелейтін сөз.*

Торсаң қақты [етті]. *Өз-өзінен өкпелеп бұртиды, қорс етті, ерсі мінез көрсетті.* Ықыласов *торсаң қағып* со бойда актептерін жиып алады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Бармаймын!– деп, жігіт *торсаң етіп*, кейін бұрылып кетті (Б.Майлин, Азамат.).

ТОРСАҢДА= е т. *Торсаң-торсаң етіп, біреуге ренжу, өкпелеу.* Кәдімгідей балаша *торсаңдап* кіріп еді, томырық кеудеме соғылып отырып қалған секілді (Т.Иманбеков, Үлкен үй). Қыз күнінде біраз *торсаңдап,* шәлкес мінез көрсетіп еді, енді міне, тонның ішкі бауындай (С.Сматаев, Ақжелең).

ТОРСАҢДАТ= е т. *Өкпелету, ренжіту.* Нью-Йорк журналисін Чехословактар қай қылығымен *торсаңдатты* екен (Бейбітшілік дауысы).

ТОРСАҢДАТУ *Торсаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТОРСАҢДАУ *Торсаңда етістігінің қимыл атауы.* Тіпті көрмеген адамға *торсаңдауға* жол жоқ (А.Байтанаев, Қансонар).

ТОРСАҢ-ТОСЫРАҢСЫЗ с ы н. *Өкперенішсіз, сыпайы.* Ондай сәтте басқа адам болса, телефонды басынан бір басып тұншықтыра қояр еді, ал әуелден кішпейіл Мұхаңды иба жеңіп, ренішті тұрса да, *торсаң-тосыраңсыз* биязы сөйлесетін («Лен. жас»).

ТОРСИ= е т. **1.** *Жарылып кетердей тырсию; күмпию.* Жалаңаш, сом, бұлтиған, *торсиған* балтырлары мен білектерінің көк бұлшық, білеу еттері бұлтылдап ойнап, әрекет қылып жүр (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Көзінің астын көгертіп сүрме жағып алыпты, *торсиған* етшең астыңғы ернін қатты тістелейді (Д.Досжанов, Табалдырығың.). **2.** а у ы с. *Өкпелеу, бұртию.* «Жамбыл қаласында оқыдым ғой. Неге хат жазбадың» – деп оған Нұрила *торсыып,* өкпе білдірді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Араз болған балаға ұқсап *торсиғанды* жөн көрген жоқ

(Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Олар бір күні кенеттен аз-кем өкпелесіп, екі-үш күн бір-біріне *т о р с и ы п* тіл қатпай жүрді («Лен. жас»).

ТОРСИТ= е т. *Бұртиту.* – Ну, жолдас капитан... – деп анау, ұртын *т о р с и т ы п* келе жатыр еді, Деденов (Қ.Исабаев, Жолдас.). Кәтіш «арасында жүрсең сен де үлес алар едің, несіне, күлесің» деген кісіше, өкпе көрсеткен түрмен, аузын *т о р с и т ы п*, Саналыға бір қарап қойды (М.Дәулетбаев, Қызылжар).

ТОРСИТУ *Торсит етістігінің қимыл атауы.*

ТОРСИЫҢҚЫРА= е т. *Бұртиыңқырау, ренжіңкіреу.* Алдымен *т о р с и ы ң қ ы р а п* отырды да, артынан ...неге бүйтесіңдер демеді. Ал, қарашыл күрең ат әлі бар (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ТОРСИЫП-ТОРСИЫП= е т. *Кумпиіп-кумпиіп.* Бұршақ мүлде жай еритін сияқты, әлі де қызылшаны жаншып, *т о р с и ы п-т о р с и ы п* үйіліп жатыр (С.Мыңжасарова, Замандастар).

ТОРСИЮ *Торси етістігінің қимыл атауы.*

ТОРС-ТОРС= е т. *Тырс-тырс, гүрс-гүрс еткен сияқты дыбысты білдіретін сөз.* Жағал мұрыны жиілеп, көзінен баданадай ірі жас домалап, жерге *т о р с-т о р с* түсіп жатты (О.Әубәкіров, Ұзын сөз.). Аспанда да, жерде де түні-күні гуіл, ысқырған снаряд, қарбыздай топылдап *т о р с-т о р с* жарылған бомба (Ж.Мусин, Үміт).

ТОРСЫҚ з а т. э т н. *Сусын құю үшін ысталған теріден жасалынған шағын ыдыс. Т о р с ы қ* – түйенің бітеу сойылған мойын терісінен және шикі күйінде кептіріліп, ысталып жасалатын, шұбат ашытуға арналған ыдыс (Ә.Жақыпов, Түйе.). Дұспаннан түк тартса да олжа десіп, *Т о р с ы қ т ы* сусын құйған жиып алды (І.Жансүгіров, Шығ.).).

Жан торсық. *Жолға шыққанда, мал баққанда сусын құйып, жанға байлап жүретін торсық.* Зерттеушілер тоқымдарына бір-бір темір күрек, сірі, *ж а н т о р с ы қ т а р ы н* қанжығаларына тізіп алып, оңай кәсіптің күнезерлері ойды-қырды ылғи шарлап жүреді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Олар шөлдегенде қойшылардың *ж а н т о р с ы ғ ы н д а ғ ы* айран-шалаптан бір-бір тостаған жұтып алып, жүріп кетеді (Ж.Нәжімеденов, Ақшағыл).

Торсық бетті. *Тырсиған, томпақ жүзді.* Көндірді де, сендірді: «Келем, күт!»– деп әпкесін. *Т о р с ы қ б е т т і* борсық бай Қақалсын мейлі, «қап!» – десін Қарындасқа жол шыққан Біз жолдаспыз айнымас. Азаттықты, аңсаған, Әпкесіне ап келсін (М.Жұмабаев, Шығ.).

Торсық шеке. *Шекесі томпиған, толық (бала).* Ертеңгілік мезгіл, үстіне бес-алты жасар шамасы *т о р с ы қ ш е к е*, әдемі бір сары бала мініп алыпты (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Шешесі құлынның етіне талғаған *т о р с ы қ ш е к е* үлдың аты Құланды болды (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТОРСЫҚТАЙ с ы н. *Бұлтиған; топ-толық, семіз.* Баяғы жарты кез сопақ басы жұмырланып, шекесі *т о р с ы қ т а й* боп, маңдайы бүлкілдей бастады (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). Әкпар амалсыз *т о р с ы қ т а й* болып томпайып шығып келе жатқан өз қарнына қарады (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ТОРСЫҚ-ТОРСЫҚ с ы н. *Бірнеше торсық.* Ауылдан *т о р с ы қ-т о р с ы қ* айран, дорба-дорба тары мен құрт-ірімшік ала шыққан (Қ.Қараманұлы, Қызғыш құс).

ТОРСЫҚША[1] з а т. *Кішкентай торсық.* Иса аулынан қаршыға ұстап келген үш-төрт жігіттің біреуі ерінің алдыңғы қапталындағы қанжығаға кішкене қара *т о р с ы қ ш а* байлап алыпты (С.Бегалин, Шоқан асу.). Ол *т о р с ы қ ш а н ы ң* ішінде жұмыртқаның уызы сияқты азықтық заттар болады (К.Күленов, Қазақст. балық.).

ТОРСЫҚША[2] ү с т. *Торсық тәрізді, торсыққа ұқсап.* Бір уақытта Төлеш *т о р с ы қ ш а* домалап билеп кетті (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). *Т о р с ы қ ш а* бұлтиған ақ торайларды құшақтай көтеріп, сарайға тасып жүр (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла).

ТОРСЫЛ з а т. *Тарсылдап, дүрсілдеп яки қорсылдап естілген үн, дыбыс.* Әлі есінде сол мезеттер, сол айлар, Тобын жазбай талпақ танау торайлар *Т о р с ы л* қағып өте берді алдыңнан, Таңырқанды басын шайқап талайлар (С.Сейітов, Жаңғырық).

ТОРСЫЛДА= е т. **1.** *Торс-торс ету, тарсылдау.* Мал сойылғандағы дағдымен көкбауыр қызу шоқтың үстіне тасталып, өз буына пісіп, *т о р с ы л д а п* жарылып жатты (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Бүйенбай байғұс шамданды, Торайша тұрып қорсылдап, Үрген бүйен, қарынша, Жарылып кеуіп *т о р с ы л д а п* (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). **2.** а у ы с. *Өкпелеу, ренжу, торсаңдау.* Алдын ала иін жұмсатпаса, *т о р с ы л д а п* жүрер,– деген сөзін бір тауып айтқансып жымиды (С.Бегалин, Замана.). Шымырбай орынсыз жәбір көрген адамдай *т о р с ы л д а п*, өкпе-наз білдіре сөйледі (Б.Тілегенов, Көктем.). **3.** а у ы с. *Қалпақтай, қаңбақтай ұшу.* Бөріктер ұшып *т о р с ы л д а п*, Біреулер қалды қорсылдап, Қай жақтан да ер өлді Аз өлмеді көп өлді (Бес ғасыр.).

ТОРСЫЛДАҚ[1] з а т. *Балықтың ішінде болатын, сопақша келген, іші ауаға толы, жұқа зат.* Балықтың ішін алып, ішкі органдарын: ас қорыту аппаратын, бауыр мен өт қалтасын, бүйрек, *т о р с ы л д а қ*, жыныс бездерін тексереді (Т.Тілеуғалиев, Балық ауру.). Онсыз да балықтың *т о р с ы л д а ғ ы н д а й* тырсылдап жарылғалы тұрғам, мына сөз қамшы болды (Ө.Ахметов, Адам.).

ТОРСЫЛДАҚ[2] с ы н. *Жанғанда торс-торс ететін, торсылдайтын.* Кедейлер сырнай, керней, сыбызғы аспаптарына да үйір болатын, сыбызғыны, кернейді, *т о р с ы л д а қ* құрайдан өздері-ақ жасап алатын-ды (Тарту).

ТОРСЫЛДАҚ[3] з а т. ө с. <лат. leontice> *Жалпақ жапырақты сылдыр шөп.*

Торсылдақ ешкі мия. с ы н. б о т. *Торсылдақ тәрізді, биіктігі 40–100 см болып өсетін көпжылдық өсімдік.*

ТОРСЫЛДАҚТАЙ с ы н. *Торсылдақ тәрізді.* Дауыл кезінде біресе жапырыла жоқ боп жатқан, бірде *т о р с ы л д а қ т а й* қалқып бірінен-бірі қоздап жатқан көпірме ақ көбіктер жел тынғанда қайда кетер еді (Ғ.Сланов, Замана.).

ТОРСЫЛДАҚША ү с т. *Торсылдақ тәрізді, торсылдаққа ұқсап.* Дастархандағы мая жон бауырсақ *т о р с ы л д а қ ш а* жарылады, тіске тисе күтірлеп сынады (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

ТОРСЫЛДАТ= е т. *Тарсылдату, дүрсілдету.* Жас жігіттерге бес-он кісіден жабыла *т о р с ы л д а т ы п* дүре соға бастады (М.Әуезов, Абай жолы). Олар сірімен қаптаған дабылды *т о р с ы л д а т а* қағып, даланы бастарына көтеріп жүр (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТОРСЫЛДАТУ *Торсылдат етістігінің қимыл атауы.*

ТОРСЫЛДАУ *Торсылда етістігінің қимыл атауы.*

ТОРТ [итал. torta] з а т. т а м а қ. *Кондитерлік тәтті тағам.* Ол жолдан азық-түлік дүкеніне кіріп, ет, тәтті *т о р т*, шампан сатып алды (М.Сүндетов, Құмда). Мені туған күніммен құттықтады, өзі пісірген *т о р т т ы* берді, денсаулық, ұзақ өмір тіледі, бірақ адам болу керек деді (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары).

ТОРТА[1] з а т. **1.** *Сары майды еріткенде ыдыстың түбінде қалатын тұнба қалдық.* Сары майды қайнатқаннан кейін оның түбінде *т о р т а* деп аталатын қоймалжың тұнба бөлініп қалады (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.). Дастарқандағы *т о р т а с ы* айырылған май мен қызыл күрең қуырдаққа ауыздарына алмай жатып тойып қалғандай томпия қарайды (Ә.Кекілбаев, Дала.). **2.** а у ы с. *Буалдыр, тұман; мұң.* Көңілді қына, көзіңді *т о р т а* басса, күйінсең, өкінсең қайғыңды ұғар, сөзіңді тыңдар жан болмаса, қайғыға қарсы тұруға қайратың жетпесе, ішке толған қапырықты ... немен сейілтер едің? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сөз тортасы. п о э т. *Жағымды, майда сөз.* Сендер *с ө з д і ң* жүрсің ғой *т о р т а с ы н д а*, ҳуасы (әуесі) жоқ ешкімнің дүр тасында. Менің құрған шатырым қайда десең, Фирдуастың бағының ортасында (М.Ж.Көпеев, Шығ.).

ТОРТА[2] з а т. з о о л. <лат. rutilus rutilus> **1.** *Етінде қылтанағы көп, кішкене, дене тұрқы 15–17 см, орташа салмағы 150–200 грамдай ұсақ балық. Т о р т а* – түбі құмдауыт өзен, көлдер мен баяу ағатын жылы суларда мекендейтін балық (Қ.Қайымов, Суасты.). *Т о р т а н ы ң* еті онша дәмді, сүйкімді емес; балықшылар шабақ балықтай оны сүйіп жемейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** ж е р г. *Үлкен ақ балық, сазан балықтың бір түрі.* Зайсан *т о р т а с ы* – су қоймаларында көп таралған, үйір болып топтанып жүретін балық (Х.Қыдырбаев, Қазақст.). Каспий теңізінде сазан, *т о р т а*, майшабақтар өте көп (Б.Мұханов, Қазақст. өсімдік.).

Торта ау. ж е р г. к ә с. *Дарияда қайықпен жүріп, ағынға салып торта балық аулайтын ау.*

Торта көз. *Балық көзіне ұқсайтын көз деген мағынада.* Желкенді қайықтың төбесінен төне түседі де, *т о р т а к ө з д е р і* жылтылдап, қайқаң етіп, көкке қайта көтеріледі (Қ.Жиенбаев, Жалғыз.).

ТОРТАЛА= е т. *Сары майды қайнатып, тортасынан айыру, қайыру.* Айымпатша табадағы сары майды отқа қойып *т о р т а л а п* тазартты («Лен. жас»).

ТОРТАЛАН= е т. **1.** *Тортасынан айырылған, таза.* Жоқ, тынысы ғана емес, дәмін де ала келдік, қапшығымдағы *т о р т а л а н ғ а н* жарты литр сары май мен қазының жарты қабырғасын столға қойдым (Ә.Сәрсенбаев, Батыр. ізі). **2.** *Қара күйеге айналу, күйелену.* Шеткі бір үйдің түндігі жартылай ашық, үзігі мен туырлығының құрым киізі қара *т о р т а л а н ы п* кеткен (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын).

ТОРТАЛАНУ *Торталан етістігінің қимыл атауы.*

ТОРТАЛАҢ с ы н. *Өжет, шайпау.* Мен аянбай іске кірісемін, бірақ әр үйдің әр қожасы болған *т о р т а л а ң* әйелдермен келісе алсам (Қ.Құрманғалиева, Атырау ару).

ТОРТАЛАУ *Тортала етістігінің қимыл атауы.*

ТОРТАЛЫ с ы н. *Тортасы алынбаған, тортасы бар.* Менің ең жақсы көретін асымның бірі, ішіне жаңа ғана іріткен ақ ірімшік сап, аздап *т о р т а л ы* сары май құйып пісіретін түшпара болушы еді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Жұмыртқа қосып, қайнатылған *т о р т а л ы* қаймақты да Қанышқа қарай жақындатты (Ә.Әзиев, Жез.).

ТОРТАҢДА= е т. с ө й л. ***Торсаңда.*** Төкен алғашқыда біраз *т о р т а ң д а п*, мөңкігісі келіп еді, тілі жұмсақ, сөзге епті Ердәлі Төкенді бұған да көндірген болатын (Б.Тілегенов, Аққайнар). Аршалы көшіп кетті деп *т о р т а ң д а ғ а н ы ң н а н* жұрттың шаптырған зәрі түзелді деп жүрсің бе (О.Бөкеев, Мұзтау).

ТОРТАҢДАУ *Тортаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТОРТАҢ-ТОСЫРАҢСЫЗ ү с т. *Тоң-торыссыз, торсаңсыз.* Байсал ауылының адамдары анадағы Можандай емес, *т о р т а ң-т о с ы р а ң с ы з* аттанды (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ТОРТА-ТОБЫР з а т. *Балық-малық.* Бәрі де ата мекенінен безіп келген аш халық...балықшы ауылға қоныс қонып, *т о р т а-т о б ы р ы н* бөліп жейді (З.Шүкіров, Жас жесір).

ТОРТИ= е т. с ө й л. *Өкпе-реніш білдіріп, бұртию, тыртию, торсию.* Бәйбішесі бажылдай қарсы алып еді, мына жеңгесымағымыз *т о р-*

т и ы п, адамға жылы лебіз білдірер сиқы жоқ (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ТОРТИЮ *Торти етістігінің қимыл атауы.*

ТОР-ТОР з а т. *Бірнеше тор; әлденеше тор көз.* Жөнелді көп сөйлемей адам пақыр, Қуанып жылдам жүріп бара жатыр. Астынан *т о р-т о р л а р д ы ң* өтіп алып, Тұрды енді: «Келсең кел,– деп,– біздің батыр!» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қолыма қағаз алдым, Қалам алдым, Содан соң терезеге Қарап алдым. *Т о р-т о р* ғып бөлдім дағы, Әр бөлігін Ирекпен қараладым (Ә.Ахметов, Тырау.).

ТОРТӨБЕЛ з а т. *Кішкене қасқасы бар торы түсті ат.* Күртік қарды күрт-күрт басқан *т о р т ө б е л* кекілін серпіп қойып, кейде қопалы шиге сүрініп те кетеді (Т.Жұртбаев, Жер-бесік).

ТОРУ *Торы етістігінің қимыл атауы.* Ізіне түсушілердің үйін *т о р у д а н* басқа амал жоқ екенін сезетін шығар (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). Мектептен қайтамыз, сабағымызды дайындап болғаннан кейінгі кәсібіміз нан магазинінің алдын *т о р у* (А.Сатаев, Ақын.).

ТОРУЛА= е т. с ө й л. ***Торуылдау.*** Сонымен төртеу болды, бесеу болды, Ақыры жалғыз қасқыр жетеу болды. Қайдағы қасқыр біткен қаптап кетті, *Т о р у л а п* олжа тапқан осы жолды (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Екі Бақыт көрінген соң қолдасып, Бұл ауылды *т о р у л а й д ы* сан ғашық. Талай жігіт оған құрық салғалы, Келе жатыр қондыра алмай қолға әлі (С.Ләмбеков, Қарқаралы.).

ТОРУЛАУ *Торула етістігінің қимыл атауы.*

ТОРУЛЫ с ы н. *Жайлап алған.* Әшірбек көңлін бұл шақта мүлдем басқа бір тосын жәйлар *т о р у л ы* еді (А.Байтанаев, Қансонар).

ТОРУШЫ з а т. *Торуылдаушы, аңдушы.* «Сырттан қараған адам» дегенде, Ақандарды әдейілеп *т о р у ш ы* жоқ, оқта-текте қамыс күркеге ұн мен ет, қант пен шай әкеп тастаушылар бар (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). *Т о р у ш ы* бар да, қорушым жоқ жан емеспін бе, – деді жұмбақтай сөйлеп (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ТОРУЫЛ з а т. *Бір нәрсені сырттай аңду, тору ісі.* Орман ішіне *т о р у ы л* ұйымдастырып, қайткен күнде Асанжоловты ұстап алуды міндет қылған сол еді (С.Шәкібаев, Үлкен Түркістан.). Сөйтсе, Сырымбайдың *т о р у ы л ы н а н* қашып, Самарада тұратын қарындасында қыстап қайтыпты (М.Қуанышбаев, Кек қылышы).

ТОРУЫЛДА= е т. *Бір нәрсені аңду, бақылау, тору.* Рас, бір рет барып, алыстан *т о р у ы л д а п*, қайсы ұяда екенін көріп қоюдың жөн екенін Нарекең де ойлаған (Т.Жақыпбайұлы, Асан ата). Аманкелді Көшімбектің Сейтқасымын шақырып ап, қасына төрт жігіт қосып, алыс жолдарды *т о р у ы л д а й т ы н* түпкілікті барлаушы етіп қойды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Торуылдап барлау. ә с к. *Барлауға бөлінген бөлімшелерді дер кезінде және мұқият бұркемелеуге негізделген барлау тәсілі. Т о р у ы л д а п б а р л а у г а* жіберілген бөлімшелер ауыстырылмайды, тиісті міндеттерін орындаған соң немесе белгіленген уақыт өткеннен кейін өздері қайтып оралады (Қаз. тілі термин. сөздігі. Әскери.).

ТОРАУЫЛДАУШЫ з а т. *Торушы, аңдушы.* «Аңдыған жау алмай қоймас» дегендей, ақыры *т о р у ы л д а у ш ы л а р* байды екеуінің үстінен түсірді (Ж.Еділбаев, Түркістан). Жағалауды тінткілеп жүрген *т о р у ы л д а у ш ы л а р* емес пе екен? (С.Жұбатыров, Алыста.).

ТОРУЫЛДАТ= е т. *Аңдыту, торуыл жасату.* Оны Қазыхан үш кісіге *т о р у ы л д а т ы п* және қойды (Қ.Құрманғалиева, Атырау.).

ТОРУЫЛДАТУ *Торуылдат етістігінің қимыл атауы.*

ТОРУЫЛДАУ *Торуылда етістігінің қимыл атауы.* Олар астарына ат таңдап мініп, жол *т о р у ы л д а у ғ а* шықты (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Халық ығы-жығы, билет іздеушілер де кассаның алдын *т о р у ы л д а у д а* (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле).

ТОРУЫЛДЫ с ы н. *Торуылға шыққан, аңдысқан. Т о р у ы л д ы* түнгі кездесу 15июнь, 1944 жыл. Аспаны түнжыр желкем түн. Қорғаныс орынның иін-иірімдерінен «бейтарап орталыққа» сыналай сүңгіген тарам-тармақтардың бірі (Ә.Сәрсенбаев, Батыр. ізі.).

ТОРУЫЛШЫ з а т. *Аңдушы, торушы.* Манағы ымырт жабыла бастағанда Әділбектің жіберген *т о р у ы л ш ы* жігіттері осылар істі бітіруге келіскен болатын (И.Есқараев, Тосқауыл). Ол осылай қарай аяңдап келе жатқан бағанағы *т о р у ы л ш ы* екі жігітті көрді (Т.Жұртбаев, Жер бесік).

ТОРУЫШ з а т. с ө й л. ***Торуылдаушы.*** Бүгін түнде ұйқы менің немді алған еді? Қыздың үйін сырттан *т о р у ы ш* керек қой? – деп Тойбазар атын борбайлап бір мезет жаба жөнелді (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ТОРФ [нем. Torf] з а т. ***Шымтезек***. Ал кейбір елдерде іріңді жараны емдеуге сазды жердің *т о р ф ы н* және ағаш көмірін ұнтақтап пайдаланғанды (Е.Оразақов, Дәрігер.). Өсімдік заттарының түзілуінің алғашқы сатысында жартылай ажыраған өсімдік материалы болып табылатын *т о р ф* (шымтезек) түзіледі (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТОРША з а т. *Түсі қоңырқай, күреңдеу ат.* Бір кезде оған ақыл кірді. Әмірбектің күдері үзілді шаршаған бұрылын өзі мініп, *т о р ш а м д ы* бersем, көкпарды тамға апарып тастар (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

ТОРШЕР [франц. torchere] з а т. *Бөлменің бұрышында еденде тұратын, жарығы көзге жұмсақ, шілтерлі шам.* Бұрышта қызғылт *т о р ш е р* жанып тұр (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Құнышия әлсін-әлсін шоши бергенсін *т о р ш е р д і* жағып қойды (С.Досанов, Тау жолы).

ТОРШОЛАҚ з а т. *Күнделікті жұмысқа мінетін ат.* Анау күнгі аласапыранда дүкеннен қант, шай алып шықсам, біздің Мақаш соғылған,

қасында тамыр – соқыр Иван бар, *т о р ш о л а ғ ы н а* мініп, бір тайды қосарға алып желе жортып бара жатқанын көрдім (М.Дулатов, Шығ.). Қорқатын түк жоқ. Үйде қойшының *т о р ш о л а ғ ы н а н* басқа дөңгелек тұяқ көрінбейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОРШЫ з а т. к ө н е. *Темір тор жасаушы ұста.* Бұғалық салғыш мықтысы, Балта шапқыш еншісі. Темір арқан-*т о р ш ы с ы*, Қарсы қанжар ұрғышы (Манас).

ТОРЫ с ы н. *Көбіне жылқыда болатын қоңырқай, күрең түс.* Екі тазыны ертіп Жақсымбет кешегі Сағадат мінген *т о р ы* атқа мініп, түлкі қарап кетті (М.Әуезов, Шығ.). Анау қара ат, *т о р ы а т*, құла бие, жирен бие, өне бір құла биелерге Шекер де, Күнікей де мінер ед! (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Торы ат, жылқы. Т о р ы н ы* талға байлап мінген қандай? Үкілеп, әсемдетіп жүрген қандай (І.Жансүгіров, Шығ.).

Жуан торы. *Жұмысқа әбден ысылған, көнбіс ат.* Қанша дегенмен «Волга» сияқты желаяқ болмағанымен ойға-қырға бірдей салғанда барылдап тарта беретін ауыл арасының *ж у а н т о р ы с ы* «вилс» емес пе? (Р.Ниязбеков, Қаңтар).

Қара торы. *Бидай өңдіден гөрі қоңырқайлау түс. Қ а р а т о р ы* жас қыз Нұржанды таниды екен (З.Шашкин, Өмір.). Әкесінің шашы көмірдей қара, өзі *қ а р а т о р ы* болған (Семья тәрбиесі). Нағыз *қ а р а т о р ы н ы ң* әдемісі. Бауырмал болар (Ж.Берлітаев, Қимас қазан).

Қой торы. *Малға мінетін шабан ат.* Серке қойды сан қияға бастайды, *Қ о й т о р ы с ы* мың салса бір баспайды Сауыт-шопан түсе ұмтылып мұндайда, Астына атты жолға еріксіз тастайды (А.Оразақын, Күнгей).

Тобылғы торы. *Әдемі қызыл күрең түс.* Малсақ шалдың бірі намазынан бұрын таң асқан *т о б ы л ғ ы т о р ы* айғырын арқандауға барады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).– Жаңа жолда *т о б ы л ғ ы т о р ы* сырадан бірер тостаған тартып алды ол («Лен. жас»).

Торы ат. *Қоңыр түсті жылқы.* Қотыр *т о р ы а т.* Құтырып жүр Итбаев, Семейіңе – Көмейіңе Кет тайып (М.Жұмабаев, Шығ.).

Торы бедеудей бауыры жазылды. *Жүйрік торы аттай ағыза шапты.* Астындағы *т о р ы б е д е у д е й б а у ы р ы ж а з ы л ы п* алған Күнікей құдай берген өнерді аясын ба? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Торы төбел. *Маңдайында дөңгелек ағы бар торы (ат).* Уәкіл бастықтың Ақтанау айғырын, ал қасындағы басқарма бригадирдің *т о р ы т ө б е л і н* мініп алыпты (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Әкей өзіміздің *т о р ы т ө б е л г е* салт мініп, арбалардың алдына түсе берді (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.).

ТОРЫ= е т. *Білдірмей сырттан аңду, бақылау.* Кісі емес Ақан төрде билік айтқан, Ұры емес, ауыл *т о р ы п*, ел шулатқан (І.Жансүгіров, Шығ.). Қыр қорыған, біз *т о р ы ғ а н*, Кемпір-шалдар көлденең, Сонша аңдысып, аяз қысып, Қысса да аяз өлмеген (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТОРЫҒУ *Торық етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Күдер үзу, тұңілу.* Жүзінде *т о р ы ғ у* ма, үрку ме, әлде безіну ме әйтеуір өзге бір құбылыстың ұшқыны ойнайды (Т.Иманбеков, Үш ай.). Бірақ түннен бергі *т о р ы ғ у ы н ы ң* өшін сол орамалдан алғандай әжептәуір тыншып қалған еді (Асыл ана). **2.** п с и х. *Үмітсіздікпен ұштас, адамның бұл өмірден, тіптен бүкіл құндылықтардан тұңілуімен сипатталатын халі. Т о р ы ғ у д ы ң* объективтік негізі – табиғи алапат және әлеуметтік зілзала (катаклизм), жазылмайтын ауру, жақын адамынан айырылу, жұмыста, шығармашылықта және жеке өмірде жолы болмаушылық (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ТОРЫҒУЛЫ с ы н. *Қамығулы, тұңілген күйде.* Бірақ, Тәкей Әминаны есіне алып, сәл көтеріліп қалса, Есқожаның ойы сол күңгірттіктен шыға алмай, *т о р ы ғ у л ы* қалпында қалып қойған-ды (Х.Рахимов, Сеңгір.).

ТОРЫҒУШЫ з а т. *Күдер үзуші, тұңілуші.* «Шыңырау түбінде» деген пьесасында Горький – «адам деген ұлы атақ!» деп, бір жағынан еңбек адамын ұлықтаса, екінші жағынан *т о р ы ғ у ш ы л а р ғ а* жауап береді (Х.Мүсірепов, Суреткер.).

ТОРЫҒУШЫЛЫҚ з а т. *Күдер үзіп тұңілушілік, үмітсізденушілік.* Экономикалық саяси қанаудың салдарынан адамда қоғамға деген қорқыныш, жек көрушілік, *т о р ы ғ у ш ы л ы қ* сияқты психологиялық реакция пайда болады, ол қоғамға өзіне жау күш ретінде қарайды (Уақыт және қаламгер). Адам баласы басына қандай қиын хал туып, ауырлық түссе де, үмітсіздікке, *т о р ы ғ у ш ы л ы қ қ а* салынбау керек (Е.Мырзахметов, Медет).

ТОРЫҒЫС з а т. *Тұңілушілік, үмітсіздік.* Бұл көзқарастан тұңғиық мұң да, ащы өкініш те, шарасыз *т о р ы ғ ы с* та аңдалатын (М.Мағауин, Ақша қар).

ТОРЫҒЫШ с ы н. *Аңдығыш, торуылдағыш.* Қыста қар қалың түскен жерлерден қашады. Бұл мезгілде тас сусары ауыл маңын *т о р ы ғ ы ш* келеді (Қазақст. аң байлығы).

ТОРЫҚ[1]= е т. *Жақсы үміттен күдер үзу, тұңілу.* Азаттық жайында армандаудан да *т о р ы ғ ы п* қала жаздаған қазақ жерінен бес жыл бұрын бастау алған кеңес халықтарының ұлт-азаттық шеруі қазақ жерінде жеңіске жетті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Соры қалың жан екем, соры қалың. Сірә да, көп кешікпей, *т о р ы ғ а р м ы н*, Несіне жолды қумай, сөзді құдым, Сірә мен бір нәрсеге жолығармын (М.Мақатаев, Шығ.).

Торыққан көңіл. *Жабырқаған көңіл-күй.*

ТОРЫҚ[2]= е т. ж е р г. *Қамап алып тінту.*

ТОРЫҚҚАНДЫҚ з а т. *Күдер үзгендік, тұңілгендік.* Өңінде тығырыққа тіреліп, *т о р ы қ қ а н д ы қ* білінеді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Өздері

де сан рет батып, *т о р ы қ қ а н* талай жандарды ажалдан сақтапты (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ТОРЫҚТЫР= е т. *Күдер үздіру, түңілдіру.* Ертең құдалар алдында, ел алдында жауап беретін, ой *т о р ы қ т ы р ғ а н* түнба тыныштық (М.Дүзенов, Ант). Маржан біраз жыл бала көтермей *т о р ы қ т ы р ы п* барып Өтегенді туды, араға бір-ақ жыл салып, Ажарға жүкті болды (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ТОРЫҚТЫРУ *Торықтыр етістігінің қимыл атауы.*

ТОРЫЛ= е т. *Аңдылу, торуылдану.* Ол Петр Петровичтың жауабын күтпей – қалтарыс бұрылыстың бәрі *т о р ы л с ы н* – деді (К.Тоқаев, Тасқын).

ТОРЫЛАН= е т. *Күреңіту.* Сіреңке қара жүзі әрі-беріден соң тобылғы *т о р ы л а н ы п*, бақырайған қара көздері жалтылдай даурығып «Киіз кімдікі болса, білек сонікі!... Енді Құлжабай лебізін тыңдайық» деп, сөз бастап жіберіп еді (Е.Мырзахметов, Медет).

ТОРЫЛТ= е т. *Өкпені қабу, шаң-тозаң тұмшалау.* Құрғақ кенді бұрғылаудан шаң-тозаң аса қатты көтеріліп, кеннің де ысырабы көп болып, кеншінің де қолқа-кеудесін тез *т о р ы л т а т ы н ы* бар (Б.Тоқтаров, Қыран.).

ТОРЫЛУ *Торыл етістігінің қимыл атауы.*

ТОРЫЛЫ с ы н. *Торы түсті.* Ақты жылқы бір бөлек, Көкті жылқы бір бөлек, *Т о р ы л ы* жылқы бір бөлек (Батырлар жыры).

ТОРЫЛЫҚ з а т. *Қара күреңдік.* Мысалы, жылқы туралы ұғым – әрбір жылқының дербес сындарын алып тастасаң, *т о р ы л ы ғ ы н*, көктігін, жалдастығын, қайқылығын сықылды, сонда ғана ұғым болады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТОРЫМ *Тоқты-торым сөзінің екінші сыңары.* Кедейлер әдетте, тоқым-*т о р ы м*, бұзау, тайынша деген сияқты ұсақ малды соғым қылған (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Мінез дегеніміз қағазға сурет салып беретін бәтіңке емес, иіскеп айтып беретін духи емес, сойып көрсететін тоқым-*т о р ы м* емес, мініп байқайтын тай-құнан емес (Ғ.Қабышев, Күлеміз бе.).

ТОРЫҢҒЫ з а т. с ө й л. ***Тораңғы.*** Үлкен *т о р ы ң ғ ы* көлеңкесінде, екі адам етпеттей түсіп, алдарына жайылған шағын қоржыннан тамақ жеп жатқан секілді (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ).

ТОРЫС= е т. *Аңдысу, торуылдасу.* Кезең болды сөз баққан, Жол *т о р ы с қ а н.* Шыж-быж жақсы меніңше тоң-торыстан. Сілтегендер сойылын болды және Ойда жоқта шыға кеп қалтарыстан (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТОРЫСУ *Торыс етістігінің қимыл атауы.*

ТОРЫТ= е т. *Торуылдату, аңдыту.* Сұм Ерәлі жүр ме әлі түн қатып? Шабарманға жол *т о р ы т ы п*, тыңдатып? Жауыз ойдың келемежі болды ма, Қайран менің Ләтипадай қымбатым? (Қ.Сыдықов, Теңіз лебі). Ол кім? Данишевская мұнда не ғып жүр? Әлде оны сырттан *т о р ы т ы п* қойды ма? (Қ.Тоқаев, Түнде.).

ТОРЫТУ *Торыт етістігінің қимыл атауы.*

ТОРЫША с ы н. *Торы түстес. Т о р ы ш а м е н* түн қатып, Желемін де, жар-жар-ау! Түйе түгіл, бол десең Бота болып, жар-жар-ау! Түнде боздап түсыңа келемін де жар-жар-ау! (Айтыс). Томаға сауыр тор құлан, *Т о р ы ш а* құлық тұңғышы (С.Бегалин, Таңд. шығ).

ТОС= е т. **1.** *Біреуді не бір нәрсені күту.* Сол түні отыр еді қызды *т о с ы п*, Артынан дыбыс естіп қалды шошып. Екі атты қараңғыда келе жатыр, Отырды жылқышы ма, жау ма десіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сот не айтар, соны *т о с т ы қ* (І.Жансүгіров, Шығ.). *Т о с п а,* балам, мені! Анаң біреудің бөлісіне тиген бақытына жағаласып, жасағысы келмейді деп күбірледі (Б.Құсбегин, Зуқа батыр) **2.** *Бір нәрсенің алдын бөгеу, тосқауыл жасау, тоқтату.* Шұңқырдан шығарылған топырақты бөгеттің су *т о с а р* жағасына айнала төгеді (М.Сабыров, Бөгет салу.). Болса тәңір бір *т о с а р,* Осынша жанның ақ қаны өз қолыңда өліскен (І.Жансүгіров, Шығ.). **3.** *Бір нәрсені қалқалау, жолына кесе көлденең қою.* Казак-орыс шолақ тонының жағасын көтеріп алып, жел өтіне ту сыртын *т о с ы п*, бетін ыққа бұра береді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Жау оғына кеудесін *т о с ы п*, арқасын қойып, командирді қорғау деген осы (С.Бақбергенов, Белгісіз.). **4.** *Бір нәрсені беру, ұсыну.* Ұстаса да қосағы, Кетірмей таяқ төбеден, Бар асын жұртқа *т о с а д ы,* Кең пейіл, қолы береген (С.Мұқанов, Замандас.). – Қара Жұман алдына келген сорпаны шайқап, суытып отырып қонақтарға *т о с ы п*, қызық, әңгіме бастап кетті (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). **5.** а у ы с. *Баланы дәретке отырғызу.* «Қой, бұл болмайды екен, бала тәрбиесіне үлес қосайын» деген ниетпен бір ай толар-толмаста баланы *т о с ы п* үйретуге әрекеттендім («Қазақст. әйелдері»).

Алдын тосты. *Жолын күтті, аңдыды, қарсы шықты, кес-кестеді, бөгеді.* Отыз құл ақылдасты басты қосып, Өлеміз деп ойланды жаннан шошып. Бір шеттен бір жағаға келе жатқан Кәрі иттің ұстай алды *а л д ы н т о с ы п* (Абай, Тол. жин.). Қырқада асыға окоп қазып, рота екпіндей келе жатқан жаудың *а л д ы н т о с т ы* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Аузына тосты. *Бар мәзірін алдына қойды.* Барымызды *а у з ы н а т о с ы п*, асты-үстіне түсеміз (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). *А у з ы н а т о с ы п* ас береді. Татпаған бұрын, жат тамақ Күнде біліп, жарасын көріп, Дәрі жағып, емдейді. Күннен-күнге тәуір болып, Бойы тыңайған тәрізді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жол тосты. а) *Біреуді келеді деп күтті, жолына қарады.* Алысты аңсап, жалғызының *ж о л ы н т о с ы п* отырғанда, ескі жерді ермек етеді де, сорлы анаң (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Миялыдан шығып келе жатқанымызда, *ж о л т о с ы п* тұрған екі кісі бізге қол көтерді (С.Адамбеков, Көсе.) ә) *Қастық*

ойлап, жолын аңдыды. Әркім де әлденені арман етеді, Әркім ойшыл кезінде жеке қалған, бірақ әлі Қосаба көлдерінде Жатқан сынды *ж о л т о с ы п* Бекежандар (Ж.Нәжімеденов, Мен.). Офицер ем ғой о кезде, *Ж о л ы м д ы т о с т ы* ол азғын. Сен көрген құлдан көп өзге, Мен білем жайын Ораздың (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.).

Құлақ тосты. *Тыңдады, құлақ салды.* Бүгінгі кеш бойында Нұсқабаевтың радиоға үздіксіз *қ ұ л а қ т о с ы п* отыруында осындай гәп бар еді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Ержан соған *қ ұ л а ғ ы н т о с қ а н д а й* бұйығы отырған (Т.Иманбеков, Үлкен үй).

Сөз тосты. *Сөздің кезегін күтті, біреудің сөзін бөлмеді.*– Айтыңыз, мен сізді жақсы білем, Қаныш Имантаевич, – деп құрметтей, көңіл қоя *с ө з т о с т ы* (С.Бегалин, Уақыт.). Бір жерде бірге жүрсең басың қосып, Біріннің бірің сөйле *с ө з і н т о с ы п*, Біріңді бірің ғиззәт құрмет етіс, Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып (Абай, Тол. жин.).

Тосып алды. *Шын ықыласпен қарсы алды.* Еліміз ши бойында кеткен босып, Көп пе әйел тау ішіне қашқан шошып, Келеді Қарауылға бүгін кешке, Қонақты құрметпенен *а л а м т о с ы п* (Е.Бердин, Қанды асу).

Тосып алу. ә с к. *Тасаланған нысандарға әуе қарсыласын жібермеу мақсатында оларға қарсы жойғыш ұшақтардың (жойғыштар тобының) ұшуы. Т о с ы п а л у* аэродромдағы кезекші жағдай және әуедегі кезекші жағдай болып бөлінеді (Қаз. тіл. термин. Әскери.).

Тосып алу аймағы. ә с к. *Әуе кеңістігі шегінде жойғыштың экипажы әуе нысанасын көзден жоятын аймақ.*

Тосып алуды автоматты басқару құралдары. ә с к. *Қарсыластың ұшақтарын тосып алуды басқаруға, ӘШҚҚ жүйесінің радиолокациялық станцияларынан түсетін хабарларды автоматты (электрондық есептегіш машиналармен) өңдеуге арналған радиоэлектрондық құралдар кешені.*

Тосып алу шебі. ә с к. *Жойғыштар авиациясы әуе қарсыласын тосып алып жоятын шеп.*

Тосып жойғыш ұшақ. ә с к. *Төмен және барынша жоғары биіктікте, дыбысқа дейінгі және дыбыстан ұшқыр жылдамдықта ұшатын әуе нысаналарын жоюға арналған, ауа райының қандай жағдайына болсын арнайы жабдықталған, тосып жойғыш ұшақ. Т о с ы п ж о й ғ ы ш ұ ш а қ* «Әуе-әуе» класты ракеталарымен қаруланады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТОС[1] з а т. ж е р г. к ә с. *Сульфат. Т о с т ы* осы қызыл судан аламыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОС[2] з а т. ж е р г. *Теңіздің толқынымен жағаға шығып қалған шөп-шалам.* Қайықты *т о с т а н* тазартып, әбден шаршадым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОСАҢ[1] с ы н. **1.** *Таныс емес, бөтен, жат. Т о с а ң,* көзге іліге де бермейтін әлденелер тұрақты да байырғы дәстүрге айналған (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). **2.** *Баяу, мимырт.* Хакімнің астындағы ұзақ жорық солықтырған қара ат шабысын үдете қоймады, *т о с а ң* қимылмен кібіртектей берді (Х.Есенжанов, Тар кезең). **3.** *Түсініксіз, көмескі.* Бұл сұрағыңыз бізге сәл *т о с а ң д а у* болып отыр (Төрт түлік.).

ТОСАҢ[2] с ы н. *Құлағы жақсы естімейтін, мүкісі бар.* Шал құлағымның *т о с а ң ы* бар еді, сөзіңді естігенім жоқ дегендей, тым-тырыс, үндемейді (С.Сейітов, Сөз сұра.). Ыраш шалының жайшылықта құлағы *т о с а ң,* мүсәпір жан сияқтана қалатынын білетін (М.Сүндетов, Ескексіз.). Бір үйдің шалы да, кемпірі де, бой жеткен қызы да құлақтары *т о с а ң,* мүкіс еститін болыпты (Қаз. ертег.).

ТОСАҢДАУ[1] с ы н. **1.** *Жаттау, бөтендеу.* Аржақтан құлағыма *т о с а ң д а у,* пан дауыс естілді (С.Шаймерденов, Өмір.). **2.** *Шорқақтау.* Әзірше ол жер сырына, *т о с а ң д а у* жанмын мен өзім (Ғ.Орманов, Сәт сапары).

ТОСАҢДАУ[2] с ы н. *Жақсы естіңкіремейтін, мүкістеу.* Құлағы *т о с а ң д а у* кәрі мұғалім менің «көтермелеуімді» естіміді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Үйде құлағы *т о с а ң д а у* еститін шал мен кемпір ғана бар екен (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине). Шал *т о с а ң д а у* құлағын патефонға төсеп, ұйып тыңдады (Е.Салихов, Алақан).

ТОСАҢДЫҚ з а т. **1.** *Жатсынушылық, бөтендік, бөтенсінушілік.* Әбден үйір болыспаған адамдарда мұндай кездескен уақытта, ең болмаса бас кезінде *т о с а ң д ы қ* болушы еді (М.Әуезов, Қараш.). Ал беттегі *т о с а ң д ы қ т а н* біртіндеп арылғандай болған ... (С.Мырзахметов, Өмір сыйы). **2.** *Томага-тұйықтық, салқындық.* Сол күннен кейін әке мен бала арасына *т о с а ң д ы қ* орнаған (С.Сматаев, Бұлақ).

ТОСАҢСУ *Тосаңсы етістігінің қимыл атауы; тосырқау, бөтенсу.* Аққыздың *т о с а ң с у ы* жоқ, ықылас-пейілі, адамгершілігі мол (А.Сейдімбеков, Қыр.). ... алғашқы сәттегі *т о с а ң с у д а н* қалай арылғанын аңғармай қалды (З.Жәкенов, Таң самалы).

ТОСАҢСЫ[1]**=** е т. **1.** *Жатсыну, бөтенсіну.* Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес, олардың сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін *т о с а ң с ы п* отырасың (А.Байтұрсынов, Шығ.). Тойып кеткен кей жануар *т о с а ң с ы п* қалады білем, мініп алғанда бір-екі лықсып, өршіп түседі (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Істен қолы шығып қалу, дағдысынан айырылу.* Көптен бері сақалын алмай *т о с а ң с ы п* қалғандықтан иегіне келгенде қолы қалтырап, бірекі жерін кесіп алды (С.Мұратбаева, Дос іздеп.). Жомарт көптен бері атқа мінбей, *т о с а ң с ы п* кетті ғой (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ТОСАҢСЫ[2]**=** е т. *Жақсы естімеу, мүкістену.* Соңғы кезде оның құлағы *т о с а ң с и* бастаған, көзі бұлдырап көретін болды (Е.Ысмайылов, Сын.).

ТОСАҢСЫН= е т. *Жатсыну, тосырқау.* Белгілі байтақ көп кеңес, *Т о с а ң с ы н ы п* қалған ба, Не ғылып жатыр қаптамай (Үш ғасыр).

ТОСАҢСЫНУ *Тосаңсын етістігінің қимыл атауы.*

ТОСАҢСЫТ= е т. *Жатсындыру.* Балғын да пәк көңілдерін нәзік сезім еркін ашылдырмай *т о с а ң с ы т ы п*, имендіре береді (З.Жәкенов, Таң самалы). Бай, ақсүйек семьяда тәрбиеленіп, ағылшын, француздардың «жоғарғы қауым» аталатын ортасымен тығыз араласып жүрсе де әр нәрсеге балаша қызығатын ықыласын, елгезек сезімталдығын, жайраңдаған ашық мінезін *т о с а ң с ы т п а ғ а н* (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ТОСАҢСЫТУ *Тосаңсыт етістігінің қимыл атауы.*

ТОСАП[1] з а т. **1.** *Судың түбіне жиналған зат, қалдық, тұнба, шөгінді.* Сыртта боран да басылған. Қайнап-қайнап *т о с а п* болып қалғандай қараңғылықта үйып түсті (Е.Рахимов, Сүрі қар). Талай мың жылдар бойына су астында босқа жатқан өзен *т о с а п т а р ы* шаруашылық мақсатына осылай айналым жасады(Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). **2.** ж е р г. *Теңіздің жағаға шығарып тастаған шөп-шалаңы: су бетіндегі шөптің қалдығы, қоқымы, қамыс шірігі.* Теңіздің жағаға шығарып тастаған *т о с а б ы н* тыңайтқыш есебінде қолдануға болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** ж е р г. *Шаң, тозаң, сор.* Ерініне теңізден ұшқан ашқылтым *т о с а п* сордың, күлімсі кебір топырақтың, күнге күйген қап-қара тастың күңірсік дәмі келді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Тер сіңіп, *т о с а п* тұрып қалған орамалы өз таңдайындай күп-күрғақ (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Көңіл тосабы. п о э т. *Мұң, уайым.* Тағдырдың осы әні Мұңға мұң қосады. Қалыңдай береді *К ө ң і л д і ң т о с а б ы*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТОСАП[2] з а т. **1.** *Қазы салынған қою қымыз.* Естіген емінен Балтабектің таба алмағаны: жазғытұрғы жас биенің қымызына қазы салған *т о с а п* ішу (С.Мұқанов, Ботакөз). **2.** ж е р г. *Қайнатқан сүтке сары майды, қойдың майын салып, араластырған тағам.* **3.** ж е р г. *Сүт, жұмыртқа, май т.б. қосып қайнатып жасалған тамақ. Т о с а п т ы* босанған әйелге және жел ауруы бар адамдарға береді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **4.** ж е р г. *Бұрынғы кезде тәуіптердің ауру кісіге беретін дәрісі.* **5.** ж е р г. *Айранға су қосып жасалған шалап.* Күн ыстықта суық *т о с а п* ішу керек, ол өте жақсы сусын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тосап қымыз. *Қымыз бен сиыр сүтін араластырған қоймалжың сусын.* Кеселге *т о с а п* қымызды ішкен дару дейтін (Ғ.Сланов, Жанартау).

ТОСАП[3] з а т. **1.** *Қант қосып қайнатылған жеміс.* Жидектерді тазалап, іріктеп, жуып алып кастрюльге салады да, үстіне аздап су құйып, жұмсағанша қайнатып, *т о с а п* жасайды (К.Шалекенова, Жеміс.). Егер *т о с а п* үздіксіз және ұзақ қайнатылса, оның ішіндегі жемістің сұйығы көп шығып, шырынға айналып кетеді де, жемісі бүрісіп, қатты болып қалады (Шаңырақ энц.). **2.** т а м а қ. *Жеміс-жидекті қант қосып консервілеудің бір түрі.*

ТОСАП[4] з а т. ж е р г. ***Сілікпе.*** Жас малдың етін көп қайнатсаң *т о с а п* болып кетеді. Етіңді *т о с а п* қылмай түсір (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОСАП[5] з а т. ж е р г. *Құрайдың жас кезіндегісін қайнатып, дәрі есебінде дайындалған тұнба.*

ТОСАПТА= е т. *Сүтке май қосып қайнату, тосап жасау.* Сүтті *т о с а п т а п* тұз салып, ірімшік суынан қайнатылған *т о с а п т ы* (сарысуды) бүйенге, ішекке құйып сақтайды («Мәдениет және тұрмыс»).

ТОСАПТАЙ үс т. *Тосап сияқты.* Аспаны шыныдай шатынап, ауасы да түн баласында *т о с а п т а й* өткір болады екен (Қ.Ысқақов, Түйық)

ТОСАПТАУ *Тосапта етістігінің қимыл атауы.*

ТОСАРЛЫ: үш тосарлы қанды ауыз. к ө н е. *Білтелі мылтықтың бір түрі. Ү ш т о с а р л ы қ а н д ы а у ы з*, Ол бораға түскен күн. Қара қабан, жалмауыз, Қорқырап қанын ішкен күн (І.Жансүгіров, Шығ). Қара жүрек, қара қошқыл қанменен. *Ү ш т о с а р л ы, қ а н д ы а у ы з д ы* майламай (І.Жансүгіров, Шығ).

ТОСАТ үс т. *Тосыннан, кенеттен.* Керісінше, мына *т о с а т т а н* орнай қалған көңілсіздікті ыдыратқысы келді (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Қарағым, Қозыкеңнен қолың босат, Қайғысы бәрімізге болды *т о с а т.* Алдына иман, артына құтбереке, Өлген соң бәрімізге болды осы-ақ!... (Қозы Көрпеш.).

ТОСА-ТОСА үс т. *Күте-күте. Т о с а-т о с а* сағынышы ұлғайып, соңғы кезде ауырып та қалған жоқ па? (С.Ғаббасов, Ана.). Зұлқарнай *т о с а-т о с а* болмағасын, жаяу аяңдады (К.Ахметбеков, Алқакөл). Оны *т о с а-т о с а* тағаты таусылған Елубай ақыл сұрай Угарға тартты (С.Ләмбеков, Тайталас).

ТОСҚАЛ з а т. с ө й л. *Тосқауыл, бөгет, кедергі.* Қамқоршымыз, қанатпыз, Дүние жүзі достарға. Жаңа дүние жасаймыз, Тоқтамаймыз *т о с қ а л ғ а.* Қорықпаймыз күштіміз, Соққымыз әзір сотқарға (Қ.Тастайбеков, Өлеңд.).

ТОСҚАН з а т. *Бөгет, кедергі, тосқауыл.* Одан үміт кім қылар, Жол табар деп сасқанда? Үйтіп асқан жолығар , Кешікпей-ақ *т о с қ а н ғ а* (Абай, Тол. жин.).

ТОСҚАУ з а т. с ө й л. ***Тосқауыл.*** Тұзақты құрды жас бала, Түссін деді құс қана. Өзің медет ойласаң, *Т о с қ а у* болмас еш шара (Бабалар сөзі). Осы төңіректе атам заманда салынған ескі тоған болушы еді, тасқынға сол *т о с қ а у* тұрмағанда, онсыз да әбігер тіршіліктің үстінде тағы бір көп күйбеңнің қарасы көрініп қалған (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ТОСҚАУЫЛ з а т. **1.** *Суды бөгеу үшін жасалған гидротехникалық құрылыс; бөген, тоған.* Мұндай

т о с қ а у ы л д а р д ы әр үй су шаяды-ау деген қауіпті тұстарына орналастырған (Ә.Сараев, Қараша.). Енді бір сәтте жер қыртысының лай топырағы өзен жиегіне үйіліп, тентек толқынға *т о с қ а у ы л* қойылды (Фермаға кел.). **2.** *Жасырын тосып тұрып, тұтқиылдан жауға шабуыл жасалынатын орын.* Қараңғыда, *т о с қ а у ы л д а* тұрып шабуыл жасаған Қараша болатын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Немістер күн бұрын әзірленген *т о с қ а у ы л* мен мина көмілген алаңға келіп тірелді (Б.Момышұлы, Москва.). **3.** ә с к. *Қарсыластың кенеттен пайда болуы немесе жылжуы байқалған бағытта бойтасалау үшін немесе әскер қоршауынан шығатын қапталды қамтамасыз ету үшін қарсы қойылатын бөлімше. Т о с қ а у ы л* шабуыл кезінде кейде айналып немесе кесіп өтілген қарсылас топтастығына қарсы оларды дереу жою қарастырылмаған жағдайда қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). **4.** а у ы с. *Кедергі келтіретін зат, бөгет.* Алайда біз бастан өткерген бұралаң жолдар, *т о с қ а у ы л д а р,* өмір сындары көп болды (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). Отыздан асқан жас жігітке қандай бораның *т о с қ а у ы л* болмақ! (М.Неталиев, Үлкен жол.).

Тосқауыл канал. с у ш а р. *Беткейден аққан суды жинағыш канал.*

Тосқауыл кәріздер. с у ш а р. *Кәріздің бас сағасы, көлденең орналастырылған құбырлы жер құрғатқыш кәріз [Жер асты және жер үсті суларын бөгеп, басқа жаққа бұрып әкету арқылы жер құрғатады].*

Тосқауыл радиосы. ә с к. *Радиохабарлардың мазмұнын ашу және барлау мәліметтерін алу мақсатымен арнайы радиоқабылдағышы бар барлау аппараттарының көмегімен қарсыластардың радиохабарларын қабылдау.*

ТОСҚАУЫЛДА= е т. **1.** *Алдынан қарсы шығу, алдын бөгеу.* Мен орнымнан түрегелдім де, арбаның алдын *т о с қ а у ы л д а п,* жолға қарай жүрдім (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Бәрінің айтатыны бір түйін боп Ержанның алдын *т о с қ а у ы л д а й* береді (А.Әлсеров, Таң алды.). **2.** *Тосу, күту.* 112-разъезде жау эшалонын *т о с қ а у ы л д а п* жатқанымызға екі күн болды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Алдымыздағы үшеудің бірі бізді *т о с қ а у ы л д а п,* артына қарайлап кейіндеп қалды (Ғ.Нұрпейісов, Бесқара).

ТОСҚАУЫЛДАУ *Тосқауылда етістігінің қимыл атауы.* Бүгінгі ең зергер ойыншының ішінде доп *т о с қ а у ы л д а у д а* одан асары кемде-кем (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Ықыластың бір жеті *т о с қ а у ы л д а у ы н а* тура келді (Т.Әлімқұлов, Сыр.).

ТОСҚАУЫЛДЫҚ з а т. *Бөгеттік, кедергілік.* Алғаш кездесіп, таныса келе ұққаным, Нұрғалидың бойына біткен дарыны шарықтай беруіне екі нәрсе *т о с қ а у ы л д ы қ* жасапты («Лен. жас»).

ТОСҚАУЫЛШЫ з а т. **1.** *Тосқауылдаушы, бөгет жасаушы.* Бірақ аралдағы қалың тоғайдың қалқасында тұрған *т о с қ а у ы л ш ы л а р ғ а* оқтары дари қоймайтынын білген жау біраздан соң оқ атуларын тоқтатты (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). **2.** к ө н е. *Көшпелілердің әскери жүйесіндегі Хан жасағының айналасындағы адамдар.* Екінші жүз жігітті Орта жүз «Ақ жол» (Болат қожа) деп атап, *т о с қ а у ы л ш ы* деп ханның бақташысы есепті орта буында жүрсін дейді, ал алғашқы келген жүз жігітті Ұлы жүз «Үйсін» деп, түпқазық салықшы болсын, жауға шапқанда бұлар шаппасын дейді. Кезуілші қашса тосқауылшыға, *т о с қ а у ы л ш ы* қашса салықшыға барады, салықшы қашпайды делінеді (Х.Ахметжанов, Жараған темір.).

ТОСҚЫЗ= е т. **1.** *Күттіру.* Екеуі жолға шықты, автобус едәуір *т о с қ ы з д ы,* сосын ұзақ жүрді (Б.Қойшыбаев, Ай нұры). **2.** *Абдырату; тосырқату.* Мәселені Саратовтың алдына қою керек, – деген ұсыныс жүртты *т о с қ ы з ы п* тастады (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік).

ТОСҚЫЗУ *Тосқыз етістігінің қимыл атауы.*

ТОСҚЫН з а т. *Тосқауыл, бөгет, кедергі.* Ақ келіннің әруағы атты ма, асқан Сапақ *т о с қ ы н ғ а* кездесті (С.Талжанов, Ұлдай.). Сел басады екен деп жұрты Алматыны тастай қашқан жоқ, тасқынға *т о с қ ы н* тұрғызды (Б.Қойшыбаев, Ай нұры). Арыстандай арпалысқанмен, сатқандар тобы саны басым *т о с қ ы н ғ а* ұзақ төтеп бере алмады (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ТОСҚЫНДА= е т. *Алдын кес-кестеу, тосқауылдау.*

ТОСҚЫНДАТ= е т. *Тосқауылдату, кес-кестету.*

ТОСҚЫНДАТУ *Тосқындат етістігінің қимыл атауы.*

ТОСҚЫНДАУ *Тосқында етістігінің қимыл атауы.*

ТОСҚЫШ с ы н. *Тосқауылдайтын, торитын.* Түрік тұқымдас елдерден құралған мемлекеттің жол *т о с қ ы ш* барымташылары дамылсыз талай берген (С.Мұқанов, Алып. адым.).

ТОСПА з а т. **1.** *Су қоймасы үшін жасалынған бөгет.* Су жолдарындағы *т о с п а л а р,* бөгеттер қамыстан, ағаштан салынған (Б.Әбдіразақов, Серпіліс). Шалабай деген жерден *т о с п а* жасап, тоған шығару керек (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). **2.** *Бөгет, кедергі.* Сондықтан мен баспа қателерін түзетіп, енді түсініксіз болған *т о с п а л а р д ы* жоюмен тындым («Қаз. әдеб.») **3.** *Әдейі жинаған аз ғана су.* Онда мына белден ассаң, арғы сайда бір *т о с п а* бар (Қ.Толыбаев, Өжеттер). Ойы ағып-ағып *т о с п а ғ а* тоқтаған судай іркілді (Б.Мұратов, Өмір армиясы).

Тоспа ау. ж е р г. к ә с. *Аудың шағын түрі.* Балықшылар аудың қылта жеріне *т о с п а а у* құрды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тоспа әуіз. с у ш а р. *Лай суды жүзбе бөлшектерден тазалауға арналған су хауызы.* Көл арқылы ағып өтетін өзен үшін көл табиғи *т о с п а ә у і з* болып табылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Тоспа құман. *Қабырғаға іліп қоятын шойын, темір жуынғыш.*

ТОСПАЙ з а т. ж е р г. к ә с. **1.** *Жазғытұрым иірімге ұсталған сүзекі ау.* Махамбет *т о с п а й д ы* қолдан жасауды біледі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Қалтарыс жерде тұрып балық аулайтын құрал.* Балық аулаудың толып жатқан әдісінің бірі – *т о с п а й* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОСПАЛА= е т. **1.** *Алдын бөгеу, алдын тосу.* Шалманы оның кері шабысына *т о с п а л а й* лақтырып байқасам дегенге бекіндім (Б.Тоқтаров, Таудағы ән). Олар жол үстімен ағылып өтіп жатқан жау әскерінің алдын тұйықтап, алды-артынан *т о с п а л а п* оқ жаудырды (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). **2.** *Суға тоспа жасау, бөгеу.* Кешке дейін суға ағаш тығып, әр жерден *т о с п а л а п* отырған (М.Мырзақұлов, Өмір.).

ТОСПАЛАТ= е т. *Бөгеттеу, шегендеу.* Бірінен соң бірін *т о с п а л а т* а салған он шақты бөгет құдды қорған тектес (М.Дүзенов, Ақ әже).

ТОСПАЛАТУ *Тоспалат етістігінің қимыл атауы.*

ТОСПАЛАУ *Тоспала етістігінің қимыл атауы.* Қар тоқтатқышпен 2–3 рет қар тоқтатып, көктемде қар, жаңбыр суын *т о с п а л а у* қажет (М.Ахметов, Егін қорғау.). Механикалық тазалау суда ерімеген заттарды сүзгіден өткізу, сорғыту, *т о с п а л а у* және центрофугалау арқылы бөліп алуға қызмет етеді (Табиғат сулары.).

ТОСПАЛДА= е т. с ө й л. ***Тұспалда.*** Демалыста жүрген адамды мазалай беру де ыңғайсыз, – деп ректор тағы да өз ойын *т о с п а л д а п* сездіріп көріп еді (М.Дүйсенов, Меймандар).

ТОСПАЛЫ с ы н. *Тоспа орнатылған, тоспасы бар.* Ең таяу жылдардың ішінде Қара-Бұғаз-Гол бұғазына *т о с п а л ы* шлюздер салу жоспарланған (К.Баялиев, Жер.).

ТОСПА-ТОСПА с ы н. *Алдын бөгейтін, асуы қиын.* Жан-жақта сылдыраған өзендер бар, Белгілі *т о с п а-т о с п а* кезеңдер бар. Төрт сайдан өңкей қасқыр қамап алған. Біле алмай не қыларын болды дал-дал (Е.Қандеков, Өлеңд.).

ТОСПА-ТОҒАН з а т. *Су жиналатын кішігірім бөгеттер.* Егістік жерге көң тасу, тыңайтқыштар жеткізу, *т о с п а-т о ғ а н д а р д ы* тазалау, жер тегістеу, жырту ... (Бал дәурен).

ТОСПАУЫЛ з а т. с ө й л. ***Тосқауыл.*** Шіркін-ай осындай *т о с п а у ы л ғ а* кездеспей, есіл күшің аң жоқ жерде қор болды-ау, – деп Жомарт Мұсаққа әзілін айтып елді бір күлдіріп алды (С.Бегалин, Сәтжан).

ТОСПАУЫЛДА= е т. *Тоспалау, бұғаулау.* Керген арқанға қарай жылқыны қайырмалап, шетке шыққанын омыраудан орап, *т о с п а у ы л д а й* ұстап жатырмыз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОСПАҰЛУ з а т. з о о л. *Тоғандар мен батпақты суда тіршілік ететін балық.* Кәдімгі *т о с п а ц л у* да тоғандар мен батпақты тіршілік етеді, олар өте жебір келеді (Қ.Қайымов, Су асты.). Кәдімгі *т о с п а ц л у* аквариумда өсіп тұрған өсімдік жапырағының астыңғы жағына немесе әртүрлі заттарға шұбыртып уылдырық шашады, уылдырықтан 20–40 күнде жас ұлулар өрбіп шығады (Қ.Қайымов, Су асты.).

ТОСПАША з а т. ж е р г. к ә с. *Суаруға қолайлы етіп дайындалған бақшалық егістің бөлшегі.* Жерімді *т о с п а ш а* қып, сәбіз егуге даярлап қойды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОСПАШЫ з а т. к ә с. *Аңды ату үшін жолын күтіп тұратын адам.* Қолдарына бүркіт қондырған, соңдарына үш-төрт ит ерткен аттылар *т о с п а ш ы*, қағушылар болып жіктелгенше, етектегі бұталы боз төбелердің жылғаларынан үш қоян қашты (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Сол ниетпен айдаушы, *т о с п а ш ы* боп бөлінбей-ақ, Маңадырдың қалтарысы көп ұры сайларымен қалың жылқыға топтаса жақындаған (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

ТОСТ [ағыл. toast] з а т. *Бір нәрсенің құрметіне жақсы тілек білдіре отырып бокал көтеру.* Бибінің денсаулығы үшін *т о с т* көтеру біздің жолымыз (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). Бақытты семьялық тұрмысымыз үшін! – деп, қырлы стакандармен *т о с т* көтердік (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ТОСТАҒАН з а т. **1.** *Ағаштан жасалған кішілеу дөңгелек ыдыс.* Оның қас-қабағына қараған Айман сырлы *т о с т а ғ а н ғ а* қымыз құйып беріп отыр (З.Шәкіров, Сахара қызы). Қасықтың *т о с т а ғ а н ғ а* тиген дыбысынан басқа бөгде дыбыс жоқ (Ө.Ахметов, Алтын.). **2.** а у ы с. *Көз.* Жол алда, біз шырқайтын асқар алда, Жас та үйір жасық кезде *т о с т а ғ а н ғ а* (М.Шаханов, Қасырлар.).

Тостаған желін бие. *Желін бітісі тостағанның аумағындай болып келген бие; желіні үлкен бие.*

Тостаған көз. *Үлкен дөңгелек көз. Т о с т а ғ а н к ө з і н* төңкеріп тастап үркіп тұрған сәті сүйкімді (Н.Мұраталиев, Үміт). Ұялғаннан ба екен, кім білсін, *т о с т а ғ а н к ө з д е р і н* тарс жұмып, ентігіп, демдерін жиі-жиі алып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тостағанын бұлады. *Көз жасын төкті, жылады.* Қазықұрт жаққа тесіле-тесіле кәрі *т о с т а ғ а н ы н б ұ л а л а п* алған қазіргі сәтте осы бір сезініске қайта көзікті (А.Сүлейменов, Бесін).

Тостағанын жуды. *Көзінен жас шықты, жылады.* «Іштен шыққан шұбар жылан-ай» деп кемпір *т о с т а ғ а н ы н ж у ы п* алды (Б.Дәулетбаев, Парыз). Ұл боп өстім, Тақсам да, қыздың атын, Ерке елім , *Т о с т а ғ а н ы н* жүз *ж у а т ы н* (М.Айтхожина, Қаракөзайым).

Тостағанын толтырды. п о э т. *Көз жасын төкті.* Арада қалған мол аршын Кетті ме тірі өлтіріп. Жолға да шыққан боларсың *Т о с т а ғ а н ы ң д ы т о л т ы р ы п*... (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТОСТАҒАНДА= е т. *Тостағанға құю.* Ауыл үйден *т о с т а ғ а н д а п* әкеп берген қымызды ішкен күні басын көтерді (З.Ақышев, Ақбел.).

ТОСТАҒАНДАЙ с ы н. **1.** *Дөп-дөңгелек, үлкен.* Орта бойлы, қыр мұрынды, шашын артына қайырған, *т о с т а ғ а н д а й* көзі күлімдеп тұрған ақ сары жігіт екен (З.Ақышев, Жесірлер). Көзіннен айналайын *т о с т а ғ а н д а й,* Қияр ем сені не ғып тастағанға-ай Басыңды итке неге иіскетейін, Ертекеш құшақтамай жас баламдай (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Кішкене.* Абақтының төбесіндегі *т о с т а ғ а н д а й* тесіктен ала-көлеңке жарық түседі (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). **3.** *Тостаған тәрізді, тостағанға ұқсап.* Зеңгір зор көздері су құйған *т о с т а ғ а н д а й* мөлт-мөлт етеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТОСТАҒАНДАЙ-ТОСТАҒАНДАЙ с ы н. *Үлкен-үлкен.* Содан сол бір *т о с т а ғ а н д а й-т о с т а ғ а н д а й* қос жанар көп уақытқа дейін бұның көкірегін қызыл шоқша қыз-қыз қарып тұрып алған-ды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ТОСТАҒАНДАП үс т. *Тостаған-тостаған етіп, тостағанға құйып.* Теріңді білегіңмен жүре сүртіп, Жасқақты балғын жүзің күреңітіп, Шаршап кеп, жұмыстан соң дәмге отырса, Шалаптан *т о с т а ғ а н д а п* бірер жұтып (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.).

ТОСТАҒАН-ТОСТАҒАН с а н. *Бірнеше тостаған.* Той асы ішіліп болды, дастарханда тек мөлтілдеп *т о с т а ғ а н-т о с т а ғ а н* қымыз ғана қалды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ТОСТАҒАНША з а т. **1.** *Кішкентай тостаған.* Шеті сынық *т о с т а ғ а н ш а ғ а* айран құйып, көкесіне ұсынды («Қаз. әдеб.»). **2.** б о т. *Гүл шанағы.* Гүлдері ірі, ашық қызыл түсті, гүл жапырақшалары да, гүл *т о с т а ғ а н ш а с ы н ы ң* қалақшалары да бес-бестен («Білім және еңбек»). Гүлі жеке, жартылай шатырша құрайды, *т о с т а ғ а н ш а с ы* да, күлтесі де үш-бестен кезектесіп орналасады, аталығының саны күлтелерімен бірдей кейде екі есе көп (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ТОСТАҚ з а т. с ө й л. **1.** ***Тостаған.*** Қаратай пісірген қаттама май шелпекті апыл-ғұпыл асап жеп, артынан әпкесі берген бір *т о с т а қ* айранды көтеріп бір-ақ сімірді (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Дәл тұмсығының астына нән *т о с т а қ* кеспе көжені қоя салды (Д.Досжанов, Зауал). **2.** ж е р г. *Үлкен зерен ыдыс.* Боранды күні бір *т о с т а қ* күрт қосқан сорпа ішіп алсаң болды, қандай суық болса да маңдайыңнан шып-шып тер шығып жүресің (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Шелегі не? Сарқып іш! Адамдар аз болатұғын, сүйеніш. Ағайын көп тұрған бойы күйеліш. Тағдыр солай – У берсе егер заманың – Тамшысы не? *Т о с т а ғ ы* не? Түгел іш! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТОСТАҚАН з а т. ж е р г. ***Тостаған.*** Баланың *т о с т а қ а н ы н а* шұбат құй (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тостақан бақа. ж е р г. *Тасбақа. Т о с т а қ а н б а қ а* біздің жерде көп болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОСТЕР [ағыл. toaster] з а т. т а м а қ. *Жұқалап тілген нанды кептіруге арналған құрал.*

ТОСТИ= е т. *Томпию.* Тәшібайдың атқа отырысы жемге тойған кәрі қаршығаның *т о с т и ы п* тұғырда отырғаны сияқты (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТОСТЫР= е т. **1.** *Қарсы алдыру.* Әсет келмей тұрып, әйелін алдынан *т о с т ы р ғ а н* Әшім өзінің кешігіп келуін де орынды санаған болатын (К.Оразалин, Ақ жазық.). **2.** *Күттіру.* Жарты сағаттай *т о с т ы р ы п,* бір толық ағайымен бірге оралды (Б.Қойшыбаев, Ай нұры). Қайреке, бозбала шағында да қызды *т о с т ы р ы п,* өзің жоқ боп кететін қашанғы әдетің бар еді (Р.Ниязбеков, Қаңтар).

ТОСТЫРУ *Тостыр етістігінің қимыл атауы.* Сонша жанды сабырсыздыққа түсіріп *т о с т ы р у д а н,* самолетті жүретін сағатынан бөгеуден ұят не бар (С.Мұқанов, Алып. адым.). Ағаң өкпелер. Құдасының үйінде отыр ғой, дәмді *т о с т ы р у* жарамас (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ТОСУ[1] *Тос етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Күту; шыдау.* Батыр күзетті мықтап қойғызып, таң атқанша *т о с у ғ а* әмір етті (М.Жұмағұлов, Қыран.). Бірақ мерзімі ертерек екен, әлі үш ай *т о с у ы н а* тура келеді (С.Досымов, Күз демі). **2.** а у ы с. *Сағыныш.* Самал жел әуеніне қосыламын, Тамаша толғайды екен *т о с у* әнін. Сыбырлап сені сұрап оңашада, Ол дағы тексерердей шошынамын (К.Салықов, Жезкиік).

ТОСУ[2] з а т. **1.** *Кедергі, бөгет, тосқауыл.* Жақын жерден жау шығып, Мақұл сөзден дау шығып, Дұшпан ұстап қолымнан, Иттер тістеп тонымнан, Маған *т о с у* болған шақ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Олар көп асудан, *т о с у д а н* өтіп барып мұратқа жеткен (Р.Бердібаев, Гүлстан.). **2.** *Сөзден тосылдыру, жаңылдыру.* Айтысқанда түрлі нәрселер жайынан сөйлеп, бірін-бірі *т о с у ғ а* тырысады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТОСУЛА= е т. *Алдынан шыққыштау, тағатсыздана күту.* Балжанды күні бойы тағатсыздана күтіп, бұл кешіккесін байыздамай есік алдынан *т о с у л а ғ а н* беті ғой (К.Ахметжанов, Жеңіс.).

ТОСУЛЫ с ы н. **1.** *Құлағы тұрік, тыңдауға әзір.* Сізге сұрақ бар Құлағым *т о с у л ы* (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). **2.** *Көптен күткен.* Жымдаса бір-біріне тіреп иін. Ләйлөнің туыстары *т о с у л ы* олар Қарсы алып көрсеткелі құрмет сыйын (А.Нұртазин, Орман.).

ТОСУШЫ з а т. *Тосқауылшы.* Жол *т о с у ш ы л а р* және айдап кетеді, аттар қайта оралады (С.Ләмбеков, Тайталас). Бәйбіше, ойбайлама, жол *т о с у ш ы л а р* бізше есептеп өздеріңе қалдырмайды (З.Иманбаев, Қыран.).

ТОСЫЛ= е т. **1.** *Не дерін білмей бөгелу, мүдіру.* Сөйле, тілім, шешіліп осындайда, Құрбылармен бір жерге қосылғанда Отырмассың үнемі төрде бүйтіп, Еріксіз-ақ қоярсың *т о с ы л ғ а н д а* (М.Дулатов,

Шыг.). Қай пенде жолықпайды осындайға? Соны ойлап жүрегіміз шошынбай ма? «Дүниеде не қылдың, не қойдың?» деп, Алдында неше жерде *т о с ы л м а й м а*? (Ш.Құдайбердиев, Шыг.). **2.** *Қысылу, ұялу.* Қатты *т о с ы л ғ а н* жігіт көлденең қонақты үйіне қарай бағыттады (Б.Әбдіразақов, Сандал көк).

ТОСЫЛДЫР= е т. *Мүдірту.* Алешаның бұл сұрағы мені *т о с ы л д ы р ы п* тастады (Қ.Омаров, Әке). Бұл сөзіммен мен Бауыржанды бөгеп, *т о с ы л д ы р а т ы н* шығармын деп ойладым (Ә.Нұршайықов, Тоғыз толғау).

ТОСЫЛТ= е т. *Бөгелту, ойландырып тастау.* Мұны сұрағанда өзін *т о с ы л т қ а н* жайға жауап алмақ еді (Қ.Салғарин, Сол бір.). Мақсат бәсеңдеп қалды. Түлкі тымақты Ораз шал екен, оның әлгі сөзі *т о с ы л т ы п* тастады ма, түсініксіз күңк етті де, ер үстіне секіріп түсті (А.Смаилов, Ақ жалын).

ТОСЫЛТУ *Тосылт етістігінің қимыл атауы.*

ТОСЫЛУ *Тосыл етістігінің қимыл атауы.* Молда не айтарын білмей *т о с ы л ы п* қалады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Сол кездерде осы «ымы-жымы» деген сөзден *т о с ы л у ш ы* еді, райдан қайтушы еді (Д.Досжанов, Дария).

ТОСЫЛЫҢҚЫРА= е т. *Ұялыңқырау; бөгеліңкіреу.* Абзал ақкемпір сауалына *т о с ы л ы ң қ ы р а п* барып ықылассыз жауап қайырды (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ТОСЫЛЫҢҚЫРАУ *Тосылыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТОСЫЛЫС з а т. *Мүдіріс, үзіліс.* Жұмысшы табы біздің заказымызды да қабылдайды, – деді Мақтым аз *т о с ы л ы с т а н* кейін (Ж.Тілеков, Қайнар).

ТОСЫЛЫС= е т. *Бөгелісу, мүдірісу.*

ТОСЫЛЫСУ *Тосылыс етістігінің қимыл атауы.*

ТОСЫН[1] с ы н. **1.** *Бөгде, жат, бөтен.* Жеңгесінің көзінше Досан да, Ақлима да бірін-бірі бүгін көрмеген адамдай, *т о с ы н* мінез көрсетпеді (М.Әбдіхалықов, Қара.). **2.** *Кенет, қапелімде, күтпеген жерде, төтенше. Т о с ы н* көтеріліп отырған әңгіме туралы не айтарын білмей бір-біріне қараған көпшілік ішінен (А.Нұрқанов, Дала қыраны). Есікті іштегі жанға *т о с ы н* білдірмей, кенет ашып қалатынын Ақметше кеше байқап еді (Х.Есенжанов, Ағайынды.). **3.** *Сирек.* Әдебиет адамгершілік негізге құрылған, бедерлі бейнелер жасап, *т о с ы н* тақырыпты биік суреткерлік деңгейде орындап шыққан (М.Мағауин, Мен). Бауырластардың ажырасуы тым *т о с ы н* (Л.Н.Гумилев, Қиял патшалығы.).

Тосын мутациялар. б и о л. *Сыртқы табиғи мутагендік факторлардың әсерінен өздігінен пайда болатын мутациялар.*

Тосын пікір. *Тың, жаңа ой-тұжырым, пайымдау.*

Тосын сөз. *Кенеттен, ойламаған жерден айтылған, құлаққа тосын естілетін сөз, әңгіме.*

ТОСЫН[2] з а т. ж е р г. к ә с. *Тың жер.* Малдың жайылымы тозды, ертең *т о с ы н* жерге қонамыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОСЫН[3] з а т. ж е р г. к ә с. *Үйдің төбесіне көлденеңінен салынатын ағаш; мәтке, арқалық.* Там үйдің төбесіне *т о с ы н* керек, бірақ *т о с ы н* әлсіз болмасын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОСЫНДАУ с ы н. **1.** *Бөгделеу, жаттау, бөтендеу.* Бірнеше күннен бері кеменің жайлы жүрісі мен кең каютасына үйреніп алған адамға темір жол транспортының тіршілігі *т о с ы н д а у* көрінеді екен (Т.Кәкішев, Ұштасқан.). Сыр бойында өскен Майгүлге жаңа жердің бұл мінезі *т о с ы н д а у* көрінген (Ө. Ахметов, Қоңыр үй). **2.** *Дөрекілеу, қатқылдау.* Бұрынғыдай жайлы емес шабысы да, Бұрынғыдай майда емес дауысы да, Сөздері де *т о с ы н д а у*... түйдек-түйдек, Тиді ме екен бірдеңе намысына... (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТОСЫНДЫҚ з а т. **1.** *Бөгделік, бөтендік, жаттық.* Екінші айтқан кемшілігімді *т о с ы н д ы қ т а н,* құлақ үйренгендіктен ғана болып отыр ғой деп жоримын (Ж.Аймауытов, Шыг.). Араға көп уақыт салған осы бір *т о с ы н д ы қ* екеуін әлі бөгеп келеді (С.Бақбергенов, Кентау). **2.** *Кенеттен болғандық.* Сауалдың *т о с ы н д ы ғ ы* сонша, Жадыра не жауап қайырарын білмей сасып қалған (М.Ысқақбаев, Жойқын төбе). **3.** *Ерекшелік, жаңалық.* Және олардың ойында ойда қалар, көңілді селт еткізер жаңалық, *т о с ы н д ы қ* жоқ секілді боп көрінді (Д.Исабеков, Қарғын). Мына хабардың *т о с ы н д ы ғ ы* әсер етті ме, алғашында тіл қата алмай үнсіз тұрып қалдым (С.Сматаев, Алау).

ТОСЫННАН үс т. *Күтпеген жерден, кенеттен, тұтқиылдан.* Білмеймін, *т о с ы н н а н* бір күш келді де, жан дүниемді астан-кестен етті (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Бұлар қашқынды үйден шығара бергенде біреу-міреудің *т о с ы н н а н* кездесіп қалуынан сақтанған еді (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік).

ТОСЫННАН-ТОСЫН үс т. **1.** *Бірден, кенеттен, күтпеген жерден. Т о с ы н н а н - т о с ы н* естілген жаманат хабар Есболды дәл жүректің басынан ұрғандай әсер етті (Е.Мырзахметов, Өмір.). Бала үйренбеген адамына *т о с ы н н а н - т о с ы н* шешіліп сыр айта да бермейді (М.Иманжанов, Көк белес). **2.** *Бостан-бос, бекерден-бекер, тектен-тек.* Расында ояз ел жақсыларын бұл жиылысқа *т о с ы н н а н-т о с ы н* шақырған жоқ еді (І.Жансүгіров, Шыг.).

ТОСЫН-ТОСЫН с ы н. *Күтпеген, бір түрлі түсініксіз.* Өзің *т о с ы н-т о с ы н* сөздер айтсаң, Ақмоншақ, емхана үйретіп жіберген жоқ па? – деді Төрекелді әзілдей (М.Иманжанов, Адам.).

ТОСЫНТУМА з а т. *Суырыпсалма (ақын).*

ТОСЫРАЙ= е т. *Состию, тосырқау, томсыраю.* Тойғұлының сәлемін ежелгі әдетінше Әбен

ернін жыбырлата алғандай ишарат етті де, оған *т о с ы р а я* қарады (С.Бегалин, Замана.). Ал, ұдайы ұнатпайтын көзқараспен сыйлап, *т о с ы р а й ы п* жүрген сенімен амандасуға не итергенін өзім де білмеймін (Б.Қойшыбаев, Алтын діңгек).

ТОСЫРАЙТ= е т. **1.** *Томпайту.* Ақ матаның бетінде қарны шартиып, ұртын мардамси *т о с ы р а й т ы п*, әдемі ақ шапан киген қотанаяқ біреу тұр (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** *Адырайту.* Қоңыз мұрт көзін бұрынғыдан да гөрі *т о с ы р а й т а* түсіп Сенің мұнда екеніңді Тайман біле ме? – деді (З.Қабдолов, Жалын).

ТОСЫРАЙТУ *Тосырайт етістігінің қимыл атауы.*

ТОСЫРАҚ с ы н. *Торсаң-торсаң еткен (мінез).* Осындай *т о с ы р а қ* мінезді Жексен сабақтан тараған соң да көрсете бастап еді (Б.Соқпақбаев, Жексен).

ТОСЫРАҢДА= е т. *Өкпе-реніш білдіріп, торсаңдау.* Біреулер *т о с ы р а ң д а п*, шашын дудыратып, ықылық ата толықсып отырады (З.Қабдолов, Жалын). Бір атым насыбайға өкпелескен абысындардай *т о с ы р а ң д а й* қашатын қылық менің ғана мінім бе (О.Бөкеев, Үркер).

ТОСЫРАҢДАС= е т. *Торсаңдасу, ренжісу.* Қызбала жеңгей құйған шайды іше, ханжаппайға таласып, тағы да *т о с ы р а ң д а с ы п* тарасқан (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ТОСЫРАҢДАСУ *Тосыраңдас етістігінің қимыл атауы.*

ТОСЫРАҢДАУ *Тосыраңда етістігінің қимыл атауы.*

ТОСЫРАЮ *Тосырай етістігінің қимыл атауы.*

ТОСЫРҚА= е т. **1.** *Жатырқау, бөтенсіну, жатсыну.* Басыма қара тұманды бекер орнатқан екем: жұрт маған онша өзгерген, *т о с ы р қ а г а н* менен үріккен, жиренген көрінбейді ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл емлені *т о с ы р қ а п* түсінбейміз, оқи алмадық деген ешкімді естігеніміз жоқ (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Батылы бармау, тайсалу.* Шешілгіш шешен тілім көп тұтықты, Айтуға *т о с ы р қ а й д ы* өтірікті. Бір жүрек, ұлы көкірек қалды менде, Сыймады бір кеудеге екі мықты (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТОСЫРҚАН= е т. *Жатсыну, бөтенсіну.* Ел оны *т о с ы р қ а н ғ а н* жоқ, үріккен жоқ, қайта қуаныш жүзбен қарсы алды (Б.Майлин, Шығ.). Оны көрмегелі көп уақыт өтіп, *т о с ы р қ а н ы п* қалған Бәтима сәлемге сәлемше жауап қайырды (А.Хангелдин, Ғани.).

ТОСЫРҚАНУ *Тосырқан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жатсыну, бөтенсіну.* Біздерге үндемей, *т о с ы р қ а н у ғ а* жол жоқ (А.Байтанаев, Қыран.). **2.** *Тайсалу, қорқу.* Ат құлағы көрінбейтін ақ бораннан ығу, сақылдаған сары аяздан жасқану, тас домалатқан ағын судан *т о с ы р қ а н у* оларда жоқ (Жинақ).

ТОСЫРҚАҢҚЫРА= е т. *Бөгеліңкіреу.* Шешесі де *т о с ы р қ а ң қ ы р а п* барып дауыс қоя «Қанатжан, құлыным» деп май киімді жігітті құшақтап көрісіп жатыр (А.Жұмаділдин, Қайырлы.).

ТОСЫРҚАС= е т. **1.** *Іркілісу.* Ел *т о с ы р қ а с ы п* барып біртіндеп қостап кетті (Ә.Сараев, Алтын арал). **2.** *Бір-бірін жатсыну.* Кішкентайлардың көңіл-күйлері жақсы, біраз *т о с ы р қ а с ы п* тұрып барып ойынға кіріскен сәбилерін қызықтап, аналары өздерінше мәз («Қазақст. әйелдері»). Олар бір мезгіл *т о с ы р қ а с ы п* қалғандай, біраз жерге дейін біріне-бірі тіс жарып ештеңе айта алмады (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

ТОСЫРҚАСУ *Тосырқас етістігінің қимыл атауы.*

ТОСЫРҚАТ= е т. *Жатырқату, жатсындыру.* Мынау тосын дертің *т о с ы р қ а т ы п*, төсекке таңғаны болмаса, жан-жағы түгел, ағайын-туғандардың, бауыр еті баланың алақанында (Т.Жұртбаев, Жер-бесік). Құмкешу жері өзіме қашаннан таныс болса да, қазір мені *т о с ы р қ а т ы п* тастады (С.Молдабаев, Жер нәрі).

ТОСЫРҚАТУ *Тосырқат етістігінің қимыл атауы.*

ТОСЫРҚАУ *Тосырқа етістігінің қимыл атауы.* «Папалап» тұратын бала әкені *т о с ы р қ а у д ы* неден бастады, қашан бастады (Қ.Баялиев, Дегелек.). Үлкен қаланың бетін алғаш көрген Ахмедияр Алматыға бірден көндіге алмай біразға шейін *т о с ы р қ а у м е н* болды (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ТОСЫРҚАУЛЫҚ з а т. *Тосырқау, тосырқаушылық, жатсыну.* Шу дегенде болатын *т о с ы р қ а у л ы қ* та, салқын сыпайыгершілік пен амандасу да бірте-бірте жойылды (М.Иманжанов, Адам.).

ТОСЫРҚАУШЫ з а т. *Жатсынушы.* Мұндай көз қанығып, дағдыға айналмаған көрініс*ті т о с ы р қ а у ш ы л а р* да табылмады (Алғыс.).

ТОСЫРҚАУШЫЛЫҚ з а т. *Жатсынушылық.* Кемпірдің пішініндегі *т о с ы р қ а у ш ы л ы қ* лезде ғайып болды (Қ.Баялиев, Дегелек.). ... өңіндегі *т о с ы р қ а у ш ы л ы қ* толық сейіліп бітпеген еді (Таң нұры).

ТОСЫРЛА= е т. *Тасырлау, тысырлау.* Не керек, сол «ұстаздың» қылықтары Менің пәк көңілімді жылытпады. *Т о с ы р л а п* түсті алдына сабақ сайын Шыныдай мінезімнің сыныктары (А.Шамкенов, Сырларым.).

ТОСЫРЛАУ с ы н. *Тасырлау, дөрекілеу.* Әсіресе әскери машығы, генералдық жүріс-тұрыс, қозғалысы жабайы, *т о с ы р л а у,* қол-аяғы да икемсіздеу, олақтау болып, киімі де өзіне қоныңқырамай шықты (А.Тоқпанов, Кешеден.).

ТОСЫС= е т. *Жолға қарасу, күтісу.* Олар қазір де жол *т о с ы с ы п* отырған сияқты (Н.Айдаров, Жазылбек.).

ТОСЫСУ *Тосыс етістігінің қимыл атауы.*

ТОТ[1] з а т. **1.** *Тотығудың нәтижесінде темірде пайда болатын қызғылт қоңыр дақ; тат.* Көптен

майланбай *т о т* басқан есік топсасы сақырлай-сұқырлай ашылды (М.Сүндетов, Ескексіз.). Ол әлі де *т о т* шалмаған ақ семсер, талай жаудың басын кескелі тұр (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). **2.** *Темір мен оның қорытпаларының беттерінде, негізінен, оттек пен ылғалдың әсерінен пайда болатын жегі салдарынан түзілетін ішінара гидратталған темір тотықтары қабаты.* **3.** *Темірдің және оның қорытпаларының сыртқы беттерінде пайда болатын қабат.*

Көңілде тот қалды. *Көңіліне кірбің түсті, көңілді кір шалды.* Табыспайды. *К ө ң і л д е т о т қ а л а д ы,* Қазір олар біржола аттанады. Асыл жанның бейнесі арман болып, Ұзақ-ұзақ жүректе сақталады. Қыз жүрегі тықыршып тыным алмай, Үн қатуға қалайда оқталады (М.Мақатаев, Шығ.).

Тот әбдіре. *Көне, тозығы жеткен әбдіре.* Ноқталы кебісін, *т о т ә б д і р е,* шалжақ ауыз сандығын, шоқпыт төсегін, тон-мон, жүн-жұрқаларын текшелеп жинап, ескі алашамен бүркеген болыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тот баспайтын алтындай. *Асыл, қымбат, қадірлі.* Солар ғана *т о т б а с п а й т ы н* алтындай көңіл түкпірінде көмескіленбей жата береді (Б.Шаханов, Қаратау.).

Тот басты [алды]. а) *Таттанды, тот шалды.* Ақсақтың беті мың рет қанға малынып, *т о т б а с қ а н* жалпақ сапы сықылды. Көздері қысық болса да, бар нәрсені көретін қырағы (М.Жұмабаев, Шығ.). Тәуір екен тапаншаң, *Т о т б а с т ы р м а,* бап ұста. Түсі суық неме екен (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Көмескіленді, күңгірт тартты.* Дүниенің қайғысын бір өзінің басына орнатқан, өмірге қол серметкен қалың ой, ауыр сезімдер бірте-бірте алыстап, үстін *т о т б а с ы п,* ұмтылып бара жатқандай болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОТ[2] с ы н. ж е р г. *Осал, төзімсіз.* Қарағаш қайыңнан гөрі *т о т т а у* болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОТАЙ с ы н. э к с п р. *Еркін өскен, бұла, шолжаң.* Үйінен театрға «Волга» мініп баратын ерке ұлдар, *т о т а й* қыздарымыз көп-ақ (О.Бөкеев, Мұзтау). Ертерек үйленіп қалған Тәттімбет Сарықызға ұшырасқанда балалы-шағалы еді. Соған қарамай төренің *т о т а й ы н а* ғашық болды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

ТОТАЙЛАН= е т. *Шолжаңдау.*

ТОТАЙЛЫҚ з а т. *Еркелік, шолжаңдық.* Меңсұлу өзін емін-еркін, ақжарқын, ашық ұстайтын. Тіпті, ерке-*т о т а й л ы ғ ы* да жоқ емес, бір басына жеткілікті-тұғын (Е.Мырзахметов, Өмір сыйы). Ұшқалақ *т о т а й л ы ғ ы н* жиі қыла, Асылды бәйбішенің ыығына. Момақан Құрманғазы кеш ілікті. Ойнақы қара көздің киығына (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан).

ТОТАЙЫНДАЙ с ы н. *Ерке-тотай тәрізді.* Орыс қыздарының көбі сары, шикіл сары, ақ сары, күрең сары, азы қара қоңыр, қара торы, қара сұр келсе, Люба көшпелі таманың *т о т а й ы н д а й* ақ сұры (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ТОТАЛА з а т. к ө н е. *Қуыспақ, ойнақ.* Жарқ-жұрқ сәуле көбейді *Т о т а л а* ойнаған түлкідей. (С.Мұқанов, Алдабергенов.).

ТОТАЛИТАРИЗМ [франц. totalitarisme] з а т. *Орталықтандырудың, бірлестірудің, қоғамның барлық (саяси, әлеуметтік, экономикалық, идеологиялық, мәдени) салаларын әкімшілік орталыққа бағындырудың шектен шыққан, экстремалды түрлерімен сипатталатын саяси және қоғамдық құрылымның ерекше түрі.* Халықта оларды төбесіне көтерді. *Т о т а л и т а р и з м н і ң* зорлық-зомбылығы қанша ауыр болса да, Күлтегін дана айтқандай, «игі білгіш кісілерді, игі батыл кісілерді қозғалта алмады» («Егемен Қазақстан».). Біз миллиондаған адамдар үшін нағыз тауқыметке айналған *т о т а л и т а р и з м н і ң* жексұрын табиғатын жеріне жеткізе зерделеу арқылы өзімізге де, өзгелерге де өткеннің қандай мұрасынан қай себептен бас тартып отырғанымызды қапысыз дәлелдеп бере аламыз (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ТОТАЛИТАРЛЫҚ [франц. totalitaire] с ы н. *Тоталитаризмге тән.* Оның көбі біздің кешегі социалистік қоғамнан, әміршіл жүйеден, *т о т а л и т а р л ы қ* санадан мұра етіп алып қалған мінез-құлқымыздан, жетпіс жыл бойы әбден қатып-семіп кеткен ойлау машығымыздан, өз бетімізше шешім қабылдауға қабылетсіздігімізден болды («Егемен Қазақстан»).

Тоталитарлық жүйе. *Мемлекеттің қоғамға және жеке адамға толықтай, тұтас бақылау орнатуымен сипатталатын саяси жүйенің бір түрі.* Кешегі қылышынан қан тамған *т о т а л и т а р л ы қ ж ү й е н і ң* әлі де қанды шеңгелі жазылмай тұрған кезеңде жазушы осындай көркемдік тәсілге жүгінуге мәжбүр еді («Қаз. әдеб.»). *Т о т а л и т а р л ы қ ж ү й е* қазақ сияқты тәуелді халықтарды жалған идеологиямен уландырып, демографиялық азшылық қыспағына алу арқылы жат этностың өркениетінде мидай араластырып жіберу жолын ұстанса, XXI ғасырдағы өктемдік өзінің арзан сатып алған байлығыңды қымбатқа қайта сатып, ішкізе-жегізе отырып тұншықтыруды көздеуде («Егемен Қазақстан»).

ТОТАН с ы н. *Татырандай, қазанның күйесіндей, қап-қара.* Мынау қалтиған аласа *т о т а н* қара кісі Абай алдында ән салды-ау, деп ғажаптанды (С.Бегалин, Замана.).

ТОТАНАҚ[1] з а т. к ө н е. *Сақтаушы, қорғаншежебеуші.* Ол топырақ алыста жүргенде пәлеқазаға *т о т а н а қ* болады-мыс. Езіп ішеді-мыс (І.Жансүгіров, Шығ).

ТОТАНАҚ[2] з а т. **1.** *Мазақ; мысқыл, күлкі.* Сонымен алты жарым мың сомды прокурор Сарай жеді, ал мемлекет мүддесін қорғаған Отан соғысы мүгедегі Молдажанов қызметтен қуылып,

т о т а н а қ қ а қалды (Б.Қыдырбекұлы, Мысық.). Шаңқай түсте жеңгеңе ұстап беріп, *т о т а н а қ-қ а* күйдіргенің не-ей, – деп әзілге сүйеу ретінде өкпе-назын айтқан (Ә.Ибрагимов, Наз). **2.** *Ауыртпалық, бейнет.* – Сендердің-ақ *т о т а н а қ-т а р ы ң д ы* тартып жүріп өлетін болдық! – деді Қалдыбайға ренжіген шешесі Дәулетке (Н.Қазыбеков, Ағайын.).

ТОТАШ с ы н. *Тотай, ерке, шолжаң.* Бұған Балзия: – *т о т а ш,* сен не дейсің? – деп алуан сырлы алмағайып пішінмен ыржия күлді (С.Омаров, Өмір.). Бір күні Шеркес Қали көрші татардың *т о т а ш ы м е н* бірге ноғай спектакліне кетті (І.Жансүгіров, Шығ).

ТОТЕМ [ағыл. totem] з а т. м и ф. *Адамдардың нақты бір тобымен «туыстас» деп саналатын тіршілік иесі не зат (көбінесе жануар не өсімдік). Т о т е м н і ң* болуы – ойлау үшін мәнді таптастыру функциясының және жалпы алғанда когнитивтік процестердің туындауы мен дамуына негіз болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Қазақтың кейбір рулары өздерін үкіден таратқан екен, *т о т е м і-м і з,* атамыз деп санаған, қасиеттеп табынатын болған, егер біреу үкіні ұстап алса, босаттырап қоя беретін болған («Мәдениет және тұрмыс»).

ТОТЕМИЗМ з а т. м и ф. *Ру-тайпаның шығу тегін жануарларға, өсімдіктерге немесе табиғат құбылыстарына байланыстыру негізінде қалыптасқан наным-сенімдер мен әдеп-ғұрып, салт-сана жиынтығы.* Әр адамның иә болмаса әр рудың өзінің құсы болады деген ұғым *т о т е м и з м-н е н* анимизмге, шаманизмге ауысқан кезде пайда болған нағыз мифологиялық ұғым («Мәдениет және тұрмыс»). *Т о т е м и з м* рулық-тайпалық қоғамдық құрылымдарға тән қандас туыстық қатынастардың табиғатқа проекциялануы болып табылады (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ТОТЕМШІЛДІК з а т. м и ф. *Ру-тайпаның белгілі бір жан-жануармен, өсімдіктермен тылсым туыстық байланысы бар деп білген ежелгі наным-сенім [Бұл атау Солтүстік Америкада тұратын оджибве тайпасының «ототем – оның тегі» сөзінен шыққан. Зерттеушілер тотемшілдікті адамдардың тұрмыс-салтында ерекше орны бар жануарларды киелендіріп, қасиетті деп сана-уымен, тіптен табынуымен байланыстырады].* ... Қазақ халқының салт-дәстүріндегі табулар мен тыйымдар бұрынғы *т о т е м ш і л д і к* нанымдарына меңзейді (ҚҰЭ).

ТОТИ= е т. ж е р г. *Жер соғып қалу, құралақан қалу.* Турасын бір-ақ айт. Әйтпесе, *т о т и я-с ы н,* ішіп-жеп тайып отырады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Онда қапылыста малынан айырылып, *т о т и ы п* қалмас еді-ау (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТОТИТ= е т. *Жер соқтыру, масқара ету.* Азуы алты қарыс Хұсайын болыспен шарға түсіріп алдап, *т о т и т ы п* кетті, масқара етті (Д.Әбілев, Баянауыл.). Батырекең білмей, таңдамайды кісіні Үндеме, Батырекеңнің жаман інісі талайды *т о т и т а д ы* әлі (С.Шаймерденов, Інім.).

ТОТИТУ *Тотит етістігінің қимыл атауы.*

ТОТИЮ ж е р г. *Тоти етістігінің қимыл атауы; құрқол, құралақан қалу.*

ТОТИЯЙЫН з а т. **1.** х и м. *Кейбір металдардың күкірт қышқылды тұзы, көк түсті дәрі. Т о т и я-й ы н* мен мүсәтір спиртін араластырғанда аспан көгі түстес мыс аммиагы түзіледі (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Кетіру үшін уға қарсы у қолданып, алмас пен *т о т и я й ы н* жағады (Т.Қызыров, Махаббат.). Олар сенің жараңның үстіне *т о т и я-й ы н* жағып, күйдіріп терісін сыдырған (Е.Оразақов, Қайта соң.). **2.** а у ы с. *Көк, көк жасыл.* Үлкен *т о т и я й ы н* көзі тереңнен жылт-жылт етеді (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

ТОТИЯЙЫНДА= е т. *Тотияйын жағу.*

ТОТИЯЙЫНДАЙ с ы н. **1.** *Өткір, ащы.* Қаңбақбайдың тілі *т о т и я й ы н д а й,* мінезі шамкес кісі (З.Жәкенов, Таң самалы). **2.** а у ы с. *Көкпеңбек.* Бүгін-ертең күн жаумаса болды, бойына ніл сақтап, *т о т и я й ы н д а й* шөп болады әлі (Ғ.Оралбаев, Рауан).

ТОТИЯЙЫНДАУ *Тотияйында етістігінің қимыл атауы.*

ТОТҚАҚ з а т. х и м. *Металл заттарды тотықтырғыш ортада қыздырғанда оның бетінде түзілетін тотықтардан тұратын қатты зат.*

ТОТСЫЗ с ы н. *Жарқын, еркін.* Жүріс қимылынан, мінез-құлқынан еркіндік пен *т о т с ы з* ашық ақыл-ойдың маздаған мол оты байқалады (С.Шаймерденов, Қарғаш).

ТОТТАН= е т. **1.** *Тот басу, таттану.* Темірі *т о т т а н ы п,* торала болған бір кездегі жалтыраған ақ кереуетті әкем жаңа туған маған арнап алыпты (А.Жақсыбаев, Бозарал). *Т о т т а н г а н* қызыл-қоңыр суды тұндырып, сосын дәкеден өткізіп, ішуге пайдалана береді (Ә.Жылқышиев, Мешін жылы). **2.** *Күреңіту, қараю, тұтігу.* Қаба сақалына дейін діріл қағып, жүзі *т о т т а н ы п* кетті (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды түндер). Шаң басып, жүзі *т о т т а н а* бастаған екен (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). **3.** а у ы с. *Көңілі құлазу.* Менің де соңғы кезде кірлене *т о т т а н а* бастаған сарайым тазарғандай, бойым біраз сергіді (Ғ.Сапаев, Гүлдана).

Тоттанбайтын болат. к е н. *Кәдімгі ауада, мұхит және өзен суларында, сондай-ақ кейбір жемір ортада тотығуға төзімді, құрамында көміртек аз, механикалық қасиеттері тұрақты болат.* Хромды *т о т т а н б а й т ы н б о л а т т а р* негізінен турбина күректері, крекинг-құрылғыларының арқауы, кескіш құралдар, тұрмыстық заттар жасауда, басқадай *т о т т а н б а й т ы н б о л а т т а р* құрылма материалдар ретінде пісіру аппаратын, ыстыққа төзімді (500–800°С-қа төзімді) бұйымдар дайындау үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТОТТАНДЫР= е т. *Тот бастыру, таттандыру.* Маңыстау мұнайының күкіртсіз болуы, оны тасымалдау және тұтыну кезінде құбырды, ыдысты *т о т т а н д ы р м а й д ы* (Е.Жамалбеков, Түле.). Бірақ ол жанғандағы бөлетін күкіртті газдың пештерді, металл бұйымдарды *т о т т а н д ы р ы п,* ауаны былғап улайтындықтан зияны үлкен («Білім және еңбек»).

ТОТТАНДЫРУ *Тоттандыр етістігінің қимыл атауы.* Келикадзе минералды майдың ағашты *т о т т а н д ы р у* әрекетін азайтатын ингибитор – азот қоспасын ойлап тапқан («Қазақст. мұғ.»). Металл трубаның ішкі жағынан жұқа етіп қапталған шыны парафиннің темір трубаны *т о т т а н д ы р у ы н* жояды («Лен. жас»).

ТОТТАНУ *Тоттан етістігінің қимыл атауы; таттану.* Дем алу, жану, өсімдіктердің қоректенуі, металдардың *т о т т а н у ы,* шіру және т.б. процестер болады (Н.Нұрахметов, Химия.). *Т о т т а н у* – бетінде тот түзе жүретін коррозия (жемірлену). Жемірленудің қарапайым мысалы – темірдің *т о т т а н у ы,* темір ауадағы оттекпен тотығып, беті тоттанады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТОТТЫ с ы н. *Күсті, күс басқан.* Кір қолым менің көмірлі, *т о т т ы.* Қарындаш алып қағазға төнем. Ойларым терең сырларым тәтті Жазамын деймін өмірлі өлең (Н. Көбенов, Дала самалы).

ТОТЫ з а т. з о о л. **1.** *Түрлі-түсті қауырсынды, қырғауыл тектес сұлу құс.* Адамша сөйлейтін құстарды сұрап, содан *т о т ы ғ а* тоқтаймын, тотының суретін көрсетем не саламын, *«т о т ы»* деген сөзді көрсетіп, буындап оқытамын, жаздырамын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сұлу құстар бірде бажылдап, біресе бақыра түсіп, сықырлап, тынымсыз үн салып жүрген *т о т ы л а р* екен (М.Әуезов, Индия очерк.). **2.** а у ы с. *Сұлу, әдемі.* Бекен келіншектің табан астында *т о т ы д а н* қырғиға айнала қалғанын көріп таңданды (М.Серғалиев, Замандастар).

ТОТЫТӘРІЗДІЛЕР з о о л. <лат. psittaciformes> *Қазба қалдықтары миоценнен белгілі, дүниежүзіндегі барлық тропиктік және субтропиктік аймақтарда таралған құстардың бір отряды. Т о т ы т ә р і з д і л е р* қолға тез үйренеді, сондықтан оларды көп жағдайда экзотикалық құс ретінде үйде, торда ұстайды (ҚҰЭ).

ТОТЫБАЛЫҚ з а т. з о о л. *Африкада өсетін балық. Т о т ы б а л ы қ* өсірілетін аквариумға өсімдіктерді көп етіп отырғызып, су түбіне ағаш тамырын, тастар тастау керек (Қ.Қайымов, Су асты.).

ТОТЫҒАТЫНДЫҚ з а т. *Тотығуға ұшырайтындық.* Тіпті аурудың жазылуына мыс шегенің әсері тиген күнде бұған себепті болатын оның құпия қасиеті емес, мал денесінде көп уақытқа дейін қалдырылатын мыстың *т о т ы ғ а т ы н д ы ғ ы н ы ң* әсері тиюі мүмкін (Х.Арғынбаев, Этногр. очерк).

ТОТЫҒУ *Тотық етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тот басу, таттану.* Металдардың *т о т ы ғ у ы* табиғатына байланысты әртүрлі болады (Қ.Нұрымбетов, Металл.). Қаптау металл бұйымдарды *т о т ы ғ у д а н* сақтайды («Білім және еңбек»). **2.** *Адам бетінің, денесінің күн, жел тиіп, күнге қақталып күрең тартып, қара қошқылдануы.* Күннің ыстығында бетті *т о т ы ғ у д а н* сақтайтын кремдер бар (Ауызекі). **3.** х и м. *Элементтің немесе заттың оттекпен әрекеттесу процесі [Тотығу-тотықсыздану реакциялары барысында бөлшектің электрондарынан айырылу процесі. Тотығу кезінде бөлшектің тотығу дәрежесі артады. Мыс., атом электронын берсе, оң заряды ионға; теріс заряды ион электрон берсе бейтарап атомға, оң заряды ионға айналады; оң заряды ион электрон берсе, оның оң заряды берген электрон санына сәйкес өседі].* **4.** х и м. *Қатты немесе сұйық металдардың оттекпен әрекеттесу процесі. Т о т ы ғ у* оттекпен, басқа да бейметалдар атомдарымен, орта және ең жоғары оң тотығу деңгейіндегі иондармен де жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Кен.). **5.** м а ш и н а. *Тотықтардың пайда болуына алып келетін оттектің металмен (бұйыммен) әсерлесу процесі.* **6.** б и о л. *Ағзадағы зат алмасу процесі.* Қымыз организмдегі *т о т ы ғ у,* қалпына келтіру реакцияларын күшейтіп, тоқ ішектегі шіру процестерін азайтады (С.Сейітов, Сүт. өңдеу.).

Беттің тотығуы. х и м. *Бұйымның бет жағында оттектің металмен әсерлесуі.*

Биологиялық тотығу. х и м. *Тірі организмдегі тотығу-тотықсыздану реакцияларының жиынтығы. Б и о л о г и я л ы қ т о т ы ғ у* тірі организм тіршілігінің негізін құрайды, ең бастысы ол энергия көзі болып табылады. Биологиялық тотығудың маңызды функциялары – организмдегі зат алмасу, дем алу, жасуша құрылымын құрастыру, өсу процесінде, т.б. үшін қажет әртүрлі метаболиттерді – субстраттарды, коферменттерді, гормондарды және басқа заттарды түзу болып табылады (Қаз. тілі термин. Химия).

Екінші рет тотығу. к е н. *Сұйық металдың ағызу, құю және кристалдандыру кезіндегі тотығуы.*

Молекулаішіндік тотығу. х и м. *Сыртқы тотықтырғыштың әсеріне, молекула ішіндегі қайта топтасу барысында жүретін тотығу.*

Мұнай өнімдерінің тотығуы. х и м. *Мұнай өнімдерінің молекулалы оттекпен тотығу процесі (автототығу).*

Органикалық қосылыстардың тотығуы. х и м. *Органикалық қосылыстың молекуласына оттек атомдарын енгізу және сутек атомдарын бөліп шығару.*

Өршіткілік тотығу. х и м. *Өршіткі қатысында жүретін тотығу.*

Сұйықфазалы тотығу. х и м. *Сұйық ортада жүретін тотығу.*

Толғамды тотығу. к е н. *Сұйық құйманың кез келген құрамбөлігін реттеп тотықтыру.*

Тотығу белдемі. г е о л. *Сульфид кенорындары мен кен шоғырларының үстіңгі, яғни грунт сулары деңгейінен биігірек орналасқан қабаты.*

Тотығу дәрежесі. х и м. *Химиялық қосылысты тек иондардан тұрады деп қарастырғанда әр атомда болатын шартты зарядтың сан шамасы [Бұл ұғым молекуладағы атомдардың күйін сипаттау үшін қолданылады. Кез келген қосылысты ионды қосылыс деп қарастыруға болмайтындықтан, тотығу дәрежесі шартты түрде алынады. Химияда тотығу дәрежесі ұғымы тотығу-тотықсыздану реакцияларының теңдеулерін, анорганикалық қосылыстардың классификациясын құруда т.б. пайдаланылады].*

Тотығу реакциясы. х и м. *Оттегінің басқа элементтермен қосылуы.*

ТОТЫҒУ-ТОТЫҚСЫЗДАНУ з а т. х и м. *Электрондардың бір атомнан екінші атомға жаппай немесе жартылай ауысуына негізделген химиялық әрекеттесу үлгілерінің үлкен тобы. [Атомның немесе атомдар тобының өз электрондарын беруі нәтижесінде өз валенттілігін өсіруімен сипатталатын химиялық әрекет; тотықсыздану – атомдардың немесе иондардың электрондарды өзіне қосып алуы, сөйтіп өз валенттілігін төмендетуі. Органикалық заттар химиясында тотығу әрекетінің айқын мысалы ретінде заттың оттегін өзіне қосып алуы, ал тотықсыздану әрекетінің мысалы ретінде заттың сутекпен әрекеттесуі алынады].*

Тотығу-тотықсыздану белсенділігі. г е о л. *Таужыныстардың тотығу-тотықсыздану процесі нәтижесінде өздігінен немесе электр өрісі әсерінен зарядталу қасиеті.*

Тотығу-тотықсыздану потенциалы. х и м. *Электр қозғаушы күш арқылы сипатталатын тотығу-тотықсыздану реакциясы жағдайында заттың электронды қосып алу немесе бөліп шығару қарқындылығының мөлшері; милли-вольтпен өлшенеді [Бұл көрсеткіш ортаның тотықтыру немесе тотықсыздану мүмкіндігінің өлшемі рөлін атқарады; арнаулы аспаптар көмегімен анықталатын бұл шама әдетте Eh шартты белгісімен өрнектеледі].*

Тотығу-тотықсыздану процестері. х и м. *Жер қыртысында өтіп жататын химиялық реакциялар арасында реакцияға түскен иондар мен атомдарға тән электрондар саны өзгерістерге ұшырайтын процестер.*

Тотығу-тотықсыздану реакциялары. х и м. *Заттар құрамына кіретін атомдардың тотығу дәрежелері өзгере жүретін реакциялар [18 ғ-дың аяғында А.Лавуазье жанудың оттекті теориясын ұсынған кезден бастап тотығу заттардың оттекпен қосылуы, ал тотықсыздану оттекті бөліп алу процестері деп қаралған]. Т о т ы ғ у-т о т ы қ с ы з д а н у р е а к ц и я л а р ы* коэффициенттер қойып теңестірудің екі әдісі бар: электрондық тепе-теңдік және электрон-ион. Электрондық тепе-теңдік әдісі бойынша берілген және қосып алған электрондар саны элементтердің реакцияға дейінгі және реакциядан кейінгі тотығу дәрежесінің негізінде анықталады (ҚҰЭ).

ТОТЫҒУШЫЛЫҚ з а т. х и м. *Метал мен оттектің әсерлесуінен пайда болатын өнім.*

ТОТЫҒЫҢҚЫ с ы н. *Жел тиіп, күн шалып, қоңырқай тартқан.* Жолдастар, – Қанай аға өз ұсынысын қолдаған *т о т ы ғ ы ң қ ы* жүздердің әр қайсына көз тоқтатып, үңіле түседі (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). *Т о т ы ғ ы ң қ ы* өңі күннің ыстықтығынан да, қызу қимылдан да болар, албырай қызарыпты («Жетісу»).

ТОТЫҒЫҢҚЫРА= е т. *Қарайыңқырау.* Манас батырын еске алуы тегін емес-ау деп болжамайды. *Т о т ы ғ ы ң қ ы р а ғ а н* бет ажары дөңгелене келіп, маңдайындағы қалың-қалың қатпарлар үлкен-үлкен өмір асуларының соқпағындай (К.Оразалин, Абай.).

ТОТЫДАЙ с ы н. *Тоты тәрізді.* Па-па, *т о т ы д а й* торға қамап, қор етіп жүріппіз-ау өзіңді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).Сендей жігітке аққудай таранған, *т о т ы д а й* құлпырған қыз керек иә? – деп бұрыңғы сөзін қайталады (К.Зәкенов, Жанартау).

Тордағы тотыдай. *Шарасыз күй кешті деген мағынада; қапаста өмір сүру.* Өмірі жүріп күңдікте, Зылиқа сұлу амалсыз *Т о т ы д а й* болды *т о р д а ғ ы* (О.Шипин, Дастан.).

Тотыдай түрленді. *Құлпырды, жайнады.* Талай-талай тарихи оқиғалардың куәсі болған көне Псков жері жаз түсісімен *т о т ы д а й т ү р л е н і п*, жасарып кеткен (Ә.Әлішев, Батыр.). Жас *т о т ы д а й т ү р л е н і п*, Оқып жүрген Назымқан Анасынан хат алды (Ә.Есмамбетов, Жырла.).

ТОТЫҚ[1]= е т. **1.** *Тот басу.* Қалайы металдарды біріне бірін біріктіру үшін және тез *т о т ы ғ а т ы н* металдардың бетін қаптау үшін қолданылады (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). **2.** *Элементтердің немесе заттың оттекпен әрекеттесуі.* Бөлініп шыққан гем бірден *т о т ы ғ ы п* гематин түзеді (Т.Айтбаев.., Қан. қасиет). Натрий мен фосфор да дымқыл жерде тез *т о т ы ғ а д ы* (Ж.Жатқанбаев, Су.). **3.** а у ы с. *Күн тиіп, жел қағып, түрі күрең тартып қошқылдану.* Күн мен желге *т о т ы қ қ а н* қара сұр жүзі кешкі шапақпен тот басқан темірдей күреңіте құбылды (Н.Сералиев, Қаңтар). Бойы ұзарып, ірілеп қалған, беті *т о т ы қ қ а н* бала жігіт сәлем беріп кіріп келді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Тотыға фосфорлану. б и о л. *Төмен молекулалы қосылыстарда оттекпен тотықтыру арқылы полиферментті жүйемен іске асырылатын АЕФ-ты фосфорлағанда АҮФ-тың түзілуі.*

Тотыққан шөгінділер. г е о л. *Су түбінің шөгінділері.* Суларда бос оттек болған жағдайда *т о-*

т ы ғ у ш ө г і н д і л е р і беткі жағындағы тотыққан қабат түрінде немесе барлық қат-қабатта кездеседі (Қаз. тілі термин. Геология).

ТОТЫҚ² з а т. х и м. <грек. oxys – қышқыл, eidos – түр> *Кез келген элементтің оттегімен қосылысынан түзілген күрделі зат.* Ферромагниттік қабат лаккa араластырылған өте майда темір *т о т ы ғ ы н ы ң* ұнтағынан тұрады (Е.Сәрсенбаев, Радио.). Оттың әсерімен кальций *т о т ы ғ ы* сөнбеген әктасқа айналады (Б.Жамалбеков, Түле.).

Тотық алу. *Шаршау, жабырқау күйге ену.* Жабырқап қалған көңіл жалын шашып, Тұрмыстық түрткісінен *т о т ы қ а л ы п* (Сара Тастанбекқызы, Тордағы тоты).

ТОТЫҚҚАНДЫҚ з а т. *Күнге қарайғандық, күреңіткендік.* Толықтығы және күнге *т о т ы қ қ а н д ы ғ ы* болмаса бет әлпеті Томаға тартқан ажарлы келіншек ұйқы мен уайым қинаған үлкен көзін Мұсаларға болар-болмас тоқтатты (Ү.Уайдин, Тілсіз қоңырау).

ТОТЫҚПА с ы н. *Тотығатын.* Елімізде өндірілетін никельдің көпшілігі байытуға келмейтін қопасы аз *т о т ы қ п а* силикатты никель рудаларынан қорытып алынады (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

ТОТЫҚСЫЗДАН= е т. х и м. *Атомның не ионның электрон қосып алу әрекеті.* Оксигемоглобин *т о т ы қ с ы з д а н ы п* гемоглобинге айналған күйінде барып қосылған қан вена қаны деп аталады (Адам анатомиясы).

ТОТЫҚСЫЗДАНДЫР: тотықсыздандыра балқыту. к е н. *Металдарды кендерден немесе концентраттардан қорыту процесі [Бұл процесс металдарды тотықсыздандыру принципіне негізделген. Металлургияда бұл процесті мысты, қорғасынды, никельді, қалайыны, шойынды қорытқанда қолданады. Қорыту процесі шахталы, шағылма, домна және электр пештерінде жүргізіледі].*

Тотықсыздандыра күйдіру. к е н. *Кенді тотықсыздандыру процесі арқылы күйдіру [Қара металлургияда пайдаланылатын күйдіру процесі тотықтандырушы және тотықсыздандырушы болып бөлінеді]. Т о т ы қ с ы з д а н д ы р а к ү й д і р у* темір кендерін күкірттен, көміртектен, басқа да зиянды газдардан, ылғалдан арылту және тығыз кендерді шағын домналық пештерде балқыту алдында қопсыту үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТОТЫҚСЫЗДАНДЫРҒЫШ з а т. х и м. *Тотығу-тотықсыздану реакциясы кезінде өзінен электрон бөліп, тотығу дәрежесін өзгертетін бөлшек.* Кернеу қатарлы сулы ерітінділердегі ғана металдардың *т о т ы қ с ы з д а н д ы р ғ ы ш* және иондарының тотықтырғыш қасиеттерін көрсетеді («Қазақст. мект.»). Осы жылу нәтижесінде оның активтілігі артып, ең күшті *т о т ы қ с ы з д а н д ы р ғ ы ш* болады («Білім және еңбек»).

Тотықтандырғыш жалын. х и м. *Металды (бұйымды) оттекпен әсерлестіруді қамтамасыз етуге икемді жалын.*

ТОТЫҚСЫЗДАНДЫРУ з а т. х и м. *Металдарды тазартудың негізгі әдістерінің бір түрі; [Сұйық металға оттекпен қосылатын заттар (көміртек, кремний, марганец) жіберіліп, оттек (тотықтар түріндегі) ажыратылып алынады].*

Тотықсыздандыру процесі. х и м. *Металдарды өздерінің тотықтарынан алудың физикалық-химиялық процесі.* Оксидтерден оттек тотықсыздандырғышпен – оттекпен қосылуға қабілетті затпен тартып алынып, байланыстырылады. *Т о т ы қ с ы з д а н д ы р у п р о ц е с і н і ң* көп тараған түрі – домналық процесс; мұнда темір рудалардан негізінен көміртекпен, оның оксидімен не сутекпен тотықсыздандырылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТОТЫҚСЫЗДАНДЫРУШЫ с ы н. *Тотықсыздандыратын.*

Тотықсыздандырушы атмосфера. х и м. *Пісіру ваннасы аумағындағы тотықсыздандырушы газдардың үлесті шамасы әдеттегі көрсеткіштен арттырылған атмосфера.*

ТОТЫҚСЫЗДАНУ з а т. к е н. **1.** *Реакция кезінде атомның, ионның немесе молекуланың электрон қосып алу процесі. Т о т ы қ с ы з д а н у д а* бөлшектің тотығу деңгейі кемиді (Қаз. тілі термин. Кен.) **2.** *Оксидтерден, хлоридтерден және т.б. металл қосылыстарынан оттек пен хлорды металдардың өздеріне қосып алу немесе беру процестері. Т о т ы қ с ы з д а н у* қосып алу немесе беру процесінің сипатына қарай: алюмотермиялық, талғамды, карботермиялық, катодты, жанама, қайталама, бірден, металлотермиялық және т.б. болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Тотықсыздану сыйымдылығы. г е о л. *Таужыныстардың минералдық кешенінің тотықсыздану дәрежесін сипаттайтын геохимиялық параметр. Т о т ы қ с ы з д а н у с ы й ы м д ы л ы ғ ы н ы ң* сандық жағынан тотықсызданған минералдардың тотығуына кететін оттек мөлшерімен өрнектеледі (Қаз. тілі термин. Геология).

ТОТЫҚТАН= е т. *Тот басу, тотығу.* Осы кезде йодит тұзы *т о т ы қ т а н ы п* йодат тұзына айналады (М.Қарсыбеков, Микроэлемент.). Күннің жарығында ауаның оттегімен йод бөлініп шығып *т о т ы қ т а н а д ы* (К.Нұрмағанбетов,.. Микроптың.).

ТОТЫҚТАНДЫР= е т. *Тот бастыру.*

ТОТЫҚТАНДЫРҒЫШ с ы н. *Тотықтандыратын.* Бұл күшті *т о т ы қ т а н д ы р ғ ы ш* газ бактериялардың жойылуына да әсер етіп отырады (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.).

ТОТЫҚТАНДЫРУ *Тотықтандыр етістігінің қимыл атауы.* Әртүрлі *т о т ы қ т а н д ы р у* арқылы жібек пен жүннен тоқылған маталар бояйтын бояу алады (М.Қажымұратов,.. Пайдалы

өсімдік.). *Т о т ы қ т а н д ы р у* және қалпына келтіру реакциясы нәтижесінде ластағыш заттар шөгіндіге түсетін немесе газ түрінде бөлініп шығатын жаңа қосылыстар түзеді (Т.Қалыбеков, Экология.).

ТОТЫҚТАНДЫРЫЛ= е т. *Таттандырылу.* Ол құрамында күмісі бар *т о т ы қ т а н д ы р ы л г а н* рудалар шығаратын өндіріс орнын салдырып, тез арада іске қосқан (С.Тәжіғұлов,.. Асау Ертіс.)

ТОТЫҚТАНДЫРЫЛУ *Тотықтандырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТОТЫҚТАНУ *Тотықтан етістігінің қимыл атауы.* Болатты қорыту үшін қуатты электр пештерінде қолданылатын электродтың жетпіс процентіне жуығы электрод сыртының *т о т ы қ т а н у ы* себепті текке өнімсіз жұмсалып келген еді (К.Меңдіқожин, Бауыр.).

ТОТЫҚТАР з а т. х и м. *Химиялық элементтердің оттекпен түзетін қосылыстары. Т о т ы қ т а р д ы ң* құрамы элементтердің валенттілігіне қарай әртүрлі болады (ҚҰЭ).

ТОТЫҚТЫ с ы н. к е н. *Тотыққан.*

Тотықты кен. к е н. *Кен ішіндегі пайдалы минералдардың тотықты қосылыстар түрінде болуы.*

ТОТЫҚТЫР= е т. *Тотықтандыру.* Сірке бактериялары спиртті сірке қышқылына дейін *т о т ы қ т ы р а* алады (Н.Шоқанов, Микроб.). Келіншек тауының етегінде жүзін дала күні *т о т ы қ т ы р г а н* күлім көзді жас келіншек тұр (С.Мәуленов, Жер нәрі).

Тотықтыра аминдеу. х и м. *Көмірсутектерді NH_3 және O_2-мен әрекеттесіп, азотты органикалық қосылыстарды (нитрилдер, имидтер, қышқыл амидтерін, т.б.) синтездеу. Т о т ы қ т ы р а а м и н д е у* су буын, галоген, галогенді органик. және бейорганик. қосылыстарды, күкірт туындыларын қосқанда жылдамдығы артады (ҚҰЭ).

Тотықтыра күйдіру. к е н. *Кенді тотықтырғыштар ортасында күйдіру нәтижесінде оның жартылай тотығуы.*

ТОТЫҚТЫРҒЫШ з а т. х и м. **1.** *Тотығу-тотықсыздану реакциялары кезіндегі электрон қабылдаушы бөлшек (бейтарап атом, молекула, ион). Т о т ы қ т ы р ғ ы ш* электрон қосып алушы бөлшек (бейтарап атом, молекула, ион), ал электрон қосып алу процесі *тотықсыздану* деп аталады (ҚҰЭ). Гемоглобиннің түрлі *т о т ы қ т ы р ғ ы ш т а р м е н* қосылуынан метгемолобин пайда болады (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті). **2.** ә с к. *Жанармайды тотықтыруға себебі тиетін ракеталық отынның бір түрі.* Әдетте, екі бөліктен тұратын ракеталық сұйық отындарда *т о т ы қ т ы р ғ ы ш* ретінде азот қышқылы, сутегі тотығы, сұйық оттегі және т.б. қолданылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.). **3.** э к о л. *Тотығу процесіне себепші болатын заттек (озон, азот қос тотығы, асқын тотықтар және т.б.). Т о т ы қ т ы р ғ ы ш* ақаба судың тазаруына себепші болады, ксенобиотиктердің ыдырауын тездетеді (Қаз. тілі термин. Экология).

Тотықтырғыш алаптар. э к о л. *Жасанды экожүйе (негізінен оттекпен қанықтырылған белсенді тұнбаны немесе ауаны қолдану арқылы) жасалатын арнайы алаптар (немесе тоғандар).*

ТОТЫҚТЫРҒЫШТЫҚ з а т. х и м. *Тотықтандыратын қасиет.* Олай болса, атомның тотықсыздандырғыштық қабілеті күшті де, ал *т о т ы қ т ы р ғ ы ш т ы қ* қабілеті кем («Қазақст. мект.»).

ТОТЫҚТЫРУ *Тотықтыр етістігінің қимыл атауы.* Заттарды синтетикалық, яғни қолмен жасанды түрде, парафиндерді *т о т ы қ т ы р у* арқылы алу – әлдеқайда арзанға түседі (Е.Жамалбеков, Түле.). Зат алмасуға дәлел ретінде оның құрамындағы *т о т ы қ т ы р у* ферменттерінің болуын айтуға болады (Қ.Нұғматжанов,.. Гистология.).

ТОТЫҚТЫРУШЫ с ы н. *Тотықтандыратын.* Сондықтан жер қыртысының жоғары бөлігінде айналымда жүрген атмосфера сулары атмосфера ауасынан гөрі минералдарға көбірек *т о т ы қ т ы р у ш ы* әсерін тигізеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТОТЫҚҰС з а т. з о о л. *Түрлі түсті қауырсынды, әдемі құс, тоты.* Бірақ *т о т ы қ ұ с т ы* қалай мәпелесең де, тордың аты тор емес пе? (Т.Жақыпбайұлы, Лашын). Қаптатсам жыр тасқынын түйдегімен. Ішінен жөн таба алмай адасасың. Топ көрсем *т о т ы қ ұ с т а й* жайнағаным. Бұлбұлдай мың құбылтып сайрағаным (М.Асанов, Аңшы аңыз).

ТОТЫША ү с т. *Тотықұс сияқты.* Көп ердің түсі суық, жүзі күңгірт өжет жандардың арасында *т о т ы ш а* тараған жан (Х.Есенжанов, Тар кезең). Жапырайған тұрпайы жартастар әлгі нәзік үндерге еліктеп, *т о т ы ш а* қайталауда «ширли-ширли, ирлу-ирлу, пепеп-пепеп» (Н.Ақышев, Жұмбақ іздер).

ТОФАКСИН з а т. м е д. *Эфонимдер тектес дәрі. Т о ф а к с и н* –эфинолдер тектес дәрі. Ол Е витаминнің майлы ертінідісі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТОШАҒАШ з а т. ж е р г. *Керует, төсекағаш.* Кісіге *т о ш а ғ а ш қ а* сал төсекті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОШАЛ: тошал үй. ж е р г. *Артық үй бұйымдары мен азық-түлік қоятын үй, шошала.* Артық малды *т о ш а л ү й г е* көгендеп қой (Б.Базылхан, Моңғол. қаз. тілі).

ТОШАЛА[1] з а т. с ө й л. ***Шошала.*** Қыстаудың алдынан төрт қанат киіз үй құсатып бірнеше *т о ш а л а* салғызыпты (А.Жүнісов, Өмір.). *Т о ш а л а* үй жақта ас қамдап жүрген Балжан бұл оқиғаның бәрінен де хабарсыз еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы.).

ТОШАЛА[2] з а т. ө с. <лат. grossularia> *Таулы жерде өсетін дәмі қышқыл, домалақ жемісті*

бұта. Екеуіміз бүлдірген, қарақат, таңқурай, *т о ш а л а* теріп, ойнап-күліп жүрсек болмас пе еді (Т.Жақыпбайұлы, Лашын). Осындай қалыңнан кезігетін ойдым-ойдым алаңқайларда *т о ш а л а*, қарақат, таңқурай дегендер мәуелеп тұрады (Қ.Жәркенов, Тауда).

ТОШАЛА[3] з а т. ж е р г. *Сәйгел, оқыра.* Сиырға *т о ш а л а* тие бастады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТОШЫН з а т. к ө н е. *Қайыңның тозы; қайыңның безі, үйілі.* Бір қалақ, бір саптаяқ бала басы, Алтайдың шұбар *т о ш ы н* құтты ағашы (А.Бабиұлы, Өлгий). Көзім барда қайыңның *т о ш ы н ы н а н* аяқ, табақ тегене қырдым («Қаз. әдеб.»).

ТОЮ *Той етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Мейлінше, керегінше ішіп-жеу.* Иә, тың игеру қазақ даласын қатты өзгертті. Қарын *т о ю д ы ң* ғана қамы емес (Ер есімі.). **2.** *Малдың тойынуы, бүйірі шығу.* Әсіресе, қозылардың енесімен табысуын, уызға *т о ю ы н* бақылаймын (Береке бастауы).

ТОЯТ з а т. с а я т. *Аң алатын аушы құсқа өзі ұстаған аңынан сол сәтте берілетін жылы-жұмсақ ет.* Құс қоян не түлкі ұстағанда бір қарбытып асап алуға құмар-ақ.Ұстаған аңның сан етін жалаңаштап, бір-екі рет жұтқызуды *т о я т* немесе «жылы жем» деп атайды (М.Юсупов, Құсбегілер). Бүркітті қайырып, белгілі бір күйге түсіру үшін «қан соқта», «қызыл», «тартпа», «сарбөртпе», «ақжем», «*т о я т*», «үрген өкпе» немесе «боз өкпе» сияқты жем беріледі (Саятшылық).

Алыстан тоят іздеді. *Тоятты алыстан тіледі.* Құс бекзаты – лашын *А л ы с т а н т о я т т і л е г е н*, Мұзға салып ұясын, Қаңтарға қарсы түлеген, Жем жемейтін түн асқан, Тоятына қаз басқан, Ерлікке сай сымбаты Лашын ғой құстың бекзаты (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тоят алды. а) *Тамағын тойғызды, жем жеді.* Еркін ұшып жүргенде кез келіп қалған құр, шіл, үйрек басқа да ұсақ құстарды алып жеп, азық етіп, *т о я т а л а д ы* (Ш.Айманов,.. Қыран.). Алыстан *т о я т а л ы п* ұшып келген. Қанеки, жібек баулы ақ сұңқары (Батырлар жыры). ə) *Ләззат алды, көңілі риза болды.* Басамын әрең топырағын аяп, Қан тамбаған жер жоқ қой мұнда. Гүлдерден көзім *а л а д ы т о я т*, Көңілім сонау сұрапыл жылда (Ә.Тәжібаев, Өлең д.).

Тоят берді. *Ләззатқа кенелтті, мейір қандырды.* Десеңіз уәде қылмай мен еңірейін, Барабар қысап қылып теңгерейін. Ғашықтан *т о я т б е р і п* қолыма алып, Жесеңіз махаббаттан жем берейін (Ақан сері, Шығ.).

Тоят кезі жетті. *Жаңа қызық іздеді.* Бір-екі мұнан кейін жұма өтті. Тілейтін жаңа *т о я т к е з і ж е т т і.* Қызығы патшалықтың тозды жылдам, Жарлық қып кемпір патша шалды іздетті (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тоят төс, салпы ерін. *Бұл жерде жарау, жүйрік ат туралы айтылып отыр.* Айдасаң алыс жерімді, Алсаң ашы терімді, *Т о я т т ө с, с а л п ы е р і н д і,* Топтан торай бермеймін, Тұлпар аттай қунақпын (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тоятты алыстан тіледі. *Нағыз батыр алыстағы жауын мұқатады деген мағынада.* Сен жиырмаға жеткенде, Ақ сұңқар құстай түледің, *А л ы с т а н т о я т т і л е д і ң,* Қылышыңды тасқа біледің. Алмаған жауың қоймадың, Алсаңдағы тоймадың (М.Дулатов, Шығ.).

Тояты қанды. *Құмары қанды, қызыққа тойды.* Есіңді жиып, Иіскелеп сүйіп, Оған да көңілің басылмай, Тілекті алып, *Т о я т ы ң қ а н ы п,* Құйылып түскен лашындай, Арманың бітіп жымыңдап, Төсінде жатсаң тынымдап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТОЯТСЫЗ с ы н. *Тойымсыз.* Атанның мойына асылғанда, бұл да *т о я т с ы з* құмарлықтың жетегіне еріп кеткенін сезбей де қалатын (Таңнұры). Жамырай өрбіген жер түгін *т о я т с ы з* еркін емген қойларға қызыға қарай жүріп, өзінің бір қыс ішінде есейіп, егделеніп кеткеніне де таңданады (Қ.Тоқмырзин, Оқшау отау). Беткейде құлап аққан бұлақ суын жазыққа жеткізбей *т о я т с ы з* жұтып жатыр (А.Смайлов, Ақ жалын).

ТОЯТСЫЗДАН= е т. *Құмарлану, құмары қанбау.* Екеуі қырға шығып, айналасына *т о я т с ы з д а н а* көз тастап келеді (Б.Бабақов, Алтын алқа).

ТОЯТТА= е т. **1.** *Тоя жем жеу, тоят алу.* Қанды етті жесе, бүркіт *т о я т т а п,* аңға түсе қоймайды, селқос ұшады (С.Мұқанов, Халық.). Құс өзі алған аңның тәнін іреп, тілін суырып немесе ыстық өкпесі мен жылы миын ойып жеп *т о я т т а й д ы* (А.Сейдімбеков, Ақиық). **2.** а у ы с. *Көңілі толу, қанағаттану, риза болу.* Шалдың үпұзын бойына, әлі тіп-тік жон-арқасына, қақпақтай жауырынына кемпірдің көзі *т о я т т а п,* көңілі көншіді (Т.Тілеуханов, Өмір.). Сәл қарап көзі *т о я т т а ғ а н* Байтайлақтың жүзі лапылдай қызарып, басы төмен салбырап кетті (М.Етекбаев, Жомарт.). **3.** а у ы с. *Саябырлау, баяулап қалу.* Ауылдағы диірменшілерде бұрынғыдай жанталасқан қимыл жоқ, көбісі тоқмейілсіп, *т о я т т а п* қалған (Д.Исабеков, Тіршілік).

Көз тоятта ды. *Көзі тойды.* Құс еркесінің сұлу да сүйкімді қылықтарына *к ө з т о я т т а й д ы* (Жер жанаты). Өзі де *к ө з т о я т т а р* көркі бар жігіт, несіне таңданасың (М.Ысқақбаев, Жойқын төбе).

ТОЯТТАН= е т. **1.** *Құмарлана жеу, тойыну.* Ақиық айдаһарды өлтіргеннен кейін, нояндар енді оны жас бағлан киіктің етімен *т о я т т а н а р* деп ойлады (І.Есенберлин, Алмас.). **2.** а у ы с. *Риза болу, көңілі толу.* Күзде ел бидайға шаш етектен қарық болып *т о я т т а н ы п,* мерейлері көтеріліп қалады (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Қанаттың бойына қалыптаса бастаған бұл мінезге әсіресе папасы ерекше *т о я т т а н а д ы* (М.Рахманбердиев, Ақ тілеу).

ТОЯТТАНДЫР= е т. **1.** *Тойдыра жегізу, тоят алдыру.* Сол күні түні бойы отын әкеп, құс аулап, бес-алты үйрек етін қақтап, қараторғайды *т о я т т а н д ы р г а н* (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** а у ы с. *Қандыру, кенелту.* Ақ жауын бүрке себелеп, туған жердің топырағын молшылық нұрына *т о я т т а н д ы р ы п* жатты (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар). **3.** а у ы с. *Тыңайту, құнарландыру.* Күзде төгілмеген көңді жер құрғасымен төгіп, жерді *т о я т т а н д ы р ы п* үлгеру керек (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.).

ТОЯТТАНДЫРУ *Тояттандыр етістігінің қимыл атауы.* Өзге кейіпкерлер образы қаншама керемет шықса да көңіл *т о я т т а н д ы р у* қиынға соғар еді (М. Сатыбалдиев, Мөлдір.).

ТОЯТТАНУ *Тояттан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Құстың жемге тоюы.* **2.** а у ы с. *Құмардан шығу.*

ТОЯТТАТ= е т. **1.** *Тойдыру.* Үйректі бауыздап, қаршығаға тілін, миын, қанатының етінен азырақ *т о я т т а т ы п* жегізеді (Ш.Айманов,.. Қыран.). Таңғы салқынмен малды біраз *т о я т т а т ы п* алмаса, қапырық ыстық тынысты тарылта бастағаннан-ақ қой үйездеп, еркін оттай алмайды (Бал дәурен). **2.** а у ы с. *Мейірін қандыру, ләззатқа кенелту.* Сезімімді оятып, ләззаттың бал шарабына *т о я т т а т қ а н* келіншек өмір-бақи сол сұлу кейпін жоғалтпайтын сияқтанушы еді (Б.Мұқаев, Өмір.).

ТОЯТТАТУ *Тояттат етістігінің қимыл атауы.* Көп ақылы көл, сол көлдің тұңғиығынан, ең тұнығынан қанып ішу, мейір *т о я т т а т у* екінің бірі қол созғанда ілігетін несібе емес екені белгілі (Өрлеу). Қанжауырлар, бірің әйелге, бірің оңай олжа мен құлқын *т о я т т а т у г а* құмарсың (З.Жәкенов, Таң самалы).

ТОЯТТАУ *Тоятта етістігінің қимыл атауы.* Бірер күн болса да балапандай бауырына басып *т о я т т а у д ы* баяғыда тілегенімен бейтаныс төреден именді (З.Жәкенов, Таң самалы). Күштеп ішкізуге, қинап жегізуге ептілік қонақтың біраз *т о я т т а у ы н а* септігін тигізді (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ТОЯТТЫ: тоятты төс. *Көтеріңкі төс, кеуде.* Көкіректен шыққан күміс даусы да, *т о я т т ы* төсі де, балғадай аяқ-қолы да шымыр денсаулықтың бейнесін елестеді (Т.Әлімқұлов, Күреңөзен).

ТОЯТТЫҚ с ы н. *Қанағаттанарлық.* Әріде жатқан ашқарақтығы менің жауабымнан *т о я т т ы қ* іздегендей еді (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

ТОЯТШЫЛ с ы н. *Тоятқұмар; қанағатшыл.* Ол *т о я т ш ы л,* қағып салғыш, қанағат құмар секілді (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Сайқал сенің әзіріңе *т о я т ш ы л,* Өзі әзірлеп ештеңе де бермейді Сен бермесең, сені адам деп сенбейді (Ә. Тәжібаев, Шығ.). Көзін сирек жыпылықтатып, *т о я т ш ы л* төсін кере сілкініп қояды (Т.Әлімқұлов, Сыр.).

ТӨБЕ[1] з а т. **1.** *Топырақтан, құм-қиыршық тастан үйіліп қалған, дөңгелене біткен биіктеу, дөң жер.* Жылқыны аңдып ұры жүр, Әр *т ө б е н і ң* тасында. Ой көзімен қарасаң, қойдан жылқы асыл ма? (Абай, Тол. жин.). Қаптан төгілген тарыдай көп қой шашылып, алдындағы дөңнен асқанда *т ө б е н і* айналып кеткен Сатан да қасқа атпен қойға араласып қалған еді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). **2.** э т н. *Байырғы қазақ қоғамындаәлеуметтік саяси, мәдени мәні жоғары мәселелерді талқылайтын, жұрт жиылып маңызды шешімдер шығаратын орын.* Сонда Абылай хан Арыс деген жерде бір *т ө б е н і ң* басына шығып: «Қайран Орта жүз бенен Кіші жүздің батырлары қасымда болса, бұл қорлықты көрмес едім-ау» – деп бармағын шайнаған екен (М.Дулатов, Шығ.). **3.** а р х. *Археологияда ежелгі қоныстар мен ортағасырлық қалалардың, елді мекендердің орындарында қалыптасқан жасанды биіктік.*

Бір төбе. а) *Жеке-дара, бір бөлек, ерекше.* – Өзім де Сыздықтан көп үміттімін, өзге балаларым *б і р т ө б е* де, Сыздығым *б і р т ө б е* (І.Есенберлин, Қаһар). Екі қартқа Ілиястың бірге туған апалары Рахима, Рахия, Нұрипа, Ілияспен немере өзге ұлдар мен қыздар *б і р т ө б е,* Ілияс өзінше *б і р т ө б е* сияқты еді (Қ.Шөкенов, Біздің Ілияс). ә) *Көп, мол.* Одан халқымызға келер пайданың өзі *б і р т ө б е* («Лен. жас»).

Той төбе. э т н. *Той, бәйге өткізілетін жер.* Жүйрік ем, өзі берген құдай қанат, Көрмеген құлау түгіл бір тайғанап, Басына *т о й т ө б е н і ң* ағып келіп, Кетуші ем абыройды тудай қадап (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Төбеге шықты. *Мәнсапқа, атақ-даңққа ие болды. Т ө б е г е ш ы қ т ы м* деп, төменге күл шашпа (Мақал).

Төбе би. э т н. *Негізгі шешімді айтатын басты би.* Көбінесе ауыс күйіс дауды ел адамдарының өзара келісіп шешуіне тапсырып, жауаптылықты арнаулы *т ө б е б и г е* беретін (С.Бегалин, Замана.). Үш арыс алаштың *т ө б е б и і* Төленің арғы төсегі «жаныс көп пе, қамыс көп пе» дейтін қалың елдің батыр мен биді егізден балалатқан шүйделі аталары емес, Алатау мен Қаратаудың арасына сынадай сығылысып өзер күн көріп жүрген әлжуаз Қожамбердісі (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Төбені бекіту коэффициенті. к е н. *Қазба төбесіндегі орнатылған бекітпе ауданының оны ұстап тұратын төбе ауданына қатынасы.*

Төбені құлату қадамы. к е н. *Өзінің және үстінде жатқан таужыныстар массасының әсерімен мезгіл-мезгіл өздігінен құлайтын, бір жағы тіреусіз асылып тұрған төбе таужынысының ең төменгі ұзындық шамасы. Т ө б е н і қ ұ л а т у қ а д а м ы* қалыңдығына, құрамына және физикалық-механикалық қасиеттеріне байланысты болады және оның шамасы 6-дан 45–50 м-ге дейінгі аралықта өзгереді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Төбені отырғызу. к е н. *Тазартып қазып алу қазбаларындағы кені алынған кеңістіктің төбесіндегі таужыныстарды шегенді әкету арқылы, кейде ұңғылап оған салынған жарылғыш заттарды жарып, жасанды түрде қопарып құлату.*

Төбені отырғызу қадамы. к е н. *Үңгубеттің ілгерілеп жылжу бағытында төбе таужыныстарын отырғызу аралығындағы қашықтық.* Әдетте, *Т ө б е н і о т ы р ғ ы з у қ а д а м ы* төбе таужыныстарының тікелей опырылып құлау қадамынан кіші немесе соған тең болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Төбені табиғи отырғызу. к е н. *Тазартып алу үңгубетінің жылжуына сәйкес, оның ізінше кені алынған кеңістік төбесі таужыныстарының өздігінен құлауы.*

Төбені [табанды] қопару. к е н. а) *Қазбаның үңгілеу және шегендеу төлқұжатымен белгіленген көлденең қимасының контуры шегіндегі пайдалы қазылым қатының төбе (табан) таужыныстарын қазып (үңгілеу комбайнымен, уатқыш балғамен, бұрғылап жару жұмыстары арқылы) алу [Мұнда алдымен пайдалы қазылым қазып алынады, ал төбе (табан) таужыныстарын қазып алу екі ашық таужыныстық беттер болған ретте жүргізіледі].* а) *Лавада қазу жабдықтарын орналастыруға арналған қажетті биіктіктегі жұмыс кеңістігін жасау мақсатында жұқа көмір қаты табанының таужыныстарын қазып алу.*

Төбені шабақтау. к е н. *Жер асты қазбасы төбесінен таужыныстардың қопсыған кесектерінің тосыннан құлап түсуін болдырмау үшін үңгу жұмысында алдын ала жасалынатын қауіпсіздік шаралары.*

Төбе шегені. з а т. к е н. *Арқалықтардан тұратын шеген [Олардың екі жақ ұшы қазба қабырғаларында жасалынған арнайы шұңқырларға тіреледі немесе фермаларда тордан қаланған ағаштардың үстіне орнатылады. Бұл әдіс, әдетте, қатты және орнықты таужыныстарда дайындық қазбаларын жүргізу барысында қолданылады].*

ТӨБЕ[2] з а т. **1.** *Бастың ең үстіңгі бөлігі.* Біреудің екі қызы *т ө б е л е р і н е* бір-бір жәшік жеміс көтеріп, қалаға сатуға келе жатыпты (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Мырзаштың дәл *т ө б е с і н д е* теңгедей жерінде шашы жоқ (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Баста қалпақ, *т ө б е г е* шашты түйді, Аяққа етік, еркекше шалбар киді, Әкесі жолың болсын деген кезде, Шешесі барлық басқа пәлені үйді (Д. Еркімбеков, Шаншу). **2.** *Бас киімнің, кимешектің үстіңгі жақ бөлшегі.* Кепкамның сиқы да пәлендей әсерлі емес, *т ө б е с і* қодырайып шығып кеткен (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Бөрікке қарағанда тымақтың *т ө б е с і* құшықтау келеді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр). **3.** *Үйдің үсті, жабылған жағы.* Азық-түлік қоймаларының қабырғаларын, *т ө б е л е р і н,* есік-терезелерін ғана дәрілейді, ал жабдықтарды дәрілемейді (Т.Тілеуғалиев, Мал.). Түндіксіз үй, *т ө б е с і з* қора сияқты (З.Иманбаев, Айналайын.). *Т ө б е л е р і* түскен, терезелері үңірейген, біршама жақсы сақталған сары балшық қабырғалар (М.Мағауин, Мен). **4.** *Бір заттың ұшар басы, ең жоғарғы жағы.* Таудың *т ө б е с і н д е г і* ақша қарға бөленген топ-топ көк шыршалар үкі тәрізді, алыстан көзге ерекше түседі (З.Шашкин, Тоқаш Бокин.). *Үйдің т ө б е с і н* жабатын ағаш табылса, ағаш алайық (С.Мыңжасарова, Әйел.). **5.** г е о м. *Геометриялық фигуралардың ең үстіңгі нүктесі.* Кубтың үш жағы қиылысқан кезде, нүктелер пайда болады, бұлар оның *т ө б е л е р і* деп аталады (Геометрия). Мысалы, теңдеулердің бірінші осі У осімен беттесетіндей, *т ө б е с і* координаталардың бас нүктесінде жатқан параболаны кескіндейді (О.А.Жәутіков, Жоғары матем.).

Екі қолын төбесіне қойып безді [безіп кетті, тентіреді]. *Мұлде безді, күдерлерін үзді.* Әрі-беріден соң *қ о л ы н д ы т ө б е н е қ о й ы п б е з і п* кеткін келеді (Д.Досжанов, Жусан.). Еңбекші бұқара егін салып қана күн көре алатын еді, жерден айрылса *е к і қ о л ы н т ө б е с і н е қ о й ы п б е з і п* кететін (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы.).

Жүрегі [иманы] тас төбесіне шықты. *Қатты үрейленді, шошып кетті, қорықты.* Менің *ж ү р е г і м т а с т ө б е м е ш ы қ т ы,* қалтырап кеттім (Б.Майлин, Шығ.). *Ж ү р е г і м т а с т ө б е м е ш ы қ т ы* (Қ.Найманбаев, Беймезгіл қонақ). Қасқыр көріп тұр-ау, деді Қорлығайын, – *Ж ү р е г і м т а с т ө б е м е ш ы қ т ы* (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Толқын қайықты ышқынта ысырғанда Жалмұрат көзін жұма қалды, Андрейдің де *и м а н ы т а с т ө б е с і н е ш ы қ т ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Құдай [тас] төбеңнен ұрғыр! қ а р ғ. *Алланың қаһарына ұшырағыр, тәңірі атқыр, оқба, «құдайдың» қаһары соқсын.* Шық, көрінбе көзіме, қуарған. *Қ ұ д а й т ө б е ң н е н ұ р ғ ы р*! Тек *т ө б е ң н е н қ ұ д а й ұ р с ы н.* Айуан, шошқа!– деп айдап шықты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Қ ұ д а й т а с т ө б е ң н е н ұ р ғ ы р,* мынау кім өзі әкіреңдеген!– деп Самат қаны қайнап, қатты ашуланды («Лен. жас»).

Төбе көрсетті. *Жай келіп көрініп қайтты.* Дүниесі құрысын, қарағым, тым болмаса дос-дұшпанымызға *т ө б е ң д і* бір *к ө р с е т і п* қайт! – деп отырып алды (І.Жансүгіров, Шығ.). *Т ө б е к ө р с е т і п* қайтқандарыңыз орынды шығар? – деді мұлтксіз қазақ тілінде (Р.Тоқтаров, Фасыр).

Төбе құйқасы шымырлады [шымырлап кетті]. *Жаны тіршікті, шошынды. Т ө б е қ ұ й қ а м ш ы м ы р л а п,* көзімді тас жұма қойдым. Қайта кемпір берік екен, тоқтау салды (Ж.Түменбаев, Қардағы із.). Бақтиярдың өн-бойы титіреніп, *т ө б е қ ұ й қ а с ы н а* дейін *ш ы м ы р л а п к е т к е н і* рас еді; жаңағы бір ойнақы қылық, желпінісі сап басылып, жуасып қалды (М.Сүндетов, Қызыл ай).

Төбе қызар от. *Маздатып жаққан от.* Қыстығүні қостың асын «*т ө б е қ ы з а р*» қып жаққан *о т ы н* және бақырға қуырған қуырдағын Ақылбай жақсы көреді екен (М.Әуезов, Шығ.).

Төбеммен жер қазсам да табамын. *Қайтсем де табамын деген мағынада.*

Төбемнің шұңқыры көрсін! т і л е к. *Қайта кездеспейін, көріспейін, Құдай оны көрсетпесін деген мағынада.* – Қызыл шайтандарды *т ө б е м н і ң ш ұ ң қ ы р ы к ө р с і н*, қырылып қалыңдар,– деп айқайлаған бір әйел («Лен. жас»).

Төбеңді көрмегір! *Жай ғана айтылған жеңілжелпі қарғыс.* – *Т ө б е ң д і к ө р м е г і р*, Қожанасыр, сенің басқан ізіңе шөп шықпайтын болды ғой... («Лен. жас»).

Төбеңнен ұрғыр! қ а р ғ. *Тәңір атқыр, оңбағыр, Құдайдың қаһары соққыр*! «Сығыр шұнақ, мынаны да тіліп кетіпті». *Т ө б е ң н е н ұ р ғ ы р*, қандай жау екен... (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қымбат, бетім-ау, мұныңыз не? Әй, *т ө б е ң н е н ұ р ғ ы р*, Фатима-ай, сенің тіліңнен-ақ табатын болдым-ау! (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

Төбесі көкке екі елі жетпеді. *Тілегі орындалып қатты қуанды, шаттанды.* Жәми үйге *т ө б е с і к ө к к е е к і-а қ е л і ж е т п е й* қуанып қайтты (Р.Тоқтаров. Fасыр.). Жақыптың сүйгеніне оның қуанғаны сонша, *т ө б е с і к ө к к е е к і е л і ж е т п е й* қалды (С.Адамбеков, Көсе).

Төбесі көкке жетті [тиді]. *Ойындағысы орындалып, шектен тыс масаттанды, мәре-сәре болып, қатты қуанды.* Күнекей бедеу мініп қылаң ұрса, *т ө б е с і к ө к к е ж е т п е с* пе еді? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шұға шақырды деп бір күні Есімбектің түйешісі келді. *Т ө б е м к ө к к е т и г е н д е й* болып қуандым (Б.Майлин, Шығ.).

Төбесіне әңгір таяқ [ат] ойнатты. *Ұрып-соқты; зорлық көрсетті, қорлады.* Байдың бір қойын сұраусыз сойып тастаса ғой: «Ұрлап сойдың», – деп, *т ө б е с і н е ә ң г і р т а я қ о й н а т ы п*, басына қосақ, көтіне тіркеуімен төлетіп алады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алдағы Орынбек екен. Келе-ақ кенелердің *т ө б е с і н е а т о й н а т ы п*, сабай боқтады (F.Мұстафин, Көз көрген).

Төбесіне [төбеден] жай [жай оғы, жасыл] түскендей [соққандай, қойып қалғандай, ұрғандай] болды. *Кенеттен, ойламаған жерден ыңғайсыз жағдайға ұшырады, мәңгіріп отырып қалды, не істерін білмеді, тосылды.* Оқытушы Сәрсенмен қоштаспай жүріп кетті. Ал, Сәрсен болса, *т ө б е с і н е* нақ *ж а й т у с к е н д е й* күлкісінен тез тыйылды (С.Бақбергенов, Шығ.). Менің ойымда түк жаманшылық жоқ, жаңағы хабарды айтқанда, өзім де байқамай *т ө б е с і н е н ж а й т у с к е н д е й* етіппін (Р.Тоқтаров, Fасыр наны). Fайнидің *т ө б е с і н е н ж а й с о қ қ а н д а й* болды (С.Сейфулин, Шығар). Бірақ, біліп қой, күндердің күнінде тас *т ө б е ң н е н ж а й о ғ ы т ұ с к е н д е й* болса егер, жан ұшырып, тығылар жер таппассың! (Б.Тәжібаев, Қара торғай). Ашық күні *т ө б е с і н е н ж а с ы л т ұ с к е н д е й* болды (М.Сералин, Сол бір күн.). Жігіттің сұрағы *т ө б е д е н қ о й ы п қ а л ғ а н д а й* селк еткізді (А.Жақсыбаев, Егес).

Төбесіне жаңғақ шақты. ж е р г. *Әкіреңдеп, тынышын алды.*

Төбесіне көтерді. *Қадірлеп құрметтеді, сый көрсетті.* Әр гектардан қырық сегіз центнерден ақ күріш алған азаматты жұрт *т ө б е с і н е к ө т е р д і* (Ә.Ибрагимов, Нағыз.).

Төбесінен құй қазды. *Мазасын алды, тынышын кетірді, азапқа салды, қинады. Т ө б е ң н е н қ ұ й қ а з ы п* жатса, отырғанмен тыныштық табылмайды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сапар басын кекшитіп: Сенсің!– деді. Жарқын одан тайсалмай: – Мен не қылдым, *т ө б е ң н е н қ ұ й қ а з д ы м* ба? – деді (М.Иманжанов, Көк белес).

Төбесінен түсті. *Дәл тапты, үстінен түсті.* Сұлманның оспақ сөзі шындықтың *т ө б е с і н е н т ұ с к е н* болу керек (Б.Соқпақбаев, Жексен). Қай елдің баласы біздің Нариман құсап қанаты бар машина мініп, ауылдың *т ө б е с і н е н т ұ с т і*, айтыңдаршы?! (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

Төбесінен тік тұрды. *Қатты құрметтеді, бар бейілімен жүгіріп жүріп күтті, қатты сыйлады, құрметтеді; мадақтады.* Шыңғыстың кім екенін Малтабар Варвараға ескертіп қойған болу керек, көрген сәттен алдында құрттай жорғалап, «*т ө б е с і н е н т і к т ұ р ы п*» құрмет көрсетті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Төбесіне ойнады [шықты]. *Зорлық көрсетті, басынды, қорлады.* Әркім өз басымен қайғы болып жүр. Біз біреуге өзіміз шауып барып, өзіміз шақырып әкеліп, *т ө б е м і з г е о й н а т ы п* жүрміз. Бұл мінезіміз бұрын да белгілі еді (М.Дулатов, Шығ.). Үйге Көпіш кіреді. – Әй, өкіл, кішкене дем алуға рұқсат беремісің, әбден *т ө б е м і з г е ш ы ғ ы п* болдың ғой, әулиесіп (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Төбесін тесті. *Мазасын кетірді, зықын шығарды; айыптады, қателігі үшін жазасын берді.* Оқып шықса, *т ө б е м і з д і т е с е р* деп, осынша оқытпайын деп арпалыстым, болмады. Қашып кетіп оқып шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.) Біреудің мінін кешірсең, Саған да құдай кешеді. Бәрін де қылмай есірсең, *Т ө б е ң д і* әлі-ақ *т е с е д і* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Төбесі тесік [жарық]. *Өзге тілді түсініп қалатындай хабары бар деген мағынада.* Мынауының *т ө б е с і т е с і к* қой, – деді Қанатбай Сергейдің созған қолын қос қолдап алып жатып (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Хабаршыға келген обырдың *т ө б е с і ж а р ы қ* (А. Сатаев, Дала.).

Төбе шашы тік тұрды. *Тұла бойы түршікті, қатты қорықты.* Шегеннің сабақтан шығысымен кешкі асқа қарамай кеткенін біліп, *т ө б е ш а ш ы т і к т ұ р д ы* (Ж.Молдағалиев, Айнала-

йын.). Ауылға мұғалім келеді, мектеп ашады деген хабарды естігенде, ескішіл Нұртайдың *т ө б е ш а ш ы т і к т ұ р д ы* (С.Омаров, Өмір.).

ТӨБЕ[3] з а т. ж е р г. *Малды сойып, жіліктеп бөлісіп алудағы халық өлшемінің түрі.* Бір жылқыны 12 *т ө б е г е* бөледі. Солтүстік аудандағы тұрғын қазақтары сирақ десе, біз *т ө б е* дейміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨБЕБАСЫ з а т. э т н. к ө н е. *Той-жиын өткізуге жауапты адам.* Көпшілікті билеген *т ө б е б а с ы* Бағыпты Қожақұлды санап қолдан. Қанағат атасының бағын ұстап, Кек алды заманында талай зордан. Отырған ту түбінде Байділдажан, Шығып ең қыдыр шалған сонша молдан (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТӨБЕДЕЙ с ы н. **1.** *Үлкен, дәу, еңгезердей.* Өлім келгір екі қара ала мысық *т ө б е д е й* болып әлі отыр (У.Уайдин, Ендігісін айтпаймын). Алмасбек өз алдына *т ө б е д е й* боп оқшау отырған Қамар шешейді бірден көрді (Ж. Еділбаев, Сын сағатта). **2.** *Мол, көп.* Ақшаны *т ө б е д е й* ғып үйіп қойып, Үлесіп отыр еді шуылдасып. «Үй жанып барады!» – деп хабар берді, Жүгіріп келіп біреу түсі қашып (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТӨБЕЖАБЫН з а т. *Тұрақты баспаның шатыры. Т ө б е ж а б ы н ы* шатырдың да қызметін атқаратындықтан, итарқасының ылғал жиналмайтындай көтеріңкі болуы үшін төрт қабырғаның аздап биіктетілген кесе-көлденең еніне әрбір бөлменің өн бойына жететіндей етіп, қақ ортасынан қары қоятын болған (Ө.Жәнібеков, Жолайрықта).

ТӨБЕКЕРІТПЕШ: төбекертпештеп қазу. к е н. *Кенді төменнен жоғары қарай кеңістіктің төбесінен кертпештер жасай қазу әдісі.*

Төбекертпешті қазу жүйесі. к е н. *Кен шоғырының ұзына бойына арасы әрбір 25 м сайын жүргізілген бұрғылау өрлемесі бар блокты панельдерге бөліп қазу жүйесі.*

ТӨБЕЛ з а т. *Жылқы малының маңдайында болатын дөңгелек ақ дақ.* Ат *т ө б е л і н д е й* ғана жерге орналасқан шағын қыстақ тау баласына алғаш ұшы-қиырсыз үлкен қала болып көрінеді (Н.Қазыбеков, Бейтаныс). Өзен жағасынан сәл кейіндеу, тасада арқандаулы тұрған торы *т ө б е л г е* қарай жүрді (М.Мәжитов, Құлынды жон).

Ат төбеліндей. *Азғантай, көп емес, шағын бір топ.* Журнал жаңа шыға бастаған тұста қазақ совет әдебиетінің кадрлары *а т т ө б е л і н д е й* аз еді (С.Мәуленов, Үркер.). *А т т ө б е л і н д е й* ауылдың малы сыймайтын жерлерге жүздеген халқы бар поселкелер орнады (С.Ысқақов, Табиғат.).

Құба төбел. *Бір сыдырғы тәуір, жақсы.* Сыртын түзеп кейбіреу аласұрды, Кииміне мақтанған бала сынды. Ат болсын, киім болсын, мінез болсын, *Қ ұ б а т ө б е л* істі қыл жарасымды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Төбел таз. *Төбе шашы дөңгелене түскен таз.* Бояубай таз болғанда басының бәрі айнадай ақ, жарғақ таз емес, *т ө б е л т а з* еді (І. Жансүгіров, Шығ. жин.). Шаншар хан сонда тұрып: *Т ө б е л т а з ғ а* төрт теңге, Айна тазға алты теңге, Қырма тазға қырық, теңге –деді (Батырлар жыры).

ТӨБЕЛДІРІК[1] з а т. **1.** *Әйелдердің бас киімінің төбесіне орнатылған әшекей.* Сәукеленің өзге салтанаты аз болғандай, оның қақ ұшар басына хан тәжінің төбесіндей алтын *т ө б е л д і р і к* орнатылыпты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Әйелдердің әшекейлі киім-бұйымынан, қамқа, кимешек, шылауыш, жақ, төбетей, *т ө б е л д і р і к*, сәукеле, қарқара, күндік, қамар белбеу, үкілі камшат бөрік (Т.Жақыпбайұлы, Лашын). **2.** *Жас, әлсіз түйеге арналған бас жабуы.* Түйені жүндеген соң бұршақ, жауын суына ұрғызбау, суықтан жас түйе мен қоңсыздарын, ызғар өтуден сақтайтын жабу, *т ө б е л д і р і к* кигізеді (Б.Хинаят, Мал атау.)

ТӨБЕЛДІРІК[2] з а т. ж е р г. *Самауырдың от өшіргіші, кемпірек.* Самауырдың *т ө б е л д і р і г і н* жап, қайнап кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨБЕЛДІРІК[3] з а т. к ә с. *Жүгеннің төбеге келетін бөлігі.*

ТӨБЕЛДІРІК[4] з а т. ж е р г. к ә с. *Мәтке, белағаш, арқалық.* Шығырдың бір ағашы *т ө б е л д і р і к,* тартады сары ала өгіз айналдырып (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨБЕЛДІРІК[5] з а т. ж е р г. *Үйдің, мешіттің сыртқы күмбезі.* Шақпақ атаның *т ө б е л д і р і г і* көрініп тұр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨБЕЛЕ[1]**=** е т. **1.** *Үсті-үстіне ұрғылап соққылау; төпеу.* Әлсіреп әбден меңдеген әйел тепсе де, жұлқыласа да, *т ө б е л е с е* де, ұрса да қабағын көтере алмады (І.Жансүгіров, Шығ.). Артына қарап еді, әлі ойбайлап, басын қос қолдап *т ө б е л е п*, Байғазы дөңбекшіп жатыр (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). **2.** ж е р г. *Таптау, басу.* Аяғыңның астындағы тұт ағашының жапырағын *т ө б е л е м е* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі) **3.** ж е р г. *Ұру, соғу (егін сабағын).* Бұрын бидайдың бауын таяқпынан да *т ө б е л е й т і н* едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨБЕЛЕ[2]= е т. ж е р г. *Қайталау.* Айтқан сөзінді *т ө б е л е й* берме (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨБЕЛЕ[3]**=** е т. ж е р г. э т н. *Сойған малдың етін жіліктеп бөлу, жіліктеп бөліп алу.* Жә, оқасы жоқ, бес-алты үй *т ө б е л е п* ала қойыңдар (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ТӨБЕЛЕС з а т. **1.** *Ұрыс, қол жұмсаған жанжал, керіс.* Аз нараздық көңілден үлкен ұрыс, *т ө б е л е с,* соғыс шығып кетеді. Со сияқты адам қателескен бір ғана ісінен өмірлік тұрмысын ауырлатып алуы ықтимал (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Т ө б е л е с,* жанжал, керіс әңгімеге Құмар-ақ болып кетті біздің халық. Тұрады төрелері кекірейіп, Переводчик онан жаман шекірейіп (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Иттердің таласы.* Жүріп келе жатып қалғып кеткен қойшылардың ұйқысын ашатын да сол иттердің *т ө б е л е с і* (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ТӨБЕЛЕС= е т. *Бірін-бірі ұрып жанжалдасу, ұрысу, жұдырықтасу.* Сөгіседі, ұрысады, *т ө б е л е с е д і,* ұрласады, өтірік айтысады. Осы себептерден тәрбиеші баланың жолдастарының дұрыс, құлықты болуларына өте ықтият қылу керек (М.Жұмабаев, Шығ.). Біреудің құпиясын *т ө б е л е с с е ң* де біл, ал өзінде жаңалық болса жер түбіне тығып ұста дейді, – деген (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

ТӨБЕЛЕСЕРМЕН ү с т. *Төбелесуге сәл-ақ қалған жағдай.* Жөн айтыса ма олар адамша? Бірін-бірі боқтап, жер-жібіріне жетісіп, *т ө б е л е с е р м е н* болып жатыр (М.Әуезов, Үш күн).

ТӨБЕЛЕСКІШ с ы н. *Төбелесқұмар, жұдырық жұмсағыш, байланысқыш.* Жүніс абақтыдан шыққанда төбелесіп-төбелесіп, жүні жығылған *т ө б е л е с к і ш* әтешке ұқсады (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Сотқар, *т ө б е л е с к і ш,* әумесер, жындылар да Жасыбайдың маңынан мол табылады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТӨБЕЛЕСҚОЙ с ы н. *Төбелескіш, төбелесқұмар. Т ө б е л е с қ о й* тентек балаға мектептің қолданатын түрлі шаралары болу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қара төбетті талағаннан соң тазы *т ө б е л е с қ о й* болып алған-ды (М.Мағауин, Қиянда.).

ТӨБЕЛЕСҚОЙЛЫҚ з а т. *Төбелесуге бейімділік, төбелесқұмарлық.* Сөйтіп бірлесіп жасайтын жандықтар арасында *т ө б е л е с қ о й л ы қ т ы* жоюға бір жағынан олардың біріне-бірі ыңғайласуы себеп болса, ішінде тамаққа аттану, бас қорғау қызметтерінің ынтымақты болуына еліктегіштік себеп болмақ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӨБЕЛЕСҚОР с ы н. *Төбелесқой.* Бойы біртұтам боп алып, ауылдағы балалардың *т ө б е л е с қ о р ы* болатын (С.Мұратбеков, Көк орай). Төленнің есінде Жалғабайдың мынадай үш түрлі қасиеті қалыпты, ол: *т ө б е л е с қ о р,* ұрысқақтығы, араққұмарлығы және саудагерлігі (Ө.Ахметов, Қоңыр үй).

ТӨБЕЛЕСҚҰМАР с ы н. *Төбелескіш, төбелесқой.* Гүлбаршын өңкей *т ө б е л е с қ ұ м а р л а р* мен ішкіштер жиналған жер дегеннен және тантады (Б.Қойшыбаев, Алтын діңгек). Жетен баласын *т ө б е л е с қ ұ м а р* деп тіпті ойламапты. Өйткені өзінде ондай мінез жоқ. Бірдеңе ішсе, қайта жүзі бал-бұл жанып, әзіл-қалжың айтып, ахаку-хакакумен отырады («Егемен Қазақстан»).

ТӨБЕЛЕСТІР= е т. *Төбелескізу, жұдырықтастыру.* Кейде екі баланы татуластырудың орнына өшіктіріп *т ө б е л е с т і р і п* те қоя саласың (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Қашан да бір елді екінші елге айдап салып, *т ө б е л е с т і р і п* отыратын қисық балаларының ішіндегі бұзығы да, байы да осы Жұмабай еді (Ә.Ипмағамбетов, Жайық.).

ТӨБЕЛЕСТІРУ *Төбелестір етістігінің қимыл атауы.*

ТӨБЕЛЕСУ *Төбелес етістігінің қимыл атауы; бірін-бірі ұру, жұдырықтасу.* Қатындардың болмашы нәрсені сылтау қылып ұрсысулары, балалардың екі жік болып *т ө б е л е с у і* – ескі араздық (Б.Майлин, Шығ.). Үй, көк соққан күшіктер, өзге жетісіп енді сен екеуіңнің *т ө б е л е с у л е р і ң* қалып еді (К.Зәкенов, Жұлдызды.).

ТӨБЕЛЕУ *Төбеле етістігінің қимыл атауы; ұру, соғу, соққылау.*

ТӨБЕЛТАМ з а т. *Күмбезден соғылған ескерткіш, там.* Жібек жолының бір тармағы болып саналатын ертедегі керуен жолдарының үстіне салынған Шақпақ ата, Шопан ата, Қараман ата, Ханға баба, Сисем ата, Бекет ата мешіттері мен олардың айналасындағы көздің жауын алатындай өнер туындылары – қойтастар мен құлпытастар, сағаналар мен кереге тамдардан, *т ө б е л т а м д а р* мен күмбезді ескерткіштерден тұратын қаптаған қорымдар азды-көпті әңгіме болып жүргенмен әлі астары ашылмаған қалпы жатыр («Егемен Қазақстан»).

ТӨБЕЛІ с ы н. **1.** *Шатырлы, шатыры бар.* Ата-бабалардың киіз үйлері болады екен. Бізде ол жоқ. Біздің үйіміз көк *т ө б е л і,* көк терезелі (М.Тлеков, Дала.). **2.** *Бас киімі ұшкір, биік төбелі деген мағынада.* Қасына ерген үш шошақ *т ө б е л і* солдаттармен күйеу бала өзара, өзге тілде сөйлеседі (Қ.Кереева, Құндыз.).

ТӨБЕЛІК з а т. **1.** *Бір заттың төбе тұсы, ең жоғарғы жағы.* Дөңгеленген дәл *т ө б е л і г і н е* жарқыраған мөлдір хрустальдан шыр айнала сырға таққан (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Бұл кезде күн көтеріліп, *т ө б е л і к к е* кеп қалса да, жер әлі ақ қырау (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). **2.** с ә у л е т. *Арканың, архитравтың, слезниктің және т.б. архитектуралық жолмен кеңейтілген төменгі беті.* **3.** *Театр сахнасының жарық түсіруші құралдары ілінетін орын, жер.*

ТӨБЕ-ТӨБЕ с а н. *Өте көп, мол.* «Інжілдің» аяты шіркеуде ән салуға ғана жарап қалғанын, үкіметтің *т ө б е-т ө б е,* том-том закондарымен іс қылатынын, олар болса бірсәрі-ау, жанаралдардың «тауығыңның тұмсығы қанаса, көршіңдегі қазақты қират» деп шығарған бұйрықтарымен қарашекпендердің қимыл қылатынын Ақан сорлы қайдан білсін! (М.Жұмабаев, Шығ.). Аппақ ұннан пісірілген бауырсақтар *т ө б е-т ө б е* болып, ол тұр (А.Тоқмағамбетов, Жазғы жапырақ.).

ТӨБЕТ з а т. **1.** *Үлкен арлан ит*; *үлкен қора күзететін ит.* Құладынды сұңқар деп, Жабыны шабан тұлпар деп, Құтқармайтын құмай деп, *Т ө б е т к е* қарғы таққандай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Үйден шыққан адамның қаһарлы үнінен қаймықты ма, әлігі бұзаудай *т ө б е т* әупілдей түсіп, кейіндеп қалды (М.Сүндетов, Қызыл от). **2.** а у ы с. *Көбінесе жексұрын, оңбаған парқын айырмайтын пасық деген мағынада ұнатпаған ер адамдарға айтылатын сөз.* Күйлеме жігіттпін деп үнемі ойнас, Салынсаң, салдуарлық қадір қоймас. Ер жігіт таңдап тауып, еппен жүрсін, *Т ө б е т к е*

өлекшіннің бәрі бір бәс (Абай, Тол. жин.). Жексенге: Не деген имансыз едің кәрі *т ө б е т*?! – деп тұрған Құнанбайдың баласын көрді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Арсыз төбет. *Ар-ұяттан безген, оңбаған.* Жас баланы ұрғанмен шырылдатып, Ойы толмай тұрғанда ақылы өнбес. Араны ашық жалмауыз, *а р с ы з т ө б е т,* Аулақта жемтік жеуден жиіркенбес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Көк төбет. *Құдай атқан, озбыр деген мағынада айтылады.* Майбасар да ілесе: «Өй, қуарған *к ө к т ө б е т*»,– деп, қамшы үйіріп кеп еді, Қодар саспастан тұрып, қарсы ақырды (М.Әуезов, Абай жолы).

Кісі алатын төбет. *Мықты, қабаған ит.* Айтады көрші мұжық бір жасырақ: «Болғаннан емес қой бұл сарай жырақ! Қабаған *к і с і а л а т ы н т ө б е т т е р д е н* Қораға қоймағаннан ит асырап (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТӨБЕТЕЙ з а т. с ө й л. *Тебетей, тақия.* Қарының ашып қалмасын. –Аға, маған *т ө б е т е й,* – деді Жұмаш (Ү.Уайдин, Тілсіз қоңырау). Өлеңім менің дайын десте-десте, Шебер қыз *т ө б е т е й г е* төгер кесте. Үйінде Өтебайдың қарт Тәбия. Сен қайдан шығып едің көзге ілмеске (Айтыс).

ТӨБЕТЕЙЛІ с ы н. *Төбетей киген, төбетейі бар. Т ө б е т е й л і* қарт екі аяғын кере созып, қолын артына ұстап, бұлардың алдында тұр (Т.Жармағанбетов, Ақ жауын).

ТӨБЕТТЕЙ с ы н. *Төбет тәрізді.* Оқтатекте байлаулы *т ө б е т т е й* арс-арс етіп, сегізкөзімнің тұсына азу тісін батыра қауып алады (О.Сәрсенбаев, Жақсының көзі). Бірақ, беймәлім қауіп үнсіз қабатын қара *т ө б е т т е й* бұның әр қимыл, әр сыбдырын қалт жібермей анадайда аңдып жатады да қояды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ТӨБЕТТІК з а т. *Төбетке тән қасиет.* Біздің Құмай *т ө б е т т і г і н е* салынып, олпы-солпы жүретін еді (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.). Және бір ғажабы – оның бойында енесінен дарыған ашқарақтық пен атасынан мұра болған *т ө б е т т і к,* жалқаулық қатар дамыған еді (С.Балғабаев, Құм.).

ТӨБЕТШЕ ү с т. *Төбет сияқты.* Бір сөзді қайта-қайта айта беретіндерің не осы? – деді Әбділде арс еткен *т ө б е т ш е* (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТӨБЕШЕ з а т. *Кішкентай төбешік.* Төбенің оң жағында Бақай тауына қанаттасып Торайғыр тауы жатыр, сол жағында кең жазық, соның бетінде осындай төрт *т ө б е ш е* томпиып көрінеді (Б.Дәулетбаев, Парыз.).

ТӨБЕ-ШОҚЫ з а т. *Төбелер мен шоқылар.* Бір түсті, бір мүсінді үлкен-кіші *т ө б е-ш о қ ы л а р* ұзақ бір керуен көштей шексіз жалғасып, шексіз қайталана береді (С.Шаймерденов, Болашақ.).

ТӨБЕШІК[1] з а т. **1.** *Кішірек төбе, төбеше, обашық.* Кішкене *т ө б е ш і к т і ң* үстінде томпайып жатқан бір үлкен кісінің, бір баланың бейіті бар (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Биік шыңдар аласа белес, *т ө б е ш і к,* шоқылар ортасынан көтеріледі (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). Бие ағытар уақытта, ауылдың сыртындағы бір *т ө б е ш і к т е* құпия сөйлесіп үш кісі отыр еді (М.Дулатов, Шығ.). **2.** г е о л. *Біршама жазық алқаптарда жеке-дара көрініс беретін немесе бір-біріне тізбектеле созылатын онша биік емес, баурайлары біршама құламалы жоталар* (Қаз. тілі термин. Геология).

Төбешік құм. *Бұта түбіне желмен үрілген шаңтозаңды құмдардың өсімдіктерден бөлінген тұздармен шыланып, цементтелуінен қалыптасып, микробедердің құмды шөлдерде кездесетін пішіні. Т ө б е ш і к қ ұ м д а р д ы ң* көбіне салыстырмалы биіктігі 50–70 см, диаметрі 1–3 м-дей болады (ҚҰЭ).

ТӨБЕШІК[2] з а т. *Ботаның төбесі тоңбас үшін кигізілген төбелдірікке ұқсас жабу.* Ботаның төбесі мен маңдай, еңбек, қарақұс тұсын жауып тұратындай ортасы тақия пішінді, милығы жоқ таяздау келеді, оның екі ұшында 2–3 елі жалпақ, 2–3 қарыс құлақшынға ұқсас бауы сағақтың астынан байланады (Экс. мат.).

ТӨБЕШІКТЕЙ с ы н. *Төбешік сияқты.* Олардың қасында бұл – төбесіне жан шығармайтын асқар таудай, ал аналар – етегіндегі *т ө б е ш і к т е й* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТӨБЕШІКТЕН= е т. *Дөңестену, биіктей түсу.* Бір кезде қалың сиреп, жер *т ө б е ш і к т е н і п* барып, топтаса қалған түйедей үйме-жүйме төрт құлақ молаларға кеп тірелдім (Қ.Наменгенов, Біздің ауыл.).

ТӨБЕШІКТЕНУ *Төбешіктен етістігінің қимыл атауы.*

ТӨБЕШІКТЕУ с ы н. *Аса биік емес, дөңестеу.* Аманкелді серіктерімен шағын ғана бір *т ө б е ш і к т е у* жерге кеп отырды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТӨБЕШІКТІК с ы н. *Төбешігі бар.*

Төбешік құмдар. *Оқшау өскен бұталардың түбінде дөңгелек немесе сопақша пішінді кішкене төбелер түріндегі тұрақты құм шоғыры.* Сусыма *т ө б е ш і к қ ұ м д а р* және тығыздалған төбешіктер деп бөледі. Орталық Азияның шөлдерінде кең таралған (Қаз. тілі. термин. География.).

ТӨГЕЛ ү с т. к ө н е. ***Түгел.*** Бес жасына келгенде Қадір түнін күзетті Ноғайлының үш кентін *Т ө г е л і м е н* түзетті (Сайын батыр).

ТӨГЕ-МӨГЕ ү с т. *Төгіп-шашып, төгер-төкпестен.* Құлыным-ай, келдің бе? – деп, етегіндегі тезегін пеш аузына *т ө г е-м ө г е* ұлына жетті (К.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

ТӨГЕРЕК[1] з а т. ж е р г. ***Төңірек***. Әлгі жіберген атты *т ө г е р е к к е* көз салып таба алмадым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨГЕРЕК[2] *Қағытпа сөзді тыңдамау, «жұмырлану», шірену.* Қысқа бақай тар мықын, Кебеже қарын кең құрсақ, Құлжа мойын *т ө г е р е к,* Ұмтыла

шапқан тарланым (Ер Тарғын). Шалғында көл *т ө г е р е к,* Сенің маған шалулы сөзің не керек. Қоғалы көл төгерек, Маған қорлықты сөзің не керек (Едіге).

ТӨГУ *Төк етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сұйықтықты, ұсақ, ұгінді затты бір жерден екінші жерге ақтару, аудару, құю.* Оған жерді тегістеу, үйіндіні еңістету, топырақтың құнарлы қабатын жинап алып, рекультивацияланатын жерге тасымалдап *т ө г у,* жол, гидротехникалық және мелиорация құрылыстарын салу және т.с.с. жұмыстар жатады (Т.Қалыбеков, Экология.). Қайықшы шелегін алып суын *т ө г у* үшін төменге – қайық ішіне түсіп кетті (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). **2.** а у ы с. *Өлең, жыр, ән, күйді ағытып-ағытып жіберу, бірінен кейін бірін орындау, төпелеу.* Жамбыл тәрізді өлең айтудан, жыр *т ө г у д е н* әлі қалмаған еді (С.Бақбергенов, Бозторғай).

Қасиетін [абыройын, абұйырын] төгу. *Қадірін кетіру, ар-ұяттан айыру, беделін түсіру.* Шақырған қонақтарым да, шақырмаған адамдар да *а б ц й ы р ы м д ы т ө г у г е* келген екен (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТӨГУШІ з а т. *Затты, сұйықтықты ақтарушы, құюшы.* Бұл күндері Сұлтан аға қоқыс *т ө г у ш і н і ң* міндетін жеке өзі атқарып жүр (Т.Жанұзақов, Азаматтар).

ТӨГІЛ= е т. **1**. *Ақтарылу, құйылу, шашылу.* Шпалдарды су басып, өзен асып *т ө г і л і п* жатыр (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Қара шығын алымы Байкедейге бірдей боп Шаңыраққа салығы, Ел ұйытқысы шайқалып, *Т ө г і л і п* судай аққандай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** а у ы с. *Үсті-үстіне топырлау, қаптатылу, жаңбырша жаудырылу.* Оған алдан атылған оқ та, снаряд та, мина да, төбеден *т ө г і л г е н* бомба да – бәрі жау (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). *Т ө г і л і п* қара нөсер төбесінен Жатса да, жаңылмаған ер есінен, Тұтқиыл шабуыл мен қаша ұрысу – Даланың ой мен жыра, белесінен. (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** а у ы с. *Өлең, жыр, күйдің ағытылып, бірінен кейін бірі орындалуы, төпелену.* Өңірді өзің өскен жүрсең біліп сылдырап тұрған жоқ па жыр *т ө г і л і п*? Соларға жүзе жүріп өлең терсең, Тынысын танымай ма жұрт өмірлік! (Ғ.Орманов, Көгілдір.). Саусағынан *т ө г і л г е н* саз әлі тәтті. Сырым да жастайынан күй тыңдап өскен қазақ-ты (Ә.Кекілбаев, Дала.). Домбырадан «Сарыжайлау» күйі *т ө г і л е р,* Тамсанар көршім сұлу саз сүйгіш, саққұлақ (К.Салықов, Жезкиік). **4.** а у ы с. *Шалқу, асып-тасу.* Екі жасты қосалық, Ұнасқан жасқа біз де бір Рақымшылық жасалық Кешегі күнде жарлы едің, *Т ө г і л м е* тасып соншалық! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **5.** а у ы с. *Ақтарылып айтылу, ашылу.* Тетігі терең, тілі орам, *Т ө г і л м е г е н* ой арам (І.Жансүгіров, Шығ.). Меруерттей *т ө г і л і п* тұр асыл сөздер, Оқ атып құбылысқан қара көздер (Ә.Найманбаев, Шығ.). **6.** *Ағаштың, өсімдіктің әбден пісіп, жемісі, жапырақтары салбырап түсе бастауы, құйылу.* Әсіресе біз көшкенде гүл жарған тау шиелері қып-қызыл боп *т ө г і л г е л і* тұр (Ә.Бөриев, Алматы.). Ертең жайын ойлайсың шіркін әлден, Бітесің бе арылып бір кінәңнен. Теректерден *т ө г і л г е н* жапырақтай Еленбей де қалуың мүмкін әбден (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Әредік әлгі сабақтан алтын дән *т ө г і л і п-т ө г і л і п* түскендей (Д.Досжанов, Кісі.). **7.** а у ы с. *Әдемілене ұп-ұзын болып, төмен салбырау, жайыла сөлбіреу.* Дөңгелек жүзді бозғыл өң, иығына *т ө г і л е* түскен қоңыр шашты, құмар көз қыз екен (Ж.Тілеков, От кешу). *Т ө г і л і п* жібек көйлегі, Тәтесі сонда сөйледі: – Қайырлы болсын сапарың, Жауыңды жең! Сау келгін, Көрерсің жерін сан белдің (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Абыройы [айрандай] төгілді. *Әбден масқара болды, ар-ұяттан айырылды.* Алтын жағаң сөгіліп, *А б ы р о й ы ң т ө г і л і п,* Барыңнан да жақсы еді Жоқ болғаның мұнан да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *А б ы р о й т ө г і л е й і н* десе аяқ астынан екен ғой (М.Жақыпов, Абырой).

Жал-құйрығы [құйрық-жалы] төгілді. *Әдемі, сұлу жылқы малы туралы.* Су төгілмес боз жорға, *Ж а л-қ ұ й р ы ғ ы т ө г і л і п,* Құлағы кесік құл мінген Толған бір шарам шайқалып (І.Жансүгіров, Шығ.). Кісінеп бір қызыл ат келді жетіп, Танауын қос шелектей желбіретіп, Алтын ер, күміс жүген күбірлеген *Т ө г і л г е н қ ұ й р ы қ-ж а л ы* жерге жетіп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Жасы [көзден жасы, көз жасы, жанарынан жас] төгілді [көл боп төгілді]. *Ағыл-тегіл жылады, зар еңіреді.* Айла таппай адастым, Қайғы артылып мойныма. Ақылымнан шатастым, *Ж а с т ө г і л д і* қойныма (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Деп сыбырлад алма ерні елбіреп, Бота көзде ыстық жасы мөлдіреп. Жиылған *ж а с т ө г і л м е й і н* тұра ма? Жас төгілді, тілініп жүрек, елжіреп (М.Жұмабаев, Шығ.). Сол ағайды құшақтап, *К ө з д е н ж а с ы м* бұршақтап, Егілдім де, *т ө г і л д і м,* Тия алмадым өзімді (І.Жансүгіров, Шығ.). Дәл қоштасар жерге келгенде, әйел заты емес пе, біраз *к ө з ж а с ы* да *т ө г і л д і* (Т.Ахтанов, Шырағың.). Түспесін десең, егер сезімге кір, Жанарым, менің ылғи көзімде жүр! Жамандық көрсең менің қабағымнан, *Ж а с* толып *т ө г і л і п* кет *ж а н а р ы м н а н* (М.Мақатаев, Шығ.). *К ө л б о п т ө г і л г е н к ө з ж а с ы м н ы ң* төлеуі осы шығар (М.Дүзенов, Әке.).

Қан төгілді. *Жан құрбан етілді, қырғын болды. Т ө г і л г е н қ а н,* әсіресе, ана жүрегіне өшпес жара салатыны белгілі (С.Танекеев, Қиян асу). *Қ а н т ө г і л і п,* шабылып, үріккен шақ, Бірталай жыл болды ғой естен қалмас. Нәсілсіз туған бала айдасаң да, Он кісі басын қосқан жерге бармас (Қабан жырау, Алтын қазық).

Нұр [сәуле] төгілді. а) *Жап-жарық етті, сәулесін шашыратты, жан-жаққа жайды.* Зеңгір көктен *н ұ р т ө г і л г е н* сол бір көктем әлі есте, Гүл

қуалап бірге шықтық қызғалдақты белеске (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бір мезетте алтын *с ә у л е т ө г і л і п,* Бара жатты ақ толқынға көміліп. Күн де әлемге сапар шегер алдында Көк теңізге алады екен шомылып (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). ә) *Мейірін, шапағатын жайды, жылуымен бөлісті, жақсылығын аямады.* Тағы да бір күн... *Т ө г е д і н ұ р ы н* Өңірге, Тағы бір жұлдыз Көбейер бүгін Көгімде (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жетті артынан барлығы Ұлықпанның ізімен. Бала көңіл мақтанып *Н ұ р т ө г і л д і* жүзінен (О.Шипин, Дастан.). б) *Сәулеленді, жайнады, жылт-жылт етті.* Ай туды, күңгірт кеш ед, алтын табақ, Ару ғой ай дегенің алтын қабақ. Жүзінен сол сұлудың *н ұ р т ө г і л д і,* Жапырақ – суда ойнаған алтын шапақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Деді де, қошқыл көзінен Мұңды бір *с ә у л е т ө г і л д і.* Кәдімгі қазақ сөзінен Айырмасы жоқ көрінді (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Сауырынан су төгілмес жорғадай. *Жүрісі өте жайлы, жақсы желетін. С а у ы р ы н а н с у т ө г і л м е с ж о р ғ а д а й,* Мұхиттарды шайқалтпайтын жануар – Жер ғұмыры ұзақ болса болғаны, Шер тарқатар күй де бізден табылар (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.). Құдая, құдіретіңмен сақтағайсың, Хақ деген пендең болса тастамайсың, *С у қ ұ й с а т ө г і л м е й т і н* боз *ж о р г а н ы ң* Аяғын аңдаусызда қақпағайсың (Шал ақын, Өлеңд.).

Судай төгілді. п о э т. *Шешіліп сөйледі, арындады.* Кербездерің керіліп, Басуға аяқ ерініп; Шешенің *с у д а й т ө г і л і п,* Тындаушың бордай егіліп, Өз-өзіңнен іскенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТӨГІЛГІШ с ы н. *Қатты піскеннен құйылып тұратын.* Піскен дәні *т ө г і л г і ш* келеді, сондықтан оны қысқа мерзімнің ішінде, арнайы қайта жабдықталған комбайндармен жинап алу керек (Агроном. анықтамасы).

ТӨГІЛДІР= е т. **1.** а у ы с. *Ағыттыру, бірінен кейін бірін орындап, төпелеттіру.* Көгілдірік, ендеше, көгілдірік, Көк дөненге жарасар өмілдірік. Осындай бірме-бірге кез келгенде, Айта көр өлеңіңді *т ө г і л д і р і п* (Айтыс). **2.** *Әдемілендіру, сәндендіру.* Зейнеп Алматы көшесінде жібек көйлегін *т ө г і л д і р і п,* шашын желкесіне түйіп тастап жүргенде қарамайтын жігіт болмайды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Бөлек қағазға оңынан солына қарай әдемі аау бізге айтпайсың ба? Шапанымызды *т ө г і л д і р е* киіп барып, мына біз құда түспейміз бе? (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Бөлек қағазға оңынан солына қарай әдемі араб әрпімен *т ө г і л д і р і п* жаза бастады (Т.Кекілбаев, Сәкен Сейфуллин). **3.** а у ы с. *Ақтарылып айту.* Мен үйге келген соң шешеме мына көріністерді бірінен соң, бірін *т ө г і л д і р і п* айтар едім (Е.Қонарбаев, Тілек).

ТӨГІЛДІРУ *Төгілдір етістігінің қимыл атауы.*

ТӨГІЛМЕ с ы н. **1.** *Ағытылған, төкпелі.* Бұл *т ө г і л м е* сөздердің қандай қажеті бар еді дегендей Базаргүл көзінің қиығымен қарады (Ж.Мусин, Ақ алаң). **2.** *Ырғақты, сар (желіс).* Іші өртеніп келе жатқанда, торының басқа аттарды сар желдірер *т ө г і л м е* аяңы, оның қолқасын түсірердей болады (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

ТӨГІЛМЕЙ-ШАШЫЛМАЙ үс т. *Шығындалмай, жан-жаққа шашырамай, шашау шықпай.* Құрманғазы күйлерінің *т ө г і л м е й-ш а ш ы л м а й* біздің заманымызға жетуіне Ерғали қарттың сіңірген еңбегі мол («Қаз. әдеб.»).

ТӨГІЛМЕЛІ с ы н. **1.** *Ағытылған, төкпелі, құйқылжыған.* Жайна, жайна, жұлдызым көгімдегі! Кенде ғып жаратпаған өмір мені. Қасиетті ойымсың көңілдегі Қасиетті әнімсің *т ө г і л м е л і*! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Сыңғыр-сыңғыр еткен жағымды.* Қоңыраудың сыңғыр-сыңғыр *т ө г і л м е л і* жұпжұмсақ дыбысына есіктен жалт еткен офицердің (Х.Есенжанов, Тар кезең). **3.** *Ырғақты, әсем (жүріс).* Тымақты алшысынан кигізетін *т ө г і л м е л і,* ырғақты әсем жүріс, сұлу аяң (С.Бақбергенов, Адам.). **4.** *Төгілген, әдемі, сәнді.* Әлден кейін екі қолын мықынына тірей, көйлегінің *т ө г і л м е л і* етегін әрі-бері толқытып ойнай бастады (К.Ахметбеков, Ақдала).

ТӨГІЛМЕЛІ-ТӨКПЕЛІ с ы н. *Құйқылжи ағытылған.* Бұл жырлардан өрмелі ойдың өрнегін де, сөзінің сұлу суретін де, *т ө г і л м е л і-т ө к п е л і* жырды, сабырлы-сазды нәзік сырды да табамыз («Қаз. әдеб.»).

ТӨГІЛТ= е т. **1.** а у ы с. *Құйқылжыту, ән-күйді бірінен кейін бірін орындап төпелету.* Майысқан салалы саусақтары *т ө г і л т і п* күй тарту үшін жаратылғандай, өзі тал шыбықтай бұралып би де билейді (Б.Сланов, Мөлдір бұлақ). Еркін *т ө г і л т к е н і м е н,* кейбір қалтарыс, бұқпаларын, өрнекнақышын дәл ұстазының өресіне жеткізе алмайтынын іштей мойындаушы еді (М.Мағауин, Өмір жыры). Салайын, сен сал десең, «Қисметке», Шарықтап даусым шықсын аспан көкке. Төңкерілтіп *т ө г і л т е* бір шырқайын, Сөйлеу бізден, міндетті тыңдау көпке (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Атты ағызып заулату, жорғалата басу.* Қасында он шақты қарулы сарбазы бар. Балымай әдемі күрең жорғамен *т ө г і л т і п* келеді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Қашаннан жайлау жыр болған, Өлеңмен үйі бір қонған. Термелеп кетер жолы да, *Т ө г і л т і п* өтсе торы жорғам! (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер). **3.** а у ы с. *Шашты, т.б. төмен қарай көлкілдетіп, салбыратып қою.* Мойылдай қара шашын арқасына *т ө г і л т і п* жіберген (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын.). Тұрады балқып, бұрымын *Т ө г і л т е* тастап еңіске, Шипалы гүлдің шырынын Армансыз жұтқан періште (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТӨГІЛТУ *Төгілт етістігінің қимыл атауы.*

ТӨГІЛУ *Төгіл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ақтарылу, құйылу.* Сондай-ақ шөмішті босату кезінде шаңның көп бөлінуі оның *т ө г і л у* биіктігіне де байланысты (Т.Қалыбеков, Экология.). Өзің жайлы кідірсем жазбай өлең, Сыртым – салқын, ішім – өрт маздай берем. Өткінші емес, телегей *т ө г і л у-*

г е Жауар бұлтын ханымның аздай көрем (К.Салықов, Жезкиік).

ТӨГІЛІП-ШАШЫЛ= е т. **1.** *Жан-жаққа шашырау, ернеуінен шығып құйылу.* Судың көтерілу биіктігі артқан сайын су онан да гөрі көбірек *т ө г і л і п-ш а ш ы л а д ы* (Қ.Тәжібаев, Жайылым.). **2.** *Ысырап болу, ақтарылу. Т ө г і л і п-ш а ш ы л ы п,* Аяққа басылып жататын. Көбек оның қызығына бататын. Әкесі мен шешесі. Бір күні тойға кетті (Ш.Смаханов, Айға ұшамын). **2.** *Пісіп салбырап құйылу.* Астықтың ысырап болуына, дәннің масақта *т ө г і л у і н е* жол берілмеді («Қазақст. коммунисі»).

ТӨГІН з а т. ж е р г. *Жер тыңайтуға жұмсалатын көң, қорда.*

ТӨГІНДІ с ы н. *Төгіп тасталған, төгілген* (*су, сұйықтық, сусымалы зат*). Сосын мұндағы тірлік кен қайнауға *т ө г і н д і* судай быт-шыт шашырап, біржолата жоғалады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Жалын атқан отты пештей төменірек құлдилаған қос арнадан штейн мен *т ө г і н д і* шлак жарыса ағып жатыр (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). // т е х. *Қоршаған ортаға ақаба сумен бірге төгіліп, сыртқа шығарылатын ластағыш заттектер (қоспалар) немесе артық мөлшердегі жылу* (Қаз. тілі термин. Су.). Бұл ретте өндірістік және тұрмыстық *т ө г і н д і* суды жер суаруға пайдалануға болатынын айтпаймыз («Білім және еңбек»).

ТӨГІП-ШАШ= е т. *Шашып-төгу, ысырап қылу.* Астық ұрламақ түгіл, бір уыс дәнді *т ө г і п-ш а ш п а й* дер кезінде жиып-теріп алуға жұмылған ауыл адамдары бел шешпей еңбек етіп жүр ғой (Т.Мизамбеков, Ұзақ жаз). Ауылдан ұзап үлгермей, ішіндегісін *т ө г і п-ш а ш ы п* бидонды басына төңкеріп жатқанын көрсе, Орал мен Алмагүл қалай ұрсар еді (М.Қожахметова, Күннің алтын.).

ТӨГІС= е т. **1.** *Бірге төгу, ақтарысу.* Әкеңе барып су *т ө г і с* (Ауызекі). **2.** к ә с. *Жіпті аударысу.* Күлшетай қуыршақ ойнады, әжесінің алаша тоқитын жібін *т ө г і с т і* (М.Иманбаев, Жеткіншек.). **3.** а у ы с. *Ақтарылып айтысу, ашылып сөйлесу.* Ел тарап, жеңгелер төсек салып болып, оңаша үйге екеуін қалдырып шығып кеткенде, ұзақ-ұзақ сыр *т ө г і с к е н* (С.Сматаев, Елім-ай).

Қан төгіс. ***Қантөгіс*** *(қырғын, жойқын соғыс).* Мынадай *қ а н т ө г і с т і н* тегін кетпейтінін түсінсеңізші (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Қан төгісті. *Қырып-жойысты, бір-бірін қырғынға ұшыратты.* Атылып зеңбіректер гүрсіл қағып, Айқасып *қ а н т ө г і с т і* екі бағыт. Жолдасқа қасындағы дейтін кез бұл «Тап жауыңа оқ атпай тұрсың неғып» (Қ.Көпішев, Ақмарал.). *Қ а н т ө г і с п е с* туысқан, Төстік пенен Боқмұрын, Болмаңыздар жексұрын. Кәриялық сендерге Ойлағанмын күн бұрын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТӨГІССІЗ: **қан төгіссіз.** ***Қантөгіссіз*** *(қырғынсыз, жойқын соғыссыз).* Аттан сап, сойылдарын ала ұмытылып келген «аруақшыл» елдің *қ а н т ө г і с с і з,* қырғынсыз бітім-тыным табуға келісіп, сойылдарын төбе басына тау қып үйіп жатқаны қандай қуаныш (Д.Әбілев, Арман.). Тағы қауіп-қатерлі, кейде *қ а н т ө г і с с і з* бітпейтін жаңа айқастарға кірісіп те кетті (І.Есенберлин, Алмас.).

ТӨГІСУ *Төгіс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Су *т ө г і с у.*

Қан төгісу. *Қырып-жойысу, бір-бірін қырғынға ұшырату.* Сонда да перзент жағын сұрамады, Көңіліне мал мен перзент ұнамады, Тек қана *қ а н т ө г і с у* майдандасып Арын, намыспенен шыдамады (Көрұғлы).

ТӨГІРІК моңғ. з а т. қ а р ж ы. *Моңғолияның ақша бірлігі.* Одар бұл нәсте үшін қанша *т ө г і р і к* сұрап тұрғанын білесің бе? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨЗ= е т. *Әртүрлі қиын жағдайға көну, төзімділік көрсету, шыдау.* Сүйікті «әке-шешем» дейтін сөздер, Оны айтпай еш адамға жан не *т ө з е р.* Жүрекпен бірге туған тәтті сөзден, Ұмытып жат қолында дедің безер (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мен *т ө з б е й м і н,* төзбеуге тиістімін, ал сендер, жігіттер, бәріне де төзуге, шыдауға тиіссіңдер, – деді Күләш жылап тұрып (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Түнқатардай жігіт қарынының ашқанына шыдаса да, қадірінің кеткеніне *т ө з е р* ме? (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

Қорлығына төзбеді. *Біреудің азабына көнбеді.* Жастайынан жаны ашып, Ел мақсатын көздеген. Патша мен бай, бектердің *Қ о р л ы ғ ы н а т ө з б е г е н* (О.Шипин, Дастан.).

Төзіп бақты. *Соңына дейін шыдады, артын күтті.* Тарттырады екен сен тартқан күйді қайтадан, (Саусақ дегенің айтады ән). Жігітім, енді шыдамың жетсе *т ө з і п б а қ,* Өлгенің жақсы, қайта одан (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТӨЗБЕУШІЛІК з а т. *Әлденеге келіспеушілік, шыдамның шегіне жетуден қарсы әрекет жасаушылық.* Мұндай көзқарас дінаралық қатынастардың шынайы мәнін түсінуге кедергі келтіріп қана қоймай, сонымен бірге түрлі конфессиялар мен мәдениеттер өкілдерінің арасында шиеленіс пен *т ө з б е у ш і л і к т і* ұшындыруы мүмкін («Егемен Қазақстан»). Агрессия және ұлттық *т ө з б е у ш і л і к* көп ретте өз ұлтының немесе діннің артықшылығын қалайда ашып көрсету ниетінен туындайды («Қаз. әдеб.»).

ТӨЗГІСІЗ с ы н. *Шыдап болмайтын, жан тұршігерлік.* Тазаның әрбір тұтамды жан *т ө з г і с і з* қиындықпен жеңіп алуына тура келді (М.Мағауин, Ақша қар). Патша үкіметі оларға жан *т ө з г і с і з* азап көрсетті (Қ.Әміров, Революция.). Өкпем де жоқ емес-ау саған менің, Жосықсыз кінәшілсің – жаман Жерің. *Т ө з г і с і з* қылығыңды қырқып тастап, Төзімді мінезіңмен қалар ма едің (М.Мақатаев, Шығ.).

ТӨЗГІШ с ы н. *Неге болса да көнгіш, төзімді, шыдамды.* Ол сүйсінуге де, аяуға да тұрарлық, неге де болса, баладай сенгіш, батырдай *т ө з г і ш* (Б.Аман-

шин, Көкжар). Бірақ адам баласы басқа салса *т ө з г і ш* келеді, бұған да шыдайды екен (Б.Тілегенов, Уақыт).

ТӨЗГІШТІК з а т. *Көнгіштік, төзімділік, шыдамдылық.* Қандай жомарт асыл елім, сабырлы, *Т ө з г і ш т і к* Жер-ананың өзінен де кем емес. Мұндай елге әніңді беру азырақ, Мұндай елге жаныңды беру көп емес (Ә.Тәжібаев, Жартас). *Т ө з г і ш т і к т і* үйрендім Жер-анадан. Аярым жоқ тірілсе бұл даладан (Д.Әбілев, Ой толқын.).

ТӨЗДІР= е т. *Көндіру, төзімділік көрсету, шыдаттыру.* Еңбек! Жемісі көз алдыңа келгенде, ыстығы мен суығына бірдей *т ө з д і р г е н* игілікті еңбек! (М.Иманжанов, Адам.). Қорлықтың шегі бұдан әрі шыдауға *т ө з д і р м е й д і* (А.Оразалин, Қайырлы.).

ТӨЗДІРУ *Төздір етістігінің қимыл атауы.*

ТӨЗУ *Төз етістігінің қимыл атауы.* Шыдауға болмайтын нәрсеге *т ө з у д і ң* қажеті жоқ деймісің? Бұл Арыстың сөзі ғой (М.Құмарбеков, Асау Ертіс). Сүйген адам бәріне де *т ө з у і* керек, – деді Күләш айнадағы жылап тұрған қызға (Р.Сәрсенбаев, Өмір сүр.). Бұрғылау жұмыстарының бейнетіне *т ө з у* кез келгеннің қолынан келе бермейді-ау (С.Хайдаров, Құрыш.).

ТӨЗІКТІК с ы н. ***Төзгіштік.*** Жомарттық, сараңдық, батырлық, қорқақтық, *т ө з і к т і к,* бұзықтық – бұлар қай жұртта да болатын мінездердің жалпы кейіптері (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТӨЗІМ з а т. *Шыдам, тағат, сабыр.* Ағасының *т ө з і м і н е* қайран, қан-сөл жоқ, тістерін шықырлатып, безеріп отырды да қойды (Ә.Тарази, Басынан Қаратаудың.). Патшалық *т ө з і м і н і ң* жойылуымен бірге помещиктердің мүддесін қорғап келген күш те жоғалды (М.Шоқай, Таңд.). Арман шіркін – ол кәдімгі ұшқан ат, *Т ө з і м* шіркін – үзілмейтін шапағат! Үш этажды үй тәрізді қуаныш, Ғұмырым да болса деймін үш қабат! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Төзім бітті [ада қылды]. *Шыдатпады, шыдамы таусылды.* Көз де талып, *т ө з і м* де әбден *б і т к е н д е й*... Баяғыдан осы сәтті күткендей, Үстімізден қызыл сәуле жарқ етті, Тау басына қонып жатқан бұлтты өрлей (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Ертіп кіріп үнсіз қалды терезеге қадалып, Мен де тұрдым алардай боп *т ө з і м і м д і а д а ғ ы п* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Төзім етті [тапты]. *Өзін-өзі ұстап, сабыр тұтты, шыдамдылық көрсетті.* Түсіндім, көп нәрсеге жетті көзім, Көрдім де, көп нәрсеге *е т т і м т ө з і м.* Жамандықты қарғыстап қайтейін мен, Жақсылықтың өзі де етті мезі (М.Мақатаев, Шығ.). Ер жүрегім, *Е т п е й т ө з і м,* Өксіп-өксіп төгем жас, Бар ма екен ол, Қайда екен ол, Нендей түрде жүр екен (Қаз. тілі. фраз. сөздігі).

Төзімі жетпеді [таусылды]. *Одан әрі төзе алмады, шыдамады. Т ө з і м і ж е т п е й,* тұла бойы өртеніп, жүрегі алқынып, құшақтай алатын (Ә.Сараев, Қараша.). Күте-күте *т ө з і м і м т а у с ы л ы п,* тым болмаса сыртынан көзімді бір салайыншы деп сыртқа шықтым (А.Әлсеров, Алыста.). Манадан бері Бақтияр мұнысына шыдап-ақ баққан, енді *т ө з і м і т а у с ы л д ы* (М.Сүндетов, Қызыл ай).

ТӨЗІМДЕЙ с ы н. *Төзім сияқты.* Уақыт та судай ағады, өтеді дайым сезілмей. Тек сағат қана соғады. Шыдаған әрең *т ө з і м д е й* (Ә.Тәжібаев, Жартас). Тозбады сезім-көйлек, Мендегі *т ө з і м д е й* боп. Сақтадым махаббатты Өзіңнен көзің ғой деп («Қаз. әдеб.»).

ТӨЗІМДІ с ы н. **1.** *Шыдамды, көнімпаз.* Жарасов күні бойы өзі көріп өткен он отардың көп есті, сабырлы, *т ө з і м д і* Бәйтендей шопандарын есіне алды (М.Әуезов, Өскен өркен). Нар көтермегенді ер көтереді дейді, әйел ерден де *т ө з і м д і,* бірақ әйелдің осал жері-жүрегі жүрегін ғана жеңе алмайды (Ә.Тарази, Тас жарған). **2.** *Құрамындағы қасиетті жоғалтпайтын, берік, мықты, қатты.* Қол-аяғы кесілген серкені көкпар етіп тартудың орнына брезенттен немесе басқа бір *т ө з і м д і* матадан тігілген, салмағы 20–35 килограмм тұлыпты көкпар етіп тартқан жөн (Ө.Жолымбетов, Айгөлек). Соңғы жылдары пайда болған қоршаған ортаны ластанудан қорғау, табиғи өнімдерді өңдеу, конструкциялық материалдарды отқа *т ө з і м д і* ету мәселелері жаңа процесінің жылулық теориясының толық зерттелмегенін көрсетті («Зерде»). **3.** қ о ғ.-ә л е у. *Өзге сенімдегі, көзқарастағы адамның, қоғамның ерекшелігін, мінезқұлқын қабылдай білетін, кемшілікке кешіріммен қарайтын, толерантты.* Бірақ, соңғы кездегі «ұлы Ресей, ұлы орыс халқы» деген айқай-шудан әлемдік қауымдастық, ең әуелі *т ө з і м д і,* толерантты Батыс елдері зәрезап болып, қажығаны аңғарылады («Түркістан»).

ТӨЗІМДІК с ы н. с ө й л. ***Төзімділік.*** Тәрбиеленушілердің спорт шараларына қатысуы денсаулық нығайтып, жас организмде алғырлық, *т ө з і м д і к* сияқты қасиеттерді қалыптастырумен қатар қимылды реттейді («Қазақст. мект.»).

ТӨЗІМДІЛЕУ с ы н. **1.** *Шыдамдылау, көнбістеу, мықтылау.* Надан аристократтар, оқыған аристократтардан гөрі *т ө з і м д і л е у* келеді, өйткені олар қарапайымдылау болады (Ш.Уәлиханов, Мақалалар.). **2.** *Беріктеу, мықтылау.* Электороль қойына қарағанда негретти мықтылау, *т ө з і м д і л е у* келеді (М.Ермеков, Қазақст.).

ТӨЗІМДІЛІК з а т. **1.** *Шыдамдылық, көнбістік.* Жұрттың бәрі жас жігіттің *т ө з і м д і л і г і н е,* айтқан әңгімесіне қатты риза болды (Т.Әбдіков, Күзгі жапырақ.). Ойпырай десеңші, сендегі *т ө з і м д і л і к т і,* байсалдылық пен сабырлықты, тіпті ақыл-ойды маған берсе ғой (О.Бөкеев, Өз отың.). **2.** т е х. *Сыртқы ортаның қолайсыз әсерінен немесе ұзақ уақыт сақталғанда материалдардың, аспаптардың белгілі бір қасиеттерін жо-*

ғалтпау қасиеті; беріктік, мықтылық. Т ө з і м д і л і к – сыртқы ортаның жағымсыз әсері кезінде немесе ұзақ уақыт сақтағанда белгілі бір қасиеттерді жоғалтпауға бейімділігі (Қаз. тілі термин. Химия). Темірдің хром, молибден, кремний элементтерімен біріккен түрі, болаттың қаттылық, серпімділік, *т ө з і м д і л і к* сапасын арттырады («Білім және еңбек»). Осы қасиеттер *т ө з і м д і л і г і* жоғары табиғи талшықтар алу үшін шикізат материалы болып табылатын мезофазалы шайырлар алуға болады деген сөз («Зерде»). **3.** *Түрдің қандай да бір экологиялық фактордың ауытқуына, ағзаның белгілі бір заттың, удың жағымсыз әсеріне шыдамдылығы.* Фактордың экологиялық минимумы мен максимумы арасындағы ауқым *т ө з і м д і л і к т і ң* шегін құрайды. Төзімді организмдерге қоршаған ортаның қолайсыз өзгеруіне өте тұрақты түрлер жатады (Қаз. тілі термин. Экология).

ТӨЗІМДІРЕК с ы н. **1.** *Төзгіштеу, төзімділеу.* Өту үшін өткелден керек еді мың ұшқын, Онсыз аян емес пе кеңімесі тыныстың. Жан екенсің, сүйіктім, *т ө з і м д і р е к* менен де. Саған қарап тізгінді мықты ұстауға тырысты (Т.Қызықбаев, Парыз). **2.** *Бойындағы қасиетін жоғалпайтын, беріктеу.* Қызылша бұл дақылдарға қарағанда суыққа *т ө з і м д і р е к* болады (А.Ажкеев, Қант қызылша.). Ал, үшінші сатыдағы личинкалар ауа құбылысына *т ө з і м д і р е к* келеді, сондықтан да олар одан әрі жетіліп, ауру жұқтыра алады (Ө.Қарамендин, Бұзау. ауруы).

ТӨЗІМПАЗ с ы н. *Неге болса да шыдамды, төзімді.* Кешірім, келте ұғымда қате кетсе, Осынша мейірімсіздік жат емес пе? *Т ө з і м п а з* халқымыздың бақытына, Сен ғана қамқоршымыз қателеспе! (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). Ыстық пен суыққа бірдей көнбіс көп жасайтын *т ө з і м п а з* гортензия бар (Парсыша-қаз. түс. сөзд.).

ТӨЗІМПАЗДЫҚ з а т. *Шыдамдылық, төзгіштік.* Редактор қатулана ернін тістеді, ағасының сал сүйек, *т ө з і м п а з д ы ғ ы н а* зығыры қайнады (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

ТӨЗІМСІЗ с ы н. *Еш нәрсеге төзе алмайтын, шыдамсыз.* Көп адамдар суыққа *т ө з і м с і з* келеді де, олар тұмауратып, жөтеліп жиі ауырады (С.Нұрғожаев, Бала. ауруы.). Құстың көзі отқа *т ө з і м с і з* келеді (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.).

ТӨЗІМСІЗДЕН= е т. *Шыдамсыздану, тағатсыздану, сабырсыздану.* Инеш ішінен тұтанып, *т ө з і м с і з д е н і п* қалды (С.Шаймерденов, Болашақ.). Оралбай Жұмекеңді жазым етпесе игі еді, – деді Михаил *т ө з і м с і з д е н і п,* біресе белес төбесіне, біресе Нұржанға қарап (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Өтебергеннің құдықтан не тартып шығарарын асыға, *т ө з і м с і з д е н е* күтіп тұр (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын).

ТӨЗІМСІЗДЕНУ *Төзімсізден етістігінің қимыл атауы.*

ТӨЗІМСІЗДЕУ с ы н. *Шыдамсыздау, тағатсыздау, сабырсыздау.* Отырғызылатын ағаш тұқымдары сырттан әкелінді, олар жергілікті жағдайға *т ө з і м с і з д е у* еді (А.Балтабаев, Жасыл орман.). Мұндай тұлғалы қой сыртқы орта жағдайларының құбылмалы әсеріне *т ө з і м с і з д е у* келеді (А.Елеманов, Қой шаруаш.).

ТӨЗІМСІЗДІК з а т. **1.** *Шыдамсыздық, тағатсыздық, сабырсыздық.* Оның бойына біткен байсалды мінезін енді *т ө з і м с і з д і к* жеңген сияқты (М.Дүзенов, Ақ әже). Егер *т ө з і м с і з д і к* жасап, партизандар жерді айтып қойса, онда жүзге тарта адам құрып кеткен болар еді («Қазақст. мект.»). **2.** *Төзбеушілік, төзе алмаушылық.* Өзге діндерге деген *т ө з і м с і з д і к* түрлерінің бір негізінде діни фундаментализм деген жатыр (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл). Совет адамдары әсіресе браконьерлерге *т ө з і м с і з д і к п е н* қарап талап етеді (Қ.Құрманов, Табиғат.).

ТӨЗІМТАЛ с ы н. **1.** *Шыдамды, төзімді, төзімпаз.* Адам баласы мұншама *т ө з і м т а л* бола береді екен (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). **2.** *Қолайсыз әсерге төзгіш, белгілі бір қасиеттерін жоғалтпайтын.* Қаланың ішін көгалдандыру үшін осынау қатал табиғатқа *т ө з і м т а л* ағаш түрлері мен бұталық көк өрістер егілмек («Білім және еңбек»). Нейлон судан сескенбейді, тоттанбайды, су сіңірмейді, осыған орай *т ө з і м т а л* (Н.Нұрахметов, Дарқан хим.).

ТӨЗІМТАЛДЫҚ з а т. *Шыдамдылық, төзгіштік.*

ТӨЗІМШІЛ с ы н. *Шыдамды, төзімтал, көнбіс.* Алтай қызының көрген күні қараң еді, үй салтының езгісі оны бәріне де *т ө з і м ш і л,* көнбіс, қорғансыз, үнсіз күңге айналдырды («Қаз. әдеб.»).

ТӨЗІМШІЛДІК з а т. *Шыдамдылық, төзімділік.* Мұндай жағдайға *т ө з і м ш і л д і к* істеуге болмайтыны айқын (К.Күленов, Қазақст. балық.).

ТӨЗІМШІЛІК з а т. с ө й л. ***Төзімшілдік.*** Ұзын сөздің қысқасы, мен бұл күнді асқан *т ө з і м ш і л і к п е н* күтіп келемін (Тұлпар.).

ТӨЗІН= е т. с т и л ь. *Төзу, төзімділік көрсету.* Сақтанар сәтсіз кезімнен, Әділ сын табам өзіңнен, Өзіндей мен де *т ө з і н б е н,* Қателіктерге көз ілген (М.Мақатаев, Шығ.).

ТӨЙГЕ-ТӨЙГЕ о д. *Қозыны енесіне телуде айтылатын сөз. Т ө й г е-т ө й г е,* төйге, Ала ғой, қойым, ала ғой, Бауырыңа сала ғой. Төйге, қойым, төйге Төйге, төйге, төйге. Өзіңнен туған «бала» ғой. Изен жесең, иип бер, Жусан жесең «жуып» бер. Төйге, қойым, төйге (ҚРҒА-ның Хабаршысы).

ТӨЙГЕЛЕ= е т. *Қозы, лақты өзінің немесе өзге енеге телігенде қоңыр, баяу ырғақты, біртекті созылыңқы жыр жолдарын айту.* Тоқты туса күшеніп, Жоқты табады десеңші? Айнала маңырап анасы, Арманда қалады десеңші? Оны ұрлаған иесі, Түнде тұрып *т ө й г е л е п,* Мазаңды алады десеңші? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨЙГЕЛЕУ *Төйгеле етістігінің қимыл атауы.*

Төйгелеу жыры. *Кәсіпке байланысты тұрмыс-салт жырына енетін емшілік мақсаттағы жыр.*

ТӨК= е т. **1.** *Сұйық, сусымалы, уақ затты жерге шашу, ыдысқа ақтару, құю.* Түн бойы ұйықтамады бірде мызғап, Су сарылдап құйылды кемені ырғап. Отыз құлы таусылды табанынан, Су *т ө г і п* таң атқанша ол сарылдап (Абай, Тол. жин.). Дәуренбек ашуланып, аяғымен теуіп шөңкедегі көженің қалғанын *т ө к т і*, шәугімдегі суды ақтарды (М.Мағауин, Бір ата.). Өз жол азығымнан мен дастарханға шекер салдым, ағылшын тоқаштарын *т ө к т і м* (Ж.Бектұров, Жол.). **2.** а у ы с. *Үсті-үстіне топырлату, қаптату, жаңбырша құю.* Бар күшті қызылшаға *т ө к к е н ш е*, оның бір-ақ бөлігін малшыларға бөлсек қайтер ед? (М.Мырзақұлов, Ақық). Сұрапыл лебінен өшіп күн, Фашистік танкілер оқ *т ө г і п*, Кешегі мен өскен бесіктің Бір жағын қиратып кетті өтіп (С.Жұмабеков, Гүлзар). Сұрапыл қырғын еді Мәскеу үшін, Желігін мынау жаудың бас!– деу үшін, Тағы да Қазақстан керек болды, Қазақтың *т ө к т і* әкеліп әскер күшін (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** а у ы с. *Барын мол етіп аямай жұмсау, бас-аяғына қарамай шашу.* Беріңдер, беріңдер. – *Т ө г і ң д е р* дүниені. – Жүріңдер, біздің үй жаққа. – Осындайда бермегенде, қайда бересіңдер (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нәзипаны төртінші қатындыққа алғанда малға жеңіп, қазынаны *т ө г і п* – мақтан үшін алған (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Алдарында бектерім, Аянбай *т ө г і п* барымды, Бір шығайын құмардан. Көптен бері көрмеген Мен халықтың шынары (Базар жырау, Шығ.). **4.** а у ы с. *Өлең, жыр, ән, күйді ағытып жіберу, бірінен кейін бірін орындау.* Домбыра да даладан, «Серпер» дейін серпіліп, Көк түндігін желпінтіп, Домбырадан күй *т ө к к е н* (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Тойды бастап берген Жамбыл астына қос жастық қойған ба, не жаңа ғана *т ө г е-т ө г е* салған асыл сөздері мен жастарға арналған нақылдардың өзі-ақ көрер көзге көтеріп жіберген бе, басқа ақындардан анағұрлым еңсесі биік (Ж.Арыстанов, Жер үйығы.). **5.** а у ы с. *Жіпті бір нәрседен, екінші бір нәрсеге аударып орау.* Қолыңыздан ұршық түспейді, осы жібіңізді не істейсіз, – деді Ержан, иірген жібін *т ө г і п* отырған әжесіне («Лен. жас»). **6.** ж е р г. *Бір қағаздан екінші қағазға қотарып жазу, аудару.* Өтчет бойынша, бар есепті книгаға *т ө г і п* отырмын (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Абыройын [қасиетін, абыройын айрандай] төкті. *Әбден масқара етті, ар-ұяттан айырды, беделін түсірді.* Қарындасы көңіл жақынның *а б ы р о й ы н т ө к п е й і н* деді ме, не ел арасына от салмайын деді ме, – әйтеуір тіс жарып, ештеңе айтқан жоқ (Ж.Тәженов, Қаратас). Құт оралмас бос қаққан омырауға, *А б ы р о й ы н* ел-жұрттың *т ө г і п* алма. Барлық әкім, құлақ сал, Олжабайдан дабыл қаққан алғашқы қоңырауға (К.Салықов, Жезкиік). Үнияға істеткеніңіз өз *а б ы р о й ы ң ы з д ы а й р а н д а й т ө г е д і* (Ә.Шәріпов, Сахара.). Көзі барлар ойының Күлер к... ашқанға. *Қ а с и е т і н* бойынын Бекер *т ө г і п* шашқанға (Абай, Тол. жин.).

Ау төкті. ж е р г. *Тор құрды, суға ау салды.* «Шағала» ізінде қаздай тізілген алты қайық арқан босатылды, енді теңіз төсіне шашырай түсіп, *а у т ө г і п* барады (З.Шүкіров, Жас жесір). Балықшылар күніне бірнеше рет *а у т ө к т і* (Қаз. тілі тарихы.).

Зәрін [зәр, зар] төкті. а) *Ашуланып аузына келгенін айтты, уын шашты.* Совхоз директорына сөзінің *з ә р і н т ө г е* жеткізді (З.Шашкин, Сенім). Әлдекімге кәр тігіп, әлсіздерге *з ә р т ө г і п*, Сабаулады тулақтап (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Есіркей ме, соқпай ма енді кек мені? Қанша заман іштей бір *з а р т ө к к е л і*: «Ақ тәніне ауа тисе, сол ауа Сорлы ерінім жетпегенге жеткені (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). ә) *Қатты суыды, қақады.* Боран әлі бәсеңдемепті. Енді, тіпті, ышқына соғып, қарсы алдарынан қатты ысқырып, *з ә р і н т ө г і п* тұр екен (М.Әуезов, Абай жолы). Сол жылы күз ерте түсті. Жиі-жиі күшті дауыл тұрып, қара суық *з ә р і н т ө к т і* (Шопан сырласы).

Жасын [көз жасын, көзінен жас] төкті [көлдей төкті]. *Ағыл-тегіл жылады.* Дертің болса жүректе, *Т ө к п е ж а с ы н,* ah ұрма. Жеткізер анық тілекке, Шық та жазға сыбырла (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т ө к п е й і н к ө з д і ң ж а с ы н* дедім текке, Ант ішіп өзімді-өзім салдым сертке (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бар, балам, көзіңді сүрт, көңліңді бас, Күйеуге берілмей қыз, үйде тұрмас. Айта ма өлсе қыздар ұнадың деп, Қуанса да *к ө з і н е н т ө г е д і ж а с* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жаңыл жатыр безектеп, *К ө л д е й т ө г і п к ө з ж а с ы н.* Жангелді тұр от жағып, Көрем деп күн шұғыласын (О.Шипин, Дастан.). Махаббат – бір тәтті у, Ішер жүрек, болар мас. Дүниедегі у мен шу Мас жүректі оятпас. Махаббат – бір тәтті у, Ішер жүрек, *т ө г е р ж а с*! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Жарығын төкті. *Жарқыратты, жарық берді.* Автобус лықсып келіп тоқтады да алдыңғы жаққа *ж а р ы ғ ы н* мол *т ө г і п* жіберді (Ж.Мусин, Туған үй.).

Қан төкті. а) *Қырып-жойды, қырғынға ұшыратты.* Ұзақ жылғы қуған арман, мұраттың, Тек ғұмыры болғаны ма аз-ақ күн? *Қ а н т ө к с е* де жыламаймын деп еді, О, жасаған, елді неге боздаттың (Ғ.Қайырбеков, Дала.). Данышпан әділ патша, тақсыр ханым! Жазықсыз *т ө к п е г е й с і з* нашар *қ а н ы н.* Қойлардан ала түсті құтылғандай, Айтайын, рұқсат етсең мен амалын (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бағдат енді болды есіл-дерті, Батырдың *қ а н т ө к к е н ш е* қылған серті Келді де әкесіне жауап берді, Жүруге бұл сапарға болған еркі (Ә.Найманбаев, Шығ.). ә) *Жанын қиды, құрбан етті.* Өздерінің туған қасиетті жерінің әр қадамы үшін *қ а н т ө к т і* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Сақлақтарын жинап ап, Амангелді кеңесті, Кеңескенде не десті: «Өңкей

ерлер, ей, ерлер, Елім үшін бас беріп, *Қ а н т ө г е м і н* дегендер (О.Шипин, Дастан.).

Мейірін төкті. *Рақымын аямады, мейірленді.* Мына жирен құланым *м е й і р т ө г і п*, пейілін беріп тұр емес пе (С.Ләмбеков, Тай талас). Күлкімен *т ө г і п м е й і р і н,* Дегендей енді жасқанба, Жас жігіттердің көңілін Көтерді бір-ақ аспанға (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Нұрын төкті. а) *Жап-жарық етті, сәулесін шашыратты, жан-жаққа жайды.* Көруге тұрмын асығып, Жүрек соқты қуанып, Сөйлеп те кетті зеңбірек, Аспанда сәуле *н ұ р ш а ш ы п*, Қараңғы түн жап-жарық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *Мейірін, шапағатын жайды, жылуымен бөлісті, жақсылығын аямады.* Безендіріп жер жүзін тәңірім шебер. Мейірбандық, дүниеге *н ұ р ы н т ө г е р* (Абай, Тол. жин.). Тағы да бір күн... *Т ө г е д і н ұ р ы н* Өңірге, Тағы бір жұлдыз Көбейер бүгін Көгімде (С.Жиенбаев, Алтын қалам). б) *Сәулеленді, жайнады, жылт-жылт етті.* Аударылсын ой, дала. Күн ашылсын, *Т ө к с і н н ұ р,* Жарқыра көк! Мажыра! (І.Жансүгіров, Шығ.). Жаңа өмір келіп, Толағай *т ө к с е н ұ р* маған, Түлігім тоқ Ақ дәнге толды тың далам. Салтыңды сенің дәріс етсем балама, Жақсыңды жалғап өтер-ау деп, Бір бабам (К.Салықов, Жезкиік). Түндіктен *т ө г і п* тұр *н ұ р ы н,* Жұлдызбен миллион таласа Ай, Шәйнектен сары қыр мұрын Құйылып жатыр қара шай (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Су төккісіз жорға болды. *Құрдай жоргалады, бәйек болды.* Баланы сыйлап жатыр тамақ қамдап, *С у т ө к к і с і з ж о р ғ а б о п* шал жылмаңдап Отыз құл мынау тек жан емес қой деп, Әлінше қызметінде жүр тырбаңдап (Абай, Тол. жин.).

Тер [маңдай терін] төкті. *Жанын салып аянбай еңбек етті.* Ол – туған еліне аянбай *т е р т ө г і п* жүрген ақын (Ш.Сариев, Арайлы.). Еңбек ет адал *т е р т ө г і п*, Ұзақ күн жаның қиналсын. Ісіңе тиын ел беріп, Бір сомды сөйтіп жинарсың (Ж.Қашқынов, Соқпақ.). Менің байқауымша, сен оқыған адамды да, жұмыс істеп *т е р т ө к к е н* адамды да жек көретін сияқтысың, – деген-ді (С.Еркебаев, Жарылған бүр).

Шуағын төкті. *Мол жарық, жылу берді.* Әне бейбіт аспан астында мол *ш у а ғ ы н т ө к к е н* күн қызарып ұясына қарай еңкейіп барады (Өрлеу).

ТӨККІЗ= е т. **1.** *Ақтарып аққызу, құйғызу.* Ақранік әлгі апайдың бидайын *т ө к к і з і п*, акт саламыз, – деп бақырып-шақырып есімізді шығарды (Л.Құрманаева, Өшпес.). **2.** а у ы с. *Өлең, жыр, ән, күйді ағытып жібергізу, орындатқызу.* Ағай қабағының кірбіңін жазып, көкірегінен ән *т ө к к і з г е н* құдіреттің иесі осы қыз болды (З.Шүкіров, Ізгілік.).

ТӨККІЗДІР= е т. *Ақтарып құйғыздыру.* Жиналған суды далаға *т ө к к і з д і р д і* (Ауызекі).

ТӨККІЗДІРУ *Төккіздір етістігінің қимыл атауы.*

ТӨККІЗУ *Төккіз етістігінің қимыл атауы.*

ТӨККІШ з а т. *Бір нәрсені төгіп тұратын аспап, құрал.* Иван қоймаға кірер алдында әкелген астықты таразыға тағы өлшетіп, автоматты дән *т ө к к і ш т і ң* үстіне барып тұрды (Алтынтау).

ТӨКПЕ[1] з а т. *Төгіліп тасталған үйінді.* Жер бетін дайындау және кен орнын толығымен немесе ішінара құрғату мынадай күрделі кен жұмыстарын жүргізуге: кенді жауып жатқан аршыма жыныстарды алуға, күрделі траншеяларды, кен оймасы траншеялары мен қазаншұңқырларын, сондай-ақ бастапқы үйінді *т ө к п е л е р і н* жасауға мүмкіндік береді (Т.Қалыбеков, Экология.).

ТӨКПЕ[2] з а т. ж е р г. *Қамыстан тоқылған кепе қабырғасының сыртынан жел соқпау үшін қапталған қосымша қамыс не қоға.*

ТӨКПЕ[3] с ы н. *Тоқтаусыз төгілтіп әкететін.* Дастандарды күнді-күнге, түнді-түнге жалғап айтқанда талмайтын *т ө к п е* жырау еді (Д.Жанботаев, Жер жылуы).

Төкпе жаңбыр [нөсер]. *Төгіп-төгіп нөсерлетіп жауатын өткінші жауын.* Орай-орай соққан *т ө к п е ж а ң б ы р* ақ түйені көк жібек шымылдықпен орай алғандай екен (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Жаздың *т ө к п е н ө с е р і н*, жарқылдаған жай отын жанындай жақсы көретін-ді (Т.Алшынбаев, Өткел).

Төкпе күй. *Күйдің аса қарқынмен, сыдыртып, төгілтіп орындалатын түрі.* Қазақ *к ү й д і* шалқыма, жайылма, терме, ақпа, *т ө к п е*, шертпе деп атамай ма?! («Қаз. әдеб.»). Қызығам *т ө к п е к ү й л е р* намысына. Шертпе күй қайран қалам қағысына, Әр үннен жусан иісі бұрқырайды (К.Салықов, Жезкиік).

Төкпе шығарғыш. ж е р г. *Суырыпсалма.* Қашаған Нұрымдар *т ө к п е ш ы ғ а р ғ ы ш т а р* ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨКПЕЙ-ШАШПАЙ ү с т. *Ысырап қылмай, шашау шығармай.* Сөз жоқ, бұл әдіс күрішті тез орып, өнімін *т ө к п е й-ш а ш п а й* жинап алуға көмектеседі (Ы.Жақаев, Өмір жолдары). Сары алтындай сақтадым, Менің көрген затым бұл. *Т ө к п е й-ш а ш п а й* қолданып, Ортаңа сүйреп тастадым (Есет би).

ТӨКПЕКТЕ= е т. *Үсті-үстіне төгу, үстемелеу.* Менің көп таңғажайып мектептерім, Көп әлі бізге қуып жетпекке елің. Сендағы жеңілместің қамын істеп, Бірталай омыраулап *т ө к п е к т е д і ң* (Айтыс). Ұстаны көркем көрсеткен, Ұстасында дат болар. Жігіттікте сөйлеп қал, *Т ө к п е к т е г е н* бұл жанға, Қарылық шіркін тап болар (Нұрым Шыршығұлұлы // Ақберен). ҚазТАГ-тың ұдай жалғасы – Телетайпта «тук, тук» тек... «Жаныға түспек» жанға сын – Хабарды бердім *т ө к п е к т е п* (Х.Ерғалиев, Күн күмбез).

ТӨКПЕКТЕТ= е т. **1.** *Төпелету, үдете бастырмалату.* Бұрындары осы торы ат алысшыл, *т ө к п е к т е т е* шабатын мықты жылқы еді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу едік). Сол екі ортада *т ө к п е к-*

т е т е шыққан қою дүсір құлағын көмді де кетті (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2.** а у ы с. *Үсті-үстіне төккілетіп орындау, үстемелетіп айту.* Ол оркестр Құрманғазы мен Дина күйлерін *т ө к п е к т е т т і* (М.Сатыбалдиев, Мөлдір.). Бекбатыр ойындағысын *т ө к п е к т е т і п* айтып салды да, кілт тоқтап, топқа кіріп кетті (Р.Өтесінов, Алып.).

ТӨКПЕКТЕТУ *Төкпектет етістігінің қимыл атауы.*

ТӨКПЕКТЕУ *Төкпекте етістігінің қимыл атауы.*

ТӨКПЕЛЕ= е т. **1.** *Қайта-қайта құю, дүркін-дүркін нөсерлеп жауу.* Киіздей тұтасып, қалың үйысқан көкпеңбек жоңышқаны орып тастағанда бір апта жаңбыр *т ө к п е л е д і* (Дала дауылпаз.). Жазғы ыстығың анау, күзгі жаңбырың мынау. Барымызға береке бермей *т ө к п е л е п* тұрғанын көрмейсің бе? (Ғ.Мұстафин, Жайнаған.). **2.** а у ы с. *Үсті-үстіне үйіп-төгіп, бастырмалап, тез-тез айту.* Жанбота елге барған сапарында көрген, білгендерін, көңілге түйгендерін *т ө к п е л е м е й*, сарабдал сөйлеген (С.Омаров, Қиыр жол.). Келгеніңде арманыңмен бетпе-бет, Басталады екен нағыз жекпе-жек. Батылдыққа қарсы шығып сан секем, Сылтауларды жібереді *т ө к п е л е п* (Н.Оразов, Тың.).

ТӨКПЕЛЕТ= е т. **1.** *Қайта-қайта құю, дүркін-дүркін нөсерлетіп жауу.* Өлең айтсаң нөсердей *т ө к п е л е т і п*, Төбелері қалатын көкке жетіп. Жеңгем барды ай салып, апта салып, Келмей қалсам алатын өкпелетіп (С.Тұрғынбеков, Қобыз). **2.** а у ы с. *Үсті-үстіне үйіп-төгіп, баса-көктеп, тез-тез айту.* Ақылдылар адаммен әсте әңгімелеспейді, тек ұрсып-жекуді, *т ө к п е л е т і п* ақыл айтуды біледі (М.Қабанбаев, Арыстан.). Домбырасын безек қақтыра *т ө к п е л е т і п* барған бойы қызбен жауаптасуға кірісіп кетіп еді (К.Ахметбеков, Алқакөл).

ТӨКПЕЛЕТУ *Төкпелет етістігінің қимыл атауы.*

ТӨКПЕЛЕУ *Төкпеле етістігінің қимыл атауы.*

ТӨКПЕЛІК з а т. *Төгіп-төгіп жіберушілік.* Тек бір сөз өнерінің тапқырлығы мен *т ө к п е л і г і* жағынан ғана емес, халықтың өміріне, ондағы тарихи өзгерістерге жіті қарайды Ілияс (С.Қирабаев, Октябрь.). Қарсы жаққа әуеннің сәттілігі мен айтудың арыны, *т ө к п е л і г і* қатты әсер етеді (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық).

ТӨКТІР= е т. **1.** *Сүйық, сусымалы ұсақ затты ақтарту, құйдыру.* Жолшыбай суды шелек, бақыраш, тағы сол сияқты ыдыстармен іліп ап *т ө к т і р д і* де отырды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Маған сары балшық *т ө к т і р і п* беріңіз, сыртын өзім сылайын, – деді (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). **2.** а у ы с. *Үсті-үстіне топырлату, жаңбырша жаудыру.* Бұлтымен нөсер *т ө к т і р і п*, Самалымен жұпар септіріп, Бұлағы бұрқап тулаған, Бұлбұлы шырқап жырлаған (А.Тоқмағамбетов, Өмір.). Көк шыбықты бөктіріп, Көк сырлы оғын *т ө к т і р і п*, Жарқыраған көк сауыт Тері тондай жырттырып, Жауды қырдан асырып, Үріккен қойдай қашырып, Елге қайтса жаралы – Батыр көркі сол болар (Ғұмар Қараш). **3.** а у ы с. *Барын жұмсап, шаштыру.* Сен алтыныңды мында әкеліп *т ө к т і р ш і*, санайық, – деді бір кезде сағал көз туысы (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТӨКТІРТ= е т. **1.** *Сүйық, сусымалы ұсақ затты ақтарту, құйдырту.* Комбайнға тонналаған бидайды лезде *т ө к т і р т е д і* («Соц. Қаз.»). **2.** а у ы с. *Бөлдірту.* Валерий бастығының соңынан қалмай жүріп жұмыс істеген сегіз-тоғыз айына демалыс *т ө к т і р і п*, сол екі-үш жетінің беделінде жолға шықты (Қ.Бектұрғанов, Ізгілік.).

ТӨКТІРТУ *Төктірт етістігінің қимыл атауы.*

ТӨКТІРУ *Төктір етістігінің қимыл атауы.*

ТӨЛ[1] з а т. *Малдың, жануардың жаңа туған құлыны, ботасы, қозысы, лағы.* Берекесі кеткен ел, – Суы ашығын батпақ көл. Құс қаңқылдап жағалап, Сулай алмас жазғы *т ө л*, Оның суын ішкен мал, Тышқақ тиіп аспас бел (Абай, Тол. жин.). Мотордың даусын есіте-есіте шаршадым, Жамырап жатқан жас *т ө л д і ң* үнін аңсадым (М.Мақатаев, Шығ.). сы көшкен ел сәуір жұлдызын бауырда өткізіп, малы ащыға, адамы аққа қанып, төрт түлік малдың *т ө л і* әбден аяқтанып, асыр салып, енді жайлауға шықпақ үшін қайта көшті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Бір жылдың төлі. *Құрдас, замандас.* Дегенмен бәріміз *б і р ж ы л д ы ң т ө л і м і з* ғой, мен кешкен күйді олар да кешіп келеді екен (М.Құмарбеков, Шынар).

Төл ажырату. м а л ш а р. *Төрт түлік малдың төлін енесінен бөлек алу.*

Төл айы. м а л ш а р. *Мал төлдейтін сәуір, мамыр айлары.*

Төл басы. *Ең алғашқы мал; құтпан.* – Ал, қошақан, ақыры асығып туған екенсің, мейлі көр онда мына жарық, дүниені, – деді Танабай, – қадамың құтты болсын, *т ө л б а с ы*! (Ш.Айтматов, Қош бол.). Оған арналған *т ө л б а с ы* – мал басы, мыңғырған жануарлардың ең қасиетті жануары болып өсе берді (Ж.Тілеков, От кешу).

Төлдің жұқпалы аурулары. в е т. *Мал төлінде кездесетін ішек-асқазан, тыныс алу жолдарының, буындарының қабынуы немесе зақымдануы т.б. тері аурулары. Т ө л д і ң ж ұ қ п а л ы а у р у л а р ы н ы ң* колибактериоз, стрептококкоз, қызылша, қозының анаэробтық дизентериясы т.б. түрлері бар (ҚҰЭ).

Төлді оңғару. *Теріс келген төлді қолмен оңғарып туғызу.*

Төлді телу. м а л ш а р. *Төлді өз енесінен немесе басқа саулыққа арнайы әрекет, тәсіл арқылы қабылдату. Т ө л д і т е л у д е г і* мақсат – төлі өлген саулықты желін ауруынан сақтау, сүт алу және әлсіз төлдерді емізіп сақайту және кейбір жағдайда өзінің жеріген төлін алдырту (ҚР ҰҒА-ның Хабаршысы).

Төлдің еруі. *Малдың төлдеуі, төлдің көбеюі.* Биыл қыстан мал да күшті шығыпты, *т ө л д і ң е р у і* де жаман емес (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Төл қой. *Қозысы өлгендіктен басқа қойдың қозысына телінген қой* (Қаз. мал атау.).

Төл тышқағы. *Суық тию, бұзылған сүт ему, артық ему салдарынан болатын тышқақ ауруы* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

ТӨЛ² с ы н. *Жеке өз басына тән, меншікті, байырғы.* Сырт кейпі яки тіл жағынан да қазақ әдебиеті өзінің таза, *т ө л* қалпын сақтаған (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Қайта олардың бәрін халықтың музыка өнері өз бойына сіңіріп, бірте-бірте *т ө л* туындысы етіп жібереді (І.Омаров, Серпін). Дәл осындай тамаша үлгі тың өлкенің *т ө л* ісіне айналып жүр (Қ.Боранбаев, Дала дастаны).

Төл ат. *Адамның өзіне ғана тиесілі, өзі ғана мінетін аты. Т ө л а т ы н ы ң д ы* өз ерінмен ерттетіп бергізіп жіберші (М.Сұлтаниязұлы, Сүмбіле).

Төл сөз. л и н г в. *Сөйлеушінің не жазушының сөзінде ешқандай өзгеріссіз, бұлжытпай қолданылған басқа біреудің сөзі, яғни бөгде сөздің ешқандай өзгеріске ұшырамай берілген түрі. Т ө л с ө з* автор сөзінен өзіне тән интонация арқылы бөлініп айтылып, онымен де көмекші етістігінің *дейді, деді, деген, деп* сияқты тұлғалары арқылы байланысады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. түс. сөзд.). *Т ө л с ө з* құрамы жағынан бір сөз де, жеке сөйлем де, тұтас текс те болуы мүмкін (Қаз. тілі энцик.).

Төл тары. ж е р г. *Жергілікті жердің, Сыр бойының тарысы.* Қыр тарыдан *т ө л т а р ы* өнімді болады ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Төл атан нар. т ү й е ш а р. *Жасынан шаруаның қолында бағылып өсіріліп, піштіріліп жіберілген нар* (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

ТӨЛДЕ= е т. *Малдың, жануардың тууы, балалау; қоздау, лақтау, құлындау, боталау, бұзаулау.* Көктемге қарай малдары *т ө л д е п*, ауыздары аққа тигеннен кейін, ап-арықтар тіпті оңала бастады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Көктемде *т ө л д е й т і н* отыз отар қойдың әрқайсысына төрт сақманшы керек десек, сонда жүз жиырма адамды қайдан табамыз (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Марттың басында-ақ қазақы қойлар *т ө л д е й* бастайды (Т.Ахтанов, Боран).

ТӨЛДЕГІШ с ы н. *Жыл сайын төлдейтін, балалағыш.* Оның өзін де былтыр күзде етке беруге қимай алып қалған *т ө л д е г і ш* кәрі-құртаң саулықтар-тын (Ғ.Сармұрзин, Мейірім).

ТӨЛДЕГІШТІК з а т. *Малдың төлдеуге бейімділігі.* Етті малды іріктегенде ірілері, дене бітімі, өсімталдығы, *т ө л д е г і ш т і г і*, ата-тегі, ұрпағының сапасы жоғары малдар тұқымға іріктеліп алынады (Ә.Қарсақбаев, Батыс облыс.). Өйткені олар әр сиырдың жеті атасын, сүттілігін, *т ө л д е г і ш т і г і н*, еттілігін, түр-түсін жатқа білетін («Қазақст. комм.»).

ТӨЛДЕЙ с ы н. *Төл сияқты.* ≈ Жаңа туған *т ө л д е й.*

Бір жылғы туған төлдей. *Жас шамасы бір, түйдей құрдас.* Ойыным болса *б і р ж ы л ғ ы т у ғ а н т ө л д е й* құрдастығым ұрсын (С.Сматаев, Армысың.). Бір жүруші ең *б і р ж ы л ғ ы т у ғ а н т ө л д е й*, Тым болмаса қалдым-ау, жүзін көрмей! Тойған қозы секілді қайран бауырым, Жүрген жерің береке шалқар көлдей (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТӨЛДЕМЕ з а т. *Төл алу науқаны.* «Жетім қозы деген қайдан шығады, ол *т ө л д е м е г е* дейін қоңы жетілмеген күйсіз саулықтан туады («Ком. туы»). Біз *т ө л д е м е г е* осы бастан дайындала отырып, саулық соңынан тағы да қос-қостан қозы ертуді межелеп отырмыз («Лен. жас»).

ТӨЛДЕН= е т. *Төл беру, төлдеу.* Ұшқан құс, жүгірген аң, жан-жануар, өркендеп, өніп-өсіп *т ө л д е н е д і*, Көктемде көк егіндер тақталанып, Кілемнің түріндей боп әрленеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТӨЛДЕТ= е т. *Төл алғызу, тудырту.* Ұзамай олар малды бірде-бір бас шығынсыз *т ө л д е т і п*, отынан қалдырмай семіртті (А.Оразалин, Қайырлы.). Рақым алғаш рет қабылдап алған саулық отарын алты рет *т ө л д е т т і* (Дала).

ТӨЛДЕТУ *Төлде етістігінің қимыл атауы.* Онда малды қыста аман алып шығу, саулықтарды *т ө л д е т у* сөз болды (Ш.Ахметов, Айдарлы.). Ерте *т ө л д е т у д і ң* тағы бір пайдасы – қозының елтірісі сапалы болып, жоғары сортпен өтеді (М.Неталиев, Үлкен жол.). Абырой болғанда, әкесі мал *т ө л д е т у г е* көмекке кетті де, шешесі бүгін тымауратып үйден шықпады (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара).

ТӨЛДЕТІЛ= е т. *Төл алғызылу, туғызылу. Т ө л д е т і л е т і н* бөлмеге іріктеп енгізілген қоздайтын мезгілі жеткен саулықтар тұратын орындарға сабан төселеді (Шопан сырласы). Бірқатар шаруашылықтарда қыста және ерте көктемде *т ө л д е т і л г е н* саулықтардың қозысын бөлу әлі аяқтала қойған жоқ («Жетісу»).

ТӨЛДЕУ *Төлде етістігінің қимыл атауы.* Қазірше шопандар *т ө л д е у* науқаны әні-міні басталады деп, сол қарбалас шақты іштей асыға күтуде еді (Д.Жанботаев, Шыңда.). Сар бұйраттағы бір-екі отар қойдың *т ө л д е у* науқаны да аяқталды (Бал дәурен). Кенжелеген біраз саулықтардың *т ө л д е у і н* күтпей, ол Күрмекті базына баратын болды (С.Бегалин, Уақыт.).

ТӨЛДІ с ы н. *Төлі бар, төлдеген. Т ө л д і* саулықтарды семірту үшін күтімін жақсарту керек («Лен. жас»).

ТӨЛДІЛІК з а т. *Төлдеу қасиеті.* Соңғы жылдары саулықтардың *т ө л д і л і г і н* арттыру үшін СЖК препараты кеңінен қолданылып жүр (А.Мырзағалиев, Шопан серігі).

ТӨЛЕ з а т. ж е р г. *Жерден қазылған үй.*

Төле қора. ж е р г. *Жайма ашық қамыс қора* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨЛЕ= е т. *Бір заттың, нәрсенің құнын беру, ақысын өтеу.* Бар ынтаммен серілерге жәрдем қып, Құрыдым әбден типыл боп. Қарызын ешкім *т ө л е-*

м е й д і. Сізден де сұрамақшы едім, Біразын тауып берсеңіз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әр айдың аяғында сол айда бүкіл алтын кені бойынша алынған алтынның мөлшеріне қарай еңбекақы *т ө л е й д і* (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Тоналып кезек-кезек малды *т ө л е п,* Әйтеуір, бас сауғалап шықтық тауға. Жұт болып мешін жылы тиді қатты, Халыққа жүдеп жүрген жаман батты (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Айып төледі. *Жазығын ақшалай, малдай өтеді.* Бұл шешім бойынша бір жылан өлтірген адам бес сомға дейін *а й ы п т ө л е й д і* (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.). Мен «мал-мүлкіңді сатып *а й ы п т ө л е* де, қателігіңді мойында» дедім (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ТӨЛЕЖУ *Төлежі етістігінің қимыл атауы.*

ТӨЛЕЖІ= е т. *Жас сәби мен төлдің өсуі, марқайып есеюі, жетіле бастауы.* Әбілқасымның *т ө л е ж і г е н* томпақ бетінен сүйіп-сүйіп алғым келді (С.Омаров, Қиыр жол). Сұр қаншық *т ө л е ж і п,* мерзімі тақалған соң, екеуі жаңа орынға жылжыды (К.Ахметбеков, Жеңіс сарбазы). Күннен-күнге *т ө л е ж і п,* Келіншектей қылымсып (Алпамыс жыры). Біраз уақыт жайлауда жүріп қайтқанға әжептәуір *т ө л е ж і п,* өңі кіріп, қунап қалыпты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТӨЛЕМ з а т. **1.** *Бір нәрсенің орнына берілген, өтелген зат.* Ол кітабының *т ө л е м і* үшін біздің бағлан қара қозыны алып кетті (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). – Ия, халық қолға алады, *т ө л е м і н* қайтарады, – деді Аманкелді бұл сөзге басқа мағына беріп (М.Жұмағұлов, Қыран.). Жоқ боп тұр-ау қайтейін ер *т ө л е м і,* Заманына олар аз еркеледі. Өлмеу үшін туылған өндірлерім, Неге, неге басқадан ерте өледі?! (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** қ а р ж ы. *Сатып алынған тауарлар, көрсетілген қызметтер, пайдаланылатын ресурстар, берілген несие үшін төленуге тиіс ақшалай қаражат, сондай-ақ міндеттемелер бойынша есептесу нысанындағы заңмен белгіленген жарналар. Т ө л е м н і ң* негізгі бөлігі төлем төлеушілердің және қаражат алушылардың шоттары бойынша қолма-қол ақшасыз аудару жолымен төленеді (ҚҰЭ).

Төлем айналымы. қ а р ж ы. *Ақша төлем құралы ретіндегі міндетін атқара отырып, міндеттемелерді өтеу үшін пайдаланылып, қолма-қол ақшасыз нысанда да, қолма-қол ақша нысанында да жүзеге асырылатын ақша айналымының бір бөлігі.* Кәсіпорындар, ұйымдар және бірлестіктер арасында тауар-материалдық құндылықтар, орындалған жұмыстар мен көрсетілген қызметтер үшін қолма-қол ақшасыз есеп айырысу *т ө л е м а й н а л ы м ы н ы ң* негізгі бөлігін құрайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Төлем балансы. қ а р ж ы. *Төлем түріндегі ақшалай қаражаттың елден елге қозғалуын сипаттайтын кесте, тізімдеме. Т ө л е м б а л а н с ы* елдің шетелде белгілі бір кезең бойына төлеген төлемдері мен осы кезең бойына елге түскен төлемдері сомасының арасалмағын сипаттайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Төлем валютасы. қ а р ж ы. *Тауар нақты төленетін немесе несие берілетін валюта.* Мәміле мен төлем валюталары сәйкес келмеген жағдайда мәміле валютасын *т ө л е м в а л ю т а с ы н а* аудару бағамы пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Төлем карточкасы. қ а р ж ы. *Электронды терминалдар, өзге құрылғылар арқылы ақшаға қол жеткізу құралы болып оны ұстаушының төлем төлеуіне, қолма-қол ақша алуына, валюталарды айырбастауына, төлем карточкасын шығарушы белгілеген және соның шарттарына негізделген басқа да операциялар жасауына мүмкіндік беретін магнит қабатты пластикалық карточка* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Төлем келісімі. қ а р ж ы-э к о н. *Екі немесе бірнеше ел арасындағы өзара есеп айырысулар мен төлемдерді айқындап, реттейтін құқықтық акт. Т ө л е м к е л і с і м і* осы елдердің құқықтық нормалар, есеп айырысу тәртібі, несие беру және оны өтеу шарттары туралы банкаралық келісім жасасу үшін негіз болады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Төлем қабілеті. қ а р ж ы. *Мемлекеттің, заңды және жеке тұлғалардың төлем бойынша өз міндеттемелерін өздерінде бар ақшалай қаражаттың есебінен төлеп, толық орындауға қабілеттілігі. Т ө л е м қ а б і л е т і* кәсіпорынның жұмылдырылма қаражатының оның ағымдағы міндеттемелеріне қатынасы ретінде есептеледі (ҚҰЭ).

Төлем мерзімін ұзарту. қ а р ж ы. *Тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің ақысын төлеу бір жолғы тәртіппен немесе толық сомада емес, бөліп-бөліп төлену арқылы жүзеге асырылатын әдіс* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Төлем талабы. қ а р ж ы. *Жеткізушінің жөнелтілген тауар, орындалған жұмыс немесе көрсетілген қызмет үшін төлемшінің шотынан өзіне тиесілі қаражат сомасын аударуға берген бұйрығын құаттайтын есеп айырысу құжаты.* Жеткізушінің жұмысын оңайлату үшін *т ө л е м т а л а б ы н* шот-фактурамен біріктіретін шот-төлем талабы қолданылады (ҚҰЭ).

Төлем тапсырмасы. қ а р ж ы. *Төлемшінің өз шотынан алушының шотына қаражат аудару туралы банкке берген бұйрығын құаттайтын есеп айырысу құжаты. Т ө л е м т а п с ы р м а с ы* арқылы есеп айырысу кезінде кәсіпорын өзіне қызмет көрсететін банк мекемесіне өзінің шотынан банктің нақ сол мекемесіндегі немесе бір қаладағы басқа мекемесіндегі не өзге қаладағы мекемесіндегі басқа кәсіпорынның шотына белгілі бір соманы аударуды тапсырады (ҚҰЭ).

Төлем тәртібі. қ а р ж ы. *Кәсіпорындардың, бірлестіктердің, ұйымдардың, мекемелердің немесе жекелеген азаматтардың төлемдерді дәл белгі-*

ленген мерзімде, әрі толық көлемде төлеу жөніндегі міндеттемесі. Жекелеген кәсіпорындардың, бірлестіктердің және шаруашылық ұйымдардың өндіру мен өткізу, қорлану жөніндегі жоспарлы тапсырмаларды орындамауы *т ө л е м т ә р т і б і н і ң* бұзылуына апарып соқтырады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Төлем тізімдемесі. қ а р ж ы. *Жұмысшылар мен қызметшілерге жалақы, сыйақы, еңбекке жарамсыздығына байланысты жәрдемақы немесе басқа да төлемдер беруге арналған бухгалтерлік кассалық құжат* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТӨЛЕМАҚЫ з а т. қ а р ж ы. *Халыққа қызмет көрсету орындарында төленетін тиесілі ақша.* Жеке тұлғалар коммуналдық қызмет ақысын, байланыс құралдарын пайдаланғаны үшін *т ө л е м а қ ы*, сақтандыру төлемін төлейді (ҚҰЭ). Телефон аппаратының кесімді құнын есептемегенде, ай сайынғы *т ө л е м а қ ы* тұтынушыларға небәрі 70-ақ тиынға түседі («Соц. Қаз.»). Осы тапсырма орындалған жағдайда, ипотекалық несиені қайтару мерзімі жиырма жылға созылады, несие ставкасы 9–10 пайызға түсетін болады, ал, *т ө л е м а қ ы* жарнасы елуден жиырма бес пайызға төмендейтін болады («Жас Алаш»).

ТӨЛЕМДЕЙ с ы н. *Төлемі сияқты, еңбекақысындай.* Соғылған қол сан бейнетке *т ө л е м д е й* «Біздің Леня!» дегені асқақ өлеңдей. Осыншама құрмет жасап жатқанда. Қалай шыдар жүзі нұрға бөленбей (Н.Оразов, Тың түлегі).

ТӨЛЕМДІ с ы н. с ө й л. *Төлемдік.* Сырқат балаларды күтетін аналардың *т ө л е м д і* күндері ұзартылды («Қазақст. әйелдері»).

ТӨЛЕМДІК с ы н. *Ақысы төленетін, төленуі тиіс.* Қосымша элемент ретінде басқа металдан істелген шақалардың *т ө л е м д і к* күшіне мемлекет тарапынан шек қойылмағандықтан, ақша айналасына ол аз сомада қабылданады («Соц. Қаз.»).

ТӨЛЕМҚҰЖАТ з а т. *Ақысы төленгендігін растау үшін берілетін құжат түрі.* Кепілдік жарнасының төленгендігін растайтын *т ө л е м қ ұ ж а т т ы ң* көшірмесі («Егемен Қазақстан»).

ТӨЛЕМСІЗ с ы н. *Ақысы төленбеген.* Үкіметтеріне ақшалай немесе заттай соғыс айыбынсыз, зорлық *т ө л е м с і з*, әділ демократиялық бітім жасауды ұсынды («Қазақст. мект.»).

ТӨЛЕМШІ з а т. *Ақысын төлеуші.*

ТӨЛЕН= е т. **1.** *Бір заттың, нәрсенің құны берілу, ақысы өтелу.* Сауыншыға бұзау асырау үшін сауған әрбір центнеріне 11 сомнан, бақташыға 1 сом 70 тиыннан ақша *т ө л е н е д і* (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Көп болса, атының бағасы *т ө л е н г е н* соң басқа біреуге жалдармын (С.Бақбергенов, Бозторғай). Шөбі, суы бәрі де сол малшылардың есебінен *т ө л е н е т і н* болады (М.Неталиев, Үлкен жол.). **2.** а у ы с. *Өтеуі болу, қайтымы жасалу.* Өтелер ме жылуы жарық күннің? *Т ө л е н е р* ме қызығы мамық түннің? Жүз жыл емес, бір жылдың өтеуі жоқ Ылаж құрып, мінеки, налып тұрмын (М.Мақатаев, Шығ.).

ТӨЛЕНУ *Төлен етістігінің қимыл атауы.* Мұнымен қоса, пайыздардың *т ө л е н у* мерзімін де білген дұрыс («Жас Алаш»). Фатима ханымның бір киген көйлегінің өзіне бірнеше жүз қойдың құны *т ө л е н у ш і* еді, «дүние – көздің құрты» деген ғой, жұрт көбіне-көп көйлегіне көбірек көз салып жатыр (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын).

ТӨЛЕНІЛ= е т. *Бағасы, құны беріліп, ақысы өтеліну.* 1944 жылдың январына дейін мүшелік жарнасы *т ө л е н і л і п*, белгі соғылыпты (Ж.Жұмақанов, Әлия). Емдеу орындарына да, мектепке де ақша *т ө л е н і л е д і* (І.Омаров, Шабыт.).

ТӨЛЕНІЛУ *Төленіл етістігінің қимыл атауы.*

ТӨЛЕҢГІТ з а т. к ө н е. **1.** *Төренің күтушісі, малшы-жалшы қызметшісі.* Дегейсің жасы үлкен ағамызға, *Т ө л е ң г і т* қолы тиді жағамызға. Дегейсің барсаң сәлем атамызға, Көп тиді найза қылыш жотамызға (Арыстанбай Тобылбайұлы). Тегінде *т ө л е ң г і т т е р д і ң* арғы тегін қалмақ, естек, ебенек деседі ғой (Ж.Жұмаханов, Шұбартау.). Ас бітпей хан Ақбөкеннің әкесінен өзін *т ө л е ң г і т* етіп алатынан білдіріп «біздің ауылға көш» деді (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** *Дәстүрлі қазақ қоғамындағы ақсүйек-төрелерге (хандар мен сұлтандар) қызмет етуші адамдардың әлеуметтік қауымы [Төлеңгіттер негізінен жаугершілік заманда сырт елдерге жорық жасау барысында қолға түсіп, билеушілердің жеке иелігіне берілген соғыс тұтқындарынан тұрды]. Т ө л е ң г і т т е р д і ң* енді бір бөлігі сұлтанның немесе хан ордасында олардың тапсырмаларын орындаушы, зекет, соғым жинаушы, сот биліктерін орындатушы болды (Түркістан энцикл.). Орал уезінде жерден кемшілік көрген *т ө л е ң г і т т е р* мұжық боламын деп сұранып жүр (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ТӨЛЕТ= е т. *Бағасын, құнын бергізу, ақысын өтету.* Мен қыруға бергем жоқ, малымды шығынға ұшыратқаннан қайтсем де *т ө л е т і п* алам, – деп шал бажылдап қоя берді (З.Иманбаев, Қыран түлегі). Директор қарттардың сөзін қайтармай, өгіздің құнын *т ө л е т т і* де, ісін сотқа бермеді (Қ.Жойқынбеков, Азамат.). Адалдық үшін алысып, Жегішке ақысын *т ө л е т т і*, Бас шайқаймын дегенің, Басыңа салды әлекті (Абай, Тол. жин.).

ТӨЛЕТКІЗ= е т. *Бағасын, құнын бергізу, ақысын өтеткізу.* Аттылар атынан түсіп, есектерін жетектеп қол қусырып өтпесе есік ағасы ұстап дүре соғады, не ақшалай айып *т ө л е т к і з е д і* (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Олар ашықтан-ашық жалшыларға болысып, байларға кедейлердің сан жылғы еңбекақысын біржола *т ө л е т к і з б е к* (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТӨЛЕТКІЗУ *Төлеткіз етістігінің қимыл атауы.*

ТӨЛЕТТІР= е т. *Бағасын, құнын бергіздіру, ақысын өтеттіру.* Егер бай сотқа берген күнде, сот толығымен *т ө л е т т і р е д і* екен және Түгел-

ді ұрғаны үшін жазасы тағы бар көрінеді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Мына жолға жеп кеткен астықтарыңызды *т ө л е т т і р і п* берейік (Ә.Ақбаев, Қара боран). Акт жасайын. Сындырғандарын әкешешесіне *т ө л е т т і р е м і н* (С.Сарғасқаев, Ұстаз).

ТӨЛЕТТІРУ *Төлеттір етістігінің қимыл атауы.*

ТӨЛЕТУ *Төлет етістігінің қимыл атауы.* Сот оларды ажырастыру, алимент *т ө л е т у* жағын басқарды (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

ТӨЛЕТІЛ= е т. *Бағасы, құны бергізілу, ақысы өтетілу.* Мұндай міндеттерді орындай алмаған жағдайда оларға ата-анадан алынатыны сияқты алимент *т ө л е т і л е д і* (Семья тәрбиесі).

ТӨЛЕТІЛУ *Төлетіл етістігінің қимыл атауы.*

ТӨЛЕУ[1] з а т. **1.** *Ақша яки заттай мөлшерлеген баға, құн, ақы, төлем.* Әскери губернатор бұл жолы да жөнді жауап бермеді, тек қолындағы тұтқындардың *т ө л е у і* деп үш жүз жиырма жеті сом ақша жіберді (І.Есенберлин, Қаһар). Тоқты қой болып, баспақ сиырға айналып, соның *т ө л е у і н е н* құтыла алмай, Жайынбайдың есігінде әйелімен екеуі бес жыл жұмыс істеді (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Қалмаққа біраз *т ө л е у* біз берейік, Мал беріп қалың қолын жіберейік. Алып қап бастықтарын аз нөкермен. Өнерін қарашының соң көрейік (И.Байзақов, Құралай.). **2.** *Қайтарылған қарымта, өтеу.* Шал сөз *т ө л е у і н* алса да, әлденені әлі де көре түскісі келгендей көз алмай аз тұрды (Ә.Әбішев, Найзағай). Алты айғы азаптың бар *т ө л е у і* осы ғана (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Төлеу сөз. л и н г в. *Бөгде сөздің айтылған қалпын сақтамай, өзгеріске ұшырап, тек мазмұнының сақталған түрі. Т ө л е у с ө з д е* бөгде сөздің тұрлаулы мүшелері тұрлаусыз мүшелерге (мысалы, баяндауышы табыс не барыс септікті толықтауышқа) айналады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. түс. сөзд.). *Т ө л е у с ө з д е* бөгде сөздің сөйлемдік негізі – тұрлаулы мүшелері жойылып, автор сөзі тұрлаусыз мүшелеріне айналады (Қаз. тілі энцик.).

ТӨЛЕУ[2] *Төле етістігінің қимыл атауы; төлемін беру, құнын өтеу.* Сатып алдым демегенмен, *т ө л е у д і ң* де түгел ашып айтыпты, онысы – азаматтық (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Мерзімді депозиттік сертификатта төлем және процент нарқын *т ө л е у д і ң* белгіленген күні болады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). Бектастың қасқыр тартып бір құлынын, Төлетпек болған екен бұл шығынын. *Т ө л е у г е* Үдекең де мойындамай, Естіген екеуінің ел шуылын (О.Шипин, Дастан.).

ТӨЛЕУСІЗ с ы н. *Төленбеген, қарыз болып кеткен.* Адам дұрыс өлгісі келеді ғой артында *т ө л е у с і з* қарыз қалдырмай, жанын таза алып кеткенге не жетсін (Р.Сейсенбаев, Сағынтып жет.). Табиғаттың адам қызметіне берген *т ө л е у с і з* сый еткен толқыны сол (М.Сәрсекеев, Жетінші.).

ТӨЛЕУШІ з а т. *Бір нәрсенің ақысын, ақшасын төлейтін адам.* Газеттерден оқып жүргені бар. Әр-әр жерден көп ақша *т ө л е у ш і л е р* табылып жатыр (Қ.Қазыбаев, Аманат).

ТӨЛЖАНДЫЛЫҚ з а т. *Төлге жаны ашығыштық.* Ағай, сіз мына саулықтардың *т ө л ж а н д ы л ы қ* мінезін байыптап танып тұрсыз (С.Бегалин, Уақыт.).

ТӨЛКЕ з а т. т е х. **1.** *Доңғалақ күпшегінің орталық бөлігі.* Ағасы үш дөңгелекті велосипедті көтеріп қараса, артқы дөңгелек *т ө л к е с і н і ң* бір бұрандасы түсіп қалыпты (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). **2.** *Жалғасушы бөлшекті өткізуге арналған тесігі бар домалақ сақина түріндегі тетік.*

ТӨЛКЕЛІ с ы н. *Төлкесі бар.* ≈ *Т ө л к е л і* жалғастырғыш. ≈ *Т ө л к е л і* муфта.

ТӨЛҚҰЖАТ з а т. <франц. passeport> *Жеке адамның аты-жөні, ата-тегі, туған күні мен туған жері жазылып, жеке басын куәландыратын ресми құжат.* Ата-анасы түрлі ұлтқа жататын болса, ұлты *т ө л қ ұ ж а т* алушының қалауынша әкесінің не шешесінің ұлтына қарай жазылады. Төлқұжатта міндетті түрде иесінің белгіленген үлгідегі фотосуреті жапсырылады (ҚҰЭ). **2.** *Кәсіпорын, ғимарат, түрлі көлік құралдары, тұрмыстық құрал-жабдықтар туралы негізгі мәлімет жазылған тіркеу құжаты.*

Төлқұжат жүйесі. *Халықтың өсуін, орын ауыстыруын есепке алып, реттеуге негізделген құқық нормаларының жолы.* Мәскеуден шығатын «Известия» газетінің хабарларына қарағанда, *т ө л қ ұ ж а т ж ұ й е с і* барлық қалаларда... жолға қойылуда (М.Шоқай, Таңд.).

ТӨЛҚҰЖАТТАНДЫРУ= е т. *Жеке басты куәландырып, төлқұжат бергіздіру.* Біз осы заңдар арқылы астық қолхатын енгіздік, төрт түлік малды және барлық үй жануарларын *т ө л қ ұ ж а т т а н д ы р а* бастадық («Егемен Қазақстан»).

ТӨЛҚҰЖАТТАУ з а т. *Төлқұжат жүйесін енгізу үдерісі.*

ТӨЛМӘДЕНИЕТ з а т. *Мәдениеттануда тұлғаның өзі тәрбиеленіп өскен ортасы, дәстүрлі мәдениетіне байланысты қолданылатын ұғым-термин* (Мәдени-филос. энцик. сөзд.).

ТӨЛНАҚЫШ з а т. ***Автогравюра.***

ТӨЛНҰСҚА з а т. г е о л. *Зерттеу нысанын салыстыра саралауға керекті, сыр-сипаты алдын ала анықталған үлгі* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТӨЛСЫМБАТ з а т. *Автопортрет, суретшінің өзі салған өз портреті.*

ТӨЛТАҢБА з а т. с ө й л. *Автотипия (қолдан жасалған және түсіріп алынған суреттерді фотомеханикалық әдіспен суретке түсіру тәсілі).* Мысалы, электрондық-есептеу машинасына берілетін бұйрық жүйелерін өрнектейтін белгілер ретінде арнаулы *т ө л т а ң б а л а р* қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология).

ТӨЛТАҢБАЛАУ з а т. г е о л. *Нысандарға тән белгілерді екінші таңбалар арқылы кескіндеу үдерісі* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТӨЛТУМА з а т. *Автордың өз қолынан шыққан шығарманың қолжазбасы, құжаттың түпнұсқасы.* Абай өлеңдерінің *т ө л т у м а с ы*, оған дейінгі қазақ поэзиясының төлтумасы емес (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Біздің Абайымыз «Евгений Онегинді» *т ө л т у м а м е н* телтуманы таластырып тұрып аударғанда, Европаның өзінде көптеген халықтар Пушкин шығармашылығымен шала-шарпы таныс болатын (С.Абдрахманов, Елдік сыны.).

ТӨЛТҮР з а т. б и о л. <грек. endemos> *Жануарлар мен өсімдіктердің белгілі бір біршама шағын географиялық аймақта ғана кездесетін түрлері, туыстары, туыстықтары немесе басқа да таксондары, эндемиялық тур. Т ө л т ү р* – қандай да бір флора мен фаунаның тән сипатты құрамдас бөлігі. Оның дамуына географиялық оқшаулану, климаттық және эдифиялық жағдайлар, биоталық факторлар (бәсеке, паразитизм және т.б.) себеп болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТӨЛХАНА з а т. *Жаңа туған төлдерді бөлек күтімге, бағуға арналған жеке орын.* Шамамыз келгенше күтеміз, бағамыз, – деді бұзаушы Абылаева. Ал мен *т ө л х а н а ғ а* кетейін, іздеп жатқан шығар (З.Иманбаев, Айналайын.). *Т ө л х а н а* іші жылы әрі жарық («Соц. Қаз.»).

ТӨЛШЕ ү с т. *Төл тәрізді.* Төл екеуміз болсақ егер он сегізде, Он жылдық атестатын берсе бізге Ойладың ба осы жайлы, Адасып қалар ма едік *т ө л ш е* біз де (М.Әлімбаев, Өлең д.).

ТӨЛШЕҢ с ы н. *Төл бергіш, өсімтал.* Шаика ауылшаруашылығы құстарының ішіндегі ең *т ө л ш е ң* түлік (Қаз. етті молайту.).

ТӨЛШІ з а т. м а л ш а р. *Төл аяқтандырушы адам.* Әрбір республикадан келген шопан сауыншы, *т ө л ш і,* әр алуан шаруа мамандары өздерінің топтарына қосыла отырысты (С.Бегалин, Уақыт.). Шопандарға көмекке баратын, *т ө л ш і л е р д і* жасақтап, оларды отар-отарға бөліп, аттандыру да оңайға түскен жоқ (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ТӨЛШІЛ с ы н. *Төл бергіш, төлдегіш.* Асыл тұқымды қошқарлармен шағылыстырылған саулық *т ө л ш і л* келеді, жүнді де мол береді (Ә.Ысқабаев, Жетекші шопан). Ал қайытуы келіссе. Түйе де *т ө л ш і л* түліктердің бірі (Жинақ). Патшайым қанша *т ө л ш і л* болса да, тап осынша көп баланы топырлатып бір өзі қайдан тапсын («Қазақст. әйелдері»).

ТӨЛШІЛІК з а т. *Төл бергіштік, төлдегіштік.* Және өзге отырықшы совхоздардың малындай емес, айдауды көп көретіндіктен *т ө л ш і л і к* қасиеті де нәтижелі болмай тұр (Самғау).

ТӨМЕН ү с т. **1.** *Жоғарыға, биікке қарама-қарсы жақ, еңіс.* Ол шал сөзіне құлақ салды, Көзін *т ө м е н* жіберіп, аз ойлады. Ақ пен сары екеуін алмаймын деп, Қызыл жеміс жеймін деп қолқа салды (Абай, Тол. жин.). Пәуескеден Дәмегөй түскенде ғана танып, биік қорғанның топырағынан *т ө м е н* домалады (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Жарқынбек жалма-жан ұзынтұраға бұрылып еді, ол ештеңе естіп-білмеген жандай басын *т ө м е н* салып үнсіз отыр екен (С.Байхонов, Ең ыстық маусым). **2.** а у ы с. *Ой, ылди, етек.* Дегенмен арқардың аз бөлігі *т ө м е н* түспей-ақ сол биік шыңда қыстап қалатындығы байқалады (Қазақст. аң байлығы). Алатаудың белуар тұсынан жалғыз-жарым от жылтырайды, ол ақыр күзге дейін *т ө м е н* түспей отырған малшылар болса керек (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). **3.** а у ы с. *Өзен ағысының аяққы бөлігі, төмен жақ.* Ауыл үсті уда-шу, шұғыл хажы жылқыны *т ө м е н г е* – Үйшікке айдатамын деп еді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Түбі көрінер меруерт су *т ө м е н г е* қарай толқи зырлап ағып жатыр (С.Шаймерденов, Мезгіл). Қаратаудың құзынан Аяңдап түстім *т ө м е н г е,* Сарқырап аққан бұлақтар Басып жатыр өлеңге (О.Шипин, Дастан.). **4.** а у ы с. *Көңілдегідей жақсы емес, нашар.* Жолдастар, меніңше біздің басшы жолдастардың ұйымдастыру қабілеті *т ө м е н* (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Олар білім жағынан Шоқаннан әлдеқайда *т ө м е н* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Облыс көлемінде егіліп жүрген қарбыз сорттары пайдалануға тиімсіз әрі сапасы *т ө м е н* (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.). // *Артта қалған, деңгейі пәс.* Тіршілікте төгіп жүрген тер күнде Толып жатқан сырлары бар ердің де. Өзінен көш *т ө м е н* тұрған адамға Қызғанышпен қарағанын көрдің бе?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жер де ұмытқан беліндегі жараны, Ел де ұмытқан көңілдегі наланы. Жоқ адамның биігі мен *т ө м е н і,* Жоқ адамның жақсысы мен жаманы (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Төмен ескен жел. г е о г р. *Вертикаль құрамдасымен қосылып, аңғар бойымен немесе беткейімен төмен қарай ескен жел; мыс., фен, бора, ағынды жел, мұздық желі және т.б.* (Қаз. тілі термин. География.).

Төмен қарады [басын төмен салды]. *Жерге қарады, тұнжырады.* Күңгір көңіл сырласар, Сұрғылт тартқан бейуаққа, *Т ө м е н қ а р а п* мұңдасар, Ой жіберіп әр жаққа (Абай, Тол. жин.). Әкемнен қол ұстасып кеттім жүріп, Жаяулап екі етекті алдық түріп. Байқалды *т ө м е н қ а р а п,* жерді шұқып, Жарамай ас іш деуге үйге кіріп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бұл қырсықтан құтқармақ боп досымды: – Мен сындырдым, кешіріңіз... мен едім... Дедім үнсіз *т ө м е н с а л ы п б а с ы м д ы* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Еңсесі төмен түсті. *Салы суға кетті, көңілсізденді, уайым-қайғыға салынды.* Оның түрі өте солғын, *е ң с е с і т ө м е н т ү с к е н,* тыржиған, барлық бейнесінен қайғы басқан адамның тұрпаты аңғарылады (Б.Момышұлы, Майдан).

Төмен қол. *Сапасы нашар, арзан.* Өздері жататын үйінің іші манағы қонақ үйіндей, бірақ төсеген кілемдері *т ө м е н қ о л* (С.Шәріпов, Бекболат). Бізде рецензия көбінесе кездейсоқ, *т ө м е н қ о л* шығармаларға беріледі («Қаз. әдеб.»).

Төмен санады. *Біреуді өзінен кем деп есептеді, кемітті.* Ол өзін-өзі өзгелерден *т ө м е н с а н а п*, ренжіп отыр (Б.Бұлқышев, Адамзат.). Байлық болып туысың, ағайының. Ойыңа алғаның да тез келеді. *Т ө м е н с а н а п* өзгеден басқаларды, Менменсу мен дандайсу басталады (М.Әшірбеков, Ақ селеу). Жамандар өзін-өзі зорға балар, Бір өзінен басқаны *т ө м е н с а н а р* (Шал ақын, Өлеңд.).

ТӨМЕНГІ с ы н. **1.** *Астыңғы, бір нәрсенің астында орналасқан.* Ол екі қабат үйдің *т ө м е н г і* қабатында сізге хат жазып отырған (Ә.Жылқышиев, Балжан.). Бас инженер сөзді бөліп, қарсы алдындағы экранның *т ө м е н г і* тұсындағы көп түйменің бірін басты (Ж.Сахиев, Тіршілік.). **2.** *Еңісте орналасқан, ылдида жатқан.* Нәсіп жаңа ғана оянып, төсегінен тұрып, *т ө м е н г і* бөлмеге шыққан еді (Д.Әбілов, Баянауыл.). Ат қойып кеп жоғарғы ел мен *т ө м е н г і* ел, Судай қаптап «сұлтаным-ай!» дегендер, Кер төбеге кетпен тиді кешікпей – Кетті қайтып келмейтұғын кемеңгер (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сонау жатқан *т ө м е н г і* – Астарханның бойында Он екі ата – Байұлы. Әлім менен Шөменнің Мен едім даңқты шайыры (Базар жырау, Шығ.). **3.** *Төменде көрсетілген, кейінгі.* Досмайылдың бар әдепсіздігі жоғарыда жазылған ғана болса, біз елең қылмас едік, оның *т ө м е н г і* сөздері еріксіз жауап бергізеді (М.Дулатов, Шығ.).

Төменгі деңгей. с у ш а р. *Ағын судағы судың ең төмен деңгейі. Т ө м е н г і д е ң г е й* кезеңінде жерасты суының маңызы жоғары болады. *Т ө м е н г і д е ң г е й* қысқы (қыстың басынан көктемгі су тасуға дейін) және жазғы (көктемгі су тасудың аяғынан күзгі тасқынға немесе мұзқұрсауға дейін) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Төменгі ендіктер. г е о г р. *Жер шарының, шамамен, 40° солтүстік және оңтүстік ендіктері аралығында орналасқан тропиктік және субтропиктік атыраптардың шартты атауы* (Қаз. тілі. термин. География.).

Төменгі индекс. и н ф. <ағыл. subscript> *Берілген жолдың символдарынан біршама төмен орналасқан мәтін бөлігі. Т ө м е н г і и н д е к с* символдары химиялық формулаларда жиі қолданылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Төменгі класс [сынып]. *Бастауыш сынып. Т ө м е н г і к л а с т а* оқитын мектеп оқушысы, қарашадай Мағрипаға жігіт көзі түседі деген кімнің ойына келеді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Төменгі көміртекті болат. *Көміртектің мөлшері 0,25%-дан аз болатын көміртекті болат* (Қаз. тілі термин. Машинажасау).

Төменгі регистр. и н ф. <ағыл. lower case> *Ағылшын алфавиттеріне сәйкес келетін пернетақтаның қалып-күйі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Төменгі саты. *Дамудың ең алғашқы, қарапайым деңгейі.* Сондықтан азамат дамуының мұндай *т ө м е н г і с а т ы с ы н д а* шежіре жайы әңгіме болды деу де шындыққа жатпайды (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Өсімдіктер мен *т ө м е н г і с а т ы д а ғ ы* жануарлардың дамуына тіршілік ортасы (жылу, жарық, ылғал және басқалар) тікелей әсер етеді (Жалпы биология).

Төменгі сатыдағы өсімдіктер. б о т. <лат. thallophyta> *Вегетативті денесі тамырға, сабаққа, жапырақ-қа бөлінбейтін, құрылысы қаттамалы өсімдіктер. Т ө м е н г і с а т ы д а ғ ы ө с і м д і к т е р г е* 20 ғ-дың ортасына дейін жоғары сатыдағы өсімдіктер мен жануарлардан басқа бактерияларды, миксомицеттерді, саңырауқұлақтарды, балдырлар мен қыналарды жатқызып келді (ҚҰЭ).

ТӨМЕНДЕ= е т. **1.** *Төмен қарай тұсу, құлдилау, еңістеу, ылдилау.* Қойшы жігіт... – дегендей, Қойшы ауылдың еркесі. Қалтырайды *т ө м е н д е й*, Қолындағы кесесі (Ғ.Қайырбеков, Торғай.). Енді бір кезекте самолет *т ө м е н д е п* келіп, Монреаль қаласының төбесінде айналып жүрді (М.Мағауин, Ақша қар). Салмырзадан шыққан соң, Тасмұрынға бір қонып, Іленің бойын көбелеп, Көтерілмей *т ө м е н д е п*, Көкдомбаққа кетпек баяулап (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** *Төмен жылжу, төмен қарай оты-ру.* Сөйт те тура жүре бер, Намысыңның ерттеулі атын міне кел. Ол *т ө м е н д е п* отырғанда, сен оның Жүрегінен шынар болып түрегел (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** *Деңгейі тұсу, басылу.* Соңғы жылдары су деңгейі едәуір *т ө м е н д е п* кетті (Теңіз тарландары). Күн санап *т ө м е н д е п* бара жатқан суды жар басына шығару үшін үлкендер атпа қаза бастады (Ө.Қанахин, Жер бас.). **4.** *Азаю, кему.* Балжанның төртінші күн дегенде қызуы *т ө м е н д е п*, ауруының беті қайтқандай болды (Ж.Тұрлыбаев, Телқоңыр). 1933 жылы 24 мың сарғыш күзеннің терісі дайындалды, одан кейінгі жылдары бұл күзенді аулау қарқыны өте *т ө м е н д е п* кетті (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). **5.** а у ы с. *Нашарлау, сапасы тұсу.* Көң жерге шашылған соң артынша айдамаса, пайдалы заттары кеміп, сапасы *т ө м е н д е п* қалады (М.Майлыбаев, Мақта егісі.). Сүтке су қосылған жағдайда оның тығыздылығы *т ө м е н д е й д і* (С.Сейтов, Сүт өңдеу.). **6.** *Әуелгі қалпынан әлсіреу, бәсеңдеу.* – Осының бәріне қарамастан, – деді баяндамашы дауысы сәл *т ө м е н д е й* түсіп (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.). Шаттығымның бастауын сенен көрдім, Сенен көрсем қалайша *т ө м е н д е р м і н*. Енді, сәулем, бәрі де әділетсіз, Біз-ді бақсыз, бақытсыз дегендердің (М.Шаханов, Ғасырлар.). **7.** э в ф. *Денсаулығы болмау, халі нашарлау.* Молда аға. Апам *т ө м е н д е п* қалды, жүріңізші, дем салыңызшы! – деді Алдаберген, сәлем берудің орнына (М.Тоқжігітов, Куәгер). Байдәулет үйіне келгенде шешесі ана жолғыдан да *т ө м е н д е п* жатыр екен (Қ.Исабаев, Өткелде). **8.** а у ы с. *Қызмет бабы, дәрежесі тұсу, лауазымы бұрынғыдан гөрі кішірею.* Ол қаладағы қызметінен *т ө м е н д е п*, Шиеліге ауысқанда үйіне шақырып қонақ етті (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Жарты ғасыр... Қанша сырға қанықтым! Қуандым да, Қайғырдым да, Қа-

мықтым, Жоғарыласам – Төріндемін елімнің, *Т ө м е н д е с е м* – ішіндемін халықтың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Көзі төмендеді. *Төмен қарады.* Иығы тиісіп, *Т ө м е н д е п к ө з д е р і*, Үндемей сүйсініп, Мас болып өздері (Абай, Тол. жин.).

ТӨМЕНДЕГІ үс т. **1.** *Төмен жақтағы, астындағы. Т ө м е н д е г і* шатқалға кеп тығылған Ана бұлттан тұрғанындай жоғары. Інішегім, әмсе өзіннің мұныннан Осылайша биік тұрсаң жарады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Кейінгі көрсетілген, берілген.* Жиналыста отырғанда төзе алмадым, блокноттың бір парағына *т ө м е н д е г і* хатты жаздым (С.Омаров, Өмір.). Абрек дәптеріне жазып қойған *т ө м е н д е г і* әсерлерін оқып, рахатқа батып отыр (С.Омаров, Өмір.). Буаз және сауылатын інгендердің жүндестігі жасына қарай өзгеріп отыратынын *т ө м е н д е г і* таблицаның мәліметтерінен көруге болады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру).

ТӨМЕНДЕГІДЕЙ с ы н. *Төменде көрсетілгендей, кейінгідегідей.* Сөйтіп, бірінші жақтағы төл сөзді сөйлем төлеу сөзге айналғанда, *т ө м е н д е г і д е й* үшінші жақта айтылады («Қазақст. мек.»). Тегіне, жанрына көлеміне қарамай кез келген шығарма *т ө м е н д е г і д е й* үш қасиетке ие болуы керек (Б.Сарбалаев, Қызыл алма). Көпшілік алдына шыққан ашаң өңді жігіт домбырасын қағып-қағып қойып, *т ө м е н д е г і д е й* әнге басты (Б.Балабеков, Ән.).

ТӨМЕНДЕГІШЕ үс т. *Төмендегі бойынша.* Халық шаруашылығында қолданылуына байланысты металсыз пайдалы қазындылар *т ө м е н д е г і ш е* шикізат түрлеріне бөлінеді (М.Бакенов, Қазақст. ресурс.).

ТӨМЕНДЕҢКІРЕ= е т. *Төменшіктеңкіреу, аздап жасқаншақтау.* Оқуға алынбай қалғанына Жайықтан *т ө м е н д е ң к і р е п* жүрген Арал осылайша әп-сәтте өсіп шыға келді (Ә.Қалдыбаев, Мишка.).

ТӨМЕНДЕТКІШ с ы н. *Қуатты, күшті бәсеңдеткіш.* 2,5 в ток алу үшін қолданылатын *т ө м е н д е т к і ш* трансформатор қолдан жасалған («Қазақс. мект.»).

ТӨМЕНДЕТ= е т. **1.** *Еңістету, құлдилату, ылдилату.* **2.** а у ы с. *Нашарлату, сапасын түсіру.* Жәкең өз көрсеткішін *т ө м е н д е т і п* алмады ма екен деп ойладық (А.Атымтаев, Еңбек даңқы). Неше күнге созылған жарасты әңгімемізде осындай өз биігімді өзім *т ө м е н д е т п е у г е*, төмпешік етпеуге тырыстым (К.Қазыбаев, Аманат). **3.** *Әуелгі қалпынан әлсірету, бәсеңдету.* Шырғанақтың жемісі қан қысымын *т ө м е н д е т е,* асқазан аурularын емдеуге жақсы нәтиже береді деп есептеледі (Қ.Құрманов, Табиғат.). Баяғы жарақаты денсаулығын *т ө м е н д е т і п* жіберген-ау (Ә.Жәмішев, Төскей). **4.** а у ы с. *Атақ-дәрежесін түсірту, қызмет бабын бұрынғыдан гөрі кішірейту.* Алайда деп ағаламаймын, Аға деп сағаламаймын. Асыра *т ө м е н д е т п е й м і н,* Асыра бағаламаймын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қызметінен де *т ө м е н д е т е* салар ма еді, жұмысына ұқыптылығы ғана жанын сақтап жүрсе керек (М.Есламғалиев, Қайырлы таң).

ТӨМЕНДЕТУ *Төмендет етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Деңгейін түсіру.* Жерасты суын қажетті тереңдікке *т ө м е н д е т у* қажет (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). **2.** *Азайту, кеміту.* Суды қайнатып, оның кермектігін *т ө м е н д е т у г е* болады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анат.). **3.** а у ы с. *Нашарлату, сапасын түсіру.* Өз аяғымен жайылған мал қарны тоқ болса, қондылығын *т ө м е н д е т у г е* тиісті емес (Ә.Ысқақбаев, Жетекші шопан). Өнімнің өзіндік құнын шұғыл *т ө м е н д е т у* арқылы табыс көзі молайтылуда (С.Қалиев, Еңбек ереніі). Ақшаның құнсыздануы халықтың әл-ауқатының дәрежесін *т ө м е н д е т у г е* әкеп соқтырады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). **4.** *Бәсеңдету, әлсірету.* Неон электротехкикада ток кернеуін *т ө м е н д е т у ш і* ретінде және т.б. мақсаттарға қолданылады (А.Мырзабаев, Химия қызығы). **4.** *Бағасын түсірту, құнын азайту.* Осы тұрғыда тұрғын үй құнын *т ө м е н д е т у*, ипотекалық несиенің қайтарым мерзімін созу, төлемақы жарнасы мен несие ставкасын төмендету қажеттігін баса көрсетті («Жас Алаш»). Бұл арада әңгіме оларды жасанды түрде жоғарылату немесе *т ө м е н д е т у* туралы болып отырған жоқ (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

ТӨМЕНДЕТІЛ= е т. **1.** *Төмен түсіртілу, әуелгі қалпынан бәсеңдетілу, қалпынан әлсіретілу.* Балаларды шынықтыратын орында, судың жылылығы үш күннен кейін 1 градусқа *т ө м е н д е т і л і п* тұрды (Б.Хабижанов, Бала.). Алайда жануарларға жасалған тәжірибелер нәтиже бермеді: дене қызуы 18 градустан *т ө м е н д е т і л г е н д е* жылы қандылар өліп қалатын болды («Парасат»). **2.** *Бағасы түсіртілу, құны азайтылу.* Ресей ұзақ жылдар бойы өз аумағында тасымал жасайтын ұлттық компанияларына *т ө м е н д е т і л г е н* тариф қолданады («Жұлдыз»). Соңғы екі оқушының бағасы үй тапсырмасын орындап келмегені үшін *т ө м е н д е т і л е д і* («Халық мұғ.»). **3.** а у ы с. *Атақ-дәрежесі түсірілу, қызмет бабы кішірейтілу.* Рас та шығар. Өйткені Ганс Галлердің шені *т ө м е н д е т і л і п* қалмаса, оны батальонның әйтпесе одан да шағын әскери құрамға командир етіп жібере ме? (Ж.Тілеков, От кешу). Ол орнынан алынып, шені бір саты *т ө м е н д е т і л і п*, басқа бір құрама қарамағына жіберілді (Ж.Тілеков, От кешу).

Төмендетілген траектория. ә с к. *Жерге әдеттегіден өте төмен бұрышпен атылған, осыған сәйкес төмен биікте ұшқан ракетаның ұшу траекториясы. Т ө м е н д е т і л г е н т р а е к т о р и я д а* ұшатын ракеталардың ұшу уақыты аздау болады және жеке қауіпсіздігі ескерту уақытына тәуелді болатын жерде тұрған бомбалаушылар сияқты нысаналарды атуда қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТӨМЕНДЕТІЛУ *Төмендетіл етістігінің қимыл атауы; бәсеңдетілу, әлсіретілу.* Гармониялық мажор – белгілі биіктікпен орналасқан қатаң үнді дыбыстар тізбегінің VI дыбысының жарты тон *т ө м е н д е т і л у і* (К.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік).

ТӨМЕНДЕТІҢКІРЕ= е т. *Әлсіретіңкіреу, бәсеңдетіңкіреу.* Жарайды деп қыз кетіп бара жатып, қайта оралып, даусын сәл *т ө м е н д е т і ң к і р е д і* (А.Лекеров, Түз гүлі). Сен не деп тұрсың? – Жаңылдың *т ө м е н д е ң к і р е п* қалған дауысы қайтадан көтерілді (Т.Беркімбаев, Ана мейірі).

ТӨМЕНДЕУ[1] с ы н. **1.** *Еңістеу, төменірек.* Әкем мені өзіне қатарластырап, арбаның алдына отырғызды. Шешем бізден сәл *т ө м е н д е у* жайғасқан (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Түсер деп көзге жарығы Шындықтан бұғатындарды, *Т ө м е н д е у* жатып дарыны Төбеге шығатындарды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** а у ы с. *Құны, сапасы жоғары емес, нашарлау.* Түркістан кілемдері сапасы жөнінен Түркімен кілемдерінен *т ө м е н д е у* көрінеді (М.Елеусізов, Шоқан Уәлиханов.).

ТӨМЕНДЕУ[2] *Төменде етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Төмен қарай түсу, құлдилау, еңістеу, ылдилау.* Бір ғажабы, фашист самолеттері биікте ұшуда, *т ө м е н д е у г е* қорқатын тәрізді (Ә.Әлішев, Батыр.). **2.** *Деңгейі түсу, басылу.* Сонымен бірге жыныстарды минералдық құрамы кварц мөлшерінің *т ө м е н д е у і* мен пироксендердің арта түсуіне қарай өзгереді (К.Сапарбайұлы, Геология.). Ғалымдар әлі де Каспий деңгейінің *т ө м е н д е у і* туралы нақты қорытындыға келе алмай, ол туралы үш түрлі жорамал айтады (Н.Баяндин, Ата мекен). **3.** *Азаю, кему.* Температура жоғарылаған сайын, тау жыныстарының көлемі ұлғаяды, ал температураның *т ө м е н д е у і н е н* көлемі кішірейеді (К.Сапарбайұлы, Геология.). **4.** *Нашарлау, сапасы түсу.* Ендеше жүннің мол алынуына, оның сапасының *т ө м е н д е у і н е* де тигізер зияны жеткілікті (Д.Жанботаев, Шыңда.). Оқушылардың білімінің *т ө м е н д е у і н е* бас болып директор өзі себепті (С.Еркебаев, Алғашқы.). Кен қорының небәрі 12–20 процанті ғана алынып, мұнай қабаттарының су басып кетуіне, өнім беру қабілеті *т ө м е н д е у і н е,* әртүрлі жерасты апаттарына байланысты тиімсіз деп саналды («Егемен Қазақстан»).

ТӨМЕНДІ-ЖОҒАРЫЛЫ үс т. *Төменнен жоғарыға, жоғарыдан төменге.*

ТӨМЕНДІК з а т. **1.** *Биік еместік, аласалық.* Сулы жердің тау бетінен *т ө м е н д і г і н* өлшеп шығарған қағазын ол алдына таман жылжытып қойды (К.Оразалин, Ақ жазық). **2**. *Ұсақтық, жетіспеушілік, кемдік.* Еріншектің несі артық өліктен де, Өзің сына оларды көріп кел де. Байқарсың еріншектің *т ө м е н д і г і н,* Көп мініп шабан тартқан көліктен де (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Неді соның бәрі ақымақшылық, *т ө м е н д і к* екенін ұқты (Р.Тоқтаров, Терістік.). Бірақ шектен шығып кетпесін, яғни адам өзінің істері, мінездері ірілігін емес, *т ө м е н д і г і н* көрсетіп тұрғанда, өзін ірі адам деп санайтын болмасын (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Сапа жағынан нашарлық, кемдік.* Мәселе мұнда ғана емес, «Қасым жомарт» қиссасының әдебиеттік жеткізу дәрежесінің *т ө м е н д і г і н д е* (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Көптеген медалистердің білім сапасының *т ө м е н д і г і* туралы айтылды («Білім және еңбек»). Біреу бөгет жасағандықтан емес, бәрі де өзімнің білім қабілетімнің *т ө м е н д і г і н е* болады (З.Шүкіров, Жас жесір).

ТӨМЕНЕТЕК з а т. э к с п. *Әйел адамды елемей ұрғашы, нашар деген мағынада айтылатын сөз.* Әйел затын тек қана *т ө м е н е т е к* ұрғашы деп бағалайтын тұрпайылығымыздың қара батпақ ұймасынан шыққанша қай заман? (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Ал теңіз туралы түсіңе енсе, ұйқың қашатын, ертегіге бергісіз аңыз-әңгіме қаншама! Осының бәрін бір күнде белінен басып аттап өту *т ө м е н е т е к* әйелге оңай сын емес (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТӨМЕНЕТЕКТІ с ы н. к ө н е. с ө й л. *Әйел затына жататын.* Күлімдеген көзінде мұң емес, айбын бар. Тәкаппарлықтан гөрі, *т ө м е н е т е к т і* пенделердің пұшаймен күйі аңғарылатындай (Таң нұры). Және ұрса-соқса да, *т ө м е н е т е к т і* әйелдің еркексіз күні жоқ қой деп ойлады (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

ТӨМЕНСУ *Төмensі етістігінің қимыл атауы.*

ТӨМЕНСІ= е т. *Бұрынғыдан басылу, бәсеңсу.* Бұрын естімеген тосын сөздерге Жамал үндемеді, қайта *т ө м е н с і п* қалды (Т.Тілеуханов, Өмір.). Жаза тартудан Манарбектің жүрегі шайлығып, *т ө м е н с і п* отыр («Лен. жас»).

ТӨМЕНСІТ= е т. *Төмен санату, кеміту.* Сені «ушаковый агроном» деп *т ө м е н с і т к е н* ешкім жоқ (М.Хасенов, Нартәуекел).

ТӨМЕНСІТУ *Төменсіт етістігінің қимыл атауы.* Оның қаперіне түк кірмеген сыңайлы, ешкімді кінәламайды, өзін де *т ө м е н с і т у* жоқ (Т.Тілеуханов, Өмір.).

ТӨМЕНТІН үс т. с ө й л. *Төмен жақта, төменге қарайғы бағыт.* Елестейді түсіне ылғи көл кірген. Бетбақ-дала желкесіне жел мінген. Сары атандай шөгіп жатқан сары құм. *Т ө м е н т і н н е н* тау басына телмірген («Соц. Қаз.»).

ТӨМЕНШІК с ы н. **1.** *Өзін төмен ұстайтын, кішік, қарапайым, именшек.* Оразғали қарт өзін кем санауға үйренген, *т ө м е н ш і к,* момын адамды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Жанын құрбан жолына қылған жансып, Көз қарауы, құбылар әлденеше. Кейде ұялшақ, *т ө м е н ш і к,* кейде тіп-тік, Қамыққансып қайғырып, орны келсе (Абай, Тол. жин.). Төл ермеген ана *т ө м е н ш і к* бола береді екен. Күннен-күнге ажары түсіп барады екен (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). **2.** *Бәсең, әлсіз.* Бұл жолы үні жақсы, *т ө м е н ш і к* шықты (Т.Тілеуханов, Өзге.).

Төменшік тартты. *Қарапайым болып кішірейді, тартыншақтады.* Қарсы алдында отырған Медетке тіктеп қарауға жүзі шыдамай, *т ө м е н ш і к т а р т ы п*, бір уыс боп бүрісіп қалды (Е.Мырзахметов, Медет). Ауылдың кер езу жігіттерінің өзі қаймығып сырт жүретін Ғайша, мына жігіттің алдында *т ө м е н ш і к т а р т а* береді (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

ТӨМЕНШІКТЕ= е т. **1.** *Төмен тарту, төмендей түсу.* Жалт еткен жанарынан жас ағып, *т ө м е н ш і к т е п* сыртқа шыққан (Д.Досжанов, Кісі.). **2.** а у ы с. *Өзін төмен ұстау, жасқаншақтау.* Ол бұл қалпында жуасып, айбындылығынан айырылып, *т ө м е н ш і к т е п* тұр ғой (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Сосын біраз уақыт әлденеге батылы бармай, мүдіріп тұрды да, *т ө м е н ш і к т е п* тіл қатты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс). Қанша уақыттан бері жолсерік болып жүрсе де, Қасаттың тап осылай *т ө м п е ш і к т е й*, бәсеңсіп сөйлегенін байқаған емес («Қаз. әдеб.»). **3.** ж е р г. *Қызметінен төмендей түсу, кішірею.* Ол бұрынғы қызметінен *т ө м е н ш і к т е п* кетті (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӨМЕНШІКТЕН= е т. *Өзін төмен ұстап жасқаншақтану.* Төрелер *т ө м е н ш і к т е н і п* бірдемелерді айтушы еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қалай ұтылғанмен Сабаудың жеңдірмейтініне көзі жеткен Қалила енді *т ө м е н ш і к т е н е* сөйледі (С.Омаров, Дала қызы).

ТӨМЕНШІКТЕНУ *Төменшіктен етістігінің қимыл атауы.*

ТӨМЕНШІКТЕТ= е т. *Біреуді өзінен төмен ұстап кемсіту.* Толыбай аудандық партия комитетінің секретарымен танысқанын мақтаныш санап, өзін *т ө м е н ш і к т е т к е н і н* жақтырмағаны сонан (М.Сүндетов, Қызыл ай). Даяр асқа әзір болып отыру адамды рухани кемсітіп, *т ө м е н ш і к т е т е д і* екен (Қ.Сегізбаев, Бір қала.). Жүзін *т ө м е н ш і к т е т п е й* Жәкейге тура қарады – Үбәтай (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

ТӨМЕНШІКТЕУ[1] с ы н. *Басылып қалған, жасқаншақтау.* – *Т ө м е н ш і к т е у* емес, тегін айту. Біз біраз еңбек еткен, біраз жерге жеткен жанбыз (У.Қыдырханов, Шаңқай.).

ТӨМЕНШІКТЕУ[2] *Төменшікте етістігінің қимыл атауы; өзін төмен ұстау.* Ел бұзылса табады шайтан өрнек, Періште *т ө м е н ш і к т е п* қайғы жемек, Өзімнің иттігімнен болды демей, Жеңді ғой деп шайтанға болар көмек (Абай, Тол. жин.).

ТӨМЕНШІКТІК з а т. *Өзін өзгеден төмен ұстаушылық, жасқаншақтық.* Бірақ күштің алдында жасып қалатын, іштей өзін басып қоятын *т ө м е н ш і к т і к т і* ұмытқаны ма, беу дүниеден түңілгені ме бұл қазақтың – деп есерсоқ Қазыхан түсіне алмай дал болып отыр (Қ.Құрманғалиев, Атырау ару).

ТӨМЕНШІЛ с ы н. ***Төменшік.*** Және тіршіліктің осындай *т ө м е н ш і л* қағидасына өзі де тұтқын болды (Ж.Жұмаханов, Шығ.).

ТӨМЕНШІЛІК з а т. ***Төменшіктік.*** Менмендік жоқ, енжарлық жоқ, *т ө м е н ш і л і к* жоқ, өзін-өзі жоғары да, төмен де ұстамай, тең ұстау керек (Ғ.Мүсірепов, Достық.). *Т ө м е н ш і л і к* жүзімен Рұхсат бер, – деп жалынып Көп өтініш етеді (Көрұғлы).

ТӨМЕНІРЕК с ы н. **1.** *Біршама төмендеу, сәл төмен.* Үш биден *т ө м е н і р е к* үш шоғыр боп үш жүздің рубасы билері мен батырлары отырарды (Ә.Кекілбаев, Үркер). – Сен оқуда емес пе едің қашан келдің? – деді Жаңғабыл енді өзінен *т ө м е н і р е к* жайғасқан Нұрбекке бұрылып (К.Жұмаділов, Соңғы көш). Оның оң жағында *т ө м е н і р е к* ауылдың оты жылтылдап көріне бастады, Міне, біз ауылға келіп қалдық (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Ойлау келген, ойпаңдау, ойыстау (жер). Т ө м е н і р е к* еңісте, қар үстінде қарауытып әлденелер безіп бара жатқан сияқты (Ғ.Сланов, Шалқар). Аңдар жаз айларында таудың биік шыңына шығып кетеді, қыста *т ө м е н і р е к* ойға, жазыққа түседі (Қазақст. аң байлығы). **3.** *Баяуырақ, бәсең.* – Мәселе жалғыз Сабденбековте, оның киімі мен жүрістұрысында ғана емес, – деді Асанов жаңағыдан гөрі сәл *т ө м е н і р е к* дауыспен (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.).

ТӨМПІЕ с ы н. с ө й л. *Төмпиген, дөңестеу (жер).* Күн жауып кетсе, алды ылди сенекке су құйылмас үшін кіреберіс ауызға *т ө м п е* топырақ үйді (С.Әйешев, Жаңғырау). Бұрынғыдан да аласарып, бір-ақ уыс *т ө м п е* болып қалыпты (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Қазылып үйілген топырақ үп-үлкен *т ө м п е* болып қалды (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТӨМПЕЙ з а т. ж е р г. ***Төмпешік.*** Сайын дала, күн жылы. Қойшы *т ө м п е й д і ң* басында отыр. Алаңдарлық шаруа, қызықты нәрсе жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мынау жағы анау тұрған қара ағаштың түбірі, мына жағы әне бір *т ө м п е й д і ң* асты (З.Ақышев, Бұршақ.). Баяғы жерге келеді, Шүйгіні мол жер еді. *Т ө м п е й і н* тауып қуанып. Тастарын да ап көрді (Қ.Мұқашев, Дана мен бала).

ТӨМПЕДЕЙ с ы н. *Төмпе сияқты.* Бұл дүниенің тоқымдай ғана көрінетіні – алам дегеніңді алып, жетем дегеніңе жеткен, құс тістеген албырт шағыңда екен, ал қазір сол дүние тақым түгіл талайына сыймайтын көлбеген кең жазық та, өзі сондағы елеусіз бір *т ө м п е д е й* ғана (Ә.Сараев, Тоскауыл).

ТӨМПЕЛЕН= е т. *Төмпешіктену, дөңестену.* Айналамыздағы осы ирек қарды теуіп қосты айнала жатқан жылқы қардың астындағы шөбін алып жегендіктен, төңірегіміз түп-түгел ор боп, жылқының тұяғымен үйілген қарлар ақ *т ө м п е л е н і п*, өрген қойдай жыпырлап жатыр (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

ТӨМПЕЙІС з а т. ж е р г. *Дөңес, төбелеу жер.* Аң аңдығанда бір тасаны, *т ө м п е й і с т і я* бұтаны бетке ұстап жолда жатамыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӨМПЕК з а т. с ө й л. *Кішкентай төмпешік, сәл ғана дөңестеу жер.* Бірінің күмбезі күнге шағылысады, екіншісі аласа жай күмбез, үшінші біреудікі кесек қорған, төртінші біреудің қабірі жай *т ө м п е к* қана (Д.Исабеков, Тіршілік). Арасына еңбектей еніп, жас топырағы көрініп жатқан *т ө м п е к т і* төңіріктеп жанынан екі мәрте еңбектеп өтті (А.Мекебаев, Періште кееліншек).

ТӨМПЕШ[1] з а т. с ө й л. ***Төмпешік***. Бір *т ө м п е ш к е* шығып айналаға дүрбімен қарап, ештеңе көре алмайды (С.Сейфуллин, Шығ.). Күзен Қасқа тамының алдына, жоғарылау бір *т ө м п е ш т і ң* үстіне келіп отырды (Х.Рахимов, Сеңгір.).

ТӨМПЕШ[2] з а т. *Бір нәрсені үсті-үстіне қойғылау, ұрғылау, соққылау әрекеті. Т ө м п е ш т і ң* астына алды (Ауызекі).

Май төмпеш. *Жанына қатты батырмай ұрып-соғу, түйгіштеу.* Қаншама бермей пайда зарланғаным, Хохолға жер жыртуға жалданғаным. Ағайдан естіп боқтық, *м а й т ө м п е ш* жеп, Күндіз, түн көрмей дамыл айдалғаным (С.Дөнентаев, Таңд. шығ.). Ол үшін екі-үш рет өзі шамасы келетін бірекі достарын оңашада «*м а й т ө м п е ш*» етіп алғаны да бар («Қазақст. мұғ.»).

ТӨМПЕШТЕ= е т. *Үсті-үстіне ұру, соғу, қойғылау.* Жолдастарын атып түсірген адамды аясын ба, әркім Жұмакеңді бір жұдырықтап, дүммен *т ө м п е ш т е д і* (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Көк арғымақ шұрқырап бір кісінеп алды да, қатқыл қара дөңді дүңк-дүңк *т ө м п е ш т е п*, кейін қарай шауып жөнелді (Ә.Кекілбаев, Дала.). Қанша ашуланып тұрса да, жұрттың әкелеріндей ақырып-жекірген де, не ұстап алып *т ө м п е ш т е й* бастаған да жоқ (Қ.Салғарин, Сол бір күн.).

ТӨМПЕШТЕЛ= е т. **1.** *Үсті-үстіне соққы алу, ұрғылану.* Ол халық қапшығына екі рет түсіп, екі рет *т ө м п е ш т е л д і*, екі рет есінен танып, тек сілікпесі қалды (З.Ақышев, Ақбел.). **2.** *Үсті-үстіне төпелену.* Фашистердің алдыңғы шебі екі сағат бойына артиллерияның барлық түрімен *т ө м п е ш т е л д і* (Ж.Самұратов, Мәңгі.).

ТӨМПЕШТЕЛУ *Төмпештел етістігінің қимыл атауы.*

ТӨМПЕШТЕН= е т. *Төмпешіктену, төмпейіп жату.* Қой соңына жете сәл ғана *т ө м п е ш т е н і п* жатқан құмға жартылай көтеріліп, кертөбел тағы тұрды (У.Қыдырханов, Шаңқай түс).

ТӨМПЕШТЕС= е т. *Үсті-үстіне соққыласу, ұрғыласу.* – Мә, саған, мә саған! – деп бұқаша тіескен екеу *т ө м п е ш т е с і п* жатыр (Ж.Арыстанов, Таң.). Бекініс ішінде штыкпен, мылтық, автомат дүмбісімен *т ө м п е ш т е с і п* жүріп, шепті түгел алды (С. Бақбергенов, Белгісіз.).

ТӨМПЕШТЕСУ *Төмпештес етістігінің қимыл атауы.*

ТӨМПЕШТЕТ= е т. *Соққылату, ұрғылату.* – Шырайлым, сен кел деген соң, біз байғұсқа келмеске күш қайда? Ағаңа айтып *т ө м п е ш т е т і п* жүрсең (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ТӨМПЕШТЕТУ *Төмпештет етістігінің қимыл атауы.*

ТӨМПЕШТЕУ[1] з а т. *Төмпеш, соққы.* Сонсоң ол темір батпанмен қайта соққылай бастайды. Мына *т ө м п е ш т е у* де соның бірі (Қ.Исабаев, Айқыз).

ТӨМПЕШТЕУ[2] с ы н. с ө й л. *Төмпиген, төмпеш келген.* Мұны жүзі таныс біреуге ұқсатып тұрмын, тап осындай мұрны *т ө м п е ш т е у*, түксиген қалың қабақты, беті борбиған біреуге ылғи Алматыда ұшырасып жүрем (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ТӨМПЕШТЕУ[3] *Төмпеште етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Соққылау, ұрғылау.* Сатыбалдының одан әрі *т ө м п е ш т е у і н е* екпіндеп келген аттар, қақпаның жақтауына тіреле әрең тоқтады? (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Үсті-үстіне төпелеу, жаудыру.* Неміс бізді қайтадан артиллериясымен, минометтерімен *т ө м п е ш т е у г е* кірісті (Б.Момышұлы, Шығ.).

ТӨМПЕШІК з а т. **1.** *Құм, топырақтан, тағы басқа заттардан үйілген кішкентай ғана дөңес жер, төмпек.* Қолымен құмды жиып *т ө м п е ш і к* қылып, шапанын шешіп бүктеп төмпешік құмның үстіне салып жастанды (М.Жұмабаев, Шығ.). Болар-болмас *т ө м п е ш і к т і* паналап, жерге жабыса түсті (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Ауылдың сыртындағы бейіттің шетіне топырағы ылғал тағы бір *т ө м п е ш і к* пайда болды (Ж.Еділбаев, Буырқан.). **2.** ә с к. *Қарсылас оғынан сақтану әрі оқ атуға қолайлы болу үшін окоптың алдыңғы жиегіне топырақтан жасалған үйінді* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Төмпешік без. а н а т. <лат. epiphysis> *Аралық мидың эпиталамус бөлігінің құрамына кіретін ішкі секреция безі. Т ө м п е ш і к б е з* организмдегі қан қысымын, дене қызуын, су мен тұздың алмасуын, жыныстық жетілуді реттеуге қатысатын серотонин, мелатонин, адреногломерулотропин гормондарын бөледі (Қаз. тілі термин. Биология).

Төрт төмпешік. а н а т. <лат. corpora quadrigemia, лат. corpus – дене, quadrigemia – төрт төмпешік> *Ортаңғы мидың төбесін құрайтын ми бөлігі. Т ө р т т ө м п е ш і к* алдыңғы және артқы екі жұп сұр заттық төмпешіктерден тұрады. Алдыңғы жұп төмпешікте көру, ал артқы жұп төмпешікте есту рефлекстерінің қыртысастылық орталықтары орналасады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТӨМПЕШІКТЕЙ с ы н. *Төмпешік сияқты.* Жансыз *т ө м п е ш і к т е й* Төкең жатыр, Ұйықтасын деп оны оятпадым (Қ.Бадыров, Өткендер.).

ТӨМПЕШІКТЕН= е т. *Көтеріңкі болу, дөңестену.* Оның ортасында көлемі үй орнынан аумақтырақ *т ө м п е ш і к т е н і п* жатқан Аккесене (К.Ахметбеков, Алқакөл).

ТӨМПЕШІКТЕУ с ы н. *Сәл ғана көтеріңкі, дөңестеу (жер).* Алдыңғы жақта ортасы *т ө м п е ш і к т е у* келген шағын алаң көрінеді (Тұлпар). Көмектесуші адам ең әуелі жарадар кісіні тауда болса биіктеу тасқа, ойда болса арық жағасына,

т ө м п е ш і к т е у жерге отырғызып жайғастырады (Шопан сырласы).

ТӨМПЕШІКТІ с ы н. *Төмпеш келген, дөңесті.*

Төмпешікті батпақ. *Көпжылдық тоң таралған аймақтарда, орманды тундрада, аралдық тоң белдемінде кездесетін көпжылдық шымтезек төмпешіктерінің көптігімен сипатталатын батпақ. Т ө м п е ш і к т і б а т п а қ т ы ң* биіктігі, әдетте, 2–3 м, диаметрі 10–20 м-ге жетеді (Қаз. тілі термин. Су.).

ТӨМІЛЖІ= е т. *Төмен қарау, имену.* Әлгі жағдайсыз әсерден шырмаланып шыға алмас еді. Жантерге түсіп *т ө м і л ж і п* қалар еді (Д.Досжанов, Кісі.). Жігіт тәжім етіп, *т ө м е л ж і п* тұрып алды («Қаз. әдеб.»).

ТӨМІЛЖІТ= е т. *Төмен қарату, именту.* Алдына *т ө м і л ж і т і п* апарып, сұлудың бетіндегі пердесін ашып жібергенде әлгі адамның көзі ақшаңдап кетпесіне кім кепіл (Д.Досжанов, Жібек.).

ТӨН= е т. **1.** *Бір нәрсенің үстінен үңіле қарау, мінбелеу.* Садақты табан тіреп солқылдатып, Шортанды атты бала суға *т ө н і п.* Сықырлап адырнасы атқан оғы Шортанды ортасынан кетті бөліп (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Үстіне жақын келу, қисаю.* Ешбір дыбыссыз қалың бұта, тал *т ө н г е н* жағалауға, суы лықсып жағаға шығып тұр, кемеш, тұңғиық терең (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.). Сәулесінің жолағы Ұшындай болып істіктің, Денені түйреп барады Төбеден *т ө н г е н* ыстық Күн (Т.Айбергенов, Мен саған.). Түлкіні бас салатындай боп *т ө н і п-т ө н і п* келеді де жалт етіп екінші жағына шығады (С.Бақбергенов, Қарға там.). **3.** а у ы с. *Жақындап келіп қалу, ентелеу, өзеуреу, киіп-жару.* Мақтанып айт фашисті жеңгеніндi, Барлығын да майданға бергеніндi. Қойшы болып аттанып Атбасардан, Жеңімпаз боп Берлинге *т ө н г е н і ң д і* (М.Мақатаев, Шығ.). Танау желбезегі желбіреп, ерні көкшілденіп дірілдеп кетті. Өкіреңдеп *т ө н і п* келіп қалғанда Самал торға түскен еліктей үркіп, бетін баса қойды (М.Сүндетов, Қызыл ай). Қайта одан бетер есі шыға екіленіп, құйрығын дікеңдікең еткізе кекшең қағып *т ө н і п* келеді (С.Елеубаев, Ойсыл қара). **4.** а у ы с. *Тап келу.* Қайта шулап, жамырап қатын, бала, Қанға шөлдеп қаңырсып жатыр дала. Қайта жауып, жай оты шатырлаған, Қайта *т ө н г е н* тамұқтың сотын қара. Қара жауы қайтадан лап қойды, Кезек бермей пақырға, батырға да (М.Мақатаев, Шығ.). **5.** *Кезелу.* Әуелбек алғысын айтып, өзінің басына үш рет *т ө н г е н* нән кетпенді алды да үйден шығып кетті (Ж.Еділбаев, Буырқан.).

Басына бұлт [қауіп, қауіп-қатер] төнді. *Ауыр халге тап болды, қиын-қыстау жағдайға ұшырады.* Шолпан демекші, сорлы Шолпанның басына *б ұ л т т ө н і п*, ауыртпалық түсіп, бейшараның арғы өмірін сен жақсы білесің ғой (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Тәжірибеде осындай жағдайдан иіс тиіп, кейде басына *қ а у і п т ө н і п*, ауруханаға түскен жас балалар жиі кездесіп тұрады (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). Адамға *т ө н г е н қ а у і п* те оңбасын, Түршіктіретін денеңді. Оның да жылы тауық болғасын, Құрдасың емей, нең енді?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТӨНГІЗ= е т. *Төндіру, тап келгізу.* Жерінен малын өргізер, Жауына зауал *т ө н г і з е р*, Қырық пышақ хандарды, Қылығына көнгізер, Дегеніне сенгізер, Соңынан жұртын ергізер, Бар қазақтан бір қазақ Тумас па екен, әулие?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ТӨНГІЗУ *Төнгіз етістігінің қимыл атауы.*

ТӨНДІР= е т. **1.** *Бір нәрсенің үстінен қаратып үңілдіру.* **2.** *Кезендіру.* Ол мылтығын есікке *т ө н д і р е* ұстап, тесірейе қарап тұрды (С.Омаров, Қызыл.). **3.** а у ы с. *Өсіре айту, өршелендіру.* Үйіндегі ұрыс-керісті әрқайсысының даусын сала отырып, кей жерін жанынан қосып, *т ө н д і р е* әңгімеледі (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). **4.** *Тап келтіру, душар еттіру.* Идеологиялық тар көзді тордың сүзгісінен өткізілген ақпараттық бақылау құралдарын тоталитаризм әрбір жеке адам мен тұтас ұлттардың желкесінен *т ө н д і р і п* қойды (Н.Назарбаев, Тарих.). Айналасын мұңға бөлеп, бір қорқыныш *төндіріп,* Ұлы Сейхун өзенінен жатыр екен сең жүріп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ажал төндірді. *Өлімді жақындатты.* Жүз рет *а ж а л т ө н д і р г е н,* Көрді ғой талай соққыны. Жүз рет жауы өлтірген Аяған әсте жоқ мұны (М.Мақатаев, Шығ.).

Қара аспанды [бұлтты] төндірді. *Пәле-жаланы молайтты, жаманға жорыды, үрейлендірді.* Әй сен де *қ а р а а с п а н д ы т ө н д і р і п* тұрады екенсің (О.Бөкеев, Өз отың.).

Түнекті [қауіпті, қауіп-қатерді] төндірді. *Ауыр халге душар еттірді, қиындық тудырды. Т ө н д і р і п* тас төбеден *т ұ н е г і ң д і*, Көп болса бозартарсың гүл өңімді, Ал бірақ Алматымды сүйетұғын Суыта алмайсың от жүрегімді (Т.Айбергенов, Мен саған.). Тек бір ғана қосқаны «Жау жолымды тосып, *қ а у і п т ө н д і р і п* тұр» деп, басшыларға барып шағынуымыз ретсіз болар (А.Хангелдин, Ғайни.).

ТӨНДІРТ= е т. *Бір нәрсенің үстінен үңілдіре қарату.* Мөлдір, мөлдір, мөлдір кіл, Шық төніп тұр, тамбай тұр. Төніп-ақ тұр, *т ө н д і р т і п*, Бір сөз айтшы алдайтын (Ж.Нәжімеденов, Баллада).

ТӨНДІРТУ *Төндірт етістігінің қимыл атауы.*

ТӨНДІРУ *Төндір етістігінің қимыл атауы; өршелендіру, өсіре айту, өрекпу.* Сот куәлардың *т ө н д і р у і м е н*, ұры деп тауып, Қапанды үш жыл түрмеге салуға қаулы алды (Б.Майлин, Шығ.).

ТӨНДІРІЛ= е т. **1.** *Бір нәрсенің үстіне үңілдірілу.* **2.** *Киіп-жарып, қаумалану.* Су Қаратайдың арығына қарай *т ө н д і р і л е* жөңкіп жатыр (Ш.Айтматов, Қош бол.).

ТӨНДІРІЛУ *Төндіріл етістігінің қимыл атауы.*

ТӨНУ *Төн етістігінің қимыл атауы; ентелеу, өзеуреу. Т ө н у і н* қара мынаның, Не жаздың, әже,

не деп ең?! Атылдым!.. Төрге құладым. Найзағай аулап төбеден (Д.Қанатбаев, Сүрлеу).

Басына бұлт [қара бұлт, қауіп, қауіп-қатер] төну. *Ауыр халге тап болу, қиын-қыстау жағдайға ұшырау.* Жағалбайлыға мұнша *қ а р а б ұ л т т ы ң т ө н у і*, жігіттің қыз алып қашуы ғана болмас, әртіннен келе жатқан кек (Д.Әбілев, Арман.).

ТӨНУШІ з а т. *Ентелеп тұрушы.* Кітапханашы Жамила жеңгейдің алдына да *т ө н у ш і л е р* көбейді (М.Иманжанов, Алғашқы.).

ТӨНІҢКІРЕ= е т. **1.** *Үңіліңкіреп қарау.* Сен немене жазып жатырсың? – деді үлкен кісі қағазыма *т ө н і ң к і р е п* (М.Әлімбаев, Қалам қайраты). **2.** *Ентеленкіреу, өзеуреңкіреу.* – Бауырым сенімен жеке сөйлесуге бола ма? – деп біреу *т ө н і ң к і р е п* келді (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

ТӨҢБЕК з а т. с ө й л. ***Дөңбек.*** Ағынды сулар, аймақ көл. Тасылса *т ө ң б е к* келтірер, Дүспанға белінді шешіп иманба. Инантып тұрып өлтірер (Алдаспан).

ТӨҢБЕКТЕЙ с ы н. с ө й л. ***Дөңбектей***. Осы Рақым кәзір кеңес маманы, кеңес адамы. Кеңсесіне кіріп барсақ сырлы үстелге сүйеніп *т ө ң б е к т е й* болып отырған Рақымды көрдім (Б.Майлин, Азамат).

ТӨҢБЕКШУ *Дөңбекші етістігінің қимыл атауы.* Біз болсақ ұзақ түнді кірпік айқастырмай *т ө ң б е к ш у м е н* өткіземіз (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

ТӨҢБЕКШІ= е т. с ө й л. ***Дөңбекші***. Қасында топтың күң-нөкер Бибі ханым масаты шатырдың саясында шөптің сыбдырына, қасқырдың ұлуына құлақ салып, атлас төсекте *т ө ң б е к ш і п,* таңды таңға ұрды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тоймырзаның түнімен қу тізесін құшақтап *т ө ң б е к ш і п* шыққаны саған батпаса, маған батады, алдымен (А.Хангелдин, Қараторғай).

ТӨҢБЕКШІТ= е т. с ө й л. ***Дөңбекшіт***. Қайғы ақынды өсірер десе-күлме. Тек айырылу туралы ашқылтым ой, *т ө ң б е к ш і т п е* жарымды төсегінде (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.). Түндер бойы ол байғұсты *т ө ң б е к ш і т і п* жалғыз тастап, стол басында қарысып кеп отырмын (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

ТӨҢЕРЕК[1] үс т. э т н. *Дөңгелек бейнемен келетін өрнек; ру таңбаларының бір түрі.*

ТӨҢЕРЕК үс т. с ө й л. ***Төңірек.*** Тағы да *т ө ң е р е к* жаңғырығып қаңқ ете түсті (С.Сейфуллин, Шығ.). Асыға басып келе жатқанда Бектас ой әлгі Дәріш айтқан бір ауыз ескерту сөздің *т ө ң е р е г і н е н* ұзамады (А.Байтанаев, Қайнар.).

ТӨҢКЕ з а т. ж е р г. *Отын үшін пайдаланатын ағаштың түбірі. Т ө ң к е л е р д і* кеулеп алып, отын қыламыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Трр, *т ө ң к е* болғыр кереңбісің! Ауыздығымен алысып, ағызып келе жатқан аттың мойнын доғадай иген Адасбес ақырын күңкілдеп, домаланып түсе қалды (О.Тәжиева, Жетім қыз).

ТӨҢКЕР= е т. **1.** *Бір нәрсенің астын үстіне қарату, аударып тастау.* Ол ауылдың ортасына Исабайдың келісін *т ө ң к е р і п*, үстел қып, мәжіліс ашты (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Гауһар екі үйге ортақ жалғыз жетілік шамды жағып, үй ортасына келіні *т ө ң к е р і п* соның үстіне әкеліп қойды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Өзге қонақтар да бір кеседен артық қымыз ішпеді, олар да босаған ыдыстарын дастархан үстіне *т ө ң к е р і п-т ө ң к е р і п* тастай салды (Р.Ниязбеков, Отағасы). **2.** *Ақтарып құя салу.* Табылған, арал тастап, не керегі, Кеткенде толқын оған не береді? Дауыл мен толқын сыры белгілі ғой, Дария да домалатып *т ө ң к е р е д і* (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Бастан-аяқ өзгерту, қопару, құлату, аяғын көктен келтіру.* Ол ескі түсінікті *т ө ң к е р д і* де, жаңа түсінік жасады (А.Қалығұлов, Жарық.). Ал іштей әр саққа соғып, не ғаламатты асты-үстіне *т ө ң к е р і п* жататын ой дамыл таптырмай жатары белгілі (А. Байтанаев, Қыран.). Ескі өмірді *т ө ң к е р і п*, Шығарды астын үстіне, Кім сүйсінбес, дәл мұндай, Кереметті күштіге! (Қ.Аманжолов, Таңд. шығ.). **4.** а у ы с. *Жер аудару.* Байларды *т ө ң к е р і п*, жерді кедейлерге алып берді (Ауызекі). **5.** а у ы с. *Аударыстыру, ақтару.* Сәкен кітаптарын түгел *т ө ң к е р е* қараған кісі бұдан да көбірек дүниелер табуы ықтималы (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

Көзін төңкере қарады. *Қылмыңдап, қылымсып қарады.* Не деген мынау сән-көрік, Ақ қайың қандай аяулы. Төбеден *к ө з і н т ө ң к е р і п,* Аспан тұр алпыс бояулы (Т.Айбергенов, Мен саған.). Тұғырда тұрған сұңқардай Қияға *к ө з і н т ө ң к е р і п,* Әр уақытта қаранған (О.Шипин, Дастан.).

Төңкере салды [төңкеріп тастады]. *Тоқтаусыз тез, асығыс ішіп жіберді, сімірді.* Екі кесе қымызды жеделдеп *т ө ң к е р і п с а л ы п*, бой жазған болып сыртқа шықтым (Б.Соқпақбав, Өлгендер.). Өкіл қолының қалтырағанын сездірмейін дегендей, стаканды аузына еппен апарды да, *т ө ң к е р е с а л д ы* (С.Шаймерденов, Мінез). Ол үндемей келіп бір кесе айранды *т ө ң к е р і п т а с т а д ы* да, ізінше күш-қуат пайда болғандай, шалқаңдай басып шыға жөнелді (А.Шамкенов, Толқын.).

ТӨҢКЕРГІШ[1] з а т. т е х. **1.** *Қабырғалары ашылмайтын шанапты вагоншалардың жүгін түсіретін механизм.* Айналдырып *т ө ң к е р г і ш т і ң* тұрқысы (барабаны) екі жұп аунақшаға тіреледі, олардың бірі жетекпен механикалық байланыста болады (Қаз. тілі. термин. Кен.). **2.** *Пісірілетін бұйымды горизонталь және тік бетте айналдыру арқылы пісіруді төменгі жазықтықта жүргізуге мүмкіндік тудыратын механизм* (Қаз. тілі. термин. Машинажасау).

ТӨҢКЕРГІШ[2] с ы н. *Қуатты, зор.* Мынадай жер *т ө ң к е р г і ш* зілзала, күмпілдеген күшті дауысы бар көктен түскен допты бұрын көрмеген қазақтарда ес қалмады (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ТӨҢКЕРМЕ[1] з а т. т а м а қ. **1.** *Қазанға қақтап пісірілген жұқа нан; қазанжаппа.* Бәрі тегіс шай-

ға отырғанда кемпір *т ө ң к е р м е н і* турап, әркімнің алдына тастады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Айтайын, отыршы. Түн қатып өңің қашып келеді екен, *т ө ң к е р м е* пісіре қояйын, – деп әжей айналасын қармана бастады (З.Иманбаев, Қыран.). **2.** ж е р г. *Ұн мен майды араластырып, қуырып пісіретін майлы тәтті тамақ.* Біздер бір кезде бір партада отырдық, бір табақтан *т ө ң к е р м е н і* бөліп жедік (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ТӨҢКЕРМЕ² з а т. ***Төңкергіш.*** Тек аяқталмаан ісін бітіріп кетуге асыққан үш-төрт жұмысшының бетон *т ө ң к е р м е с і н е* ысырған болат күретерінің болмашы шыжыл даусы ғана естілді (А.Жұмаділдин, Құт құбыры).

ТӨҢКЕРМЕШІ з а т. *Төңкерме жасаушы. Т ө ң к е р м е ш і* аға, төңкерменіздi сыншылар неге сынап жатады («Қаз. әдеб.»).

ТӨҢКЕРТ= е т. *Бір нәрсенің астын үстіне қарату, аударту.* Ол ортаға келі алдырып *т ө ң к е р т т і,* жиналып тұрғандар жым-жырт болды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Жаһанға жар салып, Әр таңды еңбекпен қарсы алып, Іргелі іс бер, тыңды *т ө ң к е р т* адуын тракторға (Т.Шопашев, Жастық.).

ТӨҢКЕРТКІЗ= е т. *Төңкерттіру, төңкертіп қойғызу.* – Апырай, сізге суық мықтап тиген екен, әлде біздікіне барып, банка *т ө ң к е р т к і з е с і з* бе, оны өзіңіз біліңіз, – деді Тұйғын (М.Рашев, Бетің қисық.).

ТӨҢКЕРТКІЗУ *Төңкерткіз етістігінің қимыл атауы.*

ТӨҢКЕРТУ *Төңкерт етістігінің қимыл атауы.*

ТӨҢКЕРУ *Төңкер етістігінің қимыл атауы; түбегейлі бастан-аяқ өзгерту.* Ғылымдағы дүниені қайта тұжырымдады, қайта *т ө ң к е р у м е н* әуреледі (Т.Тілеуханов, Шарапат.).

Көзін төңкеру. *Көзін аударып қарау.* Ішкі толқынысын *к ө з т ө ң к е р у і н е н* немесе жылы кескінінен білдірді (Б.Дәлетбаев, Сүмбілшаш).

ТӨҢКЕРУЛІ с ы н. *Төңкерілген, асты үстіне қаратып аударылған.* Айналада *т ө ң к е р у л і* қазандай іркес-тіркес ұсақ төбелер (З.Асабаев, Жарас.). Көк теңбіл, боз ала, қара жолақ доп-домалақ қарбыздарым *т ө ң к е р у л і* кіші-гірім қазанға ұқсайды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Сосын төбесіндегі *т ө ң к е р у л і* кесеге екінші кесені алшысынан қойды (Ш.Смаханұлы, Қыр сыры).

ТӨҢКЕРІЛ= е т. **1.** *Бір нәрсенің асты үстіне қаратылу, аударылуы.* Қақ жолдың аузында *т ө ң к е р і л г е н* төрт аяқ арбасымен, күйсеген қос қоңыр өгізінің құйрығын жастана, шидемін айқара жамылып, бір адам жатады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нұрбай деген жау шығып Қарсы атуға ешкімнің Келмеді оған шамасы. *Т ө ң к е р і л д і* халықтың Қазан-ошақ, шарасы (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** *Төну. Т ө ң к е р і л і п* төбеңнен Тұрады үнсіз тау қарап, Елсіз-күйсіз ежелден, Міз бақпайтын жарқабақ (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). Сендер жақ кең керіліп, Қанаты жырлап есіп, Төбемнен *т ө ң к е р і л і п,* Барады тырна көшіп (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жұртқа қарауға беті шыдамай, аспан айналып үстіне *т ө ң к е р і л і п* келе жатқандай сезінеді (А.Әлсеров, Таң алдында). **3.** *Бір қалыпта тұрмау, өзгеру. Т ө ң к е р і л і п* құбылған, жұрт – бір сағым, Шынға шыдап қоса алмас ынтымағын. Көптің аузын күзетсең, Күн көрмейсің, Өзіндіөзің күзет, кел, шырағым! (Абай, Тол. жин.). **4.** *Ауу, жөңкілу.* Жөңкеріліп жер қалсын, *Т ө ң к е р і л і п* жон қалсын, Қайшыла қайрат, қайшыла! (І.Жансүгіров, Шығ.). Бәйге аттардың дүбірі естіледі, елдің беті солай *т ө ң к е р і л е д і* (С.Талжанов, Өткен күн.).

Дүние [дүн-дүние] төңкерілді. *Астан-кестеңі шықты, күрт өзгерді. Д ү н и е т ө ң к е р і л і п,* Алаштың аруағы қайта көтерілді (М.Мағауин, Мен). *Д ү н-д ү н и е т ө ң к е р і л і п* баратты, Өрттің бәрі өңешімнен әрі ақты (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТӨҢКЕРІЛГІШ с ы н. *Төңкеріліп тұратын, құбылмалы, төңкерме.* Біреуді ішің жек көріп отырса да, Нұрымның әуенімен *т ө ң к е р і л г і ш* байлар берегесіп гуілдескен (Д.Әбілев, Ақын.).

ТӨҢКЕРІЛТ= е т. **1.** *Аяғын көктен келтіріп, аударту.* Тобықтан *т ө ң к е р і л т е* қағып, қандай жырынды балуанды да топ еткізе түсіретін (С.Сматаев, Елім-ай). **2.** а у ы с. *Өлең, жыр, күйді ағылту, төгілту.* Бір кезек осылай шаң боратумен, асқақтаумен бітіп, ол балаң жас ашық, ащы даусымен *т ө ң к е р і л т е* қайырып барып тоқтады (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық). Шарықтап даусым шықсын аспан көкке. *Т ө ң к е р і л т і п* төгілте бір шырқайын, Сөйлеу бізден, міндетті тыңдау көпке (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТӨҢКЕРІЛУ *Төңкеріл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Асты үстіне қаратылу, аударылу.* Ой алаңдатты ма, жоқ өлде, мына үйренбеген жұмысқа ыңғайсыз тиді ме, әйтеуір дөңбекшіп, *т ө ң к е р і л у м е н* болды (Б.Тілегенов, Уақыт). **2.** *Бір қалыпта тұрмау, түбегейлі өзгеру.* Төңірек шыр айналып, бұл дүние қазір *т ө ң к е р і л у г е* бет алды (К.Қазыбаев, Аманат).

ТӨҢКЕРІЛУЛІ с ы н. *Асты үстіне қаратулы, аударылған.* Оның үстінде науқас жазушының басқаға ешқашан ауыстырмайтын үлкен, ішіне жарты литр шай бір-ақ сиятын көк бокалы өзінің көк тарелкасы үстінде *т ө ң к е р і л у л і* тұр (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

ТӨҢКЕРІС з а т. қ о ғ.-с а я с и. **1.** *Қалыптасқан қоғамдық-саяси жүйедегі түбегейлі өзгеріс.* Жалпы геологиялық, әлеуметтік, саяси, экономикалық, нарықтық, өнеркәсіптік, мәдени, философиялық, ғылыми, ғылыми-техникалық, сексуалдық және т.б. *т ө ң к е р і с* түрлері анықталған (Саяси түс. сөзд.). *Т ө ң к е р і с т е н* соң саяси іреттер өзгерді. Елді ағартып, надандықты жоюдың шын жолы ана тілімен ғылым үйрету, ғылым үйрететін мектептерді көбейту; осы күнде қазақ халқы осы

жолға түсе бастаған сықылды көрінеді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2.** т а р. <лат. revolution> *Дәуренi өткен қоғамдық және саяси құрылысты жоюға және жаңа қоғам орнатуға әкелiп жеткiзетiн, түбегейлi өзгерiс жасауға ұмтылатын қарулы көтерiлiс.* Бiз оны орыс социолисi және Ресейдiң *т ө ң к е р i с* дәуiрiндегi ең озық өкiлi тарапынан сынға тартылған «қасиеттi эгоизм» ретiнде арнайы қарастыратын боламыз (М.Шоқай, Таңд.). Бұл екеуi астыртын *т ө ң к е р i с* үгiттерiн таратады. Астраханьда ашылған халық университетiн iлгерi бастыру жолында Нариман көп еңбек сiнiредi (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Белгiлi бiр нәрсенiң дамуындағы, ағымындағы кенеттен болған өзгерiс, жаңалық. Т ө ң к е р i с* ескi тұрмыстың астын үстiне шығарды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Халық санасына қандай *т ө ң к е р i с* жасар едi ол! (С.Мұқанов, Есею жыл.). Түнекте түрткен, түйреген, Түннен күнге сүйреген, *Т ө ң к е р i с* емей, немене? (I.Жансүгiров, Шығ.).

Мәдени төңкерiс. *Әдебиет пен өнердегi рухани құндылықтарды танып, бағалаудағы жаңашылдық.* Атыс-шабысы жоқ *м ә д е н и т ө ң к е р i с т е р д i ң* саяси төңкерiстерден айырмашылығы бар (Н.Назарбаев, Тарих.).

ТӨҢКЕРIС= е т. *Астын үстiне қойып аударысу.* Қоңырбайдың сөзiне бәрi күлдi де, сылдыратып шыны аяқтарын *т ө ң к е р i с т i* (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Бәрi қолдарындағы рюмкалары түрегеп тұрып *т ө ң к е р i с т i* (Қ.Исабаев, Соңғы.).

ТӨҢКЕРIСПЕК з а т. *Аударыспақ.* Осылай аударыспақ, *т ө ң к е р i с п е к* болып жатқанда, бiр күнгiдей болмай Өдек кiрiп келдi (Ү.Уайдин, Ендiгiсiн.).

ТӨҢКЕРIСТiК с ы н. *Төңкерiске қатысты, сонымен байланысты.*

Төңкерiстiк жағдай. с а я с и. *Қалың бұқара халықтың өмiр сүрiп отырған саяси құрылысқа қарсы күресуге дайын бұқаралық төңкерiстiк көңiл-күймен сипатталатын саяси жағдай. Т ө ң к е р i с т i к ж а ғ д а й д ы ң* белгiлерi туралы қазiргi кезде саясаттанушылардың арасында ортақ пiкiр қалыптаспаған (Саяси түс. сөзд.).

ТӨҢКЕРIСТiР= е т. *Астын үстiне қаратып аударыстыру.* Күшiктердi аударыстырып, *т ө ң к е р i с т i р i п* көрiп алды (С.Елеубаев, Ойсыл қара). Жақаң дәп бiр бiреудiң қытықтап жатқандай әлгi буманы аударыстырып, *т ө ң к е р i с т i р i п* жатып бiр жапырақ қағаз тауып алды (О.Әубәкiров, Сиқыр).

ТӨҢКЕРIСТiРУ *Төңкерiстiр етiстiгiнiң қимыл атауы.* Барлық *т ө ң к е р i с т i р у* жұмысы ақталған соң ойынға қатысушы дөңгелекшелердiң бiрiнiң бетiн қолымен жауып қалады («Қазақст. мект.»).

ТӨҢКЕРIСУ *Төңкерiс етiстiгiнiң қимыл атауы.* Бұлар қатты шайқас үстiнде ұмар-жұмар аударысып, *т ө ң к е р i с у м е н* жерге тақалып келе жатты (А.Сейдiмбеков, Ақиық).

ТӨҢКЕРIСШI з а т. т а р. *Революцияға қатысушы, төңкерiс жасаушы.* Михайл болса оның құпия *т ө ң к е р i с ш i л е р* ұйымынан тапсырмасы бар (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Бiр кезде *т ө ң к е р i с ш i л е р* мекенi болған қыстақ екен, көп жылдар бұл да даламен бiрге құлазыды (З.Қабдолов, Жалын).

ТӨҢКЕРIСШIЛ з а т. т а р. *Революцияны жақтаушы, революционер.* Бейсенбай кедей табының шын қамқоры, Жетiсудағы жергiлiктi халықтан шыққан *т ө ң к е р i с ш i л* едi (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). // *Төңкерiстi жақтайтын, соны қолдайтын.* 1905 жылдан берi қарайғы Ресейдегi барлық *т ө ң к е р i с ш i л* қозғалыстарға... қатыса бастауы соның айқын дәлелi (М.Шоқай, Таңд.). «Қызыл» деп сол балшабектердi айтамыз. «Ақ» деп патшашыларды айтамыз. Осы күнi Ресейдi қызылдар билеп отыр. Қызылдар *т ө ң к е р i с ш i л* партия. Бұлар жұмысшыларды қолдайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӨҢКЕРIСШIЛДiК з а т. т а р. *Төңкерiстi, революцияны жақтаушылық, қолдаушылық.* Қазақ *т ө ң к е р i с ш i л д i к к е* талпынған жазушылар, өлеңшiлер бар, бiрақ кейбiрiнiң аттары ауыздықпен алысып, алып қашып жүр. Әдебиетке тереңдеп сүңгi алмай, дұрыс бағыт тұтына алмай жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Марковтар бастаған пароходтағы жасырын *т ө ң к е р i с ш i л д i к* жұмысы шынығып, бiрталай табанды жұмысшыларды дайындады (I.Жансүгiров, Шығ. жин.).

ТӨҢКИ= е т. с ө й л. ***Дөңки.*** Жалма-жан арқан лақтырған жауызды атып жiбердi де, *т ө ң к и г е н* шұбар тастың панасына мылтығын кезенiп отыра қалды (З.Асабаев, Жарас.). Тентек шал қазiр де Қаржаудың сол тiзесiн баса жығылып, бiр өзi бес кiсiнiң орнын алып *т ө ң к и i п* жатыр (А.Әлсеров, Ар.).

ТӨҢIРЕК з а т. *Бiр заттың айналасы, жанжағы, қасы; маңы.* Ойбай салды, зарлады, Құр қайғыдан пайда жоқ. *Т ө ң i р е к т i* шарлады, Ұрыны табар айла жоқ (Абай, Тол. жин.). Қараңғы күзбен сарқырап, *т ө ң i р е к к е* ұшқын шашып, қиядан асып тау тасқыны дарияға ағады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұзындығы он шақты шақырым асудың ең биiк тұсына көтерiлгенде *т ө ң i р е к* түгел көрiнедi (Ә.Төреханов, Хантәңрi). // *Айналасындағы адамдар.* Аңыз қылған жастай-ақ *т ө ң i р е г i*, Қандай ғажап басталған өмiр едi! Бала Лорка қозыдай сүйкiмдi едi-ау, Дана Лорка қозыдай қоңыр едi (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Маңына аш бөрiден тидi қатты, Талайды табанға сап зар жылатты. Бүйiдей *т ө ң i р е к т i* бүрлiктiрiп, Қиратып қыстауларды отқа жақты (О.Шипин, Дастан.). // *Туралы, жөнiнде.* Сұрақ пен жауап осы мәселелер *т ө ң i р е г i н д е* ғана болды (Ж.Мусин, Қанат.).

Төңiрегi жаңалану. *Жараның шетi кеңейiп, сау жерден жара пайда болу, асқыну* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Төңірегі күшіктеу. *Жараның айналасына бөртпештер пайда болып, ұлғаюы, бөртуі, асқынуы, өршуі* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Төңірегі қызару. *Жараның, жауырдың айналасы қызару, асқынуға бет алу* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Төңіректі барлау. ə с к. *Әскерлердің алдағы қимыл жасайтын аудандарындағы жергілікті жер бедері, топырақ-өсімдік жамылғысы, су бөгеттері, жол торапторы, елді мекен, гидротехникалық құрылыстар, сондай-ақ әскерлердің ұрыстық қимылдарына әсер ететін жергілікті жер элементтері туралы мәліметтерді алу, жинау және зерттеу* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТӨҢІРЕКТЕ= е т. *Бір нәрсенің айналасынан ұзап кете алмау, айналшықтау, айналсоқтау, маңайлау.* – Жоқ, ештеме емес, – деген Дәулет есік жақта қазанды *т ө ң і р е к т е п* жүрген Раушанға қарады, келіншегі тысқа шығып кетті (Ж.Еділбаев, Буырқан.). Қу түлкі кекілік, шіл, саңырау құр жайылатын жерді *т ө ң і р е к т е п* келген болу керек (Т.Мизамбеков, Ұзақ жаз). Қаншайымды *т ө ң і р е к т е п* отырып одан көзін алмастан қараумен болады (А.Байтанаев, Қайнар.).

ТӨҢІРЕКТЕГІ ү с т. *Айналадағы, маңайдағы.* Әрбір мастық бойдан оғатты көп шығарып, ақылдың көзін байлап, *т ө ң і р е к т е г і* қараушылардың көзін ашады (Абай, Тол. жин.). Жер көлемі онша үлкен емес, бірақ бұл *т ө ң і р е к т е г і* ең жауапты жер осы, жауапты жердің қаупі де үлкен ғой (Ә.Әбішев, Үлкен жол.).

ТӨҢІРЕКТЕГІШ с ы н. *Төңірегінде жүретін, маңайлағыш.* Бес-алты жылдан бері кезекті демаласымда Бурабайды *т ө ң і р е к т е г і ш* боп алдым («Қазақст. әйелдері»).

ТӨҢІРЕКТЕЛ= е т. *Шамалану, есептелу.* Халық шаруашылығының қай саласын алсақ та, оның бар тарихы елу-алпыс жылмен *т ө ң і р е к т е л с е*, ал оның ішінде химия өнеркәсібі-минералды тыңайтқыш өндіру ісі қырық-елу жылдың айналасы болды (Е.Әлімқұлов, Перизат сезім).

ТӨҢІРЕКТЕТ= е т. *Айналшықтату, маңайлату.* Ақыры ауыл маңына жайылмаған сонысын сылтау етіп, отарын *т ө ң і р е к т е т е* жаюды шығарып алды (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.). Күн ашық, жылы болса, ауылды *т ө ң і р е к т е т і п* жайып қайтады (Т.Айнабеков, Алғы шепте.). Алпыс кейбір жақсы адамдарды арқандап қойған аттай шығармай, үйді *т ө ң і р е к т е т і п* қояды (Ә.Жылқышиев, Мешін.).

ТӨҢІРЕКТЕТУ *Төңіректет етістігінің қимыл атауы.*

ТӨҢІРЕКТЕУ *Төңіректе етістігінің қимыл атауы.* Тісін емдеген боп, біреудің жас тоқалын *т ө ң і р е к т е у* ғой сенің кәсібің (К.Жұмаділов, Соңғы көш). Онсыз да зығыры қайнаған Ақайбек аянайын деп жүрген жоқ-ты. Осы маңды *т ө ң і р е к т е у і н і ң* бір себебі де сол еді (М.Дүйсенов, Меймандар). Немесе, сені ана жесір дәрігер *т ө ң і р е к т е у д і* тауып алған? – деген бір күні Күләш тосыннан-тосын, Қабылбекке сынай қарап (А.Мұқатаев, Директордың бір күні).

ТӨҢІРЕКТЕУШІ з а т. *Біреуден, бір нәрседен ұзап кетпей, маңайында жүруші.* Сонда сен қалай, әулиені *т ө ң і р е к т е у ш і л е р* де ұрлық жасай ма? (Ж.Еділбаев, Түркістан).

ТӨҢІРШЕК з а т. ж е р г. ***Төңірек***. Ауылдың *т ө ң і р ш е г і н д е* жайылып жүрген бөтен жылқы көрінбейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӨП[1] з а т. ж е р г. *Сөктен жасалған көже, ботқа.* Тұрсынбай, *т ө п т і* қарап қойшы, күйіп кетер (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Батыс диалектісінде сөктен жасалған ботқаны *т ө п* деп атайды (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.). **2.** *Талқаннан жасалатын ботқа. Т ө п* – талқаннан жасалатын ботқа (Қаз. тілі термин. Тамақ). **3.** *Шарап, сыра дайындаудан қалған қалдықтардан өзірленетін, малға беруге болатын қоймалжың жем.* Комплекс құрамында мал бордақылайтын алаңмен қатар... қазандық сүрлем, *т ө п,* сірне сақтайтын ыдыстар орнатылған жемшөп цехы бар («Соц. Қаз.»). Бір тонна сабаннан 11–120 литрдей спирт, ал осындай мөлшердегі *т ө п т е н* 45 килограмдай қатырылған малазықтық ашытқы алынады (Н.Шоқанов, Микороргонизм.).

Төп көже. ж е р г. *Сүтке пісірілген қою тары көже.* Жаңа ғана *т ө п к ө ж е г е* тойып шықтым, енді ас ішер жерім жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨПЕ= е т. **1.** *Бастырмалатып ұрып-соғу, үсті-үстіне тоқпақтау.* Ол ашада ілулі тұрған жуан бишікті алып, әуелі сыртта тұрғандарға ақыра ұмтылып, басқа, көзге *т ө п е п* сабай бастады (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Түлкінің түсінді адам нұсқауына, Арманда еді қолға ұстауына. Қасқырды тоқпағымен *т ө п е й* берді: «Асықсаң бар, – деп, – жорам, қыстауыңа!» (О.Шораяқов, Шайыр.). // *Жаудыру, оқтың астына алу.* Тұс-тұстан Хомуллоның пулеметтері оқты *т ө п е п* жіберді (С.Шарипов, Бекболат). **2.** а у ы с. *Тоқтаусыз жауу, төгіп-төгіп жіберу.* Таңертеңнен бері Алматының аспаны ашылмай, жаңбыр *т ө п е п* жауып тұр (Қ.Найманбаев, Серт). Аяқ астына көктемнің ақ себіл жаңбыры *т ө п е й* құйып, тектеп ауласындағы қалың баққа қуып тықты (К.Зәкенов, Жанартау). Төңірегім азан-қазан дауыл сарыны мен *т ө п е г е н* құм бораны (Р.Баймаханов, Шайтанқұм.). **3.** *Тоқтамай, кідіріссіз сөйлеу, оқу.* Жолың болсын, жіберші, – деп, ол түк түсінбесе де сөзді *т ө п е й* бердім (Т.Ахтанов, Шырағың.). Мұғалім үсті-үстіне *т ө п е п*, түрлі білімді, түрлі сөзді айта берсе, баланың да іші пысады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТӨПЕЛЕ= е т. **1.** *Бастырмалатып қайта-қайта ұрып-соғу.* Әуелі қолындағы көсеумен әлгі азғынды *т ө п е л е п* үйден қуып шықпақшы болды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). **2.** *Дамыл таптырмай, үсті-үстіне төпеу.* Бүгін жапалақтап жауған қар үсті-үстіне *т ө п е л е п*, аспаннан құйылып тұр

(С.Жүнісов, Жапанда.). *Т ө п е л е п*, қиыршықтап жауған қарды гуілдеп соққан жел көтеріп, боран ұйытқып тұр (Ж.Мұзапаров, Қаби карт.). **3.** а у ы с. *Тоқтамастан сөйлеу, оқу.* Нұрман бұл желдірмені желісін үзбей, аяғына жеткенше тыныс алмай *т ө п е л е п* айтып шықты (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Басты шырмаған көп ойды әннің айқайымен *т ө п е л е п*, тұншықтыра түсті (С.Бақбергенов, Белгісіз солдат).

Басқа, көзге төпеледі. *Ештеңеге қарамастан сабалады, ұрғылады, соққылады.* Не жазығымыз бар сағаң, келмей жатып *б а с қ а, к ө з г е т ө п е л е п* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Арт жақта біреу астындағы атын *б а с қ а, к ө з г е т ө п е л е п* құйындатып келе жатыр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Кенжекей түйеге міне сала *б а с қ а, к ө з г е т ө п е л е п*, тайрақтатып желе жөнелді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ТӨПЕЛЕМЕ с ы н. *Үйіп салынған, үйілме.* Батыкең әкелген *т ө п е л е м е* шана көк шөп тұр (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Ол машина қорабындағы *т ө п е л е м е* астықтың үстіне шоқиып отырып алды (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Мүжілген, сыры кеткен астаумен *т ө п е л е м е* ет келді (Б.Әдіразақов, Сандалкөк).

ТӨПЕЛЕН= е т. **1.** *Үйіп салыну, үймелену.* **2.** а у ы с. *Тоқтаусыз жаудырылу.* Сұрау үсті-үстіне *т ө п е л е н д і* (М.Дәулетбаев, Қызылжар).

ТӨПЕЛЕНУ *Төпелен етістігінің қимыл атауы.*

ТӨПЕЛЕС= е т. *Бастырмалатып бір-бірін ұрып-соғу, үсті-үстіне тоқпақтасу.* Сол-сол екен, Бір кезде, *Т ө п е л е с і п* бас-көзге, Апай-топай төбелес, Болып кетті ілезде (Қ.Мырзалиев, Күміс.).

ТӨПЕЛЕСУ *Төпелес етістігінің қимыл атауы.*

ТӨПЕЛЕТ= е т. **1.** *Бастырмалата ұрып-соғу, тоқпақтату.* Бас-көзіне қыз-дағы *т ө п е л е т т і*, Қара арғымақ қозғалмас бұған тіпті. Қолында жалақтаған қанжары бар. Артынан Қасым батыр қуып жетті (Үш ғасыр.). **2.** а у ы с. *Тоқтаусыз, үсті-үстіне жаудырту.* Бірдеңені сезіп қалған Сағадат солай қарай пулеметтен оқ *т ө п е л е т і п* еді, ештеңе дарыта алмады (Т.Тобағабылов, Жазира). Тамағы қайта-қайта қырнап, алақанмен жайлап сипай қойып, үсті-үстіне *т ө п е л е т е* жөнеліп те алды (Б.Тілегенов, Көктем.). **3.** а у ы с. *Тоқтамай сөйлеу, кідіріссіз оқу, төпету.* Өлең оқыған сайын шабыттанып кететін Ботабек оны құшағына қыса түсіп, талай жырды *т ө п е л е т т і* (Н.Сералиев, Зеңгір.).

ТӨПЕЛЕТУ *Төпелет етістігінің қимыл атауы.*

ТӨПЕЛЕУ *Төпеле етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Үсті-үстіне тоқпақтау.* Тынышбай ауылдан ұзап шыққанша, жануарды жан таптырмай *т ө п е л е у м е н* болды (Б.Тілегенов, Аққайнар). **2.** а у ы с. *Тоқтаусыз жауу, бастырмалау.* Жаңбырдың *т ө п е л е у і н д е* ашық қалып, жалдары мойындарына жабысып, аттар тықыршып тұр (Б.Соқпақбаев, Қайда. Ғаyhар). **3.** *Төпеп, тоқтамастан үсті-үстіне сөйлеу, оқу.* Бірақ ол жауап қатпаған сайын, ол *т ө п е л е у д і* қоймайды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Басыңа, көзіңе *т ө п е л е у* мінезінде жоқ редактордың (С.Бердіқұлов, Аспан.).

ТӨПЕМЕ с ы н. *Төпелеп, тоқтаусыз аққан.* Мен самғасам, самғаймын алыстарға, Қарсы жүзем қаймықпай алыстарға. Қарсы жүзем қаймықпай ағыстарға. Мен сызылам сырнайдың сырлы үнінде. Мен төгілем *т ө п е м е* қағыстарда (Н.Жанаев, Жаным.).

ТӨПЕТ= е т. **1.** *Бастырмалатып ұрып-соғу, үсті-үстіне тоқпақтату.* Кенет Жәутік аттан түсіп ап қойға қарай қаша жөнелді. Дүйсебай *т ө п е т і п* қуып берді (Е.Домбаев, Жаман Жәутік). Мен көк шолақпен *т ө п е т і п* барып Сисенғалидікінен пышақ алып келем (Е.Домбаев, Менің туыс.). **2.** а у ы с. *Тоқтамай сөйлеу, кідіріссіз оқу.* Әнші жігіт сөз нөсерін *т ө п е т і п*, төрдегі үлкендердің әр біреуіне осылайша бір-бір ауыз мінездеме беріп таныстырды (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ТӨПЕТУ *Төпет етістігінің қимыл атауы.*

ТӨПЕУ *Төпе етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бастырмалап ұрып-соғу, үсті-үстіне тоқпақтау.* Сол *т ө п е у д і ң* үстінде кендір қамшының басы ұшып кетіп, сабы шолтаң ете түсті Олай іздеді, бұлай іздеді. Шөптен айырғысыз кендір қамшы қайдан табылсын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тәуекел, бара көрерміз. «Ах-ей, ар-рамы», - деп сөзінің аяғын қара есекті *т ө п е у м е н* бітірді (Т.Иманбеков, Үш ай.). **2.** *Тоқтаусыз жауу, төпелеу.* Найзағайларын жарқылдата келген жаңбырдың *т ө п е у і* сұмдық (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТӨПЕШТЕ= е т. с ө й л. ***Төмпеште***. Қаратай жігітті екі бүйірінен кезек-кезек *т ө п е ш т е п* еді, бір кезде зілдей қол дақ қазантолмастың үстінен тиіп, сылқ ете түсті (А.Жүнісов, Өмір.). Осының босағасында шірігенім ғой деп өзімді-өзім *т ө п е ш т е й* бердім (К.Қазыбаев, Аманат).

ТӨПЕШТЕП-ТӨПЕШТЕП үс т. *Ұрып-соғып, таяқтап.* Мойынсеріктегі кедейлер *т ө п е ш т е п-т ө п е ш т е п* жіберді ме деп те отыр ішінен. Жиындарында не сөз болды екен, барып кел сен, естігеніңнің бәрін мен естимін ғой келген соң, – деп қызды оңаша алып қалуы үшін Жағыпар оны мойынсерікке жіберген болатын (А.Жүнісов, Өмір ізі).

ТӨПЕШТЕУ *Төпеште етістігінің қимыл атауы.*

ТӨП-ТӨҢІРЕК з а т. *Төңіректің бәрі, барлығы, айнала түгел.* Даудың Жаман ағаш қонысы еді, Ерлерге қоныс бермек намыс еді. Пәлен бар пәлен жерде десе дағы, Бақытыңа *т ө п-т ө ң і р е к* тегіс еді (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ТӨПІТ= е т. с ө й л. ***Төпет.*** Карр боксшыға ұқсамайтын сөлекет қимылдар жасап алып, икемге келгенше ол жұдырықты *т ө п і т і п* еді (А.Мархабаев, Ғарышта.).

ТӨР з а т. **1.** *Үйдің есігіне қарама-қарсы жоғарғы жағы.* Киіз үйдің ішін екіге бөлгенде, от жағатын ошақтан жоғары бөлігі – *т ө р*, есік жақ бөлігі босаға аталады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Босағасы кең еді, төрде орын тар, *Т ө р д е* жалғыз

отырмақ ойында бар. Жалғыздық – бір тәңірінің сыбағасы Өршілдікпен лағнетке болған дүшар (Абай, Тол. жин.). **2.** э т н. *Жасы үлкен адамдар, сыйлы қонақтар отыратын құрметті орын.* Қайсыңызға келсе де, орны *т ө р д е*, Бір семіз ат дайын қыл, тамақ бер де. Құладындай қу болып жалтылдап бақ. Мұны қылсаң боласың сен де мықты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Күп келіпсіздер, асыл бауырлар, – деді хан *т ө р д е г і* өз орнына бара жатып, – отырыңыздар (І.Есенберлин, Алмас.). Төменде атың шықты жоғарғы өрге, Шыққан жоқ бұрын адам сізден *т ө р г е*. Қолына ту алғандай жарасады, Артықша бақыт қонса асыл ерге (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **3.** а у ы с. *Ең жақсы, көрнекі жер, ыңғайлы орын.* Театрлар мен концерт, лекция залдарының сахналары, ғылыми мекемелердің *т ө р і* қазақстандықтарға берілді (С.Мыңжасарова, Замандас.). Мұражайдың *т ө р і н е н* Орын алар бұл қобыз. Атам аты берілген Бұл да үйім ғой бір егіз (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **4.** *Құтты, қасиетті мекен.* Мұсабек тағы туыпты Саржазықтың *т ө р і н е н*. Алтын бауыр бүркіттей Қалампырдың өрінен (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Құлаш жайса азаттықтың заманы, Ашылсын де тағдырдың кең қабағы. Барша қазақ қасиетті *т ө р і* ғой Алматыда Тәуелсіздік алаңы (К.Салықов, Жезкиік). Алатау, Алтай өрі бар, Алматыдай *т ө р і* бар, Көкшетау, Арқа белі бар, Орал таудан бері қарай, Өркен жайған елі бар, Қазақстан жері бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **5.** а у ы с. *Биігі, шыңы.* Әділет *т ө р і* – Москва, Қарамайды түсіңе. Еліңе, үлес қостың ба? Қарайды екен ісіңе (М.Әлімбаев, Таңд. өлең.). Мен дүниенің *т ө р і н е* шығып, төбесінде тұрғандай сезіндім өзімді (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). **6.** *Тұбі, тұқпірі.* Жүрегімнің *т ө р і н е* әкеп сезім отын тастадың, Содан болар өзің жайлы жиі ойлана бастадым (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Есігі ойран, төрі талқан. *Тас талқаны шыққан, ойран-топыр болған.* Көр мынаны бәрің де, *е с і г і о й р а н, т ө р і т а л қ а н*! Қарақаттай қайран көз қамшы бойы жас төгіп отыр, мінеки! (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Есіктегі басы төрге жетті. *Үлкен құрметке ие болды, беделі артты, мерейі көтерілді.* Жәукенің бейнеті босқа кетпей, Ахметтің арқасында аузы асқа, ауы атқа тиіп, *е с і к т е г і б а с ы т ө р г е ж е т т і* (С.Торайғыров, Шығ.). Қозғамбайдың қызын Жақыптың баласы алса, Қозғамбайдың *е с і к т е г і б а с ы т ө р г е ж е т к е н і* емес пе? (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Төр бөлме [үй]. *Түпкі бөлме, ішкі бөлме. Т ө р б ө л м е* дегені мұздай, таңертең жинамай кеткен төсегі сол күйінде жатыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). *Т ө р б ө л м е д е г і* Қуаныш Есеналының үш бөлмесін кернеп кеткендей болды (Ж.Тілеков, Қайнар). Осыған арқаланды ма, Бағлан *т ө р ү й г е* кіріп кетіп бір газет қиындысын алып шығып, қонағының қолына ұстатты (С.Ақтаев, Қапшағай.).

Төрге озды [шықты]. а) *Жоғары шықты, төрге барды.* Жұпаркүл аяғын еппен басып, *т ө р г е о з ы п*, қамшысын керегенің басына ілді (Қ.Нүсібалиев, Қарымта). Балжекең *т ө р г е ш ы қ т ы* маң-маң басып, Тіліне ұлы орыстың болған ғашық. Қаланың тәртібіне қайшы келмей, Бастықтың қолын алды, хал сұрасып (О.Шипин, Дастан.). ә) *Кеңінен орын алды, қалыптасты.* Енді міне мектеп бөлек, Үй бөлек. *Т ө р і м і з г е ш ы қ т ы* заман кимелеп. Енді қазір Еттің нанын келіндер, Оқтау емес, Бутылкамен илемек! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Төрге шығарды [қондырды]. а) *Сыйлап, жоғарыдан орын беріп, жайғастырды.* Жангелдин *т ө р г е ш ы ғ а р д ы*. Ананың ұстап қолынан. Өнегелі сөз айтты, Шықсын деп қайғы ойынан (О.Шипин, Дастан.). ә) *Сыйлады, құрмет көрсетті.* Дәмелендің *Ш ы ғ а р а р* деп *т ө р і н е*. Жетті көзің, Ол үмітің құр елес. Опасыздық жасадың ба еліңе Ертең саған мені сату түк емес (М.Шаханов, Ғасырлар.). Дәл *т ө р і н е қ о н д ы р ы п* өмір дейтін жолдасын, Екеуара қақ бөлді байлық, бақыт, олжасын. Қарамайды, қайтсін ол оңай-оспақ тағдырды, Тағдырлардың тағдыры өзі тағдыр болғасын (М.Мақатаев, Шығ.).

Төр жақ. *Сыйлы қонақтар отыратын орын.* Ертең тойға барғанда, *Т ө р ж а қ қ а*, батыр, бармағын. Кел-кел деп арақ береді, Аузыңа батыр алмағын (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Төр майлау тойы. э т н. *Жаңа қонысқа кіргенде үй иесінің қонақ шақырып, дастарқан жайып өткізетін той-думаны.* Қанша шілдехана өтсе, сонша *т ө р м а й л а у т о й ы* жасалды; ерлі-зайыпты екеуі домбыраның егіз ішегі іспетті, біріне-бірі үн қосып күн кешті; болмыс, өмір атты саусақ астында бірінен-бірі бөлек, дара дыбыс қатқан күндері жоқ (Ж.Нәжімеденов, Аспан.).

Төр төсек. *Бесік туралы.* Төгілте салдым *т ө р т ө с е к*. Бөпешім-бесік отауың, Отауыңа кір, бөбек (Н.Төрекұл, Сүйінші.).

Төр сырмақ. *Көлемі 2–4 м болатын, жиектеп, екі өңінің киізін оюластырып жасалатын төрге төселетін сырмақтың түрі. Т ө р с ы р м а қ т ы* қонақтар келгенде төсеніш киіз үстіне салады (Х.Шобай, Қаз. ұранқай қолөнері).

Төрінен көрі жуық [жақын]. *Қартайған, жасы келіп қалған, бір аяғы жерде, бір аяғы көрде. Т ө р і н е н к ө р і ж у ы қ* әкеңді қабырына тонап кіргізбексің? Масқарасын әлемге шашып, ит жемі қып өлтірмек өшің бар ғой, сірә! – деді Абай Оспанға (М.Әуезов, Абай жолы). Сәуір туды, жас жігіт бұйығы әлі, Қатал қыс әлі әмірін бұйырады. *Т ө р і н е н к ө р і ж у ы қ* науқас шалдың Қолына су құяды, қиылады (М.Мақатаев, Шығ.). – Мен болсам – мынау, *т ө р і м н е н к ө р і м ж а қ ы н* жанмын, – деді шал (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Төрден орын алды. *Өзгеден сыйлы болып, жоғарыдан көрінді.* Бәрі де шын ықыласпен құттықтамақ. Көңілдің қызық жазды көзбен

көрген. Халінше алға жылжып жан иесі, Ойы бар *о р ы н а л с а м* деген *т ө р д е н* (Б.Күлеев). Татардың әдебиет тілі жыл-жыл сайын қазақ тіліне жақындап келеді. Күндерде бір күн түрік балаларының тілі біріксе, ол біріккен тілдің негізі қазақ тілі болса, сөз жоқ, түрік елінің келешек тарихында қазақ ұлты *т ө р д е н о р ы н а л м а қ ш ы* (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТӨРАҒА з а т. т а р. **1.** *Мәжілісті, жиналысты басқарушы ресми тұлға.* Палаталарды мемлекеттік тілді еркін меңгерген өз депутаттарының арасынан Палаталар депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен жасырын дауыс беру арқылы Сенат пен Мәжіліс сайлаған *т ө р а ғ а л а р* басқарады (ҚР Конституциясы). *Т ө р а ғ а с ы* жайғасты төрге барып, Бос орын жоқ Зал іші көмбе халық. Әуезовті бір шешен мақтап жатыр, Аракідік тамағын кенеп алып... (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Ұйым, мекеме, бірлестіктердің басшысы.*

ТӨРАҒАЛЫҚ з а т. *Мәжілісті, жиналысты басқарушылық қызмет, басшылық лауазым.* Премьер-министрдің бірінші орынбасарының *т ө р а ғ а л ы ғ ы м е н* осы айда Өскеменде республикалық кеңес болып, келелі мәселелер талқыланды («Айқын»).

Төрағалық етті. *Төраға қызметін атқарды.* Парламент Палаталарының төрағалары палаталардың отырыстарын шақырып, оларға *т ө р а ғ а л ы қ е т е д і* (ҚР Конституциясы).

Төрағалық етуші. *Қылмыстық істі алқалық немесе жеке қарау кезінде төрағалық ететін судья* (Салалық. терм. сөз. Заң тану).

ТӨРАЙЫМ з а т. *Мәжілісті, жиналысты басқарушы әйел адам.*

ТӨРАЛҚА з а т. р е с м и. *Жиналысты, мәжілісті басқару үшін уақытша сайланған орган. Т ө р а л қ а* мәжілісі тұрақты өткізілетін болды. Онда ағымдағы істерден бастап діни – руханият мәселелерінің өзекжарды проблемалары талқыланып отырады («Егемен Қазақстан»). Конституциялық сот судьяларының жоғарғы кеңестің сессиясына, *т ө р а л қ а с ы* мен комитеттерінің мәжілістеріне қатысуы заңда көзделген («Ақиқат»).

ТӨРГІ с ы н. *Төрдегі, жоғарғы жақтағы.* – Анау *т ө р г і* бөлмедегі кілемді қарттарға апар дегенім қайда? (М.Сүндетов, Қызыл ай). *Т ө р г і* бұрыш тағы журнал столында роза, пион гүлдері қойылған (Л.Құрманаева, Өшпе.).

Төргі үй. *Тұпкі үй, ішкі бөлме.* Көптен күткен жеңешемдей, ауыз үйдегі алтын сырғалы, ақ құба, бидай өңді кербез жеңгей: «Балалар, жоғары шығыңдар!» – деп, майысып, *т ө р г і ү й г е* қарай сілтеді (Ж.Аймауытов, Шығ). Ай жүзі арман боп арайлы, *Т ө р г і ү й д е н* мұңдантып талайды: Соғыстан қайтпаған әкеміздің Суреті күлімдеп қарайды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТӨРДЕГІ ү с т. *Төр жақтағы, тұпкірдегі.* Екі сұлу қыз отыр *т ө р д е г і* үйде, Ондай сұлу көргем жоқ бүтін елде. Екі қыз шатыраш ойнап білмей қалды, Кірді де тұра қалды орта жерде (Абай, Тол. жин.).

Төрдегі үй. ***Төргі үй.*** Менің киімдерімді алып берші, қажының тойына шақырып кетті ғой, барып келейін. Б а т и м а. Киімің абдырада, *т ө р д е г і ү й г е* барып кисеңші (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӨРДЕЙ: есік пен төрдей. а) *Қол созымдай, жақын* (*жер*). Көңілім бұлттан әрі асып, Ойлаған жоқ ем, батырым, Бесік пен көрдің арасы *Е с і к п е н т ө р д е й* жақынын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қасым жақын бармай *е с і к п е н т ө р д е й* жерде тұрып қарады (С.Бақбергенов, Бозторғай). ә) *Үлкен денелі, зор* (*жылқы*). Торы айғырының ұзындығы *е с і к п е н т ө р д е й*, биіктігі жардай денелі жануар еді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Құрбашы *е с і к п е н т ө р д е й* арғымақтың үстінде қамшы ұстаған қолымен бүйірін таянып, бір жағына қисайыңқырап отыр (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). *Е с і к п е н т ө р д е й* ірі денесімен қар сызған жалынан ғана қоңыр айғыр екенін таныды (К.Қазыбаев, Ызғар).

ТӨРЕ з а т. **1.** к ө н е. *Шыңғыс ханның ұрпақтарына жататын, хан, сұлтан болу құқығына ие әлеуметтік топ, ақсүйек, ел билеуші әкім.* Шоқан Орта жүздің атақты ханы Абылайдың шөбересі, Уәли ханның немересі, Шыңғыс *т ө р е н і ң* үлкен ұлы (М.Дулатов, Шығ.). Ел билігіне тек Шыңғыс хан әулеті, *т ө р е* тұқымдары ғана ие болатыны күні кешеге дейін қара халық жадында сақталып, ереже болып жатталып келгені баршаға мәлім (Қ.Әбдуәли, Қаңлы). Алашорданың басындағы бұрын патшаға қызмет қылған *т ө р е л е р*, ақсүйектер, ескі оқығандар болатын. Олар саясат білмеді, төңкерістің бағытын болжай алмады, олар адасты (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Әділдік, төрелік, билік айтушы адам.* Абайдың сырттан естуінше бұл топтың ақылшысы, осы сөз жөнінде тағы басшысы боп жүрген қазақ *т ө р е с і* Әзімқан Жабайқанов (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бір *т ө р е* осындай іспен күнәлі болып, әлігі айтылған жазаны береге тұрғанда, күнәлі *т ө р е н і ң* жас қыз баласы әкем үшін ясуап беремін деп мәлім (Ы.Алтынсарин, Қырғыз хрест.). **3.** *Істің, даудың шешімі.* Әзіл сөзге шын *т ө р е* Бұл жолы онымен ешкім таласпады (Ж.Ертілесов, Туған жер.). Қайсы бір жігіт соқталдай, Көңіліне күдік бір ойды өзінше өлшеп айта алмай, *Т ө р е с і н* менен сұрайды (Қ.Мұқашев, Күн). Жақыным бар, жатым бар, Хабарлана жатыңдар! Мен сендерге жүгіндім, *Т ө р е с і* әділ – қазы деп! (А.Байтұрсынов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Бір тектес заттың жақсысы, асылы, мықтысы.* Өзіңе бұл тілегім бір ақтарған, Баяғы көңіліммен құлап қалған. «Па, шіркін, қыз *т ө р е с і* – қазақта» деп, Естіген қалмасыншы құлақта арман! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Көл беті – көкорайда жоқ, әсімдік, Ақ гүлін тұңғиықтан тебе сырғып, Қалқыған жапырағын кие-жара, Су сызды құс

біткеннің *т ө р е с і* ілбіп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.). Арыстан аңның патшасы болса, жолбарыс *т ө р е с і* ме деймін?! (Ж.Сатаев, Құйын).

Төре берді. *Билік жасап, әділдігін айтты.* Төрт ауылдың бір биі Күлен шешен, *Т ө р е ң і з д і* тура *б е р* құдай десең. Өлсең де қабіріңде тек жатпайсың, Төре беріп біреуден пара жесең (Шал ақын, Өлеңд.). Қыз Айман тысқа шықты мұны біліп. Екі ердің мүлкіне ие болып. – Алыстың да жығыстың екі батыр, Сіздерді бітірейін *т ө р е б е р і п* (Айман-Шолпан).

Төреге жүгінді. *Даулы мәселенің шешімін айтуды, кесім жасауды төренің, бидің иелігіне берді.* Не болса соны ілік қып *Ж ү г і н б е ң д е р т ө р е г е.* Әділетті төре жоқ, Түсетін шөре-шөреге (Қабан жырау, Алтын қазық).

Төреңе құлдық. *Берген билігіңе ризамын деген мағынада.* Е-е, сөз жүйесін тапса, мал иесін табады-дағы. Олай болса соқырдың тілегіне екі көзі, *т ө р е ң е қ ұ л д ы қ,* шырағым, дегенің болсын (М.Әуезов, Таңд.).

Төресінен жаңылды. *Әділдіктен айырылды.* Еңсесі биік кең сарай Мертік болар бүгін соң, Төрде отырған қарт бабаң *Т ө р е с і н е н ж а ң ы л а р* малдан соң (Б.Қ).

ТӨРЕДЕЙ с ы н. *Төре сияқты.* Тұздыбайдың баласы *т ө р е д е й* киініп, аман-есен үйіне келеді ғой (І.Жансүгіров, Шығ.). Төр жаққа *т ө р е д е й* боп жоғарғы курстарда оқитын ересек жігіттер орналасқан (С.Әлімқұлов, Перизат сезім). Қызым соны білмейді ме? Біледі! Біле тұра селт етпейді жүрегі. Небір жайсаң жігіттерді *т ө р е д е й* Мазақ етіп кетпеді ме елемей?! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТӨРЕ-ҚАРА з а т. *Төресі де, қарасы да аралас.* Ел басына күн туғалы тұрғанда қазір *т ө р е-қ а р а* дейтін дым да жоқ, кім жұртты жауға қарсы бастай алса, біз соның соңынан ереміз (І.Есенберлин, Жанталас). Әркімнің бар таласы. Алқа-қотан айналды, Жұрттың *т ө р е-қ а р а с ы* («Қаз. әдеб.»).

ТӨРЕЛЕ= е т. **1.** *Билік айту, шешімін шығару.* Жайлаудың өзі төре ме? Жайлаған ба әлде төрелер? Жағдайын өзің *т ө р е л е,* Жағалай бәрін көре бер (Ғ.Орманов, Таңд.). Апыр-ай, ауданымыздың мұң-мұқтажын жөніне *т ө р л е п*-ақ кетсе, қандай жақсы болар еді (К.Ахметбеков, Алқакөл). **2.** с п о р т. *Жарысты төрелік ету.* Футболды шын сүйетін, әділ *т ө р е л е й т і н* жұрттың алдында Бразилия құрамасы айшықты чемпион боп есте қалады (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

Баспа төреледі. *Ентелеп бой бермеді.* – Ол ойы болмас! Егер *б а с п а т ө р е л е п,* зорлық ететін болса, оның ар жағындағы өмірдің маған керегі қанша (Мың бір түн). Қасындағы серіктерін сыртта қалдырып, ақын енді *б а с п а т ө р е л е й* Омар үйіне беттегенде оны есік алдындағы үйлыға тұрған қалың топ бөгеп, жібермеді (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

ТӨРЕЛЕС= е т. *Билік айтысу, шешім шығарысу.* – Маған *т ө р е л е с і п* қайтесіңдер, онан да мен сен екеуіңе тыңдаушы болайын да (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Жүр, тура уком хатшысының алдына барып *т ө р е л е с е м і з*! – деп Жұма айқайлап жіберді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Арқадан бес жүз ауыл асып келген, Көңілі ат басындай тасып келген. Ханыма екі кісі *т ө р е л е с с е,* Төресін бейшараға басып берген (Айтыс).

ТӨРЕЛЕСУ *Төрелес етістігінің қимыл атауы.*

ТӨРЕЛЕТ= е т. *Билік айтып, шешім шығарту.* Бұ жағынан оқығандар арына *т ө р е л е т і п,* сақ болуы керек. Осындай әдетті күшейтуге себеп болатын күншығыс халқының табиғатында тағы бір мінез бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Апекесі, сабыр етіңіз. Мен айыбымды атамның өзіне *т ө р е л е т к е л і* келдім (Ә.Көшімов, Лашын.). Төбеңізден маңдай да төмен өскен Төбе-билік, әділін *т ө р е л е т с е ң.* Төбе – биік керілген кең жазықта, Биік үшін әскер де төбелескен (Х.Ерғалиев, Өлеңд.).

ТӨРЕЛЕТУ *Төрелет етістігінің қимыл атауы.*

ТӨРЕЛЕУ[1] с ы н. *Төреге жақындау, төреге ұқсастау.* Өзі *т ө р е л е у* болып қайтқан сияқты, иығындағы погонының көлденеңі сары оқадан тіккен (С.Шарипов, Бекболат).

ТӨРЕЛЕУ[2] *Төреле етістігінің қимыл атауы.*

ТӨРЕЛІ с ы н. *Сапалы, мәнді.* Жатсайшы, көзің қалады ғой, мына сығыраймада не *т ө р е л і* жіп ірілуші еді, – деді әжем (Ө.Қанахин, Жер басып.). Өмірлері кісі есігінде өткен байғұстардың артында қалған перзенті не *т ө р е л і* жақсылық көре қояды дейсің (С.Алдабергенов, Қанат.).

ТӨРЕЛІК[1] з а т. *Төре тұқымына тән қасиет. Т ө р е л і к т і ң* белгісі – Елін жауға бере ме? Еліне қорған болмаса, Ел төрені көре ме? (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Оның үстіне атадан қалған *т ө р е л і к* атқа сүйеніп, өркөкіректік істейді (М.Әуезов, Әр жыл.). Хан ұрпағы төренің тұқымдарын, Қара күтіп, сыйлаған тұқымдарын. *Т ө р е л і к,* ақсүйектік ардақты боп, Қараның құлданыпты мұқым бәрін (І.Жансүгіров, Шығ.).

Төрелік сот. з а ң. *Сыртқы экономикалық және ғылыми-техникалық байланыстар жөніндегі шарттар мен басқа да азаматтық-құқықтық актілердің толық немесе тиісті дәрежеде орындалмауынан туындайтын дауларды шешу үшін тұрақты әрекет ететін ұйым. Т ө р е л і к с о т т ы ң* шешімі ақтық шешім болып табылады, шағынуға жатпайды (Қаз. тілі термин. Экономика.). Қазақстан Республикасында *с о т т ө р е л і г і н* тек сот қана жүзеге асырады (ҚР Конституциясы).

ТӨРЕЛІК[2] з а т. *Бір нәрсе жөнінде айтылған билік, шешім, кесім.* «Болды, жығылды» деген айқай майданды басына көтеріп, күрес төрешілері ел *т ө р е л і г і н е* қосылды (С.Бегалин, Замана.). Есік жақта өз арыз-мұңына әділ *т ө р е л і к* күтіп отырған адамдардың бар екенін енді ғана көргендей, соларға бұрылды (Ұ.Доспанбетов, Қардағы гүл). Оның *т ө р е л і г і н е* қаншалықты жетер-жетпесін өзіме де нәгұман (Қ.Ахметбеков, Алқакөл).

Төрелік айтты [етті, берді]. *Бір нәрсеге билік айтты, кесімін шығарды.* Ана екі баласына ыстық асты әкеліп қоя отырып, аналық бір *т ө р е л і к а й т т ы* (М.Әуезов, Өскен өркен). Алатау кімге? – Алдаспан *а й т а р т ө р е л і к,* Ноянның артын найзамен ашып көрелік (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.). Бейтарап қарақыпшақ араға түсіп *т ө р е л і к е т і п,* жауласқандарды бітістірді (М.Қаратаев, Далада.). Басқа тұрсын әуелі, Құс төресі самұрық Мені көрсе жымыңдар Өзің *б е р ш і т ө р е л і к,* Қай жерімде мінім бар? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТӨРЕМ з а т. э т н. *Әйел адамның, жеңгенің қайнысына еркелетіп атайтын қаратпа атауыш. Т ө р е м-а у,* тұрсайшы, мына балаларға да қатарыңнан төсек салып берейін (Қ.Сәрсекеев, Қараша қаз.).

ТӨРЕ-МӨРЕ з а т. *Төре сол сияқтылар.* Молда, қожа, *т ө р е-м ө р е,* шортақ-мортақ-бәрің де жаусыңдар (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ТӨРЕСЫМАҚ з а т. *Өзін төреге санайтын, паң адам.* Бұл заманға сыйыспас *т ө р е с ы м а қ,* Жан керек қой ойы асқақ, өресі ұзақ. Сайран сал, дем ал, тынық, тек әйтеуір. «Уақытты өлтірейік» деме, шырақ! (Ә.Жәмішев, Сағым толқын).

ТӨРЕШЕ ү с т. *Төреге ұқсап.* Өзі мүлде *т ө р е ш е* киініп алыпты ғой (С.Бегалин, Заман белес.). Орын берейін, шын *т ө р е ш е* сызылып сыпайы отырсың! – деді Айшауақ (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТӨРЕШІ з а т. **1.** *Билік айтушы, келістіруші, қазы.* Осыдан соң *т ө р е ш і* шығарған кез келген қорытындыға мен мақұлмын деген едім (М.Шоқай, Таңд.). Айтыскерлерге құлақ түрген және түрлі қолпаш сөздермен өз өкілдерін қошаметтеуші қалың қауым, әдетте, тек тыңдаушы көрермен ғана емес, *т ө р е ш і* де болып жатады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). – Жанат, Жақыпқа лұқсат етсеңіз жоспарымен танысайын да, *т ө р е ш і* болайын сіздерге (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес.). **2.** с п о р т. <лат. arbiter> *Спорт ойынында төрелік ететін адам.* Енді екінші жақтың *т ө р е ш і с і* ортаға шығып, өз палуанын мақтап, жекпе-жекке шақырды (Н.Баяндин, Құм асты.). Европа футболдың бар мол сырын көрсеткісі келіп, бірнеше командаларды, тіпті ағылшынның *т ө р е ш і с і н е* дейін шақыртты (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). **3.** з а ң. *Дауласушы жақтардың өзара келісімі бойынша сайланатын тұлға.* Әр аттың иесінің атын, баласын, бәйге атының түр-түсін жазып жүрген *т ө р е ш і л е р* (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). Көкпар сайысына кейде сырттағы ел де *т ө р е ш і* (Ә.Әзиев, Жез тау.).

Бас төреші. *Ең негізгі төреші, бас судья.* Полк командирі подполковник, байқаудың *б а с т ө р е ш і с і,* генерал, батальонның Берлинге аттануға дайын екендігін қостады (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). Біз жарыстың *б а с т ө р е ш і с і,* Гурьев педагогикалық институтының оқытушысы спорт мастері Жүрес Ысқақовпен әңгімелестік («Спорт»). Қарсы келіп, қол ұсынған *б а с т ө р е ш і н і ң* бетіне шалқая қарады да, құрғаған тамағын кеңеп алып (Д.Жанботаев, Дала оттары).

Төреші қоңырауы. с п о р т. *Кейбір спорт түрлерінде сөре мен мәреде, соңғы айналымға өткен кезде қағылатын дыбыс белгі.* Желкен спортында *т ө р е ш і қ о ң ы р а у ы* рында деп аталады (Спорт атау. қаз.-ор. түс. сөздігі).

Төрешілер алқасы. с п о р т. *Жарыстың өтуін басқару жүктелген спорт төрешілерінің тобы.* ≈ *Т ө р е ш і л е р а л қ а с ы н ы ң* құрамы.

Төрешілер бөлмесі. с п о р т. *Төрешілер алқасы жұмыс істеу үшін арнайы жабдықталған стадиондағы және басқа да спорт құрылысындағы бөлме.*

Төрешілер мұнарасы. с п о р т. *Жарыс өтіп жатқан алаңды жақсы бақылау үшін біршама биікке орнатылған төреші отыратын орны бар мұнара.*

ТӨРЕШІК з а т. э к с п р. *Төресымақ.* Қазақшаны менсінбейтін *т ө р е ш і к т е р* жоқ емес («Спорт»).

ТӨРЕШІЛ с ы н. к ө н е. *Мансап сүйгіш, әкімқұмар.* Ежелден *т ө р е ш і л,* бақшыл болып үйренген ел жуандары оқығандардың әлгіндей ауруын жарастықты істеп көріп жүрді (М.Әуезов, Қараш.). Ал, аламандықты алға ұстап жүрген мен емес, өзің сияқты қаратаяқтылар: ханшыл, бекшіл, *т ө р е ш і л* задалар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Оңбайдың *т ө р е ш і л* деп жүргені қара сұр жігіттің бетін бар, жүзін бар демейтін осы тікшілдігі болса керек (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

ТӨРЕШІЛДІК з а т. **1.** *Мансап сүйгіштік, лауазым құмарлық, әкімшілдік.* Ресімшілдік пен кертартпа *т ө р е ш і л д і к* тек қана тоқыраушылдық туғызып отырады (Ш.Уәлиханов, Мақала.). Шоқан кедергіні формализм мен кертартпа *т ө р е ш і л д і к т е н* көрді (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Соңғы күндер Өтемаев көңілі қатты босап, ішіндегі *т ө р е ш і л д і к т і ң* мұзы еріп, мейірі түсіп кетіпті (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). **2.** с ө й л. *Қағазбастылық, кеңсешілдік, формализмге бой ұрушылық.* Тап жауларының арамзалық әрекеттерін, ескіліктің қалдығын аяусыз әшкерелеп, жұмыстағы *т ө р е ш і л д і к т і,* қағазбастылықты қатаң сынға алды (Ә.Қарағұлов, Баспасөз.). Қарапайым малшыны соншама сандалтқан аталған мекемеде бұл күндері *т ө р е ш і л д і к* іздері жойылды ма екен, әлде әлі де бар ма екен, ә? («Мәдениет және тұрмыс»).

ТӨРЕШІЛІК з а т. **1.** *Билік айтушылық, қазылық.* Сабыр ет, *т ө р е ш і л і к* беретін орыс азаматы сенсің, саған баяндап отырмын сырымды (М.Иманжанов, Адам.). «Халық айтса, қалт айтпайды» деген, біздің де берер бағамыз, айтар *т ө р е ш і л і г і м і з* осы (С.Аққошқаров, Бақыт.). *Т ө р е ш і л і г і* ұстап төрге барып қонжиып алмай, терезесі тең отырап, сөйлесуге емеурін жасағанының өзі не тұрады (Е.Әкімқұлов, Перизат сезім). **2.** с п о р т. *Спорт жарыстарында, ойында төрелік етушілік, судьялық.* Гүлшаттың да сүйікті спортпен қошта-

сар кезі келді, бірақ одан мүлдем қол үзбеді, ол *т ө р е ш і л і к* қызметке көшті (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.). Түлектерімізге аттестаттан басқа *т ө р е ш і л і к* және спорт жөніндегі нұсқаушы куәлігін де береміз («Қазақст. мект.»).

ТӨРЖҰМЫР з а т. ж е р г. *Қойшының торсық қабы.* Шырағым, мырза шөлге барсаң торсығыңа *т ө р ж ұ м ы р* ал (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨРКІН з а т. **1.** *Тұрмысқа шыққан қыздың ағайыны, туған-туысқаны; ел-жұрты.* Жермен қоштасып болғаннан кейін олар аттарының басын бұрып алып, әйелдің *т ө р к і н і* – қыздың нағашысы жаққа қарай бет түзейді (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Әйел де керек, әйнек көңілді жақсы әйел, Достарың келсе *т ө р к і н і м* келді деп ұғар (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Атасы мен әжесінің айтуына қарағанда, мамасы марқұмның *т ө р к і н* жұрты да ертерек кезде өліп қалыпты (С.Омаров, Жүйрік көңіл). **2.** а у ы с. *Белгілі бір нәрсенің түпкі негізі, басты арқауы.* Қағытпа сөздің *т ө р к і н і н* түсіне қойған Күлзипа қызарып кетті (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Тап қазіргі сәтте сөзімнің *т ө р к і н і н е* жетіп, мәнін ұға қоюына күмәндымын (Т.Тілеуханов, Келешек.). Ақан енді қалжың сөздің қалай шыққан *т ө р к і н і* ұғындырып, жуып-шайды (С.Жүнісов, Ақан сері). **3.** *Ата тегі, елі.* Жатпаймын мен *т ө р к і н і ң д і* сұрап та. Жақындарың жоқ-ау сенің, сірә, атқа! Жорғалайсың, Жорғалаған құрдайсың... Құр да мықты жорғалайды, Бірақ та! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Төркінін көбеледі. *Төркінін жақын тартты, пана тұтты.*

Төркіні табылып, күлметі ашылды. *Себеп-сыры анықталып, әшкере болды.* Ал жолдастар! Аптықпай, саспай өзді-өзіңнің жұмысыңа барыңдар. Мұндай-мұндай қиыншылықтар болатын, бірақ бәрінің де *т ө р к і н і т а б ы л ы п, к ү л м е т і а ш ы л а т ы н* (М.Әуезов, Таңд.).

ТӨРКІНДЕ= е т. э т н. *Тұрмысқа шыққан әйелдің ел-жұртына қыдырып баруы, туыстарын аралауы.* Ұзатылған қыз *т ө р к і н д е п* келсе, төркін жағы қалаған затын беруге міндетті деп есептелінеді. Мұндай жағдайда қыздың барлық туғантуыстары оны қонаққа шақырып, құрмет көрсетіп, риза етіп аттандыруға тиіс (ҚҰЭ). Үркіп келгенде, *т ө р к і н д е п* келгенді де айдап апарып, байлап беретін Алшын сенің құлың да, қызметшің де емес (С.Сматаев, Елім-ай). Жеңгелерің бүгін *т ө р к і н д е п* кетіп еді, деді Сатыбалды жігіттер шайға отырғанда (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). **2.** а у ы с. *Түбінде, тамырында жату, ұялау.* Әйтсе де мен ең үлкен зұлымдықты Анамның құрсағында жатып көргем, Намысымның құзарын *т ө р к і н д е г е н* Құпиям ол Ешкімге шертілмеген (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТӨРКІНДЕС с ы н. **1.** *Бір елдің қыздары, туыстас.* Бүбі Айғаныммен *т ө р к і н д е с,* әлдене оқымысты қожаның мұсылманша сауаты бар қызы екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** а у ы с. *Түбі бір, негіздес.* Бәрі бір *т ө р к і н д е с* сырқат болса да, дәрігерімнің «грипп» демегеніне де іштей шүкірлік еттім (Қ.Шыңғысов, Бетпе бет). Ой, жіберші, пайымдап көрсе, солардың бір парасы сиқырлы ертегімен *т ө р к і н д е с* екен (С.Омаров, Өмір.). Еркін көштім. Өртін кештім. Түркілермен *Т ө р к і н д е с п і н.* Туғандар кім? Қуғандар кім? Тұяғымын Кумандардың (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТӨРКІНДЕСТІК з а т. *Түбі, негізі бір болушылық.* Нақтылап айтсақ, автор қазақ әдебиеті мен Айтматов арақатынасын, творчестволық *т ө р к і н д е с т і г і н* осылай кең қамтып барып, негізгі түйінді мәселелерге ауысады («Қаз. әдеб.»).

ТӨРКІНДЕТ= е т. **1.** *Төркінін, ел-жұртын аралату.* Оспан осы бір-екі жылдың ішінде екі бірдей қайын жұртына барып, әйел *т ө р к і н д е т т і* (А.Хангелдин, Қараторғай). Сонау бір жылдары жазда үлкен ағасы Шалабай арғы беттегі ауылға әйелін *т ө р к і н д е т і п* барып қайтты (О.Бөкеев, Үркер). **2.** а у ы с. *Түбін, негізін ашу.* Мұндайда көбіне әңгіменің артын бағып өрбіген сөздің өкше ізін *т ө р к і н д е т і п* барып іркіледі (К.Ахметбеков, Алқакөл). Қазақтың қай сөзін *т ө р к і н д е т і п* жүр дейсің мені (К.Ахметбеков, Ақдала).

ТӨРКІНДЕТУ *Төркіндет етістігінің қимыл атауы; төркінін аралату.* Жас әйелін *т ө р к і н д е т у г е* алып кеткен көрінеді (К.Тоқаев, Соңғы.).

ТӨРКІНДЕУ *Төркінде етістігінің қимыл атауы; төркінін аралау, ағайын-туысына қыдырып бару. Т ө р к і н д е у д і ң* халықтық, дәстүрлік маңызы зор және ол әйелдерге ғана тән ғұрып. Қазақ дәстүрінде қыз төркіндеп, күйеу қайындап, жиен нағашылап барады (ҚҰЭ). Бөкен, бата оқыр, *т ө р к і н д е у* сияқты ерекше жұмыстар болмаса, әйелдің үйден шығып жүруінің өзі ерсі ғой, – деді (Б.Майлин, Шығ.). *Т ө р к і н д е у д і ң* салтанатты күні бүгін, төркіндей келген Беренгүл інісінен қай қалауын таңдап ала алады (А.Хангелдин, Ғани.).

ТӨРКІНДІК с ы н. *Түп төркіні бар, негізді.* Сені жоқ қып жіберу тек менің ғана қолымнан келеді ғой, – деп мұндай *т ө р к і н д і к* әңгімеден құлағдар Тиянақ жеңгей жеңін түріп Қымғуыттың жоқтауын асыруға кірісіп кеп кетті (О.Әубәкіров, Сиқыр). Түпнұсқаның *т ө р к і н д і к* белгісін сақтаймын деп отырып, кейде қазақ тіліне қонымсыз атауларды ала беруге де болмайды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ТӨРКІН-ЖҰРАҒАТ з а т. *Ұзатылған қыздың, тұрмыстағы әйелдің төркіні, ел-жұрты.* Ал Қарағандыдағы *т ө р к і н - ж ұ р а ғ а т ы н* Гүлжазира осы сапарында өзі шақыра келмек (Қ.Жұмаділов, Атамекен). Біз станция басында олармен қоштасып, адрес алыстық, *т ө р к і н - ж ұ р а ғ а т ы м е н* қалай көрісікенін жазуын өтіндім («Қазақст. әйелдері»).

ТӨРКІН-ЖҰРТ з а т. ***Төркін-жұрағат.*** Қаттырақ айтсам бұл жердің де қызы емес, *т ө р к і н - ж ұ р т ы н а* кетіп қала ма, кім білген (Ә.Әлішев, Бәйтерек.).

ТӨРКІНСІЗ с ы н. *Тұп-төркіні жоқ, негізсіз.* Сіздердің әңгімелеріңізден кейін өз байлауымның *т ө р к і н с і з* емес екеніне көзім жетті (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Ұзақ ғасырлар жасай келген қазақ халқы бұрын да өнерсіз болмайтын және ол өнеріміз *т ө р к і н с і з* де емес еді («Қаз. әдеб.»).

ТӨРКІНСІН= е т. *Төркін санау, жұртым деп біліп еркінсу.* Жаман қатын барған жерін *т ө р к і н с і н е р* (Мақал-нама).

ТӨРКІН-ТӨС з а т. *Әйелдің төркін-жұрағаты. Т ө р к і н-т ө с і н* жиектеп жүріп, осы Күлөндаға тап болды (Ж.Сатаев, Құйын).

ТӨРКІН-ТҮП з а т. ***Тұп-төркін.*** Оның қасиеті қандай, *т ө р к і н-т ұ б і* қандай? Ол жағы белгісіз (С.Сматаев, Алау).

ТӨРКІНШІЛ с ы н. *Төркініне жиі барғыш (әйел).* Садуақастың қалжырау жәйіті *т ө р к і н ш і л,* зерделі Зейнепті әрі сүйіндіреді, әрі күйіндіреді (Д.Әбілев, Ақын.). Сонан соң *т ө р к і н ш і л* қаншықтың қауқарын көрейін! – Қоңырбай Асылбекке сынай қарады (О.Иманәлиев, Байқадам). Жолаушы әйел Жанардың *т ө р к і н ш і л* екенін айтып өтті («Қаз. әдеб.»).

ТӨРКІНШІЛДІК з а т. *Төркініне жиі барғыштық.* «Қайтып келген қыз жаман, қайта шауған жау жаман» дегендей, келіннің *т ө р к і н ш і л д і г і* ешкімге де жақпайды («Лен. жас»).

ТӨРКІНШІЛЕ= е т. *Ағайын-туғанына, ел-жұртына бару, елін аралау.* Қырсыққанда, жеңгең де жақында ғана *т ө р к і н ш і л е п* кетіп еді (Қ.Мұханбетқалиев, Қайдасың.). Күнімжанның қызы бала-шағасын шұбыртып, айына кемінде екі рет *т ө р к і н ш і л е п* келіп қайтады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Қоңыраттың сылаң қатыны да *т ө р к і н ш і л е п* үйінде отырмайды (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТӨРКІНШІЛЕУ *Төркіншіле етістігінің қимыл атауы.*

ТӨРЛЕ= е т. **1.** *Төрге шығу.* Күнжан тұңғыш рет төрге отырған Әуез бен Кәрімнің арасына *т ө р л е п* келіп жайғасты (К.Оразалин, Абай.). Шайбай есікті өзі айқара ашып, қуаныш үнмен: – *Т ө р л е,* Махмұт! – деп дауыстап жіберді (Д.Әбілев, Баянауыл.). **2.** а у ы с. *Орнығу, қалыптасу, орын алу.* Кеудеме менің махаббат құйып тербеңдер, Өрлеңдер биік, далама дарқан *т ө р л е ң д е р,* Туыстас жерден ту ұстап келген саңлақтар, Қанаттас жұрттан қанатын жайып келгендер (Т.Айбергенов, Мен сағаң.).

ТӨРЛЕТ= е т. **1.** *Қонақтың, сыйлы адамның төрге шығып жайғасуы, құрмет көрсету нышанымен кірген адамды бөлменің жоғары жағына шығару. – Т ө р л е т!* – деп бай-бәйбіше айтты қатар. – Жігітім, жүріпсіздер шегіп сапар. Тоятын ішпей-жемей ниетіне, Киіз үй, қара қазан аңқып жұпар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жоғары шығыңыздар, *т ө р л е т і ң д е р,* қарақтарым, – деп екі қолымен мықынын таянған еңкіш кемпір иегімен төрді қайта-қайта нұсқады (Ж.Еділбаев, Буырқан.). Ал *т ө р л е т і ң д е р* – деп ол бізді коридормен оңға қарай бастап бір-ақ аттады да, қайтадан тоқтай қалды (Ә.Нұршайықов, Тоғыз толғау).

ТӨРЛЕТУ *Төрлет етістігінің қимыл атауы. Т ө р л е т у г е* бізде құлық жоқ. Үйдің іші тап-таза, есікке дейін алаша, киіз төселіп тасталған (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ТӨРЛЕУ *Төрле етістігінің қимыл атауы.*

ТӨРЛЕУШІ з а т. *Төрге отырушы адам. Т ө р л е у ш і л е р* келе берсін. Осы үйден жолдап тұрмын келешекке Жырымның немересін, шөбересін (Д.Әбілов, Ой толқын.).

ТӨРСІЗ с ы н. **1.** *Төрі жоқ.* Орын тапқан ер жігіт. Жерсіз болар деймісің. Орда тігіп орнаса. *Т ө р с і з* болар деймісіз (Алдаспан). **2.** а у ы с. *Құтты мекенсіз. Т ө р с і з* ел, төбесіз жер болмайды ғой, өз ел, өз ауылыңызға әрі төре, әрі төбе болып неге отырмайсыз (А.Жүнісов, Өмір ізі).

ТӨРТ с а н. **1.** *Үштен кейінгі есептік сан, 4 цифрінің атауы. Т ө р т* кісі мінген сайлап қасқа арғымақ, Бөлініп сол бір топтан келеді аулақ. Жаңағы менің айтқан жоқтауларым, Тиіпті құлағына оқтай заулап (К.Әзірбаев, Шығ.). Қасым. Менің жолдасым. Уфада *т ө р т* жыл бірге оқып едік. Бөкей ордасының жігіті. Осы күні Орал облысында, Темір уезінде Қалмақ қырған деген жерде мұғалімдік етіп тұрады (М.Дулатов, Шығ.). Осы айтылған *т ө р т* кесел Жасымда болды көзге шел. Қырыққа келіп астым бел, Деді бір ой – көзінді аш! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** м а т. *Натурал сандардың ондықтар жүйесіндегі үштен кейінгі сан.* **3.** п е д. *Оқу орындарында білімді бағалауда қойылатын баға.* Медаль жоқ, әкем естіген, Ұрыспас білем мұны мен. Аттестат болса «бес» түгел, Бір *«т ө р т»* бар неміс тілінен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Аспаннан [көктен] түскен төрт кітап. д і н и. *Діни ұғым бойынша, төрт пайғамбар иеленген төрт кітап болыпты-мыс. 1. Таурат (Пятикнижие Моисея) 2. Зәбур (Псалтырь) – Дәуіттің, 3. Інжіл (Евангелие) – Исаның, 4. Құран – Мұхаммедтің кітабы. Сол діни ұғым бойынша Адам ата арқылы 10 кітап, Шис (Сиф) арқылы 50 кітап, Ыдырыс пайғамбар [Енох] арқылы 30 кітап, Ыбрайым [Абрам] арқылы 10 кітап дүниеге келіпті-мыс* (Қаз. тілі. фраз. сөздігі).

Дүниенің төрт бұрышы. *Дүниежүзі, бүкіл әлем.* Еңбекші ел өнерге күрт бұрды бетті, Тілші ғып радионы іске жекті. *Д ү н и е н і ң т ө р т б ұ р ы ш ы н а н* хабар алды, Жақын ғып от басындай қиыр шетті (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). *Д ү н и е н і ң т ө р т б ұ р ы ш ы н* ұстағанмен, Дем бітсе, кесер басты ажал алмас (О.Шораяқов, Шайыр.).

Екі көзі төрт болды. *Күте-күте зарықты, сарғайды.* Жеткізейін мына хабарды ондағыларға, қуантайын *е к і к ө з т ө р т б о л ы п* отырған сорлыларды (З.Ақышев, Жесірлер). *Е к і к ө з і т ө р т б о л ы п,* Далаға күнде қарады. Жолға шықты шыдамай Қайтуға қарап даланы (Қ.Жап-

сарбаев, Сөйле.). Дәурені де өтті ғой серіліктің, Ұмытпайтындарды да мен ұмыттым. Сенің, сенің әкенді күткенімдей, *Екі көзім төрт болып* сені күттім (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Төрт амал. м а т. *Арифметиканың қосу, бөлу, алу, көбейту амалдары.* Ізбасар біреулеріне «А», «Б» әріптерін жазып көрсетсе, енді біреулеріне «екі жерде екі – төрт» – деп, *төрт амалдан* әрі бара алмайды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Есептің *төрт амалын* оңай шешіп, жеңіл-желпі кітаптарды мүдірмей оқуға да шамасы келмейді екен (С.Омаров, Өмір.).

Төрт арыстың баласы. к ө н е. *Бүкіл ел, күллі қазақ жұрты.* Сауын айтып жиылған, *Төрт арыстың баласы.* Бақалас пен Көксала, Халыққа толды арасы (Үш ғасыр).

Төрт асық. ж е р г. *Асық ойынның бір түрі. Төрт асықты* шашып жібергенде төрт түрлі түссе я бір түрімен түссе ұтқаны, олай етіп түспесе ұтылғаны. Асықты екінші кісі соғады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Төрт аяғы алаяқ, маңдайы қасқа. ж е р г. *Сегіз қырлы, бір сырлы.*

Төрт аяғы көктен келді. *Аударылып түсті.* Қазір мұны да әне бір қу қамыстың сынығындай, *төрт аяғы көктен кеп* тырбаңдаған қара қоңыздай, жұмыртқаның қабындай, шылымның тұқылындай, сіріңкенің қорабындай әлдеқайда ағызып ала жөнелмек (Ә.Кекілбаев, Таңд.).

Төрт аяғынан тік тұрғызды. *Қалпына, орнына келтірді, түзеді, істі жандандырды.*

Төрт аяғын тең басқан. *Барлық жағынан мінсіз, кемшілігі жоқ.* Жақсы жұмыс өздігінен жасалмайды, бәрі бірдей *төрта яқтарын тең басқан* деп айта алмаймыз («Қаз. әдеб.»). Осының өзі-ақ біздің ауылды *төрта яғын тең басқан,* болашақ өмірдің мұраттарына мықтап қол созған ауыл деуге әбден болады («Лен. жас»).

Төрт аяғы тең [теңселген] жорға. а) *Төрт аяғы тең түсетін, тайпалған жорға.* Ақсақал қожа да бар, молда да бар, Теңселген *төрт аяғы тең жорға* да бар. «Той асы – хақ қазынасы бай ғана емес», Келсе орын арылмаған сорға да бар (XX ғ. қаз. ақын.). *Төрт аяғым тең жорға,* Тізгін тартпай сал жолға Үстімде сен есенде, Астыңда өзім аманда Қажу бар ма мен сорға?! (Қобыланды). ә) *Төгіліп жырлайтын ақын, сөз зергері.* Өрім деген өлеңнен Үзеңгілес ақындар, *Төрт аяғым тең жорға,* Ұмытпас мені ғасырлыр, Қол ұстасып халықпен Жасасқан бірге жаным бар (Н.Байғанин, Шығ. жин.). *Төрт аяғы тең жорға* – осындай өлеңдер ғана бала қиялына қозғау салады («Қаз. әдеб.»).

Төрт аяқ. қ а с а п. *Сойылған малдың теңдей етіп төртке бөлінісі.* Ал *төрт аяқ* дегеніміз екі қол, екі сан жіліктеріне қоса омыртқалар мен қабырғалардың, ішек-қарын, өкпе-бауыр, жүректің, бүйректердің төртке бөлінуі (Қ.Салғарин, Қасапшылық).

Төрт аяқтан [аяқтап] ақсады. *Бар ауыртпалық түсіп, қатты қиналды, тұралап қалды.* Момынға жапса жаланы, Қулық-сұмдық табады. Арқасы елдің жауыр боп, *Төрт аяқтан ақсады* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Төрт аяқты. *Мал, хайуан. Төрт аяқтылардан* көзге түсетіні: шұбар өгіз, бизон, янот, ягуар, лама, пума, тапыр, қара аю (А.Байтұрсынұлы,.. Оқу құралы). Хан да бір босқан киік пен құланнан аяқ алып жүре алмастай, түздегі *төрт аяқтының* не түрі ыңып жүрген жиделі байсын жерге жетіпті (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Төрт аяқты екенсің! қ а р г. *Қу, зымыстан, әккі.*

Төрт бақыт. *Денсаулық, дабыр-дүбыр (бала), бақ-дәулет, атақ-абырой.* Бақ, дәулет, жеті мүнят болса жолдас *Төрт бақыт* бір адамға, сірә, қонбас. Босағасын алтыннан соқсаң-дағы Перзент сүймей адамның мейірі қанбас (Шал ақын // Алдаспан).

Төрт буынды тармақ. ә д е б. *Қазақ поэзиясындағы өлең өлшемінде қолданылатын, бір бунақтан тұратын ең қысқа өлең жолы* (Әдебиеттану термин. сөзд.).

Төрт бұрыш. г е о м. *Төрт бұрышты болып келген фигура.* Осылайша жасалған программамен жазғыш механизмге *төрт бұрыш,* үш бұрыш, трапеция т.с.с. сынық сызықтармен қоршалады (К.Айманов, Физика.). Бұл сөйлемдегі математикалық терминдер: *төрт бұрыш,* қарама-қарсы қабырғалар, қос-қостан конгруэнтті т.б. сөздер бар («Қазақст. мект.».).

Төрт бұрышты. г е о м. *Төрт бұрыштан тұратын, төрт бұрышы бар (фигура).* Бір қағазды қидағы үш бұрыштап, Бір бұрышын ортасынан кес дұрыстап, Қалған қағаз болады *төрт бұрышты,* Үш бұрышты қиығын тұрсаң ұстап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Төрт бұрышты дүние. *Айнала, шартарап, бар әлем.*

Төрт бүктелді. *Бүк түсті, бұратылды, тұралап жатып қалды.* «Сарқытындай өлімнің қалған қарға, Екеу болса, дүние-ай, арман бар ма!..» Аракідік назарын аударады, *Төрт бүктеліп* еденде қалған жарға. Қауіптеніп түндерге, таңдарға да, Үн шығармай ішкуса зарлауда ана (М.Мақатаев, Шығ.).

Төрт жағы құбыла [қыбыла]. *Болып-толды; қағанағы қарқ, сағанағы сарқ күйге жетті.*

Төрт жолақты қарашұбар жылан. з о о л. <лат. elaphe quatuorlineata> *Қабыршақтылар отрядының сарыбас жылан тұқымдасына жататын жыланның түрі.* Дүниежүзінде Сицилия аралы мен Апеннин түбегінен бастап, Украинаның оңтүстік бөлігі мен Кавказ арқылы Қазақстанға дейін таралған. *Төрт жолақты қарашұбар жылан* Қазақстанның «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

Төрт көз ит [төбет]. д і н и. *Екі көзінің үстінде көзге ұқсас ақшыл дақтары бар ит [Діни аңыз*

бойынша Әзірет Әлінің немерелерін су бермей қаталатып қастандықпен өлтірген Шаймір және оның жақтастары Алланың қаһарына ұшырап, төрт көз итке айналған]. Ынсапсыз жиған мүлік қарақ дейді, *Т ө р т к ө з и т* болады екен сарақ дейді. Ұқсаңдар дін мұсылман ата жолын, Арақ пен темекіні һарам дейді (Қара өлең). Айсыз, бұлтсыз түнде масайраған көп жұлдызды күндегендей шоқая отырған *т ө р т к ө з т ө б е т* көкке қарап ұлуда (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Төрт көзі түгел. *Бәрі жиналған, тегіс бас қосқан.* Балаларым мен келіндерім, сендер де жым-жырт, момын жүріп күтіңдер! Болмаса мынау ағайынның *т ө р т к ө з і т ү г е л* отыр ғой міне, «өл» де маған (М.Әуезов, Таңд.). Біз сырттан кіргенде Доспайдың бала-шағасы түп-түгел үйде екен: бәйбішесі, екі баласы, екі келіні бәрі *т ө р т к ө з і т ү г е л* отырды (Ж.Бектұров, Жол.).

Төрт қанат. э т н. *Төрт керегеден құралған* (*киіз үй*). Киіз үй үлкенді-кішілі көлемі мен керегесінің санына қарай: *т ө р т қ а н а т*, бес қанат... он төрт қанат деп аталады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Дайрабай ымырт үйірілген мезгілде, *т ө р т қ а н а т* киіз үй ішінде өзі ғана отырған (Ғ.Сланов, Домбыра.).

Төрт қары бөз. *Ақырет, кебін.* Жалғанға жалаңаш кеп, кеттік жаяу, Мойынға *т ө р т қ а р ы б ө з* тесіп іліп (Тоқа Жұмабайұлы, Шығ.).

Төрт құбыла [құбыласы, жағы] түгел [сай, тең]. *Болып-толған, ешқандай қайғы-қасіреті жоқ, арман-тілегі орындалған, бәрімен қамтамасыз етілген, ешбір уайымсыз. Т ү г е л* боп тұр *т ө р т қ ұ б ы л а м* қай менің, Тосар ма екен тауқыметтер тағы алдан? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ашушаң шал ел ішінде қайдағы бағы өрлеп, болып-толып тұрған, *т ө р т қ ұ б ы л а с ы т ү г е л* кісілермен ұстасатын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сый қылмасаң халқыңа Келе алмасаң қалпыңа. Түсе алмасаң салтыңа. Жүре берсең салпылдап, *Т ө р т қ ұ б ы л а с ы т е ң* екен Дегенді саған кім айтар? (Қабан жырау, Алтын қазық). Ол сияқты менің *т ө р т ж а ғ ы м т ү г е л* болып тұр ма? Ең болмаса кір жуатын машинам жоқ (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Әйелдің сөзі шат, расында қатты риза боп, сүйсінген кісінің сөзіндей қалтықсыз естіледі. Өзі *т ө р т қ ұ б ы л а с ы с а й* адамдай жайбарақат, мол, сенімді (Ж.Нәжімеденов, Аспан.).

Төрт құлақты. э т н. *Төрт бұрышты етіп қазылып, әр бұрышында шошайған ұшы болатын (зират түрі).* Қорым арасынан төбесі күмбезделген *т ө р т қ ұ л а қ т ы* моланы бірден тапты (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). Бір қабырғасы опырылып түскен *т ө р т қ ұ л а қ т ы* ең үлкен бейіттің ішіне бұрнағыгүні ешкі кіріп, сонда көрген (Ж.Нәжімеденов, Аспан.).

Төрт қылыш. м и ф. *Ислам дініндегі аңыз бойынша жер бетіне жаннаттан түскен қасиетті қылыштар: 1. Хамхам. 2. Самсам. 3. Зұлпықар. 4. Зұлперен [Қазақ көркем әдебиетінде асыл қылыш мағынасында зұлпықар жиі қолданылады. Аңызда сермегенде ұзарып кететін екі басты зұлпықар қылышты пайғамбар Мұхаммед ғалайһиссалам ұстаған, кейін ол күйеу баласы Хазірет Әлиде қалған деп айтылады].* Бұрынғы өткен заманда, Болған екен көп ұрыс Көп ұрыстың кезінде, Жәбірейіл Жәнеттен Алып келген *т ө р т қ ы л ы ш.* Төрт қылыштың атын айтайын: Біреуінің аты – Хамхам, Біреуінің аты – Сәмсәм, Біреуінің аты – Зұлқыжа, біреуінің аты – Зұлпықар (Қашаған // Ақберен).

Төрт мұқараб періште. *Алла тағалаға ең жақын періштелер: Жәбрейіл, Әзірейіл, Ысрайыл, Микаил.* Талай біздей жылады жүз мың адам, Бәріне жәрдем бердің, Тәңірі Тағалам. Иллаһи, Зұлжалал рахметіңнен, Жамиғ сипатыңның һәм затыңнан. Хазірет *т ө р т м ұ қ а р а б п е р і ш т е ң,* Саламат құтқар, Алла, құрметіңнен (Бабалар сөзі). Атың қалды кеңестен, Шешең қалды ұрыстан, Жауға айғайлап кеткенде Оң иініңе қонбады *Т ө р т м ұ қ а р а б п е р і ш т е ң* (Сайын батыр).

Төрт сауап. д і н и. *Көпшілік пайдаланатын ағі істердің ең абзалы: ағаш егу, көпір (өткел) салу, құдық қазу, шөлдеген адамға сусын беру. Т ө р т с а у а п* ағаш еккен, көпір салған, өткел салған, сусын берген кісінің мұқтажын өтеген сауап.

Төрт табандады. *Екі аяқ, екі қолын тіреп тұра қалды.* Мысықтай жерге *т ө р т т а б а н д а п* дік ете түстім де, жантая құлай беріп, тағы бір-екі аунап, домалап кеттім (З.Шашкин, Таңд.).

Төрт тағаны қимылдады. *Зорға қозғалды; әлсіреді.* Төрт мүшесі тең болмай, қарулы күші жақтанғаны, Қылыш қайрап, зеңбірек оқтағаны. Жұлын жота жан жері берік қолда, Жеңе алмас құр *қ и м ы л д а п т ө р т т а ғ а н ы* (С.Торайғыров, Таңд.).

Төрт тармақты. ә д е б. *Қазақ поэзиясында ең көп тараған, төрт жолдан тұратын шумақ өрнегі.* Себебі *т ө р т т а р м а қ т ы* шумақ құрылысы мейлінше қарапайым, тұжырымды ойды айтуға сыйымды, өлең ырғағының айқын болып, дауыс толқынының (интонацияның) түрленіп келу жағынан да өте қолайлы (Әдебиеттану термин. сөзд.). Лирикалық өлеңдердің барлық түрінде, поэма, дастандарда *т ө р т т а р м а қ т ы* шумақ өте жиі кездеседі (Әдебиеттану термин. сөзд.).

Төрт төмпешік [төбелік]. *Ортаңғы мидың төбесін құрайтын ми бөлігі.* Кішкене мидың үстіндегі *т ө р т т ө б е л і к* деген бөлім бар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Төрт тұрманы түгел сай. *Жау жабдығы, керек-жарағы түгел.* Сағынам ауызға алсам Исатайды, Ер тумас ел бағына ондай жайлы. Қарадан халқы сүйіп ханым деген Жігіт ед *т ө р т т ұ р м а н ы т ү г е л с а й л ы* (Шернияз, Шығ.).

Төрт түлігі [түлік малы] сай. *Ішкені алдында, ішпегені артында, малды-жанды.* Рас, қазақ хал-

қының жер-суға ие болып, жаз жайлау, күз күзеу, қыс қыстауда тарлық көрмей *т ө р т т ү л і г і с а й* болып, тай құлындап, тоқты қоздап, қосты жылқы, желілі түйе, отарлы қой, қайғы жоқ, еріккеннен бірінің малын бірі қуып, кең далада құлан-кикікше сайран етіп жүрген күні болған, ол күндер енді көздерінде ғана елестейді (М.Дулатов, Шығ.). Әзімбай деген бай болған, *Т ө р т т ү л і г і с а й* болған, Жегендері жал, жая, ішкендері шай болған (Қамбар батыр). Ерте заманда Ерназар деген кісі болыпты. *Т ө р т т ү л і к м а л ы с а й* болыпты (Қаз. ертег.).

Төрт түлік. э т н. *Түйе, жылқы, қой, сиыр сияқты үй малдарының жиынтық аты [Халық төрт түліктің әрқайсысының сақтаушы иесі бар деп ұғынып, оларды Ойсылқара, Қамбар ата, Жылқышы ата, Шопан ата, Зеңгі баба деп атаған].* Қазақстанның барлық, аудандарында үй жануарларының *т ө р т т ү л і г і* (жылқы, ірі қара, қой, түйе) түгел өсіріледі (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Етікші өлсе, балға мен бізі қалар. Бір бай өлсе, *т ө р т т ү л і к м а л ы* қалар, Жүйрік өлсе, артында сөзі калар! (М.Жұмабаев, Шығ.). Көк майса бетегелі жерің қайда? Күмістей толқындаған көлің қайда? Ыңжың боп жер қайысқан *т ө р т т ү л і к п е н* Жөңкіліп, көшіп қонған елің қайда? (М.Дулатов, Шығ.).

Төрт түлік малды құрады. *Байыды, дәулеті асты.* Ауыз әдебиетінде «*т ө р т т ү л і к м а л д ы қ ұ р а д ы ң*» деген тіркес жиі кездеседі. Бұл дәулетіне сәулеті сай адамдарға арналып айтылған (ҚҰЭ). «Бай болыңдар, ағайын, Келінді нәумез қылмадың! Түйе мен жылқы, қой, сиыр, *Т ө р т т ү л і к м а л д ы қ ұ р а д ы ң*!» (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

Төрт түлікті. *Түйе, жылқы, қой, сиыр сияқты малы бар, төрт түлік жайылған.* Толықсып толып лықсыған Олқы емес едің, толы едің, Өрісің бейбіт дер едің Қонысың кең кер едің, Тебініңді теуіп тел өскен *Т ө р т т ү л і к т і* жер едің (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Төрт тісті саулық. а) *Қошқардан қысыр қалмай төрт қоздаған саулық.* ә) *Төрт төлдеген соң, сүті қайтып, арықтап кәртейетін, тұқымы жаман деген мағынада* (Қаз. мал атау.).

Төрт шадияр. д і н и. *Мұхаммед пайғамбардың төрт ізбасары: Әбубәкір, Омар, Оспан, Ғали.* Мен келдім Керекуден шеру тартып, Арғын аға болғанда – Алтай Қарпық. Мұсажан дуан басы, Ағыжан болыс, *Т ө р т ш а д и я р* болмасаң мұнан артық (Шөже ақын, Шығ.).

Төрт шетті. ж е р г. *Жылқы тісінің ортасындағы қара мөрінің алдындағы тісте тұруы.* Жылқының тісі ортасындағы қара мөрі алдыңғы төрт тісте тұрса «*т ө р т ш е т т і*» дейді (Б.Базылхан, Моңғол. қаз. тілі).

Түн ұйқысын төрт бөлді. *Мазасы кетті, алаңдады.* Тал бесікте тербетті, *Т ү н ұ й қ ы с ы н т ө р т б ө л і п*, Талай рет қарады-ай, Сәбиге көз төңкеріп (О.Шипин, Өмір.). Батырлықтың сәні жоқ – *Т ү н ұ й қ ы с ы н т ө р т б ө л і п*, Елерген тұлпар ерттеліп, Толғаулы найза қолға алып, Тұйғын құстай толғанып (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Т ү н ұ й қ ы ң д ы т ө р т б ө л е р* ең өкініп, Жар басыңды тигізе алмай Үйде мамық жастыққа (К.Салықов, Жезкиік).

ТӨРТ-БЕС с а н. *Төрт не бес шамалас болжалды сан.* Сығып көріңдерші, аппақ уыз сүт шығады... – деп *т ө р т-б е с* түйірін аузына салып жіберіп, сағыздай шайнайды (З.Қабдолов, Сыр). Қуаң тартқан қоңыр бұйратты кесе-көлденең жортқан бойында *т ө р т-б е с* атты Бетпақдала төріне қарай тартып бара жатыр (Ә.Көшімов, Жас аңшы). *Т ө р т-б е с* жерге, Шопеке, Жаба құрып жатасың. Соны ұстасаң, Шопеке, Көңілдегі аңыңа Томағасын тартасың (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ТӨРТЕН з а т. ж е р г. *Ұсақ малдан бірге туған төрт төл.* Қойда үштен, *т ө р т е н* табу сирек кездеседі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӨРТЕУ с а н. *Төрт санының жинақтау түрі.* Атадан алтау, Анадан *т ө р т е у,* Жалғыздық көрер жерім жоқ. Ағайын бек көп, Айтамын ептеп, Сөзімді ұғар елім жоқ (Абай, Тол. жин.). Адамның ауызы ала, ойы *т ө р т е у,* Құр көңіл болғанменен болмайды екеу. Құдайым иман бергей, бір өлім бар, Қай күні дәм таусылса қаза жетер, Алланың жазып қойған жазуы екеу (Шал ақын, Өлеңд.).

ТӨРТЕУ-БЕСЕУ с а н. *Төрт-бес санының жинақтық түрі.* Екеу-екеу, үшеу-үшеу, кейде *т ө р т е у-б е с е у* боп мектепке бара жатқан балаларға менің қосылып кеткім келіп-ақ тұрады (Ө.Қанахин, Жер басып.). Қоршап алғандардың *т ө р т е у-б е с е у* сарайдың есігін ашып (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

ТӨРТЕУЛЕП үс т. **1.** *Төртеуі қосылып, төрт жақтап.* «Болдық» дейтін себебім – өзім, Ханзия және оның екі құрбы әйелі – *т ө р т е у л е п* іздедік (Ө.Канахин, Жер басып.). Бұлар не істерін білмей, қыз бен әйелдің соңынан ерді. *Т ө р т е у л е п* жүріп такси ұстады (Ж.Тілепов, Ерекше күн). **2.** *Төрт-төрттен.* Жалғыз-жарым жүру мүмкін емес. Машиналарды қосарлап, үшеулеп, *т ө р т е у л е п* аттандырар еді (М.Мағауин, Өмір.).

ТӨРТКӨЗ з а т. з о о л. *Су бетінде тіршілік етуге бейімделген балық түрі. Т ө р т к ө з д і ң* негізгі қорегі: масақұрт, түтіктұлға, ұсақ балықтар, шыбын және әуелеп ұшып жүретін басқа бунақденелілер (Қ.Қайымов, Суасты.). Балықтың «*т ө р т к ө з*» аталуы көз құрылысына негізделген (Қ.Қайымов, Суасты.).

ТӨРТКІЛ[1] з а т. ж е р г. *Таудың ұшар басындағы тегіс жер. Т ө р т к і л* көбіне Маңғыстаудың теңіз жағасына жақын тауларда болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТӨРТКІЛ[2] с ы н. **1.** *Төрт бұрышты.* Залда жүз кісілік жұмсақ кресло: әр креслоның алдында бе-

ті шынылы, шағын *т ө р т к і л* стол, – жайланып ап, жазып отыруға да болады (З.Қабдолов, Жалын). Расында да, лезде-ақ мен бұрышында *т ө р т к і л* көк қаңылтырға ақ сырмен 117 деп бадырайтып жазылған номері бар үш қабат үйдің қасына келдім (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). **2.** *Сүйірлеу төрт бұрышты етіп салынатын (өрнек). «Т ө р т к і л»* және «үшкіл» болып келетін, геометриялық фигуралардан құралатын кесте, құрақ өрнектер (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Төрткіл аймақтар. г е о г р. *Горизонталь жатқан қатардан құралған, бедерінде үстірт пен жайпақ бетті, тік беткейлі, көбінесе сатылы біршама көтеріңкі жазық басым кең аумақ. Т ө р т к і л а й м а қ т а р д ы ң* шеткі жағында оқшауланған төрткіл таулар кездеседі (Қаз. тілі. термин. География.).

Төрткіл дүние. *Дүниежүзі, бүкіл әлем.* Қателіктер ғайыптың қарғысынан тумаған, *т ө р т к і л д ү н и е д е г і* әр минут сайын теріс-қағыс аттап жатқан қадамдардан, бір кезде қате басқан адамдардан келер ұрпаққа ауысып отырған секілді (О.Бөкеев, Үркер). Биыл *т ө р т к і л д ү н и е н і* дүр сілкіндірген Семей ядролық сынақ полигонында алғашқы сынақтың өткізілгеніне 60 жыл толады («Дала мен қала»).

Төрткіл тау. г е о г р. *Жайпақ бетті, тік (жоғары бөлігі тік жар), кейде сатылы, беткейлі таулар. Т ө р т к і л т а у* эрозиялық процестер әсерінен қалыптасады. Мұндай оқшауланған тау жұрнақтары Африканың біршама көтеріңкі тегіс жазықтарының шеткі өңірлерінде, Қазақстанның Торғай, Маңғыстау, Үстірт және Батпақдала өлкелерінің шеткі жағында кездеседі (Қаз. тілі. термин. География.).

ТӨРТКІЛДЕ= е т. *Төрт бұрыш ету, төрт бұрыштау.* Бір мезетте орамалды *т ө р т к і л д е п* бүктеп алып кеудесіне басты (С.Омаров, Қызыл.). *Т ө р т к і л д е п* ошақ қыздырып Төбел бие сойғызып, Төменде бидің кеңесін Бізде құрар ма екеміз!? (Ақтамберді Сарыұлы // Алдаспан). *Т ө р т к і л д е п* қазған жерошақтарда жабағы мен бағылан бүлк-бүлк қайнар-ды (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТӨРТКІЛДЕН= е т. *Төрт бұрыштану.* Ашық терезеден, көшенің арғы бетіндегі үй шатырының үстінен *т ө р т к і л д е н і п*, аспанның туырлықтай тұсы ғана көрінеді (З.Қабдолов, Жалын). Бір шетте айнала аумағы *т ө р т к і л д е н і п* тұт ағашы жатыр (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ТӨРТКІЛДЕНУ *Төрткілден етістігінің қимыл атауы.*

ТӨРТКІЛДЕУ[1] с ы н. *Төрт бұрыштылау.* Дөңгелек, ойлы көздері, биік те, ұзын да емес, қырлы мұрыны, *т ө р т к і л д е у* келген бет әлпетіне жарасып-ақ тұр (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ТӨРТКІЛДЕУ[2] *Төрткілде етістігінің қимыл атауы.*

ТӨРТҚАНАТ з а т. з о о л. *Аквариумда өсірелетін балықтың түрі.* Ал жылы суда тіршілік ететін мына балықтар: күнсәби данио, ақтаспа данио, кардинал, *т ө р т қ а н а т*, қызыл албар, қызғылттамақ шүйдеайна аквариум суының температурасы 17°С болса, суды қосымша жылытпай-ақ өсе береді (Қ.Қайымов, Суасты.).

ТӨРТПАҚ с ы н. **1.** *Иықты келген, мығым денелі, быртиған, дембелше.* Екі иығына екі адам мінгендей кең, көлденеңі бірдей *т ө р т п а қ* жігіт (І.Есенберлин, Қатерлі.). Трахтомировка селосының старостасы Бабақ бойы мен ені бірдей *т ө р т п а қ* жалпақ сары кісі (К.Тоқаев, Көмескі.). Өзі *т ө р т б а қ*, шомбал, жүрісі ширақ адам еді, екпіндеп төніп те қалды (М.Сүндетов, Қызыл ай). **2.** *Аласа бойлы, тапал.* Бұрын түк көрмей *т ө р т п а қ* тамда күн кешіпті ғой, кеңдікті, сұлулықты түсінбепті ғой (Д.Досжанов, Дария). Жуан сіңірлі *т ө р т п а қ*, қаражон аттар да ешкімнен олқымын демейді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТӨРТПАҚТАН= е т. *Толысып, домаланыңқырап қалу.* Бұрын орта бойлы, талдырмаштау еді, қазір толығып, *т ө р т п а қ т а н ы п т ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ол өзбекше көйлегін кисе, кеудесінен басқа жері *т ө р т п а қ т а н ы п*, бұрынғыдан да толысып кеткен (Т.Иманбеков, Үш ай.). *Т ө р т б а қ т а н ы п* тосылып, күжірейіп, томпақ көзін ежірейтіп, шолақ кірпігін шапшаңдата қағып, алдарында тұрған жігіттің баяғыда Ташкентте бірге оқыған Жайдарбек екенін сол сәттеақ тани кеткен (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

ТӨРТПАҚТАНУ *Төртпақтан етістігінің қимыл атауы.*

ТӨРТПАҚТАУ с ы н. *Домаланған, аласалау.* Өзі орта бойлы, кеуделі, *т ө р т п а қ т а у* келген Сейіттің жұдырығы үлкен әрі қатты, тіпті салмақта да келеді (Р.Райымқұлов, Болат.). Сәл қысқалау тығыз қара мұртты, *т ө р т п а қ т а у*, алпамсадай аю жота жігіт дәл қасындағы жалпақ тас үстінде басын төмен салып, қыбыр етпей мөлиіп отыр («Жұлдыз»).

ТӨРТПАҚТЫҚ з а т. *Мығымдық, быртиғандық.* Оның бойы «Черный Замуктан» аздап аласа болса да мойны, дене *т ө р т п а қ т ы ғ ы* онан басым еді (Қ.Әбдіқадыров, Қажымұқан).

ТӨРТТАҒАН з а т. **1.** ә д е б. *Төрт жолдан ғана тұратын шағын өлең; рубаят.* Кітапқа әрқайсысы төрт жолдан тұратын жүзге тарта өлеңнің парсы тілінен аудармасы енген. Мұндай өлең формасы «рубаят» деп аталады, қазақша оны кейде «*т ө р т т а ғ а н*» деп те айтып жүр (А.Көбесов, Сөнбе.). **2.** с п о р т. <франц. parterre> *Балуанның тізерлеп отырып алақандарын, білектерін кілемге тіреп тұрған күйі.*

Жоғары төрттаған. с п о р т. *Балуанның тізерлеп отырып алақандарын кілемге тіреп тұрған күйі.*

Төменгі төрттаған. с п о р т. *Балуанның тізерлеп отырып білектерін кілемге тіреп тұрған күйі.*

ТӨРТТАҒАНДА= е т. **1.** *Төрт тағанын тіреп тұра қалу. Т ө р т т а ғ а н д а п,* төрт ай өтті, жаным тыным таппады, Бес ай өтті, алты ай өтті, ешкім жауап қатпады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Түрке жеккен торы ат көп жегіліп ысылғандығын істеп, сайдың қабағынан түскенде *т ө р т т а ғ а н д а п* ілбумен түсті (Б.Майлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Берік, нық болу.* Аз сөзге көп мағына сыйғызғыш, сөзді ойына құл қылған, тілі тәтті дәл келеді. Сәбиттің өлеңінде көңілге тақ еткізе түсетін тапқыштық, салыстырғыштық, сыншылдық, аса терең болмаса да, *т ө р т т а ғ а н д а п* түсетін нығыздық бар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӨРТТАҒАНДЫ с ы н. *Төрт тіреуіштен тұратын.* ≈ *Т ө р т т а ғ а н д ы* кран.

ТӨРТТАСПА з а т. э т н. *Қамшы өрменің бір түрі* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ТӨРТ-ТӨРТТЕН ү с т. *Төртеу-төртеу етіп, төртеулеп.* Енді біздің көзіміз де, құлағымыз да *т ө р т-т ө р т т е н* болатын болды (Т.Жанұзақов, Азамат.). Үшке бөлген моншақты *т ө р т-т ө р т т е н* жұптап, қалғандарын алға шығарып, кәдімгі қазақша «құмалақ» тарттым (С.Бақбергенов, Қарға там.). Жүз басыларға айт, адамдарын *т ө р т-т ө р т т е н* сапқа тұрғызып, жолға шықсын (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТӨРТТІ-БЕСТІ с а н. с ө й л. ***Төрт-бес.*** Атпалдай тоғыз жылқы қолды боп отырғанда, бір күн алатын *т ө р т т і-б е с т і* түлкіңді артық санадың ба, бұның не? – деді (М.Әуезов, Бүркітші).

ТӨРТТІК[1] з а т. с п о р т. *Төрт ер кісі орындайтын спорттық акробатиканың түрі.*

ТӨРТТІК[2] з а т. *Оқу-ағарту жұмысындағы білім сапасына қойылатын жақсы деген баға.* Ана тілінен ылғи бестік алып жүрген Әділ бір күні қазақ тілінен *т ө р т т і к* алып келді, налып келді (Х.Ерғалиев, Шындық.). Әр *т ө р т т і к т і ң* жұп саны допты тақ санды ойыншыға береді (Ө.Жарылғапов, Волейбол.).

Төрттік дәуір. т а р. *Ұзақтығы 1–3,5 млн. жыл аралығы деп есептелетін жердің геологиялық тарихының бүгінге дейін созылып келе жатқан соңғы дәуірі.* Жер ұзақ геологиялық эраларда үнемі өзгеріп отырып, *т ө р т т і к д ә у і р д е* қалыптасқан (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.).

Төрттік мұз басу дәуірі. т а р. *Неоген дәуірінің аяғында температураның төмендеуінен жер бетін мұз басқан дәуір. Т ө р т т і к м ұ з б а с у д ә у і р і н д е* көптеген территорияны мұздықтар басты (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Төрттік шөгінділер. *Мұздықтардың еруінен, өзен, теңіз, уақытша су ағыстарының тұнбаларынан пайда болатын, төрттік дәуірден қалған шөгінділер.*

ТӨРТІНШІ с а н. *Үштен кейінгі реттік сан.* Үш қонып *т ө р т і н ш і* күні белден асты, Ол күні алтынды үйге дұшарласты: Тау басынан түсірген тәуекелмен, Сол кірмек болып қадам басты (Абай, Тол. жин.). Сөйтіп *т ө р т і н ш і* рет қыстырып бар күшімен көтере тартқанында, ауырған тісімді зорға жұлып алды (Қ.Бадыров, Өткендер.).

Төртінші буын тілі. и н ф. <ағыл. fourth generation language> *Жоғары деңгейлі тілдердің (үшінші буын тілдерінің) мүмкіндігін дамытатын және бейпрограммашыларға есептеу қуаттарын пайдалануға жиі мүмкіндік беретін тіл [Әдетте, шоғырланған мәліметтер қор басқару жүйесінің, сұраныстар тілінің, есеп беру генераторының және экрандық нысандарды пайдалану мүмкіндіктерінен тұрады. Қосымша мүмкіндіктері ретінде графика генераторын, шешімді қабылдауға демеуші функцияларды, экономикалық модельдеуді, электрондық кестелерді, статистикалық анализ функцияларын атап кетуге болады].*

ТӨС[1] з а т. **1.** *Адамның, жан-жануарлардың қабырғасын біріктіріп, кеудесін құрайтын кеуде мүшесі, көкірек, омырау.* Қыңсылап екі аяғын *т ө с і м е* артып тұрып алды (Қ.Омаров, Әке). Ұрғашы пілдің *т ө с* жағында екі емшегі бар, еркегіндей сыртқа шығып тұрған тісі болмайды (М.Дулатов, Шығ.). Екі енені тел емген Күпшек санды күреңмін, *Т ө с і м е н* тартса жетпейтін – Жуандықтан айылы. Өзімдей-ақ ұл туар Бір адамның зайыбы (Базар жырау, Шығ.). **2.** а у ы с. *Әйел жыныстылардың омырауы, анары.* Көзім жатқа қарамас, Жат та маған жарамас. Тар төсекте *т ө с і ң д і,* Иіскер ме едім жалаңаш (Абай, Тол. жин.). Қыздың *т ө с і н е* мойнына, бетіне сұқтана қарап тұрған қара дәу «қы-қылап» күліп жіберді (Б.Мұқаев, Өмір.). **3.** э т н. *Күйеу балаға берілетін сыбаға, кәделі мүше.* Ал *т ө с* аталатын мүше күйеу мен ұзатылған қыздың сыбағасы. Табақтың ішіне төс салынбаса, күйеу өкпелеген. Ұзатылған қызға сүрленген *т ө с* жіберу де міндетті болып есептелген (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Күйеу деп бұған *т ө с* тартып, Шашу шашып қатындар, Алып жатыр кәдесін (О.Шипин, Дастан.). Жабағы ма? Түбіт пе? Отырады ескеріп: Күйеу болар жігітке Алдын ала *т ө с* беріп (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.). **4.** а у ы с. *Тау мен төбенің беткей жағы.* Қонады бір күн жас бұлт, Жартастың *т ө с і н* құшақтап. Жөнелді ертең, қалды ұмыт, Көк жүзіне ойнақтап (Абай, Тол. жин.). Досай аулынан аттана шыққанда таудың *т ө с і* тұтасынан күңіреніп кетті (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Сәлем ал, Тәнекенің Есімбегі, Жоңғардың шоқысындай *т ө с і н д е г і.* Жоғалған ат ізімен келіп қалдым, Өлеңмен арыз айтып көсілгелі (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). **5.** а у ы с. *Кеменің алдыңғы жағы.* Толқындар аузынан ақ көбігі шұбырып, кеменің темір тұмсығын, *т ө с і н* жалайды (М.Жұмабаев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Баурай, аспан әлемі.* Ешкімнен ол ықпайды. Қаһарын төгіп болған соң, *Т ө с і н д е* бұлттың ұйықтайды (С.Сейітов, Алуан-алуан). Андыз-андыз ақша бұлттар аспан *т ө с і н д е* жатқан ақ бота сияқты (Ғ.Оралбаев, Рауан).

Апай төс. а) *Кеудесі кең, төсті* (*адам*). Алма мойын, *а п а й т ө с* сұлу фрау жайнаң қағып жанына келгенде Тасболаттың тұла бойы дір ете түсті (Ж.Тілеков, От кешу). Пай, пай-ай, емен найза сартыл қағып, Семсерден ұшқан оттар жарқыл қағып. *А п а й т ө с* алмауыттар омырауласып, Әуелі аспанға бір шапшып алып (F.Қайырбеков, Көнсадақ). ә) *Жайылып жатқан, жазық* (*жер*). – Көз жетпес таулар көшіне, Алысқа сапар шеккендей. Арқаның *а п а й т ө с і н е,* Орнатып біреу кеткендей (С.Мәуленов, Жаңа арна). Күрсіне көкірегінен жарды қаққан, *А п а й т ө с* әр толқыны жаңғырыққан. Егілген ел сыртынан хабар беріп, Төменде тулайды өзен сыңсып аққан (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын.).

Аршын төс. п о э т. *Әдемі, сұлу төс* (*омырау*). Пай-пай, жас кезінде қандай едің! Солқылдаған қыпша бел, аққу мойын, *а р ш ы н т ө с* (М.Мағауин, Ақша қар). Жақсы қыз майдағы атқан таң секілді, Сарайда жанып тұрған шам секілді. *А р ш ы н т ө с*, алма мойын, қолаң шаштың, Көңілінде бір арманы бар секілді (У.Кәрібаев, Таңд. шығ.).

Басқа шауып төске өрледі. *Ешкімге есе бермеді.* Баламды медресеге біл деп бердім, Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім. Өзім де *б а с қ а ш а у ы п, т ө с к е ө р л е д і м*, Қазаққа қара сөзге дес бермедім (Абай, Тол. жин.).

Дала төсі. п о э т. *Кең дала.* Жа, ендеше, түсірейін есіңе Жомарт, аңқау сайын *д а л а т ө с і н д е,* Сан мың әскер жеңбеген ер алыпты Бір-ақ адам табанына салыпты (М.Шаханов, Ғасырлар.). Дала – кітап, жол – жазу *Д а л а т ө с і* қым-қиғаш. Болмай одан көз жазу, Көп қараймын бұрмай бас (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Даңқың төске өрледі. *Атағы жер жарды. – Д а ң қ ы ң* қайда *т ө с к е ө р л е г е н*? Екі жүз мың әскерменен Алты ай бойы кіп-кішкентай Отырарды ала алмау Алты ай бойы Отырардың осал тұсын таба алмау Ойы – дауыл, Сезімі – аспан, Тек жеңіспен көзін ашқан Менің алғыр ұрпағымның сүйегіне зор таңба (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Майын төске алды. п о э т. *Толысты, толықсыды.* Қыз он беске жеткенде кесте алады, Жаман менен жақсыны еске алады. Жиырмаға жеткенде тәйке деген, Аюша жиған *м а й ы н т ө с к е а л а д ы* (Шал ақын, Өлең д.).

Төс аршынды сұлу. *Мүсіні әдемі қыз, әйел.*

Төс байлау. э т н. *Үйге жиналып өткізілген отырыс, кештің алдағы күндері келесі үйде жалғасуы үшін лайық көрген кісіге сойылған малдың төсін байлап жіберетін ырым. Т ө с б а й л а у д ы ң* кезегі бір күні Асанға келді. Шақырды бәрімізді: қой сойған, жақсылап дайындалған («Қаз. әдеб.»).

Төс ет. *Сиыр мен жылқының төстігі. Т ө с е т т і* тілімдегенде, майлы қыртысы бірдей тілкемделуі көзделеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Төс етегі. *Малдың іш қуысын жауып тұрған жұқа көк ет.*

Төске ойнады. *Басқа шықты, құтырды.* Төбеге шығып, *т ө с к е о й н а п.* Төленгіті төренің, Етімнен әбден өткен соң (А.Бабиұлы, Қыран.).

Төске шықты. *Басынды, басына шықты. Т ө с і м е* құл басымен *ш ы қ с а* мынау, Сүйекке кетпес таңба ұрмаймын ба? (І.Жансүгіров, Шығ.).

Төс қағысты [төске төс тигізді, түйістірді, соғысты]. а) *Адал дос болуға ант беріп, төстерін тиістірді.* Екеуі орнынан тұрысып, кеуделерін ашып, *т ө с т ұ й і с т і р і п* «өле-өлгенше адал доспын!» деп анттасып, нан жеді (Ә.Тарази, Асу.). Біреулер: «Ата-бабамыздың жоралығын істейік» деп *т ө с с о ғ ы с ы п,* көрісіп жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Сәлемдесер, я қоштасар алдында құшақтасып кеуде түйістірді.* Ғабеңмен жас арасы мүлде жақын болғанымен, аса бір ыстық қимастық, сыйластық аралас кішілікпен *т ө с қ а ғ ы с а д ы* (F.Қайырбеков, Ақ желкен). Мұны естіп Көкше батыр күрсінеді, Шіреніп екі аяғын көсіледі. Шын достым, адал жанды Ақжелек деп Құшақтап *т и г і з е д і т ө с і н* енді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қанат әлі де үнсіз болатын. Жұматай досымен *т ө с і н т ұ й і с т і р і п* көрісіп болғанда барып, ол көзінің жасын сүртті (F.Сланов, Шығ.).

Төс қақты [соқты, ұрды]. *Дандайсып мақтанды, менменсіп кеудесін керді.* Жолдас Құрбанов, өзім білемін деп *т ө с қ а ғ ы п* жүріп, ай сайын бюрадан шықпайтын болдыңыз (С.Адамбеков, Көсе.). Көп жасадық, көп көрдік деп кеудемізді керіп, *т ө с і м і з д і с о ғ ы п,* дандайсып жүрген екенбіз (С.Жүнісов, Ақан сері). Ел дегенде сарқылмас қиялы бар, Ары таза, лұғатты ұялылар *Т ө с қ а қ п а й-а қ* доспын деп, дос боп өтер, Қандай жақсы болғаны зиялылар (К.Салықов, Жезкиік). Біраз жүрдік кеуде соғып, *Т ө с ц р ы п.* Тарамады көпке дейін есірік. Қыздай көріп қуып жүрген даңқымыз Болып шықты классиктің жесірі! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Төс қалта. *Киімнің кеуде тұсына тігілген қалта.* Ақбілектен жуылған көйлегін сұрап киді. *Т ө с қ а л т а с ы н а* сегіз бүктеп, таза орамал салды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қасым жөткіріпіп тамағын қырып, хатты жалма-жан *т ө с қ а л т а с ы н а* салып жібереді, үйдегілер орын-орнына отырады (М.Дулатов, Шығ.).

Төс қыры. а н а т. <лат. carina> *Омыртқалы жануарлардың төс сүйегінде болатын айрықша өскін. Т ө с қ ы р ы* ұшатын құстарда ғана жақсы дамыған, оған көкірек бұлшық еттері бекиді. Төс қырын қыран құстарда қазақ құсбегілері «ер сүйек» деп атайды, оның бітіміне қарап, құсқа баға береді (Қаз. тілі термин. Биология).

Төс сүйек. *Жан-жануарлардың кеуде мүшесі. Т ө с с ұ й е к* қазанға салынарда етегінен бөлектенеді және төс сүйектің өзі, ірі шеміршектерді екі-үш етіп жеке жүйеленеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Төс табандап жатты. *Бауырын төсеп, етпетінен жатты.* Лабасы төрде жатыр *т ө с т а б а н д а п*, Шоңқитып, малды ауылдың төбетіндей (І.Жансүгіров, Шығ.).

Төс табанды би. *Ықпалы, тегеуріні күшті табанды би.* Ырғасқанға шыдаса, *т ө с т а б а н д ы б и* сонда болады ғой. Өзінің толайым нұсқасы бітімшіл, дәнекершіл болғандай (М.Әуезов, Таңд.).

Төс табаны жерге тиді. *Әбден жүйкеледі, шаршап-шалдықты.*

Төс турар. э т н. ж е р г. *Қыз жеңгесі күйеу балаға төсті өз қолымен турап бергені үшін күйеу жағынан жеңгеге беретін сый.* Жеңгесі *т ө с т у р а р* тартқанда күйеу түрегеліп тұрады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Төстің шұрайы. *Малдың төс етіндегі етегінің шандырлы, майлы ұшы.* Шандырлы, майлы төс етегінің ұшын қазақтар *т ө с т і н ң ш ұ р а й ы* деп атаған (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.).

Төс шандыры. *Төс етектің ішкі жағындағы көк шандыр* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Төсіне басты. *Көкірегіне қысты.* Туған жердің топырағын *Т ө с і н е б а с т ы* Қырғызбай. Домалаған ыстық жас Омырауын жуғызды-ай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Төсін керді. *Панданды, менмендік жасады.* Торғайға губернатор өзі келіп, Сөйледі сары ала шен *т ө с і н к е р і п.* Иманов Амангелді қарсы тұрды, «Тірлікте көнбейміз деп тізгін беріп» (О.Шипин, Дастан.).

Шынжыр балақ, шұбар төс. к ө н е. *Халықты қанап билеп-төстеген шонжар. Ш ы н ж ы р б а л а қ, ш ұ б а р т ө с* байлардың мал-мүлкін тартып аламыз... деп отырған жоқпыз (С.Омаров, Қайырлы.). Ахмет секілді қорықтау атаның баласы *ш ы н ж ы р б а л а қ, ш ұ б а р т ө с.* Омарларға қол созды деген хабар – қазақ ішінде таңырқанбайтын әңгіме емес (С.Торайғыров, Шығ. жин.). Патшадан алған шен-шекпен, *Ш ы н ж ы р б а л а қ ш ұ б а р т ө с,* Айтулы бұлар кісі еді (О.Шипин, Дастан.).

Ылдидан салса, төске озған. *Қиыншылықты жеңіп шыққан.* Толғай-толғай жүгірген, Топырақты суырған, Ертеден салса, кешке озған, *Ы л д и д а н с а л с а, т ө с к е о з ғ а н* (М.Өтемісов, Өлеңд.). Ертеңнен салса, түсте озған, *Ы л д и д а н с а л с а, т ө с к е о з ғ а н* , Оза, оза зырлаған. Басын тартса болмаған (Ер Тарғын).

ТӨС[2] з а т. к ә с. *Үстіне темір қойып соғуға қолданылатын ұстаның құралы.* Тістеуік, кішкентай *т ө с,* балға, егеу, желімін қасына қояды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Қуаты бойға толған соң. Карл үн-түнсіз кеп қызған темірді *т ө с к е* салып тарсылдатып соға бастады (С.Мұратбаев, Жабайы.). Енді бірде қарт ұста қып-қызыл темірді *т ө с к е* салып, сом балғасымен соққылап жатты (Б.Тәжібаев, Қараторғай).

Төс құдық. *Тайыз құдық. Т ө с қ ұ д ы қ т ы* шегендейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӨСАҒАШ з а т. **1.** *Ағаштан жасалған төсек, кереует.* Олар *т ө с а ғ а ш т а* жатқан қыздың қасында ақырын сыбырласып отыр (С.Сейфуллин, Шығ.). Бұл үйден де сыпайы *т ө с а ғ а ш,* жұпыны стол, қарапайым үй-жайды көреміз (С.Хайдаров, Жүрек.). Қатар қойылған екі *т ө с а ғ а ш т ы ң* үстіндегі төсектер опыр-топыр (Ж.Қизатов, Өмір.). **2.** *Арбаның алдыңғы білігінің үстінде тұратын жастық ағаш.* Қазақ шеберлері әрі жеңіл, әрі жонуға жақсы деп ерді, арбаның *т ө с а ғ а ш ы н,* кереуеттің басын қайыңнан істейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Текейдің *т ө с а ғ а ш ы н ы ң* жанында тұрған орындыққа отырады да «өзіңіз де отырыңыз» дегендей сыпайы күлкімен Текейге қарады (Х.Рахимов, Сеңгір.).

ТӨСАЙЫЛ з а т. э т н. *Аттың бауырын ала көлденең келтіріп тартып байлайтын тартпа. Т ө с а й ы л д ы ң* батқанын, Иесі білмес, ат білер Ер жігіттің қадірін Ағайын білмес, жат білер (Бұқар жырау, Жыр.). Арқадағы ертоқым оңға немес солға аумау үшін аттың бауырын ала көлденең келтіріп тартып байлайтынды тартпа *т ө с а й ы л* және шапайыл дейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ТӨСЕ= е т. **1.** *Бір нәрсені* (*киіз, көрпе т.б.*) *жаю, жерге салу, төсеніш ету.* Киіз, көрпені *т ө с е п* жіберіп, әркім өз жапсарын ыңғайлап, төсекорнын реттеп, киім-кешегін ілгіштеп жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Қызы жылдам сырмақ *т ө с е п,* төрге жастық тастады, Қоғамбайым жайласып ап, әңгімесін бастады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Алдымен босағаға тоқым *т ө с е п,* итімді жатқыздым да, сонан кейін өзім шешініп төрге шықтым (М.Тоқжігітов, Куәгер). **2.** *Бір нәрсенің үстіне салу, бетіне жатқызып жаю.* Қазы, бұл тастарды қашап, көшелерге *т ө с е п* жатқан көрінеді (Ә.Шәріпов, Сахара.). Сүңгиін сұлулыққа өзім де енді, Сұлу маң суырып тұр сезімдерді. Жолыма жусаныңды *т ө с е,* дала, Жусан боп аңқитұғын кезім келді (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** *Қарату, қарсы тарту.* Теңіз болсаң, ерсілі-қарсылы мен Дүниені жаңғыртып кешер едім. Ал тау болсаң, көтеріп бар шыңыңмен, Ауырыңа арқамды *т ө с е р* едім (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қой көзді, қараторы жігіт қарсы ескен желге жүзін *т ө с е п,* туған өлкеге қызыға қарайды (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). **4.** *Жер бауырлау.* Қарға бауырын *т ө с е п* жата қалған иттің көзіне көзі түсіп кетіп еді, арқасы шымыр-шымыр ете қалды (Р.Тоқтаров, Тұмар.). **5.** а у ы с. *Қою, тосу.* Біреуі тіпті орамалын ысырып, құлағын есікке *т ө с е п* тұрып алды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). – Жаным! – деп Мұса Ақынғұл үйден шығысымен мені құшақтап, бетіме бетін *т ө с е й,* бауырына қыса түсті (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Ой-пой, жануарымай, мүйізін *т ө с е п* тұрып алды дейсің (К.Қазы-

баев, Аманат). Ошақтағы оттың табына алақанын *т ө с е п* үнсіз қалады (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

Көкірегін [кеудесін] оққа төседі. *Жанын құрбан етті.* Өз көңілінен сенім таба білмеген, Досқа досша ұсына алмас қол ұшын. Доссыз менің өмірімде бар ма сөн, Досым барда арманға асам, алға асам, Мақтау күтпен, адамшылық арыңды *К ө к і р е г і м д і о қ қ а т ө с е п* қорғасам (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тартқанда жалғыздықтан жаны қорлық, *Т ө с е г е н* талай ерлер *о қ қ а к е у д е* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Төсей ату. ә с к. *Жер бетінен сәл көтеріңкі биіктікте ату.*

ТӨСЕК[1] з а т. **1.** *Адам жататын, тыныгатын орын; кереует. Т ө с е к к е* менің жатуым Ұйқыға әбден талған соң, Ұстазым мен татуым, Сен екеуің болған соң (Абай, Тол. жин.). Жүрейін десең, түрғызар, *Т ө с е к к е* мойын бұрғызар. Аналар да жүр ғой деп, Біреуді мысал қылғызар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қызметке тартылғаннан бері кешкі астан *т ө с е к к е* құлағанға дейін кітап оқуда (М.Мағауин, Мен). **2.** *Төсенуге, жамылуға, ұйықтауға керекті көрпе-жастық.* Төр алдына салынған *т ө с е к т е* Жұртшыбай ұйықтап жатыр (А.Жұмаділдин, Сең.). Жадыра мен Ғазиза да ұйықтар алдында күйеулері қазір келердей оларға да *т ө с е к* салып қояды (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Дүнияда айтпа өсекті, Арамнан жұтпа кесекті. Таза сақта, таза жүр Киім, тәнің, *т ө с е к т і* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ағаш төсек. *Жатып ұйықтау, тыныгу үшін ағаштан жасалған үй жиһазы. А ғ а ш т ө с е к т і ң* қазақ үлгісіндегі түрі қайқыбас төсек. Ол негізгі үш бөліктен: жоғары және төмен басынан, алдыңғы және артқы қапталынан, шабағынан тұрады (ҚҰЭ).

Жайылып жастық, иіліп төсек болды. *Бәйек болды, жаны қалмады, аянбай қызмет етті.* Балаларын алып бұл барса, ол да аянып қалмайды, *ж а й ы л ы п ж а с т ы қ, и і л і п т ө с е к б о л ы п* бір жасап қалатын көрінеді (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек). Жұрт *ж а й ы л ы п ж а с т ы қ, и і л і п т ө с е к б о л д ы* төрелерге төбесінен тұрып бәйек болады (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Жар төсегі. *Ерлі-зайыпты адамдардың қасиетті жатар орны.* Қарсы алды қуанышпен қыз да жарқын, Ойлайды уағда берген жігіт халін. Оң жақта ойнап-күлген *ж а р т ө с е г і н,* Берсе де ауыса ма дүние малын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жарықтық, Жаздың таңы-ай белден асқан! Бауырын жерге басқан, шөлдеп аспан. Қия алмай жаз төсегін – *ж а р т ө с е г і н,* Қиылып, бозаруда жер мен аспан (М.Мақатаев, Шығ.).

Жер төсек. *Жерге салынған төсек.* Үй іші көп жан емес екен, оң жақта *ж е р т ө с е к т і ң* үстінде төрт-бес жасар немересін құшақтап, кемпір отыр (М.Әуезов, Абай жолы). Құстарың келіп жатыр, қайтып жатыр, Өмірде сен жоғыңды айтып жатыр. Жүретін бар әлемге сыймай ағам, Ойпыр-ау, *ж е р т ө с е к т е* қайтіп жатыр (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Төре төсек. ж е р г. *Керуеттің үстіне киізді қабаттап, оның үстіне барқытпен қаптап салған төсек. Т ө р е т ө с е к* сыйлы адамдарға арналып салынады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Төсегін былғады. *Зиналық (бұзықтық) істеді деген мағынада.*

Төсегінен айырылған. *Жаны тыныш жатпаған, жұрт қамы үшін ұйқы бөлген.* Тас табаны төрт елі Атан жүрер жер екен, *Т ө с е г і н е н а й ы р ы л ғ а н* Атам жүрер жер екен (Шешендік сөздер).

Төсек болып жатыр. *Жерге шашылып, рәсуа болған астық, жеміс, т.б. жайлы айтылады.*

Төсек жазды. ж е р г. *Төсек салды.* Әбілаш, қонақтарға *т ө с е к ж а з ы ң ы з* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Төсек жанды. *Ұйқышік, жыраққа көп шықпайтын.* Жауға шабар ерің жоқ Сақадай болып сайланып. *Т ө с е к ж а н д ы* мырзалар Ала баспақ байланып, Үй күшіктей үреді Отының басын айналып (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Төсек жаңғыртты [жаңартты]. *Басқа әйел алды, екінші рет үйленді (әдетте әйел қайтыс болып екінші әйел алған кісіге, кейде әйелінен ажырасып, басқа әйел алған адамға да айтылады).* – Жөке, айтпақшы, *т ө с е к ж а ң ғ ы р т қ а н ы ң ы з б е н* құттықтайыншы... Қолыңызды беріңіз – деп, қоярда, қоймай құнжыңдап қолын алды (С.Нарымбетов, Тентек). – Ишеке, сіз қашаннан бері жалғыз қатынға табынып қалып едіңіз? – деді Жабағы жуан қарны іркілдей күліп, – былтыр ғана *т ө с е к ж а ң а р т қ а н* жоқ па едіңіз (І.Есенберлин, Қатерлі).

Төсекке қисайды. *Жатып демін алды, тыныгуға жатты.* Су өтіп, тұла бойы қалтырап келген Әбікен амалсыздан *т ө с е г і н е қ и с а й д ы* (Қ.Нүсіпалиев, Қарымта).

Төсекпен көтерді. *Келін боп түсе сала екі қабат болды.* Қарашаш түскен жылы *т ө с е г і м е н к ө т е р і п* ұл туды (Н.Байғанин, Шығ. жин.).

Төсек тартты [тартып жатты]. *Сырқат меңдеп, жатып қалды, ұзақ қатты ауырды, науқастанды.* Мынау балғын, Мынау жап-жас күйінде *Т ө с е к т а р т ы п* қалдым-ау деп күйінбе. Тіпті, тағы... Ауыруға болады, Әлпештейтін кісің болса үйінде (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Үш күн *т ө с е к т а р т ы п* жатты да, төртінші күні басын көтеріп отырды (Ғ.Қабышев, Тарихта.). Бірақ неше күндей есі кірмей, қан түкіріп *т ө с е к т а р ы п ж а т т ы* (Р.Тоқтаров, Ғасыр наны).

Төсекте басы, төскейде малы қосылды [жатты]. *Ағайын-туысты, ынтымағы бірлігі бар, қонысы ортақ жұрт болды.* Керек десе түтініміз бір ұшқан, *Т ө с к е й д е м а л, т ө с е к т е б а с қ о с ы л ы п,* Жанымыз да, қанымыз да туысқан (О.Шипин, Дастан.). Ел едік қатар *ж а т қ а н* Ысты, Ду-

лат, *Т ө с к е й д е м а л, т ө с е к т е* аунап-қунап. Есіме алып ертерек шақырмасам, Кетірерсің мазамды бәрің шулап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Төсектен безінді. а) *Жар көңілінен суынды.* ә) *Жортуылды күндер туып, үйқысын қашырды.* Ат үстінен күн көрмей, Өзегі талып ет жемей, Ер *т ө с е к т е н б е з і н б е й*, Ерлердің ісі бітер ме? (Махамбет, Өлеңд.).

Төсек той. э т н. *Жаңа түскен келін бала көтеріп, жүкті болғанда ененің көрші-қолаң, ауылаймақты шақырып шүкірлік жасап берілетін ас.* Жаңа түскен келіннің бала көтеріп, жерік болғанын сезсе, қайын енесі ағынан жарылып, «*т ө с е к т о й*» жасап, көршілерін де қуантады (А.Қайбарұлы,.. Қазақ ырым.).

Төсек шыпта. ж е р г. *Төсек астына салатын тоқылған қоға, қамыс ши.*

ТӨСЕК[2] з а т. *Қоғадан, жөкеден тоқылған түйе төсеніші.* Солтүстіктің қатты суығында жолаушы жылы қора іздеп әуре болмай,түйесін арнайы жасалған *т ө с е г і н е* шөгере салады. Ал жолға шыққанда шанасының үстіне тастай салады (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші.).

ТӨСЕКАҒАШ з а т. э т н. ***Төсағаш***. Одан әрегірек киім ілетін адалбақан, жас жұбайларға арнап шымылдық ұсталған *т ө с е к а ғ а ш* (оны кей жерлерде, қысқаша, төсағаш деп те атайды) қойылатын (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

ТӨСЕКАЯҚ з а т. *Бас жағы мен аяғын, көлбеу имек түрінде, ағаштан істеген қазақ төсектің төменгі бөлігі. Т ө с е к а я қ т ы н* өң бетін әртүрлі ағаш өрнекпен безендіреді. Төсекаяқтың шабағы жұқалап шапқан, тақтай ағаш болады. Оны төсекаяққа андыз-андыз етіп, көлденең орналастырады (Б.Бұқатұлы, Моңғолия. қаз. тілі.).

ТӨСЕКЖАПҚЫШ з а т. *Төсек үстін жабатын зат, жамылғы.* Еркін шамаданын ашып, простиналар, жастық тысы, *т ө с е к ж а п қ ы ш*, тағы бір уақ-түйектер алды (F. Мұстафин, Өмір.). *Т ө с е к ж а п қ ы ш* жоғары қарай сырлығып, жарық молырақ түсті де, артынша Қожаның жүзі көрінді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ТӨСЕККҚАҚПАН з а т. с а я т. *Жолбарыс, аю сияқты ірі аңдарға салынатын үлкен қақпан. Т ө с е к қ а қ п а н* құрулы күйінде жатыр екен. Дөңгелегінің диаметрі метр жарымдай болу керек. Шаппасының қалыңдығы екі елідей, төсегі шіріген, қақпан құрулы күйінде серіппесімен бірге қатып қалған. Нар шынжырмен жерге бекітілген (F.Мүсірепов, Жолбарыс.).

ТӨСЕК-ОРЫН з а т. *Жатуға қажетті көрпе-жастық, төсеніш.* –Жарайды! Зылиқа екеуміз алып барайық! – деп Марияның киім-кешек, *т ө с е к-о р н ы н* бір түйеге артып, ер-тоқымын өзі мінетін қара жорғасына ертпеп Зылиқа, Үсен, Ержан ақсақал бір жолдас алып жөнелді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жұмсақ вагондағы жолаушылар орындарынан тұрып, *т ө с е к-о р ы н д а р ы н* жинастырып жатыр (С.Омаров, Дала.). Әдетте, емшекті бала көп үйықтайды, сондықтан ол тыныш ұйықтауы үшін барлық жағдайды жасау, баланың *т ө с е к-о р н ы н* таза ұстау керек (Шаңырақ энцикл.).

ТӨСЕК-МӨСЕК з а т. с ө й л. ***Төсек-орын.*** Көзік жұмсақ болды, жатқан *т ө с е к-м ө с е г і м е н* бір хикмет күш өзін құлдилатып құрдымға тартып бара жатқанға ұқсайды (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ТӨСЕКСІЗ с ы н. *Төсегі, жатар орны жоқ.* Жұмсақ төсекте, жылы үйде тамағы тоқ, жатқан кісіге *т ө с е к с і з* кедейдің, тоңып жүрген киімсіздің, тамақсыз аштың күй-жәйі қандай болып жатыр екен деп ойлатып, жанын ашытып, үйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын – мен (Абай, Тол. жин.). Ең абзалы, киіммен Бір-біріңе тығылып, Михнатсыз *т ө с е к с і з*. Шешінбеген күйіңмен (Қ.Аманжолов, Шығ).

ТӨСЕКТЕЙ с ы н. *Төсек сияқты.* Етекте тапталған *т ө с е к т е й* мыж-мыж боп қираған қала жатыр (Ә.Кекілбаев, Дала.). Көкорай шалғын күнге қызған *т ө с е к т е й* әсер етеді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Күні-түні соққылаған түнке мен тақта төсектен құтылған бұларға қара жер қараша үйдегі *т ө с е к т е й* көрінеді (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы).

ТӨСЕКТЕЛ= е т. *Жайылу, төселу.* Жақсының ісі болмаса өсекпенен, мінезі шым жібектей *т ө с е к т е л г е н* Жаудың сырты дос та, іші дұшпан. Сырт берсе, көзің тайса кесектеген (Пернедегі терме.).

ТӨСЕКТЕМІР з а т. ж е р г. *Былғарыдан тігілген белбеудің я жүгеннің ішкі жағына құйманы орналастыратын, мыстан қақтаған жұқа астарша.*

ТӨСЕКТЕС с ы н. *Жатын орны іргелес, қатар.* Қазір Күдері қолында, сонымен *т ө с е к т е с*, сырлас болып алды (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ). Ақынмен *т ө с е к т е с* болып, соның азабын көтерген мен кіммін? (К.Қазыбаев, Аманат).

ТӨСЕКТІ с ы н. *Төсегі бар, төсек салынған.* Ангельтер мейманханасына, той сапарында олар да түсті кейбіреулеріне жеке, енді біреулеріне екі-үш *т ө с е к т і* номерлер тиді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТӨСЕКТІК с ы н. *Төсек боларлық, төсекке жарарлық.* Жуқан жалға *т ө с е к т і к* орын табуға арғы-бергі беттерге талай барғанмен, тағы да қарындасы Биғайшаны пәтер іздеуге жұмсағанын, өзі де үй көздейтінін ұқтырды шалға (Қ.Құрманғалиев, Атырау ару). Қалған қыз-жігіттер орнын қамдап, *т ө с е к т і к* сөкілерді шегелеп, жанталасып жатыр (М.Қабанбаев, Кермек дәм). Сайрам ауданында 80 *т ө с е к т і к* тубдиспансердің іргетасы қаланбақшы («Жас Алаш»).

ТӨСЕКШЕ з а т. *Кішігірім төсек.* Ол биіктігі *т ө с е к ш е м е н* бірдей бір кісілік столды тақап,

үстіне ақ жауып, тамақ әзірледі (К.Оразалин, Жексен). Боташ та *т ө с е к ш е* мен жастықты жиналған жүк үстінен алды да, бөлме ортасына қисая кетті (М.Әбдіхалықов, Жердің асты.).

ТӨСЕКШІ з а т. ***Төсекшіл.*** Өсекші есінен айырылар, *Т ө с е к ш і* белінен айырылар (Қ.Әміров, Қызыл гүл.).

ТӨСЕКШІЛ с ы н. *Төсек құмар.* Содан ол өшін әйелдерден алатындай, *т ө с е к ш і л* боп алған (С.Бақбергенов, Қан тозаң).

ТӨСЕЛ= е т. **1**. *Жайылу, төсеніш етілу.* Төр алдында үлкен, қоңыр ала кілем, оюлы сырмақтар *т ө с е л г е н* (Ә.Ақбаев, Қара боран). Жерге алаша *т ө с е л г е н*, дөңгелек стол бар, үстінде құран жатыр (С.Сұбханбердин, Шындық). Төрге ұзыннан *т ө с е л г е н* көрпешеге қонақтар қазқатарынан сұлап жатыр (М.Дүйсенов, Меймандар). **2.** *Бетіне, үстіңгі қабатына салыну.* Тас *т ө с е л м е г е н,* жаяулар жүретін жіңішке жолдың жиегіндегі арықта су ағып жататын (Ә.Қалиев, Немере). **3.** а у ы с. *Белгілі бір іске дағдылану, жаттығу, қалыптасу, машықтану.* Бозбалалар, неге үндемейсіңдер? Жазылсаңдаршы, біз болсақ қартайдық. Мылтық алып жаумен соғыспақ тұрсын, таяғымызға сүйеніп, орнымыздан әрең тұрамыз. Жұмысқа *т ө с е л г е н* қарулы жігіттер, жазылыңдар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жас өсіп, жарлы байыр дегендей, еңбекке де *т ө с е л і п* келе жатыр (К.Бекбергенов, Ер бақыты.). Бай жақсы, батырдан да, шешеннен де, Елім дейді, қуқыл жігіт *т ө с е л г е н д е* Аз болып ағайыннан көрсең қорлық, Сол жаман ыңқылдаған кеселден де (Қабан жырау, Алтын қазық).

ТӨСЕЛДІР= е т. *Дағдыландыру, қалыптастыру, машықтандыру.* Ал ойындар баланы қимылға, әрекетке, дене шынықтыруға *т ө с е л д і р е д і,* сол арқылы өмір күресіне, еңбекке баулиды («Қазақст. мект.»). Оқушыларды байланыстырып сөйлеуге *т ө с е л д і р е т і н* де, сөйлеу мәдениетін қаншалықты меңгергенін айқындайтын да жазбаша жұмыстың ең күрделі түрі – шығарма («Қазақст. мект.»).

ТӨСЕЛДІРУ *Төселдір етістігінің қимыл атауы.* Сөзге *т ө с е л д і р у* ә дегеннен басталу керек. Бісімілдесі сұрау, жауап. Дұрыс қойылған сұрауға дұрыс жауап алу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Баланы тілге жаттықтырудың мағынасы: баланы сөйлеуге, басқалардың сөзін ұғуға, өз бетімен жазуға, оқуға *т ө с е л д і р у* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТӨСЕЛМЕ с ы н. с ө й л. ***Төселмелі.*** Бұтақтары гүл бұтағы және мұртшасы бар *т ө с е л м е* бұтақ болып екіге бөлінеді (К.Шамкенов, Жеміс.). Жалпы жеміс ағаштары тұқымдарының ішінде ірі жемісті сорттардың 10–20 проценті *т ө с е л м е* түрінде отырғызылуға тиіс (А.Жанғалиев, Бағбан.).

ТӨСЕЛМЕЛІ с ы н. *Сабағы жайылып, жерге төселіп өсетін* (*өсімдік*). Өсімдік сабақтарының өсу түрлеріне қарай – тік, көтеріңкі, *т ө с е л м е л і,* шырмалғыш сабақтар деп бөлінеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Оңтүстік Америкадан шыққан ең ұзақ гүлдейтін өсімдіктің бірі – сабағы *т ө с е л м е л і* (С.Тұрдиев, Үй өсімдік.). Сондықтан шабдалдың арнаулы *т ө с е л м е л і* аналық бауы өсірілді, ол қысқа қарай қармен және өсімдік қалдықтарымен бүркеп тасталатын болды (Ж.Хабибуллин, Алхоры.).

Төселмелі өсімдіктер. *Көлденең өрнектері төселіп, өсу процесінде тамырланатын өсімдіктер* (Қаз. тілі термин. Экология).

ТӨСЕЛТ= е т. *Дағдыландыру, қалыптастыру.* Уақыт – ұстаз ғой, ол мені бәріне *т ө с е л т і п* келеді (Қ.Найманбаев, Серт). Әйтеуір қазақстандықтар Мұқан деп маған қандай қуаныш, *т ө с е л т е,* жаным қаламыңды жаз, жаза түс (Б.Бұлқышев, Азамзатқа хат).

ТӨСЕЛТТІР= е т. **1.** *Жайылтты́ру.* Бір үйін киіз, сырмақ *т ө с е л т т і р і п,* шәйі, дүрия көрпе жайдырып қазақша ұстайтын (Қ.Тоқаев, Түнде.). Пеш түбіне астына төрт қабат көрпе *т ө с е л т т і р і п* жайғасқан әкесі де баласының не хабар жеткізетінін күтіп елеңдеп отырған (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау). **2.** а у ы с. *Қалыптастыру, дағдыландыру.* Тіпті тыныш жерде отырып жұмыс істеуді ұнататын адамдар да өзін ыңғайсыз жағдайларға *т ө с е л т т і р і п,* кез келген жағдайда жұмыс істей алатындай қабілетке ие болуға тиісті (Қ.Жарықбаев, Психология).

ТӨСЕЛТТІРУ *Төселттір етістігінің қимыл атауы.*

ТӨСЕЛТУ *Төселт етістігінің қимыл атауы.*

ТӨСЕЛУ *Төсел етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жайылу, салыну.* Әйелдер есік алдына су сеуіп, киіз жайып жатса, еркектер көрпе-жастық *т ө с е л у і н* күтіп, анадай жерде иіріліп тұр (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). **2.** а у ы с. *Дағдылану, машықтану.* Істе *т ө с е л у* сыңаржақтық екенін, оны теориясымен толықтырмаса ештеңе шықпайтынын ол ерте түсінді (Береке бастауы). Бұлар отызыншы жылдарға дейінгі алғашқы баспалдақ секілді үйрену, *т ө с е л у,* тәжірибе жинақтау жылдары еді (Қ.Уәлиев, Сахна.).

ТӨСЕЛУШІЛІК з а т. *Дағдыланушылық, машықтанушылық.* Қасымбекте зерделі ой, білім болса, өзінде шеберлікте *т ө с е л у ш і л і к* қабілет қана бар (Шопан сырласы).

ТӨСЕЛІН= е т. с ө й л. *Төселу, жайылу.* Жерге орамал *т ө с е л і н і п,* шетінен бір кесіп тураланған таба нан, тұз, жуа, май әкелді келіншек (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Шым үйлер күйе шалған неше күнгі, Қағылып таза төсек *т ө с е л і н д і* (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

ТӨСЕЛІНУ *Төселін етістігінің қимыл атауы.*

ТӨСЕЛІҢКІ с ы н. *Төселетін, жайылыңқы.* Ол төрт бұрышты *т ө с е л і ң к і* нәрсе (А.Қалығұлов, Жарық.).

ТӨСЕЛІҢКІРЕ= е т. *Іске машықтаныңқырау, жаттығыңқырау.* Қайыр, біраздан соң азырақ *т ө с е л і ң к і р е п*, «ақ ауыз» болмай, ақша таба бастадым (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Ол үштөрт жыл жазып, *т ө с е л і ң к і р е г е н н е н* кейін поэма жанрына да құлаш сермеді (С.Мұқанов, Өсу жыл.).

ТӨСЕЛІҢКІРЕУ *Төселіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТӨСЕМ з а т. **1.** *Төсеніш.* Сіздің үйде сынатын біздің үйдің кесесі, біздің үйде тозатын сіздің үйдің *т ө с е м і* (Ж.Нәжімеденов, Мен туған.). **2.** *Бір нәрсенің үстіне салынатын жабын.* Дүшпан ендігі күшін бұларға аударды батыс беттегі теміржолдың биік *т ө с е м і* жау самоходкаларына тасалана жақындап оқ атуға мүмкіншілік берді (Р.Хайруллин, Офицер.). Дірілді азайту үшін механикалық жабдықты амортизациялаушы *т ө с е м д е р і* бар іргетасқа орнатады (Т.Қалыбеков, Экология.).

Төсем таужыныс. г е о л. *Шеген қалқасын құрастыру аяқталғаннан кейін оған түсетін динамикалық жүктемені азайту мақсатында жасалатын кесекті таужыныс қабаты* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТӨСЕМДІК с ы н. *Төсем боларлық.*

Төсемдік құрал-сайман. *Металдарды қысыммен өңдеудің соғу өндірісінде дәл соғылманы алу үшін қолданылатын арнайы аспап* (Қаз. тілі. термин. Машинажасау).

ТӨСЕМЕ з а т. *Төсем, жабын.* Сонымен қатар, қысқа қарсы қандалалар қыстап жатқан орман *т ө с е м е с і н* аудару не қопсыту, болмаса соқамен айдау (Ә.Тілменбаев, Бақашық, қандала.).

Төсеме қабат. *Жер қабатының қыртысын тегістеген кезде топырақтан төселген қабат немесе жердің құнарлылығын арттыру үшін басқа жақтан тасып әкеліп төселген құнарлы топырақ қабаты [Мелиорация практикасында құнарсыз жерлерге қарашірінді қыртысын жасанды түрде жаймалап төсеп, ол жерден мол өнім алудың амалы]* (Қаз. тілі термин. Су.).

ТӨСЕН= е т. *Өз астына төсеу, жаю.* Бет орамалын *т ө с е н і п*, шалқасынан жата кеткен ол ағаш жапырақтарына қызыға қарап қалған (Қ.Исабаев, Қара бала). Есімде жылқы баққаным, Берекесіз өткерген беймаза менің шақтарым. Жамылып жаздың мақпалын, *т ө с е н і п* қыстың ақ қарын Білмеппін күннің батқанын (М.Мақатаев, Шығ.).

Мұз төсеніп, қар жастанды. *Табиғаттың ыстық-суығына шыдап бақты.* Әлемсейіт жылқышы болғалы *м ұ з т ө с е н і п, қ а р ж а с т а н ы п* келді (Б.Серікбаев, Өткенде).

ТӨСЕНДІ с ы н. *Қиыршық тас, құм төселген. Т ө с е н д і* жолдың әр-әр жерін оңдырмай жауынның селі шайып, жайпап бұзып кеткен (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ТӨСЕНУ *Төсен етістігінің қимыл атауы.*

ТӨСЕНІС= е т. *Жайысу, бірге төсеу. // Төсемдік, төсеніш боларлық.* Шын мәнінде тоқым ұғымына тебінгі, тоқым ішпек, ішкілік, терлік, өң сияқты *т ө с е н і с* жабдықтар ғана кіреді (Е.Еженбекұлы, Ата салт.).

ТӨСЕНІШ з а т. **1.** *Үйдің еденіне төселетін киіз, алаша, кілем, көрпе тәрізді үй жиһаздары.* Білігі, бітімі де бөтен екен, Бар күні мал соңында өтеді екен. Ерін – жастық, тоқымын *т ө с е н і ш* етіп, Белін шешпей, қисая кетеді екен (М.Мақатаев, Шығ.). Екінші бөлме болыс отыратын үй. Болыстың орны – кілем, жаюлы биік төсек, еденде *т ө с е н і ш* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұзындығы бес қабат, Көлденеңі төрт қабат, *Т ө с е н і ш т і ң* жоғы жаман (Қобылан Бәрібайұлы). **2.** м а л ш а р. *Мал қорасының едені жұмсақ, жылы, жайлы да таза болу үшін төселетін төсем.* **3.** *Жылуды жақсы сақтайтын, су өткізбейтін заттан жасалған үйықтағанда кіретін қаптың астына салуға арналған жадбық.* **4.** г и д р о л. *Гидротехникалық құрылыстар мен жолдардың жасанды іргетасының табаны өте сығылғыш, тұрақсыз, сусымалы топырақтың үстіне тұрғызылатын жағдайда, құрылыстың оған түсіретін қысымын нығайта түсу үшін арнайы жасалынатын төсеніштік құрылыс материалдары.*

Орман төсеніші. *Орманда өскен ағатың, бұтаның, шөптесін өсімдік қалдығынан пайда болған қабат.*

Төсеніш бет. *Жылу және ылғал алмасу процестерінде атмосферамен өзара әрекеттесетін жер беті (топырақ, қар, өсімдік, су, мұз). Т ө с е н і ш б е т* сипатының айырмашылықтары (құрлық пен су, таулар мен жазықтар) ауа райы мен климаттық едәуір әсер етеді (Қаз. тілі. термин. География.).

ТӨСЕНІШСІЗ с ы н. *Төсеніші жоқ, төсеніш салынбаған.* Бұл кезде бүкіл жалшы, малайлар Ақанды көруге, өлең тыңдауға жиналып, *т ө с е н і ш с і з* тақыр жерге жайғаса бастаған (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТӨСЕНІШТЕЙ с ы н. *Төсеніш сияқты.* Оған тек тиесісі төсектік пе? Тоздық қой *т ө с е н і ш т е й* бос өттік те, Жіңішке әйел жолы неге мұнша, әлде тек жесір сорлы өсектік пе? (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Ақ *т ө с е н і ш т е й* ойдым-ойдым мұз өз алдына, анда-санда да аумағына қоралы қой сиярлықтай түп-тұтас сеңде көрініп қалады (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

ТӨСЕНІШТІК с ы н. *Төсеніш боларлық, төсенішке жararлық.* Мұндай басқұрлардың бірнеше енін қосып тігіп, *т ө с е н і ш т і к* басқұр алаша да жасалады («Қазақст. мект.»).

ТӨСЕС= е т. *Жайысу, салысу.* Соғыс кезінде жапон тұтқындарымен бірге Алматыда болған, үйлер салысқан, тас *т ө с е с к е н*, қазір ол университетте сабақ береді (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

ТӨСЕСУ *Төсес етістігінің қимыл атауы.*

ТӨСЕТ= е т. *Жайғызу, төсеніш салғызу.* Қабен шатырдың ішіне кірмеді, есігінің алдына киіз көрпе *т ө с е т і п* , басына жастық салғызып шалқасынан жатты (З.Қабдолов, Жалын). Ажар тозығы жеткен шөптерін шығарып, бүргесі өлсін деп, әуелі ащы ермен *т ө с е т т і* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Үй артындағы дөң бетінде астарына сырмақ *т ө с е т к е н* бір топ үлкен адам отыр (К.Оразалин, Абай.).

ТӨСЕТТІР= е т. *Жайғыздыру, төсеніш салғыздыру.* Шоқан үйдің көлеңкесіне кілем *т ө с е т т і р і п*, оңаша отыр (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Сұлтанмахмұт үйге кіріп тізе бүгіп шықты да, көлеңкеге киіз, көрпе *т ө с е т т і р і п*, үлкендермен бірге далада отыр (Д.Әбілев, Ақын.).

ТӨСЕТТІРУ *Төсеттір етістігінің қимыл атауы.*

ТӨСЕТУ *Төсет етістігінің қимыл атауы.* Петербургтан Москваға беттеген теміржол торабын бірінші Николай өлер алдында ғана *т ө с е т у г е* кірісіп, жолдың аты «Николаевка» қойылған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТӨСЕУ *Төсе етістігінің қимыл атауы; жаю, салу.* Астына құм *т ө с е у* керек деген соң, Айдар сонымен әлек болып, оны да жайғастырды (А.Шамкенов, Шапақ). Пеш салу, еден *т ө с е у*, есік, терезе орнату ғана қалған (Б.Соқбақбаев, Өлгендер.).

Төсеу тақтасы. *Құймакесекті немесе дайындаманы шөктіруге қолданылатын, ортасында тесігі бар құрал-сайман* (Қаз. тілі. термин. Машинажасау).

ТӨСЕУЛІ с ы н. *Жаюлы, төселген.* Апам дастарқанды, ыдыстарды, жерге *т ө с е у л і* алаша, киізді жинай бастады (М.Тлеков, Дала.). Қоңырша мен Қайыржан орындарынан ұшып тұрып, келген қонаққа *т ө с е у л і* тоқым үстін босатты да жамырай сәлем берді (Қ.Кереева, Құндыз.). Қайдағы туннель, қайдағы скафандр?! – деп *т ө с е у л і* жатқан қапты жұлып алды (Тұлпар).

ТӨСЕУШІ з а т. *Жабын салушы.* Қатар сұлап жатқан үш трубаның бастапқы екеуі кранмен көтеріліп, *т ө с е у ш і* жұмысшылардың қолына тиіп еді (Е.Мырзахметов, Туған күн). Қазір мина *т ө с е у ш і* менімен бірге жүреді (Қ.Тоқаев, Көмексі із).

ТӨСЖАРА з а т. *Жуан ағаш шоқпар.* Әсия қорқақ емес еді. Қолында құлаш *т ө с ж а р а* қайың шоқпары болатын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қолыңа қып-қызыл тікеннен буып, құлаш *т ө с ж а р а* нән біреуін ұстайтын, сонымен өмірдегі қоқыс атаулыны, оған қоса енжар, кері тартпаларды да сыпыршы бір (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

ТӨСКАМЗОЛ з а т. *Әйелдер мен еркектер киетін белі қынамен, жеңі шынтақтан ғана келетін шолақ камзол.* Ертедегі әйелдер мен еркектер киетін камзолдың белі қынамен, жеңі шынтақтан ғана келетін шолақ болған. Мұндайлардың жеңсізі *т ө с к а м з о л* деп аталады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ТӨСКЕЙ з а т. *Таудың қия беткейі, биіктеу баурайы.* Абай мен Дәрмен қоңыр адырдан асып, *т ө с к е й* қоныс – молалы суға жеткенде, күн батуға таяған (М.Әуезов, Абай жолы). Көктемде, төл жамырап *т ө с к е й* түлікке толып жатқан шақта, Алтай орманының ішінде жас ағаштар қылтиып жер бетіне көтеріледі (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Жабыққан көңіл даусы – Қаршыға салып, ит ерткен, *Т ө с к е й д е н* қуған аң болар (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Төскейде малы, төсекте басы қосылған. *Бірбірімен етене сіңісіп, араласып кеткен.* Атам заманнан бері *т ө с к е й д е м а л ы м ы з т ө с е к т е б а с ы м ы з қ о с ы л ы с қ а н* елміз (І.Жансүгіров, Шығ.). Түрікпен *т ө с к е й д е м а л ы м ы з т ө с е к т е б а с ы м ы з қ о с ы л ғ а н* бауырың емес пе еді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ТӨСКЕЙЛЕ= е т. *Беткейлеу жаққа қарай көтерілу.* Ащы іздеген аруаналар алыс жолдарды *т ө с к е й л е п* әлдеқайда маңғыстап барады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Біркімбай інісін көмекке де шақырмай жалғыз өзі *т ө с к е й л е п*, тырсиған қаптарды кезек-кезек салғанда нән таразы салқсалқ етті (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ТӨСКЕЙЛЕУ[1] с ы н. *Жоғарылау, биіктеу; көтеріңкі.* Онан сәл әріректе, *т ө с к е й л е у* қапталда сарымсақ дегенің тұнып тұр (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ТӨСКЕЙЛЕУ[2] *Төскейле етістігінің қимыл атауы.*

ТӨСКЕЙЛІ с ы н. *Беткейлі, биіктеу баурайы бар. Т ө с к е й л і* туған жердің даласында, Жұтқанға жұпар ауа қанасың ба? Көңілім боз торғайдай көкте жырлап, Көз салам мысты кеннің қаласына (Ә.Райымбеков, Құрыш білек).

ТӨСКЕЙЛІК з а т. *Төскей жақ.* Құмның *т ө с к е й л і г і* шуақ беті түгін тартса майы шығып, шып-шып ағып тамылжып тұр (Ұ.Бағаев, Дала.).

ТӨСКЕЙШӨП з а т. ө с. <лат. linosyris cass> *Төскей туысына жататын өсімдік, емізікше.* ≈ Собалақ *т ө с к е й ш ө п.*

ТӨСҚАРЫН з а т. з о о л. *Орталық және Оңтүстік Америка суқоймаларында тіршілік ететін кеудесі шығыңқы, кеуде жүзбеқанаттары ұзын балық* (Қ.Қайымов, Суасты.).

ТӨСТАРТҚЫШ з а т. *Төске киілетін әйел киімі.* Сүт пісірім уақыттан соң мықынынан төмен бір қарыс көйлексымағы бар, кеудесіне *т ө с т а р т қ ы ш т ы ң* желбегей түрін іле салған, қарыны ашық бір қыз отырғыштың шетіне жайғасты («Ақшам»).

ТӨСҚАЛДАҚ з а т. с ө й л. *Қой, ешкі малының төстігі.* Бөксе жағы. Бөлінетін шегі алдыңғы жағы – ұшаның алдыңғы жағы мен артқы жағының бөлінетін жерінен, төменгі жағы – *т ө с қ а л д а қ*

еттің бөлінетін жерінен, арт жағы – асық жілікке көлденең қасық тарамыстан 1–2 см жоғары жерден кесіледі (Қазақст. етті молайту.).

ТӨСҚАП з а т. *Аттың төсі мен алдыңғы аяғын қар, суңгі мұз жаралаудан сақтайтын жабдық.* «Шылаушын салу» тәсілімен сартап етіп жараған ат бірсыдырғы етінен айырылмай Арқаның қалың түсетін қарын еш қиналмай тіліп жүре береді. Тек тізесіне дейін «*т ө с қ а п*» кигізіп, төсі мен сирағын жараланудан сақтау керек (А.Сейдімбеков, Тауға біткен.).

ТӨСҚАСҚА з а т. *Мал төсінің алды, екі аяғының ара тұсы, төстік.* Қой мен ешкінің төстіктерін *т ө с қ а с қ а,* төсқалдақ деп те атайтын жерлер бар (Ақ дастархан).

ТӨСТАБАН[1] з а т. **1.** *Түйе шөгіп жатқанда кеудесіне төсеніш, қарнын ызадан, өзге де қауіптерден сақтауға қорғаныш болатын төсінің жерге тиіп жататын табан тәрізді жері, жер соғары.* Кешегі кеткен Шенен ер, Қатепті қара нар еді, *Т ө с т а б а н ы* түрілген, Жүйрік еді саңлақ-ты, Байрақты жерде жүгірген Қара қылды қақ жарған, Алысқа кеткен атағы, Қайыспас қара нар еді (Нұрым Шыршығұлұлы // XIX ғ. қаз. поэз.). «Нар жолында жүк қалмайды» деген, «*т ө с т а б а н ы* жер сызған, атан жүрер жол екен» деген сөздер бар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Т ө с т а б а н ы н а н* сыз өткен жынды бурадай жынын шашып кеткен жоқ па! (Қ.Ысқақов, Қараорман). **2.** ж е р г. *Шолақ ұлтан.* Етігіме *т ө с т а б а н* қақтырдым (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӨСТЕ= е т. с ө й л. ***Билеп-төсте** (ырқына көндіру, дегенін істету).* Әзіл-оспаққа жүйрік, әңгімекұмар екен, дастарқан басына отырған соң-ақ, өзі билеп, өзі *т ө с т е п* кетті (З.Шүкіров, Жас жесір).

ТӨСТЕК с ы н. с ө й л. *Кеуделі, төсті.* Денеге сұлу, *т ө с т е к* те, қыпша бел, алқасы алтын, білезігі күміс, саусақтары сан түрлі сақина (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Жасымда жігіт болдым биік *т ө с т е к,* Күм тастаған алтын алдым теріп екшеп. Көктемнің жер жібіткен сәулесіндей, Бойымды көруге жұрт жүреді көксеп (Ғ.Молдағалиев, Желдірме). Әсіғат тотыққан жазық маңдайын күнге сүйдіре, *т ө с т е к* кеудесіне екі қолын айқастыра қойыпты (С.Омаров, Дала қызы).

ТӨСТЕКТЕЙ с ы н. *Төстек сияқты, төстек тәрізді.* Әне бір төртбақ, күрек тіс, кетік жігіт астық толған алғашқы қапшықты қоян бүрген бүркітше *т ө с т е к т е й* көтеріп апарып, алдыңғы шанаға «ауп» деп тастап та жіберді (Д.Әбілов, Баянауыл.).

ТӨСТЕКТЕУ с ы н. *Кеудесі сәл көтеріңкілеу, төстілеу.* Лашынның бөтегесі жүйрік аттай *т ө с т е к т е у* (С.Мұқанов, Өмір мектебі). *Т ө с т е к т е у,* ұзын бойлы өте қайсар, Өлімге есептейтін – сөзден тайса, Келбетті қара жігіт сүйір мұртты, Аңқылдақ ашық мінез тым-ақ жайсаң (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ТӨСТЕН= е т. *Төсі шығу, көріну.* Тәңірітау әлі қары түрілмей, тек бір ожар тікбет тастары ғана жалаң *т ө с т е н і п,* тағы бір қысты қасқая шығарып салып тұр (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ТӨСТЕС= е т. *Төсті-төске тигізу, құшақтасу.* Беласар машинаның номерін байқап қалды, құтылып көр енді деп, «иә бел кетер, иә белбеу кетер» деп намысымен *т ө с т е с к е н* адамша шаң қауып соңдарынан еңмеңдей жүгіреді (Д.Досжанов, Табалдығың.). Уа, армысың, менің мадьяр бауырым? *Т ө с т е с е л і к* кел, бер! Ең қадірі қонағының алдынан шашар құрметтеп күміс теңгені (Ә.Сәрсенбаев, Баспалдақ.).

ТӨСТЕСУ *Төстес етістігінің қимыл атауы.*

ТӨСТИ= е т. *Сыртқа қарай шығыңқырап тұру, бұлтию. Т ө с т и г е н* кең жемсауы, сұр шегір көздерінің өзі неге тұрады (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Той дүбірін сезісімен ішін тартып үлгерген әккі жүйрікті мінген Өлмес *т ө с т и і п* жатқан сары доңғал басы-тізгін тартар жерге жеткенше көк қасқаға шалдырған жоқ (К.Сегізбаев, Қойнау.). Жалын атқан жайдары жас сержант гимнастеркасын кере *т ө с т и і п* тұр (Т.Қызыров, Махаббат.).

ТӨСТИТ= е т. *Сыртқа қарай шығыңқыратып, бұлтиту.* Бейтаныс мейман осылай деді де, кеудесін *т ө с т и т е* бұрып, шығып кетті («Қаз. әдеб.»).

ТӨСТИТУ *Төстит етістігінің қимыл атауы.*

ТӨСТИІП-ТӨСТИІП ү с т. *Бұлтиып, көзге көрініп.* Ал жаңа қала бедері басқаша, үш қатар, сайлы мәдениет сарайы, почта-телеграф үйі, қаланың бас мекемелері орналасқан үкімет үйі, еңселі тұрғын корпустер, орта мектептер *т ө с т и і п-т ө с т и і п* кеуде керіп тұр (Ғ.Сланов, Заман.).

ТӨСТИЮ *Төсти етістігінің қимыл атауы.*

ТӨСТІ с ы н. *Төсі шығыңқы, кең кеуделі, салқы төсті.* Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті, Қабырғалы, жотасы болса күшті. Ойынды еті бөпбөлек омыраулы, Тояттаған бүркіттей салқы *т ө с т і* (Абай, Тол. жин.). Әзімқан орта бойлы, жауырынды, кеуделі, *т ө с т і* жігіт (С.Сейфуллин, Әңгім.).

ТӨСТІК з а т. **1.** *Малдың төс сүйегінің үстінен терісімен қоса сылып алынған майлы ет.* Сойған қойдың төсінен *т ө с т і к* алады. Оны тұздап, отқа қақтайды да, құда қонаққа өзге еттерден бұрын таттырады. Мұны қазақ аса қатты ұнататын (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Сиыр мен жылқының *т ө с т і г і* төстен бөлек алынып қақталады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2.** *Малдың төс сүйегінің тұсы.* Созалаңдап атынан түсті де, айылын *т ө с т і к т е н* тартып қойды («Білім және еңбек»). **3.** т а м а қ. *Қой, ешкі сойғанда төс етін тұздап, отқа қақтап пісірілетін қазақтың ұлттық тағамы.* Біреулері бас үйтіп, біреулері отқа, бала күнін еске алып, бауыр, *т ө с т і к* пісіріп, енді бірі тегенеге қымыз сапырып құйып жүр (М.Жұмағұ-

лов, Қыран.). Піскен *т ө с т і к* істіктен алынып, ұсақ етіп туралып, көкөніс қосылып, дастарқанға қойылады (ҚҰЭ).

ТӨСТІКТЕЙ с ы н. *Төстік сияқты.* Құйрықжалын үкіленген керген *т ө с т і к т е й* біргей сұлу жүйріктер ауыздықтарын қарш-қарш шайнап, мойын созысады (К.Сегізбаев, Ашылма. сыр). Алдымды, артымды да жарылқа деп, Сүйінбай, Сарбасқа еріп текті, Аруағы Алатаудай қайран Жәкем, *Т ө с т і к т е й* қара жерге сыйып кетті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТӨСТІКТЕУ с ы н. *Төстілеу, төсі шығыңқылау.* Оның қасындағы орта бойлы, *т ө с т і к т е у*, күнге тотыққан ақ құба көселеу жігіт үстіндегі камзолын ағытқан және көйлегінің омырау түймесін ағытқан кір, дымқыл қол орамалмен маңдайының терін сүртіп қояды (С.Сейфуллин, Шығ).

ТӨСТІКШЕ үс т. *Төстік тәрізді, төстікке ұқсап.* Үш жағы майрылған қос семсер сияқты мүйіздерін жауырынына жатқызып, басын шалқайта, тұмсығын көтеріп алған жануар біздің алдымыздан керген *т ө с т і к ш е* көсіледі (Ә.Көшімов, Лашын.).

ТӨСТІЛЕУ с ы н. *Төсі шығыңқы, кеуделілеу.*

ТӨТЕ[1] с ы н. *Айналыс, бұрылысы жоқ, тура, тіке.* Ақтұмадағы әрі қиын да болса, *т ө т е* өтетін биік асу бар (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Аз уақытта көп үйреніп, *т ө т е* жолмен мақсұтқа тез жетуді ойланғанымыз жоқ еді (М.Дулатов, Шығ.). Заулатып айдап келем қатқақпенен, Шығады бала күнде шатпақ деген, Басында *т ө т е* жолды тауып қашпай, Омбылап ат жүре алмас батпақпенен (К.Әзірбаев, Шығ.).

Төте жазу. л и н г. *А.Байтұрсынұлының араб графикасы негізінде жасаған жазу жүйесінің халықтық атауы.*

Төте жеткізу. и н ф. <ағыл. point-to-point> *Қандай да бір аралық құрылғыны пайдаланбастан, екі бөлімнің арасында мәліметтерді тікелей жеткізу* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Төте оқу. *Араб жазуында сауат ашудың жаңартылған әдісі.* Сөйтіп тағы екі-үш жыл *т ө т е о қ у д ы* айналдырдық («Қазақст. мұғ.»). Бертін келе *т ө т е о қ у* деген шықты («Қаз. әдеб.»).

Төте салықтар. э к о н. *Салық төлеушінің табысынан немесе мүлкінен алынатын салықтар.* Табыс (жалақы, пайда, пайыз, рента, т.б.) және салық төлеушінің мүлкі (жер, үй, бағалы қағаздар, т.б.) *т ө т е с а л ы қ т а р* салу объектісі болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Төтесінен қайырды. *Қысқа сөйледі, турасын айтты.* – Ол өзіңсің, – деп жігіт өз ойын *т ө т е с і н е н* бір-ақ *қ а й ы р д ы* (К.Зәкенов, Жанартау).

Төтесінен салды [тартты]. *Тіке, жол қысқарта жүрді.* Табиғат көрінісіне елтіп аз тұрған қыздар селоға *т ө т е с і н е н с а л м а й,* өзен бойын жағалап кетті (Қ.Қамбаров).

Төте шығындар. э к о н. *Белгілі бір бұйымды шығарумен тікелей байланысты шығындар.* ≈ *Т ө т е ш ы ғ ы н д а р д ы* азайту.

ТӨТЕ= е т. **1.** *Табиғат күштеріне төзімділік көрсету, жайсыз жағдайға шыдас беру.* Қарбыз тұқымы 10–15 күн мұзға қойып, содан кейін сепкені де, тегіс өніп шығып, салқынға *т ө т е п* берген (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.). Жақсы семірген жылқылар қысқа ойдағыдай *т ө т е п* бере алады (А.Иманбеков, Адай жылқы.). Ашық-тесік жайдақ қораларда тұрған мал суық өтіне *т ө т е й* алмай, тырапай асып жатты (К.Ахметбеков, Алқакөл). **2.** а у ы с. *Өмір қиындықтарына, келеңсіздіктерге қарсы тұра білу, қайсарлық көрсету.* Мынау тұрған Абайдың суреті ме, Өлең сөздің ұқсаған құдіретіне, Ақыл-қайрат, білімді тең ұстаған. Өр Абайдың *т ө т е г е н* кім бетіне (Н.Төреқұлов, Жүз жаса.). Өмірдің соншалықты қайғы-қасіретіне мойымай *т ө т е п* беріп жеңіп шығып едің (М.Хасенов, Сырласу). Нарықтық экономика мен сырттан ықпал ететін құндылық қыспағынан *т ө т е п* бере алатын қажеттіліктерді қалыптастыру шарт (Н.Назарбаев, Тарих.). **3.** а у ы с. *Жауға қарсы тұрып, күресе білу.* Тосыннан тигенде жау *т ө т е п* бере алмады (Б.Момышұлы, Майдан.). Ендеше соған *т ө т е п* беретін, білектесе алатын біреуді атайық, – деп Ердәлі ызалы кеудесін көтерген болатын (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ТӨТЕДЕН үс т. *Күтпеген жерден, өкпе тұстан.* Мына көкжалдар маралдарға *т ө т е д е н* қосылған тәрізді (І.Есенберлин, Алмас.). Дайын тұрғанға ұмтылмай, *т ө т е д е н* тартуға құмартып тұратын мінез қайсың да жоқ (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ТӨТЕДЕН-ТӨТЕ үс т. *Турадан-тура, тұптура.* Кемпір мен бала жолшыбай қыстақтардың ешбіріне мойын бұрмай, *т ө т е д е н-т ө т е* тартып келеді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ТӨТЕЛ з а т. Бекіністегі жер асты жол. Жарлы тынымдап ұйықтай бастаған соң, патса әрі *т ө т е л* қазып, әрі қан жуып шаршағандықтан, босағаға сүйеніп тіпті қатты ұйқыға кетті, жаздың қысқа түнінің өткенін де білмей қалды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТӨТЕЛЕ= е т. **1.** *Барар жерге тура тарту, тіке жүру. Т ө т е л е п* кеп түскен үйіміз қасымдағы студент баланың үйі екен (Ө.Тұрманжанов, Адам дос.). Арғы бетке *т ө т е л е п* өтіп кеткен боп самолетті желге қарсы, тура тауға бұрды (Қ.Найманбаев, Серт). **2.** а у ы с. *Тікесінен сөйлеу.* Әдетте ол айтып ойын білтелеп жатпай, *т ө т е л е п* соғатын (Н.Келімбаев, Үміт.).

ТӨТЕЛЕЙ үс т. *Туралай, тікелей.* Олар *т ө т е л е й* тартып үйге қарай беттеді (С.Ғаббасов, Кәусар). Бұрау да болса жол жақсы деген сөзін қастерлейтін жолаушы *т ө т е л е й* жүруді қиынсынатын (Ә.Әлішев, Бәйтерек.). Құп болды, нұсқаусыз орындалды, – деп езу тартқан Алмасбек қырманды бетке ұстап *т ө т е л е й* тартты (Ж.Еділбаев, Сын сағатта).

ТӨТЕЛЕҢКІРЕ= е т. *Төтелей түсіңкіреу, тіке жүріңкіреу.* Керемет сол азаптан әлі де болса құтыла алмай жүрміз, – деп Жантуар *т ө т е л е ң к і р е й* тартты (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Теміржол бастықтары мен теміржол шеберлерінің өлшеп, сызып берген жобалары бойынша, бұрынғы жолдың сол жағынан *т ө т е л е ң к і р е п,* түзу тартып, жер төсек төсеп жатыр (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТӨТЕЛЕҢКІРЕУ *Төтелеңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТӨТЕЛЕТ= е т. *Барар жерге туралата тарту, тікелете жүру.* Олар Қасым қажының ауылына *т ө т е л е т і п* отырып, шаңқай түсте жетіп келді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Ұлар таң қараңғысымен атқа қонса да, күн көтеріле тау ішіндегі жалғыз үйге *т ө т е л е т е* тартты (Т.Жұртбаев, Жер бесік). – Сен не, *т ө т е л е т і п* шатқалдан тура асып жүргенбісің? – деп таңданды Ақпан (Р.Сейсенбаев, Сағынтып жет.).

ТӨТЕЛЕТУ *Төтелет етістігінің қимыл атауы.*

ТӨТЕЛЕУ[1] с ы н. **1.** *Өкпе тұстау, жақындау.* Нұрлан басқа бір *т ө т е л е у* жолмен елге тартты (Ж.Молдағалиев, Самал.). Ол қиынсыса да, жолдың *т ө т е л е у і н* таңдады (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.). **2.** а у ы с. *Тікелеу айтылған.* Менің *т ө т е л е у* сұрағым шалға жайсыздау тисе керек (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ТӨТЕЛЕУ[2] *Төтеле етістігінің қимыл атауы.*

ТӨТЕЛІК з а т. *Өкпе тұстық, жақындық, туралық.* Осы «Тас» бекеттен Қапалға тура тартқан жол тек *т ө т е л і г і* болмаса, қиындау (С.Бегалин, Шоқан асу.). Ойын айту жөніндегі *т ө т е л і г і* басым, кей сөздерін ілгешекпен айтады, піскен толғамдарын жүйелі объективизмге бағындыру шалағайлау, сол себепті үріккіш адамдардың әр сөзіне шамданып, шатұр-шұтыр етіп қалатыны бар еді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Мен сенемін ақиқат шындығыма, Еліктірмес сұмдардың қулығына Мен сенемін ортама, қателессем, Шығаратын *т ө т е л і к* құрлығына (Т.Қызықбаев, Парыз).

ТӨТЕМЕЛІЛІК з а т. с ө й л. <лат. immunitas> *Жұқпалы ауруға немесе уға ағзаның қарсы тұра алу, қабылдамаушылық қасиеті, иммунитет.*

ТӨТЕН с ы н. с ө й л. ***Төтенше.*** Өздеріне қарай шапқан *т ө т е н* қалың қолды көріп, патша жасағы жалт бұрылды (І.Есенберлин, Қаһар.). Ақбілек оқиғасы қазақ баласының басында болмаған *т ө т е н* оқиға ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ажар жаңағыдай *т ө т е н* мінез танытып, менен алыстаған сайын ол от маздай түсетін тәрізді (Б.Мұқаев, Өмір.).

Төтеннен келген [кез болған]. *Аяқасты, кенеттен пайда болған.* Дегенмен *т ө т е н н е н к е з б о л ғ а н* бұл сезімді көшенің оң жағындағы рестораннан шыққан музыканың үні бөлді (Б.Бұлқышев, Адамзат.). *Т ө т е н н е н к е л г е н* науқас екенін, әлде уайым екенін ешкім айыра алмады (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). Бей уақытта *т ө т е н н е н к е л г е н* қонаққа Жаңыл аң-таң боп қарап қалыпты (Т.Ахтанов, Боран).

ТӨТЕНДЕ= е т. *Төтелеу, тура жүру.* Тәуекелмен тұралатып. *Т ө т е н д е п,* Тартып келем жұрттан озып кетем деп, Тасырлатып шауып келем таң атпай, Сол дегенім сорлағанда бөтен боп (Е.Дүйсенбаев, Ақ пейіл).

ТӨТЕННЕН ү с т. *Күтпеген жерден, кенеттен. Т ө т е н н е н* келген шақыру қағазға таңдана қараймын (С.Бегалин, Замана.). Аудан басшылары мені *т ө т е н н е н* шақырта қалғаны (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ТӨТЕННЕН-ТӨТЕН ү с т. с ө й л. ***Төтеденнөте.*** Сымдай тұлға сиқырдай сымбат ауыз қақпайлады, Әбден жайғасып болып та *т ө т е н н е н-т ө т е н* тағы үндей алмады (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ТӨТЕНШЕ с ы н. **1.** *Айрықша, ерекше. Т ө т е н ш е* бір өжеттікпен өзегім өртеніп, мен сол сәт өз бойыма шақ келмейтұғын қайрат жасадым (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Жас шопанның *т ө т е н ш е* ауыр науқасқа душар болғанына еңкейген кәрі, еңбектеген балаға шейін қатты қайғырды (С.Омаров, Өмір.). **2.** *Шұғыл жағдайларға байланысты. Т ө т е н ш е* бір іс шығып қалғанда болмаса, қазақ ат қинап босқа шаппайды (Ғ.Ахметов, Жорық.). Оның шетелге қашуының тағы бір *т ө т е н ш е* себебі бар (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

Төтенше бюджет. э к о н. *Жай бюджетке (ағымдағы кірістер мен шығыстар бюджетіне) қосымша түрде жасалатын мемлекет кірістері мен шығыстарының тізбесі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Төтенше жағдай. *Табиғат апаты, соғыс қаупі, техногендік апат, халық ішіндегі толқу, т.б. жағдайларда мемлекетке төнген түрлі қауіпке байланысты президент немесе парламент жариялайтын уақытша режим.* Еріксіз еңбекке соттың үкімі бойынша не *т ө т е н ш е ж а ғ д а й д а* немесе соғыс жағдайында ғана жол беріледі (ҚР Конституциясы). *Т ө т е н ш е ж а ғ д а й л а р* – субъектінің әдеттегі қаржы шаруашылық қызметінен өзгеше операциялар немесе оқиғалар (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Төтенше заңдар. з а ң. *Төтенше жағдай кезінде қабылданатын заңдар. Т ө т е н ш е з а ң д а р* парламент толық жиналмай қалғанына қарамастан, кезек күттірмес мәселеге қатысты шұғыл қабылданады. Төтенше заңдар өз күшін төтенше жағдай аяқталғанда жояды (ҚҰЭ).

Төтенше кірістер. э к о н. *Төтенше бюджетте қарастырылатын мемлекеттік кірістер* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Төтенше салықтар. э к о н. *Жеке және заңды тұлғалардың әлдебір төтенше жағдайлар (соғыс,*

дулей апат, т.б.) болғанда мемлекеттік бюджетке төлейтін міндетті төлемдері (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Төтенше шығыстар. э к о н. *Төтенше бюджетте қарастырылатын мемлекеттік шығыстар* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТӨТЕПКІ з а т. *Төтеп берушілік*. Мұрап Шайық тартты атымен қыр бетке, Өзі бас боп дүбірлі осы дүрмекке. Тасқын селді дариядай лап қойған. Не *т ө т е п к і* берер енді бұл көпке! (Т.Шопашев, Көңіл.). Панасыз қырға шыққан соң, Зеңбіректің оғына Бола алмады *т ө т е п к і* (О.Шипин, Дастан.).

ТӨТЕРЕК с ы н. *Туралау, тікерек*. Қайта қалың түрік тұқымының бір тарауы болған қазақ жұрты өзінің тұқымдастарынан кейін қалмасқа тырысып, олармен аяғын тік басуға тағы да *т ө т е р е к* жол тауып, ілгері ұмтылғаны қуаныш емес пе? (М.Дулатов, Шығ.).

ТӨТЕСІН= е т. *Төте деп білу, жақынсыну*.

ТӨТЕСІНУ *Төтесін етістігінің қимыл атауы*.

ТӨТЕ-ТӨТЕ о д. ж е р г. *Тауықты шақырғанда айтылатын сөз*. Жемді көрсетіп, *т ө т е-т ө т е* деп шақырып еді, барлық тауық жетіп келді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТӨТЕУ *Төте етістігінің қимыл атауы*.

ТӨТ-ТӨТ о д. ж е р г. *Тауықты шақырғанда айтылатын сөз. Т ө т-т ө т*, тауығым, Жемді аямай берейік. Корзинка алып жабылып, Жұмыртқаңды терейік (Ш.Смаханұлы, Шимайбек.).

ТӨШКЕ [ор. точка] з а т. с ө й л. ***Нүкте.*** Туған мекенім, ескі көздер сені *Т ө ш к е* дейді. Сен енді *т ө ш к е* (точка) – ноқат емессің! Сен гүлденген, көркейген селосың, болашақ үлкен қаласың (Б.Қожабеков, Көктөбе).

ТРАВЕРТИН [итал. traverttino] з а т. *Әкті жеңіл тау жынысы* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТРАВМАТОЛОГИЯ [грек. trauma – жарақат, logos – ілім] з а т. м е д. *Клиникалық медицинаның жарақатты, оның түрлері мен себептерін, өту барысын зерттеп, осыған лайық емдеу және алдын ала сақтану шараларын қарастыратын саласы*. Республикамызда *т р а в м о т о л о г и я* мәселелерімен Қазақ ұлттық медицина унинверситетінде, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Семей, Қазақ және Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік медицина академияларында, Алматы дәрігерлер білімін жетілдіру институтында ортопедия және травматология кафедралары шұғылданады (ҚҰЭ).

ТРАВМАТОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Травматологияға қатысты, сонымен байланысты*. Ол *т р а в м а т о л о г и я л ы қ* хирургия, кеуде көк еті хирургиясы, онкологиялық хирургияның кейбір түрлерін жете білу мақсатымен Алматы, Москва қалаларына бірнеше рет барып, тағылым алып, шеберлігін шыңдай түсті (Самғау). 2001 жылы Астанада *т р а в м а т о л о г и я л ы қ* және ортопедиялық ғылыми-зерттеу институт және республикалық клиникалық аурухана ашылды («Парасат»).

ТРАГЕДИЯ [грек. tragōidia] з а т. **1.** ә д е б. *Соңы қайғылы оқиғамен (кісі өлімі, апат т.б.) шешім табатын драмалық шығарма. Т р а г е д и я* – қоғамдық өмірдегі шиеленіскен қайшылыққа толы, кейіпкерлердің арасындағы ешбір ымыраға келмейтін қарама-қарсылықты, бітіспес күрестартыс, қақтығыстар (Әдебиеттану терминдер.). Ол бізге Шекспир *т р а г е д и я л а р ы н а н* ұзақ үзінділерді жатқа соғатын (С.Мәуленов, Үркер.). **2.** а у ы с. *Қайғылы оқиға*. Кенет оның есіне сона бір күндерде болған сұмдық *т р а г е д и я* сап етті (Р.Райымқұлов, Болат.). Ертең сен үйленгеннен кейін біреумен кетіп қалғандай болса, *т р а г е д и я* сонда болар еді (Ә.Шәріпов, Сахара.).

ТРАГЕДИЯЛЫ с ы н. **1.** *Трагедия жанрына құрылған*. Поэманың бас кейіпкері Баймағанбеттің өлімі, қыздың *т р а г е д и я л ы* халі сол кездің шындығын елестеткендей әсер қалдырады (ХХ ғ. қаз. ақын.). **2.** *Қайғылы, аянышты*. Ендеше Әділбек Майкөтов туралы архив документтерінің тағдыры да *т р а г е д и я л ы* (М.Тлеков, Әділбек Майкотов).

ТРАГЕДИЯЛЫҚ с ы н. **1.** *Трагедия сипатындағы, соған тән*. Драма – *т р а г е д и я л ы қ* элементтерді аралас пайдаланудан туады (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). *Т р а г е д и я л ы қ* жағдай қаһарманның ұмтылған мақсатына жететін жолын әртүрлі тосқауылдармен бөгеп, оны тұйыққа тірелтіп, апатқа ұшырауға дейін алып келеді (Әдебиеттану терминдер.). Қолма-қол *т р а г е д и я л ы қ* күйге түскен актердей, кілт өзгерді (А.Шамкенов, Толқын.). **2.** а у ы с. *Қайғылы, аянышты*. Платон ұзақ өміріне жетерлік *т р а г е д и я л ы қ* халде болған секілді (Ж.Молдағалиев, Ескі дос).

ТРАГЕДИЯШЫ з а т. ә д е б. *трагедия жанрында шығарма жазушы*. Үлкен *т р а г е д и я ш ы* Мұхтар Әуезов Абай өмірінен трагедия жазды (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ТРАГИЗМ з а т. ә д е б. *Әдеби, музыкалық шығармалардағы трагедиялық элементтер*. М.Шолоховтың «Адам тағдыры», М.Әуезовтың «Қорғансыздың күні», Ш.Айтматовтың «Бетпе-беті» неліктен жұрттың есінде қалды? Шеберлігі асқан суреткерлігімен бірге зардап, *т р а г и з м н і ң* қоюлығымен де емес пе? (Ф.Оразаев, Басты тұлға). Кейбір иллюстрацияларында, мысалы «Жұт» көрінісінде Сидоркин нағыз *т р а г и з м г е* дейін көтерілді («Қаз. әдеб.»).

ТРАГИК с ы н. **1.** ә д е б. *Трагедия жанрында жазатын (автор)*. Карл Маркс өзінің сүйікті жазушыларының қатарында *т р а г и к* ақындар Эсхил мен Гетені атағаны бір кезде Фридрих Энгель Ян Гус өмірінен трагедия жазбақ болғаны мәлім (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). **2.** т е а т р. *Трагедиялық рөлдерде ойнайтын (актер)*.

ТРАГИКОМЕДИЯ з а т. т е а т р. *Трагедия мен комедияның элементтері арласқан драмалық шығарма.* Драмалық шығарманың басқа да түрлері сияқты *т р а г и к о м е д и я* да шиеленіскен оқиғаға құрылады, оқиға кейіпкер сөздері (монолог, диалог) арқылы өрбиді (ҚҰЭ).

ТРАГИКОМЕДИЯЛЫҚ с ы н. т е а т р. *Трагикомедияға тән.* ≈ *Т р а г и к о м е д и я л ы қ* шығарма.

ТРАДЕСКАНЦИЯ [лат. tradescantia] з а т. ө с. *Тік және жайылып өсетін сабақтары бар декоративті бөлме өсімдіктері.* Микороскоп арқылы балдырлардан және *т р а д е с к а н ц и я* жапырақтарының клеткаларынан айқын көруге болады (Жалпы биология). *Т р а д е с к а н ц и я* гүлінің аталық органының эпидермисі бетінде орналасқан түк клеткаларының митоз жолымен бөлінуге кеткен уақыт мөлшері зерттелген (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТРАЕКТОРИЯ [лат. trajectus] з а т. **1.** *Денені не нүктенің т.б. әуеде ұшу жолы, жасаған сызығы. Т р а е к т о р и я* түзу және қисық сызықты қозғалыс болып бөлінеді (ҚСЭ). Айтыңызшы, жүк кемесінің ұшу *т р а е к т о р и я с ы* есіңізде ме? Траекторияны сұрауымда үлкен мән бар (Т.Шаханов, Жоғалған.). Көздеген бағытта бұл шоғырдан әрірек жатса да ол өзінің арнаулы *т р а е к т о р и я с ы н* бұзып әдейі осында бұрылды (Т.Шаханов, Көгілдір.). **2.** ә с к. *Снарядтың немесе оқтың ауадағы ұшу жолы.* Осы күштердің әрекеттерінің нәтижесінде снарядтың (оқтың) ұшу жылдамдығы біртіндеп төмендейді де, оның *т р а е к т о р и я с ы* бір қалыпты емес қисық сызық түрінде болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Траекторияның жоғарғы нүктесі. ә с к. *Қару горизонты үстіндегі оқтың (снарядтың, минаның, ракетаның) ұшу траекториясының ең биік нүктесі.*

ТРАЕКТОРИЯЛЫ с ы н. *Траектория жасап ұшқан, белгілі сызық бойымен жүрген.*

ТРАЙБАЛИЗМ [ағыл. tribalism] з а т. қ о ғ.-ә л е у м. **1.** ***Рушылдық*** *(қоғамдық жікке бөлінушілікті тудыратын этнос ішіндегі ру-тайпалар мен жеке адамдар бойындағы тайпалық, рулық сезім). Т р а й б а л и з м* негізінен билікке таласушылықты, сепаратизмді қоздыратын құбылыс ретінде саяси мәдениеті төмен, демократиялық институттары нашар дамыған елдерге (Азия, Африка елдері, т.б.) тән (ҚҰЭ). **2.** *Мәдени-тұрмыстық, мәдени-діни және қоғамдық-саяси салаларда кездесетін тайпалық ерекшеліктерге бас ұрып, сол өзгешеліктерді алға тарту құбылысы. Т р а й б а л и з м н і ң* нышандарын жергілікті, тайпалық, жүздік, аталық құндылықтарды жалпыадамзаттық құндылықтардан жоғары қоюдан көруге болады (Мәд.-фил. энцикл. сөздік). *Т р а й б а л и з м н і ң* мәнді көрінісі қоғамдық-саяси өмірге этностық (тайпалық) фактордың елеулі ықпалы, бір этностық қауымдастыққа артықшылықты статус беріліп, басқаларының кемсітілуі (Қаз. тілі термин. Экология.).

ТРАКТ [нем. Trakt] з а т. **1.** *Әбден жүрілген үлкен жол.* Қозғалды кешке таман Дутов қолы, Аягөз *т р а к т е с і* тура жолы, Қарауыл, Орда, Мұқыр, Маян, Қорық, Ежелден қалың ауыл малға толы (Е.Бердин, Қанды асу). **2.** *Белгілі бір затты жеткізуге, жөнелтуге арналған құралдар жиынтығы.* Құрғақ сөндірілген кокс іріктеу *т р а к т а с ы н а,* содан соң сұрыптау бункерлеріне жөнелтіледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТРАКТАТ [лат. tractatus] з а т. ғ ы л. *Белгілі бір ғылым саласы бойынша жазылған, тұбегейлі зерттеу жұмысы, ғылыми шығарма.* Әңгіме фольклорлық қорды тек жинай беру ғана емес, оларға әлеуметтік тұрғыдан қарайтын ғылыми *т р а к т а т т а р* керек екені заңды талап (І.Омаров, Серпін.). Мемлекет құрып, оны нығайту, қалалар салу, керуен жолдарын тарту, ғылыми *т р а к т а т т а р* жазу, төл мәдениетін қалыптастыру – бәрі-бәрі де жасампаздыққа жатады (Н.Назарбаев, Тарих.). Фарабидің кейінгі кезге дейін белгісіз болып келген осындай медициналық бір *т р а к т а т ы* мәлім болып отыр («Білім және еңбек»).

ТРАКТАЦИЯ [лат. tractatus] з а т. э к о н. *Тиісті мәміле жасауға мүдделі ықтимал сатып алушыларды немесе сатушыларды анықтау мақсатын көздейтін тауар сату немесе сатып алу туралы алдын ала жасалған ұсыныс* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТРАКТИР [лат. tractoria] з а т. **1.** *Мейрамханасы бар қонақ үй.* Ал дәл осы жердегі баяғы *т р а к т и р г е* өзіннен артылтып соқыр тиын шашып көрдің бе? (Қ.Ысқақов, Қараорман). **2.** *Арзанқол мейрамхана.* Екеуі келесі кварталдағы *т р а к т и р г е* кіріп келсе бос орын жоқ, шылым түтіні қолқаны қабады, жаңа ғана қуаныш нұрландырған көзді кіреуке шалатындай бықсық (Ж.Тілеков, От кешу).

ТРАКТОВКА з а т. с ө й л. *Белгілі бір нәрсеге берілген түсініктеме.* Кейін режиссерлердің жаңа *т р а к т о в к а с ы м е н,* ол өзгешелеу бейнеге көшкен тәрізді (Ш.Сариев, Арайлы.).

ТРАКТОР [лат. traktor] з а т. *Тіркемелі, аспалы не өздігінен қозғалмайтын (стационар) құралдармен бір агрегатқа біріктіріліп, ауылшаруашылық жол құрылысы, жер қазу, көліктік, т.б. жұмыстарды атқаруға арналған, өздігінен қозғалатын доңғалақты не шынжыр табанды мәшине.* Ауылшаруашылығында жалпы мақсаттағы *т р а к т о р л а р д а н* басқа жер жыртатын, бау-бақшалық, батпақта, тауда жүруге арналған, т.б. мамандандырылған тракторлар қолданылады (ҚҰЭ). Гараж бастығы әлі де екі-үш *т р а к т о р ы н ы ң* мұнда соқпай жүргенін айтты (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Үлкен балалар қайтып келіп, *т р а к т о р д ы* көргенін айтқанда оларға тамсана қарайды (С.Хайдаров, Азамат сыры).

ТРАКТОРДАЙ с ы н. *Трактор сияқты.* Ала ат менің аулымды *т р а к т о р д а й* тұлпарға жеткізді (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Бағандай балтырлы інім, *Т р а к т о р д а й* сүйекті ұл. Жазғы күндей жарқын күнім, Еңбек ері, жүректі ұл (І.Жансүгіров, Шығ.).

Табаны трактордай. а в т. *Табаны күректей.* Біз жайлауға келгелі *т а б а н ы т р а к т о р д а й* бір ай шамасы уақыт өтті (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

ТРАКТОРИСТ з а т. с ө й л. ***Тракторшы***. Ол қазір сол уәдесін орындап, қатардағы *т р а к т о р и с т* жұмысын ойдағыдай атқарып жүр (Ш.Есмұрзаев, Ильич хаты). Орта мектепті бітірісімен ол курсте оқып, ауылда *т р а к т о р и с т* болды (М.Дүйсенов, Меймандар). Екі *т р а к т о р и с т* бір кабинада келе жатып қия беткейден өте бергенде аударылды (Б.Тоғысбаев, Боз жорға).

ТРАКТОРИСТІК з а т. с ө й л. ***Тракторшылық.*** Туған жерден қымбат мен үшін ештеңе жоқ. Егер *т р а к т о р и с т і к* немесе құрылысшылық мамандық алатын курске жіберсеңіздер, мен бүгін де әзірмін, – деді (М.Дүзенов, Әке.).

ТРАКТОРЛЫ с ы н. *Тракторы бар, трактор жүргізетін.* Қар тоқтату үшін аумағы үлкен жерлерде *т р а к т о р л ы* қар тоқтатқыш, ал көлемі аз жерде талдан тоқылған шарбақтар немесе бұталар пайдаланады (М.Ахметов, Егін қорғ.). Мынау *т р а к т о р л ы,* машиналы адамдар сол шаланы бітіріп жүр ме екен? (Тербеледі тың дала).

ТРАКТОРША үс т. *Тракторға ұқсап.* Трактор жібермек болған Шүкеңнің өзі *т р а к т о р ш а* гүрілдеп, төр төбесінде отыр екен (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

ТРАКТОРШЫ з а т. *Трактор жүргізушілердің арнаулы курсын оқыған, трактор жүргізу куәлігі бар адам.* Онда Бибігүл *т р а к т о р ш ы* қыздар бригадасын ұйымдастыру жайлы бастама көтерген еді (Ш.Құттаяқов, Әңгім.). Қыста көрсең ол шофер, көктемде – *т р а к т о р ш ы,* күзде комбайншы (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.). Әкесі Тоқтар майданда жүр, оған дейін «Ынтымақ» колхозының *т р а к т о р ш ы с ы* болыпты (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

ТРАКТОРШЫДАЙ с ы н. *Тракторшы сияқты.* Бижан еппен лып еткізіп бір тұтқаны баса қойды, да, ықылық атқан негізгі мотордың айналымына кәнігі *т р а к т о р ш ы д а й* құлақ түрді (Б.Қойшыбаев, Алтын діңгек).

ТРАКТОРШЫЛЫҚ з а т. *Тракторшы кәсібі. Т р а к т о р ш ы л ы қ* сендердің маңдайларыңа жазып қойып па? Елден ұятты, бірің дәрігер, бірің мұғалім неге болмайсыңдар, – деген кейіп («Қазақст. әйелдері»).

ТРАЛ [ағылш. trawl] з а т. к ә с. **1.** *Пішіні конус тәрізді, әртүрлі тереңдіктен балық аулауға арналған тордан тоқылған сүзгі құралы. Т р а л д а р* теңіз кемелеріне ваер деп аталатын болат арқандардың көмегімен тіркеледі. Барлық мемлекеттерде дерлік балықтың басым бөлігі тралмен ауланады (ҚҰЭ). Судың түбіне жақын жерде жүретін балықтарды аулау үшін сыпырма ау немесе *т р а л* қолданады (Зоология). **2.** г и д р о г р а ф. *Су астындағы белгілі бір тереңдіктегі кедергілерді анықтап, қауіпсіз жүзуді қамтамасыз етуге арналған құрылғы.* **3.** ә с к. *Миналарды анықтау мен жоюға арналған құрылғы.* Тактикалық мақсатына қарай іздеуші *т р а л д а р,* залалсыздандыратын тралдар және жоюшы тралдар болып бөлінеді. Алып жүретін көлігіне байланысты тралдар кемелік, авиациялық және танкілік болып ажыратылады (ҚҰЭ). Арнаулы *т р а л д а р* танктердің мина көмілген алқаптан да өтуіне мүмкіндік береді (Болат тонды батырлар).

ТРАЛДЫҚ с ы н. *Трал қолданатын.* Балық аулау процесі *т р а л д ы қ* зонд арқылы бақыланады (ҚҰЭ).

ТРАЛМЕЙСТЕР [ағыл. trawl, нем. Meister – шебер] з а т. к ә с. *Тралмен балық аулауды басқаратын маман.*

ТРАЛЬЩИК з а т. **1.** к ә с. *Тралмен жабдықталған балық аулау кемесі.* **2.** ә с к. *Суасты миналарын тралмен тауып, жоятын әскери кеме.* Миносинтезтер, *т р а л ь щ и к т е р,* сүңгуір қайықтар тобы Балтық теңізінен Ладога көліне өтті («Лен. жас»).

ТРАМВАЙ [ағыл. tram – вагон, арба, way – жол] з а т. *Электр энергиясының қуаты арқылы рельспен қозғалып, адам тасымалдайтын қалалық вагонды көліктің түрі. Т р а м в а й* – контактілік сым арқылы келетін электр энергиясынан күш алып реліс жолмен жүретін моторлы вагон (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Бастап келе жатқан кісі жоқ, тіпті *т р а м в а й д ы ң* келгенін де сезбей қалыпты (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Тез кел, біз өзіміздің жатақхананың жанындағы *т р а м в а й* аялдамасында күтіп тұрмыз (К.Оспанова, Жүрек лүпілі).

ТРАМВАЙЛЫ с ы н. *Трамвайға ие, трамвай жүретін.* Алма бар ма Арқада? Бәрі қызық балаға. Ол өскен жоқ осындай *Т р а м в а й л ы* қалада (О.Шипин, Дастан.).

ТРАМПЛИН [франц. tremplin] з а т. с п о р т. *Шаңғымен биіктен секіру үшін не суға секіру үшін жасалған арнаулы тұғыр.* Жарыстың бірінші күнінде спортшылар 45 метрлік *т р а м п л и н д е* сайысты («Спорт»). Танысқысы келмейтіні біл-дірді. Тіпті бір аптадан соң екінші рет таудағы *т р а м п л и н д е* кездескенде де атын айтпады (М.Мағауин, Көк мұнар).

ТРАНЗАКЦИЯ [ағыл. transaction] з а т. и н ф. *Мәліметтер қорын бір қарама-қайшылықсыз жағдайдан басқа жағдайға ауыстыру үшін енгізілетін хабарлама; мәліметтер базасын өзгертуге сұраныс; топтық амалдар* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТРАНЗИСТОР [ағыл. transistor] з а т. **1.** *Батареямен сөйлейтін көлемі шағын радиоқабылдағыш.* Үстел үстіндегі қол басындай *т р а н з и с т о р д ы ң* құлағын сырт еткізіп іске қосты (Ә.Асқаров, Тайга толғауы). Әлім қолындағы *т р а н з и с т о р ы н* жоғары көтеріп, тез шап деген белгімен тағы дауыстады (Ұ.Доспанбетов, Қардағы гүл). **2.** к ə с. *Электр тербелістерін күшейтуге, оны тудыруға және түрлендіруге арналып жартылай өткізгіш кристалл негізінде жасалған электрондық аспап. Т р а н з и с т о р* – электроникада пайдаланылатын негізгі құрылғы. Оны сигналдарды сақтауға схемаларды ажыратып қосуға пайдаланады (Қаз. тілі термин. Информатика.). *Т р а н з и с т о р д ы* 1948 ж. американдық ғалымдар У.Шокли (1910–1989), У.Браттейн (1902–1987) және Дж. Бардин (1908–1991) ойлап тапқан (ҚҰЭ).

ТРАНЗИСТОРЛЫ с ы н. *Транзисторы бар, соған ие.* Радиотехника жетістіктері бүгінгі күндердің өзінде ақ қалтаға салып алып жүретін, *т р а н з и с т о р л ы* радиоқабылдағыштар сияқты қалтаға салып жүретін транзисторлы телевизорлар жасау мүмкіндегіне жеткізіп отыр (М.Бекбауов, Көгілдір экран).

ТРАНЗИСТОРЛЫҚ с ы н. *Транзистор түріндегі.* Соңғы уақытта қолға ұстап жүретін *т р а н з и с т о р л ы қ* «Спидола» қабылдағышы кеңінен тарауда («Қаз. әдеб.»). «Рига -103» деген өте әдемі *т р а н з и с т о р л ы қ* радио қабылдағыш берілді («Қаз. әдеб.»).

ТРАНЗИТ [лат. transitus] з а т. **1.** *Бір жерден екінші жерге жолаушы не жүкті аралық пункт арқылы тасымалдау ісі.* Елдің ішіндегі және халықаралық *т р а н з и т* тасымалы да болады (ҚСЭ). *Т р а н з и т* – аралық пункт арқылы бір жерден екінші жерге жүк және жолаушы тасымалдау (Қаз. тілі термин. Тамақ.). **2.** к е д е н. *Тауарлар екі кеден органы арқылы кеден бажы мен салығы алынбай өткізілетін кеден режімі. «Т р а н з и т»* тәртіптемесінде тауар ел аумағында болудың лимиттелген мерзімінде кеден шекарасын екі қайтара өтеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Транзит операциялары. э к о н. *Жүкті жөнелтушілердің жеткізушілермен жасасылған шарт бойынша шикізатты, материалдарды, отынды және басқа материалдық құндылықтарды жүк алушыға тікелей жөнелтуіне байланысты операциялар* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТРАНЗИТОЛОГИЯ [лат. transitus – өту, грек. logos – ілім] з а т. *Өзгерістердің құндылықты және мақсатты белгілерін есепке алмау негізінде өтпелі қатынастарды зерттейтін білім саласы.* Бүгінгі *т р а н з и т о л о г и я д а ғ ы* кейінгі жылдары жиі көзге түсе бастаған пессимистік сарынды бір жағынан осымен түсіндіруге болады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ТРАНЗИТТІК с ы н. *Транзитпен байланысты.* Мемлекет елдің *т р а н з и т т і к* әлеуетін арттыруды көздеп отыр, осыған байланысты Алтынсарин-Хромтау теміржол тармағының құрылысын аяқтауға айрықша назар аударылатын болады («Егемен Қазақстан»). Аймақта оның *т р а н з и т т і к* тауарларына кеден бажы салынбайды, кеден бақылауынан өткізілмейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Транзиттік аймақ. э к о н. *Теңіз жағалауында орналасқан мемлекеттегі сауда аймағы. Т р а н з и т т і к а й м а қ т* еңізге шыға алмайтын көршімемлекет үшін бөлуші-қойма ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Транзиттік өзен. *Ағып өтетін аумақтың физикалық-географиялық жағдайларына сәйкес келмейтін су жүргісімен сипатталатын өзен телімі.* Мұндай ерекшеліктің болуы *т р а н з и т т і к ө з е н н і ң* басқа табиғи жағдайларда қалыптасуына байланысты (мысалы, Сырдария, Әмудария өзендері Қарақұм, Қызылқұм арқылы өткенде мұнда жазғы ыстықта биік таулардағы қар мен мұз еруі жазғы су тасқынын ала жүреді) (Қаз. тілі термин. Су.).

Транзиттік тауар айналымы. э к о н. *Көтерме сауда кәсіпорындары тауарларды өз қоймаларына әкелместен, өндірістік кәсіпорындардан немесе жеткізушілерден тікелей сатып алушыларға жөнелте отырып сататын көтерме сауда айналымының бір түрі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТРАНКВИЛИЗАТОР [лат. tranquillo] з а т. *Тыныштандыратын қасиеті бар, психотроптық құралдар тобына жататын дәрілік препарат. Т р а н к в и л и з а т о р* адамның эмоциялық ширығуын, қозуын, бір нәрсеге алаңдауын азайтып, бұлшық еттің жиырылуын төмендетеді, вегетативті жүйке жүйесі қызметіне әсер етіп, кейбір ұйықтататын дәрілердің әсерін күшейтеді (ҚҰЭ).

ТРАНС[1] [франц. transe] з а т. м е д. *Адам санасының дүниеден, қоршаған ортадан тұнжырау, безу түрінде көрініс беретін психикалық күй. Т р а н с* кезіндегі адамның жүріс-тұрысы айналасындағыларға жөн-жосықты болып көрінуі мүмкін, ол қарапайым сұрақтарға жауап бере алады, үйреншікті әрекеттерін орындайды (Қаз. тілі термин. Педагогика).

ТРАНС[2] [лат. trans] *Күрделі сөздердің алғашқы бөлігі*: **1.** *Қандай да бір кеңістік арқылы қозғалыс, оны қиып өту.* ≈ *Трансатлантикалық.* **2.** *Қандай да бір нәрсенің артынан ілесу, қандай да бір нәрсенің қарсы жағында орналасу.* ≈ *Трансальпілік.* **3.** *Қандай да бір нәрсенің қатысуы арқылы белгілеу немесе беру.* ≈ *Транслитерация.*

ТРАНСАГЕНТТІК с ы н. *Тұрғындарға барлық көлік қызметтерін ұсынатын мекеме.* Ленинград *т р а н с а г е н т т і г і н і ң* туристерді қамту бөлімінің бастығы В.Парсего былай дейді («Қазақст. мұғ.»).

ТРАНСАКЦИЯ [латын. transactio] з а т. э к о н. *Қайсыбір мақсат үшін бір шоттан екінші*

шотқа ақша аударудан тұратын алыс-беріс; өзара кеңшілік жасалатын мәміле, келісім. Компания мен оның еншілес бөлімшелері арасындағы немесе компания мен оның қызметкерлері, лауазымды адамдар мен акционерлер арасындағы мәміле де *т р а н с а к ц и я ғ а* жатады (ҚҰЭ).

ТРАНСАКЦИЯЛЫҚ с ы н. э к о н. *Трансакцияға қатысты, сонымен байланысты.*

Трансакциялық банк. қ а р ж ы. *Шетелдік кәсіпорындар (филиалдар, бөлімшелер, өкілдіктер, агенттіктер) торабы және қатысу жүйесі арқылы өкім жүргізетін, несие капиталының дүниежүзілік рыногындағы валюта және несие операцияларын бақылайтын әмбебап тұрпаттағы ірі несие-қаржы кешені* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Трансакциялық депозит. қ а р ж ы. *Чек немесе электрондық ақша аударымы арқылы жүзеге асырылатын мәміле бойынша төленетін төлем түрінде басқа тұлғаларға аударылуы мүмкін депозит, қаражат* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТРАНСГРЕССИЯ [лат. transgressio] з а т. а к а т. *Ағзадағы қандай да болмасын белгі қасиетін арттыратын немесе кемітетін полимерлі гендердің жинақтаушы әсері. Т р а н с г р е с с и я ғ а* байланысты шығу тегіндегі кейбір белгі-қасиеттер олардың келер ұрпақтарында айқынырақ көрінеді (Қаз. тілі термин. Биология). *Т р а н с г р е с с и я н ы* жаңа сорттар алу үшін, әсіресе, өздігінен тозаңданатын өсімдіктер селекциясында кеңінен қолданады (ҚҰЭ).

ТРАНСГРЕСТІК з а т. <лат. transgressio> *Тектоникалық қозғалыстар әсерінен жер қыртысының төмендеуі немесе дүниежүзілік мұхит деңгейінің көтерілуі нәтижесінде теңіздің құрлықты басу үдерісі. Т р а н с г р е с т і к* – регрессияға қарамақарсы процесс. Трансгерстік кезінде теңіз суының кішігірім шегінулері мен толысулары кезектесіп отырады, бірақ соңғылары тым басым болады. Трансгрестік шөгінділерінің қимасы төменнен жоғары қарай таяз сулық фациялардың терең сулық фацияларға алмасуымен сипатталады (ҚҰЭ).

ТРАНСДУКЦИЯ [лат. transductio] з а т. *Генетикалық материалдың бір бактериядан (донор) екіншісіне (реципиент) бактериофагтардың көмегімен тасымалдану үдерісі. Т р а н с д у к ц и я н ы* 1952 ж. американдық ғалымдар Дж. Ледерберг және Н.Циндер Salmonella typhimurium бактериясының кейбір штаммдарында белгілердің тұқым қуалауындағы өзгерістердің себебін талдауда ашқан (ҚҰЭ). Рецепиент бактерияларға донордың әртүрлі белгілері *т р а н с д у к ц и я* жолымен берілуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Биология). Сонымен қатар *т р а н с д у к ц и я* деп аталатын екінші бір құбылыс та ашылды. Оның мәні тұқым қуалағыш информация бір бактериядан екінші бір бактерияға беріледі («Қазақст. мект.»).

ТРАНСИВЕР з а т. *Адаптер мен желілік кабельдің немесе екі сегменттің арасында мәлімет-тер жеткізуге арналған қабылдауыш таратқыш* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТРАНСКРИПЦИЯ [лат. transcriptio] з а т. л и н г в. **1.** *Белгілі бір тілдегі дыбыстарды дәл беру үшін пайдаланылатын жазу, шартты таңба. Т р а н с к р и п ц и я н ы ң* негізгі қызметі сөздің дыбыстық немесе фонемалық құрамын дәлме-дәл көрсету, онда сөздің дыбыстық жағына ғана назар аударылады (ҚҰЭ). **2.** м у з. *Музыкалық шығарманы басқа аспаптарға немесе дауысқа салу әрекеті.*

ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ [лат. trans – арқылы, littera – әріп] з а т. л и н г в. **1.** *Белгілі бір тілге тән дыбысты екінші бір тілдің орфографиялық заңдылығына лайық белгілеу.* Мысалы, орыс тіліндегі вода, молоко сөздерінің қазақша *т р а н с л и т е р а ц и я с ы* – вада, малако (Қаз. тілі энцикл.). **2.** и н ф. *Бір символдан қайта кодтау; бір алфавиттің символын функционалды тепе-тең басқа алфавиттің символына түрлендіру* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТРАНСЛОКАЦИЯ з а т. б и о л. *Ұқсас, жұп (гомологиялық) хромосомалардың бір-бірімен бөлім алмастырулары жүретін, хромосомалық өзгерістердің бір түрі* (Қаз. тілі термин. Биология).

ТРАНСЛЯЦИЯ [лат. translatio] з а т. *Студиядан тысқары белгілі бір оқиға, үлкен мереке не спорт жарысы болып жатқан жерден радио және теледидар арқылы берілетін хабар.* Радиохабарларда *т р а н с л я ц и я* кезінде дыбыс тербелістері қолайлы жерге: сахнаға, көрермендер залына, оркестрге жақын, т.б. орнатылған микрофонның көмегімен электр сигналдарына түрлендіріледі (ҚҰЭ). Оның шырқау шыңы – 1974 жылы сол кездегі Заирдің астанасы Киншассада өткен Мұхаммед Әли – Джордж Формен айқасы. Әлемге тікелей *т р а н с л я ц и я* арқылы таратылған бұл айқасты жержүзінде шамамен миллиардтай адам көрді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ТРАНСМИССИЯЛЫҚ: трансмиссиялық ауру. м е д. *Ауру адамнан немесе жануардан дені сауға таратқыш жануарлар, негізінен қансорғыштар арқылы жұғатын жұқпалы ауру* (Қаз. тілі термин. Экология).

ТРАНСПАРАНТ [франц. transparent] з а т. **1.** *Ұрандар мен үндеулер жазылып, жақтауға керілген мата қиындысы.* «Бәріміз де коммунистік сенбілікке шығайық!» – деген ұран жазылған *т р а н с п а р а н т* көтердік (Ә.Жәмішев, Армысың.). *Т р а н с п а р а н т т а* «Ауылшаруашылығы мамандарының алғашқы қарлығаштарына жалынды сәлем!» деген сөздер жазылған (М.Дүзенов, Әке.). **2.** *Түзу жазу үшін жолсыз ақ қағаздың астына салынатын сызықша парақ.* ≈ *Т р а н с п а р а н т п е н* жазу.

ТРАНСПИРАЦИЯ [лат. trans – тікелей өту, spirare – тыныс алу] з а т. *Судың негізінен жапырақ арқылы булану үдерісі. Т р а н с п и р а ц и я* өсімдіктегі су тасымалының жоғары, шеткі қоз-

ғаушы күші болып саналады (ҚҰЭ). Грунт сулары тайызда жатқанда олардың *т а р н с п и р а ц и я д а н* басқа ішкі грунттық булануы байқалады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТРАНСПЛАНТАТ з а т. м е д. *Тірі тін мен өсімдіктердің трансплантация арқылы ауыстырып салынған органдары мен тіндерінің бөлігі.* Егер біз қалыңдығы 1/3 миллиметр тері кесіп алсақ мұны *т р а н с п л а н т а т* деп атайды. Онда кесілген тері біраз уақытқа кейін өздігінен өсіп, қалпына келеді («Зерде»).

ТРАНСПЛАНТАЦИЯ [лат. transplantatio] з а т. м е д. *Адам мен жануарларда органдар мен тіндерді ауыстырып салу әдісі. Т р а н с п л а н т а ц и я* әдісі көне заманнан белгілі. Тері қабатының орнын ауыстырып салу әрекеті алғаш рет б.з.б. 1500 ж. жасалған (ҚҰЭ). Клиникалық тәжірибеде бұлшық етті, сіңірді, қан тамырларын, жүйке талшықтарын, сүйек кемігін, т.б. ауыстырып салу жиі қолданылады. *Т р а н с п л а н т а ц и я н ы ң* ерекше бір түрі – қан құю (ҚҰЭ).

ТРАНСПОЗИЦИЯ [лат. transpositio] з а т. **1.** м у з. *Музыкалық шығармадағы барлық дыбыстарды белгілі бір жоғары не төмен интервалға ауыстыру. Т р а н с п о з и ц и я* – музыкалық шығармалардың бүкіл дыбысын бір дауыстан екінші дауысқа лайықтап, белгілі бір аралыққа жоғары не төмен ауыстыру (Қ.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). **2.** л и н гв. *Белгілі бір тілдік форманы басқа бір формалардың қызметінде жазу. Т р а н с п о з и ц и я* неғұрлым тар мағынасында бір сөз табындағы сөздің басқа сөз табына ауысуын не сол сөз табының қызметін атқаратынын білдіреді (Тіл білімі термин. түс. сөзд.).

ТРАНСПОРТ [лат. transportare] з а т. ***Көлік*** (*әуеде, жерде және суда жолаушылар мен жүк тасымалдайтын қатынас көлігі*). Ол кезде *т р а н с п о р т т ы ң* негізгі түрі ат-арба болатын (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Олар өзінің алдыңғы шептегі бөлімдерімен қатысу үшін *т р а н с п о р т* самолеттерін пайдалануды шығарды (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). 10-бесжылдықта *т р а н с п о р т т ы ң* барлық түрлерінің жүк айналымы 30%-ке, жолаушылар тасу 23%-ке ұлғайтылды (ҚСЭ).

ТРАНСПОРТЕР [франц. transponeur] з а т. **1.** *Жүктерді үздіксіз тасуға арналған механикалық құрылғы.* Суда ойнаған сар сазанның бауырындай жарқ етіп мырыш кесегі екінші *т р а н с п о р т е р г е* түседі (К.Зәкенов, Жанартау). **2.** ә с к. *Әскерлерді, әскери техниканы, материалдық қажеттіліктерді тасуға арналған шынжыр табанды немесе доңғалақты мәшине.* Егер сауытты қалқасы болса, онда ол броне-транспортер деп аталады. Суда жүзетіндері де болады. Қолданылуына байланысты *т р а н с п о р т е р л а р* (оның ішінде қар мен батпақта жүретіні де) әртүрлі мақсатта пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Т р а н с п о р т е р* үстінде жас офицердің және бес солдаттың денесі жатыр (Ә.Жылқышиев, Өмір.).

ТРАНСПОРТИР [франц. transponeur] з а т. г е о м. *Бұрыштарды өлшеуге арналған, градустары көрсетілген сызғыш пен жартылай доғал түріндегі сызу құралы.* Бұрыштарды өлшеу үшін, сондай-ақ бұрыштарды салу үшін де қолданылатын құрал бар, ол *т р а н с п о р т и р* деп аталады (Н.Никитин, Геометрия).

ТРАНСПОРТТЫҚ с ы н. *Көліктік транспортқа қатысты.* Ол жылдары *т р а н с п о р т т ы қ* мәні ұлкен болған жылқы санын көбейтуге ерекше назар аударды (Ж.Орманбаев, Қос басшы). Негіздері қабылданғанға дейін *т р а н с п о р т т ы қ* және қала жерлерінен заң жүзінде уақытша арендаға участоктар беріліп келеді («Мәдениет және тұрмыс»).

ТРАНСПОРТШЫ з а т. *Белгілі бір көлік түрін жүргізуші* (*ұшқыш, машинист, шофер*). Қазақстанның *т р а н с п о р т ш ы л а р ы* аса жауапты, жауынгерлік міндеттерді орындады (Қ.Досқалиев, Қаһарман қала.). Комбинаттың автомобиль *т р а н с п о р т ш ы л а р ы* 100 мың тонна ауылшаруашылық жүгін тасыды («Соц. Қаз.»).

ТРАНСПЬЮТЕР [франц. transputer] з а т. и н ф. *Есептеу процестерін аппараттық сүйемелдеуді және мультипроцессорлық жүйелерді ұйымдастыру ісін атқаратын мамандандырылған микропроцессор* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТРАНССЕРТИФИКАТ з а т. ***Көлік сертификаты*** (*көлік ұйымдарының паркін жаңарту кезінде жаңа жабдық сатып алу үшін шығарылатын бағалы қағаз*). *Т р а н с с е р т и ф и к а т* сатып алынатын жабдық кепілдігімен қамтамасыз етіледі, ал несиегер борыш толық өтелгенге дейін меншіктену құқығын алады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТРАНСҰЛТТЫҚ с ы н. *Халықаралық, бірнеше елдердің қатысуымен.* Мемлекеттер басшылары лаңкестік, экстремизм, жасырын көші-қон, *т р а н с ұ л т т ы қ* ұйымдасқан қылмыс секілді ортақ қатерлер мен сынақтарға қарсы тұруда кеңінен ықпалдасуын маңызды санайды («Егемен Қазақстан»). Валюталық нарықта валюталық курстардың айырмасы есебінен пайда табу мақсатымен қаржыларын бір валютадан басқа валютаға аударып отыратын *т р а н с ұ л т т ы қ* компаниялар маңызды рөл атқарады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Трансұлттық саяси кеңістік. с а я с и. *Мемлекеттен жоғары шешім қабылдау деңгейі бар жаңа субъектілердің пайда болуымен сипатталатын саяси шынайылықты ұйымдастырудың қазіргі бейнесі. Т р а н с ұ л т т ы қ с а я с и к е ң і с т і к* қазіргі жаһандану жағдайында постиндустриалды қоғамның пайда болуының, дәстүрлі ұлттық мемлекеттердің дағдарысқа ұшырауының салдары болып табылады (Саяси түс. сөзд.).

ТРАНСФЕКЦИЯ з а т. *Трансформацияның дене клеткасы генетикасына қатысты синонимі. Т р а н с ф е к ц и я* арқылы донор клетканың

генетикалық материалы реципиент клетканың хромосомасына енгізіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

ТРАНСФЕРКАР [ағылш. transfero – алып барамын, car – вагон] з а т. *Жүгін өзі түсіретін, өздігінен жүретін вагон.* Металлургия кәсіпорындарында *т р а н с ф е р к а р* шикізатты домна пештеріне беру үшін қолданылады, тартқыш электрқозғалтқышы болады. Жылжу жылдамдығы сағатына 18–20 км, сыйымдылығы 25–100 м^3 (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТРАНСФЕРТ [лат. transfert] з а т. **1.** э к о н. *Шетелдік валютаны немесе алтынды бір елден екінші елге аудару, ыңғайласпа аударма жасау жөніндегі банк операциялары.* Жалпы сипаттағы ресми *т р а н с ф е р т т е р д і ң* мөлшерін есептеу кезінде ескерілген шығыстардың көлемдері тиісті жергілікті бюджеттерде осы заңға қосымшаларда белгіленгеннен төмен емес көлемдерде көзделуге тиіс деп белгіленсін («Егемен Қазақстан»). **2.** з а ң. *Акциялар немесе басқа да атаулы бағалы қағаздарға қатысты меншік құқығының жазбаша келісімшарт бойынша өзге заңды тұлғаға ауысу әрекеті. Т р а н с ф е р т* көмегімен жергілікті бюджеттер, халықты әлеуметтік қорғау органдары халыққа міндетті төлемдерді: мемлекеттік заңнамамен белгіленген зейнетақы, шәкіртақы, жәрдемақы, өтемақы, т.б. әлеуметтік төлемдерді қаржыландыру үшін қаражат алады (ҚҰЭ).

ТРАНСФЕРТ-АГЕНТ з а т. э к о н. *Бағалы қағаздар нарығындағы бағалы қағаздарды иеленуші тұлғалардан, олардың уәкілетті өкілдерінен тіркелімге өзгерістер енгізу үшін қажетті ақпарат пен құжаттарды қабылдап, тіркеушіге табыстау міндетін, сондай-ақ тіркеушіден алынған ақпарат пен құжаттарды қабылдап, қағаздарды иеленуші тұлғаларға, олардың уәкілетті өкілдеріне табыстау міндетін орындаушы заңды тұлға. Т р а н с ф е р т а г е н т* тіркелген тұлғалардың дербес шоттарын ашпайды және тіркелімде өзге операцияларды жүзеге асырмайды (ҚҰЭ).

ТРАНСФЕРТТІК с ы н. э к о н. *Трансфертке қатысты, сонымен байланысты.*

Трансферттік қатер. э к о н. *Капиталды бір елден екінші елге аудару кезінде шектеулердің, проблемалардың пайда болуы қатері* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Трансферттік төлемдер. э к о н. *Мемлекеттік бюджеттен халыққа және жеке кәсіпкерлерге төленетін, олардың мемлекеттік қызметті орындауымен байланысты емес, бірақ қаражатты оған негұрлым мұқтаж азаматтардың пайдасына бюджет арқылы қайта бөлу тәртібімен жүзеге асырылатын ақшалай төлемақылар* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТРАНСФОРМАТОР [лат. transformo] з а т. **1.** э л е к т р. *Кернеулі айнымалы токты жиілігін өзгертпей басқа кернеулі айнымалы токқа түрлендіретін статикалық электрмагниттік құрылғы. Т р а н с ф о р м а т о р* – айналмалы тоқтың кернеуін жоғарлатуға немесе төмендетуге арналған электр аспабы (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Т р а н с ф о р м а т о р д ы ң* барлық орамалары бір-бірімен индуктивті түрде, ортақ магнит өрісімен байланысқан (ҚҰЭ). **2.** *Белгілі бір нәрсені бір түрден екіншісіне, бір күйден келесі күйге өзгерткіш.* ≈ Жарық *т р а н с ф о р м а т о р ы.*

ТРАНСФОРМИЗМ [лат. transformare] з а т. г е о л. *Бірінші құрамбөліктердің сырттан әкелініп, екіншілерінің сыртқа шығарылуымен сипатталатын метасоматоз процесінен өзгерген түзілімдерден жаңа таужыныс түрлерінің, бірінші кезекте гранитоидтердің қалыптасу ерекшеліктерін зерттейтін ғылым саласы* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТРАНСФУЗИЯ [лат. transfusio] з а т. м е д. *Қан құю.*

ТРАНСЦЕНДЕНТТІК [лат. transcendere] з а т. ф и л о с. *Имманенттікке қарама-қарсы сана мен таным шегінен тыс нәрсені білдіретін термин.* Бұл терминнің адамның танымы *т р а н с ц е н д е н т т і к* дүниеге, «өзіндік зат» дүниесіне енуге қабілетсіз деп табатын Кант философиясындағы маңызы зор (Филос. сөзд.).

ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ с ы н. *Шекаралары шектесетін, шекарадан шығыңқы.* Халықаралық лаңкестікке, саяси және діни экстремизмге, есірткінің заңсыз айналымына, жасырын көші-қон мен *т р а н с ш е к а р а л ы қ* ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрестегі өзара ықпалдастықты тереңдетуге айрықша мән берілген («Егемен Қазақстан»).

ТРАНШЕЙ з а т. с ө й л. ***Траншея.*** Бар болғаны ұзыннан-ұзақ бір-біріне жалғаса қазылған *т р а н ш е й л е р д і ң* ішінен қараңдаған каскалар ғана көрінеді (С.Бақбергенов, Белгісіз солдат). Өтеген аға сержант окобына қарай *т р а н ш е й* қазып жатыр (Ж.Тәшенов, Жауынгер.).

ТРАНШЕЙЛІ с ы н. с ө й л. *Траншей қазылған.* Шальттың *т р а н ш е й л і* монолиттік әдістері Кашенский мен Орловтың әдістерінен ыңғайлырақ болады (Д.Әбілов, Помидор.).

ТРАНШЕЯ [франц. tranchée] з а т. ә с к. **1.** *Бір жағында немесе екі жағында топырақ қалқаны бар, ені тар, ұзынша келген соғыс майданындағы әскери күштердің уақытша бекініс орны, терең қазылған ор. Т р а н ш е я* ішімен жүгіріп отырып, ең алғы шепке келдік (Т.Бигелдинов, Аспанда.). Әлде жау күші басым болды ма екен, ал мына жігіттердің көріп жүргені *т р а н ш е я* окоп, шашылып жатқан соғыс бұйымдары (Қ.Исабаев, Өрде). **2.** *Қорғаныс үшін ертеде қамалдардың айналасына қазылған ор.*

ТРАНШПАНКЕЛІ с ы н. с ө й л. ***Трашпенкелі.*** Сақаңмен қоса мұңайы түрған шақта үшініші егін бригадасының қырманына қарай, тоқ жарау келген ұзын торы ат жеккен бір *т р а н ш п а н к е л і* кетіп бара жатты (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.).

ТРАНШПЕНКЕ з а т. с ө й л. ***Трашпенке.*** Бір күні кешкі сауын кезінде «Қос келіншекке» қос ат жеккен рессорлы көк *т р а н ш п е н к е* арбамен бөлімше бастығы – ұзын бойлы, семіз Қалым келді (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

ТРАНШПЕҢКЕ з а т. с ө й л. ***Трашпенке.*** Құлағын біресе жымитып, біресе одырайтып алдына тесіле қарап ұмтылғанда жеңіл *т р а н ш п е ң к е н і ң* доңғалағы анда-санда жерден бір-ақ тиеді (З.Ақышев, Бәрі де есте).

ТРАП [ағыл. trap] з а т. *Ұшаққа, кемеге жолаушыларды мінгізіп-түсіргенде пайдаланатын жылжымалы баспалдақ.* Самолеттен *т р а п қ а* шыға келгенімізде таудан самал аңырап соғып тұр екен (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Темір баспалдақпен палубаға көтеріліп, *т р а п п е н* жерге түстім (Тұлпар).

ТРАПЕЦИЯ [грек. trapezion] з а т. г е о м. *Екі қабырғасы өзара параллель, ал қалған екі қабырғасы өзара параллель болмайтын дөңес төртбұрыш.* Параллель қабырғалары *BC* мен *AD* – *т р а п е ц и я н ы ң* табандары, ал параллель емес қабырғалары *AB* мен *CD* – бүйір қабырғалары деп аталады (ҚҰЭ). Қарама-қарсы екі қабырғасы параллель, бірақ тең емес төрт бұрыш *т р а п е ц и я* деп аталады (А.Әбішев, Ауылда.).

ТРАПЕЦОЭДР з а т. г е о м. *Бір жүп қабырғасы тең төртбұрышты жақтардан тұратын қарапайым пішін* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТРАПП [швед. trapp] з а т. *Баспалдақ тәрізді бөлінетін негізгі магмалық тау жыныстарының (диабаз, габбро-диабаз, габбро, долерит, базальт) жалпы атауы. Т р а п т ы* құрайтын тау жыныстарының құрамына: моноклиндік пироксен, оливин, негізді плагиоклаз, магнетит, апатит сияқты минералдар кіреді (ҚҰЭ). *Т р а п т а р* – негізгі магмадан шыққан магмалық таужыныстар тобы (Қаз. тілі термин. Геология).

ТРАСОЛОГИЯ [франц. trace – із, грек. logos – ілім] з а т. к р и м. *Іздерді зерттейтін және оларды көшіріп айқындайтын тәсілдер мен амалдарды жасақтаушы криминалистиканың бөлімі. Т р а с о л о г и я* криминалистік техниканың құрамдас бөлігі. Іздің пайда болу заңдылықтарын, із түсіруші және із қабылдаушы объектілердің қасиеттерін анықтайды (ҚҰЭ).

ТРАССА [нем. trasse] з а т. *Үлкен қалалар аралығын қосатын не қалалар мен елді мекендерді жалғастыратын кең, тұзу асфальтты жол.* Мөпмөлдір қара *т р а с с а* сары мақпал егіс даласын әр тұстан таспадай бедерлеп, қиянға тартып барады («Қаз. әдеб.»). *Т р а с с а* бойында тек қатарлы жұмысшылар, қарапайым қызметкерлер ғана емес, сонымен бірге үй шаруасындағы әйелдер мен жауапты қызметкерлер де істеді (К.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

ТРАССАЛЫҚ с ы н. *Трассаға қатысты, сонымен байланысты.* Өткен жылы мұнда *т р а с с а л ы қ* автомобильдер модель бойынша одақтық жарыс өткізілді («Білім және еңбек»).

ТРАССАНТ [итал. trassante] з а т. э к о н. *Аударма вексель – тратта беруші тұлға* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТРАССАТ [итал. trassare] з а т. э к о н. *Аударма вексель – тратта бойынша төлеуге міндетті тұлға (борышқор)* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТРАСТ [ағыл. trast] з а т. қ а р ж ы. *Тапсырыскерлердің мүдделері үшін банктің шаруашылық саласы мен басқа да қызмет салаларында қызмет көрсету жөніндегі сенімгерлік операциялары.* Банкісінде «*т р а с т*-операцияларды», әдетте, коммерциялық банктер жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТРАСТ-КОМПАНИЯ з а т. э к о н. *Сенімгерлік міндеттерді атқарушы, мүлікті басқаруға сенім білдірген тұлғаның тапсырмасы бойынша әрекет етуші компания; мүлікті иесінің тапсырмасымен басқаруға сенім білдірілген тұлға* (ҚҰЭ).

ТРАСТЫЛЫҚ с ы н. *Трастыға қатысты, соған байланысты. Т р а с т ы л ы қ* шарт күшіне енгеннен кейін, құрылтайшының трастыға берілген мүлікті пайдалану мәселелері бойынша сенімгерлікпен меншіктенушіге нұсқау беруге құқығы болмайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Трастылық келісім. э к о н. *Банк пен клиенттер арасындағы келісім. Т р а с т ы л ы қ к е л і с і м* бойынша банк клиенттің ақшалай қаражатын басқару қамқорлығын өз міндетіне алады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТРАТТА [итал. tratta] з а т. қ а р ж ы. *Аударма вексель, ақша құжаты. Т р а т т а* бойынша сатып алушы сатушыға (ремитентке, ұсынушыға) банк (не қарызгер) арқылы тараптар белгілеген мерзімде ешқандай шарт қоймай, белгілі бір соманы төлеуге кепілдік береді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТРАТТОРИЯ [итал. trattoria] з а т. *Кейбір батыс Европа елдеріндегі мейрамхана, трактир.* ≈ Жол бойындағы *т р а т т о р и я.*

ТРАУЛЕР [ағылш. trawler] з а т. к ә с. *Тралмен балық аулауға арналған кәсіпшілік кеме.* Кәсіпшілік сұлбасының типі бойынша *т р а у л е р* борттық және артқы бөліктік, су сыйымдылығына байланысты – аз тоннажды (350 т-ға дейін), орта тоннажды (350–2500 т) және ірі тоннажды (2500 т-дан жоғары) болып бөлінеді (ҚҰЭ).

ТРАФАРЕТ [итал. traforetto] з а т. **1.** *Металл, пластмасса, картон т.б. басып түсіруге қажетті әріптер, суреттер ойылған жұқа пластинка.* **2.** *Осы пластинкалар арқылы түсірілген суреттер, әріптер.* ≈ *Т р а ф а р е т* жасау. **3.** а у ы с. *Ойлануды қажет етпейтін қалыптасқан үлгі, штамп.* Бұлайша ізденудің ең басты пайдасы адамды *т р а ф а р е т т і ң* тар шеңберінен алып шығып, шаруашылықты ойлап жүргізуге білгірлікпен басқаруға жол ашады (М.Хасенов, Нартәуекел).

ТРАФИК [ағыл. traffic] з а т. и н ф. *Мәлімет жеткізу желісіндегі хабарламалар ағымы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТРАХЕИТ [грек. tracheia – кеңірдек, itis – қабыну] з а т. м е д. *Кеңірдектің шырышты қабығының қабынуынан болатын ауру.* Жоғары тыныс жолдарына салқын тиіп не болмаса тұмау секілді сырқаттар *т р а х е и т*, бронхит ауруларына жалғасатын болса жоғары айтылған емдерден басқа көмек ететін ем – ингаляция, яғни дәрімен дем алу (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). *Т р а х е и т* көбінесе көктем мен күзде байқалады (Шаңырақ энцикл.).

ТРАХЕОТОМИЯ [грек. tracheio – кеңірдек және tomie – кесу, қуысты ашу] з а т. м е д. *Кеңірдек қуысы стенозында күйіп қалған жағдайда, ісік пайда болып, не тыныс жолдарына бөгде зат түскенде жедел кеңірдекті кесіп, қуысына арнайы түтік орналастыру арқылы қолданылатын хирургиялық шара.* Айтылып отырған *т р а х е о т о м и я* әдісі, әрине, демікпеге шипа бола алмайды (Х.Арғынбаев, Этнограф. очерк).

ТРАХЕОФИЛЕЗ з а т. в е т. *Көбіне құстарда болатын аурудың түрі. Т р а х е о ф и л е з* ауруымен көбінесе балапандар ауырады (Қ.Уәлиев, Мал. ауру.).

ТРАХИЛИПАРИТ з а т. г е о л. *Минералдық және химиялық құрамы трахиттер мен липариттердің аралығына сәйкес келетін эффузиялық таужыныс* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТРАХИТ [грек. trachỳs] з а т. г е о л. *Калийлі дала шпаттарын, кейде орташа құрамды плагиоклаздарды және бір немесе бірнеше түсті минерал түйіршіктерін кіріктіретін, әдетте порфирлі не сеппелі болып келетін кайнотипті эффузиялық таужыныс* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТРАХИТТІК с ы н. *Трахитке қатысты. Т р а х и т т і к* құрылым калишпаттың субпараллель микролиттерінен тұрады, аралығында аздап шыны болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Геология).

ТРАХОДОНТТАР [лат. trachodontidac] з а т. з о о л. *Артқы екі аяғымен жүретін, жерде тіршілік ететін барлық омыртқалылардың ішіндегі ең ірісі болып табылатын құсжамбасты динозаврлар тұқымдасы. Т р а х о д о н т т а р* су қоймаларының жиегіне жақын жерлерді мекендеген. Алдыңғы аяғында жүзгіш жарғақтары болған, ал артқы аяқтары үш аша тұяқпен біткен (Қаз. тілі термин. Биология).

ТРАХОМА [грек. trachys] з а т. м е д. *Ісініп, былшықтанып кететін жұқпалы, созылмалы көз ауруы. Т р а х о м а* көздің жұқпалы және созылмалы ауруы (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Оны көздің өте қатерлі жұқпалы *т р а х о м а* ауруын емдеу үшін қолданылады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТРАШМӨҢКЕ з а т. с ө й л. ***Трашпеңке.*** Сол түнде *т р а ш м ө ң к е г е* пар ат жегіліп, Марқабаев ауруханаға жеткізілді (Ж.Тілеков, От кешу).

ТРАШПЕНКЕ з а т. *Үстінде жабық қорабы бар, төрт доңғалақты, жеңіл арба.* Жеңіл *т р а ш п е н к е г е* отырып, гимназияның қақпасынан шыққан екеу де солай қарай бет түзеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Қос ат жегілген жеңіл *т р а ш п е н к е* Омбыға қарай зырлап келеді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Сонымен, Шерің жүрді елін баулап, Мұқатып әбден алды жауып жаулап. Алдырды Шамда қалған Ғабдолланы, Алтын арба, *т р а ш п е н к е* қоңыраулап (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТРАШПЕНКЕЛІ с ы н. *Трашпенке айдаған, трашпенкесі бар.* Олар бұрыштан өте беріп еді, бір құла, бір қара көк ат жеккен *т р а ш п е н к е л і* адам қарсы кездесті (Д.Әбілев, Ақын.).

ТРЕЙДЕР [ағыл. trader] з а т. э к о н. *Істі өз қаражаты есебінен және жауапкершілікті өз мойнына ала отырып жүргізетін, дербес шешім қабылдайтын, бизнесті жеке өзі басқаратын тұлға.*

ТРЕЙЛЕР [ағыл. trailer] з а т. *Ауыр салмақты, бөлінбейтін жүктерді тасымалдауға арналған тіркеме. Т р е й л е р* тиеу биіктігі төмен сатылы рамадан тұрады. Жолға түсетін меншікті күшті азайту мақсатында Трейлер бірнеше осьті, көп дөңгелекті болып жасалады (ҚҰЭ).

ТРЕК [ағыл. track] з а т. *Мәлімет жазуға қолданылатын магниттік диск бетіндегі концентрлі жолдар* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТРЕЛЬ [итал. trillo] з а т. *Дірілдеген құйылмалы дыбыс. Т р е л ь* қатар жатқан екі дыбыстың алма-кезек, қайта-қайта ауысуы (Қ.Қуатбаев, Қыс. муз. сөздік).

ТРЕЛЬЯЖ [франц. treillage] з а т. *Үстінде айна тұратын тумба түріндегі жиһаз бөлігі.* Үлгіреп тұратын жасыл желекке оралған каркас ретінде қолданылатын ағаштан жасалған жеңіл тор. Шырмауық өсімдіктер үшін әртүрлі *т е р л ь я ж д а р* жасалады (С.Турдиев, Үй өсімдік.).

ТРЕМАТОД з а т. м е д. *Паразит құрт.* Парагонимаз ауруы *т р е м а т о д* деген паразит құртынан су шаяны т.б. су жәндіктері арқылы жұғады (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

ТРЕМОЛИТ з а т. *Силикаттар класының амфиболдар тобына жататын ақшыл түсті минерал. Т р е м о л и т* – төмен температуралы жапсар-термалық және аймақтық метаморфизмге тән минерал (Қаз. тілі термин. Геология).

ТРЕМОЛИТ-АСБЕСТ з а т. *Гидротермалық өзгерген гипербазиттер мен карбонатты таужыныстарда кездесетін тремолиттің талшықты түрі* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТРЕМОЛО [итал. tremolo] з а т. м у з. *Бір дыбыстың өте шапшаң қайталануы немесе діріл туғызатын қатар тұрмаған бірнеше дыбыстың алмасуы.* Бұл қағыстаға басты шарт – ұнамды, уақ, әуенді *т р е м о л о* шығару үшін оң қолдың қоспасы айтарлықтай бос болуға, қолдың басы ширақы, жиі қимылдауға тиіс («Қазақст. мект.»).

ТРЕНД [ағыл. trein] з а т. *Экономикалық көрсеткіштердің есептемелік статистикалық де-*

ректерді өңдеу жолымен айқындалатын өзгеру бағыты және экономикалық өсу және құлдырау үрдістерін анықтау (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТРЕНАЖ [ағыл. trein] з а т. *Жаттығулар жүйесі.* Арнаулы модельдер сынайтын стенділер және *т р е н а ж д а р* кеңінен таралуда («Қазақст. мект.»).

ТРЕНАЖЕР [ағылш. train] з а т. **1.** с п о р т. *Спорт жаттығуларына арналған құрылғы.* Нағыз жетілдірілген тетіктердің нағыз ақылды *т р е н а ж е р л е р д і ң* өздері де космоста ұшу жағдайын толық бейнелеп бере алмайды («Соц. Қаз.»). Космонавтар өздері пайдаланылатын техника жөніне толық мағұлмат алған кезде олар арнаулы *т р е н а ж е р л е р д е г і* сабақтарға көшеді («Білім және еңбек»). **2.** т е х. *Мәшинені (не механизмді) басқаруға машықтандыру және жүргізу техникасын кемелдендіру мақсатында пайдаланылатын оқу-жаттығу құрылғысы.*

ТРЕНЕР [ағыл. trainer] з а т. с п о р т. ***Жаттықтырушы***. Аздап дем алдырғаннан соң *т р е н е р* қайтадан тағы белгі берді (Қазақст. аң байлығы). Жеңіл салмақта күресетін палуан әлде ауырған, әлде кетіп қалған *т р е н е р* менен бәлендей үміт күтпесе де, команданы толтыру үшін мені шақыртып алды (Т.Әбдіков, Ақиқат).

ТРЕНЕРЛІК з а т. с п о р т. ***Жаттықтырушылық***. Осы туралы көп ойлаған Борис өзінің күш-қуаты бойында тұрған шағында *т р е н е р л і к* жұмысқа ауысты (Спорт жұлдыздары).

ТРЕНИРОВКА з а т. с п о р т. с ө й л. ***Жаттығу***. Жамал оған жеңіс дайындыққа, *т р е н и р о в к а ғ а* байланысты. Оспан сенің дайандығың аз деген болатын (С.Бақберегенов, Өз. жігіт.).

ТРЕПАНАЦИЯ [франц. trepanation] з а т. м е д. *Сүйек қуысын ашу операциясы.* Екі-үш күннен кейін *т р е п а н а ц и я* әсерінен болған бет ауыздың ісігі қайтып, Кемалдың көзі сәл ашылды (Х.Рахимов, Полк туы).

ТРЕПАНГ [малай. tripang] з а т. з о о л. *Жеуге жарамды омыртқасыз теңіз жануары.* Ақ теңізде *т р е п а н г* дейтін балық бар (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажап.).

ТРЕПАНОЗОМА з а т. з о о л. *Су аурудың қоздырғышы.* Түйенің қарнында өсіп-өнетін бір клеткалы *т р е п а н о з о м а* деген паразит (Ә.Әбішев, Мал санитары.).

ТРЕПЕЛЬ [нем. tripel] з а т. *Жұқа кеуекті шөгінді таужыныс. Т р е п е л ь* – диатом қалдықтарының қоспасы бар опал түйірлерінен тұрады (К.Сапарбайұлы, Геология). *Т р е п е л ь* SiO_2 – кремний кос оксидінің аморфты түр өзгерісі. Табиғатта көп кездеседі (Қаз. тілі термин. Химия).

ТРЕСКА з а т. з о о л. *Теңіздерде өмір сүретін, ұзындығы 90 см-ге дейін жететін теңбіл балық.* Солтүстік теңіздерде *т р е с к а* мен теңіз алабұғасының кәсіптік маңызы үлкен (Жалпы биология). Қара теңіз жағалауында демалып жүріп, бұрын-соңды кездеспеген өте үлкен *т р е с к а* балығын ұстап алды (С.Мұқанов, Естімеген.).

ТРЕСКАТӘРІЗДІЛЕР з а т. з о о л. <лат. gadiformes> *Негізінен салқын су айдындары мен су түбіне жақын топтасып тіршілік ететін нағыз сүйекті балықтардың бір отряды.* Дүниежүзіндегі барлық теңіздерде кездеседі, ішінде 1 ғана түрі тұщы суда кездеседі. *Т р е с к а т ә р і з д і л е р д і ң* ұзындығы 11 см-ден 1,8 м-ге дейін жетеді. Көпшілік түрлерінің иегінің астында жалғыз мұртшасы болады (ҚҰЭ).

ТРЕСТ [ағылш. trust] з а т. *Құрамына енетін кәсіпорындардың толықтай өзіндік өндірістік, коммерциялық және заңды дербестігінен айрылып, бірыңғай басқаруға бағынатын кәсіпкерлер бірлестігі; Монополияның бір түрі.* Ешқайдан қызмет таппай ең соңғы үміті *т р е с т і ң* бастығына келіп отыр (А.Жақсыбаев, Егес). *Т р е с т е н* келетін жарлық соған түсіп, берілетін хабар да содан жөнелтіледі (М.Әбдіхалықов, Алыста.). Аудиториядағы таңертеңгілік оқуды түстен кейін геофизикалық *т р е с т е г і* жұмыспен жалғастырды («Қаз. әдеб.»).

ТРЕФОН з а т. в е т. *Қанның ақ түйіршіктерін бұзу арқылы алынатын ерекше зат. Т р е ф о н д а р д ы ң* стимуляторлық әсері мал дәрігерлік мақсатта пайдаланылады (Гистология.).

ТРИАДА [грек. trias] з а т. **1.** *Үш ұғымнан немесе бөліктерден, мүшелерден құралатын бірлік.* **2.** ф и л о с. *Идея дамуының үшкілдігі, үш сатылылығы. «Т р и а д а»* ұғымын алғаш рет Платон және неоплатоншылдар қолданды. Гегель *т р и а д а н ы* абсолюттендірді (Филос. сөзд.).

ТРИАЗИН з а т. х и м. *Циклді құрамдарына азоттың үш атомы кіретін алты мүшелі гетероциклді қосылыстар.* Туынды *т р и а з и н д е р* арасында симозин, атразон, хлорафин, прометрин, ипозин, прометрин және басқа көптеген бағалы гербицитер бар (Қаз. тілі термин. Химия).

ТРИАЛ з а т. с п о р т. *Кедергілерден мотоциклмен өтіп жарысатын спорт түрі.*

ТРИАНГУЛЯЦИЯ [лат. triangulum] з а т. **1.** м а т. *Бетті үшбұрыштарға бөлу және тригонометриялық әдіспен есептеп шығару әдісі.* **2.** г е о д. *Жер бетінде үшбұрыштар тораптарын құру арқылы геодезиялық пунктердің пландық координаталарын анықтау әдісі. Т р и а н г у л я ц и я* тірек пункттері (тригонометриялық пункт және т.б.) ашық және биік жерлерде *т р и а н г у л я ц и я* класына қарай бір-бірінен 2–4 км-ден 20–25 км-ге дейін қашықтықта құрылады немесе таңдалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТРИАНГУЛЯЦИЯЛЫҚ с ы н. *Триангуляцияға қатысты, сонымен байланысты.* Қазақстанның геодезистері совет уақытында 23 мыңнан астам *т р и а н г у л я ц и я л ы қ* пункттерді өлшеді, жер эллипсоидының мөлшері мен бетін дәлдеп білу жөнінде Қазақстан геодезистерінің жұмыста-

ры – бүкіләлемдік маңызы бар ғылыми еңбектер (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ТРИАС [грек. triás] з а т. г е о л. *Ұзақтығы 50 миллион жыл болатын жердің геологиялық тарихындағы мезозой эрасының алғашқы үш кезеңі.* Ал кеуіктері жоқ таулы Маңғыстауда кездесетін пермь және *т р и а с* қабаттары мұнай, газ жөнінен перспективасы жоқ деп есептеледі (Е.Жамалбеков, Түле.). Төменгі және ортаңғы *т р и а с* бөлімдерінің әрқайсысы екі жіккабатты қамтиды (Қаз. тілі термин. Геология).

Триас жүйесі. *Ортаңғы және жоғарғы триас бөлімдерінен тұратын мезозой тобының ең төменгі жүйесі.*

ТРИАТЛОН [грек. triás – үш, áthlon – жарыс] з а т. с п о р т. *Спорттық үшсайыс.* Азаттықтың ақ таңы атқалы бері *т р и а т л о н н а н* Қазақстан ұлттық құрама командасы әлемдік додаларда ел намысын абыроймен қорғап келеді («Егемен Қазақстан»). *Т р и а т л о н* спорты Қазақстанның атын бүкіл әлемге әйгілеген спорт түрі болып тұр («Түркістан»).

ТРИАТЛОНШЫ з а т. с п о р т. *Триатлон спортымен шұғылданатын спортшы, үшсайысшы.* Әлемнің небір *т р и а т л о н ш ы* тарландары жиналатын бұл байрақты бәсекеде барлық күш-жігерімді салып, Олимпиада жүлдегері атануға тырысамын («Егемен Қазақстан»). Отандық *т р и а т л о н ш ы л а р ы м ы з д ы* әмәнда биік тұғырдан күтеміз («Түркістан»).

ТРИБОЛОГИЯ з а т. ф и з. *Түйісуші денелердің үйкелісі мен тозуын зерттейтін физиканың бөлімі.*

ТРИБОМЕТРИЯ з а т. ф и з. *Үйкелісуші беттердің тозуы мен үйкеліс коэфициенттерін өлшеудің тәсілдері.*

ТРИБУН [грек. tribunus] з а т. **1.** *Ежелгі Римдегі қызмет адамы.* **2.** а у ы с. *Қайраткер, шешен.* Сәкен қазақ лирикасының көркемдік сыршылдығын сақтай отырып, оның азаматтық үнін көтерді. Оның жаңалық жолындағы үгітке *т р и б у н ы* болды («Қазақст. мект.»).

ТРИБУНА [франц. tribune] з а т. **1.** *Жұртшылық алдында сөйлейтін адамдардың алдына қойылатын көтеріңкі тұғыр, мінбе.* Шешендер бірінен соң бірі *т р и б у н а ғ а* шығып жатыр («Лен. жас»). Қара баланың қандай азамат болып өскенін журналист досы, анау *т р и б у н а ғ а* шыққанда байқады (Қ.Исабаев, Қарабала). **2.** *Көрермендерге, көпшілікке арналған қатар-қатар орындары бар құрылыс.* Қасында бір топ адамы ипподромның *т р и б у н а с ы н а* өрлеп барады (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Сол салтпен алма-кезек *т р и б у н а ғ а* көтеріліп жатырмыз (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

ТРИБУНАЛ [лат. tribunal] з а т. з а ң. *Соғыс қылмыскерлерін және аса ауыр азаматтық қылмыс жасағандарды соттауға арналып құрылған сот органы; осы органның сот коллегиясы, судьялар.* Қазір бұл жерде Отан да, *т р и б у н а л* да жалғыз өзім (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Түркістан легионына қатысты деген 49 адамның тағдыры енді Алматыда, Түркістан әскери округінің *т р и б у н а л* мәжілісінде қаралатын болды («Жұлдыз»). Ол айтты да, сені соғыс *т р и б у н а л ы н а* беремін деп арыз жазып әкеткен (С.Бақбергенов, Қарға там.).

Әскери трибунал. з а ң. *Әскери қызметшілердің, әскери міндеттілердің қылмыстары туралы істерді қарайтын сот.* Мемлекеттік қылмыс керді тек *ә с к е р и т р и б у н а л* ғана соттайды (М.Дүзенов, Ант).

ТРИГГЕР [ағылш. trigger] з а т. *Өзінің екі орнықты тепе-теңдік күйінің бірін ұзақ уақыт сақтай алатын және бір күйден екіншісіне сырттан келетін сигнал арқылы секірмелі түрде ауысатын ток аударғыш құрылғы.* Автоматика мен телемеханика системасында электрондық реленің екінші түрі – контактісіз *т р и г г е р* кең орын алады (Физика). *Т р и г г е р* шалаөткізгіш аспаптарда, интегралдық сұлбаларда, электр шамдарында және т.б. орындалады (ҚҰЭ).

ТРИГЛИФ [грек. triglyphos] з а т. с ә у л е т. *Ғимарат қабырғасына тік тартылған жосықты тас тақташалар жолағы. Т р и г л и ф* метоптармен астаса қолданылып, дорилік ордер фризін құрайды (ҚҰЭ).

ТРИГОНОМЕТРИЯ [грек. trigonon – үшбұрыш, metreo – өлшеймін] з а т. г е о м. *Тригонометриялық функциялар мен олардың геометрияда қолданылуын зерттейтін математиканың бір саласы.* Фарабидің *т р и г о н о м е т р и я* саласындағы жетістіктері баяндалған еңбегін басқа бір шығармасының арасынан таптық (А.Көбесов, Сөнбес жұлдыз.). Сол үш нүктесі болмағасын, *т р и г о н о м е т р и я* заңымен аталатын қаһарлы қару өзінің тактикалық маңызын жоятыны белгілі (Ж.Тілеков, От кешу).

ТРИГОНОМЕТРИЯЛЫҚ с ы н. г е о м. *Тригонометрияға тән, соған қатысты.* Тригонометрияны бір жүйеге келтіргендер, *т р и г о н о м е т р и я л ы қ* таблицаларды жасағандар орта азиялық математиктер (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану.). Орта мектепте қарастырылатын *т р и г о н о м е т р и я л ы қ* теңдеулер математиканың ең маңызды тарауларының бірінен саналады («Қазақст. мект.»).

Тригонометриялық пункт. ә с к. *Координаттары мен биіктігі триангуляция әдісімен анықталатын геодезиялық тірек пункті* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТРИЕР [франц. trieur] з а т. е г і н ш а р. *Түрлі дақылдардың тұқымын әртүрлі қоспаларында тазартатын және сұрыптайтын мәшине* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТРИКО [франц. tricot] з а т. **1.** *Мақта, жүн жіпке химиялық талшық қосып тоқылған тығыз, қалың мата.* Биылғы төрт айда 9 мың метрден ас-

там *т р и к о* кем тоқылды («Соц. Қаз.»). Үстіне шаң жуытпайтын көк *т р и к о* костюмін киіп, жұмысқа бет алды (Ж.Ыбыраев, Алтай.). **2.** *Трико матасынан тігілген жеңіл спорт киімі. Т р и к о н ы ң* кеудешесін шешіп, беліне дейін жуынған Теңізбай палаткаға кіріп сүртінді (Ақ бидай). Ұғымды бұл ақылы кіргендерге, Ұлы сөзге құлағын түргендерге, Қызығамын *т р и к о* киіп алып Тоғай кезіп жүгіріп жүргендерге (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТРИКОТАЖ [франц. tricotage] з а т. *Жіптің тұзақталып, өзара айқасуы арқылы тоқылған тоқыма мата.* Қыстық киім жүн матадан, теріден, жүн араласқан матадан және жүн *т р и к о т а ж д а н* тігеді (Семья тәрбиесі).

Трикотаж машинасы. *Трикотаж маталар мен бұйымдарды тоқуға арналған машина, іліп тоқу машинасы. Т р и к о т а ж м а ш и н а с ы н д а* жіптерден жасалған тұзақтарды өзара байланыстыру арқылы әртүрлі жіп өрілімдері тоқылып шығарылады (ҚҰЭ).

ТРИКОТИН з а т. *Жүн жіпке химиялық талшық қосып тоқылған, түрлі түсті, қымбат мата.* Алғашында *т р и к о т и н н і ң* жаңа түрі ме екен деп қалды әйел (М.Әбдіхалықов, Жер.). Ұзын бойлы орыс әйелі гүлді *т р и к о т и н д і* ұстап көріп тұр («Қазақст. әйелдері»). Жаным-ау, мынауың *т р и к о т и н* ғой. Мұны қайдан таптың (С.Досанов, Тау жолы).

ТРИЛЛИОН [франц. trillion] с а н. *Миллиардтан мың есе көп, бір және 12 нөл арқылы өрнектелетін есептік сан.* 1980 жылы электр энергиясы үш *т р и л л и о н* кв-қа дейін өндірілді («Соц. Қаз.»). Кейбір елдерде (Германия мен Ұлыбританияда) 10^{18} саны да *т р и л л и о н* деп аталады (ҚҰЭ).

ТРИЛЛИОНДАҒАН с а н. *Триллион шамасындағы.* Себебі атом ядросын құрайтын бөлшектердің өлшемінің өзінен *т р и л л и о н д а ғ а н* есе кіші, дәлірек айтқанда, шексіз кіші көрінеді (Р.Беймаханов, Шайтанқұм.).

ТРИЛЛИОНДЫҚ с ы н. *Триллионға тең, сонша шамалы.*

ТРИЛОБИТТЕР [грек. trilobita] з а т. п а л е о н т. *Буынаяқтылар типінің құрып кеткен класы, палеозой эрасында, кембрий дәуірінде өте кең тараған жануарлар тобы.* Теңіз түбіндегі қорыста ертедегі омыртқасыздардың өкілі – *т р и л о б и т т е р* жоғарлап немесе теңіз түбіне жақын суда жүзіп жүрген (Жалпы биология). *Т р и л о б и т т е р д і ң* қазба қалдықтары кембрийдің алғашқы кезінен табылған, олардың ең көп тараған кезеңі – кембрийдің соңы, палеозойдың соңында жойылып біткен (ҚҰЭ).

ТРИЛОГИЯ [грек. tri – үш, logos – сөз] з а т. ә д е б. *Мазмұн-мағынасы, сюжеті бір-бірімен байланысты, негізгі кейіпкерлері ортақ үш кітаптан тұратын әдеби шығарма.* Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» *т р и л о г и я с ы* бойынша қазақ театрында спектакль қойылды («Мәдениет және тұрмыс»). *Т р и л о г и я н ы* құрайтын әр шығарма бас-аяғы бүтін, өз алдына дербес туынды болып келеді (Әдебиеттану терминдер.). «Аққан жұлдыз» романы әуелі баста *т р и л о г и я* болып жоспарланса да, кейін тетралогияға айналмақшы еді («Қаз. әдеб.»).

ТРИМЕР з а т. х и м. *Үш бірдей буындардан құрылған химиялық қосылыс.* Осылайша амин қышқылдарының үшеуінен *т р и м е р,* төртеуінен тетрамер, ал көп қышқылдан полимер пайда болады (Жалпы биология).

ТРИНИТРОТОЛУОЛ з а т. *Қопару жұмыстарына және көптеген оқ-дәрілерді жабдықтауға арналған, жеткілікті қуатты, бөлшектегіш жарылғыш кристалл зат.*

ТРИО [итал. trio] з а т. м у з. **1.** *Үш аспапқа арналып жазылған шығарма.* **2.** *Үш орындаушы музыканттардан құралған топ* (Қ.Қуатбаев, Қыс. муз. сөзд.).

ТРИОЛЬ [нем. triol] з а т. м у з. *Ұзақтығы жағынан екі нотамен тең үш нотадан тұратын ерекше ритмикалықфигура.* Жоқтау мелодиясында *т р и о л ь д е р д і ң* молынан қолданылуы, әсіресе жоқтаудың соңғы бөліміндегі сөзсіз «а» дыбысымен айталатын қорытынды қасірет күйінің бояуын қоюлата түседі (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).

ТРИПАНОСОМА [грек. trypanosoma] з а т. б и о л. *Дене мөлшері 1,4–2,4×1,5–40 мкм, пішіні ұршық тәрізді, бір ядролы, көлденең бөліну арқылы жыныссыз көбейетін қарапайымдардың талшықтылар класының кинетопластидалар отрядының туысы. Т р и п а н о с о м а л а р д ы ң* 10-нан астам түрі белгілі. Адамдар мен омыртқалы жануарлардың қанында, жұлынында және тіндерінде тіршілік етеді (ҚҰЭ). Түйе мен жылқы аруының қоздырғышы жоғарыда айтылғандай, *т р и п а н о с о м а* – қарапайым паразит (С.Сыбанбаев, Мал қаны.).

ТРИПАНОСОМОЗ з а т. м е д. *Трипаносома туысына жататын талшықты қарапайымдар арқылы жабайы және үй жануарларына таралатын транмиссивтік аурулар.* Көптеген *т р и п а н о с о м о з д ы ң* қоздырғыштары қансорғыш жәндіктер арқылы беріледі. Етпен қоректенетін және қорек талғамайтын жануарлар ауру жануарлардың етін жегенде жұқтырады (ҚҰЭ). Ұрғаштары жазғы ыстық күндерде малға жабысып, қанын сорып мазасын кетіреді. Соның кейбіреуі *т р и п а н о с о м о з* сияқты жұқпалы аурауды таратады (С.Омаров, Мал терісі.).

ТРИПЛЕКС [лат. triplex] з а т. *Үш қабатты жарқыншақсыз шыны.* Сынбайтын шыны *т р и п л е к с* не нағыз шыны әйнектердің арасына целлоид салумен алынады (Н.Нұрахметов, Синтетика.).

ТРИПЛЕТ [франц. tripler] з а т. **1.** *Белгілі бір ретпен тізбектеліп орналасқан, үш азотты негіздерден тұратын және амин қышқылын көшіріп жазатын (кодтайтын) геннің құрамдық бөлшегі.*

2. *Белок синтезі кезінде амин қышқылдарының кезегін анықтайтын үш нуклеотидтен тұратын топ.* Егер «код» триплеті информациялық РНК *т р и п л е т і н е* қосымша түрінде болып шықса, онда тасымалдаушы РНК-дағы амин қышқылы дәл белок жиналып жатқан жерге барып түседі (Жалпы биология).

ТРИПС [грек. thrips] з а т. з о о л. *Ұзындығы 1–1,5 мм, денесі сопақша, қара немесе қоңыр, личинкалары ақ ұсақ насеком.* Өсімдік масақтанып бас жаруға дейін *т р и п с т е н* көп зиян шегеді (Агроном. анықтамасы).

ТРИПСИН [лат. thrỳpsis] з а т. б и о л. *Қарын үйқы бездерінде пайда болатын белоктарды ыдырататын фермент. Т р и п с и н* ферменттің құрамында белогі бар қарын және үйқы бездерін қалайшы ыдыратып жібермейтіні көпке дейін белгісіз болып келді (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті). Ал қарында пайда болатын тұз қышқылының *т р и п с и н* ферментінің өз күшіне енуіне себеші болатын фактор екені белгілі (Мал. азықтары).

ТРИПСИНОГЕН з а т. б и о л. *Химиялық құрамы қарапайым белок.* Химиялық құрамы қарапайым белоктарға пепсиноген, пепсин, *т р и п с и н о г е н,* трипсин ферменттер жатады (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті).

ТРИПТИХ [грек. triptychos] з а т. *Бейнелеу өнерінде жалпы тақырыбы, сюжеті немесе композициясы бойынша біріктірілген үш картина, рельеф я болмаса сурет туындысы.* Ол жақында «Бейбітшілік» атты үлкен-үлкен үш полотнодан тұратын *т р и п т и х т ы* аяқтап шықты («Мәдениет және тұрмыс»). Бір кезде жас прозашы Ә.Кекілбаев өзінің «Ажар» атты *т р и п т и х* әңгімесін тырнақалды туындыларының бірін осындай кіріспе сөздермен бастап еді (Б.Сарбалаев, Қызыл алма).

ТРИПТОН з а т. *Суда қалқып жүретін өлі элеметтердің жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Экология.).

ТРИПТОФАН з а т. *Гамма-глобулин, казеин және басқа да ақуыздардың құрамына енетін аминоқышқылдардың бірі.* Организмдегі никотин қышқылының провитамаині *т р и п т о ф а н н ы ң* амин қышқылы болса, онда оған никотин қышқылын әдейі қосудың қажеті жоқ дейді (Құс өсіруші.). *Т р и п т о ф о н* малдың жүні түспеуіне, тістің эмаль бұзылмауына әсерін тигізеді (Қ.Құсайынов, Химия.).

ТРИТИЙ [грек. tritos] з а т. х и м. *Сутек изотоптарының атомдарынан тұрапын жай зат, радиоактивті газ, молекулалық массалық саны 3.* Молекуласындағы сутегінің атомы ыдырағанда электрондар шығаратын *т р и т и й м е н* алмастырылған тимидин пайlаланылады (Жалып биология).

ТРИТОН [франц. triton] з а т. з о о л. *Саламандра тұқымдасына жататын құйрықты қосмекенділердің бір туысы.* Біздің жерлерімізде кездесетін қосмекенділер арасында көлбақадан басқа көбірек кездесетіндер құрбақа мен *т р и т о н* (Зоология). *Т р и т о н* жұмыртқасын су өсімдіктерінің жапырақшаларына жекешелеп салады (Гистология.).

ТРИУМВИРАТ [грек. triumviratus] з а т. **1.** *Жоғары билікті басып алу мақсатында көне Римдегі үш саяси қайраткердің одағы.* Мысырды билеушілердің өз арасындағы ұрыс-жанжалдар римдік *т р и у м в и р а т т ы ң* теріс көз қарасы ғылымының ілгері дамуына оны дамытушы ғалымдардың тағдырына жаман әсер етеді (О.Жәутіков, Математика.). **2.** с а я с и. *Жоғары билікті жүргізудегі үш мемлекеттік қайраткердің өзара келісімі немесе одағы.*

ТРИУМФ [лат. triumphus] з а т. **1.** *Ежелгі Римде дұшпанмен шешуші соғыста зор жеңіске жеткен қолбасшыға көрсетілетін жоғары құрмет.* **2.** *Аса зор жеңіс, тамаша жетістік, салтанат.* **3.** *Белгілі бір оқиғаға арналып, ескерткіш ретінде қала алаңына жасалған, басына мүсін немесе эмблема орнатылған биік колонна.*

ТРИУМФАЛДЫҚ с ы н. *Салтанатты, жеңісті.* Өз мазмұнының сыр әуен ырғағы жағынан салтанатты *т р и у м ф а л д ы қ,* қаhармандық, тіршілік, қуанышы, мұңлы ерлік, аңыз-қиялыдық марштар болып бөлінеді (Музыка жанрлары).

ТРИУМФАТОР [лат. triumphator] з а т. *Салтанатпен қарсы алынған жеңімпаз, салтанат иесі, жеңімпаз қолбасшы.* Императордың өз жазбалары бойынша тек Галл соғысында ол бір миллионнан астам адамның жанын жаhаннамға жіберген. Сол қанішер қолбасшы дүние тарихына *т р и у м ф а т о р* ретінде кірді («Егемен Қазақстан»).

ТРИХИНЕЛЛА [грек. trichinos] з а т. *Дернәсілдері шошқа және басқа да жануарлардың бұлшық еттерінде тіршілік етіп, ет тағамдары арқылы адамға берілетін құрт.* Ересек *т р и х и н е л л а л а р* иесінің ішегінде өмір сүреді, ал дернәсілдері көлденең салалы бұлшық еттерге өтіп, дамиды, шиыршықтанып, спираль тәрізді бұратылып жатады (ҚҰЭ).

ТРИХИНЕЛЛЕЗ [грек. trichinellosis] з а т. м е д. *Адам мен жануарларда болатын ішек құрты ауруы.* Ондай ауруларға топалаң бруцеллез, туберкулез, аусылмаңқа, *т р и х и н е л л е з,* эхинококкоз аураулар жатады (Ә.Әбішев, Шопан.). *Т р и х и н е л л е з д і ң* дернәсілін алғаш рет 1835 ж. өлген адамның бұлшық етінен ағылшын хирургі Дж.Педжет (1814–1899) тапқан (ҚҰЭ).

ТРИХОБОТРИЯЛАР з а т. *Өрмекшітектестердің арнайы сезім мүшесінің қызметін атқаратын қылтандар* (Қаз. тілі термин. Биология).

ТРИХОГРАММА [Trichogramma] з а т. *Шаншар-жұмыртқа жегілер туысына жататын хальцидтер тұқымдасы. Т р и х о г р а м м а н ы ң* ұрғашысы 25–150 жұмыртқаны басқа жәндіктер-

дің жұмыртқаларына салады, дернәсілі сол иесінің жұмыртқасында дамып, оның өз жұмыртқасының дамуын тоқтатып тастайды (ҚҰЭ).

ТРИХОМОНОД [грек. trichōma] з а т. м е д. *Сүтқоректілерде, адамдарда болатын паразит.* Сарымсақ пен пияздың ботқасы тұмауды тез жазады, ол *т р и х о м о н о д* ауруларын жазуға да қолданады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТРИХОМОНОДТЫҚ с ы н. м е д. *Трихомонодқа қатысты, соған тән.* Бедеулікке ұшырататын тағы бір себеп – қынаптың *т р и х о м о н о д т ы қ* қабынып ауруы (Б.Өтегенова, Бедеулік.).

ТРИХОМОНОЗ з а т. м е д. *Қоздырғышы қарапайым трихомонада болатын адамның, малдың, құстың жұқпалы ауруы. Т р и х о м о н о з б е н* ауырған сиыр мен бұзаудың қынабы қабынып, сілекейлі қабатында түйіндер пайда болады (ҚҰЭ).

ТРИХОЦИСТАЛАР з а т. б и о л. *Инфузориялардың эктоплазма қабатында орналасқан, тітіркену және қорғаныш қызметін атқаратын қысқа таяқшалар. Т р и х о ц и с т а л а р* тітіркенген кезде ұзын серпімді жіпше түрінде сыртқа атылады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТРИЭНОФОРОЗ з а т. *Балықтарда болатын аурудың түрі.* Алабұға, налим, форель т.б. балықтардың бауырында үлкенді-кішілі келген, жай көзбен қарағанда анық көрінетін бұдырмақтардың ішінде *т р и э н о ф о р о з* ауруының ақ құрты кездеседі (Т.Тілеуғалиев, Балық ауру.).

ТРОАКАР [франц. trois-quarts] з а т. м е д. *Денедегі ірің немесе басқа да сұйықтықты шығаруға арналған үш қырлы инесі бар түтікше тәрізді хирургиялық аспап. Т р о а к а р* салмастан бұрын шаншатын терісінің жүнін қырқып, иод жағады (Ә.Әбілов, Мал санитары.). Жоғарыдан көрсетілген шаралардан жәрдем болмаса, қойдың қарнын *т р о а к а р м е н* тесіп дем шығарады (Ә.Әбілиев, Шопан серігі).

ТРОГ [нем. trog] з а т. г е о г р. *Мұздың қозғалысы салдарынан тау баурайларының жеміріліуі нәтижесінде пайда болатын астау пішіндес аңғар.* Мұндай аңғарлардың, әдетте, науа (астау) тәрізді өзіндік пішіні болады және олар *т р о г т а р* деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТРОИЦА ор. з а т. д і н и. *Құдай үш бейнеде (ипостасияда) деген сенімге негізделген христиан догматы. Т р о и ц а* догматы бойынша Құдай әке, Құдай ұл, киелі рух Құдайы бар. Осы үшеуі киелі Троицаны құрайды деп біледі (ҚҰЭ).

ТРОЙКА ор. з а т. с ө й л. **1.** *Үш ат жегілген арба.* Сол бір бозалаң түнді дүбірлетіп, екі-үш *т р о й к а* тағы өтті (С.Бақберегнов, Мен сізді сүйемін). **2.** *Пиджак, шалбар (немесе юбка) және жилеттен тұратын костюм.* Үстіндегі қара *т р о й к е с і* ине-жіптен бүгін шыққандай су жаңа (Б.Аманшин, Көкжар).

ТРОКТОЛИТ з а т. г е о л. *Негізінен оливин мен негізді плагиоклаздан тұратын анық кристаллы ультранегізді магмалық таужыныс. Т р о к т о л и т* құрамында пироксен мүлдем болмайды немесе өте аз мөлшерде ұшырасады (Қаз. тілі термин. Геология).

ТРОЛЛЕЙБУС [ағыл. trolley – контактілік сым, аунақшалы ток қабылдағыш және bus – автобус] з а т. к ө л і к. *Контактілік сым арқылы электр энергиясымен қозғалатын, жолаушылар таситын қалалық көлік түрі.* Мәселен, бірде біз – Мұқан, мен және аласа бойлы бір жолдас үшеуміз *т р о л л е й б у с* аялдамасында тұрдық (М.Әлімбаев, Қалам қайраты). Мен есікті кілттеп, артынан жүгіріп жете бергенде *т р о л л е й б у с* те жүріп берді (Ә.Нұршайықов, Махаббат жыр.).

ТРОМБ[1] [итал. tromba] з а т. *Найзағайлы бұлт астында, құрлық үстінде қалыптасатын өте күшті құйын. Т р о м б* ыстық ауа райында атмосфера стратификациясының тұрақсыздығынан қалыптасады (ҚҰЭ).

ТРОМБ[2] [грек. trómbos] з а т. м е д. *Қан тамырларында пайда болатын қан түйіршіктері.* Жалпы қанда *т р о м б ы н ы ң* пайда болуы бірнеше жағдайға байланысты (А.Дайыров, Хирург.).

ТРОМБИН [грек. trómbos] з а т. м е д. *Қанның ұюын туғызатын фермент.* Қан құрамындағы маңызды гликопротеидтың бірі – протромбин. Одан *т р о м б и н* деген фермент пайда болады (Т.Айтбаев, Қан. қасиеті). Фибриногеннің фибринге айналуы тек тромбоген *т р о м б и н г е* ауысқан жағдайда жүзеге асырылады (Гистология.).

ТРОМБОЗ [грек. trombos] з а т. м е д. *Тірі организмнің қан тамыры қуыстарында қанның ұюы.* Ал тромбофлебит, *т р о м б о з*, полиартрит ауруларын дәріні қанға жіберу арқылы емдейді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа). *Т р о м б о з д ы ң* пайда болуына: а) қан тамырлары қабырғаларындағы (әсіресе, оның ішкі қабатындағы) әртүрлі аурулардың салдарынан (атеросклероз, тромбофлевит, т.б.) болатын өзгерістер; ә) қан ағымының баяулауы, яғни қан тамырларының кеңеюінен болатын аурулар (аневризма, варикоз); қан ұю жүйесіндегі өзгерістер әсер етеді (ҚҰЭ).

ТРОМБОКИНАЗА [грек. trombos – қанның ұюы, kineo – қозғалтамын] з а т. м е д. *Қанның ұюын тездететін заттек.* Тромбоциттердің қызметі әлі де толық анықталмаған. Дегенмен *т р о м б а к и н е з а* ферментін түзіп, қанның ұюын жылдамдататыны әбден белгілі (Гистология.).

ТРОМБОН [итал. trombone] з а т. м у з. *Симфониялық эстрадалық оркестр құрамына енетін үрлемелі аспап.* Әдетте *т р о м б о н* жезден жасалады. Жалпы тұрқы 1200 мм-ге жуық. Ойнауға ыңғайлы болу үшін *т р о м б о н н ы ң* түтігін екіге майыстырып жасаған (ҚҰЭ).

ТРОМБОФЛЕБИТ [грек. thrombos – ұйыған қан, phleps, phlebos – вена және itis – қабыну] з а т. м е д. *Тромбтың пайда болуына апарып соғатын вена қан тамырларының ауруы.* Ал *т р о м б о ф л е-*

б и т, тромбоз полиартрит ауруларын дәріні қанға жіберу арқылы емдейді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Сонымен қатар *т р о м б о ф л е б и т* әртүрлі хирургиялық операциялардан кейін, әйелдерде жүктіліктің соңғы кезеңінде асқынуынан пайда болады (ҚҰЭ).

ТРОМБОЦИТ [грек. thrombos – ұйыған қан, kytos – клетка] з а т. м е д. *Қанның ұюын қамтамасыз ететін қан клеткасы.* Одан қан құрамының құнды элеметтері гемоглобин, лейкоциттер кемиді, қанды ұйытқыш клеткалар – *т р о м б о ц и т т е р д е* азаяды (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

ТРОНДЬЕМИТ з а т. г е о л. *Құрамының 70%-ы қышқыл плагиоклаздан, 25%-ы кварцтан тұратын, түсті минералдардың (биотиттің немесе амфиболдың) азын-аулақ мөлшерлерін кіріктіретін лейкократты плагиогранит түрі* (Қаз. тілі термин. Геология).

ТРООСТИТ з а т. к е н. *Болаттың құрылымдық құрауышы, феррит пен цементиттің дисперстік қоспасы. Т р о о с т и т* құрылымды болаттардың қаттылығы мен беріктігі жоғары, илемділігі мен тұтқырлығы кем (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТРООСТОМАРТЕНСИТ з а т. к е н. *Болаттардың шынықтырудан кейінгі троостит пен мартенситтен тұратын құрылымы* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТРОП [грек. tropos] з а т. ә д е б. *Сөз бен сөз тіркесінің ауыспалы түрде қолданылу тәсілі.* Сөздерді тура төл мағынасында пайдаланбай, ауыстырмалы мағынасында қолдануды *т р о п* дейді (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз). *Т р о п* түрлерінің кеңінен қолданылуы ауызекі сөйлеу тілінде дағдыға айналып кетті (Қаз. тілі энцик.).

ТРОПИЗМ [грек. tropos] з а т. *Белгілі бір фактордың әсерінен өсімдік мүшелерінің бұрыла, бағытын өзгерте өсу қозғалысы.* Мұндай баяу, бір нәрсеге қарай бағыт ала қозғалу *т р о п и з м* деп аталады (Жалпы биология). Таксистік қозғалыстардағы секілді оң және теріс *т р о п и з м д е р* деп бөледі (Қаз. тілі термин. Биология).

ТРОПИК [грек. tropikos] з а т. г е о г р. *Экваторға жақын маңдағы жыл маусымында елеулі айырмашылық байқалмайтын ыстық климатты аймақ.* Таспа тамыры бар *т р о п и к т е* өсетін кейбір өсімдік түрлерінің негізгі жапырақтары жоғалады да оның орнында майда қабыршақтар қалады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Әсіресе алыс *т р о п и к т е н* әкелінген қырғауылдар ерекше түрленді (Ш.Қожахметов, Ғалам ғажап.).

ТРОПИКА з а т. с ө й л. ***Тропик***. Сол нөпір қандары *т р о п и к а* күнінен де ыстық, қолдары мініскер астектерді жинап өтті (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Қалың қырау басқан әйнек *т р о п и к а* орманы секілді іздер тастаған (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ТРОПИКАЛЫҚ с ы н. с ө й л. ***Тропиктік***. Ашық түсті киім көшені бойлай өскен көк жасыл ағаш жапырақтарымен *т р о п и к а л ы қ* күн сәлуесімен қосылып, айрықша сән беріп тұр (Ә.Шәріпов, Алыс жағалау.). Жердің атмосферасы меридиандық бағытпен жылжығанда арктикалық ауа мен *т р о п и к а л ы қ* ауа массасы араласып, планетаның орташа жылылық температурасына жетеді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

ТРОПИКТІК с ы н. с ө й л. *Тропикке тән, соған қатысты.* Үшінші дәуірдің жылы климаты *т р о п и к т і к* өсімдіктердің қаулап өсуіне қолайлы жағдай туғызады (Жалпы биология).

Тропиктік ауа. г е о г р. *Тропиктік және субтропиктік ендіктерде жыл бойына, қоңыржай ендіктің оңтүстігінде тек жазда қалыптасатын ауа массасы. Т р о п и к т і к а у а* полюстік шептегі полюс ауасымен өзара әрекеттеседі (ҚҰЭ).

Тропиктік белдеулер. г е о г р. *Солтүстік және Оңтүстік жарты шарлардағы, субтропиктік және субэкваторлық белдеулер аралығындағы табиғи географиялық белдеулер. Т р о п и к т і к б е л д е у л е р д е* құрғақ және ыстық тропиктік климатты қалыптастыратын пассаттық айналым басым (ҚҰЭ).

Тропиктік жыл. г е о г р. *Күн мен түннің жазғытұрғы теңелу нүктесінен күннің қатарынан екі рет өтуіне кететін уақыт аралығы. Т р о п и к т і к ж ы л* қазіргі күнтізбенің негізі болып табылады. Тропиктік жыл ішінде жыл мезгілдері бір рет толық ауысып отырады (ҚҰЭ).

Тропиктік орман. *Климаты жыл бойы ыстық болып, жауын-шашын мол түсетін жерлердегі тропиктік белдеудің ормандары. Т р о п и к т і к о р м а н* Оңтүстік Америкада, экваторлық Африкада, Малайя архипелагында зор кеңістікті алып жатыр (Физ.-геогр. термин. анықт. сөзд.). Үлкендігі арадай колибри дейтін құс Америкада *т р о п и к т і к о р м а н д а р д ы* мекендейді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ТРОПИЛАР [грек. tropos] з а т. *Ежелгі скептицизм өкілдерінің өмірде бар нәрселерді объективті түрде танып-білуге болмайды деп дәлелдеуде қолданған қағидаттары. Т р о п и л а р* адамның сезім-түйсігіндегі кереғарлық пен бұлыңғырлықты негіздеп, дүниені танып-білудің шарттылығын, салыстырмалылығын айтады (ҚҰЭ).

ТРОПОСФЕРА [грек. tropos – бұрылыс, өзгеріс, sphaira – шар] з а т. г е о г р. *Атмосфераның тропопаузаға дейін жалғасатын төменгі қабаты. Т р о п о с ф е р а* мен стратосфераның аралығы тропопауз деген қабатпен тағы бөлінеді (Қ.Исабаев, Көгілдір қазына). Атмосфера газдық құрамы, физикалық қасиеттері жөнінен *т р о п о с ф е р а*, стратосфера, ионосфера деп аталатын үш қабатқа ажыратылады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТРОПОСФЕРАЛЫҚ с ы н. *Тропосфераға тән, соған қатысты.* ≈ *Т р о п о с ф е р а л ы қ* толқын. ≈ *Т р о п о с ф е р а л ы қ* тыну.

ТРОПОҮЗІЛІС з а т. г е о г р. <грек. tropos – бұрылыс, pauses – тоқтату> *Атмосферадағы тро-*

посфера мен стратосфера арасындағы өтпелі қабат. Экватор мен субтропиктердің үстінде *т р о п о ц з і л і с* 16–18 км биіктікте, қоңыржай және полярлық ендікте 9–12 км биіктікте (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТРОПОФИТТЕР [грек. tropos – бағыт, phyton – өсімдік] з а т. б о т. *Тропиктік аумақтарда өсетін өсімдіктер* (Қаз. тілі термин. Экология.).

ТРОС [голл. tros] з а т. *Кендір я болат сымнан есілген берік арқан.* Қарындас, қане мен алға шығайын, содан соң тіркеме белдігінің астын ашып, *т р о с п е н* тартып шығарамыз (Д.Сапаров, Бақытты жан.). Ескендір өз тракторымен жығылған трактордың қапталына шығып, *т р о с п е н* тартып, тұрғызбақшы болды (Бал дәурен). Тракторист жүріп келе жатып, *т р о с т ы* көтеріп, трактордың ілгегіне сала қойды (А.Тоқмағанбетов, Жазғы.).

ТРОТИЛ з а т. ә с к. ***Тринитротолуол.*** 16 октябрь түнінде зарядтау секциясы бастығының орынбасары Владимир Иванович Петровтың басшылығымен соңғы 494 тонна *т р о т и л* қопарғыш заты қаланып болды (Ж.Жұмаханов, Адам.). *Т р о т и л* ашық сары немесе ашық қоңыр түсті, суда ерімейтін, ашық ауада сары бықсық жалынмен жанатын зат (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТРОТИЛДЫҚ с ы н. *Тротилге қатысты.*

Тротилдық эквивалент. ә с к. *Ядролық зарядтың (оқ-дәрінің) жарылу күшінің өлшемі.* Қазіргі ядролық қарулардың *т р о т и л д ы қ э к в и в а л е н т т і* бірнеше ондаған тоннадан он шақты мт-ға дейін жетеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТРОТУАР [франц. trottoir] з а т. *Қала көшелерінің жаяу адамдар жүретін шеткі бөлігі.* Бұлар үлкен көшені қиып өтіп, аурухананың алдына таман келді де, *т р о т у а р д ы* бойлап тағы біраз қыдырыстады (Қ.Жұмаділов, Атамекен). Бұрыштан айнала бергенде *т р о т у а р* мен көше аралығына орнатқан темір жақтауға сүйеніп тұрған төрт-бес жас балаға көздері түсті (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ТРОТУАРША үс т. *Тротуарға ұқсап, тротуар тәрізді. Т р о т у а р ш а* созылған ұзын сәкінің үстінен Мұса семьясына тиген орын барақтың кіреберісіне жақын екен (Б.Соқбақбаев, Өлгендер.).

ТРОФЕЙ [франц. trophee] з а т. *Соғыс кезіндегі жеңген жақтың жаудан иеленген қару-жарақтары немесе әскери мүлік.* – Сержант, *т р о ф е й* жинауға үш адам бөл! – деді (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). Ол кейінгі жылда *т р о ф е й* командасында істепті (С.Омаров, Дала қызы).

ТРОФИКА [грек. trophe] з а т. *Жүйке жүйесінің органдар мен тіндердің қоректенуіне, ағзадағы зат алмасуға әсері.*

ТРОФИКАЛЫҚ с ы н. *Трофикаға қатысты.* Макроглияның тіректік механикалы маңызымен қатар *т р о ф и к а л ы қ* та маңызы бар (Гистология.).

Трофикалық қосындылар. б и о л. *Клетка цитоплазмасында болатын тұрақсыз құрылым. Т р о ф и к а л ы қ қ о с ы н д ы л а р г а* қоректік заттар: белок, май, көмірсулар жатады (Қаз. тілі термин. Биология). *Т р о ф и к а л ы қ қ о с ы н д ы л а р* белокты, майлы және углеводты болуы мүмкін (Гистология.).

ТРОФОЛОГИЯ [грек. trophe – қорек, logos – ілім] з а т. *Тамақ, тамақтану туралы ғылым.* ≈ *Т р о ф о л о г и я н ы* зерттеу.

ТРОФОБЛАСТ [грек. trophe – тамақ, қоректік зат және biastos] з а т. *Сүтқоректілердің көп клеткалы көпіршік тәрізді ұрығының сыртқы қоректендіруші қабығы.* Ұрық қалқаншасының үстіндегі *т р о ф о б л а с т* жойылған соң ұрық денесінің жекеленуі және қабықтардың түзелуі басталады (Гистология.). Энтодерма ұрықтық дискінің көлемінен шығып, *т р о ф о б л а с т ы* ішкі жағынан қоршайды (Гистология.).

ТРОХОФОРА з а т. *Көпқылтанды буылтық құрттардың дернәсілі* (Қаз. тілі термин. Биология).

ТРОЦКИЗМ з а т. с а я с и. *Ұзақ тарихы бар идеялық-саяси солшыл қозғалыс. Т р о ц к и з м н і ң* негізін қалаушы Қазан төңкерісін ұйымдастырушылардың бірі Л.Д.Троцкий елден аластатылғаннан кейін IV Интернационалды құрды (Саяси түс. сөзд.).

ТРУБА[1] [итал. tromba] з а т. м у з. *Жезден жасалатын жоғары регистрлі үрлемелі музыкалық аспап. Т р у б а н ы ң* түрлері: пикколо, альт, бас. Труба үрлемелі аспаптар оркестрінде, симфониялық оркестрде қолданылады (ҚҰЭ).

ТРУБА[2] ор. з а т. с ө й л. ***Құбыр.*** Қарабала ішіне өз жұдырығы сыйып кететін *т р у б а н ы* тазалады да, бір басына ағаш тығындап жатты (Қ.Исабаев, Қарабала).

Евстахиев трубасы. а н а т. *Жұтқыншақтың құлақпен жалғасатын қуысы.* Жұтқыншақтың бұл жерінен екі жаққа қарай құлақпен жалғасатын қуыс бар, оны *е в с т а х и е в т р у б а с ы* деп атайды (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). Ортаңғы құлақ қуысы мен жұтқыншақ қуысы *е в с т а х и е в т р у б а с ы* арқылы қосылады (Адам анатом.).

ТРУБАДУР [франц. troubadour] з а т. ә д е б. *Ортағасырлық провансальдық ақын-әнші. Т р у б а д у р л а р* өмір қуанышын, сұлулықты, махаббат сезімін жырлады (Әдебиеттану термин.).

ТРУБКА ор. з а т. с ө й л. **1.** ***Мұштек***. Хакім да асықпады, жанынан *т р у б к а с ы н* алып, асықпай оған темекі толтырды, сонсоң сұқ қолымен оны жаныштап-жаныштап қойып аузына тістеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). **2.** ***Тұтқа.*** *Т р у б к а н ы* көтерген жігіт абыржып, орнынан тұрып кетті, миығына жағымсыз күлкі ұялады (Б.Мұқаев, Өмір.).

ТРУБКАЛЫ с ы н. с ө й л. *Трубкасы бар, тұтқалы.* Жаманат құрғыр жата ма, қалқан *т р у б к а л ы* сымсыз телеграф жалғасып, әп-сәтте-ақ мұның өзі Тойған Тойғанычтың қалқан құлағына да бір соғып өтіп еді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ТРУВЕР [франц. trouver] з а т. ә д е б. *Орта ғасырда Францияда ел кезіп жүрген өлеңші, жыр-*

шы, ақын. Т р у в е р л е р қайта өркендеу дәуірінің лирикалық поэзиясына ықпал етті (Әдебиеттану термин.).

ТРУППА [нем. Truppe] з а т. т е а т р. *Драмалық, опералық, балет театрының, цирктің актерлік-шығармашылық құрамы.* Сонан кейін Семейдің клубтарында ойын қоятын қазақ жігіттерінен құралған *т р у п п а ғ а* кіріп, ойындарға қатынастым (С.Бегалин, Сахара.). Қызылордаға барып жаңадан ұйымдастырылып жатқан театр *т р у п п а с ы н а* кірді (М.Тоқжігітов, Ән атасы.).

ТРУТЕНЬ з а т. з о о л. *Аталық ара.* Ұрықтанбаған жұмыртқалардан аталық яки *т р у т е н ь д е р,* ұрықтанған жұмыртқалардан аналық особьтер және жұмысшы аралар дамиды (Қ.Нұғматжанов, Гистология.). Бір семьяда бірнеше мыңдаған *т р у т е н д е р* «аталық аралар» 50–70 мың жұмысшы аралар, тек бір ғана аналық аралар болады (Ж.Әбиев, Биология.).

ТРЮК [франц. truc] з а т. *Шеберлік, айлакерлік іс-әрекет.* Машина жүргізуден бастап, акробатикалық *т р ю к т е р г е* шейін білгені жөн (Қ.Кенжетаев, Дархан.).

ТРЮМ [голл. truim] з а т. *Кеменің қозғалтқышы орналасқан жүк қоятын астыңғы бөлімі. Т р ю м* балыққа толды (Теңіз тарландары). Мен енді ғана өзімнің *т р ю м* емес, кемедегі теңізшілер демалатын орын – кубрикте отырғанымды аңғардым (С.Жұбатыров, Алыста.).

ТРЮМО [франц. trumeau] з а т. *Үлкен, биік айна.* Көк зеңгір аспан *т р ю м о н ы ң* жалтыр бетін еске түсіргенмен, қалай айтсаң, олай айт, айнаның аты айна (М.Қабанбаев, Кермек.).

ТРЫНКА з а т. с ө й л. *Құмарлық карта ойыны.* Ол сайтан мана сол айдаушылармен *т р ы н к а* соғып жатыр екен (Қ.Ысқақов, Қара орман).

ТСС е л і к. *Тынышталу, дыбыс шығармау мәнінде айтылатын сөз.*

ТУ[1] з а т. <голл. vlag> *Жеке бір мемлекетке, топқа арналып белгілі бір түсті маталардан жасалған, рәміздік бейнелері бар ұзын сапты жалау; байрақ.* Әр ұйымның өз ұраны *т у л а р ы н а* жазылып, жұрт алдында жарқ-жұрқ етеді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Бостандық *т у ы* жарқырап, Еркіндік суы сарқырап. Байғұс қазақ осыдан Қана ала ма бас құрап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Келеді батыр кегінің *т у ы н* көтеріп, Жүріңдер, достар, сол туға біз де жетелік (Ә.Тәжібаев, Жартас). Хангелдінің сауытын кигізіңдер, Қыннан алып, қылышын сүйгізіңдер. Сырымбеттің *т у ы н ы ң* алдына әкеп, Тәубе еткізіп, басын да игізіңдер (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** ә с к. *Әскери бөлімнің рәмізі. Т у* жауынгерлердің жиналуы мен бірігуі үшін алыстан жақсы көрінетін белгі ретінде ежелгі Таяу Шығыс, Үндістан, Қытай, т.б. елдерде биік сырыққа орнатылған қандай да бір бейнелер түрінде пайда болған (ҚҰЭ). Бұлбұлдар сайрап бағында Байғыздар тасқа ұялар. Батырлар жауға шапқанда Қолына байрақ, *т у* алар (Базар жырау, Шығ.). **3.** э т н. *Бура келеге түскен кезде адамға қауіп төндіріп шайнау, тарпудан сақтандыру үшін бура өркешінің ұшына байлайтын түсті мата белгі* (Б.Хинаят, Төрт түлік.).

Қызыл ту. *Кеңестік қызыл әскердің қызыл түсті жалауы, туы.* Ақмола үстінде қайтадан советтердің *қ ы з ы л т у ы* желбіреді (Ә.Қалмырзаев, Ар). Жақсы ырым мұның өзі болды ғой деп, Жолдасы жаудың атын жиып алды. *Қ ы з ы л т у* көтеріліп көкке өрлеп, Ақмет туды ұстап тұрып қалды (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Ту алып [ұстап], тұлпар мінді [жаратты]. *Елді жорыққа көтерді, қол бастады.* Қуанып Апрасияп, еркін берді, Бас болып Барзуға енді өзі ерді. *Т у а л ы п, т ұ л п а р м і н і п,* тынбай жүріп, Иранмен ұрысуға олар келді (Т.Ізтілеуов, Рүстем дастан). *Т ұ л п а р м і н і п, т у д ы* қолға *а л а й ы н,* Суырып қылыш қан майданға барайын. Жердің жүзі кім екенім танысын, Жас бөрідей біраз ойын салайын! (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т у ұ с т а п, т ұ л п а р ж а р а т п а й,* Алдынан топ таратпай, Елді аузына қаратпай, Жай оғындай оқ атпай, Анадан тудым дегенмен, Бастамаса ел ұлан ба? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ту жығып, тұғырын сындырды. *Жеңді, тасталқан етті.* Ақтамберлі: Біржаның мен Қожағұлың бірге келсе, Жеңе алмас біз секілді пақырыңды *Т у ж ы ғ ы п т ұ ғ ы р ы ң д ы с ы н д ы р а р м ы н,* Басыңнан құлатармын шатырыңды (Ақтамберлі мен Көкейдің айтысы).

Ту кестелеуші. *Туды пішіп, кесте, өрнек салушы.* Жолдан бала тауып алуға батылы барған бетпақтың *т у к е с т е л е у ш і* екенін естігенде қаған таңданып қалды. Ол бұрын өзінің алтын тінді туларын біреулер пішіп-тігеді-ау, оған кестемен өрнек салады-ау деп ойламаған (Ш.Айтматов, Шыңғысхан.).

Ту көтерді [байлады]. *Халықтың басын қосып, елдікке шақырды.* Автономияны ауызға алмақ түгіл, стражниктің алдышда қалтырап тұратын елдер бүгін *т у к ө т е р і п,* ұран шақырып, өзінөзі билеудің қамына кірісіп жатыр (М.Дулатов, Шығ.). Астынан қара тастың су көтерген, Мұнарды суға түскен бу көтерген. Бәрі де туған жанның өлмей тұрса, Бұрынғы батыр қайда *т у к ө т е р г е н!..* (Шал ақын, Өлең.). Ер Қабанбай *т у б а й л а п,* Арқартаң атты борбайлап, Ақтамберді айқайлап, Қалмаққа кірді желіге (Дулат Бабатайұлы).

Туы биіктеді. *Мерейі үстем болды.* Мың жаса, мейірімді жарқын ұлым, Басыңнан бір кетпесін алтын күнің. Сенімен елдің *т у ы б и і к т е й д і,* Бақытын көрді көзбен халқың бүгін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Туы жығылмады. *Жеңілмеді, алған бетінен қайтпады.* Жайнаған *т у ы ң ж ы ғ ы л м а й,* Жасқанып жаудан бұрылмай, Жау жүрек жомарт құбылмай, Жақсы өліпсің ғапырмай! (Абай, Тол. жин.).

Туы жығылып, қанаты қайырылды. *Биліктен айрылды, жеңілді.* Жәмшидтің енді жолы тарылады, *Т у ы ж ы ғ ы л ы п, қ а н а т ы қ а й ы р ы л а д ы.* «Япырым-ай, енді бұлар болмас-тың», – деп Ақылынан ол қорқып жаңылады (Бабалар сөзі // Қисса-и салсал).

Ту ұстаушы. *Жарыстарда мемлекеттің туын ұстап шығатын спортшы. Т у ұ с т а у ш ы* жүлдесіз қайтпауға тиіс («Жас Қазақ»).

ТУ[2] с ы н. **1.** *Бір не бірнеше жыл тумай қалған, қысыр; қоңды (мал).* Қалыңнан алған көк ат пен тарғыл *т у* сиырын сатып, қызға керек-жарақ алуға жәрмеңкеге кеткен («Абай»). Міне, ол ақ отаудың алдына бір *т у* қойды жығып тастады (Ғ.Мұстафин, Көз көр-ген). *Т у* байталдай тумаған тоқал, мес қарын байынан не рақат тауып жүр дейсің (Т.Қажыбаев, Айналайын.). // *Бала таппаған, бедеу (әйел).* **2.** а у ы с. *Әлі игерілмеген, пайдаланылмаған; тың (жер).* Ертіс алқабының ғасырлар бойы *т у* жатқан тың даласы нағыз құнарлы, астықты өлке болды (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.). Егін шығымы тіпті жақсы. Талай жылғы *т у* жер биылғы. Қалың жаңбырда керемет көрсетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Ту аңыз. ж е р г. *Үш-төрт жыл тыңайтылған аңыз.* Мал *т у а ң ы з д а* жайылып жүр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ту бие. *Қысыр қалған жылқы.* Малшы қазақтар мал базарына жиналған, Құр ат, *т у б и е,* құр өгіз, тік өркеш түйе, тегене құйрық қой – бәрі бар (Ғ.Мүсірепов). Шіңгір-шіңгір кісінеген құлынтайлардың, осқырған *т у б и е л е р д і ң* дыбысы құлағыма келеді (Т.Бердияров, Солдат.).

Ту шөп. *Мал тісі тимеген бітік шөп.* Туғалы тісі тимеген *т у ш ө б і* бар, Шай шымылдық жасыл құрақ, Қалың біткен ту құрақ, Кейде аққулар жасырынад, Шымылдыққа судырақ (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТУ[3] е с і м. *Тіптен алыс, анау, тонау, сонау.* Қалың жұрт *т у* сонау Шыңғыс пен Ақшоқы арасында күндіз-түн демей ағылған (К.Оразалин, Абай.). Кенет маңғаз пан даланың еркін баурап талдырып, *Т у* биіктен естілді бір жан тербеген жаңғырық (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ту баста. *Әуелден, бұрыннан, қашаннан.* Нұри Ғалиға *т у б а с т а* жақсылық істеуді ұйғарғанда, оның бірінші сенген адамы да осы Шәкір еді (М.Иманжанов, Әңгім.). *Т у б а с т а* бүлдірген Рақымжан деген ғой... Қазақтардан солдат алып, қызылдармен соғыспақ болып (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ту сырты. *Адамның, үйдің т.б. сырт жағы, арқа тұсы, арты.* Әбдікен сақтықпен жылжып, жартастың *т у с ы р т ы н а* шықты (Б.Нұржекеев, Күйтолғақ). Шыңғыстың *т у с ы р т ы н д а* отырып та бұлжытпай айтып бере алатын осы ұрылар (М.Әуезов, Таң. шығ.). Қойын сойып, қолдарын қусырды да, Дұшпандарын жіберді *т у с ы р т ы н а.* Қақпа бола алмаған қайран елге, Қауқары жоқ күндерің құрсын мына! (М.Мақатаев, Шығ.).

Ту сыртынан өткендей. *Тесіп өткендей деген мағынада айтылып тұр.* Сәл шегір тартқан өткір, қырағы көзі қарағанда адамның *т у с ы р т ы н а н ө т к е н д е й* (І.Есенберлин, Айқас).

ТУ[4] о д. *Таңырқау не кейістік білдіргенде қолданылатын көңіл күй одағайы.* – *Т у,* сымбат, сөз еместі айтып, – деді Бораш (А.Шамкенов, Табамын.). *Т у,* құдай басқа салмасын... Тегі біздің жақта таз көбінесе кедейдің сыбағасы болушы еді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТУ= е т. **1.** *Ана құрсағынан шығу.* Дүспаның анау, ел мынау, Ойласаңшы, япыр-ау. Адам болып *т у ы п* ең, Ақылың қайда, батыр-ау? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ер елі үшін *т у а д ы,* елі үшін мерт болады деген осы да (Н.Төреқұлов, От кешу). Алып анадан, ат биеден *т у а д ы* (Қаз. мақал.). Орта жүзде қатын көп, *Т у а т ы н* кейін батыр көп, Сол мұқатар жауды деп, Елестер көзге сағымдай (Бес ғасыр.). // *Белгілі бір өңірде дүниеге келу.* Грек ғалымы Архимед *т у ғ а н,* өскен шаһарына жау кіріп, шаһар іші азан-қазан, айғай-ұйғай болып жатқанда, ешбір дыбыс естімей, өзінің ойына бауып, бір сызықтарын сызып отырды дейді (М.Жұмабаев, Шығ.). Өсиет бар мынадай: «Әр нәресте қашан есі кіргенше, Жер қадірін, Ер қадірін білгенше Өзін *т у ғ а н* қасиетті өлкенің Ауасымен дем алуға тиісті ол» (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Ұйымдасу, құрылу.* Міне, осындай жағдайда әр жерде комсомол ұйымдары *т у а* бастады (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Осы қарқын үстінде еңбек екпінділері де, жастар бригадалары *т у д ы* (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс.). **3.** *Жаңа айдың келуі, басталуы.* Сонымен, май айы *т у д ы,* жеңіс күні де жетті (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Көңілдегі аңыңды Көз көрместен табады. Қараша айы *т у ғ а н д а* Қазанмен төмен ағады (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **4.** *Жоқтан бар болу, пайда болу.* Дүние көрген сайын жаңа бір шабытты өлеңдер *т у а д ы* екен (С.Мәуленов, Үркер.). Совхозда жаңалықтар бой көрсетіп, жаңа бастамалар *т у а* бастады (Ақ бидай.). Шын жүректен *т у м а ғ а н* шығарма дүниеге шалажансар келген бала тәрізді, ұзақ өмір сүре алмайды (І.Есенберлин, Қатерлі.). **5.** *Қамтамасыз ету, жасау.* Әлгі айтылып жүрген Әмудің суы жетсе, қонысты кеңейтуге мүмкіндік *т у а р* еді (М.Неталиев, Үлкен жол.).

Айы [жұлдызы] оңынан туды. *Жолы болды, бақытқа бөленді. А й ы ң ы з о ң ы н а н т у с ы н*! Ат-көлігіңіздің аман болуына мұндағылар тілектеспіз (Ғ.Қабышев, Күлеміз.). Адамның *ж ұ л д ы з ы о ң ы н а н т у а й ы н* десе, оған дауа жоқ екен (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). Басарсың жонын сан елдің. *Ж ұ л д ы з ы ң т у ы п о ң ы ң н а н,* Қаруың түспей қолыңнан, Алатау ассын атағың! (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Әңгімеден әңгіме [сөзден сөз] туды. *Ұзақ әңгімелесті, сыр шертісті. Ә ң г і м е д е н ә ң г і м е*

т у ы п, өткен өмірінің ең бір ыстық шақтарын еске алыстық (Ә.Әлімжанов, Отырар.). *С ө з д е н с ө з т у а к е л г е н д е*, Қосқұдықтың басында өткен ыстық түндер жайын да термелеп кетемін (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Сөйлеген шешен жігіттің Қостанайда тұрағы. Қонаққа жүр деп құрметпен, Қондырып мейман қылады. *С ө з д е р і н е н с ө з т у ы п*, Таң атып, күн шығады (О.Шипин, Дастан.).

Басына күн туды. *Қайғыға тап болды, басына ауыртпалық, қиыншылық түсті.* Кішкентай Кәрімнің *б а с ы н а к ү н т у ғ а н* соң, өз бойынан тіршіліктің болымсыз шақпақ атын тауыпты (М.Әуезов, Таңд. Шығ.). Сап, сап көңілім, сап көңілім! Саяламай сай таппай, Не *к ү н т у д ы б а с ы ң а*, Күні-түні жай таппай (Абай, Тол. жин.).

Бір туған. *Арыдан туыстығы бар.* Бір кезде халықтың бағлан бақпасы едік, Сарайдың күлпы берік қақпасы едік. *Б і р т у ғ а н* қырғыздан кер құмайдай, Жымиып серпіп құлақ қақпас едік (Базар жырау, Шығ.).

Көңіл туады. *Көңілі жарасады, үйлеседі.* Ал енді сипатталық көңілді біз, Ескеріп бұл сөзімді жақсы ұғыңыз. Жан мен дене – қосылған ерліқатын, Екеуінен *т у а д ы к ө ң і л і м і з* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Заман [күн, күні] туды. *Қолайлы жағдай жасалды, сәтті кезеңі келді.* Күй келеді! Жалау көрінеді, Топ келеді. Қазақ та көрінеді! *З а м а н т у д ы*! «Қатын жолда, Бала белде». Кеттім топқа! Жолымды онда! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осылай қорлықпен өте бермеспіз, біздің де *к ү н і м і з т у а р* (А.Хангелдин, Ғани.). Мынау Абай – бір ғалым жол шығарлық, Замандасы болмады сөзді ұғарлық. Амалы жоқ, айналды енді бізге, *К ү н т у д ы* етегіне жабысарлық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Туған ай. *Жаңа көрінген ай.* Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, Аласы аз, қара көзі нұр жайнайды. Жіңішке қара қасы сызып қойған, Бір жаңа ұқсатамын *т у ғ а н а й д ы* (Абай, Тол. жин.).

Туған айдай. *Аса сұлу, көрнекті ару туралы айтылады* (Фразеол. сөзд.) .

Туған күн. *Әр жыл сайын құттықтап, атап өтілетін адамның дүниеге келген күні.*– Менің *т у ғ а н к ү н і м д і* қайдан білдіңіз?– деді Мағрипа отырып жатып (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). *Т у ғ а н к ү н і ң* құтты болсын, сүйгенім, Сен жоқ кезде түспейтіндей үйге күн. Сен жоқ кезде сөз болып па күлгенім (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тумай жатып қағынған. *Жастай бұзылған.* Күннен-күнге лаулай түскен құштары?! Бұл не пәле салт-санадан тысқары?! *Т у м а й ж а т ы п қ а ғ ы н ғ а н ы* қалай деп, Жұрт жағасын ұстады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тумай туа шөккір. қ а р ғ. *Жоқ болғыр, тумай кеткір.* Әкесі ақылды адам, сондай жақсыдан *т у м а й т у а ш ө к к і р* (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Тумаса да туғандай. *Жат болса да өз баласындай.* Қалқам, жылағанмен өлген адам келмейді!, Маған да оңай тиіп отырған жоқ, Қайтейін амал бар ма? *Т у м а с а д а т у ғ а н д а й* еді. Енді жылама басыңды көтер, тамақ іш, – деп тамақ ішкізді (Қаз. ертег.).

ТУА үс т. *Тумысынан, жаратылысынан.* Несіне кінәлаймын бұ халықты, Кім әсте болар дейсің *т у а* мықты. Өмірге келгенімді аян етер Өзіме өзім жазам куәлікті (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Т у а* шапқан тұлпар бекер терлемес, Берекелі ел, беделіңе бер кеңес. Адам емес қулар үкім айтпаса, Менің басым өрде болар, көрде емес (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Не ұлдан, не қыздан жақыны жоқ *т у а* жалғыз Жасұлан бассшы ағадан осынша қамқорлық көрем деп күтпеген (Б.Тоғысбаев, От пен күл).

Туада біткен. ж е р г. *Туа біткен.* Ана малдың физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты *т у а д а б і т к е н* қасиеті (инстинкт) болады («Үгітші»).

Туа жау. *Ежелгі жау, ата жау.* Антпенен тарқайды, Жиылса кеңеске, Ор қазып байқайды. *Т у а ж а у* емеске (Абай, Тол. жин.).

ТУАҒАШ з а т. *Тудың сабы.* Асылы емен, қарағай, Шыққан жері су ағаш, Аруақты ерлердің Қолындағы *т у а ғ а ш* (Қашаған Күржіманұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

ТУАБІТТІ с ы н. *Туа біткен, тумысынан.* ≈ *Т у а б і т к е н* сығырлық.

ТУАЖАТ з а т. э т н. *Бір атадан тараған алтыншы ұрпақ, неменеден туған бала. Т у а ж а т* туыстық қатынас жағынан бір атаның баласы саналғанымен, одан кейінгі ұрпақтардың іргесі бөлініп, туыстық қарым-қатынасы алшақтай бастайды (ҚҰЭ). Немере мен шөбере, *Т у а ж а т т ы* сүйгенім, Ақ ешкіге парланып, Жүрген шақта зарланып, Қабыл болды тілегім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Шортақтың телеграммасын алған соң Нұрым қабырға ағайын, немере, шөбере... *т у а ж а т т а р ы н* жинады (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ТУАЛЕТ [франц. toilette] з а т. с ө й л. ***Дәретхана***. *Т у а л е т* жаққа барып қайтқан боп сәл жүріп, енді орнына кеп отыра бергенде бөлмеге Айнаш кіріп келді (А.Байтанаев, Қансонар).

ТУАР з а т. э т н. **1.** *Төлдейтін мал.* **2.** э в ф. *Жылқыны тұспалдау, атау.* Жылқының атын айтсақ, әртүрлі жыртқыштардың құлағына шалынып, олар зиянкестік жасайды деген қауіппен *т у а р* деп ишаралаған (Ш.Керім, Қазақ жұмбағы).

Туар көбейсін. т і л е к. *Құрсақты мал көп болып, мал басы өссін.* Күйек уақытында ауылға келген жолаушының сәлемінен «*Т у а р к ө б е й с і н*» деген ізгі тілегін ұмыт қалдырмайды (Ж.Бабалықұлы). Хош келіпсіздер! *Т у а р к ө б е й с і н* дедім мен (Д.Жанботаев, Шыңда.).

ТУАР= е т. ж е р г. ***Доғар***. Ол көк атты арбадан *т у а р а* салып шаба жөнелді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Бұл бозбалалар қыстақ сыртына аттарын *т у а р ы п*, күркелерін тікті (З.Қабдолов, Жалын).

Апын-күпін абыржып, ақ тер, қара тер боп ойдағы *т у а р ғ а н* аттарына жете бергенде арттарынан айтақтаған еркектің даусы естілді (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын).

ТУАРЕГТЕР з а т. *Берберлер тобына жататын, Сахара, Алжирдің орталық бөлігінің тұрғын халқы.* Жазуы араб қарпіне негізделген, тек Сахара *т у а р е г т е р і* тұрмыста көне бербер жазуы – тифинагтың қалдықтарын сақтап қалған (ҚҰЭ).

ТУАРУЛЫ с ы н. с ө й л. ***Доғарулы.*** Енді бірқатар өңшең *т у а р у л ы* көлік, арба, шөгулі түйелер, байластырулы аттар (Б.Аманшин, Көкжар). Сөйтті де *т у а р у л ы* қос қара көк атты көзімен бір сүзіп өтіп, үйдің терезе-есік жақтарын барлады (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ТУАРЫЛ= е т. с ө й л. ***Доғарыл.*** Тұл заман, есек заман, *т у а р ы л ғ а н.* Жоқ еді оның бірақ уы арылған. Арылтпақ дәрігер дәуір, құрыш дәуір (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ТУАСЫ үс т. с ө й л. *Туасылы, туғалы.* Ол *т у а с ы* елін, жерін қорғап жүрген жақсы жастық күндері туралы еске түсіргенді тәуір көретін (О.Сәрсенбаев, Жиде.). *Т у а с ы* сол жерлік болғасын қазақшаны бұл сөйлемей, мен сөйлейін бе, – деп Ермахан қарқ-қарқ күлді (Е.Тұрысов, Қыран тауы).

ТУАСЫЛЫ үс т. *Туғалы, тумысынан, туысынан.*Сен мені *т у а с ы л ы* құс үйқылы екен деп ойлап жүрме (З.Шүкіров, Жас жесір). *Т у а с ы л ы* Әмірхан – бауырмал, көпшіл адам (Ә.Әлішев, Батыр.). *Т у а с ы л ы* денесіне ине тигізбеген Гүлдәр шаныштыруға келісім бермеген (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.).

ТУАТАЯҚ з а т. ж е р г. *Киім ілу үшін істелген шаңыраққа іліп қоятын бірнеше ашалы киім ілетін үй құралы.*

ТУАШАҚ с ы н. ж е р г. *Әлі тумаған, болашақта туатын.* Ол үшін көптің қалауымен әкімшілік басына арлы, ақылды адамдарды қойып, сол адамдардың бұйрығы, ақылы бойынша туған, *т у а ш а қ* адамдарды, жастарды қазына қарауына алуға заң шығаруға керек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Иә, мен де өтемін өмірден, Ақанды да алады бұл өлім. *Т у а ш а қ* адам өтешек Сабыр ету лезім (М.Мағауин, Жұмбақтас.). Енді басқа тыңнан *т у а ш а қ* «Сарыжайлау» төркіні тым әрідегі «Қосбасарларға» тіпті де ұқсамауы керек (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

ТУБА [итал. tuba] з а т. м у з. *Үрлемелі мыс аспаптардың ішіндегі жуан дауысты, ең үлкен аспап* (Қ.Қуатбаев, Қыс. муз. сөздік).

ТУБАЗИД з а т. м е д. *Суға жақсы еритін ақ ұлпа немесе таблетка түрінде шығарылатын дәрі.* Сұрастыра келсек, шешесі оған бірден төрт түйір *т у б а з и д* беріпті. Мұндай жастаға бала үшін бұл дәрінің мөлшері он есе көп (Т.Бекенов, Өнегелі тұрмыс.).

ТУБДИСПАНСЕР з а т. м е д. *Туберкулез ауруын емдеп, одан алдын ала сақтандыратын арнаулы медициналық мекеме, туберкулез диспансері.* Семейдегі медицина институтында бітірген Ләтипашым қазір Абай ауданындағы *т у б д и с п а н с е р д е* бас дәрігер болып істейді («Мәдениет және тұрмыс»).

ТУБЕГІ з а т. к ө н е. *Ту ұстайтын адам.* Аштырып қазынаның енді кілтін, Құшағын жайды қайта: «Кел, – деп, – жұртым». Төрт жылдай тозып кеткен *т у б е г і л е р* Көрісті Кей-Қысыраумен келіп күн-түн (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТУБЕРКУЛЕЗ [лат. tuberculum] з а т. м е д. *Адам мен жануарлардың өкпе, бауыр, сүйек т.б. органдарын зақымдайтын, созылмалы, жұқпалы ауру. Т у б е р к у л е з* микробактериялары жіңішке, түзу не сәл иіліп келген таяқшалар, ұзындығы 1–10, ені 0,2–0,6 мкм. *т у б е р к у л е з* ауруы көне заманнан белгілі (ҚҰЭ). Тек *т у б е р к у л е з д е н* жер шарында жылына 3 миллион адам өледі (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Мұның *т у б е р к у л е з* сырқаты бар адамдар үшін пайдалы екені ертеден-ақ мәлім болған (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Сүйек туберкулезі. м е д. *Микробактериялар әсерінен пайда болып, омыртқаны, жамбас, аяқ жіліктерін, кейде қол сүйектерін зақымдайтын жұқпалы сүйек ауруы.* Дерт асқынып, *с ү й е к т у б е р к у л е з і н е* ауысқанда, буындар қабынып, ісінеді, қол-аяқтың сүйектері жіңішкеріп, семеді (ҚҰЭ). Жас кезінде оң қолының шынтағынан *с ү й е к т у б е р к у л е з і* болып, қолы жазылмайтын (Қ.Қайсенов, Сол бір.).

ТУБЕРКУЛИН з а т. ф а р м. *Туберкулез ауруына қарсы қолданылатын дәрі-дәрмек.* Мал дәрігерлері белгілі уақыттарда фермалардағы және жекеше малдарды *т у б е р к у л и н* реакциясы арқылы тексеріп отырады (Т.Қалжекев, Туберкулез.).

ТУБЕРКУЛОПРОТЕИН з а т. ф а р м. *Туберкулез ауруына қарсы қолданылатын дәрі-дәрмек.* Туберкулин енгізген жер қабынып ісінсе, тері қыртысы әдеттегіден екі-үш есе немесе кемі 7 миллиметр қалыңдаса, ал *т у б е р к у л о п р о т е и н* енгізгенде кемі 3 миллиметр қалыңдаса, реакцияны айқын деп санауға болады (Мал. туберкулез.).

ТУБУЛАР з а т. *Сахара шөлінің орталық ауданында тұратын, біраз бөлігі Нигер мен Ливияны мекендейтін, экваторлық нәсілге жататын халық. Т у б у л а р* мал өсірумен және егіншілікпен айналысатын жартылай көшпелі халық (ҚҰЭ).

ТУБУС [лат. tubus] з а т. м е д. *Адамды ультрадыбыстық толқынмен емдеуде қолданылатын оптикалық құралдың бөлшегі.* Бұдан соң макрометрлік винтпен микроскоп *т у б у с ы н* жоғары көтеру (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анатом.).

ТУВА з а т. с ө й л. ***Тыва*** (*Тува автономиялық республикасының тұрғын халқы, ұлты, осы ұлттың өкілі*). Оларда шеклік бірлестігінің бір тармағы төлес

деп аталады. *Т у в а* халқының құрамынан да теле руын кездестіреміз (Түркістан энцикл.).

Тува тілі. л и н г в. *Байырғы халқы Тува республикасында, сонымен қатар Моңғолия, Қытайдағы тувалықтардың тілі болып табылатын түркі тілдерінің бірі. Т у в а т і л і н д е г і* «тала» – «жалаар», «жала» болып өзгеріске түсетіндігін, мұның өзі жоғарыда Н.Березин көрсеткен «джала»-дан дыбыстық құрамы жағынан алшақ кетпей, мағынасы тұрғысынан да жақындасып жатқандығы байқалады («Парасат»).

ТУҒАН з а т. *Туысқан, туыс, ағайын, жекжат.* Ойладым *т у ғ а н д ы,* Бір өзіңе бас ұрдым. Жалғыз сенен айырылып, Артыңа қарай ah ұрдым (Абай, Тол. жин.). Не қылсам да түспеді Уысыма қуғаным, Жібермеді, күштеді, Жақын бауыр – *т у ғ а н ы м* (М.Жұмабаев, Шығ.). Көрісу жырлары сүйіктісімен, *т у ғ а н д а р ы м е н,* достарымен, қадірлі адамымен кездескенде, туған жерге оралғанда, аталастарымен қауышқанда және т.б. жағдайларда айтылады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). // *Бірге туған, туыс болып келетін.* Шырағым қанша десе де Көңілі күлмес ашылып. Өкси беред Мұсабек, *Т у ғ а н* апа Күністің Иығына асылып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Кең дала тартушы еді кеңдігімен, *Т у ғ а н* жұрт сүйіндірді елдігімен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Мен ешқашан және ешкімге де, тіпті *т у ғ а н* ағама да осындай сезіммен елжірей берілген емеспін (М.Шаханов, Ғасырлар.). «Біз» дейтұғын бір елді таба алмайсың, Бұл қайтіп әділетпен теңдеседі? Ойласаң, барша адамзат – *т у ғ а н* бауыр, Бірін-бірі шұқылап қылды жауыр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *Етене, туып-өскен, орналасуы бойынша жақын.* Аспан мен жердің арасын Келеді шарлап құс аппақ. Өзінің *т у ғ а н* даласын Жас жігіт отыр құшақтап (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Көзімді жұмып, төсегіме жатып ап, Ойлансам бір, *т у ғ а н* ауыл, атырап Алдыма кеп, тұра-тұра қалады (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сүйдім мен сені *т у ғ а н* мекенім деп, «Соры бар» сор топырақ шекерім боп, Жаныңда жүріппін де, біліппін бе Қойыңда бай қазына екенін көп?! (Т.Айбергенов, Мен саған.). *Т у ғ а н* ұяға сол жолғы сапарда, тау басындағы тасқа қашалған қадым сурет түбінде жаңа бір әлем ашқан кенже балам (М.Мағауин, Мен).

Туған ел. *Туып-өскен ел-жұрт, Отан.* Жүйрік қиял дүниені кездіріп, *Т у ғ а н е л* мен өскен жерден бездіріп, Қиын қиғаш қияларға жетектеп, Сырын айтпай, жөні қалай сездіріп (М.Дулатов, Шығ.). *Т у ғ а н е л і н* биледі. «Қызыл ерен – мен», – деді, «Қазағым, қасым – сен!» – деді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Туған жер. *Атамекен, туып-өскен, кіндік қаны тамған жер.* Ұзақ уақытқа жолға шығушы не жер аударылғандар да *т у ғ а н ж е р і н* жоқтайды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Ер жігіт шетте жүрген ел сағынар, Елден соң туып-өскен жер сағынар. *Т у ғ а н ж е р,* өскен халқым орның бөлек, Сыйласар қырғыздан да ел табылар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТУҒАНДАЙ с ы н. *Бірге туғандай, өте жақын.* Бір елдің ішінде жамағайын кісі бірге *т у ғ а н д а й* көріп, іші елжіреп жақсы көріп тұрып, елге келсе, әрбірден соң қайта қашқандай қылатұғыны қалай? (Абай, Тол. жин.). Тумаса да *т у ғ а н д а й* болып еді, Басын жұр баралық бір қой сойып (Қисса дастан.). Үшеуміз тату ек, Бір *т у ғ а н д а й* анадан (Дастандар).

ТУҒАН-ТУЫС з а т. *Ағайын-туған, туыс-жақын.* Ата-анамды, *т у ғ а н-т у ы с,* жора-жолдастарымды көріп, көп жаңалық ала келген жайым бар (А.Байтанаев, Қансонар). Үйлеріне барып оқушының *т у ғ а н-т у ы с қ а н д а р ы м е н* жекежеке әңгімелер өткізді (Қ.Найманбаев, Серт). Сенбі күндері аулаға *т у ғ а н-т у ы с қ а н д а р ы м е н* бірге қыдырып жүрген ауруларға ашық терезеден жалықпастан қарап отырар едім (Т.Әбдіков, Ақиқат).

ТУҒАН-ТУЫСҚАН з а т. *Бір атадан тараған, аталас ағайын.* Солдат – үйсіз адам, оны *т у ғ а н-т у ы с қ а н д а р ы н а н* айырған соғыс (Б.Момышұлы, Москва.). Оның көз алдынан *т у ғ а н-т у ы с қ а н ы,* туып-өскен жері елес беріп өтіп жатты (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Бұл хатты жазушы біздер, өз балаларың, өз тумаларың жанымыз ашиды, қабырғамыз қайысады. Біздің ата-ана, *т у ғ а н т у ы с қ а н д а р ы м ы з* іштеріңде (М.Дулатов, Шығ.).

ТУҒАТ= е т. ж е р г. *Тауысу, түгесу.* Мынаның ақысын бер де, борышын *т у ғ а т* – деді ол (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТУҒЫЗ= е т. **1.** *Босанғызу, бала тапқызу.* Тағдыр адамды айдап *т у ғ ы з б а қ,* Әрбір сүйгенін нәпсі құғызбақ – Өмірдің жолы бұл (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Енді бір бала *т у ғ ы з ы п,* оны да ит қылуға, оған қорлық көрсетуге мұнша неге құмар болдың («Абай»). **2.** *Сол жерде, мекенде дүниеге келгізу.* Әлжанды қайта *т у ғ ы з ғ а н* мен, ол есекпен бидай тасымайды ғой көзіргі заманда (К.Баялиев, Дегелек.). **3**. а у ы с. *Пайда болғызу, жарыққа шығарғызу.* Тау жыныстарының құрамын құрайтын минералдардың химиялық өзгерістерін *т у ғ ы з ы п,* туынды минералдар деп аталатын жаңа минералдардың түзілуіне себепші болды (К.Сапарбайұлы, Геология.). Бір жас сарсылып отырып бір ән *т у ғ ы з а* қалса-ақ әлгі кісі қарсы алдынан желпілдеп шыға келетін (Д.Досжанов). Көктемге қайта көктемде Қоштасып едім кеше мен. Кетпеп-ақ еді есем де *Т у ғ ы з ы п* еді неше өлең (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **4.** *Қамтамасыз еткізу, жасау.* Ағып кетпейтіндей *ж а ғ д а й т у ғ ы з с а* электр зарядтарын кез келген дененің бойында жинауға болады (Қ.Әбдіғапаров, Қызық. физ.). Жылы уақыттың ұзақтығы бір жерден екі рет өнім

алуға *м ұ м к і н д і к т у ғ ы з а д ы* (Е.Жамалбеков, Суармалы.).

Үрей [қорқыныш] туғызды. *Іштей мазасыздық, қорқыныш сезімін ұялатты.* Қоныстанған өлкеміз, айналамыздағы адамдардың жат мінезділігі кей сәтте *ү р е й т у ғ ы з а д ы (*А.Сатаев, Ақын ізі). Оларға керегі сол өңірге менің атыммен *ү р е й т у ғ ы з б а қ* (С.Бақбергенов, Қарға там.).

Әпеже үйіндегі шырақтың ала көлеңке жарығымен көрінген нәрселердің бәрі де *қ о р қ ы н ы ш т у ғ ы з ғ а н д а й* болды (Ә.Қалиев, Немере).

ТУҒЫЗУ *Туғыз етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Босанғызу, бала тапқызу, баланы дүниеге әкелкізу.* **2.** а у ы с. *Адам ғып шығару, тәрбиелеп өсіру. Т у ғ ы з ғ а н* ата-ана жоқ, Туғызарлық бала жоқ. Туысқан туған құрбылас Қызығымен және жоқ (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Пайда болғызу, жарыққа шығарғызу.* Міне, осыдан барып олар өсіп, өрбіп, аурудың жаңа бір түрін *т у ғ ы з у ы* мүмкін (Т.Бекенов, Өнегелі тұрмыс.). **4.** *Жасау, қамтамасыз ету.* Мемлекет Қазақстан халқының тілдерін үйрену мен дамыту үшін жағдай *т у ғ ы з у ғ а* қамқорлық жасайды (ҚР Конституциясы). **5.** *Келеңсіздікке бастау, нашар жағдайға ұрындыру, душар ету.* Мұндай қауіпті барлауды балаларға тапсыру – олардың өміріне қатер *т у ғ ы з у* болар еді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Е, оның несі таң, адамдар не болса содан қайыршылық *т у ғ ы з у ғ а* әуес емес пе, қазір жоқтықты қолдан жасап жүрміз ғой (М.Қожахметов, Күннің алтын.).

ТУҒЫЗЫЛ= е т. *Жасалу, қамтамасыз етілу.* Мектепте сапалы білім, тәрбие алу үшін барлық жағдай *т у ғ ы з ы л ғ а н* (А.Байболатов, Жарыс.). Сырқаттанған адамға емделу үшін жағдай *т у ғ ы з ы л д ы* (М.Сисекенов, Өкпе ауруы.). Бригада мүшелерінің мәдени-тұрмыстық жағдайына да барлық мүмкіндік *т у ғ ы з ы л ғ а н* (Қ.Найманбаев, Серт).

ТУҒЫЗЫЛУ *Туғызыл етістігінің қимыл атауы.* Қолайлы жағдай *т у ғ ы з ы л у ы* оқушылардың сабақ үлгіріміне де игілікті ықпал жасады («Қазақст. мект.»). Жастардың осы объектілерде еңбек етуі үшін заман талабына сай мәдени-тұрмыстық жағдай *т у ғ ы з ы л у ы* қажет («Білім және еңбек»).

ТУҒЫШ с ы н. **1.** *Жиі туатын, туа бергіш.* Өзі бала *т у ғ ы ш*, екеуі бас қосқан сегіз жылдың ішінде бес перзент тапты (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Кеше апам тауықты, *Т у ғ ы ш* деп мақтады. Күн болса ауыпты, Бүгін түк таппады (Б.Қозыкеев, Қолғап). **2.** а у ы с. *Пайда болғыш.* Сезімді ділден сазды әуен *т у ғ ы ш* (С.Сматаев, Елім-ай).

ТУДАЙ с ы н. *Ту сияқты, ту тәрізді.* Ардақтаймыз, ақтаймыз. Мойынымызда галстукті *Т у д а й* таза сақтаймыз (Б.Ысқақов, Сенің өлең.). Деп ем мен бұдан жиырма жылдай бұрын, Жалтылдап тұрған шақта *т у д а й* жырым, Басылып бара жатыр бірте-бірте Бұл күнде сондай арқа, сондай жыным (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Оның ашаң жүзінде жаңағы бір желбіреген қызыл *т у д а й* қан толқыны көрінеді (С.Мәуленов, Жер нәрі). // *Ту құсап.* Аңғардың екі қапталының түйіскен жерінде *т у д а й* желбіреп тұр (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

ТУДЫР= е т. **1.** *Босандыру, төлдеттіру, дүниеге әкелдіру.* Байтақ дала ақынымен даңқты, Алып қана *т у д ы р а д ы* алыпты (М.Шаханов, Fасырлар.). Малшылар мен мал дәрігерлері қозыларды *т у д ы р ы п*, енесіне теліп жүр (Ө.Тұрманжанов, Адам дос.). **2.** а у ы с. *Пайда болдыру, жарыққа шығарту.* Он төртінші ғасыр *т у д ы р ғ а н* ғаламаттардың бірі – Түркістандағы Қожа Ахмед Яссауи ескерткіші (М.Шаханов, Fасырлар.). Ұлтаралық қатынастың дамуына кері әсер еткен бұл көрініс халықтың іштей наразылығын *т у д ы р м а й* қоймайды («Егемен Қазақстан»). Мамандық жайлы біраз айтыс *т у д ы р ғ а н* әңгіме де осымен басылып, балалар тамаққа отырды (Т.Нұрмағамбетов, Тұнық су). **3.** *Душар еттіру, ұрындыру.* Жоғары қуыстылық және онымен байланысты келетін лестің отырғыштығы инженерлік ғимараттардың және үйлердің құрылысын жүргізу мен оларды пайдалану кезінде үлкен қиыншылықтар *т у д ы р а д ы* (Қ.Сапарбайұлы, Геология.).

ТУДЫРҒЫШ з а т. *Душар еткіш, ұрындырғыш.* Қазіргі кезде көптеген химиялық заттар таза күйінде алынып, олардың рак *т у д ы р ғ ы ш* қасиеті ішкі, сыртқы органдарда бақыланып, нақтылы зерттелді (Ә.Есенқұлов, Әйелдер.).

ТУДЫРҒЫШТЫҚ з а т. *Пайда болдырғыш қасиет, жасампаздық.* Анығында, өз тұсы мен өзіне шейінгі замандағы қазақтың қоғамдық, шаруашылық үйіішілік, ой-саналық, тіл-өнер *т у д ы р ғ ы ш т ы қ*, тіл барлық барша тақырыптарын Абай түгел таныды (М.Әуезов, Абай жолы).

ТУДЫРУ *Тудыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Туғызу, бала таптыру, төлдеттіру.* Егіз *т у д ы р у д ы ң* жолын айтшы алдымен,-деген дауыстар естілді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). **2.** а у ы с. *Пайда болдыру, жарыққа шығарту.* Жеке адамдар жайлы шығарма *т у д ы р у д ы ң* қиындықтары көп (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Бір сөзден бір дастан *т у д ы р у* қазаққа қиын жұмыс месе (Е.Әлімқұлов, Перизат сезім).

ТУДЫРУШЫ з а т. *Бір нәрсені туғызушы, ойлап табушы адам.* Шын өнерді *т у д ы р у ш ы* талантты әрқашан дұрыс бағалай білейік, – деп жазды (Қ.Бадыров, Өткендер). Ондай өлең шумақтарын тек сол драманы *т у д ы р у ш ы* драматург ақын ғана жаза алады (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ТУЖЫРКА [франц. toujours] з а т. *Күртешенің түрі.* Күн нұрына жуған бұрын, Сырғасы да жасып оңған. Жотасында жуан бұрым *Т у ж у р к е г е* жасырынған (Х.Ерғалиев, Дәуір.).

ТУЖЫРКЕЛІ с ы н. *Тужырке киген, тужыркесі бар.* Жанында былғары *т у ж ы р к е л і* адамы бар Хасен енді станцияға қарай беттеді (І.Есенберлин, Көлеңке.). Алдыңы күймеде былғары *т у ж ы р к е л і,* былғары қалпақты біреу отыр (Ә.Әбішев, Замана.).

ТУКАН з а т. з о о л. *Тропикалық ормандарда мекендейтін құс.* Тропикалық ормандарда тіршілік ететін носорог және *т у к а н д а р* ағаш басындағы жемістерді өздерінің әрі ірі, әрі күшті тұмсықтарымен алып жейді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

ТУЛА= е т. **1.** *Бас асаулық қылу, мөңку.* Машинадан үріккен қаракер ерін бауырына алып, *т у л а п* жатыр (З.Шүкіров, Қиын түйін). Құнанымның мінезі жаман, *т у л а й д ы,*– деді кішкентай бала (С.Бегалин, Шоқан асу.). **2.** а у ы с. *Бұлқан-талқан болып ашуға басу.* Мана Жақанның шешесі келіп *т у л а п* кетті (Д.Қасенов, Серт). Ол екеуіне айтып ем, борбайларына шоқ түскендей *т у л а д ы* (З.Жәкенов, Таң самалы). **3.** а у ы с. *Толқын ату, буырқану. Т у л а ғ а н* толқын арасында бір ақ шағала батып, шығып, алыстап барады (Н.Сералиев, Қаңтар). Теңіз *т у л а п,* орып бұзды жағаны, Лай-батпақ жерді алып барады (Пернедегі терме.). Сол-ақ екен теңіз *т у л а п,* Таудай-таудай қара толқын Теңізді салды талқыға Долы дауыл буырқанып (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Тебірену, толқу.* Ақынның ақындығы улаған ойын, *т у л а ғ а н* сырын, оқушыны толқытқандай қылып, тізген меруерттей кестелі, толғаулы сөзімен айта білуінде ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). **5.** *Серпу, секіру, шоршу.* Жекпежекте жеңіліп, ауға түскен балықтай торда *т у л а п* жатқан допты амалының жоқтығынан алып шықты (О.Әбділдаев, Сымбат). Алда қазақ даласы Сансыз малы шулаған. Артта Арал жағасы Ақ сазаны *т у л а ғ а н* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Асау тайдай тулады. *Қатты ашуланды, бұрқсарқ етіп қайнады.* Отырған сұлу көз тұтып, Ашуы келіп Назымның *А с а у т а й д а й т у л а д ы* (Қамбар батыр).

Жүрегі [аттай, тайдай] тулады. *Қуаныш не қорқыныштан жүрегі дүрсілдеп қатты соқты.* Мына дауысты естігенде Ағадайдың *ж ү р е г і а т т а й т у л а д ы* (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Ашынып, ызадан қажыған *ж ү р е к* қайта *т у л а п* барып, қайтадан жасып қалғандай болды (Б.Тілегенов, Уақыт). *Ж ү р е г і м* айдын шалқар теңіз бетінде кенеттен толқыған толқын секілді *т у л а п* қоя берді (Ы.Жақаев, Өмір.). Тыстағы жаңбырдың тысырынан ба, әлде *ж ү р е к т і ң т а й д а й т у л а ғ а н* дүрсілінен бе, екеуінің де көздері ілінер емес (К.Зәкенов, Жанартау).

ТУЛАҒЫШ с ы н. **1.** *Тулай беретін, мөңкігіш.* Дүниеде бас тайдан қияңқы, қытықшыл, шамшыл, *т у л а ғ ы ш* мақұлық жоқ болар жер бетінде (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). **2.** а у ы с. *Толқығыш, ашушаң.* Өмірде ойға түсіп кем-кеттің, *Т у л а ғ ы ш* мінезің бар, жүрек сенің. Сонда сенің отыңды басатұғын Осы өлең-оқитұғын дұғам менің (Абай, Тол. жин.). Аяқ астынан *т у л а ғ ы ш* Байқал, оны енді қорқыта алмады, қалай шайқаса да шыдай берді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТУЛАҚ з а т. **1.** *Үстіне жүн сабау немесе төсеніш үшін көбіне ірі қараның, тайдың терісінен жасалатын, жүні алынбай кепкен көнтері.* Төрге шықпастан, пештің аузына ғана, *т у л а қ* үстіне бір тізесін бүкті (Т.Нұрмағанбетов, Тұнық су). Раздықтың да кірпігіне мөлдір шықтар ілініп, тері *т у л а қ қ а* тырыс-тырыс тамшылады (Т.Жұртбаев, Жер-бесік). Әлгі сары қыз ескі *т у л а қ т ы ң* бір шетінде бір тізерлеп отыр (З.Шүкіров, Отты өткел.). **2.** а у ы с. *Көп мінілген, азып-арыған ат.* Өздерің бір-бір *т у л а қ т а р ы ң а* мініп шапқылап кеттіңдер (К.Оразалин, Көктем.). Ат арыса *т у л а қ,* ер арыса аруақ деген (М.Әбдірахманов, Көктем лебі). Тақымға басар *т у л а қ* бітпеген бүгінгі жоқ жітігім қол байлайды (С.Сматаев, Елім-ай).

Тулаққа аунатты. *Жеңді, басым түсті.* Ежелден бергі ерке тұқым саған еркелігі өтпеген күні ту сыртыңнан пышақ ұрып, *т у л а қ қ а а у н а т ы п* кетуге тырысады (Ә.Кекілбаев, Үркер.).

Тулақ шашу. а) *Күзем алғанда шашылатын шашу.* ә) *Тулаққа жүн сабап алған соң, тулақ үстіне құрт шашатын рәсім.* Тулаққа жүн сабап алған соң, тулақ үстіне құрт шашады. Бұны «*т у л а қ ш а ш у*» дейді (Б.Базылхан, Моңғолия. қазақ. тілі).

ТУЛАҚТА= е т. *Тулақ қағу.* Әлдекімге кәр тігіп, әлсіздерге зәр төгіп, Сабаулады *т у л а қ т а п* (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

ТУЛАҚТАЙ с ы н. *Тулақ сияқты, соған ұқсас.* Шелектеп құйған жаңбыр тамшылары көлдің бетін жүн тарақтаған *т у л а қ т а й* етіп сабалап жіберді (С.Ғаббасов, Ана.). Әудем жерге барып келіншек жайылған *т у л а қ т а й* жалп етті (Ж.Сатаев, Құйын). Әлдебір уақытта біреу мұны төсегінің астынан қаудырлаған *т у л а қ т а й* дырылдатып сүйреп шығарды (М.Рахманбердинв, Ақ тілеу).

Тулақтай сүйретті. *Қиыншылық көрсетті, азаптады, қорлады; күш көрсетті, қоқан-лоқы жасады.* Ел-жұртымды күйреткен, Найзаға ерді түйреткен, *Т у л а қ т а й* терін *с ү й р е т к е н,* Не қылған жау! Нендей жан? (Б. Күлеев).

ТУЛАҚТАН= е т. **1.** *Тулақтай болып кебу, тақырлану.* Есектің еріне асылған қоржын да ақ шаңылтақ – бір кездегі бедерлі оймышы жоғалып тықыр *т у л а қ т а н ы п* кеткен (Х.Есенжанов, Тар кезең). **2.** а у ы с. *Кебірсу.* Аңызақ кептіріп тастаған ауызынан ерменнің ащы дәмі кетпей, таңдайы қу *т у л а қ т а н ы п* кеуіп қалды («Соц. Қаз.»).

ТУЛАҚТАНДЫР= е т. *Кептіру, тақырландыру.* Бұл жердің құйқасы шымыр болғанмен, ұдайы ат тұяғы түрпілеп тақыр *т у л а қ т а н д ы р ы п* тастаған-ды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТУЛАҚТАНДЫРУ *Тулақтандыр етістігінің қимыл атауы.*

ТУЛАҚША үс т. *Тулақ тәрізді, тулақ құсатып.* Тауды, тасты *т у л а қ ш а* сабап, дауыл болды (І.Жансүгіров, Әңгім.). Мамай мен Әлиакпар жаңа тұтқынды *т у л а қ ш а* сүйретіп, шатырдың ық жағына апарып тастады (С.Жұбатыров, Алыста.). Жауын көптен бері көктен бір тамшы тамбай төңірек *т у л а қ ш а* қуарып кеткен жоқ па? –деп Күміс жайбарақат үн қатты (С.Ләмбеков, Әке жолы).

Тулақша сілкіді [қақты]. *Астан-кестеңін шығарды, әлек салды.* Сендер Маратайға қарсы келгендерді *т у л а қ ш а с і л к і п*, тозаң қып жіберуге дейін бардыңдар (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Көшемнің кең сарайын қапас көрген хан қызының өзін *т у л а қ ш а қ а ғ а д ы* екен (М.Мағауин, Аласапыран).

ТУЛАН= е т. к ө н е. **1.** ж е р г. *Көбею, өсу, семіру.* Құнарлы азықтармен көректенген балықтар жақсы *т у л а н ы п,* тез семіреді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** *Тусырау, қысырау.* Асанқайғы халқына «осы қоныста отырып, жеті жыл *т у л а н а м ы з,* еркегі әйел алмасын, қойына қошқар салмасын» деп жар салыпты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТУЛАС= е т. *Бірге тулау, дүрсілдесу.* Екеуі де іштерінен сасқалақтап, жүректері атша *т у л а с ы п* амандасты (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТУЛАТ= е т. **1.** *Мөңкіту, асаулық көрсету.* Мөңкіген атты онан сайын *т у л а т ы п*, мазақ қылады (Ер есімі.). **2.** *Шоршыту, секірту, селкілдету.* Олар тайдай *т у л а т ы п*, тау-тау балық үйді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Май сіңген қара қақпақты *т у л а т ы п* қайнатып жатқан қазан жаққа оқта-текте бір қарап қояды (Б.Тоғысбаев, Боз жорға). **3.** а у ы с. *Тебіренту, толқыту.* Тек мына аман тұрсына, нұрлы Отаным, Туламас көңіліңді *т у л а т а м ы н.* Әніммен, ала құйын жырымменен. Мен әлі құлағыңды шулатамын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жел күнгі қаудай өрт тиген Қыздырып, қанын *т у л а т ы п,* Сонау бір сары шеткі үйде Жатушы ең жұртты дулатып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТУЛАТТЫР= е т. а у ы с. *Тебіренттіру, толқыттыру.* Сезімді жалын аттырып, қиялды тайша *т у л а т т ы р ы п* қойған ғажап табиғат (Р.Нұрғалиев, Трагедия.).

ТУЛАТТЫРУ *Тулаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТУЛАТУ *Тулат етістігінің қимыл атауы; тебіренту, толқыту.* Бидей аққу білекті, Дүбір сап сақи далаға, Онсыз да асау жүректі, *Т у л а т у м е н е н* күн өтті (Б.Әбдіразақов, Жігіт.). Тәтемді *т у л а т у ғ а* соның өзі жетіп жатқан жоқ па? (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ТУЛАУ *Тула етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Асаулық қылу, мөңку.* Буряттар асауды табан аузында ұстап, *т у л а у ы н а* қарамай, мініп үйретеді екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Өрікпеген жүрегінің тай *т у л а у ы н* басқысы келгендей жасыл желек үстіне отыра түсті (Б.Бабақов, Алтын алқа). **2.** *Бұлқыну, алып ұшу.* Қандай адам бұлқынып, Бұған көнбей *т у л а й д ы*? Мен білемін, қайтесің, Мұндай асыл тумайды (Абай, Тол. жин.). Бұл өмірден туған оқиға екен, орынсыз *т у л а у* – білместік болар (І.Есенберлин, Маңғыстау.). **3.** а у ы с. *Тебірену, толқу.* Ал, оған өкпелеп жұмыстан кетем деп *т у л а у ы ң* орынсыз дер едім (Б.Тілегенов, Уақыт).

ТУЛЛИЙ [лат. Thule] з а т. х и м. *Лантаноидтарға жататын химиялық элемент.* Скандий, германий, *т у л л и й*, целий, және т.б. Қазақстанның темір және полиметалл қолчеданы кендерінде, көмірлердің күлдерінде, Қазақстан фосфориттерінің құрамында бар (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ТУЛЫ с ы н. *Ту алған, тулары бар.* 7-гвардиялық Қызыл *т у л ы* атты әскер дивизиясы Алғадайды орденге ұсынды (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Ақбозғылт белестің жонын басып әрі ассам – қасапхана, қара *т у л ы* қанды қасапхана! (М.Қабанбаев, Кермек.). Жеті *т у л ы* Халханың игі жақсылары татуласып, бірімен-бірі төс қағысып, мұрын тиістіріп тарасты (С.Сматаев, Елім-ай).

ТУЛЫҚ: тулық тас. ж е р г. *Егін бастыратын тас.* Қазір біздің колхозда егін бастартын *т у л ы қ т а с* та, трактөр да, комбайн да бар (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТУЛЯРЕМИЯ [лат. tularaemia] з а т. м е д. *Жануарлардан жұғатын табиғи-ошақты, аса қатерлі жұқпалы ауру.* Зорман қауіпті *т у л я р е м и я* ауруын да тез қабылдайды (М.Имағалиев, Зорман терісі.). Ал ірі қара, жылқы мен түйе сирек ауырады. *Т у л я р е м и я* адамды да зақымдайды (Т.Телеуғалиев, Ет эксперт.) .

ТУМА[1] з а т. с ө й л. **1.** *Туыстығы жақын, аталас адам, туыс.* Әлгінде жиналыста біраз жесірлер, олардың *т у м а л а р ы,* жақындары отырды (М.Қуанышбаев, Жалғыз жиде). Оқудан келген жас жігітті өуелі ағайын, *т у м а л а р ы н а* апарады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер.). **2.** *Сол өлкенің, мекеннің адамы.* Бұл сұрақты мұнан бұрын осы өңірдің талай *т у м а с ы н а* қойғанбыз (Қ.Боранбаев, Дала.). «Қазақ батыры Мәжит Жүнісов кім?» деген мәселеге келсек, ол – Орал облысы, Жаңақала ауданының *т у м а с ы.* Днепр өзенінен өткенде көрсеткен ерлігі үшін 1943 жылы желтоқсанда Кеңес Одағының Батыры атағын алған («Жас Алаш»). **3.** ж е р г. *Нәресте, сәби.* Әкемнің *т у м а с ы* болғандықтан еркінсіп кетсем керек (Т.Қажыбаев, Айналайын атыңнан).

Тума мал. *Өзіне меншіктенген соң туған мал.* Келер жылы сол енші малдан туған «*т у м а м а л ы н а*» қырқым кезінде «бисмилла, үйірімен үш тоғыз» дей отырып, ен салады (Қаз. әдет-ғұрып.).

ТУМА[2] с ы н. *Тумысынан бар, жаратылысынан қалыптасқан, туғаннан.* Сап алтындай жарқылдаған *т у м а* таланттың өзіне біреу ықпал етпесе, жарып шықпайды (Қ.Боқаев, Өнерпаз.). Планетамыздың табиғи *т у м а* қасиеті бейбітшілік болса керек (Ә.Шәріпов, Алыс жаға.). Мінез адамның жаратылысына қарай *т у м а* болады һәм басқа сыртқы себептермен – тұрмыс түрі, жаратылыс, жолдас, тәрбие сықылды – жүре пайда болады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тума түйе. т ү й е ш а р. *Қолда өсірген, иесінің құты болған, ата-бабасынан мұра болып қалған қадірлі түйесінің ұрпағы.* Қолтума-бір туманың ұрғашысы ол *«т у м а т ү й е»*, «будан түйе» деген ұғыммен мағыналас болғанмен, қазақ аруана мен таза айыр бураны өз қолымен шағылыстырып алған түйенің жаңа түр аралығы (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші.).

ТУМАДАЙ с ы н. *Тума сияқты.* Бірдемеге бар десең, Қыжырайып бос кетеді. Тағы боп өскен *т у м а д а й* (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.).

ТУМА-ЖАҚЫН з а т. *Туған-туыс, жақын-жуық.* Іздеп *т у м а-ж а қ ы н ы* Тие ме деп көмегі. Көшіп кеткен жақының Үйін алған сол еді (М.Әлімбаев, Шығ.).

ТУМАЛАС з а т. *Туыс, аталас жақын, туысқан.* Сол күні Аян әкесінің *т у м а л а с ы* Бапай деген шалдың үйіне көшті (С.Мұратбеков, Көкорай). Жуқан сәл тыныстан кейін *т у м а л а с ы н* сағынып қалғанын білдірді (Қ.Құрманғалиев, Атырау ару).

ТУМАЛАСТАЙ с ы н. *Тумалас сияқты.* Жайлауына жаңа жұрт ауыл қонған. Жатырқаусыз ағайын бауыр болған. Тау көтеріп табандап лақтырып, *Т у м а л а с т а й* жұмыскер қауым болған (Айтыс).

ТУМАЛАСТЫҚ з а т. *Туыстық, аталас жақындық, туысқандық.* – Аға, осы Сергей мырзаның аты ғана болмаса, затына сар үйсінге *т у м а л а с т ы қ* бірдеңе боп жүрмегей? – деп Жанмырза сөзге араласты (Ғ.Сланов, Асау арна).

ТУМАЛЫҚ з а т. *Туысқандық, жақындық. Т у м а л ы қ* пен туыстықты кішкентайдан сезініп өспегесін кісі ендігі жерде ұқпайтын да болар (Қ.Мұханбетқалиев, Қайдасың.). Ылқыбай Тәсімовтың да *т у м а л ы қ* болғанын естідім деп қойды (С.Хайдаров, Азамат.).

ТУМА-ТУЫС з а т. *Ағайын-туыс.* Артында қалған *т у м а-т у ы с т а р ы* мен балаларына жаманшылық жасағандарды оңдырмайды деседі (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Дүниеде *т у м а-т у ы с* дегеннен жалғыз қалғандай қасіреттің улы тырнағы жігіт жүрегін тырналап удай ашытып сыздатты (Б.Айшықов, Қимас күндер).

ТУМА-ТУЫСҚАН з а т. ***Тума-туыс.*** Ағайынға *т у м а-т у ы с қ а н н ы ң* алдында өкпемді айтып, шерімді тарқатайын дегенім ғой (Ж.Тәшенов, Өтелген парыз). Не әке-шешесі, не *т у м а-т у ы с қ а н д а р ы* жоқ, аузын қу шөппен сүрткен жетімекке («Мәдениет және тұрмыс»).

ТУМБА з а т. с ө й л. *Жазу үстеліне арналған кішілеу шкаф.* Қайсысымыз артық екенбіз? – деп, қыз қолындағы қобдишаны жауып, *т у м б а* үстіне қойды (С.Еркебаев, Жолдар.). Столдың астындағы *т у м б а д а* бес кішкене жәшік бар («Қазақст. мект.»).

ТУМБАЛЫ с ы н. *Тумбасы бар, тумба қойылған.* Төрдегі қос *т у м б а л ы* емен ағаштан жасалып, қызыл-күрең лакпен боялған столда ойға шомып, Асыл үнсіз отыр (Т.Қойшыманов, Тынымсыз жан.). Төрде терезенің алдында бір *т у м б а л ы* бір ғана стол (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ТУМЫС з а т. *Жаратылыс, болмыс.* Тарыққан кезде ел кеше Түңіле жаздап мен өстім. *Т у м ы с ы м* жалғыз, Ендеше екінің бірі емеспін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тұлғасын көріп көз тойған, *Т у м ы с ы н а* әркім ден қойған. Білігін бұрмай тура айтқан Төбедей билер төрде жоқ. Жауды көрсе сайланған, Беліне садақ байланған, Бес қаруын асынып, Белсенген нағыз ерде жоқ (Базар жырау, Шығ.).

ТУМЫСЫНАН ү с т. *Жаратылысынан, болмысынан.* Оның бойында *т у м ы с ы н а н* қалмай келе жатқан бір міні бар (С.Омаров, Өмір.). Әбден машықтанып қалған ба, әлде *т у м ы с ы н а н* сөзге жүйрік пе, секретарь жігіт мүдірер емес (Саржайлау). *Т у м ы с ы н а н* бітпеген, әпсәтте қолдан жасалған, мінезі де күлкі туғызады (Қ.Қуандықов, Шығ.).

ТУМЫСЫНДА ү с т. *Өз өмірінде, туылғалы бері. Т у м ы с ы м д а* таяқ жемей-ақ, шаршы топтың алдында жылағаным сол болар (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара). Осы күндерден бастап Асқар *т у м ы с ы н д а* бұрын-соңды болып көрмеген қызық хал кешкен-ді (Е.Әкімқұлов, Перизат.). Талай меңіреу түнді көріп еді *т у м ы с ы н д а* (С.Бердіқұлов, Пердесіз көңіл).

ТУМЫШ з а т. ж е р г. *Туған, тума.* Жағыпар менің бірге *т у м ы ш ы м* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тумыш ат. *Арғымақ пен қазақы жылқыдан туған будан.* Сұлуша, *т у м ы ш а т т а й* дембелше қара кісі (Б.Аманшин, Жар мұны).

ТУНГ қыт. з а т. ө с. *Дәнінен бағалы техникалық май алынатын тропикалық ағаш.* Мен *т у н г* ағашын алғаш рет Батуми қаласындағы Ботаника бағынан көрдім (Т.Таубаев, Жасыл әлем.).

ТУНГУС з а т. *Эвенкілердің бұрынғы аты* (*Шығыс Сібірде тұратын халық*). Орталық Азиядағы Си-Си деп аталатын *т у н г у с* мемлекетін өзіне қаратты (І.Есенберлин, Алмас.).

ТУНДРА [фин. tunturi] з а т. г е о г р. *Тайға белдемінен солтүстікке қарай орналасқан және онымен орманды тундра асуы арқылы байланысқан ормансыз аумақ. Т у н д р а д а* өмір сүретін ненец, чукчалардың біздің жақтың ауа райына

көндігуі қиын (К.Ахметбеков, Ақдала). *Т у н д р а-д а* тіршілік көбіне, үздіксіз жаз күндері көбірек жылу алатын, жылырақ келетін жердің беткі қабатын да ғана болады (Жалпы биология). *Т у н-д р а ғ а* ауа температурасының төмен, өсіп-өну кезеңінің қысқа, сазды-батпақ топырақ басым, жауын-шашын мөлшерінің аз (200–400 мм), көпжылдық тоңның болуы тән (Қаз. тілі термин. Экология.).

ТУНЕЦ з а т. з о о л. *Скрумбия тұқымдасына жататын ірі жыртқыш балық. Т у н е ц* денесі өте сымбатты, ұзындығы 3–4 метрге, салмағы 500 килограммға дейін жетеді (Т.Телеуғалиев, Балық ауру.).

ТУНИКА [лат. tunica] з а т. з о о л. **1.** *Хордалы жануарлардың сыртқы қабаты.* **2.** б о т. *Өсімдіктің конусты келген жоғары жағының сыртқы қабаты.* Өркеннің бой конусында эмбрионалдық клеткалардың үш түрлі қабатының ең сыртындағысы дерматоген немесе *т у н и к а* делінеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТУНИКАЛЫҚ с ы н. *Туникаға тән, соған қатысты.* Гүлді, яғни өсімдік сабағындағы түпкілікті тканьдердің пайда болуы жөнінде осы кезде екі түрлі теория – гистогендік теория, *т у н и к а л ы қ* және корпустық теория бар (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТУННЕЛЬ [ағыл. tunnel] з а т. *Теміржол, автотрасса құрылыстардың тау немесе жер астынан өтетін бөлігі.* Айнадай жалтыраған тас жол оқтын-оқтын ұзындығы екі-үш километрге созылатын *т у н н е л ь д е р д е н* өтеді (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.). Финдер бұл маңда бірнеше *т у н-н е л ь* қазып, жер астынан қатынас жолдарын салған екен (Ә.Бектемісов, Майдангер.). *Т у н-н е л ь* – көліктің жүруіне, суды өткізуге, қала шаруашылығы желілерін өткізуге арналған жер асты (су асты) имараты (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТУННЕЛЬДЕЙ с ы н. *Туннель сияқты.* Көшесі тар еді *т у н н е л ь д е й* Бұрқаған борпылдақ шаңдағы Тұманмен тұмшалап түгелдей Қаһарын төгетін тау-дағы (І.Мәмбетов, Жылы жел).

ТУННЕЛЬДІК с ы н. *Туннельге тән, соған қатысты.* Қатты дене бетіне күшті электр өрісі түсірілгенде, *т у н н е л ь д і к* эффект деп аталатын кванттың механикаға тән құбылыс салдарынан, электрондар потенциялық тосқауылдан өтіп кете алады (ҚҰЭ).

ТУННЕЛЬШІ з а т. *Туннель салушы, сонда жұмыс істейтін жұмысшы.* Еліміздегі 41 ұлттың шебер құрылысшылары проходчиктері, *т у н-н е л ь ш і л е р і* тауларды тесті (Е.Әкімқұлов, Перизат.).

ТУР[1] з а т. з о о л. *Ертеде өмір сүріп, тұқымы жойылып кеткен ірі, жабайы сиыр. Т у р д ы ң* бойы 2 метрге, салмағы 800 кг-ға дейін жетеді (ҚСЭ).

ТУР[2] [франц. tour] з а т. **1.** *Белгілі бір істі, жұмысты іске асырудағы кезең.* ≈ Конференция жұмысының бірінші *т у р ы.* **2.** *Сұрыптау конкурстарының, спорт жарыстарының кезекті сатысы, жаңа белесі.* Ленин сыйлығын беру жөніндегі соңғы *т у р ғ а* өткен төрт шығарма бар (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Көрермендердің асыға күткендері екінші *т у р д ы ң* сайысы болатын (Жүлдегер.).

ТУРА[1] с ы н. **1.** *Ешбір ауытқусыз, тұзу, бұрылмастан, тіке.* Ол бізді жолсызбен бір-екі шақырымдай жерге шығарып салып, *т у р а* жолдың үстінен бір-ақ түсірді (С.Мәуленов, Шыңда.). Сендерге өтірік, маған шын, бір ау *т у р а* маған қарай келе жатыр (М. Құмарбеков, Асау Ертіс). Жарлы менен жақыбай намысты ойлап, Артып берді екі тең қамыс байлап. Тілсіз жауға тірексіз *т у р а* тартса, Жылым жұтып, жігіттің бағы ұшпай ма? (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Дәл, нақ.* Тіршілік түгесілмепті. *Т у р а* бес жылдан соң, үзіліп қалған іске қайта кірістім (М.Мағауин, Мен). Ертеңіне Жәнібек пен Мәди сағат *т у р а* тоғыз жарымда аэродромға жетті (Қ. Жұмаділов, Көкейкесті). Осы балалар үйінің құрылғанына биыл, міне, *т у-р а* қырық жыл болыпты (Б. Тоқтаров, Қыран.). **3.** а у ы с. *Қара қылды қақ жарған әділ, дұрыс, ақ. Т у р а* биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ (Қаз. мақал.). Біз *т у р а,* ақ жолдан бұрыламыз, сіздердің тілегіңізді қылсақ деп кадет Сібір депутаттары бізге жауап қайырды (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Тура ату. ə с к. *Снаряд, оқ траекториясы белгіленген нысана биіктігінен көтерілмейтін атыс қаруынан ату. Т у р а а т у д ы ң* қашықтығы снарядтың бастапқы жылдамдығы мен нысана биіктігіне байланысты (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тура ату қашықтығы. ə с к. *Снарядтың (оқтың) траекториясы нысананың берілген биіктігінен аспайтын ең үлкен атыс қашықтығы.* Снарядтың траекториясының тіктігі мен нысананың биіктігіне байланысты *т у р а а т у қ а ш ы қ-т ы ғ ы н ы ң* шегінде атыс көздеуіштің тұрақты қойылымында жүргізіледі. Ол қаруды көздеуді (әсіресе қозғалмалы нысаналарға атыс жүргізгенде) оңайлатып, тездетеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тура дәлдеу. ə с к. *Панораманың оптикалық осін (қиыстыруды) нысанамен тікелей үйлестіру арқылы зеңбіректі дәлдеу. Т у р а д ə л д е у* ашық атыс позициясындағы артиллерия атысы, сондай-ақ танкіден ату кезінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тура жол. *Дұрыс бағыт-бағдар.* Бұл әдетті тастаңыз, *Т у р а ж о л ғ а* бастаңыз, – Ұлығымсып аспаңыз, Ел түзеуге епті бол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Білімсіз қатқан жансыз тас деп білсе, Өнербілім – қарны ашқа ас деп білсе, Дүниенің теңізінде адасқанға *Т у р а ж о л* көрсететін, бас деп білсе! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тура жолға салды. *Дұрыс бағыт сілтеді, жол көрсетті.* Отаным *т у р а ж о л ғ а* өзің *с а л д ы ң,* Ғажайып кенін аштым нелер сырдың. Телегей

мархабаттың теңізінде, Самғадым, салтанатқа құлаш ұрып (Ж.Сыздықов, Асу.). Би мен бектің сәні жоқ – Елін қорғай алмаса, *Тура жолға салмаса*, Ыстығына күймесе, Суығына тоңбаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тура келді. а) *Тікелей кезікті, дөп түсті.* Лаж білген азамат *Т у р а к е л с е* сыйлап қал, Дүния фәләк айналып Өне бойына кез болмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Оны мен қайдан аламын, қатыным сұлу болса, қайным бай болса деп мақсұт қылушы ем, сол мақсұтқа осы қыз *т у р а к е л і п* еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). ә) *Мәжбүр болды, амалы қалмады.* Балшыққа батқан комбайындарды трактормен сүйреп шығаруға *т у р а к е л д і* (Ф.Оңғарсынов, Біздің Кәмшат). Жас жетті, ұрпақ өсті, жол біздікі, Кезінде болдық Базар жұрт мақтаған. Тағдырға *т у р а к е л г е н* амал қанша, Жорғасы ем мен өлеңнің алшақтаған (Базар жырау, Шығ.). б) *Айтқаны болды, расқа шықты.* Қасқырдың тілпарша боп жон терісі, Ісінің мағлұм болды оң-терісі. «Жамандық – жақсылыққа» ойлағанға Түлкінің *т у р а к е л д і* төңкерісі (О.Шораяқов, Шайыр).

Турасын айтты [сөйледі]. *Шынын, анығын баяндады.* Ал Күдері ағамыз, тікелей өз биіміз не деді дейсің ғой! Білмегенің осы ма, Жәмеке? *Т у р а с ы н а й т а й ы н* (Фразеол. сөзд.). Не айтпақ едің жұмбақтамай *т у р а с ы н а й т ш ы*, тоқал алмақпысың өзің? (З.Иманбаев, Дала әңгім.).

Тура тартты. *Төтесінен салды, тіке, жол қысқарта жүрді.* Жолаушы бірақ боранды тыңдамай, құлақшынын баса киіп алып, *т у р а т а р т ы п* барады (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұлардың шамалары жүзден артық, Қалады арт жағында шаң мұнартып, Көрінді алдан Мұқаш Қайың сайы, Тоқтады соған ерлер *т у р а т а р т ы п* (О.Шипин, Дастан.).

Тура тілді. *Шыншыл, әділін айтатын. Т у р а т і л д і* кісіні дейміз орыс, Жиреніп жылмаңдықты демес бұрыс. Жылпылдақтан айырылып, сенісе алмай, Адамдықты жоғалтар ақыр бұл іс (Абай, Тол. жин.).

Түтіні тура шықты. *Тату-тәтті болды, бірікті.* Үшінші қыз туғанда, Төрт кемпір мен бір шал деп, Естіген ел күлсін деп, Артынан іні ерсін деп, *Т ү т і н і т у р а ш ы қ с ы н* деп, Үйге ие боп тұрсын деп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТУРА= е т. **1.** *Етті, нанды т.б. жеуге ыңғайлап, уақ бөлшектерге бөлу, пышақпен кесу.* Ол орнынан тұрып, нан *т у р а п* қолғабыс етті (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.). Келіншек нанды *т у р а п*, біздің алдымызға ысырып жатыр (Н.Серәлиев, Ыстық күлше.). **2.** а у ы с. *Кескілеу, сою.* Тап мезетінде келіпті, аз кешіккенде бандылар *т у р а п* тастайтын еді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Қызыл қан қырғын болып ақты судай. Демдері өлгендердің болды будай. Қалжырап кейбіреудің қары талды. Кескілеп кез келгенді *т у р а й-т у р а й* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Сол қылышпен ол тұтқынға түскен көптеген қызыл әскерлердің басын шапты, денесін *т у р а п-т у р а п* тастады (Ә.Меңдібаев, От кешу).

ТУРАҒАН з а т. ж е р г. т а м а қ. *Етті, жүқа нанды ұсақтап турап, үстіне сорпа құйып жасаған тамақ.* Қазір шайдан соң *т у р а ғ а н* жейміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

ТУРАҒЫШ з а т. *Әлденені турауға арналған құрал, жақсы турайтын аспап.* Жем дайындайтын заводтарда сүрлем *т у р а ғ ы ш т а р д ы* да орнату орынды (Ғ. Әбішев, Мал. жарақат.). Жүгері балаусасын қалдықсыз пайдалану үшін, оны малға сабан *т у р а ғ ы ш п е н* турап, ұсақтап берген дұрыс (Қ.Құсайынов, Жүгері.).

ТУРАҒЫШТА= е т. **1.** *Турай тұсу, кескілеу.* **2.** а у ы с. *Кесіп өту.* Кеңістіктің бір бұрышында ірлі-ұсақ 150 миллиард жұлдыз планетасы бар біздің Галактиканы дыбыс, сәуле толқындары ерсілі-қарсылы тынымсыз *т у р а ғ ы ш т а п* жатыр (М.Қабанбаев, Арыстан.).

ТУРАДА ш ы л. ***Туралы***. Б а т и м а. Жоқ, сізден емес... сізді келеді деген биттей ойымда жоқ еді. Н ұ р м а ш. Олай болса мен *т у р а д а* аз ойлайсыз екен? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТУРАДАН-ТУРА с ы н. с ө й л. ***Тұп-тура***. Мен Мақұлбекке тұрмысқа шығам, – деді Зәбира *т у р а д а н-т у р а* (С.Мыңжасаров, Замандастар). Рас, сіздің терістігіңіз *т у р а д а н-т у р а* оңбаған бюрократизмнің қорғаушысына айналған Осинскийдікі сияқты онша жөнсіз емес («Қаз. әдеб.»).

ТУРАҚАНАТТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. orthoptera> *Алдыңғы қанаттары тері тәрізді, артқысы нәзіктеу, жарғақ болып келетін, дене үстін бойлай тік орналасқан, артқы аяқтары ұзын, секіруге бейімделген жәндіктер класының бір отряды* (Қаз. тілі термин. Биология). *Т у р а қ а н а т т ы л а р д ы ң* негізгі тұқымдастары: нағыз шегірткелер, шырылдауық шегірткелер, шекшектер, бұзаубас (Қаз. тілі термин. Биология).

ТУРАЛ= е т. **1.** *Бөліну, бөлшектелу, пышақпен кесілу. Т у р а л ғ а н* кеспені апам қазанға себездеп, талдап салады (Б. Соқпақбаев, Бастан кеш.). Газеттің үстіне ерте сойылған соғымның қазысы *т у р а л д ы* (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Табақтағы етті таусып, қолды *т у р а л м а й* қалған қойдың екі білем құйрығына салды (Ә.Жылқышиев, Өмір жыры). **2.** *Орылу, шабылу.* Дәндерінен айрылып, комбайн көмейінде *т у р а л ғ а н* сабанның бір талын тістіеп алып шайнайды (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Қара арғымақтың бір тұтам құйрығы *т у р а л ы п* қалды (Н.Мұраталиев, Үміт).

ТУРАЛА= е т. **1.** *Тіке бет алу, тура жүру.* Келе жатқандар Балпан бай тұрған төбеге *т у р а л а п* тартты (Ә.Кекілбаев, Дала.). Андызбай олармен іштей ғана қоштасты да, жотаға *т у р а л а п* жол тартты (М.Байғұтов, Сырбұлақ). Машина байтақ

жазықта қып-қызыл болып батуға беттеген күнге қарай *туралап* келеді (З.Иманбаев, Дала әңгім.). **2.** *Тура ету, түзулеу, дәлдеу.* *Т у р а л а п* тартқан садағы Кем тимеген жасылдан (Базар жырау, Шығ.). **3.** а у ы с. *Тіке айту, төтсінен сөйлеу.* Тым *т у р а л а п* айтыпты сұғындырып, Білгенге үйретіпті ұғындырып. Көріп тұрған мінезді жасырсын ба? Әркімге-ақ кеткен екен жұғындырып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұл сөздің мағынасы көрініп тұр, Ұнай ма сөйлей берген білімсіп құр? *Т у р а л а п* қысқасынан түсіндірем, Демеңдер баяндауға ерініп тұр! (А.Байтұрсынов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Ретке келтіру, ыңғайлау.* Келсем, тағдыр бұл жағын да *т у р а л а п* қойған екен, шешем байғұс машина авариясына ұшырап, қайтыс болыпты (Т.Тобағабылов, Түсінсең еді.).

ТУРАЛАЙ ү с т. *Тікелей, төтесінен.* Олар да осы ұзын жолға шықпақ-ау шамасы. *Т у р а л а й* тартып келеді (Ә.Нәбиев, Тың тынысы).

ТУРАЛАН= е т. **1.** *Дәлдену, бағытталу.* Шекараны бойлай ұшып келемін, кемеден ракеталар маған қарай *т у р а л а н д ы* (Р.Баймаханов, Шайтанқұм.). Киікбай сайдан шыққан іздің қайтадан күншығысқа *т у р а л а н ғ а н ы н* байқады (Қ.Қараманұлы, Қызғыш құс). **2.** а у ы с. *Түзетілу, реттелу.* Еңбегім сіңсе білген жұрт айта жүрер, заман *т у р а л а н ғ а н,* шат дәурен қайта оралған шақта есіне алар деп еді (О.Бодықов, Бұлбұл).

ТУРАЛАНУ *Туралан етістігінің қимыл атауы.*

ТУРАЛАТ= е т. **1.** *Тура ету, түзулету, дәлдету.* Қақ маңдайға *т у р а л а т а* соқты деген осы болар (Б. Жүнісов, Өрім жас). **2.** а у ы с. *Реттету, ыңғайын келтірту.* Болыс, енді, сол сот жағын айналдырып, ісін *т у р а л а т а* беріңіз (Б.Тәжібаев, Қара торғай.).

ТУРАЛАТУ *Туралат етістігінің қимыл атауы.*

ТУРАЛАУ[1] з а т. и н ф. **1.** *Мәтін жолына оның сөздерінің немесе символдарының арасындағы бос орындарды өзгерту (көбейту не азайту) арқылы көрсетілген пішімді пайдалану тәсілі.* **2.** *Мәтінді өңдеу барысында абзацты сол жақ және оң жақ өрістердің аралығына туралап орналастыру әдісі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТУРАЛАУ[2] с ы н. *Бағыты дұрыс, түзулеу; дұрыстау.* Сүйіндікке Жаңажолдан гөрі Байғұтты *т у р а л а у* болатын (Ж.Молдағалиев, Самал).

ТУРАЛАУ[3] *Турала етістігінің қимыл атауы; ретке келтіру, ыңғайлау.* Кептірілген қарағай үгіндісімен араластырып, себілуге нормаға *т у р а л а у* керек (К.Боранғазиев, Жемшөп.).

ТУРАЛЫ ш ы л. *Жайында, хақында.* Егер бұдан былай маған келіншегің *т у р а л ы* айтатын болсаң, сол күннен бастап арамыз ашылады (Р.Тоқтаров, Тұлпардың сыны). Қыз *т у р а л ы* қазақтың жолы бір бөлек болса, Далабайдың жолы бір бөлек (М.Дүйсенов, Меймандар). Жұмабек әңгіме Гүлбаршын *т у р а л ы* болатынын сезгенмен, дәл осынша көп айып тағылады деп ойлаған жоқ еді (Б.Тілегенов, Уақыт).

ТУРАЛЫҚ з а т. **1.** *Түзулік, тікелік.* Мен ойланам: егер түзу өспесе кей бәйтерек, Қисықты да біз тура деп қабылдар ма ек, қайтер ек? Егер де сен *т у р а л ы қ т а р* жеңсін десең әлемде, Өзгелердің қисықтығын тура тұрып дәлелде (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Тура айтушылық, әділдік.* Тік мінез *т у р а л ы ғ ы м е н* ауызға іліге бастаған қара сұр жігіт-ті (Ә. Нұрпейісов, Сергелдең). Жаратты тәңірі әйелді, Бастасын деп бар ерді *Т у р а л ы қ,* шындық жолына (М.Жұмабаев, Шығ.). Бірақ қара судың балығын ел көзінен жасырып келгенің *т у р а л ы қ* емес әрине (О. Сәрсенбаев, Бақыт құсы).

ТУРАМ з а т. *Кішірек бір кесім, бір асам.* Шал әдеттегісіндей алғашқы *т у р а м д ы* аузына тастап жіберген жоқ (К. Сегізбаев, Жыл.). Ақжан стакан толы шарапты төңкеріп тастады да шұжықтың бір *т у р а м ы н* аузына салды (М. Хасенов, Нартәуекел). Қызыл *т у р а м* дәм болса, Аямайды қарындас, Қырық күншілік жаз күн. Кімнің малы бар болса. Қызығын көрер аз күні (Қамбар батыр). // *Туралған, үзіліп-кесілген.* Ұйқының өзі ұйқы болмады, *т у р а м-т у р а м* бауырсақтай үзіп-үзіп көз ілді (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ТУРАМА з а т. ж е р г. *Туралған ет, бесбармақ.* Бүгін қонағымызға *т у р а м а* бере алмай отырмыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТУРАМШЫ с ы н. *Ұсақ етіп туралған.* Жұмасына бір рет қана кеспе кесіп *т у р а м ш ы* көже ішеміз, шайымыз көбінесе ақ су болады (С.Бегалин, Сәтжан).

ТУРАМШЫЛА= е т. с ө й л. ***Турамышта***. Кәдімгі борщқа *т у р а м ш ы л а п,* көбірек етіп ет салу керек (М.Мағауин, Бір ата.). Еттен тамақ істеуге қолың тимесе, осы талқан көженің ішіне ет *т у р а м ш ы л а п* салып жіберу есіңе келмеді ме? – деді Қожа (Қожанасыр хикая.).

ТУРАМЫШТА= е т. *Әлденені турап-турап, бөлшектеу, уақтап турау.* Жап-жақсы кесек етті *т у р а м ы ш т а п* көже жасағалы отыр («Мәдениет және тұрмыс»).

ТУРАМЫШТАУ *Турамышта етістігінің қимыл атауы.*

ТУРАС= е т. *Бөлшектеп кесісу, бірге турау.* Намыр Жанатқа ет *т у р а с ы п* көмектесіп жатыр (С.Ғаббасов, Ана.).

ТУРАСУ *Турас етістігінің қимыл атауы.*

ТУРАСЫНДА[1] ш ы л. с ө й л. ***Туралы.*** Әуезділік деп сөз *т у р а с ы н д а* айтсақ, сөздің ішіндегі дыбыстардың үндері құлаққа жағымды болып естілуін айтамыз (А.Байтұрсынов, Шығ.). Басқа елдің сендердей өнер қайраткерлері өз жұмыстары *т у р а с ы н д а* ғылыми еңбектер жазады (Қ.Бадыров, Өткендер.).

ТУРАСЫНДА[2] ү с т. *Шамасында, мөлшерінде.* Үбиян шешейдің өзі екі-үш жыл *т у р а с ы н д а* қайтыс болған (Н.Әбуталиев, Құрдастар).

ТУРАТ= е т. **1.** *Кескізу, қиып бөлгізу, тілгізу.* Ақ нанды вазаға толтыра *т у р а т ы п* қойды

(Р.Хайруллин, Офицер.). Нәшекең Теңгеге жолға алып шыққан бөлке нанның біреуін *т у р а т т ы* (К.Қазыбаев, Аманат). **2.** *Кескілету, сойғызу.* Бала-шағаны солдаттардың қылышына *турат ып* өлтіргенше, ер болып туып, ер болып өлейік! (З.Мұхамеджанов, Торғай.).

ТУРАТТЫР= е т. *Кестірту.*

ТУРАТТЫРУ *Тураттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТУРАТУ *Турат етістігінің қимыл атауы.*

ТУРАУ *Тура етістігінің қимыл атауы.* Кеспеге мол етіп картоп *т у р а у* бұлардың дәстүріне айналған (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Соңынан білдім, дастарқанға ас жайғанда Мұраттың үлесіне осы нан *т у р а у* тиген екен. Шайды қайнатқан да сол екен (Н.Габдуллин, Сар. жапырақ).

ТУРАУЛЫ с ы н. *Туралып қойылған, тураланған.* Қуырдақтың еті *т у р а у л ы* дайын түр екен (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Енді Мұхаң ортада *т у р а у л ы* тұрған етті нұсқай отырып, мұның кеше ғана сойылған жабағы еті екенін айтты (Ә.Нұршайықов, Тоғыз толғау). *Т у р а у л ы* етті алдына алып отырған топқа беттеді (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

ТУРАУШЫ з а т. *Дастарқан басында қолына пышақ ұстап, ет турап беретін адам.* Осы дастарқанға ет *т у р а у ш ы* сол болған (С.Жүнісов, Өшп. із.). Әр табаққа екі-екіден *т у р а у ш ы* отырды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Ұрғашыдан жынысың болғанша, *т у р а у ш ы д а н* туысың болсын деген (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ТУРАУЫШ з а т. *Үстіне бекітілген жалпақ пышағы бар ағаш тақтай түрінде болатын, түрлі нәрселерді кесуге арналған құрылғы.* Қарапайым *т у р а у ы ш* тақта мен темір пышақтан құралып,турау кезінде оны бір қолмен көлбеу жағдайда ұстап тұрады. Тураушпен жұмыс істегенде қолды жарақаттап алмас үшін абай болған жөн (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Алдымен сабанды сабан *т у р а у ы ш п е н* немес сүрлем тураушпен 5–7 сантиметр етіп тұрайды (Мал азығын. өңдеу).

ТУРАШЫЛ с ы н. *Бет-жүзіне қарамай турасын айтатын, әділ.* Бақырай! *Т у р а ш ы л* бола қалған екенсің... Ендеше, шынымды айтайын, қолымызды жеткізетін болсаң (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сен мәдениетті, үлгілі, *т у р а ш ы л* командир бол, жігіттеріңе қамқор бол, сонымен қатар қатаң да бол (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Ойлап қарасаң өмірдің өзінен асатын әділ, одан *т у р а ш ы л* ештеңе жоқ (С.Омаров, Жүйрік көңіл).

ТУРАШЫЛДЫҚ з а т. *Тура жолмен жүрушілік, әділдік.* Аудан басшыларының көпшілігі оны *т у р а ш ы л д ы ғ ы,* адалдығы үшін ұнатып, оныменен тіл табысып кеткен (М.Хасенов, Тың тарландары). *Т у р а ш ы л д ы ғ ы* өз басына шоқпар болып тигенін өзегі өртенсе де, сыр бермей шыдап бақты (С.Алдабергенов, Жаңару). Мені де *т у р а ш ы л д ы қ қ а* баулыған ағам болатын (А.Сатаев, Ақын ізі).

ТУРБАЗ з а т. *Туристік база.* Қазір Пушкиногорский мен Михайловский арасындағы не орман ішінен төрт қабат, алты жүз адамдық қонақ үй мен *т у р б а з* салынып жатыр (С. Бақбергенов, Белгісіз солдат). Дәстүр сол *т у р б а з д а р д а* жаз бойы немесе бірнеше жыл қатарымен жалғасып келеді («Мәдениет және тұрмыс»).

ТУРБИН з а т. с ө й л. ***Турбина.*** Біз атақты Севан өзенінің жағасына келдік. Әуелі электростанция *т у р б и н д е р і* орнатылған жүз метрлік тереңдікке түсірді (І.Омаров, Серпін).

ТУРБИНА [франц. turbine] з а т. *Бу мен газдың, судың энергиясын механикалық энергияға үздіксіз түрлендіріп отыратын қозғалтқыш.* Темір өзектермен құлаған су төменде, станция үйінің астына орнаған *т у р б и н а л а р д ы* шыр айналдырады, электр қуатын өндіреді (Қ.Қамбаров, Ертісте). Алып *т у р б и н а л а р д ы* зыр айналдырып, сыртқа бұрқана шыққан су осы шұңқырға кеп демігін басып жатқандай (С.Ақтаев, Қапшағай.).

ТУРБИДИТТЕР з а т. *Қазіргі және көне турбидитті ағындар (үйық ағындары) нәтижесінде қалыптасқан шөгінділердің жалпылама атауы. Турбидиттердің* көпшілігі шамамен 2000 м-ден терең өңірлерде қалыптасатын болса керек (Қаз. тілі термин. Геология).

ТУРБИНАЛЫҚ с ы н. *Турбинасы бар, турбина арқылы жұмыс істейтін.* Құрастырып шыққан көлікте басқалардағыдай цилиндр, поршень, я болмаса үш бұрышты ротор, қалақшалы *т у р б и н а л ы қ* дөңгелектер атымен жоқ («Зерде»).

ТУРБО.. [франц. turbo] *Турбина қолданылады деген мағына беретін кірделі сөздердің алғашқы бөлігі.* ≈ *Турбогенератор, турбокомпрессор.*

ТУРБОБҰРҒЫ з а т. *Мұнай және газ өндіру кезінде терең ұңғыма бұрғылауға арналған қозғалтқыш.* Бұрғылауда қашау *т у р б о б ұ р ғ ы* деп аталатын көп сатылы гидравликалық турбинамен, электр бұрғылы тәсілде электр двигательмен айналдырылады (ҚСЭ).

ТУРБОГЕНЕРАТОР з а т. *Бу не газ турбинасымен айналатын электрлік синхронды генератор.* Реакторда бөлінген жылуды жылу алмастырғаш арқылы алып кетіп, *т у р б о г е н е р а т о р д ы* қозғайтын су буын алуға болады (Қ.Бақтыбаев, Атом-адам.). Келесі залда *т у р б о г е н е р а т о р д ы ң* жанында істеп жатқан бес-алты адамның қасына келді (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ТУРБОКОМПРЕССОР з а т. *Жану камерасындағы ауаны компрессор арқылы сығатын агрегат.*

ТУРБОКОМПРЕССОРЛЫ с ы н. *Турбокомпрессор арқылы жұмыс істейтін.* Қазіргі уақыттағы авиацияда *т у р б о к о м п р е с с о р л ы* ауа-реактиві двигательдері кең түрде қолданылуда, мұндай двигательдері бар самолеттер орнынан көтеріле де алады, ұша да алады (Физика курсы).

ТУРБОЛЕТ з а т. а в и а ц. *Ауадан ауыр, көтергіш күшті тік орналасқан реактивтік қозғалт-*

қыш туғызатын ұшу аппараты. Т у р б о л е т тік ұшып, қона алады, белгіленген жердің үстінде қалықтап тұра алады, көлденең және көлбеу жазықтықпен ұша алады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТУРБОПОЙЫЗ з а т. к ө л і к. *Газ турбиналық қозғалтқышпен жұмыс істеп, жоғары жылдамдықпен қозғалатын теміржол пойызы.*

ТУРБОРЕАКТИВТІК: турбореактивтік қозғалтқыш. *Компрессоры іске газ турбинасының көмегімен қосылатын әуе-реактивтік қозғалтқыш. Т у р б о р е а к т и в т і к қ о з ғ а л т қ ы ш ы* ұшу аппаратының ұшу жылдамдығы 2000 км/сағ-қа дейін жетеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Турбореактивтік ракета. *Траекторияда ұшуы көлденең білігі төңірегінде айналу арқылы реттелетін ракета* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТУРБУЛЕНТТІК с ы н. *Күрделі траекториясы бойынша бөлшектері ретсіз, бейберекет қозғалып, нәтижесінде қозғалыстағы газ бен сұйықтықтың қатты араласуымен сипатталатын.* Желдің жылдамдығы мен *т у р б у л е н т т і к* алмасуы азаятын аймақта даламен салыстырғанда ауаның қатынастық ылғалдығы 1–5 процент, ал аңызақ желді күндер 8–10 процент артық болады (М.Ахметов, Егін қор-тын орман).

ТУРБУЛЕНТТІЛІК з а т. <лат. turbulentis> *Сұйықтықтың соңғы массасының газ молекулаларына ұқсас ретсіз, бейберекет, әр түрлі бағытта қозғалу құбылысы.* Бұл құбылыс – жылдамдық күшілі, яғни *т у р б у л е н т т і л і к* қозғалысының шын мәніндегі бірқалыпсыз қозғалысы, өйткені оның жылдамдығы үздіксіз әрі үнемі уақыт бойынша ешбір заңдылыққа бағынбай өзгеріп отырады (Қаз. тілі термин. Су.).

ТУРЕЛЬ з а т. *Пулемет отырғызатын айналмалы тұғыр.*

ТУРИЗМ [франц. tourisme] з а т. *Тыныгу және қызығылықты жаңа аймақтарымен, объектілерімен танысу мақсатын көздеген кез келген (бір күндік, көп күндік, шалғай не жақын жерлерге) саяхат. Т у р и з м* адамдардың қарым-қатынасын, танымдық қабілетін арттырып, мәдениет пен өнердің дамуына, ел экономикасының өркендеуіне өзіндік үлесін қосып, ел мәртебесін әлемге танытуға мүмкіндік туғызады (Қаз. тілі термин. Экология). Педагогикалық практика алдында студенттер «Мектеп *туризміне* педагогикалық басшылық» курсын өтті («Қазақст. мект.»).

ТУРИСТ з а т. *Туризммен айналысушы, ел, жер аралаушы, саяхатшы.* Көлдің жағасында *т у р и с т е р* базасының үйі мен шатырлары орналасқан (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Әуелден шет елден келген *т у р и с п е н* сөйлескенде дөрекілік жасағаныңызды да айтқан (К.Тоқаев, Түнде.).

ТУРИСТЕЙ с ы н. *Турист сияқты.* Шалбар не, біз едік-ау артық адам. Тұрмыстың «жаңа туған салты» ұнаған. Шетелдік *т у р и с т е й* бір маңғаздана. Көшеге қараушы едік жарқырған (Б.Әбдіразақов, Жарық дүние).

ТУРИСТІК с ы н. *Туризмге қатысты, сонымен байланысты.* Бұлар *т у р и с т і к* сапарда жүрген Қазақстанның жоғары оқу орындарының студенттері, – деді (Т.Айнабеков, Алғы шепте.). Жасыбайда да пионер лагері, демалыс жайлары және *т у р и с т і к* база бар ғой (С.Хайдаров, Жүрек сыры). *Т у р и с т і к* жолдамалар мен қала сыртындағы сұлу табиғат қойнауында ұйымдастырылатын демалыс шаралары тағы өз алдына (Ә.Жәмішев, Армысың.).

Туристік имидж. т у р. *Халықаралық туризмнің нарықтық қатынас жағдайындағы бет-бейнесі. Т у р и с т і к и м и д ж г е* туристерді қабылдайтын аймақтардың тарихи, табиғи, әлеуметтік-экономикалық факторлары әсерін тигізеді (ҚҰЭ).

Туристік карта. т у р. *Туристерді қызықтыратын объектілер, маршруттың бағыты мен жағдайы бейнеленген карта. Т у р и с т і к к а р т а* – арнайы карта нысандарының бір түрі (Қаз. тілі термин. Экология.).

ТУРМАЛИН [нем. turmalin] з а т. к е н. *Кристалдары бағана тәрізді, агрегаттары сояу, радиал-сәулелі, талшықты, түсі қызыл, қара, көк, жасыл, түссіз, жылтырлығы шыныдай, силикаттар класының борлы силикаттар тобына жататын минерал. Т у р м а л и н* зергерлік істе, радиотехникада, оптикада қолданылады (Қаз. тілі термин. Геология). Сегнет тұзы кварц, *т у р м а л и н* сияқты заттар ғана пайдаға асты (К.Абдіғапаров, Қызық. физ.).

ТУРМАН з а т. з о о л. *Ұшуы кезінде айнала білетін, қолдан өсірілген шұйілгіш кептер.* Ауыр жүк тартатын жылқы мен желгіш аттың, тазы мен ізшіл иттің, жүйрік кептер мен *т у р м а н н ы ң* арасындағы барлық айырмашылықтарды тек өзгергіштік пен тұқым қуалаудың нәтижесінен деп түсіндіруге болмайды (Жалпы биология).

ТУРНЕПС [ағыл. turnips] з а т. ә с к. *Тамыр қалың болып өсетін мал азықтық шалқан.* Бұған қант қызылшасы, сәбіз, *турнепс* жатады (А.Елеманов, Қой шаруаш.).

ТУРНИК [франц. tourner] з а т. с п о р т. *Биіктігі екі метрдей қос тіреуішке көлденең орнатылған темір білік.* Мұндай кезде ермегі мектеп жанындағы дене шынықтыру алаңына барып, *т у р н и к т е* ойнайды (С.Бегалин, Сәтжан). *Т у р н и к т е* жаман айналушы еді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ТУРНИКЕТ [франц. tourniquet] з а т. *Әрлі-берлі өтушілерді біртіндеп жіберіп тұру үшін өтетін жерге қойылған айналып тұратын жабдық.*

ТУРНИР [нем. Turnier] з а т. **1.** *Ортағасырлық Батыс Еуропа елдері рыцарьларының әскери сайысы.* **2.** с п о р т. *Спорттық жарыс.* Сәті түсіп, мен ресми *т у р н и р г е* қатысатын болдым (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). *Т у р н и р г е* түскен кәдімгі мастерлер сияқты «шах» деп қалып, «мат» деп айта алмай, осы халде екеуі де едәуір отырып қалған-ды (Ғ.Сланов, Замана.).

ТУРНИРЛІК с ы н. *Турнирге қатысты.* Ал көпшілік немесе *т у р н и р л і к* тақтаның әр отауында тастар екі қатар түзеп, тізіліп жатады («Білім және еңбек»).

ТУРНОДОЗЕР з а т. т е х. *Тракторға топсамен бүйірінен ілініп, топсалы шанақпен байланыстырылған, аспалы рельс қармағыш механизммен жабдықталған, шынжыртабанды немесе пневмодоңғалақты трактор түріндегі агрегат. Т у р н о д о з е р* забойлық және үйінділік конвейерлерді және уақытша теміржолдарды жылжытуға арналған (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТУСТЕП [ағыл. two-step] з а т. *Жұптасып билейтін американдық би.*

ТУСУ *Тусы етістігінің қимыл атауы.*

ТУСЫ= е т. с ө й л. ***Тусыра***. Замандар бойы *т у с ы п* жатқан қыртысты қопарып трактор ұзай берді (З.Иманбаев, Дала әңгім.). Бір мақсат бір жігермен аттанған жас. Келдік біз *т у ы с ы п* жатқан тың далаға (С.Бегалин. Таңд. шығ.).

ТУСЫРА= е т. *Игерусіз қалу, тыңаю.* Осы орманның ар жағында *т у с ы р а п* жатқан ақ селеулі жалпақ жон бар (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Орақ тимеген *т у с ы р а п* тұрған астықтың арасынан тосын бір сыбдыр естілді (Қ.Толыбаев, Өжеттер). Тосаған-теңіздің *т у с ы р а ғ а н* балығын айтсайшы! – деп күжілдейді (Ғ.Қабышев, Күлеміз бе.).

ТУСЫРАТ= е т. *Игерусіз қалу, тыңайту.* Жерді өзің шөлдетпей де, *т у с ы р а т п а й*, Аспаннан көшкен бұлттан су сұратпай. Келесің мұраттықты атқарумен және де сырғымайсың құр сынаптай (Е.Әукебаев, Таң шапағы.).

ТУСЫРАТУ *Тусырат етістігінің қимыл атауы.*

ТУСЫРАУ *Тусыра етістігінің қимыл атауы.*

ТУСЫТ= е т. с ө й л. ***Тусырату***. Соның бәрі жаз бойы мал тұяғы бастырылмай, әдейі *т у с ы т ы п* қойылған қысқы жайылым (Ы.Тникин, Жомарт.).

ТУТАЛАЙЫН үс т. ж е р г. ***Ту-талақай***. Келіп алып үй ішінің *т у т а л а й ы н* шығарды (Ауызекі).

ТУ-ТАЛАҚАЙ үс т. *Әлем-тапырық, бей-берекет, быт-шыт.* Жоқ, *т у- т а л а қ а й* болып әркімнің қолында кетпес үшін ел болып бірігу керек (І.Есенберлин, Жанталас.). *Т у-т а л а қ а й* шашылған пішен түйе аунақ тақырға үйілді (Т.Әлімқұлов, Көкек айы). Ол *т у-т а л а қ а й* боп тулап жүр, шамасы, бізден оп-оңай құтылып кетпекші (С.Асылбеков, Оттан. ыстық.).

Ту-талақай қылды. *Астан-кестеңін шығарды, быт-шыт етті.* Теңіз тамағын *т у-т а л а қ а й қ ы л ғ а н* өткен күздің тентек дауылында бір өлімнен қалды (Ә.Сараев, Тосқауыл).

Ту-талақайы шықты. *Астан-кестеңі шықты, берекесі қашты.* Исекең үш вагон алманың екі-ақ күнде *т у-т а л а қ а й ы ш ы қ қ а н ы н а* мәз (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

ТУ-ТАЛАҚАЙЛА= е т. *Берекесін кетіру, талапайлау.* Үлкен-кішісі болып, Құрақбайдың тураған етін *т у-т а л а қ а й л а п* , жау жапырақтай түсіріп жесті (А. Хангелдин, Ғани.).

ТУ-ТАЛАҚАЙЛАУ *Ту-талақайла етістігінің қимыл атауы.* – Мына әдісің әсемдік емес, *т у-т а л а қ а й л а у* екен (С. Бегалин, Шоқан асу.).

ТУ-ТАЛАПАЙ үс т. *Ту-талақай, тас-талқан.* Әп-сәтте *ту-талапайдан* қос табақ қайқаң-қайқаң етіп шыға-шыға келісті (Ж.Нәжімденов, Ақ шағыл). Ары тарт та, бері жықпен не керек, *т у-т а л а п а й ы н* шығарыпты (Ж.Сатаев, Алакөбең). Жаңаларын келгендер иіс деп *т у-т а л а п а й* бөлісіп алып кеткен (М.Қаназов, Жер кіндігі).

ТУ-ТАЛҚАН үс т. *Тас-талқан.* Ал егер голец жоғары, төмен, оңға-солға жүзіп, аквариум ішінің *т у-т а л қ а н ы н* шығарса, жаңбыр жуады деген сөз (Ш.Қожахметов, Ғалам.).

ТУ-ТУ о д. *Шегі жоқ алыс, шалғай дегенді білдіретін сөз.* Кейде үйді бастарына көтере күлген көп дауыс *ту-ту* алысқа кетіп жатыр. (Р.Райымқұлов, Болат.). Бұлар *т у-т у* қырық шақырым жердегі өздерінің аудан орталығына қатынап әлек (М. Гумеров, Шыңырау).

ТУТҰҒЫР з а т. ***Флакштог*** *(жалауды тік көтеру үшін тігінен орнатқан ұзын сырық). Т у т ұ ғ ы р д а* – 15 алқызыл жалау көмкерген мемлекет жалауы («Соц. Қаз.»)

ТУУ[1] з а т. *Дүниеге адамзаттың өмірін жалғастырушы ұрпақ әкелу, халықтың табиғи өніпөсу, көбею үдерісі. Т у у д ы ң* биологиялық негізі – адамның ұрпақты ұдайы жалғастыру, өсімталдық қабілеті, яғни ер мен әйелдің отасып, жұбайлық тұрмыс кешуі барысында әйелдердің құрсақ көтеруі (әйел жатырында ұрық байланып, бала бітуі) (ҚҰЭ).

Тууы туралы куәлік. *Адамның туған күні, жері, әке-шешесі туралы мәлімет жазылатын құжат.* Аспанбай он тоғызға келсе де әлі паспорт алмаған, *т у у ы т у р а л ы к у ә л і г і* де жоқ, мына келіншекке соны түсіндірудің өзі азап (Ә.Тарази, Тас жарған).

ТУУ *Ту етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Өмірге келу, жаратылу.* Бірқатар қос мекенділерге тірі *т у у* тән қасиет (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.). **2.** *Пайда болу, жарыққа шығу, туындау.* Қазақ совет әдебиетінің алғашқы *т у у*, қалыптасу кезеңдерінде елімізде ұлы өзгерістер болды (Ф.Оразаев, Басты.). Фантастикалық жылдамдықпен есептеу үшін жарық қуатын пайдаланса қайтер екен деген идеялар бар. Мұндай идеялардың *т у у ы н а* себеп мынау (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ТУУСЫЗ с ы н. *Тумаған күйде.* Көзіңе шел қаптағыр, тумай *т у у с ы з* кеткір, осы-ақ қорлап. Түбіме жететін болды-ау (Б.Тілегенов, Көктем.).

ТУФ[1] [итал. tufo] з а т. г е о л. *Шығу тегі әртүрлі тау жыныстарының тобы.* Известь *т у ф ы* –

кеуектенген түсі ақ, сұрғылт, сарғылт болып келетін тау жынысы (С.Жортанов, Өлке тану). *Т у ф т а р* құрылыс материалы ретінде цемент және шыны өндірісінде, бетонның толықтырғышы ретінде, т.б. қолданылады. Туфтар Қазақстанда кеңінен таралған (ҚҰЭ).

ТУФЕЛЬКА з а т. б и о л. *Инфузория класындағы қарапайым организмдер.* Оның денесінің формасы туфлиге, кебіске ұқсас болғандықтан, *т у ф е л ь к а* деп аталған (Ф.Шалаев, Зоология). Инфузориялық көптеген түрі бар. Олардың бірі *т у ф е л ь к а* (Т.Мұсақұлов, Аквариум.).

ТУФЛИ з а т. *Әртүрлі формада тігілетін ерлер мен әйелдердің қонышсыз, өкшелі аяқ киімі.* Аяғында көнетоз жайпақ табан *т у ф л и* (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Қатира сәл айланып тұрды да екінші бөлмеде жалтылдаған қара *т у ф л и* әкелді (К.Жүнісова, От пен күл). Автобусқа лап беріп Кимелейміз. Кимелейміз, Басқаға тиме дейміз. *Т у ф л и д і* сұға сап, Пальтомызды, Үйге жете бергенде түймелейміз (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТУФЛИЛІ с ы н. *Аяғында туфлиі бар, туфли киген.* Билеп жүргендер – әлгі қарыстай қара *т у ф л и л і* екеуі (Бал дәурен).

ТУФФИТ з а т. г е о л. *Жанартаутекті және шөгінді тау жыныстарынан құралған аралас құрамды тау жынысы. Т у ф ф и т т е р* жанартау атқылаған кезде қалыптасқан тау жыныстарынан (қож, күл, көбіктас, тау жыныстарының сынықтары) тұрады (ҚҰЭ).

ТҮҺ о д. *Таңырқаған не кейіген кезде айтылатын одағай сөз. Т ү h,* не деген халық, ұлықтың зәресі кеткен шығар (М.Әуезов, Қилы заман). *Т ү h,* қай-қайдағының қиялды шырмап, елестегені несі (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы).

ТУША з а т. *Бір жасар ұрғашы ешкі; өткен жылғы лақ.* Тыпыңдаған ұрғашы *т у ш а* екі мәрте аунап түсті (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Әлгінде жолда кездесіп, Аян кеп жатыр, бір сары *т у ш а* бар еді, соны сойып беретін де кісі жоқ (Жүздесу). Құдай-ау, қыз бергенше, қызыл *т у ш а* берсейші (З.Иманбаев, Дала әңгім.).

ТУШАДАЙ с ы н. *Туша сияқты.* Жаңағы қарағаннан *т у ш а д а й* көкше қоян атып шыққанда, астындағы аты жалт етіп, тастап кете жаздады (К.Жұмаділов, Соңғы көш). Зухра ақ *т у ш а д а й* жүп-жұмыр бойжеткен еді (З.Иманбаев, Дала әңгім.). Даланың ақ *т у ш а д а й* қояндары ай сәулесі шағылысқан бозамық дүниенің ішінде иір-иір жымға түсіп, таң атқанша жорытады (С.Балғабаев, Шөлде.).

ТУШЫ з а т. *Әскер туын ұстаушы батыр адам.* Құлдыр құз, шаншылған шың, заңғарларды. Жынды өзен, жар-қабақты аңғарларды. Асығыс біздің *т у ш ы* аңғармады (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ТУШЬ [нем. Tusche] з а т. *Сызу, сурет салу үшін суға езіп жасалған әртүрлі түсті бояу.* Колхоз жерінің шекарасы қара *т у ш ь п е н* көрсетілген (А.Әбішев, Ауылда.). Бұл өсімдіктің *т у ш ь,* сия, акварель жасауда зор маңызы бар (Қ.Құрманов, Жасыл әлем.).

ТУЫЛ= е т. *Дүниеге келу, жаралу.* Елім дегенде еңірген ерлер ғана *т у ы л с ы н,* сойдақ тіс пысықтар мен жаны ергежейлі арамза болмасын бұл өлкеде (Е.Әкімқұлов, Перизат.). Не десең, о де! Бұрылман енді, бұрылман. Адассам мейлі, Анадан бір-ақ *т у ы л ғ а м!* (М.Мақатаев, Шығ.).

ТУЫЛДЫРЫҚ з а т. с ө й л. ***Туырлық.*** Дереу екі керегені жайып жіберіп, басын қосып байлап, үстіне үйдің *т у ы л д ы р ы ғ ы н* жайды (С.Елеубаев, Білте шам.).

ТУЫЛУ *Туыл етістігінің қимыл атауы.* Өмірдің сөнуі *т у ы л у ғ а* қандай ұқсас еді (С.Санбаев, Аруана.).

ТУЫМ[1] з а т. *Жаратылыс, бітім; туыс.* Тұлпардың тұқымының *т у ы м ы* бар, Белгілі ат болуы тайдан дағы. Алда – аға, артта – іні болып тұрса, Жігітке ол бір құрал, сайман дағы (Т.Ізтілеуов, Назым).

ТУЫМ[2] з а т. ж е р г. *Төлдеу, қоздау кезі. Т у ы м д ы* қысқа мерзім ішінде үлгілі аяқтаймыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). Әр сөздің түйер түйін буыны бар. Тұлпардың тұқымының *т у ы м ы* бар, Депті ғой ақын атаң өткен сонау Бұл сөздің мәнін, қалқам, ұғынып ал (Қ.Көпішов, Кезеңдер).

ТУЫМДЫ с ы н. ж е р г. *Туысы жақсы.* Ол өте *т у ы м д ы* адам еді ғой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ТУЫНДА= е т. *Өрбіп-өсу, көбею.* Бір ойдан бір ой *т у ы н д а п,* ақыры өздерінің алғашқы айтқандарына өздері қарсы шықты (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Сенсіз жерде жыр *т у ы н д а п* кеудемде, Сенсіз жерде қызыл гүл де көктемес (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ағып жатыр жан-жаққа Трамвайлар зуылдап. Бала қиял өрбиді, Бірте-бірте *т у ы н д а п* (О.Шипин, Дастан.).

ТУЫНДАС с ы н. *Төркіндес, түбірлес.* Болашақ заман өнерін де біз бұрынғы рухани үздік мұралармен *т у ы н д а с,* бірақ мүлде жаңа сипатты болады деп ұғамыз (З.Серікқалиев,.. Ақыл.).

ТУЫНДАТ= е т. *Өрбіту, көбейту.* Түн қараңғысында барлаушылар небір керемет ерліктерді *т у ы н д а т ы п* жатады (Ә.Меңдібаев, От кешу). Рахымжан әр алуан әңгімені *т у ы н д а т ы п* отырып, тұтқиылдан бір тың жәйтті бастап жіберді (С.Омаров, Өмір.).

ТУЫНДАТҚЫЗ= е т. *Өрбіткізу, көбейткізу.*

ТУЫНДАТҚЫЗУ *Туындатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ТУЫНДАТУ *Туындат етістігінің қимыл атауы.* Лезде қалың кітаптар, романдар, поэмалар *т у ы н д а т у* сөз жоқ, оңайға түспейді («Қаз. әдеб.»).

ТУЫНДАУ *Туында етістігінің қимыл атауы.* Жарыста небір жаңа бастамалардың ту көтеріп, небір таңғаларлық рекордтардың *т у ы н д а у ы-*

н ы ң өзі осындай өр мінезділік пен қайсарлықтың жемісі ғой (Қ.Найманбаев, Серт). Өріс кенеейіп, өнім сапасын арттыруға жаңа бір себептер *т у ы н д а у ы* мүмкін (Ж.Дәуренбеков, Уақыттан.).

ТУЫНДЫ[1] з а т. **1.** *Ақын не жазушының шығармашылық еңбегі; шығарма.* Халық ақындары өз *т у ы н д ы л а р ы н* әрқашан аяқасты суырып шығарады және әдетте оны өздері хатқа түсіре қоймайды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Тіпті күмәндану түгіл, ол кезеңнен жазылған *т у ы н д ы л а р г а* қарсы шығу да қиын емес (І. Есенберлин, Маңғыстау.). **2.** х и м. *Зат молекуласы құрам бөліктерінің басқа затқа алмасуынан түзілген өнім, бастапқы заттың туындысы* (Қаз. тілі термин. Химия).

Туынды сөз. л и н г в. *Қазақ тілінің сөздік құрамында қолданылып жүрген қазіргі атау сөздер.* Қазіргі қазақ тіліндегі бір буынды ат, ақ, су, жақ, тау, т.б. атаулардың өзі *т у ы н д ы с ө з д е р* ретінде танылады. Бұл сөздер тұлғалық жағынан өзгермегенмен, мағыналық құрылымы семантикалық сөзжасам негізінде дамыған (ҚҰЭ).

ТУЫНДЫ[2] з а т. м а т. *Дифференциалдық есептеудің х аргументі өзгерген кездегі f`(x) функциясының өзгеру жылдамдығымен сипатталатын негізгі түсінігі.* Ол үшін алдымен туынды тангенстен аламыз, содан кейін оны синустан алынған туындыға көбейтіп, бұл екеуінің көбейтіндісін квадрат түбірден алынған *т у ы н д ы ғ а* көбейтеміз (О.Жәутіков, Жоғары матем.). Енді осы табылған формулаларды бір жүйеге келтіріп, күрделі функциялардың *т у ы н д ы л а р ы н* табуға ыңғайлы формулалар ретінде тізіп жазайық (О.Жәутіков, Жоғары матем.).

ТУЫНДЫГЕР з а т. с ө й л. ***Автор.***

ТУЫНДЫГЕРЛІК с ы н. с ө й л. ***Авторлық.*** ≈ *Т у ы н д ы г е р л і к* құқық.

ТУЫНДЫДАЙ с ы н. *Туынды сияқты.* Өйткені «Қоштасу», «Абақтыға айналғанда», «Түрмедегі хал», «Амандасу» деп аталатын бұл жырлар тақырып жағын да, құрылыс жағынан да бірін-бірі толықтырып, тұтас *т у ы н д ы д а й* әсер қалдырады («Қаз. әдеб.»).

ТУЫНДЫЛЫҚ з а т. *Бір нәрседен туындағандық.* Мәселен, сызықты алгебралық теңдеулер системасын электрондық есептеу машинасы арқылы шешуге ГАУСС тәсілін қолданған тиімді болса, дербес *т у ы н д ы л ы ғ ы* интегралдар теңдеуін шешу үшін Ритц тәсілі қолайлы («Білім және еңбек»).

ТУЫП-ӨС= е т. *Дүниеге келіп, ер жету.* Кісінің *т у ы п-ө с к е н* жері қымбат, Үйренген бала жастан елі қымбат. Ата-анаң, аға-жеңген қадірлеген Тебіскен құлын-тайдай теңі қымбат (М.Дулатов, Шығ.). Жайлап, қыстап бала жастан мекен етіп, *т у ы п-ө с к е н* ерде қандай арман болды екен? (Ғ.Сланов, Алтай.). Адамның кіндік кесіп, кір жуған *т у ы п-ө с к е н* жері қандай ыстық (М.Тоқжігітов, Куәгер).

ТУЫП-ӨСУ *Туып-өс етістігінің қимыл атауы.* Малдан, бастан билігі жоғалумен қоймай, парсы баласының *т у ы п-ө с у і н і ң* бет алысы да өзгере бастады (С.Шәріпов, Бекболат).

ТУЫРЛЫҚ з а т. э т н. *Киіз үйдің түндігі мен үзігінің арасын қосатын, уықтың орта тұсынан керегенің басына дейін жабатын киіз. Т у ы р л ы қ т ы ң* қасы үзікпен астасып, үй ішіне әсем көрік беріп тұрады (Шаңырақ энц.). Жаз болса, *т у ы р л ы қ т ы ң* етегінен, шидің арасынан жыландай жүз бұралып, қоңыр жел кіріп жолдасын жоғалтқан жандай мұңды, зарлы қоңыр бір әнге басады (М.Жұмабаев, Шығ.). Төрт бөлшектен құралатын *т у ы р л ы қ* киіз үйдің төменгі кереге жағын жауып тұрады да, екі үзік уықтың үстіңгі жағын, түндік шаңырақты жабады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Туырлығын тілді [тіліп, тоқым етті]. е с к і. *Тас-талқан етіп, шаңырағын ортасына түсірді.* Өзін әлпештеп өсірген үйіне, ұясына өрт салған, *т у ы р л ы ғ ы н т і л г е н*, қазанын тепкен қара бетке кім жылы қарайды (Ә. Тәжібаев). *Т у ы р л ы ғ ы н т і л м е с е м, т і л і п т о қ ы м е т п е с е м* (Махамбет).

Туырлығы туралды. *Тас-талқаны шықты.* Жәннатынды жамсатып жау орнады, Жатқаны анау өртеніп қара орманың. *Т у ы р л ы ғ ы т у р а л ы п,* тоқым болып, Қаңқасы тұр қалқиып қара Орданың (М.Мақатаев, Шығ.).

Туырлық бау. *Туырлықты ұстап тұратын әрі әсемдік үшін ою-өрнек салынған жалпақ терме бау* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Туырлық үй. э т н. *Төрт қанатты, уықтары кіші-гірім шаңыраққа қадалатын, тек туырлықтармен жабылатын жолама, жол үйдің нұсқасы.*

ТУЫРЛЫҚСЫЗ с ы н. *Туырлығы жоқ, туырлық жабылмаған.* Иә, иә... керегелеріне ғана киіз ұстап, *т у ы р л ы қ с ы з* – түндіксіз тіге салған киіз үй секілді кен (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай сыбдыры). *Т у ы р л ы қ с ы з* қара үйге Ту байламақ не керек. Туғаны жоқ жалғызға Көп ішінде суырылып Жауға шаппақ не керек (Шалкиіз // Алдаспан).

ТУЫРЛЫҚТАЙ с ы н. **1.** *Туырлық сияқты.* Аса үлкен будақ-будақ түтін жерге *т у ы р л ы қ т а й* төселіп, толқындай теңселіп жүйткиді (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** *Кең, көлемді, далиған.* Қыстық шапанның сыртынан *т у ы р л ы қ т а й* салы жамылған әйелге үңілсем де ажырата алмадым (М.Иманбаев, Сұлу). **3.** *Шап-шағын, тулақтай.* Ер-тоқымдағы *т у ы р л ы қ т а й* жұқа көрпені астына төсеп, басын тасқа сүйеп қойып, шынтақтап жатыр (Б.Тілегенов, Ақ қайнар). Төсек тұсындағы керегеге сары ала түкті *т у ы р л ы қ т а й* кілем кере ұсталыпты (С.Жұмабаев, Үкім). Кенет ащы шу естілді. Бұл не дабыл? Масқара! *Т у ы р л ы қ т а й* сең үстінде барады ағып жас бала (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТУЫРЛЫҚТЫ с ы н. *Туырлық жапқан, туырлығы бар.* Күні кеше киіз *т у ы р л ы қ т ы*

қазақтың өз тізгіні өзінде, жер мен суы еркін, төрт түлігі сай еді (М.Дулатов, Шығ.). – Ата-бабаларыңды да, өзіңді де естуім бар, киіз *т у ы р л ы қ т ы* қазақтың ордасысыңдар, – деп бір қойды ол (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТУЫРЫЛ= е т. **1.** *Ішін май басу, семіру; қатпар-қатпар май түсу.* Ту биенің *т у ы р ы л ы п* түскен қазы-қартасы қазанында былқыды (Д.Әбілев, Баянауыл.). Аңның етінде *т у ы р ы л г а н* май болмайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** а у ы с. *Тың, құнары мол болу.* Қойдың жабағысындай *т у ы р ы л г а н* көделі жерге жайғасып отырысымен Ұлтай сызыла тіл қатты (С.Омаров, Қиыр жол). Сол бір *т у ы р ы л ы п* түсер топырақ-қа бірінші рет түрен салғандағы алғашқы ұяң сезімін көз алдыма келтіргім келіп еді (Алтын тау). Көп жерде жүгері сорая созыла, *т у ы р ы л а*, сығылыса жайқалады (Т.Нұртазин. Ауыл тынысы). **3.** а у ы с. *Майлану, шелдену.* Өйтсе, мынау қаймағы енді-енді *т у ы р ы л а* бастаған жұрттың ауызбірлігін қайта алатындардың бәрі де түсінді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТУЫРЫЛТ= е т. *Май бастыру, майландыру, шайландыру, шелдендіру.* Қысырдың қымызын құйып, соғымға сойған ту биесінің жамбасынан бастап жылы-жұмсағын таңдап астырып *т у ы р ы л т ы п* табақ тартты (Е.Рахимов, Сүрі қар).

ТУЫРЫЛУ *Туырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТУЫС з а т. **1.** *Бір атадан тараған, жақын, қандас туысқан.* Отты сұлу көздерінің ақ, қарасы әлі де тап-таза жақсы *т у ы с* белгісі сияқты (М.Әуезов, Абай жолы). Кедейлік ер жігітке намыс емес, Жоқ болсаң *т у ы с ы ң* да таныс емес (Шал ақын, Жыр.). *Т у ы с т ы* кім қияды ажал сұмға, Қарайласпай бола ма мұнда жылда? Өлмесіңді ойласаң-деп кетіпті ол Көшіп кел, бұл арада бір күн тұрма (Д.Әбілов, Алтай.). **2.** а у ы с. *Бір-біріне мейір-шапағаты бар, бауырлас.* Адам адамға дос, *т у ы с* дейтініміз осыдан болу керек (М. Нетали-ев, Үлкен жол.).– Біз бір ауылдың адамдарымыз, біз *т у ы с* боламыз, солай емес пе,–деді Ақзейнеп қызға (Ж. Молдағалиев, Самал). **3.** *Бауырлас, тегі бір, түбі бір.* Қырғыз қазақпен *т у ы с*, тіл, тұрмыс жағынан өзге түркі руларынан жақын екендігін тарихшылардың көбі ыспаттайды (М.Дулатов, Шығ.). Тағы... Тағы... Талайлар Елестеді көзіме. Қайран *т у ы с* ноғайлар Он сан болған бір кезде (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Мен өмірдің толқынына кеудемді ашып жүремін, Бар адаммен *т у ы с* болып кетсін менің жүрегім (М.Шаханов, Ғасыр.). // *Жақындығы бар, қатысты.* Бір музыка жетелейді күнде өрге, Өрде бардай мен қойылар бір көрме. Рахмет, жанарымнан тамған дән, Сол бір дәнмен ділі *т у ы с* гүлдерге (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** б и о л. <genus> *Филогенетикалық тұрғыдан бір-біріне туыстығы жақын түрлерді біріктіретін, түрден жоғары тұратын негізгі таксономиялық категория.* Мысалы, әртүрлі итбалық (каспий, байкал, т.б.) итбалық туысына, әртүрлі қайың (сүйелді, қызыл, т.б.) қайың туысына жатады. Кейбір *т у ы с т ы ң* (жәндіктер, өсімдіктер туысы) он шақты, кейде жүздеген, мыңдаған, болмаса 2–4, тіпті бір түрі де болады (ҚҰЭ).

ТУЫС= е т. *Бір анадан туу.* Рас, біз *т у ы с п а д ы қ* бір анадан, Сонда да туысқаным дер едім мен. Өмірде өрге ұмтылмай тұра ма адам, Өзіңе қарап өсіп келемін мен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Туыспай кеткір! *Бірге тумай қалғыр деген мағынада. Т у ы с п а й к е т к і р* алты аға, Бармысың тойда қайдасың (Қыз Жібек).

ТУЫСАРАЛЫҚ: туысаралық будан. *Әртүрлі туыстарға жататын дарақтарды будандастыру арқылы алынатын гетерозиготалы ұрпақ* (Қаз. тілі термин. Биология).

ТУЫС-ЖАҚЫН з а т. *Ағайын-туыс, жақын-жуық.* Құдай осындай жақсы адамдарға басына неге *т у ы с-ж а қ ы н* қылмады екен, – деп бір жағынан қамығып тұр (Б.Тоғысбаев, Ақиық).

ТУЫСҚАН з а т. **1.** *Бір атадан өрбіген ұрпақтар, туыстас, бауырлас адамдар. Т у ы с қ а н ы ң,* достарың – бәрі екі ұшты, Сол себепті досыңнан дүшпан күшті. Сүйсе жалған, сүймесе аянбаған. Бұл не деген заманға ісім түсті (Абай, Тол. жин.). Кейбіреу безді дейді қатынынан, *Т у ы с қ а н*, бауыр, бала, жақынынан. Қаңғырып Толстойша өлер дейді, Шатасып қартайған соң ақылынан» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бірі мен бірін ортақ мақсаттар қосқан әртүрлі халықтар, одақтас елдер.* Ол *т у ы с қ а н* Украинаны азат ету ұрыстарында қаһармандықпен қаза тапты (От ортасы.). Ал Совет Одағындағы *т у ы с қ а н* республикалардан келіп қайтатын құстар да аз емес (Саяхатшылық). Еліміздегі *т у ы с қ а н* халықтармен бірге қазақ, еңбекшілдері үшін де алтын дәурен ашылды (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). **3.** а у ы с. э м о ц. *Таныс не таныс емес адамдарға меңзей айтылатын қаратпа сөз.* Айтып жіберіңізші, *т у ы с қ а н*, заготзерноға қалай барамыз? – деді Арыстан (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). – Барыңды – бар, жоғыңды жоқ деп, дұрысына көш, *т у ы с қ а н ы м*, – деді Алдекең (С.Адамбеков, Көсе.).

ТУЫСҚАНДАЙ с ы н. *Туысқан сияқты, етене жақын.* Енді міне, *т у ы с қ а н д а й* болып шығарып салып тұрмын (С.Асанов, Жомарт жол.). Әрине сол бірлі-жарымнынң өзі қайтып келген Бекболат *т у ы с қ а н д а й* күтіп қарсы алған (С.Шәріпов, Бекболат). Алыстан арнап жеткен *т у ы с қ а н д а й*, Қос өзен қуанады қосыла ағып (М.Құрманалин, Мөлдір.).

ТУЫСҚАНДАС с ы н. *Туыстас, бауырлас.* Әр тіл өкілдері бір-бірінің тілін жете үйренетін соншалық – *т у ы с қ а н д а с* бір ұлт басқа ұлт тілін ана тілі деп танитын дәрежеге дейін көтерілген («Мәдениет және тұрмыс»).

ТУЫСҚАНДЫҚ з а т. *Туыстық, бауырлық.* Бостандық, теңдік, *т у ы с қ а н д ы қ* болғаны рас

болса, біз: қазақ, бурят, енді бұл зорлыққа көнбейміз (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Міне, біздегі асқан достық пен *т у ы с қ а н д ы қ т ы ң* сыр сипаты осындай (З.Қабдолов, Сыр). Е, үйге тарпай, осы екі ортада *т у ы с қ а н д ы қ т а р ы ң* ұстамай-ақ қойса қайтеді? (Ә.Ибрагимаов, Наз). Қалып тұр қазағымнан *т у ы с қ а н д ы қ,* Заман ба, пенде азды ма – суысқандық (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Туысқандық қылды. *Туыстығын таныпты, жақындығын көрсетті.* Мүсәпір ортаңдағы шалың едім, Ежелден өздеріңе мәлім едім. *Қ ы л м а с а ң т у ы с қ а н д ы қ* осындайда, Келмейтін болып тұр ғой әлім менің (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТУЫСҚАН-ТУҒАН з а т. *Туыс атаулы, ағайын-туған, жақын-жақыбай.* Туғызған ата, ана жоқ, Туғызарлық бала жоқ, *Т у ы с қ а н-т у ғ а н,* құрбылас, Қызығыменен және жоқ (Абай, Тол. жин.). Барыңды жұмсап орнымен, Қадірлеп ағаініңді, Қамқорың тисін дос-жарға. Баянсыз бақ пен дәулетке Сенем деп, жақын жар-достан, *Т у ы с қ а н-т у ғ а н,* жолдастан, Құр алақан бос қалма (Базар жырау, Шығ.). *Т у ы с қ а н-т у ғ а н д а р ы н а н* жәрдем келіп тұрады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ТУЫСҚАНШЫЛ с ы н. *Туысын жақын көретін, туысшыл.* Әлімхан әрі *т у ы с қ а н ш ы л,* әрі балажанды адам еді (Ж.Жұмақанов, Солдат.). Мен, нансаң, *т у ы с қ а н ш ы л* да емеспін (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ТУЫСҚАНШЫЛДЫҚ з а т. *Туысқа жаны ашушылық, ағайыншылдық, жақындылық.* Мен ойланқырап қалып, *т у ы с қ а н ш ы л д ы қ* райымнан тайдым, оны сынамақ болдым («Лен. жас»).

ТУЫССЫЗ с ы н. *Ағайын-тумасыз, туысқансыз.* Үні жаман бітімсіз, *т у ы с с ы з* (М.Әуезов, Абай жолы). *Т у ы с с ы з* өсу адамды темірдей шыныктыра ма, онша-мүншаға жаси қоймаймын (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

ТУЫССЫЗДЫҚ з а т. *Туысы жоқтық, ағайынсыздық.*

ТУЫССЫРА= е т. *Туысын аңсау, іздеу, сағыну.* Қабен Құрымбайға құшағын жая, *т у ы с с ы р а п* келуі жиілеп кеткен (М.Хасенов, Түлпар.). Ол арып-ашып, *т у ы с с ы р а п* келгенде Битабар бір ай паналата алмапты – десе өлім ғой (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Енді *т у ы с с ы р а й* қалыпсыңдар ғой, – деді де күміспен зерленген шұбар жыландай ала таяғын тізесіне алып, иығына ілді (А.Сатаев, Дала.).

ТУЫССЫРАУ *Туыссыра етістігінің қимыл атауы.*

ТУЫСТАЙ с ы н. *Туыс сияқты, туысқандай.* Сөйтіп жүріп екеуі бірін-бірі тату *т у ы с т а й* жақсы көріп алды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Туыс қадірін білмейтін Жақында да жақын бар; *Т у ы с т а й* тілер бағыңды Жақыннан артық жатың бар (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТУЫСТАС с ы н. *Шыққан тегі бір, төркіні жақын.* Өзбек, қазақ әдебиеттері де түр, жанр, көркемдік жағынан *т у ы с т а с* (F. Мүсірепов, Суреткер.). Бұл мысалдарды түркі *т у ы с т а с* тілдерден әдейі келтірдік (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Кеудеме менің махаббат құйып тербеңдер, Өрлеңдер биік, далама дарқан төрлеңдер, *Т у ы с т а с* жерден ту ұстап келген саңлақтар, Қанаттас жұрттан қанатын жайып келгендер (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТУЫСТАС= е т. *Бірге туғандай, аралас-құралас болу.* Міне, осыдан былай осы тайпалықтардың қай-қайсысы да бір-бірімен *т у ы с т а с ы п* кетті (О.Бөкев, Мұзтау). Сөзіме кепіл ретінде Аякемен тамға да *т у ы с т а с қ а л ы* екі ініме екі немере қызын сұрайды (С.Сматаев, Елім-ай). Бірі үстінде *т у ы с т а с т ы* ту ұстаған жарыстың, Біреуімен бау ішінде бауыр болып табыстым (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТУЫСТАСТЫР= е т. *Туыс еттіру.* Қиыр Шығыс мені Отанымның көп ұлтты ұрпағының өкілдерімен *т у ы с т а с т ы р д ы* (Ә.Нұршайыков, Ақиқат.). Меніңше, қуаныш та адамдарды *т у ы с т а с т ы р а д ы* (М.Сүндетов, Қызыл ай).

ТУЫСТАСТЫРУ *Туыстастыр етістігінің қимыл атауы.* Көркемөнер деген халықтарды өзара *т у ы с т а с т ы р у* міндетін де атқарады (І.Омаров, Серпін.). Міне, ұлт пен ұлтты жақындастыру, *т у ы с т а с т ы р у* деп осыны айтамыз («Білім және еңбек»).

ТУЫСТАСУ *Туыстас етістігінің қимыл атауы.* Колхоз председателінің Жансұлтанды баласындай көруі сол *т у ы с т а с у д ы ң* заңды жалғасы болса керек (Алтынтау.).

ТУЫСТАУ с ы н. *Аздаған туыстығы бар, жақындау.* Содан бастап бұл жігіттің жақын *т у ы с т а у* жеңгесі Ұмсынайға келгіштей берді (Е.Қонарбаев, Жол басы.).

ТУЫС-ТУҒАН з а т. ***Туған-туыс.*** Ұзатылған қыз туған аулынан келген *т у ы с-т у ғ а н* жақындарын алдынан шығып қарсы алатын әдет барып білетінмін (А.Қаражігітов, Шапақ). Бұладың алабөтен жан аямай еткен еңбектерін құрбы-құрдас түгел, елден келген *т у ы с-т у ғ а н д а р* да ерекше атап, өз ризашылықтарын білдіріп жатты (С.Ғаббасов, Серпер).

ТУЫС-ТУМА з а т. *Ағайын, жекжат.* Жақын жұрағат, *т у ы с-т у м а* дегендеріңді де түсінбей қалатын заман болған ба (F.Қабышев, Тарихта қалғың келе ме?). Жүретін қолға көтеріп, Бұрсаң да *т у ы с-т у м а ң а,* Қыз орны бөлек екенін Ішің де сезер, қу бала (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Алдымен бауыр еті бірге біте қайнасқан *т у ы с-т у м а* жұртшылық үшін ауыр соқты (А.Байтанаев, Қансонар).

ТУЫСТЫҚ з а т. *Бір туғандық, туысқандық, қанның жақындығы.* Бала болсам Сарының *т у ы с т ы қ* ықыласын ыстық жүрекпен сезініп қалдым (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). Туыс десе *туыстығы* бар, жас жағынан да шамалас, бір-бірімен де

тетелес (Б.Тілегенов, Уақыт). Жан едім жалпақ елге атым ыстық, Кетуге жасадың-ау асығыстық. Біздегі жыр-туыстық, жан-туыстық, Кімде жоқ жәй ағайын, жәй *т у ы с т ы қ* (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТУЫСТЫР= е т. *Ара-жігін қосу, жақындастыру.* Қазақ совет әдебиетінің даму жолдары оны бүкіл совет халықтары әдебиетімен *т у ы с т а с т ы р а* түсті (С.Қирабаев, Октябрь.). Жарық дүниенің көп сырынан қорқу, бейхабарлық та екеуін етене жақындастырып, *т у ы с т ы р а* түсереді (С.Елубаев, Ойсыл қара). Бұдан былай сендерді *т у ы с т ы р а т ы н* да, жауыстыратын да осылар (К.Зәкенов, Жұлдызды.).

ТУЫСТЫРУ *Туыстыр етістігінің қимыл атауы.*

ТУЫСУ *Туыс етістігінің қимыл атауы.* Тобықтыдан бірер ата бері «Қоңыр» деген шеше ұрыны шақырғанда барып, мыналармен *т у ы с у ш ы* еді (М.Әуезов, Абай жолы).

ТУЫСША үс т. *Туыс тәрізді, ағайынша.* Туысты *т у ы с ш а* жақсы көру шын туысқан адамдарда ғана болады (Р. Тоқтаров, Тұлпар.).

ТУЫСШЫЛ с ы н. *Туысын жақсы көретін, туысқаншыл.* – Е, өзің емес пе *т у ы с ш ы л*, шақырып жүрген, – деп Қабекең шалып өтті оны (Х.Рахимов, Қызғалдақ).

ТУЫСШЫЛДЫҚ з а т. *Туысқандық, ағайыншылдық.*

ТУЫСЫНАН үс т. *Туғанынан бастап, жаратылысынан, тумысынан.* Махаббат – әуелі адамның адамдығы, ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі хауас сәлим һәм тән саулық, бұлар *т у ы с ы н а н* болады қалмасы жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болды (Абай, Тол. жин.).

ТУЫСЫНДА үс т. с ө й л. ***Тумысында***. *Т у ы с ы н д а* қанша зеректік болса да, ғылымсыз, тәрбиесіз кемеліне жетпейді. Кімде-кім өзінің табиғатына не нәрсеге шеберлік барлығын сезіп, өз жолына түссе ғана, көзге көрінеді (М.Дулатов, Шығ.).

ТҰБАНАДАЙ с ы н. *Тұбана сияқты.* Дәл қабақта, ағаштың астында *т ұ б а н а д а й*, қобдидай тікше үйлер көрінеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҰҒАНАҚ з а т. с ө й л. ***Тоғанақ.*** Бұлар (Менхужанов пен Уланов) өздерінің ақшасына 20 *т ұ ғ а н а қ* шариғат кітабын, бұрқанын һәм бұған ұқсас нәрселерін сатып алған («ДУГ»).

ТҰҒЖИ= е т. *Тұқырая еңкею; еңсесі түсу.* Ботбайдың аузы жыбырлап, төмен қарап, мүлде *т ұ ғ ж и ы п* қалды (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Олар ұстаның өліміне тікелей кінәлі жандардай жүздерін көрсете алмай, тұғжиып, қара бет боп жер шұқып отыр екен (Т.Әбдіков, Күзгі жапырақ.). Іші әлем-жәлем болып, *т ұ ғ ж и ғ а н* қалпы отыра (Б.Әдетов, Бәйшешек). Ақ қырау шалған басы төмен *т ұ ғ ж и ы п* барады (Ж.Мусин. Туған үй.)

ТҰҒЖИТ= е т. *Тұқырайта еңкейту.* Арбаның үстінде отырған ол басын *т ұ ғ ж и т ы п* алыпты (Ә. Сараев, қараша.). Жолдың саз екенін елер мен бе, газды *тұғжита* басып, зымыратып келемін (Е. Айтмағамбетов, Құлақтың қырсығы).

ТҰҒЖИТУ *Тұғжит етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҒЖИЮ *Тұғжи етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҒЖЫҢ е л і к. *Қимылды білдіретін сөз. Т ұ ғ ж ы ң* молда намазға да отырды (F.Мүсірепов, Белдерде). Ол *т ұ ғ ж ы ң ғ а* біз таңғалмадық (М.Қабанбаев, Кермек.).

ТҰҒЖЫҢДА= ет. *Тұғжың-тұғжың ету, құнжыңдаған қимыл жасау.* Фототілші осыны күткендей, қойын дәптеріне бірдемені *т ұ ғ ж ы ң д а п* жаза бастады (Ж.Мусин, Ақ алаң). Оқушылар бастарын бір көтеріп, бір түсіріп *т ұ ғ ж ы ң д а п*, тырысып жазып отыр («Лен. жас»). Сенімді күш селтеңдемей, *тұғыжыңдамай*, еркін жұмылуда (Е.Қонарбаев, Жол басы). *Т ұ ғ ж ы ң д а п* атын шәліге байлай бергенде нақ желке тұсына таяп қалған көп аттың дүбірін сезді (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

ТҰҒЖЫҢДАС= е т. *Тұғжың-тұғжың етісу, бірге құнжыңдасу.* Қоршаудың айналасында екіүш ала қанат саусқан шықылықтап, әлдене олжа тапқан секілді *т ұ ғ ж ы ң д а с а д ы* (К.Ахметбеков, Ақдала.). Тағы да өзді-өзі шұлғысып келіп *т ұ ғ ж ы ң д а с қ а н д а* жер үйдің бұрыш-бұрышы түгел күңкілдеді (F.Мүсірепов, Шұғыла).

ТҰҒЖЫҢДАСУ *Тұғжыңдас етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҒЖЫҢДАУ *Тұғжыңда етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҒЫ з а т. ж е р г. *Дөңгелек.* Арбаның *т ұ ғ ы с ы н* да жасаймын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҰҒЫЖЫМ с ы н. ж е р г. *Бойы, тұрқы қысқалау, тұқырайған.* Белдеудегі біздің *т ұ ғ ы ж ы м* торыға мініп барып, біліп қайтты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен.). Дәулет өзі қарулы, *т ұ ғ ы ж ы м* денелі, сөзге доғал адам (Д.Досжанов, Дала.). // *Мығым, тегеруінді.* Ғылымға алғыр да білгір жақсы дарындардан гөрі мақсаты жолында жанын пидаға шалуға бір *т ұ ғ ы ж ы м д а р* көбірек пайда келтіреді (Ә.Кекілбаев, Құс. қанаты)

ТҰҒЫЛ з а т. *Тау сайының барып тірелетін, тұйықталып қалатын жері.*

ТҰҒЫЛДАЙ с ы н. *Тұғыл сияқты, тұғыл тәрізді.* Сонда да елдің ішек-қарыны араласып, қанат жайып, *т ұ ғ ы л д а й* тұтасып, бір бағытқа бет алған көрінеді (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

ТҰҒЫН ш ы л. *Өткен шақтық демеулік шылау.* – Мылтығы бар ма? – Бар *т ұ ғ ы н* (Т.Жармағанбетов, Ақ жауын). Бар *т ұ ғ ы н* жұртқа берер ақылы да, Сол еді бұның туыс, жақыны да. Ол болса өз ісінің шебері еді, Батырдай жетпесе де аты ақырға (Ж.Қашқынов, Соқпақ.).

ТҰҒЫР[1] з а т. **1.** *Қолға үйретілген саят құстарының (бүркіт, қаршыға, ителгі т.б.) қонақтайтын орны, биіктеу ағаш қондырғы. Т ұ ғ ы р ы н д а* жем берді, Тұтқын бірақ татпады. Аш өлуді жөн

көрді, Қыран атын сақтады (М.Мақатаев, Өлең.). Кәнігі құсбегі қаршығаның *т ұ ғ ы р д а* отырысына қарап, жуасуының әлі де жетпей жатқанын аңғарды (Т.Әлімқұлов, Сырлыназ.). **2.** *Бір нәрсенің астына қойылған тірек.* Сол сарайды аса берік тас *т ұ ғ ы р* көтеріп тұр (Д.Досжанов, Жібек.). Ол: «Мақұл онда, әзірше сау бол», – деп телефонын *т ұ ғ ы р ы н а* қойды (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.). **3.** а у ы с. *Сүйеніш; тірек.* Сөйлейін бір мәселе бұрынғыдан, Бұл қызың естігеннің көңілі тынған. Дін орнап мұсылманға *т ұ ғ ы р* болған, Белгілі шаһар еді Бағдад пен Шам (Ә.Найманбаев, Шығ.). Туған жерім – *т ұ ғ ы р ы м*, Шөбі дәрі, суы бал, Арқасында халықтың Шат-шадыман көңілім бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** *Мүсіндік туындылар (мүсін-ескерткіш, мүсіндік топтама, сыралғы, т.б.) мен бағаналардың, обелискілердің астына қойылатын сандықша негіз. Т ұ ғ ы р* әртүрлі пошымда тұрғызылып, алуан түрлі нақышпен (архитектуралық ордерлер элементтерін қолдану, мүсін бедерлермен нақыштау, кейде табиғи тастарды пайдалану, т.б.) безендіріледі (ҚҰЭ).

Тұғырдан тайды [түсті]. *Бұрынғы дәуреннен қалды, қайраты қайтты.* Торсан әлі *т ұ ғ ы р д а н т а й ы п* тұрған жоқ (Т.Ахтанов, Дала сыры). Іні-бауыр тізгінді қолдан алып, *Т ұ ғ ы р д а н т ұ с т і м* бүгін мен қартайып. Берекесін кетіріп кедей елдің, Әкімге сорлыны жеу болмайды айып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТҰҒЫР[2] з а т. *Мініске төзімді, жабы тұқымдас жылқы; жұмыс көлігі, тұғыр ат.* Тұлпардан *т ұ ғ ы р* озбас шабылса да, Оған да үкі, тұмар тағылса да. Қыжырытпай мені сырттан жүре алмайды, Кім жегіліп, қай шеттен қағынса да (Абай, Тол. жин.). – Бәйеке, озады атым, бәс тігемін, Тұлпарыңды *т ұ ғ ы р ы м* басты менің. Алты болыс Албанды дүрліктіріп, құнанында бәйгі алған тас түлегім (М.Мақатаев, Шығ.).

Тұғыр ат. *Мініске, жегуге төзімді жылқы.* Әдетте мұндау жылқы жуас болады, онша жүйрік емес. Тұғырды қазақтың жабысынан жиі кездестіреді. *Т ұ ғ ы р а т* тез қоң жинайды, ерекше күтім таңдамайды, ауа райына көнбісті келеді (ҚҰЭ).

ТҰҒЫРЛЫ с ы н. *Астында мініс көлігі, аты бар.* Жаубасар содан былай қарай тоқымы *т ұ ғ ы р л ы*, құрығы құтты жылқышы болды (М.Хасенов, Тұлпар.). Тоқбикенің, тоқым салар *т ұ ғ ы р л ы* болғанына үш-ақ жыл бопты (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ТҰҒЫРЛЫҚ з а т. *Туралық, тікелік.* Әйел сөзі – қытықшыл, нәзік бір іс, Нәзік істі бүлдірмей істеу дұрыс. Адамдық, адалдық пен *т ұ ғ ы р л ы қ т ы*, Жазушы бетке ұстаса болмас бұрыс (Ж.Аймауытов, Шығ.). Болған соң, патша қайран: – Бұл қалай? – деп, Тымсалмен тебірентті тіл *т ұ ғ ы р л ы қ т а н* (Т.Ізтілеуов, Рүстем).

ТҰҒЫРНАМА з а т. **1.** с а я с и. <франц. plateforme> *Мемлекеттік, қоғамдық-саяси ұйым, қозғалыстардың бағытын қызметін айқындайтын, табан тірейтін іс-әрекет бағдарламасы.* Қайта құруды жүзеге асырудағы ең басты қателік – оның *т ұ ғ ы р н а м а с ы* – концепциясының айқындалмауында деп есептеймін (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). «Ақ жол» – тәуелсіздікті басты құндылық ретінде өз *т ұ ғ ы р н а м а с ы* мен бағдарламасына ресми негіз қылып алған партия («Айқын»). **2.** *Қандай да бір қоғамдық, саяси, әлеуметтік шараның негізі, тұжырымдамалық ұстанымдар.* Соның ішінде халықтық *т ұ ғ ы р н а м а* шеңберінде қарастырылған әлеуметтік сала құрылыстарының мерзімінде салынбағанын және сапасыз жүргізілгенін тілге тиек етті («Егемен Қазақстан»).

ТҰҒЫРСЫЗ с ы н. *Құс қонатын тұғыры жоқ.* Үстінде алтын тұғыр түйғындайсыз, *Т ұ ғ ы р с ы з* жараспайды жерге қонса. Жан құрбым, жарылқар ем сендей жасты, Реті жарылқаудың менде болса (Айтыс).

ТҰҒЫРШЫ з а т. с а я т. *Тұғырға қондырылған саят құстарын ұстаушы.* Бұлар үнемі ізге түсіп, бет алысын *т ұ ғ ы р ш ы л а р ғ а* хабарлап отырады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

ТҰҒЫРШЫН з а т. т ү й е ш а р. *Үштен төртке шығатын ұрғашы, қайымай қалған түйе.*

ТҰҒЫРШЫНДАЙ с ы н. *Тұғыршын сияқты.* Қазақ *т ұ ғ ы р ш ы н д а й* семіз дегенде осыны айтады («Тіл және аударма»).

ТҰЖЫР= е т. **1.** *Кесілген ағаштың, бұтақтың ұш жағын тегістеп, жұмырлай шабу.* Сабауды талдан жасайды. Оның екі ұшын *т ұ ж ы р ы п*, қабығын ашып майдалайды, қолға ұстар ұшының қабығын алмайды (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.). Тораңғылдың басын *т ұ ж ы р ы п* қоятыны – елден ерек сереймесін, өзге ағаштармен тең өссін дегені, сояу болмай, жапырақты, күлтелі, таналы болсын дегені (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Әңгімені, сөзді қысқа қайыру, доғару.* Лаборатория меңгерушісі бұйрығын осымен *т ұ ж ы р д ы* (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.). – Көп ұзамай бюрода қарағанда, өзіңді де шақырамыз, – деп салмақпен *т ұ ж ы р д ы* ол (М.Хасенов, Тұлпар.).

ТҰЖЫРТ= е т. **1.** *Кесілген ағаштың, бұтақтың ұш жағын тегістеп, жұмырлай шапқызу.* **2.** а у ы с. *Сөзді қысқа қайырту, доғарту.*

ТҰЖЫРТУ *Тұжырт етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЖЫРУ *Тұжыр етістігінің қимыл атауы, сөзді қысқарту, қайыру.* Мәлік енді әңгімесін *т ұ ж ы р у ғ а* кірісті (Ә. Нұршайықов, Ақиқат.). Хакім мал жөніндегі әңгімені *т ұ ж ы р у ғ а* бет алды (Х. Есенжанов, Көп жыл.).

ТҰЖЫРЫЛ= е т. **1.** *Қысқа етіп кесілу, қиылу.* Оның тәмпіш танауының алдында *т ұ ж ы р ы л ғ а н* қап-қара мұрты бар (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** а у ы с. *Тұқырылу, доғарылу.* Жылдан-жылға Жұман үйінің шаруасы *т ұ ж ы р ы л ы п* тұқыра берді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҰЖЫРЫЛУ *Тұжырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЖЫРЫМ з а т. т е р. **1.** *Белгілі бір істің, ойдың қорытындысы, байламы, шешімі.* Менің соңғы *т ұ ж ы р ы м ы м* мынадай пікірге ойысты (Т.Бердияров, Солдат.). Шамасы, оның қол астында сыннан өткен *т ұ ж ы р ы м д а р* болмаған болу керек (М.Дүзенов, Әке.). **2.** ғ ы л. *Диссертациялық жұмыстың қорғауға ұсынатын негізгі байламы, қорытындысы, нәтижесі, болжамы.*

Тұжырым жасады [тұжырымға келді]. *Бір қорытындыға жетті, байлам жасады.* Палестина басшысы өзінің сөзінің соңында күш қолдануды тоқтатудың бірден-бір жолы келіссөзге оралу деген *т ұ ж ы р ы м ж а с а д ы* («Егемен Қазақстан»). Бұл материалдар нақтылы ғылыми *т ұ ж ы р ы м ғ а к е л у г е* септігін тигізуі ықтимал (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ТҰЖЫРЫМДА= е т. **1.** *Тұжырып шауып, ұшын тегістеу.* Кесілген ағаштың сыртқы қабығын сыпырып, бас-аяғын *т ұ ж ы р ы м д а п* көлеңкеге кептіріп қояды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Тұжырым жасау, қорытындылау, түйіндеу.* – Сонда жұмыс орны дайын болса дейсіз ғой, – деп Досан әңгімесін *т ұ ж ы р ы м д а д ы* (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). Құлыннан түбінде бір өнер шығуға тиіс, – деп Жаубасар ойын *т ұ ж ы р ы м д а д ы* (М.Хасенов, Тұлпар.).

ТҰЖЫРЫМДАЛ= е т. *Түйінделу, тұжырым жасалу, бұйырылу.* Қазақ эпосының сипаты оның осы зерттеу мақаласында тамаша *т ұ ж ы р ы м д а л ғ а н* (Р.Бердібаев, Достық.). №227 бұйрықта әскерлерге «бір адым да шегінбеңдер» деген талап *т ұ ж ы р ы м д а л ғ а н* (Қ.Әбілдаев, Қаһарлы.).

ТҰЖЫРЫМДАЛУ *Тұжырымдал етістігінің қимыл атауы; түйінделу.* ...Жаңадан қабылданатын жер кодексінде осы мәселенің айқын *т ұ ж ы р ы м д а л у ы* қажет-ақ (Ә.Стамқұлов, Үй іргесі.). Эвклидтің «Негіздерінде» бұл постулаттың *т ұ ж ы р ы м д а л у ы* тіпті күрделі түрде берілген. Оны түсіну қиын. Мұндағы қиыншылық параллель түзулер дегенмен нені түсінуіміздің және түзулердің параллельдігіне қалай көз жүгіртуіміздің керектігінде болып отыр. (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ТҰЖЫРЫМДАМА з а т. **1.** *Белгілі бір құбылыс жайындағы көзқарастар жүйесі, бір нәрсе туралы негізгі пікір, қорытынды.* «Бақытқа тек өзі үшін ғана ұмтылу», «игілікті тек өзі үшін ғана тілеу», тағы басқа осы сияқты *т ұ ж ы р ы м д а м а л а р* жалпы әл-Фараби этикасында, әсіресе, бақыт категориясы туралы сөз болғанда жиі ұшырайды («Білім және еңбек»). **2.** қ о ғ.-с а я с и. <лат. conceptio> *Белгілі бір мемлекеттік қоғамдық маңызы бар мәселелердің айқын ұстанымы.* Кеңесті құрудағы мақсат – ол қоғамды одан әрі демократияландыру және дамыту жөніндегі түрлі ұсыныстарды талдап отыру, сөйтіп белгілі бір келісімге келген, демократияны өркендетуге қызмет етеді деген пайдалы *т ұ ж ы р ы м д а м а л а р д ы* ұсынып, оларды іске асыруға көмектесу («Егемен Қазақстан»). Қызықсаңыз, «2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту *Т ұ ж ы р ы м д а м а с ы н*» (концепция) қараңыз («Жас Алаш»). **3.** ф и л о с. *Қандай да бір құбылыс үдерістерді танудың негізгі бағыты, ондағы көзқарастар жүйесі.* Мемлекеттік тілді лингвокогнитивтік, лингвомәдени тұрғыдан оқыту *т ұ ж ы р ы м д а м а с ы* жасалды («Туған тіл»).

ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ с ы н. *Тұжырымдамаға тән.* Парламент Мәжілісінің қаулысында құжаттың негізгі *т ұ ж ы р ы м д а м а л ы қ* ережелері шаруа қожалығын және тауарлы шаруашылық өндірісін жүргізу үшін ауылшаруашылық мақсатындағы жерге жекеменшік енгізу мәселесін мақұлдағаны айтылған («Егемен Қазақстан»).

ТҰЖЫРЫМДАУ *Тұжырымда етістігінің қимыл атауы; түйіндеу; қорытындылау.* Оның мінезінде асығыс *т ұ ж ы р ы м д а у*, артық айту тағы жоқ (Ж.Ертілесов, Туған жер.). Енді, соның бәрін қорытып, жинақтап, *т ұ ж ы р ы м д а у* қажет (М.Әбдіхалықов, Жердің асты.).

ТҰЖЫРЫМДЫ с ы н. *Байламды, шешімді.* Осы құбылыстан Есімбек *т ұ ж ы р ы м д ы* екі қорытынды шығарды (Е.Оразақов, Дәрігер.). Дегенмен ешқайсысы да *т ұ ж ы р ы м д ы* тоқтамға келіп, былай етейік деген жоспар ұсына алмады (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы.).

ТҰЖЫРЫМДЫЛЫҚ з а т. *Байламдылық, шешімділік.* Келісімнің *т ұ ж ы р ы м д ы л ы ғ ы н ы ң* дәлелі ретінде Әбу Суфман Мұхамедке Үшми-Хатиб деген қызын береді (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Егер прозаның шағын формаларынан ой-пікір *т ұ ж ы р ы м д ы л ы ғ ы н*, тығындығын іздер болсақ, Т.Әлімқұлов творчествосынан бұл да молынан табылады (О.Сәрсенбаев, Шығ.).

ТҰЖЫРЫҢҚЫРА= е т. *Тұжыра түсу; қорытыңқырау, қысқартыңқырау.* – Сен сәл *т ұ ж ы р ы ң қ ы р а п* айтсаңшы, – деді ол (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ТҰЖЫРЫҢҚЫРАУ *Тұжырыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЗ[1] з а т. **1.** *Су, көл түбінен алынатын малға жалататын, ащы дәмді, ақ түсті кристалл зат.* Олар біздің түйемізді, *т ұ з ы м ы з д ы* алып қалды (С.Бегалин, Сәтжан). Қойға шөп керек, *т ұ з* керек (С.Бақбергенов, Адам.). **2.** *Ас-тағамдардың дәмін кіргізу үшін қосылатын, өткір дәмді, ақ түсті кристалл зат.* Ауыл адамдары. Қорабай бағанға байлаған қызыл шүберегі бар, үш-төрт еркек, екі кемпір, төрт-бес бала-шағаны ертіп, сол жақтан келіп кіреді. Кемпірлердің қолында аяққа, табаққа салған бауырсағы, *т ұ з ы* болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Құмар-ақпын *т ұ з* бен ащы пиязға. Кейде ащыдан жаралдық па біз деймін. Ала білген алақанға сый аз ба, Тәттілікті мен ащыдан іздеймін (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ас тұзы. *Күнделікті ас-суға пайдаланылатын тұздың түрі. А с т ұ з д а р ы,* көбінесе, табиғатта қатты тұз түрінде кездеседі (ҚСЭ).

Еңбегі еш, тұзы сор болды. *Табан ақы, маңдай тері қайтпады, еңбегі зая кетті.* Осы завод орнағанша халық *е ң б е г і е ш, т ұ з ы с о р б о л ы п* тентіреп жүруші еді (І.Жансүгіров, Әңгім.). Көргенің сол көрген Базаралы ...Жоқшылығымен, ит қорлық бейнетімен *т ұ з ы с о р, е ң б е г і е ш* қам-қарекеті мен болсам да, әйтеуір жат үйдің босағасында емеспін, – деді Дәркембай Базарылыға (М.Әуезов, Абай жолы).

Тұз [дәм] айдады. *Алла тағаланың, тағдырдың жазуымен дәм бұйырды.* Суық сөз құлаққа енсе, көңілге мұз, Адамзат қайда бармайды *а й д а с а т ұ з.* Ежелден ердің назын ер көтеред, Жаманнан жабырқаған күдеріңді үз (Базар жырау, Шығ.). *Т ұ з а й д а п,* барады екен несіп тартқан, Бара алмай не бітірді үйде жатқан?! Аз уәж пайғамбардың мүтаһараты Тоғызы бір күмбезде алтындатқан (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Тұз қышқылы. х и м. *Ас тұзы мен күкірт қышқылын қосу арқылы алынатын, хлорлы сутегі қышқылы. Т ұ з қ ы ш қ ы л ы* көптеген металдармен әрекеттеседі (ҚСЭ).

Тұзы жараспады. а) *Тіл табыса алмады, ортақ пікірге келмеді.* ә) *Ерлі-зайыпты болып тұра алмай, айырылысты.* Алайда онымен *т ұ з ы ж а р а с п а й,* екі-үш айдан соң айырылысты (М.Мағауин, Ақша қар).

Тұзы жарасты. *Үй болып, отасты, үйленді.* – Енді кіммен *т ұ з ы ң ж а р а с а д ы* сенің? (Д.Досжанов, Дария.).

Тұзы жеңіл. *Сөзге тез ілінетін, жолы ауырлау (адам).* Ал, шынымды айтсам, *т ұ з ы м ж е ң і л* (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Құдай бір айналдырғанды шыр айналдырады деген бар, *т ұ з ы ж е ң і л* байғұс солардың қолына түсіп қалады (Д.Исабеков, Тіршілік.).

Тұзын ақтады. *Еңбегін ақтады, борышын өтеді.* Жаман емес, *т ұ з ы н а қ т а й м а* деген үміт бар. Осы бір жаңа келгендер киіп кетіп жүрмесе, – деді Рақым күлімсіреп Әлішерге (Б.Майлин, Шығ.). Балаларға бас болдың, Тәрбиелеп басқардың, Ата-ана *т ұ з ы н а қ т а д ы ң* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тұзын татты. *Белгілі бір жерде болып көрді.* Ол бес рет патша абақтысының да *т ұ з ы н т а т қ а н* адам еді (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.).

Тұзы [тұз-дәм] таусылды. а) *Өмірмен қоштасатын кез келді, ажал жетті.* ә) *Тұрғылықты жерінен қоныс аударуға тура келді.* Жігіт жақтан: Әйел болып туған соң, Осылайша етеді. *Т ұ з т а у с ы л с а* бұл елден, Сапар күнің жетеді. Бауыр бассаң жат елге, Жұртың ойдан кетеді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ішің күйсе, тұз жала. *Шыдамасаң жарылып кет, шоқ-шоқ деген м*ағынада *айтылатын табалау сөз. – І ш і ң к ү й с е, т ұ з ж а л а,* мен анаумынау емес, ферма бастығының әйелімін, – дейді Сақила сұрланып (М.Рашев, Бетің қисық.). Оларда менің өшім бар, қызықсын маған, *і ш т е р і к ү й с і н, т ұ з ж а л а с ы н* (Ж.Жұмақанов, Қаракөз.).

ТҰЗ² з а т. о й ы н. *Ойын картасының ең үлкені, күштісі.* Оның қолында алтылық пен *т ұ з* отыр (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). – Әй, ерім-ай қолыңа *т ұ з* көзір шыға қалса, шыдай алмай ашып тастайсың-ау?! («Қаз. әдеб.»).

ТҰЗАҚ з а т. *Әртүрлі құс, қоян ұстау үшін, қылдан есіп жасалатын аңшы құралы.* Құсты ұстаудың бірінші құралы *т ұ з а қ* көрінеді (Ш.Айманов, Қыран тур.). Қонысбай бөдене ұстау үшін жиырма-отыз *т ұ з а қ* қойды (Т.Бердияров, Солдат.).

Тұзақ құрды. а) *Құстың қонатын, жүретін жеріне тұзақ байлады.* Бір адам жүреді екен *т ұ з а қ қ ұ р ы п,* Бір торғай ұстап алды сүйтіп жүріп. Балаларға сатайын деп ойлапты, Торғайды жазып алып ұстап тұрып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Айла, амал жасады, пәле ойлады.* – Асанғалиға *т ұ з а қ қ ұ р ғ а н ы м д ы* ешкімге айтпа (Ж.Тәшенов, Қаратас). «Ертең келіп және бір жағамын, – деп, – Еш адам жүрмесін!» – деп жарлық айтты. Амалмен жіпсіз *т ұ з а қ қ ұ р д ы* дағы. Жайына енді кемпір барып жатты. Ондай қулық болғанын қайдан білсін, Күн батып, Хасен мінді ағаш атты. Күндегі ойнап жүрген әдетінше, Құшақтар тақтай басып перизатты (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тұзақ үзген [тұзақ үзген ала аяқ]. *Ала бөтен бұзық, зұлым адам.*

Тұзаққа түсті [ілінді]. а) *Тұзаққа ілініп қалды.* ә) *Алдауға түсті, ұсталды.* Ұйым емес, уақыт өзі жүр санап, Ұйықтадың сен елден артық бір сағат. Дос кездессе *т ұ с т і м* дей бер *т ұ з а қ қ а,* Бір кеттің бе? Кеттің онда ұзаққа! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тағы көрем. Тағы күлем. Тірілем. Есім шығып тағы *т ұ з а қ қ а і л і н е м.* Өмір – дала, тапыл басқан мен бала, Тапыл-тапыл, дамыл-дамыл сүрінем (М.Жұмабаев, Шығ.). Қап, қарап жүрмей, *т ұ з а қ қ а* өзім кеп *т ұ с т і м*-ау (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ТҰЗАҚТА= е т. *Бұғалық жасап байлау, шалма жасау.* Темірбек *т ұ з а қ т а п* алған шылбырын Итбайдың мойнына салып жіберді (С.Мұқанов, Ботагөз). Түс тербеп жаздың мөлдір, қысқа таңын, *Т ұ з а қ т а п* Жезкиікті ұстатамын. Қызға Жез камзол сол киікті ұқсатамын (К.Салықов, Жезкиік).

ТҰЗАҚТАЛ= е т. **1.** *Байлану, шалма жасалу.* Ала арқанның *т ұ з а қ т а л ғ а н* ұшын қыздың қолына ұстатты (Ә.Әбішев, Сәуле.). **2.** а у ы с. *Қолға түсу, ұсталу.* Қылмыскер сол арада *т ұ з а қ т а л ғ а н ы н* сезген жоқ (Қоғамдық тәртіп.).

ТҰЗАҚТАЛУ *Тұзақтал етістігінің қимыл атауы.* Бұлар су түбінде өздерінен-өздері *т ұ-*

з а қ т а л ы п тұрған балықтарды көрді (Ә.Көшімов, Лашын.).

ТҰЗАҚТАУ *Тұзақта етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЗАҚТАУЛЫ с ы н. *Тұзақталған, тұзақ жасалған.* Досбол қайдан тапқаны белгісіз, *т ұ з а қ т а у л ы* шалбарды ыңғайлап үстіне төніп барады (С.Сматаев, Алғашқы.).

ТҰЗАҚТЫ с ы н. *Тұзақтап байланған.* Жіңішке арқанның *т ұ з а қ т ы* басын оң қолға, екінші ұшын сол қолға орап алдым (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТҰЗАҚШЫ з а т. *Тұзақпен аңшылық құратын адам; тұзақ жасаушы.* Бұл сөзге *т ұ з а қ ш ы н ы ң* көңілі ұнады, Торғайды бір дуалға қондырады: Алғашқы бұл сөзіңді әбден ұқтым, Екінші сөзің қандай? – деп сұрады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ненец табиғатында аңшы, *т ұ з а қ ш ы* халық (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ТҰЗБАСТЫҚ з а т. ж е р г. *Тұз салатын дорба.*

ТҰЗБҰРШАҚ з а т. ө с. <лат. petrasimonia monandra> *Алабұталар тұқымдасы Сораңша туысына жататын малазықтық шөптесін өсімдік, ащышөп.* Қазақстан топырағында *т ұ з б ұ р ш а қ т ы ң* 10 түрі өседі (С.Тілеубергенов, Ауыл шаруаш. сөздігі).

ТҰЗҒАТЫҚ з а т. ж е р г. *Сүзбеге тұз қосып, ашқылтым етіп жасалған тағам.* Шайды *т ұ з ғ а т ы қ п е н* ішу өте жақсы болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҰЗДА= е т. *Ет, май, балық сияқтылардың дәмін кіргізу үшін тұз себу, тұз қосу.* Ол бие де сауды, құрт та қайнатты, май да *т ұ з д а д ы* (З.Ақышев, Ақбел.). Етті көбейтіп *т ұ з д а п,* кептіріп алып қайтушы еді ол әкесі екеуі (А.Нұрманов, Құлан.).

ТҰЗДАЙ с ы н. **1.** *Тұз сияқты.* Қадри азби отқа түскен *т ұ з д а й* шытыр-шытыр ете қалды (Д.Әбілов, Арман.). **2.** а у ы с. *Көкпеңбек, көк.* Бойы Наушарбаннан да қалыңырақ, аяқ-қолы балғадай, шашы сап-сары, көзі *т ұ з д а й* қызды «Гүлшахра осы боларсың-ау» деп шамалады (С.Жүнісов, Ақан сері).

Көзі тұздай. *Көк көз. К ө з і т ұ з д а й,* істік мұрын сары баласына «қой» деп кейіген болады (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Тұқымын тұздай құртты. *Тып-типыл етті, көзін жойды; түбіне жетті.* Батырекеңнің мерейі үстем, биыл тоқсан төрттен ойып берді, ендігі асу жүз бес, атақ та, абырой да өзінікі. Иә, құдая, жауларымды жер ет өстіп, сағын сындыр, үйін көшір, *т ұ қ ы м ы н т ұ з д а й қ ұ р т* (Д.Досжанов, Дария). Қазір бәріміз қол қойып, ол иттің *т ұ қ ы м ы н т ұ з д а й қ ұ р т а м ы з* (Ә.Тарази, Асу.).

ТҰЗДАЛ= е т. *Тұз себілу, тұз қосылу.* Сары май *т ұ з д а л ғ а н* және тұздалмаған күйінде де шығарылады (З.Сейітов, Сүт өңдеу.). *Т ұ з д а л м а ғ а н,* қылшығы алынбаған майды шеңгелдеп тұрып, ал кеп жейін (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

Тұздалған қырыққабат [қияр]. т а м а қ. *Қысқа сақтау үшін бөшкеге, эмальді ыдысқа тұз қосылып бастырылған қырыққабат, қияр.* Бірдеңені іздеп, абыржығандай, әрлі-берлі жүрді де, алдымызға бір шелек *т ұ з д а л ғ а н қ ы р ы қ қ а б а т* әкеп қойды (Ә.Шәріпов, Біз панфиловшы.).

ТҰЗДАЛУ *Тұздал етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЗДАН= е т. *Құрамында тұз көбею, тұз пайда болу.* Арал теңізінен бұрын бекіре тұқымдас және басқа құнды балықтар ауланатын еді, өкінішке қарай, оның су деңгейі төмендеп, суы 14 процентке дейін *т ұ з д а н ы п,* балығы азайып барады (Н.Баяндин, Ата мекен). – Сонда мына жазық – ұзақ жылдар су көрмей, *т ұ з д а н ы п,* көкпектеніп, жарылып кеткен аймақ, су түсе салысымен қалай көктер екен! – дейміз біз (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.).

ТҰЗДАНУ *Тұздан етістігінің қимыл атауы.* Шлюз жүйесі судың *т ұ з д а н у* дәрежесін реттеп отырады (К.Баялиев, Жер.). Натриймен байланысты сілтілі жерасты сулары тайызда орналасқанда аридтік аймақтарда мәдени өсімдіктер үшін аса зиянды келетін топырақтың содамен *т ұ з д а н у ы н* тудырады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТҰЗДАР з а т. х и м. *Химиялық қосылыстар класы; қышқыл молекулаларындағы сутек атомдарының орны толықтай немесе жартылай металл атомдары не ОН топтарына ауысқан қосылыстар; қалыпты жағдайда иондық құрылымдағы кристалл заттар. Т ұ з д а р* ерте заманнан белгілі. 1812 ж. Я.Берцелиус *т ұ з д а р д ы ң* электрхимиялық теориясын құрды (ҚҰЭ).

ТҰЗДАС-ДӘМДЕС с ы н. *Аралас-құралас.* Көп заманнан бері *т ұ з д а с-д ә м д е с* екенін, бір-бірінің көңілін қалдырып көрмегенін, серінің боталаған түйедей елсізге қашқаны жанына бататынын мәнерлі сөзбен мақалдап, мәтелдеп айта келіп... (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

ТҰЗДАТ= е т. *Етке, майға тұз сепкізу, тұз қосқызу.*

ТҰЗДАТУ *Тұздат етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЗДАУ *Тұзда етістігінің қимыл атауы.* Балықты *т ұ з д а у* не мұзға салып тоңазыту керек (С.Хайдаров, Теңіз.). Піспеген не пісуі өтіп кеткен қарбыздар *т ұ з д а у ғ а* жарамайды (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.).

ТҰЗДАУЛЫ с ы н. *Тұз салынған, тұз қосылған.* Үлкенді-кішілі банкаларда *т ұ з д а у л ы* қияр, помидорлар тұр («Мәдениет және тұрмыс»). Әлі де майлы, *т ұ з д а у л ы,* Тамақты қою пісірсін. Қазанында ожауы, «Тік жүр!» десе, Тік түрсын (Қ.Аманжолов, Шығ.).

ТҰЗДАУШЫ з а т. *Тұздаған адам.* Қуан шаңға салынған балықтардың көбін өзі тұздайды. Тәжірибелі *т ұ з д а у ш ы* деп өзгелер бұдан асып аяқ баспайды (Р.Иманғалиев, Мың тарау). Шелдеуші теріні еттен, майдан (әсіресе, құйрығында) тазартып, елтіріні тұздауға әбден дайындайды.

Мұнан соң теріні *т ұ з д а у ш ы* арнаулы столға жайып тұздайды (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.).

ТҰЗ-ДӘМ з а т. ***Дәм-тұз*** *(Ас-су, несібе).* – Әңгіме *т ұ з-д ә м г е* тіреліп тұрған жоқ, жолдас шақырған соң барған абзал, – деді ол (Ж.Тілеков, От кешу). Менің шалқар Отаным Шалқып жатқан, Ерлігім жоқ, ететін халқың мақтан. *Т ұ з-д ә м і ң д і* кейде мен әзер жұтам, Еркең болдым саяңа салқындатқан (М.Мақатаев, Мавр).

Тұз-дәм айдады. *Бір жаққа бару сәті түсті, дәм бұйырды.* Шәуке Любаның өзіндей жетім екенін, *т ұ з-д ә м а й д а п* Белорусиядан келгенін біледі (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Айтып бер ат-жөнінді, жұртың қайда? Кездестік *т ұ з-д ә м а й д а п* осы жайда (Т.Ізтілеуов, Назым).

Тұз-дәмі бітті [таусылды]. *Ризығы таусылды, өмірі сарқылды.* Айырылатын жетті ғой күн, Амал бар ма, жан жарым. Бір көрермін я өлермін, *Б і т к е н* болса *т ұ з-д ә м і м* (Б.Күлеев, Айтшы.). Тірлік тартысын аяқтаған *т ұ з-д ә м і т а у с ы л г а н* Ақан ақынның балконнан құлап өлуі кездейсоқ нәрсе, үрей сылдыры емес (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.).

Тұз-дәмі жараспады [жарасты]. а) *Тіл табыса алмады, шығыспады.* Бұлардың көбі Көлбаймен *т ұ з-д ә м і ж а р а с п а ғ а н* адамдар, сондықтан Көлбай оларды «кітапқа шығарып, жұртқа масқара қылып мұқатқаны» (М.Дулатов, Шығ.). Марқабаев пен ол екеуі бір батальонда жүріп *т ұ з-д ә м і ж а р а с п а д ы* (Ж.Тілеков, От кешу). ә) *Үйленді, үй болып тұра алды. Т ұ з-д ә м і ж а р а с ы п* Көкенге қосылған соң, ол спортты қойып кетті (С.Алдабергенов, Асу).

Тұз-дәмін ақтады. *Істеген жақсылықты қайтарды, еңбегін жандырды.* Партия, шешем едің, әкем едің, Өсірдің, ақын еттің, мәпеледің. *А қ т а с а м, т ұ з-д ә м і н ң д і* бар арманым, Сен болмасаң су түбіне кетер едім (О.Малқаров, Менің ізім). Енді осыған Отан соғысының батыры жөнінде очерк қосылса, қатып кетеді. Теріскейдің *т ұ з-д ә м і а қ т а л а д ы*! – деп үзеңгісін шіренеді (Т.Әлімқұлов, Кертолғау).

ТҰЗДӘМЕК с ы н. ж е р г. *Шала тұздалған.* Қиярдың *т ұ з д ә м е г і н* алып тура (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҰЗДЫ с ы н. *Тұзы көп, ащы.* Жүрек ауруы, гипертониясы бар адамдарға *т ұ з д ы* қияр жеуіне болмайды (С.Сұбханбердин, Өсімдік –дәрі.). Бал татыған ақ сазандар тереңі, Теңіз түбі *т ұ з д ы* сумен тұнса да. Маған нанның тәтті дәмін береді, Маңдай терім ащы бола тұрса да (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТҰЗДЫҚ[1] з а т. **1.** *Еттен дайындалған тағамдарға қосып берілетін, пияз, сарымсақ, көкөністер туралған майлы сорпа.* Бибіш *т ұ з д ы қ* істеп жатып, төргі жаққа көз қырын салды (Д.Әбілев, Арман.). Көп қолданылатын *т ұ з д ы қ қ а* қалампыр, зімбір, кардомон, лавр жапырағы, бұрыш, т.б. жатады (ҚҰЭ). **2.** *Бесбармақты жер алдында құйылатын сорпа не пиязды сорпа.*

ТҰЗДЫҚ[2] з а т. г е о л. *Құрамындағы еріген тұздың жалпы мөлшері 50 г/л-ден астам табиғи немесе жасанды су ерітінділері.* Жер бетіндегі сулардың минералдары көбінесе 320–370 г/л-ден аспайды, жерасты суларындағы *т ұ з д ы қ т а р д ы ң* минералдары 550–600 г/л-ге дейін жетеді (ҚҰЭ).

ТҰЗДЫҚСЫЗ с ы н. *Тұздығы жоқ.* – Ей, мына ет тамақтан жүрмес *т ұ з д ы қ с ы з*!... Бошан ана арадағы құманды әперіп жіберші, табаққа су құйып, батырып жейік, – деді Мұздыбек (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТҰЗДЫҚТА= е т. **1.** *Асқа тұздық құю, дәмін кіргізу.* Түскі асқа анасы етті *т ұ з д ы қ т а п,* нарын жасады (Д.Досжанов, Дария). Ол етті үнсіз отырып *т ұ з д ы қ т а д ы* да, ал-келсіз жей берді (Т.Иманбеков, Үш ай.). **2.** а у ы с. *Сөзді астарлап, көркемдеп, мақалдатып сөйлеу.* Ол сөз арасында мақал-мәтел қосып, айтылмыш ойын *т ұ з д ы қ т а п* отырды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Қазіргі Әлібек биде орағытып сөйлеу, *т ұ з д ы қ т а п* сөйлеу жоқ (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ТҰЗДЫҚТАЛ= е т. *Асқа тұздық құйылу.* Ет пісіп, туралып, *т ұ з д ы қ т а л ы п* ортамызға келді (І.Жансүгіров, Әңгім.). Оның құрметіне бұғының семіз қашары сойылды да, алғашқы сыбағасына, қашардың қан мен «*т ұ з д ы қ т а л ғ а н*» шикі бауыры тартылды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТҰЗДЫҚТАЛУ *Тұздықтал етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЗДЫҚТАТ= е т. *Асқа тұздық құйғызу.*

ТҰЗДЫҚТАТУ *Тұздықтат етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЗДЫҚТАУ *Тұздықта етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЗДЫҚТЫ с ы н. **1.** *Тұздық қосылған.* Соғыс жылдарында Балқаш балық коллективі бейімделген үйлерге консерві цехының жабдықтары мен бу қазандарын іске қосып, алғашқы өнімді – томат *т ұ з д ы қ т ы* балық консервін 1943 жылы берді (М.Тайыров, Балқаш.). **2.** а у ы с. *Тоқ етері бар, сазды, мәнді (сөйлеу).* Аз сөйлеу, *т ұ з д ы қ т ы* сөйлеу – қашаннан жазушы мақсат етерлік мұрат («Қаз. әдеб.»). Сол бір оқиғадан соң біз Асқар Тоқмағамбетовтің сықақ, *т ұ з д ы қ т ы* өлеңдерін ересектердің аузынан қағып алатын болдық (Ғ.Қабышев, Күлеміз бе.).

ТҰЗДЫҚШЫ з а т. ж е р г. *Қара шегіртке. Т ұ з д ы қ ш ы* шырылдаса болғаны, күздің басы деп ұқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҰЗДЫЛЫҚ з а т. *Тұзы көптік, ащылық.* Теңіз суы азайған сайын оның *т ұ з д ы л ы ғ ы* да арта түседі («Білім және еңбек»). Жайылымдарды жазғытұрым алғашқы жаңбыр жусанның тозаңын және *т ұ з д ы л ы ғ ы н* шайғаннан кейін қой, тү-

йе, тағы басқа тұлік малдарды жайып пайдалану керек (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.).

ТҰЗКЕСЕЛ з а т. с ө й л. *Денесі тұршігіп, қалшылдайтын ауру.* – Ағай, мынау *т ұ з к е с е л* боп қалыпты. Үйіне жібересіз бе, мен апарып тастайын, – деді біздің мұғалімге (Ә.Бөриев, Алматы.).

ТҰЗСЫЗ с ы н. *Тұз салынбаған, тұзы жоқ.* Цинга ауруы *т ұ з с ы з*, көксіз тамақ жегендіктен болады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Жылымсыған *т ұ з с ы з* құр балықты отқа пісіріп жегендей емес, картоп турап, қатырып уха пісіріп іштік (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

ТҰЗСЫЗДАНДЫРУ= е т. э к о л. *Ауыз суды, технологиялық немесе салқындатқыш суды пайдалану үшін тұздан арылту.* Бір ғана жол бар. Ол – қазанға құйылатын суды *т ұ з с ы з д а н д ы р у*. Бұл үшін суға соды қосу қажет екен (К.Сейдеханов, Түркістан.).

ТҰЗСЫЗДЫҚ з а т. *Тұзы жоқтық, тұз жетіспегендік.*

ТҰЗСЫРА= е т. *Тұз жегісі келу, тұзды аңсау.* Бірер күн *т ұ з с ы р а п* қалған мал оны көргенде молырақ қарпып жібереді (Н.Айдаров, Жазылбек.). Қойға тұз ұзақ уақыт берілмесе, олар әбден *т ұ з с ы р а п* қалады да, көп жеп уланып қалуы мүмкін (Т.Сәрсенбаев, Шопан.).

ТҰЗСЫРАУ *Тұзсыра етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЗХАНА з а т. *Тұз сақтайтын үсті жабық орын, арнаулы бөлме.* Қазыхан жүгірген бойы *т ұ з х а н а ғ а* еніп кетті (Қ.Құрманғалиева, Атырау.).

ТҰЗШЫ з а т. *Тұз өндіретін өндірісте жұмыс істейтін адам. Т ұ з ш ы л а р* қаласы осы заманғы озық та, сәулетті, мәдениетті орындармен тереза теңестіре алады (С.Хайдаров, Құрыш.). *Т ұ з ш ы л а р д ы ң* денсаулығын қорғайтын жақсы жабдықталған аурухана, аптека бар («Мәдениет және тұрмыс»).

ТҰЙҒЫН з а т. <лат. accipiter gentilis> **1.** *Қаз, үйрек т.б. аулап қоректенетін, лашын тұқымдас жыртқыш құс.* Лашынның *т ұ й ғ ы н*, көкжендет дейтін түрлері бар, олар да қыран келеді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Астыма жорға мінгізді. Үстіме торқа кигізді, Оқытып білім білгізді, Қызық дәурен сүргізді. Ақ *т ұ й ғ ы н* беріп қолыма, Көлінен аққу ілгізді. Бай мен ханның баласы Бәрімен бірге жүргізді (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). **2.** а у ы с. *Қызуқанды, алғыр, қайсар (кісі).* Жетесіз ұсақ кеңестің Жетегінен аулақпын. Болымсыз бұйғын емеспін, *Т ұ й ғ ы н ы м ы н* тау жақтың (К.Салықов, Жезкиік). Ол өзі жас та болса серік боларлық, *т ұ й ғ ы н* қыз (С.Бегалин, Замана.).

ТҰЙҒЫНДАЙ с ы н. *Тұйғын секілді қырағы, алғыр. Т ұ й ғ ы н д а й* тұғырдағы тоғыз түлеп, Он үштен он төрт жасқа аяқ басып. Мінезі мінсіз біткен, сөзі орамды, Шекерден тілі тәтті, жайдары, ашық. Ақылы қара қылды қақ жарғандай, Бақтылы қандай жанға болар нәсіп!? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тобышық атты бүгілтіп, Құйрық-жалын сүзілтіп, Езді бордай үгілтіп, *Т ұ й ғ ы н д а й* ерді ширатып (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТҰЙҒЫНША үс т. *Тұйғын тәрізді, қыранша.* Ән кезегі Шәкірге келгенде, *т ұ й ғ ы н ш а* сорғалай жөнелді (З.Асабаев, Жарас.). – Екеуің жер бауырлай бермей, бұлттан асып бара жатқан *т ұ й ғ ы н ш а* көтеріндерші, – деді Мәди екеуіне (Ә.Әбішев, Найзағай).

ТҰЙҚЫ *Үйқы-тұйқы қос сөзінің екінші сыңары.* Мен оның кекіл шашының *ұ й қ ы-т ұ й қ ы с ы н* шығарғым келетін де тұратын (З.Қыстаубаев, Ақ түн).

ТҰЙПА *Үйпа-тұйпа қос сөзінің екінші сыңары.* Олардың шаштары *ұ й п а-т ұ й п а* болып кетіпті (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары).

ТҰЙЫҚ[1] с ы н. **1.** *Шығар жақ беті жабық, бітеу.* Айжанның халі қуған қасқыр қақпайлап әкеп, бұлтара алмайтын *т ұ й ы қ қ а* келтірілген қоянның халіне ұқсас еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Соған түсіп бес-алты қадам басып еді, алдынан *т ұ й ы қ* шықты (Д.Досжанов, Зауал). **2.** *Киіздің, арқан-жіптің т.б. бүктелген, қайырылған жері* .Ол киіз *т ұ й ы ғ ы н д а* жатып, аяғын әлденеше қозғап байқады (З.Шүкіров, Ізгілік.). Арқан, жіп, әртүрлі баулардың бір басы *т ұ й ы қ* болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **3**. а у ы с. *Ашылып сөйлемейтін бұйығы, аз сөзді.* Қайтейін сені, бауырым, Тым *т ұ й ы қ*, бұйық баласың, Әкеңменен қол соғып, Алады-ау сатып сасық бай (М.Жұмабаев, Шығ.). Әне, өзіндей *т ұ й ы қ* жігіт Сағынтайды қарашы, Гүлсармен тым жақындап бара жатыр арасы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тұйық алап. *Тұйық аймақтардағы көл немесе өзен алаптары. Т ұ й ы қ а л а п қ а* құрлықтың ішкі бөлігіндегі, әсіресе шөл, шөлейт өңірлердегі көл алаптары жатады (ҚҰЭ).

Тұйық етістік. л и н г в. *Жақтық, шақтық мағынада қолданылмайтын, субъектіге қатыссыз, қимыл атауы болып келетін етістік. Т ұ й ы қ е т і с т і к* істің нақты процесін білдірмейді, тек оның атауы ретінде қызмет етеді (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. түс. сөзд.).

Тұйыққа тірелді. *Шарасы таусылды, амалы құрыды.* Міне, осы бір әртүрлі әңгіменің басы келіп түйіседі де, одан әрі жол таппай *т ұ й ы қ қ а т і р е л е д і* (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Кей кезде қатты қиын, Ашиды тәтті миым. Жазылмай бір өлеңім, *Т ұ й ы қ қ а т і р е л е м і н* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тұйық тартты. *Сөйлеуден қашып, бұйығыланды.* Бұрын көңілді, ақ жарқын жүретін қызы енді өз-өзінен *т ұ й ы қ т а р т ы п,* мұңайып жүргені (М.Хасенов, Тұлпар.).

ТҰЙЫҚ[2] з а т. ә д е б. *Классикалық түркі тілдес поэзиядағы өлең өрнегі.* Қазіргі түркі халықтарында *т ұ й ы қ т ы*, мысалы, әзірбайжандар

баяты, түркімендер ляля, түріктер мани дейді (Әдеб. термин. сөздігі). *Т ұ й ы қ* үлгісінде жазылған алғашқы өлең бізге Бурханеддин Сиваси арқылы жеткен (ҚҰЭ).

ТҰЙЫҚСЫЗДЫҚ з а т. и н ф. *Тұйықталу жағдайын болдырмауға кепілдік беретін әрі параллель орындалатын бағдарлама қасиеті.*

ТҰЙЫҚТА= е т. *Көрпе не киімнің шетін қайырып қымтау.* Көрпені *т ұ й ы қ т а п* енді ғана көз іліп едім (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Байлар көрпелерін *т ұ й ы қ т а п* есінеп жатыр (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ТҰЙЫҚТАЛ= е т. **1.** *Көрпе не киімнің шетінің қайырылып, қымталуы.* **2.** *Біту, аяқ шеніне жету.* Қаланы қақ жарған асфальт жолдардың *т ұ й ы қ т а л а т ы н* басына жеттік (Ғ.Сланов, Замана.). **3.** а у ы с. *Тұжырымдалу, орындалу.* Кәрі емендей қасарыса бергенше, Қайран әке, ұғынсаңшы мән-жайды. *Т ұ й ы қ т а л с а* перзентіннің арманы, сені де ілер қайғы-мұңның қармағы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТҰЙЫҚТАЛУ *Тұйықтал етістігінің қимыл атауы.* Токтың *т ұ й ы қ т а л у* процесі болып өткенін сезіп тұрмын (М.Сәрсекеев, Жетінші.).

ТҰЙЫҚТАН= е т. *Ешкімге сыр ашпау, бұйығылану.* Кешегі оқиғадан кейін ол біраз *т ұ й ы қ т а н ы п* кетті (Ә.Әзиев, Жез тау). Сонан бастап баланың мінезі күрт өзгеріп, *т ұ й ы қ т а н ы п* кетіпті (Ө.Күмісбаев, Ауыл.).

ТҰЙЫҚТАНУ *Тұйықтан етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЙЫҚТАТ= е т. *Тұйық қылдыру, тұжырымдату.*

ТҰЙЫҚТАТУ *Тұйықтат етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЙЫҚТАУ[1] *Тұйықта етістігінің қимыл атауы.* Ол қосымша сауал да берместен, өз тұжырымын *т ұ й ы қ т а у ғ а* ойысты (Б.Тоқтаров, Тауда.).

ТҰЙЫҚТАУ[2] с ы н. *Ақжарқын, ашық емес, тұйығырақ.* – Бала, сен өзің *т ұ й ы қ т а у* көрінесің, – деді ол Әлібекке жақындай түсіп (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Сөзге сараңдау, сырға *т ұ й ы қ т а у* еді («Қаз. әдеб.»).

ТҰЙЫҚТЫҚ з а т. *Тұйық мінезділік, бұйығылық.* Сәлім келіншегінің *т ұ й ы қ т ы ғ ы н а* кешірім жасап, әр кез қатты сыйлайды (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Баланы орынсыз ұялта беру онда ұялшақтық пен *т ұ й ы қ т ы қ* дамуына жағдай жасайды (Қ.Жарықбаев, Психология).

ТҰҚАБА з а т. ж е р г. *Пұліш мата. Т ұ қ а б а* пальто алдым деп отыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҰҚАЙ з а т. *Қой-ешкі тұяғы.* Қой, ешкі *т ұ қ а й ы н* тесілген табанның жарасына жапсырып жамайды (Экспед. мат.).

ТҰҚИ= е т. *Басын тұқырайтып төмен салу, еңсесі түсу.* Асқар *т ұ қ и ы п* төмен қараған күйі үндей алмады (И.Жақанов, Қайта орал.). Ол үндемей төмен *т ұ қ и ы п*, бір қызарып, бір сұрланып отырды (Ә.Омарбаев, Кәрлен.).

ТҰҚИТ= е т. *Еңсені түсіру.* Кембілдің сөзі осы отырғандардың бәрін төбелерінен тоқпақ ұрғандай *т ұ қ и т ы п* тастады (А.Хангелдин, Қараторғай).

ТҰҚИТУ *Тұқит етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚИЮ *Тұқи етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚШИ= е т. *Тұқию, тұқыраю.* Бригадир үндеместен *т ұ қ ш и ы п* біраз отырды (Ш.Мұртазаев, 41-жыл.). Қожаңа еріп келген селдір мұрт ағай *т ұ қ ш и ы п* бірдеме жазып отыр (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ТҰҚШИЮ *Тұқши етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚШЫҢДА= е т. *Тұқшың-тұқшың ету, еңкеңдеу.*

ТҰҚШЫҢДАУ *Тұқшыңда етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚЫ з а т. з о о л. <лат. cyprinus carpio> *Сазан балықтың тоған суларында өсірілетін қабыршақты не қабыршақсыз түрі.* Алматы облысының су қоймаларында форельге ұқсас ақмарқа балығы өседі, ол негізінде *т ұ қ ы* балығының тұқымдасы саналады (К.Күленов, Қазақст. балық.). *Т ұ қ ы н ы* қабыршағына қарай қабыршақты және қабыршақсыз деп бөледі (ҚСЭ).

ТҰҚЫЛ[1] з а т. *Темекі, тарақ т.с.с. нәрсенің түбіртегі, қалдығы.* Шаштығали темекісінің *т ұ қ ы л ы н* босағаға атып ұрып, төсегіне қайтадан қисайды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Саусағымен күрең столды салып-салып жіберді. Үстіне ақ құйрық шылымның *т ұ қ ы л ы* жатқан күл салғыш шек-шек шоршыған сайын, мұның айызы қана түсті (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

ТҰҚЫЛ[2] с ы н. *Қысқа, мұқыл (мүйіз).* Аяз қысса мүйізді, Мүйіз қысып *т ұ қ ы л д ы*... Қанталаса тұқылың, Алпыс екі тамырың Қаңсып қалған сықылды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қошқарлардың кейбіреулерінде мүйіздің тек *т ұ қ ы л ы* ғана байқалады (Ә.Есенжолов, Қаз. қойы).

ТҰҚЫЛАР з а т. з о о л. <лат. cyprinidae> *Тұқытәрізділер отрядының бір тұқымдасы. Т ұ қ ы л а р* кәсіптік маңызы бар балықтар (қаракөз, сазан, тыран, оңғақ, шемей, т.б.) (ҚҰЭ).

ТҰҚЫЛДА= е т. *Тұқыл ету, тегіс қыру, сыпыру.* Құдыш *т ұ қ ы л д а п*, көкпеңбек қылып қырып тастаған иегін сипап біраз тұрды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Тазы иттің бас қаруы – алдыңғы қос сойдақ қан қартаң адамның *т ұ қ ы л д а п* алынған мұртына ұқсас (М.Мағауин, Ақша қар).

ТҰҚЫЛДАН= е т. *Тұқыл етілу, қырылу, сыпырылу.* Бет-аузы көп *т ұ қ ы л д а н ғ а н* адам атынан түсіп жатты (Б.Тәжібаев, Қара торғай). Темекінің ашы түтіні Дәмердің қолқасын жарып, басын айналдырды. Қадыр *т ұ қ ы л д а н ғ а н* шылымды жиі-жиі ішіне қарай терең сорып, түкіріп жіберді (Т.Жұртбаев, Бесқарагер).

ТҰҚЫЛДАНУ *Тұқылдан етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚЫЛДАУ *Тұқылда етістігінің қимыл атауы. Т ұ қ ы л д а у д ы н* екінші пайдасы – жүзім түйірінің толысып, шырындауына мүмкіндік береді («Жалын»).

ТҰҚЫЛДЫҚ з а т. *Сиыр мүйізінің шекеге тақау тұбі. Т ұ қ ы л д ы қ т а н* тарсындап үзілер болғай сол мүйіз (Шалкиіз ақын, Шығ.).

ТҰҚЫМ[1] з а т. <лат. semen> **1**. *Әртүрлі дақылдар мен өсімдіктердің өсіп-өну, көбею негізі; дән, ұрық.* Қазына, байлық халықта, Ежелден бар ғой тарихта. Молшылық көзі егінде, Сапалы *т ұ қ ы м* себуде (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Шаруа болсаң, *т ұ қ ы м* шаш Көбейтіп берер өзіңе, Құдай десең ақыңды Адам түгіл жер жемес (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2**. *Малдың, тұліктің белгілі, асыл тегі.* Тостағандай көздерінен от шашқан жарау бестінің сүлікқараның *т ұ қ ы м ы* екенін жұрт бірден таныды (М.Хасенов, Тұлпар.). Көкшегірдің *т ұ қ ы м ы*, Ойдағы жоқты алады (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **3.** а у ы с. *Үрім-бұтақ, ұрпақ, бала. Т ұ қ ы м* бар Қалқаманнан осы күнде Шын болса, Ұлы жүздің жүр ішінде. Өздері Елібаймыз десе керек, Білмейді кейінгісі бізді мүлде (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Нағыз ханның *т ұ қ ы м ы* Мамырбекті, Шыңғыстың шын баласы асыл текті. Қорғалап қорыққан кезде сарт мінезді, Жығылып аяғына қадірлепті (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** *Ата-тек, ру.* Ақын қандай әлеумет ортасында туып, қандай ортада жүріп тәрбие алады? Қандай *т ұ қ ы м н а н*, қандай таптан жаралды? Оның пікірі де сол әлеуметтің құрылысына байланысады (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Т ұ қ ы м ы* Үшбозшының Нартайлақтан, Қалған жоқ еркек бала өзге жақтан. Күнсұлу Айдаркені тапқан жолы, Баладан жазым болып қаза тапқан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **5.** *Үрім-бұтақ, тұмыс, қан.* Құнанбай *т ұ қ ы м ы м е н* алыстан арбасарлық өз бәсекесі болады (М.Әуезов, Абай жолы). Менің ұсталығым – *т ұ қ ы м ы м ы з ғ а* дарыған ұсталық. Арғы атам қарақорымның баяғы айтулы ұсталарын бірі болса керек (М.Жұмабаев, Шығ).

Тұқым дәрілеу. е г і н ш а р. *Себілетін (отырғызылатын) материалды ішкі және сыртқы өсімдік ауруларынан, егістікке себілген тұқымды және көктеп шыққан өскінді топырақ зиянкестері мен ауру таратушы микроорганизмдерден қорғау үшін химиялық заттармен зарарсыздандыру.* Жүйелі *т ұ қ ы м д ә р і л е у* кезінде бірқатар зиянкестер мен ауру қоздырғыштары жойылады (ҚҰЭ).

Тұқым қуалады. б и о л. *Ағзаның өзіндік белгілері мен даму ерекшеліктері кейінгі ұрпаққа өтті, жалғасты.* К.А.Тимирязев организмнің *т ұ қ ы м қ у а л а й т ы н* өзгерістерін зерттеу қажет екенін көрсетті (Жалпы биология). Адамда осы ес түрлерінің біреуінің күшті болуы көбінесе *т ұ қ ы м қ у а л а й д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тұқым қуалайтын аурулар. м е д. *Ата-аналарынан ұрпақтарына берілетін аурулар. Т ұ қ ы м қ у а л а й т ы н а у р у л а р* гендік, хромосомалық және геомдық мутациялардың әсерінен генетикалық материалдың өзгеруіне байланысты қалыптасады (ҚҰЭ).

Тұқымын құртты. *Тұқ қалдырмай жойды, қырып жіберді.* Кім сені сүйсе, оны сүймектік қарыз емес пе? Адам баласы қанағатсыздық бірлән бұл хайуанаттардың *т ұ қ ы м ы н қ ұ р т т ы* (Абай, Тол. жин.).

Тұқымың құрғыр [құрысын]! қ а р ғ. *Үрім-бұтағың жойылсын, ұрпағың өспесін, басың кемісін! Т ұ қ ы м ы ң қ ұ р ғ ы р* мынау қайтеді (С.Нарымбетов, Тентек). *Т ұ қ ы м ы ң қ ұ р ы с ы н*, маймыл көргендей қадалып, қандай ыңғайсыз десеңші (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ТҰҚЫМ[2] з а т. ж е р г. ***Жұмыртқа***. *Т ұ қ ы м* қайнатып жедік (Ауызекі).

ТҰҚЫМБАҚ з а т. ж а ң а. *Көшеттерді отырғызғанға дейін тұқымынан өсіретін орын.*

ТҰҚЫМДАЙ ү с т. *Тұқым күйінде, ұрық түрінде.* Ерман ауданға барып тіркеліп, ақшалай, *т ұ қ ы м д а й* көмек алды (Б.Майлин, Шығ.). «Берік болыңдар?» деген бір ауыз сөзді қалай да әрқайсысының жүрегіне *т ұ қ ы м д а й* сеуіп, өсірмей, босқа ақжем боламыз! Дегенді айтты ол (З.Шашкин, Теміртау).

ТҰҚЫМДАС[1] с ы н. **1.** з о о л. *Жануарлардың, малдың бір тектен тараған, тұқымының бірі.* Мысық *т ұ қ ы м д а с т а р ғ а* жататын жыртқыштардың ең ірісі – жолбарыс (Шопан сырласы). Мұнда қаракөл *т ұ қ ы м д а с* қой мен ірі қара мал және жылқы өсірілді (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). **2.** *Ата-тегі бір, бір тектен тараған (халық, ұлт).* Ол кезде қаланы түркі *т ұ қ ы м д а с* халықтар мекендеді (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). **3.** *Ұқсас, ыңғайлас.* Біз өзіміз көрген иттердің пернесін ғана білеміз. Бұдан байқалады: біз бір кейіптес нәрселер туралы ойлағанда, көбінесе бізде *т ұ қ ы м д а с* перне болмайды екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҰҚЫМДАС[2] з а т. б и о л. <лат. familia> *Биологиялық жүйеленімдегі таксономиялық категория. Т ұ қ ы м д а с* туыстығы жақын, тегі бір туыстарды біріктіреді. Мысалы, тал *т ұ қ ы м д а с ы н а* тал, терек; ал тиін тұқымдасына тиін, саршұнақ, т.б. жатады (ҚҰЭ).

ТҰҚЫМДЫ: **асыл тұқымды**. *Еті, жүні бірдей сапалы, жақсартылған будан.* Енді мына кісі Алтай асып, *а с ы л т ұ қ ы м д ы* қошқарлар әкеледі («Қаз. әдеб.»). Біздің өсіріп жатқанымыз қарапайым қой емес, *а с ы л т ұ қ ы м д ы* Еділбай қойы (Е.Жәкенов, Тұғырлас.).

ТҰҚЫМДЫҚ с ы н. *Тұқымға арнап сақталған, ұрық боларлық.* Шамасы келгенше көмек көрсетіп, қоректік малын, *т ұ қ ы м д ы қ* астығын аман алып қалды («Абай»). *Т ұ қ ы м д ы қ* картоптың

сапасын үнемі жақсарта беру дұрыс (Б.Шағыров, Картоп).

ТҰҚЫМ-ЖҰРАҒАТ з а т. *Туған-туыс, ағайын-тума.* Ана, Ақан дей ме, көгінен екен. Ел өнін айтып, сөзін сөйлегенде бойы жетпейтін жерге ауыз сала бастаған екен. Оның әні де, *т ұ қ ы м-ж ұ р а г а т ы* да енді мен көз жұмғанша бұл ауылдың жауы (С.Жүнісов, Ақан сері). «Қартайғанда кәрі боз жолға шығыптының» керін келтіріп, жетпістен асқан соң мен де *т ұ қ ы м-ж ұ р а г а т ы м д ы* іздеп барамын («Қазақст. әйелдері»).

ТҰҚЫМ-ЖҰРАҒАТСЫЗ с ы н. *Ұрықсыз, баласыз.* Алаш азаматтарынан түгел айырылдық. Бәрі дерлік *т ұ қ ы м-ж ұ р а г а т с ы з* кетті. Жоғарыдағы, оқыған, көрінген, атақтылар ғана емес (М.Мағауин, Ұлтсыздану.).

ТҰҚЫМ-ЖҰРАТ з а т. ***Тұқым-жұрағат.*** Әлекеңнің өткен жолының бәріне қара күйе жағып шықты. Ата-баба, туған-туысқан, *т ұ қ ы м-ж ұ р а т т а н* сау қалғаны жоқ (Т.Жанкелдин, Сын сағатында).

ТҰҚЫМҚУАЛАУШЫЛЫҚ з а т. б и о л. *Ағза құрылысындағы өзіндік белгілері мен олардың даму ерекшеліктерінің кейінгі ұрпаққа өту, жалғасу заңдылығы. Т ұ қ ы м қ у а л а у ш ы л ы қ қ а* байланысты тірі ағзалардың морфологиялық, физиологиялық және биохимиялық құрылымы мен жеке даму ерекшеліктері ұрпақтан-ұрпаққа беріледі (ҚҰЭ). Кейбір ғалымдар тек ішкі факторларға, көбінесе *т ұ қ ы м қ у а л а у ш ы л ы қ қ а* үлкен маңыз береді (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.).

ТҰҚЫМСАҒАҚ з а т. б о т. *Тұқым орналасатын өсімдіктің бөлігі.*

ТҰҚЫМСЕПКІШ з а т. *Егіндікке тұқым шашатын құрал. Т ұ қ ы м с е п к і ш т і* (сеялка) 3300 жыл бұрын вавилондықтар ойлап тапқан («Парасат»).

ТҰҚЫМСЫЗ с ы н. *Тұқым қалмаған, ұрпақсыз.* Онсыз да тау тағы боп қалған немесе ақ-қарасы белгісіз қиямет-қайымға бас тігіп, *т ұ қ ы м с ы з* қалғанша бір күн түнде тығып қойып Орта жүз асып кетсе де, башқұрт асып кетсе де күнін көрмей ме? (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТҰҚЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Тұқымы жоқтық, ұрпақсыздық.*

ТҰҚЫМ-ТҰҚИЯН з а т. *Жеті ата, ұрім-бұтақ, ата-тек, зәузәт.* Бұлардың бәрінің әке-шешесі, ата-бабасы мен *т ұ қ ы м-т ұ қ и я н ы* үнемі кісі есігінде өткен (М.Әуезов, Абай жолы). *Т ұ қ ы м-т ұ қ и я н ы н а н* түгел айырылып, қаңқайып қара басы қалғандар да тіршілік етіп жүр (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ТҰҚЫМ-ТҰЯҚ з а т. *Ұрім-бұтақ. Т ұ қ ы м-т ұ я ғ ы н,* зәу-затын, ата тегін сұраған емеспін (Қ.Ысқақов, Қара орман). Кейбір адамдар бүкіл *т ұ қ ы м-т ұ я ғ ы м е н* тұзға әуес келеді («Мәдениет және тұрмыс»).

Тұқым-тұяғын түк қалдырмай. *Ұрім-бұтағының бәрін, түгел.* Майбасар балаға ақырын ұрсып, *т ұ қ ы м-т ұ я ғ ы н а н т ү к қ а л д ы р м а й* боқтап, аттың бауырына алып сабап жүр (М.Әуезов, Абай жолы).

ТҰҚЫМШЫ з а т. *Тұқым себуші.* Біз де осында көшіп келгенбіз. Бәтім *т ұ қ ы м ш ы л а р г а* тамақ жасап береді (Ш.Күмісбаев, Тау жолдары). Тұқым сепкен *т ұ қ ы м ш ы н* тұқымын түгел сеппеген. Екі пұт бидай апарса, бір пұтын ұрлап ептеген (Қ.Жапсарбаев, Өлеңд.).

ТҰҚЫР= е т. **1.** *Малды бас жібімен қазыққа қысқа ғып бекіту, басын жоғары көтере алмастай етіп байлау.* Ол бар ашуын бұзаудан алып, қазыққа *т ұ қ ы р ы п* байлады да, сиырды айдап шығып, падаға қосты (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Құлынды желіге *т ұ қ ы р ы п* байламаса, енесі жақындаған кезде жанасып қояды (Шопан серігі). **2.** *Басын төмен салып, мойнын ішке алу.* Баян үн қатпай төмен *т ұ қ ы р ғ а н* күйі тапжылмай тұра берді. Өзін-өзі тежеп, қанша бекем боламын десе де, екі тамшы жас кірпігінен үзіліп түсті («Білім және еңбек»). – Түу, ағай, тіпті көп қой, – деді төмен *т ұ қ ы р ы п* алып, дәптеріне сусылдатып жаза бастаған қыздардың бірі (Ә.Нұршайықов, Махамбб.). **3**. а у ы с. *Тыйып тастау, басу.* – Жүреміз, ақын болсақ, той көп, жолдасым, – деп Кәрімтай оны *т ұ қ ы р ы п* тастады (С.Бегалин, Уақыт.).

ТҰҚЫРАЙ= е т. *Басын төмен салу, тұқшию.* Әділжан төмен *т ұ қ ы р а й ы п* қып-қызыл болып кетті (Т.Есімжанов, Аяулым.). Ол маған қыртыстыртыс ұзын мойнын *т ұ қ ы р а я* иіп, сап-сары ұзын кірпігін қадай тесілді (М.Қуанышбаев, Кек.).

ТҰҚЫРАЙТ= е т *Басын төмен салғызу, тұқшиту.* Соңына ерген бие-тайлар да бастарын *т ұ қ ы р а й т ы п,* құйрықтарын жазып жіберген (Ә.Тарази, Асу.). Нұрқат тағы да оны жұлқылай тартып, төмен қарай *т ұ қ ы р а й т а* бастады (З.Шашкин, Сенім).

ТҰҚЫРАЙТУ *Тұқырайт етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚЫРАЙЫС= е т. *Бастарын төмен салысу, тұқшиысу.* Бәтима мен Нұрпейіс *т ұ қ ы р а й ы с ы п,* Ғаниден қатты ұялды (А.Хангелдин, Ғани.).

ТҰҚЫРАЙЫСУ *Тұқырайыс етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚЫРАҢДА= е т. *Құнжыңдау, тұрпаңдау.* Кенжетай *т ұ қ ы р а ң д а п* «Адасқан өмірді» көшіріп алып жатыр (Д.Әбілев, Арман.). *Т ұ қ ы р а ң д а п* етігін тастап, тізесімен жорғалап, болысқа қол береді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҰҚЫРАҢДАУ *Тұқыраңда етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚЫРАЮ *Тұқырай етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚЫРТ= е т. *Басын төмен салғызып, тұқырайту.* Әжем басын *т ұ қ ы р т ы п,* тасбиқ санап мүлгіп отыр (Ә.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Суырдайын күн кешіп, әркім ойлап өз басын, Тұлпарларды *т ұ қ ы р т ы п*, тұғырлары озғасын, Бүйрегіндей сиырдың бөлшектенген бұл қазақ, Құмалақтай бытырап, қалай ғана тозбасын (М.Мақатаев, Шығ.).

ТҰҚЫРТЫЛ= е т. *Басы төмен салынып тұқырайтылу.* Енесінің бауырына басы жетпейтіндей етіп боталар *т ұ қ ы р т ы л ы п* байланған (Ө.Қырғызбаев, Немере).

ТҰҚЫРТЫЛУ *Тұқыртыл етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚЫРТУ *Тұқырт етістігінің қимыл атауы.* Әбден дайындалап, мені *т ұ қ ы р т у ғ а* болады-ау деген көр-жер факті сымақтарды жіпке тізіп, алып келген (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Сабыржанға бір желік пайда бола қалған. Ол енді шым-шымдап Омашты *т ұ қ ы р т у ғ а* кірісті (Е.Қонарбаев, Жол басы).

ТҰҚЫРТЫҢҚЫРА= е т. *Тұқырта түсіңкіреу, басын идіріңкіреу.* Ол басын төмен *т ұ қ ы р т ы ң қ ы р а п*, көзілдірігінің астынан қарады (К.Оразалин, Жексен).

ТҰҚЫРТЫҢҚЫРАУ *Тұқыртыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚЫРУ *Тұқыр етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚЫРУЛЫ с ы н. *Басы төмен салулы, тұқшиған.* Шешеміз ылғи басы төмен *т ұ қ ы р у л ы*, ертеңнен қара кешке дейін үй түйтігімен жүреді (Б.Аманшин, Көкжар). Тәңірім-ау, қойсаңдаршы, тірідей шіріттіндер ғой дегім келіп, бағанадан *т ұ қ ы р у л ы* басымды көтеріп алсам, бар болғыр қызыл көз аппарат қалқып төніп келеді екен (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

ТҰҚЫРЫЛ= е т. *Басы төмен салынып тұқыртылу.* Өзі бері қараған күйде ап-айқын көрілліп жатыр. Енді-енді секіргелі жатқандай басы *т ұ қ ы р ы л ы п* тым төмендеп кетіпті (Х.Мағзомов, Атырау.). Төмен *т ұ қ ы р ы л ғ а н* Мылтықбаев жауап орнына мұртын тартқылады (Т.Тобағабылов, Түсінсең.).

ТҰҚЫРЫЛУ *Тұқырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚЫРЫН= е т. *Басын төмен салып, мойнын ішке алу.* Сосын басын сәл шалқайтып, *т ұ қ ы р ы н ы п*, иегін сәл көтеріп дегендей, әртүрлі жағдайда тұрып, өзіне жарасымды түрін таңдады (М.Есламғалиев, Қайырлы таң). Бурыл ат енді тіке шапшығанды қойды. Мойнын *т ұ қ ы р ы ы п*, басын омырауына тығып алып, жөңкуге салды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ТҰҚЫРЫНУ *Тұқырын етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҚЫТӘРІЗДІЛЕР з а т. з о о л. <лат. cypriniformes> *Нағыз сүйекті балықтар отряды. Т ұ қ ы т ә р і з д і л е р д і ң* 66 түрі мен түр тармақтары қорғауға алынып, Халықаралық табиғат қорғау одағының «Қызыл кітабына» енгізілген (ҚҰЭ).

ТҰҚЫТІСТІТӘРІЗДІЛЕР з а т. з о о л. <лат. cyprinodontiformes> *Сүйекті балықтардың бір отряды. Т ұ қ ы т і с т і т ә р і з д і л е р д і ң* көпшілік түрі – аквариумдік балықтар. Қазақстанда медака мен гамбузия Сырдария, Шу, Балқаш су алаптарында жерсіндірілген (ҚҰЭ).

ТҰЛ с ы н. **1**. *Отасқан ері өлген не айырылысып кеткен, баласы жоқ жесір (әйел).* Әмеңгер деп еріксіз оны алады, Оның ісі қалайша оңалады? Шариғатта жоқ жұмыс қайдан шықты? *Т ұ л* қатынды алуға жол табады (М.Дулатов, Шығ.). Жігітке қисық қылық мінменен тең, Жайы жоқ жаман әйел күңменен тең. Шалқия ерін билеп алған әйел Байы өліп, бағы күйген *т ұ л м е н е н* тең (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2**. а у ы с. *Бас иесіз, еркексіз.* Кешегі асылдың сынығы Қайыптың шаңырағы *т ұ л* қалды ма деп қорықты ғой атаң (Қ.Салғарин, Сол бір күн.). Базаркүл *т ұ л* төсекті құшақтап ұзақ жылады (Ж.Мусин, Үміт). **3**. а у ы с. *Жалғыз.* Мамет *т ұ л* болуға аз-ақ күн шыдады, неге десеңіз, ол қосағы барда бақты болған ғой, енді жалғыз өмір сүргісі келмеген ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Халықтың ол күндегі әдетімен Күйеусіз екі жылдай отырды *т ұ л*. Балыққа қайнағасы халық қосып, Тиген соң оған тапты тағы бір ұл (О.Шипин, Дастан.). **4.** а у ы с. *Бекер, бос, тұқ емес.* Қайратсыз ашу – *т ұ л*, тұрлаусыз ғашық – *т ұ л*, Шәкіртсіз ғалым – *т ұ л* (Абай, Тол. жин.). Ғылымсыз адам – айуан, не қылсаң да ғылым біл. Ғылымға да керек жан, Ақылсыз болса, ғылым – *т ұ л* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тұл қалды. *Жесір қалды.* Ауылдың үлкендеріне сәлем беріп, соғыста *т ұ л* қалған жеңгелеріме амандастым (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ТҰЛА: **тұла бойы**. *Бүкіл дене, он екі мүшесі түгелімен.* Жан кіргендей қозғалдым, *Т ұ л а б о й ы м* шымырлап. Жан-жағыма көз салдым, Сөйлейін деп қыбырлап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек, Жылытқан *т ұ л а б о й д ы* ыстық жүрек. Тоқтаулылық, талапты, шыдамдылық, Бұл қайраттан шығады, білсең керек (Абай, Тол. жин.).

Тұла бойы алып ұшты. *Қуанышқа кенелді, қатты қуанды.* Қалам қас, мамық тамақ, ыстық қойын. Мөлдір көз, тілің бұл-бұл, алма мойын, Көңілімді көкке ұшырмай дауалатшы, *А л ы п ұ ш ы п* барады *т ұ л а б о й ы м* (С.Торайғыров, Шығ.).

Тұла бойы иіді. *Мейірі түсті, жүйкесі босады, еміренді.* Боз інген ауылға таянып, ботаның қарасын көргенде *т ұ л а б о й ы и і п*, түйенің жүйесі босай жылайды (Қаз. ертегі.).

Тұла бойы қалтырап кетті [тұла бойы тік тұрды]. а) *Қатты қорықты, жаны тіршікті.* Бай долданып өз сақалын өзі бытырлатып жұлғанда, *т ұ л а б о й ы м т і к т ұ р д ы* (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). ә) *Жаурап кетті, мұздады.* Иманым тітіркенгендей болып, *т ұ л а б о й ы м қ а л т ы р а п к е т т і* (С.Торайғыров, Шығ.).

Тұла бойы тұңғышы. *Бірінші көрген перзенті.* Күлəндəшім болса да бір жөн, *т ұ л а б о й ы м*

т ұ ң ғ ы ш ы м ғой (Е.Мырзахметов, Туған күн). Ол өзінің *т ұ л а б о й ы т ұ ң ғ ы ш ы н ы ң* жанынан кеше ғана шыққан (Қ.Исабаев, Соңғы.).

ТҰЛАН: тұлан тұтты. *Бұлқан-талқан ашуға басты, қатты долданды.* Қамшысын бүктей кірген Қаратайым *т ұ л а н т ұ т ы п* алған екен (А.Жүнісов, Өмір.). Кербестінің үйіндегі Таубай ақсақал *т ұ л а н т ұ т ы п*, түнеріп тұр (С.Талжанов, Ұлдай.).

ТҰЛҒА[1] з а т. **1.** *Адамның дене бітімі, пішіні. Т ұ л ғ а с ы* алып. Бір өзі халық Туар ма кісі Абайдан. Ақылы – теңіз Аспанмен егіз Кеудесі алтын сарайдай. Батыстай сабаз, Шығыстай маңғаз, Жаһандай байтақ жаралған. Сондай бір ұлды Тудырып тынды Қазақта қандай бар арман! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). *Т ұ л ғ а с ы н* көріп көз тойған, Тумысына әркім ден қойған. Билігін бұрмай тура айтқан Төбедей билер төрде жоқ. Жауды көрсе сайланған, Беліне садақ байланған, Бес қаруын асынып, Белсенген нағыз ерде жоқ (Базар жырау, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қорғаныш, сүйеніш.* Түбінде бір өлу анық болған соң, Не үшін өлдің, біліп өлген жақсылау. Өлмеді ме ел тұлғасы нояндар? Қаша берсін өңшең қорқақ қояндар! Солар ма екен елге *т ұ л ғ а* болатын? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҰЛҒА[2] з а т. **1.** *Белгілі бір елдің танымал адамы, қоғамға еңбегі сіңген қайраткер, айтулы азамат.* Концерт пен қабылдауда Қазақстан мен Ресейдің бірқатар министрлері, белгілі кәсіпкерлер мен шекаралас облыстардың әкімдерінен басқа, Қазақстанға қатысы бар бірқатар *т ұ л ғ а л а р м е н* жүздестік («Жас Алаш»). Кезеңде өмір сүрген аты белгілі адамдар, әрине көптеген әсірелеу, қарсы қазақтардың бас бостандығы үшін күрескен кездегі *т ұ л ғ а л а р* жырланады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2.** ф и л. ә д е б. *Жеке адамның өзіндік адамгершілік, әлеуметтік, психологиялық қырларын ашып, адамды саналы іс-әрекет иесі және қоғам мүшесі ретінде жан-жақты сипаттайтын ұғым. Т ұ л ғ а* философиялық тұрғыда адамды «адам» ретінде тануға, яғни оның рухани-адамгершілік, ділдік, мәдени қырларына баса назар аударумен пайымдалады (ҚҰЭ).

Басты тұлға. *Негізгі күш, таяныш.* Біздің қоғамымызда әйелдер өмірдің барлық саласында да зор күш, *б а с т ы т ұ л ғ а* («Қазақст. әйелдері»). Оның бер жағында комбайнер шахтада *б а с т ы т ұ л ғ а* екенін жақсы білесіз (Өнегелі өмір).

Тұлға болды. *Қорғаныш, сүйеніш, тірек болды.* Қазақтан жұртқа *т ұ л ғ а б о л а р* батыр ұл шықты (І.Есенберлин, Қаһар). Қара балуан Жәнібек! Қаз дауысты Қазыбек! Жетім қалған халқыңа, *Т ұ л ғ а б о л ы п* артыңа, Кім тиянақ қазық ед? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тілдік тұлға. л и н г в. *Тілдің лексика-грамматикалық, лингво-когнитивтік, прагматикалық деңгейлерін бірдей меңгерген шығармашылық иесі, жазушы, ақын.*

ТҰЛҒАЛАН= е т. *Келбет-кескіні айқындалу, пошым-бітімі ірілену.* Алдымызда *т ұ л ғ а л а н а* көрінген Алтай жоталары (Ж.Ыбыраев, Алтай.). Күтімі келіскен құлын бірте-бірте жетіліп, *т ұ л ғ а л а н ы п*, асау тайдай аспанға атылды (С.Ақкошқаров, Бақыт.).

ТҰЛҒАЛАНДЫР= е т. *Келбет-кескінін айқындау, пошым-бітімін ірілендіру.* Жазушы Күлзипаларды қатар қою арқылы Раушан образын *т ұ л ғ а л а н д ы р а* түсті (Ф.Оразаев, Басты.). Бүгінде адам мен қоғам, адам мен әлеуметтік орта байланысын көрсетуде, әсіресе, жеке адам бейнесін қуаттандыру, *т ұ л ғ а л а н д ы р а* түсу керек («Қаз. әдеб.»).

ТҰЛҒАЛАНДЫРУ *Тұлғаландыр етістігінің қимыл атауы.* Ол ертегіні өмірде қалай *т ұ л ғ а л а н д ы р у ғ а* болады деп ойлаудан тынбады («Қаз. әдеб.»).

ТҰЛҒАЛАНУ *Тұлғалан етістігінің қимыл атауы.* Шын мәнісінде, доктор өзгеден оқшау *т ұ л ғ а л а н у ғ а* тиіс кейіпкер (М.Сатыбалдиев, Мөлдір аспан). Әбіш әдеттегі тарихи романдардың *т ұ л ғ а л а н у* торабынан сапалы түрде бас тартқан (Б.Сарбалаев, Қызыл алма).

ТҰЛҒАЛАС с ы н. *Кескіндес, ұқсас, пішіндес.* Аю *т ұ л ғ а л а с* қап-қара бір бұлт Омекені тура басып, екпіндеп келеді (Б.Соқпақбаев, Жекпежек). Құлан *т ұ л ғ а л а с* кер дөненге мінген он екі-он үш жасар баланың аты Имаш (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

ТҰЛҒАЛЫ с ы н. *Тұлғасы келіскен, тұрпатты.* Ол шоқша сақалы бар, кесек *т ұ л ғ а л ы* қара қоңыр кісі еді (Ә.Нұршайықов, Махабб.). *Т ұ л ғ а л ы*, он жігіттен күші басым, Сөйлесе келтіреді сөздің нәшін. Боранға үш күн соққан қажымаған, Айтайын қарт қойшының уақиғасын (О. Шипин, Дастан.).

ТҰЛҒАЛЫҚ с ы н. *Тұлға болар лық.*

ТҰЛҒА-ТҰРПАТ з а т. *Сырт құрылым, кескін-келбет, пошым.* Төлегеннің ерекше сыр мінезділігі өзінің *т ұ л ғ а-т ұ р п а т ы н а* өте жарасты (А.Сатаев, Ақын.). – *Т ұ л ғ а-т ұ р п а т ы ң ы з ғ а* қарап, ел сыйлайтын батыр-бағлан ба деп ойлап ем, – деді бейтаныс қыз Жауатарға (Р.Ниязбеков, Отағасы.).

ТҰЛДА= е т. э т н. *Ел қорғаған батыр, қадірлі азамат өлгенде істелетін, шаңыраққа қара ту байлап, мінген атын күзеу.* Өлген ердің қаралы киім, қаралы аспаптарын жыл уағына шейін *т ұ л д а п* іліп қояды (М.Әуезов, Қилы заман). Менен тегіс сәлем де Ақжолдың ұлы Арғынға! Еңкейе барып жайласын Орта жүздің ішіне, Атымды *т ұ л д а й* байласын (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

ТҰЛДАН= е т. **1**. *Бұлқан-талқан болу, міндетсіну, ашулану.* – Онда тұрған не бар, өліп қалмассың, – деп келіні *т ұ л д а н д ы* (С.Сәрсенбаев, Бақыт.). Қарар емес шуға да, Тікірейіп *т ұ л д а н а*, Ет қызумен байқамай, түсіп шықты суға да

(С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2**. э т н. *Әйелдің өлген күйеуін еске алып қайғыруы.* **3.** а у ы с. *Қаһарына міну, айбаттану.* Қараңғылық түнеріп, *т ұ л д а н ғ а н* күннің ызғарымен әлемді құшағына алып тұншықтырып бара жатқан секілді (Б.Майлин, Шығ.). Көлдер бар небір бұрқанған, Теңіз боп тулап жатады. Теңіз бар небір *т ұ л д а н ғ а н*, Көлдерден төмен атағы (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТҰЛДАНУ *Тұлдан етістігінің қимыл атауы.* Үздіксіз өзгеріп, түлеп тұратын түздің жайдарылануы да, *т ұ л д а н у ы* да оңай (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Бағы жанбай қояр болса шебердің, Бишараны бағалар кім, жебер кім? Бұлдануға, *Т ұ л д а н у ғ а* бола ма, Жолы жиі болмайды деп неге ердің! Ақ жалындай ажарыңды шарпып дау, Азаматты азаптама артып тау. Әсіресе қинамағын – Әлеуләй! – Әлдекімнен болмадың деп артықтау! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТҰЛДАУ *Тұлда етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЛДЫҚ з а т. *Тұл болып қалушылық, жесірлік.* Үш жылға дейін *т ұ л д ы қ* жоқ деген қазақтың аталы сөзі бар (С.Бегалин, Замана.). Сауытың қалды салдықта, Алғаның қалды *т ұ л д ы қ т а*, Аңдысқан дұшпан көп еді, Елің қалды тарлықта («Қазақст. әйелдері»).

ТҰЛДЫР з а т. **1**. *Жоққа тән болмашы зат, соңғы талшық.* – Мына жүрттың бар *т ұ л д ы р ы н*, мал-жанын аждаһаша сорасың! Ол зорлық емес пе (М.Қуанышбаев, Кек.). Ол бурылданған сақалын қырып кеп, иегінің үшіне бір тұтамдай *т ұ л д ы р ы н* қалдырды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** а у ы с. *Жалаңаш, тақыр.* Сарыарқа мүлде бейіш боп, Елі еркін, кейіс жоқ, Мыңнан бірді таңдатты. Төрт түлікке толтырды, Толағай *т ұ л д ы р* қыратты (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бой тасалар қылтасы, арна-арығы жоқ, *т ұ л д ы р* жазықты бетке алып келеміз (А.Сүлейменов, Бесін).

Тұлдыр да жоқ. *Жып-жылмағай, тұк те жоқ.* Айналадан ештеңе көріп болар емес, бұта жоқ, қарманар еш *т ұ л д ы р д а ж о қ* (Н.Серәлиев, Қаңтар).

Тұлдыр жетім. *Ата-ана, бауыр-туыстан тұгел айырылған, жалғыз бас; тас жетім.* – *Т ұ л д ы р ж е т і м м і н*, – деді ол қиналып, – әкем мен шешемді фашистер былтыр дарға асып өлтірді (Ж.Самұратов, Мәңгі).

Тұлдыр қалды. *Әке-шешеден бірдей айырылды, жалғыз қалды.* Әке-шеше, туған-туыстан *т ұ л д ы р қ а л ғ а н* тас жетім детдомда өсіпті (О.Сәрсенбаев, Таңбалытас). Ол әскерден келе жатыр, *т ұ л д ы р* басы *қ а л ғ а н с ы н* мәңгіріп жүре берді (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Тұлдыр сөз. *Бос сөз, бос әңгіме.* «Мен сендерге жамандық тілемеймін» дегенмен, басқасы *т ұ л д ы р с ө з,* байламсыз сөз (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТҰЛДЫРЛЫҚ з а т. *Жоқтық, жалғыздық.* Қария жеке басының ұясыз, күйсіз, *т ұ л д ы р л ы ғ ы н* айтып мұңая түсіп ойланып отырды да, заманның зорлық-зомбылықшыл болғанын айтып түнжырады (Қ.Құрманғалиева, Атырау аруы).

ТҰЛДЫРСЫЗ с ы н. *Еш нәрсе жоқ, тап-тақыр. Т ұ л д ы р с ы з* қара тастар жақпар-жақпар, тырнақ ілінер бұдыры жоқ жап-жалтыр (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Жері таулы да, сұсты, жылқыларға жайсыз тигенімен, *т ұ л д ы р с ы з* тақыр емес еді (З.Серікқалиев,.. Ақыл.).

ТҰЛПАР з а т. **1**. *Ұзақ сапар, ауыр шайқастарда батырлар мінген асқан жүйрік, әрі белді ат; дұлдұл; асыл тұқымды жүйрік ат.* Ту ұстап, *т ұ л п а р* мінген, шыққан дөңге, Бір кезде аға сұлтан мінген шенге. Жарына жалғыз сағат жолығуға, Беріпті жандаралға қырық мың теңге (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қазақтың, әсіресе, жылқы малына деген сүйіспеншілігі ерекше, сондықтан да қазақ халық әдебиетінде Тайбурыл, Көкбүйра, Тарман т.б. ерекше аттар – *т ұ л п а р л а р д ы ң* бейнелері сомдалған (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2**. а у ы с. *Алдына жан салмас, білімді, озық кісі, көшбасы.* Қуғанда елмен бірге жалғыз қазды, Көресің талай *т ұ л п а р,* өнерпазды. Көрсетпе бір адамға жағдай айтып, Қойыңнан шығарма деп орамалды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Зорықпай, талықпай да танауратып, Басыңнан уақыт бұлтын сан аунатып, *Т ұ л п а р ы м*, тұяғыңа шаң жұқтырмай Жетпіске жетіп келдің жалаулатып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Темір тұлпар. б е й н. *Трактор.* Егіс алқабына даланы жаңғыртып *т е м і р т ұ л п а р л а р* келе бастады (Ә.Қарағұлов, Баспасөз.). Бүгінгі күндері ол көптеген жасты *т е м і р т ұ л п а р* тіліне үйреткен аға ұстаз болып отыр (Д.Айдаров, Дәуір.).

ТҰЛПАРДАЙ с ы н. *Тұлпар сияқты, бәйге атындай.* Бәйгеге алғаш қосылайын деп тұрған жас *т ұ л п а р д а й* Қобыланым аман болса, құдайдан Досбекті қайтып әкеп бер деп сұраймын (Қ.Исабаев, Сұңқар.). Жайлаған Алатауды қырдың ұлы, Қазақтың көзін жұмды жыр дүлдүлі. Сұңқардай самғап жүріп, кете барды *Т ұ л п а р д а й* тұяқ серпіп тың дүбірі (К.Салықов, Жезкиік).

ТҰЛПАРЛЫҚ с ы н. *Тұлпарға тән, лайық.* Жылқы атасы қолдай гөр, жылқышы ата, Жел қанатым, ұшасың жауға бата. Тұяғының *т ұ л п а р л ы қ* белгісі бар, Құйрығың жел, жалында құтты мата (Бозінген).

ТҰЛПАРША үс т. *Тұлпар тәрізді.* Бұл сұрақ-қа жауапты тракторды *т ұ л п а р ш а* тізгіндеген дала қызынан сұра («Лен. жас»). Жайшылықта қырық басқышты *т ұ л п а р ш а* ұшып өтетін жігіт ентігіп келе жатыр (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

ТҰЛЫҚ з а т. *Атқа жегіп астық бастыратын, төрт не алты қырлы тас құрал, малта тас.* Ол кезде астық *т ұ л ы қ п е н*, аттың тұяғымен басылатын (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Қол орақпен егін орып, *т ұ л ы қ* бастырды (Саржайлау).

ТҰЛЫҚТАС з а т. к ө н е. *Атқа жегіп астық бастыратын, ұзындығы 1 метрдей, жұмыр сүйретпе тас, тұлық.* Бидай бастыратын *т ұ л ы қ т а с т ы* тартатын атқа мінеді, бастырылып жатқан бидайды ауыстырып тұрады, масақ тіреді, бидайды арбаға тиейді (Ә.Жылқышиев, Балжан.). Қазір жастар *т ұ л ы қ т а с т ы* біле қоймайды, ол ұзындығы бір метрдей жұмыр, қырлы сүйретпе тас (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ТҰЛЫМ з а т. **1.** *Жас балалардың шекесіне, шүйдесіне қойылатын ойма шаш, тұлымшақ.* Ұлбике, шашың, алтын бұрымыңыз. Тал бойына жарасқан *т ұ л ы м ы ң ы з* (Бес ғасыр.). Шекесінде Қамбардың, Бар екен алтын *т ұ л ы м ы*, Сұрап алған құдайдан, Әлімбайханның құлыны (Қамбар батыр). **2.** *Қыз баланың өруге келмейтін қысқа шашы.* ...Онан бір сәт өз анасы мен балықшы әкесін, *т ұ л ы м ы н а* қызыл лента таққан кішкене қарындасын ойлап кетеді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн). Ей, менің нұрлы ғұмырым! Жастығым, мөлдір тұнығым, Ей, менің қыздай қылығым! Төгіліп жібек *т ұ л ы м ы н*, Бойыңды басып бұрымың, Қай жерде жүрсің, құлыным?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ТҰЛЫМДЫ с ы н. *Тұлымы бар, тұлымшақты.* Жуан әйелдің қасында *т ұ л ы м д ы* қара қыз тұр (Н.Қазыбеков, Шалғайда.). Қоңыр кеште күріш даласынан қайтқан шолақ етек, келте мұрын, қысқа *т ұ л ы м д ы* қара торы қызды [Цой қарт] көз алдына әкелген болар (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

Айдарлысын құл, тұлымдысын күң етті. *Ұлын Ұрымға, қызын Қырымға бостырды, ұл-қызын бірдей азаптады.* Біздің *а й д а р л ы м ы з д ы қ ұ л, т ұ л ы м д ы м ы з д ы к ұ ң е т е т і н* баяғы заман оның көксегені (А.Жүнісов, Өмір.). Қатыгез де қаніпезер жау біздің *а й д а р л ы м ы з д ы қ ұ л, т ұ л ы м д ы м ы з д ы к ұ ң е т к і с і* келді (С.Сейітов, Сөз сұра.).

ТҰЛЫМШАҚ з а т. *Қыз баланың өруге келмейтін қысқа шашы, тұлымы.* Бесіктей тербеген арба үстінде ойға шалған Қасымның көз алдына енді бір сәт *т ұ л ы м ш а ғ ы* желбіреген құйтықандай ақсары қыз Алтынай келе қалды (С.Досанов, Екінші өмір). Егер оның тәуекелі тұрмағанда, мынау *т ұ л ы м ш а ғ ы* жалбырап қасында отырған жалғыз баласының қорқау дарияның түбінде шіріп қалуы мүмкін екені есіне түсті (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТҰЛЫМШАҚТЫ с ы н. *Кішкентай тұлымшағы бар, тұлымды.* Мәнжу, Қытай, қалмағы, Қаһарын шашты ызғарлы Олжа қылып, оңбағыр, *Т ұ л ы м ш а қ т ы* қызды алды (Манас). Кешелері *т ұ л ы м ш а қ т ы* қыз едік, Ел қатарлы бойымызды түзедік... Соқа бас боп бұл дүниеден өтер кім? Мен – анамын! Сен шаңырақ көтердің (Н.Лушникова, Көңіл.).

ТҰЛЫП[1] з а т. *Әртүрлі аң, мал терілерінен тігілген сырт киім, ішік.* Қарасай үстіне қара *т ұ л ы п* жамылып, теріс қарап жатыр екен (С.Жүнісов, Жапанда.). Бір күні басына оның бір ой кіріп, Қалайда мергендіктен үміт қылып, Атылған киіктердің терісінен Өзіне шақтап бала тікті *т ұ л ы п* (О.Шипин, Дастан.).

ТҰЛЫП[2] з а т. *Жас төлі өлген малдарды алдырқату үшін ішіне шөп, сабан тығылған бітеу тері.* Бұзауы өлген қызыл қасқа сиыр *т ұ л ы п қ а* бірде иіп, бірде иімейді (С.Бақбергенов, Қайран шешем). Өгей ене қоңыр құлынды бауырына қанша басса да, өзінің төлін жоқтап кісіней беріпті. Азалы биені аяған сүгір қоңыр құлынның терісін *т ұ л ы п* етеді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

Тұлыпқа мөңіреді. *Босқа алданды, жоққа жұбаныш етті.* Өзіңді есті жігіт пе деп жүруші едім, құр *т ұ л ы п қ а м ө ң і р е г е н* екем ғой (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). ... Ақырында *т ұ л ы п қ а м ө ң і р е г е н* сиырдай көндігем де сабырға жеңдірем. Қой, ә, әркімнің тіліне еріп қызметіне ерте кетіп, кеш қайтып шаршап жүрген жас келіншегіме әкіреңдемеймін, астам сөйлемеймін деймін (Д.Досжанов, Табалдырығын.).

ТҰЛЫП[3] з а т. ж е р г. *Ешкі терісінен істелген үлкен ыдыс.* Өзің татитын саудагерлерден таңдап жүріп бір *т ұ л ы п* қымыз әкел (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Кенет байдың бәйбішесі қазандағы көжеге ілулі тұрған *т ұ л ы п т а н* бір уыс тұз алып салып, жөніне жүріп кетеді(Ү.Уайдин, Быдыбыды). Қаптың ішінде қойдың боршалаған еті, *т ұ л ы п қ а* бөлек салынған бір шелектей бидай бар екен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТҰЛЫП[4] з а т. ж е р г. *Пейіл, ниет. Т ұ л ы б ы,* мінезі кең адам екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҰЛЫПТАЙ с ы н. *Жұп-жуан, күбідей.* Мұжық бай, нәрсесі сай қазына тоқ, Семірді Түлкі әбден *т ұ л ы п т а й* боп. Бағуға тауықтарды жаһаты зор, Жалғыз-ақ ниет-құлқы түзелген жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сейсімет әп-сәтте жасып қалды. Ішіндегісін алып тастаған *т ұ л ы п т а й* кеудесі омырылып орта түскендей болды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ТҰЛЫПТЫ с ы н. *Үстінде тұлыбы бар, ішікті.* – Сен кімсің? – деді ол қара *т ұ л ы п т ы* қасына аттан қарғып түскен Итбайға (С.Мұқанов, Ботагөз.).

ТҰМА з а т. *Өзен аңғары, жыра, сай беткейлерінен шығатын кішірек бастау.* Шілік аздау болатын. Содан ба, бұл ара Уақасқа мүлде бейтаныс өңір тәрізді жер еді. Теректің дәл түбі *т ұ м а.* Суы мол (М.Мағауин, Ақша қар). *Т ұ м а* арынсыз жер асты суларының жер бетіне шығуы нәтижесінде (өзен аңғарларының, сайлардың, жыралардың беткейлерінде) қалыптасады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТҰМАҚ з а т. с ө й л. ***Тымақ.*** Жағаларын көтеріп, мойындарын бөкебаймен орап, *т ұ м а қ т а р ы н* баса киіп алған кісілердің сақал, мұрт, қас, қабағын қырау ұстаған, беттері де әрең көрі-

ніп ауыз-мұрындарынан бу бұрқырап, аттарын айдап ысқырып, аттары да терлеп, терлері қырауланып бусанып келе жатты (М.Дулатов, Шығ.). Жыртық күпілерінің жабағасын жел жұлып ұшырып әкетіп жатыр. Түйе жүн *т ұ м а қ т а р ы н ы ң* жабағасы да түте-түте болып түтіліп түсіп жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тұмақ құрлы көрмеді. *Менсінбеді, ауырсынбады, ауырлығын білмеді.* Шоқпарын сілтей берген Жұман көсені жол тосқан жігіт қас-қағымда *т ұ м а қ* құрлы көрмей топ еткізіп, ақ жалдың аяғының астына тастай берді (К.Сегізбаев, Беласқан).

ТҰМАҚТАЙ с ы н. с ө й л. ***Тымақтай.*** Үстіндегі бала *т ұ м а қ т а й* ұшты (Ж.Нәжімединов, Ақ шағыл). Әзіл сөзден бұрынғы бойды тартып, ішінен бозбаланың жырақтайсың. Елу бестен алпысқа келгенінде, Су болған жауындағы *т ұ м а қ т а й с ы н* (Майлықожа, Нақыл).

Тұмақтай ұшырды. *Жалп еткізді, ұрып құлатты.* Күйеуінің қолы әбден батып кеткен соң, әйелі бір серпіп, Жүкеңді *т ұ м а қ т а й ұ ш ы р а д ы* («Қаз. әдеб.»).

ТҰМАҚТЫҚ с ы н. *Бір тұмаққа жететін.* Қызыл алтай түлкіден, Он *т ұ м а қ т ы қ* тағы бар. Атадан артық Қамбарға, Құдайдың берген бағы бар (Қамбар батыр).

ТҰМАН з а т. **1.** *Атмосфераның жерге таяу қабатына ұсақ су тамшыларынан немесе мұз кристалдарынан жиналған бұлдыр ауа.* Сұр бұлт түсі суық, қаптайды аспан, Күз болып дымқыл *т ұ м а н* жерді басқан. Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма, Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан (Абай, Тол. жин.). Күзгі түн. *Т ұ м а н,* тыныш маң. Айнала жым-жырт, тым-тырыс. Күндізгі ауыр жұмыстан Алған-ау ауыл бір тыныс (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Болашағы жоқ, күңгірт, белгісіздік.* Оқи алмай ғылым тілін, *Т ұ м а н* болып жарық күнім, Қасықпен аршыдым жылым, Не көрмеді ғарып басым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қарттардан кетті ауырлық, Сопыдан кетті сабырлық, *Т ұ м а н* басты заманды, Біз заманға не қылдық? (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **3.** а у ы с. *Қиындық, қайғы-қасірет.* Көшекеңнің Әлиге Сонда тұрып айтқаны: – Әкімісің Әліби, Мұңдылар мен шерлінің Басына *т ұ м а н* түскен күн (О.Шипин, Дастан.).

Соқыр тұман. *Аяқ астын көрсетпейтін қалың тұман.* Төменнен мұнартып, таяқ тастам жерді көрсетпейтін *с о қ ы р т ұ м а н* жер бауырлып келеді (Қ.Нүсібалиев, Қарымта.).

Тұман басты [түсті]. *Айналаны, төңіректі тұман қаптады, көрсетпеді.* Октябрьде таңертең күшті қарлы боран соғып, айналаны *т ұ м а н б а с т ы* (М.Мұсабаев, Антарктида.). Ноябрь айында *т ұ м а н* жиі *т ұ с т і* (М.Дүйсенов, Мейман.).

ТҰМАНДА= е т. **1.***Тұман түсу, бұлт басу.* Ашық аспан *т ұ м а н д а п,* Бұлттар бүркеп тауларды, Күн күркіреп ұрандап, жазғы түсте қар жауды (С.Мәуленов, Алтын тасқын). **2.** а у ы с. *Белгісіз болу, күңгірттену.* Ғашығын көріп қайтты қуанбады, Сүйісті бірақ оған жұбанбады.Үмітті ойы алдында алыс жатыр, Көздеген мақсаттары *т ұ м а н д а д ы* (С.Мұқанов, Өлең д.).

ТҰМАНДАЛ= е т. *Тұман басу, көрсетпеу.* Ішінде, *т ұ м а н д а л ғ а н* зәңгір көктің, Үстінде, жұмыр жердің дірілдеген (Қ.Бекхожин, Қайран жастық). Сағынып келдім. Жарты төбеден өтіп, Ақ-қолтыққа жете бергенде көз алдым *т ұ м а н д а л ы п,* бұлғыр тартты (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

ТҰМАНДАЛУ *Тұмандал етістігінің қимыл атауы.*

ТҰМАНДАН= е т. *Тұман түсу, тұман басу.* Түн қоюлау *т ұ м а н д а н ғ а н,* Қой шетіне барды қиял. Отыр қойшы, жарғақ тонды Барып қолын алды қиял (О.Шипин, Дастан.). Аспан *т ұ м а н д а н ы п,* жиі-жиі қар тастап, ауа райы бұзылып тұрды (С.Мәуленов, Шыңда.).

Көзі [алды, жанары] тұманданды. *Ашудан, ызадан көзіне жас толды; көз алды мұнартты, бұлдырады.* Мірәлінің *к ө з і т ұ м а н д а н д ы.* Ашуын әрең басып, жөн сөзге көшті (Т.Әлімқұлов, Көкек оты). Қос *ж а н а р ы т ұ м а н д а н а* толғанып, Пәленбай күн жол жүріп, Әбден шаршап болдырып, Құлшына, жанып іштен, Жан жүйесін сыздатқан сағынышпен, Ұрпағына сенімді орын тапқанша, Ешқайда қайырылмастан, Бастапқы бағытынан айырылмастан, Көзінде тек аналық арман ойнап, Жүзеді екен үмітін алға байлап (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТҰМАНДАНДЫР= е т. *Тұман түсіру, тұман басқызу.* Ауыр соққы сып етіп, жонып жалап өтті де, көз алдын бір сәт *т ұ м а н д а н д ы р ы п* жіберді (А.Мекебаев, Бойжеткен). Қою шаң аспанға көтеріліп, маңайды *т ұ м а н д а н д ы р ы п* жіберген-ді (С.Әсіпов, Ауыл.).

ТҰМАНДАНДЫРУ *Тұмандандыр етістігінің қимыл атауы.*

ТҰМАНДАНУ *Тұмандан етістігінің қимыл атауы.*

ТҰМАНДАТ= е т. *Тұман бастыру, тұман түсірту.* Шал ағаш қолтықтап кіріп, темір пешті тұтатты, көкшіл түтін иіріліп, пештің аузын кейін серпіп, үйдің ішін *т ұ м а н д а т т ы* (Б.Майлин, Азамат.). *Т ұ м а н д а т ы п* жер, көкті, Қыздырғанда еңбекті. Қызың қандай сымбатты, Жігітің қандай келбетті (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ТҰМАНДАТУ *Тұмандат етістігінің қимыл атауы.*

ТҰМАНДАУ *Тұманда етістігінің қимыл атауы.*

ТҰМАНДЫ[1] с ы н. **1**. *Тұман түскен, тұман басқан.* Тұңғиық түн тұманды, *Т ұ м а н д ы* аспан тұр төніп. Азғана ауыл Құланды Ұйқыда жатыр бүркеніп (М.Мақатаев, Шығ.). Алматының кейбір *т ұ м а н д ы,* бұлыңғыр кештерінде екеуі ештеңемен істері жоқ, өздерімен өздері болып

көшеде, я паркте жүрер еді (М.Мағауин, Ақша қар). **2**. а у ы с. *Күңгірт, айқын емес*. Бала әсерленулері бастапқы кезде *т ұ м а н д ы* болады. Бала әсерленудің ішін де, күшін де айыра алмайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Әйтеуір санамда ортаймас арым бар, Шошынтты талапай сарындар. Ертеңді барлайық, Адасып қалмайық. Ашылсын *т ұ м а н д ы* сағымдар (К.Салықов, Жезкиік).

ТҰМАНДЫҚ з а т. а с т р. *Галактика кеңістіктеріндегі сиретілген газ бен тозаң «бұлттары», шоғырлары*. Күннен, жұлдыздардан, *т ұ м а н д ы қ т а р д а н* шығып таралған сәулелер (электромагниттік толқындар) мен бөлшектер (корпускалар) ұдайы жерге түсіп, біздің көзімізге, құралдарымызға әсер етеді (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Бұлар күн жүйесінің Жер және барлық басқа планеталарын аса қызған газ күйіндегі ғарыштық *т ұ м а н д ы қ т а р д ы ң* біртіндеп салқындауы мен тығыздалуы нәтижесінде жаралады деп санады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТҰМАНТ= е т. *Бұлыңғыр тарту, тұмандану*. Күн таңертең аз *т ұ м а н т ы п*, бұлыңғырлау басталып еді (М.Әуезов, Абай жолы). ...*Т ұ м а н т ы п* тұрған күз күнінің аспаны ертеңнің орны құсап қараяды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ТҰМАНША ү с т. *Тұман секілді, тұман тәрізді*. Әскерлер *т ұ м а н ш а* қаптаған түтіннің ішіне кіреді де жоқ болады (С.Мұратбеков, Жабайы.). Самолеттің арт жағынан бұрқылдап шыққан ақ ұнтақ *т ұ м а н ш а* баяу шөгеді (М.Етекбаев, Жомарт.).

ТҰМАР з а т. э т н. **1.** *Жас бала не жаңа туған төлді, жүйрік атты көз, тілден, ауру-сырқаудан сақтайды деген ұғыммен ішіне құран сөзі жазылған, үш бұрышты мата не былғарымен тысталған дұғалық қағаз*. Қараса, беріш емес, анық *т ұ м а р*, Бүктеген қағаз екен ұмар-жұмар Ойланды: «Алып, ашып көрейін,– деп,– Жас күнде көз тиед деп таққан шығар. Тағылған көптен бері тұмар екен, іншалла, осы тұмар жаққан шығар. Бұл өзі қасиетті дұға болса, Соғыста әр пәледен қаққан шығар» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ол ерте тұрып Серғазы молдаға *т ұ м а р* жаздырып алды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). **2**. а у ы с. *Ең қастерлі, киелі зат*. Туған жердің бір уыс топырағын салып жіберуді ұмытпағайсың, *т ұ м а р* ғып тағып жүрейін (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

Тұмар жүзді. *Әдемі, шырайлы*. Реңіне қарасам, Құбылып тұрған мақпалдай; қолаң шашты, қой көзді, *Т ұ м а р ж ү з д і* ақ маңдай (Ақберен).

Тұмар мойын. *Әдемі мойын (ат мойнына қатысты)*. Тобылғы сапты қамшы алып, *Т ұ м а р м о й ы н* ат мініп, Қоныс та қарар ма екенбіз (XV–XVIII ғ. қаз. әдеб.).

ТҰМАРЛА= е т. *Тұмар тағу, қастерлеу*. Қасқа атты қатырып мініп, құйрығын үкілеп, тамағын *т ұ м а р л а п*, жайтақтатып, ол еңсесін бір көтеріп жүрді (І.Жансүгіров, Шығ.). Мініп жігіт жүйрігін. *Т ұ м а р л а п* кекіл-құйрығын Іңірден келіп күтіп тұр, Серттен таяр ерің бе? (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТҰМАРЛАТ= е т. **1.** *Тұмар таққызу*. Батқанда қырық күні тұмандатқан, Қатқанда Сырдың суы бұлақ қаққан, Күл көрпе, қорда төсек, қолға байлап, Үкілеп қара таспен *т ұ м а р л а т қ а н* (І.Жансүгіров, Поэма). **2.** а у ы с. *Қастерлету*.

ТҰМАРЛАТУ *Тұмарлат етістігінің қимыл атауы*.

ТҰМАРЛАУ *Тұмарла етістігінің қимыл атауы*.

ТҰМАРЛЫ[1] с ы н. **1**. *Тұмар тағылған, тұмары бар*. Әкесінің қос *т ұ м а р л ы* шұбалаң құйрық бурыл айғырын мініп келген екен, соны мақтап, бөсіп отыр (Ж.Алтайбаев, Түлек). **2**. а у ы с. *Қасиетті, киелі*. Босат, балам, қыранды. Босағаңда қатырма. Құс қой сорлы, *т ұ м а р л ы*, Бостандық бер пақырға (М.Мақатаев, Дариға жүрек).

ТҰМАРЛЫҚ с ы н. *Тұмар боларлық, тұмарға лайық*. Жыртып алды *т ұ м а р л ы қ*, Диуананың тонынан. Сол уақытта диуана, Ғайып болды жолынан (Батырлар жыры).

ТҰМАРША з а т. *Кішкене тұмар*. Мағрипа сумочкасын ашып, ішінен кішкене *т ұ м а р ш а* шығарды (Р.Тоқтаров, Тұлпар). Жанымдағы әйелдермен сыбырласамын деп, басын бүккен де, жаулығына таққан *т ұ м а р ш а л а р ы* тайға тақ-қан кішкене қоңыраудай шылдырлап, бет сүйегіне соғып тұрғандай еді (Б.Майлин, Шығ).

Тұмарша қалып. *Шолпыға үш бұрышты өрмек түсіретін қалып*.

ТҰМАРШАЛА= е т. *Тұмарша сияқтандыру, шаршылау*. Хат болғанда кәдімгі *т ұ м а р ш а л а п* бүктеп, жәшікке тастай салатын солдат хаты (З.Ақышев,Жесір.). Қымызды жұта салып, кесені қайырып бергенімде, қолыма *т ұ м а р ш а л а п* бүктелген қағаз ілікті (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

ТҰМАРШАЛАУ *Тұмаршала етістігінің қимыл атауы*.

ТҰМАУ з а т. м е д. <лат. grippus> *Тыныс алу органдарының жұқпалы вирустық ауруы*. Әлдеқалай бір *т ұ м а у* шығар, айығып кетеді ғой деп қараудың салдары жаман (М.Тілеуғабылов, Чума ауруы.). Туберкулез, *т ұ м а у* кезінде жөтел пайда болады (Р.Қыдырниязов, Шопан.).

Тұмау тиді. *Салқын тиіп ауырды, тұмаратып қалды*. Сәбилерге болмашы ғана *т ұ м а у т и г е н н і ң* өзінде тыныс алу жолдары тарыла түседі (Х.Нұрғалиева, Жас ана.). Адамға қосылмайды тары киік, Ешкіммен сөйлеспейді бірге жүріп. Егерде жұмыс деген сөз естісе, Ыңқылдап жатып алады *т ұ м а у т и і п* (Айтыс).

ТҰМАУРАТ= е т. *Суық тиіп ауыру, тұмау жұқтыру, тұшкіру, жөтелу*. – Мен *т ұ м а у р а т ы п* жүрмін, – деп ол мұрнын тартқыштап қойды (Қ.Сәрсекеев, Кілт). Кейде бронхтың кілегей қабығы қатты қабынғанда, адам *т ұ м а у р а т ы п* ауырады (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

ТҰМАУРАТҚЫШ с ы н. *Тұмау тигіш, тұмаурата беретін.* Туберкулезге шалдыққан адам жиі-жиі *т ұ м а у р а т қ ы ш,* тез шаршағыш, терлегіш келеді (Е. Оразақов, Дәрігер.).

ТҰМАУРАТУ *Тұмаурат етістігінің қимыл атауы.* Енді салқын тию мен *т ұ м а у р а т у* жөнінен бірер сөз айталық (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). Тұмаудың жеңіл түрін халық арасында жай *т ұ м а у р а т у* деп түсініп, оған мән бермейді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТҰМАУРАТЫҢҚЫРА= е т. *Тұмаумен ауырыңқырап жүру, денсаулығы болыңқырамау.* Кешеден бері *т ұ м а у р а т ы ң қ ы р а ғ а н* ол самолеттен түспей отырып қалды (С.Мұқанов, Алып. адым.).

ТҰМАУРАТЫҢҚЫРАУ *Тұмауратыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТҰМАУ-СҰМАУ з а т. *Тұмауды жеңіл-желпі ауру көруде айтылатын сөз.* Ол екеуі *т ұ м а у-с ұ м а у д а н* бір-бірін күтумен, терлеумен, грелка қоюмен жазып алатын (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.). – *Т ұ м а у-с ұ м а у д а н* адасың ғой әйтеуір? – деді ол Ықсанға (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ТҰМБА з а т. в е т. *Буаз биенің құлындар алдындағы артынан білінетін құлын тынысы.*

ТҰМЖЫР з а т. с а я т. *Қыран құстың түрі.* Құсбегілер талай қырғын қаршыға, түйғын, *т ұ м ж ы р,* лашындардың алғанын көрдік те, естідік те, бір күнде жетпіс үйрек алғаны болмаған («Қаз. әдеб.»).

ТҰМСА з а т. **1.** *Алғаш рет босанайын деп отырған жас әйел.* Әдетте *т ұ м с а* әйелдің толғағы 10–18 сағаттан аспау керек (А.Лекеров, Түз гүлі). Тұңғыш құрсақ көтерген *т ұ м с а* келіншек қой деп, ақылымды айтқаным ба жазығым (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2.** *Тұңғыш төлдейтін мал.* Ол туа алмай қиналып жатқан *т ұ м с а* тұсақты айналсоқтап, әбігерленіп жүр (Ө.Тұрманжанов, Адам. дос).

ТҰМСАЛЫҚ з а т. *Алғаш рет бала көтерушілік.* Ақмарал бишараның *т ұ м с а л ы ғ ы* ма? Толғағы тым қатты болды (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). *Т ұ м с а л ы ғ ы* ма, белі тым қатты екен! – деп алып абысын тұр (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ТҰМСЫҚ з а т. **1.** *Жан-жануарлар мен адам баласының ауыз, мұрын орналасқан жері.* Мейірімі мол, тәңірі ие, Мынау мешіт үйінде Ант ішемін атыңмен, Тіпті арамдық етпен деп, *Т ұ м с ы ғ ы н а* шертпен деп, Енді тышқан затының! (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаңбырменен дүр сілкініп шықты көк, Көк шалғынның бетін самал сүртті кеп. Оятқандай сұлық жатқан енесін, Тұрды құлын *т ұ м с ы ғ ы м е н* түрткілеп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** г е о г. *Тау етегінің, жоның айнала берісіндегі мүйіс немесе сүйірлемеген жағы, иіні.* Көкшенің биік жоның батыс жақ *т ұ м с ы ғ ы н д а* Ақылбек қыстауы бар (С.Мұқанов, Шығ.). **3.** *Аяқкиімнің ұшы, бас жағы.*

Ат тұмсығын тіреді. *Жетіп тоқтады, келді.* Көлқайнардағы Әмірбай түскен Шөпіштің үйіне Бәйтік *а т т ұ м с ы ғ ы н т і р е д і* (К.Оразалин, Абай.). Бұрын-соңды араласпаған мына қонақтар *а т т ұ м с ы ғ ы н* осы үйге *т і р е д і* (М.Дүйсенов, Мейман.).

Біз тұмсық. *Басы сүйір, жіңішке етіп тігілген.* Аяғында *б і з т ұ м с ы қ* туфлиі бар екен (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Ит тұмсығы өтпейтін. *Өте қалың, жыныс.* Өзеннің бойы ну орман, *И т т ұ м с ы ғ ы ө т п е й т і н.* Пана тапқан тік жардан, Жабайы аңдары көп дейтін (Т.Исабеков, Мөлдір.).

Тұмсығын бұзды. *Аузы-мұрнын қан қылды.* – Қайта мұның *т ұ м с ы ғ ы н б ұ з б а й* аман қалдырды деңіз (З.Ақышев, Ақбел.).

Тұмсығын көтерді. *Тәкаппарланды, менсінбеді.* Ол маған өзінің князьдің баласы екенін айтып, *т ұ м с ы ғ ы н к ө т е р д і* (Ә.Әбішев, Найзағай).

Тұмсығы тасқа тиді [тұмсығын тасқа соқты]. *Жолы болмады, беті қайтты.* Аяпберген аудан барса да, облыс барса да *т ұ м с ы ғ ы т а с қ а т и і п,* осы қалаға келді (І.Жансүгіров, Шығ.). Өз бетімен шаруа тындырамын деген сапары *т ұ м с ы ғ ы н т а с қ а с о қ т ы* (С.Айтбаев, Дала тур.).

ТҰМСЫҚБАСТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. rhunchocephalia> *Лепидозаврлар класс тармағының бір отряды. Т ұ м с ы қ б а с т ы л а р* қаңқа қалдықтары Еуразияның, Африканың және Американың мезозой дәуіріне тән жыныстардан табылады (ҚҰЭ).

ТҰМСЫҚҚАП з а т. о к к а з. *Буды, шаңды өткізбейтін фильтрлі маска.* Метурман салонның есігін ашты да, мотордың *т ұ м с ы қ қ а б ы н* ала шықты (Дөңгеле, күн, дөңгеле).

ТҰМСЫҚТА= е т. *Тұмсығын салу, тұмсығымен жеу, тұмсығын пайдалану.* Қыран құсбегінің қолына түскеннен кейін ұстап, *т ұ м с ы қ т а й* жыртатын қанды жемін көксейді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ТҰМСЫҚТАУ[1] *Тұмсықта етістігінің қимыл атауы.*

ТҰМСЫҚТАУ[2] с ы н. *Тұмсығы дөңестеу, имек мұрындылау.* Ұзын бойлы, бүркіт *т ұ м с ы қ т а у* қара кісі Нұрбекті енді байқады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Кемпір қошқар *т ұ м с ы қ т а у* үлкен мұрынды адам екен (М.Әуезов, Шығ.).

ТҰМСЫҚТЫ с ы н. *Тұмсығы шығыңқы, тұмсығы бар.* Ұзын *т ұ м с ы қ т ы* дельфин адамның сөзіне еліктейді деген пікір бар (Ж.Әбиев, Биология.). Күмістеген құс *т ұ м с ы қ т ы* жез құман жарасып-ақ тұр (Д.Сапаров, Өткен күн.).

Қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқыттырмай [азулыға тістетпей] өсірді. *Ешкімге тигізбеді, жан-тәнімен бағып-қақты, қорғады.* Үсен ұлдан қалған жалғызын *қ а н а т т ы ғ а қ а қ-*

т ы р м а й, т ұ м с ы қ т ы ғ а ш о қ ы т т ы р м а й ө с і р д і (Б.Дәулетбаев, Парыз). – Сені аяп кеттім, жүр біздің үйге. *Қ а н а т т ы ғ а қ а қ т ы р м а й, т ұ м с ы қ т ы ғ а ш о қ ы т т ы р м а й ө с і р е м*, – деді ол балаға (А.Байтанаев, Қайнар.). *Т ұ м с ы қ т ы ғ а ш о қ ы т п а й м ы з, а з у л ы ғ а т і с т е т п е й м і з...* сендей әйелдің талайын құтқардық, көзін аштық! – деп ауылды кезіп жүріп айқайлайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҰМСЫҚТЫЛАУ с ы н. *Тұмсығы ұзындау.* Құтандар біраз құстан *т ұ м с ы қ т ы л а у* келеді (Зоология).

ТҰМСЫҚША з а т. *Таудың не биіктеу жоталардың жазықтыққа сұғынып тұрған тұсы.* Енді бір сәтте Бақтығұл баспа ғып тұрған *т ұ м с ы қ ш а ғ а* шашыраған селдір топ шықты (М.Әуезов, Қараш.). *Т ұ м с ы қ ш а д а н* қылт етіп еңсе көтергені сол-тын, аяғының астынан кең алқап лықсып құлаш жазып кетеді екен, сол жазықтың бетімен лықси ыңып келе жатқан сап-сары кілегей қаймақтай бөкен легін көрді (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ТҰМША[1] з а т. э к о л. *Қалың тұман тамшылары мен тозаңды бөлшектерінің үйлесуімен сипатталатын қауіпті ауа.* Таңертең тұман *т ұ м ш а с ы* сейілген бір шақта жағаласа ошырайысқан Ақшоқы да (О.Бөкеев, Мұзтау).

ТҰМША[2] ү с т. *Аузы-мұрынды тұмшалап.* Сырқат адаммен сөйлеуге тура келсе, аузы-мұрныңызды *т ұ м ш а* байлап алғайсыз («Алматы ақшамы»).

ТҰМШАЛА= е т. **1.** *Басын, бет-аузын тегіс бүркеу, орау; аузы-мұрнын жауып, байлап алу.* Шәмши бет-аузын атлас шапанмен *т ұ м ш а л а п* алыпты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бар болған зат жоғала ма, Жоқтан жер қала ма? Аш көзінді *т ұ м ш а л а м а*, Кетпе ақылдан тым жырақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қалқалау, күңгірт тарту.* Кенет ай бетін бұлт *т ұ м ш а л а п*, айналаны қараңғылық қоршады (Д.Досжанов, Қыран.). Алатаудың басынан жылжыған тұман етекке түскен, айналаны *т ұ м ш а л а п* алған (С.Мәуленов, Үркер.). Көк түтін жер-көкті *т ұ м ш а л а п,* қараңғылық орнады (А.Жолдасбеков, Әке.).

ТҰМШАЛАН= е т. *Бет-аузын, басын бүркену, орану.* Әйел көзінің астына дейін *т ұ м ш а л а н ы п* алды (Ж.Мусин, Ақ алаң). Лафаредь. Немене? Қалай көрінеді? Д о н Жу а н. Көре алмадым, Қара жамылып, *т ұ м ш а л а н ы п* алыпты, Жіп-жіңішке өкшесін ғана көзім шалып қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҰМШАЛАНУ *Тұмшалан етістігінің қимыл атауы.* Бірақ ауылдың бәрі осында *т ұ м ш а л а н у ы н д а* да себеп көп болатын (Р.Райымқұлов, Болат.). Сәмет пен Сембектің тағдыры, олардың психологиялық *т ұ м ш а л а н у ы н а*, тоғышарлық танымы – жеке адамның өміріндегі трагедиялық күйді ашады («Қаз. әдеб.»).

ТҰМШАЛАТ= е т. *Бет-аузын жауып, көрсетпеу, орау.* Өнерлі біткен ұл-қызын ел *т ұ м ш а л а т ы п* қоя алмайды (F.Сланов, Домбыра.).

ТҰМШАЛАУ *Тұмшала етістігінің қимыл атауы.* Батпай ма, қабырғасы сынса адамға, Біреулер қорқып, үркіп жыл санауда. Ақ тілек, асқақ арман, озық, ойды, Бола ма темір тормен *т ұ м ш а л а у ғ а* («Қаз. әдеб.»). Адамның жаратылыспен біткен сипатының, әсіресе, шашы, бет-ауыз сипатын *т ұ м ш а л а у ы* дұрыс емес, – деп өте байыпты насихат айтып тоқтады (С.Бегалин, Замана.).

ТҰМШАЛАУЛЫ с ы н. *Тұмшалап жауып тұрған, бүркеулі.* Күй дауылы сілкініп-сілкініп өткендей, *т ұ м ш а л а у л ы* қара перде сырылып, күйдің алау оты әмірді шарпып өткендей (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ТҰМШАЛЫ с ы н. *Бас-аяғы жабулы, бүркеулі, оралған.* Күн қызуынан жауын-шашын, борандауылдан қорғау үшін үйшіктің бір жағы белгілі мөлшерде далдалы, саяси, *т ұ м ш а л ы* ғып жасалды (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ТҰМЫЛДЫРЫҚ з а т. **1**. *Енесін ембеу үшін төлдің, сондай-ақ кісіні қаппау үшін иттің тұмсығына байлап қоятын киіз немесе былғарыдан жасап кигізетін тұмсыққап.* Бұзаулар бөлек бағылады немесе *т ұ м ы л д ы р ы қ* сірге кигізіп енесімен бірге де жіберді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Апам түнде аққасқанның *т ұ м ы л д ы р ы ғ ы н* алып, босатып жүреді (М.Әуезов, Абай жолы). **2**. *Дәрігерлер мен шаң-тозаңда жұмыс істейтін адамдардың тазалық сақтау үшін жасаған, аузы-мұрнын қалқалайтын дәкесі.* Мұрнына *т ұ м ы л д ы р ы қ* байлап алсаң қайтеді (Қ.Жаркенов, Тауда.). Қарсы жел түйе үстінен күшейіп, көзін аштырмай, демін тарылтқасын, көз әйнегі мен *т ұ м ы л д ы р ы ғ ы н* киіп алды (Р.Өтесінов, Алып.).

ТҰМЫЛДЫРЫҚТА= е т. *Тұмылдырық кигізу; тұмсығын байлап тастау.* Қақ алдарындағы біреу қолына *т ұ м ы л д ы р ы қ т а п* қаршыға ұстапты (Ә.Кекілбаев, Үркер). Ат пысқырмасын деп, олардың тұмсығын *т ұ м ы л д ы р ы қ т а п* байлап алып еді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ТҰМЫЛДЫРЫҚТАЛ= е т. *Тұмылдырық кигізілу.* Бүркітті аңға салмас бұрын аузы *т ұ м ы л д ы р ы қ т а л ғ а н* тірі түлкіге түсіріп көрудің пайдасы мол (А.Сейдімбеков, Ақиық). Әбілдің он қойының тұмсығы *т ұ м ы л д ы р ы қ т а л ы п,* машина кузовында кете барды (А.Сатаев, Аққу.).

ТҰМЫЛДЫРЫҚТАЛУ *Тұмылдырықтал етістігінің қимыл атауы.*

ТҰМЫЛДЫРЫҚТАУ *Тұмылдырықта етістігінің қимыл атауы.*

ТҰМЫЛДЫРЫҚТАУЛЫ с ы н. *Тұмылдырық кигізілген, тұмсығы бекітілген.* Томағалы бүркітін, *т ұ м ы л д ы р ы қ т а у л ы* тазысын ерткен бұл аңшыны аудан жұртшылығы түгел білетін («Лен. жас»).

ТҰМЫР з а т. ө с. *Иісі өткірлеу, дәмі ащылау, тамыр жемісті бақшалық өсімдік.* Атап айтқанда, шалқанның, *т ұ м ы р д ы ң,* капустаның кейбір сорттарын аса көп тұтынған кезде, осындай тағамда йод мөлшері көп болады (Қаз. лекс. жаңа қолд.).

ТҰН= е т. **1.** *Су не сол сияқты лайланған сұйық заттардың тыныш күйде тұрып тазаруы, мөлдір түске енуі.* Су атыздары қуалап аққан соң әлгі лай бастапқы атыздарда *т ұ н ы п* қалып, артқы ақаба атыздар табиғи тыңайтқыштан құр қалады (Ы.Жақаев, Өмір.). Топырақ шығарып тұрғандар құдықтың аузына жеткенше барлық лай түбіне шөгіп, бет жағына мөлдіреп су *т ұ н г а н* емен күбіні төге салды да, былай алып қойды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). **2**. а у ы с. *Көңілге алу, ішке жиналу.* Көптен бері іштен *т ұ н ы п* жатқан ашуы кенеттен осылай сыртына шығып, Бүркіт өзін-өзі ұстай алмай, енді адымдай аттап үйді кезе бастады (І.Есенберлин, Қатерлі.). Бірақ келіншегінің жылап айтқан әлгі сөзі қамырдың ішіндегі сынаптай көңілімде *т ұ н ы п* қалды (Д.Исабеков, Тіршілік). **3.** а у ы с. *Қалың боп, қаптай өсу, толып кету.* Ұлпан маңының бір артық қасиеті бар: көктем айында қызғалдақ, сарғалдақтар жас жусанмен жарыса шығып, ала-бөле темір жолдың екі беті *т ұ н ы п* тұрады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Үйдің артындағы кішкентай сайдың ішінде жазғытұрым малина гүлдесе, күзге қарай қара бүлдірген *т ұ н ы п* тұрушы еді (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

Көз тұнды. *Қатты қызықтырды, көздің жауын алды.* – Әйел көрсе еркек дегеннің *к ө з і т ұ н ы п* кете ме, не пәле, – дейді жеңгесі қайнысына (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Қатар-қатар тізілген күрке тәрізді кішкентай дүкендердің алдына жайып қойған қызыл-жасылды жібектен, көк ала, сары ала, төгілдіре сан түрлі гүлмен, өрнекпен әшекейленген матадан *к ө з т ұ н а д ы* (І.Есенберлин, Қаһар).

Құлағы тұнды. *Қатты дауыс не у-шудан құлағы естімей қалды.* Керуен сарайдағы жараушылардың жарлықтан *қ ұ л а ғ ы т ұ н д ы* (Д.Досжанов, Жібек.). Мылтық даусы тіпті нақ қасымыздан шығып жатыр. Кейде жарылған снарядтар мен минадан *қ ұ л а қ т ұ н а д ы* (С.Бақбергенов, Қарға там.).

Сілтідей тұнды. с ө й л. *Жым-жырт болды, тыныштық орнады; сілтідей тынды.* Үйдегілердің *с і л т і д е й т ұ н г а н* тыныштығын баяу бастаған мұңды ән сазы бұзды (Ә.Хасанов, Жат.). *С і л т і д е й т ұ н ы п* тына қалған жұрттың ыңғайынан жақсылық нышан аңғарды (К.Оразалин, Көктем.).

Тұнып тұр. а) *Өте қалың, бітік өскен.* Ағаш іші *т ұ н ы п т ұ р г а н* бүлдірген, Сол бүлдірген шақыра ма кім білген. Бақ іздеген кіп-кішкентай сәулеге, Зарықтырмай қайдан түссін күн бірден (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Жолдың жағасында жасыл жапырақтар, мақпал гүлдер *т ұ н ы п т ұ р* (М.Етекбаев, Алтын.). ә) *Көп ұшырасады, көп кездеседі.* Шешен сөйлейтін кез келген қазақ өз сөзінде мақал – мәтелге жүгінуге тырысады, ал билер мен ел ішіндегі ділмәрлардың сөздері халықтық мақалдар мен мәтелдерге *т ұ н ы п т ұ р* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ТҰНБА з а т. **1**. *Сұйық заттың түбіне түскен қойыртпағы; шөгінді.* Түндырылғаннан кейін суды төгеді, түбіндегі *т ұ н б а н ы* астаушаға салады (Т.Тілеуғалиев, Балық ауру.). *Т ұ н б а* мен батпақ бүрмепті, Алмады тастан жүзін бұл. Бір сәтте судан жылт етті, Жылт етті ғажап қызыл нұр (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Шөптің т.б. заттардың қайнатылып түндырылған сұйығы, сұйық астың тұнып қалған тұнығы.* Олар көженің *т ұ н б а с ы н* өздері ішіп, қоюын балаға сақтап беретін (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). Жылантамырдың *т ұ н б а с ы* іш қатты өткенде қолданылады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

ТҰНҒЫЗ= е т. **1.** *Су не сол сияқты сұйық заттарды біраз уақыт тыныш күйде қойып, тазарту.* **2**. *Тыныш күйде тұрған сұйықтықтан бөлінген қиыршық заттарды астыңғы жағына шөктіру.* **3.** а у ы с. *Сақтау, қатыру.* Бір дана артық дер ем бір бұзықтан, Не керек тұрған жерге *т ұ н ғ ы з ы п* қан?! Соғысу – ақымақтық қой, Ақымақтықтан бірінші орын алуға кім қызыққан (Қ.Мырзалиев, Көш).

ТҰНҒЫЗУ *Тұнғыз етістігінің қимыл атауы.*

ТҰНДЫР= е т. **1.** *Су не сол сияқты сұйық заттарды біраз уақыт тыныш күйде қойып, тазарту.* Су әкеліп *т ұ н д ы р ы п* қой (Т.Дәуренбеков, Таң атып.). **2**. *Тыныш күйде тұрған сұйықтықтан бөлінген қиыршық заттарды астыңғы жағына шөктіру.* Көктемдер жетті ме іздеп, *Т ұ н д ы р ы п* сайға салқын қақ. Сөйледім Қара теңізден, Қара семсердей жарқылдап (Т.Айбергенов, Құм. мұнара.). Кенгірбайлар атын сенен атаған, Кенді үңгірлер, Жез *т ұ н д ы р ы п,* матаған. Қазынасын қопарғалы сан ғасыр, Оқпан, үңгі іздер жатыр атадан (К.Салықов, Жезкиік).

ТҰНДЫРҒЫШ з а т. **1.** *Сұйықтарды сүзіп, тазалап, тұндырып тұратын арнайы орын.* Бақтарға су өзеннен жалғастырылған су *т ұ н д ы р ғ ы ш т а н* келеді (Мал бордақылау.). Қойдың үстінен аққан ерітінді тақтай арқылы каналмен *т ұ н д ы р ғ ы ш қ а* келіп құйылады (С.Тілеубергенов, Мал шаруаш.). **2.** х и м. *Газ бен сұйық күйіндегі қоспаларды тұндырып бөлетін құрылғы* (Қаз. тілі термин. Химия).

ТҰНДЫРМА з а т. *Емдік қасиеті бар шөп, жеміс кептірінділеріне қайнақ су, спирт қосып дайындалатын тұнба.* Итмұрын *т ұ н д ы р м а с ы н* ауру адамға күнде беруге болады (Е.Оразақов, Туберкулез.). Жусанның *т ұ н д ы р м а с ы* – өзіне тән иісі бар қоңырқай, көкшіл, ащы сұйық дәрі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТҰНДЫРУ *Тұндыр етістігінің қимыл атауы.* Түсі бұзылған, лай суды алдымен *т ұ н д ы р у* керек (Е.Оразақов, Дәрігер.). Ең алдымен топырақты суға салып лайлау, *т ұ н д ы р у* арқылы оның механикалық құрамы анықталады («Халық мұғ.»).

ТҰНДЫРЫЛ= е т. *Су не сол сияқты сұйық заттардың тыныш күйде біраз уақыт тұрып тазартылуы, қиыршық заттардың тұбіне шөктірілуі.* Тіс порошогы құрамында көмір қышқыл тұзы бар, 25%-і химиялық тәсілмен *т ұ н д ы р ы л ғ а н* бордан тұрады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Құстың ұнтақталған саңғырығы 15–20 есе сұйылтылып, екі күндей *т ұ н д ы р ы л ы п* қойылады (М.Ерлепесов, Жүгері егісі).

ТҰНДЫРЫЛУ *Тұндырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТҰНЖЫР[1] з а т. *Қаршығаның ұрғашысы.* Құс төресі тұйғын дейді, тұйғыннан кейін *т ұ н ж ы р* дейді. Лашын, тұйғын, *т ұ н ж ы р*, тынар, мықи, ителгі, бәрпі, қырғи, құр, тұрымтай (І.Жансүгіров, Шығ.). Ежелден-ақ аңшылықты өнер тұтқан халқымыздың аңға салатын құстарын айтар болсақ, олар: қаршыға, тұйғын, *т ұ н ж ы р*, лашын, ителгі. Олардың ішіндегі ең қоры ителгі, – дейді, кәнігі құсбегілер («Лен. жас»).

ТҰНЖЫР[2] с ы н. *Қабағы салыңқы, тұнжыраған.* Ақай басын төмен салбыратқан *т ұ н ж ы р* күйінде қалды (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Бірақ шешенің қолында өтірікші, *т ұ н ж ы р*, ұрысқақ, кекшіл боп өсіпті. Оны Төлеген қолына алып оқытпақшы болды (Ж.Аймауытов, Ақбілек).

ТҰНЖЫРА= е т. **1.** *Қабақ ашпау, тұнеру.* Қалың қолы – қалың ел. Көбі – ойлы, азы – мәз. Талайы барад *т ұ н ж ы р а п*, Талайы барад қынжылып, Көбі – жаяу, аттысы – аз. Сонымен қол кетті, Қол кеткенде мол кетті (М.Жұмабаев, Шығ.). Тіршіліктің батқан шақта бір сыны, *Т ұ н ж ы р а й м ы н*, Түнеремін күрсініп. Жайма-шуақ мінезім бар Бар және Аяқ асты бас көтерер қырсығым (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** а у ы с. *Аспанды бұлт торлау, жауарман болу.* Ала бұлт тұтасып, көше *т ұ н ж ы р а д ы* (Н.Сералиев, Қаңтар). Ол үйіне жеткенде күз күні *т ұ н ж ы р а п*, қабағын түйе түсті (А.Жолдасбеков, Әке.).

ТҰНЖЫРАҢҚЫ с ы н. *Қабағы салыңқы, кірбің; ашулы.* Бүгін-дағы сондай асқақ көтеріңкі күйменен, Жұмыстан соң қайтып келе жатыр едім үйге мен, Көрдім жолдан бір ананы *т ұ н ж ы р а ң қ ы* қабағы, Бір мұң бар ғой көңілінде, жасқа толы жанары (М.Шаханов, Гасырлар.). Алтынбек Құралайды *т ұ н ж ы р а ң қ ы* қарсы алды (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ТҰНЖЫРАҢҚЫЛЫҚ з а т. *Қабағы салыңқылық, реніштілік.* Оның жүзінде әшейінде байқала беретін *т ұ н ж ы р а ң қ ы л ы қ* жоқ (З.Шүкіров, Жас жесір). Экипаж мүшелерінің қабақтарында *т ұ н ж ы р а ң қ ы л ы қ* бар (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

ТҰНЖЫРАС= е т. *Тұнерісу, еңселері түсу.* Өткен ұрыстарда шейіт боп кеткен жолдастарды айтып, *т ұ н ж ы р а с ы п* та аламыз (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.). Жұрт ертеңгі бәсекенің жайын ойлап отыр ма, әйтеуір, аяқ астынан қабақтары салбырап, біртүрлі *т ұ н ж ы р а с а* қалыпта (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ТҰНЖЫРАСУ *Тұнжырас етістігінің қимыл атауы.* Осынша *т ұ н ж ы р а с у д ы ң* себебін кейін түсіндім (Ә. Сәрсенбаев, Капитан.).

ТҰНЖЫРАТ= е т. *Тұнерту, қабағын ашпау.* Сердақ қабағын *т ұ н ж ы р а т ы п*, ернін тістелеп тұр (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.). [Берен] ой түйдектеліп, сағымдай көшіп, біресе қабағын түйгізіп *т ұ н ж ы р а т ы п*, біресе бұлттан шыққан күндей жадыратып, минутында мың құлпырды: өткендегіні көз алдына елестетіп өткізе берді (Б.Майлин, Шығ.).

ТҰНЖЫРАТУ *Тұнжырат етістігінің қимыл атауы.*

ТҰНЖЫРАУ *Тұнжыра етістігінің қимыл атауы.* Омар төмен қарап *т ұ н ж ы р а у м е н* әлі тұр (Б.Майлин, Шығ.). Бұл сөздерді *т ұ н ж ы р а у м е н* тыңдаған Балуан Шолақ бір кезде жадырағандай басын көтерді де, Тройцкий үйінің, қора-қопсысының қалай жасалғанын сұрады (С.Мұқанов, Балуан Шолақ).

ТҰНЖЫРАУЛЫ с ы н. *Қабағы түсіңкі, қатулы.* Қанышаның жүзі күндегісінен *т ұ н ж ы р а у л ы* көрінеді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Мұртындағы мұзды сілкіп, Ақ сақалын ақырындап, самалап... Тұрды біраз, *т ұ н ж ы р а у л ы...* – Әке! Деуге бата алмадым, Жаттым түрін шамалап! (А.Тоқмағамбетов, Өлеңд.).

ТҰНЖЫРЛЫҚ з а т. *Тұнжырап қалғандық, жабыңқылық.* Бір оқыс іске бел байлағандағыдай тымырсық *т ұ н ж ы р л ы қ* бар (Е.Мырзахметов, Медет). Алакеуім алдында осындай бір *т ұ н ж ы р л ы қ* болатын еді (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ТҰНУ *Тұн етістігінің қимыл атауы.* Холин мен метионин органдарымызда май және холестериннің *т ұ н у ы н а* кедергі жасайды (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Химиялық жолмен жаралған жыныстар ерітінділерден химиялық қосылыстардың *т ұ н у ы* нәтижесінде қалыптасады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТҰНШЫҒУ 1. *Тұншық етістігінің қимыл атауы; ауа жетпеу, дем ала алмай қалу.* Көпірден көрінбестен өте шықтық, Тарттық тауға қалған соң бір шырыш нан. Көзден жас жерді қимай ыршығанмен, Қуандық құтылғанға *т ұ н ш ы ғ у д а н* (Д.Еркінбеков, Шығ.). **2.** м е д. <грек. asphyxia> *Қанда оттек жетіспеушілігінен көмірқышқыл газының көбеюінен болатын адам өміріне қауіпті патологиялық жағдай. Т ұ н ш ы ғ у* әртүрлі жағдайларға байланысты, мысалы, жүрек, бронхы демікпесі кезінде, тыныс жолына бөгде заттар түскенде, электр тогымен зақымданғанда, т.б.

пайда болады (ҚҰЭ). Алқына *т ұ н ш ы ғ у* жүрек ауруымен сырқаттанатын адамдарда болып тұрады (Шопан сырласы).

ТҰНШЫҚ= е т. **1.** *Дем алуы қиындап кету, тынысы тарылу, шаң, түтін т.с.с. ауа жетпеу.* Бұзып кірді терезені... досы жатыр өлімге өзін ұмсынып, Қос ұланы бебеулейді көк түтінге *т ұ н ш ы ғ ы п*, Қайсар дел-сал тұрып қалды өз сезімін електеп, «Ең алдымен кімді ап шығу керек?» – деп (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қалайды жүрегі лүпілдеп, басы айналып, *т ұ н ш ы ғ ы п*, пысынап, көп азап тартып жатып, әбден талған кезде көзі ілінді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Құру, жоқ болу.* Патшаның досы төрелер, Оқ астында *т ұ н ш ы қ т ы*. Тамшылар жаны айтып жыр, Туды сонда Октябрь (И.Байзақов, Құралай.). «Қапқа» түсіп әуелі, Қамалды жау, *т ұ н ш ы қ т ы*. Қап түбіне ойбайлап, «Өлдім» деген үн шықты (С.Сейітов, Жаңғырық).

ТҰНШЫҚПА з а т. *Адамның дем алысын қиындатып, тынысын тарылтатын ауру.* Әбілқайыр хан көптен *т ұ н ш ы қ п а* ауру болатын (І.Есенберлин, Алмас.).

ТҰНШЫҚТЫР= е т. **1.** *Тынысын тарылту, ауыз-мұрнын басып, дем алдырмау.* Ауызғы бөлмеден түскен жарық сәулесімен бірден көрді: төсек үстінде Кәмиланы Есенжол *т ұ н ш ы қ т ы р ы п* жатыр екен (М.Мағауин, Ақша қар). Қысар едім дұспанды... Жаралы болған жүрекке... *т ұ н ш ы қ т ы р ы п* қаныммен өлтірер едім жауымды! (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Суға батыру.* Тастасаң мейлің, таулардан, *Т ұ н ш ы қ т ы р*, мейлің, теңізге, Аяулым болған жандарға Керексіз енді дегізбе (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3**. а у ы с. *Мүмкіндік бермеу, басып тастау, жанбай жатып сөндіру.* Біз өзіміздің саймандарымыз, тәжірибемізбен, көбіне мақсұттың аржағына шығып кетеміз, сөйтеміз де шәкірттің өздігінен ойлау ісіне ерік бермей *т ұ н ш ы қ т ы р а м ы з* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Таланттардың атын айтса тіксініп, Төбе шашың тік тұрады дарыннан! Күзет қойдың қырағыдан есікке. Есік деймін, Есік түгіл тесікке! Дәлдүріштің өзің кесіп тұсауын, Дарындыны *т ұ н ш ы қ т ы р д ы ң* бесікте! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТҰНШЫҚТЫРҒЫШ с ы н. *Тұншықтыратын қасиеті бар, тұншықтыра алатын.* Аммиак дегеніміз *т ұ н ш ы қ т ы р ғ ы ш* исі бар, түссіз газ, суда өте жақсы ериді (Қ.Құсайынов, Химия.). Оған міне он жылдан асып барады. Әбдіразақ келгелі көзі ашылды. *Т ұ н ш ы қ т ы р ғ ы ш* дерттен мүлдем жазып жібермесе де, «кенет өліп қалады екенмін» деген қауіптен құтқарды (І.Есенберлин, Алмас.).

ТҰНШЫҚТЫРТ= е т. *Ауыз-мұрнын басып, дем алғызбай қинау, тынысын тарылту.* Кейін білдім, екі ұрысына *т ұ н ш ы қ т ы р т ы п*, тепкінің астына алған Текеш қажының өзі көрінеді (Ә.Әбішев, Найзағай.).

ТҰНШЫҚТЫРТУ *Тұншықтырт етістігінің қимыл атауы.*

ТҰНШЫҚТЫРУ *Тұншықтыр етістігінің қимыл атауы.* Шама келсе, кімді-кім кездескен қарауылды дымын шығармай орнында *т ұ н ш ы қ т ы р у* (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). Мұның үстінен қойды айдау малды қалың қарға көміп, *т ұ н ш ы қ т ы р у* екенін Шорман білді (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.).

ТҰНШЫҚТЫРУШЫ з а т. *Жоқ қылатын, кедергі, тосқауыл болатын адам.* Ол өзінің бір хатында «жас шағымнан орыс ғылымын *т ұ н ш ы қ т ы р у ш ы л а р ғ а* қарсы болдым», – деп жазады (Шарапат).

ТҰНШЫҚТЫРЫЛ= е т. **1**. *Аузы-мұрны бітеліп, тынысы тарылу, дем, ауа жетпеу.* Онда атылып жатқан скважинаға қарсы ауа қысымын жіберіп *т ұ н ш ы қ т ы р ы л а д ы* (І.Есенберлин, Маңғыстау.). **2.** а у ы с. *Басылу, басып-жаншылу.* Қарулы әскердің күшімен бұл көтеріліс рақымсыз түрде *т ұ н ш ы қ т ы р ы л д ы* (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТҰНШЫҚТЫРЫЛУ *Тұншықтырыл етістігінің қимыл атауы; басылу, басып-жаншылу.* Тіршіктің ең түпкілікті инстинктерінің ұзақ *т ұ н ш ы қ т ы р ы л у ы* қырсығынан, психикалық әлеуметтік қуаттың шамадан тыс қордалануы жеке адамдардың байлыққұмарлыққа, билікқұмарлыққа, кекшілдікке, ал қоғамды дау-дамай мен даңғазаға, әлеуметтік зобаландарға ұрындыратыны тарихта аз кездеспеген (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ТҰНЫҚ с ы н. **1.** *Тұнған, таза мөлдір (су).* Гүлденген шағын қала сұлу төсте, Шықпайтын ешбір зат жоқ осы жерге. Қоғамның қойы қаптап ақ қайыңдай, *Т ұ н ы қ* су, салқын жайлау, өсіп төл де (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жып-жылы түн маужырап, Көтерілген жерден бу. Саф күмістей жарқырап, Тыныш жатқан *т ұ н ы қ* су (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Ашық, бұлтсыз (аспан).* Бәрі де өте шықты бұрылмастан, Ақ жанның көктемдегі *т ұ н ы қ* аспан. Халқыңның махаббаты жасай бермек, Өзіңе ешқашан да суымастан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** *Мөлдір, лай емес (су).* Сұрқия, сопылардың алма тілін. Беті *т ұ н ы қ,* асты лай ол бір жылым. Өнерсің өнеге алсаң үлгілі елден, Адамшылық өнермен берер білім (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ен қоныс таптым деп оңай, Өрісі кең ну тоғай. Суы *т ұ н ы қ* шөбі қау, Жалғыз ғана жиен жау (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **4.** а у ы с. *Таза, пәк, арамдығы жоқ, жамандығы жоқ.* Кейбір сөз аласалау, көзге сынық, Көрінер, байқамасаң, мөлдір, *т ұ н ы қ*. Желдік салып, сақтанбай, міне көрме, Асты арам, үсті жатық, ол бір қылық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тұнығын лайлады [шайқады]. *Ынтымағын бұзды, тынышын кетірді.* Ішінде қалып дүлейдің, Жатса да күнде құм ойнап, Толқыным өзге

біреудің *Т ұ н ы ғ ы н* кетпес *л а й л а п* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).Қазақ даласының тіршілігінің *т ұ н ы ғ ы н ш а й қ а п,* аспанын майлап, мың сан басты аждаһадай жолындағысының бәрін жапыра жалмап жақындап келеді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТҰНЫҚТАЛ= е т. *Тұп-тұнық болу.* Алтын ананың әлгіде ғана жас шайған қарақат көзінің ақ-қарасы айқындалып, *т ұ н ы қ т а л ы п* қалыпты (Д.Досжанов, Дария).

ТҰНЫҚТАЛУ *Тұнықтал етістігінің қимыл атауы.*

ТҰНЫҚТАН= е т. **1.** *Тұп-тұнық болу, мөлдірлену, басылу (су).* Теңіздің қыл жиегі қара *т ұ н ы қ т а н ы п,* сыбдырлай бастады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2.** *Тазару, шаңнан арылу, жел басылу (ауа).* Ымырт түсті, долы жел тынып қалды, Шаң-тозаңнан ауа да *т ұ н ы қ т а н д ы.* Құйды нөсер, түнеріп егілді аспан, Аяғандай жел жұлған сынық талды (Беташар.).

ТҰНЫҚТАНУ *Тұнықтан етістігінің қимыл атауы.*

ТҰНЫҚТЫҚ з а т. **1.** *Мөлдірлік (су).* Түн тастай қараңғы болғанымен, айдынның әжімсіз *т ұ н ы қ т ы ғ ы* сонша, су бетіне құс қанатындай қалқиып ескек көлеңкесі түсті (Ә.Сараев, Тосқауыл.). **2.** *Ауаның тазалығы, маңайдың тыныштығы.* Өзен суының *т ұ н ы қ т ы ғ ы* сондай, қаншама терең болса да түбіндегі тастары ап-анық болып көрініп жатыр (С.Ғаббасов, Кәусар). Пәктігін көктің шын ұқтық, Ұйып бір қалған *т ұ н ы қ т ы қ.* Ауадан төсек төсеніп, Ұйқыға кеткен түбіт бұлт (Қ.Жұмағалиев, Айнамкөз).

ТҰҢҒИЫҚ с ы н. **1.** *Тұпсіз терең, өте терең (су ирімі).* Иірілген бұйра толқын шашы қандай, Иығына екі жылан асылғандай. *Т ұ ң ғ и ы қ* қара судай қара көздер Қандай сыр болса-дағы жасырғандай (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т ұ ң ғ и ы қ,* тыныш теңіз беті жыбырлай бастады (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** а у ы с. *Тереңде, көңіл түкпірінде жатқан (сезім, ой).* Әңгіме жаздым ертек бозбалаға, Артықша жазып-сызбай сөз бола ма? Жақсылық, жаманшылық бастан кешпей, *Т ұ ң ғ и ы қ* ой толқыны қозғала ма? (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Сырын шашпайтын, тұйық (адам).* Ол күлмейтін, үнемі бір қалыпта, *т ұ ң ғ и ы қ,* селт етпеген күйінде тұратын да қоятын (М.Мағауин, Ақша қар). Ол мен үшін шеті ғана ашылған, ар жағы *т ұ ң ғ и ы қ,* бітеу жан (Т.Ахтанов, Шырағың.).

Тұңғиыққа батты. *Ойға шомды, өзімен-өзі болып, қатты ойланды.* Сөнеді, біресе лапылдайды, біресе *т ұ ң ғ и ы қ қ а* батады, біресе батар айдай бір тегіс нұрланады, біресе жарқ еткен нажағай отындай көк күмбезін замат жарық қып жібереді (Ж.А й м а у ы т о в, Шығ.).

ТҰҢҒИЫҚТАН= е т. *Тұңғиық тарту, көзі шыңірею.* Далабайдың қоңыр қой көзі тұнып, *т ұ ң ғ и ы қ т а н ы п* кетті: дүмді кісінің алдында жалтақтап жағалатқан жоқ (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Шегір көзі тұнып, *т ұ ң ғ и ы қ т а н ы п* кетті (Т.Әлімқұлов, Ел мен жер).

ТҰҢҒИЫҚТАНДЫР= е т. *Тұңғиық тартқызу.* Бұлтсыз аспан *т ұ ң ғ и ы қ т а н д ы р а* тұмшалаған қою қараңғылық таң нұрына жол беріп сейілген сайын, жыпырлаған жұлдыздардың бағанағы айқын ажары бозашықтана бұлдырап, үзілер үміттей әлсіреп сөніп барады (З.Жәкенов, Таң самалы).

ТҰҢҒИЫҚТАНДЫРУ *Тұңғиықтандыр етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҢҒИЫҚТАНУ *Тұңғиықтан етістігінің қимыл атауы*

ТҰҢҒИЫҚТАР: тұңғиықтар тұқымдасы. б о т. <лат. nymphaeceae> *Көпжылдық, қосжарнақты өсімдіктер.* Негізінен суда өседі. Жер шарында кең тараған, 6 туысы, 60 түрі (кейбір деректерде 90) бар. *Т ұ ң ғ и ы қ т а р т ұ қ ы м д а с ы н а* жататын өсімдіктердің көпшілік түріне гетеофиллия (су бетінде жүзіп жүретін және су түбінде өсетін жапырақтар) тән (ҚҰЭ).

ТҰҢҒЫС з а т. *Эвенктердің бұрынғы аты.*

ТҰҢҒЫС-МАНЬЧЖУР: тұңғыс-маньчжур тілдері. *Ежелден Шығыс маньчжур Сібір мен Қиыр Шығысты мекендеген халықтар тілі. Т ұ ң ғ ы с-м а н ь ч ж у р т і л д е р і н і ң* кейбірі орыс, бурят, саха тілдерінің әсеріне ұшыраған (ҚҰЭ).

ТҰҢҒЫШ с ы н. *Ең алғаш, бірінші.* Қазақтың боғауыз мақалдарының кейбірін Ә.Диваев жинап, *т ұ ң ғ ы ш* рет 1900 жылы Ташкент қаласында қолжазба күйінде жариялап таратты (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Ол барлап тұр Болашаққа жол біліп, Көкірегіне ар-намысшыл толды үміт. Біздің *т ұ ң ғ ы ш* ғарышкерден аумайды Сұңғақ бойлы, зор тұлғалы сол жігіт (К.Салықов, Жезкиік). Бүгінгі *т ұ ң ғ ы ш* тойыңа Той ұласқай деп күтед. Енді алдым ашық деп, ілгері басқай деп күтед (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Алғаш көрген баласы, баланың ең үлкені.* Сол аласапыран түнде бір шаңырақтың *т ұ ң ғ ы ш ы* дүниеге келді (С.Сматаев, Алау). Ата-ананың *т ұ ң ғ ы ш ы* да, кенжесі де мен болдым (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Тыныштық: Әне, қара дала батыр. Дастарқанын жайыпты. Қара да тұр. *Т ұ ң ғ ы ш* ұлын әлдилеп жан Ана отыр, Жарын, ұлын қызықтап жан аға тұр (М.Мақатаев, Шығ.).

Тұла бойы тұңғышы. *Бірінші көтерген баласы, перзенті.* Арада төрт ай өткенде *т ұ л а б о й ы т ұ ң ғ ы ш ы м* Төлеген дүниеге келді (С.Омаров, Хантағы).

ТҰПА-ТУРА ү с т. с ө й л. ***Тұп-тура.*** Жаңдапжаңдап сөз айтсам жуытпайсың, *Т ұ п а-т у р а* найзамды тік салайын!.. (Қозы Көрпеш.). Азап пен қорлық шеккен, онсыз да өлі дене, жолшыбай бір тасқа соқпастан *т ұ п а-т у р а* ағып кеп, ауыр салмақпен күрс етіп бір-ақ түсті (М.Әуезов, Абай жолы).

ТҰПАДАН-ТУРА ү с т. с ө й л. ***Тұп-тура.*** – Не болушы еді, менің сол қызға үйленуім ке-

рек, – деп *т ұ п а д а н-т у р а* қойып қалдым (С.Сейтхазин, Хадиша). «Шағала келмей, жаз болмас» және т.б. яғни бұлар *т ұ п а д а н-т у р а* кәбіне өз мағынасында айтылады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ТҰП-ТУРА ү с т. *Төтесінен, дәл, тура; әй-шәйга қарамай.* Еламан кісілерін теңіз үстінде топтап алды да, *т ұ п-т у р а* жағаға салды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Әкем шыттай киініпті де, қасына Боташты ертіп, қос атпен кешкісін күн батпай *т ұ п-т у р а* Күреңбелдегі Анардікіне келіп түсіпті (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ТҰП-ТҰҚЫЛ ү с т. *Әбден тұқылдап, қыпқысқа, жоқ қылып.* Қадалып отырып тырнақты *т ұ п-т ұ қ ы л* етіп алып тастады (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

ТҰП-ТҰЛДЫР с ы н. **1.** *Түгі жоқ, сып-сидам.* Алды-артында иек артпа қырқа-қыраң жоқ, *т ұ п-т ұ л д ы р* жазық (Ә.Кекілбаев, Дала.). Жапырақсыз *т ұ п-т ұ л д ы р*, Сексеуілдің тоғайы. Кенелесің шоққа бір, Келсе түнеу орайы (Қ.Исалин, Ұшқын). **2.** *Жесір, тасжетім.* Бар үміт артқаны жалғыз ұлы еді, енді одан айырылған соң, бұтағы солып, жапырағы қуарып, *т ұ п-т ұ л д ы р* боп қалған ағаштай қуарып қалды (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

ТҰП-ТҰНЫҚ с ы н. **1.** *Тұнып тұрған таза, мөлдір.* Тап-таза аспан *т ұ п-т ұ н ы қ.* Жап-жасыл шөпке шық тұрып, Сап-салқын ауа жұттырып, Айнала тегіс тып-тынық (М.Мақатаев, Бәсіре). *Т ұ п-т ұ н ы қ* көк әлемі, тұнығы шайқалмаған көңілдей еді. Аппақ қарын айтсаңшы – аппақ қарын (О.Бөкеев, Мұзтау). **2.** а у ы с. *Пәк, бейкүнә.* Жалбарынуды білмейтін *т ұ п-т ұ н ы қ* мөлдір көздер Бекетке де ұнады (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТҰП-ТҰТАС с ы н. **1.** *Әбден тұтасып кеткен.* Көксеректің жотасы күдірейіп, ауыз-омыртқа мен құйрығына шейін *т ұ п-т ұ т а с* болып, күлдіреуіштей бүгіледі (М.Әуезов, Қараш.). Сонан соң күдірейген *т ұ п-т ұ т а с* бітеу жауырынына көзі түсті (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **2.** *Түгі қалмай, барлығы, түгел.* Әп-сәтте шағын ауыл шаң-шұңсыз, *т ұ п-т ұ т а с* көтеріліпті де, жүре беріпті (Б.Кенжебаев, Асау.).Тәкежанның қалың қол жылқысын *т ұ п-т ұ т а с* қызыл жоса қан қылып қырып салды (М.Әуезов, Абай жолы).

ТҰР= е т. **1.** *Аяғын тік басып, бір орында болу.* Ол жаңа қонақтарын сол арада, далада *т ұ р ы п*, ұлдарымен таныстырды (Ә.Тарази, Асу.). Ол шыға жүгірген бойымен шарбақта *т ұ р ғ а н* атына барып қарғып мінді (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). **2**. *Отырған орнынан көтерілу.* Әңгіме осы араға келгенде, Қатира орнынан *т ұ р ы п* қоштаса бастады (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Абай орнынан шапшаң *т ұ р ы п,* шешесіне көрпе салды (М.Әуезов, Абай жолы). Әйгерім *т ұ р ы п*, қымыз ыдыстарын жыйғызуға белгі берді (М.Әуезов, Абай жолы). **3.** *Белгілі бір жерді мекендеу, өмір сүру; болу.* Енді Павел Николаевич әйелінің *т ұ р ғ а н* қаласы, өзінің туған жері – Петергургке көшуге бел байлады (І.Есенберлин, Қатерлі.). Ең негізгі кінә, әрине, өзімде. Бұл баланы жаңа туған кезінде Перзент үні тұсаған жан мұратын Афрасиабтың ар жағында *т ұ р а т ы н* Нағашысы бауырына басқан-ды. Қателігім осы арадан басталды (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4**. *Ұйқыдан оянып, төсегінен басын көтеру.* Мен Москваға барған сайын таңғы сағат алтыда *т ұ р а м ы н* (С.Мәуленов, Жер нәрі). Сол күні ертеңіне орнымнан *т ұ р с а м*, әкем үйде жоқ болып шығады (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **5.** *Белгілі бір сөздермен тіркесіп келіп, түзілу, жасалу, құралу мағыналарын білдіреді.* Бұл ұрық та алғашқы сабақ, алғашқы жапырақ және бірнеше тұқым жарнақтарынан *т ұ р а д ы* (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Біздің Жер мен Күндегі заттар қандай химиялық элементтерден тұратын болса, жұлдыздағы заттар да сондай элементтерден *т ұ р а д ы* екен (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). **6**. *Кейбір сөздермен тіркесе айтылып орналасу, жайласу мағынасын білдіреді.* Жұмысқа *т ұ р с а м* ақша табар едім, ақша тапсам қарным ашпас еді деп ойлайды (М.Дүйсенов, Мейман.). – Складқа *т ұ р* деп мен ақыл беріп едім ғой, мені тыңдасаң өлмейсің (С.Жүнісов, Жапанда.). Ашулы баста ақыл *т ұ р м а й д ы* (Мақал). **7.** *Күрделі етістік құрамында жұмсалып, осы, нақ осы шақтағы істің күйін, жайын білдіреді.* Қазір сол шахта үйінің бір бөлмесінде Көктайынша балға соғып *т ұ р* (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Шашып *т ұ р* әлі шуағын, Сол қалпы нұрын көздегі. Ерекше толқып қуандым, Жазымсың бала кездегі (С.Әлімқұлов, Жайсаң жер). **8.** *Бөгелу, тоқтау, кідіру.* Ескендір мұны көріп аз *т ұ р а д ы*, Хакимді аулақ жерге шақырады. Таңғаларлық іс болды мұның өзі, Мәнісін айтып берші деп сұрады (Ақылбай Құнанбаев, Ескендір). **9.** *Болу, бар болу.* Нысап керек дәулетке де, баққа да, Бірін таңда тек қана: Әр сөзінде от *т ұ р а т ы н*, Елге таңдай қақтыратын, Ғажабы да, Азабы да орасан Жұрттан асқан ақыл берем қаласаң? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Айтуға тұрмайды. *Ештеңеге жарамсыз, құнсыз.* Бұл араға оны келтірудің де қажеті жоқ, *а й т у ғ а д а т ұ р м а й д ы* (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Аузынан мәйегі шығып тұрған. *Жас, тәжірибесіз.* Елемес *а у з ы н а н м ә й е г і ш ы ғ ы п т ұ р ғ а н* жас жігіт (С.Омаров, Қайырлы.).

Баласы тұрмады. *Баласы өле берді. Б а л а с ы т ұ р м а й*, туғаны өліп, туысқаны жоқ, жалғыз басты кісі екенін де айтты (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).

Барып тұрған. ж а ғ ы м с ы з. *Шын мәніндегі, нағыз.* Толқынды тас қып байлап еркін күшпен, Еліне нұр төгіп тұр осы күштен. Байлықтың *б а р ы п т ұ р ғ а н* алды емес пе, Миллион адам осының суын ішкен (Пернедегі терме.).

Дүрілдеп тұрған. *Атақ-даңқы шыққан, дүркіреген. Д ү р і л д е п т ұ р ғ а н* қойшы туралы сөз болды («Лен. жас»).

Жел [самал] тұрды. *Жел, самал соқты. Ж е л т ұ р д ы,* төбедегі бұлттар жөңкіліп көшіп жатыр (Д.Досжанов, Тұлпар.). Жұп-жұмсақ күншығыстан *с а м а л т ұ р д ы,* Майда жібек лебімен бетке ұрды, Қимылдап толқындана діріл қағып, Бетіне өзен, көлдің күлкі кірді (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

Қаз тұрды. а) *Қаз-қаз басты, тәй-тәй басып жүрді. Қ а з т ұ р ғ а н* балаға қолынан жетектеп жүруді үйреткен қандай болса, шәкіртке көрсеткен жетекшінің көмегі содан артпау керек («Лен. жас»). ә) *Жаңа құрылған, алғаш басталған.* Қиса қазір көмір разрезінің *қ а з т ұ р ғ а н н а н* бергі тарихын әңгімелеп береді («Қаз. әдеб.»).

Қасқиып тұрды. *Безеріп, қасарысты, тайынбады.* Күреңбай Нұртайдан тайынбады, ә десе, мә деп алдында *қ а с қ и ы п т ұ р д ы* (С.Омаров, Қайырлы.).

Қолды-аяққа тұрмады. *Ұшып-қонып тызалақтады, бір орнында тұрмады. Қ о л д ы-а я қ қ а т ұ р м а й,* ұшып-қонып жүрген баланың қозғала алмай, күні-түні сарғайып жатуы оңай ма («Қаз. әдеб.»).

Өре тұрды. *Орындарынан бәрі бірдей ұшып тұрды.* Отырғандар *ө р е т ұ р ы п* тысқа жүгіре шықты («Лен. жас»).

Сары аурудан [сүзектен] тұрғандай. *Қатты жүдеген, арыған.* Қос қанаты қайырылған, *с а р ы а у р у д а н т ұ р ғ а н д а й* салбырап жүдеген Керімбала бар (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жүзі ашаң, *с ү з е к т е н т ұ р ғ а н* адам секілді (Б.Майлин, Шығ.).

Сөзінде тұрды. *Уәдесінен айнымады, таймады.* Мен Баянның өзіне-ақ тоқтағам, *т ұ р а м* сол *с ө з і м д е* (F.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Сен Тезекбай келіпсің жүдеп бізге, Қайырымынан қырғыздың күдер үзбе, Қарызданып, қапа боп келген болсаң, Екі теңге берейін *т ұ р ы п с ө з г е* (Айтыс).

Тайып тұрды. *Жоқ болып кетті, қашты.* Ондай жігіттердің хатын өз қолына ұстата салып, Ақмарал дереу *т а й ы п т ұ р а т ы н* (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Төбе шашы [аза бойы] тік тұрды. *Зәресі кетті, қатты шошынды.* Мектеп ашылды деген хабарды естігенде ескішіл Нұртайдың *т ө б е ш а ш ы т і к т ұ р д ы* (С.Омаров, Қайырлы.). Ұлбосынның күдік-күмәні, қайғы-шері өмір бойы тарқайтын емес, Нұртай десе *а з а б о й ы т і к т ұ р а д ы* (С.Омаров, Қайырлы.).

Тұнып тұрған. *Қалың, бітік өскен.* Бір шеті Шалқардан басталып, сонау Қарағандыға дейін *т ұ н ы п т ұ р ғ а н* шабындық («Лен. жас»).

Тік тұрды. а) *Қорықаннан не қатты сыйлағаннан бәрі бір кісідей жүгірді, құрмет көрсетті, соңында жүрді.* «Күбі де май, күбінің түбі де май» дегендей, Қанайды айтса жұрт *т і к т ұ р а д ы* (Н.Әбуталиев, Құрдастар.). ә) *Жақсылап қарсы алды, құрмет көрсетті.* Жаңа жылдың қарсаңында Алматыдан ағасы мен апасы келді, *т і к т ұ р ы п* қарсы алдым («Лен. жас»).

Түкке тұрмайтын. *Ештеңеге жарамсыз, іске алғысыз.* Егер жай бір *т ү к к е т ұ р м а й т ы н* нәрсе туралы үлкен шаттықпен сөйлесе, мұндай жағдай айналасындағыларды таңғалдырып, қолайсыздандырды (Семья тәрбиесі).

ТҰРА[1] з а т. м а л ш а р. *Көп жүргендіктен жылқы тұяғының табан жағында болатын тіл сияқты қатты шеміршек.* Жылқының ақсауы тұралаудан болса, оның *т ұ р а с ы н* жонады (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ТҰРА[2]: **ұзын тұра**. *Бойы ұзын, бойшаң, сырықтай.* Басын көтеріп алса, қоңқақ мұрын, көзілдірікті *ұ з ы н т ұ р а* студент ыржия қарайды (З.Шашкин, Сенім). Қасындағы *ұ з ы н т ұ р а н ы ң* қыз екенін білгенімде, ішім қып ете қалды (Бәй-шешек.).

ТҰРАҚ з а т. *Тұратын жай, мекен, орын.* Бір адам айдалада елден жырақ, Жеке-тақ, жалаңаштық түзді қылды *т ұ р а қ.* Жаяулық, жалаңаштық жақсы емес қой, Жалғыздық олардан да қиынырақ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Айналайын шырағым, Маңдайға біткен қыраным, Көлге біткен құрағым, Қара жер болды *т ұ р а ғ ы ң* (Қабан жырау, Алтын қазық).

Сөзінде тұрақ жоқ [болмайды]. *Бір сөзде тұрмайтын, байлауы жоқ, тұрлаусыз.* Ішкіш адамның *с ө з і н д е т ұ р а қ б о л м а й т ы н ы н* Fатау біледі (М.Гумеров, Хазірет.).

Тұрағы жоқ. *Тұрақсыз, бір орында тұрмайтын.* Жас баладан артық жеңсік Мұндай нәрсе көрмедім. *Т ұ р а ғ ы ж о қ* шайтан секек, Тіпті-ақ сырын білмедім (М.Жұмабаев, Шығ.). Жел айдаған *т ұ р а ғ ы ж о қ* қаңбақтай, Ағынымды дедім-дағы сай кесер. Сай орнына душар болды терең жар, Мезгіл жетпей шығу қиын, өзі тар (М.Дулатов, Шығ.).

ТҰРАҚЖАЙ з а т. *Автотұрақ, автокөліктерді қоюға болатын, күзеті бар орын.* Халыққа әлеуметтік тұрмыстық қызмет көрсету саласында қызмет көрсету үшін *т ұ р а қ ж а й д ы* пайдалану («Егемен Қазақстан»). Міне, сол «М-1» автокөлігінің арнайы *т ұ р а қ ж а й д а* тұрғанына талай жылдар да өтіп кеткен көрінеді («Айқын»).

ТҰРАҚСЫЗ с ы н. **1.** *Бір орында тұрмайтын, тұрағы жоқ.* Бандылар *т ұ р а қ с ы з* жел тәрізді, құтырған құйын тәрізді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Сол *т ұ р а қ с ы з* жынды жел, Кірсе ішіне кісінің, Жетелер де жөнелер, Көтерер де ысуын (Ә.Тәжібаев, Кеше.). **2.** а у ы с. *Тұрақты емес, айнымалы, екізсөзді, тиянақсыз, берекесіз, орнықсыз; баянсыз.* Бұлақ өмір сүргенімен құрақсыз, Ерлік өмір сүре ала ма, мұратсыз? Жүрегінде байлауы жоқ адамның, Барлығы да махаб-

батқа *т ұ р а қ с ы з*! (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** а у ы с. *Байлауы жоқ, баянсыз (дүние, өмір).* Опасыз, сатқын кіл сымпыс, Кешегі достық, бүгін жау, Жаңылса жағын – жалт бұрыс, *Т ұ р а қ с ы з* дүние – зырылдау (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). *Т ұ р а қ с ы з* шыр айналған дүние, Жұтады бәрінің де бастарын. Ел түгіл жерлеріне кім ие, Айтпасаң моласының тастарын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** *Ұшқалақ, өзгере беретін, бірде көл, бірде шөл (мінез).* Жұмабайдың мінезі әрі ұшқалақ, әрі *т ұ р а қ с ы з* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Баланың сезімі – кіршіксіз таза сезім, бірақ бұл – әлде де *т ұ р а қ с ы з,* өрісі тар сезім (Қ.Жарықбаев, Психология).

ТҰРАҚСЫЗДАН= е т. *Біркелкі болмау, ұйқасы, ырғағы бұзылу.* Бұдан әрі мақал-мәтелдердің шумағы *т ұ р а қ с ы з д а н ы п,* бес жолдан да, алты жолдан да келуі ықтимал (М.Әлімбаев, Өрнек-ті сөз.).

ТҰРАҚСЫЗДАНДЫР= е т. *Тиянақсыздандыру, орнықсыздандыру.* Жұмысшылардың аса көп болуы олардың жағдайын *т ұ р а қ с ы з д а н д ы р а д ы* (Қысқ. саяси экон.).

ТҰРАҚСЫЗДАНДЫРУ *Тұрақсыздандыр етістігінің қимыл атауы.*

ТҰРАҚСЫЗДАНУ *Тұрақсыздан етістігінің қимыл атауы.* Жас өспірімдердің неге қызығуын білмеуі немесе *т ұ р а қ с ы з д а н у ы* қарама-қарсылыққа соқтырады («Қазақст. мект.»).

Бағаның тұрақсыздануы. ә л е у м.-э к о н. *Сатып алатын тауарлар мен заттар бағасының қымбаттай беруі. Б а ғ а н ы н ы ң т ұ р а қ с ы з д а н у* сатып алушылардың сұранысына, мемлекеттік сауданы ұйымдастыруға байланысты («Қаз. әдеб.»).

ТҰРАҚСЫЗДАУ с ы н. *Тұрлаусыздау, баянсыздау.* Қатері де бір-ақ сөз-ау, Деме желге «есерсің». Әттең, әттең, *т ұ р а қ с ы з д а у,* Оны қалай кешерсің (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.). Асан керемет әдемі жігіт, ақылды, бірақ *т ұ р а қ с ы з д а у* (Ә.Тарази, Құйрықты.).

ТҰРАҚСЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Тұрлауы жоқтық, баянсыздық, жалғандық (дүние туралы).* Мүсірәлі тіршілік шіркіннің *т ұ р а қ с ы з д ы ғ ы н,* бұл жалғанда бауыры бүтін пенденің жоғын, түбінде баршамыздың барар жеріміз бір екенін айтты (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). **2.** *Сөзінде тұрмаушылық, екісөзділік; айнымалылық.* Бұл көкең өмірде сирек ұшырасатын *т ұ р а қ с ы з д ы қ* дегенді суқаны сүймейді (Д.Досжанов, Дария). Көбелектің «кеселі» – *Т ұ р а қ с ы з д ы қ* деседі. Гүлден алған шапағатты сезімі Келесі бір гүлге жетпей өшеді. Өз мінезі өзіне үкім кеседі... (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТҰРАҚТА= е т. *Бір орында орнығу, мекендеу, тұру, өмір сүру.* Өзімменен сапарға бір аттанған, Құрбылардың бәрі де *т ұ р а қ т а н ғ а н.* Ақ үмітті іздейтін бір кездегі, ұмыт болып жұртымда жылап қалған (М.Мақатаев, Шығ. жин.). Бірлікті жерде рызық көп, Ол адам елге *т ұ р а қ т а р.* Ауызбірлік бар жерде Жететұғын мұрат бар (Қабан жырау, Алтын қазық).

ТҰРАҚТАЛ= е т. *Беку, қалыптану, тұрақты қалыпқа түсірілу.* Сегіз буынды өлеңнің бұл түрі қазақ өлеңдеріне әбден еніп, *т ұ р а қ т а л ғ а н* (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Ансамбльдің ішкі құрылысы бір тапқыр ойдың араласқанын және сол ойдың жалпы бағытқа айналып *т ұ р а қ т а л ы п* қалғанын көрсетеді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТҰРАҚТАЛУ *Тұрақтал етістігінің қимыл атауы.* Өйтуіне өмір тәжірибесінің молаюы және көркем әдебиетке деген көзқарасының *т ұ р а қ т а л у ы* себеп болады (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ТҰРАҚТАН= е т. **1.** *Баянды болу, бірқалыпты болу.* Бірақ Жаңылдың бұл сезімі де ұзақ *т ұ р а қ т а н ы п* қалмады (О.Сәрсенбаев, Сағым). **2.** *Орнығу, бірыңғайлану.* Соңғы бір айдан бері машинистер мен көмекшілеріне бронь беріліп, машинист бригадалары *т ұ р а қ т а н д ы* (А.Жұмаділдин, Қайырлы.).

ТҰРАҚТАНДЫР= е т. **1.** *Орнықтыру.* Әкесінің ойы оны елге *т ұ р а қ т а н д ы р м а қ* (А.Жұмаділдин, Сең.). **2.** *Жаттату, есте сақтату.* Оқушылар сөздікке жазылған сөздерді өзінің ауызекі сөздерінде және жазу жұмыстарында қайталап отырғанда ғана естеріне *т ұ р а қ т а н д ы р а* алады («Қазақст. мект.»).

ТҰРАҚТАНДЫРУ *Тұрақтандыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Орнықтыру, өзге жаққа кетіп қалмайтындай жағдай жасау.* Азды-кем болса да жұмысшыларға осындай жағдай туғызу кадрларды *т ұ р а қ т а н д ы р у ғ а* көп септігін тигізді (Өнегелі өмір). Ауыл жастарын малшаруашылығында *т ұ р а қ т а н д ы р у* үшін ірілендірілген шопандар бригадасын құру керек («Лен. жас»). **2.** э к о н. *Экономиканы бірқалыпқа келтіру, қалпына түсіру.* Экономиканы *т ұ р а қ т а н д ы р у* және нарыққа көшу кезеңіне арналған «дағдарысқа қарсы шұғыл шаралар және әлеуметтік-экономикалық реформаларды тереңдету бағдарламасында» құрылымдық дағдарысты жоюдың қажеттілігі баса көрсетілген (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.).

ТҰРАҚТАНДЫРУШЫ с ы н. т е х н. *Тұрақты қалыпқа түсіретін.* Сонымен қатар, *т ұ р а қ т а н д ы р у ш ы* қондырғылардың, серіктес газдарды пайдалануға мүмкіндік беретін қондырғылардың жоқтығынан отынның көп мөлшері текке зая кетуде (Т.Қалыбеков, Экология.).

ТҰРАҚТАНДЫРЫЛ= е т. *Тұрақты етілу, бірқалыпқа түсірілу, орнықтырылу.* Өндірістің барлық саласында кадрлар *т ұ р а қ т а н д ы р ы л ғ а н* (Т.Есмұрзаев, Мәртебе). Комсомол-жастардың қой өсіруші бригадалары жыл сайын қой шаруашылығында берік *т ұ р а қ т а н д ы р ы л м а қ* («Мәдениет және тұрмыс»).

ТҰРАҚТАНДЫРЫЛУ *Тұрақтандырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТҰРАҚТАНУ *Тұрақтан етістігінің қимыл атауы; орнығу.* Әсіресе, қуанарлық жайдың бірі – ұстаздардың *т ұ р а қ т а н у ы* («Қазақст. мұғ.»). Айша фермаға келген жастарды баулуға, олардың сонда орнығып *т ұ р а қ т а н у ы н а* көп күш жұмсап келеді («Қазақст. әйелдері»).

ТҰРАҚТАТ= е т. **1.** *Тұрақты ету, бір орында ұстау, бірқалыпты ету.* Ашық аспанда алақандай бұлт кездессе, оны да *т ұ р а қ т а т п а й,* алдына салып қуып әкетеді (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). **2.** *Орнықтыру.* Қасболаттың қызмет бабы оны бір орында ұзақ жылдар *т ұ р а қ т а т п а й д ы* (Т.Ахтанов, Боран). **3.** а у ы с. *Баянды ету, тұрақтау.* Көпсінбесін Тағдыр бізше, Осы дәулет, рақатты. Рахмет, құдайға да Бізге бақыт *т ұ р а қ т а т т ы.* Туған жылым, Алпыс жасым, Болсын маған тым-ақ сәтті, – Ал солайша бұл бокалды Алды Фафу, бір-ақ тартты (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТҰРАҚТАТУ *Тұрақтат етістігінің қимыл атауы; орнықтыру, жергілікті ету.* Кешкі жалақысы күрт кеміген жұмысшыны енді бұл шахтада *т ұ р а қ т а т у* өте қиын іс (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). Кадрды *т ұ р а қ т а т у,* оларға тұрмыстық қамқорлық жасау қай кәсіпорынның болса да алдында тұрған басты міндеттері («Жетісу»).

ТҰРАҚТАУ *Тұрақта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Орналасу, орнығу.* Өндірістен құрылысқа, құрылыстан теміржолға, бір орынға *т ұ р а қ т а у* деген үш ұйықтаса түсіне де кірмейді (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине). Ауылда жастар *т ұ р а қ т а у* үшін олар тамырын тереңге салып, жапырақ жайып жеміс шашуы үшін ең әдемі оларға жағдай жасалуы керек («Қаз. әдеб.»). **2.** *Тоқтау, бір орында болу.* Қанталап кеткен қос көздің төбе-төбеге қадалуы көп те, *т ұ р а қ т а у ы* шамалы (С.Сматаев, Елім-ай).

ТҰРАҚТЫ[1] з а т. м а т. <лат. conctans> *Бағдарлама орындалу барысында тұрақты мәні сақталатын шама; математикалық сан.* Алдын ала берілген мейлінше аз оң *е* санына сәйкес келетін және оған тәуелді $N_{(e)}$ саны табылып, айнымалы x_n мен *т ұ р а қ т ы* а санынан n-інші нөмірден бастап (О.Жәутіков, Жоғары математика.).

ТҰРАҚТЫ[2] с ы н. **1.** *Өзгермейтін, ауыспайтын, орнықты.* Орынбор қазақ автономиясының орталығы болған шақта, онда қазақтың *т ұ р а қ т ы* өлкелік милиция мектебі ашылған (С.Мұқанов, Есею жыл.). Демьян Бедныйдан бері қарайғы белгілі қалам қайраткерлерінің бәрі түп-түгел – «Правданың» *т ұ р а қ т ы* авторлары (З.Қабдолов, Сыр). **2.** *Бірқалыпты, сындарлы.* Танытатын азаматты, арлыны, Бай ететін жарлыны Достық сезім – мәңгі жасыл желегі Тек *т ұ р а қ т ы* қасиеттер елегі. Достыққа осал болғандардың барлығы Ел тағдырын ойлауға Қабілетсіз келеді (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** *Сөзіне, уәдесіне берік.* Бар ма сол жан, бар ма сол жан шуақты, Сөзіне де, өзіне де *т ұ р а қ т ы*! Мені сүйер біреу бар деп алданам, Сол алданыш шын бақытым сияқты! (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Больцман тұрақтысы. ф и з. *Ілгері физикалық тұрақтылардың бірі.* [*Больцман тұрақтысының сандық мәні: k = 1,380662 (44). 10^{-23} Дж/к*]. *Б о л ь ц м а н т ұ р а қ т ы с ы н ы ң* шамасы сәуле шығару заңдарын тәжірибе жүзінде тексеру арқылы тікелей анықталады (ҚҰЭ).

Тұрақты баға. э к о н. *Шарт жасасу кезінде тараптардың келісімімен белгіленетін және осы шарттың қолданылуы кезеңінде өзгеріссіз қалатын келісімшарттық тиянақты баға* (ҚҰЭ).

Тұрақты жад. и н ф. <ағыл. read-only memory> *Үлгіқалыпты бағдарламаларды, өзгермейтін мәліметтерді және жүйелік ақпаратты энергиядан тәуелсіз сақтауға арналған жад.* Соңғы кезде *т ұ р а қ т ы ж а д т ы ң* орнына ерекше жұмыс режімінде осы есептеу машинасының өзінде де жазу жүргізуге болатын энергиядан тәуелсіз жад (NVRAM) қолданыла бастады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Тұрақты капитал. э к о н. *Капиталдың өндіріс құрал-жабдығы түріндегі бөлігі: өндірістік үймереттер, ғимараттар, жабдық, шикізат, отын, көмекші материалдар. Т ұ р а қ т ы к а п и т а л* өндірісте ауыспалы капиталдан өзгеше түрде өзінің меншік шамасын өзгертпейді (ҚҰЭ).

Тұрақты өкілдік. с а я с и. *Мемлекеттің шетелде, халықаралық ұйымдардың жанынан ашатын сыртқы қарым-қатынас органы. Т ұ р а қ т ы ө к і л д і к т е р д і ң* құқықтық жағдайы 1975 жылғы мемлекет өкілдігі және олардың халықаралық ұйымдармен қатынасы жөніндегі Вена конвенциясында анықталған (ҚҰЭ).

Тұрақты сөз тіркесі. л и н г в. *Құрамындағы сөздер жеке-жеке мағынаға ие болмай, тобымен бір-ақ мүшенің қызметін атқаратын ауыспалы мағынадағы фразалық тіркес. Т ұ р а қ т ы с ө з т і р к е с т е р і* құрамы жағынан тұрақты болып келеді де, қалыптасқан дағдыны бүтіндей сақтап тұрады («Қаз. әдеб.»).

Тұрақты ток. ф и з. *Ток күшінің шамасы мен бағыты уақытқа байланысты өзгермейтін электр тогы. Т ұ р а қ т ы т о г ы* тұрақты кернеудің әсерімен тек тұйықталған тізбекте ғана пайда болады (ҚҰЭ).

Тұрақты шама. м а т. ***Тұрақты***[1] (*қарастырылып отырған есепте өзінің мәнін өзгертпей сақтайтын шама).* Әрбір *т ұ р а қ т ы ш а м а н ы* туынды таңбасының сыртына шығаруға болады және оның ішіне енгізуге болады (О.Жәутіков, Жоғары математика.). *Т ұ р а қ т ы ш а м а л а р* көбінесе әліппенің басқы әріптері *a, в, c...* белгіленеді де, құбылма шамалар соңғы әріптері *x, y, z...* белгіленеді (А.Ермеков, Ұлы математика.).

ТҰРАҚТЫҚ з а т. с ө й л. ***Тұрақтылық.*** Бессонов зор маманды трактордың, Көрсетті қайраты мен *т ұ р а қ т ы ғ ы н.* Төсінде Төребайдың тың түріліп, Кең өлкем күйін төкті «Сырғақтының» (Айтыс).

ТҰРАҚТЫЛАУ с ы н. **1.** *Орнықтылау, жайлылау.* Гусев ажырасарда «Сенің мекенің *т ұ р а қ т ы л а у* көрінеді, мен жөн-жосығымды тиянақтап, бір жерге якорь тастаған соң хабарласармын», – деп Қоспанның адресін алып еді (Т.Ахтанов, Боран). **2.** *Бір сөзділеу, сөзіне беріктеу.* Ебейсін ала құйын, шабандылауы, *т ұ р а қ т ы л а у ы* Бөкен еді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). **3.** *Бір мезгілде қайталанатын.* Кеш ұшып келетін құстардың келу мерзімдері басқа ертерек ұшып келетін құстарға қарағанда *т ұ р а қ т ы л а у* болады (Ж.Төреходжаев, Құстар.).

ТҰРАҚТЫЛЫҚ[1] з а т. **1.** *Мінездегі бірқалыптылық, сабырлылық.* Көкейіңде жатса да сұрақ тұнып, Қандай жақсы, жақсы ғой *т ұ р а қ т ы л ы қ* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жас әйелге келе жатқан кештің қалғаны бір тамаша адамның *т ұ р а қ т ы л ы ғ ы* мен батырлығы бәйгіге түсетін сын сағатына айналды (І.Есенберлин, Қатерлі.). **2.** *Махаббат сезіміндегі адалдық, айнымаушылық.* Әйел көкірегіндегі махаббат отының сөнуі де, мұздауы да жігіттерге, олардың қаншалық адалдығы мен *т ұ р а қ т ы л ы ғ ы н а* байланысты (С.Досжанов, Тау жолы). Дәнеште дағды, *т ұ р а қ т ы л ы қ* дейтін сезімдер басым еді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). **3.** а у ы с. *Достық, жолдастықтағы адалдық, беріктік.* Мақсатына жәуміт қайғы батса да, Нағыз достар дос күйінде қалады. *Т ұ р а қ т ы л ы қ* барабар зат маржанға Біз де, құрбым, бағынайық сол заңға (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** э к о н. *Тұтынушы мен өндіруші арасындағы сәйкестілік, бірқалыптылық.* Парето заңы, егер төмен табысты бөлу оқыс және тіпті кейде күтпеген ауытқуларға бейім болса, онда ол жоғары деңгейге жеткен жағдайда *т ұ р а қ т ы л ы қ* алады (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.). Қазақстан белгілі дәрежеде баянды, орнықты, сыртқы саясат жүргізу үшін *т ұ р а қ т ы л ы қ қ а* қол жеткізуі керек («Жас Алаш»).

ТҰРАҚТЫРАҚ с ы н. *Баяндырақ, тұрлаулырақ, орнықтырақ.* Бұл табиғи система, сөзсіз, *т ұ р а қ т ы р а қ* және көптеген жылдар бойы онша өзгеріске ұшырамай, сол қалпында бола береді (Жалпы биология).

ТҰРАЛА= е т. **1.** *Әбден шаршап, діңкесі құру, болдыру.* Қамысқа жетпей-ақ *т ұ р а л а п* қалған (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қайран қарттық-ай, жас иістің базары бір күндік, азары мың күндік екенін бағамдамайсыңдар-ау. Кербұғы *т ұ р а л а п* ұзақ жатты (О.Бөкеев, Қайдасың.). **2.** а у ы с. *Жоқшылықтан азып-тозу, жұтау.* Қазақ шаруа бағуға қандай олақ, доңыз жұтында қалың ел *т ұ р а л а п* қалды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Жылан жылы кедей аулы көктемгі тұрмыстан *т ұ р а л а п,* соқтығып әрең жетті (С.Жүнісов, Жапанда.). Соғыстан *т ұ р а л а п* шыққан колхозды сүйреп келе жатқандар – қатын-қалаш, шал-шауқандар (Т.Ахтанов, Боран).

ТҰРАЛАҢҚЫРА= е т. *Жадап-жүдеңкіреу, жұтаңқырау.* Соғыс жылдарында *т ұ р а л а ң қ ы р а п* қалған колхоздың одан кейінгі жылдары да жадаулап отырғаны мынау (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Жазғы даланың самиян самалы көп тұрып, көнетоз тартқан мүліктен қыс бойы *т ұ р а л а ң қ ы р а п* қалған қыр тірлігінің барша шаң-тозаңын сілкіп қаққандай (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ТҰРАЛАҢҚЫРАУ *Тұраланқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТҰРАЛАТ= е т. *Әбден шаршатып, діңкесін құрту, болдырту.* Арық шабдарды бір жола *т ұ р а л а т ы п* алса, қайтарда арбаға салуға жарамас деп те қорықты (З.Шүкіров, Ізгілік.). Жалған үміт жалт етіп жанды да, жалп етіп сөнді, жай сөнбеді, екеуінің, әсіресе, апамның жігерін құм қылып, *т ұ р а л а т ы п,* күйретіп кетті (Д.Исабеков, Қарғын). Ол соқса қатты соғады. Бір соқса *т ұ р а л а т ы п,* біржола тұрмастай етіп, оңдырмай соғады (С.Бақбергенов, Адам.).

Тұралатып кетті. *Болдыртты, титықтатты.* Машырдың кесек қары Сабанды да *т ұ р а л а т ы п к е т к е н.* Осы Қадір байдың өз айналасы да қазір «тақ-тұқтың» үстінде (М.Әуезов, Таң. шығ.).

ТҰРАЛАТУ *Тұралат етістігінің қимыл атауы.* Алғашқы мұғалім «әліппе» енді нығая бергенде, *т ұ р а л а т у* да басталып отырды (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа).

ТҰРАЛАУ *Тұрала етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Әбден шаршау, титықтау.* Оның үстіне көп бейнетке ысылмаған жастар ертеден қара кешке сүркіл жүрістен ақ тер, көк тер қимылдан *т ұ р а л а у ғ а* айналған (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Адам қатты шаршап болдыруға, *т ұ р а л а у ғ а* айналса, көзіне не болса сол көрінеді дейтін, бәлкім, бұл да сондай бірдеңе шығар (С.Балғабаев, Шөл). **2.** э к о н. <ағыл. stagnation> *Экономикалық өрлеудің тоқтау сатысы, экономикадағы, өндірістегі, саудадағы т.б. тоқырау.* Көбінесе дағдарыс деген ұғымның баламасы ретінде қолданылады. *Т ұ р а л а у* термині не сұранымның белгілі бір факторына (күрделі жұмсалым, экспорт, тұтыну), не жалпы алғанда экономикалық белсенділікке, демек, өндіріске де қолданылуы мүмкін (ҚҰЭ).

ТҰРАН[1] з а т. к ө н е. *Мінбе, тұғыр, мұнара, трибуна.* Үн шашқан жер дүниеге биік *т ұ р а н,* Жаса деп жаңа тұрмыс салған ұран. Үн шашқан Коминтерн радиомен, Қалсын деп шірік Таурат, Інжіл, Құран (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТҰРАН[2] з а т. ж е р г. *Таудың үстіндегі су жиналатын ойпаң жер.* Айрақтының үстінде үлкен

т ұ р а н ы бар (Қаз. тілі диалек. сөздігі). Шамасы жаңбыр жауғанда су ұстамайтын не *т ұ р а н* болса керек (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТҰРАРЛЫҚ з а т. *Бір нәрсеге жарайтындай, татымды, жарамды.* Қарай білетін көз болса, қарауға *т ұ р а р л ы қ* Торғын бар еді (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.). Москва ғалымдары оның бір ғылыми баяндамасын диссертацияға *т ұ р а р л ы қ* деп, жоғары бағалады (О.Сәрсенбаев, Даңқ.).

ТҰРҒАУА з а т. *Бір ортаға біріккен, әлі өз алдына хандық құрмаған тайпалар бірлестігі.* Содан Өзбек тұқымынан бір ақылды адам шығып (*Т ұ р ғ а у ғ а* қарасты бір тайпаның көсемі орнында тұрған) жақындарымен кеңес құрып, хан сайлауда халықты бірлік болмай тұр, егер бір лайықсыз адам таққа отырса, жағдай онан да бетер адырлайды, халықты бұл бәледен құтқару керек деді (Қ.Хамиди, Тауарих-хамса).

ТҰРҒАУЫШ з а т. *Жеміс салатын ыдыс.* – Алыңыздар, – деді ол езу тартып, ана екеуінің ортасында тұрған *т ұ р ғ а у ы ш т а ғ ы* қыз емшектеніп сүйірлене піскен жүзімді меңзей, өзбектің жүзімі сый-құрметінің басы (І.Есенберлин, Қаһар).

ТҰРҒЫ[1] з а т. *Белгілі бір бағытта пайда болатын көзқарас.* Адамның күнбе-күнгі ұшырасатын жайларына, шешетін мәселелеріне қарасты *т ұ р ғ ы д а н* қарау талап етіледі (Д.Айдаров, Дәуір.). Шеберлік *т ұ р ғ ы с ы н а н* ақындар әрқайсысы өз ниеттерін әртүрлі дәрежеде жүзеге асырды (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

ТҰРҒЫ[2] з а т. **1.** *Тау қырқасының ең биігі.* Қабырға жолмен керлеп отырып Жәнібек Жақаштың қаратасының желкесіне шықты, бұл өңірдегі ең биік *т ұ р ғ ы л а р д ы ң* бірі – осы (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Керей, найман, қаракесек жақтарға кететін жау болса, соларды еріксіз көрсететін *т ұ р ғ ы-т ұ р ғ ы н ы ң* бәрін алды (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** а у ы с. *Белгілі бір нәрсенің биік межесі, асқар шыңы.* Суреттен көзін аудармай қадалған Еркебұлан суретшілік, ақындық өнерінің бір биік *т ұ р ғ ы с ы н а н* қарап отырып еді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Еркелеп бауырында өсе бердім, *Т ұ р ғ ы с ы* болдың, әже, пешенемнің, Түріп ап балағымды Сырдың суын, Күстенген аяғымен кеше бердім (Қ.Көпішев, Кезеңдер).

ТҰРҒЫ[3] з а т. *Замандас, тұстас, қатарлас адам.* Сән-салтанат жұбантпас жас жүректі, Кім де болса *т ұ р ғ ы с ы н* көксемек-ті. Мезгілі өткен дәуренді құдалаған, Неғылсын бір қартайған қу сүйекті (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Жаздың көркі енеді жыл құсымен, Жайраңдасып жас күлер құрбысымен, Көрден жаңа тұрғандай кемпір мен шал, жалбаңдасар өзінің *т ұ р ғ ы с ы м е н* (Абай, Тол. жин.).

ТҰРҒЫ[4] з а т. х и м. *Тік және көлденең жазықтықта зертханалық құралдың элементтерін бекітуге арналған механикалық құрылғы.*

ТҰРҒЫЗ= е т. **1.** *Орнынан тұрғызу, тігінен қою.* Өміржанов дәу Мамырды зорға көтеріп *т ұ р ғ ы з д ы* (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Бір күні әкем үйдегі қасқыр терісінің ішіне шүберек тығып, айнымаған тірі қасқыр етті де, үй сыртындағы қар астына апарып *т ұ р ғ ы з ы п* қойды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). **2.** *Үйқыдан ояну, төсектен басын көтеру.* Түнде шаттық, Көргендей күндіз қайғы, Бір өртеніп жүрегім, Бір мұздайды. Біреуі – алғыр Шаруаның шаңын қаққан, Бірі – жалқау, Төсектен *т ұ р ғ ы з б а й д ы* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *Үй, сарай және т.б. салу, үйдің қабырғасын көтеру.* Жыртық шалбар жойылар, Аш қарын да тойынар. *Т ұ р ғ ы з б а ғ а н* басына үй, Бекеннің не ойы бар?! (М.Мақатаев, Шығ.). Тілісің сен көңілімдегі жұлдыздың, Үнісің сен келе жатқан ұл-қыздың. Сен арқылы, көздің жауын алатын Құламайтын сәнді сарай *т ұ р ғ ы з д ы м* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Аяғынан тік тұрғызды. а) *Қалыпты жағдайға келтірді, нығайтты, жақсартты.* Достықтың, ұйымшылдықтың арқасында біз заводты аз мерзім ішінде *а я ғ ы н а н т і к т ұ р ғ ы з ы п,* іске қостық («Лен. жас»). ә) *Түгелдей дүрліктірді, әбігер етті.* Үсенғали келісімен жұртты *а я ғ ы н а н т і к т ұ р ғ ы з д ы* (Н.Оразов, Достар.). Ана мен баланың жан даусы бүкіл деревняны *а я ғ ы н а н т і к т ұ р ғ ы з ғ а н* еді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ТҰРҒЫЗДЫР= е т. **1.** *Орнынан тұрғыздыру, тігінен қойғызу.* **2.** *Үй, сарай және т.б. қабырғасын көтеру, салу.* Салдырып сол табытқа Пәрең ерді, Көтеріп Гудзар бас боп алып келді. Мұнара тастан қалап *т ұ р ғ ы з д ы р д ы,* Жас-кәрі жар шақыртып жауып елді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Берке Алтын Орда ханының атына сәйкес өзінің Сарай шаһарын сәнді, салтанатты етуге тырысты. Стамбул үлгісіне еліктеп, жаңа шаһарға алтын күмбезді жаңа мешіт *т ұ р ғ ы з д ы р а* бастады (І.Есенберлин, Атын Орда).

ТҰРҒЫЗДЫРУ *Тұрғыздыр етістігінің қимыл атауы; салғыздыру.*

ТҰРҒЫЗУ *Тұрғыз етістігінің қимыл атауы; салу, орнату.* Жаралау тегі мен аймақтың геологиялық дамуының әртүрлілігіне байланысты тау жыныстарының инженерлік-геологиялық қасиеттері түрліше, сонымен бірге осы қасиеттердің кейбіреулері ғимараттарды *т ұ р ғ ы з у* және пайдалану барысында өзгеруі мүмкін (К.Сапарбайұлы, Геология.). Бірақ мұны елеп үй *т ұ р ғ ы з у д ы ң* басқа бір әдістерін табайын дейтін бір жан табылсайшы сонда (С.Шаймерденов, Сыбызғы.).

ТҰРҒЫЗЫЛ= е т. **1.** *Орнынан тұрғызылу, тігінен қойылу.* Комендантты бұйрығымен лагерьдегі бұрынғы неміс офицерлері асфальтті алаңға сапқа *т ұ р ғ ы з ы л д ы* (Қ.Исабаев, Соңғы.). **2.** *Үй, сарай т.б. қабырғасы көтерілу, салыну.* Адам келіп қазақ пен қырғызыңнан, Анау бір шың сен үшін *т ұ р ғ ы з ы л ғ а н.* Көзден көзге ауысар, миға мидан, Мұқа, сенің көгілдір пирамидаң (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Менің өз үйімді талқандағым келе-

тін тағы бір себебім сол – ата-анамның қолымен *т ұ р ғ ы з ы л ғ а н* бұл үйде енді бір күн болса да жау тұрмайтын болсын! (Қ.Қайсенов, Жас партизан.).

ТҰРҒЫЗЫЛУ *Тұрғызыл етістігінің қимыл атауы.* Бұрынғы төрт семья жайының орнына енді қырық пәтерлі үйлер *т ұ р ғ ы з ы л у д а* (Қ.Исабаев, Көгілдір.). Қаланың үш жағынан Түрген, Медеу және Күртіде үлкен-үлкен геофизикалық обсерваториялар *т ұ р ғ ы з ы л у д а* («Білім және еңбек»).

ТҰРҒЫЗЫС= е т. **1.** *Орнынан тұруға көмектесу, тік қойысу.* **2.** *Сарай, үй т.б. қабырғасын көтерісу, салысу.* Бәзілі колхоз құрылысын қолмен *т ұ р ғ ы з ы с қ а н* еңбекшіл азаматтың бірі болды (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Өскемен титан-магний комбинатының іргетасын өзі қаласқан, қабырғасын *т ұ р ғ ы з ы с қ а н* (Ж.Ыбыраев, Алтай.).

ТҰРҒЫЗЫСУ *Тұрғызыс етістігінің қимыл атауы.*

ТҰРҒЫЛАС з а т. *Заманы бір құрбы, замандас, қатарлас адам.* Жақып, Майбасар сияқты *т ұ р ғ ы л а с т а р ы* және әлденеше інілер, немерелес туысқандар бар (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ақсақал сөйтіп шаруасына айналып жүргенде, бір күні үйіне бір жолдасымен Әлекей деген *т ұ р ғ ы л а с ы* келіп қонды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҰРҒЫЛЫҚ с ы н. *Үй тұрғызуға болатын, мекен ететін (жай, орын).* 1952 жылдың бір өзінде, *т ұ р ғ ы л ы қ* жайдың бұрынғы қорына 29 мың шаршы метр қосылды (С. Мұқанов, Саяхат.).

ТҰРҒЫЛЫҚТЫ с ы н. **1.** *Тұрақты, байырғы, жергілікті (ел, халық).* Қазақстан Республикасы аумағында заңды түрде жүрген әрбір адам, заңда көрсетілгеннен басқа реттерде, оның аумағында еркін жүріп-тұруға және *т ұ р ғ ы л ы қ т ы* мекенді өз қалауынша таңдап алуға құқығы бар (ҚР Конституциясы). Намырдың практикасын өткізген жердегі *т ұ р ғ ы л ы қ т ы* елдің хал-тұрмысын, дәстүр-салттарын сұрастырып, баласымен ұзақ әңгімелесті (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). **2.** *Тұрақты, өзгермейтін.* Бұндай соғыста жеңіп шығу үшін, қан майданда әбден шыныққан, қару-жарағы мұздай *т ұ р ғ ы л ы қ т ы* әскер керек (І.Есенберлин, Алмас.). Сенде менің суретім болу керек. Әрине, енді сенен көпке дейін хат ала алмаймын. Өйткені *т ұ р ғ ы л ы қ т ы* адрес көпке дейін болмайды (Б.Бұлқышев, Адамзатқа хат).

ТҰРҒЫН з а т. *Белгілі бір елді мекенді, ауылды, қаланы, үй, пәтерді мекен ететін адам.* Оны сезбейтін тек Жаппар ғана болса керек, тіпті ханша екеш ханша да шаһар *т ұ р ғ ы н д а р ы н ы ң* көңілінде не жатқанын естімей-ақ білген түрі бар (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Бағында бал гүлі нұр, бұлбұлы жыр, Болсаң сен Алматының *т ұ р ғ ы н ы* бір. Күміспен апталғандай аппақ әже, Көзіңе түскен шығар бұл күні бір (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

Тұрғын үй. *Баспана, пәтер.* Олардың дені еліміздегі әлеуметтік жағдай, оның ішінде арзан *т ұ р ғ ы н ү й* салу, зейнетақы көлемін өсіру және т.б. мәселелерді қозғады. Тікелей эфир арқылы Созақтың қос азаматының қонаққа шақыруын Елбасы жылы сезіммен қабыл алды («Егемен Қазақстан»). Май қарағай ағашы жол, вагон құрылысында, су жүретін трубалар дайындауға, су астындағы құрылыстар мен *т ұ р ғ ы н ү й л е р г е* жұмсалады (М.Ахметов, Егін қорға.).

Тұрғын үй қоры. ә л е у м. *Тұрғын үй-жайлардың, тұрғын үй және тұрғын үйге жатпайтын құрылыстардағы тұрғын үйлерге тиесілі көмекші үй-жайлардың жиынтығы. Т ұ р ғ ы н ү й қ о р ы н ы ң* шамасы тұрғын ауданы мен жалпы аудан бойынша айқындалады (ҚҰЭ).

Тұрғын үй құқығы. ә л е у м. *Тұрғын үйге деген құқықтың пайда болуы, жүзеге асуы, жойылуы айналасында туындайтын қоғамдық қарым-қатынасты реттейтін құқық саласы. Т ұ р ғ ы н ү й қ ұ қ ы ғ ы* әртүрлі құқықтық актілерде бекітілген нормаларды жинақтап, бір актіге біріктірілген тұрғын үй заңы арқылы тұрғын үйді меншіктену, пайдалануға беру, жер учаскелеріне үй салу, т.б. қоғамдық қатынастарын реттейді (ҚҰЭ).

Тұрғын үй құрылысы. *Тұрғын үйлер, тұрақты тұрпаттағы жатақханалар, мүгедектер мен қарттарға арналған үйлер, балалар үйлерінің жатын корпустарын т.б. салу. Т ұ р ғ ы н ү й қ ұ р ы л ы с ы н ы ң* көлемі іске қосылған, пайдалануға берілген жалпы және тұрғын алаңның шаршы метрімен, салынған пәтерлердің, үймереттердің санымен сипатталады (ҚҰЭ).

ТҰРҒЫНЖАЙ з а т. *Тұрғын үй басқармасының қарамағындағы үй жайлар.* ...право қорғау органдары *т ұ р ғ ы н ж а й д а ғ ы* праволық тәрбиеге ерекше мән бере отырып, оны жүргізудің алуан түрлі формаларын іздестіруге міндетті (Қаз. лексикасы қолд.).

ТҰРҒЫСЫЗ: **ит байласа тұрғысыз.** *Тұруға болмайтын; азынаған, адам төзгісіз.* Пароход ескі, іші сыз, суық, әсіресе, астыңғы жағы *и т б а й л а с а т ұ р ғ ы с ы з* (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). – Ауылың ажарсыз екен, төңірегіне *и т б а й л а с а т ұ р ғ ы с ы з* (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Орнынан тұрғысыз етті. *Қатты соққы берді, бетін қайтарды.* Қазір Садақ көзіне көрінсе «үлкен» демей, «аға» демей айыбын бетіне айтып, *о р н ы н а н т ұ р ғ ы с ы з е т е р д е й* (Д.Әбілев, Ақын.).

Түкке тұрғысыз. *Нашар, жарамсыз.* Жасыратыны жоқ, кейбір *т ү к к е т ұ р ғ ы с ы з* біреулердің әйелінің сұлулығымен ғана ауызға ілігіп жүргенін білеміз (Б.Аманшин, Жар мұңы). Жол үстінде ол «Заготзерно» құрылысының *т ү к к е т ұ р ғ ы с ы з* нашар екендігін айтты (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

ТҰРҒЫШТЫҚ з а т. *Тұратындық, тұра беретіндік.* «Үштабан» ойынында сақаның «тәйке»

т ұ р ғ ы ш т ы ғ ы көп роль атқарады (Ө.Жолымбетов, Айгөлек).

ТҰРДЫР= е т. с ө й л. **1.** *Тұрғызу.* Көтібардай батыр да Тура барып түскенсін, Қызметші даяр *т ұ р д ы р ы п*, көк ала шатыр құрдырып, Қонақ-қа көп деп қыңбады (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). **2.** *Жауға төтеп бергізу, қайтпау.* Бүгінге дейін *т ұ р д ы р ы п*, Осынша қолды қырдырып. Тұрғаның, ерлер, қалай? – деп, Келе батыр зарланды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ТҰРЛАУ з а т. *Баян, тұрақ, тиянақ.* Күйік, өкініш, опық атаулы айналып келгенде Нұрхан төңірегінде ғана *т ұ р л а у* тапты (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.). Тек жаутаңдаған қысың көздерде тұрақ, *т ұ р л а у* аз (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Тұрлауы жоқ. *Баянсыз, тұрлаусыз.* Сағаттың өзі ұры-шыңқылдаған, өмірді білдірмеген, күнде ұрлаған. Тиянақ жоқ, *т ұ р л а у ж о қ*, келді, кетті. Қайта айналмас, бұрылмас, бұлдыр заман (Абай, Тол. жин.). Өмірдің гүл жайнаған артын ойла, Кетеді *т ұ р л а у ы ж о қ* алдап заман. Қарағым, қайда барсаң, жолың болсын! Бекерге айналдырдым бағанадан (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТҰРЛАУЛЫ с ы н. *Тұрақты, баянды, салмақты.* Бидай өңді аққұба көрсең түсі, Тиянақты, *т ұ р л а у л ы* әрбір ісі. Тасығанда жанары жай отындай, Қылығына досының жымиды іші (И.Байзақов, Құралай.). Қарным тоқ, тұрмысым *т ұ р л а у л ы* болсын десең, малдан басқа да әртүрлі кәсіп істе, егін сал, қора-жай, қыстау тұрғыз (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

Сөйлемнің тұрлаулы мүшелері. л и н г в. *Сөйлемдегі бастауыш пен баяндауыш мүшелер. С ө й л е м н і ң т ұ р л а у л ы м ү ш е л е р і н е* батауыш пен баяндауыш жатады (Қазақ тілі энц.).

ТҰРЛАУЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Тұрлаулылық***. Тек күні кеше ел жолында жан қиған боздақтарымызбен қоса ұлан-ғайыр атамекенімізді қорғап қалған бағзы бабаларымызға, рухани *т ұ р л а у л ы ғ ы м ы з д ы* қалыптастырған ойшылдарымыз бен пірәдарларымызға ризагер ұрпақтың атынан тағзым етіп, құрмет көрсетуде (Ә.Кекілбаев, Үш белес.).

ТҰРЛАУЛЫЛЫҚ з а т. *Тұрақтылық, баяндылық.* Бірте-бірте партизандық күрестің *т ұ р л а у л ы л ы ғ ы н а* сенбей, майдан шебін бұзып өтпек боп шығысқа кетті (Т.Жанұзақов, Азамат.). Оның әр сөзінен *т ұ р л а у л ы л ы қ*, ойшылдық, арманшылдық байқалады (Ж.Мусин, Қанат.).

ТҰРЛАУЛЫРАҚ с ы н. *Баяндырақ, тұрақтырақ.* Қазақ ерінбей еңбек қылса, бұрынғы малдың санын қайта толтыра алмаса да шаруашылығын күшейтіп, түзеп, бұрынғыдан гөрі *т ұ р л а у л ы р а қ* қылар еді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Талаптың өзі де түрлі-түсті болады және сол талаптардың қайсысының соңына түссе де, бірінен-бірі өнерлі, *т ұ р л а у л ы р а қ* келеді (Абай, Тол. жин.).

ТҰРЛАУСЫЗ с ы н. *Тұрлауы, тиянағы жоқ, екі сөзді, баянсыз. Т ұ р л а у с ы з д а н* сөз ұқпа, Аузы оның епті, деп, Нашардан шыққан жақсының, Сөзін жерге тастама, Атасы нашар етті деп (Үш ғасыр.). Сездім және жоқтығын басқа амалдың, Неге, неге *т ұ р л а у с ы з* жасқа нандым?! Басымды имей мен кетем бұрылмастан, Сен кетесің жыры боп басқа жанның (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сөйлемнің тұрлаусыз мүшелері. л и н г в. *Тұрлаулы мүшелердің маңына топтанып, соларды анықтап, толықтап, пысықтап тұратын сөйлем мүшелері; анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш.* Бала *с ө й л е м н і ң т ұ р л а у с ы з м ү ш е л е р і* туралы анықтаманы сырғытып айтып шықты (С.Бақбергенов, Менің досым). Орхон-енисей жазуларында *с ө й л е м н і ң* тұрлаулы да, *т ұ р л а у с ы з* да *м ү ш е л е р і* бірыңғай кездеседі («Қазақст. мект.»).

ТҰРЛАУСЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Жеңілтектік, шошақайлық.* Мойнын созып, қойды бастап бара жатқан бір топ ешкіге сүйсіне қарап қойды. Бұрын өрісте қақшаңдап тоқтамайтын *т ұ р л а у с ы з д ы ғ ы* үшін байғұстарды иттің етіндей жек көруші еді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **2.** *Өзгерімпаздық, тұрақсыздық.* Ең алдымен, қалың бұқараның санасын ағарту, ғасырлар бойғы сарқыншақтардың *т ұ р л а у с ы з д ы ғ ы н* көрсету керек болды («Қазақст. мект.»). Оқыған азаматтың қызметке *т ұ р л а у с ы з д ы ғ ы*, тез қызып, тез суығыштығы, білімі аз шалалығы [---] негізді мақсұты, мұраты жоқтығын, берік жол тұтына алмайтындығы, осының бәрі шын әлеумет қызметкері болуға піспеген, шыныққпағандығын көрсетеді (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

ТҰРМАҚ ү с т. *Оны былай қойғанда, ол тұгілі.* Сандуғаштың велосипедке дұрыс отырмағанын Сайлау *т ұ р м а қ*, мен де біліп келемін (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім). Білмеймін осы үшін кім кінәлі, Біле алмай туған күнім жүрмін әлі. Ұмытып күні *т ұ р м а қ*, айды мүлдем, Көктемде туып едің дейді бәрі (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТҰРМАН з а т. *Ер-тоқымның жабдығы.* Астана жұртын айналған, Атына *т ұ р м а н* болсам деп, Жұртыма құрбан болсам деп, Адырмасын ала өгіздей мөңіреткен, Атқан оғы Еділ, Жайық тең өткен (Махамбет, Өлең.). Ерімнің бір *т ұ р м а н ы* үзеңгісі, Қыз он бесте келеді түзелгісі, «Аяғын көр, асын іш» деген сөз бар, «Шешесін көр, қызын ал», сол белгісі (Шал ақын, Өлең.).

ТҰРМАНДА= е т. *Атқа ер-тоқым салу; әбзелдеу.* Арыстан ата көк биесін *т ұ р м а н д а п*, «Құбылама» басына келді (Ғ.Сланов, Жанартау). Емшілер өздеріне патша қорасынан арнайы жіберілген, орыс дәстүрімен әсем *т ұ р м а н д а л ғ а н* аттарға мінді (М.Мағауин, Аласапыран).

ТҰРМАНДАТ= е т. *Атқа ер-тоқым салғызу, әбзелдету.* Батырға лайық халық тапты атты, Оны да жау-жарақпен *т ұ р м а н д а т т ы*. Жұпархан

қонып атқа, ұйғырлардан, Лек-лек қып, әскер түзеп, құрды сапты (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Жібектен аттарына жабу жапқан, Ақ күміс, сары алтынмен *т ұ р м а н д а т қ а н* (Ә.Тәжібаев, Көне.).

ТҰРМАНДАТУ *Тұрмандат етістігінің қимыл атауы.*

ТҰРМАНДАУ *Тұрманда етістігінің қимыл атауы.* Ел салты, жігіт салты ер *т ұ р м а н д а у,* Шешендік – ел мерейі, бітірген дау. Кеңиді ел арқасы, жер арқасы, Тұлпардың тұяғында түтілсе жау (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы).

ТҰРМАНДЫ с ы н. *Тұрманы бар, тұрмандалған.* Бала екінші аптада келгенде алтын *т ұ р м а н д ы* қаракөк ат, үшінші рет келгенде үстінде сауытсайманы бар ақбоз ат келеді (Бозінген).

ТҰРМАНСЫЗ с ы н. *Тұрманы жоқ.* Кеше ед бәйге шапқаны, Ел, *т ұ р м а н с ы з* ат қалды, Азаматтар ауылдан, Қан майданға аттанды (Ж.Қыдыров, Гүлқайнар).

ТҰРМЫҚ з а т. к ө н е. *Әдебиеттегі һәмлет айтылған еркектің жыныс мүшесі.* Ыстанымды шешші деп, *т ұ р м ы ғ ы м д ы* кесші деп, айта алмай тұрмын қорынып (Қамбар батыр).

ТҰРМЫС з а т. **1.** *Әл-ауқат, хал-жай, тіршілік.* Аңшылардың бұл күндегі *т ұ р м ы с ы* сол аң аулау ыңғайына қарай бейімделген (М.Әуезов, Абай жолы). Қазақ келіншектің жүзінде *т ұ р м ы с т ы ң* не сұмдығына болса да көңгендік көрініп тұр. Көзі қысық көз, сұлының дәніне ұқсайды. Үстінде пай камзолы бар, аяғында кестелі мәсісі бар (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Өмір сүру менталитеті, бір ел, ұлттың өзіне тән тіршілік ерекшелігі.* Біздің қазақ орысқа қарады, онан соң үкімет қалай билесе солай жүрді. Мынау біздің әдеп-ғұрып, *т ұ р м ы с ы м ы з ғ а* қайшы келеді деп түбін ойлап өзіне керекті һәм пайдалысын сұраған жоқ (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Тіршілік қаракет.* «Безу қиын жаман» деп, Өзің туған анаңнан. Үй *т ұ р м ы с ы ң* көңілсіз, Қиналасың дегенмен. Аялап сақта, қайтесің, Сол анадан тудың сен (Ә.Найманбаев, Шығ.). **4.** т е р м. *Өндірістік, қоғамдық-саяси іс-әрекеттен тыс, адамдардың тіршілік қажеттілігін қамтамасыз ететін материалдық және мәдени жағдай. Т ұ р м ы с* әлеуметтік өмірдің барлық салаларында, әсіресе адамдардың еңбек етуіне, көңі-күйіне, мінез-құлқына, рухани ізденісіне айтарлықтай ықпал етеді (ҚҰЭ).

Тұрмыс деңгейі. *Халықтың материалдық және мәдени қажеттіліктерінің қанағаттандырылу дәрежесі. Т ұ р м ы с д е ң г е й і н* жалпы ел бойынша ұлттық-тарихи ерекшеліктерді ескере отырып, жекелеген аумақтар бойынша әлеуметтік топтар жағдайының өзгешеліктерін басшылыққа ала отырып, осы топтар бойынша бағалауға болады (ҚҰЭ).

Тұрмысқа шықты. *Бойжеткен үйленді; күйеуге тиді.* Кешір, жаным, мен сені сүймейтін едім; ал сен болсаң балаларыңның шешесі ретінде қатты сыйлайтынсың; қайтейін, оқушы кезімде қой бағамын, қойшыға *т ұ р м ы с қ а ш ы ғ а м ы н* деген үш ұйықтасам түсіме кіріп пе (О.Бөкеев, Қайдасың.). Біздің қыздар жау қуғандай, асығыс қой бұл тұста, Институтты бітірмей-ақ *ш ы ғ ы п* жатыр *т ұ р м ы с қ а.* – Қазір бізде уақыт бар ма, тұрмыс жайын ойлайтын, Жігіттердің өздері ғой қармақ тастап қоймайтын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тұрмыс құрды. *Қыз бала, бойжеткен үйленді.* Қарындасы *т ұ р м ы с қ ұ р ы п* кеткелі қашан (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). Адамдар өмір сүріп, *т ұ р м ы с қ ұ р а р,* Зәулімдерді қалайтын бір күшті бар. Олар – мәрғау көгіне планетаның, Бетоннан өрмек құрған құрылысшылар (Ө.Нұрғалиев, Кемпірқосақ).

Тұрмыс қызметі. ә л е у м. о к к а з. ***Тұрмыстық қызмет.*** Оған кіретін тауарлар мен қызметтерге азық-түлік өнімдері, киімдер, аяққиім, ішкиімдер, төсек-орын, санитарлық және гигиеналық заттар, дәрі-дәрмектер, үй жиһаздары, ыдыс-аяқ, мәдени-ағарту шаралары мен демалыс, *т ұ р м ы с қ ы з м е т і*, көлік, байланыс, мектепке дейінгі балаларды күту, адамдарға қажетті басқа да әлеуметтік мұқтаждықтар жатады (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.).

ТҰРМЫС-ЖАЙ з а т. *Тіршілік-тыныс, қалжағдай.* Осынау елді мекеннің *т ұ р м ы с-ж а й ы* туралы жазды (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ТҰРМЫС-КҮЙ з а т. *Әл-ауқат, жағдай.* Оразбектің де, біздің де қазіргі семья жағдайымызды, *т ұ р м ы с-к ү й* дәрежемізді өз көзіңізбен көрдіңіз (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Отын оттап, суын ішіп Шуға барып қыстайтын бір жосын қалың елдің *т ұ р м ы с-к ү й л е р і м е н* танысу, бір қызықты нәрсе болады (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ТҰРМЫС-САЛТ з а т. *Тұрмыста қалыптасқан әдет, дәстүр, жора.* Жеке халықтардың шаруашылық кәсібінде, *т ұ р м ы с-с а л т ы н д а,* қарым-қатынастарында болған сондай өзгерістер, жаңалықтар, олардың халық шығармаларында, жаңа әдебиетінде бейнеленеді (Б.Адамбаев, Халық.). Әдебиет сабағында көркем шығармаларды оқу нәтижесінде оқушылар халықтың *т ұ р м ы с-с а л т ы,* әдет-ғұрпы, мәдени дәрежесімен танысады («Қазақст. мект.»).

Тұрмыс-салт жырлары. ә д е б. *Халықтың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрыптарына байланысты туған шығарма; жыр.* Қазақтың *т ұ р м ы с-с а л т ж ы р л а р ы* жеке немесе топтасқан түрде белгілі бір әуенмен орындалады (ҚҰЭ). Халықтың тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына байланысты туған шығармалар, мақал-мәтелдер, аңыз-ертегілер, батырлар жыры, айтыс жырлары, *т ұ р м ы с-с а л т ж ы р л а р ы* «Қаз. әдеб.»нің негізгі түрі болып табылады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.).

ТҰРМЫСТАН= е т. *Тұрмысы жақсару, дүниемүлік жию.* Шүкшебай әлгінде көзімен төрт бөлмені түгел тінтіп шыққан, ұлы *т ұ р м ы с т а н ы п*

қалыпты (Ө.Күмісбаев, Тау жол.). – Дегенмен, – деді ол өзінің үй ішін нұсқап, – дүниемен ісің жоқ, *т ұ р м ы с т а н а* білмейсің (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТҰРМЫСТАНУ *Тұрмыстан етістігінің қимыл атауы; қыздың тұрмысқа шығуы.* Е... онда тең екен, – деген Әбіл қария мен Смағұлға ақыл салды, – сіздің пенсияға шығуыңызды, Гүлжанның *т ұ р м ы с т а н у ы н* бірге тойласақ қайтеді (Ж.Еділбаев, Буырқан.).

ТҰРМЫСТЫ с ы н. *Тұрмысы жақсы, әл-ауқатты.* Шеттерінен *т ұ р м ы с т ы* («Қаз. әдеб.»).

ТҰРМЫСТЫҚ с ы н. *Тұрмысқа керекті, тұрмысқа қажетті.* Қорғаннан қару-жарақ, балшықтан жасаған *т ұ р м ы с т ы қ* ыдыстар, қыруар мал сүйектері табылды (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Олар, үй іші мебельдерін, *т ұ р м ы с т ы қ* құралжабдықтарын жөндейді (Семья тәрбиесі).

Тұрмыстық жанр. ө н е р. *Бейнелеу өнерінің жанры.* Әдетте *т ұ р м ы с т ы қ ж а н р* туындылары күнделікті тіршілікті немесе қоғамдық өмірді кескіндеп бейнелеу мақсатында жасалады (ҚҰЭ).

Тұрмыстық қызмет. ә л е у м. *Халыққа көрсететін өндірістік және өндірістік емес қызмет түрлерінің кешені.* Орта мектеп, аурухана, балалар бақшасы, магазиндер, *т ұ р м ы с т ы қ қ ы з м е т* үйі бәрі-бәрі балықшылардың жағдайын көтеру үшін салынған (Теңіз тарландары).

ТҰРМЫСШЫЛДЫҚ з а т. ә д е б. *Көркем әдебиетте адамдардың күнделікті тұрмысын, өмірін суреттеушілік.* Типтік тұлғалау да, тап басып таныта білу де *т ұ р м ы с ш ы л д ы қ т а н* туады (Сөзстан).

ТҰРНИЯЗ з а т. т а м а қ. э т н. *Сүтке ақтаған тары, езілген құрт, май, ұн, қоспа қайнатып, бұқтыратын қазақ халқының дәстүрлі асы.* Ұнды бөлек қуырып алып, *т ұ р н и я з д ы ң* үстіне себелеп те өзірлейді (С.Қасиманов, Қаз. тағам.).

ТҰРПА з а т. з о о л. <лат. vimba> *Тұқы тұқымдасына жататын бағалы балық. Т ұ р п а* – кәсіптік маңызы бар балықтар (ҚҰЭ).

ТҰРПАЙЫ с ы н. **1.** *Қарабайыр, анайы, төмен (сөз).* Қайсыбіреу қарайды айдаһарша, *Т ұ р п а й ы* әзіл, түрпі сөз қайда барсам. Қайтер еді, Ожардың шарығына, Ашуымды қайтадан қайрап алсам? (М.Мақатаев, Шығ.). Мәликенің *т ұ р п а й ы* тікенектей сөздері сенің кішкене жүрегіңе тықылдата тиген екен (С.Сматаев, Армысың.). **2.** *Дөкір, өрескел.* Оспанның *т ұ р п а й ы* мінезін Ақылбай дәл жеткізіпті (М.Әуезов, Шығ.).

Тұрпайы материализм. ф и л о с. *Сананы материяға әкеп тірейтін буржуазиялық философияның бір ағымы.* Марксизм классиктері *т ұ р п а й ы м а т е р и а л и з м д і* толық әшкерелеп, оның теориялық жағынан негізсіздігін көрсетіп берді (Саяси сөздік). *Т ұ р п а й ы м а т е р и а л и з м* өкілдері (К.Фогт, Л.Бюхнер, Я.Малешотт) жаратылыстану ғылымдарында ашылған жаңалықтарды негізге ала отырып, идеализм мен діни философияны мүлдем жоққа шығаруға тырысты (ҚҰЭ).

ТҰРПАЙЫЛА= е т. *Тұрпайы, дөрекі сөйлеу.* Мұқажан өзінше оның іші-бауырына енген боп, *т ұ р п а й ы л а п* қалжың айтады (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Ол жеке адамның бас пайдасынан, *т ұ р п а й ы л а п* айтсақ, жеке адамның «қарын қайғысынан», жеке бір үй ішінің ошақ басылық тоқтығынан әлдеқайда кең мақсатты қамтиді (Ж.Исмағұлов, Адам мерейі).

ТҰРПАЙЫЛАН= е т. *Дөрекілену, тұрпайы болу.* Кейбір сұрақтарының түрі *т ұ р п а й ы л а н ы п* барады (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). Мұнда махаббат тақырыбының *т ұ р п а й ы л а н ы п,* жалған интригаға күштеп телінгені соншалық, ол тіпті кісіні жиіркендіреді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТҰРПАЙЫЛАНДЫР= е т. *Тұрпайы ету, дөрекілендіру.* Ол өмірдегінің бәрін қалай анайы қабылдаса, айтқанда онан да бетер *т ұ р п а й ы л а н д ы р ы п* жіберді (Ө.Қанахин, Дәмелі). Бір кезде Шығыс Рим империясының соңғы императоры, Араб халифатының соңғы халифы болып саналып келген түрік падишалары жүргізген күрделі саясатты бізге тым *т ұ р п а й ы л а н д ы р ы п* көрсетті («Егемен Қазақстан»).

ТҰРПАЙЫЛАНДЫРУ *Тұрпайыландыр етістігінің қимыл атауы.* Тұтас бір ұлттың өткенін бұлай *т ұ р п а й ы л а н д ы р у* көп мақсатты көздейтін еді (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ТҰРПАЙЫЛАНУ *Тұрпайылан етістігінің қимыл атауы.*

ТҰРПАЙЫЛАУ[1] *Тұрпайыла етістігінің қимыл атауы.* Тіліміз әрі көркем, әрі бай. Сондықтан мұндай тамаша тілімізді тоғышар, арам сөздермен былғап, орынсыз басқа тіл араластырып *т ұ р п а й ы л а у ы м ы з ғ а* жол берілмеу керек (Семья тәрбиесі).

ТҰРПАЙЫЛАУ[2] с ы н. *Дөрекілеу, анайылау, өрескелдеу.* Біржан «қыздар», «қарындастар» деген сөздерді әдейі айтпады, ол сөздерді әдепсіздеу, *т ұ р п а й ы л а у* көрді (М.Әуезов, Абай жолы). Аш күнімде жатамын шабым жалап, Ол кезде жақын келме жанасалап. Тойғанда *т ұ р п а й ы л а у* мінезім бар, Өкпе қылма ойынды шынға балап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТҰРПАЙЫЛЫҚ з а т. *Дөрекілік, анайылық.* Көргені ылғи заңсыздық, айуандық, шектен шыққан *т ұ р п а й ы л ы қ* еді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Өтепов жолдас бір мақаласында, сыншылардың тағы бір *т ұ р п а й ы л ы ғ ы,* ақынды сынай қалса, тек тап жағынан қарастырады дейді (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

ТҰРПАН з а т. з о о л. <лат. leuciscus cephalus> *Тұқытәрізділер, тарақбалықтар туысына жататын тұр. Т ұ р п а н н ы ң* саны аз болғандықтан, кәсіптік маңызы шамалы балықтар, бірақ әуесқойлық жолмен көп ауланады (ҚҰЭ).

ТҰРПАТ з а т. **1.** *Кескін, келбет, пішін.* Мәселен, кісі жайынан сөйлегенде, я тиіс жағынан ал-

ып, түсін, *т ұ р п а т ы н*, мінезін, құлқын, туысын, тұрмысын, ісін айтамыз (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Тұр, бағыт.* Замана рухына қарай мамандықтардың да мазмұны өзгеріп, жаңа *т ұ р п а т*, жаңа сипат алады (К.Смайылов, Мамандық.). Жау *т ұ р п а т ы* сайтандай, Жаудың бетін қайтармай, Кімдер үйде қалғандай (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **3.** *Дене бітім, пошым.* Жалпы *т ұ р п а т ы* қаршығаға ұқсас (Ш.Айманов, Қыран.).

ТҰРПАТСЫЗ с ы н. *Тұрпаты нашар, келбетсіз, кескінсіз.*

ТҰРПАТСЫЗДЫҚ з а т. *Кескіні жоқтық, келбетсіздік.* Гажайып *т ұ р п а т с ы з д ы ғ ы м е н* бұны түршіктіргендей болды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТҰРПАТТА= е т. *Бейнелеу, суреттеу, сипаттау.* Белгілерін бет-бетіне айтпай, өңіне, орнына үйлестіріп айтып, нәрсенің суретін ойқы-шойқы қиқа-сиқа қылмай, дұрыс *т ұ р п а т т а п*, адамның қиял саңлауына суреті өзіне ұқсап, дәл түсерлік етіп шығару керек (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТҰРПАТТАС с ы н. *Тектес, тәріздес, тәкілеттес.* Сондағы оқудың – өнердің түрі осы мұғалім оқуы *т ұ р п а т т а с* болады екен (І.Жансүгіров, Шығ.). Осы *т ұ р п а т т а с* өнер шаңырағы Қарағанды қаласының «Дружба» көшесінде де бар (С.Байжанов, Сыр.).

ТҰРПАТТАУ *Тұрпатта етістігінің қимыл атауы; суреттеу, кейіптеу.* Жансыз нәрсені жанды нәрсенің күйіне түсіріп *т ұ р п а т т а у* кейіптеу деп айтылады. «Қылышын сүйретіп қыс келеді» дегенде, қиялыңа қылыш сүйреткен адамның сүгіреті келіп түседі (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТҰРПАТТЫ с ы н. *Тұрпаты біреуге, бір нәрсеге ұқсаған.* Ер *т ұ р п а т т ы*, ер мінезді қыз шынымен жасып, мұңайған сияқты (С.Мұратбеков, Көкорай). Дінмұқан да ішінен елжіреп, дөрекі *т ұ р п а т т ы* мына жігітке сүйінгендей болды (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ТҰРПАТТЫЛЫҚ з а т. *Келбеттілік, көріктілік.* Оның *т ұ р п а т т ы л ы ғ ы н а* қала халқы қайран қалыпты (Бозінген).

ТҰР-ТҰРЛА= е т. *Қайта-қайта тұр-тұр деп мазалау.* Төсегін босаға жақтағы сөкіге салған ұйқышылдау Бәтес, Көкен «*т ұ р-т ұ р л а п*» жұлмалағанмен, еркін ояна алмай жатыр (С.Мұқанов, Мөлдір, махабб.). Таңертең жұмысшылар *т ұ р-т ұ р л а п* жатады (М.Сатыбалдиев, Мөлдір.).

ТҰР-ТҰРЛАТ= е т. *Маза бермеу, тыныштық бермеу.* Тыным таппай түн болса, Сығалатып сыртыңнан, Үй тыңдатқан жиырма бес, Шынтақтатып қасына, Шырт ұйықтап жатқанда, *Т ұ р-т ұ р л а т қ а н* жиырма бес (Үш ғасыр.).

ТҰР-ТҰРЛАТУ *Тұр-тұрлат етістігінің қимыл атауы.*

ТҰР-ТҰРЛАУ *Тұр-тұрла етістігінің қимыл атауы.*

ТҰРУ *Тұр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұйқыдан ояну, төсектен тұру. Т ұ р у ғ а* ерініп, шалқамнан түскен бойы басымның астына қос қолымды қойып алып, осыны қызықтап біраз жаттым (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.). **2.** *Негізгі етістікке тіркесіп, істің нақты күйін, қимыл-әрекеттің жайын білдіреді.* Адамдарды жақсы көріп, сыйлап *т ұ р у ғ а* баланы ерте, жас кезінен бастап баулу қажет (Семья тәрбиесі). **3.** *Белгілі бір мекенде, үйде өмір сүру, тіршілік ету.* Хан алдына келген Көге өзінің және қазақтардың мұсылман екенін дәлелдеу үшін Бұхарада төрт-бес жыл *т ұ р у ы н а* рұқсат беруін өтінеді (Х.Досмұхамедов, Шығ.). Емтиханға екі ай қалғанда оқу ақысын төлей алмай медреседен шығып, көшеде қаңғып қалыпты. Оқуына да, *т ұ р у ы н а* да, елге қайтуына да бір тиын пұлы жоқ (М.Дулатов, Шығ.). **4.** *Күзетке тұру, күзету.* Қанша барын білмеймін, Кезекпенен *т ұ р у ғ а* Алдыртты екі солдатты (О.Шипин, Дастан.). **5.** а у ы с. *Орынды, тақты босату, айырылу.* Ханның қызы алтын тақтан *Т ұ р у ғ а* енді ерінеді. Дейді ішінен: «Бәлем қойшы, Сазаң ертең беріледі» (О.Шипин, Дастан.).

ТҰРУШЫ з а т. *Мекен етуші, бір жерде тұратын адам.* Ол Уфимский көшесінің «3» үйінде *т ұ р у ш ы* азамат (К.Тоқаев, Тасқын). Қыс айларында жер еденді үй салқын болғандықтан, онда *т ұ р у ш ы л а р ғ а* тұмау тигіш келеді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ТҰРУШЫЛЫҚ з а т. *Тұрғандық, тұратындық.* Шындықты айтып сынағанды кек тұтып, қолайлы кезінде жолына көлденең *т ұ р у ш ы л ы қ* адалдықпен ешбір сыйыспайды (Т.Сыдықов, Толғандыр.).

ТҰРЫҚ з а т. *Бір нәрсенің көлбеу қалпындағы ұзындығы. Т ұ р қ ы* есік пен төрдей, оқтаудай қатқан жайсаң құланы жайтаңдатып, әлгі мылтық атқан Құсайынға таяу келіп тұра қалды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Сипаттардың тағы бір айыратыны *т ұ р қ ы* (ұзындығы), көлденеңі, қалыңдығы, олар туралы «дөңгелек», «төрт бұрышты» деуге болады (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

ТҰРЫҚСЫЗ с ы н. *Тұрқы қысқа.* Аса қалың да, яки тым жұқа да емес, қаны мол, сөлді ерні де, күлімсіресе-ақ екі танауы желпілдеп қоя беретін *т ұ р ы қ с ы з* жатаған мұрны да көз алдымда (М.Иманжанов, Адам.). *Т ұ р ы қ с ы з*, тайыз иінде, Тұрыпты мұнша сор күтіп. Малмандай үсте киім де, жатпадым сығып, сорғытып (Х.Ерғалиев, Күн күмбез).

ТҰРЫҚТЫ с ы н. *Тұрқы ұзын.* Тобылғы торы өкпе-бауырдай жалы бар, жатаған келген *т ұ р ы қ т ы* жылқы екен (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *Т ұ р ы қ т ы* жақ сүйектерінің еті қашып, жүдеп кеткендігі бірден көзге түседі (К.Оразалин, Абай.).

ТҰРЫҚТЫЛАУ с ы н. *Тұрықты келген, ұзындау.* Кейінгі кезде бой түзегендері *т ұ р ы қ т ы л а у* болғанмен, келбетке қораш (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Мақсұт аққұба кескінді, талдырмаш денелі, *т ұ р ы қ т ы л а у* келген бала (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ТҰРЫЛ= е т. *Тұру, өту, болу.* Оқушылардың семьядағы жағдайы, тәрбие мәселелері советтің мәжілістерінде талқыланып *т ұ р ы л а д ы* («Қазақст. мұғ.»).

ТҰРЫЛУ *Тұрыл етістігінің қимыл атауы.*

ТҰРЫМТАЙ з а т. з о о л. <лат. falco columbaris> *Қанатының ұшы қызғылт, түрі күйкентайға ұқсас, кішірек келген сұңқар тектес жыртқыш құс.* Алыстан ат терлетіп келдім тойға, Жақсымен сұхбаттаспақ болып ойда. Қу ілген қыран бүркіт біз боламыз. Теңгеріп жүрме, құрбым, *т ұ р ы м т а й ғ а* (М.Дулатов, Шығ.). Бір қаншырға айтыпты бөдене кеп: «Сен үшін қатты уайым қыламын – деп, – Солаңдаған байғұсың ұшуға олақ, Бір күні кетеді ғой *т ұ р ы м т а й* жеп? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТҰРЫМТАЙДАЙ с ы н. *Кіп-кішкентай, шағын.* Үсті-басы қан-қан болған шоқша сақалды *т ұ р ы м т а й д а й* кішкентай қара кісіні екі адам екі жағынан қолтықтап үйге алып кірді (І.Есенберлин, Қаһар). Ай, Абылай сен он бір жасыңда, *т ұ р ы м т а й д а й* ұл едің. Он бес жасқа келгенде, Арқада Әбілмәмбет төренің түйесін баққан құл едің (Үш ғасыр.).

ТҰРЫМТАЙША үс т. *Тұрымтай тәрізді, тұрымтайға ұқсап.* Дүйім бала дуылдайды беткейде, Албыраған алма беті от бейне. *Т ұ р ы м т а й ш а* түйілісе ағады: – Жолды босат! –Қақтығасың! – деп кейде (Ғ.Орманов, Ой қанаты).

ТҰРЫҢҚЫРА= е т. *Көбірек тұрып қалу, кіді-ріңкіреу.* Автобус аялдамасы қалың тал бүркеген алакөлеңкелеу екен: екеуден-екеу үнсіз-тілсіз *т ұ р ы ң қ ы р а п* қалды (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Қарт еңкейіңкіреп таяғына сүйеніп тұрған күйінде көзін сүртіп, жасқана қарады. Аузына сөз түспей, әлденеге бөгеліп *т ұ р ы ң қ ы р а п* барып басын изеді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ТҰРЫҢҚЫРАУ *Тұрыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТҰРЫП з а т. ө с. с ө й л. *Иісі өткірлеу, дәмі ащы, тамыр жемісті бақша өсімдігі; редька.*

ТҰРЫС з а т. *Бір орыннан қозғалмаған қалып; тұрғандық.* Айта алмай шын сөзіңді қорғалайсың, Туғаның бүйтіп қор боп құрысын да! Бар пайдаң өз басыңнан артылмаса, Мал ғұрлы мағына жоқ *т ұ р ы с ы ң д а* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Баяғы шахты астына қызды Джим алып кетті деген хабарды есіткендегі Сәдудің *т ұ р ы с ы* көзіне елестеді (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

ТҰРЫС= е т. **1.** *Отырған орындарынан тұру, көтерілу.* Ауыл ортасында үйірім-үйірім болып отырған еркектер де орындарынан *т ұ р ы с т ы* (С.Мыңжасарова, Қыр. қыз). Енелерінің аяқ астында, құмда томпайып-томпайып мүлгіп жатқан жабағылар да жалма-жан атып-атып *т ұ р ы с т ы* (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық). **2.** *Қозғалмау, кідіру.* Қашқындар өуелгіде үйлығып *т ұ р ы с ы п* қалды да, жалт беріп кері шегінді (Т.Тілеуханов, Өмір.).

Не тұрыс бар? *Бостан-бос уақыт өткізудің не қажеті бар деген мағынада.* Артынан Жолбарыстар... Патшасы бүйырған соң *н е т ұ р ы с* бар? Аюлар, Қасқырлар да айтып шықты, Басында жақсы-жаман не қылмыс бар? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Енді *н е т ұ р ы с б а р,* кеттік колхозымызға! – деді әкем (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

Тұрысатын жеріңді айт. *Келісімге, бітімге келе алмағанда ерегіскен жақтың айтатын сөзі.* – Қанжығалы, Күрлеуітке қарсы шығасыңдар ма? Онда *т ұ р ы с а т ы н ж е р л е р і ң д і а й т!* – деп кісі салды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). – Елдіктен кетем демесеңдер, бітімге келем десеңдер, Әділғазыны босат, әйтпесе *т ұ р ы с а т ы н ж е р і ң д і а й т,* – деген (Д.Әбілев, Арман.)

ТҰРЫСУ *Тұрыс етістігінің қимыл атауы.*

ТҰРЫШ з а т. *Ащы ашыған ашытқы.* Қымбат баға гауһарды, Қадірсіз ешкім ете алмас... Суарсаң да сүтпенен *Т ұ р ы ш* миуа тұщы боп, Түзелуге бет алмас (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТҰС з а т. **1.** *Бір зат пен екінші заттың өкпе тұсы, қапталы.* Көк сиқырын бүгін бір сәт аймағым Көрсеткен соң ұмыттым да қайғы әнін, Кемпірқосақ тұрған *т ұ с т ы* нұсқадым: «Анау тұрған әпкесі, – деп, – Ләйләнің» (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Кигені ұзын шапан жігіттердің, Айтысып қыз, бозбала іріктелді. *Т ұ с ы н а н* керегенің көзін тігіп, Қағады қызға жігіт кірпіктерін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Белгілі бір оқиғаға сай келген уақыт, мерзім, дәуір, кезең.* Болжал өлеңдердің шу басында Жәнібек ханның *т ұ с ы н д а* өмір сүрген делінетін, жарым-жартылай аңызға айналған бейне – Асан қайғы тұрады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Кеңес үкіметі *т ұ с ы н д а* сүймеген адамға әйелді ешкім зорлап бере алмайды (М.Дулатов, Шығ.).

Осал тұс. *Әлсіз жері.* – Даңқың қайда төске өрлеген? Екі жүз мың әскерменен Алты ай бойы кіп-кішкентай Отырарды ала алмау Алты ай бойы Отырардың *о с а л т ұ с ы н* таба алмау Ойы – дауыл, Сезімі – аспан, Тек жеңіспен көзін ашқан Менің алғыр ұрпағымның сүйегіне зор таңба, Намысыма сызат түсті мына сенің арқаңда,– деп Шыңғысхан Шағатайға оқты көзін қадады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өз тұсынан. *Өз тарапынан, өз бетімен.* Ислам тағы да бір-екі сұрақ берді де, *ө з т ұ с ы н а н* не дұрыс – не бұрыс деп, ләм-мим демей, кенет атып тұрды (З.Шашкин, Сенім).

Өкпе тұс. *Оң не сол жақ бүйір.* Біздің алдыңғы мақсатымыз – қалада белуардан қан кешіп соғысып жатқан күшімізді, жаудың аз тобы болса да, оң жаңтағы *ө к п е т ұ с т а н* соқтырмау (Б.Момышұлы, Ол күндер.). Көріндің маған түнекте – жарық *ө к п е т ұ с* болып түстіктен, Сөйлейді сенің тіліңде барлық құс біткен. Күйдіріп те ала жаздадым кейде мен сені Жүрегімдегі ыстықпен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТҰСА= е т. **1.** *Аттың не басқа да мініс көліктің алдыңғы екі аяғына тұсамыс салу.* Түйесін *т ұ-*

с а п, қойдың шетінде ұзын бишік иіріп жүрген Сәлмен шопан бұларға қарсы жүрді (М.Әуезов, Өскен өркен). Бір сайға атын мықтап *т ұ с а п* тастап, Бір жерге үйіп қойды киімді енді. Киді де тұлып қылған киік терісін Еңбектеп киік болып жүре берді (О.Шипин, Дастан.). **2.** а у ы с. *Еркіне жібермеу, кедергі болу.* Тағдыр бізді осылай *т ұ с а д ы* да, Екі айырды, аңсаушы ек тел өсуді. Беріп сені біреудің құшағына, Серік қылып жүрмін тек елесінді (Ф.Оңғарсынова, Мазасыз.). «Бүгін ас-суды ертерек жұтайық, сонсоң ай батқанша жақсылап тұрып демаламыз» деген Омаштың жалғыз ауыз сөзі аталы-баталы екеуін ошақ басына еріксіз *т ұ с а п* тастады (Д.Исабеков, Тіршілік).

ТҰСАҚ з а т. *Бір жас пен екі жас арасындағы ұрғашы қой.* Бажылдап жүрген Қойшекең алдынан кес-кестеп өте берген көк *т ұ с а қ қ а* ыза болып, қолындағы тасты жіберіп қалды (Д.Досжанов, Кісі.). Мұндай сұмдық көргем жоқ ер жетіп мен, Мал сырына, қойшы ұлы, сен жетік пе ең?! Көре сала айғай сап, жүгіріп кеп, Тептің келіп *т ұ с а қ т ы* керзі етікпен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТҰСАЛ= е т. **1.** *Тұсақ салыну.* Су жағасында машина тізіліп қалды, *т ұ с а л ғ а н,* матастырған аттардың шоғыры көбейді (С.Қалиев, Еңбек.). **2.** *Байлану, маталу.* Қылмыстылардың қол-аяқтары *т ұ с а л ы п,* мойындарына тұзақ ілінді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **3.** а у ы с. *Тежелу, тоқталу, кідіру.* Не болды екен Гауһарайға? Күдік тағы күш алды, Сол күдіктің шылбырына сенім бір сәт *т ұ с а л д ы* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Аяғы [аяқ-қолы] тұсалды. а) *Не істерін білмей дағдарды, амалы таусылды.* Сұлтанмахмұт *а я қ-қ о л ы т ұ с а л ы п,* әлі үйде отыр (Д.Әбілев, Ақын.). ә) *Үйленді, басы байланды.* Жақсы жігіттің *а я ғ ы т ұ с а л ғ а н* соң, жаман қатыны одан өлсе де айырылушы ма еді (Е.Мырзахметов, Өмір.).

Жіпсіз тұсалды. *Еркі өзінде болмады, амалсыз байланды.* Рязановтың осы толқуының салдарынан Ушаков айқын анықталған бірнеше кенді жерлерді округке мәлімдей алмай, *ж і п с і з т ұ с а л ы п* келеді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). – Жанымды бұндағыдан жақсырақ бағар едім, бірақ *ж і п с і з т ұ с а л ы п,* кете алмадым, – дейді жеңгем (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ТҰСАЛУ *Тұсал етістігінің қимыл атауы.* Әлі көп жанның санасында жаңалық талай осындай шырмауықтарға оралумен, *т ұ с а л у м е н,* қосқыртыстап, қос-қабаттап жүр (М.Әуезов, Өскен өркен). Бірақ қиялдың *т ұ с а л у ы* ұзаққа бармады (І.Есенберлин, Алтын Орда).

ТҰСАЛЫН= е т. **1.** *Тұсақ салыну, байлану, маталу.* Аттар түгел *т ұ с а л ы н д ы* (Ауызекі) **2.** а у ы с. *Тежелу, орнықтырылу.* Жаздың да қала бердің құшағыңды, Арқалап сол баяғы құсамұңды. Әлгіде қанат жазған балауса үміт, Ұзамай өз кеуденде *т ұ с а л ы н д ы* (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

ТҰСАЛЫНУ *Тұсалын етістігінің қимыл атауы.*

ТҰСАМЫС з а т. э т н. *Аттың алдыңғы екі аяғын тұсайтын жіп, қайыс; тұсау.* Екі атты кісі Жаңғабылды ортаға алған. Біреуі жерге түсіп, жайылып жүрген аттардың *т ұ с а м ы с ы н* қиып, жүгендеп алмақ көрінеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бағана *т ұ с а м ы с т а р ы* сылдырап, аттап жүрген жылқылар қазір көрінбейді (С.Жүнісов, Жапанда.).

ТҰСАРЛЫҚ з а т. *Сирақтың тұсау салатын ең жіңішке, төменгі жері.* Шығыс жағынан шағыл басып келе жатқан Самаркіннен өңге маңайдың қырбық көгіне шейін аттың *т ұ с а р л ы ғ ы н* қабады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Еламан ат *т ұ с а р л ы ғ ы н а н* келетін мұздай көкке бауырын төсеп, көміліп жата кетті (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ТҰСАТ= е т. **1.** *Тұсау салғызу.* Балуан Шолақ Ақбозды *т ұ с а т п а д ы* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Ертіп шығып өріске, Қыр көлінен құс атып, Сырларымен бөліскен, Мұратқа атты *т ұ с а т ы п* (А.Шамкенов, Жайлау.). **2.** а у ы с. *Кедергі келтірту, тежету.* Абай Тобықты жақсысын ірік-шіріктерге *т ұ с а т ы п* жыққалы жүр (М.Әуезов, Шығ.).

ТҰСАТУ *Тұсат етістігінің қимыл атауы.*

ТҰСАУ[1] *Тұса етістігінің қимыл атауы.* Менің ойым – Бәкеннің атын от жерге *т ұ с а у* да, Боржабайдың атымен қыдыру (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ТҰСАУ[2] з а т. **1.** э т н. *Ат, түйе т.б. міністі көліктің алысқа ұзап кетпеуі үшін аяғына салынатын қайыстан, жіптен істелген әбзел.* Сонда мысық бұлқынды, Жан ұшырды, жұлқынды, Көзі шоқтай жайнады. *Т ұ с а у д ы* үзіп күшімен, Қыл арқанды тісімен Бытыр-бытыр шайнады (М.Жұмабаев, Шығ.). Жалғыз түйені *т ұ с а у ы н* кесіп, ұрылар әкетіпті (М.Мағауин, Көк кептер). **2.** а у ы с. *Қолбайлау, кедергі, бөгет.* Барар өрісің кең болса, бізді ойлап, бізге қарайлап байланып қалма. Сендер жассыңдар, кәрі жасқа *т ұ с а у* болса, бақ байлағаны сол болады (С.Бақбергенов, Адам.). Тәртіп – ешкімді еркіне жібермейтін *т ұ с а у* (М.Дүзенов, Ант).

Аяғына тұсау болды. *Кедергі болды, бөгет болды.* Оқымаған надан қырдың қызы, басыңа масыл, *а я ғ ы ң а т ұ с а у б о л а д ы* дегің келеді (М.Дулатов, Шығ.). Қалада жүргені де жетеді, кха-хе. Он бір баланың қайсысының *а я ғ ы н а т ұ с а у б о л а с ы ң* (Р.Сейсенбаев, Сағынтып жет.).

Аяғына тұсау түсті. *Басы байланды, үйленді.* Үй іші, әсіресе, шешелері күліп мәз боп, Оспанның *а я ғ ы н а т ұ с а у т ұ с к е н і н* өзіне естірту, түсіндіру жайын ойлап күліскен еді (М.Әуезов, Абай.).

Тұсау бойы. э т н. *30–40 см-дей, азғана қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.* Айтмұқан отармен күн ұясына қонуға *т ұ с а у б о й ы* қалғанда ауылға қарай беттеді (Ш.Дәрмағанбетов, Менің замандас.). Күн шақшиып, *т ұ с а у б о-*

й ы көтерілген; шөп бетінде шық жылтырайды (М.Сүндетов, Ескексіз.). Күн *т ұ с а у б о й ы* көтеріле біз Делидің аэродромына келіп қондық (Т.Ахтанов, Үндістан.).

Тұсау кесті. э т н. *Сәби қаз тұрғаннан кейін тез жүріп кетсін деген ырыммен ала жіп, көк шөп, тоқ ішектен т.б. тұсау жасап, қиды.* Ертеңіне енесі баласының *т ұ с а у ы н к е с к е н* Молдаштың үйіндегі тойдан естігенін шай үстінде сампылдатты (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Тәй-тәй басты. Сәби *т ұ с а у к е с т і р д і*, Киім киді, Бой түзеді, Ес кірді. Кеше ғана сияқты еді туғаны... Кешегі алған үй де, міне, ескірді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ұзын арқан [арқау], кең тұсау. *Арқаны кеңге салып, жайбарақаттыққа салынушылық.* Қар тоқтатуды тыңғылықты атқарған алтыншы бригада егін орағында әр гектардан он центнерден астық алса, *ұ з ы н а р қ а у, к е ң т ұ с а у м е н* жүріп қарды кеш ұстаған іргелес жетінші бригада тоғыз жарым центнерден ғана өнім жинады (Қ.Найманбаев, Серт). *Ұ з ы н а р қ а н, к е ң т ұ с а у* жасаса, кейінгі ұрпақ та бір-біріне иек сүйесе өседі дескен байлаулары бар-ды (К.Оразалин, Абай.).

ТҰСАУКЕСЕР[1] з а т. **1.** э т н. *Сәби қаз тұрған соң тез жүріп кетсін деген тілекпен жасалатын ғұрып, ырым.* Қырыққа, елуге, алпысқа келген той, келін түсірген той, қыз ұзатқан той, немеренің *т ұ с а у к е с е р і*, әліппе ашары, мектеп бітіргені... сылтау көп. Апта өтпей, ай асырмай жаңа жиын, жаңа топыр («Жұлдыз»). **2.** ж а ң а. <лат. praesentatio> *Алғаш рет таныстыру рәсімі.* Одан соң академияның профессор оқытушы құрамы алдында мемлекеттік қызметтің қазақстандық нұсқасының *т ұ с а у к е с е р і н* жасады («Егемен Қазақстан»). Аталмыш *т ұ с а у к е с е р г е* қатысушылар ресейлік әріптестерімен бірлесе отырып, отандық вагон құрастырудың тұжырымдамасын жасау, жүк вагондарына тиесілі қосалқы бөлшектерді шығару және жеткізу... оны жүзеге асырудың тәртіптері мен тетіктерін пайымдады («Айқын»). // *Алғашқы, тұңғыш.* Әрине, кітап шығарғанның бәрі ақын бола бермейді. Әйтсе де *т ұ с а у к е с е р* өлеңдерімен көзге түскен Темірхан Медетбековтің, Фұсман Жандыбаевтың, Жарылқасын Амановтың және басқа жастардың қалам тартысы тәуір екен (М.Сатыбалдиев, Мөлдір аспан). Беу, Астана! Ардақты ақ қаласың, Жасап жатыр туған ел салт, жорасын. *Т ұ с а у к е с е р* қуаныш құтты болсын! Атар таңдар ақжолтай баққа орасын! (К.Салықов, Жезкиік).

ТҰСАУЛА= е т. **1.** *Мініс көлікке тұсау салу.* Сосын айдаған аттардың соңынан ерер деп, көлігінен түсіп, оларды *т ұ с а у л а д ы* (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.). Ол орнынан тұрып, атын *т ұ с а у л а п* қоя берді («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Тежеу, кедергі болу, бұғаулау.* Шықсақ да құшағынан жаңа бір сәт. Ашады қайта тартып дала құшақ. Сол секілді, Ақ шашты қарт болсаң да, *Т ұ с а у л а п* жібермейді балалық шақ (С.Мәуленов, Алтын тасқын). Осы сәтте батылдығым тіл қатты: «Қою керек бұлғақты, Адымыңды *т ұ с а у л а й д ы* жасықтық» (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТҰСАУЛАН= е т. *Тұсау салыну.* Ол ертемен тұрып, ауыл төңірегінде *т ұ с а у л а н ы п*, мал қайырып қима келетін саяқ жылқыларға қосулы өз үйінің «көк бөрте» атайтын құнанын алдыртты да, жеңгесіне ер салғызып, «бой жазбақ» оймен саяхатқа шыққан-ды («Қазақст. әйелдері»). Әлгі бір алып ұшқан көңіл су сепкендей басылған секілді. Енді аяғы *т ұ с а у л а н ғ а н д а й* қырат басынан әрең басып түсті (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ТҰСАУЛАНУ *Тұсаулан етістігінің қимыл атауы.*

ТҰСАУЛАУ *Тұсаула етістігінің қимыл атауы; кедергі болу, тежеу.* Табиғат берген Шідертіні бұдан әрі *т ұ с а у л а у* экологиялық апат пен экономикалық қиындықтарға жол береді («Егемен Қазақстан»). Бозбастық, бойдақтылық қуғаннан соң, Исатай *т ұ с а у л а у ғ а* ойлап еді. Алаштан таңдап жүріп қыз айттыр деп, Исекем жігі-жапар боп қоймап еді (Айтыс).

ТҰСАУЛЫ с ы н. **1.** *Аяғында тұсауы бар, тұсау салынған.* Бір екінші кішкене тақырыптарға қайраңдап, оқудың көлемін тарылту баланың табиғатына да қиын соғады. *Т ұ с а у л ы* малдай, баланың қол-аяғы бір уыс боп, тыпырлап, тырбаңдап қалады (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Ертеңіне Жәнібек күн шықпай тұрды да, үй маңында *т ұ с а у л ы* жүрген екі аттың бірін алып келді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **2.** а у ы с. *Еркі жоқ, еріксіз.* Мұның да көңіліндегі арманы осы бір сөздің маңында *т ұ с а у л ы* еді (К.Оразалин, Жексен). Қайнаға Әйгерім басына рұқсат бермей, өзім алам дейді. Сонымен Бекей қызы жіпсіз *т ұ с а у л ы* екен (М.Әуезов, Абай жолы).

ТҰСАУЛЫҚ[1] з а т. **1.** э т н. *Тұсауға арналған қатты жіптен, арқаннан жасалған бұғау.* Жіліншікті бақаймен қосып тұратын *т ұ с а у л ы қ т ы ң* көлемді және түзу болғаны қолайлы келеді (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.). **2.** э т н. *Тұсау салынатын ұзындықты білдіретін, жерден екі қарыстай жоғары халықтық өлшем.* Сейілдеп келе жатқан қыз-келіншектер қыстақтың алдыңғы жағындағы көк ойда, көгі *т ұ с а у л ы қ қ а* жетіп, шайқалып қалған бидай егісін жиектеп жатқан жалғыз аяқ жолмен қызылды-жасылды болып шұбап келе жатты (Т.Сыдықбеков, Біздің заман.).

ТҰСАУЛЫҚ[2] с ы н. *Тұсау боларлық, тұсауға жарарлық.* Бұрымын беліндегі *т ұ с а у л ы қ* жіпке қыстырып салған ұзын бойлы, талдырмаш келген шопан қыз тұр («Лен. жас»).

ТҰСАУСЫЗ с ы н. *Тұсауы жоқ, тұсау салынбаған.* Ақыл, ғылым болмаса, бір пияла, Жанары жоқ дөңгелек көзің бір нөл. Уағдасыз сөз –

т ұ с а у с ы з бейне жылқы, Секілді пайдасы жоқ жаңбырсыз жел (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Тұсау салмай, еркін.* Шал күрең шоқыдан ер-тоқымды аударып алып, *т ұ с а у с ы з* бос қоя берді («Қаз. әдеб.»).

ТҰСБАҒДАР з а т. *Көкжиек тұстарын анықтау үшін қолданылатын аспап. Т ұ с б а ғ д а р* тілінің бір ұшы қашан да солтүстікті көрсетеді (Физ. геогр. терми. сөздігі).

ТҰСКИІЗ з а т. э т н. *Сәндік үшін төсектің тұсына ұстайтын, түсті барқыт, жібектен т.б. бетіне ою-өрнектер тігілген үй мұлкі.* Еңсесі биік отаудың оң жақтағы *т ұ с к и і з,* шымылдығына шаңырақтан түскен күн сәулесінде көктемдік, жаңа ашық рең бар (М.Әуезов, Абай жолы). Аңқаулықты, аяулым, қара біздің, Ұшқыр екен қиялы анамыздың. Қалай ғана көшірген *т ұ с к и і з г е* Өзендерін, көлдерін даламыздың (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТҰСҚА з а т. ж е р г. *Тұрме, абақты.* Жыл аяғының есебінде ақша кемітті деп, екі агентті *т ұ с қ а ғ а* сап тастады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҰСҚАҒАЗ з а т. *Біркелкі және түрлі түсті бояулы бедер баспа тәсілімен салынған алуан түрлі өрнегі бар бөлменің қабырғаларына жапсырылатын қағаз текті әрлеу материалы. Т ұ с қ а ғ а з д ы ң* шыққанына үш жүз жылға жуықтап келеді («Балдырған»).

ТҰСПАЛ з а т. **1.** *Астарлы сөз.* Әзірге *т ұ с п а л* сөзбен, емеурінмен ұғысқан жастар осы сөзбен бірін-бірі ертеңгі бақшада көретіндеріне нық сеніп айырылысқан болатын (М.Әуезов, Қараш.). **2.** *Жорамал, болжал.* «Жігіт қарау болса, тотысын торғай, жібегін жүн етеді» дейтін сияқты *т ұ с п а л м е н* қағыта берген соң, Жандардың жолдасы тез оңдалып алып жорға термемен төпелей жөнелді (С.Сматаев, Елім-ай). Сері жігіт пен қыздың көзқарасын аңдып қалған жұрт әлденеден секем алып, екеуінің арасындағы жақындықты нобаймен жобалап, *т ұ с п а л м е н* сөз қылған (С.Жүнісов, Ақан сері).

Тұспал жасады. *Тұспалдады, жорамалдады, болжады.* Ең аяғында Абай өзі бір *т ұ с п а л ж а с а д ы* (М.Әуезов, Шығ.). Олар да манағы бейуақта бейсауат жүргеніңізге орындарынан бір-бір аударылып, өзіңіз ойлаған халық пен замана қақында бір *т ұ с п а л ж а с а ғ ы л а р ы* келген болар (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТҰСПАЛА= е т. *Шамалау, болжау.* – Маған да берер жауабың сол ғой деп *т ұ с п а л а п* отырмын (Е.Жәкенов, Тұғырлас.).

ТҰСПАЛАУ[1] з а т. с ө й л. ***Тұспал.*** Жетібай басы әлі толық қазылып болмаса да, трестің геологиялық бөлімінің *т ұ с п а л а у ы* бойынша, барлаушылардың алғы шебі Өзен, Талап алаңына шықты («Қаз. әдеб.»). Бұл үшін келеке-мазақ та, пасық *т ұ с п а л а у* да, ойдан шығарылған әртүрлі өсек те қолданылады (Семья тәрбиесі).

ТҰСПАЛАУ[2] *Тұспала етістігінің қимыл атауы.*

ТҰСПАЛДА= е т. **1.** *Тура айтпай, жұмбақтап, астарлай сөйлеу.* Бірақ ақын хат арқылы ғана көңілін *т ұ с п а л д а п* білдіргенмен, өзі жолығып, жеке отыра алмаған (С.Жүнісов, Ақан сері). Ханның бергісі келмей отырғанын түсінген Керей намысқа шауып, Ғайып-Жамал-Сұлтан-Бегімнің бетінің ашылып қалғанын алыстан *т ұ с п а л д а п* сездіреді (І.Есенберлин, Алмас.). **2.** *Шамалау, болжау, жорамалдау.* Жалғыз аяқ жолдың сілемімен *т ұ с п а л д а й* тартып келемін (О.Бөкеев, Үркер). Біріне-бірі ұқсас қар жамылған ақ адырлар жер шамасын болжатпады, әйтеуір *т ұ с п а л д а п* жылжып келе жатыр (Т.Ахтанов, Боран).

ТҰСПАЛДАС с ы н. *Сәйкес, ыңғайлас.* Екеуінің бақыт туралы түсінігі *т ұ с п а л д а с* келді («Лен. жас.»).

ТҰСПАЛДАС = е т. *Тура айтпай, жұмбақтай сөйлесу, болжам жасасу.* Бүгін мен еркектерге ыза болып қайттым. Төрелерге біреуі бір ауыз жөні түзу сөз айта алған жоқ. Өзді-өзі *т ұ с п а л д а с қ а н* болып, біріне-бірі ыңғай көрсетті де, шемшиіп отырып алды, – деді Ұлпан Есенейге (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

ТҰСПАЛДАСУ *Тұспалдас етістігінің қимыл атауы.*

ТҰСПАЛДАУ з а т. с ө й л. ***Тұспал.*** Жартай Алдановтың *т ұ с п а л д а у ы н* түсінген еді (С.Алдабергенов, Жаңару). Жорамалдың, *т ұ с п а л д а у д ы ң* бәрін де енді түсініп екі бетінің оты ду ете түсті (К.Оразалин, Жексен).

ТҰСПАЛДАУ *Тұспалда етістігінің қимыл атауы.* Суретте қаланың өткендегісі сипатталғанмен, оның бүгінгі көрінісін осыған қарап *т ұ с п а л д а у ғ а* болады (К.Тоқаев, Көмескі.).

ТҰСПАЛДЫ с ы н. *Астарлы, жұмбаққа толы. Т ұ с п а л д ы* сөзге аса түсіне алмай, екеуіне алмакезек жалтақтай қараған Лиза шешей одан әрі шы-дай алмады (С.Жүнісов, Жапанда.). Жоламан Мадиярдың бұл *т ұ с п а л д ы* пікіріне әу баста түсіне қоймай, сестеніп бір сөз айтты (С.Омаров, Өмір.).

ТҰСПАЛСЫЗ с ы н. *Ешқандай астары жоқ, жұмбақсыз.* Владимир Дмитриевич табиғатында қайсар, бірбет, ойындағысын *т ұ с п а л с ы з* тура кесіп айтатын кісі болыпты (Ә.Жәмішев, Армысың.). Соңғы жылдардың фильмдерінде көрпе асты ғаламаттары ешқандай көлегейсіз, *т ұ с п а л с ы з* анайы табиғи қалпында көрсетілетін тұп-тура «порнографияның» өзі экранды біржола иемденіп алды (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.).

ТҰСПА-ТҰС ү с т. **1.** *Дәлме-дәл, тұстас, қарама-қарсы.* Қасқырдың өте берер тұсына жер бауырлап көрінбей келіп жатады да, *т ұ с п а-т ұ с* келгенде оқтай атылады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Бір заматта бұған *т ұ с п а-т ұ с* балконның есігі ашылып, тысқа жап-жас келіншек шықты (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). **2.** *Бір оқиғамен*

мезгілдес, уақыттас. Тауда картопты егудің ең қолайлы кезеңі ерте пісетін жаздық дақылдарды егу кезеңімен *т ұ с п а-т ұ с* келеді (Б.Шағыров, Картоп). Шал дінге сенбейтін басымен дегелектің қасиеті жөніндегі аңыздың өз үйіндегі оқиғаларға *т ұ с п а-т ұ с* келгеніне таңырқайды (К.Баялиев, Дегелек.).

ТҰСТАЛ= е т. *Тұсына іліну, тұтылу.* Астында күміс шандыған әдемі сандықтар, кереге ылғи қол кілеммен *т ұ с т а л ғ а н* (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТҰСТАЛУ *Тұстал етістігінің қимыл атауы.*

ТҰСТАС с ы н. **1.** *Жас шамалары бір-біріне қарайлас.* Анаммен *т ұ с т а с* болғандар, Әкеммен қиқу салғандар. Мендегі ыстық сәлемді ал, Мендегі ыстық арманды ал (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жазда жұмыс жаныңды қыспасын ба, Жер жыртады өзіңмен *т ұ с т а с* ұл да. Жігіт желең рульде тәулік бойы, Қыз-келіншек түгелдей іс басында (Қ.Мырзалиев, Домбыра.). // *Жас шамалары бір-бірінен қарайлас, қатарлас адамдар.* Құрбыңмен қолды ұстасып, Биікке шықтың екеуің. Сезесің сонда, *т ұ с т а с ы м,* Сүюдің қандай екенін... (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қараекең *т ұ с т а с т а р ы н* қасына алып, Сонау бәйге төбеге шыққан барып. «Осыдан сонау қарын шиге дейін, Жерімді бөлдім» депті екі жарып (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Бір уақытта өмір сүрген, замандас.* Замандастар, *т ұ с т а с т а р* әділ болуы қиын, өйткені не заманнан қаймығады, ақынды заман өлшеуішпен өлшейді; сыншылардың көбі не ақынды жақтаушылар, не жамандаушылар, не бықсыған күншілдер, не сол ақынды ат қылып міниіп алып, әбүйір-атақ іздеп, көзге түсем деушілер болуға мүмкін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Маған жоқ-тын, жат, дұшпан, Бәрі бауыр, *т ұ с-т а с ы м.* Қалып қойдым ақ құстан, Ақ төбеде, қысқасы (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Бір нәрсеге сәйкес, сайма-сай, дәл.* Біздің Үндіде болған кезіміз, үнді халқының осы өте көрнекті ұлының туғанына 100 жыл толған мерекесіне *т ұ с т а с* келді (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Биылғы Бірінші Май мерекесі батыр есімімен аталатын ауданның мәдени өміріндегі елеулі бір оқиғамен *т ұ с-т а с* келді (С.Досанов, Қыран.).

ТҰС-ТҰСТАН ү с т. *Жан-жақтан, барлық жағынан, әр жерден.* Екеуі де тоюға қам қылысып, *Т ұ с-т ұ с т а н* жемтікті жүр жұлысып, Шегінгенде ернеуін басып алып, Көкжал ноян ұраға кетті түсіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кісі қойып қасына, Сусын қойып басына, Қайыра батыр салады. *Т ұ с-т ұ с т а н* қаптап партизан, Қаруды тартып алады. Күйме ішінде қан болған Көрді қатын-баланы (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТҰСЫР з а т. *Тұсырлаған дыбыс, дүрсіл.* Бір мезгілде есіктің сыртынан *т ұ с ы р* шықты (С.Сейфуллин, Тар жол.). Осы кезде ат *т ұ с ы р-ы н* естіген екі жігіт, аттарына міне қашты (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ТҰТ з а т. ө с. <лат. morus> *Жапырағын жібек құрты жейтін ағаш.* Май айының қайнап тұрған күнінде, Болдық біздер Ғафур Гулям үйінде, Палауымен, көк шайымен сыйлады, Отырып ап *т ұ т* ағаштың түбінде (С.Мәуленов, Жаңа арна). Көз қарасын тек қас сұлу бұлдайды, Жанарыңды бері қарат жалынды. *Т ұ т* ағашын жеген құрттай бір қайғы Жегідей жеп кетті-ау менің жанымды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТҰТ = е т. **1.** *Бір нәрсені қолмен ұстау.* Қарлығаш оң қолына шылбырдың бір ұшын іліп, сол қолымен ердің артқы қасынан *т ұ т ы п,* көк аттың жалпақ жонына Нұржан орнықты (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Ер Төстік төмен қарап жерді шұқып, Көрсетіп әкесінің қолын *т ұ т ы п*: «Ата-ана, ағаларымды ойламай мен, Кеттім ғой сіз тұрғанда бәрін ұмытып» (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Кереге, қабырғаға, терезеге бір нәрсені ұстау, ілу.* Алдынан терезеңнің жүріп өттім, Сен мені байқадың ба, құдіреттім? Тұрдың ба терезеңнің ар жағында? Теңселіп, *т ұ т қ а н* пердең діріл етті (М.Мақатаев, Шығ.).Ең алдымен шана ішіне бөстек салып, айналасына киіз *т ұ т т ы* (А.Әуезов, Бала Мұхтар). **3.** *Бір нәрсені ұстап алу, қолға түсіру.* Ұтылса төлеп, ұттым деп кетейін, Тұзаққа түстің, *т ұ т т ы м* деп кетейін. Қозжырай да қолымды қақпа, Құдай берген құттым деп кетейін (Қ.Жармағанбетов, Дәурен). Жасаған қолдан қармақпен, Күн бойы *т ұ т а м* бір балық. Өзіне сый деп арнап мен, Беруші ем жүзім нұрланып (С.Әлімқұлов, Жайсаң жер). **4.** *Жібермей қалу, жабысу, жармасу.* Көк сәндік көйлектің етегін кәрікыз тікен *т ұ т ы п* қалған екен (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). **5.** а у ы с. *Бір нәрсені қабылдау, ұстану.* Тәуекел дарияға салсаң қайық, Талмай дұға *т ұ т қ а н* жолдан кетпей тайып. Дарияда бірде тыныш, бірде дауыл, Қаңбақша кезер кемең қанат жайып (С.Сейфуллин, Өлеңд.). **6.** а у ы с. *Кейбір сөздермен тіркесіп келіп, есептеу, білу, санау деген мағынада қолданылады.* Абай әншілікті де мамандық *т ұ т п а ғ а н* (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Ағалықпен солай бата беремін, Адалдықпен іні *т ұ т ы п* келемін. Қызмет қыл, өз еліңді ардақта, Ардақтайды адал болсаң сені елің (М.Әшірбеков, Кербез.).

Аға тұтты. *Үлкен деп сыйлады, аға санады, тірек етті.* Ағайынды Әлібековтерге жақын, соларды үлгілі, *а ғ а т ұ т ы п* өскен Жоламанов қазақ жігіттерін қатал тәртіппен үйретуге басынан-ақ қас еді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Тіпті жастар арасында оны *а ғ а т ұ т ы п,* ұстаз санайтындары да жоқ емес-ті (Бал дәурен).

Аза тұтты. *Жылап-сықтады, қайғырды.* Тымтырыс жатқан қалың ел аяқ астынан ұлардай шулап, *а з а т ұ т қ а н* шақ (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Жұрт біткен жылап, еңіреп *т ұ т т ы а з а,* Біткен соң шара нешік, тағдыр қаза. Болғанмен асыл ғаухар көмді жерге, Жаназа оқып болып, жуып таза (Т.Ізтілеуов, Назым).

Ар тұтты. *Ұят көрді, намыстанды.* Аты аталып, аруақ шақырылған жерде ағайынға өкпе араздыққа қарамайды екен, жанын салысады екен, «Өзіне *а р т ұ т қ а н,* жаттан зар тұтады» деп (Абай, Тол. жин.).

Арқа тұтты. *Сүйеніш, тірек етті, сенді.* Сонау кездердің өзінде Әсия Әскербегін *а р қ а т ұ т а т ы н* (Т.Иманбеков, Үш ай.). Ежелден әулетіміз құдіретті, Не түрлі шешен өтті, білгір өтті. Бәрі де аталасын *а р қ а т ұ т ы п,* Болыпты бір тілекті, бір жүректі (С.Ләмбеков, Қарқаралы.).

Есіне [жадына] тұтты. *Еске ұстады, ойына сақтады.* Жайшылықта да ыңылдап осы өлең жолын қайталай беретін, әйтеуір бір ақынның өлеңінен *е с і н е т ұ т қ а н ы* (Б.Қожабеков, Көктөбе.). Мен оның бірде бір сөзін *ж а д ы м а т ұ т п а ұ ғ а* тырыстым (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Жақын тұтты. *Жақын санады, жақын көрді.* Жасынан бүкіл адам баласына жанына *ж а қ ы н т ұ т қ а н* ақын халықтар достығының айнымас жаршысы болды (С.Мәуленов, Жер нәрі). Адамның бәрін *ж а қ ы н т ұ т,* Адамның бәрін тең биле. Сен бірақ келме шақыртып, Шақыртпай барам мен де үйге (Ә.Жанәділов, Үміт).

Зор тұтты. *Күшті, мықты санады.* Олар біреулерді қор тұтып, біреулерді *з о р т ұ т ы п,* адамдарды ата текке бөлуге қарсы (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Келген жауды алыстан, Өзінөзі *з о р т ұ т ы п,* Шұбыртып-ақ қайтарған, Шоқпарымен қорқытып. Бабаң байтақ даланы сойылмен-ақ қорғаған, Қорғай алмай жүрме сен, Зеңбіректің бомбадан (Ж.Нәжімеденов, Ұлым.).

Кек тұтты. *Кек сақтады, кектенді.* Талай естіген сөзім, неліктен *к е к т ұ т а м* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Күндізгі жанжалды *к е к т ұ т п а й,* өзара келісім тауып бүгінгі түн бірге отырды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Қадір [құрмет] тұтты. *Қадірледі, құрметтеді. Қ а д і р т ұ т а м* қиялдауды Ертең талғам өзгерер. Шындап құлай сүйе алмауды Қылмыс санар кез келер (М.Шаханов, Ғасырлар.). Біз осы сапарда оны ел ішінің жақсы білетінін, аса зор *қ ұ р м е т т ұ т а т ы н ы н* өз көзімізбен көрдік (Ә.Жәмішев, Сағым.).

Қанағат тұтты. *Қанағат етті, місе тұтты.* Ол көппен көрген ұлы той деп еңбек күнге, аз ғана азыққа *қ а н а ғ а т т ұ т ы п* жүре беріпті (Д.Досжанов, Кісі.). Ол анау-мынау жұмысты *қ а н а ғ а т т ұ т п а д ы* (Дала дауылпаз.).

Қара тұтты. *Арқасүйер, тірек етті, сүйеніш санады.* Шын қайғырып, *қ а р а т ұ т қ а н ы* рас, барып кешірім сұрап, аяғына жығылып райынан қайтарғысы да келген (Ж.Түменбаев, Қарда.).

Мақтан тұтты. *Мақтаныш етті, мақтанды.* Жұрт оқу-білім туралы дабырлай сөйлесіп, Қаныш сияқты адамдары барын *м а қ т а н т ұ т ы п,* үй-үйлеріне тарасты (Т.Оразов, Қаныш.).

Медеу тұтты. *Көңілге тиянақ етті, демеу етті.* Бастауыш партия ұйымының секретарының бағанағы сөзін *м е д е у т ұ т т ы* (Жас қайрат). Маңдайымызға сондай шашы ербиген бір жаман қызды да жазбады ғой, тескентаудан өтіп кетсе да бір жерде ұрқымыз бар деп көңілге *м е д е у т ұ т ы п* жүретін (М.Мағауин, Қияда.).

Місе тұтпады. *Қанағат етпеді.* Өкше жерге тимей, ұршықтай үйірілемін кеп, музыканың ырғағына *м і с е т ұ т п а с т а н* бұдан да гөрі шапшаң ойнаса екен деймін, – дейді Ақмарал (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Ораза тұтты. *Ауыз бекітті, ораза ұстады.* Ғылымсыз оқыған намаз, *т ұ т қ а н о р а з а,* қылған қаж, ешбір ғибадат орнына бармайды (Абай, Тол. жин.). Құнанбай *о р а з а т ұ т п а ғ а н н ы ң,* насыбай атқанның мұртына тотияйын құйды (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

Өнеге [үлгі] тұтты. *Үлгі етті, өнеге санады.* Сол тұста [---] колхозшылары Сергей Мироновичті *ө н е г е т ұ т ы п,* өз басшыларын сол тұрғыдан бағалай бастап еді (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.).

Пір тұтты. *Әулие, данышпан санады. П і р т ұ т қ а н д а р* күні кеше құшақтап, Қиналады сәлемге тіл тұзақтап. Үлкен орын шын жақсыны есіріп, Ұсқынсызды жіберіпті ұсақтап (К.Салықов, Жезкиік). Осы ананы мен әулие ұстап, бас ииіп *п і р т ұ т қ а м* (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ТҰТА= е т. **1.** *От алып жана бастау.* Қыстан қалған түймештің жұқанасы таусылып, түтін *т ұ т а м а й* қалғанда, Мәлкенің зайыбы көз жасына жалынбай қайрат көрсетіп бақты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). **2.** а у ы с. *Өршу, жану, күш алу. Т ұ т а п* келе жатқан төбелес сөніп қалмасын деп, басқа балалар тұс-тұстан жел бере бастады (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Төбесінен зіл басып тұнжырап тұрған қараңғы барақтың ішінде әркіммен күбір-күбір сөйлесіп, әр жерден әңгіме *т ұ т а д ы* (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ТҰТАМ з а т. э т н. *Бес саусақпен тұтқандағы көлемге шамалас, 4–5 еліге тең ұзындықты білдіретін халықтық өлшем.* Бұртаң-бұртаң, Жыртаң-жыртаң. Ой, сезім жоқ көк есек. Бұқа мойын, *т ұ т а м* бойын көрмеген мен-көбелек (М.Жұмабаев, Шығ.). Он мың кісі әскердің, Шаңы шықты тұманды. Он екі *т ұ т а м* қу жебе, Ер қасына алады-ай (Батырлар жыры).

Бір [бір-ақ] тұтам. *Қып-қысқа, келте.* Бойы *б і р т ұ т а м* кішкене төбеге шыққанша ентігіп, демігіп-ақ қалғаны (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Жоқ шығар сендей адам ұлын күткен, Қалғанша қу сүйегі құр үміттен. Қайтайық топырақтан тыс тұрғанда. Күн қалды *б і р-а қ т ұ т а м* бұл тірліктен (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТҰТАМДА= е т. **1.** *Тұтамға салу, тұтаммен өлшеу.* Әр метрді *т ұ т а м д а п* есептеп келеміз, қауіп қасынан сүйкене өтіп, сүйемдей жерден аман қалуымыз керек (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ол қыр елінің жайына тамыс, шақырымдап өлшей ме, аршындап өлшей ме, *т ұ т а м д а п*

өлшей ме оны өзі біледі (С.Бегалин, Шоқан асу.). **2.** а у ы с. *Аз-аздау, там-тұмдау, мөлшерлеу.* Ертеңгісін ойлайтын ұқыпты шаруалар бірді-екілі малына шөпті *т ұ т а м д а п* берді (З.Ақышев, Ақбел.). Сиыр фермасындағы қыстай *т ұ т а м д а п* келген маяларды да, өзі бастық болғалы жақын жердегі қойларға тасып шашып, еңсеріп тастады (М.Сқақбаев, Қырық қыз). **3.** а у ы с. *Тарылту, қысу, қинау.* Былтырғы ағыл-тегіл молшылық байқалмайды, соғыс бұларды да *т ұ т а м д а п* қысып тастаған (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ТҰТАМДАЙ с ы н. **1.** *Кіп-кішкентай, өте шағын.* – Мерген, иығындағы винтовканды бері әперші, мен домбыра ғып ұстайын. Әйтпесе мына *т ұ т а м д а й* тапанша түкке жарайтын емес, – деп беліндегі кобурасын нұсқады (Ә.Нұршайықов, Автопортрет). **2.** *Қып-қысқа, шолақ.* Қайғыруды үйрендік ретінде, Күле берсін біздерге күлетіндер. Өмір шіркін *т ұ т а м д а й* аз берілсе, Үлгіріп қал көңілді түлетуге (С.Мұхтарұлы, Сапта.). Мың жасайтын шайтан емеспіз, *т ұ т а м д а й* қысқа ғұмырда ащыласып қайтеміз. Сүйгенің шын болса, жан азабына салғанымды кешір, кеш демекпін (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ТҰТАМДЫҚ з а т. *Тұтамға жуық, тұтамға жетерлік; қысқалық.* Жоғарыда келтірілген документтердің тым қысқа сөздеріне қарап, оның адамдары тағдыры мен жағдай құбылыстарын талдап жатуға өрісінің бір *т ұ т а м д ы ғ ы н* оқушылардың өздері-ақ байқаған болар (Б.Момышұлы, Шығ.).

ТҰТАН= е т. **1.** *Жаңа от алып, жана бастау.* Шала *т ұ т а н ғ а н* от өшіп барады екен (К.Оразалин, Жексен). **2.** а у ы с. *Өркендеу, күш алу, өрістеу.* Қыздай қосылған жарының жандүниесінің де сонау бір ай астында алтыбақан құрған мезетте *т ұ т а н ғ а н* жарық сәуле қайтадан лапылдап, енді сол жарық сәуле өзіне де от тастағанын сезді (О.Бөкеев, Өз отың.). Алысып жүріп жауыңмен қаны ақты сел басып... Бірақ күндердің күні болғанда, қаныңның ыстық тамшысы өмірдің қара түніне от ұшқандай *т ұ т а н а р*, еркіндікке, сәулеге есі кетіп шөлдеген ер жүректі ерлердің жүрегіне өрт салып, ұшқынын сонда жандырар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҰТАНҒЫШ с ы н. **1.** *Тез жануға бейім, тез тұтанатын.* Саз балшықтарды күйдіріп, ағашты майлап кептіру, шақпаққа қу жасап, оны *т ұ т а н ғ ы ш* ету қоғам дамуы процесінен туған ақыл-ойлар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнер). Солақ екен, екі минашы минасы мен *т ұ т а н ғ ы ш* жіптерін алып туннельге еніп кетіпті (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). **2.** а у ы с. *Тез ашуланғыш, шамданғыш.* Ашулы адам мінезіндей *т ұ т а н ғ ы ш*, Бензин жанса, салады ғой әлекті. От тигенде майы құрғыр «тілалғыш», Мотор үстін орап алды, лап етті (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

ТҰТАНҒЫШТЫҚ з а т. *Тез тұтанатындық.* Әр заттың қаттылығы, түсі, жылтырлығы, иісі, *т ұ т а н ғ ы ш т ы ғ ы* бар (Н.Нұрахметов, Химия.). Басы артықшылығы – *т ұ т а н ғ ы ш т ы ғ ы* («Қаз. әдеб.»).

ТҰТАНДЫР= е т. **1.** *Жандыру, от алдыру, тұтату.* Сақшылар сөйлесіп тұрды да, от тұтандырғыштарын бүркей *т ұ т а н д ы р ы п* шылым шекті (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). **2.** а у ы с. *Ояту, пайда болдыру, өршіту.* Дәл осы серуендер туған жердің табиғатына баланың үлкен сүйіспеншілігінің алғашқы ұшқынын *т ұ т а н д ы р а д ы* (Семья тәрбиесі). Қыз бен жігіт жарасты, *Т ұ т а н д ы р д ы* бір түтін. Ел мақұлдайды қарасты, Екі жарты бір бүтін (М.Әлімбаев, Өлеңд.).

ТҰТАНДЫРҒЫШ з а т. **1.** *Тұтатқыш, оттық.* Сақшылар сөйлесіп тұрды да, от *т ұ т а н д ы р ғ ы ш т а р ы н* бүркей тұтандырып шылым шекті (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). **2.** ә с к. *Миналар мен гранаталардың жарылу зарядын тұтандыратын құрал.* Жарықшақты қол гранатасының *т ұ т а н д ы р ғ ы ш ы* оқ-дәрілік бәсеңдеткіштен... тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТҰТАНДЫРУ *Тұтандыр етістігінің қимыл атауы.* Бірақ гранаталарды *т ұ т а н д ы р у* қазір қауіптірек болды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Оны жандандыру үшін қайтадан *т ұ т а н д ы р у* керек. Бірақ алдымызға келген тағамды былай тастап, сөзімізді жалғай беруді екеуміз де ыңғайсыз көрдік (І.Есенберлин, Алтын құс).

ТҰТАНДЫРУШЫ з а т. *Отты жағушы, тамызушы.* Шынында, өрттің *т ұ т а н д ы р у ш ы с ы* да, шоқ тастаушысы да Желкілдек еді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ТҰТАНУ *Тұтан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жану, от пайда болу.* Жалын шашу үшін жану керек, жану үшін *т ұ т а н у* қажет (Қ.Ұябаев, Қырда.). **2.** а у ы с. *От алу, іске қосылу.* Доңғалақтарды ерсілі-қарсылы жұлқылап скатын тепкілеп, газын, *т ұ т а н у ы н*, май тартуын, алды-артының фарын тексеріп көрдім (Т.Нұртазин, Үлкен жол.). **3.** а у ы с. *Күш алу, жігер алу.* Пендеге екі рет туу жоқ болса, менің сорлы жүрегіме екінші рет *т ұ т а н у* да жоқ шығар (Б.Тәжібаев, Қара торғай).

ТҰТАС[1] с ы н. **1.** *Түгел, жаппай, тегіс.* Мысалы, баланың әсерленуі, суреттеуі, ойлау һәм сезуі ержеткен адамнан әжептеуір басқа. Баланың бұл жан көріністерінің әрқайсысының жеке-жеке алғанда басқалығы болған сықылды, бұлардың бәрін *т ұ т а с* алғанда да басқалық бар (М.Жұмабаев, Шығ.). Қоспақ санамақ түгіл, шұқыр-шұқырдағы қойдың аумағын да *т ұ т а с* көре алмайды (Т.Ахтанов, Боран). **2.** *Бөлек емес, бір, бірге.* Кейде бала нәрсенің жеке жақтарын қабылдайды да, оның *т ұ т а с* зат екенін ұмытады (Қ.Жарықбаев, Психология). Сыртың *т ұ т а с*, Іштей бірақ аласың. Бірде дана, Бірде тіпті баласың. Кей сәттерде шамадан тыс мақтанып Кеткеніңді абайламай қаласың (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТҰТАС[2]**=** е т. **1.** *Бір-біріне жалғасу, ұштасу.* Бұл таудың басы адыр-адыр болып келеді де, одан

соң жалпақ жон болып *т ұ т а с а д ы* (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Бетбақдала алыстан қараған адамға, жан-жағынан он бес сатыдай биіктене көтеріліп бір *т ұ т а с қ а н* қызыл күрең жер секілденіп көрінеді (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** *Бірігу, шоғырлану.* Кенет ауаға шымырлап ызғар кіріп, теріскейде қара бұлт *т ұ т а с ы п* келе жатса да Қоспан алықпады (Т.Ахтанов, Дала сыры). Салады күнде жанға әлек, *Т ұ т а с ы п* күңгірт бір тұман. Қаралы хабар бар ма деп, Қорқып та тұрдық үйқыдан (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** а у ы с. *Қатарласу, бір-бірінен ажырамау, бас қосу.* Жаңа ғана *т ұ т а с а* шапқан аттар енді тырнадай тізілген. Керкиік осы тізбектің орта тұсында келеді (Д.Досжанов, Келіншектау.). Адамзатта достық сезім аққу сынды киелі. Тіршілікте әсемдікті іздеуден бір танбаған, Аққудың қос қанатындай самғаған, Біз Жайықпен екеуміз Иықтасқан, *т ұ т а с қ а н* бір дене едік (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТҰТАСТАЙ үс т. *Жеке-жеке емес, тұгелімен, біртұтас.* Жерлегенде оның *т ұ т а с т а й* денесі болмаған, бір жерде мылжаланған басы қалыпты (Н.Көшекбаев, Қарулас.). *Т ұ т а с т а й* қарағанда бұл пьесадағы тартыс жұмысқа оқуға аттанған жастардың қайтып оралып, совхозда іске кіріскен кезінен бастап арна табады (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

ТҰТАСТАН= е т. *Бөлінбей, бүтін болу, ұштасу.* Қиялдағы түсінік пен өмірдегі шындықтың арасы алшақтамай, *т ұ т а с т а н а* түсті (Т.Кәкішев, Ұштасқан.). Сөйлем бір сөзден тұрса да, өзара байланысты бірнеше сөзден құралса да, ол дауыс ырғағы жағынан *т ұ т а с т а н ы п* жатады (Қазіргі қаз. тілі).

ТҰТАСТАНДЫР= е т. *Біріктіру, шоғырландыру.*

ТҰТАСТАНДЫРУ *Тұтастандыр етістігінің қимыл атауы.* Бір жағынан қанды қырғын ала кел-ген жоңғар экспансиясы, екінші жағынан мысықтабандап жылжи бастаған Ресей империясы қазақ қауымын *т ұ т а с т а н д ы р у д ы*, халықты, оның жерін сақтап қалу міндетін шеше алатын, бір орталыққа бағындырылған билік жүйесін қалыптастыруды талап етті («Астана ақшамы»).

ТҰТАСТАНУ *Тұтастан етістігінің қимыл атауы. ...Т ұ т а с т а н у ғ а* мәжбүр еткен түркілердің мекенжайына, байлық дәулетіне, мәдениеті мен тіліне Жужань мемлекетінің көз алартуы да себепші болды (А.Сейдімбеков, Күңгір-күңгір.).

ТҰТАСТЫҚ[1] з а т. **1.** *Тұтас болушылық, бөлінбеушілік, бірлік.* Әбілқайыр мынау бірінен бірі туып, бірінен бірі өрбіп жатқан жұмыр *т ұ т а с т ы қ т ы*, нағыз бірлікті, жарастықты көргенде калейі құрғап, көзінің алды жыбырлай берді (Ә.Кекілбаев, Үркер). Сайып келгенде, қазақтардың тамақтану этикеті ислам діні мен ислама дейінгі халықтық наным-түсініктің жымдасуынан құралған *т ұ т а с т ы қ* [синкреттік] сипатта болды (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.). **2.** и н ф. *Кездейсоқ әрекеттер жағдайында өзінің ақпараттық мазмұнын және түсініктеме берудің бір мәнділігін сақтайтын мәліметтердің қалып-күйі.* Егер мәліметтер бұрмаланбаса және бүлінбесе (өшірілмесе), онда олардың *т ұ т а с т ы ғ ы* сақталды деп есептеледі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТҰТАСТЫЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Тұтастық.*** Үзілмелі болуымен қатар генотипте *т ұ т а с т ы л ы қ* қасиет те бар (Жалпы биология). Төрт түрлі қолжазба нұсқаларын тексеріп, салыстырып шыққанда, драматургтің ықшамдылыққа, *т ұ т а с т ы л ы қ қ а* айрықша ден қойғанын көреміз (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

ТҰТАСТЫР= е т. *Біріктіру, қосу.* Қабен аспан мен жердің арасын *т ұ т а с т ы р ы п* лаулаған күрең жалынға құмарта көз тікті (З.Қабдолов, Жалын). Ұзақ шабысқа шыдамды болу үшін қара санынан бастап кеудесіне дейін бір денесін *т ұ т а с т ы р а* қыл арқанмен айқұш-ұйқыш шандып тастаған (І.Есенберлин, Қаһар).

ТҰТАСТЫРҒЫШ с ы н. м е д. *Тұтастыруға бейім, байланыстырғыш.* Аюбадам гүлі іш жүргізгіш шай құрамына кіреді, халық медицинасында мұны *т ұ т а с т ы р ғ ы ш* дәрі ретінде ішеді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Кокцидиозбен ауырған малды емдеу мақсатында әртүрлі дезинфекциялағыш, іш жүргізетін және *т ұ т а с т ы р ғ ы ш* дәрі-дәрмектер қолданылады, бірақ олардан ешбір нәтиже шықпады (С.Сыбанбаев, Сиыр кокцид.).

ТҰТАСТЫРУ *Тұтастыр етістігінің қимыл атауы.* Қазақ поэзиясы бұл күнде өзінің поэтикалық мәдениеті өсе түсуіне орай, шығыс поэзиясының сұлулығы мен орыс поэтикалық ойының филологиялық байлығын *т ұ т а с т ы р у* жолдарын іздестіре бастады (С.Мәуленов, Үркер.).

ТҰТАСТЫРЫЛ= е т. *Біріктірілу, тұтас етілу, қосылу.* Кітап сөрелері керегемен *т ұ т а с т ы р ы л ы п* жасалып, бір қабырғаны түгел алып тұр (К.Қозыбаев, Алматы).

ТҰТАСТЫРЫЛУ *Тұтастырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТҰТАСУ *Тұтас етістігінің қимыл атауы.* Қиял-ғажайып ертегілерінің сюжеті кейіпкер бейнесін айқындарлық «этнографиялық» алғашқы аңыздар мен тұрмыстық-әлеуметтік сарынның бірігіп *т ұ т а с у ы н а н* қалыптастыратынын аңғардық (Т.Сүлейменов, Қиял.). Жараның төңірегі қабынып, ісіктің *т ұ т а с у ы н а* байланысты ұлғаюға бет алған деп ойлау керек (Х.Әбисатов, Қарын рагы).

ТҰТАТ= е т. *От жағу, жандыру.* Халық қорқып, отты үйде *т ұ т а т а* алмағандықтан, көшелерді қоп-қою қараңғылық басып кетті (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т ұ т а т а м* деп отымды құр көсеме. Бүкіл шөлім сыйып тұр бір кесеге. Мұнай-

мадым, Уайымға берілмедім, Бір жинағым жоспарға кірмесе де! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТҰТАТҚЫШ з а т. с ө й л. ***Оттық.*** Мен балаң сержантқа *т ұ т а т қ ы ш ы м д ы* ұсынамын (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

ТҰТАТТЫР= е т. *От жақтыру.* Зейнеп екі самаурынды бірінен соң бірін *т ұ т а т т ы р ы п,* қайнағасын сораптап ішеді де отырады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТҰТАТТЫРУ *Тұтаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТҰТАТУ *Тұтат етістігінің қимыл атауы.* Бауыржан сигаретін мүштікке салып, темекі *т ұ т а т у ғ а* кірісті (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). *Т ұ т а т у* қиын шаланы, Тұтанбас үрлегенге. Адамдар аласарады, Намысы кірлегенде (М.Шаханов, Баллада.). Құмарлана тамсанып, екінші қалтасынан сіріңке шығарып, *т ұ т а т у ғ а* кірісті (М.Сүндетов, Қызыл от).

ТҰТАТЫЛ= е т. *От жағылу.* Самауыр *т ұ т а т ы л ы п,* әрлі-берлі кемпірлер жүгірісіп, шашу шашылып жатты (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Бір папиростан кейін бір папирос *т ұ т а т ы л ы п,* өшіріліп жатты (Б.Тоқтаров, Тауда.).

ТҰТАТЫЛУ *Тұтатыл етістігінің қимыл атауы.*

ТҰТАУ *Тұта етістігінің қимыл атауы.*

ТҰТҚА з а т. **1.** *Есіктің т.б. заттардың қолмен ұстауға ыңғайлы етіп жасаған жері.* Қақпаны ашайын деп хан ұмтылды, *Т ұ т қ а с ы н* олайбұлай қатты жұлды. Аша алмады қақпаны, үміт үзді, Ақылдасып тәуір-ақ амал қылды (Абай, Тол. жин.). Шойынменен тең болмас, *Т ұ т қ а с ы* күміс жез құмған. Басында іспет бермесе, Ағармас күнде бет жуған (Базар жырау, Шығ.). **2.** а у ы с. *Тірек, таяныш, сүйеу.* Жиеніңіз қажы Жұмабай құтты еді, Әкем Бекен Атығайға *т ұ т қ а* еді. *Т ұ т қ а* десем сөйлеу болар асыра, Деуші болар басқа *т ұ т қ а* жоқ па еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Көшуге құмар ғұмырың, Өзгеріп туды тұғырың, Көшелермен келді жаңа құт басы. Отырардың қасында, Жігерлі едің жасыңда, Қазағымның қала мен дала *т ұ т қ а с ы* (К.Салықов, Жезкиік).

Тұтқа болды. *Тірек, таяныш болды.* Әсет ақын бірде Маманға: – Мамеке-ау, ой найманға *б о л д ы ң т ұ т қ а,* Ілінер кеме барып Қазығұртқа. Бір өзіннен туғанның бәрі қажы, Мұнан артық жетсін бе қолың бұлтқа? – дейді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шіркін, қандай азаматтар еді! Мына қанды қырғынды күндер болмаса әрқайсысы әр ауылдың *т ұ т қ а с ы б о л а р л ы қ,* туын ұстарлық, жайсаңдар еді-ау! (С.Сматаев, Елім-ай).

ТҰТҚАЛЫ с ы н. **1.** *Тұтқа салынған, тұтқасы бар.* Топ адамның ішінде қолына *т ұ т қ а л ы* шамды көтере ұстаған Есімжан бар (А.Оразалин, Қайырлы.). Үйдің карниздері, терезе араларының қабырғалары, күміс *т ұ т қ а л ы* есіктің маңдайшасы, қос босағасы да ақ торғын кружевалар тәрізді оюлы әшекейлер толқынына көміліп тұр (Д.Әбілов, Арман.). **2.** а у ы с. *Бастаушысы, көсемі бар.* Сауынды *т ұ т қ а л ы* елдеептіге айтты, Былғайтын егескенде кектіге айтты (Батырлар жыры).

Тұтқалы орын. *Негізгі, тіректі жер.* Революция жеңіп, *т ұ т қ а л ы о р ы н д а р д ы* қолға алғаннан кейін, социалистік мемлекеттің алдында орасан зор міндеттер тұрады (Қысқ. саяси экон.).

ТҰТҚАЛЫҚ з а т. с ө й л. ***Тұтқа.*** Айбосын ананың мүйізіне *т ұ т қ а л ы ғ ы н а н* ілінген шелекті босатып алды да, ыза болғанынан шыбышты ыңқита бір тепті (К.Ахметбеков, Ақдала).

ТҰТҚАСЫЗ с ы н. *Тұтқа салынбаған, тұтқасы жоқ.* Ағашта неше түрлі жеміс піскен, Табаққа адам тимей өзі түскен. *Т ұ т қ а с ы з* тостағандар өзі келіп, Қолмен тұтпай әр адам шәрбәт ішкен (Ғашық-наме).

ТҰТҚИЫЛ с ы н. *Ойда жоқ жерден, кенеттен пайда болған.* Жұрт *т ұ т қ и ы л* хабардан сескеніп, үрпиісіп аңырып қалды (М.Әуезов, Қилы заман). – *Т ұ т қ и ы л* тосқауыл Ақтөбеден басталып еді, Шалқарға да жеткен (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

ТҰТҚИЫЛДА үс т. *Аяқ астынан, кенеттен.* Неліктен екені белгісіз, екеу ара енжарлық туып, *т ұ т қ и ы л д а* жанжал басталды да қалды (Ф.Дінисламов, Көл жағасы.). Октябрьдің білуші еді ел жайын, *Т ұ т қ и ы л д а н* соғатын да жел дәйім. Алып кетіп теңіздегі бар ауды, Балықшының қақтыратын таңдайын (З.Шүкіров, Арал.).

ТҰТҚИЫЛДАН үс т. *Күтпеген жерден, төтеннен.* Жетпіс шамалы кісі мылтықты тарсылдатып, *т ұ т қ и ы л д а н* соқтыққан соң есіміз шығып кетті (І.Жансүгіров, Шығ.). *Т ұ т қ и ы л д а н* лап беріп, Томаға-түйық шап келіп. Жауыңның есі кіргенше, Қара түнді қақ бөліп, Ізіңді жасыр жалт беріп (М.Мақатаев, Шығ.).

ТҰТҚЫЗ= е т. *Қабырғаға бір затты ілгізу, ұстату.* Балжанның тартынғанына қарамастан осы үйдегі жаңа нәрсенің бәрін *т ұ т қ ы з* (Б.Тоғысбаев, Ақиық). Желдеткіші атымен жоқ екен, терезенің үстіңгі бір әйнегін алдырып тастап, оған дәке *т ұ т қ ы з д ы м* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Ардақ тұтқызды. *Қадірледі, құрметтеді.* Ақсатып *а р д а қ т ұ т қ ы з ы п* жүріп, аяулы сағатында құтты табалдырығын аттатпаған (С.Сматаев, Алау).

ТҰТҚЫЗУ *Тұтқыз етістігінің қимыл атауы.*

Ораза тұтқызу. д і н и. *Ораза ұстау, ауыз бекіттіру.* Құнанбай *о р а з а т ұ т қ ы з у,* дәулетті адамдарға зекет төлету сияқты дін шарттарын өзіне бағыныштыларға күшпен таратпақ болған (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ТҰТҚЫН з а т. *Бас еркінен айырылып, қолға түскен адам.* Соны айтып ұшып-қонды биік талға: – Боламын неге *т ұ т қ ы н* сендей шалға.

Бар еді он мысқалдай гәуһар тасым, Айырылдың соны ала алмай алдағанға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қайғыланба, сорлы *т ұ т қ ы н*, еш нетпес, Күн батқанмен, таң атпайтын түн жетпес. Ер жүректі азаматтың басына Бұл жалғанда нелер келіп, не кетпес? (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТҰТҚЫНДА= е т. **1.** *Тұтқын ету, түрмеге жабу, қамауға алу.* Үш күн өткен соң, бір түнде Молдажанды *т ұ т қ ы н д а п* алды да кетті (З.Шашкин, Сенім). Қырша, қалаша киінген жетісегіз адам ұрының әйелі мен баласын *т ұ т қ ы н д а й д ы* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). **2.** а у ы с. *Бір нәрсенің шырмауында болу.* Осы бір қамқорлықпен бірге ес білгелі өзімді тұңғыш рет *т ұ т қ ы н д а ғ а н* белгісіз нәзік сезім оянғанын білдім (М.Дүзенов, Ақ әже). Ол сені өмірдің құз-шатқалды асуларынан асырып әкеліп, жыныс орманына кіргізіп жібергендей, ой-сезіміңді *т ұ т қ ы н д а п* алады да, босатпайды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТҰТҚЫНДАЙ с ы н. *Тұтқын сияқты, тұтқын тәрізді.* Шет шығып сахарадан баспас қадам, Болады бүйтіп жүріп қашан адам? Бейхабар ғаламдағы хикматтан, *Т ұ т қ ы н д а й* қапастағы күні қаран (М.Дулатов, Шығ.). Жасады жылдар қарсылық, Жұмысым қалды, түк тынбай, Көз ілмей күттім Сарсылып Кешірім күткен *т ұ т қ ы н д а й*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТҰТҚЫНДАЛ= е т. **1.** *Қамауға алыну, тұтқынға түсірілу, түрмеге жабылу.* Ана бір жылдары екеуі бірге *т ұ т қ ы н д а л ы п* кетті (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Ұсталған, *т ұ т қ ы н д а л ғ а н*, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы (ҚР Конституциясы). **2.** *Қолға түсу, қамалу.* Ойға өріс таппаған, тілге – дерек, Ойнақы жырым менің кімге керек? Тулайды *т ұ т қ ы н д а л ғ а н* ақтиіндей, Шығыршықты айналып шыр көбелек (М.Мақатаев, Шығ.).

ТҰТҚЫНДАЛУ *Тұтқындал етістігінің қимыл атауы.* Оған *т ұ т қ ы н д а л у* қаупі туған соң тауға тығылып, біртіндеп отырып Амантай тобына қосылады (С.Мұқанов, Ботакөз). Ақ тоқалдың *т ұ т қ ы н д а л у* себебі маған айдан анық (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

ТҰТҚЫНДАТ= е т. *Түрмеге жапқызу, қамауға алғызу.* Келген бетінде уезд соңдарынан кісі жіберіп, *т ұ т қ ы н д а т п а қ* болған (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ал Бақтыбайдың орманшы орыспен араласының барын білетін әлгі орыс адамын *т ұ т қ ы н д а т а д ы* (К.Оразалин, Абай.).

ТҰТҚЫНДАТУ *Тұтқындат етістігінің қимыл атауы.*

ТҰТҚЫНДАУ *Тұтқында етістігінің қимыл атауы.* Еркектің біреуі ұсына берген қағазды Асқар алып оқыса, оны *т ұ т қ ы н д а у* туралы ордер екен (С.Мұқанов, Ботакөз). Ұрыс даласында басқаша, онда соғыстың өз заңы бар, онда ешкімді ешкім аямайды-өлтіру, *т ұ т қ ы н д а у* (Б.Момышұлы, Шығ.).

ТҰТҚЫНДЫҚ з а т. *Тұтқын болушылық, тұтқындалғандық.* Итжеккенге жаяу айдалған Мақашовтардан, ауыр денелі Қожық *т ұ т қ ы н д ы қ* азабына шыдамай жолда өлген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қандырып күйден тұтқан жан сусынын, Оның да жүрегіне өтті там-тым, Сүйсініп күйшіден көз айырмады, Ұмытып дүшпандығын, *т ұ т қ ы н д ы ғ ы н* (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

ТҰТҚЫР с ы н. **1.** *Ұстаған, жабысқан жерінен айырылмайтын, тұтып қалғыш.* Асыл қылып сөйлейтін, Базардың алтын беріндей. Жабыстырып сөйлейтін, *Т ұ т қ ы р* сары желімдей (Үш ғасыр.). *Т ұ т қ ы р* саз толарсақ – татып, бөгет болды (С.Мұқанов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бірден көсіліп кете алмайтын, кібіртік.* Тілге *т ұ т қ ы р* және оның поэзиялық шеберлік жағынан олақтау келген сырт құрылысы байқалады (М.Әуезов, Әр жыл.). Шытарманың алғашқы беттері кібіртік, *т ұ т қ ы р* (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). **3.** а у ы с. *Бір нәрсені тез ұғып алатын, алғыр.* Осы жайға байланысты Мұқанның *т ұ т қ ы р* зерек жад-есінің ерекшелігін айту қажет (М.Әлімбаев, Қалам.). Осы бір өнер жұлдызының алғыр, *т ұ т қ ы р* зердесіне, құйма құлақтығына қайран қаламын (М.Әлімбаев, Тәрбие.).

ТҰТҚЫРЛАН= е т. **1.** *Тұтып қалу, жібермеу.* Шашымды кім алса да, бір дегеннен ұстарасы жүрмей, *т ұ т қ ы р л а н ы п* қалады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Саматтың темір жоңқаны алып тастауға созған қолы шашқа *т ұ т қ ы р л а н а* жабысып, көпке дейін ажырамай-ақ қойды (Т.Нұртазин, Адам.). **2.** а у ы с. *Кібіртіктеу, маргаулану.* Бірақ басына мардымды ой-пікір келетін емес, санасы *т ұ т қ ы р л а н ы п,* ақыл-есі марғау тарта берді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТҰТҚЫРЛАНДЫР= е т. **1.** *Тұтқыр ету, тұту.* Асқазан бұзылғанда, іш жүргізетін, *т ұ т қ ы р л а н д ы р а т ы н* және дезинфекциялағыш препараттар беріледі (С.Сыбанбаев, Мал қаны.). **2.** а у ы с. *Кібіртіктету, кекештендіру.* Үш буынды, қос буынды бунақтардың ауыс-түйіс келуі арқасында жасалған ырғақ тілді *т ұ т қ ы р л а н д ы р м а й д ы* (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ТҰТҚЫРЛАНДЫРУ *Тұтқырландыр етістігінің қимыл атауы.*

ТҰТҚЫРЛАНУ *Тұтқырлан етістігінің қимыл атауы.*

ТҰТҚЫРЛАУ с ы н. *Көсіліп кете алмайтын, кібіртіктеу.* Алғашқыда тығыла *т ұ т қ ы р л а у* жүгірген боз жорға тоқтығынан көп шаппай, өзінің жатық жорғасымен сыдыртты (С.Бегалин, Бала Шоқан).

ТҰТҚЫРЛЫҚ з а т. *Тұтып қалушылық, тұтқыр болушылық.* Суланған шұлғаулардың *т ұ т қ ы р л ы ғ ы* сондай екен, Қаранардың шірене, шыжымдай тартқан қарулы қолдары, етікпен қа-

бат сирақтарын да суырып әкете жаздады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Танян қышқылы шекке *т ұ т қ ы р л ы қ* қасиет береді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

ТҰТҚЫШ[1] з а т. э т н. *Ыстық затты ұстау үшін киізден не басқа матадан істелген қолғап.* Аққұба әйел *т ұ т қ ы ш* алып, қазанға жақындап келіп еді, осы кезде киіз есік шалқасынан ашылып келуші қонақтарға жол берді (М.Әуезов, Абай жолы). Әлгі екі әйел қолдарына *т ұ т қ ы ш* ұстап, жерошақтағы қазанды көтеріп кіргізді (С.Бегалин, Сәтжан).

ТҰТҚЫШ[2] с ы н. *Бір нәрсені жібермейтін, ұстап қалатын.* Танинды сулы жараларды кептіру және *т ұ т қ ы ш* дәрі ретінде қолданады (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.).

ТҰТҚЫШСЫЗ с ы н. *Тұтқышы жоқ, тұтқыш ұстамай.* Тулақ төсеп, тон жастап, Үй көрмеді үнемі. Қазан ашып *т ұ т қ ы ш с ы з,* Үстіне жақты күйені (О.Шипин, Екі дастан).

ТҰТҚЫШТАЙ с ы н. *Тұтқыш сияқты, тұтқыш тәрізді.* Күнімбалада тіл жоқ. Қоңыр жүзі *т ұ т қ ы ш т а й* қарайып кетті (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Пышақтың астынан бас шықты, Тоқсанбайдың *т ұ т қ ы ш т а й* қара беті, жылтырайған көзі, ұйысқан қалың қара сақалы көрінді (Б.Майлин, Шығ).

ТҰТҚЫШТЫҚ с ы н. *Бір нәрсені тез тұтып қалғыштық.* Топырақтың физикалық қасиеттері – су сіңгіштігі, ауа өткізгіштігі, *т ұ т қ ы ш т ы ғ ы* (Мақта шаруаш.).

ТҰТТАЙ с ы н. *Үстінде лыпа жоқ, тырдай.* Күзге таман қалтасында бір тиыны жоқ, *т ұ т т а й* жалаңаш, екі қолын мұрнына тығып елге қайтатын жігіт аз болмайды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Үшеуі айрылмастан қосқан басты, Бір жасап жалғандағы өмір жасты. Елсізде көріп көзім тоймасын ба, Соқыр, саңырау, бір *т ұ т т а й* жалаңашты (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шығ.).

ТҰТТЫҚ= е т. с ө й л. *Тұтығу, кекештеу.* Біреу жүрегімді қолымен ұстап ап, сығып жібергендей қинала күреңітіп *т ұ т т ы ғ ы п,* дәнеме дей алмай отырып қалдым (З.Шашкин, Өмір.). Анар ар жағын айта алмай *т ұ т т ы қ т ы* (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ТҰТТЫР= е т. *Тұтқызу, ұстату.* Өзіне-өзі сабыр *т ұ т т ы р ғ а н ы* болмаса, тұла бойындағы тіршілік қимыл атаулыны әлдекім тонап алып кеткендей (С.Хайдаров, Теңіз.).

ТҰТТЫРУ *Тұттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТҰТУ *Тұт етістігінің қимыл атауы.* Жануардың қозғалыс негізі ұстаудан, *т ұ т у д а н* (аузымен) дән, тамаққа ұмтылудан шыққан (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Әз тұту. *Қадірлеу, сыйлау. Ә з т ұ т у ғ а,* Сыйласуға, Қалмады жан бір татыр. Сыпыра батыр, пәле шақыр, Болдың ақыр тап-тақыр (Абай, Тол. жин.).

Есіне, жадына тұту. *Есте сақтау, ұмытпау.* Мен оның бірде бір сөзін *ж а д ы м а т ұ т п а у ғ а* тырыстым (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Қанағат тұту. *Қанағат ету, місе ету.* Соңғы кезде ферманың едәуір табысқа жеткені, әрине, қуанарлық іс болғанмен, қол жеткенге *қ а н а ғ а т т ұ т у* біздің салтымыз емес екенін айтты (Ә.Тарази, Құйрықты.).

Мақсат тұту. *Мақсат қою, мақсат көздеу.* Қалжыңмен де, іспен де, *М а қ с а т ы н* берік *т ұ т у ы.* Сөзімен де, күшпен де, Әр уақытта ұшуы (С.Мұқанов, Замандас.).

ТҰТУЛЫ с ы н. *Ілінген, тұтылған.* Төргі бөлменің қабырғасында *т ұ т у л ы* кілем бас агрономның үйінен жеткізілген бұйым екенін іші сезді (Д.Досжанов, Кісі.). Барлық бөлмелерде де *т ұ т у л ы* тұрған түкті кілемдер мен жібек тұскиіздер көрінеді (М.Қаратаев, Далада.).

ТҰТЫҒУ *Тұтық етістігінің қимыл атауы.* – Неге кідірдің? деген сұрауына «жай, әншейін» деп жауап бере алмай қалды. Бұның жай *т ұ т ы ғ у* емес екенін шамалаған Шоқан, «жата-жастала білермін» деп, ар жағын қазғылаған жоқ (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Т ұ т ы ғ у ғ а* байланысты қобалжу-қиналу, әдетте адамның мінезіне психологиялық ерекшелік енгізеді («Қазақст. мұғ.»).

ТҰТЫҒЫҢҚЫРА= е т. *Сәл тұтығып сөйлеу.* Тоқмырзин *т ұ т ы ғ ы ң қ ы р а п* қалып, демін терең алды (К.Ахметбеков, Ақдала). Абдолланың бір қызығы *т ұ т ы ғ ы ң қ ы р а п* тұрады (С.Ғаббасов, Ана.).

ТҰТЫҒЫҢҚЫРАУ *Тұтығыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТҰТЫҚ= е т. *Жекелеген сөздерді, буындарды дұрыс айта алмау, кекештену.* Өздігінен шешіліп әңгіме айтпады, әр сұраққа тобық жұтқандай *т ұ т ы ғ ы п* жауап береді де, сөзінің артын сиырқұйымшақтанып, түсініксіз аяқтайды (О.Бөкеев, Өз отың.). Шешілгіш шешен тілім көп *т ұ т ы қ т ы,* Айтуға тосырқайды өтірікті. Бір жүрек, ұлы көкірек қалды менде, Сыймады бір кеудеге екі мықты (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТҰТЫҚПА з а т. *Тілінің кемістігі бар адам; кекеш.* Иманжанның өзі домбыра да тартпайды, ән де айтпайды, өйтуіне тілінің аздап *т ұ т ы қ п а с ы* барлығы бөгет болған сияқты (С.Мұқанов, Есею жыл.). Карл ап-арық, даусы шіңкілдеген, өзі *т ұ т ы қ п а* болатын (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ТҰТЫҚТАН= е т. с ө й л. *Кекештену, тұтығу.* Бірақ алғашындай емес, ылғи бір жамандау, жәбірлеу, жиреніш сөздері әрі қарай жаза беруден бас тартқандай *т ұ т ы қ т а н а,* тұтқырлана бастағандай (Қ.Ыдырысов, Ел жатса.).

ТҰТЫҚТАНУ *Тұтықтан етістігінің қимыл атауы.*

ТҰТЫҚТЫР= е т. *Кекештендіру, кібіртіктету.* Кейбір әншілер қазақ әнінің әуенін бұзып, үнін өзгертіп, қазақтың тілін *т ұ т ы қ т ы р ы п,*

сөзін сындырып айтады (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Қысқасы, қазақ тілінің құғын көрген дәуірінде өмір сүрген Ақанның тілінің тарғыл екен рас. Бірақ тарғыл тіл шын Ақанның тілін *т ұ т ы қ т ы р а* алмаған (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТҰТЫҚТЫРУ *Тұтықтыр етістігінің қимыл атауы.*

ТҰТЫЛ[1]= е т. **1.** *Ұсталу, іліну.* Есік орнына *т ұ т ы л ғ а н* алабажақ мата перденің аржағы тым-тырыс (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Мұғалім қыз жатқан жаққа жалтақтай қарады. Араға *т ұ т ы л ғ а н* масахана анық көрсетпей тұр (Д.Досжанов, Жусан.). **2.** а у ы с. *Қолға түсу; қамауға алыну.* Бір күн біреу жалғанмен жүр құтылып, Біреу жүр айламенен үзіп-жұлып, Ертең көрсең, екеуі қолға түсіп, Кескектеген түлкідей тұр *т ұ т ы л ы п* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тауыса алман дүние кебін айтып санап, Хакім аз іс ететін ғаділ қарап. Залымдар айран ішіп аман кетіп, Момындар *т ұ т ы л ы п* жүр шелек жалап (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қуығы тұтылды. *Дәреті жүрмей қалды.* Өлі ауруына ұшыраған жылқының *қ у ы ғ ы т ұ т ы л ы п,* кіші дәреті жүрмейтін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ТҰТЫЛ[2]= е т. *Айдың, Күннің бетіне Жер көлеңкесінің түсуі.* Өткен жұмада ай өрттен шыққандай қып-қызыл болып *т ұ т ы л ы п* еді (М.Дүйсенов, Мейман).

Күн тұтылды. *Күннің бетін Ай тасалады. К ү н* бүгін де *т ұ т ы л ы п,* қызыл жалқынданып талаурап батты (Р.Хайруллин, Офицер.). *К ү н т ұ т ы л ғ а н ы* есте, бір сәтке дүние күңгірт тартты (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

ТҰТЫЛҒЫШ с ы н. *Тез тұтылып қалатын.* Топырақтың механикалық құрамын және *т ұ т ы л ғ ы ш* қарсылығын біле отырып, топырақты баптауда өнімділік нормасын және жанармай шығынын жоспарлауға болады (Мақта шаруаш.).

ТҰТЫЛДЫР= е т. **1.** *Жұлдыздардың толық көрінбей қалуы, шала көрінуі.* Планеталар жұлдыздарды *т ұ т ы л д ы р а д ы* деп ойлаған («Білім және еңбек»). **2.** а у ы с. *Қолға түсіру.* – Бәрібір, өзім құтылып, сендерді *т ұ т ы л д ы р а* алмаймын, – деді Тоқаш (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

ТҰТЫЛДЫРУ *Тұтылдыр етістігінің қимыл атауы.*

ТҰТЫЛУ *Тұтыл етістігінің қимыл атауы; тұтқынға алыну, қолға түсу.* Мәден тұтқындалып, сегіз ай отырып шықты, *т ұ т ы л у ы н а* себепкер – Тасболат (Ж.Тілеков, От кешу). 10, 20 жер егін салған адамдар салықтан құтылып, өзінің *т ұ т ы л у* себебін Айранбай Кемелбайдан көргісі келіңкірейтін (Б.Майлин, Шығ.).

Күннің тұтылуы. *Айдың Күн бетін тасалауы.* Ең аяғы *К ү н н і ң т ұ т ы л у ы* жайлы хабар да елжұртқа біраз жамау-жасқаумен жетті (М.Гумеров, Хазірет.).

ТҰТЫМ з а т. **1.** *Бір нәрсені ұстауы, тұтуы.* От басы тап-тұйнақтай, *т ұ т ы м ы* қандай (М.Қаназов, Арна). **2.** *Ұстам, қарым, уыс.* Оның шал екенін даусынан байқадым, бірақ *т ұ т ы м ы* қатты, қаһары мол, бетінен қайтпайтын қаныпезер екенін де білеміз (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). *Т ұ т ы м ғ а* мықтап түсірсем (Д.Досжанов). **3.** а у ы с. *Қоласты, қарамағы.* Қашан да *т ұ т ы м ы н д а ғ ы* жұртты таңғалдырып үйреніп қалған басы өзі туралы ел арасынан тарайтын ертеңгі лақаптың ұзын-ырғасын алдын ала аңғарып алмай тұрып, ештеңе істемейтін-ді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Тек тілейтіні-ақ үрпек сұлу *т ұ т ы м ы н а н* шығып кетпесе екен (Д.Досжанов, Кісі.).

ТҰТЫМДЫ с ы н. **1.** *Ұғынғыш, тез қабылдағыш, зерек.* Сабаққа берді әкесі бала жастан, *Т ұ т ы м д ы* зирек болды жұрттан асқан. «Білімді, қайратымен елге тұтқа, Болады», – деп жорыды бір бал ашқан (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). **2.** а у ы с. *Тұрақты, берік.* Сезімді тек ақыл ғана билейді, сезім дүниесінің дегеніне көнбес үшін *т ұ т ы м д ы* мінез, берік жүрек керек (І.Есенберлин, Ғашықтар). Жігіт айтқан сөзіне *т ұ т ы м д ы,* қайғыға қайсар, жүрген жері – думан (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ТҰТЫН= е т. **1.** *Керегіне жарату, пайдалану, қолдану.* Алтыныңды мыс етіп, Бос сөзден не өнеді. «Аздан *т ұ т ы н* асылды» – Данышпандар деп еді (М.Дулатов, Шығ.). Қазақтың *т ұ т ы н г а н* тілімен жазбай шығарушылар «Китаби тіл», «Әдеби тіл» деп ноғай тілімен, яки сарт тілімен жазған (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Бір нәрсені қабылдау, ұстану.* Атыңа затың сай болсын деген қағиданы *т ұ т ы н г а н* (Ғ.Сланов, Шығ.). Алал сопы мен емес Пірдің сөзін *т ұ т ы н г а н*; Саудагер сарттай қайтты Өмір Құмар ойнап ұтылған (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Хазар жұрты жаһуд болмаса да, жаһудтың дінін *т ұ т ы н у ш ы* еді («ТУГ»).

ТҰТЫНАРЛЫҚ с ы н. *Жарататын, пайдаланатын.* «Мен сорлы әрі кәрі, әрі жарлы, Асырау оңай емес үйлі жанды. Қартайдым, жалданарға қайратым жоқ, Бермеді *т ұ т ы н а р л ы қ* Құдай малды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТҰТЫНУ *Тұтын етістігінің қимыл атауы; пайдалану.* Мұны істегенде «Сұлуынан-жылуы» дегендей көркем болуын көздемейді, *т ұ т ы н у ғ а* қолайлы, жайлы, берік болу жағын көбірек көздейді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Олар топырақтан ыдыстар жасап күйдірген, зергерлік жасаған, ағаштан әртүрлі *т ұ т ы н у* бұйымдарын істеген (Ж.Еділбаев, Түркістан).

Тұтыну нарығы. э к о н. *Сатып алушылардың тұтыну тауарларына төлем қабілеті бар сұранымын қанағаттандыратын тауарлар мен ақылы қызмет нарығы. Т ұ т ы н у н а р ы ғ ы н д а* үй шаруашылығы тауарларға сұранымын жариялайды және ресурстарды сатудан түскен табысын қажетті өнімдер мен қызметтерді сатып алу үшін жұмсайды, ал фирмалар өздерінің өнімін өткізе

отырып ақшалай табыс табады (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.).

Тұтыну сапасы. э к о н. *Сұранымды ұсынымнан алшақтататын тауар тапшылығы және соның негізінде бағаның өсуі.* Бірқатар өндірушілердің өз өнімдеріне, олардың *т ұ т ы н у с а п а с ы н* арттырмай-ақ жоғары баға қою және негізінен қымбат тұратын өнім шығаруға мүмкіндік беретін монополиялық үстемдік жағдайы, жалақының өсуінің еңбек өнімділігінің өсуінен алшақтауы және басқа себептер (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.).

ТҰТЫНУШЫ з а т. *Пайдаға асырушы, керегіне жаратушы.* Алматы ет комбинатынан жасалған колбаса, шұжық та *т ұ т ы н у ш ы л а р* талғамынан шығып жүр (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Алакөлдің балығы сапалы сақталып, жергілікті жерлердегі *т ұ т ы н у ш ы л а р ғ а* дер кезінде жөнелтіп жатады (Т.Телеуғалиев, Балық ауру.).

Тұтынушылар кооперативі. э к о н. *Азаматтардың мүшелік негіздегі ерікті бірлестігі.*

Тұтынушылар құқығын қорғау. э к о н. *Тұтынушылардың тиісті сападағы, өмірі мен денсаулығына қауіпсіз тауарларды (жұмыстарды, қызметтерді) сатып алу, тауарлар мен олардың дайындаушылары туралы ақпарат алу, өз мүдделерін мемлекеттік және қоғамдық тұрғыда қорғау. Т ұ т ы н у ш ы қ ұ қ ы ғ ы н қ о р ғ а у* қоғамдық ұйымдарға бірігу құқықтарын жүзеге асыруының мемлекет белгілеген тетігі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Тұтынушылар одағы. э к о н. *Халыққа қажетті тұрмыс бұйымдарын өтейтін ұйым.* Сейітжан облыстық *т ұ т ы н у ш ы л а р о д а ғ ы н д а* көп жылдан бері қызмет істейтін (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Өткен жыл *т ұ т ы н у ш ы л а р о д а ғ ы н д а,* Әдейі кезім түсіп болғанымда. Жемқор деп тоғыз адам босатылды, Кемшілік емес пе айтшы оларың да (Айтыс).

Тұтынушылар рыногы [нарығы]. э к о н. *Жекелеген адамдар мен үй қожалықтары тұтыну тауарлары мен қызметтерін сататын және сатып алатын нарық* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТҰТЫНУШЫЛЫҚ з а т. *Пайдаланушылық, іске асырушылық.* Түк кілемге әсем көрініс, аса мол жылылық және ұзақ *т ұ т ы н у ш ы л ы қ* береді («Қазақст. мект.»). *Т ұ т ы н у ш ы л ы қ* сипатынан ауысып, өндірушілерге айналды (Ақ отау).

ТҰТЫНЫЛ= е т. *Пайдаланылу, қолданылу, іске асырылу.* Қазір техниканың алуан түрлі салаларында *т ұ т ы н ы л а т ы н* материалдарда керекті қасиеттердің болмауынан металдар таза күйінде сирек қолданылады (Қ.Нұрымбетов, Метал.). Алуан түрлі өнімдер өндіріледі, *т ұ т ы н ы л а д ы* және қайта өндіріледі (Қысқ. саяси. экон.).

ТҰТЫНЫЛУ *Тұтынылу етістігінің қимыл атауы.* Баламен бірге сол затты түзетуге әрекеттену керек, балалар заттардың *т ұ т ы н ы л у ы н* ұзартуға үйренеді және оған әдеттенеді (Семья тәрбиесі).

ТҰТЫС= е т. *Ұстанысу, санау, есептеу.* Сол күйлерін жетістіктің басы санап, одан ары тағы бір секіруді ендігі нысаны *т ұ т ы с а т ы н* (Т.Тілеуханов, Өмір.). Сондай-ақ өзге ұлт жазушылары да бұл романның өздері үшін зор маңызын мойындап, көпшілігі Әуезовті ұстаз *т ұ т ы с т ы* (Шарапат).

ТҰТЫСУ *Тұтыс етістігінің қимыл атауы.*

ТҰҺМАТ [ар. تهمة] з а т. е с к і к і т. *Қауесет, өсек-аяң.* Бұ күнгі адам қорыққанынан қойдай ықтар, Қолмен қылар қайрат жоқ, сөзбен мықтар. *Т ұ h м а т* себебімен жапа тартса, айтушы Тәңірі алдында жылап-сықтар (Бабалар сөзі // Қисса-и Хазіреті Айшаның тұһматы).

ТҰҺМАТШЫ з а т. е с к і к і т. *Қауесет, өсек-аяң таратушы.* Бой бағып жай жүргенді мырза көрдім, Жақсыны әшкере емес сырда көрдім. *Т ұ h м а т ш ы л а р* азапта жүргенінде, Сөзін тыйған пендені қырда көрдім (Бабалар сөзі // Қисса-и Хазіреті Айшаның тұһматы).

ТҰШ: тұш бауырсақ. э т н. т а м а қ. *Ұнға сүт, май, қант, жұмыртқа қосып илеп, ұсақ етіп кесіп, қуырып, балға қатыратын мерекелік бауырсақ. Т ұ ш б а у ы р с а қ т ы* қонақтардың ішіндегі ең қадірлісі бастап бұзатын салт болған (С.Қасиманов, Қаз. тағам.).

ТҰШАЛА з а т. ө с. <лат. grossularia> *Қарлыған, тасжарған тұқымдасына жататын, биіктігі 2 м-ге дейін жететін жемісті бұта. Т ұ ш а л а н ы ң* жапырақ тақтасы тілімденіп 3–4 жерден ойылып тұрады, көпшілік жағдайда жалаңаш болады (К.Шалекенова, Жеміс.). Сұлатпа шыбықтардан, көбінесе, жеміс-жидек және әсемдік өсімдіктері, мысалы *т ұ ш а л а,* жүзім, орман жаңғағы, тұт ағашы, талгүлі, фикус және т.б. өсіріліп-көбейтіледі (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТҰШПАРА [ир. جوشبره] з а т. т а м а қ. *Жайылған қамырдың арасына тартылған ет, ірімшік салып бүріп, суға пісіретін тамақтың түрі; пельмен.* Омырауға алжапқыш байлап алып картоп тазалаймын, кеспе кесем. Пареміш, самса, *т ұ ш п а р а,* қатлет дейтіндері болады екен. Олардың іс істеуін де үйреніп алдым (Ж.Аймауытов, Шығ.). Менің жақсы көретін асымның бірі, ішіне жаңа ғана іріткен ақ ірімшік сап, аздап торталы сары май құйып пісіретін *т ұ ш п а р а* болушы еді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ТҰШТАҚАЙ с ы н. *Жағымсыз, ұшып-қонған, жеңілтек, жеңіл мінезді.* «Үй, мынау, сүзіп алатын оқшадай», – деп балдыз қыз, кейін шегініп еді, басқа *т ұ ш т а қ а й* қыздар ду етіп күлді (Б.Құсбегин, Зуқа батыр). Жаныма сая іздеп келгенде байғұсым-ай деп мүсіркеу орнысы мазақ қылған *т ұ ш т а қ а й* қыз жыныма тие бастаған (М.Мағауин, Қияда).

ТҰШТАҚТА= е т. *Тұштақ-тұштақ ету.* Өзі қайта-қайта *т ұ ш т а қ т а й д ы* (Ауызекі).

ТҰШТАҚТАТ= е т. *Тұштаң-тұштаң еткізу.* Елпілдеп, желпілдеп, сабырсыздана құйрығын *т ұ ш т а қ т а т ы п,* Қарлығаштың бетіне қарады (Б.Тұрсынбаев, Көңілді бала.).

ТҰШТАҚТАТУ *Тұштақтат етістігінің қимыл атауы.*

ТҰШТАҚТАУ *Тұштақта етістігінің қимыл атауы.*

ТҰШТАЛАҢДА= е т. *Жеңілтектену, шошаңдау, тұшталақтау.* Білектерін сыбанып, алақандарына түкіріп, *т ұ ш т а л а ң д а п,* бір-бірімен күресеміз деп ұстаса бергенде, аяқтары бір-біріне шалынысып қалып, біреуі жығылады, екіншісі оның үстіне жығылады (М.Жұмабаев, Шығ.). Барлық болыс, ең аяғы жаңа ғана *т ұ ш т а л а ң д а п* жүрген Рақымбайға шейін құп-қу болып, есеңгіреп қалған сияқты (М.Әуезов, Қилы заман).

ТҰШТАЛАҢДАУ *Тұшталаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТҰШТАҢ з а т. *Жеңілтектік, жеңіл мінезділік.* Ал шайтан палуанша кілемдегі, Нығызсып «қауқарыңды білем», – деді. Қалмасын қамырығың өбден байқа, Торғайым, *т ұ ш т а ң ы ң н а н* түк өнбеді (Қ.Ілиясов, Қайран.).

ТҰШТАҢДА= е т. *Тұштаң-тұштаң ету, шұнаңдау.* Ат соғып, шаршап келдің, *Т ұ ш т а ң д а м а й* деміңді ал (О.Бөкеев, Өз отың.). Оның бар бір мінезі *т ұ ш т а ң д а ғ а н,* Ұстанар кезінде нық ұстанбаған. Белгісіз не сызары, не жазары, Бояуы қарындаштан ұшталмаған (Е.Әукебаев, Таң шапағы).

ТҰШТАҢДАТ= е т. *Тұштаң-тұштаң еткізу, шұнаңдату.* Көгендегі ешкі-лақтар да бірдеңе сезгендей құйрықтарын *т ұ ш т а ң д а т ы п* сілкілеп қойып, түрегеп үдірейіп тұр (М.Иманбаев, Жеткіншек.).

ТҰШТАҢДАТУ *Тұштаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТҰШТАҢДАУ *Тұштаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТҰШТИ= е т. *Дүрдию, шошаю.* – Фельетоны қайта басылмай-ақ шығып кетіпті, – деді ол аузы *т ұ ш т и ы п* (Р.Райымқұлов, Қыз-айна). Көзі бозарып, жоғарғы ерні *т ұ ш т и я* шошайған, жалақтау сары Жаңғалақ далаға шықты (С.Бегалин, Сәтжан).

ТҰШТИТ= е т. *Дүрдиту, шошайту.* Сен айтқандай болуы мүмкін емес, – деп ернін *т ұ ш т и т а* жымыңдады (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ТҰШТИТУ *Тұштит етістігінің қимыл атауы.*

ТҰШТИЮ *Тұшти етістігінің қимыл атауы.*

ТҰШЫ= е т. *Дәмі кіру, татымы болу.* Асханадағы тамақтың біреуі де аузыма *т ұ ш ы м а й* қойды (С.Мұқанов, Таңд.).

Аузы тұшыды. а) *Дәмін алды.* Аурудан тұрған адамға жаңа сойылған жас жылқының еті мен сорпасынан артық ешнәрсе жоқ, *а у з ы т ұ ш ы п,* тәбеті артады (Н.Ғабдуллин, Өмір.). ә) *Сағынды, құмартты.* Өлең-жырға *а у з ы т ұ ш ы п* қалған жұрт, әсіресе шалдар жағы бірер жеті өткен соң тағы бір жиында мені әурелей бастады (Ө.Қанахин, Жер бас.). б) *Көңілі толды, құмарын қандырды.* Кітапханада *а у з ы т ұ ш ы п* оқырлық жақсы кітаптар жоқтың қасы («Мәдениет және тұрмыс»). Кездесіп жүргенімізге екі аптаның жүзі болды, *а у з ы т ұ ш ы п* көңіл бермейтіндей жалғыз ауыз сөз айта алған жоқ, бар болғаны ыржиып күле берді (Д.Досжанов, Кісі.).

ТҰШЫМ з а т. *Дәмі, татымы.* Алдағы кезде *т ұ ш ы м ы* жағынан өте жоғары тағамдардың дәрежесіне сай келетін жасанды синтетикалық тағамдар алынатын болады («Білім және еңбек»). Топырағы тұяғына жайлы, қараусыны қорғаны, қорасы болатын құм өңірінің дәмі тіл үйірген еркек пен изені, исі аңқыған жусаны, татымы, *т ұ ш ы м ы* сан алуан шұрайлы шөптеріне таяу қалғанын сезген сайын ұмсына түсіп, асығып келеді (Б.Шаханов, Қаратау.).

ТҰШЫМДЫ с ы н. *Мәнді, көңілге қонымды.* Қонақтарынан *т ұ ш ы м д ы* әңгіме шықпаған соң ара-арасында өзі сөйлеп кете берді (Ә.Сараев, Бозқырау). Шымырлата, шырқай шықпағанымен, тыңдауға *т ұ ш ы м д ы* ән сазы жұрт көңілін өзіне қарай икемдей бастады (Б.Шаханов, Ғашық.).

ТҰШЫМДЫЛЫҚ з а т. *Тұшымды, татымды болушылық.* Содан кейін онда қандай сапа, *т ұ ш ы м д ы л ы қ* қаларын бір Құдайдың өзі білсін («Жұлдыз»).

ТҰШЫМСЫЗ с ы н. *Дәмі жоқ, татымсыз, нәрсіз.* ≈ *Т ұ ш ы м с ы з* нәрсе.

ТҰШЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Нәрсіздік, татымсыздық, мәні жоқтық.* Әдебиет, өнер шығармаларының сапасы үнемі жақсаруда, бірақ әлі де талғам *т ұ ш ы м с ы з д ы қ т а н* арылып бола алмай келеміз («Қаз. әдеб.»).

ТҰШЫМ-ТАЛҒАМ з а т. *Талғампаздық, бағалағыштық.* Иннокентий Михайловичпен әңгімелескенде актердің рухани байлығына, эстетикалық *т ұ ш ы м-т а л ғ а м ы н ы ң* соншама нәзіктігіне тәнті боласыз (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ТҰШЫН= е т. **1.** *Дәмін алу, дәмін сезу.* Дәмін *т ұ ш ы н а* алмай қойды (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Қаныгу, сезіну, байқау.* Майда ма, қоңыр ма қанша еміниіп тыңдағанмен, қылта-қалтарысы мол бір үйір сөздің астары түгіл жалпы аңысын аңдай алмаған Сәруар төренің дауысына, бірақ зайыр *т ұ ш ы н д ы* (А.Сүлейменов, Бесін). Қара шал өзі өткізе алмаған шаттықты балалардың тұсында *т ұ ш ы н д ы* (Ә.Әлішев Ат тұяғы.).

ТҰШЫНДЫР= е т. **1.** *Дәмін алғызу, дәмін сезіндіру.* Кешелі бері аузын *т ұ ш ы н д ы р ғ а н ы* осы («Лен. жас») **2.** а у ы с. *Қанықтыру, сезіндіру, рахат сезімге бөлеу.* Ащы айтып ашырқандыратын, тұщы айтып *т ұ ш ы н д ы р а т ы н* жырлар,

ірі мақсат, ірі мұратқа құлшындыратын уытты туындылар ғана өміршең (М.Сатыбалдин, Мөлдір.). Т.Нұрмағанбетовтың «Қарлығаштың ұясы» деген жинағына енген үш әңгімесі – оқушы, әдебиетші қауымның талғамын *т ұ ш ы н д ы р а т ы н* әңгімелер («Қаз. әдеб.»).

ТҰШЫНДЫРУ *Тұшындыр етістігінің қимыл атауы.*

ТҰШЫНТ= е т. *Қаныктыру, сезіндіру.* Елдің қасиетін, туған жердің тәттілігін сездіретін де, *т ұ ш ы н т а т ы н* да осы жол екен (Д.Досжанов, Жібек.).

ТҰШЫНТУ *Тұшынт етістігінің қимыл атауы.*

ТҰШЫНУ *Тұшын етістігінің қимыл атауы.* Ойлап қараса, осы қимылы *т ұ ш ы н у ғ а* әбден тұрғандай екен (А.Сүлейменов, Бесін). Келістік таппаған ғылымда *т ұ ш ы н у* мен шошыну бірдей (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ТҰШЫР: ауыз тұшыр. *Айтуға тұрарлық, риза болар лық, көңіл толарлық.* – Менен *а у ы з т ұ ш ы р* әңгіме табылмайды, – деді бейтаныс танысым (М.Мағауин, Бір ата.).

ТҰШЫРҚАН= е т. *Тамақтың тұщы дәмін сезіну.* Қымызды қышқылтым сусын санап, дәмін жақсы ажырата білмей *т ұ ш ы р қ а н а т ы н* Нәсір тоқтамай екі кесесін қатарынан сімірді (К.Тоқаев, Түнде.). Қойдың күлімсі қоңыс исіне естері кете елтіп, *т ұ ш ы р қ а н ы п,* езу сілекейлері шұбырады (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ТҰШЫРҚАНДЫР= е т. *Тамақтың тұщы дәмін сезіндіру.* Ақ бөлкенің исі келгендей *т ұ ш ы р қ а н д ы р а д ы* (Ж.Мусин, Ақ алаң).

ТҰШЫРҚАНУ *Тұшырқан етістігінің қимыл атауы.* Ал раушан басқаша, солқылдақ, саумал, өңін тез бермейді, ұзақ *т ұ ш ы р қ а н у ғ а* болады (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ТҰШЫРЛЫҚ: ауыз тұшырлық. *Қылақ құрышын қандырарлық, риза болар лық.* Бірақ үшеуінің араларында пәлендей *а у ы з т ұ ш ы р л ы қ* әңгіме болған жоқ (Т.Нұрмағанбетов, Қарлығаш.). Шынғалиев қанша тырысса да, Таңқыбайдан *а у ы з т ұ ш ы р л ы қ* әңгіме шықпады (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ТҰШЫТ= е т. ж е р г. *Майды күйдіру, қыздыру.* Қожекең май *т ұ ш ы т ы п,* қазанға су құяды, тұз орнына майда шабақ салады (Т.Бердияров, Солдат.).

ТҰШЫТУ *Тұшыт етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЩЫ с ы н. **1.** *Тұзы жоқ, ішуге жарамды (су).* Арқаның суы көбінесе *т ұ щ ы,* тәтті, тұнық (С.Сейфуллин, Тар жол.). *Т ұ щ ы* су Ақбауырда, біздің қорада ғана тұр (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **2.** *Ащы емес, дәмді (тағам).* Сағила бүгін *т ұ щ ы* қатық берсе егер, Жарар еді-ау, апырмай, апырмай! Шулай берме, Шопан ата, шәй, шәй, шәй! (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т ұ щ ы н ы* ғана татқызып, Тәуір-ақ дәурен сүргіздің, Басымнан сипап жатқызып, Бетімнен сүйіп тұрғыздың (Қ.Мырзалиев, Қош.).

Өмірдің ащысы мен тұщысы. *Тіршіліктің қайғысы мен қызығы, ауыры мен жеңілі.* Қарсы алдымда *ө м і р д і ң а щ ы с ы м е н т ұ щ ы с ы н* көп көрген еңбек адамы тұр (С.Шаймерденов, Сыбызғы). Мен осы жасқа келгенше *ө м і р д і ң а щ ы с ы м е н т ұ щ ы с ы н* көп көрдім (Ақ бидай).

Тұщы етке [тәнге] тиген ащы таяқ. *Жазықсыз жанға көрсеткен ауыр азап деген мағынада.* Кеш, Тәңірім, сорлы құлға қаһар етпе. Рақым қыл, біз сорлыны шетке теппе. Сөз шықты жан ашумен, әділ тәңірім, *Т и г е н* соң *а щ ы т а я қ т ұ щ ы е т к е* (М.Жұмабаев, Шығ.).*Т ұ щ ы т ә н г е т и г е н а щ ы т а я қ* жас жетімді өлерін білмес өжет қып өсіре берді (Ә.Нұрпейісов, Сең).

Тұщы етіне ащы таяқ тигізбеді. *Жазықсыз жанға арашашы болды.* – Айналайын, Естай-ай: Мені де қорғайтын адам бар екен ғой. *Т ұ щ ы е т і м е а щ ы т а я қ т и г і з б е й,* арашалап алғаныңды өле-өлгенше ұмытпаспын! – деді күңіреніп (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Тұщы құрт. э т н. *Тұзы аз салынған құрт. Т ұ щ ы* немесе сықпа *қ ұ р т* нан орнына пайдаланылады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). *Т ұ щ ы қ ұ р т т а н* он бес тоннаға шарт жасалды (С.Мұқанов, Таңд.).

ТҰЩЫЛА= е т. *Тұздан арылту, тұщыға айналдыру.*

ТҰЩЫЛАН= е т. *Тұздан арылу, тұщыға айналу.* Дренажды пайдаланудың екінші кезеңінде топырақ жерасты суы *т ұ щ ы л а н д ы* деп, дренажды жауып тастауға болмайды (Е.Жамалбеков, Суармалы.).

ТҰЩЫЛАНДЫР= е т. *Тұздан арылту.* Шевченко қаласындағы теңіз суын *т ұ щ ы л а н д ы р а т ы н* құрылыс, оның келешекте атом қуатымен күшейтілетіні көрушілерге қатты ұнады (І.Омаров, Шабыт.). Мұнда газ өңдейтін ірі завод, теңіз суын *т ұ щ ы л а н д ы р а т ы н* аса ірі қондырғылар іске қосылды («Қаз. әдеб.»).

ТҰЩЫЛАНДЫРУ *Тұщыландыр етістігінің қимыл атауы.* Соңғы жылдары осында суды *т ұ щ ы л а н д ы р у* шаралары жүзеге асырылды (К.Күленов, Қазақст. балық.). Ұсыныс-жобалардың ішінен біз Сібір өзендерін оңтүстікке қарай бұру, каналдар жүргізу, теңіз суын *т ұ щ ы л а н д ы р у* сияқты бірқатар шараларды білеміз және олардың іс жүзінде жүзеге асқанын көріп келеміз (Қ.Құрманов, Табиғат.).

ТҰЩЫЛАНУ *Тұщылан етістігінің қимыл атауы.* Топырақтың беткі қабатына жақын жер асты суының тезірек *т ұ щ ы л а н у ы* үшін бұл топырақтарды мол мөлшерлі тұщы сумен шаю керек (Е.Жамалбеков, Суармалы.).

ТҰЩЫЛАУ с ы н. *Тұзы аздау, кемдеу.* Құмды құлаш бойы қазса, су шығады және Аралдың сол жақ тұмсығы *т ұ щ ы л а у* келеді (І.Омаров, Шабыт). Бұның суы сәл *т ұ щ ы л а у,* бірақ түйе

болмаса жылқы ішуге келмейді (І.Есенберлин, Қаһар).

ТҰЩЫЛЫ с ы н. **1.** *Тұщылау келген; ащы емес.* Қой малы ащылы, *т ұ щ ы л ы* шөпті ауыстырып жеуді ұнатады (Қ.Серікбаев, Қастек.). Бұл көлдің күнбатыс жағында бірімен-бірі уақ өзендер арқылы жалғасып жатқан бірнеше суы ащылы, *т ұ щ ы л ы* көлдер бар (І.Есенберлин, Алмас.). **2.** а у ы с. *Жайлы, жағымды, дәмді.* Солардың өмірі, күнделік тіршілігі – сайрап жатқан әңгіме, әрине, ащылы, *т ұ щ ы л ы* әңгіме («Мәдениет және тұрмыс»). Әуезов ащылы, *т ұ щ ы л ы* өмір шындығын үлкен суреткерге тән турашылдықпен көре де, суреттей де білді («Қаз. әдеб.»).

ТҰЩЫЛЫҚ з а т. *Тұщы болушылық.* Ол көлдің *т ұ щ ы л ы ғ ы* айтарға ғана (С.Ғаббасов, Ана.). Құмдағы жайылымның ерекшелігі – суының *т ұ щ ы л ы ғ ы* (Береке бастауы).

ТҰЩЫРАҚ с ы н. *Тұзы азырақ, ащы емес.* Арал теңізінің суы *т ұ щ ы р а қ,* соған байланысты онда май табақ, бұзаубас балық тәрізді теңізге тән түрлер жоқ (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.).

ТҰЩЫТ= е т. *Ащы суды т.б. ішуге жарамды ету, тұщыландыру.* Атом қуатымен теңіз суын *т ұ щ ы т а т ы н* алып қондырғы, Сауысқан-Өзен су құбырлары бұл өлкенің ғасырлар бойғы суға мұқтаждық проблемасын түбегейлі шешті (Құрыш білектер). Соңғы жылдары теңіз суларын мол көлемде *т ұ щ ы т а т ы н* ядролық агрегаттар іске қосылды («Білім және еңбек»).

ТҰЩЫТҚЫШ з а т. т е х. *Ащы суды тұзынан арылтатын қондырғы.* Стационарлық электр *т ұ щ ы т қ ы ш* қондырғы бірнеше ауылды ауыз сумен қамтамасыз етуге арналған («Лен. жас»). Бұл жұмысты бүгінде *т ұ щ ы т қ ы ш т а р* атқарады («Білім және еңбек»).

ТҰЩЫТУ *Тұщыт етістігінің қимыл атауы.* Қақтың ащы суын *т ұ щ ы т у ғ а* болатынын академик өзінің тәжірибе танабында дәлелдеп берді (С.Әбдірайымов, Шөл жайылым.). Теңіз суын атом қуатымен *т ұ щ ы т у* өлке тұрғындарын ауыз сумен, техникалық сумен қамтамасыз етумен қоса, Каспий теңізінің минералдық байлығын игеруде де... аса қолайлы жағдай жасайды (Ә.Кекілбаев, Үйқыдағы ару.).

ТҰЩЫТЫЛ= е т. *Тұщыландырылу, ащысын кетіру.* Бұл тәсілдің мамандары енді бірнеше жылдан кейін *т ұ щ ы т ы л а т ы н* су көлемі қазіргіден бес есе көбейеді дегенді айтады (Қ.Исабаев, Көгілдір.). Өзен қаласына тәулігіне 5 – 5,5 мың текше метр *т ұ щ ы т ы л ғ а н* теңіз суы беріліп отырады («Лен. жас»).

ТҰЩЫТЫЛУ *Тұщытыл етістігінің қимыл атауы.*

ТҰЯҚ з а т. **1.** *Мал т.б. сүтқоректі жануардың аяғының басындағы жер басатын мүйіз тұқай.* Малдың терісін, жүнін, сүйегін, мүйізі мен *т ұ я ғ ы н,* түгел іске асыруға мәжбүр еді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Тек көк есектің *т ұ я ғ ы н а н* қиыршық тас қана тырсылдайды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). **2.** а у ы с. *Ұсақ мал, қойешкі.* Үй шаруасын тындырып, бұзаулы сиыр мен бес-алты *т ұ я қ* майда малды жайғап тыным көрмейтін (К.Баялиев, Дегелек.). Тайынша-торпағы, қолында сатарлық малы болмаған кісі, жалғызжарым *т ұ я ғ ы* болса да қия алмағандар не істейді? («Абай»). **3.** а у ы с. *Артта қалған ұрпақ, тұқым.* Аман жүрсе болды, сізден қалған жалғыз *т ұ я қ* еді, көк көпірді бандылар жарып, үлкен шығын болды деп естіп едім (О.Бөкеев, Өз отың.). Шейбаниліктердің соңғы *т ұ я ғ ы* Абдуланың ханды өлтіруге қатысқандардың бірі әрі бірігейі – ықпалды қазақ Абдул Уәси болған (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.).

Ала тұяқ. *Ішіне арамдық жиған, арамза, құ.* Осының өзі кейін нағыз қас залым, Совет өкіметінің нағыз *а л а т ұ я қ* жауы болып шығады («Қаз. әдеб.»).

Аша тұяқ. *Сиыр, қой-ешкі сияқты малдардың жалпы атауы.* Бір-екі арық-тұрақ жоғалса, орнына *а ш а т ұ я қ* төлей алмайтынымды білемін (М.Сүндетов, Ескексіз.). Колхозшыда *а ш а т ұ я қ* ырымға табылмайды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

Қу тұяқ. *Қайырымсыз, рақымсыз, сұмырай.* Бұрында біреуден алуды ғана біліп, беруді білмейтін бедерсіз *қ у т ұ я қ* еді, енді одан не қайыр (Р.Райымқұлов, Болат.).

Тұяғы қимылдаған жоқ. *Еш әрекет істемеді, қарап отырды.* Құрал армиядан келіп үйленіп балалы болғанша *т ұ я ғ ы қ и м ы л д а ғ а н ж о қ* (С.Досымов, Директор.).

Тұяғына теңгермеді. *Ешкімге тең көрмеді, баламады.* Қалқаға мұнан артық сізден сұрап, Алатын біздің болмас бұйымымыз. *Т е ң г е р м е й т ұ я ғ ы н а* жүрсе-дағы, Үмбетпен бірдей шығар иығымыз (Айтыс).

Тұяғын ілді. *Қол жеткізді, мақсатына жетті.* Азықсыз, көліксіз алыс жол жүріп, ашыпарып Москваға жетіп, іздеген оқуына *т ұ я ғ ы н і л е д і* (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Тұяғы ілінді. *Бір нәрсеге енді ғана қолы жетті.* Екі жылдай қаңғырып, күн көретін жұмысқа жаңа ғана *т ұ я ғ ы м ы з і л і н і п* еді (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.).

Тұяқ баспаған [тимеген]. *Еш мал бармаған, соны, тың.* Әйтсе де, мал *т ұ я ғ ы б а с п а ғ а н* тың даланың қара оты мол көрінеді (Фермаға кел.) Ағаш арасының *т ұ я қ т и м е г е н* қалың шалғыны лезде үйпа-түйпа болды (М.Құмарбеков, Асау Ертіс).

Тұяқ жұлығы. а н а т. <лат. corona ungulae> *Тұяқ көбесінен төменірек орналасып, бақайдың алдыңғы және бүйір қабырғасын жарты сақина түрінде қоршап жатқан тұяқ бөлігі. Т ұ я қ ж ұ л ы ғ ы н ы ң* эпидермисінен мүйізді тұяқ қа-

бырғасының негізгі қабаты – түтікшелі мүйіз өсіп жетіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

Тұяқ көбесі. а н а т. <лат. limbus ungulae> *Терінің мүйіз тұяққа ауысатын жеріндегі жіңішке аралық. Т ұ я қ к ө б е с і н і ң* эпидермисінен мүйіз тұяқтың сыртқы жылтыр қабығы – глазурь өсіп жетіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

Тұяқ қалмады. *Артында ұрпақ, тұқым қалмады.* Жолдас бар ма әрі жомарт, Әрі бай?! Жақсыға да, Жаманға да жан қайғы. Су жанады, Ағаш кейде жанбайды. Жабы бие құлындайды жыл сайын, Жүйріктерден кейде *т ұ я қ қ а л м а й д ы*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Мәдидің екі жарынан да перзент болмады, ердің артында *т ұ я қ қ а л м а д ы* (Ә.Бектасов, Мәди).

Тұяқ салығы. к ө н е. *Мал басына төленетін салық.* Олар көпірден малын айдап өткені үшін жұрттың *т ұ я қ с а л ы ғ ы н* жинайды (Революция ұландары).

Тұяқ серіппеді. *Ешбір қимылсыз, тып-тыныш жатты.* Тақаулы тамағында өткір пышақ, Тек жатыр *т ұ я қ с е р і п п е й* сонда да аусыз. Тыңдамас, сөзге түспес, ырыққа көнбес, Болды ма қайран қазақ тастай жансыз? (М.Жұмабаев, Шығ.). Қашанғы бүйтіп *т ұ я қ с е р і п п е й* жатар екен? (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Тұяқ шиыр. *Әбден тапталған, шиырланған (жер).* Бұл тұстың түгі тықырланып, жері *т ұ я қ ш и ы р* тақырға айналыпты (Д.Досжанов, Жібек.).

Тың тұяқ. *Әлді, қуатты, ширақ.* Сасып қалдым күн тығыз, Жүрек кетті лүпілдеп, *Т ы ң т ұ я қ* күнім сүйтсе де, Қарбаңдадым өкімдеп (Абай, Тол. жин.).

Тірерге тұяқ қалдырмады [қоймады]. *Малдан жұрдай етті, ештеңе қалдырмады. Т і р е р г е т ұ я қ қ а л д ы р м а й,* полкінің атын ондап жиырмалап айдап әкететін (Х.Есенжанов, Тар кезең). Осыран алқа-қотан, жұрт кеңесіп, Байлады сөз түйінін бәрі «е» десіп. *Т і р е р г е т ұ я қ қ о й м а й,* жау жеткенше, Ел түгел кетпек болды құмға көшіп (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ТҰЯҚКЕСТІ с ы н. с ө й л. ***Тұяқкешті.***

Тұяқкесті болды. ***Тұяқкешті болды.*** Өйткені *т ұ я қ к е с т і б о л ғ а н* топырақ бұрқырап ұшып жатады (Абзал жандар). Ақ тайлақ ауылдың қасындағы шөбі әлі *т ұ я қ к е с т і б о л а* қоймаған астау ойға жайылып шықты (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ТҰЯҚКЕШТІ с ы н. *Әбден тапталған, тықырланған.* Анада Рысбай келгесін бірер аптадан соң Петербордан келе жатқан сый қонақтарды шөбі *т ұ я қ к е ш т і* бола қоймаған шаң-тозаңсыз таза қоныста қарсы алмақшы боп пәлен айтты сабылтып жер қараған (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Тұяқкешті сүрлеу. *Оты мал тұяғымен тапталған, шөбі кетіп, тықырланған жол.* Данышпандық пен көркемдікке көмкерілген кемел туындыларын былай қойғанда, оның бүкіл өмірінің өзі өнер туындысы деңгейіне көтерілген деуге болады. Бұл жолмен жүрсеңіз де *т ұ я қ к е ш т і с ү р л е у г е* түсіп кете бересіз (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Тұяқкешті болды. *Шөбі әбден тапталды, оты басылып, тықырланды.* Жар басынан кәдімгідей көне жұрт иісі аңқып тұр: мұзы ойылған суат бар, суатқа келіп қасқа жол құлап жатыр, кішкентай басқыш-көпір қараяды, жағалау қамысы *т ұ я қ к е ш т і б о п* тапталып қалған (Ә.Сараев, Ақ тымық түн.).

ТҰЯҚСЕРПЕР с ы н. *Соңғы, ақырғы.* Алаштың бас көсемі Әлихан Бөкейханұлы... «Біз алаш ұранды жұрт жиылып, ұлт автономиясын тікпек болдық», – десе, бұл барша қазақ оқығандарының идея-пікірі, әрі алда күтулі жаза-террор (ақ не қызыл) көмейіне жұтылар жанкештілердің *т ұ я қ с е р п е р* жан айқайы болатын (Р.Сыздықова,.. Х.Досмұхамедұлы / Асыл сөз).

ТҰЯҚСЫЗ с ы н. **1.** *Малсыз, малы жоқ.* Мүлде *т ұ я қ с ы з* қалды (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Ұрпақсыз, тұқымсыз.* Бұл байғұста көз ашқалы су кешіп қара борбай бол жүрген бір шал ғой, *т ұ я қ с ы з* өтпесін деп... (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Алайын фатихасын мұның барын, *т ұ я қ с ы з* өткенім бе мен бір ғаріп (Ғашықтық дастан.).

ТҰЯҚТЫ с ы н. **1.** *Мал.* Қашқындармен бірге орта жүзде *т ұ я қ т ы г а* жүлде бермейтін Маса байдың қос күреңі жоғалыпты (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Бүкіл *т ұ я қ т ы д а н* айнымайтын бір ғана малы болатын – ол Шағыр аты (Т.Ахтанов, Шырағың.). **2.** а у ы с. *Тұқымы, ұрпағы бар.* Баласы бір кісінің *т ұ я қ т ы* едің, Төрт ата ұлы Дулатта қуатты едің. Кешегі ынтымағың бар кезінде, Бұл елдің аруағы сияқты едің (Майлықожа, Нақыл).

Тұяқты болды. *Артында қалатын ұрпақ дүниеге келді.* Туған жерге оралу, «ұл таптым» деп Барат екеуміз туғанда қалжасын ұялмай жеген анамыздың құшағын көру, «*т ұ я қ т ы б о л д ы м,* миятты болдым» деп ат шаптырып, той жасаған әкеміздің басына барып, құран оқу біз міскіннің маңдайымызға жазылмаған да шығар (К.Сегізбаев, Беласқан).

ТҰЯҚШАЙЛЫ с ы н. *Тапталған.*

Тұяқшайлы етті. *Жерді таптап тастады, шылады.* Сарытауқұмды көбелей қонған 26 отар қойы, аяқ жетер жерді шарлап *т ұ я қ ш а й л ы е т і п* тастады (С.Бегалин, Сәтжан).

ТҰЯНА с ы н. ж е р г. *Пысық, тындырымды.* Шекербайдың қызы *т ұ я н а*, оқуды да, жұмысты да тындырады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҰЯНАДАЙ с ы н. ж е р г. *Кішкентай, жыпжинақы, әп-әдемі. Т ұ я н а д а й* үш қанат отаудың төрінде Әсия мен Сарыбала, бір бүйірде келіншегімен Аманбай (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Үйлері шетінен *т ұ я н а д а й* үлкен село Алматының шет жағындағы бір қабат жаңа үйлерге ұқсайды (С.Омаров, Өмір.).

ТҮБЕГЕЙ с ы н. **1.** *Негізгі, түпкі. Т ү б е г е й* мақсатын Құдай білсін, оның бержағында ойдан-қырдан келген жәбір көргеннің бәрі бүгін-ақ енді соның алдына барады (Б.Аманшин, Көкжар). *Т ү б е г е й і н* айтсақ, ол бөлімше кішігірім бір совхозға татиды (Ғ.Сланов, Замана.). **2.** *Мүлде жаңа, түбірлі.* Қайта құру *т ү б е г е й,* Шығар, мүмкін, қиын да. Бірақ біздер бірегей, Бірігеміз ұйымға (А.Асылбеков, Әлем.).

ТҮБЕГЕЙЛЕ= е т. *Тәптіштеу, тиянақтау.* Олар біздің осындай зор экономикалық серпінімізге лайық өскелең мәдениетімізді қалай өрістеткеніміздің түпкі сырларын *т ү б е г е й л е п* білгісі келеді (М.Мағауин, Ақша қар). Осы кітабымды *т ү б е г е й л е п,* түптеп, оқушы қолына беріп кетсем, арманым болмас еді деп те ойлаймын (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ТҮБЕГЕЙЛІ с ы н. **1.** *Негізгі, түпкілікті.* Кім Абайға *т ү б е г е й л і* жау болар-ау десе, сонымен Шұбардың сыры да ұштасып, достығы да беки түсіп, тілеуі де ұзаққа қосыла беретін (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жәукенің Оспанды қалың малдан қыстамауының *т ү б е г е й л і* себебі де бар (С.Омаров, Дала қызы). **2.** *Біржола, біржақты.* Оның бар арманы – Тарбағатай халқын тыпыр етуге шамасын келтірмей, қанға бөктіріп, енді қайтып үн шығармастай етіп, *т ү б е г е й л і* бағындыру еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Келесі жылдың көктемінде хабар-ошарсыз кеткен мың жылқыны іздеуге *т ү б е г е й л і* кіріскен – Кегенбай (Ж.Орманбаев, Қос басшы). **3.** *Жан-жақты, ұқыпты, тыңғылықты.* Жер жағдайын *т ү б е г е й л і* танитын жолаушының көп күнін бетке ұстап, нобаймен жортып келе жатқан бағыты (Қ.Ұябаев, Қырда.). Осы екі деректің өзі-ақ туысқан екі халықтың өнеріндегі дыбыс жазу саласын әріден бастап, *т ү б е г е й л і* зерттеуді қажет ететін тақырып екенін көрсетеді (Ж.Шәкәрімов, Әміре).

ТҮБЕК[1] з а т. э т н. *Сәбиді бесікке бөлегенде, жаялықтары былғанбас үшін бесіктің астын тесіп орнатқан нәрестенің дәреті жиналатын ыдыс.* Можанның үйіне қашан барсаң да *т ү б е г і* қаңсып, жөргек сасып отыратын (Ә.Кекілбаев, Дала.) *Т ү б е к* – жас баланың бесігіне байлап қоятын өрнектеп тіккен киіз қалта (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ТҮБЕК[2] з а т. г е о г р. **1.** *Бір жағы құрлықпен шектесіп, қалған жақтары сумен қоршалған құрлық бөлігі.* Бұл кезде малды қолға үйрету мәдениеті Азия, Африка, Европада қалыптасады да; Азияның солтүстігіне, Америкаға, Австралияға, басқа арал, *т ү б е к т е р г е* кейіннен тарады (Н.Баяндин, Ғасырлар.). Өзеннің арғы жағалауындағы оңаша *т ү б е к к е* сауын бие байлатып, дөкейлерді қасына ертіп, қымыз ішіп қызынып жүруді ойлаған Ағабек басқарма еді (О.Сәрсенбаев, Сағым). **2.** *Өзеннің бұрылыс, иілген жері, иіні.* Ақмола бекінісімен айырылған түні Қоңырқұлжа Қарқаралы өкірігімен шектес Есілдің Ертіске қарай бұрылар *т ү б е г і н д е г і* Зейнеп ауылына беттеген (І.Есенберлин, Қаһар).

ТҮБЕКШЕ з а т. *Кішігірім түбек.* Ауылдың дәл қасындағы *т ү б е к ш е г е* тұсап қойған тор ат бір күні тұсауымен Текеске түсіп, өліп қалыпты (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Қырқа қойнауына суғына енген бұл *т ү б е к ш е* алаң тағалы аттың майтабанындағы үшбұрышты мүйіз суретті еді («Білім және еңбек»).

ТҮБЕЛЕК з а т. э т н. ж е р г. *Қазан астына қоятын дөңгелек темір.* Қазанды *т ү б е л е к к е* аспаса, аударылып кетуі мүмкін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮБЕЛІКТІ с ы н. *Тиянақты, түпкілікті; түбегейлі.* Әсіресе оның жер атмосферасының ұшқиырын *т ү б е л і к т і* анықтамақ болған еңбегін атап өткен жоқ (А.Қалығұлов, Жарық.). Осы сияқты күрделі реакцияның арқасында организм денесіндегі әрбір клетка өзінің *т ү б е л і к т і* пішінін, химиялық құрамын өмірінің соңына дейін *т ү б е л і к т і* сақтап қала берді («Қазақст. мект.»).

ТҮБІНДЕ ү с т. **1.** *Бір нәрсенің қасында, маңында, жанында.* Ташкент *т ү б і н д е г і* Көктерек деген жерде менің үй-жайым бар (С.Омаров, Қиыр.). Өтеген Мәденов 42-жылы алынып, 45-жылы Будапешт *т ү б і н д е* жаралы болып, елге оралды (Ғ.Сланов, Замана.). **2.** *Түптеп келгенде, ақыр соңында.* Жібердік «шекті» бұзып, «араны» ашып, *Т ү б і н д е* қаламыз ба қара басып, «Қыз алып», қыз берісіп» дегендейін Барады қара шүршіт араласып. (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Дене менен жан – анау, көңіл – мынау, Қайсысына билеттің байғұсым-ау? Ең *т ү б і н д е* – өзің кім, сенікі кім, Досың қайсы, өзіңе қайсысы жау? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТҮБІР[1] з а т. **1.** б о т. *Ағаштың, өсімдіктің жерде қалған түбі.* Қайтадан жұлған шөбін жан қалтасына салды да, туған жер топырағынан шіріген *т ү б і р л е р і* болмаса, басқа нәрсе ілінген жоқ (К.Оразалин, Кеңбайтақ). Жыңғылының *т ү б і р і н,* Жағып, жасап бата-емін. Ат қойыпты бір ұлың, Бір ұлыңа әкемін (Ж.Нәжімеденов, Ұлым.). **2.** а н а т. *Тістің жақ ұясына кіріп тұрған бөлегі.* Ескі түсінік бойынша тістің *т ү б і р л е р і н* жеп, қан шығаратын құрттар болады-мыс (М.Исқақов, Соқыр сенім.). Әрбір тісті жеке алып қарағанда, оның шектен шығып тұрған бөлегін басы десек, жақ ұясына кіріп тұрғандарын *т ү б і р і* дейміз (Е.Оразақов, Дәрігер.). **3.** а у ы с. *Бір нәрсенің түп-тамыры, негізі, арғы жағы.* Бұл өсектің *т ү б і р і* задында Аралбайда жатқаны Оспанға айдан анық (С.Омаров, Дала қызы). Совет жеңсе де, әлі Малдыбайдың *т ү б і р і н і ң* мықты кезі (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке).

Тәтті түбір. *Қант қызылшасы.* Гектар басы елу тоннадан *т ә т т і т ү б і р* жинау деген екінің бірі ала беретін жеміс емес (У.Қыдырханов,

Шаңқай түс). Совхоз өткен жылы әр гектардан 400 центнерден *т ә т т і т ү б і р* жинады («Лен. жас»).

ТҮБІР[2] з а т. л и н г в. *Ары қарай бөлшектеуге келмейтін, бірнеше сөзге ортақ лексикалық мағынаны білдіретін сөздің негізгі бөлшегі. Т ү б і р* сөз болмаған жерде туынды сөз болуы мүмкін емес (Қазіргі қаз. тілі). Ақыры келіп, оның неден, қандай сөзден шыққаны, *т ү б і р і* не екенін ешкім ұқпайды (С.Бақбергенов, Мен.).

ТҮБІР[3] з а т. м а т. *Теңдеудегі санның орнына қойған кезде осы теңдеуді тепе-теңдікке айналдыратын сан.* Басқаша айтқанда, ол әрбір қарастырылып отырған куб теңдеудің *т ү б і р і н* тиісті түрде сәйкестендіріп, алынған шеңбер, парабола, гиперболалардың қиылысу нүктесінің координаттары ретінде табады (А.Көбесов, Математика.).

Түбір табу. м а т. *Түбір іздеу амалдары.* Ол мәселен, алпыстық бөлшектерді көбейту, бөлу, олардан *т ү б і р т а б у* (жуықтап) әдістерін кемелдендіреді (А.Көбесов, Математика.).

ТҮБІРЛЕН= е т. *Түбірі көріну, түбірі шығу.* Тек кейде, жол бойы келе жатып, өрт жеп, күл боп қара *т ү б і р л е н і п* қалған орман-тоғайды, не тапталып жатқан орусыз бидайды, болмаса тілін тістеп қатып қалған жылқыларды көргенде, бойын ыза-кек кернеп кететін (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТҮБІРЛЕП ү с т. *Бір нәрсенің егжей-тегжейіне жетіп, тәптіштеп.* Жазушы өмірдің елеулі оқиғасын *т ү б і р л е п* көрсету жағын ақсатыңқырап алған (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Ол әдебиет, тарих жағынан көп нәрселерді *т ү б і р л е п* оқытушы еді (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

ТҮБІРЛЕС с ы н. **1.** *Түбірі бір, төркіндес, негіздес.* Хұсайын татар, башқұрт, қазақ елдерінің *т ү б і р л е с* жыры, ауыз әдебиеті жайлы көп ізденген тәжірибелі адам еді (С.Бегалин, Шоқан асу.). Өйткені – әдет-ғұрып, тілі *т ү б і р л е с* қырғыз-қазақ елінің шежіресін қарастырып анығын ашуға құмарланды (С.Бегалин, Шоқан асу.). **2.** с ы н. л и н г в. *Бір түбірден өрбіген, бір түбірден тараған (сөз). Т ү б і р л е с* сөздер антоним бола алмайды (ҚСЭ). Оқушылар сөздің түбірін тауып, оны түсіну үшін *т ү б і р л е с* сөздер мен жаңа мағыналы сөздерді еркін келтіре білуі тиіс («Қазақст. мект.»).

ТҮБІРЛЕСТІК з а т. л и н г в. *Түбірі бір болушылық.* Бұл моңғол тілдеріндегі лексикалық үйлестік, грамматикалық жақындықпен *т ү б і р л е с т і к,* көне сөздермен бір жақындықтың әсері деуге болады (Қазіргі қаз. тілі).

ТҮБІРЛІ с ы н. **1.** *Түбірі бар. Т ү б і р л і* жантақтың түбіне шөл қарбыз егіледі («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Шешуші, негізгі, түбегейлі.* Тың тақырыбы –жазушылар үшін де науқан емес, *т ү б і р л і* тақырыптардың бірі (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Мен ел өміріне *т ү б і р л і* өзгеріс әкелетін соңғы жолды таңдадым (Т.Ахтанов, Боран).

Түбірлі өзгеріс жасады. *Мүлде, біржола өзгертіп жіберді.* Ұлы Отан соғысының барысында *т ү б і р л і ө з г е р і с т е р ж а с а ғ а н* Берлиндегі аса керемет шайқас – бәрі-бәрі есімізде (С.Сейітов, Сөз сұра.).

ТҮБІРТЕК[1] з а т. **1.** *Кесілген не сынған ағаштың, өсімдіктің түбірі.* Бірінің ізінен бірі жүреді. Бірінің тауып ашқан жусанына бәрі жабыла кетіп, *т ү б і р т е г і н е* дейін кеміреді (С.Елубаев, Ойсыл қара). *Т ү б і р т е к к е* сүрініп кетіп, етбеттеп жығылып барып, бойын әрең түзеді (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). **2.** а у ы с. *Бір нәрсенің қалдығы.* Баласы екінші шылымды *т ү б і р т е г і н е* дейін құныға сорып, қалың ойда отыр екен (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

ТҮБІРТЕК[2] з а т. э к о н. <итал. guitanza> *Сомасы көрсетілген төлем құжаты; заттар мен құжаттар, ақша қабылдағандығы туралы берілетін қағаз.* Сеанстан бірнеше күн өткен соң пошта арқылы оның үйіне 950 ағылшын фунт стерлингіне тең сомада берешек екені көрсетілген *т ү б і р т е к* қағаз келеді («Егемен Қазақстан»).

ТҮБІРТІК з а т. с ө й л. ***Түбіртек.*** Ақ шидің қазір *т ү б і р т і к т е р і* ғана қалған (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Жайылымды түрлі *т ү б і р т і к т е р д е н* тазалау керек (Ғ.Әбішев, Батыр.).

ТҮБІРШЕК з а т. с ө й л. *Есеп-қисап жасасқандағы қолда қалатын құжат.* Ербақов әуелі көз жеткізіп алу үшін, кіршідегі *т ү б і р ш е к т е н* астық дайындау пунктіне кеткен салмақ өлшемін көріп алып еді (Б.Тоқтаров, Қыран.).

ТҮБІРШІК з а т. *Түбіртек, түбір.* Ағаш басынан миуа, шөп басынан дән, жерге үңіліп жейтін сабақ пен тамыр, түйін мен *т ү б і р ш і к* теріп, аң қамап, күн көріпті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ТҮБІТ[1] з а т. *Хайуанаттың қылшық жүнінің астындағы биязы, үлпілдек жүн.* Нағашы апасы жиенінің үстіне қызыл жібек *т ү б і т* көрпе жауып, астына ақ мамық жұмсақ бөстек жайып, төрге жатқызды (І.Есенберлин, Қаһар). Ешкі жүнін *т ү б і т,* қылшық деп екіге бөледі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Түбіт орамал [шәлі]. *Түбіттен тоқылған орамал, шәлі.* Зүбәйда *т ү б і т ш ә л і с і н* шешіп алды да, Жанұзаққа берді (Т.Ахтанов, Боран). *Т ү б і т ш ә л і н і* тұмшалап орағандықтан бетіндегі тыртықты байқаған жоқ (О.Бөкеев, Өз отың.).

Түбіт тарақ. *Түбіт тұтетін темір тісті ағаш құрал. Т ү б і т т а р а ғ ы н* таппай қалды (Ауызекі).

ТҮБІТ[2] з а т. ж е р г. *Қалдық май.* Майды тұщытса, *т ү б і т* түбінде қалады (Ауызекі).

ТҮБІТСІЗ с ы н. *Түбітінен айырылған, түбіті жоқ.* Қарсақтың жазғы жүні қысқа, ірі және *т ү б і т с і з* болады да, түсі қысқы жүнінен қоңырлау келеді (Қазақст. аң байлығы.). Тікенге ешкі жай-

саң, *Т ү б і т с і з* қаласың, Екі жүздіге жолдас болсаң, Көшеңнен адасасың (Қ.Әміров, Қызыл.).

ТҮБІТТЕ= е т. *Түбітті қылшығынан тазарту.* – Мына бір уыс түбітті *т ү б і т т е й* салшы (Ауызекі).

ТҮБІТТЕЙ с ы н. *Түбіт сияқты, түбіт тәрізді.* Дөңес біткенді қара бүйра жусан бүркейді; ылдиды көк бидайық пен *т ү б і т т е й* қалың бетеге жауып кетеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Желке шашының астындағы *т ү б і т т е й* үлпілдеп, бүйралана қалған қысқа шаш көздің жауын алады (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Түбіттей тұтасқан. *Әбден ұйысқан, қалың болып өскен.* Бұрынғы сыңсыған қарағайлардың көбі сиреп, *т ү б і т т е й т ұ т а с қ а н* көк майса шөп те біраз сұйықтаған тәрізді (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Түбіттей түтті. *Быт-шытын шығарды, күлталқан етті.* Оның атқан оғы асулардан асып, түскен жерін *т ү б і т т е й т ү т і п,* алынбас деген қамалдарды қақыратып, қалың жауды апатқа ұшыратады (Ж.Тілеков, Хинган асу.).

ТҮБІТТЕЛ= е т. *Түбіт салыну.* Күн күйіп тұрса да, басынан желегі *т ү б і т т е л г е н* бөркін тастамайтын ақсақал анау әріректегі тоған суда шомылып жүрген бірнеше жалаңбұт баланың өзіне таңырқай қарағанын да аударған жоқ еді (Қ.Жиенбаев, Жалғыз желкен). Көк-құрақ үстінде *т ү б і т т е л і п* төселген түтін келіншектің үміт, арман аралас нәзік те, ұялшақ ойы секілді («Лен. жас»).

ТҮБІТТЕЛУ *Түбіттел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮБІТТЕН= е т. *Майда, тығыз түк өсу.* Жазғы жылтыр, тықыр түктің орнына *т ү б і т т е н г е н* жүн өсіп келеді (С.Елубаев, Ойсыл қара). Бұрынғыдай емес бойы сұңғақтанып, үстіңгі ерні *т ү б і т т е н е* бастапты (А.Жұмаділдин, Қайырлы.).

ТҮБІТТЕНУ *Түбіттен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮБІТТЕУ *Түбітте етістігінің қимыл атауы.*

ТҮБІТТІ с ы н. *Түбіті қалың.* Ешкі терілері жүндес тері, тықыр тері, *т ү б і т т і* тері деп бөлінеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Үстіне жағасы мен жеңі кестеленген ескі үлгісі көне көйлек, басында иығынан сусып түскен *т ү б і т т і* жылы орамал (Б.Момышұлы, Москва.).

ТҮБІТТІК с ы н. *Түбіт болатын, түбітке тән.* Біздің бұл жаңа қойымыздың арғы тегі қылшық жүнді, *т ү б і т т і к* түгі сұйықтау болады (С.Бегалин, Уақыт.).

ТҮБІТШЕ: түбітше түтті. *Быт-шытын шығарды, берекесін кетірді.* Халқыммен бірге мен дағы, *Т ү б і т ш е т ү т і п* жауларды, Жібермен намыс-кегімді (Жамбыл, Шығ. жин.).

ТҮГЕ м о д. *Көбіне лепті сөйлем құрамында келіп, қынжылу, ренжу мағынасын білдіреді.* Жексен мен Жетпісті дауыстап шақырып ап: – Елді тастап, бас сауғалап қайда барасың, *т ү г е* ? Тапжылма! Көшпе! Не көрсең бірге көресің! Жықпа, жаппаңды! – деді (М.Әуезов, Абай жолы). «Бассыз үйдің иті үрген» деп, өзің жатып қалғаннан бері, мына дүние астан-кестен болып бүлінді ғой, *т ү г е* (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТҮГЕЛ е с і м. *Барлық, тегіс, күллі.* Найманның *т ү г е л* сөзінің түбін ұстаған белді деген биінің бірі сен едің (М.Әуезов, Абай жолы). Бұлары *т ү г е л* бақытты ер – Ханзададан кем де емес (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Дүниесі [шаруасы] түгел. *Барлығы өз орнында, көңілі тоқ.* Сен жүрсең – *т ү г е л д ү н и е м,* Айнымас адал дос болып. Сен күлсең – жаным сүйінген, Көңілдің күйі хош болып (Ө.Жайлауов, Шопан.). Ағаларының біріне бой бермей, өз бетімен өмір сүріп келе жатқан жас Әділбек те *ш а р у а м т ү г е л* деген пікірде еді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Төрт көзі түгел отырды. *Бәрі, тұтас толық жиналды.* – Ертең *т ө р т к ө з і м і з т ү г е л о т ы р ы п* сөйлесеміз. Батырбектің және Мәмбет келмей болмайды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Мүмкін ертең Нұрсұлу Болатпен қосылып, жазатайым ажырасып кетсе, қазір *т ө р т к ө з і т ү г е л о т ы р г а н* туыстар «шоқ-шоқ, өзіне де сол керек» деп табалауы даусыз («Лен. жас»).

Төрт құбыласын түгел қылды. *Түгелдеді, кемкетігін толтырды.* Сегіз қиыр шартарап, *Т ө р т қ ұ б ы л а ң д ы т ү г е л қ ы п,* Төрінде жатып салмақтан (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.).

Төрт құбыласы түгел. *Қаганағы қарқ, саганағы сарқ, болып-толып отыр.* ... Ақжаңыл біртебірте есін жиып, өзіне-өзі келе бастады. Төрде Мәшһүр отырғанда *т ө р т қ ұ б ы л а с ы т ү г е л* тәрізді сезінеді (Д.Әбілов, Арман.).

Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би… к ө н е. *Шешендік дәстүрдің негізі әріден, ежелден басталады деген мағынада.* «*Т ү г е л с ө з д і ң т ү б і б і р, т ү п а т а с ы М а й қ ы б и*» деген мақал болған (Абай, Тол. жин.). ... Сөйткенше болған жоқ «*т ү г е л с ө з д і ң т ү б і б і р, т ү п а т а с ы М а й қ ы б и д і ң*» алтыншы ұрпағы, ел кезген Асан ата ауыл сыртынан кеп, салпақ құлақ Ақсирақ жүрдегінің үстінен түсті (І.Есенберлин, Шығ.).

ТҮГЕЛДЕ= е т. **1.** *Бір нәрсенің санының дұрыстығын анықтау; түгендеу, санақ жүргізу.* Сақиналы торғай балапандарын *т ү г е л д е г е н* дыбыс білдірді, бірақ оған екеуі ғана жауап берді (Д.Исабеков, Тіршілік). Күйеуі қойларды жылы қораға *т ү г е л д е п* қамап жатыр («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Кем-кетігін толтыру.* Найманға Шолақ болды үлкен нәсіп, Тоқтыны жатыр екен сойып асып. *Т ү г е л д е п* мен сайманын бергеннен соң, От жағып жатыр сонда қазан асып (XX ғ. қаз. ақын.). Би дегеннің мағынасы, Білікті деген секілді. Дүнияны *т ү г е л д е п,* Біліпті деген секілді (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **3.** а у ы с. *Тексе-*

ру, жинақтау. Ол қағаздарын, рұқсатын *т ү г е л д е д і.* Содан соңғы бір кеш екеуінің ұзақ сырласуымен өткен (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

ТҮГЕЛДЕЙ үсі т. *Бәрі, толығымен, тұтастай.* Жыл бойы алысқан астана ақыры құлады. Сә шаhары берілгенше, маңғұлдар таңғұрт өлкесінің басқа жерін *т ү г е л д е й* бағындырып болды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Атадан балаға ауысып келе жатқан дәстүр бойынша ұлымды тіземе мінгізе отырып, Отырарды қорғау жолында *т ү г е л д е й* опат болған ұлы бабаларының жанқиярлық күресін сан рет әңгімеледім (М.Шаханов, Fасырлар.).

ТҮГЕЛДЕН= е т. *Түгел болу, кем-кетігі толтырылу.* Аудан дәрігерлері туған-туысқандары жоқ көрінеді оған қоса, ақыл-есі *т ү г е л д е н г е н* кісі емес, контузия салдары кете қойған жоқ десіп жүрді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Мал барлығы, дәулеттілік, ішкен-жеген мұның бәрітән азығы. Адам тіршілігі тән азығымен ғана *т ү г е л д е н б е й д і* (Д.Әбілов, Арман.).

Төрт құбыласы түгелденді. *Барлық шаруасы ыңғайланды, болып-толды. Т ө р т қ ұ б ы л а м т ү г е л д е н д і,* енді аяйтын еш нәрсе жоқ, – деді Көжек титімдей ғана көйлек тігіп отырған қатынға (Т.Ахтанов, Қаhарлы күн.).

ТҮГЕЛДЕНДІР= е т. *Түгел болғызу, кемкетігін толтыру.* Елде шешемнің аман-сау болуы дүниемді *т ү г е л д е н д і р і п,* қамсыз, тоқ жүруіме себеп жасайтындай еді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ТҮГЕЛДЕНДІРУ *Түгелдендір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮГЕЛДЕНУ *Түгелден етістігінің қимыл атауы.*

ТҮГЕЛДЕТ= е т. *Түгел ету, кем-кетігін толтыру.* Дегізбей «мынау келді, анау қалды», Жинатам Қытайдағы барлық аңды. Тұяғын тік басарды *т ү г е л д е т е м,* Ішіне қоса барлық маймылдарды (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ТҮГЕЛДЕТУ *Түгелдет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮГЕЛДЕУ *Түгелде етістігінің қимыл атауы; түгендеу, жинақтау.* Шоқан Ақан басында болған күндерде жабдығын *т ү г е л д е у* Аппасқа тапсырылған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Жоғын түгелдеу. *Кем-кетігін толтыру, түгендеу.* Оның жыртығын бүтіндеуге, *ж о ғ ы н т ү г е л д е у г е* бір емес, бірнеше жыл керек (С.Балғабаев, Құм.).

ТҮГЕЛДІК з а т. *Түгел болушылық, амандық.* Бұлардың амандығынан гөрі, малдың *т ү г е л д і г і н* тілеп кететін кезіміз де болады (О.Бөкеев, Мұзтау). Шеберден айналасы жұп-жұмыр, артығы да, кемі жоқ дәл Жарастан *т ү г е л д і к т і* талап етуге әбден қақымыз бар (А.Тоқпанов, Бүгінгі.).

ТҮГЕН е с і м. с ө й л. *Кез келген есімнің (атаудың) орнына жүретін сөз.* «Пәлен колхоздың ғажап мәдениет сарайы бар екен, *т ү г е н* ауылдың көркемөнерпаздары үйірмесі халық театры атағын жеңіп алыпты» десе, таңдана қоймаймыз («Лен. жас»). Өскенде пәлен болам, *т ү г е н* болам дегенде, жас бала солардың бірде-бірінің мәнісіне түсініп айтпайды, тек қызығып айтады (Н.Fабдуллин, Сар. жапырақ).

ТҮГЕНДЕ= е т. **1.** *Бір нәрсенің санын анықтау, түгелдеу, есеп жүргізу.* Әнет баба ширатпа қағазына тізіп алған кітаптар мен жазбалар санын *т ү г е н д е п,* түстеп болғанша бағлан еті пісіп шығардай мезгіл өтті (Д.Досжанов, Жібек.). *Т ү г е н д е п* қайсыбірін айта берем, Мінезі толып жатыр өте жаман. Көріскенше хабардар боп тұрсын деп, Сәлемді сізге деген етті тамам (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Кем-кетігін толтыру, толықтыру.* Мұнайшыларға тиісті тұрғын үй, мәдени-тұрмыс жағдайларын *т ү г е н д е п* болғаннан кейін ғана өндірісті бастаймыз (Р.Өтесінов, Ақиқат.). Дереу ас үйге кіріп, қонаққа әзірлейтін тағамның жабдығын *т ү г е н д е д і* (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

Жоғын түгендеді. *Жоқ нәрсесін тапты.* Елдің бәрі осылай *ж о ғ ы н т ү г е н д е п,* шаруасын ілгерілетіп жатқанда Байсалбайдың қиюы қашып, соңғы кезде ісі алға баспай тұр (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Қызылшашылардың *ж о ғ ы н т ү г е н д е п,* барын реттейтін де негізінен осы екеуі (Ж.Бектепов, Қызылшашы.).

ТҮГЕНДЕЛ= е т. *Бір нәрсенің саны анықталу; есеп-қисап жүргізілу, тексерілу.* Тізім бойынша жауынгерлердің аты-жөні шақырылып, әбден *т ү г е н д е л і п* болған соң, полк басы – бірінші батальон алға қарай қозғалды (Т.Бердияров, Солдат.). Қонақтардың өздерінен бастап, бүкіл күтушілер, шоферлер *т ү г е н д е л і п* шықты (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

ТҮГЕНДЕЛУ *Түгендел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮГЕНДЕМЕ з а т. э к о н. *Субъектінің балансында есептеулі мүліктің бар-жоғын, оның сақталуын және сақталуының дұрыстығын, міндеттемелерді, қаражат алу құқықтарын, қойма шаруашылығының жүргізілуін, есеп деректерінің нақтылығын дүркіндік тексеру. Т ү г е н д е м е* есеп беретін адамдардың қолындағы тауар-материалдық құндылықтардың сақталуын жүйелі түрде бақылау үшін қажет, есеп берушілердің есебі мен жұмысындағы қателіктер мен бұрмалаушылықтарды анықтап, жоюға, табиғи кемудің шамасы мен нормаларын айқындауға, қалдықтарды нақтылауға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТҮГЕНДЕН= е т. *Түгелдену, тексерілу.* Таң аппақ боп атқанша ұрланған дүние-мүлік тегіс *т ү г е н д е н і п,* акт жасалды («Қаз. әдеб.»).

ТҮГЕНДЕС= е т. *Бір нәрсенің санын анықтасу, есеп жүргізісу, тексерісу.* Жұмыскерлер өзге кісілерді *т ү г е н д е с т і,* өзгелердің бәрі түгел болып шықты (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Әуелі көзге көрініп тұрған, күнде дүкенге түсірілетін тұрмыс-

қа қажетті заттарды тізіммен *т ү г е н д е с і п* алды (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық).

ТҮГЕНДЕСУ *Түгендес етістігінің қимыл атауы.*

ТҮГЕНДЕТ= е т. *Санын анықтату, санату, тексерту.* Төртке бөлініп үріккен қойды әрең жинастырып, *т ү г е н д е т і п* болғаннан кейін, ол ала жаздай кездескен жаманшылықты бармағымен басып санап шыққан еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ТҮГЕНДЕТУ *Түгендет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮГЕНДЕУ[1] з а т. *Санақ.* Күн сайын кешкі *т ү г е н д е у* кезінде оның аты алдымен аталады (С.Сейітов, Сөз сұра.).

ТҮГЕНДЕУ[2] *Түгенде етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Түгелдеу, санын анықтау.* Ақжол бұл қызметіне кіріскенде, жұмысты мал басын *т ү г е н д е у д е н* бастады (Н.Ғабдуллин, Өмір.). **2.** а у ы с. *Кем-кетігін толтыру, толықтыру.* Аттарды таңдау, оларды бағу, соқаларды жөндету, ат-тұрмандарын *т ү г е н д е у*, қос құру, оның ірілі-уақты шаруалары... осының бәрі арманмен ғана есейіп, қиялмен ғана семіріп жүрген балаң жігіттерді біраз састырып, қажытады да («Қаз. әдеб.»).

Жоғын түгендеу. *Жоқ нәрсесін таптыру, түгелдеу.* Оның жыртығын бүтіндеуге, жоғын *т ү г е н д е у г е* бір емес, бірнеше жыл керек (С.Балғабаев, Құм.).

ТҮГЕНДЕУЛІ с ы н. *Түгенделіп қойылған, түгелденген.* «Қойшы сол маубасыңды, оған совхоздың темір-терсегі *т ү г е н д е у л і* болса болды», – деп ол тулай келеді («Мәдениет және тұрмыс»).

ТҮГЕНДЕУСІЗ с ы н. *Түгенделмеген, саналмаған; есепсіз көп.* Қабанбайдың тұсында *Т ү г е н д е у с і з* жылқысы, Қосақтап қойы саналмай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТҮГЕНДЕУШІ з а т. *Бір нәрсенің бар-жоғын білуші, тексеруші.* Тәңірберген оған суық қарап: – Жә, менің малымды *т ү г е н д е у ш і* сен болсаң да қой енді, – деп тыйып тастады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). – Келмей кеттің құлыным, мұнша не ғып кешігіп?! Қайран ғана әжелер, жоқ күлкісі, жоқ даусы. *Т ү г е н д е у ш і* отбасын, жолаушысын жоқтаушы. Бар тілдері амандық, босағаға қуаныш, Сені күтіп отыр ол, қалай ғана тоқтарсың (Ж.Сәтібеков, Далада.).

ТҮГЕНШЕ е с і м. с ө й л. *Әлдебіреу, әлдекім.* Ауылнай екеш ауылнайды ал, екі күннің бірінде Қорғамбекке записка жазумен болады, «пәленшеге бір кило май, *т ү г е н ш е г е* екі кило қаймақ босатыңыз» деп (Б.Майлин, Шығ.). Мен өзім қағаз алып қала барсам, Қаланы үлкен-үлкен араласам, Қалада пәленше бар, *т ү г е н ш е* бар, Қазыналық школға кіріп алсам (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

ТҮГЕС= е т. **1.** *Бір нәрсені бітіру, аяқтау, тәмамдау.* Өзің берген оқуыңды *т ү г е с і п,* Шыңға біткен шынардай-ақ тік өсіп. Бір купеде біздің Ахаң, Жүбан, Келе жатыр; жолы-жазық, төбешік (Х.Ерғалиев, Күй.). Кең ойықтың балшығын мен қазып *т ү г е с т і м* (С.Мұқанов, Шығ.). **2.** *Тамақты жеп тауысу.* Ботқаны *т ү г е с к е н* жоқ (С.Бақбергенов, Қарға там.). Дастарқандағы бауырсақты *т ү г е с і п* біткен селдір мұрт ағай маған бақырая көз тастады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Екі шал шайға тояр емес, бір самаурын шайды *т ү г е с і п* те алды (Б.Дәулетбаев, Парыз).

ТҮГЕСУ *Түгес етістігінің қимыл атауы; бітіру, аяқтау, тауысу.* Тұтас бір халықтың тарихына, өнеріне, әдебиетіне қатысты барлық деректерді, қандай данышпан болмасын, бір адамның жинақтап *т ү г е с у і* мүмкін емес (М.Мағауин, Қиянда.). Педагогиканың сыры да мол, сипаты да көп, оның бәрін айтып *т ү г е с у* қиын (З.Қабдолов, Сыр.).

ТҮГЕСІЛ= е т. *Таусылу, біту, аяқталу.* Жігіт айтты, сөзім көп олай десең, Кеңесіп *т ү г е с і л м е с* айта берсең (Ғашықтық дастан.). Күн қызбай тұрып басталған жұмыс түс қайта *т ү г е с і л і п* қалды (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ТҮГЕСІЛУ *Түгесіл етістігінің қимыл атауы.* Солдаттардың азықтары *т ү г е с і л у г е* жақын (Ә.Шәріпов, Партизан.). Мана екі құшақ баялыш жаққанбыз, бірақ аңырайған дәу бөлмеге ол кәр қылмады. Сексеуіл, көмір *т ү г е с і л у г е* айналған (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ТҮГІЛ ш ы л. *Атау тұлғалы сөзден кейін тұрып, болымсыз мағынаны білдіретін сөз.* Мал кетсе тамыр-таныс, құда кетер, Сыртыңнан ағайының өсек етер. Дос *т ү г і л,* құда *т ү г і л,* Туысқан ағаінің о да кетер (Майлықожа, Нақыл). Кемеліне келген соң, Арқаны қазақ көкседі, Арасынан қалмақпен Бәленің оты өшпеді. Өшпек *т ү г і л* үстеді (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бұл ет *т ү г і л* қойдың тоқпан жілігін де жұтып жібереді (С.Мұқанов, Таңд.).

Байтал түгіл, бас қайғы. *Біреуге қарасуға мұрша жоқ, өз қайғысымен әлек деген мағынада. Б а й т а л т ү г і л, б а с қ а й ғ ы,* жігіттер күндізтүні байлаулы бұзаудай өз ұясынан шықпайтын болды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). *Б а й т а л т ү г і л, б а с қ а й ғ ы* дегендей, төрт жылда төрт қара да таппай, табан ақы, маңдай теріміз тамағымыз бен киімізден артылмады (Ж.Жұмақанов, Екі жол).

ТҮЖІРКЕ з а т. э т н. *Қалың матадан астарлы етіп тіккен, қысқа етекті сырт киім.* Жүн қаупиған *т ү ж і р к е с і н і ң* етегін ышқырланып алған Қайыпқали қайдан сап ете түскенін, әлгілерге менен бұрын жетті (Саятшылық). Шаш жарып, кекіл қойып, артын қырсам, Ашуға айнасабын келсе мұршам, Шапанды сым, *т ү ж і р к е г е* айырбастап, Шалбар, тон, тұмағымды лақтырсам (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

ТҮЗ[1] з а т. *Үйден сырт жер, дала.* Ер Кебек тыным алып үйде жатпай, Еңлікке келіп жүрді дамыл таппай. Кейде *т ү з д е н* жолығып, кейде

қонып, Алты ай қыс аттың терін бір құрғатпай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Оның рас қой, қарағым! Сен бұрын *т ұ з г е* үйреніп қалдың ғой. Біздің жалғызды айтсайшы... Әжең байғұстың да құр сүлдері қалған шығар! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жапан түз. *Мидай дала, айдала.* Батырдың арыстандай айбатымен, Отырды жалғыз ауыл *ж а п а н т ұ з д е.* Қырағы дүрбіден де көзі өткір, Көреді айсыз бұлтты қара түнде (О.Шипин, Дастан). Сұм байды *ж а п а н т ұ з д е* қондырғаны, Аязды түніменен тоңдырғаны, Қапалық қайғы басты қара түнмен, Атымды мініп қашқан болдырғаны (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Құла түз. *Жан аяғы баспаған, елсіз дала.* Көлкөсір жаңбыр бар адамды, тіпті ғұмыры *қ ұ л а т ұ з д і* мекен еткен мал екеш малды да қатты жүдетіп, әбден ығыр еткен шақ еді (З.Жәкенов, Таң самалы). *Қ ұ л а т ұ з* далада, тау бөктерінде жаңадан қала салып, қолдан көл жасап, өзен ағызған осы жастық емес пе («Қаз. әдеб.»).

Түзге отырды [шықты]. *Дәрет сындырды.* Ол дәуде болса, *т ұ з г е о т ы р а* шыққан жоқ, бізді сыртымыздан қарайлауға шықты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Төсекте жатып керіліп, *Т ұ з г е о т ы р с а* ерініп, Аяғын буған қойға ұқсап, Мойнын ұсынып беріліп, Қол созбайды азатқа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Түзден тоят іздеді. *Жемін сырттан, бөтен жақтан іздеді.* Ел білерлік ісің жоқ. Дегдар емес будансың... Айналаңды торисың, *т ұ з д е н т о я т і з д е м е й,* Өлексені қорисың! (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТҮЗ²= е т. *Құрау, жасау.* Тамыр *т ұ з г е н н е н* кейін өркен топырақ бетіне өсіп шығады (Б.Шағыров, Картоп). Бағаналы ткань *т ұ з е т і н* клеткалардың бөлінуі борпылдақ ткань *т ұ з е т і н* клеткаларға қарағанда көпке созылады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТҮЗАТ з а т. з о о л. *Жылқы тектес жабайы жануар. Т ұ з а т т ы ң* түсі кер немесе құла, арқа бойы жіңішке жолағы болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТҮЗДЕЙ с ы н. *Түз сияқты, түз тәрізді.* Нұр жауса да аспаннан, Оған тамшы тамбаған. Құла *т ұ з д е й* сарғайып, Сусыны бір қанбаған (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ТҮЗДІК з а т. *Далалық, қырда тұратын тұрғындар.* Төрт түлік малдың ішінде *т ұ з д і к т е р* үшін жылқы баласынан қасиеттісі жоқ (Ә.Ибрагимов, Асыл.). Теректің жылқышысы Өтемұрат, Күйеуге жас жағынан тете Мұрат, Қобыздың кеудесіндей еңкіштенген, Тұлғасы *т ұ з д і к т е р д е н* өте жырақ (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

ТҮЗЕ= е т. **1.** *Қисық нәрсені түзу қалыпқа келтіру; дұрыстау. Т ұ з е с е ң* ауданыңның көшелерін, Қалың ел қала болып өсер едің. Кең көше екпе талды «Калининге», Шақырсам қызықканнан көшер едің (Айтыс). Қисықты *т ұ з е й м і з* деп, біржола сындырып алып жүрмейік (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). **2.** *Жөндеу, жөнге келтіру.* Әйел сұлу болса, басқа ерлерді ғашық қылып, ерін күншілдік азабына салады. Көріксіз болса, оның ері басқа әйелдерге қызығып, азап шегеді. Ал енді әйел көрікті де, көріксіз де болмаса, ер оны *т ұ з е й* алады (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаңа туған бар ғажап ынтық әнім, Үнсіз *т ұ з е п,* әрдайым құлшынамын, Тез құлпырар алдыма жеткеніңде. Шымылдықтан бүркесе лағыл сағым, (К.Салықов, Жезкиік).

Аттың басын түзеді. *Белгілі бағытқа бет бұрды.* Бірі тиді иыққа, Бірі тиді тізеге. Шекараға сөйтті де, *А т т ы ң б а с ы н т ұ з е д і* (Ә.Дүйсенбиев, Көңілді.).

Бет түзеді. *Бағыт алды, бет бұрды.* Бұл сөзді қасеке де қабыл етті, Екеуі осылай деп жүріп кетті. «Көңілі қара шекпен біте тұрсын, Мен жемей қайда қашып кетер?» депті. Алдынан жортқан түлкі кез келеді, Осылай келе жатып *т ұ з е п б е т т і* (О.Шораяқов, Шайыр). Содан екі-үш сағаттан кейін жаудың бірнеше самолеті самсап біздің төбемізден өтіп, бағанағы подполковник *б е т т ұ з е г е н* жаққа қарай бара жатты (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

Бой түзеді. *Есейіп, ержетті, сәнденді; өзінөзі күтті.* Екі баламыз үйелмелі-сүйелмелі боп енді *б о й т ұ з е п* келе жатыр (Ә.Кекілбаев, Дала.). Бір бұрышта шаштарыма ақ бантик тағып, өздерінше *б о й т ұ з е й* бастаған бір топ қыз түрекеп тұр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Денсаулығын түзеді. *Денсаулығын қалпына келтірді, оңалды.* Христофор Колумб Севилья қаласына барады, мұнда дем алып, *д е н с а у л ы ғ ы н т ұ з е м е к* болады (Н.Баяндин, Геогр. ашу.). Денсаулық сақтау министрлігіне қарасты 60 балалар санаторийлерінде аяқ-қолдарының буыны, өкпесі ауыратын балалар емделіп, *д е н с а у л ы қ т а р ы н т ұ з е п* отырады («Қазақст. әйелдері»).

Қатар түзеді. *Қатар-қатар тұрды.* Тойға тігілетін алпыс үйдің көбі *қ а т а р т ұ з е п,* артының киізі жабылып жатыр (Ә.Кекілбаев, Дала.). Арғы бетінде де мынадай тізілген он бір күмбез бар. Сонымен бұл құрылыстың төбесінде жиырма екі күмбез *қ а т а р т ұ з е г е н* (Т.Ахтанов, Үндістан.).

Маңдай түзеді. *Бағыт алды, бет алды.* Қалың жасақшы ақыры, бір бүйір, алыс сапарға *м а ң д а й т ұ з е д і* (Х.Есенжанов, Тар кезең). Қағып кірпік өмірге, Қараңғы көрге жетуге. Жан досынан айырылып, *Т ұ з е д і м а ң д а й* кетуге (Батырлар жыры).

Сап түзеді. *Сапқа тұрды.* Батальон салтанатты *с а п т ұ з е п,* қала ішімен ырғақпен адымдап келеді (Б.Момышұлы, Шығ.). Шыда, бауырым Жалмақан, Асықпасаң, *с а п т ұ з е п* – Барармыз байтақ орынға! (О.Шораяқов, Шайыр).

Сән түзеді. *Әдеміленді, жасанды. С ә н т ұ з е п* қыдырғанда орбитасын, Жаңбыр мен сәуле

жемдеп жер құйқасын. Жалтылдап парасатты өмір тұрар, Жаңғыртып шар тарапты қым-қиғаш үн (Қ.Ұябаев, Тағдыр.). Дегендей құл күдіктен көңіл қалсын, Кекжитті тұлпардай қыз жеңіл басын. Селтеңдеп он екіде *с ә н т ү з е г е н,* Өткізді көз алдынан өмір жасын (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

Тұрмысын түзеді. *Тұрмысын жақсартты, жөндеді.* Кедей сол ағашты кесіп сатып, ақырында *т ұ р м ы с ы н т ү з е й д і* (Камбоджа ертегі.). Әке-шешеге көмектесіп, *т ұ р м ы с т ү з е п* алмасаң, балалар көп, үй іші жүдеу (З.Шашкин, Сенім).

ТҮЗЕГЕНСІ= е т. *Түзеген болу, түзеген ыңғай таныту.* Келіншек бір күрсініп, орнынан тұрды; босағада, қара сандықтың үстіне жиналған жалғыз қатар жүктің о жер, бұ жерін түрткілеп, көрпежастықтың артық бұрыштарын *т ү з е г е н с і д і* (Ж.Нәжімеденов, Аспан.).

ТҮЗЕГІШТЕ= е т. *Қайта-қайта түзеу, жөндеу.* Ырзақия сезсе керек, Асайынға бұрылған сайын қылмыңдап, о жер, бұ жерін *т ү з е г і ш т е п,* аяқ астынан шала бүлінді (Ө.Қанахин, Бақыт.).

ТҮЗЕГІШТЕУ *Түзегіште етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЗЕЛ= е т. **1.** *Жөнделу, дұрысталу, реттелу.* Жаманнан азар көргеннен, Құдайдың берген дерті артық. *Т ү з е л е р* еді бұл заман Пейілі бұзық пендені – Кетсе астына жер тартып! (Базар жырау, Шығ.). Желмаямен жортпасаң, Жампоз жүгін артпасаң, Адырнадай ширығып, Серпіле бір тартпасаң, Елдің де сыйы *т ү з е л м е с,* Ердің де сыры түзелмес (Қабан жырау, Алтын қазық). **2.** а у ы с. *Қатесін жою, қатеден арылу.* Кәмисиеде жиылып жатқан халық әдебиетінен алдымен Диваев материалдары *т ү з е л і п,* тіркеліп, түстелді. Көбі тіркеліп, дұрысталып қайта көшірілді. Жазбасы өте нашар, танылмайтын, бір азғана бөлігі көшірілмей, тексерілмей тұр (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). **3.** *Мінезін өзгерту, тәртіпке келу.* Қапанның азырақ *т ү з е л е* бастағаны бұл ауылға Қасен мұғалім болып келгенінен былай қарап еді (Б.Майлин, Шығ.). **4.** *Сәндену, әдемілену.* Сандықтан айнасын алып, жағын сыланып, көзін түкіріктеп сүртіп, *т ү з е л е д і* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Сөзі түзелді. *Жөн сөйлейтін болды, ретімен, жөнімен сөйледі.* Қуалап су түбіне жетемін бе, Аш пен қаріп арылмас болса көлік. Ел ішпес суы арам кеудем құдық, Аршысам тазаланбас жүз жыл өлік. Он үштен арғы жастың бәрі күнә, Тіл шығып өскеннен соң *с ө з т ү з е л і п* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тұрмыстары түзелді. *Тұрмысы жақсарды, жөнделді.* Жұрт қатарлы *т ұ р м ы с т а р ы* да күн санап *т ү з е л е* бастады (А.Оразалин, Қайырлы.).

ТҮЗЕЛУ *Түзел етістігінің қимыл атауы; жөнделу.* Сеніңше, бізге енді *т ү з е л у* жоқ па?! (А.Байтанаев, Қансонар). Ошан райынан *т ү з е л у і н* күтіп отырып, ақыры Әсемгүлді келтіріп тынды (А.Байтанаев, Қансонар).

ТҮЗЕЛІҢКІРЕ= е т. *Жөнделіңкіреу, реттеліңкіреу, дұрысталыңқырау.* Бетіндегі сортаңы қар суымен біраз шайқалып, реңкі *т ү з е л і ң к і р е п* қалған алқапты өз қалағанындай өңдетіп, баптатып, енді шөп ектіріп жатыр (М.Хасенов, Нартәуекел). Бойы сергіп алған соң Бақтығұл ер үстінде көтерілді етегін жинап, *т ү з е л і ң к і р е п* отырды (М.Әуезов, Қараш.).

ТҮЗЕЛІҢКІРЕУ *Түзеліңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЗЕМ з а т. ә с к. *Әскердің немесе өзге де топтардың сапы.* Жау тілеген ұрыстан қаша ма, біз де *т ү з е м* құрдық (М.Мағауин). – *Т ү з е м*! – деді Ораз-Мұхамед ұйқысынан шошып оянғандай, дауыс көтеріп (М.Мағауин, Аласапыран).

ТҮЗЕҢ с ы н. *Түзу келген, түзулеу.* Бойшаң және *т ү з е ң* денелі, ақ құба, сәл ғана шықшыттылау бетті ауатком ағасы, татар үйінің шар айнасына жақындады (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ТҮЗЕҢДЕУ с ы н. *Қисық емес, түзулеу.* Кінәз жолдың *т ү з е ң д е у* жеріне келгенде басын әжеге қарай бір бұрып қойды (Б.Қожабеков, Көктөбе).

ТҮЗЕҢКІРЕ= е т. *Аздап түзеу, жөндеңкіреу.* Партком секретары Бойченко көз әйнегін *т ү з е ң к і р е п* қойды (З.Иманбаев, Айналайын.). Алғашқыда қысыла-қамырыла кіргенмен, жас тілшінің жұмсақ сәлемін алған бойда Жалау иығын *т ү з е ң к і р е п,* денесін тік ұстап, сабырлы қалыпқа түсті (Б.Тоғысбаев, Боз жорға).

ТҮЗЕҢКІРЕУ *Түзеңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЗЕМДІК з а т. *Қандай да бір шет, онша дамымаған ел не мекеннің тұрғындары, тұрғыны.* Орыстың белгілі азаматтарына да жібімейтін Патшаның қатал заңы, бұратала *т ү з е м д і к т е р д і* мүлдем көзіне ілмейтінін сезген шығарсыз (С.Жүнісов, Ақан сері). Нұрлан ұйықтап жатқанда ылғи «Бекантида» – достық жері» деп сөйлеп жататын. Өйткені түсінде ол үнемі *т ү з е м д і к т е р м е н* достық құрып жүремін дейді (Тұлпар).

ТҮЗЕС[1]= е т. *Дұрыс жолға салысу, түзетісу, жөндесу.* Көп жұмысты басқарып, Көп сандықты ақтарып, Кемшілікті *т ү з е с і п,* Орнығып көңіл тапты жай (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ТҮЗЕС[2]= е т. *Сапқа тұрысу.* Олар өз бөлімдеріне белгі берісті де, әр бөлімшенің туын көтерген бір-бір жауынгер қос бейіттің екі жағына келіп қатар *т ү з е с т і* (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

ТҮЗЕСУ *Түзес етістігінің қимыл атауы; жөндесу, кемшілігін түзетісу.* Сондықтан әдебиетке, жаны ашитын жолдастардың осы мәселелерді тексерісуді, қатесін аша *т ү з е с у д і* күтеміз (F.Мүсірепов, Суреткер.). Сол арқылы қасіреті асқан халқымыз бен тақсіреті асқан тарихымыздың жо-

ғын жоқтасып, кемісін *т ү з е с у г е* әрдайым әзір екендігімізді білдіреміз (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ТҮЗЕТ= е т. **1.** *Түзулеу, түзу ету.* Кептірілген ағаштарды морға салып балқытқан соң, оны ыстық күйінде тезге салып, ысқаурынмен басып *т ү з е т е д і* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Дұрыстату, жөндету.* Түз көркін мынау көзесе түбі, *Т ү з е т е р* сенің көшіңді бұл ай. Мәпесіз, бапсыз өзі өсетұғын Өміршең, өргек есімдігім-ай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Басым қатып, Табаныммнан сыз өтіп, Баспалардың босағасын күзетіп, Жүрген кезде Шала туған жырларды Үлгеруім керек және *т ү з е т і п* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Дәулетін түзетті. *Байыды, дәулеті тасыды.* Ғұмырың әлі алдыңда бақыт тапсаң, Дін саған тағы да оңай мешіт жапсаң, Адамның дәулет деген балта, шоты, Қазсаң да жерден алтын шығар шапшаң. Оларды айтпасаң да бір мырзасың, *Д ә у л е т і ң д і т ү з е т і п* қарап жатсаң (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ТҮЗЕТКІЗ= е т. *Дұрыстату, жөндету.* Тақтаға барғанда есепті дұрыс шығармасам, Торғынға *т ү з е т к і з е т і н і н* білгендіктен намысым қозды (А.Жақсыбаев, Бозарал).

ТҮЗЕТКІЗУ *Түзеткіз етістігінің қимыл атауы; қатесін жөндету.* Сіздердің негізгі міндеттеріңіз мұғалімдерден сұрап «екіні», «үшке», «үшті»,«төртке» түзету емес, балалардың өзін оқытып, өздеріне *т ү з е т к і з у* (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ТҮЗЕТКІШ з а т. т е х. *Механизмді тәртіпке келтіретін аспап, құрал.* Кернеу кенотрондық *т ү з е т к і ш т е н* беріледі (К.Айманов, Физика.).

ТҮЗЕТКІШТІК с ы н. *Түзетіп отыратын, түзейтін.* Шала өткізгіштің *т ү з е т к і ш т і к* қасиетін түсіндіру үшін, жоғарыда қарастырған типті шала өткізгіш алайық (К.Айманов, Физика.).

Түзету енгізді. *Түзетті, қатесін жөндеді.* Директордың сөзіне қарай мен әдейі *т ү з е т у е н г і з і п* отырдым (З.Шүкіров, Қиын түйін).

ТҮЗЕТТІР= е т. *Жөндету, дұрыстату.* Мұғалім мақала біткенше сауал беріп болған соң, бірнеше балаға түгел оқытып қателерін балалардың өздеріне *т ү з е т т і р і п,* білмей қалған жерін де жетекші сауалдармен өзі түзеттірерге керек (М.Дулатов, Шығ.). Ал азды-көпті ұнай қалса, жұрт көре жүріп, сынай жүреді, сынай жүріп *т ү з е т т і р е д і* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТҮЗЕТТІРУ *Түзеттір етістігінің қимыл атауы.* Соғыстық парадтың қандай тәртіпке программасын жасатты да, әлденеше рет *т ү з е т т і р у* арқылы бекітті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сондықтан оған кемшіліктерді қазір *т ү з е т т і р у* керек (Б.Нұржекеев, Бір махаб.).

ТҮЗЕТУ *Түзет етістігінің қимыл атауы; жөнге салу, жөнге келтіру.* Салдырдың жиырма мың сомасынан, Оздырдың бұл ісіңді алашыңнан. *Т ү з е т у* ондай орын қиын сауда, Шығарып бір кісінің шамасынан (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Кәсібі жаман пысықтың – «Жүзік көзінен жүз өту.» Орыннан тұрар ұшып кім, Арманы – елді *т ү з е т у*?! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТҮЗЕТУСІЗ с ы н. *Жөндеусіз, өзгеріссіз, түзеусіз.* Әңгіме баста піскен соң, ешқандай *т ү з е т у с і з* жазылып, сол күйінде қағазға көшетін сықылды («Лен. жас»).

ТҮЗЕТУШІ з а т. *Кемістікті жөндейтін, түзете алатын адам.* Мен алты әріптен тұратын бір сөзден екі қате жіберіп алғанымды ол кезде өзім де аңғарған жоқ едім, *т ү з е т у ш і г е* көңгім де келмеді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ТҮЗЕТІЛ= е т. **1.** *Дұрыстатылу, реттетілу.* Бұрынғы ескі ағаш театр соғыстан кейін жер сілкінгенде зардапқа ұшырап, қайта *т ү з е т і л і п т і* (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.). Екі тілді соқасы қыс бойы албардың аузында салқамданып жатушы еді, әлі сол күйінде, *т ү з е т і л г е н* жоқ (Б.Майлин, Шығ.). **2.** *Қатесі жөнделу.* Қой, Қожан көп сөзді қайтесің? Одан да мына дайындаған материалдарыңның сиқына қарасайшы, – деп, үстінен қызыл сиямен аяусыз *т ү з е т і л г е н* екі-үш парақ қағазды көрсетті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТҮЗЕТІЛУ *Түзетіл етістігінің қимыл атауы; дұрыстатылу, реттетілу.* Ол байқалған кемшіліктердің дереу *т ү з е т і л у і н* талап етті (К.Шәріпов, Біз-панфиловшы.).

ТҮЗЕТІҢКІРЕ= е т. *Сәл жөндеңкіреу, түзеңкіреу.* Мұндай жағдайда маймақ аяқтарын *т ү з е т і ң к і р е п* барып, киізбен орайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Ол жан-жағына алақтап Қатираны іздегендей, мылтығының әлеміштеген бауын *т ү з е т і ң к і р е п* қойды (К.Оразалин, Кеңбайтақ).

ТҮЗЕТІҢКІРЕУ *Түзетіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЗЕТІС= е т. *Жөндетісу, жөнге салысу, түзулесу.* Топ боп өскен ағаш қисық болмайды. Бірін-бірі *т ү з е т і с і п,* оңдайды. Кедір-бұдыр мінезі жоқ түп-түзу, Көп ішінде өскен бала сондайды (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Болғаннан соң тамыр-дос, Қажет болған көмегі, Бір балғаға Темір, Төс, *Т ү з е т і с т і* шегені (Қ.Мырзалиев, Күміс.).

ТҮЗЕТІСУ *Түзетіс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЗЕУ *Түзе етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жөндеу, түзулеу.* Жанабіл қабырғадағы бу, су трубаларын бақылай жүріп, бүлінгенін *т ү з е у г е* екі адамнан қалдырып отырды (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Кішкентай Кентай қолына автоматын алып, томпаландап, үзілген линияны *т ү з е у г е* жөнелді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). **2.** а у ы с. *Кемшілігін жою, жөнге салу.* Достың мінін бетке айтып, оны *т ү з е у г е* көмектесу – шын достық (А.Байтанаев, Болат).

Еңбек түзеу колониясы. з а ң. *Жазалы адамды жұмыс істетіп, кінәсін өтеттіру колониясы.*

Сот бір-бір жылдан бас еріктерінен айырылсын, жазаны *е ң б е к т ұ з е у к о л о н и я с ы н д а* өтесін деп, үкім айтыпты (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ТҮЗЕУШІ з а т. *Жөнге келтіруші, тәртіпке салушы.* Өз жөніңді, сен өзің, жөнде соқыр, Ел кемітіп жүруің жөн бе, соқыр? Қараөткел, Көкшетауды жеген соқыр, Ел *т ұ з е у ш і,* тергеуші сен бе, соқыр (Айтыс). Өзім – Тәңірі, табынамын өзіме, Сөзім – Құран, бағынамын сөзіме! Бұзушы да, *т ұ з е у ш і* де өзіммін, Енді, ескілік, келдің өлер кезіне! (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТҮЗУ[1] з а т. м а т. *Жазықтықта екі нүкте арқылы өтетін сызық, геометрияның негізгі ұғымдарының бірі. Т ұ з у д і ң* нормал теңдеуін бұрын табылған теңдеуіне сүйенбей, өз алдына шығарып та көрсетуге болады (А.Ермеков, Ұлы математика.). Жазықтықта берілген екі нүкте арқылы өтетін *т ұ з у* теңдеуін құру II тараудан белгілі (О.Жәутіков, Жоғары матем.).

Түзу сызық. м а т. ***Түзу.*** Екі қаланың арақашықтығын есептегенде, қалаларды нүкте, керулі тұрған жіпті *т ұ з у с ы з ы қ* ретінде қараймыз (Ә.Нысанбаев, Қазіргі матем. кейбір филос. мәс.).

ТҮЗУ[2] с ы н. **1.** *Тура, тік.* Кеннің жатысына қарсы тіреулі самсаған крептер телеграф бағанасындай *т ұ з у* тартылған (F.Мұстафин, Қарағанды). Гармоны, домбырасы сайрап тұрса, Тағылған *т ұ з у* келіп пернесінде. Күлім көз, оймақ ауыз жары болса, Лайық жақсы жауап сөйлесуге (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Дұрыс, жөн.* Көрмесе де көзімді, Білмесе де өзімді. Кейінгі жылдар қабылдар, Айтылған *т ұ з у* сөзімді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Болады әсілі әулие бел баласы Тентекті тезге салып *т ұ з у* жонған. Бай Жақас орта жүзге ұйтқы болып, Атағы алты алашқа мәшһүр болған (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Беті түзу. *Алған бағыты дұрыс. – Б е т і ң т ұ з у* бауырым, ізден жалықпай, жолың болсын, – деді ол (М.Сәрсекеев, Жетінші.).

Жөні түзу. а) *Қолынан іс келетін, сөзді түсінетін; жібі түзу. Ж ө н і т ұ з у* адам секілденген біреу болса, бір сәрі ғой, – деп Гүләйша Мара кеткесін де біраз тулады (Ш.Құмарова, Қос шынар). Елінде *ж ө н і т ұ з у* бір адам жоқ, Шырағым мынауыңды тек дейтұғын. Сен-дағы ұятың бар жан емессің, Ар көріп айтқан сөзді кектейтұғын (Айтыс). ә) *Іске татыр, жарамды.* Екі күн жол жүргенде Еламанға *ж ө н і т ұ з у* бір ауыл кездеспеді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Жібі түзу. а) *Жөнді, жақсы, дұрыс.* Дастарханын жайып, бір қора қуғыншы керейлерге барын төгіп отырып та Құлагер өлімімен *ж і б і т ұ з у* сөз ести алмай қала берді (С.Жүнісов, Ақан сері). ә) *Өңі бүтін, жарамды.* Екеуің екі жерден қызмет істегендеріңе де біраз болды, әлі *ж і б і т ұ з у* бір көйлек кигізген емессіңдер, – деп бұрқырады (С.Досымов, Жаңғырық). Абажадай қораның ішіндегі үш-төрт бөлменің бірінде *ж і б і т ұ з у* сағат жоқ (С.Жүнісов, Жапанда.).

Көңілі түзу. *Ықыласы дұрыс, ниеті мақұл.* Құдайменде енді ойлап қараса, інісінің айтқаны рас, баяғы *к ө ң і л і т ұ з у* кезде Кәленді бұл ауыл көп пайдаланды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Осы уақытқа шейін «жас жан ғой, *к ө ң і л і т ұ з у,* адал шығар» деп сенің байдың ұлы екеніңді де естіртіп айтқан жоқпыз ... (Ә.Әлішов, Батыр.).

Ниеті түзу. *Көңілі, ойы, ықыласы адал.* Әзімхан төре осыдан әрі Абай сөзін тыңдағанды тоқтатып қойды, ол қазақтың кемел ақыны деп Бұқарды өзінің дәл бүгінгі *н и е т і т ұ з у* ақын етіп көтеріп, сөйлеп кетті (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бұ жаманның қара деме дәмесін, *Н и е т і м* таза, *т ұ з у* менің және есім. Алдымды орап шаршатқанда толқындар Тұманбай да тоқтатады кемесін (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Оқтай түзу. *Түп-түзу, тіп-тік.* Мәлике *о қ т а й т ұ з у* аяғын аспай-саспай, әсем басып барады (Д.Әбілев, Арман.). *О қ т а й т ұ з у,* мейлінше кең көшенің бір үйінің алдындағы алаңда жиырма төрттердегі жас ана отыр («Қаз. әдеб.»).

Өңі түзу. *Бір көрмеге жақсы, әдемі, көрікті. Ө ң і т ұ з у* қыз көрсе, айналшықтап алысқа ұзай алмайтын жігіттер көп қой өмірде (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

Сәлемі түзу. *Ниеті, көңілі, ілтипаты дұрыс. С ә л е м і т ұ з у,* ізеті мол. Орынғалидың әзірге жаман қылығын сезген жері жоқ (М.Дүйсенов, Мейман). Рүстем бізге жақында ауысқанмен, өзін бұрыннан білетінмін, *с ә л е м і м і з т ұ з у* болатын (Т.Әбдіков, Ақиқат).

Түзу адам. *Ешкімге зияны жоқ, дұрыс адам.* Самалбек – Семей қаласындағы бар қазақ тілмашы ішіндегі момын, *т ұ з у а д а м* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жақын көрсем, маңайыма жолатсам, *т ұ з у а д а м* болар деп жүрген шығармын (М.Әуезов, Қараш.).

Түзу бет алу. *Алған бағыты, беталысы дұрыс болу.* Ойымыздың дұрыс, ашық болуы, ішкі сезімдеріміздің жанды болуы, қайратымыздың *т ұ з у б е т а л у ы* осы іскерлікке байлаулы (М.Жұмабаев, Шығ.).

Түзу жолға салды. *Дұрыс бағытқа түсірді.* Шалыс басып адасып бара жатқандарына ақыл-кеңес беріп *т ұ з у ж о л ғ а с а л а м ы з* (М.Қосшығұлов, Шындық.). Абзал жандар *т ұ з у ж о л ғ а с а л м а с а,* Таң алдында таң жұлдызым жанбаса, Қайтер едім?! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Түзу табан етік. *Оң, сол жақ сыңарларының табаны, пошымы, ұлтаруы бірдей, алмастырып киюге келетін етік, көшпелі елдерде кеңінен таралған аяқкиім.*

Түтіні түзу. *Тату, ұрыс-керісі жоқ.* Тез есейдім, Көп болды ерте ұққаным. Дауыл жел жұлқып, Ығыстырса да ықпадым. Қара мұржа Қарасыны

есен-сау. *Тұтіні тұзу* шаңырақты жықпадым (К.Салықов, Жезкиік).

Түтіні түзу шықсын! т і л е к. *Ұрыс-керіссіз, тату болсын деген мағынадағы тілек.* – *Тұтіні тұзу шықсын,* – деп тілек тілесті (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Түтіні түзу шықты. *Ұрыс-керіссіз, тату-тәтті өмір сүрді.* Шошымаған, тірліктен жасымаған, Жатыр ауыл бір-бірін асыраған. Біреулердің *тұтіні тұзу шығын,* Біреулердің түтіні шашыраған (М.Мақатаев, Дариға.).

Ықыласы түзу. *Ниеті дұрыс, көңілі ақ.* Шыныңды айтсаң, өлімнен құтыласың, Жалған айтсаң, торыма тұтыласың, Егер шыныңды айтпасаң, дарға кеттің, Айт, көке, *тұзу* болса *ықыласың* (Е.Бердин, Қанды асу). Мақтану ойда жоқ мүлде, Мақтану десе шарам не? *Ықыласқ тұзу* көптің де, Көпсіз де, доссыз адам не (Ғ.Қайырбеков, Тұлпар.).

ТҮЗУ[3] *Тұз етістігінің қимыл атауы; құрау, жасау.* Бактериялардан айырмашылығы сол, оларда жекеленген ядро болады, спора *тұзу* арқылы көбейеді (Н.Шоқанов, Микроорганизм.).

ТҮЗУЛЕ= е т. *Түп-тұзу ету, тегістеу.* Беліғұлов қабағының үстін *тұзулеп* қырыққан (С.Шаймерденов, Болашақ.). Ол оң қол жағындағы пленканың ұшын қайтадан қайшымен *тұзулеп* қиды (Б.Тілекметов, Фото сурет.).

Бағытын түзуледі. *Бетін түзеді, бағытын туралады.* Компастың көмегімен *бағытын тұзулеп* жүріп отырды (Бал дәурен).

ТҮЗУЛЕН= е т. *Тұзу қалыпқа келу, тіктелу, дұрысталу.* Осынау ақ үміті үзілмеген, Кінәмшіл дүниенің жүзінде мен Саған сөз келтірмеуге, туған далам, Саптағы солдаттардай *тұзуленем* (Е.Дүйсенбаев, Ұланғайыр). Шофер жөткіріпіп қалды да, *тұзуленіп* отырды (Қоғамдық тәртіп.).

ТҮЗУЛЕНУ *Тұзулен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЗУЛЕУ[1] с ы н. *Аздап тұзу, туралау.* Азғантай көшелерінің орталықтағы біреуі ғана *тұзулеу,* өзгелерінің бәрі сай-саланы қуалаған қиқышойқы (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Із екеу; біреуі *тұзулеу,* екіншісі ирек-ирек (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.).

ТҮЗУЛЕУ[2] *Тұзуле етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЗУЛІК з а т. **1.** *Оқтай тұзу болушылық.* Табиғаттың өзі-ақ адамға алуан түрлі сабақ беріп тұрған сияқты, қарағайдың *тұзулігі* саған екі иығыңды салбыратпай тік жүруді үйретеді (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Заманында бар екен қариясы, Өзі әйел ағарған қардай шашы. *Тұзулікте н* аспанға басы жеткен, Сол кемпірдің бар екен бір ағашы (Үш ғасыр.). **2.** а у ы с. *Тура жол; дұрыстық, жөндік.* Өз балапанын дұрыс ұшыра алмаған кімге *тұзулік* айтып, жөн сілтемек (Д.Әбілев, Арман.). Рас-ақ солай екен ғой, Білдім... Әкел, су берші Қуарған өмір! Жоқ шештім – *Тұзулік* іздеп Герцогке барам: Әкеме айтсын, көндірсін, Іншікте туған тышқандай қылмай, Ұлындай қылып ұстасын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҮЗУШІ з а т. *Бір нәрсені түзетін, құрайтын.* Бал сырларды білуші, Бар жолдарын *тұзуші,* Тапсырамын Аллаға, Ұмытпа, жаным, ұмытпа (Ғашық-наме). Тау жыныстары негізінен осы минералдардан құралғандықтан, бұл минералдарды тау жыныстарын *тұзуші* минералдар деп атайды (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТҮЗШІЛ с ы н. *Далада жүруді ұнататын, түзге, сыртқа үйір адам.* Зейне баласының үйкүшік болмай *тұзшіл* болуын, бұйығы болмай өршіл, ізденгіш болуын өте ұнатады (С.Бегалин, Уақыт.).

ТҮЗІК с ы н. **1.** *Тұзу, тура, дұрыс.* Бұл дүниенің мысалы Ұшып өткен құспен тең, Өмірде көрген жақсылық, Ұйықтап өткен түспен тең, Атадан мирас ақылың, *Тұзік* айтқан мақұлың, Ләзім болған іспен тең (Шал ақын, Өлеңд.). Қарқыным қатты келгенде Аңламай қалады ақылым Қай сөзімнің *тұзігін.* Қарамай менің кеуліме, Кәте кеткен жер болса, Түзетіндер бұзығын (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Еш жері бұзылмаған, ақауы жоқ.* Шофер жігіт көзін ашты, машина *тұзік* екенін ұқтым (Ұ.Бағаев, Дала.). **3.** а у ы с. *Адал, әділ.* Мұжық та біз... *Тұзік* те біз, түнерген бұзық та біз! Ақындарға қызықпа, Қызықпа, қыз! (М.Мақатаев, Шығ.).

Түзік болды. а) *Әділ, адал болды.* Адам бірден өтірікші, бұзық, ұры-қары болмайды; бірден *тұзік,* әділ, адал ізгі де *болмайды* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бұлардан начальнигі ант алады, *Тұзік бол,* пара алма деп айтып ақыл. Жоғарғы қазақшылық соңнан қалмай, Зорлықпен пақырына берер зақым (XX. ғ. қаз. ақын.). ә) *Бұзылмады, ақауы болмады.* Кеше Жанұзақ бар тракторды бақылап шыққанда, бұл *тұзік болатын* (Т.Есімжанов, Дала.).

ТҮЗІКТЕУ с ы н. *Жөнділеу, дұрыстау.* Мұндайда әдетте орысшасы *тұзіктеу* Мәулен жауап қатады («Қаз. әдеб.»).

ТҮЗІКТІК з а т. *Туралық, дұрыстық.* Осы пәле неше жүз, яки мың жылдардан бері қарай Иран мемлекетінің *тұзіктігіне* залал келтіріп тұрған (С.Шәріпов, Бекболат). Бұрын бұзықтық жасаған жерім жоқ. Бүгінгім *тұзіктік* болса болғаны (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТҮЗІЛ= е т. *Пайда болу, қалыптасу.* Түйнек топырақ арасында *тұзіледі* (Б.Шағыров, Картоп).

ТҮЗІЛУ *Тұзіл етістігінің қимыл атауы.* Табиғатта топырақ *тұзілу* – өте ұзаққа созылатын құбылыс (Н.Шоқанов, Топырақ.). Ол пішін минералды құраушы заттың химиялық құрамы мен құрылысына, сонымен бірге оның *тұзілу* жағдайына байланысты (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТҮЗІЛІМ з а т. ә д е б. **1.** *Бір нәрсенің құрылымы, мазмұны.* Дастанның композициялық *тұзілімі* ұтымды, нақты-нақты көрініс-оқиғалар арқылы майдан ақиқатын пионерлер ұғымына лайық

баяндаған (М.Әлімбаев, Қалам.). **2.** г е о л. *Қосынды, түзіліс.* Су, жел, мұз, организмдер сияқты түрлі табиғи факторлар әртүрлі тау жыныстарына әсер етіп, оларды бұзады. Осындай мүжілу мен үгілу нәтижесінде әртүрлі шөгінді *т ұ з і л і м д е р* қалыптасады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТҮЗІЛІС з а т. **1.** г е о л. *Құрылыс, құрам.* Мұның өзі өсімдіктердің морфологиялық *т ұ з і л і с і н е* және систематикалық топтарына қарай әрқилы болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Ол көптеген органикалық *т ұ з і л і с т е р* құрап, күллі жануарлар, өсімдіктер құрамын құрайды («Білім және еңбек»). **2.** ә д е б. *Түзілім, құрылым.* Өлеңнің *т ұ з і л і с і,* оның көркемдік сыршылдығы төгіле тізілген өрнектері кімді тамсандырмайды дейсіз («Білім және еңбек»).

ТҮЙ[1]= е т. **1.** *Бір нәрсені келіге сап, майдалау, жармалау, ұнтақтау.* Үйіне барса апасы екі-үш әйелмен бірге бауырсақ пісіріп, күріш *т ұ й і п* әбігері шығып жүр (Т.Нұрмағанбетов, Қош бол.). Кепкен қабықты темір келіге салып *т ұ й е д і* немесе қол диірменмен тартады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Қойып қалу, нұқу.* Ал енді екеуміз тілдесейік, – деп айдаушысы мылтығының дүмімен түтқынның жауырын ортасынан *т ұ й і п* қалды (С.Сматаев, Бұлақ). Келдібайдың ағасы мені тұрғызып алды да, кеудемнен *т ұ й і п* кеп жіберді (С.Шаймерденов, Мезгіл).

ТҮЙ[2]= е т. **1.** *Бір затты шүберекке орап байлау.* Жаратып бір-бір атты мініп алып, Тақымға бір-бір шоқпар іліп алып, Ат қойды бет-бетімен көп бұқара, Азығын белбеуіне *т ұ й і п* алып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ақшамды белімдегі шүберектің шетіне *т ұ й і п* алдым (С.Омаров, Қызыл арай). **2.** а у ы с. *Сезу, аңғару, байқау, білу.* Екінші сөзбен айтқанда: ақылдың аңдағанын, қиялдың меңзегенін, көңілдің *т ұ й г е н і н* тілі дұрыс жеткізе алған ба? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Түбіне барып жаттым бір топ шидің, Жан тәтті, ала берсін, шөпті қидым. Айтқанын Нұрғалықтың істеймін деп, Қылығын маған қылған ішке *т ұ й д і м* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. *Түйсіну, сезіну.* Ел тілегін, күн талабын тез ұғар, Зерек еді көкірегінің көзі бар. «Ұлт дәстүрі заңнан биік» деп *т ұ й г е н,* Зерделі еді мәңгі жасар сөзі бар (К.Салықов, Жезкиік).

Ағаштан түйін [түйме] түйетін. *Қолынан әр нәрсе келетін шебер, ұста.* Бажақ *а ғ а ш т а н т ұ й і н т ұ й е т і н* шебер екен («Қаз. әдеб.»). Маңы *а ғ а ш т а н т ұ й і н т ұ й е т і н* мініскер, зергер болған («Қаз. әдеб.»).

Ат құйрығын шарт түйді. *Іске белді буып, белсене кірісті.* Кер заманға кез болдық, Кері айылдан ат мінелік, Көксоқтады жол үсті, *А т қ ұ й р ы ғ ы н ш а р т т ұ й е л і к* (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Беттің арын белбеуге түйді. *Ар-ұяттан аттады, ұялмады.* Біраздан соң бұл күйеулер *б е т т і ң а р ы н б е л б е у г е т ұ й д і* (С.Төлешов, Түрлі бас.).

Жанын шүберекке түйді. *Қауіп-қатерге, өлімге бас байлады, тәуекелге бел буды. Ж а н ы н ш ү б е р е к к е т ұ й і п,* қалың жауға қарсы күш жиып, қол жинап жатқан халқымыз тұтастық үшін аянып қалды ма? (С.Сматаев, Елім-ай).

Жұдырығын түйді. *Кіжінді, сес көрсетті.* Ә, бәлем-ай, тұра тұр, Ержанның үйіне қарап, Дүйсенбай *ж ұ д ы р ы ғ ы н т ұ й д і* (Б.Майлин, Шығ.).

Көкейіне [көңіліне, көкірегіне] түйді. *Санасына мықтап бекітті.* Отырмыз біз дәл осындай үйде бір, Жаны жарқын қария екен, сый көңіл, Өзі жасап, бастан өткен сан жылдың, Көп сырларын *к ө к е й і н е т ұ й г е н* бұл (Ғ.Қайырбеков, Балықшы.). Шырағым, «Шын» менен «йа», саумысың «хи»? Басыңнан бақ-дәреже, таймасын күй. Парықсыз, ақпа құлақ ақымақ болмай, Көрінсе нұсқалы сөз, *к ө ң і л і ң е т ұ й* (О.Шораяқов, Шайыр). Көрсең де ауыр азап таппай тыным, *Т ұ й і п с і ң к ө к і р е г і ң е* заман сырын. Тоналып жас өмірің жатса-дағы, Өлең боп құйылыпты-ау қайғы-мұның (М.Хакімжанова, Өткел.).

Қабағын түйді. *Жақтырмаған кейіп білдірді.* Жап-жас бала келе сала *қ а б а ғ ы н т ұ й і п,* тартқан екі жаққа садағын. Тастан қайтқан оғы тиіп өзіне, Қан майданда қайтыс болған, қарағым! (М.Жұмабаев, Шығ.). Биіктерде жарыңның аты тұрды, Тұлпар өсті қанатты, уақыт үнді. Бақытыңа ешкімнің *қ а б а қ т ұ й м е й,* Аялай біл, өзіңнің бақытыңды (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Сөз түйінін шорт түйді. *Сөзді кілт үзді, күрт байлам жасады.* Әлгі Ораз: – Сенің орныңа малды мен бағар деймісің, – орныңа кісі іздеп жүрер жайым жоқ, – деп *с ө з т ұ й і н і н ш о р т т ұ й д і* («Лен. жас»).

Шашын түйді. *Шашын біріктіріп жинады.* Жібекпен *т ұ й і п ш а ш т а р ы н,* Иісмайлап қастарын, Тоты құстай таранған (О.Шипин, Дастан.). *Ш а ш т а р ы н* тоқпақтай етіп желкелеріне *т ұ й і п* алған (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ТҮЙГІЗ= е т. *Келіге сөк, бидай, жүгері сияқты дақылдарды салып, келсаппен ұрып жанштату, қабығынан арылту, түйдіру.* Бақтығұл бір жағынан қарауыл қарай отырып, екінші бітірген жұмысы; қатынына тары-талқан *т ұ й г і з і п* жатыр еді (М.Әуезов, Қараш.). Бір әйелі ауру үй мені жалдап тары *т ұ й г і з д і* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Ой түйгізді. *Түйсіндірді, ойға келтірді.* Әскери өмірдің алғашқы күндері-ақ маған осындай *о й т ұ й г і з д і* (Ә.Қалдыбаев, Мишка.).

ТҮЙГІЗУ *Түйгіз етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙГІЛЕ= е т. *Бірнеше рет тую, түйгіштеу.* Тігіліп дайын болған торсықты өзен судың жағасына апарып, ішіне ыстық құм толтырып, құмды келтекпен *т ұ й г і л е п,* әбден тығыздау керек (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ол жалма-жан келсаппен жер *т ұ й г і л е п,* әр түйген сайын «түсті ме» деген сөзді қайталап, Ғалияны үш айналып шықты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТҮЙГІЛЕУ *Түйгіле етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙГІШ з а т. э т н. *Түюге арналған аспап, құрал.* Келінің *т ү й г і ш і* ағаш болу керек (С.Қасиманов, Қазақ. тағам.).

ТҮЙГІШТЕ= е т. **1.** *Қайта-қайта түю, түйгілеу, қабығынан арылту.* Әйелдер жағы күні-түні тарысын *т ү й г і ш т е п,* қысқы әзірліктің қамында (Ө.Қанахин, Жер бас.). **2.** *Ұрғыштау, соққылау.* Түсекеңнің қолындағы ұзын сырықпен ағаш тостағанды *т ү й г і ш т е г е н і ң е* де недәуір уақыт өткен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Оқыранып тұлпары, *Т ү й г і ш т е п* жерді тебеді. Шүу деді Қобылан, шүу деді, Шүу деп еді, тұлпар гуледі (Қобыланды).

ТҮЙГІШТЕЛ= е т. **1.** *Қайта-қайта түйілу, тапталу, жанышталу.* Әрбір қабат *т ү й г і ш т е л і п,* тапталып отырады (М.Сабыров, Бөгет салу.). **2.** *Соққылану, ұрылу.* Бөкселері ерге *т ү й г і ш т е л г е н* сайын, майлы қарындар аударылып қалардан бетер қолқылдасады (А.Хангелдин, Ғани.).

ТҮЙГІШТЕЛУ *Түйгіштел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙГІШТЕУ *Түйгіште етістігінің қимыл атауы.* Балтакескен мұзды шақырлатып, күрекпен *т ү й г і ш т е у г е* кірісті (С.Еркебаев, Жолдар.). Егер Дәріш болмаса, осы келе жатқан есуас бала тоқтатып алып, *т ү й г і ш т е у д е н* де тайынбас еді (А.Байтанаев, Қайнар.).

ТҮЙГІШТІК з а т. **1.** *Затты түйгіштей (түйе) берушілік.* **2.** а у ы с. *Бір нәрсені ұғып алушылық.* Оның ақылына, *т ү й г і ш т і г і н е* риза болған Омекең бала екен демей, өзіне тең-тұс ересек, дана адамдай көріп сөйлесетін болды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ТҮЙДЕЙ: түйдей құрдас. *Бір жылда туған; жасы қатар.* Махмет пен Ерлан *т ү й д е й қ ұ р д а с* еді, өйткені екеуі де бір жылда, бір айда, тіпті бір күнде туған (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Екінші кісі – Мамайдан шыққан, Ақылбайдың өзімен *т ү й д е й қ ұ р д а с* бала жігіт Машырқаз (М.Әуезов, Таң. шығ.).

ТҮЙДЕК[1] з а т. ә д е б. *Қазақ поэзиясында жырда қолданылатын тармақтарды топтастырудың еркін түрі. Т ү й д е к* көлемінде көптеген тармақтарды біркелкі үйлестіріп желілі үйқас қолданылады (Әдеб. термин. сөздігі).

ТҮЙДЕК[2] з а т. **1.** *Үздік-создық шұбатылған тіркестің бір бөлігі, бір-біріне ұласқан топ.* Бір келеге таянғанда үш ат *т ү й д е к* келеді екен (С.Бегалин, Шоқан асу.). Су беті жылқыдан көрінбеді. *Т ү й д е к* шоғырымен пыр-пыр етіп, сеңдей тұтасып жүзіп барды, да жарға тірелгесін бәрі де кейін қарай жалт бұрылды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **2.** *Біріккен жиынтық, бума, байлам.* Пішенді үлкен-үлкен *т ү й д е г і м е н* оп-оңай көтеріп алды (К.Баялиев, Жер.). Ол қоржынның аузын ашып, бір *т ү й д е к* қағазды Хайроллаға ұстата салды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ТҮЙДЕКТЕ= е т. **1.** *Топтау, жинақтау.* Алғашқы кезде, оқушылар комплекске жете үстіне алмай, күн сайын, сағат сайын, кішкене болса да, *т ү й д е к т е п* араластырып оқытам деп азаптанған (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Қалдыбек бар ойын *т ү й д е к т е п* бір-ақ айтты (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ТҮЙДЕКТЕЛ= е т. *Топталу, жинақталу, тұтасу.* Кенет басын көтеріп, батыс көкжиектен *т ү й д е к т е л і п,* тұтасып келе жатқан бұлтты байқады (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Қара бұжыр әйел бірінің артынан бірін *т ү й д е к т е л і п* отырып, Мәриямға қарап күлімсіреді (Б.Майлин, Шығ.).

ТҮЙДЕКТЕЛУ *Түйдектел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙДЕКТЕН= е т. *Топтану, тұтасу.* Қанды қоздырған тағы қиқу *т ү й д е к т е н е* жөңкіген қалың жылқыны қамшылай түсті (Ә.Сараев, Бозқырау). Жаза алмай көпке дейін аттар тобын, Бірінің бірі бөгеп жүрер жолын. Соғысып тасқан сеңдей *т ү й д е к т е н і п* Көрсетпей көзге маңның оң мен солын (Ә.Оңалбаев, Таң алды.).

ТҮЙДЕКТЕНУ *Түйдектен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙДЕКТЕС= е т. *Топтасу, тұтасу, түйдек-түйдек болысу.* Толғақтың ашуы мен Асқақтың қысымы *т ү й д е к т е с і п* Мажыраның құлындағы дауысы шығады (І.Жансүгіров, Шығ.). Олар ес жиып үлгергенше, тартушылар *т ү й д е к т е с і п* келіп те қалады (Ә.Нұрпейісов, Бесқара).

ТҮЙДЕКТЕСУ *Түйдектес етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙДЕКТЕТ= е т. *Түйдек-түйдек ету, топтастыру, тұтастыру.* Командировка мені сүйреп кетті, Паровоз түтін биін *т ү й д е к т е т т і* (Ж.Нәжімеденов, Ұлым.). Санат әнді тағы да *т ү й д е к т е т і п, т ү й д е к т е т і п* алды (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ТҮЙДЕКТЕТУ *Түйдектет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙДЕКТЕУ *Түйдекте етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Топтасу, жинақтау.* **2.** ә д е б. *Аз сөзге көп ой сыйғызу.* Шендестіру, дамыту, *т ү й д е к т е у,* бүктелеу тәрізді терминдер бар (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.).

ТҮЙДЕК-ТҮЙДЕК с ы н. *Үздік-создық шұбатылған.* Баурайы көзін тұнған шие, жидек, Бірінен бірі қалың, *т ү й д е к-т ү й д е к,* Жайқалған жасыл жуа, сарымсақтар Шалғайға әкететін бізді сүйреп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТҮЙДЕКТІ с ы н. *Топ-тобымен келген, тұтасқан.* Өлеңді мәнерлеп оқып, поэзиядағы екпінді, *т ү й д е к т і* ырғақ... Өлең оралымдарына тоқталдым («Қазақст. мект.»).

Түйдекті тіркес. л и н г в. *Сөз тіркесінің бір сыңары қызметінде жұмсалатын лексика-грамматикалық сөздер тобы. Т ү й д е к т і т і р к е с-*

т е р құрамындағы сөздер өзара лексика-грамматикалық бірлікте тұрып түйдегімен сөз тіркесі құрамына енеді (Тіл білімі сөздігі).

ТҮЙДЕКТІК з а т. *Біртұтастық, топтық.* Ілияс жазған «Дала» атты поэмада түр жағынан *т ұ й д е к т і к,* екпінділік бар (С.Мұқанов, Өсу жол.).

ТҮЙДІР= е т. **1.** *Түйгізу.* Сан тұлпардың құйрығын шарт *т ұ й д і р і п,* Сан жарыққа өз шұғыласын сүйдіріп, Бірақ менің мына мөлдір өз дертім Бара жатыр тиген жерін күйдіріп... (Т.Айбергенов, Мен саған.). Кер төбел атының құйрығын *т ұ й д і р і п* колхоз председателі келді (Ж.Молдағалиев, Торғай.). **2.** *Жинату, қамдату.* Бәйбіше жәрмеңкеге жүреді білем. Азық *т ұ й д і р і п* жатыр (Б.Аманшин, Жар мұңы). **3.** а у ы с. *Сездіру, білдіру, түйсінту.* Күлзейнені алып кетпек болғанымды да Тағарға *т ұ й д і р г е н м і н* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТҮЙДІРУ *Түйдір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙЕ з а т. **1.** *Бір немесе екі өркешті, күйіс қайтаратын ірі мал, үй жануары.* Жылқы, *т ү й е,* иыр, қой, ешкі, ит, мысық, тауық адамның үй маңайында тіршілік етеді. Соның үшін олар үй хайуандары деп аталады (М.Дулатов, Шығ.). Бидайық тобына жататын қарабас шалғын пішенінің қоректік заттарын қой мен *т ү й е* бірдей дәрежеде қорыта алады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). **2.** э т н. *Еті мен сүті азыққа, терісі мен жүні әртүрлі тұрмыс қажетіндегі бұйымдарды жасауға, шөлге төзімді болғандықтан, мініске пайдаланылатын, иесінің дәулеттілігінің белгісі ретіндегі қазақтың төрт түлік малының ішіндегі ең ірісі.* Басымда ақ тұмағым шоқтай-шоқтай Басайын *т ү й е н* ауса тоқтай-тоқтай. Кеткенде аулың шалғай қимас қалқа Жүремін өлеңіммен жоқтай-жоқтай (Қара өлең). Бұрынғы бақташы қазақ көшпелі тірлігінде арман еткен: *т ү й е д е* «жампоз», жылқыда – «тұлпар», сиырда – «тынж», қойда – «құтпан», «кенепан» десе, итте құмай, адамда алып, ал мал дүшпаны қасқырда – «сырттан» дейтін (М.Әуезов, Шығ.). **3.** э т н. *Ескі уақыттан бері келе жатқан дәулет, салтанаттың, әртүрлі салт-дәстүр бойынша көрсетілетін сый-құрметтің, берілетін айып-таралғының бас белгі-заты ретіндегі ірі мал.* – Болсын, – деп, – батыр, құтты балаң тойы, Ағылды халық біткен күні бойы. «Тойлық» деп бес жүз бедеу берді бектер, Сиыр мен толып жатыр *т ү й е,* қойы (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Сол «шаңырақ салығы» үшін жалғыз *т ү й е л е р і н* шабармандарына алдыртып, жас ботасын боздатқан Жамантай сұлтанға деген өшпенділік он үш жасар баласының жүрегіне қарақан боп қатқан (І.Есенберлин, Шығ.). **4.** к ө н е. *Ерте кезде Шығыс елдерінде жүк тасуға, ұзақ жолға, шөлге төзімді болғандықтан, сауда керуендерінің көлігі ретінде пайдаланылатын мініс мал.* Келтіріп қатар қойып көп *т ү й е н і,* Мата мен қымбат баға жүктеді әні. Шайы, әдірес, атлас, қымқап, торғын мауыт, Асыл тас алтын-күміс, ділда, зері (Бабалар сөзі). Жеңілдеу құрылымдар арбамен немесе *т ү й е г е* теңдеп тасылған. Олар киізге оралып теңделген. Көлік ретінде түйелер пайдаланылған (Р.Бекназаров, Тас қашау.). **5.** э т н. *Қалыңмалға берілетін сый-құрметтің тоғыз ішіндегі бас белгі-заты.* Тоғыз өздеріңізге мағлұм тоғыз мал – *т ү й е* бастатқан, я ат бастатқан қойға шейін болды екен («ДУГ»). **6.** д і н и. *Ислам діні бойынша, құрбандыққа шалуға болатын ең ірі мал.* Оннан бір берсін зекет *т ү й е с і н е н,* Бесті айғыр төрт құлынды биесінен. Жүзден он қойдан зекет алмақ үшін, Өтініп, сұрамаймыз иесінен (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Қайыс деп ол баланың атын қойды, Қуанып неше түрлі қылды тойды. Қырық күндей кедейлерге тамақ беріп, Меккеде талай *т ү й е* – құрбан сойды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **7.** з о о л. *Сүтқоректілер тобына, сірітабандылар отрядына жататын күйіс қайтаратын жұптұяқты бір немесе қосөркешті ірі жануар. Т ү й е* биологиялық ерекшеліктеріне қарай қыстың суығы мен жаздың аңызақ ыстығына төзімді келеді. Жаз бен күз айларында тез семіріп, 100–150 кг қом жинайды (Шаңырақ энц.).

Ақ түйе. э т н. *Қазақтың көне салты бойынша ерекше үлкен жиын-той, салтанатта сойылатын түйе.* Сең жүреді көктемде астан-кестен, Ақ *т ү й е н і ң* бауырын арқан кескен. Ұлы күні ұлыстың бас қосқанда, Өлеңіңді айт, құрбыжан, қатар өскен (Қара өлең).

Ақ түйенің қарыны жарылды. *Қарық боп қалды; ит басына іркіт төгілді. А қ т ү й е н і ң қ а р ы н ы ж а р ы л д ы.* Көктен тілегеніміз жерден табылып, жарылқанып қалдың (С.Омаров, Қайырлы.).

Бактриан түйесі. т ү й е ш а р. *Қосөркешті түйенің ішіндегі асыл тұқымдасы.* Қосөркешті *т ү й е н і ң* таза қандысын *б а к т р и а н,* нардың таза қандысын – дромадер деп атайды (Шаңырақ энц.).

Бір келе түйе. э т н. *Жылқының үйірі сияқты бір топ, бір қора түйе.* Аңшы атамның екі үйір жылқы, *б і р к е л е т ү й е с і н е н* қалғаны – қара бура мен кер жорға ат еді, оның өзін сәскеде сұрадың (М.Мағауин, Шақан-Шері).

Бір өркешті түйе. з о о л. *Нар, нар түйе.* КСРО-да *б і р ө р к е ш т і т ү й е л е р д і ң* бір ғана тұқымы – аруана және қосөркешті түйелердің үш тұқымы қазақ, қалмақ және моңғол түйелері өсіріледі (Шаңырақ энц.).

Бір түйе бітпей түйе болмас. *Алдымен бір түйеге ие бола алғанға мал бітеді деген мағынада, барға қанағат деген мәнде.* Бір бие бітпей бие болмас, *Б і р т ү й е б і т п е й т ү й е б о л м а с* Өз малын кізнеген Кісі малын іздеген Түбінде өз малына ие болмас! (Үмбетей Тілеұлы //Алдаспан).

Жуас түйе жүндеуге жақсы. *Көнбіс, момын адамға қатысты айтылады. Ж у а с т ү й е ж ү н-*

д е у г е ж а қ с ы деп, бас салып, басынып сөйлеп, оны кісіге бас көтермейтін қылған осы әкең екеуің (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

Кердері түйе. *Үлек пен нармаяның будандасуынан туған түйе. К е р д е р і т ү й е н і ң* сүті, еті, жүні де нормадан аздау болады (А.Ниязов, Түйе.).

Көш [көш алдында жүретін] түйесі. э т н. *Әбзел-тұрманы әшекейленген, әдемі қомдалған, күшті әрі төзімді, көш бастайтын аталық түйе. К ө ш т і ң т ү й е с і н* қомдау қазақ өмірінде ең сәнді көріністің бірі. Қомдалған түйелердің үстіне өректі кілемдер жабылады. Қомның өзін де тоқылған кілемнен жасайды. Оның [түйенің] бас тұрманы – ноқта. Ноқтаның өзі де, бауы да кілем тәрізді тоқылған құрдан жасалып, құндызбен көмкеріледі. Салпыншақтары қымбат тастармен, күміспен әшекейленеді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Қазақ [қазақы түйе] түйесі. т ү й е ш а р. *Қосөркешті түйе ішінде қалмақ түйесінен кем тұспейтін ірі тұқымы. Қ а з а қ т ы ң* қосөркешті *т ү й е с і* інгендерінің тұлғасы қоңды кезінде тірідей салмағы 560 кг, буралары 550-600 кг, ал кейде 1000 кг-ға дейін жетеді (Шаңырақ энц). Сондай-ақ Нығмет Мыңжанұлы мен Мырзаханның қазақ халқының тұрмыс-салты туралы зерттеулері көңіл аудартады, қазақ ғалымдары қойдың, жылқының, түйенің және сиырдың бағыздан келе жатқан *қ а з а қ ы т ұ қ ы м ы н* өсіруге де айрықша ден қойып келеді («Егемен Қазақстан»).

Қалмақ түйесі. т ү й е ш а р. *Қосөркешті түйе ішіндегі ең ірі тұқымы. Қ а л м а қ т ү й е л е р і* шаруашылыққа пайдалы қасиеттері жағынан қосөркешті түйелер арасында айрықша орын алады. Бұл тұқымның дене бітімі аса ірі, әрі сіңірлі, мығым келеді (Шаңырақ энц.).

Қолбағайлы түйе. *Жүк артқанға, ұзақ жүріске жарамайтын нашар түйе. Қ о л б а ғ а й л ы т ү й е л е р* Жүк көтермес салтаңдап Аруанадан туған нар Көп көтерер талтаңдап (Бес ғасыр.).

Қосөркешті түйе. з о о л. *Арқасында екі үлкен шошайған өскіні болатын, күйіс қайтаратын жұптұяқты ірі мал түрі.* Қазіргі кезде түйе Африкада, Орта Азия мен Батыс Азияда, сондай-ақ Батыс Америкада кездеседі. Түйенің екі түрі бар. Мұның бір түрі *қ о с ө р к е ш т і*, екіншісі нар (жалғыз немесе сыңар өркешті түйе) (Шаңырақ энц.).

Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көресің. *Бұл-бұл ма, алда бұдан да зоры бар деген мағынада. Қ у ы р д а қ т ы ң к ө к е с і н т ү й е с о й ғ а н д а к ө р е с і ң* демекші, кейде ағамызды бәленбай деген ұйым мүшелікке алыпты, бәленбай деген орденмен марапаттапты деген хабар көрсетіліп жатады. Ол жалтыраққа әуес емес («Жас Алаш»).

Моңғол түйесі. т ү й е ш а р. *Қосөркешті түйенің онша ірі емес тұқымы. М о ң ғ о л* қосөркешті *т ү й е с і* тек көшелілеу келеді. Жүні тығыз, әрі түбітті (Шаңырақ энц.).

Нар түйе. з о о л. *Арқасында бір үлкен өскіні болатын, күйіс қайтаратын жұптұяқты ірі мал түрі, нар.* Жалғыз өркешті *н а р т ү й е* Үндістан, Арабия, Азия, Африка жерлерінде өседі (Шаңырақ энц.). Аша тақымын басады. Асау үйретеді. Шабандоздар өнер көрсетеді. Құдды тауға шыққандай *н а р т ү й е л е р г е* мінеді... Шетелдіктердің іздеген таңғажайып экзотикасы емес пе («Жас Алаш»).

Сөзі түйеден түскендей. *Дұңқ ете түсті, кесек сөйледі.* Сізге кім керек? – деді әлгі боқмұрын. *С ө з і т ү й е д е н т ү с к е н д е й* (С.Жүнісов, Жапанда.). – Ербол сөйлемесін. Сөйлесе, *с ө з і т ү й е д е н т ү с к е н д е й,* – деп қалды терісі тарылып Бимолда (М.Гумеров, Сүйе ме?).

Түйе бақты. *Түйе өсіріп, өндірді, түйеге қарады.* Сыбанның *т ү й е б а қ қ а н ы,* Қоныс ете кетіпті, Арқаның сары даласын, Айырқалпақ Сыбаннан, Туған екен шамасы (XIX ғ. қаз. поэз.). Төле биді тапқанда Күндіз *т ү й е б а қ қ а н д а* Жалғызбын деп шошымай, Еш малшыға қосылмай, Қара жерге отырмай, Күпіңді салып астыңа, Жең жастанып басыңа, қол-аяғың төрт жақта Жатушы едің сол жақта Ұмыттың ба соны Абылай (Үмбетей Тілеуұлы //Алдаспан).

Түйе балуан [палуан]. *Күрескенін жығатын, денесі ірі адам.* Төлепбергеннің өз елінде *т ү й е б а л у а н* деген балуаны бар екен (Бозінген). *Т ү й е п а л у а н д а р* жығыса алмады, бәйгені екеуі тең бөліп алады («Қаз. әдеб.»). // *Еңгезердей, күшті, алып денелі. Т ү й е п а л у а н* аузынан ақ көбік қара нарға мінді. Үстіне қос қалқан, басына шойын тостағын киді. Қолына қорғасын құйған күрзісін алды (Д.Досжанов, Жібек.).

Түйе бас қылды [етті]. *Бәрі жиналып басып тастады.* Тентек десе бәрің жабылып, *т ү й е б а с қ ы л д ы ң д а р*! – деді әжесі күліп (Ә.Әбішев, Шығ.). Енді маңайлап көрші, *т ү й е б а с қ ы п,* үстіндегі бар киіміңді шешіп алайық та, өзіңді далаға тырдай жалаңаш шығарайық! – деп үйден қуды да шықты (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қалжыңбас құрдастардың ұя басарлары дүкенге баруға ерінген кездерде жиналып келіп, Мұхит сорлыны *т ү й е б а с е т і п* жататын (С.Сматаев, Бұлақ).

Түйе бойына сеніп, жылдан құр қалыпты [қалған]. м и ф. *Күшіне сеніп, алаңсыз болам деп істен немесе басқа да пайдадан бос қалма деген мағынада [Көне аңыз бойынша, жыл атауы болуға басқа аңдармен таласқан түйе, атып келе жатқан күнді көрмей үйықтап қалып, жыл атауына енбей қалғаны туралы аңыздан қалған сөз].* Тілдің жойылуы мүмкін деп қауіп айтқан ақылман адамдар бос байбалам салып жүрген жоқ. Ел болып осы істі қолға алмасақ, *б о й ы н а с е н і п, ж ы л д а н қ ұ р қ а л ғ а н т ү й е* секілді, тәуелсіздігімізге сеніп жүріп тіліміздің айырылып қаламыз. Әлем Қазақстанды алдымен Назарбаев арқылы таныды. Алдымен Президентімізді мойын-

дау арқылы елімізді де мойындады. Бұл – шығар күндей шындық. Мұны көрмеу – көрмес түйені де көрместің кебін кию («Егемен Қазақстан»).

Түйеге қом бітті. *Түйе семіріп, салмақ қосты, қомданды.* Әлде қазақ ұзын өріс кең жайлаудан, көк шалғыннан, қалың таулардан айырылған соң, *т ү й е г е қ о м,* атқа үйек, қойға шайыр, сиырға лике *б і т п е й,* малдан шұрай кетіп, мәйектене алмай, өңі жұқарғаннан қысқа шыдамсыз болды ма? (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

Түйе жабу. *Түйеге ықшамдалып жасалған жамылғы. Т ү й е ж а б у,* тұтқыш тағы басқа заттарды ешнәрсе бастырмай-ақ тек өрнектеп сыру арқылы ғана жасайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Түйе жүндегендей. б е й н. *Түйенің жүнін қырыққандай тұте-тұтесін шығарып.* Біле тұра бірісі білмегендей, Теріс қарап кетеді тілге келмей: Жабыла кеп жармасып, олжалайды, Жаудан түскен *т ү й е н і ж ү н д е г е н д е й* (М.Мақатаев, Шығ.).

Түйе жүндеу. т ү й е ш а р. *Түйенің жүнін қырқу [Түйенің жүні әртүрлі тұрмыстық бұйымдар жасауға пайдаланылады, аса бағалы].* Жуас *т ү й е ж ү н д е у г е* жақсы (Мәтел). *Т ү й е ж ү н д е у г е* көбінесе еркектер араласады. «Жуас *т ү й е ж ү н д е у г е* жақсы» дегендей, бірлі-жарым жуас түйесін кейбір әйелдер өздері де жүндей береді (Х.Арғынбаев, Қаз. мал шар.).

Түйе жүн көрпе. э т н. *Түйенің жүнінен қабып жасалған, жеңіл әрі жылы көрпе.* Онсыз да жылы үйде *т ү й е ж ү н к ө р п е* жамылып жатқандықтан ба, қара суға түсіпті (Қ.Мұқанбетқалиев, Тоғай.).

Түйе кекірік. *Қатты тойғанда еріксіз, өрескел шығатын кекірік.* Жиылған көп күшігін әрбір тұстан, Қалмастан қарға, құзғын түгел ұшқан. Тояттап қазы, қарта, *т ү й е к е к і р і к,* Қып-қызыл билеп жатыр қымыз құсқан (І.Жансүгіров, Шығ.).

Түйе көштік жер. э т н. *Түйеге артылған көштің тыныққпай жүріп өтетіндей қашықтығын білдіретін халықтық өлшем атауы. Т ү й е к ө ш т і к ж е р* ғана қалды, сәл шыдайық (Экспед. мат.). Тағы бір үлгі ұсынайық: Алматыдан *т ү й е к ө ш ж е р д е г і* Талдықорған қаласында біз бас қатырып отырған мәселе шешімін тауып, жолға қойылғалы бес жылдай болып қалды («Дала мен қала»).

Түйе қомдады. *Түйеге жүк арту үшін арқасына, қомына киіз салды; түйеге сәндеп жүк артты.* Сексен *т ү й е қ о м д а ғ а н* Сексені де болмаған, Алтынды жағдан орнаған, Асфаһани кілем бар Жібектен торын торлаған (Қыз Жібек).

Түйе қомында жүру. *Күй таңдамау.* Театр сурет өнеріндей белгілі жағдайды керек ететін емес, ән-күйсіз ат жалында, *т ү й е қ о м ы н д а ж ү р і п* те дами беретін ерекшелігі де біздің халықтың, музыкамыздың ұзақ ғасырлар бойы сақталып келуіне себеп болды (А.Жұбанов, Замана.).

Түйе қуырдық. т а м а қ. *Жас малдың кесек-кесек етіп туралған етін суға пісіріп алып, май тұздық құйып дайындалатын қуырдақ.*

Түйе қотыр сөз. *Біреуге тигізіп, біреуді қиғытып, қажай айтылатын сөз.* Жұлындырып ежелден отыратын, Мұның *с ө з і* қыршаңқы *т ү й е қ о т ы р* (Жамбыл, Тол. жин.).

Түйе мойнақ. а) *Түйенің мойны; мойын терісі.* Көктеуге ең қолайлысы *т ү й е м о й н а ғ ы н ы ң* терісінен тілетін қайыс (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). ә) *Түйенің мойны, мойын терісі сияқты ииріір. Т ү й е м о й н а қ* иір тау, Қыз емшекті сүйір тау Атасу мен Манащы Мал оттауға оты ащы Мұнан-дағы жол шекті (Қобыланды батыр).

Түйені мұзға жетелеу. *Бос әуреге түсу.* Мұнда 150 жыл отырып, мал тәрбиелеп бақпай, былғары заводына кірісу *т ү й е н і м ұ з ғ а ж е т е л е у* (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Түйенің әбзелі. э т н. *Түйені байлауға, жегуге арналған ноқта тұрманы.* Олардың муфтамен қиылысында ұзындығы 1–1/2 кез болатын жуан таяқ кигізілген, таяқты басқа шетіне ұзындығы 30–40 см қайыс бекітілген, қайыстың бір шеті суды шыңыраудан көтеретін *т ү й е н і ң ә б з е л і н е* байланған (Р.Бекназаров, Тас қашау.).

Түйенің жарты етіндей. *Үлкен, зор.* Құдай ұрсын сені, ойыны ма десем, шыны ба еді. *Т ү й е н і ң ж а р т ы е т і н д е й* болған сор маңдай (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Түйенің қимасы. *Түйенің майлы тоқ ішегі, дәмді тағам.* Сиырдікі сияқты, түйенің де майлы тоқ ішегі. *Т ү й е н і ң қ и м а с ы* жылқының қазысы орнында қадірлі («Хабаршы»).

Түйенің қымызы. э т н. *Күзді күнгі түйенің сүтінен ашытылып дайындалатын сусын.* Дәл жанында үлкен биік шелекке ашытып қойған *т ү й е н і ң қ ы м ы з ы* бар. Ұлжанның күз уақытында Зере мен балаларға әзірлеп отыратын ағы осы (М.Әуезов, Абай жолы).

Түйенің өркеші. *Түйенің арқасында болатын майлы өскін [Түйе малын оның санына қарай екеу болса, қосөркеш түйе, ал біреу болса, нар деп атайды].* Іш май – қазы, *т ү й е н і ң ө р к е ш і* мен қомы, үлпершек май, ұлтабар май, бүйрек май, желін май, сүбенің майы, жал-жаяның қыртысы, шелдің майы және т.б. (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Түйенің танитыны жапырақ. *Білетіні бір-ақ нәрсе деген мағынада.* Күдері Есенбекке: – *Т ү й е н і ң т а н и т ы н ы ж а п ы р а қ* деп, мен десе, дүрсе қоя беретін әдетің ғой сенің, – деді (М.Иманжанов, Көк белес).

Түйенің тұяғы түсетін жер. *Өте алыс жер.* Ата, көп жүріп *т ү й е н і ң т ұ я ғ ы т ү с е т і н ж е р* екен, осы жолға өзіңіз бару жөн екен, – депті (Қаз. ертег.).

Түйенің шудасы. *Аса бағалы саналатын жылуы мол әрі емдік қасиеті бар түйенің өркеші, желкесі, қолтық пен тамақ астының жүні. Т ү й е н і ң* өркеші мен желкесінің, қолтығы мен тамағының астындағы жүнін *ш у д а с ы* деп атайды (Шаңырақ энц.). Терінің жүнін шикі күйінде қырғыза-

ды да, оң жағын ішіне келтіре, әр ыдыстың өзіне тән формаларына қарай тіктіреді. Оны *т ү й е н і ң ш у д а с ы н а н* ирген жіппен тігеді. Ол тез үзілмейтін, шірімейтін төзімді жіп (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

Түйені түгімен жұтады. *Параны көп алатындарға қатысты айылады. Т ү й е н і т ү г і м е н ж ұ т қ а н* дәуір, Жаландап дүниеге ашқан аран (Ғ.Молдыбаев, Өленд.).

Түйе совхозы. с о в. *Түйе өсіруге кәсібіленген кеңістік ауылшаруашылығындағы ұжымдық-аумақтық бірлік.* 1976 жылы бағып жүрген нармая келе жаңадан ұйымдастырылып жатқан «Қызылөзен» *т ү й е с о в х о з ы н а* берілді (А.Ниязов, Түйе.).

Түйе тас. *Үлкендігі түйедей ірі тас.* Өзен жағасына жеткенімде, *т ү й е т а с т а р* арасында ойнап жүрген үш-төрт бала көрінді (Ә.Көшімов, Лашын.).

Түйе туберкулезі. в е т. *Қоздырғышы – микробактериум бовис болып табылатын түйенің жұқпалы ауруы. Т ү й е т у б е р к у л е з і* түйеге ауруға шалдыққан түйе, сиыр және адамдардан жұғады (ҚҰЭ).

Түйе үстінен сирақ үйтті [ит қапты]. *Икемсіз, епсіз, болбыр кісі туралы айтылады.* Жас өспірімнің жамандарын «босбелбеу», «күн жаумай су болып», *«т ү й е ү с т і н е н с и р а қ ү й т і п»* деп ұнатпаған («Лен. жас»). Жақсы туған баланың атасы жаман болса да, Төрде отырып сый табар. Жаман туған баланың атасы жақсы болса да, *Т ү й е ү с т і н е н и т қ а б а р* (Шешендік сөздер).

Түйе шөгерді. *Түйе тізесін бүгіп жатты.* Артқан *т ү й е ш ө г е р і п* көсірілді, Жылы-жұмсақ жиынға пісірілді. Батырын баласындай бауырына алып, Ел бойына ерліктің күші кірді (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

Түйе шудасын төсейді. *Түйеден құлаған адамның денесі ауырмайды, жарақат алмайды дегенді білдіреді.* Түйеден құлап түстім. Еш жерім ауырмапты. *Т ү й е ш у д а с ы н т ө с е й д і* деген сөз рас екен (Ауызекі).

Түйе шыбын. *Денесі ірі, үлкенірек шыбын.* Тұрқы қысқа болғанымен, денесі жуан бұл шыбынды Сыр елі *«т ү й е ш ы б ы н»* дейді (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

Түймедейді түйедей [түйдей] етті. *Кішкентай мінді, болар-болмас айыпты үлкен етіп, өсіріп көрсетті.* Халық біріншісін «көрмес түйені де көрмес» десе, екіншісін *«т ү й м е д е й д і т ү й е д е й е т е т і н д е р* дейді (Қ.Жарықбаев, Психология). – Ойпырым-ай, сен де бір *т ү й м е д е й д і т ү й д е й* ғып әкетеді екенсің. Сенімен таласқан кім бар, батыреке-ау. Сонша тұлданатын не болды (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТҮЙЕБАС з а т. о й ы н. *Бірнеше кісі бір адамның үстіне шығып, астына басып ойнайтын ойынның аты. Т ү й е б а с* қылып қырық қыз Алып ұрды жездесін Тастақтың барып тасына (Алпамыс). Ойнаймыз деп *«т ү й е б а с»*, Үстіне қыздар шығады. Қол-аяғы байлаулы, Көтеру қайда бұларды (Бабалар сөзі).

ТҮЙЕБЕДЕ з а т. ө с. *Беде тұқымдас шөптесін өсімдік.* ≈ *Т ү й е б е д е н і ң* гүлі.

ТҮЙЕБҰРШАҚ з а т. ө с. *Бұршақ тұқымдас біржылдық өсімдік.*

ТҮЙЕБҮЛДІРГЕН з а т. ө с. *Бүлдіргеннің үлкендігі бармақтай, тұтас алша сияқты бір түрі.* ≈ *Т ү й е б ү л д і р г е н* терді.

ТҮЙЕДЕЙ[1] с ы н. **1.** *Түйе секілді.* Тек өз үйіне, отбасына келгенде ғана Қасболат теңін шемекен *т ү й е д е й* белі босап, рахаттанып дем алатын (Т.Ахтанов, Боран). Жалқау, қиқар *т ү й е д е й* тартыншақтап, Жылжыды өмір үстімен кемел жердің. Ескерткіш тұр ұлылық қалпын сақтап, Даңқын сақтап данышпан шеберлердің (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Үлкен, ірі.* Достым, *т ү й е д е й* жемістігі бар адамның түймедей кемшілігін қазбалауға мен де қарсымын (К.Мәшһүр-Жүсіпов, Бір әйел.). Шөгіп жатқан *т ү й е д е й*, ортасы кезеттеніп, денесін қошқыл қара түк басып, қырарқасы тарақтай ирек-ирек болып, шудасы желкілдеп түрған, мынау өзіміздің Баян тауы! (Ж.Аймауытов, Қартқожа). Оңтүстік өлкесінің Ұнайды жазы маған, Қаратау өркеші бір, *Т ү й е д е й* жазылған (С.Мәуленов, Үш шоғыр). // *Бар күшімен, алып денесімен.* Бір кезде ер Талайлы ыңғайға алды, Сап етіп сол аяқтан қағып қалды. Қаққанда *т ү й е д е й* ғып дүрс еткізіп, Омыра омпасынан бір-ақ салды («Жас Алаш»).

Атан [нар] түйедей. б е й н. *Еңгезердей, алып.* Белдеуде кіші-гірім *а т а н т ү й е д е й* ақ боз ат тұр (І.Есенберлин, Қаһар). От орнындай тұяғы, *Н а р т ү й е д е й* ат еді, Сымбатты, сұлу, көрнекті (О.Шипин, Дастан.).

Жалтыр мұзға айдап салған кәрі түйедей. б е й н. *Әбден әлекке түсіп, қиын жағдайға тап болып. Ж а л т ы р м ұ з ғ а а й д а п с а л ғ а н к ә р і т ү й е д е й,* мүгедек боп жүргеніміз мінеки, – деген (М.Әуезов, Абай жолы).

Түймедейді түйедей қылды [етті, болды]. *Ұсақ-түйекке бола ірі нәрсені ұмытты, азғана міниіне бола бүкіл ісін жоққа шығарды деген мағынада. Т ү й е д е й б о п* көрінбесе *т ү й м е* мін, Түк кінәм жоқ – Менің іштей түйгенім! Сенің кінәң – қызғанғаның өзіңше, Менің кінәм – сені өзімше сүйгенім! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан.). Олардың кейбірі оппозициялық партиялармен байланыстағы журналистер билікті жаманатты қылу үшін *т ү й м е д е й д і т ү й е д е й,* жоқты бардай, барды дардай *е т і п* көрсетумен әуестенетінін алға тосты («Егемен Қазақстан»).

ТҮЙЕЖАБАҒЫ з а т. *Түйенің қысқы жүнінің тығыздалып, жабыса үйысқаны.* Бота мен тайлақтың жүнінің түбіті мол болады. Түйенің жабыса ұйысқан жүнін *т ү й е ж а б а ғ ы* дейді (Шаңырақ энц.).

ТҮЙЕЖАНТАҚ з а т. ө с. *Жапырағының төменгі жағы тікенді, бұталау өсімдік.* Бұл жалпы жантақ деп аталатын шөптің бір түрі. Оны тек түйе ғана жейтін себепті және биіктігіне байланысты үлкендігін түйеге теңеп, *т ү й е ж а н т а қ* деп атаған (Қаз. тілі термин. Биология).

ТҮЙЕЖАҢҒАҚ з а т. ө с. <лат. juglans regia> *Құрамындағы эфир майына байланысты жапырағы хош иісті, жаңғақ тұқымдасына жататын ағаш.* Қазақстанда табиғи өсімдік ретінде кездеседі. Жемісінде 45-77% май, 8-12% белок болады. *Т ү й е ж а ң ғ а қ* жемісі жинап алысымен дайын тағам ретінде, кондитер, тамақ өнеркәсібінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТҮЙЕЖАПЫРАҚ з а т. ө с. <лат. rheum turkestanicum> *Таран тұқымдасы, шөңайна туысына жататын көпжылдық өсімдік; жапырағы үлкен, ірі болып өсетін жабайы өсімдік.* Бір жылдық, кейде көпжылдық өсімдіктер қатарына *т ү й е ж а п ы р а қ,* сасыр, бамбук, т.б. жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *Т ү й е ж а п ы р а қ п е н* Тибетте түрлі ісіктерді, халық емшілері сандырақты, құтыруды емдейді (Ә.Исамбаев, Халық мед. өсімдік.).

ТҮЙЕЖАРЫС з а т. э т н. о й ы н. *Тек түйеге мінген жігіттер қатысатын ойын түрі. Т ү й е ж а р ы с қ а* қатысушылар көмбе сызығының бойына қатар тұрып, жүргізуші белгі берген бойы бірдей қозғалады. Ойын шарты бойынша белгіленген 5 – 10 шақырым аралықты жүріп өтулері керек (ҚҰЭ).

ТҮЙЕЖОҢЫШҚА з а т. ө с. <лат. melilotus> *Бұршақ тұқымдасына жататын екі жылдық (сирек бір жылдық) өсімдіктер; жоңышқа тұстес сабағы ұзын, ақ, сары гүлді өсімдік.* Колхоз бірінші рет сортаң топырақты осы алқапты көлдете суарып, 150 гектар беде, 30 гектар *т ү й е ж о ң ы шқ а* екті (Қ.Иманғалиев, Шопан.). *Т ү й е ж о ң ы ш қ а н ы ң* мәдени түрі топырақты азотқа байытады, бал беретін өсімдік (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

ТҮЙЕЖІЛІК с ы н. *Сүйегі ірі, алып денелі.* Сол кезде қолымдағы тасты қаттырақ қысып, қасына жетіп барып едім, қолының сыртымен бір қасқа, күлпаршамды шағаратын *т ү й е ж і л і к* жігіт көздері алақтап, құйрыққа құлай кетті (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТҮЙЕКЕКІЛІК з а т. з о о л. *Тауда екі-екіден жүретін, тасқа жұмыртқалайтын құс. Т ү й е к е к і л і к* тауда жұпталып екеуден-екеу жүреді («Мәдениет және тұрмыс»). Киелі аққуды сақтау үшін арал керек. Ол да табиғат қорғауға байланысты. Аққуға мінезі ұқсас *т ү й е к е к і л і к* бар. Ол да тауда екеу-екеуден жүреді. Табиғаттың танытқыштық сипатын еске алсақ, кекіліктің нашары, үйректің нашары секілді, шүрегей аталады (Т.Әлімқұлов, Туған жер).

ТҮЙЕКЕШ з а т. *Түйемен керуен тартатын, түйе бағатын адам. Т ү й е к е ш т е р* түйесін жатыр екен жазылап. Қайсыбірің білесің Қояйын дедім жазып-ап (А.Тоқмағамбетов, Дария). «Бұл не жиын?» деп, баяғыда жиналыста өзін қорғап сөйлейтін *т ү й е к е ш т е н* сұрап еді (Д.Досжанов, Зауал).

ТҮЙЕҚАҢБАҚ з а т. ө с. *Мареліктер (маревые) тұқымдасына жататын біржылдық өсімдік. Т ү й е қ а ң б а қ* түйе мен қой-ешкіге таптырмайтын азық (Эксп. мат.).

ТҮЙЕҚАРЫН з а т. ө с. <лат. salsola pestifer> *Сортаңды жерде қауқиып өсетін сабағы бұдырлы өсімдік.* Сырдың бойында қаңбақтың бір түрі – *т ү й е қ а р ы н* дейтін шөп болады (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Нұрыш баяғы ағаштың қуысына қайта кіріп, ағаш түбіне жиналған *т ү й е қ а р ы н м е н* маңайын қымтап, күрке істеуге кірісті (Б.Майлин, Шығ.).

ТҮЙЕҚОҢЫЗ з а т. з о о л. *Малдың жас тезегін домалатып, зыңылдап ұшып жүретін, басы бұзаубасқа ұқсаған үлкен қара қоңыз.*

ТҮЙЕҚҰЙРЫҚ з а т. ө с. <лат. caragana jubata> *Бұршақ тұқымдасы, қараған туысына жататын тікенекті бұта. Т ү й е қ ұ й р ы қ* – әсемдік үшін өсіріледі және шірнелі өсімдік болып табылады (ҚҰЭ). Сарыағаш, қойқарақат, жиде, шетен, Тобылғы, *т ү й е қ ұ й р ы қ,* бауырқұрттар; Қараған, бозқараған, шеңгел, шілік Сықылды ағаштардың талайы бар (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

ТҮЙЕҚҰЛАҚ з а т. з о о л. *Кеміргіштер тобына кіретін тышқанның бір түрі.* Қазақстанда шиқылдақ тышқанның бес түрі кездеседі. Олардың көп тарағаны және терісі пайдаға асатыны – *т ү й е қ ұ л а қ* (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Дала *т ү й е қ ұ л а ғ ы* шөл және шөлейт аймақтарда кездесетін болса, олардың басқа төрт түрі тауда, тау етегінде мекендейді (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.).

ТҮЙЕҚҰС з а т. з о о л. *Ұша алмайтын, бірақ өте жақсы жүгіретін, Африка жерін мекендейтін ең үлкен құс; страус.* Біз Африка *т ү й е қ ұ с ы н ы ң* құрылысы тіпті өзгеше екенін көреміз, ол ұшпайды, бірақ өте жақсы жүгіреді (Зоология). Мұндағы бір кісінің назарын аударатын нәрсе жасыл бұталарды күзеп, пілдің, жолбарыстың, *т ү й е қ ұ с т ы ң* және де басқа хайуандардың мүсінін жасап қойыпты (Т.Ахтанов, Үндістан.).

Түйеқұс тәрізділер. з о о л. <лат. struthioniformes> *Қырсыз төсті құстар тобының бір отряды. Т ү й е қ ұ с т ә р і з д і л е р д і ң* қаңқа қалдықтары миоцен дәуірінен Солтүстік Африкадан, Оңтүстік Еуропадан, Кіші және Оңтүстік-Шығыс Азиядан табылған (ҚҰЭ).

ТҮЙЕЛЕП үс т. *Түйеге артып, түйемен тасып.* Талай жігіттер сонау Жолбарыссоққан, Тамай жақтан *т ү й е л е п* қамыс тасиды (Қ.Шәкенов, Гудок).

ТҮЙЕЛІ с ы н. **1.** *Түйеге мінген, арба-шанаға түйе жеккен.* Аттылы, *т ү й е л і,* жаяуы да аралас ағылған қалың адам (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Айгүл ұзаңқырап кеткен *т ү й е л і* арбаға қарады (F.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **2.** *Түйесі бар, түйесі көп.* Төзіміміз таусылып, дегбіріміз кеткенімен, директордың қас-қабағына қарап, үн-түнсіз *т ү й е л і а д а м д ы* күттік (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

ТҮЙЕЛІК с ы н. **1.** *Түйеге татитын, түйе нарқына тең (мал, мүлік).* – Итің *т ү й е л і к* болса да мен төлейін, – деді Шоқан (С.Мұқанов, Ақкан жұлдыз). **2.** *Түйе көтере алатын (жүк).* Бес жүз *т ү й е л і к* алтын, күміс жиһаз Мұхаммедтің қолына жетті (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). **3.** а у ы с. *Түйеге тән қылық.* Түйе *т ү й е л і г і н* істеп ауық-ауық «ауф», «вауф» деп бақырып қояды (Ж.Нәжімеденов, Ақшағыл).

ТҮЙЕМЕШ з а т. т а м а қ. *Жанышталып, қатырылған немесе қарынға салып сақталатын ет. Т ү й е м е ш т і* майға қарып, суға қайнатып, кейде ішекке тығып қайнатып пісіреді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТҮЙЕМОЙНАҚ з а т. к ө н е. *Түйенің мойын терісінен істелген дорба тәрізді ыдыс. Т ү й е м о й н а қ* – торсық, дорба. Бұрын алтын, күмістен істелген заттарды осы *т ү й е м о й н а қ қ а* салған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Болыпты ұлдан кемтар Маман бейбақ, Ауылы малға жатыр болған ойнақ. Терісін бес айғырдың саба қылып, Сабасы атанышты «*т ү й е м о й н а қ*» (Бес ғасыр.).

ТҮЙЕМОЙЫНИТ з а т. г е о л. *Қырғызстандағы Түйемойын елді мекенінен табылуына байланысты аталған уран слюдалары тобына жататын минерал. Т ү й е м о й ы н и т* ромбылық сингонияда крсталданып, жұқа пластинка тәрізді кристалдар түзеді (ҚҰЭ).

ТҮЙЕМҰРЫНДЫҚ з а т. **1.** *Жіңішке жүн жіптен не қайыстан өрімдеп, екі ұшын түйген түйенің мұрындығы. Т ү й е м ұ р ы н д ы қ* – төрт таспадан түйілетін түйін (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** э т н. *Ұзатылып келе жатқан қыздан сұралатын ырым.* Баяғыда ұзатылып келе жатқан қыздың алдынан шығып қалған бір түйелі кісі, түйесінен түсе қап, мұрындықты бұйдасын көріп, «жол тосар *т ү й е м ұ р ы н д ы ғ ы м д ы* бер» – депті-міс, содан осы ырым – салт қалыпты (А.Тоқмағамбетов, Алтын.).

ТҮЙЕОШАҒАН з а т. ө с. *Ошағанның бір түрі.*

ТҮЙЕСОРАҢ з а т. ө с. *Сор қаңбақ туысына жататын аласа бұта.* Қарабарақты кейде *т ү й е с о р а ң* деп те атайды (ҚҰЭ).

ТҮЙЕСҮЙЕК з а т. ө с. <лат. astragalus paucijugus> *Сеңгіртаспа, бұршақ тұқымдасы, таспа туысына жататын бұта. Т ү й е с ү й е к* Қазақстанда Жамбыл, Қызылорда, Оңтүстік Қазақстан облыстарында, Балқаш-Алакөл ойысындағы құмды жерлерде, сексеуіл арасында өседі (ҚҰЭ).

ТҮЙЕСІҢІР з а т. ө с. <лат. astragalus macrocladus> *Бұршақ тұқымдасы, таспа туысына жататын жартылай бұта, изен, жусан тәрізді шөлде түп-түп болып өсетін, жазғытұрым мал жейтін өсімдік.* Есін жиғанда, шырпы мен *т ү й е с і ң і р д е н* күрке жасап алды (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Үстіртте таралған; сексеуіл өскен жазықты және шағын қыратты жерлерде мекендейді, сол сияқты баялыш, қараған, *т ү й е с і ң і р* өскен жерлерде де кездеседі. Қазақстанда бірен-саран кездескені белгілі, қорғау шаралары дайындалмаған.

ТҮЙЕТАБАН[1] з а т. ө с. **1.** *Таулы аймақтың өзен жағалары сазды жерлерде өсетін, түйенің табанына ұқсас тарбиып жататын тікенді жеуге жарамды өсімдік.* Мұнан әрі қанша биемшек, қанша *т ү й е т а б а н* тергенін бірауық дабырласа әңгімелеп алады да, кілемше құлпырған қызғалдақты адырларды тізеден кешіп жүгіреді-ай дейсің (А.Сейдімбеков, Серпер). Қылтитып басы, қолын қалдырып, денесін түгел құммен жасырды да, бетін *т ү й е т а б а н* жапырағымен көлеңкеледі (С.Ерубаев, Жарық дүние). **2.** <лат. zygophyllum> *Түйетабандар тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер. Т ү й е т а б а н н ы ң* Қазақстанның барлық өңіріндегі сор, сортаң топырақты далалы жерлерде, тастақты шоқы баурайында өсетін 30 түрі бар, оның 19-ы – эндемиктер (ҚҰЭ).

Түйетабандар тұқымдасы. <лат. zygophylleaceae> *Қосжарнақты өсімдіктер, бұта, жартылай бұта. Т ү й е т а б а н д а р т ұ қ ы м д а с ы* жер шарының солтүстік және оңтүстік ендіктеріндегі құрғақ және ыстық аймақтарда кездесетін 25 туысы 250-ден астам түрі белгілі (ҚҰЭ).

ТҮЙЕТАБАН[2] з а т. қ о л ө н е р. *Түйенің табанына ұқсас ою-өрнек, әшекей.* Түйенің табанына ұқсас екі жарты сопақша дөңгелектен келетін өрнек – *т ү й е т а б а н* делінеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Тас өңдеу зооморфтық (жануар тектес) ою-өрнегі қазақ ою-өрнегіне тән барлық элементтерді қамтиды. Бұлар бұрыннан белгілі «қошқармүйіз», «*т ү й е т а б а н*», «құсқанат», «құстұмсық», т.б. ою-өрнектер. С.Е.Әжіғалидің орынды атап өткеніндей, «қошқармүйіз» өрнегі тас өңдеуде басым көрініс таба алмай, космогониялық сарыны бар «*т ү й е т а б а н*» өрнегі түр жасаушы мәнге ие болады (Р.Бекназаров, Тас қашау.).

ТҮЙЕТАБАН[3] з а т. з о о л. *Табан, жалпақ-тыран тұлғалас, көбіне көлді мекендейтін қоңырқай түсті балық.*

ТҮЙЕТАЙЛАП ү с т. *Тік түсірмей, жайдағырақ етіп, бір жағын еңістетіп.* Қазылған орды *т ү й е т а й л а п,* тегістеуге болады ғой («Қаз. әдеб.»). Тік жарды *т ү й е т а й л а п* жатыр (О.Бөкеев, Үркер).

ТҮЙЕТАЙЛАН= е т. *Жайдақталу, еңіс тартылу.* Ертеде қазылған кең апан бүгін *т ү й е т а й л а н ы п,* топырақ басып, тегістелуге айналған еді («Қаз. әдеб.»).

ТҮЙЕТАЙЛАНУ *Түйетайлан етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙЕТАЙЛАУ с ы н. *Тік емес, құламалау, ылдилау, сырғымалы.* Шал өзеннің *т ү й е т а й л а у*

жағасына тау-тау ғып үйген бөренелердің қасына кеп тоқтады (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

ТҮЙЕТАЙЛЫ с ы н. **1.** *Бір жағына сырғымалы, еңіс, ылди.* Сол жотаның батыс іргесі ылди *т ү й е т а й л ы,* өр еді (А.Нұрманов, Аққу.). Жатаған үстелдерден айырмасы сол, оның бір жақ басына көтеріңкі *т ү й е т а й л ы* қылып, төртбұрышты сопақша тақтай шегеленген (С.Сейфуллин, Шығ.) **2.** а у ы с. *Сенімсіз.* Ал ашқың ойшы достым Аянбайды, Бір жанын мен дегенде аямайды. Өлгенше бірге жүріп, бірге тұрдық, Өзгелер болса-дағы *т ү й е т а й л ы* (Қ.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТҮЙЕТАЙЛЫЛА= е т. *Түйетайлы ету, жайдақтау.* Құлама жарқабақтарды *т ү й е т а й л ы л а п* жондау керек («Лен. жас»). Сонан кейін қурайдың бір жақ басын ерінге жымдасып тұратын етіп, *т ү й е т а й л ы л а п* қиғаштай жонды (С.Бегалин, Әңгім.).

ТҮЙЕТАЙЛЫЛАН= е т. *Түйетайлы етілу, жайдақталу.* Лезде тепсең *т ү й е т а й л ы л а н ы п,* ойпаң одырайып шыға келді (Д.Досжанов, Дария). Тек біз тұрған тұз қала сәл *т ү й е т а й л ы л а н ы п* барып, қайтадан шыңға айналды (Ә.Кекілбаев, Ұйқыдағы ару.).

ТҮЙЕТАЙЛЫЛАУ[1] с ы н. *Тік емес, құламалылау, ылдилау, сырғымалылау.* Жақсысы сол, ол қыз *т ү й е т а й л ы л а у* түста тұр екен, тік құламай, сырғанап түсіпті (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Жартастың *т ү й е т а й л ы л а у* бөктерімен ән естілген тұсқа қарай тура тарттым (Арулар отты жыл.).

ТҮЙЕТАЙЛЫЛАУ[2] *Түйетайлыла етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙЕТАУЫҚ з а т. с ө й л. ***Күркетауық.*** *Т ү й е т а у ы қ* он килоға дейін ет береді («Қаз. әдеб.»). Қонақасын беріп, түнеткен соң қыстақ маңында өріп жүрген сидам сирақ тамам *т ү й е т а у ы қ т ы ң* екеу-үшеуін сойып, жүнін жұлып, машинасына тиейтін де, қайтадан ала жөнелетін (О.Бөкеев, Ән салады.). Анау арыстан, мына *т ү й е т а у ы қ,* мына боталы інген, мынау араб арғымағы, иен дала, жалғыз құдық, орғыл құм – бәрі, бәрі әрі таныс, әрі жат («Жас Алаш»).

Түйетауық адам. ж е р г. *Мінезі қисық адам.* Өзің бір айтқанға көнбейтін *т ү й е т а у ы қ а д а м* екенсің ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮЙЕТЕК з а т. з о о л. *Лама туысына жататын әрі ламаның жабайы арғы тегі болып саналатын жабайы жануар. Т ү й е т е к* Оңтүстік Американың құрғақ далалы, шөлейтті өңірлерінде, биік тау жоталарында топтанып тіршілік етеді. Дәмді еті, бағалы терісі үшін ауланады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТҮЙЕТІКЕН з а т. ө с. <лат. carduus> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын екі (сирек бір) жылдық шөптесін өсімдіктер, сабағы ұзын болып өсетін тікенді құрай.* Арқа жерінде сирек кездесетін *т ү й е т і к е н н і ң* жапырақтары түсіп, сабағы серейіп, басы домалана ербиеді (І.Есенберлин, Қаһар). Халық медицинасында *т ү й е т і к е н н і ң* жапырағы мен гүл кәрзеңкелерінің тұнбасы ревматизмді және қуық ауруларын емдеу үшін қолданылады (Ә.Іскендіров, Қазақст. дәрілік өсімдік.).

ТҮЙЕШАҒАЛА з а т. з о о л. *Көктем мен қара күзге дейін өзен-көл, теңіз жағалауларын мекендейтін ақ қауырсынды, қаражағал мойынды, тұмсығы мен аяғы сары не алқызыл, кейде қызғылт түсті болып келетін шағала атаулының үлкені.* – Әне, айдынның апай төсінде үлкен ақ көбіктер көлкиді. – Жоқ, олар көбік емес, *т ү й е ш а ғ а л а,* не аққулар болса керек (Ә.Көшімов, Лашын).

ТҮЙЕШАРУАШЫЛЫҚ з а т. а у ы л ш а р. *Түйе өсіруге негізделген мал шаруашылығының дәстүрлі салаларының бірі. Т ү й е ш а р у а ш ы л ы ғ ы* арқылы барынша тиімді пайдалануға болатын, шөл және шөлейт алқаптардың алып жатуы осы саланы өркендетуге кең жол ашады (ҚҰЭ).

ТҮЙЕШЫРМАУЫҚ з а т. ө с. <лат. vincetoxicum> *Мизамшөп, түйешырмауық тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер. Т ү й е ш ы р м а у ы қ т ы ң* Қазақстанда Тобыл, Есіл алқабында, Мұғалжар, Іле, Күнгей, Жетісу (Жоңғар) Алатауларының тастақты жерлерінде, тау беткейлерінде, бұталар мен құмды төбешіктердің арасында, өзен жағалаулары мен орман алаңқайларында өсетін 4 түрі бар (ҚҰЭ).

Түйешырмауықтар тұқымдасы. б о т. <лат. asclepiadaceae> *Қос жарнақтылар класына жататын көпжылдық өсімдіктер.* Қазақстанда 2 (кейбір деректерде 3) туысы белгілі. *Т ү й е ш ы р м а у ы қ т а р т ұ қ ы м д а с ы* шырмалып өсетін шырмауық тәрізді не бұта, шала бұта, сирек ағаш болады (ҚҰЭ).

ТҮЙЕШЕ ү с т. *Түйеге ұқсап, түйе сияқты. Т ү й е ш е* тайраңдаған Қалиға «мұнысы несі-ей?» дегендей (З.Жәкенов, Таң самалы). *Т ү й е ш е* жүріп келе жатып оттайды (З.Шүкіров, Ізгілік.).

ТҮЙЕШЕТЕН з а т. ө с. *Сабағы тұзу, гүлдері тұтікше тәрізді майда шөп тектес көпжылдық өсімдік. Т ү й е ш е т е н* жолдардың жиегінде, егістік жерлерде, далалы аймақтарда кездеседі (Ә.Іскендіров, Қазақст. дәрілік өсімдік.).

ТҮЙЕШІ з а т. *Түйе бағатын кісі.* Малшылардың қазақша жалпы аты бақташы, жеке түліктерді бағатындар жылқышы, *т ү й е ш і,* сиыршы, қойшы деп бөлінеді (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Ай, батырым-ай, батыр-ай, Еліне жау тез жетті, Еліңді шауып меңдетті. Қатын менен баланың Қойшы менен *т ү й е ш і,* Жылқышы мен бадашы Талайын сабап көлбетті Таяқ жеп қолға түсулі (Бес ғасыр.).

ТҮЙЛІГУ *Түйілік етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙІЛІК= е т. **1.** *Түйілу, шиелену.* – Ал, онда батаңды бер, – деді, – кештім, *Т ү й і л і к к е н* түйінімнің бәрін шештім (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** а у ы с. *Тас түйін болу, ширығу.* Ол қанына қа-

райып, қатты *т ү й л і г і п* отырып қалды (Д.Досжанов, Тұлпар.). **3.** а у ы с. *Шүйілгу, шүйілу.* Дұшпанды көп алмайды, күш алады, Бір таспен талай кесек ұсалады. Жүзі түгіл, жүз мыңын жапалақтың *Т ү й л і к с е* түйғын атты құс алады (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Жауды көрсе сайланған, Топты көрсе айналған, Алмас қылыш асынып Жебесі болат найза алған. Қырымнан қиқу таянса, Көк бүркіттей *т ү й л і г і п,* Лашын құстай шүйілігіп, Бір шаппаққа ойланған (Базар жырау, Шығ.).

ТҮЙЛІКТІР= е т. *Түйілту, түйілтіп ауырту.* Ол көзін *т ү й л і к т і р і п* ашқызбай тастаған құм қиыршықтарына да мән бермеуге тырысады (А.Мекебаев, Аңызақ).

ТҮЙЛІКТІРУ *Түйліктір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙМЕ[1] з а т. **1.** *Қаусырыну үшін киімге қадалатын әртүрлі нұсқадағы кішірек дөңгелек пішінді зат.* Түн жылы еді. Дөңнің үстіне шыққан соң, пеш-пештерінің *т ү й м е с і н* ағытып, желпініп біраз тұрды (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Саржанбай күртеше шапанды қусырынып, *т ү й м е с і н* салайын десе де, онысы тырсылдап жетпейді (Б.Майлин, Шығ.). **2.** к ө н е. з е р г. *Ертеректе сән үшін таққан ішінде сылдырмағы бар үлкендігі бала жұдырығындай, сопақша, домалақтау келген әшекей.* **3.** т е х. *Қандай да бір тетіктің бекітуге арналған шағын деталі.*

Темірден [сүйектен] түйме түйетін. *Асқан шебер, ісмер. Т е м і р д е н т ү й м е т ү й е т і н* ұсталық, шебер саусақ қажет («Қаз. әдеб.»).

Түйме бас. п о э т. *Әдемі, сұлу, шағын бас (әдетте әдемі қыздың теңеуі).* Түйген жібек секілді *т ү й м е б а с ы* Кәмшат бөрік шашақты және үкілі Төгілген қара мақпал, құндыз шашы (И.Байзақов, Құралай.). Бозғыл жусан *т ү й м е б а с т а р ы н* шайқап діріл қағады (З.Иманбаев, Дала.).

Түйме алтын. *Түйменің үлкендігіндей алтын кесегі, кішірек жамбы.* Алтын құсты құмсағыз, жатқан дәулет құм шайнап. Қақырығы қайма алтын, Түкірігі *т ү й м е а л т ы н,* Қазақстан болды аймақ (І.Жансүгіров, Құлагер).

Түйме қадау мәшинесі. т е х. *Арнайы киімдерге, аяқкиімге т.б. бұйымдарға түйме қадауға арналған тігін мәшинесі. Т ү й м е қ а д а у м ә ш и н е с і н і ң* негізгі жұмыстық бөлігі ине, қайық, жіптартқыш және түйме ұстағыштан тұрады (ҚҰЭ).

ТҮЙМЕБАС з а т. ө с. <лат. serratula> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Т ү й м е б а с т ы ң* Қазақстанның барлық аймақтарындағы тау етегінде, тастақты беткейлерде, жазық жерлерде, сортаңды шабындықтар мен қияқөлең өскен батпақты жерлерде өсетін 16 түрі бар (ҚҰЭ). Қазақстан топырағында *т ү й м е б а с т ы ң* 16 түрі өседі (Х.Тілемісов, Ауыл шаруаш. сөздігі).

ТҮЙМЕДАҒЫ з а т. ө с. <лат. matricaria> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын бір жылдық шөптесін өсімдіктер. Т ү й м е д а ғ ы* Қазақстанда Алтайда, Жетісу (Жоңғар), Іле, Күнгей Алатауларының көбінесе ашық жерлерінде өсетін 2 түрлі: дәрілік Т. (M. recutita) және кәдімгі Т. (M.matricarioides) бар (ҚҰЭ).

ТҮЙМЕДАҚ з а т. ө с. ***Түймедағы*** *(дәрілік, эфир-майлы, улы біржылдық шөптесін өсімдік).* Дәрілік *т ү й м е д а қ* – биіктігі 35 сантиметрге дейін жететін біржылдық, шөптектес өсімдік, тамыры тік, жіңішке, ашық қоңыр түсті (Ә.Іскендіров, Қазақст. дәрілік өсімдік). Әне-міне дегенше қар да кетіп, бақ-бақ басы бүртиіп, бәйшешекті, қозығүлді, *т ү й м е д а қ т ы,* көгал шөп көтеріліп қалды (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ТҮЙМЕДЕЙ с ы н. *Көлемі шағын, кішкентай.* Тазы кіп-кішкене қара *т ү й м е д е й* көзін жылтырата ашып, бір қарап қойды (С.Бақбергенов, Қарға там.). Дүние қаншама кең дегенмен *т ү й м е д е й* нәрсеге шып кете береді екен-ау (Қ.Ысқақов, Қара орман).

Түймедейді түйедей етті. *Болымсыз нәрсені үлкен етіп көрсетті.* Ағайын ел араздыққа сылтау таба алмай, үлкен етіп, *т ү й м е д е й д і т ү й е д е й е т і п,* өсек, сыбырға... белшесінен батқан екен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Оразалиевтің беделін түсіргісі келген Бақжанов *т ү й м е д е й д і т ү й е д е й е т т і* (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ТҮЙМЕЛЕ= е т. *Түймені тор ілгекке кигізу, түйме салу.* Түрі Котовскийге ұқсаған тақырбас, толық қазақ орнынан оқыс тұрып, қолы дір-дір етіп шапанының омырауын *т ү й м е л е п* жатты (М.Мағауин, Бір ата.). Жеңсіз берен *т ү й м е л е п,* Кіреуке киер деуші едім, Жас шыбықтай бүгілтіп, Садақ иер деуші едім (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТҮЙМЕЛЕН= е т. *Түйме тағылу, түйме салыну.* Көйлектің жағасы тік шығарылып, ол артынан, кейде бір жақ иық үстінен *т ү й м е л е н е д і* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қыз болса маған назар аударған да жоқ, халат секілді алдынан *т ү й м е л е н е т і н* сарғыш көйлегінің түймелерін асықпай ағытып, лып еткізіп жерге тастай салды (С.Балғабаев, Құм.).

ТҮЙМЕЛЕНУ *Түймелен етістігінің қимыл атауы. – Т ү й м е л е н у і* қиын ба екен? («Лен. жас»).

ТҮЙМЕЛЕС= е т. *Түйме тағысу, түймелерін салысу.* Бекітті сауыттарын *т ү й м е л е с і п,* Құйысқан, айылдарын алды тартып. Абылай, ер Қабанбай, би Боранбай, Шақырды аруақты ердің бәрін сарқып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТҮЙМЕЛЕСУ *Түймелес етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙМЕЛЕТ= е т. *Түймесін салғызу.*

ТҮЙМЕЛЕТУ *Түймелет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙМЕЛЕУ *Түймеле етістігінің қимыл атауы; түймесін салу.* Әуелі жең түйменің жоқ екенін білмей, жеңді *т ү й м е л е у г е* түйменің орнын

іздеп, сипалап қараймыз (С.Сейфуллин, Тар жол.). Жетпіс қабат көк киім. Жаңбыр одан өтпейді, Қабат-қабат тоны бар, *Т ү й м е л е у г е* жетпейді (Ж.Смақов, Жаңғырық).

ТҮЙМЕЛІ с ы н. *Түймесі бар, түйме қадалған. Т ү й м е л і* ақ жібек бешпент киген жігіт өзінің кедейлігін жасырып, серуен құрған сері түрінде танысқан (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). ...жалғыз мен емес, осы екі жылдың ішінде *т ү й м е л і* пиджак, сым балақ шалбар кигендер ел ішінде көбейіп кетіпті (З.Ақышев, Бәрі де есте).

ТҮЙМЕЛІК з а т. *Түйме кигізілетін тесік.* Бар болғаны қолындағы қызының көйлегінің *т ү й м е л і к т е р і н* шұқылай берді (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.). Шалбарларының жан қалтасын сыртынан қақты. Содан соң артқы қалтасын сипалады; *т ү й м е л і г і н* ағытты (М.Мағауин, Көк кептер).

ТҮЙМЕНЕ з а т. м е д. *Теріге шығатын іріңдеген жара.* Пастер микробтың ауру таратытынын зерттеу үшін, ең алғаш сібір *т ү й м е н е с і* ауруының пайда болу, оның таралу жолдарын бақылады (Ж.Әбиев, Биология.). Ол кезде сібір *т ү й м е н е с і н е н* қой көп қырылатын еді (Ж.Әбдиев, Биология).

ТҮЙМЕСІЗ с ы н. *Түймесі жоқ.* ≈ *Т ү й м е с і з* жейде.

ТҮЙМЕТҰҒЫЛ з а т. т е х. *Шанақшалар мен қақпақтың төменгі ұшы желімделетін және түймені ұстап тұратын түйін ағаш.*

ТҮЙМЕШ[1] з а т. т а м а қ. *Туралып, жаншылып, кішірек етіп доғалақталынып майға қуырылған ет тағам.* Толыбайдың қоржынына сыбағаң деп қос қазы, төстік, *т ү й м е ш,* сықпа құрт салды (Д.Досжанов, Кісі.). Ноғайқұл үйіне оралғанда ас дайын еді. Сондықтан қыстан қалған *т ү й м е ш* бар-ды (Т.Әлімқұлов, Көкек айы).

Май түймеш. т а м а қ. *Майын көбірек жіберіп түйген ет. М а й т ү й м е ш т і* көбінесе өңешке, жүректің қолқасына тығып пісіруге болады (Ақ дастарқан).

ТҮЙМЕШ[2] з а т. *Жұдырықпен түйіп-түйіп жіберушілік.* Желкеңнен нұқыған *т ү й м е ш т е н,* тәніңнен өткен таяқтан құтылдың десе де мәңгіріп, ештеме ұқпайтын сияқты (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТҮЙМЕШ[3] з а т. *Дөңгелек, қатырылған дәрі.* Бір *т ү й м е ш і н* ішіп ал (Ауызекі).

ТҮЙМЕШТЕ= е т. *Ұрып-соғу, түйгіштеу.* Алды-артынан *т ү й м е ш т е п,* жұлмалап жұрт кассаға емес, басқа бір жаққа еңсеріп әкетіп барады (Ш.Құмарова, Қос шынар). Басқыш үстінде бір-екеу сықырлап, біреуі әлі де терезені *т ү й м е ш т е п* жатыр (К.Оразалин, Ақ жазық).

ТҮЙМЕШЕТЕН з а т. ө с. <лат. tanacetum> *Күрделі гүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер. Т ү й м е ш е т е н н і ң* Қазақстанның барлық өңірінде тараған 15 түрі бар (ҚҰЭ).

ТҮЙМЕШТЕЛ= е т. *Ұрылып-соғылу, түйгіштелу.*

ТҮЙМЕШТЕЛУ *Түймештел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙМЕШТЕТ= е т. *Ұрып-соққызу, түйгіштету.*

ТҮЙМЕШТЕТУ *Түймештет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙМЕШТЕУ *Түймеште етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙМЕШІК[1] з а т. *Кішкентай түйме.* Сабы жіп-жіңішке *т ү й м е ш і к* бас дутардан үн шықты (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ТҮЙМЕШІК[2] з а т. ж е р г. *Сырғаға тағылған ұсақ сылдырмақтар.*

ТҮЙМІШ з а т. ж е р г. *Самауыр қайнатуға әзірленген, оттыққа сиярлық ұсақ ағаш.* – Ойбай-ау, мына бір самауыр сөніп қалыпты ғой, ерке бала, біраз *т ү й м і ш* алып кел (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Екі-үш әйел қатар-қатар тізілген дәу самауырлардың оттығына кезек-кезек *т ү й м і ш* салып, жанталасып жүр (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТҮЙМІШТЕ= е т. с ө й л. ***Түймеште.*** Арқасынан, басынан *т ү й м і ш т е п,* нығарлап та жіберді (С.Бегалин, Уақыт.). Ана әйел де ернін жымқыра тістеп, бір жұдырығымен екінші жұдырығын *т ү й м і ш т е й д і* (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТҮЙНЕ= е т. **1.** *Түйіліп ауыру.* – Ойбай, қолым емес, бүйрегім *т ү й н е п* барады (С.Әлжіков, Кәрі сайтан). Батпай асым жүрегімді *т ү й н е г е н* (С.Дөнентаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Шер қату, мазалану.* Ішімді осындай сұрақтар *т ү й н е п* жатса да сыртқа шығарып сыр бергем жоқ (Ғ.Сланов, Домбыра.). Онша ашылмай, түйіле отырып, көкірегін *т ү й н е г е н* жер сырын айтты (Д.Әбілев, Арман.).

ТҮЙНЕК[1] з а т. **1.** б о т. *Тозаңданған өсімдік күлтесінен өніп шыққан жеміс түйіні.* Исі жұртқа жайылып Піскен аңқып *т ү й н е г і н,* Қолына өткір кездік ап, Ортасынан тіледі (Қамбар батыр). Топырағы ылғалды, жаңбыр көп жауатын таулы аудандарда өсімдікті *т ү й н е к* салғанша суару керек (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.). Бұтақтар *т ү й н е г і* басын қылтита бастаған (З.Шашкин, Ұядан ұш.). **2.** б о т. <лат. tuber> *Өсімдіктің бір не бірнеше сабақ буыны аралығынан дамитын өзгерген сабақ.* Жер үсті *т ү й н е к т і* әдетте негізгі (мысалы, кольраби) немесе жанама бұтақтардан (эпифитті орхидеялар) өсіп жетіледі де олардың жасыл жапырақтары болады (ҚҰЭ). **3.** б о т. *Қауын-қарбыздың жетілмей қалған түрі.* Бақшадан *т ү й н е к* іздеп жүр-ау, байғұс бала (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

Түйнек бактериялары. б о т. <лат. rhizobium> *Ризобин туысына жататын аэробты бактериялар. Т ү й н е к б а к т е р и я л а р ы* кейбір бұршақ тұқымдас өсімдіктердің тамырында түйнек түзіп және олармен селбесе даму нәтижесінде ат-

мосферадан азот сіңіріп, өсімдікке қажетті физиологиялық белсенді заттар түзеді (ҚҰЭ).

Ит түйнек. *Піспей, жетілмей қалған қауынқарбыз.* Кейбірі күзге дейін піспей қатпа болып, ақыры солып тынады, ондайды *и т т ү й н е к* дейді (Д.Досжанов, Дария).

ТҮЙНЕК² з а т. в е т. *Көбінесе қой, ешкіде және адамда болатын түйіліп ауыратын іш ауруы.* Арай келіншек боп түскеніне бір жыл толар-толмастан күйеуі *т ү й н е к т е н* қайтыс болды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). *Т ү й н е к* салдарынан жын, қи, құмалақ жұрмей кептеледі, ішек жарылып, өлімге душар етуі де бар (Б.Хинаят, Төрт түлік.).

Көк [қара] түйнек. *Түйнек ауруының өте күшті, қауіпті түрі.* Ойбай, шопан *к ө к т ү й н е к п е н* ауырып өлейін деп жатыр (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Әлменнің *қ а р а т ү й н е к* бүріп ішін, Сезінді өзін өгей бұл ортада (Ғ.Игенсартов, Тың дала).

Көк [қара] түйнек келгір! қ а р ғ ы с. *Түйнек ауруының күштісі келіп, мұрттай ұшқыр! К ө к т ү й н е к к е л г і р* тауықтар да қарап жүрмейді екен (С.Шаймерденов, Әнім.).

ТҮЙНЕК³ з а т. с ө й л. *Картоп.* Бұлай текке өлуге болмайды. Тасбақа жеңдер. Шетелдіктер тасбақаны тоқшылықтың өзінде жерік асындай жейді. Тауық етінен оның ешбір айырмасы жоқ. Ал егер тасбақа таппасаңдар, орыстардан *т ү й н е к* алып жеңіздер! – деді Әліби Жангелдин (Ж.Майтжанұлы, Жау жүрек).

ТҮЙНЕКӨЛЕҢ з а т. ө с. <лат. bolboschoenus> *Қияқөлеңдер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер. Т ү й н е к ө л е ң н і ң* Қазақстанның барлық жазық өңірлеріне тараған 3 түрі бар (ҚҰЭ).

ТҮЙНЕКТАРАН з а т. ө с. *Жерасты сабағы түйінге айналатын шөптесін өсімдік. Т ү й н е к т а р а н* көпжылдық, жерасты сабағы түйінге айналған, сабағының ұзындығы 5-20 см, бұтақсыз, шөп сабақтас өсімдік (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

ТҮЙНЕКТЕ= е т. *Түйін тастау, түйнек салу.* Ауылдың қауыны енді *т ү й н е к т е п* жатыр (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Өсімдік гүлдеп, алды *т ү й н е к т е й* бастаған (Д.Әбілов, Помидор.).

ТҮЙНЕКТЕЛ¹= е т. *Түйнек салу.* Қыздар әлгі сабақтардан үзіп-үзіп алып, жаңа *т ү й н е к т е л е* бастаған жидек көгін иіскеп мәз (Ж.Мусин, Үміт).

ТҮЙНЕКТЕЛ²= е т. *Түйілу, түйдектелу.* Жұтқыншағыма бірдеме тұрып қалғандай *т ү й н е к т е л е д і* (Ж.Мусин, Ақ алаң).

ТҮЙНЕКТЕЛУ *Түйнектел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙНЕКТЕН= е т. *Түйнек байлау.* Амаралліс – тұқымынан немесе түбінен *т ү й н е к т е н і п* шыққан баданасынан өсіріледі («Халық мұғ.»).

ТҮЙНЕКТЕНУ *Түйнектен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙНЕКТЕУ *Түйнекте етістігінің қимыл атауы.* Асқабақ піскенде сыртқы түсі, алғашқы *т ү й н е к т е у* кезеңдегісінен ескіреді (А.Алманиязов, Асқабақ).

ТҮЙНЕКТІ с ы н. *Түйнек байланған, жеміс түйіні бар.* Оңтүстіктегі *т ү й н е к т і* өсімдіктердің бірі – жер алмұрты (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Түйнекті қозықұлақ. ө с. *Мамыр–маусым айларында гүлдейтін ерінгүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық дәрілік шөптесін өсімдік.* Дәрілік шикізат үшін *т ү й н е к т і қ о з ы қ ұ л а қ т ы ң* тамыры, жапырағы, гүлі, дәні пайдаланылады (Ә.Исамбаев, Халық мед. өсімдік.).

ТҮЙНЕКШЕ з а т. *Кішкене жеміс түйнегі.* Бұл *т ү й н е к ш е л е р* айрықша бактериялардың әрекетінен пайда болады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анат.). Тамыр *т ү й н е к ш е л е р і* пайда болуының негізгі себебі – тамыр түктері арқылы ішіне сол топырақта болатын арнаулы бактерия түрінің енуінен болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТҮЙНЕКШӨП з а т. ө с. <лат. bunuim> *Шатыршағылділер тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдіктер.* Жемісі ұзынша-жұмыртқа тәрізді болады. Қынапты *т ү й н е к ш ө п* – эндемикті түр (ҚҰЭ).

ТҮЙНЕЛ= е т. *Түйілу.* Бір түйіншек көпке дейін жұтындырмай, тамағында *т ү й н е л і п* тұрып алды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТҮЙНЕЛУ *Түйнел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙНЕМЕ з а т. м е д. *Адамның ішкі ағзасы түйіліп ауыратын жұқпалы ауру. Т ү й н е м е* – қазақ халқына ертеден белгілі өте жұқпалы ауру (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Құдай тағаланың біреуді омақата ұрайын десе, осылай істейтін әдеті ғой, Ысқақтың сегіз жасында әкесі *т ү й н е м е д е н*, шешесі құрт аурудан қаза тауып жетіле қалған (Қ.Исабаев, Серт).

Түйнеме келгір [келсін]. қ а р ғ. *Қатты ашуланғанда айтылатын қарғау. Т ү й н е м е к е л г і р*, жайрап қалғыр! Қыршыныңнан қиылғыр! Ірге жақта дегенім қайда?! Мынау әкеңнің кеуіп қалған шекесі ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ой, қағынды! Ой *т ү й н е м е к е л с і н*! Добалдай боп көзің шығып кетті ме? Көк шешек! – деп, даман, жаман қарғысты соғып жатқанда Ақбілек кіріп келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҮЙНЕУ *Түйне етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙРЕ= е т. **1.** *Сұғып алу, шаншу.* Бірі ұрып, бірі қағып, бірі *т ү й р е п*, Аз жағы аттан түсіп жатыр күйреп (И.Байзақов, Құралай.). Өзіме таяп қалған немістің бір солдатын мылтықтың сүйір ұшымен *т ү й р е п* тастап, Жандосқа жақындаған фашистке қарай атылдым (І.Есенберлин, Маңғыстау.). **2.** а у ы с. *Сөзбен сынау, шенеу, тіл тигізу.* Бұл әкең домбырашы. Құлшық дейтін, Мұны жұрт сырттан: «қызыл тұмсық» дейтін, Деп біраз

әзіл айтып *т ү й р е п* алды, Құрдасты онда сөйтіп «үйтіп жейтін» (А.Тоқмағамбетов, Көгілдір.). Жауызды қара сөзбен *т ү й р е п*, Елге Ыбырай қызмет етті жүрегімен (О.Шипин, Дастан.).

ТҮЙРЕГІШ[1] з а т. с ө й л. ***Түйреуіш.*** Менікі де үш *т ү й р е г і ш п е н* түйреліп тасталған (Қ.Қазиев, Иманжапырақ). Үйрек бұғағынан кішкенекішкене төрт алтын *т ү й р е г і ш* тауып алады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ТҮЙРЕГІШ[2] с ы н. *Сынағыш, шенегіш.* Қарсы келгенін іске алғысыз етіп *т ү й р е г і ш* («Лен. жас»). Думаншыл ауылдар, *т ү й р е г і ш* тілдер, базынашыл жігіттер, назқой қыздар еске түсті (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

ТҮЙРЕЛ= е т. *Шаншылу, қадалу.* Бұлардың сойылға жығылып, найзаға *т ү й р е л г е н і* жиырмадан аспайды (І.Есенберлин, Қаһар). Кең суат жаның сүйіп үйренген жер, Туған ер көңіл сүйіп сүйрелген жер, Басына талай ерік – қоймай, Кіріптар боп инемен *т ү й р е л г е н* жер (Алдаспан).

ТҮЙРЕЛЕ= е т. **1.** *Бірнеше рет шаншу, үстіүстіне түйреу.* Боршалап, іреп, сойып өз бетіңмен, Тоқпақтап, найза сұғып *т ү й р е л е р с і ң.* Оған да көнбеген соң, көңілің қайтып, Жуымай маңайына жиренерсің (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қолына әуелгілер алсын шоқпар, Болмасын барлығы да жаннан тоқтар, Кіргендер екінші рет алып найза, *Т ү й р е л е п* болсын ердің арын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2.** а у ы с. *Өткір сөзбен сынау, шенеу.* Ережем жоқ ұсынғандай сыншыға, Деймін жөнсіз *т ү й р е л е м е,* шымшыма (С.Сейітов, Жаңғырық). Мысқылмен міндерді *тү й р е л е п,* Қызға да қырындап қоямын (Ә.Райымбеков, Құрыш білек).

ТҮЙРЕЛЕУ *Түйреле етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙРЕЛУ *Түйрел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙРЕС= е т. *Шаншысу, ұштік-заттарды қадасу.* Найзагерлер құр ауаны толған-толған *т ү й р е с т і* де майдан алаңын тастап, шетке шықты (Д.Досжанов, Жібек.). Галиев пен Темірхан аз-кем таласып, бір-бірін тілмен *т ү й р е с т і* (Ж.Жұмақанов, Қияда.).

ТҮЙРЕСУ *Түйрес етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙРЕТ= е т. *Шаншыту, қадату.* Ақ сапты болат найзамен, Шанышқызамын *т ү й р е т і п* (С.Сейфуллин, Шығ.). Білмесең, қырық парыздан үйретейін, Сөзімді өзегіңнен *т ү й р е т е й і н* (Айтыс).

ТҮЙРЕТУ *Түйрет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙРЕТІЛ= е т. *Шаншылу, қадалу.* Құйрығы сұр жыландай иретіліп, Мысықтың жез тырнағы *т ү й р е т і л і п* (Т.Жароков, Шығ. жин.).

ТҮЙРЕТІЛУ *Түйретіл етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙРЕУ *Түйре етістігінің қимыл атауы; шаншу.* Мені әдейі істікке *т ү й р е у* үшін жіберді деп ойладым (Б.Майлин, Шығ.). Ол қара буырымен ызғытып келіп Сәрсентай деген бір қара сақалды ұры бар еді, соны *т ү й р е у г е* соңына түсті (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТҮЙРЕУІШ[1] з а т. *Бір нәрсені түйреп, бекітіп қоюға арналған бір жағы имек доғал болып келетін қапсырмалы бұйым.* Ол омырауын *т ү й р е у і ш п е н* түйретті (Ә.Қалдыбаев, Мишка.). Сөгіліп кеткен жең иығын *т ү й р е у і ш п е н* ұстатып қойды (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ТҮЙРЕУІШ[2] з а т. ж е р г. *Сабы ағаш, бір не тармақты, қайырлап жатқан балықты шаншып алу үшін қолданылатын ұшкір темір.*

ТҮЙРЕУІШТЕ= е т. с ө й л. *Бір нәрсемен түйреп тастау.* Осы кезде, көзінде пенсне көзілдірігі бар ақ құба қазақ әйелі орысша киінген, жалаң бас, шашын төбесіне *т ү й р е у і ш т е п* тастаған арғы үйден о да келді (С.Бегалин, Замана.).

ТҮЙРЕУІШТЕУ *Түйреуіште етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙСІК з а т. **1.** *Сананың, ақыл-ойдың тітіркенуі арқылы болатын сезіну қабілеті.* Сыртқы дүние заттары мен құбылыстарының жеке қасиеттерінің сезім мүшелеріне тікелей әсер етуінен пайда болған мидағы бейнелерді *т ү й с і к* деп атайды (Қ.Жарықбаев, Психология). Суға түйіле жаздадым. Табиғи *т ү й с і к т е н* бе, әлде су бетінде көнбей сұлаған көлеңкеден бе – оқыстан шошып еңсемді жаздым (Д.Досжанов, Келіншектау.). **2.** п с и х. *Адамның және басқа жан иелерінің жан қуатынан туындаған танымдық сезімі. Т ү й с і к* айналадағы нәрселердің сезім мүшелеріне тікелей әсер етіп, олардың жеке қасиеттерінің санада таңбалануы (ҚҰЭ). **3.** а у ы с. *Ақыл-ой, сезім, зейін.* Шоңның ауыр қабағы қозғалмады. Ол көзін ашып, жан-жанарын салмады. Дүниені *т ү й с і г і м е н* көріп отырғандай (Қ.Исабаев, Серт). Тегін нәрсе болмау керек тек деген. Тек туралы *т ү й с і г і м* барептеген. Терек болса менің арғы, арғы атам, Түбінде мен қайың болып көктемен (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТҮЙСІКСІЗ с ы н. *Ақылы шамалы, түсінігі аз.* Зина – *т ү й с і к с і з,* ақымақ деп түйген еді ол (Б.Тоқтаров, Тауда.). Десек те, жаңа өмір, жаңа заман, жақсы ғой бірін-бірі бағалаған. *Т ү й с і к с і з* тайлақтардан сақта, құдай, Тайраңдап алды-артына қарамаған (М.Мақатаев, Шығ.).

ТҮЙСІКСІЗДІК з а т. *Түйсігі жоқтық, ақылсыздық.* Ал дүниенің қызыл шоғынан қызығып тұтанған махаббат... махаббат емес, – өзін-өзі алдау екенін, адасу екенін, қарыны тоя оттағанына семіріп, хайуанның түйсіздігіндей *т ү й с і з д і к* екенін түсінбеді де! (Е.Мырзахметов, Өмір сыйы).

ТҮЙСІКТЕ= е т. *Сезу, тану, білу.* Жалғыз нәрсені, мәселен, кітапты, үстелді, ағашты *т ү й с і к т е с е м,* оның нәтижесінен менің миымды көлеңке із болады, сол ізді бұрын перне деп едік (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

ТҮЙСІКТЕН= е т. **1.** *Болмысты түсіне білу.* Өмірден түсінгенін, *т ү й с і к т е н г е н і н* айтты ол (Р.Бердібаев, Гүлстан.). **2.** а у ы с. *Сезіктену, күдіктену.* Қадырбектің өзі де *т ү й с і к т е н і п*

қадалады, аты да үркіп, осқырып шілеуіт қарағандардың арасында отырған әйелге жуымайды (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). – Ақан, кері қайтсақ қайтеді, бәйге тараған сияқты, әнебіреу шауып келе жатыр, – деді де, әлденеден *т ү й с і к т е н і п* қалды (А.Тоқмағамбетов, Жыр.).

ТҮЙСІКТЕНУ *Түйсіктен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙСІКТЕУ *Түйсікте етістігінің қимыл атауы; тани білу, түйсіну.* Діншілердің жан деп жүргені біздің ойлау, сезу, *т ү й с і к т е у* әрекетіміз (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

ТҮЙСІКТІ с ы н. *Түйсігі бар, сезгіш.* Ол – ақымақ емес, көкірегінде саңлауы бар *т ү й с і к т і* жан (С.Талжанов, Ұлдай.).

ТҮЙСІН= е т. *Сезім арқылы қабылдау, ақылға тую.* Ол әр нәрсені өзінше *т ү й с і н д і,* өзінше түйеді (Т.Әлімқұлов, Сыр.). Өз көңіл күйіндей тербеп, *т ү й с і н і п* жүрген бір сұлу әуен (З.Қабдолов, Жалын).

ТҮЙСІНГІШ с ы н. *Ақылмен сезе білетін, сезгіш. Т ү й с і н г і ш* балалар қазбаламайды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ТҮЙСІНДІР= е т. *Сезім арқылы қабылдату, сезіндіру, түйсігін ояту.* Мені де *т ү й с і н д і р і п,* сүйсіндіріп, Жаныма жас нұрымен тұрсың кіріп (Ж.Өмірбеков, Жер.). Қысқа сөйлеп, *т ү й с і н д і р і п* мән-жайды, Қасындағы парторгке қарады (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

ТҮЙСІНДІРУ *Түйсіндір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙСІНУ *Түйсін етістігінің қимыл атауы.* Тікелей сезу процестеріне *т ү й с і н у,* қабылдау, елестеу жатады (М.Мұқанов, Пед. очерк.). Мұның *т ү й с і н у* үшін зор маңызы бар (Семья тәрбиесі). Баз бір адамдарда болашағын елден ерек сезіну, *т ү й с і н у* күші болатынын ғылым жоққа шығармайды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТҮЙТЕ с ы н. **1.** *Мұқал, тоқал, майырылған.* ≈ *Т ү й т е* болды. **2.** а у ы с. *Жарымжан, жабыраңқы.* Әлгіндегі *т ү й т е* көңіл енді кемерінен аса лықси төгілуде (М.Мағауин, Өмір жыры).

ТҮЙТЕЛЕН= е т. *Қажу, тозу, мұқалу.* Тазының бойындағы құмарлық сезім мүлде *т ү й т е л е н і п* қалғандай, делебесі қозбайды, тұра қуып, әудем жер асырмай шалып түспейді (М.Мағауин, Ақша қар).

ТҮЙТЕЛЕНУ *Түйтелен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙТЕҢДЕ= е т. с ө й л. ***Түйтіңде***. Анар *т ү й т е ң д е п* ағаш жарды (Ш.Күмісбаев, Тау.). Бидайды орайын деп икемдедім, Қолыма орақ алып *т ү й т е ң д е д і м* (Айтыс).

ТҮЙТКІ з а т. с ө й л. ***Түйткіл***. – Тіпті көңіліңізге *т ү й т к і* де салмаңыз. Ертең-ақ жазылады (С.Шаймерденов, Өмір.). Сен кеше «Өзіңсің» деп қалдың оған, Сол сөзден Жұман сасып, болды жаман. Білмеймін өзіңді-өзің түсіндің бе, Әйтеуір, сол сөз *т ү й т к і* салды маған (Қ.Ыдырысов, Жолық.).

ТҮЙТКІЛ з а т. *Күдік, секем, сезік.* Мынау бір *т ү й т к і л* болды. Үлкендерден сөгіс естіп қалам ба? – деген ой Жидебайдың зәресін ұшырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұл мәселе Жапония мен кеңестік Ресей қатынасындағы қатты *т ү й т к і л д е р д і ң* бірі болатын (М.Шоқай, Таңд. шығ.).

ТҮЙТКІЛДЕ= е т. *Көңілге күдік түсу, секем алу.* Махамбет осыны ойлағанда, әрі ілгері кете алмай, әрі кейін қала алмай, кібіртіктеп, *т ү й т к і л д е й* берді («Қаз. әдеб.»). Жоқ, борыш, міндет дегенді ойларына салық қылып, жандарына *т ү й т к і л д е г е н* емес (Т.Тілеуханов, Өзге.).

ТҮЙТКІЛДЕН= е т. *Көңіліне қаяу түсу, күдіктену, көңілі күпті болу.* Ақбәйбіше әлденеге *т ү й т к і л д е н е* қалды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Әлденеден елегізіп, әлденеге жүрегі *т ү й т к і л д е н і п,* Нұрымның арқасы шымырлап қоя берді (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТҮЙТКІЛДЕНУ *Түйткілден етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙТКІЛЕС= е т. *Сезіктену, күдіктену.* Тек күтпеген жерде кездескеніне екеуі де *т ү й т к і л е с і п* қалады (А.Лекеров, Түз гүлі).

ТҮЙТКІЛЕСУ *Түйткілес етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙТКІЛДЕУ *Түйткілде етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙТКІЛЖІ= е т. *Көңілі толқу, қобалжу.* Нәшу әр тұста бір *т ү й т к і л ж и* келіп, әңгімесін байсалды түйді (Ер есімі.).

ТҮЙТКІЛІК з а т. *Көңіл кірбіңі, реніш.* Еңлік: «болды ендеше», – деді. Азғантай бір *т ү й т к і л і к* қана сол еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТҮЙТКІЛІС= е т. *Қобалжу, толқу, алабұрту, әбігерлену.* Ақыл айтайын деп отырмын. Бірақ не айтуды білмей, *т ү й т к і л і с і п* отырғанда әңгімені оның өзі бастады (А.Лекеров, Түз гүлі).

ТҮЙТКІЛІСУ *Түйткіліс етістігінің қимыл атауы.* Емдеп бақылап жүрмін. – Санияның өңінен *т ү й т к і л і с у* байқалды (Т.Нұртазин, Ауыл.). Оның жан *т ү й т к і л і с у і* күшейгендей, өңі қуқылдана қалды (Дәрігер мерейі).

ТҮЙТПЕК з а т. *Ұсақ-түйек жұмыс, өнбейтін күйбең, түйтің.* Күннің жарымы анау-мынау, көңілсіз *т ү й т п е к п е н* өтті (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Тіршілік *т ү й т п е г і м е н* ерте тұруға үйренген Галина Алексеевна келушілерді аулада бірінші боп қарсы алды («Лен. жас»).

ТҮЙТПЕКТЕ= е т. *Қарап отырмай күйбеңдеу, түйтіңдеу.* Бір уыс жұтаң шаруасын жалғыз өзі *т ү й т п е к т е п,* әнші баласына салмақ салмайтын (С.Жүнісов, Ақан сері). Дика әйтеуір ас-суы мол үйде *т ү й т п е к т е п* тіршілік ете берді (С.Жүнісов, Жапанда.).

ТҮЙТПЕКТЕС= е т. *Күйбеңдесу, түйтіңдесу.*

ТҮЙТПЕКТЕСУ *Түйтпектес етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙТПЕКТЕТ= е т. *Күйбеңдету, түйтіңдету.*

ТҮЙТПЕКТЕТУ *Түйтпектет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙТПЕКТЕУ *Түйтпекте етістігінің қимыл атауы.* Бар өмірі *т ү й т п е к т е у м е н* өтіп, ішер ас, киер киімге жарымады (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

ТҮЙТІК[1] з а т. *Ұсақ-түйек шаруа, түйтпек.* Мен әлі үй *т ү й т і г і н д е м і н:* атпен су тасимын, ағаш жарамын, қорасын сыпырамын (Б.Майлин, Азамат.). Жас та қалды тақалып, Күн өтті көр-жер *т ү й т і к п е н.* Сөнермін кірлеп, тат алып, Жүре берсем бүйтіп мен (Ә.Оңалбаев, Өсиет).

ТҮЙТІК[2] з а т. с ө й л. *Көңілге түскен қаяу; түйткіл.* – Қоймаймысың енді осы бір *т ү й т і г і ң д і,* – деді ол Қалқа жайғасып отырған соң (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңде ме.). – Баланың көңіліне *т ү й т і к* салып, шала жанған тезектей әлденені быксытпай жайыңа отырсайшы (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ТҮЙТІКСІЗ с ы н. *Түйтпекті, көп күтімді қажет етпейтін.* Түліктің *т ү й т і к с і з і* шопан-ата болса, оның өзінде тұңғиық сыр бар екен (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

ТҮЙТІҢ з а т. с ө й л. *Оны-пұны шаруа, түйтік.* Оған қоса үй ішінің *т ү й т і ң і* бар (М.Хасенов, Нартәуекел). Үй ішінің *т ү й т і ң і м е н* жүріп, сәскенің болып қалғанын бір-ақ білді (Фермаға кел.).

ТҮЙТІҢДЕ= е т. *Оны-пұны шаруамен күйбеңдеу.* Асан кешкілік үй төңірегінде *т ү й т і ң д е п* жүргені (З.Асабаев, Ар соты). Анау *т ү й т і ң д е п* тұра қоймады (Н.Оразов, Достар.).

ТҮЙТІҢДЕУ *Түйтіңде етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙІЛ= е т. **1.** *Оралу, буып-жиылу.* Жібек орамалға *т ү й і л г е н н і ң* хат екенін енді білген (А.Хангелдин, Қараторғай). Шайдан кейін Ботагөз далаға шығып, ат жегіп жүрген Сағиттың қасынан өте беріп, ақ орамалға *т ү й і л г е н* бір нәрсені қолына ұстатып өтіп кетті (С.Мұқанов, Ботагөз). **2.** *Қадалу, төну, шүйілу.* Дауылдап қырдан жерге *т ү й і л г е н д е й,* Долданып дауыл құмды үйіргендей. Басылып біраздан соң сылқ-сылқ күлед, Дұшпанын мұқатқанға сүйінгендей (М.Жұмабаев, Шығ.). Көк бүркіттей *т ү й і л і п,* Лашын құстай шүйіліп, қай сонарға барасың? (Батырлар жыры). **3.** *Астың өңеште аз кідіріп өтпей қалуы.* Жұта берген нанына *т ү й і л і п* қалды (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Шай түйілген етті әрі қарай әрең айдады (С.Ерубаев, Білте шамның жарығы). Ерәлі қою айранға *т ү й і л і п* қалды (Д.Досжанов, Кісі.). **4.** а у ы с. *Тығылу, тұтығу.* Сөзінің аяғын айта алмай *т ү й і л і п* отырып қалды (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр). **5.** *Адамның көзі, тамағы т.б. қадалып, түйдектеліп ауру.* Көзімді бір жел қарып, содан ақ түсіп, басыр боп жарықсәуле көрсетпей, көзім *т ү й і л д і* де отырды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Ішегі түйілгенше күлді. *Сықылықтап қатты күлді.* Аспанов көзінен су ағып, *і ш е г і т ү й і л г е н ш е к ү л д і* (С.Адамбеков, Көсе.).

ТҮЙІЛДІР= е т. **1.** *Шүйілту, қадалту.* **2.** *Адамның көзін, тамағын түйнеп ауырту.* Амантай бір көзін *т ү й і л д і р е* Итбайға недәуір уақыт қарады (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).

Қабағын түйілдірді. *Қатты қайғыртты, көңілін, еңсесін түсірді, ренжітті.* Майдандағы қатты қырғын халық *қ а б а ғ ы н* әбден *т ү й і л д і р е* түсті (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ТҮЙІЛДІРУ *Түйілдір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙІЛМЕ з а т. с ө й л. ***Түйнеме.*** Жабайы шетеннің ішектің *т ү й і л м е* ауруларына да ем болатыны байқалды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

ТҮЙІЛТ= е т. **1.** *Қадалту, төндіру.* Күшікпай атын ойнақтатып, найзасын *т ү й і л т і п,* өрт сөндіргендей болып зәрін шашып, жетіп келген (М.Әуезов, Қараш.). **2.** *Түйнеп ауырту.* Ауаның лебі адамның тыныс мүшелерінің бұлшық еттерін *т ү й і л т е д і* (Аса жұқпалы ауру.).

Қабағын [қас-қабағын] түйілтті. *Қамығу, ренжу.* Баланы бақты кірекеш, *Т ү й і л т п е й қ а с-қ а б а ғ ы н.* Түйеге жайлы мінгізіп, Жарылған жазды табанын. Пәс қылмады ажарын. Жер қылмады назарын (О.Шипин, Дастан.).

ТҮЙІЛТУ *Түйілт етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙІЛУ *Түйіл етістігінің қимыл атауы; түйнеп ауыру.* Ішек оралып қалса, оны ішектің *т ү й і л у і* деп атайды (А.Даиров, Хирург.).

Қабағы түйілу. *Ренжу, қатулану.* Шоқайма етікті кие алмай – кербез құдағидың да *қ а б а ғ ы т ү й і л у м е н* болды (Б.Майлин, Шығ.).

ТҮЙІЛІҢКІ: қабағы түйіліңкі. *Қабағы қатыңқы, ашулы, реніші. Қ а б а ғ ы т ү й і л і ң к і,* сүйінбейді, Алла бөлек жаратқан түрін дейді. Жиырма сегіз жасында ажым түскен Көк тамырда қан ойнап дірілдейді (Абай, Тол. жин.).

ТҮЙІН[1] з а т. **1.** *Бір нәрсенің шиеленіп байланған жері.* Тартып байлаған қыл арқанның *т ү й і н і* қатты, жас бала тісімен қанша тартқыласа да, түк шығара алмады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Істің жүйесін танымаған *Т ү й і н н і ң* шиесін танымайды (Қаз. мақал.). **2.** а у ы с. *Қорытынды, байлам, шешім.* Ұзын сөздің *т ү й і н і* – Бұл тоқсанның жиыны, Жүзден тоқсан түгел бар. Жүзден тоқсан – еңбекші, Он тоқсанға көнбекші, Көнбесе жаныштар жігер бар (М.Жұмабаев, Шығ.). Қорқамын қазақ ғұрпынан, Гуілдесіп-күпілдесіп, Бір сөзінде *т ү й і н* жоқ, Тұрып кетер артынан (М.Дулатов, Шығ.).

Түйін жазу. *Жіберілген хабардың мазмұны жіптен түйілген түйіндердің көлеміне, түріне,*

арақашықтығына қарап оқылатын ақпар беру-алудың жасанды көне түрі. Бір кезде парсылар, қытайлар, перуліктер пайдаланған *т ү й і н ж а з у* соның бір жұрнағы болса керек. Ондай жіптен түйін түйіп, оның көлеміне, түріне және бір-бірінен арақашықтығына қарап, айтылмақ хабарламаны тұспалдаған (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Түйінді шешті. *Ойындағы түйткілдің себебін түсінді, сұрағының жауаптарын тапты; ренішін басты.* Көңліне түсті түйіні, *Т ү й і н д і ш е ш п е й* жүруге Сұлуға болды қиын-ды (Қобыланды).

Түйін шешілді. *Мәселенің басы ашылды, жауап табылды.* Абайдан бері әлгі өмірдің тұйығы жойылып, *т ү й і н і* шешіліп, сыры сыртқа шығып, мінез айнаға түсіп келе жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

ТҮЙІН[2] з а т. **1.** б о т. *Өсімдіктің алғашқы байланған жеміс түйнегі.* Алмаң өсіп, гүлін жарар, *Т ү й і н* түйіп, алма салар (Ө.Тұрманжанов, Бозша.). Бұл әзірлік картоптың тез *т ү й і н* байлауын көздейді (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). **2.** а у ы с. *Теріге шығатын бүртік.* Бруцеллезбен ауырғанда, бірсыпыра адамның терісі сарғыштанады, теріде кішкентай *т ү й і н д е р* пайда болады (А.Даиров, Хирург.). Жылқының көпшілігінің терісінде, жыныс мүшелері кілегей қабығында *т ү й і н* және жара пайда болады (С.Сыбанбаев, Мал қаны.).

Ағаштан [темірден] түйін түйді. *Асқан шебер, өнерлі.* Ол *а ғ а ш т а н т ү й і н т ү й е* білген шебер (Д.Исабеков, Тіршілік). Мардан дегенің қазір осы колхоздың *т е м і р д е н т ү й і н т ү й г е н* шебер механигі (Ж.Мусин, Ақ алаң).

Тас түйін. *Неге болса да төтеп беруге дайын, әзір.* Ата ішін кеулеп бара жатқан көп жайлар сол қалпында *т а с т ү й і н* боп қала берді (А.Байтанаев, Қайнар.). Бастарына ақ орамал байлап алған *т а с т ү й і н* балалар Көшен ақынның қолындағы ақ жалауға қарап тұр (Ә.Кекілбаев, Дала).

ТҮЙІН[3] з а т. <ағыл. host; uncoupling> **1**. *Желілік жұмыс мәшинесі; бас есептеуіш мәшине; жетекші компьютер; желілік қызметтермен (желіге қызмет ету және хабарларды жеткізу) бірге пайдаланушылардың да тапсырмасын (бағдарламаны, есептерді, есептеулерді және т. б.) орындайтын желілік компьютер. Т ү й і н* деп кейде жүйенің бөлімдерін немесе компьютердің қорғанушылығын арттыру мақсатымен оның базасын бөлуге арналған кез келген әдіс (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТҮЙІН= е т. *Бір нәрсені іштей сезу, түсіну, бекіну.* Тау жайлаған қырғыздың Халдері не үйінің? Арасында шың-құздың Жайын әбден *т ү й і н д і м* (Ғ.Орманов, Таңд.).

Тастай түйінді. *Іштей бір іске бел буынды, әбден бекінді.* Қаракерей, матайдан Өңшең саңлақ жиылды, Қаншырдай қатып тұлпарлар, Ерлер *т а с т а й т ү й і н д і* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТҮЙІНДЕ[1]**=** е т. **1.** *Шиелеп байлап тую, түйін жасау.* Ол өріп отырған қамшысын бітірді білем, қатты бір шіреп тартып, басын *т ү й і н д е й* бастады (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). **2.** а у ы с. *Қорытындылау, жинақтау.* Өзінің экспедициядан жинап қайтқан мәліметтерін қорыта, *т ү й і н д е г е н* ойларын тереңдете түсті (С.Бегалин, Шоқан асу.). Қоя тұрыңыз, шеше, – деді Солтан. – Ақсақал әңгімесін *т ү й і н д е с і н. – Т ү й і н д е й т і н* не бар, қарағым. Мынау ел-жұртқа, әсіресе, өзіңе ризамын, Жақсылықтарың екі дүниеде де ұмытылмас (О.Бөкеев, Өз отың.).

ТҮЙІНДЕ[2]**=** е т. *Жеміс түйнегінің байлануы.* Наурыздың орта шенінде күздік алмалары *т ү й і н д е й т і н* (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). Көк торғынға малынып, Жайқалған жаз да келеді. *Т ү й і н д е п* егіс, бау мен бақ Белгі береді (Ж.Смақов, Мың махабб.).

ТҮЙІНДЕЛ= е т. *Түйін жасалу, түйін болып байлану.* Оны жалғап бола бергенде, екінші станоктағы бірқатар жіп *т ү й і н д е л і п* қалады («Қаз. әдеб.»). Тірлік жібі қалай қиын байланған. Шиеленген, *т ү й і н д е л г е н,* жалғанған (Ә.Жәмішев, Төскей).

ТҮЙІНДЕЛУ *Түйіндел етістігінің қимыл атауы.* Аяқ қан тамырларының кеңейіп, *т ү й і н д е л у і* көп тараған аурулардың бірі («Мәдениет және тұрмыс»). *Т ү й і н д е л у* қалқан бездің бір жағында болып қана қоймайды (С.Табынбаев, Жемсау.).

ТҮЙІНДЕМЕ з а т. т е р м. <ағыл. rezume> *Айтылған ойдың қысқаша қорытындысы.* Тілші *т ү й і н д е м е с і*: жыл басынан бері Атасудың абыройы асқақтап тұр (Қаз. лексикасы қолд.).

ТҮЙІНДЕН= е т. *Түйін-түйін болу.* Қолтық бездері ұстағанда, *т ү й і н д е н і п,* ауырғыш келеді (Е.Оразақов, Туберкулез.).

ТҮЙІНДЕНУ *Түйінден етістігінің қимыл атауы.* Кейде дене бездерінің *т ү й і н д е н у і* байқалады (Е.Оразақов, Туберкулез.).

ТҮЙІНДЕС= е т. *Келісімге, қорытындыға келісу.* Бірақ онда Абдолламен мына сияқты ашыла сөйлесіп, бір пікірге *т ү й і н д е с к е н* емес еді (С.Бегалин, Замана.).

ТҮЙІНДЕСУ *Түйіндес етістігінің қимыл атауы.* Аймақтың шекаралары дене контурының В, С және Д *т ү й і н д е с у* нүктелерімен анықталады (Сызу).

ТҮЙІНДЕТ= е т. *Түйін жасату.*

ТҮЙІНДЕТУ *Түйіндет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙІНДЕУ *Түйінде етістігінің қимыл атауы; түйін жасап байлау.* Металдарды талшықтап бұрау, өру, тоқу, *т ү й і н д е у,* өріп шашақтау, бунақтау, кесек металдарды үзбелестіру сияқты әдіс түрлері өте көп (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Әсіресе, өрімді *т ү й і н д е у* шеберлікке саяды (С.Бақбергенов, Мен.).

ТҮЙІНДІ с ы н. *Негізгі, нәтижелі.* «Адал еңбегімді дұрыс бағалаған елім қия басты деп қия-

нат айтқандардан да сақтап қалатын болар» деп бір тоқтады. Оның ең *т ү й і н д і*, ең басты ойы, тірегі осы болды (С.Бақбергенов, Адам.).

Түйінді диск. и н ф. <ағыл. key disk> *Қосымшаның дистрибуттық дискеттерімен бірге жеткізілетін арнайы диск.* Қосымшаны тек белгілі кілттік диск жинақтауышы бар болған кезде ғана қолдануға болады. *Т ү й і н д і д и с к* бағдарламалық қарақшылықтан (рігасу) қорғану құралы ретінде қызмет етеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Түйінді кадр. и н ф. <ағыл. key frame> *Қозғалатын бейнені қалыптастырудың түйіні болып табылатын кадр.* Компьютер экранда қозғалатын бейнелерді қалыптастыра отырып, аралық кадрларды есептейді және *т ү й і н д і к а д р л а р* тізбегін қабылдайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Түйінді сөз. а) *Даудың шешімі, қорытынды шешуші сөз.* Ағайын жолымен бітісейік, билікті маған бергенің шын болса, мен айтайын, жалғызақ түбір сөзді *т ү й і н д і с ө з* қылғанымыздың лайығы жоқ (М.Әуезов, Шығ.). Ең *т ү й і н д і с ө з д і* өзі айтуға тиістігі Мәмет әрі қоқиланып, бір жағы не деп айтарын білмей қиналып, бірақ онысын мүмкіндігінше жүзінен жасырып, Кәмештің сөзіне соншалық мән бере қоймаған кісі секілденді (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). ә) и н ф. <ағыл. keyword, reserved word> *Бағдарламалау тілдерінде – мағынасы бағдарламалау тілі ережелерімен анықталған және аударғыш (немесе адам) оның негізгі тілдік құрылымын түсінетін сөз.* Мысалы, Фортран тілінде цикл операторы *do* түйінді сөзі бойынша, ал Паскаль және Си тілдерінде – for *т ү й і н д і с ө з і* бойынша танылады, ал integer түйінді сөзі бағдарламалаудың дәстүрлі тілдерінде бүтін типті сандық мәліметтерді анықтайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТҮЙІНДІР= е т. *Бекіндіру, бел будыру.* Еңсе көтеріп, ерше *т ү й і н д і р г е н* қиын қыс есімізде осылай бейнеленіп қалыпты (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Досты осымен Сүйіндіріп, Білек күшін *Т ү й і н д і р і п,* Дұспанды ащы күйіндіріп, Досты жырмен күлдірем (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

ТҮЙІНДІРУ *Түйіндір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙІН-КОМПЬЮТЕР з а т. и н ф. *Басқа есептеу мәшинесінің файлдары мен мәліметтеріне қатынас құруға мүмкіндік беру сияқты орталықтандырылған қызметтер атқаратын есептеу мәшинесі.* Мысалы, Internet желісінде — мәліметтер жеткізудің бастапқы немесе шеткі нүктесінің міндетін атқаратын кез келген компьютер *т ү й і н-к о м п ь ю т е р* бола алады. Бұл компьютер, тарамдық қызметтерден басқа, тұтынушының тапсырмаларын (жұмыстарын) да орындайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТҮЙІНСІЗ с ы н. **1.** *Байланған түйіні жоқ, түйін етіп байланбаған.* Иненің көзінде *т ү й і н с і з* жіп тұрмайды (С.Бақбергенов, Мен.). Үзілген жіпті *т ү й і н с і з* жалғау қандай қиын болса, бұл да сондай (Ө.Қанахин, Жүрек.). **2.** а у ы с. *Нәтижесіз, жеміссіз, мәнсіз.* Сөз болғанда түйіксіз, *т ү й і н с і з* сандырама емес, нысаналы, мағыналы сөздер (С.Байжанов, Жастық.). Қорғау *т ү й і н с і з* тоқтады, ғылым советі тарады, таңданған топ түкке түсінбестен жөндеріне кетті (З.Қабдолов, Жалын).

ТҮЙІНУ *Түйін етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙІНШЕК з а т. **1.** *Бір адам көтере алатындай етіп мата сияқты жұмсақ орауышқа оралған, түйілген не буылған зат, жеңіл жүк т.б.* Мырзатай мен Рәзия үйден шықты, арқалаған *т ү й і н ш е к т е р і* бар (Б.Майлин, Шығ.). Мен де ұмтылдым... Тұла бойым дір етті... *Т ү й і н ш е к т е н* сәби даусы шыр етті. Өрт ішінде... Нәрестенің жас иісі, Жұпар иісі... Жарып өтті жүректі (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** а у ы с. *Адам ойындағы бүкпе пікір.* Боздақ би өз ойында жүрген бір *т ү й і н ш е к т і* де аңғарта кетті (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). – Байқаймын, сенің көмейіңде бір *т ү й і н ш е к* тұр, – деді Сабыр інісіне қарап қойып (Қ.Жұмаділов, Сар жайлау).

ТҮЙІНШЕКТЕ= е т. *Әртүрлі заттарды бір жерге орап, түйіншек жасау.* Шинелді шешіп алып будым бүктеп, Бөктердім қанжығама *т ү й і н ш е к т е п* (Н.Баймұратов, Қанды жорық). Сол күні кешке Валентина киім-кешегін *т ү й і н ш е к т е п,* Львовқа оқуға баратын балалармен бірге поезға отырды (Б.Қожабеков, Көктөбе).

ТҮЙІНШЕКТЕЙ с ы н. *Түйіншек секілді.* Биік тауға жорғалап шығып су жылан, суық құзға *т ү й і н ш е к т е й* бүктетіліп жатты да, көзін салды дарияға (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҮЙІНШЕКТЕЛ= е т. *Түйнектелу, түйінделу.* Соқпақ атаулы осы көпірге жетіп *т ү й і н ш е к т е л е д і* де, онан әрі өткен соң, тарқатылған өрімдей тарам-тарам болып жайлауға қарай кетеді (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Ұлтуардың соңғы көзі көшейінен *т ү й і н ш е к т е л і п* зорға шықты (М.Әбдірахманов, Көктем лебі).

ТҮЙІНШЕКТЕЛУ *Түйіншектел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙІНШЕКТЕУ *Түйіншекте етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙІНШЫҒЫРЫҚ з а т. ж е р г. *Жүген түйгенде салынатын ұш тесігі бар, алақанның жартысындай дөңгелек келген пішінді, түйін қайыстың бір-бірімен айқасатын түйінін алмастыратын тетік* (Экспед. мат.).

ТҮЙІР з а т. **1.** *Өсімдіктің бір тал дәні, тұқымы.* Қызылжар председательге бір *т ү й і р* дәнді шашау шығармаңдар деп, тәртіп беріпті (М.Дүзенов, Астана.). Помидордың кейбір сортының мың *т ү й і р* тұқымы 0,6 – 1,2 грамға дейін су сіңіреді (Д.Әбілев, Помидор.). **2.** *Қандай да бір заттың кішкене бөлігі.* Алдына қойған еттен шұқып бір-

екі *т ү й і р і н* аузына салды (І.Есенберлин, Қатерлі.). Ғұмыры жетпеді, Көрсетпей бақытының жалғасын, Көңілінің көктемін, Жайнады бір *т ү й і р* қорғасын. Өмірім, өрге жүз, тоқтама! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бір түйір. *Ешқандай, ештеңе, дым да*. Бұл сөзімде *б і р т ү й і р* өтірік жоқ (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Осыдан басқа *б і р т ү й і р* қосарым жоқ (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

ТҮЙІР[2] з а т. т а м а қ. ж е р г. *Балықтың ыстық сорпасына нан, пияз турап, бұрыш салып істелген тағам*. Үлкен екі-үш шараға... сухар, пияз, бұрыш салынып, майлы сорпа құйылып, *т ү й і р* де дайын болды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ТҮЙІРЛЕ= е т. *Түйір-түйір ету, ұсақтау, майдалау*. Жоғарыдағыдай етіп әзірлеген салатқа *т ү й і р л е п* жұқа туралған қияр қосады (Келіншектер.). Күмбезі күн нұрына балқыған әсем қаланы таптап, жермен жексен етіп, кесегін *т ү й і р л е п* аспанға атып жатыр (М.Қаназов, Сапар).

ТҮЙІРЛЕН= е т. *Түйір-түйір болу, ұсақталу, майдалану*. Біраз төменгі сатыдағы өсімдіктерде (бактериялар мен көк-жасыл балдырларда) күрделі өсімдіктердегідей өз алдына *т ү й і р л е н і п* жүрген ядро болмайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *Т ү й і р л е н г е н с і н,* яғни ұйынды қажетті мөлшерге дейін ұсақталғасын өңдеу жұмысына кіріседі (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.).

ТҮЙІРЛЕНДІР= е т. *Түйір-түйір ету*.

ТҮЙІРЛЕНДІРУ *Түйірлендір етістігінің қимыл атауы*. Соңғы жылдары фосфорлы тыңайтқыштар мен азотты тыңайтқыштарды *т ү й і р л е н д і р у* арқылы біршама шешілген сияқты (К.Иманғазиев, Минерал.).

ТҮЙІРЛЕНУ *Түйірлен етістігінің қимыл атауы*.

ТҮЙІРЛЕУ *Түйірле етістігінің қимыл атауы*. Сыр өндіруде ұйындыны толық ұсақтауды *т ү й і р л е у* деп атайды (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.).

ТҮЙІРТПЕК з а т. **1.** *Түйінделіп қалған, буылтық зат*. Екінші рет жұмсалған өрме қамшының *т ү й і р т п е к* ұшы бастан сарт ете түсті (Б.Соқпақбаев, Қайда. Ғауһар). Оның астын жұмсағырақ етуге тырысып, *т ү й і р т п е к* бірдеңе болса, қолымен жазып сипап отыратын (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **2.** *Бас киім төбесіне қадалған түйықша бау*. **3.** а у ы с. *Жайсыз хабар, дөрекі сөз*. Кенжетай *т ү й і р т п е г і* бар бір сөзді айтқысы келмесе де жасыра алмады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Көптен бері, көкіректі түйнеп жүрген бір *т ү й і р т п е к* тарады (Ж.Мусин, Үміт).

ТҮЙІРТПЕКТЕ= е т.*Түйіртпек-түйіртпек ету, шектеу*.

ТҮЙІРТПЕКТЕЛ= е т. *Түйіртпек-түйіртпек болу*. Оның [көрпешенің] ішіндегі мақтасы *т ү й і р т п е к т е л і п* қалған жоқ па? (Б.Хабижанов, Бала.). Қозғалмайын десең, астыңдағы матрацтың кесек-кесек тастай болып *т ү й і р т п е к т е л і п* қалған мақталары денеңе найзаша қадалады (С.Шаймерденов, Мінез).

ТҮЙІРТПЕКТЕЛУ *Түйіртпектел етістігінің қимыл атауы*.

ТҮЙІРТПЕКТЕН= е т. *Түйіртпек-түйіртпек етілу*. Мына алыстағы тарыдай-тарыдай боп отауланған ақ шаңдақ тап сол қосаяқтың шаңындай *т ү й і р т п е к т е н е д і* (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Клеткада болатын крахмалдың пішіні *т ү й і р т п е к т е н і п,* бидайдың дәні сияқы болып жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТҮЙІРТПЕКТЕНУ *Түйіртпектен етістігінің қимыл атауы*.

ТҮЙІРТПЕКТЕУ *Түйіртпекте етістігінің қимыл атауы*.

ТҮЙІРШІК з а т. *Заттың көзге көрінерліктей ең ұсақ бөлшегі*. Жаңбыр арты қарға айналған екен. Үп-ұсақ *т ү й і р ш і к т е р* бетке құмша тиіп, тызылдата бастады (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). Жауып тұрған қар *т ү й і р ш і к т е р і н д е* сан жоқ (М.Мағауин, Ақша қар).

Қанның ақ түйіршіктері. м е д. *Қан құрамындағы лейкоциттер*. Пирабутолмен емделгенде ас тұзын кемітіп, үш апта сайын *қ а н н ы ң а қ т ү й і р ш і к* құрамын тексеріп отыру керек (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Қанның қызыл түйіршіктері. м е д. *Қан құрамындағы эритроциттер*. Белгілі мөлшерде алынған күн сәулесі *қ а н н ы ң қ ы з ы л т ү й і р ш і к т е р і н* көбейтеді (Б.Хабижанов, Бала.).

ТҮЙІРШІКТЕ= е т. *Түйіршік жасау, түйіртүйір ету, ұсату*. Бордақыланатын малға азықты ұнтақтап, бір-бірімен араластырып, оларды булап *т ү й і р ш і к т е п* беру әдісі ұсынылады («Білім және еңбек»). Суперфосфат қандай-қандай дақылдарға қолданылады және оны неге *т ү й і р ш і к т е й д і?* (А.Мырзабаев, Хим. қызығы).

ТҮЙІРШІКТЕГІШ з а т. к е н. *Заттарды, шикіқұрамды материалдарды түйіршіктеуге арналған құрылғы*. Өндіріс жағдайында *т ү й і р ш е к т е г і ш* кейбір заттарды тиеуді, тасуды жеңілдетеді, белгілі бір шамада мөлшерлеуді қамтамасыз етеді, көп тұрып қалған заттардың, бірігіп немесе жентектеліп қалуын болдырмайды (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТҮЙІРШІКТЕЛ= е т. *Түйіршікке айналу, түйіршік-түйіршік етілу, ұсатылу*. Ұнтақталған суперфосфатқа қарағанда, *т ү й і р ш е к т е л г е н* суперфосфатты өсімдіктер топырақтан жақсы сіңіреді (А.Мырзабаев, Хим. қызығы). Өткен аптада 60 теміржол вагонына тиелген *т ү й і р ш і к т е л г е н* күкірт өнімі Украинаның Қара теңіз жағалауындағы Ильичевек айлағына жөнелтілді («Егемен Қазақстан»).

ТҮЙІРШІКТЕЛУ *Түйіршіктел етістігінің қимыл атауы*.

ТҮЙІРШІКТЕН= е т. *Түйіршік-түйіршік болу*. Кристалды карбамид дұрыс сақталмаған жағдай-

да ол ылғалды тартып алады және *т ү й і р ш і к т е н і п* кетеді (Т.Сарбасов, Мал. азық.). Қалың ой тұманының ішінде бірдемелер *т ү й і р ш і к т е н і п*, бұлдырап елестейді (Д.Әбілев, Ақын.).

ТҮЙІРШІКТЕНДІРІЛ= е т. *Түйіршік-түйіршік етілу, түйіршікке айналдырылу.* Металлургия өндірісінде сұйық күйдегі шлак, металл *т ү й і р ш і к т е н д і р і л е д і.* Түйіршіктелген қож жолға төсеуге, өндірісте цементке қоспа толтырғыш зат ретінде қолдануға, жер астындағы кені алынған қуысты бітеуге пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТҮЙІРШІКТЕНУ *Түйіршіктен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙІРШІКТЕУ *Түйіршікте етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұсату.* Бұлар шашылатын жұқа материалдарды *т ү й і р ш і к т е у* әдісін тапқан еді («Соц. Қаз.»). **2.** к е н. *Балқыған затты қатаюы кезінде немесе ұнтақ затты әртүрлі әдістермен біріктіру арқылы түйіршікті қалыпқа келтіру, затқа белгілі бір өлшем мен пішін беру. Т ү й і р ш і к т е у* заттың технологиялық қасиеттерін жақсартады, оны ұсақ үлестермен пайдалануға мүмкіндік береді. Тиеу мен тасымалдауды оңайлатады (Қаз. тілі термин. Кен.). *Т ү й і р ш і к т е у д і ң* бірнеше әдістері бар, соның ішінде айналдыру – барабанды, табақша тәрізді немесе дірілдік *т ү й і р ш і к т е у* қондырғыларында ұсақ бөлшектерді кесектеу не түйіршік түзу орталықтарын алу (мысалы, минералды тыңайтқыштар, теміркентасты концентраттар, т.б. алу (ҚҰЭ).

ТҮЙІРШІКТІК: түйіршіктік металлургия. к е н. *Ұнтақтық металлургияның маңызды бағыттарының бірі. Т ү й і р ш і к т і к м е т а л л у р г и я д а* жоғары жылдамдықпен кристалданған құймалардың өте ұсақ бөлшектерін күшті қысыммен баспалау арқылы конструкциялық металл материалдары алынады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТҮЙІС[1]= е т. **1.** *Майдаласу, ұнтақтасу, бірге тую.* Мен тары *т ү й і с е й і н* (Н.Сералиев, Ыстық күлше). **2.** а у ы с. *Қағысу, қақтығысу.* Сол сықылды Абай да Құнанбаймен белдесіп майданға шықпаса да, әр жерде-ақ онымен қағысып, *т ү й і с і п* отырады (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Қабақ түйісті. *Бірігіп қатуланды, ренжігендерін білдірді.* Апам мен көкем *қ а б а қ т ү й і с с е,* мен қорқа бастаймын (М.Тиесов, Дала.).

ТҮЙІС[2]= е т. *Кездесу, тоғысу, жолығысу.* Екі корабль ғарышта жүріп *т ү й і с т і* (К.Қазыбаев, Дәуір.). Жылы ауа мен салқын ауаның *т ү й і с к е н* жері жазда жаңбырлы, қыста қарлы болды (Агроном. анықтама.). Тарбағатай тауынан Тоқсан сала қосылып, Тоғыз өзен *т ү й і с і п*, Ақтың төмен жосылып (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Түйіскен жер. и н ф. <ағыл. joint> *Телекоммуникацияда – келісілген қызметтік сипаттамаларымен, физикалық әрекеттесудің жалпы параметрлерімен, сигналдардың сипаттамаларымен және т.б. анықталатын екі құрылғының арасындағы ортақ шекара* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТҮЙІСПЕ[1] з а т. *Екі-үш нәрсенің түйіскен, тоғысқан жері.* Аталған кезеңде ғылымдар *т ү й і с п е с і н д е* жаңа пәнаралық ғылымдардың дамып шығу тенденциясы басым («Қазақст. мект.»).

ТҮЙІСПЕ[2] з а т. т е р м. *Электр тогы өткізгіштері түйісетін жер.* ...төменгі жағында *т ү й і с п е* орнатылады («Білім және еңбек»).

ТҮЙІСПЕЛІ: түйіспелі кен орындары. к е н. *Жер қыртысында балқыған магманың шөгінді тау-жыныстармен түйісуі кезінде пайда болған кен орындары (әдетте, темір, мыс, кейде вольфрам, молибден және кобальт кендері)* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТҮЙІСПЕЛІК: түйіспелік аспап. т е х. *Минералдық бөлшектердің әртүрлі жағдайда ауа көпіршігіне жабысу уақытын анықтайтын аспап.*

ТҮЙІСТІР= е т. **1.** *Біріктіру, ұштастыру, тоғыстыру.* Арқадан кенет күшті жел ысқырды, Мүлгіген терек басын теріс бұрды! Талдарды *т ү й і с т і р д і,* керістірді, Дос-тату бұтақтарды тебістірді (Т.Айбергенов, Мен саған.). Олар екеуі шыр айналып, бірде тұмсық *т ү й і с т і р і п*, тіпті тістесіп те қояды (С.Мұқанов, Естімеген.). **2.** *Салыстыру, қатар қою.* Қарға мен бүркітті *т ү й і с т і р г е н д е,* бүркіт әрине өте көрнекті көрінбекші, олай болса, бүркітке теңеген Ерденнің өзгеден артығы көбірек білінбекші (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТҮЙІСТІРУ[1] *Түйістір етістігінің қимыл атауы.* Олардың басын қосу екі тауды орнынан көшіріп, басын *т ү й і с т і р у д е н* оңай болатын емес (С.Бегалин, Уақыт.). Өміртай Садықпен көз *т ү й і с т і р у г е* шыдамағандай теріс айнала берді (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.).

ТҮЙІСТІРУ[2] з а т. ә д е б. *Көбінесе лебіз түрінде қолданылатын сөзді әсерлеудің бір әдісі.* Лебіз түрінде де ақындар сөзінде көп ұшырайды. Сөзді бұлай әсерлеу әдісі *т ү й і с т і р у* деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТҮЙІСТІРІЛ= е т. *Біріктірілу, ұштастырылу.* Оңтүстік пен солтүстіктен салынған болат жолдар *т ү й і с т і р і л д і* (Е.Естаев, Өмір.). «Союз-4» және «Союз-5» космос корабльдері қолмен ойдағыдай *т ү й і с т і р і л д і* («Қаз. әдеб.»).

ТҮЙІСТІРІЛУ *Түйістіріл етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙІСТІРІС= е т. *Біріктірісу, ұштастырысу.* Ұста болат балғасын қасқая соғып, сонау бірінші бесжылдықта Түрксибті *т ү й і с т і р і с к е н і* болмаса, колхоз дүкенінен ұзай қоймаған (У.Қыдырханов, Шаңқай.).

ТҮЙІСТІРІСУ *Түйістіріс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЙІСУ *Түйіс етістігінің қимыл атауы; кездесу, ұштасу, бірігу.* Күнді айнала қозғалған осы бөлшектердің, түйіршік заттардың орасан зор көлемі бір-бірімен *т ү й і с у і* нәтижесінде қою зат

күйінде келген (К. Сапарбайұлы, Геология.). Космос кемелерінің бір-бірімен *т ү й і с у і н і ң* маңыздылығы ерекше («Білім және еңбек»).

ТҮЙІСІМ з а т. к е н. **1.** *Шахта алабын немесе блогын ашқанда екі штольняны немесе екі оқпанды қосатын және жерасты қазбаларын тура ағымды желдету контурын түйықтайтын жер астында жүргізілген еңіс не көлбеу қазба.* **2.** *Екі жерасты қазбасын бір-бірімен немесе бір жерасты қазбасын жер үстімен қосып жалғастыратын кешенді жұмыстар. Т ү й і с і м* жүргізу сұлбасына қарай үштаспа үңгубетпен, қума үңгубетпен (егер үңгубеттер бір сызық бойымен бағыттас болса) бір үңгубетпен (бір қазбаны екінші қазбамен немесе жер бетімен жалғастыруда) жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

Түйісу әлеуеті. *Бет зарядтары, соған сәйкес бет потенциалдары әртүрлі минералдар түйіршіктері түйіскенде (соқтығысқанда) өзара зарядтарын теңестіру нәтижесінде пайда болатын потенциал. Т ү й і с у ә л е у е т і* құбылысы кенді флотациялау әдісімен байытқанда минералдардың бет қасиеттерін жақындастырып, олардың бөлінуін қиындатады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТҮК[1] з а т. **1.** *Жан-жануардың денесінде болатын жіңішке майда жүн, қыл.* Ат аунаған жерде *т ү к* қалады (Қаз. мақал.). Құлақ салсаң, әлеумет, Айтайын сөздің келісін. Ат мінгеннен не пайда, *Т ү г і* қызыл, жалы ұзын? Бақсының үні секілді Тартып өткен қобызын (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). **2.** а у ы с. *Өсімдікте, т.б. болатын майда талшықтар.* Тамыр *т ү к т е р і* шыға бастайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Жүрегінің түгі бар. *Батыл, ер, ештеңеден тайсалмайтын.* Бұған *ж ү р е г і н і ң т ү г і б а р* адам ғана шыдайды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Оныменен танысқан адам *ж ү р е г і н і ң т ү г і б о л м а с а*, басып қала алмаса керек еді (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

Түгімен жалмайды. *Обыр, қомағай.* Ант ауғандай күн болса, Амалдайсың, алдайсың, Басшы қылып бағынса, *т ү г і м е н е н ж а л м а й с ы ң* (С.Дөнентаев, Шығ.).

Түгін қалдырмады. *Жер-жеріне жетті, әбден ұрысты.* Мені қатты сынады. *Т ү г і м д і қ а л д ы р ғ а н* жоқ, – деді Серәлі (Т.Ахтанов, Шығ.).

Түгіне тозаң тигізбеді. *Шаң жуытпады. Т ү г і н е т о з а ң т и г і з б е й*, жібек кебін орап, жібек ноқтамен жетелеп келеді екен (Қаз. ертегі.).

Түгін тартсаң, майы шығады. *Семіз мал, құнарлы жер туралы айтылады.* Малдары да *т ү г і н т а р т с а ң, м а й ы ш ы қ қ а н д а й* – семіз, адамдардың да өңдері жақсы (С.Мұқанов, Есею жыл.). *Т ү г і н т а р т с а ң, м а й ы ш ы ғ а т ы н* жер емес пе бұл? (Т.Ахтанов, Махабб.).

Түгін төкті. *Жүнін тастады, түледі.* Құлан қайда семірсе, сол жерге *т ү г і н т ө г е д і.* Бұлт қайда орнаса, Береке сонда шөгеді (Мақал).

Түгі сыртына шығып тұр. *Терісіне сыймай қатты ашуланып отыр.* Қалекенің *т ү г і с ы р т ы н а ш ы ғ ы п,* безгегі ұстаған адамдай қалшқалш етті (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Қолына кездім пен қамшыны қоса ұстаған бай бетінің *т ү г і ш ы ғ ы п* кәрленіп *т ұ р* (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

Түйені түгімен жұтатын [жұтқан]. *Ойсырата жегіш, пара алғыш, ашкөз, жемқор.* Нағыз барып тұрған *т ү й е н і т ү г і м е н ж ұ т а т ы н* айдаһар екен (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Түк басты. *Жүні қалың шықты, жүннен көрінбей қалды.* Ертеңіне көзі аларып, бет-ауызын *т ү к б а с қ а н* Тұрақан сауымнан келген Раушанға бас салды (Ш.Құмарова, Қос шынар).

ТҮК[2] е с і м. **1.** *Ештеңе, еш нәрсе, дәнеңе.* Бұл бір сөз қасірет етіп хатқа жазған, Қалмаған *т ү к* қасиет, қазақ азған. Байға – мал, оқығанға – шен мақсұт боп, Ойлайтын жұрттың қамын адам аздан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бірдеңе өнбес адамның, *Т ү к* білмейтін наданның, Ештеңеге келмес мұршасы. Құл болмайсың үйіңе Қызмет қыл жүгіре (Қабан жырау, Алтын қазық). **2.** *Ешқандай, ешбір.* Ешкімге болған емес өш ниетім, Көбінің өз мінезін кештім еркін, Біреулер *т ү к* жазығың болмаса да Бар екен тірлігіңді көпсінетін (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Түкке тұрмайды. *Іске алғысыз, ештеңеге жарамайды. Т ү к к е т ұ р м а й т ы н* нәрсеге бола ренжіспей-ақ қоялық («Ана тілі»).

ТҮК[3] з а т. ж е р г. *Темекі басатын құрал.*

ТҮКАҚЫ з а т. к ө н е. ***Тұяқақы*** *(жерге мал жайғаны үшін төленетін ашкөз, жемқор, айыппұл).* Қазақтың мойыны патырау, ыштырып дегеннен босамады. Айналасындағы жерге, бай көршілеріне *т ү к а қ ы* төлеп, қазақ жан сақтайтын болды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ТҮКПІР з а т. **1.** *Кісі көзінен алыстау, таса жер, қалтарыс, қуыс.* Өтсе де жеті ай тұрсын, дәл ай он бес, Есімнен бір минут та шықпас-ау еш, *Т ү к п і р д е*, кең бір аулақ кабинетте Ішінде «Алтын мүйіз» өткізген кеш (М.Жұмабаев, Шығ.). Қараңғы *т ү к п і р* жерде жат, Жылжыды күндер көңілсіз; Көз жасым, шабыт, махаббат, Тәңірімсіз және өмірсіз (К.Салықов, Жезкиік). **2.** а у ы с. *Қиыр шет, алыс жер.* Россияның бір *т ү к п і р і н д е г і* теміржол үсті (А.Сатаев, Ақын.). Осында келген сайын осынау сурет Кетпейді көз алдымнан жалғыз рет. Үңгірдің *т ү к п і р і н д е* бір жолбарыс Жатқандай жұлдыздарға басын тіреп (F.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** *Терең қойнау, астар, түп.* Бұл – тарих қоятұғын еске алмай-ақ, Сұм заман қалдырмаған еш жанды аяп, Оянды тағы кеуде *т ү к п і р і н е н* Ақ нанды қарғыс атқыр басқанда аяқ (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Сағыныш деп ұқ жүйткісе пойыз босағасына әнді іліп, Сағыныш деп ұқ далалар жатса, қалалар жатса жаңғырып. О, сәлем саған, шартарап қыр-

ға жұлдыз боп ағып баратқан Өз жүрегімнің *т ү к п і р і н д е г і* түңғиық, түпсіз мәңгілік! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТҮКПІРЛЕ= е т. **1.** *Түкпірмен, шетпен жүру.* Арын қараңғы көшені *т ү к п і р л е п,* қара үзе берді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2.** а у ы с. *Жеріне жеткізу, тереңдеу.* Бөжей, көп арбасқандықтан Құнанбай тәсілін *т ү к п і р л е й* танушы еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қашан да асықпай, әрнені *т ү к п і р л е п* ойлап барып қана шешім айтатын ол (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ТҮКПІРЛЕТ= е т. *Түкпірмен, қалтарыс-бұлтарыспен, шетпен жүргізу.* «Не де болса көрейін, Ажал жетсе өлейін». Ойлады да сол сөзді *Т ү к п і р л е т е* қол созды (А.Асылбеков, Алатау.). *Т ү к п і р л е т і п* отырып, соны биге алып шықтым (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

ТҮКПІРЛЕТУ *Түкпірлет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКПІРЛЕУ *Түкпірле етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКПІРЛІ с ы н. *Қыр-сыры, қалтарысы көп.* Оразбай оның *т ү к п і р л і* тәсілін ойлап қалғандай ашулы сөйледі (М.Әуезов, Абай жолы). Барлыбай да тегін шал емес, *т ү к п і р л і* адам сияқты көрініп кетеді (З.Шүкіров, Қиын түйін).

ТҮКСИ= е т. **1.** *Тікірею, тік-тік болып көрініп тұру.* Үйқышыл жұртты *Т ү к с и г е н* мұртты Обыр обып, сорып тұр. Түн етіп күнін, Көрсетпей мінін, Оятқызбай қорып тұр. Обыр болса қамқорың, Қайнағаны сол сорың! (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ашулы кейіп көрсету, қабақ шыту. Т ү к с и е* түйілген қабақтан ауыр азап табы білінеді (Саржайлау). Сақал-мұрты өсік, қасқабағы *т ү к с и г е н* өңшең ашулы жандар (Т.Бердияров, Солдат.). *Т ү к с и г е н* қара кісі орнынан тұрды (Б.Майлин, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жатсыну, жатырқау, жақтырмау.* Өзің түстің өзің қазған орыңа. Кеттік кәне, Ішігіңді ал қолыңа! Ұясына күн тұр еді батқалы. *Т ү к с и е д і* меңіреу құм шатқалы Олар үлкен қара жолға түсіп ап Бір төбенің қасына кеп тоқтады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТҮКСИТ= е т. *Жаратпау, қабағын түю.* Бегдербек кенет қабағын сәл *т ү к с и т т і* де, сөзінің бетін бірден бұрып әкетті (І.Есенберлин, Қаһар).Таудай боп сол базарда бір жігіт тұр, Шығатын батырлардай жекпе-жекке. *Т ү к с и т і п* батырға кеп сол антұрған: – Бұл жерде тұрсың, – деді, – не себепті?! (О.Шипин, Дастан.).

ТҮКСИТУ *Түксит етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКСИІС= е т. *Бір-біріне қабақ шытысу.* Екі үйдің әйелдері *т ү к с и і с і п* қалғанын да сол көреді (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

ТҮКСИІСУ *Түксиіс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКСИЮ *Түкси етістігінің қимыл атауы.* Әбден түсініп тұрмын, замандас, түйткілдік пен *т ү к с и ю д і* (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТҮКСІК: түксігін салды. *Жаратпаған пішін көрсетті.* Мұңды, мылжың пішінін Кезек киіп, ел жиып, Болыс болса, түсінің *Т ү к с і г і н с а л а р* тырсиып (Абай, Тол. жин.).

ТҮКТЕ= е т. *Астық дәнін келіге түйіп, қауызынан, кебегінен ажырату, тазарту.* Астық дәндерін жармалаумен бірге, оларды *т ү к т е п,* қабығынан, кебегінен тазартты (С.Қасиманов, Қаз. тағам.). Бүйірлері тоқ, ірі қызыл бидай. Апасы келіге жақсылап *т ү к т е г е н* (М.Мағауин, Ақша қар).

ТҮКТЕН= е т. *Түк шыға бастау.* Қара Қыпшақ Қобыландының ашудан екі беті *т ү к т е н і п* кеткен (І.Есенберлин, Алмас.). Жас тамырдың *т ү к т е н і п* тұрған бөлімін сору аймағы дейді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТҮКТЕНУ *Түктен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКТЕС= е т. *Астық дәнін келіге түйісу, қауызынан, кебегінен ажыратысу.*

ТҮКТЕСУ *Түктес етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКТЕТ= е т. *Астық дәнін келіге түйгізу.*

ТҮКТЕТУ *Түктет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКТЕУ *Түкте етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКТІ с ы н. *Түгі бар, түгі қалың.* Оралдай атамекен жерлеріне, Қасиетті атаның көрлеріне, Аузы *т ү к т і* шетелдер ие болып, Көрсетіп тұр қысымды ерлеріне (М.Жұмабаев, Шығ.).

Түкті ара. з о о л. *Жабайы араның бір туысы.*

Түкті бүйі. з о о л. *Дене-тұрқы 5–7 см жететін өрмекшілердің ең ірі түрі.* Сыртқы көрінісі қорқынышты болғанмен, *т ү к т і б ү й і д е* улы без болмайды (М.Шаймарданова, Зоол. қазақорыс сөздік.).

Түкті кілем. а) *Түгі бетіне қаратып тоқыған кілемнің жұмсақ, бағалы түрі.* Қарағандай қарайсың баланы аяп. Қояйын ба басқаға баламайақ?! Сен бар жерде рақат – Жүргендеймін *Т ү к т і к і л е м* үстінде жалаңаяқ. Жаралмаған барымта, Сойылыңа, Лайық тек сыпайы ойыныңа (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) б е й н. *Көк майса шөбі қалың жер.* Жасыл жайлау, *т ү к т і к і л е м,* көк кілем, көк кілемде көп ойнаймын, көп күлем (Ауыл кеші.).

Түкті құрттар. з о о л. <лат. nematomorpha> *Жұмыр құрттардың бір класы. Т ү к т і қ ұ р т т а р* жер шарында кең тараған, тұщы сулар мен теңіздерде тіршілік ететін 5 отряды, 300-ге жуық түрі белгілі (ҚҰЭ).

Түкті қабақ. *Қатулы, ренжулі, жаратпаған кейіп. Т ү к т і қ а б а қ* жауып түскен кезіне, Ұшқын шашып, от ойнап тұр көзінде, Қырлы мұрын, қырмызы ерін, қап-қара, Тікенектей түк шығып тұр жүзіне (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТҮКТІШӨП з а т. ө с. <лат. eriochloa> *Астық тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдіктер. Т ү к т і ш ө п т і ң* негізінен тропиктік және субтропиктік аймақтарда кездесетін 25 түрі белгілі (ҚҰЭ).

ТҮКШЕ з а т. **1.** *Жан-жануардың денесінде болатын өте майда түк.* Көтердің өз басыңды

осыншама. Ақ бетке адырайып шыққан *т ү к ш е* (Айтыс). **2.** *Өсімдікте, т.б. болатын өте майда түк.* Толық піскенде асқабақ сыртында *т ү к ш е л е р і* болмайды (Д.Әбілев, Асқабақ). Кейбір қайыңның біржылдық өркендерінің сыртында *т ү к ш е л е р і* болады, соған қарай оны түкті қайың деп атайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТҮКІР= е т. *Ауызға жиналған сілекейді тастау.* «Көп *т ү к і р с е* – көл болар» деген мақал, «Көзінің жасы көл болды» деген мақал түкірік пен көз жасын өте асырып айтып отыр (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Алақанына түкірді. *Қандай іске болса да дайын тұрды, құлшынып кірісті.* – Өзім де «Әттең, қолыма түссе» деп *а л а қ а н ы м а т ү к і р і п* барып едім (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Бұл алдында 787 тұсағы бар, алғаш рет төл алам деп *а л а қ а н ы н а т ү к і р і п* келе жатқан жігіт (Саржайлау).

Бірінің аузына бірі түкіріп қойғандай. *Бірінің сөзін бірі сөйледі, бірін-бірі қостады. Б і р і н і ң а у з ы н а б і р і т ү к і р і п қ о й ғ а н д а й,* бәрінің айтатыны бір сөз (С.Алдабергенов, Жаңару). Шопандар *б і р і н і ң а у з ы н а б і р і т ү к і р і п қ о й ғ а н д а й,* «егіз аз» деген бір сөзді жиі қайталайды (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

Қара [жүзқара] бетіне түкірді. э т н. *Еліне, айналасына опасыздық жасаған адамды жек көруді, елден аластатуды білдіретін көне ырым; жеккөрінішін, жиіркенішін білдірді.* Түлкі болып сіңсеңіз де тау-тасқа Қыран болып төбеңізден самғаймын. Осыменен әңгімемді бітірем. Тек бітірер алдында, Қансыз әрі миятсыз, Шым етпейтін ұятсыз, Мына *қ а р а б е т і ң і з г е т ү к і р е м*! Тфу! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Көнбедім мен олардың ептеріне, *Т ү к і р д і м ж ү з қ а р а* деп *б е т т е р і н е.* Көндірем көнбесең де деп ақырып, Барғана қамшы басты еттеріме (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Су ішкен құдыққа түкірді. *Өзін ержеткізген немесе өзіне жақсылық жасаған ортаға, адамдарға, қоғамға опасыздық жасады. Қ ұ д ы қ т а н і ш і п,* жас жігіт Оған, сірә, *т ү к і р м е.* Кетер сені сел соғып, Басыл, жаным, көпірме (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТҮКІРГІШ з а т. *Түкіру үшін қойылған ыдыс.* – Ей, былш еткізбей, анау *т ү к і р г і ш к е* түкірсейші (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Әй, қайсың барсың, ана *т ү к і р г і ш т і* тазалап әкелсеңдерші, – деп Әлтай ауыз бөлмеден біреуді шақырды (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТҮКІРТ= е т. **1.** *Түкірік шығарту.* **2.** э т н. м и ф. *Көне наным-сенім бойынша көз, тіл тимесін деген оймен үшкіртудің ырымын жасату.* **3.** *Тіл-көзден сақтау үшін молдаға су бүркіту.* Баланы қырық қасық сумен шомылдырып, ол суды қырық қатынға *т ү к і р т і п,* адамның аяғы баспайтын жерге төктіреді екен (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Бетіне түкіртті. *Жеккөрінішті етті.* Түн қорқауы болам деп *б е т і н е т ү к і р т т і* ақыры («Лен. жас»).

ТҮКІРТУ *Түкірт етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКІРУ *Түкір етістігінің қимыл атауы; сілекей, қақырығын сыртқа шығарып тастау.* Ауру адам қақырықпен бірге қан *т ү к і р у і* мүмкін (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Аяғына канцлер граф Головин сойдықтатып, вице-канцлер Андрей Остерман ұсақ шиырып қол қойған осынау ширатылған жіңішке қағазда оған жат өлкеде қалай түшкіріп, қалай *т ү к і р у д е н* басқаның бәрі тәптіштеліп көрсетілген екен (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Бетіне түкіру. *Жеккөрінішін, жиіркенішін білдіру, көрсету.* Қалиға сырттай ыза болып, кездесе қалса, *б е т і н е т ү к і р у г е* дейін бармақшы (М.Дүзенов, Әке.).

ТҮКІРІК з а т. *Сілекей бездерінен бөлініп шығатын сұйықтық.* Қатқан тоны қаудырап, Табаққа көзі жаудырап, Отыр бала есікте. Аузы толған *т ү к і р і к,* «Кет!» – деп қояды жекіріп Қатар тұрған күшікке (М.Жұмабаев, Шығ.). Қабағын түкситеді, Ашу кернеген кісі қайтеді? Аяғымен жер тебеді, қайта-қайта *т ү к і р і г і н* жұтады, түкірінеді, қырылдайды, күрілдейді, ақырады, бажылдайды, жұдырығын түйеді, тісін қайрайды, шымшылайды.

Түкірік жерге түспейтін. б е й н. *Қатты аязды, ерекше суық, ызғарлы.* Туу десе *т ү к і р і к ж е р г е т ү с п е й т і н* боран. Алыстан жолаушы болып Қарасақал тоңып, өңі қашып келе жатыр. Жолда қонарлық үй болмапты (М.Дулатов, Шығ.).

Түу деген түкірігі жерге түспеді [түкірігі жерге тимеді]. *Айтқаны екі болмады.* Ол Ақан қазір алшақ басады, *т ү у д е г е н т ү к і р і г і ж е р г е т ү с п е й д і* (Е.Домбаев, Ғашықтық.). Байдың ақ дегені ақ, қара дегені қара болып, *т ү к і р і г і ж е р г е т и м е д і* (Тарту).

ТҮКІРІКТЕ= е т. *Түкірік тигізу, түкіргін жағу, сілекейлеу.* – Сарбас тарамысын *т ү к і р і к т е п* қояды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Саусағын *т ү к і р і к т е п,* бояудың бірін езіп қабырғаға жақты (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Етігін де *т ү к і р і к т е п* сүртті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҮКІРІКТЕЛ= е т. *Түкірік жағылу.*

ТҮКІРІКТЕЛУ *Түкіріктел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКІРІКТЕУ *Түкірікте етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКІРІН= е т. *Түкіру, түкірік шығару, түкірік тастау.* Топтың әр жері күбір-күбір қағып, қозғалақтап қақырынып, *т ү к і р і н і п* жатты (М.Әуезов, Қилы заман). Исахмет шырт-шырт, тіс арасынан *т ү к і р і н і п* тоқтады (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ТҮКІРІНУ *Түкірін етістігінің қимыл атауы.*

ТҮКІРІС= е т. *Түкірік тастасу, жаппай түкіру.* Тамған терді Сүртісіп, *Т ү к і р і с і п* таста-

ды (Қ.Мырзалиев, Алуан.). Олар қарияны не пәледен болса да қорғап қаламыз деп, алақандарына *т ү к і р і с т і* (Тоғызыншы шежіре).

Алақанға түкірісті. *Бір іске бел шешіп кірісуге дайын екенін білдірісті. А л а қ а н д а р ы н а т ү к і р і с і п,* желпіне сөйлеп қыза-қыза арындаған диқан қауымы сәлден соң манағы бұйығыңқы мінезді мүлде ұмытты (С.Сматаев, Ақжелең).

ТҮКІРІСУ *Түкіріс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЛЕ= е т. **1.** *Көктем кезінде жан-жануардың жүнінің не қауырсынының түсуі.* Көк сиырдың жаңадан *т ү л е й* бастаған жая жүні сабау тиген тулақты жүндей түте-түте жұлынды (О.Бөкеев, Үркер). Сен жиырмаға жеткенде, Ақ сұңқар құстай *т ү л е д і ң,* Алыстан тоят тіледің, Қылышыңды тасқа біледің. Алмаған жауың қоймадың, Алсаң-дағы тоймадың (М.Дулатов. Шығ.). **2.** а у ы с. *Жаңару, құлпыру.* Малшы-қазақтың бар жиғантергенінен айыратын қыстың ақтүтек бораны, шілденің аптап ыстығы, күздің өкпек желі, көктемде қайта *т ү л е г е н* жер мен гүл жайнаған дала көркі – баршасы бүге-шігесімен халық әдебиетінде көркем көрініс тапқан (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Ат шапты, балуандар да сынға түсті, Көңілім көкке құстай ұшты. Кенен қарт бозбала боп қайта *т ү л е п,* Өмірім жастық шақты қайта құшты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТҮЛЕЖУ *Түлежі етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЛЕЖІ= е т. *Ажарлану, өңі кіру, түрлену.* Жанботаның дөңгелек ақ сары жүзі *т ү л е ж і п* жүре берді (С.Омаров, Қиыр жол). Батсайы шымылдық бедеріндей құлпырып, түрлене *т ү л е ж і г е н* көк жайлауды көзі шалғанымен көңлі алаң (З.Жөкенов, Таң самалы).

ТҮЛЕЙ з а т. *Қалың сексеуіл өскен жер.* Шанышқызамын түйретіп, *т ү л е й д е н* қашқан түлкіңді. Ұстайын қуып індетіп (Батырлар жыры). Түлкі жортпас *т ү л е й д е н,* Адыр-адыр белдерден (Алпамыс).

ТҮЛЕЙДЕЙ с ы н. *Түк көрмеген, көргенсіз.* – Түк көрмеген *т ү л е й д е й...* малды ұра ма? Жоғал былай, торсықтай салбырама! Серек емес, сен өзің де сескенсің, Сен қылмаған ерлікті мал қыла ма? (М.Мақатаев, Шығ.).

ТҮЛЕК[1] з а т. **1.** *Құстың түлеуіне байланысты жас мөлшері, түлеу кезі.* Құс *т ү л е г і* бапты болса, аз күнде-ақ бой жүні сүзіліп, сыланып сала береді («Лен. жас»). **2.** *Қыран құс балапанының жетіліп, бабына келген ұшар кезі.* Қыран баулығаи *т ү л е к* шырқау биікке самғай ұшып, қияға қанат қағады (С.Байжанов, Сыр.). Құс екеш құс та *т ү л е г і н* Ұядан биік ұшырар (Н.Шакенов, Толқын.). **3.** а у ы с. *Жас ұрпақ, жас буын, жеткіншек.* Қайғының серпіп бұлтын бір, Тағы бір көрсін *т ү л е г і н,* Көтерсем бе екен жұртымның Жер болып кеткен жігерін! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жасымыздан қосылған жүрегіміз, Ән мен жырға біріккен білегіміз. Құрдас, сырлас ойнаған тай-құлындай, Қайда жүрсең бір еді тілегіміз, Қызық бірге қыдырып, қымыз ішкен Алатаудың аққұсы, *т ү л е г і м і з* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** а у ы с. *Мектеп, оқу орнын бітіруші.* Село мектептері *т ү л е к т е р і н і ң* 40% өз совхоздары мен колхоздарында жұмыс істеуге қалады («Қазақс. мект.»). Мектеп дирекциясы өздері тәрбиелеп ұшырған *т ү л е к т е р і н* естен шығармайды (Б.Мәдиев, Өрендер).

Түлекке отырғызды. э т н. с а я т. *Аңшылық маусымы аяқталған кездегі саят құсын үйде байлап ұстады.* Саятшылық маусымы аңшылардың ережесіндегідей аңдардың иісі шыға бастаған наурыз айының аяқ шенінде аяқталады. Содан бастап қыранның аяқ бауы, желі бауы, томағасы сыпырылып алынып, артқы жембасарынан шыжым жіп байланып, *т ү л е к к е о т ы р ғ ы з ы л а д ы* (Ж.Сатылғанов, Әңгім.).

ТҮЛЕКТЕ= е т. *Түлеу, түлежу; шыныгу.* Үйде, түзде болса да, Солдатта берік бір сенім, *Т ү л е к т е п* түзде қонса да, Мақсаты қорғау өз елін (О.Малқаров, Өлең.).

ТҮЛЕКТЕУ *Түлекте етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЛЕКТІ с ы н. **1.** *Жүні түсіп түлеген.* **2.** с а я т. *Түлеу кезінен өткен (қыран құс туралы).* Лашын былтыр ғана баулып салған бір-ақ *т ү л е к т і* құс екен (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

ТҮЛЕМЕ с ы н. *Түлеуге айналып, жүні көпсіген.* Қыстан *т ү л е м е* құйрық болып шыққан бойдақтары ерте есейіп, Көктеуге де ерте көшіп қонды (С.Бегалин, Жеткіншек.). Астындағы *т ү л е м е* тай әсем көк құлағын қайшылап, еліре аяңдайды (F.Мұстафин, Дауыл.).

ТҮЛЕН[1]**: түлен түртті.** *Сайтан тұртіп, бір бәлеге ұрынды.* Ешкіні *т ү л е н т ұ р т е р і н д е* шопанның таяғына сүйкенер (Қаз. мақал.). Күйеуі ерні жырық, бойы мыртық, Әйел тұрмақ, кететін еркек үркіп. Бұл сияқты күйеуді Кербез қызға Ата-анасы атапты *т ү л е н т ұ р т і п* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТҮЛЕН[1]**=** е т. *Қайта түлеу, жаңадан күшіне ену.* Бұрынғыдай бола алмас, көлден үйрек ала алмас, Күндердің күні болғанда Қорағытып барып *т ү л е н е р* (Ер Тарғын).

ТҮЛЕТ= е т. **1.** *Көктем кезінде жан-жануардың, құстың жүнін, қауырсынын түсіру.* **2.** а у ы с. *Жаңарту, жақсарту.* Ол бұл дүниені жүдетем деп келмейді, *т ү л е т е м* деп келеді (К.Қазыбаев, Дәуір.). **3.** а у ы с. *Шыныктыру, шыңдау.* Уақыт алға зымырады, арада үш-төрт жыл өтті, Жылдар бізді кейітті ғой, Жылдар бізді *т ү л е т т і* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Кейбіреуі өзгермейтін тас – ұғым, Жұмысы жоқ жатса да өмір *т ү л е т і п.* Сәл кірбіңін өзі ақымақ басының Көрсетеді дүниенің мұңы етіп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Құс түлетті. с а я т. *Қыран құстың балапанын алғаш рет аңға салу үшін баптап, жетілдірді.*

Түп-түгел төрт құбыламды түстік етіп, Туған жер, мен сен салған *құс тулетін*, Дүние-ай, қандай жақсы ед табаныңа Түрғаны өз топырағыңнан ыстық өтіп (Т.Айбергенов, Мен саған.). *Тулетін құсқа* жылқының тамақ астындағы безін берсе, тез түлейтінін тапқан (Ш.Айманов, Қыран.).

ТҮЛЕТУ *Түлет етістігінің қимыл атауы.* Қыс бойы аңға салған бүркіттерін ол жаз шыға *тулетуге* кіріскен (І.Есенберлин, Алмас.). Тыңды *тулетуге* аттанған комсомол қырандар оны өздері қалап алып еді (Ә.Ибрагимов, Нағыз.).

ТҮЛЕУ *Түле етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Аң, құс мал, терісі жүнінің көктемдегі қайта шығуы.* Түскен түктің орнына жаңасы шығады, түктің мұндай алмасуын *тулеу* дейді (С.Омаров, Мал терісі.). *Тулеу* деген құстың ескі жүні сыпырылып түсіп, артынан жаңа жүн шығуы (Ш.Айманов, Қыран.). **2.** а у ы с. *Жаңару, жаңадан басталу. Тулеуде* бүкіл тіршілік, Түлегің неге келмейді?! Иілгенменен көк шыбық, Илеуге тулақ көнбейді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сан сапырылысты бастан кешкен халықтың басы қосылып, санаты түзеліп келеді. Соның бір белгісі – елімізге ежелден пір болған ардақты есімдер мен орындар қайтадан ұлттық *тулеуіміздің* ұйытқысы бола бастады (Ә.Кекілбаев, Үш белес). **3.** з о о л. *Жануарлардың даму кезіндегі жас ерекшеліктеріне, маусымдық өзгерістерге байланысты және тіршілігінде тұрақты түрде жүріп отыратын биологиялық процесс. Тулеу* кезінде жануарлар терісінің сыртқы эпидермис қабаты, терінің қосалқы түзілістері (кутикуланың, қабыршақтардың, қауырсындардың және түктердің) белгілі бір уақыт аралығында ауысып тұрады (ҚҰЭ).

ТҮЛКІ з а т. **1.** *Үлпек құйрығы ұзын, терісі бағалы жыртқыш аң.* Қар үстіне қызыл қаны тамған *тулкіге* төніп келген Хұтқай-Туфа атынан секіріп түсті (С.Сматаев, Елім-ай). Жеп қойды құстың жетім балапанын, Қорықпай-ақ обалынан *Тулкі* залым. Қарасақ, ел ішінде аз ба адамдар. Жеп жүрген обалсынбай жетім малын (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** з о о л. <лат. vulpes vulpes> *Жыртқыштар отрядының ит тұқымдасына жататын аң. Тулкі* Қазақстанның барлық өңірінде кездеседі. Түсі жирен, сұрғылт сары. Құлағының сырты қара не қара қоңыр, құйрығы ұзын (ұзындығы 60 см-дей), қысқа сирақты (ҚҰЭ). **3.** а у ы с. *Айласы көп, қу, әккі, залым.* Заманың *тулкі* болса, тазы боп шал (Қаз. мақал.). Алтынға жиып сан жылқы, Шашайын деген екенсің, Уа, зәнталақ, бұрт *тулкі* Қашайын деген екенсің (Манас).

Алпыс екі айлалы [қу] түлкі. ф о л ь к. *Қазақ ертегілері, аңыздарында аңның ішіндегі айлакері ретінде бейнеленген, бағалы терісі үшін ауланатын, табиғатында аңшыға өзін тез ұстатпайтын, ізін жасырып, шимайлап кететін ақылды аң.* Құсы да, иесі де қоразданап *Алпыс екі айлалы тулкі* алғанда (Абай, Тол. жин.). Бір *қу тулкі* болыпты жұртты құртқан, Тышқан аулап жейді екен ескі жұрттан. Жем таба алмай бір жылы арықтатты, Тышқан ауып кеткен соң мұқыл сырттан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Түлкі бұлаңға [бұлтаққа, жортаққа, құйрыққа] салды. *Жалтартпа қылыққа басты.* Өйтіп *тулкі бұлаңға салуының* не керегі бар? (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ал бірден *тулкі бұлтаққа салса*, иек астында жүріп алдырмауы ықтимал (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). *Тулкі бұлаңға салып* алдап кете береді (О.Бөкеев, Ән салады.). Толып жатқан *тулкі жортаққа салғанмен,* ол да бізбен белдесіп күресе алған жоқ (С.Мұқанов, Есею жыл.). – Бұл азамат *тулкі құйрыққа салып* отыр, апарып қамаңыз, – деді (Ж.Еділбаев, Тергеуші.).

Түлкі жортпас түлей. *Қалың, ну, бұталы (жер). Тулкі жортпас тулейден,* Төтелеп өтіп барады (Мұңлық-Зарлық).

Түлкі құрсақ болды. *Тоя тамақ ішпеді, асқа жарымады.* Байдың малын бағып, аяғымды тас тіліп, *тулкі құрсақ болып,* жетімек атандым (Б.Қожабеков, Көктөбе).

ТҮЛКІДЕЙ с ы н. *Түлкі сияқты.* Бір күн біреу жалғанмен жүр құтылып, Біреу жүр айламенен үзіп-жұлып, Ертең көрсең, екеуі қолға түсіп, Кескектеген *тулкідей* тұр тұтылып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Дегенше жігіт момын, жаман деңіз, Шабан артық бола алмас жаман аттан. *Тулкідей* түнде жортып жүргенінде, Алмасын аяғыннан темір қақпан (Шал ақын, Өлеңд.).

ТҮЛКІҚҰЙРЫҚ з а т. ө с. <лат. alopecurus> *Астық тұқымдасына жататын көп не бір жылдық өсімдік.* Суармалы шалғында, көлтабан шалғында, дымқыл жерлерде өсетін 7 түрі бар. Соның ішінде жиі кездесетін – шабындық *тулкіқұйрығы* (A.pratensis) (ҚҰЭ).

ТҮЛКІЛЕН= е т. *Айлалы болу, қулану.* Әр нәрсені ойлап *тулкіленіп* қайтесің? (Ауызекі).

ТҮЛКІЛЕНУ *Түлкілен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЛКІЛІК з а т. *Айлалық, қулық.* Өн бойында ойнақ салып *тулкілік,* Сықылықтап, бір қуанып, бір күліп. Хабарды ала хат жолдапты Ерәлі, Көрер көзге ашу қысып, бұлқынып (Қ.Сыдықов, Теңіз лебі).

ТҮЛКІМАСАҚ з а т. ө с. <лат. vulpinus> *Масағы күлтелі болып келетін бұршақ тұқымдас өсімдік.* Қазақстанның оңтүстігінде, таулар мен жазықтарда бұршақ тұқымдас өсімдік – *тулкімасақтың* 300-ден артық түрі өседі (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

ТҮЛКІШЕ ү с т. *Түлкіге ұқсап.* Көк *тулкіше* бұлғаңдаған көйлегі, Ұлы оқиға – бір тіл қатып сөйлеуі. Керік қас қыз, құм сағат бел, кермиық... Анау бақтан көруші едім кейде оны (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *Тулкіше* бұлаңдап алдынан шықты (С.Жүнісов, Шығ.).

ТҮЛКІШЕК з а т. ж е р г. *Түк жүнді құрт.* Үй маңында *т ү л к і ш е к* бар (Қазақ тілі. аймақ. сөзд.).

ТҮЛІК з а т. *Малдың төрт түрінің жиынтық аты. Т ү л і к* төлден өседі (Қаз. мақал). Бір *т ү л і к к е* бай болғанша, әр түлікке сай бол (Мақал).

Төрт түлік мал. э т н. *Қазақтың көшпенді тіршілігіне арқау болған малшаруашылығының негізгі түрлерінің түлігі ретіндегі қой, сиыр, жылқы және түйе малы.* Сарыарқа мүлде бейіш боп, Елі еркін, кейіс жоқ, Мыңнан бірді таңдатты. *Т ө р т т ү л і к к е* толтырды, Толағай тұлдыр қыратты (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қырылып *т ө р т т ү л і к м а л* тау мен таста, Халықты жанды малдан ажыратты. Мың қойдан, мың жылқыдан жүзі қалмай, Талай бай кедей болды жалғыз атты (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Төрт түлігі сай [түлігі сай]. а) *Төрт түлік малдың бәрінен бар, төртеуін де асыраған, бақуатты.* Баяғыда бір кемпір мен шал болыпты. *Т ө р т т ү л і г і с а й* болыпты (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Рас, қазақ халқының жер-суға ие болып, жаз жайлау, күз күзеу, қыс қыстауда тарлық көрмей *т ү л і г і с а й* болып, тай құлындап, тоқты қоздап, қосты жылқы, желілі түйе, отарлы қой, қайғы жоқ, еріккеннен бірінің малын бірі қуып, кең далада құлан-киікше сайран етіп жүрген күні болған, ол күндер енді көздеріне ғана елестейді (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Ештеңеге зәру емес. Т ө р т т ү л і г і с а й,* көңілі жай шығар (Ә.Тарази, Қиян.). Байқара атаң бай болды, *Т ө р т т ү л і г і с а й* болды. Қайыры елге мол болды, Анық әділ сол болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТҮЛІКТЕН= е т. *Белгілі бір мал түрінің өніп-өсуі, көбеюі.* Өсімтал түлік қой, солар өрбіп, *т ү л і к т е н і п* қалып еді (Х.Рахимов, Сеңгір.).

ТҮЛІКТЕНУ *Түліктен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮЛІКТЕС с ы н. *Тұқымдас, тектес.* Ақ серке таныс иісті құшырлана иіскеп *т ү л і к т е с т е р і н і ң* ішінде әрі-бері сенделіп жүрді (Х.Әдібаев, Таңбалы).

ТҮЛІКТІ: төрт түлікті. *Ауқатты, әлді, бай.*

ТҮМЕН з а т. к ө н е. **1.** *XIII–XV ғасырларда түркі-моңғол ұлыстарында болған әскери-әкімшілік бірлік.* Бір *т ү м е н* әскер ұғымы – 10 мың жауынгерден тұратын әскер қосынын білдіреді (ҚҰЭ). Күн ұясына қонар шақта ғана Жошы *т ү м е н д е р і н е* кейін, қосқа қайтуға өмір етті (О.Сәрсенбаев, Сағым). // *Он мың.* Алсай жиырма түтін. Патшаның әскері *т ү м е н* (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). **2.** Қылыш біреуді шапса, тіл *т ү м е н д і* шабады (Мақал). Бірдің кесірі мыңға Мыңның кесірі *т ү м е н г е* (Қаз. мақал.).

ТҮМЕНБАСЫ з а т. к ө н е. *Он мың сарбаздың қолбасшысы.* Төбесіне ат құйрығы байланған сары шатырдан шыққан *т ү м е н б а с ы л а р,* мыңбасылар, жүзбасылар (Д.Досжанов, Жібек.). Қиян-кескі ұрыс тағдыры бас қолбасының даналығы ғана емес, *т ү м е н б а с ы,* мыңбасы, жүзбасылардың әдіс-айласына да байланысты («Қаз. әдеб.»).

ТҮМЕНБЕГІ з а т. к ө н е. *Түменбасы, түркі-моңғол тайпаларындағы әскери лауазымы. Т ү м е н б е г і н і ң* қарамағында 10 мың адам болған (ҚҰЭ).

ТҮМЕНБЕК з а т. к ө н е. ***Түменбегі*** *(он мың сарбазға қолбасшы).* Ата дәстүрі бойынша құрылтайға Шыңғыс ұрпағымен қатар, әр руда жұрт тұтқасын ұстаған ақсақалдар, ұлыстағы *т ү м е н б е г і,* мыңбегі батырлар, тіпті, жорық, қауға күндерінде айрықша көзге түскен жалаң қылыш ерлер де келген еді (М.Мағауин, Аласапыран).

ТҮН з а т. *Тәуліктің кешкі уақыттан таңертеңгілікке дейінгі аралығы, қараңғы бөлігі. Т ү н* сықылды тым түнеріп, Көзді тартып байлама. Күндізі бол, байқасын жұрт Келгені мен кеткенің (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Болғанда уағдалы үшінші күн, Қыз келді күндегідей бұған соң *т ү н.* Отырды түк көрмеген кісідей боп, Бұл қыздан тауып алып балталық мін (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Барат түні. д і н и. *Жылына бір келетін қасиетті төрт түннің бірі.*

Қадыр түні. д і н и. *Көктен Құран сүрелерінің түскен күні, Ораза айының 27-ші түні.*

Қара түнді қақ жарды. *Мезгілсіз шыққан ашы дыбыс тыныштықты бұзды. Қ а р а т ү н д і қ а қ ж а р ы п,* оқыс шыққан зарлы дауыс мұндағы кісілердің жүрегін зырқ еткізді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Миғраж түні. д і н и. *Мұхаммед пайғамбардың Алла тағаланың алдына барған күні.*

Рағайып түні. д і н и. *Мұхаммед пайғамбардың ана құрсағына түскен түні.*

Түн асты. *Бір түн өтті.* Ақ жайлау мен Сандық тас – Атамның қонған қонысы. *Т ү н а с с а,* тұтам түгі өскен, Басылмайтын сонысы (XVIII – XIX ғг. қаз. ақын.).

Түн ауа. *Түн ортасы өткеннен кейін.* Әдемі, әсем келіннің Татамыз дәм деп қолынан, Бастық та жиі келіп жүр, *Т ү н а у а* кейде жолығам (Т.Молдағалиев, Алатау.). Басымнан алуан-алуан әлем көшіп, *Т ү н а у а* ашып жүрмін әзерге есік. Әйтпесе, құдайақы, қарсы емеспін, Қайтуға құдаймен бір сәлемдесіп (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Түн баласында [баласына]. *Күннің батуынан таңның атуына дейін, түні бойы.* Алды-салды көп болатын кезде, дәмелі ер азамат *т ү н б а л а с ы н д а* жылқыны барлап, ат үстінде болады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ағаң анау:.. *т ү н б а л а с ы н а* көз ілген жоқ, дөңбекшіп уһлеумен шықты (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Түн [түні] бойы. *Бүкіл түн іші, тұтас түн.* Лукс *т ү н б о й ы* ұйқы көрмеді (Т.Шаханов, Көгілдір.). Апам мені іздеп, *т ү н і б о й ы* жылайтын болды-ау (М.Гумеров, Хазірет).

Түн жамылды. *Түнделетіп жүрді, түн ішінде жолға шықты.* «Әне-міне деп жатыр» деген соң, Шоқан да *т ү н ж а м ы л ы п* келген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қой ұрлайтын ұры едің, *Т ү н ж а м ы л ы п* жүр едің (Айтыс).

Түн кешті. *Ұзақ түндерді басынан өткерді.* Жалғыз өзі ойланып, Талай ұзақ *т ү н к е ш к е н* (С.Мәуленов, Таңд. өлең.).

Түн күзетті. *Түнді ұйықтамай өткізді.* Түн болса-ақ қатын-қалаш, кемпір-шал топ-тобымен әр үйге жиналып *т ү н к ү з е т е д і* (С.Омаров, Әңгім.).

Түн көбелектері. з о о л. <лат. noctuidae> *Қабыршаққанаттылар отрядының бір тұқымдасы. Т ү н к ө б е л е к т е р і н і ң* артқы қанаттары алдыңғыларына қарағанда ақшыл келеді ҚҰЭ.

Түн қатты. *Түнделетіп жүрді.* Әдхам екі солдатты ертіп *т ү н қ а т ы п* жүріп кетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Көк бесті міниіп көп жортқан, Көк бөрідей *т ү н қ а т қ а н,* Санап жұлдыз батырған, Ұйықтамай таңды атырған (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

Түн қатырды. *Түнделетіп жүргізді.* «Тәшкен барсаң, еліңді табарсың», деп, Тазшаны *т ү н қ а т ы р ы п* жөнелтеді (Қозы Көрпеш).

Түн ортасы. *Түннің жартысынан ауған мезгіл.* Таңертең кеткеннен *т ү н о р т а с ы н д а* бір-ақ келетін болды (Ж.Тілеков, От кешу). Үйдің іші ұйқыда *Т ү н о р т а с ы* шамасы. Көзін алмай бесіктен Бөбек жатыр албырап (М.Жұмабаев, Шығ.). Лампаның керосині таусылды, *т ү н о р т а с ы* болды (М.Әуезов, Абай жолы).

Түн түндігі түрілді. *Таң қылаң берді, түн қараңғылығы сейілді.* Сөнді жұлдыз шоқтайын, *Т ү н т ү н д і г і т ү р і л д і,* Шалқып жанған оттайын Атты қырда жазғы таң (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Түн ұзын [түн ұзаққа]. *Бүкіл түн бойы.* Әр қотанды атты екі күзетші *т ү н ц з ы н* ерсілі-қарсылы айналып шығады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Осқырып үріккен жылқылар *т ү н ц з а қ қ а* тыным таппады («Лен. жас»).

Түн ұйқысын төрт бөлді. а) *Түні бойы қайта-қайта оянып, баланы жұбатумен болды (емізулі баласы бар ана туралы). Т ү н ц й қ ы с ы н т ө р т б ө л і п* кірпік қақпай, Шешең байғұс дамылсыз жүретұғын (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). ә) *Түн бойы дамыл көрмеді, көз ілмеді.* Құлагер, құлыныңнан маған біттің, *Т ө р т б ө л і п т ү н ц й қ ы м д ы* баптап күттім (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Ойлай ма екен тұтқын жарын түн, күндіз? Жүрек – жара, жасты ма екен қара көз? Шашын жайып, *т ү н ц й қ ы с ы н т ө р т б ө л і п,* Тілей ме екен жолықтыр деп тәңірі тез? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Түнде ұйқыдан, күндіз күлкіден айырылды. *Уайымдады, қамығып қайғы жеді.* «Сенің балаң алынады» дегенді естіген шал-кемпірдің жүрегі жарылып өлгендер болды. Жұрт сеңдей соғылды. *Т ү н д е ц й қ ы д а н, к ү н д і з к ү л к і д е н а й ы р ы л д ы.* «Әне келді, міне келді» деп өлім жазасына бұйырылған үкімнің орнына келуін күткен тұтқындай болып тұрды (М.Дулатов, Шығ.).

ТҮНГІ с ы н. *Түндегі, түнге тән.* Сағат *т ү н г і* үшке таянғанда Бейімбет жиналысты аяқтап, бес-алты әдеби қызметкерге бір-бір үлкен материал берді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). *Т ү н г і* сағат 11-де мәжіліс бітті. Мұнан кейін мәжілісте болған ардақты ақсақалдар, талапты жастар «Қазақ» газетіне жазыла бастады. 66 кісі жылдық газетке ақша берді (М.Дулатов, Шығ.).

ТҮНДЕЛЕП үс т. с ө й л. ***Түнделетіп***. Сен жұмысқа кетуші едің *т ү н д е л е п,* Шапаныңды киіп алып жүн-кенеп (Г.Сейілжанова, Ұлар).

ТҮНДЕЛЕТІП үс т. *Түні бойы жүріп, түн қатып.* – Иә, неғып жүрсің *т ү н д е л е т і п?* – деп еді Қызтумас (Ә.Тарази, Асу.). Жұмыс соңынан Жылқыбай кер биені ерттеп мінеді де, *т ү н д е л е т і п* ауылға барып келеді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Жасымды төгуші едім торыққанда, Жүрегім дүрсілдейді қорыққанда. Тәуекел, жүріп кеттік *т ү н д е л е т і п,* Бұл жүріс кем болмады жорықтан да (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТҮНДІК з а т. э т н. *Киіз үйдің шаңырағын жауып тұратын, жаңбыр өткізбейтін, күн түсірмейтін төрт бұрышты шағын киіз.* Баламды бесігіне бөлеп, шамды сөндіріп, *т ү н д і к т і* жауып, сырттағы отымды шық-шылам тиіп, су болмасын деп тоқым-соқыммен қымтап, көрпеге кірген соң, енемнің ұйықтағанын естіп барып, дымымды шығармай, сығылып кеп жылайын (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Есіктері түрілген, *Т ү н д і к т е р і* жабулы, – Қатар-қатар тігілген, Қарашы үйлер кәдімгі (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *Т ү н д і к* жабық, от жарық, үйге сәуле кірмейді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Түндік ашты. *Киіз үйдің шаңырағынан таңғы жарық түссін, ошақтан шыққан түтін сыртқа шықсын деп шаңырақты жауып тұрған шаршы киізді тұрды.* Күн шықпай жатып үй-үйден бір-бір келін тұрды. Желектерін желпілдетіп барып, серпіп *т ү н д і к а ш т ы* (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Түндік аштырды. *Шаңырақты жауып тұрған шаршы киізді тұргізді.* Жамал қашқан күні таңертең Сәрсенбай намазға төсектен тұрып, *т ү н д і к а ш т ы р ы п,* азан оқып болғаннан кейін, Жамалдың жоғын көзі көріп, қатындарынан: –Жамал қайда кеткен? – деп шүбәланып сұрай бастады (М.Дулатов, Шығ.).

Түндік басы. а) *Түтін түтететін әрбір үй. Т ү н д і к б а с ы* төрт сомнан төлейтін патшаның алым-салығы ма екен бұл? (Д.Әбілев, Баянауыл.). *Т ү н д і к б а с ы* төрт сом ақшаны 50 процентке өсіргенде, үкіметтің жобасы бойынша 6 сом болмақ («Қазақ»). ә) к ө н е. *Әр түтінге, әрбір үйге салынатын салық түрі.* ...Бекеттің қолындағы *т ү н д і к б а с ы* салық (рамат) төлеп алған квитан-

циядағы мөрі қазыналық емес, жасанды мөр, – деп айыптап, қылмысты іс қозғайды, үкімет қызметкеріне қалдыруға болмайды, – деп Бекетті ауылнай лықтан түсіреді (А.Нұрқанов, Дала қыраны).

Түндігі жабылып, ошағындағы оты сөнді. *Үрім-бұтақ қалмады, қырылды. Т ү н д і г і ж а б ы л ы п, о ш а ғ ы н д а ғ ы о т ы* біржола *с ө н с і н* дегені ме? (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Түндігін теріс айналдырды. *Әлек-шәлегін шығарды, астан-кестен қылды.* Біздің қатын тойлы ауылдың *т ү н д і г і н т е р і с а й н а л д ы р ы п* жібере жаздады-ау (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Түндікпенен күн берді. б е й н. *Жарық күнді көруден жазбады, басын аман, денін сау қылды. Т ү н д і к п е н е н к ү н б е р і п,* Түтікпенен су беріп, Бағымды бастан алмасын. Алды-артымды шалмасын (Қобыланды).

Түн түндігі түрілді. *Таң қылаң берді, түнгі қараңғылық сейілді. Т ү н т ү н д і г і т ү р і л д і.* Алтын шұғыла жарқ етті (Жыл он екі ай).

ТҮНДІКТЕ= е т. *Киіз үйге түндік жабу.* Жауын басталды, үйді *т ү н д і к т е п* жібер (Ауызекі).

ТҮНДІКТЕЙ с ы н. *Түндік сияқты.* Аузы ағаш үйдің есігіндей, Құлағы қазақ үйдің *т ү н д і г і н д е й.* Қашан дерсіз көрсеңіз оның тісін, мұрынының тесігі қазған індей (Қисса-дастан.).

ТҮНДІКТЕЛ= е т. *Киіз үйге түндік жабылу.*

ТҮНДІКТЕЛУ *Түндіктел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮНДІКТЕН= е т. **1.** *Киіз үйге түндік жабылу.* **2.** а у ы с. *Үйірілу, айналсақтау.* Үйіріліп, *т ү н д і к т е н і п* тартып ішке, Кездейсоқ уысына әркім түскен (Ж.Боранбаев, Жанартау.).

ТҮНДІКТЕНУ *Түндіктен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮНДІКТЕС[1]= е т. *Түндік жабысу.* Бикеш үйді *т ү н д і к т е с і п* жібер (Ауызекі).

ТҮНДІКТЕС[2] с ы н. *Отандас, жерлес, туыстас.* Шақырды туған ауыл кіндіктес, Шақырды туған жері *т ү н д і к т е с* (Е.Ибраһим, Гәкку).

ТҮНДІКТЕСУ *Түндіктес етістігінің қимыл атауы.*

ТҮНДІКТЕУ *Түндікте етістігінің қимыл атауы.*

ТҮНЕ= е т. **1.** *Түнге қарай қону (түнеп шығу.).* Ақан Ерейменде Құлагердің басында *т ү н е п* отырғанда, таң алдында салқыншалау жел шығады. Ақан тоңазығандай болады, шерлі Ақан күңіреніп отыра береді (М.Жұмабаев, Шығ.). Лашынның далада *т ү н е п* жүргенін аңғарған соң, бір күні іңірде әдейі кеп, үйіне ертіп әкетті (М.Мағауин, Ақша қар). Ақтөбеден шыққан соң Төкейге келіп *т ү н е д і к.* Қонақ етіп сыйлады, Жетірудың бірі едік (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** а у ы с. э т н. *Әулие-әнбиелер басына қасиетті киелі жерге түнеп тілек тілесе, Алладан медет болады, тілеуі бірден қабыл болады деген наным бойынша сиыну, табыну, құлшылық ету.* Әулие көмек берер деп, Басына халық *т ү н е п т і* (Д.Қанатбаев, Мың сүрлеу.). О, қазағым! Бір сүйін, Шалқысын сәтті жыр-сыйым, Күмбір қақсын мерекеңде басқа күй. Арыстан бабқа *т ү н е й і н,* Мағжанша шалқып, түлейін, Аунап түссін Қожа Ахмет Йасауи (К.Салықов, Жезкиік).

ТҮНЕК[1] з а т. **1.** *Көзге түртсе, көрінбейтін қараңғылық.* Ақан жан-жағына қарады. *Т ү н е к* қоюлана түскен (З.Шашкин, Өмір тынысы). Көріндің маған *т ү н е к т е* – жарық өкпе түс болып түстіктен, Сөйлейді сенің тіліңде барлық құс біткен. Күйдіріп те ала жаздадым кейде мен сені Жүрегімдегі ыстықпен (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** а у ы с. *Ел басына түскен ауыртпалық, қайғы-қасірет.* Құтқарып *т ү н е к,* құлдықтан менің батыр ұлдарым (Жамбыл, Тол. жин.). Күңіреніп өткен күндерді, Түнеріп өткен түндерді *Т ү н е к* емес деп кім айтар (Қабан жырау).

Қара түнек. а) *Қап-қараңғы кез, тастай қараңғы шақ, қараңғылық.* Ойнақ салған есер жел мынау *қ а р а т ү н е к т і* бұрқыратып сапыра берді (Т.Ахтанов, Боран). ә) *Ауыртпалық, қайғы-қасіретіне толы шақ.* Оспан көзін ашып, ес білгелі *қ а р а т ү н е к* өмір, ауыр азаптан басқа не жақсылық көрді (С.Омаров, Дала қызы). Ганстың халі мүшкіл, жайы жаман, Басына *қ а р а т ү н е к* туды заман (С.Сейітов, Сенем.).

Қара түнек басты. *Түн жамылды, қараңғы түн түсті.* Ат құлағы көрінбейтін *қ а р а т ү н е к б а с т ы* да кетті (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТҮНЕК[2] з а т. **1.** *Түнейтін орын.* Арашашы тұра алады кім өлімге, Жата бер мені күтіп *т ү н е г і ң д е.* Әзірге тірі жүрсем бұл өмірде, Сенің орның оңаша жүрегімде (М.Мақатаев, Өлеңд.). **2.** *Малды қорада әкелмей, өрісте түнететін орын.* Он екі қазылық, он *т ү н е к,* Маңырап жатқан қой түнек Есіл, Нұра – екі су Еңкейіп одан бетін жу (Бес ғасыр.).

ТҮНЕМЕ з а т. *Түнейтін орын, қонатын жер.* Қас қарайғанша Көз көрмес кезеңіне жетіп, *т ү н е м е г е* тоқтау үшін олар ауылдан түс ауа шықты (С.Санбаев, Аруана). Дегенмен ауларын құрып, *т ү н е м е г е* тұрған әрі не болғанынан бейхабар жұрттың ілезде құлақтанып, құрал-жабдықтарын тастай сала соңдарынан түсуі екіталай (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТҮНЕМЕЛ з а т. **1.** *Түнейтін орын, жататын жер.* Үш қыз төменгі қабаттағы *т ү н е м е л г е* кетті (Қ.Ысқақов, Түйық). Мен сиырларды *т ү н е м е л г е* жайғастырып үйге келдім (Ә.Көпбаев, Мақтаныш). **2.** *Сиыр қора, мал жататын орын.* **3.** *Түнемел қымыз.* Кешегі *т ү н е м е л* еді, саумал қосып жұмсарттым (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

Түнемел қымыз. э т н. *Түн асқан, өткен күннен қалған қымыз.* Бүгін, өткен түнде аз ұйықтаған Абай, ертеңгі оразасын *т ү н е м е л қ ы м ы з б е н* ашып, қызық роман уақиғасына шомды (М.Әуезов, Абай жолы). Үлкен сары аяқпен бер-

ген *т ү н е м е л қ ы м ы з д ы* Кошкин аптыға бір-ақ жұтты (С.Мұқанов, Ботакөз).

ТҮНЕМЕЛДЕ= е т *Бір жерге түнеп, қону.* Жыра ішінде *т ү н е м е л д е й т і н* болды (К.Ахметбеков, Сый орамал).

ТҮНЕМЕЛДЕУ *Түнемелде етістігінің қимыл атауы.*

ТҮНЕМЕЛЕТ= е т. *Малды қорада айдап келмей, өрісте түнету.* Бригада мүшелері түн үйқыларын төрт бөлісіп, *т ү н е м е л е т і п* жайды (Шопан серігі). Күн салқынын пайдаланып, малды *т ү н е м е л е т і п* жаю тиімді (Саржайлау).

ТҮНЕМЕЛЕТУ *Түнемелет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮНЕМЕЛҚАП з а т. *Туристерге арналған қап түріндегі арнайы «төсек».* Бекет *т ү н е м е л қ а п т ы н* күләпарасын серпіп тастап түрегеліп отырды («Жұлдыз»).

ТҮНЕМЕЛІК з а т. *Түнгі ұйықтайтын кез. Т ү н е м е л і к к е* қара баланың қызуы көтерілгіп, тынышсызданып шықты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Бала бұрынғыдан да күйзеле бастаған, әсіресе, *т ү н е м е л і к* құлындағы даусы құрақ-қа жетіп жылағанда тұла бойлары қамтарып, буын-буындары дірілдейтін еді-ау (А.Мекебаев, Құпия қойма).

ТҮНЕР= е т. **1.** *Бұлттың бір жерге шоғырланып, аспан күмбезін жабуы; күңгірт тарту, қарауыту.* Бүгін күн де *т ү н е р і п* кетті. Ағатайымдардың, аттануына қарап тұрғандай жаңбыр құйып жіберді ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қабағын қарыс жауып *т ү н е р г е н* аспаннан таң атқанша сырғақ жауды (О.Бөкеев, Үркер). **2.** а у ы с. *Қабағын тую, ренжу.* Жыламай жауап қайтар деп, Жиылған көп сұрады. Ашып жауап айтпады. Батырлар тағы шулады. *Т ү н е р і п* сөз қатпады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бірақ менің сұрағыма жауап қатпай үдеріп Тұрып қалды, тұман басқан күз күніндей *т ү н е р і п* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТҮНЕРТ= е т. **1.** *Қарауыту, күңгірт тартқызу, бұлыңғырландыру.* Сол боран бірнеше күнге созылып ұлы соқты. Айналаның бәрін түтіп, *т ү н е р т і п* жіберді (К.Қазыбаев, Дәуір.). **2.** а у ы с. *Қайғырту, еңсені түсіру.* Сол дауыл қазір мына жұрттың қабақтарын *т ү н е р т і п* тұр (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ТҮНЕРТУ *Түнерт етістігінің қимыл атауы.* Ажал қауқары оның қабағын жауар бұлттай бір сәт *т ү н е р т у г е* ғана жарады (З.Қабдолов, Жалын.).

ТҮНЕРУ *Түнер етістігінің қимыл атауы.* Адамдарға күннің дауыл алдындағы *т ү н е р у і* ауыр тиеді (Т.Ахтанов, Боран). Ойланбасқа шарам жоқ бұл өмірде, Жадырауға қақым бар, *т ү н е р у г е.* Мен де өзімше алып бір комбинатпын, Қорытылған не пәле жүрегінде (М.Мақатаев, Аққулар.).

ТҮНЕРІҢКІ с ы н **1.** *Түнерген, қарауытқан, бұлыңғыр (ауа райы).* Күздің *т ү н е р і ң к і* кештерінің бірі еді (З.Иманбаев, Солма. гүл). Әйтсе де түс ауғанша сұр аспан *т ү н е р і ң к і* жұмбақ түсін ашпады (А.Нұрманов, Аққу.). **2.** а у ы с. *Қабағы қатулы, реніштi (адам).* Оттың төрт жағында отырған Оспанның бет әлпеті жауар бұлттай *т ү н е р і ң к і* (С.Омаров, Дала.). Еркежан жүзі *т ү н е р і ң к і* (Т.Есімжанов, Дала.).

ТҮНЕРІҢКІРЕ= е т. **1.** *Аздап түнеру, күңгірттене түсу.* Аспанды бұлт торлап *т ү н е р і ң к і р е д і* (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Қабағын тұкситіңкіреу, ренжіңкіреу. Т ү н е р і ң к і* Әбен терезесін ашып салып, бұның соңынан телміре қарап қалған-ды (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Бірнеше минуттан соң олар үйге келді, Бекеттің қабағы *т ү н е р і ң к і* (Д.Исабеков, Бекет).

ТҮНЕРІҢКІРЕУ *Түнеріңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТҮНЕРІС= е т. *Қабақтарын қарс жабысу, тұксиісу.* Әрқайсысы аттарынан түсісімен бастарын төмен салып *т ү н е р і с і п* кіріп жатты ағаш үйге (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ТҮНЕРІСУ *Түнеріс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮНЕТ= е т. *Қондыру.* Құда, күйеуді екі-ақ *т ү н е т і п,* үшінші күні аттандырды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қойды сырғауыл қоршап, таудың етегіндегі бір қуысқа *т ү н е т е т і н б і з* (С.Мұқанов, Саяхат.).

ТҮНЕТУ *Түнет етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қондыру.* Ойы Шоқанды «табиғаты тамаша» дейтін осы арада *т ү н е т у* екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Малды қорада әкелмей, түнге өрісте қалдыру.* Иесі қой *т ү н е т у г е* барғанда, отардың бір шетінде таң атқанша ер-тұрманын шыр айналып, тұсаусыз жайылып шығады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

Молаға түнету. к ө н е. *Осы дүниеде жақсылығы асқан адамның моласына барып қондырғанда, тілегі қабыл болады деген ертедегі ырымды орындау.* Бала таппайтын қатынды молаға *т ү н е т у,* кей ауруларды бақсыға сарнату, көшірту, тұмар тақтырту, ішірткі беру секілді (М.Дулатов, Шығ.).

ТҮНЕТІЛ= е т. *Қондырылу.* Мал құрғақ және ықтасын орынға *т ү н е т і л е д і* (А.Еламанов, Қой шаруаш.). Кейде қойды құдықтан, суаттан қашығырақ бағып, сол жайылымға *т ү н е т і л е д і* (С.Омаров, Қой бағу.).

ТҮНЕТІЛУ *Түнетіл етістігінің қимыл атауы.*

ТҮНЕТІС= е т. *Қондырысу.*

ТҮНЕТІСУ *Түнетіс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮНЕУ *Түне етістігінің қимыл атауы; қону.* Төбесі бөлме-бөлме іші бұрау, Бағана асты-үстінен жоқ-ты тіреу. Салдырған ахиреттік үйін сондай Ылайық ишандарға барып *т ү н е у* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Тұр керіліп келіншек, Бөленіп мақпал, беренге. – Бола ма, – дедім,– бәйбіше, Үйіңізге *т ү н е у г е* (О.Шипин, Дастан.).

ТҮНЕУГҮНГІ үс т. *Бұдан бірнеше күн бұрынғы. Т ү н е у г ү н г і* алабұғаны білесің бе, сондай бір қап алабұға әкелемін (З.Шүкіров, Ғажайып.).

ТҮНЕУГҮНІ үс т. *Бұдан бірнеше күн бұрын. Т ү н е у г ү н і* әңгімені өз құлағымен естіген Айқыз бүгінгі шаруаның сырына да түсінетін сияқты (Қ.Исабаев, Айқыз). *Т ү н е у г ү н г і* уәдесінде тұрса, Есенгелді бүгін біздің отарымызға келіп қалар (Н. Ғабдуллин, Өмір күйі).

ТҮНЕУГІ үс т. с ө й л. ***Түнеугүні.*** Қыз айтты: – *Т ү н е у г і* айтқан уағда қайда, Кел, кетелік, кідірмей осындайда. Азық-түлік, киерлік киімдерім Дайындап әкеп қойдым, мына сайда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Т ү н е у г і д е н* бері қайда жүрген? – дегенде, сен не жауап бердің? Онда ма? «Сені бұрын көре алмай жүріпті, әнеугі шілдеханада анық көріп, содан бері сені ойлап, ұйқы көре алмай жүрсе керек» – дедім (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

ТҮНЕУГІДЕЙ үс т. с ө й л. *Бұдан бірнеше күн бұрынғыдай.* Мен үлкен үйді әбден жатқызған соң, жерошақтан от алып барып, жүктің бер жағындағы итарқама от жағам. Сол оттың жарығын көрген кезде, жүктің ар жағындағы жармен еңбектеп келе қойындар, *т ү н е у г і д е й* ай жарық емес қой. Бірақ бүгін аттарыңа сақ болындар. Кенжем аңды ма деген қаупім бар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТҮНКЕЛІ з а т. ж е р г. *Шөбі шүйгін, шұрайлы, тың жер.* Міне, қарағайты. Құшағы-құт, қойнауы – сүт, құйқалы өңір, жалғыз қой қоздаса айран ішкізетін *т ү н к е л і* алаң (Эксп. мат.). Сондықтан сіздерді аймақ басшыларымен келісе отырып, өз көзімен көрген *т ү н к е л і* мекенге көшірген едім («Қаз. әдеб.»).

ТҮН-ТҮНЕК з а т. *Ештеңе көрінбейтін, меңіреу қара түн; ауыр азап, қайғы-қасірет.* Сен күн адамы емес, *т ү н-т ү н е к* адамысың (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Жатқан елім ғасыр бойы *т ү н-т ү н е к т е* тұншығып, Жайнап кетті төбесінен сәуле шашқан күн шығып («Қазақст. мұғ.»).

ТҮНІКЕ з а т. ж е р г. *Үй төбесінің шатырын жабатын қаңылтыр.* Бір шоқ тал-терек саясында қызыл *т ү н і к е м е н* жабылған ақ үйге алып барды мені (Е.Тұрысов, Ақбақай). Жел үп десе, құм боранға көмілгелі, Қызылорда көшесімен қой айдап келе жатқан қазақтың бет-аузындай ағашы да, әулиесі де, *т ү н і к е с і* де, түйесі де шаңытып, кірпіктері бозарып, еріндері кезеріп, шөлдеп, түтігіп тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҮНІКЕЛЕ= е т. ж е р г. *Төбесінің шатырын қаңылтырлау, қаңылтырмен жабу.* Мақтаймын аурухана, мектеп үйім, Салынды *т ү н і к е л е п* көптен үйім (Айтыс). «Қаратай сойғанның» қабағынан асып түскенімізде еңселі, *т ү н і к е л е п* төбесін жапқан сиыр базы тұрды (С.Әлжіков, Дала.).

ТҮНІКЕЛЕУ *Түнікеле етістігінің қимыл атауы.*

ТҮНІКЕЛІ с ы н. *Қаңылтыр шатырлы.* Жаңадан салынған еңсесі биік, *т ү н і к е л і* де іргелі үйлер көбейген (С.Бақбергенов, Адам.). Қазалы қаласындағы Ғани байдың күйген қыштан созылған, *т ү н і к е л і* үйінде кішілі жиырма бөлме бар, кіреберістегі дарбазалы қақпаның үстіне бастырмалы лоджия берілген (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

ТҮҢЕЙТ з а т. ***Иірім.*** *Т ү ң е й т к е* кезіктік деді қайықшы (Д.Досжанов, Жібек.).

ТҮҢКЕ з а т. ж е р г. **1.** *Қаңылтыр.* Қайыршылардың кейбірі *т ү ң к е* қалбыр тосады. Тастаған ақша шылдыр етіп, *т ү ң к е г е* түседі (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). Қалай болғанын осы уақытқа дейін өзім де түсінбеймін. Сашка Карнаухов деген жолдасым болды, көрші едік, *т ү ң к е* төбелі қазына үйінің бір жағында біз тұрдық (Ә.Тарази, Жаңбырлы түн.). **2.** *Май құю үшін жасалған қаңылтыр ыдыс.*

ТҮҢЛІК з а т. с ө й л. ***Түндік.*** *Т ү ң л і к т і* ашып, есікті түрді (Д.Досжанов, Кісі.). Аласапыран. Аймақтың тірліктері, Дүріккелі даяр тұр, дүрліккелі. Секем алған пілдердің құлағындай, желпілдейді үйлердің *т ү ң л і к т е р і* (М.Мақатаев, Шығ.).

Түңлік басы. ж е р г. ***Түндік басы.*** Мұндайлық айналма пәленің ашық аты – «Недоймке», «Қарашығын» және биыл түскен «*Т ү ң л і к б а с ы*» (М.Әуезов, Шығ.).

ТҮҢІЛ= е т. *Күдер үзу, қол үзу, безу, торығу.* Қиналып, кім болсаң да, толыққандар, *Т ү ң і л і п*, үміт үзіп, жабықпаңдар! Қайтадан жақындық кеп, қастық қашып, Жарқырап жақсылыққа атар таң бар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Үріккен қойды дүркіреп, Көріп Сәрсен күркілдеп, қотанға қарай жүгірді. Қараса қайтып күркені, Бұғып жатыр шіркіні, Төбетінен *т ү ң і л д і* (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТҮҢІЛГІШ с ы н. *Күдер үзгіш, торыққыш.* Тұрмыстағы Мұқан тез *т ү ң і л г і ш*, күйректеу жан еді (М.Әлімбаев, Қалам.). *Т ү ң і л г і ш* оқушылардың көбі VII класс дәрежесінен анық байқалады («Қазақст. мект.»).

ТҮҢІЛДІР= е т. *Күдер үздіру, қол үздіру, бездіру, торықтыру.* Дін оқуы адамды шынайы өмірден *т ү ң і л д і р е д і*, арман-мұратын тауысады (С.Омаров, Қиыр.). Тамараның бүгінгі қылығы жүрегіне қара пышақ сұғып алғандай мүлдем *т ү ң і л д і р д і* (С.Жүнісов, Жапанда.).

ТҮҢІЛДІРУ *Түңілдір етістігінің қимыл атауы.* «Жоқшылық», «надандық» деп аузына келгенін құсып, халық көңілін *т ү ң і л д і р у г е* жанталасқан (Д.Әбілев, Арман.). «Ретім болмады, айыпқа бұйырмаңыз» деп, не де болса өзінен Ахметті *т ү ң і л д і р у* еді (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

ТҮҢІЛТ= е т. *Күдер үздірту, бездірту, торықтырту.* Сықырымен жүгіртем, Жар бетіне үңілтем, Дүниеден *т ү ң і л т е м*, Кереметті мен жаду (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Күні бір бүгін бол-

ғанда, Қу молаға үңілтіп, Әділ жаннан *т ү ң і л т і п*, Баянсыз фәни өмірде Көргеніңнен, жігіттер, Көрмегенің көп екен (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ТҮҢІЛТУ *Түңілт етістігінің қимыл атауы.* Баланың *т ү ң і л т у і* оңай, түзелуі қиын екен (Н.Әбдікерімова, Сенім.). Болмайды жерден *т ү ң і л і у,* Алғанмен қанша биікті (Т.Молдағалиев, Хаттар.). Әбілқайырды сыртынан қанша ғайбаттағанмен дегеніңе жете алмайсың. Ол үшін одан жұртты біржолата *т ү ң і л т у і ң* керек (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТҮҢІЛУ *Түңіл етістігінің қимыл атауы.* Өмірден *т ү ң і л у* деген битке өкпелеп тоныңды отқа өртегенмен бірдей, сенің оныңмен өмірдің ештеңесі кетпейді, тұзы көшіп, гүлі солмайды, о дүниеге бару қашан болса да кеш емес қой, тіршілігің барда отты да, суды да кешіп көр (Д.Досжанов, Қара шаңырақ). Қымталар Ізгілікпен бүгін іргем, Аулақпын тым ойсырап, *т ү ң і л у д е н.* Тас беріш жатар батып жүрегімде, Сол артық оқыс құлап, сүрінуден (К.Салықов, Жезкиік).

ТҮҢІЛУШІЛІК з а т. *Күдер үзушілік, торығушылық.* Осындай *т ү ң і л у ш і л і к т і* адам қайдан алар еді? (Бәйшешек). Творчество иелері *т ү ң і л у ш і л і к,* бойкүйез әуендерге жиі барып, қамырық күйлерге беріледі («Лен. жас»).

ТҮҢІЛІС[1]= е т. *Күдер үзісу, торығысу, қамығысу.* Ерденнің қара жүрек найсаптығына қатты ыза болысып: отырғандар жағаларын ұстап *т ү ң і л і с е д і* (Е.Мырзахметов, Медет).

ТҮҢІЛІС[2] з а т. *Күдер үзушілік, тарығушылық.* Қолдан келмес іске ұмтылудың жөні қайсы дегендей сыңай көрсетісіп, олар *т ү ң і л і с* білдірісті (С.Омаров, Қиыр жол). Таңырқауға, *т ү ң і л і с к е* толы бір сәт мең-зең дағдарыстан соң кейбіреулері шалқалай шегініп, жандәрмен орындыққа жармасқан (М.Мағауин, Аласапыран).

ТҮҢІЛІСУ *Түңіліс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮП з а т. **1.** *Су қоймаларының астындағы жер қабаты.* Мұхит пен теңіз *т ү б і н д е* адам көрмеген әртүрлі балықтар мен жануарлар өмір сүреді екен (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). – Бақа, бақа, бақасың. Су *т ү б і н д е* жатасың. Су түбінде жатпасаң Құрда арам қатасың (Ө.Тұрманжанов, Бозша.). **2.** *Бір нәрсенің төменгі, ішкі қабаты.* Үйдегі абдыраның *т ү б і н д е* әкемнің суреті бар (Ш.Құмарова, Қос шынар). Май-май ұзын қолғабын ол Жататын сандық *т ү б і н д е,* Көргенде үнсіз тұрады Томсара қарап бүгін де (К.Ұябаев, Өтеді жыл.). **3.** а у ы с. *Тұқпір, шет.* Сәрсен мен Шынтас *т ү п* жақтағы кішілеу бөлмеге кірді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бригадир арғы *т ү п т е н* айқай салды (С.Ерубаев, Менің құрдас.). **4.** *Ағаштың, шөптің т.б. өсімдіктердің жерге кіріп тұрған бөлімі.* Сарыарқаның белінде, Ырғыздың құба дөңінде, Жусанның т ү б і н к е м і р г е н, Бұйырғын жеп семірген, «Жүйрікпін» деп елірген, Құлағын тігіп елірген, «Жан жетпес» деп шелірген, «Кер құлан» деген аң болар. Аунаған жері шаң болар (Базар жырау, Шығ.). Бақша егетін жер сайлап, Томардың *т ү б і н* қопардым (О.Шипин, Туған жер.). **5.** *Өсіп тұрған өсімдіктің, бұтаның әрбір данасы, шоғыры.* Міне, мына бір жерді қазып тастапты, содан соң *т ү п* тікенді айналып өтіпті де, тауға қарай беттепті (М.Мағауин, Ақша қар). Қарашы, апа, бүгінгі әсем түн қандай, Аспан бізге жұпар шашып тұрғандай. Бақшада да өзгерістер бар жаңа. Пісіп қапты мына бір *т ү п* алма да, – Деді қызы, қос бұрымын сипалап, «Солай ма», – деп ойға шомып қалды ана (М.Шаханов, Ғасырлар.). **6.** а у ы с. *Бір нәрсенің жаны, қасы.* Дәулеткелді мен Қоскелді аттарды дайындатып, кешегі ақ қайыңның *т ү б і н д е* тосып тұрамыз деп шешті (М.Әуезов, Қараш.). Жақындап келед ол күн де, Жеңіс тойы тойланар, Сталинград *т ү б і н д е,* Өзіне жау ор қазар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **7.** а у ы с. *Шыққан тегі, негізі.* Үріп салған қу қарын, Дарияға батпайды. *Т ү б і* туыс байтақ ел Бірін-бірі сатпайды (Базар жырау, Шығ.). Туысы бірге кетпейді, *Т ү б і* бірге түтпейді (Қаз. мақал.). Түгел сөзінің *т ү б і* бір, *т ү п* атасы Майқы би деген мақал болған (Абай, Тол. жин.). Арамдық, аразды *т ү б і м е н* жойыңдар Өтірік, өсекті бір жола қойыңдар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **8.** а у ы с. *Ақыры, тоқтар жері. Т ү б і* өзінің мешітіне тиетін ел болған соң, қазір бірден салық жағынан да қан қақсатып отырған жоқ (І.Есенберлин. Қаһар). Тамшыдан теңіз молайып, Тарыдай тастан зорайып, Бірігіп үлкен тау болмақ Аз сөзден шатақ молайып, Бара-бара зорайып, Ұлғайып *т ү б і* дау болмақ (Қабан жырау, Алтын қазық).

Жер түбі. *Алыс, қашық.* Майраның дауысы да сол сықылды Жайлаудағы қалың Қаржасқа *ж е р т ү б і н е н* естіліпті («Қаз. әдеб.»).

Көген түп. *Өсіп-өнетін негіз мал.* Біреуіміз Ұзағыңа *к ө г е н т ү п* болсын деп қозымызды бердік, біреуіміз тайынша-бұзауымызды апарып желісіне байладық (М.Дүзенов, Ақәже).

Түбі бірге түтпейді. *Тегі бірдің араздығы жоқ.*

Түбі көріпіп қалды. *Таусылуға жақындады, бітуге таяды.* Құрт-май, шай-қант дегендердің де *т ү б і к ө р і н і п қ а л д ы* (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Түбіне жетті. *Жоғалтты, құртты.* Ақыры Ақтау, Қаратау қаратабандарының қанын сорған Марғау алпауыт *т ү б і н е ж е т т і* (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

Түбін түсірді. *Шегіне жеткізе істеді.* Ермек ойға алған ісіне *т ү б і н т ү с і р г е н ш е* үңілетін (Т.Ахтанов, Махаббат.). Сөйлесе-*т ү б і н т ү с і р е д і,* он қолынан өнері төгіледі, күлсе аузынан дүр шашылады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Түбің түскір. *Бар болғыр, шырқың бұзылғыр!* Соңғы курсынан кеткен едім... *т ү б і ң т ү с к і р д і* бітіре алмадым (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

Түбі шикі. *Анық-танығы күмәнды. Т ү б і ш и к і* болып Ұятқа қалып жүрмесе жарағаны («Лен. жас»).

Түп етектен алды [ұстады]. *Жабысты, қыр соңынан қалмады.* Қап болмас, *т ү п е т е к т е н а л д ы-а у* кеп (М.Әуезов, Қараш.). Сол күні кішкене жеңілтектік жасаса-дағы, осы адамның *т ү п е т е г і н е н ұ с т а ғ а н ы н а* риза (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Түп жоқ. а) *Шегі жоқ, есебі жоқ.* Ол заңғардың тәсілінде *т ү п ж о қ* қой (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). ә) *Мешкей, жалмауыз.*

Түп қазық. *Негізі, тірегі.* Арақ, шылым, аурулар адамның денесін бұзса, зорлықпен кіргізген жат сөздер елдің *т ү п қ а з ы ғ ы* тілді бұзады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Оқудың *т ү п қ а з ы ғ ы*, кіндігі – еңбек болмақ. Неге десең жаратылыс байлығын пайдаландырмайтын да сол (еңбек). Қоғам тұрмысына ұйытқы болғанда сол оқудың *т ү п қ а з ы ғ ы* еңбек болған соң, еңбек мектебі деп аталатын мәжілісі сол (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Түп тамыры [атасы]. *Арғы түбі, негізі.*

Түп тамырымен жойды. *Түгелдей көзін құртты.*

Түп тамырына балта шапты. *Біржола тыптипыл етіп құртты.* Бұл біз секілді сұмдықтан қайдан шыққанын анықтап, *т ү п т а м ы р ы н а б а л т а ш а б а м ы з* (Б.Соқпақбаев, Шығ.).

ТҮПКІ с ы н. **1.** *Түкпірдегі, шеткі.* Хан қызының жататын бөлмесі жеті бөлмелі сарайдың ең *т ү п к і с і* екен (Бозінген). *Т ү п к і* бөлмеден жаңағы әйел қайта көрінді, қысылып тұрғаны байқалады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **2.** а у ы с. *Негізгі, бастапқы.* Тұрмыстың *т ү п к і* түйіні – осы Ер Сұңқар! Жауларыңмен қарсыласып қансырадың (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т ү п к і* ойыны тынығу болса да, ермек ете жүрмекке бір-екі таза холст пен бітпей жатқан автопортретін ала келді (Т.Ахтанов, Махабб.).

Түпкі каталог. и н ф. <ағыл. root directory> *Берілген дискіде басқа бірде-бір каталогтың туынды каталогы болып табылмайтын каталог; дискідегі ең жоғары деңгейдегі каталог. Т ү п к і к а т а л о г* дискіні бөліп, белгілеген кезде құрылады. Түпкі каталогта файлдар сақтауға және басқа каталогтар мен ішкаталогтар құруға болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Түпкі мағына. л и н г в. *Түпкі түбірі қазіргі тілімізде әрі қарай бөлшектенбей түбір ретінде танылатын дербес сөздердің мағынасы. Т ү п к і м а ғ ы н а л а р д ы ң* пайда болу себебі көп жағдайда белгісіз болады, себебі *т ү п к і м а ғ ы н а д а н* туынды мағынадағыдай басқа бір мағынаның әсері, қатысы сезілмейді (ҚҰЭ).

ТҮПКІЛІК с ы н. с ө й л. ***Түпкілікті.*** Оқубілім – басу үшін нық тұрып, Білімдіде, өнерліде мықтылық. Жер үстінде ленинизм Отаны Салтанатын құру үшін *т ү п к і л і к* (Е.Ибраһим, Жас ғұмыр). Ауылнайды шақырып келген кісі *т ү п к і л і к* мына жігіттің басына пәле орнатуға себепкер болатын секілді (Б.Майлин, Азамат.).

ТҮПКІЛІКТІ с ы н. *Тұрақты, түбегейлі, баянды.* Мен Ерболға *т ү п к і л і к т і* жұмыс болса деп отырмын (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Бала өстіп жүз ойланып, мың толғанды. Жалынды жаны көкірегінде аласұрып, *т ү п к і л і к т і* бір шешімге де келе алмады (І.Есенберлин, Көленқе.).

ТҮПКІР з а т. с ө й л. ***Тұқпір.*** Қай *т ү п к і р г е* барам десе де оған ерік берілген (К.Тоқаев, Түнде.). Дәліздің күн жақ *т ү п к і р і н д е г і* ақ сырмен боялған есікті ашты (З.Шашкин, Сенім.).

ТҮПКІШ с ы н. *Түпкілікті, негізделген.* Орыстың білгір ғалымы Н. Месинскийдің «Жойылған ұлттардың тарихы мен тағдыры» атты екі томдық зерттеу еңбегі бар. Өте ғибратты һәм *т ү п к і ш* еңбек («Жас Алаш»).

ТҮПҚАЗЫҚ с ы н. *Негізгі, басқы.* Сонда жаңа саяси жүйенің *т ү п қ а з ы қ* қағидалары болып табылатын бостандық пен теңдіктің бәр-бәр уақытта бір-бірімен тіл табыса бермегеніне назар аударды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ТҮПНҰСҚА з а т. <лат. originalis> *Алғашқы негіз, бастапқы үлгі, нұсқа; автордың төлтума қолжазбасы.* Кейбір аудармашылардың жеке куәліктің *т ү п н ұ с қ а с ы н* бұрмалап қате аударатын жағдайлары да кездеседі («Қаз. әдеб.»). Өрскел бұрмалап, *т ү п н ұ с қ а ғ а* түсінбей аударғандар да бар (С.Мәуленов, Үркер.).

ТҮПНҰСҚАЛЫҚ с ы н. *Түпнұсқаға қатысты.* Постомодернистік пародиялық парадигма модернистердің бейнеге бірегей адам субъектісінің *т ү п н ұ с қ а л ы қ* өнер туындысы – деген көзқарасын жоққа шығарды («Қазақ елі»).

ТҮПСІЗ с ы н. *Түбіне ешкім жете алмайтын тұңғиық, шексіз терең.* Абай түгіл, ақылды көп жан өткен, *Т ү п с і з* терең ғылымға көзі жеткен. Солардың да бар сөзі бір жерде емес, Кейі жөн, кейі қате айтып кеткен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жан жарым, ұзақ, қиын түстім жолға. Алдымда *т ү п с і з* дария, сор да, ор да. Бетпақ шөл: сусыз, отсыз, қайнаған құм, Ысқырған жылан, шаян оң мен солда (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТҮПСІЗДІК з а т. *Шексіздік, тереңдік, тұңғиықтық.* Жапалақтаған қар ұшқындары сонау *т ү п с і з д і к т е н* қанша құйылса да таусылар емес («Лен. жас»). Тұншығып барады емес пе Мәдинә жаны *т ү п с і з д і к к е* батып? (Д.Әбілев, Арман.).

ТҮПТЕ= е т. **1.** *Өсімдіктердің түбін топырақпен қомақтап көму.* Біз картопты *т ү п т е й* салайық, жер боп кетіпті (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.). Жүгері желкілдеп бой көтеріп қалған екен, *т ү п т е п* тастайыншы (Ш.Құмарова, Қос шынар.). **2.** *Өсімдіктердің тамырлануы, тамыр жаюы; түп салу.* Күріш *т ү п т е й* бастағанға дейін судың деңгейі 5 сантиметрден аспайтын болу керек

(М.Ерлепесов, Суармалы егін.). **3.** *Бір затқа түп жасау.* Ескі пиманы табандап, шелекті *т ү п т е п* берейін (О.Әубәкіров, Сиқыр). **4.** *Кітап беттерін не парақ қағаздарды бір түпке біріктіру.* Төр үйде әкесі малдас құрып, кітап *т ү п т е п* отыр (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Анам ақ қағаз әкеп, *т ү п т е п,* тігіп дәптер жасап беріп жүрді (А.Сатаев, Ақын.). **5.** а у ы с. *Бір нәрсені шегіне жеткізу, тереңдеп бару.* Қалай болғанда да бұл *т ү п т е й т і н* іс (Х.Есенжанов, Көп жыл.). – Тәңірбергенжан, әуелі жаңағы, сөзінді *т ү п т е ш і* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Түптеп келгенде. *Негізінен алғанда, турасын айтқанда. Т ү п т е п к е л г е н д е,* осынау шабуылдың тағдыры менің қолымда (С.Сейітов, Сөз сұра.). *Т ү п т е п к е л г е н д е,* кім күшті, кім ұйымды, кім өжет болса, дүниеде сондай жұрттар ғана өмір сүреді. Қазақ сықылды қорқақ, берекесіз, әлсіз ел – ел болып жасай алмайды. Бұл табиғаттың заңы... Естеріңде болсын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҮПТЕЛ= е т. **1.** *Шоқтану, топтасу.* Жаз суы сарқылып, жылап қана ағатын өзеннің тұла бойы *т ү п т е л е* өскен бұйра тал (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бірыңғай әдемі *т ү п т е л г е н,* он кітап, он екі, он бес, кейде, тіпті, жиырма кітаптан құралған, сырты алтындап, күмістеп жазылған қызыл ала, көк ала талдардың маңында айналсоқтай берді (М.Мағауин, Көк кептер). **2.** *Кітап парақтарының түпке біріктірілуі.* Едігенің көзі жұртқа қосылмай шеткерірек тұрған, қолтығында шүберекпен *т ү п т е л г е н,* қалың, ескі кітабы бар (М.Мағауин, Көк мұнар).

ТҮПТЕЛУ *Түптел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮПТЕН= е т. *Түп алу.* Ақбас беде *т ү п т е н і п* өсетін өсімдік (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Тұқымнан өскен сабақ 4-5 жапырақ шығарған соң көген тамыр пайда болады, одан кейін *т ү п т е н е д і* (С.Әбдірайымов, Шөл жайылым.).

ТҮПТЕНУ *Түптен етістігінің қимыл атауы.* Тары егісі, әдетте *т ү п т е н у* кезінде өңделеді (Агроном, анықтама.). Күздік бидайдың *т ү п т е н у і* көктемде аяқталады (М.Ерлепесов, Суармалы егін.).

ТҮПТЕС[1]= е т. *Өсімдіктің түбін шабысу, қопсытуға көмектесу.* Балалар, ертең келіп біздің үйдің картобын *т ү п т е с і ң д е р* (Ауызекі).

ТҮПТЕС[2] с ы н. *Түп негізі бір, аталас.* Сағди түбім бір *т ү п т е с і м* деп қақсап тұр (С.Бегалин, Сәтжан). Сұлтанмахмұттың *т ү п т е с* туыстары ішінде Аббастың жаратылысы мүлде басқа (Д.Әбілов, Ақын арманы).

ТҮПТЕСУ *Түптес етістігінің қимыл атауы.*

ТҮПТЕТ= е т. **1.** *Түп жасату.* – Робертке самауырынды *т ү п т е т і п* алдым (Р.Ниязбеков, Отағасы). **2.** *Өсімдік түбін шапқызу.* Қолыма кетпенді ұстатып, апам маған үйдің қасындағы картоптың түбін *т ү п т е т і п* қоятын (С.Сматаев, Армысың.). **3.** а у ы с. *Тұжырымдату.* Мәмбет тағы да ойын *т ү п т е т п е д і* (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТҮПТЕТУ *Түптет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮПТЕУ *Түпте етістігінің қимыл атауы.* Жотадағы жазықты алпыс гектар картоп бар, балалардың міндеті екі апта бойы соны *т ү п т е у* (Ә.Тарази, Тас жарған). Ол өз ойын *т ү п т е у г е* кірісті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Профессор зайыбына *т ү п т е у г е* берген томдарды аламын да қайтамын деп ескерткен-ді (Ө.Қанахин, Құдірет).

ТҮПТЕУЛІ с ы н. ***Түптелген.*** Бухгалтер тұрып барып темір шкафты ашты, ішінен қызыл матамен *т ү п т е у л і* қалың кітапты алды (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

ТҮПТЕУШІ з а т. *Түп жасаушы, бір түпке біріктіруші.* Қалбыр *т ү п т е у ш і л е р* Таипова мен Жұмағұловалардың қолынан өткен соңғы ыдыстарды сапаларына қарай саралап тұр («Лен. жас»). Кітап *т ү п т е у ш і* К.Бегімбетова және көптеген шеберлер ордендермен, медальдармен наградталды («Мәдениет және тұрмыс»).

ТҮПТІК с ы н. *Түпке қатысты, түпке тән.*

Түптік морена. г е о л. *Негізгі морена, мұздық табанымен тасымалданған, жұмырланған, өңделген, сынған таужыныстар.* Мұздар еріген соң, мұз астынан босаған *т ү п т і к м о р е н а* біршама тегіс мореналық қабат түзеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Түптік мұз. с у ш а р. *Су түбіне шөккен немесе су қабатындағы жұзбе мұздар. Т ү п т і к м ұ з* өзен, теңіз және кішігірім көлдегі суға батқан заттарда және тайыз жерлерде байқалады (Қаз. тілі термин. Су.). Бос, қуыс құрылымды болып келеді. *Т ү п т і к м ұ з* жамылғылы және тау мұздықтарына тән (Қаз. тілі термин. Су.).

Түптік шөгінділер. с у ш а р. *Табиғи, сондай-ақ техногендік заттектерден суқойма ішінде физикалық-химиялық және биохимиялық процестер нәтижесінде су объектісінің түбінде түзіліп, тұнбаға түсетін түптік тасындылар мен қатты бөлшектер. Т ү п т і к ш ө г і н д і л е р* ағзалар мекендеуге жарамды және жарамсыз целлюлоза-қағаз фабрикаларының ағашты талшықтарынан, сал ағызудың қалдықтарынан, мұнай өнімдері төгілген кез келген грунттардан пайда болған антропогендік грунттар болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

ТҮПТІЛІК з а т. а у ы л ш а р. *Өсімдік түбінің шоғырланып өсуі.*

ТҮП-ТҰҒИЯН з а т. с ө й л. ***Түп-тұқиян.*** Қит етсең иттің тұқымы, шошқаның баласы, әкеңнің аузы, *т ү п-т ұ ғ и я н ы ң,* зау-затыңның басқа айтары жоқ. – Өркенсін кәпір, жойылсын көзі! *Т ү п-т ұ ғ и я н ы м е н* жойылсын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҮП-ТҰҚИЯН з а т. *Үрім-бұтақ, ататек.* Бізді *т ү п-т ұ қ и я н ы м ы з б е н* құртып жіберді

(С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Ферманың басшыларын *т ү п-т ү қ и я н ы н а н* түк қалдырмай сыбап отыр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **2.** а у ы с. *Түгел, бәрі.* Жоғарыға апаратын баспалдақ атаулының бәрін әлдекімдер алдақашан *т ү п-т ү қ и я н ы м е н* шауып әкетіпті (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ТҮП-ТҮГЕЛ е с і м. *Шып-шырғасы шықпаған, барлығы, тегіс.* Күнзила үй-ішін *т ү п-т ү г е л* тексеріп шықты (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Таң атқанға шейін Сәмнен кетпей күзетіп жүріп, таңертең ондағы ет пен теріні *т ү п-т ү г е л* суырып тауып алыпты (М.Әуезов, Қараш.). Бұл елдің халқы *т ү п-т ү г е л* Сіздің тілді аламыз. Ер Төстік пен Боқмұрын Уәде алып қалыңыз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТҮП-ТҮРКІ з а т. *Ең алғашқы, су байырғы түркілер.* ...арнаулы зерттеулері *т ү п-т ү р к і*, түпмоңғол және түп-түңғустардың этник бірлестіктерінің неолит дәуірінде қалыптасқандығын аңғартты (Е.Тұрсынов, Қаз. ауыз. әдеб.).

ТҮПШАЙМА з а т. г е о л. *Табиғи бос түзілімдерді немесе ұсақталған тау жыныстарын шайқағанда түбіне шөгетін ауыр минералдардың концентраты. Т ү п ш а й м а н ы ң* құрамына физика-химия үгілуге төзімді, тығыздығы 3,0 г/см^3-ден жоғары минерал түзілімдері кіреді (ҚҰЭ). Қара *т ү п ш а й м а л а р* (ауыр, магнетит басым болатын) және сұр түпшаймалар (неғұрлым жеңіл және минералдық құрамы әр түрлі) болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТҮР[1] з а т. *Бет-әлпет, ажар-көрік, өң-түс.* Таң атты, бұл екеуі ғаріп адам, Тыңда кеңес уәзір мен патшадан. Ешбір жан патша, уәзір деп ойламас, *Т ү р л е р і* екеуінің тіпті-ақ жаман (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ойлады даяшы деп келген шақта, *Т ү р і м д і* күдер үзді көрген шақта. Тоқталмастан жар салып қоя бердім, Шетінен қалың топтың кірген шақта (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Түр салу. э т н. қ о л ө н е р. *Киізге, кілемге т.б. әртүрлі түспен өрнек салу.* Оюын қойып, Орындап қойып, *Т ү р с а л ғ а н д а й* өрнекке, Қиыннан қиып, Қиырдан жиып. Құрап, сөзді термекке, Еңбекке егіз, тіл мен жақ, Ерінбесең, сөйлеп бақ! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Түрі қашты. *Өңі бұзылды, қуарды; қорқып кетті.* Сәду мына сөзді түсінде естіп тұрғандай *т ү р і қ а ш ы п,* атын тепсінді (Т.Тобағабылов, Тағдыр).

Түрінен көрініп тұр. *Бәрі ап-айқын, бет-әлпетінен белгілі.* Жіңішкелемей-ақ қойыңыз. Ұйқыңыз қашып, көз ілмегеніңіз *т ү р і ң і з д е н к ө р і н і п* тұр (О.Бөкеев, Өз отың.).

ТҮР[2] з а т. **1.** т е р м. *Белгілі бір заттың бір текті тобы.* И.В.Мичурин өз жұмыстарында *т ү р л е р д і* түрлермен, түрлерді туыстармен будандастыруды қолданды (Жалпы биология). *Т ү р і* бар домбыраның бүктемелі, Кім оны жол жүргенде жүк көреді. Жанынан тастамайды түзде күйші, Теріне үйде іліп күткен елі (Қара өлең). Қауынның бұл *т ү р і* көбіне Орта Азияда өседі (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.). **2.** б и о л. <лат. species> *Тірі ағзалар жүйесіндегі негізгі құрылымдық бірлік, олардың эволюциясының сапалық сатысы; биологиялық жіктелімдегі негізгі таксономиялық категория.* Жыныстық, айқас ұрықтанатын ағзаларға жататын бүкіл дерлік жануарлар, өсімдіктердің көпшілігі мен бірқатар микроорганизмдердің өзара буындасып, өсімтал ұрпақ беретін дарабастар популяцияларының жиынтығын *т ү р* деп атайды (ҚҰЭ).

Түр критерийлері. б и о л. *Бір түрге жататын ағзалардың жеке дарабастарының бәріне тән ерекше белгілерінің жиынтығы.* Морфологиялық *т ү р к р и т е р и й л е р і* – өсімдіктер мен жануарлар түрінің бір-бірінен сыртқы құрылысындағы айырмашылықтарды білдіретін белгі (ҚҰЭ).

Түр түзілу. б и о л. *Жаңа түрдің пайда болуы, өте күрделі әрі ұзақ уақыт аралығын қамтитын эволюциялық процесс.* Қазіргі кезде *т ү р т ү з і л у* құбылысы дизруптипті (ағыл. disrupt – бөлініп кету) сұрыпталу негізінде түсіндіріледі (ҚҰЭ).

ТҮР= е т. **1.** *Бір нәрсенің шетін жоғары қарай шыршықтап қайыру, көтеру.* Етегін *т ү р е* дорба етіп көтеріп ол көк атқа жетіп барды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *Т ү р е д і* түңілікті қара сырық, Мінемін қара атымды таң асырып. Кеткенде аулың алыс, қимас қалқа, Түнімен жата алмадым аласұрып (Қара өлең). Тойына бес болыс ел шақырады, Үйін тігіп, қымызын сапырады. Тұсын *т ү р г е н* үйлерде қыз-келіншек, қызғалдақтай киініп отырады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Ыдырату, тарату.* Жанымның шұғыласы жарқ етеді, Көгінен қою бұлтты *т ү р е* білесің (Ж.Қалиев, Армысың.). Түнді *т ү р г е н* ту сәулесі Жарқылдаған көз нұрындай, Алаулаған ал қызыл от, Шығар күннің өз нұрындай (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.).

Түре қуды. *Өкшелеп соңына түсті.* Сонда ғана Алдияр жігіттері басқыншы жылқышыларды сойылға жығып, төре малымның басы дейтін жирен төбел айғырды үйірімен алып қалып, қалған малды *т ү р е қ у ы п* тастаған (К.Сегізбаев, Беласқан). Бір күн, бір түн жортуыл жасаған қалың қол жауын жасанып тиіп, быт-шытын шығара жеңіпті, *т ү р е қ у ы п*, Жерінен айдап тастапты (С.Сматаев, Бұлақ).

Құлақ түрді. *Көңіл қойып тыңдады.* Екеуі де *қ ұ л а қ т а р ы н т ү р е* түсіп, құмарта тыңдауда (І.Есенберлии, Қатерлі.). Ол терезе алдына барып, далаға *қ ұ л а қ т ү р і п* тұр (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ТҮРГІЗ= е т. *Жоғары қарай қайырту, көтерту.* Ешнияз да бүгін есікті *т ү р г і з і п* рақаттанып қалды (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). ...ауасы салқын ақ ордасының іргесін *т ү р г і з і п* тастап, ыстықтың қайтуын күткен (А.Сейдімбеков, Қыр хикая.).

ТҮРГІЗУ *Түргіз етістігінің қимыл атауы.* Үнінің бәсең шығуы жүрттың құлағын қаттырақ *т ү р г і з у д е* (К.Баялиев, Дегелек.).

ТҮРДІР= е т. *Түргізу, жоғары қайырғызу.* Қақ шілденің ішінде, Сегіз қанат ақ орда Айналасын *т ү р д і р і п,* Төсекке мамық көлбедім (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ТҮРДІРУ *Түрдір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРЕ: түре айтыс. э т н. *Ер-әйел екі-екіден жұптасып, төрт кісінің қара өлеңмен айтысатын айтыс түрі.* Тойдағы айтыстың түрі көп.Соның бірі – екі-екіден жұптасып, ер-әйел болып, төрт кісі бірігіп қара өлеңмен айтысу. Мұны кейде *т ү р е а й т ы с* деп те атайды (Қара өлең). Тіпті, сүре тартысты кім көп біледіге салып, мылжың созбалауға айналдырып әкететін парықсыз домбырашылардың өзі *т ү р е а й т ы с т а* оңай ұтылатын (М.Мағауин, Өмір жыры).

ТҮРЕГЕ= е т. с ө й л. *Түрегел, орнынан тұру, көтерілу.* Қос қыз *т ү р е г е п* қатар тұр (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Шұбай *т ү р е г е п* барып, керегенің басында ілулі тұрған домбырасын алды (И.Жақанов, Екі жирен).

ТҮРЕГЕЛ= е т. *Отырған орнынан тұру.* Айт дегенде айтайын ұзын құла ат, Екі жағы өзеннің малға суат. *Т ү р е г е л і п* орынды береміз бе, Екі құрбы келіп тұр сауға сұрап (Қара өлең). Әуелі Сейіттер келеді. Бұлардың үстіне кіріп келген Әбубәкірге жұрт *т ү р е г е л і п* көрісіп, орын береді (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Атып түрегелді. *Орнынан қарғып тұрды.* Есіме сен түскенде, беу, қарағым, Төсектен түнде *а т ы п т ү р е г е л д і м* (Қара өлең).

ТҮРЕГЕЛГІЗ= е т. *Орнынан тұрғызу.* Бөлтірік өзгені *т ү р е г е л г і з і п* қойды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТҮРЕГЕЛГІЗУ *Түрегелгіз етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРЕГЕЛДІР= е т. ***Тұрғызу.*** – «Ей, тұрсайшы, әлде, былай» – деп қолтығынан демеп, *т ү р е г е л д і р е д і* (Б.Әшімов, Қаражал).

ТҮРЕГЕЛДІРУ *Түрегелдір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРЕГЕЛТ= е т. *Орнынан тұрғызу, тұрдырту.* Тұмсығы құмға батып тыпырлап жатқанынан *т ү р е г е л т і п* әкетіп еді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Тек мұндай көйлек *т ү р е г е л т с е* де еңкейте көрмесін (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ТҮРЕГЕЛТУ *Түрегелт етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРЕГЕЛУ *Түрегел етістігінің қимыл атауы.* Отырып, *т ү р е г е л у* жұмыс болды, Ұпырай бұл не деген бір іс болды (Қ.Тәкежанов, Қария). Қанша айтқанмен, таңғы тәтті ұйқыны қиып *т ү р е г е л у* ауыр-ақ (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ТҮРЕГЕЛІС= е т. *Орындарынан көтерілісу.* Мені көргенде бәрі де орындарынан *т ү р е г е л і с т і* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Осыны жарыса айтқан Бөлебай мен Төлебай асыға *т ү р е г е л і с т і* (Ғ.Сланов, Замана.).

ТҮРЕГЕЛІСУ *Түрегеліс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРЕН[1] з а т. к ə с. *Соқаның жер жыртатын тісі, жүзі.* ...Аштықтан айықсын ұлы елің, Тереңдеп, соқаның *т ү р е н і н* (М.Мақатаев, Шығ). Ал мынау алдында жалпақ *т ү р е н і* бар трактор (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ТҮРЕН[2] з а т. ж е р г. *Қайықтың алдыңғы жағындағы қуыс, орын. Т ү р е н г е* кейде балық тұздайтын тұзды су құямын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮРЕНДЕ= е т. *Жер жырту. Т ү р е н д е й м і з* соқаменен ескі аңызды, Арықтармен қыбырлап барып-келіп (М.Мақатаев, Өлең.).

ТҮРЕҢДЕУ *Түреңде етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРЕ-СҮРЕ з а т. *Түре және сүре айтыс.* Басы еді өлеңімнің *т ү р е-с ү р е,* Айтайын түре өлеңді үйге кіре. Өлеңім дауылдатып келе жатыр, Кетпесін үйді жығып, бақан тіре (Қара өлең).

ТҮРКЕБАЛЫҚ з а т. з о о л. *Ұзындығы 64–65 см болатын албырт балық тұқымдасына жататын балық.*

ТҮРКЕЙ с ы н. *Сауатсыз, надан.* Біреу емес, көп айтқан, *Т ү р к е й* емес, молда айтқан.

ТҮРКИЗМ з а т. л и н г. *Белгілі бір тілдегі түркі тілдерінен ауысып, шет тілдік элементтер ретінде қабылданатын сөз не оралым.*

ТҮРКОЛОГ з а т. *Түркітану мәселелерімен айналысатын маман.* Қазақстанда Байтұрсынов есімімен ауызға алуға да, жазуға да тыйым салынған уақыттарда *т ү р к о л о г т а р* тарапынан оқта-текте ол туралы бірен-саран пікірлер айтылып қалып жүрді (А.Байтұрсынов, Ақ жол).

ТҮРКОЛОГИЯ з а т. *Түркітектес халықтардың тілін, мәдениетін, әдебиетін, тарихын зерттейтін ғылымдар жиынтығы. Т ү р к о л о г и я* алғашында филологиялық ғылым ретінде дамыған, ол лингвистикалық жеке сала ретінде 19 ғ. 2-жартысында қалыптаса бастады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі терм. түсінд. сөзд.).

ТҮРКІ с ы н. ғ ы л. *Түріктер өркениеті, мәдениетіне қатысты.*

Түркі дүниетанымы. м ə д. *Дəстүрлі қазақ ұлттық-мəдени ұстындарының бастауы – əлемнің, болмыстың, адамның мақсаты мен өмірінің мəнін, оның құндылықтық əлемін тануға бағытталған біртұтас əмбебап көзқарас. Т ү р к і д ү н и е т а н ы м ы н ы ң* дүниетанымдық, құндылықтық жүйесін зерттеп, негізгі ұстындар мен категорияларды философиялық, мифологиялық тұрғыдан қарастыру қазақ дəстүрлі мəдениетінің түп бастауын, дүниетанымдық ерекшеліктерін айқындаудың көрсеткіші болып табылады (ҚҰЭ).

Түркі тектес. *Түркілермен бір туыс. Т ү р к і т е к т е с* халықтардың антропологиялық құрамы, Азия мен Еуропаның түркі тілінде сөйлейтін халықтарынан құралады (ҚҰЭ).

Түркі тілдері. *Қиыр Шығыстан Жерорта теңізі мен Үнді мұхитына дейінгі кең байтақ өлкені*

қоныстанған ірілі-уақты қырық шақты туыс халықтардың тілі. Т ү р к і т і л д е р і моңғол, тұңғыс-маньчжур тілдерімен қоса алтай тілдерінің үлкен тобын құрайды (ҚҰЭ). Берді аға *т ү р к і т і л д е р і н і ң* көбін білетін, содан да шығыс адамымен еркін сөйлесе алатын полигиот жазушы (М.Әлімбаев, Көңіл.).

Түркі халықтары. *Еуразия құрлығының көп бөлігін ежелден мекендеп келе жатқан этностар мен этникалық топтардың жиынтық атауы. Т ү р к і х а л ы қ т а р ы* негізінен түркі тілдес алты тәуелсіз мемлекетте: Түркия мен Қазақстанда, Өзбекстанда, Әзірбайжанда, Түркіменстан мен Қырғызстанда тұрады (ҚҰЭ). Өте қызғылықты көріністің бірі – алтай тілінде өзге *т ү р к і х а л ы қ т а р ы н а* тән ерекшелікердің де жиі кездесуі (Р.Бердібаев, Достық.).

ТҮРКІТАНУ з а т. *Түркология – түркі тілінде сөйлейтін халықтардың тілін, этнографиясын, тарихын, ауыз әдебиетін, мәдениетін зерттеу нәтижесінде қалыптасқан шығыстану ғылымының жеке саласы. Т ү р к і т а н у* атауы ғылыми айналымға алғаш Орхон-Енисей, көне ұйғыр, манихей, т.б. жазба ескерткіштердің зерттелуіне байланысты еніп, дамыған (ҚҰЭ). *Т ү р к і т а н у д а ғ ы* маңызы жағынан теңіздегі жоқ еңбек – М.Қашғаридың «Диуани лұғат-ат түрік» сөздігі (Әдеб. термин. сөздігі).

ТҮРКІТАНУШЫ з а т. *Түркітану мәселелерімен айналысатын маман. Т ү р к і т а н у ш ы* қазақ ғалымдары қатарында А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, С.Аманжолов, Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаев, Р.Әміров, Ә.Құрышжанов, т.б. зерттеушілерді атауға болады (ҚҰЭ).

ТҮРКІТІЛДІ с ы н. к і т. *Түрік тілінде сөйлейтін, ана тілі түрік тілдерінің бірі болып табылатын.* Орталық Азияда Исламият алғаш тарала бастаған VII ғасырдың аяғы мен VIII ғасырдан бастап «түрік» атауы Түрік Қағанатын орнатқан тайпаның есімі ретінде ғана емес, осы қағанаттың қарамағындағы басқа да *т ү р к і т і л д і* тайпалардың ортақ атауына айналды (ҚҰЭ).

ТҮРЛЕ= е т. **1.** *Әрін кіргізу, әдемілеу, сәндеу.* Өскен әсем тоғай гүлдеп Өмір базар, думан, дүрмек. Көктің көлін шебер қолдар Өзгертіпті сәндеп *т ү р л е п* (С.Бегалин, Мектеп.). *Т ү р л е й т і н* тоғай көркін бұлбұл – ақын, «Қыр-қырлап» тақыр тырна-таз да келді (Қ.Шәкенов, Тырна). **2.** *Түр-түрге бөлу, әртүрлі ету.* Татулыққа той етіп, Малды *т ү р л е п* сойдырды (Батырлар жыры). Ауыл қариясы Аяпберген табақты *т ү р л е п* жасауға жігіттерге нұсқау берді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Енді шал *т ү р л е н е д і* шөптей бүрлеп, Жүрмеді бұрынғыдай киімі кірлеп. Үй сайманын түзетіп адам болып, Қорасына мал салды үш-төрт түрлеп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТҮРЛЕН= е т. **1.** *Сәндену, әрлену, құлпыру. Т ү р л е н г е н* кезің екен тоты құстай, Біріксек қор жиналар қос уыстай. Барында оралыңның ойна да күл, Қалармыз әр төбеде қосылыспай (Қара өлең). Жас түзеліп, *т ү р л е н і п* ержетпей ме, Бойындағы балалық бір кетпей ме, Асыққандық емес пе мына сөзің, Жақсы әйел жаман ерді түзетпей ме? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Құбылу, өзгеру, даму. Т ү р л е н і п* мынау заман ағып жатыр, Жай өтпей һәркімге сын тағып жатыр, Жайынан замананың хабардар ма? Осы біздің қазақтар неғып жатыр? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҮРЛЕНДІР= е т. **1.** *Сәндендіру, әрін кіргізу.* Есектің сөзін Бұлбұл қабыл алды, Құлағын салып Есек тұра қалды. Дауысын әлденеше *т ү р л е н д і р і п*, Сандуғаш не әдемі әнге салды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қала сипатын *т ү р л е н д і р і п* тұрған, суы мол, ағысы қатты Әулие Лаврентий өзені (М.Мағауин, Ақша қар). **2.** *Алуан түрлі ету, құбылту.* Қоңырқаз көл жағалап ұшады өрлеп, Салғандай *т ү р л е н д і р і п* әннен өрнек. Ән салсаң қоңыр қаздың әніне сал, Көтеріп көңілінді көкке сермеп (Қара өлең). Жылы жүз, жұмсақ сөзді адам екен, «Уағалайкүмассалам,– деді – балам!» – Құрметтеп, жақсы жайдан орын беріп, Алдына *т ү р л е н д і р і п* қойды тағам (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТҮРЛЕНДІРГІШ з а т. и н ф. <ағыл. converter> **1.** *Мәліметтерді бір ортадан екінші ортаға ауыстыру кезінде жеткізілетін сигналдар деңгейін түрлендіру, жеткізу жылдамдығын өзгерту құрылғысы.* Жеткізу ортасында кейде *т ү р л е н д і р г і ш* адаптер деп те атайды (Қаз. тілі термин. Информатика.). **2.** *Мәліметтерді бір пішімнен екінші пішімге түрлендіру ісін орындайтын бағдарлама* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Түрлендіргіш техника. т е х. *Электрлік түрлендіргіштер, электр техникасының электр энергиясын түрлендіру тәсілдері мен техникалық құралдарын жасаумен айналысатын саласы; түрлендіргіш құрылғылар жиынтығы.* Қазіргі кезде *т ү р л е н д і р г і ш т е х н и к а л а р д ы ң* негізгі элементі электрлік вентиль, электр тогының бағытына байланысты жоғары (тура бағыттық токтар үшін) немесе төмен (кері бағыттық токтар үшін) өткізгіштігі бар шалаөткізгіштік аспаптар, диодтар, тиристорлар мен транзисторлар болып табылады (ҚҰЭ).

ТҮРЛЕНДІРУ *Түрлендір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сәндендіру, әрлендіру.* Ол қазақ өрнектерін дамыту, *т ү р л е н д і р у* жолында 60 асыл үзбей еңбек етіп келеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Нәзік гүлді *т ү р л е н д і р у*, нәрлендіру – өнеге кесі ұстазда («Лен. жас»). **2.** м а т. *Кез келген Х жиынындағы α-дің өз-өзіне бейнелеуі.* Кейде (әсіресе, математикалық анализ бен геометрияда) бір жиынды екінші бір жиынға ауыстырып бейнелеуді де *т ү р л е н д і р у* деп атайды (ҚҰЭ). Математикалық тұрғыдан қарағанда, бұл теория бастапқы кезде аналитикалық геометрияның

т ү р л е н д і р у деп аталатын ұғымына келіп тірелді (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ТҮРЛЕНДІРІЛ= е т. *Әртүрлі мазмұн, пішінмен т.б. байытылу.* Бұлардың жұмыс мазмұны оқушылар үшін өте қызықты істермен байытылып, *т ү р л е н д і р і л і п* отырады («Қазақст. мект.»).

ТҮРЛЕНДІРІЛУ *Түрлендіріл етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРЛЕН-ҚАСҚЫР з а т. ф о л ь к. *Байырғы қазақ ертегі-аңыздарында адам кейпіне енетін қасқыр бейнесі.* «Күйеу – қасқыр» деген ертегіде адам түрін алған *т ү р л е н-қ а с қ ы р* өзіне бір сұлу қызды айттырып алып кетеді де, оңаша жерге шыққасын бір аунап түрып, қайтадан көкжал қасқырға айналады (М.Әуезов, Шығ.).

ТҮРЛЕНТ= е т. **1.** *Құбылту.* Сырнайдың бір тәуірін сұрап алды, *Т ү р л е н т і п* неше алуан күйге салды. Сол шаһардың ханының жас баласы, Хасеннің бұл күйіне қайран қалды (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жазғы таң жарқ еткізіп күміс күнін, Даланың жүз *т ү р л е н т т і* пүліш түгін (Ө.Жайлауов, Шопан.). **2.** *Құлпырту.* Алтыннан неше түрлі қоңырау тағып. *Т ү р л е н т і п* жердің жүзін шұғыладай (Қамбар батыр).

ТҮРЛЕНТУ *Түрлент етістігінің қимыл атауы.* Әлі пайдаға аспай жатқан байлықтар ел көркін, табиғат көркін *т ү р л е н т у* үшін жасалып жатқан жаңа құрылыстар қанша (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

ТҮРЛЕНУ *Түрлен етістігінің қимыл атауы; өзгеру.* Балқу дегеніміз кристалл қатты денелердің сұйыққа *т ү р л е н у і* («Қазақст. мект.»). Бастапқы тау жыныстарының *т ү р л е н у і* тау жаралау процесінен немесе жоғарыда жатқан тау жыныстарынан пайда болатын жоғары қысым әсерінің нәтижесінде өтеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Түрлену өнері. ө н е р. *Театр мен кинода актердің сахнада (немесе кинофильмде) басқа адам кейпінде әрекет жасау қабілеті. Т ү р л е н у ө н е р і* актерлік өнердің өзіне тән ерекшелігін айқындаумен қатар оның шығармашылық негізі болып табылады (ҚҰЭ).

ТҮРЛЕС с ы н. *Түрі ұқсас, реңдес.* Өзің *т ү р л е с* әйел заты менің ежелгі арманым (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

ТҮРЛЕТ= е т. *Түрлендіру, түрлі-түсті ету.* Бетпақ шөлді сулы етіп, Құба құмды нұрлы етіп, Тотыдай жерді *т ү р л е т і п* (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Жер *т ү р л е н т і п* жараттың Желкілдеген бозымен, Қой *т ү р л е н т і п* жараттың Бауырынан емген қозымен (Шал ақын, Өлең.).

ТҮРЛЕТУ *Түрлет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРЛІ с ы н. *Әр алуан, әрқилы.* Иіс шашып, жайнап түрар *т ү р л і* гүл, Гүл тербетіп, кешкі жылы жібек жел. Күнәсі көп жаны үшін ағаңның Сол уақытта, қарашығым, дұға қыл!.. (М.Жұмабаев, Шығ.). Ағаш кессек арнаулы Балта менен ара бар, *Т ү р л і* сайман ағаштан Балта арқылы таралар (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Түрлі түсті. *Әртүрлі түске боялған, гаммадағы барлық түсті көрсететін.* Адам да көмекшісі су да оның Өнебой таныс оған беті-қолың. Иісі жаңға жайлы *т ү р л і т ү с т і,* Басады бірі бітсе, бірі орын (Қара өлең).

Түрлі түсті дисплей. и н ф. <ағыл. color display> а) *Ақпарат мәтінін түрлі түсті етіп шығара алатын электрондық сәулелік түтікше.* ə) *Түрлі түсті кескін беретін экраны бар дисплей* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТҮРЛІЛІК з а т. *Әрқилылық.* Қазақ затында бір-ақ тұқымнан болса да, қазіргі түрінде *т ү р л і л і к* болмай қоймас еді (М.Дулатов, Шығ.). Таңбайдың бір таңданғаны, екі бұлбұлдың үнінің екі *т ү р л і л і г і.* Мұндайды ол бұрын тауды сан кезіп жүріп аңғармапты (К.Баялиев, Нөсер).

ТҮРЛІ-ТҮРЛІ с ы н. *Сан түрлі, алуан түрлі.* Бетің айдай домбыра, мойның қылдай, *Т ү р л і-т ү р л і* бетіңе салдым шимай. Күй сандықтың даусындай түрлендіріп, Дыбысыңды шығаршы байқұсым-ай (Қара өлең).

ТҮРЛІШЕ с ы н. *Әртүрлі, түрлі-түрлі. Т ү р л і ш е* шаруа жиған адамдар көп, Базарда сауда етіп, мал өсіріп (Дастандар). *Т ү р л і ш е* себептерден ойындағысы орындалмай қалатын (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

ТҮРМЕ[1] з а т. *Қылмыстыларды қамайтын орын, абақты.* Үйез не болса да мұнда жібер деп, Ақтайды Павлодарға алдырып, сөзге келместен *т ү р м е г е* алдырған. Түрмеге кірген соң қасындағы бұрынғы күтушілері жоқ ешкім оны орнынан қозғай алмай түрмедегілер әуре болады (М.Дулатов, Шығ.). Бара алмай, өтірікші болып әбден, Семейдің *т ү р м е с і н д е* отыр балаң. Мал ұрлап, кісі өлтірген айыбы жоқ, Өкімет – өр зорлыққа не бар шараң?! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТҮРМЕ[2] с ы н. *Бір заттың түріліп тұратын, түрілетін (бөлігі). Т ү р м е* есікті көтеріп кіріп келді (С.Нарымбетов, Тентек). // *Түрілетін бөлік.* Бөріктің *т ү р м е с і* кейде жалпақ, кейде жұмыр етіліп жасалады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Енді бағып алмаса айырылатынына көзі жеткен ол тымағының *т ү р м е с і н* түсіріп, тонын қаусырына, белін буды (М.Әбдірахманов, Көктем лебі).

Түрме бөрік. *Төбесі жібекпен тысталған бөрік.*

ТҮРМЕ[3] з а т. э т н. *Ер қасының үстіңгі жағы.* Алдыңғы қасы мен артқы қасының сыртқы бетіне, қас *т ү р м е с і н е,* қырына алуан түрлі оюлар қиылған (Б.Хинаят, Төрт түлік.).

ТҮРМЕ[4] з а т. ж е р г. ***Түрме белбеу.*** Белінде шұбатылған қара *т ү р м е* (С.Елубаев, Жарық дүние). Қос сүйріктің белгісі, Ақ сабынменен жуынып *Т ү р м е м е н* белін буынып, Қиғаштап шашын таранған (Базар жырау, Жыр.).

Түрме белбеу. э т н. *Жібек матадан жасалған ұзын әдемі белбеу.* Біресе бастарында тақия, көк

ала жібек шапанның белін сарғыш *т ү р м е б е л б е у м е н* қынай буған қыпша бел жігіттер саусақтарын сытырлатып ойнақы да отты би билесе, енді бірде торғыш жібектің үстінде тарам-тарам сансыз бұрымдары төгіліп, ақ білегін ақ сазандай ойнақтатып сұлу қыздар бұраң қағады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Үстерінде қынама бел ұзын ақ қамзол. Белдерін *т ү р м е б е л б е у м е н* қынап буған (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ТҮРМЕЛЕ[1]= е т. *Жоғары көтеру, тұру.* Енді айнала бозамық тартып, шығыс жақтан себелеген арайлы нұр аспанды тұтас *т ү р м е л е п* барады (М.Қуанышбаев, Кек қылышы).

ТҮРМЕЛЕ[2]= е т. с ө й л. *Тұрмеге қамау, абақтыға отырғызу.* Қанша жыл сары Жапақты *т ү р м е л е г е н,* Ә жәйін жас інішек, мүлде білмен. Бір қол мен бір аяқты Прагаға, тастап мен, ағаш кидім сіргелеген (С.Баймолдин, Монолог). Қытай әскері оларды айдап Көктоғайға әкелді де, нағыз жау саналған жүз қаралы отбасына Көктоғай қаласына әкеліп тықты. Ұрып-соғып *т ү р м е л е д і* (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ТҮРМЕЛЕУ *Тұрмеле етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРМЕШІ з а т. *Тұрмені бақылайтын кісі.* – Киргиз бабай, – деді, темір есікті салдыр еткізіп ашқан *т ү р м е ш і* (Х.Есенжанов, Тар кезең). «Енді түрмеге *т ү р м е ш і л е р д і ң* өздері жататын болады!» – дегенде: «Сен бұ сөзге түсінемісің?» – дегендей, әйел үй иесінің бетіне бір қарап еді, оның көзі төмен қарай жылт ете түсті (Асыл ана).

ТҮРПЕТ з а т. с ө й л. ***Тұрпат***. Ерінің оқыс өзгерген *т ү р п е т і н е н* Зияш шошып, неше түрлі болжау жасады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ТҮРПІ[1] з а т. **1.** *Ағаштың кедір-бұдырын тегістеуге арналған, ұшкір сиректеу тістері бар құрал. Т ү р п і м е н* қанша тегістеп, шынының қырымен ысқыласаң да дәл мынадай боп мінсіз жалтырамас (Ө.Ахметов, Адам.). Осылайша қосылған ердің сыртына жүргізілетін әшекейге қарай *т ү р п і м е н,* пышақпен тегістеп, шыны сынықтарымен қырып өңдейтін (Х.Арғынбаев, Қаз. ертұрман.). // а у ы с. *Тұрпіге ұқсас дөрекі, оғаш.* Бұл тектен-тек Қисық атанбаған ғой, тілінің осындай *т ү р п і с і* бар (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Естігісі келмейді бәтшағырдың, қорғасынмен құлағын тығындап ап. Қайсыбіреу қарайды айдаһарша, Тұрпайы әзіл, *т ү р п і* сөз–қайда барсам (М.Мақатаев, Шығ.).

ТҮРПІ[1] з а т. з о о л. <лат. tachyglossidae> *Сүтқоректілер класының жұмыртқа салатындар отрядының бір тұқымдасы, ехидна.* Жоғары эоценде ежелгі үйректұқымдастардан бөлінген. Тасманияда, Австралияда, Жаңа Гвинеяда тараған. 2 туысқа жататын 5 түрі белгілі. Ең белгілі түрі – австралиялық *т ү р і п* (Tachyglossus aculeatus) (ҚҰЭ).

ТҮРПІДЕЙ с ы н. *Тұрпі сияқты.*

Тұрпідей тиді. *Жақпады, ұнамады.* Ипырай, сөзім саған *т ұ р п і д е й т и д і-а у*: Ділда байғұстың не жазығы бар еді? (М.Әуезов, Абай жолы). ...Күздің ызғарлы лебі таяуда қар әкелемін дегендей бетке *т ұ р п і д е й т и е д і* (О.Иманәлиев, Байқадам).

ТҮРПІЛЕ= е т. *Кедір-бұдырын кетіру, тегістеу.* Оның бетін шауып *т ұ р п і л е п,* сымға (тезге) тартылған күміс жіптіктерді қақтау тәсілмен өрнектейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ит малтуға салып жүріп, отыз шақты баланы тынбай оқытып, *т ұ р п і л е п* сауатын ашты (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

ТҮРПІЛЕН= е т. *Кедір-бұдырлану.* Мен тамағымды ұзақ кенеп алып, енді ғана бөсуге ыңғайланып едім, егеудей *т ұ р п і л е н г е н* шағын алақан көзімді баса қойды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Байқаймысың, тілің де біраз *т ұ р п і л е н е* бастапты (З.Қабдолов, Жалын).

ТҮРПІЛЕНУ *Тұрпілен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРПІЛЕУ[1] *Тұрпіле етістігінің қимыл атауы. Т ұ р п і л е у* болар тілі де, түсініп бірақ кетерсің. Түрің де ұқсап түріне, Туыс боп туған екенсің («Қаз. әдеб.»).

ТҮРПІЛЕУ[2] с ы н. *Кесектеу, дөрекілеу.* Катяның *т ұ р п і л е у* келген ерні маған бал татитын («Қаз. әдеб.»).

ТҮРПІЛІК с ы н. *Дөкірлік, анайылық, тұрпайылық.* Стиліңізден де пәлендей оғаш тұрған *т ұ р п і л і к* көрмеймін (М.Иманжанов, Менің махабб.). Бала мінезіндегі *т ұ р п і л і к т і* салмағы ауыр зілді сөзбен тежеді (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ТҮРСІЗ с ы н. *Сиықсыз, өңсіз.* Тұрпайы, *т ұ р с і з* темірге, Тигенде құрыш қолымыз, Тетік боп шығар өмірге, Жамбыдай жайнап оныңыз (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.). ... Өзек бойының сай-жыралы кедір-бұдыры ойпаттарын ғана құм басқан, өзге әлемнің бәрі бұрынғыдай ағараңдаған тақыр, күңгірт сор, бұйырғанды, еркек шөпті, жусанды *т ұ р с і з* дала (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ТҮРСІЗДІК з а т. *Түрі жоқтық, өңсіздік.*

ТҮРТ= е т. **1.** *Бір нәрсемен бірдемені шұқу, нұқу.* Едіге иығынан біреудің ақырын *т ұ р т к е н і н* аңғарды (М.Мағауин, Ақша қар). Айнаның қарсы алдына Маймыл барып, Айнадан өз суретін көре салып, Аюға жанындағы күліп айтты, Ақырын аяғымен *т ұ р т і п* қалып (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Еске сақтау үшін жазып алу.* Доктор книгасына өз қорытындысын *т ұ р т і п* жатып: – Тап-тазасын! – деп қойды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Анда-санда алдындағы тілдей қағазына әлденені *т ұ р т і п* қояды (З.Шашкин, Сенім).

Көзге түртсе, көрінбейді [көргісіз, көрінбес]. *Тастай қараңғы.* Ай қараңғы, *к ө з г е т ұ р т с е, т ұ к к ө р і н б е й д і* (М.Тоқжігітов, Ән атасы.). *К ө з г е т ұ р т с е, к ө р г і с і з* тастай қараңғы (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Әлі ай тумаған, *к ө з г е т ұ р т с е,* дым *к ө р і н б е с* қараңғы түн (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Түлен түртті. *Соры қайнап, бір бәлеге ұрынғалы тұрды.* – Азғана кісі ол, – деді. Болар жолымыз оң, – деді, *Т ү л е н т ү р т і п* оларды Айдаған шығар сор деді (Батырлар жыры).

Түрт, шайтан [сайтан] түрт. *Бір бәле шықса деп тілеген кезде айтылады. «Т ү р т, ш а й т а н, т ү р т!»* – деп, түнімен аунақшып, ұйықтамаған жауыздардың діңкесі құрыды (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Жекпе-жек, жекпе-жек! *Т ү р т с а й т а н, т ү р т,* Үрит соқ-соқ! (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТҮРТЕК з а т. *Оны-пұны күйбең жұмыс; қыбыр-қыбыр әрекет.* Өмір бойы осы бір *т ү р т е к п е н* күн өткіздім (Ауызекі).

ТҮРТЕКТЕ= е т. *Бір нәрсеге машықтану, үйренуге талпыну.* Курстен оқып күйбеңдеп, Мұғалім болдым мығымдап. Төрт амалдан *т ү р т е к т е п,* Тіл құралдан тығындап (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

ТҮРТИ= е т. *Томпайып буылтықтану, бұртию.* Көзі кіртиіп, аузы *т ү р т и і п,* құлағы қалқиып кәрі атасына аумай тартқан (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ТҮРТИТ= е т. *Ернін шошайту, аузын бұртиту.* Шешесі баласының кекілінен сипап: «Айналайын» деп аузын *т ү р т и т т і* (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Мағрипа еріндерін наздана *т ү р т и т і п* күле салды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ТҮРТИТУ *Тұртит етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРТИЮ *Тұрти етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРТКІ з а т. **1.** *Бір істің басталуына әсер ететін себеп-салдар.* Адамның алдына әртүрлі мақсаттар қойып отыруына себепші болатын негізгі *т ү р т к і л е р* болады (Қ.Жарықбаев, Психология). Бұл әңгіме Райханның көңілінде ертеден бері жүрген бір ойына *т ү р т к і* болды (С.Жүнісов, Жапанда.). **2.** а у ы с. *Біреуден көрген қорлық, зәбір-жапа, зорлық.* Жүргенше көрінгеннен *т ү р т к і* көріп, Жақсы еді жер бауырлап, қан кешкенім (Қ.Ыдырысов, Жолық.). *Т ү р т к і д е н* оқу тастап, қашып кетті, Мал, жанды, әкесін де көрмес тегі (Айтыс).

Көзге түртті болды. *Жеккөрініштi болды, көзге шыққан сүйелдей көрінді. К ө з г е т ү р т к і б о л а* бер дегеніңіз не бұл (Сауыншы шамшырақ.). Сорға туған екенсің! Тірі жетім болуға, Сен де арналған екенсің! Елде кімге жалынып, *К ө з г е т ү р т к і б о л а р с ы ң?..* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҮРТКІЖАЙТ з а т. *Белгілі бір жағдайдың тууына себеп болған нәрсе; уәж, мотив.* Тіл экологиясы негізінен тілдік орта мәселесін, тілдің өзгеруіне, дамуына, қолданылуына теріс әсер ететін себептерді, *т ү р т к і ж а й т т а р д ы* зерттейді («Ана тілі»).

ТҮРТКІЛЕ= е т. **1.** *Қайта-қайта тұрту, шұқылау, нұқу.* Ақыры айдың жарығында қоңырайып көрінген бір жерді *т ү р т к і л е п* қаза бастады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Көксеректі басын *т ү р т к і л е п,* орнынан тұрғызып жіберген соң ғана үйге жүреді (М.Әуезов, Көксерек). **2.** а у ы с. *Түйтіңдеп жазу-сызумен айналысу.* Несі бар, кеңседе қағаз *т ү р т к і л е п,* шот қақ-қанның (Бал дәурен). Нәдір ұзақ уақыт үн-түнсіз алдындағы қағазын қаламымен *т ү р т к і л е п* отырды (Ғ.Мүсірепов, Гүлжазира). **3.** а у ы с. *Тиісу, соқтығу, құдалау.* Көп *т ү р т к і л е г е н* соң оңсын ба, Түлекең қолға түсті (Ө.Қанахин, Дәмелі). Ол ешкім *т ү р т к і л е м е й т і н,* қызғанбайтын жұмыс іздеді (Т.Ахтанов, Боран). **4.** а у ы с. *Жанын қоймау, мазасын алу.* Ту сыртымнан белгісіз бір күш сол жерге бар деп *т ү р т к і л е п* тұрғандай (Т.Шаханов, Жоғалған.). Әрібері *т ү р т к і л е п* сөзге тартыл едім, онымнан ештеме шықпады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). **5.** а у ы с. *Бір нәрсені қарастыру, іздестіру.* Уезді *т ү р т к і л е п* көрсек деп едім (М.Жұмағұлов, Қыран.). Оның ойлауынша, *т ү р т к і л е й т і н* нәрселер әлі де бар сияқты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ТҮРТКІЛЕН= е т. *Әр нәрсені бір тұрту, шұқылану.* Алжыған бишара *т ү р т к і л е н е д і* де жүреді (Е.Бекенов, Дала.).

ТҮРТКІЛЕНУ *Тұрткілен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРТКІЛЕС= е т. *Бір-бірін тұртісу.* Тұрған шығар *т ү р т к і л е с і п* ол да ойнап, Мұрнын тартып осылардың біріндей (Ә.Оңалбаев, Таң алды.). Жүргенде жердегілер *т ү р т к і л е с і п,* Керіліп, бір-бірімен иық тіресіп Тұрады ол кербез күліп, көкке қарап (С.Жиенбаев, Оймауыт).

ТҮРТКІЛЕСУ *Тұрткілес етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРТКІЛЕТ= е т. *Қайта-қайта тұрткізу, шұқылату.*

ТҮРТКІЛЕТУ *Тұрткілет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРТКІЛЕУ *Тұрткіле етістігінің қимыл атауы.* Керзі етігінің тұмсығымен ұзын темірді *т ү р т к і л е у м е н* болды (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Бензин таусылғаннан кейін шоферлердің амалы да таусылады. Машинаның әр жерін *т ү р т к і л е у д і* де қояды (С.Жүнісов, Жапанда.).

ТҮРТКІШ з а т. *Бір нәрсені тұртетін, шұқитын зат.*

ТҮРТКІШТЕ= е т. *Қайта-қайта шұқылау, тұрткілеу.* Ұзақ қолына айыр алып, қуыс-қуысты *т ү р т к і ш т е п* жүрді (М.Дүзенов, Ақәже). – Шофер бала бірдеңе десеңші дегендей Сатпакровты шынтағымен *т ү р т к і ш т е й д і* (К.Тоқаев, Түнде.).

ТҮРТКІШТЕУ *Тұрткіште етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРТПЕ з а т. *Шапқы секілді ұшы қиғаш қайырылған, балғамен соға отырып әртүрлі сызық түсіруге, жазу жазуға қолданатын құрал.* Желім кепкен соң, ... *т ү р т п е н і* балғамен қуалай со-

ғып, болашақ өрнектің нобайын (контурын) жүргізіп алған соң, металл бетіндегі қағазды оттың жалынына ұстап, күйдіріп тастау керек (Д.Шоқпарұлы, Жетпіс өнер.).

ТҮРТПЕК з а т. **1.** *Қайта-қайта тұртушілік, нұқығыштық.* Қонысбектің қолының ептеп *т ұ р т п е г і* бар. Алдағы, арттағы қыздарды түртпей отырса, басына сабақ қонбайтындай («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Қуғын, сүргін, қақ-соқ.* Не оның айтқанына көнерсің, не *т ұ р т п е к к е* төзбей кетерсің (А.Жақсыбаев, Егес). Бауырыма басқан бір баланы бірің олай, бірің бұлай деп *т ұ р т п е к к е* салмаңдар (Саржайлау). **3.** а у ы с. *Оны-пұны жұмыс.* – Тірлікте *т ұ р т п е к* таусылады деймісің, бірін тындырдым десең, тағы бірі талпындыра келеді (У.Қыдырханов, Шаңқай.).

ТҮРТПЕКТЕ= е т. **1.** *Қайта-қайта тұрткілеу, үсті-үстіне шұқылау.* Сондай қорыққа кеп түскен үйір жер *т ұ р т п е к т е п* тебін ашып, қыбырлап, қозғалып қыстауға таяу келіп қалған (С.Елубаев, Ойсыл қара). Бағаң қалың шөптің арасын *т ұ р т п е к т е п* жүріп, Мағираш кемпірдің шалғысын тауып әкелді (О.Бөкеев, Үркер.). **2.** а у ы с. *Оны-пұны жұмыс істеу.* Үй шаруасын *т ұ р і п е к т е п* жүргені (М.Құмарбеков, Асау.). Көшке дейін *т ұ р т п е к т е п* жүріп даланың қарын қорасанның дағындай шұрқ-шұрқ тестік (С.Жүнісов, Жапанда.). **3.** а у ы с. *Бірдемені тұртініп жазу. Т ұ р т п е к т е п* жазып жүрген дүниелерім бар («Қаз. әдеб.»). Тұрман қалтасынан блокнотын алып, *т ұ р т п е к т е п* жаза бастады (О.Сәрсенбаев, Сағым.). **4.** а у ы с. *Шетпұшпақтап сыр тарту, бірдемені білгісі келу.* Есентайдың атқұмарлығы қайта оянып, Еркебай жайын *т ұ р т п е к т е п* сұрай бастады (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Мені *т ұ р т п е к т е п,* ызаландырып сөйлетіп, құпия сырымды біліп алмақсың ғой (М.Мағауин, Көк мұнар).

ТҮРТПЕКТЕН= е т. *Әр нәрсені бір тұрту, шұқылану.* Сапарғали да «не істеп жатыр екен» дегендей, анда-санда әкесіне қарап қойып, *т ұ р т п е к т е н і п* жүр («Қаз. әдеб.»). Әжібек *т ұ р т п е к т е н і п* жүріп, ұсталықты, балташылықты үйреніп алған-ды («Лен. жас»).

ТҮРТПЕКТЕНУ *Тұртпектен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРТПЕКТЕС= е т. *Бір-бірін тұртісу, шұқыласу.* Бұрын қағыта әзілдесіп, *т ұ р т п е к т е с і п* алыса кететін құрбылар енді сырттай береді (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). Сен айт дегендей *т ұ р т п е к т е с і п* тұрдық та, ең соңында бәріміз Әжібекке тоқталдық (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ТҮРТПЕКТЕСУ *Тұртпектес етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРТПЕКТЕТ= е т. *Үсті-үстіне тұрткілеу, тоқтатпау. Т ұ р т п е к т е т е* айдап, сырғыта жайған малшылар бірталай жерге ұзап кетті (С.Ғаббасов, Ана.).

ТҮРТПЕКТЕТУ *Тұртпектет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРТПЕКТЕУ *Тұртпекте етістігінің қимыл атауы.* Момындығын пайдаланған Боранның *т ұ р т п е к т е у і н е* де көне берді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Көзге ілерлік ешнәрсесін көрмегесін, олар да *т ұ р т п е к т е у д і* қойды (М.Қуанышбаев, Кек қылышы).

ТҮРТУ *Тұрт етістігінің қимыл атауы.* Шаршағаным ба, тез-ақ үйықтап кеткен екем, біреудің *т ұ р т у і м е н* ояндым (Б.Тоғысбаев, Ақиық). Жанымның жарасы бар жұрт білмеген, Ауыртты кей ақымақ *т ұ р т у м е н е н* (Б.Аманшин, Жайық).

ТҮРТІН= е т. *Шұқылану, әр нәрсені бір тұрту.* Ерінбей-жалықпай есік алдындағы үй орнындай жерін аударып-төңкеріп, тараштап, *т ұ р т і н і п,* шұқылап-ақ жатқаны (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Рақым мұсылманша да, орысша да, азырақ *т ұ р т і н і п* оқи берсін (М.Әуезов, Абай жолы).

ТҮРТІНДІ з а т. *Қағазға түскен белгі, ноқат.* Мұқан оқыған кітаптардың бетінде қарындашпен түскен *т ұ р т і н д і л е р і* ересен мол (М.Әлімбаев, Қалам.).

ТҮРТІНЕК з а т. *Оны-пұны күйбең іс.* Дәл кешегісіндей өнімсіз *т ұ р т і н е к п е н* жамау жамауға кірісті (Д.Исабеков, Тіршілік). Мен елге оралысымен бірнәрсе жазатын *т ұ р т і н е г і м д і* қуып, облыс орталығына тарттым («Қаз. әдеб.»).

ТҮРТІНЕКТЕ= е т. **1**. *Қайта-қайта тұртіп қарау, іздеу.* Абылай сіріңке іздеп, *т ұ р т і н е к т е п* сипалай жүріп, шам жақты (А.Нысаналин, Алыста.). Ханшайымның жетегінде асыл тұқымды әр талдың түбін *т ұ р т і н е к т е п* жүріп, сол маңда ойнап жүрген екі балақайға шабуыл жасапты («Жас Алаш»). **2.** а у ы с. *Өз бетінше қарастыру, іздену.* Сәкен шалғайдағы Сайқын өңірінен әр нәрсені *т ұ р т і н е к т е п* сұрай берді (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Үйде жүргенде бірдеңелерді *т ұ р т і н е к т е п* жаза беретін едің (С.Омаров, Өмір.). **3.** а у ы с. *Ашып айта алмау, кібіртіктеу, күміліжу.* Қарт мінбенің табанына қарап, біресе сыртына қарап, үндемей *т ұ р т і н е к т е д і* де қалды (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

ТҮРТІНЕКТЕН= е т. *Қайта-қайта тұртіп қарану, іздеу.* Қараңғыда *т ұ р т і н е к т е н г е н* Жұрқа аяғын аңдай басып кіреді (Ә.Тәжібаев, Аралдар.).

ТҮРТІНЕКТЕНУ *Тұртінектен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРТІНЕКТЕУ *Тұртінекте етістігінің қимыл атауы.* Өсіп келген, өрлеу үстінде өлген ақынның іздену, үздіксіз *т ұ р т і н е к т е у* жолы теп-тегіс, кедір-бұдырсыз болуы заңға сыймас еді (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

ТҮРТІНУ *Тұртін етістігінің қимыл атауы.* Өзің бірдеме *т ұ р т і н у д е с і н* ғой деймін (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ТҮРТІНШЕК с ы н. **1.** *Әр нәрсені бір тұрткілей беретін, тұртімпаз.* Ажар жетім еді, жетім қозы *т ұ р т і н ш е к* (М.Әуезов, Қараш.). Сүт іздеген *т ұ р т і н ш е к* ақ лақсың, Сөйтіп жүріп кімдерді жанымақсың? Томпаңдаған монтандай момын-ақсың, Сен де өзіңше намысты қорымақсың (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бірдемені білуге талпынғыш, ізденгіш.* «Не жаңалық бар?» деп біздің бір *т ұ р т і н ш е к* ғалым кез келген кісіден сұрайтын еді (С.Бегалин, Уақыт.). Бірақ ол жаратылысында *т ұ р т і н ш е к*, әуесқой адам еді («Қазақст. мект.»).

ТҮРТІНШЕКТЕ= е т. **1.** *Әр жерді тұрткілеп, бір нәрсе іздеу.* Жүні су болған тауықтар әрнені *т ұ р т і н ш е к т е п*, аяқтарын абайлап басып, ауланы кезіп жүр (А.Жұмаділдин, Сең.). Үйіне кіріп әне жер, міне жерін *т ұ р т і н ш е к т е п* көріп еді, буфеттің тартпасында қос уыстай конфет тұр екен (Н.Қазыбеков, Шалғай.). **2.** а у ы с. *Оны-пұны жұмыс істеу.* Тағы нені ұмытып ем деп, шырқ айналып *т ұ р т і н ш е к т е й* берсең, ұсақ-түйек ғұмыр таусылмайды (Ш. Айтматов, Ерте кел.). – *Т ұ р т і н ш е к т е п* бұл байғұстың да жұмысы таусылмайды (М.Құмарбеков, Асау.).

ТҮРТІНШЕКТЕН= е т. *Әр жерді тұрткілеп, бір нәрсе іздеу.*

ТҮРТІНШЕКТЕНУ *Тұртіншектен етістігінің қимыл атауы.* Түн жамылып *т ұ р т і н ш е к т е н у д і* қойыңыз (З.Ақышев, Қызыл жалау).

ТҮРТІНШЕКТЕУ *Тұртіншекте етістігінің қимыл атауы.* Күні бойы *т ұ р т і н ш е к т е у м е н* болды.

ТҮРТІҢКІРЕ= е т. *Тұрте тұсу, шұқыңқырау.* Базардан базарға жүретіндерін сездіріп, қасында отырған Омарды тізесімен *т ұ р т і ң к і р е п* қойды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ТҮРТІҢКІРЕУ *Тұртіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРТІС= е т. *Тұртіп қалысу, бірін-бірі тұртпектеу.* Қонақтар сол-ақ екен, жоқтан өзгеге күлісіп, бірін-бірі тізеге *т ұ р т і с т і* (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Кейінгі жақта отырған әйелдер бірін-бірі шынтақпен *т ұ р т і с т і* (Б.Майлин, Шығ.).

ТҮРТІСУ *Тұртіс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРУ *Тұр етістігінің қимыл атауы.* Қазір оған балағын *т ұ р у д і ң* керегі жоқ (Қ.Меңдіқожин, Бауыр.). ...*т ұ р у л і* әйнектен мойнын қылтита шығарып қарағанда да шал қампиып орнында әлі тұр екен (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

ТҮРШІГУ *Тұршік етістігінің қимыл атауы.* Дәрігердің ойында еш қорқыныш жоқ. Тек жанарында *т ұ р ш і г у д і ң* ізі бар (Л.Құрманаева, Өшпес.). Содан бері ойында бір *т ұ р ш і г у*, елегізу бар еді (А.Жұмаділдин, Сең.).

ТҮРШІГІС= е т. *Үрейленісу, шошынысу, тітіркенісу, сескенісу.* Солай, солай... сен кеткенмен, ән қалды, Жаулар әнді жеңе алмасын аңғарды. Түнгі эфирден тыңдап сені таңқалды, *Т ұ р ш і г і с і п* атқызды сан таңдарды («Қаз. әдеб.»). Мен онда оқитынмын біріншіде, Кіргендей күннен қапас түн ішіне. Түнерді, *т ұ р ш і г і с т і* әке-шешем, Тағдырдың таппай амал бұл ісіне (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТҮРШІГІСУ *Тұршігіс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРШІК= е т. *Бірдемені тұла бойы, денесі қынатпай тітіркену, сескену.* Ыбырай төбесіне мұздай су құйғандай *т ұ р ш і г і п* кетті (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ұзақ жолды қызықтап, Қысқа жолдан *т ұ р ш і к т і м*, Жолы болмау – қазақта Белгісі ғой қырсықтың (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Жаны [денесі, тұла бойы, иманы, жүрегі] түршікті. *Қатты үрейленді, жаны мұрнының ұшына келді.* Нұржамал мен Еркебұланның қалай өлгенін естіп *ж а н д а р ы т ұ р ш і к т і* (І.Есенберлин, Қатерлі.). Айнадан тірі бейне емес, өлік қарап тұрғандай *д е н е м т ұ р ш і г і п*, көзімді тайдыра бердім (Н.Сералиев, Қаңтар.). Сонан ба, бір нәрседен жиіркенгендей, *т ұ л а б о й ы м т ұ р ш і г і п* сала берді (К.Асанов, Сағыныш). Жаңа мерездің жайын доктырдан естігеннен кейін *и м а н ы м т ұ р ш і к т і* (М.Дулатов, Шығ.). Әлде бір айуан ұлығандай болады. Едігенің *ж ү р е г і* қатты *т ұ р ш і к т і*. Жерден басын жұлып алды, Атып тұрды, қашып берді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҮРШІКТІР= е т. *Сескендіру, шошындыру, тітіркендіру.* Ызыңдаған сарын дене *т ұ р ш і к т і р і п* молая түсті (Р.Тоқтаров, Ертіс.). *Т ұ р ш і к т і р і п* қулықпен қола түнді, Талай нәрсе істеуге болатын-ды. Бір мықтының ақымақтау қызын алсам, Бақыт құсы өзі-ақ кеп қонатын-ды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТҮРШІКТІРУ *Тұршіктір етістігінің қимыл атауы.* Қодардың түйеге асылуы да жұртты *т ұ р ш і к т і р у д і ң* орнына, дәл орындалмағандықтан, еріксіз күлдіреді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Шын қорлық тән жарасының аузын ашқандай тұла бойыңды *т ұ р ш і к т і р у г е* бар (Ұ.Доспанбетов, Кәрі қобыз.).

ТҮРШІЛДІК з а т. ә д е б. *Әдебиет пен өнердегі көркем түрге ерекше, шешуші мән беретін ағым. Т ұ р ш і л д і к* шығарманың көркемдік ерекшеліктеріне, құрылысына, сөздік кестесіне, ырғақтық жүйесіне, дыбыстардың әуезділігіне тағы сондайларға назар аудару арқылы суреткерлік шеберлікті шыңдау мақсатын қояды (Әдебиет. термин. сөзд.).

ТҮРІК[1] с ы н. *Көтеріңкі, түрілген, дүрдиген.* Екінші жаяу – аласа бойлы адам. Түсі сұрлау. Жалпақ бетті. Таңқы мұрын, *т ұ р і к* ерін (М.Жұмабаев, Шығ.). Кем иегі мен *т ұ р і к* ерінінен жиіркеніп тыжырына қалыпты хан (С.Омаров, Өмір.).

Құлағы түрік. а) *Әр нәрседен хабары бар, көңілі ояу, білімқұмар.* Оқыған адам күнбе-күнгі шығып жатқан түрлі заң-зәкуннен хабардар болады, жаңалыққа *қ ұ л а ғ ы т ұ р і к* келеді (Б.Аман-

шин, Көкжар). ә) *Сақұлақ, естігіш, тыңшы.* Артынша *қ ұ л а ғ ы т ү р і к* біреу естіп қалмады ма деген қауіппен жан-жағына алақтап қарады (М.Қабанбаев, Арыстан.). Жаным – жайлау, көңілім – мөлдір бір ағын. Бәріне де *т ү р і к* жатыр *қ ұ л а ғ ы м.* Кей шақтарда дос деп ұғып қасыңды, Дарқандықпен құшақ жайып тұрамын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТҮРІК[2] з а т. ***Түркі.*** Осы күнгі *т ү р і к* тілдерінің ішінде қазақ тілінен бай, орамды, терең тіл жоқ (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ер түрік. б е й н. *Ержүрек, түркі елінің батыры.* Әлемге әйгі есімің, Киелі алтын бесігім. Құт байлансын сенің асыл даңқыңа. *Е р т ү р і к* белін буғанда, Ер қазақ қайта туғанда Рухани астанам боп жарқыра (К.Салықов, Жезкиік).

Көне түрік. ***Көне түркі.*** Кешір сен, *к ө н е т ү р і к* көк тәңірісі, Біз болдық нағыз аруақ соққан кісі. Айналды қайран аспан қазан түпке, Арылмас ыс пен түтін, оттан іші (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Түрік дүниесі. *Түркі халықтарының рухани құндылықтары.* Түркістандықтарға *т ү р і к д ү н и е с і н і ң* барлық мүшелері сол қалпында қымбат және жақын (М.Шоқай, Таңд.).

ТҮРІК[3] з а т. *Түркияның жергілікті тұрғын халқы, түркі тілінде сөйлейтін халықтардың ең үлкен тобы.* Жиынтық саны 60 млн-дай адам (1997). Бұл бүкіл түркі жұртының үштен біріне жуығы. *Т ү р і к* халқының қоныстану аймағы да барынша кең (ҚҰЭ). *Т ү р і к,* қазақ тіл тапса түлегімен, Парасатты, пайымды, жүрегі кең. Мен қуанам ол шыққа сын сағатта Елбасы мен туған ел тілегінен (К.Салықов, Жезкиік).

ТҮРІКМЕНБАШЫ з а т. *Түрікменстандағы мемлекет басшысының атауы.*

ТҮРІКМЕНДЕР з а т. *Түрікменстан Республикасының байырғы халқы. Т ү р і к м е н д е р д і ң* қалыптасу тарихы 15 ғасырға дейін созылып, қатар өмір сүрген теке, иомуд, гоклен, сарық, салар, әрсары, човдур, нохурли, емрели, алили, қарадашлы, ата деген этникалық топтар мен тайпалар бертін келе бірыңғай түркімен халқы болып бірікті (ҚҰЭ). Мыңғырған мал мен мақтаға толған өр төсі, Кербабаевтың керіліп жатқан өлкесі. Бүгінгі палуан қолымен батыр *т ү р і к м е н н і ң* Сырылып шетке барады құмдар өркеші (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Түрікмен тілі. *Түркі тілдері тобының оғыз бұтағына жататын, түрікмен халқының тілі. Т ү р і к м е н т і л і* даму барысында қыпшақ тілдерінің әсеріне ұшыраған, сондықтан да кей тұстары қазақ тіліне ұқсас келеді (ҚҰЭ).

ТҮРІКПЕН[1] з а т. ***Түрікмен.*** Айсаның дініндегі орыс адам ішегін күнге қақтауды Шыңғыстың моңғолдарынан, Ақсақ Темірдің *т ү р і к п е н д е р і н е н* алған. Тырбық аяқ, тершең Мәскеу елі қысық көзден үйренген (М.Жұмабаев, Шығ.).

Түрікпен домбыра. ж е р г. *Түрікмен домбырасының сырт пішініне ұқсатып, қазақ домбырасының ішегін тартқан музыка аспабы. Т ү р і к п е н д о м б ы р а с ы н ы ң* дауысы майда қоңыр болады да күйге жақсы келеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Түрікпен мылтық. ж е р г. *Сирақты, аузынан оқталатын шұріппелі мылтық.*

Түрікпеннің төрінде. *Қиыр алыста, жырақ жерде.* Жұмажан: – Енді өзің айтшы, сол істе дегеніңді, шорт! *Т ү р і к п е н н і ң т ө р і н д е* болса да, бір көрейін (М.Әуезов, Шығ.).

ТҮРІКПЕН[2] з а т. ж е р г. ***Дүрбі.*** Егізхан, *т ү р і к п е н і ң* бар ма, ана қарайған біздің бұзау емес пе? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮРІКШІЛДІК з а т. *Түркі халықтарын бірлікке, өзара байланыстарын нығайтуға үндейтін қоғамдық-саяси ағым.* Мәскеудің *т ү р і к ш і л д і к к е* қарсы жүргізіп келе жатқан күресі бізге жақсы таныс (М.Шоқай, Таңд.).

Түрікшілдік идеясы. *Түркі дүниесі мен танымын, құндылықтарын жоғары қоятын елжандылық идеясы.* Міне, сондықтан да Мағжанның «Алыстағы бауырыма» деп аталатын өлеңі *т ү р і к ш і л д і к и д е я с ы* үшін ең құнды және ең пайдалы өлең (М.Шоқай, Таңд.).

Түрікшілдік жолы. *Түрікшілдік ағымының ұстанған бағыты, қағидасы.* Мәскеудің «азабынан» құтылып, ұлт азаттығымызға тезірек қол жеткізетін бірден-бір дұрыс жол – *т ү р і к ш і л д і к ж о л ы* (М.Шоқай, Таңд.).

ТҮРІЛ= е т. **1.** *Киіз үй есігінің сыртынан жабылған киіздің, не іргедегі киіздің қайырылып, ашылуы.* Етене үй шілдеде *т ү р і л е т і н* іргені суық көктемде түріп тастапты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Есіктері *т ү р і л г е н,* Түндіктері жабулы,– Қатар-қатар тігілген, Қараша үйлер көдімгі (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Еріннің дүрдиіп, көтерілуі.* Жүзіне қарағам жоқ көп те үңіліп, Ерінім кеберсиді тек *т ү р і л і п.* Көмейден тас тығылған жалын шығып, Қоямын әлсін-әлі жөткірініп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** а у ы с. *Ширыгу, ытырыну, дайындалу.* Топ көргенде *т ү р і л і п,* Жалындаған Сәрсекем, Салт-санадан халық үшін Айырылмаған Сәрсекем (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Танауы түрілді. *Бәйге атының шабысын бейнелейтін сөз; аттың танауы делдиді.* Сайынды өтетін аттап-ақ, Бұл жерде *т а н а у ы т ү р і л і п,* Көсіліп көкпарға шапқан ат Жатады молаға сүріліп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Томағасы түрілді. п о э т. *Еркіндік берілді, еркіне жіберілді, көңілі ашылды, бақытқа кенелді.* Көп екен өмір сыры білгізбеген, Жаны пәк таныстым да бір қызбенен, *Т ү р і л і п* шаттығымның *т о м а ғ а с ы,* Сырласа бастадым Ай, жұлдызбенен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТҮРІЛДІР= е т. *Қопару, көтеру, дүрдиту.* Тілімдеп трактормен *т ү р і л д і р і п,* Ел болдық машинамен егін еккен (А.Тоқмағамбетов, Агроном.).

ТҮРІЛДІРУ *Түрілдір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРІЛТ= е т. *Түрілдіру, қопару. Т ү р і л т і п* жер жиегін жетіп қолы, Атқызған күн туғызып көпке таңды. Бау-бақша, өсімдікті төгіп, шашпай, Ай түрды тыңдағылар еккен дәнді (Ақын жырлары). Өнерсіз босқа жасасам, *Т ү р і л т е м* кімнің түменін. Аңғал адам білмейді Қайтіп ойнапкүлерін (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.).

ТҮРІЛТУ *Түрілт етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРІЛУ *Түріл етістігінің қимыл атауы.* Кенженің де құлағы төңірекке *т ү р і л у д е* еді (Т.Сағымбаев, Кездесу.).

ТҮРІМ з а т. ж е р г. *Балық аулайтын кемелердегі балықшылар жататын қуыс, текшелер, каюталар* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮРІН= е т. *Етек, жең, балақты қайырыну.* Білектерін *т ү р і н г е н* төрт-бес жігіт ақ тайлақты әп-сәтте жайратып тастады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Осы күні біз түрмыз, Саңылау таппай кезденіп, Бізден бұрын өтіпті, Екі етегін *т ү р і н і п*, Иманын тілеп жүгірген Хақ дегенде еңіреніп. Ғайып ерен, қырық шілтен Шылауында екен олардың, Жұмыла әулие күңіреніп (Базар жырау, Шығ.).

ТҮРІНУ *Түрін етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРІҢКІ с ы н. **1.** *Жоғары қарай қайырылған, түрілген.* Шекпен-шалбарының етек-жеңі *т ү р і ң к і* (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** *Үстіңгі жағы көтеріңкі (ерін).* Сәл қалыңдау біткен *т ү р і ң к і* ерні үлбіреп түр (Т.Ахтанов, Боран.).

Құлағы түріңкі. *Болып жатқан жаңалықтардан хабары бар, саққұлақ.* Ел ішінде болып жатқан уақиғаларға *қ ұ л а ғ ы т ү р і ң к і* (Тербеледі тың дала). Ел жи дегенім қандай заман болса да *қ ұ л а ғ ы т ү р і ң к і* отырсын дегенім (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТҮРІҢКІРЕ= е т. *Аздап түре түсу.* Нұрперзент көк сәтен көйлегінің етегін *т ү р і ң к і р е п* алды (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). Кенжегүл көзіне түскен кимешегін *т ү р і ң к і р е п* жүртқа оқырана қарады (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.).

ТҮРІҢКІРЕУ *Түріңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТҮРІС= е т. *Қайырысу, көтерісу.*

Құлақ түрісті. *Тың тыңдады, тыңдай қалысты.* Қос ішектен аяулы ажар тауып, қиысып шыққан тамаша бапты әуенге *қ ұ л а қ т ү р і с т і* (Ә.Әзиев, Жезтау.). Дыбыс аңдып, сыртқа әлсін-әлсін *қ ұ л а қ т ү р і с т і* (К.Ахметбеков, Ақдала).

ТҮРІСУ *Түріс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮС[1] з а т. *Қиял процесінің ұйқы кезіндегі енжар бейнесі, ұйқы кезінде көрінетін елес.* Асқар *т ү с* көріпті, *т ү с і н д е* әкесі биік жардан құлап түсіпті (З.Шашкин, Ұядан үш.). Шәрбану. *Т ү с і м д е* ел көшкен екен деймін. Біздің қара інгеннің жүгі ауыр, жатып алды. Ұрамын кеп түрмайды, ұрамын кеп түрмайды. Әбден шаршап, жан-жағыма қарасам, көштің бәрі ағылып кетіпті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Өң бе, түс пе? *Өң мен түстің арасында меңзеңболып жату, болған оқиғаның рас-өтірігіне сенбеу, көзі жетпеу жағдайында айтылатын сөз.* Бұлай істеу жоқ еді есебінде, Баяғыдай болды ғой кешегің де! *Ө ң б е? Т ү с п е* бұл өзі? Келесі күн Түк түсінбей жатасың төсегіңде (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Өң мен түстей. б е й н. *Періштедей, періште құсаған.* Айдын да құрып суалған. Қаңқылдар қайда қоңыр қаз? *Ө ң м е н т ү с т е й* перизат, Көріндің де, болдың жат (М.Жұмабаев, Шығ.).

Өңімде емес, түсімде. *Шын өмірде емес, қиялымда деген мағынада.* Көрдім бүгін... *Ө ң і м д е е м е с, т ү с і м д е* – Жүр екенбіз ет-комбинат ішінде, Жылқы еті ме, Қой еті ме, Шөже ме... Әзір-ақ тұр аузыңа кеп түсуге (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Түс жорыды. *Көрген түске болжам айтты.* Әке-шешей мұны естіп қатты қорқып, жан-жақтан *т ү с ж о р и т ы н* сәуегей адам іздейді (Қаз. ертег.). Әрдайым жолдас қылғайсың Шын сүйікті Құлыңмен. Қылмағын жолдас залыммен *Т ү с ж о р ы ғ а н* кісідей Сөйлемейін қысқа біліммен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Түске кірді. а) *Арман болып қалды.* Төрелер жол жүргізді ішімізге, Бұрынғы жібермеді күшімізге. Сол күнгі төрелердің еткен ісі *К і р е д і* осы күні *т ү с і м і з г е* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). ә) *Түсінде көрді. К і р е с і ң* кейде *т ү с і м е*, Тіл табысқандай жанымыз. Қай жердің суын ішіп ең, Жанарың түндей ару қыз?! (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Көргенім қарақат көз қырғыз құрбы, *Т ү с і м е* түнде түгіл, күндіз *к і р д і*. Мені ойлап күрсінгенде жаңғырыққан Тау іші мекен-жайын білгіздірді (К.Салықов, Жезкиік).

Түс көргендей болмады. *Тез, әп-сәтте өтті.* Жаңбырға да, нөсерге де көніп ек, *Т ү с к ө р г е н д е й б о л м а й* бәрі өтті ғой. Сайтан алғыр, мына күздің желі кеп, Жапырағымды тонап алып кетті ғой (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Түс көрді. *Ұйқыға жатып елес көрді.* Соны *к ө р е м* өңімде һәм *т ү с і м д е*, Әлемге үлгі көрсетеді ол әлі. Ол өкімет орнатқан бақ ішінде Әкімдіктен ақындық шен жоғары (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Алатаудан алыс кетсем, *т ү с і м д е* де тау *к ө р е м*, Алатауды ұнатпаған жұрттың бәрін жау көрем (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Түс секілді. *Қимас нәрсе, арман нәрсе қас пен көздің арасынша, қас қағым сәтте өтті де кетті.* Бәрі кетті, әділетті ақ жолмен, *Т ү с с е к і л д і*, гүл секілді қарға өнген. Жылытпайды жүрегімді, жанымды, Сол жылдардан аман-есен келгенмен (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Түсте көргендей. *Қимас, бағалы, құнды сезімнің қас қағым сәт, тез өтуі туралы.* Кез болдық бүгін екеуміз Той, думан, шаттық ішінде. Жанжаққа қайта кетерміз *К ө р г е н д е й* тәтті *т ү с і м д е*. Сағыныш сырын сезбес кім Құмартқан қара көзіңнен. Бақытты күнмен кездестім – Ауылда қалған өзіңмен (К.Салықов, Жезкиік).

Түстен кетпейді [шықпады]. *Үнемі түсінде көреді.* Қарасындай көзімнің, сәулем едің, Бастан

кешкен баяғы дәурен едің. Күндіз естен *к е т п е й с і ң*, түнде *т ү с т е н*, Не сиқырмен басымды әуреледің? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шақыра берді жол дағы, *Т ү с і м н е н* сен де *ш ы қ п а д ы ң*. Бастағы тұрған сондағы Бақыттың да құнын ұқпадым (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Түсінде де көрмейтін. *Өңі тұрмақ, қиялында да елестете алмайтын.* – Көрдім мен көшесі мол кең қаланы, Көрдім мен салтанатты дарбазаны, Көрдім мен мәдениет, салтанатты *Т ү с і н д е к ө р м е й т ұ ғ ы н* қыр қазағы (О.Шипин, Дастан.).

Түсінен [түсінде] шошып оянды. *Бір нәрсенің айбарынан қатты шошынып жүру, қорқу, үнемі үрейлену туралы.* Дуан салып ішінен, Айырып қуат күшінен, Ақ патша десе үрпиіп, *О я н ы п ш о ш ы п т ү с і н е н*, Аға сұлтан қазының Ел сілкінді ісінен (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Есімде менің сол алаң, Есімде кәрі сол анам, «Желтоқсан» десе, әлі мен *Т ү с і м д е ш о ш ы п о я н а м* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Үш ұйықтаса да түсіне кірмеді [өңі түгіл түсіне де кіріп шықпады]. *Бұлай болады деп ойламады, мүлде күтпеді.* Еліктің лағындай еркін өскен балғын жас ол арманына жетпеймін-ау деп *ү ш ұ й ы қ т а с а т ү с і н е д е к і р г е н ж о қ* («Қаз. әдеб.»). Бұдан өзге көрнекі құрал *ө ң і н т ү г і л т ү с і ң е д е к і р і п ш ы қ п а й д ы* («Лен. жас»).

ТҮС[2] з а т. **1.** *Адамның кескін-келбеті, бет-әлпеті, түрі.* Қантекең айтқаннан соң *т ү с і н*, өңін, Барам деп Балқыбекке кеткен жөнін. Нартайлақ терең ойға түсіп кетті, Білген соң Барғана мен Самсы екенін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ақан да *т ү с і* жадыраңқырап келіп аз сергісіп қалды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Мыңның *т ү с і н* таныған-ша, бірдің атын біл (Қаз. мақал.). Осылай деп Мұсабек Күш қосты тағы күшіне, Ашу-ыза кернеді, Түк бітті оның *т ү с і н е* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** *Төрт түлік малдың бірі.* Келін келді, көріңіз! Көрімдігін беріңіз! Беретұғын малыңның *Т ү с і н* айтып қойыңыз! Енесіне бір сәлем! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Түс ат. ж е р г. э т н. *Қалыңмалдың сыртында құдаға берілетін қалаулы ат. Түс атқа ең аяулы жорға, жүйрігін таңдап алады* (Қаз. тілі фраз. сөздігі).

Түс жарды. *Көңілденді, қабағы ашылды, жадырады.* Кітап оқу, газет оқу, құрбыларымен *т ү с ж а р ы п*, ойнап-күлуден тыйылған («Қаз. әдеб.»).

Түс жыртысты [шайысты]. *Қабақ шытысып, айтысып қалды, бір-бірімен ұрысты.* Үстінен түйе жүріп өтсе де қыңқ етпейді, қабақ шытып, *т ү с ж ы р т ы с п а й д ы* («Лен. жас»). Абай мен Тәкежан *т ү с ш а й ы с ы п* қалғанда, Шұбар өзі қатыспай қалуды қисынды таппады (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Түс құбылтты. *Түсін өзгертті, басқа түрге енді.* Қозыны падишадан артық күтті, *Т ү с қ ұ б ы л т ы п* жүретін дұға үйретті (Батырлар жыры).

Түс тоқтатып қарады. *Анықтап қарады, бетжүзін барлады.* Меңі бар оң бетінде кім еді деп. Ойланып *т ү с т о қ т а т ы п қ а р а д ы* ол. Есіне түрып-түрып сонда түсті, Баяғы мойын берген қойшы Назар (С.Керімбеков, Өлеңд.).

Түс түйе [айыр, нар]. ж е р г. *Нар мен аруананың арасынан шыққан асыл түйе. Т ү с т ү й е* – тік қос өркешті, тұрқы қысқа, алды-арты бірдей, бас-аяғы тым ірі, мінезі ауыр, күшті, мойны ұзын, шудасы салалы, жүні ұзын әрі қалың, ата-енесі таза айыр жампоз түйе (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Түс шайысты. *Ренжісті, ұрысты.* Мына жайлауда бөлінбеген бір белдің кәдесі үшін *т ү с ш а й ы с у* тіпті қол емес! – деп тоқтады (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Түсі бұзылды. *Өңі қабарды, естіген сөзді, көрген істі ұнатпады.* Мынау сөз Омардың маңдайына тоқпақпен ұрғандай жайсыз тиді. Қайтерін білмей, *т ү с і б ұ з ы л ы п* кетіп, бір жеріне біз тығып алғандай ыршып-ыршып түсті (С.Торайғыров, Шығ.).

Түсі жақсы. *Өңі жылы.* Екі қыз мұны көрді, бас көтеріп, Адамзатқа таңырқап, тұрды елеріп. – Ей, жігіт, *т ү с і ң ж а қ с ы* жан екенсің, Жүр едің жәдігөйге не қып еріп? (Абай, Тол. жин.).

Түсі жібімеді. *Мейірі түспеді, жылы жүз білдірмеді.* Қәленнің мына мінезіне көбі ырза боп, сүйсініп қалды. Тек Еламанның *т ү с і ж і б і м е д і* (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Түсі жылы [игі]. *Жүзі жарқын, қайырымды, мейірімді.* Сазамбай (отырмай тұрып). Шырағым! Мен бір инабатты ақсақал адам едім. Бұрын кісіден қорлық-зорлық көре қойған жоқ, едім, шырағым, *т ү с і ң ж ы л ы* бала көрінесің, «түсі игіден – түңілме» деп еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір адам келді осы үйге, Уылжып тұрған бойжеткен. Болғанмен нұрлы, *т ү с і и г і* Өзі бір ауыр ойда екен (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

Түсі жібіді. *Ашуы қайтты.* Тек Еламанның *т ү с і ж і б і м е д і* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Түсі игіден [жақсыдан] түңілме. *Жүзі жылы, келбетті кісіден жаманшылық шықпайды деген мағынада. Т ү с і и г і д е н т ү ң і л м е*, ісі игіден түңілме (Қаз. тілі фраз. сөздігі).

Түсі кетті [түсін алды, алдырды]. *Өңі, реңі қуарды, бұзылды.* Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай, Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай. Қайыршы шал-кемпірдей *т ү с і к е т і п* Жапырағынан айырылған ағаш құрай (Абай, Тол. жин.). Әуелі кәрілік кеп *т ү с і м д і а л д ы*, Онан соң аузымдағы тісімді алды, Өрге шықсам беліме өрбіп шығып. Түзге түссем тіземнен күшімді алды (Сүйінбай ақын, Ақиық).

Түсі кірді. *Бетіне қан жүгірді, өңі кірді; көңілденді.* Баланың *т ү с і к і р д і* баяғыдай, Ер жігіт айтқан сөзден танадыма-ай, Жеті жыл сапар жүріп ата жолда, Ел көрді тірлікпен аяғында-ай (Батырлар жыры).

Түсі қашты. *Түрі бұзылды, өңі қашты.* Бейшара Оразкеннің *т ү с і қ а ш қ а н*, Жылауға, қозғалуға есі адасқан. «Аяғым ауыр, қой деймін!» – деп айтқанда, Дүр қамшы ойнап кеткен қайран бастан (М.Жұмабаев, Шығ.). Шалды айдап алып келді дірдектетіп, Байғұстың *т ү с і қ а ш қ а н*, өңі кетіп. Үстінде алтын тақтың кемпір патша Тапсырды шалға жұмыс, әмір етіп (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Түсі құбылды. *Қорыққаннан не қуанғаннан бет әлпеті күреңітті.* – Жиенің келді, – дегенде, Сөз таба алмай кідірді, Қорыққанмен тең қуанған, Қызарып *т ү с і қ ұ б ы л д ы* (О.Шипин, Дастан.).

Түсін алдырмады [ашпады, көрсетпеді]. *Сыр білдірмеді, ештеңе сезбегендей кейіп көрсетті.* Тәңірберген болса түк сезбеген кісідей *т ү с і н а л д ы р м а й* отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Тен-Хи мен Рүстем *т ү с а ш ы п* ештеңе сөйлеспеген еді (С.Бегалин, Ана.). Ішінен қуана тұрса да қынжылғандай *т ү с к ө р с е т п е д і* (С.Талжанов, Ұлдай.).

Түсін биледі. *Сыр бермеді.* Жасынан *т ү с і н б и л е п,* сыр бермеген, Дәмеленсе, күндесе, білдірмеген. Нанасың не айтса да амалың жоқ, Түсінде бір кәдік жоқ «алдар» деген (Абай, Тол. жин.).

Түсін бояп көрсетті. *Өңін айналдырды, басқаша етіп көрсетті.* Бірақ біздің басқаларға *т ү с і м і з д і б о я п к ө р с е т і п* отырған өзімізден шыққан шығармалар (С.Сейфуллин, Шығ.).

Түсін бұзды [суытты]. *Қабақ шытты, ашу шақырды, ызбарланды.* – Шыныңды айт, егер шыныңды айтпасаң, жаңа ғана дарға асылған партизан сияқты дарға асылатын боласың, – деп Ранкенау *т ү с і н б ұ з д ы* (Ә.Шәріпов, Орманда.). Үй, оның реті болмас, – деп Балташ *т ү с і н с у ы т қ а н с ы п*, көзінің қырымен Ақбалаға қарады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Түсінен қорықты. *Ұрысқа шықпай-ақ, бетпе-бет келмей-ақ, қарап жатып қорықты, айбынынан сескенді.* Солдаттан алған қарулар: Қылыш, наган, винтовка Жау *қ о р қ а т ы н т ү с і н е н* (О.Шипин, Дастан.).

Түсін жылытты. *Күлімсіреді, ашуынан қайтты.* Не болды саған, Базарбай? Сыр білмейтін адамдай. Сені разы қылайын, *Т ү с і н д і ж ы л т ш ы* сазармай. Келе жатыр анау да, Қоя тұр енді қадалмай (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Түсін солғындатты. *Сапасын төмендетті.* Бұл журнал қазаққа баспасөздің ең керекті кезінде шыққанға жұрттың бәрі тілектес һәм көмектес болып, жұрттың бәрі жылы шыраймен қарсы алып еді. Бірақ анда-санда ғана көлденең білімділердің тәуір сөздерімен біраз рең алғаны болмаса, басқарылуы тәртіпсіз. Тіпті бағыты тұрлаусыз болып, көбінесе ерсі сөздерге толып, журналдың *т ү с і н с о л ғ ы н д а т а* беруші еді (М.Дулатов, Шығ.).

Түсі суық. *Ызғарлы, айбынды.* Николайдың заманындағы ұлықтардың *т ү с і с у ы қ,* сұсты болушы еді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

ТҮС[3] з а т. *Күннің қақ төбеге келетін, күн ыстығы артатын кезі, түс мезгілі.* Әлеуләй, әлеуләй, әл-әуләй! *Т ү с* боп қапты, тұрған шығар біздің бай! Бай не тұрсын, быр-быр ұйықтап жатырай, Былшық сары Сағиласын құшақтай, құшақтай! (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т ү с* ыстығына шыдамаған Тайман мұнай өндіру цехының салқын душына түсіп, кең қақпадан шыға беріп еді (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

Айлық жол түс болды. *Ай жүріп жететін жерге түске дейін-ақ жететін болды.* Экспресс заулаған – *А й л ы қ ж о л ы м т ү с б о л д ы*, Алып қыран құс болды. Жұпарым соққан жел болды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Анық түс. *Күннің тас төбеге келіп, тал түс болған кезі.* Бір күн, бір түн өтеді, сәске мезгіл болғанда, *а н ы қ т ү с к е* толғанда (Қашаған ақын, Шығ.).

Қозы түс. *Ерте түс.* Бәрін де қойшы... *қ о з ы т ү с* өтті аяулы. Тал түс те кетті, бесін, міне, таянды. Мына жалғанда не қалар дейсің баянды? Кезекпе-кезек бәрі де жылжып тояр-ды (М.Мақатаев, Өлеңд.).

Сәске түс. *Күннің арқан бойы көтерілген кезі.* Бұлар бұл секілді сөзбен келе жатқанда *с ә с к е т ү с* болып, жолшыбай ағаштарды аралап, бір көлдің жағасынан өтті (М.Дулатов, Шығ.). Ертеңіне *с ә с к е т ү с* кезінде Ебейсін болыстың аулына келіп аттан түсті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Сиыр түс. *Ерте сәскеден кейінгі түс болуға таянған шақ.* Күн *с и ы р т ү с* болғанда қарасы мың жарымдай қойды қаптатып айдап келе жатқан жастау қойшы көлденең кезікті (І.Жансүгіров, Шығ.). Жайылған атын алдырып, Үстіне тұрман салдырып, *С и ы р т ү с і* болғанда, Сағыздан өтіп зең салды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Тал [талма, тапа-тал] түс. *Күннің тас төбеге келіп, қатты ысыған кезі.* Нағашым – алты Әлімде Кішкене еді, Сыртынан көрмей дүшпан сескенеді. Тағамның *т а л т ү с т е г і* саясына – Бес Бозғұл, алты Әлмембет түстенеді (О.Шораяқов, Шайыр). *Т а л м а т а л т ү с* болғанда – Кигізер көзге телпекті. Үмбетінен білерсің, Әйел менен еркекті (О.Шораяқов, Шайыр). Аяқ астынан *т а п а-т а л т ү с т е* дабыл қағылды («Лен. жас»).

Түс әлеті. *Түс мезгілі.* Қарт қабырғадағы кәрі сағатқа қарады. *Т ү с ә л е т і* әлі болмапты (З.Иманжанов, Дала).

Түс қайта. *Түс ауа, күннің ыстығы ауғанда.* Қарап тұр қойшы қойға теуіп жатқан, Жайындай кейбір қойлар жар құлатқан. *Т ү с қ а й т а* алайтүлей боран соқты, Құйындай бұрқыратып қарды қатқан (О.Шипин, Дастан.).

Түс қия. ж е р г. *Түс ауып кеткен уақыт.* Уаң Тау ақыры малмандай су болып, *т ү с қ и я* кең-

сесіне оралады да, жылы бөлменің ішінде ыздана қабарып кешке дейін отырады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Түс қыңа. *Түс ауа, түс қайта.* Ол *т ү с қ ы ң а* келер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). *Т ү с қ ы ң а* үйіне жетті (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты).

Түстен кейін. *Түс ауа, ыстық қайта.* Заман бұл күйде тұра бермес, *т ү с т е н к е й і н* болса да халықтың есі енер. Алды-артына қаранар (М.Дулатов, Шығ.).

Шаңқай түс. *Көлеңкенің әбден қысқарған тал түс кезі.* Мезгіл *ш а ң қ а й т ү с* («Лен. жас»). – *Ш а ң қ а й т ү с к е* шейін шырт ұйқыда жатырсың (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТҮС[4] з а т. **1.** *Жеті спектрден – қызыл, көк, жасыл, сары, қара, қоңыр, ақ бояудан тұратын заттың түсі, бояуы.* Қызыл *т ү с т і* жиыпты іңір, Көзден бояу таса қылмай. Қып-қызыл көк сүйіп бір ұл, Жүзі өртенген жас арудай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *Т ү с і* қандай, түрі қандай, Тамыры бар неше тал. Тесе қара, тексере алмай Ұқпадым деп айтпа жал (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** т е р м. *Спектрдің көрінетін бөлігіне сай келетін электромагниттік сәулеленудің спектрлік құрамына және оның шағылысу қарқындылығына сәйкес көру сезімінде әсер тудыратын денелердің қасиеттері.*

Түс даралау. *Фото немесе кино түсіру ісінде нысаннан шығатын немесе шағылатын күрделі спектрлік құрамның бірнеше спектрлік диапазондарға жіктелу процесі.*

Түстер палитрасы. и н ф. <ағыл. palette> *Дисплей экранындағы кескіндерді бейнелеуге мүмкіндік беретін түстердің жалпы саны, графикалық редакторлардағы сурет салу аспаптарына қажетті түстерді таңдау мүмкіндігі.*

ТҮС[5] ү с т. ж е р г. *Нағыз, тура.* Қаншама *т ү с* ғұлама, ұлы жандар, жырлап кеп, дүниеден жылап кетті (Х.Ерғалиев, Өлең.). Қиын сөздің өзіне мүдірмей, *т ү с* қазақтай тақпақтай, шіреніп сөйлейді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ТҮС= е т. **1.** *Көліктен шығу, аттан түсу.* Абай арбадан *т ү с і п,* топқа араласа беріп еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сол жерде жалғыз өзі атыс салды, Шақырды артындағы бала, шалды. Айқасып көп жауменен жүре берді, Алты адам сол арада *т ү с і п* қалды (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** *Жер бетінен тереңдікке, суға, шұңқырға ену, құлау.* Батырға Бектепберген айтты сонда: – Шырағым, мұны алам деп әуре болма, Шанышқы керек мұны аулау үшін, Кетерсің суға *т ү с і п* құлап жарға, Болмаса ататұғын мылтық керек, Төкеңе садақ істет үйге бар да (О.Шипин, Дастан.). Қарар емес шуға да, Тікірейіп тұлдана. Ет-қызумен байқамай, *Т ү с і п* шықты суға да (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** *Бір жерге келіп орналасу, жайғасу.* Біраз күн шетте аялдап, Бардық Арлан, Шомайға, *Т ү с т і к* қонақ үйіне, Төріне шығу оңай ма?! (О.Шипин, Дастан.). // э т н. *Жолаушының жолай ауылды жерге тоқтап, демалуы, дәм татуы.* Амангелді сөйлейді: – Жолдағы елге *т ү с п е п с і ң,* Ешкімнен сусын ішпепсің, Алып қашып тізімді, Елге арамдық істепсің (О.Шипин, Дастан.). **4.** *Жоғары оқу орнына емтихан тапсырып, қабылдану.* – Мейіз де пединститутқа *т ү с е м і н,* оқу оқимын дейді (С.Бегалин, Уақыт.). // *Оқуға, мектеп, медресеге бару.* Бір жасап, екі жасап, Әзім өсті, Сонан соң медресеге барып *т ү с т і.* Аз жылда жақсы ғылым нәсіп етіп, Жас жігіт жүзі нұрлы көңілі өсті (Абай, Тол. жин.). **5.** *Жолға, бағытқа ыңғайлану, сол бағытпен жүру.* Паядыр өзі батыр, өзі күшті, Қылмаған қазақ ұлы мұндай істі. Шұбырып бір жылғаға *т ү с е* қалды, Сол жерде Молалының суын ішті (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Ташкеннен тура тартатын *Т ү с п е к* болдық соқпаққа (О.Шипин, Дастан.). **6.** *Қызметтен босау, айырылу.* Балалық аңғалдығыңмен, Даналығыңмен, Кемшілігіңмен Өлеңнің елшісі өзіңсің әлемде *Т ү с с е ң* де Чилидің Франциядағы елшілігінен Қашанда тынымсыз, мазасыз дария көңіл Сен де тұр қатарға Рафаэль Альберти қариям менің Сан ұрпақ мақтанды батыр атам деп Сен де оян қане, ақын Махамбет (М.Шаханов, Ғасырлар.). Орныңнан тұра шабасың, Атшабар келсе қышқырып, Ояз келсе қайтер ең, Айдаһардай ысқырып. Отырасың үйіңде Өз-өзіңнен күш кіріп, Босқа-ақ *т ү с і п* қаларсың. Біреу кетсе үшкіріп! (Абай, Тол. жин.). // э т н. *Қонақ болу, үйге кіру, ат басын тіреу.* Кейіннен арамызға кісі түсті, Ол кезде би мен манап, болыс күшті. Билігін айтпақ болып дауажанжалдың, Сау етіп солар біздің үйге *т ү с т і* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **7.** *Егістік жердің бір басынан екінші басына дейін шығу, бойлап түсу.* Жиырма шақты комбайн бүгін екі-үш бригаданың жеріне бөлініп *т ү с і п,* сары алтынды толқыта сыпырып орып барады (Б.Тоқтаров, Қыран.). **8.** *Құлдилау, биік жерден төменге қарай жүру.* Қаратаудың құзынан Аяңдап *т ү с т і м* төменге, Сарқырап аққан бұлақтар Басып жатыр өлеңге (О.Шипин, Дастан.). **9.** *Жоғарыдан төменге қарай салмақпен құлау.* Алдындағы лапасын Күлталқан қып ұшырды, Зеңбіректің оғы кеп, Өзеннің биік жарына, Қалың қарға *т ү с к е н д е,* Бұрқ-бұрқ етті ойран боп (О.Шипин, Дастан.). Жерге *т ү с к е н* мына қыран, Өліміне сенсең мақұл. Суырылмаған қынабынан Сүп-суық бір семсер жатыр (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **10.** *Таңбалану, бір нәрсенің белгісі салыну.* Қамысты кейде кіріп көлге қарау, Паналап із *т ү с п е й т і н* тасты қамау, Қазан мен екі арасы екі айлық жер, Көп жүріп Москваға жетті жаяу (О.Шипин, Дастан.). **11.** *Қамалу, байлану, бекітілу.* Тоқсанда – торға *т ү с і п* торығарсың, Бәйтерек құлап түскен қырқылмай-ақ. Келбетің келіспейді, кейпің нашар, Құр кеуде кебенексің, шешінбей-ақ (О.Шораяқов, Шайыр). **12.** *Ажырау, жұлыну, алыну.* Теріден түктің бәрі *т ү с т і* күйреп, Сүйекті жалын қауып,

ыстық илеп, Жығылдым, жындар күлді сықылықтап, Үстінде пері ойнақтап, мыстан билеп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **13.** *Көлеңке, жарық, сәуле т.с.с білінуі, байқалуы.* Жаздың түні барқыт еді әдемі, Ашық еді бүкіл аспан әлемі. Ай сәулесі *т ү с і п* тұрды жүзіңе, Қабағында сәл көлеңке бар еді (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Туған күнің құтты болсын, сүйгенім, Сен жоқ кезде *т ү с п е й т і н д е й* үйге күн. Сен жоқ кезде сөз болып па күлгенім, Сөз болып па ішкен-жеген, кигенім! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **14.** ж а ғ ы м с ы з. *Жаман жолға салыну, жаман іске берілу.* Жас туған балалары кішкене екен, Мешітбай сараң жолға *т ү с к е н* екен. Қымыз құймай таңертең айран берді, Сорлыны зар илетіп піскен екен (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Әр адам өз аузына ие болса, Қызырдың жолығады қорғауына. Кейбіреу айтар сөзін біле алмайды, *Т ү с е д і* сол сөзінің торлауына (Қабан жырау, Алтын қазық). **15.** *Тап болу, ұшырау, пайда болу.* Жүре-жүре бір елсіз шөлге *т ү с т і*, Алып жүрген суының бәрін ішті. Адам, хайуан бәрі де бірдей шөлдеп, Басына құдай салды қиын істі (Абай, Тол. жин.). Таусылды бір күндері қаптағы астық, Басына балалардың *т ү с т і* аштық. Дөңбекшіп түніменен жата алмайды, Көңіліне бейшараның келіп пәстік (О.Шораяқов, Шайыр). **16.** *Бомба т.б. жарылғыш заттардың құлап, жарылуы.* Нажағайдай шартылдап, Зеңбіректі атқанда, Снаряд *т ү с т і* күрілдеп (О.Шипин, Дастан.). **17.** *Шешілу, киілмеу.* Егіннен егіншілер өнім алды, Ел болды егін бітіп жалшы, жарлы, Тон *т ү с і п* үстерінен, үй түзетіп, Жандары жарлылардың рақаттанды (О.Шипин, Дастан.). **18.** *Негізгі мағынаны беретін етістікке тіркесіп қимылдың тез, аяқ астынан болғанын білдіреді.* Шықпайтын тайып *т ү с с е* тұңғиығың, Көздерің барып қайттық өткеліне. «Жылаған көздің жасын көрді ме?» – деп, ойлап ем: «Бетім бір беттеді ме» (О.Шораяқов, Шайыр). **19.** *Негізгі етістікке тіркесіп, қимылдың үдей түскенін, күшейгенін білдіреді.* Сезімсің бе сен туған бір жаңбырдан? Мөлдірей *т ү с*, соның үшін жан құрбан. Өртей-өртей өкпем оттай қып-қызыл, Ішіме енді жабамысың тандыр нан?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Адам күліп қарсы алады таң нұрын, Адам жырлап жөнелтеді әр күнін. Сәл қайғырса, ол ұғына *т ү с е д і* Дүниенің кеңдігі мен тарлығын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Абақтыға түсті. *Сотталды, түрмеге түсті.* – Арызды беріп Торғайға, Билікті соған айттырсақ, *А б а қ т ы ғ а т ү с е д і*, Атасы Иман патшаға Бірнеше жыл оқ атқан. Мұны жақтап шыға алмас, Сондықтан да ешбір жан (О.Шипин, Дастан.).

Ажым түсті. *Кісінің бетіне қыртыстанып із, сызық пайда болу, әжімдену.* Қабағы түйіліңкі, сүйінбейді, Алла бөлек жаратқан түрін дейді. Жиырма сегіз жасында *а ж ы м т ү с к е н*, Көк тамыр да қан ойнап дірілдейді (Абай, Тол. жин.).

Айқайы жерге түспеді. *Ұзақ уақыт дауысы естіліп тұрды.* Ысқырған айдаһар ма, алдаспан ба, Дерсің бір, денеме кеп жармасқанда, Көп уақыт, *ж е р г е т ү с п е й* жаңғырығып Ышқынған ашы *а й қ а й ы м* қалды аспанда (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ақша түсті. а) с ө й л. *Мекеменің есепшотына, жеке есепшотқа айлық сомасы аударылды, еңбекақы берілетін болды.* ә) *Қалталы болды, ақшалы болды.* Айырбастап жылқыға Біреулер берді матаны. *А қ ш а т ү с і п* қалтаға, Жаңарды жыртық шапаны (О.Шипин, Дастан.).

Алдына түсті. *Топ бастады, көпшіліктің алды болды, алдына шықты.* Алпыс бала ата деп *А л д ы ң а т ү с і п* бастаса, Тәңірі нұрлы жаратқан Маңдайдағы көз болмас (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Соны ойлап ауыздығын аттың алып, *А л д ы н а* ыққан қойдың *т ү с т і* барып. Шылбырын тізгінімен тимеді аттың, Ат басып жайылсын деп шөпті шалып (О.Шипин, Дастан.).

Ара [араға, арашаға] түсті. *Дау-дамай, ұшығуды басты, тоқтатуға дәнекер болды.* Мен шын айыпкер адамдай абыржып та, налып та қалған едім, Сартай *а р а т ү с е* кетті (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.). Әй, білместігің-ай! Жарайды, тимейақ қойыңдар, – деп Уәли *а р а ғ а т ү с к е н с і д і* (М.Мырзақұлов, Ақық). Тоқал сайқал да күшті неме екен, Серік қызды аяп, *а р а ш а ғ а т ү с т і* (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Аранға түскен аюдай. б е й н. *Ашулы, қаһарлы, адуынды.* Әлеуметтер, құлақ сал, Мына пәни дүниеден – Хан өлмейді дер едім; *А р а н ғ а т ү с к е н а ю д а й*, Күйі қаты жараған; Қаңтардағы бурадай Азу тісін қайраған; Көлденең жатқан Жайықты, Жағалай қонып жайлаған; Қасарысқан дүшпанның Артына қолын байлаған, Алдына салып айдаған; Абылқайыр, Нұралы, Есім, Тәуке, Жәнібек, Абылай мен Жәңгір хан – Солардан да өткен сұм дүние (Базар жырау, Шығ.).

Арзанға түсті. *Оңайырақ болды.* Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің оны білгенге дүние *а р з а н ғ а т ү с е д і* (Абай, Тол. жин.).

Арқан түсті. *Басы байланды, аяғы тұсалды, кісен салынды, бостандығынан айырылды.* Өткенде одан жүз жыл арада ауыр, Қаптады дала үстінде қара дауыл, Басыңа Азаттықтың *а р қ а н т ү с т і*, – Еркіндік көзден ұшты қайран дәуір (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Астына түсті. *Жүріп келе жатқан көліктің доңғалағына қағылды.* Тірліктен талай қол үздім, От болып кейде маздадым. Арқырап ұшқан поездың Астына *т ү с е ж а з д а д ы м* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Асты-үстіне түсті. *Құрдай жоғалап құрметтеді, әлпештеді.* Таласбай оның сөзін киіп кетіп, *а с т ы-ү с т і н е т ү с е* жөнелді. – Ол не дегенің, шырағым! Жібермеймін, қон, жат... (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Бану бәрін біліп, бәйек боп *а с т ы-ү с т і н е т ү с і п* жүр (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Аттан түспеді. *Үнемі жаугершілік күн кешті, жаудан қорғады.* Тірі жан келмей бетіне Дарымай қару етіне, Араны жүріп тұрғанда, Байтаққа дәрпі шашылған, Мезгілімен ас ішпей, *А т т а н т ү с п е й,* бел шешпей, Кірпік қақпай күндіз-түн ұйқысы шайдай ашылған. Ер өлтіріп, ел шауып, Ел шапса олжа мол тауып, Әркімменен қас болып, Қайратына мас болып, Менменсіген ер жігіт – Талайды сүйтіп басынған (Базар жырау, Шығ.).

Аттан түсті. а) *Атқа мінген адамның жерге түсуі.* Ажалға бағынбайды, Амалсыз *т ү с і п а т т а н.* «Отырар» – қабылдайды, Қонақты тұс-тұс жақтан (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) *Биіктен, әкімқаралықтан босады, айырылды. А т т а н т ү с к е н і н* енді ғана естіген (Ауызекі). б) *Жолаушы үйге ат басын тіреп, мейман болды, дәм ауыз тиді.* Бұлт айыпты ағаң *а т т а н т ү с п е с е,* Су көбейсе ылди төмен жол шегер. Тауда әйелдер қанша тамақ істесе, Ауа райы көрсетеді сонша өнер (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Атынан түспей терді. *Асығыс қимылдады, атүсті терді.* Қашаған құсап құйғытқан қия жермен де, Таптатты ма екен табынан жинай келгенде, Асыққан малшы *а т ы н а н т ү с п е й т е р г е н* бе? Тоғайдай қалың таңқурай жатыр тапталып, Тұғылда мынау тұяқтар басып, қатталып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Атын түсіп берді. *Жақсы көрген, риза болған адамына астындағы жалғыз атын берді, қиып берді деген мағынада.* Жаныңдай сүйген ақынға *а т ы ң д ы т ү с і п б е р і п* ең Қатарға, қане, сен де тұр, жас шопан Ақтөбедегі. Талайдың темір табаны шығарды миын езгілеп жердің Тумауы үшін не істейміз заманы безбүйректердің? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Аузынан шылым түспейді. *Темекіні көп шегеді.* Көшеде не істейді Қыз бар және ұлың бар. *А у ы з д а р д а н т ү с п е й д і* Аты әйгілі *ш ы л ы м д а р* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ауызға келіп түсті. *Дайынға ие болды, еңбексіз қолы жетті.* Енді нені істейміз, Бәрінен де бос қалдық? *«А у ы з ғ а к е л і п т ү с»* дейміз, Қылып жүріп құр салдық! (Абай, Тол. жин.).

Ауыртпалық түсті. *Қиыншылық заман келді.* Сөзіне губернатор жабырқанып, Қалтырап қайғы жұтып, қалды халық. Қазанның қара түнек бұлтындай боп, *Т ұ с т і* кеп ел басына *а у ы р т п а л ы қ* (О.Шипин, Дастан.).

Аяғына қан [жем] түсті. *Ыстық-суықтың зардабынан аяғы ауруға шалдықты.* Көптен жаяу жүріп көрмеген Хитровтың *а я ғ ы н а қ а н т ү с т і* (Ә.Шәріпов, Партизан.). Оспан, Мақыш сенің де есінде ме, *Ж е м т ү с і п* ақсағаның *а я ғ ы ң а* (Жамбыл, Шығ. жин.).

Әбігерге [әуре-сарсаңға] түсті. *Берекесі кетті, әлек болды.* Олардың бірнеше рет *ә б і г е р г е т ү с к е н* кездері де болды («Лен. жас»). Қысқасы, сүрлеу, соқпақ іздеп, *ә у р е - с а р с а ң ғ а т ү с п е й* өмір өзегімен жүргендер ұтады екен («Лен. жас»).

Әкесінің аузынан түскендей. *Әкесіне өте ұқсайды, әкесінен аумайды.* Опасыз дүниеде жалғыз жұбанышы қалды. Ол – әкесіне ұқсау, ол шалдардың: *«Ә к е с і н і ң а у з ы н а н т ү с к е н д е й,* әтеңе нәлет!» – деген сөзі («Лен. жас»).

Бабына түсті. *Бәйге аты бабына келіп шапты. Б а б ы н а т ү с і п* тел күрең, Маядай мойнын созады. Жау қарасын көрген соң, Шаймердендей батырдың Делебесі қозады (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Оқтын-оқтын жаздырып Ойпаңдау жерден ақтармай. *Б а б ы н а т ү с с е* шын жүйрік, Именбей тұрған тосудан – Туралап тартады жалтармай (Базар жырау, Шығ.).

Базарға түсті. к ө н е. *Тәуекелге бел буды, талқыға, сайысқа салынды. «Т ұ с е м і н,* – деді ол – тәуекел, Ұлы думан *б а з а р ғ а».* Таң реңі білінген, Ертеңгі күн азанда (О.Шипин, Дастан.).

Балуанға түсті. *Күресті, белдесті.* Бақша егетін жер сайлап, Томардың түбін қопардым. *Б а л у а н ғ а т ү с і п,* қарттарға Талайын жаптым шапанның (О.Шипин, Дастан.).

Барымтаға түсті. *Таласқа, дау-дамайға қалды, жан-жақтан қинады.* Шырқайды ол бөтен елден, *Б а р ы м т а ғ а т ү с к е н д і г і н.* Хан қолында қайғы-қасірет, Зәрлі уын ішкендігін (О.Шипин, Дастан.).

Басқа түссе. *Жолыңа, тағдырыңа кездессе деген мағынада.* Менің айтқан бұл сөзім, Саналы болса ой көзің, Өлең емес, жыр емес, Құнсыз сөздің бірі емес, *Б а с ы ң а т ү с с е* білерсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Басына ғаріблік түсті. *Мүсәпір, сорлы болды.* Зай – Залым көп қылып боп жанға оқталды, Ғайын – Ғақлымды басымнан тартып алды. Ғайын – *Ғ а р і б л і к б а с ы м а т ү с к е н н е н* соң, Фи – Файдаң тие ме деп, жаза салды (Абай, Тол. жин.).

Басы қатерге түсті. *Қауіп төнді, қиын халге ұшырады.* Ол адам басын құтқармақ үшін жамандарға жалынса, оның да адамдығының кеткені, егер жалынбаса, тергеулі, сотты адам болып, ешбір қызметке жарамай, *б а с ы қ а т е р г е т ү с і п* өткені (Абай, Тол. жин.).

Басына жұмыс түсті. *Істі болды, қиын жағдайға ұшырады.* Көптен тату қимасың, *Б а с ы ң а ж ұ м ы с т ү с к е н* күн Татулықты бұрынға Не қылып ол ойласын. Ашып берер жауыңа Өзі көрген қоймасын (Абай, Тол. жин.).

Басына ойран түсті. *Зобалаң туды, қиыншылық келді.* Бай айтты: «Ей, жігіт, жүрсің қайдан, Сұңқардай топшыларын жемге тойған, Қазақтың жас баласы, жұмысыңды айт, *Т ұ с т і* ме қайыр сұрап, *б а с ы ң а о й р а н»* (О.Шипин, Дастан.).

Баудай түсті. *Шетінен қырылды, жоқ болды.* Адам неге ерте өледі, Қуып абырой, атақ жетпей. Ата-ананың еркелері *Б а у д а й т ү с і п* шапқан шөптей (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Бәйгеге түсті. *Жарысты, күш, өнер таластырды.* Балықшы шабақ сүзбеген, Балдырлы судан айды іле. Шилі өзен жақта қызбенен Шүрегей *т ү с с е б ә й г і г е* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бейнетке түсті. *Азапқа қалды, қиыншылық көрді.* Келмесең егер сен бізге, Сау болмас па ем, әлбетте? Болмасам ашна мен сізге, *Т ү с п е с* ем мұндай *б е й н е т к е* (Абай, Тол. жин.).

Бұғалық түсті. *Еркіне жібермеді, тежелді.* Ойымызға келгенді істеп, лақ-қозымен бірге жайылып лағып өткізетін бұған дейінгі тағы өміріміз-ге *б ұ ғ а л ы қ т ү с т і* (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

Біртүрлі күйге түсті. *Бұрынғыдай емес, түсініксіз халде қалды.* Ақырды арыстандай айбатпенен, Бұрынғы пайда болып жоқ мінезі. Жүзіне ешкім батып қарай алмай, *Б і р т ү р л і к ү й г е т ү с т і* оның өзі (О.Шипин, Дастан.).

Дауға түсті. *Басы дауға айналды, дау-шарға қалды. Т ү с п е у* ләзім қос сезімнің *д а у ы н а* Мен осыған қатты көңіл бөлемін. Қаншама иттік етсе де олар жауына Туған жерін сатпасына сенемін (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Дерт түсті. *Қайғылы болды, уайымға батты.* Қор қылуға құдіреттен, Жүрегіме түсті өрт. Тайды аяғым ескі серттен, *Т ү с т і* емсіз қатты *д е р т* (Абай, Тол. жин.).

Егеске түсті. *Айтысты, пікір таластырды.* Таласпа, жаным-ай, Қолыңнан келмеске. Болар-сың бақадай, Көп *т ү с с е ң е г е с к е* (Абай, Тол. жин.).

Еңсесі түсті. *Бей-берекеті кетті, көңілі көтерілмеді, жабықты.* Боранбек кең шекпенін жамылып, еңкейіңкіреп, *е ң с е с і т ү с і п,* солдаттарға арқасын қаратып барып отырды (С.Сейфуллин, Әңгім.). Марковтың түрі өте солғын, *е ң с е с і* төмен *т ү с к е н* (Б.Момышұлы, Шығ.).

Ерегіске түсті. *Ерегісті, әбден тіресті.* Шөлдеп жатқан далаға Жаңа шырай өң берді. *Е р е г і с к е т ү с к е н д е,* Атан түйе өңгерді (О.Шипин, Дастан.).

Есіне [ойына] түсті. *Ұмытқаны жадына келді. Е с і м е* жалғыз ағам Қасым *т ү с т і* (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). *Е с і м е* Бұхар *т ү с с е,* таңдай қағам, Дүниеге келген-ау деп мұндай да адам. Зар болған бір сөзіне өткізе алмай Байың да бар дәулетін мыңды айдаған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Жай түсті. а) *Найзағай жарқылдады, найзағай оты жерге құлады.* Қорқытпа мені дауылдан, Дүрілдеп тұрса тау мен сай. Шатырлап тұрған жауыннан, Жарқылдап тұрса *т ү с к е н ж а й* (Абай, Тол. жин.). ә) *Ел басына күн туды, қиыншылық заман келді.* Қара бұлтты қақ жара, Шатырлады нажағай, Оқ жыландай ысқырып, Ел ішіне *т ү с т і ж а й* (О.Шипин, Дастан.).

Жалғыз түсті. *Ұрысқа, дау-шарға жалғыз өзі кірді.* Иә, шындықтың ащы даңқы Шындық үшін *ж а л ғ ы з т ү с т і м* егеске Ақындықтың басты шарты – Басты алса да шындықты айту емес пе? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жара [жанына] түсті. а) *Жара шықты, жарада айналды.* Қиын-қыстау заманда Ат ойнады алаңда, Төрт-бес жерден қан ағып, *Ж а р а т ү с т і* маған да (О.Шипин, Дастан.). ә) *Қиналды, жүрегі ауырды.* Мен көрдім ғашық жардан уәдесіздік, Өмірдің қызығынан күдер үздік, Жылы жүрек суынды, *ж а р а т ү с т і,* Шықпаған шыбын жанмен күн өткіздік (Абай, Тол. жин.). Қайғы-дертің мейлі мың, Саудаға салмақ өзіңе ар. *Ж а н ы ң а т ү с к е н ж а р а н ы ң* Іріңін нетсін надандар (Абай, Тол. жин.).

Жолға түсті. а) *Өзінің бұрынғы бағытына оралды.* Тиген соң қалағаным қолыма енді, Қуанып қайта *т ү с т і м ж о л ы м а* енді. Келінін аман-есен көрсе әкем, Қалар тасып, көңілі толып енді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *Жасы келіп, қартайып дүние салды деген мағынада айтылған.* Жүз жасап, жолың болып *ж о л ғ а т ү с с е ң,* Халқыңа қадіріңді қашырмай-ақ (О.Шораяқов, Шайыр).

Жүрегі [көңілі] орнына түсті. *Қорқынышы кетіп, жайбарақаттанды, жай тапты. Ж ү р е г і о р н ы н а т ү с і п* жайланғанша, Асқар Сағиттан Ботакөз мәнісін сұрамады (С.Мұқанов, Ботакөз). Есіркептің *к ө ң і л і о р н ы н а т ү с т і* («Лен. жас»).

Жүрекке жүк [өрт] түсті. *Қиналды, көңіліне ауыр алды. Т ү с с е*-дағы *ж ү р е к к е* ауыр *ж ү к* кілең, Табылса да налытатын жау-дағы, Көрмеймін деп өкінбеймін тіпті мен Тозған үй мен түнжыраған ауланы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қор қылуға, құдіреттен *ж ү р е г і м е т ү с т і ө р т.* Тайды аяғым ескі серттен, Түсті емсіз қатты дерт (Абай, Тол. жин.).

Жол түсті. *Сәті келді, кезі келді. Ж о л т ү с і п* Кавказға саяхат шектік (З.Шашкин, Сенім.). Абдолла *ж о л ы т ү с с е* біздің елге соқпай кетпес (А.Сатаев, Ақын.).

Итжығыс түсті. *Бірін-бірі жығып кете алмады, тең аяқталды.* Өлім мен өмірдің мұндай арпалысқан ауыр шағында қорқыныш пен қуаныштың *и т ж ы ғ ы с т ү с к е н і* қандай (Ә.Әбішев, Замана).

Келін түсті. э т н. *Баласы әйел алып, келінді болды.* Осы қалада қыз ұзатылса, *к е л і н т ү с с е,* ...той, ойын-жиын жасалса, Абайдың сөзі, әндері көп жерде-ақ айтыла, айтыла жүретін (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *К е л і н т ү с к е н д е* үлкен үйдің отына май құйып, «От ана, май ана, жарылқа» дегізіп, бас ұрғызған секілді (Абай, Тол. жин.).

Кем түспеді. *Артық болмаса, кем емес деген мағынада.* Қалың қолдан тайынбас, Көкірегі ашық жүрегің. Өз анаңнан *к е м т ү с п е й,* Тілегіңді тіледім. Жолың болсын, білім ал, Айналайын, жиенім (О.Шипин, Дастан.). Шарпыса да жылдардың өрті кілең, Мұндай қарттар өмірдің көркі, білем. Тұрып жатты Өзінен дарқандығы *К е м т ү с п е й т і н* ақжарқын кемпірімен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Кеш түсті. *Кеш болды, күн батты. К е ш т ү с е* үйге асықты, ұшып жетті, Жүрегі есікті кеп дүрсілдетті. Мен байғұс не түсінем, баламын ғой, Апам да, атам да оны түсінбепті (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Көзге түсті. а) *Сүйіспеншілікке ие болды, атағы шықты.* Мәдени-ағарту қызметіне келген жастардың арасында еңбекшілердің зор сүйіспеншілігіне ие болып, *к ө з г е т ү с і п* жүргендер өте көп (І.Омаров, Серпін). ә) *Көзге шалынды, көрді.* Дедектеп жүгіріп жүр тезек теріп, Кетеді кей уақытта қозыға еріп. Шалапты шайып ішкен қорек етпей, Кеміред *к ө з г е т ү с с е* иттей кемік (О.Шипин, Дастан.). Бір жатқан ірімшік *К ө з і н е т ү с е д і.* Көңілі өседі, Ірімшікті көрінген Тістеп ап ұшады (Абай, Тол. жин.).

Көзіне көзі түсті. *Бір-біріне тіке қарасты, көздері түйісті.* Құлшынтып өмір жетегі, Құрсаулы күндер өтеді, Құлпырып жанып кетеді *К ө з і ң е к ө з і м т ү с к е н д е* (К.Салықов, Жезкиік). Бар еді не бастасым, не жолдасым, Белгілі жол асатын құба дөңдей. *К ө з і ң е к ө з і т ү с с е:* «Шырағым» деп, Жүред те жұмысыңды жөндей-жөндей (О.Шораяқов, Шайыр).

Көзі түсті. *Назары ауды. Назар тоқтатып қарады.* Мысалы, астындағы ат о дағы ұшты, Ескендір да атының жалын құшты. Жалтырап сәуле берген бір нәрсеге Патшаның ат үстінде *к ө з і т ү с т і* (Абай, Тол. жин.). Үй ішінде жатқандарға *к ө з і т ү с т і* (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

Көкейге түсті. *Ақылға қонды.* Ұқпассың үстірт қарап бұлғақтасаң, Суретін көре алмассың, көп бақпасаң. Көлеңкесі *т ү с е д і к ө к е й і ң е,* Әр сөзін бір ойланып салмақтасаң. Мұны оқыса, жігіттер, аңшы оқысын, Біле алмассың, құс салып дәм татпасаң (Абай, Тол. жин.).

Көктен түсті. *Өмірге икемі жоқ, қамсыз жүрді деген мағынада.* Жарқылдайтұғын қанаты көгілдір отпен, Қонса олар жарға қонатын көңілге көктем. ...Көк жасыл құстар – жабайы көгершіндер-ай, *Т ү с е т і н* еді тікелей өмірге *к ө к т е н* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Көңілге түсті. *Ойға келді.* Ол хабарлардың ұнамдысы ұнамды қалпыменен, ұнамсызы ұнамсыз қалпыменен, әрнешік өз суретіменен *к ө ң і л г е т ү с е д і* (Абай, Тол. жин.).

Көрге түсті. *Жоқ болды, қирады, өлді.* Несі адамдар – не қылар келгенде қырын, Жер таба алмас күйлерін көмгенге мұның. ...Ауруға басын көтерткен, аруға – қасын, Домбыра *к ө р г е т ү с п е й д і* сендерден бұрын! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Күйік түсті. *Күйзелді, қайғылы болды. К ү й і к* күшті *т ү с к е н* соң, Кетеді екен сабырдан. Қызықты күнім қалмады, Жылаған айтып зарымнан (Абай, Тол. жин.).

Күз түсті. *Күз болды, күз келді. К ү з т ү с і п* жерге кірбік қар жауды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Күні [ісі] түсті. *Біреуге кіріптар болды, басқаның көмегіне зәру болды.* Алайда болса, бүгін Бекболатқа *к ү н і т ү с і п* түр (С.Шәріпов, Бекболат). Тату-тәтті ағайын едік сізге бір *і с і м т ү с і п* келдім (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Күш түсті. *Ауырлығы сезілді, ауырлық білінді.* Әр жәшікте кітап та көп, көп шеге, *К ү ш т ү с е д і* мойын, қолға, өкшеге. Қабырғасы қайыспайды ешкімнің, Жығылмайды шалынысып кетсе де (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қабағы түсті. *Ұнжырғасы түсті.* Мен көрдім ойнап жүрген қызыл киік, Кеудесіне мылтықтың оғы тиіп, Қалжырап, қансыраған, *қ а б а қ т ү с к е н,* – Кімге батар ол байғұс тартқан күйік? (Абай, Тол. жин.).

Қайыршылыққа түсті. *Қайыршы болды, жоқшылыққа ұшырады.* Барында баймын деп мақтанады. Жоғында «Маған да баяғыда мал бітіп еді!» деп мақтанады. Кедей болған соң, тағы *қ а й ы р ш ы л ы қ қ а т ү с е д і* (Абай, Тол. жин.).

Қақпанға түсті. а) *Аңның аяғы құрылған қақпанның аузына қысылды.* ә) *Басына іс түсті, тығырыққа тірелді.* Тайса тек бақыт басынан, Жылыстар сырттан қасынан, Сыйласып жүрген сыбайы. Қамқоршы көкжал қалған жоқ, Қайырылып қайғы жегендей, *Қ а қ п а н ғ а т ү с с е* жұбайы (Базар жырау, Шығ.).

Қалтаға ақша түсті. *Қалтасы қампиды, ақшалы болды.* Қазанға біраз Әли қоныстады. Жан ашып жарлы-жалшы болысқаны, *Қ а л т а ғ а т ү с с е* де *а қ ш а,* алғыр Әли Ойында жүрді оның орыс шалы (О.Шипин, Дастан.).

Қалтаға [үйге] түсті. *Ұрлық жасады, ұрлады. Қ а л т а ғ а т ү с е р* жәдігөйлер орынды сайлап қояды (К.Тоқаев, Тасқын). Ақырында Федор ұрлыққа үйреніп, *ү й г е т ү с і п,* түрмеге жабылды (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Қар түсті. *Қар жауды.* Жүр едім серуенде тал түсте мен, Жер қара, әлі үстіне *қ а р т ү с п е г е н.* Шыққаны әлде дүкен, әлде мектеп, Бір бала келе жатты нан тістеген (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қаруы қолынан түспеді. *Үнемі жаугершілік заман кешті, ұрыста болды.* Төгіліп жібек көйлегі, Тәтесі сонда сөйледі: – Қайырлы болсын сапарың, Жауыңды жең! Сау келгін, Көрерсің жерін сан белдің. Басарсың жонын сан елдің. Жүлдызың туып оңыңнан, *Қ а р у ы ң т ү с п е й қ о л ы ң н а н,* Алатау ассын атағың! (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Қиял түсті. *Әр нәрсені ойлады, қиялдады.* Кластан кластарға тұрды көшіп, Қуанды көшкен сайын көңілі өсіп. Елеуреп ел мен жерді сағынбады Ойына әрнені ойлап *қ и я л т ү с і п* (О.Шипин, Дастан.).

Қолға түспес. *Таптырмайтын, тапшы, кез-Әдесе бермейтін. Қ о л ғ а т ү с п е с* көкшегір Жеткізіп жақсы қайырса, Алар киік, айдаһар (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Қолға түсті. а) *Ұсталды, тұтқындалды.* Нағыз ұрының өзі тап ұрлық қылып жатқан жерінде *қ о л-*

ға түседі (С.Шарипов, Бекболат). *Қолға түскен* дұшпанды өлтіру қиын боп па? (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). ə) *Ұстатты, қол жетті, ие болды. Қолға түсіп* сар пұшық, Құс болып бізге бағынбас (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). *Қолға түскен* қарулар Жеті мылтық, төрт қылыш, Тағы да алды төрт атты (О.Шипин, Дастан.).

Қолынан бізі түсті. *Істерге шарасы қалмады, жамандық жасай алмады.* Қыс кетіп, жаз келгендей жадырасын, Болса екен тап осындай халық негізі! Мемлекет мамырстан бола қойса, *Қолынан* күншілердің *түсер бізі* (О.Шораяқов, Шайыр).

Құда түсті. а) э т н. *Қызын айттыра келді.* Бахтияр Уасилаға *құда түсті* (М.Гумеров, Хазірет.). Беріп бәрін сұраған, Қырық жеті малдарын, *Құда түсті* байекең, Алма мойын, аршын төс, Аққудайын сұлудан, Байекең несін аясын (О.Шипин, Дастан.). ə) *Бір нәрсесін қалады.* Есенәлі Нұрғайшасын ала келіп, кәрі досының үйіне *құда түскен* (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

Қыспаққа түсті. *Қысаға алынды, қиын-қыстауға кезікті. Қыспаққа* қанша *түссем* де, Артылған жоқ сөз менен. Бір қасарсам қататын, Кіді еді жастан мінезім (О.Шипин, Дастан.).

Қысымға түсті. *Қыспаққа ілінді, қысылды, қиналды.* Кірерге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай, бір түрлі *қысымға түсесің.* Мұндай ұяты күшті адамдар ұйқыдан, тамақтан қалатұғын да бар, хатта өзін-өзі өлтіретұғын кісілер де болады (Абай, Тол. жин.).

Қырау түсті. *Жерді қырау басты, қырау жылтырап көрінді.* Боз *қырау* жерге *түскен* соң, Түлкі, қарсақ жетілді, Түгі түгел құлпырып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Қырық күн шілде түсті. *Аптап ыстық келді. Қырық күн шілде түскенде,* Түрлі жеміс піскенде, Қарап тұрсаң тамаша, Қайнаған еңбек түс кезде (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қыс түсті. *Қыс болды, қыс келді. Қыс* болса *түсіп* қалды (М.Жұмағұлов, Қыран.). *Қыс түсті,* ағаштарды қарға көміп, Қайтейін, жаурап қалды-ау арман-елік. Далаға шығу деген оңай емес, Шанаға міниіп алып самғар едік (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Майданға түсті. а) *Сайысқа, ұрысқа шықты. – Майданға түстік* жауменен, Майдан болсын ақтық сөз, Қан жауса да бұл жолда Қайтпас жүрек, таймас көз (О.Шипин, Дастан.). ə) *Сыннан өтті, сынға тұсті, сыналды.* Пайданы көрсең бас ұрып, Мақтанды іздеп, қайғы алма. Мініңді ұрлап жасырып, *Майданға туспей* бәйгі алма (Абай, Тол. жин.).

Мейман түсті. *Үйге қонақ келді, үйге кірді.* Қонаққа келген *мейман түсіп* жатыр, Шаңтопырақ аспанға ұшып жатыр. Көптеп ішіп үйренген тамақсаулар Көтере алмай қымызды құсып жатыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Мейірімі түсті. *Рақымы келді, жаны ашыды.* Мен дағы жүргенім жоқ малдан күсіп, Айттым, балам, басыңа *мейірім түсіп.* Ертең ерте мысыңмен дайын болып, Көңіліннің дәркүмәнін алшы шешіп (Абай, Тол. жин.).

Мойнына құрық түсті. *Бас билігінен айырылды.* – Ой, құлыным-ай, – деп былайырақ отырған нағашысы күңіреніп қалды, – сенің *мойнына* да *құрық түскен* екен ғой (Қ.Исабаев, Өткелде).

Мойны түсті. *Салы суға кетті.* Ойлап-ойлап патшаның *мойны түсті,* Құдайым көрсетті деп бұл бір істі. Бекерлік екен менің бұл ісім деп, Қолын алып жұртына қайта көшті (Абай, Тол. жин.). Жас теректің Жапырағы Жамырайды, соқса жел *Түсті мойын,* Толды қойын, Ақты сел (Абай, Тол. жин.).

Не түсер. *Не шығар, не пайда.* Тиянақсыз, байлаусыз байғұс қалпың. *Не түсер* құр күлкіден жыртың-жыртың, Ұғындырар кісіге кез келгенде, Пыш-пыш демей қала ма ол да астыртын? (Абай, Тол. жин.).

Ойға түсті. *Ойланып-толғанды, ойланды. Ойға түстім* толғандым, Өз мінімді қолға алдым. Мінезіме көз салдым, Тексеруге ойландым (Абай, Тол. жин.). Вадимде іздегенін тапты мына, Жоғары қарап, *түсті ойға* азғана. Шеркеудегі сертті ойлап айтқан сөзі: «Әділет қайда болса, сонда күнə» (Абай, Тол. жин.).

Ой түсті. а) *Еске әр нәрсе келді, өткенді еске алды.* Сынық көңілім көп кешер, Майда қолмен ұстасаң. Көңілге түрлі *ой түсер.* Әр тереңге нұсқасаң (Абай, Тол. жин.). ə) *Ақылы кірді, ойланды.* Осы бір ұры, бұзақы жоғалса, жұртқа *ой* да *түсер* еді (Абай, Тол. жин.).

Ойына түсті. *Ойына келді, есіне келді.* Мал тапса, қарын тояды. Онан соң білім, өнер керек екен. Соны үйренейін не балама үйретейін деп *ойына* жақсы *түседі* (Абай, Тол. жин.). Өмірде *ойға түсіп* кем-кетігің, Тулағыш мінезің бар, жүрек, сенің. Сонда сенің отыңды басатұғын, Осы өлең – оқитұғын дұғам менің (Абай, Тол. жин.).

Оқуға түсті. а) к ө н е. *Мектепке, медресеге барды.* Ақыры *оқуға* ол келіп *түсті,* Ақылы айдай болып көгіне ұшты. Әуелде біле алды, біле алмады, Бой жетіп, көз көрмейтін көрініісті (О.Шипин, Дастан.). ə) *Орта білімді бітіргеннен кейін жоғары оқу орнына білім грантын алды.*

Оңтайлы жерден түсті. *Ебін тауып жайлады, ыңғайын келтірді.* Шажаның суын мақтайды кейін бар дана, Салдырлап жүріп кетсе де ұқсап арбаға. Ор қазса біреу *оңтайлы жерден түсет* те, Оны да сосын айналдырады арнаға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлə).

Ор қазса, өреге өзі түсер [өзі қазған орға өзі түсті]. *Біреуге жамандық ойлаған, қастандық жасаған адамның өзіне жамандық келеді деген*

мағынада. Тентек адам шыға алмас Төбе түгіл сөреге. Біреуге адам *о р қ а з с а, Ө з і т ү с е р* өреге (Қабан жырау, Алтын қазық). *Ө з і ң т ү с т і ң ө з і ң қ а з ғ а н о р ы ң а.* Кеттік кәне, Ішігіңді ал қолыңа! Ұясына күн түр еді батқалы. Түксиеді меңіреу құм шатқалы Олар үлкен қара жолға түсіп ап Бір төбенің қасына кеп тоқтады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ортаға түсті. *Не де болса көруге, талқыға тұсуге бел буды.* Шайырлық жолы – шартарап, Болғаным жоқ түсініп. «Адасқанның алды жөн», *О р т а ң а т ү с т і м* шешініп (О.Шораяқов, Шайыр).

Отқа оранып, суға түсті. б е й н. *Азап көрді, қиналды. О т қ а о р а н ы п, с у ғ а т ү с і п* жүрген осы қалпымды, Түсінеді тұрғыластар сөз қылады әртүрлі. Ту ғып ұстап келем әлі, мағыналы күн кешіп, Қан соғыста қайтыс болған Молдағали марқұмды (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Отқа түсті. *Жанын аямады, қиын іске барды.* Сен шырылдап *о т қ а т ү с і п* жүргенде біз қол қусырып қарап отырсақ, сонда кім болғанымыз (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жел өкпелеу, мақтаншақ байларды: «Сіз айтсаңыз, *о т қ а т ү с у г е* бармын» деп желдендіріп алып, шаруасын қылмай-ақ, малын бақпай-ақ, содан алып, киімін бүтейтіп киіп, тәуір атын мініп алып, қатарлы бір құрметке жетіп жүре береді (Абай, Тол. жин.).

Өзегіне өрт түсті. *Қатты қапаланды, күйінді. Ө з е г і м е ө р т т ү с т і.* Тас керең қаскөй тағдыр сағымды сындырды (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Пайда түсті. *Олжа тапты, табыс тапты.* Мал жиып арамдықпен ұрлап-қарлап, Қусың десе, қуанып жүр алшаңдап, Қақса-соқса бір *п а й д а т ү с е* ме деп, Елдің байын еліртіп, «жау мұндалап» (Абай, Тол. жин.).

Сабасына түсті. а) *Су арнасындағы мөлшерлі қалпына келді.* Ертеңіне боран толас тауып, су *с а б а с ы н а т ү с к е н* кезде, Сатан қайғының бетін аулына бұрған еді («Лен. жас»). ә) *Ашу ызасы тарқап, тынышталды.* Кейін, сол жібек почташы қызға сүйіншіге берілгеніне көзі жетіп Қорамсақ *с а б а с ы н а т ү с к е н-д і* (Ж.Тілеков, От кешу).

Салмақ түсті. *Ауыртпалығы, зияны тиді.* Айт күні және де бірде-бір ауылға, үйге айрықша *с а л м а қ т ү с к е н* жоқ-ты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бесеуі Оразға кеп жүгіністі, Ендігі ауыр *с а л м а қ* оған *т ү с т і.* Тындырды әділдікпен беске бөліп, Ораз ер өз алдына келген істі (О.Шипин, Дастан.).

Сәулесі түсті. *Елестеді, сезілді.* Жүректің көзі ашылса, хақтықтың *т ү с е р с ә у л е с і,* Іштегі кірді қашырса, Адамның хикмет кеудесі (Абай, Тол. жин.).

Сәті түсті. *Реті, орайы келді.* «Бір кәдеге жарарсың» деп ем-ау, бүгін *с ә т і т ү с к е н* шығар (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Соңына түсті. а) *Біреуді тұртпектеп, аңдып, маза бермеді.* Қыр *с о ң ы м а т ү с к е н д е й,* Балаға найза піскендей, Не жазығым бар еді, Айтшы, батыр, жөніңді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). ә) *Ізденді, ынта қойды.* Талаптың өзі де түрлі-түрлі болады және сол талаптардың қайсысының *с о ң ы н а т ү с с е* де, бірінен-бірі өнерлі тұрлаулырақ келеді (Абай, Тол. жин.).

Сорға түсті. *Батпақтады, лай, сорғалатты.* Екі жақтан атқан соң, *С о р ғ а т ү с к е н* жылқыдай Қырылды солдат оппалап (О.Шипин, Дастан.).

Сөзі көктен түскендей [түскен жай оғындай]. *Тілі өткір, шешен, тіке, тура айтатын, тілі ащы. С ө з і* өткір *к ө к т е н т ү с к е н ж а й о ғ ы н д а й,* Иранның суын жұтқан болатындай, Мөңіреген сар садақтың дауысындай, Аққудың үн шығарған қанатындай, Дүниеден ақын өтпес ол ақындай (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Суретке түсті. *Фотоаппарат арқылы бейнеленді.* Оның бірге тұрып *с у р е т к е т ү с п е к* арманы бар көрінді (К.Тоқаев, Тасқын).

Суреті түсті. *Елестеді, көрінді.* Үшіншісі, орысша «впечатлительность сердца» дейді, яғни жүректі мақтаншақтық, пайдакүнемдік, жеңілдік, салғырттық – бұл төрт нәрсемен кірлетпей, таза сақтаса, сонда сырттан ішке барған әр нәрсенің *с у р е т і* жүректің айнасына анық рәушан болып *т ү с е д і* (Абай, Тол. жин.).

Суық түсті. *Қыс келді, аяз болды.* Қарашада қар жауып, *С у ы қ т ү с т і* зымыстан. Құлақтанып күн шықты Долданғандай шығыстан (О.Шипин, Дастан.).

Сынға түсті. *Сыналды.* Ездік мінез *с ы н ғ а т ү с п е й* қойсын қайдан байқала, Қиындықсыз келген бақыт кетер кезін айта ма?! Бұл ерлігің болсын сенің ең алғашқы, ең соңғы, Кәне, менің қимылымды қайтала (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тақтан түсті. *Патша, хан, ел билеуші билігінен айырылды.* Он жетінші жылдары Патша *т ү с і п т а ғ ы н а н,* Көтерілді кедейдің Сезім менен санасы. Ақ пен қызыл атанып – Бай менен кедей арасы (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Талқыға [сарапқа] түсті. *Талдау жасалды, сынап-мінелді, сынға тұсті.* Әзімқан төренің осында, жұрт алдында өзі мақтаған «Оразбай шабуылы да» *т а л қ ы ғ а т ү с п е к* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сын сағатта ер өнері іркілмей *с а р а п қ а т ү с с і н* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Тезге түсті. *Тексерілді, талқыға салынды.* Кеселді түйін шешілсе, Кердең мойын кесілсе, Келмей кетпес кезіне. О да – Құдай пендесі, *Т ү с п е й* кетер деймісің Тәңірінің құрған *т е з і н е*? (Абай, Тол. жин.).

Тезегі түсті. *Малдың, аттың жүріп бара жатып қи, тезек тастауы.* Жүрісі шапшаң, ағыны қандай тез еді, Ырғиды соғып, шіліктің ішін кезеді. Байқаусыз *т ү с к е н* аттың да қара *т е з е г і* Шошандай қарғып, ит қуған аңдай безеді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тең түсті. *Бірдей болды, өзара тең болды.* Тектік пенен тексіздік, Ептік пенен епсіздік *Т е ң*

т ү с е т і н үйің біз. Қалып алған қанағат, Ескіргенше жаңа, жат, Ақыл-есті бұйымбыз (Қабан жырау, Алтын қазық).

Тиянақсыздыққа түсті. *Тұрақсызданды, табансыздық білдірді.* Көңілі, көзі жетіп тұрса да хайуан секілді әуелгі әдетінен бойын тоқтата алмайды, бір *т и я н а қ с ы з д ы қ қ а т ү с і п* кетеді, ешкім тоқтатып, ұқтырып болмайды (Абай, Тол. жин.).

Торға түсті. *Қолға түсті, қамауға алынды, байлап-маталды.* Бір күні арыстаным *т о р г а т ү с т і,* Үзем деп ақырып, тулап салды күшті, Оралып, шырматылып, шықпастай боп, Басына құдай берді мұндай істі (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Бітіпті хор қызындай саған көрік, Сүйегім әр сөзіне барады еріп, Жарқыным қалайша боп *т ү с т і н ің т о р г а* Мәнісін айтыңызшы есітілік (Қыз Жібек).

Төбеден түспеді. *Ағалық, үлкендік, қариялық көрсетуден бас тартпады. Т ү с п е й* жүрмін *т ө б е д е н,* Көңілдің құсын ұшырып, Барымды базар етпесем: «Еттің, – дерсіңдер, – кісілік» (О.Шораяқов, Шайыр).

Төменге түсті. *Ылдилады, таудың етегіне құлдырады.* Қанатын алғаш қомдаған Барады бүйрат белеңге. Көрінбей енді сол дала, *Т ү с п е й д і* бұлар *т ө м е н г е* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Тура түскен. *Түп-тура, түзу.* Маңдайдан *т у р а т ү с к е н* қырлы мұрын, Ақша жүз, ал қызыл бет тіл байлайды. Аузын ашса, көрінер кірсіз тісі, Сықылды қолмен тізген, іш қайнайды (Абай, Тол. жин.).

Тұғырдан түсті. *Қайраты қайтты, күші кеміді.* Қазір де *т ұ ғ ы р д а н т ү с к е н* жоқ, қырықтың орта белесінен ғана аттады (Ж.Тілеков, От кешу). Жамбыл ақын тұр асқақ, Көзін жұрттан ала алмай. *Т ұ ғ ы р ы н а н т ү с е* сап, Бірге кетіп қалардай (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Түйеден түскендей. *Дөрекі, орынсыз.* Әлі де болса тәрбиенің *т ү й е д е н т ү с к е н д е й* әдістерінен құтылмаған ата-ана көпшілік талқысына салынады (Семья тәрбиесі).

Тілге сөз түспеді. *Айтуға сөз таба алмады.* Ұят деген – адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігінді ішіңнен өз мойыныңа салып, сөгіп қылған қысымның аты. Ол уақытта *т і л г е с ө з* де *т ү с п е й д і,* көңілге ой да түспейді (Абай, Тол. жин.).

Уысқа түспеді. *Қолы жете алмады, өкінді.* Жасымда ғылым бар деп ескермедім, Пайдасын көре тұра тексермедім. Ержеткен соң *т ү с п е д і у ы с ы м а,* Қолымды мезгілінен кеш сермедім (Абай, Тол. жин.).

Ұнжырғасы түсті. *Еңсесі түсті, салы суға кетті.* Сөйтсе де жігіттердің *ұ н ж ы р ғ а л а р ы т ү с к е н* жоқ («Лен. жас»).

Шаңырағы ортасына түсті. *Астан-кестеңі шықты, ойрандалды.* Соғыстың салдарынан небір уыздай ұйыған семьялардың *ш а ң ы р а ғ ы о р т а с ы н а т ү с т і* («Лен. жас»).

Шеңгеліне [уысына] түсті. *Қолына түсті, ұсталды.* Ер Иман атқа мінді батыр Жабай, Жауға жер бермеймін деп салған айғай, Патшаның *ш е ң г е л і н е т ү с і п* жатты. Қазақтың жақсы жері Сарыарқадай (Н.Ахметбеков, Аманкелді). Мәлік деген *у ы с қ а т ү с п е й т і н,* ауызға бір салғанда жарылмайтын жаңғақ болып шықты (З.Шашкин, Сенім.).

Шырғаланға түсті. *Әуре-сарсаңға ұшырады.* Қараменді Сұлтанғазы, Бекендер тарапынан көп *ш ы р ғ а л а ң ғ а т ү с е д і* («Қаз. әдеб.»).

Шыр етіп түсті. *Бала дүниеге келді, туды. Ш ы р е т і п* бала *т ү с к е н* соң, Жангелді көңілі өседі. Кесіп тонның етегін, Жас балаға төседі (О.Шипин, Дастан.). Мен *ш ы р е т і п т ү с к е н* жер, Қайран қопа Шұбалаң, Қозғалады іштен шер, Тағдырыңа мен алаң (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Халі қиынға түсті. *Жағдайы мүшкіл болды, қиындады.* Тілімді менің алыңыз, Сөзіме құлақ салыңыз, Елге қайтып барыңыз. Үш әйелің көнбесе, Ал деп рұқсат бермесе, *Қ и ы н ғ а т ү с е р х а л і ң і з* (О.Шипин, Дастан.).

Хатқа түсті. *Жазылып алынды.* Айтайын ең алдымен қуанышты: Қазақта ұл туғанмен талай күшті, Жержүзін тамсандырып Бауыржандай Есімі қайсысының *х а т қ а т ү с т і* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Ізге түспеді. *Құдаламады, біреудің жолын қумады.* Ой кіргелі тимеді ерік өзіме, Сандалмамен күн кешкен *т ү с п е і з і м е.* Өзі ермей, ерік бермей жұрт қор етті, Сен есірке, тыныш ұйықтат, бақ сөзіме (Абай, Тол. жин.).

Із түсті. а) *Жаңа жауған қарды басқаннан, табанының ізі қалды.* Жаңа жыл бүгін! Бәрі де бүгін жап-жаңа, Аспан да жаңа! Жап-жаңа қазір бар дала, Ұшқан жоқ әлі Тау басындағы ақ бұлттар, *Т ү с к е н* жоқ *і з д е р* түндегі жауған қарға да (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жетпіске келгенінде боларсың сен Бақсыдай жұртты алдаған құр қобызбен. Шаңқытта шатастырып шарға соғып Айырылған аңшыдайын *т ү с к е н і з д е н* (Базар жырау, Шығ.). ә) *Біреудің, бір нәрсенің болғанын білдіретін белгі қалды.*

Ізіне [соңына шырақ алып] түсті. а) *Қыр соңынан қалмады, көз жазбай бақты да отырды. Т ү с к е л і* мен *і з і ң е,* көп жыл болды. Созғалы саған қарай екі қолды. Есіте алмай өз ауызыңнан бір ауыз сөз, Өр көкірек өшпейтін бір шерге толды (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). ә) *Құдалады, құғынсүргінге ұшыратты.* Ал *с о ң ы н а* осынша *ш ы р а қ а л ы п т ү с е т і н* Шәкеннің жазығы не? (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Ісі түсті. *Кіріптар болды, тәуелді болды.* Туысқаның, достарың – бәрі екі ұшты, Сол себепті досыңнан дұшпан күшті. Сүйсе жалған, сүймесе аянбаған, Бұл не деген заманға *і с і м т ү с т і*?! (Абай, Тол. жин.).

ТҮСЕЛ з а т. э т н. *Қонбай, түстеніп тамақ ішіп аттанатын қонақ.* «Әділ сөйлемегенді би деме,

т ү с е л с і з д і үй деме» деген екен (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

Түсел түсетін. а) *Кісі үзілмейтін, адам көп келетін.* Ол *т ү с е л т ү с і п* жататын үй еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). ә) *Түскі тамақ берілетін, түскі қонақасы берілетін.* Қой артына жабысып жебей сауған әйелдердің бір тобы алыстан келе жатқан баташылардың көре сала, *т ү с е л т ү с е т і н* ақ үйге таман шұбырды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮСЕЛДІ с ы н. ж е р г. *Үйіне адамдар көп келетін дастарқаны жаюлы, кең үй.*

ТҮСЕРЛІК з а т. ж е р г. *Бөктер етек.* Біздің үй Хожакөлдің *т ү с е р л і г і н д е* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮСКИІЗ з а т. э т н. с ө й л. ***Түскиіз.*** *Т ү с к и і з д і* безендіріп, әшекейлеу үшін түсті барқыттар, жібек, шұға және т.б. маталардан бетіне ою-өрнектер тігіледі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮСКІ ү с т. *Түс әлетіндегі, түс кезіндегі.* Алтынсары білегіндегі сағатына қараса, *т ү с к і* үш екен (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Бәрі жиналып *т ү с к і* шайға отырды (А.Байтанаев, Қансонар.).

ТҮСКІЗ: соңына түскізді. *Бір нәрсенің соңынан қалмай үйретті.* Небір өнердің *с о ң ы н а т ү с к і з і п,* соның құйрығын ұстатып кете алмадым (Бозінген).

ТҮСКІЛІК з а т. **1**. *Түскі уақыт, түскі мезгіл.* Күн *т ү с к і л і к т е н* ауса да әлі де шаңқайып тұр (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Орақ кезінде басшыларды ұстау қиын, *т ү с к і л і к,* кешкілік ұшырасқанымен жеке тілдестірмейді (Д.Досжанов, Дария.). **2.** *Түс кезінде ішілетін тамақ, түстік.* – Бәсе, – деді ол, – сенің *т ү с к і л і к к е* тамақ алмағаныңды біліп едім (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). *Т ү с к і л і к* жасауға жол-жөнекей түскіліктей, Жүресің, жазға мәз боп, қысты күтпей (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

ТҮСКІЛІКТЕЙ ү с т. *Түскі тамағын іше, тамақтанып.* Түскілік жасауға жол-жөнекей *т ү с к і л і к т е й* жүресің, жазға мәз болып, қысты күтпей (М.Әлімбаев, Көңіл күйі).

ТҮСКІР з а т. э к с п р. *Адырам қалғыр, болмағыр, құрғыр деген мағынада жеңіл-желпі кеюде айтылады.* Ұмсынай (аздан кейін). Жыламайын десең де көзі *т ү с к і р г е* жас қайдан келетінін білмейсің! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Келгенімнің мәні бұл: Бас балшысы *т ү с к і р і* Балына не түскенін Сізге айтқалы келіп тұр (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТҮСҚАҒАЗ з а т. қ ұ р ы л. ***Түсқағаз*** *(біркелкі немесе түрлі түсті бояу немесе бедер баспа тәсілімен салынған алуан түрлі өрнегі бар қағаз текті, бөлмелердің ішкі қабырғасына жапсырылатын түрлі-түсті бояуы бар орама қағаз).* Сәндік *т ү с қ а ғ а з д а р д ы ң* өрнекті беті ағаш, мата, металл және басқа да материалдардың түсіне ұқсас келуі ықтимал (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТҮССІЗ[1] с ы н. *Түсі жоқ, мөлдір, тұнық.* Ашутас – *т ү с с і з,* жылтыраған тас тәрізді қатты зат (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). Таза алмаз *т ү с с і з* және мөлдір, әсем түсті келеді (Химия).

Түссіз буа сөйледі. *Алды-артына қаратпай, бастырмалатып сөйледі, жауап алды.* Іздеп барған Сәдуақас барған жерден мені *т ү с с і з б у а с ө й л е д і.* Мен ауыл онікі және үміт болған соң, қанша жауап қайырмай, ұтқызыңқырап отырдым (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҮССІЗ[2] з а т. *Түс көрусіз, тыныҚ, тыныш.* Арысын белден омырып, Қалмақ тартып барды алды; Үйқысы *т ү с с і з* қанбаған, Ел қалап, ер таңдаған, Берген серттен танбаған Ақ құба ару жарды алды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТҮССІЗДЕН= е т. *Түсі болмау, мөлдір болу.* Терезе бір қабырғадан тұтас шығарылған; мінсіз сүртілген мөлдір ақ шыны көгілдір аспанға жабысып қалғандай *т ү с с і з д е н і п* көрінбейді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ТҮССІЗДЕНДІР= е т. *Түсін алу, мөлдір ету.* Мұхиттың аса зор пресі оларды жаныштап, *т ү с с і з д е н д і р е д і* де, күңгірт шыныға ұқсас етеді («Лен. жас»). Сұйық та, газ да бром суын *т ү с с і з д е н д і р е д і* (Орган. химия).

ТҮССІЗДЕНДІРУ *Түссіздендір етістігінің қимыл атауы.* Ол шыныны *т ү с с і з д е н д і р у* процесінде қолданылады (А.Мырзабаев, Хим. қызығы).

ТҮССІЗДЕНУ *Түссізден етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Түсі болмау, мөлдір болу.* **2.** к е н. *Өңделетін материалдың түсінің жойылуына әкелетін технологиялық процесс.*

ТҮССІЗДЕУ с ы н. *Түсі солғындау, күңгірттеу.* Бұл жәндіктер жұмыртқаларындағы сары заттар олардың төменгі *т ү с с і з д е у* бөлігінде көп жиналады (Х.Қыдырбаев, Қазақст.).

ТҮСТЕ= е т. **1.** *Түсіне қарап тану, ажырату.* Мәмбеттер осылардың ішінен әрқайсысын *т ү с т е п* отыр (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Шешесі өте зерек деп мақтайды: балалармен қосылып ән салады: қой күзетеді; бұзау үйретеді; ойынға бір жалықпайды; ауылдың малын *т ү с т е п* таниды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Таңдау, талғау, алалау.* Сен елермей, емендей теңселер күн Едені ойбай салатын кеңселердің. Өлкселер қашатын тірілерше, Өксіп жүрген өлеңнің пілі келсе. Адамды да таңдайды, *т ү с т е й д і* өлең, Алатаудың аузынан түскендей ең (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Түстеп қарады. *Назар аударып қарады, жете барлады.* Шырынкүл мен Балзия сыбырласып тұрғанда Мадияр оларға *т ү с т е п қ а р а д ы* (С.Омаров, Өмір.). Сенің ағаңды жол-жөнекей бір рет көргенім болмаса, *т ү с т е п қ а р а ғ а н* адамым емес (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

ТҮСТЕЙ[1] с ы н. *Көрген түс секілді, түс тәрізді.*

Тәтті [көрген] түстей. *Қол жетпес арманқиялдай, тым қысқа.* Ай да нұрын төгеді ақ күмістей, Шаттық қайда шарапты шалқып ішпей.

Жастық өтті, асығыс өте шықты Анда-санда бір *к ө р е р т ә т т і т ү с т е й* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *К ө р г е н т ү с т е й* қызыққа Бесалты күн алданып. Фазылымен жаратқан Хайуандардай малданып (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ТҮСТЕЙ[2] с ы н. *Түсі сияқты, түсі тәрізді.* Бірімізді-біріміз көреміз де, Жолыққандай Жерде жоқ төремізге, Жымиямыз... Жымимай... мынау өмір күл *т ү с і н д е й* күлгін деп өлеміз бе?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТҮСТЕЛ= е т. *Боялу, түске ену.* Жанды полотно, оның әрбір деталі өз бояуымен айқын *т ү с т е л г е н* («Білім және еңбек»).

ТҮСТЕЛУ *Түстел етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСТЕМДІ с ы н. ж е р г. *Түсі белгілі.* Менің қозыларым *т ү с т е м д і* еді, өзім барсам тауып әкелем (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮСТЕН[1]**=** е т. **1.** *Түскі тамақ жеу, түстік ішу.* Нағашым – алты Әлімде Кішкене еді, Сыртынан көрмей дүшпан сескенеді. Тағамның тал түстегі саясына – Бес Бозғұл, алты Әлмембет *т ү с т е н е д і* (О.Шораяқов, Шайыр). Жортуыл *т ү с т е н і п* жатқанда анадай жердегі сайдан бір қазақ алады да қашады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2.** а у ы с. с т и л ь. *Кідіру, тоқтау.* Ойлар мида *т ү с т е н і п*, Көкіректе түнейді. Қасқа тісің түскенін Басқа тісің тілейді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТҮСТЕН[2]**=** е т. *Белгілі бір түске ие болу, түрін өзгерту.* Шөл жыланы *т ү с т е н г е н* сары жігіт, Сұраймын руыңды келдің қайдан (Айтыс). Сары шал тамағын кенеп Нұқының өңіне көз қиығын бір жүгіртті де, қорғасын *т ү с т е н і п* жатқан айдың бетіне, сұрқай тегіс ала бұлт төсенген аспанға қарады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТҮСТЕНЕЛІК з а т. ж е р г. *Түскі тамақ.* Алакөзовтікіне барып, *т ү с т е н е л і к* жеп қайталық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮСТЕНДІР= е т. *Түскі тамақ беру, қонақ ету.* Үйіне түскен болыстарды *т ү с т е н д і р і п* отырып, Аманбай Тұздыбайдікіне өзі кірді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТҮСТЕНДІРУ *Түстендір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСТЕНУ[1] *Түстен*[1] *етістігінің қимыл атауы.* Болыс. Бектұрсын жүрген жер *т ү с т е н у с і з* болар деймісің (М.Дулатов, Шығ.). *Т ү с т е н у* жағына келгенде молдекең де ешкімге есесін жібере қоймас (М.Дулатов, Шығ.).

ТҮСТЕНУ[2] *Түстен*[2] *етістігінің қимыл атауы.* Ньютон жұқа пластинкалардың түрлі *т ү с т е н у і н* егжей-тегжейлі зерттеп шықты (А.Қалығұлов, Жарық.). Тұйыққа бүгін киліктім, Кім су себер іштегі *Т ү с т е н і п* жанар жалынға (Бес ғасыр.).

ТҮСТЕНІС з а т. *Түстік, түскі ас.* Күнде *т ү с т е н і с*, күнде қонақтап жүрумен екі-үш күн өтіп кетті (Х.Рахимов, Сеңгір.). Қыдырып еркектері үйден үйге, Келгендей *т ү с т е н і с п е н* жақсы күйге, Керіліп кербез қатын бұлаң қағып, Сыйлайды барын беріп күтіп үйде (Б.Майлин, Шығ.).

ТҮСТЕС с ы н. **1.** *Түсі сияқты, түрлес, өңдес.* Сендердің қызыл галстуктерің осылардан аққан қан *т ү с т е с* (С.Мәуленов, Жер нәрі). Көзінде күлкі, көңілді Келеді жайнап бойжеткен Көктемге сәйкес жеңіл бір Көк теңіз *т ү с т е с* көйлекпен (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Үйлес, ұйқас.* Қысқа тармақты жаңа өлеңдердің тұтас шумақтылары ұзын тармақты өлеңдерше ұйқасады да, жеке шумақтылары я ұзын тармақты өлеңдерше я кестесінің түріне қарай *т ү с т е с* тармақтары ғана ұйқасады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТҮСТЕСТІР= е т. *Түрін еске түсіру, бейнесін көз алдына елестету.* Өңшең күпілі балаларды *т ү с т е с т і р е* алмасам да, бәрі де біздің ауылдың балаларына ұқсас (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

ТҮСТЕСТІРУ *Түстестір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСТЕТ= е т. *Бояту, түске ендіру.* Үсті-үстіне үстетеді. Шеберлетіп *т ү с т е т е д і* (С.Сейфуллин, Өлең д.).

ТҮСТЕТУ *Түстет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСТЕУ *Түсте етістігінің қимыл атауы; малды түгендеу, малдың өң-түсін еске түсіріп, жоқ малды білу; тану.* Ол торғай аңдыған мысықтай, ептеп, дыбыссыз басып, ол қойды аралап, *т ү с т е у г е* тырысады (І.Қожабаев, Қансонар).

ТҮСТІ[1] с ы н. *Белгілі түсі бар, түстес.* Жарқабақтардан жердің сыртқы қатпарлары қандай *т ү с т і* болғаны айқын көрініп тұр (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Тоты құс *т ү с т і* көбелек, Жаз сайларда гулемек. Бәйшешек солмақ, күйремек, Көбелек өлмек, сиремек (Абай, Тол. жин.).

Түсті металдар. к е н. *Темірден басқа барлық металдардың өнеркәсіптік атауы.* Физикалық және химиялық қасиеттері мен жер қыртысында жатыс сипатына қарай *т ү с т і м е т а л д а р д ы* мынадай топтарға бөлуге болады: жеңіл (алюминий, магний, титан, бериллий, литий және т.б.), қиын балқитын (вольфрам, молибден, ниобий, тантал, хром, цирконий және т.б,), ауыр (мыс, никель, кобальт, қорғасын, қалайы, мырыш және т.б.), асыл (алтын, күміс, платина және платиналық металдар) т.б. (Қаз. тілі термин. Кен.).

Түсті металлургия өнеркәсібі. *Темірден басқа барлық металдарды кентастық шикізатты байытудан дайын өнім алуға дейінгі өндіріс сатысын қамтитын кешен. Т ү с т і м е т а л л у р г и я ө н е р к ә с і б і н і ң* негізін физика және химиялық қасиеттерімен ерекшеленетін жеңіл (алюминий, магний, барилий, литий т.б.), ауыр (мыс, никель, қорғасын, қалайы, мырыш т.б.), баяу балқитын (вольфрам, молибден, ниобий, тантал, хром, цирконий т.б.) асыл немесе құнды (алтын, күміс, платина және платиналы металдар), шашыранды (галлий, индий, таллий), сирек кездесетін (скан-

дий, иттрий, лантан, лантаноидтар) және т.б. жер қыртысында орналасқан металдар құрайды (ҚҰЭ).

Түрлі түсті. *Алуан түрлі, не бір түрлі.* Жасымнан жақсы көрем кептер құсты, Көкторғын, ақ шағала, *т ү р л і т ү с т і.* Құйқылжып, көкте билеп, ойнап ұшып, Күжілдеп күнде ән-күй үйдің үсті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТҮСТІ[2] с ы н. *Өңді, ажарлы, сүйкімді, әдемі.* Сүйгенің әрі ақылды, *т ү с т і* дейді, Майысқан он саусағы істі дейді. Атасқан күйеуімді бір көрсем деп, Арманы жүрегінде күшті дейді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТҮСТІК[1] з а т. г е о г р. *Солтүстік бағытқа қарама-қарсы жатқан төрт құбыланың бірі, күнгей жақ, оңтүстік.* Рахманнан басқамыздың бәріміз бақшаның *т ү с т і г і н д е г і* төбеге шықтық (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.). *Т ү с т і к к е* кетпек болып топтанып жүрген үйрек иісі де шығады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТҮСТІК[2] з а т. **1.** *Түс кезінде ішіп-желінетін арнаулы тамақ, түскі ас.* Дүние қу – бір ағын су. *Т ү с т і к* онда шөп болып, Күнде арамыз, сандаламыз Бейнетіміз көп болып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әнеугүні әкең ауылға келгенде біздің үйден *т ү с т і к* жеп кеткен (К.Тоқаев, Түнде.). **2.** а у ы с. *Түске дейінгі уақыт.* Қайғысы не десең, мақалдарынан танырсың: әуелі – «*Т ү с т і к* өмірің болса, күндік мал жи», «Өзіңде жоқ болса, әкең де жат!», «Байдан үмітсіз – Құдайдан үмітсіз!..» деген осындай сөздері есепсіз толып жатыр (Абай, Тол. жин.).

Түстік жеді. *Түстенді, түскі тамақ жеді.* Қанша жалынса да, Аман Таласбайдікіне жата алмады, *т ү с т і к ж е г е н* соң, аттанбақ болды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Түстік жер [жол]. *Көлікпен жарты күнде жететін қашықтық.* Қази би Кебекбаймен құшақтасып, Қоштасты, төстеріне төсін басып. Құрметтеп Ноғайбайлар нағашым деп Шығарды *т ү с т і к ж е р г е* жолдастасып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жалғыз-жарым адам болғанда *т ү с т і к ж о л ғ а* толмайтын жерді, көп кісі болған соң, көзге түспейік деп араға екі күн жүріп барды (С.Шәріпов, Бекболат).

ТҮСУ *Түс етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Көліктен шығу, аттан түсу.* Көрген адамым тәрізді ме, қалай? деп ол таңдана арбадан *т ү с у* қамына кірісті (М.Сүндетов, Ескексіз.). **2.** *Оқуға бару, қабылдану.* Институтқа *т ү с у* үшін қазақ тілінен емтихан тапсыру керек (Б.Бұлқышев, Адамзат.). **3.** *Қызметтен босау, айырылу.* Премьер-Министрдің орнынан *т ү с у і н* қабылдау бүкіл Үкіметтің өкілеттігі тоқтатылғанын білдіреді (ҚР Конституциясы). **4.** *Негізгі етістікке қосылып, тез, шапшаң өткен қимылды білдіреді.* Түйғын мен сұңқар ұша бергенде сыпыра қағып *т ү с у г е*, көтеріліп кеткен құсты қуа жетіп, іліп *т ү с у г е* бейім болса, лашын мен ителгі қуған құсының үстіне шығып ап биіктен теуіп, басынан бүруге ыңғайлы (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Шаш түсу. *Ағзадағы әртүрлі аурулардың әсерінен адам шашының сиреуі, азаюы.* Ол *ш а ш т ы ң т ү с у і н* азайтып, қайызғақты кетіруге де өте пайдалы (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

ТҮСІК з а т. **1.** *Туар мерзіміне жетпей түскен өлі төл.* Қой-ешкі деген шетінеп, Көбейді малдың *т ү с і г і* (Ғ.Жұмабаев, Алтын.). **2.** *Ай-күніне жетпей, не ерте туылған шарана.* Ақбота алғаш құрсақ көтергенде қатты ауырып, *т ү с і к* тастады (Д.Досжанов, Кісі.).

Жасанды түсік. м е д. <лат. abortus> *Алғашқы 28 аптаның ішінде медициналық жолмен жүктілікті тоқтату, шарананы алдырып тастау.*

Түсік сіңіру. м а л ш а р. *Буаз малдың қауіпті жағдайды алдын ала сезіп, ұрықты ағызып жіберуі, ауру, кінарат.*

ТҮСІМ з а т. *Өндірілген өнім, алынған табыс, пайда.* Бітік егіннің *т ү с і м і* де мол болған еді (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Ауылнайдың шені үлкен ғой, *т ү с і м г е* шабармандық та теріс емес (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Түсім ақша. *Бір нәрсені сатудан алынған пайда, табыс ретінде алынған ақша* (Қаз. тілі термин. Экономика).

ТҮСІМДІ с ы н. *Табысы мол, өнімді.* – Қай жерде қай түлік тиімді де *т ү с і м д і* болса, сол түлікті көп өсіру керек (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). – *Т ү с і м д і* молайтудың проблемаларына тоқталатын (Қ.Найманбаев, Серт.).

ТҮСІН= е т. **1.** *Мәтіннің мазмұнын меңгеру, білу.* Осы тәртіппен оқып шыққан соң, кітаптарын жаптырып қойып, мақаланы балаларға өздері *т ү с і н г е н ш е* жатқа айттырып шығарарға керек (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Сезіну, тану.* Түлкінің *т ү с і н д і* адам нұсқауына, Арманда еді қолға ұстауына. Қасқырды тоқпағымен төпей берді: «Асықсаң бар, – деп, – жорам, қыстауыңа!» (О.Шораяқов, Шайыр). – Жалғыз қызының жайын *т ү с і н е р* деген анам не айтып отырсыз? (М.Дүйсенов, Гүлжан.). **3.** *Ұғыну, байыбына бару, мәнін білу.* Ұға алмадым, *т ү с і н б е д і м* бұл ажарсыз күйіне, Түсте барсам, кетіп қапты әкесінің үйіне (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тамам болды осымен Әрбір сөздің сағасы. Бұл сөзімді *т ү с і н е р* Адамның есті данасы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **4.** *Бағалау, баға беру, қадірлеу.* Қызды қарғау?! Дәл осыны үшін мен Әлішерге қарсы едім ғой ішімнен. Бүгін, міне, жалғыз қазақ шығармын Ұлы өзбекті бір өзбектей *т ү с і н г е н* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Күн – үміткер, Бірақ тағы жеңбек түн: Бәрі заңды тумақ пенен өлмектің. Күш-қуатың сарқылып та бітеді Қасиетін *т ү с і н г е н ш е* Еңбектің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **5.** *Белгілі бір елдің тілін білу, өзге тілде сөйлесе алу.* Қолымда қонақүйдің номері бар, Көрсеттім сол арада

түрғандарға. «Северный-Северный» деп шуылдайды. Тіліне *т ү с і н б е д і м* ылаж бар ма! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **6.** *Хабары болу, аздап білу.* Біле ме *т ү с і н б е г е н* әннің парқын, ән үні естіледі оған салқын. Жүрсем де сабау қамшы, салт атты боп, Таралған ел ішіне әнім қалсын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **7.** *Ғылымды, білімді игеру, меңгеру.* Бала айтты: «Жаңа оқуың қандай ғылым? Боямай білдіріңіз ашып сырын». Ол айтты: «Жүре-жүре *т ү с і н е р с і ң,* Тетігі тоқсан сөздің жалғыз түйін» (О.Шипин, Дастан.).

ТҮСІНБЕСТІК з а т. *Теріс пікір, білместік, ағаттық.* – Сіздердің араларыңда толып жатқан *т ү с і н б е с т і к* бар, – деді директор (Е.Оразақов, Дәрігер.). Түсті талай көзіме *Т ү с і н б е с т і к,* Күпірлік. «Өз ақылың өзіңе!» Демесең сен – Шүкірлік! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТҮСІНБЕУШІЛІК з а т. *Ұқпаушылық, түсіне қоймаушылық.* Ол кісімен арамызда *т ү с і н б е у ш і л і к* бар (А.Жақаев, Егес). Олар да мен сияқты *т ү с і н б е у ш і л і к т е р і н е* ұялып отыр (Ш.Өтепов, Ғани.).

ТҮСІНГІШ с ы н. *Сезгіш, байқағыш.* Заман тілегін, ағымын аңғарғыш, *т ү с і н г і ш* (І.Омаров, Шабыт.). Қыздар затында қу, *т ү с і н г і ш* халық қой (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

ТҮСІНДІР= е т. **1.** *Түсініксіз нәрсенің мәнін ашу, болған мән-жайды баяндау.* Кісіге қиянатым жоқ ақсақал адаммын, шырағым! Енді пайғамбар жасына келгенде, құдай өтірік айтқызбасын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шалдар кезек-кезек баппен сөйлей отырып Асылбековке мән-жайды *т ү с і н д і р д і* (Ә.Тарази, Асу.). **2.** *Үйрету, ұғындыру, түзу жолға салу.* Сондағы билеген хандары, билері бұларды ешбір дүзу харекетке *т ү с і н д і р м е й,* дәйім барымтамен мал қумақ, ауыл шаппақ, бірде бұл ел, бірде ол елмен жауласпақ, қырыспақпен күн кешіп, еш шаруа, өнерге үйрене алмай, өздері кедей болған һәм өспеген (Абай, Тол. жин.). Бермек боп елден солдат қайтып келді, Жарлығын жандаралдың айтып келді. Әр болыс өз қоластын жинап алып, Қамқорсып *т ү с і н д і р д і* қалың елді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** *Негізін ашу, ғылыми тұрғыдан ұғындыру.* Жер мен Күн жүйесінің пайда болуын ғылыми тұрғыдан *т ү с і н д і р г е н* алғашқы болжамды XVIII ғасырдың екінші жартысында философ Кант пен математик Лаплас ұсынады (К.Сапарбайұлы Геология.).

ТҮСІНДІРГІШ с ы н. **1.** *Түсініктемесі мол, түсіндірмелі.* Ол тарау *т ү с і н д і р г і ш* сөздерді өте мол қып басуды тілеуші еді («Лен. жас»). Қазір қазақ говорлары мен диалектілеріне қарағанда, әдеби тілдің *т ү с і н д і р г і ш,* бейнелегіш мүмкіндігі ұшан-теңіз («Қазақст. мект.»). **2.** *Мән-жайды талдап ұғындырғыш.* Келін де *т ү с і н д і р г і ш-а қ* екен (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ТҮСІНДІРМЕ з а т. **1.** *Бір нәрсенің мән-мағынасын ашатын сипаттама.* «Аристотель еңбектеріне *т ү с і н д і р м е»* деген Әбунасыр Фарабидің кітабы бар екен (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Сұрау мен жауапқа үлкен мағына берген сықылды, сөзге, әңгімеге, *т ү с і н д і р м е г е,* дәлелге де үлкен маңыз беру тиіс (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Болған істі жазбаша түрде баяндайтын түсініктеме.* Енді толық *т ү с і н д і р м е* жазыңыз (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

Түсіндірме сөздік. л и н г в. *Белгілі бір тілдің сөздік қорын жүйелеп, мағыналарын ашатын сөздіктің түрі.* Алдарыңызға қазақ тілінің *т ү с і н д і р м е с ө з д і г і н і ң* бірінші томы ұсынылып отыр (Қаз. тіл. түс. сөздік).

ТҮСІНДІРМЕЛІ с ы н. *Түсіндірмесі бар, түсіндірмесі айтылатын, берілетін.*

Түсіндірмелі сабақтас. л и н г в. *Сабақтас құрмаластың бағыныңқы компонентінде белгілі бір жайт сөз болып, оның мән-мағынасы, түсінігі басыңқы компонентте айқындалатын сабақтас сөйлем. Т ү с і н д і р м е л і с а б а қ т а с* негізінен шартты райлы етістік арқылы жасалады да, компоненттерінің баяндауыштары осы шақтық ұғымда айтылады (Тіл білімі терм.).

Түсіндірмелі салалас. л и н г в. *Синтаксистік компоненттерінің алғашқысында айтылған іс-әрекет, оқиға желісінің мәні кейінгі компонентте сараланып, түсіндіріліп, ашылып отыратын құрмалас сөйлем. Т ү с і н д і р м е л і с а л а л а с т ы ң* басты ерекшелігі – оның компоненттерінің жалғаулықсыз байланысып отыратындығында (Тіл білімі терм.).

ТҮСІНДІРУ *Түсіндір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Мән-жайды ашу, баяндау.* Мұны *т ү с і н д і р у* үшін азырақ шегіне түсуге тура келеді (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Оны бір сөзбен *т ү с і н д і р у* мүмкін емес (Р.Тоқтаров, Терістік). **2.** *Негіздеу, ұғындыру.* Ядроның жоғарғы тығыздығын, оны құраушы заттың аса жоғары қысымда металдың тығыздығына жететіні арқылы *т ү с і н д і р у г е* болады (К.Сапарбайұлы Геология.).

ТҮСІНДІРІЛ= е т. *Ұғындырылу, мәні ашылу.* Бұл жағдай 140-суреттегі схема бойынша *т ү с і н д і р і л д і* (Жалпы биология). Қиын сөздер *т ү с і н д і р і л і п,* олар тақтаға жазылып қойылады («Қазақст. мұғ.»).

ТҮСІНДІРІЛУ *Түсіндіріл етістігінің қимыл атауы.* Колхоздар мен совхоздардың түйешілеріне көрме өткізу мерзімінен бірнеше ай бұрын айтылып, *т ү с і н д і р і л у і* тиіс (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Оның не үшін керектігі, атқаратын қызметі, қасиеті айтылып *т ү с і н д і р і л у і* тиіс («Қазақст. мект.»).

ТҮСІНДІРІҢКІРЕ= е т. *Баяндай түсу, анықтаңқырау.* – Айналайын, *т ү с і н д і р і ң к і р е п* айтшы, өлейін деп жатқаны қалай? (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Жоқ, Халекеңе *т ү с і н д і р і ң к і р е п* айту керек, – деп ойлады Ехлас (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ТҮСІНДІРІҢКІРЕУ *Түсіндіріңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСІНДІРІС= е т. *Ұқтырысу, байыбын, мәнін ашысу.* Кәсіптерінің ерекшеліктері мен өмірлік мәнін *т ү с і н д і р і с т і* («Қазақст. әйелдері»).

ТҮСІНДІРІСУ *Түсіндіріс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСІНУ *Түсін етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Мәніне жету, бағалау.* Поэзия – әсемдікті мүсіндеу. Ал әсемдік – ізгіліктің қанаты. Жыр қадірін *т ү с і н б е у* Гүл қадірін түсінбеуден әлдеқайда сорақы (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Терең сезіну, білу, ұғыну.* Қазір математика ғылымы дамуының тіпті алға кеткеніне және біздің геометрияның негіздерін, принциптерін *т ү с і н у і м і з д і ң* өте тереңдігіне, әрине, шүбә қоюға болмайды, сөйткенмен де Эвклидтің «Негіздері» таза математика жөніндегі кітаптың үлгісі болды және бола бермек (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Болдым талай Қаратау, Ақтауында. Есіміме еленеп жатты ауыл да. Керек маған *т ү с і н у*, Құлақ түру; Артық болмас қолпаштау, Мақтауың да! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *Ойлау әрекетінің нәтижесінде белгілі бір оқиғаның немесе құбылыстың мағынасы жайлы ой-тұжырымға келу. Т ү с і н у* мүмкіндігімен сан алуан құбылыстардың себеп-салдарын, елеулі белгілерін, өзара байланысын, маңызы мен мағынасын ұғынуға болады (ҚҰЭ).

ТҮСІНІК з а т. **1.** *Бір нәрсе жайлы қалыптасқан ұғым.* Қазақ *т ү с і н і г і н д е* жұлдыз ақса кісі өледі (І.Есенберлин, Қаһар). Бір баланың оқу жөнінде бұрыннан жақсы *т ү с і н і г і* болады (Қ.Жарықбаев, Психология). **2.** *Зат туралы тұрақталған ой, пікір.* – Иә, сіз менің аспан жөніндегі *т ү с і н і г і м д і* төңкеріп кеттіңіз (Т.Шаханов, Жоғалған.). Ал іс жүзіндегі жағдай бұл ғылыми *т ү с і н і к т е н* бір бөтен (М.Дүзенов, Әке.). **3.** *Бір нәрсе туралы берілетін ақпар, мәлімет.* Саяхатшыларды бастап *т ү с і н і к* беріп келе жатқан кісі бір кезде орнынан тұрды (Ә.Шәріпов, Алыс.). Енді терме құралдарды атап, олардың кейбіреулеріне *т ү с і н і к* берейік (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **4.** *Түсініктеме.* Әлгі сенің Ақтерегіңе *т ү с і н і к* жазып, басым қатқанын қарашы (К.Баялиев, Дегелек.).

Түсінігі жоқ. *Санасы төмен, қарабайыр, қараңғы.* Көзімді алмай маздап жанған оттардан Саған сенем, Саған сенім артамын. Қорықпаймын *т ү с і н і г і ж о қ т а р д а н* Жүрегі жоқ адамдардан қорқамын! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТҮСІНІКСІЗ с ы н. **1.** *Анық емес, күңгірт; ұғуға болмайтын.* Тіршілік, жанардағы жарқылменен Мен саған мұншалықты алқынбап ем... Зымырап барасыңдар, қайран, өмір, Осынау *т ү с і н і к с і з* қалпыңменен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Әйтпесе, өлең шіркін кімге қымбат,– Онсыз да қымбатшылық күнде шарлап, Тұрғанда ми шатасып, құлақ шыңылдап, Бүгінің *т ү с і н і к с і з*, ертең – жұмбақ (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Таныс емес, көне, сирек кездесетін.* Бізге *т ү с і н і к с і з* әуенді, сазды бір тілде келте жауап қайтарды (Ә.Шәріпов, Алыс.). Кей уақытта мұндай мақалаларды баяндап оқытқаннан кейін, кітапқа қарамай балаларға жаздырту керек. Өздеріңді де жоғарыда көрсетілген тәртіппен оқытып, *т ү с і н і к с і з* сөздерін ұқтырғаннан кейін, жәй сөзбен жатқа сөйлетіп һәм жай сөзбен жаздырту керек (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Абыз-күбіз, алас-қапас.* Қодарқұл, көзі жаңа ілінгенде *т ү с і н і к с і з* бір сыбыстан оянып кетті (Ә.Тарази, Асу.).

ТҮСІНІКСІЗДІК з а т. *Түсінігі жоқтық.*

ТҮСІНІКСІЗДЕУ с ы н. *Анық емес; күңгірттеу, белгісіздеу.* Ендігі әңгімесі маған *т ү с і н і к с і з д е у* болды (С.Бақбергенов, Қарға там.). Мұрат орысша жақсы білгенімен, оған әйелдің көпшілік сөздері *т ү с і н і к с і з д е у* болды (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

ТҮСІНІКТЕМЕ з а т. **1.** *Бір нәрсе жайлы деректеме, анықтама.* Көріп отырсыздар, бұл арада ешқандай *т ү с і н і к т е м е н і ң* қажеті жоқ (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). **2.** р е с м и. *Қызмет бабында ресми тұрде анықтауды қажет ететін мәселелер туралы себебін айтып жазатын хат, құжат.* Әсіресе Бақжанов *т ү с і н і к т е м е н і* қашан бересің деп алқымынан алды (Е.Оразақов, Дәрігер.). **3.** ә д е б. *Көркем шығарманың қандай жағдайда, қай уақытта жазылғаны жайлы анықтама, оның идеялық мазмұнын, құрылым бітімін терең танып-білуге қажетті деректер.* Әдеби шығармаға берілген *т ү с і н і к т е м е* бірнеше саладан тұрады. Шығарманың мәтіні немесе қолжазбаның қандай (қашан, қайда жарық көрген) басылым негізінде берілгенін көрсету т.б. (ҚСЭ). **4.** *Сөйлеген сөзге, мәтінге берілген анықтама, түсіндірме.* 206 ескертулер мен *т ү с і н і к т е м е л е р д і* қосып, жеке кітап етіп бастырып шығарған еді («Білім және еңбек»). **5.** и н ф. <ағыл. comment> *Алғашқы программадағы түсінік беретін мәтін; программаның орындалуына әсер етпестен программаға кейбір түсінік ретіндегі мәтіндерді қосуға мүмкіндік беретін қарапайым конструкция* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Түсініктемелер терезесі. и н ф. <ағыл. assisted panel> *Программа берілген сәттегі пайдаланушының мүмкін әрекеттері туралы ескертпе шығаратын интерактивтік жүйелердегі дисплей экранының бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Түсініктеме операторы. и н ф. <ағыл. comment statement> *Түсініктеме мәтінді көрсетуге (енгізуге) арналған программалау тілінің операторы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТҮСІНІКТЕМЕШІ з а т. *Түсінік беруші радио-телевизия қызметкері.* Республикалық басылымдар журналистердің арқасында сыйлықтар мыналарға берілді. (...) Құдайберген Жаманхинұлы

Тұрсынов, Қазақ телевизиясының *т ү с і н і к т е м е ш і с і* және Баян Ескендірқызы Сұлтанова, Қазақ телевизиясының насихат бас редакциясының режиссері – халық ісмерлерінің бұйымдарын өндіру мен сату проблемасына арналған хабарлары үшін («Соц. Қаз.»).

ТҮСІНІКТІ с ы н. **1.** *Белгілі, анық, айқын. Т ү с і н і к т і* уақыттың тез өтпегі, Тез өтті деп кәріжас безектеді. Сағатына қараған секунд сайын Сұлуды сен көрдің бе кезектегі! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). – *Т ү с і н і к т і* нәрсені түсіндіре беруден де жалығады кісі (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). **2.** *Түсінігі бар, көзі ашық.*

ТҮСІНІКТІЛЕУ с ы н. *Белгілілеу, анығырақ, айқындау.* Теңіз маңындағы елдің өмір өзгешелігін баяндайтын шығарманың оқиғалары оқушыға *т ү с і н і к т і л е у* бола ма дейміз (І.Омаров, Шабыт.).

ТҮСІНІКТІЛІК с ы н. **1.** *Айқындылық, анықтылық, ұғымдылық.* Қасым қай шығарманы талдаса да, оны халыққа пайдалылық, *т ү с і н і к т і л і к,* әсер бererлік тұрғысынан талдайды (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Маған олардың нұрлы келешегінің *т ү с і н і к т і л і г і* былай тұрсын, мен солардың жемістерін қолмен ұстап, көзбен көріп тұрғандай сезінемін (Оныншы асу). **2.** э к о н. *Қаржы есептемесінің сапалық сипаттамасы. Т ү с і н і к т і л і к* ақпараттың шаруашылық қызметті жүргізу үшін экономика мен бухгалтерлік есеп туралы жеткілікті білімі бар пайдаланушылардың түсінуі үшін ұғынықты болуын талап етеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ТҮСІНІКТІРЕК с ы н. *Айқынырақ, анығырақ.* Сөздің дұрыс, таза, анық, дәл айтылуының үстінде талғау сөздің көрнекі болуын да керек қылады. Адамға дерексіз заттан гөрі деректі зат *т ү с і н і к т і р е к,* жансыз зат тың күйінен жанды заттың күйі танысырақ (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Т ү с і н і к т і р е к* болуы үшін осы «Спартак» совхозының өзін алайық (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

ТҮСІНІЛ= е т. *Ұғынылу, мәні ашылу.* Қой сөзінен бір ғана емес, жалпы қой малы *т ү с і н і л е д і* («Қазақст. мект.»). Оның үстіне жағдай дұрыс *т ү с і н і л і п,* ұқыпты жасалынбаса, бос әурешілік болады-ау, ә!.. (Сыбызғы сазы).

ТҮСІНІЛУ *Түсініл етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСІНІМПАЗ с ы н. *Бір нәрсені тез түсінгіш, ұғымтал.* – Әйткенмен, – деді, ұшқырланып отырған ойын бәсеңдетіп *т ү с і н і м п а з* түрі жаман екен (С.Мұқанов, Теміртас).

ТҮСІНІҢКІРЕ= е т. *Бір нәрсені ұғыныңқырау, байыбына барыңқырау.* Келіншек пен қыз әңгіменің түріне *т ү с і н і ң к і р е г е н д е й* болды (С.Сейфуллин, Шығ.). Смайыл оның не дегеніне *т ү с і н і ң к і р е м е й,* үрке қарап, тұрған орнынан тапжылмады (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

ТҮСІНІҢКІРЕУ *Түсініңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСІНІС з а т. к ө н е. *Тіл табысу, ұғынысу, өзара үйлесу.* Жиылыста үйымның мақсаты, ел ішіндегі залалды ғұрыптармен қалай күресу, өкімет жұмыстары, қосшы мүшелерінің шаруашылығын күшейту туралы мәселелер қойылып, *т ү с і н і с* берілді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТҮСІНІС= е т. *Өзара тіл табысу, сөзі жарасу.* Бірақ көппен *т ү с і н і с т і м,* Сыйыстым Тіл табыстым Құшақтастым, Сүйістім. Рас, менің елжұртым бар... Шынында, Менің өзім қорғауға оны тиіспін! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). «Қандай бақыт *т ү с і н і с к е н,* сеніскен». Біраздан соң қиқу шықты еңістен Бұл, әрине, қуғыншының хабары. – Нар тәуекел, Келсе келсін! – Батыр жігіт томсарды Томсарды да қанжарына қол салды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТҮСІНІСТІК з а т. *Тіл табысушылық, келісушілік, өзара ұғынушылық.*

Түсіністік жайлы меморандум. с а я с и. *Келісімді қамтамасыз ету үшін қажетті қосымша ақпараттар беретін немесе келіссөздің түсініктілігі мен ұғындырылуын нақтылайтын халықаралық келісімге тіркелген құжат* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТҮСІНІСТІР= е т. *Тіл табыстыру.* Оны өзіңіз сөйлесіп, реті келсе *т ү с і н і с т і р і п* жіберерсіз (М.Әбдіхалықов, Жер.).

ТҮСІНІСТІРУ *Түсіністір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСІНІСУ *Түсініс етістігінің қимыл атауы.* Сондықтан ұрыс-қағыссыз әңгімелесу керек, *т ү с і н і с у* керек (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). – Ондай жағдайда Қайыржанмен ақылдасу, *т ү с і н і с у* керек (К.Ахметбеков, Ақдала).

ТҮСІНІСУШІЛІК з а т. *Бірін-бірі ұғушылық.* Жұмсақ сөз, жылы жүз, мейірімділік, *т ү с і н і с у ш і л і к* көрсетуі рухани демалуға көмек болатын үлкен күштер (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.).

ТҮСІҢКІ с ы н. **1.** *Төмен түскен, салбыраңқы.* Кең тымағының *т ү с і ң к і* маңдайының астынан көмірдей қап-қара көздерінің ызалы оты жайнап жалтылдайды (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). **2.** а у ы с. *Көңілі жабығыңқы, реніштi.* Небір ауыр ойлар қажытқандай оның өңі де жудеу, қабағы да *т ү с і ң к і* (Т.Қаупынбаев, Жазира). Олардың еңсесі *т ү с і ң к і* екен, шындықты, жоқтықты айтып көзге шұқып отыр (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Түсіңкі жыланбас. ө с. <лат. dracocephalum nutans> *Ерінгүлділер тұқымдасына жататын, биіктігі 20–70 см көпжылдық шөптесін өсімдік. Т ү с і ң к і ж ы л а н б а с* Қазақстанда тегістік дала аймағында, солтүстік-шығыс, орталық, шығыс, оңтүстік-шығыс таулы аудандарында кездеседі (Қазақстан. дәр. өсімдік.).

ТҮСІҢКІРЕ= е т. **1.** *Төмен қарай аздап түсу, салбыраңқырау.* Фу-и, – дейді ол тағы да көзіне *т ү с і ң к і р е г е н* қара тұлымын артына серпіп қалып (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Бешпеті

екі ыығынан *т ү с і ң к і р е п т і* де аппақ көйлегі ашылып түр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Жабығыңқырау, ренжіңкіреу.* Үш-төрт күннен кейін мұңайып, қабағы *т ү с і ң к і р е п* бара жатқан (М.Мырзақұлов, Өмір.). Кемпір де бір уыс боп шүңкиіп, назары *т ү с і ң к і р е п,* оқта-санда мырс-мырс мұрнын тартады (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ТҮСІҢКІРЕУ *Түсіңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСІР= е т. **1.** *Біреудің аттан, көліктен түсуіне жәрдемдесу.* Жаралы бойын билей алмай, ат жалын құша бергесін, екі жігіт оны аттан *т ү с і р д і* (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Артынан ағалары жетті қуып, Қолында жігіттердің сойыл, құрық. Талдырып *т ү с і р д і к* те аттарынан, Ауылға шеру тартып, кеттік жүріп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Жерге тік қою.* Ой тағдырын түк түсінбей Мінезіңнен бүгінгі Төрт аяғын тік *т ү с і р м е й*, Арғымағым сүрінді (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** э т н. *Жолаушыны, құдайы қонақты құшақ жая қарсы алу, үйінен дәм татыру.* Келінде де келін бар сара келін, Кей келін ас бермейтін қара келін, Кез келгенге *т ү с і р і п* құрмет еткен Анамыздай болмай ма, мына келін (Шал ақын, Өлеңд.). **4.** *Біреуді орналастыру, орын тауып беру, кіргізу.* Командирі солдаттың Қолын алды батырдың, Тұрғанда аттың үстінен, Алты жүз солдат бастығы, Батырдың атын жетелеп, Пәтерге жақсы *т ү с і р д і* (О.Шипин, Дастан.). **5.** *Ылдилату, құлдилату, сайға құлау.* Үш қонып, төртінші күн белден асты, Ол күні алтынды үйге душарласты. Тау басынан *т ү с і р г е н* тәуекелмен, Сол үйге кірмек болып қадам басты (Абай, Тол. жин.). **6.** *Төгу, әкеліп үйіп тастау.* Атқа толды күндіз-түн Қос алаптың бауыры. Сейіткерейді жағалап, Байлар пара ұсынды. Алтын, күміс, жиһазды Топ-тобымен *т ү с і р д і* (О.Шипин, Дастан.). **7.** *Мол пайда табу.* Бұлтқа сіңсең, Алам кері жаудырып. Балық болсаң, *Т ү с і р е м і н* ау құрып. Табам сені, Табам сені бәрібір, Тасты тасқа, Тауды және тауға ұрып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **8.** *Алып беру, ие болу.* Көшкен бұлтты Мен өзімше түсінем, Ойымдағым табылады ішінен. Аз саңылаудан Күнді құшып төрімде, Шаңырақтан айды алдыма *т ү с і р е м* (К.Салықов, Жезкиік). **9**. *Негізгі етістікке тіркесіп, қимылдың тез, шапшаң орындалғанын білдіреді.* Қаршыға мен қырғиға қарағанда сұңқарлар олжасын жарты шақырымнан көреді де қуа жөнеліп аспаннан қағып *т ү с і р е д і* (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Айламен түсірді. *Алдап соқты, алдап қолға түсірді.* Қарағанда алыстан, Айырмайтын еш адам, Бейне адам секілді, Қадап қойып туларын, Зеңбіректің оқтарын *А й л а м е н* соған *т ү с і р д і* (О.Шипин, Дастан.).

Ақ түсірді. *Шашына ақ кірді.* Ақ мақтадай күн құштар ақ түсінен, Қуанышқа шақырар сәт түсінем. Айтар арыз бар еді-ау ару құсқа, Сағынғанда самайға *а қ т ү с і р г е н* (К.Салықов, Жезкиік).

Арзанға түсірді. *Бір нәрсені арзан бағаға алды.* Қарапайым жұрт ұрлық айтып мал алам деп ұрыға атымды сатып, «пайдаланам» деп не өткізбесін *а р з а н ғ а т ү с і р і п* алап деп жүр (Абай, Тол. жин.).

Арына дақ түсірді. *Абыройын төкті. Д а қ т ү с і р г е н а р ы м ы з,* Денемізге Дәулет сонша керекті неге бізге?! Мың сомың да тұрады бір сомыңнан. Бір сом үшін Немене – Өлеміз бе! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Әбігерге түсірді. *Мазалады, әуре-сарсаңға түсірді.* Анашым жүгінген жоқ дәрігерге, Ешкімді *т ү с і р г е н* жоқ *ә б і г е р г е.* Мен кеппін дүниеге, қайран анам Жүргенде отын теріп сары белде (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Әжім түсірді. *Қартайтты, егде тартқызды, өмірдің қиындығын көрді.* Торлама *ә ж і м т ү с і р с е* күндер ажарға, Тосқауыл бар ма араны жаман ажалға? Өсіріп ұрпақ, өткеріп барлық міндетін, Өтеді ана, кетеді ана мазарға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бабына түсірді. *Баптады, бабына келтірді.* Осындай елсіз шетте жүр Құсыңыз сіздің, Шопеке! Тәрбиелеп қарасаң, Арам етін айырсаң, Саз *б а б ы н а т ү с і р і п* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Балуан түсірді. *Күреске шығарды.* Біздің қазақтың қосқан аты алдында келсе, *т ү с і р г е н б а л у а н ы* жықса, салған құсы алса, қосқан иті өзгеден озып барып ұстаса, есі шығып бір қуанады (Абай, Тол. жин.).

Келін түсірді. э т н. *Ұлы үйленіп, қалыңдықты ақ орамал жауып, босағасын аттатты, сән-салтанатпен той жасады.* Сілкіме тағдыр тауымды, шалқар көлімді, Онсыз да елім аз көрген емес өлімді. Қарт болып шыға беруге дайын қазақпыз, *Т ү с і р с е к* үйге көп күтіп жүрген *к е л і н д і* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Көкірекке түсірді. *Түйді, ой түйді, ой тоқыды, парықтады. К ө к і р е к к е т ү с і р м е п п і з* көргенді. Көп-көп алып, Қоштамаппыз бергенді. Көмей шіркін сүйеді екен шәрбатты, Кеуде шіркін сүйеді екен орденді! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қабағын төмен түсірді. *Төмен қарады, көзін төмен салды.* Булығып сөзге, қысылып, Ақ әжем сол кез кілт тына, *Қ а б а ғ ы н т ө м е н т ү с і р і п,* Қарады оқыс мұрттыға? (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қақпанға түсірді. а) *Алдауға түсірді, қолға түсірді.* Қуанарлық қыз емес Жылтырауық таққанға, Өзгелерді, біз емес, *Т ү с і р м е к ш і қ а қ п а н ғ а* (Абай, Тол. жин.). ә) *Басын айналдырды, өзіне қаратты.* Әкем болса, онша ешкімге имей бас, Тілге көнбес болар ма едім бір бейбас. Мақтанына айналсам да қыздардың *Қ а қ п а н ы-*

н а бір *т ү с і р м е й* күн қоймас (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қолға түсірді. *Қашқындарды ұстады.* Тұтқиылдан түсіп, жандармдар мен полицайларды *қ о л ғ а т ү с і р д і к* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Тізімді *қ о л ғ а т ү с і р і п*, Жөнелді батыр еліне, Қайтып келді өзінің Ту тігетін жеріне (О.Шипин, Дастан.).

Не күйге түсірді. *Қандай жағдайда қалдырды, не істеді деген мағынадағы біреуге ашынып, ренжіп айтылатын сөз.* – Не жаздық саған, Өтеп-ау, Не жаздық саған өмірде. Туысым ең ғой, көкем-ау, *Т ү с і р д і ң* бізді *н е к ү й г е*?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Ойына [еске] түсірді. *Есіне алды, ойлады.* Ұйықтай алмай ханның қызы, Алтын тақта ойланады. Өзіне-өзі есеп беріп, *Т ү с і р е д і о й ы н а* қыз, Ой түбіне салып қармақ. Сол кездері сыбызғы үні Құлағына келед зарлап (О.Шипин, Дастан.). – Егіннен, піскен болса бірер десте, Балаларға қорек болар келер кешке, Барып кел, отағасы, орман жаққа!– Дегенді заңғипасы *т ү с і р д і е с к е* (О.Шораяқов, Шайыр).

Тәубесін еске түсірді. *Дандайсып, асып кетушілікті тежеді.* Әділ, мырза, ер болып, Әлемге жайған өрнекті. *Т ә ү б е с і н е с к е т ү с і р і п*, Тентекті тыйып, жерлепті (Абай, Тол. жин.).

Шалқасынан түсірді. *Шалқасынан құлатты, сұлатты.* Санап атты жауларын, Амангелді ұшырып, Сақа тиген асықтай, *Ш а л қ а с ы н а н т ү с і р і п* (О.Шипин, Дастан.).

ТҮСІРГІ: түсіргі иілімдері. к е н. *Скиптер мен төңкерілмелі клеттерді механикалық (еріксіз) түсіруге арналған, шахта оқпанының жоғарғы қабылдау алаңшасында орнатылатын, пішіні иілген арнайы металл конструкциялар.* Тік оқпандарда бөлшек қақпақты скиптерге, төңкерілетін скиптерге, төңкерілмелі скиптерге және түбі ашылатын скиптерге арналған *т ү с і р г і и і л і м д е р* қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТҮСІРГІШТЕР з а т. к е н. *Бункерден материалдың белгіленген жылдамдықпен және белгіленген көлденең қимамен үзбей берілуін жүзеге асыратын құрылғылар.* Механикалық *т ү с і р г і ш т е р* жұмыс мәрімі үздіксіз ілгерілемелі қозғалыста болатын тілімшелі, таспалы, шынжырлы, қырғышты *т ү с і р г і ш т е р*, жұмыс мәрімі қайтымды-ілгерілемелі қозғалыста болатын арнашықты, шайқалмалы, дірілді, электр дірілді, поршеньді *т ү с і р г і ш т е р*, жұмыс мәрімі айналмалы қозғалыста болатын қалақты, атанақты, иірлікті, қанатшалы түсіргіштер болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТҮСІРТ= е т. **1.** *Әкелдіру, беру.* Мен бір арба ағаш *т ү с і р т і п* беремін (Б.Тоғысбаев, Ақиық). **2.** *Біреудің көліктен түсуіне жәрдемдесу.* Жабайды қолма-қол арбадан *т ү с і р т і п* алып, төр бөлмеге әкетті (F.Мүсірепов, Оянған өлке).

ТҮСІРТУ *Түсірт етістігінің қимыл атауы.* Көктемде арқалаған сөгісін *т ү с і р т у г е* әрекеттеніп жүрген көрінеді (З.Шүкіров, Қиын түйін).

ТҮСІРУ *Түсір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұстау, қолға түсіру, ие болу.* – Қайдам, торғайды тұзаққа *т ү с і р у* үшін тары шашушы еді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Қолға қару *т ү с і р у* үшін, қаланы алмай болмайды (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** к е н. *Тазартып қазып алу кеңістігінен немесе сақтау орнынан жүйелі түрде жарылған пайдалы қазылымдарды өз салмағымен тік қазба арқылы түсіріп (ағызып) алу.* Қазып алу жүйесіне қарай жарылған кенді *т ү с і р у* барысында ол үстінде жатқан бос таужыныстармен араласады да, оның жоғалымы мен құнарсыздануы артады (Қаз. тілі термин. Кен.). **3.** и н ф. <ағыл. preemption, outswap, swap out> *Көп есепті жүйелерде – маңызы жоғары басқа есепке орын босату мақсатында ағымдағы есепті жедел жадтан дискіге жылжыту; процестің немесе есептің күйін сыртқы жадта сақтау* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Түсіру ауданы. ә с к. *Теміржолмен немесе су жолдарымен тасымалдау кезінде әскер мен материалдық заттарды түсіру жұмыстары жүргізілетін аудан.* Әр *т ү с і р у а у д а н ы н д а* бірнеше станция мен кеметұрақтар болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТҮСІРУЛІ с ы н. *Түсіріліп қойылған, түсіп тұрған.* Есік *т ү с і р у л і*, бір шетінен ұстап тез аштым (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). *Т ү с і р у л і* шымылдықтың алдында Қаншайым жылап отыр (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ТҮСІРІЛ= е т. **1.** *Жүктің көліктен алынып, жерге қойылуы.* Асыл жүгі *т ү с і р і л і п* болған арбаны бұрды (М.Ысқақбаев, Қырық қыз.). **2.** *Босатылу, ағытылу, шешілу.* Түндігі ашылып, үзіктері *т ү с і р і л е* бастаған үйдің босағасында тәштиіп тұр еді кәрі күйеу (А.Жүнісов, Өмір.). **2.** *Салыну, ендірілу, қойылу.* Шурфтардың бәріне су еніп болғаннан кейін, олардың әрқайсысына жеке қалытқылар *т ү с і р і л і п*, судың қозғалу бағытымен жылдамдығы анықталады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Цифрлық жабдыққа *т ү с і р і л е т і н* бастапқы хабар кесуші немесе жонушы сайманның жүретін жолының бірте-бірте келетін түзу сызықты элементтер, өсімшелерін санап шығу болып табылады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ТҮСІРІЛУ *Түсіріл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Зат, жүктің көлікпен әкелдірілуі, кіргізілуі.* Малдың қысқы шөбінің мезгілімен *т ү с і р і л у і* соның қажыры емес пе? (А.Жұмаділдин, Сең.). **2.** а у ы с. *Қызметтен төмендетілу, айырылу.* Біз, әрине, алғашқыда ескі бастығымыздың орнынан *т ү с і р і л у і н е* қарсы болдық (С.Мұратбеков, Дос.).

ТҮСІРІЛІМ з а т. *Фильмнің түсірілу процесі.* *Т ү с і р і л і м* (фильм) аяқтала салысымен Алсу Англияға аттанады («Айғақ»).

ТҮСІРІМДІ[1] с ы н. ж е р г. *Түсімді, өнімді.* Ақ тарыны *т ү с і р і м д і* деп саламыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Еңбекті өнімді істеген кісіні де *т ү с і р і м д і* дейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮСІРІМДІ[2] с ы н. ж е р г. *Қонымды (киім).* Адамның үстінде *т ү с і р і м д і* етіп тігілген бешпеттің белі мынадай қолқылдап тұрмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮСІРІҢКІРЕ= е т. *Төмен қарай түсіре түсу, салбыратыңқырау.* Ол рақмет айтып, орамалды көзіне *т ү с і р і ң к і р е й* байлады (Тұлпар). – Шәліңді *т ү с і р і ң к і р е,* қарағым (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ТҮСІРІҢКІРЕУ *Түсіріңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТҮСІРІС= е т. *Зат, жүкті көліктен алысу, түсіруге көмектесу.* Өзіне тиген шатырлы үйге жеткенде машинадағы жүкті жабыла *т ү с і р і с і п* жатқан елді көрді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Қоймаға тұқым астығын *т ү с і р і с і п* жүрген (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ТҮСІРІСУ *Түсіріс етістігінің қимыл атауы.* Өзім жүгін *т ү с і р і с у г е* көмектестім (Бәйшешек). Олар астық *т ү с і р і с у г е* кірісті (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ТҮСІС= е т. *Көліктегілердің жапырлай жерге түсуі.* Бұлардың соңынан ілесе келген басқа машиналардың да адамдары жеделдете жерге *т ү с і с і п* жатты (Ә.Нұршайықов, Жер.).

ТҮСІСУ *Түсіс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮТ[1]**=** е т. *Жүнді түйіртпегінен жазу, үлпалау.* Ертегі айтса, ұршығын Ұмытып әжем кетеді. Жерде жатқан жүнді алып Қайта-қайта *т ү т е д і.* Су сепкендей сап болып, Тоқтайды сонда жөтелі. Былшықтан көзі жылтырап, Ту арқаңнан өтеді. Ал кіріссе ертекке (М.Жұмабаев, Шығ.). Маржанкүл *т ү т і п* отырған жүнін жинап тастап, қазанпештің алдына барды (Б.Майлин, Шығ.).

Жүндей түтті. *Түте-түтесін шығарды, түтіп жеді.* – Құдайдың ақ мылтығы атсын! – деп, Бақтияр шал баласын *ж ү н д е й т ү т т і* (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Түтіп жеді. *Жан-жақтан талады, барлығы жабылды.* Оразбайлар айыпкерлерді қолдарынан келсе, көпір қауымына жазып, *т ү т і п ж е г е н д е й* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ханның көк қасқа атты тазыларының тұқымы шеттен ит көрсе, *т ү т і п ж е й д і* (С.Мұқанов, Өсу жол.).

ТҮТ[2]**=** е т. *Төзу, көну, мою, шыдау.* Түз десе түйе *т ү т п е й д і,* Төркін десе қыз түтпейді (Мақал). Назымды көтеретін болғаннан соң, Бермеске белім будым тыным саған. «*Т ү т п е й д і* – түбі бірге» деген үшін Барады батырсынып тілім саған (Т.Ізтілеуов, Ардақты.).

ТҮТЕ= е т. **1.** *Түтіннің бұрқырап шығуы; түтіндеу.* Тіп-тік боп көтерілген әрлеп ойдан, *Т ү т е й д і* көкше түтін әлдеқайдан (Ә.Көшімов, Көңіл күйі). Зеңбіректер зіркілдеп, Көкала түтін тұр *т ү т е п* (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). **2.** *Боранның алай-түлей борап қарды үйтқыта соғуы.* Бүгін күні бойы *т ү т е г е н* боран көз ашырмай үйтқып тұрды (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Арқаның қатты желі кейде бір жұма, кейде тіпті он күндей айықпай ақ боран боп, *т ү т е п* тұрады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. *Ашудан булығу, терісіне сыймау.* Ұшқалақ Назариннның шолақ ойлап, келте кетіп отырғанына Сұлтанмахмұт *т ү т е п* барып басылды (Д.Әбілев, Арман.). Ол екеуінің өңменінен өтерлік ауыр сөздері мен *т ү т е г е н* жүздері көз жұмып жатқан Әлібектің ойынан шықпай, қарсы алдында тұрғандай (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Қаңырығы түтеді. *Қатты шаршап, аңқасы кепті, шөлдеді.* Үсенғалидың қазіргі *қ а ң ы р ы ғ ы т ү т е п,* құр сүлдері келе жатқанындай қиямет күн бұрын да кезігіп еді-ау (Н.Оразов, Достар). Сен мына түріңмен бір жерде *қ а ң ы р ы ғ ы н ң т ү т е п* өлесің, одан да бүгін ана сайдағы қойшыларға жет (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

Оқ түтеді. *Оқ жаңбырша жауды, түтеп тұрды.* Керек болса, қара қазақ, жас баланың қамы үшін *т ү т е г е н о қ қ а* да қарсы баруға тура келер (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *О қ т ү т е п* жауып, Күшейді қауіп, Аспан тұр түгел қанталап (Ә.Сәрсенбаев, Өлең.).

Түтесі шықты. *Түте-түтесі шығып, жыртылды.* Арабтың «Иманшарт» аталатын жұқа кітапша көп болса, бір жұма ұстауына ғана жетеді де, одан әрі *т ү т е с і ш ы ғ а д ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Т ү т е с і ш ы қ қ а н* екі құлақшынды кигізіп, Гауһардың бетіне Қадиша күл аралас күйені жағып жатыр («Лен. жас»).

ТҮТЕК з а т. *Алай-түлей боран.* Әлі қары бекіп, қапсағайы бітелмесе де, Үстірттің *т ү т е г і* адамды да, көлікті де тұншықтыра бастады (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Ақ түтек. *Қар ұшқындатқан қатты боран.* Курнос Иван сыртқа шықса, дала аппақ *а қ т ү т е к* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Мен күн сайын теңіз боп ақтарылам, Бұлбұл болып шулаймын бақтарыңнан. Көктем жаққа аққулар ұшырамын Жазираның *а қ т ү т е к* ақпанынан (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТҮТЕКТЕН: ақ түтектенді. *Боран қарды ұшырып, үйтқып-үйтқып соқты.* Қар қиыршықтана жауып, жел кәдімгі қыстағыдай-ақ *а қ т ү т е к т е н е* соғып тұр (С.Мұратбеков, Көкорай). Боран *а қ т ү т е к т е н і п,* қораның ішін толтыруға тырысып жатыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТҮТЕЛЕ= е т. **1.** *Түте-түтесін шығару, жүнін жұлу.* Дәу қара қырғауылдарын бауыздап, *т ү т е л е п* жүнін жұла бастады (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Зұлымдықтың иесі Бекзада дедің лашынды. Бекзаданы білер ең, Қиса келіп басыңды, Түбітіңді *т ү т е л е п,* Жұлса төбе шашыңды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ұзарып құйрық

көсіліп, Қатайып тұяқ шеңберлеп. Әкелген аңды бас салып, *Т ү т е л е й д і* өзі жеп (С.Бегалин, Таңд. шығ.). **2.** *Жүнді, мақтаны созып қопсыту, түту.* Сабынды сақарға май қосып былғайды да, оның тез байлануы үшін, ішіне *т ү т е л е п* жүн-жұрқа тастайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Мақтаны әбден *т ү т е л е п,* екі тастың арасына қыстырды да, ұрып қалып еді; құп-құрғақ мақта бірден түтанды (Ғ.Тәжібаев, Қос терек). **3.** а у ы с. *Пәрепәресін шығарып, жырту.* – Кітап күте білмейтін қандай ұқыпсыз болды екен, осыншама *т ү т е л е п т і* (К.Ахметбеков, Ақ дала).

ТҮТЕЛЕН= е т. *Түте-түтесі шығарылу.* Тәслима мені үйдің түкпір жағындағы әрі кішкене, әрі жасаусыз қараңғылау бөлмеге қойған, тысы *т ү т е л е н г е н* ескі диванға әкеліп орналастырды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ТҮТЕЛЕНДІР= е т. *Түте-түтесін шығартқызу.*

ТҮТЕЛЕНДІРУ *Түтелендір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮТЕЛЕНУ *Түтелен етістігінің қимыл атауы.*

ТҮТЕЛЕУ *Түтеле етістігінің қимыл атауы.*

ТҮТЕТ= е т. *От тұтату, от жағу.*

Түтін түтетті. а) *Өз алдына үй болды, отбасын құрды.* Ақлима болса өз алдына *т ү т і н т ү т е т і п,* балаларына жалғыз сиырдың сүтін көже-қатық қылып отыра берді (Ә.Нәбиев, Шолпан). ә) *Ел болды, адам болды, тәуелсіздікте өмір сүрді.* Мұндай *т ү т і н т ү т е т і п,* ел боламыз деп ойлап па едік. Совет өкіметіне мың рақмет (И.Байзақов, Құралай.).

ТҮТЕТУ *Түтет етістігінің қимыл атауы.*

ТҮТЕ-ТҮТЕ с ы н. *Жүні шығып түтеленген, қобыраған.* Үстіндегі қырысқан, ысқаяқ ескі тоны, көң шалбары, басындағы тысы *т ү т е-т ү т е* қызыл сеңсең тымағы, беліндегі қырық жылғы қынды кісесі, далаға шыныққан, қошқыл тартқан қалың бет-аузы бұл адамның қойшы екенін айтпай танытады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жидебай *т ү т е-т ү т е* түйе жүн шекпенін желбегей жамылып, басын қара шүберекпен бастыра таңып алыпты (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Түте-түтесі шықты. *Түтеленді, жыртылды, тозды.* Аманкелді Ыбырайдың арқасын көрсе, қамшының осқан ізі айқыш-ұйқыш, *т ү т е-т ү т е с і ш ы қ қ а н* көйлектің жұқанасы қанмен қатып, жабысып қалған (М.Жұмағұлов, Қыран.). Қалай болған күнде де, малшыға керегі сапалы, екі-үш рет көшіп қонғанда, *т ү т е-т ү т е с і ш ы қ п а й т ы н* киіз керек («Лен. жас»).

ТҮТЕТІЛ= е т. *Түте-түтесі шығарылу.* «Ильдің қаһарлы қанатына душар болған ақ бұлт түйдек-түйдегімен жүнше *т ү т е т і л і п* жанжаққа сыпырылып бізге жол бергендей болды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ТҮТЕТІЛУ *Түтетіл етістігінің қимыл атауы.*

ТҮТЕУ *Түте етістігінің қимыл атауы.* Қара түнгі ызғарлы ақ боранның *т ү т е у і* дозақтың қаһарлы деміндей (С.Сейфуллин, Әңгім.).

ТҮТКІЗ= е т. *Жүннің түйіртпегін жаздыру, тазалату.* Мәймунаның бала кезінде Айымжан оны жақсы көретін, талай рет шақырып алып жүн *т ү т к і з е т і н* (З.Ақышев, Ақбел.).

ТҮТКІЗУ *Түткіз етістігінің қимыл атауы.*

ТҮТТІР= е т. **1.** *Жүн түттіру, тазалату.* **2.** а у ы с. *Түте-түтесін шығару, жүнжіту.* Темірді жүндей *т ү т т і р г е н,* Омыраулы туған ор едік (А.Тоқмағамбетов, Таңд. шығ.).

ТҮТТІРУ *Түттір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮТУ *Түт етістігінің қимыл атауы.* Күпіге оранған бәйбішенің қолы үйреншікті әдетімен жүн *т ү т у д е н* тоқталмайды (Б.Майлин, Шығ.).

Түту мәшинесі. т е х. *Өндірісте мақта, зығыр, жүн т.б. талшықтарын әртүлі қоспалардан соққылау арқылы тазартатын мәшине. Т ү т у м ә ш и н е с і н і н* негізгі жұмыстық тетігі пышақты, тарақты не сабаулы барабандар мен түткіштерден тұрады (ҚҰЭ).

ТҮТІГУ *Түтік етістігінің қимыл атауы; қапқара болып өңі бұзылу.* Бәйділда қабағы аузына түсіп, *т ү т і г і п,* түксиіп кіріп келгенде, Рәбиға екі жігіттің ортасында жайраңдап, қаннен қаперсіз отыр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қырылған елден қауласа ұлдар алсындай, *Т ү т і г і п* түрі, тұлпары қатып қаншырдай, Қол бастауын қоймаған ерлер солар ғой, Қан тұмсық жебе қадалып жатса шаншудай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТҮТІК[1] з а т. **1.** *Іші қуыс, сырты жұмыр, жіңішке құбыр. Т ү т і к* – бутартқыш (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). Оттығы қып-қызыл болып, шоқтығындағы жіңішке *т ү т і к т е р і н е н* пысылдап бу шығып тұрған паровоз ішін тартып қалғандай болды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). **2.** с а я т. *Құстың ішін шаю үшін, су беру үшін тырна жілігінен немесе ағаштан бір басын жайпақ ауызды етіп жасаған түтік* (А.Сейдімбеков, Аққыз).

Түтік емген. с ө й л. ж а ғ ы м с ы з. *Шылымды көп тартатын.* Ресторандар шимпанзелі бау сынды Естіртпейді өзіне өз даусынды. Алқа-салқа, *т ү т і к е м г е н* қыздарға «Тфулеуден» түкірігім таусылды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТҮТІК[2] з а т. ж е р г. *Көрпенің шетіне жүргізілетін бір жарым елідей жиек. Т ү т і г і н* қарадан салсаң болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮТІК[3] з а т. ж е р г. *Үйтқып соққан қатты боран.* Қыстығүні *т ү т і к к е* адам шыдай алмай, адасып кетеді. Түтік кезінде жол көрінбейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТҮТІК= е т. **1.** *Қап-қара болып өңі қашу, түсі бұзылу.* Қонақтар кешке жақын бәйгеден қайтып келгенде, шаңытып, шөлдеп, *т ү т і г і п* келді (М.Әуезов, Абай жолы). Мұраттың түрінен жан шошығандай, қара сақал қаулап өскен, жүзі

қап-қара болып *т ү т і г і п,* жағы суалып кеткен (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). **2.** в е т. *Бәйге үстінде қашаған, қырғыншыл аттардың тынысы тарылып, аузы-мұрнынан көбік шаша дірілдеп, танау желбіршегі қусырылуы, ауруы.* Қаражарыстарда тері толықтай алынбаған, бабына келіп жарамаған семіз ат аламан бәйгенің алыс жолында ауаны толық жұтып, дем шығара алмай *т ү т і г і п* қалады. Оны эмфиземаның жіті әрі альвеоларлық түріне ұқсатамыз (Б.Хинаятұлы, Жүйрік жылқы.).

ТҮТІКГҮЛ з а т. ө с. <лат. solenanthus> *Айлауық тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік.* Бұйра *т ү т і к г ү л д е н* ерте көктемде аралар бал жинайды (ҚҰЭ).

ТҮТІКТҰЛҒА з а т. з о о л. *Жұмыр құрттың бір түрі.* Төрткөздің негізгі қорегі: масақұрт, *т ү т і к т ұ л ғ а,* ұсақ балықтар, шыбын және әуелеп ұшып жүретін басқа бунақденелілер (Қ.Қайымов, Суасты.). Ересек қызыл жайманың негізгі қорегі – *т ү т і к т ұ л ғ а,* масақұрт, өндіргіш дафния және циклоп (Қ.Қайымов, Суасты.).

ТҮТІКТІР= е т. *Жайсыз хабардың адам өңін бұзуы, қашыру, қарабарқындату.* Қайсар жүзінде қасірет көлеңкесі тұтасып, өзін біртүрлі түнертіп, *т ү т і к т і р і п* жіберген (З.Қабдолов, Жалын).

ТҮТІКТІРУ *Түтіктір етістігінің қимыл атауы.*

ТҮТІКШЕ з а т. *Өте жіңішке, әрі қысқа түтік.* Мен отырған бөлмеге шұбатылған шүмек *т ү т і к ш е л е р і* бар әйнек жәшіктер енгізіліп жатыр (Шопан серігі). Шыны *т ү т і к ш е н і ң* немесе таяқшаның бөлігін қиып-кескенде, алдымен егеумен немесе басқа бір шыны кесетін аспаппен бір жағынан сәл кесіп, белгі жасау керек («Қазақст. мект.»).

ТҮТІЛ= е т. *Жүн, түбіттің қылшығынан тазартылуы, тазалануы.* Майда *т ү т і л г е н* ұяң жүн буылдықсыз иірілуге де жақсы болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Маған әсте керегі жоқ сыншының, Менің өзім сыншымын да міншімін. Түбітімнің бірнеше рет *т ү т і л г е н* Тауып алам жан көрмеген қылшығын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТҮТІЛУ *Түтіл етістігінің қимыл атауы.* Албырт жастың иждаһаты да лақтың түбітіндей, иірілуден гөрі *т ү т і л у г е* оңтай тұрады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ТҮТІН з а т. **1.** *Жаққан оттан будақтап, бықсып, шұбатылып шығатын көкшіл сұр немесе қара газ түріндегі қошқыл зат.* Көзге шаң, *т ү т і н* тигізбеу, көзді әлсін-әлсін жуып тұру былық саусақпен ұстамау, уқаламау, шағылыстырғандай жарыққа қаратпау, қараңғыдан жарыққа кенет шығармау керек (М.Жұмабаев, Шығ.). Біз келіп жеткенде, ауылда аттар көп көрінді. Кейбір үйлерден *т ү т і н* шығып жатыр, кейбір үйлерден түтін аңдығандар шығып жатыр (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Темекі тартқанда мұрыннан, ауыздан деммен бірге шығатын зат.* Қазандағы көп ноғай Есепке кірді ертерек, Шылым тартып бағысы *Т ү т і н* атар мұрнынан (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **3.** т е р м. *Газдарда салмақтанған жағдайда болатын ұсақ қатты бөлшектерден тұратын орнықты дисперстік жүйе. Т ү т і н* жанғыш заттарды өртеу, әртүрлі өнеркәсіптік қондырғылардың, ЖЭС жағу пештерінен, өрттен (әсіресе, орман өртінен) пайда болады (ҚҰЭ). **4.** а у ы с. *Үй-жай, отбасы.* Басында бес-ақ *т ү т і н н е н* құрылған топ аз уақыт ішінде отыз неше *т ү т і н г е* жетті (А.Жүнісов, Өмір). Бар еді бір атадан төрт-бес *т ү т і н,* Ағайын бірде жарты, бірде бүтін. Әлдісі сол атаның малға жұмсап, Қолымды босатпайды я күн, я түн (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **5.** э т н. *Қазақ ауылының мамыражай тіршілігінің белгісі, ел іші.* Тұрады көзім алдында *Т ү т і н і* шұбап ауылдың. Ертерек кетіп қалдым да... Елді де қатты сағындым (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **6.** а у ы с. *Тұрмыс жағдайы.* Шаш ағарып, Жас ұлғайса, шошыған, Мен емеспін зар қағатын, қосып ән. Қорқатыным... қайран қазақ тағдыры – *Т ү т і н і* пәс шығып тұрған қосынан (К.Салықов, Жезкиік). **7.** *Тамақ пісіріп, ас әзірлеп жатқан үйдің белгісі.* Келгенінше кетеді айлар өтіп, Сорлы әкем қыздарын іздеп кетіп. *Т ү т і н* шыққан үйлерді аңдап барсам, ұрысады қағытып маған жекіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **8.** *Ауылды жердің, елді мекеннің белгісі.* Үйге тұрмас, Меңлібай, Қаңғырып қайдан келдің-ай? Түс көрдің бе құмайдай, *Т ү т і н д і* қайдан көрдің-ай? Берекесін қашырдың Ұсқының құрғыр елдің-ай (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Аршалыдан алты қанат үйлер кеп, Бас үйткен де, шақырған ба көп елді? Үнді үйреткен әбжыландай ирелеп, Ақ *т ү т і н д е р* көк түбіне жөнелді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Көк ала түтін. *Айнала көрінбей кететін көп түтін болғанда айтылатын сөз. К ө к а л а т ү т і н* ұшты көкке будақ, Көшені күңірентті ел қойдай шулап. Оғының зеңбіректің екпінімен, Оқ тимей терезелер қалды қирап (О.Шипин, Дастан.). Қара тас күйіп қоңырсып *К ө к а л а т ү т і н* бу шығып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Көк түтін. *Будақтаған, қара қошқыл түтін.* Қара тұлпар танбайды, Күні-түні шабыстан, *К ө к т ү т і н і* бұрқылдап, Көрінеді алыстан. Заулап өтіп жөнелді Түркістан мен Арыстан (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Қар жауып тұр. Көр, күнім, далаға шық, *К ө к т ү т і н м е н* аспанда араласып, Ақтығыңа жете алмай жатыр, өңі, Алматының ақ қарын қара басып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Сырты бүтін, іші түтін. *Қайғылы, қасіретті.* Мен көрдім дүние деген иттің к... Жеп жүр ғой біреулердің біреу етін. Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда, Көбінің *с ы р т ы б ү т і н, і ш і т ү т і н* (Абай, Тол. жин.). Керімсал құлын білек, Жайлы құшақ, Мазасыз махаббатқа сайлы құшақ. *С ы р т ы б ү т і н, і ш і т ү т і н,*

телміресің Қызыққан ханшайымға жарлыға ұқсап (К.Салықов, Жезкиік).

Түтін айдау камерасы. ə с к. *Әскери қызметшілерге газтұмылдырықтың сенімділігіне көзі жеткізу үшін және оларды уланған ауада (УЗ-пен уландырылған) қолдана білу дағдысын тексеру үшін бөлімшелердің жеке құрамын уландырғыш заттардың әлсіз концентрациясымен сынайтын арнайы герметикалық жабылатын ыдыс.*

Түтін басы. *Әр үй сайын.*

Түтін құбыры. э к о л. *Пайдаланылған ауаны не түтінді газдарды олардың шыққан жерлерінен атмосфераның төменгі қабаттарына шығарып, зиянды шығарындыларды таратып жіберуге арналған құрылғы.* Шығарып тасталатын ластағыштар массасы неғұрлым көп болса, *т ү т і н қ ұ б ы р ы* соғұрлым биік болуға тиіс (Қаз. тілі термин. Экология.).

Түтін салды. а) *Етті сүрлеу, ыстау үшін от жағып, түтін қойды.* От жағып, ыстап еді *т ү т і н с а л ы п*, Екі ат үркіп жөнелді үзіп алып. Түлкің құрсын, айрылып көлігінен, Сандалды екі бала жаяу қалып (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). ə) *Масадан, шыбын-шіркейден қорғану үшін от жағып, бықсытып қойды.*

Түтін салық. т а р. *20 г. басына дейін әрбір жеке үй басына салынатын салық.* 1837 жылы *т ү т і н с а л ы ғ ы* енгізілгеннен бастап, қазақтар салық төлеу үшін малы мен шикізатты ақшаға сатуға тырысатын болды (ҚазССР тарихы).

Түтін түтетті. *Өз алдына үй болды, отбасын құрды.* Қазір Шопан мен Жолдасбек *т ү т і н т ү т е т і п,* өркен жайып, Жандыбай қарттың өмірін жалғастырып жатыр («Қаз. әдеб.»). Шолпан ауылға келгеннен кейін әркімнің есігінде жүрген жетім бауырларының басын қосып, өз алдына *т ү т і н т ү т е т е д і* (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Түтіні бір жерден шықты. а) *Бірікті, тату болды.* ə) *Үйленді, қосылды.* Сәулеге *т ү т і н і м і з б і р ж е р д е н ш ы қ с ы н*, – деді (Т.Ахтанов, Шығ.).

Түтінін түзу [тура] шығарды. *Отбасы үйыды, берекелі, тату-тәтті тұрмыс кешті.* Мінезін ал Алтайдың бүркітінің, Саңқ-саңқ етіп сұмдарды үркіт, інім. Тәжібаев түтінін түзу шығар, *Т ү з у ш ы ғ а р* қазақтың бір *т ү т і н і н* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Үшінші қыз туғанда, Төрт кемпір мен бір шал деп, Естіген ел күлсін деп, Артынан іні ерсін деп, *Т ү т і н т у р а ш ы қ с ы н* деп, Үйге ие боп тұрсын деп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Түтінін үзбей оқ атқан. б е й н. *Мерген, жауынгер.* Бадана көз, тоғыз тор Сауыт киер ме екенсің? Білтеліні тұтатып, *Т ү т і н і н ү з б е й о қ а т ы п*, Жау қашырар ма екенсің! (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қаршығаны қайырма, Қалыңға салса батпаса; Мергенге мылтық кезетпе, Атқан *о ғ ы* айнымай, *Т ү т і н і н ү з б е й а т п а с а* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Түтіні түзу. *Тілегі дұрыс, кеңпейілді, ақкөңіл, берекелі, тату-тәтті отбасы.* Тез есейдім, Көп болды ерте ұққаным. Дауыл жел жұлқып, Ығыстырса да ықпадым. Қара мұржа Қарасыны есен-сау. *Т ү т і н і т ү з у* шаңырақты жықпадым (К.Салықов, Жезкиік).

ТҮТІНДЕ= е т. **1.** *Түтін шығу, бықсу.* Балалар *т ү т і н д е п,* оты жанып жатқан алдағы қос ақ отауға қарай жарыса жүгіріп кетті (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Алатаудың басы бықсып, *т ү т і н д е п* жатты (З.Шашкин, Ұядан үш.). **2.** *От жағылу.* Ауыл сыртында улап-шулап, мәз болып жүрген балалар, үй-үйдің қасында қазан-ошақ *т ү т і н д е п,* самауыр қойылған (Б.Тілегенов, Аққайнар). **3.** а у ы с. *Істің нәтижеге жетпей, не аяқталмай, ұзақ сиырқұйымшақтануы.* Қосылуға тас тағдыр қарсы болса, Біз бәрібір қалмаспыз қаңсып оқша. Бір өртеніп сөнгенін өзі-ақ артық, Ұзақ жылдар *т ү т і н д е п* бықсығанша (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТҮТІНДЕЙ с ы н. *Түтін сияқты, түтін тәрізді. Т ү т і н і н д е й* поездың Аспанға шықты қалың шаң Тұлпарлардың дүмінен (О.Шипин, Дастан.). Тозаңы шығып аспанға *Т ү т і н і н д е й* поездың, Күн батардың кезінде Қуып жетті шабарды Ақмырзаның көлінде (О.Шипин, Дастан.).

Түтіндейтін заттар. ə с к. *Аэрозоль жағдайында улағыш қасиеті жоқ түтіндеткіш құралдарды жабдықтау үшін қолданылатын аэрозольды заттар. Т ү т і н д е й т і н з а т т а р ғ а* фосфор, пиротехникалық өздігінен түтіндейтін құрамдар және мұнай өнімдері негізіндегі құрамдар жатады. Олар оқ-дәрілерде, түтіндеткіш құтыда, гранатта, түтіндеткіш аппаратурада қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТҮТІНДЕН= е т. *Түтін толып кету, бықсу.* Қатты *т ү т і н д е н г е н* үй ішінде еңбектеп немесе еңкейіп жүру керек (Мұны білуге тиіс). Бұл танктің күюі ме, әлде солай *т ү т і н д е н е* қалатын бірдемесі бар ма – оншасын Мәншүк аңдамады (С.Мұқанов, Ол күн.).

ТҮТІНДЕНУ *Түтінден етістігінің қимыл атауы. Т ү т і н д е н у* аяқталғаннан кейін 10 минуттан соң, тигелдерді пештен алып, ауада салқындатады («Қазақст. мект.»).

ТҮТІНДЕТ= е т. **1.** *Түтін салу, от жағу.* Аңның жайын жақсы білетін Көбеген қу іннің аузына от жағып, ішін бықсытып *т ү т і н д е т т і* (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). **2.** *Түтінге орану, өртену.* Есептің бітуіне от қарар ма, О-дағы *т ү т і н д е т і п* келіп жетті. Шығарға жол жоқ, жалын қамап алған, Бәрі де мал-мүлкімен күйіп кетті (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Түтіндетіп бүркемелеу. ə с к. *Әскерлердің соғыс қимылдарын және әртүрлі объектілерді түтін жіберу арқылы қарсылас көзінен, олардың суретке түсіріп алуынан тасалау* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТҮТІНДЕТКІШ: түтіндеткіш құралдар. ә с к. *Түтін түтететін оқ-дәрілер, мәшинелер, аппаратуралар мен аспаптар.* Түтін түзу тәсілі бойынша *т ү т і н д е т к і ш қ ұ р а л д а р* жарылғыш әрекеті (түтіндеткіш авиациялық бомба, түтіндеткіш снаряд (белгі беретін) сигналды түтіндеткіш ракета), түтіндейтін сұйық заттарды тозаңдатуға негізделген (түтіндеткіш машина, түтіндеткіш аппаратура, түтіндететін авиа аспап), термиялық (түтіндеткіш машина, тасымалы генератор, түтіндеткіш аппаратура), түтіндететін (түтіндеткіш құты, түтіндеткіш гранат) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Түтіндеткіш құты. ә с к. *Түтін шығаруға арналған қарапайым құрал.* Жоғарғы жағында саңылау бар, металл цилиндрлі қорапшадан тұрады. Орталық саңылуға тұтандырғыш (запал) қойылады, ал басқа саңылаулардан түтін шығады. Нәтижесінде түтін қоспасы (1-2 кг) пайда болады. *Т ү т і н д е т к і ш қ ұ т ы* жарылғанда 5-7 минут ақ сары түсті бейтарап түтін шығарады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТҮТІНДЕТУ *Түтіндет етістігінің қимыл атауы.* Газы бар, бес қатарлы үйде самауыр қойып, *т ү т і н д е т у д і ң* реті болмады («Білім және еңбек»).

Түтіндету шебі. ә с к. *Түтіннен қалқа жасау кезінде түтін жіберу жүзеге асырылатын жергілікті жер өңірі* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТҮТІНДІ с ы н. *Түтіні бар, түтін шығатын.*

Түтінді бүркеніш. ә с к. *Әскердің ұрыс әрекеттері мен әртүрлі объектілерді көзбен бақылау жасауға, бақылауға және инфрақызыл сәулелермен суретке түсіруге кедергі келтіретіндей етіп түтін қалқасын қою жолымен бүркемелеу. Т ү т і н д і б ү р к е н і ш* жылулық пеленгтегіш пен радиолокаторлар жұмысына кедергі жасамайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Түтінді газдар. *Отын жану кезінде ластанған заттар шығаратын газдар.* Атмосфераның ластануының негізгі көзі *т ү т і н д і г а з д а р* құрамында көмір қышқыл газ көп болады (ҚҰЭ).

Түтінді мұнар. ә с к. *Өртенген орманның, шымтезектің т.б. өртенуінің түтіндерінен немесе өнеркәсіптік кәсіпорындар мен көліктердің шығарындыларынан қалыптасатын мұнар. Т ү т і н д і м ұ н а р* қазіргі кезде антропогендік мұнардың әр алуан түрлері мекенделетін құрлықтың барлық кеңістігінде таралған (Қаз. тілі термин. Экология.).

ТҮТІНДІК з а т. **1.** *Түтін жолы, мұржа.* Мен үйдің төбесіне шығып, шошаланың *т ү т і н д і г і н е н* қарасам, май қайнап, бауырсақ быжылдап пісіп жатыр екен (С.Бегалин, Сәтжан.). **2.** *Қорадағы малды маса-шыбыннан қору үшін дымқыл тезек, отынды тұтатып, түтіндетіп қоюшылық.* Баламен бала болғанша, ана сырттағы *т ү т і н д і к т і* қозғап кел! – деп, көкем күңк етті (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Түтіндік салды. *Қорадағы қойды, малды шыбын-масадан қорғау үшін бықсып жанған отын, тезекті түтіндетіп қойды. Т ү т і н д і к с а л м а г а н* түні жайдақ қорадағы қой-ешкі мен арқандаулы сиырлар маса-шыбынға шыдай алмай, өкіріп-бақырып аспанды басына көтеріп шулап шықты (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТҮТІНҚАЛҚА з а т. ә с к. *Қарсыласты жаңылыстыру, өз әскерлерінің қимылдарын және объектілерін бүркемелеу үшін қолданылатын жасанды жолмен жасалған аэрозоль (түтін немесе тұман) бұлты. Т ү т і н қ а л қ а* түтіндеткіш құты, гранаттар, миналар, снарядтар, бомбалар, түтіндеткіш аппараттар арқылы жасалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТҮТІНТҮЗЕГІШТЕР з а т. ә с к. *Атмосферада араласқанда түтін немесе тұман (аэрозоль) түзетін заттар.* Жасыру (бүркеу) үшін ақ түсті және сигналдар беру мақсатында қолданатын әр түсті *т ү т і н т ү з е г і ш т е р* болады (ҚҰЭ).

ТҮУ[1] о д. *Ұнатпауды білдіретін көңіл-күй одағайы.* – *Т ү у,* әже, жоқты айтады екенсіз. Ақыреттің жарасы жеңіл (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). – *Т ү у,* отағасы, өзімді-өзім дұшпанға ұстап берем бе? Қарындасыма жұмыс істетпей отыр деп шуламай ма, бұ жұрт? – деді Омарбек (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

ТҮУ[2] е с і м. *«Сонау алыста» мағынасындағы сілтеу есімдігі.* «Қарындас, Әлияжан, мақтанышым! Дедім де батыр мерген қызды құштым. «Әперші мылтығымды, бір атайын, Ақырғы-ақ *т ү у* Берлинге жеткенше ұшсын (Ж.Молдағалиев, Жыр.). Ыстық үшін айқаста бір алысқан Жатыр қолдар түйісіп *т ү у* алыстан. Мүмкін келіп қалды ма көздің жасы, Кеудедегі толқыған қуаныштан (С.Мәуленов, Жаз ерке).

ТҮУ[3]**: түу деген түкірігі жерге түспейтін**. *Қақаған, қатты (аяз). Т ү у д е с е ң, т ү к і р і г і ң ж е р г е т ү с п е й т і н* қызыл шұнақ үскірік енді біраз бәсеңдеп, жарты ай бойы міз бақпай тұрып алған сары аязды жылымық күндер басқан кез еді (С.Сейітов, Сөз сұра.). Енді міне, күн ашылып, *т ү у д е г е н т ү к і р і г і ң ж е р г е т ү с п е й т і н* солтүстіктің қатал қысы қаһарына мінген тәрізді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТҮҺ о д. *Өкініш мағынасындағы көңіл күй одағайы.* – *Т ү h,* қайда кетіп қалғаныңды біле алмай қатты қиналып келе жатыр едім, жақсы болды ғой (А.Хангелдин, Ғани.). – *Т ү h,* көбірек ішіп қойыппын. Ақаннан жалыққан басым коньякқа іліккен соң кішкене басыңқырап жіберсем керек («Қаз. әдеб.»).

ТҮФУ о д. *Жиіркену мәніндегі көңіл күй одағайы.* Қиынбек артына қарап, *т ү ф у, т ү ф у* нағылеттер деп қойды (Р.Райымқұлов, Бұрылыс). – *Т ү ф у, т ү ф у!* Мына пәленің құдай маңынан

жүргізбесін! – деп, Айша ат ізін салғанды қойған (К.Қазыбаев, Ызғар).

ТҮШЕК з а т. ж е р г. *Бір не екі адамдық қалың матрац.*

ТҮШЕН= е т. к ө н е. *Тұшыну, рақаттану, көңілі толу.* Тұйыққа бүгін киліктім, Кіс су себер іштегі *Т ұ ш е н і п* жанар жалынға (Бес ғасыр.).

ТҮШКІР= е т. *Қолқаны атқан ашы иістен, не тұмау тиюден кенет ауыз-мұрыннан тұкірік шаша, қатты күшпен еріксіз дем шығару.* Мұрына насыбай иісі барысымен Тәуке *т ұ ш к і р і п* салды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Көшірді хатты, Тұмар тақты, Қытықтады, Ұшықтады, Бірі үшкірді, Бірі *т ұ ш к і р д і*, Бірі де ем болмады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТҮШКІРТ= е т. *Тұшкіруге әкелу, себеп болу.* Жусан мен мияның ашқылтым исі мұрныңды қытықтап *т ұ ш к і р т і п* жібереді (З.Ақышев, Ақбел.).

ТҮШКІРТУ *Тұшкірт етістігінің қимыл атауы.*

ТҮШКІРУ *Тұшкір етістігінің қимыл атауы.* Қаннен-қаперсіз су ішіп тұрған аттар Данаштың *т ұ ш к і р у і н е н* шошып, жал қамыстың артынан осқырынып қалды (А.Тоқмағамбетов, Жыр.).

ТҮШКІРІК з а т. *Қолқаны атқан ашы иістен, не тұмаудың әсерінен ауыз бен мұрыннан тұкірік шаша, еріксіз қатты шыққан дем.* Бұл арада оған *т ұ ш к і р і к т і ң* келу-келмеуі шарт емес, бірақ қалайда түшкіруі қажет (Ж.Айтбаев, Ұят-ай). – Аптішу... аптішу. *Т ұ ш к і р і г і* құрғырдың келе қалғанын қарашы (Ш.Хұсайынов, Таныс адам).

ТҮШКІРІН= е т. *Қайта-қайта тұшкіру.* Ту сыртымнан аяқ тықыры естіліп, әлдекім *т ұ ш к і р і н і п* келеді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ТҮШКІРІНУ *Тұшкірін етістігінің қимыл атауы.*

ТҮШКІРІС= е т. *Тұшкірік атысу.* Қоламтаның үстіне төгіліп, бұрқыратып, азғана желмен ұйтқыған күлге тұншығып, көзімізден жас ағып, *т ұ ш к і р і с і п* қалып едік, атты кісінің келгенін де байқамаппыз (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).

ТҮШКІРІСУ *Тұшкіріс етістігінің қимыл атауы.*

ТҮШІРКЕН= е т. *Сүйсіну, көңілі толу.* Бұған да еріп көп жаздым *т ұ ш і р к е н і п.* Білімділер сөзі деп ентеленіп. Өмір емес, алдаған өзіңді-өзің, Пәленшекем айтты деп қалма сеніп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ерген соң ізімізге ондай өсек, Жегендей бетімізді болар шешек. «Құрсын, – деп – түрі олардың» *т ұ ш і р к е н і п*, Сықақтап сыртқан әркім атар кесек (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТҮШІРКЕНДІР= е т. *Сүйсіндіру, көңілін толдыру.* Сары гүлді бап шөбінің иісі алғашында қышқылтым сезілгенімен, лезде адамды сүйіндіріп, *т ұ ш і р к е н д і р е р* жағымды иіске ауысты (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ТҮЮ[1] *Түй етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Әйел адамның ұзын шашының жиналып төбесіне не желкесіне қондырылуы.* Көзінен жасы парлады. Өткенге іші күйінді. Енді қыздар түйінді, Асыл киім киінді Асықтарын иірді, Ғашық жарын көруге Алтын шашы *т ұ ю л і.* Құлақтары елеңдеп, Қуанып жүр дедеңдеп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Аттың жал, құйрық, кекілінің қайырылып байлануы.* Тұлпарларын жаратып, Кім шаппайды намысқа. Ат құйрығы сұзулі, Кекілдері *т ұ ю л і.* Қалыстардың қолында Ала арқанға тізулі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** *Жіп, арқанның түйіншектелінуі.* Қазақ халқының арасында арқан-жіптерді байлаудың; «тұзақ *т ұ ю,* ноқта байлау, бастырық, бүлдірге» деген сияқты түрлері бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **4.** а у ы с. *Парықтау, түйіндеу, ойлану, ақылға салу.* Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау, көңіл ісі – *т ұ ю,* талғау (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бар обалы оның шатақ діншілде Сол дінді бояп басқан. Еркіндік талап, шын сүю Жирену мақсат, ой *т ұ ю* Қуаныш, қайғы, күлкі ашу Денесі сау боп жан күю... Жансыздан бұлар шығар ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТҮЮ[2] *Түй етістігінің қимыл атауы.*

Келі түю. э т н. *Келіге салынған тары, бидай т.с.с. жармалау үшін келсаппен ұрғылау.* Әйелдердің бір-екеуі келсапты құшақтай көтеріп *к е л і т ұ ю д е* (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.).

ТҮЮЛІ с ы н. *Байлаулы, ораулы.*

ТҮЮШІ з а т. *Қайыстан әбзел, тұрман жасаушы шебер, түйін түйетін адам. Т ұ ю ш і н і ң* талабы бойынша, тілінген таспадан кейде жалаң қабат, кейде қос қабат тұрман түйеді (Н.Нұрғалиұлы,.. Ата салт.).

ТФУ о д. ***Тұфу***. Түлкі болып сіңсеңіз де тау-тасқа Қыран болып төбеңізден самғаймын. Осыменен әңгімемді бітірем. Тек бітірер алдында, Қансыз әрі миятсыз, Шым етпейтін ұятсыз, Мына қара бетіңізге түкірем! *Т ф у*! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТЫБЫР: тыбыр етпеді. *Тыпыр етпеді, орнынан қозғалмады, қыбыр етпеді.* – Таң атқанша осы маядан тапжылтпай, боран айыққанша *т ы б ы р е т к і з б е* (М.Әуезов, Абай жолы). Күндіз олар *т ы б ы р е т п е й* бұта-бұтаның түбінде, шіліктің арасында жатып алады (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

ТЫВАЛАР з а т. *Тілі түркі тілдері тобына жататын сойон, сойот деп әртүрлі аталып келген Тыва Республикасының байырғы халқы.* Қазан төңкерісіне дейін *т ы в а л а р* көшпелі мал шаруашылығымен ғана айналысты. Жылқы, сиыр, кейбір аудандарда түйе мен қой өсірілді, жайылымдық мал шаруашылығы дамыды (ҚҰЭ).

Тыва тілі. л и н г в. *Тыва халқының тілі [Тыва тілі түркі тілдерінің ұйғыр тобына жатады, көне*

оғыз, көне ұйғыр, тофа, саха тілдеріне жақын]. Т ы в а т і л і н д е Ресей Федерациясы құрамындағы Тыва Республикасының байырғы тұрғындары, шамамен 240 мың адам сөйлейді (ҚҰЭ).

ТЫҒАНАҚ з а т. з о о л. *Қаршыға тектес денесі шағындау, жыртқыш құс.* Бидайық шыңда ғана болад десед, Бүркітпен барымталы ел ала жаздай. *Т ы ғ а н а қ,* үкі, ақсары, құладындар, Сықылды толып жатыр межен-томпай (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТЫҒУ *Тық етістігінің қимыл атауы.* Қазан толы ет пісіп жатыр, оны не істеу керек, қайда *т ы ғ у* керек (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ТЫҒУЛЫ с ы н. *Тығып қойылған, жасырын.* Еламан төсек астында *т ы ғ у л ы* жатқан мылтыққа қолын созды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). *Т ы ғ у л ы* пәлен жерде алтыным бар, Дүниеде сезген емес адам біліп. Мен өліп, жер қойнына кіргеннен соң, Алыңдар, балаларым, қылдай бөліп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТЫҒЫЗ с ы н. **1.** *Қалың, жиі.* Жүні *т ы ғ ы з* болып келген екі қойдың қайсысының жүні ұзын болса, сонысы жүнді артық береді (М.Ермеков, Қазақст.). **2.** *Бітік (өскен).* Мектептің алдында *т ы ғ ы з* өскен акацияның жасыл қорғаны бар (С.Мұқанов, Таңд. шыг.). Биыл егін-шөп бәсекелесіп өскендей *т ы ғ ы з* да бойшаң («Қаз. әдеб.»). **3.** *Мықты, берік.* Қараңғылық қапасынан қашқан адамдарға нажағайдың салқын оты мен жарқ-жұрқ етіп тұрған ағаш та құжыр-құжыр ұзын саусақтарын созып, саусақтарын *т ы ғ ы з* тоқылған аудай біріне-бірі айқастырып, оларды жолдап тоқтатпақшы болып тұрған тірі бір нәрсе секілді көрінді (М.Жұмабаев, Шығ.). Овощ, балық, колбаса қабықтарын, сүйек-саяқты шелекке немесе беті *т ы ғ ы з* жабылатын кастрольге жинап, төгіп отыру қажет (Келіншектер). // *Өте.* Орта Азия мен Қазақстан халықтарының ежелден бір-бірімен *т ы ғ ы з* ынтымақта болғаны айтылды (Р.Бердібаев, Достық). **4.** а у ы с. *Асығыс, шұғыл, тығыз-таяң.* Абай Дәркембайды танып: – Шешініңіздер, – деп еді, Дәркембайдың жүрісі *т ы ғ ы з* екен (М.Әуезов, Абай жолы). Торғайдағы крестьянский начандігі, уез начандігі, солдат бастығы болысболысқа адамдарын әкелетін сөзін кесіп айтып, *т ы ғ ы з* бұйрық таратты (М.Дулатов, Шығ.). Дос біледі – кім ақтады үмітті; Жау біледі – кім ұтылды, кім ұтты. Мезгіл *т ы ғ ы з,* менің тентек жүрегім Мүлдем әлгі мүгедекті ұмытты (Х.Ерғалиев, Күн күмбез).

Уақыт тығыз. *Өте асығыс, күттірмейтін мезгіл, уақыт жоқ.* Бүгінде жәрмеңкеде *у а қ ы т т ы ғ ы з,* Кеңдікте үйер едім сөздің мүлкін (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Үйлері болмағанмен өңшең жаңа, Айтулы үлкен екен Ташкент қала. Аралап көруге де *у а қ ы т т ы ғ ы з,* Қамданды қайта жолға бара сала (О.Шипин, Дастан.).

ТЫҒЫЗДА[1]= е т. *Нығыздап, басып, толтырып салу.* Жүнді *т ы ғ ы з д а п* қаптау үшін қанар аузының төрт бұрышынан жіп байлап, қораның төбе ағашына іледі (М.Ермеков, Қазақст.) Есімбек үлкен қара мүштігіне *т ы ғ ы з д а п* темекі толтырды да, сіріңкемен тұтатты (Е.Оразақов, Дәрігерлік.).

ТЫҒЫЗДА[2]= е т. ж е р г. *Асықтыру.* Аламыз ғой, *т ы ғ ы з д а м а ң д а р* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЫҒЫЗДАЛ= е т. *Нығыздалып, толтырылу, басылып салыну.* Ал толды дорбаң әбден, жетер, жаным! Жарылып *т ы ғ ы з д а л с а ң* кетер, жаным! Аз байлық емес бұ да, біле білсең, Тоймастық ете берме бекер, жаным! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ядро арқылы көлденең сейсмикалық толқындар өтпейтіндіктен, ондағы заттың қатты күйде болуы мүмкін емес. Сондықтан Жердің ядросын аса *т ы ғ ы з д а л ғ а н* сұйық зат деп санайды (К.Сапарбайұлы Геология.).

ТЫҒЫЗДАЛУ *Тығыздал етістігінің қимыл атауы.* Орға салынған сабанның арасында ауа қалмайтындай дәрежеде мейлінше *т ы ғ ы з д а л у ы* қажет (Қ.Құсайынов, Сабан.). Бұлар күн жүйесінің Жер және барлық басқа планеталарын аса қызған газ күйіндегі ғарыштық тұмандықтардың біртіндеп салқындауы мен *т ы ғ ы з д а л у ы* нәтижесінде жаралады деп санады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ТЫҒЫЗДАН= е т. *Нығыздану, басылып салыну.* Каллойдты заттар өзін қоршаған ортадан әрқилы заттарды тартып алып, соның нәтижесінде өз көлемін ұлғайтып, *т ы ғ ы з д а н а* түседі (Жалпы биология).

ТЫҒЫЗДАНУ *Тығыздан етістігінің қимыл атауы.* Қан тамырының *т ы ғ ы з д а н у ы* (атеросклероз), көбіне, жұқпалы аурулардан кейін немесе ішімдікті шамадан тыс пайдаланғаннан болады (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

ТЫҒЫЗДАТ= е т. **1.** *Қатыру, құрғату.* Өсімдік дамуының бастапқы кезінде топырақта ылғалдың аса қалың болуы оны салқындатып, *т ы ғ ы з д а т ы п* жібереді (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). **2.** а у ы с. *Асықтыру, жеделдету, тездету.* Ұлық *т ы ғ ы з д а т ы п,* жауап сұрап отыр (М.Әуезов, Қилы заман). Бұ да дұрыс екен, жұмысты *т ы ғ ы з д а т п а с а* болмайды, бүгін нашалнік келіп қалуы ықтимал ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫҒЫЗДАТУ *Тығыздат етістігінің қимыл атауы. Т ы ғ ы з д а т у* керек. Елу басылар жайсыз, қолайсыз кісілер (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫҒЫЗДАУ[1] с ы н. **1.** *Жиілеу, қалыңдау.* Орманның осы бір *т ы ғ ы з д а у* тұсынан бұлардың лап беріп кірулері керек, кірген соң батарея алыс емес (Ә.Нұршайықов, Махмет Қайырбаев). **2.** а у ы с. *Асығыстау, қысылтаяңдау.* Бұл кісінің уақыты *т ы ғ ы з д а у,* облысқа жүрмек (Б.Шаханов, Ғашық.).

ТЫҒЫЗДАУ[2] *Тығызда етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Нығыздау, тығыз ету.* Топырақты *т ы-*

ғ ы з д а у үшін әрбір ағаш отырғызғыш машинаның соңына тісті каток тіркеу керек (М.Ахметов, Егін қорға.). **2.** и н ф. <ағыл. compaction> *Бірінші, екінші немесе басқа жадтағы пайдаланылмаған немесе пайдаланылмайтын кеңістікті ықшамдау әдістері; компьютер жадындағы файлдар арасында мәліметтер жазылмай бос қалған орындарды бір блокқа жинақтап, бос кеңістікті біріктіру үшін орындалатын мәліметтерді ығыстыру процесі. Т ы ғ ы з д а у* арқылы мәліметтерді жадқа жазу процесінде оларды өңдеуге және шығарып оқу процесінде ұзындығы белгіленген пішімдегі жазбаларды түрлендіруге белгілі бір шамада процессорлық уақыт жұмсалады, алайда мұның есесі ақырында жадтың кеңістігін үнемдеу есебінен өтеледі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТЫҒЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Жиілік, қалыңдық.* Қаулап өскен балғын шөптің *т ы ғ ы з д ы ғ ы* сонша, қай жағыңа қарасаң да, ашық жатқан топырақ көзге шалынбайды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Жүннің ұйысқақтық қасиеті тоқылған матаның *т ы ғ ы з д ы ғ ы н,* мықтылығын арттырады (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші). **2.** *Жұмсақ еместік, беріктік, қаттылық.* Оңтүстік жақтарда кездесетін жауын құртының түрлері топырақтың қатты және *т ы ғ ы з д ы ғ ы н а* қарамастан, 8-9 м. тереңдікке дейін қазып кетеді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Топырақтың *т ы ғ ы з д ы ғ ы* қанша болуы керектігі жайындағы нұсқау қолдарыңызда (Қ.Ұябаев, Қырда.). **3.** ф и з. *Біртекті заттың бірлік көлемдегі массасымен анықталатын физикалық шама.* Ұсақ жұлдыз Кәйпер көлемі жағынан Күннен 125 есе кіші болғанмен, *т ы ғ ы з д ы ғ ы* судың тығыздығынан 1,4 есе артық (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін тур.). Минералдардың басты физикалық қасиеттеріне: қаттылық, түс, сызығының (дағының) түсі, жылтыры, жымдастығы, сынғыштығы, *т ы ғ ы з д ы ғ ы,* меншікті салмағы, мөлдірлігі, магниттілігі т.б. жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.). **4.** а у ы с. *Тығыз-таяңдық, асығыстық.* Біреулер «мал соямыз» деп жабысқанмен, уақытымыздың *т ы ғ ы з д ы ғ ы н* айтып, әрең рұқсат алдық (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қоспан «япырай» деп өткенкеткенді еске ала бастап еді, уақытының *т ы ғ ы з д ы ғ ы н* ескертті (Т.Ахтанов, Дала сыры). **5.** и н ф. <ағыл. density> *Мәліметтерді жазу кезіндегі ұзындық бірлігіне немесе аудан бірлігіне орналасатын битпен берілген мәліметтердің жазылу тығыздығы* (Қаз. тілі термин. Информатика.). **6.** *Жиі орналасушылық.* Жұрт едік сахарада дарқан өскен, Қоныста *т ы ғ ы з д ы қ* жоқ қоныпкөшкен. Патшаға тиістісін беруші едік Үй ақша қазына үшін үйге түскен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ТЫҒЫЗДЫҚӨЛШЕГІШ з а т. т е х н. *Тығыздықты жүйелі немесе үздіксіз өлшеуге арналған құрал. Т ы ғ ы з д ы қ ө л ш е г і ш* байыту фабрикаларында ерітінділердің, ауыр суспензияның және пульпаның тығыздығын өлшеу үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТЫҒЫЗ-ТАЯҢ с ы н. *Асығыс-ұсігіс, қысылтаяң.* Ол ештеңені ойлаған да, ештеңеге асыққан да жоқ, керемет *т ы ғ ы з-т а я ң,* кезек күттірмейтін шаруасы да жоқ еді (Т.Алшынбаев, Өткел). Ол поезд келгенше баратын жері, бітіретін *т ы ғ ы з-т а я ң* шаруасы барын білдірді (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ТЫҒЫЗҰЛПА з а т. б и о л. *Түзуші ұлпа мен жабын ұлпаның құрамындағы жасушалар тобы. Т ы ғ ы з ұ л п а н ы ң* түзуші ұлпа клеткалары жас әрі басқа ұлпаларды түзетіндіктен бір-бірімен өте тығыз жанасады, арасында клеткааралық қуыстары болмайды (Қаз. тілі термин. Биология).

ТЫҒЫЛ[1]= е т. **1.** *Көрінбей бой тасалау, жасырыну.* Б а т и м а. Әне, осы үйге бұрылды. Н ұ р м а ш. Енді мен қайда *т ы ғ ы л а м*? Б а т и м а. Отыра берсең болмай ма? Н ұ р м а ш. Жоқ, ойбай, ол біліп қойса, бәле болады. Б а т и м а. Енді қайда *т ы ғ ы л а с ы з*? Н ұ р м а ш. Кереуеттің астына кіре тұрсам қайтеді? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мендей тарғыл емессің, барандаусың, Қыбырлап, тыныш жатпай алаңдайсың. Ерте ұшып бір қамысқа *т ы ғ ы л ы п* бақ, Бұл жерде жатып аман қала алмайсың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ашуланып булығу, ұні шықпай қалу.* – Жастар, жастар, – деп, Алакөзов әрі қарай ештеме айта алмай *т ы ғ ы л ы п,* булығып қалды (С.Жүнісов, Жапанда). Лықсып келіп *т ы ғ ы л д ы,* Тулаған ойлар көмейге. «...Жұрт білсе егер мұнымды, Қарабет Ақжан демей ме?!» (М.Мақатаев, Шығ.) **3.** *Паналау, қорқу, жан сақтау. Т ы ғ ы л а р* жайым да жоқ қорқып қыстан, Кем ұшқан кездерім көп, артықта ұшқан. Байқаймын аяғымнан шалады әлі, Құлығы, сұмдығына тартып дүшпан (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Абылай туы жығылды Қабырғаң, қазақ, сығылды. Үріккен қойдай біріңе Бірің келіп *т ы ғ ы л д ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **4.** а у ы с. *Өзін-өзі көрсете алмау, жарып шыға алмау.* Көп қиналып, көп *т ы ғ ы л ы п,* Өзін-өзі тани алмай, Отыздағы отты жігіт Ойшыл еді дариядай (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Тірлікте суындым да, жылындым да, Көріндім де, бұғындым, *т ы ғ ы л д ы м* да. Арымның алдына кеп тізе бүктім, Анамның ақ сүтіне жуындым да (М.Мақатаев, Шығ.). **5.** *Орынсыз іске кірісу.* Өмірдің өрін тауысып, Білімсізбен алысып, Шықтық міне белге енді. Енді аяңда, жығылма, Сыймас жерге *т ы ғ ы л м а,* Қой бұрынғы желгенді (Абай, Тол. жин.). **6.** *Тартыншақтау, ілгері баспау. Т ы ғ ы л м а й* әм сүрінбей жүрдек көсем, Иек қағып, еліріп жүрсе әсем. Шапса жүйрік, мінсе берік, жуан, жуас, Разы емен осындай ат мінбесем (Абай, Тол. жин.).

ТЫҒЫЛ[2]= е т. *Бітелу, тығындалу.* Полицайлар қолма-қол ұсталып, қол-аяқтары байланып, ауыздарына шүберек *т ы ғ ы л д ы* (Т.Жанкелдин, Партизан.).

Жан алқымға тығылды. *Жаны қысылды, қиын жағдайға тап болды.* Сорлы қазақ *ж а н а л қ ы м-г а т ы ғ ы л ы п*, Қара күн кеп, тіккен туы жығылып, Алға баспай, біткен ісі кер кетіп, Нәр тата алмай, күшсіз, әлсіз бүгіліп (М.Жұмабаев, Шығ.).

Жүрегі аузына тығылды. *Жүрегі қатты соғып, тынысы тарылды.* Абайдың шайға отырса да, *ж ү р е г і а у з ы н а т ы ғ ы л ы п,* кеудеге бір кесек тас тығылғандай болады (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Көзіне жас тығылды. *Көңілі бұзылды, жылағысы келді.* Қарт әкемді есіне ала отырып, менің айдарымнан қайта-қайта иіскей берді, менің де *к ө з і м е ж а с т ы ғ ы л д ы* (К.Асанов, Сағыныш). Арманымның қасқыры қашты да ұлып, Шымылдығын сұлу жыр ашты күліп. Қалып бара жатқан бір ақ үйлерді Көрсетпейді *к ө з і м е ж а с т ы ғ ы л ы п* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Көзіне ұйқы тығылды. *Ұйқысы келді, көзі жұмыла берді, қалғыды.* Қайролланың екі *к ө з і н е ұ й қ ы т ы ғ ы л ы п,* жиі-жиі есінеп, ақырында қалғи бастады (С.Алдабергенов, Әңгім.). Оның *к ө з і н е ұ й қ ы т ы ғ ы л ы п* қалғи бастады (З.Иманбаев, Солма гүл.).

Өкпесі аузына [алқымына] тығылды. *Тынысы тарылды, демікті, алқынды.* Шаршаған ұзақ сапарда Үзілді шаруа, жығылды. Рауандап таң атарда, *Ө к п е а у ы з ғ а т ы ғ ы л д ы* (Ж.Сыздықов, Асу). – Қорқудан ба, қою қара түтіннен бе, – баланың тынысы тарылып, *ө к п е с і а л қ ы м ы н а т ы ғ ы л д ы* (С.Мұқанов, Шығ.).

ТЫҒЫЛМАҚ з а т. о й ы н. *Тығылып ойнайтын ойын, жасырынбақ.* Бала күнде сенімен, Көп ойнадым *т ы ғ ы л м а қ.* Ол күн бейне керуен, Көшті алысқа зымырап (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар). Иыққа алған бос іліп, Костюмін жерге тастады. Сонан соң топқа қосылып *Т ы ғ ы л м а қ* ойнай бастады (С.Әлімқұлов, Қыран).

ТЫҒЫЛТ= е т. *Булықтыру, алқындыру.*

Жүрегін аузына тығылтты. *Деміктірді, жақсы хабар қатты қуантты, көңілін алабұрттырды.* Тәнештің «ақ түйенің қарны жарылды» дегені *ж ү р е г і н а у з ы н а т ы ғ ы л т ы п,* Айдаркинді номер бөлмесіне сыйғызбады (С.Бегалин, Уақыт.).

ТЫҒЫЛ-ТАЯҢ с ы н. *Қысылтаяң, тығызтаяң.* Немене *т ы ғ ы л-т а я ң д а п*? – деп Жұматай түксиді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Т ы ғ ы л-т а я ң* қақтығыс кезінде батыр да, палуан да айла табуды ойластырады (Ө.Бектемісов, Майдангер.).

ТЫҒЫЛТУ *Тығылт етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҒЫЛУ *Тығыл етістігінің қимыл атауы.* Немістің самолеттері ұшып, бомбы тастап жүргенде, *т ы ғ ы л у д ы ң* орнына Жамбылдың жыры жазылған газетті алуға көшеде жүгірісіп жүріпті (С.Бегалин, Сахара.). Ақтабан шұбырынды. Қарғаған кім болды екен ғұмырыңды? Жортпай тұрып үйрендің жығылуды, Шаппай тұрып үйрендің *т ы ғ ы л у д ы* (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЫҒЫЛЫС= е т. *Сығылысу, сыймау.* Адам тығыз, орын жоқ, төменгі полкада төрт жігіт *т ы ғ ы л ы с ы п* отыр (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

ТЫҒЫЛЫСУ *Тығылыс етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҒЫН з а т. **1.** *Бөтелке сияқты өңеші тар ыдыстардың аузына тығатын зат.* Алексей бәкісінің желкесіндегі бұрғымен қызыл арақтың *т ы ғ ы н ы н* ашты да, екі рюмкаға толтырып құйды (С.Мұқанов, Ботакөз). **2.** *Тесікті бітейтін зат.* Алдынан ұя жасап, жатқан бұғып, Қарны ашса жүреді кіріп, шығып. Жолдасының біреуі келе жатса, Тесікке қояды екен *т ы ғ ы н* тығып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Аз-маз тамақ, талғажау.* Қарлығаш! Сен келтірсең маса-шыбын, Бұларға о да қорек болар *т ы ғ ы н.* Осындай жұрт жабылған сауап іске Ұят қой кіріспесең, жарықтығым! (А.Байтұрсынов, Шығ.). **4.** с т и л ь. ***Кептеліс***. Алматының жүргізушілері әсіресе сенбі, жексенбі күндері *т ы ғ ы н ғ а* тіреліп, улыған-шулыған болады да жатады («Жас Алаш»). Көлік *т ы ғ ы н ы н а н* трамвай шығаруы мүмкін («Айқын»). **5.** а у ы с. *Пара, ауызбастырық.* Алты қой болысына болды *т ы ғ ы н,* Бір тоқты шабарманға шықты шығын. Арызын тыңдайтұғын еш адам жоқ, Айтады шағып бұлар кімге мұңын? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тығыны ағытылды. *Қарқындады, үдей түсті.* Желдің *т ы ғ ы н ы* қайтадан *а ғ ы т ы л ы п* кеткендей, қалыңдап жауған жапалақ қарды түтіп ала жөнелді (Т.Ахтанов, Шығ.).

ТЫҒЫНДА= е т. **1.** *Тығынмен бекіту, тығын тығу.* Қабікен әжесі сыртын кигізбен қаптап, аузын шүберекпен *т ы ғ ы н д а п* берген бөтелкесінен айран-шалап ішті (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Асыл бір метрлік жасыл термосқа қаймақ қатқан қою күрең шайды толтыра құйып, аузын *т ы ғ ы н д а п* жапты (Е.Мырзахметов, Медет). **2.** *Бекіту, жабу, тұмшалау.* Досым өтсе алдымнан қырын қарап, Бозторғайым кеудемде шырылдамақ. Естігісі келмейді бәтшағардың, Қорғасынмен құлағын *т ы ғ ы н д а п* ап (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жолына көлденең тұру, кедергі жасау.* Көріне даусын жеткізбей, Еліне даусын жеткізбей, Аузы мен мұрнын *т ы ғ ы н д а п*, Сыртынан сұмдар сыбырлап. Ойнайды келіп той ұлы, Ақын өлтіру ойыны! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** а у ы с. *Пара, ауызбастырық беру.* Болыс болдым, мінеки, Бар малымды шығындап. Түйеде қом, атта жал Қалмады елге *т ы ғ ы н д а п* (Абай, Тол. жин.).

Көмейін тығындады. *Аузын алды, пара берді.* Ол кім көрінгеннің аузын майлап, *к ө м е й і н т ы ғ ы н д а й т ы н* болды-ау (С.Жүнісов, Жапанда.).

ТЫҒЫНДАҒЫШ з а т. к е н. *Алюминийден не алюминий кигізбесі бар ағаштан жасалған өзек.* Ұңғымаларды (шпурларды) жарылғыш заттармен дәрілеген кезде оларды нығыздау үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТЫҒЫНДАЛ= е т. *Бекітілу, тығын тығылу.* Сұйық майлардың қай-қайсысын да аузы *т ы г ы н д а л г а н* шыны құмыра, шөлмекке құйып қараңғы, салқын жерде сақтайды («Мәдениет және тұрмыс»).

ТЫҒЫНДАЛУ *Тығындал етістігінің қимыл атауы.* Мидың бір жеріне қан құйылу, тамырлардың *т ы г ы н д а л у ы,* жарақаттанып қабынуы, ісуі афазияның пайда болуына себеп болатын факторлар (К.Жарықбаев, Психология).

ТЫҒЫНДАМА з а т. к е н. *Ұңғыманы, шпурды, оқтам не олардың камерасының ЖЗ оқтамына жақын бөлігін жарылыс газының күшті қысымына кедергі жасап, оқтамның тұйықталуын қамтамасыз ететін тығындамалық материалмен толтыру процесі* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТЫҒЫНДАМАЛЫҚ: тығындамалық материалдар. к е н. *Бітеме ерітінділер дайындауға қажет материалдар.* Физикалық-химиялық активтілігіне қарай барлық *т ы г ы н д а м а л ы қ м а т е р и а л д а р д ы* тұтқырландыратын материалдар, инертті толтырғыштар және активті қосымшалар деп бөлуге болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТЫҒЫНДАУ *Тығында етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тойдыру, тамақтандыру, асырау.* Мауыздай тоғыз ауызға жем тауып *т ы г ы н д а у д а* атамның атқаратын қызметі осал емес екенін енді түсіндім (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2.** к е н. *Құйма қалыптағы болаттың қайнауын жасанды түрде тоқтатау.*

ТЫҒЫНДАУЛЫ с ы н. **1.** *Қиюластырылып жабылған, бекітілген.* – Бөтелкеге шай құйып алып ем, – деп, дорбасынан аузы *т ы г ы н д а у л ы* бөтелкені суырып алды (Ж.Сатаев, Құйын). **2.** а у ы с. *Естімейтін, нашар еститін, саңырау.* Той үстінде бастағанда бас өнін, *Т ы г ы н д а у л ы* құлағымды тосамын. Орынымнан көтеріле берем де, Өзімді-өзім ығымнан басамын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТЫҒЫНША з а т. *Кішкене тығын.*

ТЫҒЫНШЫҚ с ы н. ж е р г. ***Тығыршық***. Қабекең орта бойлы қара торы, *т ы г ы н ш ы қ* денелі жүріс-тұрысы жинақы адам екен (Х.Хайдаров, Теңіз.).

ТЫҒЫНШЫҚТАЙ с ы н. ж е р г. ***Тығыршықтай***. Көруге шымыр, *т ы г ы н ш ы қ т а й* қара жігіттің сөзі іркілмей төгілетін жан екені байқалып қалды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Күрмеде отырған *т ы г ы н ш ы қ т а й* қара жігітке қарап, күлімсіреп, сергек үн қатады (Т.Құрманғалиев, Теңіз.).

ТЫҒЫРАДАЙ с ы н. *Тығыз өрілген, тығыншықтай, тығыршықтай.* Асыл алмас пышақтары, *Т ы г ы р а д а й* шашақтары, Ахметжанның қожақтары, Жаннан кешер күндер бүгін. Ғашірбектің сол озары, Құрылсын мақшардың базары, Бек Жүсіптің қошқарлары, Қаннан кешер күндер бүгін (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТЫҒЫРШЫН з а т. т ү й е ш а р. *Үштен төртке шығатын қайылмаған ұрғашы түйе* (Ауыл. шар. сөзд.).

ТЫҒЫРШЫҚ с ы н. *Мығым, шымыр.* Есіктен енді сып етіп, *Т ы г ы р ш ы қ* дене, сылаң қыз. Көйлекті төсі тұр шертіп, Қылмия қалып қылаң қыз (Ғ.Қайырбеков, Таулар.). – Отағасы, қартайып қалғансыз ба, оп-оңай сөзге жас балаша түсінбей тұрғаныңыз қалай? – деп, *т ы г ы р ш ы қ* денелі Әділғазы оған әзіл айтты (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

ТЫҒЫРШЫҚТАЙ с ы н. *Топ-толық, жұмжұмыр.* Ішке орта бойлы, *т ы г ы р ш ы қ т а й,* келбетті кісі кірді (Т.Нысанбек, Сүйінші.). Мүсіреп шағын денелі, *т ы г ы р ш ы қ т а й* төртпақ келген, өткір қаршыға көзді, қошқыл сары кісі екен («Қаз. әдеб.»).

ТЫҒЫРЫҚ[1] з а т. т ү й е ш а р. *Мұрындыққа өткізген ағаш шығып кетпеу үшін ойылып кигізілетін былғары тоқтатқыш.* Сиыр мен түйе сияқты малдарды ноқталағанда, ырық бермесе, танауын тесіп мұрындық пен *т ы г ы р ы қ* өткізеді (С.Мұқанов, Халық мұрасы). *Т ы г ы р ы қ* – түйе малына мұрындық өткізгенде қолданатын мал терісінен, көңнен жасалатын кептеме бұйым («Қаз. әдеб.»).

Тығырық бөрік. ж е р г. *Дөңгелек бөрік.* Екінші себеп, ауыл арасында босқа қыдырып, басына *т ы г ы р ы қ б ө р і к* киен Қылаңның ылаңынан (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЫҒЫРЫҚ[2] з а т. **1.** *Ілгері жүруі, өтуі қиын тұйық жер.* Сол *т ы г ы р ы қ т а н* жол тауып шыға алмады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дүрсілдеген жүрегі ме, әлдебіреу қуып келе ме? Бір бұрылысты көше деп тар *т ы г ы р ы қ қ а* кіріп кетіп, басы айналып зорға шықты (Н.Сералиев, Зеңгір аспан). **2.** а у ы с. *Өмірде кездесетін қиыншылық; дағдарыс.* Кейбіреуден жұдырық Кейбіреуден ақыл ап, Ойдың түбі – *т ы г ы р ы қ,* Келем бәрін бақылап (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Тағдырдың тәлкегінде *т ы г ы р ы қ* көп, Үстіне жығылғанның жұдырық боп. Аңдайды алды-артынан азап-зәбір, Түтені үзілместей шұбырып кеп (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). **3.** *Сомынның не бұранда басының астына салынатын жазық сақина пішіндес астар.*

Тығырыққа тірелді. *Амалы таусылды, не дерін, не істерін білмеді.* Қанша ойланса да, аяқтап келгенде: «Япырым-ай, ә? Бұ қалай болды?!» деген *т ы г ы р ы қ қ а* айналып кеп *т і р е л е* берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көзбен көріп Бопау менен Жылкелді, Қайынына қамқор болған күндерді, Тыным тауып, *т ы г ы р ы қ қ а т і р е л і п,* Тауда қалды тақиядай бір белгі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тығырық буын. м а л ш а р. *Мүшелегенде абай болмаса айыпқа жығатын, әрі аяқтың шектен тыс бүгілуіне жол бермейтін тұсы.*

ТЫҒЫРЫҚТАЛ=е т. *Тығырық салыну.*

Тығырықталған түйедей. *Тіл алғыш, айтқанға көнгіш* (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ТЫҒЫРЫҚТЫ с ы н. *Қиын-қыстаулы, не шешім қабылдарын, қайда барарын білмей қалатын.*

Тығырықты жағдай. и н ф. <ағыл. clinch, impasse, lock-up> *Екі процестің екеуінің де бір мезгілде бір ресурсқа қатынауы кезінде бірін-бірі тежейтін есептеуіш жүйенің қалып-күйі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТЫЖЫР= е т. п а р а л и н г в. *Ұнатпағанда, қынжылғанда бетін, мұрнын жиыру.* Ұзын бойлы казак-орыстың сөзін тыңдаған жоқ, әдейі ерегіскендей топырақты алысқа лақтыра берді. Ұзын бойлының мұнысын Темірбай бет-аузын *т ы ж ы р ы п*, ұнатпай қалды (М.Жұмабаев, Шығ.). Жын соққан адамдай бетін *т ы ж ы р ы п*, орнынан атып тұрды (Т.Сүлейменов, Жұлдыз).

Мұрнын тыжырды. п а р а л и н г в. *Ащы нәрседен ашырқанғанда, болмаса біреуді жақтырмағанын білдіргенде мұрнын үстіне қарай жиырып көрсететін қимыл ишараты.* Нұржан ақ арақты жақтырмай, *м ұ р н ы н т ы ж ы р ы п*, зорға орталап ішті (З.Шашкин, Өмір). – Әй, қойшы соны. – Бекше жазды дегенді Тоғаң ұнатпай, *м ұ р н ы н т ы ж ы р д ы* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ТЫЖЫРА-ТЫЖЫРА ү с т. *Жиіркене, тұшіркене.* Жұматай таз сықылды жалаң аяқ, жаман саяқ малайлар ық жағында келе жатып, «ым, ым, ай дүние-ай...!» деп, мұрындарын *т ы ж ы р а т ы ж ы р а* иіскелейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫЖЫРАЙ= е т. **1.** *Қатпарлану, тырысу, тыжыру.* Маған кенет осы маңдайы *т ы ж ы р а й ғ а н* көккөз, таңқы танау жігіт таныс көріпе кетті (М.Мағауин, Бір ата). Тақыр қас *т ы ж ы р а й ы п*, қысқа кірпік секілді көрінеді басқа бір түк (Ж.Өмірбеков, Батыр.). **2.** а у ы с. *Мұрнын шүйіріп жақтырмау, ұнатпау.* Әміржан *т ы ж ы р а й ы п* басын шайқап, атасы мына әдемі киікті аямай атып тастағанына іштей қатты наразы болды (С.Омаров, Өмір.). «Түу мына судың өзі борсып кеткен бе?» – деп *т ы ж ы р а й ы п*, су толы графинді столдың шетіне қарай итеріп тастады (М.Хасенов, Нар тәуекел).

ТЫЖЫРАЙТ= е т. п а р а л и н г в. *Бір нәрсені ұнатпағанда, жақтырмағанын білдіргенде бет-әлпетін жиыру.* Сағындық қарсы екенін де, көптің пікіріне қосылатынын да ашып айтпай, бетін *т ы ж ы р а й т а* түсті (Б.Майлин, Шығ.).

ТЫЖЫРАЙТУ *Тыжырайт етістігінің қимыл атауы.* Біреумен сөйлескенде, бет-аузыңды қисайтып, ерініңізді шүйіріп, *т ы ж ы р а й т у ғ а* болмайды («Мәдениет және тұрмыс»).

ТЫЖЫРЫЛ= е т. *Қатпарлану, жиырылу, тыжырайтылу.* Алпыс жылдың ізі жосылып жатқан беті одан сайын *т ы ж ы р ы л ы п*, әжімі қалыңдап кетті (З.Ақышев, Жесірлер).

ТЫЖЫРЫЛУ *Тыжырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТЫЖЫРЫН= е т. **1.** *Ащы, жағымсыз дәмі бар сұйықтықты ішкенде, не көргенде дененің сілкінуі.* Мұрат стаканды қағып салды да, *т ы ж ы р ы н ы п* жеңімен аузын сүртті (Т.Әбдіков, Күз.). **2.** а у ы с. *Ұнатпау, жақтырмауды бет-әлпет арқылы білдіру.* Парасатқа бас игеннің досымын, Панасыздың бас сауғалар қосымын. Ал біреулер *т ы ж ы р ы н ы п* мен десе Дейді ыза боп: «Несі мықты осының?!» (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жүрт Өрбісінді өнеге тұтып, үлкен ілтипатпен атаса, Керейді кері кеткен адам ретінде *т ы ж ы р ы н а* ауызға алатын-ды (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине).

ТЫЖЫРЫНТ= е т. *Жағымсыз әсер ету, шамына тию.* Кей өлең келеді тым қылтың-сылтың, Жалтылдап, ұсынды жұртқа сыртын. Топ жара енген менің жігіт жырым Оларды *т ы ж ы р ы н т а р* бәлкім, мүмкін (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

ТЫЖЫРЫНТУ *Тыжырынт етістігінің қимыл атауы.*

ТЫЖЫРЫНУ *Тыжырын етістігінің қимыл атауы.* Нұрәлі дастарқан басынан әкесін көре қалса: – Саған мұнда не бар? Со бір үй жетпей ме? Бұл алжыған адамды қойсаңшы, – деп, жаратпай *т ы ж ы р ы н у м е н* болады (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ТЫЗ: тыз етті. *Бір нәрсе шым еткізді, шағып алды.* Ол қолындағы екінші гранатын лақтырысымен, жауырыны *т ы з е т к е н д е й* болды (С.Сейітов, Сөз сұра.). Қайық тұмсығы жағалауға енді тие бергенде, оң иығы *т ы з е т е* қалды («Лен. жас»).

Тыз еткізді. *Бір нәрсенің шым еткізіп, қатты тістеуі, шағып алуы.* Теміртас шешініп болып, тағы бірдемелерді ойлап отыр еді, бір сона дәл жауырынан кеп қадалып, етін *т ы з е т к і з і п* тістеп алған соң, жауырынан алақанымен бір соғып қалды да, гүп беріп суға сүңгіп кетті (С.Мұқанов, Шығ.).

Тыз етпе. *Қызуқанды, ашушаң.* Фабдолланың болмашы нәрсеге қызып, қиқарланатынын білетін атасы «әй, тым *т ы з е т п е с і ң-а у*» дейтін ішінен (М.Дүйсенов, Мейман.). *Т ы з е т п е,* ашушаң лейтенант Петуховтан қаншама көресіні көрдім (Т.Бердияров, Солдат сыры).

ТЫЗАҚТА= е т. *Безек қағу, шыжалақтау.* Мелдес ағаң аршыған жұмыртқадай аппақ болса, неменеге байбалам салып *т ы з а қ т а п* жүр (С.Шаймерденов, Әнім сен.). – Кейде әр нәрсені бір ойлап, *т ы з а қ т а п* орнымда отыра алмай, іске қолым бармайды (М.Қаназов, Арна).

ТЫЗАҚТАУ *Тызақта етістігінің қимыл атауы.*

ТЫЗАЛАҚТА= е т. *Күйіп-пісіп бызылдау, шыжалақтау.* Ел жуандарына тура қарамай иығы шыққан, қолы сынған бір-екі жігіт *т ы з а л а қ т а п*, маңдарына жан жуытпайды (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТЫЗАЛАҚТАУ *Тызалақта етістігінің қимыл атауы.*

ТЫЗАЛАҢДА= е т. с ө й л. ***Тызақта***. Құлап жатқан Сүлейменге елден бұрын *т ы з а л а ң д а п* шешесі Ұлтуар жетті (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). Кейбіреулер алаңғасар, тасыр-тұсыр немесе *т ы з а л а ң д а ғ а н* ұшқары дыбыс шығарады (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ТЫЗАЛАҢДАУ *Тызалаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫЗАҢДА= е т. *Тызбалақтау, не істерін білмеу.* Әмина ғашық болып *т ы з а ң д а й д ы*, Шыдамай күн батқанша төзе алмайды (Бабалар сөзі).

ТЫЗҒАҚТАТ= е т. *Тызбалақтату.* Соңынан Нұрқия да *т ы з ғ а қ т а т ы п* қуып келеді (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

ТЫЗЫЛДА= е т. *Тыз-тыз етіп, дуылдап ашу.* Аяғымның үсіген-үсімегенін білмеймін, етінің тек *т ы з ы л д а ғ а н ы н* ғана сезінемін (Қ.Қайсенов, Жау тылы). Қара өлең шөп аяқты көтергенде, башпайлардың арасына оралып, тілген жері *т ы з ы л д а п* ашиды (А.Жақсыбаев, Бозарал). Табан мен саусақтарым тоңып, қып-қызыл болып *т ы з ы л д а п* ашыды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ТЫЗЫЛДАТ= е т. *Тыз-тыз еткізу, дуылдату.* Балалар боқша арқалап барын киген, Сабаққа бармақшы боп шыққан үйден, Жеткенше аяқ-қолын домбықтырып, Бетінен *т ы з ы л д а т ы п* аяз сүйген (М.Дулатов, Шығ.). Омар маса *т ы з ы л д а т ы п* жеп бара жатса да, сабыр сақтап алақанымен бетін баяу сипады (Ш.Мұртазаев, Интернат).

ТЫЗЫЛДАТУ *Тызылдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫЗЫЛДАУ *Тызылда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫЙ= е т. **1.** *Бөгеу, бөлу, тосқауыл болу.* «Жылатып жанды, жансыз мақұлықатты, Отырмын дарияның суын *т ы й ы п*. Шамшырақ– інжу, гауһар, жақуттардан Ал, шахым, керегіңді шапшаң жиып!» (О.Шораяқов, Шайыр майдан). **2.** *Тыйым салу, қойдыру.* Берекеге жи дейсің, Тамам қазақ баласын. Кек, ашудан *т ы й* дейсің, Айыртып ақ пен қарасын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Домбыра тарту, ән салу, өлең айту сияқты халықтың үйреншікті зауықтарына дейін күнә деп *т ы й ғ ы с ы* келген (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қара мысық тағы кесті жолымды Бір-ақ рет ізгіліктен *т ы й ы п* едім өзімді Бір-ақ рет жұмып едім көзімді Қанға малып алдым, міне, қолымды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ұлсыздарға ұл берген, Қызсыздарға қыз берген, Кереметін кезінде – «Құлақ есітіп, көз көрген», Әулие түгіл бұл кезде, Топалаң *т ы я р* мерзімді – Тораңғы біткен қорда жоқ. Үстіп жүріп бір күні Кіжінумен құрғырың Бастан заулар дүние боқ (Базар жырау, Шығ.).

Жасын [көз жасын] тыйды. а) *Жылағанын қойды, жыламады.* Кет екі жау! Қаңғып өл! Еркін қалдың, қалың ел! Еңіреме енді, *ж а с ы н ы ң т ы й*! (М.Жұмабаев, Шығ.). «Уһ» деп жерге түсіп, есін жиып, *К ө з і н і ң* тәуба қылды *ж а с ы н т ы й ы п*. Құдайдан сұрап алған ханның ұлы, Суыққа қатты тоңды, күнге күйіп (Ә.Найманбаев, Шығ.). ә) *Жылатпады, көңіліне демеу болды.* Алжыған шалға: – Қолың тарт Зылиқадан!– демекке. Батыр шауып жөнелді Жаңғырта қырдың тау-тасын, Жылаған қыздың *т ы й м а қ қ а* Көлдей аққан *к ө з ж а с ы н* (О.Шипин, Дастан.).

Нәпсісін [ләпсісін] тыйды. *Нәпсісін жеңді, құмарын тежеді.* Маңдайдағы бай болдың, *Н ә п с і ң д і* неге *т ы й м а д ы қ*? Өзің алсаң, жүз аз деп, Берсең, бірді қимадың (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қолда барын қанағат, Қолда жоққа құмартып, Әуреленбе, *л ә п с і ң т ы й* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тентекті тыйды. *Бұзықты тұзу жолға салды.* Ау, қазым, ашуланып асып-саспа, Дәулетке бес күндік асып-таспа. Қазыға міндет болса *т е н т е к т ы ю,* Еліңде залымдар көп қара қасқа (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ТЫЙҒЫЗ= е т. *Тыйдыру, тоқтату.* – Қайдан *т ы й ғ ы з а с ы ң,* – дейді оған екінші біреулері. – Бала атаулының ендігі ойыны осы соғыс болып тұр (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТЫЙҒЫЗУ *Тыйғыз етістігінің қимыл атауы.* – Ойындарының түрі неткен жаман еді. *Т ы й ғ ы з у* керек қой! – деп бажылдайды үлкендер (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ТЫЙДЫР= е т. *Тоқтату, тежеу.* Ана тентегінді *т ы й д ы р* (Ауызекі).

ТЫЙДЫРУ *Тыйдыр етістігінің қимыл атауы.* Ру арасындағы барымтаны *т ы й д ы р у* ісін әдейілеп сөз етті (І.Есенберлин, Қаһар).

ТЫЙЫЛ= е т. **1.** *Тоқтау, басылу.* Көлге барып, тыным алып, Бәрі сонда жиылар. Алды тыныс, болды тыныш, Су ағыны *т ы й ы л а р* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жанып өтем, жанбай қайтіп тірі өлем, Жаумай қайтіп, жаумай қайтіп түнерем. Тіл *т ы й ы л м а й*, жүрек тынбай тынбайтын, Өміріммен өтер болды бұл өлең... (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Келмеу, қатынамау.* Дәтке қуат ететіндері оқтан аман сақта деп жүргенде, жаңа жылдан бері Қалжаннан да хат *т ы й ы л д ы* (З.Шүкіров, Сарша). Әдетте шұбырып жататын машина бүгін *т ы й ы л д ы* да қалды (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). **3.** *Доғарылу, тежелу.* Өзге ойдан *т ы й ы л ы п*, Бірімен бірі әуре. Жүрекке құйылып, Жан рахат бір сәуле (Абай, Тол. жин.).

Жасы тыйылды. *Жылағанын қойды, көңілі көтерілді.* Домбырам басы бал қурай. Қалампырлы насыбай. Насыбайды атқан соң, Жазылар менің басым-ай! Жазылса да бас шіркін, *Т ы й ы л м а й д ы ж а с ы м*-ай!.. (М.Жұмабаев, Шығ.).

Жауыздықтан [киянаттан] тыйылды. *Басқаға жәбір көрсетуін қойды.* Бірқатар адамдарда мынадай бір пікір бар: адамның құлық сезімдері күшті болу үшін яғни адам ізгі болу үшін, *ж а у ы з д ы қ-*

т а н т ы й ы л ы п, еркіндікке ұмтылу үшін адамда дін сезімдері күшті болуы керек (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұл сөзді оқып көрер қолына алған, Иншалла, хақиқат-дүр, емес жалған. *Т ы й ы л ы п* мыңнан бірі *қ и я н а т т а н*, Көрсе екен ғайібләрін һәркім қылған (М.Дулатов, Шығ.).

Теріс [нашар] істен тыйылды. *Жаман әдетке баспады, жамандықтан аулақ болды.* Балаға бір нәрсені істе дегенде де, істеме дегенде де сол бұйрықтың себебін ұққандай қылып балаға ұқтырып отыруға керек. Себебін ұқса біраздан соң бала өз бетімен-ақ дұрыс іске ұмтылып, *т е р і с і с т е н т ы й ы л а т ы н* болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұлай істегенде бала *н а ш а р і с т е н* сол істің нашар болғандығы үшін *т ы й ы л м а й д ы*, бәлки таяқтан, сөзден аман қалу үшін, бір нәрсені алу, яки бір нәрседен айырылып қалмау үшін ғана тыйылады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЫЙЫЛУ *Тыйыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тежелу, тоқталу.* Адамның бір нәрседен *т ы й ы л у ы*, бір нәрсеге ұмтылуы екінші бір затты сыйлағаннан, сол затқа жағыну үшін болмай, дұрыстық үшін болса, нағыз тынымды, тиянақты, игі ұмтылу һәм тыйылу осы болмақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Өлім деген – тірі жанның тірліктен *т ы й ы л у ы* (Х.Есенжанов, Тар кезең). **2.** *Теріс мінездісінің доғарылуы.* – Адал сезімді ластап, қор қылып алмай тұрып, көңілде қимастық барда *т ы й ы л у* керек (Т.Ахтанов, Дала сыры). Будда қиянатқа жол бергізбейтін этикалық қағидаларды – азаптаудан құтылудың, дүниеуи күйкі тілектерден *т ы й ы л у д ы ң*, жалпыны тегіс қамти алатын риясыз мейірбандылықтың жолдарын үйретті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ТЫЙЫШТЫҚ з а т. с ө й л. ***Тыныштық.*** Сонда өзі жай жүре ме, *Т ы й ы ш т ы қ* өмір сүре ме, Таласып иттей үре ме, Неғылып тек тұр қазақ? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТЫЙЫМ з а т. **1.** *Тежеу, тоқтам.* – Ойбай-ау, қызға қырық үйден т *ы й ы м* емес пе (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Тілге *т ы й ы м* болса да, Көзді ешкім тыймайды. Кірпікке үйқы қонса да, Елестер жетіп, қинайды (К. Салықов, Жезкиік). **2.** п е д. *Белгілі бір сенімге байланысты рұқсат етілмеген іс-әрекет.* ...Орман, тау, жазық, аң иелеріне арнауарбау оқымаса, олардың қаһарына ілінуі, түрлі аурулардың иелеріне бағышталған дұға, арбауларды білмей қалса, өлімге ұшырауы, түрлі *т ы й ы м д а р* ішінен бірін білмей қалса, тағы да толып жатқан қауіп-қатерге қалуы мүмкін деп ойлаған (Е.Тұрыс, Келіншектау). *Т ы й ы м* – жаман, жағымсыз істен аулақ болуды талап ету. *Т ы й ы м* – тәрбиенің басты тірегі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Тыйым берді. *Тоқтатты, тежеді, тыйым салды.* Қиқулаған қалың қол, құйын дерсің, Қайтып оған шағын жұрт *т ы й ы м б е р с і н.* Тозған жұртты топырлап, тапап кетті, Қатыгез жау қайсыбір бұйым көрсін (М.Мақатаев, Шығ.).

Тыйым салды. а) *Тежеді, бөгеді.* Бірдемеге *т ы й ы м с а л а р д а* бидің өтірік жөтеліп, тамағын қыратыны болушы еді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). – Бұл ісің,– судья айтты,– емес қиын, Алғандай оңайлығы бастан киім, Жолдасам арызыңды Орынборға, Сыйғызып бір қауызға, *с а л а р т ы й ы м* (О.Шипин, Дастан.). ә) *Рұқсат етпеді, тыйды.* Ол, ол ма, діни мектептің *т ы й ы м с а л ғ а н ы н а* қарамастан, Абай сонымен қабат орыстың бастауыш мектебінде оқиды (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Өтірік, өсек ұрлыққа *Т ы й ы м с а л ы п,* берме жол, Бір арнадан сөз шықса, Береке мол, достық сол (Қабан жырау. Алтын қазық).

Тыйым салынған түр. *Белгілі бір қауымдастық қауіпті болғандықтан карантиндік бақылауға алынған тұр. Т ы й ы м с а л ы н ғ а н т ү р д і ң* бұл аймаққа еніп кетуі орынсыз (шаруашылық немесе медициналық тұрғыдан қауіпті) деп табылады (Қаз. тілі термин. Экология.).

Тыйым сөз. *Белгілі бір сенімге байланысты атауға рұқсат етілмеген, тыйылған сөз.* Діни наным-сеніммен байланысты қазақтың көптеген *т ы й ы м с ө з д е р і* бар (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТЫЙЫМСЫЗ с ы н. *Тежеусіз, тоқтаусыз; тойымсыз.* Әрбір арсыз жалқаудан сұрамсақ, өзі тойымсыз, *т ы й ы м с ы з,* өнерсіз, ешкімге достығы жоқ жандар шығады (Абай, Тол. жин.).

ТЫЙЫМДЫҚ з а т. с ө й л. ***Тыйым.*** Кеше атына салынса да, *т ы й ы м д ы қ,* Титім сәтке ұмытпады дүйім жұрт. Қаны қазақ қай қияда жүрсек те Абылай ханға ант бергендей сыйындық (К.Салықов, Жезкиік).

ТЫЙЫРЫМ з а т. с ө й л. *Тыйым, тоқтам.* Қай ұрғашының да іші бұлтиғанына қуанбаса, ренжімейтін қыр салтында сары қатынға *т ы й ы р ы м* қайдан табылсын (Ә.Кекілбаев, Елең-алаң).

ТЫЙЫШСЫЗ с ы н. с ө й л. *Мазасыз, тынымсыз.* Жалғыз соқыр халқыңа *т ы й ы ш с ы з* болса, Құтылсаңшы мына отырған Құнанбайдан! (Бес ғасыр.).

ТЫҚ= е т. **1.** *Үшкір затты денеге сұғып алу, қадау.* – Егер келіп олардың біреуі жабысса, қарнына *т ы ғ ы п* ал! – деп, ол ақ бәкіні қызы Күлімханға берді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Омар қайтерін білмей, түсі бұзылып кетіп, бір жеріне біз *т ы ғ ы п* алғандай ыршып-ыршып түсті (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). **2.** *Бір заттың ішіне екінші бір затты салу, сұғу. Т ы ғ ы п* ап тұмсықтарын мамығына, Айдын-төсек, аспанды жамылуда. Арша, шырша, жартастар жағадағы, Сұғынып бәрі көлге табынуда. Аласұрып, қан ойнап тамырында, Ана-жүрек тыпыршыш, қабынуда, Не қыларын біле алмай жабығуда (М.Мақатаев, Шығ.). Күн батқан кезде құбылаға сіңіп асыл нұр, Қара көк мамық қанатқа *т ы қ т ы* басын бұл. Оралмай әке, ораза ашпай талайдан, Қанатын қағып, құса ғып бітті тас үңгір (Ж.Жақыпбаев,

Ләйлә). **3.** а у ы с. *Адамды түрмеге қамау, жауып қою.* Түрмеде отырғандарды азап вагонында ай жарымдай қамап қойып, одан Омбаға алып келіп, лагерьге *т ы қ т ы* (С.Сейфуллин, Шығ.). Мені екі бақылаушы адам дедектетіп отырып ұзыннан-ұзақ коридордың түбіндегі бір жарықтау ұзыншақ бөлмеге әкеп *т ы қ т ы* (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **4.** а у ы с. *Көзден таса қылып жасыру, көрсетпей қою.* Байларға *т ы қ қ а н* астығын үкіметке тапсыруға он күн берілді (Б.Майлин, Шығ.). Торғайдың ығы, желіне, Бөліп-бөліп әр жерге Қойды *т ы ғ ы п* мергенді, Мергеннің атын ұстатты Я туысы, ілігі Өздеріне сенімді (О.Шипин, Дастан.). **5.** а у ы с. *Қорғау, сақтау.* Жиылып келді бір күн шәкірттері: «Сізді бір көрмедік, – деп – көптен бері. Тышқан көп деп тамағын *т ы қ т ы* бұл ел, Ала алмадық қиын боп қойған жері (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Әкелерінің көріне тықты. қ а р а п. *Әбден састырды, апшысын қуырды.* Күреңіменен атылып шетке шықты да, Айғайлап тұрып, анықтап, нақнақ, ұқтыра: – Дәрменсіз сорлы кедей-кепшікті бұқтыра, Күшік тазыдай жылмандайсыңдар мықтыға! Ата жауларың арқаңа, бәлем, шықты ма, *Ә к е л е р і ң н і ң к ө р і н е*, бәлем, *т ы қ т ы* ма!? (М.Мақатаев, Шығ.).

Екі аяғын бір етікке тықты. *Апшысын қуырды, састырды.* Келіншек Мейрамның *е к і а я ғ ы н б і р е т і к к е т ы қ т ы* (F.Мұстафин, Дауыл). Дариға Мәуені іздеп жүбанбай, кемпірдің *е к і а я ғ ы н б і р е т і к к е т ы қ т ы* (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Екі қолды мұрынға [танауға] тығып қалды. *Қолында ештеңесі қалмады, құр алақан болды.* Құдай ұрып алма ағашын суық соғып кетсе, *е к і қ о л д ы м ұ р ы н ғ а т ы ғ ы п қ а л д ы* деген сол болады (А.Нұрманов, Аққу.). Езіп кетіп ақ жауын, *Е к і қ о л д ы т а н а у ғ а Т ы ғ ы п* қалдық қалайда, Облысқа, ауданға Мәжіліске барғанда (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.).

Жерге [көрге] тықты. а) *Жоқ қылды, өлтірді.* Алды – үміт, арты – өкініш алдамшы өмір, Желікпен *ж е р г е т ы қ п а с* кісің бар ма? (Абай, Тол. жин.). – О да рас. Дегенмен түбінде сол баринді орыс мұжығы өз қолымен *к ө р г е т ы қ т ы* емес пе? (Ө.Қанахин, Бақыт.). ә) *Көмді, жерледі.* Үй ішің егіз болсын, туыс болсын, Өлген соң бағаң болмас *к ө р г е т ы ғ а р.* Мал болсын, адам болсын, жәндік болсын, Өлімге тегі болмас ешкім құмар (Қабан жырау, Алтын қазық). б) *Масқара етті, жамандады, абыройын төкті.* «Залал да менде, ендеше, заман да менде», – Деп келген кеше үңгірлік адамнан кем бе? «Жаман айғыр – тайға қас», Қит етсе бір жас, Табанда *к ө р г е т ы қ п а қ ш ы,* жамандап елге(Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қанатының астына тықты. *Қорғаштады, қорғады. А с т ы н а қ а н а т ы н ы ң* бізді *т ы ғ ы п,* Куанып табылғандай қалағаны. Қырандай түлеп ұшқан тұғырдағы, Тартқанда көз жарқ етті томағаны (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қуып тықты. *Жанын қоймай, бір жерге айдап кіргізді.* Бір суыр адасыпты оттап жүріп, Кез болды бір ауылға көп қаңғырып. Ит *қ у а л а п т ы қ қ а н* соң иесіз үйге, Бояу толы шелекке кетті кіріп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Нұрлан құланды алдына сап айдаған тайыншадай қосқа *қ у ы п т ы қ т ы* (З.Шашкин, Сенім).

ТЫҚ е л і к. *Кенеттен тырс етіп келте шыққан дыбысты бейнелеу үшін қолданылатын сөз.* Түн ортасы ауа есік *т ы қ е т т і* («Лен. жас»).

Тық еткізді. *Тырс еткізді, тықылдатты.* Не де болса көшеге шығуға бел байлап, ашумен таяғымды *т ы қ е т к і з і п,* қозғала бергенімде, ол басын көтеріп алды (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ТЫҚАДАЙ с а н. *Тап-тұйнақтай, тиянақдай.* Шаруасы түгел, қора-қопсысы жинақы, *т ы қ а д а й* болып ертеңді қара кеш тырбаңдап келіп жүретін (О.Бөкеев, Ән салады шағылдар).

ТЫҚАҚТА= е т. **1.** *Қыспаққа алып асықтыру, тақымдау. Т ы қ а қ т а м а й* тұра тұршы, мына қуырдақты жеп бір-ақ аттанайық (М.Әуезов, Шығ.). Көктөбет те соңғы кезде бәлендей қыспаққа алып *т ы қ а қ т а й* қоймайды (А.Нұрманов, Құлан.). **2.** *Дамыл таппау, мігір көрмеу.* «Көп түкірсе, көл» емес пе, қатығы бардың қаймағын, талқаны бардың тарысын *т ы қ а қ т а п* жинап, қоңыр күзге қыруар шаруа тындырдым (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ТЫҚАҚТАТ= е т. *Асықтыру, тақымдау.* – Бәсе, Салиха, *т ы қ а қ т а т ш ы* солай?! – Атаң Ағыбайдың аруағына сыйын (С.Сматаев, Алау).

ТЫҚАҚТАТУ *Тықақтат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚАҚТАУ *Тықақта етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Т ы қ а қ т а у ы н* қоймады.

ТЫҚАҚТЫҚ з а т. *Қыспаққа алғыштық, маза бермеушілік.* Партком секретарының *т ы қ а қ т ы ғ ы н* жақтырмайтындар да бар, соның біреуі – Қаныбет (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Тықақтық қылды. *Асықтырды, жаныктырды, тықақтады.* Елге ақыл айтып отырып, мен шаруа жайын ойлап *т ы қ а қ т ы қ* қылсам, ел не істемек (М.Әуезов, Қилы заман).

ТЫҚҚЫЗ= е т. *Тықтыру, жасырту, көзден таса еткізу.* Жұрт дүкенге түскен кітаптарды тік көтеріп алатын болған соң, бір данасын сатушыға *т ы қ қ ы з ы п* қойдым (М.Әлімбаев, Қалам.).

ТЫҚҚЫЗУ *Тыққыз етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚҚЫЛА= е т. *Тыққыштап сақтап қою, қайта-қайта тығу.* – Қалауың келіп көзайым болдың ба? Тышқандай *т ы қ қ ы л а ғ а н* шығарсың сүрілеріңді (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

ТЫҚҚЫЛАУ *Тыққыла етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚҚЫШТА= е т. **1.** *Үсті-үстіне тығу, тыға түсу.* Тоқтының қарнын пышақпен қырып әбден тазартты да, ішіне тоқтының етін белгілі тәртіппен

т ы қ қ ы ш т а й бастады (Ө.Қанахин, Жер бас.). Нұрғайша кітаптарын сумкаға сыйғыза алмай, қайта-қайта бірін алып, бірін салып *т ы қ қ ы ш т а п* жатты (А.Жақсыбаев, Бозарал). **2.** а у ы с. *Белгілі бір затты басқаға көрсетпей, қайта-қайта жасыру.* Құлтуманың *т ы қ қ ы ш т а п* әкелген пұшпақ жабағысына бақалшыдан айна, тарақ, жұпар сабын, шаш майын әпереді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қанша *т ы қ қ ы ш т а ғ а н м е н,* алтынды уысыңа жасыра алмайсың деген бар емес пе? (К.Ахметбеков, Ақдала).

ТЫҚҚЫШТАУ *Тыққышта етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚПА: тықпа сақал. *Иектің астына қарай тығыз, қалың, боп өсетін сақал.* Қабарған қызыл жүз, бітік көз, *т ы қ п а* күрең *с а қ а л д ы* Жақып бай осы қаладағы айлалы саудагер (М.Әуезов, Абай жолы).

ТЫҚПАЙЛА= е т. с ө й л. ***Тықпала.*** Мұндай шалбарды бұл жәрмеңкеден іздеп таба алмайсың, қайта қарашы өзің, – деп қайта *т ы қ п а й л а д ы* (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). Жас ақын-жазушыларымыз әлдеқалай құлағы шалып қалған сөздерді де шығармаларына сыналап *т ы қ п а й л а й* салады («Қаз. әдеб.»).

ТЫҚПАЙЛАУ *Тықпайла етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚПАЛА= е т. **1.** *Бір нәрсені еріксіз беру, ал деп қыстау.* Бізді қонақ еткен жігіт «алыңыз» деп біресе етті, біресе қымызды *т ы қ п а л а й* түседі (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Бауырсақтарды сырып, тарелканы Елдосқа жақындатып, кеседегі шайды қоюлатып құйып, «іш-іш» деп *т ы қ п а л а п* жатыр (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). **2.** а у ы с. *Өз ойын, идеясын орынсыз жерге қайта-қайта қыстыру, кірістіру.* Құрметті Төкебаевич, сіз ол мәселені бұл араға *т ы қ п а л а м а ң ы з* (М.Иманжанов, Менің махабб.). Әрине, әбден қаламы төселген көрнекті ақынға ананы жаз, мынаны жаз деген міндетті қағиданы *т ы қ п а л а й* беруден аулақпыз (Е.Ысмайылов, Сын.).

ТЫҚПАЛАН= е т. *Жасырыну, бой тасалау.* Ғасырлар бойы ұлттық эгоизм психологиясы *т ы қ п а л а н ы п* келген жерде интернационализм мықтап орнықты («Қаз. әдеб.»).

ТЫҚПАЛАНУ *Тықпалан етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚПАЛАУ *Тықпала етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Кірітіру, өршесіз жерге қайта-қайта қыстыру.* Өмірдегі кездейсоқ жәйттерді талғамай, елеп-екшемей, ой таразысынан өткізбей шығармаға *т ы қ п а л а у* – өнер жанына қас нәрсе (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). **2.** и н ф. *Толтыру, толықтыру. Т ы қ п а л а у* – белгіленген ұзындықтағы мәліметтер блоктарын бос символдармен, сөздермен, жазбалармен толтыру (толықтыру) әдісі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТЫҚПЫШТА= е т. с ө й л. ***Тыққышта.*** *Үсті-үстіне тығу, тыға түсу.* Жұрт тапқан-таянғанын үйіне тасып, қалтасына *т ы қ п ы ш т а с а,* мен далаға шашылыппын (Д.Досжанов, Кісі ақысы). Мінім, мұным мінегіш досқа мәлім, Қостағанын білмеймін, қоштағанын. Біреу жатыр бетімді сілемейлеп, Біреу жатыр *т ы қ п ы ш т а п* тостағанын... (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

ТЫҚПЫШТАУ *Тықпышта етістігінің қимыл атауы.* Темір таппағандай енді моторға қағаз *т ы қ п ы ш т а у д ы* қойса қайтеді (Қ.Найманбаев, Серт).

ТЫҚСЫР= е т. **1.** *Соңына түсіп, тақымдап қуу, ығыстыру.* Бір мезгіл бұл елдің басына ауыр заман келді: әлдеқайдан бір жат ел пайда болып, бұларды орманның ішіне қарай *т ы қ с ы р ы п* қуды (М.Жұмабаев, Шығ.). Жау әскерлері шабуылды оқыстан бастағанын пайдаланып, қатты *т ы қ с ы р ы п* келеді (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). **2.** *Шетке шығару, қыспаққа алу.* Кейде жағымпаздарды жарататын басшылар «ә» десе, «иә» деп тұрғандарды жақсы көріп, титтей қайшы келгендерді *т ы қ с ы р ы п,* ысырып жіберуге әзер тұрады (С.Байжанов, Сыр.).

ТЫҚСЫРТ= е т. **1.** *Ығыстыру, тақымдап қуу.* – Қызыл Армия неміс фашистерін желкеден түйіп, батысқа қарай *т ы қ с ы р т а* қуып барады (К.Боқасов, Әке.). **2.** а у ы с. *Асықтыру, жанықтыру.* – Элеваторға астық жеткізу баяу, шапшаңдатыңдар!» – деп жоғарғы жер *т ы қ с ы р т ы п* жатыр (Т.Нұртазин, Мұрат).

ТЫҚСЫРТУ *Тықсырт етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚСЫРУ *Тықсыр етістігінің қимыл атауы.* Көрген адамдардың айтуынша, Ботакөздің халі өте қауіпті, өйткені қызылдардың *т ы қ с ы р у ы* күшейген сайын, Кулаковтың айуандық қылығы да күшеюде (С.Мұқанов, Ботакөз).

ТЫҚСЫРЫЛ= е т. **1.** *Ығыстырылу, қысылу.* Әйелдер қораға қасқыр түскен қойдай болып, бірін бірі басып-жаншып, іргеге қарай тығыла берді, *т ы қ с ы р ы л а* берді (З.Ақышев, Ақбел асу). **2.** а у ы с. *Қыспаққа алыну, шеттетілу.* – Дәл солай, Шоқанжан, Баяннан *т ы қ с ы р ы л ғ а н* қалмақтар анау көрінген Көктауға барып паналайды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ТЫҚСЫРЫЛУ *Тықсырыл етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚТЫ з а т. з о о л. *Күні бойы шидің сақалының астынан бидайықтың ұрығын теріп, тұбірдегі қоңыз, құмырсқаларды аулайтын құс, құрқылтай. Т ы қ т ы* көп ұшпайды (С.Қасиманов, Алтай.). Өздері қара ала, сары ала, мойнақ, көк қасқа болып келетін құстың түрі. Кейбір аудандарда қаралар шақшақ, сарыала шымшық десе, кей жерлерде оларды құр сияқты қызылды-жасылды болғандықтан құрқылтай деп атайтын көрінеді. Ал *т ы қ т ы* деген аты – тығып қойғандай, жасырынып жатады дегеннен болса керек (С.Қасиманов, Алтай.).

ТЫҚ-ТЫҚ е л і к. *Қайта-қайта тықылдап шыққан дыбысты бейнелеу үшін қолданылатын сөз.* Абақтының айға баға күні ұзақ, Жанды жейтін жылға баға түні ұзақ. Ескі мола дөн дыбыс жоқ, тым-тырыс. *Т ы қ-т ы қ* басып күзетші жүр жалғызақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Міне, баяғы өзім тұрған бөлме, есікті бір-екі рет *т ы қ-т ы қ* қағып, өзіме қарай тартып қалдым (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Тық-тық етті. *Қайта-қайта тықылдады, тықылдаған дыбыс шығарды.* Ал үміттің өзені талмайды ағып, *Т ы қ-т ы қ е т і п* сағаты алдайды уақыт. Өмір сүру, бауырым, кандай киын! Қандай киын! Әйтсе де қандай бақыт! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТЫҚТЫР= е т. *Жасырту, көзден таса еткізу.* Сырт көзден сескеніп, Кәдірбай бір-екі қалы кілемді кілетке *т ы қ т ы р ы п* қойғанын кейін білдім (Б.Тоғысбаев, Ақиық).

ТЫҚТЫРТ= е т. *Қамату, жасыру.* Ақмағанбеттің келгенін көзі шалып қалған Қосжан мен Әймен қолма-қол ұстатып, түрмеге *т ы қ т ы р т ы п* тастады (А.Жұмаділдин, Сең.).

ТЫҚТЫРТУ *Тықтырт етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚТЫРУ *Тықтыр етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚЫЛ з а т. *Тық-тық еткен дыбыс.* Орағытып жол таба алмай, өкпем өшіп келе жатқанда, аттың тықыры, *т ы қ ы л* жолда сүйреткен сойылдың даңғыры естілді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қабырғадағы сағаттың *т ы қ ы л ы* бүкіл үйге балға соққандай естілді (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

ТЫҚЫЛДА= е т. **1.** *Тық-тық еткен дыбыс шығу.* Мұғалім: «Енді дәптерлеріңді алдарыңа ашып қойыңдар, қане, үйге қандай тапсырма бар? – деген кезде есік *т ы қ ы л д а д ы* (Е.Домбаев, Менің туыс.). – Біреу келді ғой деймін, – дегенше болған жоқ, терезенің *т ы қ ы л д а ғ а н ы* естілді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). **2.** а у ы с. *Тақ-тақ етіп, жылдам сөйлеу. Т ы қ ы л д а п,* күр пысықсып сөйлейтін көп, Екпіндеп, ұшқыр атша қарқындаған. Бос белбеу, босаң туған бозбала көп, Киіздей шала басып, қарпылмаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бір күні жатақханадағы Қосайдарға бейтаныс бір *т ы қ ы л д а ғ а н* кішкентай сары қыз келді (М.Мағауин, Қияда.).

ТЫҚЫЛДАҚ с ы н. **1.** *Тық-тық еткен, тықылдап қалған.* Төбеге шыққаннан түскені ауыр тиді, ыршымалы *т ы қ ы л д а қ,* тас сатымен жүз аттап, жерге түскенше аяқ салдырап бос қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір жақта қабырғалық үлкен сағат, *Т ы қ ы л д а қ* дыбысымен уақыт санап. Өмірдің минуттарын өлшеп жатыр. Кейде тура жүретін, кейде жанап (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). **2.** а у ы с. *Ширақ сөйлейтін, тақылдақ.* – Қағынғыр, сүйенесің тіл мен жаққа, *Т ы қ ы л д а қ* қылған сені сор ма, бақ па (Б.Майлин, Шығ.). Тек оқта-текте: «Апырай, бүгін осы бір *т ы қ ы л д а қ т а н-а қ* көрдім-ау», дегендей оған тек өткір көзін қадап қарап қояды (Р.Райымқұлов, Болат.).

ТЫҚЫЛДАТ= е т. *Тық-тық еткізу, тықылдаған дыбыс шығарту.* Құмарпазды Мәсеке оятып: «Кім бар-ау!» деп жатпай, қамшысымен есік *т ы қ ы л д а т ы п,* артынша дауыстап сыртқа шақырды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ТЫҚЫЛДАТУ *Тықылдат етістігінің қимыл атауы.* Морзенің знактарын пайдаланып, түрменің қабырғасын *т ы қ ы л д а т у* арқылы көршісі камерадағы тұтқындармен сөйлесу оп-оңай боп кетті (С.Мұқанов, Ботакөз).

ТЫҚЫЛДАУ *Тақылда етістігінің қимыл атауы; тық-тық етіп, жылдам сөйлеу.* Дайрабай улы тілмен алды шаншып: – Көрдің бе, *т ы қ ы л д а у ы н* данышпансып. Белгілі сенің дағы жайың маған, Әуелі өз басыңды алсаңшы аршып (С.Омаров, Сәукен).

ТЫҚЫЛЖЫР з а т. *Тізенің ішкі, бүгілген жағы.* Ақбілек шаршаса, мойнынан құшақтатып, *т ы қ ы л ж ы р ы н а н* бір қолын салып, көлденең көтеріп жүреді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫҚЫР[1] з а т. *Тысыр, дыбыс.* Аяңдап ақырын, Жүрекпен алысып, Сыбдырын, *т ы қ ы р ы н* Көңілмен танысып (Абай, Тол. жин.). О *т ы қ ы р г а,* бұл *т ы қ ы р* не қосылсын! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тықыр таянды. *Қауіп-қатер төнді, жаны қысылды.* Қанша жымын білгізгісі келмесе де, Махмұтқа бір *т ы қ ы р т а я н ғ а н* сықылды (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). Оған бір *т ы қ ы р т а я н ғ а н* екен», – деп, ел іші астыртын қорытындысын шығарып та үлгерді (Б.Майлин, Шығ.).

ТЫҚЫР[2] с ы н. *Өскелең емес, қысқа, тақыр.* Буденный жылқысы өте сымбатты да әдемі, түгі *т ы қ ы р,* маңдайы жалпақ, көздері отты, мойны ұзын және етті (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы). – Ал, сенің есімің ше! – деп, Балқия сөзге өзгеден бұрынырақ қосылып тұрған *т ы қ ы р* шашты, тәмпіш мұрынды балаға мойнын бұрды (Н.Габдуллин, Қызық дәурен).

ТЫҚЫРАҢДА= е т. *Тықылдап сөйлеу, тықаңдау.* «Мен асығыспын, жаралыларды тезірек тиеңдер!» – деп *т ы қ ы р а ң д а п* болмайды (Б.Момышұлы, Москва.).

ТЫҚЫРАҢДАУ *Тықыраңда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚЫРЛА[1]= е т. *Тақыр-тықыр ету, тысырлау.* Есіктің алды *т ы қ ы р л а ғ а н д а й* болды ма, құлағын салды, ештеме естімеді (Д.Досжанов, Зауал). Есіктің алды *т ы қ ы р л а п* аяқтың дыбысы келіп-ақ қалды (Б.Майлин, Шығ.).

ТЫҚЫРЛА[2]= е т. *Шаш, жүн тәрізді заттарды қысқа кесу, тақырлап алу.* Редактор шашын ұстарамен *т ы қ ы р л а п* алдырған сопақтау басын изеді де қойды (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Әйелдің *т ы қ ы р л а п* кескен күлте шаштарының ұшы желкесінен селтиіп көрініп тұр (З.Асабаев, Жарас.).

ТЫҚЫРЛАН= е т. *Тықырлану, тықыр күйге түсу.* Столдың үстіне жабылған жасыл шұғаның да түгі түсіп, *т ы қ ы р л а н ы п* қалған (Ж.Еділбаев, Түркістан). Көп киістен *т ы қ ы р л а н ы п,* тозығы жете қоймаған шекпенді қолыма алдым (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.).

ТЫҚЫРЛАНУ *Тықырлан етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚЫРЛАТ= е т. *Тықыр еткізу, тықыр күйге түсіру.* Шашын *т ы қ ы р л а т ы п* алыпты (Ауызекі).

ТЫҚЫРЛАТУ *Тықырлат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚЫРЛАУ с ы н. *Тықыр келген, тақырлау.* «Қаңбақеке деген қолпашқа қуаныл, ол *т ы қ ы р л а у* көк шөптің үстіне жамбастап жантая кетті (З.Жәкенов, Таң самалы). Мына кілемнің түгі *т ы қ ы р л а у* ма, қалай (М.Сүндетов, Ескексіз.).

ТЫҚЫРЛАУ *Тықырла етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҚЫРТ= е т. *Тықсырту, қыспаққа алу.* Және манағы арақтан аздап жүрегі қобалжиын деді ме әлде үйдегі кемпірі *т ы қ ы р т а р* деп қорықты ма, әйтеуір Ықаңа тысқа шығу керек болып еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫҚЫРТАЯҢ з а т. *Тығызы таяң, қысталаң мезгіл, түртпегі асықтыра келген қарбалас кез. Т ы қ ы р т а я ң д а* аяққа оралып, мынау да мезі етті (А.Тоқмағамбетов, Шәңгек).

ТЫҚЫРШУ *Тықыршы етістігінің қимыл атауы.* Күннің батуын күтіп, көп *т ы қ ы р ш у ы м а* осындай қыз-қыз қайнаған жігіттік намысым себеп (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Ол жаздың алғашқы айын тынымсыз *т ы қ ы р ш у м е н* өткізеді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

ТЫҚЫРШЫ= е т. **1.** *Ойнақтау, ойнақшу.* Тұлпарға *т ы қ ы р ш ы г а н* қайта мініп, Ақырғы ақтық сөзін айтады үміт. Гүл де әсем, жан-жақтағы үн де әсем, Жүрме сен жанып кетіп, байқа жігіт (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** а у ы с. *Мазасы кету, шыдамсыздану, дегбірсіздену.* Күн суынып кетпей қайтуды ойлап, солдаттар да *т ы қ ы р ш и* түседі (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Табыспайды. Көңілде тот қалады, Қазір олар біржола аттанады. Асыл жанның бейнесі арман болып, Ұзақ-ұзақ жүректе сақталады. Қыз жүрегі *т ы қ ы р ш ы п* тыным алмай, Үн қатуға қалайда оқталады (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЫҚЫРШЫҚ: тықыршық атты. *Тыпыршыды; шыр көбелек айналып орнында тұрмады.* Енді біразда бәрі де *т ы қ ы р ш ы қ а т қ а н,* жер тарпыған, шыр айнала елеңдеген жүйріктеріне міне-міне сарт-сұрт аттаныса берді (М.Әуезов, Шығ.).

ТЫҚЫРШЫН= е т. *Тықыршу, дегбірсіздену.* Құйрықта отырған шынтақтай сары шал әлденеге *т ы қ ы р ш ы н ы п,* қаттырақ ес деп ым қағып, арқанды жиі-жиі сілкіп, орнынан тұрып кете берді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТЫҚЫРШЫТУ *Тықыршыт етістігінің қимыл атауы.*

ТЫЛ з а т. ә с к. **1.** *Соғысушы елдердің соғыс қимылдары жүріп жатқан ауданынан басқа, адам және экономикалық ресурстарымен бірге алғандағы барлық аумағы.* – Әзірге денсаулығың көтерсе, сен шахтада жұмыс істей тұр, қазір *т ы л* да – майдан ғой (І.Есенберлин, Алтын құс). «Қазақтар майданда жақсы соғысады, олардың әкелері, аналары, әйелдері *т ы л д а* майдан үшін жұмысты жақсы істейді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Майданда әрекет етуші әскер шебінің артқы бөлігі.* Менің әкем жау *т ы л ы н д а* жаралы боп қалғанда, Жан досымды қалай қиып қалдырам деп арманда; Көкірегін қарша жауған оқ пен отқа қалқалап, Сенің әкең үш күн бойы алып жүрген арқалап (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мені атқыштар полкының дәрігерлік батальонына жеткізіп, содан сон вагонға отырғызды да, *т ы л ғ а* жөнелтті (Т.Бигелдинов, Аспан.). **3.** *Соғыс және бейбіт уақытта армия мен флотты техникамен қамтамасыз ететін тыл қызметінің күші мен құрал-жабдықтары.* (Қаз. тілі термин. Әскери).

Тыл ауданы. ә с к. *Тыл бөлімдері мен мекемелерін, материалдық құралдар қорын (мыс, құрамаларды, бөлімдерді) бытырата орналастыруға, сондай-ақ жергілікті қорларды тасымалдауға, эвакуациялауға және пайдалануға арналған жер алқабы* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тыл барлауы. ә с к. *Өз бөлімдерінің, бөлімшелері мен тыл мекемелерін орналастыру және әскерді тылмен қамтамасыз ету үшін мәлімет жинау. Т ы л б а р л а у ы н ы ң* негізгі міндеттері – тыл мекемелерін орналастыруға лайықты аудандарды анықтау, жергілікті жердің қорғаныштық және таса болатындай ерекшеліктерін анықтау, эвакуация жасау және азық-түлік жеткізу жолдарын барлау, су көздерін, жергілікті ресурстарды және оларды пайдалану мүмкіндіктерін ашу, ауданның санитариялық-эпидемиялық, ветеринриялық-эпизодтық жағдайын анықтау т.б. (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тылдағы басқару пункті. ә с к. *Операцияға (ұрысқа) дайындық және операция барысында бөлім, бөлімше және тыл, сонымен қоса арнайы техникамен қамтамасыз ету мекемелерін басқаратын басқару пункті. Т ы л д а ғ ы б а с қ а р у п у н к т е р і* құрылықтағы және қарулы күштердің басқа да кейбір әскер түрлерінің бірлестіктерінде (құрама, бөлім т.б.) құрылады. *Т ы л д а ғ ы б а с қ а р у п у н к т і н* қолбасшының (командирдің) тыл жөніндегі орынбасары басқарады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тылдағы нысандар [объектілер]. ә с к. *Тыл органдарының, қатынас жолдарының, көлік құралдарының, материалдық жабдықтау аэродромдарының, уақытша тиеу-түсіру аудандарының, әуе десанттарын жабдықтау база-*

ларының, сондай-ақ әскерді (күштерді) тылдық және техникалық жабдықтау үшін пайдаланылатын өндірістік кәсіпорындар мен жергілікті әскери-экономикалық базаның басқа да объектілерінің жинақтама атауы. Т ы л д а ғ ы н ы с а н д а р д ы қолбасшының (командирдің) тыл жөніндегі орынбасары басқарады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тылды ұйымдастыру. ә с к. *Кез келген жағдайда әскерді жан-жақты қамтамасыз ету мақсатында жүргізілетін шаралар. Т ы л д ы ұ й ы м д а с т ы р у ғ а* дайындық, тыл құрамаларын, бөлімдер мен мекемелерді орналастыру, қатынас жолдарын дайындау және ұстап тұру, тыл объектілерін қорғау және күзету қамтылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тыл жағдайы. ә с к. *Операцияға (ұрысқа) дайындық және оның жүзеге асырылуы жағдайында әскерлерді тылмен қамтамасыз ету міндеттерінің көлемі және орындалу жағдайы, сондай-ақ әскерді тыл арқылы қамтамасыз етудің мүмкіндіктері.* Оған қоса *т ы л ж а ғ д а й ы н а* медициналық, эпидемиялық жағдайлар да кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тыл қоры. ә с к. *Әскерлерді (күштерді) тылдық қамтамасыз ету күштері мен құралдарының әскери іс-қимыл барысында шұғыл берілген тапсырмаларды орындау үшін бөлінген арнайы бөлігі.*

ТЫЛПИ= е т. ж е р г. *Ұшып түсу, жалп ету.* Бір пергенімде *т ы л п и ы п* түсті (Қаз. тілі аймақ. сөздігі).

ТЫЛПИТ= е т. *Жалп еткізу, ұшырып түсіру.* Әлгі әңгүдік тайжыларды түйе тарпыған бақадай, бірақ *т ы л п и т ы п* түсеріне көзін әбден жеткізе түскендей болды (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ТЫЛСЫМ з а т. **1.** *Тыным, тыныштық, жым-жырт.* Көкте жалғыз бұлт жоқ, Көктің түсі қызғылт көк. Дүниені *т ы л с ы м* билеген. Ыңыранғандай әлдекім, Жылай ма екен әлде жын? Перілер ме күйлеген? (М.Жұмабаев, Шығ.). Қызыл тастар *т ы л с ы м* буғандай жым-жырт күйде мелшиіп қатып тұр (М.Әуезов, Қараш.). **2.** *Жұмбақ, құпия, жасырын. Т ы л с ы м* ойлар масадай мазаны алып, Тағы бір сөз көңілсіз жазары анық. Қойдым енді мына бұлт ол да қойсын, Себе бермей кір жаңбыр азаланып. Сенемін мен күн шығар Алатаудан, Жайнап аспан ашылар тазаланып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Кеудемнен бой көтерер *т ы л с ы м* бір күй, Сеп менің қиялымда жүрсің ылғи (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бәрін де түйсін, білсін *т ы л с ы м* кеуде, Қосылсын дүрсіл келіп дүрсілдерге! Күрсінсең, аспан болып күрсін, кеуде, Жай оты жанар болып жүрсін менде (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЫЛСЫМДА= е т. *Сиқырлау дұғалау.* Ғажайып болатындай, ел күткендей, Пай-пайлап тамсантқандай, телміртқендей. Ғаламның барлық үнін *т ы л с ы м д а п* ап, Ыбырай дегеніне көндірткендей (Е.Ибраһим, Гәкку). Ұрған соң басы үзіліп жерге түсті. Бойынан жаны шығып, күлге ұшты. Дұғамен күзетші екен *т ы л с ы м д а ғ а н,* Айласы дұшпандардың қандай күшті (Ғашық-name).

ТЫЛСЫМДАЙ с ы н. *Тылсым сияқты, тылсым тәрізді.* Жаратылыстың сұлу заттары, көріністері, яки искусствоның *т ы л с ы м д а й* жанды билеп алып кететін ән, сиқырлы сөз, сұлу картина сықылды әсерлері адам жанында бір ләззат, бір сұлулық толқынын оятып туғызбай қоймайды (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЫЛСЫМДАН= е т. *Жасырыну, құпиялану.* Сен айттың: Айтылмаған сөз асылын, Ашылды *т ы л с ы м д а н ғ а н* сыр жасырын. Құйылып, құздан құлап әр тарауы Шалқыған Лермонтовтың мұрасының (Ж.Сыздықов, Асулар).

ТЫЛСЫМДАНУ *Тылсымдан етістігінің қимыл атауы.*

ТЫЛСЫМДАУ *Тылсымда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫЛТИ= е т. *Денесіне шақ болмай, тар, қысқа келу.* Анау шалбар *т ы л т и ғ а н* Мынау шапан қылтыйған Сірә маған қонса игі ед... Қой, жөніме тартайын Табанды жалтыратайын! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қала тәртібімен тігілген, етек-жеңі қысқалау қоңыр костюм-юбка киіпті, мұнысы әдейі тар тігілген бе, әлде жарасым сәні солай ма, әйтеуір *т ы л т и ы п* денесіне жабыса қалыпты (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ТЫЛТИТ= е т. *Қып-қысқа етіп кию.* Шоқайдың да қызы отыр, Тап осылар тұрғанда, Юбкасын *т ы л т и т ы п,* Желке шашын үрпитіп, Әкелмегін сондағы «Стелегі» ғой қаланың (С.Кенжеахметов, Қуырдақ). Шалбар киді кей қыздар Балақтарын *т ы л т и т ы п,* Құйрығындай ешкінің Шашын кесті шұнтитыш (О.Әубәкіров, Сүзеген.).

ТЫЛТИТУ *Тылтит етістігінің қимыл атауы.*

ТЫЛТИЮ *Тылти етістігінің қимыл атауы.*

ТЫМ ү с т. *Өте, аса.* Бай: «ер» – деді, артынан ере берді, Бай шіркеуден үйіне *т ы м* кеш келді. Қақпа соқты, қатты жел дүрілдеп тұр, Танымай, ырылдасып иттер үрді (Абай, Тол. жин.). *Т ы м* туралап айтыпты сұғындырып, Білгенге үйретіпті ұғындырып. Көріп тұрған мінезді жасырсын ба? Әркімге-ақ кеткен екен жұғындырып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тым болмаса [құрыса]. *Ең болмаса, ең құрығанда.* Күліп-ойнап бір аяқ асыңды дұрыс іше алмайсың, *т ы м б о л м а с а,* жарқылдап отырса, кедейлігі де, шалдығы да білінбес еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бермеген *т ы м б о л м а с а* жейтін азық, Мен болдым шөп түбіне қақ-қан қазық. Ішімнен ой, сыртымнан суық сорды, Жататын заман қайда бауыр жазып (К.Әзірбаев, Шығ.). Мін атқа, қайт ауылға тағат қыл да, ... Білмеймін, сор аттың ба, бақ аттың ба?! Аққуға кезенерде ырым жасап, *Т ы м қ ұ р ы с а* саусағыңды қанаттың ба? (М.Мақатаев, Шығ.).

Тым жақсы. *Әп-әсем, әжептәуір.* Әрі жырау һәм бақсы, Сөйлесе сөзі *т ы м ж а қ с ы,* Сарыбайдан шыққан Құлназар. Алтын Топжан, Әлібай, Егесті жерде тоқталмай, Нұсқалы жауап сөз табар (О.Шораяқов, Шайыр).

ТЫМАҚ з а т. э т н. *Аң терісінен жасалған, теріден тігілген, биік төбелі, маңдайы сыртына қарайтын, екі құлақшасы бар, желке-жотаны жауып тұратын артқы етектен тұратын, суықта киетін жылы баскиім.* [*Дәстүрлі қазақ мәдениетінде тымақ түрлері рудың, елдің ерекшелігін байқатып тұрады: Сай қарқаралы тымағы, алты сай сырма найман тымағы, жіңішке, ұзын төбелі керей тымағы, сегіз сай уақ тымағы, төрт сай аласа төбелі тобықты тымағы, алты сай тобықты тымағы*]. – Шүйінші-шүйінші! Ұл тапты, – деп келіп Әділдің *т ы м а ғ ы н* алып басына киіп, өз *т ы м а ғ ы н* Әділге кигізді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ұйқы басқан қабағын, Бастыра киген *т ы м а ғ ы н*, Жалқаулықты жар көрген. Жүрген ескі заңымен, Алдындағы малымен Бірге жусап, бірге өрген, Алаш деген елім бар. Неге екенін білмеймін, Сол елімді сүйемін! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Жекей тымақ. э т н. *Әдемі тігілген, жеңіл тымақ.* Басынан *ж е к е й т ы м а ғ ы н* тастамайды (Ауызекі).

Жығыт тымақ. э т н. *Түлкі терісінен тігілген тымақтың түрі.* Кебек сонда шалға айтты: – Ей, ақсақал, Өзің таңдап түлкінің біреуін ал. Бағыңа кез келген бір бұл олжа ғой, *Ж ы ғ ы т т ы м а қ* істетіп сандыққа сал! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Сеңсең тымақ. э т н. *Марқайған қозының қырқылмаған өскелең жүнді терісінен тігілген баскиім.* Үстіндегі қырысқан, ысқаяқ ескі тоны, басындағы тысы түте-түте қызыл *с е ң с е ң т ы м а ғ ы,* беліндегі қырық жылғы қынды кісесі, далаға шыныққан, қошқыл тартқан қалың бетаузы бұл адамның қойшы екенін айтпай танытады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Түлкі тымақ. э т н. *Түлкі терісінен тігілген тымақ.* Тымағын жақсы екен деп едім, *т ү л к і т ы м а ғ ы н* беріп кетті (М.Дулатов, Шығ.). Екі көзі солдаттарда, *т ү л к і т ы м а ғ ы* қолында, құйрығымен көткеншектей жылжи түседі (С.Бегалин, Сәтжан).

Тымағын бұлғады. *Белгі берді, шақырды.* Амангелді:– Қайт!– деді, Атой беріп сарбазға, *Т ы м а ғ ы н б ұ л ғ а п* айқайлап: – Қырыласың топтансаң, Жалғыз жүр,– деп,– бытырап.– (О.Шипин, Дастан.).

Үкілі тымақ. *Үкі тағылған тымақ. Ү к і л і т ы м а ғ ы н алыстан байқады* (Ауызекі).

ТЫМАҚТАЙ с ы н. *Тымақ сияқты, тымақ тәрізді.* Қозғал, қазақ, білімге жүгір, кез келді, Қылыш алып «надандық» саған кезенді. Шетке лақтыр, *т ы м а қ т а й* алып, тұра кеп, Ертеңді-кеш басына міниіп-езгенді! (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЫМАҚТЫ с ы н. *Тымақ киген, тымағы бар.* Айтпайтын жыр бар, Ашпайтын сыр бар *Т ы м а қ т ы н ы ң* көбіне. Сізге жаздым ұғар деп, Тымағы жоқ шығар деп (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қап-қара жарлауланған қабақтылар, Қисық-қисық қолында таяқтылар. Олар да жалбаңдасып ойнап жатыр, Жыртылған өңкей тері *т ы м а қ т ы л а р* (Бабалар сөзі // Қисса-и салсал).

ТЫМАҚША ү с т. *Тымақ тәрізді, тымаққа ұқсатып.* Ихсанның балуан қолы зіңгіттей азаматты *т ы м а қ ш а* көтеріп, дік еткізіп ат артына міңгестіре қойды (Р.Тоқтаров, Терістік.). Оның менен күші артық, бірақ өзі ыңғайсыз, әдісі жоқ, бірақ ол мені *т ы м а қ ш а* үйіреді (Қ.Қайсенов, Сол бір.).

ТЫМАУ з а т. с ө й л. ***Тұмау.*** Орденге толып өңірің, Өбектеп атамекенің, Келесік білмей өмірі *Т ы м а у д ы ң* тіпті не екенін, Бұл, достым, бақыт емес пе?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ұлы көште жүгім менің мың ауған. Не табамын шағынудан, Жылаудан?! Тфә! Тфә! Қалғандаймын құтылып Апта сайын ауыратын *т ы м а у д а н* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТЫМАУРА= е т. с ө й л. ***Тұмаура.*** Кейбір байлар манаурап, Өтірік науқас *т ы м а у р а п,* Жарлыны көрсе мысқылдап (Бес ғасыр.).

ТЫМАУРАТ= е т. с ө й л. ***Тұмаурат.*** Суытқан дала жатыр *т ы м а у р а т қ а н,* Мұртына теректердің қырау қатқан. Айналып құғыншы жел жүгіріп жүр Әупілдеп үрген иттей құр аулақтан (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТЫМПИ[1] з а т. о й ы н. *Үндемей ойнайтын ойын түрі. Т ы м п и* ойынын көбінде жастар жиналған жерде ойнайды (Ауызекі).

ТЫМПИ[2]**=** е т. *Жұмған аузын ашпау, үндемеу.* Ақсақал енді қайтерін білмеді. Үйде отыра ма? Алдынан шыға ма? Қалай амандасады. Дым көрмегендей *т ы м п и ы п* отыра ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Зәмзәм құйған құтыдай, Домаланған келбеті. Тарта беру *т ы м п и ы п* – Көшеде оның міндеті (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЫМПИМА с ы н. *Сыртқа шығарып ештеңе айтпайтын, іштен тынған.* Құрмаштың мінезі тым *т ы м п и м а* екен, сыр тарту өте қиын (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ТЫМПЫҢ: **тымпың қақты**. *Тез-тез басып жүрді, тымпыңдады.* Хамзаның бойы шамалы болғанмен, *т ы м п ы ң қ а ғ ы п* тез жүреді екен («Лен. жас»).

ТЫМПЫҢДА= е т. *Тымпың қағу, томпаңдау.* Әмина көкесінің соңынан *т ы м п ы ң д а п* еріп келеді (А.Жағанова, Еркежан). *Т ы м п ы ң д а п* жүгіріп жүрген Қадыр әке туралы естісе болды, қазір көретіндей есікке қадалып, қолдарын шапалақтап мәз боп күле береді (Қ.Мәшһүр Жүсіпов, Бір әйел.).

ТЫМПЫҢ-ТЫМПЫҢ е л і к. *Тымпың қағып, томпаңдаған қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.* Айтқанымды нағып жерге тастар екен деп *т ы м п ы ң-т ы м п ы ң* тыпырлап жүрген тәпелтек ушителге бардым (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫМСАЛ [ар. تمثال] з а т. ж е р г. *Үлгі, мысал. Т ы м с а л* болатын сөздер бізде аз, әр сөзімнің тәмсілі тыңлағанда осындай (Қаз. тілі аймақ. сөздігі). Бірақ бала анасының *т ы м с а л м е н* айтқан сөзіне түсінбеген-ді (Р.Райымқұлов, Жапанда.).

Тымсал қылды. ж е р г. *Нұсқалап, үлгілеп сөз айтты.* Біреу жиһан кезеді, Нақпиқат *т ы м с а л қ ы п.* Төмендегі айтқан сөз Майлы ақынның сөзі еді (Қаз. тіл. фразеол. сөзд.).

ТЫМСЫРАЙ=е т. *Томсыраю, үндемеу, сөйлемеу.* Арша тездікті сүйетін, *т ы м с ы р а й ы п* қарап отыра алмайтын адам сияқты (Д.Әбілев, Ақын.). Әншейінде Кәрібай білмейтін адамның алдында тұйықталып, *т ы м с ы р а я* қалатын еді (С.Алдабергенов, Қанат.).

ТЫМСЫРАЙЫС= е т. *Томсырайысу, үндемей отырысу.* Алғашқы «амандық-есендіктен» кейін қонақтар жартымды сөз таппай, *т ы м с ы р а й ы с ы п* қалды (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

ТЫМСЫРАЙЫСУ *Тымсырайыс етістігінің қимыл атауы.*

ТЫМСЫРАЮ *Тымсырай етістігінің қимыл атауы.*

ТЫМ-ТЫМДАП үс т. с ө й л. *Там-тұмдап, ептеп-септеп, ақырындап.* Колхоздың артық малдарын ортаға салуға үгіттеп, *т ы м-т ы м-д а п* жүргізген жұмыстарымыз да нәтижесіз болған жоқ («Қазақст. мұғ.»).

ТЫМ-ТЫРАҚАЙ үс т. *Бет-бетіне, жапатармағай, тырым-тырақай.* Немістің *т ы м-т ы р а қ а й* боп қашуы біздің жауынгерлерге рух берді (Б.Момышұлы, Москва.). Жолда ойнап жүрген бір топ бала *т ы м-т ы р а қ а й* тұра қашты (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз).

ТЫМ-ТЫРЫС с ы н. *Үн-түн жоқ, тыптыныш.* Кенет *т ы м-т ы р ы с* бола қалды да, шапалақ қайта соғылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). ...Есімде сол кеш, екінді, Қаланы құрсап тылсым күш, Өмір тоқтаған секілді Жалпақ алаң *т ы м-т ы р ы с* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТЫМЫҚ с ы н. *Желсіз, тыныш, тынық.* Ғашықлық – бір ыстық күн желі *т ы м ы қ,* Басына түскен жанның көңілі сынық. Қаратпас бай-жарлының шамасына, Адамды желіктірсе жігітшілік (М.Дулатов, Шығ.). Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей *т ы м ы қ,* біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЫМЫҚТАУ с ы н. *Желсіз, тыныштау, тыныққтау.* Күзгі кезде экспедиция кемелері бытырамай, жиын тұрады да, *т ы м ы қ т а у* сәттерде араларын арқанмен байластырып қояды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ТЫМЫРАЙ= е т. *Томсыраю, сөйлемеу, үндемей отыру.* Атының жалынан сипап қала берген Ақанға күймеде *т ы м ы р а й ғ а н* Шыңғыс та, қарқылдай күлген Нұртаза да мойын бұрмастан желке тұсынан өте шыққан (С.Жүнісов, Ақан сері). Ақбілек жаңа шешесіне көз қырын салды. Көзі тікшіген, жұқа қабақ қаймақ ерін, таңқы мұрын, *т ы м ы р а й ғ а н,* қайқаңдау, қара сұр адам екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫМЫРАЙЫС= е т. *Томырайысу, үндемеу.* Бейсен екеуміз достықты үзіп, *т ы м ы р а й ы с ы п,* сөйлеспей жүргенімізді бүкіл класс біледі (А.Жақсыбаев, Бозарал).

ТЫМЫРАЙЫСУ *Тымырайыс етістігінің қимыл атауы.*

ТЫМЫРАЮ *Тымырай етістігінің қимыл атауы.*

ТЫМЫРСУ *Тымырсы етістігінің қимыл атауы.*

ТЫМЫРСЫ= е т. *Жел соқпай, қапырықтану.* Тыпыршушы едің кермеде, Тындың да қалдың сен неге? *Т ы м ы р с ы п* барып біткенше, Өртеніп кеткін, өр неме! Өртеніп кеткін кеудеде! (М.Мақатаев, Шығ.). Күн бүгін *т ы м ы р с ы ғ а н* ыстық, күнгейден соққан орасан қапырық жел көріктің жалынды лебіндей бет қаратпайды (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ТЫМЫРСЫҚ с ы н. **1.** *Желсіз, тынық, қапырық.* Қыстың сондай тарқама, шау, *т ы м ы р с ы қ* күндерінде әйелдер бірін-бірі аңдысып, қылп еткенді қылға тізіп, өсектеп, ұрыс-қағыспен күн өткізеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ескеретін жағдай, шатыр гүлділердің жемістерін пісіп-жетілген кезде таңертең не *т ы м ы р с ы қ,* дымқылды күні жинаған жөн, егер ашық күні жинаса пісіп-жетілген жемістердің бір уысын тергенше қалғаны жерге түсіп, ысырап болады (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). **2**. а у ы с. *Сыр ашпайтын, сөйлемейтін, біртоға.* Маңдай шашына қылаулап ақ тұра бастағаны болмаса, оның да бұрынғы *т ы м ы р с ы қ* қалпы (С.Шаймерденов, Қарғаш). Зылиқа жұмған аузын ашпай, *т ы м ы р с ы қ* қалпынан айнымай, Балзияның сілесін қатырды (С.Омаров, Күншуақ).

ТЫМЫРСЫҚТАН= е т. *Адам тынысын тарылтатын қапырық болу.* Міне, бүгін таңертеңнен-ақ күн *т ы м ы р с ы қ т а н ы п,* сонау көкті торлаған қалың мақтадай қою сұрғылт бұлт, адамның иығынан басып, көңілді бір көтертпейақ қойды (І.Есенберлин, Қатерлі.). Дүние тыптыныш, *т ы м ы р с ы қ т а н ғ а н* түнгі ызғарды бойына тартқан ағаштар қырауытып үнсіз сазарып аспан меңзейді (С.Бегалин, Уақыт.).

ТЫМЫРСЫҚТАНУ *Тымырсықтан етістігінің қимыл атауы.*

ТЫМЫРСЫҚТАУ с ы н. *Тыныс тарылатындай, қапырықтау, ыссылау.* Аспандағы жұлдыздар жарқырап жымыңдай көмескі тартып көрінеді, түн *т ы м ы р с ы қ т а у,* жайсыз (Б.Шаханов, Ғашық.). Біз отырған беседканың іші *т ы м ы р-*

с ы қ т а у, ыссылау болды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ТЫМЫРСЫҚТЫҚ з а т. *Қапырықтық, ыстықтық.* Қала ішінің *т ы м ы р с ы қ т ы ғ ы н,* аспандағы жұлдыздардың бүгін тым ашықтығын, тағы басқа әңгімелерді сөз етісті (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.).

ТЫМЫРЫҚ с ы н. с ө й л. ***Тымырсық.*** **1.** *Желсіз, тынық, қапырық.* Міне, енді Гвинея астанасының кеші, күндізгі *т ы м ы р ы қ* қалпы (Ә.Шәріпов, Алыс.). **2.** а у ы с. *Сыр ашпайтын, сөйлемейтін, біртоға.* Аспанбай – алғаш көргеннен-ақ ішімдегіні тап дейтіндей *т ы м ы р ы қ,* ішіне сақтаған қулық-сұмдығы көп адам (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

ТЫМЫРЫҚТАН= е т. с ө й л. ***Тымырсықтан.*** Алғашқы кезде «әлдеқалай болады? – деп *т ы м ы р ы қ т а н ы п,* тығыла қалды (С.Бақбергенов, Белгісіз.).

ТЫМЫРЫҚТАНУ *Тымырықтан етістігінің қимыл атауы.*

ТЫН= е т. **1.** *Белгілі бір іс-әрекеттің тамам болуы; тоқталу.* Жібек болса, тозып барып жыртылсын, Жүйрік болса, озып барып бір *т ы н с ы н*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Күңкіл-сүңкіл баяғы, Ықыл-сыңқыл баяғы. Көрілік те таяды, Немен *т ы н б а қ* аяғы?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Тым-тырыс болып тынышталу.* Қызыл жалау. Марш күйін екілендіре тартып, алдымен қызыл жалау көрінеді, оның артынан оркестр адамдары шығады, оркестр *т ы н а д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көше *т ы н г а н.* Күлімдейді ай әлі, Мен үнсізбін, тақап саған бетімді. Саусақтарың, алақаның аялы Аспан жаққа жетелейтін секілді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** *Саябырсу, тыншу, басылу.* Ашудың арты – ашық өткіншідей, Түнеріп жаумай *т ы н б а с* бұрқасындай. Аса артық ақымаққа ашу бітер, Арнаның бұрып Аққан ормасындай (О.Шораяқов, Шайыр). Жауласармыз, *т ы н а р м ы з,* Балдан тәтті тұрармыз. Сонда сені қуармыз, Қара жүрек, қанды көз (М.Дулатов, Шығ.). Әр жүректе бар ғой ыстық бір арман, Күтеді оны келген сайын күн алдан... Мені де бір әлдилеген арман бар, Сол арманға жетпей мен де *т ы н а* алман (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **5.** а у ы с. *Бітіру, аяқтау.* Жылы ізін суытпас, дамыл көрмес, Бір оңаша жолығар жер айтқызар. Ел аулақта оңаша қолына алып, Көңіліндегі сабағын айтып *т ы н а р* (Абай, Тол. жин.). Деп Бәдеш аяқтады әңгімесін, Менімен бірге кешіп өмір көшін. Ақыры айтып *т ы н д ы м* дегендей-ақ, Қырық жыл сақтап келген сыр мүддесін (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **6.** а у ы с. *Теріс істен тыйылу.* Өзінен шыққан жақсылар Түзей алмай зорықты Бөтен елдің адамы *Т ы н б а ғ а н* соң арамы, Көңілі әбден торықты (Абай, Тол. жин.). **7.** а у ы с. *О дүниелік болу, қайтыс болу.* Дүниеден ол да кетті – кім бар *т ы н б а с*?! Кезі жоқ өз перзентін жер қаусырмас. Алайда елдің жаны, Ел рухы Азаттық таппайынша ер таусылмас (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Жел тынды. *Жел басылды, саябырсыды.* Мастықпен қылған болсаң, кештім саған, Кәрі итте: «шырағым» – деп арсаңдаған. *Ж е л т ы н ы п,* күн айығып баяғыдай, Хикіметімен тоқтатты бір жасаған (Абай, Тол. жин.).

Жұмысы тынбады. *Жұмысы өнбеді, бітпеді, аяқтай алмады.* Жасады жылдар қарсылық, *Ж ұ м ы с ы м* қалды, түк *т ы н б а й,* Көз ілмей күттім Сарсылып Кешірім күткен тұтқындай! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Көңілі тынды. *Жаны жай тапты, дегеніне жетті.* Саудагер тыныштық сауда қыла алмай жүр, Қолдан беріп, қор болып, ала алмай жүр. Ел аулақта күш айтқан, топта таныған, Арсыз жұрттан *к ө ң і л і т ы н а* алмай жүр (Абай, Тол. жин.). Ер емес қымсынар, Әркім-ақ ұмсынар, Құдай-ау, бұл *к ө ң і л і м* Күн бар ма бір *т ы н а р*? (Абай, Тол. жин.). Қанжүректі қайғылы-ау,

Іштен [іштей] тынды. *Сыр бермеді, ішке бүкті, жасырды. І ш т е н т ы н ы п* жүре бердім төзген боп. Өзін шексіз құлай сүйген жан барын Қайран ақын сезген жоқ (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қанатыңа қайрат жалғап бір аршын Бәлкім, бәлкім, *і ш т е й* ғана *т ы н а р с ы ң.* Білсем еді-ау, ойландың ба мен жайлы Бәлкім, тіпті ойланбаған шығарсың (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТЫН: тын алды. *Дем алды, тыныс алды.* Кең әлемнің бұдырсыз жазық жүзі жадырап *т ы н а л а д ы* (М.Әуезов, Абай жолы).

Тын болды. *Тынышталды, үнсіз қалды.* Тыңдаңдар айтайын, –деді Қажымұқан. Ал тыңдалық, – деп қоршағандар *т ы н* бола *қ а л ы с қ а н* (С.Мұқанов, Шығ.).

ТЫНАР з а т. з о о л. *Шөл далалы жерде үйрек-қаздарға тұспей, көбіне қоянмен қоректенетін, өте сирек кездесетін, көк құс.* Біздің жақтың саятшыларының пікірінше үлкендігі қарғадай ғана өжет құс қаршыға бірнеше түрге бөлінеді. Олар: қара тарлан, ахрапты ақ қабағы, *т ы н а р,* шәулі (Ж.Сатылғанов, Әңгім.).

ТЫНБА= е т. *Мігір көрмеу.* Тұжырып айтқан бұл сөздің Түсінді достар себебін. Біледі оның мінезін; Тындырмай *т ы н б а с* дегенін (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.).

ТЫНБАЙ үс т. *Үздіксіз, дамылсыз, үстіүстіне.* Ел жауын зерттеп, өрт боп, *т ы н б а й* жортқан, Ерлерді ұмытса да ел, бел ұмытпас, Ел үшін төккен ерлер қанын жұтқан, Ерлерді ұмытса да ел, жер ұмытпас. Арқаның селі, желі, шөлі, белі, Ерлерді ұмытпаса, ел де ұмытпас (М.Жұмабаев, Шығ.). Тобылдың жарына ұрған толқынындай, Ғылымға кең құлашын ұрды *т ы н б а й.* Кетті ол дүниеден ұлы арманмен Елінің жоғын жоқтап, мұңын жырлай (О.Шипин, Дастан.).

ТЫНБАСТАН үс т. *Демалмастан, дамылсыз, дамыл көрместен.* Отыз жылдай қу тірлікті

қумастан, Отыз жылдай жазды жырды *т ы н б а с т а н*. Мәңгілік бір... ән қылып кіл жүретін Келді ақыры дүниеге бір дастан (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Мен қара Төспін, қайғыдан бақыт жасаған, Шатырлап жатқан найзағайлы аспан босағам. Мен жарық Жермін Жаңғырықтарға үн қосқан, Төбемді көрсе түн қашқан, Омырауымнан жарқылдап ағып жатады Құйрықты жұлдыз *т ы н б а с т а н* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТЫНБАУ *Тынба етістігінің қимыл атауы.* Қойнауы Қаратаудың қалың жайлау, Жан-жалсыз, барымтасыз тұрмайды сау. Қалмайды тайлы-таяқ айғай шықса, Әдеті бүлік іздеп күнде *т ы н б а у* (И.Байзақов, Ақбөпе).

ТЫНДЫМ: тындым болды. *Тыныш тапты, көңілі жай тапты.* Ол жауыңмен алыссаң не келістіріп жең де, не келісіп жеңіл, сонда ғана *т ы н д ы м б о л а д ы* деп ойлайтын (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

ТЫНДЫР= е т. **1.** *Бітіру, аяқтау.* Алтыншы қыр үстінде соға ма екен үскірік, Дал-далымыз шықпай ма дауыл ұрып, қыс тұрып Неге жете қоясың, *т ы н д ы р а с ы ң* нені істеп, Жыртылғанмен жүрегін, ұмтылғанмен ышқынып (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Елудің де үміті барептеген. Алпыстың да арманы көп жетпеген. Керек етпей тастағаным аз емес, Кереметтей *т ы н д ы р ғ а н ы м* жоқ демен (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Қандай да бір істі мұқият жеріне жеткізе орындау, жайғастыру.* Келіні жақсы қандай-ды, *Т ы н д ы р ы п* жаның жайлайды. Құдасы жақсы қандай-ды, Шырын мен шекер балдай-ды (Базар жырау, Шығ.). – Әлі сол ғой, жүреді елді күлдіріп. Көрген емес қабағына мұң кіріп. Біздің үйдің отын-суын өзі әкеп, Қояды ылғи бәрін өзі *т ы н д ы р ы п* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** *Қандай да бір істі атқару, орындау.* Мүмкіндік аз, *Т ы н д ы р а р* іс көп алда. Соның бірі бітпей қалса, Обал да! Тәулігінде тек жиырма төрт сағат бар, Артық минут, Артық секунд жоқ онда! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Алдырмай әсте жұлдырмай, Алымды сәтін бағады. Тындырғаныңды *т ы н д ы р м а й*, Тақпағаныңды тағады (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** а у ы с. *Дауды бітістіру, екі жақты келістіру.* Бесеуі Оразға кеп жүгіністі, Ендігі ауыр салмақ оған түсті. *Т ы н д ы р д ы* әділдікпен беске бөліп, Ораз ер өз алдына келген істі (О.Шипин, Дастан.). **5.** а у ы с. *Тыныштандыру, тыншыту.* Күңірентіп мына даланы, Сілтідей көпті *т ы н д ы р ы п*, Дауысы жанға дауалы, Әр сөзі – жиһаз бір мүлік (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Дәнеме [бір іс, ештеме, дым] тындырмады. *Тұқ бітірмеді, ісі өнбеді.* Көркем қыз – көңіл ашар дүние балдай, Қалған жоқ еркек кісі бір-бір алмай. Қаяусыз қатты сүйіп махаббатпен, Қайтысты *д ә н е м е н і т ы н д ы р а* алмай (Ә.Найманбаев, Шығ.). «*Т ы н д ы р м а й д ы б і р і с т і*, Бекенге тек тіл берген. Арқа тұтып Күмісті Ептеп-септеп күн көрген (М.Мақатаев, Шығ.).

Екі қолын тындырды. *Екі қолын дамыл таптырды, байлап тастады.* Әне-міне дегенше *Е к і қ о л ы н т ы н д ы р д ы* (Алпамыс жыры).

Көңілін тындырды. *Көңілді орнықтырды, разы қылды.* Мұңды, шерлі жоқ-жетік, Аңсап алдын кернепті, Бәрінің *к ө ң і л і н т ы н д ы р ы п*, Біреуін ала көрмепті (Абай, Тол. жин.).

Не тындырады? *Ештеңе бітірмейді, ешбір істі үйлестірмейді деген мағынады.* Құр бекерге атыңды ұрма, Жолға көңіл толмағасын. Жалғыз дана не *т ы н д ы р м а қ*, Бәрі дана болмағасын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сен де, ақыным, содан қорық, Одан асқан қауіпті жау жоқ саған. Достыққа осал болған адам не *т ы н д ы р м а қ* ақын боп? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТЫНДЫРУ *Тындыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бітіру, аяқтау.* Асығу керек, *Т ы н д ы р у* керек барлығын. Ешкімнің күтпей жарлығын! Апармай кешке, асығу керек, асығу, Түстегі ісіңнің қалдығын! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Қандай да бір істі жеріне жеткізе орындау.* Мен қолымнан келгенше тыңғылықты етіп *т ы н д ы р у ғ а* тырысып бағам (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ТЫНДЫРЫЛ= е т. *Аяқталу, бітірілу.* Өмірдің мәні – оның ұзақтығында емес, *т ы н д ы р ы л ғ а н* істің сапасында, еңбектің нәрінде (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе.).

ТЫНДЫРЫЛУ *Тындырыл етістігінің қимыл атауы.* Үлкендер жастарға тығыз тапсырма беріп, *т ы н д ы р ы л у ғ а* тиісті істі тәптіштете айтып жатты (Қ.Мұқанбетқалиев, Жаңғырық).

ТЫНДЫРЫМДЫ с ы н. *Ұқыпты, тиянақты.* Ата-анасы Бәрашқа жасынан өз жұмысына тиянақты да *т ы н д ы р ы м д ы* болуға үйретті («Қазақст. мұғ.»). Айталық, шопан Лезбайдың қақсоқта ісі жоқ, біртоға, жуас, іске *т ы н д ы р ы м д ы*, өтірікке аяң баспайтын адам («Қаз. әдеб.»).

ТЫНДЫРЫМДЫЛЫҚ з а т. *Іске, жұмысқа ұқыптылық, тиянақтылық.* Ол совхоздың талай үйлерінің іргесін қаласып, өзінің жұмысқа *т ы н д ы р ы м д ы л ы ғ ы м е н* көзге түсіп, алғысқа бөленді («Соц. Қаз.»).

ТЫНДЫРЫМПАЗ с ы н. *Өз ісіне, тиянақты, тыңғылықты.* Өзінің *т ы н д ы р ы м п а з* екенін білсе жаман емес, бұл – өз басының жеке қасиеті (М.Гумеров, Хазірет).

ТЫНДЫРЫС= е т. *Бітірісу, атқарысу.* Байекең баласының жер астынан судың қоймасын ашып, қыруар істі *т ы н д ы р ы с ы п* жүргеніне көзі жетті (Б.Дәулетбаев, Парыз).

ТЫНДЫРЫСУ *Тындырыс етістігінің қимыл атауы.*

ТЫНЖЫ з а т. *Суті мол, жақсы сиыр, асыл тұқымды ірі қара.* Көшпелі қазақ тіршілігінде арман еткен: түйеде – жамполз, жылқыда – тұлпар, сиырда – *т ы н ж ы*, қойда – құтпан, деп ерен-ерек жан иелерін атаушы еді (Алғы шепте).

ТЫНУ *Тын етістігінің қимыл атауы; тыншу, тынышталу.* Көңілге алғанына жетіп *т ы н у-ғ а* лайық жан, – деп түйді Мұрат (Т.Нұртазин, Мұрат). Бүгінгі шабуыл мақсаты – осы өзенді кесіп өтіп, арғы жағалаудағы екінші шепті басып алумен *т ы н у ы* тиіс еді (Ж.Тілеков, От кешу).

Көңілі тыну. *Көңілі жайлану, тынышты қ табу.* Ақы алатын күн жетті. Мойныңдағы міндетті – Өте бүгін қарызды, Сүйсең *к ө ң і л і м т ы н у ы н,* Бер Шамаһан сұлуын! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТЫНУАР: ***тынуар тартты****. Құйма құлақ, көп тыңдайтын.* Ол айтудан жалықпаса, мен тыңдаудан жалығар емеспін. Жасынан кемпір-шал ортасында кәрі құлақ болып, *т ы н у а р т а р т ы п* өскен менің әңгіме жанымның жәдісін қуалайды (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

ТЫНШУ[1] з а т. *Тынштық, дамыл.* Кешіріңіз тақсыр... Тұруға мұршам жоқ... тізелерім Әлсіреп барады... *Т ы н ш у!.. Т ы н ш у!..* Кілттерім қайда, кілттерім менің?! Кілттерім (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫНШУ[2] с ы н. *Тымық, тынық.* Қанды көз ат суарғалы, қақырығын жібіткелі бұлақ басына түсе қалғанда *т ы н ш у* жаз кешінің ұзақ ымыртын қараңғы түн басып еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жан-жақ буалдырланып, бықсып, тұншығып жатқан құмдар, құм сасыған *т ы н ш у* жел адамның кірмеген жерін қоймай келеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЫНШУ[3] *Тыншы етістігінің қимыл атауы;* Жұмылғанша, сөнгенше қарашығым, Таба алам ба жанымның жарасымын. Мүмкін емес *т ы н ш у ы м* теңіз көрмей, Өйткені мен көктемнің баласымын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Өл бүйткенше. Қара мұның *т ы н ш у ы н,* Заузатыңнан қауқарың жоқ бір сығым. Егер Айла бірге жүрсе Ханыңның, Өзім барып тегістеймін тұмсығын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТЫНШЫ= е т. **1.** *Дамыл табу, тынышталу.* Көремін көп қызығын су сығалап, Бұлтылдап ит балықтар *т ы н ш ы м а й д ы*-ақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Алаңсыз болу, жайбарақаттану.* Күнім бар ма *т ы н ш ы ғ а н,* дамылдаған, Сенің майда самалың дәру маған. Тілім менің сөйлеуін тоқтатқанда, Ұлым менің дейсің бе, ару қалам?! (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Жүрегі жұмсақ білген құл. Шын дос таппай *т ы н ш ы м а с.* Пайда мақтан бәрі – тұл, Доссыз ауыз тұшымас (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Көңілі жайлану, жаны жай табу.* Қайда Қаныш? Қаныш үйде. Қаныш бірақ күйсіз күйде. *Т ы н ш и* алмай дөңбекшіпті, Төсек-орын ұйқы-тұйқы (М.Жұмабаев, Шығ.). Қалқаманның мақсұтын Мамыр білді, Аз ойланып үндемей сабыр қылды. Жылы жүрек өзіне жар тапқандай, *Т ы н ш ы м а д ы,* тулады, жүз құбылды (Ш.Құдайбердиев, Өлеңд. мен поэм.). **4.** а у ы с. *Саябырсу, таластау.* Балғын жылдар барады өтіп, Арман, арман *т ы н ш ы м а д ы.* Көңілімді алаң етіп, Мазалаумен жүрсің әлі (М. Шаханов, Ғасырлар.). Көз ұйқыда, ой *т ы н ш ы п,* Дем алып жатсын көкірек. Кім таласса, кім ұрсып, Көрсем оны – сол керек (Абай, Тол. жин.). **5.** а у ы с. *Құтылу, айығу.* Келіп ем жұрт сағынып көрейін деп, Жаппастың *т ы н ш ы м а д ы м* жаласынан (Бес ғасыр.).

ТЫНШЫҒУ з а т. *Тынштық, тыным.* Сәлден кейін қалың шу сиреп, дыбыс толастап, Басталды да *т ы н ш ы ғ у,* Қызды әкелді ол бастап (Ғ.Қайырбеков, Таулар.).

ТЫНШЫҚ= е т. **1.** *Тыным алу, тынышталу.* Ауру жүрек ақырын соғады жай, Өз дертін тығып ішке білдіре алмай, Кейде ыстық тағы да қан басады, Кейде бір сәт *т ы н ш ы ғ а р* үн шығармай (Абай, Тол. жин.). Әкемнің сілтеп қалған шоқпары бураның шекесіне тиіп, омақаса құлайды да, аяқтарын ербеңдете сермеп *т ы н ш ы ғ а д ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Саябырсу, таластау* Тізеден кешіп қызыл қан Баса алмай аяқ тұншығып, Барған сайын үдеді, Басылмай ұрыс *т ы н ш ы ғ ы п* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **3.** а у ы с. *Жайбарақаттану, жайлану.* Шаң шығармас жол дағы, Сілкіне алмас жапырақ. *Т ы н ш ы ғ а р с ы ң* сен дағы, Сабыр қылсаң азырақ (Абай, Тол. жин.). Астына мінген күреңі, Өкпесін соғып *т ы н ш ы қ т ы.* Сәбидің титтей жүрегі, Апыр-ау неден тұншықты (М.Мақатаев, Шығ.).

Көңілі тыншықты. *Көңілі жайланды, жаны жай тапты.* Күй сандықтан күңіреніп үн шығады, Күй аңсаған қу *к ө ң і л т ы н ш ы ғ а д ы.* Қарғып шығып кетердей аласұрып Тұтқын жүрек кеудемде тұншығады! (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЫНШЫҚТЫР= е т. *Тыныштандыру, тыншыту.* Еркебұлан оң қолын көтеріп, жұртты *т ы н ш ы қ т ы р д ы* да, тап тартысы жайында біраз әңгімелеп кетті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Омбылап жүре-жүре әлі кетті. «Уһ... ажал, *т ы н ш ы қ т ы р»* деп бұрды бетті. Қу кедей қыста қатқан, жазда кеуіп, Өмірде серік қылған қу бейнетті (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ТЫНШЫҚТЫРУ *Тыншықтыр етістігінің қимыл атауы.* Кодеин жөтелден *т ы н ш ы қ т ы р у* үшін және жөтелдің бума соқпалары кезеңіне қарсы таблетка күйінде беріледі (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ТЫНШЫТ= е т. **1.** *Тыным беру, тыныштандыру.* Қасқырға қара шекпен келді райы, «Өзіме тиер, – демеді, – паруайы». *Т ы н ш ы т ы п* тілегіне жұмыс етті, «Болсын, – деп, – бейшараның менен жайы» (О.Шораяқов, Шайыр). **2.** *Мазасын алмау, мазаламау.* Алыстан орыс, қытай – ауыр салмақ, Жақыннан *т ы н ш ы т п а й д ы* қалың қалмақ. Артында – ор, алдында – қор, жан-жағы жау Дағдарған Алаш енді қайда бармақ! (М.Жұмабаев, Шығ.). Әрнешік сол іске бір келіскен жері бар нәрселердің бәрін ойлап,

білгенін тексеріп, білмегенін сұрап, оқып, бөтеннен хабарланып, білмей *т ы н ш ы т п а й д ы* (Абай, Тол. жин.).

Көңілді тыншытты. *Жайландырды, жанын жай таптырды.* Жапырағы қуарған ескі үмітпен Қиял қып өмір сүріп, бос жүріппін. Жыбыр қағып, *к ө ң і л д і т ы н ш ы т п а й д ы*, Қашанғы өтіп кеткен бұлдыр көп күн (Абай, Тол. жин.).

Күдігі тыншытпады. *Күдіктене берді, күмәндана берді.* Ішінде *к ү д і г і т ы н ш ы т п а г а н* Бақтығұл ауыл арасын қышырып, әркімнен сөз тартты (М.Әуезов, Қараш.).

Ұйқыны тыншытты. *Ұйқыны бұзбады, мазаламады.* Ол жесін, ол жұтсын, Шырайын жылытсын. Ақшаны аяма, *Ұ й қ ы н ы т ы н ш ы т с ы н* (Абай, Тол. жин.).

ТЫНШЫТУ *Тыншыт етістігінің қимыл атауы; демалу, тыныстау.* Қандай бақыт! Күн сайын Күн шыққаны: Тіршіліктің зыр қағып ұршықтары, Әженің таусылмаған түйдегіндей, Домаланып, иіріп, *т ы н ш ы т п а у ы* (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЫНЫҒУ з а т. б и о л. *Жануарлардың дамуындағы және өніп-өсуіндегі уақытша физиологиялық тыныштық кезеңі. Т ы н ы ғ у* жануарлардың көптеген кластарына тән. Оның ұзақтығы бірнеше сағаттан бірнеше жылға дейін, көбіне бірнеше айға созылады (Қаз. тілі термин. Экология.).

Тынығу кадастры. э к о л. <лат. recreatio – қалпына келтіру, франц. cadastre – бет> *Адамның демалуына және денсаулығын қалпына келтіруіне арналған аумақтар туралы мәліметтер жиынтығы.* Әдетте *т ы н ы ғ у к а д а с т р л і г і н і ң* мәліметтері эстетикалық және бальнеологиялық сипаттамалармен, маршруттардың күрделілігі дәрежесімен және олардың демалушылардың әртүрлі категорияларына қолайлығымен, негізгі өнеркәсіптік, мәдени орталықтардан қашықтығымен, т.б. толықтырылады (Қаз. тілі термин. Экология.).

Тынығу қорлары. г е о г р. *Табиғи (теңіз жағалауы, өзен жағасы, ормандар) және антропогендік (тарихи архитектуралық көрікті жерлер) қорлар* (Физика. география термин.).

Тынығу объектісі [нысаны]. э к о л. *Демалу үшін ерекше тартымды қасиеттері бар, аудаңы жағынан шектелген жер.* Табиғи *т ы н ы ғ у о б ъ е к т і с і н е* өлшемі шектелген, демалуға пайдаланылатын тоған, көл, орман алқабы, табиғат ескерткіші жатады (Қаз. тілі термин. Экология.).

Тынығу ортасының сыйымдылығы. э к о л. *Тынығып демалуға қолайлы аумақтың не акваторияның белгілі бір демалушылар санына психикалық-физикалық және спорттық-шынығушылық тұрғыда жайлы жасау әлеует-қарымының мөлшері. Т ы н ы ғ у о р т а с ы н ы ң с ы й ы м д ы л ы ғ ы* рауалы тынығу жүктемесі сияқты белгілі бір мерзім ішінде нақты ауданға немесе тынығу объектісіне келетін адам санымен көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Экология.).

Тынығу ресурстары. э к о л. *Адамдардың демалуы үшін, яғни халықтың денсаулығы мен еңбекке қабілеттігін қалпына келтіруде және сақтауда пайдаланылатын табиғи ресурстар мен мәдени мұралардың бөлігі. Т ы н ы ғ у р е с у р с т а р ы н а* қорғаудағы табиғи аумақтар (қорықтар мен ұлттық саябақтар, табиғи саябақтар, қаумалдар, табиғи ескерткіштер, дендрологиялық саябақтар мен ботаникалық бақтар), емдеу-сауықтыру орындары мен курорттар, мұражай-қорықтар, саябақтар, жасыл белдемдер, экопарктер, көптеген суқоймалар, бірінші топ ормандары және т.б. аумақтар кіреді (Қаз. тілі термин. Экология.).

Тынығу суқоймасы. э к о л. *Суда демалу орны ретінде (қайық, байдарка, желкенді спорт, туризм және серуендеу) пайдаланылатын және оның жағасында суға түсетіндей жағдайлар болатын не болмайтын кез келген су нысаны. Т ы н ы ғ у с у қ о й м а с ы н а* тоғандар, көлдер, бөгендер және Каспий теңізі, Балқаш көлі, Ыстықкөл, Еділ бассейні басқа су ағындары да жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

ТЫНЫҒУ *Тынық етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тоқтау, толастау, дамылдау. Т ы н ы ғ у* екі түрлі болады: не біржола жұмысты доғару, не болмаса жұмысты жаңарту (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** е г і н ш а р. *Бос жату, егін егілмеу.* Әлгі тозған жер егіндікке жарауына 20 – 25 жыл *т ы н ы ғ у ы* керек (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Демалу, сергу.* Жастардың еңбек етуі мен *т ы н ы ғ у ы н а,* рухани байлығы мен білімін арттыруға барлық жағдай жасалған (Б.Далабаев, Табыс.).

ТЫНЫҚ[1] с ы н. с ө й л. ***Тымық.*** Бұлбұл тор ішінде де сайрай алады, бірақ тоғай ішінде, таңертеңгі *т ы н ы қ* ауада сайрағанға не жетсін (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Қой шетінде қойынынан Алып қайта сыбызғыны Зарлатады, кезед қырды *Т ы н ы қ* түнде сыбызғы үні (О.Шипин, Дастан.).

ТЫНЫҚ[2] с ы н. *Тыныққан, тың, тыныш.* Түйелері кіл *т ы н ы қ* екен (Қаз. тілі аймақ. сөздігі). Есейдің екінші жағында жатқан жазалы, аз сөзді, *т ы н ы қ* жігіт көркем шығармаларды көп оқиды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тынық болат. к е н. *Қайнаған болатпен және жартылай тынық болатпен салыстырғанда неғұрлым толық тотықсыздаңған құйма болат.* Мұнда пешке не шөмішке (кейде құймақалыпқа) күшті тотықсыздандырғыштар – ферросилиций, алюминий және т.б. көбірек мөлшерде қосылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТЫНЫҚ= е т. **1.** *Тыным табу, дем алу.* Анасы айтты: – Мұнда кел. Басыңды менің көкірегіме қой да, өзіңнің бөбек күніңді қайрымды, қайғысыз болғаныңды, жұрттың бәрінің сені жақсы көргенін есіңе түсіріп жатып, *т ы н ы қ...* (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Дамылдау, тыншу.* Жан-жануар күн-

дізден шаршаған секілді *т ы н ы ғ ы п*, жылқы жусап, қара мал күйсеп, анда-санда қой үріккенде үйқысы сақ төбеттің маңқылдап үргені, кемпір-шалдың айтақтаған дауысы ғана естілуші еді (М.Дулатов, Шығ.). *Т ы н ы қ қ а н* соң қалмақтан кек алуға, Сөз байлап уағдамен ұнасыпты. Арғындар сол көшкеннен көше берді, Батырлары жер шалып, қоныс көрді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жайлану, жайбарақаттану.* Киіміңді күнге іліп, Тас бұлақпен жуынып, Отырсаң кеп жартасқа, Қаласың бір *т ы н ы ғ ы п* (С.Мәуленов, Құлыншақ). Күмбірлеген көк өзен, Жағалауы көк шалғын. Ақ шатырда *т ы н ы қ қ а н* Қызғалдақтай жас балғын (О.Шипин, Дастан.). **4.** а у ы с. *Таң асу, суу. Т ы н ы ғ ы п* тұлпар, таң асып, таза суысын, Таңертең қылыш сабына толып уысым, Тағы да шығам тарылған қазақ жерінің Бір уыс көде, бір ұрттам жылтыр суы үшін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТЫНЫҚТЫР= е т. *Демалдыру, тыныштандыру.* Тежеу процесі ми клеткаларын жақсы *т ы н ы қ т ы р ы п,* организмді үйқымен қамтамасыз етеді (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.). Күні кеше мысықты Ұстасымен кешікпей Керек еді дарға асу. Зынданға оны жапқызды, *Т ы н ы қ т ы р ы п*, жатқызды! Ақымақ ханда жоқ сасу... (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЫНЫҚТЫРУ *ТыныҚтыр етістігінің қимыл атауы.* Мидың қажуы һәм оны *т ы н ы қ т ы р у* (М.Жұмабаев, Шығ.). Алмас бес-он минут бас *т ы н ы қ т ы р у* үшін ауаға шықты (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

ТЫНЫҚТЫРЫЛ= е т. *Демін алдыру. Т ы н ы қ т ы р ы л ғ а н* мал бақылаудан өткізіліп, ірі қара мен жылқының дене қызуы жаппай өлшенеді (Т.Телеуғалиев, Ет. эксперт.).

ТЫНЫМ з а т. *Саябыр, дамыл, тыныштық.* Шаршап-шалдыққан, соғыс қасіретінен белі бүгілген кемпір-шалдарға енді *т ы н ы м* керек (К.Көпішев, Тәйімбет Көмекбаев). Сыралғы диспетчерлер сансыз самолетті біріне-бірін қақтырмай, осынау жойқын ұшу алаңын ұршықша үйіріп отыр, аэропорт басы – ешбір *т ы н ы м ы,* дамылы жоқ қайнаған өмір (Ә.Шәріпов, Алыс.).

Аузына тыным жоқ. *Көп сөйлейтін, мылжың.* Ақтайдың таңертеңнен кешке дейін *а у з ы н а т ы н ы м ж о қ,* есі-дерті әңгіме ғой (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қалақайдың *а у з ы н а т ы н ы м ж о қ,* оған Жәніш қосылып, Нәзеннен күнде сәлем әкеледі (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Жанға тыным әкелді. *Жанын тыныштандырды, жайбарақат күйге түсірді.* Сенің кеудең – тынысы Алматының, Сенің көзің – түн іші айнымаған. Бір жағынан *ә к е л і п ж а н ғ а т ы н ы м,* Бір жағынан салдың сен қайғы маған (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Көңілден тыным кетті. *Мазасызданды, көңілі көншімеді.* Әм жабықтым, әм жалықтым, Сүйеу болар қай жігіт, *К ө ң і л д е н к е т к е н* соң *т ы н ы м*? (Абай, Тол. жин.).

Тыным алды. *Демалды, тынықты.* Демалшы, далам! Азғана *т ы н ы м а л ш ы* бір, Сен үшін тынбай егінші де жүр, малшы жүр. Береміз саған бойдағы жалын-жылуды, Төгеміз саған Жүректе болса тамшы-нұр (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Сайрандауға келіп тұр, өзбек досым, Сауық құрып саяла, *а л* да *т ы н ы м* (М.Мақатаев, Шығ.).

Тыным алмады. а) *Дем алып, дамыл таппады, мігір көрмеді.* Ымырт жабылғаннан бері *т ы н ы м а л м а й* жүріп, жұртты жиғандары кеуілдене, сонан сөз басталған еді (М.Әуезов, Таңд.). Шал екеуіміз бір апанға Кеп тығылдық ұрылардай. Гуілдесіп ала таңға Шықты жаулар *т ы н ы м а л м а й* (С.Мәуленов, Тартыс). ә) *Тыншымады, мазасызданды.* Табыспайды. Көңілде тот қалады, Қазір олар біржола аттанады. Асыл жанның бейнесі арман болып, Ұзақ-ұзақ жүректе сақталады. Қыз жүрегі тықыршып *т ы н ы м а л м а й,* Үн қатуға қалайда оқталады (М.Мақатаев, Шығ.).

Тыным бермеді. а) *Тыныштық бермеді, тыншытпады.* Әкел енді, керек болса, Хан қызына *т ы н ы м б е р м е й.* Асырайын ашы дауыс, Асуларын еркін өрлей (О.Шипин, Дастан.). Нені аңсадың, неге мұнша елтідің, Бүгін тағы *б е р м е д і* ме жел *т ы н ы м.* Түні бойы туладың ғой, толқыным, Түні бойы жырладың ғой, толқыным (С.Жиенбаев, Алтын қалам). ә) *Мазалады, мазасын алды.* Түзу кел, қисық-қыңыр, қырын келмей, Сыртын танып іс бітпес, сырын көрмей. Шу дегенде құлағың тосаңсиды, Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей. Таң қаламын, алдыңғы айтқанды ұқпай, Және айта бер дейді жұрт *т ы н ы м б е р м е й* (Абай, Тол. жин.). Ойыма бала күннен *б е р м е й т ы н ы м,* «Барсакелмес» жанымды тербейтұғын. Мен қуанам бүгінгі сол дала үшін Барған адам келгісі келмейтұғын! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Тыным етті. *Тыныштанды, дамылдады.* Жар еткенің Жүлделі сыйым екен. Жанарыңа бір шомып, *т ы н ы м е т е м.* Рақаты мен мехнаты кезектескен Мына дүние, япырай, қиын екен (К.Салықов, Жезкиік).

Тыным жоқ. а) *Дамыл жоқ, дамылдамады, тыным таппады. Т ы н ы м ж о қ,* тыныш жүріп мал бағарлық, Арыз бердік бас кетіп, айдаларлық. «Енді бізге ғадалат айта көр» – деп, Өзіміз ақырында қайда бардық? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Мазасы кетті, мазасызданды.* Тиянақ жоқ, *т ы н ы м ж о қ,* Әр жерде халық жүр еді. Халықтың мекен тұрағы Ыстық, сусыз шөл еді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Тіріде жанға *т ы н ы м ж о қ.* Қызыл тілде буын жоқ. Айта берсең аяғы – Таусылмайтын сөз болар! (Базар жырау, Шығ.).

Тыным көрмеді [көрген жоқ]. а) *Тыныштық көрмеді, тынбады.* Қаштыңдар мені көріп екі жаққа, Жетем деп мен жүргем жоқ жеті баққа. Заулайтын түрлерің бар *т ы н ы м к ө р м е й,*

Өзеннен аман-есен өтіп ап та (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Генерал Разумов бұл күндері *т ы н ы м к ө р г е н ж о қ*, құрама командирлерін ертіп жүріп, басқа да көп-көп әскер бөлімдерін аралап шықты (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). ә) *Мазасызданды, мазасы кетті.* Инабат – ердің жолдасы, Артса керек мал басы. Харам заттың белгісі – *Т ы н ы м к ө р м е й* жүгірер Жерге тимес жамбасы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Тағы бірде депті шалға: – Кел бері, Соңғы қойың жатыр, әне, өлгелі. – Өмір бойы *к ө р м е д і ң* ғой сен *т ы н ы м*, Енді өлім де... тыйылар-ау, кемпірім... (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Тыным таппады. а) *Дамыл көрмеді, жұмысбасты болды.* Ғылым оқып білгенше, *Т ы н ы м*, тыныштық *т а п п а ғ а н.* Дүниені кезіп көргенше, Рахат іздеп жатпаған (Абай, Тол. жин.). Дарияның аяғы шор, басы Шыршық, Бақ тайса айналдырады ерді қырсық. Болады әлін білмес әлемге таң, Жарасар ерге қару, әйелге ұршық. Тірлікте *т ы н ы м т а п п а й* жүрміз тырысып, Өте шығар опасыз бұл дүние Сәуірдің бұлтындай-ақ, бастан жылысып (Базар жырау, Шығ.). ә) *Мазасызданды, дегбірсізденді.* Сатпаймын, сатқан емен дінімді мен, Өлмейтін, өшпейтұғын күнім білем. *Т а п п а й т ы н* күнде *т ы н ы м*, түнде тыным. Мұсылман Мұхаммедтің үмбетімін (М.Мақатаев, Шығ.). Алмас қылыш асынып, Еменге найза саптады, Басталар қашан соғыс деп, Асығып *т ы н ы м т а п п а д ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТЫНЫМ з а т. *Аяғы, соңы.* – *Т ы н ы м ы* да өзгешелеу болды білем... Араларың алыс болса, қыз алысып, құда болысыңдар дер едік. Ағайынсың, жақынсың, бірақ сол жақындығың қайта жаңғырсын! Екеуің бала алысыңдар! Бөжей Құнанбайдан бала ауысып, баурына салсын. Сөйтіп, иістерің аралассын! – десті (М.Әуезов, Абай жолы).

ТЫНЫМБАҚ з а т. ж а ң а. <ағыл. square> *Қаладағы, кенттегі шағын қоғамдық саябақ немесе бақ.* Кварталдарды еркін жоспарлау кезінде *т ы н ы м б а қ т а р* үйлерді айнала орналастырылады (Қаз. тілі термин. Экология).

ТЫНЫМДА= е т. **1.** *Тыным табу, тынышталу.* Торғайға жан ұшырып барды суыт, Тұрғанда ел үстіне түнеріп бұлт. Жақсылық хабаршысын қарсы алғандай, Үйілеп демін алды *т ы н ы м д а п* жұрт (О.Шипин, Дастан.). Есіңді жиып, Иіскелеп сүйіп, Оған да көңілің басылмай, Тілекті алып, Тоятың қанып, Құйылып түскен лашындай, Арманың бітіп жымыңдап, Төсінде жатсаң *т ы н ы м д а п* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Үзіліс жасау, асықпау.* «Жылдам іш» деп жымыңдап, Көз қысуын нетерсің? «Қарбытып іш, *т ы н ы м д а п*, Аштан өліп кетерсің!» (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Мазасыздану, тынымы кету.* Ағайындар жыбырлап, Қырғыздар да қырындап, Жігіттері ұрындап, Манаптар мен байлар да Таппады бір *т ы н ы м д а п* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жиырма жыл жүректі тесіп, Бір олай, бір бұлай десіп, Алынғанша анық шешіп, *Т ы н ы м д а п* тынбаған көңіл! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТЫНЫМДАН= е т. *Тынышталу, тыншу.* Волост болар мал шашып шығынданып, Сайлау өтер осылай *т ы н ы м д а н ы п.* Әбден болып алған соң расходың, Бітіреді халықтан жылын да алып (М.Дулатов, Шығ.).

ТЫНЫМДАУ *Тынымда етістігінің қимыл атауы.* Соншама қыруар іс, қысылыс шақ, Тіпті жоқ *т ы н ы м д а у ғ а* сәл бір мұрсат. Тағдырын қыр жұртының ойлап көсем, Толғанып отыр еді осы бір сәт (Қ.Бекхожин, Мамырстан).

ТЫНЫМДЫ с ы н. *Тындырымды, тыңғылықты, тиянақты.* Қойбағар жұмыстың ауырынан ауытқып, жеңіліне жүгірген кезі болған жоқ, шама-қарқынша аянбай істеп, *т ы н ы м д ы* бала атанды (М.Хасенов, Тұлпар.). Халық үшін мол жырлап – Асыл сөз айтқан *т ы н ы м д ы.* Алтын сөзі жайылып, Басқан арқа қырымды (Пернедегі терме.).

ТЫНЫМСЫЗ с ы н. **1.** *Тұқ тынбайтын, тыным таппайтын, тынышсыз.* Сенемін, Мейлі аңсарым табылмасын, Сенімім тек сертіннен жаңылмасын, Сенімсіз түңғиыққа табынбасын. *Т ы н ы м с ы з* қозғалыстың барлығын да, Тынысым сенімменен қабылдасын: Сенемін, сенемін деп дамылдасын, Сенімнің ақ көрпесін жамылғасын (М.Мақатаев, Шығ.). Жан-жақтан естілген комбайн, трактордың *т ы н ы м с ы з* гүрілі түн тыныштығын дүр сілкіндіріп тұр (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). // *Дамыл таппай, толастамастан.* Мал бағусыз, малшыға сөзің батпай, Қысы-жазы *т ы н ы м с ы з* үйде жатпай, «Қарағым, ана малды қайыршы?» деп, Қане, сен де жүрмісің көзің сатпай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қайғың болса тартайын тақсыретін, Ғұмыр болса көрейін пәк суретін. Пәк сүретін ғұмырға кез болайын, Достар түгел көретін көз болайын, Әйтеуір мен *т ы н ы м с ы з* қозғалайын (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** а у ы с. *Мазасыз, беймаза.* Жұрт *т ы н ы м с ы з*, Бәрі ұғымсыз, Енді оларға сөз де жоқ. Сырты абыз бар, Желқабыз бар, Алты ауыз бар – өзге жоқ (Абай, Тол. жин.). Көлік күші жеткілікті, адам күшін таба алмай, Жәрдем сұрап шапқылайтын бригадир Қоғамбай, Осынау бір *т ы н ы м с ы з* жан қамшылаған торы атын Әзілқойтын әрі менің жақын жездем болатын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТЫНЫМСЫЗДАН= е т. *Мазасыздану, тыншымау.* – Осы біздің ауылдың машинасы болса, ауылға кетем, – деп, ол *т ы н ы м с ы з д а н а* бастаған соң, қыз да оның ыңғайына жығылды (С.Еркебаев, Жолдар.). Есімбек Рабиғаны күтіп, сағат өткен сайын *т ы н ы м с ы з д а н а* бастады (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ТЫНЫМСЫЗДАНДЫР= е т. *Тынышсыздандыру, мазалау, тынымын кетіру.* Үнемі қозғалыста

болатын ірі, ұзындығы 20 – 28 личинкалар малды *т ы н ы м с ы з д а н д ы р а д ы,* жүдетеді (Т.Досжанов, Зиянды насеком.).

ТЫНЫМСЫЗДАНДЫРУ *Тынымсыздандыр етістігінің қимыл атауы.*

ТЫНЫМСЫЗДАНУ *Тынымсыздан етістігінің қимыл атауы.* Суға ұмтылып, жануарлар әлі де *т ы н ы м с ы з д а н у д а* (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

ТЫНЫМСЫЗДАУ с ы н. *Мазасыздау, жайсыздау.* – Темірбек, сәлемет пе? Қалай жаңа жұмысың *т ы н ы м с ы з д а у* болып жүр ме (Ф.Оңғарсынова, Біздің Кәмшат). Қарт диқан өзінің мына *т ы н ы м с ы з д а у* тірлікке әлі де керек екенін осылай көзге шұқып көрсетіп еді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ТЫНЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Дамыл көрмеушілік, тыным таппаушылық; мазасыздық.* Бұл цехтағы әрбір адам жүрегінде өзгеше бір *т ы н ы м с ы з д ы қ,* ізденіс, талпыныс бар (Ә.Жәмішев, Армысың.).

Тынымсыздық білдірді. *Тынымсызданған сыңай танытты, тынымсызданғандай болды.* Аттан түсуге әлдекімнен сақтанып, сескеніп тұрғандай түр көрсетіп, о жақ, бұ жағына бұрылып *т ы н ы м с ы з д ы қ б і л д і р д і* (Қ.Құрманғалиева, Атырау.).

ТЫНЫС з а т. **1.** *Ауа жұтып, дем шығарғандық, тыныстағандық.* «Досым Федор, Мына хат – соңғы хатым Соңғы *т ы н ы с,* Соңғы дем қалды жақын. Жайшылықта айырмас ақ, қараны Сыпсың сөздер бір сәтке тоқталады. Тоз-тоз болған ағайын басын қосып, Ертең мені жерлеуге ап барады (М.Шаханов, Ғасырлар). Бар еді онда – жұпар гүлдің иісі, Лүпілдеген жүректердің *т ы н ы с ы.* Бар еді онда аққулардың үні мен Жұмақтағы зәмзәм бұлақ дыбысы... (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** а у ы с. *Тіршілік, өмір.* Бөдене айтты: – қамысың *т ы н ы с* емес, Босқа арықтап жүргенің дұрыс емес. Айламен-ақ алғызбай кетіп жүрміз, Тұрымтайың біздерге жұмыс емес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Он сегіз мың ғаламның Бар *т ы н ы с ы* күнде тұр. Мен сықылды сорлы адамның Ықтияры сенде тұр (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Демалыс, үзіліс кезі. Т ы н ы с* кезінде тысқа шығып ем, қатар есіктен Күлән жымың етіп, жылт етті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жан құмар енді *т ы н ы с,* дем алысқа, Қан түсті қисық тамыр, кері ағысқа. Сонда да ескі серік – өлең байғұс, Әлі сен шақырасың мені алысқа (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **4.** а у ы с. *Мәні, нәрі.* Сен менің *т ы н ы с ы м* ең, тұрмысым ең, Сен үшін өмір сүріп, тырмысып ем. Жыл құсымен оралған жаным менің, Бірге аттанып кетесің жыл құсымен (М.Мақатаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Мүмкіндік, мүрша.* Жауға арнап соғылған Қан ішуге қылыш бар, Қылыш барда жауыңнан Құтылуға *т ы н ы с* бар (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Падиша, өлмегенге бұда *т ы н ы с,* Тірлікте не көрмейді адам жыныс. Уәзіріңмен екеуіңді алдап ұстап, Монша күні қылдырдым бір күн жұмыс» (Ә.Найманбаев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Сүйеу, сүйеніш.* Сондай кесел туысқан Қай жерінен болады. Көңілге медеу, Ол *т ы н ы с*? (Абай, Тол. жин.).

Біреуде тынысы кетті. *Басқаға есесі кетті.* Біреуде кетті күмісім, *Б і р е у д е к е т т і т ы н ы с ы м.* Біреудің көшті үйіне Бес жылдық менің ырысым (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Еркін тыныс алды. *Еркін жүрді, тайраңдады.* Саусағының салымы бар, сосын, әттең, бөркі бар... Ал әйтпесе, қызда сирек кездесетін көркі бар, Қайран шебер қалбаң қағып, *е р к і н а л ы п т ы н ы с ы н,* Басқарып жүр ескерткіштің ою-өрнек жұмысын (М.Шаханов, Ғасырлар).

Жаңға тыныс. *Жаңа медеу, күш-қуат, демеу.* Ойға жыр, көңілге күй, *ж а н ғ а т ы н ы с,* Айналаң алма-өрік, алда қымыз. Ташкент шәрін өзіне бауыр тұтқан Жігітім, жақсы, ә, біздің Алматымыз?! (М.Мақатаев, Шығ.)

Тыныс алды. *Демін алды, тыныстады.* Абай бұрылып қарап, бері келе жатқандардың кім екенін білді. Жай басып, ауыр *т ы н ы с а л ы п,* демігіп келе жатқан өзінің шешесі Ұлжан екен (М.Әуезов, Шығ.). Сағынған бауырында құлыншағы, Бір сәтке «үh» деді де *т ы н ы с а л д ы.* Ұлының тірі тұрған бейнесіне Көзінің ақтық рет қырын салды (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Тыныс алмады. *Тыным таппады, дамыл көрмеді.* Сарбаздар шегінісе салды ұрыс, Жосадай жердің беті болды қырыс. Зіркілдеп зеңбірегі шыдатпады, Соғысты қайран ерлер, *а л м а й т ы н ы с* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тыныс белгілері. л и н г в. *Айтайын деген ойды нақтылы, дәл, түсінікті етіп жеткізу үшін, баяндалмақшы пікірді айқын білдіру үшін қойылатын жазуға тән шартты белгі. Т ы н ы с б е л г і л е р і* жазумен байланысты қалыптасты, дамыды, жетілді. *Т ы н ы с б е л г і л е р і* сөздер тіркесі мен сөйлемдерді айтқанда немесе оқығанда тілде байқалатын кідірісті де, дауыста аңғарылатын әркелкі құбылысты да білдіреді (ҚҰЭ). Қазақ тілінің *т ы н ы с б е л г і л е р і* жөнінде баспа орындарында арнаулы мақалалар жазылды («Соц. Қаз.»).

Тыныс жолы. а н а т. *Демалыс жолы, тыныс мүшелері.* Организмдегі қан айналысының бір қалыпты жүруіне, *т ы н ы с ж о л д а р ы н ы ң* жұмыс істеуін жақсартуға емдеу тәсілдері дер кезінде көрсетілуге тиіс (Т.Бекенов, Өнеге.).

Тыныс тапты. *Тыным алды, тыныстады.* Барсың ба өзің, бар шығар деумен ғана, *Т ы н ы с т а п т ы* тәп-тәуір кеудем жаңа. Жүлдызыммен білемін қосып берді Мені мына дүниеге бергенде ана (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Не керек, айтып-айтпай өкініштен Біз болдық өкпесін жеп, өтін ішкен. Айқайлап, «аспан асты кең» деп жүріп,

Дем алып, *т ы н ы с т а б а р* жер түгескен (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Тынысы ашылды [кеңейді]. *Кең тыныстады, рахаттанды.* Қордайдың айналайын жерінен де, Тұнық су, қоңыр салқын желінен де, Шаң-топырақ болмайды, көк майсалы, *Т ы н ы с ы м а ш ы л д ы* ғой күннен-күнге (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Менің үшін бірдей тілің, жынысың, Көбің ана, көбің ағаінісің. Достық өскен, ерлік ескен ортаңа Енген сайын *к е ң и* түсер *т ы н ы с ы м* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Тыныс жоқ. а) *Уақыты жоқ, мұршасы жоқ. Т ы н ы с ы ж о қ* жұмысы көп адамның, Ардың ісі жүгін тартса заманның. Мәңгі бірлік арыстарға жасайды Мәңгі тірлік қозғалысы ғаламның (К.Салықов, Жезкиік). ә) *Тыным жоқ, мігір жоқ, мазасыз.* Кеткенімен жұмыс жоқ Қазақ ісі оңбасқа. Мен сорлыда *т ы н ы с ж о қ*, Ақылдастым жолдасқа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тынысы кең. *Мүмкіндігі кең, әлеуетті.* Бай еді ғой, бай еді әкем ұлысы, *К е ң* еді ғой кербез әлем *т ы н ы с ы.* Ауыл болып еркелеткен бір ұлдың Жоқ болатын жамандықпен жұмысы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тынысын бақты. *Аңдысын тексерді, қадағалады.* Көңілсізсің, көңілің қаяулы ма? Түнерген аспандайсың жай алдында, Жаным-ау, саған қатер таянды ма?! ...Тіршіліктің *т ы н ы с ы н б а ғ ы п* тұрған, Кім екен тіл тигізген аяулыма?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Тынысын тыңдады. *Аңдыды, бақылады.* Өзінің бақылау орнында бекіністің түнгі *т ы н ы с ы н т ы ң д а п* отырған Чайковскийдің енді не істеу керектігін ойланды (К.Оразалин, Жексен). Кірпікке кір жуытпай құндақтаған. Мына өмір, мына дәуір қымбат маған. Бұл ғасыр, сірә, менің жүрегім-ау, *Т ы н ы с ы н* қыбыр етпей *т ы ң д а п* бағам (М.Мақатаев, Шығ.).

Тынысы тарылды. а) *Демалуы қиындады, жүрегі қысылды.* Сәуленің *т ы н ы с ы т а р ы л ы п,* басы айналып, төңірек шыр көбелек дөңгеленіп кетті (Ә.Тарази, Бұлт.). *Т а р ы л ы п* жүр *т ы н ы с ы м,* Түрі мынау саулықтың. Сыймай кетті жұмысым Сауытына тәуліктің (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Мазасы кетті, мазасызданды.* Бір жұмысым басталмай, Бабын таппай бір ісім, Төбемнен тау басқандай *Т а р ы л а д ы т ы н ы с ы м* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Т а р ы л ы п т ы н ы с* та, өлең де, Мұң-нала оралса маған көп, Біреудің иттігін көрем де, Өшімді аламын сенен кеп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТЫНЫС= е т. *Тыну, біту, аяқталу.* Қоңырбай қызы Қаратіл, Қоңтажы қызы Қарашаш, Құдалыққа сөйлесті. Бір-біріне кеткенін Қайтаруға келісті. Күнтиместің ақылы Осыменен *т ы н ы с т ы* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТЫНЫСТА= е т. **1.** *Ауа жұтып, дем алу.* Айдан жерге созылған күміс баған, Сол бағанды байқамай кім ұстаған. Сондағы бір ғажайып үнсіздік-ай, Аппақ айдың өзімен *т ы н ы с т а ғ а н* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). – Жер басып жүріп, балам-ай, Ауасын жұтып, *т ы н ы с т а п*, Тоқсан жыл бойы – далаға Қарамаппын ғой дұрыстап (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Тынығу, тыным алу.* Жетісуым – жеті құт, ырыс маған, Барша халық баурында *т ы н ы с т а ғ а н.* Таң атқалы жауаптан жауап, қағаздан қағаз қабаттап, қажыған Қайырбекке Қызылбикенің қаралдасын көріп аяңдап, мұрнынан жымиып, болашақтың адамы суреттерін қиял қып жүру *т ы н ы с т а ғ а н м е н* бірдей (Ж.Аймауытов, Шығ.). Таулар сырын айта бермес шешіліп, Бойсызды да, ойсызды да кешіріп, Жатыр олар, менің туған өлкемде *Т ы н ы с т а ғ а н* тұлпарлардай көсіліп (М.Шаханов, Ғасырлар).

ТЫНЫСТАН= е т. *Тыншу, тыныш күйге түсу.* Екі көзіміз дөңбекшіген анамызда, ол таң ата бір-ақ *т ы н ы с т а н ғ а н д а й* болды (А.Лекеров, Қырда).

ТЫНЫСТАНДЫР= е т. *Демалдыру, жай таптыру.* Аңшылық адамның жан жүйесін *т ы н ы с т а н д ы р а д ы,* шынықтырады (Ш.Айманов, Қыран.).

ТЫНЫСТАНДЫРУ *Тыныстандыр етістігінің қимыл атауы.* Мұнда ас қорыту, *т ы н ы с т а н д ы р у,* қан тарату, көру, сезу тағы да толып жатқан орталықтар бар (Е.Оразақов, Дәрігерлік.).

ТЫНЫСТАНУ *Тыныстан етістігінің қимыл атауы.* Емдеу гимнастикасының негізгі мақсаты *т ы н ы с т а н у* жұмысына белсене қатынасатын бауыр етінің қызметін күшейту болып саналады (М.Сисекенов, Өкпе ауру).

ТЫНЫСТАС с ы н. *Байланысы бар, сабақтас.* Көне замандағы біздің жеріміздегі көшпелі елдердің идеологиясы Иран мен Таяу Шығыс елдерінің көркемөнерімен *т ы н ы с т а с,* идея жағынан бәсекелес (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ТЫНЫСТАТ= е т. *Дем алдыру, тыныс алдыру, ауа жұтқызу.* Нағашы тәтесін Еңлік жантайыңқырап, кеудесін ашып *т ы н ы с т а т т ы* (К.Оразалин, Ақ жазық).

ТЫНЫСТАТУ *Тыныстат етістігінің қимыл атауы; суыту.* Жайып семірту кезінде жылқыны жайылымда бағудың күндік тәртібі мынадай: суару – ертеңгі сағат 10 – 11-де, жаю сағаты 11-ден 13-ке дейін, *т ы н ы с т а т у* сағат 13-тен 16-ға дейін (А.Иманғалиев, Адай.).

ТЫНЫСТАУ[1] з а т. *Тыным, тыныс.* Тақырып пұшықтың танауындай, *т ы н ы с т а у* болмай, білімнің әр тарауынан мағлұмат бергендей, жанжағы кең сызат көлдей болу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫНЫСТАУ[2] *Тынысты етістігінің қимыл атауы; демалу, тынығу.* Мен де *т ы н ы с т а у д ы* жек көріп келе жатқан жоқпын-ау, Андрей (Т.Жанкелдин, Партизан.). Бір кезде көрінетін

құрыш-балға Қолдары жасқаншақтап гүл ұстауға, Біразы аңсағандай тыныштықты, Ертерек бара жатыр *т ы н ы с т а у ғ а* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТЫНЫСТЫ: кең тынысты. *Қамтыған уақиғалары мол, ауқымы кең.* «Абай» романы – қазақ халқының тарихындағы аса маңызды кезеңді қамтитын *к е ң т ы н ы с т ы* эпопея (Шарапат). Б.Майлин Қазақстан даласындағы азамат соғысы жайлы Д.М.Фурмановтың «Чапаевы», А.Серафимовичтің «Темір тасқыны» секілді *к е ң т ы н ы с т ы* полотно жасамақ болды («Қазақст. мект.»).

ТЫНЫС-ТЫНЫМ з а т. *Демалыс, тыным.* Мен әлі алғаным жоқ *т ы н ы с-т ы н ы м,* Жанжаққа сеуіп келем нұр ұшқынын, Адамзат тыныштығын қорғау үшін Ғаламның бұзып келем тыныштығын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТЫНЫШ с ы н. **1.** *Шусыз, айғайсыз, жымжырт.* «Танадай құлаққа ұрған» *т ы н ы ш* маңай, Естисің алғаныңды тыныс қалай. Табиғат біздей емес, көне шебер Бір ісін тастамаған дұрыстамай (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Жасыл бақ, *т ы н ы ш* көк пен жер. Мазасын алып кетпеңдер! Сәбилер шашқан тарыға, Жабыла қонды кептерлер (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Алаңсыз, уайым-қайғысыз, жайбарақат.* Ой кіргелі кірмеді ерік өзіме, Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме, Өзі ермей, ерік бермей Жұрт қор етті. Сен есірке, *т ы н ы ш* ұйықтат, бақ сөзіме (Абай, Тол. жин.). Бәрінен *т ы н ы ш* ұйықтап жатқандар көп ұмтылып талап ойлап талпынбаған. Бос, босаң жасық туған бозбала көп Киіздей шала басып қарпылмаған (Базар жырау, Шығ.). **3.** *Жайлы, ыңғайлы.* Атқа *т ы н ы ш,* адамға және жайлы Алды-арты бірдей сұлу, көзге ыңғайлы. Оғаш, оғат, оқыра, сызаты жоқ, Ер қайда сыр-сымбаты түгел сайлы! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мен таптым, сүймесең де өзіме жар, Керегің жоқ, мейірімсіз, жолыңа бар. Маған енді ол жармен *т ы н ы ш,* рақат, Бәрібір жазы-күзі жауса да қар (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Соғыссыз, дау-дамайсыз.* Келсе екен көктем, Көк жасыл шұғыла тартылса, Көкжиек барып Көкжиектерге артылса, Көктем де келер, Көрерміз әлі жазды да, Осылай өмір, Тұрса екен *т ы н ы ш* қалпынша (М.Мақатаев, Шығ.).

Ел аман, жұрт тынышта. *Тыныштық уақытта, жайшылықта.* – Түу, Сәлима-ай, – деді Жаманбай сөзін бөліп, – *е л а м а н, ж ұ р т т ы н ы ш т а қ* ар үстінде қаламын деп уайымдайсың (М.Хасенов, Нартәуекел). – Масқара-ай, *е л а м а н, ж ұ р т т ы н ы ш т а* далада қаңғып, не жетпей қалды (А.Байтанаев, Қансонар).

Жанның тынышы. *Жан рахаты, тыныштық.* Тыңдасаң жақсы кеңес құлақ құрышы, Тәтті ұйқы, қалың төсек – *ж а н н ы ң т ы н ы ш ы.* Жүйрік ат, түзу мылтық, сұлу қатын, Мал мен перзент – адамның дәулет құсы (Шал ақын, Өлең д.).

Көңілі тыныш. *Жайбарақат, мазасыз.* Мәз болып мақтағанға, насаттанып, Қайтпасын деп ойлады сағы сынып. Алыстан арып-ашып іздеп келген Байғұстың кетсін деді *к ө ң і л і т ы н ы ш* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ерік бермесең егесте Тағы айтар жаманды. Сондықтан *к ө ң і л і м т ы н ы ш* жүр Айыра алмасаң адамды (Базар жырау, Шығ.).

Ел [іші] тыныш [болды]. *Ел іші берекелі, тату болды.* Единица кеткенде, Не болады өңкей нөл? Берекеңді қашырма, Ел *т ы н ы ш б о л с а,* жақсы сол (Абай, Тол. жин.). Сен Бұхарда кезінде, Бәтуа бар сөзіңде, Келелі биің сенімді. Қара бір халқы көнімді, *Т ы н ы ш* еді *е л і м і з* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жатамын ба сол үшін Көз шығарып, Бас жарып?! *Б о л с ы н т ы н ы ш* ел *і ш і*! Таңы нұрлы, Кеш жарық! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тыныш жатты. а) *Ешкімге соқтықпады, килікпеді.* Татулықтан жеріген О д а ғ ы н, дау – үйің дау. Төбелестен гөрі де *Т ы н ы ш ж а т у* қиындау! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Соғыспай, қаннен-қаперсіз.* Атыспай да шабыспай тірлік құрып, *Т ы н ы ш ж а т қ а н* жұртымды дүрліктіріп, Арандатпай, жәйіңе жүрсең еді, Иман сұрай алладан, құлдық қылып (М.Мақатаев, Шығ.). Аяулым, айтпай-ақ қой енді өтініш, Ар жақтан кеме мініп келді өкініш. Үзілген қатынасы екі ел құсап, *Ж а т ы р м ы з* сен де *т ы н ы ш,* мен де *т ы н ы ш* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). б) *Тыншыды, тыным тапты.* Ез атады, Ел перзентін атпайды. Қараласаң, Кезінде оны ақтайды. Басылмаған шығарма боп тіріліп, Өлген соң да Ақын *т ы н ы ш ж а т п а й д ы!* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ішінде қараңғы көр кірген күні Көп болар қабір ғазап, *т ы н ы ш ж а т п а с* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). в) *Бос жатты, ештеңемен жұмысы болмады.* Үйі мәз боп, қой сойды, Сүйіншіге шапқанға, Әуре қылды, салды ойды Үйдегі *т ы н ы ш ж а т қ а н г а* (Абай, Тол. жин.).

Тыныш жүрді. *Ешкімге соқтықпады, килікпеді, тиіспеді.* Баламды медресеге біл деп бердім, қызмет қылсын шен алсын деп бермедім. Өзім де басқа шауып, төске өрледім, Қазаққа қара сөзге дес бермедім. Еңбегіңді білерлік еш адам жоқ, Түбінде *т ы н ы ш ж ү р г е н д і* теріс көрмедім (Абай, Тол. жин.). Күн сайын қағынады *т ы н ы ш ж ү р м е й,* Бір мезгіл тыныштықпен ғұмыр сүрмей. Арамды арам демейді, Құдайды бір, Кім кіреді дозаққа бұлар кірмей? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тыныш құлағым [аш құлақтан тыныш құлақ]. *Жайбарақат, ешкімге қатыссыз болу мағынасында.* Аш тамағым, *т ы н ы ш қ ұ л а ғ ы м* (Мақал).

Тыныш қылды. *Тыныштандырды, тыншытты.* Өлімнен қырық жыл бұрын Қорқыт қашқан, Оның да *т ы н ы ш қ ы л ғ а н* жанын алып. Ақыры жалған дүние жолдас емес, Қылмалық тәкаппарлық көңілге алып (Қабан жырау, Алтын қазық).

Тыныш тапты. *Тыншыды, жаны жай тапты.* Жай жатпағым, *Т ы н ы ш т а п п а ғ ы м* Күш болып (Абай, Тол. жин.).

Тыныш отырмады [отырған жоқ]. а) *Жұмыссыз бос отырмады, дамыл таппады, мігір көрмеді.* Дәл қазір де батыр Ыдырыс пен Социалистік Еңбек Ері Әбдіғұловтар тізе бүгіп *т ы н ы ш о т ы р ғ а н* жоқ (Д.Жанботаев, Шыңда.). Оның еңбексіз, қол қусырып, бос отырғанын көрген емеспін, жұмыстан келген соң, үйінде де *т ы н ы ш о т ы р м а й д ы* (Ә.Жылқышиев, Мешін.). ә) *Соқтықты, килікті.* Ендігілердің достығы – бейіл емес, алдау, дүшпандығы – кейіс емес, не күндестік, не *т ы н ы ш о т ы р а* алмағандық (Абай, Тол. жин.). б) *Кіріспейтін жерге кірісті, сөзге орынсыз араласты.* – Есімжанның Тұрлықұлға қаны қайнай; несі бар екен десеңші, аузын бағып *т ы н ы ш о т ы р м а й* (А.Оразалин, Қайырлы.). Әңгіме таба алмағанда, бірдеңе айтпай, *т ы н ы ш о т ы р а а л м а й т ы н* жұрт ортасында шайыр сөйлетпей қояр ма (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай).

Тыныш таппады. *Мазасы кетті, дамыл көрмеді.* Күйіп-пісіп өзің де жүрдің бүгін. Қашан барып тереміз қырдың гүлін! Төсек тартып жатқан да *Т ы н ы ш т а п п а й,* Тұрып кете береді бір күн бұрын! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тыныш таптырмады. *Дамыл көрсетпеді, тыным бермеді.* Редин таң сәріден қас қарайғанша өзіне де, бізге *т ы н ы ш т а п т ы р м а й т ы н* (Б.Момышұлы, Москва.).

Тынышы кетті. *Мазасы болмады, тынышсызданды.* Шал айтты: «Өлдім әбден *т ы н ы ш ы м к е т і п,* Таянды жынданудың кемпір жетіп. Ақсүйек дәрежесін азсынамын, Бір жұртқа қойсын дейді патша етіп» (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бірақ қатынбаладан *т ы н ы ш ы м к е т і п* келіп отырмын... (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тынышын алды. а) *Мазасын алды, тыныштық бермеді.* Осылар елдің *т ы н ы ш ы н а л д ы* бүгін, Бірдің нанын тіленіп, бірдің сүтін, Құдайым кезін берсе, күтіп жүріп, Ұялмай бәрін аштан өлтіретін (Абай, Тол. жин.). Қымыз баланың *т ы н ы ш ы н а л ы п,* мең-зең бейшара қылады (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) *Дамыл таптырмады, мұрша бермеді.* Көз алмай қарай бердім кіл шыңдардан, Киядан қолын созып құлшынды арман. Әйтеуір, сол бір қызға кездестім де, Тап болдым қуанышқа *т ы н ы ш ы м д ы а л ғ а н* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Тынышын бұзды. *Мазалады, мазасын алды.* Иә, ақыным, жан едің сен гүл жүзді Ызалысың, *т ы н ы ш ы ң д ы* кім *б ұ з д ы*? (М.Шаханов, Ғасырлар). Өтті солай тұңғыш рет *т ы н ы ш ы м д ы б ұ з ғ а н* күн, Тұңғыш рет сенен, досым, Танакөзді қызғандым (М.Шаханов, Ғасырлар).

Тынышын кетірді. *Мазасын алды, мазалады.* Ағайын *т ы н ы ш ы н к е т і р д і,* Шораның сөзін мін көрді, Әншейін бір сөз ғой деп Батыр да болса сеніпті» (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ТЫНЫШСЫЗ с ы н. **1.** *Жиі өзгеретін, көп қозғалатын.* Метеорологтар 65–75° ендік ең *т ы н ы ш с ы з,* атмосфералық жылжу жиі болатын аймақ деп есептеп отыр (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). **2.** а у ы с. *Тыным таппайтын, мазасыз.* – Ай, оқу қонбайтынның нағыз өзісің-ау, тым *т ы н ы ш с ы з* екенсің, – деп ойлады (Д.Досжанов, Тұлпар). – Біздің балалардың *т ы н ы ш с ы з* екенін білесіздер, бірдемені қиратпай тұрғанда, тезірек кетпесек болмас (Ә.Тарази, Асу.). // *Үздіксіз, дамылсыз.* Кейде ойлайды жылауға қайғы-зарын, *Т ы н ы ш с ы з* күнде ойлаған дерттің бәрін. Кейде онысын жасырар жұрттан ұрлап, Кетірер деп мазақтап беттің арын (Абай, Тол. жин.).

ТЫНЫШСЫЗДАН= е т. *Мазасы кету, мазасыздану.* Айталық, баланың қолы ауырады екен, бала құр жылайды, *т ы н ы ш с ы з д а н а д ы.* Яғни балада ауру әсерленуі болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Уланудың алғашқы белгісінде көзінің қарашығы үлкейіп, мінезі өзгереді, *т ы н ы ш с ы з д а н ы п,* маңайындағы жылқыларды тістеп, тебеді (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

ТЫНЫШСЫЗДАНДЫР= е т. *Мазасыздандыру, тынышын кетіру.* Примакты алдағы операция қатты *т ы н ы ш с ы з д а н д ы р ы п,* түнімен ұйықтай алған жоқ-ты (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ТЫНЫШСЫЗДАНДЫРУ *Тынышсыздандыр етістігінің қимыл атауы.*

ТЫНЫШСЫЗДАНУ[1] з а т. *Мазасыздық, беймазалық.* Алдыңғы топтың шешуші қимылы кешіккен сайын *т ы н ы ш с ы з д а н у* күшейе түсті (Т.Жанкелдин, Партизан.).

ТЫНЫШСЫЗДАНУ[2] *Тынышсыздан етістігінің қимыл атауы.*

ТЫНЫШСЫЗДЫҚ з а т. *Беймаза болушылық, мазасыздық.* Тағдырға иман келтіру адамға пайдалы. Оның ақылы пайдасыз *т ы н ы ш с ы з д ы қ п е н* жабықпайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күн көзі жоғарылаған сайын *т ы н ы ш с ы з д ы қ* күшейе түсті (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ТЫНЫШТАЛ= е т. *Дамыл табу, тыншу.* Бауыржан сөзін бөлгенді ұнатпағандай қабағын шытып тоқталды, оны аңғарған жұрт та *т ы н ы ш т а л а* қалды (Ә.Нұршайықов, Ақиқат). *Т ы н ы ш т а л а р* үй іші Арқасында бірліктің. Керегі не у ішіп, Жетпей ме уы тірліктің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТЫНЫШТАЛУ *Тыныштал етістігінің қимыл атауы.* Столдың жанында Төлеу тұрып қарындашпен графинді қағып, жиналғандардың *т ы н ы ш т а л у ы н* ескертті (А.Сатаев, Аққу.).

ТЫНЫШТАН= е т. с ө й л. ***Тыныштал***. Маруа *т ы н ы ш т а н ғ а н ғ а* Бектен көңілі де жай тауып, дүние енді өз орнына келіп қалғандай болды (А.Байтанаев, Қансонар).

ТЫНЫШТАНДЫР= е т. *Тыныш күйге түсіру, жанын жай таптыру.* Мысалы, шүйгін тамырындағы эфир майлары адамды *т ы н ы ш-*

т а н д ы р а д ы (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). Әфир майы теріге, тыныс жолына жақсы әсер етіп, жүйке жүйесін *т ы н ы ш т а н д ы р а д ы* («Мәдениет және тұрмыс»).

ТЫНЫШТАНДЫРУ *Тыныштандыр етістігінің қимыл атауы.* Сайлау алдындағы жанталас кезеңіне келіп қалған түрік үкіметі жұрт көңілін азырақ *т ы н ы ш т а н д ы р у* үшін Назым Хикметті босатуға ұйғарды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ТЫНЫШТАНУ *Тыныштан етістігінің қимыл атауы.* Ал Айдарбектің алмалы-салмалы мінезі Зейнептің *т ы н ы ш т а н у ы н а* себеп болады (Б.Майлин, Таңд. шығ.).

ТЫНЫШТАТ= е т. *Тыныш күйге түсіру, жайландыру.* Небір ауыр кезеңдерді бірге өткізген жолдастардан кімдер бар деген ой үнемі мазалап, жүрегімді *т ы н ы ш т а т а р* емес (К.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

ТЫНЫШТАТУ *Тыныштат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫНЫШТЫ с ы н. *Ыңғайлы, жайлы.* Шідерлігі жуандау, бота тірсек, Бейне жел, *т ы н ы ш т ы*, екпінді мініп жүрсек. Екі көзін төңкеріп, қабырғалап, Белдеуде тыныш тұрса, байлап көрсек (Абай, Тол. жин.). Дегенмен менің осыншалық *т ы н ы ш т ы* да тәтті өміріме үлкен өзгеріс енгізген әкемнің жұмыстан босауы болды (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ТЫНЫШТЫҚ з а т. **1.** *Тым-тырыстық, жым-жырт болушылық.* Кең жайлау – жалғыз бесік жас балаға, Алла асыраған бендесі аш бола ма? Ержеткен соң, сыймайсың кең дүниеге, *Т ы н ы ш т ы қ* пен зар боларсың баспанаға (Абай, Тол. жин.). Бәрі көзім алдында, Тыныш жерім, аспаным... Қас қағым ғой тағдыр да, *Т ы н ы ш т ы қ* та қас қағым (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** м а т. *Қозғалыссыз, тұрақты.* Математикадағы ақиқатты басқа ғылыми ақиқаттар сияқты, әлі *т ы н ы ш т ы қ* күйде, қарапайым бейне, қарапайым және қозғалыссыз, қайшылықтан тыс, күңгірт абстракт ойлар деуге болмайды (Ә.Нысанбаев, Қазіргі матем. кейбір филос. мәсел.). **3.** а у ы с. *Ел арасындағы жақсы қарым-қатынас, бейбітшілік. Т ы н ы ш т ы қ қ а* жаралған құсым едің, Мен сені түсінемін, түсінемін. Сенің жараң — қашаннан менің жарам, Жауыздыққа жай отын түсіремін! (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** *Алаңсыздық, жайбарақаттық. Т ы н ы ш т ы қ,* рахатым жоқ жаралғалы, Тәніме ғылым суы таралғалы, Орынсыз бұл жұмысқа жұмсамаңыз, Мен жалғыз қырық жыл болды қамалғалы (Ә.Найманбаев, Шығ.). Хан ұлы қара халықтың қалқасы еді, *Т ы н ы ш т ы қ* ғаділ ханның арқасы еді. Жол ашып ақсүйектің тақ мекені Төрт таға Кіші жүздің ортасы еді (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Тыныштығын алды. *Тынышын кетірді, мазасын алды.* Айтсақ шынын, ел көрер еңбегім өр, Сыбаға алмай кетпейді келген күндер. Тыныш өмір сүретін шақ келгенде, *Т ы н ы ш т ы ғ ы м д ы а л а д ы* әлдекімдер (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Тыныштығын бұзды. а) *Шу шығарды, тынышын кетірді.* Бұл кім өзі *т ы н ы ш т ы қ б ұ з г а н,* – Дейді де қыз тысқа шығып, Сыбызғысын жас қойшының Алад тартып, әбден ұрып (О.Шипин, Дастан.). ә) *Мазалады, мазасын алды.* Мен әлі алғаным жоқ тыныс-тыным, Жан-жаққа сеуіп келем нұр ұшқынын, Адамзат тыныштығын қорғау үшін Ғаламның *б ұ з ы п* келем *т ы н ы ш т ы ғ ы н* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Менің сәби сезімімнің *т ы н ы ш т ы ғ ы н* сен *б ұ з д ы ң,* Япырай, мен қайтсем екен мінезіңді сен қыздың?! (М.Шаханов, Ғасырлар).

Тыныштық бермеді. *Маза бермеді, мазасын алды.* Не іздейсің көңілім, не іздейсің? Босқа әуре қылмай шыныңды айт. Шарқ ұрып *т ы н ы ш т ы қ б е р м е й с і ң* Сырласалық бермен қайт (Абай, Тол. жин.).

Тыныштық алды. *Тыныштады, тыншыды.* Қайда деп жоқтаған соң Алик атын, Айтады біреу тұрып: «Князь-батыр! Басында биік қырдың әлдеқашан *Т ы н ы ш т ы қ а л ы п*, атың ұйықтап жатыр» (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тыныштық белдемі. э к о л. *Адамдардың демалуы немесе олардың физиотерапиялық емделуі үшін жағдай жасау мақсатымен техногендік әсерлердің мүмкіндігінше ең аз немесе абсолют аз режимі орнатылған аумақ* (Қаз. тілі термин. Экология).

Тыныштық болмады [бола ма?]. *Тыным таппады, тыншымады.* Өңімде қуат, күшіме, Есерлердің ісіне Азған елдің ішінде Дулат сынды сорлыда ұйқы, *т ы н ы ш т ы қ б о л а м а*? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тыныштық бітті. *Тынышы кетті, мазасызданды.* Көктемнің бұлты жас бала, Мезгілсіз дәрет сындырғыш. Қылығы көп кой басқа да, Күлдіргіш те бүлдіргіш. Әнекей түйді қабағын. Бұлқынды жылжи бүлкілдеп. *Т ы н ы ш т ы қ б і т т і* манағы, Жөтелге басты күркілдеп (К.Салықов, Жезкиік).

Тыныштық жоқ. *Айғай-шу, дабыра.* Толып кеткен әлдекімдер, Әйкәпір. *Т ы н ы ш т ы қ ж о қ,* Кереметтей бір көпір... Қайығың аз, Кезігеді кей кезде Екі адамның арасына бір көпір (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тыныштық [жүзін] көрмеді. *Тыным таппады, дамыл көрмеді.* Дамыл көрмей ерте-кеш. Жұрттың қамын көп жедің. Байладың белді салып күш, *Т ы н ы ш т ы қ ж ү з і н к ө р м е д і ң* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тыныштық кетті. *Мазасы кетті, мазасызданды.* Және сөйлеп барасың, Жай отырсаң нетеді? Өз мазаңды аласың, Жай *т ы н ы ш т ы қ к е т е д і* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тыныштық қылды. *Жайына жүрді, ешкімге килікпеді, соқтықпады.* Жүректен от, жүзінен

әр тайғанда, Әр тайғанда, шалқары ортайғанда, Ол қақпасқа не керек, Құдайым-ау, *Т ы н ы ш т ы қ қ ы п* жатпай ма қартайғанда? (М.Шаханов, Ғасырлар).

Тыныштық орнады. *Тынышталды, бейбітшілік орнады.* Бұл дәуір өтеді, бұ қалыппен тұрмайды. Елге тәртіп, *т ы н ы ш т ы қ о р н а й д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сұм соғыс – қанды ажал, сор, қайғы, Ажалдың дегені болмайды! Әкелер баласын қорғайды, Әлемде *т ы н ы ш т ы қ о р н а й д ы!* Әке боп... Әке боп өмірде ержетсек. Бөпенің бесігін тербетсек! (М.Мақатаев, Шығ.).

Тыныштық па? *Жай ма, не бүлінді? деген мағынадағы сөзқолданыс.* Шаруа күйлі, жәй көңіл, Қартың әлі от алар. *Т ы н ы ш т ы қ п а,* әйтеуір, О жағыңнан не хабар? (М.Мақатаев, Шығ.).

Тыныштық тапты. *Тыншыды, тыным алды.* Алып дала, дархан дала ауық-ауық тыныс алып, *т ы н ы ш т ы қ т а у ы п* барып қайыра дабыл қағатындай («Қаз. әдеб.»). Үнемі мазасыз реңім, *Т ы н ы ш т ы қ т а п п а й д ы* жүрегім. Жасымда көп ойнап көрмедім, Әлі де тым аздау күлемін (К.Салықов, Жезкиік).

Тыныштық таппады. *Тыным көрмеді, көңілі жай таппады.* Ғылым оқып білгенше, Тыным, *т ы н ы ш т ы қ т а п п а ғ а н.* Дүниені кезіп көргенше, Рахат іздеп жатпаған (Абай, Тол. жин.).

Тыныштық іздеді. *Тыныш жүргісі келді, тыным тапқысы келді. Т ы н ы ш т ы қ і з д е п* таба алмай жүрген жұрт тыныштық көрсе, сәтке тұрмай, тыныштықтан жалыға қалатұғыны қалай? (Абай, Тол. жин.).

Тыныштықтан безді. *Тыныштықты қаламады, елдің тынышын бұзды.* Бұл дәуір – төңкеріс, алай-түлей дәуір. Барыңдар, жетер дүние кезгендерің. Адамның құмары мен керегіне Қызмет қып, *т ы н ы ш т ы қ т а н* безгендерің.

Тыныштық таптырмады. *Маза бермеді, тынышына қоймады.* Тәңірің қандай тұр кезеп Тас бауыр алмас қылышты? Тулаған жүрек бір мезет *Т а п т ы р а р* емес *т ы н ы ш т ы қ* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тыныштықты қашырды. *Мазасын кетірді, мазалады.* Альбом – жүрек, *т ы н ы ш т ы қ т ы қ а ш ы р а р а р,* Уақыты жетсе, өзі-ақ бір күн ашылар. Жүрек сыры белгілі ғой, біраздан Желі тынып, толқындары басылар (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЫНЫШТЫҚСЫЗ с ы н. *Дамылсыз, үздіксіз.* Дорбаны сауып *т ы н ы ш т ы қ с ы з* Бір ай түгіл, жыл өтті, Алтындай жүзі сарғайды, Қол дірілдеп, әл кетті (Абай, Тол. жин.).

ТЫНЫШЫРАҚ с ы н. *У-шусыз, жайлырақ.* Бұл араның өзі мазасыздау болып барады, тегінде *т ы н ы ш ы р а қ* жерге жұмысқа ауыссаң деймін (Т.Ахтанов, Дала сыры). Жер екен өзге жерден күні шуақ, Кеңірек, биігірек, *т ы н ы ш ы р а қ* («Қаз. әдеб.»).

ТЫҢ[1]: тың тұяқ. *Сергек, қуатты, қайратты, әлді.* Сасып қалдым күн тығыз, Жүрек кетті лүпілдеп. *Т ы ң т ұ я қ* күнім сүйтсе де, Қарбаңдадым өкімдеп (Абай, Тол. жин.). Айдан жарық: бақылау ЖАД жалықпаған, *т ы ң т ұ я қ* кезінде тәптіштеліп, жинақты жазылу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫҢ[2] с ы н. **1.** *Қайраты қайтпаған, қуатты, әлеуетті.* Сүйекке сіңсе, пайда бермес, жамағат, Жақындатып бойымызға ертпелік. *Т ы ң* кезінде қалған жақсы қимылдап, Тұрса тәуір үнемі бізге ерік беріп (М.Дулатов, Шығ.). Жібек түн – Бәрі – *т ы ң.* Сайраған, Жайнаған (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Тыңайған күй, қуаттанған қалып.* Жаралыс қонақ үйінде Тыныштық қайда, *т ы ң* қайда. Қоңыраулатып күн, түнде Деп тұр: «Айда, жүк байла» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Ширақ, пысық.* Кел, жаңа жыл! Қарсы алам күн нұрымен, Қарлы аяздан қаймықпай *т ы ң* жүріп ем. Боздап тұрған боз інген қарай қалар, Қарсы аламын құлын-тай шұрқырымен (К.Салықов, Жезкиік).

ТЫҢ[3] с ы н. **1.** *Бұрын пайдаланылмаған, егін салынбаған (жер).* Жаңа өмір келіп, Толағай төксе нұр маған, Түлігім тоқ Ақ дәнге толды *т ы ң* далам. Салтыңды сенің дәріс етсем балама, Жақсыңды жалғап өтер-ау деп, Бір бабам (К.Салықов, Жезкиік). Күннің көзі нұрланды, Жер құлпырды, ай құшып. Қосылды оған *т ы ң д а ғ ы,* Трактор үні жарысып Қоғам малы жайылды, Көктемнің көркі қайысып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Соны, жаңа.* Сондықтан оқудан біртегіс өрлейтін саты болу керек. Әрбір *т ы ң н а н* берілетін білім бұрынғы білгеннің жалғауы, келесі білімнің бастауышы сияқты болғаны тиіс (Ж.Аймауытов, Шығ.). Онан да сен, Жастық шағым, жалынды, *т ы ң* бағыт бер (М.Шаханов, Ғасырлар). // *Жаңа екпін, серпіліс, қарқын.* Молшылықтың бір көзі, екінші *т ы ң* малда тұр. Қыстан аман ап шығып, Мал өсімі алда тұр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Жерін тың сақтады. *Жеріне егін екпей, бос қойды.* Қазіргі қазақ жеріндегі хохолдар неге байып кетті десеңіздер, бұлар қазақ жерінің ең тәуірін таңдап алған, алған жері тозса, қазақтан жерді арендіге алып, өз *ж е р л е р і н т ы ң с а қ т а п* отыр (М.Дулатов, Шығ.).

Тыңға түрен салды. *Жаңадан бастады.* Тәуелсіз Қазақстанды нығайту ісі *т ы ң ғ а т у р е н с а л ғ а н д а й* жаңа мәселе болды (Т.Омарбеков, XX ғ. Қазақст.).

Тың игеру. т а р. *сов. КСРО-да астық өнімін арттыру мақсатымен 1954–64 жылдар аралығында жүзеге асырылған мемлекеттік іс-шара.* Горбачев Кремльден кетер алдында Киев телевизиясына Қазақстанның солтүстіктегі бес облысын *т ы ң и г е р у* кезінде Ресей берген қылып мәлімдеді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Тың ормандар. э к о л. *Адамның шаруашылық әрекетінің тікелей немесе жанама әсері тимеген орман* (Қаз. тілі термин. Экология.).

ТЫҢ: тың тыңдады. *Құлақ тосты, біреудің сөзін аңдыды.* Жақындап *т ы ң т ы ң д а д ы* құлақ

түріп, Кандек ит арба астында жатыр үріп, Күзетші айналып жүр аулақ жерден, Мойнына көрер емес салсаң құрық (К. Әзірбаев, Таңд. шығ.). Күледі, бірде жылап, зарланады, Көкке қарап, бекерге қарманады. Бірде үнсіз, мелшиіп *т ы ң т ы ң д а й д ы,* Құлағында аққудың арман-әні (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЫҢАЙ= е т. **1.** е г і н ш а р. *Топырақтың түрлі бактериялық тыңайтқыштарды бойына жинап құнарлануы, егін шығымдылығының артуы.* Жүз гектар жерге күріш егіп, қалғанына жоңышқа сеуіп тастаса ғана жер жақсы *т ы ң а я д ы* (З.Шүкіров, Қиын түйін). Биыл тың, *т ы ң а й ғ а н* жерлер облыста, мол игеріліп, мол өнім алынды (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). **2.** а у ы с. *Демалу, тыныгу, әлдену.* Санатория, сәнді тау Көңіл жарқын, күн ашық. Тұр төгіліп бақша-бау, Алдың біраз *т ы ң а й ы п* (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). – Шаршадың білем, ә? Оқасы жоқ, ел болмаса да, қайнарда ат шалдырып, *т ы ң а й ы п* алармыз (Т.Ахтанов, Дала сыры). **3.** а у ы с. *Күшею, зораю.* Қырымнан қырға жол шексе, Қас қазанат жануар Күннен-күнге *т ы ң а й ғ а н.* Бір тер қатса жабысып, Жабы шіркін мұңайған (Базар жырау, Шығ.). Талабымның сезем деп *т ы ң а я р ы н,* Ол күндерді еске алсам мұңаямын. Бірде біздің мұржаны жөндеймін деп, Бейсен ата сындырды бір аяғын (М.Шаханов, Ғасырлар). **4.** а у ы с. Тері кепсе *т ы ң а й ы п,* Сыр бермеген мұңайып. Айдалғанмен алысқа (Базар жырау, Шығ.).

Тыңайған жер. э к о л. *Топырағын өңдеу тоқтатылып, табиғи өсімдіктер қалпына келетін, тасталған алқап. Т ы ң а й ғ а н ж е р д е* қалпына келетін экологиялық сукцессиялар жүреді, оның барысында біржылдық өсімдіктердің орнына екі жылдық және көпжылдық өсімдіктер дәйектеліп өседі. Сукцессия сатыларының түрлік құрамы климатқа қарай анықталады: орманды өңірде ағаштар өсіп – орман, далалық аймақта – дала қалпына келеді (Қаз. тілі термин. Экология.). *Т ы ң а й ғ а н ж е р* – ауылшаруашылығында пайдаланылатын жердің бір түрі (Қаз. тілі термин. Су.).

ТЫҢАЙТ= е т. **1.** *Жерді құнарландыру, баптау.* Құмырсқалар ағаштарды, өсімдіктерді түрлі зиянкес құрттардан қорғайды әрі топырақты *т ы ң а й т а д ы* (Ғалам ғажап.). **2.** а у ы с. *Жігерлендіру, күш беру.* Шаршатады сан сұрақ мұңайтады, Жүнжітеді, қайтадан *т ы ң а й т а д ы.* Жетер жерге жеттім бе, жетпедім бе, Күн айтпаса жауабын кім айтады (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТЫҢАЙТҚЫШ з а т. х и м. **1.** *Ауылшаруашылығында және балық өсіруде мәдени өсімдіктердің түсімділігін және тоғандағы балық өнімділігін арттыру үшін қолданылатын бейорганикалық және органикалық заттектер.* Алайда азот *т ы ң а й т қ ы ш ы н* қолданған кезде белгілі бір нормаларды сақтамаса, нитраттар топырақта және өсімдіктерде жиналып, қоршаған ортаға және тірі организмдерге теріс әсерін тигізуі мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология.). **2.** е г і н ш а р. *Өсімдіктердің жақсы өсіп дамуы үшін, топырақтың сапасын арттыру үшін пайдаланылатын минерал зат.* Азаматтардың бірсыпырасы кіремен, алдағы егін алқаптарына *т ы ң а й т қ ы ш* төгумен қарбалас жұмыста жүр (А.Жүнісов, Өмір.). *Т ы ң а й т қ ы ш т ы* мол шашып, Терең етіп егуде, Еңбек сүйгіш ер, әйел, Ұлқыздарым, ерінбе (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Минерал тыңайтқыш. е г і н ш а р. *Қоректенудің негізгі элементтерінен (азот, фосфор, калий) және тіршілік етуге қажет маңызды микроэлементтерден (мыс., бор, марганец т.б.) тұратын жер қойнауынан өндірілетін немесе өнеркәсіптік жолмен алынған химиялық қосылыстар.* Дүние жүзінде *м и н е р а л т ы ң а й т қ ы ш т а р д ы* өндіру 1950–1989 жылдар арасында 14 млн т -дан 143 млн т-ға дейін, яғни 10 есе өсті (адам басына 5 кг-нан 27 кг-ға дейін). *М и н е р а л т ы ң а й т қ ы ш т а р д ы ң* ішінде азот тыңайтқышы көп (42-72%) қолданылады.

Органикалық тыңайтқыш. б и о л. *Қарашірінді, шымтезек, көң, қи, тезек, құс саңғырығы, қордалар, биологиялық қоспалар, т.б. түріндегі заттектер. Т ы ң а й т қ ы ш т а р* минералдық (немесе химиялық), *о р г а н и к а л ы қ* және бактериялық (топырақтың құнарлылығын арттыру мақсатымен микроорганизмдерді жасанды енгізу) болады (Қаз. тілі термин. Экология.).

ТЫҢАЙТУ *Тыңайт етістігінің қимыл атауы.* Құнарсыз жердің топырағын азотты заттармен *т ы ң а й т у* үшін оған әдейілеп бұршақ тұқымдас өсімдіктерді араластырып себеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ТЫҢАЙТЫЛ= е т. *Құнарландырылу, тыңайтқыш себілу.* Мақтаны жыл сайын *т ы ң а й т ы л ғ а н* жерге және басқа дақылдармен ауық-ауық ауыстырып егіп тұру керек (М.Майлыбаев, Мақта егісі).

ТЫҢАЙТЫЛУ *Тыңайтыл етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҢГЕР з а т. *Тың жерді игеруші.* Тәжірибелі *т ы ң г е р д і ң* жүзінен қиын науқан жайлы алаңдаушылық та, дықан жеңісіне деген сенімділік те айқын аңғарылады («Лен. жас»). Ленин ордені механизатор, *т ы ң г е р* Валерий Квитчук күн сайын 24 гектар жердің егінін оруда («Соц. Қаз.»).

ТЫҢҒЫЛЫҚТЫ с ы н. *Істеген ісіне тиянақты, ұқыпты, мұқият.* Сабақ *т ы ң ғ ы л ы қ т ы* болу үшін оның басты, болмашы жақтарына тоқтап, қарастырып, оның жоспарын ойлап жасау керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұзын бойлы көк көз жігіттің ашық күлкісі, *т ы ң ғ ы л ы қ т ы* ісі мен қарапайымдылығы группадағы үш қыздың үшеуіне де бірдей ұнаған (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ТЫҢҒЫЛЫҚТЫЛЫҚ з а т. *Ұқыптылық, тиянақтылық.* Жаңа мәдениет сарайының бір бөлмесі біздің еншімізге тигенімен, концертке дайындықтың *т ы ң ғ ы л ы қ т ы л ы ғ ы* шамалы («Лен. жас»).

ТЫҢДА= е т. **1.** *Құлақ қою, есту.* Кейбіреу *т ы ң д а р* үйден шыққанынша, Кейбіреу қояр көңіл ұққанынша. Сөз мәнісін білерлік кейбіреу бар Абайлар әрбір сөзді өз халінше (Абай, Тол. жин.). *Т ы ң д а с ы п* енді мені заңғар атам, Мен енді қара өлеңнен қар боратам. Алатау басы болып міз бақпай қап, Атырау толқыны боп жардан атам (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** а у ы с. *Мән беру, ұғу, зер салу.* Отырса отаудай боп қыр басында, Қорықсаң да, сыйласаң да сөзді *т ы ң д а,* Бұ күнде жалған сөйлеп ұрлық қылма. Тыңдамай бұ үгітті жеңіл көрсең, Жеткенше таусыларсың келер жылға (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Ықыласыңмен *т ы ң д а с а ң* Сөзімді бұлдап несіне – Бойымды балап кернейін. Атасы тегін жел сөзден Бас-басыңа жетерлік Еншіңді неге бермейін (Базар жырау, Шығ.).

Жүре тыңдады. *Мән бермеді, көңіл бөлмеді.* Ол күннен өткен шығар бірер жылдар, Бостандық бағытына жүрек ымдар, Кедей ғой, кетті өзі дабылға еріп, Емес қой бай баласы *ж ү р е т ы ң д а р* (О. Шипин, Дастан.).

Тың тыңдады. *Құлақ сап дыбыс тыңдады.* Сергек, жіті қозғалысты Жағыпар да мәшинеден атқып түсіп *т ы ң т ы ң д а п* тұр еді. Екі жақтан екеуі бір сәтте: үн шығады! – деді (М.Әуезов, Шығ.). Қой күзеткен, бақан тепкен, *Т ы ң т ы ң д а й т ы н,* қыз ұрлайтын, Шолпы таққан, сылдыр қаққан, Ән шырқатқан қыз қайда? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТЫҢДАҒЫШ с ы н. *Тыңдауға құмар, тыңдағанды жақсы көретін.* Өзінің дос баласының сөзін бала үлкен адамның сөзінен артық *т ы ң д а ғ ы ш* келеді. Сондықтан тәрбиеші баланың достарының дұрыс балалар болуына қам қылуға міндетті (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Тыңдайтын, тыңдаушы адам.* Жүректе айна жоқ болса, Сөз болмайды өңгесі. *Т ы ң д а ғ ы ш* қанша көп болса, Сөз ұғарлық кем кісі (Абай, Тол. жин.).

ТЫҢДАЛ= е т. *Құлақ салыну, естілу, ден қойылу.* Келесі сабақта оқушылардың жауаптары *т ы ң д а л ы п,* мұғалімнің басшылығымен осы тақырыпқа әңгіме ұйымдастырылады («Қазақст. мект.»). Аш, бабын сөздің, дүр Омар, Жөн болса сөзің *т ы ң д а л а р.* Келіспесе кестесі – Ретсіз сөзді кім тыңдар! (О.Шораяқов, Шайыр).

ТЫҢДАЛУ *Тыңдал етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҢДАҢҚЫРА= е т. **1.** *Құлақ қоя тұсу, естіңкіреу.* Жақып дәл құлағының түбінде ғана шырылдаған шегірткенің жіңішке даусын естіп, тағы да *т ы ң д а ң қ ы р а д ы* (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). **2.** *Сөзіне мән беру.* Балалардың әрқайсысы өз істерімен болып, Сережаны *т ы ң д а ң қ ы р а й* қоймады (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

ТЫҢДАҢҚЫРАУ *Тыңдаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҢДАРЛЫҚ с ы н. *Тыңдауға тұрарлық, естірлік, құлақ саларлық.* Бұлбұл болды, тосып тұр есек сөзін, Есек жерге қаратып екі көзін. «Іш пыспай-ақ *т ы ң д а р л ы қ* бар екенсің, Әттегенай, білмепсің әтешті өзің! (Абай, Тол. жин.).

ТЫҢДАС= е т. **1.** *Құлақ тұрісу, есту.* Дедік те дереу «іске сәт», Жетектеп жылды, айды астық. Сүйсіне соқты әр сағат, Секундтың үнін *т ы ң д а с т ы қ* (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). **2.** а у ы с. *Ден қойысу, көңіл бөлу.* Әліби әңгімесінің оларға шындығы аздау көрінгенмен, қызғылықты болған соң, сөзді бөлмей *т ы ң д а с т ы* (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТЫҢДАСУ *Тыңдас етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҢДАТ= е т. **1.** *Есіттіру, құлаққа жеткізу.* Дедім, іштей бір өксіп, Сөзімді оған *т ы ң д а т п а й,* Әлде ұялып, жүрексіп Тұрды байғұс үн қатпай (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Бара жатыр көкжиекке күн батып, Қолын бұлғап жөнелгендей бір бақыт. Бір топ тырна ұшып өтті үстімнен, Әсем әнін бар алқапқа *т ы ң д а т ы п* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** а у ы с. *Айтқан сөзін өткізу, көңіл бөлдіру.* Директор – көп жыл көпшіліктің арасында істеп ысылған жұртқа тыңдарлық сөз айтып, сөзін *т ы ң д а т ы п* дағдыланған адам («Қаз. әдеб.»). Бір кезде Базар едім халық ішінде, Жоқ еді кеңесімнің қалпы ішінде. *Т ы ң д а т ы п* халыққа жария лебізімді Дегізген «бәрекелді!» шаршы ішінде (Базар жырау, Шығ.). **3.** а у ы с. *Құлақ салдыру, назар аударту.* Ақы беріп *т ы ң д а т қ а н* Сөз көкейге қонар ма? Құлағын сатқан тәңірі атқан Оңдырар ма, оңар ма? (Абай, Тол. жин.).

Үй тыңдатты. *Үйдің сыртынан тың тыңдатты.* Тыным таппай түн болса, Сығалатып сыртынан *Үй т ы ң д а т қ а н* жиырма бес. Шынашақтап қасына Шырт ұйықтап жатқанда Түр-түрлатқан жиырма бес (Базар жырау, Шығ.).

ТЫҢДАТТЫР= е т. *Естірту, көңіл бөлгізу.* Сонда маған дауыс берсе табиғат, Жігіт сөзін *т ы ң д а т т ы р м а й* қояр ем. Іштей тынып, іштей ойға бекіндім, Неге тікен болмадым деп өкіндім (М.Шаханов, Ғасырлар).

ТЫҢДАТУ *Тыңдат етістігінің қимыл атауы.* Көрнекті үгіттің ең бір пәрменді әдісі – озаттардың дауысын, олардың іс-тәжірибесін магнитофонға жазып алып, оны басқаларға *т ы ң д а т у* («Мәдениет және тұрмыс»).

ТЫҢДАТЫЛ= е т. *Естіртілу, құлаққа естілу, тыңдалу.* Ел арасында кеңінен тараған халық күйі, «Қаражорға» пластинкадан *т ы ң д а т ы л а д ы* («Қазақст. мект.»).

ТЫҢДАТЫЛУ *Тыңдатыл етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҢДАУ *Тыңда етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Құлақ қою, есту.* Салайын, сен сал десең, «Қис-

метке», Шарықтап даусым шықсын аспан көкке. Төңкерілтіп төгілте бір шырқайын, Сөйлеу бізден, міндетті *т ы ң д а у* көпке (Ә.Найманбаев, Шығ.). Абағы балық, аулары суларда қалып, Жиналған кезде жырауын *т ы ң д а у ғ а* халық. Айдары таудан құлаған көкпаршылардай, Сайраңдап, шіркін, келсек қой Жужанға барып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** а у ы с. *Мән беру, көңіл бөлу.* Жанға жайлы жақсы сөз Татаусыз таза *т ы ң д а у ғ а* Жауқазындай аршыған. Ажарсыз сөздің әсері Келуіне көптің қонымсыз Киіздей шала қарпыған (Базар жырау, Шығ.). Түлкіге қара шекпен айтады арыз: – *Т ы ң д а у ғ а* қаріп сөзін, сізге парыз. Ашып айт білгеніңді әділдікпен, Жұмыс бар арамызда осы тәріз (О.Шораяқов, Шайыр).

Тыңдаудан тынбады. *Тыңдай берді, жалықпай тыңдады.* Жырымды менің тыңдаған Сөз ұғатын соңғы адам *Т ы ң д а у д а н* әсте *т ы н б а ғ а н.* Гауһардай дүрге бұлдаған, Сарқырап ақ-қан жылғадан Жыр арнасы суатпын (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТЫҢДАУСЫЗ ү с т. *Тыңдалмай, мән берілмей.* Аюдың бұл ақылы айтқан досқа, Бір жүріп, бірге тұрған көңілі қосқа. «Алды – жөн адасқанның» деген сөз ғой *Т ы ң д а у с ы з* құр далада қалды босқа (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТЫҢДАУШЫ з а т. *Құлақ салушы, естуші.* Кербездерің керіліп, Басуға аяқ ерініп; Шешенің судай төгіліп, *Т ы ң д а у ш ы ң* бордай егіліп, Өзөзіңнен іскенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ақтарып ағытқанда түйдегімен, Мейірін *т ы ң д а у ш ы н ы ң* қандыратын. Дәуірлеп дәурен өтті желдей есіп, Ел-жұртым қадірлейтін сөздің парқын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТЫҢЖЕРШІ з а т. т а р. с о в. *Тың жерді игеруші.* Қазақстан тыңының алғашқы күндерінен-ақ осынау ұлы жорықты, сол қиын сапарға қаймықпай аттанған абзал азаматтарды ардақтайын әсем әндер шырқала бастады, олар *т ы ң ж е р ш і л е р д і ң* тыныктырар да шынықтырар идеялық-рухани азығына айналды («Соц. Қаз.»). Бірақ та алғашқы *т ы ң ж е р ш і л е р д і ң* бойында жастық қайрат, жалын жігер мол болатын («Лен. жас»).

ТЫҢҚИ= е т. *Тамаққа тойып алу, тоя жеу.* – Жолға шығарда қызығы *т ы ң қ и ы п* тойып алған ғой, – деп, ол менің алған колбасам мен қалашымды соғып алды (Б.Аманшин, Жар мұңы). Сол сүтті саулықтың уызына *т ы ң қ и ы п* тойып алды (М.Тиесов, Дала.).

ТЫҢҚИЮ *Тыңқи етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҢҚ-ТЫҢҚ е л і к. *Қайта-қайта тыңқылдап, келте шыққан дыбысты бейнелейтін сөз.* *Т ы ң қ-т ы ң қ е т к е н* домбыраның бұраған үніне бір сан құлақ елегізе қалды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Тыңқ-тыңқ еткізді. *Тыңқылдатты, домбыра шертті.* Ыбыш *т ы ң қ-т ы ң қ е т к і з і п* домбыра тартып қояды (Д.Исабеков, Мазасыз күн.).

ТЫҢҚЫЛДА= е т. *Домбыраны жайлап қана тыңқ-тыңқ еткізіп шерту.* Ішкі бөлмелердегілер шайын ішіп болып, төр жақтан домбыра *т ы ң қ ы л д а п,* едәуір қызып алған жұрттың гу-гу әңгімесі, қарқ-қарқ күлкісі – ұлғая бастады (А.Нұрманов, Құлан.). Алдыңғы бөлмеден шот дыбысы естілгенде, төргі бөлмеден *т ы ң қ ы л д а ғ а н* домбыра дыбысы есітіліп тұрды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ТЫҢҚЫЛДАҚ з а т. *Тыңқ-тыңқ еткен дыбыс.* Асқар «Елім-айды» пианиноға бір-екі рет баспақ болып оқталды да, құр *т ы ң қ ы л д а қ* манадан бергі лөззатты жойып жіберетін көрінді (Е.Қонарбаев, Жол.).

ТЫҢҚЫЛДАТ= е т. *Тыңқ-тыңқ еткізіп тарту.* Құрманғазы домбыраның шимай-әшекейіне көз жіберіп алды да, құлағын бұрап, *т ы ң қ ы л д а т а* тартып құлақ тосты (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Қайтадан малдасын құрып, домбырасын алды. Көп *т ы ң қ ы л д а т п а й,* бірер бұрап, бірер шертіп, қолайына келтірді (М.Мағауин, Өмір жыры).

ТЫҢҚЫЛДАТУ *Тыңқылдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫҢШЫ з а т. <нем. Spion> *Жасырын жүріп, тың тыңдаушы адам, жансыз.* – Сен мұнда жасырынып *т ы ң ш ы* болып тұрсың ба? – деп жер тепкілеп жекіретіндей көрінді (М.Жұмабаев, Шығ.). Исатай төбеге шыға келсе, төбенің әр жағындағы ой толған орыстың әскері екен. Түстеніп жатқан Гекке мен Баймағамбет болып шығады. Сүгір бұлардың барлауға жіберген *т ы ң ш ы с ы* екен (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ТЫҢШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Тыңшы міндетін атқарушылық, біреудің ізін бағушылық.* Ахмет *т ы ң ш ы л ы қ қ а* неге бардым деп өкінбейді, тек оның өкініші – тойда Сабыржандардан көз жазып қалғаны (Қ.Исабаев, Айқыз). Шектінің ішінде *т ы ң ш ы л ы қ т а* жүрген Батырхан Шахмарданов деген татар молданың хабарына қарағанда, Исатай май айында адайларға барады (И.Кенжалиев, Тайманұлы Исатай). **2.** с а я с и. *Өзін жіберген мемлекет, шетелдік ұйым үшін басқа мемлекеттің әскери, саяси-экономикалық негіздерін құпия мәліметтерді жинау, ұрлау және бұлдіру, жою әрекеттерін жасаушылық, қолға түсірген мәліметтерді шет мемлекеттер агентурасына беріп отыру істерімен айналысатын қауіпті қылмыстық жұмыстар жүргізушілік.*

ТЫП: тып еткізді. *Тездетті, шапшаңдатты.* Сен мына Көлтоғандағы сіңлілеріңе айтпайсың ба, шаруақор біреуін *т ы п е т к і з і п* біздің Ерденмен қашырып жібермейсің бе («Лен. жас»).

Тып етті. *Бір істі жылдам, көз ілестірмей істеді; лып етті.* Жетібай Сәрсенбаев бірден техниктің столына барып, *т ы п е т і п* отыра қалған жоқ («Лен. жас»).

ТЫП-ТЫЛСЫМ с ы н. *Жым-жырт, тыптыныш.* Мен де жалғыз, Аспанда Ай да жалғыз.

Т ы п-т ы л с ы м. Тыңдап тұр ма айналамыз?! Мен – Жерде, Ай – аспанда, Екеу ара Үн-түнсіз сырласамыз, ойланамыз (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЫП-ТЫН с ы н. *Тып-тыныш, жым-жырт.* Шөлдер бар, жел де жүрмес, сап-сары құм, Моладай ешбір үн жоқ, мәңгі *т ы п-т ы н,* Болмақ па жан-жануар шексіз шөлде, Сар құмда салар ойнақ пері мен жын (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЫПА-ТЫНЫШ с ы н. с ө й л. ***Тып-тыныш.*** «Жоғарыдан келген бүйрықты орындап қана *т ы п а-т ы н ы ш* отырған дұрыс (М.Дүзенов, Ақәже). – Соңынан қоңырауын даңғырлатпай *т ы п а-т ы н ы ш* келгенінен қорқып едім-ау (М.Дүзенов, Әке.).

ТЫП-ТИПЫЛ үс т. *Із-түзсіз, жым-жылас.* Мүжығым жатарда – бай, түрса – сорлы, Байлықтың, құр *т ы п-т и п ы л,* қалған орны, Аһылап-уһілейді, ұры алған соң Терімен маңдайының жиған қорды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Құрық бойы қар басқан төрт төңірек *т ы п-т и п ы л,* тым-тырыс, жер бітінде қыбыр еткен жан жоқ (Қазақ. мифтік әңгімелері).

Тып-типыл етті. *Ізім-гайым, жоқ қылды, құртты.* Дүшпан бізді *т ы п-т и п ы л е т і п,* үрімбұтағымызды жер бетінен жоймақ (Л.Құрманаева, Өшпес.).

ТЫП-ТИЯНАҚТЫ с ы н. *Тап-тұйнақтай, жинақы.* – Ол үстіне шаң жұқтырмайтын тап-таза, *т ы п-т и я н а қ т ы;* ал клубқа келсе, орындықты алдымен қолындағы газетімен шаңын сүртіп барып отырады (І.Есенберлин, Көлеңке.). Бұл аталған құбылыстардың бәрі де сәуленің оқтай түзу тарауы тұрғысынан *т ы п-т и я н а қ т ы* түсіндірілуі керек (А.Қалығұлов, Жарық.).

ТЫП-ТЫҒЫЗ с ы н. **1.** *Жиі өскен, қою.* Жолаушы салалы саусақтарымен самайдан алқымға дейін ұйысып біткен *т ы п-т ы ғ ы з* қара сақалын қолымен бір сипап қойды («Лен. жас»). Батальон командирі ұзын бойлы, сіріңке қара жігіт, шашы да *т ы п-т ы ғ ы з* алматылық Абдолла Бабашев таңсәріден мергендерге тиісті атыс аймақтарын көрсетіп отыр (Ж.Жұмаханов, Қияда.). **2.** *Шымыр, тығыршықтай.* Толықша келген, *т ы п-т ы ғ ы з* бүйрек бет, домалақ мұрынды ақсары Бексұлу өте ақ жарқын, ағынан жарылған кісі еді (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Гүлжиһан жақындап кеп, *т ы п-т ы ғ ы з,* жұп-жұмыр, аппақ білектерімен Бексейіттің май басқан мойнынан құшақтады (М.Мағауин, Бір ата.).

ТЫП-ТЫНЫҚ с ы н. *Желсіз, тып-тыныш.* Көктемнің түні *т ы п-т ы н ы қ,* түнгі әлем селт етпей тың тыңдап тұрған секілді (Н.Сералиев, Қаңтар). *Т ы п-т ы н ы қ* көл беті көкжиектен шағылысып сұлулана түсті («Лен. жас»).

ТЫП-ТЫНЫШ үс т. **1.** *У-шусыз, жым-жырт, тым-тырыс.* Кемпір әдемі ертегісін бітірген кезде қыр, тіпті, *т ы п-т ы н ы ш* еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Тайлақ айтқан сөзінен жан шықпайды, *Т ы п-т ы н ы ш* боп тарады осы жиын (Батырлар жыры). *Т ы п-т ы н ы ш.* Бүгін тағы жел еспеді. Бедеуге мінгім де жоқ белестегі. Мұқаштың ержеткенін көрсем деген Бір үміт өлтіретін емес мені (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** а у ы с. *Қаннен-қаперсіз, алаңсыз, бейқам.* Не нәрсе болған мүмкін көзбен көрмек? *Т ы п-т ы н ы ш* жатыр ұйықтап қылмай еңбек. Алжыған Күншығысқа оңайлықпен. Жоқ, достым, болар қиын мені жеңбек (М.Дулатов, Шығ.). Мен – Үйсінмін, Қауға берсең, қауға бер, Қан ағызып, үйренгем жоқ жаулап ел. Дауы да жоқ, жауы да жоқ, *т ы п-т ы н ы ш,* Бауырларым, біздің асқар тауға кел! (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЫП-ТЫҢ с ы н. *Күш-қуаты қайтпаған, денсаулығы жақсы, әлеуетті.* Сақал-шашы ағарған, көзілдірікті, *т ы п-т ы ң* Максим Максимович шапшаң қимылдап жинала бастады (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). Ол бұрын басын жастықтан көтерсе болды мең-зең, дел-сал болатын денесі дәл қазір суытылған ат секілді *т ы п-т ы ң,* тұла бойы түгел жеп-жеңіл (А.Тұрғанбаев, Рентгенология.).

ТЫП-ТЫП: тып-тып басты. *Тыпың-тыпың басты, тыпыңдады.* Ол аяғын *т ы п-т ы п б а с ы п,* аулақта тұрған машинаға қарай жеделдетіп кетіп барады (С.Омаров, Қызыл.). Кішкене бойлы арық әйел *т ы п-т ы п б а с ы п* өз орнына барып отырды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ТЫПЫЛДА= е т. *Тып-тып етіп басу, жеделдету.* Аязды сыртта *т ы п ы л д а й* басқан аяқ дыбысы естіледі («Қаз. әдеб.»).

ТЫПЫЛДАТ= е т. *Тып-тып еткізу, тып-тып еткен дыбыс шығару.* Сағат сегіздер шамасында тәпішкесін *т ы п ы л д а т ы п* кабинетке Сәуле кіріп келді (Ә.Тарази, Бұлт.).

ТЫПЫЛДАТУ *Тыпылдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫПЫЛДАУ *Тыпылда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫПЫҢ: тыпың қақты. *Тыпыңтыпың етіп басты, тепеңдеді.* Ол керекешті керуенбасының ақырған үнінен селт етті де, орнынан *т ы п ы ң қ а ғ ы п* тұра жөнелді (Д.Досжанов, Жібек.).

ТЫПЫҢДА= е т. *Жеделдете басып, тыпыңқағу.* Ол маңайдағы өзгерістерді де байқауға мұршасы келмей, сол жылмиған қалпында *т ы п ы ң д а п* барып, Тоқанның қасындағы орындыққа отырды (Ғ.Қабышев, Тарихта.). Әне қыз, өлеңдетті, бұл Әсия, Апыр-ау, қолтықтаған кім қасында? Ақанның құштар көзі түсе қалды Қараштың *т ы п ы ң д а ғ а н* тұлғасына (Қ.Бекхожин, Ақан Ақтаев).

ТЫПЫҢДАТ= е т. *Тыпыңтыпың еткізу, тепеңдету.* Далбайы шошаңдаған қойшы сұр есегін *т ы п ы ң д а т ы п,* шашылғанын қайырып отардың біресе о жағына, біресе бұ жағына шығады (Н.Серәлиев, Ыстық күлше).

ТЫПЫҢДАТУ *Тыпыңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫПЫҢДАУ *Тыпыңда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫПЫҢ-ТЫПЫҢ е л і к. *Аяғын тепеңдете басып, тыпыңдатқан жүрісті бейнелейтін сөз.* Аяғын *т ы п ы ң-т ы п ы ң* басқан кішкентай қызым дыбысымды естіп, алдымнан жүгіріп шықты («Қаз. әдеб.»). Қыз қалатын емес, қыз әлі де таң, *т ы п ы ң-т ы п ы ң* басып екінші қабатқа көтерілді де, Зәлу апайдың есігін қақты (М.Дүйсенов, Ант).

ТЫПЫР з а т. *Жан ұшыра тыпырлағандық.* Өз басым малдың *т ы п ы р ы н* көргенім осы (Ауызекі).

Тыпыр етпеді. *Тырп етпеді, қозғалмады.* Екі снаряд шептің артынан кеп жарылып, жігіттер *т ы п ы р е т п е с т е н* жатыр (М.Жұмағұлов, Қыран.). *Т ы п ы р е т п е й* төсекте жатқаныңыз, Елеусіз сөз болады айтқаныңыз. Балаң – жалқау, келінің – шайпау болса, Құриды сол уақытта қатқаныңыз (Шал ақын, Өлең д.).

ТЫПЫРЛА= е т. **1.** *Тыпыр-тыпыр ету, тыным таппай тыпыршу.* Байқасам, қисыны жоқ бұл бір медеу, Жатады сарандыққа тіпті үндемеу. *Т ы п ы р л а п* отта жатқан ақ сұңқармын, Бұл хаттың жазар кезі ерте еді-ау! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Барып ойға түскен соң таспен атты Көпке шейін *т ы п ы р л а п* тулап жатты. Әбден өліп болған соң отын әкеп, Екеуінің сүйегін отқа жақты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Тосылу, бөгелу, қиналу.* Бір екінші кішкене тақырыптарға қайраңдап, оқудың көлемін тарылту баланың табиғатына да қиын соғады. Тұсаулы малдай, баланың қол-аяғы бір уыс боп, *т ы п ы р л а п*, тырбаңдап қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫПЫРЛАС= е т. *Тыпыр-тыпыр етісу.* Қайықта отырған екеуі де ескекпен сал құйрығын бірде оңға, бірде солға бұрып *т ы п ы р л а с ы п* жатыр (Қ.Ысқақов, Бұқтырма).

ТЫПЫРЛАСУ *Тыпырлас етістігінің қимыл атауы..*

ТЫПЫРЛАТ= е т. *Тыпыр-тыпыр еткізу.* Қара суың бет қаратпайды, сарбаздар аласұрып, жағаларын көтеріп, аяздан аяқтарын *т ы п ы р л а т ы п* тұр (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТЫПЫРЛАТУ *Тыпырлат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫПЫРЛАУ *Тыпырла етістігінің қимыл атауы.* Қазағым көрмегенің әлі алдыңда, Боларсың көне берсең мұнан жаман. Босында аяқ-қолың қимылдап қал. Бір күнде *т ы п ы р л а у ғ а* келмес шамаң (М.Дулатов, Шығ.).

ТЫПЫР-ТЫПЫР е л і к. *Қайта-қайта тыпырлап, тыпырлаған қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.* Жол үстінде бірдеңе *т ы п ы р-т ы п ы р е т е д і* (И.Салахов, Көкшетау.).

Тыпыр-тыпыр еткізді. *Тыпырлатты, тыпыр-тыпыр еткен дыбыс шығартты.* Ашулы түрімнен қаймықты білем, аяғын *т ы п ы р-т ы п ы р е т к і з і п,* шешесінің бауырына тығыла түсті (Ә.Қалдыбаев, Су тасушы.).

ТЫПЫРШУ *Тыпыршы етістігінің қимыл атауы.*

ТЫПЫРШЫ= е т. **1.** *Тыпырлап қозғала беру, тыным таппау, мазасы кету.* Тағы біраз *т ы п ы р ш ы д ы* талпынып, Шыдай алмай арлы-берлі шарқ ұрып. Құлындарға қарап қойып алыстан, Енесін ол еміп жатты алқынып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *Т ы п ы р ш у ш ы* едің кермеде, Тындың да қалдың сен неге? Тымырсып барып біткенше, Өртеніп кеткін, өр неме! Өртеніп кеткін кеудеде! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Мазасыздану, мазасы кету.* Сұғынып бәрі көлге табынуда. Аласұрып, қан ойнап тамырында, Ана-жүрек *т ы п ы р ш ы п*, қабынуда, Не қыларын біле алмай жабығуда (М.Мақатаев, Шығ.). Әжесінің көзінен Оңай жасы кетті ыршып. Жүрек шіркін өзімен-Өзі болып *т ы п ы р ш ы п* (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТЫПЫРШЫТ= е т. *Тыным таптырмау, мазасын алу.* Адамның алпыс екі тамырын шымырлатып, жанын қоярға жер таптырмай *т ы п ы р ш ы т а т ы н* ән әуені қарт жүрегін сәбидей тербетіп тұр (Т.Жақыпбайұлы, Асан.).

ТЫПЫРШЫТУ *Тыпыршыт етістігінің қимыл атауы.*

ТЫР: тыр жалаңаш. а) *Үстінде ешқандай киімі жоқ, лыпасыз.* «Шіркін, бөпе тауып, *т ы р ж а л а ң а ш* тырбаңдатып, алақаныңа салып иіскелесең ғой» – дейді Айжан (З.Шашкин, Сенім). Киім жоқ шыға келді *т ы р ж а л а ң а ш,* Ағарған жауған қардай сақал мен шаш. Жіңішке бойлы, арық тәнді Жан екен аққұбаша қиылған қас (Дастандар). ә) э к с п р. *Үстіне киерге киімі жоқ; жоқшылық көріп, азып-тозған.* Қоңыр тон, шоқпыт бөрік, киіз етік Лыпа жоқ *т ы р ж а л а ң а ш* балаларда (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Киімсіз алба-жұлба *т ы р ж а л а ң а ш*, Жегені қатқан қалаш, тамақтан аш, Бір жерге көлеңкелеп біраз жатып, Ұйқысы қанған бала көтерді бас (О.Шипин, Дастан.).

ТЫРАҒАЙЛА= е т. э к с п р. **1.** *Әр жақтан лап қою, өркім өзінше ұмтылу.* Жан-жақтан *т ы р а ғ а й л а п* шауып келген аңшылар аттарынан түсе қалса, бүркіттің бір аяғы түлкінің аузына түсіпті (С.Мұқанов, Ботакөз). *Т ы р а ғ а й л а п* айғай салып, түріле қуған жүз шамалы аттылыдан озған ол алдағы жалғыз төбеге жанаңқырап, сәл қиястай қашты (Ә.Әзиев, Жез тау.). **2.** *Бет-бетімен, алды-артына қарамай зыта жөнелу.* Жігіт жылдам оқып шықты дір-дір етіп қолдары, Қыздың хаты мынау еді сондағы: «Бір күнде ашып мінезіңнің бар қырын, Тез сөндірдің жігеріңнің жарқылын. Ұнап еді батылдығың алғашқы *Т ы р а ғ а й л а п* қашқаның не, жарқыным? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТЫРАҒАЙЛАТ= е т. *Бет-бетімен лап қойғызу; тықсырту.* Абдолла дереу өгіздің бас жібін мүйізіне түрді де, атын ерттеп міне сап, *т ы р а ғ а й л а т а* қуа жөнелді (С.Ғаббасов, Ана).

ТЫРАҒАЙЛАТУ *Тырағайлат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРАҒАЙЛАУ *Тырағайла етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРАЙ= е т. *Аяқ-қолын жазып жіберіп серейіп жату, сұлау.* Үлкендер, еркектер тойған сиырдай *т ы р а й ы п* дамыл алуға кіріскенде, қыздар қызыл құнажындай қыландап, сыландап, шоқтанып, топтанып, сылдырлап, былдырлап, Шідертіні өрлей Рақыш ауылына бет қойды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ермек күндегі әдетінше әжесінің ауыз үйдегі беті бедерлі ағаш төсегінде баяғының батырларынша құлаш жайып *т ы р а й ы п* жатыр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ТЫРАЙТ= е т. *Сұлату, серейту.* Алып соғып, жығып салды. Бүркіт екі қасқырды бірдей *т ы р а й т ы п* сап, Дәулетті тосып отыр екен, бірақ қыранға көзі түсісімен-ақ ұтылғанын сезді (З.Шашкин, Өмір.). «Қит етсе қиратып салады, *т ы р а й т ы п* салады» дегенді естіп пе едіңіз. Естімесеңіз, Айдарханның хикаясы тап осындай («Лен. жас»).

Тырайта салды. а) *Оп-оңай құлатып тастады.* ә) *Орнынан, қызметінен түсірді.* Сайлаубектің әкесі Мақаш би еді, бидің жолына түсті, халықпен істесе алмады. Сайлау шыққан кезде Малқар оны *т ы р а й т а с а л д ы* (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

ТЫРАЙТУ *Тырайт етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРАҚАЙ с ы н. *Жүдеулеу келген, тырбиған.* «Жұрттың бәрі кетіп қалды» деп *т ы р а қ а й* қара Бәди есіктен сығалады (М.Қаназов, Арна). Қушық шеке, дімкәс адамдай танауы қусырылып кеткен, *т ы р а қ а й* арық қара шал (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ТЫРАҚАЙЛА= е т. с ө й л. ***Тырағайлат***. Қыс қысқан арық-тұрақ, жаман-жәутік Кетті ғой әлдеқашан *т ы р а қ а й л а п*, Жаратқан жанға рақат жазғытұрды, Шүкір қыл бір Аллаға «я, құдайлап» (М.Жұмабаев, Шығ.). Сол жақтан жаяу жарысқа әбден қызынып алған он бес-он алты жігіт *т ы р а қ а й л а п* келеді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа).

ТЫРАҚАЙЛАТ= е т. с ө й л. ***Тырағайлат***. Асхананың ығында тілдерін салақтатып, екі өкпесін қағып жатқан иттерді *т ы р а қ а й л а т ы п* құдық та, өзіміз жайласып отыра қалдық (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ТЫРАҚАЙЛАТУ *Тырақайлат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРАҚАЙЛАУ *Тырақайла етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРАҚЫ с ы н. с ө й л. ***Тырақай***. Келе жатқан екеудің бірі – шот маңдайлы, бүркіт тұмсық, жарақаттан сау жері жоқ, арық *т ы р а қ ы* бала (Д.Досжанов, Тұлпар.). Ол қанжығасынан *т ы р а қ ы* арық қоянды шешіп алып, әйелінің қолына атып жіберді (Д.Досжанов, Зауал).

ТЫРАМТАШ з а т. *Тарантас, атқа жегілетін екі дөңгелекті жеңіл арба.* Ауыздықпен алысқан арынды, ожар ойнақтар қаңылтақ *т ы р а м ы ш т ы* үкідей ұшырып, дөңгелегін анда-санда жерден бір тигізіп ойыстырып, бұрақтатып апарып жолға түсірді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫРАН з а т. з о о л <лат. abramis brama> *Қазақстанда Каспий мен Арал теңіздерінің су алабында, Ертіс, Балқаш, Талас өзендерінде кездесетін тұқытәрізділердің бір түрі. Т ы р а н* республикада кәсіптік жолмен ауланатын негізгі балықтардың бірі (ҚҰЭ). 11 жылдық цикл кейбір балықтардың да (нәлім (треске), майбалық, қызыл балық, *т ы р а н* (лещ) және тағы басқа) өсіп-өнуінде де байқалған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

ТЫРАНАУЫҚ з а т. ж е р г. *Қол тырма. Т ы р а н а у ы қ т ы ң* екі-үш тісі сынық екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЫРАҢ е л і к. *Аяқ-қолды ербең еткізіп ебедейсіз құлаған қимылды бейнелейтін сөз.* ≈ *Т ы р а ң* еткен қимыл.

Тыраң асты. *Аяғы көктен келді, мұрттай ұшты, құлады.* Иса тағы да тұмсығын мегзеп қара шоқпарды сілтеп кеп қалғанда, бұл бөрі де *т ы р а ң а с т ы* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Күрең байталдың құйрық жағы шошаң етіп, басы Жүкен құрығының толғауынан қайырылып, *т ы р а ң а с т ы* (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Тыраң етті. *Жалп етіп құлады.* Құлақты жара тарс етіп атылған мылтық даусы естіліп, сол сәтінде-ақ бұқаның *т ы р а ң е т і п* құлағанын жұрттың бәрі көрді («Білім және еңбек»). Қырдағы елдің мысқылшыл шалдары: «Біздің патшамыз Жапон деген патшамен ат басындай алтын тігіп күрескен екен, *т ы р а ң е т е* қалыпты», – деп мысқылдады (Т.Тілесов, Әлібек Майкотов).

ТЫРАҢДА= е т. **1.** *Аяқ-қолын ербеңдету, тырбыңдау.* Жаны ашып ол байғұсқа рақым еткен, Еш адам табылмады сонша көптен. *Т ы р а ң д а п* ескерусіз қала берді, Жалтақтап оған-бұған, өткенкеткен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жігіттер насыбай атып, *т ы р а ң д а п* жата қалысып, ет піскенше біреу пысылдап қалғып кетті (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** а у ы с. *Босқа әуре болу, далбасалау.* Құр бекер ұрандайды, Құр бекер *т ы р а ң д а й д ы.* Сөздердің жымдаспаса, Сөйлем де құралмайды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТЫРАҢДАС= е т. **1.** *Аяқ-қолын ербеңдетісу, тырбыңдасу.* Күндіз ыстықтан жан ұшырған жұрт Торғайға күмп-күмп беріп, жүзе білмейтіндері тайыз құмда *т ы р а ң д а с а д ы* (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** а у ы с. *Тыраштанып, күйбеңдесу; бірігіп тіршілік ету.* Сол Алтаймен, сол Күршімнің қысы қыспақ, жазы самал, күн жылт етсе төрт түлік мал қарағайлы қарт Алтайдың, Алтай сынды анасының көкірегін аймаласып, *т ы р а ң д а с ы п*, мәйек басып, мамырласып жатқаны (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫРАҢДАСУ *Тыраңдас етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРАҢДАТ= е т. *Ербеңдету.* Қойшы Болат та шолақ биені *т ы р а ң д а т ы п* шауып келіп, көш жанындағы әйелдерге киліге келіп, қалжыңдасып күледі (М.Әуезов, Қараш.).

ТЫРАҢДАТУ *Тыраңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРАҢДАУ *Тыраңда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРАҢ-ТЫРАҢ е л і к. *Аяқ-қолды қайта-қайта сермегендегі немесе құлағандағы қайталама қимылды бейнелейтін сөз.*

Тыраң-тыраң етті. *Аяқ-қолын тырбаң-тырбаң еткізді, қақты.* Жолаушы көз жіберіп қараса, тал арасында кетпені жарқылдап диқан *т ы р а ң-т ы р а ң е т і п* жер шауып жүр екен (Д.Досжанов, Жібек.). Ол ол ма, әсіресе, сізді қинаған менің майкешең *т ы р а ң-т ы р а ң е т і п* жүргенім көрінеді (С.Сматаев, Армысың.).

ТЫРАПАЙ: тырапай асты. *Жалп етіп құлады, мұрттай ұшты.* Дәуде болса, Әлімбайдың кемпірі *т ы р а п а й а с қ а н* болар (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жандос *т ы р а п а й а с ы п* құлап, ұйықтап жатқан күзетшіге соғылып қалғанын бір-ақ білді (О.Бөкеев, Үркер).

ТЫРАМПАЙ: тырампай асты. *Тырапай асты, тоңқалаң асты, мұрттай ұшып түсті.* Бір кісі атымен *т ы р а м п а й а с ы п* құлады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЫРАУЛА= е т. *Тырналардың тырау-тырау деп ұн шығаруы.* Әне ұзын мойын тырналар да *т ы р а у л а п* кетіп барады (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Көкте қара сұр бұлт, Туған жермен қоштасып, *т ы р а у л а п* ұшқан тырналар да көрінбейді (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ТЫРАУЛАУ *Тыраула етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРАШ с ы н. *Қолында барды шашатын, тыртақ, бос мақтан.* Айша бала тауып, семья құрса да, бір өзгермеген кербез де *т ы р а ш* (З.Шашкин, Теміртау). – Ол сері емес, *т ы р а ш* қой, – деп сөздеріне булығып, шек-сілесі қата күлгенде, қара әйел шыдай алмай үлкен үйге шығып кетті (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТЫРАШПАН з а т. ж е р г. *Төрт дөңгелекті қорапты арба.* Шымкент облысының кейбір аудандарында кебеже, Көкшетау облысының Қызылту ауданында дүрегі деген нұсқалары кездеседі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЫРАШТА= е т. *Бөспелікке салынып, босқа тыртақтау, мақтану.* «Қызыл туды» өркендеткен жалғыз өзім деп, биыл тым *т ы р а ш т а п* кеттің; халықтан қол үзіп, өзім білемге түстің (С.Сұбханбердии, Шындық). Ол Жұмабектің алдында қоқиланам деп, қолынан келмейтін нәрсеге *т ы р а ш т а п,* босқа күпінген екем деп опық жеп отыр (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ТЫРАШТАН= е т. **1.** *Бөспелікке салыну, бос мақтану, құр шашылу.* Тектен-текке тентек шал *т ы р а ш т а н д ы,* Тоңды тесіп қызғалдақ гүл ашқан-ды. Президент сайланып жігіт-көктем, Найзағайдың қолымен расталды (М.Мақатаев, Шығ.). Бай болсаң мақтанып, *Т ы р а ш т а н ы п,* баптанып. Басқаны жау көріп, Өзінше сақтанып (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Күйбеңдеу, әуре-сарсаңға салыну.* Қайша *т ы р а ш т а н г а н* күйінде қазанын да асып, шайын да еселеп қойып, сұрақтарын да ұмытпайды (К.Оразалин, Ақ жазық).

ТЫРАШТАНУ *Тыраштан етістігінің қимыл атауы; құр-бос әуреге түсу.* Сұмдық көрдім ешқашан сыр ашпаған, Несіне айтамын деп *т ы р а ш т а н а м...* Сұмдық көрдім, бүкіл бір сұлулықты, Сұрқия құмарпаздық ластаған (М.Мақатаев, Шығ.). Адам өз шама-шарқын салмақтап, сарапқа салып алмайынша, жоқтан бар құраймын деп *т ы р а ш т а н у ы* әбестік-ақ («Қаз. әдеб»).

ТЫРАШТАУ *Тырашта етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРАШТЫҚ з а т. *Қолда барды орынсыз шашушылық.* Садуақас алғашқыда бұған назар аудармағансып, сорлы кедейдің «намысқойлығы мен *т ы р а ш т ы ғ ы н а* мырс-мырс күліп жата береді («Лен. жас»). Даңғойлық пен даңғазалыққа, *т ы р а ш т ы қ* пен тыртаңдыққа Мұқанның жұлдызы қарсы еді (М.Әлімбаев,Тәрбие).

ТЫРАЮ *Тырай етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРБАҚ с ы н. *Тырбиып өскен, аласа, тырбық.* Түйенің аяғын берік қып тұсап, мұрындығынан бір *т ы р б а қ* бұтаға байлап қойды (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Қазоты мен ажырық, алабота, қырықбуын, таспа жоңышқа дегендері бітік те *т ы р б а қ* болса да, малға құнары қандай еді (Ғ.Сланов, Замана).

ТЫРБАЛА= е т. *Тырмысып, тірнектеу, әрекет ету.* Тұрмыс *т ы р б а л а ғ а н д і к і.* Заман еңбекшілердікі. Ырыс еңбектікі. Тұрмыс ырысы еңбекке тірелген заманда, нендей игілікті болса да, еңбекші жұрт өз талабымен, өз күшімен табу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫРБАЛАҢ е л і к. *Тырбың-тырбың еткен қозғалысты бейнелейтін сөз; тырбаң-тырбаң етушілік.*

Тырбалаң қақты. *Аяқ-қолын ербеңдетіп, тырбаңдады.* Төсек үстіндегі бірсыпыра шүберектің арасында *т ы р б а л а ң қ а қ қ а н* қызылшақа жас исіне де емірене алмады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ТЫРБАЛАҢ-ТЫРБАЛАҢ е л і к. *Тырбаң-тырбаң еткен қайталама қозғалысты бейнелейтін сөз.* Жас сәби *т ы р б а л а ң-т ы р б а л а ң* етіп, қолын созып қояды («Жас қазақ үні»).

ТЫРБАЛАҢДА= е т. *Тырбың-тырбың ету, тырбаңдау.* Ол алғашында байқамай қап, кенет, өзіне қарай *т ы р б а л а ң д а п* жүгірген тышқанды көргенде кемпір атып түрды (Ж.Нәжімеденов, Ақшағыл). Ішінде сұлу құрақ ырғалаңдап, Басында ақ үкісі бұлғаландап, Шаттанып көкірегін кере

түсіп, Жүзіп жүр үйректер де *т ы р б а л а ң д а п* (С.Мұқанов, Таңд. өлең.).

ТЫРБАЛАҢДАУ *Тырбаланда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРБАН= е т. *Ұмтылу, әрекеттену, талпыну, тырысу.* Өлең жазған *т ы р б а н ы п*, Ән үйренген ырғалып, Сорлы Көкбай қор болды-ау Осыншадан құр қалып (Абай, Тол. жин.). Өмір сарынын көрсететін хаттан асқан, сирек солатын үлкен оқиғалар, ұлы адамдардың істері емес, құмырсқадай қыбырлап түрлі жол, түрлі жөнмен тіршілік етіп, *т ы р б а н ы п* жатқан көптің амалы (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТЫРБАНУ *Тырбан етістігінің қимыл атауы.* Қазаққа қазақша сөз зәру, жыр зәру. Айтарлық өзінің аңсаған арманын. Қажет қой сол үшін толассыз *т ы р б а н у*, Өзің біл, өзің айт, өзің шеш қалғанын (Ә.Тәжібаев, Шығ. жин.).

ТЫРБАНЫС з а т. *Тырысушылық, ұмтылыс, қимыл-әрекет.* Биік жалдың ойпаңын артқа тастап, қырына шыққанша онсыз да шөлдеп титықтап келе жатқан малға қанша *т ы р б а н ы с* қажет десейші (А.Мекебаев, Аңызақ).

ТЫРБАНЫС= е т. *Бірігіп әрекеттену, тырысу.* Қыс қамын жазда ойлап, ауыл жұрты *т ы р б а н ы с ы п* жатыр («Жас Алаш»).

ТЫРБАНЫСУ *Тырбаныс етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРБАҢ е л і к. *Қол-аяқты ербең еткізіп тез қозғалтқандағы қысқа қимылды бейнелейтін сөз. // Бітпейтін күйбең тіршілік.* Күлән өкпең де орынды, тіршілікте кісінің *т ы р б а ң ы* таусылған ба (С.Алдабергенов, Қанат.). Құлқын *т ы р б а ң ы м е н* жүргендер найзағайды қалай ұстай алсын, ауыздарын ашқан бойы қала берді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ТЫРБАҢДА= е т. **1.** *Тырбаң-тырбаң ету, қол-аяғын ербеңдету.* Басы-көзін тер жуған арлан өзінің биік жарға шыға алмай *т ы р б а ң д а п*, өрмелеп келе жатқанын түсінбеді (С.Жүнісов, Ақан сері). Қыз Агофоновтың сирағынан жұлқылап, домалатып түсірді де, тұра алмай *т ы р б а ң д а п* жатқанда, оңдыртпай желкесінен бір түйді (М.Сқақбаев, Қырық қыз). **2.** а у ы с. *Тырбану, қолынан келгенше тырысу.* **3.** а у ы с. *Кең сермей алмай, қысылып қалу; жетілмеу.* Бір екінші кішкене тақырыптарға қайраңдап, оқудың көлемін тарылту баланың табиғатына да қиын соғады. Тұсаулы малдай, баланың қол-аяғы бір уыс боп, тыпырлап, *т ы р б а ң д а п* қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫРБАҢДАС= е т. **1.** *Тырбаң-тырбаң етісу.* **2.** а у ы с. *Тырбанысу, бірге тырысу.* Айналадағы жан біткеннің бәрі *т ы р б а ң д а с ы п*, күнкөріс қамымен жүр («Ана тілі»).

ТЫРБАҢДАСУ *Тырбаңдас етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРБАҢДАТ= е т. *Тырбаң-тырбаң еткізу, қол-аяғын ербең еткізу.* Ол тура жолға қарай бет қойғанда, шөпшілер аттарын сабалап, *т ы р б а ң д а т ы п* шауып кетті (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла).

ТЫРБАҢДАУ *Тырбаңда етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тырбаң-тырбаң ету, қол-аяғын ербеңдету.* Сонда да ентелеп, ентігіп, жанұшырып, *т ы р б а ң д а у ы н* қоймайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Тырысу, тырмысу, тыраштану.* Оның қазіргі амал іздеп *т ы р б а ң д а у ы н ы ң* қажеті не? Он жыл бойы Зиба қорлығын не үшін көтеріп жүр (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ТЫРБАҢ-ТЫРБАҢ е л і к. *Қол-аяқты ербеңербең еткізіп қозғалғандағы қайталама қимылды бейнелейтін сөз.*

Тырбаң-тырбаң етті. *Аяқ-қолын ербеңдетіп тырбыңдады.* Лөззат Еренді бесігінен шешіп алып, *т ы р б а ң-т ы р б а ң е т к і з д і* (Т.Ахтанов, Махаббат мұңы).

ТЫРБИ= е т. **1.** *Аласа болып өсу.* Жарықтық Сәрсен ақсақал, Жуан қарын тап-тапал Асырады бір төбет. *Т ы р б и ғ а н* түрін көрсе де, Шамасы кемін білсе де, Ойы болды: «Кім білед...» (М.Жұмабаев, Шығ.). Ыстықтан жасқанғаннан жерге кіріп кеткендей *т ы р б и ы п* жатқан шөл дала шөптері («Қаз. әдеб.»). **2.** *Ет алмай, құр сүйек болу, тыртию.* Ертеден кешке дейін лай суға шомыла бергендіктен бе, балалар шетінен *т ы р б и ғ а н* арық (З.Асабаев, Жарас.). Батиманың қабырғасы *т ы р б и ғ а н* арық, сирақтары да жіп-жіңішке (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.).

ТЫРБИТ= е т. *Аласа ету, быртиту.* Балауса балғын – балақан, *Т ы р б и т ы п* жаят алақан (А.Тоқмағамбетов, Өлең. жин.). Бүркіт алар аңын биіктен көріп төбесінен түседі, кейде ол олжасына жеткеннен кейін аяқтарын алға *т ы р б и т ы п*, жер бауырлап қуып жетеді де, аңның желкесіне жармасады, екінші аяғындағы тырнақтарымен басын бүре бастайды (Р.Әлімбаев,... Құстар.).

ТЫРБИТУ *Тырбит етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРБИЮ *Тырби етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРБЫҚ с ы н **1.** *Тырбиып өспей қалған, жатаған.* Ұнар, ұнамасын қайдам, Қисса айтайын Қаныш байдан. Дорба сақал, *т ы р б ы қ* тапал, Талайыңа таныс байдан (М.Жұмабаев, Шығ.). Жұлдыздарды жыбырлаған жарқ-жұрқ көк болат аспан жамылып, аяғымен бұйра бетеге, *т ы р б ы қ* жауылшаны жантая жапырып, бытбылдықтай шіп-шіп етken, шыныдай мөлдір, құрыштай шымыр, қымыздай жұтымды ауаны сіміріп, масаттанып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бырбиған, қысқа.* Кішкентай сәби *т ы р б ы қ* саусақтарымен домбыраның ішегін дамылсыз дыңғырлатады («Қаз. әдеб.»). Едірейіп, қалқиып, *Т ы р б ы қ* бұты талтиып Сөз сөйледі қаптесер: «Бірің сенің – тыстан жау, Бірің сенің – іштен жау, Кет қанішер! Баскесер!» (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тырбық ағаштар. г е о г р. *Ағаштар мен бұталардың жер бауырлай өсетін аласа түрлері, жыңғыл түзеді* (Физика. геогр. термин. сөздігі).

Тырбық қарағай. ө с. *Тасты жерде, тауда өсетін қарағайдың бойы аласа түрі.* Қарқаралы, Баянауыл, Көкшетау, Ереймен тауларында ең алдымен гранит тасты жарып өсетін балқарағай, *т ы р б ы қ қ а р а ғ а й,* тау аралығындағы ылғалды ойпат, өзектерде сылдырап аққан күміс бұлақтарды көмкере өскен әдемі ақ қайыңдар, боз талдар ерекше көзге түседі (Н.Баяндин, Ата мекен).

Тырбық қылша. ө с. <лат. fedtchenkei pauls> *Өте биік жерде өсетін сарғылт-жасыл түсті қылшаның бір түрі. Т ы р б ы қ қ ы л ш а* биіктігі 3–4 сантиметрге дейін жететін сарғылт жасыл түсті бұтақшалы бұталар (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). *Т ы р б ы қ қ ы л ш а,* қылшаның бұл түрі өте биік беткейлеріне өрмелеп өседі (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

ТЫРБЫҚАЙ с ы н. *Ұзын емес, аласа, тырбық.* Қара жел шөп атаулыдан жусан мен *т ы р б ы қ а й* бетеге болмаса, өзге бойшаң, тамыры босаң шөптерді жұлып, ұшырып әкететін әдеті бар (М.Әуезов, Абай жолы). Бұл маңда *т ы р б ы қ а й* тоғай ішінен мыжырайған қазақ қыстауы да көрініп қалады (С.Бегалин, Шоқан асу).

ТЫРБЫҚТАЛ= е т. с ө й л. ***Тырбықтан***. Тұр еді қолың тікен *т ы р б ы қ т а л ғ а н,* Кемпірдей бүкірейіп тозып қалған. Бағана ер түскенде төбесінен, Қыдықтап ұстай алды жан-жағынан (И.Байзақов, Құралай.).

ТЫРБЫҚТАЛУ *Тырбықтал етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРБЫҚТАН= е т. *Тырбиып өспей қалу. Т ы р б ы қ т а н ғ а н* қысқа саусақтары екі ортасына қысқан жуан тобыр шылымды олай-бұлай қозғап қойды (М.Дәулетбаев, Қызылжар).

ТЫРБЫҚТАНУ *Тырбықтан етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРБЫҚ-ТЫРБЫҚ с ы н. *Аласа, бырбиған, быртық-быртық.* Ашыққан ат үзіп жатыр күріскүріс, Ол үзгені *т ы р б ы қ-т ы р б ы қ* баялыш. Айнала – өлім, жыбырлаған жел де жоқ, Естіледі жалғыз ғана дем алыс (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЫРБЫН= е т. *Шамасы келгенше, әлі жеткенше тырысу, талаптану.* Сәкенге өткендегі аз күн көп ой салды; өзің *т ы р б ы н ы п* еңбек етпесең, басқалар жарылқап тастамайтыны белгілі болды (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин). Барлық ауыл болып *т ы р б ы н а* еңбектеніп, жерде бір түйір де дән қалдырмау үшін күресті (Ә.Әлімов, Батыр).

ТЫРБЫНУ *Тырбын етістігінің қимыл атауы.* Қыдырыста азамат Аңдығаны ет пен шай. Кесіп қалып *т ы р б ы н у* Бар ма екен ойда азғантай (Б.Майлин, Шығ.).

ТЫРБЫҢ е л і к. *Қол-аяқты сермегендегі қысқа қимылды бейнелейтін сөз. // Тырысқандағы қимыл-әрекет, тырбаң.* Хасан қожа ел шетіне жау шапқанда, қараңғы қауымның ессіз *т ы р б ы ң ы н а,* күйіне түсетін (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Тырбың қақты. *Аяқ-қолын ербеңдетті.* Арасында шүберек пен мақтаның Көз алдымда *т ы р б ы ң қ а ғ ы п* жатқаның! Дәрменсіз ең ол күні, әлсіз ең, Шыбын қонса, қуып жүріп жаншып ем (Шығыс жұлдыздары).

ТЫРБЫҢДА= е т. *Тырбың-тырбың ету; күйбеңдеу; тырысу, тырмысу.* Астық иесі Шапық апай келінімен екеуі *т ы р б ы ң д а п* қап артып жатыр (З.Иманбаев, Қыран.). Көжек қалың бұтаның түбіндегі көк жапырақтардан үзіп жеп, *т ы р б ы ң д а п* тіршілік етеді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

ТЫРБЫҢДАТ= е т. *Ербеңдету, тырбың-тырбың еткізу.* Төрт аяғын *т ы р б ы ң д а т ы п* аюдың құшағына түскен бейкүнә жануар әлсіз маңырап барады («Білім және еңбек»).

ТЫРБЫҢДАТУ *Тырбыңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРБЫҢДАУ *Тырбыңда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРБЫҢ-ТЫРБЫҢ е л і к. *Ербең-ербең, қол-аяқты қайта-қайта сермегендегі қимылды бейнелейтін сөз.* Жас сәбидің аяқ-қолдары *т ы р б ы ң-т ы р б ы ң* етіп, алғашқы тамшы тигенде-ақ шыр ете қалатын (Қ.Исабаев, Айқыз). Қораптың ішінде бауырына жаңа ғана көтерген көкала күшік аяқтарын *т ы р б ы ң-т ы р б ы ң* тыпырлатып қыңсылап жатты (М.Айымбетов, Шілде.).

ТЫРҒАҢДА=е т. *Тырбаңдау.* Жаман адам зорлықшыл, Жақын жерге *т ы р ғ а ң д а р.* Ажарсыз жігіт қатынға Алдырар сырын жыртыңдап (Бес ғасыр.).

ТЫРДАЙ: тырдай жалаңаш. *Тыр жалаңаш, киімсіз, лыпасыз.* Қатынды қапыда өлтіргендеріне тағы өкіністі. Қатынның киіміне тиген жоқ, еркектің үстіндегі киімін сыпырып алып, *т ы р д а й ж а л а ң а ш* анадай құмға апарып тыға салды (М.Жұмабаев, Шығ.). Алғашқы көрген кезде «жалмауыз» дедім: нобайы адамға ұқсамайды, қап-қара, *т ы р д а й ж а л а ң а ш* (М.Әуезов, Қараш.).

ТЫРДУ з а т. з о о л. <лат. burhinidae> *Тырнатәрізділер отрядының бір тұқымдасы.* Кейде *т ы р д у д ы* татреңтәрізділерге де жатқызады (ҚҰЭ).

ТЫРЖАҢДА= е т. **1.** *Бет-аузын қисайту.* Оның *т ы р ж а ң д а ғ а н* бет-аузы мүлде қисайып кетті (Ә.Сараев, Тосқауыл). Тек Төлебай ағасы *т ы р ж а ң д а п,* күні бүгінге шейін Таңқыбайдың атын естігісі келмейді (О.Сәрсенбаев, Жиде.). **2.** *Езуін керу, күлу.* Он бір мен он екіде сабақ оқып, Еркелеп үйіне кеп *т ы р ж ы ң д а й с ы ң.* Он үш пен он төртіне тағлым алып, Мектептен білім алып ұғындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТЫРЖИ= е т. **1.** *Қатпарланып қыртыстану, тырысу.* Маңдай терісі *т ы р ж и ы п* терлептепшіп, Айнабайдың Зейнебі сапты қалақпен сабын былғап жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Бүлдірген бетің сұрланып, *Т ы р ж и ы п* қабақ қатыпты, Алмадай піскен нұрланып, Тартылып ұртың батыпты (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). **2.** а у ы с. *Жақтырмау, тыжырыну.* Иса сөйлеген сайын

Үсебаев қабағының *т ы р ж и я* түскенін де абайламай, бір қырынан бұрылып кеткенін ғана байқады (М.Әбдіхалықов, Жер асты.). Завод иесі қалың мұқабалы, алақандай кітапшаға қарап тіксініп, *т ы р ж и ы п* қалды (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік).

ТЫРЖИТ= е т. **1.** *Қатпарландыру, тырыстыру, қыртыстандыру.* Екінші бір қызығын айтайын, – деді Сырбай, қыртыстанған бетін *т ы р ж и т а* күліп (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Арқамызды қиқаңдатып, керенаулап, мұрнымызды *т ы р ж и т ы п,* киімдерімізді іздей бастадық (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. п а р а л и н г в. *Жақтырмау, тыжырыну; бір нәрсені ұнатпағанды, жаратпағанды білдіру үшін бет-аузын қимылдату арқылы білдірілетін ишаратты жасау.* Офицер биік үстел үстінде тұрған Мишканың атасының суретін көріп, жиіркеніп, бет-аузын *т ы р ж и т ы п* барып суретті қолына алды (М.Жұмабаев, Шығ.). Күләнда төргі үйге барып аяқтағы қымызға уды салады, араластырады, иіскейді, *т ы рж и я д ы,* қорқады, үрейленеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫРЖИТУ *Тыржит етістігінің қимыл атауы; тыжырыну.* Алдыңызға келген тамақты иіскеп немесе дәмін татып көріп, ұнамаса, бет-ауызды *т ы р ж и т у ғ а* болмайды, мүмкін қасыңдағыларға өте ұнап отырған шығар («Қазақст. әйелдері»).

ТЫРЖИЫС= е т. *Бет-аузын қисайтып, ұнатпаған кейіс білдірісу.* Ұнатпаудың ең жаманы бет *т ы р ж и ы с ы п* көзбен атысқан ғой (Б.Майлин, Шығ.). Күйеулерімен еріп келген бұл екі әйел бір-біріне қарап *т ы р ж и ы с ы п* қояды, ұнатпай отыр айналасын («Жұлдыз»).

ТЫРЖИЫСУ *Тыржиыс етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРЖИЮ *Тыржи етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРЖЫҢ е л і к. *Бет-ауыздың қисайып кеткендегі қысқа қимылын бейнелейтін сөз.*

Тыржың етті [еткізді]. *Бет-аузын қисайтты; тыржиды.* Тағы көңілім мұздайды тұрпатымнан, Қыз ұрғандай бетімнен *т ы р ж ы ң е т і п,* Тағы көңілім тасиды келе жатып, Қыз көрінсе қойсам деп жымың етіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Кәкима Мәнтайдың Сәулені мадақтағанын жақтырмай, бет-аузын *т ы р ж ы ң е т к і з д і* (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

ТЫРЖЫҢДА= е т. *Бет-аузын тыржиту; ұнатпау, жақтырмау.* – Сенің шайың қашан қайнайды, ішіне тас түскеннен аман ба? – деп, ол ұнатпай *т ы р ж ы ң д а п* қалды (С.Омаров, Дала қызы).

ТЫРЖЫҢДАС= е т. *Ұнатпаған, жақтырмаған кейіп танытып, бет-аузын тыржитысу.* – Бәйге алған совхоз екпіндісі – Ерғали Айдаболов дегенде, жұмысшылар ұнатпай, *т ы р ж ы ң д а с ы п,* бірін-бірі шынтақпен түртті (Б.Майлин, Шығ.).

ТЫРЖЫҢДАСУ *Тыржыңдас етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРЖЫҢДАТ= е т. *Бет-аузын қисайтқызу.* Жаңа келген екеудің бірі көзін, ернін кезек қысып, бетін *т ы р ж ы ң д а т қ а н д а,* саусақтары ойнап кетеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Молдабай көзі адырайған қара сұр, бетін *т ы р ж ы ң д а т ы п* балаларды күлдіріп отыратын қу шал еді (Т.Әбдіков, Ақиқат).

ТЫРЖЫҢДАТУ *Тыржыңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРЖЫҢДАУ *Тыржыңда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРИ= е т. *Серейіп жату, тыраю.* Ол көз қиығымен төр алдында қатар-қатар боп *т ы р и ы п* жатқан кішкене балаларына қарап қояды (С.Мұратбеков, Дос.). – Ал түске шейін тірі өліктей *т ы р и ы п* ұйықтап жатуға ауа райы жүдә қолайлы шығар?! – деп, уәкіл кекете күлді (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ТЫРИҒАН с ы н. *Тыртиған арық, жүдеу.* Артқы партада Жомартбек деген аққұба өңді, ұзын бойлы *т ы р и ғ а н* арық бала жігіт отыратын (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Шалбарларының балағын тізеден жоғары түріп алған, *т ы р и ғ а н* арық үш бала бірге кетіп барады (Революция ұландары).

ТЫРИЮ *Тыри етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРҚ е л і к. **1.** *Тар жермен қысылып шыққан ауаның, желдің қысқа дыбысын білдіретін сөз.* **2.** *Қысылып шыққандағы қысқа күлкіні білдіретін сөз. Т ы р қ* етіп күлді (Ауызекі).

Тырқ еткізді. қ а р а п. *Арт жағынан жел шығарды, осырды.* Ол үйдегінің бәріне естірте арт жағынан жел шығарып, *т ы р қ е т к і з д і* де кете барды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТЫРҚАҚТА= е т. э к с п р. *Тырқ-тырқ етіп күлу. Т ы р қ а қ т а й* берме, ыңғайсыз болды (Ауызекі).

ТЫРҚАҚТАУ *Тырқақта етістігінің қимыл атауы; ретсіз күлу.* Мына ұлдың *т ы р қ а қ т а у ы н* қарашы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЫРҚИ= е т. с ө й л. ***Тырай***. Егер патриоттық сезім жетелемеген болса, Біләловтың қырман басына бармай-ақ түнде үйінде *т ы р қ и ы п* ұйықтап жатуына болмайтын ба еді (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

ТЫРҚИЮ *Тырқи етістігінің қимыл атауы. Т ы р қ и ю ы ң а* болайын! – деді де, ерке жиен Сейт жамбастап жатқан бойы Омарды құлағынан тартып, өзіне жақындатып алды (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ТЫРҚ-ТЫРҚ е л і к. **1.** *Тар жермен қысылып шыққан ауаның немесе желдің қайталама дыбысын білдіретін сөз.* **2.** *Қысылып күлгендегі қайталама дыбысты білдіретін сөз.*

Тырқ-тырқ етті. *Даусын онша қатты шығармай тырқылдап күлді.* Жаманқара жерден жеті қоян тапқандай әлденеге мәз боп, *т ы р қ-т ы р қ е т і п* күле берді (Р.Ниязбеков, Отағасы). – Те-

міржанға көзін қысып, Базарбай *т ы р қ-т ы р қ е т і п* күлді (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

ТЫРҚЫ с ы н. с ө й л. *Сарań, қытымыр.* Жомартсың десеń, зулайды, *Т ы р қ ы с ы ń* десеń, тулайды (Б.Ыбырайымов, Ой тамшы).

Тырқы жазылды. *Тырысып-құрысқан жаман мінезінің сазайын тартты.* Оңалмай бойда жүрсе осы қыртың, Әр жерде-ақ *ж а з ы л м а й* ма, жаным, *т ы р қ ы ń*? Қай жеріңнен көңілге қуат қылдың, Қыр артылмас болған соң, мінсе қырқың? (Абай, Тол. жин.).

ТЫРҚЫЛ з а т. *Тырқ-тырқ еткен күлкі.* «Миың бар ма!» деп ем, Қылығып күлді осы арада. *Т ы р қ ы л ы* тыйылмағасын Түсінуіміз қиын болғасын Бір ауыз өлең оқыдым (Ү.Уайдин, Ендігі.).

Қыз тырқыл. *Ырду-дырду, бос жүріске салынушылық, той мен бос күлкі қуушылық.* Ол ішіпжеумен қыз *т ы р қ ы л д ы* ғана білетін, арзан айқай, арзан жалтылды көп сімірген қауқарсыз пенде (А.Сүлейменов, Бесін).

Тырқыл қақты. *Бос мақтанды. Т ы р қ ы л қ а ғ ы п* тыпырлап, Күшенді де, бөртінді. Іш жарылды сытырлап, Мақтанам деп өзі өлді (Абай, Тол. жин.).

ТЫРҚЫЛАН= е т. *Босқа шашылу, бекер мақтану.* Әй, әке, онша *т ы р қ ы л а н б а*, ертеңге қалмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТЫРҚЫЛАНУ *Тырқылан етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРҚЫЛДА= е т. **1.** *Қайта-қайта күлу, сықылықтау.* Ол осы хабарға мәз болғандай, *т ы р қ ы л д а й* күліп кете берді (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара). **2.** ж а ғ ы м с ы з. *Бей-берекет күлу.* Маймыл бол есерге сондай, Арсылда адамға болмай, Ит болып өтесің оңбай, Жырқылда, *т ы р қ ы л д а*, әйда! (Шәкәрім, Өлеңд. мен поэм.).

ТЫРҚЫЛДАҚ с ы н. *Тырқ-тырқ күлетін, күлегеш.* Жағыпардың *т ы р қ ы л д а қ* әйелі қонақтарды жайдарлана шығып қарсы алды («Лен. жас»).

ТЫРҚЫЛДАҚ з а т. з о о л. <лат. turdus> *Далалы жерлерді мекендейтін ұсақ құс.* Айналадан *т ы р қ ы л д а қ*, шымшықтар жарыса салған әні естіледі. Қайта қоймаған бұлақ басынан балшықты тақуа құсты жиі кездестіруге болады («Қаз. әдеб.»).

ТЫРҚЫЛДАТ= е т. *Тырқ-тырқ еткен дыбыс шығарту; тырқ-тырқ еткізіп айдау.* Нәумет кеше келіп: – «Біздің жаман неме көне тракторды *т ы р қ ы л д а т ы п* жүр ғой», – деді (Ж.Түменбаев, Қарда).

ТЫРҚЫЛДАТУ *Тырқылдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРҚЫЛДАУ *Тырқылда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРҚЫРА= е т. *Бет-бетіне бытырау, жан-жаққа қарай зыта жөнелу, тарап кету.* Шулады қазақ шұрқырап. Барады «батыр» *т ы р қ ы р а п*, Аузынан көбік бұрқырап... Айтсаңшы иман, молдеке-ау, Барады ғой қорқырап (М.Жұмабаев, Шығ.). Байқаған кісіге «Біздің мекендеген иелеріміздің мінезі де тап біз тәрізді *т ы р қ ы р а ғ а н*, берекесіз, ұйымсыз» деп тұрған тәрізді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тырқырай қашты. *Жан-жағына қарамай зыту, қатты қорыққанынан бет-бетіне бытырау.* Суда шортан пайда болғаннан бері майда шабақтар су бетіне секіріп шығып, *т ы р қ ы р а й қ а ш а д ы* (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Немістер тың бір күш келіп қалған екен десе керек, *т ы р қ ы р а й қ а ш ы п т ы* (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара).

ТЫРҚЫРАТ= е т . *Жанын қоймай қуу.* Майлыаяқ өз бетінше кетіп бара жатқан балаларды *т ы р қ ы р а т ы п* қуып беретін әдеті (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ТЫРҚЫРАТУ *Тырқырат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРЛА= е т. *Тырмалау, тырналау.* Шақпақ тасын *т ы р л а ғ а н*, Елеусіз жермен еңбектеп, Бауырын бұта тырнаған: Орамалы мылтық қолға алып Ойпаңдау жермен зырлаған (Базар жырау, Шығ.).

ТЫРЛИ: тырли қатпа. с ө й л. *Жыламсақ, қытымыр, сарań.* Дәл мынау есіктен сүйретіліп шығып бара жатқан көзі ылғи қысыңқы, құлағы ылғи түріңкі жүретін *т ы р л и қ а т п а*, жыламсақ неменің ғайбатының арқасында ол талай-талай бармағынан бал тамған шеберді тапқан-ды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ТЫРМА з а т. **1.** *Топырақты майдалау үшін, шөп жинау үшін пайдаланылатын мәшине, трактормен немесе өгізге, атқа жегілетін темір тісті ауылшаруашылық құрал. Т ы р м а* – жыртылған жердің топырағын майдалайтын құрал; ұзын ағаш сапты, жер қопсытуға арналған (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Екі киіз үй жанына жақындай келе қарасақ, қаптаған көп машина, *т ы р м а л а р* (F.Қайырбеков, Қарқаралы.). **2.** *Шабылған шөпті жинау үшін, үй, қора маңындағы шөп-шаламды тазарту үшін пайдаланылатын қол құрал.* Ерте кезде қол орақ, шот орақ сияқты қарапайым құралдарды пайдаланса, қазір шалғы, темір аша, *т ы р м а* сияқты құралдар кеңінен тарады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Өсе бердік оқу, еңбек араласып, Ағат аттап кетпедік дара басып, Қыста оқу, ал жазғы каникулда Түрен, *т ы р м а*, күрекпен жағаласып (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЫРМАЛА= е т. **1.** *Тырнағымен сыру, тырналау.* Тәтті ірімшік иісі мұрнын жарып, Тесік жерін таба алмай болған ғарып. Бұрын шүмек орнатқан бір жері бар, Әрқашан *т ы р м а л а й д ы* соны барып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Топырақты тырмамен қопсытып өңдеу.* Жердің өзін майда *т ы р м а л а п*, қопсытып айдамаса іртік-іртік кесек топыраққа өнбейді (Ш.Құмарова, Қос шынар). – Мұндай құрал әр звено мүшесінің қолында болмақ, осы тырмамен бүкіл қызылша жерін

т ы р м а л а п шықпақшымыз (М.Мырзақұлов, Ақық).

ТЫРМАЛАН= е т. *Тырмамен қопсытылу.* Әр гектар жерге төрт-бес центнер көң төгіліп *т ы р м а л а н с а,* жердің дақылды өндіргіштік қасиеті әрдайым күшті болады (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

ТЫРМАЛАНУ *Тырмалан етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРМАЛАТ= е т. *Тырмамен қопсыту.* Алдияр күнге күйіп кеткен егінді *т ы р м а л а т т ы* да, ерте пісетін дақыл септірді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ТЫРМАЛАТТЫР= е т. *Тырмамен қопсыттыру.* – Иә, оны өзім де көрдім. Мүмкін қайтадан *т ы р м а л а т т ы р а р м ы з* (Е.Бекенов, Дала.).

ТЫРМАЛАТТЫРУ *Тырмалаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРМАЛАТУ *Тырмалат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРМАЛАУ *Тырмала етістігінің қимыл атауы; тырмамен жерді қопсыту.* Қара жерге тұқым сеуіп, егін орғанға дейін қанша еңбек бар: жырту, *т ы р м а л а у,* тегістеу, тұқым себу («Лен. жас»).// е г і н ш а р. *Топырақты майдалап, қопсытып және бетін тегістеуге арналған шаруашылық құралмен жер өңдеу тәсілі.* Жыртылған жердің капиллярлық кеуектілігін жойып тегістелген жердің ылғалдылығын сақтау үшін кейде жерді жырту кезінде *т ы р м а л а у* жұмыстарын қатар жүргізеді (Қаз. тілі термин. Су.).

ТЫРМАУЫШ з а т. с ө й л. ***Тырнауыш***. Ағаштың қу бұтағынан жасаған екі айыр аша мен төрт тісті *т ы р м а у ы ш* (М.Мағауин, Бір ата.).

ТЫРМАШЫ з а т. *Тырмамен айдалған жердің топырағын майдалаушы адам.* Ұзақ күнгі тынымсыз еңбектен қажыған соқашылар мен *т ы р м а ш ы л а р* қатты ұйқыға кеткен (З.Иманбаев, Дала.). *Т ы р м а ш ы* Ысқақовтың да жанқиярлық еңбегін айтпай кетуге болмайды («Лен. жас»).

ТЫРМЫС= е т. **1.** *Бір нәрсеге әлі жеткенше талпыну, тырбыңдау.* Асылып ақ Шолпанға түн құшағы, Қалуға таңмен бірге *т ы р м ы с а ды.* Жердегі емес, көктегі ғұмырлар да, Қалайды-ау, сірә, бәрі күнге ұқсауды (М.Мақатаев, Шығ.). Балық та, көгершін де, құмырсқа да *Т ы р м ы с қ а н* тіршілікке, тұрмысқа да. Бір мезгіл соларға да қарау керек, Мән беріп құбылысқа, мың нұсқаға (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Сүйену, жабысу, таяну, қол созу.* Ол қалтыраған қолын созып, ағаштың біреуін *т ы р м ы с ы п* көтеріп ала беріп еді, Ақжол жылдам ұмтылып кеп, ағашты сау қолымен құшақтап ұстай алды (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Есі шығып, алақтап, Керегеге *т ы р м ы с ы п,* Төңірегіне қарақтап, Төсегінен тұрды ұшып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** *Ұмтылу, жетуге тырысу.* Шалдығатын, шаршайтын жерлер де бар, Шалдыққанға мұқалмас ерлер де бар. Қайраттанып қажымай *т ы р м ы с с а ң* да, Шыққызбайтын жолыңда өрлер де бар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қайран тірлік, бақ пенен сор қырқысқан Түлкі сайға, Қыран өрге *т ы р м ы с қ а н.* Екеуіне алма-кезек көз тастап, Ұзақ, үнсіз, ойға шомды Шыңғысхан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТЫРМЫСУ *Тырмыс етістігінің қимыл атауы; ұмтылу.* Америка ғалымы Лиоб бұл түсіндіруді негізсіз табады. Оның пікірінше, өсімдіктің сабақтары жарыққа *т ы р м ы с у* себебі қандай болса, көбелектің жарыққа қарай ұшатын себебі де сондай (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өсімдіктің сабақтары мен бұтақтарының күн сәулесіне қарай жоғары *т ы р м ы с у ы* – клеткалардың шіміркену қасиетіне байланысты («Қазақст. мект.»).

ТЫРМЫШТА= е т. *Бір нәрсені көлденеңінен және тігінен буу.* Назар сыртынан жіппен *т ы р м ы ш т а п* буған сары папканы стол үстіне тастай салды (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бет-беттен тобылғы шауып, оны *т ы р м ы ш т а п* буып жататын қойлы ауылдың бұл тірлігі оған қызық көрінді (Фермаға кел.).

ТЫРМЫШТАН= е т. *Бір нәрсенің көлденеңнен, тігінен буылуы. // Буынтық-буынтық болу.* Заңипа *т ы р м ы ш т а н ы п,* буынтық-буынтық болып менің алдыма түскен кезде есіктің қоңырауы шылдыр етті (Б.Қыдырбекұлы, Мысық.).

ТЫРМЫШТАНУ *Тырмыштан етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРМЫШТАУ *Тырмышта етістігінің қимыл атауы..*

ТЫРНА з а т. **1.** *Мойны ұзын, аяқтары сырыған, ірілеу келген жыл құсы.* Қаз, *т ы р н а* қатарланып қайтса бермен, Астында ақ шомшы жүр, ол – бір керуен. Қай ауылды көрсең де, жабырқаңқы, Күлкі-ойын көрінбейді, сейіл-серуен (Абай, Тол. жин.) Ал ішін шайып, ашықтыру үшін *т ы р н а* жілігінен жасалған түтіктен бір-екі рет қызыл шай жұтқызса жетіп жатыр. Құсбегілер мұны шүмек деп те атай береді (Р.Шойбеков, Қаз. зерг. өнер.). **2.** э т н. *Қазақ түсінігінде пайдасы аз, еті дәмсіз, улы болғандықтан аңшылықпен аулан-байтын, суда жүзе алмайтын қыр құсы.* Қонады қайтқан *т ы р н а* бел ағашқа, Қомағай обырланып төнеді асқа. Ауылым қай шалғайға көшсе-дағы Өзгелер көз жазса да сен адаспа (Қара өлең). Ал суға жүзе алмайтын, қырда жүріп шалғын шөп, бидайық, бетеге, жусан, тамырдың түбі, ащы кертарлан өсімдіктерді және құрт-құмырсқа, шегіртке, неше түрлі шыбын-шіркейді қорек етіп, суды сирек ішетін қанаттылар тобын «қыр құстары» деп атайды. Бұл топқа кіретіндер – дуадақ, жорға дуадақ, безгелдек, оқпақ, қарабай, *т ы р н а,* шыңырау, тарғақ, тағы басқалар (Ә.Марғұлан, Қаз. өнері). **3.** з о о л. <лат. grus> *Батпақты, шалғынды және далалы жерлерді мекендейтін тырна тәрізділер отрядының бір туысы.* Көптеген *т ы р н а л а р* кернейден шыққан дыбыс сияқ-

ты «қыру-қырулап» қатты дыбыс шығарады «дыбыс күшейткіш қызметін ұзын кеңірдегі атқарады (ҚҰЭ).

Тырнадан би сайлады. *Ашкөз, ессізге билік-тің тізгінін берді.* Елім дер ер қалмады, Артына қарар бұрылып; *Т ы р н а д а н б и с а й л а д ы ң* Ашпассың, елім, көзіңді (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тырна көшті [қайтты]. *Тырналар жылы жаққа қарай топтанып ұшты.* Сендер жақ кең керіліп, Қанаты жырлап есіп, Төбемнен төңкеріліп, Барады *т ы р н а к ө ш і п* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Күз келді. Аспан анау бұлт тұтасқан Түстікке *т ы р н а қ а й т ы п*, үйрек сасқан. Кешкі үн жоқ естілетін құлағыма, Ешкім жоқ келеді-деп мені тосқан (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Тырна қатар. а) *Тырнадай тізілген, қаз-қатар.* Таволжанка маужырап баяу аққан момақан Есіл өзенінің бойындағы *т ы р н а қ а т а р* көп селолардың бірі (А.Жағанова, Еркежан). ә) *Қатардағы көптің бірі.* Өйткені ақын қоғамның қарапайым *т ы р н а қ а т а р* топас мүшесі емес, өзгелерден сақ құлақты, сезгіш жүректі, сара ақылды, өткір қиялды мүше (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тырнаның басын кемірді. *Есалаңданды, есінен адасты.* Осы күнгі ерлердің Қол-аяғы байлаулы Арбадағы мәстектей *Т ы р н а н ы ң б а с ы н к е м і р г е н* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ТЫРНА= е т. **1.** *Адамның денесінде тырнақтың ізі қалу, тырнақпен осып түсу.* Өтінген сайын ол жаман Өз-өзінен бекінді. Бір өтінсең – алмайды, Екі өтінсең мысықтай *Т ы р н а д ы* қарсы бетіңді (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жаңа туған жас сәбиге тіккен көйлектің жеңін ұзын алып, ұшын тігіп тастаса ғана бала бетін *т ы р н а й* алмайды (Х.Нұрғалиев, Жас ана.). Кететін сәтте баласын құшақтап аймалаған еді, тікенектей мұрты мұ-ның ұлпа бетін *т ы р н а п* өтті (Д.Досжанов, Кісі.). Шақпақ тасын тырлаған, Елеусіз жермен еңбектеп, Бауырын бұта *т ы р н а ғ а н*: Орамалы мылтық қолға алып Ойпаңдау жермен зырлаған (Базар жырау, Жыр.). **3.** а у ы с. *Жанын жаралау.* Қу тіршілік, кім басында болмаған, Кімді қорлап, кімнің қанын сормаған. Қинаса да, *т ы р н а с а* да жүрегін Ойлап-ойлап, ақырында көнді оған (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Бетін тырнады. а) *Өзінің не өзгенің бетін тырнағымен осып жіберді (әдетте әйелдер туралы).* Шешем шашынан ұстап, қатынды жерге бір қойды, Шешем мен қазақ қатыны көгеріп, сазарып, тістеніп, бірінің *б е т і н* бірі *т ы р н а п*, жұлысып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). – Ой, сұмдық-ай, – деді Өжеттік бар ашуын малданып, Жол шетіне аунай кетті *б е т і н т ы р н а п* долданып (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жаңыл өз *б е т і н* өзі *т ы р н а п* дауыс қылып отыр (С.Жүнісов, Жапанда.). ә) э т н. *Әйел адам жақынының өлімін қаза тұтты [Көне дәуірдегі әдет бойынша, күйеуі немесе жақын туысы қайтыс болған әйел шашын жайып, бетін тырнағымен осып, қайғысын көрсетіп, жоқтау айтып, марқұмды аза тұтқан].* Ол әсіресе, қызынан айырылған күні шашын жұлып, *б е т і н т ы р н а п* зар жылаған кемпіріне не дерін білмеді (З.Асабаев, Жарас).

Жараны тырнады. *Ұмытылған реніші, күйікті, өкпені, т.б. қайта еске салып, мазасын кетірді.* Ашуға оны саспайын, *Ж а р а н ы т ы р н а п* ашпайын, Көмескі күйде тастайын, Көрсетпей таздың самайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қыз бала-ау, қимай тұрсын-ау. Сыйымды сенен көп алдым, Берекесі кеткен бет мынау. Шор болып біткен *ж а р а м д ы* Тағы да *т ы р н а п* кеттің-ау (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Кеуде тырнады. *Қатты қынжылтты, жанын жеді.* Отырған жерін таянып, Отырып қалды, тұрмады. Қалғыған жүрек оянып, Қалжырап *к е у д е т ы р н а д ы* (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЫРНАҒЫШ з а т. э т н. *Тері илейтін теріші құралы.* Бетпақ далада табылған б.э.д. II-I мыңжылдықтардың остеологиялық деректері арасынан жауырыннан жасалған қорғаныс құралдары, тері илейтін *т ы р н а ғ ы ш* (орысша чесало), қож (совок), шикі қайысты тартатын «тесікжауырын» қатарлылардың көптеп табылуы аталған сүйектің түрлі мақсатта кең қолданылғанын байқатады (Б.Хинаят, Жауырын. аспектілері).

ТЫРНАДАЙ с ы н. *Тырна сияқты.* ≈ *Т ы р н а д а й* тыриған. // *Тырнаға ұқсап.* Іліпбай, Қырықбай қарт, Ырысбектер, *Т ы р н а д а й* тізіліпті жалпы көптер. Сырылдап өткір шалғы жарқ-жарқ етіп, Жырада сұлап жатыр шалғын шөптер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Күн көзі бұйра теректердің тасасына құласымен, таң атқаннан бері таспадай итжонның асты-үстін айналдырған ауыл малы – сиыр, қой-ешкілер *т ы р н а д а й т і з і л і п* елге қарай шабады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТЫРНАҚ з а т. **1.** *Аяқ-қолының ұшындағы қатты және өткір өсінді.* Жас нәрестені күтетін адамның қолы әр уақытта таза, *т ы р н а ғ ы* алулы болғаны шарт («Қазақст. әйелдері»). – Мен қалтамнан бәкімді алып, оның *т ы р н а ғ ы н* алуға кірістім (Т.Әбдіков, Күз.). **2.** *Аңның, құстың аяқтарындағы ұшкір, имиген мүйіз түзімді өткір өсінді.* Бүркіттей емес екені Кешікпей-ақ білінді. Жабағыға *т ы р н а ғ ы* Шықпастай боп ілінді (Абай, Тол. жин.). Жона-жона имек бүркіт тұмсығын Тұмсығына ұқсатыпты ол тауықтың. Енді бірде бүркіттің Өткір, ұзын *т ы р н а қ т а р ы н* аңғарып, Басын шайқап тұрып қалды таңданып (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** а у ы с. *Басқа тұскен жағымсыз жағдай, біреудің үстемдігі, жәбірі, қорлығы деген мағынада.* Қалай ғана жағармын бұл қауымға, Бірдемесін бүлдіріп, ұрладым ба? ...Қандай еді серінің салған әні –...«Бөктергінің қор болған *т ы р н а ғ ы н д а*» (М.Мақатаев, Шығ.).

Ажал тырнағы. *Ажал қаупі, өлім қатері. А ж а л т ы р н а ғ ы н а* жаңада ғана іліккен кей жәндіктер қайтсе де тірі қалғысы кеп, жанталаса тыпыр-тыпыр етеді (З.Асабаев, Жарас.). Арам пиғылмен келіп *а ж а л т ы р н а ғ ы н а* іліккендерге арабтардың кешірімі жоқ (С.Қашағанов, Ыстық жағалау).

Жаны тырнақ ұшына келді. *Қатты қысылды, қиналды.* Гүлханысқа: «Сен Сырымға ғашықсың, тек сол сезіміңді жасыра көрме», – дегенде, *ж а н ы т ы р н а қ т ы ң ұ ш ы н а к е л д і* (Т.Қаназов, Сапар).

Тақсірет тырнағы. *Көңіл кірбіңі, сары уайым, ауыртпалық.* Табылмады сол көңілдің бір емі, *Т а қ с ы р е т т і ң т ы р н а ғ ы* ішті бүреді. Қаймықпайды күшік әсте Қусаң да Күркесіне кіріп алып үреді! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тырнағына алмады. *Тұкке жаратпады, менсінбеді.* Сені неғылсын, қалыңдығының *т ы р н а ғ ы н а* да *а л м а й д ы* (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Тырнағынан садаға кетті. *Татымады, біреумен салыстырғанда, оған лайық болмады, теңдес келмеді.* Шәрбанудың бір *т ы р н а ғ ы н а н с а д а ғ а к е т к і р.* Ой, болыстан тапқыр жүзі қара. Кәрі ит. Әлі күнге ойнас қылады. Болыс келсе жағын сылап, қылмың-қылмың етіп өліп қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тырнағынан шыға алмады. *Азабынан құтыла алмады.* Совет өкіметі болмаса, біз сияқтылар өмірі мұқтаждықтың *т ы р н а ғ ы н а н ш ы ғ а а л а р* ма едік, – деді (С.Сейфуллин, Шығ.).

Тырнағына тұрмады [татымады]. *Деңгейіне келмеді, лайықты болмады.* Әлжан Ақбаянның *т ы р н а ғ ы н а* да *т ұ р м а й д ы,* ал соны біле тұра оны арашаламау зор күнә (І.Есенберлин, Алтын құс). Жыпық сары Қайырдың әкесінің қара *т ы р н а ғ ы н а* да *т а т ы м а й д ы* (К.Сегізбаев, Жыл. күндері).

Тырнағына түсті [ілікті]. *Қармағына ілінді, тұтылды.* Мен өзім нақ күнәсі көптің бірі, Айтпаса – ашылмайды көңіл кірі. Жазықты-жазықсыз деп талғамадым, Кетпеді *т ы р н а ғ ы м а т ұ с к е н* тірі (А.Байтұрсынов, Шығ.). Екі қыз елді іздеп жүгірді, Бір жаннан елсіз жерде түңіледі. Қаны қас адамзатқа диюлардың Екі жас *т ы р н а ғ ы н а і л і н е д і* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тырнағын батырды [бүрді]. а) *Зорлық көрсетті, күштеді, үстемдік жасады.* Сәл де болса көмектесе ме деп сенгені атком председателі Елекенов еді, ол да Есімбекке *т ы р н а ғ ы н б а т ы р д ы* (Е.Оразақов, Дәрігер.). ә) *Жаралы етті; аямады.* Сен жаралы жолбарыс ең, Мен киіктің лағы ем. Тірі қалдым, өлмей әрең, Қатты *б а т т ы т ы р н а ғ ы н* (Абай, Тол. жин.).

Тырнағын салды. *Бүрді.* Қалшылдап, діріл-деп, *Т ы р н а ғ ы н с а л а д ы,* қанатын қайқайтып, әкетпек болады (Абай, Тол. жин.).

Тырнағы саусағына жабысты [мұқады]. *Қартайды, денесі солды. Ж а б ы с ы п т ы р н а қ т а р ы с а у с а ғ ы н а,* нұры қайтып, жас дененің қаны қашты Дүниенің қызығынан көңілі суып, Өткізбес тамағынан ішкен асты (Ә.Найманбаев, Шығ.). Аяқта дәрмен қалды жүрерлік-ақ, Тым қарттық жас емес қой көрерлік-ақ! Тіс түсіп, *т ы р н а қ м ұ қ а п,* қайрат кетіп, Жайы бар тыныш жатып өлерлік-ақ (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тырнағы ілікті. *Бір нәрсеге қолы жетті.* Өзінің өлермендігінің арқасында соңғы кезде сот кеңесіне *т ы р н а ғ ы і л і к т і.* Қазір сотта болмашы ғана бір қызметте соннан келе нағыз сот өзі құсап көшеге сыймай жүреді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). *Т ы р н а ғ ы і л і г е р* жұмыс іздеп, ауданның азғана мекемесін адақтап шықты (Т.Ахтанов, Таңд. шығ.).

Тырнақ астынан кір іздеді. *Бәле құды, жаманшылық іздеді.* Нысан сәл өз көңілінен шықпасаң, түнеріп алып, *т ы р н а қ а с т ы н а н к і р і з д е у г е* әуес (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Міне-ки, *т ы р н а қ а с т ы н а н к і р і з д е г е н д і к* емес, бұл шынайы достық, шынайы жан ашырлық («Лен. жас»).

Тырнақ астынан кір іздеуші. *Бәле іздеуші, жаманшылық қуған адам.* Бұл жөнінде педагогикалық кеңесте қызметтес ұжым мүшелері мен достардың орынды пікірі, жолдастық сынына қалай қарадыңыз? Бәрі де сіз үшін *«т ы р н а қ а с т ы н а н к і р і з д е у ш і л е р»* болып көрінді де тұрды («Егемен Қазақстан»).

Тырнақ көбесі. *Аяқ-қолдың басындағы қатты өскіннің етке жабысқан жері, тырнақ пен еттің арасы.* Қан шығып, қыздың тәні ауырмайды, Көк *т ы р н а қ к ө б е с і н е н* кірді дейді Сасқаннан өлдім ғой деп қыз оянып, Шошынып ұйқысынан тұрды дейді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Зар жылап тұрдым шөптің төбесінде Үрлеймін *т ы р н а ғ ы м н ы ң к ө б е с і н е.* Басыма көп бәлені іздеп алдым, Тоям деп залым байдың көжесіне (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тырнақ іліктірді. *Қол жеткізді.* Қоспан елсіз жапанға шығандап кеткенін енді біліп, құлдырап бара жатқанда *т ы р н а қ і л і к т і р м е к* болған кішкене құмы қашықтай түскен (Т.Ахтанов, Боран).

ТЫРНАҚАЛДЫ с ы н. *Ең алғашқы, тұңғыш (табыс, туынды т.б.).* Халық әдебиетін жүйелеудің *т ы р н а қ а л д ы* тәжірибесі болғандықтан, біздің очеркіміз тұтастай, әсіресе оның классификациялау бөлімі кемшіліктерден құр алақан болмаса керек (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). «Жазушы» баспасынан талапты жастардың алғашқы *т ы р н а қ а л д ы* өлеңдерін жеке кітапша етіп шығаруы да осыдан («Қаз. әдеб.»).

ТЫРНАҚҰТАН з а т. з о о л. <лат. threskiornithidae> *Негізінен тропиктік және қоңыржай аймақтарды мекендейтін дегелек тәрізділер отрядының бір тұқымдасына жататын құс. Т ы р н а қ ұ т а н н ы ң* тұмсығы ұзын түзу неме-

се төмен қарай имиген. Басының кейде мойнының бір бөлігі жалаңаш. Ашық түсті. Тропиктік және қоңыржай белдеулерде 30-дан аса түрі тараған. Қорегі – су жануарлары (Қаз. тілі термин. Биология).

ТЫРНАҚТАЙ с ы н. *Кішкентай, құрттай.* Жанар болса осы Жақанмен *т ы р н а қ т а й ы н а н* бірге өсіп келеді (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл). *Т ы р н а қ т а й* меңі болған соң, Тарлан тартып оңған соң, Түгіне кір қонған соң, Мінсіз, меңсіз, кіршіксіз Шаңқан болмай, қылаң ба? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТЫРНАҚТАП: тырнақтап жинады. *Тамтұмдап, аз-аздан мұқият жиды. Т ы р н а қ т а п ж и ғ а н* ақшама бір-екі уақ мал қосып, әкем бір бие алсақ деп жүруші еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол ол ма, туған шешенің жылдар бойы қызына *т ы р н а қ т а п ж и ғ а н* мүлкін үшке бөлгізіп, үштің екісін алып қалды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ТЫРНАҚТЫ с ы н. **1.** *Тырнағы өскен.* Ұзын *т ы р н а қ т ы* қыз (Ауызекі). **2.** *Тырнағы бар, тырнағы өткір (аң, құс).* Барысқа ұқсаған *т ы р н а қ т ы,* адуынды аң дала маралын алқымынан қысып жатыр (І.Есенберлин, Маңғыстау.). – Жол ауыр, мерген! Жолда тісті мен *т ы р н а қ т ы* тағы аңдар кездесуі мүмкін және Мұғаджар іші қайнаған қарақшы (Ж.Молдағалиев, Алғашқы.). **3.** а у ы с. *Азулы, озбыр.* Еркін өсіп, еркін жүрген қазақ халқы Россияның қатын патшасының заманынан бастап алдауға түсіп, Петр Великийдің *т ы р н а қ т ы* уысына түскен (С.Сейфуллин, Шығ.). // *Азулы, озбыр, адам.* Бұл заман байқағанға күштінікі Азулы, *т ы р н а қ т ы* мен тістінікі. Дүниенің патшалығы, батырлығы – Тыпырлап тыныш жатпаған істінікі (С.Дөнентаев, Таңд. шығ.).

ТЫРНАҚША з а т. л и н г в. *Цитатаның, төл сөздердің, газет-журнал аттарының және өз мағынасында қолданылмаған сөздердің екі жағынан қойылатын жазба мәтіннің шартты белгісі.* Мағрипа төрт алғанын кейін білді, ылғи үтір мен *т ы р н а қ ш а д а н* қате кетіпті (Р.Тоқтаров, Тұлпар). Ол дәптердің екінші жолына *т ы р н а қ ш а н ы н* ішіне екі әріп қойып, сол екі әріпке арнағандай қылып жазды (С.Сейфуллин, Шығ.).

ТЫРНАЛ= е т. *Сырылу, жырылу.* Бомба үңгіп кеткен апан ішіндегі суға күмп бергенде, қолымыз бен бетімізде *т ы р н а л м а ғ а н* сау жер жоқ (Т.Бигелдиев, Аспан.). Қаламның ұшы қағазға *т ы р н а л ы п,* Есен кілт тоқтады (М.Иманжанов, Көк белес).

ТЫРНАЛА= е т. *Тырнақты батырып қайтақайта тырнау.* – Сормаңдай сорлы басым, – деп, ол кеудесін *т ы р н а л а п,* омырауын жыртып, әрлі-берлі дөңбекшіді (Ж.Сатаев, Құйын). **2.** а у ы с. *Тырнаштау, тырбану, тырысу.* Тырнала, қырғыз, танабың, Ел болмайсың оқымай. Мола жұтсын манабың, Тастапсың адыра танабың, Боза бопты шалабың. Атаң көрі, қоқи-ай... *Т ы р н а л а,* қырғыз, танабың, Ел болмайсың оқымай (М.Жұмабаев, Шығ.).

Бетін тырналады. э т н. *Көне салт бойынша жақын туысқаннан, ер азаматынан айырылған әйел адамның аза тұтып марқұмды жоқтауы.* Далаға бәйбіше шаа-ар етіп атып шығып, есі ауып кеткен адам тәрізді, *б е т і н т ы р н а л а п,* ойбайлай береді (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

ТЫРНАЛАУ *Тырнала етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРНАЛУ *Тырнал етістігінің қимыл атауы.*

Тырналуы бойынша қаттылық. к е н. *Материалдың бетін белгілі бір жағдайда стандарттық ұштықпен тырнау арқылы анықталатын қаттылығы.* Мартенс ұсынған әдіс бойынша қаттылық өлшеміне ені белгілі бір шамадағы сызат алу үшін алмасұштыққа түскен жүктеме алынады. Моос шкаласындағы минералдар үшін *т ы р н а л у ы б о й ы н ш а қ а т т ы л ы қ* сандары кестеде келтірілген (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТЫРНАС= е т. **1.** *Бірігіп тырнау.* **2.** а у ы с. *Жұз шайысу, ұрсысу. «Т ы р н а с с а* оныменен, шексіз білем Арыстан аман тірі қалмайтынын». Бұл сөзді біреу ұқпай, біреу ұқты, Айтайын, не мағына мұнан шықты: Қорыққанда бір адамнан – жаман ойлар «Дүниеде ешкім жоқ, – деп, – сонан мықты» (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Бет тырнасты. *Алысып-жұлысты, ұрсысты.* Екі шал өзара *б е т т ы р н а с ы п,* кеңсені басына көтеріп әкетті (О.Сәрсенбаев, Сағым). – Шіркін, дүние-ай, жоқтан өзгеге таласып, *б е т т ы р н а с ы п* жүріп бір күні бұл жалғаннан өтеміз (Б.Тоғысбаев, Ақиық).

ТЫРНАСУ *Тырнас етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРНАТ= е т. *Тырнағын батырту.* Бүркіт пышақтай қырлы тастарға қан-қан тырнағын тарбита жазып бір түсті де, екпінімен кеудесін *т ы р н а т а* ілгері сырғанап кетті («Лен. жас»).

ТЫРНАТӘРІЗДІЛЕР з а т. з о о л. <лат. gruiformes> *Қазба қалдықтары эоценнен белгілі, жер шарында кең тараған құстардың бір отряды. Т ы р н а т ә р і з д і л е р д і ң* дене мөлшері әртүрлі, салмағы 30 г-нан 16 кг-ға дейін болады. Негізінен жерде жүретін құстар (ҚҰЭ).

ТЫРНАТУ *Тырнат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРНАУ *Тырна етістігінің қимыл атауы.* Денедегі ісікті *т ы р н а у ғ а,* химиялық заттармен күйдіруге, тілуге болмайды, өйткені ол рака оп-оңай айналып кетеді (С.Баймақанова, Ауыз. рагы).

ТЫРНАУЫҚ з а т. с ө й л. *Тырнауыш.*

ТЫРНАУЫШ з а т. *Шабылған шөпті жинауға, жер өңдеуге арналған ағаш сапты қол құрал.* Балам, енді шөп шабатын мезгіл жақындады, қолыңа *т ы р н а у ы ш* ал, мен шапқан шөпті жинап, жәрдеміңді тигіз деді (М.Дулатов, Шығ.). *Т ы р н а у ы ш т ы ң* басы ағаштан да, темірден де

жасалады. Темір тырнауыш заводта шығарылады. Оның он, он беске дейін темір тісі болады (Шаңырақ энц.).

ТЫРНАШӨП з а т. з о о л. <лат. seseli> *Шатыршағылділер тұқымдасына жататын екі не көпжылдық шөптесін өсімдіктер. Т ы р н а ш ө п т і ң* Қазақстанның барлық жазық, шөлді, сортаңды жерлерінде, тұзды өзендердің жағалауларында, бұталардың арасында, таудың тастақты беткейлерінде өсетін 12 түрі бар (ҚҰЭ).

ТЫРП е л і к. *Аяқтың бір басқандағы тықырын білдіретін сөз.*

Тырп еткізбеді. *Орнынан қозғалтпады, тапжылтпады, қыбыр еткізбеді.* Енді мен жыр-құдықтың шығырымын. Еңбектің *т ы р п е т к і з б е с* тұғырымын. Жас кезде тұратұғын дап-дайынақ Сөзге – сөз, Жұдырыққа – жұдырығым (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тырп етпеді. а) *Қимылдамады, қозғалмады, тапжылмады.* Әлдекім: «Тәйт! Шығарма үнің!» – деді, «Сен бір мал, бір бес байтал – құның», – деді. «Шоқысын қарға-құзғын жүрегінді, *Т ы р п е т п е*, жылама да, күнім!» – деді (М.Жұмабаев, Шығ.). Ажал – бүркіт, адам – жан, Жылжуға келмес әлшамаң, Жуасып талай тарпаңдар, *Т ы р п е т е* алмай еліккен. Өлшеулі өмірің таусылса, Санаулы демі сарқылса, Әркімге анық бір нәубет, Бастағы киген бөріктен (Базар жырау, Шығ.). ә) *Енжар болды, жалқауланды, амал қылмады, әрекеттенбеді.* Ем таба алмай дертіңе мен ертеден, Сол бір қайғың өзегімді өртеген. *Т ы р п е т п е й с і ң* бас көтеріп көрпеден, Еңсең неге түсті мұнша, елімай? (М.Дулатов, Шығ.). б) *Қарсылық көрсетпеді, айтқанына көнді.* Байдың өз жауабы, өз мінезі оңбай тұрған соң банағы кісі бұзылса, әлгі ант ұрған байға, «мен айтпап па едім, оныкі, қулық сөз деп, міне, көрдің бе? деп, екіншіде *т ы р п е т п е й т ұ ғ ы н* қылып алады (Абай, Тол. жин.).

Тырп етті. а) *Қыбырлады, жыбыр етті, қозғалды.* Ықтиярсыз ұзатты, *Т ы р п е т е р г е* дәрмен жоқ, Қаптаған адам жан-жағы (О.Шипин, Дастан). Абылай ханның кезінде Асырған қазақ жерінен, Жүргізбей қайтып шенінен, Қарақалмақ Сыбанды. Шаш пенен мұртын өсірген, Ықпалы өрлеп есірген, Қолайлы қоныс жерінен Қазақты күштеп көшірген, Солардан кейін бұл жерге Келімсектердің кем-кемнен Жиналып басы құралды. Қолдан келер амал жоқ, *Т ы р п е т у г е* мажал жоқ (Базар жырау, Шығ.). ә) *Қарсыласты, қарсы тұрды.* Өлшеулі демі бітпесе Қырық жыл қырғын болғанмен Ажалы жетпей ер өлмес. Тура құрық түскен соң, *Т ы р п е т у г е* дәрмен жоқ, ұсынып мойын кім көнбес? Ойналық та, күлелік, Сайран салып жүрелік, Өлген соң дәуір бір келмес! (Базар жырау, Шығ.).

ТЫРП-ТЫРП е л і к. *Тыпыр-тыпыр етіп жүргендегі дыбысты білдіретін сөз.* Үлкен резина етігін *т ы р п-т ы р п* сүйретіп, қалай оянғанын айтып келеді (Е.Ахметов, Талшыбық). Әйелі аяғын *т ы р п-т ы р п* басып соңынан еріп келеді (Р.Хайруллин, Офицер.).

ТЫРПЫЛ з а т. *Тырпылдата басқан жүріс.* Көжек аяқтардың *т ы р п ы л ы н* да, машинаның гүрілін де ести алған жоқ (А.Сүлейменов, Бесін).

ТЫРПЫЛДА= е т. *Тырп-тырп ету, сүйретілу.* Шалдың үні өшті. Көн етігі *т ы р п ы л д а п*, қақпаға жақындағаны сезіледі (С.Омаров, Қызыл.). Қадиша үлкен жолмен кебісі *т ы р п ы л д а п* жүріп келе жатыр (А.Тоқмағанбетов, Жыр.). Ашуланба бұрқылдап. Аяғыңды аңдап бас, Сүйрете баспа *т ы р п ы л д а п* (Қ.Тәкежанов, Қария.).

ТЫРПЫЛДАҚ с ы н. *Тырп-тырп етіп сүйретілген, тырпылдаған.* Газикке жақындады, аяғында *т ы р п ы л д а қ* кебісі, көзі кіртиіп кетіпті (Д.Досжанов, Зауал).

ТЫРПЫЛДАТ= е т. *Аяқты тырп-тырп еткізіп басу.* Ұзақ шал галошын *т ы р п ы л д а т ы п* келіп есік алдындағы сәкіге отырды (Е.Ахметов, Талшыбық.). Біреу кебісін *т ы р п ы л д а т ы п* келе жатқандай болды (Н.Сералиев, Қанат).

ТЫРПЫЛДАТУ *Тырпылдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРПЫЛДАУ *Тырпылда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРС е л і к. *Қатты заттың басқа қатты затпен соғылысқандағы тықырын білдіретін сөз.*

Тырс етті. а) *Сырт ете түсті.* Есік *т ы р с е т і п* қайта жабылды (Е.Бекенов, Дала.). *Т ы р с е т і п* тамған тамшының солқылы – миыңды шақпай кетпейді (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). ә) *Қылт ете қалды, шырт етті, ашуланды.* Баланың үрген қуықша *т ы р с е т е* түсуі қызға да ұнамады (С.Баязитов, Күтп. кездесу). Сот ағасы жарылғалы тұрған қауындай тырсиып отыр еді, енді оны тағы да бір шертіп өткенде, *т ы р с е т е* түсті (С.Бақбергенов, Кентау).

Тырс еткен сыбыс [дыбыс] жоқ. *Ешбір сыбыс, хабар-ошар болмады.* Бір апта болды, *т ы р с е т к е н с ы б ы с ж о қ* (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Қыбыр еткен жан, *т ы р с е т к е н д ы б ы с ж о қ* (Ә.Әбішев, Замана.).

Тырс [қыбыр] еткен тірі жан [пенде] жоқ. *Қыбыр еткен адам, ешкім жоқ.* Жүгіріп, ентелеп басып, қабаққа шықтым. *Т ы р с е т к е н т і р і ж а н ж о қ* (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Мұнда *т ы р с е т к е н п е н д е к ө р і н б е д і* (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

Тырс етпе. а) *Үн қатпа, ләм деме; жұмған аузыңды ашпа деген мағынада.* ә) *Еш қам жеме, уайымдама. Т ы р с е т п е,* Гүлжан! Түн жамылып отырмын ғой (С.Омаров, Қиыр.). – *Т ы р с е т п е ң д е р.* Бәрі де оңдалады, – деп көтеріле сөйледі Әуелбек (М.Хайрутдинов, Алғашқы.).

Тырс етпеді. *Былқ етпеді, қозғалмады.* Айнала әлденеден сезіктенгендей *т ы р с е т п е й д і* (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Көктем иісі шы-

ғады. Содан ба ұйқыдағы ел *т ы р с е т п е д і* (Ә.Бөриев, Ақ бидай).

Тіс жарып тырс етпеді [тырс етіп тіс жармады]. *Үндемеді, еш нәрсе айтпады, тіл қатпады.* Зибаш бір нәрсе айтар ма екен деп Боташ кідіріп еді. Бірақ ол да *т і с ж а р ы п т ы р с е т п е д і* (М.Әбдіхалықов, Жер асты.). Олар Жұмабектің арақ ішкендегі оқиғасы туралы *т ы р с е т і п т і с ж а р ғ а н е м е с* (Ә.Әлішев, Батыр.). Содан екі-үш күнге дейін ол *т ы р с е т і п т і с ж а р м а й* жүрді (С.Досымов, Жаңғырық).

ТЫРСА з а т. ө с. *Қырда өсетін көпжылдық астықтұқымдас өсімдік; қылқан боздың дәні.* ≈ *Т ы р с а н ы ң* сабағы.

ТЫРСИ= е т. **1.** *Тырсылдап толу, кумпию, томпию.* Тар көйлегі *т ы р с и ы п*, шешемнің қарны шартиып тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Мақпал лақтың *т ы р с и ы п* тұрған ішін сипады (М.Әуезов, Шығ. жин.). **2.** а у ы с. *Терісіне сыймай ашулану, жарылып кете жаздау. Т ы р с и ы п,* терісіне сыймай ісініп, атқа шапқан адамдай ентігіп Темір тұр (Б.Майлин, Шығ.). Алтынтіс бұрынғыдан да бетер *т ы р с и ы п,* терісіне сыймай ісінді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). **3.** а у ы с. *Кеудесіне нан пісу.* Мұңды, жылмаң пішінін Кезек киіп, ел жиып. Болыс болса түсінің Түксігін салар *т ы р с и ы п* (Абай, Тол. жин.).

ТЫРСИТ= е т. *Тырсылдатып толтыру, томпиту.* Үстіне киген ақ жібек бешпет-шалбары да олпы-солпы мол денесін *т ы р с и т ы п,* тығыздандыра түсіпті (С.Омаров, Өмір.).

ТЫРСИТУ *Тырсит етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРСИЫС[1] з а т. *Қырсығушылық, қитар мінез көрсетушілік.* – «Өліп қал» деп қарғаушы едің. Мұратыңа жетіп тындың. Ендігі *т ы р с и ы с* не *т ы р с и ы с,* – деді оған (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). – Жарқыным, не *т ы р с и ы с* бұл? Өлтірсең, де айтып өлтірсеңші! (Д.Досжанов, Кісі.).

ТЫРСИЫС[2]= е т. *Тырсылдап томпиысу, бірбірімен сөйлеспей, томсырайысу.*

ТЫРСИЫСУ *Тырсиыс етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРСИЮ *Тырси етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРС-ТЫРС е л і к. *Сырт-сырт еткен, қатты затқа соғылғанда шығатын қайталама дыбысты білдіретін сөз.* Төбеден аққан тамшы *т ы р с-т ы р с* етеді (Д.Досжанов, Зауал). Өткен күннің ауыр азабы есіне түсіп өксігенде қағаз бетіндегі сияға көз жасы *т ы р с-т ы р с* тамды (З.Жәкенов, Таң самалы).

Тырс-тырс етті. *Сытыр-сытыр етті, тырсылдады.* Толық. Тоқ балтыр. Біз өкшелі туфли сетінеп кететіндей аяғын басқан сайын *т ы р с-т ы р с е т е д і* («Лен. жас»).

ТЫРСЫЛ з а т. *Сырт-сырт, тық-тық еткен дыбыс.* Тыстан қатты жүріп келіп тоқтаған тарантас арбаның *т ы р с ы л ы* естілді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Қасында жатсын тау құлап, Естімейді оның гүрсілін. Естиді бірақ сол құлақ Темірдің қүйттай *т ы р с ы л ы н* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТЫРСЫЛ-ГҮРСІЛ з а т. *Тарсылдап, сыртылдаған, дүрсілдеген дыбыс.* Мысалы, қараңғы үйге кіруге қорқатын баланы үлкен адам өзі бірге алып кіргізіп үйретсе, бала қорықпайтын болады. *Т ы р с ы л-г ү р с і л,* қатты атыс, соғыстың ішінде жүрген адам қорқудың не екенін білмейді (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЫРСЫЛДА= е т. **1.** *Тырс-тырс ету, сыртылдау, тықылдау.* Жағатам дейтін шағын қыстақ бар. Соған тақалғанда тырсылдап, жаңбыр жауа бастады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Тереземді азаннан *Т ы р с ы л д а т ы п* тұрғаны, Келетіндей базардан Көзге таныс бір жаны (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** а у ы с. *Терісіне сыймай тығылу, тырсию, ісіну.* Қараша үйге арқасын сүйеп, үрген торсықтай болып *т ы р с ы л д а п* бәйбіше отыр (Б.Майлин, Шығ.). Ашудан терісіне сыймай *т ы р с ы л д а п,* күптей болып ісінген Әубәкір өз аулына кірді (А.Сатаев, Дала.). **3.** *Томпаю, қампию, лықылдау.* Барған жұмыс өтеліп, Қапшық толы *т ы р с ы л д а п,* Екі ауырды көтеріп Келе жаттым мықшыңдап (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТЫРСЫЛДАТ= е т. *Тықылдату, тырс-тырс еткізу.* Милиция бастығы саусақтарымен столын *т ы р с ы л д а т т ы* (Т.Нұрмағанбетов, Қош бол.). Ол бірер минуттан соң ақырын *т ы р с ы л д а т ы п* есікті қағады (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ТЫРСЫЛДАТУ *Тырсылдат етістігінің қимыл атауы.* Атайдың балалардың шекесін *т ы р с ы л д а т у ғ а* неге құмартып тұратынын білмеуші едік (Ә.Қалдыбаев, Қос тентек).

ТЫРСЫЛДАУ *Тырсылда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРТАҚАЙ с ы н. қ а р а п. **1.** *Жеңілтек, шошаңдап қалған (адам).* Осы ауылдың *т ы р т а қ а й ы* түгел келді (Ауызекі). **2.** *Бекер мал шашпақ, дарақы.*

ТЫРТАҚТА= е т. қ а р а п. **1.** *Шошаңдау, жеңілтектену.* Алғашында қыздың күлкісі «бұлбұлдай» деп мақтаса, соңынан сол күлкіні *«т ы р т а қ т а ғ а н»* деп жаратпайды (Ә.Нұршайықов, Махабб.). **2.** *Шамасы келмейтін, қолынан келмейтін нәрсеге әуре болу, бекер босқа тыраңдау.* Әуелде сұлу жайы бізге мәлім, Жігіттер жұрт мақтаған, қыз жақтаған, Кей жігіт арсыздықпен ұятсынбай, Қолы жетпес нәрсеге *т ы р т а қ т а ғ а н* (Абай, Тол. жин.).

ТЫРТАҚТАУ *Тыртақта етістігінің қимыл атауы.* – *Т ы р т а қ т а у ы н!* – Е? – Басың бар ма сенің? – Тағы не жаздың, – деп күлді Әмина (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

ТЫРТАҢ е л і к. *Шошаңдаған қысқа қимылды бейнелейтін сөз. // Әурешілік, құр бос әбігерлік.* – Дүние жинау, таласып-тармасып өмір сүру – босқа *т ы р т а ң,* – дейді Тайпағаңыз (З.Шашкин, Се-

нім). **2.** *Өз әлін білмейтін тырақай адам.* Өлме, Кемел, өлме, Өлсең, қайтып келме, – Деп бір жақтан Ботан, Бір жақтан Мырқан, Өй, кілең бір *т ы р т а ң* (О.Әубәкіров, Жасыр.).

Тыртаң етті. *Шошаң етті.* Ешкінің лағының *т ы р т а ң е т і п* арықтан секіргенін көріп қалдым (Ауызекі).

ТЫРТАҢДА= е т. *Тыртаң-тыртаң ету, тырбыңдау.* Шорман *т ы р т а ң д а п* жүріп кесек тасиды (Т.Нұрмағанбетов, Қарлығаш.). Бектас *т ы р т а ң д а п* жатқан немересін көріп, дереу көтеріп алды (А.Байтанаев, Қайнар).

ТЫРТАҢДАТ= е т. **1.** *Тырбаңдату, тыртаңтыртаң еткізу.* **2.** *Бос әуреленділіру.* Жаман аттарын әрі-бері *т ы р т а ң д а т ы п* жете алмайтынын білген шығар деймін (А.Тоқмағанбетов, Ақмоншақ).

ТЫРТАҢДАТУ *Тыртаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРТАҢДАУ *Тыртаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРТАҢДЫҚ з а т. *Әлі келмейтін іске әуре болушылық, бекер босқа тыртаңдаушылық, тыраштық.* Даңғойлық пен даңғазалыққа, тыраштық пен *т ы р т а ң д ы қ қ а* Мұқанның жүлдызы қарсы еді («Лен. жас»).

ТЫРТАҢ-ТЫРТАҢ е л і к. *Шошаңдаған қайталама қимылды бейнелейтін сөз. Т ы р т а ң-т ы р т а ң* жүрісті таста (Ауызекі),

Тыртаң-тыртаң етті. *Шошаңдады. Т ы р т а ң-т ы р т а ң е т к е н* билерінің түрі қандай (Ауызекі).

ТЫРТИ= е т. **1.** *Еті қашып тырбию, ару.* Топырлаған арықпен Сұр да келді *т ы р т и ы п.* Құлыншағын көргелі Шыға келді Әлжан құнтиып (М.Жұмабаев, Шығ.). Мәстегің жазы-қысы қабырғалары сидиып, борбайы *т ы р т и ы п,* арқасынан қанды ірің ағып жүрмей ме? (С.Мұқанов, Шығ. жин.). **2.** *Қып-қысқа болып шолтию, тар болу.* Есімнің *т ы р т и г а н* тар шалбарын киіп алған Хасен Әбдірович ортада (М.Қаназов, Сапар). *Т ы р т и г а н* танып түрмын шалбарынан, Келіпті Атлантика ар жағынан. Соған мін тақсам дейді, таға алмайды, Сорса да өтірікті бармағынан (Е.Әукебаев, Таң шапағы).

ТЫРТИТ= е т. *Шолтиту, қып-қысқа ету.* Шырынгүл үстіне *т ы р т и т ы п* омырауы ашық ала шыт көйлек киген екен (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ТЫРТИТУ *Тыртит етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРТИЮ *Тырти етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРТЫҚ з а т. *Жазылған жара орнына, күйгек денеге пайда болған дақ, таңба.* Басқа жұрттан қазақта бетін қорасан жеп қойған бұжырлардың көптігі, ол бұжырлардың көбі соқыр, *т ы р т ы қ* болып қалған: мұның себебін қазақ ендіенді біле бастады (М.Дулатов, Шығ.). Мәселен, менің алдыма екі түрлі *т ы р т ы ғ ы* бар екі әйел әкелді. Маңыздырақ шығар деп мен соның гинекологиялық операция жасатып, содан тыртық пайда болғанын көрсетіп едім («Зерде»). // *Бетінде немесе денесінде көрінетін жараның орны, дағы бар адам.* Аш қапсың ғой, *т ы р т ы ғ ы м,* Бүлк-бүлк етіп құлқының, Құмға шыққан тікендей, Бітісін қара мұртының (М.Мақатаев, Шығ.).

ТЫРТЫҚТА= е т. *Дақ түсіру, таңба салу, жарақаттау.* Алтайдың білетіні бұрынғыдай емес, дүрілдеген бәлелердің жанын жаралап, бақты маңдайын *т ы р т ы қ т а п* жүргені (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ТЫРТЫҚТАЛ= е т. *Жазылған жараның тартылып, терінің жиырылуы.* Шынында да жарасы *т ы р т ы қ т а л ы п* жазылды (Ғ.Ахметов, Жорық.). Жүрек етінің қансызданған жеріндегі талшықтары шіріп, орны *т ы р т ы қ т а л ы п* жазыла бастаған (Б.Омарұлы, Жүрек ауру.).

ТЫРТЫҚТАЛУ *Тыртықтал етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРТЫҚТАН= е т. *Тыртыққа айналу.* Беті отқа күйіп *т ы р т ы қ т а н ғ а н* (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). Іш жарақаты асқынып, ұзаққа созылса *т ы р т ы қ т а н ы п* бітеді (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

ТЫРТЫҚТАНДЫР= е т. *Тыртық қалдыру.* Мұндай аурулар өкпе ұлпасын өзгеріске ұшыратып *т ы р т ы қ т а н д ы р а д ы* (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

ТЫРТЫҚТАНДЫРУ *Тыртықтандыр етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРТЫҚТАНУ *Тыртықтан етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРТЫҚТАУ[1] *Тыртықта етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРТЫҚТАУ[2] с ы н. *Білінер-білінбес тыртығы бар.* – Ағаш бұтап жатып, оң қолымның бас бармағын шауып ап *т ы р т ы қ т а у* бітті, – деді шал (З.Шашкин, Теміртау).

ТЫРТЫҚША з а т. *Білінер-білінбес, болар-болмас кішкене тыртық.* Менің достым орта бойлы, салмақты, сабырлы, оң жақ бетінде *т ы р т ы қ-ш а с ы* бар жігіт болатын (Т.Жармағанбетов, Екі жүрек).

ТЫРТЫҢ е л і к. ***Тыртаң.*** // *Шолтиған киім киюшілік.* Мынаның *т ы р т ы ң ы* жетті (Ауызекі).

Бір күн тыртың, бір күн бұртың. *Бір күн олай, бір күн бұлай, құбылмалы.* Өзімдікі дей алмай өз малыңды, Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың. Көрсе қызар келеді байлауы жоқ, *Б і р к ү н т ы р т ы ң* етеді, *б і р к ү н б ұ р т ы ң* (Абай, Тол. жин.).

Тыртың етті. *Жалбақтады, жағымсақтанды.* Өзімдікі дей алмай өз малыңды, Күндіз күлкің бұзылды, түнде ұйқың. Көрсе қызар келеді байлауы жоқ, бір күн *т ы р т ы ң е т е д і,* бір күн – бұртың (Абай, Тол. жин.).

ТЫРТЫҢДА= е т. **1.** *Бекер босқа әуре боп тырбаңдау, тыраштану.* Тек манадан бері *т ы р-*

т ы ң д а п босқа арамтер болғанына білдірген наразылығы туған (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). – Осынша *т ы р т ы ң д а п,* неге жұртқа жексұрын боламын? Дестелеп оруды мақұлдап отырғанда, несі бар көнбейтін (З.Шашкин, Өмір.). **2.** *Бір нәрсені істеуге тырбыну, тырысу.* Күзге салым екеуі *т ы р т а ң д а п* жүріп, үй-жай салып алды (С.Нарымбетов, Тентек). Мана Тойболды екеуінің түске дейін *т ы р т ы ң д а п* алақан ойып, тер төккен бейнетін зая жібергісі келмеді (Д.Досжанов, Кісі.).

ТЫРТЫҢДАУ *Тыртыңда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРТЫҢ-ТЫРТЫҢ е л і к. ***Тыртаң-тыртаң.*** *Т ы р т ы ң-т ы р т ы ң* билеп қояды (Ауызекі).

Тыртың-тыртың етті. *Шошаң-шошаң етіп қозғалды.* ≈ Мүштиіп алып *т ы р т ы ң-т ы р т ы ң е т е д і.*

ТЫР-ТЫР е л і к. *Екі қатты заттың үйкелісінен тырылдап шыққан дыбысты білдіретін сөз.* Автобус құқ, құқ, Автомобиль пық-пық! Трамвай *т ы р-т ы р* (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Мотоциклдің *т ы р-т ы р,* пыс-пыс еткен даусы естіледі (М.Гумеров, Шыңырау).

Тыр-тыр қасыды. *Қышынған денені тырнақпен тырылдата тырнады.* Ол бөксесін *т ы р-т ы р қ а с ы п,* өрешені ашты (З.Жәкенов, Таң самалы). Тұла бойында өші бардай *т ы р-т ы р қ а с ы н ғ а н ы н* жақтырмай Ақан қабағын шытынды (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТЫР-ТЫРЛА= е т. *Гүрілдеп, тырылдап дауыс шығару. Т ы р-т ы р л а п* трактор жер айдап жатыр (Қ.Жұмалиев, Қырда.). Тракторым *т ы р-т ы р л а д ы,* Түтін шықты бұрқылдады (Ә.Табылдиев, Жүгері.).

ТЫР-ТЫРЛАУ *Тыр-тырла етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРТЫС= е т. **1.** *Кері тартыншақтап тырмысу, тырысу, қасарысу, қарысу.* Нұрқожа ашуға булықты. Төрт тағандап *т ы р т ы с ы п,* тырмысқан құлынды ноқталап, желідегі бұршаққа сүйреп келіп байлады (Б.Дәулетбаев, Парыз). Бала қақпадан шықпай *т ы р т ы с ы п* тұрып, алақандай тесікке қайта-қайта барады (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе). **2.** *Қыртыс-тыртыс болып құрысу; тыжыраю.* Шар айнаға итініп, *т ы р т ы с қ а н* маңдайын, үйпаланған қасын сипады (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Жаратпаған пішінмен қыртиып, қабағы *т ы р т ы с а* қалды (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ТЫРТЫСТЫР= е т. **1.** *Қыртыстандыру.* Ұйыған қан жақ терісін *т ы р т ы с т ы р ы п,* қата бастапты (А.Нұрманов, Аққу.). **2.** *Тыртитып тар киім кию.* Шалбарын *т ы р т ы с т ы р ы п* киіп алыпты (Ауызекі).

ТЫРТЫСТЫРУ *Тыртыстыр етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРТЫСУ *Тыртыс етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРУ е л і к. *Тырнаның ұн шығарып, дыбыстағанын білдіретін сөз.* Шіркін, сыбызғы-ай! Тырнаның *т ы р у ы н* менсінбей, аққудың әнін еншіленген сабаз-ай! (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз).

ТЫРУЛА= е т. *Ұшып бара жатқан тырналардың ұн шығаруы, қиқулауы.* Анау ақ шағыр аспанда тырналар тізбегі *т ы р а у л а п* өтті («Лен. жас»). Солтүстіктің сырнайлы өзенінің үстінен *т ы р у л а п* тырналар ұшып барады («Қаз. әдеб.»).

ТЫРУЛАУ *Тырула етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРЫЛ з а т. **1.** *Трактордың, мәшинеңің т.б. оталғанда, жүргенде гүрілдеп шыққан үні; дыбыс.* Сезіп келеді, трактордың *т ы р ы л ы* күшейді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан). Осы кезде *т ы р ы л ы м е н* түн жаңғыртқан мотоцикл қаладан шығып, осылай қарай келе жатты (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). **2.** *Автоматтың бытыр-бытыр үні, тарсылы.* Шырт үйқыда жатыр екен, гүрс еткен граната даусы мен автомат *т ы р ы л ы н а н* шошып оянды (Т.Жанұзақов, Азамат.). Сол жақтан автомат *т ы р ы л ы* да естілді (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

ТЫРЫЛДА= е т. **1.** *Трактор, мәшине, мотоциклдің т.т. гүрілдеп, тыр-тыр етуі.* Ауылда шөп науқаны басталды. *Т ы р ы л д а ғ а н* трактор үні күндіз де, түнде де естіледі (Т.Әбдіков, Күз.). Мотоциклдің *т ы р ы л д а ғ а н* даусынан әкесінің сөзін анық естімеді (М.Дүйсенов, Мейман.). **2.** *Автоматтың, пулеметтің тарсылдауы, бытырлауы.* Есейдің қолында ұзақ *т ы р ы л д а ғ а н* автоматтың демі кілт үзіліп тына қалды (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Пулеметтер тынбастан *т ы р ы л д а д ы* (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

ТЫРЫЛДАҚ с ы н. қ а р а п. *Тырылдағыш, зырылдақ. // Зу-зу еткен жылпос (адам).* Әкесі ұқсап сол *т ы р ы л д а қ т ы ң* қасынан шықпай қалады ма деп қорқамын (Н.Сералиев, Қаңтар.).

ТЫРЫЛДАТ= е т. **1.** *Гүрілдеген дыбыс шығару.* Әлгі мотоциклін *т ы р ы л д а т ы п* бір жаққа ғайып болды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). **2.** *Тарсылдаған, бытырлаған дыбыс шығару.* Түйеніңүстіне қойылған пулемет бандының басынан асыра *т ы р ы л д а т ы п* бір өткен еді (Қ.Исабаев, Соңғы.).

ТЫРЫЛДАТУ *Тырылдат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРЫЛДАУ *Тырылда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРЫМ-ТЫРАҚАЙ үс т. с ө й л. ***Тымтырақай.*** Сасып қалған халық *т ы р ы м-т ы р а қ а й* қаша жөнелді (Е.Домбаев, Ғашықтық.). Қарақшылар *т ы р ы м-т ы р а қ а й* жалбаң-жұлбаң қаша жөнелісті (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

ТЫРЫС[1]= е т. *Бір істі орындуға әрекет ету, тырмысу, талаптану, ұмтылу.* Ай жарық, салқын ауа, күзгі түнде, Ұйықтаған үлкен шаһар жатыр күйде. Жалғыз-ақ *т ы р ы с* шәкірт кітап ұстап,

Есінеп ояу отыр пәтер үйде (М.Дулатов, Шығ.). Бала – еліктегіш, маңайындағы адамдардың, әсіресе ата-анасының мінезіне салып алады. Бала жүргенде, сөйлегенде ата-анасындай болуға *т ы р ы с а д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Аспанға тырысты. *Ілгері ұмтылды, өсті.* Нұрлы *а с п а н ғ а т ы р ы с ы п* өскенсің сен, Менмен, кердең, қайғысыз ер көңілмен (Абай, Тол. жин.).

Намысқа тырысты. *Артындағы қолдаушыларының ұміт-сенімін ақтау үшін барын салды, арабыройын сақтауға әрекет етті.* Қыз-келіншектер жағы *н а м ы с қ а т ы р ы с ы п,* кезегін жіберер емес (М.Дүйсенов, Мейман.). Жігіт *н а м ы с қ а т ы р ы с қ а н* болса керек, үлкен асқабақты көтеріп алып, тақтай үстіне қойды (С.Шаймерденов, Мінез).

ТЫРЫС[2]= е т. **1.** *Қыртыс-тыртыс болып бүрісу, құрысу, жиырылып тартылу.* Буын-буыны шымырлап, тұла бойы отқа күйген тарамыстай *т ы р ы с ы п,* жиырыла берді (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). // *Тар болып тыртиып тұру, жабысу.* **2.** а у ы с. *Жақтырмау, риза болмау, қырсығу, қитарлану.* Ағайынмен ұрысып, Араздасып кетердей. Отырасың *т ы р ы с ы п*, Сіркең бір су көтермей (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Әлден келгенше бірлік-береке *т ы р ы с а й ы қ* (Б.Майлин, Шығ.). **3.** а у ы с. *Қытымырлану, сараңдану, ештеңесін бергісі келмеу.* Бармасам бәрі қарғап ұрысады, Кіргізбей үйлеріне *т ы р ы с а д ы.* Олардың тілін алмай босқа жүрсем, Жақтырмай мені көрсе бырысады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** а у ы с. *Қартаю, денесі солу.* Шыға алмады далаға Кемпір-шалдар *т ы р ы с қ а н.* Жатты кедей үйінде, Құныстай боп құрысқан (О.Шипин, Дастан.).

Қабағы [шекесі] тырысты. *Бір нәрсеге ренжіді, көңіл-күйі болмады, ұнатпады.* Исатай күнібойы сүркіл бейнеттен сілесі қатып, *ш е к е с і т ы р ы с ы п* келген («Мәдениет және тұрмыс»).

ТЫРЫСҚАҚ[1] з а т. **1.** *Денені тырыстырып, құрыстырып, лоқсытып құстыра беретін өте жұқпалы, қатерлі ауру.* Ертедегі адамдар шешек, *т ы р ы с қ а қ* сияқты жұқпалы аурулардан кенеттен қайтыс болып отырған (Ә.Есенқұлов, Әйелдер.). Ішек аурулары – дизентерия, ішек сүзегі, оба (холера, *т ы р ы с қ а қ)* сияқты жержүзіне әйгілі аурулармен ерекше көңіл бөлініп отырады (Жұқпалы ауру.).

ТЫРЫСҚАҚ[2] с ы н. *Болмашы нәрсеге ашулана қалатын, қитар, қыңыр (кісі).* Абай мынау ыстық үйге, мынандай *т ы р ы с қ а қ* ашушаң кісінің үйінде ет асым отыруды өз басына жазадай санап еді (М.Әуезов, Абай жолы). Мынау да айтқанынан қайтпайтын *т ы р ы с қ а қ* екен (Ж.Мусин, Қанат.).

ТЫРЫСҚАҚТЫҚ з а т. *Не болса соған мінез көрсетіп, тырысып қалушылық, қыңырлық, қитарлық.* – Байға тигеннен кейін байсалды әйел болған шығар деп жүрсем, мектептегі ұрысқақтығы мен *т ы р ы с қ а қ т ы ғ ы н* да әлі тастамаған екен ғой... – деп міней сөйледі (Ө.Қанахин, Дәмелі).

ТЫРЫСҚАНДЫҚ з а т. *Ұмтылғандық, талаптанғандық.* Олай болғанда, пенде өз *т ы р ы с қ а н д ы ғ ы м е н* не табады? Бәрін қылушыға қылдырушы өзі екен (Абай, Тол. жин.).

ТЫРЫСҚЫШ с ы н. *Қандай да бір істі тындыруға әрекет еткіш, соған ұмтылғыш, талаптанғыш.* Қатарынан кем болмауға *т ы р ы с қ ы ш* намысқой да. Бар-жоғыңды есеп беріп жатпайды (А.Байтанаев, Қайнар.).

ТЫРЫСТЫР= е т. *Құрыстыру, жиырылтып тартылту.* Жаңа уқалап үзгенімде қолымды *т ы р ы с т ы р ы п,* арқамды құрыстырып жіберді (О.Дастанов, Мұрагер.). Гармалин ағзаға көп жиналса буынды әлсіретіп, денені әлсін-әлсін *т ы р ы с т ы р а д ы* (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

Қабағын тырыстырды. *Ренжігенді, жақтырмағанды т.б. жағымсыз кейіпті білдіру үшін қабағын шыту қимыл ишаратын жасады.* – Ондай сөзіңді доғар, – деді Мұқтас қабағын *т ы р ы с т ы р ы п* (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ТЫРЫСТЫРУ[1] *Тырыстыр*[1] *етістігінің қимыл атауы; талпынту.* Кітап оқығанда баланы қарапайымнан күрделіге қарай *т ы р ы с т ы р у* дегеннің бәрінен кітап оқу жүйесі құралады (Семья тәрбиесі).

ТЫРЫСТЫРУ[2] *Тырыстыр*[2] *етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қабағын *т ы р ы с т ы р у.*

ТЫРЫСУ[1] *Тырыс*[1] *етістігінің қимыл атауы; талпыну.* Командир сегіз қырлы, бір сырлы болуы керек. Ондай болу оңай да бола қоймас, бірақ оған *т ы р ы с у* керек (Б.Момышұлы, Шығ.). Атып алған аюдан өтті тез және шапшаң алуға *т ы р ы с у* қажет (Қазақст. аң.).

ТЫРЫСУ[2] *Тырыс*[2] *етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дененің *т ы р ы с у ы.*

ТЫРЫСУШЫ з а т. *Қандай да бір істі орындауға әрекет жасаушы, соны істеуге ұмтылушы, талаптанушы.* Кейбір тоғышарлардың көңілінен шығып қалуға *т ы р ы с у ш ы л а р* бар екені батыл сыналды (С.Мәуленов, Үркер.). Кейде небір шалағай шығармаларды «өмірдің өзінде осындай ғой» деп ақтап алуға *т ы р ы с у ш ы л а р* да кездеседі (І.Омаров, Шабыт.).

ТЫРЫСУШЫЛЫҚ з а т. *Қандай да бір істі орындауға әрекет етушілік, соған ұмтылушылық, талаптанушылық.* Оған деген сүйіспеншілікті суытып, оның атына, атағына байланыстының бәрін аяққа таптауға *т ы р ы с у ш ы л ы қ* (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Тарихи тұлғаларды біржолата не ақ тақтаға, не қара тақтаға жазып қоюға *т ы р ы с у ш ы л ы қ* та сондай түсініктен өрбиді. Біз тарихи шындықты біржақты емес, жан-жақты білуге ұмтылуымыз керек (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ТЫРЫСЫП-БҮРІС= е т. *Денесі қырысып жиырылу.* Аш-жалаңаш *т ы р ы с ы п-б ү р і с і п* иықтары салбырап, төмен түскен (З.Шашкин, Теміртау).

ТЫРЫСЫП-БҮРІСУ *Тырысып-бүріс етістігінің қимыл атауы.*

ТЫРЫСЫП-ҚҰРЫС= е т. **1.** *Жиырылу, тартылу.* **2.** а у ы с. *Тыржиып-қыржию, тыжырыну.*

ТЫРЫСЫП-ТЫРМЫС= е т. *Тырбанып-тырысу, талпынып жанталасу. Т ы р м ы с ы п* жаңағы сәуле түскен жарыққа қарай ұмтылып бақтым (Т.Бердияров, Солдат.).

ТЫРЫСЫП-ТЫРМЫСУ *Тырысып-тырмысу етістігінің қимыл атауы.*

ТЫС[1] з а т. **1.** *Үйдің сырты, сырт жақ, дала.* Сонда шал терезеден бір ысқырды, Төрт жігіт табыт алған үйге кірді. Әзімді сол табытқа салдыдағы, Төртеуі көтеріп ап *т ы с қ а* жүрді (Абай, Тол. жин.). **2.** *Сырт, шет, бөлек; тысқары.* – Сонда біз тапсырмадан *т ы с* қала береміз бе? (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Сабақ үстінде, кластан *т ы с* шараларды өткізгендегі өсиеттері түсіндіріледі («Қазақст. мұғ.»). **3.** а у ы с. *Адамның сыртқы пішіні, көзге көрінген жағы, келбеті.* Бұ болды қайта бір туыс *Т ы с ы* толық, іші қуыс. Әлемді қылды бір уыс, Тереңге зымдаған, көңіл! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). // *Қатыссыз, ада, сыртында.* Жоқ шығар сендей адам ұлын күткен, Қалғанша қу сүйегі құр үміттен. Қайтайық топырақтан *т ы с* тұрғанда. Күн қалды бір-ақ тұтам бұл тірліктен (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **4.** а у ы с. *Қоғам, шетел, басқа жұрт.* Бірақ әрбір өнердің *т ы с т а н* тауып алып, ішке салғанын, соның тамырын берік ұстап тұруға жараушы еді (Абай, Тол. жин.). Қой, хан деуді қоялық! Ханның көзін жоялық! Мысық та жау, хан да жау. Біреуі оның *т ы с т а н* жау, Біреуі оның іштен жау; Жаудың ісі – ел талау (М.Жұмабаев, Шығ.).

Еркінен [ырқынан] тыс. *Ықтиярсыз, еріксіз.* Абай үш жыл өз *е р к і н е н т ы с* әкімшілік міндетін атқарады (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Әтіке абайламай, тіпті *ы р қ ы н а н т ы с* қасындағыларға естірте күрсініп жіберді (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Қалыптан тыс. *Тым, асыра, шектен асыра.* Қарай соз қадамыңды қатарыңа, Атыңды *қ а л ы п т а н т ы с* қамшылама! (О.Шораяқов, Шайыр).

Назардан тыс қалдырды. *Естен шығарды, ескермеді, ұмытты.* Мал тұқымын асылдандыруды жетілдіре беру мәселесін партия ұйымы *н а з а р ы н а н т ы с қ а л д ы р ғ а н* емес (Қ.Серікбаев, Қастек.). Бұл формуланың маңызды жағы «коллективті ұйымдастырушы» дегенді көбіне *н а з а р д а н т ы с қ а л д ы р а* береміз («Соц. Қаз.»).

Тысқа шықты. а) *Үйдің, ғимараттың, үймереттің сыртына бет алды.* Қара көз, таста кестеңді, Үйде отырып қуарма! *Т ы с қ а ш ы ғ ы п* кіргенде Екі беті – екі алма (М.Жұмабаев, Шығ.). Абайға *т ы с қ а ш ы ғ ы п*, Барластарды аттандырып жатып енді көрді (М.Әуезов, Шығ. жин.). ә) э в ф. *Дәретханаға барды, дәрет сындырды.* Жүр, *т ы с қ а ш ы ғ ы п* келейік (Ауызекі).

Шамадан тыс. *Мөлшерден артық, тым көп.* Бірақ та кешеден бергі оқиғалар менің балалығымды елемей, маған *ш а м а д а н т ы с* жүк артты (М.Дүзенов, Ақәже). Қарбыз тегіс түйнектеген кезде ауа мен топырақ ылғалы *ш а м а д а н т ы с* мол болса, ол өнімнің қанттылығын кемітеді (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.).

ТЫС[2] з а т. *Заттың сыртқы қабы, қаптаған сырты, мұқаба.* Жігіттің үстінде *т ы с ы* тозған кой жүні күпі, бұтында тері шалбар (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Нұрман қалтасынан көк *т ы с ы* бар «дипломын» суырып алып, Мәліктің алдына салды (З.Шашкин, Сенім).

ТЫСҚАП з а т. *Дәптердің сыртын қаптайтын қағаз немесе целлофан.* Он шақты *т ы с қ а п* керек (Ауызекі).

ТЫСҚАРҒЫ с ы н. *Сыртқы, шеткі. Т ы с қ а р ғ ы* ғаламнан санаға түскен саңлау мен сана жанында тұрған көңілдің күйін бір-біріне қатыстырмай бөлектеп қоюға мүмкін емес (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТЫСҚАРЫ ү с т. **1.** *Сырт жерде, далада.* ≈ Үйден *т ы с қ а р ы* шықты. **2.** *Алыс, қашық жер, шет жақ, аулақ.* Құба арнаға құйылғанда қыс кәрі, Сайрайды кеп біздің ауыл құстары. Гангыға да, Нілге де олар белгілі, Жерлерге де елімізден *т ы с қ а р ы* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Туған жерімізден *т ы с қ а р ы* жүрсек те қатар тыныққан құрбы-таныстарымыз назарларынан тыс қалдырмапты (Е.Естаев, Өмір.). // *Шет, сырт қалған, бөлектетілген.* Руссияда жиырма миллион бар мұсылман Жері жоқ осылардың бір қосылған. Мәселен, біздің қазақ бұл уақытта *Т ы с қ а р ы* рухани идарадан (М.Дулатов, Шығ.). // *Сыртындағы, қоршауындағы.* Әуезелеуші айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен *т ы с қ а р ы* ғаламда болған істі әңгіме қылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). // *Енбей, бөлек, өз алдына дербес.* Дүниеде жаратылыстан *т ы с қ а р ы* тұрған еш нәрсе жоқ (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). // *Бір нәрсенің ауқымынан, шеңберінен шығып кететін, оның аясына сыймайтын.* Күннен-күнге лаулай түскен құштары?! Бұл не пәле салт-санадан *т ы с қ а р ы*?! Тумай жатып қағынғаны қалай деп, Жұрт жағасын ұстады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Отырды Татьяна тойға келіп, Назданып мың қиялға көңіл бөліп. *Т ы с қ а р ы* мағрипаттан қадам баспай, Қалмаған бойда шылғи сабыр шегіп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ТЫСҚАРЫДА ү с т. *Сыртта; далада.* Оған шыдар күш бар ма, Қару, өнер, тіс бар ма, Жемтігің қалар *т ы с қ а р ы д а*, Қарға мен ит қамалап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қодекең бақа айғырмен зар желеді, Мінезін Қодекеңнің халық көре-

ді. Арсаңдап жылқыны айдап жетіп келді, *Т ы с қ а р ы д а* Қозы Көрпеш кез келеді (Қозы Көрпеш.).

ТЫСҚАЯҚ с ы н. *Тіс қаққан құу, сырдақ.* – Мінезі тік, *т ы с қ а я қ* бала... Барсаң бар, Қарлығаш, тек үркітіп алма (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). Азулы әйелдердің келінді бастан қуырып ұстап, өзі дегенін екі еткізбеуге үйрететін *т ы с қ а я қ* мінездерін Дәмелі іштей байқап отыр (М.Дүзенов, Ант).

ТЫСҚЫ ү с т. *Сыртқы, сыртқарғы.* Бұл мысалдың ішкі астыртын мағынасын қойып, *т ы с қ ы* лебіз мағынасын алғанда да иттің мінезін дұрыс сүгіреттейтін, тыңдауға тұрарлық сөз болып шығады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Іскерлік тартатын заттың тұқымына қарай іскерлік екіге бөлінеді: ішкі іскерлік һәм *т ы с қ ы* іскерлік (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТЫССЫЗ с ы н. *Тысы жоқ, тысталмаған.* ≈ *Тыссыз* жастық.

ТЫСТА[1] ү с т. **1.** *Сыртта, далада, есік алдында, үй тысында.* Тысқа шықты бай, қонақ – бәрі бірдей, Шал айтақтап *т ы с т а* жүр үйге кірмей. Кебек келсе төсек жоқ төр алдында, Қай араға жатарын түрды білмей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көк шығып, жердің жүзі жайнағанда, Басына бұлбұл қонып сайрағанда. Қойдан қатық, сиырдан айран үйытып, *Т ы с т а* құрт, үйде ірімшік қайнағанда (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Қоршаған ортада, сырт әлемде.* Көзбен көріп, құлақпен есітіп, қолмен ұстап, тілмен татып, мұрынмен иіскеп *т ы с т а ғ ы* дүниеден хабар алады (Абай, Тол. жин.).

ТЫСТА[2]**=** е т. *Затты, сырт киімді матамен, терімен т.б. қаптау, тыс салу.* Абай жас бозбалаша киінген. Қара мақпал *т ы с т а ғ а н* түлкі тымағы бар (М.Әуезов, Абай жолы). Ботакөздің үстінде биқасаппен *т ы с т а ғ а н* күпі, басында түбіт шалы бар еді (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

ТЫСТАЛ= е т. *Матамен т.б. қапталу, тыс салыну.* Басында төбесі қызыл мәуітімен *т ы с т а л ғ а н* кубанкасы бар (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Дәмеш қара былғарымен *т ы с т а л ғ а н* диванға отырды (З.Шашкин, Теміртау.).

ТЫСТАЛУ *Тыстал етістігінің қимыл атауы.*

ТЫСТАМА з а т. қ ұ р. *Қаптауға арналған материал.* Фасадтарды көркемдеуге терракоталық және *т ы с т а м а* тақталар кеңінен қолданылады.

ТЫСТАТ= е т. *Қаптату, тыс салғызу.* Абай үстіне бешпет, шалбар, сыртынан ұнамды күрең шұғамен *т ы с т а т ы п* жеңіл, жылы, кең күпі киген (М.Әуезов, Абай жолы).

ТЫСТАТУ *Тыстат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫСТАУ[1] *Тыста*[1] *етістігінің қимыл атауы.*

ТЫСТЫ с ы н. *Сыртынан тыстық қапталған, тысталған.* Күрең торғын *т ы с т ы* қара бүйра елтірі тымағының төбесін қолымен демеді (З.Жәкенов, Таң самалы). Шкаф ішінде де, стол үстінде де кілең былғары *т ы с т ы* жуан кітаптар (І.Есенберлин, Қаһар).

ТЫСТЫҚ с ы н. *Киімді тыстауға, қаптауға лайық, тыс боларлық.* Тым құрыса *т ы с т ы қ* матаға жетерлік пұл беретін шығар деп кетер-кеткенше дәмеленді (Б.Тоғысбаев, Ақиық). // *Киімді тыстауға, қаптауға лайық мата, тері т.б.* Шай сұрайды, бөрікке *т ы с т ы қ,* көйлекке түйме сұрайды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

ТЫСЫН з а т. о к к а з. *Ауқым; несібе.* Кеңейткен қысылғанда тынысымды Тасытқан тарыққанда *т ы с ы н ы м д ы.* Туған жер, келдім саған тағы міне, Көруге көз тойғысыз ұлы ісінді (Ж.Аманов, Шақырады.).

ТЫСЫР е л і к. *Жүргенде, қозғалғанда шығатын дыбысты, тықырды білдіретін сөз.* Тыстан аяқ *т ы с ы р ы* шықты (Д.Досжанов, Зауал). *Т ы с ы р* еткен дыбыс естілсе болды, ол көз қиығын есікке аударады (Н.Сералиев, Қаңтар).

ТЫСЫРАЙ= е т. *Әлдеқандай боп тырсию, сазбеттену.* Қайта үйімізге келсе, шетінен *т ы с ы р а й ы п,* жуанымсып келеді (М.Әуезов, Қараш.). Мешітбай ыза болды *т ы с ы р а й ы п,* Әлиге ат мінгізді тартып айып. Жалынып маған да бір шапан жапты, Амалсыз, кетеді деп елге жайып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТЫСЫРАЮ *Тысырай етістігінің қимыл атауы.*

ТЫСЫРЛА= е т. *Тысыр-тысыр етіп ұн, дыбыс шығару.* Тағы да *т ы с ы р л а п* жаңбыр жауа бастады (Д.Досжанов, Тұлпар.). Ашық тұрған терезе тұсынан әлдене *т ы с ы р л а п* өткендей болғанын Сейіт байқап қалды (Р.Райымқұлов, Жасыл.).

ТЫСЫРЛАТ= е т. *Тысыр-тысыр еткізу, тырсылдату.* Әйнекті *т ы с ы р л а т а* қиыршық құм ұйтқиды (З.Қабдолов, Жалын). Әлдекім әріде *т ы с ы р л а т ы п* күріш орып жүргенге ұқсайды (Д.Досжанов, Дария).

ТЫСЫРЛАТУ *Тысырлат етістігінің қимыл атауы.*

ТЫСЫРЛАУ *Тысырла етістігінің қимыл атауы.*

ТЫСЫРСЫЗ с ы н. *Тысырлаған, тықырлаған дыбыс шығармай, дыбыссыз.* Жанат ақырын ғана, *т ы с ы р с ы з* өз бөлмесіне өтіп, шамды өшіріп жатты (С.Мұратбеков, Көкорай). Жомарт ақырын ғана итергенде есік еш *т ы с ы р с ы з* со күйі үгіліп түсті (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ТЫСЫР-ТЫСЫР е л і к. *Сырт-сырт, тырс-тырс еткен дыбысты білдіретін сөз.* Кешелі-берлі терезеге *т ы с ы р-т ы с ы р* тиген жаңбыр тамшысының дыбысы естілмейді (М.Сүндетов, Ескексіз.). Күбір-күбір сөздер, *т ы с ы р-т ы с ы р* қимыл көбейіп, медсестра кіріп келді (Сыбызғы сазы).

ТЫТЫР з а т. ө с. *Сұр қоңыр топырақты аймақта өсетін, малға жұғымды, аласа өсетін өсімдік.* Түбектің оңтүстік шығыс бөлігінде: бүрген, күйреуік, баялыш, *т ы т ы р,* сарсазан кездеседі (Е.Жамалбеков, Түле.).

ТЫШ= е т. қ а р а п. *Үлкен дәретке отыру; қи, нәжіс тастау*. Несібесін қи жеп, қи *т ы ш а т ы н* қоңыз да тауып жейді (К.Ахметбеков, Ақдала). Пішінің кетер қуарып, Аузың, ернің ұзарып. *Т ы ш а т ц г ы н* баладай Екі көзің қызарып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТЫШҚАҚ з а т. **1.** *Ішектің қабынып, ісініп бұзылуы салдарынан болатын іш ауру*. Ол ертең жүрем деген күні *т ы ш қ а қ* боп ауырып қалды (С.Мұратбеков, Дос.). *Т ы ш қ а қ* бала жазылғанша яслиге, балалар бақшасына жіберілмейді (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). **2.** а у ы с. *Қолынан іс келмейтін нашар, жаман адам*. – Әй, Нұрмағанбет! Бұл не басынғандарың. Қарауылдың жаман *т ы ш қ а ғ ы н а* бола көрінгеннен сөз естірттің (С.Жүнісов, Ақан сері).

Ақ тышқақ. *Қоңсыз, арық-тұрық малдан туған төлдің сыз өтіп іші өте бастаған кезі*. Арықтан туған төл сыз өткесін *а қ т ы ш қ а қ*, кейін көктышқақ болады. Емшілер қара шай, мыңжапырақ шөбін қайнатып, суын ауызға құятын көрінеді («Лен. жас»).

Тышқақ лағы жоқ. *Бір де малы жоқ, дүниеден жұрдай*. Өзім барып, көзімді жеткізгенше саған берер *т ы ш қ а қ л а ғ ы м ж о қ* (С.Бақбергенов, Белгісіз.). Борайға бәрі бір. Көк есектен басқа, *т ы ш қ а қ л а ғ ы* да *ж о қ* алдында (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы).

Тышқақ тиді. *Іші өтті, тышқақтап ауырды*. Өй, ант атқырлар, қыруар малды *т ы ш қ а қ т и г е н д е й* қуа бермеңдер (С.Жүнісов, Ақан сері). Берекесі кеткен ел – Суы ашыған батпақ көл. Оның суын ішкен мал *Т ы ш қ а қ т и і п* аспас бел (Абай, Тол. жин.).

ТЫШҚАҚТА= е т. *Іші бұзылып, тышқақ ауруына шалдығу, тышқақ болу*. Орыс шөпті көктей шапса, шөмеледе кептіреді, малы да көк шөпке үйренген *т ы ш қ а қ т а м а й д ы* (F.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Қыс бойы құрғақ азық жеп тұрған қойлар бірден өріске шығарылса, көк шөпті құмартып, көп жеп жібереді де іші бұзылып, *т ы ш қ а қ т а й т ы н* болады (М.Ермеков, Қазақст.).

ТЫШҚАҚТАУ *Тышқақта етістігінің қимыл атауы*.

ТЫШҚАН[1] з а т. **1.** *Далалы жерді мекендейтін сүйір тұмсықты сүтқоректі жәндік*. Бұл соңғыға қосылатындар: әртүрлі қарақұстар (көкжөре, күшеген, балтақұстар, сақалтақ), субүркіт, саңқылдақ, саршағыл, саржала, жаламансары, бөктергі, кезқұйрық, құладын, күйкентай, ақсары, ақүкі, жапалақ, тағы сол сияқты өлексе, *т ы ш қ а н*, кесірткі, бақа, жылан жеп күнелтетін құстар. Өзінің күнкөріс, тіршілік әдетіне қарай құзғын, қарға, сауысқан тектес құстар да осы айтқан топқа кіреді (Ә.Марғұлан, Қаз. өнері). Кемпіршал құржаң қағып, бала бүрсең, Көңілсіз қара суық қырда жүрсең. Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң, Үйде ит жоқ, *т ы ш қ а н* аулап, қайда көрсең (Абай, Тол. жин.). **2.** а у ы л ш а р. *Егістіктерге, азық-түлік қоймасына нұқсан келтіретін зиянкес кеміргіштер*.Кеміргіштердің әсіресе сабауқұйрық пен басқа *т ы ш қ а н д а р д ы ң* халық шаруашылығына келтіретін зияны миллиондап есептеледі (Т.Телеуғалиев, Мал. қора.). **3.** з о о л. <лат. muridae> *Синантропты ағзалар қатарына жататын, араларында космополиттері де (егеуқұйрықтар) кездесетін кеміргіштер отрядының бір тұқымдасы. Т ы ш қ а н н ы ң* Қазақстанның барлық аймағында кездесетін 5 туысы, 9 түрі (орман тышқаны, азиялық орман тышқаны, дала тышқаны, үй тышқаны, ергежейлі тышқан, қара егеуқұйрық, түркістан егеуқұйрығы, сұр егеуқұйрық, тақта тісті егеуқұйрық) бар (ҚҰЭ). Сүтқоректілердің ең кішкенесі жерқазғыш *т ы ш қ а н* (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). **4.** э т н. *Ескіше шығыс күнтізбесі бойынша 12 жылдың ең бастапқы жылының аты*. Дәркембай ескіше жыл санау бойынша *т ы ш қ а н* жылы туған («Қаз. әдеб.»). Дүние ойлап тұрсам дұспан екен, Көрінде күнәліні қысқан екен Кім ақыл сен сұрасаң мен айтайын, Бірінші жылға кірген *т ы ш қ а н* екен (Қара өлең). **5.** *Үй тышқаны. Т ы ш қ а н* аулап отырған Мысыққа кеп сырымды айта бастадым. Бұл ойымды болар деп ем ұтымды, Мысық бірақ үндеместен құтылды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Пеш үстінде мысық отыр, Алдап көзін қысып отыр *т ы ш қ а н* етін жегісі кеп, Оның тісі қышып отыр («Балдырған»). **6.** а у ы с. б е й н. *Кішкентай, ұсақшыл адам мағынасында*. Сұңқар дейсің – жапалақты ұшқанға, Тұлпар деген атақ алды *т ы ш қ а н* да. Бас изейсің «Дұрыс, дұрыс, дұрыспен!...» Ондай тілді кессе қайтер қылышпен (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Кейбіреулер Шындық деген шіркінді Шымырлатып жырлаудан сәл іркілді. Жақсылық па Жарға жығып, Басқа емес, Өңшең *т ы ш қ а н* жәукемдесе бір пілді?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ақ тышқан. з о о л. *Терісі бағалы, сусар тұқымдас кішкене жыртқыш аң*. Бұлғын мен сусар, *а қ т ы ш қ а н*, құндыз бен кәмшат жылы, әдемі тері береді (Зоология). Ержанның қысқы кәсібі – күзен, *а қ т ы ш қ а н* сықылды ұсақ аңдарды аулау екен (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).

Арыстаннан өлген соң тышқан артық. *Қанша қимас болса да, өлген адамнан тірі жүргендер жақын. А р ы с т а н н а н ө л г е н с о ң т ы ш қ а н а р т ы қ*, Есер достан зиялы дұшпан артық (Қара өлең).

Арыстан пар болмайды тышқанменен. *Ірі адам ұсақшымен тең емес. А р ы с т а н п а р б о л м а й д ы т ы ш қ а н м е н е н*, Сүймеген жар болмайды құшқанменен. Көбелек от болмаса күлге қонбас, Қалбақтап қараңғыда ұшқанменен (Қара өлең).

Сары тышқан. *Терісінің түсі сары, далалы жерді мекендейтін кеміргіш, сарышұнақ*. Қосаяқ,

суыр менен қарсақ, борсық, Қоян байғұс бұғады күндіз қорқып. Қасқа күзен, *с а р ы т ы ш қ а н,* байбақ ұлу Таң атқанда жылайды дауысын қосып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тышқан ауруы. в е т. *Шықшыт безі шошудан білеуленіп, ісіп кететін, көбіне жылқы малында болатын кесел.* Шеміршек қата мен *т ы ш қ а н а у р у л а р ы н* жылқының ыстық-суықты болғандығынан көру бар (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Тышқан жорғалатпайды. *Тірі жанды қыбыр еткізбейді, қимылдатпайды.* – Сенің итің түнемелікке *т ы ш қ а н ж о р ғ а л а т п а й д ы* дейді ғой, рас па? (Н.Сералиев, Қаңтар).

Тышқан жылы. *Доңыз жылынан соң, сиыр жылынан бұрын келетін, 12 жылда бір рет қайталанып отыратын мүшел есебінің бірінші жылы. Т ы ш қ а н ж ы л ы,* жаңаша бір мың төрт жүз алпыс сегізінші жылы, елу жеті жасар Әбілқайыр хан жүз мың атты әскермен Моғолстанды шаппақ болды (І.Есенберлин, Алмас.). *Т ы ш қ а н ж ы л ы н ы ң* жазында шаруашылық күйі әлсіз болған соң, әкем нағашысына бармақ болды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Тышқан көз. *Сығырайған кішкене көз.* Казак-орыстарда шай бар шығар. Шайға қай қойды айырбас қылсам екен? Осылай Темірбайдың ойы шайда келе жатқанда, *т ы ш қ а н к ө з і* жылт-жылт етіп, атты іздеп жан-жақты шолып келеді. Бір мезгілде өкшесіне бірдеңе батқандай болды (М.Жұмабаев, Шығ.). Халкеннен жығылып қалған *т ы ш қ а н к ө з* қара жігітті бір топ жігіт күліп, мазақ қылды (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

Тышқан көрген мысықтай. б е й н. *Жиырылып, шапшып.* Болды деп қиын, – Жеңілдеп киім, Шыр айналып ұршықтай; Еппенен барып, Ынтасын салып, *Т ы ш қ а н к ө р г е н м ы с ы қ т а й.* Кіргенде барып есіктен, Болмаса жапсар, тесіктен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Тышқан қажады. *Тышқан тісімен егеді, кемірді.* Әдетін қазақшылық қоймаймын деп, Өзінің абыройын жыққан қазақ, Алшақтап жүргенінде алты мыңға, Қор қылар қорғасындай *т ы ш қ а н қ а ж а п* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тышқан мұрнын қанатпады. а) *Мал соймады.* Жеңемін деп ойлайсың, Қонақ келсе үйіңе, *Т ы ш қ а н м ұ р н ы н қ а н а т ы п,* Тышқақ лақ соймайсың (Жамбыл, Шығ. жин.). Қонақ келгенде *т ы ш қ а н м ұ р н ы н қ а н а т а т ы н* қазақ аулындағы әдет қой (Б.Әшімов, Қаражал). ә) *Біреуге зиян істемеді, қиянат жасамады.* Енді законнан тысқары *т ы ш қ а н м ұ р н ы н қ а н а т у ғ а* болмайды (Ә.Бөкейханов, Шығ.). – Өмірі *т ы ш қ а н м ұ р н ы н қ а н а т ы п* көрмеген кісінің неге бүйтіп аяқ астынан бүлінгенін үй ішіміз боп ұғына алмай отырмыз (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

Тышқан мысықпен ойнамайды. *Өлетін жерін біледі, әл-шамасына қарай қозғалады.* Көбелектер бірге ұшпайды кептермен, Кептерлер де көбелекті жек көрген. Мысықтармен ойнамайды *т ы ш қ а н д а р,* Ойнаймын деп омақасып текке өлген (М.Мақатаев, Шығ.).

Тышқанның тықырын сезіп қойды. *Сақ-ұлақ, сергек. Т ы ш қ а н н ы ң т ы қ ы р ы н,* самалдың иісін ит өлген жерден естіп, *с е з і п қ о я т ы н* сақ-ұлақ кеңестік цензураны Оралхан алдап соғады. Білген күнде де жауабы дайын: өтірікші Асан шалдың көп өтірігінің бірі, оның үстіне Асан арқылы Қаһан күзетшісіне тойтарыс берілді («Түркістан»).

Тышқанның ізіндей. *Тым ұсақ, болар-болмас.* Бір бетке *т ы ш қ а н н ы ң і з і н д е й* етіп жазылған хат пен ортасынан бүктелген қойын дәптері шықты конверт ішінен (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Қар жауса болды, бір-бірінің арасына *т ы ш қ а н н ы ң і з і н д е й* жіңішке жол түсуші еді (О.Бөкеев, Үркер).

Тышқан із. к ә с. қ о л ө н е р. *Үш сызық арасымен, не шаршы сызықтар арасымен тігілетін кесте тігісінің ұлгісі.* Қол кестені *т ы ш қ а н і з* дейді. Жастық жапқыш ақ бұлдарға тігіліп, жіңішке жіптермен төгіледі (Г.Райымханова, Ата кәсіп). Кимешектің жағына жиектей салынған қызыл, сары, жасыл «*т ы ш қ а н і з* кестесі де ұсақ маржандай көздің жауын ала мөлдірейді (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.).

Тышқан іниіне кіре алмай жүріп, құйрығына қалжуыр байлайды. к е к е с і н. *Шамасына қарамай, қолынан келмейтін іс істейді деген мағынада.*

Үй тышқаны. *Үйде, ғимараттарда ін салатын ұсақ зиянкес кеміргіш аң. Үй т ы ш қ а н ы* мен қара егеуқұйрық тұрғын үйлерді мекендейді, кәдімгі індерді қоныстанады (ҚҰЭ).

ТЫШҚАН[2] з а т. в е т. ***Тышқан ауруы.*** В.Лавров рапортында былайша баяндалады: «Жылқының құлақасты безінің төменгі тұсына яки сағағында көлемі кішкене, бірақ тез үлкейетін ісік бұлтылдап қозғалып тұрады, ат зорлықпен әрең тыныс алады. Ісіктің тышқан тәрізді бұлтылдап бір орнында тұрмайтындығына қатысты «мышь» – *т ы ш қ а н* аталған (Экспед. мат.). Қырдағы қазақ баққаны жылқы мен қой болған соң, *т ы ш қ а н* қорлығын қанағат қылады (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ТЫШҚАН[3] з а т. ж а ң а. и н ф. <ағыл. mouse> ***Тінтуір*** *(белгілі бір бет бойынша орын ауыстыруы нәтижесінде қызмет етілетін жеке-дара ықшам құрылғы; графикалық ақпаратты енгізу манипуляторы; үстел бетімен жылжытқанда экрандағы меңзерді қозғалтатын, қолмен басқарылатын кішкене пішіні тышқан тәріздес құрылғы). Т ы ш қ а н н ы ң* екі (үш) батырмасы болады, белгілі бір әрекет орындау үшін соларды бір рет немесе қатарынан екі рет басу қажет (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Тышқанмен сүйреу. и н ф. <ағыл. drag and drop> *Ерекшеленген үзіндіні тышқан меңзерінің*

соңынан ілестіріп жылжыту (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Тышқан меңзері. <ағыл. mouse cursor> *Тышқан арқылы дисплей экраны бойынша орын ауыстыратын графикалық символ* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Тышқан нұсқағышы. и н ф. <ағыл. mouse pointer> *Тышқан компьютерге қосылғанда және тышқан драйвері жүктелгенде әрқашан экранда тұратын белгі.* Мәтіндік режімде *т ы ш қ а н н ұ с қ а ғ ы ш ы* кәдімгі тіктөртбұрыш пішінінде болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Тышқанның сезгіштігі. и н ф. <ағыл. mouse sensitivity> *Тышқанның үстел бетіндегі орын ауыстыру жылдамдығы мен экран бетіндегі меңзердің жылжуы арасындағы өзара байланыстың сипаттамасы. Т ы ш қ а н н ы ң с е з г і ш т і г і* жоғары болғанда, оны үстел бетіндегі ұзындықтың бір бірлігіне жылжытудан экрандағы меңзердің ауыстырған орны көбірек болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Тышқан төсемі. и н ф. <ағыл. mouse pad> *Резеңке немесе пластикалық пластина.* Тышқан шаригінің төсем бетімен ілінісуін арттыруда және электрстатикалық әсерді немесе қоқыстануды болдырмау үшін тышқанды осы *т ы ш қ а н т ө с е м і н д е* жылжыту ұсынылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТЫШҚАНДАЙ с ы н. *Кішкентай, титімдей; қаршадай.* Айбарлы ұлы арыстан болғаныммен, *Т ы ш қ а н д а й* бағам бар ма жақты ашуға? Ажалды ақша беріп сатып алып, Кездестім аңқау елдің бақсысына (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Т ы ш қ а н д а й* бір баламен қайда барсақ та жан бағатын шығармыз деп қарайды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). // *Тышқанға ұқсап, тышқан сияқты болып.* Ініне еніп жатқан *т ы ш қ а н д а й* боп, Өкпемнен аяз жатыр қысқандай боп. Қасқырлар тұра келіп бас салғандай, Әр нәрсе елестейді дүшпандай боп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жаулар да жан бермеске жанталасты, *Т ы ш қ а н д а й* жарға кірді қорғап басты. Оқ тиген сауысқандай шықылықтап, Айнала аласұрып қанын шашты (О.Шипин, Дастан.).

Іншікте туған тышқандай. б е й н. *Сырт көзден жасырын, құпия.* А л ь б е р. Рас-ақ солай екен ғой, Білдім... Әкел, су берші Қуарған өмір! Жоқ шештім – Түзулік іздеп Герцогке барам: Әкеме айтсын, көндірсін, *І н ш і к т е т у ғ а н т ы ш қ а н д а й* қылмай, Ұлындай қылып ұстасын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТЫШҚАНЖЕГІШ: тышқанжегіш қырғи. з о о л. *Ұсақ кеміргіштермен қоректенетін күндізгі жыртқыш құс.* Күндізгі жыртқыштардың ішінен жамансары немесе ақсарыны атап кетуге болады. Оны кей жерлерде *т ы ш қ а н ж е г і ш қ ы р г и* деп те атайды (Р.Әлімбаев,...Құстар.).

ТЫШҚАНҚОРЫҚ з а т. *Тышқанның бірнеше жерден қазып тасталған іні.* Бір күнгейге жеткенде төбе басында отырған үш-төрт адамға қарай бұрылады. Әлгілерге жақындай бергенде аяғын *т ы ш қ а н қ о р ы қ қ а* тығып алған аты сүрініп кетеді (О.Исмайылов, Жыр атасы.).

ТЫШҚАНША үс т. *Тышқанға ұқсап.* Інім арбаның үстінде сап-сары шидей қолын ербеңдетіп *т ы ш қ а н ш а* шиқылдап сықылықтап отыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Қорап арбамен *т ы ш қ а н ш а* тасылған тезек Үсейін қорасының бір жағын алды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

ТЫШҚАНШАҚ з а т. в е т. *Айыр түйелер мен азғындаған түйелердің өрісте улы шөп жеп, улануы салдарынан болатын жүгіртпек ауруы.*

ТЫШҚАНШЫ з а т. *Тышқан аулағыш (аң, құс туралы).* Ер қартайса қазаншы болар, Бүркіт қартайса *т ы ш қ а н ш ы* болар (Қаз. мақал.). Ол төмен қарап тұқшиып, ін аузындағы *т ы ш қ а н ш ы* торғайдай, мелшиіп те отырған жоқ (М.Мырзақұлов, Өмір.).

ТЫШҚАНШЫҚ з а т. в е т. *Сиыр, жылқының құлақасты безінің төменгі тұсында, сағағында пайда болатын ісік. Т ы ш қ а н ш ы қ қ а* шалдыққан жылқы құлағына бүргені салып емдеген. Сол кезде жылқы пысқырса, аурудың шыққаны деп есептеген (Экспед. мат.).

ТЫШҚАНШЫЛА= е т. **1.** *Тышқан сияқты әрекет істеу.* Тізерлеп отыра қалып, *т ы ш қ а н ш ы л а п,* әрқайсысымыз бір-бір тамырдың түбін қаза бастадық (Ө.Қанахин, Жер бас.). Күндіз алысыраққа апарып тығады да, кешке қарай үйлеріне *т ы ш қ а н ш ы л а п* тасиды (С.Алдабергенов, Асу). **2.** *Тышқан аулау, тышқан ұстау.* Сол қанатта, ақ төбені етектей алтайы қызыл түлкі *т ы ш қ а н ш ы л а п* жүр (Ж.Молдағалиев, Самал). – Апанды көзі алыстан шалған әкем: «Арланның қазір *т ы ш қ а н ш ы л а п* алыстан жүрген шағы», – деді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). **3.** а у ы с. *Болымсыз нәрсені кәсіп ету, ұсақ-түйекке үйір болу.* – Өнер қысса *т ы ш қ а н ш ы л а м а й* Ақмолаға жет! (F.Мұстафин, Көз көрген). Так, бұл – шаруаны шешу емес, *т ы ш қ а н ш ы л а п,* ұсақ-түйекті айналдыру (М.Хасенов, Нартәуекел).

ТЫШҚАНШЫЛАУ *Тышқаншыла етістігінің қимыл атауы.* Түлкінің ізі, бұрынғыдай *т ы ш қ а н ш ы л а у д ы* мүлде қойған (Т.Жақыпбайұлы, Асан.).

ТЫШҚЫРТ= е т. *Бір шыбықпен айдау, тықсыру.* Байға жағу үшін жұмыскерлерді көбіне осы шегір *т ы ш қ ы р т ы п* жүреді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

ТЫШҚЫРТУ *Тышқырт етістігінің қимыл атауы.*

ТЫШТАҚАЙ з а т. э к с п р. с ө й л. ***Тұштақай.*** *(Шолжаң, жеңілтек, шошақай).* – Бұл басқа да *т ы ш т а қ а й л а р ғ а* мықты сабақ болады (Ө.Қанахин, Бақыт.). – Құдай-ау, әліне қарамай бұл да бір *т ы ш т а қ а й* (Е.Қонарбаев, Жол басы).

ТЫШТАЛАҢДА= е т. э к с п р. *Әлдеқандай болып шектен тыс шошаңдау, құтыру.* Келіңдер, жігіттер, бері, *т ы ш т а л а ң д а г а н* немені аттан аударып алып, лақтырыңдар өртке! (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). – Әй, сен тойған қозыдай *т ы ш т а л а ң д а м а* (Т.Әлімқұлов, Кер толғау).

ТЫШТАЛАҢДАТ= е т. э к с п р. *Шектен тыс шошаңдату, құтырту.*

ТЫШТАЛАҢДАУ *Тышталаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫШТАҢДА= е т. э к с п р. **1.** *Құтыру, шошаңдау, шолтаңдау.* – Әй, осы саған не жоқ?! *Т ы ш т а ң д а п* кісінің берекесін кетірдің ғой, тіпті! (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Ал Ғазиз болса *т ы ш т а ң д а п* көптің көзінше аты-жөнімді атап жұртқа күлкі қылды (Ө.Қанахин, Бақыт.). **2.** *Әлін білмей әлектену, құр босқа тыраштану.* Бәтестің қорғаны боламын деп *т ы ш т а ң д а г а н* неме еді, мына майор сауап болды-ау! (Ж.Молдағалиев, Торғай.).

ТЫШТАҢДАУ *Тыштаңда етістігінің қимыл атауы.*

ТЫШТИ= е т. э к с п р. *Өз әліне қарамай, әлдеқандай болып шікірею, тұштию.* – Өзі к... не қарамай *т ы ш т и г а н* пысық неме, – деді Байсақал (С.Мұқанов, Ботакөз). Сүйтші, құрбандығың болайын. Ал, осы жолы сені де, Ұшырайын, – деді де, Тышекең тұрды *т ы ш т и ы п* (А.Тоқмағанбетов, Өмір.).

ТЫШТИЮ *Тышти етістігінің қимыл атауы..*

ТЫШТЫМА з а т. э т н. **1.** *Бесіктойда баланың несібесі мол, тоқ болсын деп жасалатын ырым [Жаңа туған нәрестені бесікке бөлер алдында бесігінің шұмек тұратын тесігінің астына қолдарын қойған тойшыларға той иесі, баланың шешесі «тыштыма» деп бидай, тары немесе тойдың тәтті дәмін қолын тесіктің астынан өткізіп таратады].* С.Ыбыраеваның айтуынша, сол өңірде тұратын қаңлылар бесік тойын жасағанда бесіктің шұмек тұратын орнынан «тыштыма, тыштыма» деп бидай мен тары өткізеді. *Т ы ш т ы м а* ырымы баланың бақытты әрі тоқ болуы үшін жасалады (Қаз. әдет-ғұрып.). **2.** *Осы ырымды орындаушылар айтатын сөз.* Баланың әжесі немесе жақын кісілерінің бірі сол қолына түбекті ұстап, оң қолына шашу алып, бесік түбегінен тастай отырып: «*Т ы ш т ы м а, т ы ш т ы м а*?» деп қайталайды (С.Оспанов, Бесік). **3.** *Осы ырымда таратылатын тәтті дәм.* Баланы бесікке бөлерден бұрын ол әйел бесікті жасап болған соң, әуелі шашуға әкелінген дәмдер – құрт, ірімшік, бауырсақ, тәтті кәмпитті уыстап алады да, түбек салатын тесіктен бесіктің астына қарай қолын өткізіп тұрып «*т ы ш т ы м а*» таратады (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.).

ТЫШУЫР з а т. к ә с. э т н. *Ерші сайманы.* Шаппа шот, үскі, атала шот, *т ы ш у ы р*, бұрғы, қуысқұлақ, ыңғыру, балта, балғалар есікке дейін шашылған (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТЫЮ *Тый етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тыйым салу.* Бұл – бір. Екінші, баланың жаратылысы, табиғаты тілейтін нәрседен баланы *т ы ю* дұрыс емес (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** п е д. *Жамандықтан аулақ болуды талап етіп, сол талапты орындату.* Баланы жаман әрекеттерден *т ы ю* – тәрбие нысаны (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТЫЮСЫЗ с ы н. *Бетімен кеткен, бейбастақ, тәрбиесіз.* Не келіп тірі жүрсең, не кетпейді, Араз боп екеумізге не жетпейді? Тамақ тоқ, өркені өссін иеміздің, *Т ы ю с ы з* сөгіп, соқпай құрметтейді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Оқытпай баламды, О да өсті *т ы ю с ы з.* Ойламай шамамды Алды-артым жиюсыз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТІБЕН з а т. к ө н е. *Түрлі түсті қалың мата.* Әлдеке отағасы жеңінің аузын қоңыр *т і б е н м е н* ұштаған сұр күпісін желбегейленіп, қызыл елтірі тымағының мінер жақ құлағын айқыш-ұйқыштай жымырып, шалқайып отырып, шәйді де жақсы ішті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шал жеті кез көк *т і б е н д і* өлшетіп алып, қайта-қайта санайды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ТІГУ *Тік етістігінің қимыл атауы.* Маруся жасынан кесте *т і г у г е* жетік (Е.Қалиев, Рудный.). Ол оң қолының сұқ саусағына оймағын киіп алып, кеудеше тонды *т і г у г е* кірісті (Ә.Әлішев, Батыр.).

Алтындап тігу. к ә с. *Сән-салтанаттық киімдерді алтын жіптермен тігіп кестелеу, әшекейлеу. А л т ы н д а п т і г у г е* көбінесе бедерлі, бедерсіз басып тігу әдісін қолданады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Алтын жіппен тігу. к ә с. *Алтындап тігу, зерлеп әшекейлеу. А л т ы н ж і п п е н т і г у* Орта Азия халықтарының бәріне тән өнер (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Кестелеп тігу. к ә с. *Киімнің және матадан, киізден жасалған үй бұйымдарының бетіне түрлітүсті жіппен қолмен тігіп отырып ою-өрнек жүргізу, көркемдеп тігу.* Осы заманғы тігін машиналарының барлығында да *к е с т е л е п т і г у г е* арналған жеке табандары мен пластинкалары бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Маржандап тігу. к ә с. *Алтындап тіккен кестеге маржан араластырып тігу түрі.* Алтындап тігу кестесіне *м а р ж а н д а п т і г у д і* де аралас жүргізеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Көпіртіп тігу. к ә с. *Алдын ала дайындап алған өрнек үлгісінің үстінен тігілетін, материал бетіне бұдырланған жіп түйіндер қалдырып тігетін тігіс түрі, тігу тәсілі. К ө п і р т і п т і г у* кестесі де әзірленген өрнек үлгісінің ізімен тігіледі. Мұнда материалдың үстіңгі бетіне бүлдіргеленген жіп селпеулері қалдырылып отырады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Қайып тігу. к ә с. *Тігістің бет жағы кәдімгі тігін машинасының тігісі тәрізді тізіліп түсетін пішінге келтіріп тігу түрі; қаю. Қ а й ы п т і г у* әдісіне астына шаншып алған инені ілгері шаншып, үстіне

шығарып алған соң, оны шегіндіре әкеліп, манағы шанышқан ізбен қайтадан астына түсіреді де, тағы ілгері шаншып, үстіне шығарады. Осылай орындалған тігістің бет жағында жіпсіз босаралық қалмайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Тебе тігу. к ә с. *Тепшу сияқты түйреп алып, тігуге келмейтін тұтқыр материалды сол қолмен шымшып ұстап отырып, оң қолдағы инені екі саусақпен әрлі-берлі өткермелеп отырып тігетін тігіс түрі.*

Торлап тігу. к ә с. *Өрнектелетін материалды алдымен тесіп алып, оны торлай және ортасын кереге көздеп, санап отырып шалу арқылы түрлі өрнек салу тәсілі.* Тесіп *т о р л а п т і г у д е* өрнектелетін материалды өрнек мәнеріне қарай тесіп алады да, оны торлай және ортасын кереге көздеп, санап отырып шалу арқылы түрлі өрнек салады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Түктеп тігу. к ә с. *Кестелеу барысында бұйымның өң бетінде 1–2 сантиметрдей бүлдіргі жіп қалдыра отырып тігіп, артынан ол бүлдігілерді тегіс қырқып тастау арқылы кілемнің түгі тәрізді пішінге келтіру [Кейде түгінің биіктігі біркелкі болу үшін астына ширатқан жуан жіп, жұмсақ металл шыбықты мұйіздеп, ою-өрнегіне келтіріп салып тігеді де, тігіп болған соң, әлгі тігіс астына салған заттарды үстінен тіліп алып тастайды. Сонда түктеп тігілген кесте біркелкі шығады, ою-өрнегі де айқын болады].*

Үшбасарлап тігу. к ә с. *Алдымен алғашқы екі жіпті крест түрінде тігіп алып, соңғы үшінші жіпті соның белінен көлденең басып тігіс жүргізу.*

Шалып тігу. к ә с. *Кесте өнерінде бізкестемен тіккен сияқты қос ілмек болып түсетін тігіс түсіру тәсілі. Ш а л ы п т і г у д е* шанышқан ненің сабақталған жібін сол қолдың бармағымен баса бөгеп тұрады да, астынан көтерілген инені әлгі сабақты ілмек арасынан шығарып тартады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Шыраштап тігу. к ә с. *Ойыстырылған киізді біріктіруге, бастырылған оюдың шетін жиюға және мата бетіне сызықшалап бедерлі өрнектер түсіруге қолданылатын тігу түрі.*

Ілмелеп тігу. к ә с. *Сырт пішіні ілме бізбен орындаған кестеге ұқсайтын тігу тәсілі.*

ТІГУЛІ с ы н. **1.** *Киюге дайын етіп тігілген.* Бәтима үйдің бұрышына барып, іргеден *т і г у л і* дайын екі шолақ тонды алып, Амангелдінің алдына тастады (М.Жұмағалиев, Қыран.). *Т і г у л і* көйлек пен шапандарды көріп, бала бәрін үстіне кигендей болды (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.). **2.** *Тігілулі, қондырылы (үй, шатыр).* Жүсіп-ау, неше мысқал басында ми? Айдаған мал, үстінде *т і г у л і* үй. Қиямет таразысы құрған шақта Айса, Ермек, Тортай болады би (М.Жұмабаев, Шығ.). Меруерт пен Айжан далаға шыққандарында *т і г у л і* тұрған өздерінің ескі киіз үйін көрді (І.Есенберлин, Көлеңке.). **3.** *Қаттап тіккен, тіркеулі.* Мағлұматтар аудандағы, облыстағы, республикадағы беделді жуан папкаларда *т і г у л і* тұр (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Оның жеке басына байланысты қағаздар *т і г у л і* жатқан папканы алдырып қарағанда, оның Қопалы деген жерде туып-өскенін білді (Ө.Қанахин, Бақыт.).

Көзі тігулі. *Назар тұскен, қадала қараған.* Оның *к ө з і* Батысқа емес, Шығысқа *т і г у л і* болатынды (І.Есенберлин, Алмас.). Байқасам, оның *к ө з і* столдан жоғары ілінген суретке *т і г у л і* екен (К.Баялиев, Дегелек.).

ТІГУШІ з а т. *Киім тігетін адам; тігінші.*

ТІГІЛ= е т. **1.** *Тігіп қойылған.* Жаңа *т і г і л г е н* жеңіл түлкі тымақты шекесіне сала Дәрмен киген (М.Әуезов, Ақын аға). **2.** *Орналастырылған, қондырылған.* Көк жер. Тойға он шақты үй қатар *т і г і л г е н* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ТІГІЛУ *Тігіл етістігінің қимыл атауы.* Қазақ халқының қол тігістері өзінің *т і г і л у* әдісі мен мәнеріне қарай бірнеше түрге бөлінеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Жайнақтың үйі орданың қасына *т і г і л у д і* Зейнеп мақұлдады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Полимерлердің тігілуі. х и м. *Сызықты немесе тармақталған макромолекулалар арасындағы бірыңғай кеңістікті құрылымға ие болатын көлденең химиялық байланыстардың түзілуі.*

Полимерлердің радиациялық тігілуі. х и м. *Иондаушы сәуле шығару әсерінен полимерлердің тігілуі.*

ТІГІН з а т. к ә с. *Киім-кешек, іс тігу ісі.* – Ерекең ерінбейтін адам ғой, бар өмірі *т і г і н м е н* өткен шығар, – деді мұғалім (Б.Майлин, Шығ.). Айғаныс апаң қыздарға *т і г і н* үйретеді, – деді Ыбырай (М.Ақынжанов, Ыбырай).

Тігін инесі. к ә с. *Қолмен және тігін машинасымен іс тігуге арналған ине. Т і г і н и н е с і* қол инесі және іс машинасының инесі болып екіге бөлінеді. Ал қол инесінің өзі – іс тігетін (диаметрі мен ұзындықтары әр алуан, 12 нөмірі шығарылады); тері, қайыс тігетін (3 нөмірі); желкен (парусинді және қалың маталарды тігетін 2 нөмірі); қап тігетін (2 нөмірі), торлайтын (3 нөмірі) және кесте тігетін (0–2 нөмірлері) түрлері болады (Шаңырақ энц.).

Тігін мәшинесі. а) *Іс тігетін, киім-кешек тігетін машина.* Ол сыйлыққа *т і г і н м ә ш и н е с і н* алды (Ә.Жәмішев, Дала.). *Т і г і н м ә ш и н е с і н і ң* қол машина, аяқ машина және электр машина деп аталатын түрлері бар (Шаңырақ энц.). ә) т е х. *Тігін бұйымдарының бөліктерін өзара тігіспен қосуға, түйме қадауға, торлауға, сондай-ақ әртүрлі кесте тігуге т.б. арналған машина; бұйымдар жасау процесіндегі негізгі технологиялық жабдық.* Алғашқы *т і г і н м ә ш и н е с і н* 1775 ж. Ұлыбританияда Ч.Ф.Визенталь ойлап тапты (ҚҰЭ).

ТІГІНДІ з а т. *Газет-журналдардың жыл сайын тігілген бумасы.* Москвадағы В.И.Ленин атындағы мемлекеттік кітапханада 22 миллион кітап,

журнал және жылдық газет *т і г і н д і л е р і* бар (Жыл он екі ай). Мен Тұрсекеңнің үйіндегі архивін ақтарып отырып, көп жылғы газет-журнал *т і г і н д і л е р і н* көрдім («Мәдениет және тұрмыс»).

Тігінді полимерлер. х и м. *Буындары біртұтас, химиялық жағынан бір-бірімен байланысқан кеңістіктік тор құрайтын полимерлер. Т і г і н д і п о л и м е р л е р г е* алмазды, фенолформальдегид шайырын, резинаны, каучукты т.б. жатқызуға болады (ҚҰӘ).

ТІГІНЕН ү с т. *Тікесінен, тік тұрған қалпында.* Будканың қабырғасына тақтайды *т і г і н е н* шегелегенде барлығы төмен қарап тұрады («Халық мұғ.»).

Тігінен ақпарат алмасу. и н ф. <ағыл. vertical communication> *Ұйым шегінде ақпараттың бір деңгейден екінші деңгейге қозғалысы.*

ТІГІНШІ з а т. *Киім-кешек тігуді кәсіп еткен шебер, маман.* Айша тігін фабрикасында *т і г і н ш і* еді (С.Алдабергенов, Әңгім.). *Т і г і н ш і* – жеңіл өнеркәсіптегі құрметті мамандықтардың бірі (Қаз. календары).

ТІГІНШІЛІК з а т. *Іс тігумен шұғылданушылық, сол кәсіпке мамандануышылық.* Анау Николай жер бетінде *т і г і н ш і л і к т е н* асқан мамандық бар екен деп ойламайды (Б.Бодаубаев, Жас жүрек.). Әзият жасынан іс тігуге бейім еді. Ер жетіп, мамандық таңдауда *т і г і н ш і л і к т і* қалауы да осыдан шығар («Қазақст. әйелдері»).

ТІГІС з а т. **1.** *Киімді, басқа да затты қайып, тепшіп, жөрмеп т.б. тігу тәсілі, тігу ісі.* Тепшу – бұл ең көп қолданылатын *т і г і с* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Киімнің тігілген жері.* Оның әр жерінің *т і г і с і* сөгіле бастаған (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Жел ұйытқып кеп соққанда брезентті жапырақша қалтыратып, *т і г і с і н* сөкті де жіберді (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

Айқас тігіс. к ә с. *Инемен біркелкі төртбұрышты етіп, бір жіптің үстінен екінші жіпті крест түрінде айқастыра бастырып отырып тігетін, тігілуі қарапайым әрі әдемі, кесте өнерінде ең көп қолданылатын тігіс түрі. А й қ а с т і г і с* кестесін селдір матаға түсірген дұрыс (Шаңырақ энц.).

Бүгіс тігіс. к ә с. *Киімдердің етек-жеңдерінің ұштарын, қалтаның аузын т.б. киім бөліктері жиектерінің екі шетін қосып бүгуге қолданылатын тігіс түрі.*

Бүрме тігіс. к ә с. *Желбіршек, қос етек, бүрмелі жаға тәрізді киім бөліктерінің шетін жинақтай тіккенде қолданылатын тігіс түрі.*

Жапсырма тігіс. к ә с. *Жамау салғанда, әдіптердің шетін тіккенде, әдіп орнына астар салғанда қолданылатын тігіс түрі.*

Жара тігіс. к ә с. *Киіз бөліктерін құрастырғанда, етіктің ұлтарағын, киіз байпақтың қонышын, табанын қаусырғанда, тері бұйымдарды тіккенде жиі қолданылатын, екі заттың шеттерін не астыңғы, не үстіңгі бір жақ қыртысынан ғана шаншып, инені сол шеттің ортасынан жара шығарып отырып тігетін тігіс түрі.*

Жартыкеш айқас тігіс. к ә с. *Астыңғы және үстіңгі тігістер жіпті үзбей отырып тігілген, екі жақты тігісі бар, кесте өнерінде қолданылатын тігіс түрі.*

Керегекөз тігіс. к ә с. *Кесте өнерінде кереге бейнесін түсіру үшін қолданылған тігіс түрі.*

Көркем тігіс. к ә с. *Қаю, айқас тігу, құсыру, бастырып тігу, маржандау, шаршылау, өткермелеп тігу, тышқан із, қабырға тігіс, ілмелеп тігу, сыру т.б. тәрізді тәсілдермен әшекейлеп тіккен тігіс түрі. К ө р к е м т і г і с* түрінің алағұрт, сағатбау, шытыра, су тарту, ирек түсіру, керегекөз сияқты күрделі өрнек түрін салатындығына байланысты атауы да көп болып келеді (З.Мұхамеджанұлы, Қаз. кесте өнері).

Қабырға тігіс. к ә с. *Екі сызықтың арасымен біркелкі көлденең шаншып отыру арқылы тігілетін, материал шеттерінің біріккен жігін бастыруда, киімнің бойын, балағын, жеңін әшекейлеуде қолданылатын тігіс түрі. Қ а б ы р ғ а т і г і с і м е н* ұзынды-қысқалы жарыса тігілген ұзын сызықтар арқылы ендірме, бастырма, қабырға өрнектері тігіледі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Қиғаш тігіс. к ә с. *Матаның көлденеңінен екі жібін, тігінен төрт жібін бастыра қиғаш бағытта тігілген тігіс түрі.*

Қол тігіс. к ә с. *Қол инемен, қолмен тігу арқылы орындалатын тігіс түрі.* Тұрмыста көп қолданылатын *қ о л т і г і с* түрлері көктеу, тепшу, жөрмеу, қабу, қаю, торлау арқылы жасалады (Ә.Ысқаққызы, Сырмақ өнері).

Таңдай тігіс. к ә с. *Үш сызықтың үстімен қиғаш шаншып тігілетін, «қос қабырға» мәнерімен орындалатын тігіс түрі [Мұндай ерекше тігістермен кимешек жақтарын, жаға, жең аузын, сырмақтың шеттерін тігеді]. Т а ң д а й т і г і с* қосылатын екі жапсарды кезек қиғаш қабырғалата тігіп шығарылатын тігіс (Ә.Ысқаққызы, Сырмақ өнері).

Терме тігіс. к ә с. *Кесте тіккенде өрнектің бір шетінен келесі шетіне дейін жіптерін санай отырып, біресе оң жағына, біресе теріс жағына қарай матаның жібін бойлай «инені алға салу» әдісімен тігілетін тігіс түрі.*

Түйін тігіс. к ә с. *Белгілі бір орындарда кесте жібінің өзінен түйіп, түйін тастап отырып тігетін тігіс түрі.*

Тігісін жатқыза айтты [сөйледі]. *Ерсі, жайсыз жайды жұмсартып жуып-шаю туралы айтылады.*

Тігісін жатқызды [білдірмеді]. *Болған ерсі жайдың жай-жапсарын жуып-шайды, әшкере етпеуге тырысты. Т і г і с і н ж а т қ ы з ы п* жағдайды айттық, жасырдық, жұқаладық (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Өзі де ортақ жайға қаныққансын жан баласына *т і г і с і н б і л д і р м е у г е* тырысады, – деп ойлады Боқан (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Тігісі сөгілді. *Ыдырады, быт-шыт болды.* Патша құлап, патшалық Ресей *т і г і с і н е н с ө г і л і п* жыртыла бастаған кез еді (Д.Әбілев, Арман.). Жуан ата ожарлар *Т і г і с і н е н с ө г і л с е,* Шынжыр балақ шонжарлар Алысталып қалып тұр (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

ТІГІС= е т. *Тігу ісін бірге атқарысу, тігуге жәрдемдесу.*

ТІГІСТІК з а т. *Киімнің тігілген жері.*

ТІГІСУ *Тігіс етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗ[1] з а т. ж е р г. *Ішкиім, дамбал.* Намаз оқитын сіздерге *т і з* киім мақұл (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІЗ[2]**: тіз оқ.** к ө н е. *Оқтың бір түрі.* Қатынасы биік көлдерден Қатар түзеп қу ұшар Алға сап *т і з о қ* ата көрмеңіз Қанды ауыздан сыйлы жебе сайламай (Шалкиіз Тіленшіұлы // Алдаспан).

ТІЗ[3]**=** е т. **1.** *Бірінен соң бірін қатарлап тізбектеу.* Бұлар жуан мықты деп, Қару алып шықты деп, *Т і з і п* алып кетпекші Болса оларды қолмақол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ендеше әңгімені Остеологиядан бастап, тілмаштағы сүйектердің қазақша аттарын сөзбе-сөз *т і з і п* шығайын (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). **2.** а у ы с. *Еш нәрсесін қалдырмай тәптіштеп теру, жинау.* Ақыл менен білімнен Әбден үміт үзіппін; Айла менен амалды Меруерттей *т і з і п п і н* (Абай, Тол. жин.).

Жіпке тізді. *Түгін қалдырмай есепке алды, толық есептеді.* Туғаннан, ес біліп, адам санатына қосылғаннан бергі көрген-білгендеріңді *ж і п к е т і з і п* ойлап шық (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Ойға тізді. *Егжей-тегжейлі еске түсірді, өткенді бүге-шігесіне дейін еске алды.* Ойласа ол бір күнді *о й ғ а т і з і п,* Бірыңғай тұрған екен қалың бұзық; Арманы тілегімен бір болыпты, Қаптаған қырда қазақ, ойда мұжық (О.Шипин, Дастан.).

ТІЗБЕ[1] з а т. **1.** *Адамның аты-жөні жазылған немесе әлдебір заттың рет ыңғайы көрсетілген тізім.* Нұржігіт ауылнай шекесінен қарап, майданға баратындардың *т і з б е с і н* жасады (Б.Майлин, Азамат.). Мектеп курсы бойынша әрбір класта өтілетін пәндер *т і з б е с і* бойынша методикалық жұмысты күшейткенде ғана сабақ сапасы ойдағыдай болмақ («Қазақст. мұғ.»). **2.** *Қатарлай тізілген тізбек.* Ал сүйір тұмсық, тым ашқарақ шорағайлар *т і з б е д е* тұрып-ақ басқа балықтарға күн көрсетпейді (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Тарихи ғылым оқиға *т і з б е л е р і н* ғана оқытатын жадағай пән емес («Қазақст. мұғ.»).

ТІЗБЕ[2] з а т. ж е р г. *Киіз үйдің уықтарын шалып байластыратын жіңішке құр.*

ТІЗБЕК з а т. **1.** *Бірінің соңынан бірі тізілген, рет-ретімен тұрған топ, лек, қатар.* Мыс артқан түйелер маң-маң басып, сүрлеу жолмен ұзын *т і з б е к* көш келеді (С.Мыңжасарова, Замандас.). Оның көшесінде үздіксіз ағылған машиналар *т і з б е г і* жоқ (С.Мұқанов, Алып. адым.). **2.** ә с к. *Маңдайшеп бойынша әскердің бір сызықтың бойында 6-8 м (8–12 қадам) аралықта орналасуы.* Мотоатқыштар бөлімшелерінің (бөлім, взвод, ротаның) *т і з б е г і* ұрыс жүргізу үшін қолданылады. Атыс жүргізуге ыңғайлы болу үшін әскери қызметшілер тізбектен аздап алға шығуы немесе бір қапталына ойысуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.). **3.** и н ф. <ағыл. chain> *Барлық қабырғасы әртүрлі маршрут.*

Тау тізбегі. г е о г р. *Тізбектеле орналасқан тау жоталары.* Олар, әдетте, бір кезде пайда болған, шығу тегі өзара ұқсас тау жоталарынан тұрады. Мысалы, Камчаткадағы тау жоталары *т а у т і з б е г і н* құрайды (Физ. геогр. терм. сөздігі).

Тізбектің өсуі. х и м. *Мономер молекулаларының белсенді ортаға қосылуы [Мұның нәтижесінде жаңа белсенді орталық түзіледі].*

Тізбектің туы. х и м. *Тізбекті реакцияның жүруін қамтамасыз ететін, бірінен соң бірі жүретін қарапайым актілердің алғашқысы [Мұның мәні әрекеттесуші заттар молекулаларының қозып, олардың радикалдарға айналуында].*

Тізбектің үзілуі. х и м. *Тізбекті реакцияның жүруін қамтамасыз ететін қарапайым актілердің өту ретінің соңғы кезеңі, белсенді орталықтың басқа белсенді орталықтармен немесе молекулалармен әсерлесуі немесе мономолекулалы қосылысқа айналу салдарынан белсенділігінің жойылуы.*

ТІЗБЕКТЕ= е т. *Бірінен соң бірін рет-ретімен, қатар-қатар тізу.* Менде айғайлап айтар дауыс жоқ. Ақырын *т і з б е к т е п* қағазға түсірсем бе деп едім (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Осы бір сапардың өзінде көрген-білгенімді *т і з б е к т е п* айта берсем, таңға таусылмас еді (Ж.Тілеков, Шалғай.).

ТІЗБЕКТЕЛ= е т. *Тізілу, қатар-қатар болу.* Көгендегі қозыдай *т і з б е к т е л і п* тұрған машиналар бірінің артынан бірі кеп астық тиеп ап, жолға шығады (З.Шашкин, Өмір.). Күлпаштың көз алдынан жастық күндері *т і з б е к т е л і п* өтті (Т.Әлімқұлов, Ақбозат).

ТІЗБЕКТЕЛУ *Тізбектел етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗБЕКТЕН= е т. *Қатар тұзу, қатар-қатар болып көріну.*

ТІЗБЕКТЕНУ *Тізбектен етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗБЕКТЕС= е т. **1.** *Тізілісу.* Ақықтың ойына өзінің басынан кешіргендердің есте қалғандары ойдым-ойдым болып, *т і з б е к т е с і п* өткен еді (М.Мырзақұлов, Ақық.). **2.** *Қатарласу.* Үйден Чика да шықты. Екеуі *т і з б е к т е с і п* станцияға қарай жүгіре жөнелді (Тұлпар).

ТІЗБЕКТЕСУ *Тізбектес етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗБЕКТЕТ= е т. *Тізілдіру, қатарлап орналастыру.* Мина бітті... Белбеу ғып гранатты, Беліне *т і з б е к т е т е* байлап қатты. – Еркіндігін Елімнің сақтаймын! – деп, Аждаһаға тайсалмай бара жатты (Шұғыла).

ТІЗБЕКТЕТУ *Тізбектет етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗБЕКТЕУ *Тізбекте етістігінің қимыл атауы.* Біздің мақсатымыз – шығыстың қымбатын *т і з б е к т е у* емес, сол қымбатты шығыс халқының қалай қадірлеуін ғана көрсету (С.Мұқанов, Алып. адым.).

ТІЗБЕКТІ с ы н. *Бір-біріне тіресе жалғасқан, тізбектелген.* Ұзын *т і з б е к т і* поезд да осынау жұртты тастап кетуге қимағандай (Ә.Сәрсенбаев, Батырлар.). *Т і з б е к т і* тау жоталары, ақ шағаладай жарқыраған ақбоз үйлер Шоқанның көзіне оттай басылды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

Тізбекті адрестеу. и н ф. <ағыл. chained adressing> *Байланыс адрестерінің көмегімен тізбектік тізімдегі жазбаларды адрестеу.*

Тізбекті басу құрылғысы. и н ф. <ағыл. chain printer> *Баспаның бедербелгісі айналатын тізбектің буынына бекітілген басу құрылғысы.*

Тізбекті жазба. и н ф. <ағыл. chained record> *Тізбектік тізімнің элементі.*

Тізбекті жұмыс. и н ф. <ағыл. serial operation> *Мәліметтерді жеткізу тізбекті түрде және бір арна бойынша жүзеге асырылатын құрылғының жұмыс режімі.*

Тізбекті интерфейс. и н ф. <ағыл. sequential interface> *Тізбектік құрылғы (мыс., принтер) мен есептеу машинасы арасындағы интерфейс [Есептеу машинасы ол арқылы баспа құрылғысына бірбірлеп ақпарат тасымалдайды].*

Тізбекті код. и н ф. <ағыл. chain code> а) *Бағытталған векторлардың үздікті жиыны болып табылатын символдар тізбегін пайдаланып контурларды сипаттау әдісі. Т і з б е к т і к о д* машиналық графикада және штрихты кескіндерді (таңбалармен қоса) сипаттау үшін бейнелерді тануда пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Информатика). ә) *Кодталатын сөздің екілік разрядтарының тобын циклді ауыстыру арқылы тізбектік мәндерді алуға болатын код.*

Тізбекті қатынас құру. и н ф. <ағыл. chained access> *Нұсқағышты пайдалану арқылы тізбелі ұйымдастырылған мәліметтерге қатынас құру.*

Тізбекті қосындылауыш. и н ф. <ағыл. sequential summer> *Қосу үшін сандар тізбекті шарттаңба түрінде берілетін қосындылауыш.*

Тізбекті құрылым. и н ф. <ағыл. chain structure> *Тізбекті тізімнің құрылымы.*

Тізбекті-параллель жұмыс. и н ф. <ағыл. serial-parallel operation> *Машиналық сөздің байттарын жеткізу бір арна бойынша тізбекті түрде, ал сөзді өңдеу барлық разряд бойынша бір мезгілде жүзеге асырылатын компьютердің жұмыс режімі.*

Тізбекті порт. и н ф. <ағыл. sequential port> а) *Бірізділік құрылғы қосылатын есептеу машинасындағы айырма (разъем) [Әдетте, COM1. Бірізділік құрылғының мысалы ретінде модем және баспа құрылғысын келтіруге болады. Windows операциялық жүйесі COM1, COM2, COM3, COM4 порттарымен жұмыс істеуге мүмкіндік береді].* ә) *Компьютерге тізбекті интерфейс арқылы әртүрлі құрылғыларды, мыс., жүгіртпені, модемді және т.б. қосуға арналған қосқыш тарақша мен порт.* Құрылғыларды бұлай байланыстыру параллель портқа (*parallel port*) қарағанда, процессордың олармен мәліметтер алмасу жылдамдығын төмендетеді, бірақ *т і з б е к т і п о р т* кабель арқылы бірнеше ондаған метр қашықтықта орналасқан құрылғыларға мәліметтерді тиянақты түрде жеткізе алады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Тізбекті порттар контроллері. и н ф. <ағыл. serial port controller> *Байланыстың тізбекті арнасы бойынша дербес компьютердің шалғай құрылғылармен, негізінен сыртқы модеммен, тышқан манипуляторымен, тізбекті принтермен немесе басқа компьютермен мәліметтер алмасуын синхрондауды орындайтын контроллер.*

Тізбекті реакциялар. х и м. *Реакцияның әрбір тізбегінде активті бөлшектердің пайда болуынан активті емес молекулаларда не ядроларда көп өзгерістер туғызатын активті бөлшектер түзілетін химиялық және ядролық реакциялар.* Тармақталған *т і з б е к т і р е а к ц и я л а р д ы ң* негізгі принциптерін алғаш неміс химигі М.Боденштейн (1871–1942) тұжырымдады (ҚҰЭ).

Тізбекті талдау. м а т. *Математикалық статистикада гипотезаны статистикалық жолмен тексеру тәсілі [Бұл тәсіл бойынша қажетті бақылаулар саны алдын ала белгіленбей-ақ гипотезаны тексеру барысында анықталады]. Т і з б е к т і т а л д а у* тәсілін пайдаланған кезде көзделген қорытындыны алу үшін бақылау санын басқа тәсілдерге қарағанда едәуір аз қарастырумен шектелуге болады (ҚҰЭ).

Тізбекті файл. и н ф. <ағыл. sequential file> а) *Құрауыштарына тек қана тізбекті қатынас құруға болатын файл, қатынас құру реті құрауыштардың сақтау ортасындағы орналасу ретіне сәйкес болады.* ә) *Мәліметтерді тізбекті ұйымдастыруға пайдаланылатын файл.*

Тізбекті іздестіру. и н ф. <ағыл. chaining search> *Әрбір элементтің келесі элементке нұсқағышы бар болатын іздестіру.*

ТІЗБЕКТІК: тізбектік жеткізу. и н ф. <ағыл. serial transmission> *Есептеуіш жүйенің екі элементінің арасында ақпарат жөнелту Т і з б е к т і к ж е т к і з у* кезінде әрбір жеке бит үзіліссіз тізбектік ағында бір ғана өткізгіш бойымен беріледі. Параллель жеткізуде символ тұтастай сегіз өткізгіш пен сегіз бит түрінде бір мезгілде беріледі (Қаз. тілі термин. Информатика).

Тізбектік интерфейс. и н ф. <ағыл. serial interface> *Тізбектік арна бойынша мәліметтерді іске қосу және жеткізу құралдары; ақпарат бір бит бойынша берілетін сәйкестендіру.*

Тізбектік қосындылауыш. и н ф. <ағыл. the consecutive adder> *Қосылғыштардың разрядын тізбектей өңдейтін қосындылауыш.*

Тізбектік ұйымдастыру. и н ф. <ағыл. sequential organization> *Жазбалар тұсу ретімен тізбектік тұрде орналасатын және басынан бастап осы ретпен оқылатын мәліметтер жинағын ұйымдастыру.*

ТІЗБЕКШЕ: тізбекше жол. и н ф. <ағыл. string> *Мәліметтердің жеке элементі ретінде қарастырылатын бедербелгі тізбегінен құралған мәліметтер құрылымы; жадта жеке бірлік ретінде сақталатын символдар жиыны.*

Тізбекшелер әдісі. и н ф. <ағыл. chain method> *Коллизияларды ажырату әдісі; әрбір мцмкін хеш-адреске бір-бірден байланған сызықтық тізімдер жиынын ұйымдастырудан тұрады. Егер жад бөлігі есептелген адрес бойынша бос болса, онда жазба осы адрес бойынша орналасады, ал егер бос болмаса, онда нцсқағыш бойынша келесі бөлікке өтеді де, бірінші табылған бос бөлікке орналасады және тізімге қамтылады.*

ТІЗБЕЛЕ= е т. *Бірінен соң бірін тізіп, тәптіштеп айтып беру; тізбектеу.* Ол тәтті ойға шомған күйде, ағасы келген соң не істеп, не қоятынын тегіс *т і з б е л е п* айтып шықты (С.Мұратбеков, Көкорай). Білгенінің бәрін *т і з б е л е п* жату, тәптіштеп айтуға дағдыланбаған ауыз не айта бермекші (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.).

ТІЗБЕЛЕН= е т. *Тізілу.* Теңгелер мен теңгелердің арасындағы үзбелер кейде лента сияқты күміс баулықтарды дәнекерлеп ұстату арқылы, кейде теңгелерді тесіп, шығыр өткізу әдісімен *т і з б е л е н е д і* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ТІЗБЕЛЕНУ *Тізбелен етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗБЕЛЕУ *Тізбеле етістігінің қимыл атауы.* Осындай көргенін *т і з б е л е у*, таза ой мен сезімді ұштастыра алмау – бірталай өлеңдердің ортақ міні (С.Қирабаев, Октябрь.).

ТІЗГІЗ= е т. *Тіздіру.* Ендігі артына ерген елімді көгендетіп, *т і з г і з е* алмаймын! – деді Базаралы (М.Әуезов, Ақын аға).

ТІЗГІЗУ *Тізгіз етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗГІН з а т. **1.** *Аттың басын тежеу, басқару үшін пайдаланылатын, ұштары жүгеннің ауыздық шығыршығына байланған шыжым қайыс.* Әлде мен бабын тауып бақпадым ба? Болмаса жемнен қысып сақтадым ба? Әйтпесе әбзелдерің сәнді емес пе? Жібектен *т і з г і н і н д і* тақпадым ба? (А.Байтұрсынов, Шығ.). Майор мені таныды да, атының *т і з г і н і н* тартты (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). **2.** а у ы с. *Ерік, бостандық.* – Ынсап, рахым, ар, ұят, сабыр, сақтық – Талапқа алты түрлі ноқта тақтық. Алтауының ішінде ынсап әділ, Өзгесінің *т і з г і н і н* соған ұстаттық (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Елді сөктік сайтанға ересің деп, Неге оларға *т і з г і н і н* бересің деп. Елерткенге елігіп ере берсең, Ескерттім азып-тозып өлесің деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Билік, басшылық.* Саясат пен *т і з г і н* партияның қолында (М.Шоқай, Таңд.). Ел *т і з г і н і н* қайтадан қатты тартуым ақыл (І.Есенберлин, Алмас.). Қолына бір мекеменің *т і з г і н і* тисе, есі шығып кететін кейбір жігіттер де болады (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

Екі тізгін, бір шылбырды берді. п о э т. *Барлық билікті тапсырды.* Мал айтып, тілеу қылып, *е к і т і з г і н, б і р ш ы л б ы р д ы б е р д і к* саған, берген соң, қайтып бұзылмақ түгіл, жетпегеніңді жетілтемін деп, жамандығын жасырып, жақсылығын асырамын деп тырысады екен (Абай, Тол. жин.).

Тізгін берді [босатты]. *Ерік берді, ырық берді.* Ойламай қорқақ құлдың тіліне еріп, Жай жатып, тәуекелге *т і з г і н б е р і п*, Мінекей, айырылдық қой бақтан, тақтан! Қайтейін, әсіресе, есіл ерік! (М.Жұмабаев, Шығ.). Адам көзі шығады, Ақиқатқа тас атсаң. Талант тулап жығады, *Т і з г і н і ң д і б о с а т с а ң* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тізгін бермеді [бермей кетті]. *Бой бермеді, ырыққа көнбеді.* Елің түсті езгіге, Жол бермей дұрыс сөздіге, Көр соқыр *б е р м е й т і з г і н і н* Көкірегі көздіге (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Гүлді аймақ жайған шақта көктен кілем, Көліңді арбағанда өткен бір өң, Жалғанды жалпағынан басқың келген... Сол қиял *т і з г і н б е р м е й* кеткен білем (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тізгін берілді. *Бетімен жіберілді.* Елді судай сапырған, Белшесінен батырған, Шілдеде мұзды қатырған, Толыны төгіп шайқаған *Б е р і л д і т і з г і н* лаңға (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тізгін бойы. *Тым қысқа, бір метр шамасында.* Көкжиекке батуға *т і з г і н б о й ы* қалған күн қомақтана қызарып, дөңгелене түсіпті (С.Ғаббасов, Ана.).

Тізгінге жабысты. *Билікті өз қолына алуға тырысты.* Кедей атын жамылып, қулар *т і з г і н г е* тағы *ж а б ы с т ы* (Б.Майлин, Шығ.).

Тізгін жіберді. *Еркіне қоя берді, ағыза шапты.* Ағады *т і з г і н ж і б е р с е к*, Атыңа сенсең, аз қауіп. Қорсылдап кірер тілерсек, Қолаттың түбі саздауыт (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тізгін көшті [тиді, ұстады]. *Билік тиді, ерік өз қолында болды.* Берейін жастар батамды, Сендерге *т і з г і н к ө ш к е н* күн. Кәрілер бесік тербетіп, Жастар гүлдеп өскен күн (Үкілі Ыбырай // Екі мыңжылдық.). Қолына бір мекеменің *т і з г і н і т и с е*, көкірегіне нан пісіп, тасыраңдап, есі шығып кететін кейбір жігіттер де болады (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Облыстың майданында *Т і з г і н д і* нық *ұ с т а й с ы ң.* Әр ұяға, комсомолға Жеңу жолын нұсқайсың (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

Тізгін салмады. *Ерік бермеді.* Мамыр асып бай болып, Байсал тауып жортқан жұрт. Ханға *т і з г і н с а л м а д ы*, Хан жарлығын алмады (Бұхар жырау, Шығ.).

Тізгін тартты. а) *Аттың басын тежеді.* Тыпырлап жұлқынады Көкшолағым, *Т а р т а м ы н т і з г і н і м д і* «тәк, шолағым», Қарасам күн батысқа көзім салып, Қаптаған қалың халық жоғар жағым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жасыл от көкте

жарқылдап, Жылата берді күз күнін... Ауылға малшы жақындап, Атының *т а р т т ы т і з г і н і н* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ə) *Аптықпай байқап сөйледі.* Əлімжан да алғыр құсқа меңзеген, Сөзді жиып, *т і з г і н т а р т ы п*, тежеген. Мұхаметжан, Сыздық – екі азамат Ешбір жаннан беті қайтып көрмеген (М.Жұмабаев, Шығ.). Ол ендігі қызбалықтың қартқа тəн емес мінез екенін ұғынып, *т і з г і н і н т е ж е д і* (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр).

Тізгін ұшымен келді. ж е р г. *Асығыс келді, тез жетті.*

Тізгін ұшын берді. ж е р г. а) *Жəрдем берді, көмектесті.* Сол түннің ішінде бар жылқыны кедей-кепшік ауылға Базаралы *т і з г і н ц ш ы н а н* үлестіріп *б е р д і* (М.Əуезов, Абай жолы). ə) *Тізгін ұшында, тез, қолма-қол.*

Тізгіні жоқ. *Көп сөйлейтін, бөспе. Т і з г і н і ж о қ* мақтаншақ бишараны Тез мас қылар дəулеттің ашы арағы. Буы жаман байлықтың буы жаман, Артық дəулет шынында бас жарады (Қ.Мырзалиев, Мəңгі майдан).

Тізгінін босатты. *Аттың басын қоя берді.*

Тізгінінен айырылды. *Билігінен, еркінен жұрдай болды.* Күдері өзінің *т і з г і н і н е н а й ы р ы л ы п* қалғанына ашына өкінгендей болады (М.Иманжанов, Адам.).

Тізгінін жиды. *Аяғын тартты, арынын тоқтатты.* Жамандық үшін шақырмаған шығар деген бір ой келді де, оным асылық болып кете ме деп, *т і з г і н і м д і* тез *ж и я қ о й д ы м* (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Шошынып *т і з г і н ж и м а д ы*, Буырқанды, бұрсанды, Мұздай темір құрсанды, Жау жағадан алған соң, Беренге батыр сыймады (Ер Тарғын).

Тізгінін жия алмады. *Өзін тоқтата алмады; ой ұшығына жете алмады.* Бұлт үйір, бірақ арайлы санам, *Т і з г і н і н* ойдың *ж и я а л м а ғ а н д а.* Қызығып, кегім, қараймын саған Қырдың барысын қиялдағанда (Ж.Жақыпбаев, Ləйлə).

Тізгінін өз қолына алды. а) *Ерік өзіне тиді, өз билігі өзінде болды.* Еңбек жолы енді-енді басталып, *ө з т і з г і н і н қ о л ы н а а л а б а с т а ғ а н* еді (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). ə) *Өзі басқарды; уысында ұстады.* Біз сегізінші класқа өткенде Үрімжіде институт бітірген бір топ қазақ жастарының келгенін жоғарыда айтып едік қой. Ақыры сол мұғалімдер гимназия *т і з г і н і н ө з қ о л д а р ы н а а л а* бастады («Жұлдыз»).

Тізгінін өз қолына берді [ұстатты]. *Билігіне берді.* Ел алдындағы елеусіздеу екі қылығы үшін қазақтың аузындағы сөз серкесін өзі қағып алып сөйлеген семсер тілді қаржас Бұқар айтқандай «білегінің күші алтын, найзасының ұшы алтын Кіші жүздің» *т і з г і н і н ө з қ о л ы н а* əкеп *ұ с т а т т ы* емес пе! (Ə.Кекілбаев, Үркер).

Тізгінін сүзді. *Тыпыршыды; бой бермеді, жұлқынды.* Бозамық көкке бозторғай шығар шырылдап, Мойнында бұршақ молдалар жылар ыңылдап. Желп етпей тулар, жержүзі тынар сілтідей, *Т і з г і н і н с ү з б е й* тұлпарлар тұрар шыбындап (Ж.Жақыпбаев, Ləйлə).

Тізгінін тартты. а) *Бөгелді, тоқтады.* ə) *Жасқанды, қорықты.* Еспембеттей ер ұлын Елі сонда таныған, Бет бұрып *т і з г і н т а р т қ а н* жоқ Жаудың мың мен санынан (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Т і з г і н і ң д і* ешқашан *т а р т п а*, ақыным!.. – Өлең-досым осылай айтты ақылын. Өзгелерді оятып алмайын деп, Жайлап қана есікті жапты ақырын (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТІЗГІНДЕ= е т. **1.** *Басына жүген кигізу, тізгін тағу.* – Туыс, əлгінде өзің айттың ғой, жылқы жетпей жатқан жоқ, басқасына ауыз сал. Мынаны мен *т і з г і н д е п* қойдым ғой (Б.Тоқтаров, Таудағы ən). Атам ұстап асау тайды *т і з г і н д е п*, Əкеп берді мінсін бала біздің деп. Қарғып міндім, қыр көрсетіп достарға, Күнде мені жүретұғын жүз күндеп (Т.Молдағалиев, Қош.). **2.** а у ы с. *Еркіне жібермей тежеу, билік бермеу.* Ерік бермейді, *т і з г і н д е п* отырады. Ақан – жалқау, ең артта келе жатқан комбайнер деп, ерекше тоқталды (З.Шашкин, Өмір.). Ол көп жылдық күрес тəжірибесін көлденең тартып, мұны еркіне жібермей, *т і з г і н д е п* отырады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **3.** а у ы с. *Өзін ұстау.* Жиырма бес басын зорға *т і з г і н д е г е н*, Сырға əуес сенде жүр ғой қызғын денем. Сен менің ойнақтаған ақ ботам ең, Он жетім, неге күдер үздің менен?! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Ақылы терең, құлқы сау адам қандай темпераментті болса да *т і з г і н д е п*, түзу жолға түсіп кете алады (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Белгілі бір істі меңгеру, игеру.* Кенже Дауылбаева да – техниканы *т і з г і н д е п* алған қазақ қыздары (Ə.Жəмішев, Армысың.). Темір тұлпарды əбден *т і з г і н д е п* алыпты («Қазақст. əйелдері»).

Тізгіндеп ұстады. *Өз еркіне жібермей тежеді.* Қырық бес шықтың кезеңге Маң-маң басқан бұла аттай. Елу қондың ауыл үй, *Т і з г і н д е п ц с т а п* құлақты-ай (І.Кеңесбаев, Фраз. сөздік).

ТІЗГІНДЕЛ= е т. **1.** *Тізгін тағылу.* Даланың асау тұлпары бұғалықталып, *т і з г і н д е л і п* ұсталды («Қаз. əдеб.»). **2.** а у ы с. *Тоқтатылу, жойылу.* Бұл көрсеткіштің өзі-ақ осы кеселдің ел ішіне меңдеп кеткенін жəне оның мемлекет тарапынан күрделі шараларды жасап жатқанына қарамастан əлі *т і з г і н д е л м е й* отырғанын көрсетеді («Парасат»).

ТІЗГІНДЕЛУ *Тізгіндел етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗГІНДЕС= е т. **1.** *Қатарласа тұсу, теңесу.* Ақырында үздік бара жатқан Сүліккарамен *т і з г і н д е с т і м* (А.Тоқмағанбетов, Ақмоншақ). Ауыр қайғы мен қиын бейнет екеуі қатар *т і з г і н д е с і п*, əрбір үйдің есігін ашты (Т.Сыдықбеков, Біздің заман.). **2.** а у ы с. *Біреумен таласу, тартысу.* – Айттым ғой, мұнымен *т і з г і н д е с і п* не қыламын. Өзі де тұзақ үзген қу, кісі алдары бар

(С.Досымов, Жаңғырық). Әлгі тағы біреуі [Құрып қалғыр тілеуі], Сапармен *т і з г і н д е с і п* жүр ғой, Қасеннің сол сүйеуі (Б.Майлин, Шығ.).

ТІЗГІНДЕС с ы н. *Қатарлас, тең, бірге.* Олармен *т і з г і н д е с* келе жатқан қонақтар да барынша тырысып бақты («Лен. жас»). Әйел бізде халық шаруашылығы мен мәдениетінің күллі саласында ерлермен қолма-қол *т і з г і н д е с* жүріп еңбек етеді («Қазақст. әйелдері»).

ТІЗГІНДЕСУ *Тізгіндес етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗГІНДЕУ *Тізгінде етістігінің қимыл атауы; тыйым салу, тежеу.* Баланың ісі, тілегі пайдасызға, зиянға айналып бара жатса, тәрбиеші кіріседі ғой. Бірақ баланы ылғи *т і з г і н д е у д е н* сақтану керек (М.Жұмабаев, Шығ.). – Көрме... асырып алдыңдар... *Т і з г і н д е у* де керек сендерді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ТІЗГІНДЕУЛІ с ы н. *Тіркеулі, байлаулы.* – Әр топтағы *т і з г і н д е у л і* түйені жарамды атпен бір-бір кісі жетегіне алсын, – деп, айқайлады Гаврил (Н.Баяндин, Құм асты.).

ТІЗГІНСІЗ с ы н. *Тежеусіз, өз бетімен кеткен.* Соңғы 10 жыл ішінде қазақ оқыған азаматының біраз жандануымен мектебіміз де біраз жандана бастады. Мектеп төрінде *т і з г і н с і з* тәңірілік құрған әліпби орнына «ғылым» мол кіріп отырды (М.Жұмабаев, Шығ.). Өз еркі өзіне тиген *т і з г і н с і з* бала не істеуші еді (Б.Тілегенов, Көктем.).

ТІЗГІНСІЗДІК з а т. *Ешкімге бойсұнбаушылық, бетімен кеткендік, тежеусіздік.* Ол баланың «алғым келеді» деп алып ұшқан көңіліне тоқтам салудың орнына, қайта *т і з г і н с і з д і к к е* апарып соғады (Семья тәрбиесі).

ТІЗГІНШІ з а т. с ө й л. *Жүргізуші, басқарушы.* Амал бар ма, *т і з г і н ш і* көлікті оталдырды. О, құдірет, сол сәт «Джиптің» ашық тұрған есігі өздігінен сарт етіп жабылды да қалды («Жас Алаш»).

ТІЗГІШ с ы н. *Қатар-қатар етіп тізетін.* Көздері қарындастың аппаратқа, Қарайды сөзді *т і з г і ш* автоматқа (Т.Жароков, Шығ.).

ТІЗГІШТЕ= е т. *Тізбелеп байлау, тізіп өткізу.* Олар да қармақтарына қапқан балығын өзара мақтанысып, бір-біріне көрсетіп алып, *т і з г і ш т е п* жатыр (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ТІЗГІШТЕУ *Тізгіште етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗДЕ= е т. *Шөгіп жатқан түйені тұрып кетпеу үшін алдыңғы аяғының біреуін не екеуін кейде төрт аяғын тізесінен астына қарай бүктіріп байлау.* Сыртында белдеуге байлаулы тұрған ерттеулі ат, есіктің алдында шөгеріп, *т і з д е п* тастаған түйе көрінеді (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Жүндейтін түйені алдымен шөгеріп, төрт аяғын бірдей *т і з д е й д і* (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Тіздеп буды. ж е р г. *Төрт аяғын бірдей буды.* Олар түйені *т і з д е п б у д ы* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІЗДЕЛ= е т. *Еріксіз байлану, маталу.* Патшаға хат баяндап, Өш алу қамын ізденді. – Қоймайды деп бізді енді, – Сақарадан сақтанып, Ордадан шықпай *т і з д е л д і* (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ТІЗДЕЛУ *Тіздел етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗДЕУ *Тізде етістігінің қимыл атауы.* Түйеге жүк артылып болған соң, *т і з д е у* жіптерін шешіп тұрғызады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІЗДЕУЛІ с ы н. *Тіздеп байланған, тізделген. Т і з д е у л і* қалған түйелерді әкеледі, шөгереді, қомдайды, жүк артады (Д.Досжанов, Жібек.).

ТІЗДІР= е т. *Тізімге енгізу, қосу.* Ерәліні де аппақ сақалымен завод жұмысына *т і з д і р і п* жібереді ғой (Н.Сералиев, Қанат).

ТІЗДІРУ *Тіздір етістігінің қимыл атауы; тізім жасаттыру.* Хлыновский өз қолымен список *т і з д і р у і н е* Алматы ұлығы саяси мағына берген (М.Әуезов, Қилы заман).

ТІЗЕ з а т. **1.** <лат. genu> *Асық жілік пен ортан жіліктің түйіскен буын тұсы.* Отырдық жақын, қатар *т і з е* тиіп, Денеге у жайылып, қызып, күйіп, Жұрт көзі екеумізден ауған кезде Қойып ем бауырыма қысып-сүйіп (М.Жұмабаев, Шығ.). Шәрбану көзін басып, жылап келіп, *т і з е с і н* құшақтап, бүрісіп отыра кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Иіліп ақ боз үйге кіріп келді, Сол жағының *т і з е с і н* сипап тастап (Батырлар жыры). **2.** а у ы с. *Үстемдік, озбырлық.* – Кебеке-ау *т і з е ң і з* елге майдай жақты-ау, Ақыш болыс елді жұтатып еді (К.Әзірбаев, Аңыз.).

Қу тізесін құшақтады. *Бала-шаға, әйелі жоқ, құбас өтті.* Мынау қызық қой, қорқамын деп, *қ у т і з е ң д і қ ұ ш а қ т а п* құбас өтуші ме едің? (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Бізді айтсайшы, *қ у т і з е м і з д і қ ұ ш а қ т а п* жалғыз жатқанымызға жылдан асып бара жатыр, жүрміз ғой шыдап-ақ (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

Оң тізесін басты. *Ханның сенімді кеңесшісі, уәзірі болды.* Ақжелек хан болыпты халық сүйіп, Ер Қосай бата берді сүттей үйып, *Б а с а т ы н о ң т і з е с і н* уәзірі Көкше деп айғайлады барша халық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тізе батырды [көрсетті]. *Күш көрсетті, зорлық-зомбылық жасады.* Болыстары *т і з е с і н* еліне қаттырақ *б а т ы р ы п,* көпшілікті өзіне қарсы қылып алған екен (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Тізе буын. *Қаржілік пен жіліншіктің түйісі.*

Тізе бүгу. ә с к. *Қарулы күштердің немесе олардың бөлімдерінің соғыс қимылдары аймағы мен аудандарында, қамалдарында, бекіністі немесе елді мекендерде, теңізде және теңіз базаларында және т.б. жерлерде жеңуші жақ шарттарына мойынсұнуы немесе екі жақ қолбасшыларының өзара келісуіне сәйкес қарсылығын тоқтатуы. Т і з е б ү г у* кезінде барлық қару-жарақ, соғыс кемелері мен ұшақтары, қамалдар мен бекіністі мекендер, соғыс жабдықтары жеңушінің қолына өтіп, әскер күші тұтқынға алынады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тізе бүгіп, қол қусырар жайы жоқ. *Бағынбайды, жалынбайды деген мағынада.*

Тізе бүкті. а) *Үнемі тік тұрмай отырды.* Келсеңіз, *т і з е б ұ к с е ң і з,* Жетеді маған ақ бата. Маған деп шапан тіксеңіз, Оған да кетпес көп мата! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). – Аяқ та талды білем, кішкентай *т і з е б ұ г е л і к ш і,* – деп анадай жердегі бір орындықты мегзедім (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). ә) *Жасы үлкенді құрметтеді, иіліп сәлемдесті.* Ардақты Қарт! Келдім бүгін тойыңа, *Б ұ к т і к т і з е,* еттік құрмет тойыңа. Қалам арттым, қазақ ұлы қарыздар, Шатлық сыймай толқыған сол бойыма (М.Дулатов, Шығ.). б) *Келіндері аталары мен енелеріне, жасы үлкендерге иіліп сәлем берді.* – Сәлем бердік, ата – деді ол жақындай бере *т і з е б ұ г і п* (Ә.Сараев, Қараша.). Мен де *т і з е б ұ к к е н м і н.* Шынар «мұның не» дегендей көзінің астымен маған қарап қойды (Н.Сералиев, Қаңтар). в) *Жеңілгенін мойындап бағынды, бас иді.* Жау *т і з е б ұ к т і.* Бірақ оның бір фельдмаршалы Шернер қарсылық көрсетуін тоқтатпады (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.). Түке өлген. Он сегізде Райымбек, Жүрген жоқ әке өлді деп, уайым жеп. Тіріге *т і з е б ұ г і п,* бас имеген, Тізесін бүктірмесе құдайы кеп (М.Мақатаев, Шығ.).

Тізе бүктірді. *Жеңгенін мойындатты; мысын басты.* Әрқайсысы өзін, атақты аталарын, руын, жұртын т.б. мақтай отырып, қарсыласының, оның аталастарының, руластарының, жұртының т.б. кем-кетіктерін, қате басқан қадамдарын, ұятты істерін қазбалап, *т і з е б ұ к т і р у г е* тырысады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Тізеге басты. *Күшке салды.* Дария өткелі жоқ өткізе ме, Бас салып *б а с* демесең тез *т і з е г е.* Абайға жеткізбеген аяулы арман, Құдай-ау, Тұманбайға жеткізе ме?! (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Тізеден қан кешті. *Қан майданда жүрді, сұрапыл қантөгісте болды.* Қыршынын қиып жасылдай, Келсе қарсы қайдан да Шүберекке жан түйіп, *Қ а н к е ш і п* жүр *т і з е д е н* (Н.Байғанин, Шығ.). *Т і з е д е н к е ш і п* қызыл *қ а н* Баса алмай аяқ тұншығып, Барған сайын үдеді, Басылмай ұрыс тыншығып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Тізеден суға, белден тауба. *Суға кеткенде және терең судан өтерде айтылады.*

Тізе жазбады [айырмады]. *Қатар жүрді, жүп жазбады, ажырамады.* Енді *т і з е н і ж а з б а ң д а р* деп, жұртты желпінтіп, қиқулап қыздырып келіп, тосқауылға бөгеледеп қалған топқа артына ерген шоғырымен тұтас келіп араласып кетті (М.Әуезов, Қараш.). Есенейден *т і з е а й ы р м а й* жүрген Сәдір, Мүсірепі, Артықбай батырлар Есенейді қоршап тұрып, ем-дом жасады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Тізе көрді. *Жапа шекті, қорлық көрді.* Сопысынба, қара жүрек бол да қал, *Т і з е к ө р с е ң* қара жүрек адамнан! Көп наданның мәжілісіне кез келсең, «Білем!» – деме, болып көрін наданнан! (М.Жұмабаев, Шығ.). Сол Жарылғаптан «қонысымды ап қойды, пішенімді жеп қойды» деп, өзін де *т і з е к ө р і п,* опық жеуші едің неше рет (М.Әуезов, Қараш.).

Тізе көрсетті. *Зорлық-зомбылық етті, қиянат жасады.* Құртайдың Мұқышы деген азулы бай ағайыны болып, бұған көп *т і з е к ө р с е т с е* керек (С.Мұқанов, Ботакөз). Әкімдер *т і з е к ө р с е т і п,* тартып алған Саржайлау Асан қайғының іздеген жеріндей көрінді де тұрды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

Тізе қосты. *Бірікті, бірлесті, ұйымдасты.* Жылқының шетіне бұлар іліне бергенде-ақ, алдарынан дәл өздерінше *т і з е қ о с ы п* сайланған қалың шоғыр, қайсар топ «қайт-қайттап!» айқаса кетті (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жүз батыр *т і з е қ о с ы п,* ұрысқа кірісті (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Тізесін бүкпеді. а) *Тынымсыз қимылдап еңбек етті.* Баласы кемпір-шалды асыраймын деп жазықсыз *т і з е с і н б ұ к п е й д і* (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Таң алдына дейін көзіннің шырымын ал одан да. – Жоқ, мен бүгінгі түнде *т і з е б ұ к п е й м і н* (Ә.Көшімов, Лашын.). ә) *Жеңілмеді, берілмеді.* – Кеше таңертең «Аманды арқаланып, Әлжан *т і з е б ұ к п е й-а қ* кете ме?» деген жоқсыз ба? – деді Таймас Қазанқапқа (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Намыс туын нық ұстап, Тірессе *т і з е б ұ к п е г е н* (Д.Әбілев, Өлең д.).

Тізе қатар отырды. *Тізелерін бүгіп, қаз-қатар отырды.* Ойнаушылар *т і з е қ а т а р о т ы р а* кетті (Ауызекі).

Тізесі батты. *Зорлық-зомбылық жасады, күш көрсетті.* Теседі сұрақ көкейді, Парызды қалай өтейді? Жек көрем Жуас жандарға *Т і з е с і б а т қ а н* дөкейді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тізесі жылып қалды. *Бұл көбіне қарт кісінің жас әйелмен көңіл қосуына орай айтылады.* Жас қатын аз өмірге жаңа тауып, Жақсы боп *қ а л ы п* едім *т і з е ж ы л ы п.* Міндет қып жастығыңды жол үстінде Бұл сөзің маған салған бүліншілік (Айтыс).

Тізесін батырды. *Зорлық қылды, күш көрсетті.* Сабаздар санасы жоқ сатылып жүр, *Т і з е с і н* не момынға *б а т ы р ы п* жүр. Алдында аңдап тұрған ақиқат жоқ, Сырын түйіп, сілесін қатырып жүр. Өзінікі жетпей ме тәуба қылса, Ит болып нәпсіге еріп шатылып жүр (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Тізесін кемірді. *Шыдамсызданды, жұлқынды.* Бір мезгілде жұлқынып, *т і з е с і н к е м і р і п,* баланың тұлпары алдынан шықты (Қаз. ертег.).

Тізесін құшақтады. *Төсекте жалғыз жатты деген мағынада.* Жортамын көк бөрідей түн өткізбей, Жақындат көңілің болса тілеткізбей. *Қ ұ ш а қ т а п* қу *т і з е м д і* жата алмаймын, Барасың құмарыма бір жеткізбей (Айтыс).

Тізесін өткізді. *Зорлық жасады, күш көрсетті.* Бірақ елге *т і з е с і н ө т к і з і п* қалған әкімдер солдатқа зорлықпен алмақ, бай мен болыс қарау-

сыз елді жендетше қырғынға салмақ болады (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі).

ТІЗЕҚАП з а т. э т н. *Күн суықта аязды күндері екі бұтқа ғана киетін, ауы, ышқыры жоқ екі балақ.* Малшылар алжапқыштарын, *т і з е қ а п т а р ы н* байлап, әңгімелесіп тұр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Сауыншылар желіге жеткенде шүмекті ағаш шелектерін жерге қойып, сауыс болған жеріне алжапқыштарын, *т і з е қ а п т а р ы н* байлай әңгімелесіп тұр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ТІЗЕЛЕ= е т. с ө й л. ***Тізерле.*** Молда *т і з е л е п,* тізесінің үстіне кітап қойып, қауырсын қаламмен бірдеме жазып отыр екен (Б.Майлин, Шығ.). Бір *т і з е л е п* жүгініп, тымақтарын киіп отырған кісілер де бар (М.Әуезов, Абай жолы).

ТІЗЕЛЕС= е т. **1.** *Бір-біріне жақын кеп қатарласа, тізбектесе, қаз-қатар отыру.* Дөңгелек жиынның қатарына Асылбекпен *т і з е л е с е* отыра беріп, Абай жағалай көз салып, бірталай адамдармен арнап-арнап амандасып алды (М.Әуезов, Абай жолы). Ерлі-зайыпты екеуде әлі үн жоқ, екеуі *т і з е л е с і п* қатар отырып алған (Ғ.Сланов, Замана.). **2.** а у ы с. *Белгілі бір іс-әрекет жайында тіресу, тайталасу, егесу. Т і з е л е с к е н* дау көрдім. Самарқанды сапырдым, Қарсы келген дұшпанды, Шапқан шөптей жапырдым (Ақберен). Ақ, қараны айырған Қағазға жазған хат болар. Шешендерді сынаған *Т і з е л е с к е н* дау болар (Базар жырау, Шығ.). Дәндегендердің жағасына жармасар ем, елдігімді дұспаныма білегіммен білдіріп, теңдігімді *т і з е л е с і п* алар ем (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТІЗЕЛЕС с ы н. *Қатарлас, теңдес, замандас.* Өтей Шыңғыстың әкесі – Уәлімен *т і з е л е с,* табақтас болған адам (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бастықпен *т і з е л е с,* қатар отыр демесең қатар айтар бір батыл пікірі жоқ (З.Қабдолов, Жалын.).

ТІЗЕЛЕСТІР= е т. *Қатарластыру.* Қайырбекті амандық емес, Қызылбикенің бап-балғын, жұмсақ қолынан бір ұстап, өзімен *т і з е л е с т і р е* кереуетіне отырғызбақ еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Қымызын ішіп, қызын *т і з е л е с т і р е* қасына отырғызып алып бауыр басқан деген қайдан шыққан! – деп, Угар екі көзі қанталап ақыра кірді (С.Бегалин, Замана.).

ТІЗЕЛЕСТІРУ *Тізелестір етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗЕЛЕСУ *Тізелес етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗЕЛЕУ *Тізеле етістігінің қимыл атауы.* Тіздеу сөзі *т і з е л е у* дегеннен қысқарса керек («Қаз. әдеб.»).

ТІЗЕЛІ с ы н. *Мықты, зор, күшті, адуынды.* Өңкей *т і з е л і,* жуан атаның баласы және атастырған жері (Б.Аманшин, Көкжар). «Бастыны еңкейткен, *т і з е л і н і* бүктірген», «Жұқаны таптау оңай, жіңішкені үзу оңай» деген мақал-мәтелдер орхон жазуларында бар (Б.Адамбаев, Халық дана.).

ТІЗЕЛІК з а т. **1.** *Адамның, малдың тізе тұсы (мөлшер).* Жатса-тұрса көз алдында, *т і з е л і к т е н* жаңа асқан жүгері сабақтары, масаты кілемдей құлпырған жасыл алқап (З.Шүкіров, Ізгілік.). Көшесі *т і з е л і к т е н* келетін май топырақ, кілкіген шаң (Д.Досжанов, Кісі.). **2.** *Шалбардың тізе тұсы.* Көпшілігі жұпыны киінген. *Т і з е л і г і* мен шынтағы жамаулы (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **3.** ə с к. *Жауынгердің тізесін қорғайтын жарақ [10–12 ғасырларға жататын т і з е л і к т і ң бір нұсқасы қыпшақ обаларынан табылған].* Бейнелеу өнері материалдары *т і з е л і к т і ң* киімге тігіліп немесе тізеге байланатынын көрсетеді (ҚҰЭ).

ТІЗЕРЛЕ= е т. **1.** *Тізені жерге тигізе бүгіп, жүгіне отыру.* Неше күндей тереземнен бір кетпей, Жер *т і з е р л е п* үш баласы қасында, Зарлап еді осы алтынды бергенше (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күнбатысқа бет беріп, *т і з е р л е п* Біләл, Мұхтар үшеуміз отырмыз (А.Әуезов, Бала Мұхтар). **2.** *Тізеге салып жұмарлап басу, тізесін батыру.* Қап, өзін атынан аударып алып, біраз *т і з е р л е г е н д е* болатын еді, – деді Әлібек (Х.Есенжанов, Көп жыл.). *Т і з е р л е п* кеудесіне бай ұлының Жұлғалы оқталды да кеңірдегін, Шошынып қолын кері тартып алды: – Уа, тәубе, тәубе... Жүрек темір ме едің!? (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

ТІЗЕРЛЕС с ы н. **1.** *Бірге жүрген, теңдес, қатарлас.* Темекеңнің *т і з е р л е с* серіктері, өзінен екі жас кіші жұбайы – Қалампыр жатыр (І.Есенберлин, Алтын құс). **2.** *Қаз-қатар, тізелес.* Қыздың мойылдай қос жанары ұлықпен *т і з е р л е с* отырған Тәттімбетке ғана жаудырап қарай қалған (А.Сатаев, Дала.).

ТІЗЕРЛЕС= е т. *Қатар отырысу; тізелесу.* Қаражанның қасында *т і з е р л е с і п* отырып, Аналық зар күніренді де қалды (М.Әуезов, Шығ. жин.). Өзі де осының қасына *т і з е р л е с е* отырды. Мұқият тыңдауға дайын екендігін білдірді (А.Сатаев, Аққу.).

ТІЗЕРЛЕСУ *Тізерлес етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗЕРЛЕТ= е т. *Тізесін бүктіріп, жүгіне отырғызу, шөкелету.* Екі жасауыл әйелді қақ алдына әкеліп, жер *т і з е р л е т т і* (Ә.Кекілбаев, Дала.). Мектебі – бір кемпірдің киіз үйі. Әрбір шәкіртті *т і з е р л е т і п* отырғызды (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ТІЗЕРЛЕТУ *Тізерлет етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗЕРЛЕУ *Тізерле етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗЕРЛІК з а т. *Шалбардың тізе тұсы.* Тура алмаспен қиғандай, шалбардың дәл *т і з е р л і г і н д е г і* бір қарыс жерді түп-түзу ғып тіліп түсті (З.Қабдолов, Жалын). Ол суға еңкейгенде екі *т і з е р л і г і* де балшық боп қалған екен (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ТІЗЕТАЛҚЫ з а т. к ə с. *Көнді тіземен илеуге арналған ағаш құрал.*

ТІЗҚАТАР с ы н. ж е р г. *Қаз-қатар.*

ТІЗУ *Тіз етістігінің қимыл атауы.* Бірақ *т і з у і* жаман болса, дыбысы жақсы сөздерден де жақсы әңгіме шықпайды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Мұндай мысалдардың талайын *т і з у г е* болар еді (С.Мұратбеков, Көкорай).

ТІЗІЛ= е т. **1.** *Тізбектелу, тарам-тарам болу.* Қабаққа қатар *т і з і л г е н* Кірпік пе? Қара жібек пе? Бір қарашы, қарағым, У толды ғой жүрекке! (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Қатарластырылу, қатар-қатар қойылу.* Коридор бойы *т і з і л г е н* орындық (Б.Майлин, Азамат.).

ТІЗІЛДІР= е т. *Тізбектету, қатарластыру.* Гурьевтің «ескі қаласы» дейтұғын сол Еділ жақ беті де жаңа-жаңа үйлер қосын *т і з і л д і р і п* әкеткен (Ғ.Сланов, Замана.).

ТІЗІЛДІРУ *Тізілдір етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗІЛТ= е т. *Тізбелету, тізбектету. Т і з і л т і п* айта берсе, достықты танытатын адам баласы бойындағы қадірлі қасиеттері толып жатыр (М.Дүзенов, Ақәже). Осылай деп жазып, соңына бірнеше оқушы *т і з і л т і п,* қолдарын қойған (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

ТІЗІЛТУ *Тізілт етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗІЛУ *Тізіл етістігінің қимыл атауы.* Сөздің үні құлаққа жағымды болуы – дыбыстарының *т і з і л у* түрінен, сөйлеудің үні құлаққа жағымды болуы сөйлемдерінің тізілуі түрінен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Олар пианиноның клавиштері секілді қаз-қатар *т і з і л у д е* (Н.Мұраталиев, Үміт).

ТІЗІЛІМ з а т. *Тізім.* Ол жаһандық экологиялық проблемалардың *т і з і л і м і н* жасауға кірісуге шақырды («Егемен Қазақстан»).

Жинақтаушы тізімдеме. э к о н. *Біртекті құжаттардың, объектілердің, мүліктің т.б. тізімі (актілердің, жүкқұжаттардың, төлем талаптарының т.б. тізілімі); бухгалтерлік есеп пен шаруашылық операцияларды көрсету жүйесінің бір бөлігі.*

ТІЗІЛІС= е т. *Қаз-қатар боп тізбектелісу, қатарласа тұру.* Мұнараның айналасында құрақтай иіліп көп адам *т і з і л і с е* қалыпты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). *Т і з і л і с е* шаңғы тепкен төрт бала қарсы алдынан сыдырып шыға келді (С.Алдабергенов, Әңгім.).

ТІЗІЛІСУ *Тізіліс етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗІМ з а т. **1.** *Адамның, мал-мүлік, дүниенің қағаз бетіне рет-ретімен жазылған аты.* – Бір күні сайлаушылардың *т і з і м і н* қарап отырсақ, Анна Николаева деген әйелдің туған жылы 1827 екен (С.Мұқанов, Саяхаттар). Үй ішіндегі нәрселерді ортаға үйіп тастап, *т і з і м* жасап жатыр (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). **2.** и н ф. <ағыл. list> а) *Обьектілер тізімі;* ә) *Өзара логикалық тұрде байланысқан жазбалар тізбегі (тізім элементтері) болып саналатын мәліметтер құрылымы; реттелген жиын элементтері немесе мәліметтердің құрамды түзілістері болып саналатын мәліметтер түзілісі;* б) *Оң жақ шетінде бағыттауыш жебелігі (б) бар, берілген мәліметтер тізбесінен олардың бір (немесе бірнеше) нұсқасын таңдап алуға мүмкіндік беретін терезе элементі. Т і з і м* көп элементті құрылымнан тұрады, оның кез келгенін қалауымызша таңдай беруге болады, оған элементтер қосуға немесе қысқартуға да мүмкіндік бар (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Тізім басқарушысы. и н ф. <ағыл. moderator> *Электрондық поштада – пошта тізімінің басқарушысы келіп түскен хабарларды оқып тексеріп, арналған тақырыбына сәйкес материалдарды таңдап алып тізімге қосушы.*

Тізімдерді өңдеу. и н ф. <ағыл. list processing> *Тізімдер көмегімен орындалатын операциялар жиыны. Т і з і м д е р д і ө ң д е у:* тізімді логикалық және физикалық реттілікпен оқу, тізімге жаңа элементтер қосу немесе олардың кейбірін алып тастау (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Тізімдерді өңдеу тілі. и н ф. <ағыл. list processing language> *Тізімдер түрінде ұсынылған мәліметтерді өңдеу үшін пайдаланылатын программалау тілі.*

Тізім процессоры. и н ф. <ағыл. list processing> *Тізімдерді өңдеуге арналған программалау тілі [Программа жақшалы-тізімді құрылымдық, мәтіндік мәліметтерді пайдаланатын рекурсивті функцияны көрсетеді]. Т і з і м п р о ц е с с о р ы н* 1960 ж. Дж.Маккарти ұсынған (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТІЗІМДЕ= е т. *Тізімге алу, тізімін жасау.* Шақырған жандаралдан хабар келді, Би, болыс, ауылнайлар сонда жүрді. Арасын он сегіз бен отыз бірдің, *Т і з і м д е п* береміз деп басты мөрді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТІЗІМДЕЛ= е т. *Тізімге алыну.* Әкей Ленинград университетінің қоғамдық ғылымдар бөліміне қоса *т і з і м д е л і п,* мұнда Мұхтармен бірге лекция тыңдады (Тоғызыншы шежіре).

ТІЗІМДЕЛУ *Тізімдел етістігінің қимыл атауы.*

ТІЗІМДЕМЕ з а т. *Бір салаға қатысты заттардың тізімі.*

ТІЗІМДЕУ *Тізімде етістігінің қимыл атауы.* Келмегендердің бәрін *т і з і м д е у г е* қатал әмір етілді (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТІЗІМДІК: тізімдік құрылым. и н ф. <ағыл. list structure> *Өзінен шығатын барлық ішкі тізімдерімен бірге тізбекті тізіммен құрылған мәліметтер құрылымы.*

Тізімдік ұсыну. и н ф. <ағыл. list representation> *Мәліметтерді сызықтық немесе тізбектік тізім түрінде ұсыну.*

ТІК с ы н. **1.** *Тікесінен, тура, түп-түзу.* Класта отырғанда баланың тез шаршауы оның ақылының жұмыс қылуынан, әсіресе *т і к* отыруынан һәм ауаның бұзылуынан (М.Жұмабаев, Шығ.). Шудасы желкілдеп, екі өркеші *т і к* шаншылған семіз буыршын шөгіп жатыр (С.Мұқанов, Шығ.). Ол *т і к* тұрмай, былқ етіп қисая кетті (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). **2.** *Биік, құлди, шаншылған, тіп-тік.* Тау немесе төбенің беткейі *т і к* болған сайын жауған жауын-шашын тұрақтап тұра алмай, ойыс

жерге ағады (С.Жортанов, Өлке тану.). Өзеннің арғы жағы найзадай *т і к,* биік жар (Ә.Сәрсенбаев, Офицер.). **3.** а у ы с. *Төтесінен, бірден.* Жасың болса отызды артқа тастап кеткен болар. Қалай, үйлендің бе? – деп сұрақты *т і к* қойды (С.Бақбергенов, Алтынемел.).

Аза бойы тік тұрды. *Азар да безер болды, жаны тұршікті.* Бұрын балаларымыз оқуға бар дегенде, *а з а б о й ы т і к т ұ р ы п,* көзінен жасын төгіп, жаны шошушы еді (С.Торайғыров, Мағынасыз.). Ұлбосынның күдік-күмәні, қайғы-шері өмір бойы тарқайтын емес. Нұрпейіс десе *а з а б о й ы т і к т ұ р а д ы* (С.Омаров, Қайырлы.).

Төбе шашы тік тұрды. *Зәресі ұшты, қатты шошыды, үрейленді.* Аш қасқырдың адамға шапқанын талай рет естіп, *т ө б е ш а ш ы м т і к т ұ р ғ а н* (З.Қыстаубаев, Ақ түн). Есіктен кіріп келгенде Көпжасарды оқып отырған сәлделі шалды көріп, *т ө б е ш а ш ы т і к т ұ р д ы* (О.Дастанов, Мұрагер.).

Тік айтты. *Өз ойын батыл білдірді, күмілжімеді.* Қоштасарда қыз мұңайып, Күлмеді ауыр күрсінді. *Т і к а й т а* алмай тұрды ұялып. Жасырғандай бір сырды (Ө.Тұрманжанов, Таңд. өлең.). *Т і к а й т с а м* көрмей жатып кешіріңіз, Сізбенен осы болды танысқаным (Айтыс).

Тік бөрік. ж е р г. а) *Қыздардың үкілі тақиясы сияқты бөрік.* ә) *Жиегі қатырмалы биік бөрік.*

Тік білікті сорғы. с у ш а р. *Тұтқырлығы және химиялық белсенділігі жағынан суға ұқсас, өлшемі 0,1 мм дейін болатын жүзінді бөлшек құрамы массасының 0,3%-дан аспайтын, температурасы 35°С-қа дейінгі сұйықтықтарды кептіруге арналған сорғы.*

Тікесінен тік тұрды. *Тұрған қалпында тізе бүкпеді.* Сандересс қалшиған қалпы *т і к е с і н е н т і к,* сұлқ *т ұ р д ы* да қалды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Оның ойына бір қулық түсті білем, шауып бара жатқан өгіздің үстіне *т і к е с і н е н т і к т ұ р д ы* (К.Қазыбаев, Ызғар).

Тік жаға. *Жағасы ұзынынан да, көлденеңінен де бірнеше рет тігілгендіктен қатайып, тік көтеріліп тұратын жаға.*

Тік жағалы еркек көйлек. ж е р г. *Жағасы бірнеше рет ұзынынан да, көлденеңінен де тігіліп, жағасы қатайып тік тұратын жейде.*

Тік кәріз. с у ш а р. *Ұңғыма жерасты суының деңгейін төмендету және кәрізді ұңғыма арқылы топырақ тұзы мен суының режімін бақылайтын техникалық құрылғы.*

Тік келді [кетті]. *Қатты, батыл айтты.* – Көркемі еді келіншектің өзі қатар. Жігітте жоқ бұған *т і к к е п* сөз қатар, Бригаттың да жас жүрегі қозғалар! (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.). – Қайдағы қолқабыс? – Әкем *т і к к е т т і* (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Тік көтерілді. *Бірі қалмай бәрі өре тұрды, бәрі жабыла шықты.* Қаракесек, Қуандық, Сүйіндікті бір өзі күйзелткен қанды балақ, енді бүкіл Сиқымбайды *т і к к ө т е р е* бізге қарсы шықпақ (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Тік құлама. с у ш а р. *Гидротехникалық құрылыстарды бір-бірімен жалғастыру түрлерінің бірі, судың артық энергиясын (су арынын) баяулату әдісі [Мелиорациялық каналдардың бір деңгейден екінші деңгей аралығын жалғастыру кезінде қолданылатын гидротехникалық құрылыс. Олардың сатылы, консольды және құбырлы түрлері болады; судың гидравликалық ағу жағдайына қарай: ашық, жартылай қысымды, қысымды болып бөлінеді].*

Тік мата. *Жол-жол мата. Т і к м а т а д а н* дастарқан, көрпеге астар жасайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тік меню. и н ф. <ағыл. vertical menu> *Элементтері (бөлімдері) бірінің астына бірі тік орналасқан меню. Т і к м е н ю* дисплей экранында шығарылған ақпаратты жауып қалады (Қаз. тілі термин. Информатика).

Тік микрокод. и н ф. <ағыл. vertical microcode> *Жоғарыдан төмен тізбекті орындалатын, төменгі деңгейлі командалардан тұратын микропрограмма.*

Тік микрокоманда. и н ф. <ағыл. vertical microinstruction> *Жеке микрооперацияны бір немесе екі регистрмен беретін микрокоманда. Т і к м и к р о к о м а н д а* бірнеше биттен тұрады және микрокомандалардың дешифраторымен көлденең микрокомандаға түрленеді (Қаз. тілі термин. Информатика).

Тік мінез. *Мінезі нашар, ожар.* Айбаршаның *т і к м і н е з і н е н* Самарқан сыпайы әдістің бәрін қолданып, сөзге келтіріп алды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Алғашқы бетте бұл адам оған қалауын тауып болмас, *т і к м і н е з д і,* тым маттақам көрінді (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Тік оқ. к ә с. *Шығырды айналдыратын ағаш. Т і к о қ т ы ң* жоғарғы жағы темірмен жастық ағашқа бекітіледі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тік өркеш. к ә с. *Қисаймай, тұзу тұрған семіз түйенің өркеші.*

Тік сөзді. *Бетін бар, жүзін бар демей тура айтатын кісі туралы айтылады.*

Тік су тұндырғыш. с у ш а р. *Шеңбер немесе төрт бұрышты темірбетон түрінде тік орнатылған су тұндырғысы.*

Тік сутартқы. с у ш а р. *Цилиндрлі немесе призмалы, ұңғымалы пішіндегі жерасты жынысының қабатындағы сулы деңгейден су алу. Т і к с у т а р т қ ы* қазылу және қабырғаларының (жанжағын) бекітілу тәсіліне қарай құбыршалы, шахта шеңберлі және аралас құдықтар болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Тік тартты. *Жер, тұрмыс жағдайына қарай әр елдің сазы (ән-күйі) да әр алуан деген мағынада.* Түркістан елінің әні бұлтарысы жоқ, *т і к т а р т а р* айқай, қайырмасы жоқ, келте немесе бірыңғай текірек болып келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тік төртбұрыш. *Барлық бұрыштары тік болатын төртбұрыш.*

Тік тұрды [тұрып күтті]. *Жік-жапар болды, барынша аянбай күтті.* Құсекеңнің өзі ас әзірлеп, *т і к т ұ р ы п,* «құрметті» қонақтарының алдында қызмет қылған (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Бай Кайзер конақтарын *т і к т ұ р ы п* қарсы алды (F.Мұстафин, Дауыл.) Пар-парымен неше түрлі тамақ даярлап, қонақжайлықтарын көрсетіп *т і к т ұ р ы п к ү т т і* (Қаз. тілі. фраз. сөздігі).

Тік шелек. ж е р г. *Цилиндр тәрізді аузы мен түбі бірдей биікше келген шелек түрі.* Байназар *т і к ш е л е к п е н* су әкелуге кетті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІК[1]= е т. *Ағаш, гүл, көкөніс өсімдік көшеттерін жерге отырғызу, егу, қадау.* Жиренайғыр, Ақсеңгір – Ежелден егіз екі өзен. Қатар аққан жанаса, Жағалай *т і к к е н* жас шыбық (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.). Қырдың қызы *т і к к е н* тал Өсті еменді жағалай; Құшақтасып, бауырмал Қарындас пен ағадай (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

Кәрін [қаһарын] тікті. *Қатты ашуланды, қаһарланды.* Ол тағы өршелене *т і г і п к ә р і н,* Ышқынды, шаң-тозаңның қуып бәрін. Бел байлап, кіріскендей құлатуға Сындырды үйдің әлсіз уықтарын (С.Жиенбаев, Қарлығаш). Оларды босату туралы кісі салып көріп едік, *қ а һ а р ы н т і г і п,* маңайына жолатпады (А.Лекеров, Түз гүлі).

Көз тікті [қадады]. *Тесіле қарады, көзін алмай қадалды.* Бұрын Тайжан комбайн жүретін жолға *к ө з і н* тесе *т і г і п,* бөгеттің бәрін байқап отыратын (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Мәртебең жерде тұрмақ жыр өзі ілген, Жөн ғой, жөн өзіне *к ө з т і г е* жүрген. Мен мұнда ұстаз да емес, шәкірт те емес, Кеп түстім жайбарақат мінезіммен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Кірпігін жерге тікті. *Төмен қарады.* Сәл басып, *к і р п і к т е р і н ж е р г е т і г і п,* Жүрістен тал мүсіні тербетіліп, Сызылып жайғасты бір орындыққа, Қуандым дәл қасына мен де отырып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Құйрығын тікті. *Құйрығын қоқайтып көтерді, тікейтті.* – Жылқыға бар, – деп қоя берсе, бурыл ат *қ ұ й р ы ғ ы н т і г і п* алды да, шапқаннан шауып отырып жылқыға келді (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

Құлақ тікті. *Зейін қойды, тыңдады.* Тәжімұрат *қ ұ л а ғ ы н т і г е* қойды да, әлденені мақұлдағандай бас изеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Екенсің албырт мендей бала күнгі, *Т і г е м і н* сылдырыңа *қ ұ л а ғ ы м д ы.* Жарысқан толқынына қол бұлғаймын, Тұрғандай аттандырып қонағымды (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Отау тікті. а) *Өз алдына жеке үй болды, шаңырақ көтерді.* Енді өз алдына *о т а у т і г е м і з.* Ағайындар мал атайды (Д.Досжанов, Зауал). Тағдыр берген уыз балдай нәр сыйлық – Жұбым болды қара көз қыз қарсы үйлік. Қол ұстасып босағадан бірге аттап, Бәріміз де *о т а у т і г і п,* жар сүйдік (Т.Рахимов, Он сегіз.). ә) *Өз алдына ел, жұрт болды.* Ертеде құйын қуған қаңбақтай көшіп жүрген қазақ халқы отырықшы елге айналды, өз алдына *о т а у т і г і п,* уық шанышты (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Одақтас болып бөліндік, *О т а у т і к т і к,* енші алып. Өз алдына үй болып, Күншығыстан жай салып (Жамбыл, Шығ жин.).

Ту тікті. а) *Жаулап жеңіп алды, үстемдік орнатты; жеңіске жетті.* Бір бай елден осы су шыққан шығар? Өрлеп барып, үстіне *т і г е л і к т у* (Абай, Тол. жин.). ә) *Өрістетті, гүлдендірді.* Осы елде бір жігіт бар Мақаш атты Жасында ата-анадан жетім қапты. Өскенде өн мен күйдің *т у ы н т і г і п,* Бар елді өнерімен таңырқатты (С.Омаров, Сәукен). Таңданып тағы мен тұрдым, Бұл дағы мақтан – ұя бір. *Т у т і к к е н* жері ән-жырдың – Осы ғой Үлкен театр (Н.Шакенов, Толқын.).

ТІК[3]= е т. *Бәйгеге немесе бәстескен адамдардың жеңгеніне ақшалай немесе заттай жүлде қою, белгілеу.* – Бәйгеге түйе *т і к с е* көреміз! – деді Сары. Жұрт күлді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Әй, – деді Есім қызып, – не *т і г е с і ң?* (М.Дүйсенов, Мейман.) Бас бәйгіге елу жорға *т і к п е к* болған екен (Қаз. ертег.).

Басын тікті. *Өзін өлімге қиды, жанын құрбан етті.* Халық үшін *б а с т і г і п,* Ат құйрығын тарады. Дұшпанынан тайсалмай, Қасқайып қарсы қарады (О.Шипин, Аманкелді). Алысты барам арман қып, Ауырың болса арт, өмір! Жолына жырдың құрбан қып, *Б а с ы м д ы т і к т і м* әйтеуір (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Бәйге тікті. *Жарыстан озғанға жүлде тағайындады, жүлде атады.* Жеңеше, балуаның қайсысы, *б ә й г е ң д і т і к* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бәйгеге қосар атым бар, соның бағын сынаймын. Мықты екенінді білейін. *Т і к б ә й г е г е* анауыңды (Қ.Мұхаметжанов, Өзіме де.).

Бәс тікті. *Бәстескен іске жүлде қойды, серттесті.* – Ендеше, жүз долларға *б ә с т і г е м і н,* – дейді журналист қызып («Қаз. әдеб.»). – Байеке, озады атым, *б ә с т і г е м і н,* Түлпарыңды тұғырым басты менің. Алты болыс Албанды дүрліктіріп, Құнаныңда бәйге алған тас түлегім (Қарлығаш.).

Тігерге тұяқ жоқ. *Мал атаулыдан ештеңе қалмаған, тұқ жоқ, жұрдай. Т ұ я қ* та *ж о қ т і г е р г е,* дым қалмаған, Жау жалмаған, жабысып құм жалмаған, Сырлар бар-ау қойнында, туған далам, Ақтарылған қанынан қазағыңның, Құзғыны да

құдайдың құр қалмаған. Сенде ме?.. Сенде сұмдық сыр бар, далам (М.Мақатаев, Шығ.).

Тігерге тұяқ қалмады. *Малдан жұрдай болып айырылды.* Бірақ қар кетіп, сай-сала тасыған уақытта ауыл қотанында *т і г е р г е т ұ я қ қ а л м а д ы* (С.Жүнісов, Жапанда.). Көп кешікпей бір жылы мықты ашаршылық болып, ел жұтап, ашаршылықтан жұрт тегіс қырылып, сонда әлгі байдың *т і г е р г е т ұ я қ* малы *қ а л м а й* жұтаған (М.Дулатов, Шығ.).

ТІКБАҚАЙ с ы н. *Шаруаға қыры жоқ, тұк істемейтін (адам).* – Ойбай-ау, пәтершілер де ақша төлеуші еді, мынау *т і к б а қ а й* неме бар ақшасын өзі құртады (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ). Сол жігіт әлгі *т і к б а қа й* жолдастарына жаман кейіді, ол болмаса, аналар қазақта адам дейтін емес, – деді төменірек отырған біреу (М.Дулатов, Шығ.).

ТІКБҰРЫШТЫ с ы н. *Бұрыштары тік болатын.* «Сфериканың» бірінші кітабында Евклидтің «Бастамалары» үлгісінде сфералық *т і к б ұ р ы ш т ы* үшбұрыштар туралы теоремалар дәлелденеді (А.Көбесов, Математика.).

ТІКЕ ү с т. *Тік, тура.* Ол қолымды қысып тұрып, бетіме *т і к е* қарады (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Көз көрмей барды бала жерді сүзіп, Сөйлеуге дәрмені жоқ *т і к е* тұрып. «Өзімнің баламдай жас бала екен»,– деп, Бір кемпір бір кесе сүт берді құйып (О.Шипин, Дастан.).

Тіке адрестеу. и н ф. *Операндтың атқарылатын адресі команда құрамына оның бір бөлігі болып кіруі [Операнд сақталатын жад ұяшығының адресі команданың адрестік бөлігінде көрсетіледі].*

Тіке бояу. х и м. *Материалды тіке боғыштардың көмегімен сулы ерітінділерде бояу.*

Тіке [төте] режім. и н ф. <ағыл. direct mode> *Қатынас құру режімі [Құжаттағы өзгертулер буферде жинақталмай, олардың өзгертілген нәтижелері файлда бірден сақталады].*

Тіке сызықты. к ә с. *Қазақ бүйымдарындағы тұзу жүргізілген геометриялық ою-өрнек. Т і к е с ы з ы қ т ы* өрнектер ыдыс-аяқтан, ғарыштағы әуендерінің – текеметтен, тұскестеден көріне салатыны міне осында (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

ТІКЕДЕН-ТІК ү с т. *Тіп-тік, тұп-тура.* Клубта отыратын орын жоқ, екі-үш сағат сарғайып, *т і к е д е н-т і к* тұру ауыр-ақ («Лен. жас»). Майданды тік жарып өтіп, *т і к е д е н-т і к* Истраға барып шегінген жау топтарының алдына тосқауыл болу – олардың мақсаты болды (Б.Момышұлы, Москва.).

ТІКЕЙ= е т. **1.** *Тіп-тік болу, тікірею.* Сырбай тайлақты, түйесін қыстай маңында ұстап, қолдан күткендіктен, екеуі өркештері *т і к е й г е н* семіз болатын (С.Мұқанов, Шығ.). Қол-қолдың барлығында жоғары көтеріліп, *т і к е й і п* шаншылған шоқпар (М.Әуезов, Қилы заман). **2.** а у ы с. *Тұру, көтерілу, орнына қайта келу.* Есейткен жетті күндер сыр ақтарып, Қалдым мен қоштасарда бірақ танып. Әкенің қасиетті шаңырағы *Т і к е й і п* кетті талай құлап барып (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТІКЕЙТ= е т. **1.** *Тікірейту.* Ылғи бір құлақтарын *т і к е й т і п,* көздерін ежірейткен обыр дүние (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2.** *Тұрғызу, тігінен қою.* Ол гүл үстіндегі дәкені жайлап көтеріп, гүлді бір-бірлеп *т і к е й т і п* қойды («Мәдениет және тұрмыс»).

ТІКЕЙТУ *Тікейт етістігінің қимыл атауы.*

ТІКЕЛЕЙ ү с т. **1.** *Тіке, тұп-тура, бірден.* Жарқылдайтұғын қанаты көгілдір отпен, Қонса олар жарға қонатын көңілге көктем. ...Көк жасыл құстар – жабайы көгершіндер-ай, Түсетін еді *т і к е л е й* өмірге көктен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Содан соң *т і к е л е й* былайша сұрақ қойды (Ә.Нұршайықов, Батыр.) **2.** *Ең негізгі, арнайы.* Менің *т і к е л е й* жүрген шаруам – елдің кітап оқуы (F.Қайырбеков, Қарқаралы.).

Тікелей адрес. и н ф. *Машина командасының адрестік өрісінде орналасқан мәліметтер.*

Тікелей аралас қатынас. з а ң. *Жүктерді, жолаушыларды, теңдеме жүкті әртүрлі көлік түрлерімен бірыңғай көлік құжаты бойынша тасымалдау.*

Тікелей араластыру. и н ф. <ағыл. direct access hashing> *Орналастыру міндеті әртүрлі кіріс мәліметтері үшін әртүрлі мәндер беретін араластыру әдісі.*

Тікелей басқару. и н ф. *Микрокомандадағы өрістің мағынасы осы микрокомандадағы басқа өрістің мәніне тәуелді болатын микропрограммалау әдісі.*

Тікелей бастық. ә с к. *Қарамағындағыларға ең жақын бастық.* Мысалы, сарбаздардың *т і к е л е й б а с т ы ғ ы* бөлімше командирі, взвод командирінің *т і к е л е й б а с т ы ғ ы* – рота командирі және т.б. (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тікелей бойтаса. ә с к. *Ага басшы үйымдастырған бойтасадан басқа, бөлімдер мен бөлімшелердің өз күшімен салынатын бойтаса, панажай.*

Тікелей жалғастыру. и н ф. <ағыл. point-to-point connection> *Ауыстырып қосудың аралық құралдарын пайдаланбайтын компьютер мен терминалдардың арасындағы тұрақты байланыс арнасы.*

Тікелей қорғау. ә с к. *Үлкен басшылар үйымдастыратын, бөлімше командирі жіберетін қорғау. Т і к е л е й қ о р ғ а у* қарсыластың тұтқиыл шабуылына және барлау жүргізуіне жол бермеу мақсатында ұйымдастырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тікелей операнд. и н ф. <ағыл. immediate operand> *Команда өрісінде орналасқан команда операнды; машина командасының адрестік өрісінде орналасқан мәліметтер.*

Тікелей пішімдеу. и н ф. <ағыл. on-screen formatting> *Мәтіндерді дайындау жүйелерінде*

мәтінді енгізумен әрі редакциялаумен бір мезгілде орындалатын және дисплей экранында бейнеленетін мәтінді пішімдеу.

Тікелей режім. и н ф. <ағыл. immediate mode> *Пайдаланушы дисплей экранындағы процестер мен ақпараттық объектілердің кескініне әсер ете отырып, жүйені басқаратын интерактивті жүйені ұйымдастыру тәсілі.*

Тікелей сайлау. с а я с и-қ о ғ. *Сайлауды өткізу тәртібі; ең жоғары мемлекеттік биліктерге лауазымды тұлғаларды сайлаудың демократиялық төте жолы.* Сайлаушылар өкілетті органдардың депутаттарын және сайланбалы лауазымды тұлғаларды төте және тікелей сайлайды. *Т і к е л е й с а й л а у* кезінде делдалдар – таңдаушылар пайдаланылмайды (ҚҰЭ).

Тікелей сыртқы сауда айналымы. э к о н. *Халық шаруашылығы балансының жиынтық көрсеткіштерінің бірі [Ол елдің шетелмен экономикалық байланысын сипаттайды. Тауарды сатып алу, сату жөніндегі коммерциялық мәмілелер нәтижесінде мемлекеттік шекарадан кесіп өтетін тауардың құны, сондай-ақ коммерциялық негізде сатылған және сатып алушы елдің меншігіне ауысқан, бірақ сатушы елдің аумағында қалған тауардың құны болып табылады]. Т і к е л е й с ы р т қ ы с а у д а а й н а л ы м ы* кеден құжаттарын толтыру кезінде айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика).

Тікелей толатын көлтабан. с у ш а р. *Еріген қар суымен және көктемгі тасқын және жауын-шашын, нөсер суларымен толатын көлтабан.*

Тікелей ұйымдастыру. и н ф. <ағыл. direct organization> *Мәліметтердің тікелей жинағын ұйымдастыру.*

Тікелей шаруашылық байланыстар. э к о н. *Кәсіпорындар арасында тікелей жасасылған шаруашылық шарттарға негізделген кәсіпорындар арасындағы қарым-қатынас. Т і к е л е й ш а р у а ш ы л ы қ б а й л а н ы с т а р* өнімді тұрақты тұтыну мақсатымен шығару жағдайында белгіленеді (Қаз. тілі термин. Экономика).

Тікелей шығындар. э к о н. *Өнімнің, жұмыстардың, қызметтердің жекелеген түрлерін өндіруге, орындауға, көрсетуге тікелей байланысты және олардың құнына тікелей жатқызылатын шығыстар.*

Тікелей ықпал шеңбері. э к о н. *Ұйымға тікелей әсер ететін факторлар, сондай-ақ ұйымның осы факторларға әсер ететін сыртқы ортасы.*

Тікелей іздеу. и н ф. <ағыл. immediate search> *Мәліметтерді олардың адрестері бойынша іздестіру.*

Тікелей эфир. *Радио, телевизияда хабар жүргізуші мен тыңдарман, көрермен арасындағы байланыс.* 2004 жылы 14 мамырда сағат 20.00-де республикалық телеарналарда Қазақстан Республикасының Президентінің қатысуымен *т і к е л е й э ф и р* хабары басталады («Егемен Қазақстан»).

ТІКЕЛЕН= е т. с ө й л. **1.** *Тіке келу, батылдану, өршелену.* – Неге жұмысым болмайды? – деді Мадияр да *т і к е л е н і п* – мен саясаттың кісісімін (С.Мұқанов, Ботакөз). **2.** *Ашулану, қаһарлану.* Қалмағым бар ма шаппаған? *Т і к е л е н с е м* шынымен Қашып жолын таппаған. Жеті күнде барайын, Қалмады сөзің айтпаған (Қамбар батыр).

ТІКЕЛЕНУ *Тікелен етістігінің қимыл атауы.*

ТІКЕН з а т. *Кейбір ағаштар мен өсімдіктердің бұтақтарында болатын ұш жағы ұшкір зат, тікенек. Т і к е н і ң* болса бойыңда, Ауырса да өзің жұл. Сергек болсын ойың да, Еріншек болма, құр масыл (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кейде елікше секіріп келе жатқанда, қарағаштың шегедей мықты сояу *т і к е н і* өкшемізге кірш етіп кіріп кетеді (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.).

Арасына тікен тастады [болды]. *Екі адамды өшіктірді, іріткі салды.* Жалғасқалы тұрған жас жүректердің *а р а с ы н а т і к е н т а с т а м а қ* па? (М.Хасенов, Тұлпар.). Ол Қабира екеуміздің махаббатымызды ұғып, *а р а л а р ы н а т і к е н б о л м а й ы н* деген болар (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.).

Тікен тілді. *Өткір сөзді.* Сөзі көмейінде қалған ашулы Нұрым да, сөзге ұста, *т і к е н т і л д і* оның қасындағы жолдасы да сапқа ұмтылды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТІКЕНБАС з а т. ө с. <лат. acanthocephalis> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдіктер.* Қазақстанда көктемде басқа шөптермен араласқан пішен түріндегі *т і к е н б а с т ы* төрт түлік мал жақсы жейді (ҚҰЭ).

Тікенбас құрттар. з о о л. *Скребнилер типіне жататын жалғыз класс.*

ТІКЕНДЕЙ с ы н. *Тікен сияқты, өткір.* Ақсақ баланың қоста жоғы Бұзаубаққа *т і к е н д е й* жайсыз көрінді (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Тікендей қадалды. *Қатты батты.* Шыным сол: жаңағыдай қаңқу *т і к е н д е й қ а д а л а д ы* (Бал дәурен). Осының бәрі Жақыптың шымбайына батып, оған *т і к е н д е й қ а д а л д ы* (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап).

ТІКЕНДІ с ы н. *Тікені қалың, тікенегі көп.* Аксинья бұта-бұтаның арасымен күңіреніп келе жатыр. *Т і к е н д і* тырбық бұталардан ауыр ойдың, қалың қайғының иісі тарағандай (М.Жұмабаев, Шығ.). *Т і к е н д і* жайылымға жолатпау, қыста сұрапыл борандар мен суықтарға ұрындырмау, күйлі ұстау, күтімді ету (Т.Нұртазин, Ауыл.).

Тікенді кеуел. б о т. <лат. capparis spinosa> *Кеуелдің тікенегі бар түрі. Т і к е н д і к е у е л д і ң* (каперцы) гүлшанағын тұздап, тамақтың дәмін кіргізетін ащы тұздық жасайды (Биология).

Тікенді қарақат. б о т. <лат. ribes hispidulum> *Биіктігі 1,5–2 метрлік бұта.*

Тікенді қарлыған. б о т. <лат. grossularia acicularis> *Қарлыған тұқымдасына жататын, биіктігі 50–100 см, маусым айында гүлдеп, жемісі шілдеде пісетін жидекті бұта.*

Тікенді қара өрік. б о т. <лат. prunus spinosa> *Биіктігі үш метрге дейін жететін, бұталарының көбінің ұшында өткір тікені болатын, жапырақтары майда, сағақтары қысқа, бұталы өсімдік.*

Тікенді раушан. б о т. *Биіктігі 2 метрге дейін жететін бұта.* Павловтың дерегіне қарағанда, *т і к е н д і р а у ш а н* жемісінің құрамында 4500 мг/процентке дейін С витамині, қант, илі зат, нектин, нентозандар және бояғыш зат бар (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

Тікенді таумасақ. б о т. <лат. orostachys spinosa> *Екіжылдық өсімдік түрі. Т і к е н д і т а у м а с а қ т ы* маралдар жақсы жейді (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

ТІКЕНЕК з а т. **1.** *Кейбір өсімдіктер жапырағының шетіне шығатын майда тікен.* Кактусты малдар жей алмайды, өйткені оның *т і к е н е г і* көп (Ж.Жатқанбаев, Су.). Алой – лилия тұқымдас өсімдік, көбінің жиегінде *т і к е н е г і* болады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі). **2.** б и о л. *Қоршаған ортаның әртүрлі жағдайларына байланысты түрін өзгерткен жапырақ.* Егер жапырақ жүйкелерінің ұшы ғана *т і к е н е к к е* айналса, жапырақ тақтасының жиегі үшкір тікенекті (түйетікен, шағыртікен) болады (Қаз. тілі термин. Биология). **3.** а у ы с. *Қатты, тастай.* Қара сұр, сырға берік беті қандай, Мінезі майда жібек, сөзі балдай, Бал заты – у, жібек асты – *т і к е н е к* пе? Не керек! Адамзатты біледі алдай! (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Азап, машақат, у, дерт.* Махаббат – бір *т і к е н е к,* Жүрекке барып қадалар. Бақытсыз ғой бұл жүрек, Тамшылап одан қан ағар (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тікенегі сыртына шықты. *Жаңадан босанған әйел туралы айтылады.*

Тікенектен шошып, шоқ басты. *Бір бәледен қашам деп, екінші бәлеге ұрынды.* Әскерім Сырға дейін шегінді. Өзім Сығанаққа қаштым. Жауымнан көп төлеумен әзер құтылдым. Сосын ғой Дешті Қыпшақтың басты рулары – арғын мен қыпшаққа арқа сүйемек болғаным... Одан не шықты? *Т і к е н е к т е н ш о ш ы п, ш о қ б а с т ы* деген осы емес пе? (І.Есенберлин, Шығ.).

Тікенекті бозтікен. ө с. <лат. acanthophyllum pungens> *Сабағы ұзын, жуандығы 7 мм, биіктігі 50–80 см шөп сабақтас өсімдік.*

ТІКЕНЕКТЕЙ ү с т. *Тікендей, тікен сияқты.* Майда бол, жігіт болсаң тал жібектей, Жақсы емес қатты болу *т і к е н е к т е й* (М.Дулатов, Шығ.).

ТІКЕНЖАПЫРАҚ з а т. ө с. ***Бозтікен** (жартылай тікенекті, ұзын кіндік тамырлы, бұтақты, көпжылдық өсімдік). Т і к е н ж а п ы р а қ т ы ң* тамырларын апрель, май айларында қазып алып, күн көзіне кептіреді (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

ТІКЕНТЕРІЛІЛЕР з а т. ө с. <лат. echinodermata> *Теңіз омыртқасыздарының бір типі. Т і к е н т е р і л і л е р* кембрийге дейінгі кезеңде, бұдан шамамен 520 млн. жыл бұрын тіршілік ете бастаған, көпшілік түрі палеозойда құрып біткен. Ежелгі грек ғалымдары оларды терілерінде ізбесті тікендері болғандықтан «*т і к е н т е р і л і л е р*» деп атаған (ҚҰЭ).

Тікентерілілер типі. б и о л. *Омыртқасыз жануарлар тобының бір типі. Т і к е н т е р і л і л е р т и п і н і ң* 5000-нан аса түрі бар, теңіздерде көп тараған, көбі су түбінде жай қозғалып, кейбіреулері бекініп тіршілік етеді. Ересек түрлері радиальді симметриялы (Қаз. тілі термин. Биология).

ТІКЕНШЕ ү с т. *Тікен сияқты, тікендей.* Қиыршық қар *т і к е н ш е* қадалып, бетке ұрғылап түрды (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Киме сөздер өзінен-өзі барып, оған *т і к е н ш е* қадалып жатты (F.Мұстафин, Дауыл.).

ТІКЕНШӨП з а т. ө с. <лат. scolochloa> *Астық тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдіктер.* Қазақстанның батысы, шығысы және орталық аймақтарындағы өзен-көл жағалауларында, батпақты-сулы жерлерде, қамыс арасына өсетін 1 түрі – көде *т і к е н ш ө б і* бар (ҚҰЭ).

ТІКЕСІНЕН ү с т. **1.** *Тіп-тік, тура.* Жерошақ басы: қожалақ бала, қоңырсық құйқа, қандықыл қатын, ішек-қарын, тезек, сылп-сылп ит, *т і к е с і н е н* шаншылған майда қоңыр түтін (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Турасынан, төтесінен, бірден.*Сондықтан генерал-губернатор әңгімені *т і к е с і н е н* қойды (І.Есенберлин, Қаһар). *Т і к е с і н е н* айтып салып, қарқ-қарқ күледі де отырады (Д.Әбілев, Арман.).

Тікесінен тік тұрып күтті. *Жаны қалмай қызмет етті.* Әкеңді айтып барсаң, *т і к е с і н е н т і к т ұ р ы п к ү т е д і* (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Ол *т і к е с і н е н т і к т ұ р ы п* қонақ *к ү т у м е н* болды («Қаз. әдеб.»).

ТІКЕЮ *Тікей етістігінің қимыл атауы.*

ТІКИ= е т. **1.** *Тіп-тік болу.* Бұл шақта сақалшашы ғана емес, қабақ түгіне дейін ақ араласып, *т і к и е* сояуланған Дәркембай отыр (М.Әуезов, Ақын аға). **2.** *Тікірею, едірею.* Тікен мұрты *т і к и д і,* Шегір көзі шікиді, Бір «ап» деді, жеп қойды. Сілекей шұбырды ұртынан, Бір мырс етті мұртынан, «Құтырған құл!..» – деп қойды (М.Жұмабаев, Шығ.). Бақтығұлдың ұзын мұрты *т і к и і п,* түгін сыртына теуіп алды (М.Әуезов, Қараш.).

ТІКИЮ *Тіки етістігінің қимыл атауы.*

ТІККІЗ= е т. **1.** *Киім тіктіру.* Б а т и м а. Апаау! Биғаш жасыл сәтеннен бір көйлек *т і к к і з і п т і,* көрдің бе? А й с ұ л у. Қазақша ма екен? Ноғайша ма екен? Б а т и м а. Ноғайша дағы, осы күнде қазақшаны кім киюші еді? А й с ұ л у. Кім тігіпті? Б а т и м а. Мәдескеге тіккізіпті, бойға біртүрлі қонады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күлқадиша ұзатылуға әдейілеп *т і к к і з г е н* тәуір киімдерін киіп, бұрынғыдан да көркейіп кетіпті (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). **2.** *Киіз үй тіктіру.*

Игіліктің он екі қанат ақ үй *т і к к і з і п*, орыс капиталистерімен ауыз жаласуы жақсы шындық жоралғысы екені рас («Қаз. әдеб.»). – Мен бүгін теңдерді шешкізіп, ертең үйлерді *т і к к і з б е к* едім (М.Әуезов, Абай жолы).

ТІККІЗУ *Тіккіз етістігінің қимыл атауы.*

ТІККІШ с ы н. *Киімді сәндеп тігетін, киім тігуге шебер.* Киімді Қалисадан пішкіш те, *т і к к і ш* те адам жоқ деседі (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ТІККАНАТТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. orthoptera> *Жәндіктердің бір отряды.* Жер шарында кең тараған, 20 мыңға жуық түрі бар. Қазақстанда 700-ден астам түрі белгілі. *Т і к қ а н а т т ы л а р д ы ң* қанаттарының алдыңғы жұбы қатқылдау, тері тәрізді, дене үстін бойлай тік орналасқан (отрядтың аталуы осыған байланысты) (ҚҰЭ).

ТІКМЕ с ы н. к ө н е. *Тікпе, қабаттап тігілген. Т і к м е* сауыт һәммасы жарқылдаған, Жаудан қорқып көңілі тартылмаған. Шашағы дулығаны жасыл жауһар, Тамам сауыт-саймандарды алтындаған (Бабалар сөзі).

ТІКСИ= е т. *Тікірейе қарау, ожыраю, тікшию.* Бір кезде *т і к с и і п,* жалт қарағанда өңменіннен өтіп, атып жібере жаздайды (Б.Тілегенов, Көктем.). – Ие, мені неге бөгедіңіз, не айтасыз? – деп *т і к с и е* қарады ол (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

ТІКСИЮ *Тікси етістігінің қимыл атауы.*

ТІКСІН= е т. **1.** *Әлденеден сезіктену, секем алу.* Құнанбай қабағын түйіп, *т і к с і н е* қарады да, жүрісінен бөгеліп қалды (М.Әуезоз, Абайжолы). Аманкелді *т і к с і н е* қарап, сүйінші деген соң, жаманат болмас деп тоқтады (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** *Сескену, тітіркену.* Мұхтар тығулы мылтығын суырып алған Қасымбекті көргенде, денесі *т і к с і н і п* кетті (К.Оразалин, Абай.). Райханның еті *т і к с і н д і,* басында желек (М.Әуезов, Әңгім.).

ТІКСІНДІР= е т. *Тіксінту, тітіркендіру.* Шағымның осы жолдары Ақжанды *т і к с і н д і р і п* тастады (М.Хасенов, Нартәуекел). Қамашты көрген сайын өз жүрегінде қатты *т і к с і н д і р г е н* бір сезімді байқайтын болып алды (З.Шүкіров, Жас жесір).

ТІКСІНДІРУ *Тіксіндір етістігінің қимыл атауы.*

ТІКСІНТ= е т. *Тіксіндіру.* Күйеуінің тосын ашқан бұл сыры Қалиманы қатты *т і к с і н т т і* (З.Шүкіров, Ізгілік.) Естілген суық сөз оның денесін *т і к с і н т т і* (К.Оразалин, Абай.).

ТІКСІНТУ *Тіксінт етістігінің қимыл атауы.*

ТІКСІНУ *Тіксін етістігінің қимыл атауы.* Жас жігіттің өңінен *т і к с і н у д і* сезбедім, қайта күлімдей жауап қайырдым (А.Лекеров, Қырда.).

ТІКСІНІҢКІРЕ= е т. **1.** *Әлденеден сезіктеніңкіреу, секем алғандай болу.* Үсен *т і к с і н і ң к і р е п,* бойы мұздап, қолына манағы қармақтың таяғын қысыңқырай ұстап отыра берді (Ы.Алтынсарин, Шығ.). Қоңыратты көргенде сәл *т і к с і н і ң к і р е п,* иығы селт етіп қозғалды да, бұрылып алып зытты (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2.** *Бойы тітіреңкіреу, қорқыңқырау.* Лапастың есігіне көзі түсіп, жүрегі қалтырап *т і к с і н і ң к і р е д і* (Б.Майлин, Шығ.).

ТІКСІНІҢКІРЕУ *Тіксініңкіре етістігінің қимыл атауы.*

ТІКТЕ= е т. **1.** *Денесін, бойын тік ұстау.* Есей бойын *т і к т е п,* екі аяғына нық тұрды да, төңірегіне баса бір қарады (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). Қайнарбай еңсесін *т і к т е й* түсіп, қолын алдыңғы жаққа шошайтады (З.Шүкіров, Жас жесір). **2.** *Тура қарау, қадалу.* Сыланған кіріп келген екі қызға жігіттер *т і к т е п* қарай қалды (С.Омаров, Өмір.). Қадиша да Ақанға *т і к т е п* қарай алмай, көзін бұрып әкетті (С.Жүнісов, Ақан сері).

ТІКТЕЛ=е т. **1.** *Тұзулену.* Бекен кілт көзін ашып оянды да, *т і к т е л і п* отырды (М.Қаназов, Сонар). **2.** *Қадалу.* Шапыраштанған қыли көздері адамға *т і к т е л і п* қарағанда глобустай айналып, аларып кететін (Н.Сералиев, Намыс).

ТІКТЕЛУ *Тіктел етістігінің қимыл атауы.*

ТІКТЕН= е т. **1.** *Қадалу.* Өңі де боп-боз боп жұмыстасының бетіне *т і к т е н е* қарап қалды (Қ.Құрманғалиева, Атырау.). **2.** *Тіксіну, сескену.* – Ол не сөз, естіртіп өлтірсеңші, айтсаңшы әуелі?! – Гүлжан *т і к т е н і п* қалды (А.Хангелдин, Қараторғай).

ТІКТЕНУ *Тіктен етістігінің қимыл атауы.*

ТІКТЕС= е т. **1.** *Қарсы келу, тіресу, таласу.* – Осында жаңа екеуміз *т і к т е с і п* қалдық (Б.Момышұлы, Москва.). **2.** *Қадала қарасу, қадалысу.* Екеуінің жанары да көп *т і к т е с і п* тұра алмай, екі жаққа тайқып кетті (Б.Тәжібаев, Қараторғай). – Өсіресіз! – деп ежірейеді аңшы. – Өсірмеймін! – деп *т і к т е с т і* шал (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ТІКТЕСУ *Тіктес етістігінің қимыл атауы.* Сол кезде Қаржаумен *т і к т е с у г е* сайлана беріңіз, – деп Тауман Таңқарды шығарып салды (А.Әлсеров, Ар.).

ТІКТЕТ= е т. *Тұзулету, тік ұстату, тігінен қойғызу.*

Көз тіктетті. *Көзін қадады, көз тастады.* Көз қиығымды ақырындап, жатаған үйлерге *т і к т е т т і м* (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

ТІКТЕТУ *Тіктет етістігінің қимыл атауы.*

ТІКТЕУ[1] с ы н. **1.** *Тік келген, тұзулеу.* Онда мұның өңі жастау, тұлғасы *т і к т е у* болатын (Қ.Исабаев, Жолдас.). Айналадағы биік жоталардың *т і к т е у* келген еңкейістерімен ақырын жылжыған ұсақ тастар етекке құлап келеді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **2.** *Тікелеу, туралау, өткірлеу, батылдау. Т і к т е у* көзқарасы қола мүсінге айнымай түсіпті (Ә.Жәмішев, Дала.). Өзегіннен өтердей *т і к т е у* қарайтын көздерінің жанары жасқа шыланып барады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **3.** а у ы с. *Қатаңдау, қатқылдау, ерсілеу.* Дауысы *т і к т е у* шықты (С.Бақбергенов, Мен.).

Жанас онысын жаратпай, *т і к т е у* сөйледі (М.Дүйсенов, Ант).

ТІКТЕУ[2] *Тікте етістігінің қимыл атауы.*

ТІКТІР= е т. **1.** *Киім тіккізу.* Семейге келген соң, ағатайым мен жеңешем маған да орысша киім *т і к т і р і п,* мені қылтитып сәндеп қойған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қымбат бағалы матадан келіскен костюм *т і к т і р г е н* едіңіз (С.Байжанов, Сыр.). **2.** *Киіз үй тіккізу.* Абайлар бар тобымен келіп, Айтқазы *т і к т і р г е н* үйге түсті (М.Әуезов, Ақын аға).

ТІКТІРТ= е т. *Тіккіздіру.* Келініне жаңадан жайнамаз *т і к т і р т і п* берді (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ТІКТІРТУ *Тіктірт етістігінің қимыл атауы.*

ТІКТІРУ *Тіктір етістігінің қимыл атауы.* Бурабайға үй *т і к т і р у г е* әзірленген Шыңғыс тойдың болмауы туралы бұйрық хатты алды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТІКТІРІЛ= е т. *Тіккізілу.* Бұған арнап киім *т і к т і р і л д і* (С.Сейітов, Сөз сұра.). Көркем-өнерпаздар үйірмесіне музыкалық құралдар әкеліп, киім *т і к т і р і л д і* («Лен. жас»).

ТІКТІРІЛУ *Тіктіріл етістігінің қимыл атауы.*

ТІКҰШАҚ з а т. *Көтеру үшін бір не бірнеше ауа винті тудыратын, тік көтеріліп, тік қона алатын ауадан ауыр ұшу аппараты. Т і к ұ ш а қ т ы ң* бірден тік көтерілу, тік қону, бір орында қалықтап тұру, вертикаль осьпен кез келген бағытқа бұрылып ұшу мүмкіндігі бар (ҚҰЭ).

Тікұшақ алаңы. ә с к. *Тікұшақтардың ұшып-қонуына, орналасуына және оларға қызмет көрсетілуіне арналған жер телімі. Т і к ұ ш а қ а л а ң ы* тұрақты және далалық болады, сондай-ақ кемелерге, ғимараттарға және басқа жерлерге орналасуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тікұшақ тасығыш. ә с к. *Теңіз десантының алдыңғы жасағын түсіру және тасымалдау немесе сүңгуір қайықтарды іздеп табу мен жоюға арналған тікұшақтар таситын ұрыс кемесі.* Қайықтарға қарсы *т і к ұ ш а қ т а с ы ғ ы ш* сүңгуір қайықтарды іздеу және жою құралдарымен жабдықталған тікұшақтарды алып жүреді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тікұшақтардың жіктелуі. ә с к. *Тікұшақтардың айналдыру моментін тұзу тәсіліне, қалақтарының саны мен орналасуына, сонымен қатар қозғалтқышының түріне қарай тартпалы механикалық тікұшақтар, реактивті тікұшақтар, құрастырмалы тікұшақтар (бұрамалы қалақты) және тікұшақ-ұшақтар (конвертопландар) болып бөлінуі.*

ТІКШЕ с ы н. *Тіктеу келген, биіктеу.* Несіпбай шөпке қадалып келе жатып, аяғының астындағы *т і к ш е,* тайғақ кемерді байқамай қапты (М.Әуезов, Тас түлек). Күдіс-күдіс белдер менен жоталардың *т і к ш е* келгендері қопарылып жатыр (Ғ.Сланов, Шалқар).

Тікше сандықтай. *Жан-жағы түп-тұзу сандық тәрізді.* Ар жағындағы кішкене ағаш шарбақта Арыстан ханның *т і к ш е с а н д ы қ т а й* қабір тасы тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТІКШЕЛЕ= е т. *Тікейту, тік ету.* Киіз майыспай тіп-тік тұруы үшін екі жерден *т і к ш е л е й* қадалап, жарықшаланған жыңғыл шыбығын жапсыра тікті (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ТІКШЕЛЕН= е т. *Тіктену, тұзулену.* Біздегі киіз үйлердің төбесі *т і к ш е л е н і п,* етек жағы қусырылып, соп-сопақ болып келеді («Мәдениет және тұрмыс»). *Т і к ш е л е н і п* біткен биік қыр мұрынның үсті де қызара тершіпті (Ә. Нұрпейісов, Курляндия).

ТІКШЕЛЕНУ *Тікшелен етістігінің қимыл атауы.*

ТІКШЕЛЕУ с ы н. *Тіктеу, тігірек. Т і к ш е л е у* жасыл беткейдің орта тұсына келе бере Несіпбай аттан түсті (М.Әуезов, Әңгім.). Шөмеле Қарасу бұлағының *т і к ш е л е у* жарының дәл қабағында еді (С.Бегалин, Мектеп.).

ТІКШИ= е т. *Тікесінен тік тұру, тікірею, тікию.* Үрбаланың жартылай ашық кеудесі көрінді. Емшегі *т і к ш и і п* тұр (Д.Досжанов, Дария). – Оу, отырсаңызшы, тікемізден *т і к ш и і п,* көрмес-білмес кісідей не тұрыс! (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ТІКШИТ= е т. *Тікірейту, тікиту.* Ат басын ықылассыз қайта бұрып алып, құлағын *т і к ш и т і п* тау жаққа қарады (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

ТІКШИТУ *Тікшит етістігінің қимыл атауы.*

ТІКШИЮ *Тікши етістігінің қимыл атауы.*

ТІКШІЛ с ы н. **1.** *Тіктеу, тік келген.* Күлтеленген қалың қара шашын *т і к ш і л* маңдайының дәл ортасынан бөліп тарапты (С.Омаров, Қиыр.). Олар *т і к ш і л* өрден әрең дегенде өтіп алысты (Р.Сланов, Шалқар). **2.** а у ы с. *Мінезі бірбеткей, қатты.* Жақыпбек әдетте бірбеткей, мінезі *т і к ш і л,* ойлағанын тіке айтып тастайтын қызу қанды жігіт еді (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ТІКІЛЕН= е т. с ө й л. *Айтқанын орындауға тырысып екілену, едіреңдеу, едірею.* – Мен оны істей алмаймын, – дедім. – Неге? – деді Коваленко *т і к і л е н і п* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Мұхаммедке *т і к і л е н д і* сұрап жөнін, Іркілместен саулатты бұ да жөнін. Бәни Һәшім, Құрайыш-қыбыласы, және өзінің танытты кім екенін (МәшҺүр-Жүсіп, Шығ.).

ТІКІЛЕНУ *Тікілен етістігінің қимыл атауы.*

ТІКІРЕЙ= е т. **1.** *Әдеттен тыс қалып көрсетіп тесірейіп қарау, тікшию, тікілену.* – Сен атыстың жайын айт! – деді Жұма Жалбағайға *т і к і р е й е* қарап (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **2.** а у ы с. *Сазару, бедірею.* – Мынауыңызды тезге салыңыз, тістеніп *т і к і р е й г е н і н* қойсын, – деді жуан сарысы («Лен. жас»). **3.** а у ы с. *Едірею, тікшию.* Мұқатайдың қысқа мұрты *т і к і р е й і п,* өңі өзгеріп кетті (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

ТІКІРЕЙТ= е т. **1.** *Тікшиту, едірейту.* Аты құлағын *т і к і р е й т і п,* танауы пыс-пыс етіп, осқырынып қарайды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Омар мұртын *т і к і р е й т і п,* тұнжырап қалыпты

(F.Мүсірепов, Оянған өлке). **2.** *Көзін тесірейту.* Алғашқы кезде нәресте шақырғандай, алақанын қармай, мойнын бұлғай, көзін түнжырата, ернін шошайта сөйлеп, жирен орыс басын шайқап болмаған соң, иығын қысып, көзін *т і к і р е й т е*, ернін кезерте, ызбарлана сөйледі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТІКІРЕЙТУ *Тікірейт етістігінің қимыл атауы.*

ТІКІРЕЮ *Тікірей етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛ[1] з а т. **1.** а н а т. <лат. lingua> *Жан-жануарлардың, адамның дәм сезетін, адамдардың сөйлеу дыбыстарын шығаратын ауыз қуысындағы негізгі мүше.* Сен, бала, бұл амалды қайдан таптың, *Т і л і н* кесіп алайын бұл қу жақтың. Әкесіндей кісіні алдаймын деп, Айтқан сөзін қарай көр ақымақтың (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұрылып көрер күні жоқ, Сөйлемейтұғын *т і л і* жоқ, Тостағандай тола көз Төңкере келіп тастады (Батырлар жыры). **2.** *Сағаттың уақыт мөлшерін білдіріп тұратын көрсеткіші.* Ол бастырмалата сөйлеп, сағат *т і л і н* жөндей бастады (С.Шаймерденов, Мезгіл). Біз отырмыз қимылсыз, күн қозғалды, Талай өшті электр, талай жанды. Шыр көбелек жүгірді сағат *т і л і* Ұшқан жерден ракета айды айналды (Ә.Тәжібаев, Шығ.). **3.** *Темір айылбастың жырым бекітілген тиек бөлігі.* Айыл алақаны басына айылбас бекітілген кезде, *т і л* доға ортасына келтіріліп өткізіледі (Н.Нұрғалиұлы,.. Ата салт.). Айылбас – айылдың басына қайыстан жасап, ортасына *т і л* өткізіп қойған ілмек бекіткіш (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Тілі салақтады. *Тілі аузынан шықты.* Көш келіп, байдың үйлері үлкен-үлкен жабасалмасын жасап алған кезде, сиырларының *т і л і н с а л а қ т а т ы п*, сілекейін шұбыртып, бүйірін солықтатып, жүгіріп, сиырларын ұстап, жүгін түсіріп жатқанда Шекерлер де келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тілі аузына сыймады [таңдайға жабысты]. *Аузы кеберсіп, қатты шөлдеді, сусады. Т і л і а у з ы н а с ы й м а д ы.* Көмекей жақ – әлем-тапырақ. Төлегеннің іші тартылып, лоқси да бастады (Ө.Қанахин, Мұрагер). Ыстық күнде біз де шөлдеп *т і л і м і з а у з ы м ы з ғ а с ы й м а й* кетті (Ә.Шәріпов, Алыс.).

ТІЛ[2] з а т. **1.** *Адамдардың қоғамдық өмірде бірін-бірі түсініспі, пікір алысар қатынас құралы болып табылатын, дыбыстық және сөз құрамдары мен грамматикалық тәсілдер жүйесі.* Әбубәкір мырза көп уақыт қазақ арасында болып, қазақ рәсімін, тұрмысын, *т і л і н*, әдебиетін ұнатып, үйреніп, жазып отырған (М.Дулатов, Шығ.). Өз *т і л і м е н* сөйлескен жұрттың, өз *т і л і м е н* жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды («Қазақ»). **2.** *Адамдардың ойлау қабілетін іске асырып, оны дамытатын, ерік-жігерін, сезімін білдіретін мәдени-тарихи дәстүрлерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуші құрал.* **3.** *Айтпақ ойды білдіретін сөз, мәнерлі тіркес.* Қалидан да естідім сөз орынды. Жекемұрат жүйрік жігіт көрінді, Аз сөзінен алғырлығы байқалады, Ақылына *т і л і* серік, порымды (М.Жұмабаев, Шығ.). Әзімқан тобықты қазағын шешен *т і л м е н* тамсандырған жоқ болатын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **4.** л и н г в. *Ана тілінің заңдылықтарын, ережеқағидаларын оқытатын арнайы пән.* Онымен таласқанда сүріне беретін жері де осы *т і л* мәселесі еді (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Марина қазақ балаларына орыс *т і л і н е н* сабақ жүргізіп тұр (А.Сатаев, Ақын.). **5.** а у ы с. *Соғыс даласында мәлімет алу мақсатында қолға түсірген тірі тұтқын.* Күн сайын торуыл, күн сайын барлау. Іздейтіндері – *т і л* (С.Сейітов, Сөз сұра.). Кезекті барлау жұмысына, жаудың алыс тылынан *т і л* әкелуге жіберілді (С.Бақбергенов, Қоянкөз.). **6.** и н ф. *Есептеуіш машинаға командалар беру тәсілін анықтайтын ережелер жинағы.* Әдетте, алуан түрлі есептеуіш жүйелерде пайдалануға бір ғана *т і л д і ң* бірнеше нұсқасын әзірлейді (Қаз. тілі термин. Информатика.). // с ө й л. *Психикалық, құрал-жабдықпен жұмыс істеудің, іске қосудың тәртібі, ережесі.* Мәшинеңнің *т і л і н* білмейді екем (Ауызекі).

Алтай тілдері. л и н г в. *Түп-төркіні, шығу тегі бір деп есептелетін, Алтай өлкесінен шығып тараған түркі, моңғол, тұңғыс, мәнжу (кейде корей, жапон) халықтарының тілдері [Алтай тілдері тобына, мәселен, жоғарыда аталған түркі тілдері, моңғол және тұңғыс-мәнжу топтарына енетін отыздан астам, бүгінде өз алдына жекедара қолданылатын дербес тілдер жатады].* Көне түркі жазулары мен ескерткіштері, түркі тілдерінің тарихы мен оның кезеңдері, классификациясы, түркі тілдерімен өзге де *а л т а й т і л і* жүйесіндегі тілдердің төркіндестігі, түркілер тарихы терең зерттеле бастады (Түркістан энцикл.).

Ана тілі. *Әр адамның туған тілі, әр ұлттың өз тілі.* Аяулы, абыройлы *а н а т і л і м!* Өстім мен саясында қанатыңның (М.Әлімбаев, Лирика). Қазақ өз елінде ұлттық азшылыққа айналды, *а н а т і л і*, Отан тарихы тығырыққа тірелді, ұлы державалық шовинизм қоздады, орыстандыру белең алды, жеріміз экологиялық апатқа ұшырады (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Аралас тіл. л и н г в. *Лексикалық құрамы, морфологиялық және синтаксистік т.б. құрылымы бір негізден емес, әр тектен қалыптасқан тіл [Бұл құбылыс көбінесе өркениеттілігі неғұрлым төмен елдер мен жоғары елдердің өзара қарым-қатынасының күшеюі негізінде туады. Соның нәтижесінде алғашқысы соңғысының есебінен бірқатар тілдік (көбінесе лексикалық) элементтерді қабылдайды. Мысалы: индонезия тілінің құрамында санскрит, араб, еуропалық тілдерден, вьетнам тілінде қытай тілінен, тхай және кхмер лексикасының көне қабаттарынан қабылданған сөздер мол кездеседі].*

Аралық тіл. л и н г в. *Дәнекер тіл; ана тілі мен объект тілдің (үйреніп жүрген екінші тіл) игерілген элементтерінен туатын тіларалық жүйе. А р а л ы қ т і л* дербес қолданыла алады, құрылымы бай емес, негізінен, қарым-қатынас пен оқытып білім берудің стратегиялық мақсатына сай пайда болады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Ата тіл. л и н г в. *Қазіргі туыс тілдердің тараған тіл негізі.*

Ата түркі тілі. л и н г в. *Барлық түркі тілдерінің түпкі ата тілі; ежелгі түркі тайпаларының тілі, соның негізінде бірқатар өзгеріске ұшырап, кейін пайда болған жеке түркі тілдері. А т а т ү р к і т і л і* салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы қайта қалпына келтірілген немесе жаңғыртылған жағдайда ғана анықталады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Ауызекі тіл. л и н г в. *Тілдік қарым-қатынастың ауызша түрде жүзеге асатын түрі. А у ы з е к і т і л д е* сөздерді біреу бір түрлі, екіншілер басқа түрлі айтады немесе кейде бір кісінің өзі бір сөзді екі түрлі айтуы да мүмкін (Қазіргі қаз. тілі). Біздіңше бұл сөз тіркесінің алғашқы нұсқасы «Ләм-мим-нүн» болса керек. *А у ы з е к і т і л д е* кәзіргі кезде «Ләм демеді» деп те қолданылып жүр, «мим», «нүн» түсіп қалған («Зерде»).

Ауызша әдеби тіл. л и н г в. *Мәдениетті, білімді адамдардың әдеби тіл нормаларын сақтай отырып, өзара сұхбаттасу үстінде, баяндама жасауда, дәріс оқуда, радио-телехабар кезінде қолданатын ауызша сөйлеу тілі.* Әдеби тілде қалыптасқан жүйелі тілдік норма жазба әдеби тілге ғана емес, оның ауызша түрі – *а у ы з ш а ә д е б и т і л д е* де сақталып отыруға тиіс (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Әдеби тіл. л и н г в. *Бір арнаға, жүйеге түсіп қалыптасқан, жазба нормасы бар жалпыхалықтық тілдің өңделген түрі.* Метафора образға айналған сөздер қазақтың *ә д е б и т і л і н* байыта түскен (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Жарты ғасыр ішінде *ә д е б и т і л д і ң* бір арнаға түскенмен, түп-түгел қалыптасып үлгере қоймайтыны белгілі (І.Омаров, Шабыт.).

Баба тілі. л и н г в. *Ата тіл; этностың қалыптасуына негіз болған, атам заманнан келе жатқан тіл.*

Байырғы тіл. *Шығу тегі, тарихи дәстүрі көне заманнан басталатын көне, бүгінде өлі тілдердің жалғасы, сілемі ретінде сақталып, дамып отырған қазіргі тіл.*

Бала тілі. *Баланың тілі шыға бастаған екі-екі жарым жасынан ана тілінде таза, дұрыс сөйлей бастаған сегіз-тоғыз жасына дейінгі аралықта қалыптасқан қызық та қылықты тілі.* Ананың сүті – бал, *Б а л а н ы ң т і л і* – бал (Мақал). *Б а л а т і л і н і ң* ерекшеліктері тіл белгілері арқылы затты анықтауға жұмсалады, дыбыстарға еліктеу кездеседі (А.Салқынбай,.. Тіл әлемі).

Біртұтас тіл. *Бір тілде сөйлеуші қауым мүшелеріне бірдей қызмет ететін, бәріне түсінікті ортақ тіл.*

Газет тілі. *Күнделікті немесе апталық мерзімді басылымдардың тілі.* Бұл басылымның шығуы түрік халықтарының мәдени тарихындағы ірі оқиға болды. Атап көрсетерлік бір мәселе – *г а з е т т і л і н і ң* ерекшелігі («Ақиқат»).

Гомогендік тілдер. л и н г в. *Типологиялық жағынан бір-біріне жақын, туыс тілдер.* Мысалы, қазақ, қырғыз тілдері *г о м о г е н д і т і л д е р г е* жатады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Ғашықтың тілі. п о э т. *Ғашықтардың бір-бірін еш қалтарыссыз түсінісуіне байланысты айтылады.*

Ғылыми тіл. л и н г в. *Әр саладағы ғылымның өзіне ғана тән тілдік ерекшеліктерінің белгілі жүйесі, қолданыс тәсілдері.* Сондықтан Қазақстан, Қырғызстан жерінде араб тілінде сол кезеңнің *ғ ы л ы м и т і л і н д е* қойылған аттардың сақталып, үндестік заңына сай өзгеріспен бүгінде кездесетіндігіне таңдануға болмайды («Зерде»).

Ғылым тілі. *Әртүрлі ғылым саласында қолданылатын, өзіндік стиль ерекшеліктері мен терминологиялық қоры бар әдеби тілдің бір саласы. Ғ ы л ы м т і л і н д е* өндірістік іс-шаралар әсерінен бүлінген, құнарлылығы азайып, қуаң не сортаң жерге айналған жерлерді техногендік аумақтар деп атайды («Зерде»).

Дыбыс тілі. л и н г в. *Ым-шара тілінен ерекше, тек дыбыстау арқылы түсінісетін, сөйлесуге болатын тіл.*

Екінші тіл. л и н г в. *Алғашқы меңгерген тілден кейінгі тіл. Е к і н ш і т і л* ана тілімен сәйкес келуі де, келмеуі де мүмкін. Оқу орындарында үйретілетін *е к і н ш і т і л* – екінші шет тілі (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Ескерткіш тілі. л и н г в. *Өткен тарихи дәуірлердің елесі ретінде белгілі бір ру-тайпаның мәдени мұрасы ретінде сақталып қалған, тастан, металдан, ағаштан, күйдірілген саздан т.б. жасалған заттардың бетіндегі таңбалар, жазу-сызу.*

Ескі қазақ тілі. л и н г в. *Орта ғасырларда (14–16 ғ.ғ.) қолданылған қазақ халқының тілі. Е с к і қ а з а қ т і л і н і ң* негізінде қазақтың халық тілі, одан кейін қазіргі ұлттық тілі дамып қалыптасқан (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Жазба [жазу] тіл. л и н г в. *Белгілі бір халықтың, ру-тайпаның өз жазуымен жазылған немесе жазып қалдырылған ана тілі.* Өткен ғасырларда қолданылған араб графикалы *ж а з б а т і л* мен халықтың ауызекі сөйлеу тілі арасында айтарлықтай айырмашылықтар болған еді («Қаз. әдеб.»).

Жалғамалы тіл. л и н г в. *Сөздің түбіріне жұрнақ, жалғаулар жалғануымен ерекшеленетін тіл.*

Жалпақ тіл. *Бәріне түсінікті сөз, қарапайым сөйлеу туралы.* Міне, атом электростанциясының

жылу шығаратын ошағының рөлін атқарып тұрған ядролық реактордың жұмыс істеу принципін қысқаша және *ж а л п а қ т і л м е н* осылай түсіндіруге болады («Зерде»).

Жалпыхалықтық тіл. л и н г в. *Белгілі бір халыққа, тілдік қауымға тән және оның мүшелеріне тегіс түсінікті де ортақ, біртұтас халықтық тіл [Жалпыхалықтық тіл сол тілдің құрамына енетін барлық жергілікті диалектілер мен сөйленістерді толық қамтиды. Сондықтан оның қолданылу шегі, өрісі әдеби тілден әлдеқайда кең болады].* Сонымен бірге *ж а л п ы х а л ы қ т ы қ т і л* әдеби тілдің дамуына, байи түсуіне өзінің иігілікті ықпалын тигізеді, оған негіз, таусылмайтын қайнар бұлақ болып саналады (Қаз. тілі энцикл.).

Жасанды тіл. л и н г в. *Табиғи тілді қолдану мүмкін болмайтын немесе оның сапасы келмейтін жағдайларда қолданылатын ғылыми негізде қолдан жасалған ғылыми-техника тілі. Ж а с а н д ы т і л д е р* мамандыққа не атқаратын қызметіне, табиғи тілге қатысына байланысты бірнеше түрге бөлінеді (А.Салқынбай,.. Тіл әлемі).

Жергілікті тіл. *Әркімнің өзі туып-өскен ортасының, өлкесінің тілі [Оның әдеби тілден де, басқа аймақтағы тұрғындардың тілінен де өзгешелеу, өзіне ғана тән кейбір ерекшеліктері болады].*

Көне түркі тілдері. л и н г в. *Осы күнгі түркі тілдерінің арғы тегі болып саналатын көне тілдер [Көне түркі тілдері қарым-қатынастық қызметін жоғалтқан, тек түркі халықтарының жазба ескерткіштері тілдерін білдіретін шартты термин болып табылады. Олардың өмір сүрген уақыты да, тараған жерлері де кең. Көне түркі тілдерінің алғашқы тілдерінің бірі – Орхон, Енесей алқаптарынан табылған ескерткіштер тілі]. К ө н е т ү р к і т і л д е р і н д е* қарапайым тұрмыстық мәтіндермен салыстырғанда әдеби үлгілердің молдығы көне түркі мемлекеттік құрылымдарының даму деңгейімен және жазбаша сауаттылығының дәрежесі жоғары екендігімен байланысты (F.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Көне тіл. л и н г в. *Халықтың, ру-тайпаның өткен тарихи дәуірлерінде қарым-қатынас құралы болып қызмет қылған, ал қазіргі дәуірде өлі тілге айналған немесе жаңа тілдің негізі ретінде сақталып отырған тіл.*

Көркем әдебиет тілі. л и н г в. *Әдеби шығармалардың тілі. К ө р к е м ә д е б и е т т і л і* ұлттық тілдің эстетикалық қызметін атқарады және оған фольклордың тілі де кіреді (А.Салқынбай,.. Тіл әлемі).

Көркем тіл. *Әдеби шығарма тілі.* Жазушылар адам образын да, көркем сюжетті де, жеке адамға тән мінезді де, күйініш-сүйініштi де, табиғаттың әдемі көріністерін де *к ө р к е м т і л* арқылы жасайды (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

Көркемөнер тілі. э с т е т. *Ақиқат дүниені эстетикалық образдар арқылы бейнелейтін халықтың қолөнері мен мүсін, сәулет, кескіндеме, сурет өнері және олардың көркем туындылары.*

Көсем тіл. л и н г в. *Сара, шешен тіл.* Зарла да жібер жыр жырлап, Қиялдың шиі шешілсін, Бұлбұлша сайра зар зарлап, *К ө с е м т і л і н* көсілсін (XX ғ. қаз. ақын.).

Кітаби тіл. л и н г в. *Жиырмасыншы ғасыр басындағы төңкерістен бұрынғы жазу дәстүрі бар Орта Азия халықтарының жазба әдеби тілі.*

Қазақ тілі. *Қазақ халқының құрамына енген ру-тайпалар тілдерінің негізінде XIV–XV ғасырларда қалыптасып, біртұтас халықтық тілге айналған, бұл күнде туыстас түркі тілдерінің ішінде ең бай әрі дамыған ұлт тілдерінің бірі; өзінің кейбір жергілікті ерекшеліктеріне қарамастан тұтастығын толық сақтап қалған жалпыхалықтық тіл, қазақ ұлтының жан-жақты дамыған ұлттық тілі; белгілі нормаға түскен, жазу дәстүріне ие, стильдік жүйесі қалыптасқан әдеби тіл; Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі.* Осының өзі-ақ, *қ а з а қ т і л і н і н* жетілген беллетристика тілі ғана емес, толыққанды саяси және ғылыми публицистиканың тілі екендігіне көзімізді анық жеткізе түседі (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Бүгін қазақ ұлтының басым көпшілігі, *қ а з а қ т і л і н і н* жанашырлары мемлекеттік тілдің тағдырына алаңдаушылық білдіріп отыр («Жалын»).

Қопармалы тілдер. л и н г в. *Түбірге жұрнақ жалғанғанда не мағынасын өзгерткенде түбір тұлғасының өзі өзгеріп отыратын тілдер.*

Қотыр тіл. *Біреуге тиісе, біреуді қағыта айтылған сөз.*

Құпия тілдер. л и н г в. *Әлеуметтік топтар, саудагерлердің, кәсіпкерлердің, қайыршылардың арасында тараған жаргондардың шартты атауы. Қ ұ п и я т і л д е р* деп аталуы бұл тілдердің жасырын қолданылуына байланысты. Европада *қ ұ п и я т і л д е р* XIII ғ-дан белгілі бола бастайды-мыс., Алманияда қайыршылардың тілі болған (F.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Қызыл тіл. а) *Өткір, орамды, шешен тіл.* Өнер алды *қ ы з ы л т і л,* Орнын тауып сөйлей біл (Мақал-мәтел). ә) *Шешендік, тауып сөйлеушілік.* О да жүрген бір топтың ақыны екен, *Қ ы з ы л т і л д е н* жүлде алған батыр екен (Айтыс). *Қ ы з ы л т і л і м* қоғамды, Әр алуан десем де. Үйден алар есемді Даладан тауып келсем де. Ел көшкенде кәйтемін, Бүкшиген кәрі шешемді? (Майлықожа, Нақыл).

Қызыл тілін безеді. *Бар өнерін сала, қадала, тілі мен жағына сүйене сөйледі.*

Мемлекеттік тіл. *Бүкіл мемлекет аумағындағы қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін және іскағаздарын жүргізу тілі.* Қазақстан Республикасындағы *м е м л е к е т т і к т і л* – қазақ тілі (ҚР Конституциясы). Ұлт мемлекеттің тірегі болсын десек, қазақ халқы қала халқына айналуы керек. Сонда ғана қазақ тілі *м е м л е к е т т і к т і л* болады («Жас Алаш»).

Орта түркі әдеби тілі. л и н г в. *Орта ғасырлардың бастапқы кезінде араб әліпбиінде жазылған Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат иттүрік» (11 ғ.), Юсуф Баласағұнның «Құтадғу біліг» (11 ғ.) шығармаларының және орта ғасырлардың орта тұсында жазылған, 14–16 ғасырлардағы жазба ескерткіштердің («Мұхаббатнама», «Оғызнама» т.б.) тілі.* Көне түркі тілі, көне ұйғыр тілі, *о р т а т ю р к і ә д е б и т і л і* бір-біріне ұласа дамыған (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Ортақ тіл. л и н г в. *Белгілі бір қоғамда бірге өмір сүруші әртүрлі халықтың, ұлттың және этнографиялық топтың бәріне түгел түсінікті, қарым-қатынас құралы ретінде қызмет ететін тіл.*

Орхон-Енесей жазбаларының тілі. л и н г в. *Көне түркі руникалық жазба ескерткіштерінде сақталған көне түркі әдеби тілдерінің шартты атауы. О р х а н-Е н е с е й ж а з б а л а р ы н ы ң т і л і н і ң* басты белгісі – онда d (adak/ajak алмасуындағы) айтылуы (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Өлі тіл. л и н г в. *Бүгінгі күнде қолданудан қалған, бір замандағы жазба ескерткіштер тілі ретінде ғана сақталған тіл.* Мыңдаған жылдар бойы *ө л і т і л д е* сөйлеген халық жер бетінен кетсе де, олардың сөздері, ұғымдардың атаулары діни дәстүрлерде қолданылып, Құдай мен әулиелер, қасиетті заттардың атауында сақталған (А.Салқынбай,.. Тіл әлемі).

Өткір тіл. *Өте батыл айтылған, орып түсетін сөз. Ө т к і р т і л* – дарын, Ұзын тіл – жауың (Мақал). Ағасын аға деген, інім дейді, Болмай ма оған *ө т к і р т і л і м* дейді. Болғанда бірің, аға, бірің іні, Жүргенің сенің жалғыз білінбейді (Майлықожа, Нақыл).

Половецтер [құман] тілі. л и н г в. *Түркі тілдерінің бір түрі; 11–14 ғасырларда оңтүстік орыс далаларында өмір сүріп, қазір қолданудан шыққан қыпшақ – половецтердің тілі. П о л о в е ц т е р т і л і* жазба ескерткіштерде сақталған; ол туралы неғұрлым толық мәлімет 1294 ж. италия және неміс монахтары жасаған «Кодекс Куманикусте» берілген (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Поэтикалық тіл. л и н г в. *Поэтикалық, көркемдік, эстетикалық қызмет атқаратын тіл. П о э т и к а л ы қ т і л* ұғымы алғашында поэзия тіліне қатысты болғанымен, кейін жалпы көркемәдебиет тілінің ерекше сапасын білдіру мәнінде «көркем тіл» тұрғысында жұмсала бастады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Ресми тіл. л и н г в. *Белгілі бір мемлекеттегі заң, сот, оқу мен ресми кеңсе қызметінде қолданылатын негізгі тілдердің бірі.* Индия республикасының хинди тілімен қатар пайдаланылатын негізгі *р е с м и т і л і н і ң* бірі ағылшын тілі деп саналады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Ру тілі. л и н г в. *Көне дәуірлердегі рулар тілі; рулық диалект.*

Сахна тілі. л и н г в. *Театрда қоюға арналған көркем драмалық шығармаларды актерлердің сахнада айту, орындау формасы.*

Сөйлеу тілі. л и н г в. *Ауызекі сөйлесу тілі.*

Тайпалық тілдер. л и н г в. *Туыс рулық тілдер негізінде туған, жеке тайпалар сөйлейтін тілдер; тайпалық диалектілер деген ұғыммен парапар.*

Техника тілі. л и н г в. *Техниканың тетігі, қыр-сыры.*

Туған тіл. *Ана тілі.* Егер ертең *т у ғ а н т і л і м* жоғалар болса, мен бүгін өлуге даярмын (Р.Ғамзатов, Шығ.).

Туыс [туыстас] тіл [тілдер]. л и н г в. *Шығу төркіні бір, грамматикалық құрылысы, фонетикалық жүйесі ұқсас, негізгі сөздік қоры ортақ не өте жақын тілдер, тілдер тобы.*

Түркі тілдері. л и н г в. *Түркі халықтарының тілі; шығу тегі бір, грамматикалық құрылысы, фонетикалық жүйесі ұқсас, негізгі сөздік қоры ортақ, белгілі тарихи жағдайларда, дәуірлерде қалыптасып, бүгінде жеке-жеке, өз алдына дербес тіл болып саналатын жиырмадан астам түркі халықтарының тілдері. Т ү р к і т і л д е р і н е* мына тілдер енеді: қазақ, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қарайым, құмық, өзбек, ұйғыр, түрік, түрікмен, әзірбайжан, гагауыз, халаж, хакас, шор, сарыұйғыр, салар, якут, чуваш т.б. (Қазақ тілі. энцикл.).

Тіл алды. *Айтқанды орындады, істеді, тілге көнді.* Ағайын барды күндеп көре алмайды, Жоқ болса жомарттық қып бере алмайды. Кеткені береке́нің сол болмаса, Білмеген білген *т і л і н* неге *а л м а й д ы*? (М.Дулатов, Шығ.). Жарты жан боп, сорлы болған соқырға, *Т і л і н а л ы п*, таяғы алдан жол бастар. Байқай алмай құлар байғұс шұқырға, Ерсе досқа, таршылықта ойқастар (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тіл алды дауыссыздар. л и н г в. *Тіл ұшының үстіңгі тіске тіреліп, ауа екпінінің шұғыл шығуынан жасалатын дауыссызар: т, д, л, н.*

Тіл алды дауыстылар. л и н г в. *Тілдің ілгері созылуы арқылы жасалатын дауысты дыбыстар; жіңішке дауыстылар: ә, е, ө, т.б.*

Тіл арты дауыссыздар. л и н г в. *Тілдің артқы жағының белсенді қызметі арқылы, яғни оның қатты таңдайға тиюі арқылы жасалатын дауыссыздар: қ, г, ң, х.*

Тіл арты дауыстылар. л и н г в. *Тілдің кейін жиырылуы арқылы жасалатын дауыстылар; жуан дауыстылар: а, о, ұ т.б.*

Тіл астында тіл бар. *Күнде айтып, сөйлеп жүргенінен басқа, басқаша мінез танытатын тағы бір «тілі» бар деген мағынада; екі түрлі сөйлеу.*

Тіл әкелді. а) *Сыр білу үшін жау адамын ұстап әкелді.* ә) *Жаңалық хабар жеткізді.*

Тіл безеді. *Тілге ерік берді, сөз көрігін қыздырды.* Дауға бардың *т і л б е з е п*, Билік құрдың бір кезек, Кәне шыққан мүйізің (Батырлар жыры).

Тіл безеулі, сойыл кезеулі болды. *Айтар дауы да, қарсыласар күші де дайын. Т і л і ң б е з е у л і, с о й ы л ы ң к е з е у л і* екен (К.Сегізбаев, Беласқан).

Тіл берді. *Хабар берді, жауап қайтарды.* Жіберді мені сізге бер деп хабар, Сіздерге жай қалмады көлбек қағар. Не екенін ашуының көріп тұрсың, Тезірек *т і л б е р м е с е ң,* аулың шабар (І.Жансүгіров, Шығ.).

Тіл буынсыз. *Сөзде шек жоқ, тоқтау жоқ деген мағынада. Т і л б у ы н с ы з,* бой – таза гүл, Ақылы артық, ары зор, Ол – перизат, ойла, өзің біл, Не болады болса қор (Абай, Тол. жин.).

Тіл білімі. л и н г в. *Әлем тілдерінің құрылысын, әлеуметтік қызметін және тарихи дамуын, адамзаттың табиғи тілін, оның жалпы заңдылықтарын, қолданылуын және адам қоғамын зерттейтін гуманитарлық ғылым саласы.* Егер бір нақты тілдің (мыс. қазақ, орыс) немесе туыстас тілдердің (мыс. алтай, түркі, үндіеуропа) фактілерін зерттеу мақсатын қойса, бұл жеке *т і л б і л і м і н і ң* үлесіне тиеді, ал жалпы адам баласының тілдік мәні мен құрылысын, тіл элементтерінің өзара қатысын, тілдің даму себептері мен бағыттарын және т.б. тілдік проблемалар қамтылса, бұл жалпы тіл білімінің зерттеу объектісі болып табылады (Қазақ тілі. энцикл.). Қазақ *т і л б і л і м і* ... – қазақ тілінің тарихы, қазіргі жайы туралы ғылым, түркология ғылымының бір саласы (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Тіл білімі терминдері. л и н г в. *Тіл білімі саласындағы арнайы ұғымдар мен өзіне ғана тән объектілерді білдіру үшін жұмсалатын сөздер мен сөз тіркестерінің жиынтық атауы. Т і л б і л і м і т е р м и н д е р і* лингвистикадан кейінгі екінші қатардағы тіл, басқаша айтқанда, метатілдің құрамдас бір бөлігі (Қазақ тілі. энцикл.).

Тіл біліміндегі логикалық бағыт. л и н г в. *Тілді ойлауға және логика мен философияның әртүрлі ағымдарына қатысы тұрғысын зерттейтін көзқарастар жиынтығы [Логикалық бағытқа жалпы тән сипаттар: тілді таным теориясы тұрғысынан зерттеуге тырысу; тілдің жалпыға ортақ қасиеттерін ашу үшін оны талдаудың жалпы принциптерін жасауға ұмтылу; тілдің тарихи даму тұрпатынан гөрі тұрақты сапаларын зерттеуге ұмтылу; тілдік категориялардың көбінесе мазмұндық, қызметтік жағына көңіл аудару; грамматикалық категорияларды логикалық категориялармен байланыстырып анықтауға ұмтылу. Тілге логикалық тұрғыдан келу көне грек философтарынан басталады]. Т і л б і л і м і н д е г і л о г и к а л ы қ*-философиялық әртүрлі *б а ғ ы т т а р* 60–80-жылдары тіл ғылымына әсер етпей қойған жоқ: зерттейтін мәселелерінің ауқымын кеңейтті, зерттеу әдістерін, ұғымдарын толықтырды (Қазақ тілі. энцикл.).

Тіл білімінің зерттеу әдістері. л и н г в. *Тілдің маңызды жақтарын зерттеудің жолы, тәсілі, солардың жиынтығы. Т і л б і л і м і н і ң з е р т т е у ә д і с т е р і* қолданылу сипатына қарай жалпы және жеке әдістер болып бөлінеді (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Тіл білімінің құрылымы. л и н г в. *Тіл туралы ғылымның дәстүрлі қалыптасқан салалары: фонетика, фонология, морфонология, грамматика (морфология, синтаксис), лексикология, фразеология, лексикография, ономасиология, семантика, сөйлеу қызметінің теориясы.*

Тіл білімінің тарихнамасы. л и н г в. *Ғылым мен мәдениет тарихындағы тіл туралы білімнің дамуына, оның теориялық мәнін түсінуге, жалпы тіл туралы тілдің шығу тегіндегі теориялар мен тұжырымдарды, ағым-дәстүрлерді, бағыттар мен мектептерді талдауға арналған зерттеулер. Т і л б і л і м і н і ң т а р и х н а м а с ы* «тіл білімі тарихы» деп те аталады, ол тіл туралы ілімнің даму процесін білдіреді (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Тіл білімінің тарихы. л и н г в. *Тіл білімі тарихы б.з.д. 3–2 мыңжылдықта жазудың пайда болуына байланысты оны үйренуге қажеттілік туған кезден басталады [Алғашқы тілдік деректер Месопотамиядағы шумер тілінен басталып, Ежелгі Үндістан, Қытай, Грек тіл білімдеріне келіп тіреледі. Тіл білімінде бірте-бірте тілдер туыстығы жөнінде білім (М.Қашқари, Ю.Скалигер, Г.Ленц т.б.) жинала бастайды, тілдерді салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы зерттеумен байланысты жалпы тіл білімінің негізі салынады (В. фон Гумбольдт). Тіл білімінде логикалық, психологиялық, натуралистік, эстетикалық, жасграмматизм бағыттары пайда болды, тілдік теориялар ұсынған көптеген тілдік мектептер қалыптасты].*

Тіл бірлігі. л и н г в. *Тіл жүйесінің қызметі, мағынасы әртүрлі элементтері. Т і л б і р л і г і* жиынтығы тіл жүйесінің деңгейлерін жасайды. Мысалы, фонемалар *т і л б і р л і г і* фонемалық деңгейді, морфемалар *т і л б і р л і г і* морфемалық деңгейді құрайды (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Тіл бітті. а) *Адамша сөзге келді. Т і л б і т і п* саған Шалқұйрық, Жөн білдірдің еріне (Қаз. ертег.). ә) *Сөйлеу қабілетінен қалған адам сөйлеп кетті.* Ауру балаға үш ай дегенде *т і л б і т і п,* анасын сұрапты (Ауызекі). б) *Тілі шықты. Т і л б і т і п* Делдеш сөйледі. Сөйлегенде бүй деді: – Жоямерген құлақ сал, Сөзімді айтқан ұғып ал (Құламерген). в) *Біреуге қарсы сөйлеуге әдеттенді, тілі шықты.* Жарлыға *т і л б і т т і,* Жабыға шыр бітті (Мақал-мәтел).

Тілге алды. к ө н е. *Ауызға алды, айтты; атын жалбарынып ауызға алды.* Жаратушы Құдайым, өзіңді *т і л г е а л а й ы н,* Алымдар айтқан кітапта Он сегіз мың әлемнің Біледі дейді әл-жайын (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Тілге бай. *Сөзге шешен, шебер.*

Тілге бар да, дінге жоқ. *Сөз жүзінде болмаса іске жоқ, дәл солай емес деген мағынада.* Ағайыннан

жақсы нәрсе жоқ, *Тілге бар да, дінге жоқ* (Қаз. тілі. фразеол. сөздік).

Тілге [тіліне] ерді. а) *Азғыруға еліктеді, біреудің сөзіне нанды, сенді.* Қартаң бай, қатты сақ бол, тілге көнсең, Мүйіз шығар қатынның *тіліне ерсең* (Абай, Тол. жин.). ә) *Айтқанын істеді, мақұл көрді.* Дос тұттым, болдым жақын, *тіліне ердім,* Басқадан сырт түсіңді артық көрдім (С.Дөнентаев, Шығ. жин.).

Тілге жүйрік. *Сөзге шешен, шебер.* Бекбол бұрын *тілге жүйрік* болса, енді өздігімен газет, кітап оқитын да боп алған (М.Әуезов, Шығ. жин.).

Тілге келді. а) *Сөйлесті, келісті.* – Тоқтай тұр, әй, *тілге келелік.* Айдалада жолыққан бірекі жолаушыны жұлмалауға ерлік көрсетпей-ақ қойыңдар (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). ә) *Ерегесті, сөз таластырды, егесті.* Көп кедей неғып *тілге келіп,* тіркесетін болды (М.Әуезов, Абай жолы).

Тілге келмеді. а) *Ақай жоқ, тоқай жоқ, бірден. Тілге келмей* ұрады өңмендесіп (Ақан сері, Шығ.). ә) *Сөйлей алмады, тілі байланып, өліп кетті.* Әйелдің ыңырсыған дыбысы анда-санда зорға шығады. Бірақ *тілге келмеді* (Е.Оразақов, Дәрігер.).

Тілге көнді. *Айтқанды істеді, ақылды тыңдады.* Қартаң бай, қатты сақ бол, *тілге көнсең,* Мүйіз шығар қатынның тіліне ерсең (Абай, Тол. жин.).

Тілге оралды. *Тілге тиек болды, ойға түсіп сөз етілді.* Отбасын ойрандап, жұбайларын АЛЖИР-де телміртті, бала-шағасына «қара таңба» басты. Сол бір азалы жылдардың азабын сараптағанда әрине, ең алдымен, жазықсыз жалаға душар болған шейіттердің қасіретті қазасы *тілге оралады,* әйтсе де, ең бір өкініштісі, жаңадан тәй-тәй тұрып келе жатқан қазақ қауымы үшін, ұлттық асыл мүдде үшін, сорпа бетіне шығар жақсылар мен жайсаңдардың ел, жұрт қамы үшін істер тіршіліктерінің, асыл еңбектерінің шорт кесіліп, зая кеткендігі еді (Р.Сыздықова,.. Х.Досмұхамедұлы // Алғы сөз).

Тілге тиек етті. а) *Сөз қылды, баяндады.* Біздің *тілге тиек етіп* отырғанымыз – осы мәдениет үйінде жүргізіліп жатқан қайсыбір жақсы да жанданған істер («Лен. жас»). ә) *Негіз болармақтай дәлел, себеп айта сөйледі.* Қысқасы, жер қадірін, оны баптауды бес саусақтай білетін, «ақ алтын» өсіретін аймақтарда жердің жекеменшікке енгізілуіне қарсылық танытпайтындарын *тілге тиек етіп,* тек жекелеген шарттар сақталса деп бірқатар ұсыныстарын бүкпесіз айтты («Жас Алаш»).

Тілге ұста. *Сөзге шебер, майталман.* Сырбайдың құнды жері – ол *тілге ұста* ақын. Келісті, үйлесімді теңеулерді орынды қолданып отырады («Қаз. әдеб.»).

Тілге шешен. *Шебер сөйлейтін, тіл байлығы мол (адам).* Үйсінде би Төле өткен *тілге шешен,* Уақытыңда би Едіге болған көсем. Билігін Едіге бидің мен айтайын, Болғанын оның Едіге не себептен (Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Шығ.). Болсаң да Жиреншедей *тілге шешен,* Болсаң да Ғазрет-Ғали арыстандай. Боласың тағдыр жетіп, бір күн опат, Ақырда, жатар орның – болар лақат (Ақмолла ақын, Күндер.).

Тіл ғылымы. л и н г в. *Тіл білімі; адамзаттың табиғи тілі туралы ғылым.*

Тіл дамуының сыртқы заңдары. л и н г в. *Қоғамдық өмір жағдайында тіл дамуына әсер ететін факторлар (қоғамдық-әлеуметтік өзгерістер, ғылым, өнер, мәдениет дамуы, ғылыми-техникалық прогресс, көркем әдебиет, діни көзқарастар т.б.) негізінде туған заңдар.*

Тіл дамуының ішкі заңдары. л и н г в. *Тілдің өз ішіндегі мүмкіншіліктері, тәсілдері (сөзжасам, аналогия т.б.) арқылы өз бетімен дамуы.*

Тіл дауыссыздары. л и н г в. *Тілдің белсене қатысуы арқылы жасалатын дауыссыздар: т, д, с, ш, з, ж, н, л, р (тіл алды), й, к, г (тіл ортасы), қ, ғ, ң (тіл арты).*

Тіл дәлдігі [тазалығы]. л и н г в. *Ойлаған ойға, ұғымға сөз мағынасының сәйкес келуі.* Ұғымға сөз дәл келу үшін сөздің мағынасын дұрыс айыра білу керек. *Тіл дәлдігін* бұзатын көбінесе мәндес сөздер. Мәндес сөздер деп мағынасы жақын сөздер айтылады. Мәселен: батырлық, ерлік, батылдық, өткірлік, өжеттік деген сияқты сөздер (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тілден жазды. *Бір нәрсе туралы абайсызда айтып қалып, ыңғайсыз жағдайға тап болды; тілінен жаңылып, басына бәле тілеп алды.*

Тілден қалды. *Қорыққаннан немесе біреудің мәжбүрлеуінен сөйлей алмады.*

Тілден сүрінді. *Сөйлеп тұрған сөзінен жаңылды, өз ойын дұрыстап жеткізе алмады.* Аяқтан сүрінсең де, *тілден сүрінбе* (Мақал).

Тіл деңгейлері. л и н г в. *Жалпы тіл жүйесіне кіретін шағын жүйелер, бөлімдер [Олардың әрқайсысы өздеріне тән бірыңғай тіл бірліктері мен ережелердің жиынтығынан тұрады]. Тіл деңгейлерін* фонемалық, морфемалық, лексикалық, синтаксистік деп бөлуге болады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Тілдеп жіберді. *Ұрысты, балағаттады.*

Тілдер атласы. л и н г в. *Лингвистикалық карталардың қамтитын нысаны мен тақырып ыңғайы бойынша құрастырылған жинағы.*

Тілдер байланысы. *Әртүрлі этникалық топтарға кіретін тілдердің арасындағы қарым-қатынас қажеттілігінен туындайтын, екі не одан да көп тілдердің бір-біріне ықпалы. Тілдер байланысы* бір тілдің де, екі тілдің де сөздік құрамы мен құрылымындағы өзгерістерді тудырады (Қазақ тілі. энцикл.).

Тілдердің генеалогиялық топтастырылуы. л и н г в. *Тілдерді туыстығына, шығу тегіне, та-*

рихи даму жағдайларының ортақтығына қарай таптастыру.

Тілдердің қарым-қатынасы. л и н г в. *Әртүрлі топтағы туыс емес тілдердің бір-біріне әсері [Әртүрлі тілде сөйлейтін халықтардың экономикалық, саяси, мәдени т.б. жағдайларға байланысты өзара қарым-қатынасы тіл арқылы жүзеге асады. Сол себепті бір тілден екінші тілге алуан түрі сөздер мен сөз тізбектері ауысып, бір-біріне тікелей я жанама түрде әсер етеді].*

Тілдердің морфологиялық-типологиялық топтастырылуы. л и н г в. *Тілдердің құрылымдық ұқсастықтары мен айырмашылықтарына қарай жіктелуі.*

Тілдер семьясы. л и н г в. *Бір негіз тілден тараған, шыққан тегі туыс тілдердің жиынтығы.* Аса ірі *т і л д е р с е м ь я с ы н а* үндіеуропа, тибет-қытай, семит-хамит, кавказ, түркі т.б. тілдері жатады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Тілдер туыстығы. л и н г в. *Екі немесе бірнеше тілдің ұқсастығы, жақындығы сөздік қор мен грамматикалық, дыбыстық құрылымындағы төл элементтерден көрінетін, бастапқы негізі бар ататілден шығатын тілдерге тән жалпы қасиет.*

Тілді байлады. *Сөз айтуға мұршасын келтірмеді, жақ аштырмады.* Құс-күрттың қозғап көңілін, Қайғылы *т і л д і б а й л а с ы н.* Қаз, бүлбүл, аққу қоссын үн Сарғалдақ бірге сайрасын (Б.Күлеев, Таңд.).

Тілдің қамы. *Қазіргі кезеңдегі қазақ ұлтының тілін Қазақстан Республикасында шын мәніндегі мемлекеттік тіл дәрежесіне көтеру, орнықтыру жолындағы күрес, іс-шаралар [Бұл тіркестің мәні дәл қазіргі қазақ ұлтының тіл үшін күрес майданында жүру мақсатын ашып береді. Елдің қамы деген – Отанның қамы, ұлттың тұтастығы, болашақ үшін әрекет. Осылардың бәрі тілге қамқорлықтың арқасында ғана жүзеге асырылады].*

Тілдің ауысуы. л и н г в. *Ана тілінің басқа тілге ауысуы. Т і л д і ң а у ы с у ы* индивидуалдық (егер жеке адамдар өзінің ана тілін басқа тілмен ауыстырса) немесе ұжымдық (егер тұтас ұжым өз ана тілін басқа тілмен ауыстырса) болуы мүмкін (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Тілдің қызметі. л и н г в. а) *Адамзат қоғамындағы тілдің рөлі, қолданысы.* ә) *Бір бірліктің екінші тілдік бірлікпен себепті бағынуштылығы, байланыстылығы. Т і л д і ң қ ы з м е т і н і ң* ең негізгісі – коммуникативті қызмет (Қазақ тілі. энцикл.).

Тілдің майын тамызды [ағызды]. *Аса мәнерлі, жағымды сөз айтты, шебер сөйледі.* – Баяғыда маған хат жазғанда *т і л д і ң м а й ы н т а м ы з у ш ы* еді, – деп, отырғандарды бір желпіндіріп алды да, алғашқы сөзіне қайта оралды (А.Хангелдин, Қараторғай). *Т і л д і ң м а й ы н а ғ ы з ы п,* аралап өтсең түу сонау Лондон қаласымен де жалғастыра салады (С.Төлешов, Түрлі. бас.).

Тілдің машиналық қоры. л и н г в. *Тілді зерттеп тексерудің автоматтандырылған кешенді жүйесі [Онда мәтіндер, картотекалар, сөздіктер арқылы деректелген ақпараттық материалдар, тілдік мәліметтер жинақталады]. Т і л д і ң м а ш и н а л ы қ қ о р ы* тіл туралы тек қолда бар ақпараттарды ғана емес, ол туралы жаңа деректерді жинақтайтын зерттеу лабораториясы болып табылады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Тілдің мәртебесі. л и н г в. *Тілдің атқаратын қызметіне, пайдаланылу дәрежесіне қарай мемлекеттік заңдар арқылы ресми бекітілген жағдайы.* Заңдастырылған *т і л д і ң м ә р т е б е с і* мемлекеттік, ресми, ұлттық, жергілікті, ассоциациялық терминдері арқылы анықталады. Мысалы, қазақ тілі мемлекеттік тіл, ұлттық тіл мәртебесіне ие, орыс тілі қазақ тілімен қатар ресми тіл қызметін атқарады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Тілдің таңбалық теориясы. л и н г в. *Тілді таңбалар жүйесі ретінде қарастыратын тілдің құрылымы жөніндегі теориялық қағидалар (идея, жорамал) жиынтығы.*

Тілдің шығуы. л и н г в. *Адамзат қоғамының пайда болуымен байланысты алғашқы адамдардың сөйлеу мүшелерімен дыбыстарды бірінен соң бірін ажырата айтуы арқылы қарым-қатынас қажеттілігінің өтелуі.* Тіл қоғамда пайда болды, оны дамытатын – қоғам, халық. Тілсіз қоғам, қоғамнан тыс тіл болмайды. *Т і л д і ң ш ы ғ у ы* практикалық қызмет үстіндегі көрнекі ойлаумен тығыз байланысты, өмір сүру үшін күрес, еңбек процесінде, практикалық мәселені шешу үстінде пайда болды (Қазақ тілі. энцикл.).

Тіл емізу. ж е р г. *Құр сөзбен алдау.* Жаңағы сөздің бәрі – *«т і л е м і з у,* қашыртқы салу» деп бағаланды (М.Әуезов, Шығ.). Мен оған алданғанымды енді білдім, алған қарыз ақшаны бір айда өсімімен қоса қайтарамын деп ол маған *т і л е м і з і п* жүрген адам екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тіл жанашыры. *Ана тілінің қазіргі қоғамдық қатынастардың барлық саласында кеңінен қолданып орнығуын жақтаушы және сол жолда күресуші, мемлекеттік тіл мәртебесін алған қазақ тілінің шын мәнінде мемлекеттік тіл дәрежесіне көтерілуін мәселе етіп қойып, оны табанды түрде қорғап-жақтаушы, қазақ тілінің қамқоршысы. Т і л ж а н а ш ы р ы,* экс-депутат М.Шаханов та тіл білмейтін қазақтар санын көрсетіп жүр. М.Шаханов бұл санақпен мәселенің өзектілігін көрсетумен қатар, бұған биліктің назарын аударуға тырысады («Айқын»).

Тіл жарасы. *Зәрлі, ащы сөзден көңілде қалған дық, қалған көңіл.* Қылыш жарасы жазылса да, *Т і л ж а р а с ы* жазылмайды (Мақал).

Тіл және ойлау. л и н г в. *Бір-бірінен өзінің мәні, өзіндік белгілерімен ерекшеленетін, қоғамдық қызметтің өзара тығыз байланысты екі түрі. Т і л ж ә н е о й л а у* – теориялық тіл білімінің, фи-

лософия мен логиканың және психологияның ең күрделі мәселелерінің бірі (Қазақ тілі. энцикл.).

Тіл жеткісіз. *Тілмен, сөзбен суреттеп айтып шыққысыз. Т і л ж е т к і с і з* қиянатқа ұшыраған қырым татар халқы өзінің автономиясын алу үшін жанкешті әрекет жасап, соққының неше атасын көріп келе жатқан жұрт («Ақиқат»).

Тіл жетпейді. *Сөзбен айтып болмайды, теңеу, балама табылмайды.* Көркем дала, кең дала, *Т і л ж е т п е с* сені бағалап, Тауыса алмадым, мен балаң, Үздіксіз қырық жыл аралап (С.Мұқанов, Замандас.).

Тіл жұмсады. а) *Жаман сөзбен балағаттады, ауыр сөз айтты.* ә) *Қолданыстағы тілмен қатынас жасады, сөйледі.*

Тіл кесті. *Сөйлетпей тастады, сөзін тыйды.*

Тіл қағысты [қағыстырды]. *Сөзбен соқтығысты, айтысты.* Жігіттер ол жөнінде *т і л қ а ғ ы с ы п* қалған палуан мен жыршыға кезек-кезек қарасты (Х.Есенжанов, Тар кезең). Үлкен кісімен *т і л қ а ғ ы с т ы р м а с* болар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тіл қайтарды. *Қарсы сөз айтты.*

Тіл қайырды. *Сөзге жауап берді, тойтарыс бере сөйледі.*

Тіл қалша. *Тіл алмайтын бала туралы айтылады.*

Тіл қатты. *Сөйледі, ұн шығарды, жауап берді.* «Әкесінің қабағы қашан жадырар екен, қашан жылы қарар екен, қашан *т і л қ а т а р* екен?..» деп сарылып, сарғайып күтеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тәңірберген бірер рет *т і л қ а т ы п* еді, Еламан үндемеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Тіл қатысты. *Сөйлесті.* Әкесінің қайда кеткенін, ауылдары шөпке түскен-түспегенін, неғып отырғанын, кімнің тымағы екенін сұрап Сүлей *т і л қ а т ы с ы п* та байқайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тіл құралы. *Оқулық, оқу құралы.* Оқушы жас буынға, жалпы елге жеңілдік келтіру үшін Нариман *т і л қ ұ р а л ы н* жазып, 1899 жылы бастырып таратты (М.Дулатов, Шығ.).

Тіл маманы. *Ғылымның тіл білімі саласында жұмыс істеуші, тілші ғалым, лингвист.* Кейбір *т і л м а м а н д а р ы* Май (Умай) сөзін ума (қаса) сөзімен байланыстырғысы келеді («Ақиқат»).

Тіл мәдениеті. л и н г в. *Әдеби тілде таза сөйлеп, сауатты жазудың қоғам талабына сай қалыптасқан нормаларын игеру және әртүрлі қарым-қатынас жағдайында айтайын деген ойдың мақсаты мен мазмұнына сай келетін тілдің мәнерлеу тәсілдерін қолдана білу.*

Тіл мен жақты безеді. *Тіл мен жағына сүйенді.* Манадан бері *т і л м е н ж а қ т ы б е з е п* отырғандағы қаразы да бір тіске жұмсақ еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тілмен түйілген сөзді тіспен шешті. *Мәселенің шешімін тапты.* Сонан соң ғана қара қосыма түсіп, *т і л м е н т ү й і л г е н с ө з і ң д і т і с п е н ш е ш е л і к* (К.Сегізбаев, Беласқан).

Тіл өнері. *Таза, көркем сөйлеу шеберлігі, шешен сөйлеу машықтығы, шешендік өнер.* Ақын Абай: «Өткірдің жүзі, Кестенің бізі, Өрнегін сендей сала алмас, Білгенге маржан, Білмеске арзан, Надандар баһра ала алмас», – деп қолөнерінің кейбір детальдарын *т і л ө н е р і н і ң* қасиетіне теңестіре айтады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Тіл саясаты. *Қоғамда, мемлекетте тіл мәселелерін белгілейтін идеологиялық қағидаттар мен шаралар жиынтығы. Т і л с а я с а т ы* – тілдік дамуға қоғамның саналы ықпал етуінің теориясы мен тәжірибесі, яғни қолданыстағы тілдерді белгілі бір мақсатта және ғылыми негізде басқару және тілдік жаңа қарым-қатынас құралдарын жасау болып табылады (Саяси түсіндірме сөздік). Сондықтан мемлекеттік билік орындары *т і л с а я с а т ы н* жүзеге асыруда қоғамдық ұйымдармен, саяси партиялармен, мәдениеттік және азаматтық қозғалыстармен кеңінен ықпалдасудың мүмкіндіктері мен жолдарын жан-жақты қарастырулары шарт (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Тіл сындырды. *Сауатын ашты, хат таныды.* Бес-алты ауыл балалардың *«т і л і н с ы н д ы р у»* үшін молда жалдапты (Ғ.Мүсірепов, Шығ. жин.). 1855–1860 жылдары дүниеден өткен ол кісі қазіргі Тереңөзек ауданы, «Шіркейлі» аулындағы Заман ақынның бала Қамқожа медресесінде Ысмайыл Әздүрден арабша *т і л с ы н д ы р ы п*, сауат ашқан («Зерде»).

Тіл табысты. *Өзара ұғынысты, түсіністі, сөздері жарасты, пәтуаға келісті.* Әнеш өзіндей балалармен тез *т і л т а б ы с ы п*, достасып кетті («Қаз. әдеб.»). Мұнан кейін Федя екеуміз *т і л т а б ы с ы п*, арбаны биіктеу жерге апарып қойдық (Н.Көшекбаев, Қарулас.).

Тіл тағдыры. *Қоғамдағы, мемлекеттегі тілдің жағдайы.*

Тіл тазалығы. *Ана тілінің сөзін басқа тілдің сөзімен шұбарламау.* Сондықтан мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын қазақ тіліне аударғанда пән сөздерінің даярлығына қызықпай, ана тілімізден қарастырып сөз табуымыз керек. Сонда біздің әдебиетіміздің *т і л і т а з а* болып, жоғарыда айтылған толғау салтының шарты орындалған болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тіл тапты. *Қисынын, ретін келтірді; жөнін, ыңғайын білді.* Жастармен *т і л т а у ы п*, жұмысты екі сменаға көшірді (М.Дүзенов, Әке.). Сенімен бірге тоқсан түрлі адамдар ұшырасады. Әрқайсысымен *т і л т а у ы п*, сөйлесе білуің керек («Лен. жас»).

Тіл тартпай [тартпастан] кетті [өлді]. *Тілге келмей, табан астында өліп кетті.* Қапыл-құпыл уызын төгіп тұрып, *т і л т а р т п а й к е т к е н д е р і* де көп (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Қайрылды көңілін сұрай үйрек қонып, Бұл бақа *т і л т а р т п а с т а н* қалыпты *ө л і п*. Бейопа жа-

ның шыққыр барқылдақ деп, Екі үйрек ұшып кетті малал болып (Майлықожа, Нақыл).

Тіл тартты. *Пиғылын, ойын білмек болып сөзге, әңгімеге бұрды.* Қадалып жабыспағанымен, жанаса келіп, *т і л т а р т ы п,* сөзге айналдырды (Т.Ахтанов, Махабб.). Жапар әйелімен шүйіркелесіп, *т і л т а р т п а қ* болып еді сылтауратып (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.).

Тіл тигізді. *Жаман сөзбен балағаттады, ұрысты.* Айтысушылар жеке басты не қарсыласының руын қорлап, *т і л т и г і з г е н* кезде айтыс кейде төбелес, ойран-топанмен аяқталады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Ей, Әсет, сөйлеп кеттің өнер қысып, Қазандай қайнады ма ішің пысып. Жазығы жоқ кісіге *т і л т и г і з д і ң,* Тәуба қып тұрмадың ба жөнге көшіп (Айтыс).

Тіл тиді. *Біреудің тіл-көзі өтті.* Балалар аруларының көбі көз тию, *т і л т и ю м е н* түсіндіріліп, ешқандай дәрігерлік көмек көрсетілмейтін еді («Қаз. әдеб.»).

Тіл тосқауылы. *Тіл білмеу.* Дегенмен орта мектептерді ана тілінде бітірген жастардың жоғары білім мен мамандық алуда сол тілде жалғастыруы өте тиімді болар еді, өйткені *т і л т о с қ а у ы л ы* («языковой барьер» мәнінде) әрқашан да білім сапасына, мамандық игеруге жағымсыз әсер етеді (Ә.Қайдар, Қазақтар).

Тіл төркіні. *Белгілі бір тілдің шығу тегі.*

Тіл ұстартты. *Шебер, шешен сөйлеуге баулыды, сөйлеу тілін нәшіне келтіруге машықтандырды, ширатты.* Мақсатым – *т і л ұ с т а р т ы п,* өнер шашпақ, Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ. Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер, Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ (Абай, Тол. жин.).

Тіл үйірді. *Тілі көркем, шұрайлы.* Бүгінде Ресейдің басты-басты деген қалаларында шығатын журналдардың бірқатарында бас шайқататын, *т і л ұ й і р е т і н* небір дәмді туындылардан көз сүрінеді («Ақиқат»).

Тілі айыр. *Сөзінің тұрағы жоқ, құбылмалы, бірде олай, бірде былай сөйлейтін, пәтуасыз (адам).*

Тілі ауыр. *Көркем шығарманың тілі оқып-түсінуге жеңіл емес, түсіну қиын.*

Тілі ашы. *Шайпау, шақпа, қыршаңқы, улы тілді.* Жатыпатардың *т і л і а ш ы,* әйтпесе ешкімнің жағасынан алып, қырып бара жатқан жоқ (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Ызалы жүрек, долы қол, Улы сия, *а ш ы т і л* Не жазып кетсе, жайы сол, Жек көрсеңдер өзің біл (Абай, Тол. жин.).

Тілі байланды [күрмелді]. а) *Үн қатпады, сөйлер сөзін айта алмай қалды.* – Ау, *т і л і ң б а й л а н ы п* қалды ма, мен саған айтып келемін ғой, – деді Қазыбек Тайманға (Ә.Әбішев, Замана.). *Т і л к ү р м е л с е* айта алмай, Көз жүрекке жазады. Жылы жауап қайтармай Бітпес жүрек азабы (К.Салықов, Жезкиік). ә) *Ауру адам жантәсілім алдында тілі күрмеліп, сөйлей алмады.* Әзімбайды көргенде басы айналған болып, денесі дірілдеп, *т і л і к ү р м е л у ш і* еді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тілі балдай [бал]. *Сөзі жанға жайлы, жағымды.* Қанша шешен болғанмен, *т і л і ң б а л д а й,* Қалың жұртың болмаса қара талдай, Қара тасты балқытсын қанша тілің, Сайлау күні болмайды керім салдай (Орынбай // Екі мыңжылдық.). Сүйе бер, суырылтам ән сұлуын, *Т і л і ң б а л,* сілекейің шекерлетіп. Сарайым – саба құям пісіп-пісіп, Қойдырман ән қымызын ой кернетіп (Әсет // Екі мыңжылдық.).

Тілі біздей. *Тілі ащы.*

Тілі жетеді. *Өз ойын сөзбен толық айтып бере алады, жеткізе алады.* Сен үлкен бақыт, жарастық, ғашықтық өміріне жаралғансың! – десе болар еді – *Т і л і ж е т е р* еді (М.Әуезов, Өскен өркен).

Тілі жоқ. *Сөзге шорқақ, ойға олақ (адам).* Кім біледі, әлде ол Қимай жүр ме иесін, Айтар еді, *т і л і ж о қ,* Ойын қайдан білесің? (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Әттең, жұмбақ, ашып айтар дымы жоқ. Қолым қысқа, қанатым жоқ, сақаумын, Мұңым шағып, сөйлесер де *т і л і м ж о қ* (Б.Күлеев, Айтшы.).

Тілі зәрлі. *Мысқылдап, түйреп, жанға тие, жүрегін ауырта сөйлейтін, сөзі удай ащы (адам).*

Тілі келмеді. *Сөзді дұрыс айта алмады.* «Оқымадың демесе болады да, *т і л і м н і ң к е л м е г е н і н* қайтушы еді» дейді (Абай, Тол. жин.). – Санитар бала адамның *т і л і к е л м е й т і н* бір аурудың атын айтып кетті, мен білсем, сиыр аусыл, шырағым (Ж.Нәжімеденов, Ақшағыл).

Тілі күсті. *Орынсыз босқа сөйлей беретіндер бәріне ұнамайды деген мағынада.*

Тілі қимылдады. а) *Адамның қайтыс болар сәтінде сөйлеп жатқаны туралы айтылады.* ә) *Әр нәрсені алдын ала жоспарлап, өзгелерден бұрынырақ іске кірісіп, онысын басқаларға айтып, іс істеп жүрген адам туралы айтылады.*

Тілі қысқа. *Тілі жетпейді; тілге, сөзге олақ.* Ақылға сыймас ол Алла, Тағрипқа *т і л і м қ ы с қ а,* Ah! Барлығына шүбәсыз, Неге мәужұт ол куә (Абай, Тол. жин.). *Т і л і ң қ ы с қ а,* ебің аз, топассың деп сөкпе (М.Әуезов, Шығ. жин.).

Тілі қышыды. *Сөйлеуге құштарланды, сөйлегісі келді. Т і л і ң қ ы ш ы п* бара жатса, жиналыста сөйле («Лен. жас»).

Тілі майда. *Сөзі жұмсақ, ілтипатты.* Мінезі де бір түрлі Ушаковтың. *Т і л і м а й д а,* жайдары (Қ.Мұқышев, Поэм.).

Тілімен бидай қуырды. *Сөзімен елдің апшысын алды, берекесін кетірді.*

Тілімен емізді. *Басқа біреуді тек тілімен ғана алдап, беретін еш нәрсесі жоқ болса да өтірік уәде берді, алдап шығарып салды.*

Тілі мен жағына сүйенді. *Әр нәрсені желеу етіп, істің байыбына, сөздің орайына көнбеді; заржақтанды.* Шындап ызаланса, *т і л і м е н ж а ғ ы н а с ү й е н г е н,* сөзге бар да іске жоқ көк езу пысықтарды қың демей-ақ қылғи салады (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Жігітім, сен *т і л і ң м е н ж а ғ ы ң а с ү й е н б е!* (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

Тілімен жеткізді. *Айтар ойын ым-ишарамен емес, кәдімгідей мәнерлі тілмен түсінікті етіп айтып берді.*

Тілімен орақ орады. *Ауызбен айтуға бар, қолмен істеуге жоқ. Т і л і м е н о р а қ о р г а н н ы ң* белі ауырмас (Мақал).

Тілімен тындырды. *Істің бәрін сөзбен бітіре салды, нақты ештеңе істелген жоқ.*

Тілімнің ұшында тұр. *Ұмыт болып, көмейімде тұр, аузыма түспей тұрғаны деген мағынада.* Сен бе? Сен әлі... әлгі... әлгі кім, *т і л і м н і ң ұ ш ы н д а т ұ р г а н ы н* қарашы, сен әлгі кім туралы айттың ғой (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Тілім [көзім, көз сұғым] тасқа, [тасқа болсын]. к ө н е. *Көз сұғым, тіл сұғым өтіп кетпесін деген мағынада.* Сендер болыс қоям дейсіңдер, оныңа пысқыратын емес қой. *Т і л і м т а с қ а,* болысың тұрсын, ояздың арнасына сыя қоймас (Ғ.Мұстафин, Таңд.). *Т і л і м т а с қ а, к ө з і м т а с қ а!* Болып тұр екенсіз, қарашығым (Ғ.Мұстафин, Таңд.).

Тілі мірдің оғындай. *Сөзі уытты, ащы, өткір.* Салиха пьесада қолынан кітабы түспейтін, *т і л і м і р д і ң о ғ ы н д а й,* жалаң қылыш сыншы болып көрінеді (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Ей, Тілеміс *Т і л і ң м і р д і ң о ғ ы н д а й.* Тиіп кетсе күйдірген Сексеуілдің шоғындай (Жамбыл, Тол. жин.).

Тілін алмады. *Айтқанды тыңдамады, сөзге көнбеді.* Есентемір Досжан деген ата-анасының, туғандарының *т і л і н а л м а й,* барып орысты шабады да, қолға түседі (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Тілін бақты. *Бірдеңені артық айтып қалмайын деп тіліне ие болды.*

Тілін безеді. *Тіл мен жағына сүйеніп, сарнады.* Рабиға Есімбекпен қосылғалы бүгінгідей *т і л і н б е з е п,* талап та қойып көрген емес-ті (Е.Оразақов, Дәрігер.). Мал үшін *т і л і н б е з е п,* жанын жалдап, Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап. Жат елде қайыршылық қылып жүріп, Өз елін бай деп мақтап құдай қарғап (Абай, Тол. жин.).

Тілін білді. а) *Ұғысты, тіл тауып сөйлесе алды.* ә) *Бір нәрсенің мән-жайын, тетігін білді.* Колхоз тиірменінің *т і л і н* бір *б і л с е* деп, темір ұстадан Әлекеңді Дәуқараға ауыстырған (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Бекеш болса оқуда, Білсе, *т і л і н* сол *б і л е р.* Зәру қылып шоферға, Бұл машинаң қол бөгер (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.).

Тіліне ерді. *Өз ой-пікірі бола тұра біреудің айтқан сөзіне ілесіп кетті; біреудің азғырғанына көнді.*

Тілінен айырылды. а) *Кеңестік дәуірде аз ұлттардың кейбіреуі өз тілінен айырылып қалды, тілін ұмытты.* ә) *Әртүрлі себептерден сөйлеу мүмкіндігін жоғалтты.*

Тілінен бал тамған. *Сөзі майдай, тілі жұмсақ. Т і л д е р і н е н б а л т а м ғ а н,* Жорға, жүйрік май тамған, Шешен де өтті дүниеден (Жамбыл, Шығ. жин.).

Тілінен жазды. *Аңдамай сөйлеп айыпты болды.*

Тілінен қағынды. *Жағымсыз сөз айтып қалып, содан опық жеді.*

Тілінен май тамған. *Мәнерлеп сөйлейтін, сөзге ұста, шебер (адам).*

Тілінен тапты. *Өз сөзінен өзі зиян көрді. – Т і л і н е н т а п т ы.* Тісінді басып тыныш жүр деп, қанша қақсасам да қоймады (Қ.Толыбаев, Қайдасың.).

Тілінен сүріндірді. *Айтысқа тұскен шешенді дәлел, уәж айтып сөзден жеңді.*

Тілінен тастамады. *Белгілі бір оқиға, әңгімені т.б. кез келген жерде қайталап айта берді; жиі еске алып отырды.*

Тілінен таяқ жеді. *Қалай болса, солай сөйлеймін деп өз тілінен өзі жазалы болды.*

Тіліне сүйенді. *Дәлдір адам дау-дамайда дәлелсіз жақсы сөйлегенімен, сөзден жеңіліп қалды.* Дәлдір *т і л і н е с ұ й е н е д і,* Дана білігіне сүйенеді (Мақал).

Тіліне шоқ түсті. *Сөзін байқамай айтып қалғанда, өз аузын баса қойды.*

Тілін кәлимаға келтірді. д і н и. *Ауру өлер алдында аузына құранның сүрелерін салды.* Судыр Ахмет *т і л і н к ә л и м а ғ а к е л т і р у г е* жарамады, атының да басын бұра алмады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Тілін қайтарды. *Айтқанын орындамай, сөзін қайырды.* Жүзтайлақ [Маржанға]. Күйіп кеткірдің зілдісін... *Т і л і м д і қ а й т а р а й ы н* деп пе едің? (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Тілін қышытты. *Шамына тиіп, сөйлеуге итермеледі, ызасын келтірді.* Иә, *т і л і м д і қ ы ш ы т а* берме, сен қатын (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.).

Тілін тартпады. *Аузына келген сөзін тартынбай айтты, батыл сөйледі.* Бестеректен шыққан Сәніпбай Бендеден *т і л і н т а р т п а ғ а н.* Сөйлескен кісі жағынған, Қорыққан кісі бағынған (Жамбыл, Тол. жин.).

Тілін тіске жаныды. *Ауыр сөз айтты, тісін қайрады.*

Тілін тістеп алды. *Қатты өкінді, сөз айта алмай қалды.*

Тілін шығарды. *Батыл айтуға мәжбүр етті. – Т і л і м і з д і ш ы ғ а р ғ а н* өзіңіз, – деді тайсалмай (Т.Ахтанов, Махабб.). Сол Махаббат оты ақыры еркін алып, *т і л і н ш ы ғ а р д ы* (З.Шашкин, Ақбота).

Тілінің қотыры [шиқаны] бар. *Біреуді кекетіп-мұқатып сөйлейтін қыршаңқы тілді деген мағынада.*

Тілінің мүкісі бар. *Тұтығып, кекештеніп сөйлейтін адам туралы.*

Тіліңді тарт! *Сөзді доғар, қысқарт, анау-мынау сөзді қой, абайлап сөйле!* Олай деме, ақын қыз, *т і л і ң д і т а р т.* Толып жатыр аулыңда сақалды қарт. Түгенбай, Түгелбайдың, Изенбайдың, Сыпырып жақсы болса сақалын сат (Айтыс).

Тіліңді Тәңір кессін [тілің кесілсін]. қ а р ғ. *Тіл-жағыңа жылан жұмыртқаласын, сазайыңды*

тарт! Ағай артық-кем тілге келе алмады. Қап-қара боп түтігіп, ызаға булығып, «ой *т і л і н ң к е с і л с і н,* тілің кесілгір», – деп кете барды (Қаз. ертег.).

Тіліңе құлғана шықсын. қ а р ғ. Ой, *т і л і н ң е қ ұ л ғ а н а ш ы қ с ы н,* ой, күйдірігі шықсын. Ой, оңбаған, тентіреген ит. Есік-есіктен, тесік-тесіктен өт. Өл де маған. Ол не қылғаны екен?! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тіліңе теріскен шықсын [шоқ түскір]. қ а р ғ. *Тілің кесілсін, күйсін (тілі ашы адамға айтылады).* – Тфәй-тфәй, *т і л і н ң е т е р і с к е н ш ы қ с ы н* сенің. Не деп отырсың (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). «Мынау *т і л і н е ш о қ т ү с к і р* екен бір, – дейді іштей, – қайдан жұғысып қалып ем» («Қаз. әдеб.»).

Тілі орамды. *Сөзге шебер, сөзге ұста.* Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, Жоқ-барды, ертегіні термек үшін. Көкірегі сезімді, *т і л і о р а м д ы,* Жаздым үлгі жастарға бермек үшін (Абай, Тол. жин.).

Тілі өтпеді. *Айтқанын орындамады.* Жетпісте жер таянбай тұра алмайсың, Қолыңа таяқ алмай жүре алмайсың. Балаң мен кемпіріңе *т і л і н ң ө т п е й,* Әңгіме көп ішінде құра алмайсың (Той әндері).

Тілі сала құлаш. *Көп сөйлейтін, ешкімді бет бақтырмайтын, көкезу.*

Тілі сынық. *Айтқан сөзінің қисыны бар.*

Тілі тәтті. *Тілінен бал тамған, тілі жұмсақ.* Жақсының *т і л і т ә т т і,* Жаманның жаны тәтті (Мақал-мәтел).

Тілі тиді. а) *Жаман сөзбен балағаттады, сөзі қатты батты.* Сөйлесіп отырып Исатай ханмен ұрсысып қалады. Анама *т і л і т и д і* деп хан сол жерде Исатайды билерінің тергеуіне береді. Өзін сыртқа шығармай, әскермен қаматады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Айтуға түсін ашып қаймығамын, Біреуге кете ме деп *т і л і м т и і п.* Үлгі етіп жұрт түзейтін қайда білік, Әшейін ермек етем сөйлеп, күліп (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). ә) *Тіл-көзі өтті.* Сұлу қыз, сұлу... Тек *т і л і м т и м е с і н* Хакім жар тапқан деген жүйрік ой тайталаса теңеу іздеп жатты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Тілі удай. *Сөзі ашы, тілі зәрлі.* Жантас ше? Жантас *т і л і у д а й,* жағымпаз, жалақор-өсекші бала («Қаз. әдеб.»).

Тілі шықты. а) *Сәби алғаш рет сөйлей бастады.* Кеше туған жас бала төртке жасы жетеді, *Т і л і ш ы ғ ы п,* былдырлап, Үйін базар етеді (Н.Байғанин, Шығ. жин.). Үш пенен төрт жасымда *т і л і м ш ы ғ ы п,* Шүлдірлеп ата-ананы ермек еттім (Үш ғасыр.). ә) *Қарсы сөз айтатын болды, қасарысты.* – Мұның енді қызының да *т і л і ш ы қ қ а н,* – деді Шәкір (М.Иманжанов, Адам.).

Тірі тіл. л и н г в. *Бүгінгі күнде қолданылып жүрген тіл.*

Ұлттық тіл. л и н г в. *Белгілі бір ұлттың қарым-қатынас құралы, тілі. Ұ л т т ы қ т і л д і ң* жағдайы қоғамда қалыптасқан тілдік жағдайға және тіл саясатына тәуелді (А.Салқынбай,.. Тіл әлемі).

Халықаралық тілдер. л и н г в. *Мемлекеттер арасында байланыс құралы ретінде қызмет ететін тілдер.* Осылай бола түрса да шапқыншылар қыпшақ мәдениетіне бас иді, қыпшақ тілі *х а л ы қ а р а л ы қ т і л г е* айналды (М.Қозыбаев, Өркениет және ұлт).

Халық тілі. л и н г в. *Белгілі бір тарихи дәуірде қалыптасқан халықтың тілі, қарым-қатынас құралы.*

Шақпа тіл. *Адамды кекетіп, мұқатып, мысқылдап сөйлеуге байланысты айтылады.* Пәленше болыс болмақ түгіл атының басын тура алып жүрсе де жарар дейтін *ш а қ п а т і л д е р* де шыға бастады (Әдеби мұра).

Шежіре тілі. *Халықтың, ру-тайпаның, ата-бабаның шығу тегін, тарихын баяндайтын ауызекі не жазба шежірелердің өзіндік тілі; ата-тегін баяндайтын тарихи сөз.*

Шет тілі. *Ана тілінен басқа, мемлекеттен тыс жерде тұратын халықтар тілі.* Бізде ағылшын, француз, араб, парсы, қытай тілдерінің мамандары бар. Олар *ш е т т і л д е* шыққан мақалалар мен зерттеулерді қарастырып отырады («Парасат»).

Шумер тілі. л и н г в. *Оңтүстік қос өзен жерінде б.д.д. 2000 ж. бұрын өмір сүрген халықтардың тілі.*

Шүршіттің тілі. *Халық ұғымына белгісіз, түсініксіз тіл; басқа елдің тілі.*

Шығарма тілі. *Көркем шығарманың тілі.*

Ым тілі. л и н г в. *Байланыс жүйесі, ойды білдіру тәсілі дыбыстық тілдердегідей акустикалық емес, кинетикалық (ым қимыл) негізге құрылған тіл.* Тілдің шығу тегінде дыбыстық тілден бұрын *ы м т і л і* болған деген пікір кең тараған (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.). *Ы м т і л і* – құлағы естімейтін саңырау адамдардың негізгі қатынас құралы. Солтүстік және Оңтүстік Америкада, Австралия мен Океанияда, Үндістан мен Кавказда, Жерорта теңізінде мылқаулардың ым тілі болғаны белгілі (А.Салқынбай,.. Тіл әлемі).

ТІЛ= е т. **1.** *Жіңішке етіп кесу.* Қанжармен таспадай қып *т і л і п* алып, Аз уқалап, кептірді жон терісін (Абай, Тол. жин.). **2.** *Осып түсу.* «Ыс-с» ете қалған қамшы жаурынын *т і л і п* түсті (М.Сүндетов, Ескексіз.). **3.** *Жарып жіберу.* Көкжал қасқырды да қуып жетіп, ішін *т і л і п* жібергенімде, одан бір қызыл түлкі ата жөнелді (І.Есенберлин, Қаһар).

Дастарқанын тілді. *Дәм-тұзын аттады, дұшпандық жасады.*

Тілген таспадай. а) *Жіңішке.* ә) *Білеу-білеу, бадырайған.* Қызыл бет қазақ шашын осы бір-екі күннің жүзінде ғана сыпырып тастағандай екен – жуан *т і л г е н т а с п а д а й* көгілдір тамырлар ақ құйқаны айқыш-ұйқыш шандып апты (А.Сүлейменов, Бесін.).

ТІЛАЗАР с ы н. *Ешкімнің тілін алмайтын, тапсырған істі орындамайтын (адам).* Оспан:

– Әй, Әйгерім, желегі басынан түспеген келін *т і л а з а р* болғанын неше атаңнан көріп едің? – деді (М.Әуезов, Абай жолы). *Т і л а з а р* істі тілімен тындырады (Мақал). Қой дедім ғой мен сендерге. Неғылған *т і л а з а р* баласыңдар (М.Иманжанов, Алғашқы.).

ТІЛАЗАРЛЫҚ з а т. *Айтқанды тыңдамаушылық, істі орындамаушылық.*

ТІЛАЛҒЫШ с ы н. *Айтқанды қалтқысыз орындайтын, жұмсаған жерге екі айтқызбай баратын елгезек.* Шаруаға икемді, *т і л а л ғ ы ш* жасты үлкендердің жақсы көретін әдеті (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Балаң *т і л а л ғ ы ш* болса ғажап, Тілазар болса азап (Мақал-мәтел).

ТІЛАЛҒЫШТЫҚ з а т. п е д. *Баланың бойындағы жақсы қасиет, үлкенді, ата-ананы сыйлау белгісі. Т і л а л ғ ы ш т ы қ* баланың тәртіптілігін, елгезектігін, еңбек сүйіштігін көрсетеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТІЛАСТЫ: тіласты безі. а н а т. <лат. glandula sublingualis> *Ауыз қуысына сілекей бөлетін ас қорыту безі.* Ол ауыз түбіндегі тіласты қатпардың сілекейлі қабығында, тілдің екі бүйіріңде орналасады. *Т і л а с т ы б е з і* алдыңғы көп өзекті және артқы бір өзекті тіласты сілекей бездеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ТІЛ-АУЫЗ з а т. *Тіл қататын, сөйлейтін мүшелер, тіл мен ауыз қуысы.* – Әй *т і л-а у з ы ң* бар немесің бе? Кімсің? Жөніңді айтпасаң, атам! (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар).

Тіл-аузы байланды. а) *Қатты қорыққандықтан яки қатты ауырғандықтан сөйлей алмай қалды.* ә) *Бір нәрсеге ренжігенде немесе қатты ұялғанда айтуға сөз таппады, қыстықты, мүдірді.*

Тіл-ауыздан айырылды. *Үндемей қалды, сөйлей алмады.* Оралбайдың жұртында жалғыз үй отырған кемпір, *т і л-а у ы з д а н а й ы р ы л ғ а н-д а й,* бұлар келгенде үнсіз орнынан тұрып, үйден шықты (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Тіл-аузы тасқа. *Тіл тиіп, көз сұғы өтіп кетпесін деген мағынада.* – *Т і л-а у з ы м т а с қ а,* Түктібайдың Үрмәші оқуға алғыр дейді (Ә.Әлішев, Батыр.). – Иманым, – деді Мәди, – *т і л-а у з ы м т а с қ а* болсын, сен де ақжолтайсың (Ә.Әбішев, Найзағай).

ТІЛАШАР з а т. к ө н е. **1.** *Баланы молдаға бергенде төлейтін ақының бір түрі.* Әкем, қалтасынан алды да, қанша екенін білмеймін, *т і л а ш а р* деп молдекеңнің бармағына қыстырды (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). **2.** *Баланың мектепке барғанына арналған кішігірім той.*

ТІЛБАС з а т. *Мал ауруы.* Қазақтар арасынан шыққан алғашқы ветеринар С.Сейдалиннің мақаласында *т і л б а с т ы* – фарингит деп көрсеткен («Қаз. әдеб.»).

ТІЛБҰЗАР з а т. *Ана тіліне бөтен тілдің қажетсіз сөздерін қосып, шұбарлап сөйлейтін адам.* Халық арасында тәрбиеден кеткен тентектер бұрыннан да бар болатын, оларды басбұзарлар деп атайтын. Енді заманның, уақыттың сұранысына қарай өзге тілдерді неғұрлым көбірек білген сайын ана тілінде шұбарлап сөйлейтіндер де шығып, *т і л б ұ з а р л а р* атана бастады (Ә.Қайдар, Қазақтар).

ТІЛГІЗ= е т. *Тілдіру.* Өз денелерінен ет терілерін *т і л г і з і п* беруге даяр екендіктерін білдірді (Ж.Ыбыраев, Алтай.). Он мыңды онан кейін тағы жүргіз, Қашқанның қайтауылдап басын *т і л г і з,* Қиратып қақпаларын кіріп ішке, Қырайын қоймай халқын кеші-күндіз (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТІЛГІЗУ *Тілгіз етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛГІЛЕ= е т. **1.** *Тілім-тілім етіп кескілеу.* Көзімнен жас ақпады – қандар ақты, Табанды *т і л г і л е д і* тастар қатты. Қарқылдап қиқу салып қарға-құзғын, Жалпылдап жүрегімді шоқып жатты (М.Жұмабаев, Шығ.). Төре қайда, қан қылып өлтірем деп, Босағасын төренің *т і л г і л е д і м* (Батырлар жыры). **2.** а у ы с. *Жерді үсті-үстіне айдап жырта беру, талқандау.* Олай болса, әйтеуір егістік жердің көлемін көбейтейік деп, жерді *т і л г і л е й* берудің жөні жоқ (С.Бақбергенов, Адам.). Трактор қырат-дөңесті аяусыз *т і л г і л е п* жүр (З.Шашкин, Сенім). **3.** а у ы с. *Тымық ауаны, аспанды, көк жүзін есіп, тіліп өту.* Осы бір тылсым тыныштыққа бөленген түнді кенет аспан әлемін *т і л г і л е г е н* самолеттер бұзды (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Ауаны *т і л г і л е г е н* садақ оқтарының зуылы (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). **4.** а у ы с. *Жанды ауырту, азаптау, қинау.* Көрінсе егер сонау күміс күлкілер, Жас ұланның жүрегін жүз *т і л г і л е р.* Шерлі ұланның көріп суға шомғанын Мылқау жартас: «Жынды ма әлде?!» – деп күлер (М.Жұмабаев, Шығ.). Қайтемін оны даулап, Тек арман мүлгімейді. Бір сезім омыраулап, Кеудемді *т і л г і л е й д і* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТІЛГІЛЕН= е т. **1.** *Тілімдену, кескілену.* Сандық ақтарылды. Киіз арасы *т і л г і л е н д і* (С.Шаймерденов, Жыл құсы). **2.** а у ы с. *Жердің үсті-үстіне айдап жыртылуы, талқандану.* Жұрт егін салып, дала төсі *т і л г і л е н і п* жататын (Р.Райымқұлов, Бала.).

ТІЛГІЛЕНУ *Тілгілен етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛГІЛЕС= е т. *Бірге тілгілеу, кескілесу.*

ТІЛГІЛЕСУ *Тілгілес етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛГІЛЕТ= е т. **1.** *Қайта-қайта тілдірту, кескілету.* **2.** а у ы с. *Жанды ауыртқызу, азаптату.* Жүрегімді жаман сөздермен *т і л г і л е т к е н ш е,* бірден неге осы үйге келмедім екен? (Ә.Әлішев, Батыр.).

ТІЛГІЛЕТУ *Тілгілет етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛГІЛЕУ *Тілгіле етістігінің қимыл атауы; тілім-тілім етіп кескілеу.* Садырбай қалтасынан бәкісін шығарып, бастың балбырап піскен күрең құйқасын *т і л г і л е у г е* кірісті (Қ.Исабаев, Айқыз).

ТІЛГІШ з а т. *Жер жыртуға, тақтай тілуге т.б. шаруа істеуге арналған құрал.* Арық – боразда

т і л г і ш 6 қатар, араларынан тереңдігі 20 см-ге дейін болатын бораздалар тіледі (Ауылшаруаш. машина). Тамаша істеп жатыр тақтай *т і л г і ш,* Өнімді пайдасы зор екен бір күш (Айтыс).

ТІЛГІШТЕ= е т. с ө й л. ***Тілгіле***. Ақықтың ойынша, бөгеліссіз жер қыртысын *т і л г і ш т е п* аудара беру керек (М.Мырзақұлов, Ақық.). Түн көрпесін *т і л г і ш т е п* жатқан қызылды-жасылды оқтар (Ж.Қизатов, Өмір.).

ТІЛДЕ= е т. *Біреуге тіл тигізу, жаман сөзбен балағаттау, қатты сөз айтып жер қылу.* Амантайдың ойы Итбайды бір *т і л д е п* шығу еді (С.Мұқанов, Ботакөз). Дедім мен, жәй бір сұрақ секілді еді, Бір әкім ал, *т і л д е д і,* селкілдеді. «Қайдағы бұйырмаған бұзық сұрақ Қоятын сен кім? – деді, мен кім? – деді (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ТІЛДЕЙ с ы н. **1.** *Жіп-жіңішке.* Басында бұйра бұлт бұлқынғандай, Қайың мен қарап тұрды қарағайы. Қорғас пен Қордай, Шоқпар екі арасы, Жіңішке *т і л д е й* болып салалары (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Кішкентай, бір жапырақ.* Медсестра келіп, *т і л д е й* ғана қағазды қолына ұстата салды (Е.Оразақов, Дәрігер.). Жатақханаға кірсек, маған деген *т і л д е й* ашық хат жатыр (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

ТІЛДЕЙІН с ы н. с ө й л. *Тілдей, бір жапырақ.* Оқушым, неге білмейін, Білемін, айтам, тарынба. Қаралы қағаз *т і л д е й і н* Барғалы қашан ауылға (М.Мақатаев, Шығ.).

ТІЛДЕН: қу тілденді. *Қуақыланды, қуланды.* Ол ойнақыланып, қалжыңды үдетіп, *қ у т і л д е н і п* кетті (Т.Нұртазин, Ауыл.). Тракторды меңгермек түгіл, өңгеріп жүр десе боларлық, – деп Көлдей тағы да *қ у т і л д е н е* түсті (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ТІЛДЕН-ТІЛГЕ ү с т. *Бір халық тілінен екінші халық тіліне.* Сол ғұрыппен бұл аңыз да кісіденкісіге, елден-елге, *т і л д е н-т і л г е* ауысып келіпті (Ә.Кекілбаев, Дала.). Жоғарыда есімдері аталған ғалымдардың еңбегі *т і л д е н-т і л г е* аударылып, қолдан-қолға көшіп жүретінін байқаймыз (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ТІЛДЕС с ы н. *Ортақ, туыстас тілде сөйлейтін, тілі бір.* Ұлтын, Отанын көркейту, қандасдіндес, *т і л д е с* бауырларының қамын жеу – бұл жақсы жұмыс (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тіл ғылымының зерттеулері бойынша, қазақтар түркі *т і л д е с* халықтар қатарына жатады (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ТІЛДЕС= е т. **1.** *Жүзбе-жүз сөйлесу, әңгімелесу.* Қызықтан қашып бұл жерге Көңіліңіз суып келіпсіз. Мәнісін сұрап білге *Т і л д е с е* алмаймын еріксіз (Абай, Тол. жин.). Хакім қалайда қызбен жолығып, *т і л д е с і п,* неге ренжігенін өз аузынан білгісі келді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** а у ы с. *Сыр айту, сырласу, ой бөлісу.* Оңаша шексіз оймен күн кешемін, Күн кешемін, Жақын дос жүрегіммен *т і л д е с е м і н* (Ш.Сариев, Теңіз.). Істі қойып бір кештегі. Жанымды нұрға малып, бұ заманнан Мен сізге келдім бір сәт *т і л д е с к е л і* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Аспанмен [көкпен] тілдесті. *Аса биік, өте асқақ, әуеге тірелді.* Алатау *а с п а н м е н* үнсіз *т і л д е с і п* тұр (С.Мәуленов, Шыңда.). Шығыс жағы Қаратаудың *к ө к п е н т і л д е с к е н* ең биігі (Р.Райымқұлов, Болат.).

ТІЛДЕСКІШ з а т. *Өзге тілді өз бетімен оқып-үйренуге жәрдемдесетін арнаулы көмекші құрал.* Бұлардан басқа орысша-қазақша фразеологиялық сөздік, қазақ тілін өз бетімен оқып үйренушілерге көмек құралы, орысша-қазақша *т і л д е с к і ш,* орысша-қазақша үлкен сөздік жасау сияқты бірқатар жұмыстар жедел жүргізілуде («Білім және еңбек»).

ТІЛДЕСТІР= е т. *Жүзбе-жүз сөйлестіру, әңгімелестіру.* Мен де Мұса болар ем, *Т і л д е с т і р с е* тәңірімен, Көкше маған болып тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Жанбатыр, қолқам болсын бір, бүгін мені Назыкешпен *т і л д е с т і р е* аламысың? – деді Сейіт (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ТІЛДЕСТІРУ *Тілдестір етістігінің қимыл атауы.* Меңдігерейдің өзін *т і л д е с т і р у* үшін алдырып еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ТІЛДЕСУ *Тілдес етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сөйлесу, тіл алысу.* Мені әдейі сенімен *т і л д е с у г е* жіберді (З.Құсбегин, Зуқа батыр). Сырдес те шофер бастығымен қай жерде қалай *т і л д е с у д і* жақсы білетін (Ұ.Бағаев, Дала.). **2.** а у ы с. *Сыр айту, сырласу, ой бөлісу. Т і л д е с у* адамды жақындастырады (Ж.Жұмақанов, Соқпақ.).

ТІЛДЕТ= е т. *Біреуге тіл тигізіп балағаттату, қатты сөз айтқызу.* – Жайман, мен сені бүгін қонған үйдің әйеліне *т і л д е т е й і н* бе? – депті (К.Әзірбаев, Аңыз.).

ТІЛДЕТУ *Тілдет етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛДЕУ *Тілде етістігінің қимыл атауы.* Әйелді кемсіту, *т і л д е у,* тіпті ұру нағыз сора қылық іс (І.Омаров, Шабыт.). Шәкіртті *т і л д е у,* орынсыз зәбірлеу сияқты әдет бізде атымен жоқ (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ТІЛДІ с ы н. **1.** *Сөзге шебер, сөзшең, ділмар.* Оспанқұл *т і л д і* жігіт (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Біләлдің бұл жездесі. Жасынан сөзге араласқан *т і л д і* кісі (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). **2.** *Тілі шайпау, өткір сөзді. Т і л д і* де бетті әйел бұл жолы шын ерлік жасады («Лен. жас»). – Аса жақындамайық, батырып айтып тастайтын *т і л д і* қыз (З.Ақышев, Біздің шамш.). **3.** а у ы с. *Басып ойнайтын тілі бар (гармонь туралы).* Даусына ере алмаған он екі *т і л д і* гармоньды созғанда сындырып жібере жаздады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Көп тілді. *Бірнеше тілде сөйлейтін, бірнеше тілді қамтитын.* Бірқатар ел *к ө п т і л д і* болды деп есептеледі (Ғалам ғажап.). Біздің *к ө п т і л д і* туысқан халықтарымыздың жомарт жаны, достық ынтымағы сезіледі (С.Қирабаев, Октябрь.).

Қу [қуақы] тілді. *Сықақшыл, әзілқой.* Ол жасынан қазақ арасында өскен әзілқой, *қ у т і л д і* (Д.Әбілев, Ақын.). Федор Лавриенко – ұзын бойлы, көп сөйлейтін, *қ у а қ ы т і л д і* солдат (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

От тілді [орақ ауызды]. *Тілі өткір (кісі). О т т і л д і, о р а қ а у ы з д ы н ы ң* қандайынан да өзін кем санамайтын Есет (Р.Райымқұлов, Бұрылыс). Осы жасында *о р а қ а у ы з, о т т і л д і* басшыларды да көрді (Ә.Қалмырзаев, Ар).

Өткір тілді. *Беті-жүзіне қарамай өжет сөйлейтін, сөзі өткір.* Дядя Ваня мына *ө т к і р т і л д і,* өжет қазақ жігітке іштей риза болды (Д.Әбілев, Арман.). Адамнан қайтуды Асқат білген емес, Жігерін жетіммін деп берген емес. Айбатты арыстандай, *ө т к і р т і л д і,* Еш адам тағы да ондай мерген емес (И.Байзақов, Құралай.).

Тура тілді. *Шын, әділ сөйлейтін. Т у р а т і л д і* кісіні дейміз орыс, Жиренін жылмаңдықты демес бұрыс. Жылпылдақтан айырылып, сенісе алмай, Амандықты жоғалтар аңыз бұл іс (Абай, Тол. жин.).

ТІЛДІК[1] з а т. *Тіл ұшы тиіп тұратын төменгі тістердің түбірі бекіген қызыл ет.* Кемпір дейтіні қалай? Әлі *т і л д і г і ң д і* де жалаған жоқсың (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Алпыстан аман ағаң асып қалды, Тісі түсіп, *т і л д і г і н* басып қалды (Пернедегі терме).

ТІЛДІК[2] с ы н. **1.** *Тілге тән, тілге қатысты.* Кітаптан текст оқуда біз осы *т і л д і к* талапты ескере бермейміз («Қазақст. мект.»). **2.** *Тіл білімі пәніне байланысты, соған қатысты.* Тарихи, этнографиялық, *т і л д і к,* әдебиеттік материалды ғылыми дұрыс тәсілмен тексеруге мүмкіндік тапқан (Р.Бердібаев, Достық.).

Тілдік акустика. л и н г в. *Дыбыстардың жасалуы мен олардың естілуін, дыбыстық белгілерді, сондай-ақ дыбыс құрылыстарын және оларды танып-білетін қондырғыларды жасайтын жалпы акустиканың бөлімі. Т і л д і к а к у с т и к а н ы ң* негізін салған Ф.Гельмгольц болды. Ғалым кезінде резонаторлар теориясын ұсынған болатын. Осы теорияны әрі қарай Ц.Тибла мен М.Кадзияма дамытты (Қазақ тілі. энцикл.).

Тілдік бірліктер. л и н г в. *Тілдік жүйеде әртүрлі мағынаға және қызметке ие болатын бірліктер. Т і л д і к б і р л і к т е р* тілдік жүйенің белгілі деңгейін қалыптастырады: фонема-фонемалық, морфема-морфемалық, сөз-лексикалық деңгейдің бірліктері болады (Қазақ тілі. энцикл.).

Тілдік жағдаят. л и н г в. *Бір тілдің немесе бір территориялық-әлеуметтік ортада қызмет ететін тілдік формалардың (жергілікті, әлеуметтік диалектілер, койне, жаргон, тілдің функционалды стильдік түрлері) белгілі географиялық аймақ немесе саяси-әкімшілік құрылым шегінде өмір сүру формасының жиынтығы. Т і л д і к ж а ғ д а я т* – әлеуметтік тіл білімінің зерттейтін мәселесі. Тілдік жағдаятқа қатысты тілдердің біртектес немесе әртектес болатыны; тілдердің функционалдық сипаты тең немесе тең емес екендігі; мемлекет аумағында басымдық ететін жергілікті тіл ме, әлде кірме тіл ме екендігі жатады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. түс. сөзд.).

Тілдік жоспарлау. л и н г в. *Тілдік құрылыс, тілдің дамуын саналы түрде реттеу, саналы түрде тілге өзгеріс енгізу, арнайы құрылып және тиісті өкілеттігі бар саяси, білім беру, лингвистикалық жоспарлаумен тіл жүйелерінде өзгерістер жасау. Т і л д і к ж о с п а р л а у* келесі тізбек бойынша іске асады: 1) тілдік саясаттың қалыптасуы; 2) орындалатын іс-әрекет бағдарламасын егжей-тегжей құру (Қазақ тілі. энцикл.).

Тілдік жүйе. л и н г в. *Табиғи тілдің ішкі заңына лайық (үйлес) сөздік құрам мен грамматикалық құрылыстың тұрақты қарым-қатынасқа түскен элементтерінің бірлігі мен тұтастығы. Т і л д і к ж ү й е* – тұтас бүтін, ал оның құрамындағы әр бөлік (компонент) – бүтіннің бөлшегі. Әр бөлік өз алдына оңашаланбайды, жүйенің өзге бөлігіне қарама-қарсылықта түзіледі (Қазақ тілі. энцикл.).

Тілдік категория. л и н г в. *Бірыңғай тілдік бірліктердің жиынтығы. Т і л д і к к а т е г о р и я н ы* жүйелеу синтаксистік және семантикалық белгілерге байланысты жүргізіледі. Категориялық белгі семантикалық, синтаксистік және жалпы категориялық болады (Қазақ тілі. энцикл.).

Тілдік қатынас. *Адамның ойлау, сөйлеу, тыңдау, түсіну, айту, пікірлесу әрекеттеріне қатысты құбылыс. Т і л д і к қ а т ы н а с* – тіл арқылы байланыс, сөйлеу тілі арқылы адамдардың бірбірімен қарым-қатынас жасауы, ұлттық тіл арқылы ұғынысу, адамзаттың сөйлесім әрекетін меңгеруі (ҚҰЭ).

Тілдік құрылым. л и н г в. *Тілдегі сөздер мен сөйлемдердің тілдің ішкі заңдылығына байланысты өзінше құрылу, түрлену жүйесінің жиынтығы. Т і л д і к қ ұ р ы л ы м* тілдің сөздік құрамындағы сөздердің өзіндік морфологиялық құрылысы мен синтаксистік ерекшеліктеріне қарай анықталады. Құрылымына қарай дүние жүзіндегі тілдер түбір тілдер, флективті тілдер, агглютинативті (жалғамалы) тілдер болып бірнеше топқа бөлінеді (Қазақ тілі. энцикл.).

Тілдік норма. л и н г в. *Тіл жүйесінің дәстүріне сай тұрақты түрде қалыптасып, қоғамдық қатынастар арқылы орныққан тілдік амал-тәсілдердің жиынтығы, сөз қолдану ережелері.* Алфавиттің, орфография мен орфоэпияның, терминологияның ресми түрде ретке келтірілуі, оқулықтар мен оқу құралдарын жазу, әр алуан сөздіктер шығару, баспа орнында бірізділікті ұстану *т і л д і к н о р м а н ы* қалыптастыруға көмегін тигізеді (Қазақ тілі. энцикл.). Ал мұның бәрін *т і л д і к н о р м а л а р д ы* бұзу деп тануға болмайды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Тілдік одақ. л и н г в. *Біртұтас географиялық кеңістікте ұзақ уақыт бойы жиі қарым-қатынаста даму нәтижесінде пайда болған, құрылымдық және материалдық белгілері ұқсас тілдердің аймақтық-тарихи бірлігінің ерекше түрі. Т і л д і к о д а қ* тілдердің ерекше аймақтық бірлігі түрінде тіл жүйесінің әртүрлі деңгейлерінде – синтаксисте, морфологияда, фонетикада, синтаксистік стилистикада және лексика мен фразеологияда кездесетін құрылымдық және материалдық ұқсас белгілердің жиынтығынан көрінеді (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. түс. сөзд.).

Тілдік процессор. и н ф. *Белгілі бір тілде берілген сөйлемдерді аударатын, түсініктеме беретін немесе басқаша өңдеуді орындайтын бағдарлама* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Тілдік таңба. л и н г в. *Болмыстың затын, қасиетін, қарым-қатынасын танытатын материалдық-идеялық түзіліс.* Сөздің лексикалық мағынасы *т і л д і к т а ң б а* есебінде бір тілде сөйлейтін адамдардың бәріне бірдей ортақ, түсінікті болғандықтан, өзара тілдік қарым-қатынас құралы қызметін атқарады (Қазақ тілі. энцикл.).

Тілдік тұлға. л и н г в. а) *Тіл жүйесінде бірбірінен қызметі, құрылысы, орны жағынан даралданатын тұрақты тілдік элементтер.* Сөздер *т і л д і к т ұ л ғ а* ретінде жеке айтылғанда заттар мен құбылыстардың аты, түр-түсі, саны мен сапасы, қимыл-әрекеті сияқты алуан түрлі мағыналарды білдіреді (адам, жақсы, төрт, кел, бүгін) (Қазақ тілі. энцикл.). ә) *Ұлттық ойлау ділі бар, ұлттық тілдің дамуына өз шығармашылығы арқылы үлес қосатын, әсерін тигізетін адам [Халқымыздың рухани мәдеңшетін құрайтын би-шешендер мен ақын-жазушылардан қалған нақыл сөздер ауыздан-ауызға тарап, халық жадында мәңгі жатталып қалып, ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Бұлар – ұлттық тұлғалар, ұлттық тілдің қорғаушысы, ана тілі олардың рухани азығы, олар үшін «тіл өнері – дертпен тең». Кез келген жеке тұлға өзінің тілге қатыссыз басқа қасиеттерімен танылуы мүмкін. Бірақ тілдік тұлға бола алмайды. Тілдік тұлғаны анықтау үшін оның ұлтжандылық танымын алдыңғы кезекке қою керек, себебі бір елдегі әртүрлі ұлттарға ортақ тіл арқылы танылғанмен, ол өзінің ұлтының намысын жыртпаса, оның рухани болмысы төмендеп, тілді тұтынушы жай тұлға дәрежесінде қалады. Тілдік тұлға этностың тарихи өсуінің жемісі]. Т і л д і к т ұ л ғ а н ы ң* қуаты – сөз, ойы қоғамдық ісінен көрінеді, ал психологиясы ұлт перзенті ретінде халқын сүюі сезімімен өлшенеді (Ә.Қайдар, Қазақтар).

Тілдік үйлестіру. л и н г в. *Әдеби, ресми, мәдени, діни т.б. қатынас құралының бірыңғай тілдік ұлгісін қалыптастыру* (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин. түс. сөзд.).

ТІЛДІЛЕУ с ы н. *Тілі өткірлеу, батылдау.* Әлгі келген екеудің біреуі өр мінез, *т і л д і л е у* екен (Ауызекі).

Қу тілділеу. *Қалжыңшыл, құлдіргіш, тілі қыршаңқылау.* – Жеті өгіз бұзаулап, олар да тас болып қатып қалған шығар, – деді *қ у т і л д і л е у* біреу (К.Жүнісова, Құстар.). Мен *қ у т і л д і л е у,* пысық, қағілез бала болдым (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

ТІЛДІЛІ с ы н. с ө й л. ***Тілді.*** Шешелер шешен *т і л д і л і,* Жұрттан озған жолдылы, Кеуделері кен ақыл, Аңырғанға аяусыз, Кезіне келсе белгілі (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ТІЛДІЛІК з а т. *Сөзге шешендік, тілмарлық.* Әміреш *т і л д і л і г і м е н,* пысықтығымен, қулықсұмдық зорлықшылдығымен ауызға ілініп жүрген адам еді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Бұл Қозының тұстасы, *т і л д і л і г і м е н* «Сарыжорға» атанған Тобылғы шешен болатын (К.Ахметбеков, Сый орамал).

ТІЛДІР= е т. **1.** *Жіңішке етіп кестіру.* **2.** *Остыру.* Қатал хан жетім қалған жас туысын табанын тасқа *т і л д і р і п,* қойын жаяу бақтырады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ТІЛДІРУ *Тілдір етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛЕ= е т. **1.** *Бір істің орындалуын қажет етіп, сәті түсуін қалау, жалбарына сұрау, жалынышты күйде өтіну.* Сиқыршы кемпірдің пәлекетінен сақта деп *т і л е!* (М.Әуезов, Абай жолы). Денесі кемелдікке жеткен жандықтардың (өсіп-өнуі) екі жандықтың (еркек, ұрғашының) табысуын *т і л е й д і,* ұрпақ қалдыруға ұмтылғандықтан, топты баланы бір ана асырайтын болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Тілек білдіру.* Сіздерге ұзақ өмір, зор денсаулық *т і л е й м і н* (Ауызекі).

Бәле тіледі. *Шатақ іздеді, жамандық қалады.* – Басыңа *б ә л е т і л е п* нең бар еді (Ө.Боранбаев, Өрімтал).

Қайыр тіледі. *Садақа жинады, әркімнен бір тілемсектеніп сұранды.* Қасында жолдастары ақсақ, соқыр *қ а й ы р т і л е п* шауып жүр опыртопыр (Абай, Тол. жин.).

Құдайдан артын тіледі. *Кейінгі жақсылықты тіледі, сабыр етті.* Ойласаңшы, Мағашым, Кімнің гүлі солмайды? *А р т ы н т і л е Қ ұ д а й д а н,* Бірқалыпта тұрмайды (Абай, Тол. жин.).

Сау басына сақина [ауру] тіледі. *Өзіне-өзі ауыр азап, қиын бейнет тауып алды.* Мынау елдің береке-бірлігінің үстінде *с а у б а с ы м ы з ғ а с а қ и н а т і л е й і к* деген ниетіміз жоқ (М.Әуезов, Шығ. жин.). – Е, қойшы. *С а у б а с ы ң а а у р у т і л е п* (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

Сәт [оң] сапар тіледі. *Жолы болуын қалап, ақ ниетін білдірді.* Ол күніге жүзбен амандасып, жүзбен қоштасады. Санын қарсы алып, санына *с ә т с а п а р т і л е п* ұзатып жатады (Ө.Күмісбаев, Ауыл.).

Сұрағанға тілеген. *Құдай оңдады, дұрыс болды, дөп келді.* «Ақ қатыны» – менің шешем. *С ұ р а ғ а н ғ а т і л е г е н* (Н.Сералиев, Ыстық күлше).

Тілеуін [тілегін] тіледі. *Біреудің амандығын, ісінің оңға басуын қалады, іштей тілектес болды.* Шөберем неге мұңайдың? Көп шөбере ішінде

Ерекше *т і л е п т і л е у і н*, Құдайға күнде жылаймын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ел билеген ақсақалдар да елдің *т і л е г і н т і л е п*, елдің жоқшысы болды. Ақсақал болу, би болудың өзі елдің сайлауынан болғандықтан, бұлар елден бөлініп кете алмайтын болды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ТІЛЕК з а т. **1.** *Көңілдегі көрікті ой, орындалмақ игі арман, ұлы мақсат, мүдде.* Ант етіп айырылмасқа бірігейік, Ас-сусыз мың бейнетпен жол шегейік. Тыңдайтын бар ғой *т і л е к* әділ Алла, Көл қылып қан аралас жас төгейік (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаңа *т і л е к*, Жарық таң атты, міне, Байғазы Қада сен Мынау жас журналға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Істің орындалуы жайлы, болмаса басқа да оқиға бойынша өтініш, талап.* Жатыр ем науқастанып есім жимай, Кеудеме кетті есітіп қайғым сыймай. Қарағым, *т і л е г і м д і* беремісің, Көзімнің қоямысың жасын тыймай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Не жаздым құтқармастай бұл бейнеттен, Күнің жоқ *т і л е г і м д і* қабыл еткен. Біреу кеш, біреу ерте өліп жатыр, Келмейді маған Ажал, – қайда кеткен? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ақ тілек. *Адал, ізгі ниет. А қ т і л е г і ң і з* оң болып, елге менен бұрын келсең, ежелгі әдетіңмен таныс ұяға тағы да қол созарыңды білем (Х.Ерғалиев, Майдан). Кел, Наурыз, ақ ниет ағындаған, Бір желпінсін сағынған сағым далам. *А қ т і л е к т і* арнайын ағайынға Ақ ниеті ешқашан тарылмаған (К.Салықов, Жезкиік).

Мысық тілек. *Арам ниет.* Сүйретер орыс шана қатқан сеңнен, Мінемін Кер-шабақты жайлап жеммен. Ниетің *м ы с ы қ т і л е к* кісі екенсің, Сендағы не айта қойдың сұрағанмен? (Айтыс).

Тілегі қосылды. *Арманы бір жерден шықты, тілек-ниеті орындалды.* Екі жастың білегі айқасып, *т і л е к т е р і қ о с ы л ғ а н ы н* қарсы алғандай болды (Д.Әбілов, Таңд. өлең д.).

Тілегін берді [орындады, қабыл қылды]. *Дегені болды, мақсатына жетті. Т і л е к т і* тәңір *б е р м е д і*, Өздеріндей хандарды, Осылай бір қылсам деп едім (Махамбет, Өлең д.). Қолдан келгенше, *т і л е к т е р і н о р ы н д а п* та жатырмыз (М.Иманжанов, Адам.). Ашпадың, Алла қабақты, *Қ ы л м а д ы ң қ а б ы л т і л е к т і*, Өле алмай шыдап отырмын, Зор құдайым салған соң (Абай, Тол. жин.).

Тілегіне жетті. *Арман-мақсаты орындалды, жақсылық көрді.* Райымбек мінді де күреңіне, Келді өзенге, *ж е т п е к* боп *т і л е г і н е*, Шым-шым қайнап, ширыға шұбатылған, Тылсым дүлей алдында Іле міне (М.Мақатаев, Шығ.).

Тілегін тіледі. *Біреудің қамын жеді, амандығын, ісінің оңға басуын қалады, іштей тілектес болды.* Ел *т і л е г і н т і л е г е н* Ер азбайды батадан. Нағашысы Уақта Ер Қосай ер өткен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тілегіңе жет [тілегің қабыл болсын]. а л ғ ы с. *Арман-мақсатың орындалсын, жақсылық көр деген мағынада.* Батам сол сендерге, *т і л е к т е р і ң е ж е т і ң д е р?* (М.Қуанышбаев, Кек қылышы).

Тілегі түзу. *Ниеті дұрыс.* Бүгін жұма күн еді. *Т і л е г і т ү з у* екен марқұмның. Бүгіннен қалдырмай жерлелік (Қаз. ертег.).

Тілегі үзілді. *Солай болса-ау деген арман, ойы болмай қалды.* Бұл дүниеде олар да бар шығар... деген әлсіз бір үмітті талшық етіп, *т і л е г і ү з і л м е й* кетіп барады (Ә.Нұрпейісов, Таңд. шығ.).

Тілек айтты [қылды, тіледі, қосты]. *Бата берді, алғыс айтты, жақсы ниет білдірді.* Бүкіл ауыл алақан жайып, *т і л е к а й т ы п* отырған соң көңілшек байғұс көне салды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Қаскелең үлесі мол той салтында, Жетісу көшіп келді сол қалпында. Қарсы алды қошеметтеп, Есіл, Көкше Ақ ниет, *т і л е к қ о с ы п* мол қарқынға (К.Салықов, Жезкиік).

Тілек білдірді [етті]. *Ниет, ықылас көрсетті.* Батиқа шопан боламын деп *т і л е к б і л д і р г е н* (Ш.Хұсайынов, Қызыл.). Қақпаға жапсырған жарнаманы халайық оқып бер деп *т і л е к е т к е с і н* оқып бердім (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ТІЛЕК-БАТА з а т. с ө й л. ***Бата-тілек.*** Ақаң, Ақаң, *Т і л е к-б а т а ң* Аққа жақ. Я, жаппар хақ, Мен шын нахақ, – Де де жат (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТІЛЕК-НИЕТ з а т. *Көңілден шыққан тілек пен ниеттің жинақтық атауы.* Ырымдар әдетте тақпақ түріндегі белгілі бір сөз орамдарын, *т і л е к-н и е т т і* және т.б. айтумен атқарылады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ТІЛЕКСІЗ с ы н. *Тілегі жоқ, ниетсіз.* Тілсіз жауға үңіліп, *Т і л е к с і з* пенде мен бе едім (Ғашықтық дастан.).

ТІЛЕК-ТАЛАП з а т. *Белгілі бір бақытқа негізделген ой-пікір, қажеттілікке сай мүддемұрат.* Сурков екеуміз совет әдебиеті жөнінде Индия ақындарына жолдастық *т і л е к-т а л а п-т а р* айттық (М.Әуезов, Индия очерк.). Сөз арасында басқа пішеншілер де *т і л е к-т а л а п т а р ы н* қосып қояды (С.Байжанов, Сыр.).

ТІЛЕКТЕС с ы н. *Мақсаттас, армандас, мүдделес.* Нар талабын салса да қандай жолға, *Т і л е к т е с* дос пейілдер самғайды алға. Жүрмейді онда сатқындар, саудагерлер Опасыздар, отсыздар болмайды онда (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Тілегі бір, ниеттес, қолдайтын.* Саған көк те *т і л е к т е с*, Бұралған өңшең нәзік бел. Періштелер жаныңда ес. Қайғырма, рақат. Анық біл (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұл журнал қазаққа баспасөздің ең керекті кезінде шыққанға жүрттың бәрі *т і л е к т е с* һәм көмектес болып, жүрттың бәрі жылы шыраймен қарсы алып еді (М.Дулатов, Шығ.).

ТІЛЕКТЕСТІК з а т. *Бір белгілі іс барысында ниеттестік, мақсаттастық, мүдделестік.* Екінші бір әйел *т і л е к т е с т і г і н* көрсеткен секілденіп,

кемсеңдеп о да жылады (Б.Майлин, Шығ.). Абай қашқан қыз бен қуғандар жайын, әйелге *т і л е к т е с т і к* көмектестік ретімен жазған (М.Әуезов, Шығ. жин.).

ТІЛЕКТІ с ы н. *Арман-мақсаты, ой-мұраты, мүддесі, ниеті бір, тілектес.* Достық клубтарынан ақыл-кеңес сұраған, тұрақты байланыс жасау *т і л е к т і* хаттар келіп тұрады («Қазақст. мект.»). Ата-анаң – Алла барын төккені, Туған жерің – бұл жалғанның көркемі. Шәкірттерің – ақ *т і л е к т і* жалғасың, Ұстаздарың – жарқын жұлдыз көктегі (К.Салықов, Жезкиік).

ТІЛЕК-ШАҒЫМ з а т. қ ұ қ ы қ. *Кредиторлдың қарызды қайтару, зиянды өтеу, айыппұлды төлеу, жеткізілген өнімнің, сатылған заттың, орындалған жұмыстың кемшіліктерін жою туралы борышкерге қоятын талап-тілегі* (Заңи термин. түс. сөзд.).

ТІЛЕКШІ з а т. *Біреудің абыройы арта беруін тілеуші, тілектес адам.* Қазір Игіліктің Сарқытына қанағат етіп, әр кезде қошаметші, *т і л е к ш і* күйіне түсіп қалды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Әне, кішкене кілем үстінде жатқан нәресте: *т і л е к ш і* әженің тұңғыш немересі, қылығы тәтті Нәдия (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ТІЛЕМСЕК с ы н. *Біреуге емінген сұрамсақ, сұраншақ, тіленшек.* Енді қартайғанда қызығын өзің түгел көре алмайтұғын, ұры, залым, *т і л е м с е к т е р д і ң* азығын бағып беремін деп, қалған азғана өмірімді қор қылар жайым жоқ (Абай, Тол. жин.). – Әй, бір... шеттеріңнен *т і л е м с е к* сорлы екенсіңдер, – деп Ботбай көзін уқалап, орнынан тұрды (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ТІЛЕМСЕКТЕН= е т. *Біреуге емініп қайыршыдай сұрамсақтану, тіленшектену.* – Мынаны алып едік, енді ананы алу керек еді, – деп *т і л е м с е к т е н і п* жүретіндерді де ұшырастырып қаламыз (С.Аққошқаров, Бақыт.). Өзің *т і л е м с е к т е н і п* келгенсің, негізі жарымаған, жетімек! Қара, мұны! – деп есіректегені есінде (С.Мұратбеков, Дос.).

ТІЛЕМСЕКТЕНУ *Тілемсектен етістігінің қимыл атауы.* Біреуге емініп, *т і л е м с е к т е н у* оған әдетке айналып кеткен (М.Иманжанов, Көк белес). Әр үйдің есігін қырық ашып, қырық жауып, қайыршыдай *т і л е м с е к т е н у г е* кімнің жаны шыдар еді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ТІЛЕМСЕКТЕУ с ы н. *Емініп сұрана беретін, тіленшек.* – Бауырым, тілші дегеніңіздің *т і л е м с е к т е у* келетінін білмейтін бе едіңіз (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ТІЛЕМІШ з а т. з о о л. *Шөлді мекен ететін ірі жыртқыш құс.*

ТІЛЕН= е т. **1.** *Өз еркімен, ықтиярымен сұрану, өтіну.* Көп жерде өзі *т і л е н і п* әскерге кірген жастар бар (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Өзі *т і л е н і п* қой бағу жұмысына шыққан (С.Мәуленов, Жер нәрі). **2.** *Жұрттан емініп бірдеме сұрау, тілемсектену.* Тыныш жатып, көзін сатып, біреуден *т і л е н б е й*, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек – ол арлы адамның ісі (Абай, Тол. жин.). Білгіштер, біліміңді өнерге сал, Жарты өмір жалғыз күндік болмайды жал. *Т і л е н і п*, тілің безеп қу атанбай, Ғылым білсең, табасың қадір мен мал (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТІЛЕНДІР= е т. *Біреуден емініп бірдеме сұраттыру, тілемсектендіру.* Қап салып *т і л е н д і р е р* кедейлік барын, қорлық, зорлық, қиянат, қайғы кәрілік барын сезіп пе? (Д.Әбілев, Арман.).

ТІЛЕНДІРУ *Тілендір етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛЕНТ= е т. *Жалынып бірдеме сұрату, тілемсектету.* Бар қызығыңды зарлатпай, болмасқа *т і л е н т і п* қойған құдай-ау! (Қ.Ысқақов, Түйық).

ТІЛЕНТУ *Тілент етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛЕНУ *Тілен етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Өз еркімен, ықтиярымен сұрану, өтіну.* Комиссар Лобов оның осы полкке *т і л е н у і н* қабылдаған болатын (К.Оразалин, Жексен). **2.** *Жұрттан емініп бірдеме сұрау, тілемсектену.* – Терлерсің әлі, аған үйі қарыз шайды сұрап жатыр. Балқияны жіберіп бір табақ ұн сұратып едім, сендер *т і л е н у д і* білесіңдер, алғанды беруді білмейсіңдер деп «жақсы жеңгең» аузына келгенін шатад дейді балаға (М.Дулатов, Шығ.).

ТІЛЕНУШІ з а т. *Белгілі бір істің орындалуын тілеуші, сұранушы.* – Соғыс майданына *т і л е н у ш і л е р* ертеңнен бастап театр үйінде тіркеледі, – деді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қызыл Армия қатарын толтыруға өз еркімен *т і л е н у ш і л е р* көптеп жазыла бастады («Қазақст. мект.»).

ТІЛЕНШЕК с ы н. *Сұраншақ, сұрамсақ. Т і л е н ш е к* көңілдің өтірік жорамалы да деген оймен Ақшам бұдан былай хатшысының әр қимылын бақылап жүрді (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.).

Тіленшек қозы. *Үнемі әр қойға жағыстырылып өсірілген қозы, басқа қойды емізіп, тойындырсаң да, қыр соңынан қалмай, маңырай еріп жүретіні* (Қаз. мал атау.).

ТІЛЕНШЕКТІК з а т. *Әр нәрсені бір сұрап тілемсектенушілік, сұрампаздық.* – Сұрап істеген – *т і л е н ш е к т і к к е*, жарамсақтыққа жол ашар («Лен. жас»).

ТІЛЕНШІ з а т. к ө н е. *Ел аралап, қайырсадақа сұраған тілемсек қайыршы.* Мойныңда дорба. *Т і л е н ш і* байдан қайыр сұрайды. Бай оған еш нәрсе бермей: «Кет, жоғал», – деп ақырды (М.Дулатов, Шығ.). Дұғалық жазатын кішкене қара шолақ кітапшама *т і л е н ш і* шалға боранда есігін ашпаған бір кемпірді, көшкенде байталға мінбеймін деп, әкесін ренжіткен қызды өлең қып жазып қойғанымды көріп, әкемнің маңдайымнан иіскегені әлі есімде (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТІЛЕНШІЛЕН= е т. *Ел-жұрттан әр нәрсені сұрану, тілемсектену.* Ешкім сенің есіңе салып *т і л е н ш і л е н і п* алдыңнан өтпесе, өз бетіңмен қайырыла қоюың да екіталай («Лен. жас»).

ТІЛЕНШІЛЕНУ *Тіленшілен етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛЕНШІЛІК з а т. *Ел-жұрттан, әркімнен көзін сатып, не болса, соны сұраушылық, қайыршылық.* Мұндай қиссаларды өлеңшілікті *т і л е н ш і л і к к е* айналдырып жіберген ақындар, жыршылар сияқты Алланы азыққа, тамаққа айналдырып жіберген молдалар шығарған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жұрт «Қасқа атты қайыршы» деп атап кеткен, ат үстінде жүріп *т і л е н ш і л і к* ететін кәдімгі Қоқымбай шал (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТІЛЕРСЕК з а т. с ө й л. ***Тірсек***. Есік жақта *т і л е р с е к т е р і* дір-дір етіп, екі ешкі мен бір арық торпақ байлаулы тұр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). – Көктемде апандағы көк күшіктердің *т і л е р с е к т е р і н* түгелдей қиып, жақсылап шідерледім (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

Тілерсектен қан кешті. *Басынан қиындық өткізді, ауыр азап көрді.* Ауыл азаматтары туған колхозының келешегінен бүкіл ұрпақтың үзілмес өзекті өмірін көріп, *т і л е р с е к т е н қ а н к е ш і п* жүр (М.Дүзенов, Ақәже). Жанары жарқ-жұрқ етіп *т і л е р с е к т е н қ а н к е ш у г е* бел байлаған батырларша тұр (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

Тілерсек жең шапан. *Жеңі ұзын болып келетін шапанның түрі.* Ұзындығы, тігілу жолы, пайдалануы іштік шапанмен бірдей. Мұның ерекшелігі жеңінің ұзындығы. Шынтаққа дейін ғана қысқа болады. Оны *т і л е р с е к ж е ң ш а п а н* деп те атайды (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

ТІЛЕРСЕКТЕ= е т. *Тілерсекке дейін кешу.* Майда ыстық құмды сүт пісірім *т і л е р с е к т е д і.* Үсті-бастарын қара тер жуды (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

ТІЛЕРСЕКТЕУ *Тілерсекте етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛЕС= е т. *Тілек айтысу, оң ниет білдірісу, тілектес болу.* Бәрі де қош айтысып, оң сапар *т і л е с і п* жатыр еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Тілеуін тілеспеді. *Бірінің тілеуін бірі тілемеді.* Қазақтың бірінің біріне қаскүнем болмағының, бірінің *т і л е у і н* бірі *т і л е с п е й т ұ ғ ы н ы н ы ң,* рас сөзі аз болатұғынының себебі не? (Абай, Тол. жин.).

ТІЛЕСУ *Тілес етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛЕТ= е т. *Тілек білдірту, ниет байқату.* Қайырымды адам өзін көмекке шақыруды *т і л е т п е й д і* (Семья тәрбиесі).

ТІЛЕТКІЗ= е т. *Тілек білдірткізу, ниет байқатқызу.* Жортамын көк бөрідей түк өткізбей, Жақындат көңілің болса *т і л е т к і з б е й.* Құшақтап қу тіземді жата алмаймын, Барасың құмарыма бір жеткізбей (Айтыс).

ТІЛЕТКІЗУ *Тілеткіз етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛЕТУ *Тілет етістігінің қимыл атауы.* Әлде бұл кісі екі баланың тілеуін *т і л е т у* үшін ғана маған қамқор болып жүрген шығар (Достық нұры).

ТІЛЕУ[1] з а т. *Адал ниет, ақ көңілден шыққан ізгі тілек, тәтті үміт, нысаналы арман-мақсат.* Адам болған соң оның көңілі бір нәрсені тілемей тұрмайды; көңілі *т і л е у і н е* қарай бір нәрсе істемей тағы да тұрмайды. Көңілінің тілеуі де, ол тілеуінің жолындағы ғамалы да адамына қарай түрлі болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). «Бір атадан қалдым» деп шығар біреу: «Сіздерменен бірге, – деп, – біздің *т і л е у*». Жолын алса, мәз болып ол кетеді, Бермесе, қамыққандай көңілі жүдеу (М.Дулатов, Шығ.).

Ақ тілеу. *Адал ниет; кіршіксіз таза көңіл, ықыласы.* Ұзақ жылдар еңбек етіп, абыройдан абыройға жете берсін деп *а қ т і л е у і м і з д і* айтамыз! (Ж.Бектепов, Қызылшашы.). Дәм үстінде үлкендер *а қ т і л е у л е р і н* айтты (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

Тілеу қосты. *Тілектестік білдірді.* Ортақтық, тыныштық, достық қой, Оның қадірін кім білер? Әркімге ақ *т і л е у қ о с т ы қ* қой, Бәрі алдамшы саудагер (Абай, Тол. жин.).

Тілеу той. ж е р г. *Үлкендердің батасын, елдің тілегін алу үшін дастарқан жайылып, жасалатын той.* Әрбір топ ауылда сары қымыз сапырылып, ақсарбастар сойылып, әртүсті *т і л е у т о й* думандарға ұласып жатады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тілеуі кесілгір [құрғыр]. қ а р ғ. *Үмітің үзілгір, ісің оңбағыр. Т і л е у і к е с і л г і р* бай тым болмаса бос тұрған тарантас арбасын да бермеді ғой (С.Мұқанов, Шығ.). Шоңқа Жарасовпен бірге қой ішін аралап шықты да: «*Т і л е у і қ ұ р ғ ы р,* не қылған мал екенін, жаныңды ап қалатын осы, осыны кеміріп өлсеңші!» – деп тұрып кейбірінің тұмсығына иіскетіп, арпаны аузына да тығатын (М.Әуезов, Шығ.).

Тілеуі кесілді. *Тілегіне жете алмады, үміті үзілді.* Іздеп көріңдер, азаматтар. *Т і л е у і м к е с і л д і* менің деп тұрмын, – деді Әжібай Жарасовтарға (М.Әуезов, Шығ.).

Тілеуі қабыл болды. *Ойлаған арман-мақсаты жүзеге асты, тілегі орындалды. Т і л е у і ң қ а б ы л б о л а д ы,* Жасыңды сүртші атажан, Жылатып сені қояды, Қашанға дейін жасаған?! (Қ.Мүсірепов, Раушан). Айтқаның келсін! – Жақсы тілек тілеген адамның *т і л е у і қ а б ы л б о л с ы н!* (Қаз. тілі. жерг. ерек.).

Тілеуін кесті. *Тілегіне жете алмады, үмітін үзді, дегенін болдырмады.* Өзгеше болып жаралған, Таныған жан қалпынан. *Т і л е у д і к е с і п* құдайым, Зарлатып қойды артынан (Абай, Тол. жин.). Амалым құрыды. *Т і л е у і м к е с і л д і* (Е.Мырзахметов, Өмір.).

Тілеуін тіледі. *Біреудің амандығын, ісінің оңға басуын қалады, іштей тілектес болды.* Ажының жақсы-ақ қызы едім, Жетісерім деп алды. *Т і л е у і н* түзден *т і л е с е,* Баста мені неге алды? Сол желіккен желігіп, Жынды сары жоғалды (Абай, Тол. жин.). Боз көделі белестің бетінде ақ боз ат-

тан түсіп, қолын ұзақ жайып *т і л е у т і л е п* қалған ақ бас әкесін Аман қозы көш жер ұзағанша көріп бара жатты (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Тілеуіңді бергір. а л ғ. *Арман-мақсатың орындалсын, үмітің ақталсын. Т і л е у і ң д і б е р г і р,* алдыма өзі түсіп, жосып кетті ғой (М.Әуезов, Абай жолы). Омар аулының малымен салпақтап, жұмысымен жауыр болғанда, *т і л е у і ң д і б е р г і р* деген ешкім болмап еді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ТІЛЕУ[2] *Тілеу етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір істің орындалуын қажет етіп, сәті түсуін қалау, жалбарына сұрау, жалынышты күйде өтіну.* Батыр емес, қария, қатындар бар бұл елде, Беруге өзір барлығын билігі асқан біреуге. Батырлар жоқ бұл елде, қатындар бар бұл елде, Әркім қара басының амандығын *т і л е у д е* (М.Мақатаев, Шығ.). Мұжыққа бір жас ағаш айтады сөз: «Құдайдан *т і л е у ш і* едім келтір деп кез. Мың да бір алғыс саған берер едім Осы үлкен Ағаштардан құтқарсаң тез (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Тілек білдіру.* – Мен осы үйге жамандық *т і л е у ш і* ме ем... тек жақсылық (С.Мұратбеков, Көкорай).

ТІЛЕУҚОР с ы н. *Жанкүйер, жанашыр боп, жақсылық ойлайтын тілектес (адам).* Мінезі ауыл үйге жағып еді, Кәрі әкесін неменемен жұбатармыз? Бар малын саған арнап жалбаңдаған, *Т і л е у қ о р,* бір бейшара кәріп еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Рақмет, *т і л е у қ о р* ағатайым, – деді Мәди шын ықыласын білдіріп (Ә.Әбішев, Сәуле.). // *Тілектес адам.* Басқа *т і л е у қ о р л а р д а н* мұның бір айырмасы күллі ойынды үнсіз қозғалақтап қимылмен қабылдап отыр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ТІЛЕУЛЕС с ы н. *Тілектес, тілеуқор.* Додай құр атқа мінгізгендей дардиып, басын шұлғып: Додай өзінің танымал екенін, *т і л е у л е с* екенін сөзімен, кейпімен сездірді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біржан Базаралының жүзіне *т і л е у л е с,* дос ажарымен қарады (М.Әуезов, Абай жолы).

ТІЛЕУЛЕСТІК з а т. *Ақ ниет, адал тілектестік.* Көңілдестік, *т і л е у л е с т і к,* мұңдастық деген нәрселер осыдан шыққан (Ж.Аймауытов, Шығ.). Игілігіңе болсын! – деп күрең көз қожа ұзақ шұбатып *т і л е у л е с т і г і н* айтып кетті (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ТІЛЕУСІЗ с ы н. *Үмітсіз, үміт үзген.* Біреулер тек дүние жию, бай болу мақсатымен өмір өткізеді, әйтеуір *т і л е у с і з,* мақсатсыз адам жоқ. Аз болсын, көп болсын әркімнің мүддесі бар; ұлы болсын, ұсақ болсын әркімнің мұраты бар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Баланы біз бермейік дегеміз жоқ қой оған, заң мен заманның өзгеріп кеткенін неге білмейді ол *т і л е у с і з* (А.Жүнісов, Өмір.).

ТІЛЕУШІ з а т. *Қайыршы, тіленші.*

ТІЛ-ЖАҚ з а т. *Адамның тілі мен жағы.*

Тіл-жағына [тіл мен жағына] сүйенді. *Қақсай берді, көп сөйледі.* Сенде *т і л - ж а ғ ы н а с ү й е н і п,* ұрынба бос (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Со жақтан *т і л - ж а ғ ы н а с ү й е н г е н* біреудің саңқылдаған даусы құлақты жарып барады (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

ТІЛКЕМ з а т. *Адам денесінің, жер қыртысының тілімденген жері.* Жар көзіне шөп салдым, жас жүрегін *т і л к е м* еттім (М.Иманжанов, Адам.). Өне бойы мойынға іліп, Лағнаттың қамытын. Жас жүректі *т і л к е м* қылып, Жара салған жауың кім? (Б.Майлин, Шығ.).

ТІЛКЕМДӘКЕ з а т. *Қолды таңып байлайтын медициналық мата.*

ТІЛКЕМДЕ= е т. **1.** *Тілгілеу, тілім-тілім ету, жырту. Т і л к е м д е п* тіліп трактор, Сары адырдың сауырын, Семіз ат, қонды қоспақ нар, Жазып жалақ-жауырын (А.Тоқмағанбетов, Өлең.). **2.** а у ы с. *Жаманшылық жасап, жүректі, пәк көңілді жаралау, ниетті бұзу.* Жүректі *т і л к е м д е г е н* мұң мен шерді еркін шығара алмаған көпшілік іштен тынды («Қаз. әдеб.»).

ТІЛКЕМДЕЛ= е т. **1.** *Тілгілену, тілім-тілім ету.* **2.** а у ы с. *Жүрегі жаралану, көңілі жаралы болу, ниеті бұзылу.* Жүрек *т і л к е м д е л і п* ішіндегі қара қаны ағызылады (С.Қасиманов, Қаз. тағам.).

ТІЛКЕМДЕЛУ *Тілкемдел етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛКЕМДЕУ *Тілкемде етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛКЕМ-ТІЛКЕМ с ы н. *Тілім-тілім, жырым-жырым.* Көйлегінің етегі *т і л к е м - т і л к е м* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІЛ-КӨЗ з а т. *Таңдана, қадала қараған көз сұғы. Т і л - к ө з д е н* екеуміз де қорықпадық (М.Дүзенов, Ақәже). Әкесі *т і л - к ө з д е н* аман болсын деп, атын Қоспақ қойды («Лен. жас»).

Тіл-көзден қақас болсын! [сақтасын!]. к ө н е. *Тілден, көзден сақта; біреудің көзі өтпесін.* – Бәрекелді! – деді көршісі, текеметтің шетін көтеріп, бір түкіріп тастап. – Балаң *т і л - к ө з д е н қ а қ а с б о л ы п,* көп жасасын... Балаңның аты Түкірік болсын («Қаз. әдеб.»). Туғаннан ардақтапты бай-бәйбіше, Мал айтып амандыққа әлденеше, *С а қ т а* деп *т і л д е н - к ө з д е н* сиынышты, Су ішсе, қырға кетсе, шөбін жесе (І.Жансүгіров, Өлең.).

Тіл-көз тию. э т н. *Дәстүрлі қазақ қоғамында жақсы адамға, жас балаға, жүйрік атқа, сұлу қызға біреудің назары ауып, көзі өтеді, таңданып айтқан, мақтап сөйлеген сөзінен ауруға, жайсыз жағдайға ұшырайды деген ұғым.*

ТІЛҚАТ з а т. с ө й л. ***Тілхат*** *(хабар-сөз, сәлем хат).* Ауылнай (қағазды оқиды). – 192 пәлен айдың пәлен күнінде мына туралы *т і л қ а т* беремін: Сарыөзек болысының 3-інші ауыл азаматы Жанбосын ұлының қызы Зейнепті мерез ауруы бар балам Көбекке әпермек үшін төлеген қалыңмалдан бездім (М.Дулатов, Шығ.).

ТІЛҚИЯР з а т. ө с. <лат. hierochloe> *Ұзын болып өсетін, астық тұқымдасына жататын қиақ*

шөп. Т і л қ и я р д ы ң құрамында иісті зат – кумарин болғандықтан мал жемейді. *Т і л қ и я р д ы* дәрі және иісті шарап жасауға пайдаланады (ҚҰЭ).

ТІЛЛА [ир. طلا] з а т. к ө н е. *Теңгенің ертедегі атауы.* Асықпаңдар, артымызда қазы бар, Тергеп талай, сүйектерің қазылар. Пайғамбарды сатыр отыр *т і л л ә* алған, Яһудамен бірге аттарың жазылар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Көргеннің көзі қызығар, Таптырмас таза гауһардай Мың *т і л л ә* болды – мысқылың! (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТІЛМАР с ы н. с ө й л. ***Ділмар***. Мен заманымда қандай едім? Мен ақын, шешен, *т і л м а р* бабаларыңның бұлбұлдай сайраған тілі едім. Мөлдір судай таза едім. Жарға соққан толқындай екпінді едім. Мен наркескендей өткір едім. Енді қандаймын? (М.Дулатов, Шығ.). Сөйлегенде судай ақтарылады, ерні-ерніне жұқпайды! Мұндай да *т і л м а р* адам болады екен! (С.Мұқанов, Ботакөз).

ТІЛМАРЛАУ с ы н. с ө й л. *Сөзге шешендеу; ділмарлау.* Банудың мына әзілі жалпы *т і л м а р л а у* болса да, Жақыпбекке ұнап кетті (М.Иманжанов, Көк белес).

ТІЛМАРЛЫҚ з а т. *Қара сөзге шешендік, шеберлік.* Қазақтың халықтық мінезінің ерекшелігін көрсеткенде, қонақжайлылығынан кейін әзілқойлығы, *т і л м а р л ы ғ ы* айтылса керек («Қаз. әдеб.»).

ТІЛМАРСУ *Тілмарсы етістігінің қимыл атауы.* – Доғар *т і л м а р с у д ы!* – деп әйел ағаш табандығымен еденді тарсылдата тебінді (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ТІЛМАРСЫ= е т. *Тіл мен жағына сүйеніп шешенсу, білгенсу.* Сөйлегенде шешенсіп, *т і л м а р с ы п* кететін Үрмәш осы Қаракөздің қасында айтуға сөз таба алмай кібіртіктеп қалды (Ә.Әлішев, Батыр.). – *Т і л м а р с ы м а,* отыр! – деп Әмір көтеріле берген Рамазанды басып қалды (Қ.Исабаев, Жолдас.).

ТІЛМАШ з а т. **1.** *Бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз аударатын адам.* Күндерде бір күн бір *т і л м а ш,* Қужаңдаған қу тілмаш. Қағаздарын ақтарды Тымақты тысқа лақтырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сөйтіп қырық жыл бұрын Сырдария губернаторының кеңсесіне *т і л м а ш* болып кірген Әбубәкір қырық жыл бойына жапанда қазақ-қырғыз елі мен орыс һәм Европа арасына адал *т і л м а ш* болған (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Хатшы, іс жүргізуші адам.* Ойында жоқ бірінің Салтыков пен Толстой, Я *т і л м а ш,* я адвокат Болсам деген бәрінде ой (Абай, Тол. жин.). – Сөзің шын болса, «Әділ жолдастарымен ауылымды шауып, қарындасымды тартып әкетті», – деп, *т і л м а ш қ а* протокол жазғызбайсың ба? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТІЛМАШТЫҚ з а т. *Тілмаш болушылық, тілмаш қызметін атқарушылық.* Көрім болды, мұнда келіп *т і л м а ш т ы ғ ы ң ы з д ы* істеңіз (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр). Қаракесектің адвокаты бұйрық бойынша *т і л м а ш т ы қ* істеп, жігіттерге мәнісін ұғындырады (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

ТІЛМЕ з а т. *Адамның терісі мен кілегей қабығын қабындыратып жұқпалы ауру.* Ақ стрептоцидпен менингиттің асқынған түрін, *т і л м е* цистит ауруларын емдейді (С.Сұбханбердин, Дәрі дауа.). Жұқпалы ауруларға қарсы және алдын ала егу жұмыстарын жүргізудің нәтижесінде бәдік, *т і л м е* аурулары азайды (Жаңарған өлке).

ТІЛМЕЛЕ= е т. *Жіңішке етіп тілгілеу, кескілеу.* Жақындап Дәурен үндеді – Мен ғой... деп даусы дірілдеп. Не дерін әрі білмеді, Ес шықты жағын *т і л м е л е п* (Н.Шәкенов, Айгүл).

ТІЛМЕЛЕН= е т. *Тілімдену, кескілену.* Сүмбіл шаш, лағыл ерін, асыл қалқа, Іш-бауырым ғашық отпен *т і л м е л е н г е н* (Ақын жырлары).

ТІЛМЕЛЕНУ *Тілмелен етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛМЕЛЕУ *Тілмеле етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛІПАРША ү с т. *Тілім-тілім, парша-парша.* Қасқырдың *т і л п а р ш а* боп жон терісі, Ісінің мағлұм болды оң-терісі. «Жамандық – жақсылыққа» ойлағанға Түлкінің тура келді төңкерісі (О.Шораяқов, Шайыр).

ТІЛСІЗ с ы н. **1.** *Дыбыс шығармай, үн қатпай, үнсіз.* Бәтимадан бір ұл, екі қызы болады. Бірақ ұлы *т і л с і з* болады (М.Жұмабаев, Шығ.). «Халімді білген, балаларын оқытып күңіренткен жан жоқ» деп жетімсіреп жылаған *т і л с і з* мүң сезіліп тұр (М.Дулатов, Шығ .). **2.** *Мелшиген, қатып қалған; тілі жоқ.* Ең болмаса, *т і л с і з* тасымен басындағы жидемен, қарттың аруағымен тілдесетін (Т.Жармағанбетов, Сентябрь.). Тіл бітіп, *т і л с і з* қара тас та сөйлеп, Тіл бітіп, от та, су да, жаста сөйлеп. Мен қалай бұлбұл болып сайрамаймын, Әфирдің күдіретімен от боп өрлеп (А.Тоқмағанбетов, Көгілдір.).

Тілсіз жау. *От пен судан келетін зор апат.* Жеңе ме, дүние-ай, *т і л с і з ж а у*?! Алдында бір сай бар еді-ау, Сол сайдан аман өтіп пе? Құлап әлде, тап соған, Қарқ-қарқ күліп басынан Боран жүріп кетіп пе? (М.Жұмабаев, Шығ.). Жарлы менен жақыбай намысты ойлап, Артып берді екі тең қамыс байлап. *Т і л с і з ж а у ғ а* тірексіз тура тартса, Жылым жұтып, жігіттің бағы ұшпай ма? (М.Мақатаев, Шығ.).

Тілсіз тіл. о к к а з. *Сөзбен айтып жеткізе алмайтын ішкі сезім.* Ғашықтың тілі – *т і л с і з т і л,* Көзбен көр де, ішпен біл: Сүйісер жастар қате етпес, Мейлің илан, мейлің күл (Абай, Тол. жин.).

ТІЛСІЗДЕН= е т. *Ешбір дыбыс, үн шықпай мелшию.* Күнұзаққа мүлгіп, *т і л с і з д е н і п* тұрған ауыл бірден жандана кеткен сияқты болды (Б.Майлин, Шығ.).

ТІЛСІЗДЕНУ *Тілсізден етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛСІМ з а т. с ө й л. ***Тылсым.*** Бірақ оны тұйықтап, тұншықтырған, «*Т і л с і м*» бе еді, ертеде, кімдер еді? «Тілсім» де емес, жазылған «тағдыр» да емес. Жау кемірді, жау болған жегі жеді (Ә.Тәжібаев, Таңд.).

ТІЛТҰМАР з а т. э т н. *Жас балаға тіл тимесін деген ырыммен дұға жазылған тұмар.* Олар баласының мойнына *т і л т ұ м а р* тігіп қоюшы еді (Ауызекі).

ТІЛТІС з а т. б и о л. <лат. petromyzoniformes> *Дене тұрқы 15–100 см, бір не екі арқа жүзу қанаттары бар, желбезек саңылаулары 7 жұп, аузы шұңғыма тәрізді, тері қатпарымен көмкерілген, көздері жақсы жетілген дөңгелек ауыздылар класының отряды. Т і л т і с т е р д і* еті үшін аулайды. Қазақстанда 3 түрі кездеседі. Олар: Каспий тілтісі, Тыныкмұхит тілтісі, Сібір тілтісі (Қаз. тілі термин. Биология).

ТІЛУ *Тіл етістігінің қимыл атауы; кесу, тілімдеу.* Кездікті ақырын суырып алды. Енді киізді *т і л у* керек (З.Шүкіров, Ізгілік.). Бұлардың ені – малдың сол құлағының ұшынан бір *т і л у* болатын (І.Есенберлин, Көлеңке.).

ТІЛУАР с ы н. *Тілге бай, шешен, сөзуар.* Зейнекей жолдас сөз білетін, тақпақтап соғатын *т і л у а р* әрі шешен кісі екен (А.Тоқмағанбетов, Фельетон.).

ТІЛХАТ з а т. **1.** *Өзінің сенетіндігін растап қол қойған куәлік, іскағазы, құжат.* Шығанақтың долбарына Иван әуел баста қарсы болып, *т і л х а т* алған (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ташкенттің военкомына тапсырып, қолма-қол *т і л х а т* алып қайтыңыз (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). **2.** *Хабар-сөз, сәлем хат.* Сап, сап, көңілім, сап, көңілім, Сабыр түбі – сары алтын. Сабыр қылсаң, жайыңды Білер ме екен бекзатым? Көңіл аулап сөз айтар, Арадағы *т і л х а т ы м* (Абай, Тол. жин.). Жас ана! Көз алдыма күнде менің, Баяғы қыз тұлғаңды бір көргенім, Қырманнан қайтарында *т і л х а т* үшін, Қиырдан зорға жетіп үлгергенмін (Х.Ерғалиев, Өлеңд.).

ТІЛХАТШЫ з а т. **1.** *Хатшы.* **2.** а у ы с. *Жәрдемші, көмекші.* Ұлпан Есенейдің жай *т і л х а т ш ы с ы* болса, Есенейдің өзі дәуірлеп тұрған кезінде, ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болып тұрған шағында қайда қалған (Ж.Ысмағұлов, Әңгім.).

ТІЛШЕ[1] з а т. *Сағат, компас т.б. минут, секунді, бағдар, бағытты сілтеп, нұсқап көрсететін тіл.* Ойыншы барлық құмалақтарды алады да, сағат *т і л ш е с і н і н* жүрісіне қарсы бағытта жүре отырып, құмалақтарды келесі отауларға бір-бірлеп салып шығады (М.Рахымқұлов, Тоғыз құмалақ). Біздің компастың *т і л ш е с і* 101 градусты көрсеткенде: жүріп келген бағытымыз оңтүстік пен шығыс арасындағы 104 градус, – деп жазды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

ТІЛШЕ[2] з а т. ө с. *Жапырақ қынабының жапырақ алақанына айналар жеріндегі ішкі ұлпаның кішкене өсіндісі.* Кейбір өсімдік жапырақтарында *т і л ш е* деген бөлімі болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). *Т і л ш е н і н* өткір, мұқыл, оймалы, жырынды және т.б. пішіндері жүйелеуде басты белгі болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТІЛШЕ[3] з а т. ***Телше*** *(бұғана қабырғадан кейінгі ішекке сыймайтын жуан майлы еті).* Талай саба сарқылып, құнан қойлардың сүбесі мен жамбасы, семіз тайдың жылы-жұмсақ *т і л ш е с і* мен қартасы ошарылған жұрттың оқпанын толтырумен болды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

ТІЛШЕ[4] с ы н. *Тілдей жіңішке, кішкентай, бір жапырақ. Т і л ш е* қағазға тұмар жазып, қатынына тыстатып алып, оң қолтығына тақты (Б.Майлин, Шығ.).

Тілше қармақ. *Кішкене ақ балық, алабұғаларды ұстайтын қармақ. Т і л ш е қ а р м а қ қ а* шегіртке де шаншады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІЛШЕЛЕ= е т. *Етті бөлшек-бөлшек, борша-борша етіп тілу, тілімдеу.* Тоқтыны мүшелеп бұзу, етін *т і л ш е л е п,* аздап тұз сеуіп, сөлін тартсын деп терісіне қайта орады (Д.Досжанов, Кісі.).

ТІЛШЕЛЕН= е т. **1.** *Бөлшектену, борша-борша болып тілімдену.* **2.** а у ы с. *Жүрегі жаралану, тілімдену.* Қойнына тамған жасымен, *т і л ш е л е н г е н* көкірегімен айтты (А.Сүлейменов, Бесін).

ТІЛШЕЛЕНУ *Тілшелен етістігінің қимыл атауы. – Т і л ш е л е н у* жағынан алып қараған кезде, жапырақ тақтасының жиегіндегі кедір-бұдырларына және тіліктеріне қарайды, – дейді ол (Т.Мұсақұлов, Өсімдік анат.).

ТІЛШЕЛЕУ *Тілшеле етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛШІ з а т. **1.** *Белгілі бір халық тілін зерттейтін ғалым, тіл білімінің маманы.* Тарихшылар Отанның тарихын, *т і л ш і л е р* сол елдің сөйлейтін тілін, географтар табиғатын үйретеді (К.Қазыбаев, Дәуір.). Лейбниц математик, физик, юрист, экономист, геолог, психолог, *т і л ш і* және тарихшы болған («Лен. жас»). **2.** *Редакцияның тапсырмасымен газетке мақала, хат, хабар жазып тұратын тұрақты қызметкер, меншікті тілші, журналист. Т і л ш і,* хабаршы газета отыны (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Білгің келсе оны айтуға болады саған: мен Москва газетінің *т і л ш і с і м і н* (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

Тілшілер қосыны. *Бұқаралық ақпарат құралдарының әр аймақтағы өкілдігі.*

ТІЛШІК з а т. **1.** а н а т. *Көмейдің үстінде, жұмсақ таңдайдың артқы жағындағы бөлігі, кішкене тіл.* Көмейдің үстінде тұрған *т і л ш і к* тамақты жұтқанда, жылжымалы нервтің әсерінен көмекейді жауып қалады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Жұту кезінде жұмсақ таңдайдың, әдетте, *т і л ш і к* деп аталатын артқы бөлігі жоғары көтеріледі (Адам анатом.). **2.** е г і н ш а р. *Өсімдік жапырағына жанаса бітетін жарғақты өскін. Т і л ш і к* астық тұқымдас өсімдіктерде кездеседі (Х.Тілемісов,.. Ауыл шар. сөздігі).

ТІЛШІЛІК з а т. *Тілші кәсібімен шұғылданушылық; газет тілшісі қызметін атқарушылық.* Облысаралық Жазушылар одағының бөлімшесі газет *т і л ш і л і г і н* қоса атқаруға да болады ғой («Қаз. әдеб.»). Қасымдағы досымның қызметі

т і л ш і л і к. Күнделікке қосып үн Мақаласы жүр шығып (С.Мәуленов, Жолдас).

ТІЛІГРАМ з а т. с ө й л. ***Жеделхат***. Бүгін, 10-ншы февральда Семейден Медеу *т і л і г р а м* соқты (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ТІЛІК[1] з а т. *Заттың, нәрсенің кішілеу етіп тілінген бөлігі.*

ТІЛІК[2] с ы н. **1.** *Тілінген, кесілген.* Баланың сол жақтағы *т і л і к* құлағының жартысы салпылдап тұр (М.Әуезов, Қараш.). Мен болсам жауыр құйрық, *т і л і к* табан шабарманмын (С.Бақбергенов, Қарға там.). **2.** *Құлағына тіліп салынған ені бар.* Бір құлағы *т і л і к* қойдың бәрі менікі бола беріпті (М.Тиесов, Дала.). Құлағы *т і л і к* қара қозы сіздің босағаға қайдан байланыпты, ағасы? – деп сұрады аңшы («Қаз. әдеб.»).

Ойық тілік ен. э т н. *Тілік еннің бір түрі.* – Мырза малына ен салмайды, таңба салады. Мынаның *о й ы қ т і л і к е н і* бар көрінеді ғой, – деді Әлжан (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Тесік тілік. *Қойға ен салғанда екі құлағының бір жақ ұшынан тілік, екінші жақ құлағының ортасынан оя кесіліп салынған белгі.*

Тілік ен. э т н. *Құлақтың ұшын сұғынта тіліп салынған белгі.*

ТІЛІКГҮЛ з а т. ө с. <лат. nonnea> *Айлаулықтар тұқымдасы ноннеа туысына жататын өсімдік.* ≈ Каспий *т і л і к г ү л і.*

ТІЛІКЖАПЫРАҚ з а т. ө с. <лат. athamantha> *Шатыргүлдер тұқымдасы атаманта туысына жататын өсімдік.*

ТІЛІККҰЛАҚ з а т. ө с. *Дәнді дақылға жататын шөптесін өсімдік.*

ТІЛІКШЕ з а т. *Тіліктің кішілеу бөлігі.*

ТІЛІКШЕЛЕУ с ы н. *Тіліңкірегендеу, сәл кесілген.*

ТІЛІМ с ы н. **1.** *Кішкентай етіп тілінген, бір жапырақ. Т і л і м* нан үшін қора сыпыратын Асанбай жоқ (Ш.Хұсайынов, Таныс.). Мақсұт табақты ашып көрді. Астында құймақ, бір *т і л і м* ет (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). **2.** *Тілімденген, тілім-тілім болған.* Өкше жарық, табан *т і л і м,* Жер жоқ ешбір сирақта сау. Тырналайды, бермей тыным, Шеңгел де жау, жантақ та жау (Ә.Оңалбаев, Таң алды.). Тізесі *т і л і м* жыртылған Жетімдер жаққа қарайды. Жесірлер жаққа қарайды (Қ.Мұқашев, Күн.).

ТІЛІМДЕ= е т. **1.** *Тілгілеу, кескілеу, тілу.* Еріксіз істеген «қылмыстың» өкініші жаман болады екен. Әсіресе сол менің жүрегімді *т і л і м д е п* өртеп жіберді (А.Тоқмағанбетов, Ақмоншақ). Сол дауыс жүректі *т і л і м д е п* барады, алқымынан қысып барады (М.Сатыбалдиев, Жартас.). **2.** *Жерді жырту, тілгілеп осу.* Ағыс суы *т і л і м д е г е н* кең аймақты шоқ ағашты кішірек аралдар көп-ақ (І.Омаров, Шабыт.). **3.** а у ы с. *Жүрекке жара салу, жанды қинау.* Жүрегімді *т і л і м д е п,* Жаныма ылғи батады, – Қоржынымның түбінде Қара қағаз жатады (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ТІЛІМДЕЛ= е т. *Тілім-тілім болу.* Тепловтың *т і л і м д е л г е н* жаралы бетінің ұшы қыбыр ете түскендей болады (Д.Әбілев, Арман.). Жапырақ шетіндегі жиегі *т і л і м д е л г е н* (Асқабақ).

ТІЛІМДЕЛУ *Тілімдел етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛІМДЕН= е т. *Тіліну, тілімделу.* Гүлнардың еріндері кезеріп, терісі *т і л і м д е н і п* кетіпті (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Қырыққұлақтың жапырақтары құлақ тәрізді *т і л і м д е н г е н* (Т.Мұсақұлов, Аквариум.).

ТІЛІМДЕНУ *Тілімден етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛІМДЕУ *Тілімде етістігінің қимыл атауы.* Сол қалпында өзекті *т і л і м д е у і,* Айым деуі, аймалап күнім деуі. Қырық ғасыр өтсе де сол күйінде Қартаймайды қыздардың күлімдеуі (Ө.Нұрғалиев, Қайыңды.).

ТІЛІМ-ТІЛІМ с ы н. **1.** *Жырым-жырым, тілімденген.* Сараң байдың жерінің беті *т і л і м-т і л і м* жарық екен, азған жарық екен (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **2.** а у ы с. *Жаралы, дертті.* Сол түні сонау үңгір тау ішінде Қабағын қарс жауып Кене ойлайды, Қамалған қазағына жол таппаққа. Жүрегін *т і л і м-т і л і м* тіле ойлайды, Қазағым, ханың да мен, қараң да мен, Сен үшін жаным құрбан деп ойлайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Тіл байлаған бір кезде өндір едің, *Т і л і м-т і л і м* жүрегім болды менің. Қызғаныш боп кеудемде күйіп-жанып, Кірпігімде күнәсіз мөлдіредің (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТІЛІН= е т. *Тілік-тілік болып кесілу.* Ерні қырық *т і л і н г е н,* жарық-жарық (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). – Бақытқұл! Тірімісің! Айтамын ғой, беті *т і л і н г е н д е* ұйықтап қалған шығар (З.Шүкіров, Қиын түйін).

ТІЛІНДІР= е т. *Тілімдендіру, тілдіру.* Көркейтіп жұрт көзіне *т і л і н д і р д і.* Жасы бар он сегізде аты Ғаллам, Көңілін көрген жанның сүйіндірді (Н.Ахметбеков, Аманкелді).

ТІЛІНДІРУ *Тіліндір етістігінің қимыл атауы.*

ТІЛІНУ *Тілін етістігінің қимыл атауы.* Жазықсыз жерана бедері айғыз-айғыз *т і л і н у д е* (Қоғамдық тәртіп.).

ТІЛІС= е т. *(Қақ) тілу ісіне көмектесу.* – Көке, біз енді келіп тұрамыз ғой. Қауын тасып, қақ *т і л і с п е с е к* болмас (Т.Нұрмағанбетов, Ата қоныс).

ТІЛІСУ *Тіліс етістігінің қимыл атауы.*

ТІМСЕМ з а т. т е х. *Белгілі бір материалдың жұқа, жайпақ бөлігі.*

ТІМСІН= е т. с ө й л. ***Тімтін.*** Әлденені *т і м с і н е* іздейтін сияқты. Жанай оған іштей ыза болды (С.Мұратбеков, Көк орай). Әлденеден қауіптеніп, бойларын аса көп жазбай, *т і м с і н г е н* итше аяқтарын ептеп басады (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ТІМСІНУ *Тімсін етістігінің қимыл атауы.*

ТІМТІН= е т. *Тіміскелеу, іздеу, тімсіну.* Солдаттар *т і м т і н і п,* шалды тінтіп жатыр (М.Жұмағұлов, Қыран.). Шал үйдің бұрыш-бұрышын түрткілеп, *т і м т і н і п* кетті (Ж.Нәжімеденов, Аспан.).

ТІМТІНУ *Тімтін етістігінің қимыл атауы.* Қыстың ұзақ күндерінде оңаша *т і м т і н у д і ң* соңында Абай орысша жазылған кітап, әңгіменің көп жерлерін өздігімен ұғатын болған (М.Әуезов, Абай жолы).

ТІМІСКЕК с ы н. *Әр нәрсені бір тіміскелеп, тімтініп жүретін, тұртіншек.* Жол старшина өте *т і м і с к е к* еді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Тіл бар деп кім ойлайды, тіл астында, *Т і м і с к е к* түлкі жүр деп қыр астында, Қаперсіз Қайып – Бөбек жата берді, Ескірді қауіп-қатер жыл асты да (Б.Адамбаев, Ақбөбек).

ТІМІСКУ *Тіміскі етістігінің қимыл атауы.*

ТІМІСКІ с ы н. *Әр нәрсені бір тіміскелеп, тұртініп жүретін.* Ләззат сырын сыртқа шашпайтын. Бірақ *т і м і с к і* Бағила бәрін иіскеп біледі (Т.Ахтанов, Дала.). Тұнық ауа қой иісін қасқырдың желге қарай көтерген *т і м і с к і* тұмсығына көш жерден-ақ жеткізеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ТІМІСКІ= е т. *Тімсініп, тіміскілеу, тұртініп жүру.* Міне, тағы ақ бұршағы секірді, Боз ат кетті бүгежектеп күміс түк. Таудың бұлты қорашыл ит секілді, Қотандарды жүреді ылғи *т і м і с к і п* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сонау қырда бір бөрі Шыр айналып, *т і м і с к і п* жүр, иіс қуып ілгері. Ол бөрі ғой, әлсіздердің жауы ғой. Құба жонды еркін жортар әдеті ғой күндегі (М.Мақатаев, Шығ.).

ТІМІСКІЛЕ= е т. *Тімту, тұртіншектеу.* Қарны ашып, мысық байғұс үйге кірді, Қарады *т і м і с к і л е п* әрбір жерді. Жерден іздеп дәнеңе таба алмады, Ілулі шаңырақта етті көрді (М.Жұмабаев, Шығ.). Біздің деревняға солдаттар келіп *т і м і с к і л е п* жүрген соң, қорқып үйімнен түн ішінде қашып кеттім (Ә.Шәріпов, Партизан.).

ТІМІСКІЛЕН= е т. *Тімтіну, тұртіншектену.* Тұмсығын таяп, иіскеп көріп еді, қара төбет Бардасоқ салып кеткен таңба екен. Тамақ іздеп *т і м і с к і л е н і п* жүрген кезінде түскен белгі (М.Мағауин, Таңд.).

ТІМІСКІЛЕНУ *Тіміскілен етістігінің қимыл атауы.* Жырма елдің жандармдары қолдарына пистолет алып, шоқпар ұстап, *т і м і с к і л е н у м е н* болды (Бейбітшілік даусы).

ТІМІСКІЛЕС= е т. *Тімтісу, бірге тұртініп жүру, сумаңдасу.* Енді екеуі қосылып, бір шоқ құрақты *т і м і с к і л е с і п* жүр (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

ТІМІСКІЛЕСУ *Тіміскілес етістігінің қимыл атауы.*

ТІМІСКІЛЕТ= е т. *Тімсінту, сумаңдату.*

ТІМІСКІЛЕТУ *Тіміскілет етістігінің қимыл атауы.*

ТІМІСКІЛЕУ *Тіміскіле етістігінің қимыл атауы.* Енді теңіз бетін *т і м і с к і л е у г е* шық қан ба? – деді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ТІМІСКІЛІК з а т. *Тіміскіленушілік, тімтінушілік.*

ТІМІСКІН= е т. с ө й л. *Тіміскілену.* – Бұ, кімей! Апақ-сапақта ұры иттей *т і м і с к і н і п* жүрген бұ қайсың?! (Р.Ниязбеков, Отағасы).

ТІМІСКІНУ *Тіміскін етістігінің қимыл атауы.*

ТІН[1] з а т. **1.** *Әрқайсысы бөлек-бөлек есіліп, ширатылған соң, біріктіріп, қосып бұралатын арқанның т.б. жібі.* Арқан көбінесе үш *т і н* болып есіледі (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Үш-төрт жігіт арқандардың *т і н і н* тартып, факел дайындап отыр (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). **2.** а у ы с. *Буын, көңіл.* Оның *т і н і н* босатқан жақсы сөз болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Сөздің өзегі де, *т і н і* де Төле мен Қазыбек бидікі болды («Жұлдыз»).

Тін етті. *Жіпті екі-екіден не үш-үштен ширатты.* Кілемнің жібін *т і н е т і п* болдық. Өзбек тілінің Андижан сөйленісінде тин мақтаның жіңішке талшығы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тіні жүгініп кетті. қ о л ө н е р. *Тіннің босауынан түйін түйіртектің пайда болуы.*

ТІН[2] з а т. б о т. **1.** *Өсімдік ұлпасының бір түрі.* Өсімдіктердегі *т і н д і* ұлпа деп атайды (ҚҰЭ). **2.** б и о л. <лат. textus> *Адам мен жануарлар ағзасында болатын, шығу тегі, құрылысы және атқаратын қызметі ұқсас жасушалар жүйесі.* Тәжірибелік жағдайдағы зерттеулер барысында *т і н д е р д і* организмнен тыс ортада қолдан өсіруге де болады. Адам мен жануарлар тіндерін гистология ғылымы зерттейді (ҚҰЭ).

ТІНДЕС с ы н. *Тіні бір.* Діндес ек қой бірге туған бауырдай, *Т і н д е с* ек қой жаңбыр менен жауындай. Арамыздан ауа өтпестей болмадық, Не бір тәулік, не бір бие сауымдай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТІНДІ с ы н. *Тіні өскен.* ≈ *Т і н д і* дақылдар.

ТІНТ= е т. **1.** *Үйдің ішін, қора-қопсыны ақтарып-төңкеріп қарау, бір нәрсе іздеу.* Немістер погребті *т і н т і п* жауынгерді тауып алды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Полицейлер оларды *т і н т і п* документтерін тексерді де, қоя берді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). **2.** а у ы с. *Жан-жаққа үңіле қарау, көзімен ішіп-жеу.* Дефоржды таба алмай құлдар келді, Алдағанын бай да анық біледі енді. Справник, чиновник, барша төре *Т і н т і п*, қарап жүріпті тамам елді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Түкті қалың қабағының астындағы жылт-жылт еткен тышқан көзімен айналаны *т і н т е* қарайды (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ТІНТКІЗ= е т. *Ақтарып-төңкеріп қаратқызу, бір нәрсе іздеткізу.* Урядник қасындағы стражникке жатағымызды талқандатып *т і н т к і з д і* (С.Сейфуллин, Шығ.). Офицерлердің біреуін шақыртып алып, әуелі *т і н т к і з д і* (С.Шарипов, Бекболат).

ТІНТКІЗУ *Тінткіз етістігінің қимыл атауы.*

ТІНТКІЛЕ= е т. **1.** *Ақтарып қарау, іздестіру.* Бөрібай екі қалтасын *т і н т к і л е п* еш нәрсе таба алмады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Ол үлкен айна қойған бұрыштағы кішкене столын *т і н т к і л е д і* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** *Жан-жаққа үңіле көз салу.* Мен үй ішін көзіммен ұрлана *т і н т-*

к і л е д і м (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Кіріп-шыққан жұртты, яғни жібі түзу қыздарды түстеп тұрғанмын. Ештеңе өндіре алмай, коридорларды шарлап кеттім, оқу залдарын *т і н т к і л е д і м* (М.Мағауин, Өмір жыры).

ТІНТКІЛЕС= е т. *Ақтарысу, іздесу.*

ТІНТКІЛЕСУ *Тінткілес етістігінің қимыл атауы.*

ТІНТКІЛЕТ= е т. *Ақтарту, қарап іздету.* Полицияға әр үйді *т і н т к і л е т і п* жүр (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

ТІНТКІЛЕТУ *Тінткілет етістігінің қимыл атауы.*

ТІНТКІЛЕУ *Тінткіле етістігінің қимыл атауы; ақтарып қарау, іздестіру.* – Байқап отырмын, мені *т і н т к і л е у г е* кіріскенсің ғой (А.Сүлейменов, Бесін). Жанар ағасына еркелеп сөйлеуді, ақша сұрап, қалтасын *т і н т к і л е у д і* мүлде қойып алды (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ТІНТТІР= е т. *Ақтарып қараттыру, іздестірту.* Мәмбетті таба алмай, бүкіл қаланы *т і н т т і р і п* жатыр (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТІНТТІРУ *Тінттір етістігінің қимыл атауы.*

ТІНТУ *Тінт етістігінің қимыл атауы; ақтарып-төңкеріп қарау, бір нәрсе іздеу.* Тұрғын үйге басып кіруге, оны тексеруге және *т і н т у г е* заңмен белгіленген реттер мен тәртіп бойынша ғана жол беріледі (ҚР Конституциясы). Түннен бері тіміскіп, тыным алмай, Сай-саланы *т і н т у д е* ұрылардай. Тоғай менен орманды түтіп жатыр, Атасының осында құны бардай (М.Мақатаев, Шығ.).

ТІНТУШІ з а т. *Арнайы тапсырмамен айыпты адамның үй-жай, қора-қопсысын ақтарып-төңкеріп тінтитін адам.* – Ендеше жүріңдер, менімен бірге. Қазір осында *т і н т у ш і* келеді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). – Ештеңе табылмады, – деді *т і н т у ш і л е р* (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Тінтуші қошқар. ж е р г. *Қойлардың күйге келгенін анықтап беретін қошқар* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІНТУІР з а т. и н ф. <ағыл. mouse> *Қолмен ұстап басқара отырып экрандағы меңзерді қозғалтатын, кішкене компьютер құрылғысы, жүгіртпе. Т і н т у і р м е н* жұмыс жасап үйретті («Бастауыш мект.»).

ТІНТІЛ= е т. *Ақтарып-төңкеріп қаралу, бір нәрсе іздетілу.* Таудың сай-саласы, қуыс-қуысы түгел *т і н т і л с і н!* – деп бұйрық берді болыс (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Падиша жиып алды жанды қоймай, Адамға жер қайысты жиын тойдай, Білмейді не себептен *т і н т і л г е н і н*, Қашырды елдің қанын қолмен соймай (Ә. Найманбаев, Шығ.).

ТІНТІЛУ *Тінтіл етістігінің қимыл атауы.*

ТІНТІН= е т. *Тіміскілену, сұғанақтана іздену.* Жанат олардың біріне назар аудармастан, балалардың ішінен әлдекімді *т і н т і н е* іздейді (С.Мұратбеков, Көкорай). Бұл әлі де тексеріңкіреп, *т і н т і н і п* барып қорытынды шығаратын жағдай (А.Жұбанов, Замана.).

ТІНТІНУ *Тінтін етістігінің қимыл атауы.*

ТІНТІС= е т. *Бірге тінту, ақтарысу.* Жан түкпірлерін кірпік найзаларымен *т і н т і с е д і* (Д.Әбілев, Арман.).

ТІНТІСУ *Тінтіс етістігінің қимыл атауы.*

ТІНІКЕ з а т. к ә с. *Лажы (эмаль).* Алтын әшекейлерге бирюзадан не көк *т і н і к е д е н* көз салу дәстүрі болған («Қаз. әдеб.»).

ТІПТЕН ү с т. *Мүлде, тым, өте.* Ал ақылды, білімді адамдар *т і п т е н* көп (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Айтайын дегенім *т і п т е н* көп еді, көкірегімде кетеді-ау бәрі! (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ТІП-ТИТТЕЙ с ы н. *Кіп-кішкентай, титімдей.* – Ие, деймін-ау, *т і п-т и т т е й* болып Совет үкіметіне астық іздеп барады (Х.Мұстафин, Қыр жігіті). *Т і п-т и т т е й* болып байыпты сөйлейді өзі («Білім және еңбек»).

ТІПТІ ү с т. с ө й л. ***Тіптен***. *Т і п т і* шыдамаған соң, тұрды да үйіне қарай жүре берді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Өзі *т і п т і* өжет. Қаймығар емес (Т.Ахтанов, Боран).

ТІП-ТІК с ы н. **1.** *Біп-биік.* Көксеректің құлап түскен сайы *т і п-т і к* жар болатын (М.Әуезов, Қараш.). Жота найзадай сүйір де, *т і п-т і к* көрінді (Ғ.Сланов, Домбыра.). **2.** *Түп-тізу, тұп-тура.* Бейімбет киім жарасатын сұлу да сұңғақ денелі *т і п-т і к* болатын (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ақсақалды бабасы Ақ сүңгі қолын жаяр ед, Найзадай *т і п-т і к* нар басы Аруағы елге аян ед (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** а у ы с. *Өткір, батыл.* Жанын құрбан, жолына қылған жансып, Көз қарауы құбылар әлденеше. Кейде ұялшақ, төменшік, кейде *т і п-т і к*, Қамыққансып қайғырып, орны келсе (Абай, Тол. жин.).

ТІП-ТІКЕ ү с т. *Түп-тура, тіктен-тік.* Машиналар *т і п-т і к е* Сорқабаққа тартты (Е.Домбаев, Ол осындай.). Даңғыл жол енді тоқылған өрмектей *т і п-т і к е,* түп-тура жосылып жатыр (Б.Момышұлы, Москва.).

ТІПШЕ-ТІПШЕ о д. *Жем жеп үйренген қойды жемге шақыру үшін айтылатын сөз* (Қаз. мал атау.).

ТІРГІЗ= е т. с ө й л. *Тірілткізу, қалпына келтіргізу.* Бір күйгізіп, сүйгізіп, Ескі өмірді *т і р г і з е р.* Өмір тонын кигізіп, Жоқты бар қып жүргізер (Абай, Тол. жин.).

ТІРЕ= е т. **1.** *Таяп қою, тақау, сүйеу.* Рахмет қолымен ағашты *т і р е п,* кейін шегінді (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Әмина есікті қақты. Қаттырақ итеріп еді, сыртынан *т і р е п* қойыпты (Ж.Молдағалиев, Сарарқа.). **2.** *Істің ретін, бағытын бір нәрсеге апарып нұсқау, ыңғайлау.* Өзім де ақшаға *т і р е й с і ң-ау* деп отыр ем (Ү.Уайдин, Ендігі.). Әшірбек сөз соңын Елдостың өзіне *т і р е д і* (А.Байтанаев, Қансонар).

Ат тұмсығын [басын] тіреді. *Белгілі бір межелі жерге келіп жетті, тоқтады.* Мұхаметжан жаңа кеп, *а т т ұ м с ы ғ ы н т і р е г е н* жері осы (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бұлар *а т б а с ы н т і р е п,* жапырыла түскен үй біздікі болатын (Н.Әбуталиев, Сахара.).

Табан тіреді. а) *Белгілі бір тоқтамға, шешімге келді.* Ендеше бекіген бір шешімге *т а б а н т і р е г е н* абзал (Б.Тоқтаров, Қыран.). Көңілге қонарлық, *т а б а н т і р е р л і к* мәліметтер аз (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). ә) *Берік орналасып, мықты жайғасты, тұрақтады.* Үш күн ұдайы Тәңірбергеннің аулына *т а б а н т і р е п* жатып алды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Түбінде сол газет жаққа *т а б а н т і р е м е к* (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

Тіреп тұр. *Бір істің тұтқасын ұстап тұр деген мағынада.* Мен де біздің мекемені *т і р е п т ұ р г а н* ұстынның бірі екенімді бүгін білдім (Қ.Тұрсынқұлов, Есіңдеме.). – Совхозымызды *т і р е п т ұ р г а н* кісі кімге таңсық емес дейсің (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). Осы колхозды *т і р е п т ұ р г а н* сол (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

ТІРЕК з а т. **1.** *Үй, қора, шахта т.б. бел ағаштарын тіреп қоятын тірек ағаш.* Білгендерге көк – құр қуыс. Рас, көктің сәулесі көп, бірақ онда қорек те жоқ, тірі және *т і р е к* те жоқ. Текеперлік не керек? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қазақ ССР Ғылым академиясы үйінің ішкі *т і р е к т е р і н і ң* төбемен жалғасқан жерін қара (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Сүйенер сүйеніш, таяныш.* Атаң болса анаңмен Қоршап тұрған қорғаның, Жақсы болса келінің, Ардақтысы ол жанның. Ағаң болса ақылды, Арқа сүйер *т і р е г і ң.* Інің болса жанашыр, Семсер ілген білегің (Ә.Найманбаев, Шығ.). Дәмеш апай оны өзіне *т і р е к* санап, ақыл-кеңес сұрайтын (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Тірегі жоқ. *Сүйенері жоқ, панасыз.* Қарманатын *т і р е г і м ж о қ,* кімді қарманамын (Р.Тоқтаров, Ертіс).

Тірек пункті. ә с к. *Инженерлік тұрғыдан жабдықталған, атыс құралдарымен толық жасақталған айнала қорғанысқа бейімделген жергілікті жер өңірі, қорғаныс позицияларының (қорғаныс ауданының) бір бөлігі* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Тірек сырық. *Жеміс ағаштарының бұтағынан жеміс түсіруге лайықталған ұшы айыр сырық.*

Тірек табан. т е х. *Ауылшаруашылығы машинесінің тетігі.*

Тірек ұлпа. б о т. *Өсімдікке беріктік қасиет беретін ұлпа.* Өсімдіктер *т і р е к ұ л п а* арқылы сүлбесін көтеріп, қалыпты жағдайда өседі, дауылға, жаңбырға, бұршаққа, қар салмағына төтеп береді (Қаз. тілі термин. Биология).

ТІРЕКСІЗ с ы н. *Сүйенер сүйеніші жоқ, таянышсыз.* Айналаның бәрі бос, елсіз мекенде *т і р е к с і з* қалғандай сезінемін (К.Тоқаев, Көмескі із). Қарамұрт та *т і р е к с і з* емес (Ә.Нәбиев, Шолпан).

ТІРЕКТЕ= е т. *Негіздеу, тиянақтау.* Жауабын көптеген дәлелдермен *т і р е к т е п* кейде тіпті цитаталар да келтіріп жібереді (Ә.Тарази, Киян-соқпақ).

ТІРЕКТЕН= е т. *Негіздену, тиянақтану.*

ТІРЕКТЕНУ *Тіректен етістігінің қимыл атауы.* Оның элементтерді бөлек карточкілерге жазып алып, оған *т і р е к т е н у і,* бөлкім осыдан болған шығар (М.Мұқанов, Бақылау.).

ТІРЕКТЕУ *Тіректе етістігінің қимыл атауы.*

ТІРЕКТІ с ы н. *Тиянақты, табанды, сенімді.* Ал ондай *т і р е к т і* адамдарымыздың қаншасынан айырылдық, қаншасын оққа байлап бердік десеңізші (О.Бөкеев, Қайдасың.). Олар халық шаруашылығының барлық салаларында еселі еңбек етіп, сенімді әрі *т і р е к т і* күшке айналды («Қазақст. әйелдері»).

Тіректі геодезиялық тор. г е о д е з. *Жер бетінде топографиялық түсірімдер мен геодезиялық өлшеулер жүргізу негізінде тірек пунктінің қызметін атқаратын нүктелер жүйесі. Т і р е к т і г е о д е з и я л ы қ т о р д ы ң* топографиялық карталар жасау, жердің пішінін және оның мөлшерін анықтау үшін маңызы зор (ҚҰЭ).

ТІРЕЛ= е т. **1.** *Таяп қойылу, тақалу, сүйелу.* Ол таяғының ұшы *т і р е л г е н* тұсқа қадалып, ойланып қалыпты (Ә.Нұршайықов, Алтын.). **2.** *Тиіп тұру.* Дала тұста айнымай көк кілемнен, Қала тұрса көкке иығы *т і р е л г е н,* Қозғалса өмір, сұлулыққа көз қанса, Барлығын да жиырма бес деп білем мен (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** а у ы с. *Тірек етілу, негізделу.* Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа *т і р е л і п,* оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Тығырыққа тірелді. *Амалы таусылды, не дерін, не істерін білмеді.* Көзбен көріп Бопау менен Жылкелді, Қайынына қамқор болған күндерді, Тыным тауып, *т ы ғ ы р ы қ қ а т і р е л і п,* Тауда қалды тақиядай бір белгі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ақтоты тағы бір *т ы ғ ы р ы қ қ а т і р е л г е н і н* сезіп, жүрегінің соғуы жиілеп, денесі дір-дір етті (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

ТІРЕЛТ= е т. *Бір нәрсеге сүйету.* Босағасынан төріне дейін кілем төселген, уықтың қарына *т і р е л т е* жасау жиналған үйге мысық өзін сыйғыза алмады (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ТІРЕЛТУ *Тірелт етістігінің қимыл атауы.*

ТІРЕЛУ *Тірел етістігінің қимыл атауы.* Бір тоқтамға келіп *т і р е л у* командирге оңай емес (Б.Момышұлы, Офицер.).

ТІРЕЛІС= е т. *Тақалысу, тіресу.* Шағын алаңға алып машиналар сыймай кетті де, енді арт айналар жер қалмай, тығырыққа *т і р е л і с т і* (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ТІРЕЛІСУ *Тіреліс етістігінің қимыл атауы.*

ТІРЕМЕ[1] з а т. *Аяқкиімнің шажамайы тұсынан сынып кетпеуін қамтамасыз ететін, өкшесі мен табан аралығына ұлтарақ астынан салынатын жайпақ жұқа темір.*

ТІРЕМЕ[2] **тіреме таужыныс қысымы.** к е н. *Тазартып қазу жұмыстары, жер асты қазбаларын жүргізу кезінде таужыныстар массивінің үстінде жатқан таужыныстар массасының реттелуі нәтижесінде қопарылған таужыныстарға, пайдалы қазылымдар массиві мен кентіректерге түсетін қысым. Т і р е м е т а у ж ы н ы с қ ы с ы м ы* кеңістік пен уақыт шеңберінде өзгеріп отырады. Ол дайындық жүргізу және тазартып қазу кезіндегі қазба табандарының дүмпіп, қопсып көтерілуі түрінде, лавалардың үңгубет бөлігінде, кернеу күштерінің шоғырлануынан пайда болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТІРЕН= е т. с ө й л. *Таяну, сүйену.* Үстелге шынтақтап, басымды *т і р е н і п* отырмын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көкірегіне өзінің, Әлдеқандай көрініп. Аяғын шірей *т і р е н і п*, Арғымақ мініп еліріп, Араласып адайдан, Жауап қайтты демігіп (Адай Балуаннияз // «Қаз. әдеб.»).

ТІРЕНУ *Тірен етістігінің қимыл атауы.*

ТІРЕНІШ з а т. **1.** *Сүйенетін зат, таяныш, тірек.* Қос қолын *т і р е н і ш* етіп, сүйретіле барып орнынан тұрды (Қ.Салғарин, Сол бір күн.). **2.** а у ы с. *Арқа сүйер сенімді адам.* Тегісекең соғыс жылдары алыстағы ауылда қамкөңіл, қазалы шаңырақтың *т і р е н і ш і* (Д.Досжанов, Кісі.). Мақсатына жетпеген Іздейді ғой *т і р е н і ш.* Баяғы сол өкпе мен Сол баяғы реніш! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТІРЕС= е т. **1.** *Бір-бірімен қақтығысу, күш таластырып сіресу, арпалысу, егесу.* Ере бердім, мен артынан бір есер, Қарсы келіп еркім бар ма *т і р е с е р*? (М.Дулатов, Шығ.). Сабы сынып найзасы, Жерге түсіп қалады. Екі батыр *т і р е с і п*, Қылышпенен шабысты (Н.Байғанин, Шығ. жин.). **2.** *Сығылысу, тығылысу.* Бухгалтерия бөлмесінде *т і р е с к е н* столдар (С.Алдабергенов, Әңгім.). Петропавл қаласының № 2 участогы сотының залы *т і р е с к е н* халық (М.Қосшығұлов, Шындық.).

Аспанмен тіресken. *Зәулім, биік, асқар. А с п а н м е н е н т і р е с к е н* Тәңірменен тілдескен Көкшетауым біп-биік (М.Жұмабаев, Шығ.). Қысы-жазы басынан қар кетпейтін Алатаудың *а с п а н м е н т і р е с к е н* биік шыңының бірі осы (Ә.Жылқышиев, Ақтолқын). Алты шақырымдай жерде басы *а с п а н м е н т і р е с к е н* ақ күмбез үй тұр (Қаз. ертег.).

Иін тіресken. *Аса көп, өте тығыз, сықасқан; аяқ алып жүргісіз.* Көше бойы *и і н т і р е с к е н* жұрт (І.Есенберлин, Қатерлі.). Біз *и і н т і р е с к е н* топтан шеттеп, оқшау барып отырдық (Н.Сералиев, Қаңтар).

Иін тіресті. *Қатарласа сап түзеді, самсады.* Қойшылар біріне-бірі *и і н т і р е с е* өскен дәу шидің көлеңкесіне отырып, демдерін басты (Ө.Қанахин, Жер бас.). Дәріш екеуі қатар *и і н т і р е с е* отыр (А.Байтанаев, Қайнар.).

Табан тіресті. *Қажырлылық көрсетті, арпалысты.* Қым-қиғаш *т а б а н т і р е с к е н* кескілесте, қорқуды да, тіпті өзін де ұмытты (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Бәйге аттары жарысты, Жорға аттары салысты, Қыз қуып, көкпар тартылды, Палуандар күресті, *т а б а н д а р ы н т і р е с т і*, Бұлшық етін бұлтитып, Бір-бірімен сіресті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ТІРЕСТІР= е т. *Сығылыстыру, тығылыстыру.* Қарағайдың қабығын түйенің терісіндей сыпырып, біріне-бірін *т і р е с т і р е* сүйеп жатыр (Ә.Шәріпов, Партизан.).

ТІРЕСТІРУ *Тірестір етістігінің қимыл атауы.*

ТІРЕСТІРІЛ= е т. *Тақастырылу, сүйеттірілу.* Қабырғасы *т і р е с т і р і л е* қойылған орындықтарды нұсқады (А.Хангелдин, Ғани.).

ТІРЕСТІРІЛУ *Тірестіріл етістігінің қимыл атауы.*

ТІРЕСУ *Тірес етістігінің қимыл атауы.* Ол арыстанмен алысқандай Ебі – Сайхының желімен *т і р е с у ш і* еді («Соц. Қаз.»).

ТІРЕТ= е т. *Бір нәрсеге сүйету.* Әлтай ат басын өз үйінің қорасының алдына әкеліп *т і р е т т і* (С.Сейтқазин, Хадиша).

ТІРЕТУ *Тірет етістігінің қимыл атауы.*

ТІРЕУ[1] з а т. **1.** *Үйдің, қораның т.б. бел ағашы майысып я құлап түспеуі үшін астынан тік қоятын таяныш, бағана.* Қалтылдақ қайық мініп еспесі жоқ, Теңізде жүрміз қалқып, кешпесі жоқ. Жел соқса, құйын қуса жылжи беру Болғандай табан *т і р е у* еш нәрсе жоқ (А.Байтұрсынов, Шығ.). Төбесі бөлме-бөлме іші бұрау, Бағана асты-үстінен жоқ-ты *т і р е у.* Салдырған ахиреттік үйін сондай Ылайық ишандарға барып түнеу (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). **2.** *Қолмен ұстап не тіреп сүйенетін зат.* Ол әлденеден шошынғандай төсектен басын жұлып алды да, айналасындағы *тіреу* болар нәрселерді апыл-ғұпыл қарманып тұрып кете жаздады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). Балташылар үй борайды, еден төсеп, арба, шана, жақтау, қақпа, *т і р е у* сияқты ірі заттарды істейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **3.** а у ы с. *Сүйенер сүйеніш, сенімді таяныш, тірек.* Мен сықылды әкелсең тағы біреу, Өз көзіңе қоймайды о да *т і р е у.* Аяғында өзіңе келген жоқ па Мал бағып, күл шығарып, боқтық күреу (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Таласып емшек еміскен, Сүйенішің *т і р е у і ң.* Үзеңгіге аяқ шіреуің, Артыңдағы сүйеуің, Опасыз жалған дүниеде, Інің өлмес болсайшы (Майлықожа, Нақыл).

Тіреу бақан. э т н. *Киіз үй тіккенде қолданылатын бақанның түрі.* Бұрын болмаған, *т і р е у б а қ а н* бертінірек шықты. Бақанның ұзындығы үйдің еңсесінің биіктігіне сәйкес жасалады. Көлденең орнатылған басы болады, сол басынан шаңыраққа байлап бекітіледі (Х.Нүркеұлы, Ұлттық мирас.).

Тіреу болды. *Медеу, сүйеу болды.* Сұлутөр мен Қордайға Ерке болған Сәрсекем. Әділ сөзі ап-айқын Келте болған Сәрсекем. Арқа тұтқан адамға *Тіреу болған* Сәрсекем (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Келемін бір әулеттің *тіреуі боп*, Миы – мүз, көңілі – көктем, жүрегі – от. Бәрі де алсам дейді Тұмекеңнен Шіркін-ай, берсем дейтін біреуі жоқ (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТІРЕУ[2] *Тіре етістігінің қимыл атауы; бір нәрсені сүйеп ұстап тұру.* Көр де ұзын Құмарды, Көр бұталған шынарды. Жарайды ол үй *тіреуге*, Жетпейді оған біреу де (Қ.Мырзалиев, Алуан.).

ТІРЕУЛЕН= е т. *Жиналу, толаю, күшею.* «Алланың адам басы добы» деген, Қуса да қалай қарай домалайды. Болғанмен қанша күші *тіреуленген*, Арамның әрекеті құралмайды. Һадисі Апылатындай болса дағы, Бәрібір бір қалыпта тұра алмайды (Шәді Жәңгірұлы // Екі мыңжылдық.).

ТІРЕУЛІ с ы н. *Тірелген, тіреп қойылған, тақалған.* Бұның шаңырағы оң және сол жақтан, басы ашаланған бағанамен *тіреулі* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Үйге кіретін есік сыртынан *тіреулі* екен (Қ.Исабаев, Өткелде).

ТІРЕУЛІК с ы н. *Тіреуге жарайтын, тіреу болар лық.* Сіздер көрген *тіреулік* ағаштар қиқымға айналады (Қ.Қамбаров, Алтай.). Өміртай *тіреулік* ағаш, тақтай іздеп әуре болған жоқ (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.).

ТІРЕУСІЗ с ы н. *Тіреуі жоқ, тіреу қойылмаған, сүйеусіз.* Жоба бойынша қора жай қарапайым кең, *тіреусіз* болуға тиіс (С.Тілеубергенов, Мал шарауш.). Тау бұзып, тас қаласып, гүл егісіп, Саулығын бір-бірінің тілеп ұшып, *Тіреусіз* аспан-жердің арасында Адамдар күн көреді сүйенісіп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ТІРЕУШІ з а т. *Тіреу қоюшы, тіреу салушы маман.* Дені қайлашы, *тіреуші*, күрекші, вагоншілер (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Мен жер астында *тіреушімін* (А.Сатаев, Ақын ізі).

ТІРЕУІШ з а т. *Тіреу ретінде қойылатын діңгек, сырық.* Үйді ішінен тірейтін, үй тігіп немесе оны жыққанда шаңырақ көтеретін *тіреуішті* «бақан» деп атайды (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Мойынтырық, мала істеймін, мойынтырық суретін салдырып, сайман *тіреуіштерін* сұраймын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Белдік тіреуіш. э т н. *Киіз үйдің уығын тірейтін аша ағаш.* Жел қатты соққан жағдайда уық тіреуге *белдік тіреуіштер* пайдаланылады (Г.Райымханова, Ата кәсіп.).

ТІРКЕ= е т. **1.** *Тіркестіру, қосу.* Жуан троспен машиналарды *тіркеп*, жүргізіп көру керек (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе.). – Биыл бір тракторға үш жатқа *тіркеп*, оның біріне он сегіз жасар ұлыңды отырғыздым (З.Қабдолов, Сыр). Ақбекетке прицеп *тіркеген* автомашиналар құмырсқадай қаптап кетті (А.Әлсеров, Ауыл жігіті.). **2.** *Есепке алу, хаттау, журналға жазу.* Барлық жақсылықты журналға *тіркеп* жатырмын (С.Бегалин, Замана.). Әуелде баланың туған күнін дәл *тіркейтін* куәлік қағаз болары хақ (Ж.Бектұров, Жол.).

ТІРКЕЛ= е т. *Есепке алыну, хатталу, журналға жазылу.* Күнтудың да аты қағазға *тіркелді* (М.Әуезов, Ақын аға). Майор арыз *тіркелген* жұқа папканы сілкіп, лақтырып тастады (К.Тоқаев, Тасқын).

ТІРКЕЛУ *Тіркел етістігінің қимыл атауы.* Менің бірінші шаруам – военкоматқа аз күнге келгенімді айтып, *тіркелу* тез бітті (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Академияға *тіркелу* – біздер үшін үлкен қуаныш деп айтар едім («Білім және еңбек»).

ТІРКЕЛІМ з а т. э к о н. <лат. registrum> *Құқықтық мәні бар көрсеткіш, тізбе, кітап, есептік құжат.* Атап айтқанда, заңды тұлғалардың, бағалы қағаздардың, статистикалық есеп-қисаптың, т.б. мемлекеттік *тіркелімі* (Қаз. тілі термин. Экономика.). Мемлекеттік *тіркелімді* жүргізуді ақпараттандыру саласындағы уәкілетті орган жүзеге асырады («Егемен Қазақстан»).

ТІРКЕМ з а т. <лат. registrum> *Істерді, құжаттарды, мүліктерді т.б. жазуға арналған кітап* (Заңи термин. түс. сөзд.).

ТІРКЕМЕ з а т. *Мәшинені немесе трактордың арт жағына қосымша тіркелетін, жүк салуға арналған қорапты доңғалақты көлік.* Артқы *тіркемеде* сауын агрегатының моторы мен бірсыпыра запас бөлшектері жатыр еді (Т.Алшынбаев, Өткел). Үш бірдей *тіркеме* тартқан ЗИЛ-131 маркалы автомашинаның шоферы айналадағы көріністерге қызыға қарайды (Ш.Дәрмағанбетов, Еңбек.).

ТІРКЕМЕЛІ с ы н. *Тіркемесі бар, тіркеме тіркелген.*

ТІРКЕМЕШІ з а т. *Трактор соңындағы тіркемені басқарып отыратын жұмысшы.* Трактористер де, *тіркемешілер* де кабиналарынан түсіп, жүгіріп-жүгіріп жетіп келген (З.Ақышев, Бұршақ.). Әбіл *тіркемеші* болғысы келді. Тілегін Мәкәләйға айтты (З.Ақышев, Бұршақ.).

ТІРКЕС[1] з а т. *Қатарласқан тізбек.* Тау *тіркестері* бірінің жотасына бірі басын салып, дамылдап жатқан арыстандар сияқты (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Нұрадын да бар еді сол керуен *тіркестерінде* (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

Сөз тіркесі. л и н г в. *Толық мағыналы екі сөздің немесе бірнеше сөздер түйдегінің сабақтаса байланысқан тобы.* Кез келген сөзді бірімен-бірін тіркестіре салуға болмайды. Өзара мағыналық байланыста айтыла алатын сөздер ғана синтаксистік байланыста, белгілі бір *сөз тіркесінің* құрамында айтылады (М.Балақаев, Қазіргі қаз. тілі).

ТІРКЕС[2] с ы н. *Жалғас, қатар, бірінен соң бірі.* Бір көш өзге нөпірдің алдын ала, оқшау шықты. Соған *тіркес* он түйелі көш шұбатылып келеді

(М.Әуезов, Абай жолы). Мен оны тосып алдым. Тезекбай да *т і р к е с* келіп тоқтады (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Тіркес гендер. б о т. *Бірігіп, тіркесіп тұқым қуалайтын, бір хромосомада шоғырланған бүкіл гендердің жиынтығы. Т і р к е с к е н г е н д е р* белгілі бір ретпен, түзу сызықтың бойында орналасады. Ол хромосомалардың генетикалық картасын жасауға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Биология).

Тіркес тұқым қуалау. б о т. *Бір хромосомада шоғырланған гендер арқылы болатын тұқым қуалау. Т і р к е с т ұ қ ы м қ у а л а у д ы* алғаш рет 1906 жылы У.Бетсон мен Р.Пеннет хош иісті бұршақтан байқаған. Бұл тұқым қуалаушылықтың хромосомалық теориясын нақтылай түседі (Қаз. тілі термин. Биология).

ТІРКЕС= е т. *Бірінің соңынан бірі шуап жалғасу, тізбектелу.* Қос трактор бірінің соңынан бірі *т і р к е с і п* жүріп келеді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Үшпалы сұр бұлттар көшкен керуен сықылды *т і р к е с і п,* оңтүстікке қарай жылжыды (Б.Майлин, Шығ.).

ТІРКЕСПЕ з а т. *Бөлмелері тіркестіре орналастырылатын тұрғын үй үлгісі.* Далалық қыстаулардың ең көп тараған, шатыры бола бермейтін, итарқасы қора-қопсысымен бірге жабылатын, көбіне қамкесектен тұрғызылатын, қабырғасы лаймен сыланатын немесе сырты күйген қышпен қапталатын «ауыз үй», «оттық үй», «жатақ үй», «қонақ үй» *т і р к е с п е с і н е н* тұратын мекен-жайлар (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

ТІРКЕСТЕ= е т. *Соңынан қалмау, тілерсектеу.* Үш күн, үш түн соғысып, Тайдырдық жаудың табанын. *Т і р к е с т е й* қуып артынан, Ішінен кірдік қаланың (С.Сейітов, Жаңғырық).

ТІРКЕСТЕН= е т. *Тіркес-тіркес болу, тізбектену.* Солтүстіктен түйдектеліп көтерілген бозғыл бұлт шуда жалданып, *т і р к е с т е н е* көшіп келеді (Б.Майлин, Шығ.).

ТІРКЕСТЕНУ *Тіркестен етістігінің қимыл атауы.*

ТІРКЕСТЕУ *Тіркесте етістігінің қимыл атауы.*

ТІРКЕСТІР= е т. *Жалғастыру, тізбектестіру.* Міне біреуін, екеуін, үшеуін алды, қатар қойды, сосын біріне-бірін *т і р к е с т і р д і* (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Керуен тартқандай арбаны бір-біріне *т і р к е с т і р і п* қойғанбыз (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ТІРКЕСТІРУ *Тіркестір етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жалғастыру, тізбектестіру.* **2.** и н ф. *Жеке элементтерді біртұтас бүтінге біріктіру.* **3.** *Операциялардың тізбекшесін қалыптастыру* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТІРКЕСТІРІЛ= е т. *Жалғастырылу, тізбектестірілу.*

ТІРКЕСТІРІЛУ *Тіркестіріл етістігінің қимыл атауы.*

ТІРКЕСУ *Тіркес етістігінің қимыл атауы.*

ТІРКЕСІМ з а т. л и н г в. **1.** *Тілдегі сөздердің бір-бірімен бірігу, байланысу тәсілі.* Ал «халық көзі» деген *т і р к е с і м* актив тіркес емес, битарап сезіледі (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). «Тойғұлының үш тамы лық жиын» [«Лықа толы жиын» деудің есесіне], – дейді. Бұлар – жаттығу емес, жатықтылыққа ұмтылу, шеберлік мұқтажынан туған сөздер *т і р к е с і м і* (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). **2.** *Неғұрлым жоғары деңгейдегі тіл бірліктерін жасау кезінде тілдік бірліктердің тіркеу қабілеті. Т і р к е с і м н і ң* жалпы және нақты заңдары, тенденциялары болады, олардан ауытқу тілдік бірліктердің нормасы бұзылуына немесе оларға тән қасиеттердің өзгеруіне әкеп соғады (Тіл білімі термин. түс. сөзд.).

ТІРКЕСІМДІ с ы н. *Тіркесу, бір-бірімен байланысу қасиеті бар.*

ТІРКЕТ= е т. *Есепке алдыру, хатқа түсірту, тізімдету.* Ауыл советке барып документтеріңді *т і р к е т* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Өзінің төрт баласының орнына төрт жалшысын тізімге *т і р к е т т і* (Ж.Тілеков, Қайнар).

ТІРКЕТУ *Тіркет етістігінің қимыл атауы.* Оны жаңашылардың тізіміне *т і р к е т у* керек екен (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ТІРКЕТІЛ= е т. *Есепке, хатқа түсіртілу, тізімдетілу.*

ТІРКЕТІЛУ *Тіркетіл етістігінің қимыл атауы.*

ТІРКЕУ[1] з а т. **1.** *Мәшине, тракторға қосып тіркелетін, дөңгелекті қосымша көлік, тіркеме.* Түс кезінде қала жақтан, артында *т і р к е у і* бар автомашина келген (С.Бақбергенов, Белгісіз.). Онан соң трактор *т і р к е у і н д е г і* шананы жем құятын қораның аузына әкеп туралап қойды (С.Мұратбеков, Көкорай).

ТІРКЕУ[2] з а т. **1.** *Тұрған жерді көрсетіп, құжатта тіркелген белгі.* Бір жарым ай бойында бұл үйге *т і р к е у* де жасалмады (С.Адамбеков, Қожанасыр.). **2.** з а н. <лат. registratio> *Заңдылық сипат беру үшін, есепке алу мақсатымен деректерді немесе құбылыстарды тіркеп отыру үшін жасалатын жазба. Т і р к е у д і ң* түрі мен сипаты әрқилы (Заңи термин. анықт. сөздігі). ҚР Қаржы министрлігінің деректері бойынша тіркеуден өткен жеке кәсіпкерлердің 2004 жылғы 1 қазанға саны 303,8 мың адам, одан жұмыс істеп тұрғандары 230,8 мың адам («Ақиқат»).

ТІРКЕУ[3] з а т. к ө н е. *Айып ретінде төленетін малға қоса берілетін қосымша, қосалқы уақ мал, дүние.* Абай билігі бойынша жатақ биылғы жеті жылқы үшін басына қосақ, соңына *т і р к е у м е н* он «тоқ» алатын болды (М.Әуезов, Абай жолы).

ТІРКЕУ[4] *Тірке етістігінің қимыл атауы; тізімге енгізу, кітапқа жазып қою; тізбе, тізім жасау.* Көкшетау облысының «Зеренді» совхозында сәбиге ат қою, *т і р к е у* салтанаты өтті (С.Байжанов, Сыр.). Мені Ахметшеге, Ахметшені маған *т і р к е у* жолсыз (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ТІРКЕУЛІ с ы н. **1.** *Біріне-бірі тіркелген, матасқан, бекітілген.* Сол уақытының бір ханы көшіп келе жатқанда, бұлардың *т і р к е у л і* түйелерін көріп, «міне, мыналар шынымен қазақ екен» депті (Абай, Тол. жин.). Сыртта бір тракторға *т і р к е у л і* машина тұр еді (А.Байтанаев, Жаңғыр.). **2.** *Есепке алынған, қатталған.* Оның қылмысты ісіне 1846 ж. атақты суретші Ройтер бояумен салып, өзіне сыйлаған портреті *т і р к е у л і* еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Оның бәрі делода *т і р к е у л і* тұр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ТІРКЕУШІ[1] з а т. **1.** *Трактор тіркеуінде істейтін маман. Т і р к е у ш і* мен тракторшының арасындағы белгілер – артқа аздап жүр, аздап оңға, аздап солға, тоқта т.б. байланыстың дұрыс орындалуын бақылау («Қазақст. мект.»). Кеудесінде кең даланың, арасында ен жырдың Жыланбауыр тракторға *т і р к е у ш і* боп сен жүрдің (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТІРКЕУШІ[2] з а т. **1.** з а н. *Бағалы қағаздар ұстаушылар тізілімін жүргізу жөніндегі кәсіби қызметті жүзеге асыратын заңды тұлға* (Заңи термин. анықт. сөздігі). **2.** *Біреуді, бір нәрсені тіркеу жүргізетін ресми тұлға.* Санақ жұмысы аяқталғаннан кейін Отыншы қайтадан аудармашылық жұмысын жалғастырады, енді оған Ресей империясының колледждік *т і р к е у ш і* шені беріліп, Омбы округтік сотында қызмет етеді («Түркістан»). 1897 және 1926 жылғы санақтарды салыстырғанда, республиканың көшпелі және жартылай көшпелі халқының бір бөлігі 1926 жылғы санақ науқанындағы *т і р к е у ш і л е р д і ң* назарынан тыс қалғаны ап-айқын көрінеді («Жұлдыз»).

Хат тіркеуші. *Басқа мекемелерден келген хаттарды хаттаушы редакция қызметкері.* «Еңбекші қазақ» газеті редакциясына *х а т т і р к е у ш і* болып орналастым (А.Лекеров, Қырда.). Мына жігіт менде, редакцияда *х а т т і р к е у ш і,* хабар көшіруші болады (Д.Әбілев, Арман.).

ТІРКЕУІШ з а т. и н ф. <ағыл. recorder> *Жазып алатын, тіркейтін құрылғы; өзі жазатын аспап* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ТІРКІС[1] з а т. ж е р г. *Ерте кездегі ағаш соқамен мойынтұрықты бірлестіріп байлайтын қайыс* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІРКІС[2] с ы н. ж е р г. *Өз айтқанынан басқаға көнбейтін қыңыр, қырсық.* Өзі *т і р к і с,* сөзі іркіс, Ой өрісі бір жақта. Үстірт теңеу, арзан жол, Шұбырынды шумаққа (А.Тоқмағанбетов, Сайра бұлбұл). Бірің көр, бірің шолақ, бірің бүкіш, ішінде бір сауық жоқ өңкей ілкіш. Ақ шеңгел, қара шеңгел, жиде, тікен Ана тілін алмаған, өңкей *т і р к і с* (Майлықожа, Нақыл).

ТІРЛІК з а т. с ө й л. ***Тіршілік***. Тірі адам *т і р л і г і н* істейді ғой (С.Омаров, Дала.). Бір қызығы – бұлар немен *т і р л і к* етеді? Ішім-жемі қайдан, Не ойлағандары бар? (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Тірлік болмады. *Өмір жоқ, тіршілігі бітті.* Енді *т і р л і к б о л м а с*-ты, Ажалдан ешкім қалмас-ты («Білім және еңбек»).

Тірлік нысаны. ***Тіршілік иесі.*** Осыдан 65 млн. жыл бұрын біздің планетамызда динозаврлар мен басқа да *т і р л і к н ы с а н д а р ы н ы ң* жоғалып кету себебін түсіндіретін болжам айтқан (Көк аспан.).

ТІРЛІК-БОЛМЫС з а т. *Белгілі дәрежедегі іс-әрекет, хал-жәй, тіршілік-тауқымет.* Қанипаның бүкіл *т і р л і к-б о л м ы с ы* бүге-шігесіне шейін Амантай қаласының еңкейген кәрісі мен еңбектеген жас баласына шейін тегіс мәлім (С.Омаров, Дала.).

ТІРЛІКСІЗ с ы н. **1.** *Тіршілік жоқ.* Бата ғой, күнім, дөңгелеп, шыға ғой, күнім, дөңгелеп. *Т і р л і к с і з* болмау үшін де, титімдей күнім, сен керек! (М.Мақатаев, Шығ.). Ай – құлазыған *т і р л і к с і з* планета екеніне көзім жеткен соң қазір сол сезімнің бірі де жоқ (Қ.Жойқынбаев, Азамат.). **2.** а у ы с. *Шаруасыз, іс-әрекетсіз.* Өстіп жүріп түнін де *т і р л і к с і з* өткізбейтін. Ұсақ кәсіпшілік орнының отыз шақты атын бағады (Ж.Сатаев, Құйын).

ТІРМІЗІК с ы н. ж е р г. *Тырысып бағушылық, өлермен.* «Совет басқыншылығын» американдардың санасына шегелеп-ақ тастаған екен. Арадағы мұз еріп, екі елдің бір-біріне деген сенімі бірте-бірте нығайып келе жатса да, «қырғиқабақ» дәуренінің сарқыншағы әлі де *т і р м і з і к* («Соц. Қаз.»).

ТІРНЕК[1] з а т. с а я т. *Үш жасар бұркіт.* Келесі сәскеде ол сол торға шырмалған *т і р н е к* құсты ұстап алады (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Бірде Сыздық аңнан қайтып келе жатып *т і р н е г і н і ң* кешкі шабытын қимай томаға тартты (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ТІРНЕК[2] з а т. *Күнделікті іс-әрекет, тірлік.* Жиен бізді аяйды, біз жиенді аяймыз. Құрып қалғыр қу *т і р н е к* қой, баяғы! – деп Қанаш қамшысын ұстады (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Сондықтан алдыңғы нәрселерді жасауға жұмсалатын өнер – тіршілік үшін жұмсалатын *т і р н е к* өнері болады да, соңғы нәрселерге жұмсалатын өнер – көркемшілік үшін көрнек өнері болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ТІРНЕКТЕ= е т. *Аз-аздап, там-тұмдап, тырнақтап жинау.* Жаздайғы *т і р н е к т е п* жиған шөбін аттылы-жаяу аулаға таситын (О.Бөкеев, Қайдасың.). Былтыр менен қарыз алған тоқтыны Жалғыз ұлым Торбайжанға бере сал! Пай, пай, пай, пай, Қаншама жыл *т і р н е к т е п* Жиған малым қала ма? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ТІРНЕКТЕЙ с ы н. с ө й л. *Тырнақтай, кішкентай.* Болбырама! Болбырама! Болбырайсың сүйексіз. Домбырамыз домбыра ма *Т і р н е к т е й* бір тиексіз?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ТІРНЕКТЕН= е т. *Там-тұмдап тырбаңдану, тырнақтап жинау.* Жассыңдар, еңбек етіп *т і р-*

н е к т е н і ң д е р, әп-сәтте қатарлы үй болып кетесіңдер, – деді ол (С.Байжанов, Жастық шақ).

ТІРНЕКТЕНУ *Тірнектен етістігінің қимыл атауы.*

ТІРНЕКТЕУ *Тірнекте етістігінің қимыл атауы.* Тыраштанып сендердей, *т і р н е к т е у г е,* жібермесе қайтсін-ау бірбет кеуде, Кетіп жатса бар тапқан-таянғаны Ақ періште жүрегін кірлетпеуге (С.Иманасов, Ғашық.).

ТІРСЕК з а т. *Жан-жануарлардың артқы аяғы мен адам аяғының бүгіліп-жазылуына қажетті сіңір; қылтаның жоғарғы тұсы.* Кетерде күшіктің біреуінің *т і р с е г і н* қиып қалдырды да, екінші біреуін – ең кенжесін алып жүріп кетті (М.Әуезов, Қараш.). *Т і р с е г і* имиіп алға, белі бүктеліп артқа тартқан ұзын Байбол асыға кірді есіктен (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Бота тірсек. а) *Тірсегі иіліп келген, әдемі, сымбатты (жүйрік ат).* Күпшен сан, *б о т а т і р с е к,* қу жілік. Шіркінді малдан туды деу қиын (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). ә) *Әлжуаз, қайратсыз, аяғын имитіп басатын (адам).* Әлмұқанның қасында сақалы шошаңдаған *б о т а т і р с е к* молда ғана қалып еді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Жаңағы *б о т а т і р с е к* ауылнай сасып жүрген сияқты-ау (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Қара тірсек. *Арық, қатпа деген мағынада. Қ а р а т і р с е к* балалар да қатарласып қалар емес. Бәріне трактор таңсық көрінді (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

Қу тірсек. *Жарымаған, жарлы.* Әйтпесе бұрын *қ у т і р с е к,* тақыр кедейдің баласы ауыл шетінен ұзап көріп пе екен (А.Нұрманов, Құлан.).

ТІРСЕКТЕ= е т. *Тірсегінен алу, соңынан қалмай, өкшелеу.* Ауыл ортасына жеткенше ақ қаншықты *т і р с е к т е й* меншіктеніп келген жүндес қара төбет (С.Елубаев, Ойсыл қара). Совет те *т і р с е к т е п* келеді. Серік... Қимылдап бақ (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

ТІРСЕКТЕС= е т. *Соңынан қалмай ілесу, өкшелесу.* Офицер атын тебініп қалды. Жанқожа оған *т і р с е к т е с е* ауладан шықты (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ТІРСЕКТЕСУ *Тірсектес етістігінің қимыл атауы.*

ТІРСЕКТЕТ= е т. *Соңынан қалмай, өкшелете қуу.* Ол баланы *т і р с е к т е т е* қуып ұстап қалды да, аузын басып, тұншықтырып өлтірді (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

ТІРСЕКТЕТУ *Тірсектет етістігінің қимыл атауы.*

ТІРСЕКТЕУ *Тірсекте етістігінің қимыл атауы.* – Осы сен біреуді *т і р с е к т е у г е* құмарсың, – деді Орынбек (Ш.Шалқаров, Серіккөл).

ТІРШІЛІК з а т. **1.** *Күнделікті іс-әрекет, өмір, тірлік.* Таптым ғой таппасам да Қайысты мен, Қоймай ма мұны көрсе өзі де ден. Көзімнен осы бала таса болса, Маған жоқ бұл *т і р ш і л і к,* сөзіме сен (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ...Күн сайын матбуғат беті бұл мәселеге толы болып білімді көсемдері өз пікірлерін, жобаларын ортаға салып қазіргі духовная собранияларды қалай түзету, үлкейту һәм *т і р ш і л і к* заңына лайықты қылып өзгерту жайынан пікірлерін айтып жазып көптің сынына беріп келді (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Тірі жүрушілік, аман-саулық. Т і р ш і л і к т е* байқамайсың көбін сен, Жиреніш-ау жұрттан оғаш бөлінсең. Шың басына үй салғандай болар ем, Дос алдында аңтарылып төгілсем (К.Шілдебаева, Арманым). **3.** а у ы с. *Белгілі бір шаруа, кәсіп.*– Жоқ, балам, – деді осы тұста Жікен ақ сақал, – үйренген *т і р ш і л і к* неге қиын болсын («Қазақст. әйелдері»). **4.** *Тіршілік иесі, тірі зат.* Күннің нұры, қыстың жыры қосылып, Сорғалады төмен қарай жосылып, Дүр сілкінді жердегі бар *т і р ш і л і к* Ән-баспалдақ көк жүзіне жол шығып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Күйбең тіршілік. *Мардымсыз, тынымсыз тірлік, күйкі өмір.* Күйшінің сыртқы келбетін, жүріс-тұрысын, күнделікті *к ү й б е ң т і р ш і л і г і н* баяндаудан басталатын әңгіме желісі тереңдей келе, енді Тәттімбеттің күйшілік өнерінің қыр-сырынан, жеке өмір-тағдырынан оқырманын мол хабардар етеді («Парасат»).

Тіршілігің құрсын! *Бүйтіп тіршілік еткенше, тірі жүрмей-ақ қой.* Осы көк майсаға бір аунамай, өмір бойы тікенек арқалаған *т і р ш і л і г і ң қ ұ р с ы н!* – депті көмейі бүлкілдеген бақа (Қаз. ертег.). – Бүйткен *т і р ш і л і г і м қ ұ р ы с ы н.* Әттең, қайтейін, – деді Бағдылда. Әйнек шалдыр етті («Жұлдыз»).

Тіршілік етті. *Өмір сүрді, күн көрді.* Ешкім тимей тыныштықта *т і р ш і л і к е т к е н* құстар мұхиттың балығымен күнелткен (Н.Нұрахметов, Дархан химия). – Осында, Ертіс бойында, балық аулап, *т і р ш і л і к е т е м і н* деді (А.Хангелдин, Өткен күн.).

Тіршілік заттегі. х и м. а) *Организмдердің тіршілік әрекеті нәтижесінде пайда болған химиялық қосылыстар (бірақ олардың дене құрамына кіруі міндетті емес).* ә) *Тіршілікті қолдау үшін қажетті химиялық элемент немесе қосылыс. Т і р ш і л і к з а т т е г і* – тірі организмдердің тіршілік әрекеті өнімдерінен тұратын немесе олардың шіріген қалдықтары (әктас, бақалшақты жыныс, жанғыш тақтатастар, қазба көмірлер, мұнай және т.б.) болып табылатын органогенді шөгінді жыныстар (Қаз. тілі термин. Экология).

Тіршілікке қабілеттілік. б и о л. *Организмнің өнемі сыртқы ортамен қарым-қатынаста болып, қоршаған орта жағдайы өзгерген кезде тіршілігін сақтап қалуға икемділігі* (Қаз. тілі термин. Биология).

Тіршілік кеңістігі. а) б и о л. *Популяцияның бір дарағына келетін, дарақтың популяция құрамында қалыпты тіршілік етуін қамтамасыз ететін*

орташа аудан. ə) *Тамақ өндіру, техникалық дақылдар өсіру, инфрақұрылымдарымен қоса өнеркәсіп объектілерін жайғастыру және адамдардың демалып тынығуы үшін қажет аудандарды қамтитын адамның барлық қажетсінулерінің қанағаттандырылуы үшін қажет аумақ. Т і р ш і л і к к е ң і с т і г і* ұғымына экологиялық тепе-теңдікті сақтау үшін қажет аудандар кірмейді. Континенттік Еуропаның дамыған шағын елдері үшін *т і р ш і л і к к е ң і с т і г і* 0,6–0,7 га, дүние жүзінің неғұрлым ірі елдері үшін 2–2,5 га деп бағамдалады (Қаз. тілі термин. Экология).

Тіршілік ортасы. б и о л. *Өсімдіктің, жануардың немесе тұтас биоценоздың тіршілік етуіне қажетті жағдайлары бар орта.* Ол фантаст-жазушы Станислав Лемнің идеяларына өз қиял-болжамдарын қосақтай отырып, «Саналы *т і р ш і л і к о р т а с ы н ы ң*» жалпы бет-бейнесін жасап шығады («Парасат»).

Тіршілік сапасы. *Адам экологиясында және әлеуметтік экологияда адамдардың мәдени және материалдық мұқтаждықтарға қанағаттандыру сапасын білдіру үшін кең қолданылатын ұғым. Т і р ш і л і к с а п а с ы* тіршілік деңгейімен және құрылысымен бірге адамдардың өмір салтының жағдайын анықтайды (Қаз. тілі термин. Экология).

Тірі жан тіршілігін істейді. *Әркім өз тіршілікқамын жасайды деген мағынада.* – Сөйтіп Балтабай: «*Т і р і ж а н т і р ш і л і г і н і с т е у г е* тиіс» деп ойын түйеді (С.Хайдаров, Теңіз.).

Үй тіршілігі. *Үй шаруасының әрекет қамы. Ү й т і р ш і л і г і н д е* ғана емес, жұмыста да, көшеде де ілтифат білдіру ардақ дәстүр (С.Байжанов, Сыр.).

ТІРШІЛІКСІЗ с ы н. *Ешбір тіршілігі жоқ, өлі.*

Тіршіліксіз суқойма. *Құрамында биогендік заттектері өте аз болатын, тіршілік онша дамымайтын суқойма* (Қаз. тілі термин. Экология).

ТІРШІЛІКТІК з а т. *Тіршілікке қажеттілік.* Адамзатқа *т і р ш і л і к т і к* не үшін керегі бар деп білу керек деген сауалына әр заманда түрлі халықтың данышпан адамдары өз ойларынша түрліше жауап береді (М.Дулатов, Шығ.).

ТІРІ с ы н. **1.** *Жаны бар, тіршілік етуші. Т і р і* адам тіршілік тепкісінде күннен-күнге пісіп қата береді (І.Жансүгіров, Шығ.). Базекең *т і р і* екен--ау! (М.Әуезов, Абай жолы). Әңгіме Бақытжан туралы еді. Бар екен ғой, *т і р і* екен ғой (М.Дүйсенов, Гүлжан.). **2.** *Өмірде бар, өмір сүріп жүрген.* – Сіз туысы болсаңыз, Әлия Молдағұлова *т і р і,* – деп өте ақырын дауыспен жауап берді (Ж.Жұмақанов, Әлия). Жоқ, Қаракөз ол Үрмәшті ұмытпайды! Үрмәш өлгенмен, оның жүрегінде мәңгі *т і р і* (Ә.Әлішев, Батыр.).

Еті тірі. *Пысық, ширақ.* Ол биыл алтыншы класта оқиды. *Е т і т і р і,* ақылды-ақ (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Хатына қарағанда, көп нәрседен хабары бар, *е т і т і р і* жігіт сияқты («Лен. жас»).

Көзі [көзінің] тірісінде. *Өлмей тұрғанда, аман-сау кезінде, тірі жүргенде. К ө з і т і р і с і н д е* оның өмірбаянын жазған адам бол маған (М.Тоқжігітов, Құран.). Марқұмды *к ө з і т і р і с і н д е* бір көре алмадым (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

Көңілі тірі. *Саналы, сезімді.* Көкірегі, *к ө ң і л і т і р і* болса, соны айтады. Өзің тірі болсаң, көкірегің өлі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың (Абай, Тол. жин.).

Тірі азап [қорлық]. *Қиямет-қайым, мехнат.* Ақша болса шашарлық біраз апта Ақын өзі салады *т і р і а з а п қ а.* Орны бөлек дачаның Алайда мен Қызықпаймын дачасы бар қазаққа (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Кейде көрсек өмірден *т і р і қ о р л ы қ,* Кеше ғана демейміз «ірі» болдық.

Тірі аруақ. *Өлген адам тәрізді құр сүлдесі қалған, бейбақ.* Үйдің ортасында мелшиіп отырып алған *т і р і а р у а қ* қинала дыбыс шығарады (С.Омаров, Қайырлы жаз). Анасы да, баласы да еті сүйегіне жабысып, салбыраған арық, *т і р і а р у а қ* («Лен. жас»).

Тірі бол! *Аман-есен, сау-саламат жүр!* Тек шырағым, кім болсаң да *т і р і б о л,* – деп атасы барып өзінің орнына отырды (С.Бегалин, Сәтжан).

Тірі бейіт. *Көзі тірісінде орны белгіленіп, тұрғызылған бейіт.* Кейбір артына сенбегендер зиратын көзі тірісінде салдырып кетеді. Оны қазақ «*т і р і б е й і т*» дейтін. Мәйітті жерлегендерге бір-бір белбеу-орамал, онан соң ақша беріледі (А.Жүнісов, Бабалар.).

Тірі еткенді құр етпеді. д і н и. *Жан бергенді құр тастамады, ризығын берді.* Қолыма қалам алып салдым нұсқа, Жайылар жария сөз бөтен нұсқа. *Т і р і е т к е н д і қ ұ р е т п е н* деген Алла, Өзі нәсіп береді ұшқан құсқа (Мұңлық-Зарлық).

Тірі жан [пенде]. *Адам баласы, адамзат, кісі.* Дон Жуан. Таныса қайтеді, тек маған Корольдің өзі жолықпаса болғаны. Олай десең, мен Мадридте *т і р і ж а н н а н* қорықпаймын (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қап, *т і р і п е н д е н і ң* бас сұқпауын қарашы («Қаз. әдеб.»).

Тірі жанға көрінбеді. *Ешкімнің көзіне түспеді.* Қыз екен! Ақ тамағын сүйер ме еді, Алпыс жыл асығына күйер ме еді! *К ө р і н б е й т і р і ж а н ғ а* жүру үшін, Құс кебін перілердің киер ме еді (І.Жансүгіров, Өлең д.).

Тірі жанға теңдік бермеді [берген жоқ]. *Ешкімге есесін жібермеді.* Мен, Шолақ ажал жетіп өлгенім жоқ, *Т е ң д і к т і т і р і ж а н ғ а б е р г е н і м ж о қ.* Аузымнан мен шолақпын деп сөз шыққан соң, Кеткенін қайда кіріп білгенім жоқ (Балуан Шолақ, Шығ.).

Тірі жан жоқ. *Ешкім, ешбір адам жоқ.* Дариға, драмалар, драмалар! Толып тұр драмаға абдыралар. Өткізген үйқы көрмей есіл түндер!.. Құрысын! *Т і р і ж а н ж о қ* оқуға алар! (М.Жұмабаев, Шығ.). Енді осы арада, мына орманның ішінде, *т і р і ж а н ж о қ* сияқты («Қаз. әдеб.»).

Тірі жаннан қаймықпады. *Ешкімнен қорықпады. Қ а й м ы ғ ы п т і р і ж а н н а н* қорықпаған,

Сірə, өзінен мықтыға жолықпаған, Өз бойына өз күші сенімді боп, Ойламас жазалар деп ұлық маған (Ақын жырлары).

Тірі жан тісті бақа. *Əйтеуір талпынып, ұмтылып жатыр деген мағынада.*

Тірі жетім. а) *Əке-шешесінен жастай айырылған бала.* Сорға туған екенсің! *Т і р і ж е т і м* болуға, Сен де арналған екенсің! Елде кімге жалынып, Көзге түрткі боларсың?.. (Ж.Аймауытов, Шығ.). Болса да екі ағамның бірі жетім, Бұл бала өзгелерден ірі жетім. Тірідей ата-анадан айырылған соң, баланың аты болды *т і р і ж е т і м* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ə) *Желіндемей төлдеген қойдың қозысы.*

Тірі жүн. қ о й ш а р. *Қойдың қалың болып үйысқан қысқы жүнінің астынан жаз шыға жаңадан шыққан және сол үйысқан жүнінің көтеріліп қырқылғаннан кейін шығып келе жатқан жүні* (Қаз. мал атау.).

Тірі заттек. *Биосферадағы тірі организмдердің жиынтығы және биомассасы.* Материк бетіндегі *т і р і з а т т е к т і ң* массасы мұхит биомассасынан 800 есе артық. Биосферадағы мекен етушілер түрі және морфологиясы жағынан əр алуан. Қазіргі кезде жер бетінде организмнің 2 млн-нан артық түрі бар (Қаз. тілі термин. Экология).

Тірі күйік тартқызды. *Тірідей қайғы-қасірет шектірді.* Менің, сəулем, сұрауым — Сенің дəурен сүруің. Қандай күні кездесті, Жасамағыр Ауғанбай *Т а р т қ ы з д ы*-ау *т і р і к ү й і г і н* (О.Шипин, Екі дастан.).

Тірі күн. п о э т. *Жақсы тұрмыс, бейбіт өмір.* «Мен» емеспін, мен де көптің бірімін, Мендейлердің міне қостық бірлігін. «Мен» құралып «біз» боп шықпай күреске, «Мен» тудырман бұқарама *т і р і к ү н* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Тірі масқара. *Нағыз сорақы, барып тұрған оңбағандық.* Ет комбинатының электр пешіне үйіткен қойдың басын қонаққа тарту да *т і р і м а с қ а р а* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Тірі өлік. *Құр сүлдесі қалған, жансыз бейне.* Білу керек, топас адам – *т і р і ө л і к* (М.Жұмабаев, Шығ.). Оған дау жоқ, – деді Шыңғыс түнеріп, – Сенен асқан бар ма бірақ *т і р і ө л і к.* Қастерлінің бəрін жыққан табанға Азған сен бе? Əлде мына заман ба? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тірі сөз. *Жанға нəр, қуат берер, иландырар, шипа болар жанды сөз.* Ішінде бір қуаты барға ұқсайды, *Т і р і с ө з д і ң* жаны – сол, айырылмайды. Қасиетті напасы желдей есіп, Қайнап тұрған ыстық қан салқындайды (Абай, Тол. жин.).

ТІРІДЕЙ ү с т. *Өлтірмей тірі күйінде, тірі тұрғанда.* Деді де өзі бастап Науфал барды, Қойдайын қасқыр тиген қырып салды. Ұрғызбай аңдып жүріп жолдасына, *Т і р і д е й* қыз əкесін ұстап алды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ең қатерлі жаулар да осылар. Аузына іліксең, *т і р і д е й* қылғып жібереді, қабағын да шытпайды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Тірідей жеді [жеп қойды]. *Қатты ұрысты; қатты ұрсып, ұялтты.* Шал баласын *т і р і д е й ж е п қ о й д ы.* Өлмеген соры, бала үйден сүлдесін сүйрете шықты (Ауызекі).

Тірідей жерге кірді [масқара болды, өлді]. *Қатты ұялды, өлердей ұялды.* Сөзі жетпейтінін білген ақылды жігіт бүкпелі ой есебі күтпеген қызметін өткізіп, жұрт алдында əлгі ұстаны *т і р і д е й ж е р г е к і р г і з е* ұялтыпты (Ауызекі).

Тірідей жерледі [көмді]. *Жер-жебіріне жетіп жəбірледі, əбден ұятқа қалдырды, масқара етті.* Алдабергенді Рай шаршы топтың алдында *т і р і д е й ж е р л е п* кетті (Ə.Нұрпейісов, Қан мен тер). Тілеубайды *т і р і д е й к ө м і п п і з.* Бұл не қылған масқара (З.Шашкин, Ұядан үш.).

Тірідей көрге тықты. *Əбден өлімші етті, азапқа салды.*

Тірідей өлді. *Көп алдында масқара болды, иті шықты.* – Малқар болыс *т і р і д е й ө л і п* қайтты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Тірідей салмағы. *Сойылмай тұрғандағы салмағы.* Ірі қараны бордақылап, ərқайсысының *т і р і д е й с а л м а ғ ы н* 450 килограмға жеткізген (С.Əсіпов, Ауыл.).

Тірідей тілу. б и о л. <лат. vivus – тірі, sectio – тілу> *Тəжірибе арқылы жануар организмінің қызметін зерттеу, аурудың себебін анықтау, түрлі заттардың əсерін білу, хирургиялық емдеу жолын анықтау үшін жасалатын оталау (операция) əдістемесі* (Қаз. тілі термин. Биология).

ТІРІК з а т. с ө й л. ***Тіршілік.*** – Халалым қасымдағы серігім-ді, Құдайым тауып берген жерігімді. *Т і р і к т е н* тірік қылып жаратқан соң, Аты: «Хауа!», – солай деп ат берілді (Мəшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Шығ.).

ТІРІҚАЗЫНДЫЛАР з а т. *Бір геологиялық дəуірден басқасына елеулі өзгеріссіз өтетін əртүрлі таксономиялық дəрежедегі ағзалар. Т і р і қ а з ы н д ы л а р д ы ң* ең маңызды мысалына гаттерия (немесе туатара) жатады. Гаттерия – осы заманға дейін тіршілік еткен қабыршақты бауырымен жорғалаушылардың (тұмсық бастылардың) мезозойлық отрядының жалғыз өкілі (Қаз. тілі термин. Экология).

ТІРІЛ= е т. **1.** *Қайтадан жан біту, жан кіру.* Ən салып əртүрлі құс тұрған сайрап. Суықтан тоңып өлген шыбын-шіркей, *Т і р і л і п*, қанат қағып, быж-быж қайнап. Аспанда күн күркіреп, от жарқылдап, Жылы жел қара бұлтты тербеп айдап (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұл уақытта Жəрмеңке де талып кетіп, қайта *т і р і л г е н* адамдай жандана бастады (Қ.Жұмалиев, Айқас). **2.** а у ы с. *Əлдену, күш алу.* Өкіл *т і р і л е й і н* деді. Бетіне бірден қан жүгірді (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Денемнен жан кете бастағанда Мариямның қолына жетіп, *т і р і л г е н-д і* («Қазақст. əйелдері»). **3.** а у ы с. *Жандану, ояну.* Кімсің қазір, бара жатсың кім болып, *Т і р і л д і ң* бе, махаббатпен бірге өліп. Ке-

тетін де кезің болды-ау жалығып, Митің-митің тіршіліктен күнделік (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ТІРІЛЕ= е т. с а я т. *Қыран құстың балапанына жанды нәрсе жегізіп баулу, сонымен ауыздандыруы.*

ТІРІЛЕЙ ү с т. с ө й л. ***Тірідей***. Сыншыларым қилы-қилы, Не түрлі Мені талай *т і р і л е й*-ақ өлтірді. Шумағымнан қате тауып Шұқылап Шабытыма әбдел күдік келтірді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тірілей жұмыртқалау. б и о л. *Жануарлардың жетілген ұрығы бар жұмыртқа тууы.* Ұрық аналық организмнен қосымша қорек алмайды. *Т і р і л е й ж ұ м ы р т қ а л а у* омыртқасыздарға (көптеген кенелер, бітелер және т.б.) және омыртқалы жануарларға (кейбір балықтарға, жорғалаушыларға – кесірткелерге, су жыландарына, кәдімгі сұр жыланға, теңіз жыландарына) тән (Қаз. тілі термин. Экология).

Тірілей суару. е г і н ш а р. *Өсімдікті өсіп-жетілу кезінде суару.*

ТІРІЛЕТ= е т. с а я т. *Балапан құсқа жанды нәрсе жегізіп баулыту, сонымен ауыздандыру.* Қане, түндегі суырды әкеліндер, *т і р і л е т і п* көрейік (Саятшылар). Бүркітті шын аңға салмас бұрын өре салынып, ауызы тұмылдырықталған тірі түлкіге түсіріп көрудің де пайдасы мол. Мұны құсбегілер тілінде «*т і р і л е т у*» деп атайды (А.Сейдімбеков, Аққыз).

ТІРІЛЕТУ *Тірілет етістігінің қимыл атауы.* – Мөке, *т і р і л е т у* дегеннің не екенін сұрайын деп ұмытып барады екем, еске жақсы салдыңыз (Н.Қазыбеков, Шалғай).

ТІРІЛЕУ *Тіріле етістігінің қимыл атауы.* Өйткені біраз күннен соң балапанға жанды нәрсе алғызып, сонымен ауыздандыру керек болды. Оны құсбегі тілінде *т і р і л е у* немесе аяқтандыру дейді (Ж.Тұрлыбаев, Аңшы.).

ТІРІЛТ= е т. **1.** *Жан бітірту. Т і р і л т е й і н* алып атам аруағын, Тазартайын Сарыарқамның топырағын, Жан-жағына тегіс билік жүргізіп, Кемеліне келсін кейінгі ұрпағым (М.Жұмабаев, Шығ.). Түзетсем оның тілегін, *Т і р і л т і п* өлген сүйегін. Жұлып алсам жүрегін, Кеудесін басып табанға, Айқын аққа сенбейді, Теріс деп дәлел бермейді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ояту, қайта қалпына келтірту, еске түсірту.* Есіткендей болады Құлағым ескі сыбырды. Ескі ойға көңілім толады, *Т і р і л т і п* өткен құрғырды (Абай, Тол. жин.). Бір күлгенде-ақ жұмақ, қылар төріңді, Жүзі сүттей жұқа, қызыл ерінді. Көкем менің, көңілінде өлген сәулені Білмей далмын қалай *т і р і л т е р і м д і* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТІРІЛТУ *Тірілт етістігінің қимыл атауы; жан бітірту.* Әрине, қайтадан *т і р і л т у* кезінде бәрінен бұрын әуелі жүрек соға бастады (М.Мұқанов, Жан дүние.). Өлтіру оңай, *т і р і л т у* қиын, ақсақал (О.Бодықов, Бұлбұл).

ТІРІЛУ *Тіріл етістігінің қимыл атауы.* Геренгтің айтуынша, түстердің бірінен-бірі тумағы ыдырау мен *т і р і л у д і ң* алмасуынан болса керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жар қараса *т і р і л у ш і* ем, Қарамаса, мен – өлік. Рахым өтіп қылмады-ау ем, Енді үмітім қалмады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ТІРІЛІК з а т. *Тірі жүргендік, тірі болып өмір сүрушілік.* Тірі деген Әбдірахман *т і р і л і г і н* білдіріп, өз аузынан ешбір хабар бермей қойды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ел қызығын көрмеген қазынаңнан не пайда? Сән бермесем жерге мен *Т і р і л і г і н е н* не пайда (Х.Талғаров, Торы тай.).

ТІС[1] з а т. <лат. dens> **1.** а н а т. *Адамның, жан-жануарлардың шайнауға немесе тістеп үзуге бейімделген, ауыз қуысындағы қатар тізілген сүйек мүшесі.* Қашыр-құшыр шайнайтын қайран *т і с і м*, Тіс кеткен соң кетті ғой менің күшім, Кесек-кесек турайды, өзі жейді, Жаны ашиды деп сенген жақын кісім (Шал ақын, Өлең.). Азайып күшің, Саудырап *т і с і ң*, Шалбардай болып бет кетсе, Отбасын бермей, Үй үшін көрмей, Сүйегің қалып, ет кетсе, – Тізеңді бүгіп ие алмай, Киімің жөндеп кие алмай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ауылшаруашылық сайман, техникалардың жүзі, тарақтың ұшы.* Жұмылды мынау іске барлық халық, Жететін арық тартты атпен талып, *Т і с п е н* жыртып, кетпенмен майдалаған Атыз, тап айда бітті аяқталып (О.Шипин, Дастан.). Сырты алтын, *т і с і* күміс тарағыңның, Кірі жоқ ақ торғындай тамағыңның. Сағынып қыз дауысын жүргенімде, Бір кезі келіп қалды-ау қарағымның (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Өмірдің қиындығы, азабы, зардабы.* Батпасын ешқашанда уақыт *т і с і*, Зухрам бақыттының бақыттысы. Екеуің қол ұстасып жүз жасаңдар, Кетпесін бастарыңнан бақыт құсы (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Азу тіс. а н а т. *Адамның ауыз қуысындағы жақтың түбіне қарай орналасқан негізгі, тұпкі тісі.* Ересек қойдың 32 тісі болады, оның 24-і *а з у т і с*, 8-і күрек тіс (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші).

Азу тісі ақсиған. б е й н. *Тісі маржандай, тісі тұспеген, сау, денсаулығы мықты деген мағынада. А з у т і с і а қ с и ғ а н*, Марқасқадай қасқиған, Көзі ақықтай сүзілген, Маржандай тісі тізілген, Келімі келген кермиық, Сағағынан үзілген (Базар жырау, Шығ.).

Азу тісі алты қарыс. *Аса күшті, жақты, зор, мығым.* Алғашқы қауымның адамдары ағаш найза, тас балтамен-ақ *а з у т і с і а л т ы қ а р ы с* алып жыртқыштарды жеңе білген («Лен. жас»).

Азу тісі балғадай [пышақтай]. а) *Күшті, қайратты, қуатты.* Қора толған қойымды аш бөріге тапсырдым, *А з у т і с і б а л ғ а д а й* Жас бөріге тапсырдым (Қобыланды). ә) *Батырып сөйлейді, қорықпайды деген мағынада.* – Бәрінің *а з у т і с і б а л ғ а д а й*, арыздарын да қандай сауатты жазады (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Азу тісін қайраған. *Қайратты, күшті, қаһарлы, азулы.* Қаңтардағы бурадай *А з у т і с і н қ а й р а ғ а н*; Көлденең жатқан Жайықты, Жағалай қонып жайлаған; Қасарысқан дүшпанның Артына қолын байлаған, Алдына салып айдаған; Абылқайыр, Нұралы, Есім, Тәуке, Жәнібек, Абылай мен Шәңгір хан – Солардан да өткен сұм дүние (Базар жырау, Шығ.).

Ақыл тіс. *Ең тұпкі азу тіс.* – Қанша тісіңіз жоқ, Ердеке, – Азу жоқ, *а қ ы л т і с* те түгел түскен (І.Жансүгіров, Таңд. шығ.).

Ақыл тісі шықты. *Ақылы жетілді, ес кіріп, есейді.* Ақылымыз жетіліп, *а қ ы л т і с і м і з ш ы қ қ а н* жасқа келдік («Қаз. әдеб.»). Өйтіп қорқыта алмайсыз, отағасы. *А қ ы л т і с і ш ы қ п а ғ а н* баланы тапқан екенсіз (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы).

Күрек тіс. *Ауыздың алдыңғы жағындағы қасқа тіс.* Күлгенде маржан тіс, сирек келген *к ү р е к т і с т е р і* көрінді (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). *К ү р е к т і с і н* қасқайтып, Сұлу сүйер ме екенсің? Бадана көз, тоғыз тор Сауыт киер ме екенсің? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қасқа тіс. ***Күрек тіс.*** Ойлар мида түстеніп, Көкіректе түнейді. *Қ а с қ а т і с і ң* түскенін Басқа тісің тілейді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тіс ауру. *Тістің тісжегіден т.б. ауыратын ауруларының жалпы атауы.* Өзіңді, тамағыңды таза ұста. Ішкен-жеген сайын және де ертеңдікеш аузыңды тазалап шай. Аузыңды таза ұстасаң, *т і с а у р у д ы ң* көбінен құтыласың. Тамақ жеген сайын тісіңді мәсуекпен (тіс тазалағышпен) жақсылап тазала... Мәсуегіңнің қылы тым қатты не тым жұмсақ болмасын (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Жер асты сабағын асқазанның қыжылына, *т і с а у р у ы н а* шайнайды (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

Тіс басқан. ж е р г. *Тоқтасқан, жасы келген, кәрі.* Түйең *т і с б а с қ а н* түйе екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тіс жарды. *Нәрестенің 3–4 айлығында, жас төлдерде тіс жаңадан шыға бастады.* Қозылар *т і с ж а р а* бастаған кезде оларға жүн-жұрқа жеткізбеуді қадағалайды (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші).

Тіс жармады. *Сөйлемеді, ұн қатпады, үндемеді.* Ол менен жауап күтіп отыр, түсінсем де *т і с ж а р м а д ы м* (С.Талжанов, Ұлдай.). Тіл қатып, *т і с ж а р м а д ы м*, үндемедім, Білмеймін білгенін де, білмегенін. ...Мен деген – саудам біткен саудагермін, Керегім бола қойсын кімге менің?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Тіс кариесі. м е д. *Тістің қатты тіндерінің бұзылуынан тісте қуыстың пайда болуы; өте көп тараған ауру. Т і с к а р и е с і* тым ерте басталады, әсіресе, балаларда тұрақты азу тіс шыққаннан кейін байқалады (ҚҰЭ).

Тіс қобысы. *Түйе тісіндегі жарықшақ, түйе жасын анықтауға болатын өлшем.* Түйе тісіндегі 12–15 жас аралығында тіс мөрі төмен қарай ойыстап, олардағы *қ о б ы* (вырезок) бірте-бірте барлық тістерді жайлайды. *Т і с қ о б ы с ы н а* қарап Торғай қазақтары (1896) түйенің жасын 19 жасына дейін анықтай алған (Экспед. мат.).

Тіс қыртысы. *Тіс тілігінен (етінен) шығып тұрған тіс тұрқы.* Мұнан кейінгі кезекте маңдай тістерінің бірте-бірте түсі сарғыштау тартып, қыртысы биіктеп, сүт тіске қарағанда анағұрлым кесек, яғни тұрақты тістермен алмасады (Ата салт.).

Тіс мойны. *Тіс сауыты мен тіс тұбірін бірбірінен бөліп тұрған жіңішке аралық.*

Тіс өзегі. а н а т. *Тіс тұбіріндегі канал.*

Тіс сауыты. *Тістің ауыз қуысына шығып тұрған бөлігі. Т і с с а у ы т ы* сыртынан кіреукемен (эмаль) қапталған. Оның астында ерекше сүйек ұлпасынан түзілген дентин жатады. Деитиннің ішкі жағында жұмсақ дәнекер ұлпамен толтырылған (пульпа) тіс қуысы болады (Қаз. тілі термин. Биология).

Тіс тимеген. *Мал жемеген. Т і с т и м е г е н* шөбіне Сартауқұмның, Сұрлақпен сызып тұр Аңырақай да (С.Керімбеков, Өлеңд.).

Тіс түбірі. *Тістің тіс ұяларына кіріп тұрған бөлігі. Т і с т ұ б і р* сыртынан цементпен қапталған. Оның астында дентин, одан кейін тіс жұмсағына (пульпа) толған тіс қуысы жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

Тіс, тырнағымен жабысты. *Жата жармасты, өлердей жабысты.* Өтірік айтып, ұятсыздық қылса да, тырмысып, *т і с, т ы р н а ғ ы м е н ж а б ы с ы п* көрді (М.Әуезов, Шығ.).

Тістің мөрі. в е т. *Тістің жұлар бетіндегі шұңғылдау келген өңезді, қақты бедер өрнегі.* Қазақтар осы маңдай тістің жұлар бетіндегі шұңғылдау келген өңезді, қақты бедер өрнегін «*т і с т і ң м ө р і*» деп атап, тіс мөрінің өзгеріп, құбылуына қарап, жылқының ары қарайғы жасын, яғни 12-ге дейінгісін оңай айырады (Ата салтыңды аяла.). Қазақтар 5–11 жас аралығында *т і с* көзі мұқалмаған дөңгелек *м ө р л і*, 12–18 жаста сопақ, 18–25 жаста үшбұрыш мөрлі деп атайды (Ә.Жанәбілов, Шығ.).

Тістің суындай. *Сайлы, сайдауыт.* Бұлар өңкей *т і с т і ң с у ы н д а й*, сайдауыт, сайдауыт, ардагерлері бар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тісті тіске қойды. *Аштыққа әрең көнді, шыдады, тарықты.* Ел өзінің осы кездегі аштыққа шыдауын, «*т і с т і т і с к е қ о й ы п* отырған шақ» деп атайды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Тіс шұқыр қылтанақ жоқ. *Шөп шықпаған тақыр. Т і с ш ұ қ ы р қ ы л т а н а қ ж о қ,* тұяқ күйген, Шаңытқан, күлі шыққан жерді көрдім. Адамға берер сусын кәусәрі жоқ, Нәрі жоқ қара шалшық көлді көрдім (Н.Байғанин, Өлеңд.).

Тісі бақаланды. *Бір нәрсені өзі жеместен арнап, сақтап қойды.* Әйтеуір әбүйір болып, әжесі байғұс *т і с і б а қ а л а н ы п*, қысып-қымтырып

жүріп қойдың бір жамбасын сақтаған екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тісі батпады. *Батылы жетпеді, ойындағысын айта алмады.* Начальникке *т і с і б а т п а ғ а н* соң, Тоқабайға төкті зәрін (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Мәні-кенің *т і с і б а т п а й т ы н* бір ғана кісі бар (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Тісі батты. *Батырып сөйледі.* Боғазқаядан табылған жиырма мыңнан астам қыш шаршыларына дұрыстап *т і с і б а т қ а н* чех профессоры Бедржих Грозный болды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Тісі кетиді. *Кетік тісі көрініп күлді.* Болыс: «Рәсул алланың қылын қайдан тауып аламыз?» – деп күрек *т і с і к е т и і п* ішін тартып «қи-қиқи» деп күлді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тісі қаусады. *Ауызда сау тіс қалмады, түгел түсіп қалды.* Түсіңде көрсең жан шошып, Өңіңде есті шығарған, *Т і с* біткені *қ а у с а ғ а н*, Екі көзі қызарған, Шал келеді өлмелі, Сонда да оған қыз арман (О.Шипин, Дастан.).

Тісін басты. *Егесті, өштесті, жауласты.* Құнанбай жігіттерінің күткені, *т і с і н б а с қ а н ы* біреу-ақ (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Тәңірбергеннің *т і с і н б а с қ а н* кісілері басқа (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Тісін батыру. *Зорлық-зомбылық көрсету, күштеу.* Қарсы партия жағына Амандық *т і с і н б а т ы р у д ы* ойлады (Б.Майлин, Шығ.).

Тісін бұрша ұра бастады. т ү й е ш а р. *Түйеде 9 жасар кезінде айырдың қасқа маңдайы ұшкілденіп, тоза бастауы.*

Тісін қайрады. *Өшікті, өштесті, кектенді.* Екі жаудың біреуі – өлім; бірі – өмір, Бір-біріне *қ а й р а с а д ы т і с* шықыр. Бір мезгілде жаны жалын жас ұлан Әлдеқайдан қан майданға келіп тұр (М.Жұмабаев, Шығ.) Перісі әбден түсіп беріктеніп, Өзіне аруақ қонып желіктеніп, Жазылып жауырыны, қолы ұзарып, Қан төгіп қалай қырса еріктеніп. Бурадай ақпандағы *т і с і н қ а й р а п*, Ағарып омырауы көбіктеніп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Олар ғажап іс етті бір таң қалар, Өміріме, өнеріме заң болар. Маған *т і с і н қ а й р а ғ а н д а* қалшылдап «Шегелер» мен «балғалар», Жанын салып мені қорғап қалды олар (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Тісін салды. *Жыртқыш аң талады, дал-дұлын шығарды.* Сол жерде қасқыр *т і с і н с а л а р* болды, Шапаным үстімдегі дал-дал болды. Мен жүрмін далбасалап жанды қорғап, Қапыда өліп кетсем арман болды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Тісін тісіне қойып сақтады. а) *Біреуге арнап, тәтті дәмін өзіне қимай сақтады.* ә) *Аманатты берік сақтады.* б) *Сыртқа сыр шығармады.*

Тісіне басты [сыздық қылды]. *Азық етті, үнемдеп талшық қылды.* Ерғазыға алып қой. Түсте келсе *т і с і н е б а с с ы н* (М.Қаназов, Жер.). Қызылсыраған уақыттарында егіз лақтар *т і с т е р і н е с ы з д ы қ қ ы л у ғ а* жетеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Тісінен шығармады. *Ішкі сырын, құпиясын ешкімге айтпады, білдірмеді, жария етпеді.* – Сен бұл сырды өлгеніңше *т і с і ң н е н ш ы ғ а р м а,* – деді (Қаз. ертег.). – Мырзакерді сабадым, арқанын турадым. Түнде барып құдығын арамдап кеттім. *Т і с т е р і ң н е н ш ы ғ а р м а* , – дейді Тәуке (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Тісің барда ысқырып қал. *Қайратың барда көріп қал; қолыңнан келіп тұрғанда дегеніңді істеп қал деген мағынада.* Енді сен де аянба, *Т і с і ң б а р д а ы с қ ы р ы п қ а л!* (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Тісі өтпеді. а) *Қатты нәрсені тіспен сындыра алмады.* ә) *Айтқанын істете алмады, сөзі жүрмеді.* Қалай айтам – Жүрген кезде сонша арып – Өз басында жетпейді деп бір шарик. Енді маған *т і с і ө т п е с і н* сезгесін, Жас ақынның өлеңдерін жүр шағып (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Тісі сақылдады. *Тоңғаннан, қайрағаннан қалшқалш етіп, тістері бір-біріне тиді.* Әбіш қалтырап, тоңғандай, *т і с і с а қ ы л д а п* «құлқуалланы» оқи бастайды. Мұсылман пері құраннан қаша ма, үш әйел отыра береді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Тісі сары қайрақ. *Әбден қартайған деген мағынада айтылады.* – Иса-ау, мұның не? – Ала бие. – Өзі буаз ба? – Өңі жас, тісін аш! – *Т і с і с а р ы қ а й р а қ*, Бір қу қақбас (І.Жансүгіров, Шығ.).

Тісі түсті. а) *6 жасқа келген баланың сүт тістері түсті.* Бесте *т і с і ң т ү с е д і*, Елуде ақыл піседі, Жомарттығың, Сараңның Ішіне от боп түседі (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). ә) *Ағзадағы әртүрлі аурудан, кальций жетіспеуден, тісжегі әсерінен тіс түбірінен босап қалды.*

Тісі тісіне тимеді. *Қатты тоңды, қалш-қалш етті.* Тістеле де *т і с і м і з т і с і м і з г е т и м е й* қалшылдап тоңып кеттік (С.Мұратбеков, Жабайы.). Кешең күздің қара суығы етінен өтіп, сүйегіне жетті. *Т і с і т і с і н е т и м е д і* (Дәрігер мерейі).

Тісі шықты. а) *Тіс жарды.* Аденоид ауруы баланың *т і с і ш ы ғ у ы н* кешеуілдетеді (М.Исамбаев, Мед. анықтама). ә) *Есейді, ер жетті. Т і с і ш ы қ қ а н* қайнымсыз ғой, арғы жағын өзіңіз шамалап отырсыз (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ТІС[2] з а т. ж е р г. *Қайықтың тұмсығына көлденең орнатылған ағаш. Т і с* зәкірдің шынжырын көтеріп тұрады. Зәкірді *т і с* арқылы көтереді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІСАҒАШ з а т. к ә с і п. *Диқандардың қарапайым еңбек құралы, бір жағы имек, ұшталған ағаш.* Жер айдағанда тесе, *т і с а ғ а ш* және тырма қолданылатын (ҚазССР тарихы). Ол күндерде жүрттың *т і с а ғ а ш,* соқа, кетпен, күрекпен еккен егіндері Аралдың әр жеріне жапсырған жамау секілді еді (Ғ.Орманов, Жүрек).

ТІСБАЙЛАМ з а т. б и о л. <periodontium> *Тістерді (тіс түбірін) жоғарғы және төменгі жақ*

қызыл иек ұяларына (альвеолаларына) бекітіп тұратын дәнекер ұлпалы байлам. Т і с б а й л а м тығыз талшықты дәнекер ұлпасынан құралған. Тісбайлам тісті тіс альвеолаларына бекітеді. Онда қоректендіретін қан тамырлары мен жүйкелер көп (Қаз. тілі термин. Биология).

ТІСЕ= е т. *Алғашқы сүт тіс түсіп, орнына қайтадан жаңа тіс шығу.* Амандықтың тістері *т і с е п* қайта шыққан екен (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Иекте тамыр көп болғандықтан, *т і с е й* бастағанда бала әжептәуір ауырады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТІСЕК з а т. ж е р г. *Үйдің есігіне сүйектен жасалатын әшекей, ою* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІСЕУ[1] з а т. в е т. <лат. dentitio> *Құлын, тай, құнан сияқты малдарда болатын тіс ауруы.* Зекет берсеңіздер ақсақ тоқты, тышқақ, лақ, қотыр бұзау немесе *т і с е у* болып өлуге қолы тимей жүрген құнан қой бересіздер («Айқап»). Енді әр түліктің *т і с е у* өзгешеліктеріне жеке-жеке тоқталайық (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Құлындағы сақау, құнандағы тісеу. *Бұрынсоңғы істеген барлық күнәсі, айып-шамы.* Даудың қарасын көбейтем деп, *қ ұ л ы н д а ғ ы с а қ а у, қ ұ н а н д а ғ ы т і с е у д і* осы сөздің үстіне әкелліп үйгенің дұрыс емес (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Менің сен білмейтін *қ ұ л ы н д а ғ ы с а қ а у ы м м е н қ ұ н а н д а ғ ы т і с е у і м* бар ма (А.Жүнісов, Өмір ізі).

Құлындағы сақау, құнандағы тісеуін айтты. *Дәнеңе қалдырмай, түп-тұғыынымен айтты, бар кінәні артып, теріп, үйіп-төкті. Қ ұ л ы н д а ғ ы с а қ а у, қ ұ н а н д а ғ ы т і с е у і н а й т ы п,* қолдан келсе, Тобықтыны жырым-жырым қылып әкетпек болды (М.Әуезов, Шығ.).

Тісеу құнан. *Сүт тістерінің түсіп, орнына тұрақты тістердің шыға бастаған жылқы төлі.* Құнан берсең жеріне жетер еді, Көз болса *т і с е у қ ұ н а н* ет алмайды (Шөже Қаржаубайұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

ТІСЕУ[2] <лат. dentitio> *Тісе етістігінің қимыл атауы.* Қойдың жасын тісінің *т і с е у і н е* қарап айырады (М.Ермеков, Қазақст.). *Т і с е у* – адам мен малдағы (жануарлардағы) тіс құрылысының өзгеруі, дамуы, сүт тістің тұрақты тістермен алмасу үрдісі (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТІСЖАРҒЫШ з а т. ж е р г. *Қайрақ.* Жаңағы кісі қолындағы *т і с ж а р ғ ы ш ы м е н* балтасының жүзін өткірлеп жатты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІСКЕ с ы н. ж е р г. *Жіңішке.* Шелпекті өте *т і с к е* етіп кесеміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІСКЕБАСАР з а т. *Қорек етер, жейтіндей (тамақ).* Мал соймасақ та, *т і с к е б а с а р* бірдеңе табылар («Қаз. әдеб.»).

ТІСҚАҚҚАН с ы н. **1.** *Тәжірибелі, ысылған, әккі, қу.* Көптен бері сан сайлауды басынан өткізген, *т і с қ а қ қ а н* Жиренше біледі (М.Әуезов, Абай жолы).*Т і с қ а қ қ а н д а р,* кеңес өкіметіне әрісәрілер шаруа мекемелерін сағалап жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Есейген, ересек.* Бірақ ол менен әлдеқайда ересек, *т і с қ а қ қ а н д а у* (А.Жақсыбаев, Менің дос.). *Т і с қ а қ қ а н* жолбасшы жылым-жылымды айналып өтеді («Қаз. әдеб.»).

ТІСҚАҚҚАНДЫҚ з а т. *Көпті көргендік, пысықтық.* Бұл жолы Қартқожа *т і с қ а қ қ а н д ы қ* қылды. Қалаға барып кәсіп етіп, пайда табам деп үй ішін алдап, Баянға келді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ТІСҚАҚТЫ с ы н. *Ысылған, әккі, қу.* Дауыл да әлгінде қуғын-сүргін тәсілін алған мінез танытты, ал оған қаншалықты *т і с қ а қ т ы* болғаны енді көрінді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ТІСҚОЛ с ы н. ж е р г. *Тыстық, сырттық (мата).* Дүкенге біраз ғана ішқол келіпті, *т і с қ о л* мата жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІСТЕ= е т. **1.** *Тістеп алу, тісін батыру, тісімен бір нәрсені тартып жібермеу, үзіп алу.* Көксерек төбеттің мойнын бұрғызбастан қапсыра *т і с т е п,* жұлқып-жұлқып жіберді (М.Әуезов, Көксерек). Бала қатты ашуланғанда не шалқасынан, не етпетінен домалайды, жер тепкілейді. Қолына түскен нәрсені тырнайды, *т і с т е й д і.* Баланың мұндай ашуын бітіру үшін долданып жатқан баланы байқамағандай болу керек (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Ішіп-жеу.* Нағыз бейне жолықпас жөндейтұғын, Желіккен сөз жуырда шешіле ме? Еш нәрсе істемеген *т і с т е м е й д і,* Болғанмен Аллаң кепіл несібеге (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Аузымен құс тістеген. *Аса жүйрік, дүлдүл. Т і с т е й с і ң!* Желдей ескен аяңшылға мінгенің бар ма? Мінсең, білесің: ат үсті адамды аруақтандырады, көңілді көкке серпеді, *а у з ы ң м е н қ ұ с т і с т е й с і ң!* (Ж.Аймауытов, Шығ.). *А у з ы ң м е н қ ұ с т і с т е г е н* би де болсаң, Басыңнан бақыт тайса тарқайды топ (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Бармағын тістеді. *Қатты өкінді, күйінді.* Соғыстың көрген зардабын, Тауыспай айтса арманын. Жан сүйерден айырылып, *Т і с т е г е н* халық *б а р м а ғ ы н* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Аңғардым да аласұрдым, *б а р м а ғ ы м д ы т і с т е д і м,* Айналайын адал достық, неткен мұнша күшті едің? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қызыл тістеді. т а б у. *Ет жеді.* – Ет бізге арам боп па? Ала жаздай *қ ы з ы л т і с т е г е м і з* жоқ (С.Мұқанов, Ботакөз).

Тілін тістеді. а) *Үн шығармады, сөйлеуден қалды, тілінің ұшына келген сөзін белгілі бір себеппен айтпады.* Ғабдолла мұны естіп, үні шықпай, *т і л і н т і с т е п,* жұмысына жүре берді (С.Шарипов, Шығ.). Еркің қайда, Сертің қайда, (бөркің қайда, құрып қалғыр?) Ең шешуші кез келгенде, *т і л і ң т і с т е п* тұрып қалдың. Еңселім деп ойлаушы едім. Еркелеуші ем ерге балап, Ең шешуші кез келгенде тұрып қалдың жерге қарап (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Тілін тартты, бетіне қарап*

сөйлей алмады. Бұдан былай қарай маған кездесуші болма! – *Т і л і ң д і т і с т е п* жүр! – дедім (З.Шашкин, Өмір.).

Тістеген жерде тіс қалу. ж е р г. *Өштесу, кек алу.*

Тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кетті. *Кім болса соның еркінде кетті, талауға түсті.* Кемпір ah ұрып, *т і с т е г е н н і ң а у з ы н д а, ұ с т а ғ а н н ы ң қ о л ы н д а к е т і п* отырған, – деп үнсіз жылайтын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Жат ел, шалғай мекенде *т і с т е г е н н і ң а у з ы н д а, ұ с т а ғ а н н ы ң қ о л ы н д а к е т е* бармақ па? (Ә.Хасенов, Жат.).

ТІСТЕГЕРІШТІ: тістегерішті сорғы. т е х н. *Екі роторлы ротациялық сорғының бір түрі.* Сұйықтықтың өтуі корпуста орналасқан тістегершіктің ойыстарына оның қармалуы арқылы атқарылады. *Т і с т е г е р і ш т і с о р ғ ы* өнімі тістердің өлшеміне және айналым жиілігіне байланысты болады (Қаз. тілі термин. Су.).

ТІСТЕГІШ с ы н. с ө й л. ***Тістеуік***. Арыстан. Ойпыр-ай, неткен асау ең *т і с т е г і ш* те тебеген (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ТІСТЕЙ с ы н. *Тіс сияқты, тіс тәрізді, қатты.*

Тістей қатты. *Сіресіп қатып қалды, тапжылмады, қозғалмады.* Бірақ Қыздаркүл *т і с т е й қ а т ы п,* жауап қатпады (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Қашқан жау *т і с т е й қ а т ы п,* қарсылық көрсетіп бақты (С.Нұрмағанбетов, Жауынгер.).

ТІСТЕЛ= е т. *Тістеп алыну, тіспен үзілу, бөліну.* Өзі бірдеңе демек болып аузын ашқанда тілі *т і с т е л г е н* беті екі жағы қарысты да қалды (А.Жұмаділдин, Сең.). Бір кезде жар қолымен істелген нан, Тұр, әне, төрде ілулі *т і с т е л г е н* нан (Т.Бердияров, Екі паровоз).

ТІСТЕЛЕ= е т. *Қайта-қайта, үсті-үстіне тістелеу, тістей беру.* Сол нанды содан қайтып түсте көріп, Жатамыз жеген болып, *т і с т е л е н і п,* Қарының қайта оянғанда, қайта ашады, Не пайда түспеген соң ішке келіп (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Осы кезде тіл ұғатын құс керек, Құс байғұсты жұмсайтын жер бар әлі. Ақын жатыр бір тал шөпті *т і с т е л е п,* Жүрегі де жүз жерінен жаралы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ТІСТЕЛЕС= е т. **1.** *Бір-бірін қайта-қайта тістелеу.* Сөйткенше болмады, сыртта аттар тебісіп, сарт-сүрт *т і с т е л е с і п* қалды (А.Тоқмағанбетов, Жыр күмбезі). Желтең қара мал тырағайлап жайылып жатыр. Оты қанған бөдес тайлар бірін-бірі қуалап, шапқыласып, секірісіп, *т і с т е л е с і п* жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Ұрысысып-керісу, төбелесу, тіресу.* Күндіз кіммен жұлыстым, Сол адаммен *Т і с т е л е с і п* жатамын түсімде де (Р.Ниязбеков, Қаратау.).

ТІСТЕЛЕСУ *Тістелес етістігінің қимыл атауы.*

ТІСТЕЛЕУ *Тістел етістігінің қимыл атауы.* Таласа екі арлан, бірі кәдік, *Т і с т е л у і* бірінің бармақтары. Екі елдің аруақ-бағын жарысқа сап, Түспесін ортасына шаңырақтары (Сүйінбай ақын, Ақиық).

ТІСТЕМ: бір тістем. *Бір жапырақ, бір тілім.* Айбалта ірге жақтағы ораулы дастарқаннан *б і р т і с т е м* нан ұсынды молдаға (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Қап, бәлем, *б і р т і с т е м* нанға зар болып, әлі алдыма талай келерсің! (Ж.Тәшенов, Қара тас).

ТІСТЕМЕ[1] з а т. с ө й л. *Ауыз толтырып шайнап жейтін азын-аулақ ішіп-жем, тағам.* – Ой, балдызжан-ау, *т і с т е м е с і* жоқ үлкен ұлықты көк сүтке қамап, ашықтырып тас таған жоқсың ба? – деп, балдызына ұрысқан болды (Ж.Мусин, Ақ алаң). Сусындауға тәтті шарап, *т і с т е м е г е* қауын келіп жетті (Д.Досжанов, Жібек.).

ТІСТЕМЕ[2] з а т. ж е р г. *Тістеп жеуге қолайлы етіп жасалған ұсақталған кесек қант.* Келін, *т і с т е м е* салған дорба сол жақта ма? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ТІСТЕН= е т. *Қатты ызаланып, зығырданы қайнау, кіжіну.* Мұны есітіп жігіт үнсіз тұрып қалды *т і с т е н і п,* Жамалынан жалын семіп, жігерінен күш кеміп. Бар үмітін зұлымдықтың бір қиянат мысы аттап, Сосын ұзақ жылап жатты торғын құмды құшақтап (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шешем шашынан ұстап қатынды жерге бір қойды, Шешем мен қазақ қатыны көгеріп, сазарып, *т і с т е н і п,* бірінің бетін бірі тырнап, жұлысып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТІСТЕНДІР= е т. *Ызаландыру, кіжіндіру.* Зығырданын қайнатқан Қайрат ар мен намысқа қайралып, оның жағын қарыстырып, *т і с т е н д і р і п* жатты (Д.Рамаданов, Тас түлек.).

ТІСТЕНДІРУ *Тістендір етістігінің қимыл атауы.*

ТІСТЕНУ *Тістен етістігінің қимыл атауы; қатты ызалану, зығырданы қайнау, кіжіну.* Басымды төмен салған күйім, «осыдан оңашаға бір шығарсың» деп *т і с т е н у м е н* отырмыз (Н.Сералиев, Қанат). Қыңқ демей *т і с т е н у і* өзімен бірге туғантөкаппар лықтан екенін де біледі (Ұ.Доспанбетов, Сырға.).

ТІСТЕНІС= е т. *Бір-бірімен тістесу; зығырдандары қайнау, кіжінісу.* Аттың ерін алысады, *Т і с т е н і с е* қалысады. Қалмақ жақын екен деп Батырға хабар салысады (Батырлар жыры).

ТІСТЕНІСУ *Тістеніс етістігінің қимыл атауы.*

ТІСТЕС= е т. **1.** *Бір-біріне тіс салу.* Қораздар *т і с т е с і п,* тебісіп жатыр. Бұрынырақ тістегені қос аяқтап тебеді (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). Аттар да аласұрып алысады, *Т і с т е с і п,* тебісіп кеп қағысады. Жарқылдап өткір қылыш, ұшқыр найза, Сартылдап сом білектер қарысады (І.Мәмбетов, Тарланбоз). **2.** а у ы с. *Біреумен айтысу, ұстасып қалу, ерегісу, жағаласу, тіресу.* Қанша

т і с т е с і п, жауласқанмен, атасы бір, қаны бір туыс едік қой (Б.Тілегенов, Көктем.). Ағайын жақында отырып *т і с т е с к е н,* алыста отырып кісінескен (Қаз. мақал.).

Құйрық тістесті. а) *Ат жарыста, шабыста аттар тақалып шапты, жақындасты, соңғысы алдыңғысына тым жуық келді.* Есік пен төрдейақ қалды. *Қ ұ й р ы қ т і с т е с т і* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Әсіресе, ең алда *қ ұ й р ы қ т і с т е с і п* бара жатқан ақбоз бен тарланның екпіні күшті сияқты (М.Хасенов, Тұлпар.). ә) *Арасы ұзілмеді, бір-біріне жалғасты. Т і с т е с і п қ ұ й р ы қ* ай мен ай, Жылдың ізін жыл басып, Күндер де бір күн хан Аббас, Шарап ішіп шала мас, Өзімен-өзі сырласып, Отыр екен сарайда, Тірі жан жоқ маңайда (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТІСТЕСТІР= е т. *Қабаттастыру, сірестіру.* Қатарына төрт бұрыштап, бір-бірімен *т і с т е с т і р е* тақтай жинапты (Н.Қазыбеков, Шалғай.). Көк тасқа *т і с т е с т і р і п* темірлермен Жеті қат жер астынан жарып өрген. Құрыштың қуатымен құшақтата Қайнаған қара таспен цементтелген (Т.Жароков, Шығ.).

ТІСТЕСТІРУ *Тістестір етістігінің қимыл атауы.*

ТІСТЕСУ[1] *Тістес етістігінің қимыл атауы; бір-бірімен тістесіп, жақтың қарысып қалуы.*

ТІСТЕСУ[2] з а т. *Өзара болған шайқасулар, айқастар.* Екі жақтың да күш салыстырған соңғы бір *т і с т е с у л е р і* осы маңда болыпты (Ж.Жұмақанов, Екі жол). Ышқына кісінескен үндер, *т і с т е с у л е р* (Қ.Мұхаметқалиев, Жұлдыз.).

ТІСТЕТ= е т. **1.** *Бір затты (тамақ) екінші бір адамның аузына ұсынып, тісіне басқызу.* Стол үстіндегі конфеттің бірін алып өзі тістеп, одан соң Бейбітке *т і с т е т і п,* рақаттана күледі («Қазақст. әйелдері»). **2.** *Өз қолымен ұсыну, беру.* Сарыекеңе бір сүйек *т і с т е т т і* де, мәз қып қойып, барлығын өз сыбағам деп алды ғой Елекең (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ТІСТЕТТІР= е т. *Тістеткізу, тісіне басқызу; бергізу, ұсындыру.*

ТІСТЕТТІРУ *Тістеттір етістігінің қимыл атауы.*

Бармақ тістеттірді. *Зая кетірді, өкіндірді.* Іске деген сәл салғырттық еңбегінді еш етеді, *б а р м а қ т і с т е т т і р е д і* («Лен. жас»).

ТІСТЕТУ *Тістет етістігінің қимыл атауы.*

ТІСТЕУ *Тісте етістігінің қимыл атауы; аузымен, тісімен бір нәрсені тістелеу; тіске басу.* Тұла бойы сең соққандай сүлесоқ тартып, көгерген ернін *т і с т е у г е* де әлі келмеді (С.Нарымбетов, Тентек). Шын *т і с т е у г е* ниет етпей ме, қаз қанатын жазып жіберді (С.Мұқанов, Ботакөз).

ТІСТЕУІК[1] з а т. **1.** *Шеге суыруға не бір нәрсені қатты қысып ұстауға арналған темірден жасалған құрал; атауыз.* – Міне, *т і с т е у і к,* – деп алдыңғы машинаның шофері Володяға қолындағы *т і с т е у і к т і* лақтырды (Ә.Шәріпов, Орманда.). Темір ұстасының өндіріс саймандары көрік, балға және *т і с т е у і к* болатын (ҚазССР тарихы). **2.** *Қантты бөлуге, ұстауға және басқа да тағамдарды алуға арналған қайшы тәріздес құрал.* Білік *т і с т е у і к т і н* ашылып-жабылуын қамтамасыз етеді. Сабы қолға ұстауға қолайлы етіп жұмырлап жасалады. Қант шағуға арналған шағын түрі қант шаққыш деп аталады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ТІСТЕУІК[2] с ы н. *Тістеп алатын, қыршаңқы, тістегіш.* Қаздың айғыры *т і с т е у і к* екенін Ботакөз білетін (С.Мұқанов, Ботакөз). Тұқымың дегдар болғанмен, Кеңесбай, азғын туғансың. *Т і с т е у і к* айғыр секілді Үйірінді сүйылтып. Тайқұнанды қуғансың (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ТІСТЕУІШ з а т. *Араның тістерін оңдайтын, түзейтін темір құрал. Т і с т е у і ш т е р* екі алдыңғы бармақпен түрлі нәрселерді қысуға еліктеп жасалған (М.Мұқанов, Бақылау.).

ТІСТІ с ы н. **1**. *Тісі бар; тісі өткір.* **2**. а у ы с. *Азулы, батыл, жақты.* Ал Ыбырай болса, олай емес, мүлде ықтатып алмақ. *Т і с т і,* азулы екенін танытып қоймақ (Д.Әбілев, Арман.). Бұлардың қайсібірі *т і с т і* мықты, Қайсысы һәм азулы, һәм тырнақты... Жаман деп бұлар ісін ешкім айтпай, Тұрған жұрт ыңғайына қарап ықты (А.Байтұрсынов, Шығ.). // *Батыл, қорықпайтын, жүректі кісі.* Сондай *т і с т і н і ң* бірісің, Тісің өзгелердікінен гөрі өткір (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Ойнайды мұны күштілер, Ойнайды мұны *т і с т і л е р.* Жұмсалмағанмен күш түгел, Жеңісті арам іш тілер (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Ақ сақалды, сары тісті. *Үлкейген, қарияльқ кезге келген.* Елу жыл болған екен. Ойланбай тайып тұрыпсың, *А қ с а қ а л д ы, с а р ы т і с т і* Ғұмар шалға кәдімгі (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қой тісті. *Тісі уақ.* Аппақ *қ о й т і с т і,* ақ сұр жігіт үйге кіріп келді (Ә.Бектасов, Мәди).

Сары тісті. *Егде тартқан, қартайған.* Қос күліктері үгілмей түнде таң асса, Ән қосушы едік әкеден қалған ағашқа. *С а р ы т і с т і* шалдар сусар бөркін шалқайтса, Саумал ішкендей жұтынды қатын-қалаш та (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тісті түйежоңышқа. ө с. <лат. melilotus dentatus> *Жоңышқаның бір түрі. Т і с т і т ү й е ж о ң ы ш қ а* республикада флористикалық аудандарда кездеседі (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

Тісті беріліс. т е х н. *Біліктер арасында айналмалы қозғалысты беруге және айналыс жиілігін өзгертуге арналған механизм. Т і с т і б е р і л і с* доңғалақтардан немесе бұрамдық пен бұрамдық доңғалақтан тұрады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Тісті киттер. з о о л. <лат. odontoceti> *Кит тәріздiлердiң отряд тармағы. Т і с т і к и т т е р* барлық мұхиттар мен ашық теңіздерде тараған. Танау тесігі біреу, ол төбесіне қарай ашылады (ҚҰЭ).

ТІС-ТІС с ы н. *Өркеш-өркеш, ирек-ирек.* Маралдының жотасы қара қошқылданып, *т і с-*

т і с болып көрініп тұр (М.Әуезов, Қараш.). Аңдаған *т і с-т і с* құз жартас тардың арасынан аспандағы күн болмаса басқа ешкім бұларды көре алмайды (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ТІТІРЕ= е т. **1.** *Қорыққан кезде немесе қуанғанда дененің қалтырауы, дірілдеуі.* Жетті енді қам жер мезгіл, жатпа бекер, Ойламау келешекті түпке жетер. Надандық қоршап алған тұс-тұс жақтан, Жан қорқып, дене *т і т і р е п* есің кетер (М.Жұмабаев, Шығ.). Қолда қалам, көзде жас, толқындап ой, Шіміркеніп, *т і т і р е п,* салқындап бой, Тозған мола сықылды сұм көрініп, Өткен күнде қызыққан сауық пен той (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Жер қыртысы қозғалысының әсерінен жердің қозғалуы, жер сілкіну.* Атылған оқ, жарылған бомбадан ас пан асты күңіреніп, жер *т і т і р е п,* құлақ тұнып тұр (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Жиырма-отыз минут уақыт өтті. Жер қайта *т і т і р е д і* (Т.Тобағабылов, Жазира).

ТІТІРЕН= е т. *Шошыну, үрейлену.* Айбар *т і т і р е н і п* қалды. Содан соң ол Зәуреден түңіле бастаған-ды (З.Қабдолов, Өмір.). Сол үрейдің салдары ғой деймін, жұрт сөзін тыңдасам, жүрегім *т і т і р е н д і* (С.Шаймерденов, Мезгіл).

ТІТІРЕНДІР= е т. *Үрейлендіру, шошындыру.* Ер жүрегін *т і т і р е н д і р г е н,* тар қыспақ, тарлан татырау, тайғақ асу құм таулар (Ә.Әбішев, Замана.). Қыз сөзі өне бойын мүп-мүздай етіп, *т і т і р е н д і р е д і* (М.Иманжанов, Адам.).

ТІТІРЕНДІРУ *Тітірендір етістігінің қимыл атауы.*

ТІТІРЕНТ= е т. *Дір сілкіндіру, дірілдету.* Кенет бүкіл әлемді *т і т і р е н т е* найзағай шартылдап, күн күркіреді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Лиданың бұл сөзі Абызды *т і т і р е н т і п* жіберді (Б.Бұлқышев, Адамзатқа хат).

ТІТІРЕНТУ *Тітірент етістігінің қимыл атауы; дір еткізу.* Жұлдыздар үзіліп түсейін деп тұрған суық тамшыдай жон-арқаңды *т і т і р е н т у ш і* еді («Қаз. әдеб.»).

ТІТІРЕНУ *Тітірен етістігінің қимыл атауы.*

ТІТІРЕС= е т. *Дірілдеу, тоңу, қалшылдау.* Бойдан күш, ойларынан ақыл көшкен, Тоқсанда тоңғандардай *т і т і р е с к е н.* Біле алмай киімінің де оң-терісін, Тұрандар тегісінен танды естен (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ТІТІРЕСУ *Тітірес етістігінің қимыл атауы.*

ТІТІРЕТ= е т. **1.** *Қалтырату, дір сілкіндіру.* Кішкене үйді күңіренткен анасының үні Сәлиманың тұла бойын *т і т і р е т і п* жіберді (А.Нұрманов, Аққу.). **2.** *Дірілдету, гүрілдету.* Жер мен көкті *т і т і р е т і п* атыс басталды (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Дауыл соғып бұрқырап, бір нәрсе ашуланған сияқты болып, дүркілдеп, күркілдеп, көкті күркіретіп, тасырлатып, бұлттарды дүркіретіп айдап, найзағайды жарқылдатып, әуені *т і т і р е т і п,* дірілдетіп, жапырып жоқ қылатындай дауылдар, жауындар болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Шошыту, үркіту, қорқыту. Т і т і р е т к е н* қаһары – Досы менен қасын да, Қаһары келген шағында Домалатқан тасын да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бар шындық жайып салынса кезінде түркі әлемі дүниені *т і т і р е т і п* тұрғаны, Атилладан (Еділ патшадан) бастау алған халықтардың ұлы көші Европаның дидарын қалай өзгертіп жібергені, адамның өміріндегі, қоғамның тыныс-тіршілігіндегі маңызды-маңызды жаңалықтардың көбі алдымен түркілер арқылы келгені ашылады («Астана ақшамы»).

ТІТІРЕТУ *Тітірет етістігінің қимыл атауы; селт еткізу, дір еткізу.* Оның өкпесі өшпейтін еді, оның жүрегін *т і т і р е т у* қиын еді (Т.Жармағанбетов, Соңғы хат).

ТІТІРЕУ *Тітіре етістігінің қимыл атауы.*

ТІТІРКЕ= е т. с ө й л. *Қалтырау, тітіркену.* Суық қапқан денесі *т і т і р к е п,* тоңазып кетті де, үлкен үйдің күн шуақ бетін ықтап тұра қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Таңертеңгі шымыр аяздан бойым *т і т і р к е д і* (Ф.Оңғарсынова, Биіктік).

ТІТІРКЕН= е т. **1.** *Денесі тұршігу, шіміркену.* Көңілім көп жағдайда генерал-ақ Нелер шың, артта қалды нелер алап. Денем бір *т і т і р к е н і п* кетті кейде. Жатқандай Сайлау інім мені аралап (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Тоқ ұрғандай денем дір етіп *т і т і р к е н д і* де, мен орнымнан ұшып тұрдым (Н.Сералиев, Зеңгір аспан). **2.** *Сескену, шошыну.* Тоқшылықтың күйісі ме, міне, бұл? Әлденеден *т і т і р к е н і п* жүрегім Мына қызға Бәкір баба сияқты, Қайын ата жолыққай деп тіледім (М.Шаханов, Ғасырлар.). Түн баласы... Түн жолына түскен ол, Сақаусың деп Мұса тілін кескен ол, Тәңірінің сүйікті ұлы Айсаның *Т і т і р к е н б е й* ұрттап қанын ішкен ол (М.Жұмабаев, Шығ.).

ТІТІРКЕНГІШ с ы н. *Денесі тұршіккіш; көңіліне секем алғыш.* Соңғы күні Сағын тым *т і т і р к е н г і ш,* сіркесі су көтермейтін болып жүр (Б.Дәулетбаев, Парыз).

ТІТІРКЕНГІШТІК з а т. з о о л. *Тірі жасушалардың, тіндердің (ұлпалардың) немесе тұтас ағзаның ішкі және сыртқы тітіркендіргіштерге жауап қайтару қабілеттілігі; ортаның өзгерістеріне бейімделушілік процесі. Т і т і р к е н г і ш т і к т і* тіршілік дамуының барлық деңгейлерінен байқауға болады, ол зат алмасу, электр потенциалы, протоплазма жағдайының өзгерістері сияқты кешенді өзгерістермен қабаттаса жүреді, ал жоғары сатыдағы жануарларда ол өздеріне тән қызметтерді орындаумен байланысты. Мыс., жүйке импульстерін өткізу, бұлшық еттерді жиыру, секрет бөлу, т.б. (ҚҰЭ).

ТІТІРКЕНДІР= е т. *Тұршіктіру, шіміркендіру.* Түн салқыны бойды *т і т і р к е н д і р д і* (А.Сатаев, Аққу.). 30 децибелге дейінгі әлсіз шу (жа-

пырақтың сыбдыры, баяу естілетін музыка) адамға жайлы естіледі, ал 90–120 децибелдік гүрсіл (жүк машинасының, реактивтік самолеттің, пневматикалық балғаның, дискотекадағы музыканың дыбысы) нерв жүйесін *т і т і р к е н д і р і п*, адамның денсаулығына да айтарлықтай зиянды әсер етеді (Т.Қалыбеков, Экология.).

ТІТІРКЕНДІРГІШ з а т. *Ағза күйінің бұдан кейінгі өзгерістерінің шарты болып көрінетін сыртқы не ішкі, ұғынылатын не ұғынылмайтын кез келген материалдық агент. «Т і т і р к е н д і р г і ш»* ұғымы «стимул» және «сигнал» ұғымдарына қатысты тектес ұғым болып табылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Міне бұған қарағанда, кеңістіктегі *т і т і р к е н д і р г і ш т е р* – ұя салатын орындар құстардың көбеюіне күшті әсер ететін инстинк (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Тітіркендіргіш улы заттар. ә с к. *Жұтқыншақ пен көзге әсер ететін (тітіркендіретін) улы заттар*. Ұрыста әскерді қалжырату мақсатында қолданылуы мүмкін. *Т і т і р к е н д і р г і ш у л ы з а т т а р г а* хлорацетофоненон (жасаурататын у.з.) және адамсит (түшкіртетін у.з.) жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТІТІРКЕНДІРУ= *Тітіркендір етістігінің қимыл атауы; қоздыру, әсер ету. Т і т і р к е н д і р у д і ң* жоқтығы тез ұйықтататынын жұрт жақсы біледі (М.Мұқанов, Жан дүние.). Кейде өсімдік клеткалары *т і т і р к е н д і р у г е* тез жауап қайтарады (Жалпы биология).

ТІТІРКЕНТ= е т. *Тұршіктіру, қалтырату*. Жыландай суық үрей Дәмештің денесін *т і т і р к е н т і п*, жүрегін алқымына тықты (З.Шашкин, Теміртау). Үні тұла бойымды *т і т і р к е н т т і*, жүрегімді сыздатты (М.Сүндетов, Құмда.).

ТІТІРКЕНТУ *Тітіркент етістігінің қимыл атауы.*

ТІТІРКЕНУ *Тітіркен етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Дір ету, тұршігу*. Құрттың терісіне бір нәрсе тигенде *т і т і р к е н у д і* қабылдайтын органдары бар (Зоология). **2.** б и о л. *Тірі клеткалардың, ұлпалардың немесе тұтас организмнің ішкі немесе сыртқы тітіркендіргіштерге жауап қайтаруға қабілеттілігі. Т і т і р к е н у* негізіне ортаның өзгерістеріне бейімделушілік процесі жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

ТІТІРКЕНУШІЛІК з а т. **1.** *Тірі ағзаның сыртқы әсерге жауап беру қабілеті. Т і т і р к е н у ш і л і к* тірі материяның негізгі қасиетінің бірі (Т.Күлтебаев, Қой төлі). **2.** т е р м. *Тұтас ағзаның, оның органдарының, тіндерінің не жасушаларының физиологиялық күйінің тітіркендіргіштер деп аталатын сыртқы әсерлердің ықпалымен өзгеруі. Т і т і р к е н у ш і л і к* қасиеті тірі жүйелердің іргетастық қасиеттеріне жатады: оның болуы, жалпы алғанда, тіршіліктің классикалық критерийі болып табылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ТІТІРКЕНІС з а т. *Дене тұршігушілігі, шіміркенушілік*. Бойы тоңазып қалыпты, сәл *т і т і р к е н і с* бар (У.Қыдырханов, Шаңқай.). Денесін бір *т і т і р к е н і с* жүгіріп өтіп, тысырайып ашуланып қалды (А.Жұмаділдин, Сең.).

ТІФӘ о д. **1.** *Жаманат хабарды естіп, не білгенде «өзімен кетсін», «басымызға келмесін» деген мағынада айтылатын одағай сөз. – Т і ф ә, т і ф ә* қанды басың бері тарт! – деді ол, аңшылардың дағдысымен (С.Мұқанов, Бақташы.). – Естімеген елде көп деген, көпір-ай, *т і ф ә, т і ф ә,* – деді кемпір (М.Иманбаев, Сұлу). **2.** *Бір нәрсеге таңданып, таңырқағанда, разы болғанда көз, тіл тимесін деп айтылатын одағай сөз.*

ТІФУ о д. *Налығанда, ренжіп, жаратпағанда айтылатын одағай сөз.* – Қалай аз жыртқансыңдар? *Т і ф у!* Осылай да жер жырта ма екен? (С.Мұқанов, Аспаз). – Тағы да алдымнан шықты ма ол пәле! *Т і ф у,* – деп жерге бір түкіріп, атының басын бұрып алып, тебіне жөнелді (Д.Әбілев, Арман.).

ТІШКЕҚАШАУ з а т. *Жұқа қып көздеуге арналған жіңішке қашау түрі, аспап* (Г.Раймханова, Ата кәсіп).

ТІШКЕЛЕУ с ы н. *Жіңішкелеу*. Күші кеудесіне, екі қолына біткен палуандардың кеудесі жалпақ, мойны жуан, иығының үсті, омырауы, қабырғалары мен төсінде ерекше бұлшық еттері бар кеуделі, белі, саны, *т і ш к е л е у* қушық болып келеді, аяғын тең басады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

ТӘН з а т. ә с к. *Қуаттылығы жоғары жарылғыш зат*. Тұтандырғыштар, тұтандырғыш баулар дайындауға және тұтандырғыш капсюльді жабдықтауға арналады. *Т ә н* – суда ерімейтін кристалл зат. Қыздырғанда балқиды, ал оттан тұтанып, ақ жалынмен жанады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ТЮБИНГ з а т. к е н. <ағылш. tubing> *Қырлы сегменттер түріндегі құрастырмалы шойын, болат және темірбетон элементтер; жер асты имаратының қаптаулары (әдетте цилиндрлік) құрастырылатын элемент. Т ю б и н г* шахта оқпандарын, метрополитентуннельдерін ұңғылауда көп қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТЮБИНГІЛІК: тюбингілік шеген. к е н. *Босаң, орнықсыз не сулы, құмды тұстардағы тік, көлбеу және еңіс қазбаларды бекіту үшін тюбингтерден құрастырылған шеген*. Шеген мен жанас таужыныстар арасындағы кеңістік тюбингтердегі арнаулы тесіктер арқылы қысыммен жіберілетін тампонаждық ерітіндімен бітеледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

ТЮЛЕНЬ з а т. з о о л. <фин. norppa> ***Итбалық*** *(Жарғақ табанды, аяқтары жүзуге икемді, теңіздерде өмір сүретін сүтқоректі жануар)*. Жыл сайын мұнда жүз мыңдай *т ю л е н ь* ауланады («Лен. жас»).

ТЮЛЬ з а т. *Терезеге перде ретінде қолданылатын жұқа, селдір мата*. Терезелеріне *т ю л ь* ұстап қойыпты (Ауызекі).

У

У[1] л и н г в. **1.** *Еріннің сүйірленуі арқылы жасалатын үнді дауыссыз дыбыс. У* ауыздың келте ашылуынан, яғни иек пен тілдің жоғары көтерілуінен пайда болатын қысаң дауысты дыбыс (Қазіргі қаз. тілі). **2.** *Қазақ әліпбиінің жиырма алтыншы әрпі және сол әріптің жазылу таңбасы.* Кестедегі и, *у* әріптерімен таңбаланып тұрған дыбыстар сөз немесе буын ыңғайына қарай бірде жуан, бірде жіңішке болып айтылады (Қазіргі қаз. тілі).

У витамині. *Ағзаға қажетті дәрумендердің бірі. У в и т а м и н і н і ң* тез тотығатыны, жоғары температураның әсерінен бұзылатыны белгілі болды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

У[2] з а т. **1.** *Тірі ағзаға әсер еткенде, қалыпты тіршілік әрекеттерін күрт өзгертетін не өлімге душар ететін химиялық зат.* Бұл заттар организмге ішкен тамақ, дәрі-дәрмек, тыныс алу және т.б. арқылы өтеді, кейде организмнің өзінде пайда болуы мүмкін. *У д ы* қайтаратын арнаулы дәрілер бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Тұруға уақытым жоқ сөзді ұзартып, Барамын, асығыспын, елге қайтып. Сусын деп *у* беретін сұм сарайдың Кетейін кейінгіге сырын айтып (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қайғы-қасірет, мұң-шер.* Тағы сене бастаймын, Күнде алдағыш қуларға, Есім шығып қашпаймын, Мен ішпеген *у* бар ма (Абай, Тол. жин.). Ажалға өзіңді алдырдым. Мені тірідей көрге салдырдың. Азаптың *у ы н а* қандырдың, Оң жақта мені қалдырдың (Қабан жырау, Алтын қазық). **3.** а у ы с. *Зияндық, жамандық.* Біздерді алдап келер дүние ғаяр, Сөйтіп жүріп адамға *у ы н* жаяр. Қолыңды жарты сағат босатпайды, Бірін тапсаң, тұрады бірі даяр (Шал ақын, Өлең д.). Шырқайды ол бөтен елден, Барымтаға түскендігін. Хан қолында қайғы-қасірет, Зәрлі *у ы н* ішкендігін (О.Шипин, Дастан.).

У жақты. *Қаралады, жала жапты. У ж а ғ ы п* бір жеріне қастық қылар, Дұшпандар қасақана көремін деп. Бай мен бек, болыс, биден сақтанып жүр, Жаңғырар аман өссе жер менен көк (О.Шипин, Дастан.).

У жеген бурыл бөрі порымданды. *Ыза кернеп аласұрды.* Дауысы зеңбіректей жерді жарып, Алмасты аспаһани қолына алып, Ширығып шыдамы жоқ тұр ханыша, *У ж е г е н б у р ы л б ө р і п о р ы м д а н ы п* (І.Жансүгіров, Шығ.).

У жұтқандай болды. *Қатты қайғырды, іші шерге толып, уайым жеді.* Бірақ осы сөз әр уақытта жылтыңдап шыға бересің-ау, – деп ішімнен пысып, өз-өзімнен *у ж ұ т қ а н д а й б о л д ы м* (Қаз. тілі фраз. сөздігі).

У қайтарғыштар. х и м. *Улы заттарды арнайы байланыстыратын және токсиндермен, улы заттармен уланғанда емдік препарат болып табылатын химиялық қосылыстар* (Қаз. тілі термин. Химия). *У қ а й т а р ғ ы ш т а р* уландырғыш заттармен зақымдалған адамдарға алғашқы көмек көрсету үшін қолданылатын уға қарсы заттар (Қаз. тілі термин. Әскери.).

У тілді. *Тілі удай, ащы.* Әншейінде *у т і л д і* Жақып қазір зығырданы қайнаса да, аузын баға қалған (Ғ.Мұстафин, Дауылда.). Кенеттен ши түбінен бас көтерген жыландай *у т і л д і* мыстан кемпірді көрдім (А.Лекеров, Қырда.).

У жесең [жұтсаң, ішсең], руыңмен. *Не көрсеңде ағайын-туған, ел-жұртпен бір көрген дұрыс деген мағынада. У ж е с е ң, р у ы ң м е н* деуші еді, тобыңнан жырылғанда, мұнда кімді пана тұтып кеп жүрсің? – деді Ербол (М.Әуезов, Абай жолы). Сергазы өскен ортаның ежелгі ережесі *«У ж ұ т с а ң, р у ы ң м е н»* болатын («Қаз. әдеб.»). *«У і ш с е ң, р у ы ң м е н»* деген мақал бар, сен неге ұрлығыңды бізден жасырдың, – деп Қисық Исаға түйілді («Қаз. әдеб.»).

У ішті. *Азап көрді, қиналды, адасты.* Арман қуып, Аңқаулықтан *у і ш т і м.* Алау құшақ ағайынмен суыстым. Жыр жазам деп, – Дұрыс емес бұл енді,– Асына да бармай қалдым туыстың (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Іші у жалағандай болды [күйді]. *Іші әлем-тапырық болды, удай ашыды.* Несін жасырайын, Күлқадишаның көзі Рақыштың көзімен кездесіп қалғанда, менің *і ш і м д і у ж а л а ғ а н д а й б о п,* өзімді-өзім зордың күшімен ұстадым (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Бұл бері келгенде, ол ауылға жүріп кеткен болды ғой деп, *і ш і у ж а л а ғ а н д а й к ү й і п* кетті (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

УА[1] о д. **1.** *Көптің зейінін өзіне қарату үшін көтеріңкі үнмен айтылатын ишарат сөз. У а,* ағайын, ағайын, Шаттана әнге салайын, Домбырамды қағайын, Он бір перне, екі шек Әшекейлеп тағайын. Алтын алқа Алатау Асқарына қарайын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *У а,* Торғай, тыңда мені, қымбатты анам, Бала боп барсам аунап-қунап қалам. Желіңе, толқыныңа, жаңбырыңа Жасқанбай жанымдағы сырды ақтарам (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Разы болып қолпаштағанда, пай, пәлі деген мағынадағы ишарат сөз.* Барымен базар қылып той тойлаған, *У а,* пәлі! Айхай, заман; ойхой, заман! Жерошақ... Тайқазанда ет асылып, Болыскей самауырда шай қайнаған (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Біреудің зейінін, көңілін өзіне бұрып, мән бердіру үшін көтеріңкі үнмен айтылатын ишарат сөз. У а,* кернейші, әуе мен жер түрленіп, Сілтідей боп тына қалсын төңірек. Самарқанға салтанатты үн беріп, Кернейіңді көк өгіздей мөңірет (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *У а,* бәрекелде, шырағым! – деген алғыс сөздер, ақсақалдардың айғайы айналаны азан-қазан қылды (Ж.Шәкәрімов, Әміре). **4.** *Адамның көңіл күйі төмендегенде, қайғырғанда, қапаланғанда айтылатын сөз.* Бір күндер қайтпақ болды қаласына, Көңілдің ем табылған наласы-

на. Белгісіз, *у а,* дариға, қайта алмады, Не дауа махаббаттың шарасына (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). Тау толағай көрінер тасы кетсе, Әр ел жесір қалады басы кетсе. Кәрі күш не болады, *у а*, дариға, Асырайтын қолынан жасы кетсе (Шал ақын, Өлеңд.).

Уа, дариға! *Арман, өкініштi білдіруде айтылатын одағай сөз.* Тартса да, домбырамды бергенім жоқ, Есірді поштабайдан көргенім жоқ. Қамшымен топ ішінде ұрып еді, Намыстан, *у а, д а р и ғ а,* өлгенім жоқ (Б.Қожабеков, Көктөбе.).

УА[2] ш ы л. к ө н е. *Және.* Ай, ұлым, бұл түсіңіз мүбәрәк түс, Құдайым берер сізге ниғмәт *у а* күш (Жүсіп-Зылиха). Бұрынғы уақыттың жақсылары *у а* билері бір жақта ғылымды айлалы адам болса іздеп барып, сөз үйренеді екен («ДУГ»).

УА[3] з а т. в е т. *Жылқының толарсақ (буынның) қабынуы.* Торғайдағы қазақтар «*у а*» болып ауырған аттың арт жағына таяу келіп мылтықпен аспанға атып шошытса, кенет оқыс қимылдағаннан көп кешікпей жазылып кетеді деп сенген (Экспед. мат.). Х.Арғынбаев зерттеуі бойынша, ол – сан жіліктерінің буындарына түскен құрт ауруы. Жылқыда «*у а*», түйеде – «сүмек» аталатын қабынуға шалынған жерге май салып, үстіне қыздырылған тас қойып шыжытады. Алтайда аталған ауруларға қарсы көк самырсын (пихта) шайырын жағып шүберекпен орап дауа жасайды (Х.Арғынбаев, Мал ауру.).

УАҒАЗ з а т. ***Уағыз*** *(үгіт-насихат, өсиет).* Досеке пірі болды Кіші жүздің, Раушан нұры болды түсіміздің, Барына *у а ғ а з* айтып, басшы болды, Дін үшін талап еткенін кісіміздің (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

УАҒАЛАЙКҮМАССАЛАМ [ар. وعليكم السلام] з а т. *Ассалаумағалейкум деп амандасқан ер адамның сәлемін қабылдау ретінде қайтарылатын жауап.* «Ассалаумағалейкум» – кіріп келді, «*У а ғ а л а й к ұ м а с с а л а м*» – орын берді. Көрпе салды, «жоғары шығыңыз» – деп, Төрге барып сый қонақ отырды енді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ыбырай орнынан тұрып сәлем берді: – *У а ғ а л а й к ұ м а с с а л а м* төре! (Ж.Молдағалиев, Айналайын).

УАҒДА з а т. *Уәде, серт.* Өтті заман. Жас кепті. Қорқыныш, қатер, қайғы өтті, Ұмытты адам алласын. Жауыздың жасы жалған ба ед? Жауыздық оған арман ба ед? Жер жұтты ма *у а ғ д а с ы н*? (М.Жұмабаев, Шығ.). Кешегі *у а ғ д а* бүгін жоқ, Кейде жалын, кейде шоқ, Балшық қора бұл да соқ, Батпақта жүрген балаша (Ш.Құдайдердиев, Шығ.).

Уағда байлады. *Уәделесті.* Қобыландыға сенгізді *У ғ д а б а й л а п*, қол беріп Тайбурылға мінгізді (Батырлар жыры). Бір Алла жалғыз өзі болсын айғақ, Тұралық *у а ғ д а н ы* бекем *б а й л а п*, Сен үшін бір басымды еттім құрбан, Шынжырлап жіберсе де Сібірге айдап! (М.Дулатов, Шығ.).

Уағда берді. *Серт етті, уәде берді.* Ауыздан шыққан лебізің – Барлық елге мәлімсіз. Мейманды болмаса Төстікке жетер әліміз. Елемес ұлы Ер Төстік *У а ғ д а ң д ы б е р*, Төстік (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Тауыса алмай сөздеріннің бәрін теріп іс бітіп *у а ғ д а с ы н* мықтап *б е р і п* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Уағда берісті. *Серт берісті, уәделесті.* Ауыр, дәулет беріпті алла несіп Аузынан *у а ғ д а м е н* серт *б е р і с і п* (Батырлар жыры).

Уағда бұзу. *Уәдесінен айну, сөзінде тұрмау.* Аллаға адал кісі барар түзу, Ауыр бол, жеңіл, нашар, болма қызу. Жігітке есітуге лайықсыз Ала алмай жүріп ақын *у а ғ д а б ұ з у.* Мал тапқан азаматқа қорлық емес, Маңдайға не жазса да болар сызу (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Уағдадан танды. *Берген сөзден айныды.* Бақ дегенде байлау жоқ; *У а ғ д а д а н т а н ы п* тұр. Тағдыр шіркін тап беріп, Тамағымнан алып тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Уағдада тұрысты. *Уәдесінен, берген сертінен айнымады, сөзінде тұрды.* Сөз байласақ, *у а ғ д а д а т ұ р ы с а л ы қ,* Сыртымыздан жақсылық қылысалық «Қашқан –жаудан құтылар» деген қане. Надандықтан жиреніп, жылысалық (Ш.Құдайдердиев, Шығ.).

Уағда десті. *Серттесті, бір-біріне адал дос болды.* Аман бол, қайда жүрсең шығарма естен, Жан досым, жүректесім *у а ғ д а д е с к е н.* Өмірдің нұр жайнаған мезгілінде, Жүректің гүл жайнаған сырын шешкен (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Уағда қылды [етті]. *Сөз берді, уәделесті.* Мал үшін құда болар сәби ұлға, *У а ғ д а қ ы л ы п* тұйықсыз алыс жолға. Ол бала өледі ме, өседі ме, Боларын қайдан білген малға тұлға, Күнәсіз бесіктегі сәбилерді Матайды қарлығаштай тізіп қылға (Ә.Найманбаев, Шығ.). Иншаалла, жазамын деп *у а ғ д а е т с е ң,* Бар сасаң дүнияда жаңылмаспыз (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Мұнда кешігіп тұруға уақытым жоқ, сондықтан берілген минутты босқа өткізбей *у а ғ д а е т і л г е н* сөздің нәтижесіне шықсақ деймін. (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Уағдасы берік. *Бір сөзді, сөзде тұратын.* Қарағым! Екі хаттың бірі аманат, Өзіңе сәлем айтты неше қабат. Іші дерт, *у а ғ д а с ы б е р і к*, бір сорлы екен, Байғұстың қатесін кеш, қыл мархамат (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Уағдасы болды. *Келісілген ортақ сөзі болды.* «Байжан мен Сәрсенбайдың арасындағы *у а ғ д а л а р ы б о л ы п*, енді бір айда Жуман күйеу ұрын келіп, қалыңдық ойнайды», – деген өсек расқа шықты (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал).

Уағдасын алды. *Сөзін алды, уәде беруді сұрады.* *У а ғ д а с ы н* осылайша мықтап *а л д ы*, Бұл іске Жұлдызай қыз қуанады. Бір күні кеш уақытта отырған да, Пері қыз бұрқ-сарқ етіп келіп қалды (Көрұғылы).

УАҒДАЛАС= е т. *Бір-бірімен уәделесу, серт берісу.* Солай деп сөз бекітіп *у а ғ д а л а с т ы,*

Құрбан ғып бір-бірі үшін қымбат жасты. Құс ұшпаса, жан жүрмес жер табам деп, Ер Сәмен аралады тау мен тасты (Ә.Найманбаев, Шығ.). Апырай, мына бала, неткен бала, Бос ойыны түбіне жеткен бала. Татумыз деп ойнасып, *у а ғ д а л а с ы п*, Асық үшін араз боп кеткен бала (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

УАҒДАЛАСТЫҚ з а т. *Келіссөз арқылы қол жеткен ортақ мәміле, келісім. У а ғ д а л а с т ы қ қ а* қол жеткізді («Егемен Қазақстан»). Жаңа операторлық модель және Ұлттық компанияның жобаны басқарудағы рөлін ұлғайту туралы маңызды *у а ғ д а л а с т ы қ қ а* қол жеткізді («Нұр Астана»).

УАҒДАЛАСУ *Уағдалас етістігінің қимыл атауы.*

УАҒДАЛЫ с ы н. *Серт жасасқан, уәделі.* Біздің саудагерлер *у а ғ д а л ы* срокте берешектерін төлемеген (М.Дулатов, Шығ.). Айтысқан *у а ғ д а л ы* жерінде бол. Достықтың асары жоқ күнде дескен. Сиырдай мұз жалаған мейірің қанбас, Жаманға жазатайым ісің түскен (Шал ақын, Өлең.).

УАҒДАСЫЗ с ы н. *Уәделеспеген, сөз беріспеген.* Ақыл, ғылым болмаса, бір пияла, Жанары жоқ дөңгелек көзің бір нөл. *У а ғ д а с ы з* сөз – тұсаусыз бейне жылқы, Секілді пайдасы жоқ жаңбырсыз жел (Ә.Найманбаев, Шығ.).

УАҒДАШЫЛ с ы н. **1.** *Уәдеде тұрғыш, сертке берік.* Ел сөкпен ерсі мінез мақтаншылық, Ешкімге дәулет емес, арын сатқан. Адал бол, *у а ғ д а ш ы л,* әділетті, Ізгі жан ақ ниетпен көпке жаққан («Қаз. әдеб.»). **2.** *Уәде бергіш, сертке берік емес.* Жамандық күнә болып жазылмай ма? Адалдықпен жиған мал бағылмай ма? *У а ғ д а ш ы л* болған жан өле қалып, Өтірікші құдайға шағылмай ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

УАҒЗА з а т. к ө н е. ***Уағыз***. Ең болмаса, ескерер Айы менен жылында. Аталық кеңес *у а ғ з а н ы* Сөйлеген нешеу бұрында (О.Шораяқов, Шайыр). Әр істің ақырын күт сабырлықпен, Санаулы саңлақтардың ет мінезін! Әр кезде *у а ғ з а м а* қойғыл құлақ, Сен – көжек, менің – қоян болған кезім (О.Шораяқов, Шайыр).

УАҒЫЗ [ар. وعظ] з а т. **1.** *Үгіт, насихат.* Мен айттым: Тоқта, сұлу, бермен қара. Біздерге *у а ғ ы з* айтып, болма әуре. Сіздердің үгітіңізді байымдауға, Бұл күнде бүтін емес, көңіл шала (Үш ғасыр.). Біреуге болған қиянат ертең екінші кісінің басына келмей ме, мұнымен халық арасы бұзылып, жұрттан шықпаймыз ба? – деп *у а ғ ы з* сөйлей бастады (М.Дулатов, Бақытсыз Жамал). **2.** д і н и. *Ислам дінінде Алланың барлығы мен бірлігі, дін шындығы жайлы және адамдарды дінге шақыру мақсатында айтылатын насихат сөздер.* Дін жайында сөйлеген ғұламалар сөзі, молдалар сөзі – *у а ғ ы з* деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әуелі мені қойып, өзіңді жөнде, *У а ғ ы з* айтар молда көп біздің елде, Керекпес Бораққұлдың келемеші (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **3.** *Өз ойын, идеясын біреуге таңып, өткізіп, қабылдатып айтатын үгіт сөз. У а ғ ы з д ы* дауға айналып кеткен дейді, Кәсібі айып алу еттен дейді. Бұрынғы әбүйірдің бірі де жоқ, Бұл күнде жасы алпысқа жеткен дейді (М.Дулатов, Шығ.). Жарған өлең қауыздарын, Гүлдің нәзік бүртігіндей. Айтқан елге *у а ғ ы з д а р ы н*, Таң атқанша кірпік ілмей (С.Мәуленов, Алыс кет.).

УАҒЫЗДА= е т. *Өсиет айту, насихат жүргізу.* Советтік педагогика ғылымы да баланы ұрып тәрбиелеудің теріс екенін *у а ғ ы з д а й д ы* (С.Байжанов, Сыр.). Халықты тура жолға салған Бозбай, *У а ғ ы з д а п* шариғаттан кеңес қозғай. Әлеумет жарықтыққа сүттей ұйып. Бәйге алмас мұнан артық ешкім озбай (М.Дулатов, Шығ.).

УАҒЫЗДАУ *Уағызда етістігінің қимыл атауы.* Баянауылдықтардың тарихи мекенді қастерлеп сақтауынан, әйгілі адамдары жайлы қызықты деректер жинастырып, *у а ғ ы з д а у* дәстүрінен басқалар да үйренсе деген ой келеді (А.Сатаев, Ақын.). Мұның аты тыңға келген адамдар мен жергілікті адамдар арасына ірткі салу, қала берді жекеменшікті *у а ғ ы з д а у* деген сөз (С.Жүнісов, Жапанда.).

УАҒЫЗДАУШЫ з а т. **1.** *Бір нәрсе жайлы үгіт жүргізуші, насихаттаушы адам.* Прогресшіл адамзаттың ой-арманын, мақсат-мұратын *у а ғ ы з д а у ш ы* Назым Хикмет, Ахмед Файзи, Анна Зегерс тәрізді жазушылардың бұл эпопеяға дереу үн қатуы да тегін емес (Шарапат). **2.** д і н и. *Мұсылман дінінің ерекшеліктерін айтушы, насихаттаушы молда, соны т.с.с.* Сонымен, адамның практикалық қызметінде, практика негізінде пайда болған ғылымды, дінді *у а ғ ы з д а у ш ы л а р д ы ң* еш уақытта танылмайтын ақиқат деуге дейін жеткенін көріп отырмыз (Ә.Нысанбаев, Қазіргі матем. филос. мәсел.).

УАҒЫЗДАУШЫЛЫҚ з а т. *Насихат жүргізушілік, үгітшілік.* Мұнымен қатар, осы және басқа да кейбір туындыларында ақынның дін ережелерін *у а ғ ы з д а у ш ы л ы ғ ы* да байқалады (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Яссы шаһарында (XVI ғасырдан бері Түркістан) Ахмед өзінің *у а ғ ы з д а у ш ы л ы қ* қызметін жүргізді («Қаз. әдеб.»).

УАҒЫЗШЫ з а т. *Уағыз айтушы, үгіт жүргізуші.* Ғайт болса Махтұм ишан болады имам, Жамағат екі мыңдай бар-ды ұйыған. Бірі имам халайыққа, бірі *у а ғ ы з ш ы* Тәржімә мәселені айтар жиған (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Жатжерлік *у а ғ ы з ш ы л а р* балиғатқа жетпеген балалар үйіндегі жетім қаракөздердің мойнына крест тағып, шоқындыратын көрінеді («Түркістан»).

УАҒЫЗШЫЛ с ы н. *Уағыз айтқыш, уағыз айтуға жаны құмар.* Шетелдегі антикоммунизм *у а ғ ы з ш ы л д а р ы* біздің халқымызға, мәдениетімізге жала жауып, өтірік пен өсекті өрбітуден тартынатын емес (Уақыт және қаламгер).

УАҒЫЗШЫЛЫҚ з а т. *Уағыз айтушылық, үгітшілік.* – Менің таңдауымның өзі *у а ғ ы з ш ы л ы қ* қой. Шәкіртім менің айтқанымнан да, істегенімнен де бірдей тәлім алуға тиіс (Т.Тілеуханов, Өмір.).

УАЖИП [ар. واجب] з а т. к ө н е. *Міндет, талап.* Егер мал маңқадан, жамандатудан, құрттан, аусылдан өлсе, ондай етті жеуден сақтану адамға *у а ж и п* (М.Дулатов, Шығ.).

УАЗИПА [ар. وظيفة] з а т. *Міндет.* Басқа ақындар еңбегін зерттеп, елеулі шығармаларын басып шығару *у а з и п а с ы* да күн тәртібінде тұр («Қаз әдеб.»).

УАЗЫНА з а т. ж е р г. *Бытыра мылтыққа салатын дәрінің өлшеуіші.* Аңшылар мылтықтың оқ-дәрісін, *у а з ы н а с ы н* бәрін алып жүрді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

УАЙ о д. **1.** *Өзара келіспеушілік, әр жаққа тартушылық орын алғанда, «сөзге құлақ сал», «ақылға кел» деген мағынада біреудің назарын өзіне қарату кезінде айтылады.* – *У а й,* Жай ту, – деді ол зілсіз дауыспен, – Жарқыным, сен шыққан қарабектен мен де шыққам, сөзге қонақ қылып, маған да бір кезек берсеңші (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). – *У а й,* бос сөзді доғарыңдаршы. Кішкене көздің шырымын алайық, – деп Домбауыл аяғын көсілді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Ау, оу одағайымен мәндес сөз. У а й,* сен не қыл деп тұрсың, – деді бәйбіше (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

УАЙТ-СПИРИТ з а т. х и м. *Бензин айдағанда алынатын қайнау температурасы 165–200°С болатын көмірсутектердің сұйық қоспасы. У а й т с п и р и т* ЛБЖ өндірісінде еріткіш ретінде, металдық беттерді майсыздандыру үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

УАЙЫМ [ар. وهم] з а т. *Адамның жан дүниесіндегі сағынышпен, рухани мұқтаждықты сезінумен байланысты құлазу, қайғыру сезімі; мұң.* Келген соң бес жасыма ойын білдім, Ойыннан қалғанымды *у а й ы м* білдім, Алтыда балалармен асық атып, Ойынның, неше түрлі жайын білдім (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Осылай әркім айтты қыздың жайын, Көбейді сағат санап қайғы, *у а й ы м.* Аулына кедейсініп жолатпайды, Ойлаймын не істесем деп, не қылайын? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Құр уайым. *Босқа қапаланушылық, қара аспанды төндіру.* Біздің бұл жазып отырғанымыз бәлки *қ ұ р у а й ы м* шығар, жұрт жұрттық қылып бұл гимназияға қосылудың қамын ойлап жатқан шығар (М.Дулатов, Шығ.).

Не уайым бар. *Ойланатын, қамығатын ештеме жоқ деген мағынада.* Құласа күшті қара ағаш, Қыс өтіп, тағы жетсе жаз, Жас балапан – қайындар Оларда *н е у а й ы м б а р,* Өткендерді еске алып, Бұралып жас сұлудай, Қосылысып ән салар (М.Жұмабаев, Шығ.).

Сары уайым. *Қайғы-қасірет, шер.* – Ей, достым, мен айтайын оның жайын, Басыма түсті қатты *с а р ы у а й ы м.* Жалтақтап қарағанда жем таусылып, Қон етім кесіп салдым, айналайын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). – Қапа қалма, анашым! *С а р ы у а й ы м м е н* жағадан алған зұлым жауды жеңе алмаймыз (Ә.Әлішев, Батыр бол.).

Сары уайымға салынды. *Қайғыға берілді, мұңайды.* Бірақ бұдан жерініп, *с а р ы у а й ы м ғ а с а л ы н ы п* жатқан пішенші жоқ (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Сарәнжавтың ойынша, арпалыс жолына шыққан соң, ай далада өлусіреп тарығып, *с а р ы у а й ы м ғ а с а л ы н б а й,* дұшпан атаулының кімі болса да, соған соқтыға беру керек (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Уайым жеді. *Қатты қайғырды, уайымдады.* Сен жарым деп, алдаған еп Тиеді оқ боп кеудеге. Өкінеді *у а й ы м ж е п,* Ол аныққа нанбады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жығылып үш ұмтылдым тұрайын деп, Ішіме қорқу түсті *у а й ы м ж е п.* Ұялдым сақалымнан көп ішінде, Артынан балаларша жылайын деп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Уайым қылды. *Уайымдады, қатты қапаланды.* Кейде зарлы дауыспен ит ұлиды, Білемісің, *қ ы л ы п* тұр нені *у а й ы м*? Гүлді көрсе мұңлы әнмен бұлбұл сайрап, Айтып тұр ма баянсыз өмір жайын! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Уайымнан құр етпеді. *Қапаландырды, уайымға салды.* Құдай-ау, ұл етпедің, қыз еткенің, Қайғы мен *у а й ы м н а н қ ұ р е т п е д і ң.* Сарғайып күні бұрын жүрсем дағы, Арманға көңіл, шіркін, бір жетпедім (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Уайым шекті. *Уайымдады, қайғы ойлады.* «Ақылбайдың әні» зерделі әншілерге қай күні жетер екен деп оның көп сарылып, *у а й ы м ш е к к е н* кездерін де біледі (И.Жақанов, Бірінші.). Шаһзада құшақтады ұшып келіп: – Жүрдім ғой сенің үшін *у а й ы м ш е г і п.* Сені де көрсетер күні бар екен деп, Жан досым, атым, – деді, – Сейфулмәлік (Ғашық-наме).

УАЙЫМДА= е т. *Бір нәрсеге қайғыру, құсалану.* Ауырып қиналудан емес, тағы да аш қалар ма екенбіз деп *у а й ы м д а п* қиналудан, шешем шынында керемет күйзеліп жатыр (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Керек емес қызулық ойында аса. Жігіт емес шығынын *у а й ы м д а с а.* Қуанамын Жұлыспай, Жағаласпай Бірін-бірі мықтылар мойындаса! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

УАЙЫМДАҒЫШ с ы н. *Уайымдай беретін, қайғырғыш.*

УАЙЫМДАН= е т. *Бір нәрсеге қайғыру, құса болу.* Ойлайтыным күндіз-түн *у а й ы м д а н ы п,* өмір – теңіз, Жауыздар – жайын балық, Біздің жақта жүреді жанталасып. Бірін-бірі жұтуға дайындалып (Б.Исаев, Ақ жауын).

УАЙЫМДАНУ *Уайымдан етістігінің қимыл атауы; қайғыру, құса болу.*

УАЙЫМДАС= е т. *Біреудің қайғысына ортақ болу, қайғырысу.*

УАЙЫМДАСУ *Уайымдас етістігінің қимыл атауы; бірге қайғыру.*

УАЙЫМДАТ= е т. *Бір нәрсе туралы ойлану, қапаландыру, мұңайту.* Лезде қара қойдың қамы *у а й ы м д а т қ а н* Рысқұл тәуіп ағасына рақмет айтуды да ұмытып кетіп еді (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

УАЙЫМДАТУ *Уайымдат етістігінің қимыл атауы; бір нәрсенің жанға батып ойлантуы, мұңайтуы.*

УАЙЫМДАУ *Уайымда етістігінің қимыл атауы; қайғыру, мұңаю.* Жалынды Дей көрме. Жаныңды Жей берме! Шеніндi *У а й ы м д а у* – Өлімді Мойындау! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Адамдар қаншама түрлі-түрлі болғанымен қайғыру, сағыну, *у а й ы м д а у,* күлу табиғаты бірыңғай, біртектес (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

УАЙЫМДЫ с ы н. *Уайымдай беретін, қайғылы.* Отырған адамның бәрінің түстері *у а й ы м д ы,* қабақтары салбыраңқы (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Темекінің исінен өзі нәзік, өзі *у а й ы м д ы* қыз басы айналып құлады (Ш.Құмарова, Қос шынар.).

УАЙЫМ-ҚАЙҒЫ з а т. *Мұң-шер, қайғы-қапа.* Амандық байдың баласы *у а й ы м-қ а й ғ ы* көрмей еркін өскен көкірек (Б.Майлин, Шығ.). Жұрттың қамын көп ойла, *У а й ы м-қ а й ғ ы* жеп ойла! Артта қалған сорлы жұрт Алға бассын деп ойла (М.Жұмабаев, Шығ.).

Уайым-қайғы жоқ. *Қамығатын, жанын жейтін ештеме жоқ, көңілі орнықты.* Деніміз сау, тамақ тоқ, көйлек көк дегендей *у а й ы м-қ а й ғ ы ж о қ,* жаман-жақсы қызмет істеп жүрдік (Б.Аманшин, Жар мұңы).

УАЙЫМ-ҚАЙҒЫСЫЗ с ы н. *Еш нәрседен тарлық көрмей, қамсыз, мұңсыз-шерсіз.* Адам біткен *у а й ы м-қ а й ғ ы с ы з* жатса ойнап, Олардағы ақылды алып, жақсы ойды ап, Машиналар осы біздің өлеңнен Әлдеқайда артық өнер тапса ойлап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *У а й ы м-қ а й ғ ы с ы з* адам көп жасайтын болса, осы кісі жүзге келер еді деп ойлаған (Д.Әбілев, Арман.).

УАЙЫМ-ҚАЙҒЫСЫЗДЫҚ з а т. *Қайғысыздық, ештеме ойламаушылық. У а й ы м-қ а й ғ ы с ы з д ы ғ ы н а* уайым-қайғы қыл-дағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет табу керек, һәм қылу керек (Абай, Тол. жин.).

УАЙЫМ-МҰҢ з а т. *Қайғы-шер, зар.* Жетіп жатыр өзі қою ойымның, Жүрегінді сыздатады *у а й ы м-м ұ ң.* Бірте-бірте қиып, қырқып үлгердім Бұтақтарын біраз құмар ойынның (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

УАЙЫМСЫЗ с ы н. *Уайымы, қайғысы жоқ; қамсыз, белден басатын.* Қадірлі ата, сен бізді кінәлама: Пәтуәсіз модаға бас қойды деп, Күжірейтіп желкеден шаш қойды деп, Кейде тіпті жұрт ұйықтап жатқан кезде Жаңғыртып ән саласыңдар деп, Таңды ұйқысыз қарсы аласыңдар деп, *У а й ы м с ы з* күлесіңдер деп. Қайғысыз жүресіңдер деп (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қайғы-қасіретсіз, *у а й ы м с ы з,* мұңсыз, қатерсіз, қауіпсіз, шаттықпен тыныш өмір сүретін адамдар, тіпті болмайды (А.Байтұрсынов, Шығ.).

УАЙЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Уайымға салынбаушылық, жеңіл қарау, жеңіл ойлаушылық, қайғысыздық.* Тіпті бұлай, бей-жай самарқаулықпен, әйтеуір бір күн өтер дейтін *у а й ы м с ы з д ы қ-п е н* өмір сүруге болады-ау, деген ой қаперіне де кірмепті (Қ.Найманбаев, Серт). Басқасын қайдам, осы Айшаның *у а й ы м с ы з д ы ғ ы н а* өзімнің көзім жеткен (Б.Әдетов, Алтынай).

УАЙЫМШЫЛ с ы н. *Әр нәрсені уайымдай бергіш, қайғышыл.* Қайғы ойлаған жігіттің, Кең дүниесі тармен тең. *У а й ы м ш ы л* адамның, Алды тұйық жармен тең (Үш ғасыр.). Қайғы ойлаған жігіттің, Кең дүниесі тармен тең, *У а й ы м-ш ы л* адамның Алды тұйық жармен тең, Жетесі жаман бозбала Тоқсандағы шалмен тең (Шал ақын, Өлең д.).

УАЙЫМШЫЛДЫҚ з а т. *Уайым ойлаушылық, уайымға салынушылық.* Тәуекелдің өзі де *у а й ы м ш ы л д ы ғ ы* жөнінде кемпірінен қалыса қоймайды (Т.Нұрмағанбетов, Тұнық су). Елжас жігіт басымен не болса соны секем алатындығын, бос *у а й ы м ш ы л д ы ғ ы н* артынша жақтырмады (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

УАҚ[1] з а т. **1.** *Мезгіл.* Ел тарысын қаралап, күзектеріне қонып, күземін алып жатқан *у а қ* (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). **2.** *Сәт.* Жарқылдай бер, шаттығыңа мас болып, Қайта айналып келе бермес осы *у а қ.* Қуанғандар көрінеді жас болып, Көздерінен таң шапағы шашырап (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Өрісте жүрген малын да, Үйінде, жақсы жанын да Күн көрсетпей тартып ап. Біреуге біреу зорлықшыл Осындай бопты бір *у а қ* (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). **3.** *Уақыт, кез.* Көкетайға ат шауып, Көше алмай қалған осы *у а қ.* Жолды Қосай толғанып, Істің түбін ойланып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **4.** *Шақ, мезет.* Матай тауын көлегейлеп Ай қарады албырап, Қандай кәусар, Қандай бейқам таңғы *у а қ,* Жұлдыздар тұр бір сұмдықты сезінгендей қалтырап (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бір уақ. *Бір сәт, бір мезгіл.* Азаматты апармайды жол қайда, Жол қуалап кеткендерің шалғайға. Ең болмаса еске алып *б і р у а қ,* Анда-санда хабарлассаң болмай ма (Қ.Мұқашев, Дүбір). ә) *Бір кез, мезет.* Әкесіне дірілдеп Тығылды *б і р у а қ* нәресте. Құшақтап қысып баласын Жылытады қарт әке (М.Жұмабаев, Шығ.).

УАҚ[2] з а т. **1.** *Ұсақ, майда.* Гүлсара жасы 16–17-лерге келсе де, сүйегі *у а қ* болатын (М.Иманжанов, Адам.). Жауған қар қайыстырды *у а қ* талды, Ілініп бақ басына шуақ қалды. Ызғар да қардан тыққан қарымайды, Бейне бір аймалайтын сияқтанды (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *Аз, шамалы, кішкентай.* Байдың қарызы ірі болады, басқаларының қарызы *у а қ* болады (А.Байтұр-

сынұлы, Жаңа низам). Бір киттен екі-үш жүз пұттай май түседі. Жемі *у а қ* балық, шаян, көржер болады бар (М.Дулатов, Шығ.). Шернияз. Ағатай, тап осындай *у а қ* жұмысқа, қинамасаңыз екен бостан-босқа (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Уақ ақша. *Ұсақ тиын, ұсақ-түйек ақша.* Петроградтан жаңадан келген *у а қ а қ ш а н ы* жүз сомдықтарға айырбастап алып жатыр (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Уақ мал. *Қой-ешкі, тоқты-торым, қозы-лақ сияқты малдар.* Кейбір оқушылар *у а қ м а л ы* болмағандықтан, әке-шешесінен сұрап, базарға сиырын сатқызып, ақша әкелді (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ).

УАҚА з а т. с ө й л. ***Оқа.***

Уақа етпес [емес]. *Оқасы жоқ, ештеме етпейді.* Ұмсынай, шайың болса жаса қарағым, манадан бері бере қоятын ақ болмады. Кеше бұзау жамырап кетіп, бүгін айран да болмай қалды. Қанапия. Не қылсын, *у а қ а е т п е с* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мың сәлем, жұлдыздай асылдар! *У а қ а е м е с* көрмесек бүгінде. Мен әлі сандаған ғасырлар Сөйлермін қазақтың тілінде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

УАҚАП[1]: уақап үй. *Көпшілік болып жабылып салған ортақ үй.* Жарылғап атам айтады, ондай үй *у а қ а п ц й* деп аталады, Ел болып жабылып салып қояды да, көшіп келген кісі кіріп отыратын көрінеді (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

УАҚАП[2]: уақап бол. *Ұқыпты, сақ бол.* Өз уақытымызға да, өзгенің уақытына да *у а қ а п б о л а й ы қ* (С.Байжанов, Сыр.). – Кадрға *у а қ а п б о л,* дер кезінде сайлап алып, райкомға мағлұмдап тұр деп, қашанғы қақсаймын (Д.Досжанов, Кісі.).

УАҚАПШЫЛАР з а т. д і н и. *Уақапшылдық бағытын ұстанушылар.*

УАҚАПШЫЛДЫҚ з а т. д і н и. *Сәләфи бағытындағы ешбір мазғапқа кірмейтін ислам дініндегі ағымның бірі.*

УАҚИҒА [ар. واقعة] з а т. *Қоғамның немесе жеке адамның өміріндегі елеулі бір оқиға, құбылыс.* Қайғымен жас жасамас қалған жасың, Суреттің сізге айтайын *у а қ и ғ а с ы н.* Туысқан ата-анасы бөлегі жоқ, Емшектес бірге туған қарындасым (Ә.Найманбаев, Шығ.). *У а қ и ғ а* көзбен көрген, қолмен ұстап, Жыр еттім шын өмірді, алсын деп нәр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Уақиға жасады. ж е р г. *Жағдай жасады, әрекет етті, ретін келтірді.* Сен алғаш барып кел, содан кейін бір *у а қ и ғ а ж а с а й м ы з* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

УАҚИҒАЛЫ с ы н. *Уақиғаға толы, уақиғасы қызық.* Баймағамбет нелер шытырман, қиын *у а қ и ғ а л ы* әңгімелерді айтуға қыздырады (М.Әуезов, Абай жолы). Поэма дегеніміз де *у а қ и ғ а л ы* ұзақ жыр болса, сондай уақиға хикая да болады (С.Мұқанов, Өсу жол.).

УАҚҚЫ үс т. *Бір уақыттық, бір мезгілдік...* бір *у а қ қ ы* дәмнің шығыны (Қ.Ысқақов, Түйық су).

УАҚСЫЗ үс т *Мезгілсіз.* Мешітке жиылып барып *у а қ с ы з* азан қышқырып, екі рикағат намаз оқып, тәубе қыла бастайды («Қаз. әдеб.»).

УАҚСЫН= е т. *Уақ деп білу, уақ деп менсінбеу.*

УАҚСЫНУ *Уақсын етістігінің қимыл атауы; уақ деп менсінбеу.*

УАҚТА= е т. *Ұсақтау, майдалау.* Балалар қарттың қолына су құйды, отынын *у а қ т а п* берді (З.Иманбаев, Солм. гүл). Шөп мезгілінен кеш дайындалса, оны машинамен *у а қ т а й д ы* (Ш.Бөрібаев, Сиыр малы.).

УАҚТА: бір уақта. *Бір мезгілде, бір сәтте.* Оралбек Жақсылықтың үйінен түннің *б і р у а ғ ы н д а* аттанып кетті (С.Досымов, Директор.).

УАҚТАҒЫШ с ы н. *Майдалағыш, ұсақтағыш. У а қ т а ғ ы ш* аппарат қозғалысқа келіп, өзіне түскен массаны пышақтарымен уақтайды (Тыңайтқыш енгізу.).

УАҚТАЛ= е т. *Майдалану, ұсақталу.* Кеспекте дайындалған әк ерітіндісіне *у а қ т а л ғ а н* сабанды 5–10 минуттай батырып шылап алады (Малға. азық беру).

УАҚТАЛУ *Уақтал етістігінің қимыл атауы; ұсақталу, майдалану.* Радиоактивтік сәулелер әсерінен полимер молекулаларының *у а қ т а л у* процестері жүре бастайды (Қ.Бақтыбаев, Атом.).

УАҚТАН= е т. *Бөлшектену, ұсақталу.* Қазір халқының *у а қ т а н б а й* тұрған жолбарыстай қажырлы кезінде армансыз қимылдап қалуым керек (І.Есенберлин, Қаһар).

УАҚТАНУ *Уақтан етістігінің қимыл атауы; майдалану, ұсақталу.*

УАҚТАТ= е т. *Ұсақтату, майдалату.* Қысты күні бидайық, жоңышқа, қамыс-құрақ, сабанды малға *у а қ т а т ы п* береді (Сиыр малы.).

УАҚТАТУ *Уақтат етістігінің қимыл атауы; ұсақтату, майдалату.*

УАҚТАУ *Уақта етістігінің қимыл атауы; үгіту, майдалау, ұсақтау.* Жастардың бүгінгі талабына сай эстрадалық әндер жазу өнерді *у а қ т а у* емес, тыңдаушысын эстетикалық талғамда тәрбиелеу (І.Омаров, Серпін). Аңыздарды жыртқаннан кейін, ірі кесектер мен түйіршіктерді *у а қ т а у* керек (Ауыл шаруаш.).

УАҚ-ТҮЙЕК з а т. *Ұсақ-түйек, майда-шүйде. У а қ-т ү й е к* әңгімелерден кейін Хасен жалпы қазақ ауылдарының болашағы туралы айта бастады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Алайда екеуінің сөзі де *у а қ-т ү й е к,* көр-жер, ошақ бұты боп келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

УАҚТЫЛЫ үс т. *Дер кезінде, тиісті мезгілінде.* Малды *у а қ т ы л ы* суғарып тұрған жақсы (С.Бақбергенов, Адам.). Көзім тіпті еш нәрсеге түспейді, Оқтан қашқан тағысындай даланың. Бірақ тірі тіршілігін істейді, *У а қ т ы л ы* шайын бере сал оның (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

УАҚТЫЛЫҚ з а т. э к о н. *Есептемелердің сапалық сипаттамасы. У а қ т ы л ы қ* ақпараттың белгіленген уақыт ішінде өзінің мәнін жоғал-

татынына байланысты оның уақтылы көрсетілуін талап етеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

УАҚ-УАҚ үс т. *Мезгіл-мезгіл.* Қыстың ұзақ таңында етін *у а қ-у а қ* жеп, зорға тауысқан дөкей төбет қасқырға құтырық ауру жабысып, жынданып келіп кезіккен болатын (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

УАҚШЫЛ с ы н. *Ұсақ-түйекті есептейтін, күйкі (адам).*

УАҚШЫЛДЫҚ з а т. *Ұсақтық, күйкілік.*

УАҚЫП з а т. д і н и. *Діни орындарға тегін берілген зат, мүлік.* Мекеде *у а қ ы п* үй салып, Пәтер қып, жаққан шырақты. Бір Құдайдың жолына Малды аямай бұлапты (Абай, Тол. жин.). Бұл орайда неғұрлым солшыл элементтерді қолдану арқылы жеңіске жетуге болады. Соның *у а қ ы п* мүліктерін басқару, шаруашылығын жүргізу мәселелерінде біз партияға жоқ интеллигенцияның солшыл элементтерімен, либералдармен бірлесуге тиіспіз дейді ол («Жұлдыз»).

УАҚЫПНАМА з а т. к ө н е. *Құдайы ісіне жұмсау үшін берілген мүлік жазылған қағаз, уақып қағазы.*

УАҚЫТ [ар. وقت] з а т. **1**. ф и л о с. *Материяның үздіксіз дамуы мен өмір сүруінің объективті бір формасы; мезгіл, мерзім.* Ажыратса *у а қ ы т* бізді Бақ табамын қайда барып. Сені көрмеу – бақытсыздық. Жетімшілік айдан анық (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Адам қандай бақытты еді, Арман болса біреу үшін. Сақтап жүр ме *у а қ ы т* мені, Адал жардың тілеуі үшін (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2**. *Сәт, кез, мезет.* Сөйте тұра бұл сорлы бас осы *у а қ ы т қ а* дейін Ақбаян сенікі емес дегенге түсінбейді (І.Есенберлин, Алтын құс). **3**. а у ы с. *Заман, дәуір.* Түсің суып кеткен екен. Алам десең алып қал! Не қыласың таласып? Бұ да бір *у а қ ы т* шығар! Іштен шыққан соң, Қимайтын шығарсың, Қайтемін, ол түгілі, Шернияздан да айырылып отырсың! Құдайдың не салғанына көнбейміз. Шернияз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біржола өлсе, әйтеуір, жұмыс бітті, Бұл Мәжнүн екі өлімнің бірін күтті. Зәйіт кеп бір хабарын білдіргенінше, Болар ма мұнан қиын *у а қ ы т* тіпті? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ерте уақытта. *Бұрынырақта, баяғыда. Е р т е у а қ ы т т а* жан-жақтан келетін тоғыз торап жолды шөп басқан (F.Мұстафин, Қарағанды).

Уақыт бар. *Әлі ерте, біраз нәрсеге үлгеруге болады деген мағынада.* Неше тарау жұрт керегін жаза білсек, істей білсек, әлі де алдымызда *у а қ ы т б а р*. Бірақ не себептен екенін білмейміз «Қазақ» газетін аузына алмаса, «Айқаптың» көңілі көншитін емес (М.Дулатов, Шығ.).

Уақыт болып қалды. *Біраз уақыт өтіп кетті, белгілі бір шаруаның аяқталар мерзімі тақалды.* Бұл сөзді естігенде жаман састым, Көңілімді тәуекел деп азар бастым. *У а қ ы т б о л ы п қ а л ғ а н ы н* байқаған соң, Сарайда қалғандарға амандастым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сағатыма қарасам, сменаға баратын *у а қ ы т б о п қ а л ы п т ы* (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

Уақыт бюджеті. э к о н. *Қызметкердің, оның отбасы мүшелерінің немесе халықтың жекелеген тобының – уақытты (тәулікті, аптаны, айды, жылды) пайдалануы түрлеріне қарай оның жұмсалуын бөлу. У а қ ы т б ю д ж е т і н д е* жұмыс уақыты – нақты істелген жұмыс уақыты, ауысымды қабылдау және өткізу уақыты, бос тұру және өнімсіз шығын уақыты, жұмыста тәртіптелген үзіліс уақыты және жұмыстан тыс уақыт – үй еңбегі уақыты, жұмысқа жету және одан қайту уақыты, бос уақыт (белсенді тынығу, оқу уақыты), физиологиялық қажеттіліктерді қанағаттандыру (ұйықтау, тамақтану) уақыты және өзге де жұмсалған уақыт шығындары қамтылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Уақыт жоқ. а) *Қол тимейді, мұрша жоқ.* Жолда көрген қызығымызға сан жетпейді, олардың бәрін айтып жатуға *у а қ ы т ж о қ* (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Соған да *у а қ ы т ж о қ* бірақ, Түнде де мейлі я күндіз. Тұрса екен деймін жарқырап, Тіршілік атты бір жұлдыз (Т.Молдағалиев, Ескерткіш). ә) *Болмайтын нәрсені соза беруге шыдамым келмейді деген мағынада.* Бұл көзім жоқ болса да бардай көзім, Жоғалған шыны ғашық жардай көзім. Қайғыдан босанарлық *у а қ ы т ы м ж о қ* Көміліп топыраққа қалмай көзім (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Уақыт кешті. *Тағатсызданып, мазасызданып күтті.* Ол келесі сәтте не айтып тастар екен, соған не жауап береміз деп, мазасыз *у а қ ы т к е ш е т і н б і з* (К.Юсупов, Ақиқат.).

Уақыт қоры. э к о н. *Жобаны ең ерте аяқтауға болатын уақыт пен жобаны ең кеш аяқтауға болатын уақыттың арасындағы айырмашылық* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Уақыт мәшинесі. о к к а з. *Басқа мезгілге, басқа жағдаятқа лезде тап болушылық.* Сағатты мұнара, Коррер музейі... Кәдімгі Г.Уэлльстің *«у а қ ы т м ә ш и н е с і н е»* мініп алып, басқа заманға өтіп кеткендей, сонау орта ғасырлардың қойнауында жүргендей боласыз (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Уақыт нормасы. э к о н. *Тиісті біліктілігі бар бір жұмыскердің немесе жұмыскерлер тобының (бригаданың) белгілі бір ұйымдық-техникалық және табиғат-климат жағдайында өнімнің (жұмыстың) бір өлшемін орындау үшін белгіленетін жұмыс уақыты шығынының тәртіптелген шамасы. У а қ ы т н о р м а с ы* адам-минут, адам-сағат, адам-күн есебімен айқындалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Уақыт озды. а) *Аз уақыт өтті.* Ұлымен ана күн батқанша осылай сөйлесті. Бірақ *у а қ ы т о з ғ а н* сайын ұлының ананың сөзін бөлуі сирей берді, анасы да төмен иіле берді (М.Жұмабаев,

Шығ.). ə) *Күндер зымырады, күн артынан күн, ай артынан ай өтті. У а қ ы т о з д ы.* Қала өліктей қарая берді (М.Жұмабаев, Шығ.). *У а қ ы т о з д ы.* Көкте жел айдаған бұлттар біріне-бірі тіркеліп, жүзіп оза берді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Уақыт санауышы. и н ф. <ағыл. timer clock> *Таймер қызметін атқаратын компьютер құрылғысы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақыт супердидары. и н ф. <ағыл. time supervisor> *Машиналық таймер негізінде уақыт қызметін ұйымдастыратын операциялық жүйені басқаратын программа* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақыт талдауышы. и н ф. *Белгілі жолға тиісті нұсқаулардың орындалу уақыттарын қосындылау негізінде немесе программаларының белгілі нұктелеріне белгілер қою және осы белгілер арасындағы программа бөлшегінің орындалу уақытын өлшеу негізінде программаның немесе программа бөлігінің орындалу уақытын бағалау немесе өлшеуге арналған аспаптық программалық құрал* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақыт тапты. *Қолы тиді, мұршасы келді.* – Егер *у а қ ы т т а п с а ң,* біздің ағайға айта сал, аты керек болса Қарасуға хабарлар, – дедім (С.Бегалин, Уақыт.).

Уақыт факторларын талдау. э к о н. *Келешекте болатын өзгерістерге жеткілікті сенімді көрсеткіш есебінде пайдаланылатын жағдайды ұсынуға негізделген талдау* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Уақыт факторы. э к о н. *Уақыт жөнінен әрқалай белгіленген төлемдерді мәміле жасасудың басына, түрлі уақытта жұмсалған шығындар мен алынған нәтижелерді ағымдағы мезетке не есепті жылдың басына келтіру кезінде қолданылатын көрсеткіш (коэффициент, дисконттаушы көбейткіш)* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Уақытты бөлу. и н ф. <ағыл. division of time> *Бір компьютер процессорымен бір немесе бірнеше программада бірнеше есептеу процесіне кезектесіп қызмет ететін жүйелердің негізі.* Әдетте, *у а қ ы т т ы б ө л у* үзу механизміне негізделген, ол процессорға ағымдағы программаның (немесе оның блогының) орындалуын уақытша тоқтатуға, оның қалып-күйін сақтауға, басқа программаны орындауға жұмылдыруға, ал содан кейін үзілген программаны орындауды жалғастыруға мүмкіндік береді. (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақытты бөлу жүйесі. и н ф. <ағыл. time-sharing operating system> *Уақытты бөлу режімінде компьютер жұмысын жасақтайтын операциялық жүйе* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақытты бөлу мониторы. и н ф. <ағыл. time-sharing monitor> *Уақытты бөлудің операциялық жүйесі немесе оның құрауышы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақыттың абсолюттік аралығы. и н ф. <ағыл. absolute timelag> *Программаның орындалуының басы мен соңы арасындағы айырмаға тең уақыт аралығы. У а қ ы т т ы ң а б с о л ю т т і к а р а л ы ғ ы н а* орындалу уақыты, сонымен бірге программа басқаруды жоғалтқан уақыт та кіреді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақыттың нақты масштабы. и н ф. <ағыл. real time> *Мәліметтер өңдеудің нақты орындалып жатқан процестерін басқару кезінде пайдаланылатын масштаб* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақыттың ісі қиын. д і н и. *Уақыт еш нәрсемен санаспайды, күтпейді деген мағынада. У а қ ы т т ы ң і с і қ и ы н-ды,* Уақытымыз жеткен соң, Айтып-айтпай немесе, Мезгіліміз өткен соң? (Бұқар жырау, Жыр.).

Уақыт үзіп кетті. ж е р г. *Уақыт озып кетті.* Ол нәстелерді орындауға *у а қ ы т ү з і п к е т т і* ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Уақыты бітті [жетті, озды]. *Ғұмыры таусылды, қайтыс болды.* Уақыттың ісі қиын-ды, *У а қ ы т ы м ы з ж е т к е н* соң, Айтып айтпай не керек, Мезгіліміз біткен соң (Бұқар жырау, Жыр.). Ау, құрбым-ау, бұл қиссаны оқып көрдің, Ойлашы, не түсіндің, нені білдің? Бірталай *у а қ ы т о з д ы,* көзің талды, Шамалы онан қанша пайда қылдың (М.Сүндетов, от іші.).

УАҚЫТСЫ: хош уақытсыды. *Көңілденіп қарсы алғансыды. Х о ш у а қ ы т с ы п* сөйледі шал барқылдап, Қол қусырып Әзім тұр сөзін тыңдап. Асын жеп, қолын жуып болғаннан соң, Әпкел деп ішкілікті қойды ымдап (Абай, Тол. жин.).

УАҚЫТСЫЗ с ы н. **1.** *Ерте, мезгілінен бұрын.* Дүнияда жүргенде Періштелер сынады, Қылмады ешбір мүдіріс. *У а қ ы т с ы з* өліп, тіріліп Жұмақ ішін қыдырып Болмады ақтан кідіріс (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** *Беймезгіл.* Жұрт табиғаттың әдеттен тыс *у а қ ы т с ы з* құбылысынан шошынып, тіксініп қалысты (Н.Мағзұмов, Жұмбақтас сыры). // *Уақыты шектеулі, мезгілі келмей.* Бұрыннан қалған мақал бар: «Мезгілсіз таң атпаған, *У а қ ы т с ы з* күн батпаған». Қашқанменен құтылмас, Адал өлім шәрбатын Неше жандар татпаған?! (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Даттайды екен бір кінәңді ел білсе Бірақ ол да келген қайғы *у а қ ы т с ы з.* Қызғанышы ізгілігін сөндірсе – Нақ сол адам бақытсыз (М.Шаханов, Ғасырлар.).

УАҚЫТСЫЗДЫҚ з а т. *Уақыты жоқтық, жұмысбастылық.*

УАҚЫТТАЙ с ы н. *Зулаған, зымыраған мерзімдей. У а қ ы т т а й* өзі жүйрік ат мінеміз, Сауыттай шынжырлаулы тереземіз. Тас дулыға болмай ма жатқан үйім, Шар айнам шойын есік бұ да бір кез (Абай, Тол. жин.).

УАҚЫТТЫҚ с ы н. *Бір мезгілдік, сәттік.* Олар енді қайтып бұл жақтан кетпейтін шығар деп ойласаң, бірақ соның бәрі *у а қ ы т т ы қ* қана (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Уақыттық айырмашылық. э к о н. *Есепті кезеңдегі бухгалтерлік және салық салынатын та-*

быстың арасындағы айырма. У а қ ы т т ы қ а й ы р м а ш ы л ы қ кіріс пен шығыстың бірсыпыра баптары салық салынатын табысқа енгізілген кезеңнің бухгалтерлік табысқа енгізілетін кезеңмен сәйкес келмеуі себепті пайда болады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

УАҚЫТША үс т. **1.** *Белгілі бір уақытқа дейін, қысқа мерзімге.* Шикізат сақтайтын бөлме *у а қ ы т ш а* да, тұрақты да болады (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). Алаш орданың, *у а қ ы т ш а* тұратын орны Семей болды. Бірақ большевик кесірінен Алаш орда іске кірісе алмады (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Әзірге, басы бүтін емес.* Тек сырлар кеудеге тұрды енбей, *У а қ ы т ш а* аулақтап іргеміз. Ат барда жаяулап жүргендей, Сөйлестің басқа бір тілде біз (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *У а қ ы т ш а* әкім болып жүрген күнде Қазақтың қайсысын да жеген болды (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Уақытша аймақ. и н ф. <ағыл. temporary area> *Аймақты құрған процесті орындау кезінде ғана болатын аймақ* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақытша артықтық. и н ф. <ағыл. time redundancy> *Мәселені шешуге алдын ала қарастырылған уақыт резерві* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақытша жад. и н ф. <ағыл. temparary storage> *Өңдеудің аралық нәтижелерін сақтауға резервтелетін арнайы сақтауыш құрылғы немесе жедел жадтың бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақытша кәріздеу. с у ш а р. *Топырақтағы тұзды сумен шайып, оны коллекторлар арқылы сыртқа алып кету.* Майда *у а қ ы т ш а к ә р і з д е у д е* тұз тек қана топырақтың есепті қабатынан шайылып алынады (Қаз. тілі термин. Су.).

Уақытша келісілген шығарындылар. э к о л. *Өндірістің ең озық технологиясын игерген, қуаты шамалас және технологиялық процестері ұқсас кәсіпорындардың зиянды заттектерді атмосфераға шығару мөлшері* (Қаз. тілі термин. Экология).

Уақытша кітапхана. и н ф. <ағыл. temporary library> *Бір тапсырманың шеңберіндегі мәліметтердің кітапханалық жинағы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақытша құрғату желісі. с у ш а р. *Ойпаң жерлердегі артық суды тоған канал арқылы басқа жаққа ағызып құрғату немесе жерасты суының деңгейін төмендетуге арналған гидротехникалық шаралар* (Қаз. тілі термин. Су.).

Уақытша қызметкер. *Белгілі бір мерзімге жұмысқа қабылданған адамдар. У а қ ы т ш а қ ы з м е т к е р* мен жылдың алты айдан аспайтын белгілі бір маусымына (көкөніс пен жеміс-жидекті ұқсату, қант өндіру т.б.) қабылданған маусымдық қызметкерлерді ажырата білу керек (ҚҰЭ).

Уақытша мекен стансасы. э к о л. *Тіршілік етуге айрықша қолайлы жағдайлардың болуына байланысты, белгілі бір түрдің өзі үшін ең ауыр кезеңдерде паналайтын мекені (аумақ, акватория)* (Қаз. тілі термин. Экология).

Уақытша су көзі. с у ш а р. *Жер беті суының жетіспеушілігіне байланысты анда-санда пайдаланылатын су қоры* (Қаз. тілі термин. Су.).

Уақытша тұрғындар. *Тұрақты пайдаланушылардың (пәтер жалдаушының, тұрғын үй-құрылыс кооперативі мүшесінің, тұрғын үй иесінің және онымен бірге тұратын семья мүшелерінің) рұқсат етуімен тұрғын жайда уақытша тұрған азаматтар. У а қ ы т ш а т ұ р ғ ы н д а р* тұрақты пәтер иесінің семья мүшелері болып табылмайды, әдетте олардың тұрақты өз мекен-жайы болады (Шаңырақ энц.).

Уақытша үкімет. т а р. с а я с и. *1917 жылғы ақпан төңкерісінің нәтижесінде патша өкіметі құлатылып, орнына туған буржуазиялық өкімет.* Корнилов *у а қ ы т ш а ү к і м е т т і* құлатып, Ресейде барлық билікті өз қолыма алам, таяп қалған революцияны сөйтіп тұншықтырам деп дәмеленді (З.Ақышев, Ақбел.). Әскер һәм жұмысшы мәжілісі *у а қ ы т ш а ү к і м е т т і ң* бұл пікіріне қарсы келді (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Уақытша файл. и н ф <ағыл. temporary (work) file> *Даярлаған міндеті аяқталғаннан кейін жойылуға жататын файл* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Уақытша ценоз [проценоз] э к о л. <лат. pro – бұрын, грек. koinos – ортақ> *Көбінесе кездейсоқ түрлерден құралған, динамикалық сипаттамалары өте айнымалы уақытша қауымдастық (әдетте, алғашқы қауымдастық)* (Қаз. тілі термин. Экология).

Уақытша шегерім. э к о н. *Негізінен маусымдық сипаты бар көпшілік қолды өнімнен жасалатын саудада қолданылатын баға шегерімі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

УАҚЫТЫЛЫ үс т. *Өз кезінде, мезгілінде.* Гүл қырқам да майысып, Жайлауым жаз, кең ауам. Уақытылы шай ішіп, *У а қ ы т ы л ы* дем алам (Т.Молдағалиев, Шақырады.). – Белгім бар біткен жасымнан. Сайран салып жүре бер, *У а қ ы т ы л ы* алып шашымды! Егер біреу естісе, Аламын сенің басыңды! (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

УАҚЫТЫНДА үс т. *Кезінде, мезгілінде.* Тозаң басып тұр бүгінде бокалдар, Бөтелке жоқ бокалдарға қоқаңдар. Әрбір үйдің *у а қ ы т ы н д а* шамы өшіп, Уақытында алынады сақалдар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Керекті *у а қ ы т ы н д а* ойламай, керекті уақытында қылмай, керекті уақытында айтпай, дәйім уақытынан кеш қалып, «Әй, әттеген-ай! Үйтуім екен, бүйтуім екен» деп, өмір бойы ғафыл болып-ақ отырғаның (Абай, Тол. жин.).

УАҚЫФ з а т. д і н и. е с к і к і т. ***Уақып***. Жұма күнгі ғибадаттың жұма мешіттерінде оқылуы, медреселер мен ханакалар, керуенсаралар мен *у а қ ы ф т а р*, күллийелер ен тәккелер, шифах-

налар мен қолөнершілер махаллалары қалалық өмірдің көркеюіне атсалысты («Қаз. әдеб.»).

УАЛ з а т. ж е р г. *Егін басатын құрал, талдан тоқып, бір бетін жебелеп жасайтын жабайы құрал. У а л* жеңіл тартады. Оны бірер көлікпен тартып, шағын егін бастырады. Осыдан бірнеше жыл бұрын кейбіреулер егістікті *у а л м е н* бастыратын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

УАЛАЯТ з а т. т а р. ***Уәлаят***. Жиырма жыл. Уалаят (өлке, аймақ). Бірнеше халық басқа *у а л а я т қ* а мәтфаруқ болды, бірнеше ажалы жеткен халық Мервтің ішінде қалды (Әбілғазы баһадүр, Түркі шежіресі). Соның үшін Ташкент, бүкіл Түркістан *у а л а я т ы н ы ң* халықтары халқын құрметтегенін біліп тыныштық, амандығын сұрап әр уақытта бата қылып, Құдай тағаладан ынсап етпегін тілеп тұрса керек («ДУГ»).

УАЛЛАҺИ о д. с ө й л. ***Оллаһи***. *У а л л а һ и*, көзім көрді мұның бәрін, наныңыз, жалған демей, шын растан (М.Дулатов, Шығ.).

УАН= е т. **1.** *Кішкентай баланың жылағанын қоя қоюы, жұбануы.* «Апалап» *у а н б а с т а н* жылаған күн, Жүрем деп қаз-қаз тұрып құлаған күн. Еркелеп, құр былдырлап, өтірік жылап, Алдына апам байғұстың сұлаған күн (М.Жұмабаев, Шығ.). Қуыршаққа қуанған, Балаларша *у а н г а н*, Жылағанын хан қойды (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Жұбану, көңілін алдарқату.* Жарлы өмір, жастық өмір *у а н г а н м е н*, Москва көркін көріп қуанғанмен, Сол кезгі патшалықтың жендеттері Әлиге болып кетті тұманмен тең (О.Шипин, Дастан.). **3.** а у ы с. *Қуану, көңілі толу, көңілі көтерілу, сену.* Ол да маған кездескенге қуанып, Мен де қалғам дос пейілге *у а н ы п*. Бір көпірдің екі басы сияқты, Бір қирайтын кетсе тасқын су алып (Е.Ибраһим, Көкше.). «Сендерге сыр айтуға ұяламын, Адасқан ақылымнан диуанамын. Залалсыз бір ғарыппын, менен қашпа, Аңға ерсем, адамға ермей, *у а н а м ы н* » (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

УАНДЫР= е т. *Алданыш болу, алдандыру.* Жетті бір хат, қуандырды. Келген досы тіпті жақын, Қам көңілін *у а н д ы р д ы*, Болды «бәрін ұқтыратын» (Ж.Өмірбеков, Мың терезе). Көңілін көріптердің шаттандырып, Тағы да дұға беріп *у а н д ы р ы п*. – Оңғар – деп, – сапар жолын арыстанның Ғалына өз қолымен аттандырып (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

УАНДЫРУ *Уандыр етістігінің қимыл атауы; жылағанын қойдыру; алдандыру.*

УАНТ= е т. *Жұбату; алданту.* Жаңағы келісім мен келелі бітімдер қуантса да, *у а н т а р* емес (С.Сматаев, Елім-ай). Құдіреті күшті Уақыт, Дос тұту адамды әдетім. Жылаған болса, *у а н т ы п*, Қуат бер жауын жеңетін (Ә.Шалабаева, Менің өрнек.).

УАНТУ *Уант етістігінің қимыл атауы; жұбату, алдарқату.*

УАНУ *Уан етістігінің қимыл атауы; жұбану, алдану.* «Айтбай келе жатыр» дегенде жылаған бала *у а н у ш ы* еді (М.Мағауин, Ақша қар).

УАҢ з а т. т а р. *Аймақ бастығы, князь.* Қобықтағы қалмақ *у а ң ы* Ошыржаптың жылқышысымын (К.Сегізбаев, Беласқан.). Жібереді бастық етіп Сағынбайды, Ол күнде ондай жігіт табылмайды. Сағынбай қалмақтарды басшы қылып, *У а ң ғ а* жөн білгізді үш күн қонып (Қозы Көрпеш.).

УАСИҒА з а т. *Дәреже, лауазымға қосымша берілетін ақының түрі.* Мәскөр қыздың тиген төресі қызмет уақытын толтырып, майор шенімен жылына 700 теңге *у а с и ғ а* алып тұратын болып қызметінен шыққан еді («ДУГ»).

УАСЛ: уасл һәмзә. *Араб әліпбиінде сөз басында һәмзәсыз келетін әлиф.* Егер *у а с л һ ә м з ә* сөйлемнің ортасында немесе бір әріптен кейін келсе оқылмайды (Е.Ыбырайымұлы,.. Құран оқып үйренейік).

УАСЫЛ: [ар. وصال] **уасыл айлады.** *Тілек қабыл болды.* Әр уақыт рақымы жоқ қатты құдай, Іздедім қалқажанды нәпсі тыймай. Мақбубаға *у а с ы л а й л а*, я керім деп, Зарландым жалғыз жүріп, уа дариға-ай! (Ақан сері, Шығ.).

Уасыл қылды. *Мақсатына жеткізді, тілегін қабыл етті.* Бар мақсат, мұратымды етсең (айлаң) хасыл, Сонымен тұра тұрсын бұл бір пасыл. Алху (186) һамма (187) жанды қуантқызып, Ғашығын мақсатына *қ ы л ғ ы л у а с ы л* (Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы, Шығ.).

УАТ[1]= е т. **1.** *Баланың жылағанын қойғызу, жұбату.* Жүріпті ылғи жанында ән, Жас бөбекті *у а т ы п*. Жан сүйерін сағынған Жас аруды жұбатып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Бір қатының ана үйде, шашын жұлып, Екі көзі былаудай отыр ұлып. Бесіктегі баланы *у а т а* алмай, Отырмын әбден шаршап, діңкем құрып (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Алдарқату, көңілін аулау.* Жыр анасы, бөбегіңе бер қуат, Қасыма кел, мен жылаған жерде *у а т*. Жасқап кетсең, тастап кетсең сен мені, Не күтемін, мен бітемін сол күні-ақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Патшаның заңын қуаттап, Жол ашып елді суаттап, Баладай алдап *у а т п а қ*, Би дегенің би емес, Ел алдағыш мекері (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **3.** а у ы с. *Қамқорлық көрсету, сүйеніш болу, көмек ұсыну.* О, қазақ қаны шыдатқан ба, Қалай көнсін *у а т қ а н ғ а*, Кектеніп-ақ қалғаның ба, Жау суретті бір атқанда, Уа, қазақ қаны шыдатқан ба (З.Шүкіров, Арал.). Дон Жуан. Періште, Анна ханым! Мен сорлыны қандай *у а т с а ң ы з*, Тәңірі өзіңізді де сондай уатсын! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

УАТ[2]= е т. **1.** *Үгітілетін нәрсені, тасты ұсату, майдалау, ұнтақтау, үгіту.* Тәкежан қарт қана Қасымның жатар жері жұмсақ болсын дегендей, бейіттің үстінен бір уыс топырақ алып, көрі, күсті саусақтарымен түйіршіктерін уқалап *у а т ы п* отыр (І.Есенберлин, Қатерлі.). Тіршілікке қараушы ем сенімдірек. Тас *у а т ы п* жүргендей, көмір күреп. Махаббаттың майданы – біздің майдан, Кім естіді Тұманбай жеңілді деп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *Тасты шағу, бөлшектеу.* Құм тоғанды, тас шеген. Айналдыра қазды окоп. Көз

жетпестей тауды атқан, Тас *у а т ы п,* от жаққан (А.Әбдіқадыров, Таңд. өлең.). **3.** а у ы с. *Ұшыру, сұлату, құлату.* Тастаған талай кісі атып-атып, Күнәдан аршылғандай нұрға батып. Насыбай атып жүріп көгендерді Жу деген балтаменен басын *у а т ы п* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

УАТҚЫЗ= е т. *Ұсақтатқызу, майдалатқызу.* Шолақ шалқасынан жатып, төсінің үстіне күйген кірпіштерді үйіп қойғызып, соны жарты пұттық балғамен *у а т қ ы з а т ы н* («Спорт»).

УАТҚЫЗУ *Уатқыз етістігінің қимыл атауы; ұсақтатқызу, майдалатқызу.*

УАТҚЫШ з а т. т е х н. *Тас, көмір т.с.с. ұнтақтайтын, уататын, майдалайтын техника.* Оған Европадағы ең ірі, ал жержүзіндегі үшінші тас *у а т қ ы ш* № 60 «Моккумі» машинасы орнатылды (Т.Қойшыманов, Қоңырат.). *У а т қ ы ш т а н* шыққан көмір тасқыны ағылып рештағқа келіп, одан ырғала жылжи вагонеткаға құйыла бастады (Ж.Өмірбеков, Замандас.).

Уатқыш балға. к е н. *Соғатын пневматикалық қолмәшине, соғу тетіктерінен тұратын құрылғы.* Жұмыс істеу тәртібі: ұңғыда шаппа ілгері жылжып, сүңгінің түбіне барып соғылады да, кейін қайтады. Ал сүңгі соққы нәтижесінде таужыныс-қа кіріп, оны опырып қопарады. Шаппаның ұңғы ішінде ілгері-кейін қозғалысы ауа қысымының әсерімен басқарылады. *У а т қ ы ш б а л ғ а* жеңіл (5–7 кг), орташа (7–10 кг) және ауыр (10–13 кг) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

УАТТЫР= е т. *Майдалаттыру, ұсақтаттыру.*

УАТТЫРУ *Уаттыр етістігінің қимыл атауы.*

УАТУ[1] *Уат етістігінің қимыл атауы; жұбату, көңілін аулау.* Досы Андрейді тар жерде тапқан Балуан, баладан жаман егіліп жылады, *у а т у* қиын болды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Мұны түсініп тұрған сәби жоқ, сонан бұл әннің бір мақсаты баланы *у а т у* болады (С.Хайдаров, Азамат.).

УАТУ[2] *Уат етістігінің қимыл атауы; ұсақтау, майдалау.* Бұл қатты тау жыныстарын бөлшектеп *у а т у* үшін қажетті геологиялық балға (С.Жортанов, Өлке тану.). Руданы қайта өңдеуге әзірлеу, яғни елеу, *у а т у* және ұнтақтау кезінде де ол тотығуға ұшырайды (Т.Қалыбеков, Экология.).

Уату тақтасы. к е н. *Балғалы ұсатқыштың бөлшегі* (Қаз. тілі термин. Кен.).

УАТУШЫ[1] з а т. *Жұбатушы, көңілді аулаушы.* Оңашада көп жеңілденіп, *у а т у ш ы с ы н* іздейтін шақта дөп келгенде ұнатады (Ж.Молдағалиев, Самал).

УАТУШЫ[2] з а т. *Тас, көмір т.с.с. бөлшектеуші, майдалаушы, ұсатушы.* Жезқазғанның кені қатты болса да, кен *у а т у ш ы л а р м е н* тек өзін жібереміз деп келіскенбіз (Ә.Ибрагимов, Нағыз қайнар). Шамалап айтқанда, тас *у а т у ш ы л а р* 15 жыл, кірпіш күйдірушілер 20 жыл, фарфор өндірісінде 25 жыл жұмыс істеген адамдар арасында силикозбен ауырушылар жиірек кездеседі (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

УАТЫЛ[1]**=** е т. *Ұсатылу, майдалану.* Опырылған, *у а т ы л ғ а н* көмір шахтерлерді тізеден көмген (С.Ерубаев, Менің құрдас.).

УАТЫЛ[2]**=** е т. *Езілу, егілу, жылау.* Іреңің неге сонша мұң атулы? Жігерің неге сонша *у а т ы л д ы*? Балауса шыбық едің, емен болдың Бойыңа жиып алып қуатыңды (М.Мақатаев, Шығ.).

УАТЫЛҒЫШ с ы н. *Тез уатылатын, майдаланғыш.*

УАТЫЛҒЫШТЫҚ з а т. *Омырылғыштық, ұсатылғыштық.* Тастың мықтылығы, *у а т ы л ғ ы ш т ы ғ ы,* салмағы керек пе, мүсінкер шеберші бәрін-бәрін түсіндіре бастады (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

УАТЫЛУ *Уатыл етістігінің қимыл атауы.* Механикалық үгілу нәтижесіндегі тау жыныстарының бөлшектеніп *у а т ы л у ы* химиялық үгілудің пәрменділігіне септеседі (К.Сапарбайұлы. Геология.).

УАУ о д. *Басқа біреудің зейінін өзіне қарату үшін айтылатын ишарат сөз.* – *У а у,* Бибі, бос тұрма, жұмыс бар, жүр мұнда, – деді біреу (Д.Әбілев, Жүрек.). – *У а у,* қадірмен Сүйін ақсақал, бұл сөзіңді бұрын неге айтпағансың, – деді бай (М.Жұмағұлов, Қыран). .

УАҺ о д. *Тебіреніп, толғанған кезде қолданылады.* Абайдың оқығанмын өлең сөзін, Сол кезде пайда болған маған сезім. «Іші – алтын, сырты – күміс сөз жақсысын», *У а h,* дариқ! Ескермепті албырт кезім (О.Шораяқов, Шайыр). *У а h,* дариға, өтті Толыбай – Сөз жүйесін тиеген, Дулығалы құба нар! (О.Шораяқов, Шайыр).

УАХСУСАН [ар. و خصوصا] ш ы л. е с к і к і т. ***Әсіресе***. Адам қыла алмастай қызметтер істетіп қойып тұрғандығы, *у а х с у с а н* адам баласының ақыл-пікірін ұстартып, хақ пенен батылдықты айырмақты үйреткендігі – баршасы нәфиғлық болған соң, біздің оларға міндеткерлігімізге дауға жоқ (Абай, Тол. жин.).

УАФА з а т. е с к і к і т. ***Опа***. Файласыз ғылымда жоқ ешбір *у а ф а* ішуге ашы судай жарамайтын (М.Дулатов, Шығ.).

УӘ ш ы л. е с к і к і т. ***Және***. Қазан төңкерісіне дейін татар, башқұрт, қазақ халықтары арасында «Диуан Хикметтің» *у ә* Сүлеймен Бақырғалидің кітабының жатқа айтылуы осының мызғымас дәлелі («Қаз. әдеб.»).

УӘҒДА з а т. к ө н е. ***Уағда***. Бір іске ғақылдаспақ болсаңыздыр *у ә ғ д а ғ а* хилаф қылмай табысқаның (М.Дулатов, Шығ.).

УӘДЕ [ар. وعده] з а т. *Берілген сөз, серт, уағда.* Асыл адам қарайды, *У ә д е г е* бұрында. Батыр болар жігіттің Аты кетер руға, Тұлпар болар жылқының Тұлғасы тұрар құлында (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *У ә д е л е р* бойынша мұғалімі hә-

мен Сәрсенбайдың үйінде тұратын болып, Сәрсенбаймен бірге еріп келіп, бір үлкен боз үйге кірді (М.Дулатов, Шығ.).

Уәде байлады. *Сөз берді, ант етті.* Қәнеки, ала қойшы, сені сүйдім, Сен өлген жерде өлем деп жанды қидым. Серт қылып айырылмасқа *у ә д е б а й л а п*, Бердім заявлеиие, сотқа кірдім (Ә.Найманбаев, Шығ.). Әуелі хақтығына жетсін көзің, Серт қылдым ғой үйретпек болып өзім. Ертең ерте сол жерден табыспаққа, Екеуі *у ә д е б а й л а п*, қойды сөзін (Абай, Тол. жин.).

Уәде байласты. *Бір-біріне сөз, уағда берісті.* Мен екеуіңді де билеп, бір жермен *у ә д е б а й л а с т ы м* (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Ол таңсәріден атқа мініп, әзір болмаққа *у ә д е б а й л а с т ы* (М.Әуезов, Абай жолы).

Уәде берді. *Серт етті, уәделесті.* Көпір басындағы есауылға екі сағатта ораламын деп *у ә д е б е р г е н* Хакім, әрине, есауыл үшін емес, өз ісін тез аяқтауға асықты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Сен-дағы жетем десең *у ә д е ң д і б е р*. Бақтың гүлі келсе де, *У ә д е б е р д і* демеңдер. Гүл соларын білсе де Кейімейді кемеңгер (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Уәде бұзды. *Сөзінде тұрмады, сертті, уағданы орындамады.* Ал Жаңғалаң Жайбасардың жуастығынан емексіп, *у ә д е с і н б ұ з ы п* оған соқтыға беретін болды (С.Бегалин, Сәтжан). Кіріспекші болсаңыздар бір іске, *У ә д е н і б ұ з а* бермей ет берік. «Мынау ісің хата» деген кісіні «Сөкпе мені» – дей көрмеңіз жек көріп (М.Дулатов, Шығ.).

Уәде бойынша. *Келісуіміз бойынша.* Ертеңінде таңертең түндегі *у ә д е б о й ы н ш а* Қайранбай да бізбен бірге жүрді (С.Мәуленов, Шыңда.).

Уәде қоздады. *Сөзінде тұрмады, сөз беруі жиіледі.* Ерді шайтан жеңгені, Біткен істі козғаса. Адамдықтан қалғаның, Балалап *у ә д е ң қ о з д а с а* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Уәдеге күпті болды. *Бос сөзге қарық болды, уәдені көп естіді.* Қорыта айтқанда, олар құрғақ *у ә д е г е к ү п т і б о л ы п* отырғанда, басқалардың жаңа мәдени ошақтан дәме етке ніне жөн болсын деп те қаласыз («Лен. жас»).

Уәде қылды. *Сөз берді, ант етті, уағдаласты.* Мүсілім. Ендеше, Қажеке, *у ә д е қ ы л ы п* қоялық. Бесіншінің міндетін аласыз ғой? Қожантай. Бесіншіден бір үй шашау шығарсам, маған сәлем берме! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бесікте құда түскен әдет-ғұрып, Қалыңмал жай береді *у ә д е қ ы л ы п*. Кербез қыздың күйеуі – бай баласы, Үйде отырса, мойнына түспек құрық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Уәдеге берік. *Сертінде тұрғыш, сенімді.* Владимир Егорович шындықты сүйетін, *у ә д е г е б е р і к* адам (Самғау).

Уәдеде бар болу. *Сөзінде тұру, екі сөйлемеу.* Жасаған-ау, қалай келеді. *У ә д е д е б а р б о л с а ң*, бір жола алып кетемін, даярлана бер (Таңданып). Ойпыр-ай, қалай алып кетеді?! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Уәдені ұмытты. *Сөзінде тұрмады, айныды.* Запы болып ұстатпай жүрсе, «*У ә д е н і* кеттің бе, – дейді, – *ұ м ы т ы п* »? Тамақ үшін амалсыз қайта келсе, Ойнайды бұрынғыдан қатты мытып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Уәдесінде тұрды [тұрмады]. а) *Сөзінде тұрды, уағдасын орындады.* Бұл қазақ *у ә д е д е* қашан *т ұ р д ы*, Алдауменен күн өтіп құдай ұрды. Бірін-бірі құтырған итше қауып, Өңкей төбет шуылдап ұлып жүрді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Айтқан сөзінен таймады, айнымады.* Әукен директордың үйіндегі жеңгесіне берген *у ә д е с і н д е т ұ р д ы* (С.Досымов, Директор.).

Уәдесінен тайды. *Сөзінде тұрмады, уағданы бұзды.* Енді Ақан Петербордан жай мархамат күтудің орынсыз екенін ұғып, «ақ патшаға» баяғы жеріңе тимеймін деген *у ә д е ң н е н т а й д ы ң* деп, қыр көрсетіп, өкпе айтады (М.Жұмабаев, Шығ.). Рахмет жақындай бергенде Лиза бұрылып кетті, – менен қаша бастағаны ғой, *у ә д е д е н т а й ғ а н ы* ғой, – деді ішінен (С.Ерубаев, Шығ. жин.).

Уәдесін жұтты. *Айтқан сөзін орындамады, уағданы ұмытты.* Ақылын айтып еді, ері сабырмен тыңдап, бәрін құптап отырды да, аяқ астынан *у ә д е с і н ж ұ т ы п,* келесі жексенбінің таңертеңінде тағы да жоқ боп кетті (Ә.Сараев, Қараша.). *У ә д е м д і ж ұ т п а й м ы н,* айғыр үйірді қайтем, үлестірем бәрін (С.Сматаев, Елім-ай).

Уәдесін орындады. *Сөзінде тұрды, айтқанын орындады.* Бірнеше күннен кейін Мұса анадағы *у ә д е с і н о р ы н д а п* Шыңғысқа, Айғанымға айтып, Шоқанды өзімен алып кететін болды (С.Бегалин, Бала Шоқан).

УӘДЕГЕЙЛІК з а т. *Уәде бергіштік, уәдеге әуестік.* Ферманы әртүрлі әдіспен басқаруға болады, сыпайылық, ділмарлық, *у ә д е г е й л і к* мінез-құлыққа тіреледі («Қаз. әдеб.»).

УӘДЕЛЕС= е т. *Сөз байласу, уағда берісу, серттесу.* Сезімімді серік етіп бір ауық, Ізсіз кеткен достарымды еске алдым. Сағыныштан алып-ұшып жүрегім, *У ә д е л е с к е н* жерге келіп тұр едім (М.Шаханов, Ғасырлар.). Терезе темірленді, темір есік, Қорғану қорқаулардан кәрі кәсіп. Бәлен жас жасаймыз деп жер бетінде, Қойғандай құдаймен де *у ә д е л е с і п* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

УӘДЕЛЕСУ *Уәделес етістігінің қимыл атауы; уағдаласу, сөз байласу.* Сейітбатталмен *у ә д е л е с у і н* уәделескенмен, тап кешке тойды тастап, қалай кете қоятындығына Әтіке өзі әлі дүдамал (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Дәрігер кеп, аздаған медикамент тастаған екен, бізбен *у ә д е л е с у і* бойынша оларды ішпепті (С.Мұқанов, Алып. адым.).

УӘДЕЛІ с ы н. *Уәде байласылған, уәделескен. У ә д е л і* күні Балжан екеуміз самолетке мініп, ауылға тартып кетуге келістік (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Біткенде *у ә д е л і* күн келіп тұрдым, Көңілімді тек осы іске бөліп тұрдым. Жиылған бір-бір қозы, бір-бір қойға, Үстіме біраз киім алып кидім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Уәделі күн. *Шарттасқан, келісілген мерзім.* Болған соң *у ә д е л і к ү н*, жауын жауды, Судан ішкен жынды боп, ақылы ауды. Күні-түні шуласып таласады, Ұмытты тамақ жеумен және ұйықтауды (Абай, Тол. жин.).

УӘДЕМЫРЗА с ы н. *Ешкімнің көңілін қалдырғысы келмей, мүмкіндігі болсын, болмасын уәде бере беретін (кісі).*

УӘДЕНАМЕ з а т. т а р. *Өзара келісімшарт, келіссөз.* Русие жұрты менен Бұқар жұртының ортасында татушылық болмақ үшін 1871-нші жылда *у ә д е н а м е н і* көзитке басыб шығарармыз деп бұрынғы нөмірдегі казитде айтуб едік («ТУГ»).

УӘДЕСІЗ с ы н. *Уәдеде тұрмайтын, бәтуәсіз.* Қанша бәйіт айтса да заһрға, *у ә д е с і з* болдыңыз деді оны (Ғашықтық дастан.).

УӘДЕСІЗДІК з а т. *Сөзінде тұрмаушылық, баянсыздық, бәтуасыздық.* Сүйген жардың *у ә д е с і з д і г і* қандай қиын, қандай ауыр еді, аға (Е.Мырзахметов, Өмір сыйы). Мен көрдім ғашық жардан *у ә д е с і з д і к,* Өмірдің қызығынан күдер үздік. Жылы жүрек суыды, жара түсті, Шықпаған шыбын жанмен күн өткіздік (Абай, Тол. жин.).

УӘДЕШІЛ с ы н. *Ант-су ішіп, уәде бергіш, сертшіл.* Ақша бетте оқшау біткен қара мең, Жанарында жатыр қазір бар әлем. Жақсылыққа *у ә д е ш і л* ғой, атар таң, Махаббатқа сен де сол – деп қарап ем (Ғ.Қайырбеков, Большевик.). Жолдасқа опашыл, *у ә д е ш і л* болғандықтан, кейде шенқұмарлардың соңында да еріп кететін еді. Бірақ олардың қатесіне өз көзі жеткен соң, мына жерің дұрыс емес деп, айтар еді де, айырылып кетер еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

УӘДЕШІЛДІК з а т. *Уәдеге беріктік, сертшілдік.* Көп жыл істес және дос-жар адам болғанда, менің қайран қалатыным. Фадеевтің іскерлігі және *у ә д е ш і л д і г і* еді (С.Мұқанов, Өсу жол.). Хикмат әділдік, адалдық, *у ә д е ш і л д і к,* кішіпейілділік, бұл жолда тайынбайтын ерлік жайында көп әңгімелер айтатын (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

УӘЖ [ар.] з а т. **1.** *Бәтуалы сөз, талассыз пікір, дәлелді жауап.* Тар жерде олар жағадан *У ә ж г е* көнбес түсініп, Көп сөзіне ісініп, Құтырар иттей қабаған (Бес ғасыр.). Маңдайда әжім бар. Айтатын *у ә ж і м* бар. Арызды қойыңдар, Алғыс сөз жазыңдар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** л и н г в. [фр. motif] *Тілдегі құбылыстардың себепті негізі.* **3.** ә д е б. *Көркем шығарманың тақырыбына негіз болған нәрсе.*

УӘЖДЕМЕ з а т. **1.** э к о н. <франц. motif> *Жекелеген адамның немесе адамдар тобының ұйым мақсатына қол жеткізуге бағытталған әрекетке іштей ынталандырмалардың жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Экономика.). *У ә ж д е м е* екі фактормен айқындалады, олар: ұйымда қалыптасқан сыйақы мен еңбек жағдайы жүйесі және басшының жеке басының қабілет-қарымы (басшылықтың стилі) (ҚҰЭ). **2.** л и н г в. *Тілдік құбылыстың пайда болуының негіздемесі; сөзжасамдық, мағыналық байланыс.*

Уәждемелік талдау. э к о н. *Маркетингілік зерттеулердің біршама жаңа, перспективалы бағыты. У ә ж д е м е л і к т а л д а у* немесе уәждемелерді зерттеу – тұтынушының рыноктағы мінез-құлқын айқындайтын себептер мен жағдайды, ең алдымен әлеуметтік психология аясындағы себептер мен жағдайды іздеп табу (Қаз. тілі термин. Экономика.).

УӘЖДЕС= е т. *Келісу, кеңесу, пікірлесу, ақылдасу.* Қалай етсе де қарап отыру болмайтынын білетін Ұлбике екпінді бригадирмен *у ә ж д е с і п* жатпады (Е.Тұрысов, Қыран.).

УӘЖДЕСУ *Уәждес етістігінің қимыл атауы; келісу, кеңесу, ақылдасу.* – Ертеңгі жиынға әзірліктерің қандай, – деді үлкен кісі екеуінің *у ә ж д е с у і н* жақтырмағандай (Қ.Найманбаев, Үміт.).

УӘЖДІ с ы н. **1.** *Дәлелі нық, бұлтартпайтын.* Сондықтан да шындықтың нақты суретінен гөрі, үгіттік сарындығы *у ә ж д і* сөздермен мінездемелер көбірек орын алған (М.Қаратаев, Туған әдеб.). Қыздың осынау *у ә ж д і* де, ұтымды сөзі есіне түссе, Асқар өзінен-өзі еріксіз жымиып күлетін (Е.Әкімқұлов, Перизат.). **2.** л и н г в. *Тіл құбылыстарының, сөзжасам процестерінің уәжі бар, негізді.*

УӘЖІП [ар. واجب] з а т. **1.** д і н и. *Діни сенімде мойынсұнушыға парыздан кейінгі орындалуы міндетті болған діни амал, гибадаттар.* Ақыл – аста, күш – атта, сөз – малдыда, Ақыл, айла болмайды жоқ жарлыда. Парыз, *у ә ж і п* баршасын тамам қылып, Жалғыз-ақ әйел деген сөз қалды ма? (М.Жұмабаев, Шығ.). Зейнетке малы толған кісіге жылында құрбан күні бір қой шалмақ, *у ә ж і п* болады (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). **2.** *Міндет, қажет.* Мақтаса ғұламаны құрметтесе, Мағынасын аят-хадис ғамал етті. Құрметтеу ғалымдарды *у ә ж і п* болса, Ғауамдар бұл насихат сізге жетті (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Үлкеннің әмірі – *у ә ж і п* (М.Әлімбаев, 666 мақал.).

УӘЗИПА [ар. وظيفة] з а т. *Іс, қызмет, әрекет.* Бала ұрпақты баулу, тәрбиелеу – баба ұрпақ пен аға ұрпақтың мойнына жүктелетін тарихи парыз, игілікті *у ә з и п а* (М.Әлімбаев, Тәрбие.). Айтылмаш екі учитель *у ә з и п а с ы н* һәр дайын земство беріп тұрсын указной һәм кандидат һәм муәзин екі учитель бес жылда бір сайлансын (М.Дулатов, Шығ.).

УӘЗИПАЛЫ с ы н. *Салиқалы, пәтуалы.* Ол батыстық кейбір оқымыстылардың «Азия мәде-

ниетіне гуманизм жат» деген қағидасын Шығыстың ертедегі атақты дана адамдарының *у ә з и п а л ы* пікірлерімен жоққа шығарады (М.Кеңпейілов, Дала.). *У ә з и п а л ы* сөз айтып, уағыз шертер күннің кеткені де, өткені осы екен-ау (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр).

УӘЗІН [ар. وزن] з а т. к ө н е. **1.** *Мысқалдап өлшейтін өлшеуіш.* Қуаты оттай бұрқырап, *У ә з і н г е* өлшеп тізілген. Жаңбырлы жайдай сырқырап, Көк бұлыттан үзілген (Абай, Тол. жин.). **2.** *Өлең өлшемі.* Әйтеуір биыл жаңа өлшеу, жаңа *у ә з і н* ізденіп, бір өлең жазып апарып көрсетіп ем (М.Әуезов, Абай жолы.). Сөзімді өлшеп қараңыз *У ә з і н г е* дәл шыға ма, Қазақ деген балаңыз Уәзінді де ұға ма? (Шәкәрім, Өлең д.).

УӘЗІР [ир. وزير] з а т. к ө н е. *Кейбір шығыс елдерінің ел билеуші ханының немесе патшасының ақылшысы, кеңесшісі; лауазым аты.* Алты айда қыз атасы келуші еді, Баласын амандаса көруші еді. Данышпан падишаның *у ә з і р і*, Қасына келген сайын еруші еді (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шағатай ханның бір *у ә з і р і* бар еді, ақыры сол уәзір зынданда өлді (Әбілғазы баһадүр, Түркі шежіресі).

УӘЗІРДЕЙ с ы н. *Уәзір сияқты, уәзір тәрізді.* Жұрттың бәрі үн қатады әзілдей, Сенен бұйрық алған көсем *у ә з і р д е й.* ...Қара шашың көрінеді көзіме Жақсылықтың патшасының тәжіндей (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

УӘЗІРИЯТ з а т. о к к а з. ***Министрлік***. Халық депутаттары қалалық кеңесінің XXI шақырылған X сессиясы 22 мамыр күні сағат 10-да Қазақстан Республикасы Әділет *у ә з і р и я т ы н ы ң* конференция залында өтеді. Әйтеке би (бұрынғы Октябрь) көшесінің 67 үйінде («Алматы ақшамы»).

УӘЗІРЛІК з а т. *Уәзір міндетін атқарушылық.* Бір дерек бойынша, әмір Кабус Бирунидің ақылы мен біліміне қызығып, оған сарайына шақыртып бас *у ә з і р л і к т і* ұсынады (А.Көбесов, Сөнбе.). Керегі жоқ *у ә з і р л і к* мансаптың да, Ал сұлу қыз өзімде бар болатын, Барлық әнім тек соған арналатын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

УӘЙІМСІЗ с ы н. с ө й л. ***Уайымсыз*** *(уайымқайғысы жоқ, мұңсыз).* Қарекетсіз күйбеңсіз *у ә й і м с і з* тірлік (Қ.Ысқақов, Қараорман).

УӘЙІМШІЛ с ы н. с ө й л. ***Уайымшыл*** *(қайғырғыш, әр нәрсені ойлай бергіш).* – Бет-аузының *у ә й і м ш і л* барс-барсынан күресінге қатқан иттің қоясындай қиқиып жатысынан осы байқұстың тоқ ішегінің түйығында бір ақау бар ма деп ойлайды (Қ.Ысқақов, Қараорман).

УӘКІЛ [ар. وكيل] з а т. **1.** т а р. с о в е т. *Белгілі бір мекеменің, ұйымның атынан іс атқаруға өкілдік алған, сенім білдірілген адам.* 10–15 сентябрьде Орынбор шаһарын да Торғай қазақ-қарашекпен Советінің *у ә к і л д е р і н і ң* сиезі болды («Қазақ»). Жібердім бірталай сөз нақыл етіп, Алсаңыз көңіліңізге мақұл етіп. Баршасын бастырып шығаруға Қол қойдым ақырында *у ә к і л* етіп (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2.** р е с м и. *Басқа тұлғаның өкілі болып табылатын, қажет болса соның атынан әрекет етіп, дауыс беретін заңды немесе жеке тұлға.*

УӘКІЛДІ с ы н. *Уәкілдік сенімге ие болған.* Экономикалық Өзара Көмек Советіне мүше елдердің *у ә к і л д і* банктері арасында халықаралық экономикалық ынтымақ банкі арқылы жүзеге асырылған есептесулердің жалпы көлемі 1972 жылдағымен салыстырғанда 10 процеңттен астам артты («Соц. Қаз.»).

УӘКІЛДІК з а т. **1**. *Уәкіл болушылық.* Біз Құсайынның сөзін шын жүректен айтылған деп сендік те, *у ә к і л д і к* жұмысын адал ниетпен атқаруға ақыл бердік (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). Қара сол ажырасқаннан бізге жуымай қойған, *у ә к і л д і к* борышын да ақтамады (Тербеледі.). **2**. а у ы с. *Кепілдеме, куәлік.* Шоқан Уәлихановқа Батыс-Сибирь өлкесінің генерал-губернаторынан айрықша *у ә к і л д і к* берілген (С.Бегалин, Шоқан асу.).

УӘКІЛДІЛІК з а т. с ө й л. ***Уәкілдік***. Статус туралы заң Советтер депутаттарының *у ә к і л д і л і г і н* белгілеп беріп қоюмен ғана тынбайды («Соц. Қаз.»).

УӘКІЛЕТТІ с ы н. *Уәкілдігі бар.* Кеңес қорытындысы бойынша Премьер-Министр *у ә к і л е т т і* мемлекетік органға тәуелсіз сарапшыларды тарта отырып, келісімнің аталған аспектісіне заңгерлік сараптама жүргізуді тапсырды («Егемен Қазақстан»).

Уәкілетті аудитор. э к о н. *Уәкілетті мемлекеттік органның тиісті лицензиясы негізінде сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымының аудиті бойынша қызметті жүзеге асырушы аудиторлық ұйым (аудитор)* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Уәкілетті банктер. э к о н. а) *Банк заңнамасында көзделген шетел валютасымен операциялар жүргізуге елдің ұлттық (орталық) банкінің лицензиясы бар, валюта операцияларын, соның ішінде пайдаланушылардың тапсырмасы бойынша жүзеге асырушы банктер*; ә) *Белгілі бір банк операцияларын жүргізуге үкімет органдарының арнаулы рұқсаты бар несие-қаржы мекемелері;* б) *Халықаралық валюта-несие ұйымдарында өз елі үкіметінің мүдделерін білдіруші несие-қаржы мекемелері* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Уәкілетті орган. *Мемлекеттік құрылыстың түрлі салаларында мемлекеттік саясат жүргізу үшін үкімет айқындайтын орган* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Уәкілетті өкіл. *Инвестициялық-дилерлік фирмаға жұмыс істейтін және тиісті мемлекеттік органда тіркелгені туралы құжаты бар бағалы қағаздар* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

УӘКІС з а т. *Матаның түрі.* Панбарқыты ұстай алмай мүлкі етіп Келіншегі көз жасын да ір-

кетін. Ал Зәбида – *у ә к і с к е* малынып Көк барқытпен керзі етігін сүртетін (Ж.Ерманов Жанартау.).

УӘЛАЯТ [ар. ولايت] з а т. т а р. *Шығыс елдерінде жиі кездесетін аймақтық-әкімшілік бөлік: өлке, аймақ, облыс.* Қай *у ә л а я т*, қай жұрттан шыққан жансың, Ахуалыңды баян ғып сөйле маған. Өз жұртыңды баян қыл бастан-аяқ, Ақылымды айтайын, балам, саған (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бұл *у ә л а я т* партия мен оның Орталық Комитетінің бағыт-бағдары әлі қолданымға түспеген жер еді (М.Шоқай. Таңд. шығ.).

УӘЛИ [ар. والى] з а т. *Әулие, қасиетті адам.* Үндіқытайдың *У ә л и і* және Француз социолистік партиясының мүшесі Александр Ореннің сөзіне бұрынғы Ресей Революциялық Уақытша Үкіметтің бастығын қорқытып, үрейлендіретіндей дәнеңе жоқ еді (М.Шоқай, Таңд. шығ.). Шапқатын шілтендірдің саялаған, *У ә л и с і н* үшеуіңді анық шырақ (Мәрді дихан).

УӘЛІ с ы н. *Айтқаны келетін қасиетті, дуалы (ауыз).* Әділқазы да, дәл таразы да, аузы *у ә л і* шешен де – адамның ісі (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Азулы мен тырнақтыға ырық бермей өткен беделді ақын Сүйінбай әл үстінде, енді оның орнын кім басып, кім *«у ә л і* ауыз» болып қалады (F.Мүсірепов, Суреткер.).

УӘЛІЛІК з а т. ж е р г. *Айтқаны келушілік, аузы дуалылық.* Шоңбайдың дұғалы аузының *у ә л і л і г і* қашып, жаман дегені жақсылар санатына қосылып барады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

УӘРСАЛӘР з а т. к ө н е. *Баспахана.* Қазақша хиссаларды 30–40 жылдан бері тегін бастырып, жылына жүзден, мыңдап пайда қылып келе жатқан Қазандағы Борадәран Кәрімов hәм Хусайнов *у ә р с а л ә р і* болатын («Қазақ»).

УӘСУӘ [ар. وسوسة] з а т. к ө н е. *Азғырушылық, тайдырушылық.* Шайтанның *у ә с у ә с і н е н* сақта, Алла, мәлғұндар аздырмаққа кезеніпті (Fашықтық дастан.). Патша айтты ғарабты келтіріңіз, Басын кесіп мәлғұнды өлтіріңіз, *У ә с у ә с і н і ң* бәрі де болды сонан, Енді қалған ғұмырын бітіріңіз (Жүсіп-Зылиха).

УӘСУӘЛІ с ы н. к ө н е. *Азғыратын, жолдан тайдыратын.* Әлгіндей *у ә с у ә л і* азғырынды сөз қайталана берген соң, Ырысқан да тілге азып, әртүрлі жат мінездер көрсете бастаған (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

УӘСФІ [ар. وصف] з а т. к ө н е. *Бет-пішін, келбет.* Басы лағыл, көздері қызыл алтын. Жаратқан Алла тағала оның *у ә с ф і н* (Қисса-дастан.).

УӘСІЛ [ар. وصل] з а т. *Көздеген, діттеген мақсат.* Ортасына алысып. Майданға келіп қараса, Өзгесінің бәрі жоқ. Өліп жатыр Жанәбіл, Жәннатқа болып *у ә с і л* (Бабалар сөзі).

УӘУ *Араб әліпбиіндегі «у» әрпінің айтылуы. У ә у* әрпі ерін ұштарын ашық күйде алдыға қарай сәл созу арқылы шығады (Е.Ыбырайымұлы,.. Құран оқып үйренейік). Нон, налә ғып қайғыңмен күйдірдің көп, *У ә у,* уәйлана ғишқың уайым жеп (Абай, Тол. жин.).

УӘХИ [ар. وحى] з а т. д і н и. *Құдайдың Жәбірейіл періште арқылы пайғамбарға жіберген бұйрық-жарлықтары, хабарлары.* Қырық жасында Пайғамбарға *у ә х и* келді, кәпірге дағуат ет деп Хақ бұйырды. «Аллаh бір, хақ Расулін таны!» – деп, Меккенің кәпіріне хабар берді (Мәшhүр-Жүсіп Көпейұлы, Шығ.). Жүсіпке сонда *у ә х и* келді Хақтан, Олан мәрсил пайғамбар кәміл тартқан. Құдыретімді тамаша қылған менің, Сақтанғын мұнан былай қылма мақтан (Fашық-наме).

УБАЛДЫРҒАН з а т. ө с. <лат. conium> *Сабағы тармақты, жапырақтары 3, кейде 4 тілімді шытырша гүлділер тұқымдасының бір түрі.* Ішінде *у б а л д ы р ғ а н* өскен жерге мал жаюға не ондай пішенді жегізуге болмайды (Ә.Әбішев, Мал санитары.). Уқорғасын, *у б а л д ы р ғ а н,* тамыр дәрі және қырықбуын сияқты улы шөптерді жегеннен барып қой уланады (Ш.Қалықов, Қой мен ешкі.).

УБИДАЙЫҚ з а т. ө с. *Астық тұқымдасына жататын көп не біржылдық шөп. У б и д а й ы қ т ы ң* Қазақстанда 5 түрі кездеседі (ҚСӘ).

УБИКВИСТ [лат. ubigue] з а т. б и о л. *Әртүрлі жағдайларда, көбінесе көптеген ландшафты белдеулерде тіршілік етуге бейім ағза (мыс., кәдімгі қарағай, кәдімгі қамыс, қасқыр, түлкі және т.б.)* (Қаз. тілі термин. Экология).

УВАРОВИТ з а т. г е о л. *Силикаттар класының гранат тобына жататын минерал.* Химиялық формуласы: $Ca_3Cr_2[SiO_4]_3$. *У в а р о в и т* ультранегізді таужыныстарда және хромит кендерінде кездеседі (Қаз. тілі термин. Геология).

УВЕРТЮРА [франц. ouverture] з а т. м у з. **1.** *Опералық, балеттік шығармалардың музыкалық кіріспесі. У в е р т ю р а* композитордың бұл саладағы бастамасы болса да, тыңдаушылардан ол кезде үлкен баға алды (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). *У в е р т ю р а* опералық, балеттік шығармалардың орындалу алдындағы музыкалық кіріспе (Қ.Қуатбаев, Қысқ. муз. сөздік). **2.** *Оркестр үшін жазылған бір бөлімді шығарма.* Қазақстан композиторлары бірталай симфониялық поэмалар, сюиталар, *у в е р т ю р а л а р,* кинофильмдерге музыка жазды («Қаз. әдеб.»).

УВИТЕКСТЕР з а т. х и м. *Швейцарияда шығарылатын оптикалық ағартқыш заттардың саудадағы атауы* (Қаз. тілі термин. Химия).

УВОЛОГИЯ [лат. *uva* – жүзім, *logos* – ілім] з а т. *Жүзімнің құрылымдық құрауыштары және олардың тамақ өнеркәсібінің шикізаты ретіндегі қасиеттері туралы ғылым. У в о л о г и я* мәліметтерінің негізінде тамақ өнеркәсібінде оны ұқсатудың жүзім сортына сәйкес технологиясы талдап-белгіленеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

УГЛЕВОД з а т. х и м. с ө й л. ***Көмірсу*** *(құрамында крахмал мен қант мол кездесетін қоректік*

зат). У г л е в о д түрлі жармалар, ұннан, жасалған тағамдарда болады (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Тамақта өмірге керекті қоректік заттар – белоктар, майлар, *у г л е в о д т а р* болуға тиіс (Р.Сәтбаева, Гипертония.).

УГЛЕВОДСЫЗ с ы н. с ө й л. ***Көмірсусыз***. Шығу тегі жағынан тек өсімдіктерге тән, углеводты және *у г л е в о д с ы з* бөлімдерден тұрады (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

УГЛЕВОДТЫ с ы н. с ө й л. ***Көмірсулы*** *(құрамында углевод бар)*. Шығу тегі жағынан тек өсімдіктерге тән, *у г л е в о д т ы* және углеводсыз бөлімдерден тұрады (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

УГҮЛЖАПЫРАҚ з а т. ө с. *Сиреп бара жатқан өсімдік.* Наурызым қорығындағы бетеге қазтабан, селеу, *у г ү л ж а п ы р а қ*, ешкісабақ секілді аса құнды өсімдіктер де соңғы жылдары қурап азая бастады деседі («Парасат»).

УҒАРАҚ с ы н. *Ащы, кермек.* Үлкен суреткер С.Мұратбековтың сөзімен айтсақ, бұл повесте Эрнест Аркадий Гайдарша оқырманын елітіп отырып, *у ғ а р а қ* дәріні тәттіге орап, оқырманына аңдатпай жұтқызып жіберген («Қаз. әдеб.»).

УДАЙ с ы н. **1.** *Өте ащы.* Естай қуырдақтың бір қасығын аузына салып еді, тұзы *у д а й* екен, тамағынан зорға өтті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Аузына салып еді, *у д а й* екен, шайнай алмай түкіріп тастады (М.Мағауин, Ақша қар). **2.** а у ы с. *Өте ауыр, қиын.* Қыршынынан қиылған балауса жастың өкініші *у д а й* (М.Қаназов, Жер кіндігі). Ақасқа кетіп барамын деп айтпағаныма *у д а й* өкіндім, ұялдым (М.Қаназов, Сонар).

Тілі удай. *Тілі өткір, шындықты бетке аямай айтатын.* Темір бидің *у д а й* ащы *т і л і* Қара Оспанның өңменінен өтіп кетті (І.Есенберлин, Алмас.). Ырыс баланың *т і л і у д а й*, әсіресе Сәлімнің ығынан түспейді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Удай ащы. а) *Дәмі өте ащы (тағам).* Енді *у д а й а щ ы* қайнатпаны қиналып, көптеп ішудің қажеті болмай қалды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). ә) *Шыңғырған жіңішке, өте қатты (дауыс).* Ұмтылды не болғанын қыз білмеді, Құлақта *у д а й а щ ы* үн күңгірледі. Жас бөбек құшағында ұшты төмен, Аяғын жинап бірақ үлгірмеді (З.Шүкіров, Арал толқын.).

Удай қымбат. *Бағасы өте жоғары.* Жүйрік поездың өзі үш тәулікте әзір жетеді, жолы да *у д а й қ ы м б а т* (Д.Досжанов, Кісі.). Жолшыбай базарға соғып, саудагерлер сатып тұрған ет сөресін аралады, *у д а й қ ы м б а т* екен (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Удай мас. *Мүлде есін білмейтін мас.* Оспанның өмірі әдетінде жоқ еді, бір күні үйге *у д а й м а с* болып келді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Жолы түсіп жүргенде, *у д а й м а с* Айранбаймен бір-екі рет кездесіп қалған (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

УДАР-ДУДАР с ы н. *Шашы дударланған, үйпа-түйпа.* Үсті-басы қауырсыны жұлынған төбелескек әтештей *у д а р-д у д а р* боп анадайда сестиіп тұрған Әйтікен бұларға оқты көзімен қарайды (Ж.Мусин, Ақ алаң). Бекет Қоңыратты жаңа есіне алды, су тиген шашы *у д а р-д у д а р* (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

УДМУРД: удмурд тілі. *Финн-угор шоғырына жататын удмурд халқының тілі. У д м у р д т і л і н і ң* жазба мұрасы 18 ғ-дан белгілі. Жазуы орыс әліпбиіне негізделіп, ана тілінің дыбыстық ерекшелігін сақтаған 5 қосымша әріппен толыққан (ҚҰЭ).

У-ДУ з а т. *Дуыл, даңғаза, у-шу.*

У-ДУЛЫ с ы н. *У-шуы мол, дүрбелең.* Әне бір күндердегідей *у-д у л ы* кезең болса, Елжанның өзі де келісе қоймайтын (Т.Нұрмағанбетов, Тұнық су).

УЕЗ з а т. т а р. ***Ояз***. Артынша көп ұзамай елге барды, Жан досын жастай ерткен тауып алды. Әли мен Амангелді бір жүргенін *У е з і* Тоққайманың хабарланды (О.Шипин, Дастан.).

УЕЗД з а т. т а р. ***Ояз*** *(қазақ жерін облыстар мен аудандарға бөлуден бұрын болған губерния немесе басқа ірі аймақтарға бағынатын, болыстардан тұратын әкімшілік-территориялық бөлік).* Арша ағаш, қызыл ағаш, көкше терек, Жиһанда не нәрсе бар жанға керек, Хазіретке осы ағаштың тұқымдарын *У е з д* бен Губернатор берген бөлек (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Міне, біздің Торғай һәм Ырғыз *у е з д е р і н е н* 15–20-шы октябрьден бастап кісі алынбақшы еді, жастар келмейді. Сондықтан елге неше мың әскер зеңбірек, пулеметпен шығып тұр. Жақсылықпен көнбесеңдер, «патша жарлығына мойын ұсынбағандық законге қарсылық», – деп күш жұмсамақ. Бұл – анық. (М.Дулатов, Шығ.).

УЕЗДІК с ы н. *Уезге қарасты, уезге бағынатын.* Былтыр *у е з д і к* оқу бөлімімен жағаласып жүріп осы ауылға мектеп ашқан болдым, – деді Жұман (Б.Майлин, Шығ.). *У е з д і к* қосшы бөлімінің бастығы бұрынғы қырық жыл управитель болған Омаровтың есігін де күні өткен жалшының баласы (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

У-ЗӘР з а т. *Жанға жайсыз тиетін, ащы сөз.* «Өзінің бар болмысын жаншып, езген ақырапазаптың кермек дәмі, таңдай уытар ащылығы, осы бір көк жусанның *у-з ә р і н е н* де басым шыққан (С.Нарымбетов, Тентек). Қарақатын Ақбала жайын айтуға оқталып *у-з ә р і н* тіліне жиып ала қойған екен (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

УЙЕЗ з а т. ***Уезд***. Кел деп тегіс шақырды, Бірінші болған съезге, Торғай *у й е з* қол астын (О.Шипин, Дастан.).

УИСАЛ с ы н. е с к і к і т. *Қосылған, жұп болған.* Чын хақиқат би қарар қылдың мені, Мағшуқым, қашан болар *у и с а л* күні (Жүсіп-Зылиха).

УКАЗ з а т. т а р. с о в е т. *Өкіметтің жоғарғы органы қабылдайтын, заң жүзінде күші бар қаулы, жарлық.* СССР Жоғарғы Советі Президиумы-

ның 1944 жылғы 21 февральдағы *У к а з ы* бойынша аға сержант Сұлтан Баймағамбетовке қаза тапқаннан кейін Совет Одағының Батыры атағы берілді (С.Сейітов, Сөз сұра.). Газеттерге шыққан *у к а з д ы* көре салып, жұрт сүйіншіні Владимирден сұраған (Қ.Боранбаев, Дала.).

УКЕКІРЕ з а т. ө с. <лат. acroptilon> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер. У к е к і р е* – улы өсімдік (гүлдеген кезде), онымен жылқы қатты уланады. Күрес шаралары: карантин; егістік жерді терең жыртып, бірнеше рет культивациялау, гербицидтер қолдану (ҚҰЭ).

УКОЛ з а т. *Тері астына сұйық дәрі жіберіп емдеуге арналған қуысине.* Мен оған аптасына екіүш рет келіп *у к о л* салып, дәрі әкеліп беріп жүрдім (И.Жақанов, Қайта орал.). Ауруға 3-4 мәртебе *у к о л* салу үшін өзі ертеңге дейін кідіретін болды (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

УКРАИН з а т. *Украинаның негізгі тұрғын халқы.* Орыстар, беларусьтермен бірге *у к р а и н д а р* шығыс славяндар тобын құрайды. Бұлардың жалпы этникалық негізі – туыстас шығыс славян тайпаларынан 10 ғ-да қалыптасып, Киев Русі мемлекетін құраған жергілікті халық. Осы көне халықтар негізінде бірте-бірте туыстас үш халық – орыстар, *у к р а и н д а р*, беларусьтер қалыптасты (ҚҰЭ).

УКРОП з а т. ө с. с ө й л. <лат. anethum> ***Аскөк*** *(тамақтың дәмін келтіру үшін пайдаланылатын ұсақ жапырақты бақша өсімдігі; әшкөк).* Әрбір аулада ине шаншар жер жоқ, картоп, пияз, сәбіз, асбұршақ, *у к р о п* (Қ.Ұябаев, Қырда.). *У к р о п* халық медицинасында сонау ілгері заманнан бері қолданылып келеді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

УҚАЙТАРМА з а т. м е д. *Удың зәрін қайтаратын, ағза уланғанда қолданылатын дәрі.*

УҚАЛА= е т. **1**. *Бетті, теріні қолмен үйкеу, ысқылау.* Қырық градус, шамасы, Сол күнгі суық анық нақ. Дірдектеп мылтық ата алмай, Солдаттар тұрды тебініп, Құлақ, мұрнын *у қ а л а п* (О.Шипин, Дастан.). «Көшіп отыр» деген соң көзімді ашып, Бет-аузымды *у қ а л а п*, өңім қашып, Сығырайып жан-жаққа алақтасам – У да-шу – бәрі әбігер, дабырласып (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Ауырған аяқ-қолды сипау.* Қол-аяғы сырқырап-сыздағанда *у қ а л а п* Гүлдәрінің қасынан бір елі шықпайды (Ә.Әлішев, Бәйтерек.). Райханның оң жақ аяғының башайлары боп-боз үсіп кетіпті, қанша *у қ а л а с а ң* да жан кірер емес (С.Жүнісов, Жапанда.). **3.** *Қышыған көзді қасу.* Көзге шаң, түтін тигізбеу, көзді әлсін-әлсін жуып тұру, былық саусақпен ұстамау, *у қ а л а м а у*, шағылыстырғандай жарыққа қаратпау, қараңғыдан жарыққа кенет шығармау керек (М.Жұмабаев, Шығ.) **4**. *Бір нәрсені екі алақанның арасына салып умаждау, мыжғылау.* Бүркіт не дерін білмей төмен қарап, дастарқанның шетін *у қ а л а й* берді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Сарыекең бір тал масақты үзіп алып, *у қ а л а п,* үрлеп-үрлеп жіберді (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

УҚАЛАҒАНСУ *Уқалағансы етістігінің қимыл атауы; уқалағандай болу, уқалағанға ұқсату.*

УҚАЛАҒАНСЫ= е т. *Уқалаған тәріздену, уқалаған болу.* Ғазиза бейтаныс орыс жігітінен ұялды ма – басын төмен салып, көзін *у қ а л а ғ а н с ы п* бетін баса берді (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

УҚАЛАН= е т. *Мыж-мыж болу, умаждалу.* Ол менің қолымдағы әбден *у қ а л а н ы п* біткен хатты алды да, оқи бастады (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Майпаның үстіндегі жұмыс костюмі кірлемеген, *у қ а л а н б а ғ а н* (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

УҚАЛАНУ *Уқалан етістігінің қимыл атауы; мыж-мыж болу, мыжғылану.*

УҚАЛАС= е т. *Мыжғыласу, умаждасу.*

УҚАЛАСТЫР= е т. *Алақанын бір-біріне үйкеу.* Ол алақанын *у қ а л а с т ы р ы п,* балаша елбелектеді (І.Қожабеков, Қансонар).

УҚАЛАСТЫРУ *Уқаластыр етістігінің қимыл атауы; мыжғыластыру, умаждастыру.*

УҚАЛАСУ *Уқалас етістігінің қимыл атауы; мыжғыласу, умаждасу.*

УҚАЛАТ= е т. *Ауырған жерін сипалату, мыжғылату.* Бименді суық қолын немересіне *у қ а л а т ы п,* биенің доғасына, одан көрінген ауылға қараумен келеді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Әзілдеп тұр баласы, – Бәйбішеге сіз енді, *У қ а л а т ы п* жатыңыз, Арқаңыз бен тізені (Ж.Кәрбозин, Бір шоқ.).

УҚАЛАТҚЫЗ= е т. *Сипалатқызу, мыжғылатқызу.*

УҚАЛАТҚЫЗУ *Уқалатқыз етістігінің қимыл атауы.*

УҚАЛАТУ *Уқалат етістігінің қимыл атауы; сипалату, мыжғылату.*

УҚАЛАУ *Уқала етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сипау, мыжғылау.* Құшбегі кәрі белін *у қ а л а у ғ а* аяқ жағында отырған Паша балаға түн ортасы ауа келуін әмір етті (І.Есенберлин, Қаһар). Балаға *у қ а л а у ы н а* көнетін, не қылса соған жарайтын жабайы ойыншық баланың ішін пыстырады (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Көзін қолымен қасу.* Қиқым түскенде көзді *у қ а л а у* кеселді асқындырып жібереді (Е.Оразақов, Дәрігерлік.).

УҚАН-СУҚАН з а т. *Өйткен-бұйткен, алдаусыратқан іс.* Исабек Новосибирскіге келісімен үш вагон алманың *у қ а н-с у қ а н ы н* шығарып сатты (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Бас-аяғы он күннің ішінде Ұлдайды *у қ а н-с у қ а н* етіп Құдайберген алып келді (С.Талжанов, Ұлдай.).

УҚОРҒАСЫН з а т. ө с. <лат. aconitum> *Таулы жерде өсетін, тамырсабақты, көпжылдық улы өсімдік.* Халық медицинасында талас *у қ о р ғ а с ы н ы,* киікоты, жалбыз сияқты өсімдіктер де әртүрлі ауру-сырқауды емдеуге пайдаланылып келеді (Қазақст. аң байлығы). Ойдың қара отынан

жеріп, балбыраған балаусаны аңсап келген көп жылқы қалың *у қ о р ғ а с ы н д а* ашырқана асап, ауыздарынан ақ көбік аққанша мелдектеп тоятын шақ (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

УҚУРАЙ з а т. ө с. *Қурайдың егістікке, малға зиянды түрі.* Бұл басылымнан астық, қалақай, алқа, бақажапырақ тұқымдастары және 40-тан астам (тамыр дәрі, лапыз, сепсегүл, уқорғасын, у шырмауық, *у қ у р а й,* у балдырған, сасыр, ошаған, т.б.) халыққа көбірек белгілі өсімдіктер алынып тасталды (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.

УЛА= е т. **1**. *У беру, умен зиян келтіру, өлтіру.* Устинья оны *у л а п* та тастамақ болған шағы бар (Х.Рахимов, Сеңгір.). **2**. а у ы с. *Басын айналдыру, өтірік алдау.* Бір жарым мың жыл бойы *у л а п* келген «Құранды» қазақ тілінде оқып ешкімнің көзі жете қоймаған ғой (Ж.Молдағалиев, Ескі дос). Аз жаста көп сүйіп ем, сүйіліп ем, Көп *у л а п,* көп уланып, күйініп ем, Желдей жынды жүректің екпінінен Майысып, сына жаздап, иіліп ем (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Өмірін құрту, зиянын тигізу.* Әміріңді екі қылмай орындадым, Есімде отқа, суға ұрынғаным. Өтті жылдар, жапанда жалғыз қаппын, Өмірімді осынша *у л а п* не қылғаның?! (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Мазалау, маза бермеу, ес-түсінен айыру, есін алу.* Жеті айда жоғалса да талай іздер, Есімнен неге шықсын соңғы сөздер? Күндіз-түн жатсам-тұрсам көз алдымда *У л а ғ а н* жүрегімді қара көздер (М.Жұмабаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Жағымсыз әсерін жаю.* Әулие білгіш айтты деп, Жазылған талай қате көп, *У л а м а* ондай уды жеп, Шатаққа сатпа шынымды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қу кемпір қу далада қурап өлді, Құшақтап қу моланы *у л а п* өлді. Қайырсыз хан тілеуін тілеймін деп Қиналып қиыр шетте арам өлді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

УЛАҒЫШ с ы н. *Уын таратқыш, улайтын қасиеті мол. У л а ғ ы ш* заттар түрлі құралдың көмегімен таратылып, жер бетін уландыру үшін сұйық тамшы күйін де қолданылады (Мұны білуге тиіс).

Улағыш газдар. ә с к. *Ұрыс жағдайында қолданған кезде адамдар мен жануарларға зақым келтіретін улы (уытты) қоспалар. У л а ғ ы ш з а т т а р* химиялық қарудың негізі болып келеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Улағыш заттарды индикациялау. ә с к. *Улағыш заттарды жергілікті жерден, объектілерден, әскери техникадан, әскери киімнен, азық-түліктен, сондай-ақ ауадан табу немесе барын анықтау, байқап білу. У л а ғ ы ш з а т т а р д ы и н д и к а ц и я л а у* химиялық барлауға арналған аспаптар көмегімен, кейде улағыш заттардан сынақ алу жолымен оларды химиялық лабораторияда талдау арқылы жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Улағыш заттар концентрациясы. ә с к. *Ауаның бірлік өлшемі көлеміндегі улағыш заттар мөлшері.* Ол бір текше метр ауадағы улы заттар миллиграмымен немесе грамымен өлшенеді. Мысалы, фосген концентрациясы 0,5 мг/л болуы, 1 л зақымданған ауада 0,5 мг фосген бар екенін білдіреді. Зақымдаушы әсері бар *у л а ғ ы ш з а т т а р* қауіпті *к о н ц е н т р а ц и я* деп аталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Улағыш заттардың тұрақтылығы. ә с к. *Улағыш заттардың қорғанышсыз адам күшін зақымдау әсерін біраз уақытқа дейін сақтау қабілеттілігі. У л а ғ ы ш з а т т а р д ы ң т ұ р а қ т ы л ы ғ ы* улы заттардың физикалық-химиялық қасиеттеріне (тұтқырлығына, ұшпалылығына және т.б.), ұрыстық жағдайына (сұйық тамшылы, бу түрінде және т.б.), метеорологиялық жағдайларға, жергілікті жердің бедеріне және өсімдік жамылғысына байланысты болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

УЛАҒЫШТЫҚ с ы н. *Улағыш заттың адамдар мен жануарларды улау әсерінің күші.* Белгілі бір улағыш заттың *у л а ғ ы ш т ы қ* мөлшері мг/мин/л-мен немесе мг/сек/л-мен өлшенеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

УЛАЙ-УЛАЙ үс т. *Іріткі сала, дау-дамай туғыза-туғыза.* Арыстан Алатауда мерт болғанды, Оқжетпесте тұрған қарт тасқа айналды. Содан бері бірталай заман өтті, Алашта *у л а й-у л а й* жаман өтті (М.Жұмабаев, Шығ.).

УЛАН= е т. **1.** *Улағыш заттың әсеріне ұшырау, зардабына шалығу.* Шайқурайдан көбінесе түсі боз, ақтеңбіл малдар *у л а н а д ы* (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **2.** *Спирттік ішімдіктерді көп ішіп, масаю, салыну.* Бүйректегі жатқан тасты қуғандай, Буындарды балқытады бу қандай! Ол жерде де шаймен басам шөлімді, Дозамды ішіп, Бозамды ішіп *у л а н б а й*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Дүние, шіркін, ылғи ғана жаз емес, Ойлап тұрсақ жағдайымыз мәз емес. Арақ ішіп *у л а н ғ а н ы* қаншама, Жанбай жатып өшкені де аз емес (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **3.** а у ы с. *Біреудің жаман, пасық ойымен жаман жолға түсу.* Ақан найсап ел ішіне у сеуіп отыр, ертең бар жасымыз сол умен *у л а н а д ы* (С.Жүнісов, Ақан сері). **4.** а у ы с. *Ойы бұзылу, санасы қараю, шырмалу.* Бір күнде жолдас болдым құлынменен, Өмірімді алмақ болдым ойынменен, Ойын тынды, жолдасым жоқ боп кетті, Бұ күнде *у л а н а м ы н* ойынменен (М.Жұмабаев, Шығ.). Ойлансам *у л а н а с ы ң* таза жүрек, Алдына арманымен қоя тілек. Қыратын қиял, мақсат улы дертті. Оқушым, түсініктi болса керек (Ж.Жамқаев, Өлеңмен өрілген.).

УЛАНҒЫШ с ы н. *Улануға бейім, улануы тез.* Ішімдікке өте төзімсіз, тез *у л а н ғ ы ш* нерв жүйесі екені көпке мәлім (Б.Омарұлы, Жүрек. ауру.). Мысалы, бауыры ауыратын мал карбамидпен *у л а н ғ ы ш* келеді (Қ.Құсайынов, Химия.).

УЛАНДЫР= е т. **1.** *Улағыш заттың әсеріне шалдықтыру, ұшырату.* Ол жылқы мен ірі қараны *у л а н д ы р а д ы* (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). Ол күллі денені *у л а н д ы р ы п,* адамды

түрлі ауруларға ұшыратады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **2.** а у ы с. *Есін кетіру, мазалау.* Халқына ғаділдікпен пәрмен еткен, Қызықты дәурен сүріп өмірі өткен. Есепсіз өткен күндер *у л а н д ы р ы п,* Кәрілік – емсіз дәурен келіп жеткен (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қандай күйде жүр екен қайран жеңгем, Деген ой *у л а н д ы р ы п* ойын жеңген. Қалмаққа шабындыға түсіп кеткен, Жеңгесі өткен түні түсіне енген (Ш.Әбенов, Шыңғыстау).

УЛАНДЫРҒЫШ с ы н. *Уландыру қасиеті бар, уландыратын.* Кейде күйдіргіш, *у л а н д ы р ғ ы ш* затын өсімдік түгіндегі шырындарға байланысты деген де пікірлер айтылуда (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). Темекінің *у л а н д ы р ғ ы ш* күші оны шегу тәртібіне де байланысты (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

Уландырғыш заттар. ә с к. *Соғыс мақсатында қолданылатын уландырғыш химиялық қосылыстар. У л а н д ы р ғ ы ш з а т т а р* ретінде хлор, фосген, дифосген, хлорпикрин, иприт, дифенилхлорарсин т.б. қолданылады. Олар тыныс алу органдары, тері, ас қорыту жүйесінің кілегей қабығы арқылы организмге өтеді (ҚҰЭ).

УЛАНДЫРТ= е т. *Улағыш заттың әсеріне ұшырату.*

УЛАНДЫРТУ *Уландырт етістігінің қимыл атауы.*

УЛАНДЫРУ *Уландыр етістігінің қимыл атауы; улағыш заттың әсеріне шалдықтыру.* Алайда екінші жағынан алып қарағанда, біресе аннан, біресе мүннан болып жатқан атом жарылыстары жерді де, гүлді де, адамды да, хайуанды да *у л а н д ы р у д а* (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Мұның өзі жазғы уылдырықтың *у л а н д ы р у* қасиеті көктем мен қыстағы уылдырықтардан бәсең екенін көрсетті (Т.Тілеуғалиев, Балық ауру.).

УЛАНДЫРУШЫ з а т. *Теріс уағыз айтушы.* Халық өзінің батырлық, фантастикалық аңыз, дастандарында байлар мен діни *у л а н д ы р у ш ы л а р ғ а* қарсы күреске көтерген өжет ұлдарын мадақтайды («Қаз. әдеб.»).

УЛАНДЫРЫЛ= е т. *Улы зат араластырылу.* Сым құрттар мен олардың қоңыздарына қарсы *у л а н д ы р ы л ғ а н* еліктеіштер қолданылады (А.Ажкеев, Қант қызылша.). Бір гектар жерге 20–30 килограмм *у л а н д ы р ы л ғ а н* күнжара, майдалап туралған 15–40 килограмм сабан пайдаланылады (А.Алманиязов, Қазақст. қауын.).

УЛАНДЫРЫЛУ *Уландырыл етістігінің қимыл атауы.*

УЛАНТ= е т. *Зиянын тигізу, кесірін тигізу.* Лабашы деген бір елін, Антыменен *у л а н т қ а н.* Еренші мен Серенді, Тозғындатып шулатқан (Алдаспан). Тамырын жердің *у л а н т қ а н,* Жердің жүзін қуартқан, Жегі деген құрт еді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

УЛАНУ *Улан етістігінің қимыл атауы; улы заттың әсеріне шалдығу.* Сонау отызыншы жылдардың бас кезінде заводта қорғасын газымен *у л а н у* деген бір пәле болатын-ды (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Мұндай кезде, әлбетте, кен техникасы өнім бермейтін жұмыстарға пайдаланылады, оның үстіне кен транспорт жабдықтары машинистерінің күкіртті газбен *у л а н у* қаупі де туады. (Т.Қалыбеков, Экология.).

УЛАП-ШУЛА= е т. *У-шу, азан-қазан болу.* Артынша-ақ ауыл үстін *у л а п-ш у л а п* аттандаған үн басты (С.Жүнісов, Ақан сері). Біз қайтатын күні бәрі келіп *у л а п-ш у л а п* Қазақстанға шығарып салды (Қ.Байсейітов, Құштар). Қоналқыда отырған құстар *у л а п-ш у л а п,* тоғайды басына көтерді (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

УЛАП-ШУЛАУ *Улап-шула етістігінің қимыл атауы; у-шу болу, азан-қазан болу.*

УЛАС= е т. *Өзара шуылдау, азан-қазан болысу.*

УЛАСУ *Улас етістігінің қимыл атауы.*

УЛАСЫП-ШУЛАСЫП үс т. *У-шу, азан-қазан болып.* Текеш Шарапаттың жауабын күтпестен өзен жағасында *у л а с ы п-ш у л а с ы п* жатқан қонақтарға қарай жүріп кетті (Ә.Әбішев, Найзағай). Бұлар *у л а с ы п-ш у л а с ы п* театрға таянғанда алдарынан Берік қарсы шыққан (Қ.Бектұрғанов, Ізгілік.).

УЛАТ= е т. **1.** *Ащылау, масайту, улы заттың әсеріне шалдықтыру.* – Қонақтарды қымызбен *у л а т п а й,* шыж-мыж істеп жібересің бе, – деді Жанғазы (А.Лекеров, Түз гүлі). **2.** *Қатты масайту, есін білдірмеу.* Бір күні шарап ішіп едім, Түсті жарым ойыма. Терең ойға түсіп едім, Кетті мастық *у л а т ы п* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

УЛАТУ *Улат етістігінің қимыл атауы; улы заттың әсеріне шалдықтыру.* Меңдуанамен балаларды, үй хайуандарын *у л а т п а у* үшін меңдуананы піспей тұрғанда шауып тастау керек (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

УЛАТЫП-ШУЛАТ= е т. *У-шу еткізу, даңғазалау.* Қатын-қыздарды *у л а т ы п-ш у л а т ы п,* Текше қайсысың деп, ел жатар мезгілде тартып жөнелдік (М.Әуезов, Қараш.). Сахнаға көп адамды шығарып алып, *у л а т ы п-ш у л а т ы п* қойғанша, шағын топтың жүрегіне, сырына үңілу дағдысы дәстүрге ене бастады (Уақыт және қаламгер).

УЛАТЫП-ШУЛАТУ *Улатып-шулат етістігінің қимыл атауы.*

УЛАУ *Ула етістігінің қимыл атауы; улы заттың әсеріне шалдықтыру.* Темекідегі никотин емшек бездеріне әсерін тигізіп, олардың сүтін және сүт арқылы нәрестені *у л а у ы* мүмкін (Ж.Қодаров, Жас ана.). Аңқау елге арамза молда боп күн кешумен ғана қанағат етпей, ол көптің ертеңгі өмірін *у л а у ғ а* талпынып баққан (А.Байтанаев, Қайнар.).

УЛАУШЫ з а т. *Зиянын, зардабын тигізетін адам.* Өзінің екі өмірді *у л а у ш ы* екенін ойлап, оның жүрегі жанбай ма? (М.Жұмабаев, Шығ.).

УЛЕ= е т. *Желдің гуілдеуі; үрлеу, соғу.* Қонақүй есік-терезесінен жел *у л е п* тұратын жайдақ

бір бөлме (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Барлаушының бар тілегі – желдің алдан *у л е г е н і* (Ә.Бектемісов, Жау.). Екі күн ұдай *у л е г е н* желдің де сағы сынышты (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

УЛЕТ= е т. *Үрлеу, борату.* Мұз түтетіп, аждаһадай ысқырған ақ боран сабалап, аппақ қарды *у л е т і п,* айналаны заһарлы демімен сарнатады (С.Сейфуллин, Әңгім.).

УЛЕТУ *Улет етістігінің қимыл атауы; желдің гүілдеуі; қардың бораулы.*

УЛЕУ *Уле етістігінің қимыл атауы; гүілдеу, бораулы, соғу.*

УЛУҒЫЛА= е т. с ө й л. *Дабырау, улап-шулау.* Әзіл, қалжыңсыз шілдехана бола ма, бәрінің мақсаты, осыны қағыс етпеу, барынша *у л у ғ ы л а у,* сол арқылы өздерін де көңілді ұстау еді. Сөйтіп кеш шалт басталған (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай.).

УЛЫ с ы н. **1.** *Уы күшті, тез уландыратын.* Көген тамырында *у л ы,* май, эфир майының қалдықтары, ащы заттар және крахмал болады (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.). Бұл сияқты *у л ы* заттар өкпе жолдарына және бүкіл организмге өздерінің зиянды әсерін тигізді (М.Қайрақбаев, Рактан. сақтан.). **2.** а у ы с. *Зәрлі, зиянды, ащы.* Есебі *у л ы* есеп Улы елдің өкілі ем. Не пырақ, Не есек, Не тақыр, Не кілем! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** а у ы с. *Ащы шындықты бетке айтатын өткір (тіл).* Қайырсыз сарań малыңды, Еріншек есек жарыңды, Халыққа емес сыйымды Парақор баспақ биіңді, Ел бүлдіргіш бегіңді *У л ы* тілмен улаттым (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сондықтан да өткір тілді халық ақынынан не биінен қауым үнемі сескенеді, ал кімде-кім *у л ы* тілді ақынға не биге жақпаса үлкен өкінішке қалады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **4.** *Жағымсыз, жаман, қаһарлы, мейірімсіз (көзқарас).* Ертеңіне кеңсемізге бетін қалың түк басқан, көзінен *у л ы* зәр ұшқындаған еңгезердей қара кісі кіріп келді (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). Екеуінің бүкіл өмірлері осы бір шағын ауылда өтіп келеді, біріне-бірі *у л ы* зәрді өмір бойы шым-шымдап жинаумен келеді (С.Мұратбеков, Дос изде.). **5.** а у ы с. *Ызалы, ашулы, долы.* Шашың – толқын, жүрегімнен жарына Соғылды да баттым *у л ы* зарыма, Айнам, саған арнап жырлар жазамын, Қаламымды малып жүрек қанына (М.Жұмабаев, Шығ.). Құры тілмен зарланып сайраулымын, Қол-аяғым бос емес, байлаулымын. *У л ы* жүрек, долы тіл сөйлеп отыр, Ыза қысып тісімді қайраулымын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Улы бездер. б и о л. *Жануарлардың арнайы у бөлетін бездері.* Жануарлардың көпшілік түрлерінде *у л ы б е з д е р* организмді арнайы жарақаттайтын аппараттармен байланысқан. Кірпікшелі жалпақ құрттардың кейбір топтарында болатын көп клеткалы *у л ы б е з д е р д і ң* пішіні алмұрт тәрізді (ҚҰЭ).

Улы жануарлар. з о о л. *Денесінде басқа жануарлар мен адам денсаулығына қауіпті улары (уы) болатын жануарлар.* Дүниежүзінде *у л ы ж а н у а р л а р д ы ң* 4000 түрі таралған (Қаз. тілі термин. Биология). *У л ы ж а н у а р л а р* уытын жануларынан қорғану немесе жемтігін өлтіру үшін қолданады, кейбір жануарлардың (жыландардың, бал арасының) уыты дәрі-дәрмек ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экология).

Улы жыландар. з о о л. *Басқа жануарларға улы әсер ететін немесе қорғанатын арнайы у өндіретін бездері бар бауырымен жорғалаушылар. У л ы ж ы л а н д а р* аз қозғалады, жемін аңдып ұстайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Улы заттек. х и м. *Ағзаға зиянды у бөлетін химиялық заттек (мыс., пестицидтер)* (Қаз. тілі термин. Экология).

Улы зат. *Ағзаға зиянды улы зат.* Теміртікеннің *у л ы з а т ы* жылтыр түсті (пигмент филоэрит) келеді (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

Улы қалдықтар. э к о л. *Құрамында адам денсаулығына өте зиянды әсер ететін, сондай-ақ қоршаған ортаға қауіп туғызатын заттектері бар қалдықтар* (Қаз. тілі термин. Экология).

Улы өсімдіктер. ө с. *Өсімдікқоректі жануарлардан қорғану үшін уыт (алкалоидтар, глюкозидтер) бөліп шығаратын өсімдіктер. У л ы ө с і м д і к т е р д і ң* 10000-нан астам түрлері белгілі. Олар саңырауқұлақтардың, қырыққұлақтардың, ашық және жабық тұқымдылардың ішінде кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология)

Улы саңырауқұлақтар. ө с. *Жемісті денесінде улы зат (митоксин) болатын саңырауқұлақтар.* Мұндай саңырауқұлақтар адам организмін улайды және қандай өңдеуден өткізсе де өзінің улы қасиетін жоймайды. *У л ы с а ң ы р а у қ ұ л а қ т а р д ы ң* қатарына негізінен: солғын поганка, мухоморлар (сасық, қызыл, пантерлі, т.б.), жалған сұрғылт опенок және сайтан саңырауқұлағы жатады (ҚҰЭ).

Улы сөз [тіл]. *Көңілге қатты тиер, жанға батар сөз.* Шын жүректен айтылса, балдан тәтті *у л ы с ө з.* Сұм тілектен айтылса, тастан қатты *у л ы с ө з* (Ә.Көшімов, Шығ.). Мысалы, ол... ел билеуші пысықтарды өлтіре шенеп, олардың пасық мінездерін, сұрқия қылықтарын, арамдық әрекеттерін *у л ы т і л м е н* қатты мінейді (Ы.Дүйсенбаев, Шығ.).

Улы тау жынысы. г е о л. *Құрамында өсімдіктер мен жануарлардың өсуі мен дамуын тежейтіндей концентрацияда улы заттектер (ауыр металдар, қышқылдық және сілтілік көрсеткіштері өте күшті (сутектік көрсеткіш pH 3,5-тен төмен және 9-дан жоғары) ерітінділер және т.б.) бар тау жыныстары* (Қаз. тілі термин. Экология).

Улы толқынды түтін. ә с к. *Улы тұтінді құтыны (шашқаны) желдің бағытымен жағу нәтижесінде пайда болған тұтінді бұлт. У л ы т о л-*

қ ы н д ы т у т і н сондай-ақ сұйық улағыш қоспаларды арнаулы құралдардан бұрқу арқылы да алынуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Улы тұман. э к о л. *Газ тәріздес ластағыштардың (негізінен күкіртті ангидридтің), шаң түйіршіктерінің және тұман тамшыларының қосындысы* (Қаз. тілі термин. Экология).

Улы шоғырлану. э к о л. *Әртүрлі уақыт аралықтарында әсер еткенде сынақтағы жануарлардың опат болуына апарып соғатын зиянды заттектер концентрацияларының ауқымы.* Қазіргі кезде зиянды заттектің 30 күн ішінде сынақтағы жануарлардың тең жартысының опат болуына апарып соғатын шоғырлануы *у л ы ш о ғ ы р л а н у* болып есептеледі (Қаз. тілі термин. Экология).

УЛЫЛЫҚ з а т. **1.** *Уы мол болушылық. У л ы л ы қ* кейбір химиялық элеметтердің, қосындылардың және тіршілік заттектерінің организмдерге (адамға, жануарларға, өсімдіктерге, т.б.) зиянды әсер ету қабілеті (Қаз. тілі термин. Экология). Одан әрі бромның *у л ы л ы ғ ы,* кездесетін жерлері жөнінде айтылды («Қазақст. мект.»). **2.** а у ы с. *Өткірлік, ащылық, тілмен, сөзбен шағып алушылық.* Өлеңнің рухы, өткірлігі мен *у л ы л ы ғ ы,* нажағайдай жарқылдаған әрі көркем, әрі үрейлі, аумаған Лермонтов (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

УЛЫХИМИКАТТАР з а т. х и м. *Шаруашылық немесе медициналық тұрғыдан жағымсыз ағзалармен күресу үшін қолданылатын химиялық заттектер* (Қаз. тілі термин. Экология).

УЛЫ-ШУЛЫ с ы н. *У-шуы мол.* Ал тау өзенінің тасығанын көргенде әлдебір *у л ы-ш у л ы* күй тыңдағандай айызың қанып қуаттанатыны рас (О.Бөкеев, Ән салады.). Өмір мына *у л ы-ш у л ы* базардай, Топ ішінде келем сенен көз алмай. Сенің отты сырларыңды күнде оқып, Ұяламын жақсы бір жыр жаза алмай (Қ.Ыдырысов, Арабстан.).

УЛЬТИМАТИСТ з а т. *Ультиматум қоюшы.* Екінші жағынан, большевиктік фракцияның қатарындағы *у л ь т и м а т и с т е р* мен шақырымпаздар бұларға қарама-қарсы жаққа бас ұрды («Соц. Қаз.»).

УЛЬТИМАТУМ [лат. ultimus] з а т. **1.** с а я с и. *Халықаралық құқықта бір мемлекеттен екіншісіне қойылатын үзілді-кесілді талап.* Егер бұл талап белгіленген мерзімде орындалмаған болса, қарсы шара қолданылады. БҰҰ жарғысы бойынша күш қолдану, соғыс өртін тұтандыру жөніндегі *у л ь т и м а т у м г а* тыйым салынады (Қаз. тілі термин. Әскери.). **2.** ә с к. *Соғыс жағдайында әскери әкімшілік тарапынан (әскер топтарында) қарсылас әскеріне қақтығысты тоқтату үшін нәтижесіз қарсылық жасауын тоқтатуды талап ету* (Қаз. тілі термин. Әскери.). Маршал Василевский генерал Хатаны стол үстінде жаюлы жатқан картаға шақырып, жапон әскерлерінің қаруын тастауы үшін қай пунктке қашан келу керек екенін айтып, *у л ь т и м а т у м* қойды (Ә.Бектемісов, Майдагер).

УЛЬТИМО [итал. ultimo] з а т. э к о н. *Тауар немесе қор құндылықтарымен жасалған мәмілені орындалуына арналған айдың, тоқсанның, жылдың соңғы күні* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

УЛЬТРА <лат. ultra> *Шектен тыс (сандық немесе сапалық белгілері бойынша), шеткі орналасуды білдіретін күрделі сөздің бөлігі.*

УЛЬТРАДЫБЫС з а т. **1.** э к о л. *Айналадағы ортаны қорғаудың пассив әдістері өнеркәсіп өндірісінің қалдықтарын пайдаға асыру немесе көму арқылы олардың мөлшерін шектеу жөніндегі шаралар кешені. У л ь т р а д ы б ы с қ а* мыналар жатады: сарқынды суларды қоспалардан тазарту; шығарылатын газдарды зиянды қоспалардан арылту; атмосферадағы зиянды қалдықтары сейілту; шудың таралуына тосқауыл қою; инфрадыбыстың, *у л ь т р а д ы б ы с т ы ң* және дірілдің таралу мүмкіндігін кеміту шараларын жүргізу. т.б. (Т.Қалыбеков, Экология.). **2.** ф и з. *Адам құлағына естілмейтін жиілігі жоғары дыбыс толқыны.* Сұйықтықтар мен қатты денелер (әсіресе монокристалдар) *у л ь л т р а д ы б ы с т ы* жақсы өткізеді (ҚҰЭ).

Ультрадыбыстық толқындар. ф и з. *Жиілігі жоғары, құлаққа естілмейтін дыбыс толқындары.* Өткізгіштегі айнымалы электр тогі тербелісін, *у л ь т р а д ы б ы с т ы қ, э л е к т р о м а г н и т т і к т о л қ ы н д а р д ы,* радиолокация сигналын, жер сілкінгенде пайда болатын қыртыстық тербелістерді, басқарылатын және басқарылмайтын баллистикалық ракеталар қозғалыстарын, Жердің жасанды серігінің қозғалысын т.б. зерттеу математиканың және оның ішінде, әсіресе жоғарыда айтылған дифференциалдық және интегралдық теңдеулерді шешуге келтіріледі (О.Жәутіков, Жаратылыстану.)

УЛЬТРАКӘРЛЕН з а т. х и м. *Құрамында алюминий оксидінің мөлшері молдау болатын электротехникалық кәрлен* (Қаз. тілі термин. Химия).

УЛЬТРАКҮЛГІН с ы н. **1.** *Аса күлгін немесе көгілдір түсті, жай көзге көрінбейтін электромагнитті (сәуле).* Пигмент терінің тереңіректегі қабаттарын күн спектріндегі *у л ь т р а к ү л г і н* сәуленің әсерінен қорғайды деген жорамал бар (О. Сейкетова, Тері. ауру.). Сол кезеңде Күннің электромагниттік, *у л ь т р а к ү л г і н* сәулесі және радио толқындары үдей түседі (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). **2.** *Сақтауыш құрылғының қолданбалы программасын жойып жіберуге пайдаланылатын түс* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ультракүлгін сәуле. *Толқын ұзындығы 400-10 нм болатын көзге көрінетін және рентген сәулелерінің арасындағы спектр аймағында жататын көзге көрінбейтін электрмагниттік сәуле. У л ь т р а к ү л г і н с ә у л е н і ң* аймағы шартты түрде жақын (толқын ұз. 400-200 нм) және алыс не вакуумдық ультракүлгін сәуле (толқын ұз. 200-10 нм) болып бөлінеді (ҚҰЭ).

УЛЬТРАМАРИН [нем. Ultramarin] з а т. х и м. *Бертоллидтер класының химиялық қосылысы. У л ь т р а м а р и н* каолинді содамен, күкіртпен немесе каолинді натрий сульфаты және көмірмен балқытып алады; жасылдан күлгінге дейін түсі бар өнім, бояу алуда, тамақ өнімдерін, кірді нілдеуде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

УЛЬТРАМАФЕЛІК: ультрамафелік таужыныстар. г е о л. *Түстілік индексі 90-нан жоғары магмалық таужыныстар. У л ь т р а м а ф е л і к т а у ж ы н ы с т а р* мафелік минералдардан тұрады. Мысалы, периодотит, дунит, пироксенит, т.б. (Қаз. тілі термин. Геология).

УЛЬТРАМЕТАМОРФИЗМ з а т. г е о л. *Жоғары температуралар мен қысымдардың және ұшпа заттардың әсерінен түп таужыныстар толықтай немесе жартылай балқитын, химиялық құрамбөліктер қарқынды түрде жаңаша жинақталатын процесс. У л ь т р а м е т а м о р ф и з м* процесі жер қыртысының терең қойнауларында не гранит құрамды таужыныстардың балқу деңгейінен төменірек тереңдіктерде жүзеге асатын болса керек (Қаз. тілі термин. Геология).

УЛЬТРАМИЛОНИТ з а т. г е о л. *Бастапқы таужыныстың бітімі мен құрылымы толық өзгерген, минерал түйірлері түгелдей уатылған милониттің түрі. У л ь т р а м и л о н и т т і ң* құрылымы афаниттік, ал бітімі параллельді болады (Қаз. тілі термин. Геология).

УЛЬТРАМИЛОНИТТІК с ы н. *Ультрамилонитке тән.*

Ультрамилониттік құрылым. г е о л. *Қарқынды милониттенген таужыныстарға тән; порфиробластар болмайтын, түйіршіктердің майдалығы 0,01–0,001 мм-ге дейін жететін құрылым* (Қаз. тілі термин. Геология).

УЛЬТРАМИКРОСКОПИЯ з а т. х и м. *Сұйықтық немесе газда таралған коллоидтық бөлшектерді санаудың және бақылаудың оптикалық әдісі (*Қаз. тілі термин. Химия).

УЛЬТРАМИКРОТАЛДАУ з а т. х и м. *Массалары 10^{-6} г-нан аспайтын аз мөлшерлі үлгілерді талдау әдістерінің жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Химия).

УЛЬТРАМИКРОТАРАЗЫЛАР з а т. *Массасы 2 мг-нан аз үлгілерді өлшеуге арналған таразылар* (Қаз. тілі термин. Химия).

Ултранегізді таужыныстар. г е о л. *Кремний қышқылы аз ($SiO_2 < 45°$) және марганецпен молыққан атқылама таужыныстар (ультрабазиттер, гипербазиттер). У л т р а н е г і з д і т а у ж ы н ы с т а р* негізінен түсті минералдардан (оливин, приоксен және т.б.) тұрады (Қаз. тілі термин. Геология).

УЛЬТРАСҮЗГІЛЕР з а т. х и м. *Коллодия тәрізді жасанды қабыршақтан жасалған, тесіктері өте тар сүзгі. У л ь т р а с ү з г і* коллоид ерітіндінің бөлшектерін де, шын ерітіндінің де кейбір ірі дара молекулаларын өткізбейді (Қаз. тілі термин. Химия).

УЛЬТРАСҮЗУ з а т. *Бөлінетін қоспа бөлшектерінің тиімді мөлшерінің айырмашылықтарына негізделген қысым әсерімен жарғақтық бөлу. У л ь т р а с ү з у* биотехнологияда ерітінділердің стерилизациясында, препараттарды тазартуда кең қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

УЛЬТРАҮЛКЕН: ультраүлкен астасу. и н ф. <ағыл. ultra large scale integration> *Элементтері барынша тығыз орналасқан микросхема. У л ь т р а ү л к е н а с т а с у* кристалдағы транзисторлар саны 10 млн-нан 1 млрд-қа дейін баратын қазіргі заманғы процессорлар осындай схема (Қаз. тілі термин. Информатика.).

УМАЖДА= е т. **1.** *Уысқа салып қысу, мыжмыжын шығару.* Шешей ақшаны қалтасына салмай, қомсына *у м а ж д а п* сәл бөгелді де, сөзін жалғастырды (М.Мағауин, Көк кептер). Содан соң ол құяң белін әрең көтеріп, бешпетінің омырау қалтасындағы лотерея билетін *у м а ж д а ғ а н* күйі сыртқа беталды (М.Рахманбердиев, Ақ тілеу). **2.** а у ы с. *Басу, жаншу, астына салып илеу.* Бірде қырдың қызыл түлкісін *у м а ж д а п* жатқанда, көкжалдың үстінен жолбарыс шықты (А.Сарбөпин, Ала қарға).

УМАЖДАНУ *Умаждан етістігінің қимыл атауы; мыж-мыж болу, қыртыстану.*

УМАЖДАС= е т. *Ұмар-жұмар болысу, алысу.* Арашашылардың «қой-қойлаған» дауыстары естілгенше *у м а ж д а с қ а н* екеу бірін-бірі сілейтіп те салды (А.Хангелдин, Ғани.). Ол фашист есін жиғанша, оны алып ұрып, басына қапшықты қаптады, жолдастары да тез жетіп, қоса *у м а ж д а с т ы* (Ә.Бектемісов, Жау.).

УМАЖДАЛ= е т. *Мыж-мыж болу, қыртыстану, бүктелу.* Ол сұрғылт костюмінің қойын қалтасынан *у м а ж д а л ы п,* жалба-жұлбасы шыққан бір дәптер алып кеп, оған ұстатты (Н.Сералиев, Қаңтар). Аттан аунап түсіп, *у м а ж д а л ы п* жатқан жансыз түлкіні «Күшім, күшім, қой!» деп жүріп, тазының аузынан айырып алды да, құйрығынан көтеріп тұрып қарға соқты (М.Мағауин, Таңд.).

УМАЖДАЛУ *Умаждал етістігінің қимыл атауы; мыж-мыж болу, мыжылу, қыртыстану.*

УМАЖДАН= е т. *Топ-топ болып, шоғырлану.* Енді тамамдалған шығармын деп басын көтерсе, қу шүрегей байланбай қалып үрке қашқанда, басқалары да *у м а ж д а н а* аспанға көтерілді («Лен. жас»).

УМАЖДАСУ *Умаждас етістігінің қимыл атауы; ұмар-жұмар болысу, алысу, айқасу.*

УМАЖДАТ= е т. *Мыжғылату, жаншыту, ұқалату.*

УМАЖДАТУ *Умаждат етістігінің қимыл атауы.*

УМАЖДАУ *Умажда етістігінің қимыл атауы; мыжғылау, бүктеу.* Қыз да екі қолын қоярға

жер таппай, ақыры төрдегі құрақ көрпеге жайғасқан соң етігінің бір шетін *у м а ж д а у м е н* болды (Ә.Төреханов, Хантәңірі). Молдақ Ыбырайдың сөзін екі етпей, сандықтағы ақшаны біртіндеп *у м а ж д а у ғ а* кірісті (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

УМА-ЖУМА үс т. *Опыр-топыр, астан-кестен.* Жығылған үйдің астында қалғандар *у м а ж у м а* болып ойын-күлкімен шығып жатыр (О.Бодықов, Бұлбұл). Әне-міне дегенше төбенің батысын орай ағарандап жатқан ақ жолмен *у м а ж у м а* бірі қашқан, бірі қуған екі атты үзіліп шықты (Ә.Тарази, Қиян.).

УМАҚ-ШУМАҚ үс т. *Топ-топ болып, шоғырланып.* Басқа құнандар тобы жаңағы сары белден, осы кезде ғана *у м а қ-ш у м а қ* боратып келе жатты (F.Нұрпейісов, Аңшы.). Иттер *у м а қ-ш у м а ғ ы м е н* қырға шықты (М.Мағауин, Көк кептер).

УМАЛАУ *Умала етістігінің қимыл атауы; ұқалау, мыжғылау.* Қоян қуған төбеттей көрпеге кіргеннен-ақ аласұра бастады. Бір ауыз сөзге келместен Шолпанның денесін *у м а л а й* бастады. Ойын бітті (М.Жұмабаев, Шығ.).

УМАН-ДУМАН үс т. *Шат-шадыман, мәзмейрам.* Жұрт *у м а н-д у м а н* қол соғып жатыр (Ж.Мусин, Ақ алаң). Шықса, осы үй келін түсіріп жатқандай, есік алды опыр-топыр, *у м а н-д у м а н* («Қаз. әдеб.»).

УМАР-ЖУМАР үс т. ***Ұмар-жұмар*** *(бірінің үстіне бірі шыққан, опыр-топыр). У м а р-ж у м а р* болған адам мен аттың қарандағаны көк-ала тозаң ішінен дауыл жыққан үйдей қожырады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Сұлу мұрт та тұлыбын шешіп үлгерген екен *у м а р-ж у м а р* алыса кеттік (С.Жүнісов, Жапанда.).

УМАШ: умаш көже. э т н. т а м а қ. *Ұнды елеп, оған аздап су немесе сүт құйып қайнатып, пісіретін ас. У м а ш к ө ж е н і* темір пештің үстіне қойыпты (О.Бөкеев, Мұзтау). Кешке дейін тек қан суықтық, тұзсыз көже, дәмсіз *у м а ш,* сұйық атала ішкен әлгі адам асқа тәбеті шауып, әбден ашықса керек (Д.Ахметұлы,.. Албан-Жарты Ата).

УМАШТА= е т. с ө й л. ***Умажда***. Үй-іші көкала түтін, бәрі қолтықтарына бір-бір жастықты *у м а ш т а п* жатыр (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Бірнеше жігіт Абылаевты *у м а ш т а п* астарына басты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

УМРА: умра қажылық. д і н и. ***Кіші қажылық*** *(жылдың кез келген уақытында орындалатын қажылық).*

УМБРА [лат. umbra] з а т. х и м. *Ашық және күңгірт қоңыр түсті табиғи темір оксидті пигмент. У м б р а* жапсырмалар өндірісінде литография мен көркемдік бояуларда қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

УНАРЛЫҚ: унарлық қатынас. и н ф. <ағыл. unary relation> *Атрибуттарының саны 1-ге тең мәліметтердің жазба құжаттық моделінің қатынасы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

УНИВАЛЕНТ [лат. unus – бірею, лат. valens – күшті] з а т. б и о л. *Мейоздық бірінші бөліну кезіндегі қосылмайтын, жекелеген хромосомалар. У н и в а л е н т* анафазада клетка полюстеріне кездейсоқ ажырайды (Қаз. тілі термин. Биология).

УНИВЕРМАГ з а т. ***Әмбебап дүкен*** *(әр алуан өнеркәсіп тауарларын сататын дүкен).* Көшеде электр шамдары самсап жана қалған кезде Иван Иванович *у н и в е р м а г* тұсынан өткенін, мәдениет сарайына жеткенін бір-ақ білді (Ж.Ыбыраев, Алтай.). Қазір ауыл-селолық жерлерде мәдениет сарайы, кітапхана, *у н и в е р м а г,* асханалар бар («Мәдениет және тұрмыс»).

УНИВЕРСАЛ [лат. universalis] с ы н. ***Әмбебап*** *(әр нәрсеге лайық, жан-жақты).* Әрбір лабораториялық столға *у н и в е р с а л* штатив жасалған («Қазақст. мект.»). Символ өнердегі *у н и в е р с а л д ы* эстетикалық категория, ол салыстыру арқылы көркем образ және белгі мен аллегория категорияларымен ашылады («Қаз. әдеб.»).

УНИВЕРСАЛДЫ с ы н. **1.** ***Әмбебап***. Аудан орталығында тұрмыстың комбинат, *у н и в е р с а л д ы* магазин, ресторан-асхана бар («Қазақст. комм.»). Жыл бойына овощтың бірнеше түрін бірнеше рет егіп, өсіру үшін теплица бірыңғай болмай, *у н и в е р с а л д ы* болғаны жөн (Д.Әбілев, Помидор.). **2.** *Әртүрлі мақсаттарға лайықталған. У н и в е р с а л д ы* УДМ-8 сауу қондырғысы жаз жайлауда, қыс қыстауда сиыр сауатын алаңда пайдаланылады (І.Сейітов, Суармалы егіс.).

УНИВЕРСАЛДЫҚ з а т. *Универсал болушылық, әмбебаптық.* Бұл тәжірибелерге керекті құралдардың құрылысы өте күрделі, *у н и в е р с а л д ы л ы ғ ы* жеткіліксіз («Қазақст. мект.»). Совет адамдарының барлық *у н и в е р с а л д ы қ* қасиеттерін бір образдың басынан табуға, әрине, болмайды («Қаз. әдеб.»).

УНИВЕРСИАДА з а т. *Университет студенттерінің спорттық жарысы.* Еліміздің біріншілігіне қатынасу біраз шаршатты ма, таяуда өтетін *у н и в е р с и а д а ғ а* мүқият дайындала алмадым (Ә.Нұрмаханов, Жекпежек). В. И. Ленинніх туғанына 100 жыл толуына арналған студент қауымының *у н и в е р с и а д а с ы* аяқталды («Спорт»).

УНИВЕРСИТЕТ [нем. Universität] з а т. *Әртүрлі ғылымдар саласынан кең көлемде жоғары білімді мамандар даярлайтын көп профильді жоғары оқу орны.* Нариман студенттер көсемі болады, студент ереуілдерін басқарады. Төңкеріс салдарынан *у н и в е р с и т е т т е* оқу тоқталған кезде ол Бакуге келеді. Ол мұнда «Иршат», «Қайанат» газеттеріне жазысады (М.Дулатов, Шығ.). *У н и в е р с и т е т т і* алтын медальмен тәмамдап, қазақ халқынан тұңғыш «право магистрі» деген ғылыми атаққа ие болған Жақып Ақбаев 1903 жылы туған еліне оралды (М.Құл-Мұхаммед, Алаш ардагері).

УНИВЕРСИТЕТТІК с ы н. *Университетке тән, университетке қатысты. У н и в е р с и-*

т е т т і к білім, бойына біткен табиғи дарын, еңбекқорлық, міне, осы қасиеттерінің арқасында ол өз ісінің шебері атанды («Қазақст. мект.»).

УНИТАЗ з а т. *Дәретхананың ішіндегі дәрет сындыратын астауша.* Осы сөздерді аптыға айтты да, жасанды мұртын сыпырып, төс қалтасынан кездігін суырып алып, *у н и т а з ғ а* тастады («Жалын»).

УНТЕР-ОФИЦЕР [нем. Unteroffizier] з а т. ә с к. *Патша армиясындағы және кейбір басқа да армиялардағы кіші командалық құрамға кіретін әскери қызметкер. У н т е р-о ф и ц е р* – революцияға дейінгі орыс және қазіргі кейбір шетелдік армиялардың кіші командалық құрамының атағы. Қазіргі әскерлерде кіші командалық құрамда сержант атағы белгіленген (Қаз. тілі термин. Әскери.) Акико шаштаразға Отодзосының бетін уқалатып, адъютант бір *у н т е р-о ф и ц е р г е* оның етігін тазарттырып жатты (Ж.Тілеков, Хинган асу.).

УНЦ [лат. uncia] з а т. м е д. *Дәріхана безбенінің 29,8 грамға тең салмақ өлшемі.* Дени оған бұзаудан алған 20 *у н ц* қанды құяды (А.Даиров, Хирург.).

УПРАВА з а т. к ө н е. ***Әкімшілік.*** Бұлардың бәрі де айлап белгілі жалование алады, мысалы: қазіргі толып жатқан ұлылы-кішілі комитет яки *у п р а в а* ағзалары, комиссарлар, милиция бастықтары, чиновниктер, учительдер, инструкторлар, приказчиктер, конторчиктер, докторлар, фельдчерлер, судьялар, адвокаттар, тағы тағылар (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

УРА о д. *Солдатты шабуылға бастағанда немесе бір нәрсені қолдап қуаттағанда көтеріңкі рухпен айтылатын сөз.* – Алға, *у р а,* жолдастар! – деді де, өзі автоматтан оқты қарша боратып, тұра жүгірді (Б.Далабаев, Қазақст.). – *У р а,* – деп Әлия даусы оқпен ілесе шықты (Ж.Жұмақанов, Әлия). – *У р а,* дегелек келді, жаз болды! – деп, бір топ бала алақанын шапалақтады (К.Баялиев, Дегелек.).

УРАЛА= е т. *Ура, ура деп дауыстау.* Есінде жүрдің, Жайық, ерлеріннің, Шапқанда атакаға сан *«У р а л а п»,* Сонда біз сен үшін де соғысқанбыз, Ұшынан штыктардың қан сорғалап (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Большевик Самар барған кейін қайтты, Апарған қаруларын поезға артты. Таңертең станциядан түсіп әскер, *У р а л а п* түстұсынан дабыл қақты (О.Шипин, Дастан.).

УРАЛАУ *Урала етістігінің қимыл атауы; ура, ура деп айқайлау.*

УРАЛКИД з а т. х и м. *Фтальді ангидридтің біраз бөлігі диизоцианатқа алмастырылған, тұрлендірілген алкидті шайыр* (Қаз. тілі термин. Химия).

УРАН[1] [грек. uranos] з а т. х и м. *Радиоактивті қасиеттері бар ақ түсті қымбат металл.* Ядролық ракеталық двигатель дегеніміз металды цилиндрдің ішіне *у р а н* отыны салынған 900 жіңішке түтік орнатылған қондырғы. Тізбекті реакция кезінде 3000 градусқа дейін қызғанда газ ғаламат жылдамдықпен суырылып шығып, соның екпінімен реактивті қуат қозғалыс пайда болады. («Егемен Қазақстан»). *У р а н* – радиоактивті химиялық элемент, таңбасы U (лат. Uranium), атомдық массасы 238,02; реттік нөмірі 92, +3, +4, +5 типтік тотығу дәрежелері бар; жай зат, ауыр, күмістей жылтыр түсті металл; ядролық отын ретінде және плутоний алуда қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

Уран қорытпалары. к е н. *Уран негізіндегі, молибден, цирконий, алюминий, ниобий, хром, темір, кремний қосылған қорытпалар.* Таза ураннан өзгешелігі – өте берік, коррозияға төзімді (Қаз. тілі термин. Кен.).

УРАН[2] з а т. а с т р. *Күн жүйесіндегі көлемі үлкен жетінші ғаламшар. У р а н* Күннен 2 800 миллион километр қашықтықта тұрады (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

УРАНИНИТ з а т. х и м. *Оксидтер класына жататын минерал. У р а н и н и т т е р* граниттік, сиениттік пегматиттерде, гидротермалық кендерде, тотықтану белдемдерінде кездеседі (Қаз. тілі термин. Химия). *У р а н и н и т т е р* – уран мен радийдің кені (Қаз. тілі термин. Геология).

УРАПОДАЛАР з а т. а н а т. *Шаянтектестер денесінің артқы жағындағы, жүзгіш тақташаларға айналған, түрі өзгерген аяқтары* (Қаз. тілі термин. Биология).

УРАЦИЛ з а т. б и о л. *Пиримидинді негіздер. У р а ц и л* тірі клеткалардағы РНҚ құрамында болады (Қаз. тілі термин. Биология). *У р а ц и л* – РНҚ құрамына кіретін гетероциклді пиримидинді негіз (Қаз. тілі термин. Химия).

УРБАЖҮЙЕ з а т. э к о л. **1.** *Сәулет-құрылыс объектілерінен және қатты бөлінген табиғи экожүйелерден тұратын табиғи-антропогендік орнықсыз жүйе.* **2.** *Қаланың өзара байланысты әлеуметтік-экологиялық сипаттамаларының жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Экология).

УРБАКЕШЕН з а т. *Аумақты кешендердің салыну барысы мен инфрақұрылымның қалыптасуын сипаттау үшін қолданылатын термин* (Қаз. тілі термин. Экология).

УРБАНИЗАЦИЯ [лат. urbanus] з а т. ***Абаттандыру*** *(өнеркәсіп кәсіпорындарының және тұрғын халықтың ірі қалаларға шоғырлануы, яғни ел немесе аудан экономикасында қала рөлінің артуы)* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

УРБАНИЗМ [лат. urbanus] з а т. *20-шы жылдардың сәулет өнері мен құрылысындағы бағыт; іріленді́ру, шоғырландыру, қалаландыру. У р б а н и з м* осы заманды қалаларды олардың құрылысын дамыту, ең бастысы, көлемі жағынан тек қызметтік талаптарға ғана бағындырылған өте үлкен ғимараттар құрылысы есебінен іріленді́рілуді, шоғырландырылуды көздейді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

УРБАЭКОЛОГИЯ [лат. urbanus] з а т. э к о л. *Кенттелген ортадағы адам, табиғат аясындағы елді мекендер, адам мен қоршаған орта арасындағы оң және кері байланыстардың сан алуан көріністері болып табылатын білім саласы. У р б а-э к о л о г и я н ы ң* басты мақсаты – қала тұрғызу және белгілі бір аумақты игеру барысында тұрғындарды тиісті гигиеналық және өзге де игіліктермен қамтамасыз ету, сондай-ақ берілген аумақ шеңберінде табиғи ресурстарды мейлінше ұтымды пайдаланудың жолдарын іздестіріп, шешімін табу (Қаз. тілі термин. Экология).

УРҒА з а т. к ө н е. *Орда.* Салтанатты *у р ғ а с ы* болмаса да еңселі киіз үйінде ел жақсыларын жинап алыпты (К.Сегізбаев, Беласқан.). Анау ортадағы әсем үй уаңның *у р ғ а с ы* (К.Сегізбаев, Беласқан.).

УРДУ з а т. *Пәкістан халқының мемлекеттік тілі.* Құранды парсы, *у р д у* тілдеріне аударған адамдарды ешкім күнәкар деп айыптаған жоқ (М.Тоқжігітов, Құран тур.).

УРИДИН з а т. *Барлық тірі ағзалардағы РНҚ-да болатын нуклеозид. У р и д и н* коферменттер құрамына кіреді (Қаз. тілі термин. Химия).

УРНА [лат. urna] з а т. **1.** *Әртүрлі қиқымдарды, қоқыстарды салу үшін көшелерге, қоғамдық орындарға қойылатын ағаштан не металдан жасалған шелекше ыдыс; қоқысшелек.* Қыз басын изеп, өлең жазған қағазын жыртып, *у р н а ғ а* тастай салды (Қ.Исабаев, Сұңқар.). Жауыннан соң кеппей жердің ылғалы, Сілтегені сыпырғысын бір қызық. Талай жерді тазартыпты тұрғалы, Құлап қалған *у р н а л а р д ы* тұрғызып (Ә.Тәжібаев, Жартас). **2.** *Сайлау бюллетеньдерін салуға арналған үстінде жіңішке тілігі бар жәшік.* Сайлау күні ел болып өзінің бақытты тұрмысы үшін, жарқын болашағы үшін бюллетеньдерді *у р н а ғ а* салады (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Ол үшін сайлаушылардың әрқайсысы кезекпен оңаша бөлмеге кіріп, кандидаттардың аты жазылған кардон қағазды *у р н а ғ а* тастауы керек (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

УРОБАКТЕРИЯЛАР [грек. uron – зәр, грек. bakteria – таяқша] з а т. б и о л. *Зәрдің құрамындағы мочевинаны уреаза ферменті арқылы ыдырататын бактериялар. У р о б а к т е р и я л а р* мочевинаның ыдырауы кезінде, көмірқышқыл газы (CO_2) мен аммиак (NH_3) түзіледі. Бұл бактериялар қоректік ортаның сутектік көрсеткішін 9,0–10,0-ге көтеріп, сілтілік жағдайға жеткізеді. Топырақта, көңде, сарқынды суларда болады (Қаз. тілі термин. Биология).

УРОЛОГ з а т. м е д. *Урология маманы.* Ахундов – Қазақстандағы көрнекті *у р о л о г* (ҚСЭ). Республикамыздың ең таңдаулы *у р о л о г т а р* бас қосқан коллективте Гороховский қызмет ете жүріп, көп білім, тәжірибе жинақтапты («Қаз. әдеб.»).

УРОЛОГИЯ [грек. uron – зәр, грек. logos – ілім] з а т. м е д. *Зәр шығаратын органдардың ауруларын зерттеп, оны емдейтін медицина саласы.* Ахундов бұрын *у р о л о г и я* маманы екен, соңғы бес-алты жылдың көлемінде онкологияға қарай ойысқан (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Ацеклидин хирургия, гинекология, *у р о л о г и я* практикасында жиі қолданылады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

УРОЛОГИЯЛЫҚ з а т. *Урологияға тән, урологияға қатысты.* Бұл дәрі гинекологиялық, *у р о л о г и я л ы қ* практикада қолданылады (С.Сұбханбердин, Дәрі– дауа.).

УРЯДНИК з а т. т а р. *Патшалық Россия кезіндегі уездік полицияның төменгі шендерінің үлкені.* Ұлық қасында топ стражник, *у р я д н и к т е р і* бар, екі крестьян начальнигі бар (М. Әуезов, Абай жолы). Жарылғас Көркімбай баласы *у р я д н и к* Макифордан, бір ат, 30 сом беріп, үш ай орысша оқиды (М.Дулатов, Шығ.).

УСАРҒАЛДАҚ з а т. ө с. <лат. ranunculus sceleratus> *Сызды, батпақты жерлерде, шалғындарда, жартылай су астында да, далалы, таулы аймақтарда тау беткейінің 1800 метрге дейінгі деңгейінде өсетін өсімдік* (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

УСИҚЫ с ы н. *У жегендей.* Көк қаршыға ақырында мүлдем жуасып, *у с и қ ы* күйге түсті (Т.Әлімқұлов, Сырлы арал).

УСОЙҚЫ з а т. ө с. **1.** *Қасқыржидек, биіктігі 40–80 сантиметр, жапырақтары қалың түкті, хош иісті ақ гүлі бар улы өсімдік.* Қыршаңқы болған малды *у с о й қ ы* сияқты улы өсімдіктермен емдейтін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Әр айдың өзінің оты болады, мал январьда *у с о й қ ы* қызылша, көдені жесе, февральда қоян сүйектің басын шырпиды (А.Айтбаев, Атамекен). **2.** а у ы с. *Ащы, қыршаңқы тіл.* Сөз ішінде біз табар, Жалын да бар, мұз да бар. *У с о й қ ы* бар, у да бар, Балмен қатар, тұз да бар (Мақал-нама).

УСОЙҚЫДАЙ с ы н. *Ащы, өткір, аяусыз. У с о й қ ы д а й* өз сөзінен өзі шошынған актердің қос қолын жайып жіберіп, крестке шегеленгендей тұрып қалған суретін ұмыту қиын-ақ (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

УСОЙҚЫЛЫҚ з а т. *Ащы, қыршаңқы тілділік.* – Сонда ақындық пен *у с о й қ ы л ы қ* бір кеудеге сыйғаны ма? – Әлімхан қайран қалып, басын шайқады (Т.Тілеуханов, Келешек.).

УСУЛ [ар. اصول] з а т. т а р. *XX ғ. басындағы ескі араб (қадим) жазу жүйесіне ендірілген «жаңа бағыттағы оқыту» жүйесі.* «Айқап» журналында «Оқу құралы» есімді қазақ әліппесіне сын тағып отырғандар, жаңа *у с у л д а р д ы* білмейтін адамдар («Қазақ»).

Усул жадид. т а р. *Мектепте барлық пәндерді оқытатын, жазуда барлық әріптерді таңбалайтын қадим жазу жүйесіне енгізілген өзгеріс, жаңа жүйе.* Қазаққа мектеп ашып бермеді, соның үшін халықтың зекетін молдаларға бергізбей өзі-

міз жинап, үкіметке білдірмей *у с у л ж а д и т* мектебін ашалық (М.Дулатов, Шығ.).

УСУН з а т. е с к і к і т. ***Үйсін***. Жетісуда өмір сүрген сақтар мен *у с у н д е р д і ң* ескерткіштерін зерттеу жұмыстары 60-жылдары да жүйелі түрде жалғастырылды (Жетісу энцикл.).

УСТАВ з а т. р е с м и ***Жарғы*** *(ұйымдардың, мекемелердің міндеттері мен қызметін белгілейтін сөзсіз орындалуды қажет ететін ережелер жиынтығы, қағида)*. Бірінші күннен бастап әртүрлі әскери *у с т а в т а р д ы* оқытып, үйретіп жатыр (Ә.Жылқышиев, Өмір.). Ойлар болсаң әділеттің *у с т а в ы н*, Оңбағанның көтермейсің қыспағын. Ойран салар сәттерде бір – О, шіркін! – Оң қолымды сол қолыммен ұстадым! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

УСТАВТЫҚ с ы н. *Уставтың талабына сай*. Партия комитеті мәжілісін және жалпы партия жиналысын өткізудің *у с т а в т ы қ* мерзімі қатаң сақталады (С.Ғабдуллин, Өрлеу.). Ал кооперативтердің *у с т а в т ы қ* түрлері орыс деревня сындағыға қарағанда неғұрлым қарапайым болды (ҚазССР тарихы).

УСЫЗ с ы н. **1.** *Уы жоқ, уы болмайтын*. Аждаһаның осы түріне аяқсыз кесіртке – амфисбена ұқсас болады, ол *у с ы з*, зиянсыз жәндік («Қазақст. мект.»). **2.** а у ы с. *Зілсіз, ашу-ызасыз*. Көзінде көк нұры жоқ, Аузында жұмақ жыры жоқ. Жалынсыз, *у с ы з* құшағы, Иірілмейді жыландай, Сөзі де жоқ құрандай, Білгені – қазан-ошағы. Жабайы ғана жарым бар. Неге екенін білмеймін, Сол жарымды сүйемін! (М.Жұмабаев, Шығ.).

УТАМЫР з а т. ө с. <лат. cicuta> *Шатыршагүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдіктер туысы. У т а м ы р* Қазақстанда далалық, шөлді аймақтардың өзен, көл жағаларында, батпақты жерлерде өсетін бір түрі кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология).

УТАС з а т. *Үйді ақтауға арналған ақ түсті минералды зат, әк*. Ескі қыстаудағы әдеттегі жайпақ там, сырты *у т а с п е н* майланған, аппақ (С.Бердіқұлов, Аспан.). Бұл жерден *у т а с*, көмір, алтын, басқа да заттар шығарылады (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

УТИЛИТАРИЗМ [лат. utilitas] з а т. қ о ғ.-ә л е у м. *Адамның қандай да бір мүдделерінің қанағаттандырылуы деп түсінілетін пайда адамгершілік тұрғыдан бағамдаудың негізгі критерийі, ал табысқа жету адам бақытының негізі болып табылады дейтін көзқарастар жүйесі, өмір салты* (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Уақыт жанжақты білімділерден гөрі, тар мамандық көлемінде білім алғандарды қажет етті. Білімнің философиялық негізі құр пайда көздейтін *у т и л и т а р и з м* іліміне айналды (А.Айталы, Ұлттану).

УТИЛИТТЕР [ағыл. utility program] з а т. и н ф. *Операциялық жүйенің мүмкіндіктерін кеңейтетін қосалқы бағдарламалар*. Кең тараған *у т и л и т т е р г е* Norton utilities, PS Tools жатады, олар каталогтар мен файлдарды басқару, кездейсоқ жойылған файлдарды қалпына келтіру, вирустан сақтану, компьютер туралы мәліметтер алу, дискідегі файлдардың біртұтастығын сақтау, файлдарды парольмен қорғау тәрізді әрекеттерді орындайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

УТОҒЫТПАЛАУ [ағыл. dump] з а т. э к о л. *Әлемдік мұхитқа және теңіздерге өндіріс қалдықтарын, улы, радиоактивтік заттектерді төгу немесе батыру* (Қаз. тілі термин. Экология).

УТОПИЗМ з а т. ф и л о с. *Іске аспайтын, болуы екіталай, бос қиял*. Достоевскийге Шоқанның қазақты мәдениетті ел жасау туралы ойы, *у т о п и з м н і ң* ең нашары сияқтанады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

УТОПИСТ з а т. *Утопизмді қолдаушы. У т о п и с т е р* пролетариаттың тап күресінсіз социализмнің қол жетпес арман болып қала беретінін түсінбеді (Саяси сөздік).

УТОПИЯ [грек. u – жоқ, topos – орын] з а т. ф и л о с. *Мінсіз қоғам жайлы адамның ой-қиялымен құрылған, әлеуметтік идеал ойша жүзеге асырылатын қоғам*. Маркс социализмді *у т о п и я д а н* ғылымға айналдырып, капитализмнің құрып бітуі және коммунизмнің салтанат құруы даусыз екенін негіздеді («Қазақст. мұғ.»). Әбу-Наср әл-Фарабидің «Қайырымды қала» жайлы идеяларында да әлеуметтік *у т о п и я* көрініс береді (ҚҰЭ).

УТОПИЯЛЫҚ з а т. *Бос қиялшылдық, болмайтынды аңсаушылық*. – Жарайды, сенің айтып отырғаның іске аспайтын құрғақ арман, *у т о п и я л ы қ* алдамшы қиял (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Социалистік және коммунистік ілімдер ұзақ уақыт бойына *у т о п и я л ы қ* сипатта болып келді (Қысқ. саяси экон.).

Утопиялық социализм. қ о ғ.-с а я с и. *Капитализмді сынағанымен, қоғамның даму заңдарын, пролетариат пен оның партиясының жетекші революциялық рөлін ашып бере алмаған социалистік ілім*. Әлеуметтік езгіге қарсы наразылық Европаның барлық жерлерінде де алғашқы кезде *у т о п и я л ы қ с о ц и а л и с т і к* ілімдер туғызды (КПСС тарихы). *У т о п и я л ы қ с о ц и а л и з м* – социалистік ілім, ол қоғамды қайта құру жоспарын нақты өмір және тап күресі жағдайымен байланыстырмай жасады (Саяси сөздік).

УҢ о д. *Толқыған, тебіренген, қиналған көңілкүйді білдіреді. У h*, дүние-ай, бір толып басылдым ба-ай, Мен өнді есітем деп пе ем асыл мұндай. Қазір менің жүз тұлпар көкірегімнен Жүз тарапқа кетті ағып басын бұрмай (Т.Айбергенов, Мен саған). Кеудесінен оқ тисе, *У h* демеген ер дейді, Өткен қайтып келмейді, Алғанын құдай бермейді (Шал ақын, Өлеңд.).

УҢІЛЕ= е т. *Қайта-қайта үнілеу, күрсіну, іштей қайғыру. У h і л е м е й,* күрсінбей, «біздің

баламыз жоқ-ау», – деген уайым да айтпай, қайта күле-күле сөйледі (М.Жұмабаев, Шығ.). Құрғатып орамалмен көздің жасын, Тоқтатты айтып келіп «уһ-ау!» деп. Желмен жас бетін жуды үлбіреген, Жас ағып қара көзден мөлдіреген. Көзімнен еріксіз жас шығып кетті, Дауысын естіген соң *у н і л е г е н* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

УЫЛЕС= е т. *Күрсінісу, қайғырысу.* Шыдамай, шапқылаумен Бишан жетті, Сәскеден кешке дейін ұрыс етті. Қылышпен бірін-бірі қиғыласып, *У н і л е с і п* қайтты адамдай болған дертті (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

УЧАСКЕ з а т. с ө й л. ***Участок***. Орманның ылғал сақтайтындығын білгеннен кейін оны шаруашылықтың әртүрлі *у ч а с к е л е р і н д е* кеңінен пайдалана бастайды (Қ.Құрманов, Жасыл.). Біздегі артта келе жатқан бесінші *у ч а с к е* (Т.Сүлейменов, Күн.).

УЧАСКЕЛІК з а т. *Учаскеге тән, учаскеге қатысты.* Сергеевич милиция бөлімінің осындағы *у ч а с к е л і к* өкілін шақырып алып, Серікті соған табыс етті (Ж.Еділбаев, Түркістан.). Екі күн өткеннен кейін Серіккалиға Ақсайдың *у ч а с к е л і к* милиционері келді (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік).

УЧАСТОК з а т. **1.** ***Телім*** *(жердің үй салуға, егін егуге т.с.с. арналған белгілі бір бөлігі).* Суармалы жерлердегі қызылша егісіне біз тұмсық қоңыз көктемде, өңделмеген *у ч а с т о к т а р д а н* келіп түседі (А.Ажкеев, Қант қызылша.). Біз саяси қызметкерлердегі ұрыстың аса қауіпті *у ч а с т о к т е р і н е* жиі жіберіп тұрдық (Б.Момышұлы, Шығ.). **2.** *Әкімшілік-аймақтық бөлік.* Уезд бірнеше милиция *у ч а с т о к т е р і н е* бөлінді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Ауылшаруашылық бөлімі Сейтімге колхоздың *у ч а с т о к* агрономы етіп Айтжанды жіберіп отырғанын хабарлады (Ж.Молдағалиев, Жүрек.).

Сайлау участогі. *Бір аудан сайлаушыларының дауыс беретін жері. С а й л а у у ч а с т о г і н і ң* біреуі Қазақстан оқу комиссариатының үйінде, мен онда үгітшілер тобын басқарам (С.Мұқанов, Саяхат.).

УЧАСТОКТІК с ы н. *Участокке қатысты, соған тән.* Тапал бойлы, толық денелі біреуі – Жармақанның әкесі, *у ч а с т о к т і к* дәрігерді алыстан таныдым (С.Баязитов, Айдарлы.). Өйткені мен «Қызыл Октябрьде» көрші ауданның *у ч а с т о к т і к* бір милиционері Смағұловты кездестіргенмін (Ә.Омарбаев, Кәрлен.).

УЧЕТЧИК з а т. *Бригада жұмыстарының есепқисабын жүргізетін есепші.* «Жерді өлшеймін» деп *у ч е т ч и к* Нұржан да жетті («Лен. жас»).

УЧЕТЧИКТІК з а т. *Учетчик болушылық.* Жібекке колхоз председателі кассирлікті, *у ч е т ч и к т і к т і* ұсынған («Лен. жас»).

УЧИЛИЩЕ з а т. т а р. с о в е т. *Белгілі бір мамандық беретін орта және арнаулы оқу орны.* Қадиша домбырашылар тобында, даусы да ашық, Әсеттің әнін домбыраға қосып, *у ч и л и щ е* сахнасында орындайтын (С.Мыңжасарова, Замандас.). Соңынан біздің *у ч и л и щ е* Ленинградтан Ригаға ауысып, сол екі арада, оқуға түсе алмаған Еркін де бір жаққа кетсе керек (К.Асанов, Сағыныш).

У-ШУ з а т. *Айқай-ұйқай, шуыл.* Оқшау шың – Шақшақұлы Дос түгіл, жауы сыяр жаны Жәнібек-Тархан, бек дарқан. Шет қалып, кешегі тойлар *у-ш у ы н а н* Оңаша ойға батқан – менің атам (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Үйрек қаз *у-ш у* ылдида. Аушыдай балық үлескен. Вертолет аппақ құлдилап, Жотаға қонды гүл өскен (Х.Ерғалиев, Күн күмбез).

У-ШУЛЫ с ы н. *У-шуы мол, айқай-ұйқайлы, мазасыз.* Сарымайдай сақтап, даладан қалаға алып келген қасиетті сезім, сол *у-ш у л ы* өмір ортасында тұншыға жаздапты (М.Қабанбаев, Арыстан.). Ол кетіп қалса, мынау *у-ш у л ы* қала өгейсіп қалатындай боп тұратын («Лен. жас»).

У-ШУСЫЗ с ы н. *У-шуы, айқай-ұйқайы жоқ, тыныш.* Незвал өз тобымен неміс офицерлері жатқан үйді *у-ш у с ы з* қоршап алады (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Әйтсе де, қалай болған күнде де, ебін тауып *у-ш у с ы з* құтылудың жолын ойлады (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле).

УШЫҒУ *Ушық етістігінің қимыл атауы.* Қозы мен лақты күздігүні суық түспей піштіретін, өйткені жазда құрттан, қыста суықтың салдарынан *у ш ы ғ у д а н* қауіптенетін (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

УШЫҚ= е т. **1.** *Жарақаттың асқынып кетуі.* Күйзелгеннен күй шықты, Ашынғаннан үн шықты. Теңіз құрғап, су таппай, Ауыр жара *у ш ы қ т ы* (К.Салықов, Жезкиік). Жылқының табанына тас кіріп, не сояу кіріп *у ш ы қ с а,* табаннан ірің кеулеп, дем шықпағандықтан сасып та кетеді (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). **2.** а у ы с. *Араздықтың, өкпе-реніштің үдей түсуі, өршуі.* Ұлғайды соғыс *у ш ы ғ ы п,* Төбелер төмен ойылып, Бетіне көлкіп су шығып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Өкпе-реніштің құйыны ұйытқып, *у ш ы ғ а* бастаған кезі еді (Ж.Еділбаев, Түркістан.). Кемпірі мен арасы *у ш ы ғ а* бастағаннан бері төңірегі не басқаша қараған Тоқсаба күйеу баласының өзін ата санамайтынын аңдаған (М.Мағауин, Көк кептер).

УШЫҚТЫР= е т. **1.** *Сырқаттың асқынуы, үдей түсуі. У ш ы қ т ы р ы п* барып, уытын жаятын, үздік-создықтанған дерт (М.Қожахметов, Күннің алтын.). **2.** а у ы с. *Қарым-қатынастағы шиеленісті өршіту.* Өз үйінде отырып, *У ш ы қ т ы р ы п* жаранды. Айтатыны өтірік, Ойлайтыны арамдық (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ұрлана қарай берді қас-қабағы, *У ш ы қ т ы р ғ а н* немене жас баланы? Қыран мүсін қырмызы бекзадаға, Жалт қарайды, жалтарып, жасқанады (М.Мақатаев, Шығ.).

УШЫҚТЫРУ *Ушықтыр етістігінің қимыл атауы.* Зақымданған жер көлемді болса, мал ма-

засызданады, кейде зақымданған жерін қасып *у ш ы қ т ы р у ы* да мүмкін (С.Омаров, Мал терісі.). Әйтсе де *ұ ш ы қ т ы р у ғ а,* қантөгіске жібермей, қара буралап, қоқан-лоқылап, құдалық арқылы Сиқымбай жеріне кірмек (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

УШЫҚТЫРУШЫ з а т. *Дау-жанжалды өрбітуші, асқындырушы.* Осылай төбе көрсетіп, өрістей бастаған тартыс шырғысын *у ш ы қ т ы р у ш ы* Есен (Р.Нұрғалиев, Трагедия.). Өшіктіріп, *у ш ы қ т ы р у ш ы л а р* Жанболаттың өз жағыныкі болса керек (А.Хангелдин, Қараторғай).

УШЫРМАУЫҚ з а т. ө с. <лат. atragene> *Сарғалдақтар тұқымдасына жататын бұта.* Бұл басылымнан астық, қалақай, алқа, бақажапырақ тұқымдастары және 40-тан астам (тамыр дәрі, лапыз, сенсегүл, у қорғасын, *у ш ы р м а у ы қ,* уқурай, убалдырған, сасыр, ошаған, т.б.) халыққа көбірек белгілі өсімдіктер алынып тасталды (М.Қажымұратов. Пайдалы өсімдіктер).

УЫЗ з а т. э т н. **1.** *Жас төлдеген малдың, жас босанған әйелдің алғашқы 2–3 күнгі құрамында минералдар мен дәрумендері көп қою сүті.* Өмір саған өгей көрмей тосты *у ы з,* Сен іздеген, саған басын қосты қыз. Батыр әке, батыр ана таптың да, Бір шаңырақта жанды бірден қос жұлдыз (С.Мәуленов, Алыс кет.). *У ы з ғ а* жаңа тойған жас құлынды Шыңғыртып, жылқышылар ұстап, байлап, Азырақ күйлі шыққан қысыр тайын Балалар шапқыласқан, мініп жайдақ (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Жаңа төлдеген малдың төлі емгеннен кейінгі алғашқы сүтінен пісірілген тағам, өте дәмді ақірімшік. У ы з ғ а* тары салып уыз көже пісіреді. Уызды бүйенге құйып, етпен бірге пісіреді. Уыз – мал төлдейтін кезеңдегі ең дәмді тағам (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *У ы з* қазақ халқының мал төлдейтін айлардағы ең бір сүйсініп жейтін тамағы (С.Қасиманов, Қаз. тағам.). **3.** *Жұмыртқаның ағы мен сарысы.* Жұмыртқаның *у ы з ы* араласқан сүт сәуле жансыз затқа жан бітірген сықылды (Р.Тоқтаров, Ертіс.). В витамині жұмыртқаның ақ *у ы з ы н д а,* сүттен жасалған тағамдарда, жемістерде болады (К.Шалекенов, Жеміс). // *Жас, балғын, ұяң.* Ғазиза көрген көзге алғашқы жерденақ сүйкімділігін сездіретін *у ы з* жас (М.Әуезов, Қараш.). Беті ашылмаған *у ы з,* ұяң қыз мінез ибалығын танытып, жүзін төмен салып тұрады (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

Аузынан [ернінен] уыз сүті кеппеген [тамған, шыққан]. *Жас, балғын, ұяң.* – Айттым ғой, *а у з ы н н а н у ы з с ү т і к е п п е г е н* баласың, – деп ол сықылықтап күлді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Рақымның *а у з ы н а н у ы з ы т а м ғ а н* өрімдей кезі (Ж. Мұзапаров, Қаби қарт.). Сәби ғой мынау, бауырым, *Е р н і н е н у ы з к е п п е г е н,* Балалық шақтың әлі бір Балауса табы кетпеген (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қасіреті қара түндей Ер Баянның, Алдында бүлдіргендей екі бөбек. *А у з ы н а н у ы з ш ы қ қ а н* екі жасты Ер Баян сүйді құшып кезек-кезек, Жапанда жапажалғыз еңіретті ерді, Әлгіде ойды улаған ашу кезеп (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қашпаған қара сиырдың уызына қарады [уызын күтті]. *Болмайтын, еш нәрсе шықпайтын істен дәмеленді, босқа емексіді.* Біздің сапарымыз *қ а ш п а ғ а н қ а р а с и ы р д ы ң у ы з ы н к ү т к е н д е й* кепке айналды (С.Бердіқұлов, Аспан.).

Уыз қуырдақ. т а м а қ. э т н. *Уыз қосылған қуырдақ* (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.).

Уыз қымыз. *Жазғытұрым кездегі алғашқы қымыз. У ы з қ ы м ы з ғ а* балқып, шарапқа қызып алған старшина от басарын сезбеді (С.Әйешев, Жаңғыру). Қырдың таза ауасын жұтып, майдың *у ы з қ ы м ы з ы н* ішу мың да бір ем (С.Досанов, Тау жолы).

Уыз төгілген. *Асып-тасыған, шылқыған (бай).* Айырылдық балпаң басқан батырлардан, Аузынан *у ы з т ө г і л г е н* маңғаз байдан. Құдай-ау, албастының ойнағындай, Мынау сұм заманға кез қылдың қайдан? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Уызы арылмаған. *Дәулеті шайқалмаған, бақдәулеті таймаған.* Хандық салтанат құрып жеті атасынан бері *у ы з ы а р ы л м а ғ а н* Жәңгір әдетте мұндай етек-жеңі ырым-жырым боп жүретін жоқ-жұтаңдарды құлқаны сүймеуші еді (Н.Әбуталиев, Қайран Нарын). Бұл өзі жеті атасынан бері *у ы з ы а р ы л м а ғ а н,* бағы таймаған, басы сәждеге тимеген... бір жауыз еді (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

Уызы жарыған [жарымаған]. *Жастайынан байлықта, баршылықта өмір сүрген, таршылық көрмеген.* Еш нәрсеге өте алмас Жасық темір жаныса. Алты айналса арымас *У ы з ы н д а ж а р ы с а* (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Уызын ағыздыру. м а л ш а р. *Мал пішудегі зауық безін жою тәсілі. У ы з ы н а ғ ы з д ы р у* оташының кәсіби біліктілігін талап ететін пішу түрі (Ә.Жанәбілов, Шығ.).

Уыз байлану. в е т. *Ауа-райы қолайсыз жұт жылдары төлде көп ұшырасатын ауру.* Өлі тигендей белгі берген төлдің «мәйегін», яғни төл қарыны қазан толмас шеміршектің артын ала екі бүйір қапталымен қоса сипалап көргенде қаттылау масса білінсе, *у ы з б а й л а н ғ а н* деп есептейді (Ә.Жанәбілов, Шығ.).

Уыз сәби. о к к а з. *Өте жас, әлі жас.* Жасы қашан жеті жүзге жеткенше *У ы з с ә б и* саналыпты бойжеткен. Ара-тұра бой қылтитқан Күдікке Бір жайсаң сөз айта алмапты Үміт те (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Уыз сүті. *Уыз*. Сол тілменен дүниені атадым, Таптым бүкіл тіршіліктің атауын. Жатты онда *у ы з с ү т і* ананың, Жатты онда аманаты атаның (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Уыз таң. п о э т. *Жаңадан атып келе жатқан арайлы таң.* Көрерміз сауықты да, күлкіні де, Қайтадан оралмассың бұл түніңе. Ұйықташы...

сені оятып алам ба деп, *У ы з т а ң* тұнып қалсын кірпігіңе (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Уызында жараған. *Жастайынан жетілген, марқайған.* Асырып дәурен сүргізді, *У ы з ы н д а ж а р а ғ а н* Ерте туған бағыландай Толықсытып жүргізді (Батырлар жыры).

Уыз ірімшік. *Уыз сүттен жасалған ірімшік. У ы з і р і м ш і к т е н* сан алуан тағамдар әзірленеді (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

УЫЗДАЙ с ы н. **1.** *Уылжыған, балғын, жас (қыз, келіншек).* Осы он алты-он жеті жасар *у ы з д а й* екі жас қыздың суық жүрісті бейтаныс топ жігіттің қастарына қорықпай келгендеріне ол таңғалған (І.Есенберлин, Қаһар). Жалт қарасам бетіне – Баяғы құрғыр Еріншек. Көзім түсті етіне, Бір *у ы з д а й* келіншек (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Жас, гүлдеген (гүл, ағаш).* Алма ағаштар сәнді қыздай, Алма ағаштар мәңгі *у ы з д а й*, Алма ағаштар таң секілді (С.Мәуленов, Алыс кет.). Төменнен шығып төбетше самал үргенде, Төбеде шалғын-толқындар ұйытқып бір демде, Көгілдір оттай, көкпеңбек көздер қалампыр Жанасар еді *у ы з д а й* сары гүлдерге (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Уыздай уылжыған. *Нұрланған, әдеміленген. У ы з д а й у ы л ж ы ғ а н* нұрлы жүзің, Мөлдірер қарақаттай екі көзің. Қылықпен жан тартатын сөйлегенде Тастайды құр сүлдемді кей мінезің (М.Дулатов, Шығ.).

Уыздай ұйыды. *Береке-бірлігі бұзылмады, ынтымағы жарасты.* Соғыстың салдарынан небір *у ы з д а й ұ й ы ғ а н* семьялардың шаңырағы ортасына түсті (Ө.Қанахин, Жер бас.). *У ы з д а й ұ й ы п,* құшақтасып ұйықтаған балаларына асыл ананың мейірі түсіп кетті (Ә.Жылқышиев, Мешін.).

УЫЗДАН= е т. **1.** *Уызға айналу, қоймалжыңдану.* Сиырдың емшегін тартып көріп еді, сүті *у ы з д а н ы п* қалған екен (Абзал жандар). **2.** *Сүттену.* Масақ бастары *у ы з д а н ы п* қатып келеді (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). **3.** а у ы с. *Ауыздану, нәр алу.* Қыманның мәңгі мұра сөзі қалған, Сол тілмен ұлысымыз *у ы з д а н ғ а н.* Даламда дәуірлеген көне жұрттың, Тапқыр жоқ тарихын бір тізіп жазған (Қ.Бекхожин, Әппақ-нама).

УЫЗДАНУ *Уыздан етістігінің қимыл атауы; уызға айналу, қоймалжыңдану.*

УЫЗДАУ[1] *Уызда етістігінің қимыл атауы; уыз араластыру.*

УЫЗДАУ[2] с ы н. *Әлі қатая қоймаған, жастау.* Тұқымның шашылғанына жетпіс үш күн, әлі де дәні *у ы з д а у* екен (С.Бегалин, Уақыт.).

УЫЗДЫ с ы н. **1.** *Уызы бар.* Глютелин астық тұқымдастарының дәндерінде кездеседі, бидай белогының *у ы з д ы* заттарын құрайды (Т.Сарбасов, Мал. азық.). **2.** *Сүті қою, маңызды.* Таутекедей мүйізді, Сүті шәрбат *у ы з д ы.* Ақ бөкендей ешкісі, Көрдің бе бізден басқа елді (Жамбыл, Шығ.).

УЫЗДЫҚ[1] з а т. *Уызға тоюшылық. У ы з д ы ғ ы* жарыған жас төлдің сүйегі ірі, еті тығыз, майы шыны келеді (Д.Жанботаев, Шыңда.).

УЫЗДЫҚ[2] з а т. ө с. *Мал жейтін шөп.* Қуырдақ пен қымыздық, Қылша шөп пен *у ы з д ы қ.* Сарымсақ, жуа, ырғаушы Мал жегенде бір қызық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

УЫЗ-ҰЙҚЫ з а т. *Рақат, тәтті ұйқы.* Қапқара ғажап сиқырлы, Қашпаңдар қара бояудан! Қандырып *у ы з-ұ й қ ы м д ы*, Қап-қара түннен оянғам (М. Мақатаев, Шығ.).

УЫҚ з а т. э т н. *Кереге мен шаңырақтың арасын қосып тұратын бір басы тұзу, екінші басы иілген жіңішке сырық, киіз үйдің негізгі бөлшектерінің бірі.* Болғанда үзігі алтын, түндігі мыс. *У ы ғ ы,* керегесі аппақ күміс. Қазығы қорғасыннан алып үйін, Жабылып қозғай алмас батыс, шығыс (Айтыс). Қонағына өлшеткен, Төрт қанат үй *у ы ғ ы н.* Кісі бойы қол жетпес Биіктігі сұлының, Жалбағай мен қостастар Көбейтті сауын сиырын (О.Шипин, Дастан.).

Уық бойлады. *Уық бойымен қозғалды.* Бір күні ерте оянып, жаттым ойлап, Көп шыбын өрмелеген *у ы қ б о й л а п.* Ұшқан боп жақындасып бірбіріне, Тайдырып, орнын қозғап, түртіп ойнап (М.Жұмабаев, Шығ.).

Уық қаламдады. *Уықтың келесі ұшын «төрт бұрыштап» сүйірледі. У ы қ т ы* үй ағашты сәйкестірген кезде бір-ақ *қ а л а м д а п,* шаңырақтың әрбір көзіне салып отырып *қ а л а м д а й д ы* (Б.Кәмалашұлы, Моңғ. қаз. салт-дәстүрі).

Уықты қарындау. э т н. *Киіз үйдің уығын бауырлап жону.* Аршылған талдар тез басына жеткізілді. Үй ші *у ы қ т ы қ а р ы н д а у ғ а* кірісті («Қаз. әдеб.»).

Уықтың қары. э т н.*Уықтың иілген жері. У ы қ т ы ң қ а р ы н а* шейін ұсталған кестелі шұға тұс киіз; алдында қызыл қардан кеседе сар қымыз, үсік қол мен ортан қолдың арасында қыстырулы (шылым) бопраз, қақ төрде Тұмарбай «төре» отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Уықтың қыдыруы. *Уықтың шаңырақтың көзіне сәйкеспей айналып кете беруі.* Төрт қырлап кесу, тесу уықтың айланбауына, *у ы қ т ы ң қ ы д ы р м а у ы н а* септігін тигізеді. Үйдің уықтарының жан-жаққа қисайып, қарымы жығылуын қазақ ауылында *у ы қ т ы ң қ ы д ы р у ы* деп атайды (Б.Кәмалашұлы, Моңғ. қаз. салт-дәстүрі).

Уық шаншыды. *Бір жерге шаңырақ көтеріп үй тікті, орын тепті.* Шыңғыс хан шаңырағын көтеріп, ұлы Бату *у ы ғ ы н ш а н ы ш қ а н* Алтын Орданың со кездегі билеушісі Тоқтамыс болатын (Шарапат).

УЫҚБАУ з а т. э т н. *Уықтың имек басын керегеге бекітіп байлайтын бау, жіп.* Ол басқұр, *у ы қ б а у,* желбау ыздырды (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Елімнен ыза болып көшіп едім, Қайғымен *у ы қ б а у ы н* шешіп едім. Анау көш келе жатқан дәл біздікі Сырымды жасырайын несіне енді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

УЫҚҚАП з а т. э т н. *Көшкенде сынбас үшін уықтардың екі басына кигізілетін қап. У ы қ қ а п,*

керегеқап, қолдорба, қалпақ, жабу сияқты заттардың жасалу, өрнектелу, сырылу әдістері сырмақ пен текемет жасау әдістеріне ұқсас (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

УЫҚСЫЗ с ы н. *Уығы жоқ, уық шаншылмаған.* Тұратын еді сиықсыз, Әлде қандай бес лашық. Бесеуі де *у ы қ с ы з,* Көрмейтін бес жан бас қосып (Қ.Боранбаев, Жаңарған.).

УЫҚТА= е т. *Уықты шаңыраққа шаншу.* Үлкен ағам ұзын ақ бақанмен қара шаңырақты көтеріп тұр да, әжемдер оны тезірек *у ы қ т а п* сол көтерілген қалпында ұстап қалу қамында (Ө.Қанахин, Жер бас.).

УЫҚТАЙ с ы н. *Жіп-жіңішке, арық, имиген.* Амангелдімнен айырылып, *У ы қ т а й* белім бүгіліп, Қайысты қырық қабырғам. Ақиық қыран бүркітті Ұшырдым алтын тұғырдан (О.Шипин, Дастан.). Балағы қуықтай, Сирағы *у ы қ т а й.* Ол аз десең мұрты бар, Албастыдай тұрқы бар (О.Әубәкіров, Жасыр.).

УЫҚТАУ *Уықта етістігінің қимыл атауы; уықты шаңыраққа шаншу.*

УЫҚТЫҚ с ы н. *Уыққа жарайтын, уық жасауға болатын (ағаш).* Шаңыраққа, уыққа келетін болсақ, иілуге көнбейтін, тез сынатын қарағай кесіндісінен *у ы қ т ы қ* жасалынып жүр («Мәдениет және тұрмыс»),

УЫҚША з а т. *Уық тәрізді кішігірім, қысқа сырық.* Жас талдан иіп, қабан жон етіп қаз-қатар *у ы қ ш а л а р* орнатып қойған (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

УЫЛ= е т. *Тәттіні, не басқа жағымсыз нәрсе жегеннен ауыздың кілегей қабықтарының жарылып ашып ауруы; күлдіреу.* Дәріні қалыптан көп ішкеннен адамның аузы *у ы л а д ы,* денесі күлбірейді (М.Исамбаев, Мед. анықтама). *У ы л с а* аузың болбырап, Дәрігер емдеп жазады. Укол салса ол бірақ, Алады екен мазаны (С.Қалиев, Өлең д.).

УЫЛДАП-ШУЫЛДАП үсті. *Улап-шулап, дабырлап.* Наразылық сөздермен біз де *у ы л д а п-ш у ы л д а п* Ольга мен Марияның соңынан ердік (Б.Момышұлы, Шығ.).

УЫЛДЫРЫҚ з а т. **1.** б и о л. *Моллюскалар, тікентерілілер, сүйекті балықтар, қосмекенділер және т.б. жануарлардың жыныс бездерінен бөлінетін түйіршекті ұрықтар. У ы л д ы р ы қ т ы н,* балапан балықтың көбі бөтенге жем болады. Сондықтан балықтар *у ы л д ы р ы қ т ы* көп шашады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Былтырғы көктемде облыстық балық мекемесінің инспекторлары келіп, *у ы л д ы р ы қ* жіберген еді (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.). **2.** т а м а қ. *Арнаулы өңдеуден өткізілген тағам түрі, осы уылдырықтан жасалған құнарлы тамақ.* Жас *у ы л д ы р ы қ* та ортаға қойылып, Қазанғап ағайдың спирт құйылған тал қораптың үлкен шөлмегі де, Атаманның жанынан орын алды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

Қара уылдырық. *Қортпа, бекіре, шоқыр сияқты бекіре тұқымдас балықтардан алынатын бағалы уылдырықтың түрі.* Қазақстанда (Жайық өз.) *қ а р а у ы л д ы р ы қ* өндіріледі (Р.Ахмедов, Жорық.).

Қызыл уылдырық. *Кета, кемиек сияқты албырт тұқымдас балықтардан алынатын бағалы уылдырықтың түрі. Қ ы з ы л у ы л д ы р ы қ* албырт тұқымдас балықтардан, ұсақ түйіршікті сазан, көксерке, қаракөз, табан, шортан, жайын, т.б. балықтардан алынады (ҚҰЭ).

Пелагиялық уылдырық. б и о л. *Су қабатының арасында не су бетінде жүзіп жүретін, тығыздығы аз уылдырық. У ы л д ы р ы қ т ы ң* су түбіндегі және *п е л а г и я л ы қ* түрлері болады (Қ.Қайымов, Суасты).

Су түбіндегі уылдырықтар. б и о л. *Судың меншікті салмағынан ауыр, шырышты уылдырық. С у т ү б і н д е г і у ы л д ы р ы қ т ы* балықтар су түбіне шашады не топыраққа көміп тастайды (ҚҰЭ).

Уылдырық нан. т а м а қ. *Торта, тыран сияқты ұсақ балықтардың майда уылдырығына ұн, тұз қосып араластырып, табаға көміліп дайындалатын балық тағамы.* Бұрынғы кезде балықшылар *у ы л д ы р ы қ н а н д ы* ұнның тапшылығына байланысты жасаған (Б.Садықов,.. Ақ дастарқан). Қазір *у ы л д ы р ы қ н а н д ы* жеңсік ас ретінде дастарқан берекесін келтіретін ас мәзірі етуге болады (Б.Садықов,.. Ақ дастарқан).

Уылдырық шашты. *Балық уылдырықтады, ұрық шашты.* Бөренелердің қозғалуы кезінде балықтар жарақат алады, *у ы л д ы р ы қ ш а ш а т ы н* алқаптар бұзылады, улану әсерінен уылдырық пен жемдік организмдер қырылады (Табиғат су. ластанудан және сарқылудан қорғау). *Ш а ш а т ы н у ы л д ы р ы қ* күндер туып, Ойласар ұрпақ қамын бірге тұрып. Сол кезде түседі еске жүрген шағы Су астын махаббатқа бір толтырып (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ұсақ түйіршікті уылдырық. *Сазан, көксерке, қаракөз, табан, шортан, жайын сияқты балықтардан алынатын уылдырықтың түрі.*

УЫЛДЫРЫҚТА= е т. *Уылдырық шашу, ұрық шашу.* Тік орналасқан қатты затқа *у ы л д ы р ы қ т а й т ы н* балықтардың (мысалы, жартай) уылдырығын жеке аквариумға бөліп алу қажет, өйткені олар уылдырықтарына тиіспегенімен де шабақтарын жеп қоюы ықтимал (Қ.Қайымов, Суасты әлемінің айнасы).

УЫЛДЫРЫҚТАУ *Уылдырықта етістігінің қимыл атауы. У ы л д ы р ы қ т а у* кезінде аквариумды көлеңкелейді, сонда 3-4 күннен соң личинка шығады да алты күн өткенде шабаққа айналады (Қ.Қайымов, Суасты әлемінің айнасы).

УЫЛЖУ *Уылжы етістігінің қимыл атауы; сымбаттанып, өңі бал-бұл жану, күлпыру.* – Қатын деуге аузың бармайды, он жетідегі қыздай *у ы л ж у ы н,* – деп ойлады ол (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Іші уылжу. *Уайымдау, сағыну.* Тысқа шығып кеп намазын оқып алған Шыңғыстың *і ш і* Шо-

қанды ойлағанда қатты *у ы л ж у д а* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

УЫЛЖЫ= е т. **1.** *Жидек-жемістің толысып пісуі; езілу.* Күз келгенде *у ы л ж ы п* бір піседі екен алмалар, Алма піссе, ол алманы үзіп алған жөн болар. Үзіп алған жөн болады, шалындырмай ызғарға, Байқап тұрсаң піскен алма секілді екен қыздар да (М.Шаханов, Ғасыр.). *У ы л ж ы п* піскен тау өрігі тіл үйірген тәтті болады екен (Д.Досжанов, Келіншектау). **2.** *Еттің жұмсақ болып бабымен пісуі; былбырау.* Өзі жаңа сойған қой болса, оны қарынға сап жерге көмсе *у ы л ж ы ғ а н* жас еттің өз сөліне пісетін болғаны да (А.Сүлейменов, Бесін). Күні бойы қарны ашқан балалар өздерінің жаңа таныстарынан қалыспай, *у ы л ж ы п* жақсы піскен етті қомағайлана асауда (Қ.Әміров, Революция.). **3.** а у ы с. *Жаңа өсіп келе жатқан жастың сымбаттанып, өңі бал-бұл жануы, көз тартып құлпыруы.* Құстай түлкі алатын, Жайып алтын қанатын, *У ы л ж ы ғ а н* от лепті Жігіттік жас келді де, Ойды біраз бөлді де, Тұрағы жоқ ол өтті. (А.Байтұрсынов, Шығ.). Секілді райқангүл бақшадағы, *У ы л ж ы п* жігіттіктің тұрған шағы Таба алмай айтар орын жүруші едің, Естіртіш жат елдердің болса әні (М.Дулатов, Шығ.).

УЫЛЖЫТ= е т. *Албырату, балбырату.* Аздап ішкен қызыл шарап бойына түгел дарып, бетін піскен алмадай қызартып, *у ы л ж ы т ы п* жіберіпті (Д.Досжанов, Зауал). Тұла бойды *у ы л ж ы т ы п,* Махаббаттың уын жұтып, Кешкен түнім қайда қазір, Аспанымда ай ғана жүр (Т.Есімжанов, Осы жақ.).

УЫЛЖЫТУ *Уылжыт етістігінің қимыл атауы.*

УЫЛТ= е т. *Ауызды ашыту, ойып жіберу.* Сол кермек дәм ауыз *у ы л т ы п,* зар қақсатып тұрғанда, басқалар тісін қытыр-қытыр тазалап жатса қайтер едің (М.Қабанбаев, Кермек дәм).

УЫЛТУ *Уылт етістігінің қимыл атауы.*

УЫЛУ *Уыл етістігінің қимыл атауы.* Күлбіреу немесе ауыз *у ы л у* – ауыздың кілегей қабығының қызарып, күлбірей бөртіп қабынуы (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Қозылардың ересек қойлардай аузы *у ы л у* не сарып болу белгісі білінбейді (Қ.Омаров, Қозы ауру.).

УЫС з а т. **1.** *Қолдың саусақтарын жымдастыра бұккенде шұңырайған алақан аясының іші, алақанның іші, шеңгел.* Қос *у ы с* ділда берді Әзімге шал. Сенің ортақ малың, – деп, мендегі мал. – Шешілісіп, сырласып отыралық, Әртүрлі қымбат баға ішкілік ал (Абай, Тол. жин.). Ақбілек *у ы с ы н д а ғ ы* торғын орамалымен көзін сүртті. Бекболат төмен қарады. (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қамау, қоршау.* Тағы да күз, тағы міне сары таңды ұзақ түн, *У ы с ы н д а* тағы да мен үйқы дейтін тұзақтың, Ой-хой, шіркін, тағы да бір күзді, міне, ұзаттым (М.Мақатаев, Шығ.). Асығыссың дей бердің, Асығыспын. Келмейді ғой дәмтұзды жатып ішкім. Асықпасам қорқамын, Өкінем деп, *У ы с ы н д а* меңіреу қапылыстың (К.Салықов, Жезкиік.).

Бір уыс. а) *Алақан аясы толарлықтай, уысқа сыярлықтай.* Тырнақтап жиған *б і р у ы с* Алтынымды саламын. Аз көрінеді, аз да болса Қазынам өсіп келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бәйгенің алдын алады, Елге олжа салады. Мұның иесі кім? – деді,– Құлақ сүйінші аламын». Манас батыр мақтанып, Жанқалтасын ақтарып, *Б і р у ы с* ділдә береді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *Өте кішкентай, кіп-кішкентай; өте аз.* Жердің беті қисапсыз кең екен ғой, Бір кездеспей, Кеңейткен сен екен ғой. Күтпес жерде кездестің топ ішінде, Кең дүниеңе *Б і р у ы с* жер екен ғой (К.Салықов, Жезкиік.). Аштық жылы жолда өлді ғаріп ана, Сатылды қыз *б і р у ы с* тарыға да. Аш келіншек баласын қамап кетті, Көрмеді ондай сұмдықты кәрі дала (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Бір уыс болды. *Шөгіп, кішірейіп қалды.* Көңілге болмаса әжесі бұрынғыдан да гөрі қартайып, бойы кішірейіп, *б і р у ы с б о п* шөгіп қалған сияқты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жанас кейіп жүрген соң барлығы *б і р*-ақ *у ы с б о л ы п* бүрісіп қалыпты (М.Дүйсенов, Ант).

Бір уыс қылды. *Апшысын қуырды, тықсырды.* Берген бе Тәңірім саған өзге туыс? *Қ ы л а с ы ң* жер-жаһанды *б і р-а қ у ы с.* Шарықтап шар тараптан көңіл сорлы, Таппаған бір тиянақ неткен қуыс (Абай, Тол. жин.).

Бір уыс топырақ. б е й н. а) *Туған жер, атамекен.* Алыстағы *б і р у ы с т о п ы р а ғ ы м* деп, Ата болып, ақ тілеп отырамын деп, Тілсіз айтқан бұйрығың маған жетер, Керек болған күнінде шақырамын деп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). ә) *Өлік, мәйіт.* Қазір тірі, дүниеге мен де ортақпын, Осы күн батпай батып жоғалмақпын. Алдыңдағы асау жас қайнап тұрған Мен болмаспын – *б і р у ы с т о п ы р а қ п ы н* (Абай, Тол. жин.).

Зорлыққа уысы толды. *Зорлық-зомбылығы шектен шықты.* Нәпсі жеуден жалықпас жазы, қысы Зорлықтың мақтанмен бар байланысы. Қайтіп оны таза деп айта алармыз, Айла, мақтан, *з о р л ы қ қ а т о л с а у ы с ы?* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Уысқа түсті. *Қолға түсті, ұсталды.* Құсайын қара мұрттың және оның сыбайластарының *у ы с ы н а т ү с к е н* екен (Ш.Өтенов). Мәлік деген *у ы с қ а т ү с п е й т і н,* ауызға бір салғанда жарылмайтын жаңғақ болып шықты (З.Шашкин).

Уысына алды. *Еркін билеп, өзіне баурап алды, еркіне жібермей, қатал ұстады.* Осы күнгілерді оңды кісі, райкомнан барды, бәрін *у ы с ы н а а л д ы,* – деді Думан (Б.Қойшыбаев. Алтын.). Сол тойға өз тобымен барды Майра, Қиқуға баяғыша салды Майра. Сағынған сиқыр әнді қалың жұртты, Игеріп *у ы с ы н а а л д ы* Майра (Ә.Тәжібаев, Құрдастар).

Уысына түсті. *Қолы жетті, қолына түсірді, бұйырды.* Қызға емес, өзіндегі жұмысыңа, Іншал-

ла, бұл қыз *т ұ с е р у ы с ы ң а*, Түс қылып қыздан көрген оқиғаңды, Баян қыл жорып бер деп қылышыңа (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жасымда ғылым бар деп ескермедім, Пайдасын көре тұра тексермедім. Ержеткен соң *т ұ с п е д і у ы с ы м а*, Қолымды мезгілінен кеш сермедім (Абай, Тол. жин.).

Уысынан босатпады [шығармады]. а) *Еркіне жібермеді, алысқа жібермеді.* Ержан бұрынғыдай бос емес, қыңыр сержантты енді *у ы с ы н а н ш ы ғ а р м а й д ы* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). ә) *Қатал ұстады, тықсырды, ырық бермеді.* Оған дейін өзі жай жатып-ақ елді *у ы с ы н а н б о с а т п а д ы* (Д.Әбілев, Арман.). Құдай біледі, айтқаныа көніп, айдауына жүрмегесін, ендігі жерде *у ы с ы н а н ш ы ғ а р м а й*, тізгіндеп ұстап отыру үшін мына комиссарды әдейі жіберіп отыр (Ә.Найманбаев). б) *Ешкімге бермей, өзіне қалдырды.* Абай Тәкежан мен Ысқақты өкпелетті. Айналасын, абыройын өткізіп Оспан үйінің мүлкін, мұрасын өз *у ы с ы н а н ш ы ғ а р м а й* басып қалды, – деп Әзімбай баян етті Оразбайларға (М.Әуезов, Шығ.).

Уысынан кетпеді [кеткен жоқ]. *Билігінен, өкімінен, қарауынан шықпады.* Бір атаң жұрт ұстаған Мәді сұлтан, Қарашы қара қазақ болған ұлтан. Шұбар төс, шынжыр балақ тұқымыңнан, *К е т к е н ж о қ* бар мұсылман *у ы с ы ң н а н* (Шернияз Жарылғасұлы).

Уысынан шықты [шығып кетті]. *Қолынан, билігінен кетті, айтқанына көнбеді.* Ел билеуден дәмесі бар ол түгіл өзіміздің *у ы с ы м ы з д а н* ел *ш ы ғ ы п к е т т і*, орнынан жұлып алып отырғызу керек, – деді Сайлаубек (F.Мұстафин, Дауылда.). Енді, осы жолы бірдеңе жасап қалмаса Алдабергенов оның *у ы с ы н а н ш ы ғ ы п к е т е т і н д е й* көрінді (С.Бақбергенов, Адам.).

Уысында сығылды. *Билігінде, өкімінде, қарауында қорлық көрді.* Неше жылдар залымның *У ы с ы н д а с ы ғ ы л д ы қ*. Өзек талған кезінде Бетімізден ашылды Мәңгі қара шымылдық (Халық ақындары).

Уысында тұрды. а) *Қолында болды, тиесілі болды.* Өзіңнің *т ұ р м а ғ а с ы н у ы с ы н д а*, Өз жерің өзіңе жат, құрысын да!.. Жер шетімен шекараң шектелсе ғой. Жатса ғой алып мұхит шығысында. ...Жалғанның жартысындай мынау өлкең Кім білсін, сорың ба әлде ырысың ба?! (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Қарамағында болды, тәуелді болды.* – Ау, мынау да бүлікшілердің бірі ме? – Пристав Матвей Степановичтің *у ы с ы н д а т ұ р ғ а н* полицейді енді ғана көрсе керек, мырс етіп күлген болды (Ә.Сәрсенбаев).

УЫСТА= е т. *Уысына толтыру, уысын толтыра ұстау.* Хакім жерден топырақ алып барды, Бір *у ы с т а п* сүйекке шаша салды. Ана басы сылқ етіп жерге түсіп, Сүйек басы жоғары шығып қалды (Абай, Тол. жин.). Ырыс – табаққа жабылып, *У ы с т а п* асайтындарды, Ақ ұрандарды жамылып, Айуандық жасайтындарды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

УЫСТАЙ с ы н. *Уыс мөлшеріндей, уыс көлеінде.* Астына мінген Тарғынның Тұрпатына қараса, Бір құшақтай құйрықтан, Бір *у ы с т а й* қалыпты (Ер Тарғын). Осы жұрт өтірікпен жүр ту ұстап, Айланы не қыламыз берсе уыстап? Күні бұрын ондайға жуымалық! Орын алып, кетпесін бой қуыстап. Құмырсқасының тістері шоқпар *у ы с т а й*, Бейне мысық сияқты бала тышқан (Ғашықтық дастандар.).

УЫСТАТ= е т. *Алақанға салу, қолына ұстату.* Әйелдер балаларға тостаған толы сүтке шылаған талқан берсе, бірі қуырған бидай *у ы с т а т а д ы* (С. Мұратбеков, Жабайы.). Ол галифесінің қалтасынан бір уыс ақшаны шығарып-ап балалының қолына *у ы с т а т т ы* («Қаз. әдеб.»).

УЫСТАТУ *Уыстат етістігінің қимыл атауы.*

УЫСТАУ *Уыста етістігінің қимыл атауы; қолында молынан ұстау.* Еңбегіне қарай мыңмыңдап ақша *у ы с т а у* бүгінгі халыққа мұрат емес (Ә.Ибрагимов, Асыл.).

УЫС-УЫС с ы н. *Бірнеше уыс; көп, мол.* Дала – кеште көкшіл тартар өңір бір, Көк бүлдірген секілді су бедері. Шығыс қыздай көйлек киген көгілдір, *У ы с-у ы с* алтын теңге төгеді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.). Ойлады, ойлағанның бәрін етті, Күніне *у ы с-у ы с* дән де септі. Май басып бар денені семірген соң, Тауығы біржолата тумай кетті (Ө.Тұрманжанов, Қарлы ғаш).

УЫТ з а т. **1.** *Ағзаға дарыған удың зардабы, күші.* Алуан түрлі ауруларға душар ететін микробтардың қан арқылы денеге жайған *у ы т т а р ы* ең алды мен тамырларды улайды (Б.Омарұлы, Жүрек.). Фасольды бір сағат бойы қайнатса, ол заттардың *у ы т ы* жойылып кетеді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.) **2.** б и о л. <грек. toxikon> *Жыландардың, өрмекшілер мен буылтық денелілердің уының құрамына кіретін, өсімдіктер мен жануарлардың физиологиялық функцияларын тежей алатын немесе олардың опат болуына апарып соғатын ақуыз және полипептид тектес заттектер. У ы т т а р* бактериялық құралдарға жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.). Химиялық құрылысы жағынан бактериялық *у ы т т а р* – белоктар (ақуыз). **3.** а у ы с. *Бір нәрсенің, құбылыстың басқаға тигізер әсері, ықпалы.* Баймағанбет улы сөздің *у ы т ы* басына енді-енді ғана шапқандай шамырқанып, жалғыз көзін жалт еткізіп Құлбатырға қадады (Жалғыз салт атты). Әзілдеп Ақ бикешке ағасындай, Асауға үйреткен сол баласындай. *У ы т ы н* құмарлықтың ішке сақтап, Сыздаған ет-жүректің жарасындай (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

Уыт қайтарғыштар. х и м. *Ағза уланғанда пайдаланылатын шипалы заттар. У ы т қ а й-*

т а р ғ ы ш т а р д ы әсер ету сипатына байланысты негізгі 5 топқа жіктейді (ҚҰЭ).

Уытын басты [қайырды]. *Бір нәрсенің уын, зәрін жойды, ықпалын азайтты.* Асықпай тістің арасынан сызып жіберіп, бетін тырыстырып аз тұрды да, қолындағысымен *у ы т ы н б а с т ы* («Лен. жас»). – *У ы т ы н қ а й ы р с ы н,* қолыңды суық суға сала тұршы, – деп, Жұмаштың төсегіне жез легендегі құдықтың суын тақады (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

Уытын жайды [шашты]. *Жанға батты, зардабын тигізді.* Ұлғайып қайғы, *У ы т ы н ж а й д ы,* Айтпасыма болмады. Қабағын түйіп, Қаһарын жиып, Көкті бұлт торлады. Жаңбыр жаумай, жауса қар, Жұрт жұтайтын түрі бар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Үскірік, аяз, боран араласқан, Екі үйдің арасында жан адасқан. Қабағын түйіп келген қаһарлы жұт Салды ойнақ сахараға *у ы т ы н ш а ш қ а н* (М.Дулатов, Шығ.).

УЫТҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Уытқа құмар болушылық, уытты ұнатушылық.* Маскүнемдік, нашақорлық пен *у ы т қ ұ м а р л ы қ* ауруларға шалдыққан азаматтардың правосы ҚазақССР заңдарымен қорғалады, оларды сауықтыру және еңбекке орналастыру жүзеге асырылады.

УЫТСЫЗ с ы н. **1.** *Уыты, зардабы жоқ, залалсыз.* Аликаева шошқаның қабынған органдарын зерттеп, микробтардың 25 процентін қышқылға төзімді, *у ы т с ы з* микробтардың қатарына жатқызады (Малды туберк. сақта). **2.** а у ы с. *Ықпалы, әсері жоқ.* Болар іс болатынын білген соң, ендігі айқай да, ашу да – барлығы *у ы т с ы з* сияқты (М.Дүйсенов, Ант). Азғана асығыс түскен сөздер, *у ы т с ы з,* жасық сезілді (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр.).

УЫТТА= е т. **1.** *У қосылу, зәр жайылу.* Асты реттеп ішіп, же. Күніне үш мезгілден артық тамақтанба. *У ы т т а ғ а н* тамаққа әуес болма (М.Дулатов, Шығ.). Мал дәрігерлері түлікке алдын ала сақтық шарасын істеп, тотияйын ерітіндісін қосып *у ы т т а ғ а н* дәріні егеді екен (Ғ.Сыланов, Домбыра.). **2.** ж е р г. *Ашыту, ащылау, күшейту (насыбай туралы).* Әлім, насыбайды *у ы т т а д ы ң* ба? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** а у ы с. *Күш, қуат беру.* Тұла бойымды *у ы т т а,* Жанымды өрте, суырт та! Маңайыңа жуыттпа, Жүрегімде болса тат! (Ш.Құдайбердиев. Шығ.). Басталып осылайша достығымыз, Шыңдалып өтіп сыннан өсті нығыз, Шабытым, өн бойымды *у ы т т а с а ң,* Ішкендей бола қалам бесті қымыз (А.Хангелдин, Қыз жүрегі). **4.** а у ы с. *Бабын табу, ретін табу.* Оған тапсырғаныңмен, ол бұл істі *у ы т т а й* алмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

УЫТТАҒЫШ с ы н. *Уыт бергіш, уыттайтын.* Астық бойға сіңіп, пайдасын көрсетуі үшін, асқазан алқабында *у ы т т а ғ ы ш* шырындар жеткілікті болуға тиіс (Е.Оразақов, Туберкулез.).

УЫТТАЛ= е т. *Бойға сіңу, дару.* Күнделікті ішіп-жеген асымыз организмде түрліше *у ы т т а л а д ы* (Е.Оразақов, Дәрігер.). Оң жақ жүрекше күретамыр арқылы денеден *у ы т т а л ы п* келген күрең қанды қабылдайды (М.Исамбаев, Мед. анықтама).

УЫТТАЛУ *Уыттал етістігінің қимыл атауы.*

УЫТТАН= е т. **1.** *Асқыну, дендеу.* Тілдің асты немесе үстіне шығатын, қолға түрпідей тиетін, кейінірек *у ы т т а н ы п* жараға айналып кететін инфильтративті түрі кездеседі (С.Баймақанова, Ауыз. рагі). **2.** а у ы с. *Қайраттану, рухтану, күш алу.* Жолдарды қуалаған айыптау сөздер барған сайын *у ы т т а н ы п,* кесек-кесек зіл тастап, бетін біржолата жалаға аударды (К.Оразалин, Кең байтақ). Көкала бұйра бұлттардан, Қашады тұман, түнгі ызғар. Балға мен төстен *у ы т т а н ғ а н,* Маңдайларында жұлдыз бар (Ө.Нұрғалиев, Нөсер.).

УЫТТАНДЫР= е т. **1.** *Бойға сіңіру, дарыту.* Бауыр өт шығарып, өт ұлтабарға құйылып тұрады, өттің негізгі қызметі тамақ ішіндегі май заттарды *у ы т т а н д ы р а д ы* (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). **2**. а у ы с. *Рухтандыру, күш беру.* Оған жаңа ғана Көсебайдың қасында айтқан Жүлдебектің сөзі жас адамды және *у ы т т а н д ы р а* түсті (Р.Райымқұлов, Жасыл.).

УЫТТАНДЫРУ *Уыттандыр етістігінің қимыл атауы.*

УЫТТАНУ *Уыттан етістігінің қимыл атауы.*

УЫТТАУ *Уытта етістігінің қимыл атауы; қосу, ашыту.* Сүйық заттың ішіндегі риккетсияларды формалинмен *у ы т т а у* арқылы өлтірді (Ж.Сұлтанов, Аурулар.).

УЫТТЫ с ы н. **1.** *Улы, зәрлі қасиеті бар.* Сондай амалды бірінші тапқан кісі Қыликөз еді: астықтан ең алғаш *у ы т т ы* ашытқы жасауды шығарған сол еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көкнәрден апиын, морфин, кодеин сияқты көптеген *у ы т т ы* дәрілер алынады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Улағыш заттың өлімге душар ететін мөлшері неғұрлым аз болса, ол соғұрлым *у ы т т ы* болып келеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). **2.** а у ы с. *Әсерлі, қуатты, күшті.* Жаланың жыланнан да дәрі *у ы т т ы,* Зұлымның аждаһадан да кәрі мықты (Мақалнама). *У ы т т ы* сөз адамға берер сенім, Ел толғағын тебіреніп кең екшедің (А.Салықов, Жезкиік.).

Уытты қалдықтар. б и о л. *Адамның немесе басқа тіршілік иелерінің ағзасына әртүрлі зақым келтіретін қалдықтар.* Қазіргі заманғы индустрия *у ы т т ы қ а л д ы қ т а р д ы ң* негізгі көзі болып табылады, алайда шағын кәсіпорындар мен шеберханалар да атмосфераға *у ы т т ы қ а л д ы қ т а р* шығарады (Қаз. тілі термин. Экология).

Уытты тау жыныстары. б и о л. *Өсімдіктер мен жануарлардың өсуі мен дамуын тежейтіндей, адамның денсаулығына әсер ететіндей шамада уытты заттектер бар таужыныстар. У ы т т ы т а у ж ы н ы с т а р ы* – ауыр металдар, ортаның қышқылдығын не сілтілігін арттыратын заттектер, радонтүзуші заттектер болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология).

УЫТТЫЛАУ с ы н. **1.** *Улылау, зәрлілеу.* ≈ *У ы т т ы л а у* қоспа. **2.** а у ы с. *Сұстылау, өткірлеу.* Бейшен *у ы т т ы л а у,* Асқар барынша түйық та, сабырлы (И.Жақанов, Қайта орал.).

УЫТТЫЛЫҚ з а т. **1.** х и м. *Улағыш заттың адамдар мен жануарларға зақымдау әсерінің күші.* Улағыш заттардың *у ы т т ы л ы ғ ы н* сипаттау үшін олардың өлімге душар ететін және өлімсіз зақым келтіретін мөлшерлерін анықтайды (Қаз. тілі термин. Әскери.). Жерге көмілген тауықтың өлімтіктерінде микробтың *у ы т т ы л ы ғ ы* 3 айдан 12 айға дейін сақталады (Т.Телеуғалиев, Мал. қора.). **2.** а у ы с. *Өжеттік, қайраттылық, сұсты болушылық.* Мақалдың өнеге үйреткіштігі, қиып түсер, қылыштай *у ы т т ы л ы ғ ы* мен тапқырлығы үшін халық қадірлейді (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Жас бүркіттің қырағылығы мен *у ы т т ы л ы ғ ы* ерекше (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

Уыттылық мөлшер. х и м. *Улағыш заттардың және басқа уытты қоспалардың зақымдаушы әрекетінің сан мөлшерлік сипаттамасы. У ы т т ы л ы қ м ө л ш е р* мг. мин/л арқылы (ингаляция кезінде) немссе тірі массаның мг/кг арқылы (вена, бұлшық ет, тері, асқазан-ішек жолымен ету кезінде) өлшенеді де, тиісінше Сі (С – концентрация, С – уақыт) арқылы белгіленеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

УЫТТЫРАҚ с ы н. **1.** *Уландыру қауіпі молдау.* ≈ *У ы т т ы р а қ* қоспа. **2.** а у ы с. *Әсері молдау, күштірек.* Мүмкін арқа күйігінен қорлану күйігі *у ы т т ы р а қ* болған шығар (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

УЫШТЫ с ы н. ж е р г. *Ұтымды, ұтқыр, шешен.* Нұрғали өте *у ы ш т ы* адам ғой, сөзге өмірі бір ұстатқан емес (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҮІЛ з а т. **1.** *Желдің, самалдың ақырын дыбыс шығарып соғуы.* Басқа пана болмай аңыраған даланың ызғырық *ү і л і* естіледі (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Түнгі жол – ұзақ, ат тұяғының күртілі, шана сырылы, жел *ү і л і* (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). **2.** *Кішкентай сәбидің тілі шыққанға дейінгі шығаратын дыбысы.* Жас сәбидің *ү і л і,* күлкісі көңілін желпіндіріп, жабырқаған, мұң басқан кеудеге жарық отын әкеліп еді (Н.Қапалбеков, Еңлік-гүл). Таң шапағы, таң шуағы, Таңнан сазды ән туады. Ол – араның гүілінде. Ол – сәбидің *ү і л і н д е* (Е.Әукебаев, Таң шапағы).

ҮІЛДЕ= е т. **1.** *Ү-ү еткен дыбыс шығару, азынау.* Бас аяғы жоқ. Зуылдаған, *ү і л д е г е н,* тауысылмайтын күй, ән (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол кеткен түн қос ішекті серігі Өксігендей болады екен *ү і л д е п* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.). **2.** *Ү-ү етіп жел соғу.* Зымырап келе жатқан жүйрік машинаның ашық терезесінен қасарыса соққан қарсы жел *ү і л д е г е н і н* қоймайды (Ә.Кекілбаев, Құсқанаты). «Тәңір ием, атпады ғой таңың!» – деп, Күңіреніп жатыр тұтқын үйілеп. Естіледі терезеден темірлі, Тыста соғып жел *ү і л д е п* тұр, гулеп (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Сәбидің үіл шығаруы.* Бала дыбыс шығарып *ү і л д е й д і,* үлкендерге жылы шырай береді, ұмтылады (К.Жарықбаев, Психология). Мен қазақпын, ажалсыз анамын мен, Құрсағыма сыйдырам даланы мен, Пәк сәбимін бесікте *ү і л д е г е н,* Дәуірлермен құрдаспын, данамын мен (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.).

ҮІЛДЕК з а т. м у з. э т н. *Үрлемелі халықтық музыкалық аспап.* Осы жақын жылдар көлемінде халқымыздың ежелгі дудыға, жетіген, *ү і л д е к,* сазсырнай, сазген, дабыл, кепшік, асатаяқ, бұғышақ секілді өзге де көп-көп музыкалық аспаптарының қатарға қайта қосылуы әуен-саздарды жеткізудің мүмкіндігін бұрынғысынан әлдеқайда арттыра түсті («Лен. жас»).

ҮІЛДЕТ= е т. **1.** *Азыната жел соқтыру.* Көктемдегі азғана ылғал жер сусынын тағы да қандыра алған жоқ, оның соңынан аңыздық қызыл желін *ү і л д е т і п* жаз келеді (Қ.Боранбаев, Дала.). **2.** а у ы с. *Гүілдетіп күй тарту.* Шалқай күйді тартатынын айтқан жоқ, сол жақ үстіңгі ернін кере тісіне тіреді де, *ү і л д е т е* жөнелді (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ҮІЛДЕТУ *Үілдет етістігінің қимыл атауы.*

ҮІЛДЕУ *Үілде етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Гулеп жел соғу.* Даладағы ұлыған боранның сарыны әлі басылар емес, айналаның барлығы *ү і л д е у д е* (Б.Момышұлы, Москва.). **2.** *Былдырлау, үіл шығару.* Мұны баланың *ү і л д е у і н е н* жақсы көруге болады (К.Жарықбаев, Психология).

ҮІЛДІРІК з а т. **1.** *Қамыс сияқты өсімдіктердің басындағы үлпасы, майда шашағы.* Шауып жатқанымыз *ү і л д і р і г і* әлдеқашан төгіліп қалған сып-сида қу қамыс (Ғ.Сланов, Замана.). Құрайдың ішіндегі *ү і л д і р і г і н* жіңішке шыбықшамен сыдырып тастады (С.Бегалин, Шығ. жин.). **2.** э т н. *Қазының ең майлы, жұмсақ жері.* Күнде таңертең қазының *ү і л д і р і г і н* салып, бір жігітті салт атқа мінгізіп, қымыздан құныға ішкен жас жігіт лезде семіріп, сауығып кетті (С.Бегалин, Шоқан асу.). Түнде ет жегенде қазының *ү і л д і р і г і н е н* бір-екі кесіп аузына салғаны болмаса, табаққа сұғына қоймады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҮІЛДІРІК ж е р г. *Ыдыс-аяқ қоятын жер, орын.* Ыдыс-аяқ *ү і л д і р і к т і ң* үстінде тұрады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ұ

Ұ з а т. **1.** *Қазақ алфавитінің 27 әрпі және сол әріптің жазылу (графикалық) таңбасы.* Қазақ тілінде *ц* әрпі сөздің бірінші буынында ғана жазылады («Қазіргі қаз. тілі»). **2.** л и н г в. *Ауыздың келте ашылып, еріннің сүйірленуі арқылы жасалатын қысаң, жуан дауысты дыбыс: фонема. Ұ* дыбысы – қысаң дауысты; өйткені ол иектің жоғары көтерілуінен пайда болады («Қазіргі қаз. тілі»).

ҰБАҚ-ШҰБАҚ үс т. *Іркес-тіркес, шұбатылған, шұбырған.* Отырар шаһарына да батыс пен шығыстан «Жібек жолының» керуендері жыл құсындай *ц б а қ-ш ц б а қ* созылып келіп кіріп жатыр (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Әнекей, түнде қашқан жылқы құлап, Келеді суат бойлап *ц б а қ-ш ц б а қ.* Құраулап көзінде жас, жұрт барады, Жаңғырып жағадағы жасыл құрақ (F.Қайырбеков, Большевик).

ҰБАП-ШҰБАП үс т. *Бірінен кейін бірі шұбырып, шұбатылып.* Жайлауға қарай *ц б а п-ш ц б а п* көшкенін аузынан суы құрып жырғып айтып отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қалаға кірді бәрі *ц б а п-ш ц б а п,* Біреу күліп, біреулер жатыр жылап. Қаланың бастықтары жиылыс ашып, Құттықтап батырларды алды сыйлап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҰБАР з а т. ж е р г. *Үлкендігі кептердей үкі сияқты құс. Ұ б а р* тауда кездеседі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰБЫРЫП-ШҰБЫРЫП үс т. *Ұбап-шұбап, шұбатылып.* Олар жоңғарлардың сегіз аулының бірден көтеріле, тайлы-таяғы на дейін қалмай, *ц б ы р ы п-ш ц б ы р ы п* көшіп бара жатқанын көрді (І.Есенберлин, Жанталас).

ҰҒЛАН з а т. е с к і к і т. ***Ұлан.*** Жібектен сахараға шатыр құрған, Ойыншы неше адам ойнап тұрған. Арғымақ аттар мініп қыз алдынан Қызметкер түрды күтіп үш жүз *ц г л а н* (Ғашық-наме). Бүгінгі күн жақсы күн. *Ұ г л а н д а р ы м,* жылама! (Қисса даст.).

ҰҒЛЫ з а т. е с к і к і т. ***Ұлы.*** Адамзат, адам баласы. Буынсыз тілің, буулы сөзің, Әсерлі адам *ц г л ы н а.* Кісінің сөзін Ұққыш-ақ өзің, Қисығын түзеп тұғрыға (Абай, Тол. жин.). Торғай уезі, Қайдауыл болысының қазағы ақын Бекмұхамет Алмахамет *ц г л ы* биыл қажыға барды... (М.Дулатов. Шығ.).

ҰҒЛЫҒ с ы н. е с к і к і т. ***Ұлық.*** Ысмағұл мырза түрік ұлтының зор тәрбиешісі, *ц г л ы г* ұстазы, ардақты атасы болып дүниядан қайтты (М.Дулатов, Шығ.).

ҰҒУ *Ұқ етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Түсіну, түйсіну.* Бірақ, біз жоғарыда айтып өткеміз, жан көріністерін сыртқы сезімдермен бақылауға болмайды деп. Сондықтан басқа адамның жан көріністерін бақылау дегенде оның жан көріністерінің сыртқы белгілерін бақылау, тексеру керек деп *ц г у* керек (М.Жұмабаев, Шығ.). Шерім – ішімде: Шемен пішінде... Дертті Дерт керек *Ұ г у* үшін де! Сырым тереңде, Сөйлеп көрем де, Жетіп жарытса Жырым кереңге! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі.). **2.** п с и х о л. *Адамның білімді, іскерлікті, дағдыны меңгеру арқылы дүниені тануы.* Мысалы, мектепте оқушылардың оқу материалдарын әртүрлі дәрежеде *ц г у ы* олардың жас және қабілет ерекшеліктеріне байланысты (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҰҒУШЫ з а т. *Түсінуші, пайымдаушы, ойға тоқушы.* Жас қыз бен жас бәйтерек – бәрі бірдей, Жапырағы тұра ма жылда өзгермей? Менен көрі, сөзіңді жақсы *ц г у ш ы,* Кетер деме ер жігіт бір кез келмей (Абай, Тол. жин.). Өз жыры бар әр елдің, өз сыры бар, Өз әні бар, әр елдің, өз тілі бар Адал жаны халқымның атанады, Өз тілінің қасиетін *ц г у ш ы л а р* (Ә.Тәжібаев, Құрдастар).

ҰҒУШЫЛЫҚ з а т. *Түсінушілік, пайымдаушылық.* Бізде ақындық талант деген ұғымды кейде жеңіл *ц г у ш ы л ы қ* бар (С.Мәуленов, Үркер).

ҰҒЫЛ[1] з а т. е с к і к і т. ***Ұл.*** Халықтың ашуаразы Бір-біріне қосылып, *Ұ г ы л ы* залым басылып, Қой менен бөрі жайылып Бірікті деген секілді (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Ғайыбана қамқоршы Ғаріп ата *ц г ы л г а.* Адал перзент жібермес Атаның сөзін шығынға (О.Шораяқов, Шайыр.). Сенің үшін іздеп кетті екі *ц г ы л ы м,* Сен барма, тілімді алсаң ей құлыным (Қисса даст.).

ҰҒЫЛ[2]**=** е т. **1.** *Түсінікті, ұғынықты болу.* Аса жауапты сөздің мағынасы кейін *ц г ы л а д ы* (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы). Жақсы жырың бір-ақ тілде *ц г ы л а р,* Жақсы күйің бір-ақ тілде құйылар... Бал шарапта барлық елдің сыры бар, Бал шарапта барлық елдің тілі бар (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** ж е р г. *Танылу, біліну.* Балық аулау кәсіп болып, тек өкімет орнаған соң *ц г ы л д ы* ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰҒЫЛУ *Ұғыл етістігінің қимыл атауы.*

ҰҒЫМ з а т. **1.** *Түсінік, мағлұмат, пайым.* Махаббат – әуелі адамның адамдығы, ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себепкер – әуелі хауас сәлим һәм тән саулық, бұлар туысынан болады, қалмысы жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, *ц г ы м* махаббаттан шығады (Абай, Тол. жин.). Бақытын жаста аңсаған көзі көрді, Жетпісте кетті түлеп кәрі жүзі. Жүректе тұлғасы орнап суреттей, Құлақта терең *ц г ы м* қалды сөзі (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Мән, мағына, маңыз.* Бір заттың *ц г ы м ы н* ойлағанда, сол заттың сыны заттың өзімен бірге, яғни зат сынымен қосылып, бір зат болып ойланады (М.Жұмабаев, Шығ.). «Халің қалай»? Онда қанша бар *ц г ы м,* Жолдарыңа түсіреді жарығын. ...Ағалардың амандығын, саулығын, Сұрай жүрші, біле жүрші, бауырым (Т.Қызықбаев,

Парыз). **3.** ф и л о с. *Заттар мен құбылыстардың мәнін байланыстарын олардың қарама-қайшылығы мен даму процесін бейнелейтін ой жүйесі; белгілі бір тұтастықтағы заттардың ішкі байланысын, оларға тән ортақ ерекшеліктерді көрсететін теориялық танымның формасы. Ұ г ы м* заттардың жалпылық қасиетерін ғана қарастырып қоймай, олардың жекелік сипаттарын да анықтайды. Белгілер мен қатынастар *ц г ы м н ы ң* жалпы және ерекше белгілері ретінде көрініп, *ц г ы м н ы ң* зат пен құбылыс арасындағы байланысын айқындайды (ҚҰЭ). *Ұ г ы м* адамның танымдық қасиетімен байланысты түсініктен басталады (Тіл білімі).

Ғылыми ұғым. ф и л о с. *Заттар мен құбылыстардың мәнді және қажетті қасиеттерін белгілейтін сөз бен таңбалар.* Ұғым кең мағыналы және *ғ ы л ы м и ц г ы м* болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Ұғым жасау. ж е р г. *Ұғыну, қорытынды шығару.* Мұндай пікірді әлі де талқыға салып, толық *ц г ы м ж а с а у* керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰҒЫМДЫ с ы н. **1.** *Түсінікті, көкейге қонымды,* Өткен айқын, *ц г ы м д ы,* Мынаны не деп ұғайын: Дүлей тоғай тұлданған, Танып болмайд ноғайын (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұл айтылған сөз екінші жерде қайта айтылатыны да болар, *ц г ы м д ы,* ұғымсыз тараулар аралас келетін жері де бар болар, оған шама да, уақыт та жетпеді. (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** с ө й л. *Ұғымтал, зерек.* Зейінді болса, *ц г ы м д ы,* Көкірегі хат болар, Араласып тұрмаса, Ағайынды адам жат болар (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.). Дүниеге қолы жетіп тұрғаннан соң, Осыған мәз болады жағымдылар. Өзі биік болған соң кімге зәру, Түк білмейтін боп шығар *ц г ы м д ы л а р* (Қабан жырау, Алтын қазық.).

ҰҒЫМДЫҚ с ы н. *Ұғымға қатысты, ұғымға тән.* Ауызша сөйлеуде сөздер реальдық заттар мен қатынастардың *ц г ы м д ы қ* белгісі болып табылады («Қазақст. мект.»).

Ұғымдық категориялар. л и н г в. *Табиғи тілде әртүрлі жолмен білінетін сөздердің үлкен топтарына тән мағыналық компоненттер. Ұ г ы м д ы қ к а т е г о р и я л а р* грамматикалық категориялармен бірдей емес. *Ұ г ы м д ы қ к а т е г о р и я л а р д ы* білдіретін құралдар ретінде грамматикалық категориялардың граммемалары, сөзжасамдық және лексикалық топтардың атауыш сөздері, көмекші сөздер, синтаксистік құрылымдар қолданылады (Тіл білімі сөзд.).

ҰҒЫМДЫЛЫҚ з а т. *Ұғымталдық, зерделілік.* Шоқанның алғыр, *ц г ы м д ы л ы ғ ы н а* қызығып, өзі білетін ақындардың шығармаларын сабақ ретінде оқытты (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ҰҒЫМДЫЛАУ с ы н. *Түсініктілеу, көкейге қонымдылау.* Балаларға арналған кітап түсінікке жеңіл, тілі әрі қарапайым, әрі *ц г ы м д ы л а у* болғаны жөн («Қаз. әдеб.»).

ҰҒЫМДЫРАҚ с ы н. *Ұғымдылау, түсініктілеу.* Оқыған әңгіменің текстік материалдарын жазу арқылы түсіндіру *ц г ы м д ы р а қ* болады (С.Көбеев, Орынд. арман).

ҰҒЫМПАЗ с ы н. *Ұғымтал, алғыр, зерек.* Тыңдаушы *ц г ы м п а з* болса, сөйлеуші шешен болар (С.Бақбергенов, Қайран шешем). – Сіздің балаңыз оқуға өте ынталы және *ц г ы м п а з* (С.Мұқанов, Теміртас).

ҰҒЫМПАЗДЫҚ з а т. *Ұғымталдық, алғырлық, зеректік.* Банзаров Шоқанның ақылдылығына, *ц г ы м п а з д ы ғ ы н а,* ой-санасының ерте марқая бастауына қайран қалған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҰҒЫМСЫЗ с ы н. **1.** *Ұғынықсыз, түсініксіз.* Болады кейбіреулер көз қаранды, *Ұ г ы м с ы з,* мағынасыз сөз қаранды. Үйретсең жаман әдет жастайынан, Өскенде тыя алмайсың өз балаңды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Едіге естен айрылды. Қанша заман өтті, кетті, Едіге оны білген жоқ. Бір мезгілде қыбырлады, жан кірді, Құлағына *ц г ы м с ы з* сөздер естілді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Зейінсіз, ықылассыз.* Келдік талай жерге енді, Кіруге-ақ қалдық көрге енді. Қызыл тілім буынсыз, Сөзімде жаз бар шыбынсыз, Тыңдаушымды *ц г ы м с ы з* Қылып Тәңірім берген-ді (Абай, Тол. жин.).

ҰҒЫМСЫЗДАУ с ы н. *Түсініксіздеу, ұғынықсыздау.* Шай үстінде Ақан біле бермейтін *ц г ы м с ы з д а у* көп жайлар ды құмарта сұрады (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҰҒЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Түсінігі жоқтық, топастық.* Командир солдаттың *ц г ы м с ы з д ы ғ ы* үшін өзінен өзі бүлінді (Т.Ахтанов, Боран). *Ұ г ы м с ы з д ы қ* – ұшқалақтықтың қырсығы (С.Сауытбеков, Өс. бөбек).

ҰҒЫМТАЛ с ы н. *Ұғымпаз, ұққыш, зерек.* Сабаққа зеректігі болмағанмен, өлең-әнге *ц г ы м т а л*-ақ (С.Жүнісов, Жапанда.). // *Ұққыш зерек адам.* Бүкіл бастан кешкенін қазақ халқы сөз арқылы ғана сақтап келген ғой, сол *ц г ы м т а л д а р* – осы ақындар (Қ.Байсейітов, Құштар көңіл).

ҰҒЫМТАЛДАУ с ы н. *Зеректеу, алғырлау,* «Бұл өзі бойы шарғалау, нәзіктеу, *ц г ы м т а л д а у,* қара жұмысқа жарамсыздау болар», – деп бала шағынан сабаққа берген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҰҒЫМТАЛДЫҚ з а т. *Ұғымпаздық, зеректік, алғырлық.* Аң мен малдың төңірегіндегі ұсақ сөз болса да тілдегі бұрын естімеген, аңғармаған нәрсеге ақынның мән бергіштігіне, *ц г ы м т а л д ы ғ ы н а* қайран (С.Жүнісов, Ақан Сері). Оның ересек адамнан бетер орнықты ақылына, *ц г ы м т а л д ы ғ ы н а* мұғалімдер де қайран қалып, бастарын шайқайтын (Т.Әбдіков, Күз.).

ҰҒЫН= е т. *Түсіну, пайымдау.* Орысша не арабшадан Тілім жоқ жетіліп алған. Кітап оқып түрік жазған, *Ұ г ы н д ы м* осыны азғантай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ойлаған жастайынан

елдің қамын, Көксеген шұғылалы өмір таңын, *Ұ г ы н г а н* тар қапаста талықсымай, Халқының көз жасы мен көңіл зарын (О.Шипин, Дастан.).

ҰҒЫНҒЫШ с ы н. *Түсінгіш, ұғымтал.* Ол – тұрмыс сырын терең байымдаған дана қария, басқаның қайғы-мұңын *ұ г ы н г ы ш* ізгі жан (І.Омаров, Шабыт.).

ҰҒЫНДА= е т. *Ұғыну, байыбына бару.* Он бір мен он екіде сабақ оқып, Еркелеп үйіңе кеп тыржыңдайсың. Он үш пен он төртіңде таглым алып, Мектептен білім алып *ұ г ы н д а й с ы ң* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҰҒЫНДЫР= е т. *Түсіндіру, көз жеткізу.* Тиянақсыз, байлаусыз байғұс қылпың, Не түсер құр күлкіден жыртың-жыртың. *Ұ г ы н д ы р а р* кісіге кез келгенде, Пыш-пыш демей қала ма ол да астыртын? (Абай, Тол. жин.). Бидаймен таныстыру үшін әуелі жалғыз бидайды (ұрығын) алып қарастырып, одан кейін бидайдың екі бөліп шыққандығы басын, одан сабағын, сонан кейін өсіп жетілгендегі тұтас қалпын көрсетіп *ұ г ы н д ы р а д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ақыл ұғындырды *Ақыл айтты, түсіндірді.* Көрді де болашақты бір қиырдан, Қарады қара күннің бұлдырынан, Орыстың іліміне ұран салып, Ер болды еліне *а қ ы л ұ г ы н д ы р г а н* (О.Шипин, Дастан.).

ҰҒЫНДЫРУ *Ұғындыр етістігінің қимыл атауы.* Ойыңды біреуге *ұ г ы н д ы р у* үшін, алдымен өзің ұғынып ал (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Бүгінгі тоқтап қалған өндіріс, тұралап қалған тұрмыс, азып жатқан тәрбие, арып жатқан мәдениет үшін жап-жас тәуелсіздігіміздің титтей де кінәсі жоқ екенін *ұ г ы н д ы р у* үшін айтады («Егемен Қазақстан»).

ҰҒЫНДЫРЫЛ= е т. *Түсіндірілу, баяндалу.* [...] Оқудың календарлық мазмұны *ұ г ы н д ы р ы л д ы* (М.Имантаев, Жеткіншек.).

ҰҒЫНДЫРЫЛУ *Ұғындырыл етістігінің қимыл атауы.* Біз тоқталып өткен жайлар оқушыларға түрлі әдістермен *ұ г ы н д ы р ы л у ы* мүмкін («Қазақст. мект.»).

ҰҒЫНТ= е т. *Ұғындыру, түсіндіру, көзін жеткізу.* Өмірді күрес деп жүргенде, Ұқсаушы ем бірдеме білгенге. Сен енді түп-тура *ұ г ы н т ы ң,* Күрестің не екенін бір демде (Е.Ибраһим, Махаббат.).

ҰҒЫНТУ *Ұғынт етістігінің қимыл атауы.* Сабырлы сөйлесуге, терістігін сөйтіп *ұ г ы н т у г а* болмайтын ба еді? (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

ҰҒЫНУ *Ұғын етістігінің қимыл атауы.* Мәкіштің көңіл күйін жете *ұ г ы н у* үшін жастай жат елге ұзатылған қыз болып, дүниеге соның көзімен қарау керек (М.Әуезов, Абай). Идеалистік және материалистік бағыттар, индуизм, буддизм, иудаизм, хрестиан, ислам діндері туралы қысқа да нұсқа мағлұматтар, ғалам сырын *ұ г ы н у* мақсатында пайда болған түрлі ағымдардың жағымды, жағымсыз жақтарын екшеп, пікір түюі автордың негізгі ойын ұдайы алға шығарып отырады («Қаз. әдеб.»).

ҰҒЫНЫҚСЫЗ с ы н. *Түсініксіз, ұғымды емес.* Екеуі де бір-біріне *ұ г ы н ы қ с ы з* сөздер айтты. Әрқайсысы өзі үшін сөйлеп, өзін ғана тыңдайтын сияқты (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Бұл тосын өмірдің сыр қатпары *ұ г ы н ы қ с ы з* (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ҰҒЫНЫҚТЫ с ы н. *Түсінікті, ұғымды, ақылға қонымды.* Оның сөздері әрі *ұ г ы н ы қ т ы,* әрі қарапайым, әрі дәлелді де келетін (Аялы жандар).

ҰҒЫНЫҚТЫЛЫҚ з а т. *Түсініктілік, ұғымдылық.* Автор өлеңнің *ұ г ы н ы қ т ы л ы г ы н,* мықтылығын бірінші кезекке қояды («Лен. жас»).

ҰҒЫНЫЛ= е т. *Түсінілу, айқындалу.* «Тағала, көзде, жақында» дегенде іс қана білінбейді, оған байланысты зат та *ұ г ы н ы л а д ы* (Қазіргі қаз. тілі).

ҰҒЫНЫЛУ *Ұғыныл етістігінің қимыл атауы.* Адамды ынталандыру оның еңбектегі жетістіктерін бүкіл жұртшылық танып отырғандай *ұ г ы н ы л у ы* керек («Қазақст. коммунисі»). Қылмыстық-іс жүргізу кодексінің 132-бабы да (сезіктіні ұстау негізі) әр қилы *ұ г ы н ы л у д а* («Егемен Қазақстан»).

ҰҒЫНЫС з а т. **1.** *Түсінік, ұғым.* Жігіттердің байға барып арыз айтамыз дегендерінің шала *ұ г ы н ы с* екендігін түсіндірді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Кейде әртүрлі *ұ г ы н ы с* барлығы байқалып отыратын социалистік реализмді түсіну үшін, Горькийдің кесіп айтқан осы пікірі әр кезде есте болуға тиісті (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). **2.** *Түсіністік, келісім.* Не жетеді түсініс, *Ұ г ы н ы с қ а*! Мақсатыңды дегенмен мығым ұста. Қайғыратын өмірде нәрселер көп, Қуанарлық аз емес құбылыс та! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі.).

ҰҒЫНЫС²= е т. *Өзара түсінісу, тіл табысу.* Үш бала көз құйрығымен *ұ г ы н ы с ы п,* сыртқа шығып кеттік (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Аңсап кеп табысқан қос жүрек әнмен жауаптасқандай, тілсіз *ұ г ы н ы с ы п* отыр (С.Сматаев, Алау).

ҰҒЫНЫСУ *Ұғыныс етістігінің қимыл атауы.* Ол халықтардың өзара түсінісіп, *ұ г ы н ы с у ы* үшін мәдениет саласындағы байланыстың маңызына көбірек тоқталды (Ә.Шәріпов, Алыс.).

ҰҒЫНЫСУШЫЛЫҚ з а т. *Түсінісушілік, тіл табысушылық.* Бригада коллективіндегі ұйымшылдық, татулық, *ұ г ы н ы с у ш ы л ы қ* кішкентай семья бірлігіндей (Б.Қожабеков, Көктөбе).

ҰҒЫҢҚЫРА= е т. *Түсініңкіреу, ұға түсу.* Бұл нағашысының сөзін *ұ г ы ң қ ы р а м а й* қалды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ҰҒЫҢҚЫРАУ *Ұғыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰҒЫР з а т. ж е р г. *Жөн, рет, орын.* Әркімнің өзінің *ұ г ы р ы* бар ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰҒЫРЛА= е т. е с к і к і т. ***Ұрлау***. Әдепкі жауhар – ақыл дұр, Ашу – шайтан әскері Деп тұрар: «Оны – *ұ г ы р л а*!» (О. Шораяқов, Шайыр.).

ҰҒЫС= е т. **1.** *Түсінісу, келісу, тіл табысу.* Адамның қамқоршысы бар екен деп, Газет-журнал жүзінен *ұ г ы с п а д ы қ.* Зеңбірек, мылтық жасап, қала болып, Неше миллион халық боп жұлыспадық (Ә.Найманбаев, Шығ.). Кеш ұғыстық біреумен баста *ұ г ы с п а й*, Жалын кете бастады жасты құшпай. Жеңіске де сенімім кеми түсті, Жыл-жыл сайын кеміген дос, туыстай (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *Анық-қанығын айту, анықтау.* «Олар Сарысүмбеден неге қашып шығыпты? Қайда бармақшы екен? *Ұ г ы с т ы ң д а р* ма?» – деп тағатсыздана сұрады (Б.Құсбегин Зуқа батыр.). // *Түсініскен, тіл табысқан жандар.* Тіршілікте түсінген, *Ұ г ы с қ а н д а р*, Ұяластар тәрізді жұлысқандар: Достарым бар сағынып, Сағынбайтын. Достарым бар... Дәл сондай туыстар бар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі.).

ҰҒЫСТЫР= е т. *Бір-бірін түсінуге мүмкіндік беру, табыстыру.* Сенің қолың кішкене нәзік қана, Нәзіктіктен тағдырға озып қара. Сенің көңлің – мен үшін шалқыған көл, Сенің кеудең мен үшін жазық дала, *Ұ г ы с т ы р д ы* жылдардың жолы бізді, Күдік бізден мәңгілік қолын үзді (М.Шаханов, Ғасыр.).

ҰҒЫСУ *Ұғыс етістігінің қимыл атауы.* Қарауыл қойып әркім дыбысына, Айтпай-ақ көңіл күйін *ұ г ы с у д а.* Сөздерден мың есе артық қуат бардай, Үн-тілсіз жүрттың осы тұрысында (С.Мәуленов, Алыс кет.). Алғашында бір-біріне түсінбейтін адамдар ымдасып, қосалқы заттардың көмегіне сүйеніп, *ұ г ы с у г а* дағдыланған тәрізді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҰДАЙ үс т. с ө й л. ***Ұдайы***. Уа, Қуаныш қайғыменен жұбай дейді, Үнемі қуанбассың *ұ д а й* дейді, Пәлеме риза, қазама сабыр етпесең, Бір Алла қаhарланып былай дейді (Шал ақын, Өлең д.). Баланы сол емізген үш күн *ұ д а й*, Кез қылған өлмесін деп оны Құдай. Сөйлелік, бұл тоқтасын, Айсұлуды, Көрді ме тағы қорлық бұрынғыдай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҰДАЙ: екі ұдай. а) *Қарама-қарсы екі топ, екі дай.* Төрт адам бас қосса, *е к і ұ д а й* боп тартысады. Мен килігіп билік айтам (З.Шашкин, Сенім). Бай мен кедей арбасты, ел *е к і ұ д а й,* әр жерде қанды оқиға болды талай. Өлсек шұқыр бір бол сын, шықсақ төбе, Сізбен бірге болармыз бұдан былай (Н.Баймұратов, Қанды жо рық). ә) *Әрі-сәрі, дүдамал; екі ұшты.* – Сені ешнәрседен хабарсыз *е к і ұ д а й* күйде қалдыруға дәтім жетер емес (З.Шүкіров, Ізгілік.). Көңілім *е к і ұ д а й* боп, қатты қорықтым ғой (М.Сүндетов, Құм да.).

ҰДАЙЫ үс т. *Үнемі, ылғи; үздіксіз, толассыз.* Байыды біреу, семірді десе, Көрдіңдер үлгі *ұ д а й ы* мұны. Суфизм болып көрінді кеше Мұқағалидың да шынайы мұңы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жазылған еді сол хатта, Сол жылдың шуақ күн, айы. Біздердей жанға әр шақта, Кездессең болар *ұ д а й ы* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ұдайы өндіріс. э к о н. *Ұдайы жаңарып отыратын, айналсоқпа кезеңдік сипаттағы өндіріс үдерісі. Ұ д а й ы ө н д і р і с* процесіне өндіріс, бөліс, айырбас және тұтыну жатады (ҚСЭ). *Ұ д а й ы ө н д і р і с т і ң* жай және ұлғаймалы түрлері болады (Саяси сөздік).

Ұдайы өндірістік цикл. э к о н. *Үздіксіз қайталанып, жаңартылып отыратын «өндіру – бөлу – айырбастау – тұтыну» циклі. Ұ д а й ы ө н д і р і с т і к ц и к л* сатылары экономикалық өнімді жасаудан тұтынуға дейінгі жай-жапсарын сипаттайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҰДАЙЫМЕН үс т. *Арасын үзбей, қатарынан.* Екі-үш күндей *ұ д а й ы м е н* бір пән оқытылып, енді екі-үш күндей *ұ д а й ы м е н* екінші пән оқытылудың да қолайсыз, екі-үш күндей бетіне қарай алмаған кітап, hәм торығып отырады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірнеше күн сабаққа *ұ д а й ы м е н* бармай да қалды (Б.Майлин, Шығ.). Үш жыл *ұ д а й ы м е н* қала бетін көрмеген Асқар сенімді адамдар арқылы Ботакөзге талай хат берді (С.Мұқанов, Ботакөз).

ҰДАҚТАС= е т. с ө й л. *Бірлесу, одақтасу, үйымдасу.* Мына көмбе сонарда *ұ д а қ т а с ы п* қуып бетін қайтармаса, сірә, қоска маза бермес деп келіп тұрмын (қасқыр туралы) (С.Бегалин, Қыран туралы).

ҰЖДАН [ар. وجدان] з а т. **1.** *Ар, намыс, ұят.* Ел түзеп тарихта аты қалар дейді, Ақылым тоя алмайды менің бұған. Жоқ, шырағым! Жанымыз жоғалмайды, Екі өмірдің азығы – осы *ұ ж д а н!* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қол қусырып өмірді құр өтпейін, Реттейін, даңқ болсам, жыр ет кейін. Қулық болса, адалдық талап етем, Бақыт болса Отансыз, ала бөтен Ар-*ұ ж д а н н ы ң* алдында талақ етем (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** п с и х о л. *Адамның өз мінез-құлқын бақылау, қадағалау, оған белгілі бір шек қойып, мүлтіксіз орындау қабілетін бейнелейтін әдептану санаты. Ұ ж д а н* адамның халық пен қоғам немесе жеке адамдар алдындағы өз әрекеті, іс-қимылы үшін моральдық жауапкершілігін сезініп, саналы түрде ұғынуын, өз ойы мен іс-әрекетін адамгершілік ұжданымен бағалай білуін бейнелейді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҰЖДАНДЫ с ы н. *Ұжданы, ар-ұяты бар. Ұ ж д а н д ы н ы* мақтайды тамам адам, Мейлі ғалым болса да, мейлі надан. Ар, ынсаппен іс қылып азап тартып, Ақ жолында өледі бірталай жан (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҰЖДАНСЫЗ с ы н. *Арсыз, ұятсыз, намыссыз.* Айтып тауыса алмаспын былықтарын, Басқарманың жиіркеніш шылықтарын. Ойран болмай жүрегім айта алмаймын, *Ұ ж д а н с ы з* сұм зиянкес қылықтарын (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

ҰЖДЫҚ: ұждық етті. д і н и. *Аллаға құлшылық етті.* Ағайын болсаң тату бол, Әуес болма аразға. Мұсылман болсаң *ұ ж д ы қ е т*, Иман, руза, намазға (Кердері Әбубәкір).

ҰЖМАҚ з а т. с ө й л. ***Жұмақ.*** **1.** д і н и. *Алла тағаланың рақымы түскен сүйікті құлдарының о дүниедегі рақат орны; пейіш.* Арам болса қашады су кісіден, Естімеген сөз шығар сұм кісіден, Кітап – Құран айтқаны рас болса, *Ұ ж м а қ* көрер бір жан жоқ бұл кісіден (Шал ақын, Өлең д.). Әділдік екі дүнияда бірдей жақсы, *Ұ ж м а қ т ы ң* көрер деген райысын. Дүнияда әкім болып әділ болсаң, Кешірер деген сөз бар күнәлісін (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). **2.** а у ы с. *Шаруашылық пен тұрмысқа қолайлы жер, жайлы мекен.* Самар губерниясында Ну уезінің жері мұнан 20-25 жыл бұрын мұжықтардың *ұ ж м а ғ ы* деуге болатын еді (М.Дулатов, Шығ.). Жер екен бек тамаша Еренбағы, Ағашқа қалдым қайран бақшадағы. Ғаламат *ұ ж м а қ т ы ң* мысалы екен, Жерінің нағыз хандар топырағы (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҰЖМАҚТАЙ с ы н. *Ұжмақ сияқты, ұжмақ тәрізді.* Жемісі неше түрлі бейне *ұ ж м а қ т а й*, Ішінен шығар емес адам енген (Қисса даст.).

ҰЖЫМ з а т. <лат. collectivus> **1.** *Ортақ мақсатпен, ортақ мүддемен біріккен адамдар жиынтығы, яғни қоғамдық, топтық және жеке адами мүдделер тоғысқан шағын ұясы. [Ұ ж ы м белгілі бір меншік нысаны шеңберінде жүзеге асырылатын қоғамдық қызметтің нақты түрі және осы қызмет барысында қалыптасатын өзара жауапкершілік қатынастар, мүдделер, құндылық бағыттары, мінез-құлық қалыптары мен нормалары бойынша біріккен адамдардың ұйымдық қауымы]. Ұ ж ы м* – тым күрделі құбылыс, онда экономикалық, саяси, идеологиялық, құқықтық, адамгершілік, әдептік-ғұрыптық және басқа қоғамдық қатынастар ұдайы қалыптасып, жүзеге асырылады (ҚҰЭ). *Ұ ж ы м* – мақсатқа бағытталған мекемелерде жұмыс істейтін адамдардың немесе білім беру орындарында оқитын студенттердің, оқушылардың және т.б. тобы (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **2.** с ө й л. *Ауызбірлік, ұйымшылдық, ынтымақ.* Өмірді қызықты ететін, *ұ ж ы м ы* жарасқан көңілдерді айтсайшы, шіркін! (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). Қадамдарың құтты, *ұ ж ы м д а р ы ң* күшті болсын! (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

ҰЖЫМДАС= е т. *Ынтымақтасу, бірлесу.* Өзгелер жүр *ұ ж ы м д а с ы п*, Ал Қалдыбай қырын басып, Артта қалған жоталарды Қолмен шұқып қопарады (Ә.Сәрсенбаев, Баспалдақ.). Үлкенді-кішілі ғалымдарымыздың *ұ ж ы м д а с а* атқарған еңбегінің жемісі бағаланып отыр («Қаз. әдеб.»).

ҰЖЫМДАСТЫР= е т. *Ынтымақтастыру, бірлестіру.*

ҰЖЫМДАСТЫРУ *Ұжымдастыр етістігінің қимыл атауы.* Аронштам мырза Түркістандағы *ұ ж ы м д а с т ы р у* саясатының жергілікті жағдайға сәйкес келмейтін айтқан кейбір жергілікті коммунистерді (керітөңкерісшіл) деп айыптады (М.Шоқай, Таңд.). М.Тәтімовтың, Ж.Әбілғожиннің, С.Елеубаевтың, С.Жүнісовтың публицистикалық шығармаларындағы 30-жылдардағы күштеп *ұ ж ы м д а с т ы р у* мен қолдан жасалған ашаршылық туралы ащы шындықты жұрт оқып білді («Егемен Қазақстан»).

ҰЖЫМДАСТЫРЫЛ= е т. *Бірлестірілу, ынтымақтастырылу.* Бұрын жинақы отырған, бір тілде сөйлеген тайпаларды қырық бөліп, әлденеше тілде сөйлетіп, қайтадан *ұ ж ы м д а с т ы р ы л ғ а н* әртекті жаңа тайпаның адамдары бірін-бірі түсінбей қаралай пұшаймен болады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҰЖЫМДАСУ *Ұжымдас етістігінің қимыл атауы.* Олардың *ұ ж ы м д а с у ы н а* дәнекер бола алғандығына мерейленді («Қаз. әдеб.»). Тарих көрсетіп отырғандай, тілдері, мәдениеті ұқасас, қоныстары шектес тайпалардың *ұ ж ы м д а с у ы* ұлысты, олардың одан әрі бірігуі ұлтты туғызыпты (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҰЖЫМДЫ с ы н. *Ынтымақты, ұйымшыл.* Барлық өзге топтың ішінен *Ұ ж ы м д ы* екпінділіпен өзгешеленіп шыққан Дөңгелексіз елі болатын (М.Әуезов, Қилы Заман). Отбасы *ұ ж ы м д ы*, берекелі адамдардың қоғамдық еңбектегі ісі де берекелі (Ж.Еділбаев, Буырқан.).

ҰЖЫМДЫҚ с ы н. *Ұжымға тән, ұжымға қатысты.* Ереуіл жасау құқығын қоса алғанда, заңмен белгіленген тәсілдерді қолдана отырып, жеке және *ұ ж ы м д ы қ* еңбек дауларын шешу құқығы мойындалады (ҚР Конституциясы). *Ұ ж ы м д ы қ* шаруашылық жүйесі орнады (М.Шоқай, Таңд. шығ.).

Ұжымдық ақша өлшемдері. э к о н. *Халықаралық есеп айырысу және несие қатынастарына қатысушылардың өзара міндеттемелері мен төлемдерінің мөлшері есептелетін жасанды валюталық шот өлшемдері. Ұ ж ы м д ы қ а қ ш а ө л ш е м д е р і н і ң* бағамы белгілі бір валюталар жиынының немесе «валюта қоржынының» безбенделген орташа бағамы ретінде есептеледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұжымдық белгі. э к о н. *Одақтың, шаруашылық қауымдастығының немесе өзге де кәсіпорындардың ерікті бірлестіктерінің өздері шығаратын немесе өткізетін бірыңғай сапалық, өзге де ортақ сипаттамалары бар тауарларын таңбалауға арналған тауар белгісі. Ұ ж ы м д ы қ б е л г і* және оны пайдалану құқығы басқа тұлғаларға берілмейді (ҚҰЭ).

Ұжымдық валюта. э к о н. *Мемлекетаралық экономикалық одақтардың шеңберінде халықаралық есеп айырысуларда пайдаланылатын валюта* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұжымдық еңбек дауы. э к о н. *Жұмыскерлер мен жұмыс берушілер арасындағы еңбек шартта-*

рын (жалақыны қоса) белгілеу және өзгерту, әлеуметтік-еңбек қатынастары мәселелері бойынша ұжымдық келісімшарттарды, келісімдерді жасасу, өзгерту және орындау жөніндегі реттелмеген алауыздық. Ұ ж ы м д ы қ е ң б е к д а у ы н шешу барысында тараптар қол жеткізген келісім жазбаша нысанда бекітіледі және оның тараптар үшін міндеттілік күші болады (ҚҰЭ).

Ұжымдық кәсіпорын. э к о н. *Ұжымдық меншік негізінде жұмыс істейтін кәсіпорындар. Ұ ж ы м д ы қ к ә с і п о р ы н* кооперативтер, серіктестіктер, шаруашылық қауымдастықтары (бірлестіктер), қоғамдық немесе діни, т.б. ұйымдардың меншігіндегі кәсіпорындар жатады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұжымдық қауіпсіздік. с а я с и. *Халықаралық құқық, халықаралық дау-жанжалдарды бейбіт реттеу, бейбітшілікке төнген қауіптің алдын алу, тыйып тастау, жоюдың ұжымдық шараларының ережелері мен қағидаттарының жалпы мойындалған жүйесі. Ұ ж ы м д ы қ қ а у і п с і з д і к* БҰҰ Жарғысының талаптарына негізделген халықаралық қауымдастық мүшелерінің әрекеттерінен көрініс табады (Саяси түсінд. сөздік). *Ұ ж ы м д ы қ қ а у і п с і з д і к к е* қол қойған елдерге қарсы басқа бір ел шапқыншылық жасайтын болса, шарт бойынша олар бірлесіп шапқыншыға тойтарыс береді (ҚҰЭ).

Ұжымдық меншік. э к о н. *Әрқайсысының белгілі бір үлесі бар (үлестік меншік) немесе белгілі бір үлесі жоқ (бірлескен меншік) бірнеше адамға бір мезгілде тиесілі мүлік. Ұ ж ы м д ы қ м е н ш і к т е г і* мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету барлық меншіктенушілердің келісімі бойынша жүзеге асырылады, ал ол жоқ болғанда, меншіктенушілердің кез келген біреуінің талап етуімен сот, төреші немесе аралық сот белгілейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұжымдық мердігерлік. э к о н. *Ұжымдық еңбекті ұйымдастыру мен ынталандыру нысаны. Ұ ж ы м д ы қ м е р д і г е р л і к* ұжымдық еңбекақыны түпкілікті нәтижелермен тығыз байланыстыру және иесіздік пен теңгермешілдікті жоюды көздейді (Қаз. тілі термин. Экономика.). *Ұ ж ы м д ы қ м е р д і г е р л і к* ұжымдық еңбекке ақы жалпы істелген жұмыс үшін ақырғы нәтижелер бойынша төленеді (ҚҰЭ).

Ұжымдық шарт. э к о н. *Кәсіпкер (немесе фирма әкімшілігі арқылы оның өкілі) мен қызметкерлер (кәсіподақ арқылы олардың өкілдері) арасындағы еңбек жағдайы, жалақы, кәсіпорындағы жұмысшы ұйымдарының құқықтары т.б. туралы келісім.* Алғашқы *ұ ж ы м д ы қ ш а р т т а р* 19 ғ-дың ортасында Ұлыбританияда, 19 ғ-дың аяғы мен 20 ғ-дың басында Еуропаның басқа да елдерінде, Солтүстік Америкада пайда болды (ҚҰЭ). *Ұ ж ы м д ы қ ш а р т* – бір немесе бірнеше жұмыс берушілер (олардың өкілдері) және бір немесе бірнеше кәсіптік одақтар, не кәсіптік одақтарға мүше емес, келіссөздер жүргізу үшін өз ұйымын құрған қызметкерлер қол қойған жазбаша шарт түрінде ресімделген құқықтық акт (Заң термин. қаз.-ор. анықт. сөздігі).

Ұжымдық шаруашылық. э к о н. *Ұжымдық меншік негізінде жұмыс істейтін шаруашылық.* Бәрін жаңаша құрамыз деп, ауылдағы *ұ ж ы м д ы қ ш а р у а ш ы л ы қ т ы* таратып жібердік («Егемен Қазақстан»).

ҰЖЫМТОП з а т. п е д. *Мектеп немесе мектептен тыс тәрбие ұжымы кеңесінің шешімі бойынша құрылған оқушылар ұйымының негізгі құрылымдық бөлігі. Ұ ж ы м т о п* мектепте, тұрғылықты жердегі уақытша не ағымдық балалар ұжымының демалыс, мәдени, спорттық және басқа да бұқаралық шараларды өткізуде, шығармашылық студияларда, спорт командаларында, сондай-ақ оқушылардың қызығушылық ортасы негізінде тұрақты не уақытша құрылатын бастауыш құрылым (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҰЖЫМШАР з а т. с о в е т. *Кеңес өкіметі тұсында құрылған ұжымдық шаруашылық нысандарының бірі.* Бұрынғы мәртебесін *ұ ж ы м ш а р л а р д ы ң* тек шағын бөлігі ғана сақтап қалды, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының бұл тобында да ішкі шаруашылық өндірістік және әлеуметтік қатынастарда елеулі өзгерістер болды («Айқын»).

ҰЖЫМШЫЛ с ы н. *Ынтымақты, ұйымшыл.* Өңшең нашар жарлы-жақыбай, басыңа қиыншылық түскенде *ұ ж ы м ш ы л* бол, біріге біл (Б.Аманшин, Көк жар).

ҰЖЫМШЫЛДЫҚ з а т. <лат collectivus> *Ұжымның мақсаты мен мүддесін жекебастың ұмтылыстарынан жоғары қоятын және топтық ұйымдасушылық деңгейдің жоғарылығымен сипатталатын адамгершілік қағида. Ұ ж ы м ш ы л д ы қ* адамдардың бірігуінің негізі біріккен әрекет қана емес, сонымен қатар адамзаттық бауырластықтың биік мұратына сай өзін-өзі ұйымдастыру және өзін-өзі басқаруда екенін айқын көрсетуде (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Бұл олардың арасында бірдейшілік (эгалитаризм) мен *ұ ж ы м ш ы л д ы қ т ы* (коллективизмді) орнықтырып, экономикалық қанағатшылдыққа баулыған (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҰЗА= е т. **1.** *Алыстау, қашықтау.* Бай үйіне кіре алмас тұра ұмтылып, Бала шықса асынан үзіп-жұлып. Ық жағынан сол үйдің *ұ з а п* кетпес, Үйген жүктің күн жағын орын қылып (Абай, Тол. жин.). *Ұ з а п* кетті, жалғыз өзім олай жүгіремін, бұлай жүгіремін. Ат ұстасуға біреуі шықсашы. Мылтық даусы шыққан соң, жым-жылас бәрі де (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Қол ұзу, ажырау.* Көп еді, бәрі қалды *ұ з а п*, Құла-дүз қазір жан-жағым... Дос болу керек жалғыз-ақ! Секілді сүйген жанжарың (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қадамын

қиған ер едім Телі-тентек бұзықтың. *Ұ з а п* кеттім алысқа, Көңілімді елден суыттым (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Тез аяқталмау, көпке созылу.* Әңгіме *ц з а п,* олар ғылым мәселесін әр саладан сөйлесті (М.Дүйсенов, Гүлжан.). »Би екеу болса, дау төртеу болады» деп. Оның мәнісі – тақ болмаса, жұп билер таласып, дау көбейте береді дегенмен айтылған сөз... Бағанағы үш бидің біреуін алып, яки жеребемен сайлап алып жүгінсе, сонда дау *ц з а м а й* бітім болар еді (Абай, Тол. жин.). **4.** *Кешікпей, уақыт оздырмай.* Кедергі боп кішкене бір төбе тұр, Қанат болса, Ұшқысы да кеп отыр, Көп *ц з а м а с*... Дәм бұйырса батырың Жақын күнде келіп қалар», – деп отыр... (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қайғылансын, күрсінсін! Енді *ц з а м а с,* ерір қар. Еркетай жаз бір күлсе, Күлмей шыдап кім қалар? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Күндер [заман] ұзады. *Уақыт өтті, артта қалды.* Тоқта достар, мен айтайын, Бәріңізге ерлер жайын. Сағынамын мен оларды, *Ұ з а п к ц н д е р* өткен сайын (Ж. Саин, Жорық.). «Заманың түлкі болса, тазы боп шал» – Деген сөз аятпенен бірдей маған. Алақтап артымызға қарағыштап, Жүргенде-ақ озып, *ц з а п* кетті *з а м а н* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ұзап шықты. *Дара бөлініп шықты.* Қайрылып кейін қараман, *Ш ы қ т ы қ* па *ц з а п* қаладан, Айтшы, жаным, ағатай? Кейін қарап нетеміз? Ауылға қашан жетеміз? Айдашы атты, Сәрсембай! (М.Жұмабаев, Шығ.). Кетпейді, алыс... алаптан, Көңілде ешбір алаң жоқ. Жарқамыстан әрі аттап, *Ұ з а п ш ы қ қ а н* адам жоқ... (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҰЗАҒЫРАҚ с ы н. **1.** *Ұзақтау, біршама ұзақ.* Біраз күннен кейін мен *ц з а ғ ы р а қ* жолаушылап кеттім (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Сондықтан да тірі жүрсем деп едім, Шырқап ылғи махаббаттың өлеңін. *Ұ з а ғ ы р а қ* болмады екен жол неге, Ұзағырақ болмады екен неге күн! (Т.Молдағалиев, Қош.). **2.** а у ы с. *Көбірек, молырақ.* Қалам алды, тау-тасты қашайтын қол, Бастап мені келеді осы айқын жол. Жасамаған жасынды мен арқылы *Ұ з а ғ ы р а қ* анашым, жасайтын бол (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҰЗАЙ= е т. с ө й л. ***Ұзар***. Бұрынғымен салыстырғанда. Советтер Одағында адамның өмір сүру мерзімі екі есе *ц з а й д ы* («Соц. Қаз.»).

ҰЗАЙТ= е т. *Ұзарта тұсу, соза тұсу.* Ұлым, қызым – өмірім, Сөнбес жағып шырақты. *Ұ з а й т а* бер жолыңды. Босатпа бірлік тобыңды! (Жамбыл, Шығ. жин.).

ҰЗАЙТУ *Ұзайт етістігінің қимыл атауы.* Адамның өмірін де *ц з а й т у ғ а* тиіс (Ә.Тәжібаев, Гүлден.).

ҰЗАҚ[1] з а т. з о о л. *Үсті қара, басы бозғылт, қарға тұқымдас кішкентай жыл құсы; ұзақ қарға. Ұ з а қ* келді. Көктемнің келгені ғой бұл («Лен. жас»). Бір бұтағын қарасаң, Сауысқан самсап ұялар; Екіншісін қарасаң, Көк ала мойын *ц з а қ* бар (Манас).

ҰЗАҚ[2] с ы н. **1.** *Алыс, қашық, жырақ.* Жолдас алып, Қоржын салып, Едіге *ц з а қ* жол жүрді. Арғын, Найман, Қыпшақ, Қоңырат, Аралады көп елді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нәуетектің айтқан сөзін қарашы, Әйгі болды әужайыңның шамасы. Сапар *ц з а қ,* бұрылатын жол қайда, Бұрылғанша өліп кетсек болмай ма? (М.Шаханов, Ғасыр.). **2.** *Көп уақытқа созылған, тез емес.* Алдыңда Ай дірілдеп *ц з а қ* таңға, Не жетсін айдын көлден құс атқанға, Сол құсы құрғырыңды атпасаң да, Өзіңді құс атқанға ұсатқанға (Т.Айбергенов, Мен. ғашық.). Мың сүйсем, есім кетіп танданып ем, Сүйіп ем *ц з а қ* кеште жан-тәніммен. Қызығы сүйісудің шексіз екен, Ояндым сүйгім келіп таң сәріден (К.Салықов, Жезкиік.). // *Асықпай, көпке шейін.* Қалаларды қиратқан ақ шашты алып ойға кетті. Ақсақ Жолбарыс, Темір көреген *ц з а қ* үндемей отырды (М.Жұмабаев, Шығ.). Құрт салған шәйді бұлар қарама-қарсы отырып, ырсылдатып, *ц з а қ* ішісетін, ләм деспей, әрқайсысы өз ойымен болып, оңаза ішісетін. (О.Бөкеев, Қайдасың, қасқа құлыным). **3.** *Ұзын, шұбалаңқы; қысқа емес.* Әз жаным жаралғандай ойлы өлеңнен, *Ұ з а қ* жыр алмасады шақ көлеммен. Сыбырын көкіректің дәл айтамын, Найзағай түссе дағы қақ төбемнен (К.Салықов, Жезкиік.).

Күн ұзаққа [ұзақ күнге, күн ұзақ]. *Ертеңнен қара кешке дейін, күні бойы.* Ол үй шаруасымен күйбеңдеп, күйкі тіршіліктің қамында жүр *к ц н ц з а қ қ а* (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Шешемді оятпадым. *Ұ з а қ к ц н г е* қарт адам аяғынан тік тұрып ас пісіреді, үй жинайды (З.Шашкин, Өмір.). Бұлар да, аттар да әбден қанғанша ішті. *К ц н ц з а қ* қаны кепкен-ақ екен (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

Өмір жасың [жасың] ұзақ болсын! а л ғ ы с. *Көп жаса; ғұмырлы бол! – Ө м і р ж а с ы ң ц з а қ б о л с ы н!* Жүзге жет! («Қаз. әдеб.»). Құтты болсын! Пальтоңыз тозғақ, *ж а с ы ң ы з ц з а қ б о л с ы н* (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

Ұзағынан жарылқасын [сүйіндірсін]. а л ғ ы с. *Жақсылығың көпке созылсын, мәңгілік болсын! –* Көңілің өміріңде бір көтерілген екен, *ц з а ғ ы н а н ж а р ы л қ а с ы н!* (Ә.Әбішев, Замана.). Шәрбан! Қанаш! Жасаған-ау, өңім бе, түсім бе? *Ұ з а ғ ы н а н с ц й і н д і р е* гөр (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Келінді, балалы болған екенсің, *ц з а ғ ы н а н с ц й і н д і р с і н!* (Б.Тілегенов, Көктем.).

Ұзақ күндік өсімдіктер. б о т а н. *Күннің ұзақтығы (тәуліктің жарық бөлігінің ұзақтығы) 14 сағат болатын не одан ұзағырақ кезде ғана гүлдеп, тұйін салатын өсімдіктер.* Әдетте, *ц з а қ к ц н д і к ө с і м д і к т е р* көктемнің аяғы – жаздың басында гүлдейді (Қаз. тілі термин. Экология).

Ұзаққа бармады. *Көпке созылмады; қысқа болды.* Достықтары *ц з а қ қ а б а р м а д ы* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Жанына қыздың жетелеп, Күш тарт-

ты мені белгісіз. *Ұ з а қ қ а б а р м а й,* не керек, Кіреукелі келді күз (С. Мәуленов, Алыс кет.).

Ұзақ мерзімді несие. э к о н. *Банк несиесін өтеу мерзімімен айқындалатын несие нысаны. [Ұзақ мерзімді несиені банк немесе бейбанкілік несие мекемелері береді].* Жалпы *ұ з а қ м е р з і м д і н е с и е* үшін төменгі шек ұлттық экономиканың орнықтылығы мен дамуы үрдісіне байланысты. Қазақстанда 3 жылдан жоғары мерзімге берілетін несие *ұ з а қ м е р з і м д і н е с и е г е* жатады (ҚҰЭ).

Ұзақ сонар [сүре]. *Тез біте қоймайтын, көпке созылған, бір-біріне ұласқан.* Әйтеуір, «Құдай салды, мен көндім» деген *ұ з а қ с о н а р,* қара жортуылға тәуір едік, – дейді, Ербол қалжың айтып Абайға (М.Әуезов, Шығ.). Тағы *ұ з а қ с ұ р е* дау: шыны қайсы, жалғаны қайсы осындай даулардың (М.Әуезов, Абай жолы).

Ұзақ сонарға салды. *Таусылмас сөзбұйдаға салды.* – Бір орайын мен де табармын. Ер мойнын да қыл арқан шірір деймісің? – деп Қасен қырқылжың түлкідей *ұ з а қ с о н а р ғ а с а л а* берді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бөрібай Ержанға ұйықта десе де, әңгімеге құмартқан түрі бар, *ұ з ы н с о н а р ғ а т ү с і п* барады (Т.Ахтанов).

Ұзақтан жем ілді. *Тоятты алыстан ізденді; өз төңірегінен жырақ ізденді.*

ҰЗАҚСЫН= е т. *Ұзақ санау, ұзақ көру.* Шаршайды деп ойлама шалдыққаннан, *Ұ з а қ с ы н ы п* жатпаспын жалыққаннан. Жұрт қолымнан келмесе, өкпелемес Барым сақтап, мен аяп алып қалман (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰЗАҚТА= е т. *Алыстау, қашықтау, жырақтау.* Жастық шағы, қызықты шағы *ұ з а қ т а й* берді, алыстай берді («Қаз. әдеб.»). Шартарапқа жүргеніммен жүз аттап, Бұрын мұндай көрмеп едім *ұ з а қ т а п.* Бір сағыныш мәңгі-бақи дос еткен Қазір мені жұлып алды төсектен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҰЗАҚТАЙ с ы н. *Ұзақ сияқты, ұзақ тәрізді.* ≈ *Ұ з а қ т а й* топтанған.

Ұзақтай шулады. *Бетімен жамырады, дуылдады.* Ақыл кіргенде, орнын тауып, ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз! ...Жоқ, біз олай қылмадық, *ұ з а қ т а й ш у л а п,* қарғадай барқылдап, ауылдағы боқтықтан ұзамадық (Абай, Тол. жин.).

ҰЗАҚТАТ= е т. *Жырақтату, алыстату.* Осылай түк білмегенсіп қоя салса, көкейдегі түйіткілін ашар сәтін *ұ з а қ т а т ы п* жіберуі ықтимал (М.Сқақбаев, Сұлутөр.).

ҰЗАҚТАТУ *Ұзақтат етістігінің қимыл атауы.*

ҰЗАҚТАУ[1] с ы н. **1.** *Қашықтау, алыстау.* Келер жаз дегені *ұ з а қ т а у* көрінді (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). **2.** *Ұзындау, көлемділеу.* Мен төрт таңды көзіммен атырып. «Тулаған толқында» деген *ұ з а қ т а у* бір әңгіме жаздым (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҰЗАҚТАУ[2] *Ұзақта етістігінің қимыл атауы.*

ҰЗАҚТЫ: ұзақты күн. *Күн ұзын, күні бойы.* Сендер жақтан *ұ з а қ т ы к ү н* көз алмай. Түрдым қанша бір орында қозғалмай, Мен де мөлдір кіршіксіз ақ болсам деп, Армандадым көлдерге көк қонсам деп (Қанат қақты). Апыл-құпыл қалың ел Бір уақиға күткендей, Қарасты қырдан қарауыл, *Ұ з а қ т ы к ү н* үйге енбей (О. Шипин, Дастан.).

Ұзақты түн. *Түні бойы, таң атқанша,* Жанғанмен жалғыз үйде *ұ з а қ т ы т ү н,* Мақтайды жарығы аз шырақты кім?! (М.Әлімбаев, Бал дәурен.)

ҰЗАҚТЫҚ з а т. **1.** *Ұзақ болушылық, көпке созылушылық.* Анығында сабақтың *ұ з а қ т ы ғ ы* барлық балаларға бірдей болу дұрыс емес. Көбінесе, сабақтың ұзақтығы бір сағат болады (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). **2.** *Шалғайлық, қашықтық.* Жолдасың келіссе, жолдың бәрі қызық. Жалықпайсың, *ұ з а қ т ы ғ ы н* да сезінбейсің (М.Сәрсекеев, Жетінші.).

ҰЗАҚ-ҰЗАҚ с ы н. **1.** *Алыс, қашық.* Асы, Асы, сол балада соңғы үміт, Сол үмітті алмаңдаршы солдырып. Келдім, міне, құшағына аяулым, Арыпашып *ұ з а қ-ұ з а қ* жол жүріп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *Көп уақыт, көпке шейін.* Табыспайды. Көңілде тот қалады, Қазір олар біржола аттанады. Асыл жанның бейнесі арман болып, *Ұ з а қ-ұ з а қ* жүректе сақталады. Қыз жүрегі тықыршып тыным алмай, Үн қатуға қалайда оқталады (М.Мақатаев, Шығ.).

ҰЗАҚША ү с т. *Ұзақ құсы секілді, ұзаққа ұқсап.* Жанашырың келгенде, Тоқтамай көңіл егілер. Тарыға түскен *ұ з а қ ш а,* Дән теріп жеп семірер (Майлықожа, Нақыл).

Ұзақша шулады. *Шу ете қалды, у-шу болды.* Екеуі алыса кетті. Жағалай тұрған адамдар *ұ з а қ ш а ш у л а п* тұр (К.Әзірбаев, Аңыз.).

ҰЗАҚШЫЛ с ы н. *Алыс қашықтыққа төтеп беретін, шаршамайтын.* Көкжал ұшқырлығымен қатар үнем созар, *ұ з а қ ш ы л* да болатын (Саятшылық). Ертеден шапса, кешке озған, Ылдидан салса, төске озған. *Ұ з а қ ш ы л* тарлан, тар мықын, Қысқа мойын, сұр көжек (Үш ғасыр.).

ҰЗАЛТ= е т. *Ұзағынан болу, шұбалу.* Алғаның адал жүрсең бойға тарар, Асты-үстін баққан малдың сұлу қарар. Тағы да Құдай саған дәулет беріп, Несібең *ұ з а л т ы п* алдыңды орар. Егерде сүйтіп жүріп өліп кетсең, Құдайға адал болған түзу барар (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

ҰЗАМАЙ ү с т. *Көп уақыт өтпей, көпке созылмай.* Байекең мініп атына, Еліне тартып жөнеді. *Ұ з а м а й* барып мал алып, Қыз әкесі Жақсылық, Көп олжаға кенелді (О.Шипин, Дастан.). Дал болды дәлеліне өзі сенбей, *Ұ з а м а й* ағалармен көрісердей. Әрине, жақсылықтан көп дәметті, Болса да көзі шелдей, көңлі шердей (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ.).

ҰЗАҢҚЫРА= е т. *Алыстаңқырау, қашықтаңқырау.* Артына да қараған жоқ, *ұ з а ң қ ы р а п* кетті (З.Ақышев, Жесірлер). Екеуі отбасы қостан *ұ з а ң қ ы р а п* кетіп, біршама үнсіз жүрді (Ж.Молдағалиев, Самал).

ҰЗАҢҚЫРАУ *Ұзаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰЗАР= е т. **1.** *Ұзая түсу, биіктеу, өсу.* Сәмсая келе жатыр көзін салып. Төрт қызметші қыздарын қасына алып. Баяғы айтқанына жеткеніне, Әпсәтте бойы көкке жетті *ұ з а р ы п* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қарашы маған, сендей сорлы емеспін, Тау, жартасқа *ұ з а р ы п* бой теңестім. Сенің қорыққан дауылың – маған өлкек, Маңыма сәуле өткізбей күнге егестім (Абай, Тол. жин.). **2.** *Созылу, жайылу.* Пішінің кетер қуарып, Аузың, ернің *ұ з а р ы п.* Тышатұғын баладай Екі көзің қызарып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Мезгіл-мерзімнің тез өтпей, көпке созылуы.* Жаңа жылдың ертеңі не жарық, жылы күн қараңғы суық түннен *ұ з а р а* бастайды. (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Көбею, молаю.* Арманымды болсын деп ұл ұғынар, Мезгейді әке тауларды тұлымы қар. Жерге түскен арулар бұрымында Аналардың *ұ з а р ғ а н* ғұмыры бар (Т.Айбергенов, Мен. ғашық.).

Қолы [қысқа қолы] ұзарды. а) *Барлыққа, молдыққа қолы жетіп, етек-жеңі кеңейді.* Онымен құда болғалы дәулеті судай тасыды, *қ ы с қ а қ о л ы ұ з а р д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Мирас пен Зураның *қ о л ы ұ з а р ы п* қалған кез еді, дүниемүлік те жиналған (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). ә) *Көмекшіге, қолқанатқа жарыды.* Жастардың арқасында *қ о л ы м ы з ұ з а р ы п* тұр, тек «жұмыс тап» дейді олар («Білім және еңбек»). Ұл-қыздар өсті. Бұрынғыдай емес, еңбекке араласуға *қ о л ұ з а р д ы* (Д.Сапаров, Бақытты.). б) э т н. *Келін түсірді.*

Сөз ұзарды. *Сөз ұзаққа созылды.* Қыблаға қарамақ – әрине, Құдай тағалаға ешбір орын мүмкін емес болса да, зиратын парыз еткен орынға жүзін қаратып, сондағы дұғадай қабылдыққа жақын болар ма екен деген ишараты. Онан соң қира-әт, яғни сурәһи фатиха оқисың, мұнда бірақ *с ө з ұ з а р а д ы* (Абай, Тол. жин.).

ҰЗАРТ= е т. **1.** *Алыстату, қашықтату, жырақтату.* Жаз өтті солай, Болды күз. Жететін жерді шолдыңыз. Қысқартпақ едік қиялап... *Ұ з а р т ы п* алдық жолды біз (Қ.Мырзалиев, Мәңгі.). Келдім саған жұлдыздар жүз аққанда, Қашықтатпай көзімнен бір елі мен. Сапарыңды толқындар *ұ з а р т қ а н д а* Кемелердің саулығын тіледім мен, Ей, менің қара шашым! (Т.Айбергенов, Мен. ғашық). **2.** *Созу, көбейту, молайту.* Есімің ел есінде, жүрер жырда, Әрдайым аруағың да кірер нұрға. Атақтың бәрін алдың, сол атақтар, Жасыңды *ұ з а р т п а д ы-а у* бірер жылға (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Оған бүгін өңің де бір, түс те бір. Еркің самғап ұшса болды құс – көңіл. Өзгелердің өмірін жырмен *ұ з а р т ы п.* Ол өзіне тілеп алған қысқа өмір (С.Жиенбаев, Оркиік).

Көлеңке басын ұзартты. *Түс ауып, күн төмендеді. К ө л е ң к е б а с ы н ұ з а р т ы п,* Алысты көзден жасырса; Күнді уақыт қызартып, Көкжиектен асырса (Абай, Тол. жин.).

Өрісін ұзартты. *Өрістетті, өсірді, дамытты.* Ақыл кігенде, орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салмайды екеміз? Сол өрістетіп, *ө р і с і м і з д і ұ з а р т ы п* құмарланып жиған қазынамызды көбейтсек керек, бұл жанның тамағы еді (Абай, Тол. жин.).

Сөзді ұзартты. *Ұзақ сөйледі (жазды), шұбалтты.* Ендігі тілек: *с ө з д і ұ з а р т п а й,* шұбатпай, қысқа, тиімді қылып жазуларыңызды басқарма сұрайды. Әрине, ол мүмкін болғанша (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тұруға уақытым жоқ *с ө з д і ұ з а р т ы п,* Барамын, асығыспын, елге қайтып. Сусын деп у беретін сұм сарайдың Кетейін кейінгіге сырын айтып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҰЗАРТҚЫШ з а т. *Ұзайтқыш, жайғастырғыш. Ұ з а р т қ ы ш* 18 бос дән мен бастырылмаған масақтың (ол оны іліп алып масақ шінегіне бағыттайды) ысырабын болдырмауға септігін тигізеді (Комбайншының оқу құралы).

ҰЗАРТТЫР= е т. *Созғызу, ұзақ ету.* Онда сенің өмірінді емес, ажалыңды он айға, жүз аптаға *ұ з а р т т ы р а м.* Өлтіртпеймін (І.Есенберлин, Алмас қылыш).

ҰЗАРТТЫРУ *Ұзарттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰЗАРТУ *Ұзарт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Созу, ұзын ету.* Ағаш кессең, ұзын кес, Қысқартуға оңай; Темір кессең, қысқа кес, *Ұ з а р т у ғ а* оңай (Мақал). **2.** *Ұзақ ету, көбейту.* Қандай қиын бір доғалы тағдырлардың ауысы Екіншісі – туған өлке, ата-баба дауысы: «Ұлым, мынау келте өмірді *Ұ з а р т у д ы ң* жалғыз ғана жолы бар. Қане, жылдам қайратың мен қажырыңды қолыңа ал (М.Шаханов, Ғасыр.). Сондықтан «ескі» кен орындарының, ұңғылардың мұнай беру қабілетін тиімді әдістерді, технологияның үздік жетістіктерін пайдаланып, бастапқы қалпына келтіру, тіпті ұлғайту, сөйтіп олардың тынысын ашып, ғұмырын *ұ з а р т у* бүгінгі таңдағы үлкен мәселеге айналып отыр («Егемен Қазақстан»).

ҰЗАРТЫЛ= е т. *Ұзыннан ұзақ созылу.* Басқа да қонақтар келер деді ме екен, үстел *ұ з а р т ы л ы п* қойылыпты (Қ.Мұқамбетқалиев, Жаңғырық).

Ұзартылған жұмыс жабдығы. т е х. *Бір шөмішті экскаватордың жебесі мен тұтпасының экскаватордың жұмыс радиусын ұзартатын түрлері.* Механикалық күректердің *ұ з а р т ы л ғ а н ж ұ м ы с ж а б д ы ғ ы* карьерлерде олардың қолданылу аясын кеңейтіп, аршылым жұмыстары мен орлар қазу кезінде пайдалануға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Кен.).

Ұзартылған заряд. ә с к. *Миналы жарылғыш және басқа бөгеттерден өткел жасау үшін қолда-*

нылатын заряд. Ұ з а р т ы л ғ а н з а р я д жалпы ұзындығы барланған миналы алаңның немесе өзге бөгеттің еніне тең жеке буындардан құрастырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ұзартылған күн топтары. п е д. *Оқушылардың сабақтан тыс уақытын дұрыс ұйымдастыруға септігін тигізетін мектеп жанынан ашылған оқутәрбие орны. Ұ з а р т ы л ғ а н к ү н т о п т а р ы н д а ғ ы* оқу мен тәрбие – кластағы сабақтың заңды жалғасы («Қазақст. мект.»). *Ұ з а р т ы л ғ а н к ү н т о б ы* – көбінесе бастауыш сынып оқушылары арасында ұйымдастырылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҰЗАРТЫЛУ *Ұзартыл етістігінің қимыл атауы; көбейтілу, созылу.* Дақылдың өсіп-өну мерзімнің *ұ з а р т ы л у ы* оның сапасының артуына едәуір пайдасын тигізді («Қаз. әйелд.»).

ҰЗАРУ *Ұзар етістігінің қимыл атауы; созылу, ұзағырақ болу.* Ербұлан осында келіп, түннің біраз *ұ з а р у ы н* күтіп отырған (М.Қуанышбаев, Жалғыз жиде).

ҰЗАТ= е т. **1.** *Қашықтату, алыстату.* Фашистерді селодан *ұ з а т ы п* алып шығып, қайтып оралмас ұзақ сапарға аттандырдың (Қ.Қайсенов, Жау жылы.). **2.** *Уақыт өткізу, шығарып салу.* Елжіреген жас емес пе ем? Еппен айтсаң жұбатып. Мен ғашыққа мас емес пе ем? Кетсең еді *ұ з а т ы п* (Абай, Тол. жин.). Адам күліп қарсы алады таң нұрын, Адам жырлап *ұ з а т а д ы* әр күнін. Сәл қуанса, шығарады ол естен Дүниенің кендігі мен тарлығын (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **3.** *Бөліп шығару, жеке шығару.* Өзімнің жақсылық қылып *ұ з а т ы п* жіберген нөкерім деп Жем суында отырған Шәмік мырза қасына барды. (Әбілғазы, Шежіре). **4.** э т н. *Қалыптасқан дәстүр бойынша түрлі ырым-сырымын, жөн-жоралғысын жасап, қызды күйеуге беру.* Қарағым! Мен тағы үйлену тойыңа барамын. Мен бүгін тағы да Өзіңнен адасып қаламын, Қарағым! Шараптың уы ұрып қаныма, Отырам Бейтаныс біреудің жанына. Көкешім, налыма, Ақан айналып Ақтотыға келеді. Енді айналып иілгенде Ақтоқтының *ұ з а т қ а л ы* жатқан шағы болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Сарбастын, баласы Көбекке мені беріп қойғаныңа естімей жүрсін, бе? Малын алып бітірген. Мені кешікпей *ұ з а т п а қ* (М.Дулатов, Шығ.).

Ақырғы жолға [соңғы сапарға] ұзатты. *Қайтыс болған адамды жерледі.* Қабағы таудың қатулы, Қапсырған қара бұлт төніп. *Ұ з а т ы п ж о л ғ а а қ ы р ғ ы*, Алматы саған шықты еріп! Алматы саған шықты еріп! (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Көзімен ұзатты. *Ұзақ қарады, көзін алмай көп қарады.* Жағаның таппай жүріп ел құрағын, *К ө з і м е н ұ з а т а д ы* сел бұлағын – Көк талды арқыраған Шажа-өзенге Сіңгенде бір бүйірден мөлдір ағын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қыз ұзатты. э т н. *Қызды айттырған жерге той жасап, ұзатып салды, күйеуге берді.* Амангелді сол кезде Жиырманың ішінде, Ақ сұңқардай түлеген, Жаңа өспірім ер еді, *Қ ы з ұ з а т қ а н* бір тойда, Көзінің жасы көл болған Зылиқаны көреді (О.Шипин, Дастан.). Күйеу келтір, *қ ы з ұ з а т,* тойыңды қыл, Қыз таныстыр, қызыққа жүрт ыржақшыл, Қынаменде жар жар мен бета-шар бар, Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл? (Абай, Тол. жин.).

Ұзатар көбейсін. э т н. т і л е к. *Қыз ұзату тойының үстіне келген адамның айтатын тілегі.* – Ә, құдаша-құдағилар! Амансыздар ма! Тойларыңыз тойға ұлассын! *Ұ з а т а р к ө б е й с і н!* – десті жігіттердің үлкендері (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

Ұзатып салды. *Біраз жерге шығарып салды, біраз жерге дейін ілесті.* – Мені бір көш жер *ұ з а т ы п с а л ы н ы з* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Карпов әлі күліп, сүйсініп отыр еді. Тұра берген Жәкеңнің қолын ұзақ сілкіп қысты да, күлген бойда Жәкеңді иыққа қағып, есігінен шыққанша өзі бірге жүріп *ұ з а т ы п с а л д ы* (М.Әуезов, Таңд.).

ҰЗАТТЫР= е т. *Жырақтату, қашықтату.* Өзге сыпайларын да алысқа *ұ з а т т ы р м а й* сол маңайға орналастырды (І.Есенберлин, Қаһар).

ҰЗАТТЫРУ *Ұзаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰЗАТУ *Ұзат етістігінің қимыл атауы; қызды той жасап, ұзатып салу.* Той етіп *ұ з а т у ғ а* балаңызды Жатыр екенсіз қылып талап. Дәулеттің түбі тамаша, құтты болсын, Кісі жоқ дүниеден болған талақ (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

Ұзату тойы. э т н. *Айттырылған қыздың елінде құда түсіп, сырға салып келгеннен кейін жасалатын салтанатты той-жиын. Ұ з а т у т о й ы н ы ң* сән-салтанатпен, думанды қызықпен өткеніне тап осындай тілектес жанды табу қиын-ақ шығар (М.Хасенов, Алғашқы ән).

ҰЗАТЫЛ= е т. э т н. *Қыз тойы жасалып, айттырылған жеріне кетті.* ...Сыңсу кезінде *ұ з а т ы л ғ а н* қыз жылап, ән-жырмен туғантуыстарын аралап шығады, олармен қоштасады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Бай өлсе жетерлік дәулетпен сай, салтантпен асын береді, бай қызы *ұ з а т ы л с а*, тағы да сондай салтанатпен той істеліп ұзатылады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам.).

ҰЗАТЫЛУ *Ұзатыл етістігінің қимыл атауы.* Бүгін кешке Ақтоқтының *ұ з а т ы л у* тойы (С.Жүнісов, Ақан Сері). Құрбандық боп қалың малға, алтынға, *ұ з а т ы л у* болған қыздар салтында. Ал, біз бүгін ғашық болсаң, мойындап, Еркіміз бар сүймегенді айтуға (А.Бақтыгереева, Сен.).

ҰЗАТЫҢҚЫРА= е т. *Алыстатыңқырау, қашықтатыңқырау.* Байлаулы тұрған ат тың бірін шешіп, *ұ з а т ы н қ ы р а п* алып шықтым да, үстіне бір-ақ ырғып, шаба жөнелдім (О.Сағынаев, Ұзақ жол).

ҰЗАТЫҢҚЫРАУ *Ұзатыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰЗАТЫС= е т. *Бүкіл ауыл, туған-туыс болып қызды күйеуге беру.* Келін алып, қыздарды *ұ з а т ы с ы п,* Күйеу келіп жататын құда түсіп. Ас ішуді ұмытып кететінбіз, Ойын деген керемет қыза түсіп (М.Сарикова, Сырсандық).

ҰЗАТЫСУ *Ұзатыс етістігінің қимыл атауы.*

ҰЗАУ *Ұза етістігінің қимыл атауы; жырақтау, қашықтау.* Бәріміз де жігітпіз, – деп жүрміз-ау. Бәріміз де өзімізше дүрміз-ау. Бала күнгі арман еді бір кезгі Туған үйден алыс кету, мүлде *ұ з а у* (Т.Молдағалиев, Шақыр.).

ҰЗАЮ *Ұза етістігінің қимыл атауы.*

ҰЗЫН с ы н. **1.** *Қысқа емес, шұбатылған. Ұ з ы н* қара пешпентті, *ұ з ы н* шашты, Жамағатты итеріп бір жол ашты. Мешітіне бастықтың келер жолын Дайын қылып, сыпырып шаңын басты (Абай, Тол. жин.). Шұбалтып *ұ з ы н* шаш қойып, Шылдырлап шолпы тақпады. Шапке киіп, папке алып, Баяндама жаттады (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Биік, сорайған, сойдиған.* Мен көрдім *ұ з ы н* қайың құлағанын, Бас ұрып қара жерге сұлағанын. Жапырағы сарғайып, өлімсіреп, Байғұстың кім тыңдайды жылағанын? (Абай, Тол. жин.). Онан сон, сені алайын талды салып, Шығарсың *ұ з ы н* талдан тістеп алып. Не де болса кешікпей тез істелік, Қапы болар қақпаншы келіп қалып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Ұзақ, көп уақытқа созылған.* Бір *ұ з ы н* өмір жолы тұйықталды, Шат күлкі еріндерде ұйып қалды. Қаралы қасіреттің Қаратауы Зілдей боп басты бір сәт иықтарды (С.Мәуленов, Алыс кет.). Соғыста бәрі қырылса, қасиетті тілек те жарыққа шықпай қалады ғой, міне, сондықтан олар *ұ з ы н* түндерде батпақтың сасығымен уланып, орманның мылқау күйін тыңдап, ауыр ойларда болды (М.Жұмабаев, Шығ.).

Күн ұзын. *Күні бойы, ұзынды күн, күні ұзаққа.* Күннің көзінің өзі де *к ү н ұ з ы н* көлге шомылып жанын сақтайтындай... (Ғ.Мүсірепов, Өмір жорығы). Шығырға қосты Жалбағай Қос өгізін *к ү н ұ з ы н,* Көзілдірік кигізіп, Мойнына байлап шұжығын (О.Шипин, Дастан.).

Қолы ұзын. *Не істеймін десе де, қолынан келетін, мүмкіндігі мол.* Байлар және сондай *қ о л ы ұ з ы н д а р* үшін ғой бәрі де (Р.Райымқұлов, Бала.). Медицинаның *қ о л ы ұ з ы н,* көзі өткір (Ә.Қалмырзаев, Ар).

Құрығы ұзын. *Ешкімді құтқармайтын, әмірі жететін.* Ақ патшаның *қ ұ р ы ғ ы ұ з ы н* еді ғой. Қара жұмысқа қазақтан жігіт алу туралы жарлығы дүңк ете қалды (С.Шарипов, Бекболат).

Сөзі ұзын. *Сөзқұмар, көп сөзді, сөзуар.* Қазақтың өзге жұрттан *с ө з і ұ з ы н,* Бірінің бірі шапшаң ұқпас сөзін. Көздің жасы, жүректің қаныменен Ерітуге болмайды ішкі мұзын (Абай, Тол. жин.).

Тілі ұзын. *Шайпау, ұрысқақ. Т і л д е р і н ұ з ы н,* жартысын кесіп тастаса артық болмас еді-ау, – деді (С.Бақбергенов, Белгісіз.). Бетіме келмес бейне бол, Көңілдің көп қой сайтаны. *Т і л* деген *ұ з ы н,* кейде ол Ессіз бір сөздер айтады (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ұзын арқан [арқау], кең тұсау. *Арқасын кеңге салу, жайбарақаттыққа салыну деген мағынада.* Игілік би ақынды *ұ з ы н а р қ а н, к е ң т ұ с а у м е н* маңайынан ұзатпай, өрелеп ұстайды (Ғ.Мүсірепов, Қарағанды).

Ұзын арқан, кең тұсауға салды [кең тұсаумен жүрді]. *Арқасын кеңге салды, жайбарақаттанды.* Биыл болмаса, келер жылы аларсың, келер жылы болмаса, алғы жылы аларсың» деп, *ұ з ы н а р қ а н, к е ң т ұ с а у ғ а с а л ы п,* сөз бүйдалайды (К.Сегізбаев, Беласқан.). Қызмет арасында сыбай-салтаңнан реті болмаған соң, жайланып сөйлесетін уақыт табармыз деп, аса құлқы да соқпай, *ұ з ы н а р қ а н, к е ң т ұ с а у м е н ж ү р г е н* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Ұзын аяқ. э в ф. *Аяқты мал; жылқы:* Жылқысқырса желдікімін, айдаса жаудыкімін» деген *ұ з ы н а я қ* желден жүйрік жершіл мал, адам секілді туған жегіне, аунап-қунаған, өзі өскен ортасына қашады («Жұлдыз»).

Ұзын бойлы. *Бойшаң, сұңғақ.* Әкемнің тоны бар еді, Оны алып шетке қойды да, Көріп ап біраз әуелі, Кигізді *ұ з ы н б о й л ы ғ а* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жаямын бірде қозы, бірде қойды, Іздеймін шілдехана, күнде тойды, Болғанмен киім жаман, әнім тәуір, Баламын жас өспірім, *ұ з ы н б о й л ы* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ұзында [ұзыннан] өшті, қысқада [қысқадан] кекті. *Бұрыннан араздығы бар, ақысы, есесі кеткен.* – Ағайын, *ұ з ы н д а ө ш т і, қ ы с қ а д а к е к т і* емессің, бітім сұрап кісі салсам, бақай ыңнан келтірмейсің (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Ау, ағайын, неге үндемейсің? *Ұ з ы н н а н ө ш т і, қ ы с қ а д а н к е к т і* емес едік (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Ұзындағы өшін, қысқадағы кегін алды. *Бұрынды-соңды кеткен есесін, жаулықтың қарымтасын қайтарды.* Керала дейтін кедей жігіт сонымен бір жарым ай бойы тоғай ішінде қашып жүріп, бір бай емес, атыраптағы талай байлардың үйлерін өртеп, шетінен банкрот қылыпты. *Ұ з ы н д а ғ ы ө ш і н, қ ы с қ а д а ғ ы к е г і н і н* бәрін *а л ы п т ы* (М.Әуезов, Таңд.).

Ұзын елдің үйіріне, қысқа елдің қиырына кетті. *Көпке жария болды.* Өзі сыйынған болысының көзінше тепкілеп көк атты тартып алғаның *ұ з ы н е л д і н ү й і р і н е, қ ы с қ а е л д і н қ и ы р ы н а к е т т і,* – деді Әлжан (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Ұзын етек. э к с п р. э в ф. *Әйел, қатын-қалаш деген мағынада айтылады.* Нұржан осынша құмартып соңынан қалмағанға мен сені ерге – ер, серіге – сері қатын екен десем, сен де *ұ з ы н е т е к т і н* бірі екенсің ғой, тәйірі (С.Мұқанов, Шығ.).

Ұзын жалыңды көмір. г е о л. *Көмірленудің нақтылы дәрежесіне сәйкес келетін, яғни мета-*

морфизмнің I сатысындай қалыптасқан таскөмір түрі. Ұ з ы н ж а л ы н д ы к ө м і р д і н тығыздығы 1,08–1,20 г/см^3; органикалық массасының меншікті салмағы 1,30 г/см^3 шамасында (Қаз. тілі термин. Геология).

Ұзын жас берсін. т і л е к. *Ұзақ ғұмыр берсін, көп жасасын.* Жібек мінез, жігері мол қарындас, Жүрегінде у менен бал аралас. Дүние өзгерді, көрмегелі көп болды, Тәңірі *б е р с і н* ашық бақыт, *ұ з ы н ж а с* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ұзын жол. *Алыс жол, қиыр шет.* Өмір – зәндем. Қара бұлтты қара түн. Естімессің қара өмірде жылы үн. *Ұ з ы н ж о л д а* арып, жасың төккенде, Жұбататын жақын, жолдас, жарың кім? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ұзын күнді мың бейнетпен өткізді. *Әбден қиналды, бейнет шекті.* Ә дегенде ашу қысып жаныып ем, Ауыр ойлар басып, назаланып ем. *М ы ң б е й н е т п е н ұ з ы н к ү н д і ө т к і з і п*, Күнде ертең деп күте-күте талып ем (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ұзын қоржын. э т н. ж е р г. *Сыйлық, тарту. Ұ з ы н қ о р ж ы н* деп көбінесе күйеу баланың қайын жұртына алып келетін тарту-таралғысын айтады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ұзын құлақ. э в ф. ***Қоян.*** Көз көрім жерге дейін созылған ну қараған іші толы қоян жымы; тазы тілі салақтап, ырсылдаған қалпы әрлі-берлі біраз шапқылады да, *ұ з ы н қ ұ л а қ т а н* біржола айрылғанын білген соң кері қарай аяңдады (М.Мағауин, Таңд.).

Ұзын омыртқа. а н а т. *Арқа омыртқа мен бел омыртқаның аралығындағы омыртқа.* Әжесі соғымнан қалған *ұ з ы н о м ы р т қ а н ы ң* бір екеуін жас етпен қосып қазан асты («Қазақст. әйелд.»).

Ұзын саны [қарасы]. *Жалпы мөлшері, ұзынырғасы.* Өзге жұрттан бөлініп көшкен бұл бір топ ауылдар – шетінен Ырғызбай руы. *Ұ з ы н с а н ы* жиырма шақты ауыл (М.Әуезов, Абай). Ешкіннің *ұ з ы н с а н ы* отыз сегіз, Жиырма екісі жалқы екен, тоғызы егіз. Екі теке арықтап зорға еріп жүр, Күйегі жоқ төрт серке – бәрі семіз (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Ұзын сонарға [сүреге] салынды [түсті]. *Тез арада бітпей, ұзаққа созылды.* Алғашқы адымның *ұ з ы н с о н а р ғ а с а л ы н ы п*, сәтсіз басталғанына қиналды ол (К.Тоқаев, Тасқын). Саясаттың неше түрлі ағымдарын соғып, *ұ з ы н с ү р е г е т ұ с і п* отырған – жалғыз-ақ жазған қара төре (І.Жансүгіров, Таңд. шығ.).

Ұзын салқар. *Ұзыннан-ұзақ, шұбатылған, шұбырған.* Оң жағында *ұ з ы н с а л қ а р* көш кетіп барады екен (Қаз. ертегі).

Ұзын сызғанына жүріп, қысқа сызғанына көнді. ж е р г. *Еркіне көнді, айтқанымен жүрді.* Мен бишара... тұрмысқа шықсам, шығайын деп, *ұ з ы н с ы з ғ а н ы м е н ж ү р і п, қ ы с қ а с ы з ғ а н ы н а к ө н і п* едім (З.Сабыр, Ізд.).

Ұзын толқын. ф и з. *Ұзындығы теңіз тереңдігінен екі есе асып түсетін теңіз толқыны. Ұ з ы н т о л қ ы н н ы ң* таралу жылдамдығы теңіз тереңдігіне тәуелді. *Ұ з ы н т о л қ ы н ғ а* көтерілу, сейсмикалық (цунами), сейшалар, ғарыштық толқындары және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Су.).

ҰЗЫНА: ұзына бойы. *Өн бойы, бастан-аяқ. Ұ з ы н а б о й ы н* қуалай екі қатар жас ағаш егілген көше (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). Астаналық қыз осы қашықтықтың *ұ з ы н а б о й ы н а* бір қалыпты жылдамдықты сақтай білді («Спорт»).

ҰЗЫНДА= е т. *Ұзару, ұзын болу.* Бойы серейіп, бұрынғыдан *ұ з ы н д а п* кеткен сияқты (Р.Баймаханов, Шайтанқұм.). Бертін келе қой ұрлапты, Ұры қолы осылай *ұ з ы н д а п т ы* (О.Әубәкіров, Көк тайғақ).

ҰЗЫНДАУ[1] с ы н. *Ұзынырақ, біршама ұзын.* Күн жақтағы шөп *ұ з ы н д а у* келеді (Ш.Айманов, Қыран.). Адай жыл қысы тұрқы *ұ з ы н д а у*, шомбал және сүйектілеу болып келеді (А.Иманғалиев, Адай жылқысы).

ҰЗЫНДАУ[2] *Ұзында етістігінің қимыл атауы; созып, ұзарта тұсу.*

ҰЗЫНДЫ: ұзынды күн. *Күні бойы, ертеден қара кешке дейін.* Әкем өте шаруақор адам еді, *ұ з ы н д ы к ү н* малға қарап, отын-су жабдығын жөндеуден жалықпайтын («Қазақст. әйелдері»). *Ұ з ы н д ы к ү н г е* тынбай, шаршадым ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰЗЫНДЫ-КЕШ ү с т. *Өне бойы, ұзақ уақыт.* Ерке жан табалдырықтан аттай бере-ақ *ұ з ы н д ы к е ш* аузы әңгімеден босамады. Әйтеуір ағытылып түрған сөз (К.Ахметбеков, Ақдала).

ҰЗЫНДЫҚ з а т. **1.** *Бір заттың ұзыннан алғандағы қалпы, тұрқы.* Кейде *ұ з ы н д ы ғ ы* жарты шақырым, көлденеңі жиырма саржан, тереңдігі бес-алты саржан жыралар кездеседі (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Аппақ тіс, қиғаш қасы, қызыл жүзді, Шашының жерге түскен *ұ з ы н д ы ғ ы*. Адамзат қанша айтқанмен ондай болмас, Болмаса ұжмақтағы үрдің қызы (Айтыс). **2**. м а т. *Сызықтар шамасының сандық сипаттамасы.* Мысалы, егер шеңберге іштей сызылған көпбұрыштың қабырғаларының санын шексіз арттырсақ, онда әр қабырғаның ұзындығы шексіз аз шама болып шығады да, шеңбердің *ұ з ы н д ы ғ ы* мен көпбұрыштың периметрлерінің айырмасы шексіз аз шамаға айналады (О.А.Жәутіков, Жоғары математикаға кіріспе). Оларда біздің заманымыздың бас кезінде-ақ *ұ з ы н д ы қ* өлшемдері тағайындалады (А.Көбесов, Математика тарихы).

Ұзындықтың өлшеу бірліктері. м а т. *Белгілі бір заттың биіктігін немесе бірнеше заттың арақашықтығын өлшеу үшін қолданылатын өлшем бірліктер. Ұ з ы н д ы қ т ы ң ө л ш е у б і р л і к т е р і* – метр, сантиметр, миллиметр, миллимикрон т.б. салмақтың өлшеу бірліктері – килограмм,

грамм т.б. (О.А.Жәутіков, Жоғары математикаға кіріспе).

ҰЗЫНДЫ-ҚЫСҚАЛЫ с ы н. *Бірі ұзын, бірі қысқа; ұзын-қысқасы аралас.* Қыздар үстіне *ұ з ы н д ы-қ ы с қ а л ы* көйлек киіпті («Лен. жас»). Төлек пен Орынғали кіріп келді *ұ з ы н д ы-қ ы с-қ а л ы* болып (М.Дүйсенов, Мейман.).

ҰЗЫНҚАНАТ з а т. з о о л. *Жер шарының тропиктік және қоңыржай белдеулерін мекендейтін қанаттары ұзын болып келетін құстар.* Қарлығаштар мен *ұ з ы н қ а н а т т а р* шыбын шіркейлерді ауада ұшып жүріп-ақ ұстайды (Р.Ә.Әлімбаев,..Құстар.).

Ұзынқанат барбус. з о о л. *Қанаты ұзын барбустың түрі. Ұ з ы н қ а н а т б а р б у с т ы ң* тіршілік ететін жері-Оңтүстік-Шығыс Үндістан, дене түрқы 14 см (Қ.Қайымов, Суасты .).

Ұзынқанат қарлығаш. з о о л. *Қанаты ұзын әрі жіңішке, тұмсығы мен аяғы қысқа, сәл жалпақтау біткен, сырт пішіні қарлығашқа ұқсас құс.* Қазақстанда *ұ з ы н қ а н а т қ а р л ы ғ а ш т ы ң* (Apodes) 1 тұқымдас, 2 туысқа жататын 4 түрі бар (ҚҰЭ).

ҰЗЫНҚАНАТТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. apodiformes> *Жер шарының тропиктік және қоңыржай белдеулерін мекендейтін құстардың бір отряды. Ұ з ы н қ а н т т ы л а р д ы ң* 2 отряд тармағы бар: ұзынқанат қарлығаш және колибри. Аң аулау үшін әр-түрлі жыртқыш құстар: сұңқар, бүркіт, қаршыға, қырғи, лашын, тұрымтай, ителгі және түйғындар пайдаланылады. Құсбегілер бұл құстарды *ұ з ы н қ а н а т т ы л а р* және қысқа қанаттылар деп екіге бөледі (Р.Ә.Әлімбаев,.. Құстар.).

ҰЗЫНҚҰЛАҚ з а т. **1.** к ө н е. *Байырғы қазақ қоғамындағы біреуден біреу есту арқылы тарайтын хабар, ақпарат алудың, ақпарат берудің коммуникативті тәсілі. Ұ з ы н қ ұ л а қ-т а н* еш нәрсе мәлім болмаса, күмәнға салады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам.). Ал келесі жақ бұл сәлем жөнінде *ұ з ы н қ ұ л а қ т а н* естиді, не ол туралы мүлде білмеуі де ғажап емес (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). **2.** ж а ғ ы м с ы з. *Біреуден біреуге жететін, дерегі айқын емес, әркімнің өсіре, қоса айтқан алыпқашты сөзі.* Тарқады тойға келген халық шулап, Жаман сөз жатпайды екен *ұ з ы н қ ұ л а қ.* «Кенебай қарындасын ап қашты!» – деп, Естіген ел сілкінді, жүрек сулап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҰЗЫН-ҚЫСҚА с ы н. *Ұзыны, қысқасы аралас.* «Жуан-жіңішке, кең-сайыз, *ұ з ы н-қ ы с қ а*» деген сөздерді кірістіріп, төрт саладан есеп шығартамын, көбейту кестесін сұраймын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰЗЫННАН-ҰЗАҚ үс т. *Ұзына бойын қуалай, қаз-қатар тіркесіп, шұбатылып.* Кең залда *ұ з ы н-н а н-ұ з а қ* столдар қатар түзепті (Ә.Шәріпов, Алыс жағалау). Сүттей аппақ айлы түнде айдалада *ұ з ы н н а н-ұ з а қ* ақсиып айдау жол жатыр (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҰЗЫНСАРЫ з а т. *Жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің ұзілетін, наурызға тура келетін көктемгі көкөзек шақ.* Білемін *ұ з ы н с а р ы* талма шақта, Өзегін нансыз жүрттың талдырғанын (Қ.Бекхожин, Менің замандас.). Әлгі соғымнан кейінгі *ұ з ы н с а р ы* жақындағанда кебеженің түбіндегі мықты мүшелер түгенделеді ғой (М.Мағауин).

ҰЗЫНТҰРА с ы н. *Сидиған арық, ұзын бойлы (адам).* Біреуі – жағына пышақ жанығандай жұқа, *ұ з ы н т ұ р а,* екіншісі – төртбақ, аласа («Қаз. әдеб.»).

ҰЗЫНША с ы н. **1.** *Ұзындау, сопақша. Ұ з ы н-ш а* үйдің ортасын кірпішпен бөлген екен (Б.Майлин, Шығ.). Дөңгелек қорғанның ішінде үш құлаштай *ұ з ы н ш а* төмпек жатыр (Ә.Кекілбаев, Дала.). Қанжардай қанға малған *ұ з ы н ш а* қақ. Батыс жақ нұр лаулатып, Жер Күнді қызылшақа Батырды құмға аунатып (Т.Айбергенов, Мен. ғашық.). **2**. *Сұңғақтау, бойшаңдау.* Жиектегі қалың тал арасынан бір *ұ з ы н ш а* бойлы сұлу қыз су алып жатты (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҰЗЫНШАҚ с ы н. *Ұзындау, ұзынырақ.* Есіктің екі жағында *ұ з ы н ш а қ* екі тақтай орындық бар екен (Ә.Тарази, Қиян соқпақ). Сол сәтте әлдекім саусақтарының арасына бойлата сұғып, салдың аузына *ұ з ы н ш а қ* сыбызғысын қыстырды (М.Мағауин, Өмір жыры).

ҰЗЫНШАҚТА= е т. *Ұзыншақ ету, ұзын ету.* Қоспаны қатқаннан кейін *ұ з ы н ш а қ т а п,* жұқалап кесіп, шыны банкаларға салады (К.Шалекенова, Жеміс.).

ҰЗЫНШАҚТАУ[1] с ы н. *Сәл ұзыншақ, сопақшалау.* Кірпіштердің ертеректе құйылғандары төрт бұрышы тең, жалпақ болып келеді. Кейінгілері – *ұ з ы н ш а қ т а у* («Қаз. әдеб.»).

ҰЗЫНШАҚТАУ[2] *Ұзыншақта етістігінің қимыл атауы.*

ҰЗЫНШАҚ-ҰЗЫНШАҚ с ы н. *Ұзын-ұзын, сорайған. Ұ з ы н ш а қ-ұ з а н ш а қ* ми қарақұстағы кішкене мидың астында тұрады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰЗЫН-ШҰБАҚ с ы н. *Ұзыннан-ұзақ, алысқа созылған.* Жүк тиеген *ұ з ы н-ш ұ б а қ* әшелон бір-біріне тұмсығын тірей тоқтапты (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Сол *ұ з ы н-ш ұ б а қ* шерудің соңын алып, көк найзалы бір топ қол тағы келеді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҰЗЫНЫРАҚ с ы н. *Әжептәуір ұзын, ұзындау.* Маған енді бір *ұ з ы н ы р а қ* шалғы саптап беріңдер (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҰЗЫН-ЫРҒАСЫ з а т. **1.** *Бір нәрсенің жалпы нобайы, жобасы, желісі.* Сөзбен суреттеу нәрсенің *ұ з ы н-ы р ғ а с ы,* долбары нобайы сықылды болатындығы бәрімізге мәлім (Ж.Аймауытов, Шығ.). Есенейдің есіне түсіп, көз алдынан тағы бір өткен үлкен оқиғалардың *ұ з ы н-ы р ғ а-*

с ы осы еді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). **2.** *Бас-аяғы, жалпы саны.* Кітапта *ц з ы н-ы р г а с ы* жетпіске жуық үлкенді-кішілі мақала бар («Лен. жас»). Әзірше онда *ц з ы н-ы р г а с ы* бес-алты ғана үй бар (Ф.Оңғарсынова, Биіктік).

ҰЙБАЙ о д. *Жаны қиналғанда, ренжігенде, таңырқағанда айтылатын, көңіл күйін білдіретін сөз; ойбай.* Төрге шығамын ғой, шырағым, шықпағанда... *Ұ й б а й,* белім-ау! (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). – *Ұ й б а й-а у,* тоңып өлетін болдық қой, – дедік (К.Баялиев, Жер тынысы).

ҰЙҒАР= е т. **1.** *Белгілі бір шешімге, тоқтамға келу, ой қорыту.* Халық *ц й г а р г а н* жұмыстан. Көргенім жоқ кешігіп. Ая, көңілім, аптықпа, Жиналған дудан шошынып (О.Шораяқов, Шайыр.). Шеризат неден қорықсын күшіменен, Палуан айдаһардай түсіменен. Қызы деп Шаһмастың естіген соң, Өзінің *ц й г а р ы п т ы* ішіменен (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Жору, жорамалдау, болжалдау.* Сондықтан біреудің айтқан сөзін анық түсінеміз де, біреудің сөзін анық түсінбей, жорамалдап, жорып, *ц й г а р ы п* қана қоямыз (А.Байтұрсынов, Шығ.). Малдан бастап Есендессе иланам. Малсыз өмірі Жасай берді қиралаң. Кен қопарып, Егін салсақ біз бүгін Сәлемге де сән кірді деп *ц й г а р а м* (К.Салықов, Жезкиік.). **3.** *Лайық көру, тең санау.* Әйгерімді айттырған жер Мамайдың өз руының бірі екен. Бірақ алғаш атастырған күйеуі жастай өліпті де, кейін қайын атаға *ц й г а р г а н* екен (М.Әуезов, Абай). Баянды көрген емес өзі барып, Мақтанып жүреді екен құр *ц й г а р ы п* (Батырлар жыры).

ҰЙҒАРУ[1] з а т. **1.** *Резолюция, тоқтам, шешім.* Қартқожа өзі білетін азаматтарды саулатып айтып жатыр. Сөзін тыңдап болды да, арызына *ц й г а р у* (резолюция) қондырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Болжам, жорамал.* Аэродинамикалық күштер атмосфераның жоғарғы қабатындағы ауаның кедергі күштері жоқ деген *ц й г а р у л а р* (болжаулар) жасау керек (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану матем. ролі.).

ҰЙҒАРУ[2] *Ұйғар етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Шешімге келу, тоқтамға келу.* Республика Президенті өзінің *ц й г а р у ы* бойынша әкімдерді қызметтерінен босата алады (ҚР Конституциясы). Ертеңі не Сырымбеттерге көпшіліктің *ц й г а р у ы* бойынша Ақық жүрмекші болды (М.Мырзақұлов, Ақық). **2.** *Жору, жорамалдау.* Күн күркіреуін періште дауысына жору сияқты, найзағай ойнауын шайтанды атқанға *ц й г а р у* сияқты, табиғат ісін танымай басқаға ұйғару, басқаға таңу бұрын көп болған (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** *Шешім, тоқтам.* Дәрігердің *ц й г а р у ы н-ш а* оған қан құю, тері жапсыру қажет болған (З.Қабдолов, Сыр).

ҰЙҒАРЫЛ= е т. **1.** *Белгілі бір шешім шығарылу.* ӘміреніҢ асқақтаған әсем үнін кешіктірмей туып-өскен елі Семей жеріне жеткізу *ц й г а р ы л д ы* (Ж.Шәкәрімов, Әміре). **2.** *Жорылу, болжану.* Адамның зейіні бүтін ғаламды тануға жұмсалып, дүниедегі бар нәрсенің барлығын, яки бар деп *ц й г а р ы л г а н* нәрсенің бар-жоқтығын танып, белгілі бір қарарға келгенде адамға бір үлкен ұғым пайда болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Күнді айналушы планеталардың біреуінен екіншісіне қарай, мәселен Жерден Шолпанға қарай Космостық корабльді жібергенде, бұл екі планета қозғалмайды деп *ц й г а р ы л а д ы* (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану матем. ролі.). **3.** *Лайық саналу, сайлану.* Қазақтан ағзалыққа мен *ц й г а р ы л д ы м* (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам.).

ҰЙҒАРЫМ з а т. *Шешім, тоқтам, байлам.* Қарт малшылармен ақылдасып шешкен *ц й г а р ы м ы* осындай еді (С.Байжанов, Сыр.). Қабен ректораттың *ц й г а р ы м ы м е н* конкурске түсіп, аспирантурада қалып қойды (З.Қабдолов, Жалын).

ҰЙҒАРЫНДЫ з а т. *Тоқтам, шешім, ұйғарым.* Космостық корабльдің көздеген планетаға барып жету уақыты ол планетаның Күнді айналу периодынан аз, сондықтан да жоғарыдағы *ц й г а р ы н д ы* негізінен дұрыс (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану. матем. ролі).

ҰЙҒАРЫС= е т. *Келісілу, шешілу.* Ақсақалдар осылай деп *ц й г а р ы с қ а н н а н* кейін мен қайда барайын («Қаз. әдеб.»).

ҰЙҒАРЫСУ *Ұйғарыс етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙҒЫР з а т. *Орталық Азиядағы көне түркі халықтарының бірі.* Қырғызға қырғыз деп *ц й г ы р* хандарының бірі ат қойса керек. Олардың атты әскерінің алдыменен жүретұғыны солар болып қырғыз атапты. «Өлтірт, жоғалт», яғни дұшпанды қырушы дегеннен қойылыпты (Абай, Тол. жин.). Аталап, алма, өріктей мойын ииіп, Тыңдадың ықыласпен үнімді ұйып. Бауырлас орыс, қазақ, *ц й г ы р,* ноғай, Кете алмай семьяңды тұрмын қиып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ұйғыр жазуы. л и н г в. *Бірінші мыңжылдықтың аяқ кезінде соғды алфавиті негізінде жасалған жазу жүйесі [Жоғарыдан төмен қарай тік әріптермен солдан оңға бағыттала жазылатын ұйғыр жазуы сирия-арамей әліпбилерінің біріне саяды]. Ұ й ғ ы р ж а з у ы н ы ң* әліпбиін кейінірек басқа да түркі тайпалары (наймандар), олардан моңғолдар үйренген (ҚҰЭ).

Ұйғыр тілі. л и н г в. *Түркі тілдерінің оңтүстік-шығыс тобындағы қарлұқ бұтағына жататын тіл [Ұйғыр тілі ҚХР-ның Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы районына (8 млн., 2004) және Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан республикаларына (300 мың), Үндістан, Пәкстан, Ауғанстан елдеріне (200 мың) таралған].* Көне *ц й г ы р т і л і н е н* ажырату мақсатында қазіргі *ц й г ы р т і л і,* жаңа *ц й г ы р т і л і* деген атаулар қолданылады (ҚҰЭ).

ҰЙҒЫРТАНУ з а т. **1.** *Ұйғыр халқының тілі, әдебиет, мәдениеті, ауыз әдебиетімен шұғыл-*

данатын филологияның бір саласы. 1956 ж. бастап ҚР ҰҒА-нда бір топ ұйғыр ғалымдары *ұ й ғ ы р т а н у м е н* шұғылданады (Тіл білімі сөздігі). **2.** *Ұйғыр тілінің тарихы және қазіргі жайы туралы ғылым.* 1985 ж. *ұ й ғ ы р т а н у* институты ашылды (Тіл білімі сөздігі).

ҰЙҒЫРША үс т. *Ұйғыр халқының дәстүрінше, әдет-ғұрпынша. Ұ й ғ ы р ш а* киінген бір топ оқушы ұйғыр халық биін билеп, ән салды («Қазақст. мект.»). // с ө й л. *Ұйғыр тілі.* – Сіз *ұ й ғ ы р ш а ғ а* қандай жетік болсаңыз, мен де сол шамада қазақша білемін, – деді ол (О.Сәрсенбаев, Бақыт).

ҰЙҚАС[1] ә д е б. *Өлең-жырларда тармақтың (өлең жолы) соңындағы бірнеше буынның келесі тармақтағы сәйкес буындармен үйлесуі (дыбыс үндестігі). Ұ й қ а с т ы ң* түрлерін жіктеп-ажыратқанда алдымен оның сапасы, яғни ұйқасқан сөздердің өзара қаншалықты үйлесетіні еске алынады (Әдеб. термин. сөздігі). Ауыр – Осы әнге тауып сөз салмақ Тәуір, Татымды *ұ й қ а с* жиналмақ Тереңнен толғанып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ақсақ ұйқас. ә д е б. *Шумақтың бірінші жолы мен үшінші жолы, екінші жолы мен төртінші жолы ұйқасып келетін өлең өлшемі.* Ақмолла кейбір өлеңдерін қара өлең үлгісімен, яғни он бір буынды, *а қ с а қ ұ й қ а с қ а* құрған (Б.Кенжебаев, Қаз. дем. жазушы).

Егіз ұйқас. ә д е б. *Қатар тұрған екі жол ұйқасып келетін өлең өлшемі.* Ата-бабадан қалған *е г і з ұ й қ а с,* шалыс ұйқас, тағы бас қаларды там-тұмдап әлі күнге дейін жеті буын, сегіз буын, он бір буыннан арыла алмай жүрміз (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

Ұйқас құды. *Өлеңнің мәнді-мағыналы болуын ескерместен, жолдарының ұйқасты болуын, дыбыстардың үйлестігін ғана ескерді.* Өлең жолдарының *ұ й қ а с ы н қ ұ м а й д ы.* Ұйқассыз терме, тақпақ өлеңдер жазумен әуестенеді (Ә.Шәріпов, Алыс.).

Ұйқас теру. *Ұйқастыру, ұйқас құрастыру.* Енді Ақанның қазақ қайғысы туралы өлеңдеріне келсек, оның сері Ақан болумен бірге жаралы елдің шын азаматы болғандығы сол өлеңдерінде көрінеді. Дұрыс, бұл өлеңдер таза ақындық, сұлу сурет, *ұ й қ а с т е р у* жағынан басқа өлеңдерінен көп төмен (М.Жұмабаев, Шығ.).

Шалыс ұйқас. ә д е б. *Шумақтың бірінші жолы мен үшінші жолының, екінші жолы мен төртінші жолының ұйқасып келген өлең өлшемі, Ш а л ы с ұ й қ а с* шандылса жасық сөзбен, Айтпай мінін қоя ма ашық сезген. Жаңалық деп жанын тек қолына алып, Жүгіргенге бола ма, басын тезден (А.Нұртазин, Көк тоғай).

ҰЙҚАС[2] с ы н. *Ұқсас, сәйкес.* Естілуінде де, жазылуында да бұлардан айрылмастай *ұ й қ а с* әріптер жоқ (М.Дулатов, Шығ.). Патша салтанатпен нөкер жиып, Жаһамнан қырық қыз жиған бұған *ұ й қ а с.* Шаһардан басқа жерде қыздың бағы, Күзетші екі айдаһар адамға қас (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ұйқас мүшелер. *Ұқсас, сәйкес мүшелер.* Сабақты жаттау математикада (шама тілінде) *ұ й қ а с м ұ ш е л е р д і* табу сықылды, құрғақ сабақтар алғашқы кезде сыртқы ынтадан, әсіресе, пайдалы жағынан басталу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰЙҚАС= е т. **1.** *Сәйкесу, сай, келу, үйлесу.* «Қазақ» пәлен, «Қазақ» түген демесе, жазған сөзі *ұ й қ а с п а й т ы н д а й* көрініп тұр (М.Дулатов, Шығ.). Ақынсынып не керек, Болса да ойы бек зерек, Болмаса сөздің *ұ й қ а с ы.* Ұқпаса ақыл не керек, Болмаса ойда еш дерек, Болса да бас пен құйқасы (Қабан жырау. Алтын қазық). **2.** ә д е б. *Сөздердің өзара үндесіп, үйлесіп келуі, қиюласуы.* Кім дәл басты, кілтін ашты, Жақсы *ұ й қ а с т ы* нешеуі? Қайран, қайғысыз, қамсыз күндерім, Сайран, сауықты, рахат түндерім! Сендерден не пайда? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ақын ба көмейден жыр, күй таспаса, Өлең бе отты сөзбен *ұ й қ а с п а с а?!* Көктемдей көтеріліп көңіл шіркін, Халыққа қазыналы сый тастаса (Айтыс).

ҰЙҚАССЫЗ с ы н. *Ұйқасы жоқ, ырғақсыз.* Өлең жолдарының ұйқасын қумайды. *Ұ й қ а с с ы з* терме, тақпақ өлеңдер жазумен әуестенеді (Ә.Шәріпов, Алыс.).

ҰЙҚАСТЫ с ы н. *Ұйқасы бар, ұйқасқа құрылған.* Бұл ән – Бұрынғы әннен өзгерек, Бұған – *Ұ й қ а с т ы* өлең, сөз керек, Өзіне орайлы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «*Ұ й қ а с т ы* сөзге батты да сорлады ерің, Деміме қосар сәтті ойлап ол-дағы демін. Бақытсыз болды, жазығы – байғұстың беті Жеңімпаз беттей сәл қалың болмады», – дегін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҰЙҚАСТЫҚ з а т. *Ұйқасы болушылық, үндесушілік.* Қазақтың ескі қара сөзінде де *ұ й қ а с т ы қ* пен үндестік болады («Қаз. әдеб.»). Тармақтардың аяғының ұқсастығы – *ұ й қ а с т ы қ* деп айтылады. *Ұ й қ а с т ы қ* түрліше болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰЙҚАСТЫР= е т. **1.** *Үйлестіру, сәйкестендіру.* Балалар оқыған нәрсесін бір-біріне *ұ й қ а с т ы р ы п* ойлануына, оқып шыққаннан кейін жадында ретті һәм толық мағынасымен қалдыруға әдеттендіру керек (М.Дулатов, Шығ.). **2.** ә д е б. *Ұйқасты ету, үндестіру.* Ыбырай не айтса да өлеңдетіп, *ұ й қ а с т ы р а* сөйлейтін (С.Мұқанов, Есею жыл.). Салт-санасына сәйкес пікірлерді келтесінен келтіріп, өлең түрде *ұ й қ а с т ы р ы п* айту – тақпақ болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰЙҚАСТЫРУ= е т. *Ұйқастыр етістігінің қимыл атауы; үндестіру, ұқсату.* Өлеңдік жағында да самолет, пулемет деген сөздерді *ұ й қ а с т ы р у* тәрізді әлсіздік көрінеді (С.Қирабаев, Октябрь.).

ҰЙҚАСТЫРЫЛ= е т. *Үндестірілу, қиюластырылу.* Оған дейінгінің бәрі де *ұ й қ а с т ы р ы л-*

г а н шежіре, ұйқастырылған беллетристика боп шықты («Қаз. әдеб.»).

ҰЙҚАСТЫРЫЛУ *Ұйқастырыл етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙҚАСУ *Ұйқас етістігінің қимыл атауы; ұндесу, қиюласу.* Осы өлеңдегі «Құдайша» мен «Солайшаның» *ұ й қ а с у ы* және оның жасалу тәсілі де қызық («Қаз. әдеб.»).

ҰЙҚАСЫМ з а т. *Ұндесіп келушілік, ұйлесім.* Мақалалардың құрылысында сөз *ұ й қ а с ы м ы* айрықша орын алады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.).

ҰЙҚАСЫМДЫ с ы н. *Ұйқасып келген, ұйқасымы бар. Ұ й қ а с ы м д ы* сөз есте жақсы сақталады (Ауызекі).

ҰЙҚАСЫМДЫЛЫҚ з а т. *Ұйқасымды болып келушілік.* Әр өрнектің ұнасымдылығы мен дәлдігі, *ұ й қ а с ы м д ы л ы ғ ы* суретшілік тұрғысынан қаралуға тиіс (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҰЙҚЫ з а т. **1.** *Адам мен кейбір жануарлардың тынығып дем алуы үшін, белгілі бір мерзімде қайталанып отыратын физиологиялық жағдайы.* Өмір деген – *ұ й қ ы* ғой, Түс көргізбей қоя ма? Қиын-қызық, әртүрлі ой Іс көргізбей қоя ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Уды жуып үлгіру үшін біраз уақыт у шығаруды тоқтату керек. Мидағы хужайларға тыныс беру керек, миға демалыс беру керек. *Ұ й қ ы* деген – мидың дем алуы. (Х.Досмұхамедов, Таңд.). **2.** а у ы с. *Қараңғылық, сауатсыздық.* Тәңірінің күні жарқырап, *Ұ й қ ы д а н* көңіл ашар көз. Қуатты ойдан бас құрап, Еркеленіп шығар сөз (Абай, Тол. жин.). **3**. а у ы с. *Өлім.* Бейкүнә зорлықпенен шыққан жаным, бейіске басшы болар деме, залым! Суық қабыр – қараңғы *ұ й қ ы* орны ғой, Оңай ма жас өмірден айрылғаным? (Абай, Тол. жин.).

Ат үстінен ұйқы алды. *Күндіз-түні ат үстінде болып, тыным таппады.* Ол уақытта жай жатқан момын қазақтың «Аруақ аттаған оңбайды», «Ер азығы мен бөрі азығы жолда болса керек» деп, «Аттанып барып жылқы алған, *а т ү с т і н е н ұ й қ ы а л г а н*» деп, барымташыны мақтап, бұзылған кез (Абай, Тол. жин.).

Күндіз күлкі, түнде ұйқысы бұзылды. *Тыныштықтан айырылды, мазасы кетті.* Өзімдікі дей алмай өз малыңды, *К ү н д і з к ү л к і н ің б ұ з ы л д ы, т ү н д е ұ й қ ы ң ы.* Көрсеқызар келеді байлауы жоқ, Бір күн тыртың етеді, бір күн бұртың (Абай, Тол. жин.).

Көзіме ұйқы тығылды [тірелді]. *Ұйқысы келді, ұйқы қысты.* Оқтын-оқтын есінеп, *к ө з і н е ұ й қ ы т ы ғ ы л ы п,* мазасы кете бастады (С.Алдабергенов, Қанат.). Ол маужырап отыр, Әрберден соң *к ө з і н е ұ й қ ы т і р е л і п,* жастыққа қисайды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Көзі ұйқыға ілінді. *Жаңа ұйықтай бастады.* Қазақтың бойы жылынды *К ө з і ұ й қ ы ғ а і л і н д і.* Сонда тымақ ойлайды Мына бас пен мына шаш Жайлы қоныс болса игі ед.. (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Көзі ұйқыға барды. *Жаңа ғана ұйықтады, ұйқыға кетті.* Байдың *к ө з і ұ й қ ы ғ а б а р д ы-а у* деген кезде Алдар орнынан тұрды (Қаз. ертегі).

Кірпікке ұйқы қонды. *Ұйқы келді, ұйқы қысты.* Тілге тыйым болса да, Көзді ешкім тыймайды. *К і р п і к к е ұ й қ ы қ о н с а* да, Елестер жетіп, қинайды (К.Салықов, Жезкиік.).

Қатты ұйқыда қатып қалды. *Есі кетіп ұйықтады.* Онда зерлі тақиядай тұнық көк, Соның қиын құпиясын біліп көп. Өзі жерде, ойы аспан төрінде, *Қ а т т ы ұ й қ ы д а қ а т ы п қ а л ғ а н* Ұлықбек... (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Тәтті ұйқы. *Алаңсыз, рахат ұйқы.* Соғыста өлген шейіттің, Қолтықтан жебеп жетімін. *Т ә т т і ұ й қ ы с ы н* бөліп түн, Ойласа кем-кетігін – Соғыста болды сол адам (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Тәтті ұйқыға батты. *Рахат ұйқы құшағына енді.* Кеш болған соң жатады, *Т ә т т і ұ й қ ы ғ а б а т а д ы.* Таң атқан соң тұрады, Әр іске көңіл бұрады (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

Түнде ұйқы бермеді. *Мазалады, алаңдатты.* Аналықтай бәйбіше Көкірегін кернеген, Күндіз күлкі көрмеген, *Т ү н д е ұ й қ ы б е р м е г е н* Көзінен төкті арманды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Түн ұйқысын төрт бөлді. *Көңілі алаң болды, ұйқысынан бірнеше рет оянды.* Батырлықтың сәні жоқ – *Т ү н ұ й қ ы с ы н т ө р т б ө л і п,* Елерген тұлпар ерттеліп, Толғаулы найза қолға альш, Түйғын құстай толғанып (Дулат Бабатайұлы, Замана.). «Тұрымтайдай ұл едің», – деп байқашы сен бастыққа, Ұрынарсың Өле-өлгенше арылмастай қастыққа. *Т ү н ұ й қ ы ң д ы т ө р т б ө л е р* ең өкініп, Жар басыңды тигізе алмай Үйде мамық жастыққа (К.Салықов, Жезкиік.).

Түн ұйқысын қашырды. *Ұйқысын бұзды, ұйықтауға кедергі болды.* Қорлыққа көнбей жиырмада *Т ү н ұ й қ ы м д ы қ а ш ы р д ы м.* Қайратым қаулап дауылдай, Қару-жарақ асындым (О.Шипин, Дастан.).

Ұйқы басты. *Ұйқы меңдетті, ұйқыдан бас көтере алмады.* Жөнелді Жұбай сөйтіп, аңша жосып, Мен жалғыз жатып қалдым *Ұ й қ ы б а с ы п.* Түс көріп, түнде шошып ояныппын, Дүрбітпен жатыр екен жағаласып (Батырлар жыры).

Ұйқысы бұзылу. *Жөнді ұйықтай алмау, мазасы кету.* Бұл көбіне ұйқының қашуынан, құс ұйқы болып, ояна беруден немесе уақытынан бұрын оянып кетуден байқалады. *Ұ й қ ы н ы ң б ұ з ы л у* себептері әртүрлі (Шаңырақ әнц.).

Ұйқыға кетті [жатты]. а) *Ұйқыға кірісті, ұйқыға бас қойды.* Алдарқатып, Жасырады ол менен... Бала бар ма анасына сенбеген?! Күнде осылай... Көз *ұ й қ ы ғ а к е т е д і* «Келіп қалар... Келіп қалар...» – деуменен... (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Ауыл *ұ й қ ы ғ а к е т і с і м е н,* уәделі жерге келдім (Ж.Саин, Жол үсті.). ә) *Тыныштады, тыншыды.* Қараңғы түнде тау қалғып, *Ұ й қ ы ғ а к е-*

т е р балбырап. Даланы жым-жырт, дел-сал қып, Түн басады салбырап (Абай, Тол. жин.). б) *Қайтыс болды, дүние салды.* Аты жүр неше саңлақтың *Ұ й қ ы ғ а к е т к е н* мәңгілік, Көшірдім бәрін ардақтың Аттарын қайта қалдырып... (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Ұйқыға маза бермеді. *Ұйықтатпады, ұйықтауға кедергі болды.* Ессіз болсам, терезеңіз түбінде Түнде ән салып, *ұ й қ ы ғ а м а з а б е р м е с* ем, Ессіз болсам, сізден қашып жүрмес ем, Көзіңізге түссем деп талпынар ем, Ессіз болсам үнсіз, тілсіз тұншығып, Жапа шегіп, мұнша азап көрмес ем... (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ұйқыға тоймады. *Көп ұйықтады, ұйықтай берді.* Бар ма екен біздей ғафыл жүрт, Атырафқа көз салсақ. Көзі іскенше *ұ й қ ы ғ а* Келе жатқан *т о я а л м а й*? (М.Дулатов, Шығ.).

Ұйқыда жатты. *Мұлгіген тыныштық орнады.* Тұңғиық түн тұманды, Тұманды аспан тұр төніп. Аз ғана ауыл Құланды *Ұ й қ ы д а ж а т ы р* бүркеніп (М.Мақатаев, Шығ.).

Ұйқыдан тұрды. *Оянды, күнделікті күйбең тіршілікке кірісті.* ...Ертеңгілік ел *ұ й қ ы д а н* жаңа-жаңа *т ұ р ғ а н д а*, Көк орамал тартқан бір қыз келе жатты қырманға (М.Шаханов, Ғасыр.).

Ұйқы көрмеді. а) *Көз ілмеді, мызғымады.* Мәжнүннің ғашығымен күйіп-жанып, *К ө р м е й д і ұ й қ ы*, тамақ мейірі қанып. Бір түні ай жарықта тысқа шығып, Білдірмей еш адамға жүр зарланып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ә) *Дамыл таппады, мігір көрмеді.* Дариға, драмалар, драмалар! Толып тұр драмаға абдыралар. Өткізген *ұ й қ ы к ө р м е й* есіл түндер!.. Құрысын! Тірі жан жоқ оқуға алар! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ұйқысы қалды. *Тынышы қашты, ұйықтай алмады, мазасызданды.* Мұнысы – енді: «сенің кесіріңнен *ұ й қ ы м қ а л д ы*» деген сөзді мұқаммен айтқаны (Б.Майлин).

Ұйқы қысты. *Ұйықтағысы келді, көзіне ұйқы тығылды.* Шаршағандікі ме, Сәлімді *ұ й қ ы қ ы с а* бастады (М.Дүйсенов, Гүл жан.).

Ұйқыны селдіретті. *Ұйқыны ашты, ұйқыны қашырды.* Өзгенің құлағына түк ілінбей, Жатыр-ау жүректері жүгірінбей. *Ұ й қ ы м д ы с е л д і р е т т і* қала шуы, Қырдағы көп киіктің дүбіріндей (К.Салықов, Жезкиік.).

Ұйқысы келді. *Көзіне ұйқы тығылды.* Отырмын сөйлей алмай *ұ й қ ы м к е л і п,* Аз ғана отырсайшы сөзді бөліп. Біреудің мен де өзіндей баласы едім, Қаларсың обалыма, кетсем өліп (Айтыс).

Ұйқысы қанды. *Жақсы ұйықтап, тыныққты.* Арысын белден омырып, Қалмақ тартып барды алды; *Ұ й қ ы с ы* түссіз *қ а н б а ғ а н*, Ел қалап, ер таңдаған, Берген серттен танбаған Ақ құба ару жарды алды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қайғысыз жатып, қарны тоқ, *Ұ й қ ы с ы қ а н ы п* тұрды бай. Сыр жалаңаш, түк те жоқ: Лапкесі, үйі айнадай (Абай, Тол. жин.).

Ұйқысы қашты. *Ұйқысы келмеді, тынышы кетті.* Сізді ойлап, *ұ й қ ы қ а ш т ы* екі көзден, Түсінер ақылды адам айтқан сөзден. Сөз мақұрым болад деп ойламайын, Жауабын күтіп тұрмын өзіңізден (Ақан сері, Шығ.). Адам ауырған кезде, қан айналысы бұзылғанда, демікпе және жөтел қысқанда, невроз болғанда *ұ й қ ы қ а ш а д ы* (Шаңырақ энц.).

Ұйқысын алды. э т н. с а я т. *Тұз бұркітін қолға ұйрету үшін ырғаққа отырғызып, есін алды.* Түз құсы шарықтап өскен ортасын, қия-құзын аңсап сағыныштан өліп кетеді. Келе ырғаққа отырғызып, неше тәулік *ұ й қ ы с ы н а л ы п* мұрттай ұшырдым. Ұйқы деген өте ауыр (Ж.Бөлшенов, Туған жер қазынасы). Тоғызыма келгенде Түйғын бақтым түлетіп, *Ұ й қ ы с ы н а л д ы м* күзетіп (Едіге).

Ұйқысын ашпады. *Мәңгі ұйқыдан оянбады.* Құлыны жетті-ау қиырдан, Елімен амандасқалы. Ұлынан топырақ бұйырған. *Ұ й қ ы с ы н* ана *а ш п а д ы*... (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ұйқысын ашты. *Оянды, сергіді.* Ертеменен *ұ й қ ы м д ы а ш ы п* жүрмесем, Таң қадірін білмес ем, Бойдағы бар жалыныммен сүймесем, Жар қадірін білмес ем (Т.Қызықбаев, Темір.). Ашық даусы *ұ й қ ы н ы а ш ы п* Жіберетін тебіренсе Сұмырайлардың сұрқы қашып, Кететұғын оны көрсе (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ұйқысын бұзды [бөлді]. а) *Ұйқысына бөгет жасап, кедергі келтірді, мезгілсіз уақытта оятты.* Баланы дер кезінде ұйықтатып, *Ұ й қ ы с ы н б ұ з б а с а,* мезгілімен тамақтандырса, денсаулығы жақсы болады («Қазақст. әйелдері»). Алдампаздар ала қашты күлкімді, Жарым түнде *б ө л д і* менің *ұ й қ ы м д ы.* Жұдырықтардан ту сыртымнан түйілген Жотам менің дірілдейді бір түрлі (Т.Молдағалиев, Шақырады.). ә) *Мазасын алды, тынышын кетірді.* Неге бардым, неге ғана таныстым, Сол бойжеткен *б ұ з д ы* менің *ұ й қ ы м д ы.* Байқаусызда тиді солай сезімге от, Күйеу бала дейді анасы әзілдеп (М.Шаханов, Ғасыр.).

Ұйқысы сергек. *Өте сақ ұйықтайтын, сәл сыбдырға оянып кететін (кісі).* Қартайдық, қайғы ойладық, *ұ й қ ы с е р г е к*, Ашуын – ашыған у, ойың кермек. Мұндасарға кісі жоқ сөзді ұғарлық, Кім көңілді көтеріп болады ермек (Абай, Тол. жин.).

Ұйқысы үзілді. *Ұйқысы ашылып кетті.* Сықырлатып төсекті, Сергек *ұ й қ ы н ұ з і л д і.* Желі тұрып өсектің Жарқын көңіл бұзылды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі.).

Ұйқысы шайдай ашылды. *Ұйқысы бірден тарап кетті, сергіп сала берді.* Тірі жан келмей бетіне Дарымай қару етіне, Араны жүріп тұрғанда, Байтаққа дәрпі шашылған, Мезгілімен ас ішпей, Аттан түспей, бел шешпей, Кірпік қақпай күндіз-түн *Ұ й қ ы с ы ш а й д а й а ш ы л ғ а н.* Ер өлтіріп,

ел шауып, Ел шапса олжа мол тауып, Әркімменен қас болып, Қайратына мас болып, Менменсіген ер жігіт – Талайды сүйтіп басынған (Базар жырау, Шығ.). Түн жабығын көтере сығалаған таң сәулесі қандай сұлу! – деді Арман. *Ү й қ ы с ы ш а й д а й а ш ы л д ы* (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Шала ұйқы [ұйқысы шала]. *Ұйқысы қанбаған, аз ұйықтаған.* Мұқаш, Мұқаш, сен бүгін иесісің жер көктің, Сен барында қалайша басылады менде екпін. Сен қасымда жатқанда, ұйқым менің *ш а л а ұ й қ ы*, Сен қасымда жүргенде сенімді де, сергекпін (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Шырт ұйқыда. *Қатты ұйқыда, тәтті ұйқының құшағында.* Судыр Ахметтің даусынан *ш ы р т ұ й қ ы д а* жатқан үй шошып оянды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сен ғой менің бұралған бұлақ биім, *Ш ы р т ұ й қ ы м н а н* оятқан құлақ күйім, Оянбаған жиырма бес жиырма бес пе, Оятпаса, бәсі оның бір-ақ тиын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҰЙҚЫ[2] з а т. *Малдың шажырқай майына жабыса біткен бұжыр-бұжыр үлкен без.* Мал сойғанда үлкендер: *«Ү й қ ы* деген мынау, мұны жеуге болмайды» – деуші еді (Ауызекі).

Ұйқы безі. а н а т. а) *Адамдардың ағзасында ас қорыту, сөл түзу міндетін атқаратын без. Ү й қ ы б е з і* углевод, май, белок алмасуын реттейді (ҚСЭ). Құрсақ қуысына орналасқан (Биология.). ә) <лат. pancreas> *Жануарлар ағзасында қосарлы қызмет атқаратын сыртқы және ішкі секреция безі.* Сыртқы секреция (экзокринді) безі ретінде ас қорыту ферменттері мол *ү й қ ы б е з і* сөлін бөледі (Қаз. тілі термин. Биология).

ҰЙҚЫАШАР з а т. э т н. *Ұзақ таңды ұйықтамай қарсы алу үшін жасалатын әрекет, ән-өлең, қызықты әңгіме.* Жол ұзақ. *Ү й қ ы а ш а р* болсын деп ойнап ем, ғайыпқа бұйырмаңыз, Жұмеке! – деді Абай (М.Әуезов, Абай). Сауықтың арты «*Ү й қ ы а ш а р ғ а*», «аударысқа», «көкпарға» айналып, жұрт дырду-думанмен қонар жерге келіп қалғанын да білмеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰЙҚЫДАЙ с ы н. *Ұйқы сияқты, ұйқы тәрізді. Ү й қ ы с ы н д а й* сиырдың, Иір-иір, иір құм. Жоқтай құмнан қымбаты, Осы шексіз қиырдың (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҰЙҚЫҚАҚТЫ: ұйқықақты болды. *Ұйқыдан бас көтермеді.* Етжең бет-аузы *ү й қ ы қ а қ т ы б о п* бір, арақ өтіп екі домбыққан батқасы Ташкеннен шығарда бөдене құйрықтатып күзеп тастаған сақалын иегімен қосып уыстағаннан басқа қайрат қалған жоқ-ты (А.Сүлейменов, Бесін.).

ҰЙҚЫҚУДЫ с ы н. *Ұйқысын қашырған, ұйқы бермеген.* Келші бері, біраз *ү й қ ы қ у д ы* қажау көргесін бе, піскен көмештей бұлтиған бетінің ызылы сұйыла бастаған екен (А.Сүлейменов, Бесін.).

ҰЙҚЫЛЫ с ы н. *Ұйқысы ашылмаған, ұйқысы сергімеген.* Шала ұйықтағандықтан, *ү й қ ы л ы* көзбен отырып тамақ ішіп алған соң, өзімізді өзіміз зорлық пен сергітіп, атқа міндік (М.Әуезов, Қараш.). Маужырап балқып... айрылмай, Жабысып жатқан анаға, *Ү й қ ы л ы* көзбен балдырған Ұмтыла берген мамаға (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Құс ұйқылы. *Ұйқысы сергек, тез оянатын.* Тұрамын мен дірілін Дүниенің бақылап. Алмайды көз шырымын *Қ ұ с ұ й қ ы л ы* жапырақ (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ұйқылы көз. *Ұйқысын аша алмай тұрған адам.* Темірбай жатқан қараған бұтасына қарай он бір салт келе жатыр. Анықтап қараса, он бірдің бәрі атты болып *ұ й қ ы л ы к ө з г е* көрінген екен, екеуі жаяу екен (М.Жұмабаев, Шығ.).

Шала ұйқылы. *Ұйқысы қанбаған, дұрыс ұйықтамаған. Ш а л а ұ й қ ы л ы* олар ылау аттарының жолшыбай бірер ауысуын өңі емес, түсі сияқты сезді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ол *ш а л а ұ й қ ы л ы* көзін саусақтарымен ұқалап қойып, Әділдің түсіне шошына қарайды (Д.Әбілев, Арман.).

ҰЙҚЫЛЫ-ОЯУ с ы н. **1.** *Ұйқы мен ояудың арасында, қатты ұйқыға кетпеген, қалғып-мұлгіген.* Кешке келіп *ұ й қ ы л ы-о я у* талып жатқан баланы көріп «құлынымның тамақ іздемей, жыламай тәтті ғана ұйықтап жатқанын қарашы» дейтін шешеге не дерсің? (М.Жұмабаев, Шығ.). Түседі жапырақтар кейде ғана, Айында екі-үш рет көп болса ең. Мазамды жел де алмайды төмен ойда Қозғалмай *ұ й қ ы л ы-о я у* жатқан бойға, Осынша әуре болып жүргеніңе Қаламын ғажаптанып киял-ойға (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Селқос, ықылассыз.* «Айтшы-айтшылап» жалынар, Ұққыш жансыр шабынар, Ұқпай жатып жалығар, *Ү й қ ы л ы-о я у* бойкүйез (Абай, тол. жин.). Осындай *ұ й қ ы л ы-о я у* бір ой басты, Қайғы, үміт, қайрат, ыза араласты. «Әнекей, «Покровский» қышлақ» деген, Антонның дауысымен көзін ашты. (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҰЙҚЫСЫЗ с ы н. *Ұйқы жоқ, ұйқы қашқан.* Ұзақ түндер *ұ й қ ы с ы з* ұрындырып, Көктем солай көшеді нұрын бұрып. Жанарлардан көшеді жаңбырлы аспан, Кірпіктерге меруерт сүріндіріп... (Т.Айбергенов, Мен. ғашық.). *Ү й қ ы с ы з* ұзақ түн өтті, Күлкісіз талай күн атті, Ақырында айтқандай Арманына ер жетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Таңды ұйқысыз атырды [қарсы алды]. *Түні бойы кірпік ілмеді, ұйықтамады.* Бірақ ол қыз бейхабар көп өнерден Қалада өскен, елде туды дегенмен, Көрген емес мына біздің тауды да, Барған емес жылқышылар аулына. Күй тыңдаумен *т а ң д ы ұ й қ ы с ы з а т ы р ы п*, Ішкен емес сары қымыз сапырып (М.Шаханов, Ғасыр.). Қадірлі ата, сен бізді кінәлама: Пәтуәсіз модаға бас қойды деп, Күжірейтіп желкеден шаш қойды деп, Кейде тіпті жұрт ұйықтап жатқан кезде Жаңғыртып ән саласыңдар деп, *Т а ң д ы ұ й қ ы с ы з қ а р с ы а л а с ы ң д а р* деп, Уайымсыз күлесіңдер деп. Қайғысыз жүресіңдер деп (М.Шаханов, Ғасыр.).

ҰЙҚЫСЫЗДЫҚ з а т. б и о л. *Қалыпты ұйқының бұзылуы, ұйқысы қашушылық, ұйықтай алмаушылық. Ұ й қ ы с ы з д ы қ* жүйке жүйесі қызметінің бұзылуынан және кейбір аурулардың (неврастения, психастения, невроз, жүрек-қан тамыр аурулары және т.б.) салдарынан пайда болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Жылқышы *ұ й қ ы с ы з д ы қ т а н* көзі қанталап, мас кісідей теңселіп, Жәукенің үйіне келді (Б.Майлин, Таңд. шығ.).

Түні бойы ұйқысыздықпен алысты. *Түні бойы ұйықтай алмады, кірпік ілмеді. Т ү н і б о й ы ұ й қ ы с ы з д ы қ п е н а л ы с ы п,* таң алдында ғана көзім ілінген-ді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ҰЙҚЫСЫРА= е т. *Ұйықтап жатып сөйлеу.* Анда-санда *ұ й қ ы с ы р а п,* сандырақтап, бір түрлі ауыр дем алған жолдастардың ыңқылдары естіледі (С.Сейфуллин, Тар жол). Табылар ақтайтын да, боқтайтын да, Сөз емес арнап жазған дос пен қасқа... Әйелмен пәлен бар деп жанасқанда, «Пәлен» деп *ұ й қ ы с ы р а п* адасқанда, Үйрету балаларға қандай жақсы, Ақылға салып, ойлап, бал ашқанда (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰЙҚЫСЫРАУ *Ұйқысыра етістігінің қимыл атауы.* Кейбіреулердің түнде *ұ й қ ы с ы р а у ы* мүмкін (Ауызекі).

ҰЙҚЫ-ТҰЙҚЫ с ы н. **1.** *Асты-үстіне шыққан, қобыраған, дудыраған.* Жат ерге сөйлесесің бұзып ұйқы, Қашасын, біреу көрсең *ұ й қ ы-т ұ й қ ы.* Азбарда айуандармен бірдей болып Онымен табыла ма адам сиқы (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Тұрғанда *ұ й қ ы-т ұ й қ ы* ақ самайың, Мен қалай, Әбе, сені жат санайын (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Алай-дүлей, аласапыран, астан-кестені шыққан.* Қазақ халқы кешегі *ұ й қ ы-т ұ й қ ы* заманның өзінде де басқа елдерден талай қымбат дос, қимас бауыр тапқан (Ә.Жәмішев, Армысың.). **3.** а у ы с. *Ойран-асыр, бейберекет.* Ішкі дүнием бұрын өмірі өзім сезбеген *ұ й қ ы-т ұ й қ ы* күйге түсті (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Мінезі кейбіреудің *ұ й қ ы-т ұ й қ ы,* Тау Қаптан асып келген жынменен тең. Кейбіреу ашып-жарып сөз айтпайды, Қараңғы тұман түскен түнменен тең (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ұйқы-тұйқы болды. *Астан-кестені шықты, қобырады.* Соғыс... Әскер...– деген сөздер ғана құлаққа тиді. *Ұ й қ ы-т ұ й қ ы б о л д ы.* «Ат қайда?» «Ұмтыл!...» Шап!... деген жаң-жұң, қарбалас, жанталас, жүгіріс. Қартқожа да байталына ұмтылды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түн ортасында тымтырыс жатқан жон жаңғырығып кетті. Қаперсіз келе жатқан жау бытырай жөнелген жылқымен бытырап, *ұ й қ ы-т ұ й қ ы б о л д ы* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Ұйқы-тұйқы қылды. *Астан-кестеңін шығарды, қобыратты, қоқсытты.* Тіпті ырзалығын да сұраған пенде жоқ. Майбасар бұйырыпты да, шабармандар кеп, жұлып-жұлып, *ұ й қ ы-т ұ й қ ы қ ы п* баспаналарынан әкетіпті, – деді Абылғазы Абайға (М.Әуезов, Шығ.).

Ұйқы-тұйқысын шығарды. *Астан-кестеңін шығарды, опыр-топыр етті. Мазасын алды, тынышын бұзды.* – Ойбай, аттан! – деп Әлия әжей халықтың *ұ й қ ы-т ұ й қ ы с ы н ш ы ғ а р д ы* (Қ.Әжікеев, Жылан).

Ұйқы-тұйқысы шықты. *Астан-кестеңі шықты, опыр-топыр болды.* Бір аунағанда-ақ *ұ й қ ы-т ұ й қ ы с ы ш ы қ қ а н* төсек үстінде майлы бояумен сурет салған холст жатқан (Т.Ахтанов, Дала сыры). Дауыл кенеттен басталды да, кенеттен тынды. Көштің *ұ й қ ы-т ұ й қ ы с ы ш ы ғ ы п т ы* (Н.Баяндин, Құм асты.).

ҰЙҚЫШ *Айқұш-ұйқыш қос сөзінің екінші сыңары.* Осынау айқұш-*ұ й қ ұ ш* әріптерді, Көп сақтап, анам қатты дәріптеді. Қартайған кездерінің күнінде бір, Көп затпен әбдіреден алып берді (Ж.Смақов, Мың махабб.).

ҰЙҚЫШЫ с ы н. с ө й л. ***Ұйқышыл***. Жылқышылар қиқу салып қырды асып, Қайық құрық тақымына жүр басып, Әнге қосар кешкі ауаны жаңғыртып, Үйден шықпас *ұ й қ ы ш ы* бір құрдасым (Н.Бәдіғұлов, Бәйтерек). Көзін зорға жұмса да ұйқы келмес, *Ұ й қ ы ш ы* жан бітпеген оған теңдес (Ғаш. даст.).

ҰЙҚЫШЫЛ с ы н, *Көп ұйықтайтын, ұйықтай беруді ұнататын (адам).* Баяғы қалпы, Баяғы салты, Бұ неткен жұрт *ұ й қ ы ш ы л* Болсын кедей, болсын бай, Жатыр бейқам, жым-жырт, жай (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Ұ й қ ы ш ы л* болмаңдар, ұмытшақ болмаңдар, ұрысқақ болмаңдар! (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

ҰЙҚЫШЫЛДЫҚ з а т. *Көп ұйықтауды ұнатушылық, ұйықтай бергіштік.* Менің кейбір кездері *ұ й қ ы ш ы л д ы ғ ы м* ғажап болатын (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Жұрт оның ересен семіздігіне, шамадан тыс *ұ й қ ы ш ы л д ы ғ ы н а* қарай оны «Майжанаш» деп атап кетісіп еді (Р.Низбеков, Отағасы).

ҰЙЛЫҒУ *Ұйлық етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙЛЫҒЫҢҚЫРА= е т. *Аздап ұйлығып қалу, шоғырланыңқырау.* Жұрт есік алдына *ұ й л ы ғ ы ң қ ы р а п* қалды (М.Мағауин, Ақша қар).

ҰЙЛЫҒЫҢҚЫРАУ *Ұйлығыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙЛЫҒЫС= е т. *Бөле-жарылмау, топтасу.* Жылқылар *ұ й л ы ғ ы с а* оттап, өккі биелер құлындарын іздестіріп оқыранады (З.Иманбаев, Дала әңгім.).

ҰЙЛЫҒЫСУ *Ұйлығыс етістігінің қимыл атауы.* Саулықтардың ұзақ жүрістен, тар қорада *ұ й л ы ғ ы с у д а н* да іш тастауы ғажап емес (Шопан серігі).

ҰЙЛЫҚ= е т. **1.** *Топтану, бір жерге шоғырлану.* Адырдың бауырына жеткен соң, қойлар үйірүйір *ұ й л ы ғ ы п,* жерді тесіп жіберетіндей, құйтымдай аяқтарын шылтыңдатып, қарды бұрқы-

ратып қадалып тебе бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Теңізге түнеп шығардай Жақындап келіп тұрды бұлт, *Ұ й л ы ғ ы п*, басын бұра алмай, Үріккен қойдай иіріліп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** а у ы с. *Дағдару, қысылу.* Қанайға бес шақырым қалғанда, шеткі адырды бетке ұстап, жасақ тоқтады, *ц й л ы қ т ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ұ й л ы қ т ы* Тобықтылар осы сөзге, Бітімі жоқ болған соң мұнан өзге, Найман тым көп, Тобықты аз, Арғын алыс Қорықпауға да болмайды көрер көзге (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҰЙЛЫҚТЫР= е т. *Топтастыру, шоғырландыру.* Бұл жақтың қазақтары он шақты, тіпті одан да көп қыстауды *ц й л ы қ т ы р ы п* бір жерге салады екен (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҰЙЛЫҚТЫРУ *Ұйлықтыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙНАҚ з а т. ж е р г. *Кебек.* Сізде *ц й н а қ* бар ма? (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰЙПА с ы н. с ө й л. ***Ұйпалақ***. Алдымнан ұйысқан қаба сақалды біреуі шықты. Қаптаған *ц й п а* түктің арасынан көзі жылтырап көрінеді (Т.Иманбеков, Үш ай.). *Ұ й п а* жүнді, кішігірім бұ-заудай қара төбет үй іргесінде жатыр (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ҰЙПА²= е т. *Жайпау, қырып-жою, қирату.* Азақ уақыттың ішінде қалың-қалың топырлар жігітектің қырық кісісін тағы да *ц й п а п,* жеңіп алды (М.Әуезов, Абай). Арғымақтар құйыны – кездескеннің ажалы болатын. Үйіріп соғып, *ц й п а п* өтетін (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ҰЙПАҚ-ТҰЙПАҚ с ы н. с ө й л. ***Ұйпа-тұйпа***. Өсіңкі сарғыш шашы ит ойнақтаған қоғадай *ц й п а қ-т ц й п а қ* (Н.Сералиев, Қаңтар).

Ұйпақ-тұйпағын шығарды. *Ұйпа-тұйпасын шығарды, ұйпа-тұйпа етті.* Меруерт берген жібек орамалды алды да, уыстап ұстап, *ц й п а қ-т ц й п а ғ ы н ш ы ғ а р д ы* (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

ҰЙПАЛА= е т. **1.** *Қобырату, будырату; умаждау.* Шашы сабалақ-сабалақ, біреу әдейі *ц й п а л а п* кеткендей үрпиіп-үрпиіп тұр (Ә.Сараев, Бозқырау). Журналды қолынан жұлып алып, басылған бетті түбінен жыртып, алақанымен *ц й п а л а п,* жұмарлақтап отқа тастап жіберді (Д.Әбілев, Ақын.). **2**. а у ы с. *Ұйпа-тұйпасын шығарып, жайратып салу, жайпап жіберу.* Бұрын алдынан қашқан аң құтылмайтын жүйрік тазы, жетсе бас салып *ц й п а л а п* тастайтын мықты, әулетті сырттан Басарала аңшылықтың көркі еді-ау (С.Жүнісов, Ақан сері). Аюдайын бақырып, Алмамбетке оқталды: «Естіртпе ондай сөзінді, *Ұ й п а л а р м ы н* өзінді» (Манас).

ҰЙПАЛАҚ с ы н. **1.** *Қобырап ұйпаланған, будыраған (шаш, сақал.).* Қаудай боп өскен *ц й п а л а қ* шашы мен қаба сақалдың арасынан аңшының ашулы көзі қос ауыз мылтықтың аузындай суық қарайды (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). Дала. Құм. Буалдыр шөл. Тезек иісі. Құм шөлде сексиіп-сексиіп сексеуіл тұр. Бір сексеуілдің басында күшіген отыр. Күшігеннің бауыр жүні *ц й п а л а қ,* кей жері түлеп түскен (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Мыж-мыж, қыртыс-қыртыс; умаждалған.* Оның шашы будыраған, киімі *ц й п а л а қ,* өңі сынық (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қыртыс-қыртыс, *ц й п а л а қ* Киіп алдым жейдемді. Омырауын сипалап, Таба алмадым түймемді (Қ.Мырзалиев, Күміс.).

ҰЙПАЛАҚТА= е т. **1.** *Қобырату, будырату.* Ол Төлегеннің шалқайта қайырған қара шашын *ц й п а л а қ т а п* тастады (Қ.Исабаев, Жолдас.). Шаш дегенді күн сайын *ц й п а л а қ т а п* жүріп, ақыры құртып тынған (З.Жәкенов, Қайта айнал.). **2.** а у ы с. *Апыр-топыр, ұйпа-тұйпасын шығару, жайратып салу.* Көз алдында қоянды *ц й п а л а қ т а п* жетіп соғып, тосып тұрған тазыға қарамастан, қасынан салғырт өте беретін (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бұғылы мен Тағылы бүркіт салған. *Ұ й п а л а қ т а п* қып-қызыл түлкіні алғам. Атамекен жерлерім, кәрі қойтас, Көзімнен бір-бір ұшты-ау, дүние жалған! (Қаз. әндері).

ҰЙПАЛАҚТАЛ= е т. *Қобырау, будырау.* Сырқат досымның *ц й п а л а қ т а л ғ а н* бұйра шашы көзіме оттай басылды (Н.Сералиев, Қаңтар).

ҰЙПАЛАҚТАЛУ *Ұйпалақтал етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙПАЛАҚТАН= е т. *Қобырау, будырау.* Ол *ц й п а л а қ т а н ғ а н* шашын серпе қайырып тастады (М.Сүндетов, Ескексіз.). Самай шаштары *ц й п а л а қ т а н ы п,* үрпиіп кетіпті (Қ.Исабаев, Өт келде).

ҰЙПАЛАҚТАНУ *Ұйпалақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙПАЛАҚТАУ¹ с ы н. *Сәл ұйпалақ болып келген.* Үйге мыжырайғандау, нашар киімді, орта бойлы, *ц й п а л а қ т а у* селдір бұйра қара сақалды біреу кірді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Шашы да бұйра емес, *ц й п а л а қ т а у* сияқты, бірақ керемет қалың (М.Сәрсекеев, Жетінші.).

ҰЙПАЛАҚТАУ² *Ұйпалақта етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙПАЛАҚ-ТҰЙПАЛАҚ с ы н. *Ұйпалақтанған, қобыраған, бобыраған.* Шәкила әйелдің *ц й п а л а қ-т ц й п а л а қ* болып кеткен шашын тарайды (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ҰЙПАЛАН= е т. *Қобырау, будырау.* Аяғының астындағы суға қарап еді, өзінің түрін көрді. Шашы *ц й п а л а н ы п* қалған екен; сумен сылап шашын жатқызды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Шашы түйенің шудасындай *ц й п а л а н ы п,* түп жағы жабағыдай ұйысып қалған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҰЙПАЛАНДЫР= е т. *Қобырату, будырату.* Қазақ кескінді жалғыз-ақ адам бар, ол да түгі сұйықтау сақал-мұртын *ц й п а л а н д ы р ы п* еркіне жіберген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҰЙПАЛАНДЫРУ *Ұйпаландыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙПАЛАНУ *Ұйпалан етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙПАЛАУ *Ұйпала етістігінің қимыл атауы; қинау, қорлау.* Кез келгеннің *ұ й п а л а у ы н а* көнетін мен емес (Қ.Құрманғалиева, Атырау.).

ҰЙПА-ТҰЙПА с ы н. **1.** *Ұйқы-тұйқысы шыққан, қобыраған.* Есеней түске жақын оянды. Сақал-шашы өлі жүндей *ұ й п а-т ұ й п а,* өңінен айрылып, бозарып кетіпті (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Проводник әйел *ұ й п а-т ұ й п а* төсектерге бір, бізге бір қарайды (З.Шүкіров, Ізгілік.). **2.** а у ы с. *Ойран-асыр, опыр-топыр.* Ол қайыра жықты. Екеуміз *ұ й п а-т ұ й п а* болдық та қалдық (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Әкесіне хабар беріп, *ұ й п а-т ұ й п а,* тездетіп тойын өткізіп, Хорланды ұзатып жібереді (А.Жұбанов, Замана.).

Ұйпа-тұйпасы шықты. а) *Ұйпалақтанды, мыжмыж болды.* Бірер кітап, қалың дәптер бәрі *ұ й п а-т ұ й п а с ы ш ы ғ ы п т ы* (З.Қабдолов, Жалын.). ә) *Ойран-асыр болып, ұйқы-тұйқысы шықты.* Ақтардың әскерлері жүріп кеткен ауылдың бәрінің *ұ й п а-т ұ й п а с ы ш ы қ т ы* («Жұлдыз»).

ҰЙПАУ *Ұйпа етістігінің қимыл атауы; қырып-жою, көзін құрту.* Осы бүлікке бүлк етіп атсалысқан кісі болса, бәрін *ұ й п а у* керек (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҰЙТҚУ *Ұйтқы етістігінің қимыл атауы; бір жерге топтасу, лықсу, аласұру.* Машина тақап кеп тоқтаған соң, қойлардың *ұ й т қ у ы* да басылған еді (М.Әуезов, Өскен өркен).

Сезім ұйтқуы. *Жан тебіренісі, толқу.* Ол жігіттің осы мезеттегі жан толқуын, *с е з і м ұ й т қ у ы н* түсінбеді (Д.Досжанов, Зауал).

ҰЙТҚЫ= е т. **1.** *Жел, боранның т.б. тез көтеріліп, кері үйіріле соғу. Ұ й т қ ы ғ а н* қар көзге тығылып, аттың құлағы көрінбей, түтеп кетті (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Киіз есік сарт етіп босағаны соққанда, *ұ й т қ ы ғ а н* түтін келіп Жұманның жүзіне соқты (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Лаулау, қаумалау, қаулау.* Жас жүректің *ұ й т қ ы ғ а н* ондай есалаң тілегі қабыл болды ма, кім білсін, түскеніне үш жыл толды, Шолпан құрсақ көтерген жоқ, құрсақ көтермегеніне Шолпан шын разы еді (М.Жұмабаев. Шығ.). Арқалап иттік наланы, Әне ол Жүйткіп барады, жүйткіп барады. Ормандар *ұ й т қ ы п* жанады, Ауылдар ұйтқып жанады. Әне ол Жүйткіп барады, жүйткіп барады. Күрішті дала күл болды, Құрышты диқан құл болды, Қадірлі ару тұл болды... (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Буырқану, бұрқырау (көңіл-күй, сезім).* Тәтті арманын көңіліне тоқ санап, Күте берді сағат санап, сәт санап. Кейде аусар тағдырына нала боп Көкірегінде маздап, *ұ й т қ ы п* жанады от (М.Шаханов, Ғасыр.). Орағандай жиһанды Сарқыраған дауысы. Жөнелді алып қиялды, Жүйткіп, *ұ й т қ ы п* ағысы (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Құйындай [құйынша] ұйтқыды. а) *Жүрісіне көз ілеспеді, заулап зымырады.* Көкбесті *қ ұ й ы н д а й ұ й т қ ы п* ағып берді. Мен ілесе алмай қалып қойдым (С.Бегалин, Шоқан.). Ыбырай *қ ұ й ы н д а й ұ й т қ ы ғ а н* алтын киіктің кейпін көз алдына елестетіп өтті (М.Жұмағұлов, Қыран.). ә) *Ой, сезім дүниесі ойран-асыр болды, арпалысып мазаны алды.* Басыма желдей жүйткіп, *қ ұ й ы н д а й ұ й т қ ы п* талай ойлар тайталасып келіп-кетіп жатыр (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Іштегі *қ ұ й ы н д а й ұ й т қ ы ғ а н* сезімге ие бола алмай бара жатқанын байқап, темекісін тұтата қойды (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Ұйтқып соқты. *Шарқ ұрды, лықсыды. Ұ й т қ ы п с о ғ ы п* аласұрған көңілдей, Бір-ақ түнде ақтарылып төгілмей. Қара жерге түседі ылғи жасқанып, Қалыңдық боп жаңа түскен келіндей (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҰЙТҚЫМА[1] з а т. *Қысқа уақыт аралығында күрт күшейіп, бағытын қым-қиғаш өзгерткен жел.* Жекелеген *ұ й т қ ы м а л а р д ы ң* ұзақтығы бірнеше минутқа созылады. Мұндай кездерде желдің жылдамдығы секундына 20–30 метрден асуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология).

ҰЙТҚЫМА[2] с ы н. **1.** *Ұйтқи соққан. Ұ й т қ ы м а* боран қазір құтыра жөнелді (Қ.Құрманғалиева, Атырау.). **2**. а у ы с. *Аумалы-төкпелі, құбылмалы.* Өзгенің табан астында тасы өрге домалаған тосын бағы Еңсепке өткінші өмірдің *ұ й т қ ы м а* опасыздығын ұқтырды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҰЙТҚЫМАЛЫ с ы н. с ө й л. ***Ұйтқыма***. Балалық шағындағы осы бір *ұ й т қ ы м а л ы,* кекшіл мінезінің жұқанасы отыздан асқанша жабысып қалмай келеді (С.Омаров, Өмір). Жер асты суларының қозғалысы ауанды (ламинарлық) және *ұ й т қ ы м а л ы* (турбуленттік), анықталған және анықталмаған, бірқалыпты және бірқалыпсыз болып ажыратылады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ҰЙТҚЫТ= е т. **1.** *Ұйтқи, үйіре соғу.* Ызғырық жел кім секілді қиыршық өткір қарды *ұ й т қ ы т ы п,* борап тұр (С.Жүнісов, Жапанда.). **2.** а у ы с. *Астындағы атты құйғыту, қатты жүріспен ағызу.* Жаз қанатты, Сілте қатты, *ұ й т қ ы т,* орғыт тұлпарды (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Аңыратып ағызсаң тақымда ойнап, Шүу дегенде *ұ й т қ ы т ы п* желдей ескен. Ауыздығын қарш шайнап, тақымда ойнап, Қаршығадай қайрылмай құсқа түскен (И.Байзақов, Құралай.). **3.** а у ы с. *Берекесін кетіру, шырқын бұзу.* Біреудің, жан – аманат, мүлкіндей-ақ, Берерсің: «керек» десе, іркілмей-ақ. *Ұ й т қ ы т қ а н* үш бұзықтың тіліне еріп, Біз жүрміз: бермей қалу мүмкіндей-ақ (О.Шораяқов, Шайыр.).

ҰЙТҚЫТУ *Ұйтқыт етістігінің қимыл атауы; үйіру, борату.* Желге бір қырындау сар желген Салкүрең жол ызғарын *ұ й т қ ы т у м е н* келеді (Ғ.Сыланов, Әңгім.).

ҰЙЫ= е т. **1.** *Суттің айранға айналуы.* Шошымай шолжаң өскен батырларың, Ана отырған шыршаға жақындады. Көзі тұнған бейбағың топ

аққуға, Білмей қалды мылтықтың атылғанын. Көздің алды көк түтін, ақыл-жарым, Білмей отыр жаңағы тыныштықтың, Сүт *ц й ы г а н* тегешін сапырғанын!.. (М.Мақатаев, Шығ.). Меруерт апай бір-бір кеседен жаңа *ц й ы г а н* тәп-тәтті уыз айран құйып берді (Б.Соқпақбаев, Аяжан). **2.** *Қанның қоюланып қалуы.* Ақ семсердің ұшынан Шүмектеп қан ағады. *Ұ й ы г а н* қанды семсерге Ат жалына сүртіп ап, Тағы да қайта шабады (Ә.Тәжібаев, Шығ.). – Дәрменсіздік біздің ортақ сорымыз, Үзе алмаймыз, бұза алмаймыз оны біз. Бүгін сонау Сейхун бойын жайлаған Күллі алапты, бірлік емес, бүйілікпен байлаған, Қолынан қан *ц й ы г а н* Теке сақал Бүйі хан Мені алам деп сөз салдырды әкеме. Әне, жаным, оған шамаң жете ме? (М.Шаханов, Ғасыр.). **3.** б и о л. *Қан жүрісінің бұзылуына байланысты дене мүшесінің шымырлап, жансызданған сияқтануы.* Дене әсерленулерін былай бөлуге болады: 1) ет әсерленулері (кесіп, соғып алғанда, *ц й ы п* қалғанда, шаршағанда, демалғанда болатын әсерленулер); 2) нерв әсерленулері (нервтің солуы һәм ауруы, саулық һәм жадырау әсерленулері); 3) тамақтану һәм қан жүру әсерленулері (ашығу, сусау, жүрек айну һәм жүрек ауырғанда болатын әсерленулер) (М.Жұмабаев, Шығ.). Оң қолымды астыма басып жатқан болуым керек, қорғасындай *ц й ы п* қалған екен (С.Бақбергенов, Қарға там.). Көптен салт атқа мінбеген еді, аяғы *ц й ы п* та қалды (З.Шашкин, Ақбота). **4.** а у ы с. *Бар ынтасымен ден қойып тыңдау, елту; қалтқысыз сену.* Үлкен-үлкен кісілер Кәдімгідей *ц й ы п* тұр... Бір парақтың ішіне Бәрі қалай сыйып тұр! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Бірі олай тартады, бірі былай, Бірі өзінше патша, бірі құдай, Бір сәтте *ц й ы п*, бір сәтте ірүін-ай, Қазекемнің осы бір ырымын-ай (М.Мақатаев, Шығ.). **5.** а у ы с. *Тоқтау, кідіру.* Бір ұзын өмір жолы тұйықталды, Шат күлкі еріндерде *ц й ы п* қалды. Қаралы қасіреттің Қаратауы Зілдей боп басты бір сәт иықтарды (С.Мәуленов, Алыс кет.). **6.** а у ы с. *Жинақталу, топталу.* Балық бір жерге *ц й ы г а н д а* су беті бозарып, лайланып шымырлай бастайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сүттей [айрандай, имандай] ұйыды. а) *Қозғалмады, мызғымады.* Жалаңаш балық, бақа қалды шулап, Жатқан зат су түбінде *с ү т т е й ц й ы п.* Құр аяқ кеуіп Қалды арналары, Тартылып талай жылғы батпақ, ұйық (О.Шораяқов, Шайыр.). ә) *Тату-тәтті болды, ауызбірлігі күшті болды.* Ол *с ү т т е й ц й ы п,* біріне бірі дегенде шығарда жаны жоқ болып отыр ған семья шырқын бұзды («Қаз. әдеб.»). Олар *а й р а н д а й ц й ы п,* балдай жарас қан тату-тәтті семья құрып отырған (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). б) *Қалтқысыз құлай сенді, ықыласы кетті.* Қалың топ демдерін іштеріне тартып, Тұрсынның сөзіне *с ү т т е й ц й ы п* қалушы еді (К.Шөкенов, Біздің Ілияс). Шешем олар бір нәрсе айтса, соған *и м а н д а й ц й и* қалады (С.Бегалин, Замана.). Шешендіктің сәні жоқ – Сөзіне *с ү т т е й* ел *ц й ы п,* Қолтығына ел сыйып, Басына бақыт қонбаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ұйып тұрған қатықтай. *Өз дегенінен қайтпайтын, анау-мынауға мызғымайтын.* Бір көргеннен адам сыры байқалмас, Байқаймын деп бәлкім ешкім айта алмас. Кей жандар бар *ц й ы п т ц р г а н қ а т ы қ т а й,* Анау-мынау қозғағанға шайқалмас (Т.Айбергенов, Мен. ғашық.).

Ұйып тыңдады. *Бар ынта-шынтысымен, қалтқысыз тыңдады. Т ы ң д а й қ а л д ы ц й ы п* тек, Тыңдап қана жатты өңір. Әнмен бірге биіктеп Кете барды қарт көңіл (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Баққа да бардым көктем келгенде бақ сұрап, Бұлбұлдың әнін *т ы ң д а д ы м ц й ы п* жақсылап. Тұрлығызынды көргем жоқ деді қарлығаш (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҰЙЫҚ[1] з а т. **1.** э т н. *Түйе мен қой жүнінен, ешкі түбітінен иірілген жіптен тоқылатын аяқкиім. Ұ й ы қ* тоқу үшін екі түрлі жіп қолданылады: фабрикаларда иірілген мақта-мата жіптері мен шеберлердің өздері иірген жіптер (ҚҰЭ). Шұлық, *ц й ы қ,* қолғап жіптері өте пысық иірілмейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2**. ***Шұлық***. Ол кезде *ц й ы қ* деген құрғыр болмайды. Етіктің ішіне шұлғау оранатынбыз (С.Мұқанов, Есею жыл.). *Ұ й ы г ы м* болмай, бәтеңкемді қоңылтаяқ киіп жүрмін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **3.** ж е р г. *Пима.* Ашхабад маңында *ц й ы қ т ы* қайтсін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰЙЫҚ[2] з а т. **1.** *Үйма, тартпа, ми батпақ.* Жалаңаш балық, бақа қалды шулап, Жатқан зат су түбінде сүттей ұйып. Құр аяқ кеуіп Қалды арналары, Тартылып талай жылғы батпақ, *ц й ы қ* (О.Шораяқов, Шайыр.). Тіреліп талай тұйыққа, Кездесіп қиын жайларға. Қансырап батпақ *ц й ы қ т а,* Өлгендер де бар майданда. Осы бір нұрлы көктемге Жетпеген де бар, жеткен де (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** с у ш а р. *Беткі 1–2 м қабатын өсімдік басқан суқоймасы. Ұ й ы қ* батпақ массив-теріндегі шамадан тыс ылғалданған телімдер тым сұйылған шымтезек қазбасымен сипатталады. Өту мүмкін болмайтын тартпа батпақ (Қаз. тілі термин. Су.). **3.** с у ш а р. *Сушаралардағы суға қанықкан майда түйірлі, нығыздалмаған шөгінді. Ұ й ы қ* – көптеген шөгінді таужыныстар қалыптасуының бастапқы сатысы (Қаз. тілі термин. Геология).

Ұйық суы. г е о л. *Түп шөгінділердің кеуектерін толтырып тұратын су, немесе дисперстік жүйе ретіндегі шөгінділердің сұйық бөлігі. Ұ й ы қ с у ы н ы ң* синонимдері: грунт ерітіндісі, шөгінділердің кеуектік суы (Қаз. тілі термин. Геология).

ҰЙЫҚ[3] з а т. к ә с. *Бір жерге топталып, шоғырланған балық.* Күз және көктем кезінде ба-

лық қалың шоғырланып жүреді, бұны балықшылар тілінде *ұ й ы қ* дейді (Ә.Сәрсенбаев, Тол. туғ.). *Ұ й ы қ т а р* құрма торға тосын ұрынып қап шұғыл жалтарғанда, ізіне түсіп індетушілер некенсаяқ: бірен-саран кәрі көз, кәнігі құлақ қариялар ғана. Солар ғана тақымдап жүріп, өз несібесін жырып алып қалады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҰЙЫҚ[4]= е т. *Ит тұқымдас хайуандардың ылығуы.* Қасқыр жылына бір рет *ұ й ы ғ а д ы* (Х.Қадырбаев, Дала көркі). *Ұ й ы қ қ а н* соң күшіктейтін орын тауып алуға кіріседі (Х.Қадырбаев, Дала көркі).

ҰЙЫҚТА= е т. **1.** *Ұйқыға кету, ұйқыға шому.* Жанына сая таба алмай, зарыққан Халиманың көзіне *ұ й ы қ т а п* кеткенде шешесінің аруағы келіп көрінуі де мүмкін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үстінде *ұ й ы қ т а ғ а н н ы ң* айнала ұшып, Қаққы жеп қанаттары бұзылғанша. Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен, Қоймастан құлағына ызыңдаса? (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Тыныштану, жым-жырт болу.* Мен көрдім көктің ғажап жасалғанын, Жер *ұ й ы қ т а п*, көкшіл шықпен бу алғанын. Менің не мұнша қапа, қысылғаным? Үміт пе, өкініш пе ойланғаным? (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Алаңсыз, жайбарақат күйде болу. Ұ й ы қ т а п* жатқан жүректі ән оятар, Кейі зауық, кейі мұң, дертін қозғап, Жас балаша көңілді жақсы уатар (Абай, Тол. жин.).

Сілесі қатып [тас болып] ұйықтады. *Қатты ұйықтады, тұк сезбей ұйықтады.* Мың қайтара айтқанда Ортайды кеуде толғаны. *С і л е с і қ а т ы п ұ й ы қ т а д ы*, Естіген адам болмады (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сол күшпен талай бетпақ тойтарылды, Сыбағам кеткен жұртта қайтарылды. *Т а с б о л ы п ұ й ы қ т а у ш ы* едім Түкті сезбей, Тастасам айтып-айтып айтарымды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі.).

Ұйықтамай түс көрді. *Құр қиял, есек дәме болды.* – Сен өзіңше, – деді Шаңғұан шекшиіп келіп, Қашқарға қашып кетемін деп дәмеленіп жүріпсің, мұның *ұ й ы қ т а м а й т ұ с к ө р г е н і ң!* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі)

Ұйықтап кетті. а) *Мызғыды, көзі ілінді, қалғыды. Ұ й ы қ т а п к е т і п*, шошынып тез оянды, Жұтқалы көрді келген айдаһарды. Не де болса тәуекел қылды-дағы, Қанжармен нақ басынан шауып қалды (Абай, Тол. жин.). ә) *Дуние салды.* Қарт баба өсиетін, ақтық сөзін айтып болды да, *ұ й ы қ т а п к е т т і* (Ауызекі).

Үш ұйықтаса ойында жоқ [түсіне кірмеді, көрмеді]. *Ойына мүлде кірмеген, есіне келмеген.* Оны бүйтіп оп-оңай қақпанына түсірем деген *ү ш ұ й ы қ т а с а о й ы н д а ж о қ* болатын (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). Сол Қазиза жеті түнде келе қалады-ау деген ой *ү ш ұ й ы қ т а с а т ү с і н е к і р г е н е м е с* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Жабысып жүз сомдықтар құшақтасқан, Түрі бар айрылмайтын пышақтасаң, Кассердің бадырайып кетті көзі,– *К ө р м е й т і н* мынау сұмдық *ү ш ұ й ы қ т а с а ң* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Шала ұйықтады. *Жөнді ұйықтай алмады, шала ұйқы болды.* Не қылса, сол күн бала *ш а л а ұ й ы қ т а д ы*, Өтірік, расын ойланып таба алмады. Мыс бақырын қолына алды-дағы, Лапкеге күндегіден ерте барды (Абай, Тол. жин.).

ҰЙЫҚТАҒАНСУ *Ұйықтағансы етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙЫҚТАҒАНСЫ= е т. *Ұйықтаған сияқты күйде болу, ұйықтаған сыңай білдіру.* Шал *ұ й ы қ т а ғ а н с ы п* төрде жатыр (Ж.Тәшенов, Қара тас).

ҰЙЫҚТАҢҚЫРА= е т. *Ұйқыға кетіңкірею.* Таңертең бұны ешкім оятпаған, *ұ й ы қ т а ң қ ы р а с ы н*, дем алсын деген болулары керек (А.Байтанаев, Қансонар).

ҰЙЫҚТАҢҚЫРАУ *Ұйықтаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙЫҚТАТ= е т. **1.** *Ұйықтауға мәжбүр ету, ұйықтауға жағдай жасау.* Ұйықтаған уақытта дененің қызметі қандай болады? *Ұ й ы қ т а т а т ы н* қандай себеп? Бұл сұраққа ғылым әлі толық жауап берді деуге болмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ұ й ы қ т а т т ы* мені сол әлди, Сол әлди тербеп оятқан. Сол әлдименен күн шығып, Сол әлдименен таң атқан (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** а у ы с. *Тыныштандыру, жым-жырт еткізу.* Аспанға бел бала нұр, бері қара бір, Гүлдеттің... солады ғой енді ана гүл. Осылай бүр жарғызып солдыратын, Содан соң *ұ й ы қ т а т а т ы н* кең дала бұл (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** а у ы с. *Мазаламау, мазасын алмау. Ұ й ы қ т а т п а д ы ң-а у*, бұлбұл құс, түнімен сайрап, Елтимін әлі тәтті әнге мен деген бейбақ. Елегізімін де жатамын ертеңді күтіп, Өткен бір қызық шақтарды есіме кейде ап (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Өзімді өзім қайта-қайта тергедім, Өмірімде қара жұлдыз көрмедім. Түн ішінде *ұ й ы қ т а т п а д ы* жарқырап Қара жұлдыз – Жанған күндіз сол меңің (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Тыныш ұйықтатты. *Мазаламады, әурелемеді.* Ой кіргелі тимеді ерік өзіме, Сандалмамен күн кешкен түспе ізіме. Өзі ермей, ерік бермей, жұрт қор етті, Сен есірке, *т ы н ы ш ұ й ы қ т а т*, бақ сөзіме! (Абай, тол. жин.).

ҰЙЫҚТАТУ *Ұйықтат етістігінің қимыл атауы. Ұ й ы қ т а т у ғ а* бар тентегін, Байғыз бастап айтты ертегін. Ешбір жел де байқалмайды, Ағаш басы шайқалмайды (Ө.Тұрманжанов, Бозша.).

ҰЙЫҚТАТЫЛ= е т. *Ұйықтауға жағдай жасау, әсер ету.* Наркоз арқылы *ұ й ы қ т а т ы л ғ а н* адамның денесін 22–24 градусқа дейін мұздатуға болады (А.Даиров, Хирург.).

ҰЙЫҚТАТЫЛУ *Ұйықтатыл етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙЫҚТАУ *Ұйықта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұйқыға кету, ұйқыға шому.* Болған соң уәделі

күн, жауын жауды, Судан ішкен жынды боп, ақылы ауды. Күні-түні шуласып, таласады, Ұмытты тамақ жеу мен және *ұ й ы қ т а у д ы* (Абай, Тол. жин.). Демалысты күні-түні *ұ й ы қ т а у* болмаса күні-түні ойнау деп түсінбеу керек (Б.Бұлқышев, Адамзат.). **2.** а у ы с. *Тыныштану, жым-жырт болу.* Қалды босап бұлдыр көк, Кірді жылжып бұлт тауға, Жұлдыздар да бір-бірлеп Бара жатыр *ұ й ы қ т а у ғ а* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҰЙЫҚТЫ с ы н. г е о л. *Ұйығы бар, ұйықтан құралған. Ұ й ы қ т ы* шөгінділер – мұхиттануда майда түйірлі, байланысқан, лайлы фракцияларының мөлшері жоғары шөгінділер (Қаз. тілі термин. Геология).

ҰЙЫМ з а т. <франц. organisation> **1.** *Өзара байланысты ерекше мақсаттарға жетуге бағытталған әлеуметтік топ, саяси бірлестік.* Қосылды тілегі де, жүрегі де, Не істесе де бұлардың ақылы бірге. Жасырын *ұ й ы м* болып ұйымдасты, Қарайды бір әйнектен келер күнге (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жасыл еді-ау манарлы, Асыл еді-ау жанарлы Бүгінгіден бұрын біз. Жете болып жететін, Парық болып өтетін Қолы қалың *ұ й ы м б ы з* (Қабан жырау // Алтын қазық). **2.** *Белгілі бір мақсат жолында біріккен адамдардың тобы.* Нашарға көңілдері еріп жатыр, «Мә, жәрдем!» – деп аямай беріп жатыр, *Ұ й ы м н а н,* ынтымақтан басын тартпай, Сөзге, жөнге, қатарға кіріп жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бақанас, Байқошқардың көп сабазы Жиып ап қыран бүркіт, жүйрік тазы. Еңбекші *ұ й ы м* болмай, аңшы болып, Ойда жоқ бидай менен шөптің азы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Жәрдем ұйымы. т а р. *1916 жылғы оқиғалардың зардабынан қырғынға ұшырап, босқынға айналған елге көмектесу мақсатында құрылған қазақ тарихындағы алғашқы жәрдем қоры. Ж ә р д е м ұ й ы м ы* босқындардың қыз-қатын, балашағасын саттырмасқа һәм ешкімге сатып алдырмасқа керек; Бұл өз қолынан келмеген жерде жергілікті әкімдердің көмегімен орындайтын болсын (М.Дулатов, Шығ.).

Ұйым басшылығы. *Ұйымның мақсатына қол жеткізу үшін жекелеген адамдар мен топтарға ықпал жасап, оларды жұмысқа жұмылдыруға қабілетті басшы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұйымдағы билік. *Ұйымда тапсырмаларды орындауға адамдардың бір бөлігінің күшін және ұйымның ресурстарын пайдалануға бағытталған құқық* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұйым жетекшісі. *Ресми және ресми емес басшылық пен жетекшілікті тиімді жүзеге асыратын адам* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҰЙЫМА з а т. ж е р г. *Тартпа, ми батпақ.* Түйе бойламас *ұ й ы м а ғ а* түскен адам шығам деп жан ұшырған сайын бата береді (М.Сүндетов, Құм да.). Балтық бойындағы ну жынысты тоғайда, *ұйыма* батпақтың қақ ортасында қала салуға кірісудің өзі көкейге қонбайтындай... (С.Абдрахманов, Елдік сыны.).

ҰЙЫМАЛА= е т. ж е р г. *Батпақтау, батпаққа бату.* – Бәрінен бұрын сасушы болма, атың *ұ й ы м а л а п* қалып жүрмесін (Ғ.Сыланов, Дөң асқан).

ҰЙЫМАЛАУ *Ұймала етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙЫМДАС= е т. **1.** *Қоғамдасып бірігу, бас қосып, топ құру.* Бізде жалшылар, кедейлер бас қосарлық, *ұ й ы м д а с а р л ы қ,* мұң-мұқтажын сөйлесерлік фабрик-завод сықылды ордалы дүкендер болмады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Еккен егін бітік боп, Жатсын жайған кілем боп. Соғыстан соңғы бесжылдық, Орындауға жұмылдық, Арттыруға ел дәулетін, *Ұ й ы м д а с т ы қ,* ұмтылдық (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Ұйым болып құрылу.* Отызыншы жылдарға таянғанда колхоз *ұ й ы м д а с ы п т ы* (З.Ақышев, Ақбел асуы). Семейде Сибирьдің географиялық қоғамының бөлімшесі *ұ й ы м д а с т ы* (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.).

Ұйымдасқан қылмыс. з а н. *Негізінен экономика аясындағы біріккен жүйелі қылмыстық әрекет [Ұйымдасқан қылмыс ұзақ уақытқа есептеліп, кәсіпшілік түрінде жасалады, оны қылмыстық қоғамдастықтар (қылмыстық ұйымдар) материалдық пайда алу немесе қоғамдық өмірдің белгілі бір аясына ықпал ету мақсатымен жоспарлап, жүзеге асырады]. Ұ й ы м д а с қ а н қ ы л м ы с* ерекше қауіпті, өйткені ол халықаралық деңгейде іскерлік әлеміне байқатпай дерлік ықпал етеді және онда үстем жағдайға қол жеткізеді (ҚҰЭ).

Ұйымдасқан топ. з а н. *Қылмысты бір немесе бірнеше қылмыс жасау үшін күні бұрын біріккен адамдардың тұрақты тобы жасалатын қылмысқа қатысу нысаны. Ұ й ы м д а с қ а н т о п т ы ң* тұрақтылығы – оның мүшелері арасында тұрақты байланыстың болуы және бір немесе бірнеше қылмысқа дайындалу мен оны жасау әрекетінің айрықша әдістерінің болуы (ҚҰЭ).

ҰЙЫМДАСТЫР= е т. **1.** *Бір жерге топтастыру, шоғырландыру.* Біз осы басылымда әр жылдары қызмет атқарған журналистердің пікірін *ұ й ы м д а с т ы р ы п* отырмыз («Қаз. әдеб.»). **2.** *Ұжымдастыру, ұйытқы болу, құру.* Ішінде бір бүйірабас қара бала да жүр. Пленумды *ұ й ы м д а с т ы р ы п* жүрген қызметкерлердің бірі балаға жақындап: «Әй бала, мұнда неге жүрсің, қазір бұл жерде жиналыс болғалы жатыр», деп оны шығарып жібергісі келіпті («Егемен Қазақстан»). Заманда өте қуатты Ассирия патшалығын Ашшурбанипал басқарып, мәдениетін біраз көтерді, ол бүкіл дүние жүзіндегі ең елеулі, бірнеше мың сына жазу тексі бар таңбалар және ескі Вавилон мәдениетін дәріптейтін кітапқана *ұ й ы м д а с т ы р ғ а н* (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауына саяхат).

Ұйымдастырылмаған рынок. з а н. *Мәміле және оның қатысушыларына ұйымдастырылған рынок талаптарын сақтамай бағалы қағаздармен мәмілелер жүзеге асырылатын бағалы қағаздар айналым өрісі.*

ҰЙЫМДАСТЫРҒЫШ с ы н. *Ұйымдастыруға шебер, қабілетті.* Көрім қатал, *ұ й ы м д а с т ы р ғ ы ш* директор болса, сыпайы, сынық мінезді, биязы мұғалім еді (С.Мәуленов, Шыңда.). Өз өнегесімен де, *ұ й ы м д а с т ы р ғ ы ш* қабілетімен де ел құрметіне бөленген жанның бірі – Сатан жолдас (Ш.Есмұрзаев, Ильич хаты).

ҰЙЫМДАСТЫРҒЫШТЫҚ з а т. *Жұмысты ұйымдастыра білу қабілеті; іскерлік.* Осы кезеңде жастардың шешендік, *ұ й ы м д а с т ы р ғ ы ш т ы қ* тағы басқа да тамаша қасиеттері қалыптасады («Қазақст. мект.»).

ҰЙЫМДАСТЫРТ= ет. *Бір жерге топтастыруға, шоғырландыруға атсалысу.* Осы жерден жазда консультация пунктін *ұ й ы м д а с т ы р т а м ы з* (Ә.Нұршайықов, Алтын соқпақ).

ҰЙЫМДАСТЫРТУ *Ұйымдастырт етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙЫМДАСТЫРУ *Ұйымдастыр етістігінің қимыл атауы.* <франц. organiser> **1.** *Топтастыру, шоғырландыру.* Акционерлік қоғамның басты атқаратын қызметі – уақытша бос ақша қаражаттарын өндірісті *ұ й ы м д а с т ы р у* мен қызмет көрсетуге тарту болып табылады (Б.Жүнісов,.. Нарықтық экономика негіздері). Сондай-ақ қазір Қазақстанда су шаруашылық және транспорт проблемаларын зерттейтін институттар *ұ й ы м д а с т ы р у* шұғыл міндеттердің бірі болып отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). **2.** *Қандай да бір іс-шараларды өткізу бойынша ақылдасу, бір нәрсеге ұйытқы болу.* Партияны *ұ й ы м д а с т ы р у* жөніндегі бастама топқа, Міржақып Дулатовтың 1929 жылғы 30 қарашада ОГПУ тергеушісіне берген мәліметтері бойынша, оның өзінен басқа, Қыдырбаев, Байтұрсынов, Жизанов, Бөкейханов кірген («Егемен Қазақстан»). Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі Үкімет қызметін *ұ й ы м д а с т ы р у г а* және басшылық жасауға байланысты басқа да қызметтерді атқарады (ҚР Конституциясы).

Ұйымдастыру жасақтамасы. и н ф. <ағыл. organization support> *Компьютерлер мен автоматтандырылған жүйелердің жұмыс істеу тәртібін белгілейтін өлшемдер мен шаралар жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ұйымдастырудың даралық нысаны. п е д. *Әр оқушының мүмкіндігіне орай өзіндік тапсырмалар беру арқылы жекелей оқытуды кемелдендіру* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ұйымдастырудың топтық нысаны. п е д. *Белгілі бір тапсырмаларды орындату үшін оқушыларды топқа бөліп жүргізілетін жұмыс. Ұ й ы м д а с т ы р у д ы ң т о п т ы қ н ы с а н ы* лабораториялық жұмыстарда, шығармашылық тапсырмаларда және т.б. қолданылуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ұйымдастырудың тұтастық нысаны. п е д. *Педагогтың бүкіл оқу тобымен бір мезгілде жүргізетін жұмысы. Ұ й ы м д а с т ы р у д ы ң т ұ т а с т ы қ н ы с а н ы н д а* мұғалім үй тапсырмасын сұрайды, барлық оқушылармен әңгімелеседі, бақылайды және т.б. (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҰЙЫМДАСТЫРУШЫ з а т. **1.** *Бір нәрсені ұйымдастырып, жүзеге асыруда ұйытқы, жетекші болушы.* Бізде еңбекті істеушіні, айтқанда орындаушыны ғана емес, еңбекті жасаушыны, бастаушыны, *ұ й ы м д а с т ы р у ш ы н ы* тәрбиелеп шығару керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұлы Петр Ғылым академиясын *ұ й ы м д а с т ы р у ш ы* болса, орыстың бұқара халқынан шыққан ұлы ғалымы Михаил Васильевич Ломоносов оны құрып, нығайтушы болды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). **2.** п е д. *Әртүрлі күнтізбелік даталарға байланысты мәдени-ағарту шараларын, қоғамда күнделікті болатын іс-шараларды оқушылармен жүргізілетін жоспарлы жоспардан тыс оқу-танымдық іс-әрекеттерді ұйымдастыратын адам.* Біз енді ауылдағы оқу, мәдени, ағарту жұмыстарының белсенді *ұ й ы м д а с т ы р у ш ы с ы* болдық (С.Көбеев, Орынд. арман).

ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ з а т. *Ұйымдастыра білушілік, ұйымдастыру ісін атқарушылық.* Пішен дайындау науқаны көп *ұ й ы м д а с т ы р у ш ы л ы қ т ы,* көп күш жұмсауды керек етеді («Лен. жас»). Ол өзінің *ұ й ы м д а с т ы р у ш ы л ы қ* қабілеті мен творчестволық ой-өрісінің кең, жаңашыл маман екенін көрсете білді (Дала қырандары).

Ұйымдастырушылық жетекшілік. *Ұйымның мақсаттарға жетуі үшін жеке адамдар мен топтардың әрекеттеріне әсер етуге қабілеттілігі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұйымдастырушылық шешім. *Басшы өзі атқарып отырған қызметке байланысты міндеттерді орындауы үшін жасауға тиіс таңдауы. Ұ й ы м д а с т ы р у ш ы л ы қ ш е ш і м н і ң* мақсаты – ұйымның алдына қойылған міндеттердің орындалуын қамтамасыз ету (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұйымдастырушылық шығармашылық. п е д. *Басқару мен ұйымдастыру әрекеті саласындағы жоспарлауды, бақылауды, күштерді орналастыруды қорларды жұмылдыруды, ортамен байланысты, тәлімгер мен оқушылардың өзара әрекеттестігін қамтамасыз ететін шығармашылық* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҰЙЫМДАСТЫРЫЛ= е т. **1.** *Шаралардың іске асырылуы, жүйеге келтірілуі.* Қазір оңтүстік астанамыздағы бұрын бастары аз қосылған 23 мешіт имамдарының діни семинары *ұ й ы м д а с-*

т ы р ы л ы п, ол ай сайын тұрақты өткізіле бастады («Егемен Қазақстан»). **2.** *Құрылу, пайда болу.* Мұнда бүкіл шығыстағы ең үлкен, кітап қоры мол, ескі қолжазбалары көп кітапхана *ұ й ы м д а с т ы р ы л д ы* (Н.Баяндин, Ғасырлар қойнауына саяхат).

ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУ *Ұйымдастырыл етістігінің қимыл атауы; белгілі бір шараның іске асырылуы, ретке келтірілуі.* Жергілікті орындарда оларды оқытып-үйрету *ұ й ы м д а с т ы р ы л у д а* («Егемен Қазақстан»). Парламенттің *ұ й ы м д а с т ы р ы л у ы* мен қызметі, оның депутаттарының құқықтық жағдайы конституциялық заңмен белгіленеді (ҚР Конституциясы).

ҰЙЫМДАСУ *Ұйымдас етістігінің қимыл атауы; бірігу, топтасу, шоғырлану.* Қалайда *ұ й ы м д а с у,* бірлесу орнына, алшақтаса беру басым (Ғ.Мүсірепов, Кез десп. кет.). Омбыда болған жастар сиезінің бірінші қараған мәселесі – *ұ й ы м д а с у* («Абай»).

ҰЙЫМДЫ с ы н. *Ұйымдасқыш, ұйымшыл.* Түптеп келгенде, кім күшті, кім *ұ й ы м д ы,* кім өжет болса, дүниеде сондай жұрттар ғана өмір сүреді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰЙЫМДЫҚ с ы н. *Ұйымға қатысты, ұйымға тән.* Бұл уақыт ішінде кәсіподақ ұйымдары едәуір өсті, *ұ й ы м д ы қ* жағынан нығайды («Соц. Қаз.»). Біздің ендігі міндетіміз – бұл шараның жоғарғы *ұ й ы м д ы қ* және мәдени деңгейін қамтамасыз ету («Қаз. әдеб.»).

Ұйымдық құрылым. *Мақсатқа тиімді түрде қол жеткізуді қамтамасыз ету үшін ұйымдастырылған басқару деңгейлері мен атқарымдық салалардың қисынды арақатынасы.* Сонымен бірге Парламенттің *ұ й ы м д ы қ қ ұ р ы л ы м ы* заң шығару жұмысы сапасының проблемасын шешпейтіндігін ескеру керек («Егемен Қазақстан»).

ҰЙЫМШЫЛ с ы н. *Ынтымақшыл, ауызбірлігі күшті.* – Бақыт қайда барасың? – Көршімен болған бірлігі, Тағат, ғибат тірлігі *Ұ й ы м ш ы л* елге барамын (Қабан жырау. Алтын қазық). *Ұ й ы м ш ы л,* ұраншыл, мейірімшіл, қоғамшыл, Кіршіксіз, ақ жүрек, Біздер шын тазасы (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҰЙЫМШЫЛДЫҚ з а т. *Ұйымшыл болушылық, ынтымақтастық.* Бұқар жырау өзінің өткір жырларымен халықты *ұ й ы м ш ы л д ы қ қ а,* бірлікке шақырады (С.Мұқанов, Халық мұрасы). – Бақыт қайда барасың? – Ата-анасын сыйлаған, *Ұ й ы м ш ы л д ы қ* ойлаған, Тату жанға барамын (Қабан жырау. Алтын қазық).

ҰЙЫНДЫ з а т. *Ұйып қалған зат.* Қымыз құйған ыдысты араластырып отырмаса, түбіне *ұ й ы н д ы* тұрып қалады (Қымыз).

ҰЙЫС= е т. **1.** *Қалың, қою болып өскен заттардың (шаш, сақал, жүн, шөп т.б.) өзара тұтасып, бытысып қалуы.* Қуандықтың шашы тараусыз *ұ й ы с ы п,* дударланған (Б.Майлин, Шығ.). Жарап, қатқан қойлардан ажар кеткен, Жүндері үрпиіп, *ұ й ы с ы п* қалған (М.Әуезов, Абай). **2.** а у ы с. *Бір жерге үйіріліп топталу, ұйылу. Ұ й ы с ы п,* қайта бөлініп, Бәрі де солай тартады. Бұлттарға қызық көрініп Қарлы шың қырғыз қалпағы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Тұтасып, *ұ й ы с ы п* тұрған қой қақ жарылып кейін қарай лоқси жөнелді (Т.Ахтанов, Дала сыры). **3.** с ө й л. *Бірігу, ұйымдасу, қоғамдасу.* Қайдауылдың өзенін Жайлайды бай жылында. Көпшілік боп *ұ й ы с с а ң,* Тартып алу қиын ба?» (О.Шипин, Дастан.). Бұлар соғысқа шейін колхоз болып *ұ й ы с ы п* келген (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Киіздей [жабағыдай] ұйысқан. *Өте тығыз, жиі.* Ол *к и і з д е й ұ й ы с қ а н* қалың шөптің үстіне аунап-аунап түсті (І.Есенберлин, Қатерлі.). Оның бүйра шашы *ж а б а ғ ы д а й ұ й ы с қ а н* (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ҰЙЫС: ұйысқа салу. ж е р г. *Ортаға салу.* Колхоз алғаш құрылғанда, мен колхозға бір бұзаулы сиыр, екі бас өгізімді *ұ й ы с қ а с а л ы п* колхоз болдым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰЙЫСҚАҚ с ы н. *Ұйысқыш, тез ұйысатын.* Қатты жел дағдылы сарынымен *ұ й ы с қ а қ* талдарды шайқап тұр (З.Иманбаев, Айналайын.). Басындағы шашы *ұ й ы с қ а қ* қыздың мінезі қатты болады, ал бірдеме өзіне қажет болса, сол тілегін өзгеге өткізіп істей алмайтын жасық та болады (Б.Қанарбаева, Қазақтың наным-сенімдері).

ҰЙЫСҚЫШ с ы н. *Ұйыса бергіш, ұйысқақ.* Қойдың жүні қалың болады да, *ұ й ы с қ ы ш* келеді ғой («Жетісу»).

ҰЙЫСПАЛЫ с ы н. *Ұйыса беретін, ұйысқақ.* Кейбір адамда сана толқыны кіндіктес, бір жерге *ұ й ы с п а л ы,* тоғыспалы күшті қою болады, ілікітестік ағаны да тоғыс пернесімен белгіленеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰЙЫСТЫР= е т. *Ұйымдастыру, біріктіру, топтастыру.* Дұрыс жабдықтау үшін балықшыларды қыдырып жүретін дүкенді қайық *ұ й ы с т ы р с ы н* («Екп. балықшы»). Торғайдың тоқсан бес мың қалың елін Аралап атпен жүріп көріп жерін. Қасық су далаға құр кетірмеске Жігіттің *ұ й ы с т ы р д ы* өрімдерін (О.Шипин, Дастан.).

ҰЙЫСТЫРУ *Ұйыстыр етістігінің қимыл атауы; біріктіру, топтастыру, ұйытқы болу.* Қазақстан – бір мақсатты, көп ұлтты коллектив *ұ й ы с т ы р у д ы ң* үлгісі боларлық бірден-бір республика («Қазақст. мект.»).

ҰЙЫСТЫРЫЛ= е т. *Ұйымдастырылу, біріктірілу.* Колхозда шабылған шөптің есебі уақытында *ұ й ы с т ы р ы л м а ғ а н* («Ком. жолы»).

ҰЙЫСТЫРЫЛУ *Ұйыстырыл етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙЫСУ[1] з а т. *Консолидация.* Біздің зиялылар «консолидацияны» әу баста-ақ «*ұ й ы с у*» деп жұп-жұмыр қылып аударғанын көрмейсіз бе? («Астана ақшамы»).

ҰЙЫСУ[2] *Ұйыс етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Шатасу, қобырау, дудырау.* Шаш *ұ й ы с п а у*

үшін мезгілінде жуып, тарап күту керек («Қазақст. мект.»). **2.** а у ы с. *Бірігу, топтасу, бас қосу.* Қарабура... Әлденеше ғасыр бойы ауыздан түспей келе жатқан есім. Қиналғанда медет болар Қуат. Шамданғанда қайрат бітірер Ұран. Қалай болғанда да, бүгінгі қазақтың ұлт болып *ұ й ы с у ы н а* ғасырлар бойы нақты үлес қосып келе жатқан нақты құбылыс (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ҰЙЫТ= е т. **1.** *Сүтті айранға айналдыру.* Күн қызып, көк жетіледі. Ел айран *ұ й ы т а д ы* (І.Жансүгіров, Шығ.). Көк шығып, жердің жүзі жайнағанда, Басына бұлбұл қонып сайрағанда. Қойдан қатық, сиырдан айран *ұ й ы т ы п*, Тыста құрт, үйде ірімшік қайнағанда (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Еліту, еліктіру.* Грек елінде бір әдемі ертегі бар. Орфей деген күйші күйімен, әнімен тағы аңдарды *ұ й ы т ы п* алады екен (М.Жұмабаев, Шығ.). Әлеумет, шаруалық, қазыналық, мектептік, соттық, саясаттық тағысын тағы сондай қоғамшылық істерін түзеу, жаңалау, өзгерту керек болған кезінде халықты соған көсем сөз арқылы *ұ й ы т ы п*, көбінің миына қондырып, көңіліне сіңіреді (А.Байтұрсынов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Біріктіру, басын қосу.* Бұл замандары адамдардың көңіліне әсер етіп, бойын балқытып, ойын *ұ й ы т а* алмайды. (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Сүттей ұйытты. *Қалтқысыз сендірді, біріктірді, елітті.* Мен едім қимас егізің. Қазақты *с ұ т т е й ұ й ы т т ы* Аузымнан шыққан лебізім! (Бес ғасыр.).

ҰЙЫТҚУ *Ұйытқы етістігінің қимыл атауы.* Егер *ұ й ы т қ у* тиіп кеткеннен кейін қозғалушы системаның бұрынғы орны барлық уақыттың ішінде сәл ғана өзгерсе, онда мұндай қозғалушы системаны орнықты система дейді (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану матем. ролі).

ҰЙЫТҚЫ з а т. **1.** *Сүтті ұйытып, айран жасайтын ашытқы.* Аялап айран ұйтыпсың, Айнымай айран ұйысын, Жеделді сүтті суытпа, Ертерек құй *ұ й ы т қ ы с ы н* (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Қазақ халқы піскен сүттен гөрі ұйытылған, ашытылған сүт адам организміне сіңімді болатынын ертеден білген. Сондықтан мамыр айынан бастап ақ молая түскен кезде өткен жылдан арнайы кептіріп дорбаға сақтаған *ұ й ы т қ ы н ы* сүтке құйып араластырады да, оны қанжылым етіп қымтап жабады (ҚҰЭ). **2.** а у ы с. *Бір істі ұйымдастырушы, жетекшілік көрсетіп ұлгі болушы, бастаушы.* Елмен қатар елдіктен Үмітті болғай деп күтед. Ұйымдарың сол жолда *Ұ й ы т қ ы* болғай деп күтед (М.Жұмабаев, Шығ.). «Қазақ әдебиетіне» атақты ақын Ә.Тәжібаев бас редактор болған кезде де газет жұртшылық ойынының *ұ й ы т қ ы с ы* болып, сын материалдарының әрі батыл, тегеурінді сипатқа көтерілгенін айтуымыз парыз («Қаз. әдеб.»).

Ұйытқысын бұзды [шайқады]. *Береке-бірлігін кетірді, шырқын, бірлігін бұзды.* Ел *ұ й ы т қ ы с ы н б ұ з ы п,* ұлыққа шапқаны үшін не жаза істесе де дауа десті (М.Әуезов, Қараш.).

Ұйытқысы шайқалды. *Шырқы бұзылды, береке-бірлігі кетті.* Ескіден келе жатқан патриархалдық-феодалдық укладтың *ұ й ы т қ ы с ы ш а й қ а л ы п,* негізі қопарыла бастады (XX ғ. қаз. әдеб.). Құйындары бек болды Елді тегіс көрмейтін. Ел *ұ й ы т қ ы с ы ш а й қ а л ы п* Дәулеті судай аққандай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҰЙЫТҚЫЗ= е т. *Сүттен айран жасатқызу.* Ертеңгі сауылған сүттен апам айран *ұ й ы т қ ы з ы п* қоюшы еді (Ауызекі).

ҰЙЫТҚЫЗУ *Ұйытқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҰЙЫТҚЫЛЫ с ы н. *Береке-бірлігі бар, топты.* Кешегі қайран сәулетің, Толықсыған дәулетің, Кең несібе нәубетің, Береке, бірлік, *ұ й ы т қ ы л ы* Басыңнан кетіп жүйіткіді (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жабағы, Сыма, Өтеген, Ақмырза, Қуан, Көшермен – Байлар еді *ұ й ы т қ ы л ы* Бағусыз малы бос өрген; Опасы жоқ дүниең Қалған жоқ, ондай нешеуден – Солардан да өткен сұм дүние (Базар жырау, Шығ.).

ҰЙЫТҚЫЛЫҚ с ы н. *Ұйытқы болуға жарарлық.* Бір *ұ й ы т қ ы л ы қ* ашытқыны бөлек құйып қой (Ауызекі).

ҰЙЫТҚЫМАЛЫҚ з а т. *Ұйытқушылық, тұрақсыздық, әркелкілік.* Бұндай күрт кері бұрылулар ұғым *ұ й ы т қ ы м а л ы ғ ы н* туындатып, әлеуметтік дәйексіздікті күшейтті («Егемен Қазақстан»). Әйтпесе, әлеуметтік *ұ й ы т қ ы м а л ы қ* жағдайында бір дүрбелеңнен соң бір дүрбелеңге ұшырап отыратын әбігерлер әлегінен ешқашан құтыла алмақшы емеспіз (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ҰЙЫТҚЫП-ШАЛҚЫ= е т. *Топтасып, береке-бірліктері жарасу.* Қарайды асу жерден иек артып, Мастанып ылғи ерлер, бойы балқып. Қаптаған сахара жолда шаң көрінді, Көп әскер әнге салып *ұ й ы т қ ы п-ш а л қ ы п* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҰЙЫТУ *Ұйыт етістігінің қимыл атауы; сүттен айран жасау.* Айран *ұ й ы т у ғ а* арнаулы ыдыстар (кеспек, керсен, тегене, т.б.) пайдаланылады (ҚҰЭ). – Қатық *ұ й ы т у д ы* да ұмытып кеттің-ау, ең болмаса, ащы айраның бар ма, – деді ол («Лен. жас»).

Иманды лыққа ұйыту. *Иманды болуға шақыру, иманын күшейтуге баулу.* Осы тұста айта кетер жәйт – *и м а н д ы л ы қ қ а ұ й ы т у д ы,* дініміздің парасат пен ізгілік секілді т.б рухани тазалыққа шақыратын бүкіл адамзатқа ортақ асыл құндылықтарын насихаттауда үгіт-насихат құралының рөлі зор («Егемен Қазақстан»).

ҰЙЫТЫЛ= е т. *Ұю үдерісінің іске асырылуы.* Сүт 30–32 градустық температурада мәйек ферментімен 30–40 минуттың ішінде *ұ й ы т ы л а д ы* (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.).

ҰЙЫТЫЛУ *Ұйытыл етістігінің қимыл атауы.*

ҰҚ= е т. *Түсіну, санаға тоқу, жадында сақтау; бір нәрсенің мән-жайын білу, түсіну.* Бізге не өнер, ғылым жұғып жатыр Жастар мұны үйреніп *ұ ғ ы п* жатыр, Халыққа бас-көз болып, жол мұндалап Бір-бірлеп газеталар шығып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақынсынып не керек, Болса да ойы бек зерек, Болмаса сөздің ұйқасы. *Ұ қ п а с а* ақыл не керек, Болмаса ойда еш дерек, Болса да бас пен құйқасы (Қабан жырау. Алтын қазық). **2.** *Санау, солай деп қабылдау.* Алатаусыз менің күнім күн емес деп *ұ ғ ы ң д а р*, Қайда жүрсем Алатауды алдыма әкеп тұрыңдар Алатаусыз мені жетім, шын жетімдеп біліндер, Біздің үйге кіргенде де Алатау боп кіріңдер (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ағасымақ салбыраған бұғағы Арамдығын айла астына тығады. Менің алған сыйлығымның барлығын Біреулердің бергені деп *ұ ғ а д ы* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі.). **3.** а у ы с. *Қадірлеу, бағалау, парқын айыру.* Жарлы қызы күйге құмар Қойшы жанын *ұ ғ а* алады. Айқасады екі құшақ... Көктен Ай да сығалады (О.Шипин, Дастан.). Әр жолды ойлап Ойыма бойлап, *Ұ қ т ы м* тайыз тереңді, Сайраған тілмен, Зарлаған үнмен, Құлағы жоқ кереңді Ұқтыра алмай сөз әуре, Тек тұра алмай біз әуре (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Сөзді ұғатын. *Сөзді түсінетін, сөз қадірін білетін.* Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек, Ашуың – ашыған у, ойың – кермек. Мұңдасарға кісі жоқ *с ө з д і ұ ғ а р л ы қ*, Кім көңілді көтеріп болады ермек? (Абай, Тол. жин.). Жырымды менің тыңдаған *С ө з ұ ғ а т ы н* соңғы адам Тыңдаудан әсте тынбаған. Гауһардай дүрге бұлдаған, Сарқырап аққан жылғадан Жыр арнасы суатпын (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҰҚҚАНДЫҚ з а т. *Түсінгендік, білгендік.* Жан қуатының ішінде үш артық қуат бар. Соның біреуі орысша подвижной элемент деп аталады. Ол не нәрсе? Не көрдің, есіттің, әрнешік білдің, соны тездікпенен ұғып, *ұ қ қ а н д ы қ п е н е н* тұрмай, арты қайдан шығады, алды қайда барады, сол екі жағына да ақылды жіберіп қарамаққа тез қозғап жібереді (Абай, Тол. жин.).

ҰҚҚЫЗ= е т. *Түсіндіру, ұқтыру, санасына тоқыту.* Тәтті жыр, сұлу әнді сүйген жаның. Тексертіп, терең ойлап, ұқтым мәнін. Болғанмен өзің Абай, ортаң надан, Өттің-ау, *ұ қ қ ы з а* алмай, елдің қамын (М.Хакімжанова, Таңд.). Қолыңды созбай бос іске Ер екенінді шын *ұ қ қ ы з*. Пленге түскен фашистей Алдында сенің сыныққыз (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҰҚҚЫШ с ы н. *Ұғып алғыш, түсінгіш, ұғымтал, жадына сақтағыш.* «Айтшы-айтшылап» жалынар, *Ұ қ қ ы ш* жансып шабынар. Ұқпай жатып жалығар, Ұйқылы-ояу бой күйез (Абай, Тол. жин.). Сөз *ұ қ қ ы ш*, аз сөйлейді, көп тыңдайды, Сыпайы, өте әдепті, мақтанбайды, Тек қатты кектескенде тегеуіріні, Күштіге бас ұрмайды, жалынбайды (О.Шипин, Дастан.).

ҰҚҚЫШТЫҚ з а т. *Түсінгіштік, ұғымталдық.* Көксеген өзінің ақ дегенде құмарта сөйлейтіні *ұ қ қ ы ш т ы ғ ы н* істеп сөйлеп отыр (С.Бегалин, Уақыт.). *Ұ қ қ ы ш т ы қ* аңғарымпаздық қажет шопанға (Ж.Ертілесов, Туған жер.).

ҰҚМЫШ з а т. к ө н е. е с к і к і т. *Ұққыш, түсінгіш, білгіш. Ұ қ м ы ш* құлақ елдердің Есіне салды Арыстан...(«Айман-Шолпан»).

ҰҚСА= е т. *Ұқсас болу, сәйкес, бейнелес келу.* Дүние, бір толқыттың, бір қорқыттың, Айрылып аждаһадай ақыр жұттың. Болғанда бізге жолдас сертің қайда? Достықты құшақтасқан неге ұмыттың?... Құлаштап дүние сені қармансақ та, Кері келгенге *ұ қ с а й д ы-а у* Қорқыттың... (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұл дүниенің бір қызығы базарға *ұ қ с а р*, Жалғаншы, жанды алдағыш сұлуға ұқсар. Семіз ат, асыл киім, сұлу қатын, Алғызып кетер күнде бір-ақ мықтар (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Адамшылыққа ұқсамайды. *Адамгершілікке жатпайды.* Бұрынғы біздің ата-бабаларымыздың бұл замандағылардан артық екі мінезі бар екен... Сол екі мінез жоқ болған соң, әлгі үйренген өнеріміздің бәрі де *а д а м ш ы л ы қ қ а ұ қ с а м а й д ы*, сайтандыққа тартып барады (Абай, Тол. жин.).

Балаға ұқсады. *Жас баланың қылығын істеді.* Шырағым, тарылмашы, *б а л а ғ а ұ қ с а п*! Аман көріп отыр ем көңілім босап... Сасқан соң бізде қайбір мол ақыл бар. Бар тапқан ақылымыз болды осы-ақ, Мал беріп, сүйіп алған жарың еді, Біреудің жалғыз қызы, аруы еді, Сол Раушанды қалайша жылатармыз? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Барға ұқсайды. *Бар сияқты, бар тәрізді.* Өмірде ойға түсіп кем-кетігің, Тулағыш мінезің бар, жүрек, сенің. Сонда сенің отыңды басатұғын, Осы өлең – оқитұғын дұғам менің. Ішінде бір қуаты *б а р ғ а ұ қ с а й д ы*, Тірі сөздің жаны – сол, айрылмайды (Абай, Тол. жин.).

Ұқсамасаң тумағыр! *Айнымай қалған, аузынан түскендей деген мағынада.* Ой, *ұ қ с а м а с а ң т у м а ғ ы р!* «Ұры Тобықты, ұры Тобықты» – деп Керей, Уақ зар қағады. Қаршадай баласына шейін ұры болудың жөнін жете біліп тұр. Зар қақпай қайтсін Керей, Уақ! – деп, өзі де күлді (М.Әуезов, Шығ.).

ҰҚСАҒАНДЫҚ з а т. *Сәйкестілік, сайма-сай келгендік.* Біреуін орысша сила притягательная однородного дейді. Ол – бір нәрсені естіп, көріп білдің, қош келді, кәзір соған ұқсағандарды тексересің. Түгел ұқсаған ба? Яки бір ғана жерден *ұ қ с а ғ а н д ы ғ ы* бар ма? (Абай, Тол. жин.).

ҰҚСАҢҚЫРА= е т. *Аздап ұқсау, біршама ұқсас келу.* Сәкеннің келбеті монғол тектілерден гөрі Кавказ тектілерге *ұ қ с а ң қ ы р а й т ы н* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жататын омырауынан шайқап өлең, Жаңа жыл мынау ару байтақ әлем. Мен оған *ұ қ с а н қ ы р а п* кеткен сайын, Жан досым, бір Жаңа жыл байқа менен (Т.Айбергенов, Мен. ғашық.).

ҰҚСАҢҚЫРАУ *Ұқсаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰҚСАРСЫЗ с ы н. *Орынсыз айтылған (сөз).* Еш уақытта *ұ қ с а р с ы з* сөз орынға аспас, Олақтың олқы қаққан шегесіндей. Сыпаның сырттан тиер қамқоры көп, Нуһының топандағы кемесіндей (Базар жырау, Шығ.).

ҰҚСАС с ы н. *Бейнелес, тәріздес.* Жасқа сатпа әкеңді Ақылы қашқан кәрі деп. Ажалдан алып қалмайды, Апиын ішпе дәрі деп. Қолға берме күмісті, Алтынға *ұ қ с а с* сары деп (Қабан жырау. Алтын қазық). Қоюшы едім шаттығымды іркуді, Бақытқа *ұ қ с а с* сезімге еніп бір түрлі. Қорып жүріп қойбүлдірген тергендей, Тердім сенің нәзік сөзің, күлкіңді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Ұқсас егіздер. б и о л. *Бір жұмыртқадан пайда болған, монозиготалы егіздер. Ұ қ с а с е г і з д е р* ұрықтанған бір ғана жұмыртқа клеткасынан дамиды (Қаз. тілі термин. Биология).

Ұқсас жиым. и н ф. *Өлшемі және индекстерді өлшеу шекаралары бірдей екі немесе одан да көп жиымдардың бірі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Ұқсас тауар. э к о н. *Жұмыс істеу мақсаты, қолданылуы, сапалық және техникалық сипаттамалары жағынан және басқа да негізгі қасиеттері жағынан басқа тауарлармен толық бірдейленген немесе салыстыруға болатын тауар.*

ҰҚСАСТАН= е т. *Ұқсау, ұқсас болу.* Бүгінгі күні көпшілік үшін бақыт пен ақша, байлық ұғымы *ұ қ с а с т а н ы п* барады («Қаз. әдеб.»).

ҰҚСАСТАУ с ы н. *Біршама ұқсас, сәйкестеу.* Көкшетау елінің киімі орыс я татар киімдеріне *ұ қ с а с т а у,* ықшам, ыңғайлы келетін (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Сөкен мүсіндерінің ішіндегі ең өзіне *ұ қ с а с т а у ы* осы – дейді жергілікті қариялар (А.Сатаев, Ақын ізі).

ҰҚСАСТЫҚ з а т. **1.** *Ұқсас болушылық, айнымай дәл келушілік.* Келген кезде кәрілік қатты састық, Мамаға әкеп байладық, атты тас қып. Сол атамның тәкаббар тағдырына Тағдырымда бар менің бір *ұ қ с а с т ы қ* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Бұл келтірген екі мысалдың екеуінде де адамның күйінің көбелекке *ұ қ с а с т ы ғ ы* айтылады. Ол *ұ қ с а с т ы ғ ы н* қысқалап айтқанда бейнелеу болып, ұлғайтып айтқанда, бүтін мысалға айналып, бернелеу болып кетеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** л и н г в. <грек. analogia> *Өзара қатысты тіл элементтерінің бір-біріне әсер етуінен жасалған ұқсас сөздер мен сөз формалары. Ұ қ с а с т ы қ* сөзжасам мен сөз түрлендірудің неғұрлым өнімді формаларын кеңейтіп пайдалануға қызмет етеді. Мысалы: аларман, берермен үлгісімен оқырман, көрермен: мәдени үлгісімен сыни, аспани сөздері туған (Тіл білімі). **3.** г е о м. *Геометриялық фигуралардың (олардың мөлшеріне тәуелсіз) бірдей болатындығын сипаттайтын геометриялық ұғым.* Евклид геометриясында үшбұрыштардың, көпжақтардың т.б. *ұ қ с а с т ы қ т а р ы* зерттелген (ҚҰЭ). **4.** з а ң. *Құқықтық реттеуді талап ететін, алайда тікелей заңмен немесе заңнан туындайтын актімен көзделмеген құқықтық реттеуді қажет ететін қоғамдық қарым-қатынастарға ұқсас қарым-қатынастарды реттейтін құқықтық нормаларды қолдану, ал ондай нормалар болмаған жағдайда құқықтың немесе құқықтық институттың тиісті саласын құқықтық реттеудің жалпы ережелері мен қағидаттары. Ұ қ с а с т ы қ* құқықта ақтаңдақтар ұшырасқан кезде нақты істің шешімін табудың құралы ретінде пайдаланылады, яғни бір мәселе заңды жолмен шешілуге тиіс болса, бірақ мұндай шешім жолы заңдарда көзделмеген немесе толықтай көзделмеген жағдайда қолданылады (ҚҰЭ).

Ұқсастық тапты. *Ұқсатты, ұқсас жерлерін анықтады.* «Қамшыгердегі» Садақбай да тап осы Жеңісхан сияқты мұңды, шерлі жүректі жігіт. Сырттай қарағанда екеуі екі басқа ортада өмір сүргенімен, бейнелері мінездері, дүниетанымдары әртүрлі болса да, екеуінен іштей бір *ұ қ с а с т ы қ т а б а м ы н* («Қаз. әдеб.»).

Ұқсастық теориясы. ф и з. *Физикалық құбылыстардың (үдерістердің, жүйелердің) ұқсастық шарттарын зерттейтін ілім [Ұқсастық теориясының негізгі мақсаты – әртүрлі процестердің ұқсастық критерийлерін анықтау және олар арқылы сол процестердің қасиеттерін зерттеу]. Ұ қ с а с т ы қ т е о р и я с ы* күрделі физикалық құбылыстарды сапалы теориялық тұрғыдан талдау жасауға және өлшемсіз анықтаушы параметрлер жүйесін таңдауға мүмкіндік береді (ҚҰЭ).

ҰҚСАСТЫР= е т. *Бейнелестіру, сәйкестендіру.* Балалар екеумізді шатыстырып, *ұ қ с а с т ы р а* беруші еді (О.Бөкеев, Қайдасың.). Елді мекендерді су тасқындарынан қорғау үшін жыралармен күрес жүргізілгендегіге *ұ қ с а с т ы р ы п,* түрлі тосқауылдар орнатады (К.Сапарбайұлы. Геология.).

ҰҚСАСТЫРҒЫШ з а т. и н ф. <ағыл. identifier> *Нысандарға атау беру кезінде пайдаланылатын бедер-белгілік тізбек* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҰҚСАСТЫРУ *Ұқсастыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сәйкестендіру, үйлестіру.* Қалай жорысам да үйлесімін, *ұ қ с а с т ы р у ы н* таба алмадым (Ж.Өмірбеков, Қызыл су). Тіпті күшті болған ішкі сезім аффект деп аталады. Аффект көбінесе кенет болады. Оны құйынмен *ұ қ с а с т ы р у ғ а* болады. (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** и н ф. <ағыл. identification> *Қатынау нысандары немесе ұсынылған ұқсастырғышты телінген ұқсастырғыштар тізімімен салыстыру.*

Ұқсастыру символы. и н ф. <ағыл. symbol identification> *Бекетті ұқсастыру үшін ауыстырып қосылатын желі бойынша бекеттен берілетін символ* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҰҚСАТ[1]= е т. **1.** *Біртектес заттардың сәйкес келуі, сол сияқты болуы; балау.* Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы, Аласы аз қара көзі нұр жайнайды. Жіңішке қара қасы сызып қойған, Бір жаңа *ұ қ с а т а м ы н* туған айды (Абай, Тол. жин.). **2.** *Бір нәрсеге теңестіру, сәйкестендіру.* Жарқанат жек көреді күннің нұрын, Күншілдің *ұ қ с а т а м ы н* соған түрін. Өзге жанға біткенін ұнатпайды, Әлгі айтылған бақтардың бірде-бірін. (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҰҚСАТ[1]= е т. *Істі, шаруаны орнына келтіріп, тап-тұйнақтай етіп тындыру.* Ұзақ күнге қарт адам аяғынан тік тұрып, үй шаруасын *ұ қ с а т а д ы,* ас пісіреді, үй жинайды (З.Шашкин, Өмір.). Жоқты бар етіп *ұ қ с а т а* білетін, үй іші тіршілігіне құнтты алтын саусақ әйелдер болады ғой (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

ҰҚСАТҚЫЗ= е т. *Жоқтан бар жасау, кәдеге жарату, оқсату.* Қолда барды *ұ қ с а т қ ы з ы п,* жоғын тапқызып қиюластырып кеткеніне талай рет куә болдым («Қазақст. мект.»).

ҰҚСАТҚЫЗУ *Ұқсатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҰҚСАТҚЫШ з а т. и н ф. <ағыл. simulator> **1.** *Ұқсататын құрылғы.* **2.** *Модельдейтін бағдарлама* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҰҚСАТУ *Ұқсат етістігінің қимыл атауы; кәдеге жарату.* Руданы *ұ қ с а т у д ы ң* бұл жаңа жолы кен жұмысшыларының еңбек өнімділігін шамамен айтқанда 3,5 есе арттыруға мүмкіндік береді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Үй кәсіпшілігінде жүн-жұрқаны *ұ қ с а т у,* өрнек тоқу үлкен орын алды (Қаз ССР тарихы).

ҰҚСАТЫЛ= е т. *Сәйкестендірілу, ұқсату.* Сары күзеннің терісі бұлғынның терісіне *ұ қ с а т ы л ы п* боялады (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

ҰҚСАТЫЛУ *Ұқсатыл етістігінің қимыл атауы.*

ҰҚСАТЫМПАЗ с ы н. *Жоқты бар етіп ұқсатқыш.* Әжемнің *ұ қ с а т ы м п а з ы н-а й* десеңші. Пенсиядан үнемдеген ақшасына маған ақ көйлек, қара шалбар сатып алып қойыпты (А.Жақсыбаев, Бозарал).

ҰҚСАУ *Ұқса етістігінің қимыл атауы; бірдей, сәйкес болу.* Мінезінің *ұ қ с а у ы* қандай келісті болса, әңгімесінің де сондай келісті болуын көздейді (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Ұ қ с а у* боп өзіңе арман, Уайымдап едім. Бұл күнде мінезің қалған, Бойымда менің (А.Бақтыгереева, Ақ қанат).

ҰҚСАУШЫЛЫҚ з а т. *Ұқсас болушылық, ұқсастық.* Біріне бірі *ұ қ с а у ш ы л ы қ,* бір сарындылық сияқты кемшіліктер де сол поэзияның бейнелеу тәсілдерін орынды қолдана білмеушіліктен («Қаз. әдеб.»).

ҰҚТЫР= е т. *Түсіндіру, санасына тоқыту.* Бейіс, дозақ молда айтқан сияқты емес, Ақылды адам оны анық сондай демес. Құрсақтағы балаға осы өмірді *Ұ қ т ы р* десе, айтар ең қандай кеңес? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Кей сөздерін ойланып, дағдыланған адамдар болмаса, мың қайтара оқыса да түсіне алмайды. Не мағынада айтылғанын біреу баяндап *ұ қ т ы р ғ а н д а* ғана біледі (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Сездіру, білдіру.* Жүруші ед, қол ұстасып күн батқанша, Көшесін күзетуші ед таң атқанша. Сүйгенін қанша сөйлеп *ұ қ т ы р а* алмай, Мұртына күректей боп мұз қатқанша (М.Жұмабаев, Шығ.). Мен келдім басшылыққа сізді сайлап, Кісідей құда-тамыр ұра байлап. Алаштың жұрт сыйлаған Әсеті деп, Қызайға *ұ қ т ы р а р* деп бізді жайлап (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Мойындату, көзін жеткізу, дәлелдеу.* Бұлдарлық ой менде жоқ, Бұған шыққан терімді. *Ұ қ т ы р а р л ы қ* пенде жоқ, Қате басқан жерімді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Алаш!» деп ұран шақырды, Жұртының жоқтап намысын. Жарқырап жанған жұлдыздай *Ұ қ т ы р ы п* айқын һәр ісін (М.Дулатов, Шығ.).

Жүрек сөзін ұқтырды. *Ынтықтығын, сүйіспеншілік сезімін білдірді, айтып жеткізді.* Айтса да *ж ү р е к с ө з і н* сан *ұ қ т ы р ы п,* Қойды ма тыңдамай қыз зарықтырып. Әлде ол жас жігітті сынай ма екен, Жүрсе де адал жанын танып-біліп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сыр ұқтырды. *Сырын ашты, құпиясын айтты.* Жаныңа талай жаңа *с ы р ұ қ т ы р а р,* Бір көрсең, тәтті түстей қызықтырар. Жайраңдап, күліп қарап әр шыңынан, Алдыңнан Қаныш аға шығып тұрар (К.Салықов, Жезкиік).

Сыр ұқтыра алмады. *Түк түсіндіре алмады, дегенін істей алмады.* Сайраған тілмен, Зарлаған үнмен, Құлағы жоқ кереңді – *Ұ қ т ы р а а л м а й с ө з* әуре, Тек тұра алмай біз әуре (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰҚТЫРУ *Ұқтыр етістігінің қимыл атауы; білдіру, сездіру.* Жүгіртіп тұлғасына көзімді мен Жұмсап бар басымдағы сезімді мен. Қайткенде *ұ қ т ы р у ғ а* біле алмаймын, Кернеген жүрегімді, сезімді мен (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

ҰҚЫҚ з а т. с ө й л. *Әкімшілік-аумақтық бірлік.* Минруй генерал... батыс өңірінің әскери, саяси ұқығын шеңгеліне алады. *Ұ қ ы қ т ы* бір орталыққа шоғырландыру үшін... (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш.).

ҰҚЫП з а т. **1.** *Тиянақтылық, тыңғылықтылық, тындырымдылық.* Республиканың бесжылдық жоспары *ұ қ ы п п е н* талқыланды («Соц. Қаз.»). Творчестволық еңбек те, ғылыми еңбек сияқты талантпен қоса асқан *ұ қ ы п т ы* қажет етеді («Білім және еңбек»). **2**. *Ысырапқа жол бермеушілік, үнемшілдік.* Материалдар *ұ қ ы п п е н* пайдаланылмағандықтан, үй құрылысы өте сылбыр жүріп жатыр екен (А.Хангелдин, Өткен күн.). Ақшаларын *ұ қ ы п п е н* жұмсап, келер стипендияларына дейін артылтып жеткізетін (С.Досымов, Жаңғырық).

ҰҚЫПСЫЗ с ы н. *Ұқыпты емес; салақ.* Мүлік қаншама құнды болғанымен, *ұ қ ы п с ы з* ұсталып, тазалығы нашар болса, көз қуантпайды («Мәдениет және тұрмыс»). Оқушылар оқу құралдарын, дәптерлерін *ұ қ ы п с ы з* ұстайтын жолдастары жайында айтты («Қазақст. мект.»). // *Салақ, малшашпақ, ұшқалақ адам.* Тапқанын *ұ қ ы п с ы з д а р* тонатады, Егерде жігіт болсаң зор атағы. Әркімдер оқ атады жүрегіңе Бұғып кеп, бұғынбай кеп оқ атады (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҰҚЫПСЫЗДЫҚ з а т. *Ұқыпсыз болушылық, салақтық.* Күнделікті тұрмыста болсын, қызмет бабында болсын *ұ қ ы п с ы з д ы қ қ а* қарсы батыл күрес ашуымыз керек (С.Байжанов, Сыр.).

ҰҚЫПТА= е т. **1.** *Ыждағаттау, реттестіру.* Ол тәуір киімдерін киіп, шашын *ұ қ ы п т а п* тарап келді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Шағын гүл шоғының өзін әртүрлі гүлден *ұ қ ы п т а п* құрастырсақ жетіп жатыр (К.Баялиев, Нөсер). Неше том, жазған өлең неше кітап, Көз көрген құбылыстың бәрін құптап, Жинаған жүн-жұрқасын кәрі кемпір Секілді кетерінде бір *ұ қ ы п т а п* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Зейін салу, ден қою.* Ән айтқан Дәнияға Таңатар осы жолы *ұ қ ы п т а п,* сұқтана қарады (Ә.Әзиев, Жез тау.).

ҰҚЫПТАЛ= е т. *Ретке келтірілу.* Ыдыс-аяқтың барлығы жуып-шайылып, *ұ қ ы п т а л ы п* жиналды («Қазақст. әйелдері»).

ҰҚЫПТАЛУ *Ұқыптал етістігінің қимыл атауы; ретке келтірілу, іждағатталу.*

ҰҚЫПТАУ *Ұқыпта етістігінің қимыл атауы.*

ҰҚЫПТЫ с ы н. *Тап-тұйнақтай, жинақы (салақ емес); тыңғылықты.* Ол қайда жұмсаса да, тапсырған істі шапшаң және *ұ қ ы п т ы* орындайтын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қазақстан Республикасының азаматтары табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына *ұ қ ы п т ы* қарауға міндетті (ҚР Конституциясы).

ҰҚЫПТЫЛЫҚ з а т. *Жинақылық, тыңғылықтылық.* Үй ішінің тазалығы да, *ұ қ ы п т ы л ы ғ ы* да балаға әсер етеді («Қазақст. мект.»). Оқушылар тапсырманы орындау процесінде *ұ қ ы п т ы л ы қ қ а* үйренеді («Қазақст. мект.»).

ҰЛ з а т. **1.** *Еркек бала, ер бала.* – Бақыт қайдан келесің? – Мақтанып көңілін өсірген, Білгішпін деп өсірген, Есірік *ұ л д а н* келемін (Қабан жырау, Алтын қазық). Әне, ағасы, келе жатыр өзі де... Осы жерде бітті қарттың сөзі де. Дәл осылай... күліп келе жататын Өз *ұ л д а р ы м* кетті елестеп көзіме (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Менің екі перзентім бар, біреуі *ұ л* бала (С.Мұқанов, Өмір мектебі). **2.** э т н. *Дәстүрлі қазақ мәдениетінде (кенжесі болса) қарашаңырақтың иесі болып қалатын, қартайғанда әке-шешесін бағатын әулеттің мұрагері, тегін, ұрпағын жалғастырушы ер бала.* Атадан жаман болып туған бала Саны бар, сапасы жоқ құлменен тең. Жолдасың кішіпейіл жайлы болса, ішіннен жарып шыққан *ұ л м е н е н* тең (Ә.Найманбаев, Шығ.). Аттай тулап кетті ананың көңілі, Ал бөтені болмағай да келіні. Жалғыз *ұ л ы,* шамшырағы, мақтаны, Көп жемістен осы қалды бақтағы (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Ұ л ғ а* отыз үйден тыю, қызға қырық үйден тыю (Мақал). **3.** *Халық қамын ойлайтын ер азамат, ел-жұртының қорғаушысы. Ұ л ы м ы з* ер қазақтың өжет туған Бабасы садақ тартқан аспанда айға (А.Жұмағалиев, Өшп. жалын). Майдан төрін шаңдатқан, Ерлігіне таңғалтқан, Қазақстан *ұ л ы* едік (Б.Момышұлы, Москва.). **4.** *Бозбала, кәмелетке жеткен ер бала.* Қуанышы сол – жас баласы мал болады, Білмейді соңыра қандай хал болады? *Ұ л* мен қыз бірін-бірі сүймегенде, Мал берген *ұ л* атасы дал болады (М.Дулатов, Шығ.).

Адам ұлы. *Адам баласы, барлық адамзат.* Батыр тауға барады, Матайға бүркіт салады. Аспанда құсы зулайды, Қанаты бұлтты жарады, Жан-жағына қарады, *А д а м ұ л ы* көрмеген Бір нәрсені табады (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Егер де шайтандыққа жетсе қолым, Алдауға арланар ем *а д а м ұ л ы н* (Абай, Тол. жин.).

Ел ұлы. *Халықтан шыққан азамат, елінің алдында еңбегі зор, беделді тұлға. Е л ұ л ы* Амангелді кешегі өткен, Ел үшін өмір сүрген, ерлік еткен. – Халық!– деп ой-сезімін ерте оятып, Үмітін аудармаған келешектен (О.Шипин, Дастан.). Ерке *ұ л ы* өлмейтұғын *е л і н і ң,* Қабірінде тұрмын Ақан серінің. Тербетіліп қайың, терек басында, Әнге қосып шуылдайды өмірін (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қара ұлы. *Жарлы-жақыбай, кедей топтан шыққан адам.* Би шықты бұдан кейін Үмбет деген, Ұсынып қол созғаны құр кетпеген. Ықпалы бақ айналып тұрған кезде *Қ а р а ұ л ы* хан мен төре құрметтеген (Базар жырау, Шығ.).

Ұлға балады. *Ардақтады, өзгеден бағасын артық көрді.* Сараны елі *ұ л ғ а б а л а п* сөйлетіп отыр, ол бір ортаның бұлбұлы (М.Әуезов, Әр жыл.). Мың жарым жылқы біткен Қожамқұлға, Сөйлеткен сені найман *б а л а п ұ л ғ а* (Айтыс).

Ұл қылды. *Өзінен туған баладай көрді, асырап алды.* Дайынбыз аттан десе ел майданға Дайын тұр сауыт-сайман бар майданға. Күл қылайық қаласын! Күл қылайық баласын! Жоқ, жоқ! Ашу басалық! Гүл қылайық қаласын, *Ұ л қ ы л а й ы қ* баласын, Мейірім есігін ашалық (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ұл тап. т і л е к. *Мұрагерің, тірегің болсын деген мағынада жас келіншекке айтылатын бата тілек.* Бір ғұмырда қайта айналып кездеспейтін бейне екен, Қош, қарақат көз, *ұ л т а п!* (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

Ұлын ұяға, қызын қияға қондырды. *Балалары отбасын құрып, өмірде өз орындарын тапты.* Өткен күнге өкінбеймін. *Ұ л ы м д ы ұ я ғ а, қ ы з ы м д ы қ и я ғ а қ о н д ы р д ы м* (Ж.Дүйсе-

кеев, Гүлден.). Ақыл шешей *ұ л ы н ц я ғ а, қ ы з ы н қ и я ғ а қ о н д ы р ы п,* бақыт құшағында отырғанына біраз болды («Қаз. әдеб.»).

Ұлын ұрымға [үрімге], қызын қырымға [қытайға] шұбыртты [тентіретті]! *Үрім-бұтағы тоз-тоз болып, қаңғырып кетті.* Айбынды елдің дұспандары талан-таражын шығарып, *ұ л ы н ц р ы м ғ а, қ ы з ы н қ ы р ы м ғ а ш ц б ы р т а д ы* (І.Есенберлин, Алмас.). – Асықпа! Сені де Құдай *ц л ы ң д ы ц р і м г е, қ ы з ы ң д ы қ ы р ы м ғ а т е н т і р е т е р* әлі (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

ҰЛАҒАТ з а т. *Халықты игілікке, адамгершілікке, бауырмалдыққа, береке-бірлікке шақыратын ізгі өнеге, ақыл-кеңес.* Үлкендер *ц л а г а т ы н* ұстанып өскен жас ұландар да сертке мәрт (Ж.Самұратов, Мәңгі есте). Жалтара білмес қырандай, Жандарды кетем сағынып *Ұ л а г а т* сөзі ұрандай, Шалдарды кетем сағынып (К.Салықов, Нұрлы күн.).

ҰЛАҒАТТЫ с ы н. **1.** *Тәлім-тәрбиелік мәні бар.* Ол қазақ арасында сан алуан ертегі, *ц л а г а т т ы* сөздің көп екенін бұрыннан білетін (І.Есенберлин, Қаһар). Осы бір сөзде *ц л а г а т т ы* ұғым, адамға өте жақын, ауызбен айтып болмайтын түсінік бар (Н.Баяндин, Атамекен). **2.** *Парасатты, оқымысты, ғұлама. Ұ л а г а т т ы* адамның аузынан салиқалы сөз естіп, сол күні бір жасап қалдық (Н.Әбуталиев, Сахара.). Қалың қауымға қадірлі, баршамызға аяулы, *ц л а г а т т ы* ұстаз Мұхтар Әуезов еді (Ақ бидай). **3.** *Ұлгілі-өнегелі.* Бейбітшілік белгісіндей тас қақтық, Біл, жұртшылық, болмас бізде асқақтық. *Ұ л а г а т т ы* ұлы жолда Ұрынбай, Ядролық қарудан да бас тарттық (К.Салықов, Жезкиік). Әке, қызың күйе жақты даңқыңа, Күйе жақты ата-баба салтына. Сатқындықтан жиреніштi не болмақ Таудың қайсар *ц л а г а т т ы* халқына (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҰЛАН[1] з а т. **1.** *Жасөспірім, жеткіншек, өрен.* Жүректі өлтіретін атақтың салқын сәулесі көзін қаптаған *ц л а н* мұны көрмеді. Өзі құрған, өзі қоршаған өмірге біреу қастық қылса, ананың қатал, бірақ есті аң болып кетуін де ұлан білмеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Мұны оқыған *ц л а н д а р,* Үмбетей жырын сынаңдар Байқап оқып әрбірін, Ақылға салып бар сырын (Шәкәрім, Өлең.). **2.** а у ы с. *Орасан, ұлы, зор.* Жүруші едім туған елден тым алыс, Көз алдымда қанат жайды *ц л а н* іс. Қазақстан дербес ел боп шалқыса, Көкірегімді кернеп кетті қуаныш (К.Салықов, Жезкиік). Ақ аюды алғандай Мұз мұхиттың сеңінен. Су ішкен құлан сияқты Балқаштың *ц л а н* көлінен (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **3.** т а р. ә с к. *Әуелде патшаны күзететін әскер; орта ғасырдағы атты әскер бөлімі, 13–14 ғ-да түркі-моңғол әскерлерінде садақпен қаруланып, шашақты найза ұстаған атты жауынгер. Ұ л а н д а р* негізінен ақсүйектер мен ру билеушілерінің балаларынан жасақталып, соғыс кезінде бас қолбасшының (хан, сұлтан, т.б.) жеке күзетінде болды (ҚҰЭ). **4.** а у ы с. *Батырлық, табандылық пен ерекше құрметке бөленген жауынгер, әскери бөлім.* Тыңдадың ба, туған жерім, шынарым, Саған арнап ән шығарды *ц л а н ы ң* (М.Шаханов, Баллада.).

Жас ұлан. а) *Жас жеткіншек, өспірім ұрпақ.* Бейхабар жатпа, *ж а с ц л а н,* Шығып тұр қазір әрбір түр. Өнерден алып үлесті, Халыққа шашсақ болар нұр (М.Дулатов, Шығ.). Кім біледі? Өмір қолда ма – Кеше гүл-гүл жайнаған *Ж а с ц л а н* бүгін өліпті, Төрт шал бүгін бүкшеңдеп, Иыққа салып көтеріп, Молаға алып барады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Арманда өткен *ж а с ц л а н д ы* анық орынды жоқтаған ата-аналық зар еді (М.Әуезов, Абай жолы). ә) с о в. *КСРО кезінде 12-18 жас аралығындағы жеткіншектердің идеологиялық ұйым мүшесі, пионер.* Таңсәріден барабан Жорыққа деп қағылды. Сап-сап болып *ж а с ц л а н* Тауға қарай ағылды (О.Шипин, Дастан.). Қолтаңбамды бердім мен *ж а с ц л а н ғ а,* Жыр оқы деп көңілің тасығанда. Қолындағы әртүрлі қымбатына Қолтаңбамды әкетті қосып ол да (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Республикалық ұлан. ә с к. *Қазақстан Республикасының Президентіне бағынысты мемлекеттік әскери күштер бөлігі.* Қазақстан Республикасының Президенті өзіне бағынысты Республика Президентінің Күзет қызметін және *Р е с п у б л и к а л ы қ ц л а н д ы* жасақтайды (ҚР Конституциясы).

ҰЛАН[2] ү с т. *Бүкіл, барлық, түгел.*

Ұлан жаздай. *Жаз бойы, жаз өткенше.* Келе берем столымның қасына *Ұ л а н ж а з д а й* не бітіріп жүрдім деп (Т.Молдағалиев, Қош.).

Ұлан қыстай. *Қыс бойы, қыс өткенше. Ұ л а н қ ы с т а й* аңызға қар тоқтатумен болады (Б.Шалабаев, Өмірде.).

ҰЛАН= е т. с ө й л. ***Ұласу***. Әр нәрсе *ц л а н г а н д а* тұтанады (Ахмеди Ж. Жүрек қартайса.).

ҰЛАН-АСЫР с ы н. *Ағыл-тегіл, аста-төк.* Үлкен Торғай – солардың ұлы анасы, Ұлы арнасы жайылып *Ұ л а н-а с ы р,* Жалпақ елді жарылқап олжасымен, Балықтары жазыққа шыға қашып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).– Бақыт қайда барасың? – Соғысқа құмар ойы жоқ, *Ұ л а н-а с ы р* тойы көп, Бейбіт елге барамын (Қабан жырау, Алтын қазық).

Ұлан-асыр той жасады [болды]. *Бүкіл елге әйгілеп, жұрттың есінде қалардай айнала-аймақты түгел шақырып, ұлкен думанды дүрмек өткізді.* Көңіл нәзік, жігер жуас, ой да сақ, Сақырлауды қойып алдық қайнасақ. Бір жинауға жарадым мен елімді, Алпысымда *Ұ л а н-а с ы р т о й ж а с а п* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). *Ұ л а н-а с ы р т о й б о л ы п,* Тоқсан жылдық ол да өтті. Күнде думан қызықпен, Өмір зырлап демде өтті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҰЛАН-БАЙТАҚ с ы н. *Көз жеткісіз кең, көсіліп жатқан, шетсіз-шексіз.* Анау жатқан *ц л а н-б а й т а қ* кең дала, Саңғыраған салауатты саңдал тау. Бұта сайын бүлбүл құсы сайраған, Жүпар иіс жасыл гүлі жайнаған, Осы отырған миуа талды сай бұлақ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Араптың болды Әли шөлінде де, Қытайдың *ц л а н-б а й т а қ* жерінде де. Жүрді ол қалтарыста қайыршыдай, Түсіп қап жүрт көзіне көрінбеуге (О.Шипин, Дастан.).

ҰЛАН-ҒАЙЫР с ы н. **1.** *Ұшы-қиырсыз үлкен, көз жеткісіз кең.* Қазақстан батысты, шығысты, оңтүстік пен солтүстікті қаусырып жатқан *ц л а н-г а й ы р* республика (С.Мәуленов, Жер нәрі). Аумағы *ц л а н-г а й ы р* мүнша дала Сұлу ғой ақ алтынмен түнса ғана. Болады күзде бейне Жүйек сайын Жатқандай қатар қонып мың шағала (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Есепсіз мол, сан жетпес көп.* Ей, ақындардың жарлары! Бақыт деген қастарыңнан кете алмай жүр айналып, Кете алмай жүр, қона алмай жүр бастарыңа байланып. Әне, ақының келе жатыр *ц л а н-г а й ы р* пайда алып. Ұлан-асыр ойланып, ұлан-асыр қайғы алып, Кешіріңдер, ақын деген, міне, осындай бай халық (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Ұзақ, көлемді.* Гүлді көрдім, нұрды көрдім күнгейден, Кең дүние *ц л а н-г а й ы р* жыр ғой кен. Жақсы тауда жайсаң болып өсіп ем, Жамандардың бар екенін білмей мен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сырласудың арты *ц л а н-г а й ы р* әңгімеге жалғасты («Қаз. әдеб.»).

ҰЛАР з а т. **1.** *Таудың биік шыңдарын мекендейтін, түсі сұрғылт, еті дәмді, ірі құс.* Жасырынып жұлдыздар көрпесіне, *Ұ л а р* шулап құзар тау желкесінде. Қайсыбірін айтайын, досым менің, Азамат боп қалыпсың ертесіне (М.Мақатаев, Шығ.). Құзының қиясына баспаған жан, Болмаса биік ұшқан *ц л а р* мен аң. Талғарды шөл қандырар сабасында, Қайран көл гүмп-гүмп етіп толықсыған (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** з о о л. <лат. tetraogallus> *Тау күркетауығы, тауықтәрізділер отряды, қырғауылдар тұқымдасына жататын бір туыс. Ұ л а р* жай жүріп не жүгіріп қозғалады. Ұшу үшін қанатын сабалап біраз жүгіреді не беткейге шығып сол жерден бірте-бірте жоғарылап, сырғанап ұшады (ҚҰЭ).

Алтай ұлары. з о о л. <лат. tetraogallus altaicus> *Денесі ықшам, мойны қысқа, басы кішілеу, қауырсынының түсі сұр болып келетін, тау тәрізділер отряды, қырғауыл тұқымдасының өте сирек кездесетін түрі.*

ҰЛАРДАЙ үс т. *Ұлар сияқты, ұларға ұқсап.*

Ұлардай шулады. а) *Улап-шулап дүрлікті.* Түрменің іші *ц л а р д а й ш у л а п,* есік-терезені ұрып, ыдыс-аяғын лақтырып, бүліншілікке кірісті (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). ә) *Дауыс қосып жыласты.* Қос қолымен екі бүйірін таянып зарлайды. Бәрінің де жақындары *ц л а р д а й ш у л а п* боздайды (Д.Әбілев, Арман.). Сумақтай зарлап, көмейіне зілді үн кеп, *Ұ л а р д а й ш у л а п,* барысша зілді гүрілдеп, Қаһарлы өзен жаман мінезін сездірсе, Қалтырап шетен, қайың да тұрар дірілдеп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҰЛАС= е т. **1.** *Бір-біріне жалғасу, ұштасу.* Таныстық олар. Сол таныстық сыйластыққа *ц л а с т ы.* Апта өтпей-ақ қос кеудеден қимас сезім гүл ашты (М.Шаханов, Ғасырлар.). Нұржан ұшы-қиыры жоқ *ц л а с қ а н* жасыл орманды көрді (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). **2.** а у ы с. *Жеткізу, апару.* Ынсап, ұят, адалдық, тұрақтылық, Адамдыққа *ц л а с а р* көрік қылық. Әйелді теңдікке алсақ терең ойлап, Жазсақ екен нәпсіден жырақ тұрып (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күн сайын істеліп жататын ұсақ істің ұлы іске *ц л а с а р л ы ғ ы* да, ұласпастығы да бар. Тіршілік ісі біріне-бірі оралып, шиеленісіп, байланысып жатады (А.Байтұрсынов, Шығ.) **3.** а у ы с. *Тұтасу, қоршау.* Сұрқай аспан мен ақсұр дала *ц л а с ы п,* кілегей сұйық сұрғылт бір бояуға батқан (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **4.** *Араласу, бытысу.* Шетіне шекім шығып жете алмастай, Дәулетке бақ, дәреже кетті *ц л а с ы п*! Ей, бектер, жан-діліңмен жаһат етсең, Ғаламның қазынасының есігі ашық (О.Шораяқов, Шайыр.). Ұлық қысса ұлықты, *Ұ л а с ы п* мидай былықты... Атқамінер ауылда Итше ілініп ылықты (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Той тойға ұлассын. т і л е к. *Той бола берсін, той толастамасын.* – Е – е, құдалар амансыздар ма? *Т о й л а р ы ң ы з т о й ғ а ц л а с с ы н!* Тойларыңыз құтты болсын! – десті (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Онда *т о й ғ а т о й ц л а с ы п,* ақ түйенің қарны жарылатын болды десеңші (С.Бегалин, Уақыт.).

Түнге түн ұласты. *Түн артынан түн өтті. Т ү н г е т ү н ц л а с қ а н* тәрізденеді. Қос алдында жатқан астау да көрінбейді. Жасаған-ай! Таң да атар ма екен? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰЛАСТЫР= е т. *Жалғастыру, ұштастыру.* Арқадан жатыр асып жаңа арнамыз, Жалғаймыз оны нелер заманға біз. Ұрпаққа өз тынысын *ц л а с т ы р ғ а н* Өмірі жырға толы адамдармыз (Ғ.Орманов, Көгілдір.). Жалғастырған жаныңды қарындастар, *Ұ л а с т ы р ғ а н* әнімді қарлығаштар. Көрер таңды көбейткен періштелер, Ақын аға сырына қанық жастар (К.Салықов, Жезкиік).

ҰЛАСТЫРЫЛ= е т. *Жалғастырылу, ұштастырылу.*

Ұластырылған баланс [теңгерім]. э к о н. *Негізгі серіктес пен еншілес серіктестердің біріктірілген есеп-қисабы; бірнеше серіктестердің біртұтас балансы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұластырылған борыш. э к о н. *Әдетте, пайыздар әкелетін облигациялар немесе борыш міндеттемелері. Ұ л а с т ы р ы л ғ а н б о р ы ш* ұзақ мерзімді банк несиесін қамтуы мүмкін. Ұзақ мерзімді қарызды, артықшылық берілген немесе жай акцияларды қамтымайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҰЛАСТЫРУ *Ұластыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жалғастыру, ұштастыру, тұтастыру.* Үзілген сөзді Мансұр қайта *ұ л а с т ы р у ғ а* әрекеттенді (А.Хангелдин, Қараторғай). **2.** п с и х. <грек. synthesis> *Қандай да бір заттың, құбылыстың құрамдас бөліктерін тұтастай, өзара тығыз байланыста қарайтын таным үдерісінің бір әдісі.* Ақылдың соңғы түрлі жұмысын ұластыру деп атайды. Ақылдың аталған екі түрлі қызметі – талдау, *ұ л а с т ы р у* мен жалқылау, жалпылау жолдарының тәмілдерін салыстырып қарасақ, соңғы екеуін талдау мен ұластырудың негізгі әдістері өзгеріп қосылған бір түрі, артық айырмасы жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** а у ы л ш а р. <көне лат. transplantation> *Бір өсімдіктің (телінуші) жас өркенінің бұршігін (қалемшесін) не көзшесін екінші өсімдікке (телітуші) телу. Ұ л а с т ы р у д ы ң* көпжылдық өсімдік сорттарының қасиеттерін сақтау, шаруашылыққа пайдалы, суыққа, әртүрлі ауруларға, зиянкестерге төзімді телінушілер алу, жеміс ағаштарының өсуін тездету, бәсеңдету, гүлдеу және жеміс беру мерзімдерін қысқарту үшін маңызы зор (ҚҰЭ). Алманы көбейту кейде *ұ л а с т ы р у* арқылы да жүргізіледі (Жетісу энцикл.).

ҰЛАСУ *Ұлас етістігінің қимыл атауы; жалғасу, тұтасу, ұштасу.* Ертең мұның аяғы үлкен дауға *ұ л а с у ы* хақ (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҰЛҒАЙ= е т. **1.** *Өсу, көбею.* Жұмысқа қолың тимейді хан қызындай Алланың ұлан қысы-жазыменен. Болмасын онша тергеп сенің ісің *Ұ л ғ а й ғ а н* уақытының азыменен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Заман заңы – жылдардан жыл өседі, Зулай-зулай *ұ л ғ а я р* күн есебі, Сенемін мен, Ілияс Омаровтың Рухы да қазақ үшін күреседі! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Өршу, шиеленісу.* Жақының берсең жау болып, Бермесең құрған ау болып, Аяғы пәле дау болып, *Ұ л ғ а й ы п* пәле қау болып, Татқан дәм мен тұз кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тамшыдан теңіз молайып, Тарыдай тастан зорайып, Бірігіп үлкен тау болмақ Аз сөзден шатақ молайып, Бара-бара зорайып, *Ұ л ғ а й ы п* түбі дау болмақ (Қабан жырау, Алтын қазық). **3.** *Үдеу, үдей түсу.* Жел қатайып, боран *ұ л ғ а й ы п* барады (Т.Ахтанов, Боран). **4.** *Ауырлай түсу, тереңдеу, күшею. Ұ л ғ а й ы п* қайғы, Уытын жайды, Айтпасыма болмады. Қабағын түйіп, Қаһарын жиып, Көкті бұлт торлады (А.Байтұрсынов, Шығ.). «Әй, жартас, мен айтқанды, сен де айтасың, Дертімді мазақ қылып *ұ л ғ а й т а с ы ң.* Ләйлінің менен өзге ғашығы жоқ, Ұқтыршы, сен Ләйлі деп кімді айтасың? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **5.** *Кеңею, ауқымы арту.* Бейнелеу де, бернелеу де екі ұқсас нәрсенің бірін-бірінің орнына айтудан шығады. Бейнелеу *ұ л ғ а й ғ а н д а* бернелеуге айналып кетеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). **6.** а у ы с. *Жасы егде тарту, қартайыңқырау.* Желмен ашылғандай ақырын ғана есік ашылып кетеді. Үйге үш әйел кіреді. Алдыңғысы денелі, *ұ л ғ а й ғ а н*, бір бәйбіше; екіншісі – орта жастағы әйел; үшіншісі – талдай нәзік, талдырмаш бір қыз (М.Жұмабаев, Шығ.). *Ұ л ғ а й ы п*, қартаяды жастан адам, Жас қартайса қалады астан адам, Жеткенін кәріліктің ескермейді, Көңілі өсіп, мейманасы тасқан адам (Шал ақын, Өлең д.).

Жас [жасы] ұлғайды. *Үлкен жасқа келді, жасына жас қосылды, егде тартты.* Абылай хан *ж а с ы ұ л ғ а й ы п* келе жатқан шағында ата жұртым Бұқараны аламын деп, Үш жүздің атақты батырларын жиып аттанды (М.Дулатов, Шығ.). Бұл күнде *ж а с ұ л ғ а й д ы*, жан арыпты, Біз ескіріп дүние жаңарыпты. Ән салам анда-санда сағынғанда Сағым боп кетіп қалған балалықты (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҰЛҒАЙМА: ұлғайма атырау. с у ш а р. *Өзеннің шөгінді жинау әрекеті нәтижесінде аумағы ұлғаятын атырау* (Қаз. тілі термин. Су.).

ҰЛҒАЙМАЛЫ с ы н. *Үнемі ұлғайып, өсіп отыратын.*

Ұлғаймалы ұдайы өндіріс. э к о н. *Қосымша өндіріс құрал-жабдықтары мен тұтыну заттарын өндіретін өндіріс процесі.* Екі түрлі ұдайы өндіріс – жай және *ұ л ғ а й м а л ы ұ д а й ы ө н д і р і с* болады (Қысқ. экон. сөздік).

ҰЛҒАЙТ= е т. **1.** *Үлкейту, көбейту.* Мың сәлемің бір көруден аспайды, Сағынышты *ұ л ғ а й т а д ы*, баспайды. Бұлттан әрі күн күлімдеп тұрса да, Көлеңкеде гүл қауызын ашпайды (К.Салықов, Жезкиік). **2.** а у ы с. *Зорайту, маңызын арттыру, мәртебесін көтеру.* Ірі ақын деп *ұ л ғ а й т қ а н д а р* және көп, Сол ірілік үйге мені шегелеп, Бұрынғыдай жібермейді еш жаққа, Келетіндер анда-санда бар елеп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **3.** *Кеңейту, ауқымын арттыра түсу.* Қума толқындар өзінің қозғалу бағыттарында тау жыныстарын бірде босаңсытып *ұ л ғ а й т ы п*, бірде сығымдап кішірейтіп отырады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Жолдастыққа санама Тілегі жаман арамды. Жолдас болсаң жаманмен *Ұ л ғ а й т а р* жүрек жараңды (Базар жырау, Шығ.). **4.** *Өршіту, өрбіту, үдету.* Кейде жұрт «түймедейді түйедей ғып» *ұ л ғ а й т ы п* әкететіні бар (З.Шашкин, Сенім). Баурап алғыш адамды, көпшіл еді, Өзін де өрге жеткізді көп тілегі. Махаббаттың *ұ л ғ а й т т ы а у* у мен балын Отелло боп булығып, өксігені (К.Салықов, Жезкиік).

ҰЛҒАЙТҚЫШ: ұлғайтқыш әйнек. *Ұсақ нәрсені 3–5 есе үлкейте алатын қарапайым құрал, лупа. Ұ л ғ а й т қ ы ш ә й н е к т і* пайдалану ыңғайлы болу үшін оған тұтқа жасайды. Қолмен ұстап қарайтын болғандықтан, мұны ұлғайтқыш қол әйнегі деп атайды (Биология).

ҰЛҒАЙТУ *Ұлғайт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Кеңейту, ауқымын арттыру, үдету.* Жұмыс егіс көлемін *ұ л ғ а й т у д а н* басталды (Ә.Жәмішев, Армысың.). Сондықтан «ескі» кен орындарының,

ұңғылардың мұнай беру қабілетін тиімді әдістерді, технологияның үздік жетістіктерін пайдаланып, бастапқы қалпына келтіру, тіпті *ұ л ғ а й т у*, сөйтіп олардың тынысын ашып, ғұмырын ұзарту бүгінгі таңдағы үлкен мәселеге айналып отыр («Егемен Қазақстан»). **2.** *Үлкейту, көбейту.* Бұл саладағы негізгі міндеттер қатарына Н.Назарбаев мыналарды атады: басты назарды стационарлық емдеуден амбулаториялық емдеуге аудару, яғни жатын орындарға иек арта беруден бас тарту; 2005–2007 жылдар аралығында бастапқы медициналық-санитарлық көмекке жұмсалатын қаржы көлемін *ұ л ғ а й т у* («Жас Алаш»). Мәслихаттардың жергілікті бюджет кірісін қысқартуды немесе жергілікті бюджет шығысын *ұ л ғ а й т у д ы* көздейтін шешімдерінің жобалары әкімнің оң қорытындысы болған кезде ғана қарауға енгізілуі мүмкін (ҚР Конституциясы). **3**. *Өршіту, үдету.* Қазақстан ғалымдары мен өндірісші металлургтарының зерттеуі еліміздегі түсті металлургияның алыбы Балқаш заводының өндірістік қуатын едәуір *ұ л ғ а й т у ғ а* және полиметалл рудаларының ішіндегі түрлі металды толық пайдалану ісін жедел арттыруға мүмкіндік береді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ҰЛҒАЙТЫЛ= е т. **1.** *Іріленді рілу.* Мұхтар Әуезов атындағы совхоздың орталығы бұрынғы «Қасқабұлақ» колхозының негізінде *ұ л ғ а й т ы л д ы* (К.Оразалин, Абай ауылы). **2.** *Кеңейтілу, көбейтілу.* Құрғақшылықты аудандардағы өнеркәсіп орталықтарын сумен қамтамасыз ету мәселесін бірінші кезекте шешу үшін гидрогеология және инженерлік геология саласындағы атқарылатын жұмыстар анағұрлым *ұ л ғ а й т ы л а д ы* (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). .

Ұлғайтылған терезе. и н ф. *Құжаттың немесе қолданбалы бағдарламалардың жұмыс терезесі ұлғайтылғанда бір өзі экранның бетін толық жауып тұруы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҰЛҒАЙТЫЛУ *Ұлғайтыл етістігінің қимыл атауы; үлкейтілу, іріленді рілу.* Егіс көлемінің *ұ л ғ а й т ы л у ы н а* сай егін шығымдылығы да артып келеді (Ұ.Бағаев, Дала.).

ҰЛҒАЙЫҢҚЫРА= е т. **1.** *Үлкейіңкіреу, үдеңкіреу.* **2.** *Егде тарта бастау.* «Сол себепті жазушылықтың өзі де екінші дәрежеде қалып салақ болып, берірек *ұ л ғ а й ы н қ ы р а ғ а н* кезінде, өкініш түсіп, жасында ғылым жолында болмай, қазақтың айқайымен жүргендіктен (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰЛҒАЙЫҢҚЫРАУ *Ұлғайыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰЛҒАТ з а т. *Ұл, тұлға.* Адамнан артық туған екі *ұ л ғ а т*, Суреттеп айта алмайсың мұны толған (Қисса-дастан.). Ұлы жүз *ұ л ғ а т* қылған Сүйінбайды, Өлең-жыр Сүйінбайсыз бұйырмайды. Ақындар Сүйінбайды атамаса, Баяғы басқан ізді шиырлайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҰЛҒАЮ *Ұлғай етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Үлкею, кеңею; көлемнің арта түсуі. Ү л ғ а ю д ы ң* түрлері: газдардың *ұ л ғ а ю ы* – газдың қысымының төмендеп, меншікті көлемінің ұлғаюы; ұзындықтың ұлғаюы – температура және басқа сыртқы құбылыстар әсерлері нәтижесінде дененің ұзындық мөлшерінің ұлғаюы; жылулық ұлғаю – қыздыру нәтижесінде жылудың әсерінен ұлғаю (Қаз. тілі термин. Кен.). Экономиканың жаһандасуы деген ұғым тауарлар, инвестициялар, несиелер, ақпараттар ағынының, адамдар мен идеялар алмасуының, сондай-ақ олардың таралу географиясының жедел *ұ л ғ а ю ы н* білдіреді («Егемен Қазақстан»). **2.** *Өршу, үдеу. Ұ л ғ а й д ы* соғыс ушығып, Төбелер төмен ойылып, Бетіне көлкіп су шығып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **3**. а у ы с. *Адамдардың өсуі, ересек болуы, зораю.* Есею, *ұ л ғ а ю* – табиғаттың заңды жолы («Қаз. әдеб.»). Ал адам баласы – туғанда іңгалаған айғайы мол бір кесек ет. Ақылы, есі жоқ. Денесі тым әлсіз. Өсуі, *ұ л ғ а ю ы* тым сарań, тым шабан (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰЛҒАЯ-ҰЛҒАЯ ү с т. *Кеңейген үстіне кеңейіп, шегінен аса. Ұ л ғ а я-ұ л ғ а я* ішіне сыймауға айналды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰЛДАЙ с ы н. *Ұл сияқты, ұл тәрізді.* Сөйледім қаз мойынды жарма жалмен, Әкеме *ұ л д а й* боп ем біткен малмен. Ауылында Тұрысбектің сөз сөйлестім, Баласы Қожағұлдың Біржан салмен (Айтыс). Халықтың қамқоршы бір жақынындай, Майданға түстің талай батыр *ұ л д а й.* Сондықтан көреді елің сені, Сәбе, Өлеңнің Аманкелді батырындай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Егіз ұлдай. *Жұбы жазылмайтын, бір-біріне байлаулы.* Жоқ ешқандай бөтені Күнбатыс пен күншығыс. *Е г і з ұ л д а й* екеуі Ерте кезден бір туыс (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҰЛДЫ с ы н. *Ұл балалы.* Медицина институтын бітіретін жылы *ұ л д ы* болдың (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҰЛДЫҚ с ы н. *Ұлға тән.* Түссін деп мойнымыздан *ұ л д ы қ* қарыз, Халық боп партияға айттық арыз (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ҰЛ-ҚЫЗ з а т. **1.** *Оқушы жастар.* Басқа ұлттармен бірге жүз мыңдаған жас *ұ л-қ ы з д а р ы* оқымақ (І.Есенберлин, Қатерлі.). Алаңсыз демал! *Ұл-қ ы з д а р ы ң а* сене бер, Ой-қырың түгел биыл да тағы кенелер. Сен үшін бүгін Жүргелі тұрған составтар, Сен үшін қазір Ұшқалы тұрған кемелер! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Бала-шаға, өсіп-өнген ұрпақ.* Қуанышқа сұрасам, қамшы беріп, *Ұ л ы-қ ы з ы ң* Қодардан қорлық көрсін (Батырлар жыры). *Ұ л-қ ы з д а р ы ң* ұрпағың, Еркелеп өссін қасыңнан. Атағың артсын қарағым. Қол үзбей тату досыңнан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** *Жас ұрпақ, елдің болашақ тіреуі.* Сөйлеуге табылмайды сөздің ізі, Шықпайды кембағалдан шын қырмызы. Бұл күнде мәдениет жолын біліп, Қазақтың

дана болды *ұ л ы-қ ы з ы* (О.Шораяқов, Шайыр.). Тілісің сен көңілімдегі жұлдыздың, Үнісің сен келе жатқан *ұ л-қ ы з д ы ң*. Сен арқылы, көздің жауын алатын Құламайтын сәнді сарай тұрғыздым (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҰЛМА-ЖҰЛМА с ы н. *Дал-дұл, алба-дұлба.* Әбігер болды әр жерден бір-ақ шаң беріп, Далада қалды тері тон менен нән берік, Қоянға жетсе терісін *ұ л м а-ж ұ л м а* ғып, Жан алар яки жан беріп... (С.Тұрғынбеков, Қобыз).

ҰЛПА[1] с ы н. **1.** *Мамықтай, ұлпілдеген, жұп-жұмсақ.* Үкідей *ұ л п а* жүнді ақ бота тайраңдай ойнақтаған болады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Қалың жабағыны құстың *ұ л п а* мамығымен бедерлеп, қой жүн шекпенмен тыстаған күпі суыққа беретін емес (Т.Нұртазин, Адам.). **2.** *Өте ұсақ, мап-майда.* Маңғыстау шаңы күрпілдеген *ұ л п а* шаң (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Бұлт деген тамшы бір табын, Білгенмен мұны, түрінде Тамшының, будың, *ұ л п а н ы ң* Таңба жоқ, ен жоқ бірінде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Ұлпа бұлт. б е й н. *Ашық күні болатын аппақ жеңіл бұлт.* Шығыс жақта түткен мақтадай жеңіл *ұ л п а б ұ л т* (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Күннің 11 жылдық циклі *ұ л п а б ұ л т т а р д ы ң* жиілігіне, найзағайдың жиілігіне және оның күшіне, Жер бетіндегі ауаның қысымына, жауын-шашынның мөлшеріне, дауылдың, құйынның жиілігіне, өзендердің, көлдердің су деңгейінің көтеріліп, азайып тұруына байланысты (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Ұлпа қар. б е й н. *Жұп-жұмсақ, жапалақ қалың қар.* Түнде жауған *ұ л п а қ а р* барлық дүниені ақ жібекпен орап алыпты (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Ақпанның желін – жел демей, Ақ *ұ л п а қ а р ғ а* орандым. Өтінде тұрдым желбегей, Ышқына соққан боранның (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҰЛПА[2] з а т. **1.** б о т. <грек. histos; лат. textum> *Өсімдіктердің шыққан тегі, құрылымы және ағзадағы атқаратын қызметі бір-бірімен байланысты жасушалар жүйесі.* Жоғары сатыдағы өсімдіктердің *ұ л п а л а р ы н а н* мүшелер, мүшелерден тұтас ағза қалыптасады (Қаз. тілі термин. Биология). Өсімдіктердің бойында кейбір жасушалар қабығының ыдырап желімденуінің, кейбір *ұ л п а л а р ы н ы ң* еруі салдарынан пайда болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **2.** *Кейбір өсімдіктердің басындағы жұп-жұмсақ ұлпілдек бөлшегі.* Қамысы жас баланың білегіндей, *Ұ л п а с ы* үкі құстың түлегіндей. Көл айнала шыққан шөп омартаның, Ширатылған таза, шым жібегіндей (С.Мұқанов, Шығ. жин.). Қарғып өтіп шилерден, Қағып-сілкіп *ұ л п а с ы н*, Жер бауырлап, ирендеп, Жатыр жаяу бұрқасын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** з о о л. *Жануарлар организмі мүшелерінің құрамына кіріп, арнайы қызметтер атқаратын, шығу тегі, құрылысы, қызметі ұқсас клеткалар мен клеткааралық заттардың тарихи қалыптасқан жүйесі.* Неміс ғалымдары И.Лейдиг және А.Келликер (1853 ж.) алғаш рет ұлпалардың жіктелуін ұсынды. Олар *ұ л п а л а р д ы* эпителий (жабынды), дәнекер, ет, жүйке ұлпалары деп төрт топқа бөлді. Қазіргі кезге дейін олар ұсынған жіктеу өз маңызын жойған жоқ (Қаз. тілі термин. Биология). Олар балықтардың ағзалары мен *ұ л п а л а р ы н д а* жиналып, оларды уландырады және қырылысқа ұшыратады (Табиғат сулары.). **4.** т а м а қ. <франц. poudre, лат. pulvis> *Ұнтақталған ақ минералдан (талық), каолиннен, жүгері крахмалынан, бояғыштардан, хош иісті заттардан тұратын косметикалық зат. Ұ л п а* қуысты, шашылмалы, төгілмелі, кеуекті болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ҰЛПАБАС з а т. ө с. <лат. eriophorum> *Қияқ-өлеңдер тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік [Ұлпабастың жапырақтары жіңішке, таспа тәрізді, ұш қырлы. Гүлдері көп, қосжынысты, жұқа жаппа қылтандарының қолтығына бір-бірден орналасып, масақ құрайды]. Ұ л п а б а с т ы ң* Солтүстік жарты шардың салқын, қоңыржай аймақтары мен ішінара субтропиктік белдеулерінде кездесетін 20-ға жуық түрі бар (ҚҰЭ).

ҰЛПАДАЙ с ы н. *Жұп-жұмсақ, мап-майда.* Аққу – құстың төресі Ақ *ұ л п а д а й* денесі (А.Асылбеков, Түрлі. бала.). Жер беті аппақ *ұ л п а д а й* ақша қар (С.Бақбергенов, Белгісіз солдат).

ҰЛПАЛАН= е т. *Жұп-жұмсақ, мап-майда болу.* Қою қара бұлт жүндей түтіліп *ұ л п а л а н а* келіп, жұқарып тесілгендей боп, күн нұрына жол берді (Б.Майлин, Шығ.). Оның қайратты қара шашы өңі сынып, жұмсарып, *ұ л п а л а н ы п т ы* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҰЛПАЛАНУ *Ұлпалан етістігінің қимыл атауы. Жұмсақ, майда болу.* Мақтаның қауашағы ашылып, *ұ л п а л а н у ы* да күтімге, ауа райына байланысты («Лен. жас»).

ҰЛПАН з а т. *Аңның ұлпілдек жүнді өңделген бағалы терісі.* «Әрбір түтін екі түлкі *ұ л п а н ы н* берсін!» деген Әбіляздан жарлық жеткен (Қазбек бек.). *Ұ л п а н н ы ң* бағалы болуы – терісі бағалы аңның тіршілік жағдайларына (жер асты, құрлықта, суда, т.б.), таралу аймағына, жеке ерекшеліктеріне және жыл маусымдарына байланысты өзгеріп отырады (ҚҰЭ).

ҰЛПАНДЫ с ы н. *Ұлпілдек жүнді, терісі бағалы.*

Ұлпанды аңдар. *Жабайы немесе қолда өсірілетін түгі мамық, бағалы аң.* Қазақстан жерінде аңның 178 түрі кездеседі, оның 63 түрі жылма-жыл ауланып келеді. Бұлардың ішінде жыртқыштар отрядының 20 түрі (бұлғын, сусар, борсық, аққіс, т.б.), кеміргіштер отрядының 10 түрі (ондатр, суыр, жұпар, т.б.), қоянтәрізділер отрядына 3 түрі (ор қоян, құм қоян, аққоян), жәндік қоректілер отрядының 3 түрі (көртышқан, бұ-

раубас, соқыртышқан), мамық терілі аңдардың бірнеше түрі бар (Қаз. тілі термин. Биология).

ҰЛПА-ОТАНЫМЕН үст. *Тұп-тамырымен, тұқым-жұрағатымен, зәузәтімен.* Ақар-шақар ауыл болып отырған Қожық тұқымының *ұлпа-отанымен* құрып кетуіне себепкер Шыңғыс екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қожбан ашуына мініп: «Балаларың енді қол көтерсе, *ұлпа-отаныңмен* елден көшіріп жіберем», – деді (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

ҰЛПАТ сын. көне. *Шын берілген, жақын (дос туралы).* Үмбет болсаң, Мұсапаға ерер болғыл, Айтқандарын жан-тәніңмен сен де алғыл... Сүннеттерін бекем тұтып, үмбет болғыл, Күндіз-түні мадақ айтып, *ұлпат* болғыл (Қ.Ясауи, Хикмет). Шақырттым мына құлға оған өзі, Сізбенен отырмаққа болып *ұлпат.* Қай жақтан өзің жүрсің сапарланып, Тұрарлық бірге келіп әр күн сұхбат (Кете Жүсіп, Өлең, толғау.). // *Жақындық, достық.* Өлгенше *ұлпатынан* екеуіннің, Қол жайып қожайынына қайтар ол да (Мәрді дихан).

ҰЛПАТТАС= етт. *Ынтымақтасу, пікірлесу.* Білгіштер *ұлпаттасып* ғазыр айтып, шығарған манифесті басын жиып. Қылғаны хакімдердің бізге зорлық, Низамға тура келмес ісі сыйып (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.).

ҰЛПАТҮЗІЛУ зат. биол. <лат. histogenesis, грек. histos – ұлпа, genesis –түзілу, даму> *Ұрықтық даму кезіндегі ұрық жапырақшалары мен бірлік мүшелерден энтодермадан ұрықтық (ішектік) және ұрықтан тыс энтодерма, тыныс алу, ас қорыту мүшелерінің эпителий қабаттары мен бездері және ұрықтың сарыуыз қапшығының эпителий қабатының даму процесі. Ұлпатүзілуде* мезодерма өз кезегінде сегменттелген дорсальдық (сомиттер) сегменттелмеген вентральдық (спланхнотом) мезодермаға және оларды байланыстырып тұратын сегменттік аяқшаларға (нефрогонадотом) ажырайды. Сомиттер дерматом, миотом және склеротом қабаттарына бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология).

ҰЛСЫЗ сын. *Ер баласыз; азаматсыз.* Ел *ұлсыз* болмас, жер гүлсіз болмас (Мақал). *Ұлсыздарға* ұл берген, Қызсыздарға қыз берген, Кереметін кезінде – «Құлақ есітіп, көз көрген», Әулие түгіл бұл кезде, Топалаң тыяр мерзімді – Тораңғы біткен қорда жоқ. Үстіп жүріп бір күні Кіжінумен құрғырың Бастан заулар дүние боқ (Базар жырау, Шығ.).

ҰЛТ зат. **1.** қоғ.-саяси. *Тіл, территория, экономикалық өмір тұтастығы негізінде және психологиялық мінез-құлықтың ортақтығы негізінде қалыптасқан адамдардың тарихи әлеуметтік, этникалық тұтастығы, адамдардың тарихи қалыптасқан әлеуметтік-этностық қауымының жоғарғы түрі. Ұлттардың* этностық құрамдары бірдей емес. Олардың біреулері бірнеше тайпалармен ұлыстардан және нәсілдерден құралады. Екіншілері бірнеше тайпалардың қосылып бірігуінен пайда болған бір ғана ұлыстың негізінде қалыптасады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Әркім өзінің қай *ұлтқа,* қай партияға және қай дінге жататынын өзі анықтауға және оны көрсету-көрсетпеуге хақылы (ҚР Конституциясы). **2.** *Ел, жұрт, ұлыс, бір елдің халқы.* Адамы қапылысты қанша *ұлтты,* Кешегі көзді жеген ақша-құртың, Көрсетті алпыс айла, қырық мінез Кәсібін аймандай ғып барша жұрттың. (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Көшпенді ел аңдай үркіп қазақ *ұлты,* Күнелткен күңіреніп азапты күн, Қалың жауған қар қырып төрт түлігін, Аңдай шапқан жау айдап түскен үйін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** *Этнос, бір тілде сөйлейтін, тарихи жады ортақ, әрбір мүшесі өзін тілдік, мәдени, ділдік, діндік жағынан ортақ санамен бірегейлендіретін тарихи, мәдени, рухани қауым. Ұлтына,* жұртына қызмет қылу білімнен емес, мінезден (Ә.Бөкейханов, Шығ.). *Ұлттың* сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл («Қазақ»). Пролетариат диктатурасы жарияланған елде *ұлттардың* өзін-өзі билеу мәселесі туралы сөз болуы мүмкін емес (М.Шоқай, Таңд.). // *Ұлтқа тән, ұлттық.* Жаңа ел жолдағылар мен қазіргі оқығандарды салыстыруға болмайды, қазіргі оқығандарды *ұлт* намысы бар, бұрынғылардан фактілері көп ашық (М.Дулатов, Шығ.).

Ұлт мәселесі. қоғ.-саяси. *Ұлттардың, этникалық топтардың, халықтардың арасындағы саяси, экономикалық, аумақтық, құқықтық, идеологиялық және мәдени қатынастардың жиынтығы. Ұлт мәселесі* негізінен ұлттардың дербестікке ұмтылуымен, ұлттық санасының өсуімен және олардың әлемдік экономикалық, ғылыми-техникалық, мәдени даму үрдісіне араласуға ұмтылысымен байланысты туындайды (ҚҰЭ). Бұлардың екеуі де *ұлт мәселесін* «пролетар революциясына» телуге мүдделі (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлт мектебі. *Белгілі бір ұлтқа қызмет ететін тұлек тәрбиелейтін мектеп.* Жас буынды келер заманға даярламақ үшін *ұлт мектебі* негізін құруы, елжіреген жас жүрекке биік идеал жарығы салуы үшін ұлт әдабиатын гүлдендіруі ісіне, уақыты келер, біз де талпынармыз («Қазақ»).

Ұлт меншігіне айналдыру. саяси-экон. <ағыл. nationalisation> *Жеке кәсіпорындардың, жердің, банктердің, көліктің, басқа да құралдардың мемлекет меншігіне өтуі. Ұлт меншігіне айналдыру* түрлі жолдармен: қайтарусыз экспроприациялау (мәжбүрлеп иеліктен айыру), толық немесе ішінара өтеуін төлеп алу, біріктіру барысында ұсақ меншікті қоғамдастыру жолдарымен жүзеге асырылуы мүмкін. Қандай тарихи дәуірде жүзеге асырылғанына, кімнің жүзеге асырғанына және кімнің мүддесіне бола жүзеге асырылғанына қарай түрлі әлеуметтік-экономикалық жә-

не саяси маңызы бар (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұлт меншігіне айналдырылған тауар. с а я с и-э к о н. *Кеден бақылауынан өткен және осы елдің экономикалық аумағында еркін сату үшін рұқсат етілген импорттық тауар* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұлт шаруашылығы. с а я с и-э к о н. *Белгілі бір аумақтық шекараларда тарихи тұрғыда қалыптасқан қоғамдық ұдайы өндіріс жүйесі.* «Халық шаруашылығы» термині «ел экономикасының» («ұлт экономикасының») синонимі ретінде де қолданылады. *Ұ л т ш а р у а ш ы л ы ғ ы н ы ң* материалдық негізі – өндіргіш күштердің жиынтығы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұлттар ұйымы. т а р. *Бірнеше мемлекеттерден құралған халықаралық ұйым.* Жапония мен Алманиядан қорыққанынан Мәскеу большевиктері *Ұ л т т а р ұ й ы м ы н ы ң* қанаты астына енді, міне, өзі келіп кірді (М.Шоқай, Таңд.).

ҰЛТАБАР[1] з а т. <лат. diodeni> **1.** *Жалбыршақ қарын мен он екі елі ішекке жалғасып біткен ас қорыту мүшесі. Ұ л т а б а р д ы* әйелдің қалжасына міндетті түрде қосып беруі аталған бөліктің сәби ұлдың несеп түтігі мен қуығына ұқсастығына байланысты, әрі оны жеген әйел ұлды көп табады деген халықтық ырым бар (Қаз. әдеп-ғұрып.). *Ұ л т а б а р* оң жақ қабырғалардың етегін қуалай құрсақтың ішкі жағында болады (Ә.Әбішев, Мал.). **2.** а н а т. <лат. abomasum> *Күйісті жануарлардың көп бөлімді қарнының соңғы безді бөлімі. Ұ л т а б а р* – күйіс қайыратын малдың месқарынына кейінгі жалғасқан жұмырдың он екі елі ішекке қарай шығатын тұсы. *Ұ л т а б а р* кілегейлі қабығында безді қарын қабырғасына тән кардиальды, фундальды және пилорикалық бездер аймақтары болады (Қаз. тілі термин.Биология).

Ұлтабар құрты. <лат. haemonchosis> *Малдың ұлтабарын зақымдап, қанын азайтып, денесіне көптеген ісік түсіретін күйіс қайыратын малдардың құрт ауруы.* Ұлтабарда құрт (гемонх) жүздеп, мыңдап, кейде киіз сияқты ұйысып, ұлтабардың ішкі қабығын түгелдей жауып кетеді. *Ұ л т а б а р қ ұ р т ы* қыл сияқты жіңішке, ұзындығы 2–3 см болады (ҚҰЭ).

Ұлтабар ұшы бездері. <лат. glandula duadenum, лат. glandula – без, duadenum – ұлтабар ұшы, 12 елі ішек> *Құрылысы жағынан күрделі түтікше немесе көпіршікті-түтікше бездерге жататын ұлтабар ұшы ішегі кілегейлі асты негізде орналасқан, қабырғалық асқорыту безі.* Бездің өзектері ұлтабар ұшы бездерінің кілегейлі қабығының ішкі бетіндегі бүрлер аралығына ашылады. *Ұ л т а б а р ұ ш ы б е з д е р і н і ң* кілегейлі сөлі көмірсуларды ыдыратуға, асқазан сөлінің қышқыл реакциясын бейтараптандыруға қатысады (Қаз. тілі термин. Биология).

ҰЛТ-АЗАТТЫҚ с ы н. т а р. *Ұлттың жаппай қатысуымен болатын және бодауға тәуелділікке қарсы.*

Ұлт-азаттық революция [төңкеріс]. *Шетел жаулаушылары, отарлаушыларына тәуелді болып келген отар немесе жартылай отар елдерді ұлттық тәуелсіздікке жеткізетін революциялық процесс. Ұ л т-а з а т т ы қ р е в о л ю ц и я н ы ң* дамуы негізінен буржуазиялық-демократиялық революцияның социалистік революцияға ұласу заңдылықтарына бағынады (ҚСЭ). Бұл жолда ол да білді бас қиярын, ішінде темір қамал, тас қияның, Ұстасы *ұ л т-а з а т т ы қ қ о з ғ а л ы с т ы ң* Соғыстың даладағы тапты заңын (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ұлт-азаттық армия [әскер]. *Екінші дүниежүзілік соғыс кезі мен ол аяқталған соң, отаршылдықтан құтылу, басқыншылар мен ішкі контрреволюцияға қарсы күресуші елдердегі халықтардың қарулы күштерінің аты.* Өзінің таптық құрамына, саяси мақсатына, әскери ұйымдасуы мен жеке құрамды тәрбиелеу сипатына қарай *ұ л т-а з а т т ы қ а р м и я* өз бостандығы мен тәуелсіздігі үшін қарулы күрес жүргізу мәселесін шешуге қабілетті жаңа типті армия болып саналады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҰЛТАН з а т. **1.** *Аяқкиімнің табанына салатын қалың, қатты былғары.* Етіктік *ұ л т а н ы н* шегелеп жатқан Жәуке бізді абайсызда саусағынатықты (Б.Майлин, Шығ.). Қатыны: Не әперіп едің? Бәтеңкесі қалпатымен сөгіліп кетіпті қайтып киіп жүрсін? Бай. *Ұ л т а н ы* сөгілсе, кішкене *(қолын көрсетіп)* ілгізіп алмас па? Кішкене сөгілгенді тастай берсе түк шақ келе ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Ұлтан болуға жарайтындай қалың, қатты.* Өгіз терілерінің жондықтарынан иленген шымыр, қатты былғары *ұ л т а н ғ а* жатады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Қаратабан, кедей.* Обалар анау – Отырарың ғой кешегі, Кешегі сұлтан – Бүгінгі *ұ л т а н*, Көр де тұр: Бүгінгі бақыт басқаға ертең көшеді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде *ұ л т а н* бол (Мақал). **3.** а у ы с. *Өзеннің, сайдың, көлдің, жыраның т.б. табаны.* Ол ені үлкен, *ұ л т а н ы* әжептәуір терең өзен (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Су егін атызына жетпей, арық *ұ л т а н ы н а* сіңіп кетеді (Ж.Арыстанов, Жалынды.). **4**. в е т. <лат. solea ungulae> *Түйе табанының мүйізді қалың қабаты. Ұ л т а н* жарылса, ұлтан шершеуіне дейін шабады (Мал шар.).

Табандық ұлтан. к ə с. *Табанға салған қос қабат ұлтанның сыртына қаратып салған көн бөлігі.*

Ұлтан белбеу [белдеу]. *Жалпақ белбеу.* Былғары. Көбінің белінде күмістен жалпақ *ұ л т а н б е л д е у* (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш.).

Ұлтан шершеуі. в е т. <carilago pulvini> *Түйе табанындағы шеміршекті (шершеулі) қабат.*

ҰЛТАНДА= е т. *Аяқкиімге ұлтан салу.* Аяғында қызыл ұлтанмен *ұ л т а н д а ғ а н* жап-жа-

ңа қара мәсі (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Ол *ұ л т а н д а ғ а н* қара пиманы қоңылтаяқ киіп, далаға атып шығар еді (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

ҰЛТАНДАТ= е т. *Аяқкиімге ұлтан салғызу.*

ҰЛТАНДАТТЫР= е т. *Аяқкиімге ұлтан салдырту.*

ҰЛТАНДАТТЫРУ *Ұлтандаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰЛТАНДАТУ *Ұлтандат етістігінің қимыл атауы.*

ҰЛТАНДАУ *Ұлтанда етістігінің қимыл атауы; аяқкиімге ұлтан салу.* Оның атқаратын қызметі шегелеу, *ұ л т а н д а у* сияқты ұсақ істер (С.Мұқанов, Саяхаттар).

ҰЛТАНДЫ с ы н. **1.** *Ұлтандалған, ұлтан салған.* Ол қалың *ұ л т а н д ы* ботинкасын киді (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік). **2.** а у ы с. *Мықты, күшті.* Қазақ шаруасының *ұ л т а н д ы с ы* – мал жазылуға тиіс (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰЛТАНДЫҚ с ы н. *Ұлтан боларлық, ұлтанға жararлық. Ұ л т а н д ы қ* былғары, тері-терсек жинайтын агенттер бар (М.Мырзақұлов, Өмір.).

Ұлтандық тері. *Ұлтан жасауға арналған тері.* Илі өсімдіктерді алатын бұйымына қарай (киімдік тері, қайыс, *ұ л т а н д ы қ т е р і*, әсемдік бұйымдар дайындау үшін) иін қандырып жұмсақ немесе қатты етіп пайдалануына байланысты әртүрлі құрамда жасаған (М.Қажымұратов,.. Пайдалы өсімдік.).

ҰЛТАНСЫЗ с ы н. *Ұлтаны жоқ, ұлтаны тұсіп қалған. Ұ л т а н с ы з* етікпен қар бастың, Аңырған ақпанмен арбастың, Ұстара жүзіндей қылпыған, Өмірдің жалына жармастың (Е.Ибраһим, Махаббат.).

ҰЛТАР= е т. *Қонышты аяқкиімді бастау, жаңадан ұлтан салу.* Ол ескі киіз байпақ *ұ л т а р а д ы*, етік жамайды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Исабай қажының баласын ертіп үйіне әкеліп, екі тоқтысының бірін сойып беріп, оның мәсісін *ұ л т а р ы п*, ертеңіне көкшолағымен ертіп кететіні, қандай шығынға, қиянатқа, зорлыққа ұшыраса да, «құдайдың құлағаны болар» деп, уайым-қайғысыз жүре беретіні – бәрі есіме түседі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰЛТАРАҚ з а т. *Аяқкиімнің ішінен табанға салатын төсеніш зат.* Менің саптама қазақша етігімнің *ұ л т а р а ғ ы н ы ң* астына тыққан жазылған қағаздарым бар еді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Жыл толды бал қымыздан жұтпағалы, Ерніне майлы сарқыт жұқпағалы. Ұсынып қоламтаға мұз табанын Жалынға *ұ л т а р а ғ ы н* жаппағалы (Х.Ерғалиев, Құрманғазы).

Ұлтарақ қылды. *Намысына тиді, қорлады, аяқасты етті.* Басып едің табаныңа *ұ л т а р а қ қ ы п*, Сүйгенім, сенен жапа шегіп едім. Салық қып арамыздың шалғайлығын, Бала деп масқаралап сөгіп едің (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҰЛТАРАҚТАЙ с ы н. *Көлемі кішкентай, алақандай.* Аспанға қара, *ұ л т а р а қ т а й* бұлт жоқ (Ә.Тәжібаев, Өмір). Бүгін мешіт салам деп *ұ л т а р а қ т а й* жерін сатып бітіріп алып, ертең бала-шағасын асырау үшін елдің еркегі маңайындағы қара шекпеннің малын бағып, көшесін сыпыруға кеткенде, ол мешітке кім кіріп құлшылық қылмақшы («Қазақ»).

ҰЛТАРАҚТЫҚ с ы н. *Ұлтарақ боларлық.* Не табылмас қайратты ұлға, тақсыр, Биылғы айып етпейсіз жылға, тақсыр. Аспаннан шұға жауып тұрса дағы, Тимейді *ұ л т а р а қ т ы қ* құлға, тақсыр (Айтыс.).

ҰЛТАРАЛЫҚ с ы н. к і т. *Ұлттар арасындағы, ұлт пен ұлт арасындағы.* Мерейтойлық сессияға қатысушылар Қазақстан қоғамын, саяси партиялар мен үкіметтік емес ұйымдарды және бұқаралық ақпарат құралдарын *ұ л т а р а л ы қ* және дінаралық қатынастар саласында салиқалы саясат және жоғары моральдық қағидаларды ұсынуға шақырған үндеу қабылдады («Қаз. әдеб.»). *Ұ л т а р а л ы қ* татулықты бұзатын кез келген әрекет конституциялық емес деп танылады (ҚР Конституциясы).

Ұлтаралық банктер. э к о н. а) *Шетелдік активтері бар және халықаралық операцияларды жүзеге асыратын бірқатар ірі елдердің ірі банк институттары.* ә) *Түрлі елдерде, түрлі аяларда, түрлі валюталармен операциялар жасайтын әмбебеп тұрпаттығы халықаралық қаржы-несие кешені. Ұ л т а р а л ы қ б а н к* өнеркәсіптік монополиялармен біте қайнасуы арқасында несие капиталдары мен көрсетілетін несие-қаржы қызметінің әлемдік нарығын экономикалық бөлісуге нақты қатысады (ҚҰЭ).

Ұлтаралық келісім. с а я с и. *Қазақстан тәуелсіздігін алған соң елдегі титулдық ұлт – қазақтардың басқа ұлттармен татулығы негізінде жаппай қоғамға тән сипат алып, мемлекет саясатында басшылыққа алынған ұлттар арасындағы жақын, жылы қарым-қатынас.* Тұрақтылық пен *ұ л т а р а л ы қ к е л і с і м с і з* мұндай нәтижелер болмас та еді («Егемен Қазақстан»). Елбасы өз сөзінде біздің еліміздің ең басты жетістігі – ортақ Отанымызда *ұ л т а р а л ы қ к е л і с і м* мен бейбітшілік және тұрақтылық екендігіне, бұған осынау беймаза әлемдегі қол жеткен елеулі табысымыз деп қарау керектігіне, ал бұл табыста Қазақстан халықтары Ассамблеясының рөлі мен үлгісі зор болғандығына ерекше тоқталып өтті («Қаз. әдеб.»).

Ұлтаралық компаниялар. э к о н. *Қызметін өзі тіркелген елден сырт жерде жүзеге асыратын фирмалар [Негізінен қызмет бір не бірнеше шетелдің аумағындағы тәуелді немесе бақыланбалы заңды тұлғалардың ұйымы арқылы жүзеге асырылады. Ел аумағында шетелдік инвесторлардың қатысуымен құрылған барлық заңды тұлғалар, біріккен кәсіпорындар дейтіндер ұлтаралық фирмалар болып табылады].*

Ұлтаралық корпорациялар. э к о н. *Шетелден тікелей инвестицияланатын БҰҰ-ның анықтамасы бойынша жылдық айналымы 100 млн долларлардан асатын және кем дегенде алты елде бөлімшелері бар мекемелер. Ұ л т а р а л ы қ к о р п о р а ц и я л а р* халықаралық ауқымда әрекет жасайды және дүниежүзілік өнеркәсіптік өндіріс пен сауданың елеулі үлесін бақылайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұлтаралық қақтығыс. с а я с и. *Түрлі ұлттардың, этникалық топтардың арасында тәуелсіздікке, саяси билікке ұмтылуға, жер дауына, діни, этникалық кемсітушілікке, т.б. себептерге байланысты туатын шиеленіс.* Қазіргі замандағы *ұ л т а р а л ы қ қ а қ т ы ғ ы с т ы ң* көрінісі ретінде Израил – Палестина қақтығысын айтуға болады (ҚҰЭ).

Ұлтаралық қаржы-өнеркәсіптік топтары. с а я с и. *Қатысушылары арасында Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына мүше елдердің құзыретіндегі, аталмыш мемлекеттердің аумағында оқшауланған бөлімшелері бар, не олардың аумағында күрделі жұмсалымды жүзеге асыратын заңды тұлғалардан құралатын қаржы-өнеркәсіптік топтар. Ұ л т а р а л ы қ қ а р ж ы-ө н е р к ә с і п т і к т о п т а р ы* құрылған жағдайда үкіметаралық келісім негізінде оларға мемлекетаралық (халықаралық) қаржы-несие топтары мәртебесі беріледі (ҚҰЭ).

Ұлтаралық монополия. э к о н. *Капиталы бойынша ұлттық және қызмет аясы бойынша халықаралық ірі өнеркәсіптік бірлестік. Ұ л т а р а л ы қ м о н о п о л и я* басқа елдерге бөлімшелердің, еншілес компаниялардың, өндірістік кәсіпорындардың жеке ауқымды желісін құру жолымен экономикалық ықпал ету аясын кеңейтеді (ҚҰЭ).

Ұлтаралық тіл. с а я си. *Көпэтникалық мемлекеттерде халықтардың өзара қарым-қатынастарын қамтамасыз ететін сөйлеу құралы. Ұ л т а р а л ы қ т і л д і* сол мемлекетте өмір сүретін азаматтардың басым бөлігі білуі керек (ҚҰЭ).

ҰЛТАРМА: ұлтарма бас етік. э т н. *Басы мен қонышын тұтас пішіп алып, бітеу бастап ұлтарған етік.* Осы жаз өзіме келістіріп тұрып байпақпен киетін *ұ л т а р м а б а с е т і к* тігіп алмасам! (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҰЛТАРТ= е т. *Ұлтарақ салдырту. Ұ л т а р т қ а н* қоңыр пимасын киіп, қария күбірлеп қойды (М.Сүндетов, Ескексіз.). Б а й. Бәтеңкені қайте бересің? Екі бәтеңкең бар. Басмағың тағы бар. Сендерге киім шақ келетін емес қой *(Аяғын көтеріп.)* Міне, бес жылғы мәсі, *ұ л т а р т ы п* алып киіп жүрміз ғой! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰЛТАРТУ *Ұлтарт етістігінің қимыл атауы.*

ҰЛТАРУ *Ұлтар етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұлтарақ салу.* ≈ *Ұ л т а р у* керек. **2.** э т н. *Етікті бітеу бастап тігу.* Саптама етік екі түрлі әдіспен тігіледі: біріншісін оймалап бастап тігу деп, екіншісін бітеу бастап *ұ л т а р у* деп атайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). // *Ұлтарып тігуге арналған.* Күнекей күндізден әкесінің *ұ л т а р у* бізін тауып алып, ашып-жауып көрген (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰЛТАРЫЛ= е т. *Ұлтаны тігілу, ұлтарақ салыну.* Мәсінің ұлтаны тарамыспен ішкі жағынан жөрмеп, өбістіре тігу арқылы *ұ л т а р ы л а д ы* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҰЛТАРЫЛУ *Ұлтарыл етістігінің қимыл атауы.*

ҰЛТЖАНДЫ с ы н. *Өзінің ұлтын қалтқысыз сүйетін (адам).* Адамшылық ой-қиялы өте таза, *ұ л т ж а н д ы,* елін-жерін сүйген кісі еді. Марқұмның өлеңдері көп болса да, басылғандары жоққа тән еді. Обалы шығармаларын біліп жарыққа шығаруға қайрат етпеген кісілердің басында тұр (М.Дулатов, Шығ.). Жұрт үй-жайын тастап, Қазақстанға кетіп жатыр. Сондықтан мұндай аса ауыр саланың басына *ұ л т ж а н д ы* азаматтар барса ғана іс онынан шешіледі деп ойлаймын («Жас Алаш»).

ҰЛТЖАНДЫЛЫҚ з а т. *Өз ұлтының тілін, дінін, дәстүрін сүюдің белгісі, өз ұлтының мәдениетін, әдебиетін, дәстүрін қадірлейтін, ұлттық намысты қорғай білетін адамның қасиеті.* Соған қарамастан «Өзенмұнайгаз» басшылығының жаңа әдісті іске асыруға тәжірибелері мол шетелдік фирмаларды іздемей, ұлттық ғылымға сенім артуын, олардың *ұ л т ж а н д ы л ы ғ ы м е н* және болашақ алдындағы жауапкершілікті сезінген азаматтығымен түсіндіруге болатын шығар («Егемен Қазақстан»).

ҰЛТСЫЗ с ы н. **1.** *Ұлты жоқ.* **2.** *Ұлтын ұмытқан.* Біздің қазіргі жүйеміз Кеңес Одағының бірыңғайландырылған, ұлтсыздандырылған жүйесінің қалдығы. Ол жүйе *ұ л т с ы з* ұрпақтарды тәрбиелеуге бағытталғандықтан, ұлттық мәдени мұра, рухани қазына, елдің салт-дәстүрі, тілі мен ділі сыртта қалды («Егемен Қазақстан»).

ҰЛТСЫЗДАН= е т. *Бір ұлттың екінші бір (ұстем) ұлтқа сіңіп, өзінің төл ұлттық құндылықтарын жоғалтуы, мәдениеті мен салт-дәстүрін, ділі мен тілін ұмытуы.*

ҰЛТСЫЗДАНДЫР= е т. *Ұлттық мәдениет пен дәстүрді, тілін әлсірету, ұлттық құндылықтарды жою.*

ҰЛТСЫЗДАНДЫРУ= е т. *Ұлтсыздандыр етістігінің қимыл атауы.* Кеңес кезіндегі аралас мектептердің дәурендеуі – соның айқын дәлелі. Ол халықтардың табиғи тілдерінің дамуын қолдан тежеп, ағарту ісін ұлттық дамудан гөрі *ұ л т с ы з д а н д ы р у ғ а* қызмет еткізудің бірден-бір тәсілі еді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҰЛТСЫЗДАНДЫРЫЛ= е т. *Ұлттық қасиетінен айыртылу, мәнгүрттендірілу.* Біздің қазіргі жүйеміз Кеңес одағының бірыңғай-

ландырылған, *ұ л т с ы з д а н д ы р ы л ғ а н* жүйесінің қалдығы. Ол жүйе ұлтсыз ұрпақтарды тәрбиелеуге бағытталғандықтан, ұлттық мәдени мұра, рухани қазына, елдің салт-дәстүрі, тілі мен ділі сыртта қалды («Егемен Қазақстан»).

ҰЛТСЫЗДАНУ *Ұлтсыздан етістігінің қимыл атауы.* Қазақ ұлты үшін этникалық-мәдени, мәдени білім берудің басты мақсаты – қазақ этносын түгел *ұ л т с ы з д а н у д а н*, ұлтты ыдырататын ассимиляциядан сақтау, оның төл мәдениетіне деген хұқығын қорғау (А.Айталы, Ұлттану).

ҰЛТСЫЗДЫҚ з а т. *Ұлттық құндылықтарды, мәдениеті мен салт-дәстүрін, ділі мен тілін ұмытушылық.* Ұлтымыздың мүддесі үшін күрес ұлтшылдық па екен?! Кезінде Ғабиден Мұстафин атамыз «Біздер ұлтшылдықпен күресіп келдік, келесі ұрпақ *ұ л т с ы з д ы қ п е н* күреседі» деп айтқан екен («Егемен Қазақстан»). Сан жазықсыз тайпа мен піл сүйегіне орнаған *Ұ л т с ы з д ы қ т ы* айналдырып жалауға, Әлсіздерді талапайға, талауға Салған дара мемлекетсің «әлем құқын қорғаған», Талай елдер сенің осы «қорғауыңнан» сорлаған (М.Шаханов, Ұлтсыздық.).

ҰЛТТАНДЫРУ *Ұлттандыр етістігінің қимыл атауы.* Күшті капиталы жоқ Түркия тәрізді мемлекетте капиталды *ұ л т т а н д ы р у* (мемлекет қолына алу) мәселесі күн тәртібіне қойыла алмайды (М.Шоқай, Таңд.).

ҰЛТТАСТЫРУ з а т. с а я с и. *Мемлекеттік меншікке алу, халық байлығын жеке қолдан мемлекетке өткізу.* Батыста соңғы қаржы дағдарысынан кейін либералдық институттың мемлекет қарамағына көшіріле бастауы, ондағы *ұ л т т а с т ы р у* (национализация) процесі капитализмнің ағылшын-сакс моделі күйреп, марксизм идеяларының қайтадан күшейгенін көрсетеді («Ана тілі»).

ҰЛТТЫ: көп ұлтты. *Көптеген ұлттардың басы қосылған, бірнеше ұлттан тұратын.* Советтік Қазақстан *к ө п ұ л т т ы* республика («Соц. Қаз.»). Біздің *к ө п ұ л т т ы* республикамыз жағдайында оқудың ана тілінде жүргізілуінің маңызы ерекше («Қазақст. мект.»).

ҰЛТТЫҚ с ы н. **1.** *Белгілі бір ұлтқа тән, ұлтқа қатысты; ұлт ерекшеліктерін көрсететін, қамтитын.* «Абай» – қазақ халқының шын өмірінің шын бейнесін көрсете алған *ұ л т т ы қ* роман (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). **2.** *Ұлттық ауқымдағы, мемлекет деңгейіндегі.* Орын алған жағдайға байланысты басымыздан кешірген және кешіріп отырған оқиғаларды *ұ л т т ы қ* және аймақтық процестер тұрғысынан ғана емес, бүкіл дүниежүзілік даму арнасына қарай талдауға тура келді («Егемен Қазақстан»). **3.** *Бүкіл ұлт мүддесіне жұмыс істейтін, ұлт қамын жейтін. Ұ л т т ы қ* зиялы деп кімдерді айтамыз (М.Шоқай, Таңд.). Жұбан өз шығармалары арқылы таза *ұ л т т ы қ,* халықтық ақын дәрежесіне көтеріле алғанын танытады (С.Қирабаев, Октябрь.). // *Ұлтқа қатыстылық, ұлтқа тән болушылық, ұлттық қасиет.* Халық мұңы қабағымда, қасымда. *Ұ л т т ы қ* иісі сіңген маған жасымда. Бүгін «Сони» істеп жатыр дегенін Бүлдіршіннің бесігінің басында! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Өз тілімен сөйлескен жұрттың, өз тілімен жазған жұрттың *ұ л т т ы ғ ы* еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды («Қазақ»).

Ұлттық ақша жүйесі. с а я с и. э к о н. *Елдегі ақша айналысын ұйымдастырудың тарихи тұрғыда қалыптасқан және заңмен баянды етілген нысаны.* Ақша жүйесі ақша өлшемін, оның алтын баламын, заңды төлем күші бар мемлекеттік ақша белгілерін шығару тәртібін көздейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұлттық бағдарлама. қ о ғ.-с а я с и. *Мемлекеттің құрған жаппай ұлттың мүддесіне байланысты белгілі бір мақсаттарды орындауға бағытталған шараларының кешенді жүйесі.* Туберкулезге қарсы *ұ л т т ы қ б а ғ д а р л а м а* негізінде дертпен күресуге соңғы екі жылда 3 миллиард теңге жұмсалыпты («Жас Алаш»).

Ұлттық байлық. э к о н. *Бір ұлттың қауымдастығына жататын адамдардың еңбегімен қорланған және белгілі бір кезеңде ел аумағында бар материалдық игіліктер, сондай-ақ, табиғат ресурстары, халық байлығы. Ұ л т т ы қ б а й л ы қ т ы ң* құрамында тиісінше екі негізгі бөлік дараланады, олар: қоғамдық (еңбекпен жасалған) байлық және табиғат (еңбекпен жасалмаған) байлығы (табиғат ресурстары) (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұлттық басылымдар. *Белгілі бір ұлттың тілінде жарыққа шығатын газет-журналдар.* Ол кезде біздің *ұ л т т ы қ б а с ы л ы м д а р* шығару құқығымыз жоқ болатын (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлттық валюта. с а я с и. э к о н. *Мемлекет (мемлекеттік банк немесе ұлттық банк) осы мемлекеттік аумағында есептесу және төлем төлеу кезінде пайдалану үшін шығаратын ақша өлшемі.* Осындай жағдайларда ел Президентінің 1993 жылы 15 қарашада *ұ л т т ы қ в о л ю т а м ы з д ы* – теңгені енгізу туралы шешімі дер кезінде қабылданған еді. Табиғи байлықтарды нәтижелі пайдалану мақсатында елімізде Ұлттық қор құрылды («Егемен Қазақстан»).

Ұлттық валюта жүйесі. с а я с и. э к о н. *Валютаның елдің сыртқы экономикалық байланыстарын қамтамасыз ету үшін жұмыс істеуін көздейтін экономикалық ақша-несие қатынастарының жиынтығы. Ұ л т т ы қ в а л ю т а ж ү й е с і* бірқатар негізгі элементтерді қамтиды, олар: ұлттық валюта, валюталық сақтық қорлардың белгілі бір көлемі мен құрамы, валюталық бара-барлық, ұлттық валютаның бағамы және оның қолданыста болу тәртібі, валютаның айырбасталымдылығы шарттары [---] т.б. (ҚҰЭ).

Ұлттық дәстүр. *Тарих барысында қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отыратын әдет-*

ғұрыптар, салт-сана, қоғамдық тәртіп, заң, мінез-құлық қалыптары. Ұ л т т ы қ д ә с т ү р қоғамда, ұлтта немесе жекелеген әлеуметтік топтарда ұзақ уақыт бойы сақталатын әлеуметтік-мәдени мұра элементтері (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ұлттық дүниетаным. ф и л о с. *Адам мен табиғатқа, құндылықтарға, моральдық нормаға тұлғаның көзқарасын білдіретін, қоршаған ортамен қатынасын қалыптастыратын қоғам мүшелеріне ортақ, ұлттық негіздегі жүйе. Ұ л т т ы қ д ү н и е т а н ы м* адамның дүниені теориялық және практикалық жағынан бірлікте тану мақсатындағы рухани-практикалық тәсіл (ҚҰЭ).

Ұлттық есептеу жүйесі. э к о н. *Елдің есептеу институттарының: депозитарийлік қызметті жүзеге асырушы ұйымдардың, бағалы қағаздар иелерінің тіркелімін жүргізу қызметін жүзеге асырушы ұйымдардың жиынтығы.* Бағалы қағаздар нарығындағы *ұ л т т ы қ е с е п т е у ж ү й е с і* бағалы қағаздарға құқықтарды қуаттау, сондай-ақ құқықтарды табыстау мен жүзеге асыру мақсатымен бағалы қағаздарға бекітілген құқықтарды қуаттау атқарымын орындайды (ҚҰЭ).

Ұлттық ескерткіш. *«Мемлекеттік ескерткіш» ұғымының синонимі, яғни мемлекеттің қорғауындағы ескерткіш. Ұ л т т ы қ* мәдениет *е с к е р т к і ш і* деген түсінікте ұлттық мәдениет нышандары бар немесе осы мәдениетпен байланысты кез келген, соның ішінде табиғи объект: жануар не өсімдік түрінен әдеби шығармаға (жазба не ауыз әдебиеті туындыларына) дейінгі объектілер қамтылады (Қаз. тілі термин. Экология).

Ұлттық кадр. *Белгілі бір ұлт өкілдерінен шыққан немесе ұлт мүддесіне жұмыс істейтін маман.* Өйткені *ұ л т т ы қ к а д р* мәселесі біздің ұлттық күресіміздің ең негізгі мәселелерінің бірі болып саналады (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлттық келісім. *Ұлттардың бір мемлекет аумағында өзара татулық пен бейбіт қатар өмір сүру қағидасы. Ұ л т т ы қ к е л і с і м* көп ұлтты мемлекеттердегі түрлі этнос өкілдерінің өзара қарым-қатынас жасауының басты принципі болып табылады (ҚҰЭ).

Ұлттық киім. *Белгілі бір ұлтқа тән, ұлт ерекшеліктерін көрсететін, киім.* Қазақтың *ұ л т т ы қ к и і м д е р і:* айырқалпақ, байпақ, бөрік, жаулық, күпі т.б. (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ұлттық күрес. с а я с и. *Белгіл бір ұлттың мүддесін қорғауға бағытталған үздіксіз жүргізілетін іс-қимыл, рухани актілер. Ұ л т т ы қ к ү р е с і м і з д і ң* бұл дәуіріндегі оқиғаларды баяндайтын менің бір материалым басылуға дайындалып жатыр (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлттық кітапхана. *Анықтамалық-библиографиялық жұмыстар жүргізетін, баспа өнімдері мен жазбалар жинайтын және сақтайтын мемлекеттік мәртебесі бар мекеме* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ұлттық қарулы күштер. ә с к. с а я с и. *Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің қарулы ұйымы; ұлттың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, өмірлік маңызды мүдделерін қарулы күш-құралдарымен жеке және ұжымдық қорғау үшін құрылған, тәуелсіз мемлекеттің маңызды институттарының бірі. Ұ л т т ы қ қ а р у л ы к ү ш т е р д і ң* арналуын, құрамын, толықтыру тәртібін, құру мен дайындау принциптерін өмірде бар және ықтимал қауіп-қатерлердің дәрежесі мен сипатына, ұлттық экономиканың мүмкіндіктеріне, сонымен қатар қабылданған халықаралық міндеттерге байланысты мемлекеттің үкімет органдары анықтап, тиісінше нормативтік-құқықтық актілермен бекітіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ұлттық қауіпсіздік. с а я с и. *Ұлттың (мемлекеттің) өмірлік қарекетін қамтамасыз ететіндей күй, беталыс және жағдайлар. Ұ л т т ы қ қ а у і п с і з д і к* өмірлік маңызды мүдделерінің қорғалуына, амандығына, өзінің негізгі игіліктері мен негізгі институттарының сақталуы арқылы еркін, тәуелсіз өмір сүріп, гүлденуіне кепілдік болады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Ұ л т т ы қ қ а у і п с і з д і к* жүйесінде әскери қаупсіздіктің алатын орны ерекше, әскери қауіпсіздік деп ұлттың (мемлекеттің) қарулы күш қолданылу қатеріне немесе қарулы күш қолданылуына жол бермеу немесе қарсы тұра алу қабілеті ұғынылады (Қаз. тілі термин. Экология).

Ұлттық қозғалыс. с а я с и. *Белгілі бір ұлттың мүддесін қорғауға арналған ұлт ішінен шыққан ұйымдасқан топтардың келісім жүргізген шаралары.* Біз бұл күндері Түркістандағы *ұ л т т ы қ қ о з ғ а л ы с т ы ң* барған сайын күш алып бара жатқанына куә болып отырмыз (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлттық мақтаныш. *Бүкіл бірұлтқа ерен еңбегі, ерлігі, рухы, күш-қайраты, елжандылығымен танымал болған тұлғаларға қатысты туындайтын жаппай бір ұлтқа тән позитивті сезім. Ұ л т т ы қ м а қ т а н ы ш* сезімі отансүйгіштік, елжандылық, отаншылдық сезіммен ұштасып келеді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ұлттық мектеп. *Әрбір ұлттың тілін, тарихын және сол ұлт тілінде барлық пәндерді оқытатын мектеп. Ұ л т т ы қ м е к т е п* – мұғалімдердің басшылығымен жас ұрпаққа білім беретін, ұлттық тәрбие мәселелерін жүзеге асыратын оқу-тәрбие мекемесі. Халық ағарту жүйесінің негізгі буыны (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ұлттық мемлекет. с а я с и. *Бір ұлттың негізінде, яғни мемлекетқұрушы ұлттың тарихи қалыптасу, даму барысында сол ұлттың мүддесін қамтамасыз ету мақсатында құрылған мемлекет.* Большевиктер түркістандықтардың ұлыстық өмірден *ұ л т т ы қ м е м л е к е т* құруға қарай жылжуына барынша кедергі жасайды (М.Шоқай,

Таңд.). Бізде болса Республика халқының тең жарымына жуық тұрғылықты қазақ ұлты бар. Міне, оларда – азаматтық қоғам, бізде – *ұ л т т ы қ м е м л е к е т* болатынының негізгі себебі осында жатыр (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

Ұлттық мүдде. *Белгілі бір ұлтқа тән көзқарастар жиынтығы.* Олардың пікірінше, *ұ л т т ы қ м ү д д е л е р* жұмысшы табының мәселелері мен жұмысшы табының мүдделеріне тәуелді болуы керек (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлттық намыс. *Әрбір ұлт өкілінің отансүйгіштік қасиетін көрсететін жігерлі сезімінің, саналы іс-әрекетінің көрінісі; ұлттық санасының жоғары деңгейін көрсететін әлеуметтік-психологиялық, эмоциялық жеке адамға немесе белгілі бір қауымға тән сезім.* Халық отансүйгіштікке тәрбиелеу арқылы ұрпағының *ұ л т т ы қ н а м ы с ы н* оятады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ұлттық нан. т а м а қ. *Қазақ халқының дастарқан мәзіріне тән ашыған қамырдан от шоғына пісірілетін нандар.* Мысалы, *ұ л т т ы қ н а н ғ а* таба нан (қамырды екі таба арасына салып, шоққа пісіреді), тандыр нан (алдын ала қыздырылған тас немесе құм тандырға жапсырып пісірілетін нан), қазанжаппа (жарты қазанға жапсырылып, ошақтың аузына төңкеріліп, қоламтаға пісіріледі) (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ұлттық нарық. э к о н. *Бір елдің мемлекеттік шекарасының аумағымен шектелген жалпы ішкі нарық.* Территориялық белгілеріне қарай нарық мынадай түрлерге бөлінеді: дүниежүзілік нарық, еларалық бірлестіктер нарығы, *ұ л т т ы қ н а р ы қ*, аймақтық нарық және оқшауланған (локальды) немесе жергілікті нарық (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Ұлттық ойындар. *Белгілі бір халыққа тән, қалыптасқан дәстүрлі ойын-сауық түрлері.* Қазақтың *ұ л т т ы қ о й ы н д а р ы н ы ң* қатарына тоғыз құмалақ, ақ сүйек, орамал тастау, түйетүйе, таяқ лақтыру, көкпар тарту, қыз қуу сияқты ойындар жатады («Лен. жас»).

Ұлттық психология. ә л е у м.-п с и х. *Белгілі бір ұлттық қауымдастыққа тән орнықты сезімдік, эмоциялық қасиеттердің, әлемді ұғыну әдістері мен оған әсер-ықпал нысандарының тарихи тұрғыда қалыптасқан жинақтамасы. Ұ л т т ы қ п с и х о л о г и я* – эмоциялық-сезімдік көріністердің, көңіл ауандарының, ерік-жігерлік сапалар мен мінез-құлық әдіс-амалдарының жинақтамасы, сыртқы ортаға қатысты нақты бір этностың өкілдеріне тән психикалық түйсіктер кешені (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ұлттық республика. с а я с и. *Республика түрінде құрылған ұлттық мемлекет.* Көп ретте осы элита *ұ л т т ы қ р е с п у б л и к а л а р д ы* Ресейдің дамуына кедергі келтіреді деп, кеудеден итергендей болды («Егемен Қазақстан»).

Ұлттық рух. қ о ғ.-м ә д. *Ұлттық сананың заттық және рухани мәдениеттегі көрінісі арқылы берілетін әлеуеті, күш-қуаты.* Алайда сондай большевиктік дәуірде өскен жастарымыздың оннан тоғызы немесе төрттен үшінде *ұ л т т ы қ р у х* басым екеніне шүбә жоқ (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлттық [өзіндік] сана. ф и л о с. *Белгілі бір тарихи қалыптасқан, бірдей бірегейліктегі, бір тілде сөйлейтін қауымдастықтың қоғамдық шындықты өзінше қабылдап, оны салт-дәстүр, тілі, өнері арқылы білдіруі.* Ал *ұ л т т ы қ с а н а н ы ң* жасаушысы, қолдаушысы, қорғаушысы, сақтаушысы әрқашанда ұлттық зиялы қауым (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Жан аямай қорғап байтақ даланы, Саңлақ зерде оятты *ұ л т т ы қ с а н а н ы.* Ерлікпенен серілікті тең ұстап, Әулиедей аты Алашқа тарады (К.Салықов, Жезкиік).

Ұлттық сана-сезім. *Ұлтқа тән сана мен отансүйгіштік, елжандылық, ұлттық намыс сияқты күрделі сезімдер жүйесі.* Түркістанда да орыстарға қарсы бағытталған *ұ л т т ы қ с а н а-с е з і м* мен ұлттық намыс неғұрлым ашық және төтеп беру түрінде көрінер еді (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлттық саябақ. *Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар нысандарының бірі. Ұ л т т ы қ с а я б а қ т а р* шекарасында шаруашылыққа белсенді пайдалану тоқтатылады, өйтсе де, рекреациялық пайдалану, лицензиямен балық аулау, кәсіптік аңдарды атып алу сақталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұлттық саясат. с а я с и. *Белгілі бір ұлт мүдделерінің шеңберінде жүргізілетін мемлекеттік саясат.* Кеңес өкіметінің «*ұ л т т ы қ с а я с а т ы*» басынан аяғына дейін ұлттық езу, қанау саясаты (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлттық сусындар. т а м а қ. *Сүт және сүт өнімдерінен дайындалатын, сондай-ақ жарма дәндерінен қайнатылатын сусындар. Ұ л т т ы қ с у с ы н д а р ғ а* мысалы, айран, қойыртпақ, шалап; бидай көже, күріш көже және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.)

Ұлттық табыс. э к о н. а) *Бір жылда өндірілген тұтыну заттары және өндіріс құрал-жабдықтары. Ұ л т т ы қ т а б ы с* – материалдық өндіріс саласында жаңадан жасалған құн (ҚСЭ). Белгілі бір мерзім ішінде, айталық, бір жыл ішінде, жаңадан өндірілген барлық құн сомасы сол елдің *ұ л т т ы қ т а б ы с ы* деп аталады (Қысқ. саяси экон.). ә) *Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының қорытындылаушы көрсеткіші. Ұ л т т ы қ т а б ы с т ы ң* заттай және құндық нысандары болады. Заттай нысаны – халықтың жеке қажеттіліктерін және өндіріс құрал-жабдығын қанағаттандыратын тұтыну заттары (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұлттық табыстың икемділігі. э к о н. *Өндіріс тұрткіжайттарының кез келгенін 1 пайызға ұлғайтқанда, ұлттық табыстың қанша пайызға өзгергенін сипаттайтын көрсеткіш* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұлттық тағамдар. т а м а қ. *Қазақтың дәстүрлі дастарқан мәзіріне тән ас-су.* Қазақтың *ұ л т т ы қ т а ғ а м д а р ы н а* асылған ет, әсіп, жаубүйрек, жөргем, қарын бөртпе, қимай, қуырдақ, сорпа, сірне және т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ұлттық тауар. э к о н. *Белгілі бір мемлекеттің экономикалық аумағында өндірілген тауар* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұлттық тәуелсіздік. с а я с и. *Белгілі бір ұлттың (мемлекеттің) басқа елдің бодауынан, тәуелділіктен өз алдына дербестігі, егемендігі. Ұ л т т ы қ т ә у е л с і з д і к* – бізді дүниеден оқшаулап тастайтын Қытай қорғаны болмайтыны сияқты, ешкімнің құқығына қарсы қойылмайды да (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлттық теңдік. с а я с и. *Белгілі бір ұлттың (мемлекеттің) өзге ұлттармен (мемлекеттермен) бірдей мәртебеде болуы.* Алайда біз Отанымыздың *ұ л т т ы қ т е ң д і к к е* ұмтылысынан, жерлестеріміздің рухани көмектерінен нәр аламыз (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлттық тұтастық. *Белгілі бір ұлттың берік бірегейлігі.* Орыс большевиктері Түркістанда *ұ л т т ы қ т ұ т а с т ы қ* пен ұлттық мемлекеттің құрылуынан өлердей қорқады (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлттық тіл. *Ұлт болып қалыптасқан халықтың рухын, ділін, мәдениетін көрсететін қарым-қатынас құралы, ұлттық бірегейліктің қажетті де ең маңызды нышаны.* Өзінің даму дәрежесіне қарай тіл: ру тілі, тайпа тілі, ұлыс тілі, ұлт тілі болып бөлінеді. Бұлардың қай-қайсысы болсын, белгілі бір қоғамға қызмет етеді. *Ұ л т т ы қ т і л д і ң* жасалуының бір белгісі – жазба әдеби тілдің қалыптасуы (ҚҰЭ). *Ұ л т т ы қ т і л* қоғамдық-экономикалық, әлеуметтік жағдайға байланысты өзгеріске ұшырап, өзгеріп, дамып, түрленіп, жаңарып отырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Ұлттық ұлан. ә с к. *Тәуелсіз Қазақстан Республикасының ұлттық әскери құрамының маңызды мемлекеттік әскери шараларды жүзеге асыруға, мемлекеттік нысандарды қорғауға арналған бөлігі. Ұ л т т ы қ ұ л а н н ы ң* қатарында қызмет ету көптеген жастар үшін құрмет (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Ұ л т т ы қ ұ л а н* мемлекеттік әскери шараларды және мемлекеттік объектілерді қорғауды, шетелдік делегацияларды қарсы алуды және шығарып салуды және басқа маңызды шараларды орындайды. Ұлан әскерлері өздерінің саптық бой түзеулігі мен шеберліктерін көрсетеді, бұл арқылы тәуелсіз мемлекетіміздің айбындылығын бейнелейді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ұлттық шовинизм. с а я с и. *Әсіреұлтшылдық көзқарас.* Большевиктердің атамекеніміздегі ұлттық қозғалысқа қарсы қолданып отырған ең залалды құралдарының бірі – бізді «*ұ л т т ы қ ш о в и н и з м м е н*» айыптауы болып табылады (М.Шоқай, Таңд.).

Ұлттық шоттар. э к о н. *Белгілі бір уақыт кезеңінде экономика дамуының сандық сипаттамасы болып табылатын шоттар мен баланстық кестелер жүйесі.* Макроэкономикалық талдауда ұлттық жалпы өнімнің жасалуы, ұлттық табыстың бөлінуі мен пайдаланылуы, капиталдың құралуы, белгілі бір елдің экономикалық агенттері сыртқы дүниемен жасайтын операция процестерін көрсететін жиынтық *ұ л т т ы қ ш о т т а р* қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұлттық шоттар жүйесі. э к о н. *Көрсеткіштері табыстың, тұтынудың, қорланудың мөлшерін және күрделі шығынның шамасын анықтауға арналған баланстық кестелердің өзара байланысты кешені. Ұ л т т ы қ ш о т т а р ж ү й е с і* БҰҰ-ның тұтастай және іріктемелі статистикалық байқаулардың деректерін қорытындылап, жүйелеу жөніндегі халықаралық ұсыныстарымен қабылданған (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұлттық экономика. с а я с и. э к о н. *Көбінесе қызметі елдің экономикалық аумағында жүзеге асырылатын шаруашылық бірліктердің жиынтығы (үкімет, жеке тұлғалар, пайда алмайтын жекеше үйымдар, кәсіпорындар, фирмалар, компаниялар, т.б.)* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Ұлттық элита. қ о ғ.-с а я с и. *Әр ұлттың құрамындағы қоғамдық өмірдің барлық салаларына неғұрлым белсенді ықпал ететін зиялы топтары. Ұ л т т ы қ э л и т а н ы* ғылыми тұрғыдан мойындау қоғамның экономиканың дамуын, саяси өмірді, ғылымды, мәдениетті, қоғамдық процестерді басқару үшін Ұлттық элитаның неғұрлым лайықты және дайындығы мол өкілдерін саралауын талап етеді (Қаз. тілі термин. Экология).

Ұлттың рухани өмірі. м ә д. *Өмір сүруінің экономикалық және жаратылыстық-тарихи негіздерін бейнелейтін ұлттық (этностық) қоғамдастықтың тіршілік қарекеті мен өзін-өзі көрсетуінің ерекше нысаны. Ұ л т т ы ң р у х а н и ө м і р і* оны білдіру нысандары – әдебиет, өнер және т.б. – неғұрлым әр алуан болса, соғұрлым бай, мазмұнды болады. Адамдардың қарым-қатынасы мен тұрмыс жағдайларының ең күрделі иірімдерін білдіру қабілеті – ерен тіл орасан зор рөл атқарады (Қаз. тілі термин. Экология).

ҰЛТТЫҚ-БАҒЫТТЫ: ұлттық-бағытты білім. п е д. *Оқушының өз ұлттық мәдениетін игеріп, әрі қарай дамытуға бағытталған оқытудың ұстанымдық құрылымы, мазмұны мен технологиясы* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҰЛТШЫЛ с ы н. **1.** ж а ғ ы м д ы. *Ұлтжанды, ұлтының мүддесін жеке мүддесінен жоғары қоятын, азаматтық парызын жауапкершілікпен сезінетін.* Орыс жұртының *ұ л т ш ы л д а р ы,* жұртына жаны ашыры, қабырғасы қайысатын азада қалды (Ә.Бөкейханов, Шығ.). **2.** с о в. *Әсіреұлтшылдықты жақтаушы, соның сойылын соғушы, өз ұлтын тәкаппарлықпен басқа ұлттан артық көруші, өзге ұлтты кемсітуші.* Мен *ұ л т ш ы л* емеспін, Жақыным мынау демеспін, Ашылсын анық

көмескім, Айтатын кезі келген соң (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). ...орыс империализмінің жеңісін орыстың ең *ұ л т ш ы л* қанаты «жас орыстар» жақсылап мерекелеуде (М.Шоқай, Таңд.).

ҰЛТШЫЛДЫҚ з а т. қ о ғ.-с а я с и. **1.** *Төл этникалық құндылықтары мен мақсат-мұраттарын құрметтеуімен сипатталатын адам санасындағы әлеуметтік-саяси және психологиялық-этникалық құбылыс.* Баспасөздің 10 жылдық мерекесін біз де құттықтап, жылдан-жылға ұлғайып ілгері басуын һәм *ұ л т ш ы л д ы қ* жолында тізелес қызмет етуін тілейміз («Қазақ»). Бұл жағдайға XX ғасырдың екінші жартысында дамыған елдердің *ұ л т ш ы л д ы қ қ а* мән бермеуі де өз үлесін қоспай қалған жоқ («Жас Алаш»). **2.** с о в е т. *Кеңестік идеология бойынша ұлттар арасындағы алауыздықты насихаттайтын, еңбекшілер мүддесіне жат буржуазиялық идеология мен саясат.* Манадан бергі сөзіміздің қорытындысы: «қазақтың *ұ л т ш ы л д ы ғ ы*, үстемдігі, бағындыруды көксеген, шегіне жеткен, озбыр *ұ л т ш ы л д ы қ* емес, алдымен бас қорғауға, жансауға қылуға, жете алса теңдік алуға талпынған тіленші ұлтшылдық» (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бесжылдық жоспар жасалысымен-ақ оған алғаш рет қарсы шыққан адам... ешқашан *ұ л т ш ы л д ы қ* иісі мұрындарына бармаған, Ленин мектебінде тәрбиеленіп ержеткен, коммунистік университеттің қызыл профессорлары Юныс пен Мыңбайлар болды (М.Шоқай, Таңд.).

ҰЛУ[1] з а т. **1.** з о о л. <лат. molluscus> *Омыртқасыз, көпшілігі сауытты, былқылдақ денелілерге жататын жануар түрі.* Амур су алқабында тірі туатын *ұ л у л а р* да бар, бұлардың жұқа қабырғалы, шиыршықталған бақалшағының аузы мүйізденген қақпақпен жабылады, сондықтан қақпақұлу немесе шалшықұлу деп аталады. Ең ірі қақапақұлу – уссурий қақпақұлуы, оның бақалшағының биіктігі 60 мм (Қ.Қайымов, Суасты.). *Ұ л у л а р*, былқылдақденелілер *(mollusca)* – омыртқасыз жануарлар тобының үлкен типі. 130000-нан аса түрі бар. Мұхиттарда, теңіздерде, тұщы суларда және құрлықта көп тараған (Қаз. тілі термин. Биология). **2.** *Сыртында бақалшақ сауыты болатын, өте баяу қозғалатын, шырышты жұмсақ денелі жәндік.* Ысылдаған құмның арасынан теңіз *ұ л у ы н ы ң* қабыршағы кездеседі (М.Қаназов, Сонар.). Бола қалсаң теңізде. Ал, балалар, құм ізде. Қабығын ізде *ұ л у д ы ң* әдемісін, сұлуын (Ж.Смақов, Жаңғырық). **3.** *Осы жәндіктің сыртқы қатты қабығы.* **4.** э т н. *Ескіше жыл аты – мүшел есебінің бесінші жылына негіз болған жәндік аты.* Әрбір жыл хайуан атымен: тышқан, сиыр, барыс, қоян, *ұ л у*, жылан, жылқы, қой, мешін, тауық, ит, доңыз деп аталады (ҚазССР тарихы).

Ұлу жылы. *Қоян жылынан кейін, жылан жылынан бұрын келеді, әрбір 12 жылда қайталанып отыратын мүшел есебінің 5-жылы. Ұ л у ж ы л ы* Азия халықтарының (қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, қарақалпақ, әзірбайжан, т.б.) күнтізбелерінде кездеседі (ҚҰЭ). Сақталмауы мүмкін емес зерделе, Сен тоғызға келгенде, *Ұ л у* жылы, Үкітайдың тойында, Оқ өтпейтін алып батыр жайында, Кешір, әке, балалық па, Зерсіздік пе, Шалалық па, Тек нобайы ғана қапты ойымда (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҰЛУ[2] з а т. а н а т. *Ішкі құлақтың ұлуға ұқсас бөлігі.*

ҰЛУ[3] *Ұлы етістігінің қимыл атауы; қасқырдың не иттің қатты созып ұн шығаруы.* Қазақ әдетінде ит *ұ л у д а н* жаман не бар? (Б.Майлин, Шығ.). Шолақ төбет түнімен мұрнын аспанға көтеріп *ұ л у м е н* болды (С.Адамбеков, Қожанасыр).

ҰЛУТАС з а т. г е о л. *Теңіз жағалауларында ұлу қабыршақтарының қалдықтарынан пайда болған жыныс.* Алматы орталық автовокзал құрылысына жергілікті табиғи материалдар – мәрмәр, *ұ л у т а с*, гранит, ағаштың бағалы түрлері пайдаланылды (Жетісу энцикл.). *Ұ л у т а с* әк тұнбаларымен байланысқан, теңіз омыртқасыздарының сыртқы қабаттарынан тұратын қуысты әк жынысы; теңіз жағалауларында ұлу қабыршақтарының қалдықтарынан пайда болған жыныс (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ҰЛҰҒ с ы н. е с к і к і т. *Ұлы.* Жігіттің алған жары жаман болса, Қаншық иттей тақымдар кәпір деген. Ата-бабаң үлгісі Қазылған қара жолмен тең, Ағайының көп болса *Ұ л ұ ғ* әскер қолмен тең (Шал ақын, Өлеңд.). Муфтилі бегірек те *ұ л ұ ғ* жұртсың, Аузың бір, тұрған діннің дәрманымен (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҰЛША ү с т. *Ұл секілді, ұлға ұқсап.* Жасынан ерке өскен Дәлила *ұ л ш а* киініп, құс баптап, ит жүгіртіп аңға шығады («Қазақст. әйелдері»).

ҰЛЫ с ы н. **1.** *Ұлан-асыр, аса үлкен, ауқымы зор.* ...Жапалақ ұшпас асқардың құзырында тұрған біз мәңгі өлмес мақсұт, арманымыздың қара қасқа құлынын мініп, мәңгі сөнбес маздақты ғұмырдың *ұ л ы* жәңгір бәйгесіне түскендей едік (О.Бөкеев, Қайдасың.). Бәрін де көргендейсің бірінші рет, Бәрі де саған қарар күлімсіреп. Тек қана қуаныштың сөзін айтар – Алдыңнан ашылады *ұ л ы* сурет (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** а у ы с. *Асқан маңызды, теңдесі жоқ, ғаламат.* «Бауыржан» атты бала мыңнан астам, Ойласаң оның өзі – *ұ л ы* дастан, Тоқтамас ұл туудан қазақы ана Бауыржан туа берер тыйылмастан (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Организмдердің клеткалық құрылысы жөніндегі теория XIX ғасырдағы биологияның *ұ л ы* жаңалығы болды (Жалпы биология). **3.** *Асқан кемеңгер, данышпан; атақты, озық ойлы. Ұ л ы* адам жүрген жол қымбат, ұлы адам тұрған үй қымбат. Тұр әні өзі қол бұлғап, Ұсынып маған мәңгі бақ (Т.Молдағалиев, Алатау.). Егер қазір қайта туса *ұ л ы* Абай, Ол да саған қалар еді ұнамай. Ойлан, қалқам, ертең жердің кіндігін Ұстайтындар саған

жақын жүр бүгін. Қасыңда жүр айтпағанмен хабарын, Ашылмаған Эйнштейн, танылмаған Гагарин (М.Шаханов, Ғасырлар.) // *Ұлы адам, ұлы тұлға.* Дарын ғасыр бәсеңдетпей қарқынын Қатар демеп келе жатыр безбүйрек пен *ұ л ы н ы.* Қас қағымда сейфін тонап кететұғын банкінің Дарынсыз деп кім айтады ұрыны? (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** *Асқақ, биік.* Біз жергілікті коммунистерде *ұ л ы* түріктік, Түркістан түріктігі қасиеттерінің үстем екенін жақсы білеміз (М.Шоқай, Таңд.).

Көпшен көрген ұлы той. *Не болса да, елден бөлектенбей, қиыншылықты елмен бірге көрген дұрыс деген мағынада.* Әлі де, саңылаусыз салтын бағып, Түрі жоқ іс айтатын пөлен дерлік. «*Ұ л ы т о й к ө п п е н к ө р г е н* жалғыз мен ба? – Деп отыр, – не болса да жұртпен көрдік» (А.Байтұрсынов, Ақ жол.).

Ұлы ата. *Үлкен ата, әулеттің негізін қалаған арғы ата.* Сол сенің арғы *ұ л ы а т а ң* еді дегенде, Бір жылы толқын ойнайды менің денемде (Т.Молдағалиев, Қош.).

Ұлы әңгіме. ә д е б. *Роман-эпопея, бір ұлттың тұтас бір тарихи кезеңін кейіпкерлері тағдыры арқылы сипаттайтын ауқымды прозалық көркем шығарма жанры. Ұ л ы ә ң г і м е* яки роман деп тұрмыс сарынын түптеп, терең қарап әңгімелеп, түгел түрде суреттеп көрсететін шығармаларды айтамыз (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ұлы бесін. *Күннің қақ маңдайға келген кезі.* Аттарын шалдырады отқа қойып, Тамақтанып алды олар әбден тойып. Түс қайтып, *ұ л ы б е с і н* болған шақта, Жау жеңіпті елді тым қырып-жойып (Батырлар жыры).

Ұлы жол. *Дұрыс бағыт, оң, адал жол.* Бейбітшілік белгісіндей тас қақтық, Біл, жұртшылық, болмас бізде асқақтық. Ұлағатты *ұ л ы ж о л д а* Ұрынбай, Ядролық қарудан да бас тарттық (К.Салықов, Жезкиік). Бес түлік асыл малым бар. Есеп жетпес кенім бар, Толқыған теңіз, көлім бар, Адаспас *ұ л ы ж о л ы м* бар, Көзім тойды көрмеге, Көңілім тойды әрнеге (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ұлы жүз. ә т н. *Қазақ халқының этникалық құрамына енген рулар мен тайпалардың саяси, экономикалық және мәдени бірлестігі. Ұ л ы ж ү з д і* аралап, Елдің жайын көп білдім Жасы үлкенді ағалап, Мен де қызмет көп қылдым (Жамбыл, Шығ. жин.).

Ұлы жібек жолы. *Еуразия құрлығындағы сауда, керуен жолдарының жалпы атауы. Ұ л ы ж і б е к ж о л ы* б.з.б. 2 ғ-дан б.з. 16 ғ-ға дейін Орта Азия арқылы Қытайды Алдыңғы Азиямен байланыстырды. Қытайлық саяхатшы Чжан Цяньның «Батысқа» саяхаты нәтижесінде б.з.б. 2 ғ-да ашылды (ҚҰЭ).

Ұлы күмбез. с ә у л е т. *Ғимараттың ең үлкен, негізгі күмбезі.* Алдымен Әзірет Сұлтанның мешітін сөз қылайық. Тапалтақ тамдардың ортасында Әзірет мешіті алыстан таудай бір заңғар боп көрінеді. Төбесінде ерейген-сорайған еш нәрсе жоқ, үш керттеш: 1) маңдайы, 2) *ұ л ы к ү м б е з і,* 3) кіші күмбезі. Таянып келсек, күйген кірпіштен қаланған, биік шомбал болады да кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ұлы кеуде. *Тәкаппар, кісілік.* Мені *ұ л ы к е у д е* деді, байдың қызы деді, қуыршақ деді, кісі киік, – деді. Айтпағаны жоқ. Тоғыз саққа жүгіртті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ұлы Октябрь социалистік революциясы. т а р. с о в. *Россияда пролетариат диктатурасын орнатқан тарихтағы алғашқы социалистік төңкеріс. Ұ л ы О к т я б р ь с о ц и а л и с т і к р е в о л ю ц и я с ы н а н* бұрынғы көшпелі қазақ елінің негізгі кәсібі мал өсіру болды (Тарту).

Ұлы Отан соғысы. т а р. *1941–1945 жылдарда КСРО-ның фашистік басқыншыларға қарсы жүргізген, кеңес халқының жеңіспен аяқтаған Отан қорғау соғысы.* Нүркен – Қазақ халқынан *Ұ л ы О т а н с о ғ ы с ы н ы ң* қанды қырғын майданында шыққан жетінші батыр (Ол күндер.).

Ұлы Отан соғысының ардагері. с о в е т. *1941-1945 жылдарда фашистік басқыншыларға қарсы жүргізілген Отан қорғау соғысына қатысқан адам.* Бір басынан өткеріп бар бәлені, Жауған оқтан жаны аман қалған еді... Тағы, міне, ажалмен күресуде *Ұ л ы О т а н с о ғ ы с ы н ы ң а р д а г е р і* (М.Мақатаев, Шығ.).

Ұлы сәске. э т н. *Күн арқан бойы көтерілген (түс мезгіліне таянған) кез.* Елеусіз ертеңіне *ұ л ы с ә с к е д е* Қаратаудың қалың ортасындағы бір кенге келіп түсті (Т. Әлімқұлов, Ақбоз ат). ... Ертеңінде *ұ л ы с ә с к е* кезінде Қызылбике жаландай жалт етіп, есіктен шыға келді. (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ұлы сөз. *Мағыналы да мәнді, ойлы сөз.* Көптен көрген бірінші елуімде Керек маған көрігін, Көлігін, де! Керек маған *ұ л ы с ө з,* Жылы сөз де; Керек маған шабыт та, Желігін де! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ұлыстың ұлы күні. а) к ө н е. *Қазақтың ескі күнтізбесі бойынша жаңа жылдың басы (22 март) наурыз.* «Жаңа жыл келді, ырзық келді» деп жұрт наурызды жадыраған жайдарылықпен қарсы алады. Қазақ халқы оны *ұ л ы с т ы ң ұ л ы к ү н і* деп атаған (Тарту). ә) *Салтанатты, қуанышты, мерекелі күн. Ұ л ы с т ы ң ұ л ы к ү н і* – сайлау күні ел ардақтаған адамды өз көзімен көрді (Қ.Ұябаев, Қырда.).

Ұлы түс. *Тал түс, шаңқай түс. Ұ л ы т ү с к е* дейін құйылмай отырған қымыз быжылдап құйыла бастады (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

ҰЛЫ= е т. **1.** *Иттің, қасқырдың даусын созып ұн шығаруы.* Қасқырлар *ұ л ы г а н д а* зәрем ұшып. Шөбіңді ұйықтамай бақтым, – дедім. Пұсырман он-он бестей көлікпенен, Шөбіңді бұзып артып қайтты, – дедім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Иттің даусы жетпейді, *Ұ л ы г а н м е н е н* аспан-

ға. Түсі суық дарияның Бұзылып сеңі тасқанда (Базар жырау, Шығ.). **2.** а у ы с. *Боранның, желдің гүілдеп, азынап қатты соғуы.* Қыс болса, сасық үңгірдің ішінде терезе аталған тесіктерден суық жел азынап кіріп, аш аңдай *ұ л ы п* тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Көзімнің жауын алдың-ау, Қарлығаш, тоты, қырғауыл. Селдете алмай қалдым-ау, Кеудемде *ұ л ы п* құр дауыл (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Үннің, дыбыстың созылып, гүілдеп шығуы.* Өзіне қайрат бергісі келеді. Оған да болмайды: *ұ л ы ғ а н* дауыс әнтек толастап бара жатады да, тағы да естіледі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көзіме келіп тигендей жасынның ұшы, Ашылды сырым, қайсардың басылды мысы. Қыңсылап үрген, *ұ л ы ғ а н* үндерге толды, Ию да қию иткерке – басымның іші (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4.** а у ы с. *Сөзін сөйлеу, жоғын жоқтау, сойылын соғу.* Қастерлесең Дала деген ұлы үйді, Кеткен ұлға қалай ішің жылиды? Бөрінің де бөлтірігі бүгінде Батысыңның әуенімен *ұ л и д ы*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Жаны ұлыды. *Іші құлазыды, жанын жегідей жеді.* Жігіттің де кездері бар *Ж а н ы ұ л ы п* Жылайтұғын қара түнді жамылып, Ауыр-ауыр сөз айтуға бола ма, Азаматың кетсе сәл-сәл жаңылып (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Іші ұлыды. *Қарны ашты, іші шұрқырады, тамақ жегісі келді.* Кешкі астан да құр қалдым. Қарным ашып, *і ш і м ұ л ы п* тұр (Ә.Жылқышиев, Өмір.).

ҰЛЫҒ с ы н. е с к і к і т. *Ұлық (мәртебелі).* «Жақсы сөзді үкімет біліп жатыр ма, біздің мұсылман депутаттарды переселен управлениесінің *ұ л ы ғ* мекемелеріне ақша бермеске тас салады» – деп Жағфаров сөзін қаңтарды (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

ҰЛЫҒУ *Ұлық етістігінің қимыл атауы.* Боқ жеген аузын жаласып, *Ұ л ы қ қ а н* иттей күйлесе. Түзеттік деп өмірін, Бұзғанын өзі түймесе Тамаша етсем көмірін, Өртенсін деп күймесе (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҰЛЫ-КІШІ з а т. *Үлкені мен кішісі, барша жұрт.* Баршаға *ұ л ы-к і ш і* сәлем деңіз, Нешік деп Әбубәкірді сұраса жұртың, Егерде біз тарапта болса ісің, Жүзің мен құрметтеуге бірдей сыртың (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҰЛЫҚ з а т. к ө н е. **1.** *Ертеректегі қазақ қоғамындағы ел билеуші әлеуметтік топ өкілі.* Хуррият инсаният, хаққа ниет Тұрмайды осы үш сөзді мәхкәм ұстай бай, мырза, халық билеген *ұ л ы ғ ы м ы з* Файдасыз жемісі жоқ қу ағаштай (М.Дулатов, Шығ.). Кей *ұ л ы қ т ы ң* осындай бар белгісі Оны айта алмай құриды елдің мысы. Не көзінше, не сырттан мінін айтсаң Не қиналып, не келеді өлтіргісі (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Билеуші, әкім.* Қамығып ел шығарды көзінен жас, Көрмеген *ұ л ы ғ ы н а н* кінәдей жас. Шақырып Шаһмасты қасына алды: «Мен саған сөз айтайын, ей, Шаһмас!» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Өзінен *ұ л ы қ* сайласа, Шаруаларын жайласа, Бостандық туын байласа, Бұғаудан босап құл қазақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Тәкаппар, өр-көкірек, менмен адам.* Жолдас болма *ұ л ы қ қ а,* Парақорға жолықпа (Мақал). **4.** *Өктем, үстем тап, езуші, қанаушы. Ұ л ы қ т ы ң* кетті булар құлқын сезіп, Кекті ашу шыдатпады жанып езіп. «Шешінген судан тайынбас» дегендейін, Жөнелді жортуылдап жиһан кезіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Ұ л ы қ т а р* кес-кестеді мұның жолын, Сен жүрсің көбейтем деп кімнің тобын? Бұл қала бай баласы оқитын жер, Пақыр мен мүсәпірге тимейді орын (О.Шипин, Дастан.).

Ұлық қылды. *Ел билетті, қолына билік берді.* Шет жауға қарсы тұра алмай, Көтінен қорқып пысқаны – Жатып ішер жалмауыз, Борсық тұмсық қанды ауыз *Ұ л ы қ қ ы л ғ а н* Құдай-ай Қазақтан шыққан көпірді (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ұлық тұтты. *Басымдық берді, қастерледі.* Жалғыз-ақ *ұ л ы қ т ұ т т ы м* ойдың күшін, Жалғыз-ақ бір құмарды сақтады ішім. Жанымды құрттай жайлап, жегідей жеп, Күйдіріп сол құмар-ақ бітірді ісін (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰЛЫҚ[2] с ы н. к ө н е. **1.** *Ұлы, қасиетті.* Анадан үлкен Тәңірі жоқ! Анадан *ұ л ы қ,* анадан әзіз ешкім жоқ! (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **2.** д і н и. *Ұлылардың ұлысы, ең мәртебелі деген мағынадағы Алла тағалаға тән мадақ.* Мен білмеймін жалыну, жағынуды, Ресім, *ұ л ы қ,* Құдай деп табынуды (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). **3.** *Аса мәртебелі деген мағынадағы жоғары лауазымды ел билеушісін ұлықтау сөз.* Әуелі жаратқан Алла тағалаға құрмет сана ойлап, ұлы *ұ л ы қ* император ағзам хазіретінің датына мәзкөр дұға ойлап, бұл мархабатты господин герерал ат кавалері (Барон Таубе) хазіретіне ықыластары шынымен осыдан зияда болып, дәрежелері (нарқы) тағылары шығарлары (бір қатар) болсын деп дұғада болыңдар («ДУГ»). **4.** а у ы с. *Ұлан-асыр, аса ұлкен.* Қонақтан қонақ *ұ л ы қ* (Мақал). Ағайының көп болса, *Ұ л ы қ* бір шеру қолмен тең. Ақылсызға сөз айтсаң, Алды бір түйық жармен тең (Шал ақын, Өлеңд.).

Ұлық болсаң, кішік бол. *Неғұрлым мәртебелі, ұлкен т.б. болсаң, соғұрлым кішіпейіл бол деген мағынада.* Бағың құтты болсын, баянды болсын, қарағым, – деді Бәтима, – бара алмай ұятты едім. Өзің келдің ау! «*Ұ л ы қ б о л с а ң, к і ш і к б о л*» деген осы (F.Мұстафин, Таңд. шығ.).

ҰЛЫҚСАТ з а т. с ө й л. ***Рұқсат***. Сеңгірбаев Мұсабек Ұмтылып алға шығады, Көтеріп қолын тәртіппен Айтар сөзге *ұ л ы қ с а т.* Панфиловтан сұрады (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). *Ұ л ы қ с а т* жоқ, ұят жоқ, Ұя бұзған кім еді? Сонда Манас сөйледі Сөйлегенде бүй дейді: – Ат байламас ақырға, Ат байлаған ер Манас, Құс қондырмас тұғырға, Құс қондырған ер Манас (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҰЛЫҚСАТСЫЗ с ы н. с ө й л. *Рұқсатсыз. Ұ л ы қ с а т с ы з* кіруге болмайды! Тәртіп керек! (М.Дүйсенов, Ант.).

ҰЛЫҚСУ *Ұлықсы етістігінің қимыл атауы. Ұлық болғансу, ұлықпын деу.*

ҰЛЫҚСЫ= е т. *Жақтырмау, ұлық болғансу, өзін ұлықпын деу.* Дамыл жоқ келгелі онда, ерінбейді, *Ұ л ы қ с ы п* көкиіп ол керілмейді. Бұрынғы кәрі райком сияқты емес, Кіруге лашыққа да жерінбейді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Жұлқынып жерді теуіп, *ұ л ы қ с ы п,* ісіп, кеуіп, Мұртын едірейтіп, Бетін бедірейтіп (Ө.Тұрманжанов, Жауқазын).

ҰЛЫҚСЫН= е т. *Ұлық болғансу.* Артында зіл барын, я *ұ л ы қ с ы н ы п* айта салған кексіз жеку екенін Асқар да, басқалар да білген жоқ (С.Мұқанов, Ботакөз).

ҰЛЫҚСЫНУ *Ұлықсын етістігінің қимыл атауы. Ұлық болғансу, ұлықпын деу.*

ҰЛЫҚТА= е т. **1.** *Ерекше құрметтеу, қадір тұту.* Ең алдымен Ғабит Мүсіреповті көркем сөздің шебері деп *ұ л ы қ т а й м ы з* («Қаз. әдеб»). Құлмәлі деген бу күнде Гурьев уезінде Тайсойған болысында бір ауылдай ел. Құлмәлінің тұқымдарынан би де, батыр да, шешен де, әулие де шықты деп қазақта *ұ л ы қ т а й д ы* (Х.Досмұхамедов, Таңд.). **2.** с а я с и. *Мәртебелі тұлғаның қызметіне кірісуінің салтанатты рәсімін өткізу.* Қазақстан Республикасының Президентін елі кеше *ұ л ы қ т а д ы* (Ауызекі).

ҰЛЫҚТАЛ= е т. *Ерекше құрмет көрсетілу.* Алматы төрінде ақын мұрасы *ұ л ы қ т а л д ы* («Ана тілі»).

ҰЛЫҚТАЛУ *Ұлықтал етістігінің қимыл атауы.*

ҰЛЫҚТАУ[1] з а т. с а я с и. <ағыл. inauguration> *Таққа отырған монархты немесе билік басына келген мәртебелі қызметке сайланған билеушінің ресми түрде қызметіне кірісуінің салтанатты рәсімі. Ұ л ы қ т а у* – мәртебелі қызметке сайланған тұлғаның қызметке кірісу рәсімі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ҰЛЫҚТАУ[2] *Ұлықта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қадірлеу, құрмет тұту.* Жылылықты пайдаланып, ұдайы араласып тұруға ұмтылмаймын, себебі, көнеден бүгінге жеткен, Конфуцийлерден қалған рәсім, дәстүр, жөн-жоралғы деген қасиетті ұғымдар ұлы кісілерді айрықша *ұ л ы қ т а у д ы,* мезі етпеуді, ағыны біздіңше айтқанда, аяқ асты етпеуді қатаң тапсырады («Егемен Қазақстан»). **2.** а у ы с. *Жұрт алдында мадақтау.* Бүкіл алматылықтардың алдында жеңімпаздарды *ұ л ы қ т а у* рәсімін жүргізіп тұрған әнші М.Сәдуақасова мен А.Сұрапбаев екеуіне бір-бір ғана сауал тастады («Егемен Қазақстан»).

ҰЛЫҚТЫҚ[1] з а т. *Ұлық, әкім болушылық, соған тән іс-әрекет, мінез-құлық.* Оспанның алғаш *ұ л ы қ т ы қ т ы* сұрағаны осы жол (М.Әуезов, Абай жолы). Құнанбай топырдың бәрін осында жиып, *Ұ л ы қ т ы қ* әмір, бұйрықтарын осы арадан атқарады (М.Әуезов, Абай жолы).

ҰЛЫҚТЫҚ[2] з а т. *Ұлылық, данышпандық.* Қ.Мырзалиев «Данышпан» атты поэмасында көсемнің *ұ л ы қ т ы ғ ы* мен кішіктігін қатар қойып жырлайды (Ф.Оразаев, Басты.). *Ұ л ы қ т ы ғ ы* мұншама – Құдайым әмір еткен соң, Періште күллі қамалған. Әзәзіл қалған айырылып, «Нәсілім – от» деп о жолдан (Базар жырау, Шығ.).

ҰЛЫҚШЫЛ с ы н. *Ұлықты жақтаушы, ұлық болуға құмар.* Санасы жоқ – *ұ л ы қ ш ы л,* Ақылы жоқ – күлкішіл (Мақал). *Ұ л ы қ ш ы л ы н.* Ұлықта нең бар? (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

ҰЛЫЛА= е т. *Ұлылығын таныту, тұлғаландыру, ұлықтау.* Қазақты *ұ л ы л а п,* қор болып кетуден сақтап тұратын генофонд – тектілік – төзім шеңбері – рух күзетшісі деген болған («Айқын»).

ҰЛЫЛАН= е т. *Ірілену, биіктеп тұлғалану.* Асқан дарын, ірі талантты қайта шыңдасаң, шырқау шыңға көтеріліп, тартсаң *ұ л ы л а н а* береді («Қаз. әдеб.»).

ҰЛЫЛАНУ *Ұлылан етістігінің қимыл атауы. Ірілену,биіктеп тұлғалану.*

ҰЛЫЛЫ-КІШІЛІ с ы н. *Үлкенді-кішілі, ірілі-уақты.* Қарағанды ақын-жазушылары қарап жатқан жоқ, *ұ л ы л ы-к і ш і л і* еңбек жасап жатыр (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Халықтың ұлы істе өркімнің *ұ л ы л ы-к і ш і л і* сыбағасы бар (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

ҰЛЫЛЫҚ з а т. *Кішілік, қарапайымдылық, т.б. сияқты ұлыға тән қасиет.* Бұл табиғат берген болса саған бас, Мықтап тұрып есінде ұста, Қаламдас: Ешқашанда *Ұ л ы л ы қ т ы ң* күмбезі Зұлымдықтың кірпішінен қаланбас! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жалқау, қиқар түйедей тартыншақтап, Жылжыды өмір үстімен кемел жердің. Ескерткіш тұр *ұ л ы л ы қ* қалпын сақтап, Даңқын сақтап данышпан шеберлердің (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Ұлы адам, ұлы тұлға.* Деді тағы: – *Ұ л ы л ы қ* қайда Абайдай, Аспанынан сөніпті қай заманда ай... Соны айтты да жалт етіп жүре берді ол, От лақтырып шарт сынған найзағайдай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ұлылық көзі. *Даналық пен мәңгі құндылықтардың бастауы.* Жақындарыңды жанастыр, тірліктің мәні, *Ұ л ы л ы қ к ө з і* бірлік пен намыста ғана (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҰЛЫМА з а т. э в ф. *Қасқыр.* Қасқыр ұлиды, қой маңырайды, ендеше солардың дыбысына лайықты *«ұ л ы м а»,* «маңырама» дей салу қандай жеңіл (С.Талжанов, Сейфулла.).

ҰЛЫС з а т. к ө н е. **1.** *Рулық бірлестік; әулет.* Бұл жалғыз шәкірт екі *ұ л ы с* ел ішінде шалғынға түскен инедей жоғалмай ма? (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Созақ ауданында ежелден бері қоныс тепкен көптеген қазақ *ұ л ы с т а р ы* аралас тұ-

рады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). **2.** т а р. к ө н е. *Мекен, аймақ, әкімшілік мағынасын беретін көне түркі сөзі.* Түркі-моңғол халықтарында *ц л ы с* бірнеше мағынада айтылады. VI ғ-да *ц л ы с* мекен, қала мағынасында қолданылған. Мыс., көне түркі қолжазбаларында «халықтан халыққа, ұлыстан ұлысқа, елден елге жүрдім» деген сөз бар (ҚҰЭ). Ақтөбе уезі, Теректі *ц л ы с ы н д а* дәл осындай оқиға болғаны жазылып еді (М.Дулатов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Бүкіл ел, барлық халық.* Даладан тауға көшіріп барлық ұрысты, Даңққа бөлеп алдаспан ауыр қылышты, Қанқұйлы жаудан босатқан ерлер солар ғой Ақжайықтан Алтайға жетер *ц л ы с т ы* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жер-ана Ықылас деп қойған атын, Жайғанда бар *ц л ы с қ а* күй қанатын, Оятты ол он ғасырды аттап түсіп, Баяғы Қорқыт-ата аманатын (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ұлыс күні. ***Ұлыстың ұлы күні***. Бүгін менің *ц л ы с к ү н і м*, Бағымды ашқан қадір түнім. Жетіліп түр қызыл гүлім, Бұлбұлдай жырлаған, көңіл! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ұлыстың ұлы күні [ұлыс күні]. э т н. *Қазақ күнтізбесіндегі жаңа жылдың бірінші айының бірінші күні (22 наурыз); Жыл басы ретінде тойланатын наурыз мерекесінің алғашқы күні.* Жиырма екінші март, қазақ ғұрпында, жыл басы; оны қазақтар «наурыз» немесе *«ц л ы с т ы ң ц л ы к ү н і»* деп атайды (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Адамға табиғаттың қосқан күшін, Наурыздың ақ батасын қостау үшін, *Ұ л ы с т ы ң ц л ы к ү н і* айтқан тілек Алланың құлағына тез шалынсын! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ҰЛЫС= е т. *Қасқырдың не иттің жан-жақтан қатты созып ұн шығаруы.* Қасқырлар *ц л ы с ы п* табысады (Мақал-нама).

ҰЛЫСАРАЛЫҚ с ы н. *Ұлыстар арасындағы.* Жаңа ұйымдасқан «ұлттық республикаларда» большевиктер *ц л ы с а р а л ы қ* ерекшеліктерді жеке ұлттық белгілер ретінде көрсетуге барынша тырысты (М.Шоқай, Таңд.).

ҰЛЫСБЕГІ з а т. т а р. к ө н е. *Моғолстан мемлекетіндегі жоғарғы лауазым.* *Ұ л ы с б е г і* мемлекетте ханнан кейінгі адам болған. Ішкі және сыртқы саясатта ханға ақыл-кеңес беріп отырған (ҚҰЭ).

ҰЛЫСТЫҚ с ы н. *Рулық бірлестікке тән, рулық-қауымдық.* Большевиктер түркістандықтардың *ц л ы с т ы қ* өмірден ұлттық мемлекет құруға қарай жылжуына барынша кедергі жасайды (М.Шоқай, Таңд.).

ҰЛЫСУ *Ұлыс етістігінің қимыл атауы. Қасқырдың не иттің жан-жақтан қатты созып ұн шығаруы.*

ҰЛЫТ= е т. **1.** *Қасқырды, итті созып ұн шығарту.* **2.** а у ы с. *Қырып-жойып, зар қақсату, шулату.* Түстікте сонау Бекболат Түмендей қолын шұбыртқан. Қан майдан жүгін арқалап Қасқырдай жауын *ц л ы т қ а н* (Ғ.Қайырбеков, Большевик.).

ҰЛЫТУ *Ұлыт етістігінің қимыл атауы.*

ҰМА з а т. **1.** а н а т. <лат. scrotum> *Енқаптың сыртқы етті-терілі қабығы.* *Ұ м а н ы ң* ішкі етсерпімді қабығы беткей шандырдан, терінің шөл қабатынан және бірыңғай салалы ет ұлпасынан түзілген. Ет-серпімді қабықтың пердесі ұманың қуысын екіге бөледі. Әрбір қуыста ен және ен қосымшасы орналасады. *Ұ м а* терісінде тер және май бездері болады (Қаз. тілі термин. Биология). **2.** *Еркек малдың аталық зәр шығару мүшелерінің тері астындағы сыртқы бөлігі.* Ұршығы төмен біткен, шақпақ етті, Өзі санды, дөңгелек келсе көтті. Сырты қысқа, бауыры жазық келіп, Арты талтақ, *ц м а с ы* – үлпершекті (Абай, Тол. жин.).

Ұма майы шайқалған [қалпақтай]. *Мықты ат сыны.* *Ұ м а м а й ы ш а й қ а л ғ а н* екі құр атты қара пәуескеге жегіп, екі азамат шау жастап күтіп тұрады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өзі де шыбығынан жарылған, *ц м а м а й ы қ а л п а қ т а й* асыл жануар екен (Саятшылық).

ҰМАР-ЖҰМАР үс т. **1.** *Бірінің үстіне бірі шыққан, опыр-топыр, үйме-жүйме.* Қалың жылқы аттың сауырына соқтығып, *ц м а р-ж ц м а р* бірге келе жатқандай сезіледі (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Сол күнде өз бойыңнан қастық шығар, Осынша жамандыққа болдық құмар. Аздырған ғазазілдің тіліне ерсек, Шайтанмен бірге айдайды *ц м а р-ж ц м а р* (Мәшhүр-Жүсіп, Шығ.). **2.** *Үстіүстіне, қатар-қабат.* Қамданды бармақ болып енді олар, Тағдыры ақыры істің қандай болар. Ертең сол сағат тоғыз шамасында, Кеп қалды екі күйеу *ц м а р-ж ц м а р* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҰМАШ з а т. э т н. *Қазақтың ұлттық тағамы – көженің бір түрі.* Көженің қара көже, ұн көже, үзбе көже, кеспе, *ц м а ш*, қара көже, сүт көже, қатық көже, құрт көже түрлерімен қатар иленген қамырды жіңішкелеп кесіп «кеспе» немесе «салма» деген ұлттық тағам түрін жасайтын болған (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.). Дәу қазанға кебек себелеп, үш-төрт кертіп май салып тұрған аспаз татар әйелінің қимылы көз алдына көлбейді. Осыны ойласа, Сәкеннің өзегі өртенеді. *Ұ м а ш* көжеге телмірген жетім балалар үйіндегі өспірім шағы еске оралады («Егемен Қазақстан»).

ҰМБАР-ЖҰМБАР с ы н. *Жұмбаздалған, ұмаржұмар.* Ат, арба кетті аузына *ц м б а р-ж ц м б а р*, Іркіліп еш нәрсені емес тыңдар. Қадалған қатар-қатар қазықтай-ақ, Қақалып қанжарларға қалды мұндар (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҰМСЫН= е т. **1.** *Ілгері қарай ұмтыла түсу, талпыну.* Абай ән шыққан жаққа *ц м с ы н а* түсіп, қатып, жабысып тыңдап қапты (М.Әуезов, Абай жолы). Көктемнің бұлты көңілшек, Жанасқан желге исінгіш. Көктемнің бұлты келіншек, *Ұ м с ы н ғ а н* жаңға сүйсінгіш (К.Салықов, Жезкиік). **2.** *Ұсынған болу, ишарат ету, мезірет қылу.* Қазақта қымызды ішер алдында осылай бір *ц м с ы н ы п* алатын дәстүр бар (С.Ақтаев, Қапшағай).

3. а у ы с. *Бой алдыру.* Арамдыққа осы жұрт жүр *ұ м с ы н ы п,* Аздан бері тым кетті құдай ұрып, Білмегені білмегеннің тілін алмай, Бәрі бірдей шулайды иттей үріп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** *Қол созып, сұрау.* Алдау үшін көз жұмғанды өлді деп, Уансын деп *ұ м с ы н ғ а н д ы* берді деп, Нені көрсе, соған ерген балалық (С.Дөнентаев, Өлеңд.). **5.** *Талаптану, тырысу.* Құлшындық, Мода көріп бәріміз де, Ер-әйел, жасымыз да, кәріміз де. *Ұ м с ы н д ы қ,* Келер-ау деп қайсысы лайық, Құрбыны қызықтырар сәнімізге (К.Салықов, Жезкиік).

ҰМСЫНДЫР= е т. *Мезірет еткізу, ишарат қылдыру, дәмелендіру.* Серікбай, сен кеше Зылиқа жеңгейге шын жолықтың ба? Қарағым, құрдасеке, шынынды айтшы? Кейде мені алдап *ұ м с ы н д ы р ы п* қоятын едің ғой, сондай қалжың қылып жүрсің бе? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қашанда қызығына құлшындырып, Үмітіңді оятып, *ұ м с ы н д ы р ы п,* Маңдайыңды тауға ұрып, тасқа соғар Қысқа өмірде сағыңды мың сындырып (Қ.Жұмағалиев, Сақара).

ҰМСЫНДЫРУ *Ұмсындыр етістігінің қимыл атауы; мезірет ету, ишарат қылу, дәмелендіру.*

ҰМСЫНТ= е т. **1.** *Алға ұмтылу, ентелеу. Ұ м с ы н т ы п* белес-белдерді, Бурабайды әкеп қасына, Салар ем сенің бейнеңді Оқжетпес-құздың басына (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Ынтықтыру, дәмелендіру.* Құралай көз Құбылып құмарланған, Жарқ ет кені, *Ұ м с ы н т ы п* ұнай қалған (К.Салықов, Нұрлы күн.). *Ұ м с ы н т қ а н ғ а* Ынтық пенде, Сенбеске де сеніппін, Енді бүгін Бастым менде Желін ескі желіктің. Орапсая Мархаббатқа, Келсе тәуір кеңескің. Мені сүйген Махаббатта Кемдік болды демеспін (К.Салықов, Жезкиік).

ҰМСЫНТУ *Ұмсынт етістігінің қимыл атауы; мезірет ету, дәмелендіру; ентелту.*

ҰМСЫНУ *Ұмсын етістігінің қимыл атауы; ұсыну, созу.* Іңкәр көңіл ішкі сырын жайып салмаққа талай бекінген. Енді қол *ұ м с ы н у ғ а* да батпады (К.Ахметбеков, Сый орамал). Ұлттық тарихқа *ұ м с ы н у ы м ы з* тек өткенге құмартушылықтан емес, болашаққа деген мақсаттарымыздың қаншалықты негізділігін пайымдау қажеттілігінен туындап отыр (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ҰМТЫЛ= е т. **1.** *Ілгері қарай ентелеу, омыраулау.* Бақыттан дәметпейтін, жақсылыққа *ұ м т ы л м а й т ы н* басы жұмыр пенде жоқ (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **3.** а у ы с. *Болашақты ойлау, ертеңгі күннің қамын жеу, алға жылжу.* Сонымен қалсаң алданып, *Ұ м т ы л м а с а ң* қамданып, – Жалқаудың құлы болғаның, Жатпақ үшін жалданып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бәрінен тыныш ұйықтап жатқандар көп *Ұ м т ы л ы п* талап ойлап талпынбаған. Бос, босаң жасық туған бозбала көп Киіздей шала басып қарпылмаған (Базар жырау, Шығ.). **4.** *Секіру, жүйткіп жылжу.* Екі батыр бір-біріне қарсы *ұ м т ы л ғ а н д а,* көк құрыш алдаспандары жарқ-жұрқ ойнады (І.Есенберлин, Жанталас). Қайырсыз неше сараң байлар да бар, Қайықтай толқындағы қалтылдаған. Бәрінен тыныш ұйықтап жатқандар көп, *Ұ м т ы л ы п,* талап ойлап талпынбаған (А.Байтұрсынов, Шығ.). **5.** *Қимыл-ишарат ету, әрекеттену.* Жан бір нәрсені істеуге, болдыруға ұмтылады, яки істемеске, болдырмасқа *ұ м т ы л а д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). Аяғын файдалы іске бір баспаған *ұ м т ы л ғ а н* өлімтікке бір аш таған (М.Дулатов, Шығ.).

Алға [ілгері] ұмтылды. *Болашақты ойлады, ертеңгі күннің қамын жеді.* Артыңа алаңдама, *а л ғ а ұ м т ы л,* Қартыңнан хат арқылы хал сұра да! (О.Шораяқов, Шайыр.). «Сіз айтыңыз қазақ халқына, менің шын ниетім сол, мұсылмандар сенімсіздікті тастап, ғылым жолында бірігіп іс қылып, *і л г е р і ұ м т ы л с ы н,* өздерін өгей ауылға санамай, терезесі тең жұртқа санасын», – деп (М.Дулатов, Шығ.).

ҰМТЫЛҒЫШ с ы н. *Талаптанғыш, тырысқыш.* Өзі қандай қарапайым, еңбекшіл, өнер, білімге *ұ м т ы л ғ ы ш,* ізденгіш жан (О.Сағынаев, Ұзақ жол).

ҰМТЫЛДЫР= е т. *Талаптандыру, алға жетелеу.* Ұлылық қасиет әрқашан да ұлы мақсатқа, өршіл арманға *ұ м т ы л д ы р а д ы* (С.Омаров, Өмір.).

ҰМТЫЛДЫРУ *Ұмтылдыр етістігінің қимыл атауы; талаптандыру, алға жетелеу.* Қазақ халқын оқуға баулып, білімге *ұ м т ы л д ы р у* керек екенін Шоқан жақсы білді (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ҰМТЫЛТ= е т. *Талаптандыру, қанаттандыру.* Арман атты жүйрік тұлпардың жалынан ұстауға *ұ м т ы л т а* береді (Өнегелі өмір). Кешегі студенттік шақта басталған табиғатқа деген іңкәрлық есейіп, алды-артыңды ойлар шаққа келгенде де еріксіз ықылас аудартқан, оның тілмен айтып жеткізе алмас ғажайып көріністерін көкірек көзбен көруге *ұ м т ы л т қ а н* (Д.Қонаев, Өтті дәурен).

ҰМТЫЛТУ *Ұмтылт етістігінің қимыл атауы; талаптандыру, қанаттандыру.* Қазір шегінгенмен, келесі күндері мына топты қайтадан алға *ұ м т ы л т у* қиынға түсетіндігін ол білді (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік).

ҰМТЫЛУ *Ұмтыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұмсыну, алға қарай ентелеу.* Бойшаң екендігін кәдеге жарату мақсатында алға *ұ м т ы л у м е н* болды («Егемен Қазақстан»). Қамалған сар далада қалың қазақ, Білімге *ұ м т ы л у ы ң* маған ғажап, Сендерге жазған да жоқ, қалған да жоқ Құдайың пешенеңе берген азап (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Талаптану, тырысу.* Адам әлденеге талпынумен, *ұ м т ы л у м е н* өмір сүреді (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Талай шаршап, алқындым да терледім, Кейде асқақ бақыт шыңға өрледім, Ұшар басы болса да алыс сол шыңға, *ұ м т ы л у д а н* ар-

тық бақыт көрмедім (Қ.Жұмағалиев, Перзент.). АҚШ бұрынғы бірін-бірі тежеу-шектеу шартынан шығып, қорғану үшін ғана емес, шабуыл жасауға қажет қаруларды даярлауға шексіз мүмкіндік, еркіндік алуға *ұ м т ы л у д а* («Егемен Қазақстан»). **3.** *Киіп-жару, басқалардың мүддесін аяққа басып, баса-көктеу.* Біз дінімізді пайдаланып, өзінің саяси мақсатын алға қойып, жоғары биікке *ұ м т ы л у ш ы л а р ғ а* да жол бермеуіміз, әрі олардың жетегіне кетпеуіміз керек («Егемен Қазақстан»). **4.** *Зымырау, зулау.* Сырдың бойы түлеуде, құлпыруда, Алқабында күй шалқып, жыр тұнуда. Төретамдар стартқа кезек алып, Байқоңырға жетуге *ұ м т ы л у д а* (М.Мақатаев, Шығ.). **5.** *Мақсат тұту, әрекеттену.* Өткізу концепциясы өндірісте өнімдерді барынша көбірек өндіруді, сосын барлық мүмкіндіктерді пайдалана отырып оларды нарықта сатуға *ұ м т ы л у д ы* көздейді (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). Алла не тілесең соны береді дегендей, біз армандай жүріп, соған *ұ м т ы л у м ы з* керек («Егемен Қазақстан»).

ҰМТЫЛУШЫЛЫҚ з а т. *Талаптану шылық, тырысушылық.* Жаңа сөз табуға *ұ м т ы л у ш ы л ы қ* табиғи нәрсе (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Кешегі студенттік шақта басталған табиғатқа деген іңкәрлық есейіп, алды-артыңды ойлар шаққа келгенде де еріксіз ықылас аудартқан, оның тілмен айтып жеткізе алмас ғажайып көріністерін көкірек көзбен көруге *ұ м т ы л т қ а н* (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ҰМТЫЛЫҢҚЫРА= е т. *Ілгері қарай сәл ұмтыла түсу, ентелей түсу.* Әжекең ілгері *ұ м т ы л ы ң қ ы р а й* отырады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ҰМТЫЛЫҢҚЫРАУ *Ұмтылыңқыра етістігінің қимыл атауы. Ілгері қарай сәл ұмтыла түсу, ентелеңкіреу.*

ҰМТЫЛЫС[1]= е т. *Ілгері қарай ентелесу.* Серіктерім биллиард тұрған үйге қарай *ұ м т ы л ы с т ы* (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

ҰМТЫЛЫС[2] з а т. *Ілгері басушылық, құлшыныс.* Оқыту процесінде бұрынғыға қарағанда көп өзгерістер мен жаңа *ұ м т ы л ы с т а р* бар («Қазақст. мект.»). Мектеп бүгінде ерен *ұ м т ы л ы с,* ерен өрлеу үстінде («Білім және еңбек»).

ҰМТЫЛЫСУ *Ұмтылыс етістігінің қимыл атауы. Ілгері қарай жапа-тармағай ентелеу.*

ҰМЫТ= е т. **1.** *Естен шығару, жадында сақтамау, қатерінде болмау.* Балалықтың базарын, Емес әлі *ұ м ы т қ а н.* Жетті осылай жетіге, Балғын болып Ұлықпан (О.Шипин, Дастан.). Барлық тілді үйренерсің сен әлі, Жігіт болып саналы. Қайда жүрсең, өз еліңді *ұ м ы т п а,* Өз еліңнің туын көтер жоғары (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** а у ы с. *Мүлде елемеу, араластығын үзу.* Дүнияда алған жарым сен болсаң, арманым болмас еді. Не керек, мені менсінбейсің ғой. Мені *ұ м ы т т ы ң* ғой. Маған бір хат та жазбайсың, менен басқа талай ғашық жарың бар ғой, оған кім ғашық болмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ұ м ы т т ы ң* ба ескі жар, Аяқ, баурым – Сабыр ғой! Сабырлы ер де менде бар, Ол екеуміз тамыр ғой (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Есінен айырылу, бәрін тәрк ету.* Дәл түсерде, Су кешерде. *Ұ м ы т ы п* у ішемін (М.Жұмабаев, Шығ.). // *Ұмытылған, естен шыққан, жадтан өшкен.* Бастан өткен ғажайып сәт көбі *ұ м ы т*! Жан кіретін кез қайда екен бақтарға Ауызыннан алқызыл гүл төгіліп, Анадайдан өзің келе жатқанда?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бәрі *ұ м ы т*: бақытың да, байлығың да, Күлкі шаттық, күйзелткен қайғы, мұң да. Жетім көл жетімсіреп қалып қойды, Бір өлі, бір тірі аққу айдынында... Бар өмірден көңілі шайлығуда, Байғұс ана еркінен айырылуда (М.Мақатаев, Шығ.).

Бәрін ұмытты. *Еш нәрсені елемеді, ес-түссіз бір іске берілді, жанын салды. Б ә р і н ұ м ы т ы п* тұмаудың, Құяңның да Құрбы алдында күлуге ұялдың ба? Бәрі дұрыс... Бірақ та «Жедел көмек» Жиі-жиі тұрады үй алдында! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Құдайын ұмытты. *Көзінің еті өсті, дандайсыды.* Жұтып жүрміз, Мытып жүрміз. Шындық қанша шыдайды! Ұтып жүрміз, Ұмытып жүрміз, *Ұ м ы т ы п* жүрміз *Қ ұ д а й д ы*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Дүние-ай, қайран қазақ мен емес пе? *Ұ м ы т қ а н* шын *Қ ұ д а й ы н* сен емес пе? Секілді жынды бота еленДейсің, Қазақтың алты ауылды демі емес пе? (Айтыс).

Өлгенше [мәңгі] ұмытпады. *Ғұмыр бойы есінен шығармады, қатты риза болды; жадында мәңгі жатталды.* Ағатай, *ұ м ы т п а й ы н ө л г е н і м ш е,* Қолыңнан жақсылық қыл келгенінше, Аулына күндіз барсам жолатпайды, Сол қызды күйіп, жандым көргенімше (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Айлы түнде мені тартып куәға, Бір-біріне сендікпін деп серт берген. Мен есімін ұмытқам жоқ олардың, Мүмкін *м ә ң г і ұ м ы т п а й т ы н* болармын (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ұмыт болды. а) *Көрген түстей өте шықты, естен шықты, ұмытылды.* Жыламашы, шырағым, Күніренген қобыздың Бұрамашы құлағын. *Ұ м ы т б о л ы п* мына күн, сейіледі мұнарың. Жыламашы, шырағым, Шашыратып шуағын, Мен білемін мына күн шұғыламен тынарын (М.Мақатаев, Шығ.). ә) *Дағдыдан қалды.* Жатпаған соң жылдам-жылдам жылжып іс, *Ұ м ы т б о л ғ а н* менің үшін құр жүріс. Жүйкеңді жеп ертелі-кеш бір шаруа, Тас боп жатыр бүйрегімде бір жұмыс! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ұмыт қалды. *Ұмытылды, ескерілмеді.* Іште талай айтылмаған жатыр мұң, Ести алмай ұясына батар күн. *Ұ м ы т қ а л ғ а н* елесіндей сол күндер, Тартып кеттің ғажап сазын дутардың (М.Айтхожина, Аққуым.). Ал ұмытсам, ұмыт болып қаларымды білемін, *Ұ м ы т қ а л м а у* үшін менің шарқ ұрады жүрегім. Шат жүріп-ақ, қас қаққанша

боламын мен шерменде, Жетім емес кей ананың жетімдігін көргенде (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ұмытып кетті. а) *Қапыда есінен шығып кетті.* Б а й. Неге бермейді? Бермейтін әкесінің көз құны жоқ, бірдеңе өткізіп қойып па? Аларында боқ жеп жалынып алды да, беруге келгенде бәрі сырғақ. *(Ойлап).* Ау... әлгіні *ұ м ы т ы п к е т і п п і н* ғой! Қап! Ой, әттегенай!.. (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір-екі жылдан соң көбі думаның бар екенін *ұ м ы т ы п* та *к е т т і* (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Хабарласуды қойды, қатыспай кетті.* Біз енді таныстықты жаңғыртармыз. Сіз менің сарайымды *ұ м ы т ы п к е т т і ң і з* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰМЫТҚЫЗ= е т. *Естен шығарту.* Жұмыстың да шаршағанды *ұ м ы т қ ы з а р,* көңілді серпілтер қуаныштары боп тұр (А.Жақсыбаев, Егес).

ҰМЫТҚЫЗУ *Ұмытқыз етістігінің қимыл атауы; естен шығартқызу.*

ҰМЫТҚЫШ с ы н. *Тез ұмытатын, ұмытшақ.* Адам өткенін *ұ м ы т қ ы ш* (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Кейде оралып сезімі бала шақтың, Уәдені *ұ м ы т қ ы ш* шала шақтың, Есекдәме еріксіз кетеді ертіп (Қ.Жармағамбетов, Сырлы тал).

ҰМЫТПАС с ы н. *Ешқашан естен шығармайтын.* Тамаша айтып кеткен оны Мағжан, *Ұ м ы т п а с* ақыл, есі, ойы бар жан. Сөз еді ол өзге емес, өзіне айтқан, Бағасын дүниенің көріп арзан (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ҰМЫТТЫР= е т. *Естен шығару. Ұ м ы т т ы р ы п* дүниенің тарлығын, Кілең игі жақсылардың барлығын Жинайтұғын дастарқанның басына, Тіпті, қасы айналатын досына. Қанаттыға өнегесі орасан жомарт мінез ұсынайын қаласаң? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ана: – Құлыным-ау, жер бетінде бармысың, Сені іздеумен таусылды ғой әл-күшім. Тұршы осылай... көз алдымда осылай, *Ұ м ы т т ы р ш ы* ақ мамаңның қайғысын (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҰМЫТТЫРУ *Ұмыттыр етістігінің қимыл атауы; естен шығарттыр.* Бүгінгі азапты ертеңгісіне қоса бермей, *ұ м ы т т ы р у* да керек емес пе? (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ҰМЫТУ *Ұмыт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Естен шығару, еске алмау.* Фольклортану ғылымының дамуына объективті кедергілер көп кездескенін *ұ м ы т у ғ а* болмайды («Қаз. әдеб.»). Біз өзіндік ділі, тамыры терең құндылықтары, сүйенер, қуат алар бай рухани мұрасы бар халық екенімізді *ұ м ы т п а у ы м ы з* керек («Егемен Қазақстан»). **2.** а у ы с. *Санадан өшіру, жадтан шығару.* Басып бара жатты сенің еңсеңді Менің адал сезімімнің салмағы. Кері қайттым өзіме-өзім өкпелеп, Ол өкпені *ұ м ы т у ғ а* от керек (М.Шаханов, Ғасырлар.). Көрісіп төбем, білдің бе, Болды ғой көкке тигендей. *Ұ м ы т у* сені мүмкін бе? Ұмыту деген – сүймеу ғой (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3.** п с и х. *Ақпараттың адам жадында сақталмай қалуы.* Ұмыту меңгерілген материалдың еске түсірілуі мен қайта жаңғыртылуы мүмкіндігінің біртіндеп кемуімен сипатталатын процесс. *Ұ м ы т у д ы* алғаш рет Г.Эббингауз зерттеп (1885), мағынасыз вербальдық материалдың жадта сақталуының уақытқа тәуелділігін эксперименттік тұрғыда анықтады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Өзін-өзі ұмытты. *Бір іске бар жанымен беріліп кетті.* Бір күні зарықтырған ұлы туды, Тоғыз ай шеккен бейнет ұмытылды. Үйрену керек екен аналардан Өзге үшін *ө з і ң д і-ө з і ң ұ м ы т у д ы* (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

ҰМЫТУШЫ з а т. *Есте сақтамайтын, жадынан шығарғыш адам.* Біз бе екен жастық шақты *ұ м ы т у ш ы,* Біздер ме от көңілді суытушы, Ескі досым екеуміз ес білген кез Есіңде ме сол жылдар қырқыншы? (М.Мақатаев, Шығ.).

ҰМЫТШАҚ с ы н. *Естігенді жадына сақтай алмайтын, ұмытқыш.* Осы жоғарыдағы айтқан шарттар табылмаса, адам ессіз, *ұ м ы т ш а қ* болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Кемшілік бар сенде құралған Сен *ұ м ы т ш а қ* боп, Жалқау тартқансың, Қайтіп құтыласың бұлардан? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҰМЫТШАҚТЫҚ з а т. *Естігенді жадта сақтай алмаушылық, есте ұзақ сақтамаушылық. Ұ м ы т ш а қ т ы қ* па, ғалым атаулыға тән аңғалдық па бұл? (М.Сәрсекеев, Жетінші.).

ҰМЫТШАҚТЫҚ з а т. *Меңгерілген материалдың еске түсуі және қайта жаңғыру мүмкіндігінің біртіндеп кемуімен сипатталатын процесс. Ұ м ы т ш а қ т ы қ т ы* алғаш рет Г.Эббингауз зерттеп (1885), адам жадының уақытқа тәуелділігін тәжірибелік тұрғыда анықтады (ҚҰЭ).

ҰМЫТЫЛ= е т. **1.** *Естен шығарылу.* Қыран құстың қос қанаты қырқылды, Күндей күшті, күркіреген ел тынды. Асқар Алтай – алтын ана есте жоқ, Батыр, хандар – асқан жандар *ұ м ы т ы л д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.). – Тұрсаңшы, таяу қалды таң атуға, Неткен жансың санасыз жаратылған?! Манағы тәуіп шалдың айтқан сөзі, *Ұ м ы т ы л ы п* кетті ме санатыңнан?... Айналайын аққудың қанатынан, Қайтеміз, ол да адамға бола туған (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Санадан өшті, ешбір белгісі де қалмады, ізі өшті.* Мұның бәрін қиын-ақ ойлау бүгін, *Ұ м ы т ы л д ы* жаны жаз, жайлау күнім, Ұстатпаған бұзаудай иесіне, Қорасында біреудің байлаулымын (Ж.Әбдірашев, Найзағайлы.). Алла тағала ақиретте қосылуға несіп тілесін, сол уақытта ғана көрген қасіретім бір сағаттай болмай *ұ м ы т ы л а р* (М.Дулатов, Шығ.).

ҰМЫТЫЛМАС с ы н. *Естен шықпастай, жадынан шығармастай.* Жаудың ізі – жатыр қабір, Қарауытып жар басында. *Ұ м ы т ы л м а с* ақырда бұл, Кетер жыр боп сан ғасырға (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҰМЫТЫЛУ *Ұмытыл етістігінің қимыл атауы; естен шығарылу.* Көзім тез жазылмаса, біраз нәрселер *ұ м ы т ы л у ы* да мүмкін (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҰМЫТЫҢҚЫРА= ет. *Аздап ұмыту, жадында сақтаңқырамау.* Кешегі өткен күнді бүгін *ұ м ы т ы ң қ ы р а п* қалатын болып жүрмін (А.Байтанаев, Қыран).

ҰМЫТЫҢҚЫРАУ *Ұмытыңқыра етістігінің қимыл атауы; біршама ұмытып қалу.*

ҰМЫТЫС= е т. *Естерінен, жадтарынан шығарып тастау.* Өткенді *ұ м ы т ы с а й ы қ,* татуласайық (С.Шаймерденов Жыл құсы).

ҰМЫТЫСУ *Ұмытыс етістігінің қимыл атауы.* Бірге өсіп, біте қайнаған достардың бір-бірін *ұ м ы т ы с у ы* мүмкін емес (Ауызекі).

ҰН з а т. *Астықты диірменге тарту арқылы алынатын, түрлі нан тағамдары пісірілетін шикі азық, тағамдық өнім. Ұ н* сортына, түріне байланысты түсі, ірілігі әртүрлі болады. Ұнның құрамында 10-12% белок, 70% шамасында көмірсу, 1,6-5% май, 2%-дай минералдық заттар, В, РР, Е витаминдері бар. Шынында да, *ұ н н ы ң* ширегі (пұттың төрттен бір бөлігі) әуелі бір сомға, одан соң сомға жетті, ақырында бес сомға дейін көтеріледі (М.Мағауин, Аласапыран.).

Ақ [аппақ] ұн. *Сапалы, құнарлығы жоғары, бұрқылдақ ұн.* Қатын шайпау болғаны – болмағаны, Келін шайпау болғаны – оңбағаны. Оған да *а қ ұ н* менен сары май керек, Қапталдап қалың сордың қоймағаны (Шал ақын, Өлеңд.). Аппақ-аппақ тау жақ, Аппақ-аппақ бау-бақ. *А п п а қ ұ н г а* өзім де Алғандаймын аунап (А.Сәрсекеев, Мереке).

Бір уыс ұн. э т н. *Шағын ғана бір жайым нанға жетерлік ұн көлемін білдіретін халықтық өлшем.* Азық-түлігіміз де таусылып, осы күні үйімізде *б і р у ы с ұ н* жоқ. Бәрінен бала-шаға қиын болып барады (М.Дулатов, Шығ.).

Ұн ассортименті. т а м а қ. *Ұнның сорттары, тұр-түрінің жиынтығы.* Бидай *ұ н ы н ы ң а с с о р т и м е н т і н е н* бес сорты шығарылады – жарма түйіршікті (бидайдың шыны тәрізді және қатты түрлерінің қоспаларынан алынады; шығымы 10%, белокка, крахмалға бай, сары реңкті, ақ түсті эндосперманың біркелкі түйіршіктерінен тұрады); жоғары сортты (жұмсақ шыны тәріздес және жартылай шыны тәріздес бидай сорттарынан алынады; құрамында кебек жоқ десе болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ұн жағу. э т н. *Кейбір жерлерде құдаласқан екі жақтың құйрық-бауыр жемес бұрын бір-бірінің беттеріне ақ жағып, ойын-сауық құру, жақындасу үшін жасалатын әзіл рәсімі.* Құдаларды кіргізгенде не кіріп отырғаннан кейін *«ұ н ж а ғ у»* кәдесі орындалады (Қаз. әдет-ғұрып.).

Ұн кенелері. з о о л. <лат. tyroglyphidae> *Кене отрядының бір тұқымдасы. Ұ н к е н е л е р і* топырақта және шіріген өсімдіктің қалдықтарында тіршілік етеді (ҚҰЭ).

Ұн көже. э т н. *Қайнап жатқан суға құырылған ұн қосып пісірілген тағам.* Мосы асып, қоста *ұ н к ө ж е* істеп жатыр (С.Сейфуллин, Тар жол.). Мына бір ұнды Үмітжан апам беріп еді. *Ұ н к ө ж е* істеп бере қояйын (О.Бөкеев, Үркер).

Ұннан майда. б е й н. *Көзге көрінбейтін, ұсақ.* Бар екен бір мақлұқ *ұ н н а н м а й д а,* Өз басын айдайды екен қиын жайға, Ұстасаң үгітіліп жоғалады, Дамылдап отырмайды ешбір жайға (Қара өлең).

Ұн тағамдары. т а м а қ. *Ұннан дайындалған тағамдар.* Негізінен ашымаған қамырды илеп, пішіндейді де, *ұ н т а ғ а м д а р ы н ы ң* түрлерін жасайды. Олар суда қайнатылып пісіріледі, кейде майға қуырылады немесе пеште пісіріледі (ҚҰЭ).

Ұн тарту. *Астық дәндерінің элеваторларда әртүрлі қоспалардан тазаланып ұн зауытының тарту желісіне берілуі.* Елімізде *ұ н т а р т у* өндірісі – ең жоғары механикаландырылған өндірістердің бірі. Ұн тарту схемасы өте күрделі және көптеген сатыдан тұрады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ұн шаңы [тозаңы]. *Ұнның ауадағы немесе қонған өте ұсақ түйіршіктері. Ұ н ш а ң ы* зиянды (ауадағы ұн шаңының концентрациясы белгілі бір мөлшерге жеткенде қопарылыс қаупі болады). Сондықтан оны арнаулы қондырғылар арқылы тазалайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ұнға аунату. т а м а қ. *Кейбір жартылай фабрикаттарды (мыс, ет, балық өнімдерін) майға қуырып пісіру үшін оларды ұнға немесе кепкен нан ұнтақтарына аунатып алу* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ұнды ауаландыру. т а м а қ. *Ұнның сапасын жақсарту үшін оны қоршаған ортадағы ауамен қанықтыру [Ол үшін ұнды ауа ағынымен араластырады, сол кезде ұн ауадағы оттекпен қанығады].*

Ұнды шала қуыру [пассерлеу]. *Тұздыққа арналған ұнды қуыру [Май салмай қыздыру кезінде еленген ұнның қалыңдығы 3–5 см болады. Пассерленген ұн көп мөлшерде керек болғанда біркелкі қуырылуы үшін тұзбен араластырып қыздырады].*

Ұнның ашуы. *Ұзақ уақыт жылы жерде сақталған ұнның микроорганизмдер әсерінен қышқылдануы* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ҰНА= е т. **1.** *Жағу, көңілінен шығу.* Айтамыз жарапазан құлағыңа, Әндетіп айтқанымыз *ұ н а д ы* ма? Тайыңды бермей-ақ қой қимай тұрсаң, Қозымен бата қылдыр лағыңа (Қара өлең). Алдарыңда аянбай Шыныменен сөйлесем Сіздерге, жұртым, *ұ н а р м ы н.* Жарауы түскен жүйріктей ілестірмей ешкімді Қызсам жалғыз шығармын (Базар жырау, Шығ.). **2.** *Жанына жайлы тию, жаны жай табу.* Жаны ашып кім қылады бұған жәрдем, Жазым болар десе де болмайды бір, Жарлы байғұс, қайтсын-ай, *ұ н а м а й* жүр. Байы айтқан соң амалсыз арқандады, Анда-санда бір үзіп елеңдеп тұр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әсіресе маған бір *ұ н а й т ы н ы* – Алатаудан долы өзен құлайтыны, Құлын-тайдай тебіскен құрбы-

лардың, Әзілменен бір-бірін сынайтыны (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Ынтық болу, сүйіспеншілік сезімі ояну.* Бұл күні Ғали мен Жамал әбден сөйлесіп, әрқайсысы хал-ахуалын біліскен еді. Іштерінен бір-біріне *ұ н а ғ а н д ы ғ ы* білініп, «бір көрген біліс, екі көрген таныс», мұнан былай да кез келіп жүрерміз деп, бұл сапарда айырылысқан еді (М.Дулатов, Шығ.).

ҰНАМ з а т с ө й л. *Үйлесім, жағымдылық, жарасымдық.* – Қара бала, сенің сөз сарыныңда *ұ н а м* бар, – депті (Х.Ерғалиев, Шындық.). Мінезіне *ұ н а м ы* жоқ имену сияқты бірдеме бар оның жүзінде (С.Шаймерденов, Болашақ.).

ҰНАМДЫ с ы н. **1.** *Жарасымды, жағымды. Ұ н а м д ы* етек-жеңін қиғандай ғып, Қалыптап өз бойына сыйғандай ғып. Ұзын, қысқа жері жоқ, кеңдік, тарлық, Сәулесі көз алдында тұрғандай ғып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Оның сөз сөйлеуі, өзін ұстауы, ақжарқын күлкісі – бәрі де бір түрлі *ұ н а м д ы* (З.Асабаев, Жарастық.). **2.** *Жанға жайлы, оң, орынды.* Ықыласын қойып алқада Әркімдер тыңдар құмартып, Айтылса кеңес *ұ н а м д ы.* Қанағат қылған пенделер Азсынбай кеулі бұйырған Жарты нанға жұбанды (Базар жырау, Шығ.). Шығарма сөз өңді, *ұ н а м д ы* болу туралы талғаудың қоятын жалпы шарттары бар (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰНАМДЫЛЫҚ з а т. *Жарасымдылық, жағымдылық.* Үй іші жиһаздарының ішіндегі *ұ н а м д ы л ы ғ ы* жағынан да, көркемділігі жағынан да сырмақ жасау өнері – халық ұнататын өнер (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҰНАМСЫЗ с ы н. *Жағымсыз, жарамсыз, қолайсыз.* Ал енді кейбір қатындардың еркелеткенінің жөні осы екен деп 5–6 жасар баласын арда емізіп қоюлары тым-ақ *ұ н а м с ы з* іс (М.Жұмабаев, Шығ.). Әдебиеттің түп мағынасы ақындық шеберлікпен бір нәрсені бұлжытпай суреттеу, келіссіз, *ұ н а м с ы з,* тұрпайы «сұмпайы» сөздер әдебиетке кірмейді («Абай»).

ҰНАМСЫЗДЫҚ з а т. *Жағымсыздық, жарамсыздық.* Оның бет бақтырмаған сөзінен де, дөрекілеу мінезінен де, тіпті киім киісінен де мәдениетсіздік пен *ұ н а м с ы з д ы қ т ы ң* иісі аңқып тұрды («Мәдениет және тұрмыс»).

ҰНАҢҚЫРА= е т. *Жағыңқырау, көңілге қонымқырау.* Пьеса маған *ұ н а ң қ ы р а м а д ы* (Ә.Нұршайықов, Тоғыз толғау). Жат кісілердің көзінше жарлылығын айту оған *ұ н а ң қ ы р а м а д ы* (Б.Майлин, Шығ.).

ҰНАҢҚЫРАУ *Ұнаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰНАС= е т. **1.** *Бірін-бірі жақтыру, бір-біріне сүйіспеншілік, ынтықтығы ояну.* Сенің қызың бой жетті, Менің балам ер жетті, Екі жасты қосалық, *Ұ н а с қ а н* жасқа біз де бір Рақымшылық жасалық Кешегі күнде жарлы едің, Төгілме тасып соншалық! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сәмен де ғашықтұғын іштен тынған, *Ұ н а с ы п* екеуінің көзқарасы. Жаратып бірін-бірі аз жүрген соң, Байланды махаббаттың екі арасы (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Жандары жайланысу, жай табысу, келісу, келісімге келу.* Сол жерде тамам қазақ жыласыпты, Құдайдан артын бер деп сұрасыпты, Тыныққан соң қалмақтан кек алуға, Сөз байласып, уағдамен *ұ н а с ы п т ы.* Жөн көріп осы сөзге бәрі *ұ н а с т ы,* Ешкімге білдірмеске баталасты. Қодарды алдап ұстап әкелуге Жұмсады Олжайдағы құрбыласты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ел үшін туған ерім деп, Бір топ келіп жыласты, Еліме қатер жауым деп, Өлгенін бір топ *ұ н а с т ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **3.** *Қонымды болып үйлесу, лайықты, сай келу, жарасу.* Бірақ ескілік сөздер батырдың батырлығын, бидің шешендігін, ханның хандығын, салтанатын жетілдіртіп ескектетіп айтқанына келісуші еді, ол кездегі халықтың рухы да, тұрмысы да ескек, асқақ сөзге лайық келуші еді. Халықтың мінезін суреттеп, мінін айтып, терең пәлсапа сөздерді желдіртіп, ескектетіп айту бұл заманда артық, *ұ н а с п а й д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы бір қызыл киімдер ақсұр бойшаң әйелдің нәзік денесіне әбден *ұ н а с а д ы* (Ж.Жұмақанов, Үш бәйтерек). **3.** а у ы с. *Дұрыс, лайықты болу, оң болысу.* Жаман әдет тастауға *ұ н а с а л ы қ*! Мына мінез қалай деп сынасалық! Түп-тура бетімізге айтысалық, Ашуланбай ақылмен шыдасалық! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қазақ ойлар балама қалың берсем, Оң жағымда отауым сонда *ұ н а с т ы.* Мұны файда деп білме балаңызға, Тұсау салып аяққа байлар басты (М.Дулатов, Шығ.).

ҰНАСТЫР= е т. **1.** *Бірін-бірі жақтырту, ынтықтық, сүйіспеншілігін ояттыру.* Жақтырып қызды сынап *ұ н а с т ы р д ы,* Бұл қыздың атыжөнін сұрастырды. Жауабын алдыңғы жыл қабыл алмай, Өкініп биыл танып рас білді. Отына ғашықтықтың бұл да күйіп, Екеуін тағдыр кезек жыластырды. Қан қызып, жаны сүйіп ғашық болса, Адамға ғашықтықты мирас қылды (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Үйлестіру, қонымды, жарасымды ету.* Жуырда бұ қасапқа күн батпайды, үстіне киім киді *ұ н а с т ы р ы п* (Дастандар).

ҰНАСЫМ з а т. *Үйлесім, жарасым; қисын.* Өлең деген әр сөздің *ұ н а с ы м ы,* сөз қосарлық, орайлы жарасымы. Сөзі тәтті, мағынасы түзу келсе, Оған кімнің ұнасар таласуы (Абай, Тол. жин.). Әркімнің өз салты болғанымен, ол салттар жалпы сөз тізу салттарынан, шарттарынан аса алмайды. Сөз шығарушылар, әуелі сөз *ұ н а с ы м ы н а* керек жалпы шарттарды орнына келтіріп, өзінің өзгеше әдісі болса, соның үстіне ғана қосады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰНАСЫМДЫ с ы н. **1.** *Жарасымды, қонымды, келісті. Ұ н а с ы м д ы,* жарасымды, Адамдардың барлығы бала сынды. Алаулаған Алматы тербеледі, Қызғалдағы құлпырған дала сынды (М.Мақатаев, Шығ.). Балаларға *ұ н а с ы м д ы* киімдер-

ді неге алып бермеске? (Б.Қожабеков, Көктөбе). **2.** *Лайықты, сәйкес, жағымды, ұйлесімді.* Хандықты сатып алу – сұлтандарға *ұ н а с ы м д ы* іс емес (І.Есенберлин, Қаһар). Ұқсатып, *ұ н а с ы м д ы* сыйыстырып, Жасты да жамандапты қиыстырып. Ойын-күлкі – бар қылған мінезіміз, Біреуін де қалдырмай жиыстырып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Оң, орынды, жанға жайлы.* Ел ішіндегі сақталған қазақтың бұрынғы өткен билерінің білігі, шешендерінің сөйлеген сөзі, көсемдерінің істеген ісі, үлгілі сөздер, *ұ н а с ы м д ы* әзілдер, мақалдар, мәтелдер сияқты нәрселерді Абай көп біледі екен (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бәріне *ұ н а с ы м д ы*: Неше тәулік түнерген күн ашылды, Аландарды кернеген сән-салтанат, Асылып Алатауға құлаш ұрды (М.Мақатаев, Шығ.).

ҰНАТ= е т. **1.** *Жақсы көру, ынтызар, ынтық болу, қалау.* Сен маған арман болдың жырақтаған, Дос көріп енді кімге сыр ақтарам. Жапанда жалғыз бас боп қалған артық, Жаманға жар болғанша *ұ н а т п а ғ а н* (Қара өлең). Жақсы әйел бойын түзеп сылақтайды, Өз байынан басқаны *ұ н а т п а й д ы*, Үйіне мейман түссе, хош келдің деп, Еш адамнан рұқсат сұратпайды (Шал ақын, Өлең д.). **2.** *Жақтыру, жарату.* Алпыс, келдің арсаңдап Нөсер жауған ылаттай. Жетпіс, қараң көрінді, Тұрсам дағы *ұ н а т п а й* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Үндер еріксіз жылатар, Қамыққанды кейі жұбатар. Ой, ақылымды Қозғар ән-күйді Жаным жай тапқандай *ұ н а т а р.* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Мақұл көру, қолдау.* Шыда, шыда! Шыдай түс, шыда тағы! Шыдамдыны мына өмір *ұ н а т а д ы* Үміттің құлан иек құла таңы, Әйтеуір, бір атады, бір атады (М.Мақатаев, Шығ.). Ы н т ы қ б а й. Сазамбай шығынын даулайтын болса, Қанапия мен біздің малдан беріп құтылыңдар! (Ұмсынай Ынтықбайдың қасына келіп отырады.). Қанаш та *ұ н а т а р*... Ағама тапсырамын. Әйтеуір, Шәрбануды жылатпаңдар! Тірі болсақ, аштан өліп, көштен қалмаспыз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰНАТҚЫШ с ы н. *Тез ұнататын, жақсы көріп қалатын адам.* Бір көре қалып *ұ н а т қ ы ш* Көңіл де бітті, ойын да. Жететін саған қуат, күш Қалды ма менің бойымда? (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҰНАТУ *Ұнат етістігінің қимыл атауы; жақтыру, жарату.* Мұңды едік біз, *ұ н а т у ш ы* ек мұңды енді, Ән салсақ тек жанарымыз суланды. Маңымызға жолатпаушы ек көп жетім, Әкелері тірі келген «қуларды» (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ойлаңыз ақыл-білім қайда болмақ, Денеде, қандай орын-жайда болмақ? Білу, нану *ұ н а т у* – ақыл ісі, Қайтсе зиян, қайткенде пайда болмақ? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҰНАТУШЫЛЫҚ з а т. *Жақсы көрушілік, жаратушылық.* Бұрынғы сыйлас тыққа, құрметтеушілікке енді *ұ н а т у ш ы л ы қ* сезімі қосылды («Қаз. әдеб.).

ҰНАТЫС= е т. *Бір-бірін жақсы көру.* Екеуі *ұ н а т ы с ы п-а қ* қосылған. Қазір қайда сол ыстық күндер? (Ө.Ахметов, Алда). Біраздан бәйбіше сары іңгендей ыңыранып сөз бастайды: «Шырағым, Әбіш, танымаған соң, сен бізді жатсынып отырған шығарсың. Мен: – Қорамса атаң үйіндегі шешеңмін. Мынау – Ақан ағаң үйіндегі жеңгең, анау – менің кіші балам еді. Таза жүретін, мұсылман адамға беруге ойым бар еді. Үй ішіміз болып сені *ұ н а т ы с ы п*, саған қосқалы келіп отырмын», – дейді (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰНАТЫСУ *Ұнатыс етістігінің қимыл атауы; бір-бірін жақсы көру.* Сыйласу, *ұ н а т ы с у*, болмаған жерде бірге тұрып керегі не? («Мәдениет және тұрмыс»).

ҰНДАЙ с ы н. *Ұн сияқты.* Әңгімемнің ажары Өткерген *ұ н д а й* електен. Халық арасы Төребай – Ақырын істің оңғарсын, Сыныпты бұтақ теректен (Базар жырау, Шығ.).

ҰНАУ *Ұна етістігінің қимыл атауы; көңілге қону, ойдан шығу.* Осы күнде қызық кейбір жігіттер, Кез келгені сұлулардан үміткер. Ал, жігітім, *ұ н а у* үшін қызға сен, Қыздың сырын, қыздың жанын ұғып көр (Ш.Мұхамеджанов, Назқоңыр).

ҰНЖЫРҒА: **ұнжырғасы түсті.** *Еңсесі түсті, салы суға кетті.* Өткенді қайтара алмайсың, қайрат қылмасаң бола ма. *Ұ н ж ы р ғ а ң т ұ с к е н* сайын уайым баса береді (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Соқыр иықтап қалмады. Додайдың *ұ н ж ы р ғ а с ы т ұ с т і* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰНСЫЗ с ы н. *Ұны жоқ, ұны таусылған.* Астық таусылды, егін әлі піскен жоқ, бірақ *ұ н с ы з* болғамыз жоқ (Р.Сапаев, Гүлдана).

ҰНТА= е т. *Түйір-түйір, кесек-кесек нәрсені майдалап ұғу, ұнтақтау.* Далада асыр салдың ойынтойдай, *Ұ н т а д ы қ* кесек жердің бірін қоймай. Жасырып оған алтын дән тұқымын. Бітірдік көктемгі егісін тойлай (Жамбыл, Таңд. шығ.). Жерді өртеді, Төрт жыл бойы Соғыстың от құйын демі. Төрт жыл бойы *ұ н т а д ы* сүйектерді, Соғыстың сұрапыл диірмені (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҰНТАУ *Ұнта етістігінің қимыл атауы; ұнтақтау, ұгіту, майдалау.*

ҰНТАҚ з а т. **1.** *Бір заттың ұнтақталған ұгіндісі, уатылған қалпы.* Қысы-жазы есіктің алдында бір топ қоңыр торғай жүретін. Төгілген тары, бидай, нанның *ұ н т а ғ ы н* теріп жейді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Нені ұқсын сорлы есалаң кезде, Тағдырдың өзі салыпты оған қармақты, Мәрмәрды бұзып қашаған кезде Көзіне тастың *ұ н т а ғ ы* тиіп зарлапты (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** г е о л. *Қатты қосылыстардың ұсақ бөлшектері.* Ұнтақ алу түрлері: тез қатаятын *ұ н т а қ т а р* – бөлшектері тепе-теңсіз түйіршіктер немесе микрокристалдық құрылымы бар сұйық күйден, жоғары жылдамдықты кристализациялау әдісімен ұнтақтар алу; құйынды *ұ н т а қ т а р* – құйындатып үгетін диірменде материалдың ұн-

тағын алу; бұлардың пішіні қабыршақ тәріздес болады; тотықсыздарған *ұ н т а қ т а р* – химиялық қоспаларды газ-тотықсыздандырғыштар арқылы тотықсыздандырып, металл ұнтақтарын алу (Қаз. тілі термин. Кен.). **3.** ф а р м. *Фармакология өндірісі шығаратын, бір не бірнеше ұсақталған заттардан тұратын дәрілік қалыптар. Ұ н т а қ т а р д ы* ішуге де, сырттай теріге себуге де болады. Ұнтақтардың екі түрі бар: 1) қарапайым ұнтақтар, бір ғана заттан, 2) күрделі ұнтақтар, бірнеше заттан құралады (ҚҰЭ).

Ұнтақ әдісі. г е о л. *Минералдарды рентген-құрылымдық тұрғыдан зерттеу әдістерінің бірі.* Зерттелмек кристалл ұнтақталады да, сол ұнтақтан қатты сығылған шағын бағана дайындалады; осы бағанаға нақтылы сипатты рентген сәулелерін төтелеу нәтижесінде дебеграмма деп аталатын түсірімдер алынады (Қаз. тілі термин. Геология).

Ұнтақ жарма. т а м а қ. *Бидайдан сорттық ұн тарту кезінде, оның массасы бидай массасының 2%-ындай болатын қиыршықты жармаларынан таңдап алынған жарма. Ұ н т а қ ж а р м а н ы ң* Т, МТ, М деген маркалары бар. Т – түсі сарғыш, қайнағанда езілмейтін, қатты бидай түрлерінен алынады, құрамында құнды белоктар мол, МТ – жұмсақ бидайдан алынған жарма мен 20 %-дай қатты бидай жармасының қоспасы (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Ұнтақ металл металлургиясы. *Металл ұнтақтарынан, сондай-ақ металдардың бейметалдармен қоспаларынан ұнтақ және жентектелген металл өндіру [Бұл әдіс арқылы балқыту жолымен алуға болмайтын материалдар мен бұйымдар алынады].*

ҰНТАҚТА= е т. *Бір затты уату, ұгіндіге айналдыру.* Дәнді жемді тиірменге тартып жарып, *ұ н т а қ т а п* берсе, оны мал толық жеп қояды (Ш.Бөрібаев, Сиыр малы.). Ол көрпенің астында ұйықтаған боп жатқан ұлына көз қиығын тастады да, бөліп алған тасты *ұ н т а қ т а й* бастады (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.).

ҰНТАҚТАҒЫШ з а т. т е х. *Кесек материалдарды жармалайтын және жемді ұнтақтап, араластыратын мәшине* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ҰНТАҚТАЛ= е т. *Ұгітілу, майдалану, уатылу.* Терінің еті тез көшіп түсуі үшін оған не ұн, не *ұ н т а қ т а л ғ а н* бор сеуіп қырады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Барит деген тас өте жеңіл *ұ н т а қ т а л а д ы,* салмағы да ауыр келеді («Білім және еңбек»).

Ұнтақталған бұрыш. т а м а қ. *Қара, ақ, хош иісті және қызыл бұрыштардың кептірілген дәндерін немесе сабақтарын ұнтақтап алынған дәмдеуіш* (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ҰНТАҚТАЛУ *Ұнтақтал етістігінің қимыл атауы; уатылу, ұгітілу, майдалану.* Шит себер алдында зябьті бірнеше рет тырмалайды, оған чизель салады. Топырақтың біртегіс *ұ н т а қ т а л у ы н* қамтамасыз етеді (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.).

ҰНТАҚТАЛЫН= е т. *Майдалану, ұгітілу, ұсақталу.* Сояулы жемшөп малға *ұ н т а қ т а л ы н ы п* буланған күйінде, ал дәнді жем (арпа, сұлы, бидай т.б.) жармаланып берілуі тиіс («Лен. жас»).

ҰНТАҚТАЛЫНУ *Ұнтақталын етістігінің қимыл атауы; майдалану, ұгітілу, ұсақталыну.*

ҰНТАҚТАУ *Ұнтақта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұсақтау, майдалау, ұгіту.* Шөпті бір жерге жинаймыз, бір жерден суарамыз. Жемшөпті *ұ н т а қ т а у* да бір жерден істеледі (Ә.Жылқышев, Өмір жыры). Сүйек ұнын майы алынған сүйекті *ұ н т а қ т а у* арқылы жасайды (Ғ.Қыдырниязов, Шопан.). **2.** т е р м. *Қандай да бір тұтас, қатты материалды ұйкелеу, ысқылау немесе жармалау арқылы бөлшекке, ұнтаққа айналдыру. Ұ н т а қ т а у* 1) ұйкелеу, ысқылау арқылы ұнтаққа немесе майда бөлшекке айналдыру; 2) жармалап майда бөлшектерге, ұнтаққа айналдыру (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Руданы қайта өңдеуге әзірлеу, яғни елеу, уату және *ұ н т а қ т а у* кезінде де ол тотығуға ұшырайды (Т.Қалыбеков, Экология.).

ҰНТАЛ= е т. *Ұгітілу, майдалану, ұсақталу. Ұ н т а л ғ а н* құмаршықты ұртымызға толтырып алып, жалмай бастадық (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Кесек топырақтың бәрі де ұп-ұсақ боп *ұ н т а л ғ а н* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ҰНТАЛУ *Ұнтал етістігінің қимыл атауы; ұгітілу, майдалану, ұсақталу.*

ҰНТАТ= е т. *Ұгіткізу, майдалатқызу.* «Өтірік айтасың, – деп, – неге мұнша?» – Өлтіртіп оны дағы *ұ н т а т т ы* ұнша. Жегізді жыланына миян және, Бұзықтық болар сондай әркім қылса (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҰНТАТУ *Ұнтат етістігінің қимыл атауы; ұгіткізу, майдалатқызу.*

ҰНТАТЫЛ= е т. *Ұгітілу, майдалану.*

Жігері ұнтатылды. *Меселі қайтты, жасыды.* Кешіпті өмір бабалар мың шатылып, Құм қайрақтай *ж і г е р і ұ н т а т ы л ы п* (Бозінген).

ҰНТАТЫЛУ *Ұнтатыл етістігінің қимыл атауы; ұгітілу.*

ҰНТАУ *Ұнта етістігінің қимыл атауы; майдалау, ұсақтау, ұгіту.* Ауылшаруашылығында да адамның өндірістік қызметі жер жырту, астық себу, дәнді тазалау, *ұ н т а у* т.б. осы сияқты механикалық операцияларды орындау болды («Қазақст. мект.»).

ҰНТЫ з а т. *Иттің терісінен тігілетін солтүстік халықтары киетін жылы қыстық етік, аяқкиім түрі. Ұ н т ы* киген аяғының басы тыз-тыз етіп, қан қақсап ауырғанда, көзінің оты жарқ етіп, жаны шығып кете жаздағанда Степанның санасы ап-айқын істеп кеткендей болды (Ә.Тарази, Нұрлы дүние).

ҰНША үс т. *Ұн сияқтанып, ұнға ұқсап.* Руда заводқа келген бетінде бір орында түйіршектеледі, екінші жерде кептіріледі, үшінші жерде диірменге түсіп, *ұ н ш а* тартылады (Қ.Ұябаев, Қырда.).

ҰҢҒУ *Ұңғы етістігінің қимыл атауы; бір заттың ішін ойып қуыстау.*

ҰҢҒУЫР з а т. қ о л ө н е р. *Ағашты ұңғып белгілі қалыпқа келтіретін құрал.* Әуелде мен шеберлікті *ұ ң ғ у ы р м е н* ағаш қасық істеуден бастағам. Одан ағаш талқыға салып шикі қайысты талқыладым (Т.Нұртазин, Үлкен жол.).

ҰҢҒЫ[1] з а т. **1.** *Кетпен-шоттың, балтаның, күректің сапқа киілетін қуыс жағы, сап кигізілетін жері.* Көкте ұшқан көк сұңқар, Тау бөктерлеп ұшатын, Тас бөктерлеп қонатын. Жасаған жаппар кәр қылса, Өрден аққан дария Сағасынан тынатын. Ер көтерген көк сүңгі, Күні бітсе шарт етіп, *Ұ ң ғ ы с ы н а н* сынатын (Базар жырау, Шығ.). Аттандырып келмеске қара шалды, Қаңыраған қорада қара шалғы. *Ұ ң ғ ы с ы н а н* сырығын суырып ап, Тамызыққа келіні жаға салды. Қала берді тат басып қара шалғы (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Мылтықтың оқ шығатын жері, оқатар қарудың негізгі бөлігі.* Қор болды күш танытпай кереметтер, Оқ құсқан *ұ ң ғ ы с ы н а н* пулеметтер Ажалдың шалғысындай қиратады, Кеткендей дүрілінен дөңгелеп бел (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Самарқан мылтықтың құндағын иығына тіреп, *ұ ң ғ ы с ы н* құстарға қарата көздей берді (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Ұңғының оқталатын бөлігі. ә с к. *Артиллериялық зеңбіректің артқы бөлігі [Бұл жерде оқталатын бөлік бекітіледі, ұңғының оқталатын бөлігі арқылы зеңбіректі оқтау жүзеге асырылады].*

ҰҢҒЫ[2] з а т. г е о л. ***Ұңғыма.*** Бұл мерзімнен өткен, қойнауындағы кен қорының небәрі 12-20% ғана алынып, мұндай қабаттарын су басып кетуіне, өнім беру қабілеті төмендеуіне, әртүрлі жер асты аппаттарына байланысты тиімсіз деп саналып, тізбеден шығарылған *ұ ң ғ ы л а р д ы ң* саны жыл өткен сайын көбейіп келе жатқаны жасырын емес («Егемен Қазақстан»).

ҰҢҒЫ= е т. *Бір заттың ішін ойып ұңғу, қуыстау.* Мақтандық, «жақындаттық көкті біз» деп, Қашанғы таза орыннан боқтық іздеп, Шимайлап, тесіп, *ұ ң ғ ы п*, тінтіп, бұзып, Шірендік бүлдіргенге «мықтымыз» деп (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Ол қабырғаны *ұ ң ғ ы п* жасаған қуысқа қолын сұғып, қара хром папка алып шықты (Қ.Исабаев, Жолдас.).

ҰҢҒЫДАЙ с ы н. *Ұңғы сияқты.* Жылп етіп тар *ұ ң ғ ы д а й* бос ұңғірден, Зуылдап су түбіне тосын кірген Ажалдың сол жазуын тас атқылап, Ақыры біржолата өшірдім мен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жақсы кісі көрінер жыл құсындай, Жаман адам балтаның *ұ ң ғ ы с ы н д а й* (Бес ғасыр.).

ҰҢҒЫЛ з а т. к ө н е. *Түйрейтін қару.* Сүйіндік пен Сүйкімбай–Сүйікті суша білмейтін Өткір найза секілді Ағылский *ұ ң ғ ы л ы* (Т.Ізтілеуов, Әр елде.).

ҰҢҒЫЛА= е т. **1.** *Бір заттың ішін ұңғіп қуыстау.* Аттан түсіп қаңтарып қойып, қыл шылбырдың үшін беліме байлап алып, күртік қардың ішін *ұ ң ғ ы л а п* жіберіп, ықтап жата қалдым (Х.Әбішев, Аспан сыры). Ағаштан *ұ ң ғ ы л а п* жасалатын ыдыстар болады (Ауызекі). Бара жатыр *ұ ң ғ ы л а п,* Болат тістер дөңгелеп (Ж.Өмірбеков, Жер.). **2.** а у ы с. *Тереңдей түсу, тәптіштеп талдау.* Сенген адамы Сатымбет мынадай мінез көрсеткен соң, Қарабас ойын саралап *ұ ң ғ ы л а й* түскен жоқ (К.Оразалин, Көктем.).

ҰҢҒЫЛАН= е т. *Іші ойылып, қуысталу.* Ол іші *ұ ң ғ ы л а н ғ а н* ағаштан жасалған, ұзындығы бір жарым аршындай, биіктігі екі сүйемдей аспап (Шарапат).

ҰҢҒЫЛАНУ *Ұңғылан етістігінің қимыл атауы; іші ойылып, қуысталу.*

ҰҢҒЫЛАС= е т. *Қолдағы қарумен айқасу, арпалысу.* Жалғыз келген Қармысты, Ортаға алып қамады. Он найзаны салады, *Ұ ң ғ ы л а с ы п* алады (Ақберен).

ҰҢҒЫЛАСУ *Ұңғылас етістігінің қимыл атауы.*

ҰҢҒЫЛАТ= е т. *Жерді ойып, қуыстата тереңдей қаздыру.* Кетпенге шыныққан күс қол қоя ма, Қошекең *ұ ң ғ ы л а т а* шауып, дым топырақты тысқа атып жатыр (М.Қуанышбаев, Кек қылышы).

ҰҢҒЫЛАТУ *Ұңғылат етістігінің қимыл атауы.*

ҰҢҒЫЛАУ *Ұңғыла етістігінің қимыл атауы.*

ҰҢҒЫЛ-ШҰҢҒЫЛ с ы н. *Кедір-бұдыр, ойлы-қырлы (жер).* Таудың *ұ ң ғ ы л-ш ұ ң ғ ы л* жолымен өрт сөндіретін машина жеткенше не заман (М.Гумеров, Шыңырау). // *Кедір-бұдыр, ойқыш-ойқыш жер.* Қойлар құмның *ұ ң ғ ы л-ш ұ ң ғ ы л ы н* сүзе-мүзе шұбатылып тарта берді («Қаз. әдеб.»). Бұл өңірдің әлі мен білмейтін ой-шұқыры, *ұ ң ғ ы л-ш ұ ң ғ ы л ы,* көл-көсір байлығы аз дейсің бе? (*Бір нәрсенің егжей-тежжейі, қыр-сыры.* Бұл күні Дәмеш санаторийды аралап, *ұ ң ғ ы л-ш ұ ң ғ ы л ы м е н* тегіс танысты (З.Шашкин, Доктор.).

ҰҢҒЫЛЫ с ы н. *Ұңғы салынған, ұңғысы бар.*

Ұңғылы артиллерия. ә с к. *Снаряд бастапқы жылдамдығын ұңғыдағы оқ-дәрі газының әсерінен алатын артиллериялық қарулар. Ұ ң ғ ы л ы а р т и л л е р и я н ы ң* негізгі түрлері: зеңбірек, тапал зеңбіректер, минаатарлар, кері теппейтін зеңбіректер (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҰҢҒЫМА з а т. к е н. *Тау жыныстарында немесе пайдалы қазбаларда механикалық немесе өзге әдістермен бұрғыланған тау-кен қазындысы.* Кен орнын игеру барысында *ұ ң ғ ы м а* өзінің атқаратын қызметіне қарай үлкен үш топқа бөлінеді: барлау, пайдалану және қопару ұңғымалары (ҚҰЭ).

Барлау ұңғымасы. к е н. *Пайдалы қазбаларды іздеу, оның қоры мен сапасын және орналасу жағдайын анықтау үшін қазылатын ұңғыма.* Кеніштерде кен орнын қазу барысында *б а р л а у ұ ң ғ ы м а с ы н ы ң* көмегімен оның жекелеген бөліктерінің геологиялық құрылысының кейбір тұстарын нақтылап, кен орнын дұрыс пайдалану үшін егжей-тегжейлі танысады (ҚҰЭ).

Қопару [аттыру] ұңғымасысы. к е н. Ішіне жарылғыш заттар орналастыру үшін қолданылатын ұңғыма. *Қ о п а р у ұ ң ғ ы м а с ы н ы ң* диаметрі әдетте кеніштегі бұрғылау жабдықтарының түріне байланысты (ҚҰЭ).

Пайдалану ұңғымасы. к е н. *Сұйық (мұнай, минералды суларды) және газ тәрізді кендерді өндіру үшін қолданылатын ұңғыма.*

Ұңғымалардың [құдықтардың] өзара әсері. с у ш а р. *Бір ұңғымадан (немесе құдықтан) сутартудың сол маңдағы басқа ұңғымалардың су өнімділігіне тигізетін әсері (ықпалы).* Сутарту нәтижесінде пайда болатын депрессия шұңқырларының бір-бірін жарым-жартылай жабуы салдарынан әр *ұ ң ғ ы м а н ы ң* су өнімділігі төмендейді (Қаз. тілі термин. Геология).

Ұңғыманың құмдануы. с у ш а р. *Құм аралас кеуекті саздақ шөгінділердегі суларды зерттеу барысында бұрғыланған ұңғыманы құм басу. Ұ ң ғ ы м а н ы ң қ ұ м д а н у ы* жағдайында сусымалы құмды қабатша ойықсыз, бітеу құбырмен (оның сыртынан цемент құйып) бекітіледі; немесе сол аралықта құмды-қиыршықты тастардан тұратын су өткізгіш қабатша орналастырылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Ұңғыманың меншікті өтімі, шығымы. с у ш а р. *Секундына литрмен (л/с) алынған ұңғыма өтімінің, ондағы су деңгейін 1 метрге төмендеткендегі шамасы* (Қаз. тілі термин. Су.).

Ұңғыманың шығымдылығы. с у ш а р. *Су кезінің белгілі бір өлшемде беретін суы, ұңғымадан сорғы арқылы алынатын сұйықтық мөлшері* [Өнімділік өлшемдері: л/сек, $м^3$/сағат, $м^3$/тәулік].

Ұңғыма өнімділігі. с у ш а р. *Ұңғымадан белгілі бір уақытта (секунд, тәулік) алынатын су мөлшері (литр, текше дециметр, текшеметр)* (Қаз. тілі термин. Су.).

Ұңғыма [құдық] өтімі, шығымы. с у ш а р. *Ұңғымадан (құдықтан) уақыт бірлігі ішінде шығатын (келетін) су, мұнай немесе газ көлемі [Ол секундына литрмен немесе сағатына, тәулігіне текше метрмен өлшенеді. Синонимі – құдық (ұңғыма) өнімділігі, өтімі].*

Ұңғыма сүзгісі. с у ш а р. *Борпылдақ таужыныстардағы ұңғыманың су қабылдайтын бөлігінің қабырғасын бекітуге, сулы таужыныстың ұсақ түйіршіктерін ұңғымаға және суды өткізуге арналған ерекше құрылғы. Ұ ң ғ ы м а с ү з г і с і* негізінен жұмыстық бөліктен, тұндырғыштан және сүзгі үстіндегі құбырдан тұрады. Сүзгі-торлар коррозияға берік металлардан (мыс, жез, тотықпайтын темір) жасалады (Қаз. тілі термин. Су.).

ҰҢҒЫМАЛЫ с ы н. **1.** *Ұңғылып кете беретін, сусымалы.* Қыран бүркіт ұясы мен ойлағандай от орнындай текшеде емес, кішігірім шайла тігуге болатын *ұ ң ғ ы м а л ы* үңгірде екен (Е.Тұрысов, Қыран.). **2.** к е н. *Ұңғыма жасалған, ұңғымасы бар, ұңғымаға қатысты.*

Ұңғымалы сорғы. т е х. *Бұрғылау ұңғымаларынан сұйықтықты көтеруге арналған гидравликалық мәшине. Ұ ң ғ ы м а л ы с о р ғ ы л а р*: тасымалдауыш білікті және қозғалтқышты батырылмалы деп аталатын екі түрге бөлінеді. Сорғы агрегаттарының жұмыс доңғалағы ортатепкіш және диагональды болып келеді (Қаз. тілі термин. Су.).

ҰҢҒЫРАУ з а т. с ө й л. ***Ыңғыру*** *(ұста аспабы). Ұ ң ғ ы р а у* – қайқы бас пышақ; онымен аяқтың, қасықтың, келінің ішін ұңғып жонады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Ұ ң ғ ы р а у* жасалуы мен пішіні бойынша пышақ сынды болып келеді, бірақ оған қарағанда аздап қайқы. Кейде оны «қайқы пышақ« деп те атайды (ҚҰЭ).

ҰҢҒЫСЫЗ с ы н. *Ұңғысы жоқ, ұңғы салынбаған.*

Ұңғысыз артиллерия. ә с к. *Реактивті артиллерияның ұңғы болмайтын түрі (лақтыру және ұшыру қондырғысы). Ұ ң ғ ы с ы з а р т и л л е р и я-г а* ұрыс машиналары мен реактивті артиллерияның лақтыру қондырғылары, танкіге қарсы басқарылатын реактивті снарядтардың ұшыру қондырғылары жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҰҢҒЫТ= е т. *Жерге батыра, тереңдете кіргізу.* – Кетпеннің жүзін жерді *ұ ң ғ ы т а* түбіртекке ұрыңдар, – деді (М.Қуанышбаев, Жалғыз.).

ҰҢҒЫТУ *Ұңғыт етістігінің қимыл атауы.*

ҰПАЙ з а т. **1.** с п о р т. *Спорт сайысында немесе белгілі бір жарыста жеңіс көрсеткішін белгілейтін өлшем бірлігі.* Жарыс көрсеткіштері *ұ п а й* арқылы есептеледі («Қазақст. мект.»). Мектеп біріншілігі алған *ұ п а й ы н а* қарай анықталады («Қазақст. мұғ.»). **2.** а у ы с. *Есеп, қарымта, есе.* Содан бері Ұлықпан, Сыйлай берді апайын. Басқаларға сабақта Жібермеді *ұ п а й ы н* (О.Шипин, Дастан.). Жігіттің айналдырып келіп, қыздан *ұ п а й ы н* қайтарғанына мәз болып қалған жастар даурыға күлісіп жатыр (І.Есенберлин, Айқас). Бұқарбай да байдың қызына қарай бастады. Қараған сайын қыз Бұқарбайға *ұ п а й* берді (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰПАЙЛАС[1] с ы н. *Ортақтас, мүшелес, еншілес.* Бұл асхана қожасының *ұ п а й л а с ы* шығар (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ҰПАЙЛАС[2]**=** е т. *Мүдделес болу, ортақ тасу.* Шалматайлардың өздерімен де ішінен *ұ п а й л а с ы п* жүретін Досай тас болып қатты да қалды (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҰПАЙЛАСУ *Ұпайлас етістігінің қимыл атауы; мүшелес болу, ортақтасу.*

ҰП-ҰСАҚ с ы н. *Мап-майда, уақ, күлдей.* Ол ақ парақтағы Раузаның *ұ п-ұ с а қ* жазуын таныды (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.). Суреттің екінші бетінде *ұ п-ұ с а қ* маржан әріптермен тізілген бір ғана шумақ өлең жазылыпты (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ҰПЫН= е т. с ө й л. *Өкіну, опық жеу.* Біз ол кісінің аудан көлеміндегі атақты сиыр бақташысы екенін соңынан біліп, онымен сөйлесе алмай қалғанымызға *ұ п ы н ы п* қалдық (С.Әлжіков, Дала.).

ҰПЫНУ *Ұпын етістігінің қимыл атауы; өкіну, опық жеу.*

ҰР= е т. **1.** *Сабау, соғу, тоқпақтау.* Жас баланы *ұ р ғ а н м е н* шырылдатып, Ойы толмай тұрғанда ақылы өнбес. Араны ашық жалмауыз, арсыз төбет, Аулақта жемтік жеуден жиіркенбес (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Осылай қыстың бір-екі айы өтті. «Жамалдың көрген қорлық, кемшілігін мұсылман баласына бермесін», – деп айтарлыққа лайық болып, тұрса аяққа, отырса басқа *ұ р а т ы н* болды (М.Дулатов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қиындыққа тап қылу, сынаққа салу.* Өмірдің толқындары *ұ р ғ а н* кезде, Иманнан айырылғалы тұрған кезде, Жасаған Жебірейілін жіберді ғой, Жолықтым сен сәулеме – нәркес көзге (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Қарқындау, үдей түсу, әсерін күшейте түсу (жайсыз ауа райына қатысты).* Неше күндей аптап *ұ р ы п*, күн қарып, Төкпей-шашпай, қымбат жиһаз, пұлды алып, Кернейлетіп, жеделдетіп бір кезде, Қақпа алдына келді керуен ырғалып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **4.** *Қақтығысу, соқтығысу.* Торғайдың үйысқан ел суын сорып, Жайындай жарды соқты толқын *ұ р ы п*, Көлемі көз жетпейтін ақ тақырға, Еріксіз өсірді егін су құйдырып (О.Шипин, Дастан.). Көкте қалқып шағала, Сұңқылдайды, шулайды. Өзен *ұ р ы п* жағаға Бұрқылдайды, тулайды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Алып ұрды. *Көтеріп соқты, бір-ақ жықты.* Нән толқындар өркештеніп жан-жағынан қаумалап, Қаумаласып *а л ы п ұ р м а қ*, ердің еркін баурамақ (М.Шаханов, Ғасырлар.). Кеше Тәйтікті Аламанов *а л ы п ұ р ы п* астына басты (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Ол ашуланса болғаны Гулшираны төсекке *а л ы п ұ р ы п* сұлатып қоятын (Қ.Исабаев, Өрде).

Ант ұрған. қ а р ғ. *Оңбаған, жексұрын деген мағынада.* Солбырамай тұрсайшы, *а н т ұ р ғ а н!* – деп біреулер жекіп те қалды (Б.Майлин, Шығ.).

Ас ұрсын! қ а р ғ. *Адал астың киесі атсын, обалы тисін.* Ақ ниетпен ұсынған *А с ы ң ұ р с ы н* ондайды. Ар алдында қысылма, Аспан сені қолдайды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Аһ ұрды. *Опық жеді, өкінді.* Әлди, балам, алда жар! Армансыз дүние кімде бар? Біреудің болып көңілі шат. Армандылар – *а һ ұ р а р!* (С.Сейфуллин, Шығ.). Күл боп кеткен жаздағы жапырағы, Жоңышқа да тең-тең боп жатыр әні... Қора ішіне қарадым – бітеу шамдал Сөйлете алмай сәулесін *а һ ұ р а д ы* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бас ұрды. а) *Бас иіп құрметтеді, табынды.* Айтатын дос, қасының ашып атын, Бір күні отырды да Қасым ақын, Деді маған: – Ұлы ғой Абай деген, Ақын біткен алдына *б а с ұ р а т ы н* (С.Мәуленов, Алыс кет.). ә) *Жеңіліс тапты, бағынды.* Қанды балақ жауларың Аяғына *б а с ұ р ғ а н*, Қан майданда қасқарған, Ерлік даңқын асырған Арыстандай ерлерім, Жырымды сендерге арнадым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). б) *Иілді, көндікті, мойынсұнды.* Пасыл да пасыл, пасылман, Аққа құлпы жасылман, Жақсыға сырым жасырман, Жаманға, сірә, *б а с ұ р м а н* (Шал ақын, Өлеңд.). Жарлылықтан жасымда Жоқ болды тапқан кесібім. Бірақ байға бас ұрып, Сұрамадым кешірім (О.Шипин, Дастан.).

Бой ұрды. *Еліктеді, ден қойды.* Өмірім жаз, көңіл мәз, Кәрілікке *б о й ұ р м а н.* Жастық оты сөнбейді Мәңгілікке бойымнан (О.Шипин, Дастан.). Арманға *б о й ұ р ы п* не түрлі, Ежелгі батырлар жұртынан (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қазақ топырағында шығыс мәдениетіне алғаш *б о й ұ р ғ а н д а р д ы ң* бірі Абай еді («Білім және еңбек»).

Жол ұрды. *Ебі табылды; ыңғайы келді.* Ашыл, көңілім, *ж о л ұ р ы п*! Сөйле, тілім, жосылып! Тереңнен барып тер гауһар, Ақыл мен білім қосылып! (О.Шораяқов, Шайыр.).

Жын ұрғандай. *Құтырып, жынданып, жынданған сияқты.* Жұбан *ж ы н ұ р ғ а н д а й* бүлінді. Қазір ол не істеп, не қойғанын толық есіне түсіре алмады (Ә.Сараев, Боз қырау).

Көзге ұрды. *Бірден көзге түсті, байқалды.* Аудан жастары спорт өнерімен де етене достаса қоймағаны да бірден *к ө з г е ұ р а д ы* (С.Байжанов, Сыр.). Үй жайдың тіршілігінде де әр алуан жақсы жаңалықтар *к ө з г е ұ р ы п*, көңілден шыққандай екен (Ә.Ибрагимов, Асыл.).

Қалпақпен ұрып алды. *Ойына, дегеніне тез жетті.* Қайдан шықтың сен, қай жаққа кетіп барасың, Бықсисың әлі, біресе лаулап жанасың, Жарыңның балам, жүрегін жаула алдымен, Қалғаны оңай, *қ а л п а қ п е н ұ р ы п а л а с ы ң* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қанағатқа қамшы ұрды. *Күш берді, рухтандырды, сілкіндірді. Қ а н а ғ а т ы м а қ а м ш ы ұ р с а м* ба екен сілкін деп, Ажал антұрған кеп қап жүрмей ме зіркілдеп. Боза ішіп алып жыр боздатудың орнына, Босағада жатып жөтеледі шал күркілдеп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қар жаумай, қазан ұрмай. *Ел аман, жұрт тыныштa, еш қауіп жоқта, қапелімде.* «*Қ а р ж а у м а й, қ а з а н ұ р м а й*» деген нақыл Тал түсте біз қаламыз неге қапыл? Үйіндей әкесінің «олеуләйдап», Тайрандап тар көшеңде келе жатыр (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қарс ұрып қайғырды. *Қабырғасына батып қатты қайғырды.* Қабағың қарс жабылып, *Қ а р с ұ р ы п қ а й ғ ы р ы п*, Күле алмассың, қазағым, Бейпіл тыныш күлкіңді (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Құдай ұрды. *Сорлады, оңбады.* Осыған көңілім бөлініп Ұмыта кетсем жұртымды *Қ ұ д а й д ы ң*, – деді *ұ р ғ а н ы* (Батырлар жыры). Сөйлемей қойғанына екі-үш күн болып еді, сонда *қ ұ д а й ұ р ы п* жүр екен ғой (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.).

Құлаққа ұрған танадай. *Қыбыр-жыбырсыз, тым-тырыс.* Мінбеде бұрынғы ауатком председ-

дателі сөйлеп тұр. Залдағы жұрт *қ ұ л а қ қ а ұ р г а н т а н а д а й* тына қалған («Лен. жас»). Неге төңірек *қ ұ л а қ қ а ұ р г а н т а н а д а й* айғайлайын десе даусы шықпайды? (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Құлаш ұрды. *Талпынды, талаптанды, алға ұмтылды.* Оңай деп өмір сүру ойлай көрме, Көңілдей дариясын бойлай бер де. Тереңге *қ ұ л а ш ы н д ы ұ р*, шын азамат, Тұп-тұтас өзін туған арнайды елге (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Студентпін, шаттық сезіп атар таңның үнінен, Кәусар томдар айдынына *қ ұ л а ш ұ р а м* түнімен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Құлдық ұрды. *Бас иді, табынды: құрмет қылды.* – Түсіңіздер, түсіңіздер, есік ашық! – Досбай қайта-қайта *қ ұ л д ы қ ұ р ы п*, жаны қалмады (Ж.Бектұров, Жол.). Әйелге *қ ұ л д ы қ ұ р а л ы қ*! Мұсаны, Мұхаммедті, зор пайғамбар Исаны тапқан сол әйел ғой. Жауыздардың Исаны өлтіргені рас. Бірақ Шарафатдин айтқандай, ол тірілмек. Шам да тірілмек! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Құрақ ұрды. *Құрдай жорғалады, зыр қақты.* Сен екеуміз соның үйіне түсетін аудан, облыс өкіметтерінің алдында талай *қ ұ р а қ ұ р ы п* қызмет жасағамыз (С.Бердіқұлов, Егеулі найза.).

Сақалымның ағы ұрсын! қ а р ғ. *Ақсақалдың қатты ренжіген кездегі айтатын қарғысы.* Мұның не деп сұраған Көрінген елге жолдағы, Ең толымды дәлелі Байекеңнің сондағы: – *С а қ а л ы м н ы ң а ғ ы ұ р ғ ы р*, Көп алдында кемітіп, Бармаймын деп қорлады (О.Шипин, Дастан.).

Сөзбен ұрды. *Сөзі өтті, батты.* Кәрілік бізге келді кезіменен, Келін жаман қарайды көзіменен, Тұрып келіп қолымен ұрмаса да, *Ұ р г а н д а й-а қ* болады *с ө з і м е н е н* (Шал ақын, Өлеңд.).

Суық [қазан] ұрды. *Үсік шалды.* Күздік бидай *с у ы қ ұ р ы п*, жел қақса болғаны. Бір күні *қ а з а н ұ р ы п* гүл қалмады, Жайқалған жасыл орман бұл қалмады (Майлықожа, Нақыл). Алпыс жасқа келгенде, Қатынымды өлтіріп, *Қ а з а н ұ р г а н* гүлдей ғып (Мұңлық-Зарлық).

Тәніне [санына] балта ұрды. *Істеген жаманшылықтарына қатты өкінді.* Ғафу ет айыбымды, асыл қалқа, *Ұ р ы п п ы н* өз *т ә н і м е* өзім *б а л т а*. Білемін басқы кекпен ұнатпассың, Өтініп ісім түсті сізге қайта. Қайғыңа қалған жасым ортақ болсын, Өмірді өткізейін мехнат тарта (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Ұ р ы п п ы н* өз *с а н ы м а* өзім *б а л т а*, Айдауым Сахалаңға екен қата. Он тұрғай, жүз солдаттың қанын кештім, Кешубай сөзге нанса, келсін қайта! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Телефон ұрды. *Телефон арқылы сөйлесті.* Кенеке, аман ба, деп кіріп келді, Қай жаққа кеттіңіз деп күліп келді. Айырылып Кенекемнен, адастым деп, *Т е л е ф о н* талай жерге *ұ р ы п т ы* енді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Түнді түнге ұрып. *Бірнеше түн қатарынан.* Бәрін де жалғыз тындырып, Сөйлесе *т ұ н д і т ұ н г е ұ р ы п*, Маңғазсып кеуде көтерсе, Майдангер өзін білдіріп, Соғыста жүріп, соғыста Болған жоқ, сенбе, сол адам (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ұр да жық. *Дөкір, содыр.* Өзіңе аян, қыз көңілі гүл нәзік Жеңе алмаспыз өр мінезбен *ұ р д а ж ы қ*. Өтінемін, Сол бақытсыз сорлыға Қол ұшын бер, ой саларлық жыр жазып (М.Шаханов, Ғасырлар.). Әсілі, Шиамбы өз басын *ұ р д а ж ы қ*, бір беткей, қатал басшылардың қатарына қоспайтын (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.). Жап-жас жігітті танып-біліп болмай, *ұ р д а ж ы қ*, сотқар деп қалай айтарсың? (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Шарқ ұрды. *Жер-көкті шарлап аласұрды.* Іс дегенде *ш а р қ ұ р ы п*, Табаны еш таймайды. Еңбегіне сүйісінді Колхозшы халық, аймағы (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Кеудені жарып *ш а р қ ұ р ы п*, Кең дүниеге шығардай. Соғасың кейде алқынып, Орныңда тулап тұра алмай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҰРА[1] з а т. **1.** *Астық сақтау үшін жерден қазып жасалған қарапайым орын, жасырын, жабық көмбе. Ұ р а н ы ң* ауыз жағы тар және дөңгелек, ал түбі мен бүйірі кеңдеу етіп жасалады. Түбі мен қабырғасына құрғақ сабан салынады, құйылған астықтың беті де сабанмен қымтап жабылып, топырақпен су өтпестей етіп көміледі (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Түлкі келіп *ұ р а н ы* жағалады, Мазақ қылып арсылдап, абалады: – Мықтысың ғой, секіріп шығарсың,– деп, Күлкіменен қасқырды табалады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қалтарыс.* Мен де сенен көп мезгіл қашық жүріп, Назарымды жан-жаққа шашып жүріп, Байқамаппын жаныңның жыраларын, Жылан бұққан зымстан *ұ р а л а р ы н* (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** қ ұ р. *Ғимарат қабырғаларына үңгіп жасалатын ойық түріндегі құрылыстық элемент. Ұ р а* (ниша) қабырғаны үңгіп жасалған ойық, көбінесе скульптураға арналып жасалады, бұндай бейнелік мотивтер ағаш бүйымдарында да жиі кездеседі (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ҰРА[2] з а т. *Жан-жануарлардың денесіне шыққан бөртік, томпақ ісік.* Ақбоз үй ден желкесінде *ұ р а с ы* бар, зор денелі біреу балпаң басып сыртқа шықты (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Қазақстан дәрігерлік – биология ғалымдары кең өріс алды. Әсіресе бруцеллез, безгек, энцефалит, *ұ р а* сияқты аурулардың жұғу жағдайларын зерттеуге, оларға қарсы күресу әдістерін белгілеуге ерекше көңіл бөлінді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ҰРАБАЙЛА= е т. *Қатты айқайлау, уралау.* Арыстан келе жатыр көзі жайнап, Көрген жұрт мұны шулар «тамаша-айлап». Қарамай қасындағы мың әскерге, Ұмтылды патшаға *ұ р а б а й л а п* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҰРАЛА= е т. *Ұра қылып тереңдетіп қазу.* Ашып жеп *ұ р а л а ғ а н* азықты да жүдетіп жұрт біткенді қылды ғарып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Айналасын *ұ р а л а п* қазып, тікенді сыммен қоршап тастаған үлкен поселканың аласа ағаш барақтарында тұрдық (Х.Рахимов, Қызғалдақ).

ҰРАЛАС с ы н. *Ұрасы бірге, қатар орналасқан.* Қойы бірге – қоралас, Бидайы бірге – *ц р а л а с* (Мақал-нама).

ҰРАЛАУ *Ұрала етістігінің қимыл атауы; ұра қылып тереңдете қазу.*

ҰРАЛЫ с ы н. *Ұрасы бар, ұрасы көп.* Жүр екен жан кәдімгідей түсінде, Тар *ц р а л ы* мола емес, өз үйінің ішінде (Ш.Сариев, Тағдыр). Бұл өзі жұртқа ежелден белгілі қиын асу, қалтарыс жер екен, атам заманнан ұры-қары, қашқан-пысқан жұғымсыз халыққа мекен болған *ц р а л ы* тас (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҰРАН з а т. **1.** *Халықты бір іске жұмылдыру мақсатында айтылатын үндеу, шақыру, дабыл.* Айлардан ай өткенде, Бостандықтың *ц р а н ы* Тайгаға да жеткенде. Андрей мен Қырғызбай Айсыз түнгі жұлдыздай Кеудеде сенім-шырағы (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Ұ р а н ы м,* қорғаным, сен Алаш! Жолыңа құрмалдық мал мен бас! Өнер тап, өрге шап, қару ат. Аллалап алға бас, ал Алаш!!! (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Үндеу, шақырулар жазылған плакаттар, қағаз немесе көше жазбалары.* Ант беріп айтқан жолдасым: Болмасын соғыс, болмасын! Өткенде азат жерлермен, Бостандық сүйген елдерден, Көшелерде тербелген, *Ұ р а н д а р д ы* мен көргем (М.Мақатаев, Шығ.). Үйлердің қабырғалары «Астықты уақытында және ысырапсыз жинап алайық!» деген *ц р а н д а р м е н* безелген («Қаз. әдеб.»). **3.** а у ы с. *Өмірлік ұстанымы, басты қағидат, кредо.* Анық бас та, Ақырын жүр – *Ұ р а н ы м.* Алыс жерге апарады пырағың. Кештеу жатам тынбаған соң жұмысым, Кеш жатқан соң Кешеуілдеп тұрамын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). – Бақыт қайда барасың? – Үйінде тұрған құраны, Расул Алла *ц р а н ы* Тәртіпті үйге барамын (Қабан жырау, Алтын қазық).

Ұран болды. *Бір елдің, жұрт немесе топтың рухтандырушысы, басын қосушы, мақтанышы болып, соғысқа шыққанда, бір іске жұмылғанда аруағын шақыру үшін атын ауызға алып атойлайтын сөзге айналды.* Соғады құбыладан қара дауыл, Найманға *ц р а н б о л ғ а н* жалғыз ауыл. Күннен байтал салыпсың, құлдан айғыр, Бір өзіңнен көп екен қарабайыр (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жоғарыда айтылғандай: «алаш» қазаққа *ц р а н б о л ы п* қалған мәнісі ақылға қонып тұр. Қазақ «алаш», яки «алашы» деген атты хандарының біреуіне қалмақ қойған екен деп жүрген болса, оның үстіне қалмақ тілінде «алашы» деген сөздің мағынасы қазақтың бұрыннан ұғынып жүргеніне дәл келуі – бұл ертегінің қисыны барлығын көрсетеді (М.Дулатов, Шығ.).

Ұранға ерді. *Бір іске жұртпен бірге жұмылып, шақыруға ерді.* Тек ел деген сөзі үшін, Ергенде *е р д і м ц р а н ғ а.* Болмаса аян досыма, Досым түгіл қасыма (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ұран салды. *Дабыл қақты, ұрандады, бір іске жұмылуға, бас қосуға шақырды.* КазПИ-дің мен айналдым аруағынан, Қашанда нұр саулаған шаңырағынан, – Бәрі де содан шыққан, содан өскен, Ұлдардың «қазағым» деп *с а л ғ а н ц р а н.* (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Капитал қоршауында қан жылаған пролетариат сол жылдан бері капитал мен күресті жеңбей тоқтатпайтынын білдіріп, әлемге *ц р а н с а л ы п,* жержүзін жаңғыртып келеді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ұран тастады. *Жұрттың басын қосатындай қысқа, мазмұнды сөз айтып, бір іске жұмылдырды.* Онда ортаға *т а с т а л а р ц р а н* сондай: Қайта алмайды қартың да бір ән салмай. Жиырма бестің бәрін де сабылдыртам, Кемпірлерге қыз күнін сағындыртам (Т.Айбергенов, Мен саған.). Кел, ақын, ойлан, ақын, толған, ақын. Шын ақын шын қырандай қомданатын. Кезің келді Сәкен боп *ц р а н т а с т а п,* Қасымдай жүрегімен толғанатын, Қаламын қаруындай қолға алатын (М.Мақатаев, Шығ.).

Ұран шақырды. *Жұртты бір іске шақырды, бәрін бір адамдай жұмылдыру үшін ұрандады.* Қамын жеген қазақтың Батырдың сарқыт ақыры, Туын тікті сыбанның Ақтамберді батыры. Ауылдан шығып ат қойып, Аруақтап *ц р а н ш а қ ы р д ы* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қайда жүр баяғының батырлары? Бас қойып, неге *ц р а н ы н ш а қ ы р м а д ы*?! Жігер тайып жігіттің жетесінен, Сарқылды ма қарттардың ақылдары?! Неге бірі садақ боп атылмады?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ҰРАНГЕР з а т. *Ұран шақырушы адам. Ұ р а н г е р м і н.* Ұшқырмын, Елгезекпін, мен алдымен межелі жерге жеттім (Қ.Баянбаев, Ақ шағала).

ҰРАНДА= е т. *Ұран салу, дабыл қағу.* Қуанғанмен не керек Қиқу салып *ц р а н д а п.* Барады сол көбелек Балаларды құр алдап (С.Мәуленов, Тартыс.). Май сұлу жылдан-жылға түрленеді, Кең өлкем сол сұлудай гүлденеді. Жержүзі еңбекшілер тілек қосып, Әлемді *ц р а н д а ғ а н* үн кезеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҰРАНДАЛ= е т. *Дабыл болып қағылу, ұран болу.* Жарығым аңсап көрген жылда тойым, Көруге көрген сайын құмарланам. Толығып жиырма бір жасқа жеттің Октябрь жеңісті атың *ц р а н д а л ғ а н* (Н.Байғанин, Шығ. жин.).

ҰРАНДАЛУ *Ұрандал етістігінің қимыл атауы.*

ҰРАНДАС= е т. *Жан-жақтан атойлап, ұран салысу. Ұ р а н д а с ы п* Зеңгі ата Өкіріп пе жиылып Құлақтары делдиіп, Құр аңырап ербиіп, Қой тұрып па үйіліп? (М.Жұмабаев, Шығ.). Егескен жауын мұқатпай Ер көңілі жұбанбас. Білмегеннің бәрі қас, Арлы жерің кез келсе, Атасы басқа болса да, Түсінген жақсы *ц р а н д а с* (Кердері Әбубәкір, Қазағым.).

ҰРАНДАСТЫРУ= е т. *Ұран тастап біріктіру, ынтымақтастыру.* Бұл соғыс (1916 жылғы) дүние жүзінде халықтарды *ц р а н д а с т ы р д ы* («Қазақ»).

ҰРАНДАСУ *Ұрандас етістігінің қимыл атауы.*

ҰРАНДАТ= е т. *Қатты айғайлап, дабыра қылдыру.* Бай қамшыны шешелі-балалы екеуіне қо-

са сермеп, әр қимылын бір боқтық сөзбен *ц р а н д а т ы п*, кішкене ауылды басына көтеріп жатты (Н.Оразов, Достар.).

ҰРАНДАТТЫР= е т. *Ұран салғызу, дабыра қылғызу.*

ҰРАНДАТТЫРУ *Ұрандаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰРАНДАТУ *Ұрандат етістігінің қимыл атауы.*

ҰРАНДАУ *Ұранда етістігінің қимыл атауы; ұран салу, дабыра қылу.* Деді де, бала күреңіменен самғады, Өз атын өзі *ц р а н д а у ы н а н* танбады. Тетір де болса тентек баланың аруағы Шашылып жатқан ауылды тегіс шарлады (М.Мақатаев, Шығ.).

ҰРАНДЫ с ы н. *Ұран айтып шақырған, лебізді, үнді. Ұ р а н д ы* талаптар жазылған листовкалар әр көшеден көрініп қала беретін болды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Жүлде алған байрақ алдынан. Кіші жүздің кенжесі «Дөйт» *ц р а н д ы* Шөмекей – шыққан бір Базар Балқыдан! (Базар жырау, Шығ.).

ҰРАНКЕШ с ы н. *Ұран тастағыш, ұраншыл, дабырашыл.* Ұлтты қорғау деген – ұлттық томаға-тұйықтыққа ұрыну, өз ұлтыңмен шектеліп қалу деген сөз емес. Бізді әдетте *ц р а н к е ш т е р* қорқытады, ұлтпен шектеліп қалмау керек деп («Түркістан»).

ҰРАНҚАЙ з а т. э т н. *Уық тәрізді сидам ағаштардан басын түйістіріп тігілетін, негізінен киіз үйдің бірқатар бөліктерінен ғана құралатын баспана.* Осыдан бірер он жыл бұрын тұрмыста қолданып келген түрлі тұрмыстық заттар мен *ц р а н қ а й,* қосүй, аран, қақыра тәрізді мекен-жайлар көзден таса қалып барады («Қаз. әдеб.»). Дәл сол күні Тасбұлақтағы бір ауылдың қараша үйлері бірбеткей қонған. Күнбатыс жақта оқшаулау боз үйдің сыртында бір-ақ қос бар. Боз үйдің оңтүстік жағындағы *ц р а ң қ а й д а н* дабырлаған бозбалалардың дауысы шығады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҰРАНҚАЙЛАП үс т. ж е р г. *Ұрандап, дабылдап.* Жалпы жұртты, еліміздің еркіндікті бар аза-матын елдікті сақтап, ерлік етуге *ц р а н қ а й л а п* шақырып отыр (Р.Ыдырысов, Отты жыл.). Желіккен сарбаздар да патшасының артынан *ц р а н қ а й л а п* лап қойған (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ҰРАНШЫ з а т. **1.** *Ұран салушы, дабыл қағушы жауынгер.* Азаттық үшін күресті Исатай бастаса, *ц р а н ш ы с ы* Махамбет пен Құрманғазы болды десек қателеспейміз (І.Омаров, Серпін). **2.** а у ы с. *Бір іске жұмылдырушы, бастамашы адам, тұлға.* Қазақстан жазушыларының тыңды меңгеру күресінің *ц р а н ш ы с ы* болғаны мәлім («Қаз. әдеб.»).

ҰРАНШЫЛ с ы н. **1.** *Ұрандағыш, ұран салғыш.* – Е, түңіліп, түгесіліп ештеме жоқ! – Есімбектің әлгі *ц р а н ш ы л* екпіні басылып қалғанға ұқсайды (О.Сәрсенбаев, Жақсы.). **2.** ж а ғ ы м с ы з. *Дабырашыл, бос сөзге салынғыш.* Бекбол бар атаулыға, бай атаулыға иттей өш еді де, тым *ц р а н ш ы л,* айғайшыл, қатігез, қатал болып алды (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ҰРАНШЫЛДЫҚ з а т. *Ұран салғыштық, дабыл қағушылық.* Тегінде, біздің қай ісіміз болмасын, атқарылу, жүзеге асырылу барысында науқаншылдық, *ц р а н ш ы л д ы қ* сипаттан гөрі міндеттілік, саналылық сипатқа ауысқаны ғанибетақ (Қ.Ахметбеков, Алқакөл).

ҰРҒАНСЫ= е т. *Ұрғандай болу, ұрған сыңай таныту.* Ортаға алып *ц р ғ а н с ы п*, Зынданға қарай жөнеді (Дастан.).

ҰРҒАШЫ з а т. **1.** *Жан-жануарлардың аналық жыныстылары.* Жалпы *ц р ғ а ш ы* хайуанның мойыны жіңішке келеді де, еркек хайуанның мойыны жуан келеді (С.Сейфуллин, Шығ.). Еркегі жыл сайын мүйізін тастайды. *Ұ р ғ а ш ы с ы н ы ң* да мүйізі болады, бірақ еркегінікінен кішірек. Баласын отыз үш жұмадай көтеріп, май айының ортасында табады (М.Дулатов, Шығ.). Ол күні құлан атып келіп, кешке уәзірлерімен әңгімелесіп, көнизәк-қыздарын билетіп, сауық салып, ертең және аңға шығып, бір *ц р ғ а ш ы* арыстанды өлтіріп, екі баласын тірі ұстап алып келді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Әйел жамағаты, зайып, қатын.* Жүрегім қызынбайды *ц р ғ а ш ы ғ а*, Сөзіннің ерсем дағы турасына. Қара жер – ата-анам, ең жақыным, Мені аяп, азаттық бер бір басыма! Басың жас, тілегіңіз алдыңызда, Көңілдің азба, шырақ, қызбасына. Сау болсаң, таңдап сүйіп қосылар-сың, Не төре, не бір байдың мырзасына (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жиылып отырған кісілер мұғаліммен кеңесе бастап, үйдің жабығынан қыз-қатындар сығаласып тұр еді. Бір қатын: – Өзі қалай, орыс секілді ғой,– деп, екінші қатын: – Осы ноғайлардың шұлдірлеген тілі құрысын-ай, – деп, үшіншілері бір бойжеткен қызға қарап: – *Ұ р ғ а ш ы ғ а* сүйкімді жігіт екен,– деп қалжыңдасып тұрды (М.Дулатов, Шығ.).

Ұрғашы жіп. э т н. қ о л ө н е р. *Өрмектің бой жібінің астыңғысы* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Ұрғашы күміс. *Жұмсақ ақ күміс* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҰРҒАШЫ: ұрғашы тас. з а т, *Диірменнің үстінгі беті.*

ҰРҒАШЫДАЙ с ы н. *Ұрғашы сияқты.* Жоламай құрбыларым сырласуға, інілер ажуалап құрдасымдай, Әлі де қылтың-сылтың жүр басылмай, Базарда беті ашылған *ц р ғ а ш ы д а й* (М.Мақатаев, Шығ.).

ҰРҒАШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Ұрғашы жыныстылық.* Гурттар малдың еркек, *ц р ғ а ш ы л ы ғ ы н а,* жасына және қоңдылығына қарай құрастырылады (Мал бордақылау.). **2.** ж а ғ ы м с ы з. *Әйелдік, төменетектік.* Мен Біржан қызға бармас аяғымнан, Шын қызсам дәуірлеймін баяғымнан. Бері кел, *ц р ғ а ш ы л ы қ* қылма, жаным, Дәндеме найманда-ғы саяғыңнан (Айтыс). Көнсең, енді *ц р ғ а-*

ш ы л ы қ қылма. Сөзді, ойды таста, жұмысты бітір! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰРҒЫ з а т. к ө н е. *Астық бастыратын ертедегі құрал.* Техникалық құрал-жабдықтар жоқ кезде жер ағаш соқамен, кетпенмен өңделді, егін шалғымен орылып, *ұ р ғ ы* таспен бастырылды (С.Қасиманов, Қаз. тағам.).

ҰРҒЫЗ= е т. *Соққызу, сабату.* Жауап алғанда ішінде Итбайдың Сарбасы отырып, урядникке *ұ р ғ ы з ы п,* басы-көзін көнектей ісіріп жіберіпті (С.Мұқанов, Ботакөз). Жануарды, малдың төлін, мысықты әуре қылғызып, *ұ р ғ ы з ы п* үйретпеу керек, бала қатал болып шығады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰРҒЫЗДЫР= е т. *Соққыздыру, сабатқызу.*

ҰРҒЫЗДЫРТ= е т. *Біреуге соққыздырту, сабатқызу.*

ҰРҒЫЗДЫРТУ *Ұрғыздырт етістігінің қимыл атауы.*

ҰРҒЫЗДЫРУ *Ұрғыздыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰРҒЫЗУ *Ұрғыз етістігінің қимыл атауы.*

ҰРҒЫЛА= е т. *Үсті-үстіне ұру, қоймастан ұра беру.* Еркектер есікті *ұ р ғ ы л а п* жатты, дүрсілдетіп тепкендер де бар (Қ.Исабаев, Өрде). Толқынды толқын *ұ р ғ ы л а п,* Теңізде бір сәт тынбайды үн. Самалға толы кеудемде Сазы бар нәзік сырнайдың (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҰРҒЫЛАТ= е т. *Үсті-үстіне соққызу.*

ҰРҒЫЛАТУ *Ұрғылат етістігінің қимыл атауы.*

ҰРҒЫЛАУ *Ұрғыла етістігінің қимыл атауы; қайта-қайта ұрғылау.* Қамал іргесіне ұзын бөренелерді сүйреп әкеліп, сол бөренелерге жабыла жармасып, биік емен дарбазаны дүңкілдетіп *ұ р ғ ы л а у д а н* танбады (О.Сәрсенбаев, Сағым.).

ҰРҒЫШ с ы н. *Ұруға шебер, соққыш.* Бұл сойылға мықты, *ұ р ғ ы ш* атанған жігіт («Лен. жас»). Қарай көр мұның кісі *ұ р ғ ы ш ы н* (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

ҰРҒЫШТА= е т. *Қайта-қайта ұра беру, үсті-үстіне сабау.* Ол қолындағы бүктеп ұстаған дырау қамшыны етігіне *ұ р ғ ы ш т а п,* менің жолымды тосып тұр (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Насыбай шишасын алақанына салып *ұ р ғ ы ш т а п* отырған Әли шал осы тұста әңгімені басқа жаққа бұрды (Ауызекі).

ҰРҒЫШТАУ *Ұрғышта етістігінің қимыл атауы; үсті-үстіне сабау, тоқпақтау.*

ҰРДЫР= е т. *Соққызу.*

Құлаш ұрдырды. *Жетеледі, талпынтты.* Енді ол көзіне көрініп қана қоймай, көңілін қытықтап, жан дүниесін сөйлетіп, арманға *қ ұ л а ш ұ р д ы р а* бастаған (Қ.Исабаев, Өткелде).

ҰРДЫРТ= е т. *Сабатқызу, соққызу.*

ҰРДЫРТУ *Ұрдырт етістігінің қимыл атауы.*

ҰРДЫРУ *Ұрдыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰРКӨППЕ с ы н. с ө й л. *Бөспе, даңғой, елірме.* Кәкелей шынында да *ұ р к ө п п е,* даңғой жігіт болатын еді (С.Шаймерденов, Мінез). Қызба, *ұ р к ө п п е* Нарымбет алды-артын ескермей, байыпқа бармай жұлқынып тұр (Р.Нұрғалиев, Трагедия.).

ҰРЛА= е т. **1.** *Біреудің бір затын білдіртпей, жасырып алып кету.* Біреуі кеп жұлдыздың Үркер жұлдыз, Артына кеп жұлдызды тіркер жұлдыз. Үркердің жалғыз қызын *ұ р л а п* алған Қарақшы ана тұрған жеті жұлдыз (Қара өлең). Артыма қарап қойып қашып келем, Ұстаса өлтіред деп сасып келем. Қашпай-ақ *ұ р л а п* міниі жүре бермей, Азаппен тартады екен нәсіп деген (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Жаулап алу, өзіне иелік еткізбеу.* Ақылды шайтан *ұ р л а с а,* Мінерсің түрлі тұғырға (О.Шораяқов, Шайыр.). Көңілде сәулемсің, Көздегі, нұрым-ау, Ақынды астыртын *Ұ р л а ғ а н,* ұрым-ау. Өмір бойы өртеніп жүргенімше, Не өлтір, не тірілт, Осы шын сырым-ау! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Кеміту, білдіртпей азайту; жұдету, қартайту.* Жастық-ай... Алаңсыз аңғалдық-ай. Жалындап жанған ұдай. Жауыздық, жалғандық-ай, *Ұ р л а ғ а н* арманды ұдай (М.Мақатаев, Шығ.). Жазылмаған жырым бар, Жазбай оны тынбаймын. Мені өмір *ұ р л а с а,* Мен өмірді ұрлаймын (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҰРЛАҒЫШ с ы н. *Ұрлауға шебер, ұрлықты кәсіп еткіш.* – Шаптықпа әрі, елдің шөбін *ұ р л а ғ ы ш* байыңды тыйып ал! – деді (О.Иманәлиев, Сыңар.). Бал ашқан соң оп-оңай бақсы болмақ, Ол қоя ма ғайыптан хабар бермей. Тоқты сойып дәндеген тоқтай алмас, Жылқы *ұ р л а ғ ы ш* батыр боп о да елермей (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҰРЛАН= е т. **1.** *Бір затты иесіне білдіртпей, жасырын алынып кетуі.* Жуырда қоймадан рудниктің құрал-саймандары *ұ р л а н ғ а н ы н,* күзетші керектігін айтты (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** *Жасырыну, бұғыну, сақтанып қозғалу.* Ана бұған мақтанса да болғандай, Келін, келін болар екен ол қанытына екі-ақ қадам қалғандай (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жанды да жансыз, Көрінген заттан сыр бағып, Өлетін болдым, Өзімнен-өзім *ұ р л а н ы п.* Шаршадым білем, Жатпасам енді болмас-ты. Жұрт кетіп жатқан Қара теңізге бір барып (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Білінбей таусылу, азая беру, жоғалу.* «Келешек» пенен «кеше» – анық, «Бүгін» деген бір бу ғой. Бұлт басқан беті нұрланып, «Келешек» деген күн анық. Өткен «кеше» *ұ р л а н ы п* (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰРЛАНУ *Ұрлан етістігінің қимыл атауы; жоғалу, біреудің жасырын алып кетуі.* Тонның *ұ р л а н у ы н а* Марқабаеваның да қатысы бар деуге ешқандай дәлел жоқ (Ж.Тілеков, От кешу).

ҰРЛАП-ҚАРЛАП үс т. *Оғып-бұғып, онан-мұнан жырымдап.* Мал жиып арамдықпен *ұ р л а п қ а р л а п,* Құсың десе, қуанып жүр алшаңдап, Қақса-соқса бір пайда түсе ме деп, Елдің байын еліртіп «жау мұндалап» (Абай, Тол. жин.).

ҰРЛАС= е т. *Бірге ұрлық жасасу.* Құрдас жөнінде бұрынғылар: «Құрдас – құрт-майыңды *ұ р-*

л а с» деп те айтатын (М.Тоқжігітов, Ән атасы.). Сөгіседі, ұрысады, төбелеседі, *ұ р л а с а д ы*, өтірік айтысады. Осы себептерден тәрбиеші баланың жолдастарының дұрыс, құлықты болуларына өте ықтият қылу керек (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰРЛАСУ *Ұрлас етістігінің қимыл атауы.*

ҰРЛАТ= е т. *Біреу арқылы ұрлық жасату.* Өзіңмен бақталас ауылдың бөрілері болыстыққа таласып, кек қуып, пәле іздеген, атты *ұ р л а т қ а н* солар (С.Әлешев, Жаңғыру). Харлам Пахомов көк атты мұнан бір ай бұрын өзі *ұ р л а т ы п* алдырған (Б.Серкебаев, Өткенде).

ҰРЛАТҚЫЗ= е т. *Біреуге ұрлық жасату.*

ҰРЛАТҚЫЗУ *Ұрлатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҰРЛАТТЫР= е т. *Біреуге ұрлық жасаттыру.*

ҰРЛАТТЫРУ *Ұрлаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰРЛАТУ *Ұрлат етістігінің қимыл атауы.* Байлардың мал *ұ р л а т у ғ а* ұры ұстап, көрші ағайынды жылатқанын білсе, жаны төзбейді (С.Әлешев, Жаңғыру). Тілге көнбеген адамға Итбайдың қолданар шарасы: малын *ұ р л а т у,* қара басына пәле салу болатын (С.Мұқанов, Ботакөз).

ҰРЛАУ *Ұрла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бірнәрсені жасырын, көрсетпей алып кету.* Баяғыда ұрыларың өрістен мал *ұ р л а у ш ы* еді, енді адам *ұ р л а у ғ а* кіріскен бе? (С.Сұбханбердин, Шындық). Ол кезде барымта бар, құн дауы бар. Тағы да тамыр дауы, қыз дауы бар. Екі ел даулы болса ептi жігіт, Мал тауып қаламыз деп *ұ р л а у ы* бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Суыртпақтап біліп алу.* О, қайындар, шуылдасқан топтала, Сырды *ұ р л а у д а н*, сыбдырлаудан тоқтама. Ол әзірше ағытқан жоқ сыр маған, Төмен қарап жымияды тек қана (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҰРЛЫҚ з а т. *Біреудің бір затын білдірмей, көрсетпей алып кету ісі.* Бұрынғы пайғамбар мен сахабалар, Пайда ғып ешкім малын алған емес. Өтірік, *ұ р л ы қ,* зорлық, мекер, қайла, Бұл үлгі пайғамбардан қалған емес (Қабан жырау, Алтын қазық). Қой *ұ р л ы қ қ а* мақтанған, Кептірмей тоқым аттанған, Ел жиренген ісінен, Азған елдің ішінен, Қазан бұзар, үй тентек Көрдік шыққан батырды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** қ ұ қ ы қ. *Мүлікті жасырын қымқыру.* Жәбірленуші мен басқа адамдар байқамайды деген сеніммен қылмыскердің мүлікті жасырын жымқыруы *ұ р л ы қ т ы ң* тонау мен барымталаудан айырмашылығы болып табылады (ҚҰЭ).

Ұрлық жасады [қылды]. *Біреудің иелігіндегі затты, нәрсені т.б. жасырын иемденіп қылмысқа барды.* Көзім қорқақ көруге сұлулықты, Бойымдағы от бітті, жылу бітті. Дереу жария боласың жалпақ елге, *Ж а с а й* қалсаң егер де бір *ұ р л ы қ т ы* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Мүлкаман, *қ ы л д ы н ұ р л ы қ т ы*, Қарның ашып бұрлықты, Шаруа малын түнде ұрлап, Мойныңа салдың құрықты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ).

Ұрлық жүріс. *Жеңіл жүріс.* Ерні бір жағына сәл қисықтау келген адамның әке-шешелерінің бірі, бала туғанға дейін *«ұ р л ы қ» ж ү р і с* жасаған (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.).

ҰРЛЫҚ-ЗОРЛЫҚ з а т. *Ұрлық істеу және күш көрсету, күш қолдану.* Қайғысыз, уайымсыз қайран қазақ, Жастары жамандықпен аяқтанып. Өтірік, *ұ р л ы қ-з о р л ы қ,* қиянатқа, Жақындап ыбылысқа таяп барып, Дүниеден нам-нышансыз жөнеледі, Тағдырға хайуанша қарақталып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҰРЛЫҚ-ҚАРЛЫҚ з а т. *Ұрлық істегендік, біреуді тонаушылық.* Бұл колхозда *ұ р л ы қ-қ а р л ы қ* атаулы атымен жойылып, тамырына біржола балта шабылған (С.Мәуленов, Шыңда.). Үлкендерде мінез жоқ таңданарлық, Олардың қылған ісі *ұ р л ы қ-қ а р л ы қ.* Арам ойды ақыл деп ардан күсіп, Түбінде тартқызбай ма ол бір зарлық? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҰРЛЫҚШЫ з а т. *Ұрлық істеп дәніккен, ұрлықты кәсіп еткен адам.* Жасында көп тоналған үлкейе келе *ұ р л ы қ ш ы* болады (С.Сұбханбердин, Шындық). Сен ұятсызсың, сен қылмысты жасыратын *ұ р л ы қ ш ы с ы ң* – дейді жан-жағымнан ой жаңғырығы (О.Тәжиева, Жетім қыз).

ҰРЛЫҚШЫЛЫҚ з а т. *Ұрлықты кәсіп етушілік.* Оның *ұ р л ы қ ш ы л ы ғ ы* керемет. Өзі пысық-ақ, менің талай нәрсемді алдап алды (А.Жұмаділдин, Сең.).

ҰРЛЫҚЫ с ы н. *Ұрланып жүретін, жасырын, құпия.* Ағылшындардың *ұ р л ы қ ы* жүрістеріне қарағанда оларды Россиядан қашып шықты деп түсіну керек еді (М.Қаратаев, Далада.). *Ұ р л ы қ ы* дауыспен немесе әділетсіз өткізілген сайлаудың нәтижесінде жасақталған билік құлаған жағдайда сол мемлекетті берекесіздік жайлайтыны белгілі («Жас алаш»).

ҰРМА з а т. *Кесек былжырдан соғылған құрылыс; балшықтан құйылған қабырға. Ұ р м а м е н* соққан ашық қорасының әр жері опырылып құлап тоза бастапты (Т.Нұрмағанбетов, Дария).

Ұрма қалып. *Соқпа қалыптардың жалпы атауы, ұшында ою, бедері бар болат шыбық; қолдаубас.*

Ұрма сөз. ж е р г. *Қалай болса, солай ойланбай айтыла салған сөз.* Ақылбек *ұ р м а с ө з д і* адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ұрма толқын. *Теңіз (көл) толқынының жағада тікелей деформацияға ұшырау құбылысы. Ұ р м а т о л қ ы н* абразиялық жағаларды бұзады және қайраңды жағаларда жағажай қалыптасуына жағдай жасайды (Қаз. тілі термин. Су.).

ҰРМА с ы н. *Тоңмойын, нойыс, дүлей.* Иір-иір шығады айтқан сөзің, *ұ р м а* бөрі секілді екі көзің жылығандай сөзің жоқ жылмаңдаған, Жігітпісің, шалмысың, кімсің өзің? (Айтыс). Ол маған дөрекілеу, көңілі келсе көлдей, көңілі келмесе шөлдей, алып қашпа, *ұ р м а* адам боп көрінетін (С.Бақбергенов, Қарға там.).

ҰРМАЛАУ с ы н. *Нойыстау, тоңмойындау.* Сөз білесің дегенге, көпіргенге мәз. Мінезі *ұ р м а л а у.* Мұндайларға от көсетіп қойып, аулақтан бақылаған жақсы (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Төлебай *ұ р м а л а у* тура мінезіне басып, оның үстіне ашу қысып, қараңғы түнде бұрқылдап, інісіне дауыс көтере бастады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). // *Нойыстау, тоңмойындау адам.* – Дұрыс! – деп Левченко қызарып кетті – Журналистің аяңшыл, асықпайтын, тым сағынан гөрі, *ұ р м а л а у ы н* жақсы көремін (С.Бақбергенов, Адам.).

ҰРМАЛЫҚ з а т. *Нойыстық, тоңмойындық.* Бұл әңгімені Ерубай Сейсенбайға жеткізген көршісінің *ұ р м а л ы ғ ы н* білетін, бір істесе осы істейді деп түйген (М.Ысқақбаев, Қырық қыз.). Бұрынғылары сыртқы көріністерді қызықтау, тамсанып таңырқаумен өтсе, онысы жастықтың, албырт көңілдің әрқалай ұрыншақ *ұ р м а л ы ғ ы* болар (Ә.Ибрагимов, Асыл.).

ҰРМАҢДАЙ с ы н. *Әпербақан, нойыс.* Көз алдында ата жауың тұрғандай, Қанша қырсаң, сонша құмар бір қанбай... Аңшылықты ақымақтың ісі де, Аңшы деген – әпербақан *ұ р м а ң д а й* (М.Мақатаев, Шығ.).

ҰРПАҚ[1] з а т. **1.** *Тұқым, жұрағат.* Тарихта өлеңім мен жырым жүрсін, Халықта ән-күйім мен үнім жүрсін. Айтқаны атамыздың рас қой деп, Оқыған *ұ р п а қ т а р ы м* біліп жүрсін. Сығалай суретімді басып алып, Төріне ескерткіш қып іліп жүрсін (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Ұ р п а ғ ы м ы н* найза ұстаған атаның: Қол мергенмін; Көздемей-ақ атамын. Бір ғана сәт лап-лап етіп алам да, Сосын ұзақ қызыл шоқ боп жатамын (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** ә л е у м. *Қоғамның қарайлас мезгілде дүниеге келген мүшелерінен тұратын топ.* Карл Маннгейм өзінің еңбегінде базбір буынға жататын адамдардың алдыңғы толқын *ұ р п а ғ ы н а* қарағанда дүниетанымы басқарақ болатынын бейнелейді. Сөйтіп, әрбір ұрпақ адамдарына ортақ бірегей тәжірибе әлеуметтік өзгерістерге жәрдемдеседі (Әлеу. термин. сөздігі). Күнтуар келген сайын екеуі археология туралы, құрып кеткен өткен халықтар, не болмаса келесі *ұ р п а қ т а р ғ а* ауысқан мәдениеттер көркемөнер жайында ұзақ әңгімелесетін (І.Есенберлин, Маңғыстау.). **3.** *Өмірдің жалғасы, болашағы.* Сен солардың аңсаған *ұ р п а ғ ы с ы ң,* Солар еккен орманның бір талысың. Жаралғансың өмірге өлгендердің Өлмес әнін қайтадан шырқау үшін (С.Мәуленов, Алыс кет.). **4.** *Ел-жұрт, халық.* Соққанда қуаныштың желі бұрқап, Жарқырар ұлы Абайдың елі шырқап. Үлкен бір жиындарда ақыным деп Еске алар шапағатпен мені де *ұ р п а қ* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **5.** *Бала-шаға.* Еспембеттей *ұ р п а ғ ы н* Өте жақсы көретін, Маңдайынан иіскеп, Батасын ұдай беретін (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Ұлқыздарың – *ұ р п а ғ ы ң,* Еркелеп өссін қасыңнан. Атағың артсын қарағым. Қол үзбей тату досыңнан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **6.** *Малдың тұқымы, тұяғы.* Бұл тұқым араб жылқысынан бұрын шығарылған және ең ескі тұқым болып саналады. Ол осы күнгі түрікмен жылқысының *ұ р п а ғ ы* (Қаз. мал атау.).

Жаңа ұрпақ. *Жас ұрпақ.* Ал, азамат, *ж а ң а ұ р п а қ,* Барыңды қолдан шығарма, Жақсылықпен жарылқап, Жақсы салтпен тұр алда! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Қызығамын сендерге, *Ж а ң а ұ р п а қ* жеткіншек, Болашақтың иесі, Сендердікі келешек (О.Шипин, Дастан.).

Жас ұрпақ. *Жастар, жаңа өсіп, жетіліп келе жатқан адамдар.* Мұның бәрі арман ғой қанат талар, Алыс емес күнім де аяқталар. Тар кезеңде тартыншақ болғанымма Келетұғын *ж а с ұ р п а қ* аяп қарар (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ежелгі Оғыз елінің көне қонысына дихангершілік қайта келді, күнге шағылған батыр кетпенінің жарқылы сол: бұл аудан бақ айналып, береке дарыған, салтын сақтаған ел атанды. Ең ғанибеті, өмірдің өзіне қарсы жүзетін *ж а с ұ р п а қ* өсіп жетілді (Д.Досжанов, Дария.).

Сан ұрпақ. *Бірнеше ұрпақ.* Балалық аңғалдығыңмен, Даналығыңмен, Кемшілігіңмен Өлеңнің елшісі өзіңсің әлемде Түссең де Чилидің Франциядағы елшілігінен Қашанда тынымсыз, мазасыз дария көңіл Сен де түр қатарға Рафаэль Альберти қариям менің *С а н ұ р п а қ* мақтанды батыр атам деп Сен де оян қане, ақын Махамбет (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ұрпағы жоқ. *Ұрпақсыз, перзенті жоқ.* Өксіп өткен адамдай *ұ р п а ғ ы ж о қ.* Кілең «жоққа» мылқаудай тіл де шолақ, Не беретін жауабы, сылтауы жоқ (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ұрпақ қалдырмады. *Перзент сүймеді, баласы болмады.* – Уа, мен Анамын, Өмірге *ұ р п а қ қ а л д ы р м а й,* Өлімге қалай барамын... Жанын қалдырыңдар баланың? (М.Мақатаев, Шығ.).

Ұрпақ қамын ойлады. *Ел-жұртының, халқының қамын жеді.* Шашатын уылдырық күндер туып, *О й л а с а р ұ р п а қ қ а м ы н* бірге тұрып. Сол кезде түседі еске жүрген шағы Су астын махаббатқа бір толтырып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ұрпақ өсірді. *Перзент сүйді, ұрім-бұтақты болды.* Торлама әжім түсірсе күндер ажарға, Тоскауыл бар ма араны жаман ажалға? *Ө с і р і п ұ р п а қ,* өткеріп барлық міндетін, Өтеді ана, кетеді ана мазарға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасты. *Келесі ұрпаққа дейін жетті, мұра болып қалды. Ұ р п а қ т а н ұ р п а қ* алып *ж а л ы қ п а с т а н,* Сондай бір дәстүр бар-ды қалыптасқан. Заманнан заман өткен, жаңарған жұрт, Аққуын айдын көлдің налытпастан, Дәстүрін аттамаған, анық басқан. Сондай бір дәстүр бар-ды жарық шашқан, Бір ұрпақ бір ұрпаққа алып қашқан (М.Мақатаев, Шығ.).

Ұрпақ тарады. *Ұрпағы жалғасты, ұрім-бұтақты болды.* Бәрекелде, Бұл еңбегің жарады! Бі-

рақ одан *ұ р п а қ т а р а п* Одан ақын туғанша, Ал ол ақын ата жолын қуғанша, Кеудесіне сыйдырғанша даланы, Айырғанша ақтан бөліп қараны, Талай өзен тасып өтер, Бөлкім, талай ғасыр өтер – деп, Қайырхан жасқа толып жанары Отырарға қимай, ұзақ қарады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҰРПАҚ[2] з а т. **1.** *Ұнның елегеннен кейін қалған қалдығы; кебек.* Ұнның *ұ р п а ғ ы н* жеген мал тез оңалады (Диал. сөздік). *Ұ р п а қ* – кебек, ұнды елегеннен қалған ірісі. Бұл сөз қазақ тілінің оңтүстік говорлар тобында қолданылады (Б.Өтебеков, Ауғ. қаз. тілі. ерекшелік.). **2.** *Жұқа нанға себілетін ұн.* Сыпыраның түбінде *ұ р п а қ* бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰРПАҚТА= е т. *Өніп-өсу, өрістеп-даму.* Дүние жаралғалы, адам қауымы *ұ р п а қ т а ғ а л ы* сенен әділ жомартты көрген де, білген де емес (Д.Әбілев, Арман.).

ҰРПАҚТЫ[1] с ы н. *Ұрпағы өсіп-өндіген, ұрім-бұтақты.* – Біреу боп Дәулетжан бізге ілесіп еді, екеу боп оралады, екеудің үшеу, төртеу болуы, одан да көбеюі оңай, – деді Ахметжан *ұ р п а қ т ы* болуларың үшін ішіп қоялық! (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

ҰРПАҚТЫ[2] с ы н. *Жайма қамырға ұнның шектен тыс көп себілуі; ұрпағы көп.* Жайма *ұ р п а қ т ы* болып кетіпті (Ауызекі).

ҰРПАҚТЫҚ з а т. ж е р г. *Нан жайғанда тақтайға себетін ұлпа ұн.*

ҰРПАҚСЫЗ[1] с ы н. *Ұрім-бұтақсыз, тұқымсыз.* «Қартаям ғой, *ұ р п а қ с ы з* өткенше, ит те болса біреудің етегінен ұстамаймын ба, қайтем?» – қиналады (Б.Нұржекеев, Күй толғақ.). Абай: Қарғағаны Қалқаман ба еді сол елдің? Жоқ, Көкенай еді. Сол Көкенай ел қарғысын алып, лағынет қамытын киіп, *ұ р п а қ с ы з* өтпеп пе еді (М.Әуезов, Қараш.).

ҰРПАҚСЫЗ[2] с ы н. *Жайма қамырға ұнның аз себілуі; ұрпағы аз.*

ҰРПАҚСЫЗДЫҚ з а т. *Ұрпағы жоқтық, ұрпағы өсіп-өнбеген, ұрім-бұтақсыз болушылық.*

ҰРПАЯ з а т. к ә с і б. *Ұрыққа қалдырылған жоңышқаның дәні алынбай сабағымен, яғни паясымен тұрғандағы қалпы.*

ҰРС= е т. *Зеку, жазғыру, сөгу.* Үйге келген соң жерден алып, жерге салып, ал кеп *ұ р с.* Шын надандар білмесе егер Естілердің кәдірін, Оған *ұ р с ы п* сөкпеңіздер, Шын ғұзырлы пенде сол (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Ұ р с а д ы* кемпір шалға келісімен: (Сақтасын долы қатын перісінен!) «Алыпсың астау сұрап ақылы жоқ, айырылған ақымақ шал, – дейді есінен» (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰРСУ *Ұрс етістігінің қимыл атауы; зеку, жазғыру, сөгу.* Сабағына үлгере алмай жүрген балаларға ұдайы *ұ р с у,* оқудан үмітін үздіру, сенімін нашарлату да зиянды әдістердің бірі (С.Көбеев, Орынд. арман.). Бір нашар ісі үшін баланы ұру, *ұ р с у,* бір нәрсе бермеймін, яки бір нәрсені алып қоямын деп қорқыту жарамайды (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰРСЫҢҚЫРА= е т. *Жазғырыңқырау, сөгіңкіреу.* – Немене әке-шешем жоқ деп ешкімге құлақ асқың келмей ме? – деп сөзін *ұ р с ы ң қ ы р а п* бастаған Дәмеш артынша шектен асып бара жатқанын сезіп отыра кетті (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Орынсыз шашқан ысырап. Абыройыңды жықты ма? *Ұ р с ы ң қ ы р а п* айттым-ау. Ерегіспей ұқты ма? (Бес ғасыр.).

ҰРСЫҢҚЫРАУ *Ұрсыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰРСЫС= е т. **1.** *Бір-біріне қатты сөз айту; сөзге келу.* Бәрі жақсы, жарасып-ақ келе жатқан әңгіменің аяқ жағы шырт бұзылды, екеуі *ұ р с ы с ы п* ажырасты (Қ.Нәжімеденов, Кішкентай.). Сол жеңгең Құтышовпен «әзілдескен», Бетіне жан қаратпай шайпау өскен. Жақында біреуменен тағы *ұ р с ы с ы п,* сабалап орақпенен қолын кескен (Айтыс). **2.** *Бір-біріне өкпелеп, ренжісу, қабақ шытысу.* Екеуі *ұ р с ы с ы п* қалған (Ауызекі).

ҰРСЫСУ *Ұрсыс етістігінің қимыл атауы; бір-біріне қатты сөз айтысу, жанжалдасу, дауласу.* Күлзипа жүн түтіп отырып та, Үрлөпиямен іштей *ұ р с ы с у м е н* болды (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Басқаны айтса да, баланың жоқтығы мен көптігін айтып *ұ р с ы с у* неге керек (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ҰРТ[1] з а т. а н а т. <лат. bucca> **1.** *Жақ пен иекті тұтастырып тұратын езуден шықшытқа дейінгі жердегі ет. Ұ р т т ы ң* ішкі бетінде көп қабатты жалпақ эпителиймен астарланған кілегейлі қабық болады. Онда ұрт сілекей бездері орналасады (Қаз. тілі термин. Биология). Алпыс беске жеткенде азу түсіп, *Ұ р т ы ң д ы* тіліңменен тығындайсың. Жетпіске жеткеннен соң жексұрланып, Кейінгі жас баладан сөз тыңдайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Етік тұмсығының (басының) екі жақ бүйірі.* Сөзіңді бір-екі ауыз міндет етіп, Көмпиме көн етіктің *ұ р т ы н д а й* ақ (О.Шораяқов, Шайыр)

Бір ұрт. *Қисық, қыңыр, нойыс, сыңар езу.* Нұрыш деген *б і р ұ р т,* өжет жігіт, алдаусыратып ұстамасақ бірімізді жазым қылар, бай оны қарусыз жібермеген болар, – деді Өмірбек (Б.Майлин, Шығ.). Оның бер жағында болыс інісіне Түбектегі қалың торжымбайдың тізгінін бермей, *б і р ұ р т* кетіп жүрген жайы бар еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер.).

Бір ұрты май, бір ұрты қан. *Екіжүзді, қаныпезер адам.* Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың, Жақсы менен жаманды айырмадың, *Б і р і қ а н, б і р і м а й* боп енді екі *ұ р т ы ң* (Абай, Тол. жин.). *Б і р ұ р т ы м а й, б і р ұ р т ы н д а қ а н д а р* да бар, Қой терісін жамылған жандар да бар. Жазықсызды жазалап атақ алып, Ақ жүрексіп жүретін пандар да бар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Екі ұрты суалды [солды]. *Арыды, жүдеді.* Көзі бозарып, *е к і ұ р т ы с у а л ы п,* Ойсырап жүдеп қалыпты (С.Омаров, Сәукен).

Ұрт еті босады. *Ұрты салбырап, жүдеді.* Бір жағынан уайым жеп, екінші жағынан ауру меңдеген Омар айналдырған алты-жеті күннің ішінде *ұ р т е т і б о с а п,* жүдеп қалған екен (О.Бөкеев, Өз отың.).

Ұрты мен мұрты бірдей май болды. *Әбден ішіп-жеп ықылық атты, аузы-басы майланды.* Алпыстай ауыз ашылып, үш жүздей салалы саусақ етті сығымдап, сорпасын тамшылатып, *ұ р т ы м е н м ұ р т ы б і р д е й м а й б о л ғ а н* топшыларды көресіз (С.Төлешов, Түрлі. бас.).

Ұртын алып, мұртына жалғады. *Жетпегенді еппен қулықпен жалғастырғанда айтылады.* Біреуден есек майын сұрап едім, Ерттейтін ерін жүрмін енді таппай. *Ұ р т ы м а м ұ р т ы м д ы а л ы п ж а л ғ а п* жүрмін, Бұл дүние бір пәле екен не қылсақ та (Айтыс.).

Ұртына қан толды. *Қаны қарайып тұтікті, қаһарына мінді.* – Ашуланып қалмақтың Түгі шықты сыртына; Тістегенде тісінің *Қ а н ы т о л д ы ұ р т ы н а;* Көз шыдап қарап тұрмастай Қарағанда сұрқына (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ұртын майлады. *Біреуді ішіп-жегізіп, аузын алды.* Үш соғымды сойды, біреудің мұртын, біреудің *ұ р т ы н м а й л а п,* «тәуір жігіт» атанды (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Ұртын кептірді. *Менменсіді, кеудесін керді.* Көтере берме бұтыңды, *к е п т і р е* берме *ұ р т ы ң д ы,* Күндердің күні болғанда өзіңнен мықты жолықса, ту сыртыңнан жармай алар өтіңді (М.Өтемісұлы, Шығ.).

Ұртын шымшыды. п а р а л и н г в. *Біреудің не өзінің жасаған ұятты іске ішкі сезімін білдіргенде, өкіну т.б. көңіл күйді білдіруде қолданылатын ым-ишарат.* «Біз-ақ елді билерміз!» Түсі ме бұл, өңі ме? Күдік кіріп көңіліне, Жүкең *ұ р т ы н ш ы м ш и д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ұрты суалды [солды]. *Азып-тозды, жүдеп-жадады.* Еті жоқ *ұ р т ы с у а л ғ а н,* Сақал-мұрты қуарған. Қара қыл жоқ шашында (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сағитқа тілеулестердің бірі – анау отырған ашаң, арық жүзді, бет сүйегі шошайған, *ұ р т ы с о л ғ а н,* үшкірлеу мұрны жылтырай сойдиған Бейсен (М.Әуезов, Шығ.).

ҰРТ² с ы н. *Бірбет, нойыс, дұңқ.* Бақан өз қызбалығынан қысылғандай төмен қарады. Шахмет оның *ұ р т* мінезін білсе де тап осындай күйгелек аңқау деп ойламаған (М.Сүндетов, Ескексіз.). Орысша семинария бітірген, түгел қалаша киінген Тұрлыбек Есенейдей *ұ р т* мінез, өркөкірек емес, заң шеңберінен шықпайтын, жегін аттай жортақы адам еді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан.).

Ұрт жігіт [ұрт адам]. *Мінезі томырық, бірбет адам туралы айтылады.* Манадан үнсіз отырған Сайлаубек бұл сөзден кейін шарт сынды: – Шақырып кел Аманды, – деп күж етті Байболға. Ол өзі сөзге олақ, *ұ р т ж і г і т* болатын (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

ҰРТҚАЛ с ы н. ж е р г. *Тентек, кері сөйлейтін кісі (адам).* Сейсенбай құсаған *ұ р т қ а л* кісіден не жөн сөз шығар дейсің. *Ұ р т қ а л* адамнан аулағырақ жүру керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰРТҚАЛТА з а т. а н а т. *Кейбір қалталылардың, кемірушілер мен тартанаулы маймылдардың ұртында болатын қалта тәрізді қуыстар. Ұ р т қ а л т а д а* ауызға түскен қорек уақытша сақталады, ол мойын тұсында орналасады (Қаз. тілі термин. Биология).

ҰРТТА= е т. *Сұйық затты ауызға толтырып алып, бөліп-бөліп жұту, сіміру.* Әнуар сүйір қалайы қасықпен сорпадан *ұ р т т а п,* тұзының татымын байқады (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Суық су құйған бір кесе төрдегі жұртты жағалап кеп Абайға ұсынылды. Абай *ұ р т т а д ы* да Ділдәға берді (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** *Ішімдік ішіп, қызып жүру.* Түктібаев ептеп *ұ р т т а п* алған секілді (Қ.Жұмаділов, Атамекен.). Жолда қаңғалақтап келе жатқан Көшенге кезіктік. *Ұ р т т а п* алғанын ұға қойдым (Б.Нұржекеев, Күй толғақ.). Азырақ *ұ р т т а п* алсаң-ақ, Керістің ашып сағасын, Өзіңді жұрттан нән санап, Жанжалдың отын жағасың (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Бір ұрттам қанын тіледі. *Өлтірмеуін сұрады, шыбындай жанын қиюды өтінді.*

Қан ұрттады. *Өлтірді, қан қақсатты.* Абылай әскерімен жүріп кетті, Жылыдай *қ а н ұ р т т а у ғ а* бұрып бетті, Жол жүріп бірнеше күн шеру тартып, Қалмаққа бейбіт жатқан келіп жетті (С.Сейфуллин, Шығ.). Ә, пұлын пұштап, бұйымын *қ а н ұ р т т а п* сататын әйгілі Шамун шайих нағыз мұсылман ғой (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Ұрттап ішіп, шайқап төкті. *Ішіп-жеп, төгіп шашу, ысырап ету.* Кезбенің азып-тозған түрін көрсетудің орнына *ұ р т т а п і ш і п, ш а й қ а п т ө г у ш і л і к* миссиясын артығырақ суреттейді («Лен. жас»).

ҰРТТАҒЫШТА= е т. *Қайта-қайта ұрттау, үсті-үстіне ұрттау.* Төре шайын *ұ р т т а ғ ы ш т а п,* сәл сөзі үзілгенде самауырға таяу, төменде отырған қартаң кісі: – Керман тағы соғысайын деп жатыр дейді, рас па, мырза? (Б.Аманшин, Көкжар).

ҰРТТАҒЫШТАУ *Ұрттағышта етістігінің қимыл атауы.*

ҰРТТАЛ= е т. *Сұйық заттың ауызға толтырылып, жұтылуы, сімірілуі.* Әлдене уақытта күшін жинап, қайта тартқанда жердің бір қабат қыртысы *ұ р т т а л д ы* (Қаз. ертег.).

ҰРТТАЛУ *Ұрттал етістігінің қимыл атауы.*

ҰРТТАМ с ы н. *Бір ұрттарлық, бір жұтым.* Біздің жақта бір жайсаң қарт болатын, Қарт болатын, өлшеусіз мәрт болатын, *Ұ р т т а м* шайды қонақсыз іше алмайтын, Аттам жерге сенімсіз ұша алмайтын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Тыныгып тұл-

пар, таң асып, таза суысын, Таңертең қылыш сабына толып уысым, Тағы да шығам тарылған қазақ жерінің Бір уыс көде, бір *ц р т т а м* жылтыр суы үшін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

[Бір] ұрттам су. *Бір жұтым су, бір ұрттағандағы судың мөлшері.* Өлдім десең, *ц р т т а м с у* таба алмайсың. Бұлар осы шөлдің құшағында (І.Жансүгіров, Шығ.). – Екі атаның ұрпағы жерлес болса татулықтан кетеді. Жақын отырып бес тал көде мен *б і р ц р т т а м с у ғ а* да қыйталасып таласа берсін дегені ғой (М.Әуезов, Абай жолы).

ҰРТТАҢҚЫРАУ *Ұрттаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰРТТАС= е т. **1.** *Сұйық затты (су, сүт т.б.) ауызға толтырып алып сімірісу.* **2.** *Ішімдік ішісу, қосылып арақ ішу.* Өңшең сұлу мұрт... «Аз-маз *ц р т т а с ы п* алғаннан да сау емес-ау, шамасы», – деп түйді ішінен (С.Нарымбетов, Тентек). Вискилерін *ц р т т а с ы п* – Мистер ... мырза «о кэй!» деп – Езулері жұптасып, «Мына біздер дөкей!» деп (М.Рәшев, Бұйымтай.).

ҰРТТАСУ *Ұрттас етістігінің қимыл атауы.*

ҰРТТАТ= е т. **1.** *Бөліп-бөліп жұтқызу, сұйық затты ішкізу.* Нұржанға біресе шай, біресе ыстық сүт *ц р т т а т ы п,* әйелінде маза жоқ (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). **2.** *Ішімдік ішкізу, шарап беру.* – Ауырып қаларсың, жезде, – деп атама қоярда қоймай арақ *ц р т т а т т ы* (М.Сүндетов, Құмдағы.). Ұрқия тақымдап отырып, Әдемі мен Ырысқа шараптан зорлап *ц р т т а т ы п,* өнеге көрсетіп өзі де бірер рет тақырлап алып қойды (Ә.Сараев, Тосқауыл).

Қара сорпасын ұрттатқыр. қ а р ғ ы с. *Қазасына асылған тағамды жесін! Қазасын көрсетсін!* Құдай-ау, Төлежанның *қ а р а с о р п а с ы н ц р т т а т* (М.Әуезов, Шығ.).

ҰРТТАТҚЫЗ= е т. *Сұйық затты (су т.б.) бөліп-бөліп жұтқыздыру, ішкізу, сіміртқізу.* – Түсір! Түсір, деймін саған! Құдай бүгін қар суын *ц р т т а т қ ы з а р* ма екен (С.Сматаев, Елім-ай).

ҰРТТАТҚЫЗУ *Ұрттатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҰРТТАТУ *Ұрттат етістігінің қимыл атауы.* Жас босанып отырған анаға арақ-шарап *ц р т т а т у,* сыра беру сияқты жайлар ұшырасады (Бағың ашылсын).

ҰРТТАУ[1] *Ұртта етістігінің қимыл атауы.* Генерал қантты сырт сындырып, шай *ц р т т а у ғ а* кірісті (Б.Момышұлы, Офицер.). Ендігі сәтте қайнаған қара суды дәтке қуат етіп, сораптай *ц р т т а у ғ а* асықтық (О.Бөкей, Мұзтау.).

ҰРТТАУ[2] с ы н. *Нойыстау, дұқтеу.* Ақтан дейтін мінезі *ц р т т а у* жігіт болатын (Т.Нұртазин, Үлкен жол). Қасен Байдәулетовтің *ц р т т а у* мінезі болатын (Б.Майлин, Шығ.). Бұлар тасырлатып тұра шапқанда, жаңағы екі әскердің бірінің аты *ц р т т а у* екен, ала кеп жөнелді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҰРТТАШ з а т. ж е р г. *Бауыры ақшылдау, сырты қызыл түсті тышқан. Ұ р т т а ш* бидайды екі езуге, мойнына тығады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰРТТЫ с ы н. *Ұрты үлкен.* Өзінің қасы не деген қалың, аузы неткен *ц р т т ы.* Айнала отырғандар қонақ сөйлей бастағаннан осы белгілерін аңдап, сұқтана қарасып қапты (Р.Тоқтаров, Ертіс.). – Рас-ау, пісіп тұрған егіннің алтын басындағы дәнін адамнан жасырып жегісі келетін *ц р т т ы* тышқанның әрекет сыбдыры осы сияқты шықпайтын ба еді? («Жалын»).

ҰРТУ с ы н. ж е р г. *Ұялшақ. Ұ р т у* мінезді тастау керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰРУ[1] з а т. с ө й л. ***Ру.*** Тұқымға, *ц р у ғ а* жіктелуден байлар ғана пайда көреді (С.Сейфуллин, Шығ.). Әйгерімді айттырған жер Мамайдың өз *ц р у ы н ы ң* бірі екен (М.Әуезов, Абай жолы).

Қырық ұру. *Аннан-мұнан құралған, құранды.* Бұл жатақтың ішінде *қ ы р ы қ ц р у д а н* құралған ел бар (М.Әуезов, Абай жолы). Тұтас алғанда қырық ұру, біріне-бірінің күші сай емес (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке.).

ҰРУ[2] *Ұр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Тоқпақтау, ұрғылау.* «Өлген аруаққа арнадық» деп шырақ жаққан секілді, жазғытұрым әуел бұл күркіреген, қатындар шөмішімен үйдің сыртынан *ц р ы п,* «сүт көп, көмір аз» деген секілді (Абай, Тол. жин.). **2.** *Сабау, таяқтау.* Баланы *ц р у,* соғу ісі – адамшылыққа ұнамайтын іс. Ұрылып, соғылып тәрбие қылынған бала жанының бар жақсы мінездерінен, ақылынан, есінен айырылып, миұла болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Алдадым, *ц р д ы м,* қырдым деп, Шалықтап, Шалқып, шатпай ма? Қапысын аңдып тұрдым деп, Қулығын бұлдап сатпай ма? (Абай, Тол. жин.). **3.** а у ы с. *Жығу, құлату, соғу.* Егерде бұл екі қуаттың екеуі де (ақыл мен қайрат) аз болса, яки бірі бар, бірі жоқ болса, бағанағы екі қуаттар – бір басы қатты асау ат жүгенсіз тауға *ц р а* ма, тасқа *ц р а* ма, суға *ц р а* ма, жарға *ц р а* ма құдай білсін (Абай, Тол. жин.).

ҰРУЛАС с ы н. с ө й л. ***Рулас.*** Ақмола елдерінің күншығыс түстік жақтағыларын аралап отырып Ақмоланың оңтүстік шетіндегі біздің елмен жапсар, аралас отыратын өзіміздің жақын *ц р у л а с* елдерге келдік (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ҰРШОҚПАР з а т. ж е р г. *Қолшоқпар.* Ол үлкендердің *ц р ш о қ п а р ы* емес пе, одан әділдік күтпе (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰРШЫҚ[1] з а т. **1.** *Шүйкеленген жүннен жіп иіруге арналған аспап.* Дарияның аяғы шор, басы Шыршық, Бақ тайса айналдырады ерді қырсық. Болады әлін білмес әлемге таң, Жарасар ерге қару, әйелге *ц р ш ы қ.* Тірлікте тыным таппай жүрміз тырысып, Өте шығар опасыз бұл дүние Сәуірдің бұлтындай-ақ, бастан жылысып (Базар жырау, Шығ.). Алдымен шуданы түтіп, тазалап созып, бес саусаққа орап алады да *ц р ш ы қ т ы ң*

мұрындығына сабақтап алып иіреді (Х.Нүркеұлы, Ұлттық мирас.). **2.** а у ы с. *Тоқтаусыз уақыт.* Қандай бақыт! Күн сайын Күн шыққаны: Тіршіліктің зыр қағып *ұ р ш ы қ т а р ы,* Әженің таусылмаған түйдегіндей, Домаланып, иіріп, тыншытпауы (М.Мақатаев, Шығ.). Неге туып, неге өлесің, халайық, Өзіңе өзің бола алмасаң лайық? Етсең-ақ үйден бір шығып, Зырылдар уақыт *ұ р ш ы г ы.* Қолыңды бір сәт босатпас Күйбен де күйбен тіршілік (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ұршық созды. *Ұршық ирді.* Жөнейттің таң ата көзі ілініп кеткен соң, кемпірі *ұ р ш ы қ с о з ы п,* әңгімелесіп отырайын деп Аннадүрдінің үйіне кіріп еді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Ұршық иіру. *Ұршық аспабын айналдырып жүнді ширатып созу; жіп иіру.* Жалғыз-жарым мал көзденген қоңылтақ кедей шалдар, бұзау көздеген, *ұ р ш ы қ и і р г е н* кемпірлер немесе тізе қап байлаған, бір балағы салпылдағын бишаралар болмаса, өзгенің бәрі қымызға қанып, күр-күр кекіріп қарнын сипап, итқара-шаңырақ салма, жүк күрке, арба күркелерінің астына кіріп манаурады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰРШЫҚ[2] з а т. а н а т. *Жан-жануарлардың асықты жілігі мен ортан жілігінің түйіскен жеріндегі қозғалмалы сүйек. Ұ р ш ы г ы* төмен біткен, шақпақ етті, Өзі санды, дөңгелек келсе көтті. Сырты қысқа, бауыры жазық келіп, Арты талтақ ұмасы үлпершектей (Абай, Тол. жин.). Ақан Құлагерді ойнатып, шыр көбелек айналдырып *ұ р ш ы г ы н а н* тұлпарын, күтіп тұр тағы біреуді (Ә.Тәжібаев, Хаттар.).

Ұршық буын. *Жамбас пен ортан жілік түйісі.*

ҰРШЫҚБАЛЫҚ з а т. з о о л. *Майда, ұсақ балық. Ұ р ш ы қ б а л ы қ т ы ң* ұзындығы 45 мм-ден аспайды (Ауызекі).

ҰРШЫҚБАС[1] з а т. *Шөп, егін мәшинелерінің шалғысын бекітетін жер.* Шөп машиналарының барлығында *ұ р ш ы қ б а с т а р ы* мықты екен (Диал. сөздік). *Ұ р ш ы қ б а с ы* дөңгелек немесе жарты шар тәрізді болады, оның ортасына сап өткізетін тесігі орналасады ҚҰЭ).

ҰРШЫҚБАС[2] з а т. *Қорғасыннан құйылған немесе тастан қашап жасалған ортасы ойық, ұршықты айналдырып тұратын бөлігі. Ұ р ш ы қ т ы ң* басы қорғасыннан құйып, ағаштан, түйеніп ортан жілігінің айдар басынан ойып не тастан қашап жасалады. Ұршықтың салмағы жіпті үзіп кетпейтіндей болуы керек. Ұршық тым жеңіл болса, иірілген жіп ширыға береді. Сондықтан оның басының қалыпты салмағы болуы тиіс (Шаңырақ энц.).

ҰРШЫҚБАС[3] з а т. а н а т. *Ортан жіліктің үлкен дөңгелек бөлігі.*

ҰРШЫҚТАЙ с ы н. **1.** *Ұршық сияқты.* Еңсесі түсіп, ез болып Айналып барып *ұ р ш ы қ т а й,* Жататын шегір көздерің Оқ тиген сары шымшықтай (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Алпыс жаста Ақжелек Елу жаста Ақырғай, Көздері оттай жанады. Көш үстінде ортеке, *Ұ р ш ы қ т а й* ойнап барады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** а у ы с. *Ширақ, жеңіл.* Шып-ширақ өзі *ұ р ш ы қ т а й,* Кетіпті ерні бұртиып. Қырғидан қашқан шымшықтай. Үрейі қашқан үрпиіп (М.Мақатаев, Шығ.).

Ұршықтай дөңгеленді. *Шыр көбелек айналды.* Сағынып сан жарысты алаңдаушы ем, Дүбірден денем қызып қала алмаушы ем, *Ұ р ш ы қ т а й д ө ң г е л е н і п* жөнелгенде, Даланың ойшұңқырын қаранбаушы ем. Жер билеп, көз алдымда көк теңселіп, Сағымды көсілуші ем көктей сөгіп (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ұршықтай үйірді [иірді]. а) *Дөңгелентіп ала жөнелді.* ә) *Жұртты қаратты, игеріп алды.* Асанның қимылы сөлекет. Жұртты *ұ р ш ы қ т а й ү й і р і п,* киіп-жарып барады (Т.Ахтанов, Шығ.). // *Өмірдің өз заңдылығына бағындыруы, дегенін істеу.* Інім де жатыр бұл жерде, *Ү й і р г е н* уақыт *ұ р ш ы қ т а й.* Оранған сая гүлдерге, Үзілген үні тіл шықпай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҰРШЫҚТАЙЫН с ы н. ***Ұршықтай.*** Отырмын басымда–бұлт, астымда–тас, Айланды *ұ р ш ы қ т а й ы н* бір ғазиз бас. Қайғылы қара көзден шыңырауға, Мөлт етіп бұршақтайын төгілд жас (М.Мақатаев, Шығ.).

ҰРШЫҚША үсі т. *Ұршық тәрізді, ұршық секілді.* Аттар қатты жүргендіктен бе, арба дөңгелектері *ұ р ш ы қ ш а* зырылдайды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Бұлардың қағушысы, ат үстінде *ұ р ш ы қ ш а* иіріліп, қаңбақ ойнайтын жылпос, пысық Баймағамбет (М.Әуезов, Абай жолы).

Ұршықша үйірді [иірді]. *Дөңгелентіп ала жөнелді.* Трактор біткеннің тетігі оның қолында. Комбайнды *ұ р ш ы қ ш а ү й і р е д і* (З.Иманбаев, Айналайын.). Меңтай сызыла аяңдап партаға жеткенше *ұ р ш ы қ ш а и і р і л г е н* Зайкүл оның алдына бір шығып, артына бір шығып қарап үлгерді де «жарасымды екен» деп өз бағасын айтты (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ҰРЫ з а т. *Ұрлықты кәсіп еткен адам.* Не күндестік немесе кек қуған жоқ, Ел бұзбауға ойланған бұл айласы. Осы күнгі жақсының бірталайы – *Ұ р ы,* қары, қу, сұмның жан жолдасы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мұның түбін тексеріп тағы да анық *ұ р ы л а р* өлтірді дерлік дәлел таба алмаған (М.Дулатов, Шығ.).

Қанды балақ ұры. *Сойыл, білек күшіне мықты, көнігі тісқаққан ұры.* Бұл кісі – белгілі Нұржанның жалғызы Мұқатай мырза. Қазір онша бай емес, Байдан бірақ кем де емес. *Қ а н д ы б а л а қ ұ р ы* емес, Ұрлықтан құр да емес (F.Мұстафин, Шығ.).

Сары тоқым [сірі тоқым] ұры. *Алыстан шеттеу жерлерден мал, әсіресе, жылқы малын ұрлаумен айналыстын баукеспе.* Ұрылар жайында Абайдың естіген әңгімелері соншалық көп. Кейде, тіпті, *с а р ы т о қ ы м ұ р ы* болған – ел ішіндегі үлкендердің өз аузынан естіген әңгімелері де ұмытылмайтын (М.Әуезов, Шығ.).

Тоқымы кеппес ұры. *Мал, әсіресе жылқы малын ұрлауға жиі аттанатын ұры. Т о қ ы м ы к е п п е с ұ р ы* әлде ұрда-жық па еді? Аққа құн кессе, тағы да би жазықты еді. Күйеудей кішік күйшіннің көргені түрткі, Атаңның көрін ақжүрек күй қазып па еді? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Ұрыға құрық берді. *Қарақшыны қолдап, дем берді. Қ ұ р ы қ б е р д і ң ұ р ы ғ а,* Момынды алдың қырыңа, Малсыздарды таптадың, Малдыларды жақтадың (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ұры иттей шулатты. *Азан-қазан қылды.* Әрине, құс шырылдап қала берді, Қарғады ұя бұзғыш талай «ерді». Жөніме мен де кеттім сумаң қағып, *Ш у л а т қ а н ұ р ы и т т е й* бір тамам елді (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ұрының арты қуыс. *Сезіктенді, қорықты.* Қылмысты адам сезікті болады, бетінен шіркеуі кетпейді. Болмаса, *ұ р ы н ы ң а р т ы қ у ы с* деп өзім сезіктеніп отырмын ба? (Б.Тұрсынбаев, Ең қымбат).

Ұры сай. *Жықпыл-жықпылы көп жыныстысай.* Олар қорыққанынан жолды көрсетіп, ыңғыл-жыңғылды *ұ р ы с а й л а р* арасымен моңғолдарды аман-есен Солтүстік Кавказға жеткізді (І.Есенберлин, Алмас.).

Ұры тіс. *Тіс қабатының үстіңгі жағымен қабаттаса шыққан қосалқы тіс. Ұ р ы т і с* – малдың аузына қабаттасып артық өскен тіс (Ж.Бабалықұлы, Төрт түлік.). Тайлар мен құнан байталдардың ауыз түбінен ұртқа қарай қосымша *ұ р ы т і с* шығады (Х.Арғынбаев, Мал ауру.).

ҰРЫ-БӨРІ з а т. *Ұры-қары, жау.* Байлар мал болса, құдай тағаланы да парлап алам дейді... Сөзді қайтіп ұқсын, ұғайын десе де, қолы тие ме? Ол малды суармақ, тойғызбақ, саудасын жиғызбақ, күзеттірмек, бақтырмақ, *ұ р ы-б ө р і,* қыс, суықсұғанақ, солардан сақтанбақ (Абай, Тол. жин.).

ҰРЫДАЙ с ы н. *Ұры сияқты.* Өлең-жырдың қилы-қилы қыры бар. Ұғынбаған бір пәлеге ұрынар. *Ұ р ы д а й* да болмады ғой бұл сыншы, Асылды тез танушы еді ұрылар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Ұмтылған ұрымталдан *ұ р ы д а й* нақ, Балдырдан балықтарды түріп айдап, Ажалдың жазуындай сүйреңдеген Жіңішке қоңыр жылан зымырайды-ақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҰРЫҚ з а т. **1.** б и о л. <лат. embryon> *Аталық және аналық жыныс жасушаларының қосылу үдерісі – ұрықтану нәтижесінде түзілген бір жасушалы жаңа ағза (зигота).* Бөлшектену кезеңінде бір клеткалы *ұ р ы қ* бөліну арқылы көп клеткалы ұрыққа (бластулаға) айналады (Қаз. тілі. термин. Биология). **2.** *Тұқым; дән.* Дейтұғын жанда мән болар, Жұмыртқада *ұ р ы қ* жатпай ма? Оларда тамақ татпай ма? Жылынса яки егілсе, онан да таңы атпай ма? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жанарын көрген көздің алар бұрып, Азырақ езу тартып қойса күліп, Қызғалдақ пісіп толған шілдедегі, Жер гүлі, қызыл нұрлы шашып *ұ р ы қ* (С.Торайғыров, Шығ.). **3.** а у ы с. *Негіз, тұп тамыр.* өшпелі елге мәдениет *ұ р ы ғ ы н* шашу өте қиын, сондықтан да біздің ең бірінші міндетіміз халықты қоныстандыру, жер шаруашылығына үйрету (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин). Адам заманнан заманға аттап, алға басқан сайын жер үстіне осындай өзінің ұлылығының *ұ р ы ғ ы н* егумен болған (З.Қабдолов, Сыр.). **4.** ж е р г. *Ру, тек, ұрімбұтақ.* Сенің ұрығың кім? Менің айналамның *ұ р ы ғ ы* ошақты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қанына ұрық екті. *Бойына жақсылық сіңірді.* Жолын қыл! – деп баламның, Қарт атаң жасын төкпей ме? Қарт тілеуі қабыл боп, *Қ а н ы н а ұ р ы қ е к п е й* ме? (Дулан Бабатайұлы, Замана.).

Ұрық алмастыру. б и о л. *Екпе өсімдіктерді бір жерге кезектестіріп өсіру әдістері.*

Ұрық ауыстыру. б и о л. *Жатында пайда болған ұрықты екінші ағза жатынына орналастыру.*

Ұрық жапырақшалары. б и о л. <лат. strata germinalia> *Ұрықтық дамудың гаструляция кезеңінде бластуладан пайда болатын, маманданған жасушалар қабаттары (сыртқы қабат – эктодерма, ішкі қабат – энтодерма, ортаңғы қабат – мезодерма және оларды өзара байланыстаратын эмбрионалдық дәнекер ұлпасы – мезенхима).* Гистогенез кезеңінде *ұ р ы қ ж а п ы р а қ ш а л а р ы н а н* жануарлар организмінің болашақ мүшелер жүйелерін қалыптастыратын ұлпалар түзіледі (Қаз. тілі термин. Биология).

Ұрық жолы. б и о л. *Пісіп жетілген ұрық өтетін түтік.*

Ұрық қандауыры. б и о л. <лат. acrosoma, грек. acron – ұшы, soma – дене> *Аталық жыныс жасушасы – сперматозоид басының құрамындағы құрылым. Ұ р ы қ қ а н д а у ы р ы* гольджи кешенінің туындысы. Ол аналық жыныс клеткаларының сыртқы клеткалы қабығын ерітетін гиалуронидаза және протеаза ферменттерін бөліп, жұмыртқа клеткасының ұрықтануын қамтамасыз етеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Ұрық көпіргіші. б и о л. <лат. blastocystis, грек. blastos – бастама, cystis – көпіршік> *Бөлшектену кезеңі нәтижесінде түзілетін, іші құыс сүтқоректілер ұрығы. Ұ р ы қ к ө п і р г і ш і н і ң* сыртқы қоректендіруші қабығын (трофобласт) ұсақ ашық бластомерлер түзеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Ұрық тамыршысы. б и о л. *Өсімдік тамырының ұрықтағы белгісі.*

Ұрық түйіні. б и о л. <лат. nodulus embryonycus> *Сүтқоректілер ұрық көпіршігі (бластоциста) ішіндегі күңгірт түсті ірі жасушалардан (бластомерлер) құралған түйін (эмбриобласт). Ұ р ы қ т ү й і н і н е н* ұрық табақшасы қалыптасады (Қаз. тілі термин. Биология).

ҰРЫҚҚАП з а т. б и о л. *Жемістің тұқымды (ұрықты) қоршаған бөлігі.*

ҰРЫ-ҚАРЫ з а т. *Ұрлық жасайтын, соны кәсіп ететін адам.* Теңдік бар, тексеру бар деп ой-

ламай, Не зорлықшыл, Не болар *ұ р ы-қ а р ы,* Төбесінен ұрғанын бір-ақ білер, Арамдықпен шыға алар кім жоғары (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Орманда жел құбылтқан сыбырласып, Әр жерден көрінеді сағымдалып. Жамылған түн көрпесін ауылторып, Аш қасқыр кез болады *ұ р ы-қ а р ы* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҰРЫҚСАТ з а т. с ө й л. ***Рұқсат.*** Берсеңіз ана *ұ р ы қ с а т,* Орнына өзім барамын. Шекараға құлып сап, Басамыз жаудың аранын (Т.Мұқанов, Жауынгер жыры). Барлығы бар, Барлығы бар, Сарай бар. *Ұ р ы қ с а т* жоқ ұстауға тек малайлар. Жеке меншік банкісі жоқ демесең, Ротшильдтен кем тұрмайды талайлар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҰРЫҚСАТСЫЗ с ы н. с ө й л. ***Рұқсатсыз.*** Кір көңілдей жауып қара қанатын Жалықтырды сылбыр сөздей қара түн, Мезі қылды жақтырмайтын қонақтай *Ұ р ы қ с а т с ы з* айлап жатып алатын (Р.Ғамзатов, Өлеңд.).

ҰРЫҚТАН= е т. *Тұқым шашу, ұрық егу.* Өсімдіктер мен жануарлардың жеке дамуын зерттеу жұмысы көп клеткалы организмдердің бәрі *ұ р ы қ т а н ғ а н* жұмыртқадан дамитынын көрсетеді (Жалпы биология). Жалаңаш немесе ашық тұқымды өсімдіктердің эндоспермі *ұ р ы қ т а н б а с т а н* бұрын пайда болады да дамитын ұрықтың талабына сай болмайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника.).

ҰРЫҚТАНДЫР= е т. *Тұқым шаштыру, ұрық ектіру.* – Жәке, айтыңызшы, өткен жылы сіз қойды қалай *ұ р ы қ т а н ды р д ы ң ы з?* – деді күні бойы мазалап келген сұраққа жауап іздеп (Қ.Жұмаділов, Саржайлау.). – Тағы бір жаңалығымыз, балықты қолдан *ұ р ы қ т а н д ы р ы п* өсіретін су қоймасы жасалып жатыр, – деді Гүлжан әңгімесін жалғастыра түсіп (З.Шүкіров, Жас жесір.).

ҰРЫҚТАНДЫРҒЫЗ= е т. *Тұқым шашқызу, ұрық еккізу.* Жүк машиналарының графигін бақылайды, қойды қолдан *ұ р ы қ т а н д ы р ғ ы з а д ы* (Д.Досжанов, Дария).

ҰРЫҚТАНДЫРҒЫЗУ *Ұрықтандырғыз етістігінің қимыл атауы.*

ҰРЫҚТАНДЫРУ *Ұрықтандыр етістігінің қимыл атауы.* – *Ұ р ы қ т а н д ы р у* жайын сөз еткен жалғыз Берікбол емес, осы ферманың шопандары түгел шулап отыр, – деді Дәнеш сөзін жалғап (Қ.Жұмаділов, Саржайлау.). Әбдіжан саулықтарды бөліп, *ұ р ы қ т а н д ы р у ғ а* әзірледі (С.Бегалин, Уақыт.).

ҰРЫҚТАНДЫРЫЛ= е т. *Тұқым шаштырылу, ұрық ектірілу.* Ертеңгілік ұрықтандырылудан өткен саулық 5–6 сағат өткен соң қайта *ұ р ы қ т а н д ы р ы л а д ы* (М.Жанәділов, Шопан.). Күйекке түскенше отарды әбден семіртеді. Өйткені күйекке, әсіресе қолдан *ұ р ы қ т а н д ы р ы л а т ы н* қой күйлі келу керек (Т.Айнабеков, Алғы шепте.).

ҰРЫҚТАНДЫРЫЛУ *Ұрықтандырыл етістігінің қимыл атауы.*

ҰРЫҚТАНУ *Ұрықтан етістігінің қимыл атауы; аталық және аналық жыныс клеткаларының қосылып, бір клеткалы ұрық-зиготаның түзілу процесі.* Жануарда *ұ р ы қ т а н у* процесі жатыр түтігінде жүреді (Қаз. тілі термин. Биология.). *Ұ р ы қ т а н у* процесі өткен соң түйіннен жеміс, ал тұқым бүршігінен тұқым пайда болады («Қазақст. мект.»). Өсімдіктерде жыныс клеткаларының түзілуі және *ұ р ы қ т а н у* процестері жалпы алғанда жануардағыдай жүреді (Жалпы биология.).

ҰРЫҚТЫҚ с ы н. *Ұрық боларлықтай, ұрыққа тән. Ұ р ы қ т ы қ* тамырлар тұқым өскен кезде ұрықтан дамиды (Н.Шоқанов, Өсімдік.). *Ұ р ы қ т ы қ* қан жасалу кезінде қанның клеткалық элементтерінің дамуы эритроциттердің түзілуінен басталады (Қ.Нұғматжанов, Гистология.). Жеке даму процесінде ата-тегінің ересек шағындағы емес, *ұ р ы қ т ы қ* даму кезіндегі күйі қайталанылатыны зерттеу жүзінде анықталып отыр (Жалпы биология.).

Ұрықтық кезең. б и о л. *Эмбриогенездің бастапқы кезеңі. Ұ р ы қ т ы қ к е з е ң д е* бөлшектену, гаструляция, сүтқоректілерде ұрықтың жатыр қабырғасына жабысып ену (имплантация), ұрық жапырақшалары мен білікті мүшелердің қалыптасу процестері жүреді (Қаз. тілі термин. Биология).

Ұрықтық ұлпа. б и о л. <лат. mesenchyma> *Ұрықтың алғашқы дәнекер ұлпасы. Ұ р ы қ т ы қ ұ л п а* клеткалардан және клеткааралық заттан түрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ҰРЫҚ-ШАРҚЫ з а т. *Үрім-бұтақ, рух.* Тегі *ұ р ы қ-ш а р қ ы ң д а* әзәзілден туған біреу бар-ау! (Қ.Ысқақов, Қара орман.). Қарағым-ау, *ұ р ы қ-ш а р қ ы ң* шымырқанып жүрер, сондайлардан аулақ болсай, – деп хабарын ақылмен аяқтады (Қ.Ысқақов, Қара орман.).

ҰРЫЛ= е т. **1.** *Қақтығу, соқтығу.* Жардың асты кең өзен, Толқынға толқын *ұ р ы л д ы.* Өзеннің ұшы алыста, Жағалап тауды бұрылды (С.Мұқанов, Шығ.). Тасқа *ұ р ы л с а* түлкінің де, тастың да түгі кетпейді, мерт болатын көк тағысы (Ә.Тарази, Тасжар.). **2.** *Таяқ жеп, соққыға жығылу.* Ол Бітебектен екінші рет таяқ жеп, ауызға *ұ р ы л ы п* қайтты (Ә.Төреханов, Хантәңірі).

Басы тауға да, тасқа да ұрылды. *Қиыншылық, азап көрді.* Сегізге енді қараған жасым, Қайғының уын қабына жұтты. *Ұ р ы л д ы т а у ғ а, т а с қ а д а б а с ы м,* Тағдырдан үлкен жақсылық күтті (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҰРЫЛУ *Ұрыл етістігінің қимыл атауы.*

ҰРЫМ: ұлын Ұрымға [Үрімге], қызын Қырымға [Қытайға] шұбыртты [зыттырды!]. *Үрім-бұтағын бытыратып, тоз-тозын шығарды.* Қысқасы, бір кездегі айбынды елдің дүшпандары та-

лан-таражын шығарып, *ц л ы н Ұ р ы м ғ а, қ ы з ы н Қ ы р ы м ғ а ш ұ б ы р т а д ы* (І.Есенберлин, Шығ.). Енді алдап шақырып алып, ақ патшаға ұстап бермек. *Ұ л ы ң д ы Ү р і м г е, қ ы з ы ң д ы Қ ы т а й ғ а з ы т ы р м а қ* (Б.Аманшин, Шығ.).

Ұлың Ұрымға [Үрімге], қызың Қырымға [Қытайға] шұбырсын [кетсін, зытсын!]. қ а р ғ ы с. *Үрім-бұтағың бытырап, тоз-тоз болсын деген мағынада.*

ҰРЫМТАЛ с ы н. **1.** *Жақын, жуық, таяу.* Біздің колхоз Қарқаралыға қарай *ц р ы м т а л* тұрады (Диал. сөздік). Ауылға *ц р ы м т а л* жерден жөнді тезек табылмай, екі қыз қыр асып, алыстағы мал өрісіне қарай ұзап шығып кеткен (С.Омаров, Қызыл арай.). **2.** *Қолайлы, ыңғайлы (жағдай).* Ұмтылған *ц р ы м т а л д а н* ұрыдай нақ, Балдырдан балықтарды түріп айдап, Ажалдың жазуындай сүйреңдеген Жіңішке қоңыр жылан зымырайды-ақ (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Кезеңде мына *ц р ы м т а л,* Қаламгер досым, қал тулап! Иілгенменен өрім тал, Илене қоймас көн-тулақ! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ұрымтал жер. *Қолайлы жағдай, ыңғайлы жер.* Құлығын ішке сақтаған, Құмырсқадай қаптаған, Жауыңа жөнсіз ұрынбай, *Ұ р ы м т а л ж е р д е н* шап, балам (М.Мақатаев, Шығ.). Боз дөңге барды әскерлер *Ұ р ы м т а л ж е р д і ң* өзі деп, Жадағай екен жалаңаш Жүріп кет деді тезірек (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ҰРЫМТАЛДАУ с ы н. *Қолайлырақ, ыңғайлылау.* Ол мені, мен мамамды жолдастарға тапсырып, Питерге, *ц р ы м т а л д а у* жерге ілгері жүріп кеттік (С.Мәуленов, Шыңда.). Шәріп шофер жігіт екеуі машинаны *ц р ы м т а л д а у* жерге қойы, ішіндегі төсек-орын мен ас-су үшін деп алған заттарымызды түсіре бастады («Қаз. әдеб.»).

ҰРЫМТАЛДЫҚ з а т. *Қолайлылық, ыңғайлылық.* Ақбота болысының Семейге *ц р ы м т а л д ы ғ ы н ы ң* өте бір жақсы жағы ағарту ісіне ауылдан мектеп ашуға қолайлы болды (С.Бегалин, Замана.).

ҰРЫН= е т. **1.** *Бір нәрсеге қақтығу, тиісу, соқтығу.* Неше рет қарсы алдынан жолыққан діңгекке, үйдің бұрышына қаққан қазыққа *ц р ы н ы п,* құлап түсті (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Жолға шыға бергенде, ең алда, күзетте келе жатқан солдат бірінші болып минаға *ц р ы н д ы* (Б.Жетпісбаев, Жорық.). **2.** а у ы с. *Бір пәлеге, жаманшылыққа душар болу, кездесу, кезігу.* Тіршіліктің көркі – ерік, Адамдыққа ол серік! Бір кірген соң қақпанға, Қалар бұрынғы еркелік! Ойланбай барып *ц р ы н ы п,* Ұрынған аз ба ертелік?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Әр нәрсеге *ц р ы н ы п* Аман жүрмей, сау басын – Шатып алған жиырма бес. «Өлем» деген ойда жоқ, Күнәсі бар да тәубе жоқ Қапы қалған жиырма бес (Базар жырау, Шығ.). **3.** а у ы с. *Ебін, оңтайын табу.* Жеткенде он жетіге шырт түкіріп, Қылжаңдап, қызды ауылды қырындайсың. Қызықты, қызбалықты қызу күнің, Бір жерден ебін тауып *ц р ы н ғ а й с ы ң.* Тау жүрек, тастан қайтпас тас түлек құс, Түлкі алып аяқтанып сығымдайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Дауға ұрынды. *Пәлеге, дауға қалды.* Дүниеде ешбір қатер жуымайды, Әркім ие боп жүрсе өз аузына. Басына бәле адамның тілден болар, Сол тілден *ц р ы н а д ы* сөз *д а у ы н а* (Қабан жырау, Алтын қазық).

Дауылға [боранға, жауынға] ұрынды. *Жауын-шашынның астында қалды, ауа райының жайсыздығына ұшырады. Ұ р ы н б а й б о р а н, ж а у ы н ғ а,* Көлікке мінген аяулы-ақ**.** Алайда алыс ауылға, Төтелеп тарттым жаяу-ақ (М.Мақатаев, Өлеңдер.). *Д а у ы л ғ а* талай *ц р ы н ы п,* Бар нұрын беріп жүзінің, Қанша жыл күткен гүлінің Көрмейді ешбір қызығын (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қазаға ұрынды. *Өлді, дүниеден қайтты. Қ а з а ғ а ц р ы н ғ а н* қарашекпен (Абай, Тол. жин.).

Өзі [өздері] келіп ұрынды. *Пәлені тілеп алды.* Соңынан қиқу шықса болды, аяғына жалынатын аңғал үйір ажалға қайтіп *ө з д е р і к е л і п ц р ы н ғ а н д а р ы н* білмей қалады (Ә.Кекілбаев, Үркер.). Жаңа танкі – жаңа күш, Жау апшысын қуырар, *Ө з і к е л і п ц р ы н ғ а н,* өз қанына жуынар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Суыққа ұрынды. *Үсіп кетті, суық шалды.* Көктем кеш шығып, қыс ерте түскен жылдары күріш піспей, алғашқы *с у ы қ қ а ц р ы н а д ы* (Ы.Жақаев, Өмір.). Бармай ма әлі жуықтап, Қолдарың қазір қалтырап. *Ұ р ы н ғ а н* шығар *с у ы қ қ а,* Көктемде берген жапырақ (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ұрынарға [ұрынуға] қара таппады. *Кімге соқтығарын білмеді, біреуге тиісуге ілік іздеді.* Байдың кез келген төлеңгіті немесе байдың өзі *ц р ы н а р ғ а қ а р а т а п п а й* жүрген енсірік біреу-ақ мазақ етіп, қорлауы мүмкін (Ә.Әлімжанов, Жаушы.). Ақбала қайнысын шығарып сап үйіне қайтып келгесін тіпті қатты құсаланып, не істерін білмеді, іші күйген кезде *ц р ы н у ғ а қ а р а т а п п а д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер.).

Ұрынып қалды. *Сәтсіздікке жолықты, қапыда қалды.* Қарлы боран суықта Ақдаламен құлдырап, Кер бұлақпен бұлдырап, Кер құлынды құлан деп *Ұ р ы н ы п қ а л д ы ң,* қарағым (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ҰРЫН: ұрын келді [барды]. э т н. *Айттырған қыздың аулына жеңгелеріне сый-сияпат алып, жасырын келді.* Сол Барлы Балға өлген соң *ц р ы н к е л г е н,* Қыз оны сырттан байқап, түрін көрген. Қасына күйеуінің бір күн жатпай, Менсінбей тіпті қисық, қырын келген (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Байжан мен Сәрсенбайдың арасындағы уағдалары болып, енді бір айда күйеу *ц р ы н к е л і п,* қалыңдық ойнайды», – деген өсек расқа шықты (М.Дулатов, Шығ.).

Ұрын жіберді. э т н. *Айттырған қыздың аулына күйеу жігітті сый-сияпатпен жасырын ат-*

тандырды. Жамал осындай уайымдарда болып жүргенде, бір күні Байжаннан Сәрсенбайға «Биыл баламды *ұ р ы н ж і б е р е м і н*», – деп сәлем келді (М.Дулатов, Шығ.). Бұл тараптағы қазақтың Алтынбайдан үлкен аруағы жоқ. Сондай ауылға бала қайындату, әсіресе *ұ р ы н ж і б е р у* осал қам емес. Мал-дүниенің барлығынан да көп үлес, мол шығын шығару керек (М.Әуезов, Шығ.).

ҰРЫНҒЫШ с ы н. *Ұрыншақ, тез бейімделгіш.* Уызға жарымаған қозының өсіп-жетілуі нашар, кеселге *ұ р ы н ғ ы ш* болады (Н.Айдаров, Жазылбек.). Жері жазғы аңызаққа *ұ р ы н ғ ы ш,* қуаңшылықтан зиян көріп, шаршап отырған кейбір аудандар жаңа тұқымға қолы жетті (І.Есенберлин, Көлеңке.).

ҰРЫНДА= е т. *Ұрын бару.* Жеңгелері Биқаның «Байға бар» — деп сыбырлап. Малға құмар надандар, Ағайындар жыбырлап, Қырғыздар да қырындап, Жігіттері *ұ р ы н д а п,* Манаптар мен байлар да Таппады бір тынымдап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҰРЫНДЫ: ұрынды жер. *Ыңғайлы жер, қолайлы сағат.* Аңшы «аң соғатын бір *ұ р ы н д ы ж е р* екен-ау» деп ойлап та қойды (Қ.Қамбаров, Алтай.). *Ұ р ы н д ы ж е р і* осы деп, етті сылтау етіп, арызды айдап жіберген (Б.Әшімов, Қаражал).

ҰРЫНДЫР= е т. *Душар ету, кезіктіру.* Жаһандасу жағдайында томаға тұйық қалыппен дамудың болашағы бар, егер ақиқатын айтар болсақ, ондай әрекет құлдырауға *ұ р ы н д ы р а д ы* («Егемен Қазақстан»). Ұзақ түндер ұйқысыз *ұ р ы н д ы р ы п,* Көктем солай көшеді нұрын бұрып. Жанарлардан көшеді жаңбырлы аспан, Кірпіктерге меруерт сүріндіріп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Бәлеге ұрындырды. *Дау-дамайға қалдырды, қиыншылыққа душар етті.* Сары шалдың қырсықтығынан Байсиық та састы. Ойда жоқ *б ә л е г е ұ р ы н д ы р ғ ы н* Қорғасбайға жыны келді (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Ондайлармен Ырғызбай іші бірен-сарандап құда-жегжат боп алып та «ұзын арқан, кең тұсау» жасайды. Кейде әдейі өздері түртіп, бір *б ә л е г е ұ р ы н д ы р ы п,* одан тағы өздері құтқарып алған боп та бауырына тартады (М.Әуезов, Абай жолы).

Борышқа ұрындырды. *Қарызға кіргізді.* Дүниеде байының тауып әкелгенін ұқсата алмай, ассуында бір береке болмай, байын *б о р ы ш қ а ұ р ы н д ы р ы п,* бір-біріне қоспай, қатының салдыбалақтанып, ызыңдап отырар ма көпір! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жарға ұрындырды. *Арандатты, айдап салып жолдан тайдырды, орға жықты, опасыздық істеді.* Көзі ашық, ел қамқоры азаматтарым, бастарың жақсы қосылды. Көріңдер, ел жайы солай. Қызыл езулер ауыздықталмаса, бір *ж а р ғ а ұ р ы н д ы р м а й* тоқтар түрі жоқ (F.Мұстафин, Шығ.).

Ыстыққа ұрындырды. *Аптапқа кезіктірді, ыстық күннің астында қалдырды, күн өткізді.* Бас-аяғы жетпістен астам қойды үш күндік жолда *ы с т ы қ қ а ұ р ы н д ы р м а й,* отын-суын қандырып, әуенімен айдап жеткізіңдер деп тапсырды да, өзі салдырлақ машинамен тартып кетті (Ә.Нұрпейісов, Сең).

ҰРЫНДЫРУ *Ұрындыр етістігінің қимыл атауы; душар ету.* Оқымысты, жұртқа шын мәнінде жаны ашыған мырзаның Зейнепке ауған ынтасы игілік емес, албырт жасты жарға *ұ р ы н д ы р у,* алдап абыройын төгу (Ә.Көшімов, Екі бүркіт.). Кезінде дұрыс пайдаланылмаса, ондай пайдалы бактериялардың өздері де зиянға *ұ р ы н д ы р у ы* мүмкін (С.Сейітов, Сүт өңдеу.).

ҰРЫНДЫРЫЛ= е т. *Душар еткізу.* Біреулері «жаппай ұры-қарлықтың елі» ретінде шиге шаншылып, екіншілері көршілерімен жерге таластырылып, үшіншілері жершілдік-топшылдық салғыласуға *ұ р ы н д ы р ы л ы п,* жаппай орнықсыздық кеңістіктеріне айнала бастады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҰРЫНКЕЗЕК с ы н. ж е р г. *Немқұрайды.* Сендердің *ұ р ы н к е з е к т і г і ң* жетті ғой, бар жұмысқа (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰРЫНТ= е т. **1.** *Душар ету, кезіктіру.* Күні кеше оны әр нәрсеге *ұ р ы н т ы п* арам терге түсіріп жүрген қасындағы көп тобыр енді көз жастарын көл қылып жылайды (Ә.Кекілбаев, Дала.). *Ұ р ы н т с а* мені саған ұрындырсын, Молдекең бере тұғын пұлын білсін. Қайдағы маған пәле келеді деп, Ойлаусыз құры босқа жүріп жүрсің (Айтыс). **2.** *Терлету, шаршату.* Орғытып, орағытып, тарсылдатып, Самсатып, саңқылдатып, сар желгізіп, *ұ р ы н т ы п,* өршелентіп, бәсеңдетіп (Ақын жырлары).

ҰРЫНТУ *Ұрынт етістігінің қимыл атауы.*

ҰРЫНУ *Ұрын етістігінің қимыл атауы.* Ер қайда Арқалықтай *ұ р ы н у ғ а,* Шіркіннің жан жете ме порымына. Арқалық қашып кетсе жолы болсын, Досымның өзім барам орынына (Батырлар жыры.). Бірақ әр ұлттың міндеті өзіндік өзгешелігі ауқымында қалып, томаға тұйықтыққа *ұ р ы н у* емес, өз ерекшелігін сақтай отырып, қалған адамзатпен бірге қарыштап алға басу (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Ұрынуға қара таппады. *Ұрынарға қара таппады.* Қазір есірік жандай, *ұ р ы н у ғ а қ а р а т а п п а й* сенделіп жүрмін (З.Шүкіров, Ізгілік.). Дәнеш алдындағы коньяктан ауыз тиіп қана орнына қойып еді, манадан *ұ р ы н у ғ а қ а р а т а п п а й* отырған Таубай жабыса кетті (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ҰРЫНУШЫЛЫҚ з а т. *Кезігушілік, ұшыраушылдық.* Мұны формализмге *ұ р ы н у ш ы л ы қ* деп ойласаңыз қателесесіз. Мұнда ондай жат ағымның иісі де жоқ (М.Мағауин, Көк мұнар). Ойды ашық жеткізем деп ұйқас жасандылығына *ұ р ы н у ш ы л ы қ* кездеседі («Қаз. әдеб.»).

ҰРЫНШАҚ с ы н. **1.** *Орынсыз біреуге тиісе беретін, соқтыға бергіш.* Заманға қарай моллалар

наданырақ, Көбі қара қазақтан жаманырақ, Білер-білмес оқумен молла болып, Орынсыз сөзге ұмтылып көбі *ұ р ы н ш а қ* (М.Дулатов, Шығ.). Мінез жағынан, әсіресе ішіп алған шақта, Иса шәлкес, *ұ р ы н ш а қ,* ұрысқақ, төбелескіш адам болатын (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2.** *Жаңғалақ, тұзы жеңіл.* Бірі – өткір, Бірі – қайсар, Бірі – *ұ р ы н ш а қ,* Бірінің жаны нәзік, Иі жұмсақ. Жалтақтап отыратын енді бірі Жанарын жан-жағына жиі жұмсап (С.Жиенбаев, Алтын қалам). // *Жаңғалақ, соқтыққыш кісі.* Сақта деп *ұ р ы н ш а қ т а н,* Шуақта тыныш жатқан, Аумайды ерте туған Құбақан құлыншақтан (К.Салықов, Жезкиік). **3.** *Асау, алаңғасар, шәлкес (ат).* Озбайтын ат *ұ р ы н ш а қ,* Ұзамайтын жігіт ұрысқақ. Кесірлі адам кер болады, Кемеңгер адам кең болады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Ұ р ы н ш а қ* ат арық болар, Көңілшек жігіт жарлы болар (Мақал-мәтел).

ҰРЫНШАҚТАУ с ы н. *Жаңғалақтау, алаңғасарлау.* Тарыншақтау, мінезім–*ұ р ы н ш а қ т а у,* Еріншектеу болыппын – тырысқақтау, Айқайласа жүйріктей бүйрі қызған Ақын-ақ ем бір күнде *ұ р ы н ш а қ т а у* (Жамбыл, Шығ.). Жаңа жаза бастаған кезде алақаның қышып тұратын сияқты болушы еді, әлің келмейтін тақырыптарға да *ұ р ы н ш а қ т а у* болатын сияқты едің. Менің жас прозаиктерге қояр бірінші кінам – сол – белсенділік тым жеткіліксіз (F.Мүсірепов, Суреткер.).

ҰРЫНШАҚТЫҚ з а т. *Жаңғалақтық, алаңғасарлық.* Көзін таппасаң, көкке сүйенбесең, құр *ұ р ы н ш а қ т ы қ т а н* түк өнбейді (Ә.Жәмішев, Армысың.). Бұл кезде Әліпбектің де күні жығылған, берекесі кеткен. Бұрынғыдай *ұ р ы н ш а қ т ы қ* жоқ, шадыр мінезі басылған (З.Ақышев, Ақбел.).

ҰРЫҢҚЫРА= е т. *Сабаңқырау, жұмырық жұмсаңқырау.* Жастар жағы сыбыры көп, уәдесі мол «көрші-көршіні», қызу қимылмен *ұ р ы ң қ ы р а п* өш алатын (М.Мырзақұлов, Өмір.).

ҰРЫҢҚЫРАУ *Ұрыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰРЫНЫС= е т. *Қақтығысу, соқтығысу.* Көз қыры түскен қызға *ұ р ы н ы с қ а н* кісіше қарап, өз ойыммен тон піштім (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.).

ҰРЫП-ЖЫҒУ *Ұрып-жық етістігінің қимыл атауы.*

ҰРЫП-ЖЫҚ= е т. *Мерт қылып сабау, сылқита өлімші қылып ұру.* Тал түсте штаб бастығын *ұ р ы п-ж ы ғ ы п,* қаруын тартып әкету тек осы сияқты баскесер бандиттердің қолынан ғана келеді деп түйді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Қайтемін балаларды *ұ р ы п-ж ы қ с а,* Қор қылып намысымды жерге тықса. Жарқ етіп үміт шіркін келген кезде, Дариға! Қаһарлы ер жеңіп шықса (И.Байзақов, Шығ.).

ҰРЫП-СОҒУ *Ұрып-соқ етістігінің қимыл атауы; соққыға жығу, таяқтау.* Біз аңқау жігіттерді осыдан аман алып қалудың қамын ойлауға тиіспіз. Қолға түсіп қалса, *ұ р ы п-с о ғ у ғ а* да, айдалуға да, тіпті атылуға да душар болар (З.Ақышев, Ақбел.). Шара балаға жеку дегенді, *ұ р ы п-с о ғ у* дегенді білмейді (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

ҰРЫП-СОҚ= е т. *Соққыға жығып, жәбірлеу.* Нендей *ұ р ы п-с о ғ ы п* қинаса да Жамал бір сөз қарсы айтып көрген жоқ еді (М.Дулатов, Шығ.). Бар ма екен бізден сірә соры қалың?! Қожасып құдалайды мұжық жарым. Қорлайды *ұ р ы п-с о ғ ы п,* ойламайды Мойнында қандай міндет, қарыз барын! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰРЫП-ҰРЫП ү с т. *Ұрып-соғып, жәбірлеп.* Азамат, алаш ұлы, аңдамадың, Қымбатты арзанменен таңдамадың. Түтіп жеп жаманыңды *ұ р ы п-ұ р ы п,* Жақсыңды жаудай қылып олжаладың (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҰРЫС[1] з а т. **1.** *Соғыс, шайқас.* Қазақты ол *ұ р ы с т а* қалмақ алды, Үш есенің екеуін қырып салды. Жеңілген соң тұра алмай Сыр бойында, Арқаға қазақ ауып кетіп қалды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қаракөз бен Айнамкөз Келін болған баламыз. Оны қайтып тастаймыз, Біз *ұ р ы с т а н* қашпаймыз. Ту көтеріп бастаймыз. Ер Төстіктен саспаймыз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Керіс, талас, жанжал.* Қырт мақтаншақ оңбайды. Кісімсініп жалпылдап, Біреуге өктем іс қылса, Өз күшім деп ойлайды. ...Жат айбынар ісі жоқ, Өз еркіне жіберсең, Еш нәрсеге тоймайды. Қалжыңы – теріс, сөзі – *ұ р ы с,* Айтқан сөзге көнбейді (Абай, Тол. жин.). Қатындар деді қалған жоқ, Сиырлы үйде айран жоқ, Үйдің іші шөл екен. Бұл төренің үйінде Екі қатыны бар екен. Күндестікпен, *ұ р ы с п е н,* Құрыған екен берекең (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

Қанды ұрыс. *Қан майдан, қиян-кескі шайқас, төбелес.* Босаған кеше ғана *қ а н д ы ұ р ы с т а н,* Шаршаған, қос өкпесі шаңды құшқан, Жайып сап шеңгелдерін жасыл шөпке, Жатқандай бейбіт ұйықтап хан-арыстан (F.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ұрыс дағдарысы. ә с к. *Ұрыс қимылдары барысындағы шешуші кезең. Ұ р ы с д а ғ д а р ы с ы* кезінде барлық күштер мен құралдар қимылға келтіріледі және жеңіс не жеңіліс нәтижесіне байланысты болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ұрыс жоспары. ә с к. *Ұрыс қимылдарын жоспарлау жөніндегі құжаттар жиыны. Ұ р ы с ж о с п а р ы* құжаттарының тізімі, олардың мазмұны, толықтығы мен кезектілігі әрбір нақты жағдайда қойылған ұрыстық міндет пен жағдайға байланысты анықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ұрыс қимылдары. ә с к. *Қарулы күштердің барлық түрлерінің, бөлімдерінің, құрамаларының, бірлестіктерінің қойылған ұрыс тапсырмасын орындау барысында ұйымдасқан қимылдары. Ұ р ы с қ и м ы л д а р ы н ы ң* басқа түрлері дегенде әуе шабуылына қарсы қорғаныс әскерлерінің, әскери-әуе күштерінің, әскери-теңіз флотының бір-

лестіктерін оперативті қолданудың ерекше түрі ретінде жүйелі ұрыс қимылдары ұсынылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ұрыс қылды. *Наразылық білдірді, керісті.* Дүние ләззатына алданып иждиһатым шала қалады деп бойына сенбегендік; я хирс (дүниеқұмарлық) дүниеліктен қауымының көңілін суытпақ үшін, ренжуге сабыр етіп, өзін фида қылып мен жаныммен *ұ р ы с қ ы л ғ а н д а,* халық ең болмаса, нәпсісін ұрыс қылып, һәуа һәуастан әрбір арзұн нәпсіден суынып, ...махаббатына бір қарар болар ма екен деген үмітпен болса керек (Абай, Тол. жин.).

Ұрыс мәшинесі. ә с к. *Түгелдей немесе жартылай сауыттанған, ұрыс жүргізуге, ұрыстық қимылдарды қамтамасыз етуге және әскерді басқаруға арналған қару-жарақ орнатылған шынжыр табанды немесе дөңгелекті өздігінен жүретін мәшине. Ұ р ы с м ә ш и н е с і* сауытты танк техникасына, артиллерия ұрыс мәшинелеріне, әуе шабуылына қарсы қорғаныс әскерлерінің ұрыс мәшинелеріне, ракеталық әскердің ұрыс мәшинелеріне бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ұрыс салды. а) *Қолма-қол ұрысқа кірісіп кетті, соғысты.* Оң қанатта Карпов полкының бір батальонының тобына жетіп, жау пехотасы қолма-қол *ұ р ы с с а л д ы* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). ә) *Жанжал шығарды.* Жас бала әуел тату бола қалар Ата-анадан жақын боп, ертіп алар. Бірін-бірі құшақтап шуылдасып, Ойын тарқар кезінде *ұ р ы с с а л а р* (Абай, Тол. жин.). Біреу қайтты бітіріп жылдам жұмыс, Біреу жүр бір тиынға *с а л ы п ұ р ы с.* Кейбіреу жүр асыл деп арамды алып, Өз қылғанын демейді ешкім бұрыс (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ұрыс сипаты. ә с к. *Белгілі бір ұрысқа тән жалпы сипаттар мен қасиеттердің және оның ерекшеліктері мен өзіне тән белгілерінің жиынтығы. Ұ р ы с с и п а т ы* әскердің ұрыс құралдарымен жабдықталуына және оның дайындығының артуына байланысты үздіксіз өзгеріп отырады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ұрыс тиімділігі. ә с к. *Қарудың ұрыстық тиімділігі, оның әртүрлі жағдайдағы ұрыс тапсырмасын орындауға бейімделу деңгейі. Ұ р ы с т и і м д і л і г і* қарудың ұрысқа әзірлігі, сенімділігі, беріктігі есепке алына отырып, белгілі бір уақытқа қарсылас объектісіне жою кезінде жұмсалған материалдық құрал шығынның көлемімен анықталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҰРЫС²= е т . **1.** *Керісу, дауласу, жанжалдасу.* Ерлі-қатын *ұ р ы с а р* да керісер, Керісер де келісер (Мақал). Екі көз бір-біріне дұшпан болып, Болса да қандай жақын сене алмайды, *Ұ р ы с с а* қатын-бала әлдеқандай, Үйіне бірі-бірінің ене алмайды (М.Дулатов, Шығ.). Бақытыңа кез боп ты долы қатын, Мұны алған ер жанжалға молығатын, *Ұ р ы с с а* бар адамды жеңбей қоймас, Бір үй түгіл, бір ауыл торығатын (Шал ақын, Өлең д.). **2.** *Қатты сөз айту, сөгу.* Өзің үлкен, қылығың – бала-шаға, Балаша мәз боп жүрсің тамашаға. Әкесі *ұ р ы с с а* балаға, ол да достық, Баласы *ұ р ы с с а,* әкеге жараса ма? (Абай, Тол. жин.). Ал енді баланы ұрма, *ұ р ы с п а,* сөкпе дегеннен бала біржола тізгінсіз болсын, істеген істері туралы ешкімге жауап бермесін деген сөз шықпайды (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** *Араздасу.* Ағайынмен *ұ р ы с ы п,* Араздасып кетердей. Отырасың тырысып, Сіркеңбір су көтермей (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** *Соғысу, төбелесу, қырқысу.* «Тыныштық, Ауке, тыныштық, Төздік қой, жетер, қатерге. Алыстық, жеңдік, *ұ р ы с т ы қ,* Кетпеді күрес бекерге (М.Мақатаев, Шығ.). Кемпір, шалдар кемсеңдеп, Ақылдан танып мәңгірді. Жауыр болған жарлы елді, Есінен Сұлтан тандырды, Аянар бұдан жан жоқ деп, Ер азамат сап құрып, *Ұ р ы с п а қ қ а* қам қылды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **5.** *Күңкілдеп, жақтырмай сөйлеу.* Балалары тағы жүр Күңкіл етіп *ұ р ы с ы п.* Әкем сорлы үндемей, Төрде отыр құнысып; Үстінде тәуір киім жоқ, Қаудыр тоны құрысып. Құда келді демейді, Бай елей ме кедейді? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **6.** *Ақыл айту, дұрыс жолға бағыттау.* Қарадым кісем түсіп қалды ма деп, Балалар соған айтам салды ма деп. Анықтап, алдағынын білгеннен соң, *Ұ р ы с т ы м* балалардың алдына кеп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ол бір мезгілде көзін маған аударып, әрі *ұ р ы с а,* әрі ақыл айта сөйледі (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). **7.** *Налу, қапа болу.* Періште емес, Еске салар періңді Сол келіншек қозғап кетті шерімді. Баласы емес, Енесі емес, Байы емес,– Бақытына *ұ р ы с қ а н д а й* көрінді! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҰРЫС-ЖАНЖАЛ з а т. *Дау, ұрыс, керіс.* Анда-санда *ұ р ы с-ж а н ж а л* әр адамның үйінде де бола береді. Онсыз тұрмыс жоқ (Қ.Кемеңгеров, Алтын.). Ауызға арақ тигенде-ақ, *ұ р ы с-ж а н ж а л* көбейді. Ескі әдетті жасайды, құйрық-бауыр асайды (К.Әзірбаев, Шығ.).

ҰРЫС-КЕРІС з а т. *Дау-жанжал, сойқан.* Байларың мыңды айдаған шалқып жатыр, Бар малын болыстыққа сарқып жатыр. Барымта, *ұ р ы с-к е р і с,* кісі өлтіріс, Ішінде сорлы қазақ қалқып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Жұрт *ұ р ы с-к е р і с,* дау-дамайды ұмытып, бірлескен еңбекке жұмылды (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ҰРЫС-ҚАҒЫС з а т. *Уақ-түйек, ілік-тартпа, кикілжің, шаншу сөз.* Шаң-шұң, *ұ р ы с-қ а ғ ы с* сөздер естіліп жатыр (М.Әуезов, Шығ.). Әйелдер басы көбейсе *ұ р ы с-қ а ғ ы с ы* да болып тұрады (З.Шүкіров, Жас жесір.). Ылғи *ұ р ы с-қ а ғ ы с* қыла бергенше, Оны былай баулып үйретсең болмай ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰРЫСҚАҚ с ы н. *Ашушаң, ұрысқұмар, керіскіш, шәлкес мінезді.* Озбайтын ат ұрыншақ, Ұзамайтын жігіт *ұ р ы с қ а қ.* Кесірлі адам кер бо-

лады, Кемеңгер адам кең болады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қастерлей күтіп өсіріп, қарынды қампита ет пен май жеудің орнына, аш кісі *ц р ы с қ а қ* дегендей, біріміздi-біріміз мүйіздеп, ертеден кеш айтысамыз да жатамыз (З.Шашкин, Сенім). Аш кісі *ц р ы с қ а қ,* Ауру адам тырысқақ (Мақал).

ҰРЫСҚАҚТЫҚ з а т. *Ашушаңдық, жанжалқойлық, ұрысқұмарлық.* Мұғалімің жақсы болса, математиканы да жақсы оқуға болар еді. Бізге бір кәрі әйел береді. *Ұ р ы с қ а қ т ы ғ ы н д а* шек жоқ енді (С.Мұратбеков, Дос.).

ҰРЫСҚАЛ с ы н. ж е р г. *Ұрысқақ.* Құрысын, ол бір *ц р ы с қ а л* адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰРЫСҚАНСУ *Ұрысқансы етістігінің қимыл атауы.*

ҰРЫСҚАНСЫ= е т. *Ұрсып, жекірген сияқты болу.* Өзінің әдеті бойынша апай қатты жеки сөйлеп, *ц р ы с қ а н с ы п* қояды (Ә.Тарази, Құйрықты.). Ішпек, жемек, семірмек, есінемек Ерікненнен жалшыға бос зекірмек. Бай ұрыспаған кезінде өзі *ц р ы с қ а н с ы п,* «Олай емес, білмейсің, былай» демек (Абай, Тол. жин.).

ҰРЫСҚЫШ с ы н. *Ұрысқақ, ашуланшақ, керіскіш.* Әжем бұл күндері жоқ нәрсеге байланысқыш, кім көрінгенмен *ц р ы с қ ы ш* боп кетті (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ҰРЫС-ТАЛАС з а т. *Дау-дамай, жанжал.* Лида кәдімгі, арасында ешбір *ц р ы с-т а л а с* болмаған адамдардай қол беріп амандасты (Б.Бұлқышев, Адамзатқа хат.). Тағдыр жетсе қалмақ жоқ, Байдан артық алмақ жоқ, *Ұ р ы с-т а л а с* қылмақ жоқ, Жазмышқа қарсы тұрмақ жоқ (Ғашық-наме.).

ҰРЫС-ТӨБЕЛЕС з а т. *Жанжал, қырғын, алыс-жұлыс.* Баяғы заманда тіпті тайпа-мен тайпаның *ц р ы с-т ө б е л е с і н і ң* өзі осындай әдетгұрып биімен аяқталады екен («Қаз. әдеб.»). Ол есін біле келе *ц р ы с-т ө б е л е с,* боқтастан, бұзықтықтан басқа білетіні болмады (Б.Бұлқышев, Адамзатқа хат).

ҰРЫСТЫҚ с ы н. *Ұрысқа арналған, ұрысқа қатысты.* ≈ *Ұ р ы с т ы қ* атыс.

Ұрыстық атыс. ә с к. *Штаттық оқ-дәрілермен штаттық қарудан нысаналарға ату; ату дайындығының жоғары формасы, армия мен флоттың жеке құрамын ұрысқа өте ұқсас жағдайдарда қаруды қолдануға үйрету. Ұ р ы с т ы қ а т ы с* үшін ұрыс заряды бар оқ-дәрілер қолданылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ұрыстық барлау шолғыны. ә с к. *Маңдайшеп алдында және батальон немесе ротаның қапталдарында жергілікті жерді және қарсыласты барлау үшін жіберілетін барлау органы. Ұ р ы с т ы қ б а р л а у ш о л ғ ы н ы* бронетранспортерлердегі мотоатқыштар взводына дейінгі құрамда немесе танк взводы құрамында болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Ұрыстық жабдықтау пункті. *Қару қабылдау, оқ-дәрі қорларын сақтау, оларды атысқа ішінара дайындау және олармен бөлімшелерді қамтамасыз ету үшін ұрыс қимылдары кезеңінде батальонда (ротада) ұйымдастырылатын ұрыстық жабдықтау пункті. Ұ р ы с т ы қ ж а б д ы қ т а у п у н к т і н е* бөлімшелерден жөнделмейтін және артық қару-жарақты, атылған оқсауыттарды қабылдау, байлап-түю және оларды эвакуацияға дайындау жүктеледі (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҰРЫСТЫР= е т. **1.** *Жанжалдастыру, керістіру.* Кейбіреулер орынсыз зығырыңды қайнатып, ұрыспайын десең де лажсыз *ц р ы с т ы р а д ы* екен (Б.Момышұлы, Москва.). Ақыры *ц р ы с т ы р ы п* әлсіретті, Талдардың көңілінің хошы кетті. Есер жел есіп өтті, несі кетті, Тек тату достар шекті қасіретті (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Ұрысқызу, қатты сөз айтып, сөккізу.* – Ұрыспайды. *Ұ р ы с т ы р м а й м ы н,* – деп мені бауырына қыса түсті (З.Ақышев, Бәрі де есте.). **3.** *Соғыстыру, шайқастыру, төбелестіру.* Атамды Рүстеммен *ц р ы с т ы р ы п,* өлтіріп қалдырдыңыздар жетім мені (Рүстем–Дастан).

ҰРЫСТЫРУ *Ұрыстыр етістігінің қимыл атауы.* Балам, *ц р ы с т ы р у* оңай, жарастыру қиын (М.Гумеров, Шыңырау).

ҰРЫСУ *Ұрыс етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жанжалдасу, керісу.* Қатындардың болмашы нәрсені сылтау қылып *ц р ы с у л а р ы,* балалардың екі жік болып төбелесуі ескі араздықтың, ескі кектің әлде болса да тазарып бітпегендігінің айқын дәлел ісі (Б.Майлин, Шығ.). Үшінші жыр – үшіншісін айтпайды, Таң білінбей олар үйге қайтпайды. Төртінші жыр – той қамына кірісу, Кірісе сап жоқ нәрсеге *ц р ы с у* (Қ.Мырзалиев, Көш.). **2.** *Соғысу, шайқасу, төбелесу.* Біздің жаумен қазір табан тіреп *ц р ы с у ғ а* мүмкіншілігіміз жоқ (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Төгіліп қара нөсер төбесінен Жатса да, жаңылмаған ер есінен, Тұтқиыл шабуыл мен қаша *ц р ы с у* – Даланың ой мен жыра, белесінен (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ҰРЫСШЫЛ с ы н. *Ұрысқұмар, басқаға тиіскіш.* Татарлар *ц р ы с ш ы л,* аңшыл, не болса соны киіп, не табылса соны ішіп-жеп жүрген бір тұрпайы халық екен (Абай, Тол. жин.).

ҰРЫСЫҢҚЫРА= е т. *Ұрса тұсу, жазғырыңқырау.* Мен Аймановқа біраз *ц р ы с ы ң қ ы р а п* айттым (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҰРЫСЫҢҚЫРАУ *Ұрысыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰРЫСЫС= е т. *Сөзге келісу, жанжалдасу.* Зура үш күннен бері үйде жоқ-тын. *Ұ р ы с ы с ы п* қалып екі баласын жетектей қашқан (Ә.Тарази, Үлкен ауыл) Базархан «жігіт бермей болмайды» дегенде бұл сөзге Асқар қарсы шығып, екеуі *ц р ы с ы с ы п* қалған (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).

ҰРЫША ү с т. *Ұры сияқты.* – Тағы боп кеткенбісің, Зерен? *Ұ р ы ш а* үндемей кіріп, жүрегіңді ұшыра жаздадым білем (Б.Нұржекеев, Күй

толғақ). *Ұ р ы ш а* бұққан екеуді көріп төбесі ашық кең ауланың ішіне қамалған қалың қой дүр етіп екінші бұрышқа лықсыды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ҰСА= е т. с ө й л. ***Ұқса.*** Көрдің де сен аштың таза құшағың, Құшағыңда жас балаға *ц а д ы м.* Сол кезімде бар күнәдан пәк болып, Дегенім рас: «Сенсің жарым, қосағым» (М.Жұмабаев, Шығ.). Қуыстап салса құндағына, Кіретін көрге *ц а м а қ,* Тағдыр жоқ өлмей тұрмағына, Өмірді өлім тұсамақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҰСАҚ с ы н. **1.** *Кішігірім, майда, уақ.* Қап бәлем, қашпай енді қара да отыр, Үш қужақ бар, Жапжақын арада отыр. Әбдіахмет дейтұғын есепқор бар, Бір-бірлеп *ц а қ* құмды санап отыр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шайдың көркі – қант пен май, бауырсақта, Шай ішпей тұра алмаймыз ауырсақ та. Кәріні сыйлаймын деп ниет қылсаң, Майлы етті *ц а қ* турап, сарымсақта (Шал ақын, Өлең д.). **2.** а у ы с. *Тиыннан құралған майда ақша.* Ұсынған ақшадан *ц а қ* қайтару дегенді білмеймін (Е.Айтмағанбетов, Құлақ.). Стол үстінде қой отарындай жайласып жатқан көп *ц а қ.* Осы ақша ұсақтауда кезектесіп істейтін үш қызметкер бар (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **3.** а у ы с. *Қой-ешкі, уақ мал.* Өзгесі қой-ешкі дегендей *ц а қ* мал (С.Мұқанов, Өмір мектебі) Саурық жан еншің деп үш құлынды бие, екі бұзаулы сиыр, жиырма шақты *ц а қ* мал берген (Ә.Шәріпов, Сахара.). Кешелер өздері көрген құс, шошқа фермаларының биылғы кірісі былтырғыдан екі есе артса, *ц а қ* мал мен ірі малдың басы да, ақшалай түсімі де былтырғыдан біржарым есе артық (Б.Тоқтаров, Қыран.). **4.** а у ы с. *Күйкі тіршілік, уақ-түйек.* Қажытпайды тірліктің қай *ц а ғ ы*! Білімдар мен зұлымдар сайысады. Қабырғаңа қарыздар батса бұрын, Қазір енді парыздан майысады! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **5.** а у ы с. *Қақ-соққа құмар, өсек-аянға мән бергіш (адам).* Бұл заманның халқына Ұсамайды формасы Басқаша біткен түр еді. Құдайым білсін қандайын *Ұ с а қ* емес, ірі еді (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Дариға, не ойламайды кәрі арыстан, Тірлікте *ц а қ т а р м е н* жаны алысқан, Қашанда көрінетін әдеті ғой Өзінен өрбігеннің бәрі данышпан (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **6.** а у ы с. *Кішкентай, болмашы нәрсе.* Алаңдап, қайтсын көңіл алабұртпай, – Уақыт – сүт пісірім аралықтай, Сағындым, сағынғанда, әдеті ғой, *Ұ с а қ т ы ң* көрінетін бәрі алыптай (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **7.** *Жұқалтаң, сіркіреп жауған, майда (жаңбыр, қар).* Биылғы жаз жаңбыр боп өтті, *Ұ с а қ* балапан жаңбырлар, Мөлдір жаңбырлар Теректерге жауды да кетті (С.Мәуленов, Алыс кет.). **8.** а у ы с. *Мәнсіз, елеусіз, қарапайым.* Ұлы әңгіменің мақсаты көптің өмір сарынын суреттеп көрсету болғандықтан, бұл туралы шығармаларда адамның да, уақиғаның да ұлысына, *ц а ғ ы н а* бірдей назар салынады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ұсақ адам. *Біреудің мерейін көре алмайтын, іші тар кісі.* Алғаннан басқа бергенді білмейтін *ц а қ а д а м д а р* болады (Ауызекі).

Ұсақ бұзақылық. з а ң. *Қылмыстық жаза қолданылатын бұзақылыққа жетеқабыл әкімшілік құқық бұзушылық.* Қоғамдық орындарда боқтап-балағаттау, азаматтардың ар-намысына, шамына тиіп, ұрыну, қоғамдық тәртіпті және азаматтардың тыныштығын бұзатын басқа да осындай іс-әрекеттер, егер олар өздерінің сипаты жөнінен қылмыстық жауапкершілікке тартуды талап етпесе, *ц а қ б ұ з а қ ы л ы қ* ретінде қарастырылады (Заң термин. түсінд. сөздігі).

Ұсақ бүрлер. б и о л. <лат. microvilli> *Жасуша қабықшасы (плазмолемма) мен цитоплазмасының тым ұсақ өсінділері. Ұ с а қ б ү р л е р д і ң* негізін ұсақ микрофиламенттер мен микротүтікшелер жасайды (Қаз. тілі термин. Биология). *Ұ с а қ б ү р л е р д і ң* ішкі бетін, ас қорыту ферменттері өте көп жарғақ үсті құрылымы – гликокалекс құрады (Қаз. тілі термин. Биология).

Ұсақ глиоциттер. б и о л. <лат. microgliocytus> *Жүйке ұлпасының құрамында болып, қорғаныш қызметін атқаратын моноциттер туындысы. Ұ с а қ г л и о ц и т т е р* орталық жүйке жүйесінің ақ және сұр заттарында орналасады (Қаз. тілі термин. Биология).

Ұсақ сезім. б е й н. *Көрсеқызарлық, желікпе сезім.* Күдік айтты: «Мұның бәрі далбаса, Қайтер едің оған ақыл қонбаса. Қыз ұсақтап кетер ме еді, егер де, *Ұ с а қ с е з і м* жетегінде болмаса» (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ұсақ сөз. *Мәнсіз әңгіме, өсек-аяң, пыш-пыш сөз.* Жиналған жұрттың амандықтан кейінгі сұрауларының көбі «қалада не арзан, не қымбат» сықылды *ц а қ с ө з д е р* болып бара жатқансын, Мадияр оларға солғындау, қысқаша жауап беріп, газет кеңесіне кірісті (С.Мұқанов, Ботагөз). *Ұ с а қ с ө з б е н* миымды ашытпа тым. Нағыз ақын – мылқау мен ғашыққа тіл. Жырым менің – жасырын сырым емес, Ел-жұртыма арнаған ашық хатым (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ұсақ топырақ. *Түйірлері өте ұсақ, 1 мм шамасынан да кіші болатын топырақ.*

Ұсақ шабақ. *Тұқы тұқымдасына жататын ұсақ балық.* ≈ *Ұ с а қ ш а б а қ* аулау.

ҰСАҚЖАПЫРАҚТЫЛЫҚ з а т. б и о л. *Топырақта цинк жетіспеуден болатын жеміс дақылының кеселі.*

ҰСАҚСЫН= е т. *Менсінбеу, қанағат тұтпау.* Тұрмыс ғылымын жақсы білгеннің ісі – ұсақ істерге айналып, ұлы істерді де ұмытып кетпеу, ұсақ істерді *ц а қ с ы н ы п,* қатарға алмай, қазыққа сүрінгендей болып құлап та жатпау (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жанжалды үй арасы *ц а қ с ы н ы п,* Арыстан отыр барлап, тісі ақсиып: Дүм қылып ханның сыртын Дулаттарға, Төбеде тұр, әнеки, қыз қақшиып (І.Жансүгіров, Поэм.).

ҰСАҚСЫНУ *Ұсақсын етістігінің қимыл атауы.* Ұсақ оқиғадан ұлы оқиға тууы ықтимал болғандықтан, ұсақ істі *ұ с а қ с ы н у* керек емес. Ол ұсақ іс бәлки зор шарапатқа, ия зор кесапатқа кілт болатын ұсақ істің бірі шығар (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰСАҚТА= е т. **1.** *Майдалау, ұнтақтау, ұсату.* Агрегаттар бірінен соң бірі жер жыртып, топырақ *ұ с а қ т а п,* тұқым сеуіп барады (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.). Одан басқа жұмыс: күйген ағаштан қораға үйіп қойған. Отынды *ұ с а қ т а й д ы,* боран болған күннің артынан қораға түскен қарды төгеді (С.Мұқанов, Ботагөз). **2.** а у ы с. *Азғындау, азып-тозу.* Саған осы сөзді мен де айтайын деп едім, Қаранар. Кішірейгеніміз түк емес, *ұ с а қ т а п* кетпесек болды да (О.Бөкеев, Өз отың.). Бірі күпті, Бірі мықты Бәсекеңді құшақтап, Бөлінбейтін ірілікті Бөліп жүрміз *ұ с а қ т а п*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *Ақшаны майдалау.* Жо-о-о, көке ...ақысы төленіп қойылған, көке... *ұ с а қ т а м а й т ы н* әдетіміз, көке... Жо-о-о! (Д.Досжанов, Кісі ақысы). **4.** а у ы с. *Босату, жібіту.* Артады нар көтере артық түзды, Сүйменмен *ұ с а қ т а й д ы* қатқан мүзды. Аймалап айға қарап жатар еді, Басына ақ орамал тартқан қызды (Шал ақын, Өлеңд.). **5.** а у ы с. *Тіршілік күйбеңінен аса алмау, қақ-соққа мән беру.* Әлде, адам баласы тіршілік күйбеңімен екі ииі түсіп, күннен-күнге *ұ с а қ т а п* бара ма? (С.Жүнісов, Ақан сері). Алдырмай бойын жеңілге, Көрмеген ақын *ұ с а қ т а п.* Құлаған туған жеріне, Топырағын сүйіп құшақтап (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҰСАҚТАҒЫШ з а т. *Мал азығын ұнтақтап бөлуге арналған мәшине.* Мал күтуші: «Жемшөп *ұ с а қ т а ғ ы ш* болмағандықтан осылай етеміз, обалы МТС-ке, Поспеловке болсын», – дейді (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.). Мұнда өзектерді ұсақтау үшін С-218 балғалы тас *ұ с а қ т а ғ ы ш т ы* қолданады (Мал бордақылау.).

ҰСАҚТАЛ= е т. **1.** *Майдалану, ұсатылу, ұнтақталу.* Қызыл тас тиелген машиналар тас тартатын диірменге қарай ағылды. Одан *ұ с а қ т а л ы п* шыққан тас цемент араласып бетон болады (Ш.Мұртаза, Интернат.). Сақып самаурынға су құйып, *ұ с а қ т а л ғ а н* ағашты ойға қалап жандырды (Б.Майлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Азғындану, азып-тозу.* Құдай-ау, осы заманның кісісі қандай *ұ с а қ т а л ы п* кеткен! (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Аңғарғанға мұның өзі күлкі шын. Адамдарға көрсетеді пұл күшін. Жиі-жиі *ұ с а қ т а л д ы м* жүз сомдай Ұсақталған бес тиынның мүлкі үшін (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ.). **3.** а у ы с. *Шашырау, әр тарапқа кету, шым-шытырық болу.* Көк сеңгірдей көркем, сұлу ойларым *Ұ с а қ т а л д ы,* шашылды әрі тарыдай. Күлкіне де қанбадым, не тоймадым, Кетем білем қуанышқа жарымай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Ұсақталған тас. *Табиғи жолмен үгілген немесе жасанды түрде әдейі майдаланған ұсақ тастар.*

ҰСАҚТАЛУ *Ұсақтал етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Майдалану, ұсатылу.* Қандағы аз нутталилердің бірте-бірте *ұ с а қ т а л у ы* себепті паразиттер көбейеді (С.Сыбанбаев, Мал қаны.). **2.** а у ы с. *Азғындану, азып-тозу, күйбең тіршіліктен аса алмау.* Жағыну дегеніңіз жанына жат. Адамның *ұ с а қ т а л у ы* емес пе ұят? Қорқады кімнен, неден қуыстанып, өз ойы өз бойына ол мұхият (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

ҰСАҚТАН= е т. *Майдалану, азып-тозу, азғындану.* Кім біледі, жас ұлғайған сайын кісі *ұ с а қ т а н а* беретін шығар (С.Алдабергенов, Жаңа жағалау.). Жылдан-жылға балық тұқымдары да *ұ с а қ т а н ы п* барады (З.Шүкіров, Жас жесір).

ҰСАҚТАНУ *Ұсақтан етістігінің қимыл атауы.* Осы тұстағы қазақ пен ноғайдың айырылысуы Шайбани хан бастаған өзбек пен қазақтың айырылысуы далалық ел-жұрттың едәуір *ұ с а қ т а н у ы н а,* әлсіреуіне әкеліп соқты (А.Сейдімбеков, Күңгір.). Мен барымды аямаймын ақтарам, Содан өзім арман құшып, бақ табам. Бүкіл қазақ атандырған сапарда, *Ұ с а қ т а н у,* бықсып жану жат маған («Қаз. әдеб.»).

ҰСАҚТАС з а т. *Құрылыстық және жол жұмыстарына пайдаланылатын майдаланған тас.*

ҰСАҚТАТ= е т. **1.** *Майдалату, ұсату.* Ұқсаттым ба, әлде *ұ с а қ т а т ы п* алдым ба – оның сарапшысы тағы да оқушы қауым («Қаз. әдеб».). **2.** *Ақшаны майдалату, ірі ақшаны майда ақшаға айырбастау.* – Су ішейік, кассаға барып *ұ с а қ т а т а* қойшы, – деді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **3.** а у ы с. *Азып-тоздыру, азғындату, күйбең тіршілікке бой ұрғызу.* Олар мені *ұ с а қ т а т ы п* жіберді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҰСАҚТАТУ *Ұсақтат етістігінің қимыл атауы.* Жаңағы сен айтқандарды істесем, бар ғұмырым бұғумен өткені ғой... Бұл – ғылымға үлес қосу емес, оны *ұ с а қ т а т у,* бөлшектеу, бұрынғы барды қайта жаңғырту (Т.Мұханов, Өмір.).

ҰСАҚТАУ[1] с ы н. *Майдалау, онша үлкен емес, кішірек.* Екпінді әйелдердің бірі – Бәтіш. Сүйегі *ұ с а қ т а у,* жұмысқа піскен шымыр келіншек (І.Жансүгіров, Шығ.). Көздері зәрсіз екен. Адал жандардың жанары осындай аялы болатын шығар. Рас, тістері *ұ с а қ т а у,* сирек екен (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ҰСАҚТАУ[2] *Ұсақта етістігінің қимыл атауы.* Комплексте жиырма мың қой бар екен. Жемшөпті *ұ с а қ т а у,* бабына келтіру, қойларға таратып беру бәрі де механикаландырылған (Ә.Жылқышиев, Өмір.). Құстың жұтқан ұсақ тастары қарынның жұмысын күшейтіп, ірі азықты жақсылап *ұ с а қ т а у ғ а* көмектеседі (Құс өсіруші.).

ҰСАҚТАУШЫ з а т. *Жыныстыуату, ұсақтау жұмыстарымен шұғылданушы маман.* Коллек-

тивпен біте қайнасып, бірге жасасып келе жатқан *ұ с а қ т а у ш ы*, пенсияға шыққаннан кейін бірнеше жылдар бойы смена бастығы болып істеген А.Галиев, ...*ұ с а қ т а у ш ы* Т.Лаптева диірменші Л.Гопко... тәрізді тарландарымыз қашан да жастарға ұстаздық етуден, тәжірибесін үйретіп, ақыл-кеңес беруден жалыққан емес (Қаз. лексикасы.).

ҰСАҚ-ТҮЙЕК з а т. **1.** *Майда-шүйде (зат).* Аз да болса, егінім бар оратын, *Ұ с а қ-т ү й е к* темірім бар соғатын. Кетілгенім, жетімдерім және бар, Алтын сарай – теңім емес», – деді ақын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Кәкір-шүкір, қиқым-сиқым, жеңіл-желпі.* Бір жерінде әңгімені қойылтып маңызды түрде айтса, екінші жерде сүйылтып *ұ с а қ-т ү й е к т і* сөз қылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қарт қайта-қайта басын шайқап: «Қазір *ұ с а қ-т ү й е к т і* жазып жүргенімен, бұл адам болашақта ең үлкен жазушы болады», – дейді (Ә.Нұршайықов, Алтын.). **3.** а у ы с. *Кемшілік, қателік.* Жабығып қалар, бетіне жел боп келмеші, Ақылың бар ғой – *ұ с а қ-т ү й е г і н* термеші. Аяғы өзінікі – барамын десе, бар деші, Көз өзінікі – көремін десе, көр деші (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **4.** а у ы с. *Күнделікті күйбең, күйкі тіршілік.* Боздап тұрған кезінде өлең деген аруана, Берілмеуім керек-ті *ұ с а қ-т ү й е к* шаруаға (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ұсақ түйек дүкені. *Күнделікті тұрмысқа қажетті майда-шүйде зат сататын сауда орны.* Ол *ұ с а қ-т ү й е к д ү к е н і н* ашып алды (Ауызекі).

Ұсақ-түйек сатты. *Күнделікті тұрмысқа қажетті майда-шүйде затпен сауда жасады.* Ертерек заманда *ұ с а қ-т ү й е к,* айна-тарақ *с а т у ш ы* боп, жаман арбамен елге барған Жәдікен саудагерге Дәмежан еріп қашып кеткен (М.Әуезов, Абай жолы). Ол аяғын шапшаңдай басып ілгері жүрді де кешікпей *ұ с а қ-т ү й е к с а т а т ы н* саудагерлердің тырна қатар тізілген дүкеншелеріне жетті (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ҰСАҚТЫҚ з а т. *Оншалықты маңызы жоқ, уақ-түйек, мәнсіз мәселемен шұғылданушылық.* Осы бір *ұ с а қ т ы қ т ы,* мәнсіз абыр-сабырды адамдар өздеріне-өздері қасақана ойлап тапқандай (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Баланы құбылмайтын, *ұ с а қ т ы қ п е н* қажытпайтын темір тәртіпке (дисциплина) бағындыру керек (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰСАҚШЫЛ с ы н. *Ұсақ-түйекке мән бергіш, елегіш.* Қыз алдында шұқшиып ақша санап, *ұ с а қ ш ы л* болып көрінгім келмеді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Ал Әзімбай, ұлы атасы мен әкесі сияқты араны ашылған қомағай, ащқарақ, екі жүзді сұм, сұрқия, бірақ анағұрлым арам, сужүрек, *ұ с а қ ш ы л* (М.Қаратаев, Туғ. әдеб.).

ҰСАҚШЫЛДЫҚ з а т. *Ұсақ құлық, анаумынауға, ұсақ-түйекке мән берушілік.* Ол Қасым алдында өзін еш кінәлы санамайды, қайта Қасымның ендігі кінәласуын тым *ұ с а қ ш ы л д ы қ* деп біледі (К.Сегізбаев, Ашыл.сыр). Тақтайды қалай таптыңдар? – деп әр нәрсеге сенімсіздік білдіруге тақақтап сұрау да *ұ с а қ ш ы л д ы қ* қой (С.Сарғасқаев, Ұстаз).

ҰСАТ[1]= е т. **1.** *Майдалау, ұнтақтау.* Сабанды малға турап *ұ с а т ы п* беру қажет, ол сабанды үнемді пайдалануға мүмкіндік береді (Ә.Қарасаев, Батыс.). Жер жырту – бұл топырақты өңдеудің негізгі әдісі, мұнда топырақты бірден *ұ с а т ы п* қопсытады (Агроном. анықтама.). **2.** *Ақшаны майдалау.* Жоқ, қарағым, *ұ с а т а* алмаймын, ақшаң таза алтын емес екен, – депті (Қожанасыр хикая.).

ҰСАТ[2]= е т. с ө й л. ***Ұқсат.*** **1.** *Айнытпау, ұқсас ету.* Түнімен соққан долы жел таң ата күшейе түскен. Қырдың қарын ойға тығып, жердің бетін ақ теңізге *ұ с а т ы п* жіберген (Ә.Жылқышиев, Мешін.). **2.** а у ы с. *Жолын құғызу.* Балаларыңызды әкесіне *ұ с а т ы п,* табанды да ер жүрек етіп өсіріңіз (Ә.Бектемісов, Жау.). **3.** *Балау, телу.* Тұңғиық түнгі он бірдің шамасында, Құлпырған Алматының қаласында, Қолтықтап Жамал қызды қайсар жүрді, *Ұ с а т ы п* ақсұңқардың баласына (Т.Жароков, Шығ.). Заңғар таулар жотасын Мен өзіне *ұ с а т а м.* Танымайтын атасын Сәлем саған, Күш-атам! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҰСАТТЫР= е т. *Майдалату; ұсатқызу, ұнтақтату.* Ол жалпақ диірмен тасын кеудесіне қойғызып, мықты екі жігітке ауыр балғамен ұрғызып *ұ с а т т ы р д ы* (М.Танекеев, Қажымұқан).

ҰСАТТЫРУ *Ұсаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰСАТУ *Ұсат етістігінің қимыл атауы.* Завод ол кезде руда тасын пешке қолдан ұсатып салатын-ды. Медетбектің де әуелгі жұмысы осы тас *ұ с а т у д а н* басталды (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Ғашықтық өлеңдерінде Ақанның әрбір сөзінен ақындық исі аңқып тұрғандай, *ұ с а т у с ы з,* суретсіз сөз жоқ деуге болатындай (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰСАТЫЛ= е т. *Майдалану, уатылу.* Майлыаяқ оның соңынан ерейін деп, қыңсылап орнынан көтерілмек болып еді, сүйектері *ұ с а т ы л ы п,* барлық жүндері жұлынып бара жатырғандай жібермеді (Т.Жармағамбетов, Соңғы.). Қатал тағдыр жемсауына «сый еткен, Қызыл ет пен *ұ с а т ы л ғ а н* сүйектен...» Адам сонда бір қатені түзетіп, Балапанның басын маған сүйеткен (Х.Ерғалиев, Құтты қоныс.).

ҰСАТЫЛУ *Ұсатыл етістігінің қимыл атауы.*

Ұсатылу белдемі. к е н. *Жер қыртысының жарықтар мен жарықшақтар жүйесі кеңінен қамтыған белдемі. Ұ с а т ы л у б е л д е м д е р і* кейір руда кен орындарын іздестіру сілтемесі рөлін атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

ҰСАУ *Ұса етістігінің қимыл атауы.* Асылып ақ Шолпанға түн құшағы, Қалуға таңмен бірге

тырмысады. Жердегі емес, көктегі ғұмырлар да, Қалайды-ау, сірә, бәрі күнге *ұ с а у д ы* (М.Мақатаев, Шығ.).

ҰСҚЫН з а т. *Әлпет, кескін, кейіп.* Поезд жүре бергенде, Сәнжан терезеден қарап қол бұлғап еді. Еркебұланның *ұ с қ ы н ы н* көріп, жаны ашып кетті (Ә.Тарази, Құйрықты.). Алдын ойлап, болжаған жан секілді *ұ с қ ы н ы.* Көздерінде ойланған құпия сыр ұшқыны (С.Мәуленов, Шығ.).

Ұсқыны жаман. *Түрі ұрейлі, адам көргісіз, келіссіз.* Қайрат қалың, күш мығым, жазда қамтып қыстығын, мен мүз болсам, сен жалын, Тым-ақ *ж а м а н ұ с қ ы н ы н* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Ұсқыны қашты. *Түрден түр қалмады, сұрқы кетті. Ұ с қ ы н ы м қ а ш ы п,* ұқсармын бөлкім жетімге, Ұмтылам бірақ бәрібір саған жетуге. Мен сені табам, мен сені таппай қоймаймын. Тірі боп жүрсең осынау жердің бетінде (Т.Молдағалиев, Өлең.).

Ұсқының құрғыр! қ а р ғ. *Сұры, тұрпаты кліспеген адамға айтылады.* Үйге тұрмас, Меңлібай, Қаңғырып қайдан келдің-ай? Түс көрдің бе құмайдай, Түтінді қайдан көрдің-ай? Берекесін қашырдың *Ұ с қ ы н ы н қ ұ р ғ ы р* елдің-ай (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

ҰСҚЫНДЫ с ы н. *Ұқсас, кескіндес, тұстес.* Әжем қапсағай, тарамыс денелі зор кісі және кескіні еркек сияқты *ұ с қ ы н д ы* кісі (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Кеудесі шалқақ біткен тау *ұ с қ ы н д ы.* Көрінді көздері өткір, жаны ұшқынды. – Николай Перевалов, – деп ол өзін Сыпайы әдеппенен таныстырды (С.Мәуленов, Таңд.).

ҰСҚЫНСЫЗ с ы н. **1.** *Түрі жаман, бет-әлпеті кліспеген, рецсіз (кісі).* Көзді ашып-жұмғанша бұған кепкасын баса киген *ұ с қ ы н с ы з* біреу пышақ ала ұмтылды (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Зерван баласының *ұ с қ ы н с ы з,* қорқынышты түрін көріп, одан баз кешеді («Жас Алаш»). **2.** *Жаман, ескі, жұпыны (зат, нәрсе).* Қаншалықты *ұ с қ ы н с ы з* болса да жаман үйге көзіңіз түседі (Қ.Найманбаев, Үміт.). **3.** *Сұрқай, сұрықсыз (табиғат.)* Мен қорғайтын күнгі түн тұншыққан, тымырсық бір түрлі *ұ с қ ы н с ы з* еді (З.Қабдолов, Жалын). **4.** *Жағымсыз, жеккөрініші.* Жаудың жалған жүзінің пердесін жыртатын, *ұ с қ ы н с ы з* келбетін әшкерелейтін сатиралық өлеңдер де өз қызметін майдандағы солдатша атқарды (С.Мәуленов, Үркер.). **5.** с т и л ь. *Ақын бұл жерде қартая бастаған мосқал адамға қатысты айтып отыр.* Сол Тұманбай, мол Тұманбай әлі де, Шыңдап кетсе, шырқайтындай әріге. Ұстамды боп бара жатқан сиқы бар, *Ұ с қ ы н с ы з* бір ұқсамайды кәріге (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҰСҚЫНСЫЗДАН= е т. *Түсі қашу, өңсіздену.*

ҰСҚЫНСЫЗДАНУ *Ұсқынсыздан етістігінің қимыл атауы*

ҰСҚЫНСЫЗДАУ с ы н. *Кескінсіздеу, рецсіздеу, сұрықсыздау.* Әлден уақытта секретарь әйел келді. Бетінің қызылы болғанымен, дене бітімі *ұ с қ ы н с ы з д а у* екен (Қ.Тоқаев, Түнде.). Тоқаш аяқ-қолы сидиған, өзі де семафор сияқты ұзын, мойны тырнадай сорайған, *ұ с қ ы н с ы з д а у* жігіт (Б.Бодаубаев, Желсіз түн.).

ҰСҚЫНСЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Кескінсіздік, рецсіздік, бет-әлпеттің кліспеушілігі.* Еңлікті айттырып отырған адамның сырт бейнесінің *ұ с қ ы н с ы з д ы ғ ы н* аңғарамыз (Р.Нұрғалиев, Трагедия.). **2.** *Заттың, нәрсені көнетоз, жұпыны болуы, көріксіздік.* Ендігі бір мәселесі мына медпункт орналасқан үйдің *ұ с қ ы н с ы з д ы ғ ы н а* байланысты (М.Дүйсенов, Ант). **3.** *Жағымсыз, жеккөрініші әрекеттер.* Көріксіз туындыларға тыйым салып, көркемдік сапа үшін күрестің нәтижелі болуы *ұ с қ ы н с ы з д ы қ т ы* әшкерелеумен қатар, сұлулықты эстетикалық талғаммен дәл танытып, дәріптеуге байланысты («Қаз. әдеб.»).

ҰСТА з а т. **1.** *Темірден неше түрлі бұйым жасап шығаратын қолөнері бар адам.* Бір күнде мына жусан басып жатқан Қарақорымның *ұ с т а л а р ы* алдаспан қылышты ақ патшаның ұсталарынан анағұрлым артық соғатын болған (М.Жұмабаев, Шығ.). Қазаққа оқудың керегі жоқ кезде, өнердің де керегі аз еді, өздеріне керек өнерді білетін адамдары араларында болушы еді, үйшісі, *ұ с т а с ы,* етікшісі, ершісі өзінде еді («Қазақ»). **2.** а у ы с. *Өнерлі, шебер.* Байқошқар – Барғананың нағашысы, Дәулетті заты Матай, *ұ с т а* кісі. Сөз салып сол арқылы Балқыбекке, Құтылмақ қайтсе сенен, бар жұмысы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сапсары айранды пісуге де, дірілдетіп қатық ұйытуға да *ұ с т а* (А.Тоқмағанбетов, Әке.). **3.** а у ы с. *Тілмар, шешен. Ұ с т а с ы* дара сөздің, сара сөздің, Атаулы бірі еді ғой дарабоздың. Жол құтты-ау, махаббаттан маза таппас, Толқыттыау, жанын талай қаракөздің (К.Салықов, Жезкиік). **4.** а у ы с. *Белсенді, көшбасшы, белді (азаматы).* Бұл жолда ол да білді бас қиярын, Ішінде темір қамал, тас қияның, *Ұ с т а с ы* Ұлт-азаттық қозғалыстың Соғыстың даладағы тапты заңын (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Айтушы ердің ұстасы. п о э т. *Шешен сөйлеп, шебер жеткізетін адам туралы.* Ендігі сөздің қысқасы, *А й т у ш ы е р д і ң ұ с т а с ы,* Сығалап атқан ақ перен, Қалаған жерден ұрады (Қыз Жібек).

Қалжыңға ұста. *Күлдіргіш, қалжыңбас.* Күлдіргіштеу, күлкішіл, *қ а л ж ы ң ғ а ұ с т а,* кезеген ит тым-ақ көп біздің тұста. Өз үйінен жиреніп, қашып жүрген, Антұрғанға қосылма қапылыста (Абай, Тол. жин.). Күлдіргіш, *қ а л ж ы ң ғ а ұ с т а* кейбір жігіт Көңілдің бақшасында гүлменен тең. Жаралған жақсы атадан жаман бала Некесіз қай-қайдағы сумменен тең (Ә.Найманбаев, Шығ.)

Қас ұста. *Нағыз шебер адам.*

Сөз ұстасы. *Сөзге шешен адам.* Сүлеймен арабша сауатты, қара *с ө з г е ұ с т а,* әңгімешіл адам

(«Қаз. әдеб.»). Бала кезінен күлдіргі, *с ө з г е ұ с т а* Тәукенің сөзін Қайыркен естімеген болды (Ж.Еділбаев, Түркістан).

Тілге ұста. *Сөзге шебер, шешен, тілмар.* Шәңгерей творчествосының бір құнды жағы – ол *т і л г е ұ с т а* ақын. Келісті, ұтымды, теңеу, салыстырулар тауып, орынды қолдана біледі (З.Ахметов, Шығ.).

Ұста көрген бала. *Тәлім-тәрбие көрген бала.*

Ұста дүкені. *Ұсталық қалыптау немесе ұсталық баспалау жұмыстарын орындау үшін жабдықталған орын.*

ҰСТА= е т. **1.** *Бір нәрсені қолмен қармап тұту.* Ақыл, ғылым – бұлар кәсіби. Көзбен көріп, қолмен *ұ с т а п,* құлақпен естіп, тілмен қатып, мұрнымен иіскеп, тыстағы дүниеден хабар алады (Абай, Тол. жин.). Бәрінің де сойылы бар. Біреулері көлденеңінен *ұ с т а п,* біреулері тақымына қыстырып немесе білектеріне іліп сүйретіп алыпты (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** *Қолмен демеу, сүйеу.* Ал, кәні!.. Жүру керек! Құламайды, әжесі, құламайды, Енді ешкімнен көмек те сұрамайды. Сездірді ғой саусақпен «*ұ с т а м а...*» деп, Ұстағаның енді оған ұнамайды (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** *Жармасу, уыстау.* Өкпеге әбден тепкілеп, Шашынан *ұ с т а п* жауыздың, Жұдырықпен жаққа ұрды. Шыға жаздап жандары Екеуі де шыңғырды (О.Шипин, Дастан.). ...*Ұ с т а й д ы* аттың жалынан Балдағына асылып, Қалың елін тағы да Қуантуға асығып (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **4.** *Қолға түсіру.* Төрт-бес жерге, Шопеке, Жаба құрып жатасың. Соны *ұ с т а с а ң,* Шопеке, Көңілдегі аңыңа Томағасын тартасың (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). – Өмірімде тұңғыш *ұ с т а ғ а н* балығым ғой!, – деп Құрмаш кеңк-кеңк күліп жіберді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). **5.** *Бір нәрсені бекітіп жібермеу.* Ұлтан шегені мықты *ұ с т а й д ы,* су өткізбейді және киюге шыдамды келеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Боран түтеп, жолды қар *ұ с т а п* қалса, жеңіл машина жүре ала ма? (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.). // *Адамның өз бойын белгілі бір қалыпта көрсетуі.* Мен денемді жинақы *ұ с т а п,* аяғымды ширақ бастым (Ж.Жұмақанов, Әлия). **6.** *Бір нәрсенің қолда болуы, кәсіп ету.* Шал осыншалық «қазынасын» таза қораға сақтағанымен, ит *ұ с т а м а й т ы н* (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). Мен болсам, мешіт *ұ с т а ғ а н,* молла атым бар адаммын (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). **7.** *Бағып-қағу, өсіру, күту.* Қырық атан *ұ с т а м а,* Қырық тамыр ұста (Мақал). Альбер: – Жоқ, шештім, – Түзулік іздеп Герцогке барам: Әкеме айтсын, көндірсін, Іншікте туған тышқандай қылмай, ұлындай қылып *ұ с т а с ы н* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ханға тиді Едіге, Үйіне әкеп баланы, Мырза да емес, хан да емес, Орташа *ұ с т а п* бағады. Күн-күн сайын баланың Әр мінезі жағады (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). **8.** *Бір затты бір жерге тұту, құру.* Үй ішіне масаты қызыл шұбар кілемдер төсеп, кілемдер *ұ с т а ғ а н* (С.Сейфуллин, Шығ.). Кішкентай үйдің жалғаз терезесіне киім *ұ с т а п,* қымтап қойғанына қарамастан, соқыр шамды сөндіріп, есікті ішінен тас қып бекітіп алды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Сырт көздерді қалдырмайын дейді ме өрттің өтіне, Пан бойжеткен жұқа ғана перде *ұ с т а й т ы н* бетіне (М.Шаханов, Ғасырлар.). **9.** *Бір затты қажетке жарату, кәдеге асыру, пайдалану.* Жаман үйде жалғыз шал, Өзі кедей, күңіренді. Өзі көрген байлардың мінезінен жиренді. Маған бітсе осы мал, жанымды неге қыстар ем? – Мың теңгені бір сомдай, Қызығыма *ұ с т а р* ем (Абай, Тол. жин.). – Апа, ақшаны үнемдеп *ұ с т а й ы қ ш ы* («Қаз. әдеб.»). Осы адыраны *ұ с т а ғ а л ы* қашан?! (Сілкілейді). Күнде будырап аяқтың астында жатқаны, керіліп-созылып іс қылайын демейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **10.** *Жазалап қамау, тұтқындау.* Данышпан уәзір айтты: «Хасен қайда? Болып ед бөтен жұрттан бізге пайда. Бұл іске сол кінәлі боп жүрмесін, Білдіртпей *ұ с т а п* әкел осындайда» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Перовский Исатайдың қозғалысын тездікпен басуға шара көздейді. Әуелгі кезде Исатайды *ұ с т а п* алып, әскери сотқа бермекші болады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). // *Қамап қою, торға салу.* Біреуге жаз, Біреулерге қыс қайғы. Жылы жүнді суық парша тыстайды. Бостандықта сайран салып құзғындар, Бұлбұлды адам торға қамап *ұ с т а й д ы*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **11.** *Елді басқару, ие болу.* Болыс болдым мінекей, Бар малымды шығындап, Түйеде қом, атта жал, Қалмады елге тығындап. Сүйтсе-дағы елімді *Ұ с т а й* алмадым мығымдап (Абай, Тол. жин.). **12.** *Жолын қуу, қолдау, жолына түсу.* Дүниені құдым екіленіп, *Ұ с т а м а қ қ а* кезеніп. Дүние қырын салмады, Ешбір маған еміреніп, «Құлпырған қара құндыз» деп, Тұңғиыққа, тереңге – Талай құлаш сермедік! (Базар жырау, Шығ.). Мұны қылсаң боласың сен де мықты, Қайдағы қу, алдампаз төрге шықты. Ел ішінде сенен қор жан бола ма, *Ұ с т а й м ы н* деп отырсаң адалдықты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **13.** *Еске сақтау, қадір тұту.* Қазақта адам баласы ғой, көбі ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады. Білместігімен қылдым деген нің көбіне нанбаймын. Білсе де арсыз, қайратсыздығынан ескермей, *ұ с т а м а й* кетеді (Абай, Тол. жин.). **14.** *Жібермей тұру, тоқтату.* Ал ертең ше, бүрсігүні, қыста ше... Батыр болсаң, ал қанеки, уақытты ұсташы?! *Ұ с т а м а й с ы ң,* Күн де өтеді, қыс жетеді ақтүтек, Осы үңгірдің тұтқынысың, ей, бишара, қысқасы (М.Мақатаев, Шығ.). **15.** *Көтеру, алдына алып отыру.* Бәрі де таныс маған: Ана таныс алдына бала *ұ с т а ғ а н,* Бала таныс басынан бағы ұшпаған. Аспан таныс неғұрлым көп қарасаң, Соғұрлым шыңырауда алыстаған (М.Мақатаев,

Шығ.). **16.** *Адамның өзін әртүрлі жағдайда көрсетуі.* Өргек *ұ с т а п* жаныңды елден, Қас түйіп те қарардайсың. Ешқашан да қалыңмалмен Мына әйелді ала алмайсың (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **17.** а у ы с. *Қалқан қылу, қорғану.* Батыр аз арыстандай шабатұғын, Қуанып бар қайратын алды жиып. Қурайды қалқан етіп бетіне *ұ с т а п,* Алдыңғы төрт текеге тұр сүйініп (О.Шипин, Дастан.).

Адамшылықты ту ғып ұстады. *Адамгершілік танытты.* Бүлтсыз күндей жайып тастап жанымды, *Т у ғ ы п ұ с т а п а д а м ш ы л ы қ* арымды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ақ сайтаны ұстады. *Ашу-ызасы келді, арқасы қозды деген мағынада.* Аққұла шалдың *а қ с а й т а н ы ұ с т а п,* жарыла жаздап отыр (Б.Момышұлы, Таңд. шығ.).

Ала ұстады. *Алалады, әділ қарамады.* Балаларды *а л а ұ с т а м а й,* бәріне бірдей қарап, үй ішіндегі, айналадағы өмір үлесіне бірдей тарту керек («Халық мүг.»).

Ар жақ-бер жақ қып ұстады. *Екіге бөлді, алыстатты.* Өзге кісілер мен өзінің арасына шекара қойып, *а р ж а қ-б е р ж а қ қ ы п ұ с т а й т ы н* тәртібі қатты жігіт еді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Аруағы ұстады. а) *Жыны келді, ашу шақырып, жанжал шығарды.* ә) *Сайтаны ұстады, шабыты күшейді.* Бірақ өр мінезді, жалын жанды Қазтуған жырау Қотан толғауынан мойымады. Қарағай домбырасын аспанға лақтырып, *а р у а ғ ы ұ с т а п,* жыр дабылын үсті-үстіне күңіренте ұрды (І.Есенберлин, Шығ.).

Аузын ұстады [ұстап қалды]. *Қап деп өкініп, аузын басып, бармағын тістеп қалды.* Жүрмісің аман-есен момын Қыпшақ, Киесің алтайыға барқыт тыстап, Жалдаптың жатақтағы тіліне еріп, Жүрмісің осы күнгі *а у з ы н д ы ұ с т а п* (Халық әндері). Бермеймін деп бекінбе, *А у з ы н д ы ұ с т а п* өкінбе, Мерекелі бек деуші еді, пейілі қашқан секілді (Ақын жырлары).

Бақсылығы ұстады. *Арқасы қозды, шабыты келді. Ұ с т а ғ а н д а б а қ с ы л ы ғ ы м,* Желігім, Аттатпаймын қызыл сөздің елігін. Бірде олай, Бірде былай теңселген Қайран менің тербетілген көңілім! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Балалығы ұстады. *Балаға тән іс істеді, ойнап күлді. – Б а л а л ы ғ ы м ұ с т а п* кеткенін қарашы, – деді ол (С.Омаров, Өмір.). Әлгінде Сардардың бір сәтке *б а л а л ы ғ ы ұ с т а п* кетті (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Белге таяқ ұстады. *Ержетті, қару ұстауға жарады.* Талай жерді аралап, Талай жерге қыстапты. Бесіктегі балалар *Б е л г е т а я қ ұ с т а п т ы* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Бетке ұстады. а) *Алға тартты, желеу етті.* Күйеуінің бетіне жел боп тимейтін сабырлы әйел балаларын *б е т к е ұ с т а п* отырып, өз көңіліндегі бір назын айтып салды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сыйлайтын қайның Ғалиасқар сияқты деп, Ғалиасқарды *б е т к е ұ с т а й* берді (Х.Есенжанов, Тар кезең). ә) *Үлгі етті, мақтан қылды.*

Бетке ұстар. *Мақтаулы, таңдаулы, озат.* Өмір асуының шыңына сапар шеккен қызыл керуеннің көш басшысы өз халқының *б е т к е ұ с т а р ы* ол (С.Омаров, Серпін.). Ақбаланың әлі күнге дейін қыз кезіндегі сәні мен салтанатын сақтап, бұл ауылдың *б е т к е ұ с т а р* қыз-келіншегінен озып киінгенін де өсек етті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Бойын асқақ ұстады. *Өр мінез көрсетті. А с қ а қ ұ с т а п,* сұңғақ *б о й ы н* сымбатты, Транзейге әйел былай тіл қатты: Құдай саған еркек деген ат берді, Дәулет берді, Атақ берді, Бақ берді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Достықтың туын ұстады. *Достықты жоғары қойды, досы үшін басын тікті.* Досымның жауын қылыштап, Дос үшін тіктім басымды. *Д о с т ы қ т ы ң т у ы н* нық *ұ с т а п,* Өрт кештім қызылжасылды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Дүниенің тұтқасын ұстап тұрды. *Болып – толды, билеп – төстеді, дүниеге тірек болды.* Сенсіз де тауым атып, тауығым шақырады. *Д ү н и е н і ң т ұ т қ а с ы н ұ с т а п т ұ р ғ а н* сен емессің. Палуан болмай-ақ қойдым («Лен. жас»). *Д ү н и е н і ң* төрт бұрышын *ұ с т а ғ а н м е н,* Дем бітсе, кесер басты ажал алмас (О.Шораяқов, Шайыр).

Жағасын ұстады. а) *Таңғалды, таңырқады.* – Әзімбайдың зорлығын естігенде бар Шыңғыстың іші-тысындағы сай тасына дейін шуылдаған жоқ па? Соққы-тепкіні көргеннің бәрі *ж а ғ а с ы н ұ с т а п,* тісін басты ғой, – деді Дәркембай Базарлыға (М.Әуезов, Абай жолы). Қазақ даласында бұрынды-соңды мұндай сұмдықты көрмеген, естімеген жұрт *ж а ғ а с ы н ұ с т а д ы* (С.Жүнісов, Ақан сері). ә) *Қатты түңілді, күдер үзді, жерге түкірді.* Әзімбайдың зорлығын естігенде, бар Шыңғыстың іші-тысындағы сай тасына дейін шулаған жоқ па? Соққы-тепкі көргеннің бәрі *ж а ғ а с ы н ұ с т а п,* тісін басты ғой, – деді Дәркемай (М.Әуезов, Шығ.). Үй ішіндегілердің бәрі «астапыралла» деп *ж а ғ а л а р ы н ұ с т а д ы* (С.Мұқанов, Шығ.).

Жадына [есіне] ұстады. *Еске сақтады, ұмытпады.* Бұл күнімізді әрдайым *ж а д ы н д а ұ с т а й т ы н ы н* әркім өз әлінше білдіріп жатыр (Б.Қойшыбаев, Ай нұры.). Көру есі күшті адам нәрсенің сыртқы түрін *е с і н д е ұ с т а п* қалады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Жалау ұстады. *Ел (қол) басқарды, көшбасшы болды.* Сағынған жұртқа қалаулы, Сенікі сөйлер енді сөз. Батырлар тұтқан *ж а л а у д ы* Батырлар *ұ с т а р* келді кез! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Жанды жерінен ұстады. *Сөзден тосылар, сөзден жығылар, жанына батар жерде ұрымтал тиісті.*

Жолын ұстады. *Үлгісімен істеді, ізімен жүрді.*

Жыны ұстады. *Ашуы келді, қырсықты.* Кейде *ж ы н ы м ұ с т а ғ а н д а* сол жаққа таман тартып кетсем деп те лоблып қоям (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Екі кеме құйрығын ұстады. *Екі-үш істі (кейде бір-біріне керегар нәрсені) қатарынан бітірмекші болғандарды айыптап айтылады; екі жақты болу.* Ғылымды іздеп, Дүниені көздеп, Екі жаққа үңілдім. Құлағын салмас, Тіліңді алмас, Көп наданнан түңілдім. *Екі кеме құйрығын Ұста,* жетсін бұйрығың (Абай, Тол. жин.). *Екі кеме құйрығын ұстаған* суға кетер (Мақал).

Ел [билеп, жүрт] ұстады. *Ел басқарып, өкімбилік жүргізді.* Олар да *ел билеген жұртты ұстап,* Патшаға қара қазақ болысқан жоқ (Шернияз, Шығ.). Кедейден де талай топ жарған шешен, қол басқарған батыр, *ел ұстаған* билер шыққан (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Етектен ұстады. *Қол ұстасып қосылуға бел байлады.* Қарагөз [Сырымға]: Не деймін... Не айтармын... *етегіңнен ұстау,* еру (М.Әуезов, Шығ.).

Игілікке ұстады. *Қажетіне жаратты, пайдасына тұтты, рақатын көрді.* Биылғы су молақ! – дейді Сырбай дарияның ағысына қарап тұрып, – тек, *игілікке ұсталсын* жарықтық (С.Мұқанов, Шығ.).

Көзің көріп, қолың ұстамағыр! қ а р ғ ы с. *Өзіңе бұйырмасын, алдыңдағыңды ала алмағыр деген мағынада.*

Кітап ұстады. д і н и. а) *Құран оқыды.* Нәпсіге ерген молдамыз, Кітапты жақсы білмейді. *Кітап ұстап* айтқан соң, Жалған сөзі шынмен тең (Дулат Бабатайұлы, Замана.). ә) *Қолына Құран алып ант берді, шынын айтты.* Адалдығын білдірем деп *кітап ұстапты* (Фразеол. сөздік).

Құдайды құлағынан ұстады. *Масайрады, көкіді.* Я, ол *Құдайды құлағынан ұстадым* деп жүр ғой (Қ.Жармағамбетов, Баллада.).

Құл ғып ұстады. *Зорлық-зомбылық көрсетті, құлындай жұмсады.* Әл жеткен *ұстапты* ғой *құлғып,* Туыпты өмір талай зарлық-мұңдық. Айнала әбжыландай елді торлап, Өтіпті талай айлар ауыр жылжып (О.Шипин, Дастан.).

Құран ұстады. а) *Дін жолына түсті.* ә) *Жалынып, жалбарынды.* Мейлің жалын, жалбарын, *Құран ұста,* Өлең келмес қол жайған сұранышқа. Кейде оятар жатқанда шырт үйқыда Қорқынышты жорытып қуанышқа (К.Салықов, Жезкиік).

Майда қолмен ұстады. *Жақсы, ықыласты, жағымды көңілмен күтті.* Сынық көңілім көп кешер *Майда қолмен ұстасаң,* Көңілге түрлі ой түсер, Әр тереңге нұсқасаң (Абай, Тол. жин.).

Нан ұстады. *Адал екендігін нан ұстап дәлелдеді.* Қашанда азат кісі – намысты адам, Бұл қазақ адалдыққа *нан ұстаған,* Соны айтқан соңғы соғыс философиясы – Сондықтан қазақ тұлғасы таныс маған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ораза ұстады. д і н и. *Ауыз бекітті.* Омар өміріне *ораза ұстаған* адам емес (Б.Майлин, Шығ.). Бір құдайдан тілеймін иман, ғақыл, Ақылсыздан әрбір ісім өтті ғафыл. *Ораза ұстап,* бес намаз оқыған ның, Ол дүниеге барғанда ісі мақұл (Шал ақын, Өлеңд.).

Өзін ұстай алмады. *Еркін билеуге шамасы келмеді, жеңілтектік жасады.* Көңілінде соңыра ұрыс үстінде *өзін ұстай алмай* жұртқа күлкі боп жүрем бе деген хаупі болатын (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Өнегесін ұстады. *Тәлім-тәрбие алды.* Ей, Құлын, қоздырмашы делебемді, жаза бер онан дағы, кенегеңді, Кім келер қайымыңа «алда-барба», Надан көп сенің *ұстар өнегеңді* (О.Шораяқов, Шайыр).

Пышаққа ұстады. *Сойды, бауыздады.* Түйе етін қазақ кем жейді, оны *пышаққа ұстауға* қимайды (Ғ.Сланов, Шығ.).

Саба ұстады. *Сабасы аққа толды.* Жарымаған кедейлер Ақ үй тігіп, *саба ұстап,* Киімін байдың киінді (О.Шипин, Дастан.).

Сайбағыстап ұстады. ж е р г. *Сындырмай ұстады, таза ұстады.* Қарағым-ау, қазанды *сайбағыстап ұстасаңшы?* (Фразеол. сөздік).

Сайтаны ұстады. *Жыны қозды, ашуы келді.* Сен жоқ жерде қатыныңды сонша меншіктеніп, сені Балуан Шолақтың сонша басынғанына *сайтанымм ұстап* кетті (С.Мұқанов, Шығ.). Осыны Мақтым айтады, Ойланып басын шайқады. *Ұстап* отыр *сайтаны.* Тезірек істі бітірген, Бүгін-ертең қайталы (Қамбар батыр).

Сараңдығы ұстады. *Сараң мінез көрсетті, қолындағысын бергісі келмеді.* Құрбы-құрдас, Сырдың кенін қазыңдар! Соны көңіл дәптеріне жазыңдар. Сүйегіме сінгенменен жомарттық, *Сараңдығым ұстап* қалар кезім бар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Соқырға таяқ ұстатқандай. *Өте анық, айқын, өте ұғымды.* Әкемнің қандай ретпен бай болып, қандай мінезбен ел билеп тұрғандығын сол кітап *соқырға таяқ ұстатқандай* көз алдыма әкеліп, көрсетіп еді, – деді Қамбар (С.Мұқанов, Шығ.).

Суық ұстады. а) *Салқын тиді.* Мынау қала киімі ғой. *Суық ұстап* қалмасын. Тым жеңіл екен деді Танакөз (Ғ.Мұстафин, Шығ.). ә) *Өзін алыс, жат адамдай көрсетті, салқынқандылық танытты.*

Тамырын ұстады. а) *Тамырдың соғысына қарап бал ашты, болжам жасады.* Қазақтың *тамырын ұстап-ұстап* қарайды-дағы, «мынаны алып келіп берсе, қымбат алғандай екен, осы күнде мына бір істің біраз пұлы бар екен» деп, қазақтың бетінен оқып, іздеген талап болмаса, кітаптың бетінен оқып іздеген талап емес (Абай, Тол. жин.). Сәруар Қайыржанның *тамырын ұстап* көріп, өкпесін тыңдай бастады (С.Ғаббасов, Ана.). ә) *Сөз тартты, байқап көрді.* Бұрын да әйелдердің *тамырын* көп *ұстаған* Нұр-

жанов бұ жолы да Райханның жүрек соғысын бұлжытпай аңғарды (З.Шашкин, Шығ.).

Таяғын ұстады. *Жолын құды, ізін басты.* Қалтырап, тоңып барамын, Тағы бір күлші, бөпешім. Әжеңнің аппақ *т а я ғ ы н* Қолыңа *ц с т а р* ма екенсін?! (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ту ұстап, тұлпар жаратты. *Ерлік жорыққа елді көтерді, қол бастады. Т у ц с т а п, т ц л п а р ж а р а т п а й,* Алдынан топ таратпай, Жай отындай оқ атпай, Анадан тудым дегенмен, Бастамас ел ұлан ба? (Дулат Бабатайұлы, Замана). Ерлікті көрсет ессізге, Еліннің *т у ы н* нық *ц с т а.* Барасың сонау Шығысқа, Вьетнамдағы ұрысқа! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Түп етегінен ұстады. *Мықтап ұстады, айырылмастай болды, қыр соңынан қалмады.* Кім алса да, осы кісі тауып береді. Таба алмаса, жасырғаны. Осы кісінің *т ц п е т е г і н е н ц с т а п* айырылма (Қаз. ертег.).

Тізгіндеп ұстады. *Еркіне жібермеді.* Қырық бес шықтың кезеңге Маң-маң басқан бұла аттай. Елу қондың ауыл үй, *Т і з г і н д е п ц с т а п* құлақты-ай (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Тізгін ұстады. *Билік тиді, ерік өз қолына келді.* Облыстың майданында *Т і з г і н д і н ы қ ц с т а й с ы н.* Әр ұяға, комсомолға Жеңу жағын нұсқайсың (С.Ерубаев, Шығ.).

Тілімен құс ұстаған. *Бұл жерде тәтті сөз, шығарып салма әңгіме мағынасында.* Асылы үлкен ақындық үшін үлкен азаматтық, ерлік керек. Онсыз жерде *т і л і м е н қ ц с ц с т а ғ а н* тәтті сөзден елге келер пайда жоқ (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

Уәде ұстады. *Айнымасқа сөз байласты, келісім-ант жасасты.* Барайын биыл қашып қысқа дедің, Бекітіп бір *у ә д е ц с т а* дедің (Айтыс).

Уысында ұстады. *Еркіне жібермей, қатал ұстады. Ұ с т а й д ы у ы с ы н д а* жүрегінді, Билейді қайда, қалай жүреріңді. Көрмейді ол көз жасыңды, қайғыңды да, Ол үшін беру де аз мың өмірді (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ұстағанның қолында, тістегеннің аузында. *Кім көрінгенге жем болды, талапайға түсті.* Солар осындай реті келіп тұрғанда атыстырып, *ц с т а ғ а н н ы ң қ о л ы н д а, т і с т е г е н н і ң а у з ы н д а* тоздырып, өш алып қалғысы келіп еді (С.Торайғыров, Шығ.). Жақып тірі тұрғанда кімнен кем, кімнен қор едім? – деп кемпір аһ ұрып алып, – ендігіні айтсаңшы, *т і с т е г е н н і ң а у з ы н д а, ц с т а ғ а н н ы ң қ о л ы н д а* кетіп отырған, – деп үнсіз жылады (М.Әуезов, Шығ.).

Ұстап алды. *Қолға түсірді, тұтқындады.* Отыз құл ақылдасты, басты қосып, Өлеміз деп ойлады жаннан шошып. Бір шеттен бір жағаға келе жатқан. Кәрі иттің *ц с т а й а л д ы* алдын тосып (Абай, Тол. жин.). Артымнан *ц с т а п а л д ы* қуып жетіп, Қор қылды таң атқанша тепкілетіп. Мойныма шылбыр салды өлтірем деп, Жыладым кетті ғой деп қорлығы өтіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Үмітін ұстады. *Бұл жерде күдерін үзбей, тілектес болған деген мағынада айтылады.* Еламан қарағым, сен де тұзақтан босанып келген құстайсың. Туған жеріңе қанатың талып кеп отырсың. Сен кеткенде артыңда *ц м і т і ң д і ц с т а п* қалған үйің бар (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Шарға ұстаған қара балта. б е й н. *Бұл жерде қайрауы жеткен, бапталған қару-жарақ бейнеленіп отыр.* Мен бір *ш а р ғ а ц с т а ғ а н қ а р а б а л т а* едім, Шабуын таппай кетілдім, Қайраса тағы жетілдім (Махамбет, Өлеңд.).

Шаужайдан ұстады. *Кедергі болды.* Қырбай қабақ, қызмет, тұрмыстағы Шабытыңды *ш а у ж а й д а н* күнде *ц с т а д ы* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҰСТАҒАН з а т. ж е р г. *Ет тураганда қонақ қарап отырмас үшін берілетін кесек ет.* Мейманға алдымен *ц с т а ғ а н* беру – біздің жақтың салты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Ұстағандап беру. *Етті ұсақтап турамай, кесек түрінде беру.* Мейманға *ц с т а ғ а н д а п* ет *б е р і п* қой (Диал. сөздік).

ҰСТАҒАНСЫ= е т. *Ұстаған сияқты қимыл жасау.* Маңдайын *ц с т а ғ а н с ы п,* сәл бүгіліп, Бұлайша сұлу бикеш салды қылық. Ұшынан аяғының жүгіргіштеп Ізінше домбыраны алды жұлып (Х.Ерғалиев, Құрманғазы).

ҰСТАҒЫШ[1] з а т. *Зат ұстау қабілеті бар бұйым.* Бұл ауруларды болдырмау үшін жем-шөпті малға бермерстен бұрын магнитті *ц с т а ғ ы ш п е н* қарап, тексеріп тазалау керек (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). Қалалардың ауа бассейндерін тазарту мақсатында кәсіпорындарында түтін-тозаң *ц с т а ғ ы ш т а р* жасалуда (М.Қайрақбаев, Рактан. сақтан.).

ҰСТАҒЫШ[2] з а т. ж е р г. *Балық ұстайтын ау.* Балық *ц с т а ғ ы ш т ы* алып жүр, балық аулаймыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰСТАҒЫШ[3] з а т. ж е р г. *Тұтқа.* Есік *ц с т а ғ ы ш* арқылы жабылады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰСТАҒЫШ[4] с ы н. *Ұстауға шебер.* Есен, Назкен, сөз *ц с т а ғ ы ш,* уәдеге тұрғыш едім, мүмкін сенерсіңдер маған (З.Шашкин, Қызыл жалау.). Өздері парақор, қолдарына ұры *ц с т а ғ ы ш,* өтірікке мөр басқыш, приговор бергіш би, старшын, елубасылар көбейді (М.Әуезов, Әр жыл.).

Ұстағыш канал. с у ш а р. *Құрғатылған егістікке сырттан жерасты ыза суының келуін тоқтататын канал.*

ҰСТАЗ [ир. استاذ] з а т. **1.** *Тәлім-тәрбие, білім егетін оқытушы. Ұ с т а з д а н* шәкірт озар (Мақал.). Қыз өзі *ц с т а з* еді оқығанда, Ғаламда ондай жан жоқ тоқығанда. Кілемнің лайықты қызыл нұры, Қараса райымен отырғанда, Салсам да бұл кілемге осынша өрнек, Көңілі ризаланбас осыған да. Сипаты екеуінің бірдей болар, Қыз, кілем бір-біріне қосылғанда (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Белгілі бір өнердің түрін үйретуші.* Домбырамда *ц с т а з ы м н ы ң* үні бар, Күмбірлеген көкірегінің жыры бар.

Маған айт деп, маған тарт деп тапсырған Айтылмаған, тартылмаған күйі бар, Домбырамды сыйламаймын ешкімге (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** *Ақылшы, басшы.* Қарық қылып елді роман, дастанға *Ұ с т а з* болып кәріге де жастарға, Шықты бүгін ақсақалы қазақтың Алпыс деген асуы мол асқарға (С.Мәуленов, Құлыншақ.). Бір жарлы жігіт жас күнінде оқыған *ұ с т а з ы м е н* жолығып, өзінің бұл күнде кедей болғандығын шақты (М.Дулатов, Шығ.).

Ұстаздан ғылым алды. *Мұғалімнен ілім-білім үйренді, сауатын ашты. Ұ с т а з д а н ғ ы л ы м а л м а с а,* Айдар малы болмаса – Не жақсының бастары Есікте бар да, төрде жоқ (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ұстаз [алдын] көрмеген. *Ұстаздан дәріс алмаған, оқымаған, сауатсыз.* Ол ешбір заманда *ұ с т а з к ө р м е г е н,* арабша, латынша түгіл орысша да оқымаған сауатсыз, нағыз тасқараңғының өзі (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағ.). *К ө р м е г е н* өмірінде *ұ с т а з а л д ы н,* бетімен қазақша өскен далдыңдұлдың, «Қыз оқыса, хат жазса бұзылады», Дейтін әдет шіп-шикі надандардың (С.Торайғыров, Шығ.).

Ұстаз тұтты. *Ұстазым деп санады.* Желдеп бақтық *ұ с т а з т ұ т ы п* желгенді, Жөн деп таптық еңбек ету елге енді, Бір өкініш: Құмар болған даңқымыз Тіріні емес, Сүйеді екен өлгенді! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҰСТАЗДЫҚ з а т. *Оқытушылық, мұғалімдік, жетекшілік, басшылық.* – Мұғалімдердің де күнкөріс қамынан арғыны ойламайтындары болады. *Ұ с т а з д ы қ* деген – қасиеті қаншалық болса, қиындығы соншалық жұмыс (Б.Нұржекеев, Бір. махаб.). Данышпан Абай айтқандай, *ұ с т а з д ы қ* қылған жалықпас үйретуге балаға, тәрбиеші баланың қаһарлы қожасы болмасын, жұмсақ жолдасы болсын (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ұстаздық қылды [етті]. *Бала оқытты, үйретті, мұғалімдік қызмет атқарды.* Осында өзінен бұрын шәкірт ұстап, шамалы *ұ с т а з д ы қ қ ы л ғ а н* шал бар еді (Д.Досжанов, Тұлпар.). Ақырын жүріп, анық бас, Еңбегің кетпес далаға. *Ұ с т а з д ы қ е т к е н* жалықпас, үйретуге балаға (Абай, Тол. жин.).

ҰСТАЗХАНА з а т. *Мектептегі мұғалімдер бөлмесі.* Сәуле *ұ с т а з х а н а ғ а* кіріп келді («Жұлдыз»).

ҰСТАЛ= е т. **1.** *Қолға түсу, қамалу, тұтқындалу.* Соның салдарынан шетел азаматы елімізде жеті күн заңсыз *ұ с т а л ғ а н* («Егемен Қазақстан»). *Ұ с т а л ғ а н,* тұтқындалған, қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол ұсталған, тұтқындалған немесе айып тағылған кезден бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы (ҚР Конституциясы). **2.** *Пайдаланылу, жаратылу.* Бар ақша *ұ с т а л ы п* бітуге қалған (З.Шүкіров, Жас жесір). *Ұ с т а л м ғ а н* күйінде тұр сол берен. Ұстаспауды, Ұрынбауды жөн көрем. Күшім басым болып тұрған күнде де Кейбіреуге Кесірленбей жол берем! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** *Ұстанылу, бағыт алу.* 1989 жылдың 22 қазанында Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесінің XIV кезектен тыс сессиясында «Қазақ ССРіндегі тілдер туралы Заң» қабылданды. Онда Қазақстандағы тілдердің дамуына жаңа бағыт *ұ с т а л д ы* («Егемен Қазақстан»). **4.** *Қаражаттың, ақшаның белгілі бір бөлігінің аударылмай, бөлінбей қалуы, қолға берілмеуі.* 200 теңге *ұ с т а л д ы* (Ауызекі).

ҰСТАЛУ *Ұстал етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қолға түсірілу, тұтқындалу, қамауға алыну.* Садыровтың *ұ с т а л у ы* Сүгір мен Қатпа ісіне көп анықтық кіргізді (М.Әуезов, Тас түлек.). «Әлде сол ту тіккен сол ма екен?» – деп ойлады Асқар, – урядниктің жалауға қадалуына қарағанда, мына адамның *ұ с т а л у ы н а* қарағанда жалауды тіккен осы емес кім дейсің (С.Мұқанов, Ботакөз). **2.** *Қолда болу, пайдаланылу.* Уық, кереге жасалатын ағаштар 45–50 күн, шаңырақ пен босаға ағаштары кемінде 60–70 күн *ұ с т а л у ы* керек (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Таза ұсталу. *Үнемі жуылып-шайылып, тазартылып отыру.* Қора-жайлардың әр уақытта *т а з а ұ с т а л у ы* қажет (Береке бастауы).

ҰСТАЛУШЫ з а т. з а ң. *Қолға, қамауға түскен адам. Ұ с т а л у ш ы* адам өзінің не үшін сезіктелінгенін білуге, *ұ с т а л у ш ы н ы ң* құқыққа сыйымдылығын прокурордың тексеруін талап етуге, түсініктеме беруге, дәлелдемелер тапсыруға, қайтарым мәлімдеуге, қузаухат жазуға қақылы (Заңи термин. түс. сөздігі).

ҰСТАЛЫҚ з а т. **1.** *Ұста өнерін кәсіп етушілік.* Үйде отырса *ұ с т а л ы қ* істейді, қолы өнерлі, кісіге жалынбайды; кісіге орынсыз нәрсе бермейді, кісісіне мырза, жалпаламаға сараң (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мәдбет өзін *ұ с т а л ы қ* ісіне баулып жүрген Михайлов қасына келгенде ұстазы алдындағы шәкірт сияқты болады, буындарын бекітіп, балғаны берік ұстап, төстегі темірді дәл ұруға тырысады (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Шеберлік.* Өзге тілге аударуға аса қиын соғатын осы өлеңінде ақын сол тілдің бар мүмкіншілігін де өзгеше *ұ с т а л ы қ п е н* пайдаланады (М.Әуезов, Әр жыл.). Сөне жаздап жалын тілі қысқарып, қайта шалқыр қайта ұзарып ұшталып. Мен де солай бір тасимын, бір қайтып. Алмасады олақтық пен *ұ с т а л ы қ* (М.Әлімбаев, Жүрек лүпілі).

ҰСТАЛЫМ з а т. *Фотоаппарат тетігінің ашылып-жабылу уақыты.* Қараңғы жерде түсірсек, біз онда фототиектің ұзағырақ ашылып тұруы үшін *ұ с т а л ы м* мөлшерін көбейтеміз, ...ал тым жарық жерде түсірсек, *ұ с т а л ы м д ы* қысқартып 250 не 500-ге қоямыз («Пионер»).

ҰСТАЛЫН= е т. **1.** *Қолға түсірілу.* Қарлығаштар, қараторғайлар, кәдімгі шағалалар, ала-

қарғалар, қасқалдақтар жұмыртқа басып жатқан кездерінде көптеп *ұ с т а л ы н ы п,* басқа жаққа апарылып жіберілгенде ұяларына адаспай қайтып ұшып келген (Ж.Төреходжаев, Құстар.). **2.** *Ақшаның белгілі бір бөлігінің берілмей, алынып қалуы.* Ол басында штрафқа *ұ с т а л ы н ғ а н* ақшаларды түгелімен қайтарып бермек болған-ды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ҰСТАЛЫНУ *Ұсталын етістігінің қимыл атауы.*

ҰСТАМ з а т. *Өзін-өзі ұстай білушілік.* Масақбайдың ашуланса *ұ с т а м ы н а н* айырылып қалатындығын Тыртық жақсы біледі (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Аңы бар тау, *ұ с т а м ы* жоқ әйел – сол ғой сенің іздегенің (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ҰСТАМА[1] з а т. **1.** *Соқпа-соқпада ауыратын ауру, елірме мінез.* Бұрыннан басымның *ұ с т а м а с ы* бар еді, үш-төрт күннен бері сол мазамды алып жүргені (К.Ахметбеков, Алакөл). Аурудың *ұ с т а м а с ы* басталып келе жатыр-ау дегенде, бір таблеткасын ішіп қою керек (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

Арқасының ұстамасы бар. *Бақсылығы бар, қасиет қонған, аруақты.* Жарықтық, бабасы әруақты, *а р қ а с ы н ы н ұ с т а м а с ы б а р* бақсы кісі еді, бұ Ырысбек те тегін емес, бойында тұқым қуалаған бірдеңе бар (С.Мұратбеков, Жабайы.).

Ұстамасы ұстады. *Ауырып қалды, ұстама ауруы қайталады.* Екі күннің бірінде ескі *ұ с т а м а с ы ұ с т а п* кететін-ді (Б.Мұқаев, Жалғыз.).

ҰСТАМА[2] з а т. ***Құғын***. Бұлардың өзімен бірге істесіп жүрген керейден келген бірнеше тәтті жолдастары *ұ с т а м а ғ а* кете берді (І.Жансүгіров, Шығ.). –Елімізден жігіт қашып қалаға сіңіп кетті деп, Жексенбай болыс ұлықтан полицейский алып шығып, көрінген қазақты *ұ с т а м а ғ а* салып, айдатып келе жатқанын көрмейсің бе, – деді Нұраділ (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҰСТАМАЛА= е т. *Қаумалап ұстай беру.* Жігіттердің өне бойынан бит жүреді. Қанша қырса да таусылмайды. Қызған пешке үймелеген жігіттер битті *ұ с т а м а л а п* жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҰСТАМАЛАУ *Ұстамала етістігінің қимыл атауы.*

ҰСТАМАЛЫ с ы н. *Соқпа-соқпада ұстайтын, үйреншікті талма (ауру).* «Қояншық» дегені орысша – припадка екенін, одан адам өлмейтінін, *ұ с т а м а л ы* бұл сырқат біраз уақытсыз басылмайтынын, оған тиыштық керек екенін білетін Потанин қасында ұзақ тұруға өзінде уақыт болмағандықтан, серік боп жүретін бурят балаға тапсырды, өзі кері қайтты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жүрек қатты ауырып, *ұ с т а м а л ы* түрде басталса, оның бетінен мұздай тер шығып, реңі қашады (А.Даиров, Хирург.).

ҰСТАМДЫ с ы н. *Байыпты, байсалды, сабырлы.* Жаманшылықты өмірінде көп көріп, көндіккен *ұ с т а м д ы* Балқия саспады (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек.). Жайшылықта сөзге сарең, *ұ с т а м д ы* Кенесары кенет бұлқан-талқан болып ашулана қалды (І.Есенберлин, Қаһар.).

ҰСТАМДЫҚ з а т. с ө й л. **1.** ***Ұстамдылық.*** Өзімде жоқ мінездерді – *ұ с т а м д ы қ т ы,* сабырлылықты соның бойынан көрген соң ойланбадым (Т.Әбдіков, Ақиқат). Мас болған адамда *ұ с т а м д ы қ* қала ма, ол әйелдің де қойнына барады, жеті жасар баласын да өлтіреді (І.Есенберлин, Алтын құс). **2.** *Беріктік, мықтылық.* Шұбар талдан кескен таяқтың *ұ с т а м д ы ғ ы* айбалтаға ұқсайды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ҰСТАМДЫЛЫҚ з а т. **1.** *Байыптылық, байсалдылық, сабырлық.* Бұлар қызыға да білетін сияқты, бірақ дана табиғат береген *ұ с т а м д ы л ы қ* заңын бұзбайды да (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Құнанбайды өзі көріп жүрген атқамінер ішіндегі бөлекше бағалайтын бір себебі: осындай жердегі ерекше *ұ с т а м д ы л ы ғ ы н а н,* бойын бермес тұйықтығынан болатын (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** п с и х. *Адамның бойындағы жағымды қасиет; өз тәртібін қадағалай білу, қызбалығы мен ұстірт әрекетін тежей алу, оларды қолданыстағы тәртіп нормалары мен ережелеріне бағындыру. Ұ с т а м д ы л ы қ* қасиеттерін тәрбиелеуде балаларды мектепте қолданыста жүрген білім беру ұйымдарының жарғысымен, оқушылар тәртібінің ережесімен таныстыру, өз әрекетін қабылдаған тәртіп нормаларымен салыстырудың тұрақты жаттығулары қолданылады, олар балаға және оның ортасына кері ықпал ететін әрекеттерден сақтандырады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҰСТАМДЫРАҚ с ы н. *Ұстамдылау, байсалдырақ, сабырлылау.* Нұрғали інісінің екі айдың ішінде көп өзгергенін, бұрынғысынан *ұ с т а м д ы р а қ* болғанын байқады (С.Санбаев, Аруана).

ҰСТАМПАЗ с ы н. *Ұстағыш.* Есту есі күшті адамзаттың дыбысын есінде *ұ с т а м п а з* болады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰСТАМСЫЗ с ы н. **1.** *Өзін-өзі ұстай алмайтын, шыдамсыз.* Соңғы кезде Адайбек жоқтан өзгеге ашуланғыш, ызақор, *ұ с т а м с ы з* болып кетті (С.Санбаев, Аруана). Талай балаға қол жұмсап, *ұ с т а м с ы з* талай адамның аузын қаруға тура келген (К.Қазыбаев, Ызғар). **2.** *Өзіндік ұстамы жоқ, тұрақсыз.* Мен бұрын кітаптардан оқып, қазақ ертеде дінге босаң, *ұ с т а м с ы з,* тұрақсыз болған екен деген ойда болушы едім (Б.Кенжебаев, Асау.). Аңызға нансақ, махатмалар білімін тек соларға үйретеді, өйткені басқа пиғылдағы адамдар тым санасыз әрі *ұ с т а м с ы з,* алған білімдерін теріс пайдаланып, өздерін де, бүкіл планетаны да майып етуі мүмкін («Қаз. әдеб.»).

ҰСТАМСЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Өзін-өзі ұстай алмаушылық, шыдымсыздық, сабыр сақтамаушылық.* **2.** *Өзіндік ұстамы жоқтық, тұрақсыздық, бостық.* Егер сыр шашар, *ұ с т а м с ы з д ы қ*

етсеңдер, өз обалдарың өздеріңе (С.Бегалин, Замана.). Алты айға шейін Сейсіметтің *ұ с т а м с ы з д ы ғ ы н а* сенді, жаны қатал кісі емес, ренішін ұмытар, кешірер, келер десіп жүрді (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай.).

ҰСТАН[1] з а т. ж е р г. *Тіреу. Ұ с т а н* жуан болмаса тамға қауіпті болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰСТАН[2]**=** е т. *Бір нәрсеге жан-тәнімен берілу, соның жолын қуу.* Мен өмірде *ұ с т а ғ а н* нәрсемді берік ұстанам (М.Әуезов, Абай жолы). Қашан өз көзімен көріп, өз құлағымен естігенше біреу туралы біреудің айтқан сөзіне құлап жығылмау қашаннан қатты *ұ с т а н ы п* келе жатқан қағидасы (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҰСТАНЫМ з а т. *Нақты бір мәселеге көзқарас.* Бұл мәселе жөніндегі менің *ұ с т а н ы м ы м* «Огни Алатау» газетінде толық бейнеленді («Алматы ақшамы»). Осы *ұ с т а н ы м* пір Бекетке қатысты сұхбатынан да, Түркістанда халқымыз ардақтыларының сүйегін жер қойнауына тапсыру кезінде сөйлеген сөзінен де, Бәдібек баба мен Домалақ ана кесенелері ашыларда айтқандарынан да анық аңғарылады («Егемен Қазақстан»).

ҰСТАНУ *Ұстан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір нәрсенің жолын қуу, өмірлік ұстаным ету.* Х мерейтойлық сессияға қатысушылар Қазақстан қоғамын, саяси партиялар мен үкіметтік емес ұйымдарды және бұқаралық ақпарат құралдарын ұлтаралық және дінаралық қатынастар саласында салиқалы саясат және жоғары моральдық қағидаларды *ұ с т а н у ғ а* шақырған үндеу қабылдады («Қаз. әдеб.»). Күйеу жігіт қалыңдығын бір жыл бойында қайын жұртында қалдырып, түн баласы қайын атасы мен қайын енесінің көзіне түспей, ұрланып барып түнеп тұратын әдетті ақыр аяғына дейін *ұ с т а н у ғ а* әлденеден тәуекелі жетпеді білем, той өткен соң бір аптадан соң-ақ, келіншегін өз үйіне алып кетті (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). **2.** *Үлгі тұту.* Осы үлгіні біз де *ұ с т а н у ы м ы з* керек еді, әлі де болса кеш емес (М.Әлімбаев, Қалам қайраты).

ҰСТАҢҚЫРА= е т. *Ұстағандай болу, ұстаған сияқтану.* Бәкір Меруерттің мақтадай жұмсақ қолын *ұ с т а ң қ ы р а п* қалды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Шолпан қыңқылдап мазасын алып қоймаған соң, «өзің бара ғой» деген Шәкенге Сайлау «Басымның сақинасы *ұ с т а ң қ ы р а п* тұр, бара алмаспын» деп жауап берді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҰСТАҢҚЫРАУ *Ұстаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰСТАРА [ар. استره] з а т. **1.** *Шаш алатын, сақал-мұрт қыратын өткір пышақ.* Бұқаштың бұл мәслихаты ұнап, Шоқан шашын *ұ с т а р а м е н* қырдырып, қазақша киініп, керуенмен жөнелген (М.Дулатов, Шығ.). Осы бір боздау үнді естігенде, Ән болып көкейімде есті жел де. Ойыма ойран салып осы бір үн, Баурымды *ұ с т а р а м е н* кескілеуде (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Қылшылдаған, өткір.* Қай кездері *ұ с т а р а* едім, Қайшы едім. Қимадым мен қиындықтың қай шебін! Біраз керек ұйқы ашудың өзіне, Бірер кесе қызыл күрең шай ішемін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Бүктемелі ұстара. *Пайдаланар алдында арнаулы қайысқа не брезентке жанып алып қырынатын ұстара. Б ү к т е м е л і ұ с т а р а н ы* қайрау алдында ұстараның жетесіне қағаз тығып, мойны былқылдамайтын жасайды. Қайраған кезде ұстараның жүз жағын өзіне қаратып, сәл еңкейтіңкіреп, әуелі қайраққа басыңқырап, соңынан жайлап қайрайды (Шаңырақ энц.).

Білдекті ұстара. *Жүз ұстауыш пен тұтқадан тұратын құрылғы. Б і л д е к т і ұ с т а р а н ы ң* жүз ұстауышы бөлек алынатын немесе бөлек алынбайтын екі түрлі болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Жаны ұстараның жүзінде тұр. *Өмірі, тағдыры өлім, ажал ауызында.* Қыз ішіп елтіп қалды күйдің уын, Дерттенген тыңдай-тыңдай домбыра үнін, *Ж ү з і н д е ұ с т а р а н ы ң ж а н т ұ р ғ а н д а,* Бойында сақтамақшы кім аруын (І.Жансүгіров, Шығ.).

Кәдімгі станокті ұстара. *Жүз ұстауыш және тұтқадан тұратын құрылғы. К ә д і м г і с т а н о к т і ұ с т а р а н ы ң* жүз ұстауышы бөлек алынатын және жүз ұстауышы алынбайтын екі түрі болады (Шаңырақ энц.).

Механикалық ұстара. *Пышақ блогынан және тұрық ішіндегі серіппелі механизмнен тұратын ұстара. М е х а н и к а л ы қ ұ с т а р а н ы ң* жұмыс істеу реті электр ұстарасындағыдай (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *М е х а н и к а л ы қ ұ с т а р а н ы ң* жұмыс істеу принципі электр ұстарасындағыдай. Қырынып болғаннан кейін пышақ блогын шығарып (ашып), оны кистімен тазартады. Ұстара жүріп тұрғанда пышақ блогын шығаруға және салуға болмайды (Шаңырақ энц.).

Мұртына ұстара тиді. *Ер жеткен, есейген, азамат болған.* Кейінгі *м ұ р т ы н а ұ с т а р а т и г е н* уақыттан бері қарай соғысқа дейінгі он жылы бір төбе (Ж.Тлеков, Әңгім.).

Мұрты ұстара көрмеген [мұртына ұстара тимеген]. *Тежеусіз, тыюсыз, еркін кеткен (Бұл бағзы уақыт бозбалаға сықақ ретінде айтылады). М ұ р т ы ұ с т а р а к ө р м е г е н,* тілі ұстаз тыюын білмеген (Фраз. сөздік).

Ұстараның жүзіндей. а) *Аумалы-төкпелі, бірде олай, бірде былай.* Сегіз қырлы, бір сырлы жолдасының *ұ с т а р а н ы ң ж ү з і н д е й* лыпылдаған мінезіне Елеусіз бір ауық қызыға қараса, бір ауық сескеніп те қалады (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). *Ұ с т а р а н ы ң ж ү з і н д е й* қылып еткен қыл көпірдің күні ғой, қалай, кімдер аман, кімдер шейіт (Б.Момышұлы, Москва.). ә) *Өткір, қайралған.*

Жалын от жүректен шыққан қайнап, *ж ү з і н д е й ц с т а р а н ы н* қойған қайрап. Келеді әлі күнге бір жасымай, Болған соң өмір өзі оған қайрақ (І.Есенберлин, Шығ.).

Ұстараның жүзінде отыр. *Өте қиын, қысылтаяң жағдайда қалу туралы айтылады. Ұ с т а р а н ы н ж ү з і н д е о т ы р ғ а н* Ләззат мұның қандай күлкі екеніне түсіне алмай, жүрегі алып-ұшып барады (Т.Ахтанов, Шығ.).

Электр ұстарасы. *Пышақ блогының іске қосылуы арқылы қырынуға болатын ұстара. Э л е к т р ц с т а р а н ы н* пайдаланатын қуаты 12 Вт-тан аспайды, айнымалы, тұрақты ток көзімен немесе электр батареясымен іске қосылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Э л е к т р ц с т а р а с ы н ы н* пышағы негізінен екі түрлі – дөңгелек және торкөз (тарақ) пішінді болып келеді. Торкөз пышағы бар *э л е к т р ц с т а р а л а р* (мәселен, «Эра-10», «Микма») сақал-мұртты едәуір таза алады (Шаңырақ энц.).

ҰСТАРАСЫЗ с ы н. *Ұстарасы жоқ, ұстара қолданбаған, ұстарамен алынбаған.* Әуелгі қазақ деген жұрт Миығыңды көрсетпей, *Ұ с т а р а с ы з* өскен мұрт. Емін-еркін ен жайлап, Өсіп едің Бұхарда (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, *Ұ с т а р а с ы з* аузыңа түсті мұртың. Жақсы менен жаманды айырмадың, Бірі май, бірі қан боп енді екі ұртың (Абай, Тол. жин.).

ҰСТАРЛЫҚ: ел ұстарлық. *Ел билерлік, ие болар лық.* Ендігі сайлау болғанда, Түсе ме деп тағы шар, Бұл күніме бір күні Боламын ғой деймін зар. Ақыл айтар туғандар, Бұл сөзімді ойлаңдар. Кәтелечке көбейді, Сөгіс естіп, тозды ажар, Мынау *е л д і ц с т а р л ы қ* Кісі емеспін, кел құтқар! Қолдан келмес қорлыққа. Неге болдым мұнша іңкәр? (Абай, Тол. жин.).

ҰСТАРТ= е т. **1.** *Жетілдіру, ұштау, шыңдау.* Әнзия апай іскерлігін *ц с т а р т ы п,* тәжірибесін толықтырып, сауда қызметінде табысты еңбек етіп жүр («Қазақст. әйелдері»). Білімнің кілтіндей, Әліппе ұстатқан, Оқуға іркілмей, Тоқуға *ц с т а р т қ а н* (М.Әлімбаев, Бала дәурен.). **2.** *Әрі қарай айта тұсу, қыздыру, өрбіту.* Жаңағы бетін сақал басқан колхозшы әзілді *ц с т а р т а* берді (С.Шаймерденов, Мінез).

Тіл ұстартты. *Сөзді дұрыс сөйлеуге үйретті, шешендікке баулыды.* Жас сәбидің алғаш *т і л і н ц с т а р т ы п* тәрбиелейтін мектептен не аямақпын («Қазақст. мұғ.»). Мақсатым *т і л ц с т а р т ы п,* өнер шашпақ, Наданның көзін қойып, көңілін ашпақ Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер, Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ (Абай, Тол. жин.).

ҰСТАРТУ *Ұстарт етістігінің қимыл атауы.* Тілімізді бұзбай *ц с т а р т у* шарттарын қарастыру керек (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Бірде артық кетіп, бірде ағат айтып, кем соғып қалған сынның да бағыт айқындап, шеберлік *ц с т а р т у ғ а* едәуір себі тиген-ді. (С.Мәуленов, Шығ.).

Тіл ұстарту. *Тілді дамыту, жетілдіру.* Әдебиет алыптарының бірі Лев Николаевич Толстой *т і л ц с т а р т у ғ а* қаншалық мәттақам болғанын А.Фадеев жырдай ғып баяндайды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ҰСТАС= е т. **1.** *Алысу, тіресу, төбелесу.* Ұ с т а с ы п екі-екіден жағаласты. Жігіттер күресуге дайын тұрған (Ж.Саин, Шығ.). Бұлтпен тұрған *ц с т а с ы п,* Күннің күші түсті асып. Кемпірқосақ ойнады, Көкжиекпен ұштасып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Атысып ақ пен қызыл араласып *Ұ с т а с ы п* қоян-қолтық келді жуық (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** *Біреумен байланысу, өштесу, тартысу.* Сыбанбай Үсен басындағы кекті өзгертіп, өзі Ырғайлының басқа елімен, басқа жуандарымен көбірек *ц с т а с ы п* кетті (М.Әуезов, Қараш.). Жау болды жандарал мен және оязнай, Халқы үшін қайрат қып жүр дәулеті сай. Басқаға қазақ жерін бермеймін деп, *Ұ с т а с т ы* ұлықтармен ер Кешубай (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3.** *Жанжалдасу, керісу.* Әбден бай-болыспен *ц с т а с ы п,* шатақтасып жатқаны мәлім (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сыбан Раптаның шүршіттерімен мықтап *ц с т а с қ а н* түрі бар сияқты (Ә.Кекілбаев, Шығ.). **4.** *Ұстауға көмектесу, болысу.* – Әй, әке, аналар неге шауып барады. Ана қашағанды *ц с т а с ы п* бере ме? – деп әкесін жұлқылады (Б.Құсбегин, Зуқа батыр.). Әркім де аттарын *ц с т а с ы п,* ерттесіп жатыр. Әне біреулер атына мініп, үлкен ауыл жаққа жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **5.** а у ы с. *Су бетіне мұз қатып, беки тұсу.* Қыс түсіп, өзен беті *ц с т а с т ы.* Іле-шала мамырлап тізеден қар жауды да, арты алақаншық боранға айналды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Жағаларын ұстасты. *Қатты тұңілісті, дүрлігісті.* Кәрі мен жас *ц с т а с ы п ж а ғ а л а р ы н,* Жамырайды, білмейді не боларын. – Кеш, аруақ, – деп, – тентекті, – жалынады. Жаудырады иманын, тобаларын (М.Мақатаев, Шығ.).

Қол ұстасты. а) *Бірге, қоян-қолтық бірге жүрді.* Тахауи екеуміз бір майданға *қ о л ц с т а с ы п* бірге аттанып едік. Енді екінші майданда, әдебиет майданында бірге келе жатырмыз (Ә.Нұршайықов, Автопортрет). Кетуші ек *қ о л ц с т а с ы п* тура көлге, Дуылдап жанған бетті ұстап желге, «Жаным!» деп алма беттен сүйгенімде, қызарып қараушы едің төмен, жерге (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) *Бірікті, тізе қосты.* 1916 жылғы бұл көтеріліс Жетісуды мекендеген қазақ, қырғыз, ұйғыр, дүнген еңбекшілерінің *қ о л ц с т а с ы п,* азаттық үшін күрескен халықтар қозғалысына айналды (К.Әзірбаев, Шығ.). Жөтелді сәл жанында тұнып өлең, Сосын айтты: – Жақсы-ау деп ұлы деген, Тұрсам ба деп тұғырда түлеп жүрмін, *Қ о л ц с т а с ы п* мықтының біріменен (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҰСТАСТЫР= е т. *Қол ұстастыру, біріктіру, қосу.* Көңіліннің желі, қолыңның ебі бар болса өзіндей екінші біреумен *ұ с т а с т ы р ы п* қояды (Ә.Кекілбаев, Дала.). – Апам екеумізді жүреміздан қатар отырғызып, қолдарымызды *ұ с т а с т ы р д ы* (Ә.Тәжібаев, Хаттар.).

ҰСТАСТЫРУ *Ұстастыр етістігінің қимыл атауы; байланыстыру, біріктіру, жапсарластыру.* Сөндірілген ізбес құммен араластырылып, үйлердің қабырғаларын тұрғызғанда кірпіш пен кірпішті *ұ с т а с т ы р у* үшін байланыс материалы есебінде қолданылады («Қазақст. мект.»).

ҰСТАСУ *Ұстас етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Алысу, тіресу, төбелесу.* Қыстай балуандардың күресін бағып келе жатқан Омбы халқына осы екі балуанның *ұ с т а с у ы* төтенше қызық еді (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Біреумен байланысу, тартысу, жағаласу.* Сонда генерал-губернатормен *ұ с т а с у ғ а* Шоқанның әлі келе ме? (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). *Ұ с т а с у* әркімнің әліне қарай әртүрлі болады. Біреу *ұ с т а с у* жолында әлек болады, біреу азап шегеді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰСТАТ= е т. **1.** *Қолға беру.* Директордың қол қойып *ұ с т а т қ а н* қағазын төрт бүктеп жан қалтасына салып, енді кетуге айналған (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Қыз бала бір қамшыны алып, ақынның қолына *ұ с т а т т ы* (Ә.Кекілбаев, Дала.). **2.** *Екі затты бір-бірімен байланыстыру, бекіту.* Ердің жеке бөлшектерін бір-бірімен шеге арқылы *ұ с т а т а т ы н* (Х.Арғынбаев, Қаз. ертұрман.). Бел ағашты қаптал ағашқа қағып немесе ағаш шегемен *ұ с т а т а д ы* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **3.** *Бір затты екінші затқа ілу, таңу.* Үстіндегі қалың қара жібекпен тысталған пұшпақ ішігінің айналасына жалпақ құндыз *ұ с т а т қ а н* (М.Әуезов, Абай жолы). **4.** *Қамату, тұтқындату, тұрмеге жаптыру.* Бір күні жансыз арқылы, Хабар келді батырға. Алты жүздей солдат бар Осы күнде Торғайда, Жаңа болған әкімдер *Ұ с т а т ы п* сені солдатпен Құрдырмақ болған саған сот (О.Шипин, Дастан.). **5.** *Болымсыз тұлғада жеткізбеу, қашу деген мағынаны білдіреді.* Бұл қуса көлеңкесі алыстады. Жүгірсе жүйріктігі қалыспады. Қатты да. Жай да қуды *ұ с т а т п а д ы* Болғанша бір өнерін қарыштады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Тұтамға саны толмайды, Жемге тойса шақшиып, Ұшырсаң ұзап *ұ с т а т п а й* Әр қырқадан асады (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **6.** *Болымсыз тұлғада қолға түспеу, арман болу деген мағынаны білдіреді.* Ер жігітке оңайлықпен *ұ с т а т п а й т ы н* мұраттай, Сыңғыр сыңғыр шат күлкісі таудан аққан бұлақтай (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ол күндер көз жетпейтін ерке күн ғой, Ерте күн – ертегідей ерке күн ғой. Өткен күн *ұ с т а т п а й т ы н* сұлу сағым, Жалғаз-ақ желден жүйрік жетеді ой (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қолына қылыш [найза, мылтық т.б.] ұстатты. *Қолына қару берді, жарақтады.* Құлақ түрер кім қалды енді зарыңа? О дүние сапарына, Сатқыным, Сеніп аттан әділдіктің барына! – Нөкеріне бұрылып: – Кәне, *қ ы л ы ш ұ с т а т ы ң д а р* Қайсар батыр Қайырханның қолына! – Тоқта, Шыңғыс, – деп Қайырхан саңқ етті Бұл баланың әкесі бір нар текті Адам еді елге сыйлы, зиялы, Адам еді адал, ұшқыр қиялы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Құйрығын ұстатпады. *Қулықпен қолға түспеді, тұлкі бұлғаққа салды.* Түлкідей бұлғақтап, бір жотадан бір жотаға жортып, әлі *қ ұ й р ы ғ ы н ұ с т а т а р* емес (Б.Момышұлы, Шығ.).

Тізгін ұстатпаған. а) *Асау (ат).* ә) *Шолжаң, ерке.* Кенет есік ашылды да үйге бір жас қыз кірді, Асау тайдай әлі ешкімге *ұ с т а т п а ғ а н т і з г і н д і* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Шылбыр ұстатпады. *Маңына жуытпады, зымырап, ағып өтті (жүйрік ат туралы).* Кедергіден өткенде, Жер ортаға жеткенде, Көтермеші көп қолға *Ұ с т а т п а й ш ы л б ы р* кеткенде, Бөкенше тастап аяғын Бұршақтап тері төгілген. Жүзден озып жол алып, Жолына бәйге мол алып, Қара терге сыбалып, Құйындай шаңы шұбалып, Қырымнан жалғыз көрінген (Базар жырау, Шығ.).

ҰСТАТҚЫЗ= е т. *Қолға бергізу, қол тигізділу, ұстаттыру.* Тілеген шоқтығыңды *ұ с т а т қ ы з ы п,* Көрейін мен де сенің әуселеңді (Айтыс). Кешке ат *ұ с т а т қ ы з ы п* мініп, жалғыз өзі қоңыр салқынға маужыраған Қарақияның кең жазығына қарай аяңдады (Т.Есімжанов, Дала тынысы.).

ҰСТАТҚЫЗУ *Ұстатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҰСТАТТЫР= е т. *Бір-бірінің қолынан ұстатқызу.* Енді бақытты болыңдар, – деп Асыл екеумізді қол *ұ с т а т т ы р д ы* (Қ.Қайсенов, Жау.). Жеңгелері әуелі қашаннан дәстүр бойынша күйеу мен қыздың қолдарын *ұ с т а т т ы р а* беріп еді, Ұлпанның алақанына өмір бойы жусаң да кетпес бір майлы жылбысқы жабысқандай болды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). **2.** *Байланыстыру, бекіту.* – Мен өзім базарға апарып, бір-екі жерден мыс шегемен *ұ с т а т т ы р а* қойсам, – деді жеңгесі сынған табақ туралы (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҰСТАТТЫРУ *Ұстаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰСТАТУ *Ұстат етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қолға беру, қолға тигізу.* – Губернатор келеді дейді. Соның келуіне шартнаманы тауып алып, көзіне көрсетіп, қолына *ұ с т а т у* керек (С.Шәріпов, Бекболат). Қарамағына берілген он адамның аты-жөнін жазып алып, оларды тәртіппен жинап, уақытында командирдің қолына *ұ с т а т у* Нұрымға қиын жұмыс болған жоқ (Х.Есенжанов, Тар кезең.). **2.** *Бекіту, байланыстыру.* Өрнектелген сүйекке күміс жапсырып, сәнді тастар орнатып, оларды мық шегелермен *ұ с т а т у ғ а* болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **3.** *Тұтқын-*

дату, қамауға алғызу, түрмеге жаптыру. Шақырар екеуіңді *ұ с т а т у ғ а*, Қылышын жарқылдатып жандаралын. Сот қылып болыс пен би үкім кесіп, Жаптырар абақтыға өңкей залым (О.Шипин, Дастан.).

ҰСТАУ *Ұста етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір нәрсені қолмен қармап тұту.* Бір кезде көрінетін құрыш-балға Қолдары жасқаншақтап гүл *ұ с т а у ғ а*, Біразы аңсағандай тыныштықты, Ертерек бара жатыр тыныстауға (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Күйге түсіп айтқан кезде бір мұңды, Күміс үнді көмекейім қылғыңды. ...Ұмтылғанда сүйенетін тіреуге... Саған жетпей, *ұ с т а у ш ы* едім құрбыңды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** *Белгілі бір жерде болуын қадағалау.* Сатыбалды Жәнібекке қойды тым ұзатпай жақын маңда *ұ с т а у д ы* ескертті де, әйеліне үй ішін буып-түйіп, дайын отыруды тапсырды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **3.** *Қолға түсіру, қамау.* Исатайдың халық көтерілісін ұйымдастырып жүргенін естіген Жәңгір хан Исатай мен оған серік Махамбетті *ұ с т а у ғ а* Қарауылқожа бастаған бір топ адам жібереді (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Соның нәтижесінде шақырусыз келгендерді *ұ с т а у* және кейін қайтару жұмысы жақсарды («Егемен Қазақстан»). // з а ң. *Қамауға алу түрінде бұлтартпау шарасын қолдану туралы мәселені шешу, ұсталған адамның қылмысқа қатыстылығын анықтау мақсатында қылмыс жасады деп сезіктелген адамға қолданатын қысқа мерзімді мәжбүрлеу шарасы. Ұ с т а у д ы ң* негіздері мен тәртібі арнаулы заңдар мен ережелер де көзделеді (Заңи термин. түс. сөзд.).

Өзін-өзі ұстау. *Байсалды мінез таныту.* Батылдандым, қарсы алдымда сен тұрдың, Қарсы алдыңда ойға кетіп мен тұрдым. *Ө з і м д і-ө з і м ұ с т а у д а н* да қалдым ба? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ұстауға салу. *Қамау, түрмеге жабу.* Сарт Тоқтақын нияз баласын Қасқарға келгенде ұстап алып, қытайдан оған төрт жүз тұяқ беріпті де *ұ с т а у ғ а с а л ы п т ы* («ТУГ»).

ҰСТАХАНА з а т. *Темірден әртүрлі заттар жасап шығаратын дүкен. Ұ с т а х а н а с ы н а* ұрлық қылғандай бөгде жұртты кіргізе бермейтін әкесі бұны өзі ертіп апарды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). От пен оттың арасында ұсталар, *Ұ с т а х а н а* түтін толы ысталар. Арасында тармақ пенен тармақтың Он сызылған, Жүз сызылған нұсқа бар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҰСТЫН з а т. **1.** *Үй құрылысының үстіңгі жағын көтеріп ұстап тұру үшін қойылатын тіреу, бағаи.* Қабырға мен жол үңгір төбесінің арасында не бағана, не *ұ с т ы н* жоқ. Оның себебі төбе мен қабырғаның арасы киіз үйдің уығындай күмбіздене иіліп келіп жалғасады (Д.Досжанов, Күм жұтқан.). *Ұ с т ы н* болар мешітке түзу керек, Қисық ағаш туралар неше бөлек (Молда Мұса). **2.** а у ы с. *Тірек, қорғаныш, тұғыр.* Түзетіп бай салады ақтан сарай, Кепені кедей қылар басқа пана-ай. *Ұ с т ы н ы* екі әлемнің ақтық құлы, Мұхамет Қадишаға тұрған малай (Үш ғасыр.). Сонша саған не қылдым? Менің сарайларымның *ұ с т ы н д а р ы н* сындырттың, гүлзарларын жұлдырттың, зар жылайды көрсе адам Не жазып ем мен саған? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҰСТЫНША з а т. **1.** *Қатар бағаншаа.* **2.** *Бірінің астына бірі жазылған қысқаша жазулардың қатары.*

ҰСЫН= е т. **1.** *Бір затты біреуге қолымен әперу.* Шешелері бұған (Абайға) біресе қымыз, біресе тоңазыған ет, біресе шай *ұ с ы н ы п* тықпалай берсе де баланың бойына ас батпады (М.Әуезов, Абай жолы). Көңілің ғой сол аппақ, Бәріне де жол куә. Сыпайылап, қонаққа *Ұ с ы н а с ы ң* домбыра (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *Қолын беру.* О бастан-ақ жылы жүзді жақындық шырайға үйреніп көрмеген Құныс Ахметшенің ызғарлы түрін көріп, *ұ с ы н а* түскен қолын кері тартып алды (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Жан емеспін жақсының жолын бөгер, Жайсаңдардың мені ылғи тобында көр. Алдаспанмен қиып түс, тағдыр – ием, Арамдықпен *ұ с ы н с а м* қолымды егер! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** а у ы с. *Белгілі бір атақ-дәреже алуға қолайлы деп табу, ұйғару, қалау.* Біз сізді ең жоғарғы наградаға *ұ с ы н ғ а л ы* отырмыз (С.Бердіқұлов, Егеулі.). – Шарда көмір салып жүргенімде Семейдің рабфағына жіберген. Орныма досым Қамбар Қалқаманұлын *ұ с ы н ы п,* бармай қалып едім (О.Бөкеев, Өз отыңды.). **4.** *Белгілі бір мақсатты жүзеге асыруға ұсыныс жасау.* Құлақасқа жорғаны арба-сайманымен сатып алған Балуан, Біржанға бірге жүруді *ұ с ы н ғ а н* еді (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). – Бүгінгі жиналысқа міндетті түрде кел, пікіріңді *ұ с ы н!* – деп төраға Азаматты иықтан қағып, жылы жүзбен сөйлесіп, өзінің сезіп жүрген бірсыпыра кемшіліктерін айтқан (Б.Майлин, Азамат.). **5.** *Беру, сыйлау.* Жанымда бұрын болмаған Бір сезім көкке ұшырды. Қоштасар кезде ол маған Қысылып бір сый *ұ с ы н д ы* (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Аузыңның қылдың ба алалығын, Әлі сенің қалған жоқ балалығың. Ат пен шапан біреуін *ұ с ы н б а* с т а й, Сүйегіңде бар ма еді сараңдығың (Айтыс.). **6.** а у ы с. *Көрсету, таныту.* Ұмыттырып дүниенің тарлығын, Кілең игі жақсылардың барлығын Жинайтұғын дастарқанның басына, Тіпті, қасы айналатын досына. Қанаттыға өнегесі орасан жомарт мінез *ұ с ы н а й ы н* қаласаң? (М.Шаханов, Ғасырлар.). **7.** а у ы с. *Көздеу, нысанаға алу, кезеу. Ұ с ы н ғ а н* оғы кетпеген, Тигені тұяқ серппеген, Бір атқышшыл сұмға кез болар! Аспанда ұшып шалқыған, Бөктерлеп тауды қалқыған, Мұзды балақ, қанды көз, Аң көрмей қанат қақпаған (Базар жырау, Шығ.). **8.** а у ы с. *Орын беру.* Абыройым ел ішінен тапты орын, Той-

ға барсам, *ұ с ы н д ы* жұрт нақ төрін. Адалдықтан біреу өлсе мен өлем, Арам жұрттан ала қашып ат-тонын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Бой ұсынды. *Бас иіп мойындады.* Николайдың бұйрығына *б о й ұ с ы н с а ң д а р* Керман әскеріне барып жеткенше жолда қырылып қаласыңдар (С.Шарипов, Бекболат). Сотқар бірбет жігіттің *б о й ұ с ы н б а у ы н* жүзбасы табиғи нәрсе деп білді ме, әйтеуір ол оған да қайырып тіл қатпады (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Гүл ұсынды. *Гүл берді, құттықтады.* Нақ сол күні кеудемізде бір құпия от жанып, Екеуміз де Танакөзге *г ү л ұ с ы н д ы қ* шаттанып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қол ұшын ұсынды. *Қол ұшын берді, көмектесті.* Өз көңілінен сенім таба білмеген, Досқа досша *ұ с ы н а* алмас *қ о л ұ ш ы н.* Доссыз менің өмірімде бар ма сөн, Досым барда арманға асам, алға асам, Мақтау күтпен, адамшылық арыңды Көкірегімді оққа төсеп қорғасам (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мойын ұсынды. *Бағынды, айтқанға көнді, ырқына жүрді.* Тазы өлімге *м о й ы н ұ с ы н ы п,* беріле салмай, тіршілік үшін күреске түсіп, арпалысып кетті (М.Мағауин, Ақша қар). Көп ішінде бір ғаріп, сөзін қылмас болар ма? *М о й ы н ұ с ы н ы п* келгенде, қанын қимас болар ма? (Ғашық-наме). Төсекте жатып керіліп, Түзге отырса ерініп, Аяғын буған қойға ұқсап, *М о й н ы н ұ с ы н ы п* беріліп, Қол созбайды азатқа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҰСЫНАҚТЫ с ы н. с ө й л. *Өнерпаз, шебер.* Әрі ақын, әрі шебер *ұ с ы н а қ т ы,* Ер жігіт болғалы тұр сұсы қатты. Ұстазым керек бұны ықпалымда, Бір үйір айдатсам да қысырақты (Д.Қанатбаев, Мың сүрлеу.). Қолы боста әр нәрсені істей салатын *ұ с ы н а қ т ы* Кәлен әйеліне етік тігіп жатыр еді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҰСЫНБАЛЫ с ы н. *Белгілі бір ұсыныстарды, пікірлерді қамтитын.*

Ұсынбалы көрсеткіш. *Белгілі бір ұсыныстарды, пікірлерді қамтитын көмекші құрал.* М.Әуезовтің ғылыми-творчестволық мұрасын кең мағынада насихаттап танытудың ең өзекті де ұрымтал тұстарын білдіруге қолайлы *ұ с ы н б а л ы* библиографиялық *к ө р с е т к і ш* жасау қажеттігі туады («Қаз. әдеб.»).

ҰСЫНҒЫЗ= е т. *Бір затты біреуге әпергізу, қолын бергізу.* Қап-қара, қасіретті іші мұздай, Түрмеден ана шықты түсін бұзбай. Офицер есік ашты, ең ақырғы Тұтқынға оның қолын *ұ с ы н ғ ы з б а й* (Х.Ерғалиев, Құрманғазы).

ҰСЫНҒЫЗУ *Ұсынғыз етістігінің қимыл атауы.*

ҰСЫНДЫР= е т. *Белгілі бір атақ-дәрежеге, қызметке қолайлы деп таптыру, ұйғарту.* Бұл жолы берілген орынға Ерғазымен талас түсер ешкім жоқ секілді еді. Егер Пейілжан өзін *ұ с ы н д ы р с а* бір орынға екі талапкер шығып, дауыс бөлінер еді (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ҰСЫНДЫРУ *Ұсындыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰСЫНТ= е т. *Ұсыныс жасату.* Сіздердің осы жаңа тұқымды қойларыңды мадақтап, барлық жерге *ұ с ы н т ы п* жүрген Қанекеңнің өзі ғой (С.Бегалин, Уақыт). Аяулы махаббат болып, Арманды махаббат болып. Кеудеде соққан жүректі, *Ұ с ы н т т ы ң* жарға қақ бөліп (М.Әміреев, Жүзім бағы).

ҰСЫНТУ *Ұсынт етістігінің қимыл атауы.*

ҰСЫНУ *Ұсын етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бір затты біреуге қолымен әперу.* Алыс кетсем көп қарадың жолыма, Түстер көрдің шырмалып ой торына. Оралғанда *ұ с ы н у ғ а* сапардан Сақтадың сен не түссе де қолыңа (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жаралған неше түрлі тігіндіден Жасқандым *ұ с ы н у ғ а* гүлімді мен. Кетіп те қалғың келді менен сенің, Қимай да қайта оралып жүрдің білем (Т.Молдағалиев, Жүректегі.). **2.** *Бір мақсатты жүзеге асыруға ұсыныс жасау.* Мынаған үйрен, мынадан жирен деп жалаң декларация *ұ с ы н у* шығарманың көркемдік-эстетикалық мазмұнына нұқсан келтіреді деп білеміз («Қаз. әдеб.»).

ҰСЫНЫҚТЫ с ы н. с ө й л. ***Ұсынақты***. Бұған дейін талай шайқас, талай айтыстар да, талай жаудың беті, желдің өті тар жерлерде көріп жүргенде әрдайым сырын шашпай, өте бір *ұ с ы н ы қ т ы* шебердің қолынан шыққан мінсіз бұйымдай жып-жинақы, жып-жылмағай жүретін осы бір ұстамды, ақылды кісіге өте бір риза болатын (Ә.Кекілбаев, Үркер.). *Ұ с ы н ы қ т ы* қолдан өтсе, күй оркестрдің, домбырашылардың репертуарына еніп кетеді (А.Жұбанов, Замана.).

Қолы ұсыныкты. *Өнерлі, шебер.* Комбинат басшылары *қ о л ы ұ с ы н ы қ т ы* деген кісілерді іздеп тауып, олардың өнерін көп игілігіне айналдырған («Қаз. әдеб.»). Ол ер шабатын, домбыра жасайтын *қ о л ы ұ с ы н ы қ т ы* адам (Х.Ерғалиев, Шындық.).

ҰСЫНЫҚТЫЛЫҚ з а т. *Іскерлік, пысықтық, шеберлік.* Толқын Жексеннің *ұ с ы н ы қ т ы л ы ғ ы н а* қатты разы болды (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Бұлардың жұмысының қызықтығы да, қиындығы да мол. Айрықша төзімділік пен *ұ с ы н ы қ т ы л ы қ т ы* тілейді (Б.Мәдиев, Өрендер).

ҰСЫНЫЛ= е т. **1.** *Берілу, әперілу.* Мұқажан *ұ с ы н ы л ғ а н* аяқты қолына алып, қымыздан бірекі ұрттап дәмін татты да ойланып қалды (Б.Тілегенов, Ақ қайнар). Ханзада мейманның жаңа шапанды киіп, *ұ с ы н ы л ғ а н* аяқтағы сусынды ішіп болғанына дейін күтіп отырды (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Қызылорда қаласында салынуға тиісті 80 төсек орындық санаторийдің жобалау-сметалық құжаттары дайындалып, құрылысшыларға *ұ с ы н ы л д ы* («Жас Алаш»). **2.** *Белгілі бір мақсатты жүзеге асыруға ұсыныс жасалу.* Бүкіл қа-

зақстандық конкурсқа түскен 130-ға жуық пьесадан баспасөзге жариялауға бір-екеуі ғана *ұ с ы н ы л д ы* (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). Үкімет бірде заң жобасының бастаушысы ретінде жобаны өзі қайтарып алған болса, келесі ретте *ұ с ы н ы л ғ а н* заң жобаларының концепциясымен депутаттар келіспеді («Егемен Қазақстан»). **3.** *Белгілі бір атақ-дәреже, қызметке қолайлы деп табылу.* Аудандық комитеттің жаңа құрамына кандидаттар *ұ с ы н ы л ы п,* оларды конференция жеке-жеке талқылай бастады (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.).

ҰСЫНЫЛУ *Ұсыныл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Белгілі бір қызметке тағайындалу, атақ-дәреже берілу; ұсыныс жасалу.* Парад өткен соң екі күннен кейін Сандомир плацдармындағы ұрыста *ұ с ы н ы л у* бойынша маған «Алтын жұлдыздың» екіншісі тапсырылды (Т.Бигелдинов, Аспанда). **2**. *Пайдаланылу, пайдаға жаратылу.* Кейінгі жылдары республикамызда халық өнерінің небір таңдаулы үлгілерін жинап, зерттеп, соның нәтижесінде халық кәдесіне *ұ с ы н ы л у ғ а* бағытталған көптеген шаруалардың жүзеге асып отырғаны белгілі («Қаз. әдеб.»).

ҰСЫНЫМ з а т. э к о н. *Рынокта ғы немесе тауар өндірушіні қанағаттандыратын тиісті бағa бойынша өндіріліп, сатуға ұсынылуы мүмкін тауарлардың жиынтығы.*

Ұсыным ауытқымасы. э к о н. *Сатушылар (сатушы) белгілі бір уақыт кезеңі ішінде түрлі бағамен сатуға ұсынатын тауарды немесе қызметтің мөлшерін көрсететін ауытқыма.*

Ұсыным жер. *Жақын қашықтық.* Мергеннің қолында *ұ с ы н ы м ж е р д е н* ат мойнын жарып өтетін сұр жебелер бар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Ұсынымды молайту. э к о н. *Рынокта кез келген бағамен ұсынылатын тауарлар мен қызметтердің көлемін ұлғайту; ауытқымалы ұсынымды оңға қарай сырғыту.*

Ұсыным факторы. э к о н. *Ресурстың қолда бар мөлшерін ұлғайту, оның сапасын арттыру немесе экономика үшін тауарлар мен қызметтерді көп мөлшерде өндіру мүмкіндігін жасайтын техникалық білімдерді кеңейту.*

ҰСЫНЫМ: қол ұсыным. *Өте жақын қашықтықты білдіретін халықтық өлшем.* Кісі бойы *қ о л ұ с ы н ы м* тұста шыбын-шіркейлер тізбегі ирек салып жатыр (Р.Тоқтаров, Терістік). Таңқыбайдың бұқпалаған жері уездік тергеушінің үлкен кеңесінің алды – биіктігі кісі бойы *қ о л ұ с ы н ы м,* ақ сырлы, қалың қапсырмалы есіктің тасасы еді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ҰСЫНЫС[1] з а т. *Нақтылы тілек, тұжырымды пікір.* Бөлекбайдың бұл *ұ с ы н ы с ы* қасындағы Шақшайға да, Сатанға да ақыл сияқтанды (І.Жансүгіров, Шығ.). Тағы қандай *ұ с ы н ы с,* нұсқау болса айтыңдар. Күңкілді қойып, бірігіп, көшті ілгері тартыңдар (Б.Майлин, Шығ.). Бір жарым жыл аралығында Парламенттің бұл құрамы Президенттің *ұ с ы н ы с ы м е н* көптеген жаңа заңдар қабылдады («Егемен Қазақстан»). Сол үшін келген едім – атым Шынар, Тыңдауға өнерпазды халық құмар. Кененді біздер жаққа жіберсін деп, *Ұ с ы н ы с* көп әйелдің сұрауы бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҰСЫНЫС[2] з а т. ж е р г. *Қайырым, қатынас, аралас.* Бір үйде дегенің болмаса, біріне-бірінің *ұ с ы н ы с ы* жоқ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰТ= е т. **1.** *Екі жақ болып сайысқанда біреуі екіншісін тізе бүктіру, жеңу; пайда келтіру.* Құлжабай Алтынбеков әріптесін 2 минут 10 секундта таза *ұ т т ы* («Спорт»). Қай ағай, біздің ағай, қарташы ағай, Бір түнде мыңдаған сом *ұ т қ а н* талай (С.Адамбеков, Қожанасыр). Олардың әрқайсысы белгілі бір атқа бәйгі тігіп, *ұ т ы п* алған ақша иесінің қалтасына түскен (С.Мұқанов, Алып. адым.). **2.** *Соғыста, шайқаста жеңіп шығу, тізе бүктіру.* Немістер үшін тосыннан болған шайқаста біз *ұ т ы п* шықтық (Т.Жанкелдин, Партизан). **3.** *Бастырмалау, тықсыру.* Аузына сөз түспей дағдарып қалған Мадиярды әзілмен *ұ т қ ы с ы* келсе керек, қызара бөртіп лепіріп отырған Жоламан мығым дауыспен сөз тастады (С.Омаров, Өмір.). «Момын елге бек болдың» деп Бұқарым Дәлдеп айтты. Ол емес сөз жұтарың. Абылай ханды ауыздықтар жырменен, О, данышпан! Тапты сөздің *ұ т а р ы н.* Болса дағы байтақ елге тым қатал, Абылайда үн жоқ сонда тіл қатар (К.Салықов, Жезкиік). **4.** *Жол қысқарту.* Түнгі салқында жер *ұ т ы п* алу үшін бірқыдыруға дейін желе шоқытып кетті (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Жол ұзақ, бүлкілдей бер, кер дөненім, Құлдилап көп жер *ұ т ы п* дөңгеледің. Көктемге қарсы ұшатын қарлығаштай, Сағынған сахарама мен келемін (Т.Әлімқұлов, Өлеңд.). **5.** *Уақытты ұнемді пайдалану.* Жақсылықтың жүйткіген машинасы күнді *ұ т ы п,* жолды қысқартып, барар жеріне жетіп қалғандай (Ғ.Сланов, Шалқар). Межелі мезгілінен кешігіп қалған поезд, кең шалқар дала төсінде аз да болса уақыт *ұ т ы п* қалуға асығып келеді (З.Шүкіров, Сарша тамыз.). **6.** *Өз пайдасына шешу, пайда келтіру.* Әбілқайыр бұл өтінішімен де ештеңе *ұ т п а ғ а н ы н* сезді (І.Есенберлин, Жанталас.). Есімімді біреулер демде ұмытты, Не ұтылды бұдан жұрт, немді *ұ т т ы*? Енді абайлау керек-ау жүрер жолды, Ұлға байлау жөн шығар енді үмітті (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Безбеннен ұтты. *Таразыдан алдады, таразыны кем өлшеді.* Ауылдағы қатын-қалашты қақпайсоқпайлап *б е з б е н н е н ұ т ы п* жүріп көз қиығын Сүйеудің үйінен айырмады (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

ҰТҚЫЗ= е т. **1.** *Ойыннан жеңілу.* Төрт айда 300 сомдай ақша *ұ т қ ы з д ы м,* ал қазір карта ойнауды қойдым (Ш.Уәлиханов, Мақалалар). Бұл әйел болғалы біткен жалғыз лақты ешкі еді, оны да әлдеқайдан қаңғып келген біреуге картаға салып, *ұ т қ ы з ы п* жіберді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). **2.** *Жол қысқарту.* Митыңдаған жүріс жер *ұ т қ ы з а р* емес (Т.Ахтанов, Дала.).

ҰТҚЫЗУ *Ұтқыз етістігінің қимыл атауы.* Бұл жарық дүниеде картаға ақша, мүлік салып *ұ т қ ы з у* бар (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ҰТҚЫЗЫҢҚЫРА= е т. *Жеңіліңкіреу.* Іздеп барған Сәдуақас салған жерден мені түссіз буа сөйледі. Мен ауыл онікі және үміт болған соң, қанша жауап қайырмай, *ұ т қ ы з ы ң қ ы р а п* отырдым (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҰТҚЫР с ы н. *Ұтымды, мазмұнды, өнімді.* Қазыбай тосылып қалды. *Ұ т қ ы р* жауап таппағаннан емес, қыздың қоңыраудай сыңғырлаған үніне құлағын тікті (О.Сәрсенбаев, Бақыт). Сіз көңіл экранына өткендегі үзік-үзік оқиғаларды – эпизодтарды ойша түсірсеңіз, диктордың ықшам да *ұ т қ ы р* мазмұнды лебізіндей боп мақал-мәтелдер құлағыңызға саңқ еткендей болады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). – Екінші өсиетім дейсің бе?... Сөзімнің басында айттым ғой, қыпшақтың «малды тапқан ақылды емес, сол малды өсіре білген, ұқсата білген ақылды» деген *ұ т қ ы р* сөзін (І.Есенберлин, Алтын Орда).

ҰТҚЫРЛЫҚ з а т. *Ұтымдылық, мазмұндылық.* Сұлтанмахмұт Майра сөзінен асыл *ұ т қ ы р л ы қ,* бейнелі ақиқат сезді (Д.Әбілев, Арман.). Сырың да, мінің де, *ұ т қ ы р л ы ғ ы ң* да, ұшқырлығың да, ой дүниеңнің тереңдігі мен саяздығы да тез аңғарылып, көпшілік талқысына түсіп жатады (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Харитон ағай бұлардың *ұ т қ ы р л ы ғ ы н а,* ұғымдылығына есі кете қуанатын (С.Омаров, Қызыл арай.).

ҰТТЫР= е т. **1.** *Ойыннан жеңілу.* Ол мені Семейге апарып, картаға *ұ т т ы р ғ а н д а* басымды мың сомға бағалаған болатын (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **2.** *Біреуде есесі кету, есесін жіберіп алу.* Араққа осылай үйренген Исаев, оны аузына алса, өзіне ие бола алмайтын халға түскенмен, есті күдері түгіл, есірік күндері ешкімге ұпайын *ұ т т ы р м а й д ы,* қандай қылжақтап отырған халінде де есесін жібермейді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ғұбайдолла бұл ойда жоқ жерден келген «қонақтың» нендей талабы болса да *ұ т т ы р м а у* жағын көздеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.). **3.** *Уақытты босқа кетіру.* ≈ Уақыт *ұ т т ы р у.*

ҰТТЫРУ *Ұттыр етістігінің қимыл атауы.* Жазушылар киноға неге қатыспайды, оларды қандай жағдай алаңдатады деген сұрақтың тууы заңды да. Бәлкім, сценарийдің ондаған нұсқасын жазып, уақытын *ұ т т ы р у ы* әсер ететін болар («Қаз. әдеб.»).

ҰТУ *Ұт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жеңу.* Қалжыңмен де, іспен де мақсатын берік тұтуы, Сөзімен де, күшпен де әр уақытта *ұ т у ы* (С.Мұқанов, Замандас.). **2.** *Біреуге есесін жібермеу.* Мағжан өзінің есесін жібермей, *ұ т у ғ а* тырысып бақты (Ауызекі). **3.** *Уақыттан озу, уақытты үнемді пайдалану.* Асылдың жұмыс үстіндегі ойы да, мақсаты да уақыттан *ұ т у* (Өнегелі өлке.). Қаружарақ, адам күші жағынан олар басым болғанымен, біздің оларды уақыттан *ұ т у ы м ы з* қажет еді (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Уақытты *ұ т у* үшін әркім әртүрлі әңгіменің басын шалады (С.Мәуленов, Үркер.).

ҰТЫҚ[1] з а т. *Ұтымды тұйін, тұйінді сөз.* Сәлім мен Жарас та қарап қалып жатқан жоқ, *ұ т ы ғ ы н* тауып ұстап беріп жатыр (Е.Домбаев, Ол адам.). Жаңа *ұ т ы ғ ы н* тауып гүлді Қаншайымға қадағандағы Тоқа тірлігінің астары «Менің осы қызда көңілім бар» дегені екенін сергек жігіттер түсініп қалған (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

ҰТЫҚ[2] з а т. ж е р г. *Ұрық, ру, сүйек.* Оның үстіне сонау Жайырдан жаһангер барқы Шөмішбай Қабадан, Жәдік Тоқтарқожа, қыран бойынан найман Мұхаметжан сияқтылар ауыл *ұ т ы ғ ы м е н* көшіп келіп, Зуқаға қосылды (Б.Құсбегин, Зуқа батыр). Әркім өз *ұ т ы ғ ы* бойынша бастықтарына ілесіп, үйріле ұзақ шоғырланып, тез жинала кететін дағдыға машықтанған (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ҰТЫҚТЫ с ы н. *Ұтымды, үйлесімді, орынды.* Қалпағына мұрындық қыстырған әйел тартысты *ұ т ы қ т ы* бастағанымен, жеңіліп қалғанын бірақ білді (Е.Домбаев, Менің туыс.). Барымыздың, баршамыздың өтінішіміз деп қабыл етіңіз де, мына дүбірлі күннің қарсаңындағы қадір түнінде байлауыңызды білдіріңіз! – деп Әділ тағы да *ұ т ы қ т ы* дәлелін білдіріп қалды (С.Сматаев, Елім-ай). Үнемі сөзбен ұғындырып беру керек пе, емеурін де жетпей ме?! – деп Дәрмен тағы да *ұ т ы қ т ы* дау бастады (М.Әуезов, Абай жолы).

Ұтықты сөз. *Орамды, ұтымды сөз.* Теріп ала білген адамға біздің қазақта *ұ т ы қ т ы с ө з д і ң* неше аты табылады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰТЫЛ= е т. **1.** *Екі жақ болып сайысқанда біреуінің екіншісіне тізе бүгуі, жеңілуі.* Тобықтының қу мен сұмы *ұ т ы л ғ а н д а р ы н* енді білді (М.Әуезов, Абай жолы). *Ұ т ы л ғ а н ы м* белгісіз, ұтқаным да, Жығылғаным неғайбіл, жыққаным да, «Барар жерің – Балқантау» дейтін еді, Балқан тауға, бауырлар, шыққаным ба?! (М.Мақатаев, Шығ.). *Ұ т ы л ғ а н ы н* сезсе де үндей алмай Ыбырай да кетті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **2.** *Соғыста, шайқаста жеңіліс табу, тізе бүгу.* Бұл жолы да *ұ т ы л ғ а н ы н* білген Қарашың батыр соғыс-

қа ең алғашқы рет қатынаспақ боп Шайх-Хайдар қолына ерген он жеті жасар Мұхамед-Шайбани мен он бес жасар Махмуд-Сұлтанды қан сасыған қырғыннан аман-есен алып шығып, қалың ши арасына кіріп жоқ болды (І.Есенберлин, Алмас.). **3.** *Есесін жіберіп алу.* Қона берсін иығыма, Шашқа шаң, Өмір сүре алмаймын мен басқаша. Не істесем де өзім үшін істеймін, Ұтпаймын да, *Ұ т ы л м а й м ы н* ешқашан! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** *Шығындану, пайда көрмеу.* Шетелге шикізат есебінде сатылатын мақтадан Қазақстанның *ц т ы л а р* жері көп еді («Қаз. әдеб.»).

ҰТЫЛА= е т. **1.** *Бірінен соң бірі іліп әкету, жалтаруға мүмкіндік бермеу, бастырмалау.* Ашынған ызалы қол жеткенін баудай түсіріп, *ц т ы л а п* қуып, қашқан қазақтардың тобын сирете берді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Үш жылқышы *ц т ы л а й* сұраса да хабарға жарытпады (Ғ.Мұстафин, Дауыл). Біреуді біреуге *ц т ы л а п* дау туғызбаса, Нұрпейіс пысықтың ішкені ас бола ма? (Б.Майлин, Шығ.). Әнді бірден-бірге *ц т ы л а п* Еділ мен Жайыққа жеткізді (З.Ақышев, Жаяу Мұса). **2.** *Сатылау.* Ән біртіндеп, *ц т ы л а й* көтеріліп барып-барып кілт үзілді, жылан арбаған бозторғайдай шырқау биіктен бір-ақ құлады (Ж.Нәжімеденов, Аспан.).

ҰТЫЛАС= е т. *Бір-бірімен жалғасу.* *Ұ т ы л а с ы п*, табысып, Сабақтасып, танысып Текеші айтты сырын кеп (Манас.).

ҰТЫЛАСУ *Ұтылас етістігінің қимыл атауы.*

ҰТЫЛАУ *Ұтыла етістігінің қимыл атауы.*

ҰТЫЛУ *Ұтыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жеңілу, мойынсыну.* Айтпақшы, бұл уақытқа дейін бастықты «сыйлап», одан *ц т ы л у* ләзім деген бір әбірет орын алып келеді (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). **2.** *Уақыт оздыру.* Таңның атуын күту – уақыттан *ц т ы л у* деген сөз (Т.Құрманғалиев, Теңіз.). **3.** *Шығындану, ұтылыс табу, пайда көрмеу.* Ертеңгі күні әр гектардан екі-үш есе артық алу үшін, бүгін *ц т ы л у ғ а* мәжбүрміз (І.Есенберлин, Көлеңке.). Сирек көрінсе де, сәнімен шығудың орнына сан қуып, сападан *ц т ы л у* жағы көбірек ұшырасады («Қаз. әдеб.»»).

ҰТЫЛЫҢҚЫРА= е т. *Ұтылыс табыңқырау, жеңілінкіреу.* Ол кісі алдында Меңдешпен алты қағаз ойнап, *ц т ы л ы ң қ ы р а п* қалған (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ҰТЫЛЫҢҚЫРАУ *Ұтылыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰТЫЛЫС з а т. *Ұтылып қалушылық, жеңіліс.* Сонымен қойшы, түнгі сменада тапсырмадан отыз тоннадай *ц т ы л ы с ы м ы з* бар (Өнегелі өмір). Жазушының *ц т ы л ы с ы* да, біздіңше, осы тұстан кейіпкер жан дүниесін психологиялық тұрғыдан терең аша алмаудан басталады («Қаз. әдеб.»).

Ұтылыс тапты. *Ұтылып қалды, жеңілді.* «Қолымнан шыққанның бәрі жақсы» деген менменшіліктен ақын тек *ц т ы л ы с т а б а д ы*, өрлей алмайды (І.Омаров, Шабыт). Бейбіткүл бір ойыннан *ц т ы л ы с т а у ы п*, өлең айтты (Ғ.Сатаев, Гүлдана.).

ҰТЫМ з а т. *Нәтиже, қорытынды.* Белгілі әр сиырдан сауған сүтің, Кетірдің ұқсата алмай оның құтын. Алты жүз алпыс литрге әрең жетті, Ал мұнан шығармақсың қандай *ц т ы м* (Айтыс.).

ҰТЫМДЫ с ы н. **1.** *Ұтықты, ұтқыр (сөз).* Олар өзара шешендік салыстырып, қай бидің сөзі *ц т ы м д ы* болса, істің ақ-қарасына қарамастан, сол жеңіп отырған (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Салмақпен баптап, шебер сөйлейтін секретарь бюрода бұл жолы да *ц т ы м д ы* сөйледі (Х.Есенжанов, Ағайынды.). Мақал-мәтел дегеніміз халықтың нақыл сөздері, белгілі бір ойды ықшамды түрде, *ц т ы м д ы*, өткір етіп айтып беретін кестелі сөз (М.Әлімбаев, Өрнекті.). **2.** *Тиімді, пайдалы.* Сонан соң әңгіме дүкен құрып, бүркіттің, жігіттің ерекше істері ауызға алынады, мадақталады. Кім не істеді, қандай ыңғайлы, *ц т ы м д ы* қимыл жасады, кім оғаш қимыл жасады, аңды қалай алды, қалай айырылып қалды, бұның бәрі сөз болады (Ж.Бабалықұлы, Қыран.).

ҰТЫМДЫЛЫҚ з а т. *Тиімділік, ұтқырлық.* Сұлтанмахмұттың тапқыр қайраткерлігін мінсіз *ц т ы м д ы л ы қ* деп таныды Жигаров (Д.Әбілев, Арман.). Оның сөзінің жүйелі *ц т ы м д ы л ы ғ ы*, дәмді саздылығы тартады (Н.Әбуталиев, Сахара). «Билер » аталатындардың бас қосуын Шоқан көне Грециядағы Акропльде судялардың мәжілістеріне ұқсатты. Солар сияқты қазақ билері де бірін-бірі шешендікпен, яғни сөз лексикасының *ц т ы м д ы л ы ғ ы м е н* алысады екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҰТЫМДЫРАҚ с ы н. *Ұтықтылау, тиімдірек.* Бұдан гөрі *ц т ы м д ы р а қ* қулық табуға масаңдау жігіттің ақылы жетпеді (М.Ысқақбаев, Сұлутөр.). Бұған ашуланып жүйкені жұқартудың қажеті жоқ. Оны сөйлетіп қою *ц т ы м д а р а қ* болады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Мұғалім сабақты қайткенде де *ц т ы м д ы р а қ* ұғындыру үшін, жатпай-тұрмай ізденеді (Х.Ерғалиев, Шындық.).

ҰТЫМСЫЗ с ы н. *Мәнсіз, жөн-жосықсыз, тиімсіз.* Рас, біздің сөзіміз шотаяқ тәрізді іліп тартпа *ц т ы м с ы з* екені рас та шығар (С.Бегалин, Бала Шоқан). Кезінде шығарманың ұғымды жағын да, *ц т ы м с ы з* жағын да сарапқа салатын сыншылар қауымының ой-пікірлері баспасөз бетінде көптеп жарияланды (Х.Ишанов, Жүрек.). Жырлана-жырлана жауыр болған жаттанды тақырыптар, ұқсас мәнер, *ц т ы м с ы з* үйқастар, қан-сөлсіз сөздер жаңа жинақтардың жүгін жеңілдетіп жіберген («Қаз. әдеб.»).

Ұтымсыз сұраным. э к о н. *Мақсатты түрде қарсы әрекет жасауды талап ететін, денсаулыққа зиянды тауарларға (темекіге, алкогольді ішімдікке т.б.) сұраным.*

ҰТЫМТАЛ с ы н. *Бір нәрсенің, не қимылдың тиімді, қолайлы жері.* Бұл өлең поэтикалық қуатымен, диапазонының кеңдігімен, сыршыл, шыншылдығымен, өткірлігімен ұтқыр, ойының ұшқырлығымен *ұ т ы м т а л.* Смена бастығы соңғы соққыны ұтымталын аңдып дөп ұрды (С.Сматаев, Бұлақ.).

ҰТЫҢҚЫРА= е т. **1.** *Жеңіңкіреу, жеңіске жетіңкіреу.* Олақ әдеттегіше шатақ шығарып еді, ойында *ұ т ы ң қ ы р а ғ а н* Асан оны тырп еткізбеді (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). **2.** *Өндіріп тастау, қарпу.* Осылайша зымырап біраз жерді *ұ т ы ң қ ы р а п* алған шақта алдымыздан жолды шаңдатып машина көрінді (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҰТЫҢҚЫРАУ *Ұтыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰТЫР з а т. ж е р г. *Жөні, реті, қисыны.* Ол өз алдына мәселе ғой, өз *ұ т ы р ы н д а* айтып отырмын («Ана тілі»). – Қайтіп айтарыңды білмей жүр ең, *ұ т ы р ы н* бір келтірдің-ау, – кемпір сөзін тағы да Қазиға қаратты, – Сен де жалын тартасың, ұлым, Құдай есіңді алмаса, бетін бұл түтқан ұрғашыға жоламағайсың (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады.). Бірақ сүйтіп жүріп жұрттың сөзінің *ұ т ы р ы н* аңдығыш, көмекейіндегісін көргіш, ең бір елеусіз, әншейін ажалы жетіп айтыла қалған әңгімеге де шұқшия үңіліп, мән бере қойғыш (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Ұтыры келген жерде. *Орайы келгенде, сәті түскенде.* Онда қазақтың халық ақындарына ұқсас ерекше бір қасиет бар. *Ұ т ы р ы к е л г е н ж е р д е* сені бірер ауыз жырменен шалады (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

Ұтырын тапты. *Жөнін, ретін, қисынын келтірді.* Ферма меңгерушісі мұндайдың *ұ т ы р ы н т а у ы п,* ұрымтал пайдалана қояды («Қаз. әдеб.»). Өстіп әзілдесіп отырып, *ұ т ы р ы н т а у ы п,* Скориковтың әскери білімін де байқап өтті (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.).

ҰТЫРЛАС= е т. ж е р г. *Бірлесу, жабылу.* Мына көмбе сонарда *ұ т ы р л а с ы п* қуып бетін қайырмаса, сірә, ұялы қасқыр қосқа маза бермес деп келіп тұрмын, – деді ол (С.Бегалин, Бала Шоқан). Терезеден қылаңытқан қызыл іңір өшіп, бұрыш-бұрыштан *ұ т ы р л а с ы п* өріп шыққан өрмекшідей қаракөлеңке бөлмені түгел торлап алған («Қаз. әдеб.»). – Шынында да, бәрі *ұ т ы р л а с ы п* кетті. Тіпті сізге айтайын, әлі жөндеп үйлену тойын да жасаған жоқпыз (Т.Тобағылов, Түсінсең.).

Ұтырласып сөйлесу. ж е р г. *Кезектесіп сөйлесу.* Кешегі жиналыста *ұ т ы р л а с ы п с ө й л е с у* деген болмады ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰТЫРЛЫ с ы н. ж е р г. **1.** *Ұтымды, ұтқыр.* Тәпелтек қазақтың *ұ т ы р л ы* сөзіне жиналғандардың біразы сүйсініп күліп жатыр (О.Сәрсенбаев, Жиде.). **2.** *Пайдалы, тиімді.* Енді баяғыдай бірде ақ тер, көк тер болып атойлап, бірде арқаны кеңге салып бос белбеу жүруді қойып *ұ т ы р л ы* ырғаққа көшкені жөн дер едім (Д.Досжанов, Табалдырығың.). **3.** *Ұтымтал, қолайлы.* Жұмақан ағаның аздап домбыра шертетінін, аздап ән салатынын, аздап ауыл арасы тақырыбына өлең шығаратынын білетін олар мұны кейде өз ұпайлары үшін *ұ т ы р л ы* сәтте пайдалана қоятындары да бар («Қаз. әдеб.»).

Ұтырлы жерін тапты [күтті, тосты]. *Қолайлы кезін, ұтымды сәтін пайдаланды.* Иван Митрофановичтің соңғы жылдағы пайда болған мінезі – сөйлеп тұрған шешеннің сөзін еңкейіп, құлақ түре тыңдап отырады да, *ұ т ы р л ы ж е р і н т а у ы п* арасына кіріп кетеді (Т.Ахтанов, Қаһар).

ҰТЫС з а т. **1.** *Сайысқа түсіп жеңіп шығу, жеңіске ие болу ісі.* Жаудың әлсірегенінде дау жоқ. Әдеті бойынша сонда да шабуылға шығу керек. Шыққа – біздің *ұ т ы с,* шыққаса – жау ұтысы (Қ.Исабаев, Өрде.). Әшімде *ұ т ы с қ а* да, ұтылысқа да әзір жанның бейнесі бар (Д.Әбілев, Арман.). Ел тіршілігінің *ұ т ы с,* ұтылыстарында жұмыстары жоқ бес болыс Керей-Уақтың болыс-билері жерге орналасу мәселесін созбаққа салатын бір саңылау табылғанына мәз болып тарасты (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). **2.** *Ұтып алынған пайда, түсім, олжа.* Бір ойында бұндай ірі *ұ т ы с т ы* көргені осы. Екі беті нарттай болып жинай бергенде, жар астынан Сәкен шыға келді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген.). Ойын аяқталғанда бұл әжептәуір *ұ т ы с қ а* шықты. Ғұмырында карта ойнап жүріп қарбытып ұтқаны осы (Қ.Жұмаділов, Саржайлау.). *Ұ т ы с* тиражы жылына екі рет өткізіледі. 1000 счетқа жарты жыл ішінде счет бойынша ұтыс шыққан аманат қаржының орташа қалдығының 25%-ы мөлшерінде ұтыс шығады (Шаңырақ энц.).

Асық ұтыс. п о э т. *Ақын бұл жерде өзгермелі, тұрақсыз қарым-қатынасты бейнелеп отыр. А с ы қ ұ т ы с* сықылды алыс-беріс – Тірі жанның қылғаны бүгін тегіс. Бірі көйтке таласты, бірі арам қып, Төбелескен, дауласқан, жанжал-керіс (Абай, Тол. жин.).

ҰТЫС= е т. *Ойында алма-кезек ұту.* Айтыс екі балуан күрескені сияқты, екі ойыншы *ұ т ы с қ а н ы* сияқты, екі батыр жекпе-жек ұрысқаны сияқты, екі ақынның бірін-бірі сөз жүзінде аңдып, бірінің бірі қапысын тауып жеңуі үшін айтатын өлеңдері (Ғ.Мұстафин, Көз көрген.).

ҰШ з а т. *Бір нәрсенің таусылған жері, шеті, шегі.* Бірақ Абайдың қасында отырған Ұлжан жаулығының *ұ ш ы м е н* көзін сүртіп: – Өртенсең де үндемей өртен дегені ме? Кәмшатты ойласа, бүгін

емес, көптен күңіренеді бұл жандар. Кімге айтады? Қайда айтады? – деді (М.Әуезов, Абай жолы). Мойны қып-қысқа, басы үлкен, көзі кішкене, мұрны мұрын емес, бір жарым құлаштай болып, түп жағы жуан, *ұ ш* жағы жіңішкерек (М.Дулатов, Шығ.). Сәулесінің жолағы *Ұ ш ы н д а й* болып істіктің, Денені түйреп барады Төбеден төнген ыстық Күн (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен. *Күшпен, зорлықпен. А қ н а й з а н ы ң ұ ш ы м е н, а қ б і л е к т і ң к ү ш і м е н* болуды, жұрт болуды ойлаңдар (Шешендік сөздер). *А қ б і л е к т і ң к ү ш і м е н, А қ н а й з а н ы ң ұ ш ы м е н* Наркескен қылыш жүзімен Қан қатқан жасыл жүзінен (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ашуы мұрнының ұшында. э к с п р. *Ашуы тез келетін, шертіп жіберсең «жарылып» кететін тыз етпе, күйіп-піспе кісі туралы айтылады.*

Аяғының ұшынан басты. *Сақтанып аяғын байқап басты, жымдай болды.* Бала күнімде Жүсіп молдаға қайтсем жағамын деп *а я ғ ы м н ы ң ұ ш ы н а н б а с а т ы н м ы н*: атын суарам, су әкелем, шай қайнатам (Б.Майлин, Азамат.). Лыпып *б а с ы п а я ғ ы н ы ң ұ ш ы м е н*, Бөлме жарық, электрлі іші кең Киініп тез, шығуға жүр білдірмей, Асыққаны байқалып түр түрінен (А.Тоқмағанбетов, Шығ.).

Аяғының ұшынан тұрды. *Құрмет көрсетті, тікесінен тік тұрып қарсы алды.* Келген қонақтарды бұлар *а я ғ ы н ы ң ұ ш ы н а н т ұ р ы п* қарсы алды (М.Ибрагимов).

Аяғының ұшына отырғызбады. *Маңына жолатпады.* Дәркембай «Егінімді жедің ғой» деп зарлап барғанда, *а я ғ ы н ы ң ұ ш ы н а о т ы р ғ ы з б а й*, әке-бабасынан боқтап, Тәкежан мен Майбасар қуып тастапты (М.Әуезов, Шығ.).

Беттің ұшы. *Беттің сүйірленіп келген жері.* Иузи – рәушан, көзі – гәуһәр Лағилдек *б е т ұ ш ы* әхмәр, Тамағы қардан әм биһтар Қашың құдрәт қоли шигә (Абай, Тол. жин.).

Жаны иненің ұшында. *Тақат таппады, әбігерге түсті, ұрейленді.* Жанын қоярға жер таппай жүр. ...Ақбала... енді әке-шешесін күткелі *ж а н ы и н е н і н ң ұ ш ы н д а:* үйден де, түзден де тыныштық таба алмай, әлденеге іштей әбігерленіп бітті (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Жаны мұрнының ұшына келді. *Не істерге білмей сасқалақтады, асып-састы. Ж а н ы м ұ р н ы н ы ң ұ ш ы н а к е л і п*, екі көзі алақтап отырғанда, Тәңірі жарылқасын, Қабдош кіріп келгені ғой («Қаз. әдеб.»).

Жаны тырнағының ұшына келді. *Қатты қорықты, кенет шошыды; қатты қиналды.* Жиналып тұрған ақсақалдардың, байлардың сұрлары кетті. *Ж а н д а р ы т ы р н а ғ ы н ы ң ұ ш ы н а к е л д і* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Жаны ұстараның ұшында тұр. *Жаны өлім, ажал аузында.*

Жең ұшынан жалғасты. *Ымы-жымын білдірмей, астыртын ауыз жаласты.* Екеуіңе анық серттесіп айтар сөзім: *ж е ң ұ ш ы н а н ж а л ғ а с ы п*, дүниеге сатылып жүрмеңдер, – деді Абай Жиренше мен Оразбайға (М.Әуезов, Шығ.). Егер мен сен болсам біреумен құда болар едім де *ж е ң ұ ш ы н а н ж а л ғ а с ы п* қояр ем (С.Мұқанов, Шығ.).

Көз ұшында. *Көз көрім жерде; алыста.* Алыстағы тұмандай, *К ө з ұ ш ы н д а* бұлдырап, Кейде саңқыл соқты күн. Тас бұлақтай сылдырап (І.Жансүгіров, Шығ.). Қарағайға біз жеттік *К ө з ұ ш ы н д а* көрінген, Жеттік те селт көз тіктік Өлік тұр бір керілген (Т.Жароков, Шығ.). *К ө з ұ ш ы н д а* бара жатыр үш лек, Тұрдым қарап, келді көктем құсы деп. Жұп жазбайды бір-бірінен шіркіндер, Осыдағы махаббаттың күші ме ед? (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қамшының ұшын жалғады. *Хабар алысып тұрды.* Шұбырған қол соңында баяу басып. Барады түгендесіп, амандасып. «Бас қосып жүрелікші жау жоқта да, *Қ а м ш ы н ы ң ұ ш ы н ж а л ғ а п*, хабарласып» (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қол [шылбыр] ұшын берді. *Көмек етті, жәрдемдесті.* Жергілікті тұрғындардан өстіп қызыл партизандарға *қ о л ұ ш ы н б е р і п*, қатарына келушілер жиі ұшырайтын (Б.Тоқтаров, Қыран.). Ақыл айтар ата-анаң, *қ о л ұ ш ы н б е р е р* ешкімің жоқ сияқты боп көріндің-ау (С.Ғаббасов, Ана.). Біреуге біреу *ш ы л б ы р ұ ш ы н б е р м е й т і н* бе еді мұндайда (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес.).

Пышақ ұшынан ауыз тиді. *Жайғасып отырып жұртпен бірге жемей, табаққа салуға дайындап жатқан тамақтан жүре жеп кетті.* Өте асығыспын, деп қазан үстінен *п ы ш а қ ұ ш ы н а н а у ы з т и д і* де, жүріп кетті (Фраз. сөзд.).

Тізгін ұшымен келді. ж е р г. *Асығыс келді, тез келді.* Суық хабарды естіген соң, жиналып *т і з г і н ұ ш ы м е н к е л д і* (Фраз. сөзд.).

Тіл ұшында [тұр]. *Бірдеңені айтқысы келсе де, айта алмады, аузына түспеді. Т і л і н і ң ұ ш ы н д а* келіп *т ұ р с а* да «майданнан хат бар ма?» деп ешкімнен сұрамады (Сыбызғы сазы). *Т і л ұ ш ы н д а* бір сөз бар Жалындана жайнаған. Құлаққа сөз тигенде Сезіліп бүкіл дененде Қаның да қызып қайнаған (Жамбыл, Шығ.). *Т ұ р*, міне, *т і л д і ң ұ ш ы н д а*, Екі жол өлең, япыр-ай, «Жақсылық іздеп қысылма, Жамандық бер, я құдай!» (З.Шүкіров, Арал.). Әлгі... түу, аты *т і л і м н і ң ұ ш ы н д а т ұ р г а н ы н* қарашы (З.Ақышев, Достар).

Тілінің ұшына алмады. *Ауызға алмады, еске алған жоқ.* Ол бұрынғылардың бәрін *т і л ұ ш ы н а а л м а д ы* (Фраз. сөзд.). Ақбаланың бір әдеті: қанша қиындық көрсе де, кісіге шағынбайтын.

Өзінің жоқ-жітік жайын ол қазір де *т і л і н і ң ұ ш ы н а а л м а д ы* (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Шылбыр ұшын сұрады. *Көмек, жәрдем тіледі.* Неге сасады? Өзі жақсы болса, елдің одан басқа несі бар? Өзі жаман болса, елде оның несі бар? *Ш ы л б ы р ұ ш ы н с ұ р а ғ а н* шығар, бердіңіз бе? – деді Сапар Мақашқа (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

ҰШ[1]= е т. **1.** *Көкке көтерілу, аспанға шығып қалықтау, әуелеу.* Томағасын тартқанда бір қырымнан, Қыран құс көзі көріп самғағанда. Төмен *ұ ш с а м* түлкі өрлеп құтылар деп, Қанды көз қайқаң қағып шықса аспанға. Көре тұра қалады қашқан түлкі, Құтылмасын білген соң құр қашқанға (Абай, Тол жин.). Жігіттің еркі өзінде жылдың құсы *Ұ ш с а* да я келсе де отырғысы. Мысалы, жазы болған жаққа кетер, Бір жердің қары жауып, туса қысы (М.Дулатов, Шығ.). *Ұ ш ы п* орманға барып еді, күні кеше күбірлесіп, күлімдесіп, жылы құшағын ашып тұрған ағаштар бұған мойнын бұрмады (М.Жұмабаев, Шығ.). **2.** *Қанаты қату.* Балапанын *ұ ш қ а н ы н ш а* – Ұяда баулып сақтаған; Құсбегілер құмартып, Түскенімен соңына Түсіре алмай қолына, Қарасын көкте бір көріп, Қонатын жерін таппаған (Базар жырау, Шығ.). **3.** *Желдің, дауылдың, құйынның әсерінен жерден бір көтеріліп, бір түсіп домалау.* Ат-жөніңді баянда, Қай рудан боласың? Қаңбақсың сен *ұ ш қ а н*, Қай салаға қонасың? Жаяу жүріп жабырқап, Бала, қайда барасың? (О.Шипин, Дастан.). Дауылда *ұ ш қ а н* қаңбақтай, Жарылмай жатты қарға көп, Снарядтар домалап (О.Шипин, Дастан.). **4.** *Буланып, түтін болып, жоғары шығып таралу, жайылу.* Паровоз мұржасынан *ұ ш қ а н* көк түтін ертеңгі тұмандай «Волганың» алдын орап, қарсы келе жатқан машинаны да көрсетпейді (З.Шашкин, Теміртау.). *Ұ ш қ а н* жазда ақ булар Қайта оралып боран боп Соғады ма, кім білсін? Қыстап қалған аққулар, Күйі тайып обал боп, Тоңады ма, кім білсін? (С.Мәуленов, Алыс кет.). Көк ала түтін *ұ ш т ы* көкке будақ, Көшені күңірентті ел қойдай шулап. Оғының зеңбіректің екпінімен, Оқ тимей терезелер қалды қирап (О.Шипин, Дастан.). **5**. *Шаңғу, шаңы шығу.* Қонаққа келген мейман түсіп жатыр, Шаң-топырақ аспанға *ұ ш ы п* жатыр. Кептеп ішіп үйренген тамақсаулар Көтере алмай қымызды құсып жатыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **6.** с т и л ь. *Қаны кеуіп, шөлдеу, қаталау.* Мысалы, астындағы ат о дағы *ұ ш т ы*, Ескендір де атының жалын құшты. Жалтырап сәуле берген бір нәрсеге Патшаның ат үстінде көзі түсті (Абай, Тол. жин.). **7.** *Шапшаң басып жүгіру, зымырау.* Екі көзім депода еді, содан шыға берген сендерді көрдім де *ұ ш т ы м* (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Бір күні апасы Мишкаға хат әкелді. – Мишкатай, міне саған атаңнан хат келді, – деді. Мишка *ұ ш ы п* апасына барды: – Қане, қане, бер! (М.Жұмабаев, Шығ.). Ақ жазықтан ағып *ұ ш ы п* өттің бе, Барар жерге қас қаққанша жеттің бе! Өкшелесіп өзің теңдес жас кілең, Зуладың да жұлдыздардың астымен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жиренбестінің басын алға қарай бұрып алып жөнеп берді. Ат та *ұ ш ы п* келеді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). **8.** *Ұшаққа мініп жету.* Қай күні хатың келсе, сол күні *ұ ш а м ы н* Қарағандыға (Ғ.Мүсірепов, Өмір.). Биіктеп самолетпен аспанға *ұ ш т ы ң*, Міне, енді арбаменен Ташкен көштің. Қош-аман бол, Оразжан. Қордайдың асуынан асырып сап, Алпыстай жолдастармен қош айтыстым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **9.** *Оқ атылу.* Қашан бір сәті келер деп, Мені де көздеп тұр анда... Оқ *ұ ш ы п* жатыр төбемнен, Үйреніп кеттім бұған да (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Жеткізбей зеңбіректен *ұ ш қ а н* допқа, Бір адам әрең беріп жүз солдатқа, Жарқылдап жазды күнгі жай отындай: – Біртіндеп жаяу жағасын жыртқан жоқ па? (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **10.** *Ағаш жапырағының желдің әсерінен түсіп қалуы.* Керегін күйге салды таңғажайып, Қазақ кедей тартты ғой мал азайып. Құралсыз құрап *ұ ш қ а н* жапырақтай, Тіршілік бастарынан бақыты тайып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Әлде өзі келген Бақытты басқа тепті ме! Аяқтап жолды, Қоштасып біреу соңғы рет, Жас талдың соңғы Жапырағы *ұ ш ы п* кетті ме? (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **11.** а у ы с. *Ұмтылу, талаптану.* Тоқсанда да топтан озған қара айғыр, *Ұ ш т ы ң-ау* сен болашаққа қарай бір. Ашылып жатыр шабыттың да сан сыры, Шашылып жатыр жолдарына арай гүл (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Мен қалдым жас балапан, қанат қақпай, *Ұ ш а м* деп ұмтылсам да дамыл таппай. Жөн сілтер, жол көрсетер жан болмады! Жауыз жау қойсын ба енді, мені атпай?! (М.Жұмабаев, Шығ.). О, қазақтың сұңғыла тұңғыштары! Күлөштармен бақытқа бірге *ұ ш қ а н ы*! Шәкен аға жатыр ғой маңдайында, Өмір салған құтты жол қыртыстары (К.Салықов, Жезкиік). **12.** а у ы с. *Ән салынып, жыр айтылу.* Елжіретер жаныңды *Ұ ш ы п* жатыр асыл жыр... Барлық жырын ауылдың Бәсен аға тасып жүр (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *Ұ ш с а* жырым жазғытұры будақтап, Туған жердің алып жатқан деміндей. Армансыз боп онда өмірден өтер ем, Үмітімнің жұлдызына жетер ем (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Алып ұшқан. *Желікпе көңілмен елпілдеген.* Осындай алдын ала *а л ы п ұ ш қ а н* қошемет жайға бір күні бес пәуескемен тройкалар жектіріп, жез қоңырауларын бұлқынта шылдыратып, қазақтың Оразбай күткен үлкен төресі Әзілхан келіп түскенді (М.Әуезов, Шығ.). Сүйеді екем, сүйеді екем сені мен. Артық көріп көктеменің лебінен. Сен туралы жырлайды екен құс біткен. Махаббатты *а л ы п ұ ш ы п* көгімен (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Мен өзім жол көрмеген ақын едім, Атақты ақын

Сарбастың жақыны едім. Өнерім өр қияға *а л ы п ц ш т ы,* Астында алты уықтың жатыр едім (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Аруағы ұшып кетті. к ө н е. *Құты қашты, үрейленді.* А-а!... қандай қылайын! – деп, төніп келсе, төбешеңді кісінің *а р у а ғ ы ц ш ы п к е т к е н д е й* азамат (С.Сейфуллин, Шығ.).

Аспанға ұшса да, жерге батса да жоқ қылады. *Аспанға ұшса, аяғынан тартады, жерге кірсе, желкесінен тартады.* Қайда кетсе де құртады; қоймайды. Өлтірген кім екенін айт! *А с п а н ғ а ц ш с а д а, ж е р г е б а т с а д а ж о қ қ ы л а м,* – деп, ақырады би (Қаз. ертег.).

Бағы ұшты. *Дәурені кетті, бақыты сөнді.*

[Басынан] бақ [бақыт] құсы ұшты. *Байлығы, дәулеті, дәрежесі тайды, бақытсыздыққа ұшырады.* Міне, енді Бердібек сұмның қанды қолы арқылы Бату ұрпағынан *б а қ қ ц с ы ц ш ы п* еді, Алтын Орда өзімізге қалған жоқ па? (І.Есенберлин, Шығ.). Қараймын мен хат жолына, *Б а қ ы т қ ц с ы ц ш т ы* менен. Деревнямыз жат қолына, Жетті хабар түсті деген (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бостаншылық кең келіп тақияма, *Б а с ы м н а н б а қ ы т ц ш қ а н* жат ұяға. Цивилизация көш басы болған едім, Ерте тудым, Кеш қалдым қапияда (Қ.Жұмағалиев, Сахара). Ақынның *б а с ы н а н б а ғ ы ц ш п а қ,* Көмейге келмесе күй түрлі. Осы бір жүрекке бағыштап, Бір құйын жолдар ем сиқырлы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Басынан құс ұшпаған. *Бұла өскен, ерке.* Ханшадай өзін ұстаған, Қара алмас көзді, бал ерін, *Б а с ы н а н қ ц с* та *ц ш п а г а н,* Бұла өскен асқақ жан едің (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Берекесі ұшты. а) *Әбігер болды, абдырады, асып-састы; құты қашты.* ә) *Ауыз бірлігі болмады.* Бертін келе ұрпақтары жайыла түскен сайын араларын алааузыздық кернеді де, *б е р е к е л е р і ц ш а д ы* (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

Бұлбұл ұшты. *Айып болды.* Туған жер, тауың да ыстық, тасың да ыстық, Туған ел, кәрің де ыстық, жасың да ыстық. Жүрсең де бөтен елде бөртіп майға, Ел мен жер естен кетпес *б ц л б ц л ц ш ы п* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ғарышқа ұшты. *Зымыранмен ғарышқа самғады.* Алыс, алыс, алысқа, Көшіп кеткім келеді. Тіпті сонау *ғ а р ы ш қ а Ұ ш ы п* кеткім келеді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Делбірі ұшты. *Асып-састы, қорықты; тағат таппады.* Шымкентте тұратын қайнағасының «шықтым» деген телеграммасын алысымен-ақ оның *д е л б і р і ц ш ы п,* қауқары кетіп қалды (Ә.Сәрсенбаев, Таңд. шығ.).

Жаны ұшып кетті. *Бұл жерде ақын құмартуды, делбірі кетіп, тағат таппауды сөз етіп отыр.* Атты артық көрген елміз мінген тақтан, Қызық-ақ біздің бәйге қырда шапқан! Шыдар ма қазақ *ж а н ы ц ш ы п к е т п е й,* Аттарға шаң шығарып келе жатқан (І.Жансүгіров, Шығ.).

Жортқан аң, ұшқан құс атаулы. *Жер бетіндегі барлық жан-жануардың бәрі.* Бізді арыстан күтіп отыр. Ол таудағы *ж о р т қ а н а ң, ц ш қ а н қ ц с* атаулыға патша болу үшін, кеме осында келіпті (Қаз. ертег.).

Жұлдызы ұшты. а) *Өлді, дүниеден қайтты.* ә) *Бақыты тайды.* Осыдан бір жұма өткенсін, Алматыдан министр жіберген комиссия келді, бүкіл аурухана қызметкерлері әбігер болды. Пыш-пыш әңгіме көбейді. «Алманы орнынан алатын бопты», «Сапар бас хирург болады» дейді. *Ж ц л д ы з ы ц ш т ы* Кім таратты. Ол арасын әзірше білу қиын (З.Шашкин, Доктор.).

Жүрегі [көңілі] алып ұшты. *Қатты қобалжыды, дедек қақты.* Қайын атасының келетін хабарын есіткелі, балықшы жігіттің жолы болып, *ж ц р е г і а л ы п ц ш ы п* жүр (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Амантайдың *а л ы п ц ш қ а н к ө ң і л і н е* серік болмай, аяғын аттаған сайын күртікке сүріліп, бүркіт түскен орынға зорға жетті (С.Мұқанов, Ботагөз.). Сағынышын *а л ы п ц ш ы п ж ц р е г і м,* Уәде еткен жерге келіп тұр едім. Серпіп тастап көк тұманын күдіктің, Тұр едім мен аясында үміттің (М.Шаханов, Баллад.).

Зәресі [жүрегі] ұшты. *Жаман қорықты, үрейленді.* Ол түгіл айтушының *з ә р е с і ц ш т ы,* Зуылдаған бойымен жерге түсті. Асылса да бұтақта тұра бермей, Ажалға қарсы ұмтылған неткен күшті (И.Байзақов, Құралай.). Көп жаумен жалғыз өзі атыс жасап, Үш адам жау жағынан қабат түсті. Бұл өзі оңай келген пәле емес деп, Жиылған қалың жаудың *з ә р е с і ц ш т ы* (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Көзден [бір-бір, бұл-бұл] ұшты. *Бір көруге зар болды, зарықты.* Өткенде одан жүз жыл арада ауыр, Қаптады дала үстінде қара дауыл, Басыңа Азаттықтың арқан түсті, – Еркіндік *к ө з д е н ц ш т ы* қайран дәуір (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). *К ө з д е н ц ш т ы* кешегі, Аққу сынды айқай жаз. Донда толқын көшеді, Сол толқынға айтам наз (С.Мәуленов, Алыс кет.). Көкшетау ормандары Жүрегі бұлбұлстан. Маңғыстау армандары *К ө з і м н е н б і р-б і р ц ш қ а н...* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Шіркін-ай, қайта келсе жастық дәурен, *К ө з і ң н е н б і р-б і р ц ш а р* өткен әрең, Қасыңа қартайғанда бір келмейді Кетпейтін төңіректеп талай сәулең (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Октябрь революциясынан бұрын біз сияқты кедей-кепшіктің баласына білім алып, оқу *к ө з д е н б ц л-б ц л ц ш а т ы н* еді («Халық мұғ».). Жандарға дос та, дұшпан да болған, Құмар да болған, құштар да болған. *К ө з і м н е н б ц л-б ц л ц ш қ а н д а* арман, Иттен де қалған, құстан да қалған, Көңілім менің, көңілім! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Көлінен құсы ұшты. *Сәні, құты кетті деген мағынада айтылады. Қ ұ с ы ұ ш ы п к ө л і н е н,* Құты кетіп жерінен, Саба құрсақ билерден, Еңіреген ерлерден Айырылып, адыра қалғанға (Шәңгерей ақын, Шығ.).

Көңілдің құсы ұшты. п о э т. *Ой, қиялдың құйқылжуы туралы айтылады.* Түспей жүрмін төбеден, *К ө ң і л д і ң қ ұ с ы н ұ ш ы р ы п,* Барымды базар етпесем: «Етті, – дерсіңдер, – кісілік» (О.Шораяқов).

Күлі көкке ұшты. *Тас-талқан болып, жоқ болды.* Крюковадағы жау жатағының *к ү л і к ө к к е ұ ш ы п* жатыр (Б.Момышұлы, Майдан.). Халқымның Ұлы Октябрь ұлы күні, *Ұ ш қ а н* күн патша, байдың *к ө к к е к ү л і,* Дәуірлеп дәуіріміз барған сайын, Келеміз кесіп өтіп кедергіні (Қ.Айнабекұлы, Өлеңд.).

Қалпақтай ұшты. *Кенет жалп ете қалды, құлап түсті.* Оқ жеткендері *қ а л п а қ т а й ұ ш ы п,* құлаған жерінде тура алмай қалып жатыр (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Бізді құртамын деп жүрген Мадиярдың өзі *қ а л п а қ т а й ұ ш а т ы н* болды («Қаз. әдеб.»).

Қанатымен ұшып, құйрығымен қонды. *Сүйемелдейтін жақындары, аға-іні, баласы бар кісіні айтады. Қ ұ с қ а н а т ы м е н ұ ш а д ы, қ ұ й р ы ғ ы м е н қ о н а д ы* деген ғой, біреуі қанатың болса, біреуі құйрығың болар, қабатыңа ала жүр (Фраз. сөзд.).

Қолдан ұшқан. а) *Аяқтандырған, адам еткен.* Өзіміздің *қ о л д а н ұ ш қ а н* бала еді, жетіліп қайтып келгені, оралғаны қандай ғанибет болған (Фраз. сөзд.). ә) *Бұл жердегі мағына: қаза тапқан, қайтыс болған; жоқ болған.* Жылама, Мағыш, жылама, Алладан өлім тілеме, *Қ о л д а н ұ ш қ а н* ақ сұңқар Қайтып келіп қонбайды (Абай, Тол. жин.).

Қонарын сай, ұшарын жел біледі. *Қайда барары, не істері белгісіз, өзінде ерік жоқ адам туралы айтылады.*

Құрақ ұшты. *Асты-үстіне түсіп, бәйек болды, құрдай жорғалады.* Құнанбай аттанып кеткенге шейін мұндай ауылдар «құрақ ұшып», қалбақ қағып күтеді (М.Әуезов, Абай жолы). Күндіз Иванның үйіне кіріп шықты. Әйелі *қ ұ р а қ ұ ш ы п,* орындық ұсынса да отырмады («Қаз. әдеб.»). Бастық орнынан тура бергенде есік қағып, бір жастау жігіт кіріп келді. Оны көрген бастық бұрынғыдай емес, *қ ұ р а қ ұ ш ы п,* құрдай жорғалайды («Қаз. әдеб.»).

Құстай [үкідей, құйындай] ұшты. *Зыр қақты, зырлады, жүрісіне көз ілеспеді.* Байқара, Жамбыл таудан көктей өтіп, Поезда *қ ұ с т а й ұ ш қ а н,* кеңес шертіп. Әне-міне дегенше келіп қаппыз, Балқаштың теңіздерін тамаша етіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жол-жөнекей дүкеннен екі шампан сатып алып үйіне жеткенше *қ ұ с т а й ұ ш т ы* (К.Зәкенов, Жанартау). Ағасын тани салысымен жүгірген Мәруа *ү к і д е й ұ ш ы п* Мақанның үйіне барды (С.Бегалин, Ана.). Біреу паровозбен жарысқандай боп, *қ ұ й ы н д а й ұ ш ы п,* көлденеңінен қосыла кетті (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен.).

Құс ұшпас құ дала. *Елсіз жер, айдала.* «Қасқырдай қара көңіл боламын» деп, Достықтың апатына шаталмаңдар! Бәрін де арамдықтың жиып алып, *Қ ұ с ұ ш п а с қ у д а л а ғ а* отарлаңдар! (О.Шораяқов, Шайыр).

Мұрттай ұшты. *Жалп етіп құлады, ұшып түсті.* Батурин тізгінді ер қасына іле тастап, ат үстінен винтовкамен атып еді, солдат атымен *м ұ р т т а й ұ ш т ы* (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Ас ішсең атауыңдай іш, Ауырсаң *м ұ р т т а й ұ ш* (Мақал). Оқ жұмсамай ұмтылды, Алмақшы болып офицер, Қаражанның атына, Жақындап қолы тимей-ақ *М ұ р т т а й ұ ш т ы* қапыда (Н.Байғанин, Өлеңд.).

Оққа ұшты. *Жазым болды, оқ тиіп өлді.* Марал бар *о қ қ а ұ ш п а й т ы н* тым сақ бірақ Кезеңде кез келсе де қандай мерген. Болмасын жас сұлудың білгеннен соң Ер Баян қарындас қып ерік берген (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұл қала үшін жүргізілген сұрапыл соғыста үш атқыштар батальонының командирі *о қ қ а ұ ш т ы* (С.Мәуленов, Шыңда.). Батыр көздеп атқанда, Жолмен шапқан солдаттың Бесеуі бірден *о қ қ а ұ ш ы п,* Қалғандары жалт беріп, Өзенге кірді қашып кеп (О.Шипин, Дастан.).

Таяққа ұшты. *Таяқ жеді.* Арқандаулы атқа ұры таласып, төбелес болып, бір ұры *т а я қ қ а ұ ш а д ы* («Қазақ»).

Тұғырдан ұшты. *Бұл жерде о дүниеге кетті деген мағынада.* Ақ сұңқар *т ұ ғ ы р д а н ұ ш т ы,* Кәусардың суын ішті (Шешендік сөздер).

Ұшарға қанаты жоқ. *Тағат таппады, не қыларын білмеді.* Қуаныштың шегі жоқ. Енді мұны тезірек елге жеткізгенше Майсада *ұ ш а р ғ а қ а н а т ж о қ* (А.Хангелдин, Табыс тағдыр.).

Ұшар көл, қонар көгі тарылды. *Бұл жерде мекен еткен жері тарылды деген мағынада айтылып тұр. Ұ ш а р к ө г і н, қ о н а р к ө л і н т а р ы л т қ а н* бір жағдай, ол – дәл хандық жерінің ортасында, Торғай өзені мен Ұлытауда, патша өкіметінің үлкен бекіністер сала бастағаны еді (І.Есенберлин, Алмас.).

Ұшарымды жел [ұшарын], қонарымды [қонарын] сай білсін [біледі]. *Белгілі тұрағы жоқ, басы ауған жаққа босып жүру мағынасында.* Қайда барып, қайда жүрерімді әркім білмейді. Дұрыс айтасың, – деп Бөрібай басын көтеріп алды. Қаңбақта ерік жоқ. *Ұ ш а р ы м д ы ж е л б і л с і н, қ о н а р ы м д ы с а й б і л с і н,* – дейді (Т.Ахтанов, Қаһар.).

Ұшатын құстай қомданды. *Қанатын жазды.* Дүзбенбетұлы Жиенбай – Ақ домбыра қолға алып,

Ұшатын құстай қомданар. Ерегіскен ер болса, Екі талай жер болса. Аянбай шауып жолды алар (О.Шораяқов, Шайыр).

Ұшқан құс, жүгірген аң. *Қыбыр еткен жан-жануар.* Бұл кемпірдің қарамағындағы жерден *ұшқан құс, жүгірген аң* өте алмайтын (Қаз. ертег.). *Ұшқан құс, жүгірген аң,* жан-жануар, өркендеп, өніп-өсіп төлденеді, Көктемде көк егіндер тақталанып, Кілемнің түріндей боп әрленеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Ұшқан құстай шарықтады. *Аяғы-аяғына тимеді, заулады.* Жас Ұлықпан барлығын Көрді көзбен анықтап. Алматыға кеп жетті *Ұшқан құстай шарықтап* (О.Шипин, Дастан.).

Ұшқан құстан озды. *Зымырады, жүйткіді (жүйрік ат туралы).* Анық көзбен көрген соң, Солдат екенін білген соң, Қамшы басып шу деді, Топтан озған жүйрік ед Астындағы тұлпары, *Ұшқан құстан озатын.* Құтылад деп жіберген, Жау болса егер қуатын (О.Шипин, Дастан.).

Ұшып түсті. *Құлады, жалп ете қалды.* Төрт жігіт әуелі Қодарға қарай ұмтылды. Қодар: – А, құрыған құдай, нең бар еді? – дей беріп, қасына барған екі жігітті қойып-қойып жібергенде, біреуі мұрнын басып *ұшып тусті* (М.Әуезов, Абай жолы). Соғыс күндей күркіреп дабыл қағып, Айналаны орады жалын жауып. *Ұшып тусті* бұтақтан кішкене құс Қанатынан дірілдеп қаны ағып (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Үміті желге ұшты. *Үміті үзілді, босқа кетті.* Бірақ, әке, жүргенім жоқ аянып, Қанша *үмітім желге ушты*, Қанша әскерім жер құшты (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Үп десең ұшып кетеді. *Қаңбақтай жеңіл.* Қадырым қашты. Шер құштым. Шетқақпай көрдім. Кешілмесімді келмейді тақпақтай бергім. «Үріп ауызға салғандай». Оны айтар. Менше: «*Үп десең, ушып кететін* бақбақтай», – дер кім? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Үрейі ұшты. *Құты қашты, үрейленді, қорықты.* *Үрейі ушып* бір-біріне тығыла түскен жандар Әбдірахманның соңғы жылы сөзі аузынан шыққанда жылап жібере жаздады (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *Үрейі ушқан* атшабар батырға қарсы лөм-мим деген жоқ («Қаз. әдеб.»). *Үрейі ушқан* жұрт намазын да кез келген жерде оқып, кез келген жерінен аяқтай салады (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Шаң ұшты. *Шаңы шықты, шаңы көтерілді.* Тұманданды сұр дала, Тұяқтардан *шаң ушып.* Қозылармен бір бала Кете барды жарысып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жатады топырақ *шаң ушып,* Шеңгелді жері қияқты. Ыбырайдың таңғы шық Маңдай тері сияқты (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Шыбыны ұшты. *Зәре-құты кетті.* Сілкініп қаһарлы қыз түрегелді Шаңқ етіп, жатқан елді ду көтерді. Күйшінің *шыбынны ушты* қалшқалш етті, Шығарып самайынан шып-шып терді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҰШ[2]= е т. **1.** *Егіннің, өсімдік жемісінің суыққа ұрынып үсіп кетуі.* Екінші кезекке дейін егін *ушып* кетуі мүмкін, сондықтан мұны жеделдетіп қолға алу керек (Қ.Шөкенов, Гудок.). **2.** *Суыққа ұрынып өлу, қырылу.* Жалаң аяқ далада қалған жалшы жігіт суықтан *ушып* өлген (А.Жұмаділдин, Сең.). Бақтығұлдың малды тастап, інісін іздегенін, тағы Тектіғұлдың *ушып* өлгелі жатқан жерінен тауып алып, артына мінгестіріп әкелгенін білген Сәлмен Бақтығұлды әке-бабадан боқтап, қамшының астына алған (М.Әуезов, Қараш.). Бет алған жақтан қайта алмай, Тарттық та кеттік екеуміз. Иманымызды айта алмай, *Ушып* өлер ме екенбіз?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Суыққа [суықтан] ұшты. *Үсік шалды, суыққа ұрынды, үсіді.* – ...Қойдың арығы, *суықтан ушқаны* болса, арамза қоздап қалатыны болса, бұлардың бәріне де баспана табамыз ... – деді Жарасов (М.Әуезов, Шығ.). Соншама айдау көрген арықтұрақ малымыз бір шетінен *суыққа ушып* жатса, тағы бір қырсық емес пе? (Ғ.Сыланов, Замана.).

ҰША[1] з а т. *Екі жамбастың үстіндегі қалың етті омыртқа мен сүбе қабырғалардың жиынтығы; сойылған малдың терісі, бас-сирағы, ішек-қарыны, өкпе-бауырынан басқа бөлігі.* Етті мал *ушасының* сыртына май тегіс жайылады, ет қабаттарының арасына тарамыстанып тарайды (Ә.Қарасаев, Батыс.). *Ұша* ұзына қақ жарылады. Бөлшектенген ұша 12–24 сағат бойы тоңазыту бөлмесіне іліп қойылады (Т.Тілеуғалиев, Ет эксперт.). Босағаларына бордақы қойдың *ушасын* тұтас іліп қойып, мәнті, палау, кәуап жасап сататын ашпұзылдардың маңайы тіпті ығы-жығы (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

Ұшаңды сайла. *Сыйға лайықты сый қайтар деген мағынада айтылады.* Біреудің төсін жесең, Өзіңнің *ушаңды сайла (*Мақал.).

ҰША[2] з а т. ж е р г. *Биік ағаштың ең жоғарғы ұшы (ұшар басы).* Ағаштың *ушасында* бір құс отырыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰШАҚ з а т. *Аспан арқылы адам және жүк таситын әуе кемесі. Ұшақ* негізгі екі бөлімнен: планерден және күш беретін қондырғыдан тұрады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Ұшақ курсы. *Меридиандардың бірі мен көлденең ұшу кезінде ұшақтың бойлық осі арасындағы бұрыш. Ұшақ курсы* қай меридианнан есептелуіне байланысты компасты, магнитті және ақиқат болуы мүмкін (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Ұшақты басқару. *Ұшу аппаратын адам немесе борттық автоматтық құрылғылар кешені жүзеге асыратын басқару процесі. Ұшақты басқарудың* жартылай автоматты режімінде ұшқыш ар-

найы командалық аспаптар көмегімен автоматты түрде ұшатын аппаратты басқару әрекетіне қажет аппараттарды алады (Қаз. тілі. термин. Әскери.). *Ұшақты басқару* қолмен жартылай автоматты, автоматты түрде жүргізілуі мүмкін (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

ҰШАҚ-АНФИБИЯ з а т. *Суда да, құрлықта да қозғалуға ыңғайлы көліктік не әскери мәшине. Ұшақ-анфибия* – гидроұшақ, ұшатын қайық тәрізді, дөңгелекті шассилі болады (Қаз. тілі. термин. Әскери.). *Ұшақ-анфибия* жерден де, судан да ұшып-қона алады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

ҰШАҚ-НЫСАНА з а т. ә с к. *Ұшқышсыз ұшақ. Ұшақ-нысана* жауынгерлік дайындықта нысана ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

ҰШАЛА= е т. **1.** *Ұшаға бөлу.* **2.** а у ы с. *Түйінін шешу, саралау.* Қандай қиын түйінді де Әйтеке бауыздап, Қазыбек *ұшалап*, Төле мүшелеп берер еді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Ұшан дала. *Кең дала, кең жазық.* Кешегі түйе арбада мүлгіп-қалғыған қараңғы қазақ бүгінде жер-көктің техникасына жан бітіріп, *ұшан далада* дүниені дүбірлеткен сондай бір үлкен жүрек соқтыратын құдіретті күшке ие болып отыр (З.Қабдолов, Сыр.). Алды жалаңаш. *Ұшан дала.* Арасы алшақ тақыр адырлар – Қарақияның кең жазығы (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ҰШАН[1] з а т. ж е р г. *Желкенді қайықтың үлкен түрі.* Қарақалпақша *ұшан* – желкенді қайық, шағатай-бұхарша – кеме, пароход (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰШАН[2] з а т. ж е р г. *Теңіз айдыны.* Желді күні қайықпен жағадан ұзап, *ұшанға* шығуға болмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰШАН[3] с ы н. **1.** *Ұшы-қиыры жоқ.* Жем алып, жедел ұшып құтан келді, Айналып алыс жолды, *ұшан* көлді. Түлкінің тұнжыраған түрін көріп, жер таппай қона кетті ұшарға енді (А.Тоқмағанбетов, Дария сыры.). Қараңғы сол түнекте *Ұшан* қиян шеті жоқ. Сол дыбыстан жүрекке Жатқандай бір жетіп от (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** а у ы с. *Көлкөсір, мол.* Осы бетім – ақ ниетім келдім бастап, Жанымнан бар жараны сылып тастап. Еңбекші ел, ашуы – *ұшан*, мейірімі мол, Жанымды тарттым саған жалаңаштап (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰШАН-ДАРИЯ с ы н. *Көз жеткісіз, ұшы-қиыры жоқ, орасан көп.* Батысым – байтақ Украина, Гүлденген бақша, гүлімсің. Солтүстік – ұлы мұхитым, *Ұшан-дария* шегімсің (Жамбыл, Таңд. шығ.).

ҰШАН-ТЕҢІЗ с ы н. **1.** *Ұлан-қайыр, шексіз-шетсіз.* Жайлау болып отырған *ұшан-теңіз* құба жонда соқа суыратын жер жоқ. Қалпымен егінжай (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Астана Алматының қаласынан, Сарыарқа, Жетісудың саласынан, Аймағы алты айлық жол Қазақстан Қиыр-сыз *ұшан-теңіз* даласынан (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ғылымың болса-дағы *ұшан-теңіз*, Файда жоқ өз халқыңа қызмет етпей. Көрген мен көрмегенде көп парық бар, Ашылмас жігіт адам сыннан өтпей (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Көл-көсір. Ұшан-теңіз* борышың бар мойныңда. Сені өсірген, әкең, әжең, нағашың Жатыр қазір қара жердің қойнында. Ол жандарға өкпең болса айт маған, Қарызыңды айт, болса алдыңнан қайтпаған! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Отанның байтақ жеріне Жауыздар жеміс екпесін. *Ұшан-теңіз* байлықты Қанды ауыз шайқап төкпесін (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Әбубәкір ақсақалдың да қазақ-қырғызға қымбаттығы еткен еңбегінің *ұшан-теңіздігінде* емес, адал ойлы қамқор болуында (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰШАР з а т. *Биік ағаштың, таудың жоғарғы жағы.* Алатауды атамыз еншіледі, Жұт келсе де екі елге тең сын еді. Мәулен басты шыңдардың *ұшарындай* Ақ қалпақты бауырым, келші бері (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Құзардың ерні – ұяның *ұшар* жиегі, Қыранға тамақ, қисынсыз жерден тиеді. Қызылдар еді қидасын кәрі жіліктің, Ал қызыл еттен де ада боп шықты сүйегі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Ұшар басы. *Биік ағаштың, таудың т.б. ең жоғарғы ұшы, төбесі.* Көрдім оны – шыңның *ұшар басынан*, Қалғып жүрген ақша бұлттар қасынан. Көрдім оны – үлбіреген қыздардың Арқасына қоя берген шашынан (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Мен осынау азын-аулақ жасымда Жүрегімнің лапылдаған отымен Сан жолдардан өтіп ем, Сан орманның *ұшар басын* идіріп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҰШАТ з а т. ж е р г. *Ішіне 4-5 шелек су сиятын екі жағында құлағы бар ағаш ыдыс. Ұшаттың* екі құлағынан көлденең елек өткізіп, екі кісі су тасиды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰШБУ е с і м. к ө н е. *Осы.* Міне, Құран, Алла атымен ант еттім, *Ұшбу* сырыңды ешбір пендеге шашпасқа! – деді (Д.Әбілев, Арман.). – *Ұшбу* сөздер көңіліме қона ма, Етсек сондай көңілің сенің тола ма? («Көрұғлы».). Сахараға шығып кездім бұл жаһанды, Қинадым сөйтіп жүріп ғаріп жанды. Келіп ем *ұшбу* күні бұл шаһарға, Уа, тоба, таптым міне шаһзадамды (Ғашық-наме.). Әр пенденің басында әртүрлі іс бар, Табылған барша жұрттан *ұшбу* кеңес. Егерде жүрегінде талап болса, Қорғанбай көкке ұмтыл, бойды теңес (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҰШБЫР з а т. *Майдалайтын құрал.* – Таскөмірі жұқа жерлер үшкір қайламен қазылады, тас көмірі қалың жерлерде *ұшбырмен* соғылады, – деді Хасен. Тас көмірге соққан ұшбырдай емес, көк

тасқа, мыстың кеніне соққан *ұ ш б ы р* тіпті қиын болады (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҰШҚАЛАҚ с ы н. **1.** *Ұйытқып соққан (жел).* Таң самалына жалғаса ұйытқыған *ұ ш қ а л а қ* жел пайда болды (Б.Майлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Жеңілтек, шошақай, тұштақай.* Кейбір *ұ ш қ а л а қ* қыздар түзде жігітімен аймаласып келіп, үйінде ұялмай әкесінің мойнына асылады (З.Шүкіров, Сарша тамыз). *Ұ ш қ а л а қ* бала сырттан алған әсердің ыңғайына тез құбылады, оны сыртқы ықпал билейді. Бір нәрсенің мысы жеңді-ақ, ол дереу, қолма-қол сол бағытта істей бастайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Темірбайдың ұйқысы қанып қалған болса да, баласының көзіне жеңіл мінезді *ұ ш қ а л а қ* адам болып көрінгісі келмей, маңғазданып, ыңыранып екінші жамбасына ауып жатты (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Алып-қашпа, анық емес.* «Русское словоның» хабарлары *ұ ш қ а л а қ* болушы еді деп, оған қанағаттанбай, нағыз анығын білетін орындардан сұрап, әбден анығына жеттік (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

ҰШҚАЛАҚТА= е т. *Ұшқалақтық көрсету, жеңілтектік жасау.* Есікке таяу отырған Қашқынов Зәмзәм деген кісі *ұ ш қ а л а қ т а п* қарғып тұрды (Ә.Тарази, Қиян.). Тәлімнің *ұ ш қ а л а қ т а п,* жағымпазданып сөйлеген адамнан жек көрері жоқ (Б.Майлин, Шығ.).

ҰШҚАЛАҚТАН= е т. *Жеңілтектену, шошақайлану.* Қуанышыңды қойыңа сыйғыза алмай, тым *ұ ш қ а л а қ т а н ы п* кетесің бе? («Қаз. әдеб.»). Мұндайда салмақты, маңғаз деген кісілердің өзі *ұ ш қ а л а қ т а н ы п* кетеді, ақылды саналатын, аузын бағып сөйлейтін жігіттердің жеңілтек жандарша мағынасыз бірдеңені көйтіп отырғанын көресіз (М.Мағауин, Бір ата.). – Шай ішіп барсаңыз қайтеді? – деді Асқар оның *ұ ш қ а л а қ т а н ғ а н ы н* ұнатпай (С.Мұқанов, Ботакөз.).

ҰШҚАЛАҚТАНУ *Ұшқалақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҰШҚАЛАҚТАУ[1] с ы н. *Шошақайлау, жеңілтектеу.* Бұған дейін тым *ұ ш қ а л а қ т а у* ұрыншақ мінезіме ерік бермей, өзімді-өзім зорға ұстап тұр едім (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Нұрқат жасында да *ұ ш қ а л а қ т а у* еді, өсе келе сол мінезінен айырылған көрінеді (З.Шашкин, Сенім). Жұмабайдың мінезі тұрақсыз, *ұ ш қ а л а қ т а у* болатын (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Жол бойы көңілсіздеу болған Лида кенет қайта көңілденіп, өзгеден ерек көп күліп *ұ ш қ а л а қ т а у* болып кетті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ҰШҚАЛАҚТАУ[2] *Ұшқалақта етістігінің қимыл атауы.*

ҰШҚАЛАҚТЫҚ з а т. *Жеңілтектік, шошақайлық, тұштақайлық.* Сен де сабырлы бол, ұшып-қонған *ұ ш қ а л а қ т ы қ т ы* жаным сүймейді (А.Лекеров, Түз гүлі).– *Ұ ш қ а л а қ т ы ғ ы н*-ай, бейшара! – деп қойды Абылай, Жәмпейіске алая қарап, ұнатпаған кескінмен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Сенің осы қала ма *ұ ш қ а л а қ т ы қ* мінезің? Жансыз адам жасай ма? Бар ма сенде ойсезім? (Айтыс).

Ұшқалақтық істеді [жасады]. *Асықты, асығыстық жасады.* Бір түннің ішінде алмалы-салмалы шешім қабылдап, *ұ ш қ а л а қ т ы қ і с т е й* алмаймын (Б.Момышұлы, Шығ.).

ҰШҚАРЫ с ы н. *Байыбына бармай, жеңіл-желпі, ұстіртін.* Кей жерін дұрыс басқаныңмен, сен кейде *ұ ш қ а р ы* ойлайсың (С.Талжанов, Өткен күн.). Әбіш өз ойының бұ жөнінде *ұ ш қ а р ы* екенін аңғарады (М.Әуезов, Абай жолы). – Сөзіме құлақ қой, Қасболат, – деді Оспан, – бір жағы сен осы арада тым *ұ ш қ а р ы* кетіп отырсың (С.Омаров, Қызыл арай.). Құйындай дөңгелене соққан өзінің *ұ ш қ а р ы* ойын өзі бөліп Нұрлан сөз қозғады (З.Шашкин, Сенім.).

Ұшқары сөйлеу. *Ойланбай айта салу.* Өзіңіз осы ауылдың дүрдей бастықтарының бірісіз, *ұ ш қ а р ы с ө й л е у* сізге жараспайды-ақ (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҰШҚАРЫЛАУ с ы н. *Жеңіл-желпілеу, ұстіртіндеу.* Рак ауруы туралы халық арасында *ұ ш қ а р ы л а у* пікірлер де кездесе береді («Мәдениет және тұрмыс»). Ол өзінің *ұ ш қ а р ы л а у* пікіріне кейін өкінді (Қ.Жаркенов, Туыстар.).

ҰШҚАРЫЛЫҚ з а т. *Істің байыбына бармай, ұстіртін қимыл-әрекет жасаушылық.* – Қой, олай деме, Төлеутай! Істің байыбына бармай, *ұ ш қ а р ы л ы қ* істеме, – деді Алмабек (С.Омаров, Қиыр.). Бұрынғы психологияның қарайтын мәселесі бұл күнде өзгерді. Бірақ пәннің заты өзгерген себепті атын да тастаймыз десек, онымыз тым солақайлық, *ұ ш қ а р ы л ы қ* болар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Қойды сонда қоздатамыз деген ойға көбірек ауысып отырмын. Сенің бұйрық беріп қойғаның өте *ұ ш қ а р ы л ы қ* болды Мұрат, – деді Әлім (М.Әуезов, Өскен өркен).

ҰШҚАРЫРАҚ с ы н. *Ұшқарылау, жеңіл-желпілеу.* Автор оқиға арқауын шырқау шегіне жеткіземін деп Заманбаевты тұтқынға айдатып бітіруі тым *ұ ш қ а р ы р а қ* сияқты («Лен. жас»).

ҰШҚАС= е т. *Бір-бірімен жалғасу, ынтымақтасу.* Қанекей десіп тағы да қолтықтасып, *ұ ш қ а с ы п* ілгері басты (Д.Досжанов, Келіншектау.). Тойдан қайтқандар мінгесіп, *ұ ш қ а с ы п,* ауылға қарай бет алады (Б.Кәмалашұлы, Моңғ. қаз. салт-дәстүрі.).

ҰШҚАСУ *Ұшқас етістігінің қимыл атауы.*

ҰШҚАТ з а т. ө с. <лат. lonicera> ***Ұшқат.*** *Ұсақ жапырақты бұта өсімдігі. Ұ ш қ а т* бақта, саябақта, орман алқабында өсіріледі (Қаз. тілі. термин. Педагогика.). Құлама беткейді бұйралаған ыңғай *ұ ш қ а т* шоғырлары. Солардың бір нуынан

арқалары сары қоңыр, жер түстес екі жануар атып шығыпты (З.Ақышев, Жұмбақ іздер.). Балтаның, балғаның, қамшының саптары көбінесе ырғай мен шырғай, *ұ ш қ а т* ағаштарынан, тобылғыдан істейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Ол тағы біраз жүріп барып, қалың *ұ ш қ а т* пен мош өскен қойнауға жетті (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

ҰШҚЫН з а т. **1.** *Жалын шашқан ұсақ шоқ.* Шоқ үстінен кішкене *ұ ш қ ы н* ұшты да, біразырақ шоқ қызара түсті де, Дереу сөніп, тезірек күлге айналды, Астындағы ыстық күлді құшты да (М.Жұмабаев, Шығ.). Болса да суық қысты күн, Соғады бетке мұнда аптап. Көтеріп оттың *ұ ш қ ы н ы н*, Көшеді бұлттар будақтап (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Шықылдаған балға, жарқылдаған *ұ ш қ ы н г а* бір кезде Мейрам елең етті (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). **2.** *Ұшқындап жауған майда қар, қылау.* Дәметкен «Күнім!» деп құшақтай ап, қардың *ұ ш қ ы н д а р ы* жабысқан сүп-суық бетінен өбе сүйіп-сүйіп алды (С.Мұқанов, Аспаз.). Лақтырған аспан саулатып, Жұлдыздай қардың *ұ ш қ ы н ы*, Тұрғандай жазды толғатып, Аязды, ойлы қыс күні (С.Мәуленов, Алыс кет.). **3.** а у ы с. *Бір нәрсенің белгісі, нышаны, көрінісі.* Абай Дәрмен жүзіндегі басылмаған ақындық *ұ ш қ ы н д ы* танып тұр (М.Әуезов, Абай жолы). Осы арада жүрегіңе махаббаттың бір *ұ ш қ ы н ы* түскен тәрізді (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.) Хадиша көңілінің арғы түбінде ажуа, мысқылдың жылтылдаған *ұ ш қ ы н ы н* байқап қалдым (З.Шашкин, Өмір.). **4.** *Шашыранды, ұсақ зат.* Әуелі көзді көрсін деп беріпті, егер көз жоқ болса, дүниедегі көрікті нәрселердің көркінен қайтіп ләззат алар едік? Ол көз нәзіктігінен керегіне қарай ашып, жауып тұрсын үшін қабақты беріпті. Желден, *ұ ш қ ы н н а н* қаға берсін болсын үшін кірпік беріпті (Абай, Тол. жин.). **5.** а у ы с. *Болмашы, кішкене нәрсе. Ұ ш қ ы н н а н* өрт шығады (Мақал). **6**. а у ы с. *Қайрат-жігер.* Алған ұлы елінің күш туынан, Өткен соғыс суығы, ыстығынан. Алау жағып достарын жылытты ол, Өз жанының жалынды *ұ ш қ ы н ы н а н* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Лаулата алмай бойдағы бар *ұ ш қ ы н д ы*, Жүрген кезім армандап алыс қырды. Бірде мені Төлеген Айбергенов Тарлан ақын Тайырмен таныстырды (М.Шаханов, Ғасырлар.). **7.** а у ы с. *Махаббат, сезім.* Өзің лаулат жүрегімнің *ұ ш қ ы н ы н*, Заңғар биік махаббаттай ыстығым. Россиям – Радищев, Герценім, Некрасов, Пушкинім (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ұшқыннан өрт [от] шығады. *Болмашы нәрседен зор шатақ туады деген мағынада. Ұ ш қ ы н н а н о т ш ы ғ а т ы н ы н* мен баяғыда білгем! Өзің ғой болмай жүріп өршітіп алған, – деді Ораз (М.Иманжанов, Шығ.). Үлкен үйге кішкене кілт жол ашатын сияқты үлкен іске көбіне кіші іс кілт болады, кіп-кішкене *ұ ш қ ы н н а н* үп-үлкен *ө р т ш ы ғ а д ы* (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Ө р т ш ы ғ а д ы ұ ш қ ы н н а н*, Дірілдеп жер тірегі... Өлең деген – Ышқынған – Ықылымның жүрегі! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ұшқыны тиеді. *Бұл жерде кесір шарпуы іліп кетеді деген мағынада.* Жаманның кесапаты – жайнаған шоқ (Ақан сері, Шығ).

Ұшқын шашты [атты, шашырады, шықты]. *Жарқырады, жайнады, жалын шашты.* Қараңғы жүзбен сарқырап, төңірекке *ұ ш қ ы н ш а ш ы п*, қиядан асып тау тасқына дарияға ағады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өзің жадау, жүзің сынық болғанмен, көзіңде нұр ойнап, *ұ ш қ ы н ш а ш ы п* тұр (Б.Тоқтаров, Тауда.). Соңғы аттылар Құнанбай қасына жеткенде, балқыған темірдей боп *ұ ш қ ы н а т ы п* жарқыраған үлкен күн, алыстағы Арқат тауының иректелген жотасына міне бастады (М.Әуезов, Абай жолы). Мейрамның жүзіне оқтын-оқтын қарап қойғанда Чайковтың көзінен шаттық *ұ ш қ ы н ш а ш ы р а й д ы* (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). *Ш а ш ы р а д ы ұ ш қ ы н* көзімнен, Бас осал екен, тас мықты. Ес кіріп сонда сезінгем, Өткенін қайран жастықтың (М.Мақатаев, Шығ.). Не десең де бұл істер саған дайын, Несіне енді оған аялдайын... Көзінен *ұ ш қ ы н ш ы қ қ а н* анау қыз кім? Белгілі, жан емес қой қарапайым (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰШҚЫНДА= е т. **1.** *Ұшқын болып ұшу, қиыршықтану.* Жапалақ-жапалақ қар *ұ ш қ ы н д а п*, таң білінді (Қ.Сәрсекеев, Қараша.). Октябрьдің он бесі күні қар *ұ ш қ ы н д а п* тұрғанда, абақтыдан екі солдат Әділді айдап начальникке алып келді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әріден, тереңнен тұтанатын от, жан оты. Шақпақ тастан шыққандай *ұ ш қ ы н д а п* жарқ-жұрқ етіп жалтылдап қалады (З.Қабдолов, Жалын.). **2.** *Алаулап көріну.* Аспанда туындаған бірлі-жарым жұлдыздармен бірге арғы бетте қала шамдары да *ұ ш қ ы н д а п* шашырай бастады (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **3**. *Көзінен ұшқын шашу, жайнау.* Шураның қуанышында шек жоқ, алдынан ұшырасқан адамды, кім болса ол болсын, құшақтап алып шалп-шалп сүйеді. Екі беті албырап, көзі *ұ ш қ ы н д а п* асып-сасып жүргені (Ә.Тарази, Басынан Қаратаудың.). Жыр айтылған жерге маңайдағылар жиналып, шатырдың іші толып кетіпті. Жас жігіттер, көздерінен от *ұ ш қ ы н д а ғ а н* сөзге құмар балалар есік алдында қаптап отыр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). *Ұ ш қ ы н д а п* жалын көздегі, Келеді сырттай қызығып. Әскери салтпен, өздері Қалыпты қаздай тізіліп (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҰШҚЫНДАЙ с ы н. *Ұшқын сияқты.* Майданда шаңды боратып, Өрттен шыққан *ұ ш қ ы н д а й* Оқты шашқың келе ме? Туған елді сағынып, «Жүрмін,– деп, мұнда нағылып?» (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҰШҚЫНДАЛ= е т. *Ұшқын шашу, жалындау.* Бүгінгі жиналысқа қатынасып жатқан 70 мыңнан астам комсомол-жастың әрқайсысының жүрегінде *ұ ш қ ы н д а л ғ а н* айтар ой, көпшілікке тастар пікірі болды («Лен. жас»).

ҰШҚЫНДАЛУ *Ұшқындал етістігінің қимыл атауы.*

ҰШҚЫНДАН= е т. **1.** *Ұшқын шашу, алаулану.* Төңірек *ұ ш қ ы н д а н ы п*, жер дүние жаңғырып кетті (К.Тоқаев, Көмескі із.). **2.** *Көзі жайнау, от шашу.* Айша қуанышты, Шамның жарығымен көзі *ұ ш қ ы н д а н ы п* жайнап тұр (С.Ерубаев, Шығ.). Мұса да жасанып, жасарып кеткендей, осындай «бошалаудан» қайтқанда моншаға түсіп, тазаланып келетін әдеті, «өкіметтерше» артына қайырған қалың бұйра шашы, шаш емес құйған күміс дерсің, кең маңдайы жарқырап, көздері *ұ ш қ ы н д а н ы п*, тояттаған бүркіттей қонжиып отыр (Ә.Тарази, Тас жарған.). Сонда бала ойланып қалды, Бір қызарып, бір сұрланып. Тесе қарап оттай жанды, Қара көзі *ұ ш қ ы н да н ы п* (Т.Жароков, Шығ. жин.).

ҰШҚЫНДАНУ *Ұшқындан етістігінің қимыл атауы.*

ҰШҚЫНДАС с ы н. *Ұқсас, бір сарынды.* Сеніменен жүрек жалғас, іш мұңдас, Өміріміз, көңіліміз *ұ ш қ ы н д а с*. Менің кеудем толып кетті бір нұрға Сорғалады көздерімнен ыстық жас (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҰШҚЫНДАТ= е т. **1.** *Ұшқын шаштыру, ұшқын қып шашырату.* Шоқты қозғап, *ұ ш қ ы н д а т ы п* жатыр (Ауызекі). **2.** *Көзінен ұшқын шашқызу.* Нүркен мойыл қарашықтан ызалы жалын *ұ ш қ ы н д а т ы п* төңіректі тінте қарайды (Ә. Сәрсенбаев, Батыр.). Тайман әкесіне, өзінің сүйікті әкесіне қызғанышпен қадалып, көзін *ұ ш қ ы н д а т а* тікті (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). **3.** а у ы с. *Бір нәрсенің белгісін, нышанын білдіру, ұміттендіру.* Қыз өзіне сенімін өсірерлік ниет, ықылас білдіре қоймаса да ауылға қайтқысы келгені жанына жағып, үміт сәулесін *ұ ш қ ы н д а т ы п*, еңсесін көтергендей болды (Б.Тілегенов, Уақыт.).

ҰШҚЫНДАТУ *Ұшқындат етістігінің қимыл атауы..* Ертеден кешке шейін қашқан қасқыр өкпесі әбден өшкенде тілін салақтатып, көзін *ұ ш қ ы н д а т у ш ы* еді (Т.Әлімқұлов, Шежірелі Сахара.).

ҰШҚЫНДАУ *Ұшқында етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұшқын болып ұшу.* Кешегідей емес, ызғырық жел басылуы, қар *ұ ш қ ы н д а у ы* тоқтаған (Алғы шепте.). Қар *ұ ш қ ы н д а у ғ а* таяу тұрған ертеңгі шақ (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** а у ы с. *Ұшқыны тию, пайда болу.* Алғашқы қауіп қазір атымен жоқ. Бірақ емделмесең дерт кейін *ұ ш қ ы н д а у ы* мүмкін (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ҰШҚЫНДЫ с ы н. **1.** *Ұшқын атқан, ұшқындаған.* Жалынды, *ұ ш қ ы н д ы* қып-қызыл шлак ақтарылды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). **2.** *Жайнаған, ұшқын шашқан өткір (көз).* Дәниелдің ойлы көзі қара судай тұнып, қыздың жүрегін ғажайып бір тыныштыққа бөлесе, Арманның *ұ ш қ ы н д ы* өткір көзі ақыл, ойын біржолата өртеп жібергелі тұрғандай, жанын бірден әбігерге салды (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Тасты паналай, пулеметінен от бүріккен Мәншүктің *ұ ш қ ы н д ы* дөңгелек қара көзі, қарауылдан қия бұрылмай, алдыңғы жаққа қадалып қатты да қалды (С.Мұқанов, Аспаз.). **3.** а у ы с. *Жалынды, тегеурінді (сөз).* Журналистің сөзі оттай ұшқыр, қанжардай өткір, оттай *ұ ш қ ы н д ы* болса ғана көздеген нысанасына барып дөп тиеді (С.Мәуленов, Жұлдызды жылдар.).

ҰШҚЫНДЫР= е т. *Ұшықтыру, шиеленістіру.* Сосын, былай деп айтты да: Кешегі Жәукеге істегендерің іс емес. Мен шошынам, осы жұмысты *ұ ш қ ы н д ы р ы п* жібере ме деп (Б.Майлин, Шығ.). – Екеулеп әрең көтеріп жеткіздік, – деді Сағынай ойда жоқ жерден жаңалық хабар әкелгендей құтырта, *ұ ш қ ы н д ы р а* беріп. Сағынайдың үнінен кекеп-мұқаған сарын байқалады (А.Байтанаев, Асан.).

ҰШҚЫНДЫРУ *Ұшқындыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰШҚЫНТ= е т. *Құтырту, қыздыру.* Спектакль оқиғасының қатты ширыққан бұл тұсын актриса маңдайға қылыш кезегендей *ұ ш қ ы н т ы п* өте әсерлі ойнады (М.Сатыбалдиев, Мөлдір.).

ҰШҚЫР с ы н. **1.** *Ұшатын, ұшқыш.* Адам баласы қанағатсыздық бірлән бұл хайуандардың тұқымын құртып, алдыңғылар артқыларға жәбір қылмасын деп, өзге хайуандарды бірін *ұ ш қ ы р* қанатына, бірін күшті қуатына, бірін жүйрік аяғына сүйентіп, адам баласына өсіп-өніп, теңдік алсын емес, бәлки адам баласының үзілмес нәсіліне таусылмас азық болсын дегендік (Абай, Тол. жин.). Тебіреніп кететін Тіл бітіріп қайыңға. Ұзақ аңыз ететін *Ұ ш қ ы р* кілем жайында (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Жүрдек, ұшпа (поезд, самолет т.б.).* Москва-Алматы *ұ ш қ ы р* поезі оңтүстікке бет алып жүйткіп келеді (С.Омаров, Өмір.). Машинамен, поезбен байтақ даланы аз уақытта аралап шығу мүмкін емес. Сондықтан да сапарға шықсақ *ұ ш қ ы р* көлік-самолетті қалап аламыз («Қаз. әдеб».). **3**. *Жүйрік (ат).* Әлжанның *ұ ш қ ы р*, жарау күрең қасқасы ә дегенде қасқырды бастырмалатып, суырлып шыққанмен, ұзақ, үрдіс шабысқа шыдай алмай, түске таман босаңси берген (С.Жүнісов, Ақан сері). *Ұ ш қ ы р* ат, түзу мылтық, болат найза, Киінген көк дулыға батыр қайда? Қамығып қанға толған жүрек қайда? Бұрқ еткен біраузыдан тілек қайда? (М.Дулатов, Шығ.). Ерттеп мінсем бір жүйрік *ұ ш қ ы р* атты, Шапсам, ұшсам сұңқардай құстан қатты, Жалпақ дала, кең теңіз бәрін өтіп, қуып жетіп қайтарсам

жастық шақты (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Тегеуірінді, өткір, майталман.* Ойы *ұ ш қ ы р,* тілі жүйрік келіншекке әлі риза (Ә.Тарази, Тас жарған.). Ойларыма жібер *ұ ш қ ы р* қиял сап, О, қайындар, тұрмын сенен күй аңсап. Ол да сендей қаз омырау, сұңғақ бой, Ол да сендей кей кездері ұялшақ (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қаншама ғажайып жырлар туар еді оның отты сезімінен, *ұ ш қ ы р* қаламынан (С.Мәуленов, Үркер.). **5.** а у ы с. *Шебер, бейім.* Оқып, біліп пайдалан, біреуге ұқтыр, Әліңше дін миллатқа пайда жұқтыр. Мен білем деп бүлінген толып жатыр, Надан арам мақтанға болмақ *ұ ш қ ы р* (Ә.Найманбаев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Аумалы-төкпелі заман.* Нағыз бақыт тұяғымен тұлпардың, Қиялымен сұңқардың, Өлшенетін мына *ұ ш қ ы р* заманда Бірте-бірте құнсызданар бағаң да (М.Шаханов, Ғасырлар.). Алайда тоқсаныншы жылдардың басы ала келген *ұ ш қ ы р* уақыт өз талаптарын алға тартты («Егемен Қазақстан»).

ҰШҚЫРЛА= ет. **1.** *Ұштау, ширату.* Түн сайын шаруалар қолдан оқ жасайды, бамбук ағашынан *ұ ш қ ы р л а п* қада жасайды («Қаз. әдеб».). **2.** а у ы с. *Шыңдау, жетілдіру.* Ауылдың көктемгі кеші, саф ауа, шексіз-шетсіз дала, кең аспан, осының өзі көңілді өсіріп, қиялды *ұ ш қ ы р л а й д ы* (С.Еркебаев, Ауыл кештері.).

ҰШҚЫРЛАН= е т. *Өткірлену, ұшталу.* Ойға ой жамалып, қиялы әлдеқалай *ұ ш қ ы р л а н ы п* кеткендей болады (Ә.Нәбиев, Шолпан.). Оның миына ұштасқан сезім рефлекстері әлі *ұ ш қ ы р л а н а* түспеген-ді (Т.Шаханов, Көгілдір.). Қодарқұлға тән бір қасиет бар: ол шын күйінсе, не шын шабыттанса ғана шын өмір сүргендей болады, мінез-құлқының түрлі-түрлі қыры құлпыра ашылып, жайнай түсетін, тілі өткірлене, ойы *ұ ш қ ы р л а н а* түсетін (Ә.Тарази, Қиян соқпақ.).

ҰШҚЫРЛАНДЫР= е т. *Ұшқыр ету, ұштау, шыңдау.* Мұндай мерекелер оқушының жанын жасартады, *ұ ш қ ы р л а н д ы р а д ы,* жүрегін әлдендіреді (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

ҰШҚЫРЛАНДЫРУ *Ұшқырландыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰШҚЫРЛАНУ *Ұшқырлан етістігінің қимыл атауы.* Таланттың, ой-қабілеттің ашылып, *ұ ш қ ы р л а н у ы н а* жағдай туды (Р.Дәуренбекова, Абзал ана.).

ҰШҚЫРЛАУ[1] с ы н. **1.** *Ұшқырырақ, өткірірек.* Кейде мінезі *ұ ш қ ы р л а у,* кесіп-пішуге жылдамдау көрінетін басшының әділдігі мен турашылдығы да бір басына жетіп артылар еді (О.Сәрсенбаев, Жақсы. көз.). **2.** *Жүйріктеу.* Спорт жарыстарында американның желісті жылқысы орловтың желісті жылқысынан сәл *ұ ш қ ы р л а у* болып шыққан (Д.Керімбаев, Қазақст.). Есіркегеннің аты өзгелерінің атынан *ұ ш қ ы р л а у* болды (І.Есенберлин, Қаһар.).

ҰШҚЫРЛАУ[2] *Ұшқырла етістігінің қимыл атауы.*

ҰШҚЫРЛЫ с ы н. *Ұшталған, өткір.* Тұлпар міндік баптаулы, *ұ ш қ ы р л ы* найза саптаулы, Өткір алмас таптаулы, Қынапқа қылыш қаптаулы (Батырлар жыры.). От орнындай тұяғың, *ұ ш қ ы р л ы* жебе құлағың, өзгеден артық сияғың, Жануар сені сағындым (Батырлар жыры.).

ҰШҚЫРЛЫҚ з а т. **1.** *Жүрдектік, шапшаңдық, ұшпалық.* Әрине, сіздерге ракета *ұ ш қ ы р л ы ғ ы* керек екені даусыз (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). **2.** *Жүйріктік.* Мұндай ойындарда аттың *ұ ш қ ы р л ы ғ ы,* Ойының оңтайлылығы, белінің беріктігі, жігіттің ептілігі сыналады (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.). Алып-жұлып бара жатқан аттың *ұ ш қ ы р л ы ғ ы* болмаса да бір қоналқы жерге құлағының түбі де жіпсімей жететін нағыз ұзақ жолдың аты (С.Жүнісов, Жапанда.). **3.** а у ы с. *Тегеурінділік, өткірлік.* Ақын ойы ұшқыр ой, бірақ ол *ұ ш қ ы р л ы қ* көп жаратуды, тебіренуді керек етеді (І.Омаров, Серпін.). Мәселен, біз адамның ой ұшқырлығы неден болатындығын білгіміз келеді екен. Ойдың *ұ ш қ ы р л ы ғ ы н а* сүрең беретін сондай себеп көп, Ұшқырына жету мүмкін емес (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сырың да, мінің де, *ұ ш қ ы р л ы ғ ы ң* да, ұтқырлығың да, ой дүниеңнің тереңдігі мен саяздығы да тез аңғарылып, көпшілік талқысына түсіп жатады (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

ҰШҚЫШ[1] з а т. *Ұшақ, тікұшақ сияқты әуе кемесін ұшып басқаратын адам, пилот.* Жолаушылар тегіс кіріп, орын-орындарына жайғасқаннан кейін есікті сарт еткізіп жауып, *ұ ш қ ы ш* ілгері, кабинаға қарай кетті (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Ана: – *Ұ ш қ ы ш* болам деуші едің ғой... ұштың ба? Сен де қазір самғап жүрген құссың ба? Жазым болып кетпеші тек, әйтеуір, Тиіп кетіп... найзағай ма, ұшқын ба (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *Ұ ш қ ы ш қ а* аспан керек ұшу үшін, Зымырап жерге қайта түсу үшін. Диқанға дала керек, дала керек, Сезуге дәннің тулап бұлқынысын (С.Мәуленов, Алыс кет.). Кісі күтетін бөлмеде отырған бір ұзын бойлы *ұ ш қ ы ш* жігіт менің кім екенімді естіп, орнынан ұшып түрегеліп, қасыма келді (І.Есенберлин, Ғашықтар).

Ұшқыштар мектебі. *Ұшқыш мамандығын оқытатын оқу орны.* Талғат 1940 жылдың күзінде Саратовтың *ұ ш қ ы ш т а р м е к т е б і н е* келіп түсті (С.Бақбергенов, Өз. жігіт.).

ҰШҚЫШ[2] с ы н. *Ұшуға бейім, ұшатын.* ...Қанын құйып қазақтың мың атының, Мінгізіп ап қазақтың бір ақынын. Сен шыдасаң, шыдаймын мен де, *ұ ш қ ы ш,* Жырдан өтер жоқ шығар сұрапылың (М.Мақатаев, Шығ.).

Ұшқыш кесірткелер. з о о л. <лат. pterosauria> *Ұшуға бейімделген диапсидті бауырымен жорғалау-*

шылар отряды. Ұ ш қ ы ш к е с і р т к е л е р алдыңғы аяқтары жарғақты қанатқа айналған (Қаз. тілі. термин. Биология). *Ұ ш қ ы ш к е с і р т к е л е р д і ң* қазба қалдықтары балықтардың, ихтиозаврлардың, плезиозаврлардың қалдықтарымен бірге Еуропадан, Шығыс Африкадан, Солтүстік Америкадан табылған (Қаз. тілі. термин. Биология.).

Ұшқыш шар. *Көлемі 3–4 текше метрге дейін болатын, сутегімен толтырылған резеңке шар. Ұ ш қ ы ш т а р* теодолиттің көмегімен желдің бағыты мен жылдамдығын, ауа қабатының әртүрлі биіктігінде бұлт шекарасын анықтауға арналған (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

ҰШҚЫШТЫҚ з а т. *Әуе кемесін жүргізушілік.* Бірқатар жерлерде аэроклуб ұйымдасып, бірқатар жастар *ұ ш қ ы ш т ы қ* мамандық алды (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). Кейін ол *ұ ш қ ы ш т ы қ* мамандығына ауысты (Қ.Садықов, Парасат.).

ҰШПА[1] з а т. ж е р г. *Таудың ең биік жері, шың, құз.* Біздің жақта ұясын *ұ ш п а ғ а* салатын құстар көп (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Осы маңда Шерғалдан биік *ұ ш п а* жоқ. Суы болса түсіп өлейін, ұшпа болса ұшып өлейін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰШПА[2] с ы н. **1.** *Ұшатын, ұшып жүретін. Ұ ш п а* тәрелкенің болатынына сенетіндер де аз емес (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш.). Сол *ұ ш п а* тозаңдарды «аулау» арқылы-ақ завод жылына 4 миллион сом пайда түсіреді («Білім және еңбек»). Алатаудың басынан *ұ ш п а* шықты, Іше алмайсың суынан үш қасық та. Біздің қалқа сұрасаң бір асыл тас, Шәйі шапанын жамылып тысқа шықты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Жеңіл, қаңылтақ.* Әуелі *ұ ш п а* боранмен басталған қыс айының арты ызғырық желге айналады («Лен. жас»). **3.** а у ы с. *Жеңілтек (мінез).* Әйелдің көңілшектігін, тұрлаусыз *ұ ш п а* мінезін кешіруге болар (О.Сәрсенбаев, Жақсы.). Үміттің *ұ ш п а* мінезі ұнамаған сияқты (Б.Тілегенов, Уақыт.). **4.** *Тіз етпе, шықпа, ұшқыр.* Әй, жастар-ай, *ұ ш п а* жүйріктей арындап-арындап барлығын ұмытасыңдар (Қоғамдық тәртіп.). Бірер қырлық *ұ ш п а* тайдай ентікпе, Айхой, досым, қызықсыңау сен тіпті. Болмашыға – мен осы үшін жаралғам, Осы дейсің кеудемдегі бар арман (Ж.Әбдірашев, Найзағай**.). 5.** а у ы с. *Алып-ұшпа (көңіл).* Бәрінің де бүгін кешеден бергі елеуреген *ұ ш п а* көңілі жай тапқандай (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.).

Ұшпа балықтар. з о о л. *Теңізде, мұхитта кездесетін және су бетіне шығып, ондаған, жүздеген метрге дейін ұша алатын балық түрлері.*

Ұшпа бұлт. *Түйдек-түйдек болып шоғырланған алашабыр бұлт.* Аспандағы аққан сеңдей жосыған, түте-түте болып жел қуған қаңбақша жүгіріп ұшып өтіп жатқан қалың қара сұр *ұ ш п а б ұ л т т а р* енді айқын көрініп тұрды (С.Сейфуллин, Әңгім.). Аспанды тұмшалап төмендей жорғалаған *ұ ш п а б ұ л т* күннің көзін көлегейлеп көрсетпейді (С.Талжанов, Сейфулла.). Аспанда ойдым-ойдым *ұ ш п а б ұ л т т а р* көлеңкесі бетінді сипап өте шығады да артынша күн жарқырап қызған табаның аптабындай жалын шарпиды (Ш.Мұртазаев, Қара маржан.).

Ұшпа жеміс. б о т. *Өсімдік тұқымдары мен жемістерінің жел арқылы тарауға бейімделген түрлері.*

ҰШПАДАЙ с ы н. *Ұшпа сияқты.* Дем алысы – үскірік, аяз бен қар, Кәрі құдаң – қыс келіп әлек салды. *Ұ ш п а д а й* бөркін киіп оқшырайтып, Аязбен қызарып, ажарланды (Абай, Тол. жин.). Алтайдың арғы басынан қашып-пысып, жаяужалпылы бар аңсарымды аулап алған соң, құрақ ұшып жеткен жерім қара шыңырақ басын *ұ ш п а д а й* қара бұлт торлаған (О.Бөкеев, Үркер.).

ҰШПАҚ з а т. **1.** д і н и. *Бейіш, жұмақ.* «Мың күнгі *ұ ш п а қ т а н* бір күнгі тіршілік» дегендей, жанын сүйретіп жүре бермей ме? (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Опасыз өз еліне, кімді апарар *ұ ш п а қ қ а.* Ондай сатқын тегінде Қара жерді құшпақ та (Ж.Қашқынов, Соқпақ.). Көктен жаңбыр, таулардан сулар жүріп, Жайылар жер жүзіне қардың суы *Ұ ш п а қ т ы ң* бір сәулесі жерге түсіп, Өсірер жерден шөпті нұрдың буы (Үш ғасыр.). Қасиет шіркін байлықпен бағаланса, Қажеті жоқ, әрине, маған онша. Тапқан жолдан тоқтатып менің нем бар Сол жолымен *ұ ш п а қ қ а* бара қойса (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** а у ы с. *Бақытты өмір, шат тұрмыс.* Сәлмен мен Жұмабек бұған *ұ ш п а қ* орнатар дейсің бе? (Б.Тілегенов, Уақыт.). Патшалар жек көргенін жер қылып, қолдағанын *ұ ш п а қ қ а* көтеріп, жеке басының қалауынша ойға келгенін жасайтын (Р.Бердібаев, Гүлстан.).

Ұшпағына жетті. *Мұрат-мақсаты орындалды, бақытты болды.* Таяғына сүйеніп ап, ақырын Саусағымен сипап құмын, тақырын, *Ұ ш п а ғ ы н а ж е т т і* өзінің ақыры, Қыстағына қайта оралды ақының (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Ұшпаққа жеткізді. *Жарылқады.* Апасының баласын аямаған Тамыз кімді *ұ ш п а қ қ а ж е т к і з е р* дейсіңдер (М.Сүндетов, Қызыл су.).

Ұшпаққа шығарды. *Жарылқады, бақытқа жеткізді.* Оның даусы да, жарамазаны да бізді *ұ ш п а қ қ а ш ы ғ а р ғ а н д а й* болушы еді (І.Жансүгіров, Шығ.). Мына соңғы хатың мені *ұ ш п а қ қ а* бір *ш ы ғ а р ы п* тастады (Ә.Тәжібаев, Хаттар.). Осы қазақты *ұ ш п а қ қ а ш ы ғ а р а т ы н* мен бе сонда? (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

Ұшпаққа шықты. *Бақытқа кенелді, мақсатына жетті.* Шын сұлулық – *ш ы қ с а м* деген *ұ ш п а ғ ы м.* Шығамын деп өзімді өзім қыштадым. Жақсы жырға тұра алмаймын қызықпай, Жырыңды сол, жазса-дағы дұшпаным! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҰШПАЛЫ с ы н. **1.** *Ұшып кететін, ұшып жүретін. Ұ ш п а л ы*, сұр бұлттар көшкен керуен сықылды тіркесіп, оңтүстікке қарай жылжып ұшты (Б.Майлин, Шығ.). Нашатырный спирт тұнық, түссіз, ащы иісті, *ұ ш п а л ы* сұйық зат (Е.Оразақов, Дәрігер.). *Ұ ш п а л ы* сұр бұлттар көшкен керуен секілді тіркесіп, оңтүстікке қарай жылжып ұшып, күннің көзі біртіндеп ашыққа шығып, жылы шырайлы нұрын шаша бастады (С.Мәуленов, Үркер.). **2.** а у ы с. *Алып-ұшқан.* Сонау бір жылдарда бәнәйі себеппен Қызылқұмның қолтығында ұшырасқан *ұ ш п а л ы* үш жас көңілдің бүгінде сартап тартқан ізі ғана қалды (О.Сәрсенбаев, Жиде.).

ҰШПЫР з а т. с ө й л. ***Ұшбыр.*** Ертеде осының бәрін күпек, тәмке, балға *ұ ш п ұ р м е н* істеді-ау адам, – деп Көмекбай қарияның өткен күндерін еске алсақ (Ғ.Мұстафин, Өмір.).

ҰШПҰТТА= е т. ж е р г. *Шідерлеу, шідер салу.* Биені *ұ ш п ұ т т а п* қойған, алысқа ұзап кете алмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰШТА= е т. **1.** *Бір нәрсені сүйірлеп ұшын шығару.* Арқада қойын жайып, атын тұсап, Отырған шың басында мүсінге ұсап, Қойшы шал, «*ұ ш т а р с ы ң* – деп қаламыңды», қайраулы қыныменен берді пышақ (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Олармен байланыс жасап, шоқпарды сайлап, қылышты қайрап, найзаны *ұ ш т а п* дайын жүріндер деуге тілі жетпей ме! (С.Әйешев, Жаңғыру). Жәуке тарамысын ысқылап, егеумен бізін *ұ ш т а п* алды да, іске шұғыл кірісіп кетті (С.Омаров, Қызыл арай). **2.** а у ы с. *Шеберлік пен өнерлілікті арттыру, жетілдіру, жақсарту.* Ауыл палуандарының өз шеберліктерін *ұ ш т а й* беруіне әменде тілектеспіз («Спорт»). Қолөнерінің осылайша ерекше бағалануы жас суретшінің талабын *ұ ш т а й* түсті («Қазақст. мект.»). Көне даланың көп сырларын көкірегіне түйген кемеңгер Абай өз ойын орыс өлеңдері арқылы *ұ ш т а д ы* (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

ҰШТАЛ= е т. **1.** *Ұшы шығарылу.* Найза *ұ ш т а л ы п*, тұлпарлар жорытып, жебе жарқылдар, Күндер болған өлікке қара қарға қарқылдар (Жамбыл, Шығ.). Полковник Кондратьев сүйір *ұ ш т а л ғ а н* әртүрлі түсті қарындаштарды әрі-бері алақанына салып, уқалай отырып, мысқыл үнмен сөз қатты (К.Тоқаев, Тасқын.). Жолдар, жолдар, мені алыс апарыңдар. Апарыңдар, ұзаққа сапарым бар, Қаламдаймын әлі мен *ұ ш т а л м а ғ а н*, Өткізіңдер шөлдерден құс қонбаған, Сын тақпасын дос түгіл дұшпан маған (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Киімнің жең ұшының шығарылуы.* Әзімбайдың қолы жеңі *ұ ш т а л ы п* жатқан Сәрсенбайдың көйлегінің ғана үстіне емес, Шолпанның өз көйлегінің үстіне барып қалып еді (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жақсартылу, жетілдірілу, шыңдалу.* Осы кезде «Бостандық туы» газетінің төңірегіне Ақмола губерниясының қала, даласынан көркем әдебиетке, әсіресе өлеңге қаламы *ұ ш т а л ы п* келе жатқан бірталай жастар үйіріле бастаған еді (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жасымнан қара жұмыспен айналысып, қайратым *ұ ш т а л ғ а н д ы қ т а н* болар, он үш-он төрт жасқа ілінбестен балуан атандым (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

ҰШТАЛУ *Ұштал етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұшы шығарылу.* **2.** *Жақсартылу, жетілдірілу, шыңдалу.* Біз алдағы уақытта қабілетті жастардың қанаты қатаюына, қаламы *ұ ш т а л у ы н а* халқадірімізше камқорлық жасадық (Қ.Найманбаев, Серт). Сәкен жас талапкердің өлеңдерін оқып көріп, оның болашағынан үлкен үміт күтті. Қаламының *ұ ш т а л у ы н а,* дұрыс бағытта өсіп жетілуіне қамқоршы болып, оны өзі басқарып отырған «Еңбекші қазақ» газетіне жұмысқа орналастырады (І.Есхожин, Сәбит Мұқанов.).

ҰШТАН= е т. *Үшкірлену, ұшы шығу.* Бойдақ түйелер боздағы *ұ ш т а н ы п*, өркештері шаншыла өсіп, сақсұрдай сұлу топ болып, бір бетке өреді (С.Бегалин, Шығ.).

ҰШТАҢҚЫРА= е т. *Ұшын шығарыңқырау.* Есте барды тез жинап, *ұ ш т а ң қ ы р а п* алдым (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

ҰШТАҢҚЫРАУ *Ұштаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰШТАП з а т. *Ақ түсті тығыз мата.* Біреулер, тері тон, енді біреулері жібек, алтын, күміс жіптен тоқылған *ұ ш т а п* шапан киген (Ғалам ғажап.). Қауынның әңгелегіндей томпиған қос анары қос етек ақ *ұ ш т а п* көйлегінің омырауын кернейді (С.Омаров, Жүйрік.). Кигені қызыл ұштап көйлек (Н.Әбуталиев, Сахара.).

ҰШТАС= е т. *Ұласу, жалғасу.* Көне, көне заманда бұл арада сонау Солтүстік мұхитпен *ұ ш т а с қ а н* Сармат теңізі болған (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Мереке мерекеге жалғасса, табысқа табыс *ұ ш т а с т ы* (З.Қабдолов, Сыр.). *Ұ ш т а с қ а н* жердегі түзетілуге, аударылуға тиісті теміржол бойындағы жер қазғандардың жатақтары да лезде кеш жамылып, тыныштыққа кірісті (С.Сейфуллин, Шығ.). Жастарда күш тасады, Достар қол ұстасады. Көне тау сілемдері Өзара *ұ ш т а с а д ы* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҰШТАСТЫҚ з а т. *Үйлесімділік, жарасымдылық.* Ол тақырып кластан тыс жұмыстарда ғана емес, оқу процесінде *ұ ш т а с т ы қ* табуы керек («Қазақст. мұғ.»).

ҰШТАСТЫР= е т. **1.** *Ұластыру, жалғастыру.* Ақиқат пен аңызды *ұ ш т а с т ы р ғ а н* бұл адам жайында не жазамын, қалай жазамын деп толғандым (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Бақса да тағдыр бұған қысас қылып, Өзінен мықты жаудан күш асырып, Тарихта тұңғыш рет қазақ күресін Жібер-

ді төңкеріске *ұ ш т а с т ы р ы п* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** а у ы с. *Байланыстыру, қатар алып жүру.* Оқу мен жұмысты *ұ ш т а с т ы р а* жүргізу жиі кездеседі (Семья тәрбиесі.). Орта мектепте жастардың оқуы мен өнімді еңбегін *ұ ш т а с т ы р а* жүргізейік деген ұран көтерілді (З.Ақышев, Біздің шамш.). Жергілікті атқарушы органдар Қазақстан Республикасының атқарушы органдарының бірыңғай жүйесіне кіреді, тиісті аумақтың мүддесі мен даму қажеттілігін *ұ ш т а с т ы р а* отырып, атқарушы биліктің жалпы мемлекеттік саясатын жүргізуді қамтамасыз етеді (ҚР Конституциясы).

ҰШТАСТЫРУ *Ұштастыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұластыру, жалғастыру.* Әлеуметтік, халықтық мүддені түбегейлей көрсетуге халқымыздың басынан өткен небір сұрапыл тарихи, саясиәлеуметтік өмірде қазіргі заман көзқарасымен *ұ ш т а с т ы р у ғ а* талпыныс жасалған («Қаз. әдеб.»). **2.** *Байланыстыру.* Проблемалы оқуды зерттеу әдісімен *ұ ш т а с т ы р у* біздің тәжірибеде біршама нәтиже беріп келеді («Қазақст. мект.»). Әрине, оқу мен еңбекті *ұ ш т а с т ы р у* оңай болған жоқ («Білім және еңбек»).

ҰШТАСТЫРЫЛ= е т. **1.** *Ұластырылу, жалғастырылу.* Ұлы моголдар билеп-төстеген дәуірде мұнда парсы әуенінің көне үнді мәдениетімен *ұ ш т а с т ы р ы л ғ а н ы,* сөйтіп творчествоның еш уақытта қайталанбайтын жаңа түрі жасалғаны белгілі (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Лезде электр линиясына телефон *ұ ш т а с т ы р ы л ы п,* еңбек өнімділігін, қоғамдық өндірістің тиімділігін арттыруға игі әсер етуде («Қаз. әдеб.»). **2.** *Байланыстырылу, қатар жүрілу.* Елімізде халыққа жалпы орта білім беру кәсіптік білім беру жүйесімен *ұ ш т а с т ы р ы л а д ы* («Білім және еңбек»).

ҰШТАСТЫРЫЛУ *Ұштастырыл етістігінің қимыл атауы; байланыстырылу, қатар жүрілу.* Балалар үшін ауада серуендеу әртүрлі ойындармен *ұ ш т а с т ы р ы л у ы* керек (Б.Хабижанов, Бала.). Әдебиет пәнін өмірмен байланыстыру дегеніміз де осы жұмыстардың кластағы өтілетін программалық сабақтармен *ұ ш т а с т ы р ы л у ы* («Қазақст. мект.»).

ҰШТАСУ *Ұштас етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұласу, жалғасу, байланысты болу.* Пән материалдарының кластан тыс жұмыстарымен де тиімді *ұ ш т а с у ы н* ойластырдық («Қазақст. мект.»). Абайдың осы сәтте қашқын мен қуғыншының кикілжіңіне құлақ асуында екіұдай мүдденің кездейсоқ *ұ ш т а с у ы* жатыр (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). **2.** *Бірігу, қосылу.* Есаул Лебедев басқарған жасақ мамырдың бірінен қалмай Ұлытау жағынан шығып, Кенесары ауылдарын бері қарай қуып, Торғай бойында Орынбор жасақтарымен *ұ ш т а с у ғ а* тиісті (І.Есенберлин. Қаһар.).

ҰШТАТ= е т. **1.** *Ұшын шығару, сүйірлету.* Жұмыскер тап, Ұйымдастың, күш таптың, Штабыңа алмас жарақ *ұ ш т а т т ы ң* (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Шөп жинату.* Жұртта не жазық бар, бала-шаға жан аяған жоқ, шөпті шапты, үйді. Жоспар толтырам, мақтау алам деп маяларды дұрыстап *ұ ш т а т п а д ы* (З.Иманбаев, Қыран.).

ҰШТАТУ *Ұштат етістігінің қимыл атауы.*

ҰШТАУ *Ұшта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұшын шығару.* Шаппа шотты қадап сілтеп қазық *ұ ш т а у ғ а* кірісті (Д.Досжанов, Кісі.). **2.** а у ы с. *Жақсарту, жетілдіру, шыңдау.* Кластардан гөрі оқушылардың талантын *ұ ш т а у ғ а* арналған әртүрлі үйірмелерге бөлінген бөлмелер көп (Ш.Есмұрзаев, Мәртебе.). Шешен хабарлардың берілу уақытын тиянақтау, жүргізуші шеберлігін *ұ ш т а у* тәрізді жайларға да назар аударып өтті («Қаз. әдеб.»).

ҰШТАУЛЫ с ы н. *Ұшы шыққан, ұшталған.* Столда жиырмадан аса *ұ ш т а у л ы* қарындаш, төрт-бес өшіргіш жатыр екен (М.Әлімбаев, Қалам.). Бірінде *ұ ш т а у л ы* қарындаштар, саптаулы қаламдар, бірінде су толы графин, стакан, альбомдар жатыр (Ғ.Сланов, Очерк.). Бір уыс *ұ ш т а у л ы* қарындашқа дейін өзір тұр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Столда толы хат-хабар, *Ұ ш т а у л ы* жатыр қаламы. Осы бір қалам атқарар қаншама жұмыс бар әлі (С.Мәуленов, Өлеңд).

ҰШТЫ с ы н. *Ұшы бар, ұшы шыққан, ұшкір.* Аралар арқама, бетіме, басыма тарс-тұрс соғып, *ұ ш т ы* инелерін етіне піскілей бастады (А.Сарбөпин, Аспалы бесік). Осы зираттың қабырғалары бір құпия сырды жасырып тұрғандай, әрбір сүйем жерін өткір *ұ ш т ы* лом темірмен ұрып тексере бастады (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

ҰШТЫ-КҮЙДІ үс т. с ө й л. *Біржола, мүлдем, із-түзсіз.* Көз байланған шақта екі жылдан бері *ұ ш т ы-к ү й д і* хабарсыз кеткен Жанғабыл өз үйіне ұрланып келіп еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Кәмештің екі түйесінің *ұ ш т ы-к ү й д і* жоқ боп кетуі де кемпірі мен Сәлимадан екендігін сезді (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). Ертеде Шомай деген дуалы ауыз қарияның тоғыз түйесі *ұ ш т ы-к ү й д і* жоғалып кетеді (К.Әзірбаев, Аңыз.). Дабыл ауылынан кішкене Құрманның *ұ ш т ы-к ү й д і* жоқ болғаны, сол маңдағы жұрттың назарын қос жетім баланың қараша үйіне аударды (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ҰШТЫ-КҮЙЛІ үс т. с ө й л. ***Ұшты-күйді.*** Сапар бір күні жұмысты тастап *ұ ш т ы-к ү й л і* кетіп қалды (С.Омаров, Өмір.). Әлгінде ғана есік алдында күйбеңдеп жүрген Зікірдиннің сылқым келіншегі де *ұ ш т ы-к ү й л і* көрінбейді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Лидаға жазып қойған хатын *ұ ш т ы-к ү й л і* таба алмаған Абыз қарамаған жер қалған жоқ (Б.Бұлқышев,

Адамзатқа хат). Жалғыз буаз биені қолда ұстай алмай өріске жіберген едік, саяқ қуып кеткен бе – *ұ ш т ы-к ұ й л і* жоқ, әлгі бала күні бойы селкілдеп таба алмай келді (Д.Досжанов, Кісі.).

Ұшты-күйлі [ұшты-күйім] жоғалып кетті. *Зым-зия құрып кетті, қас пен көздің арасында жоқ болды.* Жәмидің жай-жапсарын біліп келуге Бәкібайды жібердік. Тез барып келе қояйын деп кеткен. Бәкібай *ұ ш т ы-к ұ й л і ж о ғ а л д ы* (С.Омаров, Өмір.). Бізде жаздыгүні жүз елу ат болды. Осы күні жүзге жетпейді. Осы қалғанның қырқы қара қаптал, қырқы жауыр, қалғаны көтерем, өзгесінің *ұ ш т ы-к ұ й л і* орны *ж о қ* (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

ҰШТЫҚ з а т. **1.** *Бір нәрсенің ұш жағы.* Ол жаман шүберекті түкіріктеп, қарындаштың сынған *ұ ш т ы ғ ы м е н* адам түсінбес әлденемені шимайлап, оны тағы суға малшылап, байғұс баланың аузына құяды (Ж.Жұмағұлов, Қыран.). Жоқ *ұ ш т ы ғ ы* жол шегімнің, Аспан мен Жер – сол серігім. Мен – дүние өлшемімін, Мен – табиғат бөлшегімін (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** а у ы с. *Бір нәрсенің кішігірім бастамасы, шет-пұшпағы.* – Әшейінде аспан мен бұлтты жырлап, Айға қонып, жұлдызды түгендеп жүрген ақындарға не жорық, – деп Әбдікәрім де әзіл *ұ ш т ы ғ ы н* көрсетіп қояды (С.Мәуленов, Жер нәрі.). Кейде бұралқы сөздің *ұ ш т ы ғ ы* Набатқа да тиіп кететін болса керек. Әйтеуір үйге бір реніш кірсе, оның түп төркіні Күнбибіден өрбитіні анық еді (З.Шүкіров, Өткелдер.).

Ұштығына шыға алмады. *Шегіне жете алмады, шешімін таппады.* Ойлаған сайын ешқайсысының *ұ ш т ы ғ ы н а ш ы ғ а а л а р* емес, қайта біріне түссе, екіншісін ұмытып, адасып, шаршады (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Ұштығын шығарды. *Шет-жағасын білдірді.* Болат жайлы әңгіменің *ұ ш т ы ғ ы н ш ы ғ а р ғ а н ы* болмаса, тіктеп айта алмай кеткен (Т.Дәуренбеков, Сүмбіле). Директор ендігі сөзін де салмақтай бастап үлкен мәселенің *ұ ш т ы ғ ы н ш ы ғ а р а* баяндаған (А.Мекебаев, Аңызақ.).

Ұштығы түгіл, пұштығы да жоқ. *Ештеңесі де жоқ, аты тұғыл заты да жоқ деген мағынада.*

ҰШТЫҚ[2] з а т. ж е р г. *Қаламұш.* Әне *ұ ш т ы қ* жатыр екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Нағима, бар болса маған уақытша бір *ұ ш т ы қ* берші, өзімнің *ұ ш т ы ғ ы м* сынып қалыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰШТЫРМА з а т. *Қатты соққан жел, дауыл.* Сөйтіп жүргенде аяқ астынан соғыс деген айғайсүрен алапат басталды. Ол теңіз сапырған *ұ ш т ы р м а* дауылдай дағдылы тірліктің үстін астына, астын үстіне келтіріп, астан-кестен қылды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). Үлкен қараша амалының кірісінде оқыс соққан *ұ ш т ы р м а* келесі күні кешқұрым, өзінің басталған мезгілінде сәл толастағандай болды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҰШУ *Ұш етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Самғау, қалықтау.* Туғасын талмай *ұ ш у* қанатқа сын, Білем мен ол күндердің сан аптасын. Көнбеуге жалғыздыққа амалың жоқ, О бастан жалғыз қылып жаратқасын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қайтадан тағы *ұ ш у ғ а* қылды талап, Қарны ашса су мен май – даяр тамақ. Қанатының астына тағы міндік, Қаһарланып көкке ұшты бір ән сап ап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Әуеге ұшақ (зымыран т.б.) шығару.* Барселона аэропортында Болды бірде ғажап жағдай таңғалар, Кілең ұсақ, майда құстар – шымшық, торғай, қарғалар Билеп алып аспанды Реактивті самолеттердің *Ұ ш у ы н а* қиын кезең басталды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ұшқышқа аспан керек *ұ ш у* үшін, Зымырап жерге қайта түсу үшін. Диқанға дала керек, дала керек, Сезуге дәннің тулап бұлқынысын (С.Мәуленов, Алыс кет.). НАСА-ның Ресей ғарыш агенттігімен және оңтүстік африкалық миллионер Марк Шаттлуарт пен арадағы келісімшарт талаптарымен келіскендеріне қарамастан, екінші ғарыш саясаттының *ұ ш у ы* туралы келіссөздер кейінге қалдырылып отыр («Егемен Қазақстан»).

Ұшу алаңы. *Аэродром аумағының ұшақтардың ұшуы мен қонуы үшін арнайы жабдықталған және дайындалған бөлігі.* Әдетте *ұ ш у а л а ң ы* ұшу-қону жолағынан, оған кіреберістен, жүргізіп әкелу жолдарынан және ұшақ тұратын орындардан тұрады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Ұшу жылдамдығы. *Ұшақтардың ұрыстық қасиеттерін сипаттайтын негізгі фактор. Ұ ш у ж ы л д а м д ы ғ ы н ы ң* жоғарылығы ұшақтың нысана үстінде тұтқиылдан жетуіне мүмкіндік береді, қарсыластың аумағында болуы уақытын қысқартады, өзін әуе шабуылына қарсы қорғаныс құралдарымен жою ықтималдығын азайтады (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

Ұшу эшалоны. *Әуе бойынша жаңа аэродромдарға орналастырылатын авиациялық бөлім мен құрамалардың күштері мен құралдары. Ұ ш у э ш е л о н ы* жаңа аэродромға алдын ала жауынгерлік міндетті орындап болғаннан кейін қонуы, сондай-ақ жауынгерлік міндетті орындамай-ақ қонуы мүмкін (Қаз. тілі. термин. Әскери.).

ҰШЫҒУ *Ұшық етістігінің қимыл атауы; шиленісу.* Қазіргі халықаралық жағдайдың сағат сайын *ұ ш ы ғ у ы н а н* өзіне тиісті қорытынды жасай алмағандықтан болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰШЫҚ[1] з а т. *Ұшынудан пайда болатын ауызмұрынға шығатын бөртпе, сулы жара.* Оянды жеті қабат жатып сыртта, Білінді қорыққандығы барлық жұртқа. Үш қатар *ұ ш ы қ* шығып ерініне, Үңірейіп солғын тартты екі ұрт та (Т.Ізтілеуов,

Рүстем.). Бұдан бұрын бір жерде аузыма сол өңез түсіп кетіп өлердей құсқаным, содан кейін аузыма *ұ ш ы қ* қаптап, бір жұмаға дейін оңала алмағаным бар (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Жұтажұта дәріні Аузыма *ұ ш ы қ* жүр шығып. Діңкелетер кәріні Дүрілдеген тіршілік (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҰШЫҚ[2] з а т. *Дәнді-дақылды қырманда ұшырғанда шығатын жартыкеш жеңіл дән.* Арандыдағы Сайлау ағаларың айтқан екен: «Қоймада бір қап *ұ ш ы қ* қалды, жұртта ала күшік қалды, еркектен Сайлау пұшық қалды» деп (Тұлпар.). Қария өзі барып, жамаулы дорбаға төрт-бес күрек дән тастады. Қырман түбі *ұ ш ы қ* қой, кімге ырзық болар дейсің (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Ол тарының жартысы да *ұ ш ы қ.* Өтірік десе мына отырған Мерғалидың өзі айтсын (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҰШЫҚ[3] з а т. **1.** *Инеден қалған жіптің үзіндісі, үзігі.* Ол қолында азы он қоңырауды қатар шылдырататын жіптің *ұ ш ы ғ ы* барын біледі (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Жіптің *ұ ш ы ғ ы н* аңғарса да суыртпақтап тартуға қиял өресі жетпеді (Т.Жұртбаев, Бесқарагер). Зергер күміс сымның бір ұшын 3 см жерден екі қабаттап, кейін бүктейді де, екінші ұшын әлгі екі бүктеуге жеткен бірінші *ұ ш ы қ т ы ң* тұсынан жуантық бізге екі орап шығыр жасайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** а у ы с. *Бір нәрсенің шет-пұшпағы, нышаны.* Ақыры, редакцияның есігін аттай бере ойдың ұшығына жеттім (М.Мағауин, Қиянда.). Өзі ішінде тығылып жатқан түйіннен бірдеменің *ұ ш ы ғ ы* көрінер ме екен деген дәмемен, ол үнемі Шоқанның аузын аңдумен болды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Сөзді айтпай *ұ ш ы ғ ы н* ғана көрсетіп айту бүкпелеу деп аталады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Арбаның үстінде тербеліп отырған Нұрбек манағы ой *ұ ш ы ғ ы н* қайта тапты (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Ұшығына шықты. *Бір нәрсенің шегіне жетті, шешімін тапты.* – Міне, сондықтан біз бұл баяндамамызда Мағжанның барлық табысын толық тексеріп, жете сынап *ұ ш ы ғ ы н а ш ы ғ а* алмаймыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күреңбай Нұртайдың кейінгі кездегі оқыс өзгерген осы құбылмалы мінезіне ой жүгіртіп еді, бірақ оның да *ұ ш ы ғ ы н а ш ы ғ а* алмады (С.Омаров, Қызыл арай).

Ұшығын шығарды. *Шет-жағасын айтты, әңгіме бастады.* Андрей Иванович ойламаған жерден бір әңгіменің *ұ ш ы ғ ы н ш ы ғ а р д ы* (С.Омаров, Хантағы.).

ҰШЫҚ= е т. **1.** *Ұшығу, қағыну, зақымдану.* Шиқан *ұ ш ы ғ ы п* өршіккеннен кейін не жата алмадым, не тұра алмадым (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны.). Бір күні әкем кенеттен науқастанып қалды. Оқтан болған ескі жарасы *ұ ш ы ғ ы п*, алай-дүлей қатты ауырды (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). **2.** а у ы с. *Шиеленісу, өрбіп-өршу.* Мен әңгіме бетінің *ұ ш ы ғ ы п* бара жатқанын сезіп, Гришкаңы бүйірден түрттім (С.Мұратбеков, Дос.). Қол жұмсаспағанмен, ұмытуға айналған ескі араздық қайта *ұ ш ы қ т ы* (Б.Нұржекеев, Күйтолғақ). Екеуміздің арамыздағы кикілжің *ұ ш ы ғ ы п* барады («Қаз. әдеб.»).

ҰШЫҚ-ҰШЫҚ з а т. э т н. *Ұшықтағанда айтылатын сөз.* Жаяу немесе көлікпен келе жатқан адам жығылатын болса, тұрғаннан кейін оны сол жерде «*ұ ш ы қ-ұ ш ы қ*» деп ұшықтайды (А.Құралұлы, Қазақы тыйымд.). *Ұ ш ы қ, ұ ш ы қ, ұ ш ы қ,* Дауасын бер пайғамбар Жүсіп. Ұшық, ұшық, ұшық, Ұшықтаған біз емес, Алдай қара бақсы пұшық, Ұшық, ұшық, ұшық (Б.Абылқасымов, Телқоңыр.).

ҰШЫҚБАС з а т. *Ортан жіліктің үлкен басы.* Қонақта болғанымызда *ұ ш ы қ б а с т ы* маған ұсынды (Қаз. тілі аймақ. сөздігі).

ҰШЫ-ҚИЫРЫ з а т. *Ол шеті мен бұл шеті.* Құмарын тарқатып бір шырқай алмай, *ұ ш ы-қ и ы р ы н а* көз жетпейтін шексіз даланы бір жаңғырта алмай ішкұса боп келеді қыз (З.Ақышев, Ақбел.). Терезенің ар жағында *ұ ш ы-қ и ы р ы н а* көз жеткісіз жапан дала (Ер есімі.). Шығуына шексіз-шетсіз егіннің, мол болғаны қандай жақсы жеріннің. Ұша берсең *ұ ш ы-қ и ы р* көрінбес, кең болғаны қандай жақсы көгіннің (С.Мәуленов, Таңд.).

Ұшы-қиыры жоқ. а) *Шексіз-шетсіз, ұлан-байтақ.* Анау *ұ ш ы-қ и ы р ы ж о қ* дала, толған мақта осы еңбек иелерінің құдіретті қолынан шыққан (Ж.Саин, Жол үсті.). Дәл кілемдей болып алдында *ұ ш ы-қ и ы р ы ж о қ* дала жайылып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Осыдан асқан соң, *ұ ш ы-қ и ы р ы ж о қ,* шұбалған құба жондар, шөбі сұйық, шалқыған қиырсыз, бетпақ далалар (С.Сейфуллин, Тар жол.). ә) *Есепсіз, сансыз, мол.* Өзге машиналардың, құрылыс саймандарының *ұ ш ы-қ и ы р ы ж о қ* (С.Мұқанов, Туған жер.). Қошқар мен Мұрат арасындағы кектің *ұ ш ы-қ и ы р ы ж о қ* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген.).

Ұшы-қиырына [ұшы мен қиырына] көз жетпейді. *Ұшы-қиыры жоқ, ұлан-байтақ.* Көктемде қыры толған Мәргия гүл, Жаныңа қасиетін мол құя біл. *Ұ ш ы м е н қ и ы р ы н а к ө з ж е т п е й т і н* Ұштасқан тоқсан сегіз Бельгия бұл (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҰШЫ-ҚИЫРСЫЗ с ы н. **1.** *Шетсіз-шексіз, ұшы-қиыры жоқ.* Ертіс – Қарағанды каналының бойында *ұ ш ы-қ и ы р с ы з* ормандар өсетін күн де алыс емес (А.Балтабаев, Шөлде). Екі жағымыз *ұ ш ы-қ и ы р с ы з* қалың орман (Ә.Шәріпов, Біз панфиловшы.). Жүргенінен тұрғаны көп буынтақ-буынтақ бұл состав алып қарағайдың басына өрмелеген ағаш құрттай *ұ ш ы-қ и ы р с ы з* далада қыбыр-қыбыр жылжып бара жатты (Ә.Тарази, Тас

жарған). **2.** а у ы с. *Көп, мол.* Бұл сияқты *ұ ш ы-қ ы р с ы з* көп аңыздың шет-шепірін Тайман Сағадан үйіне келген бойда естіді де, қалаға сұрау салып Қабенді іздеді (З.Қабдолов, Жалын).

ҰШЫҚТА= е т. **1.** *Ауруды аластап емдеу.* Қабділданы ауру меңдеп, күннен-күнге нашарлай берді. Оны молда да *ұ ш ы қ т а д ы,* бақсы-балгер де емдеді, бірақ олардың бір де бірінің емі қонбады (Ә.Шәріпов, Сахара.). Оның «төңкерістік теорияларына» мұсылман дін басылары *ұ ш ы қ т а п* дем салуына тура келді (М.Шоқай, Таңд.). Әжесінің үйде басы ауырып, балтыры сыздағандарға ем-дом жасап, *ұ ш ы қ т а й т ы н ы* бар еді (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Тұмар тақты, Қытықтады, *ұ ш ы қ т а д ы,* Бірі үшкірді, Бірі түшкірді, Бірі де ем болмады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Сабақтап жалғастыру, дамыту.* – Пікірлеріңе мен де қосыламын. Бірақ сол бақта барша жан тыныстайтын болса, – деп үлкен арман түйінін *ұ ш ы қ т а й* сөйледі (Қоғамдық тәртіп.). Айтуар үзілген әңгімені қайта *ұ ш ы қ т а д ы* (А.Әлсеров, Ауыл.).

ҰШЫҚТАЛ[1]= е т. *Аластатылу, ем-дом жасалу.* Ықыластың балдырған шағында көп ауырып, көп елермеленгені, көп *ұ ш ы қ т а л ғ а н ы* мәлім (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.).

ҰШЫҚТАЛ[2]= е т. *Аяқталу, тәмамдалу.* Құнанбай ісі пара арқылы *ұ ш ы қ т а л ы п* болды да, енді қағаз атаулының тоқталып жойылуы ғана қалып еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Құрымбай бұған келген шаруасының шетін сездіргенде, Әбіл оны жан сала орындауға сөз берді. Көптен бергі кикілжің осымен *ұ ш ы қ т а л ғ а н* («Қаз. әдеб.»).

ҰШЫҚТАЛУ *Ұшықтал етістігінің қимыл атауы; аяқтау, тәмамдау.* ≈ Іс *ұ ш ы қ т а у д а.*

ҰШЫҚТАТ= е т. *Аластату, ем-дом жасату.* – Күн батпай тұрып *ұ ш ы қ т а т ы п* алайын деп едім, – деді кемпір (А.Хангелдин, Қараторғай). Әлгі жеңгеміз мен әскерде жүргенде қайдағы бір кемпір-шалдарға *ұ ш ы қ т а т ы п,* босқа уақытын өткізіп алғаны (Е.Оразақов, Дәрігер.). Ҳәрбір тамыршы дәрігерлерді әкеліп тамыр ұстатып, *ұ ш ы қ т а т ы п,* қақтырып көрсе де тәуір болмады (М.Дулатов, Шығ.).

ҰШЫҚТАТУ *Ұшықтат етістігінің қимыл атауы.*

ҰШЫҚТАУ *Ұшықта етістігінің қимыл атауы; ауруды аластап емдеу.* Өлім аузында жатқан батырын ажалдан қалай құтқарам деп түні бойы шақыртпаған бақсы-балгері қалмады. Үшкіру, *ұ ш ы қ т а у,* істіктен қан жіберу секілді қазақтардың жайшылықта қолданатын емдерінің бір де бірі қалған жоқ (І.Есенберлин, Қаһар). Ұшық сырқаты *ұ ш ы қ т а у* деп аталатын ырыммен емделеді (Ш.Уәлиханов, Мақала.).

ҰШЫҚТЫР= е т. с ө й л. ***Ұшықтыр.*** Шынтастың бұл арада да *ұ ш ы қ т ы р м а й,* ашуды ақылға жеңдіріп, басып қалғанына жігіттер ырза болды (Т.Ахтанов, Дала сыры). Мынау ән бұрынғы әндердей емес, жас жігіттің онсыз да лепірген көңілін *ұ ш ы қ т ы р ы п* әкетіп барады (І.Есенберлин, Қаһар.). Зұлпықар әлгіде облыс басшысымен сөйлескенін, арада сөз *ұ ш ы қ т ы р ы п* жүрген адам бар ма деп ойлайтынын аудан басшысының алдына жайып салды (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ҰШЫҚТЫРУ *Ұшықтыр етістігінің қимыл атауы.* Ел арасын *ұ ш ы қ т ы р у* кімге керек болды екен.?! – деппін мен қызып кетіп (Т.Ахтанов, Үндістан.).

ҰШЫҚШЫ з а т. *Ауруды ұшықтайтын адам.* Үй сыртында қолына бір таяқ ұстап Ерманның шешесі *ұ ш ы қ ш ы* шойнақ кемпір тұр екен (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

ҰШЫН= е т. *Бір нәрседен жеркеніп, тітіркеніп ауыру.* Баланың ауырғанын сылтауратпасын! Қай бала ауырмайды? Тамақтан *ұ ш ы н ғ а н* шығар, өлмейді (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Ханның бұрынғы мешкейі жарты қазақ, жарты қалмақ Анапия ана жолы Хиуада бәсекеге түсем деп жүріп, өрік-мейізден *ұ ш ы н ы п,* алты ай жаз ауырып жатып жақында дүние салған-ды (Ә.Кекілбаев, Үркер.). Ғазизаның басым ауырып жатыр деген сөзін естіген шешесі: – Қарағым, *ұ ш ы н ғ а н б ы с ы ң,* өңің қалай еді? – деді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Етегінен ұшынды. *Жігіт-желеңдікке беріліп, жеңіл жүріспен әуейленді.* Сүлекең жиырма жасынан бастап-ақ *е т е г і н е н ұ ш ы н д ы* да, бозбалалықтың соңына түсті (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

ҰШЫНДЫР= е т. *Бір нәрсені әдейі ұшықтыру, өршіту.* Қаншама *ұ ш ы н д ы р а* сөйлегенмен Бақыт Алмагүлдің ісін теріске шығарған жоқ (Б.Дәулетбаев, Парыз.). Көп жерде солай қосылдыратын болды, Олақтық қылғаның ысылдыратын болды. Салақтық қылғаның, төрелік құрғаның. Енді кеңеспен *ұ ш ы н д ы р а т ы н* болды (С.Дөнентаев, Шығ.). Ұзын ойла, қысқа ойла, сол шіркінің түбі шикі. Облысқа сөз *ұ ш ы н д ы р ы п* үлгерген сол шығар, сірә (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ҰШЫНДЫРУ *Ұшындыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰШЫНУ *Ұшын етістігінің қимыл атауы.*

ҰШЫП-ҚОН= е т. **1.** *Құстың ұшып-қонып жүруі.* Таза жүн, түсі әдемі бір құс болсам, Бұтаққа көңілім сүйген *ұ ш ы п-қ о н с а м,* Жарымды жұртқа айтарлық сайрағыш боп, Уа, дүние, шағып мұңым, көрсем шолпан (С.Дөнентаев, Шығ.). Қарағаштың басына қонған сауысқан *ұ ш ы п-қ о н ы п,* шықылық атып келемеждегендей бола-

ды (З.Шашкин, Тоқаш Бокин.). Болыс-билерге амандасқан да жоқ, оның көзі ауылдың алдындағы көлде, онан *ұ ш ы п-қ о н ы п* жатқан қаз бен үйректе болды (А.Тоқмағанбетов, Жыр күмбезі). Неғылсын – малынып тұр тауы сыңсып. Төгіліп орманының жалы сусып. Сезеді ол – қыран қонар қиясында Жүргенін *ұ ш ы п-қ о н ы п* сары шымшық (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** *Жеңілтектену, шошаңдау.* Кей қыздар тәрізді ол *ұ ш ы п-қ о н ы п* тұрған жоқ, салмақты, ұқыпты (І.Есенберлин, Көлеңке.). Өтебай дейтін сол ауылдың жігітсымағы бар. Қармаққа *ұ ш ы п-қ о н ы п* отырған берекесіз-ақ кісі (Б.Майлин, Шығ.). Соқ бұрқасын. Қаласаң аттан алып, қатырып қой далаңа аққала ғып. *Ұ ш ы п-қ о н ы п* өмірде жүрген ұлып Мұздай қатып отырсын таққа барып (М.Мақатаев, Қарлығашым.). **3.** а у ы с. *Бәйек боп, зыр қағу, құрдай жорғалау.* Қонақ келгелі Тәңірберген бәйек боп, *ұ ш ы п-қ о н ы п* жүр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҰШЫП-ҚОНБА с ы н. *Жеңілтек, шошақай.* Менің өз түсінігімше, бойында *ұ ш ы п-қ о н б а* жеңілтектік мінездері болғанымен, жалпы Зайкүл аққөңіл қыз (Ә.Нұршайықов, Автопортрет). Капитанға қарағанда ол әлдеқайда жеңілтек, *ұ ш ы п-қ о н б а* жігіт (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс.).

ҰШЫП-ҚОНУ *Ұшып-қон етістігінің қимыл атауы.*

ҰШЫР з а т. к ө н е. *Диқандардың астық өнімінен беретін діни салығы.* Жұрт егінін соққан кезде қабыңызды шанаңызға салып жүріп, *ұ ш ы р г а* берген бидайды неше рет тиеп қайттыңыз (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Шынында, молдалар құранды не қылсын, пайғамбарды не қылсын, оларға садақа мен педия, *ұ ш ы р* мен зекет болса бітті емес пе? (М.Тоқжігітов, Құран тур.). Бір бүйірдегі Хиуа ханы да біздің жерімізді жайлап отырсың деп оқтын-оқтын қарулы әскер жіберіп, *ұ ш ы р,* зекет жинап әкететін (Ә.Кекілбаев, Үйқыдағы ару.). Келі түбім деп алады, Кеусенім деп алады, *Ұ ш ы р,* зекет деп алады, Қошақ зекет деп алады (Жанкісі Өтемісұлы).

ҰШЫР= е т. **1.** *Құсты аспанға әуелету, қалықтату, жіберу. Ұ ш ы р с а м* қырдан асасың. Қасқыр, құлан, түлкіні Бауырыңа басасың. Көргенде көзім жанады, Құмарым менің қанады (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Айтқандарың болсын деп, Тұрды Әли қол құсырып, Жалбағайға келгелі, Қалған екен ысылып. Жалбағай да қуанды, Қыран құсын *ұ ш ы р ы п* (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Жел қағу, жел соғу.* Бұл қабірдің әр тасы екеуіне санаулы. Әлдеқалай жел *ұ ш ы р ы п* түсірген шөп-шалам болса, оны алып тастап, немесе топырағының ойсыраған, қопсыған жері болса, соны қайтадан түзеп оңдай отырысады (М.Әуезов, Абай жолы). Әлгі де ғана мынау қара жақпарды қақыратып сөгіп, күл қылып аспанға *ұ ш ы р ы п* жібере жаздаған қуатты да сұсты сөздер құлағында әлі жаңғырып тұр (Ә.Кекілбаев, Үркер.). *Ұ ш ы р д ы* жапырақты жел екпінді, Қашанда сыйлаған ол елеп кімді?! Жоғалтқан ойыншығын жас баладай, Ыңылдап үй жанында терек тұрды (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** *Әуеге ұшақ шығару.* Жау әуелі самолет *ұ ш ы р ы п,* үстімізге бомба сеуіп бір өтті (М.Дүйсенов, Гүлжан.). **4.** *Қырмандағы астықты қауызын желдетіп тазарту.* Екі жеңін сыбанған жас жігіттер, шалбар киген қыздар қырманға төгілген бидайды *ұ ш ы р ы п,* желге кептіреді (З.Шашкин, Өмір.). Кешке дейін қара суықта бидай *ұ ш ы р ы п* тоңған Болпаш үйге келген соң бойы жылып, маужырай үйықтап кетті (Л.Құрманаева, Өшпес.). Аманкелді әлгіні сабағынан сындырып алып алақанымен үгітті. Қауызын *ұ ш ы р ы п* тазалады (Қ.Найманбаев, Серт.). **5.** а у ы с. *Лақтыру, екпіндете соғу, құлату, мерт қылу.* Есбатыр деген жігіт жергілікті Көш бастап көп ішінде көзге ілікті. Әлимен жас шағынан қатар өскен, Ұсынса *ұ ш ы р а т ы н* ор киікті (О.Шипин, Дастан.). Санап атты жауларын, Амангелді *ұ ш ы р ы п,* Сақа тиген асықтай, Шалқасынан түсіріп (О.Шипин, Дастан.). **6**. а у ы с. *Жарыққа шығару.* Алма бақ, асау өзен, қарлы шыңдар, Аман-сау барлығың да бармысындар? *Ұ ш ы р ғ а н* өздеріңе ән-құсым бар, Арналған өмірім бар, алғысым бар! (М.Мақатаев, Шығ.). Қыран жайлы бір жырды *Ұ ш ы р д ы м* саған жас ұрпақ. Анда-санда алдыңа Бір келетін атаңды Жүрмесең бопты жатырқап! (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **7.** а у ы с. *Баптау, өсіріп-өндіру.* Жырлаған қанды майдан жортуылын, Құлақта, Торғай, сенің толқын жырың. Әуелде өзің мені *ұ ш ы р ы п* ең, Әрқашан қонақтайтын бол тұғырым (С.Мәуленов, Алыс кет.). Көрермін жазың бар ма, қысың бар ма, Ұмтылып мұратыңды құшып алға. ...Қырандар дәл осылай баулитұғын Қияға балапанын *ұ ш ы р а р д а* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырды. *Үркітіп үрейге сап, бәлені айдақтап жүр; неше түрлі зорлық-зомбылық жасау, бәле қуу мағынасында.* Бұлар жылын ерте бергізсе, мен оның ар жағын қамдай қояйын деп, үлкен үйдің *а с т ы н а н и т, ү с т і н е н қ ұ с ұ ш ы р ы п* жүрмін емес пе? (М.Әуезов, Шығ.). Ел-елдің болыс-биі *а с т ы н а н и т ж ү г і р т і п, ү с т і н е н қ ұ с ұ ш ы р г а н* жоқ па, аңқау елдің (М.Әуезов, Шығ.).

Басынан құс ұшырмады. *Жаманшылық көрсетпеді, бетіне ешкім келтірмеді.* Арыстан туған ағалар, *Қ ұ с ұ ш ы р д ы ң б а с ы м н а н,* Қайғы түсті көңіліме, Бір түс көріп тосыннан (Батырлар жыры).

Жан ұшырды. а) *Жаны қатты қиналып, безек қақты.* Бір дөңнен асып түсті, Сол кезде... жануардың *ж а н ұ ш ы р ы п* шыңғырған дауысы

естілді (З.Ақышев, Жесір.). Ақбілек қасқырлардың қарсы шабатынын білгендей, жалма-жан *ж а н ұ ш ы р ы п*, қостан атып шығып «қараңғыда көзім жоқ» деген балаша айнала дөңгелене, айғайды салып, ағашын сермей берді (Ж.Аймауытов, Ақбілек). Мен *ж а н ұ ш ы р ы п* қызды артыма жасырдым да, оққа өз кеудемді тостым (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). ə) *Екі өкпесін қолына алып, аптығып-асығып жүгірді.* Жанып жатқан трактор кабинасынан жалынға оранған Қайырбек секіріп түсіп, етпеттей бір құлап, *ж а н ұ ш ы р ы п* қайта тұрып, жонға қарай зыта қашты (З.Шашкин, Сенім.). Аттан құлап түссе де, енді естерін жиюға жараған әлі барлары қолға түсіп қалғысы келмей, *ж а н ұ ш ы р ы п* өз кісілеріне қарай жүгіріскен екен (М.Əуезов, Шығ.). Көрінді ар жағынан қара шоғыр, Сайдағы күтіп жатқан біздің тобыр. Жүгірдік *ж а н ұ ш ы р ы п* сол мезетте, Кетпейді көз алдымнан кезім со бір (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Желге ұшырды. *Бостан-босқа шығындады, босқа ысырап етті, бей-берекет жұмсады.* Ақыры ретсіз көші-қонның кесірінен жаңа шаңырақ көтерген Өмірзақова, Таңатарова, Баймурзиндер тірнектеп жиған қаржыларын *ж е л г е ұ ш ы р д ы* («Лен. жас»).

Желдің ұшыруы. *Желдің əрекетінен топырақтың беткі қабатының ұшуы. Ж е л д і ң ұ ш ы р у ы н д а* топырақ түйіршіктерімен қоса, өсімдіктердің тұқымы, кейде өсімдіктері де қоса ұшады (Физ. геогр. термин. сөздігі).

Жұлындай ұшырды [түсірді]. а) *Мұрттай ұшырды.* Жоқтады жұртқа теңдік өз құнындай, жаны ашып, бейнетқорды көрді ұлындай. Отыз жыл қашып жүріп еңбек қылып, *Т ұ с і р г е н* падишаны дəл *ж ұ л ы н д а й* (Ə.Тəңірбергенов, Ұмытпа.). ə) *Оп-оңай меңгерді.* Бұл, шіркін, он жыл бойына несін оқыған. Бесінші класты баяғыда бітірген. Мəрпуға *ж ұ л ы н д а й ұ ш ы р ы п* отырған есепшілік қызмет қолынан келмегені ұят-ау өзі (Н.Ғабдуллин, Шығ.).

Жүрегін [үрейін, зəресін] ұшырды. *Қатты қорқытты.* Баланың *ж ү р е г і н ұ ш ы р ы п* қайтесің-ей, – деп қария үрейлене қалды (М.Сүндетов, Қызыл ай.). Осы ой Мəдинаның *з ə р е с і н ұ ш ы р ы п*, тұла бойын түршіктірді (З.Шəкенов, Күн көтеріліп.). Қабылдау бөлмесіндегі нөкерлерінің *ү р е й і н ұ ш ы р а*, қолындағы күміс қоңырауды шарылдатты қақты (І.Есенберлин, Алтын Орда).

Иманын ұшырды. *Қатты үрейлендірді, құтын қашырды.* Бір-біріне отты шала лақтырып, қылыш жұтып, адамның *и м а н ы н ұ ш ы р д ы* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Күл-талқан қып ұшырды. *Быт-шыт қылды, күйрете соқты.* Алдындағы лапасын *К ұ л - т а л қ а н қ ы п ұ ш ы р д ы*, Зеңбіректің оғы кеп, Өзеннің биік жарына, Қалың қарға түскенде, Бұрқ-бұрқ етті ойран боп (О.Шипин, Дастан.).

Күлін көкке ұшырды. *Тас-талқанын шығарды, жермен-жексен етті, жоқ қылды.* Ірі бомбалар жарылып, қала үйлерінің *к ү л і н к ө к к е ұ ш ы р д ы* (Ол күндер.). Шермектің асқындаған бақытын əлдекім келіп, жоққа шығарып *к ү л і н к ө к к е ұ ш ы р ғ а н* сияқты (Б.Майлин, Шығ.). Қара тулы қас жаудан Алмай қайтпа кегіңді. Дұшпанның *к ү л і н к ө к к е ұ ш ы р*, Қуандыр туған еліңді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Мұрттай ұшырды. *Ұрып-жықты, жалпасынан түсірді.* Төстік оған шыдамай, табақшының біреуін жұдырықпен қойып қалып, *м ұ р т т а й ұ ш ы р д ы* (Қаз. ертег.).

ҰШЫРА= е т. **1.** *Жүздесу, жолығу.* Тройцкінің тұрғындарының ішінде татарлармен бірге андасанда қазақтар да жиі *ұ ш ы р а п* қалады (С.Мəуленов, Үркер.). – Кім біледі, қалтасында қағаз-мағазы бар шығар, кім екендігін, қайдан шыққандығын жазған. Біліп, бəлкім, туысқандары *ұ ш ы р а п* қалса айтуым керек қой, – дейді (М.Жұмабаев, Шығ.). – Нағашы! – деді есік алдында тұрған Балтабек қарсы *ұ ш ы р а п.* – Сізді төре шақырады деп кетті (С.Мұқанов, Ботакөз). **2.** *Кездесу, ұшырасу.* Ауылда көп *ұ ш ы р а й т ы н* алты қанат үйдің əр керегесі он бес бастан, алтауы тоқсан бас болады (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Ал енді екіншісін зиянды бейғамдық деуге болмайды. Қайта мұндай бейғамдық данышпан адамдарда көп *ұ ш ы р а й д ы* (М.Жұмабаев, Шығ.).**3.** *Бір қырсыққа тап болу, сəтсіздікке ұрыну, шатылу.* Бір жылы ел қалмақтардың шапқыншылығына *ұ ш ы р а п т ы* (З.Шүкіров, Ізгілік.). Бірен-саран оқшау шыққан тайынша, құнажын болса, сəйгелдің қуғынына *ұ ш ы р а п*, құтырғандай жосып жүр (М.Əуезов, Абай жолы). Қап, əлгілер бірдемеге *ұ ш ы р а м а с а* жарады, деп Жылқыайдар да тықырши берді (Қ.Жұмаділов, Саржайлау). Қайда барсаң да, талай адамның осындай бір пəлеге *ұ ш ы р а ғ а н ы н* көресің (С.Сейфуллин, Шығ.).

Апатқа ұшырады. *Зор шығынға ұшырады; күл-талқаны шығып қирады.* Кейінгі жақтар *а п а т қ а ұ ш ы р а ғ а н* халықтың неше түрлі аянышты, тарғыл даусы ызың-ызыңдап құлағынан кетпей қойды (Ə.Нұрпейісов, Шығ.).

Бəддуғаға ұшыраған найсап! *Жақсы ат алып көрмеген кəззап, ел алдаған қу деген мағынада.* Ой, ой өңкей *б ə д д у ғ а ғ а ұ ш ы р а ғ а н н а й с а п* (Ə.Нұрпейісов, Шығ.).

Дертке ұшырады. *Ауруға шалдықты, кеселді болды. Ұ ш ы р а д ы м* бұл *д е р т к е* Қоян жылдың жазына. Атқа міндім талпынып, Заманаңның сазына (Кердері Əбубəкір, Қазағым). *Д е р т к е ұ ш ы р а п* жасыңнан, Ауруды да көп көрдің. Ауыртпалықты басыңнан, Сыр білдірмей өткердің (С.Мəуленов, Алыс кет.).

Жазаға ұшырады. *Айып-сыбағасын, сазайын алды.*

Жалаға ұшырады. *Жалған айып, кінә арқалады.* Асыл Қамарымыз жоқ жерден мұндай *ж а л а ғ а ұ ш ы р а п*, бүлік шығып кеткендігіне қайғыра-қайғыра сүзектен тұрған кісідей, құр шыбыны ғана бар еді (С.Торайғыров, Шығ.).

Жылы ұшырады. а) *Ыстық көрінді, көзге оттай басылды.* Бала күнімде көшесінде талай рет асыр салған село көңіліме *ж ы л ы ұ ш ы р а п* кетті (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Түсі *ж ы л ы ұ ш ы р а ғ а с ы н*, шұғыл көңіл аударып, анықтап қараса о тәңірі... Ақбала! (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жанайдың көзіне құстың аяғында жүрген аяқбауы *ж ы л ы ұ ш ы р а д ы* (С.Бегалин, Уақыт.). ә) *Іш тартып, жақын тұтты.* Ол менің қиналып тұрған күйімді тез ұқты да, жұмсақ үнмен *ж ы л ы ұ ш ы р а п* сөйледі (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). – Бізбен бірге қырманға барғалы келдің бе? – деді ол маған *ж ы л ы ұ ш ы р а й* қарап (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.). Осы күні ел адамдары Сергейге кездесе қалғанда *ж ы л ы ұ ш ы р а п* тұрады (С.Омаров, Жүйрік көңіл.).

Кәріне ұшырады. *Қаһарына тап болды, ашуға кезікті.* Тәңірінің *к ә р і н е ұ ш ы р а м а й* тұрғанда, кетелікші тезірек! (Ә.Сәрсенбаев, Шығ.).

Көзіне жылы [оттай] ұшырады. *Бұрыннан таныс, жақын кейіппен қуанышты кездесу туралы айтылады.* Алыстан тағы бір жаулық кіріп келеді екен. Мақпалдың *к ө з і н е ж ы л ы ұ ш ы р а ғ а н д а й* болды (М.Әуезов, Шығ.). Осы аста табақ көтеріп жүрген баяғы қашқан етігім анадайдан *к ө з і м е о т т а й ұ ш ы р а д ы* (Қаз. ертег.).

Көк кәріне ұшыра! қ а р ғ. *Көк тәңірінің қаһары келсін, қаһар-кәріне тап бол!* О, құдай, *к ө к т і ң к ә р і н е ұ ш ы р а* Жәңгірхан. Қорқау қасқырға жем болғыр, сұлтандар (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Қазаға ұшырады. *Өлді, дүниеден қайтты.* Автоматчиктердің жақсы досы, майдандас бауыры Төлеген ауыр *қ а з а ғ а ұ ш ы р а д ы* (М.Ғабдуллин, Менің. дос.). 1937 жылы автомобиль апатынан Кравченконың әкесі *қ а з а ғ а ұ ш ы р а д ы* (Ө.Қанахин, Шығ.).

Қарғысқа ұшырады. *Біреудің наласына қалды.* Қайда барсаң оңбайсың, *Ұ ш ы р а р с ы ң қ а р ғ ы с қ а*. Алдың бар да, артың жоқ, Шырақ жанбас жарғышқа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қаһарына ұшырады. *Ашу кернеген ызаға душар болды.* Бір түнде екі күнә еткен жасын, Қалайша енді иесі қарғамасын. Кәрінің *қ а h а р ы н а* қатты *ұ ш ы р а п*, Періште жер бетіне түсті жылап (Ә.Тәжібаев, Өлең.).

Құғынға ұшырады. *Құдаланды, құғынға түсті.* Ол заманда *қ у ғ ы н ғ а ұ ш ы р а ғ а н* жақсы жандар бұл өлкеге көп келіпті (Фраз. сөздік).

Құшырына ұшырады. *Қаһарына (кәріне) шалынды, «обалы» ұрды.* Нанды ысырап етпе, балам! *Қ ұ ш ы р ы н а ұ ш ы р а р с ы ң* (Фраз. сөздік).

Қырғынға ұшырады. *Опат болды. Қ ы р ғ ы н ғ а ұ ш ы р а ғ а н* жау есін тез жинап, соққы беруші армияны қоршау қамына кіріскен (С.Мұқанов, Шығ.).

Оққа ұшырады. *Оқ тиді, оққа ұшты.* Қиын-қыстау хал болды, Уақытымыз қалай бүгін деп; Жау *о ғ ы н а ұ ш ы р а п*, Қатардан шықты батырлар Сол арада біріндеп (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Пәлеге ұшырады. *Басы бәлеге қалды, істі болды, дауға қалды. Ұ ш ы р а с а ң п ә л е г е*, Өлексеңе қамалар, Оңалсаң, қайта жағалар. Ағайын бар, демеңдер, Әсте менің жауым жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Сұқ көзге ұшырады. к ө н е. *Көзі өтті, көзікті.* Жұрттың *с ұ қ к ө з і н е ұ ш ы р а п*, өсудің есесіне орнынан алынып, өзінен төмендерге жалынып, қызмет сұрап жүрмек пе? (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.)

Шығынға ұшырады. *Зиян шекті; қарызға батты.* Бұған, көбінесе, жас мал душар болатын да, оның ішінде арық-тұрықтарды көтерілмей көп *ш ы ғ ы н ғ а ұ ш ы р а й т ы н* (Х.Арғынбаев, Мал ауру.).

ҰШЫРАС= е т. **1.** *Кездесу, кез болу.* Кей жерлерден бөстектей үйысып, бүлдірген сабақтары *ұ ш ы р а с а д ы* (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Заңды түрде тіркеліп, жұмыс істеп жатқан бұл діни құрылымдардың қызметіне заңнан алабөтен ауытқушылық жоқ дегенмен, христиан дінінің кейбір секталық ағымдары мүшелерінің үй-үйді аралап, тегін діни әдебиет ұсынатын жағдайлары ішінара болса да *ұ ш ы р а с ы п* қалады («Егемен Қазақстан»). – Егер жолшыбай ойға келмеген бөгет *ұ ш ы р а с п а с а*, ымырт жабылғанға дейін завод қарасын көріп те үлгіреміз, – дейді ол (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2**. *Жолығу, жүздесу.* Ол төрт аяқты тағыдан басқа тірі мақұлық жорытпас елсіз түздерде, әсіресе тақымынан сойылы түспейтін, сойылының қаны кеппейтін жортуылшылармен жиі *ұ ш ы р а с а т ы н* (Ә.Кекілбаев, Үркер.). Қойшы бұған шыдамайды, Барады өзен жылғасына. *Ұ ш ы р а с а д ы* кездейсоқта Сұлу қыздың тұлғасына (О.Шипин, Дастан.). Нөкері жоқ, жап-жалғыз, Шыға келді патша қыз. *Ұ ш ы р а с т ы* ханменен (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҰШЫРАСТЫР= е т. *Кездестіру, жолықтыру.* Тірлік ағысы шыр көбелек айналып жүріп, ойда жоқта екеумізді тағы *ұ ш ы р а с т ы р д ы* (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Сәкен Сейфуллинге қатысы бар біраз бұйымдар мен деректерді осы музейден *ұ ш ы р а с т ы р д ы қ* (А.Сатаев, Ақын). – Аллаау, өлерімнің алдында мені кімдермен *ұ ш ы р а с-*

т ы р ы п отырсың? – деді онан соң дірілдеген үнмен (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ҰШЫРАСТЫРУ *Ұшырастыр етістігінің қимыл атауы.* Мұндай белгілі бір мәні бар сурет хаттарды қазақ тауларындағы қатпар-қатпар мүк басқан қадым заманғы таңбалар арасынан да молынан *ұ ш ы р а с т ы р у ғ а* болатыны сөзсіз (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҰШЫРАСУ *Ұшырас етістігінің қимыл атауы; кездесу, жолығу, жүздесу.* Біз жас жазушылармен екі күннен кейін Африка мәдениеті орталығының клубында *ұ ш ы р а с у ғ а* сөз байластық (Ә.Шәріпов, Алыс.). Әуелбектің үй сыртына шығып отырғандағы ойы осы Таубаймен *ұ ш ы р а с у* еді (Б.Кенжебаев, Асау.). Шымкенттен жүрер шақта барлық көрген, білген жайлардың бәрін жия келе облыстың мақтаға арнаған аттанысын аңдай отырып, ең соңғы бір *ұ ш ы р а с у* кезінде ең соңғы бір ой қортысқандай болдық (М.Әуезов, Алғы шепте.). Не үшін екен үзіліс кезінде Жәнібек Жаннамен *ұ ш ы р а с п а у ғ а* тырысты (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҰШЫРАТ= е т. **1.** *Кездестіру, жолықтыру.* 1922 жылы жаз бірер ай әдейі Ақанның сөздерін жинамақ үшін Көкшетау оязын аралағанымызда, Ақан өлеңдерінің қорлы болып жиналған жерін *ұ ш ы р а т а* алмадық (М.Жұмабаев, Шығ.). Дарқан пароходтан өзінің таныс жігіттерін де *ұ ш ы р а т т ы* (І.Жансүгіров, Әңгім.). Байқал жағасындағыдай көп масаны Шоқан еш жерде *ұ ш ы р а т қ а н* емес (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Ұрындыру, қырсыққа тап қылу.* «Жаңылыс» эпостанудың ұзақ жылдар бойында дағдарысқа *ұ ш ы р а т т ы* («Қаз. әдеб.»). Бәрін жаңаша құрамыз деп, ауылдағы ұжымдық шаруашылықты таратып жібердік. Қаладағы кәсіпорын мен зауыттарды жекешелейміз деп, талан-таражға *ұ ш ы р а т т ы қ* («Егемен Қазақстан»).

Қайғы-қасіретке ұшыратты. *Қайғы-қасірет шектірді, мұңға батырды.* Адамзатты *қ а й ғ ы-қ а с і р е т к е ұ ш ы р а т ы п* жатқан табиғат апаттары да сол пиғыл-пейіліміздің терістігінен екендігіне күмәнданбайсың («Парасат»).

Құғынға ұшыратты. *Құдалады, соңына түсті.* Патша әкімдері Жаяу Мұсаны, Құрманғазыны *қ ұ ғ ы н ғ а ұ ш ы р а т қ а н* (Е.Ысмайылов, Ақындар).

Шығынға ұшыратты. *Зиян шектірді, қарызға батырды.* Оңтүстік мақта өңірлерде 1998 жылы мақта құрты мақта дақылы өнімінің 40–45 пайызын *ш ы ғ ы н ғ а ұ ш ы р а т т ы* («Егемен Қазақстан»).

ҰШЫРАТУ *Ұшырат етістігінің қимыл атауы.* Жау жаласы ел пәлесіне *ұ ш ы р а т у ғ а* келдің бе? (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Жолмен келе жатқан қалың әскерді жаудың барлаушы самолеттері көрсе, бомбалауы, шығынға *ұ ш ы р а т у ы* мүмкін (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ҰШЫРАУ *Ұшыра етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жүздесу, жолығу, кездесу.* **2.** *Қырсыққа тап болу, сәтсіздікке ұрыну.* Көп ішінде көзге бірінші түсуі әрі сынға *ұ ш ы р а у ы* бұл кісіге де оңай тимеген шығар (Ә.Ибрагимов, Асыл.). Алдағы өмірінде қулықтардың әлденеше түрлеріне *ұ ш ы р а у ғ а* мүмкін (М.Жұмабаев, Шығ.). Президент, басқа да лауазымды адамдар, елімізге қаскөйлердің қаржылай қолдауымен, жала мен қаралауға *ұ ш ы р а у д а* («Егемен Қазақстан».). Өткен жылы 32 медицина қызметкерлерінің құрт ауруына *ұ ш ы р а у ы* осының айғағы («Жас Алаш».).

Апатқа ұшырау. *Келеңсіз жағдайға тап болу.* Жаңа әдісті тұңғыш рет іске асыру мақсатында 1971 жылы пайдалануға беріліп, соңынан технологиялық *а п а т қ а ұ ш ы р а у ы н а* байланысты 1997 жылдың ақпан айынан бері «қимылсыз» тұрған, тереңдегі 1302 метрлік, таңба саны 1618 ұңғы таңдап алынды («Егемен Қазақстан»).

Қазаға ұшырау. *Қайтыс болу, дүниеден қайту.* Әй, соғылған Базарбай-ай!... Пара алады деп кім ойлар?! (Қалтасына қолын салады. Сағатына қарайды). Барар мезгіл таянды... Әлде пәле, әлде *қ а з а ғ а ұ ш ы р а у* Ғажап емес,... бірақ өлім бір сұрау (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қарға-жарға ұшырау. *Шығын болу, апатқа тап болу.* Малдылар малын өңкей малшыларға, бала-шағаға тапсырып, қолдағы құдай берген азды-көпті дәулеті қызықсыз көрініп, оның ұры-бөріге жем болып, *қ а р ғ а-ж а р ғ а ұ ш ы р а у ы н а* шыдайды (Абай, Тол. жин.).

ҰШЫРҒЫШ з а т. т е х. *Астық дәндерін қауыз-мекенінен айналып тұратын желдеткішпен тазалауға арналған мәшине.* Осындағы дән *ұ ш ы р ғ ы ш*, дән артқыш, дән ақтағыш құралдардың бәрін де қозғалтып қойған сол электр қуаты (С.Шаймерденов, Сыбызғы сазы). – Пah, мынаның *ұ ш ы р ғ ы ш т а р ы* зор күйінде екен-ау. Сәйгел тиген сиырдай жөңкілтуін мыналарды, бірінен соң бірін (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.).

ҰШЫРМА[1] з а т. *Желге ұшырып ойнайтын зат.* Асық, зырылдауық, желқуық, батпырауық, *ұ ш ы р м а* тәріздес ойын-ермек спорттық заттар да жоғалып барады («Қаз. әдеб.»). Мұғалім үлестірген дәптерлер маған *ұ ш ы р м а* жасауға берген бүйім секілді сезілді (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ҰШЫРМА[2] з а т. ж е р г. *Үйдің төбесіне салынған жеңіл жаздық шатыр.* Командир жұмыскерлерді түгел *ұ ш ы р м а ғ а* шығарды (І.Жансүгіров, Шығ.). Жұмыскерлер командирдің сөзін тыңдап, айтыстың бетін белгілеген соң күбірсіз, *ұ ш ы р м а д а н* таңды тосып, сигналды күтті (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҰШЫРТ= е т. **1.** *Астықты қауызынан аршып тазарту.* Бизақ Қарауылдағы қамба басына кетіп барады. Тұқым *ұ ш ы р т ы п* жүр (Ш.Күмісбаев, Тау.). **2.** *Құйғыту, зырлату, жүйткіту.* Қарсы беттен аңырата шапқан он шақты аттылы *ұ ш ы р т ы п* келеді (С.Жүнісов, Ақан сері). «Запорожец» ауылға қарай *ұ ш ы р т ы п* келеді («Қаз. әдеб.»). Соны айтты да шал сабап жүре берді, Бір өзен жатыр екен соны өрледі. Өзенді өрлегеннен бір айырылмай, Дәл бесінде *ұ ш ы р т ы п* тауға келді (Абай, Тол. жин.). Үркімбайды ала алмай көрген қарсылықты тегіс айтып Манастар келгелі, Құнанбай ауылынан жан-жаққа қарай үстіүстіне шапқыншылар *ұ ш ы р т ы п* кетіп жатыр (М.Әуезов, Абай жолы).

Желге ұшыртты. а) *Бостан-босқа шығындатты, ысырап қылғызды.* ә) *Босатты, аластатты.* Ғайсадай жан беретін таңның желі, Қайғымды *ж е л г е ұ ш ы р т ы п*, тірілт мені! Ақылым, кәрілікке жабырқама Талпынып тағы да ақтар дүниені (Ш.Құдайбердиев, Шығ).

ҰШЫРТУ *Ұшырт етістігінің қимыл атауы.*

ҰШЫРУ *Ұшыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Құсты аспанға әуелетіп жіберу, самғату, қалықтату.* **2.** *Әуеге ұшақ, зымыран т.б. шығару.* Қазақстан қазірдің өзінде өзінің ғарыштық жер серігін *ұ ш ы р у д ы* қолға алып отыр («Жас Алаш»). Рүстем өз қолымен *ұ ш ы р у ғ а* мылтықты жасап, оққа салды дәрі. Жан далбас, жақ шіркінге бөгеу бар ма, Шырқырап екі қыздың шықты зары (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** е г і н ш а р. *Қырмандағы астықтың қауызын желдетіп тазарту.*

Астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшыру. *Неше түрлі зорлық-зомбылық жасау, бәле қуу.* Бірінің бірі *а с т ы н а и т ж ү г і р т і п, ү с т і н е н қ ұ с ұ ш ы р у ғ а*, өтірік пен өсекті бірінің үстіне бірі үйіп төгуге келгенде жеткізбейді-ақ (З.Ақышев, Ақбел.).

ҰШЫРЫЛ= е т. **1.** *Әуеге шығарылу.* Экраннан *ұ ш ы р ы л ы п* жатқан әуе кемесін көресің (І.Омаров, Шабыт.). **2.** *Астықтың қауызынан артылып тазартылуы.* Ербаков кеше түнде көргенде осы қырманда әлі *ұ ш ы р ы л м а ғ а н* мың центнерден астам жаздық бидай жатқан (Б.Тоқтаров, Қыран.). Қырмандағы астық тұлықпен, аттың тұяғымен басылып, күрекпен *ұ ш ы р ы л ы п* тазаланды (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

ҰШЫРЫЛУ *Ұшырыл етістігінің қимыл атауы.* Космос дәуірі 1957 жылғы 4 октябрь күні, СССР-де тұңғыш жердің жасанды серігі *ұ ш ы р ы л у ы н а н* басталғаны белгілі («Білім және еңбек»). Қазіргі кезде тікелей космостан радиосигналдар беріп тұратын сілкіністері *ұ ш ы р ы л у д а* («Білім және еңбек»).

ҰШЫРЫНДЫ з а т. *Астық ұшырудан шыққан ұшық, қауыз сияқты жеңіл-желпі заттар.* Шашпа айналасы бидай *ұ ш ы р ы н д ы л а р ы*, дән қалдықтарына қоқып жатыр (З.Иманбаев, Солма. гүл). Тасмағанбет қырман күзетуші аталғанмен, кеш болса екі-үш қап егін *ұ ш ы р ы н д ы с ы н* алып, арбасына тиеп, кемпірінің қасынан бір-ақ шығатын (Ж.Молдағалиев, Ескі дос.).

ҰШЫРЫС= е т. *Астықты аршысып тазарту.* – Ахметжанның қолы бос болса, өле қалуды қоя түрса, – ол да қолғабысқа келсін. Астық *ұ ш ы р ы с а с ы ң.* Ақысын төлейміз, – дейді (Ж.Молдағалиев, Ескі дос.).

ҰШЫРЫСУ *Ұшырыс етістігінің қимыл атауы.*

ҰШЫС з а т. *Ұшып жүру қимылы.* Таң ата қайтадан жауынгерлік *ұ ш ы с т а р* басталды (Т.Бигелдинов, Аспан.). – Қарғаларды қарашы, осы шіркіндердің *ұ ш ы с ы* ұнамайды (Тербеледі.). Осы *ұ ш ы с т а* мен Корсика аралының солтүстік жағасын қырқа ұшып кетіппін, оны аспандағы бұлт ішінен көздері шалып қалған Корсика адамдары соңынан айтысты (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҰЙЫ= е т. **1.** *Аяқ-қолдың қан жүрмей қалудан жаны кетіп, қозғалтпай қалуы.* **2.** *Жылы сүтке қатық салып, орап қойғаннан біраз уақыт өткеннен кейінгі айран болуы.* **3.** *Қан айналымының бұзылуынан қанның қойылып кетуі.* **4.** а у ы с. *Ден қою, ілану.* Надан ел қуанбас нәрсеге қуанады. Және қуанғанда не айтып, не қойғанын білмей, ұялмас нәрседен ұялады. Бұларын айтсаң кейбіреуі рас, рас деп *ұ й ы ғ а н* болады (Абай, Тол. жин.). Жоқ, онысына мен сенбеймін. Олар сендім десе де, анық ақиқат көзі жетіп, ден қойып, *ұ й ы п* сенбейді (Абай, Тол. жин.).

Сүттей ұйыды. *Тату-тәтті болды.* Қазақтың шын сөзге нанбай, құлақ та қоймай, тыңдауға қолы да тимей, пәлелі сөзге, өтірікке *с ү т т е й ұ й ы п*, бар шаруасы судай ақса да, соны әбден естіп кетпейтұғыны қалай (Абай, Тол. жин.).

ҰЮ *Ұйы етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Аяқ-қолдың жаны кетіп, қозғалтпай қалуы.* **2.** *Сүттің ұюы.* Белоктың мөлшері мен өзара қатысы сүттің қышқыл ықпалымен *ұ ю ы н а* әсер етеді (Қымыз.). **3.** *Қанның қоймалжыңдануы.* Сұйық қанның қоймалжыңдануы қанның *ұ ю ы* деп аталады (Адам анатом.). Бүргенің денеге сіңген зәрі қанның *ұ ю ы н* нашарлатады (Е.Оразақов, Дәрігерлік).

ҰЯ з а т. **1.** *Құс пен араның балапан басатын, бал жинап, ұрық салатын орны.* Есімнен мәңгі өшпейтін қимас ағам – *Ұ я с ы н* қыран бүркіт шыңға салған. Сан емен домбыраға саусақ басып, Туған жер орманынан күй жасаған (Т.Айбергенов, Мен саған.). *Ұ я с ы* ұшқан құстың ін болмайды, Өтірік өрге баспас, шын болмайды. Көркі бар көз тартатын кейбір сұлу, Ар-ұят адамдықтан дым болмайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Аралардың

бұлтты және желді күндері, таңертең және кеште барлық жәндіктер *ц я д а* болған кезде немесе өсімдіктерде гүл шырыны жоқ кезде ашулырақ келетінін есте ұстаған жөн (Шаңырақ энц.). Қиын берік қияда, Қиюлы тас *ц я д а* Отырғанда жас түлек, Арқан салып алғаны, Бір ноғайға барғаны. – Мейірімсіз тас жүрек (М.Дулатов, Шығ.). **2.** *Белгілі бір заттарды шоғырландырып орнататын шұңқыр, тесік.* Шашбаутас күмістен соғылған, айналасына алты *ц я* жасаған. Әлгі *ц я л а р ғ а* көздің жасындай етіп жақұт тастарын орнатыпты (Д.Досжанов, Жібек.). Маңдайшаға уық шаншитын 5 *ц я* жасайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Егер алманы ортасынан қақ жарып көрсеңіз, оның ортасында бес *ц я* бар (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Баспаханаларда араб әрпінің *ц я л а р ы* көп болады, араб әрпінің бір-біреуі үш-төрт түрлі болады дейді. Әріп тізушілердің еңбегі, уақыты артық жұмсалады дейді. Қысқасы, латын әрпін алуға жұмсалатын қаражат қазақ әріптерін өзгерткеннен 10 есе арзанға түседі дейді (М.Дулатов, Шығ.). **3.** *Күннің батар жері.* Оянады жандағы тылсым кенет, Өз көңіліңді сен өзің тұрсың демеп. *Ұ я с ы н а н* шыққан *к ү н* ұялтады, Әлі еш нәрсе бітірмей жүрсіңбе деп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **4.** с о в е т. *Партия, комсомол комитеттерінің бастауыш ұйымы.* 1920 жылы Петропавлда 78 партия *ц я с ы* жұмыс істейді («Соц. Қаз.»). Съезден кейін сол жылғы ноябрь айында Орда қаласында ең алғашқы комсомол *ц я с ы* құрылды (Ш.Өтепов, Өшп. жалын). **5.** а у ы с. *Орын тепкен, қоныстанған жер (туған жер, мектеп, үй, отбасы).* Жиналды батырлардың қарты, жасы, Еңіреген ер біткеннің қарт *ц я с ы*, Тау Көкше тарландарын баурына алды Шошайған бұлт үстінде тақиясы (F.Қайырбеков, Көнсадақ). Орал сен, өз *ц я ң а*, тал бесікке, Оян сен, анаң салған әнді есіт те, Ойлан сен, ойың азат мынау күнге Өзгелер кешіксе де, сен кешікпе! (F.Қайырбеков, Көнсадақ). 1824-ші жылы жасқа жетіп хандықты қолына алған соң, Жәңгір *ц я д а* көргенін іске асыра бастады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). *Ұ я д а н* жаңа шыққан қаз едім ғой, Ұға алмай бағанадан наз едім ғой. Сөз еді бұл не деген сұбхана алла! Ондайдан Құдайға хақ таза едім ғой (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Бір нәрсеге ұйытқы болған негіз, шоғырланған жері.* Я, мезгіл жетті, жау *ц я л а р ы н* жабайық! (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ұзын Орал күн мен түн шекарасы, Бір жағы – күн, бір жағы – түн баласы. Арғы жағы – көк көзді жын *ц я с ы*, Бергі жағы Түріктің сар даласы (М.Жұмабаев, Шығ.). Аралына құлаған Дария Сыр, Дария Сыр – қазақтың қариясы. Сырдың бойы күріштің қоймасы ма, Қоймасы ма немесе дән *ц я с ы*, Дария Сыр – қазақтың қариясы (М.Мақатаев, Шығ.).

Араның ұясындай. а) *Шу, айқай-шу; ызыңқию.* Зифа жеңгейдің бауырынан өрген үйелмелі-сүйелмелі алты ұлы бөлмеден бөлмеге жарыса кіріп, асыр салғанда кең үйді көрер көзге тарылта, *а р а н ы ң ц я с ы н д а й* ызылдатып жібереді екен (З.Қабдолов, Жалын.). Аттан, шанадан түскен тымақты, малақайлы, саптама етікті, пималы адамдар да *а р а н ы ң ц я с ы н д а й* гүжілдеген контор алдына қарай аяңдады (Ә.Нұршайықов, Жомарт өлке.). ә) *Кіп-кішкене, тар.* Үй іші тар, еңсесі төмен, *а р а н ы ң ц я с ы н д а й* ғана еді (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.).

Жан ұяда болса. *Тірі болса, тірі тұрса.* Мырзеке, сабыр сақтап күтіңіз. *Ж а н ц я д а б о л с а*, барамын. Сәрсенбі, бейсенбіден қалмаспын. Әңгімені сонда қоздатармыз («Лен. жас»).

Көзі ұясынан шықты. *Қатты үрейленді, қорықты.* Баланың қара *к ө з д е р і ц я с ы н а н ш ы ғ ы п*, қайда барарын білмей жүгіре берді (Ж.Жұмақанов, Әлия). – Мені жалғыз қалдырма, Хакім. Менің халім нашар, – деді Меңдіқыз *к ө з і ц я с ы н а н ш ы ғ ы п* кете жаздап (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Ақбала оның соңғы сөзін есітпеді. Бетінің қаны қашып, үрейлі *к ө з і ц я с ы н а н ш ы ғ ы п* бара жатты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Күн ұясына [шатырына] кірді [қонды, батты]. *Қараңғы түсіп, кеш болды.* Маяны жаялығына орап, Жамал *к ү н ц я с ы н а қ о н а* тағы жылжыды (Ә.Шәріпов, Шығ.). Қызыл арай, сары алтын *ш а т ы р ы н а К ү н н і ң* кешке *к і р г е н і н* көрді көзім (Абай, Тол. жин.). Қара жолмен жұрт азан-қазан болып күңіреніп кетіп жатыр. *К ү н* де *ц я с ы н а к і р і п* барады. Енді отыруға болмас (Ж.Аймауытов, Шығ.). *К ү н ц я д а н б а т а р* ма, Күміс жерде жатар ма, Көп үшін айтқан өлеңі, Ел сүймесе айтар ма? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Өзің түстің өзің қазған орыңа. Кеттік кәне, Ішігіңді ал қолыңа! *Ұ я с ы н а к ү н* тұр еді *б а т қ а л ы*. Түксиеді меңіреу құм шатқалы Олар үлкен қара жолға түсіп ап Бір төбенің қасына кеп тоқтады (М.Шаханов, Fасырлар.).

Құрқылтайдың ұясындай. *Кішкентай, тар, шағын.* Үй іші тар, еңсесі пәс, *қ ұ р қ ы л т а й д ы ң ц я с ы н д а й* ғана еді (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.).

Мал қолда, жан ұяда. *Әзірге төрт құбыласы тең, уайым-қайғысы жоқ. М а л қ о л д а, ж а н ц я д а* тұрған шақта, Тұрады айтқан сөзің жарасып-ай. Немене айтып-айтпай, тәңір деген, Дүние бастан өтіп барасың-ай (Шернияз, Шығ.).

Ұлын ұяға, қызын қияға қондырды. *Бала-шағасы жайлы қоныс тапқан, әрқайсысы өзімен-өзі. Ұ л ы м ц я д а, қ ы з ы м қ и я д а,* кемпір-шалға осы ара қолайлы (М.Гумеров, Шыңырау.). *Ұ л ы м д ы ц я ғ а, қ ы з ы м д ы қ и я ғ а қ о н д ы р ғ а н* төрт құбыласы түгел ата болдым (С.Ақтаев, Дала.).

Ұя салды. а) *Қонақтайтын, ұрық салатын, балапан басатын орын жасады.* ә) *Қоныс тепті.* Не істеу керек ондайда, *Ұ я с а л а р* жер қайда? Қайда барса, қалың жұрт, Қиналып жүр торғай да (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Ұя салу. *Құстардың жұмыртқа салып, балапан басып шығаруы үшін орын дайындап, ұя жасауы (көктемнің аягы мен жаздың басы).* Жас семья – ұя – аналығынан бөлініп, ағашқа қонады, егер оны сол жерден қозғамаса күнібұрын іздеп тапқан жаңа тұрағына ұшып кетеді. *Ұ я с а л у г а* ұзақ дайындық жүрді – аталықтарын өсіреді, аналыққа арналған орын – жаңғақ сияқты ерекше қуыстар салады, аналық шығарады және жаңа семья үшін қор жинайды (Шаңырақ энц.).

Ұя бұзды. *Әйелді ерінен ажыратты, біреудің отбасылық тұрмысына бұлік салды; ынтымақты, бірлікті кетірді.* «Күйеуінен айырылысыпты» деген сөзге Балуан тіпті елегізіді. Біреудің *ц я с ы н б ц з ы п*, енді не болсаң ол бол деуім ерлігіме сия ма? (С.Мұқанов, Шығ.). Алыс, жақын қазақтың бәрі қаңғып, Аямай бірін-бірі жүр ғой аңдып. Мал мен бақтың кеселін *ц я б ц з а р*, Паруардигәр жаратқан несін жан қып (Абай, Тол. жин.).

Үйреніскен ұя. *Етене болған шаңырақ, өскен, туған үй.* Қанікей: Ажар мен сен жер қып кеткен елден кеп отырмын. *Ү й р е н і с к е н ц я с ы н* аяр бар ма, жоқ па, жауабын айтсын, – дейді (М.Әуезов, Шығ.).

ҰЯБАСАР з а т. с а я т. *Қыранның ұрғашысы.* *Ұ я б а с а р* – ана қыран сайыс ойынын тоқтатқан жоқ (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Аң, құсқа салатын құстардың ұрғашысы, яки *ц я б а с а р*, аталығына қарай үлкен, кішісі болады (Ш.Айманов, Қыран тур.). Сейтеке естек билерінің бірі әкеп тартқан *ц я б а с а р* түйғыннан көз айыра алмады (М.Мағауин, Аласапыран). Осы ұядан бір ұшып шыққан «*ц я б а с а р*» (анабүркіт), «сарша» (атабүркіт) ол ұяға қайтып қонақтамайды (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

ҰЯБӨРІК с ы н. *Тартыншақтау, именшектеу, орташа ғана деген мағынада.* Ерінің үйде жоғына қарамастан, әйелі қонақтарды жақсы күтеді. Сонда Қазыбек «әйелі мұндай, мұның ері қандай екен?» – деп тамашалап, жүре қоймай отырғанда, үйіне ері келеді. Қараса, ері *ц я б ө р і к т е у* ғана кісі екен (Шешендік сөздер).

ҰЯДАЙ с ы н. *Жып-жинақы, шағын, жып-жылы.* Бөлме адамдары жаңа ғана шығып кеткендей, қашан келсе де *ц я д а й* жып-жылы болып тұрады (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Үй іші *ц я д а й* жайнап тұр (С.Мәуленов, Шыңда.). Даладан шаршап келген кезінде, кішкентай күркесі жылы *ц я д а й* болып, көзіне ыстық тартып тұрады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). – Міне, мен осы бөлмеде жападан-жалғыз тұрамын, – деді Қалқаш *ц я д а й* бөлменің есігін ашып (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ҰЯ-ЖАЙ з а т. *Мекен ететін орын.* Басқа жерге тұз төксе де ұшпаймын, Аман жүрсем, Алатауды қыстаймын. Қос топшысы қоналқада салбырар, *Ұ я-ж а й д а н* ұяттылау құстаймын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҰЯЛ= е т. **1.** *Бетінен оты шығып қызару.* Бұқарбай анадай жерде жылап тұрды. Осындай қорлыққа түсірген өзінің ақымақтығына *ц я л ы п* тұрды (М.Жұмабаев, Шығ.). Кейбіреу қолдан келмес істі ойлайды, мақсаты онымен тұс болмайды. *Ұ я л ғ а н* тек тұрмайды деген рас, Қап, бәлем, тоқтай тұрмен жұртты алдайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Адамның адал ісін арам етер *Ұ я л м а с* ардан кеткен зұлымдылар. Кей адам көзге былай, сыртқа былай, Жоқ емес іш ақтарар жырындылар (Қабан жырау, Алтын қазық). **2**. *Қысылу, қымтырылу.* Жығылып үш ұмтылдым тұрайын деп, Ішіме қорқу түсті уайым жеп. *Ұ я л д ы м* сақалымнан көп ішінде, Артынан балаларша жылайын деп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Алпыс деген шуақ күзде тың алаң, Қыран жасы құс ілетін қиядан. Сексендегі ағаларды көргенде Өз жасымды айтуға да *ц я л а м* (К.Салықов, Жезкиік). Дүрсілі жүрегімнің басылмады. Көп тұрдым кеткендей боп салы суға. *Ұ я л д ы м* өзге жұрттан қасымдағы, Өзіңе жақын барып танысуға (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3**. *Жүрексіну, батылы бармау.* Дедім, іштей бір өксіп, Сөзімді оған тыңдатпай, Әлде *ц я л ы п*, жүрексіп Тұрды байғұс үн қатпай (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **4.** *Қорқу, тайсалу.* Ғаділет, шапағат жоқ жүрегіңде, Адамға ерік бермес өңшең қыртың. Жақсылар залымдарды тыя алмай жүр, Құдайдан залым қорқып, *ц я л м а й* жүр (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көшкенде көлік бар ма түйе алдында. Еруде сауын бар ма бие алдында. Өз ерін сыйламаған арсыз келін, Біз түгіл құдайынан *ц я л д ы* ма? (Шал ақын, Өлең д.). **5.** *Арлану, намыстану.* Ақыл керек, іс керек, мінез керек, Ер *ц я л а р* іс қылмас қатын зерек. Салақ, олақ, ойнасшы, керім-кербез, Жыртаң-жыртаң қызылдан шығады ерек (Абай, Тол. жин.). Алыс пенен жақынның Арсызы үшін *ц я л ғ а н*... Семіргенін ақынның, Мен жақсылық дей алман (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **6**. *Әдеп сақтау.* *Ұ я л а м ы н* дегені көңіл үшін, Ұсақ қулық бір ғана өмір үшін. Татымды достық та жоқ, қастық та жоқ, жігері жоқ маңызы жеңіл үшін. Жалығу бар, шалқу бар, іш пысу бар, Жаңа сүйгіш адамзат, көрсе қызар. Ар мен ұят ойланбай, тәнін асырап, Ертеңі жоқ, бүгінге болған құмар (Абай, Тол. жин.)

ҰЯЛА= е т. **1.** *Ұя салу, ұя жасау.* Бұлбұлдар сайрап бағында Байғыздар тасқа *ц я л а р*. Батырлар жауға шапқанда Қолына байрақ, ту алар (Базар жырау, Шығ.). Біздің үйге үш адам қосылыпты. Даладан-жалғыз тұрамын, – деді Қалқаш *ц я д а й* бөлменің есігін ашып (О.Бөкеев, Қайдасың.).

Немере туыстар өсіп қапты, үйге көгершін *ц я л а п т ы* (С.Мұқанов, Алып. адым.). Талай заманнан бері осы үйде *ц я л а п*, өсіп, көбейіп келген қарақұрт ұясы бұзылды (І.Жансүгіров, Шығ.). Тізбектеме-тізбектеме *ц я л а й т ы н* аралар біріне-бірі ілініп, некен-саяқтары ғана бұтада салбырап тұрады, біздің ой нәрселерімен бейне сондай, біріне-бірі тіркесіп, ілігіп, тізбектеле-тізбектеле барып ұлғаяды (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). **2.** а у ы с. *Жиналу, іркілу, толу.* Жіппен байланғанда кейде қозылардың кіндігі ісініп, ішіне сарысу *ц я л а й д ы* (М.Ермеков, Қазақст.). Кабинетінде отырғанда көзіне *ц я л а ғ а н* ұйқы төсегіне келіп жатқан соң тіпті шайдай ашылып кетті (Қ.Исабаев, Сұңқар.). **3.** *Шұңқыр жасау, шұқырлап қазу.* Нұран дымқыл жерді *ц я л а п*, шыбығын тікті (С.Жұбатыров, Жасыл сағым.). Қазір мақта егудің неғұрлым кеңінен қолданылып жүрген тәсілі – шитті шаршы *ц я л а п* әрі тік бұрыштап, *ц я л а п* егу (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). Мен *ц я л а ғ а н* жерге тұқым тастап та үлгере алмаймын («Қаз. әдеб.»). **4.** а у ы с. *Пайда болу, шырмалып шықпау.* Тәрбие ауызға қанша қаққанмен, Сырбай басына *ц я л а ғ а н* қорқыныштан арыла алмай-ақ қойды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Алайда серілік пен сопылықты қоса білген, намаз, оразаны жаны тілеген уақыттарында ғана атқаратын сопылығы жанына жын *ц я л а ғ а н*, сиыр көзді соғылғандардың сопылығынан бөлек болған десек құрғақ сәуегейлік құрған болмаспыз (М.Жұмабаев, Шығ.). Алғашқы мектеп есігін ашқаным да, әліппе үйреткен сол жас мұғалімнің бейнесі де көкірегімде мықтап *ц я л а д ы* (С.Мәуленов, Жер нәрі.).

Көкейіне ұялады. *Өте ұнады, маға қонып кетті, толық ұқты.* Коляның сөзі *к ө к е й і н е ц я л а п* алды да, шықпай қойды (Т.Нұртазин, Үлкен жол.). Жұрттан бөлініп былай шыға бере бұл *к ө к е й і н е ц я л а ғ а н* сырды тебірене ағытты (М.Хасенов, Алғашқы ән).

Ұялап себу. е г і н ш а р. *Тұқымды топтап орналастырып себу. Ұ я л а п с е б у* – егістік жерді жеке ұяларға бөліп, сол ұяларға тұқым себу (Қаз. тілі термин. Су.).

ҰЯЛАН= е т. *Ұя пайда болу, жиналу.* Эхинококоз өкпенің өзінде ғана бірнеше жерде асқынып *ц я л а н с а*, оны эхинококкоздың көп түрі деп атайды (Д.Даиров, Хирург.).

ҰЯЛАНУ *Ұялан етістігінің қимыл атауы.*

ҰЯЛАС с ы н. *Бір ұяда жатқан, бірге туған (құс, жан-жануар т.б.).* Өзінен оқ бойы озық кеткен *ц я л а с* қос ақ қасқа да балаң, бір ғана қар басты, әлі ауызданған жоқ-ты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Аққу құс өз *ц я л а с т а р ы н ы ң* қасында өлгенін жақсы көреді дейді жұрт (І.Есенберлин, Алтын Орда майдан). Көзге түсетін сауық орындарына барып көңіл көтере алмаған соң, әйтеуір *ц я л а с* күшік көңіл жықпас деп, бұның үйіне келіп еркінше сілтеп ішіп, шер тарқатып кетеді (Ә.Тарзи, Басынан Қаратаудың.).

Ұялас өсімдіктер. б о т. *Аталық гүлі, аналық гүлі немесе аталық жыныс мүшесі мен аналық жыныс мүшесі бірдей өсіп-жетілген өсімдік тобы.*

ҰЯЛАТ= е т. **1.** *Шұқыр қазып егу, дән егетін ұя жасату.* Жалғыз дәнді топыраққа *ц я л а т ы п*, бір масақ өсіріп, бір уыс бидай алған адамның сауабы мың жылдық (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). **2.** а у ы с. *Жиналту, іркілту, толтыру.* Әжесінің нашарлаған халін Райс бір көргенде-ақ ұққан. Енді біртүрлі суық әлгі сағыныштан туып, жанын аялаған қуанышты су сепкендей басып, жүрегіне қорқыныш *ц я л а т т ы* (З.Шүкіров, Жас жесір). *Пайда болғызу.* Намысыңның көйлегін сиялатсаң, Сияға атар оғыңды ұяға атсаң, Екеуміз де қираймыз, жүрегіңе Егер титтей жалғандық *ц я л а т с а ң* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қонып жүйрік мақсат пен қиял-атқа, Ойнақтатып шығайын қияға аттап, Баста, жолдар, жанға арман *ц я л а т* та! Теңізді әкеп сен жаққан құям отқа, Егер мені бастасаң қиянатқа! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҰЯЛАТУ *Ұялат етістігінің қимыл атауы.* Сол сенім көпшіліктің бойына *ц я л а т у д ы* мақсат етті ол (Т.Нұртазин, Үлкен жол.).

ҰЯЛАУ *Ұяла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Шұқырлап егу.* Былтырғыдай жапатармағай дән себе бермей, оны шаршылап *ц я л а у* әдісімен егу керек (Д.Қасенов, Ауыл.). **2**. *Ұя салу.* Осы түбек аймағында құралай құс *ц я л а у ы* мүмкін бе екен? – деді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ҰЯЛҒАНСУ *Ұялғансы етістігінің қимыл атауы.*

ҰЯЛҒАНСЫ= е т. *Ұялғандай болу.* Айкүміс бірде *ц я л ғ а н с ы п*, бірде намыстан жарылып өліп кете жаздағансып отырды (З.Ақышев, Жаяу Мұса). Келіншек *ц я л ғ а н с ы п* төмен қарады («Қазақст. әйелдері»).

ҰЯЛМАЙ-ҚЫЗАРМАЙ үс т. *Ешбір шімірікпестен, ұялмастан.* Сақалды басымен *ц я л м а й қ ы з а р м а й* «сен менің некелі тоқалымсың!» – дейді (С.Шаймерденов, Өмір.). Әйтсе де ылғи өтірік айтып отырсың, *ц я л м а й-қ ы з а р м а й* ұлтыңды жасырасың деп, күстәналауға дәлелі қайсы (С.Омаров, Өмір.). *Ұ я л м а й-қ ы з а р м а й* қос уыс жоңышқаға бес жүз сом сұрайтынын қайтерсің (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Жай айтсаң бырт дейді, шырт дейді, Қатты айтсаң жұмысың бітпейді. Көзіңнен көз алмай, *Ұ я л м а й қ ы з а р м а й*, «Әлі де үш-төрт күн күт», – дейді (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҰЯЛТ= е т. *Біреуді ұялуға мәжбүр ету, айыбын бетіне басып қаймықтыру, қызарту.* Жігіт боп қалдым деп жүрген шағында, ауылдағы келін-

кепшікті *ц я л т ы п*, бұқтырып жүрген Алшынбай атын Абай оншалықты ыстық көрмеуші еді (М.Әуезов, Абай жолы). Қарын мені талай рет *ц я л т т ы* Ұялуға тиіс емес жерімде. Қара жүрек туысқаның сияқты Хабар алмас тірің менен өлінде (Т.Айбергенов, Мен саған.). Осы күнде менің (Абай) көрген кісілерім ұялмақ түгіл қызармайды да,... немесе «пәленше де, түленше де тірі жүр ғой, пәлен қылған, түген қылған, оның қасында менікі несі сөз» деп, *ц я л т а м ы н* десең жап-жай отырып дауын сабап отырады (Абай, Тол. жин.).

Көз ұялтады. *Шағылысып бет қаратпайды.* Ол оқастаған сайын үстіндегі күміс ер күнге шағылысып, *к ө з ц я л т а д ы* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген.).

ҰЯЛТУ *Ұялт етістігінің қимыл атауы; біреуді ұялуға мәжбүр ету, қысылту.* Жігіттердің қатесін бетіне басып, *ц я л т у д ы ң* орнына оны елемегенсіп, кешіре береміз («Қазақст. әйелдері»). Енді болмаса Аманингтің үйіне барып, оны *ц я л т у ғ а* да әзір едім (К.Бекбергенов, Ер бақыты.). Мені жеңеше десең оны құдай жазғандай. Ал әлі өзіңдей жас Гүлжиһанды «жеңеше» деп *ц я л т у ы ң* аса тапқырлық емес (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Қазақтың бұрынғы күнде нашар іс істеген адамдарға істеген жазаларының көбі *ц я л т у* болған (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰЯЛУ *Ұял етістігінің қимыл атауы. Бетінен оты шығып, қызару, қысылу, қымтырылу.* Оның *ц я л у д а н* кеткенін, я болмаса ұятын мүлдем жоғалтқаннан екенін біз білген жоқпыз (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Төменгі класс оқушыларында *ц я л у* сезімдері де онан сайын жетіле түседі (Қ.Жарықбаев, Психология.). Егер де біз өзіміз қымбат көретін адамдарымыз мінегендей бір мін іс істесек, біздің жанымызда *ц я л у* сезімі болады (М.Жұмабаев, Шығ.). // п с и х. *Адамның өз қылықтарының немесе қайсыбір даралық көріністерінің сол қоғамда қабылданған және оның өзі де қостайтын нормаларға, мораль талаптарына іс жүзінде сәйкеспеуін ұғынуы не сәйкесседі деп білуі нәтижесінде пайда болатын эмоция. Ұ я л у* – басқа адамдардың, әдетте, жақындарының қылығымен не жекетұлғалық мінездерінің көрініс беруімен байланысты болуы мүмкін (Қаз. тілі. термин. Педагогика.). *Ұ я л у* толығымен әлеуметтік тұрғыда туындайтын эмоция, онтогенезде нақты бар қоғамдық құрылыстың, нақты мәдениеттің әдептік нормалары мен меңгеру барысында қалыптасады (Қаз. тілі. термин. Педагогика.).

ҰЯЛШАҚ с ы н. **1.** *Ұялғыш, ұяң.* Ол *ц я л ш а қ*, тартыншақ, тұйық болғандықтан, көпшіліктен аулақ жүргенді жақсы көреді (Психология.). Сол бір кездер есіңде ме, құрбы қыз, Көңілінде қалмады ма кірбің із?! Балаға тән мінезіңмен *ц я л ш а қ* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жас дәрігердің ұстаз алдында сынақтан өткен *ц я л ш а қ* шәкірттей біртүрлі ыңғайсызданған түрі бар (С. Омаров, Өмір.). Бұндай *ц я л ш а қ*, момын бала Әбішке анық ұнады (М.Әуезов, Абай жолы). **2.** а у ы с. *Меңіреу, құлазыған.* Осы *ц я л ш а қ* тыныштықты не жетеді бұзғанға, Бірақ біздің жігітіміз ұяң еді қыздан да. Ару соны сезінді ме, әлде үміті жанды ма, Қалтасынан кестеленген орамалын алды да, Туған жердің топырағын түйіп берді жігітке, Кім біледі, сол сәт жаны берілді ме күдікке (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ойларыма жібер ұшқыр қиял сап, О, қайыңдар, тұрмын сенен күй аңсап. Ол да сендей қаз омырау, сұңғақ бой, Ол да сендей кей кездері *ц я л ш а қ* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҰЯЛШАҚТА= е т. *Именіп қысылу, біреуге батып, ойындағысын айта алмау.* Есік ашылып, *ц я л ш а қ т а п*, қысылып, қымтырылып төменгі курстың екі студенті кірді (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Айымжан апа, тиірмендеріңізге бір тостаған бидай үгіп алайыншы, – деді қыз төргі үйдің босағасынан аттамай, қырындаңқырап, *ц я л ш а қ т а ң қ ы р а п* тұрып (З.Ақышев, Ақбел.). Қыз-келіншектер оның кімді шақырғанын білмей, өздіөзіне қарасып, *ц я л ш а қ т а п* кейінге шегіне берді (А.Сатаев, Дала.).

ҰЯЛШАҚТАН= е т. *Ұялу, ұяңдық көрсету, жасқану, имену.* Мен бірнеше оқталып сұрай алмай, *ц я л ш а қ т а н ы п* отыр едім, уәкілдің жаңағы сөзін естігенде құлшынып кеттім (Б.Тұрсынбаев, Ауыл.).

ҰЯЛШАҚТАНУ *Ұялшақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҰЯЛШАҚТАНДЫР= е т. *Ұялшақ ету, ұяңдандыру.* Бет ашылмаған қайран балалық кездерай, адамды жаңа түскен келіндей *ц я л ш а қ т а н д ы р ы п* жібересің-ау (Қ.Салғарин, Соқпақ жол.).

ҰЯЛШАҚТАНДЫРУ *Ұялшақтандыр етістігінің қимыл атауы.*

ҰЯЛШАҚТАУ[1] с ы н. *Ұяң, ұяңдау.* Жайшылықта көп сөйлемейтін, тіпті сырт көзге бұйығы, *ц я л ш а қ т а у* сияқты көрінетін кішкене Ахмет сабақ айтқанда, яки көпшілік алдында күй тартқанда өзгеріп сала береді (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов.). Бұл бұрын күрестерде шығып жүрген жігіт, бірақ *ц я л ш а қ т а у* еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Нақжан көрікті жігіт, тек сәл *ц я л ш а қ т а у* және сол мінезімен Кенжеге ұқсайды екен (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

ҰЯЛШАҚТАУ[2] *Ұялшақта етістігінің қимыл атауы.*

ҰЯЛШАҚТЫҚ з а т. *Ұялғыштық, ұяңдық, именшектік, жасықтық.* Серәлі балалық *ц я л ш а қ т ы қ т а н* арылып, қалалы жерде көпті көріп, ысылып қайтты (Т.Ахтанов, Дала сыры). Өзбек қыздарына тән ынжықтық, *ц я л ш а қ т ы қ* мұнда да бар (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Қонақ

келіншектің *ц я л ш а қ т ы ғ ы н* да, аңқаулығын да ұнатып, шықылықтап күліп, жанынан кетпей жүр (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Әкеме ұқсағым-ақ келеді, бірақ осы бір *ц я л ш а қ т ы қ* деген бәлені жеңе алмаймын (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.).

ҰЯЛЫ с ы н. **1.** *Ұясы бар, ця салынған.* Сәтжан мен Жанай көбінеме бұзауды сол *ц я л ы* жартастың бауырындағы өзекке өрістетеді (С.Бегалин, Уақыт.). **2.** *Ұядан тұратын.* Аталықтары 6, кейде 4 не 2. Гүл түйіні екі *ц я л ы* болады («Қазақст. мект.»). Адамның жүрегі төрт *ц я л ы* болады екен (С.Мәуленов, Шыңда.). Біз 4 *ц я л ы,* дискінің орнына 16 *ц я л ы* дискіні орнаттық (О.Сыбанбаев, Сиыр.). **3**. *Ұялау арқылы жасалған, іске асырылатын.* 1963 жылдың көктемінде *ц я л ы* әдіспен егілген өрік 1965 жылы гүл атып, ішінара жеміс берді (Ш.Хабибуллин, Алхоры.). **4.** *Бір енеден туған, бір цяда өсіп-өнген.* Жылқышыны адамға санамай, жас етке жабыла кіріскен *ц я л ы* қасқыр ызасын келтірді (М.Дүзенов, Әке.). Ол жер бауырлап ұша берген *ц я л ы* қос итала қазбен жарысып келеді (С.Жүнісов, Ақан сері). Жұрт *ц я л ы* арадай шулап бара жатқан соң Попенко қолын шошаң еткізіп, тыныштандырып алды (С.Омаров, Дала сыры). **5.** а у ы с. *Қалың, қаулаған.* Өзі түкті «қошқардың» тұқымы болғандықтан, әкесінің *ц я л ы* жүн сақалы Сүлейдің бетаузына ұяң қаптай бастаған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бүгін білсем жайыңды, Бұрынғыдан бөлексің. Сен де мендей, Қайыңды, *Ү я л ы* бір терексің (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Ұялы бөрідей [қасқырдай]. *Бірге тобымен жүрген, тізе қосқан, алыпсоғар, дырдай деген мағынада айтылады.* Қотан аңдыған *ц я л ы б ө р і д е й,* тізе қосып қайда бара жатырсыңдар (І.Есенберлин, Шығ.).

Ұялы көз. *Әдемі цлкен көз.* Айгүлдің үлкен *ц я л ы к ө з і* боталап, төмен үңіліп тұр екен (О.Бөкеев, Мұзтау). Айнаштың *ц я л ы к ө з і* Балымды ылғи да қуантып, біртүрлі еркелетіп тұратын (М.Сүндетов, Құмдағы.). Толқынды қара шашы жібек талдай, Көрген адам қарайды көзін алмай. Аласы аз, нұрлы қара, *ц я л ы к ө з,* Жаралған бір денесі қапы қалмай (Үш ғасыр.).

Ұялы телефон. *Белгілі бір ортадан байланысатын телефон жүйесі.* «Жас Алаштың» астанадағы тілшілері Канн фирмасының *ц я л ы т е л е ф о н д а р ы н* пайдаланады («Жас Алаш»). Компьютердің атасы әлемдегі ең тапқыр адам Билл Гейтс бұл техниканы енді ғарыш кеңістігіне шығармақшы. Ол үшін Интернет жүйесін *ц я л ы т е л е ф о н м е н* қосып жалғастырмақ («Егемен Қазақстан»).

ҰЯЛЫҢҚЫРА= е т. *Ұялған қалыпта болу, қысылу, қызарақтау.* Батыр *ц я л ы н ң қ ы р а ғ а н д а й,* күйбеңдеңкіреп барып шинелін шешті (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). – Төрт жыл аз емес қой, Махмұт аға! – деді де, Мәлике *ц я л ы н ң қ ы р а п* қалды (Д.Әбілов, Арман.). Ойын басында сәулемдердің әм жігіттердің кейбіреулері *ц я л ы н ң қ ы р а п,* қорғаншақаңқыраса да артынан бәрі төселіп, ойын қыза бастады (С.Сейфуллин, Шығ.). Мен жаңсақ айтқанымды сезініп, *ц я л ы н ң қ ы р а п* қалдым (З.Шашкин, Сенім.).

ҰЯЛЫҢҚЫРАУ *Ұялыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҰЯЛЫС з а т. *Ұялуға тән қылық.* Шалынан батып Айжан көптен бері не өзі келе алмай, не келінін шақыра алмай қатты *ц я л ы с т а* жүр еді (М.Дүйсенов, Ант.). Осылай ойындағысын ірікпей, жалтақтамай еркін айтпаса, *ц я л ы с т ы н* ырқына көнсе, ақын бола ма? (С.Мәуленов, Үркер.).

Ұялыс тапты. *Ұялды, қысылып-қымтырылды, қызарақтады.* Катя *ц я л ы с т а у ы п,* тым қысылған ыспаттанып, төмен қарап біраз ойланып тұрды да, тамағын кеңеп қойып, ән шырқайтын ыңғай көрсетті (С.Омаров, Өмір.). Үрмәш Қаракөздің мақтаған сөздерінен *ц я л ы с т а у ы п,* бірден жауап қата алған жоқ (Ә.Әлішев, Бәйтерек.). Үрпек самсаған көзден *ц я л ы с т а п қ а н* адамдай аз-кем бөгеліп тұрды да, бір кезде жауырынын қозғап қойып, ілгері қарай ұмтыла түсті (Б.Майлин, Шығ.).

ҰЯЛЫС= е т. *Қызарып-қымтырылысу, цялуға мәжбүр болысу.* Екеуі де бейсауат жүрістерінен жастарша қолтықтасқандарынан *ц я л ы с т ы* (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Балалық махаббаты тамашада, Қызарып, *ц я л ы с ы п* оңашада, Бір сағат көрісе алмай тұра алмаушы ек, Көңілде бір бөтен ой болмаса да (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҰЯҢ с ы н. **1.** *Биязы, жұмсақ (жүн).* Біркелкі емес қылшық және *ц я ң* жүн, әсіресе ақ түстісі кілем, шинел шұғасын, тағы басқа бұйымдарды тоқу үшін өте қажет (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.). Бүркіттің ескі *ц я ң* жүні түсіп, көктемдегі жерге шыққан өртеңдей көгеріп, жүні жылт-жылт етіп өзгеріп шыға келді (З.Шашкин, Өмір.). Қозылардың *ц я ң,* тығыз ақ жүндері құп-құрғақ, қолға жібекше тиетін өте майда еді (С.Бегалин, Уақыт.). **2.** а у ы с. *Ұялшақ, бұйығы.* Аз сөзді *ц я ң* жігіт үйді басына көтеріп барады (Ә.Нұрпейісов, Сең). Аюдай азаматтың ұзатылар қыздай *ц я ң* мінезін қызықтағысы келді ме, ерке қылықты Дүрия есендіктен соңғы орталарында орнаған сәл үнсіздікті шаужайлап қалды (О.Бөкеев, Өз отың.). Тегі, көз алдымда қысылғыш *ц я ң* жігіт сыры маған ертеден аян болуы шаруамды жеңілдетсе керек (М.Әлімбаев, Көңіл.). *Ү я ң* адам ұялшақ келеді, ұятсыз адам сұраншақ келеді (Мақал). Сұлу едің, көрікті едің, *ц я ң* ең, көңілдегі қырды кезген қиял ең. Сол бір үнсіз жанарыңа жан сәулем, Тірлігімді, нұр күнімді қияр ем (Т.Молдағалиев, Қош,

көктем.). **3.** *Жасық, төменшік, именшек.* Білмеймін, *ц я ң* ба, өр ме бұл мінезім, Жаныма жақындап келеді бір есім. Оңаша қалғанда жымиып күлесің, Сен, ана, мен жайлы қандай сыр білесің? (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Ұ я ң* едім, Мен де қазір батылмын, Теңізбенен бірге тұрып жатырмын. Теңізде де жүрегі бар адамның, Теңізде де мінезі бар ақынның (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **4.** а у ы с. *Нәзік (сезім).* Сен сүйетін бір қызға Ғашық екен, ғашық екен сол досың. Шынары етіп жарқын, жалын кезінің Әлгі қызға деген *ц я ң* сезімін Саған айтты ол Өмірдің бар шыңынан Биік қойып махаббатын өзінің (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ұяң дыбыс. л и н г в. *Салдырдың басымырақ қатысуымен жасалатын дауыссыз дыбыс.* Дауыс қатынасатын дауыссыздар үнді және *ц я ң д ы б ы с* болып екіге бөлінеді (Қазіргі қаз. тілі). *Д ы б ы с* заңдарының әсерінен жіктік жалғаулары жуан, жіңішке, қатаң, *ц я ң* болып түрленеді (Қазіргі қаз. тілі).

ҰЯҢДА= е т. *Жұмсару, майдалану, биязылану.* Мына қабырға жүні мен мойын шудасының біпбиязы болып *ц я ң д а ғ а н ы н* көріңіз (С.Бегалин, Уақыт.). Күзелген жал-құйрық *ц я ң д а й д ы*, ұйыспайды, жақсы өседі (Ж.Орманбаев, Қос басшы.).

ҰЯҢДАН= е т. *Ұяң болу, цялу, бұйығылану, именшектену.* Сен несіне қысыласың, *ц я ң д а н ы п*, Оятсын шың-құздарды күй-ән барып, Толқынның төсінде ойнап, жұлдыздарды, Қуа бер желмен бірге қиялданып (С.Мәуленов, Найзағай.). – Шешім сол, өзіңіз білетін жағдай, осында келу. Ол жайында обком, облаткомға қатынас қағаз жасауға тапсырма берді, – дегенді Сейтеш *ц я ң д а н а* тұрып айтты. Кірпігімді түсіріп төменге бір *ц я ң д а н ы п* кететін кездерім бар. Назарымды ауғызып өлеңге бір, қиялданып кететін кездерім бар (С.Мәуленов, Жинақ.).

ҰЯҢДАНУ *Ұяңдан етістігінің қимыл атауы.*

ҰЯҢДАС= е т. *Ұяң дыбысқа айналу.* Тарихи тілдік мұраларда көтеріңкі айтылатын тіл арты қатаң дыбыстардың дауысты дыбыстарға ықпай айтылу белгісі де, керісінше, *ц я ң д а с ы п* жұмсалу принципі де тілімізде там-тұмдап кездесіп қалады («Қазақст. мект.»).

ҰЯҢДАУ[1] с ы н. *Бұйығылау, цялшақтау.* Жігіттердің саптама етіктері бар, жүздері төменшік, *ц я ң д а у* (М.Әуезов, Абай жолы). Ол екеуін өткен күзде осы үйде бір көргенім бар-ды. Бірі ашаң, ұзын бойлы, жасөспірім, сәл *ц я ң д а у* (С.Бегалин, Замана.). Ойласам сол күндерден түсер еске – Қызықпен оқшау үйде өткен кеш те. Онда мен *ц я ң д а у м ы н*, қыз отырса, әзілді қыздыратын сен емес пе? (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме.). *Ұ я ң д а у* бір қыз келетін, Түспейтін онша сөзге ара. Тек оны жұрттан бөлетін – Қарақат мөлдір көз ғана (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҰЯҢДАУ[2] *Ұяңда етістігінің қимыл атауы.*

ҰЯҢДЫҚ с ы н. *Бұйығылық, цялшақтық, жасықтық, именшектік.* Жасқанасың сырласуға, Батыл болсаң нетер екен. Амалым не, бір басыңа *Ұ я ң д ы ғ ы ң* жетеді екен (М.Шаханов, Ғасырлар.). Әлденеден белгісіз себептен Тоғжан пішіні қызара түсіп, қайта сұрланады. Толқып қайтып тұрған *ц я ң д ы қ* па, басқа ма? (М.Әуезов, Абай жолы). Үлкен қара мөлдір көзінде әлде еркелік, әлде наз, аса бір сыпайы *ц я ң д ы қ* бар (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.). Әдемі, ат жақты, дөңгелек қарақат көзді ажарлы болса да, өзін қорғасындай еңсесін басқан *ц я ң д ы қ* бар (Т.Ахтанов, Дала сыры).

Ұяңдық істеді. *Бұйығылық, именшектік танытты, жасықтық көрсетті.* Тергеу үстінде Нұрбибі мен Айсұлу жылап, жасып, *ц я ң д ы қ* та *і с т е г е н* жоқ (М.Әуезов, Өскен өркен).

ҰЯҢДЫЛЫҚ з а т. *Ұяңдық, цялушылық.* Жүзінде баяғы түнеру мен *ц я ң д ы л ы қ* емес, сенімді жайдарылық бар (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ҰЯҢҚЫ с ы н. *Ұяң, бұйығы.* Бекше *ц я ң қ ы* жымиды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ҰЯТ з а т. **1.** *Адам бойындағы ізгі қасиет, ар-намыс, адамдардың қарым-қатынас мәдениетіндегі ненің жақсы, ненің жаман екендігін түсіну және ажырата білуі.* Өлімнен *ц я т* күшті (Мақал). *Ұ я т* адамның өзінің әлеуметтегі іс-әрекеті үшін жауапкершілік сезімін танытады. *Ұ я т* – адамгершіліктің бір жемісі, сонымен қатар ар-намыстың қосшысы (Мәдени-фил. сөздік). *Ұ я т т а н*, ар-намыстан не біледі? Шіркеуге келгендерден тіленеді. Аш итше бір тиынға топыр қағып, Бір таласып, бір ұрысып, бір күледі (Абай, Тол. жин.). **2.** п с и х. *Адамның цждан мен қоғамдағы моральдық принциптерге үйлеспейтіні жағымсыз, теріс қылық жасаған кезде байқалатын сезімі. Ұ я т*, адамгершілік қасиеті мол, парасатты адамдарға тән сипат (Қаз. тілі. термин. Педагогика.). **3.** а у ы с. *Жарасымсыз, келіспейді деген мағынада.* Килігіп жас жетпіске толығып тұр, Өр көңіл жеңбес жауға жолығып тұр, Талпынған әр тарапқа таудай көңілім, Шабығып осы бүгін торығып тұр. Жиырма бес көз ұшында елестейсің, Бір келіп енді бізбен кеңеспейсің. Біздерге осы уақытта күлсек те *ц я т*, Қол созсақ: «Құрышы әрмен, о несі» – дейсің (Базар жырау, Шығ.). Келсе де үнсіз қалғым кейде менің, *Ұ я т* деп ақсақал боп сөйлемеуім (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Өлімнен ұят күшті. *Абыройсыз қалғаннан да ажал артық деген мағынада.* – Ендеше, *ө л і м н е н ц я т к ц ш т і.* Ел көрмеген жаза керек! – деп Құнанбай байлауын айтты (М.Әуезов, Абай жолы). *Ұ я т* сол – аулақта ұял, көргендей-ақ.

Ұрлаған малың шығып, бергендей-ақ. Орынсызды істеуге өлгенше ұял, «*Ұ я т к ц ш т і ө л і м н е н*» дегендей-ақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ұят болды. *Бейбастақ іс істелді.* Мініп ем, есімде жоқ, атқа қашан, Болмас-ау басылмасам, тоқтамасам. Жасаған жылдарымнан *ц я т б о л а р*, Ер жетіп ер қарызын ақтамасам (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ұятқа қалды. *Өз атына кір келтірді; цятты жиып қойды.* Жаман жігіт жолдасын жауға алғызар, өзін *ц я т қ а қ а л ғ ы з а р* (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Жақсымен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа, Жаманмен жолдас болсаң, *қ а л а р с ы ң ц я т қ а* (Қаз. мақал.).

Ұятқа қалдырды. *Масқара етті, жер қылды, цялтты.* Дүние шіркін кең-ақ, сол кең дүниеде үйде қалған шешемді, жора-жолдастарымды *ц я т қ а қ а л д ы р м а й* оқуға түсіп, оқып кетсем деген ой Ахметті әр кезде де толқытатын (Ә.Шәріпов, Сахара.). – Сені *ц я т қ а қ а л д ы р ы п* не қылайын, – деді Сатан (І.Жансүгіров, Шығ.). Сенімге мені бөлеген Жандардың мынау алдында, Қадірмен дос ең, о, өлең, *Ұ я т қ а* мені *қ а л д ы р м а* (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Ұят қой. *Ұят болды.* Тілесең қолдан келмес ісің бар ма, Тиісті ит қайратты күшің барда, Сидиған жаман киік өтіп кетіп, *Ұ я т қ о й* тоқтағаның осы жарға (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Құрығыр, елжіреп-ақ тұр-ау, бірақ қатар түзеп отырғанымыз жұрттан *ц я т қ о й* (Қ.Кемеңгеров, Алтын.). *Ұ я т қ о й* патшаға түнде бармақ, Әуес қып жоқ нәрсеге назар салмақ. Елеусіз екі кедей ғаріп болып, Таң атқан соң көрелік әбден барлап (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Ұят пердесін жыртты. п о э т. *Ұятты жинап қойды.* Үшінші жауһар – ұят дұр, Таңба қылмай таза жүр, *Ж ы р т ы п ц я т п е р д е с і н* – Абыройдан сылынба! (О.Шораяқов, Шайыр).

Ұят сақтады. *Ізет қылды, бой тартты.* *Ұ я т с а қ т а п*, қонақтардың көзінше тамақ іше алмадық (Ауызекі).

Ұят сөз. *Боқауыз, дөрекі сөз.* Табысып татулықпен сөйлеселік, Қыстырмай *ц я т с ө з д і* арасына (Айтыс).

Ұяттан айырылды. *Ар-цятты жиып қойды, цяттан безді.* Қыз *ц я т т а н а й ы р ы л ы п*, Көңілін шайтан сүйреді (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ұяттан аттады. *Өз атына кір келтірді.* Талапсыз, бақсыз мен сорлы, Еріксіз *а т т а п ц я т т а н*, Қорлыққа көндім бұл құрлы, Байқалар халім бұл хаттан (Абай, Тол. жин.).

Ұяттан аттап кете алмады. *Ар-намысты сақтады.* – Дәулетті қиып кете алмай жүр-ау онда? – Жо-жоқ! Қазақы дәстүр, *ц я т т а н а т т а п к е т е а л м а й* жүр. Нәзік әйел түгіл, тепсе темір үзетін шақта олардан асып болдық па? – деді Аман Таймасқа (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

Ұяттан безген. *Арсыз, цятсыз.* *Ұ я т т а н б е з г е н*, тым құрыса, кәрі сүйегімді сыйласа қайтеді (Ш.Құмарова, Қос шынар.). Аялда, аттап өтпе жол қорғасаң, Шынымен адалдықты армандасаң. Жатсынба, жақынырақ кел жаныма, *Ұ я т т а н*, ардан *б е з г е н* жан болмасаң (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Ұяттан өлді. *Қатты цялғаннан жерге кіріп кете жаздады.* Сондағы мақсат не дейсің – Намысы – найза, күші – кек, Өмірге келіп енгесін, *Ұ я т т а н ө л м е у* үшін ед! (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ұятты шүберекке түйді. *Ар-намысқа келер істен шімірікпеді.* Біраздан соң күйеу-құдалар аттарына мінді, мал алып қайтатын ауыл адамдары да *ц я т т ы ш ц б е р е к к е т ц й і п*, Айшаның шешесі Салиқамен бәрі аттарына мінді (С.Сейфуллин. Тар жол.).

Ұяты жоқ. *Ұяттан безген, цятсыз, арсыз.* Ешкімнің хақын жемеңдер. Артыңда оның сұ-рақ бар. Әділетсіз адамда *Ұ я т ы ж о қ* қият бар (Қабан жырау, Алтын қазық). Емес өмір айлық жол, Ұзақ жолда тоят жоқ. Ар бар жерде байлық жоқ, Байлық барда *ц я т ж о қ*! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҰЯТ-АР з а т. ***Ар-цят***. Жанындай қазақ халқы көред малды, Өлімнен артық көред *ц я т-а р д ы*. Ар үшін өлуіне риза болған Бұл жерде мысал еттім қойшы шалды (О.Шипин, Дастан.).

ҰЯТСЫЗ с ы н. *Ардан безген, көргенсіз, әдепсіз.* Ақыл, білім осындай ар жақтарлық, Айласыз, өтіріксіз жан сақтарлық! Үзіп-жұлып *ц я т с ы з* атанбай-ақ, Ақылмен жол табалық, ел бастарлық! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Түлкі болып сіңсеңіз де тау-тасқа Қыран болып төбеңізден самғаймын. Осыменен әңгімемді бітірем. Тек бітірер алдында, Қансыз әрі миятсыз, Шым етпейтін *ц я т с ы з*, Мына қара бетіңізге түкірем! Тфу! (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Ұяты жоқ, ардан безген адам.* *Ұ я т с ы з ғ а* қай кезде де күліпті Ар, Мансабына тәуелді ғой ұлықтар. Дүниені талқан ғылып тынады Бір нәрсеге болмаса адам кіріптар! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қыз өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер, Өз көркіңе өзің қарық болма бекер! Ұятың мен арыңды малға сатып, *Ұ я т с ы з д а* иман жоқ, түпке жетер (Абай, Тол. жин.).

ҰЯТСЫЗДАУ с ы н. *Арсыздау, цяты жоқтау, әдепсіздеу.* Құдайбергеннің байқауынша, осы жігіт аз-кем *ц я т с ы з д а у* сияқты, тым еркін (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). Етегін *ц я т с ы з д а у* ашып, Жұпар жатыр қасында (К.Жұмаділов, Соңғы көш). Бұл дөрекі, әм *ц я т с ы з д а у*

сауалға қарсы күйеуінің қытығына тиерлік қатты сөз айтып тастағысы келсе де, сабыр сақтап, ақырын тосып жүр (О.Сәрсенбаев, Сағым.).

ҰЯТСЫЗДЫҚ з а т. *Арсыздық, көргенсіздік, әдепсіздік*. Мендей әкеңді бір жыл болмастан ұмытқаныңыз *ц я т с ы з д ы қ* емес пе? (Ә.Әбішев, Замана). Ата-ана балалары ауырғанда қандай мазасызданса, балаларының *ц я т с ы з д ы қ п е н* шылым тарта бастауына да тап сондай мазасыздануы керек (Семья тәрбиесі). Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, *ц я т с ы з д ы қ*, кедейлік бәрі осыдан шығады (Абай, Тол. жин.).

ҰЯТСЫН= е т. *Ұят деп білу, ұялу, арлану*. Ат шанамен көше кезіп жүруді екеуі де *ц я т с ы н г а н д а й* еді (З.Шүкіров, Қиын түйін). Әйтсе де 1929 жылға дейін жазған өлеңдерімді баспаға беруге *ц я т с ы н ы п* жүрдім (Ж.Саин, Жол үсті). Өзін-өзі күндейді, жақынын жалған міндейді, ол арсыздық белгісі. *Ұ я т с ы н б а й*, ойланбай, Қой дегенге тіл алмай, Іс қылмай ма ол кісі (Абай, Тол. жин.).

ҰЯТСЫНУ *Ұятсын етістігінің қимыл атауы.*

ҰЯТТА= е т. ж ер г. *Ұялту, ұятқа қалдыру*. Байтаза Сараны *ц я т т а п* сөгіп жатыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҰЯТТАУ с ы н. *Сиықсыздау, қолайсыздау, ыңғайсыздау*. – Ұмытып қалғаның *ц я т т а у*, өзің биолог болам дейсің болашақта («Білім және еңбек»). – Ай, Жақа, өлеңді бұзып жібергеніңіз *ц я т т а у* болды, – деп еді, Жақып оған да зекіп тастады (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Манадан бері қыбыжықтап өліп-өшіп тұрғанының *ц я т т а у* болғанын сезсе де, Игілік қасынан кеткен соң, Сандыбай тіпті берекесізденіп кетті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ҰЯТТЫ с ы н. **1.** *Ұятқа қалған*. Әділбектің бір байқағаны Мұратбек мұның алдында өзін *ц я т т ы* адамдай ұстап отыр еді (З.Шүкіров, Қиын түйін). *Ұ я т т ы* іс-қылық намысыңды келтіреді, арыңа тиеді (Мәдени-фил. сөздік). Армысың! Есі дұрыс мият Күнім! Өліп қайта тірілген сияқтымын. Жарқын өмір, жан өмір, жасыл шуақ, Алдарыңда сендердің *ц я т т ы м ы н* (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Ұяты бар*. Жан еді ғой *ц я т т ы*, Қазір сені еске алмайтын сияқты. Қондырғанмен кеудеңе кең даланы, Жомарттықтан тапқан пайдаң шамалы (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қарашы, әне, мына сіңлің сияқты Инабатты, албырт әрі *ц я т т ы*, Алаулаған желегі Соңымыздан асау ұрпақ, арынды ұрпақ келеді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жолаушы шынында да *ц я т т ы* қонақ боп шықты (О.Бөкеев, Үркер).

Ұятты болды. *Ұялып қолайсыз жағдайда қалды*. Осы күні менің көрген кісілерім ұялмақ түгел, қызармайды да, «ол істен *ц я т т ы б о л д ы м* дедім ғой, енді нең бар?» – дейді. Я болмаса, «жә-жә, оған мен-ақ *ц я т т ы б о л а й ы н*, сен өзің де сүйтпеп пе едің» – дейді (Абай, Тол. жин.). Махаббат емес сотанақ, Сотанақ болса, сол – қайғы. *Ұ я т т ы б о л с ы н* махаббат, Ұятсыз болса, болмайды! (М.Мақатаев, Шығ.). Байқаймысың, адамдардың аласын? Жазықсыздан шырқыратар жала – сын. Өсегің жоқ, Төсегің жоқ былғанған, Бірақ неге *ц я т т ы б о п* қаласың?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҰЯТТЫҚ: ұяттығы жоқ. *Сөкет емес, ұят емес*. Ұлы сөздің *ц я т т ы ғ ы ж о қ* (Мақал). Түсініксіз нәрсені сұрап алудың *ц я т т ы ғ ы ж о қ* (Б.Бұлқышев, Адамзат.). Құдайым-ай, қайтіп айтсам екен сендерге! Қарап отырып күнәға батамау! Бопты енді, ұлы сөздің *ц я т т ы ғ ы ж о қ* шығар (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ҰЯТТЫЛАУ с ы н. *Ұятты, ұяты бардай*. – Әріннен садаға кетсін, кейінірек болмаса, әзірге *ц я т т ы л а у* боп тұрмыз, – деп әзер құтылатын (Ә.Ибрагимов, Асыл.). Басқа жерге тұз төксе де ұшпаймын, Аман жүрсем, Алатауды қыстаймын. Қос топшысы қоналқада салбырар, Ұя-жайдан *ц я т т ы л а у* құстаймын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Күн дөңгелеп қара қошқыл іңірге. Қып-қызыл боп батқан кештің бірінде, Бұрынғыдан *ц я т т ы л а у* қызылдау Бояу жатты Балғатшаның түрінде (Ө.Нұғалиев, Соғыс.). Жылдағыдай емес, биылғы жазда Нарқызыл да *ц я т т ы л а у* (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл.).

ҰЯТШЫЛ с ы н. с ө й л. *Намысқор, аршыл*. – Мынаның *ц я т ш ы л ы н* қарай көр. Мемлекеттің миллионын қалтасына салып алғанда шімірікпеген қасқа, түрмеге келгенсін *ц я т ш ы л* бола қалғанын! (С.Бақбергенов, Кентау.). *Ұ я т ш ы л ы н* қарашы, әліне қарамай (Ғ.Иманбаев, Құстар қайт.).

ҰЯТЫРАҚ с ы н. *Сәл ұяттау. ыңғайсыздау*. Осының өзі *ц я т ы р а қ* болды-ау, – деді ол ішінен (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Шапанға қызығып қоңсы қонамыз деуіңіз жарайды. Бірақ бадырайып тұрғанды жасыру *ц я т т ы р а қ* болар (С.Мұқанов, Өсу жол.). Мен келдім Сейіл енді сырттан сұрап, Бұл сөзім хан, қараға тұрған ұнап. Іздеп келген мырзаны көре алмасам, Көрер көз, естігенге *ц я т ы р а қ* (Айтыс.).

ҰЯШЫҚ з а т. *Кішірек ұя*. Аралар ұясына қайтып келіп, балды балауыз *ц я ш ы қ т а р ы н а* құсады (Зоология.). Жұмыртқа *ц я ш ы ғ ы н ы ң* қабырғасы уылдырыққа қажетті ылғалмен қоректік зат бөлетін болуы керек (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ҰЯШЫЛ с ы н. *Ұяқұмар*. Әкем марқұмның: «Күзгі балапан ұшырған қаз *ц я ш ы л* да күшті болады» – дегені есімде (С.Бегалин, Шығ. жин.).

Баспаға А.Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының
Ғалымдар кеңесі ұсынған

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

XIV том

Редакторы
Ш. ЖАМЫҚАЕВА

Суретші
Е. ҚОЖАБАЕВ

Техникалық редакторы
С. АҚЫЛОВ

Беттегендер
Г. АЛМАСБЕКОВА
М. БАЙЛЕНОВА

ISBN 978-601-7293-25-3

9 786017 293253

Теруге 07.11.2011 берілді. Басуға 10.11.2011 қол қойылды. Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік қағаз. Қаріп түрі «Arys». Офсеттік басылыс. Есептік баспа табағы 84,5. Шартты баспа табағы 65,0. Баспа табағы 50. Таралымы 10000 дана. Тапсырыс №1449.

Тапсырыс дайын файлдан басылды

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru